De Tijdspiegel. Jaargang 41

bron
De Tijdspiegel. Jaargang 41. Charles Ewings, Den Haag 1884

Zie voor verantwoording: https://www.dbnl.org/tekst/_tij008188401_01/colofon.php

Let op: boeken en tijdschriftjaargangen die korter dan 140 jaar geleden verschenen zijn, kunnen auteursrechtelijk beschermd zijn. Welke vormen van gebruik zijn toegestaan voor dit werk of delen ervan, lees je in de gebruiksvoorwaarden.

dbnl digitale bibliotheek voor de Nederlandse letteren

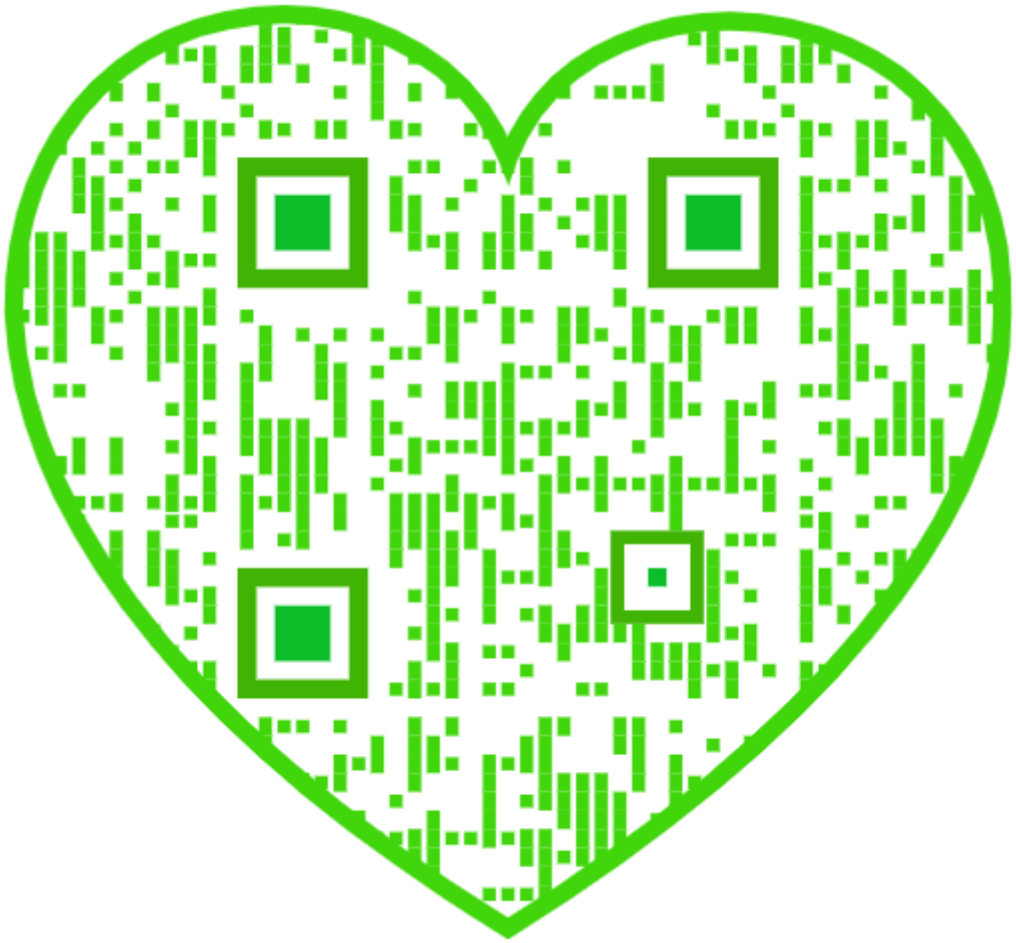

[Eerste deel]

Staatkunde en geschiedenis.

Land, volk en taal in West-Vlaanderen.

I.

> ‘Uyt goeder kennisse comt die minne.’
> VAN HILDEGAERDSBERCH.

Ieder Nederlander - Noord-Nederlander, wel te verstaan, of Hollander, volgens het spraakgebruik der vreemdelingen - die met opmerkzaamheid het land onzer zuidelijke buren en verwanten bereist, die met aandacht land en volk in de belgische gedeelten van Vlaanderen, Brabant en Limburg beschouwt, wordt, als bij elken stap dien hij doet, als bij iederen Vlaming of Brabander, dien hij ontmoet, als bij elk woord dat hij hoort spreken, herinnerd aan zijn eigen land, 't zij dan Holland of Friesland, Gelderland of Zeeland, aan zijn eigen volk, en aan zijne eigene volkstaal. Overal en altijd hoort en ziet hij zooveel dat hem bekend is, van der jeugd aan ten volsten eigen en bekend, zoodat hij telkens vergeet in een vreemd land, in een vreemd koninkrijk althans, te zijn. Maar tevens, bij al die overeenstemming en gelijkenis, hoeveel onderscheid ook neemt zijn oog en zijn oor waar! Veel, bijna alles wat hij hoort en ziet is in hoofdzaak gelijk aan het eigene, dat hij t'huis verliet; maar in bijzaken is het anders, min of meer gewijzigd. De Noord-Nederlander in Zuid-Nederland kan het niet laten om ieder oogenblik vergelijkingen te maken tusschen eigen en vreemd. Naar mate hij nu meer in de groote steden blijft, en in de drukst bezochte verkeerplaatsen, naar die mate zal hij ook meer vreemds en bijzonders zien en hooren. Terwijl daarentegen de man, die, gewoon zijne zintuigen goed te gebruiken, die niet aan den oppervlakkigen schijn blijft hangen, maar die het werkelijke wezen der zaken uitvorscht, die het eigenlijke volk bij arbeid en vermaak aanschouwt en doorgrondt, hoe langer hoe meer overtuigd zal worden van de waarheid dat het nederlandsche volk in 't noorden en in 't zuiden één is, niet slechts van oorsprong, maar ook nog ten volsten één in zijn hedendaagsch bestaan.

Strekt de Noord-Nederlander zijne reize uit tot West-Vlaanderen, en is hij in Friesland bekend, mogelijk zelf wel een Fries, dan springt hem telkens en telkens de groote overeenkomst in 't oog tusschen

Friesland en West-Vlaanderen. En inderdaad, bij al het onderscheid dat er bestaan moge tusschen land en volk van dit noord- en van dit zuid-nederlandsche gewest, bij al het onderscheid dat uit den aard der zake, eene nagenoeg uitsluitend streng roomsch-katholyke bevolking, als die van West-Vlaanderen is, te aanschouwen geeft in vergelijking met eene streng protestantsche bevolking, 't zij dan vrij- of rechtzinnig, als die van Friesland - hoe veel overeenkomst toch neemt de opmerkzame beschouwer waar tusschen West-Vlaanderen en Friesland, vooral ook tusschen 't friesche en 't west-vlaamsche volk!

Vooreerst - West-Vlaanderen en Friesland zijn beiden afgelegene gewesten, door hunne ligging verwijderd van het midden des lands, van de groote steden en van de middelpunten des modernen verkeers. Dien tengevolge zijn oude zeden en gewoonten, en is vooral de oude, onverbasterde volkssprake in West-Vlaanderen zoowel als in Friesland zuiverder, beter bewaard gebleven dan in Brabant en Holland. Friesland - en de friesche ommelanden van Groningen reken ik daar toe, met volle recht - ligt aan de grenzen des lands, onmiddellijk palende aan Oost-Friesland, dat eene bevolking heeft oorspronkelijk volkomen één met die van de nederlandsch-friesche gouen, en daarmede nog ten nauwsten verwant, schoon dan sedert eeuwen reeds in 't staatkundige daar van gescheiden. De nederlandsche Friesen zijn veel nader verwant aan hunne landslieden in Oost-Friesland, dan aan de Hollanders, met wien zij in 't zelfde staatkundige verband leven. En juist zoo is het in West-Vlaanderen. Ook dit gewest is aan de staatkundige grenzen van Zuid-Nederland gelegen, en de bevolking er van is ten nauwsten verwant, oorspronkelijk in alle opzichten één met de vlaamsch sprekende bevolking van Fransch-Vlaanderen, van 't *Département du Nord* in Frankrijk. Nog heden vormt het volk van West- en van Fransch-Vlaanderen eigenlijk éénen afzonderlijken volksstam, ofschoon dan, in staatkundigen zin, tot twee rijken behoorende; terwijl het west-vlaamsche volk veel minder overeenkomst vertoont met de bevolking van Brabant, waarmede het, sedert eeuwen, staatkundig verbonden is. Even als Friesland ligt West-Vlaanderen uitgestrekt langs de zee, en heeft langs zijne kusten, eene zeevarende en visschende bevolking. Evenals Friesland vervalt ook West-Vlaanderen, door natuurlijke grenzen, als in twee gedeelten: eene opene, boomlooze, zeer vlakke, vruchtbare, grasrijke landstreek langs den zeekant, hier ‘het Bloote van Vlaanderen’ genoemd; en een boschrijk oord, minder vlak, in Vlaanderen soms heuvelachtig, ten deele ook minder vruchtbaar, het vlaamsche ‘Houtland’, de friesche ‘Wouden.’

Wat de bevolking betreft, deze heeft in West-Vlaanderen eene zeer groote overeenkomst met de friesche. Die overeenkomst blijkt in 't bijzonder uit de lichamelijke eigenschappen van Friesen en West-Vlamingen, en is zoo groot, dat ik, sints langen tijd gewoon de menschen met opmerkzaamheid te beschouwen om de kenmerken van hunnen

volksstam te bepalen - dat ik dikwijls geen onderscheid tusschen Friesen en Vlamingen waarnemen kon. Gestalten, zoowel mannelijke als vrouwelijke, die ik uit Friesland kende als oorbeelden (*typen*) van bijzonder frieschen lichaamsbouw, trof ik in West-Vlaanderen, vooral ook ten platten lande, en in de eerste plaats onder de oostendsche visscherliên, in grooten getale aan. Lange, slanke, fijn gebouwde gestalten, met gerekten hals, afloopende schouders, lange handen en vingers, eironde - geen breede en platte - nagels; het golvende haar, dat dikwijls ook gekroesd, klein-krullig is, geelblond, soms goudblond van kleur, dikwijls ook, bij kinderen, tegen 't witte aan; de huidkleur ‘blank als eene lelie’, roodbloeiende wangen ‘als melk en bloed’ - zóó ziet men de West-Vlamingen in menigte, even als de Friesen, en meer zelfs dan het volk in Holland of andere noord-nederlandsche gewesten, die toch eene gemengd friesche bevolking hebben. Het geheele voorkomen der West-Vlamingen, hun gaan en staan, de wijze waarop zij hun werk verrichten of met eenen vreemde spreken, kortom gansch hunne ‘wijze van zijn’ is friesch. Voegt men daarbij dat ook de oude, west-vlaamsche kleederdracht - oorijzers bij de vrouwen - en de nog hedendaags gebruikelijke volksspreektaal in West-Vlaanderen - zaken waarop ik verder in dit opstel nog terugkomen zal - de duidelijkste overeenkomst vertoonen met de friesche kleeding en de friesche taal, dan zal het niemand verwonderen dat ik langen tijd de West-Vlamingen voor Friesen heb gehouden; dat ik meende te moeten aannemen dat de voorouders der hedendaagsche West-Vlamingen van frieschen bloede moeten geweest zijn.

Nader onderzoek in oude geschiedenis-boeken leerde mij dan ook weldra dat inderdaad, in de vroege middeleeuwen, van Friesen gesproken wordt, die in de landstreken woonden, welke het eigenlijke Vlaanderland vormden, later ook een groot deel van de graafschap Vlaanderen uitmaakten. Vooral in 't noorden van Vlaanderen, in de streken, die thans tot Noord-Nederland behooren en Zeeuwsch-Vlaanderen of Staatsch-Vlaanderen worden genoemd, en verder in de gouen benoorden de steden Gent en Brugge, in 't Land van Waas, in 't Meetjesland, in 't Vrije van Brugge, tot Oostende toe, vinden we die Friesen gezeten. Zij woonden daar reeds omstreeks den jare 600 na Chr., toen ze nog heidenen waren; immers in de zevende eeuw werden deze zuid-westelijkst wonende Friesen tot het christendom gebracht door de twee voornaamste apostelen van Vlaanderen, door Sint-Eloi en door Sint-Amand, gelijk vermeld wordt in de levensbeschrijvingen dier heilige mannen(*). En de hooggeleerde paters Bollandisten, die

(*) ‘Praeterea Pastoris cura sollicitus lustrabat urbes vel municipia circumquaque sibi commissa, sed Flandrenses atque Andoverpenses, Frisiones et Suevi, et barbari quique circa maris littora degentes, quos velut in extremis remotos nullus adhuc, praedicationis vomer impresserat, primo eum hostili animo et aversa mente susceperunt, postmodum vero cum paulatim per gratiam Christi his verbum Dei insinuare coepisset, pars maxima trucis et barbari populi relictis idolis, conversa est ad verum Deum Christoque subjecta...’ Zie Vita S. Eligii Libr. II, pars I, cap. III. Acta Sanctorum Belgii, deel 3, bl. 231.

ons zulk eenen schat van kennis hebben nagelaten, en die deze oude levensbeschrijvingen uitgaven, ze ook met hunne wetenschappelijke uitleggingen verklarende, vermelden de Friesen in de vlaamsche gouen, nog in 't bijzonder(*). Ook latere geschiedschrijvers, zoowel friesche als vlaamsche, maken van deze zaak gewach(†).

(*) 'Frisii ad eam Flandriae partem, qua brachio maris interni (Hontum appellant et Scaldim Occidentalem) a Zelandia separatur, eo aevo habitabant, in quatuor ambacta seu praefecturas distincti, qui cum oppidis Hulsto, Axela, Sasso, Biervlito, sicut reliqui Frisii, sub Episcopis urbis Ultrajectinae, quae Frisiorum metropolis erat, ad annum usque Christi MDLIX, quo novi in Belgio erecti fuerunt Episcopatus permansere.' - Pater Henschenius (Bollandist), in zijnen Uitleg op het leven van St.-Amand, § 4, n°. 23.
'In Zelandiam et Hollandiam nunquam legimus sanctum Eligium pervenisse, neque eo usque protendebatur Tornacensis Episcopatus.' Zie Vredius, Flandria Ethnica, bl. 515, 516. De Friesen die St.-Eloi bekeerd heeft, woonden bij gevolg in Vlaanderen.

(†) 'Frisiam latioribus quondam terminis patuisse, tum contra occidentem solem, tum etiam in meridiem, quam hodie pateat, e patriis annalibus et consensu exterorum, plerumque satis planum est. Per Zelandos enim, oramque omnem Brabantiae et Flandriae, coloniis littora eos implesse deprehendimus.' Zie Ubbo Emmius, Rerum Frisicarum libr. 2, fol. 131.
'Pagi Gandensis, qui ante quoque pagi Flandrenses et Frisiae maritimae nomen habuit.' Zie Sanderus, Flandria illustrata, lib. I, cap 3, fol. 86.
'Twelck oock daerom niet seer te verwonderen is, te meer omdat de Historien der Francquen genoechsaem betuygen de Vriesen na 't westen verre over den Rhijn ghetogen te zijn, ende het ghene nu ter tijt Hollant ende Utrecht ghenoemt wort (ja over den Sundfal tot in Flaenderen toe ghelegen is) onder Vrieslandt gehoort te hebben, ghelijck Justus Lipsius in die beschryvinghe van Leuwen, ende Janus Dousa in zijn Hollantsche Historie, besonder in 't seste boeck verhalen.' Zie de Chronique ofte Historische geschiedenisse van Vrieslandt, door Doct. Pierium Winsemium; Franeker 1622, fol. 3.
'Quoiqu'il en soit, il est permis de conjecturer que les Ménapiens transportés en Flandre ne jouirent pas longtemps de l'usage exclusif de la région qui leur avait été octroyée. Les Suèves, les Frisons, les Danes, les Saxons y firent irruption et tentèrent de s'y implanter' Zie Alph. de Vlaminck, La Ménapie et la Flandre, voorkomende in de *Annales de l'Académie de l'Archéologie de Belgique*, XXXIV, 3 serie, tome IV, pag. 443.
'Wel het hardnekkigst van alle Germaansche volken, die zich met kracht tegen de overheersching der Franken hebben verzet, waren de Friezen, die de noordelijke provinciën der Nederlanden, van den Dollart af tot aan de boorden der Schelde, het kustland tot en met Oostende bewoonden. (Menso Alting, Notitia Germaniae inferioris, 'Loca in populis Fresiae', n°. XXIII, bl. 62). Zie Dr. P.P.M. Alberdingk Thijm, H. Willebrordus; Amsterdam, 1861; bl. 47.
'Met zijne bisschopswijding werd hij (Eligius) door Klovis II, of diens hofmeyer, tot zendeling onder de Friezen in het tegenwoordige West-Vlaanderen aangesteld.' Zie hetzelfde werk, bl. 65.
'De nijverheid in Vlaanderen had reeds eene groote hoogte bereikt en de wollen stoffen werden reeds door het verre Oosten gezocht, toen nog het volk dat die stoffen reinigde, zifte, weefde, kleurde, enz. "Friezen", en hunne waar "Friesche waren" genoemd werden. Het was echter hetzelfde volk dat naderhand "Vlamingen" geheeten is geworden, en wier nijverheid alom beroemd was. Getuige daarvan is nog heden hunne eenheid van taal met de noordelijker afstammelingen des alouden Frieschen volks.' Zie hetzelfde werk, bl. 75 en 76.
'De "monnik van St. Gall," een getuige der negende eeuw, verhaalt ons dat de Keizer zelf (Karel de Groote) aan den Kalif van Bagdad als tegengeschenk van diens giften, behalven vele paarden, muildieren en jachthonden, ook Friesche wollen stoffen (*pallia*) van viererlei kleur: witte, grijze, roode en blauwe zond, dewijl de Keizer vernomen had dat deze stoffen, in 't Oosten zeer gezocht waren.... Nu waren 't wel niet de Friezen uit het Noorden, welke dien handel in wollen stoffen dreven, doch zij maakten des niet te min met dezen één en hetzelfde volk uit. Het waren de Friezen waaronder Amandus en Eligius het Evangelie

Gelijktijdig met de Friesen worden de Sassen of Saksen genoemd, als bewoners van Vlaanderens noordelijke gouen. Vandaar dat de zeekust van Vlaanderen, van den ouden zeearm het Swin of Sweene - de Vlamingen schrijven ook *Swijn*, zelfs wel *Zwijn* (Sincfal, Sundfal) - af, tot voorbij Duinkerke, Kales (*Calais*) en Boonen (*Boulogne*), tot diep in 't hedendaagsche Frankrijk dus, van ouds den naam droeg van *Litus Saxonicum*, het saksische strand.

De Friesen en Saksen echter komen in deze streken niet voor als landzaten van oudsher. Integendeel - ze waren daar heengetogen uit noordelijker gewesten, uit hun oud erfdeel in het hedendaagsche Noord-Nederland, vooral uit de noordoostelijke gouen daarvan, waar nog heden, in Friesland, Groningerland, Drente, Overijssel en de graafschap Zutfen, de kern van het friesche en saksische volk gezeten is. Uitwijkelingen waren het, zoogenoemde landverhuizers, die de Schelde waren overgetrokken, en die zich hadden neêrgezet in de landstreken aan den linkeroever van die rivier gelegen, en langs de Noordzee-kust bewesten den Schelde-mond. In die streken woonden toen reeds andere germaansche stammen, de Menapiers en Morinen, die verwant waren aan de nederduitsche volksstammen welke toen in het hedendaagsche Oost-Vlaanderen en Brabant woonden, en die tot den frankischen hoofdstam der germaansche volken worden gerekend. Denkelijk vonden de Friesen en Saksen, vooral langs de zeekust en aan de rivieroevers, het land der Menapiers en Morinen weinig bevolkt, en behoefden ze dezen dus niet te verdrijven. Toch schijnt het dat vooral de Menapiers, na den inval der Friesen en Saksen in hun land, meer zuidwaarts zijn getogen, naar de hooger gelegene streken van Vlaanderen, waar hun naam in de later zoogenoemde gou Mempiscus schijnt bewaard te zijn gebleven. Of echter a l l e Menapiers zuidwaarts trokken, en dus de noordelijke streken van hun land v o l k o m e n vrij lieten aan Friesen, Sassen en Sweven - dan wel of een deel van hun volk in de oude woonsteden zitten bleef, en tusschen de indringers bleef wonen, kan nu niet meer worden uitgemaakt. Het laatste echter komt mij het waarschijnlijkste voor, om meer dan eene reden. Onder anderen hierom, dat de bouworde en inrichting der boerenwoningen - gelijk bekend is, zulk eene vaste eigenaardigheid der verschillende volksstammen - zoowel in 't noorden van Vlaanderen als in 't zuiden, niet saksisch is noch friesch, maar duidelijk frankisch. Het west-vlaamsche boerenhuis vertoont de frankische kenmerken, de zelfden die men ook in Oost-Vlaanderen, Brabant, Limburg en Neder-Rijnland kan waarnemen. Het is duidelijk onderscheiden van de friesche boerenwoning, van de saksische boerenhoeve in de noordelijke en oostelijke gouen van Noord-Nederland.

In een hoogst belangrijk opstel, getiteld: ‘Das deutsche Haus in seinen volksthümlichen Formen’, dat voorkomt in Dr. Richard Kiepert's aardrijkskundig tijdschrift *Globus*, Band XLI, bl. 183 - leest men:

predikten, bijzonder die welke in West-Vlaanderen, maar ook in Zeeland, in Antwerpen, in Utrecht zich ophielden. Machtig is dus de kern des Vlaamsch-Frieschen volks geweest, die zich in zoo korten tijd door den oorlog heen, tot zulk een veelzijdigen bloei kon ontwikkelen.’ Zie het zelfde werk, bl. 49 en 50.

‘In Audonus, een Schrijver van de sevende eeuwe, vindt men Vriezen by Antwerpen geplaatst: en in een ouden brief by Meyerus wordt Ostende een stad van Vriesland genoemt.’ Zie H.v.R., Oudheden en Gestichten van Friesland, Leiden, 1723, dl. I, bl. 2.

‘Das fränkische Haus ist seinen Eigenthümlichkeiten nach fast ausschliesslich Wohnhaus, und bedarf für jede einigermassen ausgedehnte Acker-Wirthschaft einer Anzahl von Nebengebäuden, Ställen, Scheunen und Schuppen, welche an den Seiten des meist von Zäunen umschlossenen, gewöhnlich quadratischen Gehöftes errichtet sind. Von rechteckiger Form, hat das fränkische Haus immer seinen Eingang von der breiten Seite,’ enz. Deze beschrijving stemt geheel overeen met wat ik in West-Vlaanderen zag. De boerenhoeven aldaar, gelijk ik ze b.v. in den omtrek van Kortrijk zag, bestaan uit een hoofdgebouw, 't welk de woning van den boer bevat, met de keuken en het vertrek waar de zuivel bereid wordt. Op zijde daarvan, als twee afzonderlijk staande vleugels, en zóó dat ze met het woonhuis eene langwerpig vierkante plaats aan drie zijden omsluiten, bevinden zich aan den eenen kant de stallingen voor het vee, zoowel voor de talrijke, bij den landbouw noodige zware werkpaarden, als voor de schrale, kleine, vuil, vervallen en ongezond uitziende koeien. Aan den anderen kant bevinden zich de schuren en bergplaatsen voor het graan en andere landbouw-voortbrengselen, alsmede voor de landbouw-werktuigen. Al deze gebouwen, ook de schuren, zijn laag onder dak en lang gestrekt van vorm. Het plein in 't midden dient grootendeels als bergplaats voor de mest uit de stallen en voor allerlei afval. Wanorde heerscht hier, en de schromelijkste vuilnis vindt men allerwegen. Gereedschappen van allerlei aard liggen over 't erf verspreid, zoo als ze den vermoeiden boer uit de handen zijn gevallen; de mesthoop verspreidt eenen afschuwelijken stank, en de aalt sipert door den grond of vormt walgelijke, bruine plassen. De veestallen liggen midden op den dag nog vol vuilnis en verrot stroo, en de koeien, die men zelden of nooit in de weide ziet, maar midden in den zomer op stal voedert en melkt, liggen daar op te suffen. Men denke, hoe vuil die arme dieren zijn! Op het middenplein liggen er nog een paar heemdoggen, magere kwaadaardige bandrekels, aan eenen paal, met kettingen vast, in 't volle bereik van den alles overheerschenden mesthoop. De muren zijn soms slechts wanden van vakwerk, of van teenen en takken gevlochten, met leem en kalk bestreken. De kalk, die wit moet heeten, is er hier en daar bij groote stukken afgevallen, zoo dat het grauw-gele leem, en de teenen en takken bloot liggen. En op alles heeft verwaarloozing haren treurigen stempel gedrukt. Neen - in zulke huizen wonen geen Friesen! Dit volk kan niet van louter frieschen bloede zijn.

Vooral ook de woningen der boerenarbeiders, waarvan die der eigenlijke boeren slechts door meerdere uitgestrektheid onderscheiden zijn, zien er treurig vervallen en armoedig uit. Verwelooze deuren en kozijnen, de blinden soms scheef hangende of nog slechts aan één scharnier bevestigd, stukkene of slof met papier gelapte ruiten in de kleine vensters. Geen gordijnen voor de vensters, of zoo al, dan zijn 't maar een paar vuile, soms bonte lappen voor de onderste

ruiten, en aan een in een bocht hangend koord of touwtje bevestigd. En tot laat in den namiddag ligt armoedig, soms afzichtelijk vuil beddegoed half uit de opene vensters te luchten. Neen - dat is geen huishouding die door eene Friesinne bestierd wordt, dat is geen woning die een Fries zijn ‘t'huus’ noemen kan.

Dezen of genen Vlaming die dit leest, moge deze mijne schildering overdreven voorkomen, en er zich wellicht aan ergeren. O! om ergernis te geven, of te smalen, is dit niet geschreven. Misschien - en ik hoop zulks - heb ik toevallig het slechtste gezien. Maar aan de waarheid, gelijk mijn oog die zag en mijn neus die rook, moet ik hulde doen. Ook bedenke men dat ik een Fries ben, van afstamming, geboorte, opvoeding en langdurig verblijf, en dat ik nu reeds vele jaren in Noord-Holland woon. Zoo ben ik, in deze gewesten, vooral bij den boerenstand, aan de uiterste zindelijkheid en netheid gewoon. Kraakzindelijkheid, in den ouderwetschen, frieschen en hollandschen zin, is mij eene levensbehoefte; ik kan mij slechts t'huis en op mijn gemak gevoelen in een huis, dat door eene brandheldere Friesin of Hollandsche, als huisvrouw, in den goeden, ouderwetschen zin, wordt bestierd. Mijne eischen in zake zindelijkheid en orde zijn dus hoog, en worden moeielijk bevredigd. Een Broek in Waterland zelfs, zooals de overlevering dat dorp afschildert, zoude mij kunnen behagen.

De billijkheid eischt te erkennen dat deze vlaamsche krotten, gelijk men ze in Friesland en Holland te vergeefs zoekt, dikwijls schilderachtig gelegen zijn, van bloeiende vlierboomen omgeven, door eene linde overschaduwd, de muren of wanden met eenen weligen wingerd bedekt. Op eenen kleinen afstand gezien, of uit den voorbij snellenden spoorwagen, maken ze dan geen onbehagelijken indruk. Maar ze mogen dan, uit een schilderachtig oogpunt, den kunstenaar of den dichter behagen, den degelijken, praktischen man, wien orde en reinheid levensbehoeften zijn, mishagen ze grootelijks.

Wel eene schrille tegenstelling vormen deze treurige hoeven en huizen, hutten en kotten met de rijke, schoone natuur van Vlaanderen! Deze armzalige menschelijke verblijven zijn omringd van de weelderigste koornvelden. In den heerlijken voorzomer van 1883, toen ik dit schoone en gezegende, ja rijke land van West-Vlaanderen doortrok, groeide en bloeide alles in de grootste pracht. De schoonste weit-, garst-, rogge- en havervelden, dicht bezet met volle, zware aren, wisselden af met de prachtigste vlasakkers, met de weelderigste aardappelvelden. Een zeer eigenaardig voorkomen geven ook die akkers aan het landschap, welke bezet zijn met hoppe of hommel, zooals de Vlamingen zeggen; die fraaie klimplant, welke met hare overschoone bloem- en vruchttrossen zulk eene bevallige vertooning maakt. En het zachte, lichte groen van 't vlas met het donkergroene aardappelloof vormen schoone tegenstellingen met de koornlanden, die, van haver tot weit, al de tinten van helder groen tot goudgeel vertoonen. Rijk beladen zijn de

talrijke boomgaarden met kostelijk fruit; vooral de helder roode kersen blinken rijkelijk door het groene loof. Hier en daar blinkt de witte toren van een ouderwetsch, zestiende- of zeventiende-eeuwsch kasteel, of vertoonen zich de schoone, van bruin-rooden baksteen in oud-vlaamschen stijl gebouwde nieuwe land- en lusthuizen der vlaamsche edelen, uit het donkere loof der omringende bosschen. Talrijk zijn ook de hooge en schoone kerktorens, en verkondigen het bestaan van vele dorpen, van eene dichtgezetene bevolking. Inderdaad, een hartverheffende, een vroolijke, een gezegende aanblik voor hem die langs ‘den yzeren weg’, zooals de Vlamingen zeggen, met het vlugge stoomtuich hun land doorreist.

Maar van waar die tegenstelling? Die schrille tegenstelling tusschen dit rijk gezegende bloeiende land, en die armzalige, verwaarloosde woningen? Ik waag hier geen oordeel. Maar de omstandigheid dat Vlaanderen betrekkelijk weinig vrije, op eigen erf gezetene boeren heeft, dat het land voor verre weg het grootste deel in handen is van edellieden en rijke grondbezitters die te Brussel of in andere groote steden de pachtpenningen hunner boeren verteren en versmeren - eindelijk de omstandigheid dat het vlaamsche volk in veel geringer mate schoolonderwijs heeft ontvangen, als het hollandsche, friesche of zeeuwsche - dit alles geeft stof tot nadenken.

De billijkheid eischt te melden dat de sombere schilderij die ik hier ophang van het huis des vlaamschen boers, niet gelijkelijk van toepassing is op a l l e deelen van 't vlaamsche land. Maar tevens dat zij evenzeer geldt voor Oost- als voor West-Vlaanderen, ja nog meer voor 't brabantsche land, b.v. rond om Mechelen en Leuven. De slechtste woningen, te midden van de weligste vruchtakkers, zag ik, in West-Vlaanderen, in 't midden en zuiden des lands, naar de kanten van Thorhout, Rousselaere, Kortrijk. In 't noorden, rond om Brugge, en naar de kanten van Oostende, vond ik den toestand beter. Daar ziet men ook schoon en helder vee in frissche, malsche weiden; en naar de kanten van Diksmude en Veurne moet dit nog meer het geval zijn. Door 't geheele noorden des lands zijn de huizen der boeren netter en in beter staat. De bouwtrant der boerenwoningen, met lage, langgestrekte schuren en stallen, is echter ook daar als in geheel Vlaanderen, en zeer verschillende van den trant waarin de hollandsche, en vooral de friesche en saksische boerenhuizen en schuren opgetrokken zijn, met hunne veelal uit der mate hooge daken.

Genoeg - uit den bouwtrant en de inrichting der boerenhuizen, die in elke landstreek zoo bijzonder eigenaardig pleecht te wezen, en die, eeuw in, eeuw uit, den zelfden vorm in hoofdzaak blijft behouden, al brengt de nieuwe tijd ook overal eenige wijzigingen, verbeteringen of versieringen aan - uit den bouwtrant der boerenhuizen moet ik besluiten dat het westvlaamsche volk niet u i t s l u i t e n d van frieschen en saksischen oorsprong wezen kan. De overgroote overeenkomst tus-

schen het friesche en het westvlaamsche volk echter, in andere opzichten, vooral in hun lichaamsbouw, hun taal, en oudtijds in hunne kleeding, brengt hiermede eene schijnbare tegenstrijdigheid te weeg. Deze is evenwel gemakkelijk te verklaren. De West-Vlamingen toch zullen voor een groot gedeelte, en die welke in 't zuiden des lands gezeten zijn in hoofdzaak, afstammen van frankische volksstammen, van de Menapiers en Morinen, en de bijzonder frankische bouwtrant der westvlaamsche boerenhoeven, alsmede sommige andere eigenaardigheden des westvlaamschen volks, acht ik een overblijfsel nog van de eigene zeden dier volksstammen. Daar nevens vinden wij dat eene talrijke volkplanting van Friesen en Saksen zich reeds zeer vroeg in de middeleeuwen in de noordelijke gouen van Vlaanderland heeft neêrgezet. En het is hun lichaamsbouw, hunne taal, hunne kleeding, het is hun vrijheidsmin, het zijn hunne zeden, die zulk eenen eigenen, duidelijk herkenbaren stempel hebben gedrukt op het volk in geheel West-Vlaanderen, vooral in 't noorden.

Deze Friesen en Saksen in Vlaanderen - en misschien waren er ook nog wel lieden van anderen noordduitschen volksstam bij (Sweven?), vinden we in latere middeleeuwsche geschriften veelal onder den gemeenschappelijken naam van Saksen of Sassen genoemd. Van daar dat latijnsch-schrijvende geschiedschrijvers het strand en het land door deze lieden ingenomen en bewoond, *Litus saxonicum* noemden en niet *Litus frisicum.* Friesen en Saksen zijn van ouds her steeds naaste buren geweest in Noord-Nederland en Noordwest-Duitschland; zij zijn ook van alle germaansche stammen het naast aan elkanderen verwant; de vreemdeling mag hen dikwijls met elkanderen hebben verward. Dat Friesen en Saksen, en andere minder bekende noordgermaansche volksstammen, onder den gemeenschappelijken naam van Saksen werden saamgevat, daarvan levert de geschiedenis nog een ander voorbeeld op. Het waren immers Friesen, Saksen, Angelen en Jutten - anders gezegd Noord-Friesen(*) - die onder aanvoering van Hengist en Horsa, volgens de overlevering twee friesche mannen, broeders, van 't noordfriesche eiland Sylt geboortig, in grooten getale naar Engeland togen, en daar eerst eene germaansche volkplanting stichtten, later ook de oorspronkelijke inwoners, de Britten, van keltischen stam, onderwierpen en 't geheele land veroverden, en de stamvaders werden van 't hedendaagsche engelsche volk. Wel nu - Friesen maakten zonder twijfel een groot, belangrijk deel uit van deze, onder friesche aanvoering vereenigde volksstammen; naar mijne meening zullen het hoofdzakelijk Friesen geweest zijn. Immers van de bijzonder friesche eigenaardigheden, in lichaamsbouw, taal en zeden zijn nog de talrijkste sporen overgebleven onder de hedendaagsche Engelschen en in hunne hedendaag-

(*) Nog in de vorige eeuw werden de noordfriesche eilanders, Sylters, Amrummers Föhrers, enz. die in grooten getale als scheepsvolk dienden op de handels- en oorlogsvloten der Noord-Nederlanders, als ‘Jutten’ op de monsterrol vermeld.

sche taal. De geleerde Fries Dr. J.H. Halbertsma heeft dit veelvuldig aangetoond. Men leze er zijne verschillende werken maar op na(*). Niettemin - die uitwijkelingen en hunne nakomelingen zijn slechts bekend onder den naam van Anglo-Saksen, en onder de hedendaagsche Engelschen is van Friesen geen sprake meer.

Geheel spoorloos zijn de Friesen in Vlaanderen echter niet verdwenen. Hun volksnaam, onder anderen, is nog bewaard gebleven in de geslachtsnamen De Vriese en De Vreese, die in West-Vlaanderen geenszins zeldzaam zijn. In de andere zuidnederlandsche gewesten daarentegen komen ze niet voor, al hoe talrijk die zelfde naam, meest in den vorm De Vries, ook in de noordnederlandsche gewesten moge wezen. Die in West-Vlaanderen dezen geslachtsnaam dragen, zijn zonder twijfel afstammelingen dier oude friesche volkplanters. Ook aan oude westvlaamsche plaatsnamen bleef der Friesen naam verhecht(†). En hoe zeer in 't algemeen friesche en vlaamsche plaatsnamen, vooral die welke uit oude patronymika gevormd zijn, met elkanderen overeenkomen, ja dikwijls geheel en al één zijn, heb ik aangetoond in eene reeks opstellen, die onder den gemeenschappelijken naam ‘Vlaamsche en friesche plaatsnamen’ opgenomen zijn in het hoogst verdienstelijke, in Noord-Nederland te weinig gekende brugsche weekblad *Rond den Heerd*, jaargangen 1877, '78 en '79.

Deze, met Saksen, uit hun land naar Vlaanderen getrokken Friesen houd ik voor de eigenlijke ‘vlaemsche keerlen’, waar oude chronyken van gewagen; voor die stoere en dappere, maar ook ruwe en lompe, eenvoudige, ja boersche kerels, die voor hunnen vrijdom als leeuwen

(*) Letterkundige Naoogst - Deventer, 1840 en '45 -, Lexicon Frisicum, enz. Men leze ook over dit onderwerp: Hettema, The old friesic the ‘fons et origo’ of the old english, en vergelijke: Alex. J. Ellis, On early english Pronunciation - Low german and friesian dialects - London, 1875 -, en Isaac Taylor, Words and Places - London, 1865.

(†) ‘Rekeninghe die mits desen is doende fr. Liobertus Madere, dispensier van de Abdye van Duynen binnen Brugge:... Eerst van lantspachten soo van hofsteden als loopende landt: Lisseweghe... Vriesendonck, met 59 ghemete.’ - Er bestond dus te Lisseweghe, in 't Vrije van Brugge gelegen, in de vorige eeuw nog eene hofstede Vriesendonck. Lisseweghe ligt midden in de meest friesche gou van Vlaanderen.
In het ‘Hantboeck der Pastorye van Meulebeke, byeen vergaedert ende ghescreven door Heer ende Meester Jacobus Mijs, Pastor, 1730’, lees ik: M'her Gaspar de Beer baron van Meulebeke, overleden 1720, heeft aen de capelle in voldoeninghe van missen gecedeert eene Thiende genoemt De Vriese, paelende in Ingelmunster en Meulebeke’.
Ook in andere gouen van Vlaanderen vinden we in de plaatsnamen getuigenis dat Friesen aldaar gezeten zijn geweest. Zoo wordt eene oorkonde, dagteekenende van de jaren 1429 tot 1432, vermeld in de Kamer der rekeningen van Rijssel, Register 9, folio 102. In dat stuk wordt een dijk, gelegen tusschen de dorpen Calloo en Verrebroek in 't Land van Waas, genoemd: ‘de Vriesedyck,’ als eene gedachtenis aan de Friesen, die hoogst waarschijnlijk dien dijk aldaar hebben gelegd. Zoo vat ook de vlaamsche geleerde J.J. Raepsaet deze zaak op, als hij in zijne Oeuvres complètes - Gent, 1838 - in deel III, bl. 18 schrijft: ‘Ainsi se comprend comment St. Eloi a pu convertir les *Frisons* et autres barbares *circa maris littora degentes*, comme on lit en sa vie.’
Deze en eenige andere aanteekeningen, onder anderen die uit de ‘Levens der Heiligen,’ op bl. 3 en 4 vermeld, dank ik aan de welwillende hulpvaardigheid des eerwaarden heeren Julius Claerhout, een wakkere en volijverige Vlaming, wien ik hier mijnen besten dank voor zijne hulp betuige.

vochten, naar de oude friesche volksleuze: *liävor dead as slaef*, liever dood dan slaaf - die zoo eenvoudig leefden van de opbrengst hunner veeweiderij en zuivelbereiding, die oorbeeldig friesche bronnen van bestaan, dat ze ‘wronghele ende wey’, en ‘broot ende caes’ aten ‘al den dach’, zoo als het merkwaardige oud-vlaamsche volkslied ‘Van de Kerels’ vermeldt:

‘Wi willen van de kerels singhen,
Si sijn van quader aert,
Si willen de ruters dwinghen,
Si draghen eenen langen baert.
Haer cleedren die sijn al ontnayt,
Een hoedekyn op haer hooft ghecapt,
'T caproen staet al verdrayt,
Haer cousen ende haer scoen ghelapt.
Wronghele ende wey,
Broot ende caes,
Dat heit hi al den dach;
Daeromme es de kerel so daes,
Hi hetes meer dan hys mach.

Henen groten rucghinen cant,
Es arde wel sijn ghenouch,
Dien neimt hi in sijn hant,
Als hi wil gaen ter plouch’; enz.(*)

(*) Dit hoogst belangrijke middeleeuwsche lied vindt men in Lodewijk de Baecker's werk Les Flamands de France - Gent, 1851 - en in de ‘Chants historiques’ van Edmond de Coussemaker, voorkomende in de Annales du Comité flamand de France, jaargang 1853 - Duinkerke, 1854. Op beide plaatsen van aanmerkingen en geschiedkundige bijzonderheden voorzien. Het is eigenlijk een spotlied op ‘de kerels’, die de ‘ruters’, edelen, aanzienlijken, wilden dwingen. Waarschijnlijk is het van eenen ‘ruter’, eenen edelman, of althans van iemand, die de party der edelen aanhing, gemaakt.
Wronghele, wrongel, is gestremde melk. Te Groningen, buiten de Heerenpoort, is het *wrongelhuus* nog bekend, waar de wandelaar zich aan wrongel en andere zuivelspijzen vergasten kan. In Vlaanderen komt nog heden de geslachtsnaam *Wittewronghel* voor, die aan deze spijze ontleend is. Als de melk, bij middel van eenig stremsel, meestal van leb, gestremd wordt, schift zij zich in *wrongel*, de vaste stoffen, en in *wei* of *hui*, het vloeibare gedeelte. Die wei was oudtijds de dagelijksche drank van den frieschen boer, van den vlaamschen ‘keerle’. In de friesche taal wordt dit woord als *waei* uitgesproken: *üs sûpe end waei bin 'k ba* - mij walcht van onze karnemelk en wei - zoo zingt de boerenknecht in een bekend friesch volksliedje. Van dit woord *waei* of *wai* is de geslachtsnaam *Waiboer* ontleend, die in 't westelijkste Friesland (noordelijk Noord-Holland) voorkomt; en deze naam vindt weêr zijne weêrga in den geslachtsnaam *Soepboer*, die in Dongeradeel, benoorden Dokkum, inheemsch is. *Soepe* - in beter spelling *sûpe* - is het friesche woord voor karnemelk; een woord met *zuipen*, drinken, van den zelfden oorsprong. Karnemelk, *sûpe*, is dus de drank, het *zuipen*, der Friesen, als bij uitnemendheid. In den tongval van de friesche stedelingen luidt dit woord als *süüp*; van daar de *Süüpmerk*, verhollandscht tot *Zuipmarkt* (Karnemelkmarkt) die men in vele friesche steden, onder anderen te Leeuwarden aantreft. *Brood en kaas* staat in dit vers ter wille van het rijm op *daas*; anders zegt men gewoonlijk *kaas en brood*, gelijk ook de bekende geslachtsnamen *Kaasenbrood* en *De Casembroot* (deze laatste half verfranscht) aanduiden. Kaas en brood, zonder boter, of boter en brood, zonder kaas (van daar ook de geslachtsnaam *Boterenbrood*), vormden de dagelijksche ochtend- en avondmaaltijden der oude Nederlanders. Brood met boter besmeerd, en dan ook nog met kaas belegd, zooals wij nu eten, gebruikten zij niet. ‘Twie suyvels op ien broot, fy! dat is grouelicke overdaet!’ zeiden onze voorouders. De westfriesche en kennemerlandsche boeren, die in 1492 zich niet van ‘de ruters’, de edelingen en de machtigen in de steden, wilden laten

Vriendelijke lezer! uit het bovenstaande hebt Gij reeds vernomen dat ik een reisje in Belgie, - laat ik liever zeggen in Zuid-Nederland - gedaan heb. ‘En dat is volstrekt geene bijzonderheid!’ hoor ik U zeggen. 't Is waar; duizenden Noord-Nederlanders trekken er jaarlijks over onze zuidergrenzen, om in die schoone gewesten, vooral ook in de groote en aanlokkelijke steden aldaar, in 't lustige Brussel, in 't levendige Antwerpen, eenige ontspanning te zoeken en te vinden. Ook Gent, Mechelen, Leuven, trekken vele kunstminnende lieden uit het Noorden jaarlijks tot een bezoek, om niet eens te spreken van de duizenden die jaarlijks aan de schoone boorden van de Maas, in 't waalsche gedeelte van Belgie, te Luik, Namen, Dinant en in de Ardennen, verademing vinden en verpoozing van 't alledaagsche leven in onze steden. In zoo verre was mijn reisje zeker zeer alledaags. Maar toch meen ik het bijzonder te mogen noemen, wijl vooreerst West-Vlaanderen, het door Noord-Nederlanders zeker minst bezocht gewest, het hoofddoel van mijne reize was, en dan, wijl ik die reis vooral ondernam om oorgetuige te zijn van de vlaamsche en brabantsche tongvallen en streekspraken aan Belgie eigen, om zelf te ervaren hoe de verhouding is, in de nederlandsch sprekende gewesten van Belgie, tusschen de fransche taal en de nederlandsche. Ten derden, en dit was wel de hoofdreden van mijne reis, wenschte ik persoonlijk kennis te maken met enkele geleerde vlaamsche mannen, die aan 't hoofd staan der zoogenoemde west-vlaamsche taal-particularisten, met mannen, die ik wel, sedert langeren of korteren tijd uit veelvuldige briefwisseling kende, maar nog nooit in persone zag noch sprak, en aan wie ik groote verplichting heb, wegens veelvuldig hulpbetoon, bij mijne eigene taalstudiën, van hen ondervonden. Dat drieledig doel

‘dwinghen’, wier oud-friesche vrijheidszin zich daartegen met kracht verzette, zoo dat ze in opstand kwamen, en Alkmaar en Haarlem belegerden, werden ‘Kaas-en-broods-volk’ genoemd, naar de dagelijksche spijze dier eenvoudige, maar onbedwingbaar vrije ‘kerels’.

Daes is eene andere uitspraak van 't woord *dwaas*. Dit oud-vlaamsche woord is nog in de hedendaagsche volks-spreektaal, onder anderen te Haarlem, bekend en in gebruik. *Dazert*, zoo noemt men hier iemand die als een dwaas handelt. - De Vlamingen spreken de *h* niet uit; dien ten gevolge zijn zij in 't schrijven wel met die letter verlegen, en plaatsen haar wel, waar ze niet behoort - en omgekeerd. Van daar *hi hetes* in plaats van *hi etes* = hij eet het; zoo ook *henen* in plaats van *enen* = eenen, en *arde* in plaats van *harde* = hard, dat is: zeer. *Henen grooten rucghinen cant es arde wel sijn ghenouch* = een groot stuk, snede, of eigenlijk korst roggenbrood is zeer wel zijn genoegen. Roggenbrood is nog het brood als bij uitnemendheid van Friesen en Saksen in Nederland. *Bread* of *brea* = brood, daar mede bedoelt men in Friesland uitsluitend roggenbrood; wittebrood, brood van weit gebakken, heet in Friesland *bolle*, en wordt meer als toespijs gebruikt. De nederlandsche Franken daarentegen eten meest of uitsluitend wittebrood, tarwenbrood, en minachten het roggenbrood. Hoe noordelijker en oostelijker in de Nederlanden, hoe meer roggenbrood men er eet; hoe westelijker en zuidelijker, hoe meer wittebrood. En in de zelfde verhouding, hoe noordelijker en oostelijker, hoe meer het volk van frieschen en saksischen bloede is; hoe zuidelijker en westelijker, hoe meer van frankischen. Dat in dit hekeldicht de vlaamsche kerel bespot wordt om zijn roggenbrood-eten, is mij een bewijs te meer voor den frieschen oorsprong van dezen vrijen man. Over het roggenbrood-eten der friesche en saksische, en het wittebrood-eten der frankische Nederlanders, zie men mijne verhandeling ‘Roggenbrood’ in het tijdschrift *Kennis en Kunst;* Haarlem, jaargang 1874.

heb ik bereikt, en thans in mijn stil boekvertrek terug gekeerd, begeestert de herinnering aan die alleraangenaamste reize mij, om een en ander daarvan in geschrifte te brengen, in de meening dat het daartoe wel belangrijk genoeg is, althans dat deze of gene het met genoegen zal willen lezen.

Vroeger, als ik in Belgie, wel te verstaan in het nederduitsch sprekende deel des lands reisde, begon ik, tusschen Rosendaal en Antwerpen de grens overgaande, reeds te Esschen fransch te spreken, en hield dit vol, in mijn verkeer met de menschen, tot ik den noord-nederlandschen bodem weer betrad. Natuurlijk wist ik zeer goed dat de volks-eigene spreektaal in de gewesten Vlaanderen, Brabant en Limburg de nederduitsche was; maar ik hoorde steeds, zoodra ik op belgisch grondgebied was, zoo veel fransch rondom mij spreken, en zag vooral zoo veel fransch in de opschriften aan de huizen en anderszins, dat ik voor 't gemak en onnadenkend, ook maar fransch meêsprak. En ik geloof dat de meeste Noord-Nederlanders zoo doen. Later echter kreeg ik beter inzicht in de ware verhouding tusschen vlaamsch en fransch in Belgie, en - volbloed-Nederlander, vrije Fries die ik ben, trok van dien tijd af de vlaamsche zake mij bijzonder aan, stelde ik het levendigste belang in haren bloei, in het welslagen der pogingen van zoo vele wakkere Vlamingen om hunne leuze: ‘In Vlaanderen vlaamsch’ tot een volkomen voldongen pleit te maken. Volgaarne sloot ik mij bij die pogingen aan, en trachtte ook, naar de mate van mijn vermogen, door taalkundige studiën te plaatsen in vlaamsche tijdschriften (*Rond den Heerd* en *Loquela*), Noord- en Zuid-Nederland, vooral Friesland en Vlaanderen meer samen te brengen, meer tot het besef te brengen der oorspronkelijke eenheid. Ik nam mij ook voor om op kleine reisjes, die ik in Belgie deed, slechts nederlandsch, uitsluitend nederlandsch te spreken, en te doen alsof ik geen fransch verstond, zoo men mij in 't fransch aansprak. Dit gelukte boven verwachting; ik had het meeste genoegen van dit opzet. Ook trachtte ik vooral met den geringen man in gesprek te komen, wijl bij de minder ontwikkelden de taal in hare oorspronkelijkheid zuiverder gesproken wordt dan bij de hooger geplaatsten op den maatschappelijken ladder, wier spreektaal door hun onderwijzers dikwijls reeds bedorven is, en door het lezen van boeken beroofd van natuur en leven. Daarom reisde ik wel in de derde klasse op den spoorweg, daarom sprak ik op straat dikwijls dezen of genen man uit het volk aan, om naar weg of tijd te vragen, al wist ik die zaken zeer wel; daarom liet ik mij wel scheren in eenen ouderwetschen ‘scheerwinkel’, daarom dronk ik menig ‘potteken leuvensch’, menig ‘gloasken gentschen äitzet’, menig pintje brusselsch faro of lambiek of ‘bruin’ in de volksestaminets; daarom ging ik wel eenen broodbakkerswinkel binnen, en at voor de toonbank een broodje op, al keuvelende met de bakkerinne. En zoo hoorde ik de ongekunstelde volkstaal in al hare reinheid en schoonheid tevens,

en zoo kon ik dikwijls een, voor mijn doel belangrijk gesprek voeren. En buitendien, ik spreek nu eenmaal liever met den eenvoudigen man uit het volk, met den boerenarbeider op 't veld, met den zeeman op 't havenhoofd, met den ambachtsman in zijne werkplaats, die onverbloemd, en toch dikwijls met zooveel bescheidenheid, hunne meening zeggen, louter uit hun eigen gezond verstand voortspruitende - veel liever dan dat ik den zotteklap en onzin moet aanhooren, in de tweede of eerste klasse van 't spoor, in de groote ‘restaurants’ en in de eerste ‘hôtels’ en ‘cafés’, van eenen, altijd anecdoten vertellenden, bluffenden, soms ook liegenden handelsreiziger, van eenen ingebeelden, waanwijzen ‘dominé’ of schoolmeester, van eenen verwaanden, verwijfden aristocraat, of van een verdwaasd wijf of nuffig deerntje uit de hooge standen onzer samenleving, of uit de kringen, welke dien stand in alles naäpen.

Weet Gij ook, welk antwoord die oude, duitsche hoogleeraar gaf, die altijd derde klasse reisde in den spoortrein, toen men hem naar de reden daarvan vroeg? ‘*Weil ich*’, antwoordde de eenvoudige, degelijke man, ‘*weil ich in der dritten Klasse die beste Gelegenheit habe mit einem vernünftigen Menschen zu sprechen!*’ Zoo bout wil ik niet spreken. Maar de ondervinding heeft mij toch geleerd dat men bij een gesprek met mannen uit het volk soms belangrijke en merkwaardige zaken te weten krijgt, en vele oorspronkelijke, dikwijls zeer juiste begrippen hoort verkondigen. Het gezond verstand is onafhankelijk van geleerdheid, en heeft met volle buidels, mooie kleêren en fijne manieren niets te maken - gelukkig niemendal! -

Voor den vreemdeling, die slechts oppervlakkig, op de spoorwegen, in de spoorhallen(*), herbergen, gaarkeukens, koffi- en bierhuizen of

(*) Ik vraag het burgerrecht voor dit woord, ter vervanging van het vreemde woord *station.* Spoorhalle is een goed nederlandsch woord uit twee zuiver nederlandsche woorden samengesteld. Waarom zouden wij het dan niet gebruiken? Door den vlaamschen taalvorscher Guido Gezelle, in zijne zoogenoemde ‘Wisselbank’, waarin hij alle onze talrijke bastaardwoorden in zuiver nederlandsche omwisselt, wordt het woord *station* door ‘spoorhuis’, de gewelfde kap of overdekking daarvan, waaronder de spoortreinen stil houden, ‘spoorhalle’ genoemd (Loquela III, 18). Ik wil dien wakkeren Vlaming gaarne volgen in zijn vaderlandsch streven, maar meen dat deze fijne onderscheiding niet noodig, en het enkele woord ‘spoorhalle’ reeds voldoende is. En daarbij zeer aan te bevelen. Andere Vlamingen hebben 't woord *station* of *stasie*, gelijk de Zuid-Nederlanders zeggen, omgezet in ‘standplaats van den yzeren weg’ - 't welk te omslachtig is. Nog anderen zeggen ‘baanhof’, 't welk ik ook minder geschikt acht - al vind ik er geen germanisme in, en al zie ik in een germanisme geen spook. *Restauratie* of *restaurant* en *hôtel* kunnen wij ook gevoegelijk ontberen, even als *kellner*, *café*, enz., en door gaarkeuken, herberg, schaffer en koffihuis vervangen. Gaarkeuken, herberg en koffihuis zijn althans geen nieuwe woorden, zoo als schaffer en spoorhalle wel zijn. Maar eene spoorhalle is ook eene inrichting van laten tijd, dus kan er geen oud-nederlandsch woord voor bestaan. En mocht men het woord herberg niet willen, wijl daar tegenwoordig eene eenigszins andere beteekenis aangehecht wordt als aan 't woord *hôtel* - wel nu! waarom zouden we niet van een *gasthof* spreken? De samenstellende deelen van dit woord zijn op zich zelven toch zuiver nederlandsch! En dat wij dit woord dan gemeen zullen hebben met onze hoogduitsche verwanten, is naar mijne meening, eer ten voordeele dan ten nadeele daarvan. Maar! - de invoering van het hoogduitsche *gasthof* in onze taal zullen duizenden wraken, terwijl aan 't fransche *hôtel* zich niemand ergert.

in de plaatsen van openbare vermakelijkheden met de bevolking van Belgie in aanraking komt, moet het schijnen als of het fransch daar alles overheerscht, als of het vlaamsch nog slechts leeft als eene achteraf gezette volkstaal. Toch is niets minder waar dan dat. Het vlaamsch is inderdaad de algemeene volkstaal van 't geheele volk in de vlaamsche gewesten; men spreekt het algemeen, groot en klein, ten platten lande en in de steden. In de groote steden echter spreekt men in de hooge standen veel fransch, ofschoon de burgerij bij het vlaamsch blijft, in den regel. Maar men weet, hoe gretig de zeden der voornameren, al zijn ze nog zoo dwaas, door de geringeren worden nagebootst. Ieder wil voornaam en groot, ieder een wil ‘heer’ zijn of althans den uiterlijken schijn daarvan aannemen - in Belgie zoo goed als in een ander land, dat ik maar niet noemen zal. Dat is de tijdgeest.

De meeste Vlamingen spreken het fransch nevens hunne moedertaal; vooral de stedelingen en die op eenige beschaving aanspraak maken. Zij gebruiken het fransch in het openbare leven, maar spreken het vlaamsch in hun eigen huisgezin en vriendenkring. Te Gent had ik het genoegen voorgesteld te worden aan eenige heeren, en met hen in gesprek te komen. Het waren oudere en jongere mannen uit den aanzienlijken middelstand, kooplieden, artsen, notarissen, die samen waren gekomen, niet zoo zeer als bijzondere vrienden, maar om met elkanderen zekere zaak van stedelijk belang te bespreken. Die heeren spraken allen uitsluitend fransch met elkanderen. Sedert ik aan hun gesprek deel nam, spraken ze met mij, en ook wel onderling, ten mijnen behoeve, nederlandsch. De jongeren spraken toen een stijf, gekunsteld boeken-hollandsch, zooals ze 't op school geleerd hadden, denkende zooveel te beter door mij te zullen worden verstaan; maar de ouderen spraken, zonder omwegen, hun eigen gentsch-vlaamsch, naar vollen eisch. Onder elkanderen vielen ze echter telkens en telkens weer tot het fransch terug, alsof hun dit gemakkelijker ware. Toch waren 't allen echte Vlamingen, Gentenaars van ouder tot voorouder; ze spraken in hun eigen gezin wel vlaamsch - ook met hunne bijzondere vrienden en met hunne bedienden.

‘Maar, mijne heeren! waarom spreekt gij dan nu telkens fransch met elkanderen?’

- ‘Ja, dat kunnen wij niet anders. Als wij in 't openbaar spreken doen wij dat altijd in 't fransch! 't Is zoo'n vaste gewoonte!’ -

In de laatste jaren is er veel verbetering waar te nemen in deze zake. Wel is het een harde strijd die er tusschen fransch en vlaamsch gekampt wordt, wel hangen er nog vele dwazen en dommen aan den uiterlijken schijn en verkiezen het pronkerige fransch boven het degelijke vlaamsch - maar anderen, verstandiger en oprechter, weren hoe langer hoe meer het fransch uit hunne omgeving, in d'eerste plaats uit hun eigen huis, en strijden als moedige mannen, die eigen aard

en eigen haard verdedigen, tegen den invloed van de taal der oude erfvijanden des vlaamschen volks. En in dezen strijd staan de aanhangers der beide groote staatkundige en maatschappelijke partijen die het belgische volk zoo treurig, zoo bitter verdeelen, schouder aan schouder ter verdediging van hun goed, onvervreemdbaar recht. Een heugelijk feit! - In menig huisgezin, tot den deftigen, gezeten middenstand behoorende, is men in de laatste jaren dan ook tot de vlaamsche spreektaal terug gekeerd, nadat men vroeger, vooral sedert het jaar '30, in den regel of veelal fransch had gesproken in den huisselijken kring - al was het dan ook dat men deel uitmaakte van een oud en eervol vlaamsch geslacht, al hadden dan ook grootvader en grootmoeder hun leven lang niet anders dan vlaamsch gesproken. Te Brugge zijn mij eenige gezinnen en maagschappen (*families*) bekend, waar men tegenwoordig slechts vlaamsch spreekt onderling, ofschoon men er vroeger steeds de fransche taal gebruikte. En ook elders, in andere vlaamsche steden, komen zulke verblijdende gevallen geenszins zeldzaam voor. Verblijdend noem ik ze, omdat ze getuigen van een vernieuwd gevoel van rechtmatige eigenwaarde, omdat zoodoende de aloude eere des vlaamschen volks niet langer geschonden wordt door de taal van die vreemdelingen, welke immer en overal de vijanden zich hebben betoond van den ouden, degelijken, eenvoudigen, gemoedelijken, trouwen germaanschen geest, in Engeland zoowel als in Duitschland, en in al de Nederlanden, Noord en Zuid.

Twee reisjes heb ik in 't vlaamsche en brabantsche gedeelte van Zuid-Nederland gedaan, in 1882 en '83, heb daar de steden Antwerpen en Brussel, Gent en Brugge, Kortrijk en Oostende, Mechelen en Leuven bezocht, heb daar veel met allerlei lieden uit het volk en uit den beschaafden middelstand verkeerd, in 't openbare leven op spoorwegen, in herbergen, bier- en eethuizen, en evenzeer in den huisselijken kring in 't bijzonder - en ik heb geen woord fransch behoeven te spreken. Alle lieden, waarmede ik in aanraking kwam, spraken vlaamsch met mij, zoodra zij hoorden dat ik nederlandsch sprak; en velen waren kennelijk te vreden, soms zelfs blijde, dat ze geen fransch met mij behoefden te spreken. Ik heb steeds, zooveel ik kon, met allerlei lieden een gesprek aangeknoopt - ieder sprak vlaamsch. Slechts drie uitzonderingen kwamen me voor, juist waar men die 't minst zoude verwachten. Eenen *politie-agent* (schabletter - schade-beletter - zegt men te Brugge zoo geheel eigenaardig) te Brussel sprak ik aan in 't nederlandsch; de man zei mij in 't fransch dat hij geen vlaamsch verstond, maar wees mij eenen zijner ambtsbroeders aan, die een eind verder stond. '*Celui-la parle flamand*', zei hij mij. En twee keeren is het mij voorgekomen dat de geleider (*conducteur*) van eenen spoortrein geen vlaamsch verstond, of, zoo hij die taal wel eenigszins begreep, er toch niet in antwoorden kon. Dat was eens op den spoorweg tus-

schen Antwerpen en Rosendaal - op deze lijn had ik dit allerminst verwacht -, en eens tusschen Gent en Mechelen. Naar mijne meening dienen juist policie- en spoorwegbeambten noodzakelijk beide talen te spreken. Walen, of lieden die slechts fransch verstaan, zijn daar allerminst op hun plaats. Te Brussel kwam ik in eenen winkel waar de koopman, een Waal, geen vlaamsch verstond; maar met veel beleefdheid riep hij zijne vrouw om mij te helpen. *Madame*, *zij klap flamand* wist hij mij toch te verklaren. En inderdaad, *Madame* klapte *flamand*, en wel alleraardigst brusselsch-nederlandsch, dat het mij een lust was te hooren. Een enkelen keer merkte ik op dat sommigen het vlaamsch verachtten. Dat was te Oostende, waar ik in eenen winkel wat ging koopen, als ‘welkom t'huis’ voor de leden van mijn gezin. Een jonge man en een meisje, blijkbaar broeder en zuster, stonden achter de toonbank. *Bonjour m'sieu!* begroette mij de man, als gewoonlijk; ik sprak hem echter aan in 't nederlandsch. De man zag mij wat vreemd aan en antwoordde toen in 't hoogduitsch. Dit was de eenigste keer dat men in Belgie mijn nederlandsch voor hoogduitsch hield; anderen is dit meer overkomen, zei men mij. ‘Gij kunt wel vlaamsch klappen, mijnheer!’ zei ik hem; ‘'k en ben geen Franschman en ook geen Duitscher’, zorgende mijne tonge eenigszins naar de zuidnederlandsche uitspraak te dwingen, wat mij gewoonlijk behoorlijk goed gelukte. Weêr een verwonderde blik van den man. Het meisje was vlugger van begrip. Zij vatte, in zoetvloeienden brusselschen tongval - 't waren Brusselaars - het gesprek op, tot mijn genoegen. Nu begon ook de broeder brabantsch te spreken, brusselsch, en eveneens vloeiend en vlot. Maar met elkanderen spraken zij weer fransch. Dat behaagde mij niet. ‘Waarom spreekt Gij fransch met elkanderen’, zei ik; ‘Gij zijt toch geen Franschen!’ - Wij spreken met elkander nooit ‘vlaamsch’! was 't antwoord, met eenige fierheid gegeven, en met eenen blik, die duidelijk te kennen gaf: Waar zie-je ons voor aan? Wij zijn fatsoenlijke lieden! Gij moogt vlaamsch klappen, dat mag goed genoeg zijn voor u: Gij zijt van ‘'Oland’, van ‘*la-bas*!’ Maar wij - hm! - wij zijn ‘*Brrruxellois!*’ Dat krenkte mij weer. Ik heb in dien winkel niet alles gekocht wat ik voornemens was. Den volgenden dag had ik aangenamer ontmoeting. Ik vroeg te Gent, bij 't opstappen op eenen tramwagen aan eenen heer die er al opstond: ‘den deez' goat toch noar de gruete stoasie?’(*) mijne tong naar de gentsche uitspraak dwingende, ten einde te beter verstaan te worden; want daar was 't mij om te doen - niet om een praatje te maken. Een eenigszins verwonderde blik kreeg ik ten antwoord, en dan, na een oogenblik aarzelens, als bedacht de man zich: *oui*, *m'sieu!* en terstond daarop: ja, mijnheer! in zuiver nederlandsch. Een oogenblik daarna begon hij zelve een gesprek met mij in zuiver nederlandsch, maar dat zeer houterig, stijf en langzaam gesproken werd, en soms in fransche wendingen voor den

(*) Te Gent zijn drie spoorhallen. Die van den Staatsspoorweg wordt door de Gentenaars ‘de gruete stoasie’ genoemd.

dag kwam. Hij vertelde mij dat hij een Waal was, maar in school ‘nederlandsch’ had geleerd; hij zei niet ‘vlaamsch’. ‘Ik bemin zeer veel de nederlandsche taal’, zeide hij. Al doende, ging zijn spreken hoe langer hoe beter. Hij had plan naar Amsterdam te gaan om de tentoonstelling(†) te zien, en vroeg mij eenige inlichtingen die ik hem natuurlijk met het meeste genoegen verschafte. Nog eens betuigde hij mij dat hij eene voorliefde voor onze taal had. ‘Iedere Belg heeft twee moedertalen’, zeide hij nog; ‘het fransch en het nederlandsch’. Maar hier was de goede man het spoor bijster. Iedere man heeft maar eene moeder, en ook maar eene moedertaal.

Zulke onbevooroordeelde, verstandige, redelijke Walen wensch ik den vlaamschen Belgen in grooten getale toe. Maar zij zijn er dun gezaaid. Gelukkig - de Vlamingen hebben hen niet noodig; zij kunnen hunne eigene zaak uitvechten. Aan moed en lust ontbreekt het hun niet. En 't goed recht is aan hunne zijde. Dies moeten zij zegevieren. En zij zullen dat!

Het is alsof sommige Vlamingen zich eenigszins voor hunne taal, althans voor hunne spreektaal schamen. Althans, zoo met vreemden in gesprek komende, zullen ze steeds beginnen met fransch te spreken. Zie daar komt zoo'n welgedane Vlaming, blond, blank en blozende, zwoegende en zweetende, geblakerd bij de brandende zomerzonne, naast mij in den spoorwagen zitten.’ ‘*Ah! quelle chaleur!*’ roept hij mij, al in 't binnentreden, toe. ‘Ja, m'nheer! wel is 't warm!’ zeg ik. ‘Stiif warm, m'n'aeaere!’ (we zijn in West-Vlaanderen) is 't wederwoord. En nu blijven we vlaamsch ‘klappen’ dat de tijd mij als om vliegt in 't gesprek met dien goeden, geestigen Vlaming. Bij 't weggaan is 't weer: ‘*Bonjour, m'sieu!*’ ‘Goên dag, m'n'aeaere!’ zeg ik, zoo goed als ik kan in 't westvlaamsch. ‘Ja, goên dag, m'n'aeaere!’ roept hij nog terug, al buiten den wagen staande, ‘dadde es betere!’ - En zoo gaat het altijd. 'T is *bonjour, m'sieu!* en *bonsoir madame!* en *adieu!* en *à revoir!* en *quelle chaleur!* enz. en allerlei algemeene uitdrukkingen, als pasgeld, bij de Vlamingen en Braban-

(†) Mijn Waal zei eigenlijk, herhaalde malen, ‘toonstelling’; hij hield blijkbaar het woordje *ten* voor een afscheidbaar voorzetsel. Tentoonstelling is ook een onbeholpen woord; het is een kunstmatig woord, van nieuwe dagteekening, en niet uit den volksmond gekomen. In onze oostelijkste gouen zegt men wel *uutstalling*, eene omzetting van het hoogduitsche *Ausstellung*, en niet aan te bevelen, omdat het tot misverstand met het woord *uitstel* aanleiding geven kan. De Zuid-Nederlanders spreken in den regel van *expoziisse*, maar sommige Vlamingen, kiesch op hunne taal, zeggen *toogdag.* En dat is een schoon oud nederlandsch woord, dat reeds in de middeleeuwen in Vlaanderen in gebruik was. Men zie hierover na het ‘*Glossaire flamand*’ van Edw. Gailliard - Brugge 1879-'82 - op 't woord *toochdagh. Toogen* is de vlaamsche vorm van het noord-nederlandsche *toonen*, meer overeenkomende met het hoogduitsche *zeigen; dag* voor eene reeks van dagen, is ook niet ongewoon; men spreekt van *juristendag*, al duurt zoo'n vergadering van rechtsgeleerden ook vele dagen achter elkander; van *landdag*, van *rijksdag*, enz. Met hoeveel genoegen hoorde ik dit oude woord, uit den tijd van Maerlant, in den hedendaagschen vlaamschen mond! Wil men in Noord-Nederland het vlaamsche *toogdag* niet - wel nu, men make er *toondag* van; daar kan niemand wat op tegen hebben ter vervanging van het onhebbelijke woord tentoonstelling.

ders onderling, als ze elkanderen niet kennen. Maar daar blijft het bij; pas hebben ze elkander als Vlamingen - liever als dietsch-sprekenden - erkend, pas heeft de eene een enkel woord vlaamsch gezegd, of terstond valt de andere in, en beide partijen spreken, als met blijdschap, hunne eigene schoone moedertaal.

Zie hier een voorbeeld van die valsche schaamte der Vlamingen. Te Kortrijk ging ik eenen kapperswinkel binnen om mij te laten scheren. De oorbeeldige (*typische*) oude scheerwinkels verdwijnen ook al uit onze steden, en worden vervangen door de nieuwerwetsche kapperswinkels - *salons de coiffure* liever; want, zoo ergens, dan ademt in deze inrichtingen alles bij voorkeur eenen franschen geest. Zoo veel te meer nog in Belgie. En hier, zoo na bij de grenzen van 't fransche taalgebied, verwachtte ik althans geen vlaamsch te hooren. Ik bedroog mij. Een bediende was bezig den haardos in orde te brengen van eenen jongen man, die, volgens zijn voorkomen en manieren, tot de eerste standen, tot de hoogste kringen der samenleving behoorde. Zij voerden een druk gesprek, op luiden toon, in 't vlaamsch. Ik hoorde dat bij 't binnenkomen, maar - ofschoon ze hun gesprek voortzetten, ze deden 't nu zoo zachtjes, dat ik hun niet, of slechts weinig, verstaan kon. Toch liep hun gesprek over alledaagsche zaken; maar 't was duidelijk, zij gevoelden zich niet op hun gemak, ze schaamden zich eeniger mate voor hun kortrijksch-vlaamsch. Hadden ze fransch gesproken, zonder twijfel zouden zij hun gesprek op luiden toon vervolgd hebben. Juist zoo doet men wel in Friesland. Als daar twee Friesen met elkanderen in gesprek zijn, en natuurlijk hunne eigene friesche taal, frank en vrij, op luiden toon, frisch uit de borst, spreken, dan dempen ze terstond hunne stemmen, zoodra ze merken dat een vreemdeling naar hun gesprek luistert. De Friesen schamen zich wel hun friesch, als de Vlamingen hun vlaamsch. De eersten zijn schuw gemaakt door aanmatigende Hollanders, die slechts hunnen eigenen hollandschen tongval en uitspraak als algemeen en zuiver nederlandsch willen laten gelden; de laatsten zijn verbijsterd door verwaande Franschen, die hunne eigene brabbeltaal voor de eenige taal der beschaafde wereld uitgeven - vooral in Belgie. Maar later op dien zelfden dag kreeg ik vergoeding voor die valsche schaamte waar van ik getuige geweest was, en die mij geërgerd had. Want van Kortrijk vertrekkende, kwamen drie deftige vrouwen, onder geleide van eenen heer, bij mij in den spoorwagen zitten - ik had nu eens tweede klasse genomen. Die vrouwen gaven door voorkomen en manieren blijk dat zij tot den beschaafdsten, waarschijnlijk wel tot hoogen stand behoorden; '*fijne dames*' zou men haar in Holland noemen. Hare kleeding en opschik was zoo fransch als maar mogelijk was; als echte *Parisiennes* waren zij getooid; veel meer dan in Holland door zulke *dames* gedaan wordt. Ik verwachtte van haar althans geen woord vlaamsch te hooren. Maar ook hier bedroog ik mij. Zij spraken onderling zulk schoon west-

vlaamsch dat het eene ware verkwikking voor mijne ooren was. Hier was geen zweem van valsche schaamte. Toen ik later gelegenheid had aan eene dier vrouwen eenen kleinen dienst te bewijzen, en zij mij veroorloofden aan haar gesprek deel te nemen, bleven ze evenwel bij voortduring haar vlaamsch in hare eigene west-vlaamsche uitspraak, gebruiken.

Vele Vlamingen, ofschoon ze geenszins hunne moedertaal verachten, schijnen toch van meening te zijn dat het vlaamsch slechts te pas komt in den huisselijken, en ook in den nauweren vriendenkring, maar dat men in 't openbare leven, op openbare plaatsen, fransch moet spreken. Een voorbeeld daarvan deelde ik reeds op bl. 15 mede. Zie hier nog een ander. Ik hield te Leuven mijn middagmaal aan een ‘open tafel’(*). Een tamelijk algemeen gesprek, klaarblijkelijk onder stamgasten, werd, op zuid-nederlandsche wijze met veel levendigheid, om mij heen gevoerd - uitsluitend in 't fransch. Toch zag ik dat een bejaard heer, naast mij gezeten, en die druk meêsprak, van tijd tot tijd bladerde en las in eenen wegwijzer van de amsterdamsche tentoonstelling, in 't nederlandsch geschreven. Dit gaf mij aanleiding hem in 't nederlandsch aan te spreken. Met genoegen antwoordde hij mij in onze taal, en nu bleek het dat hij een Hollander was - althans hij noemde zich zoo. Ik zou hem een Brabander noemen, want hij was van Eindhoven. Maar over onze grenzen noemt men iederen Noord-Nederlander een Hollander, en de niet-hollandsche Noord-Nederlanders zelven nemen dit spraakgebruik wel over. Een mechelsch burger vertelde mij dat zijn vader een Hollander was; - de man was van 't noord-brabantsche dorp Mierloo afkomstig. Te Gent doorwandelde ik, van een allervriendelijkst en gedienstig begijntje vergezeld, het hoogst merkwaardige, geheel bijzondere Begijnhof. Een oud begijntje ontmoette ons. ‘Met de dieë moede-gai 'ne kieër klappen,’ zeide mijne geleidster, ‘dad es uek ieëne 'Olandsche!’ en met een riep zij dat ‘'Olandsche’ vrouwtje. Deze kwam en sprak zoo echt vlaamsch met mij dat ik verwonderd vroeg uit welke hollandsche plaats zij dan wel afkomstig was. ‘AEit 'Ulste, m'n'eere!’ was 't antwoord. - Ja, als men nu Eindhoven en Mierloo en Hulst tot Holland gaat rekenen, dan mag men Zaandam wel tot Vlaanderen, en Dokkum wel tot Brabant tellen.

Maar keeren we naar Leuven terug. Mijn buurman aan tafel sprak tot mijne verwondering bijzonder goed nederlandsch, alhoewel eenigszins langzaam en stijf, alsof 't hem eenige moeite kostte. Maar dat hij een Brabander was, een Eindhovenaar, die al veertig jaar te Leuven woonde, gelijk het geval was, dat kon men aan zijne uitspraak volstrekt niet merken. Hij sprak zuiver boeken-nederlandsch. Weldra

(*) In Friesland gebruikt men steeds deze goed nederlandsche uitdrukking voor 't fransche *table-d'-hôte.* Ook elders? In Holland hoorde ik nooit anders dan *table-d'-hôte.* Het nederlandsche woord mag den franschen indringer wel verdrijven. Ik zal nooit het fransche gebruiken - als Fries althans niet.

mengde zich deze en gene der dischgenooten, allen bekenden van mijnen buurman, in ons gesprek, en - toen ook allen in 't nederlandsch. Het waren meest jongelieden, studenten aan de leuvensche hoogeschool. Ook zij spraken onze taal zoo boeksch, zoo schoolsch. Zij deden dit met opzet, denkende dat het alzoo te beter door mij zoude verstaan worden. Zij waren uit verschillende plaatsen van belgisch Limburg en Brabant afkomstig, en konden natuurlijk veel vlugger en schooner in hunne aangeborene streekspraken ‘klappen’ en ‘kallen’. Toch bleven ze tot mij zoo boeksch spreken. Ik betuigde hun mijne bevreemding dat zij, Brabanders en Limburgers, onder elkanderen fransch gesproken hadden. Ja, ze waren daar zelven wel wat beschaamd over. Ik moest niet denken, zeiden ze, dat zij het nederlandsch verachtten. Juist het tegendeel was waar! Maar - 't was maar zoo'n verkeerde gewoonte om op openbare plaatsen fransch te spreken.

De oude heer, mijn nieuwe bekende, had nog de bijzondere vriendelijkheid mij door Leuven te geleiden, en mij eenige bijzonderheden en schoonheden van die merkwaardige oud-brabantsche stad te toonen. Hij voerde mij ook in een schoon nieuw ziekenhuis, en had daar een gesprek met eene non, die ons in eenen gang ontmoette. Dat gesprek werd ook weêr in 't nederlandsch gevoerd - de nonne sprak goed brabantsch - en was voor mij merkwaardig te hooren. Maar bij 't heengaan vervielen die twee weer, als gewoonlijk, in 't fransch. *Adieu*, *ma soeur!* - ‘*Bonjour*, *m'sieu!*’ - Zonderling gebruik!

Eene hoofdreden waarom de Zuid-Nederlanders in 't openbare leven en ook onder elkanderen, wanneer zij wetenschappelijke onderwerpen behandelen of als hun gesprek zich verheft boven de zaken des alledaagschen levens, zoo veelvuldig de fransche taal gebruiken, ligt in hunne opvoeding in de scholen. Dezen zijn geheel van franschen geest doortrokken, geheel op franschen voet ingericht. Dien tengevolge zijn de meeste Zuid-Nederlanders verlegen om de juiste nederlandsche woorden te vinden voor zaken van minder alledaagschen aard. En juist zóó gaat het ons Noord-Nederlanders wel in den tegenwoordigen tijd, nu onze middelbare en hooge scholen van eenen duitschen geest doordrongen zijn, nu de leerboeken die onze jongelingen gebruiken veelal van duitschen oorsprong zijn en in 't duitsch opgesteld. Dien tengevolge worden dagelijks meer en meer duitsche woorden en uitdrukkingen in de spreektaal onzer beschaafde standen opgenomen, en zijn vooral onder onze studeerende jongelingschap de duitsche wetenschappelijke termen zoo algemeen in gebruik. In de laatste twintig, dertig jaren is, op wetenschappelijk gebied, in Noord-Nederland het fransch geheel door het duitsch verdrongen. Dit is, naar mijne meening, eene heugelijke verbetering - al had ik natuurlijk nog duizendmaal liever dat alles goed eigen nederlandsch ware. Immers is de hoogduitsche taal aan onze nederduitsche ten nauwsten verwant, terwijl de fransche ons vreemd is. Het duitsch is eene schoone, edele,

zelfstandige taal; het fransch is eene brabbeltaal, een verloopen latijn, met brokken uit allerlei andere talen opgeflikt.

Eene andere, meer bijzondere reden waarom de Vlamingen en Brabanders in Zuid Nederland onder elkander wel fransch spreken, is gelegen in het overgroote verschil dat de volksspraken in de verschillende gewesten onderling vertoonen. In dat opzicht is het in Belgie niet anders gesteld als in ons eigen Nederland. Trouwens, in Duitschland, Engeland, Frankrijk is het ook niet anders; overal in de wereld is het zoo. Een inwoner van Tongeren, zijne eigene tongersche volkstaal sprekende, zal door eenen Bruggeling in 't eerst niet, of hoogst moeielijk verstaan worden, terwijl een boer uit de limburgsche Kempen weêr geen vloeiend gesprek zal kunnen houden met eenen visscherman van Oostende, zoo zij beiden zich houden aan hunne dagelijksche spreektaal. Maar juist zoo is het in Noord-Nederland. Iemand uit de groninger ommelanden zal hoogst moeielijk te verstaan zijn voor eenen meierijschen of voor eenen zeeuwschen boer, en een leidsche fabrykarbeider zal geen tien woorden van de honderd gelijk uitspreken als zijn werkgenoot in Twente. Nu laat ik de Friesen, met hunne eigene taal, onverstaanbaar voor ieder ander Nederlander, nog buiten spel. Maar wij in Noord-Nederland hebben eene algemeene spreektaal, die n i e t de boeke- of schrijftaal is, en evenmin de volksspreektaal der hollandsche stedelingen, ofschoon deze algemeene spreektaal met den tongval der hollandsche stedelingen, in klankstelsel en anderszins, het meeste overeenkomt, ofschoon zij oorspronkelijk die bijzonder-hollandsche tongval is, in den beschaafdsten vorm. Deze zoogenoemde beschaafde hollandsche spreektaal dient in Noord-Nederland als eene soort van '*lingua franca*' tusschen Friesen en Brabanders, Zeeuwen en Gelderschen, in hun onderling verkeer, al kan de opmerkzame toehoorder dan ook terstond den bijzonderen landaard van iederen spreker, aan zijne uitspraak herkennen. En iedere Groninger of Zeeuw, iedere Limburger of Drent spreekt terstond, met meer of minder goed geluk, die algemeene noord-nederlandsche omgangstaal, zoodra hij met eenen anderen, hem vreemden landgenoot in aanraking komt, of zoo dra hij zich in 't openbaar moet hooren laten. En hij doet dit, ook al is hij steeds gewoon, in eigenen huisselijken of vriendenkring, zijne volkseigene gouspraak te gebruiken, in meer of min volkomen vorm, gelijk de meeste niet-hollandsche Noord-Nederlanders, zeer te recht, gewoon zijn te doen.

In Zuid-Nederland is dit anders. Daar spreekt iedereen de zuivere gou- of stadsspraak zijner woonplaats, de Antwerpenaar en Brusselaar antwerpsch- en brusselsch-brabantsch, de Bruggeling en Gentenaar brugsch- en gentsch-vlaamsch, om van de bewoners der kleine steden en van de dorpen, waar de volksspraak nog veel meer op den voorgrond treed, niet te gewagen. Wel nu, daarin hebben zij gelijk; maar - ze komen er mede in moeielijkheid, zoodra ze in andere streken of andere steden komen. Dan blijven zij ook hunne eigene

gouspraak gebruiken (wat bij ons geen Fries in Brabant, geen Zeeuw in Holland doen zal, 't en zij dan in zeer beperkte mate), en de uitslag is dat de Vlaming den Brabander slechts met meer of minder moeite verstaat. Dan is het fransch, dat door den eenen zoowel als door den anderen gesproken wordt, een redmiddel tot onderling verstand. Goed onderwijs in de geijkte, algemeen-nederlandsche schrijftaal is den meesten hedendaagschen Zuid-Nederlanders, vooral die een veertig, vijftig jaren oud zijn of daar boven, niet gegeven of slechts zeer onvoldoende; zij kunnen die taal niet of slechts met moeite spreken. Zij hebben geen algemeene omgangstaal, wel twintig of meer bijzondere spreektaaltjes. De zuid-nederlandsche staatslieden, die in 1830 en later beweerden dat het vlaamsch - zij meenden het zuid-nederlandsch - slechts een volks*patois*, slechts eene brabbeltaal was, van plaats tot plaats verschillende, zonder letterkundige waarde, en ongeschikt om door beschaafde lieden te worden gesproken, veel minder nog om als geijkte taal voor een deel van hun nieuw koninkrijk Belgie te worden aanvaard, zij hadden, in hooge mate verfranscht als ze waren door opvoeding en neiging, v a n h u n s t a n d p u n t niet ten eenen male ongelijk. O! er waren voor en na 1830 wel eenige hoogst bekwame en degelijke taal- en letterkundigen in de zuidelijke gewesten - mannen als J.F. Willems, J. David, J.A. Snellaert, Karel Ledeganck, F. Rens, Serrure, die de vaan van de nederlandsche taal in de zuidelijke gewesten met krachtige hand omhoog hielden, die met beleid en trouw voor de eere onzer moedertaal waakten en streden. Daar waren er ook, - Des Roches, Behaegel en hunne volgelingen - die van het bijzondere hollandsch, dat hun van dwaze en domme, geheel bevooroordeelde Noord-Nederlanders als het eenig gangbare nederlandsch werd opgedrongen, zeer te recht niets wilden weten, maar die, juist door het drijven der Hollanders, met geweld het zuidelijke nederlandsch wilden omscheppen en vervormen tot eene afzonderlijke, van het noord-nederlandsch verschillende taal. Zij bedachten nieuwe regels, nieuwe spelwijzen voor ons aller taal, waren daarin geenszins gelukkig, zagen op den duur ook geen gevolg op hunne pogingen, maar beschadigden den bloei van ons aller moedertaal toch grootelijks. Redenen van staatkundigen en godsdienstigen aard waren mede zeer machtig om het nederlandsch bij velen in de zuidelijke gewesten in minachting te brengen en buiten gebruik te doen stellen. Een en ander was de oorzaak van het verval der nederlandsche taal in Vlaanderen en Brabant, gedurende de eerste helft dezer eeuw. En de gevolgen van dien treurigen toestand doen zich nog heden gevoelen. Een nieuw geslacht, onbesmet met de vooroordeelen en den tegenzin der mannen van 1810 tot '50, was er noodig om aan de landseigene taal weêr de plaats te geven die haar met volle recht toekwam, om het nederlandsch in Vlaanderen en Brabant weêr te herstellen in zijne aloude eere. En dat nieuwe geslacht is gekomen; die vurige jongelingen, begeesterd voor

hunne schoone moedertaal, rijpen aan tot degelijke, bedachtzame mannen, wien het ernst is met hun pogen, met hun waken en strijden tot volkomen herstel onzer algemeene taal in Belgie. Het jongste geslacht onder de hedendaagsche Belgen heeft, wat de nederlandsche taal aangaat, reeds eene betere opvoeding gehad. Velen onder hen kunnen, nevens hunne eigene aangeborene gouspraak, ook zeer wel algemeen nederlandsch spreken. Sommigen echter doen dit, voor noord-nederlandsche ooren, *al te* stijf, *te* boeksch, *te* schoolsch, en vermijden *te* angstig alles wat, in uitspraak of vorm, gouspraak is. Daar door wordt hunne taal weer doodsch en dor. Vooral bij openbare ambtenaars merkte ik herhaalde malen deze min gewenschte eigenschap, deze overdrijving van het goede op. Te Oostende moest ik in het postkantoor eenen brief in ontvangst nemen, die, uit Duinkerke verzonden, daar op mij te wachten lag. Als Fries spreek ik den naam van laatstgenoemde stad als Duunkerke uit(*). Ook de West-Vlaming spreekt zoo. Reden te meer voor mij om den ambtenaar van een westvlaamsch postkantoor, die mij te woord stond en die mij vroeg: ‘Moet die brief van Duinkerke komen?’ te antwoorden: ‘Ja m'nheer! van Duunkerke.’ ‘'Ier is uw brief van D*ui*nkerke,’ zei hij nu, terwijl hij mij den brief overhandigde, en hij lei met opzet - dat merkte ik duidelijk - den vollen nadruk op den *ui*klank, maar vergat de *h* uit te spreken, op vlaamsche wijze. Ongetwijfeld had de man in mij terstond den Noord-Nederlander, den Hollander naar zijne meening, herkend; hij dacht dus dat ik ter wille van de westvlaamsche uitspraak D*uu*nkerke zeide, en wilde mij nu laten hooren, dat hij de volkstaal niet sprak, en zeer wel wist wat de geijkte algemeen-nederlandsche uitspraak eischte.

Dat de Zuid-Nederlanders in den regel, en vooral onderling steeds hunne eigene gou- of stadsspreektaal gebruiken, is tevens een der redenen waarom de Noord-Nederlander, in zijn verkeer met zijne zuidelijke stambroeders, al spoedig zijne toevlucht neemt tot de fransche taal. Een Amsterdammer, kersversch uit de noordelijke hoofdstad te Gent komende, verstaat in d' eerste uren bijkans geen woord van 't vlaamsch dat de Gentenaars spreken, en evenmin de Groninger van 't brabantsch, zooals men het te Leuven spreekt. Maar zulk een Amsterdammer zal evenmin terstond het gesprek onzer zeeuwsche boeren kunnen volgen, zulk een Groninger evenmin onzen scheveningschen visschers terstond volkomen kunnen verstaan. Men late zich echter niet terstond afschrikken, al komt de spreektaal onzer zuiderbroeders ons in 't eerst onverstaanbaar voor, en neme niet terstond het fransch te baat. Met een weinig goeden wil en oplettendheid is men spoedig zoo ver dat men

(*) Die uitspraak is mij te meer eigen, wijl niet verre van mijn ouders huis te Leeuwarden, eene ouderwetsche, deftige herberg stond - en nog staat, meen ik - die van ouds, en als herinnering aan den tijd, toen die thans fransche stad in menigvuldig verkeer met de noordelijke gewesten stond, den naam van ‘Duinkerken’ draagt. Dat woord wordt te Leeuwarden dus dikwijls genoemd; ik kan nu dien naam bijna niet ‘op zijn hollandsch’ uitspreken.

hunne meening begrijpt, en heeft men hen een paar uren lang hooren spreken en met hen gesproken - dan verstaat men hen al spoedig ten vollen. Ons oor moet een weinig tijds hebben om aan de vreemde klanken en zinwendingen, maar vooral om aan den vreemden toonval, aan den ongewonen ‘zingzang’ te wennen. Maar dat gaat spoedig; weldra erkent men dat Gentenaars en Brusselaars, Bruggelingen, Antwerpenaars en Leuvenaars geheel de zelfde taal spreken als wij, al is 't dan in anderen vorm. Ook zijn het slechts de lieden uit onze noordelijkste gewesten, benoorden de Maas en de Schelde, die in 't begin van hun verkeer met de Zuid-Nederlanders eenig bezwaar zullen hebben, hen te verstaan. Onze Noord-Brabanders daarentegen zullen Antwerpenaars, Brusselaars, Leuvenaars zonder moeite terstond verstaan, even als de noord-nederlandsche Limburgers geen moeite hebben met de lieden uit Hasselt, St-Truyen, Tongeren en Tienen, uit het zoogenoemde Mich-kwartier; en even als onze Zeeuwen met het grootste gemak het gesprek van West-Vlamingen volgen.

De Zuid-Nederlanders verstaan ons Noord-Nederlanders veel beter als wij gewoon weg onze dagelijksche spreektaal gebruiken in den eenen of anderen volkstongval, dan wanneer wij, in de meening duidelijker te zullen zijn, schoolsch en boeksch spreken. Onze tongvallen staan hun nader dan onze geijkte boeketaal doet. Geen wonder! - Met onze schrijftaal staan de meeste Zuid-Nederlanders op een gespannen voet. En ook dit is geen wonder, maar zeer natuurlijk. De hedendaagsche noord-nederlandsche schrijftaal is stijf en gewrongen, gekunsteld, gemaakt. Schoolsche vormen, onnatuur, voeren den boventoon. Vlamingen en Brabanders daarentegen schrijven gaarne in lossen, vluggen trant, eenvoudig en natuurlijk, juist zoo als men spreekt. Zij hebben deze zaak bij 't rechte einde aangevat. Bij hen geld de eenige goede regel: ‘schrijf, zoo als gij spreekt’. Bij ons meent men meestal juist andersom: ‘spreek, zoo als de schoolmeester schrijft’. Men geve den Vlaming eens een onzer hoog geleerde boeken in de hand, die over wetenschappelijke onderwerpen handelen - al is het maar een schoolboek gelijk zij op onze hoogere burgerscholen en gymnasiën gebruikt worden; of ook, men late hun eens een geijkt stuk lezen gelijk die tegenwoordig door het grootste deel, verreweg het grootste deel onzer notarissen en secretarissen worden opgesteld. Och! de goede man zal er geen woord van begrijpen, of liever hij zal den zin niet vatten, hij zal er geen touw aan vast weten te knoopen. (Trouwens, ons zelven gaat het dikwijls niet beter!) Maar geef den eenvoudigen Vlaming eens onzen zeventiende-eeuwschen Vader Cats in de handen! Of den meer ontwikkelden onzen Vondel! Hoe gemakkelijk en zonder eenig bezwaar zullen ze die werken lezen en volkomen verstaan, hoe zullen ze zich vermeien aan die eenvoudige en schoone, zuiver nederlandsche, niet bijzonder-hollandsche taal.

Om deze reden vindt het streven van eenige hoog geplaatste Zuid-

Nederlanders, die het vlaamsch hoe langer hoe meer aan het hedendaagsche, aan het nieuwerwetsche noordnederlandsch eenvormig willen maken, die de stijve geijkte noordnederlandsche boeketaal in de plaats willen stellen van het losse en bevallige vlaamsch, bij zeer vele Zuid-Nederlanders geen bijval, bij velen zelfs besliste tegenwerking. Die vereenzelviging van noord- en zuidnederlandsch, of liever dat dwingen om het vlaamsch op de hollandsche leest te schoeien, geschiedt met de beste bedoelingen, door mannen die het ongetwijfeld goed meenen met de vlaamsche zaak in Belgie, en ter wille eener door hen zeer begeerde eenvormigheid. Maar die eenheid schijnt velen zoo min wenschelijk als noodzakelijk. Noord- en Zuid-Nederlanders immers hebben geen de minste moeite om elkanders geschriften te lezen en ten volsten te verstaan, ook al schrijft de eene vlaamsch, de andere hollandsch, de derde algemeen-nederlandsch. En bovendien, hoe veel oorspronkelijks, hoe veel schoons, hoe veel volksaardigs gaat er verloren, vooral ook uit het vlaamsch en het brabantsch, zoo wel als uit het friesch en het geldersch, als men de levende spreektaal achter stelt bij de doode schrijftaal. Beter ware 't omgekeerd, dat de doode boeketaal zich onderwierpe aan de levende volkstaal! Beter ook voor den bloei, voor de frissche kracht onzer gemeenschappelijke taal als de Noord-Nederlanders tot de Zuid-Nederlanders kwamen, dan omgekeerd. Het verstijvende hollandsch kan slechts winnen als het van het frisch oplevende vlaamsch wat overneemt. De schrijftaal toch is als een man die dag aan dag in eene bedompte studeerkamer of in een muf schoolvertrek zich moet afmatten met allerlei afgetrokkene, schoolsche wetenschappen. Verzuimt die man van tijd tot tijd zich te vermeien in de vrije natuur, zich te verjongen in een verkwikkend bad van helder, stroomend water, laat hij het na nu en dan eens te dwalen over velden en heiden, door bosschen en duinen, langs stranden en stroomen - ai! wat een uitgedroogd, dor, misselijk, zwak en ziekelijk ventje zal hij spoedig worden. Lachen zal hij niet meer kunnen, en zingen evenmin. Maar vóór zijnen tijd is hij al oud en afgeleefd. Zoo ook de schrijftaal, die slechts door dagelijksche aanraking met de volksspreektaal frisch en gezond kan blijven.

JOHAN WINKLER.

(Slot volgt.)

Een standaardwerk.

De Grondwet. Toelichting en kritiek door Mr. J.T. Buijs, hoogleeraar te Leiden, 1ste deel 1ste en 2de stuk. Arnhem, P. Gouda Quint 1883.

III.

'Van de Macht des Konings' luidt het opschrift van de 6de afdeeling van het tweede hoofdstuk der Grondwet. Dit neemt echter niet weg, dat, al moge op den titel ook niet veel zijn af te dingen, de macht toch niet zoo groot is, als velen wel geneigd zullen zijn te denken. Gezwegen van de beperkingen, welke de constitutioneele beginselen uit den aard der zaak medebrengen, ontmoet men in deze afdeeling toch menige besnoeiing van 's Konings macht, die onwillekeurig eene enkele vraag op de lippen doet brengen.

Zoo heeft de Koning het door niemand betwistbare recht, om alle diplomatieke, rechterlijke en burgerlijke ambtenaren te benoemen en te bevorderen, maar niet alzoo, wat betreft de militaire officieren. Dezen worden wel door hem benoemd, wanneer 't eene eerste benoeming geldt, maar ze worden bevorderd, ontslagen of op pensioen gesteld volgens de regels, door de wet te bepalen. Waarom de Regeering, die in '48 wettelijke regeling van de bevordering noodzakelijk keurde, deze noodzakelijkheid niet erkende, waar 't de eerste aanstelling geldt? Waarom ten opzichte van de bevordering der militaire officieren een anderen weg ingeslagen dan ten opzichte van alle andere ambtenaren? De Hoogleeraar Buijs meent, dat het antwoord op de eerste vraag niet kan gegeven worden. Waarom de Regeering het recht van eerste benoeming onvoorwaardelijk bij den Koning liet, maar de bevordering tot het onderwerp van wettelijke regeling maakte, blijkt niet, zegt hij. Direct zeker niet, maar indirect zou ik meenen van wel. Want toen in de dubbele Kamer twee leden de wettelijke bevordering van eenmaal benoemde officieren bestreden, toen wezen de Regeering en verschillende leden op het gevaar, waaraan tot nog toe vooral de ondergeschikte officieren blootstonden, van namelijk het slachtoffer te worden *van geheime rapporten*, *door kwalijkgezinde hoofdofficieren* ten hunnen nadeele uitgebracht. Uit dit antwoord blijkt, dunkt mij, dat de Regeering, dergelijke leelijke dingen niet te vreezen hebbende, als 't gold de eerste benoeming, deze dan ook gerust den Koning kon voorbehouden. Maar dit neemt niet weg, dat men sedert heeft ingezien, gelijk de heer Buijs opmerkt, dat het stellen van algemeene voorwaarden, waaraan individuen moeten voldoen, om in tijd van vrede tot officieren te kunnen worden benoemd, niet anders dan goede vruchten voor het leger kon opleveren. Waarom men dan ook bij de wet van 30 Mei 1877

(*Staatsblad* 141), tot regeling van het onderwijs aan de Koninklijke Militaire Academie, althans voor een deel van de officieren zoodanige voorwaarden heeft vastgesteld.

Men vreesde ‘de geheime rapporten’. 't Klinkt vreemd. Men hoort steeds met zooveel ophef gewag maken van de *militaire eer* en van het *parole d'honneur*, en juist daar, waar men nu zou meenen, dat de Koning vooral op de rapporten van de hoofdofficieren zou kunnen afgaan, juist daar heeft men niet alleen ten onzent, maar ook in Frankrijk, Pruisen en in andere rijken de bevordering en het ontslag van de militaire officieren moeten regelen bij de wet. Juist onder de militairen hoort men altijd zoo angstvallig gewagen van de krijgstucht en toch schijnt nergens minder dan juist daar te kunnen worden vertrouwd op die hooggeroemde tucht. Men vreest geheime rapporten en nergens meer dan juist in het leger kweekt men de geheimzinnigheid aan. Men verbiedt openlijk den militairen het schrijven over krijgskundige onderwerpen, alleen uit vrees, dat de belangen van den dienst eens mochten benadeeld worden, en toch durft men 't op stuk van zaken niet te laten aankomen op geheime rapporten. Waarom ze niet afgeschaft, die belachelijke foliovellen, waarop allerlei vragen op bepaalde tijden door den chef moeten worden ingevuld, alsof 't gold niet de vervulling eener militaire betrekking maar het lidmaatschap van een casino? Waarom die geheime rapporten in wezen gelaten, die maar al te veel hun verderfelijken invloed uitoefenen en ons leger soms versteken van onze meest verdienstelijke officieren? De Grondwet moge de regeling van de bevordering dezer landsdienaren aan de wet hebben overgelaten, toch bepaalt de wet van 28 Augustus 1851 (*Staatsblad* 128) in haar art. 5 alinea 2, dat ‘een zesde van de eerste luitenants- en kapiteinsplaatsen door den Koning kan worden aangevuld uit zoodanige officieren, die boven anderen uitmunten door bijzondere talenten, kennis, geschiktheid en aanleg, door meerdere beoefening der tot hun vak betrekking hebbende wetenschappen, door aanhoudend loffelijk gedrag en dienstijver, door verdienstelijke verrichtingen, en waarvan men tengevolge van de opvolgende rapporten, de verzekering heeft, dat zij bijzondere geschiktheid bezitten, om in hooge rangen nuttige diensten te kunnen bewijzen’; - terwijl in art. 6 dierzelfde wet wordt bepaald, dat de bevordering tot de rangen boven dien van kapitein geschiedt door den Koning uit de meest geschikte officieren van den naast voorgaanden rang. Bij de wet van dezelfde dagteekening (*Staatsblad* 126) tot regeling van de bevordering, enz. der militaire officieren bij de zeemacht gelden gelijksoortige bepalingen, ofschoon daar de bevordering bij keuze nog op ruimere schaal kan plaats hebben. Ik schroom niet, deze beide wetten, als ook die van 17 Juli 1868 (*Staatsblad* 141) en van 30 Mei 1877 (*Staatsblad* 141), tot regeling van het onderwijs aan de Koninklijke Militaire Academie en waarbij volgens art. 10 van eerstgenoemde wet

aan kadetten, die aan het eindexamen hebben voldaan, een recht op de Koninklijke benoeming tot officieren bij het leger wordt toegekend, ongrondwettig te noemen. Wanneer onze hoogste Staatswet voorschrijft, dat de militaire officieren door den Koning zullen worden benoemd, dan dunkt mij hieraan te kort gedaan, wanneer hij volgens eene wet verplicht is, iemand te benoemen, die aan de voorwaarden, bij die wet gesteld, heeft voldaan. En evenzeer ontdek ik strijd met de Grondwet, wanneer eene gewone wet de bevordering van een deel der officieren overlaat aan den Koning, niettegenstaande de Grondwet zegt, dat de militaire officieren door hem worden bevorderd volgens de regels, door de wet te bepalen. 't Beantwoordt m.i. volstrekt niet aan eene wettelijke regeling, wanneer eene gewone wet zegt: aan den Koning zij de bevordering van een deel der officieren overgelaten. Eene wettelijke regeling veronderstelt regels, waarnaar de Koning te handelen heeft en waarvan hij niet mag afwijken. Wat hier echter plaats heeft, is delegatie van macht, iets, wat niet te zeer kan worden veroordeeld. In het midden gelaten de zaak zelve, maar om den strijd over al of niet grondwettigheid te ontwijken, zou 't mij wenschelijk toeschijnen, bij de herziening der Grondwet, in plaats van stellige voorschriften dienaangaande op te nemen, veel liever te bepalen, dat de wet regelen zal de wijze van de benoeming, de bevordering en het ontslag der militaire officieren.

De heer Heemskerk schijnt ook in twijfel te trekken de grondwettigheid van de wet van 4 Juni 1858 (*Staatsblad* 46) omtrent de benoembaarheid van vreemdelingen ook tot militaire landsbedieningen. Tegenspreken wil ik hem niet direct, maar toch tweeërlei hebben opgemerkt. Ten eerste, dat art. 6 onzer constitutie zegt, dat geen vreemdeling tot eene landsbediening benoembaar is dan volgens de bepalingen der wet, en ten tweede, dat de militaire betrekkingen, waartoe vreemdelingen volgens de zoo even genoemde wet kunnen worden benoemd, alle vrij ondergeschikte betrekkingen zijn.

Is wettelijke regeling van de bevordering wenschelijk? Vreest men niet, dat de dienst daaronder zal lijden? dat de lust tot krachtige ontwikkeling, tot grooten ijver en buitengewone plichtsbetrachting zal worden uitgedoofd? Wanneer ieder zoo weet, dat hij, geene aanleiding gevende tot bepaalde klachten, te zijner tijd wel zal bevorderd worden, men zou licht denken, dat die zekerheid niet moest prikkelen tot een ijverig gebruik van zijn tijd en ontwikkeling zijner gaven en talenten. Groote en bekwame mannen hier zoowel als elders schijnen daarvoor niet beducht, of nog grootere nadeelen te vreezen van eene algeheele benoeming bij keuze. Ten onzent heeft men getracht, de klippen van beide stelsels te ontzeilen, door te bepalen, dat bij bevordering tot eersten luitenant en tot kapitein slechts □ der openvallende plaatsen den oudsten in rang zullen toekomen. De vraag

echter van den Hoogleeraar behoudt niettemin hare volle kracht, of men, door dit te bepalen, eenerzijds niet aan de belangen van het leger te kort doet en anderzijds, of door de volkomen vrije keus, aan den Koning gelaten, bij elke bevordering boven den rang van kapitein het doel van den grondwetgever niet ten deele wordt gemist.

Doch niet alleen wettelijke regeling van de bevordering heeft de grondwetgever gewild, maar evenzeer wettelijke waarborgen tegen willekeurig ontslag. De heer Buijs meent, dat voor dit laatste veel meer te zeggen is dan voor het eerste. Ik wil 't niet tegenspreken, maar wanneer de geachte schrijver vraagt, waarom, als de Grondwet zelve die waarborgen moet voorschrijven, enkel van militaire ambtenaren gewag gemaakt en niet tevens van burgerlijke, dan meen ik te mogen vragen, of die *geheime rapporten* van de hoofdofficieren daar niet weder de oorzaak van zijn. De ondervinding schijnt geleerd te hebben, dat men voor willekeur onder militaire officieren maar al te zeer reden heeft, om bevreesd te zijn. In de openbare vergadering der dubbele kamer van 5 October vroeg de Regeering dan ook, blijkens het aangeteekende bij Voorduin (bl. 155), of de officier voor het behoud der door hem zoo duurgekochte rechten geene waarborgen mocht hebben; of zijn bestaan, zijne geheele toekomst moet prijsgegeven worden aan - niet ik cursiveer - *aan willekeur van den Minister, aan de luimen van den Chef.*

Maar nog eene andere reden heeft medegewerkt tot het nemen van voorzorgsmaatregelen tegen het willekeurig ontslag van officieren. In 1848 beweerde men, dat officieren, uit hunne betrekking ontslagen, niet licht elders een middel van bestaan zullen vinden. De heer Buijs schijnt de waarde van dit argument een weinig in twijfel te trekken. Hij vraagt althans, of hetzelfde niet in bijna even sterke mate van een groot aantal burgerlijke ambtenaren geldt? Nu minder dan in '48, zou ik meenen, maar de militaire eer scheen toen niet wel te gedoogen, dat een militair in eene burgerlijke betrekking zijn brood zocht te verdienen. Dat scheen wat vernederend te wezen. En bovendien, indien de gewezen officier al wilde *afdalen* tot eene burgerlijke betrekking, de burgermaatschappij vreesde den *Stolz* van menschen, die zich destijds schenen ingebeeld te hebben, dat zij van andere *makelij* waren dan gewone burgers. Intusschen, de tijden zijn veranderd en ook de militairen met hen. De weinige kans op promotie bij het leger en de algemeene zucht naar lotsverbetering heeft eene wijziging gebracht in de opvatting van militaire eer, die ik de laatste zal zijn te betreuren. Om deze reden behoeven alzoo de militairen niet meer in bescherming te worden genomen tegen de luimen van een minister of van hun chef. Maar of daarom alle wettelijke waarborgen tegen willekeurig ontslag niet meer in de Grondwet zouden behoeven te worden voorgeschreven, dit zou ik niet durven beweren.

Vóórdat ik van dit artikel afscheid neem, wil ik in 't kort nog een tweetal andere, niet minder gewichtige punten bespreken, en wel dat betreffende het opperbevelhebberschap des Konings en dat aangaande de legerorganisatie. Dat de Koning opperbevelhebber kan zijn, wordt door den heer Heemskerk noch door den heer Buijs betwijfeld. Onze afgevaardigde, de heer Van Kerkwijk, schijnt eene andere meening te zijn toegedaan. In de zitting van 2 Mei 1879 zeide deze: 'De Koning staat hooger dan eenig bevelhebber; hij kan geen bevelhebber zijn, want hij staat niet *in* maar *boven* het leger. De Koning kan geen deel van het leger uitmaken, om dezelfde reden, waarom hij niet tot de diplomatie, tot het koloniaal of finantieel bestuur of tot de magistratuur kan behooren; immers dan zou de Koning moeten staan onder de bevelen van den verantwoordelijken Minister van Oorlog.' Ik weet niet, hoe 't anderen gaat, maar mij komt deze redeneering niet streng logisch voor; de vergelijking gaat mank, zou ik meenen. Dat de Koning geen rechter kan zijn, is nog al duidelijk, als men weet, dat de Grondwet zegt, dat in Zijn naam recht wordt gesproken, terwijl eene diplomatieke of andere betrekking hem niet zou plaatsen *boven* of aan het hoofd der diplomatie van het koloniaal of financieel bestuur, maar hem feitelijk zou inlijven in het korps ambtenaren. Dit nu is niet het geval, wanneer de Koning opperbevelhebber is; als zoodanig staan *alle* militairen onder hem. Maar bedoelt de heer Van Kerkwijk, dat, wanneer men den Koning opperbevelhebber wil laten zijn, men dan de ministerieele verantwoordelijkheid buiten werking moet laten, dan geloof ik, dat zeer velen, althans de geachte Hoogleeraar, gaarne met hem medegaan. Bevelen is zoozeer eene handeling van het oogenblik, zoozeer eene persoonlijke daad, dat men wel verplicht is, de ficties en de formaliteiten van het constitutioneele recht uit te sluiten. Indien de minister verantwoordelijk blijft, wanneer de Koning zich aan het hoofd van het leger stelt, men maakt de ministerieele verantwoordelijkheid tot eene bespotting, of het Koninklijke opperbevelhebberschap tot eene sinecuur. 't Is eene onmogelijkheid, om zelfs te veronderstellen, dat de Koning en de Minister te zamen zullen beraadslagen over elk te geven bevel. De Minister heeft zijne ambtsbezigheden, die hem meestentijds niet eens zullen veroorloven, om op het oorlogsveld tegenwoordig te zijn. En neem aan, dat ze beraadslagen, en ze verschillen, wat dan? Zal de Minister, een hoogst verdienstelijk krijgskundige of een hoogst bekwaam administrateur of beiden wellicht, zich moeten terugtrekken? 't Is er waarlijk de tijd wel naar, om eene kabinets- of portefeuillecrisis uit te lokken.

Indien de Minister de verantwoordelijkheid op zich neemt voor elk bevel, 't zal feitelijk neerkomen op een groot woord zonder eenige beteekenis. Geen parlement zal een minister verantwoordelijk achten, al is er ook nog zooveel misdreven door den Koninklijken opperbevelhebber, indien 't weet, dat de Minister er facto onmogelijk voor aan-

sprakelijk kan worden gesteld. Maar bij een verkeerden afloop van den oorlog zou de natie daaronder niet onverschillig kunnen blijven. Zoo zij den Minister daarvoor niet aansprakelijk kon stellen, zij zou wellicht een heimelijken wrok koesteren tegen den Koning, en dit zou eene nog grootere ramp zijn.

De Koning moet geen opperbevelhebber zijn. Te recht of ten onrechte, dit laat ik daar, maar de volkeren zijn niet gewoon meer, behoudens allen eerbied, dien zij hun toedragen, om in de vorsten geschikte opperbevelhebbers te zien. De krijgstactiek is ook eene wetenschap, aan de studie waarvan men zich onverdeeld moet kunnen toewijden, wil men ooit met goed succes zich aan het hoofd van een leger kunnen stellen. En aangezien de bezigheden van een hedendaagsch vorst zoovele zijn en van zoo velerlei aard, dat het niet wel mogelijk is, om aan te nemen, dat de talenten van een veldheer en van een constitutioneel vorst in elken Koning zullen schuilen, zou 't mijns inziens raadzaam zijn, wat ook de heer Buijs wil, om dit persoonlijk optreden van den Koning als opperbevelhebber in de Grondwet te verbieden. Wil men dit niet, 't zal zaak zijn, evenals in de Grondwet van Zweden, te bepalen, dat de bevelen, door den Koning als bevelhebber van het leger gegeven, niet van het ministerieele contraseign behoeven te worden voorzien. Dit zal nog wel zoo veilig zijn, als de leer te omhelzen, die, volgens den heer Heemskerk, De Kerckhove de Denterghem - waarom hier niet liever aangehaald den vrij wat meer gezaghebbenden Hello: *Du régime constitutionnel,* pag. 383? - voorstaat in zijn boekje: *De la responsabilité des ministres,* waarin wordt aangetoond, dat, wanneer de Koning werkelijk het leger aanvoert, de ministerieele verantwoordelijkheid ophoudt, al staat dit niet uitdrukkelijk in de constitutie.

De Koning, zooals het artikel zegt, heeft het oppergezag over zee- en landmacht. Laten deze woorden toe legerorganisatie bij de wet, of zou eene wettelijke regeling van dit onderwerp ten strengste zijn uitgesloten? Zonder het aanvoeren van bepaalde redenen, zooals gewoonlijk, acht de heer Heemskerk eene wet, regelende de organisatie van het leger, ongrondwettig. De heer Buijs daarentegen is van een ander gevoelen. ‘Natuurlijk’, zegt hij op blz. 226, ‘dat waar de Grondwet uitdrukkelijk aan de kroon eenig recht opdraagt, de wetgever dit niet tot het zijne kan maken; maar niets belet, naar ik meen dat hij aan de uitoefening van dat recht door de Kroon de voorwaarden verbinde, welke noodig mochten blijken.’ 't Wil mij toeschijnen, de geachte Hoogleeraar houde mij mijne opmerking ten goede, dat er iets hapert aan dezen gedachtengang. Ik zou meenen, dat, wanneer de Grondwet aan den Koning eenig recht opdraagt, de regeling daarvan ook aan hem toekomt, wanneer daarvoor althans geen ander is aangewezen, gelijk in casu niet is geschied. Neemt men dit niet aan en laat men toe, dat de Staten-Generaal de voorwaarden zullen stellen, waarop en

hoe de Koning dat recht zal kunnen toepassen, dan heeft hij dat recht niet onverdeeld. Ja, de regeling zou wel zoo kunnen wezen, dat in plaats van zelfstandig een recht te kunnen toepassen, de Koning in zijn recht zoo begrensd werd door allerlei wettelijke bepalingen, dat hij meer geleek op een dienaar der Kamer dan op een zelfstandig heer en meester.

Of dit artikel 58 niet het bewijs levert, dat de Grondwet er niet tegen opziet, bij de wet te brengen, wat van nature aan de uitvoerende macht behoort, gelijk de Hoogleeraar vraagt, dit doet tot deze quaestie niets af, naar mij dunkt. Verbiedt of laat de Grondwet toe eene legerorganisatie bij de wet? En het bewijs, dat zij die *niet* verbiedt, heeft de geachte schrijver mijns inziens niet geleverd. Bij art. 55 op bladzijde 206 zegt hij: ‘Het is duidelijk dat 's Konings opperbestuur der buitenlandsche betrekkingen evenals elk bestuur, hem opgedragen onderworpen blijft aan het beginsel in art. 53 uitgedrukt.’ En een paar regels verder: ‘Behalve door deze (ministerieele) verantwoordelijkheid wordt het opperbestuur over de buitenlandsche betrekkingen beperkt door het onbetwistbaar recht der Volksvertegenwoordiging om de gelden, welke jaarlijks voor het onderhouden van die betrekkingen worden aangevraagd, al of niet in te willigen.’ En weder een paar regels verder zegt hij: ‘Waar zij (de kamer) eene poging doet om door wijziging van cijfers de Regeering te nopen voor een gezantschap hier een gezantschap elders in de plaats te stellen, wordt het opperbestuur des Konings naar mijn inzien werkelijk aangerand en dus aan de Grondwet tekort gedaan.’ Mag nu hier, waar 't geldt het oppergezag over zee- en landmacht des Konings, niet eenzelfde redeneering worden toegepast? Of zou 't hier b.v. der Kamer niet verboden zijn, in het aantal of in de samenstelling der verschillende regimenten wijziging te brengen, wat het haar wel is ten opzichte van de organisatie der diplomatie? Of steekt het verschil in de woorden *opperbestuur* en *oppergezag*? Evenals de heer Heemskerk wijst de Hoogleeraar daarop niet. Integendeel, deze laatste erkent, dat beide woorden dezelfde beteekenis hebben, ofschoon hij 't natuurlijk beter zou gevonden hebben, in plaats van ‘oppergezag’ te lezen ‘opperbestuur’ en dus hetzelfde woord te bezigen, dat men overal in deze afdeeling terugvindt.

Art. 58 laat m.i. legerorganisatie bij de wet niet toe. Niet alleen om het reeds aangevoerde; ook niet, omdat in dit artikel bepaald is, dat de regeling van een tweetal onderwerpen bij de wet moet plaats hebben en andere onderwerpen alzoo schijnen uitgesloten, als wel omdat ik haar niet kan plaatsen in het historisch verband. Met de letter van het artikel kan ik legerorganisatie niet in overeenstemming brengen. Met de bedoeling van den grondwetgever kan ik haar niet rijmen, want over het geheele onderwerp schijnt geen woord gewisseld. Ik vind bij Voorduin althans met geene enkele syllabe daarvan gewag gemaakt. En ga ik na, wat vroegere grondwetten, die van '14, '15

en '40, ten aanzien van het oppergezag over zee- en landmacht des Konings bevatten, dan word ik in mijne meening, dat onze Grondwet geene legerorganisatie toelaat, niet weinig versterkt. De eerstgenoemde grondwet zegt in haar art. 39: 'De Souvereine Vorst beschikt over de vloten en legers. Alle de militaire officieren worden door Hem benoemd en, daartoe termen zijnde, op pensioen gesteld of desnoods, ontslagen.' En die van '15 in haar art. 59 en die van '40 in haar artikel 58 zeggen beide: 'De Koning heeft het oppergezag over de vloten en legers. De militaire officieren worden door Hem benoemd en ontslagen, of daartoe termen zijnde, op pensioen gesteld.' En wat zegt nu onze tegenwoordige Grondwet:

'De Koning', zegt zij, 'heeft het oppergezag over zee- en landmacht.

De militaire officieren worden door Hem benoemd. Zij worden door Hem bevorderd, ontslagen of op pensioen gesteld, volgens de regels door de wet te bepalen.

De pensioenen worden door de wet geregeld.'

Waar is nu het verschil van de tegenwoordige Grondwet met de vroegere? Inderdaad, ik vind het niet. Ik zie wel, dat vroeger de militaire officieren door den Koning niet alleen werden benoemd, maar ook bevorderd, ontslagen en op pensioen gesteld, terwijl thans de bevordering, het ontslag of het op pensioen stellen door Z.M. geschiedt volgens de regels, door de wet te bepalen, maar dit alles geldt de organisatie van het leger niet. Wat dit betreft, de regel van '14 heeft in de Grondwet van '15 noch in die van '40 of in die van '48 eenige wijziging ondergaan. Thans heet het: 'De Koning heeft het oppergezag over zee- en landmacht', en in 1840: 'over de vloten en legers', doch beide uitdrukkingen, ieder erkent het, zijn synoniem. Of had nu ook volgens de vroegere constitutie de wetgevende macht het recht, om het leger te organiseeren? Ik ontken 't en ik doe zulks op het gezag van Thorbecke. Op art. 58 der Grondwet van 1840 zegt hij: 'Onder de bepalingen, door de Grondwet en gewone wet voorgeschreven, bepalingen daar het 8ste hoofdstuk van handelt, wordt de strijdkracht van den Staat gesteld in de hand des Konings, om die te formeren en te doen werken. Aan den Koning behoort dus, binnen die wettelijke voorschriften: 1o het geven van bevelen tot lichting of uitrusting en ontslag; 2o *de inwendige regeling of organisatie en bestiering* en 3o het commando tot alle verrichtingen der zee- en landmacht.'

Of moeten we nu ook soms anders interpreteeren op grond, dat het 8ste hoofdstuk eenige wijziging heeft ondergaan? De Hoogleeraar doet hierop geen beroep. En gezwegen nog daarvan, dat het niet wel aannemelijk is, dat eene Grondwet in zichzelve een strijd zou openbaren, maar op het punt in quaestie levert eene vergelijking van de beide 8ste hoofdstukken der bedoelde constituties niets op, wat zou kunnen worden bijgebracht voor de bewering, dat nu wel geoorloofd zou zijn, wat verboden was onder de Grondwet van 1840. En inderdaad, waar

in '40 en in '48 aan mocht gedacht worden, niet daaraan, om 's Konings macht over de zee- en landmacht te beperken. Dit zal ook wel het laatste zijn, waarop de vorsten zich zullen laten beknibbelen.

Of legerorganisatie bij de wet wenschelijk is, daarover zou ik mij op dezen oogenblik geen bepaald oordeel veroorloven. 't Ligt zoo oogenschijnlijk wel voor de hand, dat de jaarlijksche oppositie tegen het budget van oorlog en vooral tegen de onderdeelen ervan bij het bestaan van wettelijke voorschriften zeer zou getemperd worden, doch opmerkelijk acht ik 't, dat de meesten onzer ministers van oorlog uit een practisch oogpunt zich daartegen hebben verklaard en dat zij, die er zich voor verklaarden, nooit tot de verwezenlijking van het denkbeeld zich hebben geleend. Alleen de heer De Roo heeft eene gedeeltelijke proeve geleverd, maar zijn wetsontwerp tot regeling van den generalen staf is door zijn opvolger ingetrokken. Ook zou 't de vraag nog wezen, of eene herziening van het achtste hoofdstuk der Grondwet niet vooraf zou moeten gaan, wilde men het onderwerp op afdoende wijze kunnen regelen.

Om de strijdvraag, wat de grondwettigheid betreft, in de toekomst te voorkomen, zou 't zeker wenschelijk zijn, dat eene gewijzigde grondwet de mogelijkheid eener legerorganisatie bij de wet toeliet. Een gebiedend voorschrift zou ik intusschen ontraden. Want mag men den heer Heemskerk en den heer Lenting, welke laatste het beginsel zeer genegen is, gelooven, dan zou men in België, waar het onderwerp geregeld is bij wet van 8 Juni 1853, met de resultaten allesbehalve ingenomen zijn. Niet alleen, dat de bestendigheid niet is verkregen, die men van eene dergelijke wet verwachtte, maar zelfs herhaalde klachten, wijzigingen en omwerkingen zijn daar te lande het gevolg geweest van de legerwet. In elk geval zal men niet moeten vergeten, dat in tijd van oorlog en oorlogsgevaar eene dergelijke wet het uitvoerend gezag niet wel binden kan. In zulk een toestand is 't niet de wet, die moet voorschrijven, hoe te handelen, maar de omstandigheden.

Geen zonderlinger geschiedenis heeft ooit eenig wetsartikel gehad dan het 59ste en 60ste onzer Grondwet. Wie haar in hoofdzaak wil leeren kennen, dien raad ik aan, het keurig geschreven overzicht, dat de Hoogleeraar ervan geeft, niet over te slaan. In '40, zal hij zien, verlangde de Tweede Kamer zeer, eenigen invloed te verwerven op de Regeering der Koloniën, iets, waartoe de aanteekeningen van Thorbecke in 1838 niet weinig hadden bijgedragen, en toen zij 't in '48 krijgen kon, bedankte zij ervoor. Indien de zienswijze van de Negenmannen had gezegepraald, men zou in '48 voor geheele uitsluiting van den wetgever het beginsel in de plaats hebben gesteld, dat de bevoegdheid van de wetgevende macht in de koloniën dezelfde is als in Nederland. Maar de Staatscommissie voor de overgroote meerderheid samengesteld uit mannen, die het voorstel van 1844 geteekend hadden, aar-

zelde, het koloniaal terrein al te ruim voor de Staten-Generaal open te stellen.

Inderdaad, zonder zich aan overdrijving schuldig te maken, kan men den Hoogleeraar Buijs nazeggen, dat de geschiedenis van art. 59 en 60 het verhaal is van een voortdurend achteruitwijken. De Staatscommissie dingt af op de formule van Thorbecke, die wilde, dat wetten voor de koloniën door de wetgevende macht in Nederland zouden worden vastgesteld; de Regeering dingt af op den wensch van de Staatscommissie en de Tweede Kamer weder op de voorstellen van de Regeering. En als er bij de behandeling der Grondwet leden zijn, die zich beklagen over het weinig vrijzinnige, dat te dezen opzichte in onze hoogste Staatswet doorstraalt, dan was de waarnemende Minister van Koloniën alleszins in zijn recht, toen hij opmerkte, dat zij, die onbevredigd zijn, hunne verwijten moesten richten tot de Kamer en niet tot de Regeering.

Intusschen, ondanks al dit afdingen en achteruitwijken bleef er, merkwaardig genoeg, zeer veel over, ten deele misschien daaruit te verklaren, dat men zich te midden van den overhaasten arbeid niet volkomen rekenschap gaf van hetgeen art. 59 eigenlijk inhield en zeker niet vermoedde, hoe dit artikel later zou worden toegepast. Hoe 't kon worden toegepast, dit hadden sommige tegenstanders van het voorstel evenwel goed ingezien. Want toen de Regeering art. 59 der Grondwet van '40 door twee nieuwe artikelen wilde vervangen en aan het einde van het eerste dezer de bepaling schreef: ‘Andere onderwerpen deze koloniën en bezittingen betreffende, daarvoor vatbaar bevonden, kunnen door de wet worden geregeld’ - toen leverde vooral deze bepaling voor de afdeelingen der Tweede Kamer groot bezwaar op. Men vreesde, dat deze alinea verder leiden zou, dan raadzaam was, en dus hoogst gevaarlijk kon worden. Daarom wilde de meerderheid die zinsnede zien weggelaten en de daaraan voorafgaande liever aanvullen, dan nog eenige onderwerpen te noemen, welke evenals het muntstelsel bij de wet zouden moeten worden geregeld. 't Is wel waar, zeide men, dat op die wijze de deur zou gesloten zijn voor elke aanvulling van de eenmaal vastgestelde reeks van door de wet te regelen onderwerpen, maar men achtte dit nadeel minder dan het gevaar, dat in uitbreiding van den invloed der wetgevende macht op koloniale aangelegenheden lag opgesloten. Niettemin, art. 59 alinea 4 bleef met eene kleine, doch eerder uitbreidende dan beperkende wijziging behouden, en telkenmale, als nu de gewone Nederlandsche wetgever termen mocht vinden, om zelf als zoodanig op te treden, dan is hij daartoe volkomen bevoegd. Zelfs de heer Heemskerk erkent dat, al is 't ook noode.

Natuurlijk, dat de Staten-Generaal in den beginne ten aanzien van hunne geschiktheid tot regeling van koloniale aangelegenheden bij uitstek wantrouwend waren, maar allengskens wijkt die beschroomdheid.

Naarmate de kennis van Indische toestanden toeneemt, naar die mate verkrijgt de Kamer meer moed, om de wetgevende macht uit te oefenen. En om voortdurend meerdere kennis te verkrijgen van onze overzeesche bezittingen, daartoe hebben vooral bijgedragen: 1°. het omstandig verslag van het beheer der koloniën en van den staat, waarin zij zich bevinden, hetwelk de Koning volgens art. 60 jaarlijks aan de Staten-Generaal moet overleggen, en 2°. de wettelijke vaststelling der Indische begrooting, waarin de geheele huishouding als een open boek ligt uitgespreid.

Evenwel, eer de Kamer tot dit laatste besloot, is er heel wat voorgevallen. Toen de heer Jongstra, het lid der Tweede Kamer, den 7den December 1852 verlangde, dat de Staten-Generaal invloed zouden hebben op de koloniale begrooting, werd hij teruggewezen, niet alleen door den heer Pahud, dat sprak, zou ik haast zeggen, vanzelf, maar ook door Thorbecke, op grond, dat de Grondwet dit niet veroorloofde. Echter, geene tien jaren later, of deze was tot de meening overgegaan, die altijd met standvastigheid door den heer Van Bosse was beleden, dat de vaststelling der Indische begrooting bij wet wel met de Grondwet strookte. En inderdaad, zoo is 't, zegt de geachte Hoogleeraar bl. 255: de angstvalligheid, welke bij de redactie van de artikelen 59 en 60 voorzat, heeft zich slechts hierin geopenbaard, dat men de gevallen, waarin wettelijke regeling verplichtend zoude zijn, tot zeer enkele beperkte. De neiging van den grondwetgever, om op dit gebied de bemoeiingen van den wetgever veel verder uit te breiden, was zeker niet groot, - in zooverre hebben de tegenstanders ongetwijfeld gelijk - maar op de neiging mag men niet letten, want zij loste zich ten slotte op in de vierde zinsnede van art. 59, dat wil zeggen in het besluit, om in elk voorkomend geval de beslissing over te laten aan de gewone wetgevende macht. Deze erkende, dat er behoefte bestond, om de begrooting voor de koloniën bij de wet vast te stellen, en daarmede was de zaak afgedaan.

't Schijnt echter nog altijd eene open quaestie te zijn, of 't uit het oogpunt van practisch staatsbeleid goed gezien is geweest, te bepalen, dat de Indische begrooting bij wet zal worden vastgesteld. Bijna elk jaar bij hare behandeling worden er gevonden, die dit betwijfelen. Ook de heer Heemskerk doet dat. De ervaring heeft geleerd, zegt hij, dat:

1°. de uitgaven der Indische begrootingen zeer aanmerkelijk zijn geklommen, zoowel gewone als buitengewone, en dat het evenwicht tusschen uitgaven en inkomsten in altijd toenemende mate afhangt van het meest wisselvallige gedeelte der middelen, den verkoop van koffie en tin;

2°. de bijdragen aan de Nederlandsche Staatsbegrooting in 1876 en 1877 niet hebben kunnen worden uitgekeerd en sedert 1878 zelfs geene bijdrage is geraamd;

3°. de buitengewone kredieten van vele millioenen, telken jare door de Indische Regeering boven de begrooting aan zichzelve toegekend,

door de wetgevende macht telkens, hoewel ongaarne, worden goedgekeurd (art. 31 der wet), omdat zij eenmaal gedaan zijn en de afkeuring niets zoude baten; door welke inrichting de geheele raming bij de jaarlijksche begrootingswetten slechts eene zaak van schijn en vorm is geworden; te meer, omdat van andere posten soms groote sommen ongebruikt blijven; ook drukken dergelijke bezwaren de Regeering thans zeer weinig, omdat de zedelijke verantwoordelijkheid wordt gedeeld door de Staten-Generaal, die de begrooting helpen maken;

4°. het beheer en de verantwoording in Indië zeer veel te wenschen overlaten.

Als men dit alles zoo leest, zou men lichtelijk op het denkbeeld kunnen komen, dat vóór 1867, het jaar der eerste begrooting bij de wet, de administratie in Indië volkomen in orde was en dat het eene roekelooze daad moet heeten van den Nederlandschen wetgever, om het werk aan het opperbestuur uit de handen te nemen. En toch is niets minder waar. Op de aanmerkingen van den heer Heemskerk is dientengevolge dan ook heel wat af te dingen. Dat de uitgaven der Indische begrootingen zeer aanmerkelijk zijn geklommen, is ontegenzeggelijk waar, maar stegen de uitgaven niet vóór de wettelijke vaststelling der begrooting? Zeker, en niet onbelangrijk ook. In 1850 althans bedroeg de begrooting ruim 52½ millioen, in 1855 ruim 55¼ millioen, in 1860 reeds 71 □ millioen, in 1864 ruim 87 millioen en in 1865 bijna 92¾ millioen. Waarlijk geene onbelangrijke toeneming. En wat de overschrijding der begrootingen(*) betreft, ook dienaangaande levert het bekende werk van den oud-Minister van Koloniën E. de Waal interessante gegevens. Ook vóór 1867 werd elke begrooting overschreden, evenzeer als nu, en bedroegen de meerdere uitgaven toen evenzeer millioenen als tegenwoordig. Zoo werd o.a. in 1854 meer uitgegeven, dan geraamd was, ruim 4½ millioen. En om nu die overschrijdingen zooveel mogelijk te voorkomen, werd met 1862 eene nieuwe regeling ingevoerd en raamde men toen vele uitgaven ruim en voegde men bij elk hoofdstuk (zoo heette toen, wat men nu noemt *afdeeling*,) een post voor onvoorziene uitgaven. Deze posten beliepen toen over de geheele begrooting gemiddeld 2¼ millioen behalve den algemeenen post voor onvoorziene uitgaven, die men sedert 1863 daarbij voegde en die niet minder bedroeg dan de ronde som van *f* 500.000.

Waren de ramingen sedert '67 nu ook zoo ruim? Neen. Ook de ‘onvoorziene uitgaven’ werden belangrijk ingekrompen. Terwijl men, gezwegen van den algemeenen post voor onvoorziene uitgaven van een half millioen, die behouden bleef, in 1866 aan allerlei onvoorziene uitgaven nog 2.132.000 gulden raamde, werd dit bedrag op de wettelijk

(*) Dat de verschillende posten der begrooting nu meer dan vroeger worden overschreden, moet vooral daaraan worden toegeschreven, dat tegenwoordig de *afdeelingen* meer in onderdeelen worden gesplitst dan voorheen de *hoofdstukken.* Dit moge voor de administratie wat lastiger zijn, voor de contrôle der Kamer daarentegen is die wijze van handelen veel beter.

vastgestelde begrooting voor 1868 reeds verminderd tot slechts 761 duizend gulden. Maar nog iets. Vroeger werden verscheidene uitgaven en ontvangsten als afzonderlijk fonds beheerd. Het besluit van 21 Januari 1848 verbood wel is waar het aanhouden van zulke fondsen, doch de opheffing geschiedde stuksgewijze, van sommige eerst na een nieuw verbod bij de comptabiliteitswet. Wel een bewijs, en dit en parenthesi, dat het opperbestuur de Indische bureaucratie vóór 1867 evenmin kon kneden als was als na dien tijd, nu de Staten-Generaal op het beheer der koloniën toezien.

Ontegenzeggelijk zijn de uitgaven, gezwegen zelfs van die voor Atjeh, sedert '67 sterk geklommen en niet in verhouding daarvan de inkomsten; inzonderheid niet die der koffiecultuur, welke in de laatste vier jaren zelfs een verschil opleveren van 22 millioen, gelijk de heer Van der Hoeven nog releveerde in de zitting van jl. Dinsdag 20 November, maar is dit de schuld der wettelijke vaststelling van de begrooting? Indien de bijdragen aan de Nederlandsche Staatsbegrooting zijn verminderd, sedert 1876 zelfs niet zijn uitgekeerd, ja, wat meer zegt, in de laatste jaren de rekening met een belangrijk nadeelig saldo sluit, zou dit dan moeten geweten worden daaraan, dat de Staten-Generaal mede een oogje slaan in het Indische huishoudboek? Neen, sedert 1867 heeft de Kamer in tal van behoeften voorzien, waarin het Indische opperbestuur nog steeds was te kort geschoten. Zoo heeft men te gemoet gekomen aan de wenschen ten opzichte van hooger, middelbaar en lager onderwijs en heeft ook de inlanders, ofschoon nog niet genoeg, in het genot doen deelen van gewoon lager onderwijs. Zoo heeft men tonnen gouds beschikbaar gesteld voor irrigatiewerken, voor spoorwegen, voor havenwerken, voor water- en landwegen en nog zooveel meer. Dat alles heeft schatten gelds verslonden, zonder dat het de inkomsten noemenswaardig heeft vermeerderd.

Dit alles had de heer Heemskerk niet over 't hoofd mogen zien, toen hij zeide, dat de verwachtingen van de bestrijders der wettelijke vaststelling van de Indische begrooting niet zijn beschaamd. Indien de wettelijke vaststelling nog niet voldoende heeft kunnen keeren geldverspilling en ongeregeld beheer, dan bewijst toch in elk geval juist deze opmerking, dat in Indië reeds vóór de wettelijke vaststelling der begrooting geldverspilling en ongeregeld beheer ingekankerd waren, want niemand, ik herhaal 't andermaal, zal toch beweren, dat die geldverspilling en dat ongeregeld beheer een uitvloeisel zijn van die wettelijke vaststelling. Wat de comptabiliteitswet moge hebben uitgewerkt, zeker heeft zij geene aanleiding gegeven tot slechte administratieve gewoonten en tot eene in ‘beginsel slechte werkwijze’. Indien iets de goede werking van die wet heeft belemmerd, ik geloof, dat het is, wat de Minister Van Golstein, toen hij ambtgenoot was van den heer Heemskerk, in de Memorie van Beantwoording voor de Indische begrooting voor 1876 bestempelde met ‘onwil en onkunde’. Eerst schijnt een nieuw ambte-

naarsgeslacht te moeten opgroeien in de nieuwe administratieve beginselen, voordat de wet van 1864 hare zegenrijke gevolgen ten volle kan schenken, ofschoon ik daarmede volstrekt niet wil zeggen, dat zij voor geene verbetering vatbaar zou zijn.

Nog één opmerking ten slotte. De algemeene politie-strafreglementen voor Europeanen en voor Inlanders, die de beide strafwetboeken aanvullen, zijn bij ordonnantiën van 15 Juni 1872 (*Indisch Staatsblad* n°. 110 en 111) vastgesteld. Bij gelegenheid der behandeling van de Indische begrooting voor 1877 heeft de Tweede Kamer eene paragraaf van het laatgenoemde politie-strafreglement, n°. 27 van art. 2, straffen bepalende op het schenden van overeenkomsten van huur van arbeid, tot een afzonderlijk punt van beraadslaging gemaakt en op den 26sten Februari 1877 eene conclusie aangenomen, houdende, 'dat behoudens de verplichting der Regeering, om de rechtsverhouding tusschen werkgevers en van elders aangevoerde arbeiders bij afzonderlijke verordening te regelen, het niet wenschelijk is, art. 2 n°. 27 van het politie-strafreglement voor Inlanders nog langer te laten bestaan'.

Tegen deze conclusie heeft de heer Heemskerk ernstige bedenkingen; ja, ze komt hem zelfs ongrondwettig voor. De Kamer, zegt hij, besliste *au fond* over eene zaak, die wel uit haar aard tot de onderwerpen van koloniale codificatie behoort, maar uitdrukkelijk door het opperbestuur, volgens zijne grondwettige macht, aan zich gehouden en bij de wet in de eerste plaats aan den Landvoogd ter regeling opgedragen was. 't Zal wel aan mij liggen, maar de kracht der redeneering begrijp ik niet. Ik wil niet als argument laten gelden, dat in het meerdere het mindere is opgesloten en dat, indien de Kamer eene Indische codificatie bij wet had kunnen vaststellen, zij zich zeker wel eene opmerking mocht veroorloven tegen eene regeling van het opperbestuur. Maar m.i. is de bedoelde 'resolutie' daarom niet ongrondwettig, omdat het opperbestuur des Konings de verantwoordelijkheid van den Minister niet opheft. Het recht der Kamer, om regeeringshandelingen te controleeren en te beoordeelen, behoudt zij ongeschonden, ook al betreffen die regeeringshandelingen Indië. En deze opvatting strookt niet alleen met de letter, maar ook met de geschiedenis der Grondwet. Toen de Negenmannen voor geheele uitsluiting van de Kamer als wetgeefster het beginsel in de plaats wilden stellen, dat de bevoegdheid van de wetgevende macht in de kolonie dezelfde zou zijn als in Nederland, toen was en bleef de meerderheid van oordeel, dat bepaaldelijk de belangen onzer koloniën niet behooren te worden onderworpen aan de wetgevende macht van het moederland. Wat zij verlangde, was wijziging van de constitutioneele voorschriften ook op dit punt, maar hoofdzakelijk om tweeërlei te verkrijgen, en wel in de eerste plaats opneming in de Grondwet van duidelijke voorschriften nopens de toepasselijkheid van het beginsel der ministerieele verantwoordelijkheid wegens alle daden van bestuur en inwendige administratie in de koloniën.

Hierom was 't de Kamer hoofdzakelijk te doen, en nu zou men willen beweren, dat zij geene aanmerking mag maken op een politie strafreglement en de wenschelijkheid niet mag uitspreken, dat eenig punt werd gewijzigd? Neen, zulk eene bekrompen interpretatie laat, dunkt mij, de Grondwet niet toe. De ministers zijn verantwoordelijk voor *alle* regeeringshandelingen, geene uitgezonderd, en mij dunkt, de heer Heemskerk zelf moest betreuren, indien zijne opmerking juist kon genoemd worden. Want met zijne uitlegging zou hij juist bewerken, wat hij liever zag voorkomen. Indien de Ministers niet kunnen geïnterpelleerd worden en niet verantwoordelijk zijn voor hetgeen in Indië geschiedt, de Kamer zou hoe langer hoe meer de taak van wetgever willen vervullen, die zij tot dusverre in 't algemeen nog gaarne aan het opperbestuur heeft gelaten. En niet ten onrechte ook, want erkend moet worden, dat menige regeling er niet beter op zou worden, zoo de wetgevende macht zich met haar inliet. Dit erkenden de heeren Van Gennep en Van Houten in de zitting van 20 November jl. o.a. nog ten opzichte van het mijnwezen in Indië.

Over de lezenswaardige aanteekening op art. 61 zou ik kunnen heenglijden, indien ik niet de aandacht wilde vestigen op eene opmerking van den schrijver, ook om daaraan een enkel woord te kunnen toevoegen en in de tweede plaats, om mijne instemming te betuigen met eene andere, die wel verdient gereleveerd te worden.

Wat het laatste betreft, de geachte Hoogleeraar verdedigt krachtig het recht, dat de Koning volgens onze Grondwet heeft, behoudens de op dit beginsel toegelaten twee uitzonderingen, om de bezoldiging te regelen, d.w.z. om haar juist bedrag te bepalen, van alle colleges en ambtenaren, die uit 's lands kas betaald worden, en keurt het daarom ten sterkste af, dat o.a. de wet op het Hooger Onderwijs op het voorstel der Regeering - de heer Heemskerk was toen Minister van Binnenlandsche zaken - het minimum der jaarwedde van de hoogleeraren vaststelde. Dat de wetgever, wanneer de Grondwet de regeling van eenige aangelegenheid, zooals in casu het Hooger Onderwijs in haar ganschen omvang aan hem opdraagt, ook bevoegd moet zijn, omtrent de traktementen en bezoldigingen zoodanige schikkingen te maken, als hij zal meenen te behooren, dit argument dunkt hem, en m.i. zeer te recht, niet gemotiveerd toe. Als de Grondwet, zegt de schrijver, den wetgever deze of gene algemeene regeling opdraagt, zal het toch wel zijn in de onderstelling, dat hij bij die regeling de beginselen eerbiedige, welke zijzelve gesteld heeft. Zoo niet, welke grondwettige regel is dan nog veilig tegenover den gewonen wetgever. Gaarne geeft intusschen de heer Buijs toe, dat in vele gevallen bepaling van de traktementen bij de wet hoogst wenschelijk zijn kan, omdat door gebrekkige regeling het doel, dat de wetgever met deze of gene instelling wil bereiken, zoo licht kan worden

gemist. Het zou z.i. dan ook eene wezenlijke verbetering zijn, wanneer men - in overeenstemming met hetgeen, indien ik mij niet bedrieg, overal elders als recht geldt - in plaats van het absolute voorschrift, in de eerste zinsnede van het artikel voorkomende, schreef: ‘Hij regelt, behoudens de uitzonderingen door de wet te stellen, de bezoldiging van alle collegiën en ambtenaren.’

Evenwel, heeft de Koning volgens onze Grondwet het recht, om het bedrag der traktementen te bepalen, dan ligt echter daarin de bevoegdheid nog niet opgesloten, om op eigen gezag over 's land geldmiddelen te beschikken. Aan den wetgever blijft het recht, te beoordeelen, of de sommen, voor jaarwedden aangevraagd, in verband met de overige eischen van den Staatsdienst al of niet behooren te worden ingewilligd; waarom 't m.i., ten einde conflicten te voorkomen tusschen de Regeering en de Kamer, goed gezien is, bij nieuwe ambten of nieuwe regelingen den post op de Staatsbegrooting te brengen, zooals tegenwoordig meestal geschiedt en vóórdat die door den Koning is vastgesteld. Naar die wijze van handelen wordt geene Koninklijke beslissing ongedaan gemaakt en de Kamers daarentegen niet gesteld voor een fait accompli. Dat hiermede, zooals de heer Heemskerk beweert, de grondwettige orde wordt omgekeerd, zie ik niet in. En wel daarom niet, omdat aan den aan te stellen ambtenaar als jaarwedde nu juist niet behoeft te worden uitgekeerd, wat op de begrooting is uitgetrokken. Een voorzichtig Minister zal een nieuwen post toch allicht ietwat ruim nemen, ten einde zich te vrijwaren voor eene mogelijke teleurstelling, en de Koning kan dus het traktement bepalen, mits binnen de grenzen van het uitgetrokken bedrag, zooals hij meent, dat goed is. Ik wil daarmede niet zeggen, dat de weg, welken de heer Heemskerk tot verzoening van beide de constitutioneele beginselen, die hier ter sprake komen, aanraadt, is af te keuren, maar veel verschil zie ik tusschen hetgeen hij voorstelt, en den weg, die nu meestal wordt ingeslagen, niet. Wanneer geldsommen onder eene algemeene benaming op de begrooting van uitgaven worden gebracht, om uit dat krediet de Regeering in de gelegenheid te stellen, de traktementen van ambtenaren, voor zooverre die niet bij de wet zijn vastgesteld, te regelen bij organiek besluit, dan geloof ik, dat daartegen niets te zeggen is, mits de Kamer van dat besluit worde in kennis gesteld, omdat niets aan hare contrôle mag worden onttrokken. Intusschen, zooals de schrijver zelf erkent, als 't een enkel traktement betreft, dan baat ook dit hulpmiddel niet.

Wat de laatste alinea van art. 61 betreft, luidende: ‘De pensioenen der ambtenaren worden door de wet geregeld’, dienaangaande erkent de heer Buijs, en ik geloof, dat hiertegen geen enkel klemmend argument kan worden ingebracht, dat deze zinsnede wel aanwijst de macht, die het bedrag van de pensioenen zal vaststellen, maar dat dit artikel volstrekt niet uitspreekt het beginsel, dat de ambtenaren recht hebben

op pensioen. Ik hoop, dat ook eene herziene grondwet daarin niet verder zal gaan, opdat alzoo de mogelijkheid blijft bestaan, om de pensioenen af te schaffen. Ik kan tot dusverre nog maar niet inzien, dat het Staatsbelang, en met geen ander hebben we te maken, eene toekenning van pensioen gebiedt. Bedrieg ik mij niet, dan houdt het uitzicht op pensioen zeer dikwijls ambtenaren, die nog in de kracht van hun leven zijn, in eene betrekking, die zij liever vaarwel zeiden, terwijl de uitvoerende macht er dikwijls tegen opziet, om niet wegens ouderdom maar om andere redenen minder bruikbare ambtenaren te ontslaan. Om den man behalve zijne jaarwedde ook te ontnemen zijne aanspraak op pensioen, waartoe hijzelf de middelen heeft bijgedragen, - ik spreek alleen van burgerlijke ambtenaren - dit acht men te kras en men verleent een *eervol* ontslag, ofschoon 's mans gedrag intusschen allesbehalve *eervol* was.

Maar om ambtenaren als tegen hun zin in eene betrekking te houden of om ze in hunne betrekking werkzaam te laten blijven om redenen, die geheel daarbuiten omgaan, dit dunkt mij wenschelijk noch raadzaam. De Staat behoudt daardoor ambtenaren, die hem veel te duur te staan komen. De diensten, die ten zijnen behoeve gepresteerd worden, staan niet in verhouding tot de traktementen. Maar daar men den ambtenaar niet wil ontslaan en om het werk, dat gedaan moet worden, toch gedaan te krijgen, stelt men om die ongeschikte ambtenaren dikwijls adsistenten aan, die ook weder hun deel uit de Staatskas eischen. En heeft de Staat een adjunct benoemd, om den ongeschikten ambtenaar bij te springen, morgen zal hij 't ook moeten doen om een ander, ofschoon bekwaam en bruikbaar, want deze ziet nu niet in, waarom *hij* juist meer moet doen dan de eerste. En daar de Staat niet plooien kan en zich niet schikken naar omstandigheden en hij niet anders kan hebben dan eene uniform-regeling, die voor eene zekere klasse van ambtenaren door het geheele land dezelfde is, daarom worden er vaak meer ambtenaren aangesteld, dan strikt genomen noodig zijn, en wordt de Staatskas bezwaard met schatten gouds, die konden worden uitgespaard. Dit nu zal nog zooveel te erger worden, als de wetgevende macht ertoe mocht besluiten, om ook de weduwen en weezen der ambtenaren te laten deelen in de baten van het pensioenfonds, iets, waarop tegenwoordig van verschillende zijden sterk wordt aangedrongen en welk beginsel ook de tegenwoordige Minister van Financiën schijnt toegedaan. Daarom bedenke de Regeering zich wel. M. i. moet de Regeering de ambtenaren voldoende betalen en in verhouding tot het gewicht hunner betrekking, maar 't daarbij ook laten blijven. Aan Staatspensioenfondsen is geene behoefte. Er zijn uitstekende particuliere inrichtingen, waarin een ambtenaar ook gemiddeld minder behoeft bij te dragen, dan wat hij nu verplicht is af te staan aan het pensioenfonds voor burgerlijke ambtenaren. Te kort wordt hem niet gedaan; de Staat laat eenvoudig de regeling zijner particuliere belangen

aan den ambtenaar zelven over, en hierover kan hij zich allerminst beklagen(*).

De aanteekening op art. 62 is uit haar aard klein, maar verdient door den nieuwen grondwetgever toch niet over het hoofd te worden gezien, omdat de Hoogleeraar eene betere redactie aan de hand geeft. Hij stelt voor, indien men eene herinnering aan het oude muntregaal wil behouden, om de eerste alinea van art. 62 aldus te lezen: ‘Het recht om munt te slaan wordt in naam des Konings uitgeoefend’, terwijl in het belang van een goed gewaarborgd muntwezen 't zeker beter is, de tweede alinea te doen luiden als het stellige voorschrift der constitutie van 1806: ‘De munten van Staat worden met de beeltenis van den Koning geslagen.’

Wat het aannemen van vreemden adeldom door een Nederlander betreft, ook de Hoogleeraar wijst erop in navolging van zoovelen, dat zulks straffeloos kan geschieden. Hij betreurt het, dat van de gelegenheid, welke zich bij de vaststelling van het nieuwe strafwetboek voordeed, om aan overtreding van het grondwettig voorschrift eene poenale sanctie te verbinden, de wetgever geen gebruik heeft gemaakt. Immers, art. 435 1° bepaalt enkel straf tegen hen, die onbevoegd een *Nederlandschen* adellijken titel voeren. Het verzuim is te vreemder, omdat hetzelfde art. 435 2° wel gezorgd heeft voor eene strafbepaling op het aannemen o.a. van vreemde titels zonder 's Konings verlof, waar dit vereischt is, maar de vreemde *adellijke* titels kunnen daar niet bedoeld zijn, omdat het aannemen hiervan niet afhankelijk is van Koninklijke goedkeuring, maar onvoorwaardelijk verboden wordt. Nu altijd nog eene kleine wijziging van het nieuwe strafwetboek in 't verschiet is, ware 't misschien wel mogelijk, in deze leemte te voorzien.

't Blijft evenwel voor mij nog eene open vraag, of de tweede alinea, zooals ze thans luidt, wel noodig is. Indien vreemde adeldom geene verplichtingen met zich medebrengt of niet gelijkstaat met het aannemen van naturalisatie of staatsburgerlijke betrekkingen in een vreemd land, indien alzoo adeldom veelal niets is dan een titel, waarom moet dan de Regeering zich daarmede nog inlaten? Het verzoek, om dien buitenlandschen adellijken titel te mogen aannemen, is eene ijdele for-

(*) Ik verheug mij, te mogen constateeren, dat er ook in onze Tweede Kamer verscheidene leden zijn, die niet gestemd zijn, om het verleenen van pensioen ook tot de weduwen en weezen der ambtenaren uit te strekken. Bij het afdeelingsonderzoek van het ontwerp van wet tot regeling der ontvangsten en uitgaven van het pensioenfonds voor burgerlijke ambtenaren over het jaar 1884 verklaarde men ten minste in eene afdeeling zich tegen eene dergelijke uitbreiding, deels omdat zij tot vermeerdering van Staatsbemoeiing en verhooging van uitgaven zou leiden, deels omdat het ambtsbejag nog zoude toenemen. Ook zoude er, naar de meening der leden in deze afdeeling, een onrecht gepleegd worden tegenover ongehuwde ambtenaren, terwijl ook de energie bij gepensionneerden en hunne vrouwen en kinderen zou verminderen.
De Commissie van Rapporteurs gaf hierbij als hare meening te kennen, dat het althans nu het tijdstip niet is, om tot eene dergelijke pensionneering over te gaan.

maliteit geworden, want geen Minister zal adviseeren, om de vergunning te weigeren, niet zoozeer om den requestrant als wel om de buitenlandsche regeering, die den adeldom verleende.

Deze opmerking klemt in nog meerdere mate ten aanzien van de door eenig vreemd Staatsgezag toegekende ordeteekenen en titels, waaraan mede geene verplichtingen verbonden zijn(*). Wanneer de aanneming daarvan niet meer behoeft gevraagd te worden, dan ware tevens de moeielijkheid vermeden ten aanzien van de Limburgsche orde van de Eikenkroon en die van den Gouden Leeuw van Nassau, die beiden ontegenzeggelijk tot de vreemde orden behooren. Al is onze Koning tevens vorst van het Groot-Hertogdom, dit neemt niet weg, dat wie vereerd wordt met eene dier beide orden, rechtens vergunning moet vragen, om die te mogen aannemen, en dat de Koning alleen met medewerking van den verantwoordelijken Nederlandschen Minister tot het dragen van dit onderscheidingsteeken kan machtigen. Dit geschiedt intusschen niet en de practijk komt alzoo feitelijk neer op eene miskenning van het beginsel, in art. 65 neergelegd, dat namelijk ‘in geen geval de onderdanen des Konings vreemde ordeteekenen enz. mogen aannemen zonder zijn bijzonder verlof’.

Ik neem deze gelegenheid tevens te baat, om erop te wijzen, dat, evenals zoovele anderen, ook de geachte Hoogleeraar van meening is, dat sedert de Paus ophield wereldlijk vorst te zijn, door hem niet anders dan als hoofd van de Roomsch-Katholieke Kerk titels en waardigheden kunnen worden toegekend en dat voor deze ons grondwetsartikel niet is geschreven. Naar den inhoud van de zoogenaamde ‘waarborgenwet’ van het Koninkrijk Italië moge de Paus, zegt hij, nog altijd Koninklijke rechten genieten en in waarheid souverein zijn, de drager van Koninklijke rechten is daarom nog geen hoofd van eene Staatsgemeenschap, en alleen zulk een hoofd kan ordeteekenen uitreiken, welke art. 65 Grondwet blijkbaar bedoelt.

Aan het einde van deze beschouwing veroorloof ik mij nog een enkel woord naar aanleiding van art. 66. De gratie, zegt deze schrijver, is ‘een rechtsinstituut, bestemd, om te voorkomen, dat de strenge toepassing van de wet, welke niet alle bijzondere gevallen kan voorzien, tot het plegen van onrecht zou leiden en dus daarvoor te waken, dat het hoofddoel van de Staatsgemeenschap de waarborging van het recht aan de leden dier gemeenschap toekomende, bereikt worde’. Als deze omschrijving voor eene definitie moet doorgaan, zou ik willen vragen, of ze wel ruim genoeg is. Want, mij dunkt, indien iemand onschuldig veroordeeld is, dan kan er geene sprake zijn van eene strenge of eene

(*) Als de Regeering zelf, blijkens eene uitdrukking van den Minister van Binnenlandsche zaken in de zitting van de Tweede Kamer van den 30sten November jl., de waarde der decoratiën stelde beneden die van gouden snuifdoozen, dan is 't, dunkt mij, niet te veel gevergd dat de Regeering in 't vervolg met die vreemde ordeteekenen, waaraan geene verplichtingen verbonden zijn, zich op geenerlei wijze meer inlaat.

te strenge toepassing van de wet. Hier is gerechtelijk onrecht, en zou nu de Koning in een dergelijk geval geene gratie kunnen geven? Zou de Koning ook geene gratie mogen verleenen voor het geval, dat b.v. eene politie-verordening in haar geheel veel te streng was? 't Zou mij leed doen, zoo men zich in dezen hield aan des Hoogleeraars uitspraak en beweerde, dat zich hier niet voordeed een van die *bijzondere gevallen*, waarin voorziening door gratie geoorloofd was. Ik geef toe, dat op den duur het prestige der gemeentebesturen in hooge mate zou benadeeld worden, indien zeer dikwijls geheel of gedeeltelijk gratie werd verleend van politiestraffen. Maar 't zou kunnen zijn, dat er geen andere uitweg mogelijk is, nu men maar al te vaak ziet, dat gemeenteraden wat al te ruim gebruik maken van hunne bevoegdheid, om strafverordeningen te maken, en 't volstrekt geene zeldzaamheid is, dat de straffen niet in verhouding staan tot de overtreding. Nu de verschillende Colleges van Gedeputeerde Staten meenen, geen invloed te moeten uitoefenen op de hoegrootheid der politiestraffen en de wetgever niet heeft toegestaan, dat de kantonrechter bij politieovertredingen verzachtende omstandigheden in aanmerking neemt, wat hij bij veel meer beteekenende overtredingen van rijkswetten wel kan doen, nu zal de gratie zeer dikwijls eene betere evenredigheid kunnen brengen tusschen overtreding en straf. Wel zou 't reeds veel gewonnen zijn, zoo art. 161 der Gemeentewet zoo geredigeerd werd, dat de Gemeentewetgever op elke overtreding slechts eene uniform-straf kon stellen met eene speling tusschen *f* 0.50 en *f* 25, maar zoolang deze wijziging niet is aangebracht, moet men vooral het recht van gratie niet te eng opvatten(*).

De Koning heeft het recht van gratie van straffen, door rechterlijke vonnissen opgelegd, gelijk de Grondwet zegt. En in dit recht van gratie, zeggen de heeren Heemskerk en Buijs, evenals zoovele anderen vóór hen, ligt opgesloten dat van rehabilitatie, waaronder men verstaat de opheffing van bijkomende straffen, zooals eerloosheid en verlies van burgerlijke of burgerschapsrechten. Ik ben 't volkomen met hen eens, omdat de bijkomende straffen, gelijk in art. 6 *Code Pénal* wordt gezegd, *verknocht* zijn aan de gewone straffen. Maar geene gratie, zou ik meenen,

(*) De beoordeeling van de zwaarte der overtreding moet m.i. worden overgelaten aan den rechter, en naarmate zijne bevinding in dezen is, naar die mate moet hij eene zwaardere of geringere straf kunnen uitspreken. Geschiedde dit, de straf zou in den regel billijker zijn dan nu, en tevens zou men hebben bewerkt, dat de geldboeten meer werden betaald dan tegenwoordig. Zij, die meenen, dat nu aan de subsidiaire gevangenisstraf de voorkeur wordt gegeven, omdat het publiek te gemeenzaam wordt met de huizen van bewaring en de strafgevangenissen, zij vergissen zich m.i. schromelijk. Omdat de straffen niet in verhouding staan tot de politieovertredingen, daarom ligt het in den aard der zaak, dat de subsidiaire gevangenisstraf wel eens en misschien zeer dikwijls geregeld wordt naar de overtreding en niet naar de geldboete. Ik wil nu niet zeggen, dat dit precies in den haak is, maar aan wien de schuld, zoo de rechters verstandiger trachten te wezen dan vele Gemeentewetgevers. Ik beveel wijziging van de Gemeentewet eerder aan dan die van de Wet van 1864 (*Staatsblad* 29), vooral als men streeft naar eene vermindering van de *Algemeene Justitiekosten*, over wier toenemend bedrag dezer dagen in de Tweede Kamer zooveel bekommering werd aan den dag gelegd.

kan inhouden de opheffing van burgerlijke onbekwaamheden. Zoo kan een veroordeelde tot eene lijf- of onteerende straf geen getuige zijn bij het maken van een uitersten wil, al is ook het rechterlijk vonnis het gevolg geweest van eene dwaling ten aanzien der feiten of van het recht en al heeft de Koning den veroordeelde ook gratie geschonken van de straffen. Zoo kan volgens art. 1950 n°. 4 Burgerlijk Wetboek als getuige gewraakt worden ieder, die tot eene lijf- of onteerende straf is veroordeeld, al is ook het bedoelde vonnis verkeerdelijk gewezen en al heeft ook de Koning gebruik gemaakt van zijn recht, hem bij ons artikel 66 toegekend. Het Grondwetsartikel spreekt van straffen, bij rechterlijke vonnissen opgelegd, en het Burgerlijk Wetboek doet de onbekwaamheid reeds bij de veroordeeling geboren worden. Als iemand *veroordeeld* is, kan hij geen getuige zijn bij het maken van een testament, zegt art. 991, en als getuige kan gewraakt worden, die tot eene lijfof onteerende straf of zelfs ter zake van diefstal, oplichting, valschheid of misbruik van vertrouwen tot eene niet onteerende straf is *veroordeeld.* Het feit der veroordeeling kan de Koning niet wegnemen, waarom hij ook recidivist blijft, al is ook gratie verleend van de straffen van een vonnis en al ware ook later gebleken, dat het geïncrimineerde feit niet had plaats gehad of niet misdadig was. Volgens art. 11 van de wet van 29 Juni 1854 (*St.* n°. 102) ‘stelt de vroegere *veroordeeling* eene verzwarende omstandigheid daar’.

Wanneer er nu eene overtreding is begaan, maar men om bijzondere redenen gemeend heeft, gratie van de straffen te moeten verleenen, dan kan 't, om zoo eens te zeggen, minder schelen, of de burgerlijke onbekwaamheden blijven bestaan, maar daar, waar volkomen onschuldig iemand is veroordeeld, daar moet op de eene of andere wijze erin voorzien worden, dat *al* de gevolgen èn van de straf èn van de veroordeeling te gelijk met de straf worden vernietigd. Er mag geene vlek blijven kleven op - geen recht ontnomen worden aan iemand, die ten onrechte is veroordeeld. Evenmin moet de rechter genoodzaakt zijn, later eene vroegere onrechtvaardige veroordeeling als eene verzwarende omstandigheid aan te merken.

Kan men in deze leemte voorzien door wijziging van ons Burgerlijk Wetboek, van ons Wetboek van Strafrecht, of door de art. 409-413 van het Wetboek van Strafvordering uit te breiden, ofschoon hier dient opgemerkt, dat rehabilitatie altijd moet worden gevraagd? Kan dat? Ik wil 't niet beslissen, maar in elk geval zou ik willen vragen, of er bezwaar bestaat, dit onderwerp afzonderlijk te regelen en het grondwetsartikel in dezer voege te lezen: ‘Het recht van gratie van straffen, door rechterlijke vonnissen opgelegd, en van opheffing van hare gevolgen, alsmede van die der veroordeeling zelve wordt door den Koning toegepast in de gevallen en volgens de regels, door de wet aangeduid.’

De Koning heeft het recht van gratie *van straffen*, door rechterlijke

vonnissen opgelegd. Daarom zegt de geachte Hoogleeraar zeer te recht: ‘Als de rechter bij zijn strafvonnis den veroordeelde de verplichting oplegt, om datgene, wat in strijd met de wet was verricht, als nog ongedaan te maken, dan komt den koning de bevoegdheid niet toe, om van de naleving van dat gebod gratie te verleenen, om de eenvoudige reden, dat zulk een gebod aan de straf geheel vreemd is. De straf bedoelt, den schuldige te doen boeten voor zijne overtreding en het genoemde gebod is een politiemaatregel door de wet voorgeschreven, om hare handhaving te verzekeren.’ Dat de Koning in 1876 gratie verleende van het rechterlijk gebod, om zekeren stal, in strijd met de begrafeniswet opgericht, weer af te breken, die gratie streed met den zin der instelling. De intrekking van bedoeld gebod bij Koninklijk besluit komt eenvoudig neer op de vergunning, om een door de wet verboden toestand te bestendigen, en dus op dispensatie van de wet, maar zonder dat, gelijk het *Weekblad voor de Burgerlijke Administratie* doet opmerken, de wetgever tot het verleenen van zulk eene dispensatie de vereischte machtiging had gegeven.

Eindelijk memoreer ik nog, dat, volgens den geachten schrijver, de Koning ook daar gratie kan verleenen, waar zij niet wordt gevraagd. Dat dit zoo is, dit, dunkt mij, blijkt reeds hieruit, dat het doel van de gratie niet kan zijn, genade te bewijzen of gunsten te verleenen, maar om recht te doen. De heer Heemskerk evenwel is van eene andere meening en zegt, dat ‘terecht in alle wettelijke verordeningen omtrent de uitoefening van het recht van gratie wordt aangenomen, dat deze op verzoek van den belanghebbende wordt verleend’. Als ik 't goed inzie, dan blijkt uit deze opvatting van den heer Heemskerk weder zijne zucht, om voor 's Konings prerogatieven te waken. De in vroegere tijden eigenmachtige en geheel buitengewone tusschenkomst van den Souverein speelt hem min of meer nog in het hoofd. Intusschen vergeet de geëerde schrijver van *De praktijk onzer Grondwet*, dat bij zijne opvatting de eerste de beste schobbejak 's Konings recht, dat Hem bij de Grondwet is gewaarborgd, kan beperken.

Bovendien, beperkt men gratie niet tot de noodzakelijke, door de rede gewettigde gevallen, maar verleent men haar, waar een gevoel van medelijden en zwakheid de gratie dicteert, dan zal men, strikt genomen, de weigering niet kunnen verbieden. Naar mijne meening is geene weldaad aan den veroordeelde bewezen. Het is een maatregel, die genomen is, om mede te werken tot de rust, de instandhouding en den bloei der maatschappij. En evenmin als de straf, kan ook de gratie geweigerd worden. Beiden eischt de maatschappij, waarom beiden ook niet kunnen gekeerd worden door de individueele opinie van hem, dien ze toevallig treffen.

(*Wordt vervolgd.*)

A. GREEBE.

Heerenveen, Nov. 1883.

Geschiedenis van den dag.

Politieke luchtsprongen in Nederland.

Men moet de gebeurtenissen van den dag liefst op eenigen afstand zien; men ziet ze dan beter. Bekijkt men ze van nabij, op het oogenblik, dat ze plaats hebben, dan zijn er evenals op de kermis zooveel toeschouwers, dat men licht in aanraking komt met scherpe ellebogen, wanneer men een opmerking maakt, die niet aangenaam wordt gevonden.

Onpartijdige waarneming ligt nu eenmaal niet in den aard der menschen. Als men niet meeloopt en - draaft, hier links, daar rechts, dan gaat het als in de druk bezochte straten der groote koopsteden; men krijgt hier een duw en daar een stomp en men komt er spoedig toe, een stiller plaats op te zoeken, waar men zichzelf kan blijven. Wilt ge eenig gehoor vinden, wacht dan, totdat de beurs of de markt is afgeloopen.

Er komt bij, dat niet terstond alles bekend wordt en men daardoor niet zelden de gegevens mist, om een juist oordeel te vellen en het verband der dingen na te gaan. In politieke zaken geldt nog altijd het bekende gezegde van een groot man in dat vak, namelijk, dat de taal is uitgevonden, om de gedachten te verbergen. Ook bij de redevoeringen van de leden onzer Tweede Kamer, die waarlijk niet uitmunten door te veel geest of vernuft, moet men dikwijls tusschen de regels lezen, of achter de schermen gezien hebben, om alles te begrijpen.

Toen de heeren geruimen tijd geleden het besluit namen, om hun ‘handelingen’ iets goedkooper verkrijgbaar te stellen, ten einde het ‘volk’ meer gelegenheid te geven, kennis te nemen van de behandeling van 's lands zaken, - dikwijls is het mishandeling - hadden zij tevens wel mogen afspreken, iets duidelijker te zijn, en indien dit om deze of gene reden niet ging, om de zittingen te voorzien van een voorrede of een naschrift; hiertoe zou kunnen worden aanbevolen een uittreksel van het verhandelde in de koffiekamer of ook wel een causerie van hetgeen er gekeuveld is op de partijvergadering, het zij dan, dat men zich al of niet aan het daar beslotene heeft gehouden. Tot recht verstand van het verhandelde heeft men aan de ‘handelingen’ niet genoeg en moet men dikwijls wachten op hetgeen er van de niet-officieele waarheid uitlekt.

Zoo beschouwd, ligt er iets aangenaams in, dat men gelegenheid heeft, de geschiedenis van den dag te bespreken, wanneer de stroom ietwat bezonken is. Loopt die geschiedenis ook niet over aangename dingen, men leert toch zoo het gebeurde begrijpen.

Ziet men daarna zijn illusies steeds meer inkrimpen, het heeft toch ook

veel voor, dat men ten opzichte van zijn verwachtingen nog bescheidener wordt, zoo bescheiden, dat men bijna voor geen teleurstellingen meer heeft te vreezen.

Ook is het goed, van tijd tot tijd een beroep te doen op het geheugen der politieke partijen. Men houdt daar wel niet van en rekent erop, dat in een tijd, waarin zoo snel, zoo druk geleefd wordt, de vergeetachtigheid groot is, - maar dat moet niet; lotuskruid is een gevaarlijk goed en zoowel bij menschen als bij vereenigingen en partijen hebben de daden onvermijdelijke gevolgen; men kan het verleden niet van zich afschudden; het vervolgt ons als een onzichtbare geest, goeddoend of wrekend, en ook in onzen zonderling bewogen modernen tijd blijft het waarheid, dat steeds uit het heden groeit, wat worden zal.

Indien mr. C. Pijnacker Hordijk niet in het Ministerie-Van Lynden ware opgenomen, zou dit Kabinet hoogstwaarschijnlijk nog geleefd hebben. Hij was 't, die, in strijd met den oorsprong van het Ministerie-Van Lynden, de actieve politiek op den voorgrond plaatste en de kiesvraag in 't strijdperk bracht, een quaestie, waarover reeds menigeen van meer kundige voorgangers is gestruikeld. Hij was 't, die ongeveer den premier op zijde drong en daarbij blijk gaf, de eerste aller politieke deugden te missen, die der zelfbeheersching.

Men weet natuurlijk niet, of 'tgeen de heer Pijnacker als Minister heeft verricht, steunde op een afspraak, met den heer Van Lynden gemaakt, vóórdat hij het professoraat liet varen; wellicht is dit niet eens het geval geweest, maar als zeker kan men aannemen, dat de vorm, waaronder de heer Pijnacker zijn plannen meedeelde, niet vooraf aan de goedkeuring van den premier is onderworpen geweest. Daartegen pleit het optreden van den heer Pijnacker in de beide Kamers, vooral bij de bekende scène in de Eerste Kamer, toen het was, alsof hij in plaats van den heer Van Lynden premier wilde zijn en de groote viool spelen. Daartegen pleit niet minder de volkomene afwezigheid van alle diplomatiek talent, waarin de heer Van Lynden een onovertroffen meester is.

Wanneer iemand als staatsman zijn positie moedwillig wil bederven, dan moet hij doen als de heer Pijnacker bij het onderwijs debat; de overgroote meerderheid van zijn partij te ontstemmen door het verkondigen van een onderwijs-theorie, welke geschikt was, de liberalen in vuur en vlam te zetten, en dan in één adem erbij te voegen, dat die zaak voor 't oogenblik niet aan de orde was en hij, Minister, ook de man niet was, om haar op te lossen, - waarlijk, zulke wendingen zijn nog weinig aan de regeeringstafel vertoond.

Velen bejammerden het optreden van den heer Pijnacker; aan de Utrechtsche academie was hij uitstekend op zijn plaats; aanvankelijk maakte hij aan het Departement van Binnenlandsche zaken een goeden

indruk; hij toonde zich de man, die wist, wat hij wilde, en doorzette, wat hij wilde, een onafhankelijkheid, welke men daar niet gewoon is en waarnaar reeds lang verlangd was.

Aan het verwijt van gebrek aan diplomatiek talent ligt aan den anderen kant een lofspraak ten grondslag; Pijnacker was te rond, te flink, om voor diplomaat te kunnen spelen; daarvoor moet men de kunst verstaan, om zich te wringen in bochten, zijn woorden niet alleen wegen met een fijne schaal, maar ook draaien en keeren, en het getuigt zeker voor iemand als mensch, wanneer hij daar den slag niet van heeft en dien slag ook niet wenscht zich eigen te maken.

Toch had de heer Pijnacker zich vóór het aanvaarden van het ministerschap rekenschap moeten geven, of hij de vereischte kundigheden bezat, waarbij nu eenmaal, vooral in een zoo zonderlingen politieken toestand, als thans beleefd wordt, behendigheid zoo niet tot de eerste, dan toch tot een zeer voorname deugd moet worden gerekend. Als men die deugd niet heeft, of haar niet verlangt, dan doet men beter, niet op politiek gebied op te treden. Er zijn waarschuwende voorbeelden te over van op zichzelf zeer verdienstelijke mannen, die, door eer- of andere zuchten verleid, zich aan de politieke loopbaan hebben gewaagd en na verloop van betrekkelijk korten tijd zijn ‘afgemaakt’.

Als Minister is het zeker nog gevaarlijker dan als lid der Kamer, maar in beide gevallen waagt men zich op glad ijs; als lid der Kamer kan men 't langer uithouden, maar hoevelen zijn er ook daar niet, die in de maatschappij een veel eervoller positie zouden hebben ingenomen, wanneer zij niet ter kwader ure zichzelf voor een politieke grootheid hadden gehouden en zich als zoodanig bewonderd.... in hun eigen spiegel.

Tot verontschuldiging van den heer Pijnacker kan worden aangevoerd, dat hij op een ongelukkig tijdstip optrad, vooral voor iemand, die niet gewoon is aan 'tgeen men het parlementaire leven noemt. Er bestond reeds bij zijn optreden onder de liberale partij een zekere onrust, een soort van zenuwachtigheid, die ongunstig op hem moest terugwerken.

Zich altijd nog bewust van de meerderheid te vormen in de Tweede Kamer, schikte de liberale partij zich noode in de rol van geen deel te hebben aan de Regeering. Dat dit haar eigen schuld is, doet niet veel af tot het feit; dat plaagt een mensch 't meest in 't leven, kan zij met menigeen antwoorden.

In 't begin - na het optreden van het Ministerie-Van Lynden in 1879 - ging het nog vrij wel; de heeren hielden zich uiterlijk kalm als wijsgeeren; het schaamtegevoel bleek niet geheel uitgeschud, maar, zooals meer met zulk en ander gevoel, het duurt niet lang, vooral als 't niet diep zit. Toen dan het vorige jaar ten gevolge der werkzaamheid van de bekende spelbrekers, geholpen door een paar aard-

appelmeel-mannen(*), weer een ministercrisis kon worden gemaakt, hunkerde men weer sterk naar de groene tafel; er liepen zelfs geruchten, dat er een zuiver liberaal Ministerie gereed was. Het behoefde niet; en men schreef 't aan de handigheid van den heer Van Lynden toe, dat het er niet toe gekomen was. Het laten optreden van den heer Tak, die zijn rol zuiver speelde als vertegenwoordiger van de firma Kappeijne & Co., - werd gehouden voor een loozen zet van den premier, om langs dien weg meester te blijven van het terrein. Men kon het hem van liberale zijde niet vergeven, dat de zet zoo uitstekend was geslaagd. En het wrokte inwendig te meer, omdat men er zoo weinig zijn hart over kon luchten.

De heer Pijnacker deed geen beroep op de medewerking, op de eensgezindheid der liberalen, maar hij wierp hun den handschoen toe; hij sprak van verbetering van den bedorven politieken toestand - een waar woord, maar dat men op het Binnenhof niet hooren kan, en dat men ook niet begrijpt, - en liet doorschemeren, dat met de nieuwe kieswet de meerderheid der Kamer kon worden verplaatst. Een nieuwe onhandigheid, want de liberalen kregen kippenvel bij de gedachte aan die toekomst en namen inwendig verwoed den toegeworpen handschoen op. '*Für jeden Stand ist sein eigenes Bestehen oberste Voraussetzung*', merkte Strauss in den tijd van de theologen op, en het geldt van elken stand, ook van dien der Afgevaardigden, die meerendeels in ons landje herkozen worden met een regelmatigheid, die herinnert aan het spreekwoord: eens burgemeester altijd burgemeester.

De slag zou worden geslagen bij de nieuwe kieswet, een ontwerp, dat, vergeleken met de vroegere proeven van dien aard, juist niet het beste was. Dat kwaad kon echter worden verholpen door het amendeeren van het ontwerp, en de leemten van het werk van Pijnacker waren geen onoverkomelijk bezwaar, indien slechts bij de meerderheid de goede wil en de eendracht bestonden, om werkelijk een nieuwe kieswet te maken.

Besloot de liberale partij op haar vergadering van 19 Februari, om de nieuwe kieswet te behandelen, er bestond niet veel waarschijnlijkheid, dat dit besluit een gunstig teeken was voor het tot stand komen der wet. De bekende Kappeyneaansche fractie kon en mocht van haar standpunt niet meewerken. Immers, werd de kieswet gewijzigd op de oude grondslagen, dan kon men aannemen, dat er in de eerste jaren niet meer van een nieuwe, meer doortastende wijziging zou komen; er was een der voornaamste motieven voor het program van

(*) Waar blijft nu het nieuwe handelstractaat met Frankrijk, dat zooveel voordeeliger zou zijn en volgens die heeren zoo gemakkelijk te sluiten was? Wie draagt de schade, berokkend door het klein, kortzichtig drijven van die heeren? Men spreekt veel van ministerieele verantwoordelijkheid. Zou men ook geen wet kunnen maken op de verantwoordelijkheid van de Afgevaardigden, daar de ondervinding leert, dat men aan de kiezers in dat opzicht niet veel heeft. Dezen zijn zoo dom, dat men ze altijd wel een rad voor de oogen kan draaien.

Kappeyne - allereerst Grondwetsherziening - vervallen en men mag van een fractie niet eischen, dat zij mee zal weven haar eigen strop.

En zonder de Kappeyneanen heeft de liberale partij niet de meerderheid in de Tweede Kamer. Wilde de heer Tak al niet direct de behandeling van de kieswet afkeuren, hij kon zich verzekerd houden, dat er bij de stemming over een of ander ingrijpend amendement wel gelegenheid zou zijn, verwarring te brengen in de liberale gelederen en den voortgang der zaak te stuiten. Dit laatste stemde voortreffelijk met de tactiek, doorgaans door de fractie gevolgd.

Toch was dit niet de voornaamste reden, waarom men twijfelde aan een gunstigen afloop van de behandeling der kieswet. Naar politiek gebruik is zulk een wet een zaak van vertrouwen en de verhouding tusschen den Minister Pijnacker en de liberalen was van dien aard geworden, dat er van vertrouwen geen sprake meer kon zijn. Men moest in de gegeven omstandigheden veeleer verwachten, dat van liberale zijde òf geweigerd zou worden, tot de tweede lezing der wet - met afstemming van art. 1 - over te gaan, òf bij een der artikelen een amendement zou worden gesteld, waarmee de Regeering zich niet kon vereenigen. Bij zulk een amendement konden ook de Kappeyneanen zich aansluiten en men verkreeg naar parlementair gebruik een politieke stemming, welke een leiddraad gaf voor het maken van een nieuw Ministerie.

Een derde mogelijkheid bestond en hierover werd meer gedacht dan gesproken. De Minister Pijnacker had èn door zijn zonderlinge houding in de onderwijsquaestie, èn door eenige nevelachtige uitdrukkingen, b.v. over den bedorven politieken toestand, een vingerwijzing gegeven, dat de kiesquaestie ook wel kon worden opgelost zonder de liberalen; namelijk wanneer de rechterzijde werd gewonnen en deze ondersteund door eenige losloopende liberalen. Had de heer Pijnacker de zaken met meer tact behandeld, dan was zulk een oplossing volstrekt niet zoo onwaarschijnlijk.

Men begrijpt, dat de gemoederen zeer gespannen waren, hoe dit alles zou afloopen; men had hier werkelijk een geschikt veld voor politieke intriges, een staatsman waardig. De vertooning kon iets geven, dat afweek van het alledaagsche, en men zou evenals bij de hardrennerijen weddingschappen kunnen aangaan, hoe de bal in 't eind zou rollen. Maandag 26 Februari kwam de Tweede Kamer bijeen, om over het aan de orde stellen van de kieswet te beslissen. Het steekspel was dus nabij.

En zie, in den raad der goden waren wonderlijke dingen besloten; de afloop van die zitting was zoo dwaas, dat, wanneer men het iemand als raadsel had opgegeven, het zeker in zeven malen niet zou geraden worden. Het was de gekste vertooning, welke men in de laatste jaren in onze Kamer heeft gehad, - en dat zegt wat.

Zooals gewoonlijk geeft het verslag der zitting, zelfs het officieele, geen licht over de geschiedenis. Zie hier dan, wat er geschiedde.

De heer Tak wist, vóórdat de zitting aanving, de hoofden van de liberale partij in de koffiekamer te beduiden, dat het wenschelijk was, dat de behandeling van de kieswet werd afgestemd, daar er gevaar bestond, dat, wanneer de wet in behandeling kwam, deze zou worden aangenomen door de rechterzijde, bijgestaan door enkele liberalen. De heeren liberalen liepen in de val van den heer Tak; er werden in allerijl eenige briefkens verzonden, kennisgevend, dat er besloten was, zich niet aan het besluit van de partijvergadering van 19 Febr. te houden, maar tegen de behandeling van de kieswet te stemmen. Niet al de liberalen konden zulk een briefje nog in handen krijgen, en zij stemden eenvoudig tegen de behandeling, omdat zij het de 'hoofden' zagen doen; zij wisten echter niet, wat zij deden; zij stemden als machines of als volgzame schapen en hoorden eerst later, wat er was geschied; slechts enkelen weigerden, aan de comedie mee te doen, en stemden overeenkomstig het besluit van de partijvergadering(*).

Dat er ettelijke liberalen tegenstemden tegen hun zin, en alleen omdat zij in het liberale koor geen wanklank wilden brengen, kan niet strekken tot hun verontschuldiging. Integendeel, het verzwaart hun schuld, want wie kwaad doet met gewetenswroeging, is meer te veroordeelen dan hij, die niets van een geweten gevoelt.

Ook de rechterzijde stemde met weinige uitzonderingen tegen. Waarom? Omdat men hier na de houding van den heer Pijnacker in de onderwijsquaestie, in verband met de nevelachtige toekomst-politiek, meer vertrouwen in hem stelde dan aan de linkerzijde. 't Klinkt raadselachtig; toch is het zoo. Men was hier gansch niet afkeerig van de aanneming van de kieswet, mits de Regeering concessies deed ten opzichte van de indeeling der kiesdistricten - dat steeds wederkeerende punt van politieke demoralisatie, van wederzijdsch geknoei. Vandaar, dat de leden der rechterzijde bij de discussie pleitten voor uitstel van behandeling; men wilde eerst in het reine komen met de indeeling der kiesdistricten en het censusontwerp en het ontwerp betreffende de kiesdistricten gelijktijdig behandelen. Zoo de heer Schaepman, zoo de heer De Savornin Lohman.

Wist men aan de rechterzijde niet, welke intrige er aan de linkerzijde met zulk goed succes op touw was gezet? Waarschijnlijk niet. Toch is de houding ook hier zonderling, wanneer men in aanmerking neemt, dat de Regeering van het aan de orde stellen van het census-ontwerp zeer duidelijk een kabinetsquaestie maakte.

Immers, van de Ministers verscheen alleen de premier, de heer Van Lynden. Hij voerde het woord namens de Regeering. 'De Regeering', verklaarde hij, 'blijft er prijs op stellen, dat tot de behandeling worde besloten.' Toen de heer Schaepman met geheele ver-

(*) Het waren de heeren: Bastert, Buma, Humalda van Eysinga, Van Eck, Cremers en Röell. De voorzitter, Van Rees, komt niet in aanmerking, omdat hij voorzitter was.

draaiing van de beteekenis dezer woorden durfde zeggen: ‘Ik dank den Minister voor de neutrale houding, die de Regeering in deze heeft aangenomen’, - zeide de Minister Van Lynden aan het slot nogmaals: ‘Het ligt in den aard der zaak, dat de Regeering er prijs op moet stellen, dat zoo spoedig mogelijk met betrekking tot de kiesquaestie eene beslissing kome. Met het oog daarop wenscht de Regeering dus de aanneming van het voorstel tot behandeling.’

Duidelijker kon het wel niet en de heer Van Houten had dan ook recht tot de schampere opmerking, dat, wanneer de heer Schaepman ‘nog één stap verder ging en ten derden male het woord voerde, hij wel langzamerhand tot de overtuiging zou zijn gekomen, dat wanneer over het voorstel van den voorzitter werd gestemd in den geest van den heer Schaepman, daarin voor de Regeering een groote overwinning gelegen was!’

En wat werd er van liberale zijde aangevoerd, om de kieswet niet te behandelen? Kwam men voor den dag met een motie van wantrouwen - wat men eigenlijk bedoelde met de afstemming van de behandeling, zooals naderhand duidelijk gebleken is? Och neen, de hoofdleiders hielden zich stil en meenden, dat zij tegenover het land of tegenover hun kiezers hier verantwoord waren met te... zwijgen.

Van liberale zijde voerde eerst het woord de heer Mirandolle. Hij sprak van ‘de groote verwarring, die zoude ontstaan door de behandeling op dit oogenblik van de wet regelende den census, die, hoewel de Minister het tegendeel mocht beweren, in nauw verband stond met de reeds ingediende wet regelende de kiesdistricten’.

Men zou niet verwacht hebben, den heer Van der Linden aan te treffen in dit gezelschap; volgde hij al bij de stemming de liberalen, om althans den schijn der eenheid te bewaren, met een verleden, als deze veteraan heeft, had men hem liever het zwijgen zien bewaren.

En welk een taal voerde hij? waren zijn woorden een weerspiegeling van de zenuwachtige verwarring, welke onder de liberalen bestond tijdens de discussie? Hoe anders kan men het verklaren, dat de heer Van der Linden de belastingherziening erbij sleepte, omdat deze in nauw verband stond met den census? ‘Ik geloof, dat het belang van het land medebrengt, dat wij vooreerst op het financieel terrein blijven. Laten wij het niet ontkennen: de financieele zaken van het land zijn niet in de beste orde... Daarom vordert 's lands belang spoedige en goede financieele regeling. Maar wat dit census-ontwerp betreft, meen ik, dat wij vóór alles moeten kennen de toegezegde financieele ontwerpen’, - zoo sprak de heer Van der Linden.

Waarschijnlijk was de man in de war; hij vergiste zich in den tijd en meende, dat het censusontwerp zelf reeds in behandeling was en dat dit, behoorlijk ‘liberaal’ gemotiveerd, moest worden afgestemd.

Te recht merkte de heer Van Eck na het hooren van deze zonderlinge afdwaling - een slag in de lucht, zooals er wel meer gedaan

worden op zulke tijden, - op: ‘Na de laatste redevoering (?) weet ik niet meer op welk terrein ik mij beweeg, wanneer ik tegen het voorstel van den voorzitter zou stemmen. Door al de vorige sprekers is als punt van uitgang gesteld, dat men het wetsontwerp betreffende den census gelijktijdig zou moeten behandelen met dat omtrent de verdeeling van het land in kiesdistricten. Nu komt er een geheel ander element in het debat, namelijk dat wij eerst het belastingstelsel moeten herzien, terwijl het eerstgenoemde betoog niet wordt weersproken. Indien ik tegen het voorstel van den voorzitter stem, zal ik toch moeten weten waarom, en dus, wat de drijvende kracht van dat tegenstemmen zijn zal.’

Men bemerkt duidelijk aan de redevoering van den heer Van Eck, dat hij niet op de hoogte was, dat hij niet behoorde tot de ingewijden; wellicht was hij daarvoor niet liberaal genoeg en had hij geen briefke ontvangen.

Hetzelfde zal wel het geval zijn geweest met den heer Bastert, die de gezochte en daarmee oneerlijke argumenten tot uitstel van behandeling bestreed met een gezond verstand, dat men te veel in de Kamer ontbeert. ‘De geachte afgevaardigde (Schaepman) zal door zijn voorstel tot onbepaalde verdaging van het census-ontwerp, zijn doel niet bereiken’, sprak hij. ‘Als hij van meening is, dat er tusschen beide ontwerpen zulk een onafscheidelijk verband bestaat, zal hij wel doen er toe mede te werken om het ontwerp, dat het eerst in staat van wijzen is - het census-ontwerp - in behandeling te brengen; dan kan hij aan het slot een verbindend artikel voorstellen, waardoor de Regeering verplicht wordt beide wetten gezamenlijk in werking te doen treden. Eerst dan zal hij zijn doel, een vast verband tusschen beide wetten, kunnen verkrijgen.’

Bewere nu, wie wil, dat de discussie in de Tweede Kamer vruchtbaar is! Het gezond verstand vervult de rol der naïveteit, waarbij men moeite heeft, zich van lachen te onthouden De zaken zijn vooraf reeds beslist; de openbare behandeling is niets als een comediespel, en indien er presentiegeld verbonden is aan het verschijnen ter vergadering, zou men kunnen voorstellen, dat de heeren het geld aan het land teruggeven; zij hebben het niet verdiend, want men betaalt geen tooneelsubsidie, vooral wanneer de comedie zoo slecht gespeeld wordt.

Soms zou men meenen, dat er een noodlot rustte op deze zitting. De heer Van Houten, wiens meening vroeger althans op prijs gesteld werd als die van een onafhankelijk man, teekende ‘protest aan voor alle zwijgende leden, tegen het vermoeden van instemming met de aangevoerde motieven. Ik zal’, liet hij erop volgen, ‘mijne stem niet motiveeren, omdat ik niet in dezelfde fout als de motiveerende leden wensch te vervallen.’

De vraag mag gedaan worden, of het aangaat voor een volksvertegenwoordiger, om zijn stem niet te motiveeren, wanneer er zulk een be-

langrijke quaestie aan de orde is en de Regeering heeft verklaard, van de beslissing een kabinetsquaestie te maken, - niet te motiveeren, wanneer het debat loopt over bijzaken en de ware reden wordt verzwegen. De liberalen hebben het beginsel: de publieke zaak moet publiek behandeld worden, tot haar lijfspreuk gemaakt; zij passen dat beginsel dikwijls toe daar, waar het in strijd is met de eischen van het gezond verstand, van de practijk. En hier, waar spreken plicht was, meent men te kunnen zwijgen zonder opgave van redenen! In dat geval ware het beter, het genoemde beginsel te veranderen en boven de deur der Tweede Kamer te schrijven: Hier wordt de kat in het donker geknepen!

Het slot van de zitting was de verwerping van het voorstel tot het aan de orde stellen van het census-ontwerp en wel met de indrukwekkende meerderheid van 66 tegen 12 stemmen. Behalve de straks genoemde liberalen stemden drie conservatieven: de heeren Wintgens, Corver Hooft en Schimmelpenninck, en twee Katholieken: de heeren Bahlmann en Haffmans, voor.

Het natuurlijk gevolg was, dat het Ministerie ontslag vroeg.

Of het land vreemd heeft opgezien van de zonderlinge houding van de Tweede Kamer in deze zaak?

Eigenlijk niet. En waarom niet? Omdat slechts enkelen zich de moeite geven, om de zittingen der Kamer met eenige aandacht na te gaan. De overgroote meerderheid geeft zich die moeite niet en op zijn hoogst stelt men zich tevreden met hetgeen de kranten erover schrijven, wier taak het is, de fouten, welke de partij begaat, zooveel mogelijk te bedekken en te vergoelijken. Zelfstandigheid van oordeel ontbreekt evenzeer als ernstig onderzoek. Het publiek gevoelde, voor zoover het op de politieke zaken let, met een in den regel juist instinct, reeds vóór den 26sten Februari, dat de dagen van het Ministerie-Van Lynden na het zonderlinge optreden van den heer Pijnacker waren geteld; schier niemand geloofde, dat er van het census-ontwerp iets zou terechtkomen, en toen derhalve het Ministerie-Van Lynden ontslag vroeg, nog vóórdat het census-ontwerp in behandeling was geweest, meende men, dat het eigenlijk tot de zaak niet veel afdeed: het Ministerie moest toch vallen.

Toch ware het wenschelijk geweest, indien dat publiek zijn gewone politieke traagheid had overwonnen en zich eenigszins op de hoogte gesteld, hoe het Ministerie-Van Lynden was gevallen. De wijze, waarop dit is geschied, is inderdaad een kostbare bijdrage tot beoordeeling van het karakter van deze Kamer.

Nog ongunstiger wordt het licht, dat bij nader onderzoek op de ‘handelingen’ valt, wanneer men let op hetgeen in de zitting van 6 Maart voorviel, toen de heeren gereedstonden, naar huis te gaan.

Het Ministerie-Van Lynden had nu zijn ontslag genomen; het had dit gedaan uit eigen beweging, want het had kunnen blijven na de

zitting van 26 Febr. De heer Van Lynden had na die zitting kunnen zeggen: Mijne heeren, wij zijn bereid, heen te gaan, indien gij slechts naar parlementair gebruik een motie gelieft te stellen en aan te nemen, waaruit iets blijkt, òf een gemotiveerde verwerping van een wetsontwerp òf een gemotiveerde weigering van de behandeling van een wetsontwerp, maar noch uit uw discussie, noch uit uw stemming - gij stemt rechts en links zonder eenige leidende gedachte - is iets op te maken; wij zullen dus blijven, totdat gij voldaan hebt aan den parlementairen vorm.

De heer Van Lynden achtte deze parlementaire les echter overbodig en ging. Hij wist wellicht, wat er achter de schermen voorviel; hoe men in de liberale kringen hunkerde naar zijn ontslag en er zelfs gemompeld werd van een motie van wantrouwen, - een vuist in den zak - wanneer het Ministerie niet aftrad.

Men kon dus tevreden zijn; en toch waren de liberalen 't niet; zij leefden in voortdurende ongerustheid, dat de kans, om zelf aan het bewind te komen, hun ontgaan zou. Het was de heer De Jong, die deze stemming in woorden vertolkte, - woorden, zoo zonderling, wanneer men ze vergelijkt met de flauwe, verwarde, ontwijkende taal, bij de vraag aangaande de behandeling van het census-ontwerp gevoerd, dat ik wel verplicht ben, het voornaamste aan te halen; ik neem tevens de vrijheid, de uitdrukkingen, welke van het standpunt der liberalen in de gegeven omstandigheden het meest zonderling zijn, te spatieeren.

‘Wij gaan naar huis’, sprak de heer De Jong, ‘afwachtende de dingen, die komen zullen. Maar het zijn niet de leden van de Kamer alleen, die afwachten zullen de dingen, die zullen komen, maar het is het d e n k e n d g e d e e l t e i n o n s v a d e r l a n d, dat daarnaar met k l i m m e n d e b e l a n g s t e l l i n g uitziet. Er is een crisis, en wie van ons herinnert zich niet, hoe lang een crisis in ons vaderland somtijds kan duren? In andere landen, daar zien wij, dat zulke zaken in een betrekkelijk kort tijdsverloop worden beslist; maar het afgeloopen jaar heeft ons geleerd, hoelang eene crisis kan duren en dat eene crisis van zeer langen duur tot niets anders kan leiden dan in zeker opzicht tot nadeel voor het land. En wat zal er nu gebeuren? Zijn de verschijnselen van zoodanigen aard, dat men met gerustheid naar huis kan gaan? Zijn de beloften van het hoofd van het Kabinet zoo betrouwbaar, dat deze crisis beschouwd kan worden als een ernstig gemeende zaak, of loopen wij gevaar, dat deze Regeering, van haar standpunt uitgaande, gebruik zal maken van eene reeks van omstandigheden, die er zich toe zullen leenen, om deze crisis te maken tot eene zeer lange, tot eene nog langere dan die van het afgeloopen jaar? Ik behoef niet aan te wijzen, welke die omstandigheden zijn; zij zijn ons allen bekend en zij geven werkelijk aan de Regeering aanleiding, om bij eenig uitstel zich op het laatst in de onmogelijkheid te brengen, om tot eene oplossing te komen; en toch is eene spoedige oplossing

hoogst wenschelijk. De omstandigheden, waarin wij verkeeren, zijn niet dezelfde van verleden jaar, en het votum der Kamer is ook niet van denzelfden aard als dat van verleden jaar. De Kamer heeft duidelijk uitgesproken, dat zij met deze Regeering niet wil samenwerken. Gewichtige arbeid wacht der Regeering; de regeling der financien is dringend noodig. Grondwetsherziening wordt in en buiten de Kamer met klimmende (!) belangstelling tegemoet gezien. Daarvoor is noodig eene Regeering, die homogeen is en, ofschoon onder de leden dezer Regeering mannen gevonden worden, voor wier karakter en bekwaamheid ik hooge achting heb en aan wie het land zeer veel goeds te danken heeft, kan niemand deze Regeering anders beschouwen dan als eene verzameling van Ministers, elk zijn Departement besturende, maar die geen Ministerie vormen, waarin de Kamer vertrouwen kan stellen, omdat eensgezindheid in het regeeringsbeleid ontbreekt. Bij den bestaanden toestand, de omstandigheden, waarin wij verkeeren, en terwijl de verkiezingen aanstaande zijn, hebben wij dringend noodig een Ministerie, dat het vertrouwen geniet van de meerderheid van deze Kamer.

De verantwoordelijkheid van den duur der crisis rust op de Regeering, maar op haar niet alleen, zij rust ook op de Kamer. Deze mag den gang van zaken niet lijdelijk aanzien, zij mag niet naar huis gaan met het denkbeeld, om de zaken maar te laten begaan en haar over te laten aan de omstandigheden. De Kamer is geroepen tot werken en zij is verplicht, met de Regeering desnoods tegenover de Regeering voor 's lands belang te waken. Daarom, Mijnheer de Voorzitter, zal het van uw antwoord afhangen, of ik het voorstel zal durven doen, om te bepalen, dat de Kamer onmiddellijk na Paschen door u zal worden bijeengeroepen. Als dat gebeurt, dan weet het volk, hoe lang de crisis zal duren, en dan weten wij het ook. Dan weten wij, dat wij òf deze Ministers weder zullen vinden, òf een ander Ministerie.

Neen! wordt er gezegd. Maar, waarom zou deze Regeering, wanneer zij overtuigd is, dat de Kamer niet langer met haar wenscht te werken in 's lands belang, het ook niet noodig achten en zich niet beijveren, om een ander Ministerie te helpen in het leven roepen? De mogelijkheid daartoe bestaat. Indien gij, Mijnheer de Voorzitter, van oordeel zijt, dat het noodig en wenschelijk is in 's lands belang, om de Kamer zoo spoedig mogelijk weder bijeen te roepen, dan zal ik geen voorstel doen, maar als gij meent, dat wij weder de zaken moeten laten loopen als verleden jaar, dat wij zouden moeten doen, als ging der Kamer de zaak niet aan, dan acht ik het mijn plicht als lid der Vertegenwoordiging, om de Ka-

mer te doen uitspreken, dat zij werken wil en niet stil zitten.'

'Doet de heer De Jong een bepaald voorstel!' luidde de leuke vraag, die De Jong blijkbaar in verwarring bracht.

De heer Wybenga meende het bij de woorden van zijn collega niet te moeten laten, maar nog krasser te moeten zeggen, waar het met dit Ministerie op stond en wat de beteekenis was van de verwerping van de behandeling van het census-ontwerp.

'Toen *ik* mij', zeide hij, '*tegen* het in behandeling nemen dier wet verklaarde zonder mijne stem dáárover te motiveren, was dit het allerminst, omdat ik schroomde, dat ontwerp te behandelen, ook al had ik tegen den inhoud vele bedenkingen. *Mijne* stem had voor mij de beteekenis (en ik vertrouw, dat vele mijner medeleden van *deze* zijde der Kamer hetzelfde bedoelden), dat in den tegenwoordigen stand van zaken eene vruchtbare samenwerking tusschen deze Regeering en de Vertegenwoordiging niet kon plaats hebben. Het Ministerie heeft, dunkt me, in vele opzichten dezelfde ondervinding moeten erlangen, en dat het de bovenbedoelde stemming *in dien zin* heeft opgevat, bewijst zijn besluit, *om eervol ontslag aan Z.M. den Koning te vragen.* Mocht dat ontslag niet onmiddellijk worden verleend; bestaan er misschien *hooge motiven en consideratiën*, die het Kabinet tot andere gedachten kunnen doen brengen en de overtuiging geven, dat het ware landsbelang vordert, dat het bewind in zijne handen blijve, dan zal, naar mijne bescheiden meening, de tijd gekomen zijn, om een beroep te provoceeren op het Nederlandsche volk. Hoe dit dan ook zij, ik heb in de gegeven omstandigheden ook van *mijne* meening willen doen blijken, en ik vereenig mij des te eerder met den wensch van den afgevaardigde uit Hoorn, nu ons nog zóó levendig voor den geest staat: hoe in eenen *constitutioneelen Staat zeer inconstitutioneele crises* kunnen plaats vinden.'

De heeren De Jong en Wybenga zijn zeker zeer 'geachte' leden der Kamer; toch is het vreemd en wederom naar parlementair gebruik niet geoorloofd, niet strookend met het fatsoen, dat geen der leiders van de liberale partij zijn meening uitsprak. De heer Van Houten beweerde, dat zwijgen geen instemming beteekent met de aangevoerde motieven en absoluut zwijgen onder zulke omstandigheid geoorloofd is. In geen parlement heeft zulk een vreemd gebruik ooit bestaan; het kan ook niet bestaan, zoolang er eenige gezonde zin is in een parlement.

Men moet ook op interne gronden aannemen, dat de heeren De Jong en Wybenga het gevoelen uitdrukten der liberalen, en dan vraag ik: 1°. Durfden de heeren hun wantrouwen in de Regeering alleen uitdrukken, wanneer dit gepaard ging zonder het stellen van een bepaalde motie, zooals het parlementair gebruik overal meebrengt? 2°. Durfden de heeren het Ministerie-Van Lynden niet direct aan-

vallen, vóórdat zij wel en deugdelijk zich verzekerd hadden, dat het zijn ontslag aan den Koning had aangeboden en het derhalve niet meer in de Kamer zich kon of mocht verdedigen?

Die vragen zijn zeker niet vereerend voor de heeren, maar zij liggen geheel in hun gedrag en zij moeten ze voor zichzelf beantwoorden.

De vertooning was echter hiermee nog niet aan een eind. Niet alleen de linkerzijde, maar ook de rechterzijde had tegen de behandeling van het census-ontwerp gestemd. Zij deed dit om de bekende reden; zij wilde uitstel van behandeling, om concessies te verkrijgen op het stuk van de indeeling der kiesdistricten Zij beging echter daarbij de onhandigheid van den aanval op het ministerie te beginnen, haar tactiek zelfs niet te veranderen, toen de Minister Van Lynden verklaarde, dat de behandeling een Kabinetsquaestie gold; met een hardhoorendheid, die iemand in elke andere Kamer parlementair onbruikbaar zou maken, ging de heer Schaepman zelfs voort met zijn bestrijding, bewerend, dat de Regeering het eigenlijk anders moest opvatten, en - nu bleek in 't eind, dat de heeren Katholieken en Anti-revolutionnairen, in plaats van den buit te verdeelen bij het geknoei met de indeeling der kiesdistricten, - eenvoudig in de liberale kaart hadden gespeeld! 't Was hard, maar toch - om te lachen!

En hoe wilde men van de rechterzijde die domheid goedmaken? Schaepman meende, ‘ook namens den geachten afgevaardigde uit Goes, den heer De Savornin Lohman,’ - d. i namens de Anti-revolutionnairen - ‘te moeten verklaren, dat ons votum niet meer inhoudt dan door ons dezerzijds tot toelichting’ - in alle onoprechtheid, zou men erbij kunnen voegen - ‘daarvan is gezegd. De verklaring door den geachten spreker uit Hoorn gegeven, dat namelijk de Kamer zou verlangen een homogeen ministerie en met geen ander ten opzichte van deze kieswetten zou willen meewerken, komt niet geheel, of liever in geen enkel opzicht met onze bedoeling bij dit votum overeen,’ - dat begrijpt zich - ‘wij hebben bij de beraadslaging duidelijk (?) onze redenen blootgelegd en wenschen ons daaraan te houden.’

En de Tweede Kamer besloot nu, de vergadering te verdagen tot een nader te bepalen dag.

Bij al de zonderlinge wendingen, het telkens zichtbare gebrek aan tact, aan parlementaire vormen tot karakterloosheid toe vindt men, met de kennis van hetgeen buiten de Kamer geschiedde, op partijvergaderingen en in de koffiekamer, een zekeren draad, het verlangen namelijk van de liberalen, om weder aan het bewind te komen. Op zichzelf kan men zulk een verlangen hun niet ten kwade duiden; de liberalen vormden, mits zij eendrachtig waren, nog altijd de meerderheid in de Kamer en zij hadden dus recht op hun plaats achter de groene tafel. De wijze echter, waarop zij daartoe trachten te geraken, is zoo onbeholpen, dat zelfs in een nieuw land, waar de parlementaire vormen nog vreemd zijn en het constitutioneel begrip ontbreekt, zoo iets moei-

lijk te verwachten is. Mij is althans geen tweede voorbeeld bekend.

Ik geloof, dat die overtuiging meer algemeen zou zijn, indien de ‘handelingen’ van onze Kamer met meer aandacht en ernst werden nagegaan, dan zulks gewoonlijk geschiedt.

Ook laat zich moeilijk aannemen, dat in die Kamer geheel het besef ontbreekt van de zeer ongewone wijze van handelen. Daarvoor telt die Kamer nog te veel leden, die op elk ander gebied helder doorzicht zullen hebben. Het individu schijnt echter machteloos, om in den bedorven politieken dampkring zich te doen gelden, en men wordt met den stroom meegedreven, waarin men zelf gevoelt, dat men nauwelijks kan ademhalen.

Daarmee is men echter niet ontslagen van de verantwoordelijkheid, welke uit het gemeenschappelijk handelen voortvloeit. Daden hebben haar onvermijdelijke gevolgen, en waar zoo gehandeld wordt, daar rijst het beeld van een Nemesis op den achtergrond, die de op zichzelf gerechte poging, om tot een beteren toestand te geraken, met onvruchtbaarheid slaat. Op dien grond reeds moest de verwachting, dat het liberale plan zou slagen, van het begin af zeer gering zijn.

Het verloop van de ministerieele crisis is een der donkerste bladzijden uit de geschiedenis der liberale partij. Laat men daar, hoe de liberalen die crisis gemaakt hebben, op een al te naïeve wijze ondersteund door de rechterzijde, dan heeft men op zichzelf beschouwd geen recht, om het verlangen af te keuren van de partij, om het Ministerie-Van Lynden te vervangen.

Dat besluit was genomen op de partijvergadering, den 19^{den} Februari gehouden; uit de verwerping van de censuswet moest in de gegeven omstandigheden het ontslag van het Ministerie voortvloeien, en de behandeling van het census-ontwerp bood vanzelf de gelegenheid tot een politiek votum. De naderende algemeene verkiezingen maakten het aanvaarden van het bewind wenschelijk; werden die verkiezingen bij de alom heerschende malaise met zekere vrees te gemoet gezien, men mocht hoop voeden, dat het optreden van een liberaal Kabinet met een flink program den schier uitgedoofden moed zou opwekken en men de overwinning zou behalen op het slagveld.

Na al de teleurstellingen, welke men in de laatste jaren den kiezers had bereid, was een voorzichtig optreden echter dubbel noodig. Aan een nieuwe ontgoocheling kon men die kiezers na al hetgeen er geschied was, bezwaarlijk blootstellen; men diende vooraf verzekerd te zijn, te zullen slagen; beter een kennisgeving van tijdelijke onmacht ten gevolge van bekende omstandigheden, met een politiek program voor de toekomst, hetzij afzonderlijk, hetzij in een of meer organen der liberale partij, ware in elk geval beter dan een mislukking.

De moeilijkheden, waarin de liberale partij in de Kamer verkeerde, waren zoo algemeen bekend, dat er geen geheimzinnigheid behoefde

te worden gebruikt; het werd sinds lang verkondigd van de daken, dat de tweedracht, door de Kappeyneaansche fractie veroorzaakt, de liberale partij met onmacht had geslagen. Er was tijd genoeg voor overleg; den 19^{den} Februari had men zich lang en breed van de moeilijkheden rekenschap kunnen geven en toen den 26sten Februari, in strijd met het besluit op de partijvergadering, in overleg met den heer Tak de behandeling van het census-ontwerp werd geweigerd, moest het publiek den indruk verkrijgen, dat er werkelijk een verzoening had plaats gegrepen, de eenheid der liberale partij was hersteld.

Die illusie heeft echter kort geduurd. Immers, weldra overlaadden de organen van de liberale partij aan den eenen, en die van de Kappeyneanen aan den anderen kant elkander met verwijten, dat zij de oplossing van de ministerieele crisis in liberalen geest tegenwerkten.

Er werd na de vorige crisis in den zomer van 1882 van liberale zijde aangedrongen op meer licht, op het overleggen van al de adviezen en onderhandelingen, welke tusschen de vertegenwoordigers der Kroon en de ministerieele candidaten waren gevoerd. De Regeering weigerde, aan dat verlangen te voldoen; men zou thans dien eisch goedschiks hebben kunnen herhalen en de heeren Van Rees, Gleichman, Kappeyne en Tak uitnoodigen, een zakelijk overzicht te geven van de gedachtewisseling, welke tusschen hen heeft plaats gehad.

Daarmee zou zeker de geschiedenis der crisis nog niet volledig zijn toegelicht, want men zou daarvoor ook de adviezen moeten kennen, mondeling of schriftelijk gegeven door het hoofd van het afgetreden Kabinet, den heer Van Lynden, wien men - en waarschijnlijk niet ten onrechte - heeft nagegeven, dat hij een oplossing van de ministercrisis in liberalen geest tegenwerkte, in de hoop, wederom als de onmisbaarste Kabinetsformeerder te kunnen blijven fungeeren.

Welbeschouwd is dit echter bijzaak; had er bij de liberalen werkelijk een geest van overleg bestaan, de ernstige zucht, om het land, of althans de partij, te dienen, en niet de persoonlijke veeten of persoonlijke inzichten te blijven volgen, dan waren de intriges van Van Lynden, waarover zoo hard geklaagd werd, vanzelf onvruchtbaar geweest. De liberale partij in het land heeft echter een zeker recht, om met juistheid te weten, wat er eigenlijk is voorgevallen, en dat men dit tot heden niet volkomen weet, is, omdat de publieke zaak niet publiek behandeld is en men in de kranten zich meer, als naar gewoonte, heeft toegelegd op wederzijdsche bestrijding dan op een zooveel mogelijk objectieve voorstelling van den loop der onderhandelingen.

De heer Van Rees, voorzitter der Tweede Kamer, was de eerste, aan wien de opdracht werd gegeven, een liberaal Ministerie te maken.

Het was algemeen bekend, dat deze heer niet verlangde, deel uit te maken van het liberale Ministerie; zijn ideaal was sinds lang, Gouverneur-Generaal te worden van Nederlandsch-Indië. Juist om die reden was het vreemd, dat hij met de samenstelling van een nieuw Kabinet

werd belast. De gewoonte brengt mee, dat hij, die het Ministerie vormt, als premier, als leider optreedt, al wordt in theorie het premierschap naar de Thorbeckeaansche traditie niet erkend.

Dit was dan ook het eerste bezwaar, waarmee de heer Van Rees te kampen had. De Kabinetsformeerder liet echter zijn lievelingswensch varen en verklaarde zich bereid, de portefeuille van Koloniën in het nieuwe Kabinet te aanvaarden, wat hem in de liberale bladen werd aangerekend als een daad van groote zelfverloochening, wat zeker niemand erin zal zien. Trouwens, het komt bij de beoordeeling daarvan aan op het standpunt, waarop men zich plaatst, op dat van het land of dat van den heer Van Rees, - wat de liberale bladen schijnen verward te hebben. En hoe dit zij, de heer Van Rees wilde van President der Kamer wel Minister van Koloniën worden en niet of althans nog niet Gouverneur-Generaal. Men verzekert, dat daarop door den heer Tak de eisch werd gesteld, dat hijzelf als Gouverneur-Generaal naar Indië zou gaan, - een eisch, waaraan de heer Van Rees niet kon of niet wilde voldoen en die met verontwaardiging van de hand werd gewezen.

Aan de eene zijde is dit feit even halsstarrig ontkend, als het aan den anderen kant is volgehouden. Men ziet er in elk geval uit, hoe weinig het belang des lands of het belang der partij op den voorgrond stond, en het moet op de kiezers, die zich aangordden voor den Junistrijd, den indruk gemaakt hebben van een koudwaterstraal, dat in de wederzijdsche organen over zulke punten werd getwist.

Men zal wellicht beweren, dat dit dobbelen om het Gouverneur-Generaalschap op zichzelf geen onvoorwaardelijke hinderpaal behoeft te zijn voor de samenstelling van het Ministerie. In zeker opzicht is dit ook het geval, maar - indirect was het wel degelijk zoo. Immers, zoolang Van Rees en Tak het niet eens waren, kon het nieuwe liberale Ministerie niet rekenen op den steun der Kappeyneanen in de Kamer en was daarmee van het begin af tot een kwijnend, kortstondig bestaan veroordeeld. De toekomstige ambtgenooten van Van Rees, zij, die heel of half een ministerieele portefeuille hadden aanvaard, moesten zich terugtrekken, hetzij omdat zij in een wankelend liberaal Kabinet geen plaats wilden nemen, hetzij omdat zij zich niet wilden zetten achter de groene tafel dan met toestemming of goedkeuring van de firma Kappeyne & Co. Dat er van derde zijde werd gewerkt, om de combinatie te doen mislukken, is zoo gewoon op politiek gebied, dat men er zich eigenlijk niet over moest verwonderen en zich bepalen tot een herhaling van het protest, dat men zulke dingen niet moet uitgeven voor behartiging van 's lands belang. Alles goed, mijne heeren, maar geen verkoop van phrasen, geen debiteeren van leugens; daarvoor is het publiek, dat willens of onwillens de komedie bezoekt, niet naïef genoeg meer.

Welke redenen er bestaan hebben, om na den mislukten tocht van

Van Rees den heer Gleichman nog eens als Ministervormer te laten optreden, zal iemand met gewoon verstand niet licht ontdekken.

Gleichman zou opgenomen zijn in het Kabinet; Van Rees behoorde in elk geval tot de hoofdpersonen in het crisisdrama; het was derhalve één werk.

Sommigen beweren, dat de opdracht eerst aan Van Rees en daarna aan Gleichman het werk is geweest van Mephistopheles, die de onmacht der liberalen gaarne opnieuw geconstateerd zag. Aangenomen, dat dit weder geen der laffe verontschuldigingen is, uitgedacht, om de domheden der liberalen te vergoelijken, dan maakt het welbezien de zaak nog erger. Dwalen is menschelijk en ook de heeren Van Rees en Gleichman zullen, hoe liberaal ook, wel aan het menschelijk zwak blootstaan van zich te vergissen, ook ten opzichte van het liberale jachtveld. Maar nog erger is het, wanneer zij niet uit eigen beweging, uit eigen inzicht hebben gehandeld en in de val zijn geloopen, door een den liberalen vijandige macht gesteld.

Waarschijnlijker is het echter, dat het plan, om na Van Rees nog eens Gleichman te laten optreden, berustte op een vooraf vastgestelde tactiek.

Er moet immers eenige reden bestaan voor de zonderlinge ministerjacht, en op grond van gewone ontleding der feiten moet men wel tot de conclusie komen, dat Van Rees zou beproeven, om Tak te lokken, en wanneer dit mislukte, Gleichman den grooten slag zou slaan en in alle deftigheid belet vragen bij Kappeyne.

Het Handelsblad, als orgaan van de Kappeyneaansche fractie optredend, ofte wel communiqués van die fractie opnemend, verzekerde wel, dat èn de heer Van Rees èn de heer Gleichman op ‘vriendschappelijke wijze met den heer Kappeyne over den algemeenen staat van zaken gesproken hebben en wat den heer Tak betreft, noch middellijk noch onmiddellijk, noch mondeling noch schriftelijk, in geenerlei vorm of eenigerlei wijze hem hetzij door den heer Van Rees hetzij door den heer Gleichman de wensch tot eenige bespreking is te kennen gegeven, dat met Tak niet van gedachte is gewisseld, zijn medewerking in geen enkel opzicht is gevraagd en dus ook niet geweigerd’ - maar - indien dit de zuivere waarheid is, dan ontbreekt geheel de oorzaak van het mislukken van de pogingen van den heer Van Rees en is die voorstelling dus moeilijk aan te nemen, ook omdat men in dat geval de dramatische scène mist van de dobbeling om het Gouverneur-Generaalschap van Nederlandsch-Indië.

De reis van den heer Gleichman naar den heer Kappeyne is van liberale zijde opgevat als een hooge daad van verzoening, en het blijkt niet, dat de heer Kappeyne den liberalen Kabinetsformeerder onbeleefd heeft ontvangen; de oude liberale premier heeft echter dat bezoek ook niet meer beschouwd dan als een plichtpleging en bleef weigeren, zijn medewerking te verleenen op de voorwaarden, door den heer Gleichman gesteld.

De hoofdquaestie was de grondwetsherziening; Kappeyne wilde, zooals men weet, de grondwetsherziening dadelijk aan de orde stellen, tot het hoofdwerk maken van het nieuwe liberale Ministerie. Om dat werk te bespoedigen, zouden bepaalde punten voor de herziening worden aangewezen en de zaak niet commissoriaal gemaakt. Dat was ook het program, dat Tak met on versaagden moed in 1882 aanbood, toen hij als candidaat-Kabinetsformeerder werd geroepen.

De eenige concessie, welke de heer Gleichman bereid was te doen, was de benoeming van Kappeyne tot president van de commissie van grondwetsherziening; in afwachting van het werk van deze commissie zou een, zooals men 't noemde, ‘krachtige’ financieele politiek op den voorgrond staan en verder gedaan worden, wat er voor 't oogenblik noodig was. Ook zouden in het Ministerie wel halve, maar geen heele, wel indirecte, maar geen directe Kappeyneanen worden opgenomen. Dit laatste schijnt in het onderhoud tusschen Kappeyne en Gleichman wel niet besproken te zijn, maar was toch van algemeene bekendheid; de ‘militante elementen’ moesten worden geweerd.

Kappeyne weigerde die voorwaarden aan te nemen en daarmee keerde ook de heer Gleichman met een schier ledige weitasch van het jachtveld terug en verkondigden de liberale organen weldra, dat al het mogelijke was beproefd en alles was afgestuit op gebrek aan medewerking van de Kappeyneanen.

Is die beschuldiging gerechtvaardigd? Voor 't minst is zij overdreven. Men zal m i j zeker niet van Kappeyneanisme verdenken, indien ik dit oordeel uitspreek.

Laat ons billijk zijn. Èn de heer Van Rees èn de heer Gleichman schijnen veel gedacht te hebben om zichzelf, weinig om anderen; het schijnt hun bij het stellen van hun eischen aan de Kappeyneanen ontbroken te hebben aan de gaaf, om zich te plaatsen op het standpunt van Kappeyne. Wat sloot hun eisch anders in dan verloochening van eigen program? En die verloochening zou Kappeyne zelf bekrachtigen door zitting te nemen in een Grondwetscommissie, 't zij ook als president, waardoor hij als vanzelf zich buiten de mogelijkheid stelde, zijn werk in de Kamer te verdedigen! Er ligt aan het geheele voorstel een gebrek aan tact, aan hoogere beschaving ten grondslag, dit doet vragen, of hier de voelhorens voor zekere dingen niet gemist worden. Men kon Kappeyne voorstellen, òf zijn program terug te nemen ter wille der liberale eenheid, òf dat program te wijzigen bij wijze van transactie; òf men kon hem links laten liggen, maar men kon Kappeyne niet vragen, president te worden van een Grondwetscommissie, door hemzelf afgekeurd. Men had m o e t e n gevoelen, dat dit ongeveer gelijkstond met een verzoek om onderteekening van eigen vonnis van verzending naar een verbeteringsgesticht of strafkolonie.

Een tweede grief kon van de zijde der Kappeyneanen worden aangevoerd, namelijk het weren van eigenlijk gezegde Kappeyneanen uit

het Ministerie. Tot verdediging daarvan kan zeker veel worden ingebracht, maar - kan men, zoo optredend, spreken van zelfverloochening, van al het mogelijke beproefd te hebben? Dat klinkt inderdaad belachelijk.

Wij hebben met het plan tot grondwetsherziening van den heer Kappeyne nooit gedweept; dat plan had iets onbekookts; het getuigde van de omstandigheden, waaronder het geboren was, inderhaast opgeworpen, om een verloren ministerieele positie te redden; dat plan heeft aan de zaak zelf, de werkelijke Grondwetsherziening, meer kwaad dan goed gedaan, maar - dit plan was nu eenmaal het program van Kappeyne; het is het gebleven blijkens het optreden van Tak in den zomer van 1882. Dat plan was dus vereenzelvigd met de politieke loopbaan van de Kappeyneanen, en was het nu onhandigheid of erger, dat èn de heer Van Rees èn de heer Gleichman op zulk een lichtvaardige wijze te werk gingen, om Kappeyne dat plan afhandig te maken? Dacht men, dat Kappeyne en Tak kinderen waren en als kinderen konden worden behandeld?

Indien men op dit punt wellicht van meening verschilt en b.v. van oordeel is, dat Kappeyne na zijn beteekenisvolle nederlaag te Amsterdam in Maart meer had moeten toegeven en zijn onderhebbende manschappen een toon lager laten aanslaan, dan kon men toch de hoofdgrief niet wegnemen tegen de handelingen van Van Rees en Gleichman, dat zij het Ministerie-Van Lynden hebben omvergeworpen, zonder zich vooraf te hebben verzekerd van de medewerking van de Kappeyneanen.

Het bezoek aan Kappeyne had in elk geval moeten voorafgaan, hetzij aan het besluit van de partijvergadering op 17 Februari, hetzij aan de verwerping van de behandeling van de censuswet. Dat men zich door Tak liet bewegen, om de behandeling van de censuswet te verwerpen; dat men de opdracht aanvaardde tot tweemalen toe, om een liberaal kabinet samen te stellen, zonder ernstig overleg te hebben gehouden met de Kappeyneanen en hetzij op de eene hetzij op de andere wijs een transactie te hebben getroffen, en dat alles met de naderende verkiezingen in het vooruitzicht, en dat, terwijl de mismoedigheid van de liberalen tot dubbele voorzichtigheid noopte, - dat is een gebrek aan politiek beleid, aan politiek doorzicht, zóó groot, dat men huiverig moet zijn, ook in de toekomst aan de ervarenheid van zulke stuurlieden zich toe te vertrouwen.

Verontschuldigingen over intriges, over tegenwerking, over onverzoenlijkheid kunnen niet worden aangenomen; men kende den toestand; men kende de personen; - men kon ze althans kennen, indien men niet blind was of zich blind maakte; de klippen en banken werden duidelijk op de kaart aangegeven; iedereen kon ze zien met het bloote oog. Bestond er vooraf geen voldoende zekerheid, dat het schip in de veilige haven zou aankomen, dan had men moeten blijven, waar men was.

Niet het land was het Ministerie-Van Lynden moede; niemand heeft

de liberale partij in de Kamer gesommeerd, om het bewind te aanvaarden; dat hebben de heeren zelf zich in 't hoofd gesteld. Waarom? Uit behoefte aan afwisseling? uit niet langer te weerhouden eerzucht? uit vrees voor de liberale zaak bij de verkiezingen? Alles om 't even, maar dat het zoo geschied is, zooals het is geschied, dat is onverantwoordelijk. Geen partij, rechts of links of midden, kan leven en zich bewegen bij zulk een leiding. Men moet de paarden niet achter den wagen spannen. En is men zoo eigenwijs, om 't toch te doen, welnu, draag dan de gevolgen, maar beklaag u niet over anderen!

De eenige redelijke verontschuldiging, welke men voor de heeren Van Rees en Gleichman zou kunnen bijbrengen, is, dat zijzelf wellicht gedreven werden; dat zij zich niet konden onttrekken aan den drang hunner partij; m.a.w., dat men hier te doen heeft met een dier onberedeneerde invallen der liberalen, waardoor in de laatste jaren hun prestige in den lande zulk een gevoeligen knak heeft gekregen.

Men krijgt dikwijls den indruk, dat de heeren van het Binnenhof, schoon zij het land heeten te vertegenwoordigen, zóó in hun eigen beperkten kring verkeeren, zóó opgaan in hun eigen denkbeelden, dat zij de kaart van het land niet meer kennen en daardoor den bal zoo schromelijk misslaan.

Trouwens, er wordt ook weinig gezegd of geschreven, dat hen tot de werkelijkheid terugroept; de critiek, welke er meestal wordt uitgeoefend, plaatst zich op het standpunt der eenzelvige Kamer, houdt zich uitsluitend binnen den kring van de daar gehuldigde grootheden, in plaats zich op den breeden grondslag te stellen van het belang des lands. De afgevaardigden zien alleen de zon, die op het Binnenhof opkomt en ondergaat; van het licht daarbuiten bemerken zij niets. Die naïveteit gaat zoover, dat onlangs een der Kamerleden beweerde, dat ‘onze’ Kamer een der beste was van Europa! O sancta simplicitas!

Zoo zullen wellicht de afgevaardigden De Jong en Wybenga, wanneer zij hun redeneeringen van den 6^{den} Maart overlezen, van oordeel zijn, dat zij zich buitengewoon verdienstelijk hebben gemaakt. Na de ervaring, welke men sedert dien dag heeft opgedaan, zal het publiek buiten de Kamer, voor zoover het niet vraagt naar partij-gescharrel, maar naar een staatkunde van het gezond verstand, van oordeel zijn, dat men die woorden niet meer lezen kan zonder - ja, zonder ergernis, wanneer men bedenkt, dat het een ernstige zaak gold, den invloed van de partij, waarvan, welbeschouwd, de welvaart en de vooruitgang van het land afhangt, - zonder lachen, wanneer men inziet, dat men eigenlijk te doen heeft met een nieuwe politieke comedie, zooals er in de laatste jaren reeds zooveel gespeeld, en slecht gespeeld zijn.

Men kan zonder jokken aannemen, dat er na de dubbele mislukking van de poging, om een liberaal Ministerie samen te stellen, onder de

liberale Kamerleden, behalve de ‘Schadenfreude’ bij enkelen, over het geheel heerschte, wat de Duitschers ‘Katzenjammer’ noemen. Men schaamde zich voor het publiek, en al de fraaie verontschuldigingen van de onverzoenlijkheid der Kappeyneanen, van de intriges van Van Lynden en zijn wanhopige pogingen, om het oude Kabinet weer op te lappen, van den gloeienden dorst van Heemskerk, om weer een rol te spelen op het staatstooneel, waartoe de natuur hem niet bestemd had, - dat alles neemt de gewetensknaging niet weg, dat men het verkeerd had aangelegd.

Of dit bewustzijn tot volkomen helderheid is gekomen, is een andere vraag. De mensch is in dit opzicht, zooals men weet, een vreemd wezen en de onhebbelijkheid, om de schuld op een ander te werpen en daarna zichzelf vrij te pleiten, is zoo oud als de schepping; wij hebben nog altijd de Adamietische natuur, hoe kinderachtig wij Adam en Eva in het paradijs ook vinden.

Er is een oogenblik sprake geweest van een verkiezingsprogram, maar aangezien men niet rondweg durfde zeggen, waar het op stond, waren daar zooveel moeilijkheden aan verbonden en durfde men er zich zoo weinig van beloven voor den invloed op de kiezers, dat men het plan weer liet varen. Na rijp beraad besloot men den 9^{den} Mei op de liberale partijvergadering, om een... commissie van partijverzoening te benoemen. Of die commissie werkelijk is opgetreden, wat zij heeft verricht, heeft men niet gehoord. In elk geval heeft het veel van de verkeerde wereld, want indien men de zaak met Kappeyne en Tak had willen afdrinken, dan had men dit moeten doen vóór den 19^{den} Febr., toen het besluit genomen werd, om het census-ontwerp te verwerpen, of althans vóórdat men den 26sten Febr. besloot, met Tak te stemmen tegen de behandeling van de censuswet.

Den 9^{den} Mei schijnt er echter iets vreemds in de lucht gezeten te hebben, want op dien dag verzond de kiezersvereeniging Arnhem, ‘van verschillende zijden aangezocht om hiertoe het initiatief te nemen’, een circulaire in de wereld, om in den loop dier maand een algemeene bijeenkomst te Utrecht te houden, ‘teneinde te beproeven een gemeenschappelijk programma vast te stellen, en de eenheid onder de liberalen te herstellen’. Daartoe werden uitgenoodigd ‘afgevaardigden van alle vrijzinnige politieke vereenigingen in den lande, voorts alle liberale organen der pers en alle liberale leden van de Eerste en Tweede Kamer der Staten Generaal. Verscheidene invloedrijke leden der liberale partij’, zoo luidt het verder, ‘zijn aangezocht om zich met de leiding der bijeenkomst te belasten. Een geheel voorloopig en voor alle wijzigingen vatbaar ontwerp van een gemeenschappelijk programma wordt u hierbij aangeboden. Het zal wel onnoodig zijn, hierbij te voegen, dat eene openbaarmaking van dit ontwerp *niet* wenschelijk is, dat daarentegen aan het plan zelf der bijeenkomst de meest mogelijke publiciteit kan worden gegeven.’

Van de gewenschte geheimhouding van het program kwam natuurlijk niets; dat was ook onmogelijk; een zoo sterk verspreide circulaire kan niet geheim blijven; buitendien waren er kiesvereenigingen, die het program lieten overdrukken en het rondzenden aan haar leden, om het tot een onderwerp van debat te maken. Men moest toch eerst weten, waarvoor men afgevaardigden zou benoemen, welken last men hun zou verstrekken, enz.

Het program zelf geheel na te gaan, zou zeker meer ruimte vragen, dan wenschelijk is voor een plan, dat in 't water gevallen is; het is buitendien inderhaast opgesteld; daarvan draagt het al de sporen. Alleen dit: in art. 2 wordt voor het Kappeyneaansche plan van grondwetsherziening partij gekozen en '*geheele* herziening der hoogste Staatswet onnoodig en niet gewenscht, eene gedeeltelijke herziening daarentegen *noodzakelijk* en *dringend*' verklaard. In art. 3 worden de Kappeyneaansche punten opgegeven met troonsopvolging, maar erbij gevoegd: 'Herziening van andere grondwettige bepalingen wordt door het voorgaande niet uitgesloten.' Van de benoeming van een commissie van onderzoek, op welke punten herziening der Grondwet wenschelijk is, hoezeer zulk een commissie ook door het gezond verstand wordt aanbevolen, - wordt niet gerept. De circulaire plaatste zich dus op Kappeyneaanschen grondslag. Was dit practisch met het oog op de te herstellen eenheid onder de liberalen? Drie der onderteekenaars van de circulaire zijn advocaten. Men zou in dat opzicht meer behendigheid verwacht hebben.

Dit evenwel daargelaten, de vraag moet worden gedaan, of het plan zelf aanbeveling verdient. Aangenomen voor een oogenblik, dat het inderdaad uitvoerbaar was geweest, een liberaal program vast te stellen, dat al de liberale kiesvereenigingen omhelsden en met vuur beleden, hoe zouden de leden der Tweede Kamer 't dan maken, die aan de uitnoodiging voldeden en toch getrouw wilden blijven aan art. 82 van de Grondwet?

Zulk een vergadering zou veel gehad hebben van een vierschaar, die gespannen werd over de liberale leden van de Kamer. Werden dezen uitgenoodigd, om plaats te nemen op de bank der beschuldigden? - Dit schijnt de bedoeling niet geweest te zijn, want er staat ook in de circulaire, dat 'verscheidene invloedrijke leden der liberale partij zijn aangezocht om zich met de leiding der bijeenkomst te belasten'. Dat 'verscheidene' maakte de zaak niet beter, want de 'verscheidene' willen 'gewoonlijk' allen de invloedrijkste zijn.

Och, laat ons de zaak wat eenvoudig opvatten; de liberalen in de Kamer zijn het voorloopig oneens, omdat er Kappeyneanen en anti-Kappeyneanen zijn, - vroeger een bijna zuiver persoonlijk geschil, waaruit door een samenloop van omstandigheden een verschil van politiek program is gegroeid, een quaestie van Grondwetsherziening zus of zoo.

Dat verschil bestaat sinds jaren; het verlamde de kracht der libe-

ralen; eerst bestond het verschil in 't geheim; later werd het algemeen bekend. De kiesvereenigingen hadden nu te kiezen tusschen Kappeyneanen of anti-Kappeyneanen; men kon naar een vast stelsel te werk gaan en geregeld òf Kappeyneanen òf anti-Kappeyneanen kiezen. En wat deden de kiesvereenigingen? Ze deden, alsof ze er niets van begrepen; zij kozen zooals gewoonlijk, als bij toeval, om allerlei bijkomende redenen; omdat A een neef was van B; omdat C veel familie had in het district; omdat nu de beurt was aan Allemanshuizen in plaats van aan Nergenshuizen, om een candidaat aan te wijzen! Werden voor een district meer dan één afgevaardigden gekozen, dan nam men nu eens een Kappeyneaan, straks een anti, omdat er een kanaal of iets anders bij te pas kwam. Waarlijk, kiesvereenigingen zijn in ons land al even vreemde, redelooze dingen als de Tweede Kamer, en het is zonde en jammer, dat de groote vergadering van afgevaardigden van alle kiesvereenigingen, van alle liberale kranten, van alle liberale leden van de Eerste en Tweede Kamer te Utrecht niet is doorgegaan. Dat zou een Poolsche landdag zonder weerga zijn geworden!

Intusschen, de zaak lag ertoe; de onmacht van de liberalen was opnieuw en met meer nadruk dan ooit geconstateerd, en zonder program en zonder eenheid ging men de verkiezingen tegen.

De verwachting was dan ook niet hoog gespannen en, toen de slotsom van den kiesstrijd werd opgemaakt en het bleek, dat men slechts twee plaatsen verloren had, Arnhem en Tiel, moest men erkennen, dat het eigenlijk meeviel. Ook leverde de opkomst der liberale kiezers zoo goed als geen verschil op in vergelijking van vroeger, zoodat er van de malaise minder te bemerken was, dan men zou hebben gedacht, dat het geval moest zijn, - een feit, dat bijna tot de slotsom zou brengen, dat de liberaliteit in Nederland zulk een wonderlijk ding is, dat het zich aan alle gewone logische begripsontleding onttrekt.

De verhouding van de liberale partij in de Tweede Kamer was zwakker geworden; men rekende nu 45 liberalen tegenover 41 anti-liberalen.

Hadden de liberalen alles gedaan, om een Ministerie-Van Lynden onmogelijk te maken, daarmee speelden zij bij hun eigen onmacht in de kaart van den man, die naar luid der overlevering altijd met een stel Ministers in den zak loopt, van mr. J. Heemskerk Az. Deze is ook voor de lezers van dit tijdschrift geen onbekende figuur. Of het aangenaam is, de kennismaking te vernieuwen? Och, in de gegeven politieke omstandigheden komt zulk een vraag eigenlijk niet te pas; er moest een Ministerie zijn, en in 't leven maakt men dikwijls van den nood een deugd. Zoolang men de opdracht tot vorming van een nieuw Ministerie naar parlementair gebruik niet kan geven aan den hoofdman van een fractie, die slechts over een half dozijn volgers beschikt, bleef er voor ons klein landje wel niet veel anders over dan... Heemskerk.

Aan de kundigheden van dezen staatsman zal wel niemand twijfelen; Heemskerk behoort tot de niet talrijke mannen, die op een zeldzame wetenschappelijke ontwikkeling kunnen bogen; zijn geleerdheid is niet alledaagsch en zoo hij ooit op een plaats was, waarop iedereen hem gaarne zag, dan was het wel als lid van den Raad van State. Na de vroegere politieke ervaringen meenden sommigen, dat Heemskerk in dien Raad zijn graf gekocht had. Die hem goed kenden, wisten wel beter, want ook na al de teleurstellingen van vroeger dagen haakte Heemskerk er toch nog altijd naar, weer een politieke rol te spelen.

Voor een man van werkelijke wetenschappelijke ontwikkeling is dit zeker een wonderbaar verschijnsel; een wetenschappelijk man denkt verder dan de phrasen van den dag, en de humbug, aan het parlementaire leven eigen, boezemt hem noodzakelijk weerzin in. Bij Heemskerk heeft men daar nooit iets van kunnen ontdekken; zijn veelomvattende kundigheden schijnen, wat dat betreft, geen invloed uit te oefenen op zijn doorzicht. Achter de groene tafel meent hij in zijn element te zijn en daar valt even weinig tegen te redeneeren als tegen een idée fixe. Uit een psychologisch oogpunt is dit zóó vreemd, dat men tot oplossing van het raadsel haast de toevlucht zou nemen tot den sleutel: cherchez la femme. Kennis en karakter staan bij dien man in een zonderling contrast; zoo groot, als hij in het eene is, zoo klein is hij in het andere.

Men heeft van verschillende zijden niet weinig den draak gestoken met het zoeken van Heemskerk naar ambtgenooten, die met hem den parlementairen veldtocht durfden wagen. Het is een feit, dat er op politieke richting bij het zoeken weinig werd gelet en zoowel naar liberalen als anti-revolutionnairen en conservatieven werd gevischt.

Laat ons echter de waarheid hulde doen en zeggen, dat menigeen voor de uitnoodiging van den heer Heemskerk heeft bedankt, die in zijn hart de ministerieele portefeuille als den afgod aanbad en gaarne met Heemskerk zou zijn heengetogen, indien de omstandigheden anders waren geweest. Laat ons niet meenen, dat er zooveel bescheidenheid en zelfverloochening in Nederland gevonden wordt, dat Heemskerk om die reden niet slaagde. Men weigerde uit berekening; men weigerde voor 't minst meer om den politieken toestand, een geheel onbetrouwbare Kamer, dan om Heemskerk.

Kon men in de gegeven omstandigheden van Heemskerk verwachten, dat hij met een Ministerie voor den dag zou komen, dat klonk als een klok? Is er wel één man in Nederland te vinden, die deze kunst verstaat op dit oogenblik? Men moet dit, dunkt mij, in aanmerking nemen bij de beoordeeling van het nieuwe Ministerie. Het zijn wel geen mannen, van wie men hooge verwachting kan hebben, maar het zijn toch meerendeels òf oud-Ministers, mannen dus, die het raderwerk van den Staat bij ondervinding kennen, - en dat zegt al veel - òf mannen, die het in hun vak tot de hoogste betrekkingen hebben

gebracht. Natuurlijk werd nergens hierop gelet; men zag alleen naar de politieke kleur, die bij de beoordeeling van 's lands zaken in de Kamer alles schijnt te moeten afdoen. Vergeleken met hetgeen Van Lynden leverde, legde Heemskerk 't erg af, maar daar is reden voor, èn in de antecedenten van den nieuwen Ministermaker èn in den verslimmerden politieken toestand.

De nieuwe premier zelf scheen met zijn werk zeer ingenomen; hij meende, dat het land zijn werk als een daad van hoog gewicht zou beschouwen. Zeven weken had de ministercrisis geduurd; vier weken waren doorgebracht met zoeken en op een Zondagavond werden de zetters van de Landsdrukkerij opgetrommeld voor een buitengewoon, - ja, wel buitengewoon - nummer van de *Staatscourant*, waarin het heuglijk feit den volke werd meegedeeld. Mij dunkt, het had wel een dag langer kunnen wachten, al ware 't alleen, om den spotters geen gelegenheid te geven tot de opmerking, dat Heemskerk bang was, dat zijn collega's weer weg zouden loopen. Geleerde lieden hebben dikwijls het voorrecht van zeer onhandig te zijn.

Men kon tegenover het nieuwe Kabinet kalm blijven; niemand beschouwde het als een blijvende Regeering, maar als eene, die blijven kon, totdat zekere bekende omstandigheden overgingen.

Een der eerste daden van den premier was de benoeming van een commissie tot onderzoek van de herziening der Grondwet. Men begreep de bedoeling; daarmee was den liberalen een machtig wapen uit de handen gewrongen en Heemskerk tevens, naar hij meende, zelf voor langen tijd aan het parlementair tooneel verbonden. Werd die commissie vrij zonderling samengesteld, toch bevat zij degelijke elementen genoeg, om op goed werk van haar te hopen, en moet men derhalve het oordeel opschorten, totdat het rapport is verschenen, dat volgens meedeeling der Regeering in de Memorie van Beantwoording op de Staatsbegrooting nog vóór het eind des jaars, derhalve spoedig, kan worden verwacht.

Zoowel bij de ontvangst in de dusgenaamde pers of groote bladen als bij de Kamer blijkt niet, dat men rekening heeft gehouden met de buitengewone omstandigheden; niet alleen de linker-, maar de rechterzijde had ditmaal meegewerkt, om een Ministercrisis te maken, zonder dat men eigenlijk wist, hoe erin kon worden voorzien. Een der liberale organen was ten opzichte van eigen kracht na al het gebeurde nog zoo optimistisch, dat het Heemskerk de rol toebedeelde van ‘de zaken loopende te houden tot Juni’. Nu, Heemskerk kon ook na de Juni-verkiezingen rustig blijven zitten.

De eerste ontvangst van de zijde der Kamer geschiedde in het zoogenaamde ‘Voorloopig Verslag’ op de Staatsbegrooting, een zonderling maaksel, waarop ik reeds meermalen de aandacht vestigde en dat door de natie met meer aandacht diende te worden gelezen, omdat het zoo juist geschikt is, om den geest, het karakter van deze Kamer

te doen kennen. Doorgaans is het een aaneenrijgsel zonder veel verband van hatelijkheden tegen de Regeering. Onder het schild der anonimiteit is het zoo gemakkelijk, om hatelijkheden te debiteeren. Zoo ook nu weder. Schoon in den aanhef wordt gezegd, dat ‘men bijna algemeen meende zich in de bestaande omstandigheden van een bespreking van den algemeenen staatkundigen toestand des lands te moeten onthouden’, - opent het stuk met de herinnering, dat het Ministerie is ‘een interimair Kabinet, waarmede de Kamer alleen zoodanige onderwerpen van wetgeving zou hebben te behandelen, welker afdoening ter verzekering van een geregelden gang van zaken noodig was’.

Enkele leden - waaronder waarschijnlijk de Kappeyneanen moeten worden verstaan - wraakten de benoeming van een Grondwetscommissie, ‘als strijdig met de eerste beginselen van een goed regeeringsbeleid in een constitutioneelen Staat’. Aan deze bezorgden voor het goede regeeringsbeleid - wellicht waren er ook leden onder van de liberale verzoenings-commissie - werd geantwoord, dat eerst, wanneer het onderzoek dier commissie was afgeloopen, het Ministerie ‘zou hebben te overwegen inhoever het geroepen en b i j m a c h t e is om voorstellen tot verandering in de Grondwet met de Staten-Generaal te behandelen’. Bij voorbaat wordt het Kabinet geraden, spoedig een besluit in dat opzicht te nemen, terwijl men tusschen de regels leest, dat Heemskerk 't niet in zijn hoofd moest halen, dat hij de man was, om zoo iets te behandelen. In afwachting van dit besluit, zoo leest men verder, ‘was men van oordeel, dat de Kamer tegenover dit Kabinet vooralsnog (!) een geheel onzijdige (sic) houding behoorde in acht te nemen, en dat de Regeering verkeerd zou doen, door zich met zulk eene volkomen neutraliteit niet tevreden te stellen’.

Een fraaie onzijdige houding, zal men opmerken na de zoo even geleverde hatelijkheden, en nog fraaier wordt het, wanneer onmiddellijk daarop volgt een felle aanval op den Minister van Koloniën en dien van Financiën, van wie rondweg wordt verklaard, dat zij het vertrouwen van de Kamer niet bezitten, een getuigenis, dat te merkwaardiger is, omdat uit het verband blijkt, dat in de gegeven omstandigheden deze portefeuilles de voornaamste zijn!

Te recht werd in de ‘Memorie van Beantwoording’ door de Regeering erop gewezen, dat het interimaire van het Kabinet wel eens lang zou kunnen duren blijkens de geschiedenis van de jaren 1879, 1882 en 1883, toen men ook beproefd heeft, ‘een Ministerie, voortkomende uit den boezem der meerderheid’, m.a.w. een liberaal Ministerie te maken.

Inderdaad, men moet een geringe mate van zelfkennis, of een groote mate van onbeschaamdheid, bezitten, om na het gebeurde van de laatste maanden, of liever van de laatste jaren, zoo te durven spreken. Ja, het is waar: dat Ministerie boezemt het land geen vertrouwen in; het is een groote stap achteruit, wanneer men zich herinnert, met welke mannen de heer Van Lynden optrad, maar a a n

u, Tweede Kamer, komt het recht niet toe, u daarover te beklagen. Gij hebt dien toestand in het leven geroepen; niet aan Heemskerk de schuld, dat het land niet tot zijn Regeering opziet, maar aan u, die 's lands zaken op een wijs behandelt, dat schier geen enkel man van naam of van positie zich wil wagen aan het politieke spel, dat op het Binnenhof wordt gespeeld; aan u, die schier elken dag den parlementairen regeeringsvorm te schande maakt en bij het denkende deel der natie den twijfel doet oprijzen, of die regeeringsvorm wel te rijmen is met het gezond verstand; aan u, die vergeet, dat gij reeds eenmaal door den dichter zijt tentoongesteld, toen hij zeide:

> 'Ontkenning... zonder kennis! En voor 't mis-
> bruik van den adel, misbruik zonder adel!
> Verwaand gekakel tegen allen die
> Regeeren! Ieder weet wat noodig is,
> En zou... en zou... en zou, maar niemand gunt
> Aan wie geroepen is tot handlen, macht!
> Men wantrouwt elk gezag. Het moet geknot,
> Besnoeid, verdeeld, beperkt, verlamd, gesmoord...
> En als 't daar stuipend neerligt in den modder,
> Dan vordert men van dat gezag z'n heil.'(*)

Wat zal men zeggen van het voorstel van den heer Van Delden c.s. over de aanvulling van het tekort? Zeker is het plan van deze heeren beter dan dat van den Minister van Financiën Grobbée; het stemt meer overeen met den geest des tijds; aan den anderen kant mag niet worden ontkend, dat als tijdelijke maatregel de middelen, door den Minister voorgesteld, veel voorhebben.

Een inkomstenbelasting, hoezeer ook overeenstemmend met de moderne ideeën, is een gewichtige zaak, waartegen in alle landen veel oppositie is gevoerd; het is als rijksbelasting een nieuw beginsel, en het is de vraag, of het een bewijs van politiek beleid mag heeten, zulk een belasting in te voeren als bij verrassing, om een tijdelijk tekort te dekken, - in te voeren op een oogenblik van groote politieke verwarring, nu er noch rechts noch links een meerderheid is te vinden. Mij dunkt, zelfs zij, die dwepen met een inkomstenbelasting, moeten deze handelwijze bedenkelijk vinden. Mannen als de heer Gleichman moeten voorzichtiger zijn met hun politieke reputatie na de les, die zij ontvingen, en zich niet noodeloos aan een nieuw échec blootstellen; daarvoor hebben zij te weinig te verliezen.

Kan de regeling van de belastingen geen zaak zijn van overleg met den Minister? Moest juist de meest stootende vorm worden gekozen, om anti-ministerieel te zijn, de indiening van een zelfstandig ontwerp tegenover dat van den Minister?

Wat nog vreemder is, en zeker voor ons land iets nieuws, is, dat leden van de Tweede Kamer, en daaronder de hoofden zelfs, buiten de Kamer propaganda gingen maken voor een eigen wetsontwerp,

(*) Multatuli, *Vorstenschool.*

tegen een ministerieel ontwerp, dat in de Kamer zelf nog niet eens in behandeling is! Moet men die zenuwachtige beweeglijkheid toeschrijven aan het gevoel van gemis van kracht, aan de onbewuste zekerheid, dat er van het plan van een inkomstenbelasting toch niets komen kan onder deze omstandigheden? De heeren hebben waarlijk in de Kamer gelegenheid te over, om hun wijsheid aan den man te brengen, en zij maken er in den regel een gebruik van, dat iemand er wanhopend onder zou worden. Wanneer de heeren nu nog parlementaire uitstapjes gaan maken, om elders in 't klein Kamertje te spelen, dan wordt het wel wat al te dwaas. Op het Binnenhof is hun plaats; daar behooren de zaken flink en rond en snel te worden behandeld.

Of - want alles moet een oorzaak hebben - hebben de parlementaire uitstapjes moeten dienen, om een soort van openbare meening te vormen, zoo machtig, dat de Kappeyneanen van schrik niet tegen zouden kunnen stemmen? - 't Is mogelijk, maar in dat geval vergist men zich dubbel, 1°. in de schrikachtigheid van de Kappeyneanen: die heeren hebben blijkens de ervaring nog al sterke zenuwen; 2°. in de openbare meening. Die meening wordt tegenwoordig niet meer gevormd door leden van de Kamer; die tijden zijn voorbij en daarvoor is er te veel gebeurd.

Wat zal men zeggen van de verwerping van de begrooting van Koloniën? Een handiger man dan de heer Van Bloemen Waanders zou zijn begrooting er licht doorgesleept hebben; maar een goed ambtenaar is zelden een behendig diplomaat, en vooral niet wanneer hij, zooals met dezen Minister van Koloniën het geval was, zijn eigenlijke overtuiging niet kan uitspreken; Waanders moest zijn conservatieve beginselen wegmoffelen, en goochelen is niet gemakkelijk, wanneer men op de vingers gekeken wordt door tweemaal 86 oogen. Was het wonder, dat de man soms in de war raakte? Dat komt ervan, wanneer men zijn eigen krachten overschat en zich waagt aan een werk, waarvoor in de gegeven omstandigheden buitengewone krachten vereischt werden.

Toch is de meerderheid, waarmee de begrooting van Koloniën werd verworpen, niet groot: 43 tegen 35 stemmen, en wat nog vreemder is: de heeren stemden zoo door elkander, links en rechts liepen zij zoo dooreen, dat niemand iets uit de stemming kon opmaken. Het geheim, of deze begrooting zou worden aangenomen of verworpen, kon dan ook geen minuut vóór de stemming worden opgelost - juist weer iets voor deze Kamer. Alleen bij de Kappeyneanen was beginsel op te merken; zij stemden allen tegen. Het fortuin liep hun thans ook weer mee. Heemskerk had door de benoeming van de Grondwetscommissie zich tot onvoorwaardelijken vijand gemaakt; daarom was er voor hem geen genade. Er moest uit het zadel gelicht worden alles, waar men vat op kon krijgen. Van Bloemen Waanders was de eerste, die zandruiter werd.

Wanneer men den blik laat gaan over de algemeene beraadslaging

van de Staatsbegrooting, dan zou men bijna denken, dat na den val van den Minister van Koloniën de lucht, evenals na het onweer, ietwat was opgeklaard; hier en daar zag men nog een weerlichtje, maar de bui was afgedreven.

Was de razende zee door het offer gestild, of heeft men de meerdere kalmte te danken aan de houding van den Minister van Binnenlandsche Zaken, Heemskerk, die met een talent, dat eerbied afdwingt, nu en dan in het debat ingreep en, schoon in den vorm goed parlementair, de Kamer, en inzonderheid de liberale partij, de les las op zulk een meesterlijke en gevoelige wijze, dat de heeren inderdaad tot zwijgen werden genoopt?

Waarschijnlijk het laatste. Bijna hadden de goden ons dit jaar de 'algemeene beraadslaging' bespaard, waaraan het land niet zou hebben verloren. Er waren geen sprekers ingeschreven. Veel stof scheen er ook niet te zijn; verschillende heeren zeiden later, dat zij eigenlijk niet van plan waren geweest te spreken, 'maar....'

De heer Tak was waarschijnlijk voornemens geweest, in het debat in te grijpen, wanneer het geschikte oogenblik was aangebroken, om zijn slag te slaan. In die tactiek is de fractie, waartoe hij de eer heeft te behooren, altijd zeer sterk geweest. Nu er geen sprekers waren ingeschreven, dreigde de gelegenheid te ontsnappen; dat kon niet; en de heer Tak ontfermde zich over de algemeene beraadslaging, om tevens zichzelf voor te stellen als den redder des vaderlands, een redder, van wien men, helaas! niet gediend wilde zijn. Men was in 1882, zeide de heer Tak, van liberale zijde volstrekt niet 'onmachtig geweest om een Ministerie te vormen'.

De heer Tak deed tevens een poging, om de mislukte liberale kabinetformeerders van den zomer van 1883 aan het spreken te krijgen en aan de kaak te stellen. 'Steeds was het mijn gevoelen', zoo sprak hij, 'dat een lid der Kamer, hetwelk tengevolge van parlementaire werkzaamheid met de opdracht tot samenstelling van een nieuw Ministerie wordt belast, gehouden is aan de Kamer rekenschap te geven van zijn daaromtrent gehouden gedrag.'

Niet op den Minister van Binnenlandsche Zaken was dit gemunt, zooals men uit het verband zou opmaken, maar op de heeren Van Rees en Gleichman.

Voor zijn eigen persoon had de heer Tak beter gedaan, geen oude koeien uit de sloot te halen, en welke koeien! Zelfs zijn vriend Van der Kaay meende, misschien per ongeluk, dat het beter was, ze te laten rusten in haar graf. Waarom toonde de heer Tak zijn dankbaarheid niet voor den schoonen lauwerkrans, gevlochten uit den 'loop der dingen, welke nu eenmaal meebrengt dat belangrijke maatregelen, door voortvarende, vooruitstrevende mannen noodig geacht als een eisch des tijds, na verloop van jaren door minder progressieve, minder vooruitstrevende mannen of partijen tot stand worden gebracht'? - Was het, omdat Tak begreep, dat de grens van het ernstige was overschreden en het veld der ironie te dichtbij was?

De tactiek van den heer Tak viel geheel in het water door de waardige houding, door den heer Gleichman aangenomen, een houding, waardoor hij zonder twijfel bij alle weldenkenden in den lande zijn onvoorzichtigheid in het eind van de vorige zitting veel heeft doen vergeten.

Door den strijd over partieele of algemeene grondwetsherziening te karakteriseeren als een ‘woordenspel’ - door de verdediging der grondwetscommissie met de vraag, ‘of in den tegenwoordigen tijd, met het oog op den stand der partijen, voorloopig kalm beraad wel overbodig mag heeten’, - sloeg de heer Gleichman der fractie, die hem het vormen van een liberaal Ministerie onmogelijk had gemaakt, de wapenen uit de hand.

De woorden, waarmee de heer Gleichman zijn korte, kernachtige rede eindigde, mogen in deze dagen gelezen en herlezen worden; zij schetsen èn de kwaal, waaraan het parlementairisme lijdt, èn geven het middel aan tot verbetering; schoon geen namen worden genoemd, zijn de adressen duidelijk.

‘Ik verwacht’, zeide Gleichman, ‘de redding van het land van wat anders. Ik verwacht ze van waardeering van elkanders handelingen en bedoelingen. Ik verwacht ze van aansluiting van alle mannen van gezond verstand en goeden wil in deze ernstige tijden; aansluiting van allen, die tegenover de Regeering, die is opgetreden, méér laten wegen de vraag: wat voert gij aan die tafel uit? dan de vraag: hoe zijt gij aan die tafel gekomen? aansluiting van allen, bij wie het belang van het land meer weegt, dan persoonlijke inzichten en opvattingen, sympathieën en antipathieën. Ik verwacht die dus van ons allen. Want ten slotte, zal bij ons allen het belang van het land op den voorgrond staan, en zal niemand onzer bij den ander achterstaan in liefde tot het Vaderland. Alleen dan, wanneer eene dergelijke verwachting mocht verwezen worden naar het rijk, ik zeg niet van de idealen, maar naar het rijk der toosten; alleen dan, wanneer zij mocht afstuiten op onverschilligheid en cynisme - alleen dan, maar dan ook zeker zou aan het behoud van het Vaderland kunnen worden gewanhoopt.’ Ik voeg erbij: moge de ervaring leeren, dat ook dit geen toost is.

Bleek uit de houding van den heer Tak, dat de commissie van partijverzoening nog altijd niet gereed is met haar werk, die houding was koren op den molen van den heer Heemskerk, die de heeren nu met volle recht kon sommeeren, om open kaart te spelen; zij hadden het maar voor 't zeggen, indien zij de Regeering wilden overnemen, maar - dan ook niet zeggen, maar doen, - niet zooals dezen zomer.

Drie dagen hebben de heeren zoekgemaakt met de algemeene beraadslagingen, drie dagen gesproken over alles en nog wat, veel over zichzelf en hun ‘geachten’, veel over financiën, alsof tijd geen geld was.

De beste critiek van een discussie, die eindigde met een aanhaling uit Schiller en een woord van Samuel tot Koning Saul, - de vinding is van den altijd spraakzamen heer Keuchenius - gaf de heer Heems-

kerk in de volgende woorden - de scherpste, die wellicht in de Kamer zijn gebezigd; daar de inkleeding ironisch was, hebben de heeren 't wellicht niet zoo begrepen; zij zijn er althans niet tegen opgekomen, dat zij door den premier eigenlijk werden toegesproken als ondeugende schooljongens.

'Ik wensch', zeide de heer Heemskerk, 'het debat niet te rekken. Misschien zijn er wel heeren die de sluiting der discussie wenschen. Ik meen in elk geval dat als ieder zijnerzijds met inbegrip van zijn vrienden zoo ongeveer tweemalen gelegenheid heeft gehad zijn gevoelen te ontwikkelen, het dan wèl is.'

Blijft de heer Heemskerk ook verder zich stellen boven een Kamer, die, wat het algemeene gehalte betreft, ver beneden hem staat; blijkt hij door de jaren kalmer geworden, niet meer meegesleept door zijn nerveuze prikkelbaarheid, dan is de liberale ministerjacht vooreerst wel gesloten.

Ook hetgeen buiten de Kamer op politiek gebied in ons land plaats vindt, is dikwijls zoo vreemd, dat men haast zou gelooven, dat het politieke Nederland onder een ongelukkig gestarnte geboren is.

De heer Van der Kaay - aanhanger van Kappeyne in de Kamer - geeft een brochure(*) uit, waarin hij heel gemoedelijk, bijna verteederend, betoogt, dat gedeeltelijke of Kappeyneaansche Grondwetsherziening veel beter is dan de heele of liberale herziening. De heele grondwet omver te halen, zou volgens den heer Van der Kaay te veel wenschen en begeerten doen ontstaan en het geheele werk in gevaar brengen. Heeft men door wijziging van het kiesrecht eenmaal een andere Kamer gekregen en is tevens Grondwetsherziening gemakkelijker gemaakt, dan kan men naderhand zien, wat er verder veranderd dient te worden. De heer Van der Kaay doet daarbij een beroep op de medewerking van de anti-revolutionnairen, die met een anders samengestelde Kamer meer kans kunnen hebben, een wijziging te verkrijgen van art. 194 of onderwijsparagraaf.

De heer Van der Kaay is een behendig pleitbezorger, en ware de wijziging van de Grondwet ten gevolge van het zonderling tijdstip, waarop Kappeyne daarmee is voor den dag gekomen, niet een partijof eigenlijk persoonsquaestie geworden, zijn argumenten zouden veel meer ingang vinden. Men zou alsdan tot de slotsom kunnen komen: goed, mijne heeren, herziet de Grondwet in eens of in tweeën, mits ge om de wijze van herziening niet telkens 's lands zaken in de war stuurt en het bij u niet blijkt:

> 'Partijen en personen vóór de zaken!
> Een Turksche wip: omhoog, omlaag, omhoog....
> En dat heet politiek!'(†)

(*) *Zijt gij ook al een Kappeyneaan? Brief aan een vriend door mr. W. van der Kaay*, *lid van de Tweede Kamer der Staten-Generaal.* Alkmaar, Herms Coster & Zoon.

(†) Multatuli, *Vorstenschool.*

De heer mr. J.W.H. Rutgers van Rozenburg is ook lid van de Tweede Kamer, staat zelfs gunstig aangeschreven als een onafhankelijk man. Hij is echter van meening, dat er volstrekt geen Kappeyneanisme bestaat; hij houdt het geloof daaraan voor een waan, voor het geloof aan een denkbeeldige persona moralis, een politieke figuur of spook, ‘ofschoon niemand het verschrikkelijk wezen kan grijpen of aantoonen, dat het meer was dan een spel der verbeelding’(*).

Naast den heer Rutgers van Rozenburg kan men den heer mr. S. van Houten plaatsen, die eveneens den hier niet gemakkelijk te handhaven naam van onafhankelijk man heeft bewaard. Men weet, dat de heer Van Houten het kortst van alle liberalen Kappeyne trouw is gebleven, toen deze aan het bewind was. Die dienstopzegging heeft echter niet verhinderd, dat deze afgevaardigde na het opwerpen der Grondwetsherziening weer de meest hartstochtelijke aanhanger van Kappeyne is geworden.

De reden daarvan is bekend en op zichzelf in 't minst niet afkeurenswaard; de heer Van Houten heet democraat en als zoodanig vervult het algemeen stemrecht zijn vurigst verlangen; Grondwetswijziging is het eerste middel, om daartoe te geraken. Dat de heer Van Houten naar die wijziging streeft, daartoe heeft hij volkomen recht. De wijze, waarop dit geschiedt, getuigt echter van een overheerschenden hartstocht, die volkomen blind maakt voor de beoordeeling van den algemeenen politieken toestand.

De heer Van Houten is bij al zijn onafhankelijkheid te veel afhankelijk van zichzelf, zoo subjectief in zijn waarnemingen, dat men het bestaan van een manie zou kunnen constateeren. Het plan van Kappeyne leidt het snelst tot Grondwetsherziening; het is de directe weg, om daartoe te geraken; commissie geeft slechts omslag. En daar draaft de heer Van Houten nu op het eene dan op het andere punt door, om alles te wijten aan het niet roepen van Kappeyne of Tak aan de Regeering. Antwoord, dat dit naar parlementair gebruik niet gaat, want dat men een fractie van ruim een half dozijn Kamerleden niet kan roepen, om een Ministerie samen te stellen, aangezien er in de Kamer dan maar één man overbleef, om 't Ministerie te steunen, - de heer Van Houten hoort u niet.

In '79, zoo zegt hij, is de Koninklijke macht als een speelbal gebruikt door een combinatie van allerlei elementen in onze staatkundige kringen, wier vereenigingspunt bestond in vijandschap tegen hetgeen men ten onzent geavanceerde of radicale politiek pleegt te noemen en tot welke Kappeyne bij zijn voorstellen tot Grondwetsherziening scheen te willen naderen; het Ministerie-Van Lynden ontsproot uit den weerstand tegen deze ideeën van onzen tijd, zoowel bij de conservatieven als bij de oud-liberalen. Het wegvegen van het Ministerie-Van Lynden was een dier uitingen van het rechtsgevoel onzer natie, welke de mijl-

(*) *De Amsterdammer*, N°. 151, 152.

palen zijn in haar staatkundige geschiedenis. De diepste bron van verwarring is, dat het officieele Nederland bijna geheel kleurloos-conservatief is en het werkelijke Nederland grootendeels radicaal, hetzij dan geloovig of ongeloovig. Het volk haat de kleurloosheid; het officieele Nederland haat elke kleur. Zelfs Van Lynden zal niet durven zeggen, dat *alle* pogingen, om een ander Ministerie te verkrijgen, zijn mislukt, zoolang niet de eenige, die kans van slagen had, niet is beproefd, en het reeds door vele handen beduimelde Koninklijke vertrouwen zal toch eindelijk nog wel aan Kappeyne moeten worden aangeboden(*).

Voor zulke monologen was waarschijnlijk in een tijdschrift, dat een bepaalde richting volgt, op den duur geen plaats en sedert 1 September geeft de heer Van Houten openbare brieven(†) uit, waarin hij meedeelt alles, wat hij op het hart heeft, en die allen denzelfden geest ademen. Alles, wat de komst van de heeren Kappeyne & Co. en daarmee de snelle Grondwetsherziening vertraagt, is den heer Van Houten ergernis en aanstoot, en alles, wat eenigszins lijkt op een bestendiging van den tegenwoordigen toestand, is een gruwel.

Zoo kon de heer Van Houten ertoe komen, om naar aanleiding van het belastingvoorstel van de heeren Van Delden, Gleichman c.s. over deze heeren, die de meerderheid der liberale partij vertegenwoordigen, het volgende oordeel uit te spreken: ‘Na in het algemeen staatkundig beleid naar vermogen verwarring te hebben gesticht door hunne oppositie tegen de beperkte Grondwetsherziening en daardoor aan de conservatieven het roer in handen te hebben gespeeld, volgen Gleichman, van Delden c.s. met dit voorstel een gedragslijn, die, zoo niet ten doel, toch tot noodwendig gevolg heeft, dezen ook in de administratie een onverdiend overwicht te verzekeren. En evenals aan de oppositie tegen de beperkte Grondwetsherziening eene radikale kleur is gegeven, door waar het noodig scheen de vlag van *algemeene* grondwetsherziening te hijschen, zoo moet ook nu de vlag der *inkomsten*-belasting de anti-liberale manoeuvre dekken.’

Men kan zich de moeite besparen, deze opvatting te weerleggen, als men gezien heeft, hoe de heer Van Houten de komst en het vertrek van den heer Van Lynden verklaart. Dat *wegvagen* en die *mijlpaal* zijn inderdaad belachelijk, indien men de werkelijk flauwe, uit het algemeen oogpunt weinig beteekenende geschiedenis kent. Waarlijk, de heer Van Houten bewijst te veel eer aan de geschiedenis dezer dagen; zij is werkelijk zoo verheven niet: ‘de natie’ heeft volstrekt geen ‘*uiting van rechtsgevoel*’.

De zaak is veel eenvoudiger; het kakelend liberalisme, dat altijd met zichzelf overhoop ligt en verteerd wordt door persoonlijke harrewarrerijen, verveelt de natie en zij wordt nog onverschilliger voor 'tgeen politiek heet, iets, waarmee zij nooit veel heeft opgehad. Indien

(*) *Vragen des Tijds.* April 1883.

(†) Mr. S. van Houten, *Staatkundige Brieven.* Haarlem, H.D. Tjeenk Willink.

er geen kiesvereenigingen waren, die meerendeels bestaan uit familie of vrienden of kennissen van Kamerleden en die bij voorkomende gelegenheden den invloed van die Kamerleden gebruiken voor postjes en meer van dien aard, de politiek zou geheel uitsterven in Nederland. Alleen de belastingen en het onderwijs boezemen belang in, het eerste, omdat de beurs erbij te pas komt, het laatste, omdat het geloof er een rolletje in speelt. Het aantal van hen, die van de Kamer en haar handelingen niets meer willen hooren, neemt schrikbarend toe, zelfs onder de meer ontwikkelden, en indien men hun vraagt naar de oorzaak, dan luidt het antwoord steeds: 'Ik kan mijn tijd wel beter gebruiken, dan het gezeur van zoo'n Kamer aan te hooren.' Zoo en niet anders wordt er gesproken, mijnheer Van Houten, en het 'officieele en niet-officieele Nederland', en het 'rechtsgevoel' en de 'mijlpalen', zijn heusch niets anders dan kinderen uwer verbeelding.

Onder de leden van de Tweede Kamer, die in den laatsten tijd als politiek publicist optraden, behoort ook de heer Schaepman, dezelfde, die bij de behandeling van het census-ontwerp zulk een vreemde rol speelde.

Ik ben 't met de meeste geloofsgenooten van den heer Schaepman eens, dat het optreden van dezen afgevaardigde in de Kamer van het begin af met zekere vrees vervulde voor een verkeerde rol, die hij spelen zou. De heer Schaepman bezit groote letterkundige verdiensten en ons land is ook in dit opzicht zoo schaars voorzien, dat men hem noode zich zag afgeven met politiek. Sommige van zijn uitdrukkingen, op zichzelf niet zoo kwaad bedoeld, zijn dan ook reeds, wat men noemt staande uien geworden; zoo 'de twee borrels van den werkman', en in menig koffiehuis klonk het sedert: 'Een Schaepmannetje!' Aan kleinigheden kan men dikwijls iemand leeren kennen; zoo schetst ook deze scène den heer Schaepman als een weinig bedachtzaam man, die niet gewoon is, over hetgeen hij zegt, diep na te denken, een eigenschap, die men veel vindt bij menschen, die de aangeboren gaaf hebben, om gemakkelijk te spreken en - mogen wij er na de verschijning van zijn *Proeve van een program*(*) bijvoegen - te schrijven.

Deze brochure verraadt geheel het talent van den heer Schaepman; zij is in vloeiende taal geschreven, rond, zooals de geheele persoon is. Wanneer de schrijver echter vooraf zegt, dat hij 'de lijnen der partijen zoo scherp mogelijk heeft getrokken,' en dat 'klaarheid en juistheid hier gebiedende eischen zijn', dan zij men vooraf gewaarschuwd, dat men juist het tegenovergestelde vindt. Door vaagheid en rekbaarheid van uitdrukking munt het geheele program uit. Daar de brochure van den heer Schaepman eigenlijk slechts eenige dagen heeft geleefd, meer als curiositeit dan als ernstig werk een onderwerp van bespreking is geweest en men daarna is overgegaan tot de orde van den dag, mag ik mij wel ontslagen rekenen van in bijzonderheden dit

(*) *Een Katholieke partij. Proeve van een program* door dr. H.J.A.M. Schaepman. Utrecht, Wed. J.R. van Rossum.

oordeel na te gaan. Het loont inderdaad de moeite niet; een collega van den heer Schaepman, eveneens lid van de Tweede Kamer, ook Katholiek, stak met ‘het program van onzen doctor’ niet weinig den draak en riep, na ettelijke punten van het program te hebben aangehaald, uit: ‘Zulke lumineuse gedachten, die een nieuw licht verspreiden over alle takken van het staatsbestuur en op de woelige zee der politiek tot bakens verstrekken, schud ik uit den mouw... De bedoeling van den doctor schijnt overigens minder geweest te zijn de Katholieken tot eenheid van handelen te brengen, dan wel den weg te banen tot samenwerking met de anti-revolutionairen. Deze zijn dan ook zeer met het program in hun schik.’(*)

Deze laatste opvatting is de algemeene en de heer Schaepman schijnt met deze brochure te willen bevestigen, dat hij een rol wil spelen op een gebied, waarvoor hij het minst talent heeft en dat voor een man van zijn letterkundige verdiensten eigenlijk te laag moest staan, - het politiek gebied.

Neem nu de straks genoemde publicisten bijeen; let op die uiteenlopende meeningen van leden der Kamer, die daar zeker niet de minst eervolle plaats innemen, en vraag dan, of deze verwardheid niet noodzakelijk verwarring moet baren. Indien met zulk personeel de toren van de Nederlandsche welvaart moet worden gebouwd, is het dan te verwonderen, dat het werk niet vordert en het uitloopt op een Babylonische spraakverwarring?

Waarom zouden wij ons illusiën maken ten opzichte van de toekomst, ons diets maken, dat wij morgen of overmorgen zullen ontwaken bij de verrassende tijding, dat het werk der verzoeningscommissie is geslaagd en de liberale partij één en ondeelbaar is geworden? Men kan evengoed gaan zoeken naar de quadratuur van den cirkel; ook indien de quaestie van de grondwetsherziening niet bestond, zou er verdeeldheid zijn, eenvoudig omdat de elementen ontbreken, om een eenheid te vormen; daarvoor ontbreekt het in de eerste plaats aan karakter; daarvoor dragen de heeren hun ik te hoog en het vaderland, dat zij heeten te vertegenwoordigen, te laag.

De liberale meerderheid in de Kamer telt op 't oogenblik slechts 4 stemmen. Maar zelfs die 4 is een geheel fictief getal; er is geen liberale partij, die 45 stemmen haalt; men heeft twee of drie fracties, en den gebroken pot te lijmen, gaat telkens moeilijker, want de lijm houdt niet meer. De hoop op eenheid is met den dag minder geworden.

Of kan men nu van Kappeyne nog eischen, dat hij zijn program van Grondwetsherziening, zij 't ook ter elfder ure opgerezen, zal intrekken? Het is nu eenmaal *zijn* program geworden en door de vastheid, waarmee hij het heeft beleden, heeft hij een zeker recht ermee verkregen. Men kan na al hetgeen er gebeurd is, redelijkerwijs niet

(*) *Venloosch Weekblad.* 1883, No. 38.

verwachten, dat hij het prijs zal geven. 't Is zeker jammer, dat in den afgeloopen zomer niet het gewenschte overleg heeft plaats gehad, ten einde een oplossing te vinden, maar dat is nu eenmaal zoo; het feit der mislukking heeft zijn gevolgen, hetzij men 't betreure of toejuiche. De kans schijnt nu verkeken. Wanneer, zooals de *Arnhemsche Courant* onlangs te recht opmerkte, 'wanneer een verschil van beginsel, van punt van uitgang en van doeleinde de eensgezindheid onmogelijk maakt, is het onredelijk eendracht te eischen en samenwerking te vergen. Het zou eene wederkeerige fopperij zijn, onder een gehuicheld vriendschapsbetoon. Indien werkelijk tusschen de liberale fractien en groepen verschillen van beginsel, van punten van uitgang en doeleinden bestaan, is het onbillijk, ze tot eensgezindheid en eendrachtige samenwerking te willen verplichten en onmogelijk, deze door dwang te verkrijgen. Wat de meeste levenskracht heeft en het meest bezielend beginsel, zal blijven leven en overwinnen.'

Dragen de liberalen de meeste schuld aan den bedorven politieken toestand, omdat zij de meerderheid konden hebben, aan de rechterzijde is de toestand niet veel beter. De eenheid van de Katholieken is even ver te zoeken als die van de anti-revolutionnairen.

Aan de Katholieken ontbreekt de bindende gedachte, welke elders de ultramontanen als een gesloten phalanx doet voortrukken. Onder de anti-revolutionnairen zijn er velen, die het politiek vergift in eigen boezem dragen, omdat zij ter wille van het succes van den dag den man bewierooken, die, door te speculeeren op het kerkelijk bijgeloof der domme menigte, de kiezers leidt, niet als schapen maar als ezels. Er ligt in het geknoei van die heeren met het Kuyper-program aan den eenen, en met de Katholieken in en buiten de Kamer aan den anderen kant een innerlijke onwaarheid ten grondslag, nog walglijker dan de tweedracht der liberalen, - een leugen, die gewroken zal worden.

Het is, zooals in het verkiezingsmanifest van den 'Christelijk-historischen kiezersbond Marnix' te recht werd opgemerkt, 'het is gebleken, dat de groote meerderheid van de zoogenaamde anti-revolutionaire leden der Tweede Kamer eigenlijk conservatief is, met een licht kleurtje, en dat de weinige anderen niet willen, niet durven, of, door hun verbond met de Program-club, niet kunnen strijden voor de vrije kerk en de vrije school.' Onder den dekmantel van godsdienst - en welk een godsdienst - streeft men naar macht en vergeet, dat het eerste beginsel van zedelijken ernst is volkomen eerlijkheid.

Het spel, dat op het Binnenhof wordt gespeeld, is lang zoo gevaarlijk niet, als het schijnt. Het leven zet zich voort en tegen den breeden stroom van maatschappelijke behoeften zijn ook de kibbelende heeren afgevaardigden machteloos. Vandaar, dat in weerwil van het rammelend, gebrekkig werkend mechanisme, dat men constitutioneelen regeeringsvorm noemt, toch van tijd tot tijd belangrijke wetten tot stand komen. Dat ziet men ook in Engeland, waar een zeer aristocratische

volksvertegenwoordiging soms zeer democratische ontwerpen aanneemt, wanneer de drang van buiten te sterk wordt.

Uit dat oogpunt beschouwd, weten wij tevens, dat wij ook hier 't meest op eigen kracht zijn aangewezen, 't meest van onszelf moeten verwachten. Onze eigen ontwikkeling behoeft onder den bedorven politieken toestand niet stil te staan. De gebreken van het parlementairisme zijn zoo oud, zoo ingeroest, dat wij haast tot de slotsom moeten komen, dat zij onvermijdelijk met het stelsel samenhangen.

Wij hebben aan dat parlementairisme allerlei phrasen gehangen, meenend, dat wij iets ideaals voor ons hadden. Bergen wij dien rommel op en laat ons wat meer nuchter de zaak beschouwen. Menschen blijven menschen, en in plaats van onbaatzuchtige vertegenwoordigers van het Nederlandsche volk hebben wij lieden voor ons, behept met al de gebreken, met al de zelfzucht, de eerzucht, het streven naar macht, langs kromme wegen, met kruiperige middelen, die men overal terugvindt.

Voor zoover er verbetering in dien toestand is te brengen, moet men deze niet zoeken in de volmaking van het parlementaire stelsel, door uitbreiding van stemrecht of anderszins, - want daarmee zullen de gebreken hoogst waarschijnlijk nog grooter afmeting aannemen - maar in een meer gezonde opvatting der zaken.

Wantrouw de phrasen, van welke zijde ze ook op de mouw gespeld worden. Beoordeel de zaken zooveel mogelijk afgescheiden van partijen en personen. Werk in eigen kring aan de bevordering van hetgeen goed en vooral van hetgeen waar is.

Noem de zaken bij haar naam, want het is de leugen, die de politiek vergiftigt, ook het parlementaire leven. In Duitschland is het reeds een vast spreekwoord: *Die Politik verdirbt den Charakter*, en waarschijnlijk zal men over eenige jaren ook hier gaan inzien, dat men het parlementaire leven van een ander standpunt moet bezien, niet met een partijbril, niet met fraaie theorieën, niet met groote phrasen, maar onder het daglicht van het gezond verstand. Ietwat meer realisme is hoognoodig.

Iedereen heeft tegenwoordig ideeën, maar zij zijn niet de vrucht van ernstig, onpartijdig onderzoek, maar òf invallen òf weerspiegeling van de omgeving. En men zoekt niet naar gronden voor die ideeën, maar grijpt naar alles, wat die denkbeelden kan kleeden, indien deze al fiiet de meer of minder zichtbare ladder vormen, waarop men in de maatschappij vertoon wil maken.

Indien de overtuiging niet de vrucht is van nauwgezet onderzoek en volhardenden arbeid, is zij ook niet ernstig gemeend, opgeplakt, een vernis, dat bij den eersten stoot berst.

Zelfs de stoutste optimisten durven niet beweren, dat onze tijd zich onderscheidt door mannen van karakter. En toch zijn zulke mannen noodig, om, ook op politiek gebied, te dienen als wegwijzers, die men volgt, bewust of onbewust.

5 December '83.

NOORMAN.

Natuurkunde.

Een en ander over voeding in verband met het vegetarianisme.

Een en ander over voeding door dr. D. Huizinga. Groningen, Noordhoff en Smit.

VI. *De voedingsstatistiek.*

Van vegetariaansche zijde werd aan Charles Darwin de vraag gericht, welke meening hij omtrent het vegetarianisme koesterde.

'Het zal u wel bekend zijn,' aldus schreef o.a. een ijverig voorstander der natuurlijke leefwijze aan den beroemden geleerde, 'dat er zoowel in Engeland als in Duitschland talrijke aanhangers van het vegetariaansch dieet leven. Eenigen plaatsen een zedelijk en godsdienstig beginsel op den voorgrond en onthouden zich op dien grond onvoorwaardelijk van alle dierlijke spijzen; anderen laten zich daarentegen door hygiënische beweegredenen leiden en bepalen zich daarmede in overeenstemming òf geheel, òf bijna geheel tot plantaardige voedingsmiddelen. De laatstgenoemden beweren, dat de geneeskundige wetenschap dwaalt, indien zij leert, dat dierlijke voeding goed voor het organisme is, daar haar daartoe de bewijzen ontbreken, terwijl de door haar verkondigde hypothesen op geen juisten grondslag rusten. Dit geldt althans van de physiologische methode ter vaststelling van de verschillende chemische stoffen, die de mensch dagelijks voor zijn organisme noodig heeft. Zij beroepen zich voorts op de prikkelende werking van het vleesch, dat meer in het bijzonder schadelijk is voor de zenuwen en als oorzaak van alle ziekten beschouwd kan worden, en zij wijzen eindelijk op de vergelijkende anatomie, die aantoont, dat er tusschen den mensch en de frugivore anthropomorphen in hoofdzaak overeenstemming bestaat. Zij meenen daarom, dat het menschelijk organisme zich nog niet voldoende aan den gemengden

kost gewend heeft, om de daaraan verbonden nadeelen te kunnen overwinnen.'

Charles Darwin antwoordde: 'De beteekenis van het vegetariaansch dieet is geenszins aan mijne opmerkzaamheid ontsnapt. Het eenig bewijs echter, dat, mijns inziens, van werkelijke waarde zou zijn, ware eene vergelijkende statistiek der arbeidshoeveelheid, die door de bewoners van zoodanige landen verricht wordt, alwaar verschil van dieet bestaat. Ik heb mij steeds verwonderd over het feit, dat de mijnwerkers in Chili, die den denkbaar zwaarsten arbeid verrichten, uitsluitend van plantaardig voedsel leven. Daartegenover staat, dat de Gauchos, die zeer werkzaam zijn, bijna uitsluitend vleesch genieten.'

Er volgt hieruit ontegenzeggelijk, dat ook volgens Darwin de dieetvraag nog niet opgelost is. Eene statistiek in den door hem bedoelden zin zou ons ongetwijfeld een stap verder brengen, indien, bij de samenstelling, twee punten van groot belang in het oog gehouden werden, n.l.: 1°. De vraag naar de beste voeding is niet geheel identisch met de vraag, door welk dieet de meeste lichaamskracht ontwikkeld wordt, want het is zeer wel denkbaar, dat bepaalde voedingsmiddelen tijdelijk de spierkracht aanmerkelijk vermeerderen, maar tevens een ongunstigen invloed op de gezondheid uitoefenen(*). 2°. Er moet bij de samenstelling op gelet worden, dat kracht en gezondheid niet alleen afhankelijk zijn van de wijze van voeding, maar ook van den toestand der woning, van de kleeding, van de levensomstandigheden, waarin de met elkander te vergelijken personen verkeeren, en van de mate, waarin door hen aan alle physiologische behoeften in den uitgebreidsten zin voldaan kan worden.

Eene vergelijking tusschen een proletariër, die alleen door gebrek aan voldoende middelen tot de onthouding van dierlijke spijzen gedwongen wordt of wellicht aan het gebruik van sterke dranken verslaafd is, en een door de omstandigheden begunstigd arbeider, die een betrekkelijk hoog loon en eene verzekerde sociale stelling bezit en zonder zorgen regelmatig zijne krachten uit den gemengden kost kan putten, is natuurlijk buitengesloten. Evenmin mag met de zoodanige

(*) Wij kunnen op goede gronden aannemen, dat de normale levensduur van den mensch het vijf- à zesvoudige bedraagt van den tijd, benoodigd voor zijn vollen wasdom. Daar nu zijne eigenlijke groei- en ontwikkelingsperiode minstens 18 à 20 jaren vereischt, zoo is de normale levensduur minstens 90 à 100 jaren. Wat alzoo aan dien tijd ontbreekt, is - afgescheiden van hetgeen uit de wetten van aanpassing en overerving voortvloeit - aan zijne onnatuurlijke leefwijze en hetgeen daarmede in nauw verband staat, toe te schrijven.
Een bekend Fransch natuurvorscher onderzocht eerst de verhouding tusschen wasdom en levensduur bij de huisdieren en ging daarna over tot die van den mensch. Hij vond gelijke wetten voor beiden. Een paard is in zijn vierde levensjaar volwassen en kan tot in zijn 20ste levensjaar arbeid verrichten; een groote hond heeft 1½ tot 2 jaren voor zijn wasdom noodig en bereikt als regel zijn 10de levensjaar. Een Australiër is op 10-12 jarigen leeftijd volwassen en op 50 en 60 jaren een grijsaard; hij is gedurende dien tijd zelden of nooit ziek en staalt voortdurend zijne krachten.
Geschiedkundig is deze verhouding tusschen wasdom en levensduur mede bewezen.

vegetariërs gerekend worden, die door ziekte gedwongen werden, tot de natuurlijke leefwijze over te gaan. Voor het overige weten wij met zekerheid, dat er zoowel in de gegoede als in de onbemiddelde klasse èn bij de keus, èn bij de samenstelling, èn bij de bereiding der spijzen tegen het eigenlijk hygiënisch dieet sterk gezondigd wordt; dat verkwisting van voedingsmiddelen ten nadeele van het organisme onder alle standen en rangen tot de heerschende gebruiken behoort, en dat de vaststelling der verschillende stoffen in de juiste verhouding en in de juiste hoeveelheden voor een in elk opzicht gezond en normaal organisme bij beide dieetvormen met niet gering te schatten bezwaren verbonden is.

Eindelijk mag eene volledige, vergelijkende statistiek den invloed van den zielstoestand niet buiten rekening laten. Te recht sloot een coryphee der geneeskundige wetenschap eens zijne academische lessen met de woorden: ‘Ons weten is niets, Mijne Heeren. Zoolang wij niet in staat zijn, den zielstoestand van den mensch als barometer van onze diagnose te gebruiken, zoolang zal het gunstig resultaat van onze practijk alleen van het toeval afhangen - ik meen, afhankelijk zijn van de meerdere of mindere sterkte van het karakter, om niet te zeggen van de natuur van elk individu.’

Alvorens alzoo eene bruikbare, vergelijkende statistiek der arbeids- en levenskracht mogelijk is, moet er veel, zeer veel voorbereid worden, en deze taak behoort tot het gebied der sociale wetenschap.

Wanneer alle menschen de voorschriften der gezondheidsleer volgden, in spijs en drank, in rust en arbeid binnen bepaalde grenzen bleven en er steeds op bedacht waren, hunne lichamen te stalen, dan zou het menschelijk geslacht niet schijnbaar, maar werkelijk van hygiënisch standpunt vooruitgaan.

Raadplegen wij nu de resultaten der algemeene statistiek, waartoe als toetssteen de sterftecijfers der Engelsche bevolking te gebruiken zijn, dan nemen wij waar, dat de algemeene sterfte zoowel op het platteland als in de steden langzaam afneemt, terwijl zij toch, ten opzichte der geheele bevolking, op dezelfde hoogte gebleven is. Deze schijnbare tegenstrijdigheid wordt hierdoor verklaard, dat de sterftecijfers in de steden betrekkelijk grooter zijn dan op het platteland, en daar nu de stedelijke bevolking in evenredigheid meer toeneemt dan de landelijke, zoo spreekt het wel vanzelf, dat de betrekkelijk grootere sterfte in de steden meer dan vroeger op den voorgrond treedt, terwijl de sterftecijfers van het platteland niet meer den doorslag geven. De maatschappij heeft derhalve, onder de heerschappij der moderne beschaving, in de eene richting evenveel gewonnen, als zij in de andere verloor, en zoo staan wij eenvoudig voor het stelkunstig verschijnsel,

dat in alle enkele elementen van eenige maatschappij vooruitgang plaats vinden kan, terwijl de maatschappij, als geheel beschouwd, toch achteruitgaat, en wel, omdat de samenstelling ten opzichte der hoedanigheid vermindert.

Wat de voedingsstatistiek betreft, deze is bij de vaststelling der kindersterfte het volledigst ontwikkeld, omdat de invloed van het dieet op de ontwikkeling van het kind het best na te gaan is en de afwijkingen van den regel het gemakkelijkst te constateeren zijn. Maar ook op dit gebied staan wij eerst aan het begin van den af te leggen weg en moeten wij ons vooralsnog vergenoegen met de verklaring, dat de voeding één der vele oorzaken is, die op den algemeenen gezondheidstoestand werken, maar dat één factor alleen geen geheel overwegenden invloed bezit. Hoe minder nu het weten nog voorhanden is, hoe grooter de speelruimte voor de tegenstrijdigste hypothesen, en daarvan legt de zeer omvangrijke letterkunde op dit gebied de beste getuigenis af. Zonder kennis der sociale toestanden en verhoudingen is buitendien hier niets te bereiken. Voeding en verpleging hangen grootendeels af van de meerdere of mindere ontwikkeling van het huiselijk leven, en de meerdere of mindere ontwikkeling der arbeids- en levenskracht staat weder in nauw verband met het sociale leven. Dit bemoeilijkt in hooge mate de juiste vaststelling van den invloed der verschillende factoren, waarvan gezondheid en levensduur afhangen.

Eene zeer gunstige verhouding op het gebied der kindersterfte is bij de Kwakers waar te nemen. Volgens de opgaven van Fox bereikte de sterfte der kinderen beneden het eerste levensjaar, gedurende 1780 tot 1837, het hoogste cijfer van 15% bij de knapen en 11% bij de meisjes. Hier is de invloed te bespeuren van eene kalme en tevreden gemoedsstemming, van normale sociale levensomstandigheden en van de opmerkzaamheid, die in het algemeen aan de physiologische behoeften geschonken wordt. Bovenal is de heerschende matigheid voor den gezondheidstoestand van belang en de geringe sterfte onder de kinderen wordt door dit alles verklaarbaar.

De Kwakers behooren voor een groot deel tot de godsdienstige vegetariërs, en in sommige gemeenten in Amerika worden zelfs twee verschillende tafels voor de gemeenschappelijke maaltijden gedekt, één voor de vleeschonthouders en één voor de vleescheters. Laatstgenoemden maken een zeer matig gebruik van dierlijke spijzen en verwerpen onvoorwaardelijk alles, wat van het varken afkomstig is, terwijl de eerstgenoemden ook geene melk, boter en eieren tot zich nemen. Veel gewicht wordt door beiden op het veelvuldig gebruik van groenten en ooft gelegd en hunne uitgebreide groenten- en oofttuinen worden op eene voorbeeldige wijze in orde gehouden. De kost der Kwakers is steeds eenvoudig; het ‘velerlei’ is buitengesloten en het ‘te veel’ is onbekend. De kleeding draagt hetzelfde karakter en de buitengemeene zindelijkheid komt hun overal zeer te stade. 's Zomers

staan zij te half vijf uur en 's winters te vijf ure op, ontbijten te 6 ure, nemen het middagmaal te 12 ure en de avondsoep te 6 ure, om tegen 9 à 9½ ure de rust te zoeken. De vrouwen verrichten nooit veldarbeid en plukken hoogstens de vruchten; afwisselend bezorgen zij de gemeenschappelijke keuken, terwijl de jeugd met de wasch bezig is. De mannen beoefenen zonder eenig onderscheid een handwerk; zij zijn vlijtig, maar kennen het slaven en zwoegen der loonarbeiders niet, daar zij met hunne krachten weten huis te houden. Zij onderscheiden zich door spaarzaamheid, bezonnenheid en eerlijkheid(*). Van groote waarde is hunne geheele onthouding van alle sterke dranken, en het is hier de plaats, om op het nut der matigheid met het oog op de gezondheid te wijzen.

De verzekeringsmaatschappij 'The United Kingdom Temperance and General Provident Institution' toont statistisch aan, dat de algemeene sterfte in hare gewone afdeeling van 1866 tot 1879 niet van de waarschijnlijkheidsberekening afweek, terwijl die der geheele onthouding 28% beneden deze sterftetafel bleef. Deze maatschappij verzekert op dien grond de geheele onthouders tegen lagere premiën. De ziekenkas der geheele onthouders, 'The Rechabites', levert even gunstige resultaten ten opzichte van den algemeenen gezondheidstoestand en de verklaring ligt voor de hand: de geheele onthouders bereiken een hoogeren trap van algemeene sociale welvaart; hunne leefwijze heeft grooten invloed op alle levensgewoonten en gebruiken en hunne opmerkzaamheid is op edele vermaken en ontspanningen gericht. Het is niet alleen de onthouding, die hier medespreekt, maar het zijn in gelijke mate de indirecte gevolgen, die uit de onthouding voortvloeien, wat de hervorming te voorschijn roept.

De Israëlieten onderscheiden zich mede door gunstige sterftecijfers, waar er van de kinderen sprake is, en bij hen is vooral het getal doodgeboren kinderen betrekkelijk gering(†). Alweder zijn het de grootere mate van algemeene, materieele welvaart, de gunstigere voorwaarden van bestaan, de lichamelijk minder vermoeiende bezigheid, de geregelde leefwijze en de strenge voorschriften der godsdienstige wetgeving, die dit gunstig verschijnsel verklaren. De zwangere vrouw geniet meer achting, want zij is niet meer alleen. Uit de eigenaardige karaktertrekken van den Israëlietischen stam vloeit eene grootere levenskracht voort; de godsdienstwet heeft dien gunstigen invloed uitgeoefend.

Geheel anders ziet het er met de kindersterfte in Beieren uit, waar van verpleging der kinderen uiterst zelden sprake is en de voeding in het algemeen zeer veel te wenschen overlaat. Hoogzwangere vrouwen moeten nog bij den oogst behulpzaam zijn en kraamvrouwen verlaten

(*) Men vergelijke Charles Nordhoff: *The Communistic Societies of the United States from personal visit and observation. London* 1875.

(†) In de stad Maagdenburg stierven van 1827 tot '56 van de 100 levend geboren knapen 14 der Israëlietische en 24 der Christelijke bevolking en van de 100 levend geboren meisjes 13 resp. 21%, alzoo een zeer belangrijk verschil.

veelal reeds den tweeden of derden dag na de bevalling het bed, om de vroegere bezigheden te hervatten. Vele vrouwen zijn genoodzaakt, even zwaren arbeid te verrichten als de mannen, en daar overtreding der zedewet, zoowel bij gehuwden als bij ongehuwden, aan de orde van den dag is, spreekt het wel vanzelf, dat groote kindersterfte regel wordt. In het district Blaubeuren werden van 1861 tot 1866 5103 kinderen geboren, daarvan 1654 binnen de eerste drie maanden en 2427 in het eerste levensjaar stierven; 2772 kinderen werden door de moeders in het geheel niet en de overigen slechts zeer korten tijd aan de borst gelegd. Meestal geldt de voeding met de natuurlijke moedermelk als verachtelijk en krijgen de kinderen meelpap. Wordt koemelk gebruikt, dan ontvangen de kleine kinderen deze onverdund en koud. Om den honger en den dorst te stillen, krijgen zij nu en dan een ‘Schlotzer’, d.w.z. reeds gekauwd wittebrood, in den mond en om hen stil te houden of snel in slaap te wiegen, dienen papaverbollen en brandewijn. Zindelijkheid is geheel onbekend; daarenboven worden de kleinen op zeer onverstandige wijze gezwachteld en voortdurend aan groote temperatuursveranderingen blootgesteld. In Zuid-Duitschland stuiten wij herhaaldelijk op dergelijke ongunstige verschijnselen. In dit opzicht zijn vooral slecht aangeschreven het stroomgebied van den Donau en het Wurtembergsch-Beiersche bergland.

IJsland, waar de kinderen zeer zelden met moedermelk gevoed worden, is door eene aanzienlijke kindersterfte gekenmerkt, terwijl op de Faroër, waar deze moederplichten ernstig opgenomen worden, eene zeer gunstige verhouding waar te nemen is.

Scandinavië kent eene betrekkelijk geringe kindersterfte, ofschoon daar de zindelijkheid bij de verpleging zeer veel te wenschen overlaat, maar de moedermelk is althans de heerschende voeding voor de kleinen. Vele moeders voeden zelfs op deze wijze hare kinderen tot in het derde levensjaar, omdat zij meenen, daardoor hare eigen vruchtbaarheid te beperken, maar desniettemin laat de groote meerderheid de kinderen spoedig met de ouders aan tafel eten, om hen aan dierlijke melk en melkspijzen te wennen. Hier begunstigt het klimaat de verdere normale ontwikkeling. De plattelandsbevolking overweegt; de woningen zijn goed gebouwd en gezond, en nog vele andere omstandigheden werken mede, om eene goede verhouding te verkrijgen.

In Engeland en Schotland bestaat bij de aristocratie de neiging, om de kinderen aan de zorg van minnen toe te vertrouwen, maar gewoonlijk geschiedt de keus met overleg en heeft aldaar de toebereiding der eerste voedingsmiddelen met verstand plaats. Bij de onbemiddelden heerscht groote voorliefde voor moeilijk te verteren meelspijzen, en wanneer de moeders uit werken gaan, komen veelal de verderfelijke slaapmiddelen voor den dag en ontbreekt de verpleging. Ongunstig is

de sterfteverhouding onder de kinderen der fabrieksbevolking, en alweder moet hier op den belangrijken invloed der sociale stelling gewezen worden. In Schotland worden de kinderen zelden door ondoelmatige kleeding in de natuurlijke ontwikkeling gehinderd en laten zelfs gegoeden hunne kinderen, totdat zij de school bezoeken, blootsvoets loopen, hetgeen eene zeer goede gewoonte is. De Angelsaksers zijn buitendien zindelijker.

In een kerspel in Northumberland, door c.a. 200 menschen bewoond, werd gedurende twintig jaren geen enkel sterfgeval onder de kinderen geconstateerd; in drie districten van Surey bracht men de kindersterfte op 9%, terwijl gelijktijdig in Westmoreland 10.7%, in Lancashire 17½%, in Northinghamshire 18,1%, in Leicestershire 19½%, in de stad Liverpool 21% en in de stad Leicester 24% waar te nemen waren, en uit deze belangrijke afwijkingen blijkt, dat het zeer wel mogelijk is, gunstiger verhoudingen te verkrijgen. Indien in de stad Liverpool 50% meer kinderen binnen het vijfde levensjaar weggenomen worden dan op het platteland, dan is het zaak, met alle energie de middelen in toepassing te brengen, die de sterfte tot het bereikbaar minimum beperken. Eigenaardig is het, dat van de kinderen van de ‘Gentry’ 18%, van die der kleine burgerij 30% en van die der arbeidende klasse 56% binnen de eerste vijf levensjaren sterven. De sociale welvaart treedt hier als een factor van belang op.

Niet minder invloed heeft het zedelijk beginsel; onder de onechte kinderen moet uit den aard der zaak de sterfte veel grooter zijn. In Breslau stierven in 1876 van elke 1000 levend geborenen 313 wettige en 479 onwettige kinderen; in Lübeck was van 1846 tot 1870 de verhouding deze: terwijl 17% der knapen en 13% der meisjes, uit wettige huwelijken ontsproten, aan de ouders ontvielen, was dit bij de onwettige met 32% resp. 27% het geval; in Leipzig stonden van 1870 tot 1874 20% der wettige tegenover 52% der onwettige; in Glasgow (van 1873 tot 1875) stierven van 1000 geborenen 152 wettige en 286 onwettige.

In de vondelingshuizen is natuurlijk eene zeer ongunstige verhouding waar te nemen. Wolff gewaagt voor Petersburg (van 1870-76) van eene sterfte van 70%, terwijl 7000 kinderen jaarlijks in het gesticht opgenomen werden. Bij goede verpleging en zorgvuldige geneeskundige hulp zinkt dit cijfer toch nooit onder 50%.

Frankrijk is er ten opzichte der kindersterfte daarom ongunstig aan toe, omdat daar het gebruik bestaat, de kinderen buitenshuis te laten opvoeden. Husson meent wel is waar in zijn *Note sur la mortalité des enfants du premier âge nés dans la ville de Paris*, dat de kleinen in den regel op het platteland goed verzorgd worden, maar de moeder is niet zoo gemakkelijk te vervangen, terwijl de contrôle ontbreekt. Reeds alleen de reis en de wisseling van het dieet in de eerste jeugd oefenen een zeer nadeeligen invloed uit. Zonder de kinderen der armen

mede te rekenen, is de regelmatige sterfte te Parijs van de kleinen, binnen het eerste levensjaar, 24%.

'L'hospice des enfants assistés' helpt onbemiddelden, hunne kinderen op het platteland te doen opvoeden; de sterfte onder dezen bedraagt 36%. 'La direction municipale des nourrices' zendt mede vele kleinen naar het platteland en constateert eene sterfte van gemiddeld 30%. 'L'hôpital de la maternité' zocht eene gunstige verhouding te verkrijgen door de afschaffing van geiten- en koemelk en nam daarvoor met goed gevolg ezelinnenmelk in de plaats. Dr. Tarnier wil voorts niets van de zuigflesch weten, waarmede ook elders slechte ondervinding opgedaan werd, en maakt van een lepel en een glas gebruik. Zijn recept luidt: acht weken ezelinnenmelk, tot de zesde maand toebereide koemelk, daarna koemelk in onverdunden toestand. Dr. Perret volgde het gegeven voorbeeld in de 'Nourricerie des enfants assistés', waar hoofdzakelijk syphilitische kinderen verpleegd worden. 86 kinderen vonden aldaar verpleging; daarvan kregen de eerste zes koemelk met de zuigflesch, maar vijf stierven; 42 gaf men geitenmelk en daarvan stierven 34; eindelijk voedde men 38 met ezelinnenmelk en daarvan stierven 10. Deze eerste proef toont derhalve eene wijziging in de sterfteverhouding van 83,33% tot 80,9% en 26,3%. Men ziet hieruit, hoe belangrijk dergelijke onderzoekingen zijn en hoeveel er nog op dit gebied te doen is, alvorens zekere grondslagen verkregen kunnen worden(*).

In de Palts, Opper-Franken en het noorden van Midden-Franken eggen de moeders hare kinderen aan de borst en verheugen zich over eene betrekkelijke geringe sterfte; elders, waar een kunstmatig voeden met pap, melk, gerstenlijm en cichoreikoffie plaats vindt, worden de hoogste sterftecijfers geconstateerd. In Beieren oefent het vroegtijdig doopen, veelal in het koudste jaargetijde, een slechten invloed op den gezondheidstoestand der kinderen uit.

Het gezond gelegen en welvarende Zürich wijst op eene gemiddelde kindersterfte van niet minder dan 34%, hetgeen toegeschreven wordt aan de bloeiende zijde-industrie, die op vrouwenarbeid aangewezen is. Hetzelfde verschijnsel is in alle fabrieksdistricten geconstateerd, waar de vrouw fabriekarbeid verricht, en de manufactuurnijverheid laat in dit opzicht vele beklagenswaardige sporen achter. In Mühlhausen werd onmiddellijk eenige beterschap bespeurd, toen de zwangere vrouwen

(*) De Berlijnsche vereeniging ter bescherming van kinderen krijgt in den regel kinderen van verwaarloosde en slecht gevoede ouders op te kweeken en kan daarbij zelden van moedermelk gebruik maken. Door de toepassing van een zorgvuldig geregeld hygiënisch voedings- en verplegingssysteem is het haar gelukt, de sterfte in 1882 tot op 17% te reduceeren. Zij laat het geheel in het midden, of Frerich's dan wel Nestlé's, Wagner's of Löflund's, Thiele's kindermeel, Opel's kinderbeschuit of Liebe's voedingsmiddelen in verbinding met water of verdunde koemelk de voorkeur verdient, daar de individualiteit van het kind hierbij van belang is. Daarentegen houdt zij vast aan den regel, dat op 1 gewichtsdeel eiwit 3¼ gewichtsdeelen koolhydraten komen en buitendien nog de onmisbare anorganische zouten voorhanden zijn.

eenige weken vóór de bevalling en zes weken daarna van den arbeid verschoond werden, zonder haar loon te verliezen.

Uit deze weinige mededeelingen blijkt voldoende, dat er wel eenige bouwstoffen voor eene onpartijdige vergelijkende voedingsstatistiek voorhanden zijn, waar het de verpleging en het verschil van voeding tusschen de natuurlijke moedermelk en de kunstmatige methoden met koemelk, meelpappen, enz. geldt, maar tevens, dat er nog vele vragen onbeantwoord blijven. Wie wil nauwkeurig den invloed bepalen, dien zekere trap van sociale welvaart, de arbeid en de voeding op de vrouw uitoefenen gedurende hare periode van zwangerschap, en wat het kind daaraan bij de wording te danken heeft? Wie kan met zekerheid vaststellen, wat het kind in de eerste periode van ontwikkeling noodig heeft, om normaal te worden?

Vele vragen van dien aard kunnen gesteld worden en zijn van algemeen belang, omdat de fouten der eerste periode later weder goedgemaakt moeten worden, hetgeen arbeid vereischt, die anders ter versterking der natuurlijke kracht zou dienen. In Liverpool onderscheidt men op de scholen de kinderen, die in kelders opgegroeid zijn, van de zoodanigen, die van den beginne aan goede lucht genoten, en wijdt bijzondere zorg aan de eerstgenoemden, om zoo mogelijk de sporen van dat euvel uit te wisschen. In het algemeen echter kan men zeggen, dat dezelfde verkwisting, die bij het gebruik der voornaamste voedingsmiddelen heerscht en ons tegenwoordig toonaangevend voedingssysteem kenmerkt, ook elders op den voorgrond treedt. Bij de overweging der voorwaarden van bestaan voor het jeugdig leven gaat men vrij lichtzinnig te werk, en zoo wordt menige onontbeerlijke kiem verstikt. Het zedelijk beginsel wordt daardoor in gelijke mate als het economisch beginsel benadeeld en de sociale maatschappij is geenszins zoo rijk, om voortdurend zoovele offers te kunnen brengen.

De Duitsche vegetariërs erkenden de noodzakelijkheid, om de voordeelen van hunne dieetleer ten opzichte der gezondheid, der huishouding en der zedelijkheid nader aan te toonen, en daarom is de vereeniging ‘Thalysia’ gelden gaan bijeenbrengen met het doel, een in vegetariaanschen zin geleid weeshuis te stichten, waar de kinderen van jongs af overeenkomstig de natuurlijke leefwijze eene harmonische opvoeding zullen genieten. Zij hopen daardoor ook in slaat te zijn, eene practische bijdrage voor de vergelijkende voedingsstatistiek te leveren en daarmede een stap verder op den weg van den vooruitgang te zetten.

In 1833 werd in het weeshuis van Albany (New-York), dat 80 tot 130 kinderen een verblijf biedt, eene hervorming van het voedingssysteem in verband met de algemeene pbysiologische gezondheidsvoorschriften ingevoerd. Men had tot dien tijd, éénmaal daags, rijkelijk vleesch of vleeschsoep op tafel gebracht en ging nu tot den uitsluitenden plantenkost over, waarbij natuurlijk op de noodzakelijke afwisseling en eene goede toebereiding gelet werd. Drie jaren later deelde de

hoofdonderwijzer mede, ‘dat de invloed der nieuwe leefwijze op de geestvermogens der kinderen te in het oog vallend was, om nog langer betwijfeld te kunnen worden. De elasticiteit van het lichaam en den geest was sterk toegenomen en noch het geheugen noch de snelheid en scherpte van begrip lieten iets meer te wenschen over.’

Een Zwitser, Dr. Korke, constateerde hetzelfde in de door hem gedirigeerde school te Syra, die 2 à 300 leerlingen telde, en schreef dit, naast de physiologisch juiste levensgewoonten en gebruiken, aan het dieet toe, dat uit brood van ongebuild tarwemeel, vijgen, rozijnen, granaatappelen, olijven en andere vruchten met water bestond. Deze Grieksche kinderen onderscheidden zich door levendigheid van geest, buitengemeene leergraagte, een sterk geheugen, een snel bevattingsvermogen en een gezond en veerkrachtig lichaam.

Mevrouw Stein-Sembritski richtte bij Berlijn een hygiënisch kinderasyl voor verwaarloosden op, waar het vegetariaansch dieet in toepassing gebracht wordt, en Dr. Dock getuigde, dat hij over de resultaten verbaasd had gestaan, daar de gezondheidstoestand der kinderen, zelfs der meest verwaarloosde, weinig meer te wenschen overliet. Hij roemde tevens de intelligente toepassing der algemeene gezondheidswetten en achtte hetgeen hier met een brood- en melkdieet bereikt werd, voorbeeldig. Juist bij de kindervoeding en verpleging zijn door het vegetarianisme schitterende resultaten verkregen, en het is dan ook zeer verklaarbaar, dat Lamartine in zijne *Confidences* nog op later leeftijd meent, niet dankbaar genoeg te kunnen zijn voor het voorrecht, dat hij tot zijn 12de jaar van den vleeschkost geheel verschoond gebleven is.

Dr. med. Bilfinger te Hall in Wurtemberg komt op tegen Sonderegger's gezochte geestigheid, dat de kinderen van vegetariërs bleek en teer zijn. ‘In de eerste jeugd’, zegt namelijk de physioloog Sonderegger, ‘vallen zij meer om dan andere kinderen; later valt hun minder in en steeds vallen zij op door hunne onnatuurlijke matheid.’ Bilfinger kon daartoe op zijne eigen kinderen wijzen, ware toonbeelden van gezondheid en kracht, en had gelegenheid, om zijne vegetariaansche theorie aan de practijk te toetsen. Vergelijkenderwijze stelde hij 40 kinderen van vegetariërs tegenover anderen, om daarna op overtuigende wijze de ongerijmdheid van het heerschend vooroordeel aan te toonen. Het spreekt wel vanzelf, dat hij geene kinderen van proletariërs uitkoos, maar zooveel mogelijk voor beiden een gelijken maatstaf aannam. Dr. Paul Niemeyer noemde te recht deze 40 kinderen van vegetariërs ware sieraden, die meer propaganda konden maken voor het vegetarianisme dan een vloed van brochures en periodieke strijdschriften.

Het glanspunt der Trappistenstichtingen is het weeshuis voor knapen in het klooster Maria-Stern te Banjaluka in Bosnië. Niet alleen het uiterlijk voorkomen der knapen trok de aandacht der bezoekers, maar ook hunne kennis en vooral hunne handigheid vonden steeds den algemee-

nen bijval. Zij spreken en schrijven vlug en correct Latijn, Duitsch en Bosniakisch en munten uit in de vervaardiging van sloten, schoenen en schrijnwerkersarbeid, binden elegant en solide boeken en zijn in alle handwerken zeer bedreven. Deze acht- tot veertienjarige leerlingen zijn door en door gezond en sterk, ware typen van mannelijke schoonheid. Zij kennen niet de stads- of gemeentescholen, die in geringe mate lucht en beweging te genieten geven en voor de staling der krachten geene voldoende gelegenheid aanbieden; zij weten niets van het kunstmatig systeem van overlading, overprikkeling, overspanning, verweekelijking en volstopping met onverteerbare lichamelijke en geestelijke spijzen, die zelfs de sterkste naturen nu en dan tot kreupelen maken. Geene epidemieën zoeken hier hare offers op, waar gezonde sappen en normaal samengesteld bloed de heerschappij in de welgevormde en steeds geoefende lichamen voeren. Deze knapen vergasten zich niet aan vleesch, aan sterke dranken, aan koffie, thee, tabak en specerijen, aan suiker en azijn; hun voedsel bestaat uit zemelhoudend, goedgebakken brood, uit week gekookte leguminosen met water ter bevrediging van den dorst en ooft als lekkernij. Het grootste deel des jaars loopen zij blootshoofds en barrevoets, waarmede zij 's zomers de gloeiende zonnestralen en 's winters sneeuw en ijs trotseeren. Hunne kleeding bestaat uit blouse en pantalon van sterke, echt wollen stof; 's nachts strekken zij de moede ledematen op een harden stroozak uit en slapen bij open venster, zonder ooit iets van verkoudheden te weten. Hunne longen vinden in berg en dal zuurstofrijke lucht genoeg, om steeds goed werkzaam te zijn, en de huid behoeft niet te klagen over verwaarloozing. Regelmatig wisselen arbeid en spel elkander af en naast de gymnastische oefeningen staan 's zomers het zwemmen en 's winters het schaatsenrijden in eere. Ziedaar streng vegetariaansche huismiddelen, waarmede krachtige mannen gevormd worden; ziedaar eene gezonde oplossing van eene beschaving, die de maatschappij met flinke burgers voorziet, met burgers, die even veerkrachtig als vrijheidlievend zijn, maar tevens eerbied voor den godsdienst en de geschiedenis der voorvaderen bezitten en trotsch blijven op hunne waardigheid als man. Hier wordt eene werkelijke bijdrage voor de vergelijkende statistiek omtrent arbeids- en levenskracht geleverd[*].

(*) Het klooster Maria-Stern omvat 50 broeders, die den landbouw, de veeteelt en het tuiniersbedrijf beoefenen. Met het klooster is een molen, eene spinnerij, weverij en bierbrouwerij verbonden. De opbrengst dient ter dekking van de kosten voor het door de broeders opgericht weeshuis en ziekengesticht, terwijl buitendien nog vele philanthropische inrichtingen van anderen aard daarvan onderhouden worden. De broeders mijden het gebruik van alle dierlijke voedingsmiddelen en van al hetgeen aan een gistingsproces onderworpen is. De kost bestaat derhalve uit plantaardige stoffen, vruchten, water en olijfolie; tweemalen per dag, te 12 's morgens en te 7 ure 's avonds, wordt een maaltijd gehouden. 's Zomers komen hoofdzakelijk bladgroenten, 's winters meer leguminosen op tafel, terwijl des Zondags rijst met suiker genoten wordt. Het onderwijs wordt door de broeders geleid. De voorschriften van Rancé worden streng nageleefd. Men vergelijke C. Bergounieux.

Het is bekend, dat een Fransch geleerde, Jourdanet, zijn onderzoek naar den invloed der luchtdrukking op het leven van den mensch in een lijvig boekdeel nederlegde en den gemiddelden gezondheidstoestand in de verschillende streken van Frankrijk, aan de hand der sterftetafels van Bertillot, vaststelde. Het is bekend, dat de statistiek ijverig bezig is, om den invloed van het beroep op den levensduur na te gaan, en dat het door middel van vergelijking reeds gebleken is, dat een 25jarig geestelijke, onder normale omstandigheden, kans heeft, 11 jaren langer te leven dan een 25jarig restaurateur. Geen wonder dan ook, dat door velen op den invloed der voeding gelet wordt, want deze staat met de gezondheid en den levensduur in direct verband. In Europa was het tot nog toe niet mogelijk, de sterfte van vegetariërs tegenover die der vleescheters te plaatsen, om op deze wijze een eenigermate bruikbaar beeld van den invloed der voeding te krijgen. De talrijkste vegetariaansche vereeniging, die te Manchester gevestigd is, moest erkennen, zich nog niet met de voedingsstatistiek onledig gehouden te hebben, en zoo bleef niets anders over, dan het materiaal uit Azië te halen. James Meikle vergeleek in eene te Edinburg gehouden voordracht, getiteld: *On the additional premium required for Residence of Foreign Climates*, de algemeene sterfte onder de planteneters met die der vleescheters in de stad Bombay. Volgens den *Health Officer* kwamen er daar, van 1857 tot 1862, in het geheel 90,994 sterfgevallen voor, waarvan 8,574 ‘pulse-eaters’, alzoo eene soort vegetariërs, en 82,420 ‘flesh-eaters’, of liever aanhangers van den gemengden kost, waren. Als oorzaak van het overlijden wordt opgegeven:

Oorzaak.	**Pulse-eaters.**	**Flesh-eaters.**	**Verhouding per 1000. Pulse-eaters.**	**Flesh-eaters.**	**Verschil p. 1000.**	
Cholera	328	9155	38	114		76
Pokken	315	4051	37	49		12
Mazelen	112	2561	13	31		18
Koorts	5151	37287	601	452	140	
Ziekten van het zenuwstelsel	404	3607	47	44	3	
Ziekten der ademhalingsorganen	703	5393	82	65	17	
Ziekten der spijsverteringsorganen	584	10096	68	123		55
Bederf der vochten	564	6663	66	81		15
Andere oorzaken	413	3407	48	41	7	
Summa.	8574	82420	1000	1000	176	176

Hieruit blijkt, dat de leguminoseneters meer van de ademhalingswerktuigen en van koortsen te lijden hebben, terwijl de vleescheters

meer door de spijsverteringsorganen, door cholera, pokken en mazelen bedreigd worden.

Tegen elke 100 pulse-eaters, die	**Sterven flesh-eaters**
aan cholera sterven	297
pokken	134
mazelen	238
spijsverteringsorganen	180
bederf der vochten	123
Tegen elke 100 flesh-eaters,	**Sterven pulse-eaters**
die aan koorts sterven	133
ademhalingsorganen	125
zenuwziekte	108
andere oorzaken	117

Bij de samenstelling dezer interessante opgaven is niet op de voorwaarden van bestaan en evenmin op den leeftijd der verschillende overledenen gelet en de Engelsche vorscher noemt daarom ook zijn onderzoek een voorloopig resultaat. Het gelijktijdig optreden van een kouden wind en eene heete zon is in tropische gewesten eene bron van vele ziekten. Van de 3000 soldaten, die aan de wegen in Perzië werkten, waren dientengevolge geregeld 1000 door koorts gekweld. Dilke raadt daarom in zijn *Greater Britain* aan, in Indië wol op de huid te dragen. Rheumatische pijnen, verkoudheden, koortsen zijn de gewone schaduwzijden van dit klimaat, waarmede uit den aard der zaak gerekend moet worden.

Humboldt verhaalt van de Otomacs, een Indiaanschen stam aan de Orinoce, dat aldaar een bepaald soort van zemelhoudende broodvruchten tot voeding dient en dat de gezondheid in het algemeen daarbij niets te wenschen overlaat. Dit meel wordt gekneed en gevormd, dan geroosterd en geruimen tijd bewaard. Per dag wordt daarvan per persoon gemiddeld ¾ tot 1¼ pond genoten.

In Arabië zijn verzweringen van de maag aan de orde van den dag en wel als een gevolg van het overdadig gebruik van gedroogde dadels, en wij zouden dit een tegenhanger van de melaatschheid kunnen noemen, die in Noorwegen, op de Faroër en in IJsland door het te veelvuldig gebruik van visch ontstaat.

Juist daarom houdt men algemeen de individualiseering der voedingsvraag voor de beste wijze, om licht in de heerschende duisternis te verspreiden. Deze individualiseering had Forster op het oog, toen hij de persoonlijke ondervinding van een aantal beroemde mannen, die het vegetarianisme huldigden, in den vorm van eene autobiographie, onder den titel van: *Inquiry into the average Longevity of vegetarians compared with that of persons who live on mixed diet*, liet verschijnen. Dit schitterend pleidooi voor de natuurlijke leefwijze wordt ook door de tegenstanders dezer richting van blijvende waarde geacht, maar zij

voegen er als het ware ter verontschuldiging aan toe, dat de ondervinding van een beperkt aantal personen, al behooren dezen ook tot de eerste corypheeën der intellectueele aristocratie, niet voldoende is, om eene algemeene theorie op te bouwen.

Men houde de tegenstelling in het oog: voor den vleescheter is de snelle omzetting der organische weefsels de levensvoorwaarde bij uitnemendheid, omdat, volgens hem, alleen door de stofwisseling in het lichaam de stoffen gevormd kunnen worden, die ervoor bestemd zijn, om met de zuurstof der lucht in verbinding te treden en in physiologischen zin het leven op te bouwen, te onderhouden en de levenskracht voort te brengen.

De vegetariër daarentegen stelt zich op het standpunt, dat de arbeids- en levenskracht, die heden verbruikt wordt, wel is waar morgen weder aangevuld is, maar dat dit proces toch noodzakelijk iets van zijn levensfonds weggenomen heeft en ons levenskapitaal steeds in verhouding tot het meer of minder verbruik gereduceerd wordt. Hoe juist het wezen en de toestand van onze voeding nu ook mogen wezen; hoe volledig ook de ons beheerschende wetten nagekomen worden; hoe volkomen ook de functiën van onze organen verricht worden en hoe gezond hare resultaten ook zijn, zoo ontneemt ons toch elke spijsverteringsverrichting en elke samentrekking van het hart iets van onze organische levenskracht. Hoe minder wij op de natuurlijke eigenschappen van onze organen letten, hoe sneller wij ook de aanvullingskracht uitputten en ons levensfonds verminderen. Het is daarom eene dwaling, te meenen, dat onze dagelijksche overtredingen der natuurlijke levenswetten op een druppel water gelijken, die, op een steen vallende, ternauwernood een indruk achterlaten, want langzaam maar zeker oefent elk vergrijp een zichtbaren invloed op de gezondheid en den levensduur uit. De vegetariër zegt met Hufeland: ‘Hoe langzamer de mensch groeit, hoe later hij zijn vollen wasdom bereikt, en hoe langer hij zijne krachten behoudt, hoe langer ook zijn levensduur zal zijn. Het leven staat in nauw verband met den duur der krachtontwikkeling. Alles, wat er alzoo toe bijdraagt, om het leven sneller te genieten, draagt er evenzeer toe bij, om zijn duur te bekorten. Wie lang wenscht te leven, zij matig en mijde een prikkelend dieet, d.w.z. veel vleesch, eieren, chocolade, wijn en specerijen.’ De vegetariër zegt met Albrecht von Haller, ‘dat een groot aantal voorbeelden leeren, dat hoofdzakelijk zoodanige personen zich door gezondheid en levenskracht onderscheiden, die steeds van grove, voornamelijk plantaardige voeding leven, eene voeding, die men gewoonlijk armoedig, eiwitarm en weinig voedzaam noemt. De dagelijksche ondervinding leert, dat de vleescheter, hoewel schijnbaar gezond en krachtig, zeer vatbaar is voor ziekten, die op bederf der vochten wijzen, en aan eenige kwaal sterft, die door eene eenvoudige en natuurlijke leefwijze, zoo al niet voorkomen, dan toch in hare ontwikkeling vertraagd zou zijn.’

Onder de voorbeelden ten gunste van het vegetarianisme staat John Howard, de groote menschenvriend en hervormer van het gevangeniswezen, bovenaan. Zijn biograaf Franz von Holtzendorff merkt op, dat zijne leefwijze even eenvoudig was als zijne kleeding. Zelden genoot hij andere voeding dan brood, vruchten, melk en thee; nooit echter kwamen vleesch en sterke dranken over zijne lippen en ofschoon hij van nature zeer zwak was en jarenlang met eene wankelende gezondheid te strijden had, bracht hij het toch ten gevolge van zijne aan ontbering grenzende matigheid zoover, dat zijn lichaam geheel onafhankelijk werd van den invloed van het klimaat en alles kon trotseeren. Wekenlang bracht hij in een ongemakkelijken reiswagen door, zonder zich meer rust te gunnen, dan noodig was, om van paarden te wisselen; 's nachts sliep hij als het ware in de open lucht. Howard werd in 1726 geboren en stierf in 1790. Opgevoed overeenkomstig streng Calvinistische beginselen en tot aan zijn einde een trouw en zelfverloochenend lid der Presbyteriaansche gemeente, was zijn denken, leven en werken reeds vroegtijdig op godsvrucht, zelfbeheersching en eenvoud gericht. Hij leefde uitsluitend voor anderen en wijdde zich geheel aan de taak, het lot der arme gevangenen en der lijdenden te verbeteren en te verzachten. Daartoe was het noodig, de behandeling der gevangenen en de verpleging van zieken in Europa persoonlijk te leeren kennen, want hij vergenoegde er zich niet mede, het betere te willen, maar sloeg zelf de hand aan den ploeg, om de algemeene menschenliefde ook op het werkelijk leven toe te passen. De geneesheeren zagen in Howard een candidaat voor de longtering en verklaarden hem reddeloos verloren, maar de jeugdige lijder meende, naast zijn vertrouwen op God, hulp te mogen verwachten van het vegetarianisme en hij bedroog zich, tot verbazing der mannen van de wetenschap, niet.

Er zijn weinige menschen, die zooveel gereisd hebben als John Howard en daarbij tevens zoovele moeilijkheden en gevaren te overwinnen hadden. Een Amerikaan rekende eens uit, dat slechts één man meer mijlen in zijn leven afgelegd had dan deze menschenvriend(*), n.l. John Wesley, 1702-1791, de stichter der Methodisten, die evenzeer in zijne, 1774 te Bristol uitgegeven, correspondentie getuigt, door den bekenden Engelschen natuurkundige en arts Dr. Cheijne (1671-1743) voor het vegetariaansch dieet gewonnen te zijn en eerst daarbij heil gevonden te hebben. Op zijne eerste reis naar Lissabon werd het schip, waarop Howard zich bevond, door Fransche kapers uit Bretagne op-

(*) Binnen 16 of 17 jaren legde Howard niet minder dan 50 à 60duizend mijlen af, met het eenige doel, ongelukkigen op te zoeken. Voor de behandeling van pestlijders genoot hij groote vermaardheid en voornamelijk voor epidemieën van dien aard ried hij geheele onthouding van vleesch en sterke dranken aan.
'Ter wille mijner gezondheid nam ik het vegetariaansch dieet aan; uit overtuiging en op grond der zichtbare voordeelen voor mijn gezondheidstoestand hield ik hieraan vast,' aldus schreef hij in zijn dagboek. En later voegde hij hierbij: 'Ik ben zeker, dat plantenkost en vruchten in elk opzicht beter voor het lichaam en den geest zijn dan het beste vleesch.'

gebracht en volgens de gewoonten dier dagen moest hij met de bemanning eene even onmenschelijke als levensgevaarlijke gevangenschap ondergaan. In onderaardsche, vochtige en van al het noodige ontbloote kerkers opgesloten, moesten deze ongelukkigen hongeren en dorsten, als wilde dieren met enkele hun nu en dan toegeworpen brokken in het leven gehouden. Zoo leerde Howard de kerkers van Brest, Morlaix en Carpaix kennen, maar terwijl honderden kloeke Engelschen in de Fransche casematten omkwamen, was het den zwakken teringlijder vergund, naar zijn vaderland terug te keeren. Van dit oogenblik besloot hij, de hervorming van het gevangeniswezen tot zijne levenstaak te maken. Geene gevangenis, geen ziekenhuis, geen oorlogsveld op Europeesch grondgebied bleef door Howard onbezocht en wij zien hem in de door de pest geteisterde streken aan het ziekbed der armen zitten, om hun de oogen toe te drukken, maar terwijl rondom de dood de sikkel zwaaide, bleef de wakkere menschenvriend gespaard; wij zien hem in de gevangenis bij de door de zoozeer gevreesde kerkerkoorts aangetasten waken, maar geene smetstof scheen op hem vat te hebben. Door zijne beschrijving van het lot der staatsgevangenen in de Bastille overal in Frankrijk met vervolging en inhechtenisneming bedreigd, wist hij toch verkleed in de gevangenissen aldaar door te dringen en onverschrokken onthulde hij ook verder de waarheid.

De havens der Middellandsche zee stonden onder den ban der pest en Howard wilde de bijna onmenschelijke quarantaine-voorschriften dier dagen nader onderzoeken, om ook hierin eene humane hervorming te voorschijn te roepen. Daartoe nam hij plaats op een door pestlijders bemand schip en werd te Venetië veertien dagen lang als gevangene onder de strenge behandeling van geneesheeren geplaatst, waarbij hij alle voorschriften der politie persoonlijk leerde kennen. Ongedeerd keerde hij terug, om zijne ondervindingen in verband met de verpleging in de Europeesche ziekenhuizen te publiceeren en met positieve verbeteringsvoorstellen voor den dag te komen. Eerst op 64jarigen leeftijd, toen zijne lichaamskrachten door de voortdurende vermoeienissen ondermijnd waren en hij toch met jeugdigen ijver zijn werk voortzette, werd hij op het Russisch-Turksch oorlogsveld in Bessarabië bij de verpleging van typhuslijders door zware koortsen aangetast, waaraan hij bezweek. En geen wonder, want mijlenver was hij in een winternacht van Cherson op een ongezadeld paard door de heide naar eene arme lijderes gereden, die op zijne hulp wachtte. Eene eenvoudige groeve bergt aldaar de laatste overblijfselen van een even onverschrokken als onvermoeid pelgrim, die zijn vermogen van bijna een half millioen ter verlichting van het lot van arme medemenschen offerde, zonder iets voor zich noodig te hebben en te besteden. John Howard had geleerd, zijne behoeften aan zijn wil te onderwerpen, en die ontbering was voor hem genot. De geschriften van dien weldoener der menschheid, eens van baanbrekende beteekenis, worden tegenwoordig meestal ongelezen

ter zijde gelegd en toch bevatten zij de beste bouwstoffen, om te leeren kennen, wat zelfbeheersching en geloof in eene hoogere Macht op den mensch en zijne levensroeping vermogen en hoe in humanen zin duurzaam te hervormen is.

Een ander voorbeeld van het vegetarianisme biedt ons het leven van Gustav Struve, die door de studie van Plutarchos voor de leefwijze van Pythagoras gewonnen werd en in 1832, na het verlaten van den staatsdienst, tot het vegetarianisme overging. Het ethisch beginsel was voor dezen Duitschen revolutionnair van beslissenden invloed geweest, maar spoedig genoeg nam hij tevens waar, dat zijn vegetariaansch dieet, dat hij tien jaren lang met de geheele onthouding van eieren en melk verbond, een zeer gunstigen invloed op zijn gezondheidstoestand uitoefende en hem tot eene hoeveelheid lichamelijken en intellectueelen arbeid in staat stelde, waaraan hij vóór dien tijd niet in de verste verte had kunnen denken. Daarbij bleef hij steeds frisch en opgewekt, niet langer gekweld door congesties naar het hoofd, door migraine, hämerrhoiden, gal en lever.

In 1848 kreeg Struve gelegenheid, te toonen, wat hij uit kon houden, daar zijne deelneming aan de revolutionnaire beweging hem tot een leven dwong, dat buitengewone energie, kracht en volharding vereischte. Kon reeds het mandaat voor het Frankforter parlement als toetssteen dienen, daar de radicaal door de vele volksmeetings en volksdemonstratiën meer dan anderen van zijne krachten moest vergen, zoo was dit nog veel meer het geval bij de voorbereiding en leiding der Badensche revolutie en bij de daaropvolgende opsluiting in de vochtige casematten der vesting Rastatt met den daarmede verbonden uiterst zwaren strafarbeid. Zelfs bij de sterkste vermoeienissen en de ongelooflijkste krachtsinspanningen bleef Struve aan zijn dieet getrouw en terwijl zijne politieke geestverwanten het hoofd lieten zinken en zoowel lichamelijk als geestelijk geknakt werden, stond hij pal en weerstond alles. Èn als volkstribuun, èn als aanvoerder der vrijscharen, èn als geleerde in de studeerkamer, èn als gevangene in het dwangbuis onderscheidde hij zich. Alleen aan zijne eenvoudige leefwijze bij geheele onthouding van vleesch en sterke dranken schreef hij het toe, dat hij zonder nadeelige gevolgen aan deze wisselvalligheden het hoofd kon bieden.

Gedurende het door hem gevoerde proces voor zijne persoonlijke eer en vrijheid, steeds in gevaar zijn leven te verliezen, vond hij kalmte en zelfbeheersching genoeg, om de eerste twee deelen van zijne wereldgeschiedenis te schrijven. In 1851 moest hij in de Vereenigde Staten een nieuw bestaan zoeken en ontbloot van alle middelen den strijd on het dagelijksch brood beginnen. Tien jaren was hij verplicht, aan de schrijftafel plaats te nemen, en nog als redacteur van meerdere tijdschriften en bladen vond hij 's nachts den tijd, om zijne wereldgeschiedenis te voltooien. Op 55jarigen leeftijd, in 1861, greep hij weder naar het zwaard, om den veldtocht tegen de partij der slaven-

houders mede te maken, en twee veldtochten werden door hem bijgewoond. Wel voelde hij nu en dan den zwaren druk van het rusteloos krijgsleven, maar zijne gezondheid leed niet op den duur en toch hongerde hij liever, dan vleesch of sterke dranken aan te raken. In 1863 keerde hij naar zijn vaderland terug, om te Stuttgart op zijne lauweren te rusten. Aldaar sloten zich een klein getal vegetariërs bij hem aan en wat de theorie niet vermocht, wat het debat niet tot stand bracht, wat de overreding niet bereikte, dat werd door het voorbeeld verkregen. Terwijl de veel gezondere en krachtigere studiegenooten uit zijne jeugd òf reeds ten grave ware gedaald, òf reeds lang versleten waren, genoot de geheel-onthouder Struve nog de vruchten van de oefening van lichaam en geest, in staat meer te verrichten dan de meeste tegenstanders van gelijken leeftijd en zonder ooit in de handen der geneeskundigen gevallen te zijn. De grijsaard bezat nog de volle kracht en frischheid van den jongeling.

Een ander voorbeeld biedt ons Benjamin Franklin, Amerika's grootste burger. Franklin was door Thomas Tryon's verdienstelijk werk: *The way to health, long living and happiness*, voor het vegetarianisme gewonnen en leerde de toepassing van dit beginsel door den kwaker Shillitoe in Tottenham nader kennen. Deze kwaker was op 45jarigen leeftijd tot de natuurlijk leefwijze overgegaan, om eene laatste poging tot herstel van zijne zeer geschokte gezondheid te wagen, en hij vond bij dit dieet zooveel baat, dat hij nog op 90jarigen leeftijd zonder te rusten 12 Engelsche mijlen te voet aflegde. Hij getuigde, dat de geheele onthouding zeer gunstig op zijn karakter gewerkt had. Eertijds prikkelbaar en hartstochtelijk, had hij zich leeren beheerschen, en sedert dien tijd voelde hij zich gelukkig en tevreden.

Franklin nam het vegetariaansch dieet aan en zegt in zijn: *The way to wealth*, dat plantaardige voeding voor hersenarbeid verreweg te verkiezen is. Zij werkt indirect mede, om snel te begrijpen en helder van geest te worden. ‘Plantaardige voeding’, zegt hij, ‘zet de organen niet overmatig uit en overlaadt niet het gestel; ook verbreekt zij niet de regelmatige ontwikkeling van den geest, die onder het gewicht, de hoeveelheid en den warmtegraad van dierlijk voedsel lijdt. De matigheid bestaat niet alleen in de hoeveelheid, maar bovenal in de eigenschappen der spijzen.’ In de drukkerij, waar Franklin zijne loopbaan begon, kreeg hij den bijnaam van den water-Amerikaan, maar de algemeene verbazing was groot, toen deze, hoewel levende van plantaardige voeding en water, niet alleen even hard en even lang als de anderen den zwaarsten arbeid kon verrichten, maar spoedig allen in lichaamskracht, energie en volharding overtrof. Daarbij werkte hij 's nachts aan de voltooiing van zijne ontwikkeling en onderscheidde zich steeds door opgewektheid, bescheidenheid en vriendelijkheid. Wanneer de anderen onder de naweeën van het biergebruik gebukt gingen en slaperig aan het werk togen, was Franklin frisch en helder. Wat

door de leefwijze gespaard werd, kon voor de uitbreiding der kleine bibliotheek uitgegeven worden, en op later leeftijd wees hij te recht op de noodzakelijkheid, om alle neigingen en lusten te leeren beheerschen, indien er sprake zal wezen van de bereiking van eenig groot doel of indien de mogelijkheid zal bestaan, om eene werkelijk grootsche levenstaak te volbrengen.

Hij bewees, wat ernst, wilskracht en arbeidsenergie vermogen, maar wanneer hij iemand een raad gaf, dan plaatste hij op den voorgrond, dat elke deugd geoefend moet worden; die oefening is genot.

Toen Franklin als gevolmachtigde van Amerika in het Engelsche parlement verscheen, wekten zijne eenvoudige kleeding, zijne matige leefwijze en zijn echt republikeinsch karakter den algemeenen lachlust op, maar het duurde niet lang, of de bescheiden burger kon op de algemeene bewondering staat maken. Zijne leefwijze en bovenal zijne matigheid droegen er het meest toe bij, om hem tot aan zijn einde gezond van lichaam en geest te houden. Wanneer wij op een zoo eminent voorbeeld wijzen, mogen wij niet vergeten, ter karakteriseering van zijne werkelijk grootsche opvatting eraan te herinneren, dat deze groote uitvinder op natuurwetenschappelijk gebied nooit octrooi voor eenige uitvinding wilde nemen. ‘Wij genieten’, zeide hij, ‘de voordeelen der uitvindingen van anderen en zijn verplicht, onze eigen uitvindingen ook in den vollen zin des woords dienstbaar te maken aan het publiek belang.’

Franklin's zienswijze op het gebied van het dieet wekte Sylvester Graham (1794-1851) op, om van het vegetarianisme een punt van studie te maken. De voordeelen der natuurlijke leefwijze voor de gezondheid bespeurde hij snel aan zichzelf, daar hij door haar in staat gesteld werd, zijne moeielijke levenstaak te volbrengen. In hooge mate teringlijdend, moest hij in zijne jeugd menig beroep opgeven, omdat de gezondheid alles te wenschen overliet. Oorspronkelijk voor den onderwijzersstand bestemd, begon hij eerst in 1823 met de studie der theologie, om in 1826 in dienst der geheele onthouding te treden en voor de vereenigingen dezer richting propaganda te maken. Aan de onthouding van sterke dranken voegde hij nu ook die van dierlijke spijzen toe en om tegen den spot der zoogenaamde wetenschappelijke school gewapend te zijn, studeerde hij daarop anatomie en physiologie. In 1832 vestigde Graham te New-York de algemeene aandacht op het vegetarianisme als behoedmiddel tegen de cholera. Men huldigde aldaar de heerschende Europeesche zienswijze, dat een eiwitrijk dieet, d.w.z. vleesch en vleeschspijzen verbonden met goede wijnen, bij geheele onthouding van vruchten, enz. zeer aan te bevelen was. Graham kwam in een aantal openbare voorlezingen tegen deze meening op en ried daarentegen het vegetariaansch dieet met de toepassing der algemeene hygiënische voorschriften aan. Een groot aantal bewoners volgden dien raad en onder hen kwam geen enkel geval van cholera voor. Graham

beriep zich op Dr. Tappan, directeur van het Park-ziekenhuis, die geconstateerd had, dat van de 12 assistenten, gedurende de cholera-epidemie aldaar aanwezig, slechts één, Sharrock, van alle verschijnselen dezer kwaadaardige ziekte verschoond bleef, en juist deze had een jaar lang het vegetarianisme consequent op zichzelf in toepassing gebracht.

Na 1832 bereisde Graham de Vereenigde Staten, overal de volstrekte matigheid predikende, en zijne leer vond vooral ingang in Massachusets, waar hij de laatste jaren van zijn leven doorbracht. Er ontstonden in de meeste bondsstaten vereenigingen van Grahamisten en van zijne aanhangers traden van het standpunt der propaganda meer op den voorgrond: Dr. Alcott te Boston, Dr. Trall te New-York, Dr. Shew in de nabijheid van New-York en Dr. James C. Jackson. Graham gaf zijne voorlezingen in drie verschillende geschriften uit: *Lectures on the Science of Human Life; Three unabridged Lectures on Diet* en *Philosophy of sacred history*, *considered in relation to human aliment and the wines of Scripture.* Groote verdiensten verwierf hij zich door de behandeling der zedelijkheidsvraag in verband met de opvoeding van kinderen en bovenal met de toenemende ziekte der zelfbevlekking onder de jeugd. De voortplantingsleer is van niet minder belang dan de voedingsleer, en wanneer wij bedenken, dat beiden met onze gewichtigste organen in de innigste betrekking staan en ons zenuwleven in menig opzicht van beiden afhankelijk is, zoo spreekt het wel vanzelf, dat de physioloog de opvoeding niet kan behandelen zonder op het belang en den invloed der voortplanting op den algemeenen gezondsheidstoestand te wijzen. Zonder beheersching van de geslachtsdrift kan er van eene normale gezondheid en van eene harmonische ontwikkeling geene sprake zijn, en daarom moet het vegetarianisme juist op dit gebied hervormend optreden. Niet zonder reden zeide een Fransch geneeskundige van naam tot een ijverig vegetariaansch hygiënist te Parijs: ‘Indien gij hier propaganda voor het vegetarianisme wilt maken, verzwijg dan de consequentie op het gebied der moraliteit, want eer offert ons geslacht de aanbidding van den buik, dan dat het afstand doet van den zinnelijken lust.’ De kuischheid van het karakter, te voorschijn tredende in leer en wandel, ziedaar het brandpunt der geheele quaestie, want zonder volkomen beheersching der geslachtsbegeerte en der materieele behoeften is zij eene hersenschim. Juist hier oefent de wilskracht een beslissenden invloed uit. Sylvester Graham zag dit te recht in en betrad daarom met buitengewone energie het gebied der algemeene moraliteit, om als menschkundig geneesheer eene der hoofdkwalen van onze maatschappij eerst te onderzoeken en dan de geneesmiddelen aan te geven. Het zou ons te ver voeren, hem hier op dat gebied te volgen.

Met deze enkele voorbeelden uit het leven van algemeen erkende mannen van beteekenis kunnen wij volstaan, daar het er alleen op aankomt, erop te wijzen, dat de bewering: ‘Hersenarbeid is uitsluitend

met gemengden kost mogelijk', tot de zoodanige hypothesen behoort, die ter wille der heerschende Europeesche mode uit gewoonte en gemakzucht ontstaan zijn. Die mode huldigt de roastbeafs en côtelettes, ofschoon men zeer goed weet, dat de groote denkers nu juist niet aan de welvoorziene tafels ontsproten zijn, maar dat deze gelegenheden ter maagvergoding meer door de helden der beurs en der rustende burgerij opgezocht worden. De zeer bescheiden tafel van Socrates kunnen wij niet ontleden en het sober middagmaal van Newton heeft nooit een punt van nauwkeurig onderzoek uitgemaakt, maar zooveel is bekend, dat volstrekte matigheid den grondslag van hun leven uitmaakte. Torquato Tasso dichtte het grootste gedeelte van zijn *Jeruzalem verlost* in het klooster der Cisterziënsers Chailly bij Senlis, en de Cisterziënsers huldigen de leefwijze van Pythagoras. Lord Byron leefde geruimen tijd alleen van plantaardig voedsel en juist in dezen tijd vallen zijne geniaalste dichtwerken; zijn tijdgenoot en vriend Shelley bezong in *Queen Mab* en de *Fragments on the vegetable diet* de natuurlijke leefwijze, die hij ook in het werkelijk leven op zichzelf toepaste. Walter Scott nam er een tijdlang de proef mede, maar keerde tot zijn voormalig dieet terug. John Locke komt in zijne *Thoughts on Education* voor een vegetariaansch dieet op, voor zoover er van de jeugd sprake is, als voorbereiding tot de matigheid op rijper leeftijd. Jean Paul gewaagt in zijn *Levana oder Erziehungslehre* van den ongunstigen invloed der vleeschvoeding op het karakter der kinderen. Wij zouden eene wandeling door het groote gebied des geestes kunnen maken, om te doen zien, dat terugkeer tot de natuur het voornaamste middel tot wezenlijke beschaving is, al zijn ook niet allen, die dien terugkeer voor noodzakelijk houden, echter in merg en been consequente vegetariërs. Dezulken dragen ertoe bij, om de geheele quaestie aan een onbevooroordeeld onderzoek te onderwerpen en de tegenstellingen ten slotte in het volle licht der humaniteit te plaatsen. Aan dien terugkeer wordt de noodzakelijkheid ter regeneratie der historische menschheid vastgeknoopt; aan hare mogelijkheid gelooft de vegetariër en aan hare toepassing wijdt hij zijn leven.

Dusseldorp.

(*Wordt vervolgd.*)

A.J. DOMELA NIEUWENHUIS.

Letterkunde.

Twee reizigers.

Losse schetsen uit mijn reisdagboek, door Lodewijk Mulder. Over de Alpen. Indrukken eener Italiaansche reis, door Max Rooses.

De groote verandering, door den stoom op bijna ieder gebied teweeggebracht, is nergens zoo merkbaar als op het punt van reizen, wanneer men nagaat, hoe het daarmee in den goeden ouden tijd was gesteld, toen de postiljon nog vroolijk zijn hoorn deed schallen en postwagens, trekschuiten en meer dergelijke primitieve middelen van vervoer de eenige gelegenheid aanboden, om van hier naar ginds te komen. Het kost wel eenige moeite, om in den tijd, waarin eene reis rondom de wereld maar honderd dagen vordert, zich de dagen voor te stellen, toen een uitstapje naar Amsterdam reeds voor eene groote reis gold en een gewoon burgerman er niet aan dacht, de grenzen van zijn vaderland te overschrijden, maar zich tevreden stelde met rustig in zijn koepel aan de vaart zijne pijp te rooken en de trekschuiten te volgen, die langzaam voorbijgleden. Dat kalm, droomerig bestaan is voor altijd voorbij. Met de sissende, ratelende, dreunende, in pijlsnelle vaart voorbijsnorrende locomotief is er een geest van onrust in de menschen gevaren en eene behoefte aan afwisseling bij hen ontstaan, die ze tot elken prijs willen bevredigen. Buitenplaatsen, die eeuwenlang aan dezelfde familie hebben toebehoord, waarvan het geboomte met de voorvaderen reeds oud is geworden, ziet men voor afbraak verkoopen; statige, oude familiekasteelen, waaraan het lief en leed van gansche geslachten is verbonden, worden onder den hamer gebracht; menschen, wier voorouders van ouder tot ouder in hetzelfde provinciestadje hebben gewoond, trekken naar de groote steden of verhuizen naar het buitenland. Die zucht naar verandering en verplaatsing, gevoegd bij het gemakkelijke van vervoer en verkeer, heeft algemeen den lust tot reizen doen ontwaken. Was het vroeger slechts aan enkele zoons van rijke edellieden vergund, vreemde landen te bezoeken, tegenwoordig telt men bij duizenden het aantal van hen,

die zich naar alle oorden van de wereld begeven. Waren er vroeger ontberingen en gevaarlijke avonturen aan het reizen verbonden, nu zijn ze allen verdwenen. Wel is het waar, dat de deftige hotels, de witgedaste bedienden, enz. aan het reizen veel van de poëzie hebben ontnomen, die het vroeger bezat, toen men, 's avonds vermoeid in eene stille dorpsherberg aankomende, nog werkelijk het gevoel kreeg, alleen omdat men een vreemdeling was en niet juist omdat de beurs goed gespekt scheen, een welkome gast te zijn. Niet minder waar is het, dat het genot op reis ons dikwijls wordt vergald door die soort van reizigers, welke met een Baedeker in de hand en de verveling op het gelaat alleen reizen, omdat nu eenmaal een fatsoenlijk en beschaafd man moet kunnen zeggen, iets van de wereld te hebben gezien.

Maar toch heeft het meer algemeen worden van het reizen ook dit goede, dat velen den wandelstaf opnemen en zich naar den vreemde begeven, die werkelijk gevoel voor natuurschoon en kunst bezitten; wier geest genoeg beschaafd en ontwikkeld is, om het karakteristieke, dat zij bij andere volken aantreffen, op te merken, en wier hart warm klopt voor alle scheppingen van het menschelijk vernuft, die zij op hun weg ontmoeten.

Tot die soort van reizigers behooren zoowel de heer Mulder als de heer Rooses, wier werken: *Losse schetsen uit mijn reisdagboek* en *Over de Alpen*, ter beschouwing voor ons liggen.

Beide werken verschillen in zooverre van elkaar, dat Rooses ons meer een aaneengeschakeld verhaal geeft van eene reis naar en door Italië, terwijl Mulder's boek, zooals hij in zijne voorrede zegt, ‘enkel vluchtige beelden op zeer uiteenloopende tijden en plaatsen ontworpen’ te aanschouwen geeft. Behalve dit punt van verschil, dat terstond in het oog valt, bezitten beide werken vele punten van overeenkomst; doch alvorens op een en ander de aandacht te vestigen, willen wij elk werk meer in het bijzonder beschouwen. Evenals bij eene tooverlantaarn de beelden elkaar snel en afwisselend opvolgen, zoo brengt ook Mulder ons van een liefelijk dal in Italië naar de Noordkaap met hare steile, loodrecht in zee afdalende rotsen, waar de verlatenheid van de omgeving bij den anders zoo levenslustigen schrijver eene, tot ons geluk spoedig onderdrukte, neiging tot het kluizenaarsleven doet ontstaan. Met zevenmijlslaarzen voert hij ons daarna naar de Catacomben der Kapucijnen bij Palermo, verplaatst ons dan te midden van het druk gewoel van de stad Algiers, doet ons een oogenblik op het schoone Capri uitrusten, maakt met ons een tochtje langs de kust bij Amalfi, om ten slotte het feest van den Heiligen Januarius te Napels bij te wonen.

Men ziet, dat de schrijver voor genoegzame afwisseling heeft gezorgd, en zoo wij ons rekenschap moeten geven van den algemeenen indruk, dien deze *Schetsen* op ons hebben gemaakt, meenen wij dit het best door de volgende vergelijking te kunnen doen. Wanneer een Italiaan

of Franschman zijne reisherinneringen te boek stelt, - wij denken hier onwillekeurig aan Edmondo de Amicis en Taine - zal hij waarschijnlijk meer met de verbeelding dan met de werkelijkheid te rade gaan. In zijne scheppingskracht zal hij zelfs in het meest gewone eene poëzie weten te leggen, die er zeker wel in te vinden is, maar die alleen een dichterlijk gemoed weet te ontdekken. Men wordt geboeid en meegesleept, maar vraagt onder het lezen zichzelven af, of de schrijver zich niet aan overdrijving schuldig maakt. Wanneer een Duitscher hetzelfde beproeft, zal zijn reisverhaal allicht eene dichterlijke idylle worden. Geeft echter een Hollander zijne reisherinneringen, dan zal men daarin minder een streven ontdekken, om die dichterlijk in te kleeden, dan wel, om u getrouw verslag te doen van alles, wat zijne aandacht heeft getrokken. Zijne opmerkzaamheid zal vooral geboeid worden door hetgeen er eigenaardigs is in de drukte op de straten, de kleederdracht, aardige volkstooneeltjes, enz., die hij dan in een geestig daglicht weet te stellen en die hij u met veel levendigheid zal beschrijven. Hij zal een opgewekten en vertrouwelijken toon aanslaan en, als het ware, met u gaan keuvelen, maar, als door eene onzichtbare macht teruggehouden, steeds binnen de grenzen der waarschijnlijkheid blijven, niet zoo dikwijls in geestdrift geraken; waar dit echter het geval is, kan men overtuigd zijn, dat die uit het hart is geweld.

Met behulp van deze vergelijking kan men zich een vrij juist denkbeeld vormen van den trant, waarin de *Schetsen* geschreven zijn. Denzelfden gemoedelijken, opgewekten toon, hetzelfde heldere voorstellingsvermogen, denzelfden nuchteren zin, die bij alles spoedig de comische zijde ontdekt, welke veelal onzen landaard kenmerkt, vindt men ook in dit werkje terug De schrijver vertelt u, ja, praat veeleer met u, dan dat hij schrijft; hij is altijd opgeruimd, knoopt gaarne kennis aan en weet daardoor veel te vernemen aangaande plaatsen, waarheen hijzelf niet kan gaan; hij weet dikwijls iets, dat onbelangrijk schijnt, in een geestig daglicht te stellen en paart hieraan eene groote duidelijkheid van beschrijving. Dit blijkt bij voorbeeld het beste uit zijne schets van de stad Algiers. Na door eene goedgekozene vergelijking u een helder beeld van de stad zelve te hebben gegeven met hare kronkelende, tegen de steile helling der rots gebouwde straten, beschrijft hij achtereenvolgens de inrichting der huizen en de kleederdracht der bewoners, leidt u de winkels en markten rond en doet dit in zulke kenmerkende trekken, dat gij u werkelijk te midden van eene Moorsche omgeving verplaatst waant. Vooral echter munt Mulder uit, wanneer hij ons het een of ander volksfeest schildert. Dit onderwerp schijnt dan ook zeer veel aantrekkelijks voor hem te bezitten, want wij treffen drie dergelijke feesten in zijn bundel aan. Zeer levendig geteekend is het feest van de Aïssaoea te Algiers. Onder de pen toch van Mulder rijst voor onze verbeelding de fantastisch verlichte binnenplaats op van het Moorsche huis, waar de vertooning plaats heeft. Wij meenen

de eentonige, doch wegslepende muziek te hooren en de donkere gestalten der Aïssaoea te zien, die op het midden der plaats, door eene flauw brandende petroleumlamp beschenen, onder een woest gebrul en akelig verwringen van de ledematen kunststukken verrichten, die ons met ontzetting zouden vervullen, zoo niet de schrijver ons met nuchteren zin had overtuigd, dat wij hier slechts met ellendige goochelaars te doen hadden. Diezelfde helderheid van voorstelling ontmoeten wij in zijne beschrijving van het feest van den Heiligen Januarius te Napels, waarbij vooral de fanatieke geestdrift, welke de bevolking bij die gelegenheid bezielt, zeer juist is weergegeven.

Wie echter Mulder in zijne volle kracht wil leeren kennen, moet zijne parodie lezen, de beschrijving van een Meispel in Bagni di Lucca. Wij zeiden reeds, dat Mulder zich vooral onderscheidt door zijne gave, om spoedig de comische zijde der dingen te ontdekken, maar nergens komt dit beter uit, dan wanneer hij u opmerkzaam maakt op de dwaze tegenstelling tusschen den ernst, waarmede publiek zoowel als vertooners de voorstelling opvatten, en de dwaze anachronismen alsmede de gebrekkige mise en scène.

De schetsen onder den titel Capri en Amalfi zijn blijkbaar geschreven in de gelukkige stemming, die het heerlijke, zonnige Zuiden in het gemoed verwekt. Op zijne eigenaardige, gemoedelijke wijze schildert Mulder ons de dagen van zijn verblijf op het eiland Capri, leidt ons den gezelligen kring van gasten in den Albergo Pagano binnen en eindigt met de beschrijving van een schoonen avond op zee, bij Capri doorgebracht, welke we hier woordelijk laten volgen, deels omdat ze als eene proeve van schoonen stijl kan dienen, deels omdat wij eruit zien, hoe dichterlijk de schrijver, wanneer het pas geeft, zijne gevoelens weet te vertolken. ‘Voor de eerste (de watertochten) werden gewoonlijk de avonden bestemd, en waarlijk geen heerlijker vaart kan er bedacht worden dan hier op de diep blauwe Middellandsche zee, als na een warmen dag de zon ten ondergang neigt en hare laatste stralen laat glijden over het breede watervlak en schitteren en flikkeren in de rimpelende golfjes; als Napels en het paradijs, dat het omringt, langzamerhand wegdommelt in het nevelig verschiet, en Ischia en Procida aan den horizon, door het scheidende daglicht verguld, als gouden booten op den waterspiegel drijven. En wanneer men het dan treft, zooals wij, dat de volle maanschijf statig omhoog rijst boven het heuvelig strand van Castellamare en de rookwolken op den top van den fluweelen Vesuvius zich beginnen te tinten door den gloed van het geheimzinnige vuur uit den krater, dat bij dag niet zichtbaar is, en Napels zijne gasvlammen ontsteekt en zijn amphitheater van licht met lange strepen weerkaatst in de blauwe golven, en de dolfijnen spelende om de boot dartelen, en de roeiers het plassen van hunne zachte riemslagen begeleiden met het nationale lied, dat elk Napolitaan kent en zingt:

O dolce Napoli
O suol beato,
Ove sorridere
Volle il creato,

dan, maar ook dan eerst, begrijpt men het dolce-far-niente der bewoners van het gezegende Zuiden, en men laat zich in zachte mijmering drijven in de wiegelende boot tot diep in den zwijgenden nacht, en wenscht zich hier eene eeuwige jeugd.'

Wezen we reeds herhaaldelijk op den lossen, ongedwongen toon, die de schetsen kenmerkt, wij kunnen ons niet ontveinzen, dat de schrijver hierin hier en daar te ver gaat. Somtijds toch verleidt dit hem ertoe, minder heusch tegenover zijne lezers te worden, onder anderen, wanneer hij in zijne schets: 'Een Meispel in Bagni di Lucca', eene schildering van het plaatsje van Heine overneemt en er zeer laconiek bijvoegt, dat hij dit gedeeltelijk doet, omdat hij het gemakkelijk vindt. Een ander maal komt hij ertoe, niet zeer nauwkeurig toe te zien op de hoedanigheid van zijn attisch zout. Er komen ten minste aardigheden van zeer twijfelachtig gehalte voor, die bewijzen, dat de schrijver niet overal met de noodige keuze is te werk gegaan. Dit gebrek aan keuze, dat men meer bij onze hedendaagsche schrijvers aantreft, is wellicht het gevolg van het overdrijven van eene goede eigenschap. Wij verheugen er ons in, dat we voorgoed met den gewrongen en onnatuurlijken stijl van den pruikentijd hebben gebroken, maar kunnen het niet billijken, dat men bij dit streven naar ongedwongenheid alles nederschrijft, wat maar in het hoofd komt. Het geheel verkrijgt daardoor iets alledaags en prozaïsch, dat bij de lezing hindert. Wij mogen dit natuurlijk niet zeggen, zonder een paar voorbeelden aan te halen. De schrijver deelt ons in zijne schets: 'Naar de Noordkaap', mede, dat de rendieren hun gewei onheilspellend vooruitstaken en daardoor te kennen gaven, dat ze 'niet op familiariteiten gesteld waren', en een andermaal, dat 'in het hooge Noorden, de maan reeds drie kwart vol aan den hemel stond, maar weinig licht gaf, omdat de zon haar de taak ook 's nachts uit de handen nam en zij alleen acte de présence maakte, omdat zij daartoe volgens den almanak verplicht was'. Ook is het verhaal van de juffrouw, die midden op zee aan land wil gezet worden, wel wat heel oud, om nogmaals dienst te doen. Gelukkig komen zulke aardigheden niet te veelvuldig voor, terwijl sommige schetsen er geheel vrij van zijn.

Nog eene opmerking rest ons aangaande de keuze van de schetsen, die den bundel vormen. Zoo het waar is, wat de schrijver in zijne voorrede zegt, dat hij beelden wil geven, hier en daar op reis ontworpen, dan begrijpen wij niet, wat zijn opstel over de overstroomingen van den Tiber in Rome hiermede gemeen heeft. Het historisch overzicht van die overstroomingen, dat het bevat, moge niet onbelangrijk

zijn, in een werkje als dit heeft het al den schijn van tot bladvulling te moeten dienen.

Zooals wij reeds deden opmerken, bevat Max Rooses' werk *Over de Alpen* het verhaal van eene reis naar Italië. De heer Rooses behandelt in dit werk eene rijke en belangwekkende stof, want ofschoon hij er herhaaldelijk op wijst, slechts reisindrukken en geenszins eene kunstgeschiedenis te willen geven, kan toch een man van zooveel smaak en kennis zich niet naar een land als Italië begeven, zonder zich menig uitstapje op het gebied der kunst te veroorloven. Is hier dan ook daaraan eene ruime plaats gegeven, dit heeft niet alleen het boeiende van het verhaal niet in het minst geschaad, maar het zelfs in hooge mate aan belangrijkheid doen winnen. Wij wenschen het reeds terstond te doen uitkomen, dat Rooses zich streng binnen de grenzen eener reisbeschrijving heeft weten te houden. Op onderhoudende wijze heeft hij zijne persoonlijke ontmoetingen, zijne opmerkingen omtrent land en volk, fraaie natuurschilderingen, enz., als het ware met zijne beschouwingen over kunst weten te doen samensmelten tot een boeiend geheel. Aan die zelfbeperking, aan de natuurlijke en onderhoudende wijze van mededeelen, aan de grondige kennis van zijn onderwerp, maar vooral aan de warme liefde, die hem voor de kunst bezielt en die geheel vrij is van overdrijving of opwinding, dankt de schrijver den gunstigen indruk, dien het werk op den lezer maakt. Reeds terstond, wanneer wij met den heer Rooses de domkerk te Rheims hebben bezichtigd en op zijne aanwijzing te Dijon kennis hebben gemaakt met beeldhouwwerken van onzen landgenoot Klaas Sluter, gevoelen wij, dat hij een aangename gids zal zijn; en dit vertrouwen neemt toe, wanneer wij eenmaal de Alpen doorgetrokken zijn en, in Italië aangekomen, achtereenvolgens de groote steden van het schiereiland: Milaan, Pisa, Florence, Napels, Rome, Venetië, bezoeken. Niet zonder leedwezen nemen wij aan het einde der reis te Mantua afscheid. Het is een waar genot, met den heer Rooses al die plaatsen te bezoeken. Hij geeft u eene beschrijving van de ligging en het algemeen aanzien van de stad, waarheen hij u voert, en vindt dan dikwijls aanleiding tot het teekenen van stadsgezichten, die bewijzen, dat er echt schildersbloed door zijne aderen vloeit. Hiervan getuigen zoowel de warme en levende kleuren, waarmede hij den aanblik van de haven te Genua schildert, als de aardige straattooneeltjes, die hij te Florence of te Orvieto voor uw oog doet verrijzen. Die teekeningen brengen ons de tafereelen voor den geest, die voor onze oude meesters zooveel aantrekkingskracht hadden, en het is Rooses volkomen gelukt, bij de vele schilderstukken, die hij ons laat zien, enkele schilderingen met de pen te voegen. In korte trekken geeft hij al het eigenaardige weer, dat zijne aandacht heeft getrokken, geleidt u naar de kerken, doolt met u de museums rond en weet door zijn geest en zijne opmerkingsgave

het op zichzelf reeds belangrijke nog dubbel belangrijk te maken. Brengt hij u naar eene kerk, dan schetst hij zoowel het uit- als het inwendige van het gebouw, maakt u opmerkzaam op hare schoonheden en vertelt enkele bijzonderheden omtrent den bouw. Bevinden we ons in een museum, zooals te Florence in het Pitti-paleis of in de Uffizigalerij, dan kiest hij eenige schilderstukken, die het meest kenmerkend zijn voor het tijdvak, waartoe zij behooren, duidt het onderwerp aan, vestigt de aandacht op de verdienste ten opzichte van schikking, kleur, teekening, opvatting, enz., schetst daarna in geregelde orde, met korte woorden, de geschiedenis der school, hare opkomst, haar bloei en haar verval, vergelijkt de schilderscholen onderling en doet daardoor de verdiensten van elke in het bijzonder duidelijk uitkomen. Is hetgeen hij ons doet zien, een fresco of een beeldhouwwerk, dan volgt hij denzelfden weg en stelt vooral in het licht, - iets wat bij kunst van zooveel gewicht is - van welk standpunt men het werk moet beschouwen. Aan een fresco b.v., dat tot versiering moet dienen, of aan een beeldhouwwerk, dat monumentaal is opgevat, moet men geheel andere eischen stellen dan aan eene schilderij of een beeld, dat geheel op zichzelf staat. Bovendien weet Rooses een aantal bijzonderheden te verhalen omtrent de geschiedenis der werken zelven of omtrent de kunstenaars, die ze schiepen. Hij doet dat zonder den geringsten schijn van geleerdheid; men gevoelt, dat hij er meer van zou kunnen zeggen, maar zich, ter wille van zijn doel, in bedwang houdt. Slechts hier en daar laat hij zich in zijn ijver, om ons de zaken helder voor te stellen, verleiden, om te uitvoerig te worden. Dit is o.a. het geval met zijne beschrijving van de St.-Marcuskerk te Venetië. Hier toch vergeet de schrijver, dat, wil men iemand een helder denkbeeld geven van een gebouw, men het niet in al zijne deelen moet ontleden, maar zich bepalen tot enkele kenmerkende eigenschappen, die het best den totaalindruk wedergeven. Datzelfde gebrek hebben we ook in enkele landschapsschilderingen meenen te ontdekken. Zijne beschrijving bij voorbeeld van den weg van Grenoble naar de Alpen gelijkt meer op eene topographische kaart dan op eene natuurschildering. Zeer juist mag zij zijn, maar den poëtischen indruk, dien de met sneeuw gekroonde toppen der Alpen op den beschouwer moeten maken, gaf zij ons niet weder. Doordien de heer Rooses ons in de voornaamste museums van Italië op de zoo even beschrevene wijze rondleidt, verkrijgen wij allengs een helder overzicht van de Italiaansche kunst. Toch zou hij zich slechts ten halve van zijne taak hebben gekweten, zoo hij niet had begrepen, dat een kunstenaar in zijn werk niet alleen zijne eigen idealen, maar te gelijk die van den tijd, waarin hij leeft, uitdrukt. Voor zoover dan ook zijn bestek dit toeliet, toont Rooses helder aan, welk een nauw verband er is tusschen de kunstwerken zelven en de maatschappij, te midden waarvan zij ontstonden. Hij werpt een blik op het verleden, herinnert met een paar woorden aan de zeden,

gewoonten en denkwijze van den tijd, waaruit zij dagteekenen, en doet uitkomen, hoe meestal bloei en verval eener kunst met die van het volk samengaan, terwijl die beschouwingen hem dikwijls aanleiding geven, het heden met het verleden te vergelijken. Hij gaat de drie groote tijdperken van de kunst na en tracht uit te vorschen, welke de algemeene strekking der kunst bij de ouden, in de middeleeuwen en gedurende de renaissance was en welke idealen zij vertegenwoordigde. Evenwel trof het ons, dat de heer Rooses bij zijne beschouwingen over de classieke kunst zoo weinig haar godsdienstig karakter laat uitkomen. Wel zijn we het met hem eens, dat zij eene geheel onpersoonlijke was, maar hoe kon dit anders? In de beelden, die ons nu schoone, boven alle zorgen verhevene menschen of dragers van abstracte denkbeelden toeschijnen, zag de Griek zijne goden, die wel, evenals hij, menschen waren, maar van eene hoogere natuur; die alle menschelijke hartstochten en eigenschappen bezaten, maar die op eene geheel andere wijze toonden. De Grieksche beeldhouwer moest er dus naar streven, zijn beelden, al verleende hij dezen ook alle menschelijke hoedanigheden, toch een hooger leven in te blazen, om het zoo werkelijk afbeeldingen van goden te doen zijn; het is daarom geen wonder, dat de Grieksche kunst een individueel karakter heeft, omdat het doel niet was, de natuur getrouw na te bootsen, maar meer haar te herscheppen, ten einde haar te veredelen.

Voor het overige blijkt uit deze beschouwingen, hoe juist de schrijver de hoofdtrekken eener kunst weet aan te geven.

Het zou ons te ver voeren, al het belangrijke mede te deelen, wat Rooses te Florence, Pompeji, in het museum te Napels, enz. omtrent de oude kunst zegt; evenmin kunnen wij vermelden, hoe hij te Pisa, naar aanleiding van de fresco's in het Campo Santo, de middeleeuwsche kunst beoordeelt; alleen wenschen wij erop te wijzen, hoeveel wetenswaardigs dit boek onder den nederigen naam eener reisbeschrijving bevat. Niet alleen bespreekt Rooses de drie groote tijdperken der kunst; hij handelt evenzoo met de voornaamste Italiaansche schilderscholen en toont ons aan, hoe de Florentijnsche school zich vooral door ideale opvatting onderscheidt; hoe de Umbrische, door Rafaël vertegenwoordigd, aan die ideale opvatting een krachtiger streven naar realisme verbond, en hoe de Venetiaansche school, die zooveel overeenkomst heeft met de Nederlandsche, uitmunt door realisme, schitterende kleuren en veelzijdigheid. Het is zeker eene der goede zijden van het boek, dat Rooses bij zijne beschouwingen steeds de grootste onpartijdigheid heeft in acht genomen. Toen hij naar Italië vertrok, had hij vast besloten, zooveel mogelijk onafhankelijk in zijn oordeel te blijven en zich alleen door werkelijk gevoelde indrukken te laten leiden. Van dit voornemen is hij ook niet afgeweken. Wanneer een kunstwerk niet aan zijne verwachting beantwoordt of naar zijne meening den roep niet verdient, die ervan uitgaat, zal hij geen oogenblik

aarzelen, dat ronduit te zeggen, zelfs al betreft het kunstwerken als het Laatste Oordeel van Michaël Angelo, de Transfiguratie van Rafaël of de Domkerk te Milaan. Diezelfde onpartijdigheid in zijn oordeel heeft eveneens ten gevolge, dat hij zich niet door den schijn laat verblinden of schroomt, het uit te spreken, wanneer het zijne overtuiging is, dat eene kunst op den verkeerden weg is geraakt. Te Parma wordt hij bij het zien van de werken van Correggio wel geboeid en meegesleept door de heerlijke lichteffecten en de schier bovenaardsche schoonheid, welke deze meester aan zijne personages verleent, maar toch beseft hij, dat dit alles alleen is verkregen, door met alle werkelijkheid te breken. Evenzoo gaat het hem bij enkele werken van Michaël Angelo of bij die van de latere Venetiaansche meesters, Paul Veronese en Tintoretto. Er zijn genieën, die het onmogelijke mogelijk maken; die stoutweg alle wetten verwerpen en voor zichzelven een maatstaf scheppen, waarnaar men hen ook moet beoordeelen. Toch kunnen hunne groote eigenschappen niet geheel hunne gebreken goedmaken, en deze laatsten komen vooral aan het licht bij den verderfelijken invloed, dien zij op hunne navolgers uitoefenen. Dezen toch nemen gewoonlijk slechts hunne zwakke zijde over. Te recht zegt Rooses dit bij zijne bespreking van de Venetiaansche school, wanneer hij als zijn gevoelen uitspreekt, dat de werken van Veronese reeds de giftstof bevatten, die het verval van de school ten gevolge zou hebben, en dat hij niet gelooft, dat hunne werken minder schoon zouden zijn geweest, zoo zij het gezonde realisme hadden bewaard, dat de school bij hare ontwikkeling kenmerkte.

Voordat wij verder gaan met het weergeven van den algemeenen indruk, dien Rooses' werk op ons heeft gemaakt, achten wij het van belang, met een enkel woord melding te maken van hetgeen hij van de Nederlandsche schilderkunst, in vergelijking met de Italiaansche, zegt. Toen hij in Florence de galerij degli Uffizi binnentrad, vreesde hij, dat het hem zou gaan als velen zijner landgenooten, die, na de Italiaansche meesters te hebben leeren kennen, van de inheemsche niets meer wilden weten. Vervuld van warme liefde voor Van Dijck en Rubens, van welke liefde menig spoor in zijn boek wordt aangetroffen, terwijl men ook daaraan menige belangrijke bijzonderheid omtrent de werken, die zij tijdens hun verblijf in Italië schilderden, te danken heeft, vreesde hij, dat hunne schilderstukken den toets der vergelijking met de Italianen niet zouden kunnen doorstaan en dat hij, zooals hij zegt, de oude goden zou moeten afzweren. Het is streelend voor onze nationale eigenliefde, van een onpartijdig man als Rooses te vernemen, dat dit niet het geval is, en wij gelooven, dat hij gelijk heeft. De Italianen toch hebben, zooals hij doet uitkomen, misschien een hooger begrip van het schoone, eene sterkere verbeeldingskracht en grootere scheppingsgave; de onzen winnen het in waarheid; zij blijven der natuur getrouw en zijn veelzijdiger, zeer voorname eigen-

schappen eener ware kunst. Immers hij, die de natuur getrouw weet af te beelden, die het belangwekkende, dat het leven om ons heen aanbiedt, weet te ontdekken en op dichterlijke wijze kan weergeven, is evengoed een kunstenaar als hij, die met zijne verbeelding eene nieuwe wereld schept, die schooner, reiner en verhevener is en waarin hij al de wanklanken van het leven in een schoonen droom oplost. Niets was dan ook dwazer dan de poging van de Zuid-Nederlandsche schilders der 16de eeuw, om de Italianen na te volgen. Zij gaven hunne oorspronkelijkheid en al het goede, dat hen vroeger kenmerkte, vrijwillig prijs, zonder zich de goede eigenschappen der Italianen eigen te maken.

Wij gevoelen echter wel, dat ons bestek ons niet veroorlooft, te lang bij deze beschouwingen stil te staan, die, hoe belangrijk ook, het boek zeker niet zoo aantrekkelijk zouden maken, indien Rooses ook niet de dichterlijke zijde der kunst had doen zien. Hooger toch dan het genot der zinnen alleen, dat een kunstwerk ons verschaft, staat het genot, dat de geest daarbij ondervindt. Een fresco van Rafaël of van Michaël Angelo, eene schilderij van Tiziano of Veronese onttrekt ons eenige oogenblikken aan onszelven, wekt onze verbeelding op, voert ons het land der droomen binnen, doet ons leven in een kring van hoogere gedachten en verheft ons boven de moeiten en zorgen van het dagelijksch leven. In zijn werk heeft de kunstenaar zijne schoonste droomen, zijne meest verhevene gedachten, zijn diepste gevoel neergelegd. Wie dit niet gevoelt en over kunst schrijft, zal in eene dorre opsomming van feiten vervallen, maar nimmer ware geestdrift voor kunst weten op te wekken. Maar de heer Rooses heeft een te dichterlijken aanleg en een te warm gemoed, om dit niet te beseffen. Dit is het juist, wat gloed en leven aan dit werk bijzet en wat een warmen zonnestraal op menige bladzijde werpt. Het komt evengoed uit, wanneer wij met Rooses het schoone panorama aan de golf van Napels bewonderen, als wanneer wij te Venetië, tusschen de marmeren paleizen, over de zacht kabbelende golfjes, onder den donkerblauwen Venetiaanschen hemel glijden en wanneer wij te Florence de kapel dei Medici of te Rome de Camera della Segnatura binnentreden. Wie gevoelt zich niet ernstig gestemd en van eerbied vervuld, wanneer Rooses naar aanleiding van een bezoek aan de graftombe der Medici een woord wijdt aan de nagedachtenis van Michaël Angelo, die hier jarenlang, gebukt onder de rampen van zijn vaderland, werkte; die te midden van eene eeuw van zedenbederf zijn gemoed rein wist te houden; die zijne waardigheid zelfs tegenover pausen wist te bewaren, en die in onophoudelijken arbeid zijn afkeer van de menschen en van het leven zocht te vergeten. Wie gevoelt zich daarentegen niet opgewekt en verzoend met het leven, wanneer hij te Rome in het Vatikaan de Camera della Segnatura binnentreedt en Rooses met het oog op de vier fresco's: de Godgeleerdheid, de Wijsbegeerte, de Rechtsgeleerdheid en

de Dichtkunst, en nog vele andere schoone schilderingen, waarmee Rafaël de wanden der kamer versierde, aantoont, hoe het een kenmerk van Rafaël's kunst is, dat hij onze aandacht bij voorkeur op de zonnige zijde van het leven vestigt, en hoe hij het verstaat, ons iets van dat geluk mede te deelen, dat zijne eigene ziel vervulde. Hoe helder doet Rooses daarna in eene schoone vergelijking tusschen Rafaël en Michaël Angelo zien, welk een verschil van levensopvatting er tusschen beide meesters was en hoe duidelijk die zich in hunne werken afspiegelt; hoe Rafaël vóór alles naar schoonheid zocht; hoe Michaël Angelo boven alles de kracht vereerde, een reus, die reuzen schiep. In zulke oogenblikken gaat bij Rooses de kunstkenner in den dichter over. Zonder het te weten, wordt hij welsprekend en medesleepend en vindt zeer gemakkelijk schoone woorden, om zijne gewaarwordingen met gloed en warmte uit te drukken. Maar hoe ook van geestdrift bezield, hij bewaart altijd dien eenvoud en die natuurlijkheid, die het uiten van een waar gevoel kenmerkt. Wij gelooven niet, dat de soberheid, die hij overal in acht neemt, een gevolg is van een met opzet zich in bedwang houden, maar veeleer een natuurlijk uitvloeisel van het karakter, dat in eene reisbeschrijving noodwendig op den voorgrond treedt. Door het geheele werk heen is iets oprechts en natuurlijks geweven; wat de heer Rooses geeft, komt uit het hart voort. Bij het bezichtigen van de St.-Marcuskerk spreekt de schrijver eenvoudig, helder en natuurlijk het genoegen uit, dat de aanblik van een schoon gebouw hem verschaft. Men leert uit die enkele woorden den schrijver van *Over de Alpen* zoo geheel kennen. Laten wij hemzelven hooren:

‘Het is voor mij een gelukkige dag, telkens als ik in mijne stad een gebouw zie oprijzen, dat gelukt en genietbaar is, en, wil ik mij vijf minuten genot verschaffen, dan loop ik eens even voorbij den bouw, die mij het meest bevalt. De bouwmeester der nieuwe Antwerpsche bank weet niet hoevele genoegelijke oogenblikken hij mij verschaft heeft. Welnu, ik zou het een onbetaalbaar voorrecht achten, mocht ik slechts eens per week voorbij en door de St. Marcuskerk wandelen. Ik moet mij helaas behelpen met het zicht der photografiën en met de herinnering, die ik er van meedroeg.’

Die ongekunstelde en eenvoudige wijze van genieten vinden wij overal terug. Zij komt niet alleen in Rooses' beschouwingen over kunst aan den dag, maar uit zich evenzeer, wanneer iets eigenaardigs in een land of volk zijne aandacht trekt. Te Orvieto, waar de bewoners nog altijd in hunne houding en kleeding doen denken aan de oude Romeinen, schildert hij op levendige wijze den aanblik, dien een Italiaansch landstadje op een marktdag aanbiedt. Te Napels geeft hij ons een beeld van het gewoel en de drukte op de straten en doet hij ons 's avonds een klein straatconcert bijwonen, dat onafscheidelijk aan de zoele nachten van het Zuiden verbonden is, terwijl hij ons in enkele

trekken de ervaring schetst, van het volk opgedaan. Kortom, wanneer de gelegenheid zich aanbiedt, om het een of ander, dat kenschetsend is voor een land of een volk, mede te deelen, zal de schrijver dit niet verzuimen. Te Turijn veroorlooft hij zich zelfs een uitstapje op letterkundig gebied, door naar aanleiding van eene ontmoeting met Edmondo de Amicis het een en ander omtrent dezen schrijver en zijne werken mede te deelen, en bewijst hierdoor, dat hij ook op dit gebied geen vreemdeling is. Door niet uitsluitend zijne belangstelling op de kunst te richten, heeft de heer Rooses eene aangename afwisseling in zijn verhaal weten te brengen, en daar wij ook wenschen, dat de lezers hem zullen leeren kennen als schilder van aardige volkstooneelen, willen wij hier zijne beschrijving van de markt te Florence woordelijk overnemen. Zij zal hun het best een denkbeeld geven van den lossen, ongedwongen toon, die het werk overal kenmerkt.

'Wij volgden den heerlijken weg der heuvelen en kwamen langs de Porta Romana weder binnen de stad. Aan de poort stonden kermiskramen, koekenbakkers met hun fornuis op een tafel, en uitventers van eene inlandsche lekkernij, een soort van gebraden boonen, die nevens hen op komfooren stonden te roosteren. Mannen, vrouwen en kinderen uit de volksklas kuierden rond de kramen in levendige groepen. Een zoele Aprilsavond, met een lichten mist in de lucht, maakte het verblijf op straat aangenaam, en een waar genot was het tusschen die vrolijke menigte te slenteren, en zich een oogenblik te huis te gevoelen in die stad, die men zoo spoedig leert kennen, omdat men ze zoo spoedig lief heeft. Voortgaande naar den kant der hoofdkerk trokken wij de oude markt over; hier was het tooneel nog veel levendiger. De markt zelve is geen open plein, zooals wij dit gewoon zijn te zien, maar eene kleine plaats, overdekt met hooge kramen, waar straatjes tusschen loopen. De nauwe straten en stegen, die er rond liggen, behooren eveneens tot die kramenwereld, en zijn overdekt met uitstallingen van allerlei waren. Op de markt worden de vuilste en onoogelijkste dingen gevent: penserijen zonder einde, schapenkoppen zonder tal, nu eens rauw en bloedend, dan gekookt, dan doorgehakt, maar altijd schapen- of liever lammerenkoppen. Men zou denken, dat er geen ander vleesch daar ter stede gegeten wordt. Die markt is klaarblijkelijk niet met den tijd vooruitgegaan, eerder is zij achteruitgegaan. Er staat daar nog een sierlijke loggia op kolommen aan de eene, een O.L.V. beeld op de andere zijde; een der kramen rust op twee korinthische kolommen, een teeken, dat het er hier vroeger minder morsig en armoedig uitzag. De straten rond de markt zijn deftiger, maar niet minder woelig. Tegen elk huis is een ver vooruitstekend afdak vastgemaakt, en daaronder staan aan weerszijden de kramen, die de helft der smalle straat innemen. De overvloed en kleurigheid der te koop geboden waren geven een eigenaardig uitzicht aan heel die wijk. Ik herinner mij o.a. eene

straat, de bijzonderste wellicht der markt, waarvan de aanblik echt schilderachtig was. Het was avond en donker; over de straten waren zeilen gespannen; onder elk afdak waren een paar kaarsen of lampen ontstoken; tegen den grond lagen groote hoopen groenten opeengestapeld; machtige artisjokken en kardoenen met bronsgroen loof, rozeroode asperges, rijpe citroenen en appelsienen, prachtige roode radijzen, droge vruchten van allen aard. Het licht der lampen deed de appelen gloeien, het goud en brons der haringen fonkelen, van afstand tot afstand brandden vuurketels op tafels, waarop eene vrouw, gebouwd als eene Rubensche nymf, gewapend met lepel en braadspaan, oliekoeken of andere lekkernij van dien aard aan het braden of kastanjes aan het poffen was. De gloed van den ketel, het smokende licht der lamp en de warmte van het vuur gaven hare wangen den vollen blos met gulden weerschijn, dien Jordaans zoo gaarne zijne heldinnen leent. Van den vroegen morgen was het kraamvolk daar aan den gang, en in den laten avond klonk nog even onvermoeid het verwarde geroep om den kooper te lokken.'

Zeker is het een van de voordeelen van dit werk, dat wij eens van een Nederlandsch standpunt over buitenlandsche kunstwerken hooren oordeelen, want al is het ook waar, wat de heer Rooses niet zonder eenige bitterheid zegt, dat wij niet medetellen, wanneer het erop aankomt, hetzij over eigene, hetzij over vreemde kunst een oordeel te vellen, toch neemt dit niet weg, dat het voor onszelven van veel belang is. Vooreerst, omdat wij daardoor onze eigene kunst beter leeren waardeeren, want, zooals wij reeds zeiden, treedt Rooses dikwijls naar aanleiding van de in Italië aanwezige werken van Van Dijck en Rubens in eene vergelijking met de Italiaansche meesters en toont menigmaal aan, hoe inzonderheid Rubens, bij eene behandeling van hetzelfde onderwerp, zijne zuidelijke mededingers overtrof, al wordt dit, omdat het buitenland zich zoo weinig om de Nederlandsche kunst bekommert, niet algemeen erkend. De heer Rooses is niet blind voor de gebreken zijner landgenooten; hij toont dit dikwijls te Genua en elders, maar niet zonder reden hindert het hem, dat men zooveel ophef van buitenlandsche werken maakt, terwijl men andere, die daarvoor niet behoeven onder te doen, nimmer hoort noemen, omdat er geen kennis van genomen wordt. Bovendien blijkt Rooses onzen landaard getrouw, die zich door waarheidsliefde onderscheidt en daarenboven te midden van geestdrift maat weet te houden. Dit trof ons vooral, toen wij, naar aanleiding van zijn werk, Taine's *Voyage en Italie* ter hand namen. Het is waar, dat Taine zijn onderwerp breeder heeft opgevat; weinigen zullen zooals hij in de ziel van een kunstenaar weten te lezen of op eene zoo dichterlijke wijze den indruk weten weer te geven, dien zij van een kunstwerk ontvangen; slechts weinigen zullen met zooveel bezieling het verleden voor uwe oogen doen verrijzen en hierdoor zoo treffend het verband aantoonen, dat er bestaat tusschen de denkwijze,

zeden en gewoonten van een tijd en de kunst. Van dit standpunt beschouwd, heeft Taine's werk ontegenzeggelijk groote waarde, maar hij vat de kunstwerken te zeer op als documenten van de kennis der zeden en gewoonten van vroegere geslachten, en zijn geest is te dichterlijk, om zich altijd met het koele verstand rekenschap te geven van de gebreken, die hij ontmoet. Rooses daarentegen beziet de kunstwerken meer van het kennersstandpunt en zoo hij gebreken in het een of ander werk meent te zien, weet hij zich beter te verantwoorden. In dat opzicht bevat zijn werk tal van nuttige wenken, die in hooge mate belangstelling verdienen.

Alvorens te besluiten, nog een enkel woord over den algemeenen toon, waarin dit werk is geschreven. Wat we hieromtrent van Mulder zeiden, is ook op Rooses van toepassing. Ook bij hem eene ongedwongene en natuurlijke wijze van mededeelen. Wij gevoelen ons met hem zoo geheel op reis, hebben alle zorgen en beslommeringen te huis gelaten en gaan enkel ons vaderland verlaten met het doel, om te genieten. Over het algemeen weet hij beter dan Mulder te onderscheiden, wat van persoonlijk, wat van algemeen belang is, en zich beter vrij te houden van het alledaagsche. Toch komen ons de gesprekken in den aanvang van het werk, in den spoorweg gevoerd, minder belangrijk voor. Ook is de stijl hier en daar, vooral in den aanvang, min of meer stroef, doch over het algemeen vloeiend en onderhoudend. Nu en dan komen wel woorden en zinwendingen voor, die eenigszins vreemd klinken in Noord-Nederlandsche ooren, doch daarvan kunnen wij den Zuid-Nederlander geen verwijt maken.

Wanneer het erop aankomt, een indruk geestig en levendig weer te geven, dan is Mulder hierin misschien gelukkiger; daarentegen is het werk van Rooses uit den aard der zaak belangrijker. Beide schrijvers hebben uitstekend begrepen, dat zij vóór alles moesten trachten, het genot mede te deelen, dat zij op reis gesmaakt hebben. Hoeveel nuttigs en leerrijks toch reisindrukken ook mogen bevatten, men neemt dergelijke werken meer ter verpoozing ter hand, en om deze reden moet vooral op een smaakvollen vorm worden gelet.

Vergelijkt men hetgeen voor een twintigtal jaren, op enkele uitzonderingen na, op het gebied van reisbeschrijvingen voortgebracht werd, met het heden, dan is er zeker een groote vooruitgang te bespeuren, sedert mannen van smaak dezen tak van letterkunde beoefenen. Hoe het zij, zoowel Mulder als Rooses hebben gegeven, wat zij beloofden. De eerste verplaatste ons in enkele vluchtige beelden in eene andere omgeving en gunde ons een kijkje op andere zeden en gewoonten, terwijl hij ons menige aardige, onbekende bijzonderheid meedeelde. Door zijne goede luim heeft hij ons eene aangename ontspanning bezorgd. De heer Rooses heeft in *Over de Alpen* op de meest ongedwongene wijze zijne Italiaansche herinneringen te boek gesteld; hij heeft zijne indrukken van land en

volk met die van de kunst tot een geheel vereenigd en ons in het wezen van die kunst een diepen blik doen slaan; hij heeft onzen geest verrijkt en onze liefde opgewekt voor de voortbrengselen van het menschelijk vernuft, welke, zooals hij ergens zegt, de eenige zijn, die overblijven, wanneer ook alle andere macht en grootheid verdwenen zijn.

G.J. KOLFF.

Nieuwe uitgaven en vertalingen.

Godenschemering. Een gedicht van Marcellus Emants. - Sneek, H. Pyttersen Tz.

Keurig net van typographische uitvoering, schoon van vormen en gedachten, ligt dit dichtwerk van den heer Emants voor ons als een blijk, dat de hedendaagsche Nederlandsche dichters meer en beter kunnen dan kunstig knutselen met de taal. Zijne *Godenschemering* (een elders, niet zeer taalkundig correct gevormd woord, dat we ongaarne in onze taal zien veld winnen) verhaalt in fraai gebouwde verzen het begin van het einde van de Noordsche asenwereld, aan de sagen der Edda ontleend. Het gedicht behelst de wraak van Loki op de hemelbewoners, in welker kring hij, Odien's kind bij eene dochter der aardbewoners, niet opgenomen is, ofschoon hij, als beheerscher van het vuur, het onheilbrengend element, zich niet beklagen kan over eene te geringe macht. Door zijne listen weet hij de onsterfelijkheid uit Asgaard te rooven; Balder, de zonnegod, Odien's tweede zoon, sneeft en kan, beladen met den vloek van Loki's moeder, niet weder uit de onderwereld teruggevoerd worden; doch ten slotte wordt aan Loki eene soortgelijke straf voltrokken, als aan den anderen beheerscher van het vuur, Prometheus, in de zuidelijke fabelleer beschoren is. Maar evenals de tanende macht der goden is Loki's straf niet eeuwigdurend. Een blik in den waterspiegel der Nornen heeft aan Odien de toekomst onthuld, waarin hij de aardbewoners onder Loki's leiding den hemel bestormen en de Asen verdelgen ziet; de Noordsche godenwereld verdwijnt voor het Christelijk godsbegrip, en daarna wordt de aarde door Loki's geest van onrecht en kwaad verwoest en ontvolkt. Verder heeft Odien niets in den waterspiegel gezien, want volgens het raadsbesluit der Nornen verloor hij, evenals ieder wezen, dat daarin het oog mocht slaan, het gezichtsvermogen.

De mengeling van hooge symboliek en naïveteit, die elke fabelleer zoo leerzaam en bevallig maakt, is door den heer Emants uitnemend gevat en wedergegeven. Van den vorm van zijn dichtstuk, dat vijf zangen telt en in onberispelijke verzen geschreven is, kan slechts met den hoogsten lof gewaagd worden. Wij willen geen citaat geven, hoe groot de verzoeking ook is, vooral nadat de dichter zelf eenige maanden geleden in dit tijdschrift een gedeelte van den tweeden zang deed afdrukken. Wij geven beter dan een

citaat: den raad aan onze lezers, om persoonlijk met *Godenschemering* kennis te maken; zij zullen een wezenlijk, een verheven genot smaken.

Haagsche hopjes van Piet Vluchtig. - Haarlem, de Erven F. Bohn.

Gedeeltelijk worden hier nieuwe schetsen onder den ouden titel nevens anderen, die vroeger tot de reeks der Haagsche hopjes behoorden, den lezer aangeboden; gedeeltelijk ook is weggelaten, wat vroeger onder dien algemeenen naam uitkwam. Noch over de aanvulling, noch over de weglating zal de lezer zich te beklagen hebben. Gelijk het beroemde baksel uit de residentie van Nederland niet uitsluitend uit suiker, maar ook uit eene meer voedende substantie bestaat, zoo hebben deze schetsen uit de ambtenaarswereld meer verdiensten dan die van den uitwendigen vorm alleen. In den bekenden, lossen, prettigen trant, waaraan de schrijver zijn opgang te danken heeft, bevatten zij naar waarheid geteekende - zij 't ook hier en daar wat sterk aangestreken - typen uit de Haagsche ambtenarenwereld en, als terloops, een paar silhouetten van Nederlandsche staatslieden van den laatsten tijd, die voortreffelijk zijn geslaagd. ‘Een spoedstuk’ neemt naar verdienste de eereplaats in het nette bundeltje in; ‘In den komkommertijd’ beweegt zich op hetzelfde tooneel, in een ministerieel bureau. In het ‘Memoriaal van een Haagsch schutter’ vindt de lezer een vermakelijk verhaal van een dag ‘dienst’ van de Haagsche schutterij; ‘*Si j'étais Excellence*’ levert een geestig overzicht van de audientie eens ministers. De beide andere schetsjes zijn minder goed geslaagd: het eene mist natuurlijkheid en het andere, verdienstelijk aangelegd, eindigt te bot. Doch losheid en gemakkelijkheid kenmerkt ze allen en maakt het gansche bundeltje prettig en onderhoudend.

Geïllustreerde Encyclopaedie, onder hoofdredactie van A. Winkler Prins met medewerking van vele specialiteiten. Tweede, geheel omgewerkte en aanmerkelijk vermeerderde uitgave, met omstreeks 250 platen, 50 kaarten en tal van tekstfiguren. - Rotterdam, uitgevers-maatschappij ‘Elsevier’. 1e tot 5e afleveringen.

Inteekenaren op de eerste uitgave der Encyclopaedie van den heer Winkler Prins hebben zich beklaagd, dat er eene nieuwe uitgave verscheen, die hun kostbaar werk tot zekere hoogte waardeloos maakte, nadat de laatste aflevering daarvan nauwlijks het licht had gezien. Van hun standpunt beschouwd, zeker geen ongegronde klacht, maar waar toch wezenlijk weinig aan te doen is. Ware de eisch billijk, dat in het belang der bezitters van zeker werk het totstandkomen van eene andere, vermeerderde en verbeterde uitgave moest worden tegengehouden, - met den vooruitgang der wetenschap ware 't gedaan. Want men diende dan consequent te zijn; niet alleen latere edities van hetzelfde werk op een anderen voet dan de eerste verbieden, maar bij voorbeeld het uitgeven van elk nieuw boek in elk vak verhinderen, waarin de dingen anders werden gezegd dan in bestaande boeken. Zoodoende zou alleen het zuiver romantisch gebied publiek domein blijven, maar - tot schade van wetenschap en vooruitgang - alle verouderde hand- en leerboeken gehandhaafd worden, alleen

omdat zij nu eenmaal bestonden. Het eenig behoud voor de wetenschap zou in het kostbaar en onpractisch middel van onteigening ten algemeenen nutte gelegen zijn.

Nu we echter in dien toestand niet verkeeren, kunnen wij na een woord van sympathie en troost aan de inteekenaren, - die dan toch, zoolang de talrijke afleveringen van de eerste uitgave het licht hebben gezien, het voorrecht hebben genoten, aan het bezit van dit werk verbonden, - volop den bewerker en zijne medewerkers en de wakkere uitgeversmaatschappij prijzen om den moed, waarmede zij de kolossale onderneming dezer tweede uitgave hebben aanvaard. Werken van zooveel uitgebreidheid, hoe nuttig ook, vinden niet zoo gemakkelijk terstond koopers genoeg, vooral niet wanneer eene tweede uitgave in hare oudere zuster eene mededingster vindt. De directie van de maatschappij 'Elsevier' weet dit trouwens ook; door deze uitgave toont zij een groot vertrouwen in het oordeel van het publiek, even vleiend voor beide partijen.

Er is reden genoeg voor dit vertrouwen. Een solide, wezenlijk nuttig werk als deze Encyclopaedie, waarvan de eerste vijf afleveringen reeds voor ons liggen, - bewijs van ernst en energie van schrijvers en uitgevers - vindt op den duur zijn weg; het wordt, kostbaar als het wezen mag, een onmisbaar handboek voor iedereen, dat in geen studeervertrek, ja, in geen huiskamer, waarin over iets meer dan koetjes en kalfjes, het weer en de gebreken en zonderlingheden van den evenmensch gesproken wordt, mag ontbreken. Noch critiek noch uitvoerige aankondiging verwachte men hier; genoeg zij de vermelding, dat het werk van alles geven moet en dat bij de dagelijks verdere uitbreiding van het menschelijk weten zelfs 230 afleveringen niet voldoende zijn, om meer dan een oppervlakkig overzicht van alles te geven. Toch neemt dit niet weg, dat er reeds in deze eerste vijf afleveringen menig artikel gevonden wordt, dat in veelzijdigheid en grondigheid aan hooge eischen beantwoordt, - de artikelen: aardappel en aardkunde, bij voorbeeld. Op de wijze, waarop de artikelen tot den tijd der uitgave zijn bijgewerkt, zijn weinig aanmerkingen te maken; in dit opzicht vermelden we alleen, dat onder de werken van About (*in voce*) zijn *Roman d'un honnête homme* niet is opgenomen en dat in het artikel: advocaat, verzuimd is, van de opheffing van den dubbelen rechtsbijstand ten onzent te gewagen. In het artikel: aanhechting, wordt minder juist de opneming van Savoye en Nizza in het Fransche keizerrijk gelijkgesteld met de annexatie van Hanover aan Pruisen; de eerste geschiedde bij tractaat en volksstemming, - al was de laatste eene comedie - de laatste ('met Gods hulp' natuurlijk) door onrechtmatig geweld. Op den naam Van der Aa wordt de pseudoniem, waaronder 'Zoo wordt men lid van de Tweede Kamer' het licht zag, vermeld als Meerkerk; lees: Meerbeke. Ziedaar de gewichtigste bezwaren, die wij hebben. De compres gedrukte afleveringen laten, wat duidelijkheid betreft, niets te wenschen over; van de illustraties hadden die, welke landschappen en steden voorstellen, achterwege kunnen blijven; de gebruiker van een boek als dit behoeft alleen de afbeeldingen, die den tekst verduidelijken of aanvullen, de vormen van planten, dieren, samenstelling van werktuigen, enz. aanschouwelijk maken.

Gevleugelde woorden op rijm uit de gezondheidsleer en hetgeen hiermede in verband staat door G. Ribbius Geneesheer te Utrecht. Met een inleidend woord van Dr. S. Sr. Coronel. Culemborg Blom & Olivierse 1883.

Tegenwoordig wordt er heel wat aan gezondheidsleer gedaan, zooveel, dat men er haast ziek van zou worden. De groote vraag is evenwel: wor-

den al de voorschriften opgevolgd? - Het zal er wel mede gaan als met zedekundige boeken; men houdt het lezen als een noodzakelijk aequivalent voor hetgeen aan de practijk wordt tekort gedaan. Maar het schrijven van boeken is niet het werk van iedereen. Behalve het onderwerp, moet ook de taal, waarin de gedachten gegoten worden, grondig gekend worden. De letterkunde immers stelt zekere eischen, vooral als de versmaat wordt gebezigd, want dan is, in de derde plaats, ook de dichterlijke aanleg niet te versmaden. Wil men dus een gezondheidsleer op rijm, ook al goed, maar geef dan iets meer als een ulevel-papiertje.

Voor elken dag van het jaar wordt een Gevleugeld Woord geleverd. Hoe de S. zich weet te redden uit hindernissen van maat en rijm, mogen een paar voorbeelden ophelderen.

‘35. Op rechter zij zuigt 't kindje graag,
Dat komt door ligging van zijn maag.

251. Soms zit aan peer, mijn goede man,
Een wesp die duchtig steken kan.

294. De kleeding, die bij maagd op borstkas drukt,
Maakt dat het zogen later niet gelukt.

355. Gepaste eigenwaarde moet
De zelfzucht brengen onder voet.’

Enkele malen veröorlooft S. zich een woordspeling, waarvoor de lezer het epitheton maar zelf mag kiezen.

‘48. Een landschap met een berg, dat is voorzeker schoon,
Maar geenszins past de berg op schedel of op kroon.’

Om te eindigen nog een voorbeeld, dat onder het best geslaagde kan gesteld worden.

‘347. Verwaandheid teekent slechts een kleine arme ziel,
Waarin geen licht van ware kennis nederviel.’

De uitgevers hebben eer van hun werk, evenals de drukker, de heer P. Beitsma te Deventer. Als de inhoud gelijkvormig was aan het uiterlijk, dan zou een meesterstukje zijn geleverd.

LUCAS, med.

Bloemen uit onzen hygieinischen hof, aangeboden aan de Nederlandsche Vrouwen, door Dr. S. Sr. Coronel. - Rotterdam, Nijgh & Van Ditmar. 1883.

Een goed boekje. Beäntwoordt bijna aan den titel. Voor ‘de Nederlandsche Vrouwen’ geschreven, blijft het in den regel laag bij den weg. Zoo is van de ‘lagere zwammen’ bacteriën slechts eenmaal sprake, zonder speculatieve beschouwingen. Van den thermometer bij zieken wordt mede niet gerept. Dit is goed gezien. Men vraagt bijna niet meer naar den toestand van den patiënt, maar ziet angstig naar den warmtemeter,

alsof het aantal graden over leven en dood beschikt. Wat vroeger de polsslag was, is thans de ther-

mometer. Innig met den algemeenen toestand samenhangende, mogen beiden niet verwaarloosd worden. Maar alleen de deskundige kan ze beöordeelen en er partij van trekken. Nu wordt hij vervolgt met het eeuwige refrein: 'Dokter, hoeveel graden?' - En heeft de vrager antwoord gekregen, dan zet hij het gelaat in een hoogwijze plooi, overgaande in de mimiek: 'hm, nu weet ik er alles van.' - De sukkel is tevreden, al weet hij er zoo wat niemendal van.

Moeder en kind worden flink onderhanden genomen. Uw dokter, mevrouw, zal u gaarne het een en ander ophelderen. - 'Mijn kind moet in mijn armen rusten', pruilt ge. - 'Toch niet. Dit wordt terecht verboden.' - En gij barst los in snikken? Ik had betere gedachten van u, mevrouw. - 'Maar ik zal mijn lieveling zogen.' - 'Heerlijk. Als uw krachten het toelaten.' - 'Dan moet er een min komen.' - 'Juist. Als ge een goede kunt opduiken, wat lang niet gemakkelijk is.' - 'Dan de flesch.' - 'Nu, mevrouw, het boekje wijst u den goeden weg. Maar voedt uw engel met karnemelk eerst dan, als de melk van koe, ezelin of geit in den steek laten. De karnemelk heeft geen constante samenstelling. Dit gebrek hebben wel is waar alle melksoorten, maar, ziet u, in de steden wordt het overschot der zoete melk van den vorigen dag gekarnd. Dan is ze te zuur, te waterig, schift door het koken en riekt onaangenaam, zoo ongeveer naar zeevisch. Tegenwoordig zijn er karntjes, barettes atmosphériques, in den handel, zoodat ge zelve kunt karnen.' - 'Hoe snoeperig.' - 'Maar deze voedingswijze heeft dit tegen, dat tarwebloem moet bijgemengd worden, een voedingsmiddel vreemd voor het organisme van den jongen wereldburger. Want, met allen eerbied voor den vegetariër, de zuigeling heeft een maag als de vleeschëtende dieren, en kan dus bezwaarlijk plantevoedsel verduwen. In den regel gelukt deze methode. Zij het ook, dat de jonge mensch te vet, te spekächtig wordt, en wel iets krijgt van een gemest biggetje. Dan nog liever paardemelk.' - 'Fi donc!' - 'Ja, mevrouw, menschen- en paardemelk hebben ongeveer gelijke samenstelling. De laatste is evenwel in den handel niet verkrijgbaar.' - 'En in mijn slaapkamer zijn geen gespijkerde kleeden op den vloer, geen gordijnen om het ledekant.' - 'Best zoo. Moest ik een spreuk ter markt brengen, dan luidde ze: l u c h t , l i c h t , l e v e n .'

'G r a a g t (bl. 75) de maag, mevrouw, denk dan aan de afdeeling over de voeding.' - 'Daar heb ik heusch zeer weidig aan gehad.' - Dit antwoord verwachtte ik. Alles is zoo echt Duitsch, d.w.z. 'ongenietbaar.' Bovendien heeft de schrijver zich wel eens vergist. Zoo bl. 189: 'De hoegrootheid van het eiwitverbruik blijkt uit de hoeveelheid eiwitstof in de uitscheiding der nieren; de hoegrootheid van het vetverbruik uit het voortgebrachte koolzuur.' - Door gezonde nieren nu zijgt geen eiwit, en behalve vet leveren nog andere stoffen koolzuur. - Bl. 192: 'Koolhydraten, (celstof, zetmeel, suiker) worden nooit in het lichaam in vet omgezet.' En bl. 195: 'Gestadige vernieuwing van het lichaam heeft niet plaats.' - Het publiek, en de vrouw in de eerste plaats, hebben geen behoefte aan apodictiesche gezegden, die niet worden begrepen, zelfs niet aangenomen door vele geleerden.

Maar spreekt de schrijver over de mode, het toilet, enz., dan is hij het onderwerp meester. De schoen (h o o f d z a a k volgens een ex-lid der tweede kamer) met hooge hak geeft der wandelende vrouw een zeer potsierlijke kromming, die belachelijk zou zijn, als ze niet zoo schadelijk was. Zeker

lichaamsdeel, dat zelfs de aartsspotter Voltaire ‘ne montre pas’, wordt in een hoek van zoo wat 15° opgewipt. Het is walgelijk, maar... mode.

Nog deze opmerking. In den ouden tijd werden de koortsige uitslagziekten: pokken, roodvonk, mazelen, het meest besmettelijk geächt in het vervellingstijdperk. Het zaadpluis der uitgebloeide plant was het voorbeeld der afschilferende huid. Later meende men, dat het tijdstip, waarop het uitslag in vollen bloei staat, met het grootste besmettingsvermogen samenvalt. In onzen tijd helt men weder tot het gevoelen der ouden over. De schrijver nu verkondigt beide meeningen. Bl. 76 en 284 huldigen de huidschilfers, en bl. 77 de pok in vollen bloei. Bovendien is hij volbloed contagionist, d.i. een aanhanger der leer, dat verschillende ziekten zich door besmetting voortplanten, door middel van stoffen, in het zieke organisme gevormd. Bl. 68 noemt pokken, roodvonk, mazelen, kwaadaardige keelziekte, croup en kinkhoest. De logiesche consequentie zou echter eischen, iedere z.g. inwendige ziekte als besmettelijk te bestempelen. Het is de stok-oude geschiedenis, gedoemd, om altijd nieuw te blijven. En dat werkelijk iets van dien aard in de hersenen van den S. spookt, blijkt uit zijn geloof aan specifieke middelen (bl. 73). M e n redeneert ongeveer dus: elke ziekte heeft haar bepaald geneesmiddel; of, zooals het volk zegt: voor elke kwaal is een kruidje gewassen.

Dit bijgeloof heeft aan de wetenschappelijke ontwikkeling der geneesk u n s t veel kwaad gedaan. Denkende koppen hebben er zich door alle eeuwen heen tegen verzet. Wel zijn alle stelsels in verval, maar overwonnen zijn zij niet. Op den bodem van het menschelijk hart (s.v.v.) sluimert de hoop. Zij tast naar het geheimzinnige. Door haar tiert de kwakzalverij, welke o.a. in den vorm der homoiopathie eens zoo driest optrad en nog blijft vegeteeren. In 1810 uit speculatiegeest en verwatenheid geboren, heeft zij het groote publiek weten te begoochelen. Haar z.g. grondbeginsel, dat het gebruik van de kina in een gezond lichaam koorts zou verwekken, heeft zij toegepast op ieder geneesmiddel. Zij onderstelt alzoo, dat, als kina koorts verwekt, de koorts voor kina wijkt. Zij heeft dit beginsel uitgedrukt met de woorden: gelijken worden door gelijken genezen. Dit is dus de leer der specifieke middelen bij uitnemendheid. Maar daar het fundament ten eenenmale valsch is, m o e t haar gebouw een kaartehuis zijn. Boven haar deur stonden de woorden: d e k u n s t i s k o r t , h e t l e v e n i s l a n g . - Arme Asklepiaden! hebt gij daarom eeuwen doorgeworsteld, om den volke kond te doen: het leven is kort, de kunst is lang? - Gaat naar Hahnemann en wordt wijs!

LUCAS, med.

Mengelwerk.

Een misstap, door H. van der Laan.

I.

‘Zeven stoelen met paardenharen zittingen.’

‘Elf dito, met strooien.’

‘Drie hanglampen.’

‘Twee!’ riep notaris Duppler.

‘Drie!’ - herhaalde de klerk. - ‘Wil ik even gaan hooren?’

‘Ben je dol. Schrijf negen voor mijn part.’

Het *drie* van het Concept-Boedelbeschrijving in zake de nalatenschap van Harm Piers Strooband, in leven landbouwer te Hondorp, en diens huisvrouw Saartje Klazes Nyland werd in de akte zonder meer drukte veranderd in een: *twee.*

Eene lamp meer of minder, meende Duppler, kwam hier toch altemaal op 't zelfde neer, wat de onmogelijke verspreiding aangaat van meerder licht in den verwarden boedel van het echtpaar.

‘Vijf tafels.’

‘Eene beddepan - defect.’

‘En *dat* is ze!’ viel Duppler zijn klerk Gantrok in de rede. - ‘Harm sloeg er laatsten Pinkster-Maandag zijn Saartje de hersens bijna mede in.’

‘*Die* was ook niet malsch,’ was Gantrok's meening. ‘Lei ze bij duister, 's avonds, over zijn pad geene plank, waar hij den nek bijna over brak?’

‘Ja, zie je, Gantrok,’ lachte Duppler, ‘ieder amuseert zich op zijne eigene manier! 't Echtpaar was wat hardhandig uitgevallen.’

‘En dan te denken, dat ze vier en twintig jaar zoo met elkaar hebben omgesprongen!’

‘Alles went, en variatie moet er wezen. Wanneer ze elkander bloedige koppen hadden bezorgd en de vrede weder was hersteld, leefden ze weer als Philemon en z'n Baucis.’

Natuurlijk, de klerk kende die twee gelieven niet, verstond hunne namen gansch verkeerd en dacht aan anderen.

‘Waren die twee niet aan den drank?’ vroeg hij. ‘En hield deurwaarder Snoek verleden winter geen executorialen verkoop van hun boeltje?’

‘Dat ze dronken, is mogelijk,’ zei Duppler droog, ‘maar de verkoop moet toch wat langer zijn geleden.’

Dan keken beiden weer naar hunne papieren.

‘Twee linnenkasten.’

‘Vier ledikanten.’

Hier stoof een ander klerk, Robert Koning, binnen, de deur wijd openlatend.

‘Mijnheer!! Meneer Duppler, m'n Jaantje is bevallen!’

‘Wat doet men, als men binnenkomt?’ vroeg Duppler koel, zonder van zijne inventarisatie op te zien. Koning begreep hem niet dadelijk. De groote gebeurtenis in zijne slaapkamer was het éénige, waaraan hij thans kon denken.

Gantrok wees met zijn duim over zijn schouder naar de deur. Koning was er nog niet. Hij had verwacht, ook het overige gezelschap dadelijk verrukt te zien bij het hooren van de blijde tijding. De blusschende emmer koud water over zijne blakende opgewondenheid verbluisterde hem een beetje.

‘Men sluit de deur gewoonlijk,’ gaf Duppler op denzelfden toon antwoord op zijne eigene vraag.

De verheugde vader keerde naar de deur terug, om ze te sluiten. Dan vervolgde hij op een toon, die vrij wat lager was gestemd: ‘Zoo'n aardig meisje, Mijnheer Duppler.’

‘Meisje,’ zei Duppler ontevreden en hij dacht aan zijne eigene dochters. ‘Waarom geen jongen?’

Daarop kon Koning echter moeielijk antwoord geven. Toch stamelde hij: ‘'t Is niet de schuld van Jaantje.’

‘Van wie dan?’ vroeg Duppler en hij moest inwendig lachen. ‘Maak het een anderen keer wat beter met je beiden. Is 't niet je eerste?’

‘Tweede, Meneer.’

‘Ah! n^{o}. twee al. Daar blijft het, hoop ik, bij. Laten jij en Jaantje zich aan het twee-kinderen-stelsel houden. Produceer niet meer. Het convenieert je niet.’

Koning was alle lust tot verdere uitweidingen over zijn huiselijk geluk vergaan. De atmosfeer was hier wat kil voor een opgewonden mensch. Hij vroeg daarom alleen nog: ‘Als het u past, Meneer, had ik graag vrijaf vandaag.’

‘Ja, ja, ja! goed!’ riep Duppler ongeduldig. En dan, genoeg van

de heuglijke tijding hebbend: ‘Vooruit, Gantrok,’ bij zichzelven denkend: als hij z'n twaalfde krijgt, zal hij wel scheel zien van chagrijn.

Gantrok was op het punt, weer te beginnen met ‘vier kachels’, etc., etc., toen eene vrouwelijke bediende aanklopte en binnenkwam.

‘Wil Mijnheer zoo goed zijn, even binnen te komen; Mevrouw is weer niet wel.’

Duppler stond op en volgde de bediende uit het kantoor.

Johan Duppler was een man van een en zestig jaar, vrij lang en schraal, gewoonlijk in een donker pak, dat hem tamelijk los om het lijf hing en dat hem met de hooge vadermoorders, waar hij eene voorliefde voor bezat, en de grijs en wit gespikkelde zijden das verre van flatteerde. Zijn gelaat vormde bijna een vierkant, geelbleek van kleur, met een bos niet lange, grijzende haren om het hooge voorhoofd en de slapen, haren, die, dik en weerspannig, zich steeds half krullend, niet begeerig zich rustig neer te leggen, handhoog verhieven, alsof hij er juist had doorgestreken met zijne beide handen. Ruige wenkbrauwen staken ver vooruit over de diepliggende grijze oogen. De punt van zijn neus schoot vrij ver naar beneden, alsof ze wilde dienen tot bolwerk voor de gaten, die wel eenigszins in de schaduw mochten blijven, wanneer men bedenkt, dat Duppler snoof. De groote mond hing wat uit het lood, zat scheef over de breede kin, en wanneer het gehoor moet worden beoordeeld naar de grootte van de ooren, bezat Johan Duppler er een, dat Weber hem zou hebben benijd.

Hij was notaris te Horns, in de onmiddellijke nabijheid der Noordzee, niet ver van de dijken, een armzalig plaatsje, een klein stadje, waarin, waarbij of waarom ge niets bijzonders vondt dan de geduchte sluiswerken voor de uitstrooming van het boezemwater.

Er waren er, die in kunstmatige verrukking kwamen over het baksteenen kerkje uit de vijftiende eeuw, lui, ziet ge, die alles bewonderen, wat oud en versleten is, een bedehuisje evenwel, dat, met gezonde oogen goed bekeken, leelijk in den superlatief was.

Horns' straten waren nauw, de huizen laag en voor het meerendeel in een staat, dat metselaar, timmerman en verver hier een aardig duitje hadden kunnen verdienen, indien men hun had bevolen, de plaats 't hoogst noodige nieuwe rokje aan te trekken. De bestrating was van dien aard, dat wie hier niet op dubbele zolen rondschreed of, helaas! met likdoorns was gezegend, kon worden gedacht, zoolang hij binnen Horns' palen doolde, op de pijnbank te zijn geplaatst en te boeten voor een imaginair delict.

Links van het stadje, westelijk, leidde het verlengde van de sluiswerken in eene kom, of haven, zoo ge wilt, waar ge echter niet Oostinje vaarders of zoo iets moest verwachten. De scheepvaart lag hier op den rug. Schepen van eenige grootte deden hier niets dan doortrekken, en Horns' visschersvloot was niet veel zaaks. Uit die zoogenaamde haven leidde een kanaal naar het zuiden, terwijl het verlengde

van de Heerenstraat, die op de markt uitliep, een zuidwaarts voerende straatweg was. De andere groote weg liep van het einde van de Kerkstraat naar het oosten.

Dit zij genoeg over het plaatsje zelf. Waarde lezer, stel u gerust iets leelijks, iets heel leelijks voor en gij zult den bal zoo ver niet misslaan. Eromheen lag voornamelijk weiland, alles vlak als een tafelblad; natuurlijk ook wat bouwland, maar wat het geboomte aangaat, ge begrijpt, dat wou hier niet goed tieren.

De woning van notaris Duppler lag een eindje buiten Horns, dicht bij den dijk, waar hij indertijd voor een geringe som een stuk grond had kunnen koopen. Ze stond in het midden van een tuin, maar een, die wat te veel aan zijn eigen lot werd overgelaten, daar niemand zich hier veel met de bloemencultuur scheen op te houden, om welke reden het dan ook zij.

Uit zijn kantoor in het achterhuis ging Johan Duppler thans naar de kamer vóór, ook links, - rechts vondt ge beneden het salon, eene keuken en een meidenkamertje - naar zijne vrouw.

Katharina Duppler zat op de sofa, met hare dochter Henriette naast zich. Zij was eene vrouw van vier en vijftig jaar, die even weinig als haar man kon roemen op zwaarlijvigheid. Zij was wat kleiner dan Johan en droeg gewoonlijk het hoofd een weinig voorovergebogen. Ook *hare* haren waren sterk aan het vergrijzen, doch overvloedig nog en vielen over het lage voorhoofd bijna tot op de verbazend groote donkere oogen, welke thans, nu ze weer door hare migraine werd gekweld, somberder zagen dan ooit. Het ovaal gelaat was tamelijk gevuld en bleek van kleur. Neus en kin waren van het gewone soort, maar de mond had naar evenredigheid wat kleiner moeten wezen - de trekken eromheen waren slapper, niet die, als bij Johan, van een mensch van een vast karakter. De aanhoudende pijnen in het achterhoofd, waaraan zij in de laatste jaren leed, hadden hare kracht en energie gebroken, zoodat zij zich ook weinig kon bemoeien met haar gezin en veel tijd sleet op de slaapkamer op de tweede verdieping, boven het vertrek, waar zij thans zat. Zij was niet klagerig uitgevallen, maar de omstandigheden maakten haar ten laatste luimig en ontevreden, zoodat ze vaak eene plaag voor anderen was. In hare jeugd was zij sentimenteel geweest, en onstuimig ook, iemand tevens van veel aanleg, maar in den loop der huwelijksjaren was alle gloed gedoofd en had zich de aanleg niet ontwikkeld.

Zij was de dochter van een *ex*-stroop- en krentenkoopman, behoorende, ge weet wel, tot die vromen, die, na het zand in de suiker te hebben gedaan en de steentjes in de krenten, hunne ziele verheffen tot den Heere en met dat al steeds opperbeste zaken doen. Eene geboren dame was Katharina evenwel geweest, aan welke geene stroop kleefde en die niet naar papa's krenten rook - gratieus en bevallig, en dit, maar voornamelijk wat papa haar meegaf, had dat in Johan

Duppler doen ontvlammen, wat *hij* liefde noemde, maar anderen misschien wat meer prozaïsch zouden betitelen.

Johan Duppler was een geldman - geld, veel geld, was zijn ideaal. Hij had een vast en taai karakter, was een mensch, die bleef bij hetgeen hij zich eens had voorgenomen, en door menigeen als iemand met een engen, stijven kop werd aangezien. Moeder natuur had de poëtische zijde van zijn aard totaal vergeten te ontwikkelen; hij was koud, egoistisch en van gevoel bespeurde men zooveel als niets bij hem. Het was dan ook niet met een zeer bedrukt gelaat, dat hij de kamer binnentrad.

Toch zei hij vriendelijk: ‘Hoe is het, Kaatje, is 't weer mis?’

‘Het is vandaag, alsof ik het moet besterven,’ zuchtte zijne vrouw.

‘Maar, mijne beste, waarom wil je den professor dan niet eens hooren?’

‘O! neen, neen!’ riep Katharina. Ze had eene heimelijke vrees voor den professor. H. i. pasten die lui wat al te veel de leer toe: ‘Aux grands maux, les grands remèdes’, en ze had wel eens gehoord van gevallen, dat het toepassen van krasse middelen bij hare kwaal tot krankzinnigheid had geleid.

‘En Verkerk?’ vroeg Johan.

‘Dokter Verkerk komt dadelijk,’ zei Henriette, met hare zuster Madeleine de eenige kinderen der Dupplers.

Meteen werd er gebeld en na een oogenblik verscheen Verkerk.

‘Naar boven,’ was zijn raad en Katharina werd door het drietal naar boven heengeleid, waar Verkerk, als naar gewoonte, zijne morphine appliceerde.

Dit was immer tegen den zin van Duppler, een vijand van die tijdelijke, maar geene duurzame hulp aanbrengende geneesmiddelen. *Hij* zwoer bij koud water. Maar was Kaatje bang voor den professor, voor koud water was ze het nog veel meer.

Na eenigen tijd liet het drietal haar alleen. Dat had ze altijd het liefst. De dokter trok naar andere patiënten. Johan begaf zich naar het kantoor ter wille van wijlen Strooband, en Henriette wandelde naar de stad om eenige inkoopen, wetend, dat hare moeder haar niet noodig had. Het was papa's principe, de geheele wereld zoo mogelijk tot vriend te houden; men wist nooit, van wien men nog een duitje kon verdienen. En daarom kochten de kinderen zoo voor en na het een en ander in Horns' jammerlijke magazijnen, ofschoon hunne toiletten, creaties van *mesdames* Moslard, Hamet, Alexandre, etc., etc., voornamelijk uit Parijs werden aangevoerd.

In het kantoor vond Johan Duppler zijn vriend Eugenius van Dittersen, oud-kapitein-luitenant ter zee en inspecteur van het loodswezen, een fermen, vierkant gebouwden kerel, met een kolossaal hoofd, dat hij gewoonlijk in den nek wierp, en een paar levendige oogen met iets schelmsch en guitigs, met een gelaat, dat immer glad was gescho-

ren, dat het glom, en prijkte met eene breede onderkin en blozende, dikke wangen.

'Al gehoord!' riep Van Dittersen, toen Duppler binnentrad. 'De vrouw weer averij. Ik zal je niet lang lastig vallen.'

'Weer het oude,' zei Duppler ontevreden. 'Alleen?' vroeg hij dan, gewoon den inspecteur te zien verschijnen met Paulus Lassen, zijn neef.

'Paul is met Madeleine.'

'Met Madeleine!' riep Johan ontsteld.

Paul deed moeite om Duppler's Madeleine, en papa wou er niet van weten. Paul was een officier van de genie, met geen cent in de wereld, en Johan had voor zijne dochter eene betere partij op het oog.

Eugenius, die bemiddeld was en vrijgevig genoeg voor Paul, moedigde diens huwelijksplannen ook al geenszins aan. Eugenius was een ingekankerd vrijgezel, en voor iemand, die zijne carrière nog had te maken, dacht hij eene vrouw slechts ballast, een schepsel, dat iemand aanhoudend in den weg stond; een wezen, dat, indien ze mooi was, uwe energie verlamde, door u om te tooveren tot een verliefden gek; dat, zoo ze tot de leelijken behoorde, eene onuitputtelijke bron van ontevredenheid en ergernis voor u moest wezen.

'Jongen,' had hij tot zijn neef gezegd, 'zoo je me de dwaasheid mocht begaan, nu al als huisvader op te treden, iets gansch niet passends voor een zoon van Mars, heb je het laatste van mijn geld gezien en onterf ik je, zoo waar ik een fameuzen afkeer heb van al wat zweemt naar trouwlustige jonge meisjes.'

En hij had de naden van zijne pantalon tusschen duim en vinger genomen en had, zoo goed en kwaad het ging, op zijne massieve beenen, coquet schuddend met zijn leeuwenkop, met oogen, welke hij verdraaide als die van eene mechanieke pop, de kamer op en neer gehuppeld, om ook door alle mogelijke lichaamsbewegingen bedoelden afkeer meer kracht en klem nog bij te zetten.

'Bedaar!' riep Van Dittersen bij Johan's ontsteltenis op het hooren van het samenzijn van Paul en Madeleine.

'Bedaar! Het kluchtspel is voorgoed, hoop ik, uitgespeeld. Dit is het laatste tooneel. Zij nemen afscheid van elkander. Veroorloof hun een laatsten fermen zoen. Paul is spoedig buitengaats.'

'Ah!' zuchtte Duppler, verlicht. 'Je blijft hier eten?'

De uitnoodiging was eene van die, waarvan ge, waarde lezer, den eigenaardigen toon genoeg zult kennen. De woorden bevatten eene invitatie; hun toon zegt echter zooveel als: 'In Gods naam, bedank toch, vriendje.' Want Duppler had heden weinig zin in gasten. Eugenius was niet in de wieg gesmoord - de jaren hadden hem gemaakt tot een wijze in den lande; hij was nog in het vol bezit van alle vijf en begreep de strekking van dien toon, een waren mineur, waarin Johan's woorden waren gezet.

‘Vandaag niet,’ antwoordde hij daarom. ‘Ik liep maar even aan, om te zien, of je allen nog zeewaardig waart. Mijn arme Jan, je vrouw is nog altijd een gebrekkig schip, naar ik zie. Wel, beterschap, het beste!’

En Van Dittersen begaf zich naar het *Hôtel du Nord.* - Gerechte hemel! een *Hôtel du Nord* in Horns; toch kunt ge het er vinden, waarachtig! eene vuile herberg, gehouden door een emeritus friseur, behoorend tot het bombasterig soort van Sterne's orateur-paruikenmaker.

Hij wisselde nog een enkel woord met Henriette, die hij in de Langstraat tegenkwam en die hij met goedgunstige oogen aanzag, als zijnde ‘eene boot, die niet gauw een kloek schip op sleeptouw zoude nemen’, om het te brengen in eene haven, waarvoor hij, de oude vrijgezel, den neus altijd had opgetrokken. Henriette kocht allerhande strikjes en flikjes, om zich op te takelen, bont als een haan. - 't Is wonder, welk een slag leelijke vrouwen ervan hebben, hare leelijkheid nog meer te laten uitkomen in eene schitterende lijst.

Valt er veel te tornen aan het gezegde: ‘Les femmes n'ont ni goût, ni dégoût’, wat hare keuze van een man betreft, het is een feit, dat men het bij de leelijke, met weinige uitzonderingen, gerust mag toepassen op het kiezen harer kleeding. Ze zullen zich tooien met een snoeperig kleedje en het garneeren op eene wijze, die akelig tegen snee en kleur der robe vloekt. Ze zullen zich een roosken in de haren steken, dat slechts voor lokken past, zich vlechtend om een lief en blozend kopje, dat zelf een bloeiend roosken is. Ze zullen flonkerende diamanten zich om hals en polsen hangen, wier zacht bed slechts de gevulde, lelieblanke boezem, de fluweelen arm zou zijn.

En toch, is het niet natuurlijk? Is het wonder, dat de vrouw, welke de natuur stiefmoederlijk behandelt, de kunst - op hare manier! - te hulp roept? Het effect is somtijds comisch, maar bedenk, dat ieder tracht op het voordeeligst zich te toonen en, naar zijn licht, de middelen daartoe aanwendt.

Henriette was leelijk - de waarheid moet worden gezegd. Zij was vier en twintig jaar en geleek ook geen dag jonger, dan zij was. Ze had een rond gelaat met een overvloed bruin-blonde krulletjes en blauwe oogen, welke zij eene smachtende uitdrukking zocht te geven en daarom, 't is te betwijfelen, of het hielp, dikwijls naar de hemelsche gewesten richtte. Zij was met een aardig wipneusje uitgerust, geplaatst boven een mond, nog grooter dan mama's, en die wel een paar duim smaller had mogen wezen - de spijzen waren er evengoed dan doorgegaan en het had haar gezicht gebaat. Zij had eene echt gezonde kleur, kon over de zeelucht als de beste pikbroek en bezat die matig gevulde vormen, welke getuigen van een gestel, dat een stootje kan verdragen. Nu, de mensch helpt zichzelf niet in de

wereld, en dat ze u niet precies herinnerde aan Venus, was niet Henriette's schuld. Maar haar aard had ze wel een weinig meer in eene andere richting kunnen ontwikkelen.

Daargelaten, dat ze wat bekrompen uitgevallen was, iets, waar een mensch niet heel veel aan kan doen, aangezien de quantiteit en qualiteit der hersens ook al weer iets is, waarover hem de keuze niet is gelaten, was ze bits en.... jaloersch.

Jaloersch! akelig gebrek, en toch dient er wel eene lans te worden gebroken voor menig meisje, dat ermee is behept en dat Aglaia en hare begeleidsters, voor sommigen zoo verbazend mild, nooit vriendelijk hebben toegelachen. Wel, ziet ge, gij, die zelf iets hebt van de schoonheid van eene Dorothea, van de aanminnigheid van eene Lotte, 't wegsleepende van eene Julia of Viola, *gij* kunt met een glimlach om de rozenlippen, met een blos als het smeltend avondrood, met zwemmende, fonkelende oogen lezen, spreken, hooren van uwe zusters, die door de gratiën werden gekust en bemind door mannen, die in het zoet gesprek, half woorden en half kussen, tot haar fluisterden van hunne oneindige liefde, omdat gij weet, dat ook voor u de tijd eens komen zal, dat oogen vragend, smeekend, hunkerend in de uwe zullen staren; dat zich ook een paar armen zal strengelen om u, u drukkend aan een jagend hart; dat ook in uwe ooren teedere gezegden zullen dringen en gij, overweldigd, bedwelmd door de volheid des geluks, uw hoofdje buigen zult en u zult overgeven in de macht van hem, die boven allen *u* kroont als zijne koningin. Denk dan aan háár, die het honderd tegen één staat te wachten, òf niet te huwen, òf met een man, die haar zoekt ter wille van haar geld of die eene vrouw een nuttig meubel denkt, omdat het jonggezellenleven te vervelend is en men iemand toch moet hebben, die het huis in orde houdt, dingen, waartoe lichamelijk schoon juist geen vereischte is.

Is het wonder, dat zulk eene vrouw, die, behoorend tot de schoone sekse, weet, dat ze erbuiten staat, soms een gevoel bekruipt, alsof ze alsem in den mond had, als zij de rijkbedeelden, met een gelukkig, vroolijk lachje, met het trotsch gevoel van hare overmacht, in hare bloeiende schoonheid gadeslaat? Evenwel, daarom is het nog niet te verdedigen, dat Henriette hare jaloerschheid zoo vrijen teugel liet, dat zij er zelfs genoegen ook in schepte, hare ouders tegen Madeleine op te zetten. Zij ging te ver. Zij liet zich door die booze fout in haar karakter *te* ver verleiden.

Verder was Henriette zeer prozaïsch - en toch eene verwoede *musicienne*, eene pianiste, die urenlang haar instrument kon martelen, te meer zoo, omdat op die dagen, wanneer mama door hare migraine werd gekweld, aan geen spelen viel te denken en zoo, wanneer zij vrij spel had, de schade moest worden ingehaald.

O! indien ge haar op hare kamer op hare arme Érard hadt kunnen hooren! aanvangend met bravour-studiën van Liszt, vervolgend

met Wagner's *Walküren-Ritt*, of wel zijn Marsch uit den *Tannhäuser*, en eene reeks andere stukken van de luidruchtigste en zwaarste soort, met een zondvloed van bulderende octaven, ge zoudt u hebben verwonderd, dat het arme instrument deze tortuur kon doorstaan. Ge zoudt hebben gedacht aan de aardbevingen van Caracas, wanneer de aarde dreunt en de huizen in puin nederstorten; aan een onweer onder den keerkring, als de donder onophoudelijk verdoovend kanonneert; aan een storm op de Schotsche kusten, wanneer de riffen sidderen en de *Bass-Rock* op hare fondamenten schudt. Van het *piano*, *sotto voce* scheen ze geen besef te hebben; van het *forto* zooveel te meer. 't Was, of die orkaan van tonen haar klonk als het ruischen van den zefir, als het liedjen aan de wieg, als het kweelen van de gevederde kleine zangers in de schaduw van het woud. En alles ging met eene vaart, dat ge er verstomd van stondt. Zij was groot, zij was eenig in het *prestissimo*. Daarin wedijverde ze met den *Scotch express*, ja, met de telegraaf! en de tonenreeksen suisden u voorbij als kogels in den slag. Hoe hare hand het uithield, was een raadsel, en dat het instrument nog in de voegen zat, niet minder.

Gelukkig was hare kamer op de tweede verdieping, achter boven, rechts, op den hoek van het huis en boven de keuken, zoodat, wanneer het er weer hard om wegging, voornamelijk slechts de keukenprinses en hare gezellinnen hadden te lijden van het onweer, en dezen worden immers verondersteld, alles te kunnen verdragen: arbeid als een paard, de meest alledaagsche voeding, weinig rust en weinig genot.

Papa was gewoon te zeggen, wanneer boven de storm weer woedde en de nagalm van de ratelende donderslagen zelfs tot in het kantoor drong: ‘Vlug! Gantrok! sluit de deur; m'n dochter heeft 'em weer te pakken. Ze wordt nog eens dood gevonden op hare kamer, getroffen door een van hare eigene bliksems.’ En Gantrok keek immer gelijkelijk verbaasd, wanneer hij het helsche leven hoorde, en kon zich maar bij geene mogelijkheid begrijpen, hoe iemand zich zóó konde afbeulen, zonder dat het een cent gaf.

Dezen morgen natuurlijk, nu mama weer ongesteld was, viel er niet te denken aan dien helschen dans op de Érard. Mama's slaapkamer was óók boven, boven de woonkamer vóór, en hoewel er wel eenige afstand was tusschen dit vertrek en Henriette's, was toch het geraas in het bovenhuis *te* luidruchtig, wanneer Henriette slag leverde, dan dat men toe kon staan, dat zij zich vermeide in den ‘geest der harmonieën’, als Katharina lijdend was.

Zoo was Henriette dezen morgen wel verplicht, zich anders te amuseeren, en ze deed het, linten en bloemen koopend, die, we vreezen het, niet werden gekozen met den smaak, dien men haar graag had toegewild.

II.

De kust benoorden Horns liep met grootere en kleinere bochten en slingeringen van het westen naar het noordoosten. Duinen had men hier niet, maar zware dijken, die, met oneindige moeite en voor fabelachtige sommen aangelegd, den woesten golfslag moesten keeren van de wilde baren der Noordzee. Hier had, tegen het vernielend element, het kunstwerk van de menschenhand, het massieve bolwerk - een zegeteeken van het taaist geduld, de kloeksten moed, het grootst beleid - zichzelve op te bouwen, dat elders de natuur zich schiep, daar waar de donderende branding doodloopt tegen het zand of schuimend, spattend, kokend, opstuift tegen klip en rots.

Op het oogenblik, waarop ik u verzoek, mij naar het strand te volgen, toen Henriette juist bij den bontjes-koopman onbarmhartig afdong op vijf el pieenrood lint en de man haar half verontwaardigd, half onthutst toevoegde: ‘Dame, indien ik niet wist, van wie u eene dochter was, zou ik denken....’, verstandig het overige voor zichzelf behoudend; toen Van Dittersen, gewapend met eene vork en een mes, aandachtig keek naar een *beefsteak à l'anglaise*, gelijk de ex-coiffeur het noemde, onzeker, of hij dien lap leer zou kunnen verduwen, spookte het daarbuiten niet.

Integendeel, het was alles rustig en stil. 't Was ebbe, en de zee, die ver teruggetreden was, had eene breede, zacht hellende streek lands, half zand, half klei, gelaten voor de groene dijken, die aan den waterkant zich hoog als heuvels schenen te verheffen.

In het oosten en het zuiden lag een doorschijnend, licht blauw-lila floers over de bewolkte lucht, alsof de wereldgeest een nauw merkbaar purperen adem over den eindeloozen hemel blies. De wolken tooiden zich onder dezen vluchtigen, gloeienden mantel met een lichtend, flonkerend waas, dat naar rood en paars en andere tinten zweemde. Daar, waar het meer noord- en westwaarts zich vervluchtigde en den warmen hemel zijn volle, schitterende azuren gloed gelaten was, hingen enkele donzige, vlokkige, hagelwitte wolkjes, welker randen fonkelden als het gletscherijs, overgoten met de tintelende stralen van de zomerzon. De zachtbewogen zee, met hare kleine witgepluimde golfjes, schitterde als een metalen spiegel, kleurde zich donkerblauw in het midden en het westen, ging in het verre oosten in een glanzend gitzwart over, terwijl ze aan den noordelijken horizon als eene streep gesmolten zilver lichtte.

Schepen zag men weinig: eene enkele bark, een klipper, met donkere zeilen, bijna geheel slap hangend tegen de masten, zich voortbewegende met slakkengang, een vuile *collier*, een der kolenschepen van den Humber, dat onder stoom zich voortbewoog, zoo snel het kon, en toch óók, op dezen afstand, slechts scheen voort te kruipen; een paar kleine bootjes, met wit zeildoek, nog blanker schijnend in de er-

op vallende heldere zonnestralen, gelijk zwanen wiegend op de deining in het ruime sop - 't was alles.

Tegen den hoogen groenen dijk, zoo wat eene mijl ten oosten van Horn's zware sluizen, dáár, waar de kust een inham, eene kleine baai van een paar honderd ellen diameter vormde, zaten twee jonge menschen naast elkaar.

Het waren Paulus Lassen en Duppler's dochter, Madeleine.

Madeleine staarde treurig over het oneindig watervlak en naar de voortkruipende schepen in de verte, het beeld van haar leven in het stille Horns, hetwelk ze snakte te verwisselen voor een ander, dat haar levendigen geest meer voedsel gaf, een rijker, voller, schooner leven, welks polsslag meer onstuimig joeg, welks horizon geheimen borg, die met de verleidelijkste kleuren de phantasie zich maalt.

Paul zat met de handen tegen elkander tusschen zijne knieën, met gebogen hoofd, peinzend naar den grond te zien. Zij hadden eene poos gezwegen.

Eindelijk hernam Lassen: ‘M'n lieve Madeleine, 't is zoo het beste. 't Is het eenige; er zit niets anders op.’

Madeleine gaf hem niet dadelijk antwoord. Ze bleef vóór zich staren. Ze dacht er nog anders over. 't Was haar zoo pijnlijk, het schoone droombeeld heen te drijven, hetwelk haar zooveel geluk had voorgespiegeld. En dan, tot het nemen van een rasch besluit, dat jaren eischt, om te worden uitgevoerd, is spoediger de man dan wel de vrouw bereid.

‘Wat zou het worden?’ vervolgde Paul. ‘Bedenk, mijne lieveling, wat ik ben. Wat zijn hier mijne vooruitzichten?’

‘En zoo ik het durfde wagen?’ zei Madeleine thans, zonder nog hare blikken af te wenden van het onmetelijke watervlak.

Lassen schudde het hoofd.

‘Neen, Madeleine, al waart ge niet bevreesd, reeds nu mij als mijne lieve vrouw te volgen, er is *te* veel, dat zich hier tegen aankant. Vergeet ge uw vader dan? Ik zou je moeten schaken.’

Paul glimlachte bij die woorden, maar het was geen bijzonder vroolijke lach.

‘O! indien ik er bij papa maar steeds op aandrong’.....

‘Wie aanhoudt, wint; de drop holt eindelijk den steen uit - maar papa is nog een beetje harder,’ ontsnapte Lassen onwillekeurig.

Madeleine was nog jong, nog bijna een kind, niet meer dan zeventien. Zij had een vurigen, levendigen, moedigen aard en Lassen begreep, dat het jeugdig bloed, dat zoo onstuimig door hare aderen liep, haar niet zou doen terugdeinzen voor eene onberaden daad. Ze had een gevoelig en liefhebbend hart, dat sympathie, veel sympathie verlangde, iets, dat ze in huis zoo weinig vond en die *hij* haar volop schonk, de man, die als een meester wist te grijpen in de snaren van dat hartstochtelijk vrouwenhart, om er de schoonste tonen aan te ontlokken.

Zij had een helder hoofd, iets geniaals, maar het gevoel beheerschte haar met groote kracht.

Zij was nog onervaren. Ze had in haar nog zoo korten levensloop schijn en werkelijkheid nog niet voldoende leeren scheiden, overgoot de laatste nog te veel met de verleidelijke kleuren, die de verbeeldingskracht ons mengt, beschouwde nog de wereld met dien onbewolkten blik, die ons wel het schoone doel, te weinig evenwel de hinderpalen laat bespeuren, die zich verheffen op ons pad. Zij meende, dat de liefde zooveel konde vergoeden, zooveel kon doen vergeten, de draagkracht van den mensch verdubbelde. En dat is ook het geval.

Evenwel, men schatte den factor niet te laag van het onvermijdelijk lijden, van het verdriet, de zorgen, die, ingrijpend in het leven van hen, wier harten kloppen als één, ontbindend, verbitterend, ongelukkig makend werkt, indien te voren niet de maatregelen zijn getroffen, de scherpte te temperen van zijn angel.

Zij vreesde alree thans een huwelijk met den man niet, dien zij beminde, indien het eenigszins mogelijk was, al had zij ook met hem van nog zoo weinig moeten leven. Ze had hem zoo lief - ze geloofde, dat dit alles kon vergoeden.

Maar Paulus Lassen was een verstandig man. Hij had meer ervaring; hij was ouder, vijf en twintig, had een koeler hoofd en dacht kalmer na, wist in de toekomst beter een blik te slaan. Hij was een groote, knokige, sterk gebouwde, knappe man, met breede borst. Over het hooge voorhoofd lagen, rechts gescheiden, de golvende haren, niet lang, bruin, gelijk de dichte, zware snor onder den rechten neus en de korte bakkebaarden aan de zijden van de breede kin. Het eenigszins getaande doch gezond gelaat droeg eene ernstige uitdrukking, èn door zijne trekken, èn door de donkere, vrij diepliggende oogen onder ruige wenkbrauwen. Hij was een man met een fermen kop, en hij wist het, zonder daarom nog verwaand te zijn. Hij wou vooruit en hij gevoelde, dat een man als hij een doel bereiken kon, wanneer hij het eens zich goed had voorgesteld. Hij was vast van aard, arbeidzaam, ondernemend. Daarbij was hij ontwikkeld, in alle opzichten een echt man.

Het karakter van Madeleine had hij goed doorzien. Hij wist, hoeveel leiding zij vereischte. Doch het nog kinderlijk naïeve, het onvervalschte, het gloedrijke en onstuimige, de heerschappij, die hier het gevoel van het weeke hart nog over koele berekening handhaafde, trokken hem aan, te meer omdat hij ook het verstand van het meisje naar waarde wist te schatten.

Dat was de rechte vrouw voor hem, en een genot zou het hem wezen, die frissche bloem zich onder zijne handen te zien ontplooien; met zijne meerdere kalmte, vastheid en ervaring haar, die hij aanbad, te koesteren, te leiden en te vormen, om ook zelf een beter mensch

te worden onder den invloed van den liefelijken geest, die van haar uitstraalde.

Daar vertoonde zich evenwel de ongelukkige hinderpaal, dat papa Duppler, die er toch zoo warmpjes inzat, niets wou weten van een huwelijk van zijne dochter met ‘zoo'n gouden bedelaar’, gelijk het hem beliefde Lassen smalend te noemen. Papa toch beoogde voor zijne dochters mannen, die zich konden beroemen op zoo- en zooveel duizend jaars, alsdan genegen, hun karakter niet met een loup te onderzoeken, van oordeel, dat goud netjes menige zwarte vlek verguldt. Hoe meer geld in de familie, hoe beter; dat vermeerdert ons krediet; het voetstuk, waarop het oordeel van de maatschappij ons plaatst, wordt zóó aanhoudend hooger, en de neuzen van de zich voor ons buigenden naderen zóó meer en meer het stof. Johan vereerde het Amerikaansch beginsel: ‘Maak geld, mijn zoon, op eerlijke wijs zoo mogelijk - zooveel te beter dan - maar, maak geld!’ En hij deinsde er niet voor terug, het hart van zijne dochters wat ongelukkiger te maken, indien hij zóó hare beurs wat meer kon vullen.

Nu, Paulus Lassen had niets liever gedaan dan Madeleine dadelijk te huwen. Hij was een man, die, wanneer hij eens een plan had opgevat, er ook bij bleef, er onveranderlijk bij bleef. Zoo was nu evenwel papa Duppler ook. Paul zou er niet tegen hebben opgezien, indien hij was in staat geweest, zijn vrouwtje goed en ruim te onderhouden, dat te doen, waarover wij hem straks mismoedig hebben zien glimlachen, - haar plompweg te schaken op de ouderwetsche wijs, hoe vader Duppler ook uit zijne huid mocht vliegen, indien zoo iets eens gebeurde.

Maar Lassen wist, dat hij op het oogenblik een huisgezin *niet* kon onderhouden. Hij kon er zeker wel meer bij verdienen; en, o ja! een arbeider leeft zelfs van twee-, driehonderd gulden in het jaar, en Madeleine en hij zouden altijd wel zooveel bij elkander kunnen halen, - gesteld het onmogelijk geval, dat papa in het huwelijk toestemde zonder een cent mee te geven, - om er vrij wel langs te kunnen komen. Maar twee ontwikkelde menschen hebben velerlei behoeften, die, wanneer ze er niet aan kunnen voldoen, tot een kanker worden, welke zwijgend mag worden gedragen, maar die verterend knaagt aan het huwelijksgeluk.

Waar de geest rijk is ontwikkeld, eischt men meer van het leven dan daar, waar hij zich meer passief gedraagt, de geest van intellectueele herkauwers, zich houdend aan het oude, naar weinig verscheidenheid zuchtend, tevreden zich te bewegen in een engeren cirkel dan dien van hem of haar, wiens horizon, aan welken schoone idealen lokkend, veredelend opstijgen, zich uitstrekt tot in het oneindige.

Menigeen mag er zich al mee tevredenstellen, dat hij thuis genoeg te eten vindt, een warmen haard, rust na den arbeid en een vriende-

lijk woord, - eene vrouw, die van hem houdt, die eene goede huishoudster is, weet, hoe ze een stuk vleesch moet koken, en die de kinders redelijk in het pak houdt.

En dit alles is geene kleinigheid. Maar het is nu eens niet anders: met de meerdere ontwikkeling stijgen ook de eischen. Wie hart, een open oog heeft voor wetenschap en kunst, snakt naar alle edele genoegens van het leven, heeft den prikkel noodig van die verstrooiingen, welke, als de dauw voor de bloem, levenschenkend zijn voor zijn meer ideaal aangelegden geest, *kan* zich niet tevredenstellen met een leven, waarin hij zich, wat betreft het geldelijke, niet betrekkelijk ruim bewegen kan. Moet hij of zij het toch.... Wel, laat ieder, die in die positie is, zichzelf het antwoord geven. Gevoelen niet juist zij, lieden van geest, van smaak en rijk ontwikkeld, de vurige begeerte, zich te verkwikken aan het spel van een Joachim, eene Clara Schumann, eene Teresina Tua? Dringt niet het diepst in hunne harten de zang der Faure's, der Reszké's en Lodi's? Richt zich niet tot hen voornamelijk de wegsleepende taal van eene Agar, eene Sarah Bernhard? Lokt niet juist hen vooral de ijzeren baan naar het warme Zuiden, waar het trotsche Alpenland zijn met eeuwige sneeuw gekroonden Monte Rosa en Bernina duizelend hoog laat stijgen in den blauwen aether en de heldere wateren der meren den voet van den Pilatus en de kerkermuren van Chillon omspoelen?

En zie, Paul begreep, dat een leven, waarin hij en Madeleine zich op den duur gelukkig zouden gevoelen, uitgaven eischten, welke hij niet zou kunnen bestrijden, vóórdat papa of oom met gunstiger oogen zijne huwelijksplannen gadesloegen en hem en Madeleine met het noodige te hulp wilden komen, - iets, waar voorloopig niet de minste kans op was, - of vóórdat hij er zichzelf zoover had bovenop gewerkt, dat hij eene vrouw kon onderhouden op eene wijze, zooals hij dat voor Madeleine en zich noodig dacht.

Beter wachten, dan te trachten een onberaden stap te doen. Zijn toestand verbeteren, dat was thans de zaak. Strijden voor eene schoone toekomst. ‘Mensch zijn, heet een kamper zijn!’ En hij wilde het bewijzen; hij deinsde daarvoor niet terug. Maar Madeleine was wat meer heet gebakerd, zag zoo dadelijk het verstandige van Lassen's redeneeringen niet in. Matigheid, onthouding, vooral op het punt van liefde, de echte bedoelen we, niet de stroopop, die er zoo vaak dienst voor doet, is niet de sterke zijde van de vrouwen. Zij meende, dat met het bezit van Paul haar geluk voor eeuwig zoude zijn gegrondvest, welke gevaren er ook dreigend mochten opdoemen aan den huwelijkshemel.

‘Neen,’ vervolgde Paul, ‘we *moeten* wachten.’ Hij sprak op vasten toon, doch treurig. Al zag hij het noodige ervan zoo duidelijk in, de noodzakelijkheid was hem eene harde. ‘Heb ik mijn toestand eens verbeterd, dan hoop ik, dat papa er beter over zal denken. Je moet

je, lieve Madeleine, gewennen aan de gedachte, die mij treurig genoeg voorzeker stemt, dat ik afwezig zal zijn voor zoo- en zooveel jaar. M'n lieve, het is hard; maar het moet.'

Lassen ging naar Indië. Dáár wou hij de kat uit den boom zien, iets trachten te verkrijgen, dat meer afwierp dan het baantje, dat hij had. Dan, in beteren doen, wou hij wederkeeren om zijne Madeleine. Thans was hij gekomen, om afscheid te nemen van het meisje, dat hij reeds op zijn vertrek had voorbereid.

Het schemerde alles voor Madeleine's oogen. Het was, of haar een brok in de keel zat, dat ze maar niet kon verslikken. Hare mondhoeken trokken zenuwachtig, terwijl ze haar hoofd tot Paul wendde.

'Wees sterk, Madeleine,' zei Paul zacht. 'Mijn lieve, lieve kind, heb moed. En je wilt het mij ook niet zwaarder maken? Madeleine, 't valt ook mij zoo zwaar! En mijne liefde, mijne lieveling, in dien langen, donkeren tijd zal ze de heerlijke ster zijn, wier vriendelijk licht mij altijd toe zal lachen, in alles sterken, de ster der schoonste hoop. Ik zal....'

Maar Madeleine liet hem niet uitspreken. Ze wierp zich snikkend aan zijne borst. Zij sloeg hare armen om zijn hals; ze trok zijn hoofd naar het hare en drukte onstuimig warme kussen op zijne lippen, dat het hem bijna pijn deed. Ze zag hem aan, innig, lang en diep, met hare vochtige oogen, terwijl ze zijn hoofd nog steeds gebogen hield. 'En mijne liefde, Paul,' fluisterde ze hijgend, terwijl hij haar adem heet over zijne wangen voelde strijken en het jagen van haar hart, 'vreest ge, dat *die* ooit zal verminderen? Paul! vreest ge, dat ik ooit zooveel voor een ander kan gevoelen, ooit zoo innig aan een ander denken kan? Paul, vertrouw je in mij, gelijk *ik* een oneindig vertrouwen in jou heb?'

Lassen had zijne armen om haar geslagen. Madeleine liet zijn hoofd thans vrij en het hare zonk aan zijne borst. Hij knelde haar aan zich. Een floers was voor zijne oogen. Hij kuste hare haren, haar hals, de zachte wang. De hartstocht kookte in hem. Madeleine lag bewegingloos, als verlamd in zijne armen. Zijn oog begon te fonkelen; eene verhoogde kleur verscheen op zijn gelaat. Forscher, teederder klemde hij haar aan zich. De geur dier lokken, het voelen van die weeke, zachte leden, van dat warme, jeugdige, bloeiend schoone lichaam, het hooren van het zachte kreunen van zijn naam bedwelmde hem.

'O God!' zuchtte hij, 'en van dat alles voor zoolang te moeten scheiden!'

Doch hij vermande zich, voorwaar met niet geringe krachtsinspanning. Hij liet het heerlijke vrouwenlichaam uit de knellende omhelzing, waarin zijn hartstocht het gekluisterd hield en die het meisje als ontzenuwde, weer vrij. Hij richtte haar op. Hij kuste minder wild de tranen van de bleeke wangen en de wimpers. Hij zette haar weer

naast zich; één hand sloeg hij om haar middel, terwijl hij met de andere de hare greep.

'We zijn vereenigd voor eeuwig door onze liefde, Madeleine,' fluisterde hij haar zachtkens toe. 'Geene macht zal ons kunnen scheiden. Onze liefde is te groot. En den tijd, die er zal verloopen, vóórdat wij elkander wederzien, die liefde zal ons dien met moed leeren dragen.'

Zijne stem schokte, want de gedachte aan die bittere scheiding, hoe noodzakelijk, hoe onvermijdelijk ook en hoezeer hij er zich ook reeds op mocht hebben voorbereid, maakte hem rampzalig.

Madeleine was te ontroerd, om te spreken. Zware tranen vielen er nog steeds langzaam uit hare donkere oogen. Paul weg, en het leven geleek haar eene woestenij, eene dorre zandwoestijn, waar geen enkel geurig bloempje het hart verkwikt en vreugde schenkt; waar geen struik, met zijn verfrisschend groen, de oogen laaft. Alles, alles een louter ledig; alles, alles verkillend als het ijs; alles duisternis en nacht. En toch moest het gedragen worden. Was het haar Paul niet, die het zei? Ze moest het gelooven, begrijpen, dragen. Eens zou de dag toch komen, dat het schoon, gedroomd geluk het hare wezen zou. Maar nog zoo jong, zoo vurig, zoo vol verlangen en het hart zoo vol van liefde, en dan zich schikken in eene lange scheiding van hem, dien men zou willen volgen naar het einde van de wereld; zoo jong, zoo gevoelig, zoo onstuimig, en dan te moeten wachten, wachten, wachten! het valt zoo bitter zwaar.

'Laat mij thans gaan, Madeleine,' zei Lassen eindelijk, nauwelijks hoorbaar. 'Het gevoel begint eene te groote macht over ons te krijgen. En 't is het oogenblik, waarop wij sterk moeten zijn. De gedachte aan elkander, de heerlijke hoop, elkander eindelijk te bezitten, zal ons staande houden. Één laatste kus, mijn lieve, lieve kind.'

Nog een oogenblik lagen zij in elkanders armen, stom - de smart neep hunne lippen toe. Dan scheurde Lassen zich met eene geweldige, bijna bovenmenschelijke krachtsinspanning vereischende overwinning op zichzelven van het geliefde wezen los en, bevreesd voor zichzelven, voor zwakheid, voor meer zoete, verleidelijke woorden, stond hij haastig op en ging, een mist voor zijne oogen, een gevoel in zijne leden, alsof zijne krachten hem verlieten, een pijnigend leedgevoel, dat brandend knaagde aan zijn hart.

Madeleine zag hem sprakeloos gaan. De tranen in hare oogen verduisterden haar alles. Dan, toen hij op eenigen afstand was en hare tong de macht weer kreeg te spreken, ofschoon nog aan hare leden die ontbrak, hem na te snellen, breidde ze wanhopig hare beide armen uit en kreunde: 'Paul, Paul, o God, mijn lieve Paul!'

Paul hoorde het. Ah! de hemel weet, hoe gaarne hij ware teruggesneld. Geene woorden hadden hem in zijn leven meer gewond, meer in het hart getroffen. Het waren zware oogenblikken. Maar hij wendde zich niet om, liep haastig door. *Moest* hij niet weg? *Moest* hij niet

krachtig blijven? Mocht hij door langer talmen de scheiding nog bitterder maken, dan ze reeds was?

Madeleine zag hem gaan. Half wezenloos staarde ze hem na, lang, lang. Dan zonk haar hoofd op hare knieën en zij weende en snikte, dat haar geheele lichaam ervan beefde en sidderde.

Madeleine, zeiden we reeds boven, was nog jong, een kind van zeventien jaren, doch ze zag er reeds uit als eene jonge, bloeiende vrouw, groot en rijzig, met plastische, gevulde, heerlijke vormen; voor een kind van die jaren zoudt ge ze nooit hebben aangezien.

Dunkt u dit wat vreemd, onmogelijk? Denk aan eene Ninon de Lenclos, *cette fille grandette*, eene Sibylle, alias Billchen, von Reitschütz, *die Kanaille*, eene Helene von Racowitza, Lassalle's *Goldfuchs*, en indien u de vergelijking geene heel gepaste schijnt, omdat niet allen van dit drietal zich mochten beroemen op het onbevlekte kleed der reine maagden, zie om u, en indien ge niet in een armzalig plaatsje woont als Horns, indien uwe ervaring een beetje wijder strekt dan die van bekrompene kleinsteedsers, zult gezelf voorbeelden kunnen vinden, meisjes kunnen aanwijzen, wier ontwikkeling eene zeldzaam vroegtijdige is.

Op Madeleine's rijzig lichaam zat een hoofd, dat op de menschen een zeer verschillende indruk maakte, zoodat er waren, die het eerst betwijfelden, of men ook dit een schoon kon noemen. Fijne kenners waren deze laatsten zeker niet. Zoo ge dien zeldzamen kop bestudeerdet, *moest* ge tot de overtuiging komen, dat het een schoone was, al week zijne eigenaardige schoonheid ook min of meer af van de typen, waaraan men is gewend. Reeds de vorm van het gelaat verwekte eenigszins uwe verwondering. Langs de slapen kondt ge verticale lijnen trekken; daarbeneden vormde het gezicht een half ovaal. De aan het achterhoofd in dichte tressen saamgevlochten haren, zwaar, glanzend, donkerbruin, speelden met allerhande kleine, vooruitschietende, oproerige, weerspannige, gewelfde lokjes om en over het voorhoofd, enkele in hunne dartelheid tot over de zacht gebogen wenkbrauw schietend, wier kleur meer in het zwarte liep.

De donkere oogen, door lange wimpers overschaduwd, een klare spiegel van het licht beweeglijk gemoed, troffen u ras door het afwisselend, zoo duidelijk daarin spelen van gevoelens, die het hart van het meisje in beroering brachten, welke nog geene nevenbedoelingen met eenigen sluier trachtte te verbergen; die zich nog in hunne reine naaktheid openbaarden, gelijk bij het kind, dat niet de waarheid vreest. Ze konden zoo schalks, zoo schelmsch u tegenlonken, wanneer haar gemoed warm en zonnig als de zomerhemel was. Ze konden stralen met den zachten gloed van die eener madonna, wanneer iets de teedere snaren trof van het sympathieke hart. Ze konden gloeien als die der tijgerin, gereed zich op hare prooi te werpen, wanneer verontwaardiging, toorn of afkeer alle vuur in haar ontvlammen deed

bij het zien en hooren van de dingen, waartegen een edele geest in opstand komt.

'Quel bruit pour une omelette!' niet waar? Wat een overdreven mensch al niet in een paar meisjesoogen ziet! Zijt ge ooit in contact geweest met geniale menschen? Zeer zeker zijt ge het; het behoeven nog geene kunstenaars te zijn geweest. Men vindt ze in alle rangen, standen en beroepen, al is ook hun getal verbazend klein. Indien ge niet blind zijt, *moet* het u dan zijn opgevallen, hoe zich de levenskracht, de geest, de ziel dan zus, dan zoo, op vreemde, treffende wijze, weerspiegelt in hunne oogen, die soms, wanneer het kalm daarbinnen is, schijnbaar tot geen smachten, geen vurig opflonkeren, geen extase in staat zijn.

Madeleine had niet die vaste, ingezonde kleur van Henriette; slechts een nauw merkbaar rose waas lag op de zachte wangen. Evenwel, ook zij was sterk. Waar gemoeds- en geestesleven rijk zijn, vindt ge vaak die blozende, volle appelwangen niet, welke meer het deel van hen zijn, die er het ware slag van hebben, in deze voor hen beste van alle mogelijke werelden te genieten van het banket, waaraan een gunstig lot hun eene goede plaats heeft toegewezen.

Indien ge hadt gezegd, dat Madeleine's neus wel een siertje smaller had mogen wezen; dat ook het mondje met de volle, roode lippen niet geheel onberispelijk was, een defect van alle Dupplers, ik zou het eens zijn met u in dit opzicht. Evenwel, 't zij verre van mij, te bedoelen, dat zij het gelaat mismaakten. Ge weet, volmaakte schoonheden zijn er niet; iets gelijk de Knidische Aphrodite vindt ge in vleesch en bloed hier op de aarde niet. Madeleine's geest was poëtisch aangelegd. Ook zij had een open oor voor de goddelijke harmonie der tonen en we betwijfelen het niet, dat, indien zij in plaats van Henriette zich op de muziek had toegelegd, zij klanken aan het instrument zou hebben ontlokt, die, lachjes, zuchten, bezielde uitingen van een fijngevoelig vrouwenhart, tot in het diepste van uw wezen zouden zijn gedrongen, de fijnste snaren van uw gemoed zouden hebben doen trillen, het rustend meer der grootsche, edele, schoone neigingen en idealen stormachtig in u zouden hebben omgewoeld.

Maar Henriette, wier handen immer *con rabbia* over de toetsen vlogen, had de neiging haar benomen, zich ook te ontwikkelen tot eene virtuose. Hare liefhebberij was de poëzie. En als zij las, 'tzij luid, 'tzij zacht, op hare kamer boven, achter die van hare mama, een eindje verwijderd, Goddank! van die van Henriette, was er niemand, wiens gehoorvlies werd verscheurd door de rustiger genoegens, die háár stokpaardje waren.

Madeleine was vol levenslust. Haar krachtig lichaam, haar heldere, levendige geest, het gloedrijke van hare natuur, het sympathieke van haar aard, het besef van hare schoonheid - en waarom zou een mensch, eene schoone jonge vrouw, zich in die heerlijke gave van de

goden niet verheugen! - deden haar verlangen naar een leven, waarin haar geheele wezen zich onbelemmerd kon ontplooien, gelijk de geurende, kleurenrijke bloem in het koesterend licht der zon, zich vrij zou kunnen bewegen met eene vlucht, welke zich niet behoefde te laten beperken door de drukkende omgeving, waarin zij leefde in Horns.

En zij hoopte veel van het leven. En is dit ook niet goed? Is het niet dit ook, dat ons kracht tot handelen geeft? Wie spoedig alles kleurloos, waardeloos, nietig denkt, die zal het nooit ver brengen.

Is het dichterwoord niet een waar gezegde:

> 'Der bess're Mensch tritt in die Welt
> Mit fröhlichem Vertrauen' -?

Doch op het oogenblik, natuurlijk, was het vuur van dien levenslust gebluscht, gevoelde zij slechts smart en pijn, was het, of voor haar de roos der vreugde nimmer weer mocht bloeien.

En juist toen haar hoofd op hare knieën zonk en Paul zich heenspoedde met een gebroken hart, bestormde hun beider vijand de hooge dijken, zwaard in de vuist - stok wil ik zeggen -, terwijl reeds een andere, ofschoon niet zulk een ingekankerde, de hoogten had bezet en het terrein verkende.

Hij, die op den dijk had post gevat, was Eugenius van Dittersen, die na het verslinden van zijn *beefsteak à l'anglaise*, waarvan het gebit hem nog pijn deed, zich gedrongen had gevoeld, door eene wandeling de digestie ter hulp te komen van die schoenzool, welke hem in de maag lag als een brok buffelhuid.

Hij, die met den stormpas den dijk beklom, was papa Duppler, die dat afscheidnemen van Paul en Madeleine van te langen adem dacht en met vliegende vaandels op kwam dagen, om als een charge van de kurassiers over het kirrend tweetal heen te vallen en den vijand op de vlucht te slaan.

Toen Johan met blozende wangen, achter adem, boven was gekomen en het geheele veld, waarop hij gedacht had slag te leveren, goed kon overzien; toen hij zag, dat de vijand met pak en zak reeds retireerde en op een aardigen afstand was, dat dus gewapende interventie in dezen niet meer noodig was, daar men het veld reeds had geruimd, matigde hij zijne vaart en daalde langzaam af naar Madeleine.

Maar Johan Duppler behoorde niet tot de engelen der vertroosting en op zijne wereldsche argumenten, zijne kalmeerende woorden, antwoordde zijne dochter slechts met snikken en met weenen. Papa had geen begrip van den balsem, dien men bij zulk eene gelegenheid heeft toe te dienen, en ook de rol, die hij overigens speelde, qualificeerde hem bovendien gansch niet voor troostredenaar. Papa's meening was, dat het verlies van één man voor een meisje toch zoo'n zaak niet was daar immers overigens nog het geheele genus bleef bestaan, waaruit men konde kiezen.

Eindelijk bedaarde Madeleine een beetje, en vader Duppler kon haar medenemen naar zijn huis, halverwege Eugenius nog ontmoetend, die toch een weinig anders keek en niettegenstaande zijn afkeer van dit huwelijk voor een Paul, die zijne carrière nog had te maken, eene lichte kriebeling in zijn hart gevoelde, dat ook *hij* zoo tegen de jongelieden opgetreden was. Hij zag het: dit meisje beminde Paulus Lassen met een vuur, een gloed, waarmee geene andere vrouw hem ooit zou kunnen beminnen.

(*Wordt vervolgd.*)

Uit den vreemde, meegedeeld door Mevr. Van Westrheene.

Akelige geschiedenis van eene parapluie.

In het priëel van den grooten tuin zaten twee mannen, één in de kracht van zijn leven, de andere een grijsaard, en eene jonge vrouw; haar dochtertje sprong en huppelde langs grasperken en bloembedden. De grijsaard was pas gekomen; het kind had hem welkom gekust en liep nu een vlinder na, ‘een betooverden prins’, zooals zij zeide.

‘Vader,’ vroeg de jonge vrouw, ‘hebt gij wel alles droog aangetrokken? Gij waart door en door nat, toen gij kwaamt. Is het, op uwe jaren, verstandig, u zoo aan alle weer en wind te wagen? Kondt gij geen rijtuig nemen?’

‘Mijne vrouw heeft gelijk, vader; gij doet wezenlijk verkeerd, zoo onvoorwaardelijk op uw sterk gestel te vertrouwen,’ zeide de jonge man.

‘Tut, tut, niets dan eene zomersche bui. - Maak u niet ongerust, Margaretha. Ik heb mijne geheele natte plunje uitgetrokken; Jan heeft mij een glas madera gebracht en ik voel mij volmaakt gezond, naar lichaam en ziel. Het eindje is de moeite van het inspannen niet waard en mijne oude beenen doen hun dienst nog.’

‘Neem dan althans eene parapluie mede, vader, als er zulke luchten hangen,’ vermaande de jonge vrouw.

‘Eene parapluie? - Ik zou er niet aan denken! Ik heb een afschuw van parapluies. Ik heb er in geene vijftig jaren eene aangeraakt, zoomin als een geweer; als men mij met een geweer in de hand zag, zou men, vijf mijlen in den omtrek, denken, dat er eene omwenteling was uitgebarsten. Neen, neen; nooit raak ik eene parapluie aan. De laatste, die ik in mijne hand heb gehad en die niet eens mijn eigendom was, is mij bijna duur te staan gekomen.’

‘Welk een afschuw!’ zeide Margaretha lachende.

‘Lach maar; lach, zooveel gij wilt; maar *enfin*, om u mijn afkeer, mijn kinderachtigen afschuw, zooals gij het noemt, begrijpelijk te maken, moet ik er u de reden van opgeven, wijl gij mij anders voor kindsch zoudt gaan houden. Ik zal u de geschiedenis van mijne vroege jeugd en van mijn huwelijk verhalen.’

‘Uw man heeft u verteld, dat ik mijn vader verloren heb, toen ik pas zeventien jaren oud was; hij was arts, evenals ik zijne herinnering leeft nog bij velen als die van een knap, rechtschapen man.’

‘De zoon volgt de voetstappen van zijn vader.’

‘Houd uw mond, vleister; mijn vader liet mijne moeder en mij achter in wat men toen eene mooie positie noemde: met drie- à vierduizend gulden inkomen. Toen mijn vader stierf, was ik reeds student, en om meer dan één reden achtte mijne moeder het wenschelijk, mij meerderjarig te doen verklaren. Als kind had ik reeds veel van studeeren gehouden; ik was mij geene kiem van welken leelijken hartstocht ook in mij bewust en inderdaad ben ik nu nog van oordeel, dat men mijne moeder niet van lichtzinnigheid kon beschuldigen, toen zij mij in het bezit van mijn vaderlijk erfdeel stelde Ik liet, wel te verstaan, de zorg en de administratie aan haar over; ik had - meende althans te hebben - slechts één gedachte: dokter te worden, en vóór den dood van mijn vader was het reeds besloten, dat ik te Parijs de lessen van de medische faculteit zou volgen.’

‘Gij hebt het vak lief; gij bezit een waarnemenden geest, een vrij zeker oordeel; gij hebt, door veel met mij over de praktijk te praten, meer geleerd, dan gijzelf denkt. Misschien brengt gij het, met een ernstigen wil, verder dan plattelandsgeneesheer,’ had mijn vader gezegd. ‘In alle geval moet gij weten, mijn kind, dat uwe moeder en ik vast besloten zijn, geene offers te sparen, om u eene goede loopbaan te verzekeren. Wie weet, of gij u niet nog in Parijs zult vestigen!’

Hoe vleiend de visioenen ook waren, welke vaderlijke ingenomenheid mij voorspiegelde, had het denkbeeld, mij te Parijs te vestigen, in het geheel geene aantrekkelijkheid voor mij; mijn jong gemoed koesterde heimelijk andere wenschen.

De groote Koningshofstede, die nu uw eigendom is, kinderen, behoorde toen aan vader Gaillard. Baas Gaillard, zooals hij toen genoemd werd, was een eenvoudige boer; hij had door boerenarbeid zijne welvaart verkregen; hij kende lezen, zijne handteekening zetten, meer niet; maar hij had verstand van den landbouw en eene sterke gehechtheid aan zijn grond; hij spitte en spitte maar; altijd de eerste aan het werk, en de laatste 's avonds in huis; hoe, weet ik niet, maar hij was volkomen op de hoogte van alle verbeteringen in den landbouw; hij nam onophoudelijk proeven met bemestingen en met zaden, waarvoor zijn grond geschikt zou kunnen zijn; zijn kapitaaltje vermeerderde ieder jaar; hij werd de rijkste boer uit den omtrek. Hij was gehuwd met eene boerendochter, die iets meer geleerd had dan hij; zij kon zijne boeken bijhouden en de rekeningen uitschrijven. Zij was eene uitstekende vrouw; er heerschte eene volmaakte orde in haar huis; daarbij was uwe grootmoeder de oprechtheid, de zachtaardige goedheid zelf, kinderen. Zij wist door een vriendelijk gelaat de strengheid van haar man te temperen. Bij hem gold rijkdom voor den grootsten zegen; maar zij wist nog hooger dingen te schatten.

In de vacanties kwam ik dikwijls op de Hofstede; een lieve magneet trok er mij aan: zij, die het geluk van mijn leven is geweest, uwe moeder, kinderen!

Baas Gaillard had, al was hij slechts een boer, te veel gezond verstand, dan dat hij niet begrijpen kon, dat in onze moderne maatschappij de menschen gewaardeerd worden naar de mate van kennis, welke zij bezitten. Hij besloot dus, zijne eenige dochter, Gabriëlle, die toen reeds mijn vriendinnetje was, naar eene kostschool te zenden. Als kleine jongen ging ik reeds druk naar de Hofstede. Moeder Gaillard ontving mij altijd vriendelijk en de hemel weet, welke heerlijke spelletjes wij samen deden; 's winters op de groote graanzolders, 's zomers in den boomgaard. Gabriëlle was twee jaren jonger dan ik; maar ik had altijd ontzag voor haar, hoe zacht zij ook was.

Die pret was uit, toen wij naar school gingen; maar in de vacanties haalden wij den verloren tijd weder in.

Toen mijne vriendin vijftien en ik zeventien jaren oud geworden was, begon er verandering in onzen omgang te komen; wij werden somtijds stil in elkanders bijzijn; verlegenheid en blosjes waren geene zeldzaamheid; wij beminden elkander en wat er in ons omging, was voor onze moeders geen geheim.

Na den dood van mijn vader kwam mijne moeder veel op de Hofstede; Juffrouw Gaillard, die nooit of nimmer placht uit te gaan, kwam ook bij ons en de twee moeders hadden telkens geheimen, die Gabriëlle en mij zeer nieuwsgierig maakten.

Eindelijk zeide mijne moeder op een Zaterdag:

'George, morgen gaan wij den geheelen dag naar de Hofstede.'

'Den heelen dag?'

'Ja; koffie drinken en eten. Gabriëlle gaat niet naar school terug.'

Dien geheelen nacht lag ik onrustig in mijn bed te woelen; het was blijkbaar, dat er iets voor mij geheimgehouden werd. Den volgenden morgen stond ik met het aanbreken van den dag op en besteedde de uiterste zorg aan mijn toilet: de cabriolet werd ingespannen, hetgeen eene groote zeldzaamheid was, en eer wij instapten, liet mijne moeder mij de fraaiste bloemen uit de *serre* plukken en zeide:

'Voor Gabriëlle, en dit doosje moet gij haar geven, als ik u wenk.'

'Wat is erin?'

'Dat zult gij wel zien, als zij het doosje openmaakt.'

Toen mijn moeder dat zeide, schoten haar de tranen in de oogen, maar toch lachte zij mij toe en drukte mij aan haar hart.

Ik was geheel in de war; mijne moeder keek mij zoo liefderijk aan; zij scheen zoo gelukkig en toch weigerde zij hardnekkig, op mijne vragen te antwoorden. 'In vredesnaam,' dacht ik, 'als ik Gabriëlle zie, zal alles wel opgehelderd worden.'

Verbeeldt u mijne verbazing! Toen wij aan de Hofstede kwamen, stond Gabriëlle op de stoep; zij viel mijne moeder om den hals en kreeg duizend kussen. Ik gaf haar mijne bloemen; zij nam ze aan en maakte eene fraaie nijging; maar zij boog haar hoofd en keek mij niet aan. Toen wij in huis waren, wilde ik naar haar toe gaan, maar zij bleef mij uit den weg en kwam niet van mijne moeder af, die hare kleine hand vasthield. Zij praatten fluisterend met elkander; het scheen, dat ik er geen woord van mocht hooren. Juffrouw Gaillard praatte daarentegen druk met mij en hare oogen straalden

van blijdschap. Eindelijk kwam vader Gaillard binnen, en nu werd alles een en al ernst; hij drukte mij krachtig de hand en toen hij zag, hoe bedremmeld ik daar stond, begon hij te meesmuilen, en wij gingen naar de eetkamer. Gabriëlle, die ook aan tafel naast mijne moeder bleef, maakte mij treurig; zij keek stijf op haar bord en lachte in het geheel niet, en zij kòn zoo lachen! Er werd gesproken over regen en zonneschijn, over de duurte van het graan, over den aard van den grond en den rijkdom van den veestapel; maar iedereen, tot Gaillard toe, scheen aan geheel iets anders te denken.

Eindelijk, toen het dessert op tafel stond, zeide Gaillard tot de dienstboden:

'Gaat nu maar heen; ik zal u roepen, als wij koffie noodig hebben.'

Nieuwe stilte. Gabriëlle werd bleek en ik zag hare lippen beven.

Baas Gaillard dronk zijn glas ledig, kuchte een paar keeren en zeide, eensklaps, zonder omwegen:

'George, houdt ge van Gabriëlle?'

Bij die plotselinge vraag, waarop ik in het geheel niet verdacht was, scheen alles om mij heen te draaien.

'Komaan, geef antwoord....'

'Antwoord maar, George,' herhaalde mijne moeder met hare zachte stem.

Ik had een gevoel, alsof ik stikte, zoo ontroerd was ik. Ik liet mij van mijn stoel glijden, viel op mijne knieën, vouwde mijne handen en borst in tranen uit.

Vader Gaillard, die dieper bewogen was, dan hij wilde weten, kuchte nog eens en hernam:

'Van dien kant is het eene uitgemaakte zaak. - En gij, Gabriëlle?'

Hare moeder antwoordde voor haar: 'Waartoe die vraag?'

Gabriëlle verborg haar blond kopje in den schoot van mijne moeder.

'Als het dan zóó geschapen staat, behoeven wij er niet meer aan te twijfelen. - Uwe hand, Mevrouw Gireaud,' zeide vader Gaillard, en stak, over de tafel heen, zijne breede hand naar mijne moeder uit. - 'Wilt ge nu met dat schreien eens ophouden, groote lummel? Kom bij mij!'

En hij breidde zijne armen uit en ik omhelsde hem.

'Zeg eens, Gabriëlle,' heette het een oogenblik later, 'als gij Gireaud nu lang genoeg gezoend hebt, wacht uwe moeder ook een kus, en ik ook, als gij er nog overhebt.'

'George, geef Gabriëlle nu het doosje, dat ik u van morgen te bewaren heb gegeven,' zeide mijne moeder, en zij wischte hare oogen af.

Ik gehoorzaamde onhandig en bevende.

Vader Gaillard opende het *étui.*

'Juweelen? O, daar moeten wij niets van hebben!'

'Mijnheer Gaillard, het is de trouwring, dien mijn man mij gegeven heeft; het is eene gedachtenis, die George Gabriëlle verzoekt te willen aannemen; als zijn vader dezen dag had mogen beleven, zou hij zoo gelukkig geweest zijn!'

'Dan is het wat anders! Neem dan maar aan, Gabriëlle. - Ik wou ook, Mevrouw Gireaud, dat uw brave man nog hier was. Niemand heeft hem nog vergeten. Hij was maar al te goed.... En gij, George.... Nu kunt gij lachen, zie ik! Geef uwe aanstaande nu nog een kus. - Zie zoo, dat is zoo goed als een contract.'

Ik omhelsde Gabriëlle en stak den ring aan haar vinger; zij gaf er een kus op en ging weder naast mijne moeder zitten.

Daarop verklaarde de eenvoudige Gaillard, dat er geene spraak van trouwen zijn zou, eer ik met den titel van doctor uit Parijs teruggekomen zou zijn. - 'Wat den bruidsschat betreft, George - dat punt kunt gij gerust aan uwe moeder en ons overlaten.'

'Ik ben met alles tevreden, vader Gaillard. Ik geef niets om een bruidsschat.'

'Tut, tut! Denkt ge, dat ik mijne dochter zonder een cent de deur zou uitsturen? ik, die rijker ben dan gij? Ik zal u een mooi jaargeld geven; maar mijne landerijen houd ik, zooals ze zijn; die zijn in goede handen en ik denk ook een oogje op de uwe te houden. Zij geven u nu, het eene jaar door het andere, vierduizend gulden. Gij zult er op zijn minst vijf van hebben, als vader Gaillard erop toeziet. - Dat is dus afgesproken, en nu is het uit. - Vrouw, krijgen wij koffie?'

Gij kunt u voorstellen, hoe die dag omging. Toen ik dien avond afscheid van Gabriëlle nam, drukte zij mij de hand en zeide:

'Tot weerziens, *mijn* George.'

Na dien tijd noemde zij mij altijd zoo; zij deed dat zoo dikwijls, dat de meiden op de Hofstede ook al zeiden:

'Mijnheer Mijngeorge is er.... Mijnheer Mijngeorge zoekt u.' Zij dachten, dat ik Mijngeorge heette.

Eenige weken later vertrok ik weder naar Parijs. Twee jaren lang werkte ik druk en de wereldstad was voor mij niets meer of minder dan eene zeer groote school. Ik bracht mijn leven door tusschen hospitalen, ziekenhuizen en colleges. Ik had al het succes, dat een jongmensch kan verlangen, en in de vacanties ging ik naar mijne moeder en naar mijn meisje. Wat was het dan een zalige tijd!

Na de laatste vacantie van het tweede jaar ging ik heen met de woorden:

'Gabriëlle, dit is ons laatste afscheid; over eene maand of wat ben ik voorgoed terug.'

'Wie van ons tweeën zou er het meest naar verlangen, mijn George?' vroeg zij.

In dien tijd deed ik veel aan scheikunde en ik ging veel om met een jongmensch, die zich uitsluitend op die wetenschap toelegde. Het was D...., een naam, die later door ontdekkingen op het gebied van scheikunde beroemd is geworden. Hij was arm, maar een onvermoeid arbeider, en hij heeft den rijkdom en de hooge positie, waarin hij nu is, ten volle verdiend. Onze vriendschap is nooit verflauwd, en een half jaar geleden is hij hier nog bij mij geweest.

In den tijd, waarvan ik nu vertel, verdiende de groote geleerde nog geen droog brood en op zekeren morgen zag ik hem, opgewonden, met stralende oogen, op mijne kamer komen.

'Gij kent mijne laatste ontdekking, die behandeling van het stroo, om er papier van te maken?' vroeg hij.

'Ja wel.'

'Welnu, nu wordt mij voorgesteld, mijn naam aan eene exploitatie te leenen; men belooft mij fraaie percenten uit de onderneming, die mijns inziens zeker slagen moet.'

‘Nu, dat doet me plezier voor u.’

‘Ja, maar ik moet een aandeel nemen, althans mijn naam ervoor teekenen; er behoeft niet aanstonds gestort te worden; zij willen alleen maar securiteit hebben, dat het geld er zijn zal, voor het zeer onwaarschijnlijke geval, dat de storting ooit noodzakelijk wordt.’

‘En hoe groot zijn die aandeelen?’

‘Tweehonderd vijftig gulden.’

‘Hebt gij het papier bij u, waarop geteekend moet worden?’

‘Ja, hier heb ik het.’

‘Geef dan maar hier.’

Ik teekende zonder te lezen, en een half jaar later werd ik gedwongen tot betaling van dertienduizend gulden. Ik was in de handen van een troep schelmen gevallen.

Mijne arme moeder deed mij geen enkel verwijt; zij verkocht ons buitengoedje, dat ik naderhand weder teruggekocht heb. Ik behoef u niet eens te zeggen, dat mijn vriend D. mij de bewuste 13000 gulden sinds lang heeft betaald.

De verkoop van ons buitentje kon niet lang geheim blijven voor vader Gaillard en hij kwam woedend bij mijne moeder. Gij kunt u geen denkbeeld maken, lieve Margaretha, met welk een hartstocht de boer aan zijn grond hecht. In de oogen van mijn aanstaanden schoonvader was het verkoopen van eene grondbezitting een verval, eene schande, om zoo te zeggen eene openlijke bekentenis van wangedrag. Die hartstocht, mijne kinderen, is, al moet gij er nu om glimlachen, de kracht en de eer van den boer. Hij verarmt zich liever door geld te leenen, zich door woeker te laten opeten, dan het geringste lapje grond te verkoopen, dat hij in het zweet zijns aanschijns heeft bewerkt. Vader Gaillard zeide dus ronduit aan mijne moeder, dat er van onze huwelijksplannen niets kon komen, en liet mij door zijne vrouw schrijven, dat de Hofstede voor mij gesloten was. Gabriëlle had, misschien wel in samenspanning met hare moeder, in dien brief een lettertje gesloten en schreef mij:

‘Mijn George, ik behoud uw ring en blijf altijd *uwe* Gabriëlle.’

Ik vertrok in allerijl naar ons dorp; mijne moeder wist niet, wat zij maar zeggen zou, om mij te troosten. Zij deed, wat zij kon, om mij moed in te spreken en mijne hoop levendig te houden.

‘Alles is niet verloren, mijn jongen,’ zeide zij; ‘laat u niet door vruchtelooze wanhoop ontzenuwen; gij bezit het hart van Gabriëlle, en ik weet zeker, dat niets in staat is, haar haar woord te doen verbreken. Zij zal handelen; vertrouw daarop; begin geene onbesuisde maatregelen; wacht en werk.’

Ik deed, wat mijne moeder mij raadde, en ten gevolge van een paar gelukkige genezingen had ik binnen korten tijd de uitgebreidste praktijk in onzen omtrek.

Eens kwam ik Gabriëlle tegen. Wat zag zij bleek! Zij ging met hare moeder naar de kerk en liet, zoodra zij mij zag, den arm van deze los en kwam naar mij toe.

‘Mijn George,’ zeide zij, ‘alle Vrijdagen, om vier uren bij de Vier wegen.’

Ik was zoo verward, dat ik niet kon antwoorden. Gabriëlle liep schielijk weder naar hare moeder, keek nog eens naar mij om, bracht hare hand aan hare lippen, en ik hoorde moeder Gaillard mompelen:

‘Arme kinderen, arme kinderen! - Blijf maar hopen, George.’

Van dien dag af ging ik elken Vrijdag, met mijn geweer onder den arm, zoogenaamd op de jacht, zonder mij om wild te bekommeren, naar de Vier wegen. Die plek heette zoo, omdat twee wegen daar elkander kruisten. De plek lag eenzaam, niet ver van de Hofstede, op een heuvel. Van de Hofstede uit was de plek onzichtbaar, wijl er een paar heuvelen tusschen lagen; van de drie andere kanten had men er een ruim uitzicht, zoodat niemand kon aankomen, zonder gezien te worden.

Daar hernieuwden wij onze belofte van eeuwige trouw, lijdende onder elkanders vervallen uitzicht. De tijd vloog om; wij waren zalig en treurig te gelijk. Vader Gaillard werd met den dag wreveliger, en er ging bijna geene maand voorbij, zonder dat hij met een nieuwen pretendent voor hare hand bij haar aankwam.

‘Ik ben niet vrij,’ antwoordde zij dan onveranderlijk.

Dan volgden er tooneelen, waarvan zij mij de grootste hevigheid verzweeg. Doch ik vermoedde wel, hoe zij eronder leed; want iedere week zag ik haar zwakker en kwijnender.

Op zekeren Vrijdag, toen ik met mijn geweer rondzwierf, kort voor het uur onzer samenkomst, was ik onwillekeurig op een stuk beetwortelland van vader Gaillard gekomen, en ik had er nog geene twintig schreden afgelegd, toen ik den veldwachter op mij zag afkomen, met zijne sabel op zijde en eene parapluie onder zijn arm.

Die veldwachter, Mathijssen heette hij, was anders een goede kerel; alleen keek hij wel eens te diep in het glaasje en dien namiddag had hij meer gebruikt, dan hem dienstig was. Hij sprak mij heel lomp aan en dreigde mij met een procesverbaal. Ik gaf hem een scherp antwoord en twee arbeiders, die daar aan het werk waren, hoorden mij zeggen:

‘Oude gek, die brutaliteit zal ik u betaald zetten!’

Eene ijdele bedreiging, die, ik beken het, slot noch zin had.

Doch de kerel hinderde mij; ik was bang, dat hij mij zou naloopen, en het uur van mijne samenkomst met Gabriëlle was gekomen. Gelukkig liet hij mij loopen en ik haastte mij het pad naar de Vier wegen op. Ik vond er Gabriëlle zenuwachtig en ongerust en nauwelijks hadden wij eenige woorden gewisseld, of zij sprong overeind.

‘Vlucht!’ riep zij; ‘daar hoor ik de stem van mijn vader, hij komt den kant van het dorp af.’

Ik liep weg, den heuvel af, sprong in eene droge beek en liep met gebogen rug naar het nabijzijnde boschje.

‘Als gij veilig op den straatweg zijt,’ had Gabriëlle gezegd, ‘schiet dan uw geweer af; dat is dan een teeken voor mij, dat gij geen onraad hebt ontmoet.’ Zoodra ik dus het boschje uit was, haastte ik mij, Gabriëlle gerust te stellen.

In hetzelfde oogenblik, waarin ik mijn geweer afschoot, kwam er een man naar mij toe.

‘Dit moest ik u overhandigen,’ zeide hij en gaf mij een briefje over, dat van een collega uit Amiens bleek te zijn. Hij verzocht mij, den volgenden morgen in consult met hem te treden, en schreef achter zijne naamteekening nog de onheilspellende woorden: ‘Een zeer ernstig geval.’

Nadat ik het briefje had gelezen, zeide ik tot den bode, dat de dokter op

mij kon rekenen. De man ging heen en, nadat ik nog een eind geloopen had, voelde ik mij (wijl ik een bijzonder drukken dag had gehad) zoo vermoeid, dat ik tegen een boom ging zitten, in slaap viel en eerst in pikdonker wakker werd.

Ik wreef mijne oogen uit en bedacht, dat ik even dicht bij Amiens was als bij huis. Mijne moeder was wel gewoon, dat ik somtijds 's nachts moest uitblijven; ik besloot dus terstond door te loopen naar Amiens, waar ik dan bijtijds voor het consult zou wezen. Na dat besluit genomen te hebben, legde ik mijn geweer over mijn schouder en liep door.

De lucht dreigde met eene onweersbui; ik kon geen meter lengte voor mij uitzien. Nauwelijks had ik een klein eind geloopen, of mijn voet stiet ergens tegen aan; ik bukte en ontdekte, dat ik eene parapluie had gevonden. ‘Heerlijk,’ dacht ik, ‘die is mij door mijn goed gesternte gezonden. Nu ben ik tegen den regen gewapend.’

Ik liep stevig door en was spoedig te Amiens, in het hotel, waar ik gewoonlijk mijn intrek nam.

‘Wel zoo, dokter,’ zeide de kastelein, zoodra hij mij zag, ‘het schijnt, dat gij eene goede jacht hebt gehad.’

‘Ik heb zelfs op geene musch geschoten,’ was mijn antwoord.

‘En uwe kleeren zijn vol bloed!’

Dat bleek inderdaad zoo te zijn; niet alleen mijne grijze jas, maar ook mijne handen en de parapluie waren met bloed bevlekt. Ik wierp het ding vol afschuw weg. Tegen mijne gewoonte wilde ik geen avondeten gebruiken, maar ging terstond naar mijne kamer, waschte mijne handen en ging te bed. Ik was zenuwachtig, onrustig en sliep eerst tegen het aanbreken van den dag in.

Vrij laat in den morgen werd ik door eene vreemde stem gewekt.

‘Neem mij niet kwalijk, Mijnheer,’ zeide een gendarme, die voor mijn bed stond; ‘de rechter van instructie heeft mij gelast, u voor hem te brengen; hij wacht u.’

‘Wat zou de Justitie van mij willen?’ dacht ik en stond schielijk op. Zoodra ik mij gekleed had, begaf ik mij, altijd in gezelschap van den gendarme, naar het paleis van Justitie.

De rechter, een jongmensch vol ijver voor zijn vak en om zijn schrander doorzicht bekend, ontving mij koel en hooghartig.

‘Dokter,’ zeide hij, ‘het spijt mij, dat ik u lastig moet vallen; maar ik heb u eenige inlichtingen te vragen. Gij zijt gisteravond vijf minuten over half negen in het hotel de Gouden leeuw aangekomen?’

‘Ja, Mijnheer.’

‘Wist gij toen, dat de veldwachter Mathijssen vermoord was?’

‘Mathijssen? Maar ik heb hem gisteren namiddag om half vier nog gezien.’

‘Op dat punt zullen wij straks terugkomen. Zoudt gij mij kunnen zeggen, hoe het komt, dat gij de parapluie van den ongelukkige bij u hadt, toen gij in het hotel aankwaamt?’

Ik verhaalde, hoe ik de parapluie gevonden had.

‘Dat kan waar zijn; maar het is ongeloofelijk, dat gij niet gemerkt zoudt hebben, dat de parapluie nat van bloed was.’

Ik verklaarde, dat ik het niet had gemerkt.

‘Hebt gij geen kermen gehoord, toen gij de parapluie opraaptet?’

‘Neen.’

‘Het lijk van den ongelukkige lag toch in de beek, vlak in uwe nabijheid; daar is het ontdekt geworden door twee reizigers, die de Justitie gewaarschuwd hebben.’

‘Is Mathijssen dan dood?’

De rechter antwoordde niet op die vraag; hij ging voort:

‘Maar, en dit is nog bezwarender voor u, toen de man opgericht werd, heeft hij slechts één woord gesproken; daarna niets meer.’

‘En dat woord?’

‘Was uw naam, Mijnheer; hij wees u blijkbaar als zijn moordenaar aan.’

‘Mij! Mij!’ riep ik; ‘ik zou een moordenaar zijn?!’

Ik voelde, dat ik doodsbleek werd.

‘Gij hebt mij gezegd, dat gij Mathijssen om half vier zijt tegengekomen; gij hebt twist met hem gehad, die van uw kant met hevige bedreigingen is afgeloopen. Dat is mij door twee getuigen bevestigd. Gij zijt een energiek, doch bedaard man; uwe bedreiging getuigt derhalve ernstig, zeer ernstig tegen u.’

‘Ik kan u verzekeren, dat ik, vijf minuten nadat ik van den man afging, niet meer aan hem heb gedacht.’

‘Zoudt gij mij kunnen zeggen, hoe en waar gij uw tijd hebt doorgebracht, na half vier?’

Bij die eenvoudige vraag, waarop ik verdacht had moeten zijn, kwam er een nevel voor mijne oogen. Ik kon Gabriëlle niet in de zaak mengen. Nooit! nooit! Ik antwoordde ontwijkend:

‘Ik ben blijven ronddolen.’

‘Inderdaad, men heeft u bij de Vier wegen gezien.’

‘Dat is wel mogelijk.’

‘Hoe! Dat zoudt gij niet zeker weten? Zeg mij dan eens, waarom gij er op een draf vandaan zijt geloopen en u in eene droge beek hebt schuilgehouden, bij het boschje langs den straatweg, juist toen Mathijssen erin wilde gaan.’

‘Ik moest mij haasten, om thuis te komen.’

‘Vooreerst is dat geene reden, om u in eene beek te verbergen, en dan zijt gij in de tegenovergestelde richting van het dorp geloopen. Hadt gij wild geschoten?’

‘Neen.’

‘Hoe komt het dan, dat de rechterloop van uw geweer niet geladen was?’

‘Ik had in de lucht geschoten.’

‘Dat klinkt zeer zonderling. Om u den ernst van mijne vraag te doen begrijpen, moet ik u zeggen, dat de wond van Mathijssen is toegebracht met een kogel nommer 6 en dat hetzelfde nommer in den linkerloop van uw geweer is gevonden.’

Ik was verpletterd.

De rechter hernam:

‘Wat hebt gij gedaan, nadat gij bij het boschje gekomen waart?’

‘Toen ben ik gaan rusten.’

‘En?’

‘Ik ben in slaap gevallen.’

‘En wanneer zijt gij wakker geworden?’

‘Toen het donker was.’

‘Hoe verklaart gij het, dat een geweerschot, dat den veldwachter heeft getroffen, op twintig passen afstands van u, u niet in uw slaap heeft gestoord?’

‘Ik heb niets gehoord.’

Ik werd naar de gevangenis overgebracht. Het gerucht van mijne misdaad verspreidde zich als een loopend vuur en kwam mijne moeder en, helaas! ook Gabriëlle ter ooren. Vader Gaillard twijfelde geen oogenblik aan de valschheid der beschuldiging. Hij snelde, evenals mijne moeder, naar Amiens; doch zij werden niet bij mij toegelaten; ik mocht niemand spreken.

Toen vader Gaillard thuis kwam, vond hij het geheele gezin in tranen. De goede, zachte, liefderijke Gabriëlle scheen den dood nabij. Zij lag in een hevig zenuwtoeval en riep niet anders dan:

‘Mijn George!’ Zij dacht, dat ik dood was.

Welk een dag en welk een nacht bracht ik door!

Den volgenden morgen kwam de cipiersknecht in mijne cel en fluisterde mij, met zijn vinger op zijn mond, toe: ‘Mathijssen leeft nog.’

Ik had den man wel om den hals willen vallen. Hij wenkte mij weder, dat ik mij stil moest houden, en voegde erbij: ‘Waarschijnlijk kan hij wel spreken. De rechter is in het hospitaal.’

Twee uren later liet de rechter mijne cel openen.

‘Gij zijt vrij, Mijnheer,’ zeide hij. ‘Ik heb geene minuut willen verliezen, eer ik u de goede tijding ging brengen; Mevrouw uwe moeder weet het reeds; zij was in de stad gebleven. Het doet mij ontzaglijk veel genoegen. Geef mij uw arm en laat ons heengaan.’

‘Maar wie is de moordenaar?’

‘De strooper Malfat.’

‘En Mathijssen had mij genoemd?’

‘Dat is eene les, die ik nooit zal vergeten. Als hij uw naam heeft uitgesproken, was het, om uwe hulp te hebben.’

Wij waren aan de poort der gevangenis; daar kwam mijne moeder mij tegen en viel mij om den hals.

‘Moederlief, laat een rijtuig inspannen; ik moet even naar Mathijssen gaan zien; dan kom ik terug.’

‘Het rijtuig wacht reeds, maar gij hebt geen tijd, om naar het hospitaal te gaan. Als gij Gabriëlle redden wilt, moet gij u haasten naar de Hofstede.’

‘Heeft zij gehoord....?’

‘Mocht gij haar nog kunnen redden!’

‘Gaat gij mede?’

‘Neen, gij gaat er als dokter.’

Ik sprong in het rijtuig.

‘Hoeveel tijd hebt gij noodig, om naar de Hofstede te rijden?’

‘De plaats van Mijnheer Gaillard? - Anderhalf uur.’

‘Twintig gulden, als gij er in een uur zijt; vijftig, als gij het binnen het uur doet.’

De vijftig gulden werden verdiend. Toen ik aan het hek van de Hofstede kwam, stond vader Gaillard ervoor. Hij vroeg niets; hij had als een rustelooze geest in huis en hof rondgedwaald; hij was akelig veranderd; al zijne

leden beefden en toch tilde hij mij, alsof hij een kind opnam, uit het rijtuig en zeide:

‘De Hofstede, het vee, de *grond*, hoort ge, het *land* is voor u, als gij haar behoudt.’

‘Mijnheer Gaillard, laat een paard zadelen, opdat er terstond iemand zij, om naar Amiens te gaan, om de medicijnen te halen, welke ik noodig zal hebben, en een ander, om mijne reis-apotheek van mijn huis te halen.’

Wat zal ik er nog bijvoegen? Na uren van wanhoop en angstig vreezen gelukte het de kunst, Gabriëlle in het leven te behouden. De hemel geve, kinderen, dat gij even gelukkig met elkander moogt zijn, als ik met haar ben geweest.’

‘Maar, vader,’ zeide Margaretha en wischte een traan weg; ‘nu alles toch zoo goed afliep, begrijp ik niet, waarom gij zulk een afschuw van parapluies hebt gehouden.’

De grijsaard antwoordde niet; hij had moeite om zijne smart bij de herinnering aan den dood zijner vrouw te bedwingen. Hij stond op en zuchtte:

‘O, Gabriëlle, waarom moest gij heengaan?’

Staatkunde en geschiedenis.

Land, volk en taal in West-Vlaanderen.

II.

> ‘Uyt goeder kennisse comt die minne.’
> VAN HILDEGAERDSBERCH.

Zuid-Nederlanders maken er den Noord-Nederlanders wel een verwijt van, dat dezen zoo veel fransche bastaardwoorden in hunne schrijftaal opgenomen hebben. Te recht doen zij dit. Als men de meesten onzer nieuwsbladen leest, ja, ook de geschriften van velen onzer letterkundigen, zelfs der besten, en vooral de opstellen van zeer velen onzer regeerings-ambtenaren, onzer notarissen en secretarissen - ach! hoe jammerlijk veel fransche bastaardwoorden staan daar in. Ergeren moet men zich in hooge mate over zoo veel verbastering en gekunsteldheid, over zoo weinig gevoel van eigenwaarde, over zoo weinig eenvoud en natuurlijkheid als uit die geschriften spreekt. De Zuid-Nederlanders lachen daarom. En dat is nog het wijste dat men doen kan. Zoo men er zich aan ergert, komt men ook al niet verder. Aan duizend fransche bastaardwoorden wordt in onze taal nog steeds het volle burgerrecht verleend, ofschoon men die indringers allen, zonder onderscheid, kan ontberen, en door eigene, goed-nederlandsche woorden vervangen kan, als men slechts wil, slechts ernstig wil. Wij mogen wel eens glimlachen om de wijze waarop de Zuid-Nederlanders onze taal van bastaardwoorden zuiveren en vrijhouden, wij mogen wel eens meesmuilen om hun ‘statie-overste’, hun ‘reispakken’, hun ‘weg en weêr’, enz(*). Toch ware 't beter, als wij den Zuider-

(*) Te Mechelen in de spoorhalle vroeg ik om een kaartje naar Brussel. ‘Weg en weêr?’ vroeg mij de ambtenaar die de kaartjes verkocht. Ik stuitte een oogenblik, eene seconde slechts in mijne gedachten; maar terstond herinnerde ik mij dat ik deze uitdrukking in mijne jeugd te Leeuwarden ook wel had hooren gebruiken, in plaats van ‘heen en terug’. Ik was blijde, dat ik antwoorden kon: ‘neen! enkele reis!’ Hoe had ik mij moeten schamen, als ik dien wakkeren Vlaming, die zoo zuiver nederlandsch sprak, naar zijne bedoeling had moeten vragen, of nog meer, zoo ik zelve, op hollandsche wijze, van *retour* gesproken had Overigens, even goed nederlandsch als het bij ons verouderde ‘weg en weêr’ van den Vlaming, is onze algemeen-noord-nederlandsche uitdrukking ‘heen en terug’. Ja! als we die uitdrukking dan ook maar gebruikten! Maar dat doen we niet. Een spoorweg-beambte, belast met het afgeven der kaartjes aan een onzer groote spoorhallen in Holland, dien ik vroeg naar deze zaak, zeide mij: ‘van de duizend lui die aan mijn loket komen, is er nauwelijks één, die een kaartje voor “heen en terug” zal vragen. Ik ben zoo gewoon aan den eisch: “Amsterdam retour!” dat ik onwillekeurig opzie als er geeischt wordt: “Amsterdam en terug!” Maar kwam er iemand die “Amsterdam weg en weêr” zei, dan zou ik niet weten wat de man wou.’

lingen in deze zake navolgden, of liever nog, zoo wij er hen in voorgingen. Want mij dunkt dat wij beter de eigene en geeigende woorden zouden vinden ter vervanging van de fransche bastaarden, dan de Vlamingen en de Brabanders, omdat het ingeschapene gevoel voor taalzuiverheid, niettegenstaande de bloei der taalbastaardij onder de s c h r i j v e r s hier in 't noorden, bij ons v o l k toch levendiger is en luider spreekt dan bij de Zuiderlingen. En wel om deze reden: dat het fransch ons niet zoo eigen is, bij lange na niet, als hun. En al moge deze en gene onder ons ook lachen om de ietwat gekunstelde woorden ‘statie-overste, reispakken, bestatigen’, enz., ik hoor die woorden toch oneindig veel liever dan ‘stationchef’, dan ‘constateeren’ bij ons in gebruik; ik zie ze veel liever dan het opschrift ‘bagage-bureau’ aan onze spoorhallen. En somtijds is men in Zuid-Nederland ook wel zeer gelukkig in 't vervangen van fransche bastaardwoorden door ongekunstelde goed-nederlandsche. Te Aeltre, een dorp aan den spoorweg tusschen Gent en Brugge, draagt zeker onmisbaar gebouwtje, bij de spoorhalle behoorende, het opschrift in 't fransch: *latrines*; in 't vlaamsch ‘huisken’. Ja, ‘huisje’ of ‘huuske’, dat is 't oude en goede woord, eenvoudig, ongekunsteld, en - zuiver nederlandsch. Ik hoor het mijnen grootvader - te Leeuwarden - nog zeggen. In mijn ouders huis evenwel werd ‘secreet’ gezeid; dat gold toen - dertig jaar geleden - voor deftiger, ‘fatsoenlijker’. Thans zegt men hier te Haarlem: ‘plee’ - en ik zag dit zonderlinge woord ook wel aldus geschreven in den verkoopbrief van eenen notaris - eene verknoeiing van 't fransche *plait-il*, zóó gekunsteld, zóó gemaakt, zóó on-nederlandsch mogelijk. En nu ik toch van deze noodzakelijke inrichtingen spreek, hoe beschamend voor ons Noorderlingen, ziet men in Zuid-Nederland die gebouwtjes ten gebruike aangewezen voor ‘mannen’ en ‘vrouwen’, terwijl het schijnt dat bij ons slechts ‘heeren’ en ‘dames’ gebruik daar van mogen maken. Zoo althans vatte die eenvoudige drentsche boer het op, die verlegen was waar hij gaan zoude. ‘As-'t-oe-blieft, miinheer! woar is 't hier veur de boeren?’ vroeg hij in den blanken eenvoud zijns harten aan eenen spoorweg-beambte. - ‘Mannen, vrouwen,’ dat is duidelijk voor iedereen, dat is eenvoudig en goed, en voor een vrij volk als het onze, in hart en nieren democratisch, het eenig gepaste.

Wij Noord-Nederlanders zijn wel eens verlegen om het juiste woord te vinden, als wij geen fransche bastaardwoorden gebruiken willen. Zoo verlegen was ik, toen ik te Oostende naar 't postkantoor ging om

eenen brief, dien ik uit Duinkerke verwachtte, te halen. Naar eenen ‘poste-restante-brief’ op fransch-hollandsche wijze, wilde ik niet vragen; en evenmin op duitsche wijze naar eenen ‘postlagernde’. In 't voorhuis van het postkantoor zag ik rond tot welk luikje ik mij begeven moest, om mijnen brief in ontvangst te nemen. Met hoeveel blijdschap, ja met dankbaarheid zag ik boven een dier luikjes het opschrift: ‘liggende-post’. Mij, ijverig strijder voor de zuiverheid onzer tale, heftig bekamper van fransche bastaardij, mij moest de bestierder van 't oostendsche postkantoor een lesje geven, gelijk ik er reeds een ontvangen had van eenen spoorweg-beambte te Mechelen.

Als de Zuid-Nederlanders ons verwijten dat wij zoo veel fransche bastaardwoorden in onze schrijftaal opgenomen hebben, dan doen ze dit zeker zeer te recht. Maar zij zien dan den splinter wel in ons oog, en den balk in hun eigen oog zien ze niet. Al mogen hunne schrijvers, meer dan de onzen, de fransche bastaardwoorden vervangen door goed-nederlandsche, hun stijl, in schrijftaal en spreektaal beide, is veelal fransch - hun zinbouw, hunne zinwendingen laten gewoonlijk bemerken dat zij in 't fransch denken, en gewoon zijn fransch te lezen en te spreken. Eenen volzin als deze: ‘als de zon schijnt en het regent, dan is het kermis in de hel’ zal de Vlaming spreken en schrijven: ‘als de zonne schijnt en 't regent, 't is kermis in de hel’; of anders, zoo hij een West-Vlaming is, en de volkstaal wil afbeelden: ‘os de zunne schingt en 't reint, 't es kermesse in d' helle.’ In allen gevalle zal hij 't voegwoordje *dan* weglaten en de woorden van de tweede zinsnede in fransche volgorde zetten. De Vlaming antwoordt niet, als hij aan eene geslotene deur geklopt heeft, op de vraag ‘wie is daar?’ in goed nederlandsch: ‘ik ben het!’ maar: ‘'t is ik!’ zoo als de Franschman doet: ‘*c'est moi!*’ Zij schrijven 't ook wel; zie maar:

> ‘Ach! Pieter!’ snikte zij, ‘is 't gij?...
> Ik ben uw moeder!... Heb erbarmen!...’ -
> ‘Dat is te sterk! 't Is ik!’ riep hij,
> En weenend viel in moeders armen!

‘Is 't gij?’ is letterlijk het fransche *est ce vous?* in plaats van het nederlandsche: ‘zijt gij het?’ En ‘'t is ik!’ stemt volkomen overeen met het fransche *c'est moi!* in plaats dat het ware: ‘ik ben het!’ zooals de nederlandsche taal eischt. Dit is volkomen fransche zinbouw. En ook de laatste regel is samengezet volgens het fransche, niet volgens 't nederlandsche taaleigen; zóó s p r e k e n zelfs de Vlamingen niet. Dat de Vlamingen de eigenaardigheden hunner spreektaal voor zoo verre die goed vlaamsch, zuiver nederlandsch zijn - al is 't dan juist niet hollandsch - ook in geschrifte laten uitkomen, daar hebben zij gelijk aan. Dat is hun goed recht, dat strekt tot verrijking, tot bloei onzer algemeene nederlandsche taal, daar verheug ik mij in, van harten. Ja, maar iets anders is het als men vlaamsche

woorden samenvoegt in franschen zinbouw; zulk vlaamsch is eigenlijk fransch in vlaamsche woorden. Dat mag niet. Ieder Nederlander, hij zij dan Vlaming of Hollander, die kiesch is en keurig op zijne taal, moet zoo iets afkeuren.

Bovenstaande regels zijn ontleend aan het roerend-schoone gedicht Pier Packet, dat deel uitmaakt van den bundel 'Landliederen' (Brugge, 1883) van Dr. Karel De Gheldere, een bundel liefelijke en eenvoudigschoone, zedige gedichten, waar de beminnelijke vlaamsche volksaard duidelijk en onvervalscht uit spreekt.

In onze spreektaal gebruiken wij ook veel fransche bastaardwoorden, maar de Zuid-Nederlanders niet minder. Zij gebruiken echter anderen dan wij. Van daar dat zij de onzen terstond opmerken, en wij de hunnen. Die o n s eigen zijn, bespeuren w i j haast niet meer, en z i j evenmin die, welke bij h u n het burgerrecht hebben verkregen. Maar de vreemden! Wonderlijk is hun vlaamsch en brabantsch met fransch vermengeld. De gewone begroetingen doet men altijd in 't fransch. 'Goeden dag!' en 'goeden avond!' wordt, ja, nog gezegd. Wenscht men iemand echter 'goeden morgen!' dan herkent de Vlaming, althans in 't westen, terstond den vreemdeling, den 'Olandere'. Alle getrouwde vrouwen worden aangesproken als '*madame*'. Met het nederlandsche woord 'mevrouw' spreekt men, althans in West-Vlaanderen, nog slechts uitsluitend de edelvrouwen aan. Hier geldt dus, als bij uitzondering, het volkseigene woord nog eens meer dan het vreemde; hier wordt in de hoogste kringen nog in eere gehouden, wat de lagere standen reeds veronachtzaamden. *Voyageeren*, *changeeren*, *juge*, in plaats van reizen, veranderen, rechter, en honderd dergelijken, zijn algemeen in gebruik; of liever: *voyazeeren*, *zanzeeren*, *zuze,* want zóó spreken zeer velen die woorden uit. 'Woar noar toe es de *viaaize*?(*) iefrouwe!' hoorde ik te Kortrijk in de spoorhalle eene getrouwde vrouw, met een klein dochterke aan de hand, aan eene ongehuwde vragen. 'Noar Oostende, *madame*!' was 't antwoord. - '*Tiens, tiens!* Ge-ga-gi noar de *bengs?*' sprak de eerste weêr. En dan nog: 'Ah! in deez' *chaleur!* Neen! 'k en *voyazeere* 'k-ik zoo verre niet! 'K en goa 'k-ik moa' noar 'Eule!' Dan tot haar dochterke gewend: '*Zulietje*! wi'-je nog *frengs* 'en?'(†) Prachtig nederlandsch, niet waar? Ik hoorde 't letterlijk zóó. Maar die zoo sprak, scheen mij eene min beschaafde burgervrouw te zijn. In een zeer beschaafd

(*) Waar is de reis naar toe? jufvrouw. - *Viaaize*, verbasterde uitspraak van 't fransche *voyage.*

(†) Wel, wel! Gij gaat naar de baden? *Bengs*, verbasterde uitspraak van 't fransche *bains*. - Och! in deze hitte! Neen! ik reis niet zoo verre! Ik ga maar naar Heule. Heule is een dorp nabij Kortrijk. - Julietje! wil-je nog aardbeien hebben? *Frengs*, verbasterde uitspraak van 't fransche *fraises*. - De Vlamingen en de Zeeuwen herhalen in hun gesprek dikwijls het persoonlijke voornaamwoord, als om meerdere nadruk daarop te leggen: b.v. *ih heb ik* = ik heb; de Vlamingen zeggen 't persoonl. voornaamw. ook wel drie maal: '*k-eb-ekik*, dat is: ik heb ik ik = ik heb. Zoo ook in deze zinnen: *Ge-ga-gi* = gij gaat gij: '*k en voyazeere 'k-ik* = ik reis niet.

gezin echter, te Brugge, waar men zich er op toelei, onverbasterd vlaamsch te spreken, hoorde ik zeggen, toen er sprake was van zekere oude, thans verdwenen zaak: ‘daar en ziin geene *trasen*(*) van overgebleven!’ Zoo iets zal geen Noord-Nederlander ooit zeggen. En dan al die uitroepen en tusschenwerpsels! al die *tiens-donc! voila! c'est-ca! eh-bien! allons-donc! fi-donc!* enz. en dat onophoudelijk gebruikte *pourtant* (velen zeggen *pertank*) midden in eene vlaamsche zinsnede, tusschen vlaamsche woorden te pas, of liever te onpas gebracht! Dat is ergerlijk voor kiesche ooren.

Kortom, *peccatur intra et extra muros!* In 't noorden zoo wel als in 't zuiden is veel fransche taalbastaardij uit te roeien. Met v e r e e n d e krachten zal men daarin te eerder en te beter slagen. Met andere woorden: schromen wij toch niet veel goeds in deze zake van de Vlamingen over te nemen! De Zuid-Nederlanders nemen gaarne, wat goed is, van ons over; zij hebben zich reeds opofferingen getroost ter wille der eenvormigheid, en hebben de *aa* en *uu* in *gaan* en *staan*, *muur* en *schuur* van ons overgenomen, niettegenstaande hunne spelwijze, *gaen* en *staen*, *muer* en *schuer,* ontegenzeggelijk beter is. En zoo de Zuid-Nederlanders maar meer geschriften lazen van onze beste noord-nederlandsche letterkundigen, dan zouden woorden als *trasen*, *zuze*, *bengs* en *frengs* spoedig uit hunne spreektaal verdwenen zijn. Ja - maar dan moeten de Noord-Nederlanders ook beter algemeen-nederlandsch schrijven en niet bijzonder-hollandsch. Dan moeten de Hollanders niet meer als uit der hoogte en met eigenwaan neêrzien op de bijzondere eigenaardigheden van het vlaamsch, die volle recht van bestaan hebben - bovenal, dan moeten de Noord-Nederlanders in den regel volksaardiger, minder stijf en gekunsteld schrijven. Een echte Vlaming bedankt voor ‘hollandsch’, en hij heeft gelijk. Maar aan a l g e m e e n -nederlandsch doet hij gaarne mede.

De opschriften aan de huizen - winkels, herbergen, enz. - zijn in de vlaamsche, brabantsche en limburgsche gewesten van Zuid-Nederland veelal fransch, hoogstens fransch en vlaamsch, zelden vlaamsch en fransch, nog veel zeldzamer vlaamsch alleen. In de kleine steden en in de dorpen is het in dit opzicht beter gesteld dan in de groote steden. Maar de Noord-Nederlander wane niet dat hij fransch moet spreken, als hij zulk een huis, winkel of herberg met een snorkend fransch opschrift boven de deur, binnen gaat. O neen! met vlaamsch komt hij even ver; dikwijls verder. Menig Vlaming heeft een fransch opschrift aan zijn huis, en de goede man kan geen fransch spreken. Waarom zou hij ook? Hij is in zijn eigen land, in zijn eigen vlaamsche vaderland; en Vlaanderen is toch geen deel van Frankrijk? geen overheerschte fransche provincie? Neen - en daarom moest hij ook geen fransch opschrift aan zijn huis stellen, noch dulden.

Opmerkelijk is het, dat de vlaamsche opschriften in den regel zoo

(*) *Trasen*, van 't fransche *traces* = sporen, overblijfsels.

wel gespeld en gesteld zijn. Beter dan in Holland. In het eigenlijke Holland zijn de opschriften aan de huizen veelal het slechtste gespeld; te Amsterdam slechter, onnauwkeuriger dan te Leeuwarden of te Zutfen, te Rotterdam niet zoo goed en taalkundig zuiver als te Middelburg of te Breda. Toch komt de hollandsche spreektaal het meeste overeen met de algemeen-nederlandsche schrijftaal, in allen gevalle veel meer dan de friesche of geldersche, dan de zeeuwsche of brabantsche. Te Amsterdam in achterbuurten, en ook even zeer in andere hollandsche steden ziet men meer slecht dan wel gespelde aankondigingen: 'Hier sneidt men het haar', 'Hier mangeld men', 'Zoutevis', 'Vragtreider', 'Booden op Lije' (Bode op Leiden), enz. om van het beruchte 'Schol en braje'(*) nog niet te gewagen. In Zuid-Nederland is dit beter. Trouwens, hoe meer de spreektaal van eenig gewest afwijkt van het geijkte boeke-nederlandsch, hoe beter het volk er spelt. Dit schijnt eene tegenstrijdigheid, en is het toch niet. Met eenig nadenken vindt men de oorzaak van dit verschijnsel. Het volk in onze friesche en vlaamsche gewesten, in onze geldersche en brabantsche gouen, heeft van der jeugd aan alle dagen het verschil opgemerkt dat er bestaat tusschen zijne dagelijksche spreektaal en de boeketaal, die het in de school leerde; het is zich zeer wel bewust dat zijne spreektaal grootelijks afwijkt van het zoogenoemde hollandsch. Als iemand uit de min ontwikkelde schare, in die streken, een opschrift moet stellen of anderszins iets moet schrijven, doet hij zijn best dit te doen volgen de taalregels die hem op school geleerd zijn, en die hij gewoonlijk zoo veel te beter onthouden heeft, naarmate die aangeleerde boeketaal hem oorspronkelijk vreemder was. Of ook, hij wantrouwt zich zelven, en wint den raad en de voorlichting in van iemand die het beter weet dan hij zelve. Maar de eigenlijke Hollander is gewoonlijk bevangen in het verkeerde denkbeeld dat zijne spreektaal de zelfde is als de geijkte schrijftaal. Dat die geijkte algemeen-nederlandsche schrijftaal door velen wederrechtelijk 'hollandsch' wordt genoemd, bracht hem op dat dwaalspoor. Hij is immers een Hollander, spreekt dus hollandsch! Wel nu dan! zoo schrijft hij er maar op los, juist zoo als hij spreekt. Van daar het schoone 'hollandsch' dat de opschriften in Holland ons veelal te lezen geven.

Wel vindt men in Vlaanderen en Brabant vele opschriften, bepaaldelijk in het bijzonder zuid-nederlandsche taaleigen gesteld en gespeld; maar dit is geen misstand, en geenszins te laken. In het Kappelleken,

(*) *Schol en braje*, - de bedoeling is: School en breiden - zoo stond te Amsterdam op een uitsteekbordje aan eene kelderwoning, waar een kinderbewaarschooltje gehouden werd, en men der meiskens ook breiden leerde; zie Van Lennep en Ter Gouw, *De Uithangteekens*, dl. I, bl. 111. De Hollanders schrijven '*breien*', volgens hunne versletene uitspraak van 't woord *breiden*; aan het schrijven van *verbreien* en *uitbreien* hebben zij zich nog niet gewaagd, voor zoo verre mij bekend is, ofschoon ze deze woorden ook aldus uitspreken. De Friesen, en zeker ook nog wel andere niet-hollandsche Nederlanders, spreken *breiden*, *breidschool*, zeer te recht, en schrijven meestal ook zoo. En waarom zouden ze hunne zuivere, volledige vormen geven voor de versletene hollandsche?

In de vier Heemers, of wel In de vier Eemers (dat zijn de vier Heemskinderen, van ouds zoo wel bekend); In de Zunne (de zon), In de Koeipoot, In de Zwane, In de Biekorf, In de bonte Ratte, In het Spieken, In den Ceunynck, In het Hoeksken, ja In het Houckxken zelf, vindt men daar langs straten en wegen. Ook nog In den Gaepaert (de draak), In den Zeeruddere (zeeridder of meerman), enz. Louter goed-nederlandsche opschriften, al zijn het dan geen hollandsche.

De west-vlaamsche volksspreektaal, die in hoofdzaak, wat uitspraak, zinbouw, woordenschat aangaat, nog geheel de zelfde taal is waar in de groote middeleeuwsche dichter Jacob van Maerlant, zelf een West-Vlaming, zijne versen schreef - de hedendaagsche west-vlaamsche volksspreektaal heeft veel overeenkomst met de friesche. Dat sommige klinkers, en twee- en drieklanken, volkomen op de zelfde oude en zuivere wijze worden uitgesproken - zoo als b.v. de hedendaagsche *ij* als zuivere, lange *i*, de *ui* als zuivere, lange *u*, de tweeklanken *ie* en *oe* naar vollen eisch als *twee*klanken (*ia* en *uo*), en *niet* zooals de Hollanders tegenwoordig doen als de enkelvoudige klanken *i* of *ii*, en hoogduitsche *u* of fransche *ou* - dit alles geeft wel eene groote eenvormigheid aan de volkstaal in 't eene gewest en in 't andere, maar het is slechts eene toevallige overeenstemming. Die uitspraak immers was in vorige eeuwen eigen aan a l l e Nederlanders, aan de spreektaal van a l l e nederlandsche gewesten; zij is de echte, de ware uitspraak. In West-Vlaanderen en Friesland, ook veelvuldig in andere nederlandsche gewesten (Zeeland, Gelderland, enz.) is die oude uitspraak bewaard gebleven, hier in haar geheel, daar ten deele. Maar in Holland en Brabant, ook in Oost-Vlaanderen en in 't westelijke deel van 't Sticht van Utrecht is, in de zestiende en zeventiende eeuw, die zuivere uitspraak der *i* en *u*-klanken tot *ij* = *ei*, en tot *ui*, zelfs wel tot *ai* en *oi* verloopen. Meer gewicht leggen andere eigenaardigheden in de schaal; b.v. de duidelijk hoorbare, nadrukkelijke uitspraak der *sch*, ook als sluitletter van woorden en lettergrepen, waar deze samengestelde medeklinker in de hollandsche tongvallen ten onrechte niet meer gehoord wordt. De West-Vlamingen spreken duidelijk eis*ch*en (*eis-ch-en*), viss*ch*en, mens*ch*en, vlaams*ch*e, as*ch*, enz. waar de Friesen dat letterteeken ook uitspreken, maar de Hollanders slechts eene scherpe *s* laten hooren, en ei*ss*en, men*ss*en, vi*ss*en, vlaam*ss*e, a*ss* uitspreken. Vele West-Vlamingen, te Kortrijk en omstreken en ook wel te Brugge en Oostende, spreken de s*ch*, in 't begin van een woord, wel als *sk* uit, geheel op friesche wijze, en zeggen *skoen*, *skande*, *skèès* = *scheers* of *scheers*, scheermes. Andere West-Vlamingen nog, in 't westen des lands, b.v. te Veurne, en Poperinghe en omstreken, laten de *g* van 't verledene deelwoord achterwege en spreken: *emaakt* of *emakt*, *egeven*, *ezien*, enz. even als de Friesen wel doen bewesten Flie (in Noord-Holland). Deze zelfde westelijkst wonende Vla-

mingen hebben ook het bezittelijke voornaamwoord *uus* (*ues*, *ûs*), in plaats van *ons*, volkomen als in Friesland. Vooral ook in den rijken schat van oude, schoone woorden, die in West-Vlaanderen nog steeds in volle gebruik zijn, zoowel als in Friesland, maar die in Holland en Brabant zijn verloren gegaan, is er groote overeenstemming in de volkstaal van beide gewesten. Voor den taalgeleerde is het aan geen twijfel onderhevig, dat friesch en west-vlaamsch elkander zeer na verwant zijn. En zelfs het ongeletterde volk bespeurt dit. Te Kortrijk had ik een gesprek met een burgermeiske, de dochter van eenen bakker - ik kocht in die bakkerij een broodje en at het er op, om tijd te winnen tot een gesprek. Zij sprak plat-kortrijksch; ik de volksspreektaal van Leeuwarden. Midden in ons gesprek vroeg ik haar: ‘Versta-je my goed, juffer? - Ja 'k toch, m'n 'eere! antwoordde zij mij - ja 'k toch! ik versta-j-u zoo wel of waar je van 'ier. 'T komd-'ier oltemets 'nen 'eere uut Antwerpen, moar, os i-i vlamsch sprèkt, 'k en versta-d'-n niet 'olf zoo wel os da'-k u versta. 'K en versta sommigste keeren gee' wor' van ol dat-i zeg'!’

Hoe zeer het west-vlaamsch, in taalkundigen zin, overeenkomt met het friesch, kan de belangstellende lezer uitvoeriger aangewezen vinden in het allerbelangrijkste taalkundige tijdschrift *Loquela*, (jaargang 1882, bl. 49-57), dat door den geleerden Vlaming Guido Gezelle te Kortrijk, wordt uitgegeven. Dit hoogstverdienstelijke, in Noord-Nederland te weinig gekende maandblad zij iederen Noord-Nederlander, die belang stelt in den bloei onzer algemeen-nederlandsche, niet enkel bijzonder-hollandsche taal, met nadruk aanbevolen.

Dat de west-vlaamsche vrouwen oudtijds oorijzers gedragen hebben, en dit zelfs heden nog doen, is mede, naar mijne meening, een onomstootelijk bewijs voor den frieschen oorsprong van 't west-vlaamsche volk. Immers in de noordelijke Nederlanden behoort het oorijzer, de metalen hoofdbeugel, slechts dáár tot de volkseigene kleederdracht waar het volk inderdaad van zuiver of gemengd frieschen oorsprong is. Waar de bevolking zuiver saksisch is, als in Salland, Twente en de graafschap Zutfen, of waar zij rein frankisch is als in zuidelijk Gelderland, bijna geheel Noord-Brabant en in Limburg, daar dragen de vrouwen geen oorijzers. En juist zóó is het in de zuidelijke Nederlanden. Oost-Vlaanderen bezuiden Leie en Schede, Antwerpen, Zuid-Brabant en Limburg kennen geen oorijzers; maar in noordelijk Oost-Vlaanderen (Meetjesland) en in een groot deel van West-Vlaanderen (het Vrije van Brugge en het middendeel des lands tot Kortrijk toe) behoort dit oud-germaansche hoofdtooisel tot de volkseigene kleederdracht. En dáár ook juist vertoont de ingezetene bevolking, ook in andere opzichten, duidelijke sporen van friesche afstamming.

Het west-vlaamsche oorijzer vertoont den oudsten en oorspronke-

lijksten vorm, den zelfden dien het ook nog in menige landstreek van Noord-Nederland heeft (b.v. in Zeeland, het Overmaassche, de Over-Veluwe), en dien het ook oudtijds in Friesland had. Te weten: dien van een zeer smal metalen beugeltje, dat om 't achterhoofd sluit en voor de ooren met eene bocht naar beneden gericht is. Aan de uiteinden is het bezet met kleine, gesteelde gouden knopjes, massyve, met graveersel en filigraanwerk versierde klompjes, zooals de oud-friesche oorijzers ook vertoonen; en niet met spiralen of krullen, of met vierkante platen (stikken, boeken), als op Zuid-Beveland, in Rijnland en Noord-Holland. Ook groote, goudene, soms met diamanten versierde spelden werden bij dit kapsel gedragen, om de kanten muts over 't oorijzer te bevestigen; soms ook wel eene goudene of met juweelen bezette naald (*plate*) op zij van de slapen of dwars over 't voorhoofd. Tot diep in deze eeuw hield in West-Vlaanderen dit schoone en smaakvolle hoofdtooisel stand, vooral op de dorpen, en bleef er in volle gebruik. Thans is het er sterk in 't afnemen, en uit de meeste streken reeds verdwenen. Bij duizenden zijn die oorijzertjes in de laatste dertig tot vijftig jaren, in de smeltkroezen der goudsmeden verdwenen. Slechts hier en daar ontmoet men nog een oud moedertje, ten platten lande en in afgelegene dorpen, die het oud-vlaamsche oorijzer met toebehoor (stekkers, priemen, plate, bage, tipmuts, pinnemuts, izertjesmutse, enz) nog draagt. Het talrijkst vindt men ze nog rondom Brugge, vooral naar de kanten der noord-nederlandsche grenzen; te Damme, Heyst, Lapscheure onder anderen, worden de hoofdbeugels nog vrij algemeen gedragen. Maar 't is te verwachten dat deze oud-nederlandsche dracht over vijftig jaren geheel uit Vlaanderen zal verdwenen zijn, en volkomen zal hebben plaats gemaakt voor de opzichtige, maar nietswaardige floddertooi, voor de fladderende prullen waar de fransche mode de vlaamsche, hollandsche en friesche vrouwen mede behangt en - bederft.

In deze eeuw was en is het dragen van oorijzers in Vlaanderen geheel tot het platte land beperkt, maar in vorige eeuwen hebben de vrouwen der burgers of poorters in de steden, aanzienlijken zoowel als geringen, en evenzeer de vrouwen der edelingen op hare kasteelen en burchten, zich daar mede getooid. Hildegaarde, de vrouw van Dirk den tweeden, graaf van Holland, die in de laatste helft der 10de eeuw leefde, was eene vlaamsche, de dochter van den burggraaf van Gent. Graaf Dirk en zijne vrouwe Hildegaarde schonken een prachtig evangelieboek, rijk versierd met goud en edelgesteenten, aan de abdij te Egmond; dit oude boek wordt nog heden bewaard in de koninklijke boekerij te 's Gravenhage. Onder de vele teekeningen die dit boek bevat, is er eene, waarop graaf Dirk en zijne vrouw afgebeeld zijn, in de kleederdracht van hunnen tijd; en wijl deze afbeelding gemaakt is bij hun leven, mag men wel aannemen dat het portretten zijn, althans dat de kleeding nauwkeurig afgebeeld is, gelijk die vorstelijke

personen haar droegen. Wel nu - gravin Hildegaarde, de vlaamsche vorstin, draagt daar een breed gouden oorijzer, een gouden beugel om het hoofd, bedekt door eene witte muts met zeer langen, over den rug hangenden sluier, zooals de Friesinnen in de vorige eeuw nog droegen. (Eene afbeelding van deze teekening uit de tiende eeuw, zoo mede eene nadere beschrijving daarvan, vindt men in het tijdschrift *De oude tijd*, jaargang 1871, bl. 303 en vervolgens.)

Vooral ook te Brugge, de vlaamsche stad wier bewoners, nevens die van Oostende, het duidelijkste de sporen van eenen frieschen oorsprong nog heden vertoonen, moet in de middeleeuwen het oorijzer gedragen zijn door de edelvrouwen en de vrouwen uit de patricische geslachten, zoowel als door de vrouwen der poorters, aanzienlijk of gering, in goud, zilver, koper of ijzer, al naar de mate van rijkdom of armoede. Dat lijdt bij mij geen twijfel. En de gedachte komt bij mij op, dat het wellicht juist die goudene, soms met diamanten bezette oorijzers, hoofdbeugels of hoofdbaggen der brugsche vrouwen moeten geweest zijn, welke Johanna van Navarre, der koninginne, zoo in de oogen blonken, toen zij ten jare 1301, met haren man, den koning Filips den schoonen, haren intocht hield in Brugge. Van afgunst over de weelde en pracht die de brugsche vrouwen in hare kleeding bij die gelegenheid ten toon spreidden, van lagen nijd kon zij zich niet bedwingen en schamper smalende riep zij uit: ‘Mij dacht dat ik alleen koninginne ware! Maar hier zie ik er honderden!’ Immers gold de goudene kroon als een kleinood dat slechts eener koninginne toekomt. En de blinkende gouden hoofdbeugels der brugsche vrouwen schenen Johanna, der vreemdelinge, zoo vele gouden kronen toe. - Die gouden en zilveren oorijzers als schoone kronen voor de edele dochters der vrije Friesen kan men nog heden in de noord-nederlandsche gewesten bij duizenden zien - hoe noordelijker hoe meer - als een fraaie, smaakvolle tooi, der schoone germaansche vrouwe passende en waardig.

Dat pronken en pralen met rijke gewaden, vooral ook met goud, en zilver en edelgesteenten, is ook een kenmerk van den frieschen volksaard. Die eigenaardigheid vinden we reeds bij oude schrijvers uit de middeleeuwen herhaalde malen bijzonder vermeld. Ook van de brugsche vrouwen van 1301. Zij bestaat nog onverminderd onder de hedendaagsche Friesinnen.

Een ander kenmerk van friesch bloed is de ongeëvenaar de schoonheid der blonde, blanke, blauw-oogde, slank gebouwde, edel gevormde Friesinnen, waar door ze uitblinken boven alle germaansche vrouwen. En ook de brugsche vrouwen waren oudtijds om hare schoonheid vermaard in den lande. Alweêr eene overeenstemming tusschen vlaamsch en friesch, waaruit ook mede de, althans gedeeltelijk friesche oorsprong van 't west-vlaamsche volk blijken mag. Immers wordt er in middeleeuwsch-latijnsche versen, waar in de kenmerkende eigenaardigheden

van eenige zuid-nederlandsche steden worden opgenoemd(*), van Brugge gezegd:

Gaudet formosis Bruga puellis.

En nog heden treft men te Brugge menige maagd, menige vrouw, die door hare schoonheid nog eere doet aan deze middeleeuwsche vermaardheid; nog heden vertoont menige brugsche schoone min of meer duidelijk het friesche oorbeeld (*type*). Trouwens, overal in Vlaanderen ziet men echt germaansche, blonde, blanke, slanke gestalten.

Maar voor 't overige is er in West-Vlaanderen weinig meer te vinden van eene volkseigene kleederdracht. Oude vrouwen, vooral die van het land, dragen nog wel de kleine, vlaamsche hoedjes van stroo of van fijne houtspaanderkes soms kunstig gevlochten, van binnen met eene bont-gebloemde stof gevoerd en achter in den nek met een breed geplooid lint bezet, in 't zelfde model als de zoogenoemde boerinnehoedjes, die op de zeeuwsche eilanden Walcheren en Beveland, als ook in 't zeeuwsch-vlaamsche Land van Aksel gedragen worden, even als in 't Meetjesland en 't Land van Waas (Oost-Vlaanderen), tot in Antwerpen toe. En dan nog de groote, zware mantel van zwart of bruin laken, met eene kap achter op den rug hangende, welke bij slecht weder over 't hoofd wordt geslagen. Deze mantels zijn oorspronkelijk aan alle vlaamsche en brabantsche gewesten eigen. Elke stad of landstreek heeft eenen bijzonderen, eigenen vorm van deze mantels. Ze zijn ongetwijfeld wel van groot gemak en nut in ons afwisselend, dikwijls zoo guur en nat nederlandsch luchtgestel, maar ze staan, wijl ze gestalte en kleedij der vrouw geheel omhullen en inhullen, zeer somber; 't is als of alle vrouwen, die ze dragen, nonnen zijn. Een paar vrouwen, in hare kapmantels weggedoken, statig en stemmig door de stille straten te zien gaan, maakt op den Noord-Nederlander eenen somberen, kloosterachtigen indruk.

Bij de mannen is nog minder dan bij de vrouwen van eene volkseigene kleeding overgebleven. De blauwe kiel, door alle zuid-nederlandsche gewesten, maar meer in de oostelijke, de brabantsche en limburgsche gouen, dan in de westelijke, de vlaamsche, verspreid, is in West-Vlaanderen ook nog ten platten lande in gebruik. Eene hooge, groote, zwart-lakensche of zwart-zijden ‘klakke’ (pet) wordt veel gedragen, meer dan een klein, rond, smalgerand, laaggebold vilten hoedje, dat echter veel beter staat. Jonge boeren, pronkers in hunnen stand, dragen eenen zijden das, zeer bont en levendig van kleur, los en wijd om den hals geslagen, met lange, wapperende slippen op de borst afhangende. Hier en daar zag ik ook eenen enkelen oogenschijnlijk rijken jongen boer, geheel gekleed in een licht-blauw fluweelen

(*) *Nobilibus Bruxella viris, Antwerpia nummis,*
Gandavum laqueis, formosis Bruga puellis,
Lovanium doctis, gaudet Mechlinia stultis.

pak - jas, broek en vest - als een middeleeuwsche hofjonker. Deze kleeding staat den slanken, blonden jongelingen bijzonder wel.

Wat de west-vlaamsche steden betreft, gaarne zou ik hier de drie voornaamsten die ik bezocht, Brugge, Kortrijk en Oostende, drie allermerkwaardigste plaatsen, nader beschrijven. Maar dat kan hier niet; het zou te veel plaats beslaan. En buitendien, ik zie geen kans om, al ware 't ook maar in zeer beknopten vorm, een overzicht te geven van al het merkwaardige, vooral ook uit een oogpunt van geschiedenis en kunst, dat deze steden opleveren. Enkele algemeene indrukken, die ik bij 't doorwandelen van die steden ontving, mogen echter hier eene plaats vinden.

Brugge, de aloude hoofdstede van West-Vlaanderen, maakt op den vreemdeling eenen eigenen, geheel eenigen indruk Hij ontvangt dien reeds terstond, zoodra zijn voet den spoorwagen verlaat en de spoorhalle betreedt, die binnen de veste, in het bebouwde gedeelte der stad, en niet verre verwijderd van haar middelpunt, zich bevindt. Immers die halle is - was althans in 1883 - letterlijk een bouwval en wel eene schilderachtige ruïne van een gothisch gebouw, half voltooid en half weêr afgebroken; met geheel open dak, waarvan de ijzeren schoorbogen zich hoog in de lucht verheffen, en met afbrokkelende muren. Verlaat men deze zonderlinge, en in zoo zonderlingen staat zich bevindende spoorhalle, en betreedt men de straten der stad, dan ziet men zich al spoedig omringd van schoone oude gebouwen, die met de hooge en zware torens van St. Salvator's domkerk, van de Lief-Vrouwenkerke en met den schoonen Halletoren, allen in eenen kleinen omtrek vereenigd, den vreemdeling spoedig overtuigen dat hij zich in eene stad bevindt, die een machtig en rijk verleden heeft. Geen enkele zuid-nederlandsche stad, hoe rijk ook aan schoone, middeleeuwsche gebouwen, die zich in dit opzicht met Brugge meten kan! Bij 't doorwandelen der brugsche straten, gevoelt men zich hier en daar als terug verplaatst in de jaren veertien- en vijftienhonderd. Fraaie gothische gevels, in den bijzonder vlaamschen, ja eigenaardig brugschen trant opgetrokken, aan de zeer wel onderhoudene, veelal nog met torentjes en tinnen versierde groote huizen der oude brugsche edelen en patriciers, omzoomen de schilderachtig bochtige straten, de kronkelende grachten, en omringen de ruime, maar hoekige pleinen. Zij boeien uwe aandacht, waar Gij gaat. Schoone, eerwaardige kerken met prachtige torens, zwaar en hoog en in edele vormen opgetrokken, laten niet na uwe belangstelling te wekken, uwe aandacht te trekken. Rond om de Groote Markt, en in de naaste omgeving daar van, treft men die oude, vaak rijk met fijn beeldhouwwerk versierde gevels, die groote, zware huizen, waar eens de machtige edelen van Vlaanderen, de rijke koopheeren van Brugge woonden, het menigvuldigst aan. Hier verheft zich ook hoog in de lucht de vermaarde Halletoren, het aloude belfried

van Brugge; de edele, bevallige vormen van dezen overschoonen toren geven hem een licht en luchtig voorkomen, in weerwil van zijne werkelijke zwaarte en hoogte. Brengt Gij u te midden dezer geheel eigenaardige omgeving de hoogst belangrijke geschiedenis van het middeleeuwsche Brugge te binnen, dan maakt eene bijzondere stemming zich van u meester. Herinnert men zich dat deze stad eens als de rijkste en schoonste gold van geheel noordwestelijk Europa - en dit dan ook inderdaad was - dat hare koophandel eens dien van Londen overtrof, in eenen tijd toen er van Amsterdam als koopstad nog geen sprake was; dat Brugge in macht en rijkdom, in 't beoefenen van schoone kunsten, vooral bouwkunde en schilderkunst, in de weelde en den overvloed waar in hare ingezetenen leefden, het middeleeuwsche Venetie op zijde streefde, het middeleeuwsche Neurenberg overtrof - herinnert men zich hoe een vroolijk en veel bewogen volksleven, - waarvan de oude geschiedenis-boeken met bewondering gewagen, waarvan de oude oorkonden nog volop getuigenis geven, binnen hare muren bloeide - ja, dan ziet men met weemoed rondom zich over 't eenzame marktplein, door de stille straten, langs de doodsche grachten, die slechts eene schaduwe nog vertoonen van alles wat hier in oude tijden geweest is.

Treedt men die groote oude woonhuizen binnen, komt men in die ruime, schoone kerken of in de machtige hallen der wereldlijke gebouwen, dan wordt de indruk, dien men daar buiten reeds ontving, nog verhoogd. Want ook hier binnen zijn talrijke gedenkteekenen aanwezig van Brugge's macht en rijkdom, van den kunstsmaak en de weelde der oude Bruggelingen. Het zien van de rijk gebeeldhouwde, overschoone, beroemde schouw in de oude schepenenzaal van 't raadhuis van 't Brugsche-Vrije, van de geheel eenige schilderijen van Hans Memlinc in St. Jans-hospitaal, van de onbeschrijfelijk schoone zilveren, met massyf-gouden beelden versierde, met de kostbaarste edelgesteenten bezette rijve (reliquien-kast) van 't Heilig-Bloed, is alleen eene reize naar Brugge waard.

Men verwachtte van mij hier geene beschrijving van alle deze schoonheden en merkwaardigheden. Al was ik in bewondering opgetogen bij 't beschouwen van zooveel kostelijks - alles zoo geheel eenig en verre overtreffende alles wat ik elders in dien geest wel zag - mijn kunstzin en kunstsmaak is veel te weinig ontwikkeld, om deze zaken naar waarde te schatten, naar eisch te beschrijven. De kunstschatten van Brugge zijn herhaaldelijk uitvoerig beschreven, en de eerste de beste reisgids, de trouwe, degelijke Baedeker in de eerste plaats, geeft dien aangaande reeds veel te lezen. Wie echter nadere bijzonderheden daar van weten wil, wie een denkbeeld zich wil vormen van al 't merkwaardige en schoone, van al 't oude en belangrijke dat Brugge te aanschouwen geeft, wie een blik wil doen in de rijke geschiedenis dezer vlaamsche hoofdstede, wie eenen in alle opzichten betrouwbaren

en degelijken gids hebben wil, zoo hij Brugge bezoekt, die neme het onlangs verschenen werk ter hand van den eerweerden heer Ad. Duclos, getiteld: *Bruges en trois jours* (Brugge, 1883). In dit zeldzaam degelijke werk, in dien reisgids, zooals er nog geen verschenen is, in dat net uitgevoerde, met talrijke schoone afbeeldingen (photo-sculpturen), en met uitvoerige en niettemin duidelijke plattegronden versierde boek, zal de vreemdeling alles vinden wat hij noodig heeft te weten, wat hem tot nut en gemak dienen kan als hij 't aloude Brugge binnentreedt en doorwandelt. En geen wonder. De schrijver, een Bruggeling, met de grootste liefde voor zijne vaderstad bezield, een geleerde en geschiedkundige, die dagelijks de talrijke middeleeuwsche oorkonden van Brugge naspeurt en doorvorscht, die 't middeleeuwsche Brugge zoo wel kent als het hedendaagsche, daar bij een smaakvol kunstkenner als weinigen, de heer Duclos heeft met bijzondere voorliefde dit werk geschreven. En niemand die dit beter doen kon, dan juist hij. En al gaat men niet naar Brugge, al heeft men geen practisch nut van dezen wegwijzer, dan nog levert dit keurige werkje eene alleraangenaamste lezing aan iederen Nederlander, uit het noorden of uit het zuiden, die in de geschiedenis van zijn land en volk, in elke betrekking, belang stelt. Het verdient eene bijzondere aanbeveling, de eervolste vermelding.

Geen stad in Belgie die minder verfranscht is, die meer haar oorspronkelijk oud-nederlandsch voorkomen heeft bewaard, ja, geen stad in Belgie, die meer op eene eigenaardig hollandsche of friesche, niet geldersche of brabantsche stad gelijkt, dan Brugge. Terwijl overal in Belgie, hier meer, daar minder, de baksteenen waar uit de huizen zijn opgetrokken, met eene eentonige laag grauw-witte pleister zijn overtogen en ontsierd, treffen we te Brugge bij zeer vele gebouwen de helder of donker bruinroode tint der baksteenen, afgewisseld met het wit of grauw der tusschengevoegde hardsteenen, nog ongeschonden in al haar oorspronkelijke schoonheid aan, even als in Holland en Friesland. Vooral ook de omstandigheid dat Brugge, volkomen als eene hollandsche of friesche stad, van talrijke grachten doorsneden wordt, in hoofdzaak oude vestingsingels en vertakkingen van 't rivierke de Reie, dat de stad doorvloeit en er 't water rein en frisch houdt - vooral ook deze kaden en grachten geven aan Brugge een eigenaardig noord-nederlandsch voorkomen, dat men te Gent, Antwerpen, Brussel, Leuven te vergeefs zoekt, in mindere mate echter ook te Mechelen vinden kan. Naar den kant der Damsche poort vooral, valt dit bijzondere voorkomen sterk in 't oog. Zoo men daar langs de kaden en grachten wandelt, die met kleine, oude, maar net onderhoudene burgerwoonhuizen zijn omzoomd, welke allen hun trap- of spitsgeveltje naar de straat gekeerd hebben, huis aan huis - dan is het volkomen alsof men in eene kleine hollandsche of friesche stad ware. In deze nabuurschap bracht de vriendelijke inwoner van Brugge, die mij ver-

gezelde en mij tot eenen aangenamen gids verstrekte, mij in eene ouderwetsche herberg, een oud vlaamsch bierhuis, waar in hooge mate vaderlandsche herinneringen bij mij werden opgewekt. Die herberg draagt den naam van ‘Vlissinghe’, gelijk nog boven de voordeur te lezen staat. In oude tijden, toen handel en scheepvaart vooral ook in deze buurt bloeiden, was dit huis reeds eene herberg, die wel meest door de vlissingsche schippers en kooplieden bezocht werd. Vandaar nog de naam. Denkelijk was het wel het vlissingsche veerhuis. De gelagkamer en de keuken van dit huis zijn nog, in menig opzicht, op de oudvlaamsche, zestiende-eeuwsche wijze ingericht. Zware stoelen, met leêr bekleed, een vracht om op te tillen voor eenen negentiende-eeuwschen arm, stonden geschaard om eene groote, zware, eikenhoutene tafel. Van die stoelen was er een afzonderlijk gezet; hij had aan Rubens den schilder behoord, gelijk een opschrift vermeldt. Aan den getafelden wand hangt eene oude schilderij in olieverf, den waard en zijne vrouw, die dit huis in de laatste helft der jaren 1500 bewoonden, voorstellende, met dit aardige onderschrift:

‘Indt jaer sestyenhondert ende vijf,
Sterf den ouden Teunis en syn wijf.
Sy waren beyde over de hondert jaren oudt,
En vijf en seventich jaren tsamen getroudt.
Sy storven beyde op eenen dach,
Dat men wel met groodt wonder aensach.
Dit es hyer gestelt tot een memorye,
Godt verleene haer de Eeuwige Glorye.’

In de keuken van de herberg ‘Vlissinghe’ zag ik nog eene groote, oude schouw met zeer wijden, ver vooruitspringenden mantel, en eenen lagen, gemetselden vuurhaard met fraaie, ijzeren vuurplaat daarachter. Rond om die schouw, aan den mantelrand, was ook weêr een versje geschreven:

‘Een boer tusschen twee advocaeten,
Is gelyk twee katten die aen een visken aeten.
En dan komt den procureur,
Die loopt met de graete deur. 1787.’

Aan den wand in de gelagkamer zag ik nog iets dat men in Noord-Nederland nog slechts in afgelegene landstadjes vinden kan, en ook daar te nauwernood meer; en dat toch voor eene bijzonder noord-nederlandsche eigenaardigheid geldt. Te weten - een pijperekje. Daar hadden de stamgasten van dit bierhuis hunne lange, goudsche pijpen opgehangen, veelgebruikte, zwartberookte pijpen - zooveel te lekkerder in 't gebruik voor de ware liefhebbers, ook naar den oud-hollandschen smaak - en elke pijp op haar nummer, of liever op haar letter hangende. En het waren geenszins ouderwetsche en oude burgerluidjes, of schippers en dergelijke lieden, aan wien die pijpen

toebehoorden. Neen! ze behoorden aan de leden eener vereeniging die in deze herberg hunne bijeenkomsten houden om een oud-vlaamsch spel te spelen, te weten met zware houten schijven, als goudsche kazen, te werpen naar een doel; een mannelijk spel dat kracht en vlugheid eischt en voortbrengt, en dat in Vlaanderen nog veelvuldig in gebruik is. De leden dier vereeniging hadden zich allen, bezig met hun spel, op eene groote schilderij laten afbeelden, geheel op oud-nederlandsche wijze, in den trant onzer oude schutterstukken. Die schilderij hing er ook aan den wand, en zoo kon ik zien dat het meest allen krachtvolle jonge mannen waren in het best van hun leven, en die door voorkomen en kleeding mij toeschenen tot den gezeten middelstand te behooren - de eigenaars dezer pijpen. Dit echt oud-nederlandsche gebruik om veel uit lange, aarden pijpen te rooken, vond ik in Vlaanderen nog veel verspreid; veel meer dan in Holland en Friesland, waar de pijp door de sigaar grootendeels verdreven is. In Vlaanderen, ook in groote steden, ziet men jongelingen en jonge mannen, uit den beschaafden stand, geregeld hunne lange pijp rooken in hun woonvertrek, op hun kantoor en elders. Ook in Engeland ziet men nog veel uit lange, aarden pijpen rooken. Toch hebben de Hollanders in 't bijzonder den naam van dit gebruik, bij den vreemdeling. In Vlaanderen zag ik in eene week meer lange pijpen ‘smooren’, als de Vlamingen zeggen, dan in Holland in tien weken geschiedt. Een overheerlijk glas bier, zoo als in Holland niet te bekomen is, door de waardinne, eene zindelijke, vrindelijke, spraakzame, bejaarde brugsche burgervrouw - die geen woord fransch verstond - mij getapt en gereikt, maakte het bezoek in dit oud-brugsche ‘bier'uus Vlissinghe’ mij nog zoo veel te aangenamer.

Maar hoe zeer Brugge ook aan onze noord-nederlandsche steden herinnert, eene zaak is er die den Noord Nederlander steeds te binnen brengt, dat hij niet ‘t'huis’ is. En dat is: de eenzaamheid, de stilte die er in de straten heerscht. Slechts in de hoofdstraten die zich tusschen de spoorhalle en de Groote Markt uitstrekken, op die markt en daaromtrent, heerscht eenig vertier en verkeer, ofschoon op verre na niet zoo als in onze steden; maar overigens - wonderbaarlijk stil en doodsch is het er. Slechts hier en daar ziet men eenen man of eene vrouw door de straten gaan, zoo drie, vier of vijf in eene lange straat of op een ruim plein. En geen vroolijk, bedrijvig straatleven, geen kooplieden, die met helderklinkend geroep of gezang hunne waren venten, geen gerijd en geros, geen gejoel en gelach, geene aanstekelijke vroolijkheid heerscht er; geen gewandel van welgekleede lieden, geen geslenter van jongelui uit alle standen, die er eens een halfuurtje van nemen, geen luidruchtig kinderspel; niets of zeer weinig van dat alles! 't Is als of men door eene stad wandelt, die plotseling door drie vierde gedeelten harer inwoners verlaten is. En toch heeft Brugge hare 45000 inwoners; is dus eene stad als Haarlem en Leiden, Arnhem

en Groningen. Haarlem en Leiden hebben in Holland ook den naam van stille steden te zijn, en aan Arnhem zal niemand den naam van eene drukke, levendige stad geven. Toch overtreffen zij Brugge verre, wat het verkeer op de straten aangaat. Van de levendige, vroolijke stad Groningen met haar druk handelsverkeer, behoef ik niet te gewagen, in vergelijking met Brugge. Maar ook noord-nederlandsche steden met kleiner getal inwoners, Leeuwarden bij voorbeeld en Dordtrecht, Zwolle en Nijmegen, ja kleinere nog, als Schiedam, Middelburg en Alkmaar overtreffen Brugge in dit opzicht. Waar schuilen toch al die vijf en veertig duizend Bruggelingen, en wat voeren ze uit? zoo vraagt men zich onwillekeurig af. Ik kan hierop geen antwoord geven; ik weet het niet. Maar het zelfde verschijnsel merkte ik ook op te Mechelen en te Leuven, ja, zelfs te Gent, zoo men de hoofdstraten en pleinen uitzondert.

Eenen bijzonder ongezelligen, doodschen indruk maken ook de grachten te Brugge. Denk niet dat Gij er vertier en beweging op 't water zien zult, van af- en aanvarende schepen van allerlei vorm, van laden en lossen op de kaden. Nog doodscher dan de straten zijn de grachten. Geen enkel vaartuig zag ik er. Maar zachtkens vloeit er het water, onbewogen door kiel en roer. Hier en daar zwemt er een paar blanke zwanen stil en statig in heen en weêr - een schoon gezicht, dat is waar! Zelfs waterplanten groeien er in de grachten midden in de stad; de bekende, breede, platte pompebladen met de schoone, witte en gele bloemen - zoogenoemde waterlelies - daar tusschen (*Nymphaea alba* en *lutea*); ook het duitblad (*Hydrocharis morsus ranae*) zag ik er den waterspiegel hier en daar bedekken, nevens de teedere witte bloemkes van de waterranonkel (*Ranunculus aquaticus*), met hare fijngetakte bladeren. Ook dat is schoon en schilderachtig, maar! - aan den Noord-Nederlander die zoo iets in zijn eigen land nooit zag, geeft het eenen zeer vreemden indruk, eenen zeer bijzonderen, die tot nadenken stemt.

Kortrijk vertoont weêr een gansch ander voorkomen dan Brugge. Ook Kortrijk is eene oude stad; ook Kortrijk heeft hare oude en schoone openbare gebouwen: kerken, stadhuis, belfried en een paar zeer zware, korte en dikke middeleeuwsche wachttorens, de '*broeltorren*', aan weêrszijden van eene oude steenen brug, als eene waterpoort gebouwd boven het vroolijk stroomende rivierke de Leie. Ook Kortrijk is rijk aan middeleeuwsche geschiedkundige herinneringen. Maar Kortrijk heeft geenszins dat doodsche voorkomen als de west-vlaamsche hoofdstede, en even min dat middeleeuwsche karakter, dat in Brugge zoo merkwaardig bewaard gebleven is. Ofschoon het inderdaad eene zeer oude stad is, zoo heeft Kortrijk toch over 't geheel een nieuwerwetsch voorkomen. Bijzonder eigen aan Kortrijk zijn de breede en rechte straten die men in andere oude nederlandsche steden nooit aantreft, in 't noorden zoo min als in 't zuiden. Wat het getal inwoners (25000) aan-

gaat, is Kortrijk eene stad als Zwolle, 's Hertogenbosch, Leeuwarden, en ofschoon nu het verkeer en vertier op straat niet kan vergeleken worden bij dat in genoemde steden, zoo overtreft Kortrijk toch in groote mate het stille Brugge, het doodsche Leuven, het uitgestorvene Mechelen. Niet tegenstaande het marktplein er overruim is, de straten er overbreed zijn, heeft Kortrijk toch een vroolijk voorkomen door 't genoegzaam getal lieden die op de pleinen en in de straten zich bewegen. Ook zag ik de Leie die door Kortrijk stroomt, niet zoo schepeloos als de Reie te Brugge; al waren 't dan maar lompe, zwarte, waalsche kolenschepen, plompe bakken, nog onbehagelijker dan de aken zijn die den Rijn bevaren, en in de verste verte niet te vergelijken bij onze sierlijke, kleurrijke, vlugge, bevallig-gevormde tjalken, sompen en andere binnenvaartuigen - om van de friesche boeiers en tjotters niet te spreken - ze verlevendigden toch het stads- en riviergezicht.

Welk eenen geheel anderen indruk dan hare west-vlaamsche zustersteden maakt Oostende op den bezoeker. Het heerlijke, het schoone, het behagelijke, het vroolijke, het levendige Oostende! Noord-Nederland heeft geene enkele plaats die met Oostende vergeleken worden kan. In hoofdzaak is Oostende eene badplaats en visscherplaats als Scheveningen. Maar Scheveningen en Oostende mogen op éénen dag niet genoemd worden, zoo groot is het onderscheid. Oostende is als de koningin onder alle badplaatsen aan de Noordzee, en Scheveningen maakt, bij Oostende vergeleken, eene armzalige vertooning. Scheveningen heeft niets dat halen kan bij den geheel eenigen ‘Zeedijk’ van Oostende. En de villa's op de scheveningsche duinen, de koffihuizen en gaarkeukens aldaar, met de gasthoven en met de kurzaal ingesloten, zijn bescheiden ‘optrekjes’, zijn herbergjes, vergeleken bij de prachtige gebouwen, die te Oostende aan den Zeedijk staan.

Oostende is eene stad van ruim 18000 inwoners, en volkomen als Scheveningen, in 't duin gelegen en aan 't strand. De stad heeft een zeer nieuwerwetsch voorkomen, ook door hare regelmatige, elkander in rechte lijnen snijdende straten, haar ruim vierkant marktplein, en 't volkomen gemis aan oude gebouwen. Ik zag te Oostende geen enkel huis dat mij ouder toescheen dan 100 of 150 jaren, met uitzondering van de hoofdkerk, die er als eene groote dorpskerk uitziet, en van den toren, enkel maar den toren van het raadhuis, die zijne bruinroode muren gelukkig nog onbesmet en onbesmeerd heeft behouden, tusschen al die witgepleisterde, vorm- en karakterlooze huizen. Reeds terstond als men te Oostende komt, en de ruime, zeer schoone spoorhalle verlaat, maakt de haven, die zich tot aan 't baanhof uitstrekt, eene levendige, vroolijke vertooning, met hare stoffeering van talrijke schepen, drukbezige werklieden en sjouwerlui, en rustende of rondwandelende zeelieden, met de talrijke zeemansherbergen en kroegen aan de kade.

't Is als of men aan 't Nieuwe Diep en den Helder kwame - wel te verstaan, in den bloeitijd dier plaatsen.

Maar het glanspunt van Oostende is de Zeedijk en het strand.

Die zoogenoemde Zeedijk wordt gevormd door de uiterste rij duinen aan den zeekant, die de eigenlijke stad van 't strand scheidt. Deze duinrij is over eene lengte van anderhalf kilometer en eene breedte van dertig meter geslecht, dat is: afgeplat en effen gemaakt, en bevloerd met zeer groote, vierkante, blauwe steenplaten. Naar de landzijde wordt deze dijk of dam, die tien meter hoog is, omzoomd door schoone, groote gebouwen, in gesloten rij, huis aan huis, gasthoven, koffi- en ververschingshuizen en dergelijke inrichtingen, de eene al weelderiger dan de andere, prachtige winkels vol kostbare waar, bijzondere woonhuizen, enz. Deze gebouwen zijn allen in schoone bouworde, velen in vlaamschen herboortestijl opgetrokken. Aan het zuidwestelijke einde van den dijk verheft zich de met overgroote weelde ingerichte kurzaal, een uit der mate groot paviljoen, en daar nevens de schoone villa van den koning der Belgen, in zwitserschen stijl gebouwd. Zuidwestwaarts van den dijk is ook het tot badplaats ingerichte strand, dat hier veel breeder is dan aan den hollandschen wal, wel eens zoo breed. De dijk loopt aan de zeezijde, waar hij geheel met basaltblokken bedekt is, glooiend af. Drie zware basaltsteenen zeebrekers strekken zich, rechthoekig van den dijk wijkende en dien beschuttende, verre in zee uit. Als het vloed is, bespoelt de zee den voet van den dijk, en bij eene frissche bries breken de golven tegen de glooiing. Het schouwspel dat die breede en vlakke Zeedijk, van vroolijke, welgekleede wandelaars wemelende, dat die schoone gebouwen opleveren, dat breede strand vol badgasten, badkoetsen, tentjes, enz., die heerlijke zee, in den zonneschijn blinkende en flikkerende, en veelal verlevendigd door talrijke visschersvaartuigen en door stoombooten, is geheel eenig schoon.

Ja, Oostende mist de scheveningsche boschjes en de onmiddellijke nabijheid van eene stad als ons eenig 's Gravenhage. Maar Oostende zelve biedt toch eenige vergoeding; het is eene vroolijke, levendige stad, en het heeft ook een aangenaam wandelpark, terwijl de omstreken geenszins van natuurschoon ontbloot zijn.

Maar - wat alle vergelijking met Scheveningen den bodem inslaat - Oostende heeft eene haven! Eene fraaie haven, die zich tusschen een paar houten havenhoofden, beiden omstreeks duizend schreden lang, verre in zee uitstrekt, en die zich, met hare ruime dokken en kommen, diep landwaarts in voortzet, langs den geheelen oostkant der stad en verder. Aan de stadzijde heeft de haven eene breede kade, met drukbezochte herbergen en winkelhuizen bezet. De haven zelve en alles wat er toe behoort, is in den besten staat en wordt in keurige orde onderhouden. Op de hoofden, langs de havenkade, bij de dokken, heerscht steeds eene vroolijke beweging.

Eene eigenlijke handelsplaats is Oostende niet, ofschoon, naar mijne meening, de haven daartoe alle gelegenheid aanbiedt. Het schijnt dat Antwerpen a l l e handel van Zuid-Nederland tot zich trekt. Maar eene visschersplaats is Oostende, eene visschersplaats zoo als wij er geene hebben in Noord-Nederland. Het getal visschersvaartuigen die te Oostende t'huis behooren, is omstreeks honderd en zestig. Buitendien maken fransche en engelsche visschers zeer veelvuldig gebruik van de oostendsche haven en van de groote gemakken die zij aanbiedt. Want de visch kan uit de schepen, die de haven binnenkomen en dan aan de kade worden gemeerd, onmiddellijk gebracht worden naar de vischmarkt, die zich daar aan de haven bevindt. En als ze hier geveild en verkocht is, 't welk terstond geschiedt bij openbaren afslag, onmiddellijk verzonden worden langs den spoorweg, die daartoe met eene afzonderlijke halle zich tot aan de vischmarkt uitstrekt. Geen half uur behoeft er te verloopen tusschen het binnenvallen van den visscherman uit zee, met zijnen levenden, springenden, krimpenden buit, het verkoopen op de markt en het verzenden langs den spoorweg naar de groote en kleine steden van Zuid-Nederland, Noord-Frankrijk en de duitsche Rijnlanden.

Naar mijne bescheidene meening konden wij te Ymuiden het zelfde hebben, wat Oostende heeft - de zelfde groote gemakken voor onze visschersvloot. Ja, wij *konden.* De gelegenheid is er - de haven is er, beter nog dan te Oostende. Maar eene havenkom, een dok voor onze visschersvaartuigen geschikt om te liggen en te lossen, eene welingerichte en welbestuurde vischmarkt, vooral een spoorweg ontbreekt(*). Als men wilde, dan kon Ymuiden een tweede Oostende zijn, badplaats zoowel als visschersplaats; het kon Oostende overvleugelen, ook wegens de heerlijk schoone omgeving van de Beverwijk, Velsen, Santpoort en de verdere schoone omstreken van Haarlem; vooral ook wegens de nabijheid van, en samenhang door 't Noordzee-kanaal met Amsterdam. Ja, het *kon*!

Het was mij een groot genot die vroolijke beweging aan de haven van Oostende gade te slaan, het binnenvallen en lossen der visschersvaartuigen te zien, het uitmijnen der visch op de markt bij te wonen, mij te mengen onder de menigte van visschers en ander zeevolk, matrozen der engelsche stoombooten en vermaak-jachten, sjouwerlui, visschersvrouwen en kinderen, vischwijven, vischopkoopers uit het binnenland, enz. Of ook om een pint heerlijk verkwikkend bier, zooals in Noord-Nederland niet te verkrijgen is, te drinken in de talrijke zeemanskroegen en herbergen die zich langs de haven uitstrekken. Alles om het onopgesmukte, natuurlijke volksleven te zien, om de

(*) Een spoorweg is er nu eindelijk gekomen, althans eene aansluiting aan 't spoorwegnet. Maar eene rechtstreeksche verbinding met Amsterdam is het nog niet. De Amsterdammer die van den spoorweg gebruik wil maken om den mond van de amsterdamsche haven in de Noordzee te bezoeken, kan dit voornemen slechts volvoeren langs eenen omweg - over Haarlem.

echte volksspreektaal te hooren. Vlaamsch, fransch, engelsch, ook rijnlandsch-nederduitsch van keulsche, dusseldorper en akensche vischopkoopers, klinkt van alle kanten; maar vlaamsch heeft verre weg den boventoon, en dat deed mijn nederlandsch harte goed. En welk een vlaamsch! welk een schoon vlaamsch! Het vlaamsch van Oostende staat volkomen in de zelfde verhouding tot de vlaamsche streekspraken die binnen in 't westvlaamsche land worden gesproken, als het zoogenoemde strandhollandsch (de spreektaal der scheveningsche, katwijksche, noordwijksche, zandvoortsche, egmondsche visschers) staat tot het haagsch, het leidsch, het haarlemsch, het alkmaarsch. De zelfde gerekte en zeer zangerige wijze van spreken, de zelfde klankrijkdom, vooral ook in de breed uitgesprokene twee- en drieklanken, daar als hier. En daarbij zuiver vlaamsch, onverbasterd nederlandsch in vormen en zinbouw, echt oud-vlaamsch, zoo als het strand-hollandsch echt oud-hollandsch is, zuiver en onvermengd met al de bastaardwoorden die de stedelingen in hunne taal mengelen. Ook het uitmijnen der visch op het ruime, ronde plein dat door de fraaie, welingerichte vischmarkt wordt omgeven, door stedelijke ambtenaren, geschiedt in het vlaamsch, en wel in goed oostendsch vlaamsch. ‘Twiintig fräänk! negentiene! achttiene! zeventiene! zästiene! vichtiene(*)! vèèrtiene, dertiene, twoalve, äälve!’ zoo roept de uitmijner, en ‘miin!’ schreeuwen de vischwijven, ‘miin!’ als waren we midden in de friesche gouen, te Leeuwarden, Groningen of Emden op de vischmarkt. 't Was een lust voor mijne ooren dat schoone vlaamsch te hooren. - ‘Drink je een pintje bier met me?’ vroeg ik aan een paar flinke zeelieden, die mij, aan de kade, op mijne vragen eenige inlichtingen hadden verschaft. ‘Wäl joa wi! m'n 'aeaere! os je blieäft! Je zi' gi nog 'n broaven 'Olandere!’ En meê gingen ze naar binnen in de ruime, heldere gelagkamer van het naast bij zijnde ‘bier'uus’, en ‘Gezoend'eid, m'n 'aeaere!’ zeiden ze vriendelijk, eer ze 't klare, licht zure buur, in een paar teugen, tusschen hunne frisch-roode lippen en hagel-witte tanden lieten verdwijnen. Nog veel sprak ik met die zeelui en 'k vermeidde mij uit der mate in hunne welluidende, zoetvloeiende spreektaal. Och! de hollandsche taalgeleerden behoeven de oude en oorspronkelijke volle vormen en klanken der nederlandsche, der dietsche taal niet meer met zorg en moeite op te diepen en na te sporen in oude perkamenten oorkonden of uit de geschriften der middeleeuwsche dichters en andere letterkundigen. Laat ze naar West-Vlaanderen gaan! zij kunnen hun zoogenoemd middel-nederlandsch, het schoone dietsch, het onverbasterde oud-vlaamsche nederlandsch nog dagelijks hooren uit den mond van den west-vlaamschen zeeman, boer en burger!

(*) *Vichtiene*, ook *vichtig*, in plaats van vijftien en vijftig, door gewone verwisseling van *f* en *ch.* De Friesen doen juist andersom, en zeggen *graft* of *greft*, *koft*, *heft*, enz. in plaats van 't algemeen nederlandsche gracht, gekocht, hecht. *Vichtiene* en *vichtig* wordt reeds door Jacob van Maerlant, den grooten West-Vlaming gebezigd; b.v. “Vijf hondert Romeyne ende vichtiene”; en “Oud ij ende vichtig jaer”.

Ook het gesprek op zich zelven met deze oostendsche visscherliên, was mij eene bron van genoegen, zoo onbevangen, ongekunsteld zeiden ze hunne meening, zoo eerlijk en eenvoudig oprecht bleek mij hun inborst. En men vergete niet, het waren Vlamingen, al waren 't dan maar eenvoudige visschers, waar ik mee sprak, en geen Hollanders of Friesen; met andere woorden: zij waren vriendelijker, voorkomender, beschaafder - daarom echter geenszins geleerder, o neen! en evenmin zoo eigenwijs - ze waren wellevender dan ons volk is. Die bijzondere, eenvoudige wellevendheid, zekere mate van bescheidene uiterlijke beschaving in 't spreken en in de manieren, alsof 't allen lieden waren van goeden huize - zoo als men zegt - die zoo aangenaam aandoet, en die men bij ons eigen volk in Noord-Nederland dikwijls zoo met verdriet mist, trof ik algemeen aan bij 't vlaamsche volk, in 't openbare leven, zoowel bij 't zeevolk als bij den boer en den burgerman. Is dit nog een overblijfsel uit den bloeitijd van 't vlaamsche volk, in de middeleeuwen, toen vlaamsche beschaving en wellevenskunst den toon aangaven voor geheel Europa, toen Gent Parijs overvleugelde en Brugge London evenaardde? Uit den tijd toen de Zuid-Nederlander, vooral de hoofsche Brabander nog te recht sprak van ‘den botten Hollander’, van ‘den lompen Drent’ en ‘den boerschen Fries’?

Uit het bierhuis komende, wandelde ik nog eens het havenhoofd op, en ook hier gelukte 't mij een gesprek aan te knoopen - door een paar vragen te doen aan eenige visschers - die, naar de wijze der zeeliên aan den wal, in een groepje vereenigd, in zalig niets-doen, over de borstwering leunden en in zee staarden. Hier kwam mij eene genoegzame mate van zeemanschap zeer te stade, van kennis betreffende 't zeeleven, weêr en wind, zeil en treil, welke kennis ik in mijne jonge jaren had opgedaan, toen ik drie malen als scheepsdoctor de reis naar Java deed, heen en weêr, langs de Kaap nog, eer 't Suezkanaal bestond, en fraaie, bevallig gevormde zeilschepen, geen zwartberookte, vettige stoombooten, de gemeenschap tusschen Nederland en Insulinde onderhielden. Zooveel te gemakkelijker was 't mij met hen in een druk gesprek te geraken over alles wat met zee en schepen in betrekking staat. Want waar ook zoude een zeeman beter en liever over spreken? ‘*Nauta de ventis!*’ Zoo wint men hun vertrouwen en maakt men hen spraakzaam. ‘Woar zi-je t' 'uus, m'n 'aeaere!’(*) vroeg er mij een. - ‘Te Haarlem.’ - Eenige seconden van nadenken. - ‘T' 'AEaerlem?’ - ‘Ja, waar de haarlemer olie van daan komt.’ (Dat vermeld ik gewoonlijk, als men, buiten 's lands, blijken geeft mijne woonplaats niet te kennen; haarlemer olie is, als volksgeneesmiddel, nog wijd en zijd bekend in geheel Europa. Meer beschaafden kennen de haarlemer bloembollen beter.) ‘Joa, zuuste! 't es dichte bi Amsterdam, è'-ne woar?’ zei een ander, die reeds een paar malen te Ymuiden was binnen geweest. ‘Ier weunt er ook 'nen viskerman van

(*) Waar zijt gij t'huis, mijnheer? - anders gezegd: Waar woont gij? -

'AEaerliinge!'(*) zei er een die wat achteraf stond, en Haarlem met Harlingen verwarde. Nu hoorde ik, als Fries, dubbeld opmerkzaam toe, en vroeg nadere inlichtingen. Men vertelde mij nu dat een harlinger visscherman zich te Oostende met der woon had gevestigd, en daar zijn bedrijf uitoefende. 'Hoe heet die man?' vroeg ik. - 'Zorgedragere 'iët-i, m'n'aeaere!'(†) - Ja, Sorgdrager, dat is de naam van een oud-friesch visschers-geslacht, sedert eeuwen met eere bekend, en te Harlingen en Staveren, Enkhuizen en Medemblik, op Flieland en Ter Schelling gevestigd. Een lid van dit geslacht, Cornelis Gysbertsz. Sorgdrager schreef in de vorige eeuw een allerbelangrijkst boek, de 'Bloeyende opkomst der aloude en hedendaagsche Groenlandsche visschery', een werk dat nevens bijbel en gezangboek, Vader Cats, de reis van Bontekoe, en dergelijke boeken, nog steeds de geliefkoosde lectuur uitmaakt van den frieschen zeeman. - 'En ziin vrouwe es van Ter Schälliink; zi weunt ook 'ier. Os je ze gäärn zoe spreke, Wansje zo' je der wal nor toe lään; 't weunt 'r dichte bi!'(§) - Ik moest bedanken voor dit aanbod; ik had geen tijd meer, en moest vertrekken, tot mijn spijt. Want gaarne had ik hier eens met deze ter schellingsche vrouw gesproken en van haar vernomen, hoe zij, van haar standpunt, dacht over hare nieuwe woonplaats en stadgenooten, over Vlaanderen en de Vlamingen, en wat zij mij daar bijzonders van zoude kunnen mededeelen.

Terwijl ik daar zoo met die visschers sta te praten, en velerlei voor mijn doel zeer belangrijke zaken uit hunnen welsprekenden mond in hunne schoone tale hoor - over vlaamsche zeemansschap, over engelsche en fransche visschers en hunne verhouding tot de vlaamschen, over zandbanken en stroomen in de Noordzee vóór den vlaamschen wal, over den ouden tijd, 'den tiid van den 'Olandere', enz. enz. - onderwijl komt een aardig visscherskind, een meiske van zes of acht jaar, met eene mand vol levende krabben, zoo groot als een rijksdaalder en meer, naast mij staan. Zeker denkt zij, dat het eene gunstige gelegenheid voor haar is om hare wriemelende waar aan mij te verkoopen; ze trekt mij aan mijn jas, en, hare groote, heldere kijkers tot mij opheffende, vraagt ze: 'M'n 'aeaere! wi'-je krabben 'en?' Om

(*) Ja, juist! 't is dicht bij Amsterdam, is 't niet waar? (è'-ne woar, saamgetrokken uit: en es het niet woar.) - Hier woont er ook een visscherman van Harlingen. -

(†) Sorgdrager heet hij, mijnheer! - De wijze waarop de Oostendenaar dit ''iët-i' uitsprak, was volkomen gelijk aan de wijze waarop de Friesen hun 'hjit hy' - heet hij - uitspreken. Voor beider uitspraak zou ik ook 'jitti' kunnen schrijven - mits men de *j* maar op zijn friesch en hollandsch uitspreke, niet op zijn fransch, gelijk de Vlamingen doen.

(§) Als gij haar gaarne zoudt willen spreken, dan zal Wansje er u wel naar toe geleiden; hij (het) woont er dicht bij. - Het voornaamwoord dat op Wansje, 't welk de naam van eenen man is, betrekking heeft, zouden wij in 't noorden mannelijk (hij) nemen; de Vlaming echter neemt het onzijdig (het), omdat Wansje een verkleinvorm, en dus taalkundig genomen, van 't onzijdige geslacht is. Wansje is een algemeene oostendsche visschermansnaam, verkleinvorm van Wans, Wannes, Jowannes, Johannes. Die naam is zoo algemeen onder hen, dat men er den oostendschen visscherman in 't algemeen wel mee aanspreekt, op goed geluk, evenals den Scheveninger met 'Joei'.

maar gauw van haar af te wezen, vreezende dat zij mijn gesprek met de visschers zou storen, geef ik haar eene ‘klute’ - koperstuk van tien centimen - en zie niet meer naar 't kind om. Weêr voel ik mij schuchter aan mijn jas trekken, en, nu ik mij half tot haar omwend, wil het kind mij twee groote handenvol krabben geven: ‘Os-je-blieäft, miin"aeaere!’ De visschers lachen allen met mij mede, om zooveel ongekunstelde eerlijkheid in den handel van dit lieve kind, en een van die mannen verklaart: ‘Eur moeder 'ee' gezeid: Lite! j'en mag nie schaojen! Doarom wil ze je krabben ge'en vo'-je gäld.’ Nu ik echter blijf weigeren om die onbehaaglijke dieren aan te nemen, geeft het kind, als om haar geweten gerust te stellen, eene groote krabbe aan een knaapke van ongeveer gelijken leeftijd als zij, dat ook bij ons is komen staan. Deze, een burgerjongetje, neemt de spartelende krab gaarne aan, en speelt er wat mee, en 't meiske ziet toe. De kinderen blijven in onze nabijheid, en praten met elkander, en ik moet nu dubbel opletten, om ook het gesprek van deze kinderen te volgen, terwijl ik naar de visschers luister. Immers, zulk eene gunstige gelegenheid om de onverbasterde volkstaal, ook uit den kindermond te hooren, mocht ik mij niet ontgaan laten. Weldra is de knaap zijn wriemelend speeltuich moede. Hij spuwt even op de krabbe (waarom toch, Darwinisten! spuwen jongens overal op?), houdt haar voor zijn gezicht en zegt: ‘Goa noe je voader 'oalen, en je moedere, en je zustere, en je broere!’ en met een smijt hij de krab over de borstwering in zee, maar roept haar nog na: ‘Zi-je noe nie' bliide?’ Ik verheugde mij in mijn hart zoowel over de eerlijkheid van 't meiske, als over de goedhartigheid van den knaap.

't Was een alleraardigst tafereeltje!

Van 't hoofd liep ik nog eens de visscherskade langs, eer ik naar de spoorhalle ging. Een jonge visscherman vermaakte zich door hard te loopen, op zijne klompen, langs den glibberigen uitersten rand van den steenen kadewal; hij droeg eene wijde korte broek - dat schijnt wel overal eene eigenaardigheid te zijn van de kleeding der zeevisschers - en hij had eene gebreide muts op zijn hoofd, model slaapmuts - in drie kleuren, blauw, wit en rood. Een klein kind liet hij in zijne stevige knuisten op en neêr doudeinen, en luidkeels zong hij daarbij een liedje dat ik niet verstaan kon. ‘Is dat een fransche of een engelsche visscher?’ vroeg ik aan eenen burgerman die even nevens mij staan bleef, en met mij toezag hoe gevaarlijk die man daar liep en hoe roekeloos hij met dat kind speelde. ‘'Nen fransken viskerman’, was 't ontwoord, ‘'nen fransken, peize 'k; j'eet olsan’ (hij heeft altijd) ‘de tricolore op z'nen kop!’ De tricolore! terstond kwam deze oostendsche burger mij weêr met een fransch woord aan boord. Van het zeevolk had ik er geen enkel gehoord.

Nog liep ik de kerk voorbij, en zag daar - een balkhangertje, een fraai gesneden scheepje, met volledig zeil en treil, zoo als onze

zeelieden in hunne ledige uren ook wel zoo keurig netjes maken, en in hunne huizen aan de balken hangen, tot pronk. Dit echt nederlandsche balkhangertje, zoo volkomen passende in zulk eene visschersplaats als Oostende, hing buiten aan de kerk, boven de hoofddeur. Wellicht heeft het oudtijds in de kerk gehangen. Althans in Noord-Nederland ziet men die scheepjes nog in de kerk van menig visschersdorp aan de balken hangen; te Haarlem zelfs nog drie zeer fraaie, de bekende Damiaatjes, in de St. Bavo-kerk.

Kortom, Oostende is eene echt nederlandsche visschersplaats, trots al het oppervlakkige fransche verguldsel dat zij als weelderige badplaats ten toon spreidt. Ik leerde geen plaats kennen in de zuidelijke gewesten, stad noch dorp, die duidelijker het nederlandsche oorbeeld vertoont, dan juist dit schoone, dit lustig tierende, dit eenige Oostende. Voor eenen echten Noord-Nederlander is 't een lust daar eenigen tijd door te brengen; hij zal er meer nederlandsch, meer vaderlandsch gezind van daan komen, dan hij er heen ging.

Nog een paar regels over de west-vlaamsche, over de belgische steden in 't algemeen. Behalve de doodelijke, drukkende, mij onverklaarbare stilte die in menige zuid-nederlandsche stad heerscht, is er niets wat den Noord-Nederlander zoo onaangenaam aandoet als de wansmakelijke, onbehagelijke, wit-grauwe pleister waarmede men bijna algemeen de huizen besmeerd heeft. En daarbij verwen de Zuid-Nederlanders ook het houtwerk aan den buitenkant hunner huizen, kozijnen, ramen, zonneblinden, alles in de zelfde leelijke tint, alles wit of grauw-wit. Slechts de huisdeur is wat donkerder van verwe, grauw-bruin of geel-bruin. Anders alles eentonig wit, huis aan huis, straat uit, straat in; een pijnlijke gruwel voor een noord-nederlandsch oog, dat gewend is aan de vroolijke, heldere kleuren onzer huizen, aan het lichte en donkere bruin-rood en steen-rood onzer muren, aan het afwisselende lichte en donkere groen en het wit van het houtwerk, aan de blinkende groote glasruiten, waarachter helder witte, keurig onderhouden gordijnen en veelal een schat van weelderig groen en bloemen. Maar hoe leelijk maakt dat eentonige grauw-wit, eene fransche mode, de huizen! hoe doodsch maakt het de straten! En hoe schoon *konden*, ook in dit opzicht, de vlaamsche steden zijn! Vooral ook zoo de Vlamingen een ander noord-nederlandsch gebruik wilden navolgen, en boomen wilden planten in hunne straten, liefelijke, geurende linden, forsche, welig opschietende ipen - of olmen, zoo als men in Vlaanderen zeit - of ook fraai bloeiende kastanje-boomen. Welk eene schilderachtig schoone stad zou Kortrijk zijn, zoo men die leelijke pleister van de muren der huizen wou schrapen, zoo men het houtwerk in levendige, harmonische verwen wou schilderen, zoo men rijen boomen plantte in de overtollig breede straten - rijen boomen die niemand hinderen, maar iedereen behagen, iedereen hunne schaduwe

schenken. Hoe schoon kon die ruime, schaduwlooze markt te Oostende zijn, zoo men dat plein met boomen, heesters en bloemen wou beplanten, gelijk de Botermarkt (het Rembrandtplein) en andere pleinen te Amsterdam, gelijk de parken te Haarlem en elders. En Brugge! hoe oneindig veel schooner, liefelijker en schilderachtiger nog dan ze nu reeds is, zou die stad zijn om te zien en te doorwandelen, als breed-uitgespreide linden hare bochtige straten overkruinden, zoo hoog-getopte ipen hare hoekige pleinen overwuifden, als bloeiende kastanjeboomen op hare kaden zich weerspiegelden in 't water van de Reie, de Dyvere, enz. Waarlijk, 't is of de Vlamingen, die anders in smaak voor 't schilderachtige en schoone de Hollanders wel overtreffen, die anders zooveel oog hebben voor de harmonische mengeling van licht en schaduwe, van heldere en donkere kleuren - onze oud-hollandsche en oud-vlaamsche schilders kunnen het getuigen - 't is of de hedendaagsche Vlamingen, wat hunne huizen en straten aangaat, met blindheid geslagen zijn. Ach! 't najagen van 't fransche voorbeeld, dwars door dun en dik, in dezen van de *boulevards à la mode de Hausmann*, verbastert de Vlamingen zoo, doet hen zoo afwijken van hunne voorouders en van de eenige volkseigene en volksaardige richting waar in die hen zijn voorgegaan.

Treedt men in de steden de huizen der vlaamsche burgers binnen, ik bedoel die van den beschaafden, gezetenen middelstand, dan bespeurt men terstond, dat echt nederlandsche vrouwen, burgervrouwen in de aloude, eervolle beteekenis van dit woord, er aan 't hoofd staan van de huishouding. Aan de groote mate van zindelijkheid, van netheid, van orde, die er heerscht, geenszins minder, ofschoon dan wat anders, eenigszins gewijzigd, als in de besten van onze noord-nederlandsche huishoudingen, en sterk afspeurende bij wat ik zag ten platten lande in Vlaanderen's zuidhoek - merkt men dit onmiddellijk. Gelukkig voor 't aangename huisselijke leven der vlaamsche burgerij, gelukkig voor 't behoud van menige schoone oude zede, van menige burgerdeugd, is de invloed der fransche mode nog niet doorgedrongen tot de binnenkamers der vlaamsche woonhuizen, tot die heiligdommen van 't huisselijke leven waarop wij in 't noorden ook nog steeds zoo hoogen prijs stellen. De oude vlaamsche burgerhuizen in de steden hebben van binnen nog veelal de ruime vertrekken, gangen, portalen, trappen, enz. behouden, die aan de 17de en 18de eeuwsche nederlandsche huizen eigen zijn. Ze zijn er in 't bewonen zooveel te aangenamer om, en overtreffen daar in verre onze nieuwerwetsche lichte en dichte huisjes, met kleine vertrekjes, nauwe gangetjes, popperige keukentjes, enz.

Twee zaken zijn er die wij 't vlaamsche volk benijden mogen; ja, drie waarin we de Vlamingen wel mochten navolgen. Dat zijn: hunne volksspelen, de voortreffelijke hoedanigheid van hun bier, en de welluidendheid hunner klokkespelen op de torens.

In Noord-Nederland zijn de openbare volksspelen, die ten doel hebben kracht en lenigheid van het lichaam, vooral bij jongelingen en jonge mannen te bevorderen, in de vorige en in deze eeuw nagenoeg geheel uitgestorven; met uitzondering van Zeeland en Brabant, waar de boeren nog met pijl en boog of ander schietgeweer naar de gaai schieten; en van Friesland, ook van eenige weinige dorpen in Zuid-Holland, waar ze nog kaatsen in openbaren wedstrijd; het schaatsrijden zou men er ook nog toe rekenen kunnen. Maar anders is er weinig of niets van dien aard overgebleven, vooral in het eigenlijke Holland niet. En dit is wel te betreuren. De kolfbaan is nog het langste in 't leven gebleven, en wordt hier en daar door enkelen nog wel bespeeld, vooral in Noord-Holland en Friesland. Maar overigens heeft het sufferige billardspel binnen 's huis, dikwijls slechts een dekmantel voor herbergbezoek, alle mannelijke spelen buiten 's huis verdrongen. Niet alzoo in Vlaanderen. Het gaaischieten dat gespierde armen vereischt om den straffen boog te spannen, en een juist oog om de gaai, boven op eenen zeer hoogen staak gesteld, wel te mikken, dit aloude, edele spel is daar nog in volle gebruik. Overal, bij steden en dorpen, ziet men in Vlaanderen den gaai-staak opgericht, een gunstig teeken van levenslust en levenskracht bij 't volk. En niet minder algemeen zijn in Vlaanderen de spelen waar men met zware platte houten schijven, als goudsche kazen, naar een doel werpt. Prijsbolling, gaaibolling, wildebaanbolling, krulbolling, vloerbolling, trekbolling, en hoe de verschillende vormen waaronder deze spelen uitgevoerd worden, meer mogen heeten, ziet men dagelijks in de vlaamsche nieuwsbladen aangekondigd. Zeer algemeen is de liefhebberij voor deze spelen bij 't vlaamsche volk. Door deze prijskampen en wedstrijden wordt het lichaam krachtig en gezond, de geest frisch en vroolijk gemaakt en gehouden. En 't is een lust om de vroolijk jolende boeren, des Zondags namiddags of op kermisdagen, deze bevallige spelen, in goede verstandhouding, te zien uitvoeren. En hoe welkom is hun dan eene flinke teuge van hun heerlijk bier, hoe smakelijk en opwekkend!

Het vlaamsche en brabantsche volksbier is juist wat ons in 't noorden ontbreekt. Het is licht, helder, onvervalscht en niet aangezet, frisch, zuurachtig van smaak, houdt slechts weinig alcohol en is zeer goedkoop. Zelfs de beste soorten, brusselsch bruin, lambiek, faro, gentsch uitzet, zijn spot-goedkoop; voor 7½ cent, ja ook voor 6, tapt men u een groot glas, eene ‘piinte’ vol; voor de lichtere soorten, leuvensch en anderen, vraagt men u maar 5 cent voor een glas vol. Neemt men onmiddellijk van den brouwer een tonnetje in huis, dan komt het u maar op 8 cent ongeveer de kan (liter). En hoe overtreffen al deze bieren in goede hoedanigheden de lichte bieren, die men in Noord-Nederland brouwt, in hooge mate! Hoeveel muf, duf, kwalijk riekend bier daarentegen, dat als dood is en loodzwaar in de maag ligt, dat flauw zoetig is van smaak of scherp bitter, door allerlei

bijgemengde, veelal schadelijke bestanddeelen, wordt aan ons volk, onder allerlei namen, voor veel geld verkocht! De zware bieren, zoogenoemde beiersche, die men in Noord-Nederland brouwt, zijn beter; maar zij zijn eerstens door hunne zwaarte en hun groot alcohol-gehalte, en dan door hunnen hoogen prijs voor 't volk niet geschikt. En dan nog, ofschoon de beiersche bieren door onze groote brouwerijen in uitmuntende hoedanigheid worden afgeleverd, zeer velen onzer biertappers verstaan hun bedrijf niet, en geven aan het bier, in kelderen, tappen, schenken, niet zijnen vollen eisch. En zoo wordt den dorstigen Noord-Nederlander nog dikwijls een ziekelijk of dood biertje voorgezet, lauw en flauw, zonder koolzuur, dat is: zonder geest en leven. *Prosit!!* - Met uitzondering van Noord-Brabant en Limburg is mij in Noord-Nederland nog nooit een glas bier geschonken dat met de zuid-nederlandsche bieren ook maar kan vergeleken worden; ik bedoel hier dun bier, licht bier - geen beiersch. Maar die aan ons noord-nederlandsch bier gewoon is, hem zal de zuurachtige smaak van 't zuid-nederlandsche in het begin misschien niet behagen. Hij moet zich niet terstond ontmoedigen laten, met vlaamsch bier drinken zoo min als met nederlandsch spreken; hij moet van Beieren en van Frankrijk, van beiersch bier en van fransche taal in Vlaanderen niets willen weten. Heeft hij dan een paar glazen vlaamsch of brabantsch bier gedronken, dan gewent hij er spoedig aan, en weldra raakt hij er op verlekkerd; zoo gaat het althans den meesten. Zelfs het troebele, gele leuvensche bier, dat velen verachten, is, vooral in warme dagen, een kostelijke drank, smakelijk, licht en opwekkend. Drink gerust uwe drie, vier glazen of meer, zoo Gij anders een gezonde kerel zijt; 't zal u schaden noch deren; 't zal u niet walgen als ons hollandsch dunbier doet, 't zal u loom noch log maken als ons beiersch, veel min zal 't u dronken maken. Maar smaken zal 't u, opwekken, en goed bekomen toe. Hadden wij 't maar hier in 't noorden, wij zouden geen beter wapen hebben om de jeneverpest zegerijk te bekampen!

De noord-nederlandsche steden hebben hunne klokkespelen op kerken raadhuistorens, als de zuid-nederlandsche. En dat is ook de eenige overeenkomst in deze zaak. Noord-Nederland heeft, bijna zonder uitzondering, in zijne torens een stel, of ook geen stel klimperende klokjes, die alle heele en halve uren zich door de melody van 't eene of andere straatdeuntje, hoogstens een operetten-ariatje, dat juist in de mode is, heenslaan - 't gaat zoo als 't gaat - of ook, zoo als te Utrecht, door de melody van eenen psalm, gelijk men die in de protestantsche kerken zingt. Op sommige dagen, twee of driemaal in de week, vooral op marktdagen, wordt er ook, een uur lang, door middel van een toestel als een klavier, op de klokken gespeeld. En bij bijzondere geledenheden, volksfeesten, 's konings verjaardag, enz. speelt men de wijzen van Wien neêrlandsch bloed, Wilhelmus, Wij leven vrij, enz. op die klokken. Wij Noord-Nederlanders zijn daar aan ge-

woon; wij hooren het nauwelijks; wij hechten er geen waarde aan; wij stellen geen eischen dat het klokkespel goed zij en zuiver, en goed bespeeld worde. 't Is ons zoo tamelijk onverschillig, en wij behouden het, och! omdat het er nu eenmaal is. In de meeste steden is het klokkespel een afschuwelijk getjingel en getjangel. Weinig klokkespelen zijn er die het oor strelen, weinigen die met lust en liefde worden bespeeld; trouwens, bij de meesten is dit onmogelijk.

Anders is het in Zuid-Nederland. Daar hecht de burgerij groote waarde aan een zuiver en schoon klokkespel, daar stelt men er hoogen prijs op dat de ‘beyaert’ goed bespeeld worde. Hoe liefelijk klinken die glasheldere tonen in zuivere accoorden, uit de hooge torens over de stille pleinen, langs de eenzame straten der vlaamsche en brabantsche steden. Hoe volledig is het stel klokken en klokjes, hoe zuiver past en klinkt het samen, hoe kunstvol is ‘de wekker’ - het uurspel - gezet, en hoe schoon, hoe onverbeterlijk wordt de ‘beyaert’ bespeeld. En altijd is 't een lust om naar die tonen, nu eens zwaar en vol klinkende als van een kerkorgel, dan weêr helder en vroolijk als van eene piano, te luisteren. Vreemdelingen, en vooral Duitschers, die in hun land geen klokkespelen hebben, maar wier toonkunstig gehoor in den regel zoo veel beter ontwikkeld is dan dat der Noord-Nederlanders, zij vinden geen woorden genoeg om de afschuwelijke wanklanken, het vervelende getingel van die klokkespelen bij ons, alle kwartieren weêr aan, te verwenschen. Maar hoe opgetogen zijn die zelfde vreemdelingen, als zij de heerlijke tonen hooren, die van de torens der vlaamsche steden, vooral ook van Antwerpen en Gent, Brugge en Kortrijk weêrgalmen en weêrklinken. Hoor eens wat de groote amerikaansche dichter Longfellow van 't brugsche klokkespel zegt:

> ‘In the ancient town of Bruges,
> In the quaint old Flemish city,
> As the evening-shades descended
> Low and loud and sweetly blended,
> Low at times and loud at times,
> And changing like a poet's rhymes,
> Rang the beautiful wild chimes
> From the belfry in the market
> Of the ancient town of Bruges.’

En dan weêr:

> ‘Then most musical and solemn,
> bringing back the olden times,
> With their strange, unearthly changes,
> rang the melancholy chimes,
> Like the psalms from some old cloister,
> when the nuns sing in the choir,
> And the great bell tolled among them,
> like the chanting of a friar.’

In oude tijden, in de zestiende en zeventiende eeuw, toen de klokkenspelen op onze torens geplaatst werden, tot vermaak der burgerije, werden de klokken door de grootste meesters in hun vak gegoten, door de grootste toonkunstenaars gesteld en bespeeld. Hemony goot de amsterdamsche klokken (Oude-, Wester- en Zuiderkerk, Raadhuis, Munttoren), Sweelinck bespeelde ze, en Vondel (wij hebben immers geen betere namen te noemen) Vondel dichtte er van:

‘Ik verhef mijn toon in 't zingen
Aen den Amstel en het IJ,
Op den geest van Hemonij,
d'Eeuwige eer van Loteringen,
Die 't gehoor verlekkren kon
Op zijn klokspijs en zijn nooten,
Ons zoo kunstrijk toegegoten.
't Lust ons op de klokketon,
Om door luchte torentranssen
Eenen klokkedans te danssen.

Cybele behaalt geen prijs
Door geschal van keteltrommen,
Nu de toovertranssen brommen
Met een liefelijker wijs
Dan haer dolle korybanten.
Geen of een alleen vermagh
Om te voeren nacht en dagh
Eenen rey van musikanten.
Voert dien klokhelt op 't altaer,
Eens gezien in duizent jaer.’

Ik mag dit opstel niet eindigen zonder nog minstens met een enkel woord gewaagd te hebben van de west-vlaamsche letterkundigen in 't algemeen, van de zoogenoemde ‘west-vlaamsche taalparticularisten’ in 't bijzonder. Van ouds her, sedert de beroemde Jacob van Maerlant, der stede schrijver van Damme, zijne versen dichtte, die nog steeds eene leerschool, eene vraagbaak, eene goudmijn zijn voor de hedendaagsche nederlandsche taalkundigen - sedert Jacob van Maerlant tot op den dag van heden hebben de West-Vlamingen steeds met grooten lust en ijver hunne eigene taal- en letterkunde beoefend. En niet het minst ten huidigen dage. Immers roemt West-Vlaanderen hedendaags met volle recht, in letterkundig opzicht, op zijne zonen en dochteren: op vrouwe Van Ackere-Doolaeghe, de gevierde schrijfster omstreeks de helft dezer eeuw, en nog heden eenen hoogen ouderdom genietende; op Guido Gezelle, wiens geheel eigenaardige en bijzondere gedichten, niet het minst ook zijne ‘Kleengedichtjes’ hem eene plaats aanwijzen onder onze uitmuntende dichters; op Ad. Duclos, als geschiedkundige vermaard, tevens als schrijver van eenige historische romans van veel verdienste; op Karel de Gheldere, wiens ‘Landliederen’ vooral zooveel bijval mochten verwerven bij allen, in noord en zuid, die nog in een-

voud het kenmerk zien van 't ware schoone; op Sax (E. van Biervliet), op L.L. de Bo, op Albrecht Rodenbach, Callebert, Alfons van Hee, gebroeders Verriest, Van Coillie, Rommel, Samijn, en vele anderen.

Maar vooral hunne e i g e n e taalkunde hebben de West-Vlamingen steeds met bijzondere voorliefde beoefend, de eigenaardigheden hunner gewestelijke taal, die het schoonste, het oudst beschaafde, het welluidendste nederlandsch is, steeds met hand en tand vastgehouden en tegen vreemden, schadelijken invloed uit Brabant of Holland, of van waar ook dreigende, beschermd en bewaard. Ja, zelfs in den tijd toen de studie der tongvallen, der gouspraken geheel verwaarloosd werd, toen men, op taalkundig gebied, in eene schoolsche en boeksche richting bevangen, der volksspreektaal in de verschillende gouen geen aandacht waardig keurde - ja, haar verachtte, als onwelvoegelijk veroordeelde en wel volkomen wilde uitroeien - zelfs toen was er nog te Iperen een doctor in de geneeskunde, Van Daele geheeten, die een kostelijk werk schreef(*), waarin de west-vlaamsche volkstaal tot haar volle recht kwam.

Sedert de laatste twintig jaren heeft er zich onder de west-vlaamsche letterkundigen eene eigene richting geopenbaard; eene richting die niets weten wil van het bijzondere hollandsch, dat in deze eeuw zoo eigenmachtig en oppermachtig zich voordoet als het eenige, ware nederlandsch; eene richting die geheel afkeerig is van dat hollandsch, dat men ook aan allen niet hollandschen Nederlanders, aan Friesen en Vlamingen, aan Gelderschen en Brabanders wil opdringen en opdwingen als h e t nederlandsch bij uitnemendheid, als de geijkte, uitsluitend en alleen geldige spreek- en schrijftaal voor a l l e Nederlanders. Vooral sedert dit bijzonder hollandsche nederlandsch ook door vele Zuid-Nederlanders in Oost-Vlaanderen en Brabant, door de letterkundigen van Gent, Antwerpen, Brussel en Leuven aangenomen is als hunne schrijftaal, sedert deze, naar mijne zienswijze verbijsterde Zuid-Nederlanders de vele bijzonderheden, schoonheden en volmaaktheden van hunne eigene taal vrijwillig hebben opgeofferd aan eene geheel onnoodige, volkomen overtollige eenheid, die hun uit Holland werd voorgeschreven en ten wet gesteld - van dien tijd dagteekent het verzet der West-Vlamingen. Een verzet dat, naar mijne meening, ten volsten gerechtvaardigd is: want het is een verzet tegen onverdragelijke willekeur, tegen slaafschheid in 't opvolgen van taalregels en taalwetten die voor Hollanders mogen gelden, maar voor Vlamingen en Friesen en andere niet-hollandsche Nederlanders niet deugen, omdat hunne uitspraak, hun tongval, die nauwkeurig zoo veel waard is als de uitspraak en tongval der Hollanders, omdat hunne eigene taalwetten, hun gevoel voor taalzuiverheid zich daar tegen verzet. Of is die eenheid der taal zoo veel waard,

(*) Tyd-verdryf: De Schole der Schoolmeesters ende Oefen-perk der Dichters, door Vaelande van Ieper. - Ieper, by Laurens de Varver, 1805. - Vaelande is een letterkeer van den naam Van Daele.

dat ze opweegt tegen het verlies van alle oude, zuivere, krachtige woorden, van alle schoone wendingen, van alle volkomene, onversletene vormen der gouspraken? Ik herhaal het, mij schijnt die eenheid den dood, tegenover het krachtige leven der volksspreektaal, der verschillende gouspraken. Wij zijn toch geen Duitschers, die alles in een uniform steken - geen Franschen, die slechts in middelpuntzoeking (*centralisatie*) heil zien! Neen! maar we zijn vrije Nederlanders!

En zoo willen ook de West-Vlamingen vrij zijn in hunne taal, los van hollandsche banden. En waarom zouden zij niet? De nakomelingen der vrije vlaamsche kerels, die op Groeninghe-veld, onder de muren van Kortrijk, in den befaamden, roemruchtigen slag der gulden sporen, de overmacht der Franschen, die den Vlamingen hun eigenaard, ook in taal en zeden, willen ontnemen, versloegen, vernietigden - de zelfde wakkere, kloeke Vlamingen nog als hunne voorouders, zij dulden geen vreemden dwang, ook in hunne hedendaagsche tale niet. Dies hebben de West-Vlamingen zich afgezonderd van de andere Nederlanders, in zoo verre dezen in hunne taal hoe langer hoe meer de slaafsche navolgers van de Hollanders worden of zijn. Zij willen daarom geenszins hunne eigene volksspreektaal in al hare bijzonderheden van uitspraak en woordvoeging en woordenschat, veel min nog de versletene brabbeltaal der ongeletterde schare in de plaats stellen van een zooveel mogelijk zuiver en algemeen geldig nederlandsch. Ei neen! Maar zij eischen, en naar mijne meening met volle recht, dat er in een algemeen nederlandsch ook wel degelijk plaats zij voor de eigene schoonheden en volmaaktheden die onze gewestelijke spraken vooruit hebben op den hollandschen tongval, op de gewestelijk-hollandsche taal. Zij eischen erkenning van hun goed recht om oude en schoone, echt nederlandsche woorden, die nog uit de dagen van Maerlant in hunne dagelijksche spreektaal bewaard gebleven zijn, maar die elders verloren gingen, die in allen gevalle verdwenen zijn uit de hedendaagsche hollandsche schrijftaal - om die woorden, zinwendingen en vormen, volop of met mate, naar eigen verkiezing, in hunne geschriften te gebruiken. Tevens om te mogen spellen naar eigen inzicht, om te mogen boekstaveren op vlaamsche, dat is tevens echt oud-nederlandsche wijze. En zoo vragen de west-vlaamsche schrijvers nu niet meer angstig: komt dit of dat woord wel voor in het woordenboek van den hoogleeraar De Vries? schrijf ik dit of dat woord wel volgens de taalregels van De Vries en Te Winkel? schrijven de H o l l a n d e r s dezen of dien taalvorm wel zus of zoo? is deze of gene zinwending wel volgens 't h o l l a n d s c h e spraakgebruik? Neen! - maar zij schrijven er frisch en vrij op los, juist zoo als 't harte 't hen ingeeft, juist zoo als de mond van den beschaafden, ontwikkelden West-Vlaming spreekt. En een schoon, een krachtvol, een degelijk nederlandsch is het, dat zoo doende uit hunne penne vloeit. Geen verwaterd, met fransche bastaardwoorden rijkelijk doormengeld hollandsch,

geene schoolmeesterachtige boeketaal, maar een nederlandsch, zoo zuiver en echt, zoo schoon en goed, zoo fijn en edel, zoo krachtig en eenvoudig, als er weinig geschreven wordt.

Aan het hoofd dezer ‘west-vlaamsche taal-particularisten’ zoo als men hen wel noemt, aan de spits van deze wakkere, trouwe Vlamingen, die hun eigen eervol vaandel hoog omhoog houden, spijts wie zich daar aan ergere, staat de eerweerde Guido Gezelle, een man wiens grondige taalgeleerdheid in 't algemeen, wiens kennis van de vlaamsche volkstaal in 't bijzonder, oud en nieuw, verre verheven is boven mijnen lof. Ad. Duclos, L.L. de Bo, Karel de Gheldere, en zoo menig andere onder de jongere leden dezer eigenaardige school zijn zijne trouwe en overtuigde medestanders. En hunne werken leggen een roemrijk getuigenis af van hun wakker streven, van hunne noeste vlijt, van hunne innige liefde voor ons aller dietsche moedertaal. Het onovertroffene *West-Vlaamsche Idioticon*, van L.L. de Bo, een werk zoo als er van geen enkele andere nederlandsche gewestspraak een bestaat; het allerbelangrijkste, zich op velerlei gebied - geschiedenis, taalkunde, letterkunde, oudheidkunde, volkseigenaardigheden - bewegende brugsche weekblad *Rond den Heerd*, van Ad. Duclos, een tijdschrift dat reeds zijnen negentienden jaargang beleeft, en in Noord-Nederland veel te weinig bekend is; het geleerde, zoo hoogst eigenaardige taalkundige maandblad *Loquela*, dat te Kortrijk door Guido Gezelle wordt geschreven - deze drie werken geven, met zoo menigen bundel schoone gedichten, met zoo menigen welgeschrevenen geschiedkundigen- en volksroman, van Gezelle, Duclos, Rodenbach, Callebert, Van Biervliet enz. openlijk getuigenis van de groote waarde der west-vlaamsche taalbeweging. Ook dienen hier twee degelijke standaard-werken van West-Vlamingen met eere te worden vermeld; beiden van groote waarde (ofschoon, hoe jammer! zoo geheel oneigenlijk in 't fransch geschreven), het eene voor de wetenschap der middeleeuwsch-vlaamsche taal, het andere voor de kennis van het oud-vlaamsche volkslied. Te weten: het *Glossaire flamand,* van Edw. Gailliard, en de *Chants populaires flamands*, van Lootens en Feys. Het streven van al deze kloeke west-vlaamsche mannen, waar onder er eenigen zijn, die ik met rechtmatigen trots mijne vrienden mag noemen, verdient meer gekend en beter op prijs gesteld te worden, ook hier benoorden Schelde en Maas, door allen die den bloei onzer a l g e m e e n -n e d e r l a n d s c h e , niet enkel dien der b i j z o n d e r -h o l l a n d s c h e taal, in noord en zuid, ter harte gaat.

‘Uyt goeder kennisse comt die minne’ - zoo luidt de kenspreuk die ik boven deze verhandeling gesteld heb. Ik heb daar mede willen zeggen: Laat ons, Noord-Nederlanders, trouwe bezoekers zijn van de zuid-nederlandsche gewesten, tot uitspanning zoowel als tot nut en voordeel, laat ons die schoone vlaamsche en brabantsche gouen en

steden nader en beter leeren kennen, laat ons ‘goede kennissen’ zijn van dat vroolijke, vriendelijke, gemoedelijke, echt-nederlandsche, vlaamsche, brabantsche en limburgsche volk - dan zullen de oude banden, die de twee staatkundig gescheidene gedeelten van het volk van dietscher tonge reeds van ouds her verbonden, weêr nauwer en vaster worden aangehaald en bevestigd, dan kan eene wederzijdsche hartelijke vriendschap en op-prijs-stelling van elkanders goede eigenschappen niet achterwege blijven. Immers, zoo deze woorden ooit ergens van toepassing waren, dan gelden ze nu hier:

‘Uyt goeder kennisse comt die minne.’

Haarlem.
JOHAN WINKLER.

Een standaardwerk.

De Grondwet. Toelichting en kritiek door Mr. J.T. Buijs, hoogleeraar te Leiden, 1ste dl. 1ste en 2de stuk. Arnhem, P. Gouda Quint, 1883.

IV.

Op staatkundig terrein is 't soms verwonderlijk, hoe spoedig de inzichten kunnen veranderen. Er wordt heden dikwijls een denkbeeld geopperd, dat morgen bijna algemeene instemming vindt en hetwelk een weinig ervarene meenen zou, dat overmorgen in toepassing zal worden gebracht, terwijl het daarentegen als door den wind wordt weggeblazen. Niemand denkt er na eenigen tijd meer aan en later vindt men 't hier of daar in een verscholen hoekje als eene curiositeit vermeld. Maar ook het tegenovergestelde doet zich voor; wat vandaag is verworpen, wordt morgen soms met vlag en wimpel ingehaald. En wie een sterk sprekend voorbeeld hiervan zoekt, dien wijs ik op het recht des Konings, om de Kamers der Staten-Generaal elk afzonderlijk of beiden te zamen te ontbinden. In 1814 en '15 schijnt er van een ontbindingsrecht zelfs nog geene sprake te zijn geweest. Eerst in 1840 wordt het in de afdeelingen door enkele leden aanbevolen, doch die aanbeveling ontmoet tegenspraak niet alleen bij de Regeering, maar ook bij de voorstanders van grondwetsherziening. In 1848 intusschen scheen er geen zweem van strijd over het ontbindingsrecht te bestaan. In haar rapport van 16 Maart gaven de afdeelingen van de Tweede Kamer ten minste te kennen, dat men op zeer weinig uitzonderingen na het recht des Konings, om de Tweede Kamer te ontbinden, in de Grondwet opgenomen wenschte te zien. En niet alleen, dat die snelle omkeering plaats had ten opzichte van de Tweede Kamer, maar zelfs

zag men die plotselinge verandering van gevoelen bij een denkend en zelfstandig staatsman als Thorbecke. In de tweede uitgave nog van zijne *Aanteekening*, in 1841 verschenen, wijdt hij aan de beoordeeling en veroordeeling van het ontbindingsrecht eenige der kernachtigste en voortreffelijkste bladzijden van zijn boek. En zie, nauwelijks waren er twee jaren heengegaan over het oogenblik, waarop deze scherpe critiek het licht zag, of hij stelt als hoofd van de Negenmannen voor, om het beginsel van de ontbindbaarheid der Tweede Kamer in de Grondwet te schrijven.

Vanwaar die plotselinge ommekeer zoowel bij de Kamer als bij Thorbecke? De heer Buijs bepaalt er zich alleen toe, om de feiten te constateeren, doch biedt geene oplossing aan van dit verschijnsel. Ze ligt intusschen, naar ik meen, niet ver van de hand. De oppositie, door de vertegenwoordiging van 1815-30 gevoerd en vooral in de jaren '27-29, was buitengewoon groot. De aanmatigende houding, de te groote macht der Kamer tegenover den Koning begon onze beste volksvertegenwoordigers gruwelijk te hinderen. En evenals Graaf Van Hogendorp in zijne brochure *De Vrede*, in November 1830 verschenen, aandringt op de ontbindbaarheid der Kamer, evenzoo doen zulks in 1843 bij de behandeling der begrooting voor 1844 en '45 afgevaardigden als Van Dam van Isselt en Corver Hooft, welke laatste zich vroeger zelfs sterk tegen die ontbindbaarheid had verklaard. Een jaar later, bij de behandeling van de voorstellen tot Grondwetsherziening der Negenmannen, laten ten gunste daarvan zich uit vertegenwoordigers als Schooneveld, Luzac en De Kempenaer.

Niet allen deden dit, om den Koning de gelegenheid te geven, zich van eene lastige en waanwijze Kamer te ontslaan, maar velen deden 't evenzeer, om de goede representanten een hart onder den riem te steken. ‘Velen keurden destijds de handelingen der Regeering af en toch stemden zij voor hetgeen zij afkeurden uit vrees, dat de zaken anders in de war zouden gaan. Men had genoegzame overtuiging, om het verkeerde in te zien, maar geen genoegzamen moed, om bij eene onontbindbare Kamer aan eene Regeering, die niet van stijfhoofdigheid was vrij te pleiten, de gevraagde subsidiën te weigeren. Had men de verantwoordelijkheid van het afkeuren kunnen matigen met de gedachte, dat er een beroep op de kiezers konde gedaan worden, er ware waarschijnlijk minder zwakheid bij de vertegenwoordiging geweest’(*).

Het recht van ontbindbaarheid der Tweede Kamer aan den Koning toe te kennen, was ten onzent alzoo geen eisch van eene leerstellige theorie, maar het gevolg eener gebiedende noodzakelijkheid. Gewichtige omstandigheden hadden getoond, zooals de heer Luzac zeide in de zitting van 28 Mei 1845, hoe moeielijk, ja, zelfs hoe onmogelijk 't was, een vast systema van regeering en administratie te volgen met eene Kamer,

(*) *De Tijdgenoot*, jaargang 1843, bl. 508.

welke niet kan ontbonden worden; die niet eens verplicht was, de redenen van haar onwil te verklaren. En vandaar, dat er in de Staten-Generaal ten opzichte van het hier bedoelde recht zulk een onverwachte omkeer plaats greep zoowel bij de Kamer als bij staatslieden als Thorbecke. Intusschen, heeft deze ook al de conclusie, waartoe hij in zijne *Aanteekening* kwam, teruggenomen, meer dan eens heeft hij getoond, hoezeer hij bleef hechten aan de argumenten, ter ondersteuning van die conclusie aangevoerd. Ja, zoozeer zelfs was dit het geval, dat, toen in 1850, ingevolge de nieuwe kieswet, de natie op de meest volledige wijze in het genot van haar wettig kiesrecht gebracht moest worden, de Regeering onder hem als hoofd van het Kabinet eerst tot ontbinding der Kamer overging, nadat zeer vele leden der beide Kamers, wegens de groote verandering in het kiezerspersoneel, gemoedelijk bezwaar maakten, hunne zetels te behouden.

De ontbindbaarheid der Kamer is een noodzakelijk bestanddeel der representatieve monarchie. Zij is het eenige middel, om op geleidelijke wijze tot eene goede uitkomst te geraken, wanneer er botsing bestaat tusschen de Regeering en de Kamer. En hoe licht is dit niet mogelijk. De Kamer kan te groote macht ontwikkelen; zij kan hare roeping en haar werkkring vergeten. De publieke opinie kan door snelle ontwikkeling of door het op den voorgrond treden van een vroeger ondergeschikt belang groote verandering hebben ondergaan, terwijl wel de Regeering, maar niet de vertegenwoordiging ervan doordrongen is. De periodieke verkiezingen der Kamers kunnen ook plaats hebben gehad in een tijd van gisting, waardoor zij een eenzijdig en te sterk gekleurd karakter verkregen heeft, zoodat zij niet beantwoordt aan de eischen eener volksvertegenwoordiging. Wat te doen in dergelijke gevallen, als de Kamer hardnekkig weigert, toe te stemmen in hetgeen door de Regeering voor het heil van den Staat onmisbaar wordt geacht? Zoo men geene daad van willekeur van den Vorst wil, geen Coup d'État, iets, waarvoor de heer Luzac zoo bevreesd was in de jaren vóór den Belgischen Opstand, wat schiet er over dan eene ontbinding van eene of van beide Kamers?

Maar hoe stelt zich nu de Grondwet het recht van ontbinding voor? ‘Mij dunkt,’ zegt de geachte Hoogleeraar, m.i. alleszins juist, ‘mij dunkt, als het recht van de Kroon, om te onderzoeken, of de vergadering, welke de groote macht, die zij uitoefent, enkel ontleent aan het feit, dat zij volksvertegenwoordiging is, dat karakter wel inderdaad bezit.’ Het ontbindingsrecht is geen monarchaal recht, zooals men wel eens beweert; evenmin is het in zijne strekking een democratisch beginsel. Evenals de pairschub elders, moge hier te lande ontbinding wel eens zijn aangewend, om de Regeering eene meerderheid te bezorgen, maar dit is niet haar doel. Evenmin is het de bedoeling van het ontbindingsrecht, wat ook de heer Van Houten in zijne *Staatsleer* van Mr. J.R. Thorbecke moge zeggen, om de kiezers uitspraak te laten doen tusschen Regeering en Kamer. Want welke de resultaten zijn der nieuwe verkiezingen:

of de kiezers zich verklaard hebben voor of tegen het Kabinet, de Kamer verkrijgt geen enkel recht meer, dan de Grondwet haar heeft toegekend, evenmin als de Kroon er een door kan verliezen. De Koning is volstrekt niet verplicht, om voor de nieuw verkozen Kamer te bukken. Hij is dezelfde voor als na de ontbinding. Hij kan dezelfde voorstellen, die hij aan de vorige Kamer deed, wederom doen aan de volgende. Zijne wijsheid, zijn beleid, zijn inzicht in de zaak zijn 't, die hem doet beslissen, hoe te handelen. Van kiezers- of volkssouvereiniteit is geene sprake. Den kiezers is geen geschilpunt ter beslissing voorgelegd. Het volk is geen rechter, waarom men uitdrukkingen als *een beroep op de natie* en *de kiezers ter beslissing opgeroepen* zooveel mogelijk ter voorkoming van onjuiste begrippen moet vermijden. Zoo het volk moest beslissen tusschen Regeering en vertegenwoordiging, het zou kennis moeten hebben van de vaak moeielijkste vraagstukken van staatsrecht of op de hoogte moeten wezen van de dikwijls hoogst ingewikkelde quaesties van politiek beleid. Zoo men volkssouvereiniteit aannam, de nieuwe Kamer zou niet kunnen worden ontbonden. Maar ook, zoo de kiezers een beslist oordeel moesten vellen tusschen Regeering en Kamer, de afgevaardigden zouden ophouden te zijn de vertegenwoordigers van het volk, geroepen, om naar eigen inzicht de belangen der natie te behartigen; zij zouden wezen de lasthebbers van deze. Neen, wat men ook bewere, het recht van ontbinding, den Koning toegekend, dient, om het vertrouwen der natie in hare vertegenwoordiging te herstellen, met het doel, om het gemeen overleg tusschen Regeering en vertegenwoordiging te bevorderen.

Hoe fijner en gevoeliger het politiek gestel der natie is, hoe grooter en blijvender de voordeelen zullen zijn eener ontbinding. Naarmate de natie meer open oog heeft voor waarheid en recht, des te beslissender zal zij zich scharen aan de zijde der Regeering of aan die der Kamer. In het eerste geval zal de Kroon, in het tweede geval de vertegenwoordiging worden aangemoedigd, op den betreden weg voort te gaan. Kiest de natie de zijde van de Kroon, de coalitiegeest zal zijn gefnuikt; nieuwe, frissche partijen zullen worden gevormd; de nieuwe Kamer zal kunnen breken met de antecedenten der vorige. Heeft het volk zich verklaard tegen de Regeering, 't zal een wenk zijn voor den constitutioneelen Vorst, om zijne ministers te ontslaan of om de voorstellen van wet, die den weerzin opwekken der Kamer, terug te nemen of te wijzigen. Maar wat het recht van ontbinding in theorie ook zijn moge, dit staat vast, dat het een gevaarlijk recht is. Past men het toe in tijden, dat de Staatsbemoeiing groot is en de Regeering de zorg voor de locale belangen hoe langer hoe meer op zich neemt, eene ontbinding der Kamer zal geene of eene slechte uitwerking hebben. Bij de kiezers is het fijn politiek gevoel verstompt door het eigenbelang en in plaats dat zij het oog zullen slaan op vertegenwoordigers des volks, zullen zij zich houden bij of zoeken naar afgevaardigden, die zich

hunne belangen aantrekken. Maar ook afgezien daarvan, dikwijls toegepast, moet het recht van ontbinding er feitelijk toe leiden, om in strijd met de hoofdbeginselen van ons Staatsrecht de hoogste macht bij het kiezersvolk over te brengen.

Ik neem deze gelegenheid tevens te baat, om eene enkele opmerking te maken naar aanleiding van hetgeen de geëerde schrijver van *De praktijk onzer Grondwet* op dit artikel aanteekent. Deze meent, dat de Grondwet had behooren te bepalen, dat, zoo de Koning de Eerste Kamer wilde ontbinden, hij tevens ook de Provinciale Staten moest ontbinden. ‘Het was toch te voorzien,’ zoo schrijft, hij ‘althans de ondervinding heeft het geleerd, dat de eigenschap van kiezers van leden der Eerste Kamer te zijn een voorname factor zou wezen bij de kiezing van leden der Provinciale Staten.’ De opmerking is in hoofdzaak niet nieuw. In '48 maakte de heer Van Goltstein reeds de bedenking, dat eene ontbinding der Eerste Kamer niets zou uitwerken, indien de Provinciale Staten niet konden worden ontbonden. Naar mij voorkomt, heeft de opmerking door het geruime tijdsverloop niet aan kracht gewonnen. M. i. is zelfs het tegenovergestelde het geval. Dat de leden der Provinciale Staten zouden gekozen worden met het oog op de keuze van de leden der Eerste Kamer, dit ontken ik. De groote steden daargelaten, maar in verreweg de meeste districten worden de leden der Provinciale Staten gekozen met het oog op de locale belangen. En indien ik hiervoor eenig bewijs moest bijbrengen, ik zou wijzen op het algemeen voorkomende verschijnsel, dat zelden of nooit iemand buiten het district tot lid der Staten wordt gekozen of tegen zijn zin door een ander wordt vervangen, zoodat het volstrekt geene zeldzaamheid is, dat iemand tien, twintig, dertig jaren lid is geweest van zulk een college. Ja, zelfs zijn er voorbeelden van personen, die 40 en 50 jaren zitting hebben gehad. In den laatsten tijd heeft men van zekere zijde den kiezers van leden der Provinciale Staten wel voorgehouden, dat hunne keuzen van grooten invloed konden zijn op de samenstelling van de Eerste Kamer, maar ondanks de vele pogingen, die men in het werk heeft gesteld, hebben de kiezers hunne vroegere districtskeuzen over 't algemeen vrij wel gehandhaafd.

Maar zoo men de samenstelling der Eerste Kamer door de Provinciale Staten wil behouden en bij eene ontbinding van eerstgenoemd college ook tevens het tweede wil ontbinden, dan zal de termijn, bedoeld bij al. 2 van art. 70 Grondwet, vrij beduidend moeten worden verlengd(*). Want zoo de Eerste Kamer ontbonden is, men zal den leden der Prov. Staten toch wel niet een ontslagbrief kunnen thuis sturen. 't Zijn ook niet de leden, die ontslagen worden, maar 't is het college, dat ontbonden moet worden. De leden der Provinciale Staten zullen dus ter

(*) Dienovereenkomstig zou ook art. 89 al. 2 kieswet moeten worden gewijzigd. Maar ook zou men bedacht moeten zijn op eene verandering van art. 64 en art. 103 der Provinciale wet.

bekwamer tijd moeten worden opgeroepen, om te hooren, dat het college ontbonden is. Daarna zullen de kiezers van leden der Staten moeten worden opgeroepen tot het doen hunner keuzen en eerst dan, wanneer de herkiezingen zullen hebben plaats gehad, eerst dan zullen de Staten kunnen worden opgeroepen, om leden der Eerste Kamer te kiezen. Dit alles kan niet gaan in één adem; hoe weinig ook maar, eenige tijd zal er toch tusschen het een en ander moeten verloopen. Voegt men hier nu bij, dat ook de gekozenen voor de Eerste Kamer niet onmiddellijk hunne geloofsbrieven ontvangen en dat zij toch ook eenigen tijd van beraad dienen te hebben, voordat zij zich behoeven te verklaren over al- of nietaanneming hunner benoeming, dan zal men mij toestemmen, dat de nieuw verkozen Kamers wel niet eerder zullen kunnen samenkomen dan binnen drie maanden te rekenen van het besluit, waardoor de ontbinding wordt uitgesproken. En zoo dit niet te loochenen is, waar blijft dan het nut van de korte termijnen, die zoovele waarborgen moeten geven, dat de abnormale toestand, door de ontbinding ingeleid, niet langer zoude voortduren, dan volstrekt noodig blijkt. Indien bij eene ontbinding der Eerste Kamer ook de Provinciale Staten moeten ontbonden worden, de vraag van den heer Olivier, of zelfs bij ontbinding de oude Kamers, al is de zitting gesloten, rechtens niet moeten blijven bestaan, totdat de nieuwe Kamers geconstitueerd zijn, zoodat het land geen oogenblik verstoken is van het lichaam, dat het vertegenwoordigt, - deze vraag zou inderdaad eenige beteekenis verkrijgen.

Is volgens den heer Heemskerk er niet aan gedacht, om de Provinciale Staten te ontbinden bij gelegenheid eener ontbinding van de Eerste Kamer, zoo heeft men volgens hem evenzeer verzuimd, aan de Regeering eenigen invloed te geven op het verdagen en weder bijeenkomen der Kamers. In Groot-Britannië, zegt hij, is tweeërlei verdaging van het parlement bekend, en wel die volgens eigen bepaling van ieder huis (adjournment) en die van beide huizen krachtens Koninklijk bevel (prorogation). 't Is waar, maar mag ik vragen, of wij ten onzent niet hetzelfde hebben? Het Engelsche *adjournment* is, wat wij noemen ‘reces’; de Kamer is tot nadere bijeenroeping gescheiden, zooals 't heet. En wat *prorogation* betreft, is dit niet hetzelfde als bij ons ‘sluiting der zitting’? Had men hier te doen met iemand, die niet zoo doorkneed was in ons Staatsrecht, ik zou vragen, of de schrijver niet van de wijs is gebracht door de practijk, die schijnt mee te brengen, dat bij ons de zitting eerst gesloten wordt twee dagen voor de opening der nieuwe zitting. Maar de heer Heemskerk zal toch niet vergeten hebben art. 98 al. 2, dat zegt, dat de gewone jaarlijksche vergadering ten minste 20 dagen bijeenblijft. Wordt deze gewone zitting gesloten, wat belet den Koning later, wanneer hij zulks goedvindt, eene buitengewone zitting te doen houden? Vroeger, toen sluiting stuiting mede-

bracht, kon het sluiten der gewone zitting misschien bezwaren met zich brengen, maar sedert de Kamer daarop is teruggekomen, kan de Regeering des te eerder tot eene sluiting der zitting overgaan. Acht zij 't intusschen van belang, eenig wetsontwerp terug te nemen, de gesloten zitting stelt haar daartoe in staat. In één woord, al de voordeelen, die de 'prorogation' aanbiedt, kan men ten onzent verkrijgen door de sluiting der zitting.

Ten bewijze, dat ik mij hierin niet vergis, beroep ik mij op den heer Lenting, wiens aanteekening ditmaal om de belangrijke citaten inderdaad eenige waarde heeft. Maar ook op den heer De Bosch Kemper, die in zijne *Handleiding tot de kennis van het Nederlandsch Staatsrecht en Staatsbestuur* bl. 456 het volgende zegt: 'Door de grondwettige bepaling, dat de Koning na twintig dagen bevoegd is, de Kamer te sluiten, heeft men ook kennelijk het oog gehad op het Koninklijk praerogatief, dat in Engeland in de parlementaire geschiedenis steeds is erkend, om de beraadslagingen in het parlement te prorogeren. Het kan plaats hebben, dat bij een kerkelijk staatkundig petitionnement de gemoederen in beweging zijn gebracht, en dat de Regeering het van belang acht, dat daarover de beraadslagingen in de Staten-Generaal niet worden voortgezet. In dit opzicht kan de Regeering, ter handhaving der liberale beginselen boven partijstrijd - de jaarlijksche zitting voor enkele dagen of weken sluiten en daarna weder buitengewoon bijeenroepen, om andere zaken te behandelen, dan die de driften in beweging brachten.'

Wat de verdaging betreft, in België heeft, zooals de heer Heemskerk memoreert, de Koning daaromtrent eene, hoezeer beperkte, macht volgens art. 72 der constitutie. Ik wil niet beweren, dat dergelijke bepaling geheel zonder nut is, maar 't moet m.i. toch al zeer vreemd geschapen zijn met eenig gouvernement, zoo dit op eene verdaging der Kamer, ook zonder grondwetsbepaling, niet eenigen invloed kan uitoefenen. Maar in elk geval, zoo men meent, in de Grondwet eene bepaling te moeten opnemen, volgens welke de Regeering de bevoegdheid zou hebben, om de kamers te verdagen, er zal dan toch tevens moeten gezorgd worden, dat de termijn der verdaging niet te ruim worde gesteld. Eene verdaging zou anders wel eens als middel kunnen worden aangegrepen door een Kabinet, dat niet wil opstaan, om nog wat te blijven zitten.

Indien 't mijn voornemen ware geweest, slechts in 't algemeen mijn gevoelen te zeggen over of naar aanleiding van des Hoogleeraars aanteekening, mijne denkbeelden daar, waar ik met hem in meening verschilde, tegenover de zijne te stellen, ik zou met eenige regelen hebben kunnen volstaan. Maar welk nut zou dit hebben? Niet toch in mijn gevoelen of in mijne denkbeelden kunnen de lezers belangstellen, maar wel in die van den schrijver. En 't is daarom, dat ik bij de voor-

naamste artikelen stilsta, om zijne meeningen omtrent de groote beginselen van ons staatsrecht te doen kennen. Om die reden ga ik alzoo ook niet met stilzwijgen voorbij hetgeen de Hoogleeraar aanteekent op art. 71 en 72, handelende van den Raad van State, al is 't ook, dat ik daartegen geene bedenking heb.

De heer Buijs stelt zich bij deze artikelen drie vragen ter beantwoording voor:

1°. Hoe zijn de bepalingen omtrent den Raad van State in de Grondwet gekomen? 2°. Welke is haar zin? 3°. Wat heeft men te verstaan onder die 'algemeene maatregelen van inwendig bestuur', welke hier voor het eerst worden genoemd?

Het historische gedeelte meen ik onbesproken te mogen laten. Telkens, wanneer de schrijver zich op geschiedkundig terrein begeeft, is hij belangwekkend. Zoo ook nu. Beknopt en toch zaakrijk ontwikkelt hij den oorsprong van den modernen Staatsraad uit den vroegeren Raad des Vorsten. Geleidelijk ontwikkelt hij, hoe de Raad van State, vroeger eene eerste plaats innemende in schier elken Staat, in aanzien en macht afneemt, naarmate die der ministers toeneemt, totdat eindelijk hier en daar zelfs zijn nut wordt betwijfeld. Zoo ook ten onzent. Had de Kamer in '48 niet in één votum over het geheele hoofdstuk moeten beslissen, maar de bevoegdheid gehad, om over elk artikel in het bijzonder uitspraak te doen, naar alle waarschijnlijkheid zoude de Raad van State nu niet meer tot onze grondwettige instellingen behooren. En geen wonder. De Raad, zooals de heer Olivier schrijft, werd door het publiek beschouwd als eene eervolle rustplaats voor hooge, uitgediend hebbende staatsambtenaren, en het Gouvernement versterkte door zijne benoemingen de meening, dat dit Staatscollege eigenlijk bestemd was, om iets in weg te bergen, meer dan om de Regeering bij te staan en haar ten dienste te zijn.

Intusschen, tegenover den sterken tegenstand der Tweede Kamer, die den Raad van State doelloos vond, indien hij bleef, zooals hij was, te kostbaar, indien hij vervormd werd naar Fransch model, en die ook twijfelde, of men in dit geval wel genoeg bekwame en geschikte personen in ons midden zou hebben, om dit college op waardige wijze te bezetten, - tegenover dien tegenstand stond de Regeering, die, ofschoon niet met betere argumenten dan in de schriftelijke stukken, bij de beraadslaging de instelling toch krachtig handhaafde. Maar toch, ofschoon in '48 behouden en in 1861 hervormd, zal 't, indien men de bevoegdheid van den Raad niet op passende wijze weet uit te breiden, nog zeer te bezien staan, of dit college op den duur gehandhaafd blijft. Met de taak belast, om de Regeering bij de bearbeiding van wetsontwerpen en besluiten met zijne kennis voor te lichten, kan de Raad, ook naar de heeren Buys en Heemskerk meenen, mits goed georganiseerd, uitnemend nuttig werkzaam zijn en een even belangrijken als natuurlijken invloed op den gang van het Staatsbestuur uitoefenen. Maar, zegt de

geachte Hoogleeraar, de gelegenheid, om deskundig advies in te winnen, eer hij nog met zijne voorstellen bij de volksvertegenwoordiging komt, staat den Minister in en buiten zijn departement veelal in zoo ruime mate open, dat de behoefte aan een officieelen en door de Grondwet zelve aangewezen raadgever in den regel niet sterk wordt gevoeld. En de heer Heemskerk, die lid van den Raad van State was, tijdens zijne uitgave van *De praktijk onzer Grondwet* afzonderlijk in 't licht verscheen, deze legt omtrent dit hooge staatslichaam eene niet minder opmerkelijke verklaring af. Niet in de kosten, die de Raad van State veroorzaakt, noch in het oponthoud der zaken is m.i. in den regel eenig ernstig bezwaar gelegen, zegt hij; maar het bestaan van den Raad van State heeft deze schadelijke werking, dat hij voor eenige verdienstelijke en bekwame mannen een eervollen, onafhankelijken, staatkundigen werkkring opent zonder persoonlijke verantwoordelijkheid. Hij onttrekt dientengevolge meer krachten en bekwaamheden aan den actieven staatsdienst, dan hij ten behoeve daarvan doet aanwenden. De bekwaamste leden van den Raad van State, zij die het werk doen, zouden, indien die Raad niet bestond, waarschijnlijk, in den besten werktijd van hun leven, leden der Staten-Generaal of ambtenaren of Ministers zijn en alsdan meer praesteeren; of wel, zij hebben die betrekkingen reeds bekleed en onttrekken zich daaraan al te gereedelijk voor het onbezorgde leven in het hooge Staatscollege. Wordt met iemands benoeming tot Staatsraad gewacht tot na den besten leef- en werktijd, dan verliest de Raad zelf zijne waarde en zijn aanzien, terwijl er toch altijd door hoogen leeftijd der leden en door enkele min gelukkige keuzen eenige zwakke elementen in zullen voorkomen.

Wil de Raad in de toekomst behouden blijven, dan dienen hem andere, meer zelfstandige werkzaamheden te worden opgedragen. In 1844 gaven de bekende Kamerleden, die het voorstel tot grondwetsherziening deden, als hun gevoelen te kennen, dat de wet den Raad van State moest inrichten behalve als Regeeringsraad van de Kroon en van ieder ministerieel departement in het bijzonder tot gewone werkplaats, waarin de wetten en besluiten werden opgesteld, en tot hoogsten rechterlijken aanleg voor geschillen van bestuur. Maar wie voelt niet, gelijk de ervaring hier en elders heeft geleerd, dat de Minister op zijne bevoegdheid, om zelf de wetten en reglementen te ontwerpen, zeer naijverig is en liever de diensten gebruikt van niet zelfstandige ambtenaren, die zich geheel naar zijne inzichten hebben te voegen, dan van leden van den Staatsraad, wier eigen meening hij zou moeten eerbiedigen en aan wie hij ook de bevoegdheid zou behooren over te laten, om wat zij ontwierpen, zelven voor de Staten-Generaal te verdedigen. En dat de Minister inderdaad al die voorstellen, welke strekken, om de politieke beginselen van het kabinet te vertolken, of die, wet geworden, op den algemeenen gang van het Staatsbestuur een overwegenden invloed moeten uitoefenen, niet aan anderen kan overlaten, zonder van zijn

aandeel in de Regeering afstand te doen, ligt voor de hand. Maar niets belet, naar de schrijver meent, dat men voor de regeling van speciale onderwerpen, aan de staatkunde van het Kabinet geheel vreemd, partij trekke van de kennis en ervaring, waarover een Raad van State te beschikken heeft. Zeker niet. Maar of men die speciale kennis, waarop de schrijver doelt, in den Raad van State zoeken moet, betwijfel ik. Specialiteiten, dit was, bedrieg ik mij niet, ook het gevoelen van Thorbecke, specialiteiten behooren in den Raad niet thuis. Eerder dan in dit Staatslichaam, geloof ik, dat men die moet zoeken onder de chefs de bureau aan de respectieve Ministeries. Dezen zullen ook beter dan eenig lid van den Raad weten, wie der rijksambtenaren zij moeten raadplegen, om volledig op de hoogte te komen van het onderwerp in quaestie. Maar dit daargelaten; 't komt mij ook niet zeer waarschijnlijk voor, dat een lid van dit hooge Staatscollege, misschien reeds Minister geweest of die 't hoopt te worden, zich zoo gemakkelijk zal laten vinden, om dit mindere werk te doen en het ontwerp tegenover de Kamer te verdedigen. Zoo de Kamer aan het door hem verdedigde voorstel geen bijval schonk, zou dit échec hem zeker meer leed doen dan in het tegenovergestelde geval een kleine triomf. Dat speciale onderwerpen door zoogenaamde specialiteiten worden behandeld en verdedigd, gelijk voor '48 nog wel eens plaats vond, niets rationeeler dan dat, en niets wat ik met meer sympathie zou begroeten. Ik geloof, dat menige wet vrij wat practischer zou zijn en minder met bezwaren in de uitvoering zou te kampen hebben, wat tegenwoordig zoo vaak het geval is.

Wil men den Raad behouden, dan moet men hem verheffen tot eene instelling, die rechtspreekt in administratieve geschillen, iets, waarop de geachte Hoogleeraar, zooals we later zullen zien, krachtig aandringt.

Ofschoon de Grondwet het aan den wetgever heeft overgelaten, om de samenstelling van den Raad van State te regelen en zijne bevoegdheid te bepalen, zoo heeft zij nochtans omtrent beide eenige voorschriften gegeven, welke bij de wettelijke regeling dienen in acht genomen. Die voorschriften omtrent de samenstelling en die het Voorzitterschap van den Koning, zijn recht, om de leden te benoemen, het lidmaatschap van den Prins van Oranje betreffen, worden door den schrijver één voor één in oogenschouw genomen. Wat de schrijver aanteekent omtrent het Voorzitterschap van den Koning, ‘niet veel meer dan een historisch monument, bestemd, om het verband te handhaven tusschen den ouden Raad van State en de moderne instelling, welke onder denzelfden naam geheel verschillende attributen verbergt’ - dit ga ik met stilzwijgen voorbij. Omtrent de beide andere punten een enkel woord.

Dat de Koning de leden benoemt, vindt de schrijver zeer natuurlijk, maar minder onnatuurlijk zoude 't z.i. wezen, zoo dit recht beperkt was, b.v. door den Koning te binden aan eene voordracht. Wie die

voordracht zou moeten opmaken, daarover laat de geachte Hoogleeraar zich niet uit. Er zal dus te kiezen vallen tusschen eene voordracht van den Raad van State zelven of eene van de Kamer. Tertium non datur, zou ik meenen. Dat het college zichzelf meer of minder direct zou aanvullen, zulk een denkbeeld uit de oude doos zal de schrijver wel niet willen oprakelen. Blijft dus over eene voordracht, opgemaakt door de Tweede Kamer. Maar waartoe zulk eene voordracht? Toch niet op grond, dat de instelling een regeeringsraad is? Juist dit zou pleiten voor de onbeperkte benoeming des Konings. Evenzoo, wanneer men den Raad beschouwt als het College, dat zich belast met het ontwerpen van meer of minder belangrijke wetten en de algemeene maatregelen van inwendig bestuur. Waarom toch des Konings recht van benoeming beperkt door eene voordracht? Zou dit moeten plaats vinden, zoo men den Raad zal doen beslissen over administratieve geschillen? Dat men de leden van den Hoogen Raad, die van de Algemeene Rekenkamer door den Koning doet kiezen uit eene voordracht van de Kamer, daarvoor laat zich iets zeggen. Maar waarom den burgerlijken rechter onbeperkt doen kiezen door het Hoofd van den Staat en niet hem, die in administratieve geschillen rechtspreekt? Of zal deze niet rechtspreken in 's Konings naam?

Indien men den Raad van State al de zoo even genoemde attributen wil toekennen, dan moet men aantoonen, dat de indirecte keuzen der Kamer beter zouden zijn, en zoo niet, men moet aan den Koning het onbeperkte recht van benoeming laten. Dit laatste acht ik ook daarom wenschelijker, omdat de Regeering beter dan de Kamer kan weten, aan welke elementen de Raad van State behoefte heeft. Blijft de Kamer ook ongemoeid in de keuzen, de Raad zal zich ook beter weten vrij te houden van wat men noemt ‘de politiek’. 't Komt aan op een onbevangen, onpartijdig en deskundig advies; op eene strikt eerlijke en zuivere toepassing der wet; op de bekwaamheid en geschiktheid, zoo men wil, om wetten en Koninklijke besluiten te redigeeren. Op dat alles dient gelet te worden bij de benoeming van leden, en dat dit plaats zal hebben, hiervoor bestaat meer kans, wanneer dit recht, onder *verantwoordelijkheid* van den Minister, onbeperkt aan den Koning blijft, dan wanneer hij uitdrukkelijk letten moet op eene voordracht, opgemaakt door eene *onverantwoordelijke* Kamer.

Wat het lidmaatschap van den Prins van Oranje betreft, de Grondwet van 1815 gaf hem dezelfde rechten als aan de andere leden. De tegenwoordige intusschen geeft den Kroonprins slechts eene raadgevende stem. De geachte schrijver acht deze wijziging minder gelukkig. Het gevolg van die achterstelling, zegt hij, zal allicht zijn, dat het doel van den grondwetgever, om namelijk den aanstaanden regeerenden Koning uit te lokken, de zittingen bij te wonen en zich daar te vormen voor de taak, welke hij later zal hebben te vervullen, geheel wordt gemist. En waarom die afwijking van hetgeen tot nog toe bestond

en, zoover bekend is, nimmer bezwaren had opgeleverd? Men vreesde, dat gelijkstelling van den Prins met al de andere leden wel eens tot botsing met de Kroon zou kunnen aanleiding geven of dit uitwerken, dat de troonopvolger een al te overwegenden invloed op den Raad uitoefende. Beide deze motieven zijn intusschen niet veel afdoende, want het is duidelijk, dat de gevaren, welke men vreest, niet alleen dan kunnen voorkomen, wanneer de Prins van Oranje stemt, maar evenzeer, als hij eenvoudig zijn advies uitbrengt. De argumenten, welke men aanvoerde, zouden ervoor kunnen pleiten, om den Prins buiten te sluiten, niet om hem met zoo beperkte rechten toe te laten.

't Is alles ontegenzeggelijk waar, maar daarmede is, geloof ik, nog niet genoeg verklaard, hoe die wijziging in de Grondwet is gekomen. 't Zou wel wat al te dwaas zijn, om den Prins geene beslissende stem te geven in een college, dat zelf adviseerend is. Maar aanvankelijk was 't niet de bedoeling, om den Raad op denzelfden voet te schoeien, als de Grondwet van '15 deed. Men wilde dat lichaam andere werkzaamheden opdragen; men wilde 't belasten met de samenstelling van wetten en besluiten; men wilde het een rechterschap opdragen, en daarom wilde men den Prins geene beslissende stem geven. Men volgde daarin de voorstellers van 1844. Dezen schreven in hunne Memorie van Beantwoording: ‘Daarenboven (behalve het geven van adviezen) zou de wet, naar onzen wensch, gelijk wij de eer hadden in de Memorie van Toelichting te zeggen, den Raad niet enkel regelen als *adviseerend* Collegie, maar hem belasten met onderscheidene andere verrichtingen, waarbij zitting of stem des Prinsen niet gepast zou worden geoordeeld.’ En nu is 't wel waar, dat het Regeerings-voorstel in hoofdzaak eene geduchte verandering onderging, maar 't is niet het eerst, dat de Regeering bij wijziging van een hoofdbeginsel vergat, de détails daarmede weder in overeenstemming te brengen.

De Grondwet wil, dat de Raad zal gehoord worden: 1°. over alle wetsontwerpen; over die, welke van de Kroon uitgaan, en eveneens over die, welke uit het initiatief van de Staten-Generaal voortvloeien, en 2°. over alle algemeene maatregelen van inwendig bestuur. Dat dit voorschrift, hetwelk in de Grondwet van '15 evenals in die van '40 staat, bij de herziening in '48 niet beter geaccentueerd is, heeft mij van het standpunt, hetwelk zij nu eenmaal inneemt, altijd verwonderd. Zij stelt zich tevreden, indien de Raad maar gehoord wordt over het primitieve ontwerp, dat van de Kroon uitgaat, evenals 't voldoende is, dat het voorstel, uitgegaan van de Staten-Generaal, maar bij hem ter overweging wordt gebracht, wanneer het, in de Kamers aangenomen, den Koning ter goedkeuring wordt aangeboden. Alsof in een oorspronkelijk regeeringsvoorstel geene belangrijke wijzigingen kunnen worden gebracht zelfs in de hoofdbeginselen, en alsof 't niet rationeeler ware geweest, zoo een voorstel uitging van een of meer leden der Staten-

Generaal, den Raad als zoodanig daarvan in kennis te stellen, vóórdat het bij de Kamer werd ingediend, opdat de Raad van State bijtijds daaromtrent de Regeering kon inlichten en deze bij de behandeling van het voorstel van 's Raads opmerkingen zoodanig gebruik zou kunnen maken, als ze dienstig mocht oordeelen. Dat dit in 1815, in 1840 niet werd bepaald, laat zich begrijpen. De Kamer miste toen het recht van initiatief en dat van amendement, beide welke rechten de Grondwet in 1848 juist aan de Kamers toekende.

Niet dat ik 't noodig acht, op den duur de verplichting te handhaven, althans wat betreft het hooren van den Raad over die wetsontwerpen, welke van de Kroon uitgaan. Dat de bevoegdheid, zegt de schrijver te recht (bl 319), dat de bevoegdheid, om ook daarover het advies van genoemd college in te winnen, moet blijven bestaan, zoolang er een Raad van State is, ligt voor de hand, maar die bevoegdheid tot een stelligen plicht te maken, leidt tot niets, behalve tot het scheppen van doellooze belemmeringen. Leveren de samenwerking van Kroon en Volksvertegenwoordiging en de critiek, welke op allengs grooter schaal door het publiek over de ontwerpen wordt uitgeoefend, geen voldoenden waarborg op voor eene deugdelijke wetgeving, hoe zal men dan die waarborgen kunnen vinden in de tusschenkomst van een ander college, aan welks adviezen de Regeering niet gebonden is? Voor den Minister kan het zeker groote waarde hebben, te weten, welk oordeel zelfstandige deskundigen over zijne plannen uitspreken, eer hij die plannen aan de openbaarheid prijsgeeft, maar behoeft de Grondwet meer te doen dan de gelegenheid open te stellen, om dit ministerieel belang, waar het bestaat, ook werkelijk te bevredigen? Vraagt de Minister enkel licht, als hij werkelijk licht behoeft, dan zal hij waarschijnlijk ook aan het ontvangen advies meer hechten, dan wanneer hij enkel gedwongen raad inwint. De waardigheid van den Raad van State zoude er zeker door gebaat worden, wanneer de Grondwet hem ontsloeg van eene taak, welker doelloosheid hemzelven het best bekend moet zijn en die in de practijk zoo dikwijls het karakter draagt van eene lastige, tijdroovende formaliteit, van welke de Regeering zich liefst zoo gemakkelijk mogelijk afmaakt, wanneer het toch niet mogelijk is, daaraan geheel te ontsnappen.

Wat van de wetsontwerpen geldt, is natuurlijk niet van toepassing op de algemeene maatregelen van inwendig bestuur, want bij het samenstellen van deze is het advies van den Raad van State gewoonlijk het eenige, dat de Regeering ten dienste staat, en dat dit advies niet worde verwaarloosd, is niet enkel voor den daarbij betrokken Minister, maar nog veel meer voor de geregeerden van belang. De natuurlijke taak, doet de geachte schrijver opmerken, de natuurlijke taak van den Raad van State schijnt dan ook in den tegenwoordigen tijd geheel te liggen op het gebied van de uitvoerende macht; met hem beraamt de Kroon de daden van uitvoering, evenals zij de daden

van wetgeving met het *magnum imperii consilium*, dat wil zeggen met de volksvertegenwoordiging, beraamt. Natuurlijk, dat de uitvoerende macht hare zelfstandigheid moet behouden en dat het hier dus slechts om het inwinnen van advies te doen kan zijn, maar op hoe ruimer schaal dit dan ook geschiede, hoe beter het zal wezen. En juist daarom zou het zoo wenschelijk zijn, dat de Raad ontheven werd van de verplichting, om zich met de studie van alle wetsontwerpen bezig te houden, omdat de tijd, dus beschikbaar komende, met zooveel beter gevolg aan de administratie zou kunnen worden gewijd. Beter dan 's Raads advies in te winnen over alle wetsontwerpen, zou 't geweest zijn, zoo men het voorstel van den heer Thorbecke had aangenomen, die wilde, dat de Raad zou gehoord worden op de provinciale reglementen en de gemeentelijke belastingverordeningen, welke der Regeering ter goedkeuring worden voorgelegd, en niet, zooals nu, enkel op de besluiten, welke de vernietiging bedoelen van zoodanige reglementen en verordeningen. Waarom ook niet? Wil men de toepassing van het publiek recht niet afhankelijk maken van de wisselende inzichten der elkander opvolgende Ministers, maar daarbij zooveel mogelijk streven naar eene vaste jurisprudentie, dan moet de Raad van State, drager van die jurisprudentie, over alle verordeningen, welke de sanctie behoeven van het Centraal Bestuur, ook zijn oordeel zeggen, want het is duidelijk, dat het bij goedkeuring evenzeer als bij vernietiging op de interpretatie van de wet kan aankomen.

Behalve in de gevallen, waarin de Regeering niet kan besluiten zonder het advies van den Raad van State te hebben ingewonnen, neemt de Koning wijders, zooals art. 72 alinea 3 zegt, de gedachten van den Raad van State in over alle zaken van algemeen of bijzonder belang, waarin hij zulks noodig oordeelt. Zeker geheel in den geest van de Regeering van 1843 vertolkte de Minister Godefroi in art. 28 van het wetsontwerp op den Raad van State deze alinea aldus: ‘In alle gevallen, waarin de Raad moet worden gehoord, wordt de overweging aanhangig gemaakt door de hoofden der ministerieele departementen, krachtens telkens door ons te verleenen machtiging.’ Bij een amendement echter, door Thorbecke (geheel onverhoeds, zegt de heer Heemskerk, die destijds ook lid van de Kamer was,) voorgesteld en waarover zeer weinig werd beraadslaagd, veranderde de Tweede Kamer de woorden: *moet worden gehoord*, in: *wordt gehoord*, en maakte daardoor op eenmaal een einde aan het motu proprio inwinnen van adviezen van den Raad van State, hetwelk sedert '14 in zwang was geweest.

Ik kan mij begrijpen, dat deze wijziging in de Eerste Kamer veel tegenstand ondervond, omdat nu de Raad van State ten eenen male geworden is een regeeringsraad en wel zoozeer, dat nu zelfs in eene vergadering van den Raad, waarin de Koning zou goedvinden, het praesidium te voeren, geen onderwerp zou kunnen worden behandeld,

dan hetgeen door een Minister was aanhangig gemaakt. Maar desniettemin houd ik met den geachten Hoogleeraar Thorbecke's meening voor juist en logisch voortgevloeid uit het beginsel der ministerieele verantwoordelijkheid.

Zou de wetgever aan den Raad van State administratieve rechtspraak kunnen opdragen? En zoo ja, zou 't wenschelijk zijn?

Vroeger heb ik wel eens gemeend, dat de Grondwet den Raad uitdrukkelijk had gestempeld tot een zuiver adviseerend college, maar eene meer aandachtige overweging van dit onderwerp heeft mij tot een ander gevoelen gebracht. Let men alleen op art. 72 en wel op de laatste alinea, waar staat: ‘De Koning alleen besluit en geeft telkens van zijn genomen besluit kennis aan den Raad’, dan zou men tot deze conclusie minder gemakkelijk kunnen geraken. Maar men moet ook wel degelijk in het oog houden, dat in art. 71 alinea 1 staat, dat door de wet zal worden geregeld niet alleen de samenstelling, maar ook *zijne bevoegdheid.* Wat zou deze uitdrukking nu beduiden, indien art. 72 zoo moest verstaan worden, dat de werkkring van den Raad daarin geheel was omschreven. Ontegenzeggelijk had men deze beide artikelen in '48 duidelijker kunnen redigeeren, maar men vergete niet, - iets, wat de heer Buijs zeer van pas opmerkt, - dat men er destijds vooral op bedacht was, zoo weinig mogelijk veranderingen in de Grondwet te brengen. Daaruit vooral moet de schijnbare tegenstrijdigheid worden verklaard, die er bestaat tusschen de beide artikelen.

Zoo men aan den Raad van State maar opdraagt, hetgeen de Grondwet voorschrijft in art. 72, blijft de gewone wetgever overigens volkomen vrij, om aan dat staatslichaam ook andere verrichtingen toe te kennen. 't Gaat met dit artikel evenals met art. 148 Grondwet, waar opgenoemd worden die zaken, waarvan de rechterlijke macht *bij uitsluiting* kennis moet nemen. Zoo men hieraan voldoet, belet niets, haar ook andere zaken dan de daar opgenoemde te doen berechten. En als men dit ten opzichte van de rechterlijke macht gedaan heeft, waarom zou men dan niet evenzoo kunnen handelen ten opzichte van den Raad van State? Zelfs onder de Grondwet van 1840, in wier artikel 70 geene sprake was van eene wet, die de bevoegdheid van den Raad zou regelen, is de Regeering nooit zoo beschroomd geweest, als velen nu nog bij de ruimere redactie van onze tegenwoordige Grondwet beweren, dat men wezen moet. Gedurende een zeer geruimen tijd toch is zelfs een gedeelte van de administratie der eeredienſten aan eene commissie uit den Raad van State toegekend. Aan leden van den Raad is bepaaldelijk meer dan eens het ontwerpen eener wet of van een besluit opgedragen, en in het Koninklijk besluit van 7 Juni 1829, n°. 4, leest men ook nog dit: ‘Bij aanvulling van de artikelen 8 en 13 der Provisioneele Instructie voor den Raad van State verlangen wij, dat deszelfs advies voortaan vergezeld zij van een

ontwerp van het Besluit of de beschikking, welke naar 's Raads inzien door ons op de zaak zoude behooren te worden genomen'(*).

Constateeren wij intusschen met genoegen, dat het bij de behandeling van het voorstel, houdende regeling der samenstelling en bevoegdheid van den Raad van State, wat geworden is de wet van den 21sten December 1861, niet de dii majores waren, die zich verklaarden tegen eene opdracht van andere werkzaamheden dan de in de Grondwet opgenoemde. Behalve de Regeering pleitten ook voor dit beginsel Thorbecke, Heemskerk, Van der Linden, Olivier, Van Nispen, Mackay, Van Eck, Van Heukelom, Van Bosse en anderen. En aan dezen hebben wij 't dan ook te danken, dat er thans ten minste eene afdeeling is, die bepaald belast is met het onderzoek der geschillen van bestuur of andere, aan 's Konings beslissing onderworpen, en die de uitspraak aan hem voordraagt. En dat deze afdeeling gunstig werkt en op den gang van de administratie en de gansche betrekking van de ingezetenen tot de Regeering van een gewichtigen en overwegenden invloed is, meen ik te mogen afleiden uit het feit, hetwelk de heer Heemskerk meedeelt, dat sedert November 1862, toen de afdeeling voor de geschillen van bestuur hare zittingen begon, er slechts 36 afwijkende Koninklijke besluiten genomen zijn. Edoch, ben ik dankbaar, daarom ben ik nog niet voldaan.

Jammer vind ik 't, dat men in 1861 niet één stap verder nog is gegaan en aan den Raad van State of liever aan één zijner afdeelingen niet opgedragen heeft de beslissing over administratieve geschillen. Dat dit niet is geschied, is niet zoozeer de schuld van den heer Van Heukelom, ofschoon het te betreuren was, daar men nu geene zuivere stemming verkreeg, dat zijn amendement niet onderscheidde en dus geheel over het hoofd zag, dat de geschillen tusschen Regeering en geregeerden tweeërlei onderscheiden karakter dragen, in zooverre als sommige betrekking hebben op den zin van het geldende recht, terwijl andere uitsluitend eene quaestie van doelmatigheid of wenschelijkheid raken. Dat de administratieve rechtsmacht toen niet onder onze instellingen is opgenomen, is vooral toe te schrijven hieraan, dat behalve de Minister Godefroi ook de heer Heemskerk en inzonderheid Thorbecke meenden, dat dit in strijd zou wezen met de beginselen van ons staatsrecht. De schrijver van *De Praktijk onzer Grondwet* beweert dit nog (bl. 95) en meent, dat de beslissing van geschillen van bestuur eene daad is bij uitsluiting eigen aan de uitvoerende macht, welke dus onder verantwoordelijkheid van den Minister aan den Koning toekomt. De zelfstandige uitspraak over eenige administratieve zaken, b.v. aanslag van belasting en militieplicht betreffende, kan aan de rechterlijke macht worden opgedragen, zoo de wetgever dit noodig vindt, evenals hij dit omtrent geschillen over kiesrecht heeft gedaan. Maar geschillen van bestuur behooren, zegt hij, ter beslissing bij het Hoofd der uit-

(*) *De Tijdgenoot*, 1843, blz. 339.

voerende macht, en de Raad van State kan zijn adviseerend karakter niet afleggen, om executoire uitspraken met eene voor de Regeering bindende kracht te geven.

De heer Heemskerk is er dus niet alleen tegen, dat de administratieve rechtsmacht wordt opgedragen aan den Raad van State, maar in 't algemeen meent hij, dat ze overeenkomstig de beginselen van ons staatsrecht evenmin aan een ander college kan worden opgedragen. De argumenten, die voor deze stelling bij gelegenheid van de behandeling der Wet op den Raad van State en later zijn aangevoerd, hebben mij niet overtuigd en gelukkig evenmin den geachten Hoogleeraar. Deze, die bij de toelichting van art. 150 uitvoeriger op dit onderwerp zal terugkomen, houdt niettemin reeds nu een warm pleidooi voor die zelfstandige rechtsmacht. Betreft het gerezen geschil een strijd over den zin van het geldende recht, zegt hij (bl. 326), dan is de zelfstandige beslissing van den rechter dringend noodig. Die rechter is hier op het terrein, dat hem van nature toebehoort, terwijl de Regeering haar natuurlijk gebied verlaat, zoo dikwijls zij in dien rechtsstrijd met beslissend gezag mocht willen optreden. Immers, zij moet enkel vrij zijn binnen de grenzen van de wet en tot die vrijheid kan nooit het recht behooren, om den inhoud van de wet naar hare subjectieve opvatting te verklaren. De gebondene door de wet kan niet, juist omdat hij de gebondene is, beslissen, hoever de band, die zijne vrijheid beperkt, reikt.

De rechtspraak in publiekrechtelijke geschillen moet aan de Regeering onttrokken worden en uit de Grondwet moeten alzoo verdwijnen alle bepalingen, welke, als de artikelen 68 en 132, althans sommige rechtsgeschillen uitdrukkelijk aan den Koning ter beslissing opdragen. De meeste andere Staten hebben ons sinds lang het voorbeeld gegeven van zulk eene zelfstandige rechtspraak en het wordt hoog tijd, dat Nederland hun voorbeeld volge. Er is niet één reden, waarom de inhoud van het publieke recht minder zou moeten vaststaan dan die van het burgerlijke en strafrecht; niet één reden, waarom de wisselende inzichten van de elkander snel opvolgende Ministers van invloed zouden moeten zijn op de verklaring van de geldende rechtsregelen. Hoe meer de macht van het parlement zich uitbreidt, hoe grooter de behoefte wordt, om het recht in veiligheid te brengen, opdat het niet een speelbal worde van allerlei politieke stroomingen. Thans bestaat die veiligheid niet, want zoolang rechtspraak eene regeeringszaak is, zal zij in laatste instantie onderworpen zijn aan de contrôle van het parlement, dat wil zeggen van een college, 'twelk alle eigenschappen mist, die men in eene deugdelijke rechtbank zoeken moet.

Of die rechtspraak opgedragen wordt aan den Raad van State of aan deze of gene bijzondere rechtbank, is den geachten interpretator van onze grondwet onverschillig. Mij evenwel niet, al wil ik de financieele zijde van het vraagstuk hier zelfs geheel buiten beschouwing laten. Wan-

neer de Raad van State behouden blijft als adviseerend lichaam, dan dunkt hij mij de rechter bij uitnemendheid. Wie is beter in staat, adviezen te geven, dan de rechter, die de practijk kent; die de bezwaren weet, welke tegen de wetten en de Koninklijke Besluiten telkens oprijzen? Is den Raad van State het administratieve rechterschap opgedragen, hij leert de nooden en behoeften der maatschappij kennen; er bestaat voeling tusschen hem en het publiek. En omgekeerd, wie kan beter rechter zijn dan het college, dat met de redactie der wetten en besluiten van den beginne af in kennis is gesteld; dat daarover onderling van gedachten heeft moeten wisselen, en welks advies misschien van grooten invloed is geweest op het voorstel, dat later het *Staatsblad* verrijkt?

In de derde plaats behandelt de geachte Hoogleeraar onder dit artikel 'de algemeene maatregelen van inwendig bestuur'. Niet minder dan vijf en twintig bladzijden worden aan dit onderwerp gewijd. En toch zal niemand kunnen beweren, dat daaraan te veel ruimte is toegekend. Het gewicht van de zaak eischt, dat de schrijver hier uitvoeriger is, dan misschien velen wel zullen noodig achten. Maar zij, die niet geheel en al onbekend zijn met hetgeen op dit gebied van ons administratief recht is voorgevallen, weten, dat er ten opzichte van 'algemeene maatregelen' eene schromelijke begripsverwarring heerscht. Niet alleen dus, dat wij den schrijver geen verwijt moeten maken van zijne gedetailleerde beschouwingen, moeten wij hem veeleer daarvoor dankbaar zijn, te meer omdat hij een straal van het zuiverste licht op dit onderwerp laat vallen.

Leest men de Grondwet goed en verstaat men hare beginselen, dan blijkt het, dat er tweeërlei soort van algemeene maatregelen zijn. Ten eerste die, welke een direct uitvloeisel zijn van de macht, door de Grondwet aan den Koning opgedragen, en die geen wetgevend karakter dragen, en ten tweede die, waartoe telkens blijken moet van eene machtiging van den wetgever. Beide soort van maatregelen werken algemeen en in zooverre komen zij met elkander overeen. Maar wanneer niet voor de eerst-, doch wel voor de laatstbedoelde maatregelen de toestemming van den wetgever noodig is, dan is dit alleen, omdat hij veelal beschikt over eene macht, welke alleen aan hem werd toevertrouwd. Om dus te weten, of een bepaalde algemeene maatregel al of niet op de wet moet steunen, hangt af van het antwoord op de vraag, of de Koning bij dien algemeenen maatregel al of niet als wetgever optreedt (bl. 338). De Wetgevende Macht, zegt art. 104 der Grondwet, wordt gezamenlijk door den Koning en de Staten-Generaal uitgeoefend. Alzoo niet door den Koning alleen, terwijl onder wetgeven moet worden verstaan, zegt de schrijver in overeenstemming met Laband, het uitvaardigen van een voor de burgers bindenden rechtsregel. Elke daad van het Staatsgezag, waardoor het gebiedend of verbiedend tegen-

over de onderdanen optreedt, hun plichten oplegt, welke zonder dat gebod niet zouden gelden, hunne door de wet gewaarborgde vrije beschikking over persoon en goed wijzigt en beperkt, elk zoodanig voorschrift is eene wet. Alleen de wet heerscht over ons, zeide Hogendorp, en met die woorden drukte hij juist dezelfde gedachte uit. Zoodra dus de bemoeiingen van het Regeeringsgezag niet meer den Staat zelven betreffen, maar zich oplossen in daden, welke op eene gedwongen wijziging van den rechtstoestand der burgers neerkomen, houdt de bevoegdheid des Konings, om zelfstandig te regelen, ook op (bl. 336). De bemoeiingen van den Staat bepalen de bemoeiingen van den Koning. En natuurlijk, want de Koning is zijn vertegenwoordiger. Maar zoodra de verzorging van de Staatsbelangen tot daden van wetgeving leiden moet, wordt zijne anders onvoorwaardelijke bevoegdheid eene voorwaardelijke en behoeft hij, om verder te kunnen gaan, voor den inhoud van zulk eene wet de toestemming van anderen.

Dit alles klinkt nu heel eenvoudig en toch - van onze eerste Grondwet af tot den dag van heden toe beantwoordt de practijk niet altijd aan deze theorie. Ons *Staatsblad* biedt eene groote menigte Koninklijke besluiten aan, die verplichtingen aan de burgers opleggen en waarbij straffen worden bedreigd, ofschoon ze niet steunen op de Grondwet of op de wet. En niettegenstaande dit niet is te loochenen, heeft de rechterlijke macht tot voor korten tijd er nimmer bezwaar in gehad, om ze met haar gezag te dekken, ja, zelfs zijn er nog, die zij in hare hoede neemt. Waaraan nu zijn die groote menigte onwettige Koninklijke besluiten toe te schrijven? Was 't machtsaanmatiging, begripsverwarring, nooddwang? 't Is moeielijk, hierop een bepaald antwoord te geven. Maar dat het een of het ander zijn invloed deed gelden, is onbetwistbaar.

Indien onze Grondwet eene definitie had gegeven van wet of van algemeenen maatregel van inwendig bestuur, veel verwarring ware zeker voorkomen. Maar men heeft dit niet gedaan, eenvoudig omdat men er geene kans toe zag. Men kon het toen evenmin als later. Bij verschillende gelegenheden heeft men aan de Regeering gevraagd, wat men te verstaan had door algemeene maatregelen van inwendig bestuur, maar nooit is de Regeering erin geslaagd, een bevredigend antwoord te geven. Dit bleek o.a. bij de behandeling der voorstellen van Grondwetsherziening in '48, toen zij het eene oogenblik een veel meer omvattend karakter aan de maatregelen toekende dan het andere oogenblik. Dit merkte men ook op bij de behandeling van het wetsontwerp, regelende de wijze van afkondiging van algemeene maatregelen van inwendig bestuur. Hoeveel hoop men koesterde, dat men eindelijk die lang verwachte formule zou ontvangen, die hoop bleek ijdel, niettegenstaande het Thorbecke zelf was, - die in zijne ‘Bijdrage’ er reeds eene had aangeboden - die dat wetsontwerp voorstelde en verdedigde. De Regeering meende de beslissing van het moeielijk vraag-

stuk te moeten verdagen, totdat het wetsontwerp, regelende de samenstelling en bevoegdheid van den Raad van State, in behandeling zoude komen. Doch toen in 1861 dit ontwerp in de Kamer werd behandeld, trachtte de Regeering wel eene definitie te geven, maar na eene herhaalde mislukte poging zag zij van alle verdere moeite af. En bij monde van den Minister Godefroi gaf zij te kennen, dat ook zij ja wel eene definitie wenschelijk achtte, maar dat zij die toch liever terughield dan zich met eene gebrekkige tevreden te stellen. Intusschen zou zij er dankbaar eene aanvaarden uit de handen der vertegenwoordiging, zoo deze zich in staat zag, eene geheel voldoende formule op te stellen.

Maar niettegenstaande Thorbecke zoowel als de heer Van Eck eene poging deden, de Kamer vereenigde zich niet met de voorgestelde definities en de Wet op den Raad van State verscheen in het *Staatsblad* zonder de zoo vurig begeerde formule.

Ware de zaak klaar geweest en stond het begrip ieder helder voor den geest, er ware geene behoefte geweest aan eene definitie. Nu vroeg men naar eene formule en telkens weer, omdat de ervaring leerde, dat er verschil van meening heerschte over den aard en den omvang van algemeene maatregelen. Dat elke definitie is mislukt, zooals de geachte Hoogleeraar zegt, omdat het zeer velen niet te doen is om de definitie zelve, maar om naar aanleiding daarvan eens voor altijd eene duidelijke grenslijn te trekken tusschen de Macht des Konings en van den wetgever (bl. 332), dat waag ik te betwijfelen. Dat is eene gratuite voorstelling, waarvoor niets pleit. Indien de heer Buijs zelf voor niet eene enkele definitie, die is aangeboden, partij trekt, maar daarentegen elke voorgestelde formule zelfs scherp afkeurt, waarom dan de oorzaak van het niet vinden eener geschikte formule gezocht in bijbedoelingen? Wanneer de geachte schrijver zegt, dat de vraag, waar de grenslijn ligt, in eene definitie, als hier bedoeld wordt, uiterst moeilijk te beantwoorden is; dat de machtsverhouding tusschen Koning en wetgever geene vaststaande is, door het wezen van beider werkkring natuurlijk bepaald, maar inderdaad een historisch product en daarom bij verschillende volken ook zeer onderscheiden, dan stem ik daarmede volgaarne in. Doch dan mag ook dit worden aangevoerd tot verontschuldiging van zoovele algemeene maatregelen, waarmede de Koning getreden is op het gebied van de Wetgevende Macht.

Omdat ik geloof, dat er geene volledige scheiding is tusschen de eene en de andere macht, daarom geloof ik, dat elke definitie mislukken moet. Zij zal òf te veel òf te weinig geven. Maar daarom had men m.i. moeten volgen den weg, die door de constitutie van 1806 in haar art. 51 was aangegeven. ‘De wet’, zeide dit artikel, ‘wordt vastgesteld door samenstemming van den Koning en het Wetgevend Lichaam. De Koning kan in sommige gevallen door de wet speciaal worden geauthoriseerd, om het wetgevend gezag zonder medewerking van de vergadering van H.H.M. uitteoefenen.’ Dit was duidelijk.

Uit dit artikel bleek zonneklaar, dat de wetgevende macht berustte bij den Koning en het Wetgevend Lichaam gezamenlijk en bij niemand anders. Evenwel, de Koning kon ook daden van wetgevend gezag plegen, mits hij daartoe was geautoriseerd door de wetgevende macht. Maar waar staat in onze grondwet expressis verbis zoo iets? Nergens. In art. 104 leest men, dat de wetgevende macht gezamenlijk wordt uitgeoefend door den Koning en de Staten-Generaal, maar dat de Koning 't ook in enkele gevallen alleen kan doen, dit vindt men niet bepaald uitgedrukt. Men vindt tweemaal gewag gemaakt van algemeene maatregelen van inwendig bestuur, zonder evenwel te zeggen, wat de aard is van dit recht en zijn omvang. Van delegatie van macht spreekt men evenmin, of 't moest zijn in art. 67, maar dan toch in elk geval zonder baat voor ons onderwerp. Is 't dan te verwonderen, dat er begripsverwarring moest ontstaan bij de weinig algemeene kennis van ons staatsrecht?

In plaats dat onze grondwetgevers en gewone wetgevers ernaar gestreefd hebben, om ten opzichte van de algemeene maatregelen goede begrippen te doen ontstaan, deed men juist het tegenovergestelde. Men wist, dat na de aanneming van de Grondwet van 1814 de Koning zeer eigendunkelijk hoogst gewichtige besluiten genomen had, zonder dat hij zich daartoe kon beroepen op eene wettelijke bepaling; ja, dat er zelfs besluiten waren uitgevaardigd ter uitvoering van wetten, waarin boven de verplichtingen der wet nieuwe werden opgelegd. Men wist dit alles en toch nam men bij de Grondwet van 1815 of later geene maatregelen daartegen. Ja, men deed zelfs het tegenovergestelde. Toen men onder den Minister De Coninck in het voorjaar van 1817 ontdekte, dat aan de algemeene verordeningen gehoorzaamheid werd geweigerd, toen namen de Staten-Generaal op voorstel der Regeering het ontwerp aan, wat geworden is de wet van 6 Maart 1818 (*Stbl.* n°. 12) ‘omtrent de straffen tegen de overtreders van algemeene verordeningen uit te spreken’. Men gaf alzoo absolutie voor de vroegere constitutioneele zonden en een vrijbrief voor de toekomstige, terwijl de Hoogmogenden in algemeene bewoordingen sanctionneerden, wat op wetgevend gebied door de kroon misdreven was of worden zou.

En zoo is de eene maatregel van inwendig bestuur voor en de andere na verschenen, zonder dat de Wetgevende Macht daartegen opkwam of de Rechterlijke Macht weigerde, daaraan wettelijke kracht toe te kennen. Onder Willem I werd ons staatsrecht naar Duitschen trant opgevat. Toen meende men, dat aan den Koning slechts onttrokken was, wat door de Grondwet aan de wet was opgedragen, terwijl men later gemakshalve meende te moeten regelen bij Kon. verordening, wat men zeer goed wist, dat bij de Wetgevende Macht thuis behoorde. Dit deed zelfs een Thorbecke. En toen men dezen verweet, dat ook hij zoo menigmaal maatregelen van inwendig bestuur had geprovoceerd, die niet steunden op de wet, zeide hij: degene, die

dergelijke zonde pleegde, kon niet anders. Men kon niet alles op eenmaal door wetten regelen, waar eene wet noodig was; de practijk heeft hare eischen. Moest men alle verbeteringen doen wachten, totdat de nieuwe orde geheel in wezen ware? Wat was 't? machtsaanmatiging, onwil of nooddwang, welke de Regeering telkens zoo onwettig deed handelen?

Sedert 1874 heeft het vraagstuk betreffende de algemeene maatregelen van inwendig bestuur eene nieuwe wending genomen. In dat jaar is de Hooge Raad, die tot nog toe deze maatregelen - onverschillig, of zij op eene wet steunden, zoo zij maar niet met de wet in strijd waren - onveranderlijk handhaafde en dus de bevoegdheid des Konings, om zulke maatregelen uit te vaardigen, erkende, plotseling van stelsel veranderd. Hij heeft toen de leer verkondigd, dat de Koning slechts in zooverre tot het uitvaardigen van algemeene maatregelen bevoegd is, als deze òf steunen op de wet òf daarvan althans het uitvloeisel zijn. En op grond van die leer heeft ons hoogste rechterlijke college onverbindend verklaard verschillende koninklijke besluiten, onverschillig of zij onder de Grondwet van 1848 dan wel onder die van '15 waren genomen.

Deze nieuwe jurisprudentie heeft intusschen aan den ouden strijd geen einde gemaakt. En wie kort en zakelijk kennis wil maken met de argumenten, voor en tegen die nieuwe rechtspraak aangevoerd, die verzuime niet, het werk van den Hoogleeraar daarop na te slaan.

't Zou mij te ver leiden, indien ik een geregeld overzicht gaf van de hier bedoelde bladzijden. Ik bepaal mij er dus alleen toe, om de voornaamste argumenten mede te deelen van den geachten schrijver, die volstrekt niet deelt de conclusie van Professor Tellegen. Deze beweert, dat de Koning bij algemeenen maatregel alles regelen kan, wat òf niet reeds door de wet geregeld werd òf wel behoort tot de onderwerpen, waarvan de regeling uitdrukkelijk aan de wet is voorbehouden. Eene verwijzing naar de practijk tot ondersteuning van deze conclusie neemt de heer Buijs niet aan, evenmin des heeren Tellegen's beroep op de vermoedelijke bedoeling van den wetgever. Zulk een beroep, zegt de Hoogleeraar (bl. 343), is trouwens te minder ontvankelijk, omdat het dan toch niet te loochenen valt, dat velen, die tot de herziening van 1848 hebben bijgedragen, over de algemeene maatregelen geheel anders dachten, dan vermoedelijk in 1815 het geval was, en dat dus de wijzigingen, de macht des Konings betreffende, welke zij in die Grondwet hielpen brengen, niet van het standpunt van '15 verklaard mogen worden.

Maar dit alles is bijzaak, zoo vervolgt de schrijver, want niet op bedoelingen en opvattingen komt het aan, maar op het geschreven recht, en zoolang dit nu inhoudt, dat de Wetgevende Macht wordt uitgeoefend door den Koning in gemeen overleg met de Staten-Generaal,

zal de uitoefening van die macht zonder zoodanig overleg altijd onrecht blijven. Dat de grondwetgever, wat de heer Tellegen beweert, het woord *wet* telkens in formeelen zin opvat, spreekt niemand tegen, maar volgt daaruit en mag de jurist concludeeren, dat het in materieelen zin nu ook alle beteekenis mist? Mij dunkt neen. Trouwens, de Grondwet zelve spreekt wel eens van *wet* in meer objectieven zin, bijv. in art. 57, waar zij zegt, dat alle bepalingen in tractaten, welke *wettelijke rechten* regelen, de goedkeuring van de Staten-Generaal behoeven. En wat zijn nu wettelijke rechten? Volgens de staatscommissie 'verstaan wij daaronder niet alleen voorschriften van de bestaande wet, maar het recht der Wetgevende Macht in zijn ganschen omvang, zoodat bij tractaat niet in haar bevoegdheid kan worden gegrepen noch zonder haar eenig punt gevestigd, dat binnen den kring van haar grondwettig gezag ligt. Hetgeen staatsrechtens onderwerp is der Wetgevende Macht moet niet, zoo in als buiten een verdrag, zonder toestemming der Staten-Generaal kunnen worden vastgesteld.' Dat hier aan het woord *wet* meer dan eene bloot formeele beteekenis wordt toegekend, schijnt moeilijk te loochenen.

En wat nu eindelijk betreft de opmerking van Prof. Tellegen, dat de Grondwet op vele plaatsen regeling bij de wet uitdrukkelijk voorschrijft, iets dat - indien het woord voor den grondwetgever een objectieven zin had - niet noodig zijn zoude, omdat dan de aard van het onderwerp vanzelf reeds wettelijke regeling verplichtend zoude maken, ook dit argument, zegt de heer Buijs, kan niet opgaan. Had de Grondwet niet gezegd, dat het onderwijs geregeld wordt bij de wet, dan zou de Koning volkomen bevoegd zijn geweest, op eigen gezag het onderwijs aan de universiteiten te regelen, omdat hij zoodoende geene daad van wetgeving pleegt. Overal dus, waar de Grondwet de regeling van eenig onderwerp uitdrukkelijk aan de wet heeft opgedragen, is de geheele materie onttrokken aan het koninklijk gezag, terwijl daar, waar die opdracht ontbreekt, de regeling van de materie aan den Koning verblijft, behoudens zijne verplichting, om de medewerking van de Staten-Generaal in te roepen, zoo dikwijls hij bij die regeling tot het plegen van daden van wetgeving mocht willen overgaan.

Maar kan men zich op den objectieven zin van het woord *wet* beroepen, wanneer de Grondwet zelve dezen zin niet bepaalt? vraagt Prof. Tellegen. Waarom niet? is de wedervraag van den geachten schrijver. Het is ermede als met zoo menig ander woord, in de Grondwet voorkomende, waarvan de juiste verklaring aan de wetenschap moet worden overgelaten.

Dit zijn de voornaamste redenen, waarom de heer Buijs zich niet met de conclusiën van Professor Tellegen kan vereenigen. Maar doet hij dit niet, evenmin is hij bereid, in te stemmen met de nieuwe leer van den Hoogen Raad. De Koning, zegt dit rechtscollege, heeft geene andere

macht, dan hem uitdrukkelijk werd opgedragen. Voor zoover die opdracht gegeven werd, 'tzij in de Grondwet, 'tzij in de bijzondere wet, kan hij ook bindende regelen uitvaardigen; voor zoover zij niet bestaat, is hij tot regelen onbevoegd. Tegen deze theorie heeft de Hoogleeraar tweeërlei bedenking. Vooreerst dunkt het hem eene onhoudbare stelling, dat aan den Koning geene andere macht toekomt, dan hem expressis verbis is opgedragen. Aan de Koninklijke regeering toch behoort de behartiging van de materieele en moreele belangen der burgers. De Koning is het orgaan van den Staat en wat aan den Staat te doen wordt opgedragen, doet hij, tenzij de Grondwet daarvoor uitdrukkelijk een ander orgaan heeft aangewezen of wel de wetgever zich eene bepaalde bemoeiing heeft aangetrokken. Heeft de Grondwet niemand met name genoemd of wel den Koning met de zorg voor of het toezicht op eene bepaalde zaak belast, dan kan de Koninklijke Regeering zoowel in het eene als in het andere geval zich dat onderwerp aantrekken. Intusschen heeft hij in het eene geval evenmin als in het andere de bevoegdheid, om bindende maatregelen te maken.

Omdat art. 190 Grondwet den Koning overlaat het oppertoezicht over alles, wat betreft den waterstaat, de wegen en bruggen, daarom heeft de Koning nog niet de bevoegdheid, wat de Hooge Raad wel beweert, om bindende politieverorderingen te maken betreffende de vaart op rivieren, kanalen, enz. Hoe kan dat, vraagt de Hoogleeraar m.i. te recht, als de Grondwet uitdrukkelijk zegt, dat de wetgevende macht door den Koning in gemeen overleg met de Staten-Generaal wordt uitgeoefend? Maakt de Grondwet eene uitzondering voor den waterstaat? Zegt zij, dat op dit gebied de Koning wetgever zijn zal? Integendeel, want zij verwijst juist daar uitdrukkelijk naar wettelijke regeling. Heeft dan de gewone wetgever hier een deel van zijne macht ter uitoefening opgedragen aan den Koning? Allerminst. Welnu, dan blijft het grondwettig toezicht op den waterstaat ook onderworpen aan het grondwettig voorschrift van art. 104.

Uit de bestrijding van de theorie van Mr. Tellegen en die van den Hoogen Raad blijkt dus, dat de theorie van den schrijver hierop neerkomt: 's Konings gezag strekt zich uit over alle staatsbelangen en omvat ook de bevoegdheid, om zelfstandig de regeling te maken, welke die belangen eischen, behalve alleen dan, wanneer de Grondwet de bevoegdheid, om te regelen, aan een ander heeft opgedragen of de wetgever reeds vroeger uit eigen beweging zulk eene regeling gemaakt heeft. In geen geval echter kan hij dus regelende een voor de burgers bindend recht scheppen, tenzij de wetgevende macht hare bevoegdheid, om dat te doen, uitdrukkelijk aan hem heeft overgedragen.

Ik ben 't volkomen eens met de theorie van den geachten Hoogleeraar en geloof evenzeer, dat het noodzakelijk is, bij eene eventueele herziening van de Grondwet zoo duidelijk mogelijk de grenslijn aan te

wijzen tusschen wetgevende en uitvoerende macht. En dit moet men niet doen door in de Grondwet op te nemen eene bepaling van het begrip van ‘algemeene maatregel van inwendig bestuur’, maar veeleer door eene omschrijving van het natuurlijk terrein, dat den wetgever toebehoort. Wel is waar zal veel afhangen van tijden en omstandigheden, wat al of niet door de wetgevende macht moet worden geregeld, maar dit toch behoort vast te staan, dat voor zoover die regeling wettelijk recht bepaalt, zij en zij alleen tot die bepaling bevoegd is. Maar ook nog om eene andere reden kan die nadere grondwettige bepaling moeilijk worden gemist. Er dient eens voor altijd te worden uitgemaakt, dat de wetgever bevoegd is, onder zekere omstandigheden een deel van zijn wetgevend gezag aan de Kroon alleen over te dragen. En aangezien het recht van dispensatie, hetwelk de Koning heeft volgens artikel 67 der Grondwet, zekere gedelegeerde macht is, zou de Hoogleeraar op deze bepaling, welke dus aan de Kroon wetgevend gezag toekent, eene andere willen laten volgen van gelijke strekking en aldus luidende: ‘Algemeene maatregelen, door den Koning uitgevaardigd, kunnen aan bijzondere personen alleen dan wettelijke verplichtingen opleggen of hen in de vrije beschikking over hun persoon of goed beperken, wanneer en voor zoover de wet daartoe vooraf gemachtigd heeft.’

Wat de volgorde betreft, ik zou hierin het voorbeeld willen volgen van de Constitutie van 1806 en soortgelijke bepaling, als de geachte schrijver voorstelt, liever als tweede alinea opnemen in art. 104, hetwelk zegt: ‘De wetgevende macht wordt gezamenlijk door den Koning en de Staten-Generaal uitgeoefend.’ De uitzondering, de afwijking moet m.i. onmiddellijk volgen op de hoofdbepaling. Maar deed men dit, dan zou de bepaling ook eenvoudiger kunnen geformuleerd worden, b.v. aldus: ‘De Koning kan door eene algemeene of eene bijzondere wet worden gemachtigd, om de wetgevende macht alleen uit te oefenen.’

Waarom ik zou willen gewagen van eene algemeene en eene bijzondere wet? Eenvoudig om deze reden. Er zijn tal van onderwerpen, die door de wetgevende macht moeten worden geregeld, maar die toch niet van zooveel gewicht zijn, dat voor de regeling daarvan het geheele raderwerk der wetgevende macht behoeft in beweging te worden gebracht. Waarom zou men al die onderwerpen niet zooveel mogelijk in eene wet bijeenvoegen? En omdat natuurlijk niet alles kan voorzien worden, waarvan de regeling aan de Koninklijke regeering nu of later zou kunnen worden opgedragen, daarom zou ik voor die delegatie van macht ook in elke bijzondere wet de gelegenheid willen zien opengesteld.

(*Wordt vervolgd.*)

A. GREEBE.

Heerenveen, 4 Januari 1884.

Natuurkunde.

Een en ander over voeding in verband met het vegetarianisme.

Een en ander over voeding door dr. D. Huizinga. Groningen, Noordhoff en Smit.

VII. *Het vegetarianisme, economisch beschouwd.*

Adam Smith rangschikt in zijn beroemd economisch werk: *Inquiry into the nature and causes of the wealth of nations*, niet alleen wijn, bier en sterke dranken onder de artikelen van weelde, zelfs daar, waar de druiven groeien of de hop, het graan en de aardappelen thuis behooren, maar hij gaat, bij de behandeling der verbruiksbelastingen, ten opzichte der voeding nog een stap verder. 'Het is zeer te betwijfelen,' zegt hij, 'of vleesch in eenig land als een noodzakelijk voedingsmiddel kan gelden. Broodvruchten en andere plantaardige stoffen leveren, gelijk de ondervinding voldoende bewijst, onder toevoeging van melk, kaas en boter of olie en met uitsluiting van vleesch, bij de meeste afwisseling de beste, voedzaamste en krachtigste voeding. De welvoegelijkheid of de beschaving verlangt buitendien nergens, dat iemand vleesch moet eten, terwijl zij op menige plaats wel eischt, dat een linnen hemd of een paar schoenen gedragen worden.'(*)

(*) Vergelijkenderwijze plaatst Smith den arbeider in Schotland en in sommige gedeelten van Lancashire, alwaar haverbrood bij de voeding eene hoofdrol speelt, tegenover den arbeider in andere deelen van Engeland, alwaar tarwebrood de hoofdvoeding uitmaakt, om aan te toonen, dat èn ten opzichte van den algemeenen gezondheidstoestand èn ten opzichte van de arbeidshoeveelheid laatstgenoemde de voorkeur verdient. Eigenaardig is het, dat Smith zeer gunstig oordeelt over den aardappel als voedingsmiddel. De kolendragers, kruiers en een deel der geprostitueerden, alzoo de sterkste mannen en de mooiste vrouwen, volgens hem, stammen grootendeels uit Ierland en zijn met aardappelen gevoed. Daaruit leidt hij de voedende kracht en den gunstigen invloed op het menschelijk organisme van den aardappel af. De rentabiliteit van dit artikel, in aanmerking nemende den arbeid, die ter verkrijging noodig is, staat buitendien zeer hoog.
De beambten der armverzorging in Ierland constateerden, dat op het platteland 9 pond aardappelen per dag en per man gerekend worden. Vier pond aardappelen worden gelijk geacht met 1 pond meel of ruim 1¼ pond brood, en daar 2 pond brood voor een volwassen arbeider als maximum kunnen gelden, blijkt hieruit, dat overlading van de maag regel is. Sinclair berekent voor het onderhoud van eene familie, bestaande uit een echtpaar met 4 kinderen, eene hoeveelheid van ca. 14000 pond aardappelen per jaar of ca. 7 pond per dag en per hoofd.
Van Amerikaansche zijde wordt een even gunstig oordeel over den aardappel als voedingsmiddel geveld.
Wij kunnen deze meening van hygiënisch standpunt niet deelen. Voor den landman is er wel is waar niets gemakkelijker dan de bouw van aardappelen en voor den arbeider is evenzeer niets gemakkelijker dan daarvan zijne hoofdvoeding te maken. De vegetariër echter kan het groot volumen, bij het gebruik van den aardappel voor het onderhoud noodig evenmin billijken als de samenstelling der voedende stoffen en hare verhouding tot elkander in dit voedingsmiddel. De aardappel mag nooit hoofdspijs worden.
Wij hechten dan ook niet veel waarde aan Playfair's berekening, dat 21000000 acres aardappelland in Engeland voldoende zijn, om 189000000 bewoners te voeden, daar per acre 9 personen met dit voedingsmiddel te onderhouden zijn.

H.C. Carey, Amerika's grootste econoom, houdt het in zijne *Sociale economie* voor uitgemaakt, dat van algemeen en economisch standpunt de overgang van den vleesch- tot den gemengden kost en van het gemengd tot het vegetariaansch dieet eene noodzakelijkheid is, die tevens als een vooruitgang in den waren zin des woords met voldoening begroet moet worden. Wordt de economische toekomst der menschenwereld langs dezen natuurlijken weg van algemeene ontwikkeling en beschaving gezocht, dan is ook de theorie van Malthus op het gebied der bevolkingsleer met hare hoogst schadelijke werking in de practijk een overwonnen standpunt.

Andere corypheeën der wetenschap vergenoegen er zich mede, de waarschijnlijkheid aan te nemen, dat de menschheid nog eene langere reeks van eeuwen te doorloopen zal hebben, dan zij tot dusver teruggelegd heeft. De wetenschap leert ons nu, dat de mensch in staat is, nog veel grootere veranderingen en wijzigingen te ondergaan, dan hij reeds, volgens de geschiedenis en het exact onderzoek, sedert zijne wording en ontwikkeling volbracht heeft. Op de mogelijkheid, zich te veranderen en te wijzigen, en op de daarmede verbonden eigenschappen berust de hoop op betere tijden en eene betere toekomst bij toenemende bevolking en daarmede uit den aard der zaak gepaard gaande afneming der dierlijke voedingsmiddelen.

Voor den vegetariër, die juist bij de behandeling der voedingsvraag met die toekomst rekent, is de sociaal-economische theorie van groote beteekenis en haar kunnen wij hier niet ontberen.

Neemt de bevolking toe, dan moeten ook de hoeveelheden voedingsmiddelen toenemen. Zullen echter de laatstgenoemden vermeerderen, dan moeten ook de arbeidskrachten eene uitbreiding ondergaan, want alleen door samenwerking van kracht worden de menschen in staat gesteld, de aarde dienstbaar te maken aan hun wil. Samenwerking van kracht maakt uit den slaaf der natuur haar beheerscher en gebieder. De bevolking bewerkt, dat de opbrengst der vruchtdragende akkers steeds stijgende blijft; ontvolking daarentegen gaat gepaard met het zinken daarvan.

De onbeschaafde Indiaan heeft niet minder dan acht pond vleesch per dag noodig en toch komt het voor, dat hij, na dagen achtereen op de jacht geweest te zijn, slechts zooveel voeding verkregen heeft, als hij voor één dag behoefde. Heeft het geluk hem begunstigd, dan ontstaat het bezwaar van het transport, want zijne woonplaats is te ver verwijderd van de plaats, waar hij zijne voeding vond. Is hij voor het oogenblik verzadigd, dan laat hij het grootste deel van zijn arbeid aan de roofdieren over. Zoo wisselen gulzigheid en honger elkander af en de sociale geschiedenis leert ons, dat de mensch in dien toestand alleen als slaaf der natuur zijn leven rekt. Groote uitgestrektheden zijn er noodig, om hem in het leven te houden, en haar omvang neemt bestendig toe. Er heeft buitendien geene of eene zeer geringe vermeerdering der bevolking plaats en van vooruitgang is nergens sprake, daar deze eerst met de invoering van den akkerbouw begint.

Een trap hooger op de sociale ladder staat het herdersvolk, ofschoon ook in deze periode van ontwikkeling nog zeer veel gevaar voorhanden is voor een terugkeer tot den toestand van vroegere barbaarschheid, gelijk o.a. met de Gauchos in Zuid-Amerika het geval was. Het herdersvolk tracht reeds meer naar orde en regelmaat bij de voorziening in de voedingsbehoeften. Zijn streven is erop gericht, de heerschappij over het vee te verkrijgen, dat onder zijne leiding de oorspronkelijke wilde natuur verliest en huisdier wordt. Als zoodanig is eene vermeerdering van de economische waarde van het dier waar te nemen(*).

Langzamerhand worden mechanische werktuigen samengesteld, waarmede de aarde zoo bearbeid wordt, dat van haar producten te verkrijgen zijn, die den mensch tot voedsel dienen, zonder eerst, gelijk het gras, door de maag der herbivoren te gaan en vleesch te vormen. Haver, gerst, rogge, tarwe, enz. worden aan den schoot der aarde toevertrouwd en brengen honderdvoudige vrucht; de magere landerijen blijven voor het vee over. De broodvruchten, de leguminosen, de suikerhoudende gewassen, de koolsoorten en de aardappelen treden meer en meer op den voorgrond en verschillende voedende stoffen, die vroeger verwaarloosd werden, worden als bruikbaar erkend en zorgvuldig verzameld. De arbeidsmethode wordt verbeterd; de mechanische en chemische hulpmiddelen worden vermeerderd en ontwikkeld. Aan mechanische kracht kan de mensch daardoor sparen, om met des te meer energie de intellectueele volmaking na te jagen. Overal heerscht het streven naar vermeerdering der voortbrengende kracht, naar uitbreiding van het gebied van den arbeid, naar versterking van het intellect en naar ontwikkeling en organisatie der samenwerking van kracht; elke voor-

(*) Van het standpunt des natuurvorschers is de geschiedenis in hare grofste omtrekken niets anders dan een onafgebroken strijd tusschen vleeschetende barbaren en broodetende landbouwers. Zij toont aan, dat de ontwikkeling der laatstgenoemden gepaard gaat met de verdringing der intellectueel achterblijvende herdersvolkeren.

uitgang vermeerdert de hoeveelheid menschen, die door eene bepaalde oppervlakte land gevoed kan worden, en hoe grooter de bevolking, hoe beter de samenwerking van kracht, bij juiste verdeeling van den arbeid.

Één pond meel uit rogge of tarwe levert meer voedende stoffen dan drie pond vleesch. Één halve morgen, overeenkomstig de methode der wetenschap in cultuur gebracht, biedt meer voedsel aan dan honderden morgens, die de Indiaan ter voorziening in zijn onderhoud noodig heeft.

Hoe directer de mensch op de natuur werkt, hoe minder hij vleeschkost behoeft; hoe meer hij in staat is, het land voor de geregelde levering van voedingsmiddelen geschikt te maken, hoe beter hij de veeteelt kan ontberen; hoe volkomener de samenwerking van kracht georganiseerd is, hoe minder orde en regelmaat bij het voedingssysteem gestoord worden. Langs dezen weg wordt de verkwisting van menschelijke kracht in het opzoeken van de beste voedingsmiddelen en in den daaraan besteden arbeid meer en meer vermeden. De plantenkost zal in de plaats van den vleeschkost treden, terwijl de voedingsmiddelen daarmede in overeenstemming toenemen en voor allen voldoende voorhanden zijn. De benoodigde hoeveelheden voeding, tot behoud van het leven van het individu onmisbaar, verminderen, terwijl de totale hoeveelheden voedingsmiddelen voor de menschheid stijgen en evenzeer voor eene gegeven arbeidssom meer te verkrijgen is. Samenwerking van kracht roept dit verschijnsel te voorschijn.

Niet alleen op het gebied der voeding kunnen wij dit waarnemen; ook op dat der kleeding, der huisvesting, enz. zijn daarvan de sporen te vinden. Het katoen verdringt de wol. Één morgen land, met katoen bebouwd, levert meer ponden product dan honderd morgens, aan de schapenfokkerij gewijd.

Zeker is, dat het onvruchtbaarste land veelal nog geschikt is voor de indirecte voortbrenging van wol, terwijl erop gelet moet worden, dat de kosten van onderhoud van het schaap gering zijn, zoodra het alleen op de wolproductie aankomt en de onnatuurlijke vetmesting wegvalt; maar toch kan de wol in prijs op den duur niet tegen het katoen op. De schapen in Herefordshire worden mager gehouden en leveren per stuk 1½ pond wol van de fijnste hoedanigheid; bij sterke voeding is de hoeveelheid grooter, de hoedanigheid echter veel geringer en dientengevolge vermindert alsdan de navraag.

Vlas en katoen verdringen den zijdeworm; gutta percha vervangt het leder; caoutchouc vermindert de behoefte aan huiden; papier maakt het perkament overbodig. Zelfs ten opzichte van den mest geldt hetzelfde, want het delfstoffelijk rijk maakt ons op dit gebied van het dier onafhankelijk. Alweder is het de samenwerking van kracht, die hier vooruitgang veroorzaakt. Het menschelijk vernuft vond b.v. een middel, om het ijzer te ontphospheren, waardoor de bruikbaarheid van dit metaal in vele streken, die tot dusver voor bepaalde soorten op Enge-

land en Zweden aangewezen waren, in hooge mate toeneemt; tevens verkrijgt de landbouw daardoor eene nieuwe bron, om zijne behoefte aan phosphorzure zouten ruimschoots te dekken. Zoo gaan alle takken van bestaan met elkander hand in hand, om gemeenschappelijk alle schatten aan de natuur te ontwoekeren en in verschillende vormen in dienst der menschelijke maatschappij te plaatsen. De locale bedrijvigheid neemt toe; handel en verkeer worden uitgebreid, en de sociale circulatie gaat sneller. Neemt alsdan de nationale welvaart toe, zoo is alweder een stap gedaan in de richting, om door nog beter georganiseerde samenwerking van kracht den grondslag te leggen voor verdere ontwikkeling.

De vermeerdering der bevolking moet op den duur vermindering der huisdieren ten gevolge hebben; laatstgenoemden verdwijnen allengs, terwijl de plantaardige stoffen in gelijke mate blijven toenemen. Ware het anders, zoo zou de aarde als verblijfplaats voor den mensch steeds minder geschikt worden, daar alsdan voortdurend meer koolzuur voortgebracht werd, hetgeen in de samenstelling der lucht verandering teweeg moest brengen, waardoor de mensch niet langer zou kunnen leven. Toeneming van het plantaardig leven daarentegen bevordert de chemische ontleding van het koolzuur en dit proces doet weder vermeerdering van de voor het menschelijk leven onmisbare hoeveelheid zuurstof ontstaan, terwijl tevens de vermindering van het vleeschgebruik eene vermindering der noodzakelijke hoeveelheid zuurstof voor het individu ten gevolge heeft.

Uitbreiding der landbouwkundige cultuur is noodzakelijk, om de hoeveelheid voedingsmiddelen te vermeerderen. Zij gaat, bij gelijktijdige vermeerdering der bevolking, gepaard met de uitroeiing van een groot aantal diersoorten, die thans eensdeels die cultuur in den weg staan en ten andere, evenals de menschen, op de producten van den grond aangewezen zijn. Ware dit niet het geval, dan zouden de voorraden niet alleen onvoldoende worden, maar zou ook juist dientengevolge vermindering der productieve kracht van het plantenrijk ontstaan.

Een haas heeft dagelijks ½ pond voedsel noodig en kiest daarvoor in het voorjaar de jonge groenten en het beste graan uit; in den loop van het jaar verteert hij bijna 2 centenaars voeding, gelijkstaande met eene voedingswaarde van minstens 9 à 10 gulden. Alleen in Engeland worden door de jachtwetten, die kunstmatig den bestaanden toestand handhaven, minstens 5 millioen pond sterling aan voedingsmiddelen ten gunste van het wild geofferd. Hieruit kan men berekenen, wat door de dieren, die op dezelfde voedingsmiddelen als de menschen aangewezen zijn, verbruikt wordt, en hunne economische waarde staat daarmede niet in verhouding.

Één enkele morgen land, met tarwe beplant, is in staat, één volwassen arbeider gedurende 2½ jaren met de voor hem onmisbare warmte en de mechanische kracht te voorzien, en het is hem door deze

kracht mogelijk, verscheiden morgens in cultuur te brengen of te bebouwen. Verricht hij deze taak overeenkomstig het weten en kunnen van het menschelijk geslacht, dan kan hij den overvloed aan den handel afstaan, terwijl de handel weder overal voldoende voor het natuurlijk evenwicht tusschen de verbruiksbehoeften en de voedingshoeveelheden zorg draagt. De vooruitgang op het gebied der middelen van verkeer en der methode van bewerking vermindert tevens het verschil in prijs tusschen de bewerkte en de onbewerkte stoffen.

Schijnbaar in strijd daarmede zien wij nu in onze maatschappij bij toenemende bevolking gebrek aan kleeding, voeding, vuur, woning en de overige levensbehoeften heerschen; bij uitbreiding der nationale welvaart achteruitgang ten opzichte der algemeene maatschappelijke samenstelling; bij vergrooting van het kostbaar gebouw der beschaving ondermijning der steunpilaren; kortom, bij vooruitgaande ontwikkeling vrees inboezemende ontaarding.

Malthus levert door zijne leer eene beschrijving van dien stand der dingen en tracht dien toestand te bevestigen en te rechtvaardigen. De centraliseerende macht van het op bekrompen utilitarisme bedacht intellectueel egoisme is echter geene natuur, maar kunst; de leer van het recht van den sterke en de daardoor te voorschijn geroepen hoogst gebrekkige organisatie der samenwerking van kracht is daaruit ontsproten; de roofbouw op elk gebied met het veelbeteekenend ‘après nous le déluge’ is daarvan de oorzaak.

Adam Smith trachtte aan den gang van zaken eene andere richting te geven, door de leer der werking van de vrije krachten, beheerscht door het welbegrepen eigenbelang in den uitgebreidsten zin der werkelijk ontwikkelde, d.w.z. op zelfbeheersching berustende individualiteiten, daarvoor in de plaats te stellen.

Het wetenschappelijk socialisme ziet de oplossing dezer tegenstrijdigheden in de heerschappij van het ethisch beginsel, in eene gesloten organisatie, die het individueel belang aan de belangen der gemeenschap ondergeschikt maakt; die orde en regelmaat in de jacht naar het grootst mogelijk aandeel in de schatten der aarde te voorschijn roept en de noodzakelijke behoeften van het individu beperkt; die het natuurlijk evenwicht tusschen productie en consumtie duurzaam herstelt en de wet der economische ontwikkeling, bij steeds vermeerderende bevolking, tot volle heerschappij brengt.

In de eerste periode van ontwikkeling is het aantal arbeiders gering; zij kunnen geene groote eischen aan de natuur stellen en er heerscht in het algemeen onzekerheid in de levering van voedingsmiddelen.

Bij toenemende ontwikkeling en wassende bevolking wordt door samenwerking van kracht eene organisatie in het leven geroepen, die de natuur gaat beheerschen. Geen roofbouw wordt geduld, maar tegenover het nemen staat het geven, en de wetenschap en de ondervinding wijzen op de middelen, om een uitputten of uitmergelen te

voorkomen en bij toenemenden arbeid en bij stijgende energie de natuurlijke vermeerdering der productiviteit te verkrijgen.

Hoe volkomener de samenwerking van kracht plaats vindt, hoe grooter de krachtsontwikkeling, hoe grooter de kracht, hoe veelomvattender de eischen, aan de onmetelijke schatkamers der natuur gesteld, en hoe aanzienlijker de hoeveelheid voeding voor eene gegeven arbeidshoeveelheid.

Hoe aanzienlijker de voorraden, hoe meer de kracht dienstbaar te maken is aan de verdere ontwikkeling en de heerschappij over de natuur bevestigd wordt. Hoe meer het verstand den toon aangeeft, hoe minder de hoeveelheid voeding, benoodigd voor het individu, dat niet leeft, om te eten, maar eet, om te leven.

Langs dezen weg geraakt de maatschappij tot opheffing der wanverhoudingen en tot herstel der harmonie onder volkomen gebruikmaking der verschillende krachten, die door onafgebroken oefening onder de macht der zelfbeheersching en zelfbeperking gestaald worden.

Keeren wij echter nu van de theorie tot de practijk terug.

Hendrik IV, Koning van Frankrijk, werd door het ernstig streven geleid, iederen Franschen burger in staat te stellen, zich dagelijks een hoen in de soep te verschaffen. Sedert zijne regeering zijn reeds meer dan 200 jaren voorbijgegaan en hoewel Frankrijk in dien tijd zoowel in intellectueelen als in economischen zin buitengemeen vooruitging, kunnen de meeste burgers er nog heden niet aan denken, zich dagelijks een stukje van een hoen te gunnen.

Bismarck noemde het eene noodzakelijkheid, dat alle Duitschers dagelijks een stuk vleesch in den pot kregen, en verwachtte dit van de invoering der door hem geopperde sociale denkbeelden. Ook hiervan kan, bij toenemende welvaart en steeds stijgende ontwikkeling, geene sprake zijn, omdat de materieele voorwaarden ter voorziening in die behoefte ontbreken. Geen econoom waagt het meer, gelijk in vroeger dagen maar al te dikwijls geschiedde, te beweren, dat met de vermeerdering der bevolking ook de veefokkerij in gelijke mate eene uitbreiding ondergaat, want rondom ziet hij, hoe de wet van depecoratie heerscht, d.w.z. tegenover uitbreiding der bevolking vermindering van het aantal vee waar te nemen is, eene vermindering, die geenszins door de toeneming van het gewicht bij het levend vee als het gevolg der verbeterde voedingsmethode opgewogen wordt. De meening, dat eene toenemende bevolking ook toenemende navraag naar dierlijken kost en dierlijke handelswaren (wol, huiden, enz.) doet ontstaan en dat dientengevolge het materieel belang op vermeerdering van het aanbod bedacht moet zijn, is ongetwijfeld juist, maar aan de mogelijkheid, om

het aanbod uit te breiden, ontbreekt het, omdat, gelijk wij zien zullen, de materieele voorwaarden daartoe niet voorhanden zijn.

Het is aan geen twijfel onderhevig, dat het grootste vleeschverbruik in Europa(*) te constateeren is; in het dicht bevolkte Azië speelt het vleesch als voedingsmiddel eene ondergeschikte rol. Het meest van allen neemt Groot Britannië aan het vleeschverbruik deel, hetgeen echter van oudsher geschiedde, daar Julius Cesar de bewoners reeds onder de volkeren rangschikte, die 'hoofdzakelijk van vleesch en melk leven'. Gemiddeld worden aldaar per dag en per hoofd der bevolking 100 gram vleesch genoten, terwijl Frankrijk 34 gram niet te boven gaat. Het spreekt wel vanzelf, dat de stedelijke bevolking het grootste aandeel heeft, en zoo zal het niemand verwonderen, in Londen een dagelijksch verbruik van gemiddeld 200 gram per hoofd te vinden. In de meeste Fransche steden met meer dan 10000 inwoners zijn 155 gram het normale cijfer. Er is alzoo zelfs hier nergens sprake van eene vervulling der zoogenaamde physiologische wet omtrent de voedingsbehoeften en met uitzondering der gegoeden is het vleesch ook in Europa alleen maar als 'niet geheel uitgesloten van de tafel' te beschouwen. Volgens Neumann-Spallart bestond in 1876 de bevolking in Europa uit 280 millioen personen(†). Werden nu alle koeien, ossen, schapen en varkens op een gegeven oogenblik geslacht en het vleesch gelijkmatig onder alle inwoners verdeeld, dan zou de voorraad juist voldoende zijn, om ieder één jaar lang c.a. 125 kilo, gelijkstaande met eene dagelijksche hoeveelheid van 342 gram, te verstrekken. Bij deze berekening is het gemiddeld gewicht van het vleesch van het rundvee op 164 kilo en van dat van het schaap en het zwijn op 80 kilo geschat en wordt tevens aangenomen, dat het verlies door verzending, door bederf, door de voeding van vele huisdieren met vleeschspijzen als anderszins gedekt wordt door den voorraad aan gevogelte, wild, eieren, melk en kaas.

In Amerika en Australië is de verhouding natuurlijk veel gunstiger; in de Vereenigde Staten komen op elke 1000 inwoners tweemaal meer hoornvee, driemaal meer schapen en vijfmaal meer varkens dan in Europa. Zuid-Amerika, voornamelijk

(*) De stad Berlijn verbruikt alleen jaarlijks 100000 kg. vleesch, 5000000 kg. gevogelte, 988000 kg. wild, 2500000 kg. visch, 1600000 kg. gerookte visch, 6500000 haringen, 9500000 eieren, 10000000 kg. boter en 4500000 kg. kaas.

(†) Volgens de laatste schatting bevat:

Europa op 9500000	[]	Km. 315500000 inwoners.
Afrika op 30000000		Km. 205679000 inwoners.
Azië op 44500000		Km. 835000000 inwoners.
Australië op 9000000		Km. 4031000 inwoners.
Amerika op 43000000		Km. 89570000 inwoners.

Azië is derhalve ca. 1½ maal zoo groot als Afrika of 4½ maal als Europa en wordt door meer dan de helft der menschheid bewoond. Juist hier vinden wij èn in China, èn in Japan, èn bij de millioenen Hindoes het vegetariaansch dieet geheel op den voorgrond geplaatst.

Argentinië, Uruguay en de daaraan grenzende landen, zijn er nog veel beter aan toe.
Allen overtreft

Nieuw-Holland, dat op elke 1000 bewoners achtmaal meer hoornvee en 30maal meer schapen bezit. Met deze voorraden zou het werkelijk in de genoemde landen mogelijk zijn, overeenkomstig de wenschen der physiologen de vleeschvoeding in te voeren. De meerderheid der menschen over de geheele oppervlakte der aarde is echter op plantaardigen kost aangewezen en in haar midden vormen de vleescheters eene kleine groep, terwijl de hoofdafdeelingen onderscheiden worden in: rijst-eters, maïs-eters, tarwe-eters en rogge-eters.

Europa, de Vereenigde Staten, Egypte, Australië en Chili brengen jaarlijks 2423 millioen hectoliter graan voort, of per inwoner dezer landen per dag 1640 gram, gelijkstaande met minstens 2-2½ kilo gebakken brood. Daarbij is noch op het ooft, noch op de groenten, noch op de leguminosen, noch op de andere plantaardige voedingsmiddelen gelet en toch dekt deze productie reeds ruimschoots de normale voedingsbehoefte, zelfs indien wij voor haar de door de physiologen vastgestelde hoeveelheden laten gelden.

In China leven in verschillende districten ruim 16000 zielen per vierkante mijl en de dichtheid der bevolking laat hier de uitoefening der veeteelt niet toe. Hoogstens worden hier en daar nog varkens aangefokt, om de keuken- en andere afvallen indirect voor de voeding te gebruiken. Het vleesch kan echter daar niet onder de gewone voedingsmiddelen gerangschikt worden en met de productie van den grond komen de bewoners uit. Het gemis van dierlijke meststoffen wordt gedekt door de groote zorg, die aan de verzameling der menschelijke uitwerpselen besteed wordt, en deze voorzien met de minerale hulpmiddelen voldoende in de behoefte van den grond. Het is buitendien bewezen, dat met dit zeer aanzienlijk getal personen per vierkante mijl nog geenszins het maximum bereikt is, daar de voortbrengende kracht van den grond nog eene verdere vermeerdering van den oogst toelaat(*).

Het verschijnsel der depecoratie in de meeste staten van Europa moet ons hier nog meer in het bijzonder bezighouden, omdat daarin mede de verklaring ligt voor de steeds stijgende vleeschprijzen in verhouding tot die der plantaardige voedingsmiddelen. Nog in 1816-1820 stonden te Berlijn 164 kilo vleesch in prijs gelijk met 738 kilo tarwe, in 1861-1865 reeds met 984 kilo; in Dantzig stonden in 1815-1820 164 kilo vleesch nog gelijk in prijs met 787 kilo tarwe, van 1861-1865 reeds met 1262 kilo; in Keulen is deze verhouding eerst 164 kilo vleesch tot 629 kilo tarwe, later tot 1016; in Weenen stonden 164 kilo vleesch eerst gelijk met 410 kilo tarwe,

(*) Liebig nam aan, dat een land met eene bevolking van 2 à 3000 zielen per vierkante mijl geen uitvoer van vleesch en graan meer toeliet. Zoodra dit getal bereikt was, dekte de productie de voedingsbehoeften der bevolking, terwijl de niet verteerde zelfstandigheden, resp. de uitwerpselen, den grond in staat stelden, weder voldoende voorraden voor het verder verbruik te leveren. De statistiek leert het tegendeel. Er zijn streken in overvloed voorhanden, die op een aanzienlijken uitvoer te wijzen hebben en toch 4 à 6000 en zelfs 9000 zielen per vierkante mijl bezitten en met de eigen productie van den grond voeden.

later met 590; in Parijs eerst met 590 (1826-1830), later (1866-1870) met 672 kilo tarwe. Eene vergelijking der vleeschprijzen met die van rogge, haver en gerst biedt ons geen ander beeld en hoe meer land oerbaar gemaakt wordt, hoe geringer de vermeerdering der herbivoren, derhalve hoe grooter het verschil in prijs tusschen vleesch en graanvruchten. Hongarije wedijvert b.v. niet met Rusland in de behartiging der veeteelt, maar heeft integendeel zijne 'puszten' voor den akkerbouw bestemd, om de concurrentie op de wereldmarkt bij de levering van graansoorten te kunnen aanvaarden. En andere landen volgen dit voorbeeld. Zuid-Rusland maakt in dit opzicht geene uitzondering.

Reeds sedert geruimen tijd is de algemeene opmerkzaamheid op de vraag gericht: welke verhouding is er tusschen de hoeveelheid menschen en de hoeveelheid huisdieren waar te nemen met het oog op de overal plaatsvindende vermeerdering der bevolking?

Het behoeft geen betoog, dat de vermeerdering der bevolking op den duur geene vermeerdering van het vee toelaat; dat, eene gegeven oppervlakte tot basis aangenomen, de jaarlijksche productie van voedingsmiddelen niet meer toereikende is, om mensch en dier voldoende te voeden, zoodra zekere grenzen ten opzichte der hoeveelheid overschreden zijn, zoodat het dier moet wijken, en dat er een tijdstip komt, waarop toevoer van elders evenmin voldoende verkrijgbaar zal wezen, om het deficit aan voedingsmiddelen voor beiden te dekken. T h e o r e t i s c h is het uiterst moeilijk, de grenzen te bepalen of liever vast te stellen, wanneer de verdere vermeerdering der bevolking eene directe vermindering van het vee ten gevolge zal hebben: in de practijk daarentegen schijnen die grenzen reeds op vele plaatsen bereikt te zijn.

Niemand ontkent voorts meer, dat de vermeerdering der menschen een directen invloed op het bestaan der dieren uitoefent, en daar de grond de gemeenschappelijke spijskamer van beiden is, zoo is de ontwikkeling van beiden afhankelijk van de hoeveelheid voorraden, die deze spijskamer levert.

Ware de mensch even uitsluitend carnivoor, als het huisdier herbivoor is, dan ware laatstgenoemd als natuurlijk tusschenlid tusschen mensch en plant een postulaat der natuur. De mensch is echter in staat, zoowel dierlijke als plantaardige voeding tot zich te nemen, en al naar gelang van den invloed van het klimaat, de nationaliteit, den godsdienstvorm, de welvaart, enz. kunnen wij reeds opmerken, dat hij in meerdere of mindere mate van den dierlijken kost afstand gedaan heeft en zich tot plantaardig voedsel bepaalt, zonder daaronder intellectueel of materieel te lijden. En de omstandigheden zullen hem gaandeweg dwingen, geheel tot zijne frugivore(*) natuur terug te keeren. Het tijdstip daartoe wordt bespoedigd, daar de ondervinding leert, dat onder de heerschappij der

(*) Ter vermijding van elk misverstand meen ik erop te moeten wijzen dat onder natuur of natuurtoestand niet de wilde toestand van den mensch verstaan wordt, maar alleen die toestand, waarin hij in overeenstemming met alle physiologische wetten leeft.

moderne beschaving, die het grootst mogelijke genot op den troon plaatst, de individueele behoefte aan dierlijke voeding meer stijgt, dan physiologisch te rechtvaardigen is, en dientengevolge het verbruik van dierlijke stoffen onder de gegoeden, voornamelijk onder de nijveren en den handelsstand, abnorm hoog is(*).

De Engelsche geleerden hebben zich reeds voor jaren met de depecoratie beziggehouden. R. Valpy constateerde in zijn *Agricultural Returns of Great-Britain*, 1875, dat in Denemarken, Pruisen, Beieren, Holland en Frankrijk de veestapels niet in die mate vooruitgingen, als met het oog op de Engelsche voedingsbelangen wenschelijk ware. Tegenover eene betrekkelijk geringe vermeerdering van rundvee in Denemarken, Pruisen en Holland stond eene sterke vermindering in Beieren en Frankrijk, zoodat het totale cijfer der vermindering 854000 stuk bedroeg; het aantal schapen was in alle 5 landen gezamenlijk met 9192000 stuks afgenomen en de totale vermindering van het oorspronkelijk levend gewicht bedroeg 6%(†).

Dr. Otto Pitsch behandelde deze vraag in 1870 in de *Rheinische Wochenschrift für Land- und Volkswirthschaft* en constateerde ten opzichte van Oostenrijk-Hongarije, dat de productie aan graanvruchten gelijken tred gehouden had met de vermeerdering der bevolking, terwijl die van dierlijke stoffen zóó sterk achteruitgegaan was, dat alleen daardoor verklaard kon worden, waarom de prijzen op dit gebied met zoo buitengewone snelheid in de hoogte gegaan waren. De boter steeg sedert 1830 met ruim 200% in prijs en de waarde van vleesch en melk nam daarmede in overeenstemming toe(§). Door de concurrentie der buren kon hierin geene verbetering gebracht worden, omdat ook

(*) Kolb geeft een sprekend voorbeeld, hoe de stijgende welvaart tot eene vermeerdering en verfijning der individueele consumtie aanleiding geeft. In Frankrijk kwamen van de inheemsche productie op 1 inwoner:

aan tarwe in 1789	1¼ hectol., in 1848 2 hectol.
aan rogge in 1789	1¾ hectol., in 1848 1 hectol.
aan vleesch in 1789	18 kilo in 1848 28 kilo.

Men ziet hieruit, dat het vleeschverbruik het leeuwenaandeel bekomt, en alweder moet op de tegenstelling gewezen worden, dat het gemengd dieet met overwegenden vleeschkost tot vermeerdering der behoeften leidt, terwijl het vegetarianisme tot vermindering der hoeveelheden voor het individu medewerkt.

(†) Het bureau van statistiek in Engeland erkende in 1877, dat, niettegenstaande alle pogingen in het werk gesteld waren, om de veeteelt uit te breiden, de veestapel niet toegenomen was en de vleeschprijzen steeds stijgende bleven. En dit verschijnsel ging gepaard met het feit, dat het aantal met graan bebouwde acres in 10 jaren met 1 millioen verminderd en het weiland in gelijke verhouding uitgebreid was. De vermeerdering der bevolking en het toenemend individueel vleeschverbruik bleven echter, bij voortduring, aanleiding geven tot de klacht, dat Engeland veel meer vleesch verteerde, dan met den toestand van den veestapel overeen te brengen was. Wanneer ergens alles beproefd werd, om het kapitaalbezit in vee onaangetast te laten en van de veerente te leven, dan is dit in Engeland geschied, maar een gunstig resultaat kon niet verkregen worden. Zeer leerrijk zijn de Engelsche pogingen, om tegen de wet van depecoratie opgewassen te zijn, en dat zij tot nog toe niet aan de gestelde verwachtingen beantwoord hebben, spoort tot nadenken aan.

(§) In 1876 bezat Oostenrijk 7400000 stuks vee en Hongarije 5300000. Weinige jaren later was dit getal met 1 millioen verminderd.

elders de productie van dierlijke stoffen niet in verhouding tot de vermeerdering der bevolking toenam.

Het spreekt vanzelf, dat epidemieën onder den veestapel, oorlogen, te sterke uitvoer van landbouwkundige producten of van vee, enz., herhaalde mislukking van den oogst, wat het veevoeder betreft, slechte behandeling van den grond, te sterk verbruik van dierlijk voedsel en te sterke invoer van buitenlandsch vleesch of van dierlijke producten, gelijk wol, enz., grooten invloed op dien toestand uitoefenen, maar zij vormen geenszins de hoofdoorzaak der depecoratie en kunnen alleen het optreden van dit verschijnsel verhaasten. De oorzaak ligt in de vermeerdering der bevolking, die op den duur niet kunstmatig te verhinderen is en steeds een factor zal blijven, waarmede de econoom moet rekenen. Volgens de onderzoekingen van Dr. J.B. Lambl(*) bedroeg de bevolking in de 17 voornaamste staten van Europa bij de voorlaatste volkstelling 243031981 menschen, terwijl de veestapel omvatte:

paarden (muilezels en ezels)	29949880 stuks
rundvee, (buffels en rendieren)	84570320 stuks
schapen	172106856 stuks
geiten	24579344 stuks
varkens	39136900 stuks

Eene latere volkstelling omvatte 255949967 menschen tegenover

paarden (muilezels en ezels)	31060355 stuks
rundvee (buffels en rendieren)	81977816 stuks
schapen	165321117 stuks
geiten	24944841 stuks
varkens	36032506 stuks

Nemen wij nu aan, dat tusschen deze twee tellingen 13 jaren verloopen zijn, zoo gewaagt deze 13jarige periode van eene vermeerdering

der	paarden, enz. met	1110475 stuks
	geiten enz. met	365497 stuks
en eene vermindering der runderen, enz. met		2592504 stuks
	schapen	6785739 stuks

(*) Vergelijke Dr. J.B. Lambl, *Depecoration in Europa*, 1878.
De beide aangehaalde volks- en veetellingen liggen in de 17 staten tusschen 1856 en 1857.

varkens	3104394 stuks

tegenover eene uitbreiding der bevolking met 12917986 zielen.

Wordt nu het gemiddelde gewicht van een paard op 375 kilo of de muilezels en ezels medegerekend op 300 kilo geschat, dat van het rundvee met inbegrip der beenderen, enz. op 275 kilo, dat van een schaap op 30 kilo, dat der geiten op 25 kilo en dat der varkens op 15 kilo (met inbegrip der speenvarkentjes), zoo bedroeg het levend gewicht van den veestapel volgens de eerste telling 40817825390 kilo en volgens de laatste 40532680355 kilo; alzoo is de vermindering op 285145035 vast te

stellen. Nu is het waar, dat door de verbeterde voedingsmethode en de juiste behandeling van het vee het individueel gewicht in enkele staten sedert 1863 belangrijk gestegen is. Bedraagt b.v. de vermindering in 13 jaren c.a. 0,7%, zoo kan door toepassing van de resultaten der wetenschap op dit gebied niet alleen dit cijfer ingehaald, maar ook eene vermeerdering met ruim 0,3% verkregen worden, want 1% verhooging van het levend gewicht is niet moeilijk te bekomen, wanneer men bedenkt, dat de paarden en geiten voor de voeding buiten rekening blijven(*). Intusschen kan dit geenszins voldoende geacht worden, want volgens de eerste telling waren per persoon 167 kilo levend gewicht aan vleesch plus beenderen, enz. voorhanden en om op dezelfde hoogte te blijven, moest in 13 jaren voor de intusschen vermeerderde bevolking het gewicht van het vee 5% toegenomen zijn, en hiertoe stelt geene mestings- of andere methode in staat. Nu verlangt echter de geneeskundige wereld eene betere of liever eene vleeschrijkere voeding voor de bevolking en wordt de vermeerdering der welvaart of eene verbetering der materieele positie der bevolking met eene uitbreiding der vleeschconsumtie in verbinding gebracht. Om echter in zeer gematigden zin die uitbreiding te doen plaats vinden, ware alweder eene verhooging van het gewicht van het levend vee met minstens 5% noodzakelijk. Daarvan kan echter geene sprake zijn en zoo wordt het kapitaal aangetast en verteerd. De emigratie van 2½-3 millioen personen uit Europa vermindert nu wel den invloed, dien de vermeerdering der bevolking op den veestapel uitoefent, maar toch treedt de depecoratie naast de uitmergeling van den grond als een ernstig verschijnsel op.

Er komt nog iets in aanmerking. De vermeerdering van den veestapel geschiedt nergens ter wille van het huisdier, maar uitsluitend, omdat de mensch het huisdier dienstbaar gemaakt heeft aan zijne behoeften. Het vee is voor hem een voorwerp, waarmede hij naar eigen welgevallen omspringen kan. Hij vergeet echter, dat de dierlijke geslachten en familiën evengoed aan bepaalde wetten onderworpen zijn als die der menschenwereld en dat zijne kennis dier wetten be-

(*) De betere voedingsmethode en de zorg voor de veredeling der rassen worden in enkele staten op uitgebreide schaal toegepast, maar slechts hoogstens ⅓ van den Europeeschen veestapel geniet daarvan de vruchten.
Het gros van het vee stamt uit Oostelijk Europa, alwaar de moderne methode niet het burgerrecht kan verkrijgen Deze methode bevordert wel de snelle vleeschproductie en de vermeerdering van het levend gewicht, maar heeft een nadeeligen invloed op den gezondheidstoestand van het vee en ondersteunt evenmin de voortplanting.
Men kan aannemen, dat gedurende eene periode van 10 jaren, gerekend van het geboortejaar, gemiddeld voortgebracht worden:
door eene merrie 4-5 veulens, door eene koe 7-8 kalveren, door het schaap 11-12 lammeren, door de geit 12-16 geitjes en door de zeug 50-60 speenvarkentjes. De geit levert gemiddeld per jaar 225 liter melk, de melkkoe 979, alzoo het viervoudige, maar daar het gewicht der koe het zesvoudige bedraagt, is de geit in verhouding tot de voeding toch in economischen zin voordeeliger. Dicht bevolkte streken worden gekenmerkt door vermindering van het rundvee en vermeerdering der geiten.

perkt is. Vandaar zijne veronachtzaming der materieele voorwaarden van bestaan van het vee, zijn te laat ontwaken te midden van een toestand, die juist het tegendeel brengt van hetgeen hij verwachtte.

Een eigenaardig verschijnsel verdient opgemerkt te worden, n.l., dat het paard tot nog toe niet aan de wet van depecoratie onderworpen schijnt, ofschoon de uitbreiding der stoomkracht en hare toepassing op het landbouwkundig bedrijf, verbonden met de grootere versnippering van het grondbezit, juist het paard ontbeerlijk maakt. Wordt niet de arbeid van het ploegen, eggen en dorschen op de uitgestrekte goederen meer en meer aan het stoomros toevertrouwd? Spant niet veelal in België de boer zijne vrouw voor den ploeg, omdat zijn grond te klein is, om andere, zuiver mechanische krachten bezig te houden? Samenwerking van kracht heeft desniettemin het paard voorloopig in eere gehouden en voor deze kracht elders arbeid gevonden. Eerst wanneer de depecoratie een zeer sterken omvang aanneemt, moet ook het paard wijken.

Als voedingsmiddel van belang kan het paard niet gelden, daar in verhouding tot het totale bedrag een betrekkelijk klein getal aan de paardenslachterijen overgeleverd wordt. In Westelijk Europa zijn jonge paarden zelden voor de slachtbank bestemd; in Noordelijk Rusland daarentegen beschouwt men ook veulens veelal als eene delicatesse.

De depecoratie treedt bij het rundvee sterk op den voorgrond. Staten met vruchtbare en uitgestrekte weiden, die veelal minder gunstig voor andere producten gelegen zijn, gelijk Zwitserland, Denemarken, Nederland(*) en Baden wijzen nog op eene uitbreiding, ofschoon ook deze hier niet in verhouding tot de vermeerdering der bevolking staat. Pruisen en Rusland verkeeren evenzeer in een gunstigen toestand. In Frankrijk constateerde Legoyt reeds in 1868, dat, lettende op de geographische verdeeling van het vee èn ten opzichte van het getal èn ten opzichte van het gewicht, eene wanverhouding bestaat tusschen den omvang van den veestapel en dien van den bebouwden grond. Wel wijst Lavergne op den omvang der veeteelt in Normandië, die aldaar zelfs voor de bevolking eene te geringe ruimte overlaat, maar hier zijn de voorraadsschuren voor Parijs en Engeland te zoeken en heerscht een kunstmatige toestand. Lavergne bevestigt voor het overige het gebrek aan vee, indien alle departementen medegerekend worden.

(*) Nederland verkeert als handels- en landbouwstaat in een zeer gunstigen toestand. Zijne uitstekende weilanden veroorloven zelfs eene matige uitbreiding der schapenfokkerij en wanneer er van eene vermeerdering van den veestapel met ca. 21000 stuks sprake is, zoo verwondert ons dit niet. Sterk nemen de geiten toe, die vooral voor den kleinen man economische beteekenis bezitten. In gelijke mate wordt de rijkdom aan varkens uitgebreid. Toch is de beweging onder den veestapel niet evenredig aan die onder de bevolking. Buitendien is het bezit van vee in Nederland niet voor de eigen voeding met vleesch en dierlijke stoffen van beslissenden invloed, want het vee wordt als handelswaar beschouwd en de prijzen hangen af van de verhouding van de vraag tot het aanbod op de wereldmarkt. Hoe meer omgezet wordt, hoe beter voor de vermeerdering der welvaart, maar dit behoeft niet in den zin van eigen verbruik opgevat te worden.

Eigenaardig genoeg schrijft hij zonder nadere verklaring verschillende sociale en moreele gebreken der Fransche bevolking aan het gemis van voldoende dierlijke voedingsmiddelen toe.

Wat Lavergne voor Normandië constateerde, is ook hier en daar in Noord-Duitschland op te merken, alwaar vele graanvelden in weiden voor de veemesting herschapen zijn. Omdat de Duitsche tarwe en rogge niet met de Russische en Amerikaansche in hoedanigheid en prijs kunnen concurreeren en Engeland vleesch verlangde, zoo gaven de grondeigenaars er de voorkeur aan, zich in plaats van op broodvruchten op de vleeschteelt toe te leggen. Zulke veranderingen zijn echter meer van voorbijgaanden aard en door bepaalde omstandigheden te voorschijn geroepen; zij kunnen de eigenlijke vraag niet in een ander vaarwater brengen en leveren den vleescheter weinig stof tot troost.

De totale vermindering van 2592504 stuks rundvee binnen betrekkelijk korten tijd wordt op de Europeesche vleeschmarkten sterk bespeurd, te meer, daar het rund juist op de tafel der gegoeden eene hoofdrol speelt en daarom in de eerste plaats bij de vleeschtheorie in aanmerking komt. De sterke depecoratie onder de schapen boezemt reeds minder belangstelling in. Volgens de heerschende leer der physiologen is het toch voor eene normale voeding geenszins onverschillig, welk soort vleesch in hoofdzaak gegeten en in welken vorm dat soort op tafel gebracht wordt. Niet alleen het gewicht aan vleesch en vet bepaalt de keus. Door de depecoratieve beweging onder het vee wordt nu eene verschuiving van het soort veroorzaakt en alweder is het de leer der physiologen, die daardoor niet voor toepassing in de practijk vatbaar blijkt te zijn. Één enkel voorbeeld. In het dicht bevolkte Saksen(*) werden in 1873 per hoofd der bevolking per jaar c.a. 52 ponden vleesch verbruikt, maar daarvan waren slechts 34% rundvleesch,

17%	schapen-, lams- en kalfsvleesch,
49%	varkensvleesch.

Hieruit blijkt, dat alzoo bijna de helft van het vleesch tot het varken behoorde, en het is van belang te weten, dat deze verhouding met verbazingwekkende snelheid

(*) Dr. Reuning rekende uit, dat de vermeerdering der bevolking in Saksen jaarlijks eene vermeerdering van voedsel vereischte van:

graan	175.000 Ctr. ter waarde van	[illegible]
aardappelen	190 000 Ctr. ter waarde van	[illegible]
melk	13.000.000 liter ter waarde van	[illegible]
vleesch	2.000.000 pond ter waarde van	[illegible]
	Summa	[illegible]

stijgt. Toen in China de toenemende bevolking ten opzichte van het vleeschgebruik allengs bijna uitsluitend op het varken aangewezen was, werd er van ‘verzwijning’ gesproken; hetzelfde verschijnsel is echter in Saksen in embryo waar te nemen en staat met de dichtheid der bevolking in nauw verband. Het voedingsvermogen van het varkensvleesch nu is betrekkelijk gering en de physiologische eiwittheorie moet met dezen factor rekenen.

Het zou ons te ver voeren, de depecoratie meer in de détails na te gaan en de statistieke tabellen in verband met den toestand van het land en het volk aan een nader onderzoek te onderwerpen, hoe interessant dit ook moge wezen. Slechts hierop moeten wij nog de aandacht vestigen. In Oostenrijk kwamen bij de eerste telling op elken bewoner 173 kilo levend gewicht van het vee; 12 jaren later bedroeg dit cijfer nog maar 153, en wanneer men de paarden buiten rekening laat, was het eerste getal 133 en het laatste 110; alzoo bedroeg de vermindering 20 resp. 23 kilo. Voor de algemeene verhouding op dit gebied wijs ik naar de onderstaande tabel, die welsprekend genoeg is, om geen verderen uitleg te behoeven.

Per inwoner in kilo.

Staten.	**Levend gewicht van den geheelen veestapel.**				**Met uitzondering der paarden.**			
	vroeger	**later**	**dus meer**	**minder**	**vroeger**	**later**	**dus meer**	**minder**
België	105	100	-	5	82	78	-	4
Saksen	102	95	-	7	87	77	-	10
Nederland	144	138	-	6	120	117	-	3
Groot-Brittannië	154	150	-	4	121	118	-	3
Wurtemberg	188	161	-	27	166	154	-	12
Italië	64	56	-	8	52	46	-	6
Pruisen	155	157	2	-	122	123	1	-
Oostenrijk	173	153	-	20	133	110	-	23
Beieren	228	211	-	17	198	182	-	16
Frankrijk	170	140	-	30	138	109	-	29
Zwitserland	136	131	-	5	119	116	-	3
Hongarije	200	181	-	19	142	128	-	14
Rusland?	210	210	?	?	120	119	?	1
Rumenië?	250	165		85	209	134	?	75
Denemarken	305	287		18	225	224	-	1
Noorwegen	278	240		38	236	206	-	30
Baden	145	138		7	126	121	-	5

De invloed der depecoratie op den landbouw door de daarmede gepaard gaande vermindering van stalmest behoeft ons hier niet bezig te houden. Wel verlangt de grond een mengsel van dierlijke en minerale stoffen, maar de mensch treedt in dit opzicht in de plaats van het vee en zoo komt het er alleen op aan, daaruit de gevolgtrekking te maken, dat op dit gebied verkwisting zonde is. Landbouw zonder veeteelt en zonder stalmest is trouwens reeds te dikwijls buiten het vegetarianisme om met de gunstigste resultaten in toepassing gebracht, om ten opzichte van het

welslagen aan twijfel onderhevig te kunnen zijn. Evenmin als uit het gemis van stalmest een argument af te leiden is, om de practische toepassing van het vegetarianisme in economischen zin voor onmogelijk te verklaren, evenmin is dit het geval, wat de eigenaardige bewering betreft, dat het vee ons zou verdringen, indien het niet voor onze voeding geslacht werd. Over de verdringing behoeft niemand in twijfel te verkeeren; zij geschiedt met wettelijke regelmatigheid en sneller, dan menigeen lief is.

Voor de beoordeeling der voedingsvraag in economischen zin is het noodig, ter vergelijking op Japan de aandacht te vestigen. Aldaar is

het vegetarianisme op het practisch en economisch leven in toepassing gebracht, en daarvan moeten wij notitie nemen.

In de 67 provinciën van Japan omvatte de veestapel in 1878 slechts 1074645 stuks rundvee en 1228068 paarden, hetgeen gelijkstaat met 339 runderen en 387 paarden per 1000 inwoners. Daar de vraag naar vleesch als voedingsmiddel aldaar weg valt en daar bij de bewerking van den grond zeer zelden van trekossen gebruik gemaakt wordt, zoo dient het vee uitsluitend voor het dragen van lasten en het persoonlijk vervoer (rijden), en reeds daarom alleen blijft de omvang van den veerijkdom binnen zeer bescheiden grenzen. Wel werden er in de laatste jaren ernstige pogingen aangewend, om voor het rundvee eene plaats in het landbouwkundig systeem te verkrijgen, en wel leiden velen uit het toenemend verbruik van boter, dat van jaar tot jaar in stijgende hoeveelheden uit Europa ingevoerd wordt, af, dat ook allengs de overige dierlijke producten in den smaak zullen vallen, maar tot nog toe hebben de verschillende proefnemingen in die richting geringe resultaten opgeleverd. Het gemis van het vee geeft den Japanschen landbouw een hoogst eigenaardig karakter, want in de eerste plaats ontbeert de landbouwer den stalmest; dan behoeft hij geen grond voor den bouw van veevoeder af te zonderen, en eindelijk moet hij met het oog op de voeding der bevolking op uitgebreide schaal de methode van bebouwing toepassen, die in den tuinbouw reeds lang bij voorkeur beoefend wordt.

Het stroo der graanvruchten, het gras, enz. worden door den Japanschen landbouwer fijngehakt en met bijzondere zorg in compost veranderd. Door middel van verrotting, verbranding of verkoling mineraliseert hij de in de meststoffen aanwezige voedingsstoffen voor de planten en brengt ze in een gemakkelijk oplosbaren vorm, waarbij echter de organische zelfstandigheden, d.w.z. de stikstof, verloren gaan. Wanneer men nu bedenkt, dat in Europa c.a. ⅓ der voor een goeden oogst benoodigde hoeveelheid stikstof aan den dampkring onttrokken wordt, dan moet in Japan het klimaat van dien aard zijn, dat de dampkring in het grootste deel der vereischte hoeveelheid stikstof voorziet, want alleen in dit geval is de verwaarloozing van de organische substantie bij de bemesting verklaarbaar. En de gegevens daartoe zijn werkelijk voorhanden. Daar de temperatuur gemiddeld hooger is dan die in Duitschland, Frankrijk en Engeland, zoo is aan te nemen, dat de natuurkundige verschijnselen zoowel in den dampkring als in den grond, die de vrije stikstof in ammonia en salpeterigzuur omzetten, in Japan hetzelfde karakter dragen en hetzelfde effect te voorschijn roepen als in Europa. Buitendien is geconstateerd, dat de hoeveelheid gebonden stikstof, die uit den dampkring in den grond geraakt, in bijna gelijke mate met de hoeveelheid regen stijgt, en daar deze hoeveelheid in Japan veel aanzienlijker is dan in Europa, zoo ligt de gevolgtrekking ten opzichte der stikstofbemesting door de natuur voor de hand.

De Japansche landbouwer gebruikt zijne aldus op practisch chemische wijze geprepareerde meststoffen in vloeibaren toestand bij kleine hoeveelheden zoowel bij het zaaien als gedurende den wasdom der planten; hij past op geniale wijze de methode van het herhaaldelijk begieten toe en vindt daarbij zijne rekening. Zijne methode berust op de waarneming, dat de grond de voedingsstoffen voor de planten het best opzuigt en voor uitwassching door regen beschut, hoe eenvoudiger de samenstelling van haar molecule is.

Om hieraan te voldoen, splijt hij door middel van gisting of verrotting de in de meststoffen voorkomende voedende chemische verbindingen, zoodat de eenvoudigste samenstellingen ontstaan, die door den grond gemakkelijk vastgehouden en door de planten snel opgezogen worden. De intensiteit van den plantengroei in den zomer verklaart buitendien de gewoonte, om gedurende den wasdom de planten nu en dan met voedende stoffen te voorzien, daar zij in den grond meer verdeeld voorkomen en op een gegeven oogenblik niet snel genoeg eraan toegevoerd kunnen worden, om steeds hare behoeften te bevredigen. Eene analogie vinden wij op het gebied der wetenschap in de methode van Alexander Müller ter desinfectie en op dat der practijk in de wijze, waarop de tuingaardeniers van den inhoud der beerputten gebruik maken. Wanneer Dr. Maron als lid der Pruisische Expeditie naar Oost-Azië en Dr. Syrski als lid der Oostenrijksche Expeditie naar Siam, China en Japan vol geestdrift van het Japansche landbouwkundig stelsel en zijne toepassing gewagen, mag daarbij niet over het hoofd gezien worden, dat het Europeesche klimaat de directe navolging zoo verbiedt. Daarin echter moet ieder Dr. Liebscher(*) toestemmen, dat het Japansche systeem, getoetst aan het klimaat dier streken, beter aan de hooggestelde eischen van eene talrijke en arbeidzame bevolking voldoet dan het Europeesche. Verbetering van het laatstgenoemde is echter niet van directe navolging van Japan te wachten, maar alleen van de toepassing der landbouwkundige wetenschap, gelijk zij zich eerst in den laatsten tijd begint te ontwikkelen, rekening houdende met de nationaliteit en de historische ontwikkeling van den grond en het volk. Het Japansche klimaat, behoorende tot het Indisch-Chineesch Monsoengebied, is, op zichzelf beschouwd, in zoover het ideaal van den vegetariër, dat zijn gelijkmatig karakter in staat stelt, over het algemeen genomen vrij gelijkmatige oogsten te verkrijgen. Hierdoor alleen was het b.v. ook Indië mogelijk, de volksvoeding op één enkele korrelvrucht, de rijst, te doen rusten, hetgeen zonder dit klimaat met groote gevaren verbonden zou zijn.

Ook Japan geniet daarvan nog de vruchten, ofschoon de uitgestrekte rijstteelt aldaar tot 1868 niet ter wille der rentabiliteit, maar alleen op grond der voorgeschreven belasting plaats vond. De toekomst van

(*) Dr. Liebscher: *Japan's landwirthschaftliche und allgemeinwirthschaftliche Verhältnisse*, te vergelijken met J. Rein en Van Buren (*Labor in Japan*).

dat gebied in economisch-agrarischen zin berust meer op den maïsbouw, daar de warmtegraden niet altijd voldoende zijn, om voor rijst gunstige resultaten te verkrijgen. Wel bedraagt de betrekkelijke vochtigheid van den dampkring in den zomer en den herfst ruim 80% en is geene aanhoudende droogte te vreezen; wel gedijen tropische gewassen nog zeer goed in dit klimaat, maar toch zijn wij hier reeds op het grensgebied der rijst aangekomen. Zonder ons verder met deze vraaag bezig te houden, kunnen wij zeggen, dat Japan èn voor den bouw van maïsbrood èn voor dien van katoen het meest geschikt is.

Hoe verleidelijk het ook moge zijn, hier nader door te dringen tot den invloed van het klimaat op den grond, of om uitvoerig op de vruchtbaarheid der verschillende streken te wijzen en die met de Europeesche toestanden te vergelijken, of om daaruit de natuurlijke gevolgtrekkingen voor de te volgen leefwijze te maken, zoo moeten wij ons hier toch vergenoegen met de aanstipping van het natuurlijk verband tusschen de natuur, hare voortbrengende kracht in economischen zin en de leer, die daaruit voortvloeit voor den mensch en voor de voeding in het algemeen. Keeren wij daarom tot de voedingsvraag terug. Van 1874-1877 werden in Japan jaarlijks geoogst:

Rijst, tarwe, gerst, gierst en boekweit		73022946 hectlr.
De uitvoer van rijst bedroeg gemiddeld	629669	hectlr.
De uitvoer van tarwe bedroeg gemiddeld	62253	hectlr.
Voor de Sake-brouwerij werden aan rijst verbruikt c.a. 3500000 hectlr.	3500000	4191922 hectlr.
Consumtie der bevolking		68831024 hectlr.

De bevolking bedroeg in 1876 34388400 zielen, zoodat per hoofd en per jaar een verbruik van 2 hectlr. zou komen, indien niet het zaad daarvan afgetrokken werd. Daar in Japan eigenlijk meer een planten dan een zaaien plaats vindt en verschillende andere gunstige omstandigheden het benoodigde zaad voor de wederbebouwing tot een minimum beperken, zoo kan men daarvoor 1/30 van den oogst in rekening brengen, zoodat per hoofd en per jaar 193 liter voor de voeding overblijven. Het vee komt voor het verbruik niet in aanmerking.

Lawes en Gilbert berekenden voor Engeland per hoofd en per man een verbruik van 206 liter graanvruchten, waarbij op het verschil in de voedingswaarde tusschen de verschillende soorten gelet is. Het bureau van statistiek te Berlijn stelde van 1875 tot 1877 voor de stad Berlijn een broodverbruik van 1858 kilo per hoofd en per jaar vast. 100 kilo zijn nu gelijk aan 135 liter; alzoo bedraagt de consumtie 250.8 liter of c.a. 25% meer dan in Japan.

Is dit verschil aan het minder gewicht van den Japanschen onderdaan toe te schrijven en volgt dit uit verschil in grootte?

Is dit wellicht een gevolg van het verschil van dieet?

Hieromtrent ontbreekt nog het exact onderzoek.

De Europeaan voegt aan deze hoeveelheid brood nog vleesch, enz. toe;

in Japan wordt daarentegen veel gewicht gelegd op stikstofrijke landbouwkundige producten en het zijn vooral de soja hispida en de phaseolus atsuki, de erwten en boonen, die aldaar op uitgebreide schaal aangekweekt worden en waaruit veelal plantaardige kaas bereid wordt. Aan de kusten gebruiken de bewoners ook visch, daar visch in het oog der bevolking evenmin als bij de Katholieken in Europa met vleesch op gelijken voet staat.

Dr. Syrski en ook Dr. Maron noemen visch zelfs een voornaam bestanddeel der Japansche tafel, waaruit Voit en Forster reeds afgeleid hebben, dat op deze wijze aan de eiwittheorie in Japan geheel voldaan is. Dr. Liebscher daarentegen constateert, dat visch wel hier en daar het vleesch vervangt, maar dat zij toch niet in zóó aanzienlijke hoeveelheden voorhanden is, om tot volksspijs te kunnen dienen. De lagere volksklasse en de bewoners van het binnenland kennen visch alleen maar van hooren zeggen, omdat de transportkosten zeer hoog zijn en het gerecht daardoor te duur wordt. Van groot belang is het gebruik der vischafvallen als mest, want daar de kuststreken daarmede ruimschoots voorzien zijn, zoo blijven de minerale stoffen der verkoeling en verrotting geheel ter beschikking van het binnenland.

De Japanees houdt rijst voor het voornaamste voedingsmiddel en onder de vijf veldgewassen, waarmede volgens de Japansche mythe de akkerbouw begon, neemt rijst de eerste plaats in. *De aristocraat is nog heden ten dage tevreden*, *wanneer hij alleen maar gesmoorde rijst zonder eenige specerij met eenige gezouten stukjes raap of eenige gedroogde pruimen op tafel ziet. De arme houdt het rijsteten voor zijn ideaal, dat hij door vlijt en spaarzaamheid hoopt te bereiken*, *en vergenoegt zich intusschen met de giersttafel.* Rijst gold steeds als het begrip van waarde; de belastingen, het vermogen, enz. worden in koku (180 liter) rijst omgerekend en deze eenheid vormt den grondslag van het staatswezen.

Resumeeren wij de economische vraag op het gebied der voeding:

Er bestaat een oorzakelijk verband tusschen de volksvermeerdering en de veevermindering. De eerstgenoemde zal, zoodra zij eene zekere hoogte bereikt heeft, tot de laatstgenoemde anleiding geven en ofschoon de economische arbeid op het gebied van handel en nijverheid, verbonden met goede middelen van verkeer, voorloopig nog de middelen verschaft, om het deficit in de vleeschvoeding door invoer te dekken, zoo kan daarvan toch slechts zoolang sprake zijn, als de wet van depecoratie nog niet overal voelbaar optreedt. De eerste werking dezer wet is eene voortdurende verhooging der prijzen van de dierlijke voedingsmiddelen, die op den duur met hare voedingswaarde niet overeen te brengen zal zijn en evenmin in de verste verte gelijken tred met de langzaam stijgende welvaart houdt. Enkele, voor de veeteelt bijzonder geschikte landen genieten daarvan de economische voordeelen, maar in het algemeen zal de menschheid meer en meer gedwongen worden tot vleeschont-

houding, minder met het oog op het ethisch beginsel of ter wille der gezondheid, maar bovenal met het oog op het feit, dat de materieele voorwaarden ontbreken, om het aanbod te vermeerderen. Hoe meer de weelde van de gegoede klasse toeneemt en het vleeschverbruik van het individu in haar midden doet stijgen, hoe sneller de nood de menschheid tot vleeschonthouding zal dringen. Het is nu voornamelijk het vegetarianisme, dat met dit verschijnsel rekent en de bewijzen tracht te leveren, dat vleeschonthouding in het voordeel der ontwikkeling van de menschelijke natuur is en voor den algemeenen vooruitgang van groot nut zal zijn.

De physiologen verlangen uitbreiding van het vleeschgebruik; de natuur levert daartoe niet de middelen en zoo is het optreden van eene richting, die met de natuur rekent, in het belang der maatschappij en economisch volkomen gerechtvaardigd.

De veevermindering verandert het karakter van den landbouw. Op kleine schaal werd reeds in Europa bewezen, dat de landbouw zonder veeteelt en zonder stalmest voor verdere ontwikkeling vatbaar blijft en de intensieve cultuur toelaat, dat door samenwerking van kracht met eenvoudige middelen de vermeerdering der bevolking met stijgende opbrengsten van den grond gepaard kan gaan. Op uitgebreide schaal is in dit opzicht het Japansche stelsel hoogst leerrijk en zoo wordt de gevolgtrekking gemaakt, dat juist deze richting door den vooruitgang als de natuurlijke aangewezen is, mits hare toepassing niet in blinde navolging bestaat. Het systeem van betrekkelijke ontbering verdient ook in economischen zin de voorkeur. Alleen met hare hulp is de toenemende vermeerdering van arbeidskracht dienstbaar te maken aan de wet van beschaving en boezemt ons de technische ontwikkeling, die schijnbaar arbeidskracht spaart, om haar in werkelijkheid eene betere plaats aan te kunnen wijzen, geene vrees in, want beiden vullen elkander aan en maken de samenwerking van kracht eerst in den vollen zin des woords mogelijk.

De jeugdige economische wetenschap leert nog veelal het tegendeel, maar zij heeft tot nog toe geen Pythagoras, Kepler, Newton of La Place aan onze maatschappij geleverd; zij ontbeert, helaas! nog steeds den mathematischen grondslag, die voor de vaststelling van wetten en regelen op den duur onontbeerlijk is; zij wordt nog onvoldoende door hare hulpwetenschappen en meer in het bijzonder door de statistiek ondersteund.

Lance beweert in zijn *Boerenvriend*, dat de vastgestelde vruchtbaarheid per acre land met het oog op de voeding aldus is:

Uitgedrukt in lamsvleesch is de jaarlijksche productie 228 ponden.

in rundvleesch	182½ ponden.
in tarwe	1680 ponden.
in gerst	1800 ponden.
in haver	2200 ponden.

Uitgedrukt in erwten		1650 ponden.
	in boonen	1800 ponden.
	in maïs	3120 ponden.
	in rijst	4565 ponden.
	in aardappelen	20160 ponden.
	in beetwortelen	75000 ponden.

De overgang van beploeging tot bewerking met de spa heeft ten opzichte van tarwe eene vermeerdering tot op 2520 ponden per acre ten gevolge en elke verbetering in de methode van bewerking gaat met resultaten van dien aard gepaard. Nemen wij nu aan, dat ⅓ van den grond voor broodvruchten en leguminosen gebruikt kan worden, ⅓ voor aardappelen, kool en suikerhoudende gewassen dient en ⅓ voor bosch, ooftteelt en weide blijft, zoo veroorlooft eene zoodanige verdeeling eene zeer aanzienlijke uitbreiding der bevolking, zonder dat in dit opzicht nog het laatste woord gesproken is.

Playfair rekende voor Engeland uit, dat 21000000 acres tarweland 63 millioen inwoners kunnen voeden, indien per acre 3 personen aangenomen worden, en ofschoon de beteekenis van dergelijke berekeningen van betrekkelijke waarde is, zoo is het toch zeker, dat, economisch beschouwd:

1°. een vegetarisch dieet, vergeleken met den gemengden kost, bij gelijke voortbrenging van mechanische kracht, een spaarsysteem van onberekenbare waarde is;

2°. dezelfde oppervlakte land in staat is, eene vrij wat grootere bevolking te onderhouden, indien zij het vegetarianisme aanhangt, en

3°. de aanneming van het vegetarianisme in het welbegrepen eigenbelang van het individu ligt(*).

De tegenwoordige leefwijze heeft alleen in Engeland een verbruik van broodvruchten ter bereiding van bier en sterke dranken noodzakelijk gemaakt, dat voldoende ware, om, in brood omgezet, de arme bevolking met 1050000000 brooden elk van 4 pond te voorzien, en dan blijven er nog 21717 hectaren land voor de hopcultuur over. Ook ten opzichte van het ooft met het oog op de wijnbereiding geldt hetzelfde, want al moge ook al de voedende kracht der vruchten betrekkelijk gering zijn, zoo oefenen de groote hoeveelheid koolhydraten, enz., die zij bevatten, toch een zeer gunstigen invloed op de gezondheid uit. Eene maatschappij, die aldus samengesteld is als de onze en zich toch ter wille van het valsch genot deze weelde en verkwisting veroorlooft, is werkelijk zwaar ziek.

A.J. DOMELA NIEUWENHUIS.

(*) Zelfs Liebig neemt aan, dat de vleeschkost 12maal kostbaarder is dan de plantenkost

De verwantschap tusschen plant en dier.

Sedert de oudste tijden heeft men steeds scherpe grenzen getrokken tusschen de drie rijken der natuur en, zoowel wat de samenstellende stoffen als de daarin werkende krachten betreft, een groot verschil willen zien tusschen dieren, planten en delfstoffen. Dit verschil is dan ook, als wij de natuurproducten slechts aan een oppervlakkig onderzoek blootstellen, zóó groot, dat men zelfs aan geene vergelijking zou denken. Bij eene meer nauwkeurige beschouwing van de drie verschillende groepen van natuurvoorwerpen blijken echter tusschen dezen zulke innige betrekkingen te bestaan, dat wij in hooge mate gaan twijfelen aan het bestaan eener onoverkomelijke grens tusschen de drie natuurrijken.

Het is duidelijk, dat het verschil het grootst zal zijn tusschen de delfstoffen aan de eene - en planten en dieren aan de andere zijde. Want de delfstoffen zijn reeds uitwendig van planten en dieren zeer onderscheiden door het gemis van die bijzondere deelen (organen of werktuigen), die voor de levensverrichtingen dienen en die aan de levende wezens den naam hebben doen geven van organismen, tegenover de delfstoffen of anorganische natuurproducten.

In vroegeren tijd evenwel heeft men dit onderscheid nog veel verder willen uitstrekken en nam toen aan, dat de anorganische lichamen uit geheel andere stoffen waren samengesteld dan de organische en dat in de laatste geheel andere, bijzondere krachten werkzaam waren, die in de anorganische wereld niet bestaan.

Een meer nauwkeurig onderzoek heeft echter doen zien, dat men hierin, voor een groot deel althans, gedwaald heeft. In de organische stoffen zijn volkomen dezelfde bestanddeelen aanwezig als in de anorganische natuur; zij bevatten, hoewel dikwijls tot zeer verschillende verbindingen vereenigd, dezelfde scheikundige elementen. Ook de vroegere meening, dat in de levende wereld geheel andere krachten zouden werken dan in de levenlooze natuur en dat die krachten door gansch andere wetten zouden beheerscht worden, heeft voor de macht der feiten, die de moderne natuurwetenschap zoo glansrijk aan het licht heeft gebracht, moeten wijken.

In het jaar 1828 deed de beroemde scheikundige Wöhler eene der gewichtigste ontdekkingen dezer eeuw, toen hij voor het eerst de methode leerde kennen, om eene organische verbinding (het ureum) langs kunstmatigen weg, dus zonder toedoen van het organisch leven, uit anorganische elementen samen te stellen. Vóór den tijd van dezen geleerde meende men, dat organische stoffen alleen konden voortge-

bracht worden in het lichaam zelf van planten en dieren; dat alleen het organisch leven die stoffen kon vormen, en dat daartoe eene bijzondere, doch overigens geheel onbekende en hypothetische kracht in alle organismen zou werkzaam zijn, die daarom den naam ontving van ‘levenskracht’.

Wöhler bewees echter door zijne ontdekking, dat deze beschouwing niet met de feiten in overeenstemming is; dat organische stoffen ook langs andere wegen en zonder medewerking van het dierlijk of plantaardig lichaam kunnen verkregen worden; dat men ze dus kan bereiden uit stoffen, die zelfs nooit eenig bestanddeel van plant of dier hebben uitgemaakt. Later werden dan ook talrijke organische verbindingen op kunstmatige wijze bereid en nog steeds zet men de pogingen in deze richting met gunstigen uitslag voort.

Toen verder ook nog de gewichtige waarheid aan het licht was gekomen, dat in de natuur alle bekende krachten slechts gewijzigde vormen van elkaar zijn; dat zij allen zonder eenig verlies in elkaar kunnen worden omgezet, en dat dus in het lichaam van planten en dieren dezelfde bekende mechanische en chemische krachten werken als in de anorganische natuur, waren ook de dagen van de geheimzinnige en onbekende levenskracht geteld.

Met den val van de theorie der levenskracht was dus reeds een groote slagboom opgeheven, die schijnbaar de organische en de anorganische natuur zoo volkomen van elkaar scheidde. Toch meende men nog steeds scherpe grenzen te zien tusschen de delfstoffen en de organische natuurproducten, vooral wegens de bijzondere wijze, waarop bij planten en dieren de elementaire deeltjes tot eigenaardige organen zijn vereenigd, hetgeen bij de anorganische stoffen nooit wordt waargenomen. Die organisatie is evenwel bij de laagste planten en dieren al uiterst eenvoudig en mag dikwijls dien naam nauwelijks dragen. Dit is vooral gebleken uit de door Haeckel ontdekte moneren, die werkelijk tot de organismen behooren, doch slechts uit eene enkele stof, zonder structuur, uit een vormloos klompje eener geleiachtige massa bestaan en waaraan volstrekt geene organen zijn te bespeuren.

Zeer waarschijnlijk bestaan er dus tusschen de organische en de anorganische wereld geene scherpe grenzen. Reeds in de grijze oudheid waren er wijsgeeren, die de leer waren toegedaan, dat organismen kunnen ontstaan uit anorganische stoffen door de zoogenaamde oerteelt of generatio spontanea, eene theorie, die in de laatste jaren door vele physiologen weer meer op den voorgrond is geplaatst. Verschillende feiten wijzen erop, dat de levende wezens langs den geleidelijken weg der ontwikkeling uit anorganische bestanddeelen zijn gevormd, en dit is vooral door Prof. Haeckel te Jena uit verschillende biologische verschijnselen afgeleid.

Zonder ons echter verder in deze theorie te verdiepen, maken wij er hier slechts melding van, omdat ons onderwerp er onmiddellijk mede

in verband staat en vele verschijnselen, die ons op de innige verwantschap van het plantaardig en het dierlijk organisme wijzen, als gevolgen van beider gemeenschappelijken oorsprong kunnen beschouwd worden. Wanneer toch alle organismen door oerteelt uit anorganische stoffen zijn gevormd en uit deze eerste, allereenvoudigste organische oerwezens, door trapsgewijze ontwikkeling en geleidelijken overgang, zoowel planten als dieren zijn ontstaan, dan laat zich reeds a priori verwachten, dat deze gemeenschappelijke nakomelingen niet in alle opzichten van elkaar zullen verschillen, doch ook vele punten van overeenkomst zullen vertoonen. En dit blijkt dan ook werkelijk het geval te zijn. Wij nemen echter niet alleen eene groote overeenkomst waar tusschen de minst ontwikkelde planten en dieren, - zooals ons dan ook, met het oog op de afstammingsleer, geenszins kan bevreemden - doch ook de hooger georganiseerde wezens uit beide natuurrijken zijn door innige banden van verwantschap vereenigd.

De jongste ontdekkingen omtrent dit onderwerp hebben in onze beschouwingen aangaande de grenzen tusschen planten en dieren eene groote wijziging gebracht en het moge ons vergund zijn, den belangstellenden lezer in dit opstel met eenige merkwaardige feiten bekend te maken, die tot deze veranderde beschouwing hebben aanleiding gegeven.

Linnaeus, de beroemde Zweedsche natuuronderzoeker uit de vorige eeuw, drukt het onderscheid tusschen de drie categorieën van natuurvoorwerpen in het kort volgenderwijze uit: ‘De delfstoffen groeien, de planten groeien en leven, de dieren groeien, leven en gevoelen.’ Het behoeft nauwelijks opgemerkt te worden, dat in deze uitspraak van den grooten geleerde geene oplossing van dit zoo moeielijke vraagstuk kan gezocht worden. Doch wij moeten daarbij bedenken, dat het karakter van het natuuronderzoek in die dagen geheel verschillend was van de moderne methode der natuurstudie. Men had in dien tijd, toen nog betrekkelijk weinig natuurwetenschappelijke feiten bekend waren, veel meer de systematiek op het oog dan het eigenlijke physiologische onderzoek en trachtte dus in de eerste plaats de meest eenvoudige kenmerken der natuurproducten op te sporen, ten einde die bij hunne rangschikking te gebruiken. Daarom bleef het door Linnaeus gegeven onderscheid dan ook tot in den jongsten tijd nog als wezenlijk verschil gelden tusschen plant en dier en bleef men steeds groot gewicht hechten aan het bestaan van bewustzijn, gevoel en willekeurige beweging in het dierenrijk en het gemis van die eigenschappen in het plantenrijk.

Sedert eenige jaren hebben vele nieuwe ontdekkingen die theorie echter eenigszins aan het wankelen gebracht en is tevens door talrijke onderzoekingen, zoowel uit scheikundig als uit physiologisch en anatomisch oogpunt genomen, het bewijs geleverd, dat ook in vele andere opzichten eene scherpe grens tusschen plant en dier niet is te trekken.

Tot de physiologische kenmerken, waardoor zich de plant van het dier zou onderscheiden, heeft men vroeger vooral de wijze van ademhaling en van voeding gerekend, die in haar karakter bij de plant wezenlijk zouden verschillen van die bij het dier. Men beschouwde de ademhaling der dieren, d.i. het opnemen van zuurstof en het uitademen van koolzuur, als volkomen tegenovergesteld aan die der planten, die koolzuur zouden inademen en zuurstof afgeven. Doch men heeft reeds lang geleden aangetoond, dat de eigenlijke ademhaling bij planten en dieren volkomen identisch is; dat voor het bestaan van alle levende cellen, zoowel plantaardige als dierlijke, zuurstof een noodzakelijk vereischte is en daarbij steeds koolzuur wordt afgescheiden. Hetgeen men vroeger beschouwde als de plantaardige ademhaling, is niets anders dan eene der voedingsverrichtingen, bestaande in de opname van koolzuur, waardoor de koolstof voor de organische verbindingen der plant wordt geleverd en die gepaard gaat met de afscheiding van zuurstof. Daar echter deze werking onder den invloed van het zonlicht veel sterker is dan de onophoudelijke - zoowel op den dag als des nachts voortgaande - opname van zuurstof en afscheiding van koolzuur, heeft men deze laatste werking vroeger over het hoofd gezien en de opname van koolzuur beschouwd als de eigenlijke ademhaling der plant.

Dat de voeding der plant op geheel andere wijze plaats heeft dan bij het dier, is gemakkelijk in te zien, daar dit met de geheele organisatie in verband staat en ook een gevolg is van de bepaalde standplaats, waaraan de planten in tegenoverstelling van de dieren gebonden zijn. Doch, terwijl dit verschil meer in verband staat met de wijze, waarop het voedsel wordt opgenomen, nam men bovendien ook aan, dat er een groot onderscheid zou heerschen tusschen den aard der voedingsstoffen voor plant en dier. De dieren voeden zich, zooals bekend is, in hoofdzaak met organische stoffen, met verbindingen dus, die reeds als zoodanig in het lichaam van planten of dieren voorkomen, b.v. eiwitstoffen, vetten, zetmeel, enz. Wel nemen ook de dieren anorganische verbindingen, zooals zouten, bij hunne voeding op, doch zij bezitten niet het vermogen, dezen te verwerken tot organische stoffen, en die zouten blijven dus in de weefsels der dieren in onveranderlijken toestand achter.

Geheel verschillend van de dierlijke voeding, zoo meende men vroeger, zou de voeding zijn in het plantenrijk. De plant bezit het vermogen, om organische verbindingen, zooals zetmeel, eiwit, enz., in haar eigen lichaam voort te brengen uit de door haar opgenomen anorganische stoffen, zooals koolzuur en water, eene verrichting, die het dierlijk organisme volkomen mist. De stof, die voor deze physiologische werking onmisbaar is en die alleen dit vermogen bezit, is het bladgroen en de omzetting zelve, assimilatie genoemd, heeft alleen plaats onder den invloed van het zonlicht. De arbeid, dien de zon

hier verricht, wordt nu in de gevormde plantaardige stoffen opgehoopt, want dezen kunnen nu de krachten leveren, die noodig zijn voor de levensverrichtingen der plant zelve, of, als zij door den mensch of de dieren worden verteerd, voor de voeding van dezen dienen. De plant levert dus een batig saldo van spankracht in den vorm van bouwstoffen voor haar eigen lichaam of voor het leven van de dieren. Dezen bevatten geen bladgroen, kunnen dus zelf geene organische verbindingen uit anorganische voortbrengen en moeten dus zonder uitzondering hun voedsel putten uit het plantenrijk. Slechts schijnbaar wijken van dezen regel de vleeschetende dieren af, want ook dezen voeden zich weer met andere dieren, die ten slotte weer van plantaardig voedsel leven.

In dit opzicht moeten wij dus toegeven, dat de dieren verschillen van alle groene planten, - doch ook alleen van dezen. Een afdoend verschil tusschen de beide natuurrijken kan in de wijze van voeding geenszins worden gezocht, want er zijn vele ware planten, die het vermogen, om eiwit, zetmeel, enz. te vormen, volkomen missen en dus in dit opzicht weer geheel met de dieren overeenkomen. Een groot aantal planten toch bevatten geen bladgroen; zulke planten missen dus ook het vermogen, om in hare organen plantaardige verbindingen te vormen, en moeten, evenals de dieren, het reeds gevormde organische voedsel uit andere planten opnemen. Tot deze groep van planten behooren o.a. de zwammen en alle zoogenaamde woekerplanten, die op - en ten koste van andere planten leven, zooals de bremraap, het warkruid, enz. Toch zal niemand het willen beproeven, deze organismen, wegens die overeenkomst in voedingswijze, tot het dierenrijk te brengen, daar zij in alle overige opzichten met de planten, en vele zelfs met de hoogst ontwikkelde planten, overeenkomen en, evengoed als dezen, wortel, stengel, bladeren en bloemen voortbrengen.

Kunnen wij dus in de wijze van ademhaling en voeding geene scherpe grenzen trekken tusschen plant en dier - ook de wijze van voortplanting biedt, vooral bij de lagere organismen der beide natuurrijken, eene groote overeenkomst aan. Doch bovendien zijn er nog andere physiologische verschijnselen, die ons op merkwaardige wijze doen zien, hoe groot de analogie is tusschen plant en dier en hoe willekeurig eigenlijk de scheiding der organische natuur in twee afdeelingen blijkt te zijn.

In de eerste plaats moeten wij hier herinneren aan de belangwekkende onderzoekingen van Darwin en andere geleerden naar de functiën der zoogenaamde vleeschetende of insectenetende planten. Uit de proeven van verschillende waarnemers is gebleken, dat vele planten - waaronder vooral de, ook in Nederland voorkomende, zonnedauw of Drosera eene zekere beroemdheid verkreeg - dierlijke stoffen kunnen vangen, oplossen en verteren en zich met de bestanddeelen daarvan kunnen voeden.

In de natuur zelve weten zich die plantjes, door hunne daartoe bijzonder ingerichte blaadjes, meester te maken van allerlei insecten, vliegjes en mugjes, om die door een vocht, dat de blaadjes afscheiden, letterlijk zoodanig te verteren, dat er slechts de vastere deelen, het geraamte als het ware, van achterblijven. Doch men heeft de plantjes ook kunstmatig op die wijze gevoed; men heeft zelfs het afgescheidene vocht onderzocht en gevonden, dat het eene groote overeenkomst heeft met het dierlijke maagsap en in de werking op eiwitachtige stoffen, waarschijnlijk ook in de samenstelling, volkomen daarop gelijkt. Voor die proeven heeft men echter niet alleen insecten gebezigd; men is nog verder gegaan en heeft de Drosera-plantjes zelfs gevoed met stukjes gebraden vleesch en daarbij opgemerkt, dat zij dit als eene bijzondere lekkernij schijnen te beschouwen en het gretig verteren. Overigens zijn de plantjes volstrekt niet kieskeurig in het opnemen der hun aangeboden spijzen; als echte kannibalen verslinden zij niet alleen levende diertjes, maar zijn zelfs in staat, vaste kraakbeenmassa, beensplinters en zelfs tandbeen te verteren, om daaruit de oplosbare voedingsstoffen op te nemen.

Eindelijk is omtrent deze eigenschap nog het feit gebleken, dat de voeding met dierlijke stoffen voor deze vleeschetende planten niet slechts eene toevallige omstandigheid is, doch dat zij ongetwijfeld voor haar van het grootste belang moet zijn, daar de met vleesch gevoederde planten zich veel sneller en krachtiger ontwikkelden dan andere, die dit voedsel moesten missen. Vooral leverden de Drosera's bij de voeding met insecten of vleesch veel meer en beter ontwikkelde zaden, dan anders het geval is, zoodat deze voeding inzonderheid op de vermenigvuldiging een gunstigen invloed moet hebben.

De ontdekking der vleeschetende planten heeft in den aanvang, niet alleen bij de leeken, doch ook in de wetenschappelijke wereld, de grootste verbazing gewekt. Dat onder de allerlaagste planten en dieren, onder die organismen dus, die op de grens der beide natuurrijken staan, hoogst eenvoudige wezens worden gevonden, die in hunne physiologische verrichtingen bijna volkomen met elkaar overeenkomen, dezelfde voedingswijze, voortplanting, organisatie, enz. vertoonen, was reeds sedert langen tijd bekend en wekte, met het oog op de afstamming van nog lagere oerwezens, geene groote verwondering. Doch het feit, dat eene zeer samengestelde plant, zooals de zonnedauw, die zelfs tot eene der hooger georganiseerde plantenfamiliën behoort, dezelfde stof afzondert als een hoog ontwikkeld dier en die vloeistof op dezelfde wijze voor de spijsvertering bezigt als dit laatste, werd, zooals men zich licht kan voorstellen, vooral door den oningewijde als een physiologisch wonder beschouwd.

Voor den physioloog is dit echter tegenwoordig niet meer het geval, want ook vele andere verschijnselen in de physiologie en de anatomie wijzen erop, dat de grenzen, ook tusschen de hoogere planten en

dieren, geenszins zoo scherp zijn afgebakend, als men in vroegeren tijd meende. Merkwaardig vooral zijn, uit een physiologisch oogpunt, de eigenaardige bewegingen, die bij sommige plantenfamiliën aan verschillende organen worden waargenomen en die ons zeer dikwijls aan die der dieren herinneren.

Tot deze soort van bewegingen behooren reeds in de eerste plaats de zoo even genoemde samentrekkingen van de blaadjes der zonnedauw. Bij de waarneming dier organen, waarbij het blaadje de prooi tracht machtig te worden en met de langs den rand geplaatste draden - voeldraden als het ware - te omknellen, terwijl het die draden niet terugtrekt, vóórdat de verteerbare stoffen eruit opgenomen zijn, zal elk onpartijdig waarnemer moeten erkennen, dat deze bewegingen, zelfs door een hooger ontwikkeld dier, niet doelmatiger zouden kunnen geschieden en geheel het karakter dragen van willekeur. De voeldraden van den bladrand reageeren op de minst sterke prikkels, doch geenszins op alle soorten van prikkels even sterk; stikstofhoudende stoffen, die als voedsel kunnen dienen, oefenen eene veel sterkere prikkeling uit dan anorganische en onoplosbare stoffen, zooals houtskool, zand, glas, enz.

Ook de overige zoogenaamde *prikkelbewegingen* verdienen in hooge mate onze belangstelling, als wij de analogie tusschen planten en dieren willen onderzoeken. Het meest bekend daaronder zijn de bewegingen van het Kruidje-roer-mij-niet, eene plant, tot de familie der Mimosae behoorende en waarbij wij gevinde bladeren aantreffen met een groot aantal paren blaadjes, die langs de hoofdnerf zijn geplaatst. Bij zeer voorzichtige aanraking der basis van een der blaadjes richt zich dit blaadje alleen op, doch bij eene eenigszins sterkere aanraking leggen zich al de zijblaadjes tegen elkaar en hellen over naar den top van den algemeenen bladsteel. Vervolgens maken de zijblaadjes van een volgenden bladsteel in omgekeerde volgorde dezelfde beweging en de hoofdbladsteel keert zich naar beneden. Schudt men de plant, dan heeft die beweging bij alle bladeren te gelijk plaats en daartoe is reeds een uiterst geringe schok voldoende. In Brazilië, waar de Mimosae langs de wegen groeien, heeft men o.a. opgemerkt, dat de hoefslag van een voorbijrennend paard voldoende is, om de prikkeling teweeg te brengen.

Dergelijke bewegingen neemt men ook waar bij vele andere planten, vooral bij die uit de groep der peulvruchten, waartoe ook de Mimosa behoort. Zoo heeft men bij den Acacia, die insgelijks gevinde bladeren draagt, opgemerkt, dat de slaapbewegingen, die deze bladeren tegen den avond vertoonen en waarbij de zijblaadjes tot elkaar naderen, ook kunnen voortgebracht worden door sommige prikkels, b.v. door op het eindblaadje te slaan.

Al deze bewegingen bieden eene merkwaardige overeenkomst aan met de willekeurige bewegingen der dieren en hoewel zij - voor

zoover althans tot nog toe kan worden nagegaan - niet door een zenuwstelsel worden geregeld, is het toch meer dan waarschijnlijk, dat hier dergelijke processen als bij de dierlijke bewegingen in het spel zijn.

Eene belangrijke omstandigheid, die bij eene zoodanige vergelijking in aanmerking komt, is het feit, dat gevoelige of prikkelbare planten, zooals het Kruidje-roer-mij-niet, door chloroform, aether en andere dergelijke anaesthetica of verdoovingsmiddelen, evenals de dieren, eene soort van bedwelming kunnen ondergaan en daardoor tijdelijk gevoelloos worden. Bedekt men eene Mimosa met eene glazen klok, waarin eenige droppels chloroform zijn gegoten, dan kan men de blaadjes na eenigen tijd aanraken, zonder dat zij beweging vertoonen. Blijft de plant langer onder den invloed van chloroform of aetherdamp, dan wordt zij ziek en sterft, evenals dit bij een dier het geval is.

Hoewel ons nu van een zenuwstelsel bij de plant niets bekend is, heeft men toch, doelende op de overeenkomst in de verschijnselen, reeds de uitdrukking *nerveuze planten* in de wetenschap ingevoerd en wil daarmede hetzelfde te kennen geven, als wanneer er sprake is van zenuwzwakte bij dieren, vooral bij den mensch. En werkelijk is er voor deze uitdrukking, zooals uit nieuwere onderzoekingen is gebleken, veel aan te voeren. Dr. Warner te Londen heeft omtrent dit verschijnsel onlangs proeven genomen, die vermeld werden in het *British Medical Journal* en waaruit volgt, dat de prikkelbewegingen der gevoelige planten geheel analoog zijn aan de meer of minder onbewuste, krampachtige bewegingen van ziekelijke, nerveuze menschen.

Evenals bij den mensch door slechte voeding, overprikkeling, inspanning, enz. de eigenaardige, ziekelijke toestand kan ontstaan, dien wij zenuwachtigheid noemen, kunnen ook planten, volgens Dr. Warner, door dergelijke oorzaken zoo nerveus worden gemaakt, dat men geneigd zou zijn, het bestaan van werkelijke zenuwen ook bij de plant aan te nemen.

Men kweekte n.l. de gevoelige planten in aarde van zeer verschillende samenstelling, ook in zoodanige, die geene voldoende hoeveelheid voedsel voor de planten aanbood. Men plaatste dus de plant nu eens in zand, dat gemengd was met veel plantaardige voedingsstoffen, dan eens in zand met weinig plantenvoedsel, dan weer in zuiver zand, enz. De planten nu, die in goede aarde gekweekt waren, groeiden hooger op, vormden meer bladeren en waren daarbij veel minder gevoelig voor prikkels dan de slecht gevoede planten. Waren dezen gekweekt in een mengsel van twee deelen teelaarde en één deel zand, dan was de gevoeligheid reeds veel grooter en die, welke slechts in zuiver zand waren opgegroeid, bleken het minst ontwikkeld, doch daarentegen uiterst prikkelbaar te zijn. Reeds de minste luchttrek of de geringste stoot was voldoende, om in het laatste geval de

blaadjes der Mimosa zich te doen sluiten. Blijkbaar stond die prikkelbaarheid in verband met eene zwakkere constitutie dezer planten, daar zij geene bloemen vormden, geel werden en spoedig afstierven. Deze verzwakte en nerveuze planten konden eene temperatuur van 6 à 8° C. niet meer verdragen, terwijl de goed gevoede en krachtig ontwikkelde planten tegen die temperatuur volkomen bestand zijn.

Behalve door slechte voeding worden de planten ook door overspanning, evenals de mensch, ziekelijk van aard. In eene donkere ruimte slaapt de plant in en houdt alle beweging op, doch zij kan dan weer door kunstlicht gewekt worden, zoodat de blaadjes zich gaan bewegen. Blijft de plant echter gedurende langeren tijd in het donker of belet men het inslapen gedurende den nacht door kunstlicht, dan geraken de blaadjes in een zoodanigen toestand, dat zij volkomen bewegingloos worden en eerst na langen tijd weer ontwaken.

Beschouwen wij nu nog eenige andere merkwaardige bewegingsverschijnselen der plant, die vooral door Darwin zijn bestudeerd en waaraan zijn voorlaatste werk was gewijd, dat in 1880 verscheen en getiteld is: *Het bewegingsvermogen der planten.*

Bij vele planten zijn - vooral als zij jong zijn - de stengels zeer dun en hebben weinig kracht, zoodat zij niet in staat zijn, den verticalen stand in te nemen of te behouden. Bekend zijn in dit opzicht de boon, de hop, de haagwinde en andere windende of slingerende planten. Zulke planten bezitten het vermogen, zich om andere voorwerpen heen te slingeren, doch tevens - en dit is voor de doelmatigheid dier bewegingen een noodzakelijk vereischte - zoeken zij bepaalde steunpunten langs de voorwerpen op en klemmen zich, als het ware, daaraan vast. Dit vermogen berust daarop, dat de voortgroeiende top, het vrije uiteinde van eene slingerende plant, eene eigene - niet door uitwendige krachten veroorzaakte - beweging bezit, die door Darwin *Circumnutatie* genoemd wordt. Deze beweging bestaat daarin, dat de stengeltop op verschillende tijden van den dag eene verschillende richting aanneemt en b.v. eerst naar het zuiden en dan achtereenvolgens naar het oosten, noorden en westen wijst, om dan weer, uit het zuiden beginnende, dezelfde beweging te herhalen. Het bovenste uiteinde der plant beweegt zich dan in eene spiraal naar boven en komt het daarbij in aanraking met een geschikt steunpunt, dan kromt zich het uiteinde en te gelijk een meer naar beneden gelegen deel van den stengel naar binnen en deze grijpt dus, als het ware, het steunpunt op twee plaatsen vast.

Niet alleen aan de slingerplanten echter komt deze eigenschap toe, doch volgens Darwin zijn alle bewegingen van groeiende plantendeelen slechts een gevolg van de circumnutatie, dus van eene voortdurende beweging van den groeienden top. Deze beschrijft daarbij ongeveer een cirkel of eene ellips, doch daar het plantendeel tevens ook in de lengte voortgroeit, volgt het eene schroeflijn of spiraal. Bij

de slingerplanten is die circumnutatie sterker, bij groeiende stengel- en worteltoppen zwakker, hoewel het doordringen van den wortel in den bodem door die beweging van den worteltop ongetwijfeld zeer wordt bevorderd.

Vele andere bewegingsverschijnselen der plant zijn, volgens Darwin, slechts wijzigingen van de algemeene circumnutatie. Daartoe behooren ook de bewegingen der ranken, zooals die van de erwt, den wijnstok, enz., die, bij aanraking met een daartoe geschikt voorwerp, dit laatste spiraalsgewijs omvatten en door samentrekking der spiraal de plant zelf dichter bij haar steunpunt brengen. Verder worden aan dezelfde oorzaak de zoogenaamde *nyctitrope* of *slaapbewegingen* der bladeren toegeschreven, waarbij dezen op verschillende tijden van den dag van stand veranderen, zooals o.a. het geval is bij den acacia. Men heeft hier evenwel aan een geheel ander verschijnsel te denken dan bij den slaap der dieren. Hier is de slaap een toestand van rust, van ontspanning, doch de plantenslaap is juist een spanningsverschijnsel, door prikkeling teweeggebracht. Het doel dezer slaapbewegingen schijnt, evenals het sluiten van bloemen, vooral ten doel te hebben, de fijnere en meer teedere deelen der plant tegen de koude van den nacht te beschutten.

Tot de circumnutatie rekent men verder ook de hoogst belangrijke *richtingsbewegingen.* Daartoe behooren b.v. de bewegingen van het jonge worteltje en stengeltje in het ontkiemende zaad. Welken stand de zaadkorrel in de aarde ook toevalligerwijze heeft ingenomen, steeds zal het worteltje zich naar het middelpunt der aarde - het stengeltje in eene daaraan tegenovergestelde richting bewegen. Zelfs als men opzettelijk den zaadkorrel zoo plaatst, dat het worteltje naar boven is gericht, zal het zich omkeeren en naar beneden groeien, terwijl het naar beneden gerichte stengeltje zich naar boven zal keeren. Dit geschiedt ook, als het zaad geheel door aarde is bedekt, zoodat er geene sprake kan zijn van den invloed der zonnestralen; hier kan alleen worden gedacht aan een zekeren invloed van de zwaartekracht op de richting van deze organen.

Met betrekking tot de werking der zwaartekracht noemt men het worteltje positief geotropisch of aardminnend en het stengeltje negatief geotropisch of aardschuw. De bijwortels en de takken van den hoofdwortel zijn veel minder aardminnend dan de hoofdwortel zelf. Zij groeien dus niet allen loodrecht naar beneden, doch in eene veel schuinere richting dan de hoofdwortel en daar bij de verdere fijnere vertakkingen de genoemde eigenschap steeds minder sterk wordt, groeien dezen dikwijls zelfs bijna horizontaal. Dit nu is voor de ontwikkeling der plant eene hoogst gewichtige omstandigheid. Bestond deze niet, dan zouden alle worteltakken ongeveer op dezelfde plaats samenkomen en daar zeker geene voldoende hoeveelheid voedsel aantreffen, terwijl zij nu de meest geschikte plaatsen, als het ware,

opzoeken. Ook ziet men, dat de worteltakjes de meest vochtige plaatsen opsporen en dus ook eene zekere gevoeligheid voor het vocht van den bodem schijnen te bezitten. Ook de groei van den stengel hangt van een dergelijk bewegingsvermogen af. De stengel is aardschuw en groeit dus naar boven, doch die groei geschiedt niet doelloos en willekeurig en ook geenszins altijd in loodrechte richting, waardoor zij dikwijls belemmering zou kunnen ondervinden. De jonge stengel beweegt zich n.l. vooral door de meer losse gedeelten van den bodem en door de openingen, waar eenig licht kan doordringen, want de stengel is lichtminnend of heliotropisch. Ook bij de bladeren heeft men dergelijke groei- en richtingsbewegingen waargenomen, die wij echter niet allen kunnen beschrijven.

Wij kunnen uit de opgesomde verschijnselen reeds met zekerheid besluiten, dat al deze bewegingen volstrekt niet doelloos plaats hebben, doch dat zij geschieden naar een bepaald plan, evenals bij de dieren. Wij kunnen er dus nauwelijks aan twijfelen, dat zij zich als nuttige eigenschappen voor de plant in den strijd om het bestaan hebben gevormd.

Volgens Darwin zijn al de zoogenaamde circumnutatie-bewegingen het gevolg van prikkelingstoestanden. Prof. J. Wiesner heeft echter onlangs aangetoond, dat deze beschouwing niet volkomen juist is; dat in de prikkeling der organen althans niet de eenige oorzaak mag gezocht worden der bewegingen, doch dat dezen ook veelal afhangen van een zekeren onregelmatigen groei der organen. Proeven, door Wiesner en anderen genomen, bewezen, dat de bewegingen der plantenorganen deels van inwendige, deels van uitwendige krachten afhankelijk zijn. De inwendige oorzaken der beweging kunnen b.v. daarin bestaan, dat door sterkeren groei van de buitenzijde of door minder krachtigen groei der binnenzijde van een orgaan dit laatste eenigszins gebogen wordt en door de spanning, die deze kromming veroorzaakt, beweging ontstaat. Zulke bewegingsverschijnselen zijn dus op natuurlijke wijze door den groei te verklaren.

Doch andere bewegingen zijn blijkbaar van uitwendige oorzaken afhankelijk, zooals van het zonlicht, de zwaartekracht, van chemische invloeden, enz. En daarbij merkt men nu dikwijls de omstandigheid op, dat de beweging der organen betrekkelijk veel sterker is, dan overeenkomt met de daarop werkende kracht. Het heeft dus geheel den schijn, alsof die krachten niet altijd direct op de organen der plant werken, doch dezen ook uit zichzelf eene zekere beweging kunnen tot stand brengen, indien zij door die krachten geprikkeld en daartoe opgewekt worden. Meer en meer vindt dus in de physiologie der planten het denkbeeld ingang, dat ook de door het zonlicht, de zwaartekracht, enz. veroorzaakte bewegingen berusten op prikkeling van het stengeleinde, den worteltop, de bladeren, enz. Men neemt dus aan, dat deze deelen in zekere mate die prikkels kunnen waarnemen

en daarop reageeren; dat zij de sterkte van mechanische en chemische invloeden, de graden van vochtigheid, enz. kunnen gevoelen, de richting van deze prikkels in zekeren zin kunnen beoordeelen en, volgens den aard en de sterkte daarvan, den groei en de spanning der cellen kunnen regelen en den stand der organen kunnen bepalen. De merkwaardige bewegingen van de voeldraden bij de zonnedauw en andere prikkelbewegingen bij vleeschetende planten moeten ongetwijfeld insgelijks op eene dergelijke oorzaak berusten.

Zijn deze beschouwingen juist, zooals zeer waarschijnlijk moet geacht worden, dan worden ook daardoor de grenzen tusschen plant en dier veel minder scherp, dan men vroeger meende.

Waarop echter dit vermogen der plant berust, hoe en waardoor zij dergelijke waarnemingen kan doen, laat zich tot nog toe niet met zekerheid bepalen. Men heeft hier evenwel met groote waarschijnlijkheid aan soortgelijke oorzaken te denken als die van de spierbewegingen der dieren. Evenals spiervezelen bij prikkeling zich kunnen samentrekken, is dit ook mogelijk bij prikkelbare plantenorganen. De Engelsche geleerde Sanderson heeft gevonden, dat in de levende blaadjes van den zoogenaamden vliegenvanger (Dionaea) electrische stroomen kunnen aangetoond worden, en Professor Munk te Berlijn heeft dit door nauwkeurige onderzoekingen bevestigd en bewezen, dat de levende bladeren dezer plant eene electrische werkzaamheid blijken te bezitten, die geheel en al overeenkomt met die der dieren in de spieren, de zenuwen, enz. Waarschijnlijk ontstaan door de ontvangen prikkels zekere veranderingen in den toestand van het plasma der cellen, waarvan dan bewegingen het gevolg zijn.

Ook uit vele andere omstandigheden schijnt te volgen, dat de zetel van de bewegingen en andere dergelijke verschijnselen bij de plant is te zoeken in het protoplasma, dat het hoofdbestanddeel der cellen uitmaakt. Zeker is het, dat alle physiologische verrichtingen der plant in het nauwste verband staan met hare anatomische en chemische samenstelling. Wij naderen daarmede tot een ander onderdeel van het vraagstuk, dat ons bezighoudt, en zullen in het volgende een antwoord trachten te geven op de vraag: welke overeenkomst bestaat er in de anatomische en chemische samenstelling van plant en dier; is ook daarin tusschen dezen verwantschap op te merken?

Het is betrekkelijk nog niet lang geleden, dat men begonnen is, de anatomische structuur der planten en dieren nauwkeuriger te onderzoeken. Zulk een onderzoek kon eerst met vrucht plaats hebben, toen het werktuig, dat daarbij een onmisbaar hulpmiddel is, de microscoop, eene meer volkomene inrichting en meer algemeene toepassing had gevonden. Wel is waar had de Engelsche geleerde Robert Hooke reeds in 1667 een werk uitgegeven, waarin voor het eerst sprake was van de fijnere samenstelling der plant en van die elementaire

anatomische deelen, die door hem *cellen* werden genoemd; wel werden reeds spoedig daarna door Malpighi en Grew voor het eerst werkelijke ontleedkundige proeven op plantenorganen genomen, doch de meer nauwkeurige kennis van de ontleedkunde der planten dagteekent eerst van de tegenwoordige eeuw en voor een groot deel zelfs eerst van de laatste jaren.

Schleiden, Von Mohl en Brown waren de mannen, die in deze studie vooral den weg baanden en de oplossing van het vraagstuk van de anatomische structuur der planten in groote mate bevorderden. Hunne waarnemingen voerden tot de overtuiging, dat de grondslag van alle plantenorganen tot een enkelen hoofdvorm moet teruggebracht worden, n.l. tot de cel, een microscopisch blaasje, dat door een vlies van cellulose is ingesloten en waarvan de inhoud bestaat uit eene vloeibare, fijnkorrelige massa, waarin zich een rond lichaampje, de celkern, bevindt, dat in nauw verband staat met de voeding en de vermenigvuldiging der cellen. Alle plantenorganen bestaan uit eene aaneenschakeling van - hetzij oorspronkelijke, hetzij vervormde - cellen.

In denzelfden tijd maakte ook de dierlijke weefselleer groote vorderingen door de beroemde onderzoekingen van Schwann. Terwijl men vroeger meende, dat er tusschen plantaardige en dierlijke weefsels een groot onderscheid bestond, vooral ten opzichte der anatomische structuur, - bewees Schwann voor het eerst, dat ook het dierlijk organisme uit cellen is opgebouwd en dat beiden in dit opzicht dus volkomen gelijkstaan.

De inhoud der dierlijke cellen werd echter toen nog steeds als zeer verschillend beschouwd van dien der plantaardige; men noemde den celinhoud bij de dieren *sarcode*, bij de planten *protoplasma.* Doch ook dit onderscheid is gebleken niet te bestaan, zooals reeds in 1846 door Naegeli uit zijne proeven werd afgeleid. Vooral echter de nauwkeurige onderzoekingen van Max Schultze hebben aanleiding gegeven, om het protoplasma te beschouwen als den wezenlijken inhoud van alle - zoowel dierlijke als plantaardige - cellen, zoodat van toen af sarcode en protoplasma als identisch werden beschouwd.

De analogie tusschen de plantaardige en de dierlijke cel gaat echter nog verder, want zelfs in de celvorming, die men meende, dat bij plant en dier op verschillende wijze zou plaats hebben, bleek uit de belangrijke onderzoekingen, die daaromtrent sedert 1874 door Professor Strassburger te Jena en ook door vele andere geleerden werden verricht, volkomene overeenstemming te bestaan. Slechts in een enkel opzicht kan in de elementaire structuur der plant een onderscheid worden waargenomen van die van het dier. Bij de plant zijn de cellen steeds volkomen van elkander gescheiden door een vasten celwand, die uit cellulose bestaat, terwijl bij de dieren het protoplasma der verschillende cellen niet door tusschenliggende wanden is gescheiden. Doch wij moeten daarbij niet uit het oog verliezen, dat dit

kenmerk bij de laagste organismen uit beide natuurrijken geheel vervalt en dat men bovendien bij eenige, vrij hoog georganiseerde diervormen eveneens dien celwand heeft aangetoond.

Kan ons dus noch de physiologie noch de anatomie middelen aan de hand geven, om planten en dieren voldoende van elkaar te onderscheiden, zoo vertoonen zij ook met betrekking tot de chemische bestanddeelen, zooals uit het volgende blijken zal, de grootst mogelijke overeenstemming.

Het bladgroen of chlorophyl, de groene kleurstof der planten, die hoofdzakelijk in de bladeren als kleine korreltjes is afgezet, heeft men steeds als eene bij uitnemendheid plantaardige stof beschouwd, en men nam dus aan, dat het, als onveranderlijk bestanddeel van alle planten, een voortreffelijk kenmerk zou zijn ter onderscheiding van plant en dier. Bij alle gewone groene planten komt het bladgroen werkelijk steeds voor en is zelfs voor het leven dier planten onmisbaar, daar men heeft gevonden, dat deze stof vooral is belast met de functie der opname van het koolzuur, de afscheiding van zuurstof en de vorming van zetmeel en suiker uit het opgenomen koolzuur en water. Doch er zijn vele planten, die geen bladgroen bevatten en het ook volkomen kunnen missen, daar in hare voeding op andere wijze wordt voorzien. Paddestoelen en zwammen bevatten geen bladgroen, daar zij het voedsel, dat zij behoeven, reeds als zoodanig uit andere planten opnemen. Toch behooren deze wezens ongetwijfeld tot het plantenrijk en zelfs bij hooger ontwikkelde planten, o.a. het warkruid, de bremraap en andere woekerplanten, wordt de groene kleurstof gemist, hoewel zij in alle andere kenmerken met de gewone planten overeenkomen.

Daarbij kwam nu nog de merkwaardige omstandigheid, dat men in de laatste jaren de voor de meeste planten zoo eigenaardige groene kleurstof, het chlorophyl, ook dikwijls heeft aangetoond in het lichaam van sommige dieren. Vele lagere dieren (oerdieren), zoetwatersponsen, zoetwaterpolypen en vele lagere wormen (de platwormen of planariën), bleken bij onderzoek bladgroen te bevatten, en het kan ons niet verwonderen, dat dit verschijnsel spoedig werd opgenomen onder de vele en gewichtige bewijzen voor de leer der analogie tusschen plant en dier. Evenwel, al bleek ook uit deze onderzoekingen, dat in het lichaam van verschillende dieren werkelijk bladgroen voorkomt, omtrent de functie dezer stof in het dierenrijk heeft men in den aanvang misgetast en in den laatsten tijd gevonden, dat men in dit opzicht die dieren, waarin bladgroen voorkomt, geenszins met de planten kan vergelijken.

Dat de groene kleurstof, die men bij tal van dieren reeds heeft aangetoond, werkelijk bladgroen is, werd door verschillende onderzoekers met zekerheid aangetoond. Max Schultze bewees dit door het scheikundig, Ray Lankester en Sorby toonden het aan door het

spectroscopisch onderzoek en Patrick Geddes vond, dat groene planariën (platwormen) in het zonlicht werkelijk zuurstof afscheiden, evenals de groene planten. Verder bleek ook, dat de bladgroenkorrels niet door het dier als voedsel waren opgenomen en dat zij evenmin worden verteerd, daar zij hij geïsoleerde infusoriën volstrekt niet in getal of grootte bleken af te nemen en bovendien dikwijls alleen in de buitenste laag van het lichaam worden gevonden. Derhalve moeten zij òf door het dier zelf gevormd zijn, òf in het lichaam van het dier een zelfstandig leven leiden. In het laatste geval zou men dus hier te doen hebben met eene soort van commensalisme, zooals een dergelijk samenleven van verschillende organismen door Van Beneden het eerst werd genoemd.

Dit nu is werkelijk gebleken, het geval te zijn. Men heeft bijna al de bovengenoemde bladgroenhoudende dieren ook waargenomen zonder bladgroen en gevonden, dat het chlorophyl niet, zooals bij de planten, door het zonlicht in het lichaam zelf van deze dieren is ontstaan. De bekende Engelsche anthropoloog en zoöloog Huxley vond in vele der bedoelde dieren gele cellen, die door Cienkowsky, Brandt en anderen nader werden onderzocht en bewezen werden, parasieten te zijn, die de grootste overeenkomst aanbieden met de groene lichaampjes. Brandt bewees verder, dat de groene lichaampjes der dieren op zichzelf staande, eencellige organismen zijn, die overeenkomen met de eencellige algen of wieren, en dat daarin ook, evenals bij de planten, dikwijls zetmeelkorrels worden gevonden. De groene korrels zijn dus op zichzelf staande wezens en de dieren bevatten dus geen eigenlijk bladgroen. Deze stof komt alleen bij de ware planten voor, doch met uitzondering van de zwammen en de woekerplanten.

Zeer merkwaardig is echter toch de physiologische beteekenis dier groene lichamen in het dierenrijk. Reeds in 1876 waren dezen door Geza Entz onderzocht en Brandt kwam onlangs tot dezelfde uitkomsten als genoemde geleerde. De groene cellen blijven buiten het lichaam der dieren voortleven en kunnen dus ook een zelfstandig bestaan voeren. De dieren, waarin zij leven, bleken de zuurstof, die door de groene korrels wordt afgescheiden, te gebruiken voor hun eigen leven, terwijl omgekeerd de algen het door de dieren afgescheiden koolzuur en de overige onbruikbare producten hunner stofwisseling gebruikten.

De beide samenlevende organismen zijn dus nuttig voor elkander; het dier levert voedingsstoffen voor de algen en dezen verschaffen het dier zuurstof en zetmeel, doch nemen tevens de afscheidingsproducten van het dier op, die op zijn leven nadeelig zouden kunnen werken. Derhalve heeft men hier met eene geheel nieuwe wijze van samenleving van organismen te doen, die met den naam van *symbiose* is bestempeld en waarbij beide organismen voordeel hebben. De chlorophylhoudende dieren konden zelfs in gedistilleerd water volkomen normaal

blijven leven zonder eenig dierlijk voedsel; de algen, die hun lichaam bewonen, voorzien dan in hunne levensbehoeften.

Bij eene bespreking en onderlinge vergelijking der chemische bestanddeelen van plant en dier komt vooral het protoplasma als de voornaamste stof der cellen in aanmerking. Deze stof vormt, zooals reeds werd opgemerkt, den eigenlijken, den wezenlijken inhoud van alle cellen, zoowel van dierlijke als plantaardige. Sedert de belangrijke waarnemingen van Max Schultze omtrent deze stof is men meer en meer alle verrichtingen van het organisme gaan beschouwen als een uitvloeisel van de in het protoplasma werkende krachten. Het protoplasma werd van dien tijd af beschouwd als de eigenlijke zetel van het organisch leven, en deze ontdekking is ontegenzeggelijk eene der grootste overwinningen van de tegenwoordige natuurwetenschap geweest. Want men heeft daardoor eene groote schrede voorwaarts gedaan op den weg, die voeren kan tot de kennis van het groote levensraadsel, tot de verklaring van de grondoorzaken der levensverschijnselen. En moge nu ook de tijd nog verre zijn, die ons de geheimen van dit raadsel volledig zal onthullen, zoo is er toch reeds veel gewonnen, nu men, bij de verdere oplossing ervan, zich slechts met eene enkele stof heeft bezig te houden; nu men weet, dat alle levensverschijnselen afhankelijk zijn van de eigenschappen van het protoplasma.

De eerste onderzoekingen omtrent den aard van het protoplasma werden verricht door Mohl, Naegeli en anderen. Hunne proeven leerden het kennen als eene stikstofhoudende, eiwitachtige zelfstandigheid, die zoowel in de plantaardige als in de dierlijke cellen dezelfde samenstelling bezit. Gewoonlijk wordt dan ook het protoplasma nog tegenwoordig voorgesteld als eene stof, die alleen uit eiwit, dus uit eene enkele chemische verbinding zou bestaan. Ware dit het geval, dan zou eene verklaring van de zoozeer verschillende en uiteenloopende verschijnselen des levens waarschijnlijk nooit kunnen gegeven worden. En nog minder zouden wij kunnen geraken tot de verklaring der vorming van een geheel nieuw organisme, met zijne zoo ingewikkelde samenstelling, uit een eitje, dat eigenlijk niets anders is dan een enkel klompje protoplasma.

Nieuwere waarnemingen, waaronder vooral die van Prof. Reinke te Göttingen moeten genoemd worden, hebben dan ook de onjuistheid der vroegere meening bewezen en deden het protoplasma juist kennen als eene uiterst samengestelde stof, waarin niet alleen eiwitachtige stoffen, doch bijna alle verbindingen, die in het lichaam van hoogere planten en dieren voorkomen, gevonden worden.

Reinke bezigde voor zijne proeven een uiterst merkwaardig levend wezen, *Aethalium septicum* genaamd, welks bestaan ons op de meest overtuigende wijze aantoont, dat er geene scherpe grenzen tusschen plant en dier bestaan. Men vindt dit wezen, dat men evengoed eene plant als een dier zou kunnen noemen, op run in broeibakken als

eene slijmachtige, gele en eigenaardig vertakte massa, behoorende tot eene groep van organismen, die men slijmzwammen of *plasmodiën* noemt. Deze slijmachtige massa beweegt zich echter; zij kruipt over den grond voort of klimt langs de wanden der bakken naar boven. Zij vertoont geen spoor van organen, niettegenstaande zij leeft, zich voedt en beweegt. Ontmoet het slijmzwam op zijn weg verteerbare stoffen, dan worden dezen geheel door de massa van het organisme omgeven, opgelost en opgenomen, terwijl het de onverteerbare deelen, zooals aarde en zand, onveranderd achterlaat.

Voor prikkels is dit hoogst eenvoudige organisme insgelijks gevoelig; de jonge wezens b.v. schuwen het licht en trekken in den grond, waaruit zij later echter weer te voorschijn komen, om vruchten te vormen. Terwijl de willekeurige beweging, de gevoeligheid voor prikkels, de opname van voedsel, enz. ons aan een dierlijk wezen doen denken, biedt de vruchtvorming weer de grootste overeenkomst aan met die der planten. Binnen dunne buisjes vormen zich uiterst fijne zaadkorreltjes, die op de sporen van lagere planten gelijken en die, als zij uitgezaaid worden, eerst een microscopisch lichaampje leveren, dat van fijne trilharen is voorzien, waarmee het zich in het water snel heen en weer beweegt, om zich later weer vast te zetten en aanleiding te geven tot de vorming van een nieuw organisme.

Wij hebben hier derhalve te doen met een wezen, dat werkelijk het midden houdt tusschen plant en dier en dat vooral daarom in zoo hooge mate de belangstelling heeft gewekt, omdat het geheele organisme eigenlijk niets anders is dan eene homogene massa van onbedekt protoplasma, dezelfde stof, die bij de hoogere dieren en planten binnen de cellen is besloten. Om deze reden koos Reinke dit wezen voor zijne proeven met protoplasma, daar het hier volkomen zuiver - doch in de cellen steeds met vreemde stoffen gemengd is.

Het onderzoek van Reinke bewees, dat de reeds vroeger gemaakte onderstelling, als zou het protoplasma eene zeer samengestelde stof zijn, volkomen juist is. Volgens hem bevat het protoplasma, nadat het volkomen gedroogd is, slechts een derde gedeelte aan eiwitachtige stoffen en komen er overigens de meest verschillende organische verbindingen en zouten in voor, die men ook in het lichaam der hoogere planten en dieren aantreft. Zoo bevat het o.a. vet, vele verbindingen, die ook in de menschelijke hersenen voorkomen, sommige bestanddeelen van de spieren der dieren, pepton (een omzettingsproduct van de spijsvertering, ook bij den mensch), verschillende zouten, enz. Wij zouden derhalve in het protoplasma van zelfs zeer laag ontwikkelde planten en dieren eene stof moeten zien, die, als het ware, de functiën kan vervullen van de maag, de zenuwen, de spieren, enz. der hoogere dieren. Het kan ons derhalve niet langer verwonderen, dat niet alleen de lagere organismen, doch dikwijls zelfs hooger ontwik-

kelde planten en dieren in zoovele opzichten op merkwaardige wijze in hunne levensfunctiën met elkaar overeenkomen.

Waar zoovele feiten spreken voor eene innige verwantschap tusschen plant en dier, kan het ons niet bevreemden, dat er geleerden geweest zijn en nog zijn, die aan de plant een veel hoogeren rang wilden toegekend zien, dan dit gewoonlijk het geval is. Dat men echter ook hier voorzichtig moet zijn en zich voor overdrijving moet wachten, evenals in het algemeen bij het trekken van besluiten in de wetenschap, volgt uit een werk, dat onlangs te Parijs bij den uitgever Baillère het licht zag onder den titel: *Origine des animaux*, *histoire du développement primitif et nouvelle théorie de l'évolution.*

In dit werk wordt de ontwikkelingsleer van het dierenrijk, zooals die door Darwin geleerd werd, verworpen en door den schrijver. M. Renooz, zelfs voorgesteld als een product van bekrompen denkbeelden, naïeve droomen, als eene theorie, die op geene enkele bekende natuurwet steunt, enz. Het ontstaan van het dierenrijk wordt door Renooz geheel en al afgeleid uit het plantenleven. De ontwikkeling vóór de geboorte wordt in alle opzichten vergeleken met die eener plant en, evenals dit bij eene plant geschiedt, de ontwikkeling betoogd van de zaadlobben, de bladeren, den stengel, enz. bij het dier.

Hier zou o.a. de stengel geheel analoog zijn aan de ruggestreng, die zich bij het dier in leden verdeelt, evenals bij eene plant de stam. De zenuwdraden zouden, volgens Renooz, ontstaan zijn uit de spiraalvaten der planten, en op dergelijke wijze tracht hij ook de overige organen van het dier met die van de plant in verband te brengen. Doch niet alleen de ontwikkeling van het dier zelf als individu, maar ook het oorspronkelijke ontstaan der dierenwereld in haar geheel moet, volgens dezen schrijver, uit de plantaardige natuur worden afgeleid.

Hij gaat, om dit aan te toonen, o.a. uit van de door Darwin en andere geleerden aangenomen stelling, dat de ontwikkeling van het dier ons vóór de geboorte achtereenvolgens dezelfde overgangsvormen doet zien, die ook waar te nemen zijn bij de ontwikkeling van het dierenrijk in het algemeen, van den eersten oorsprong af. Als men dit aanneemt, zegt Renooz, zooals tegenwoordig algemeen geschiedt, dan moet men zonder twijfel de eerste en oudste organische wezens, de oervormen, als plantaardig beschouwen, daar het dier vóór de geboorte steeds volkomen op eene plant gelijkt en, evenals eene plant, ook geheel bewegingloos is.

Renooz neemt dus op deze gronden den plantaardigen oorsprong van het dierenrijk aan. De plantencel was het oorspronkelijke, passieve beginsel van het dierenrijk, waarop slechts het verbrandingselement, de zuurstof, behoefde te werken, om de dierlijke organismen te scheppen.

Terwijl wij moeten toegeven, dat bij de dieren, vooral vóór de geboorte, verschillende vegetatieve verrichtingen werkzaam zijn en er,

in het algemeen, in vele opzichten merkwaardige analogieën tusschen planten en dieren bestaan, zoo is er toch weinig, dat voor de theorie kan pleiten, volgens welke de dierenwereld oorspronkelijk uit de plant zou gevormd zijn. Alle verschijnselen wijzen er daarentegen op, dat beide soorten van organismen uit een gemeenschappelijken stamvorm zijn ontstaan, waaruit zij zich in verschillenden zin hebben ontwikkeld. Het argument, dat, daar het dier vóór de geboorte bewegingloos is en dezelfde organen als de plant, in gewijzigden vorm, doet zien, het dier dus van de plant zou moeten afstammen, is zeer ongerijmd. De laagste planten, die toch het meest met de laagste dieren overeenkomen, vertoonen juist zeer dikwijls duidelijke, soms zeer snelle bewegingen en ook bij de hoogere planten wordt dikwijls beweging waargenomen, die van de willekeurige niet is te onderscheiden.

Wij behoeven dus nauwelijks op te merken, dat de kracht van Darwin's ontwikkelingsleer, steunende op eene macht van feiten en onderzoekingen, door dergelijke, op losse gronden steunende hypothesen niet kan worden ontzenuwd. Doch het maakt vooral een zonderlingen indruk, als de schrijver in allen ernst tracht te bewijzen, dat zelfs hoogere dieren of deelen daarvan direct, zonder voorafgaande ontwikkelingstijdperken, uit het een of ander plantendeel kunnen ontstaan. Renooz deelt n.l. mede, dat hij dikwijls de diervorming heeft kunnen waarnemen, dat deze zich dikwerf aan ons oog vertoont in takken, wortels, enz., die den vorm van eenig dier of van een dierlijk lichaamsdeel laten herkennen en die zouden bewijzen, dat de diervormende kracht daarop reeds gewerkt heeft en een zoodanig plantendeel in een dier kan overgaan. Deze beschouwing herinnert ons aan de zonderlinge scheppingstheorieën van vroegeren tijd, die wij in sommige oude werken, met de noodige figuren opgeluisterd, vermeld vinden en waarin wij o.a. de overgangen zien afgebeeld van eene tulp in een zwaan of van eene slang in een palmboom.

De vreemdsoortige uitkomsten, waartoe de Fransche geleerde is gekomen, bewijzen ons, hoe voorzichtig men in de natuurwetenschap met het trekken van besluiten moet te werk gaan. Dat er echter vormen van organische wezens zijn, die zoowel met planten als met dieren overeenkomen, is, na hetgeen wij omtrent de analogieën tusschen de organische wezens hebben medegedeeld, gemakkelijk na te gaan. Wij hebben in dit opzicht reeds gewezen op het merkwaardige plasmodium, doch men vindt voorbeelden van die groote overeenkomst onder de lagere plant- en diervormen in grooten getale. De lagere algen of wieren, de bacteriën en nog zeer vele andere organismen, die op den laagsten trap van ontwikkeling staan, zijn eigenlijk allen tusschenvormen, die den overgang uitmaken van het plantenrijk tot de dierenwereld.

Uit alle onderzoekingen van den nieuweren tijd is dus met zekerheid het feit gebleken, dat men de planten niet meer, zooals vroeger,

kan beschouwen als van de dieren volkomen verschillende organismen. Noch in de levensverrichtingen, de bewegings- en prikkelingsverschijnselen, noch in de structuur en den anatomischen bouw, noch in de chemische en de georganiseerde bestanddeelen zijn afdoende kenmerken te vinden, om plant en dier scherp van elkander te scheiden.

Dier en plant staan dus niet meer tegenover elkaar, als geheel verschillende wezens, doch behooren naast elkaar te worden geplaatst, als afstammelingen van denzelfden oervorm, die slechts bij beiden in Verschillenden zin is gewijzigd. Aan beide klassen van organische wezens ligt eene en dezelfde stof, het protoplasma, ten grondslag. Van deze stof alleen zijn de levensverrichtingen afhankelijk en eerst uit de verdere studie van deze stof zal men wellicht eenmaal kunnen geraken tot de kennis van de grondoorzaken des levens bij plant en dier en tot eene verklaring van de verschillen, die in hunne levensfunctiën zijn waar te nemen.

Zutfen, October 1883.

Dr. A.J.C. SNIJDERS.

Letterkunde.

Het leven in Indië.

Brieven aan Minette van Nellie, met een voorwoord van Gerard Keller. 's Gravenhage, Henri J. Stemberg.

‘Was u al in Indië, Meheer, toen die oorlog er was?’ ‘Welke oorlog?’ ‘Wel die oorlog, u weet wel.’ ‘Bedoel je den Atjeh-oorlog?’ ‘Juist, zoo hiet-ie. Nou, daar is m'n broer in gesneuveld.’

Dit gesprek werd heden morgen gevoerd tusschen een koetsier van de tram en schrijver dezes. Het kenschetst de Nederlandsche onwetendheid omtrent Indië. De man had bij den Atjeh-oorlog, behalve het financieel belang van iederen rechtgeaarden Nederlander, nog het bijzondere, dat zijn broer erin gesneuveld was. Toch wist hij niet alleen den naam niet van dezen zuiger aan Neerland's bloed- en geldader, maar had hij ook geen juist begrip, of ‘die oorlog’ reeds lang geleden werd gevoerd, nog steeds aan den gang, dan wel beëindigd was.

Zoo heeft nagenoeg geheel Nederland, met enkele door familie- of handelsbelangen gemotiveerde uitzonderingen, omtrent Indië de klok hooren luiden, zonder te weten, waar de klepel hangt. Ik vind dat begrijpelijk. Een land kan niet uitsluitend bevolkt zijn met Professors Veth. Men kan er niet van eischen, dat zijne burgers, bij al het sloven en zwoegen te huis, nog eene studie zullen maken van eene maatschappij aan de andere zijde van den aardbol; zelfs al rijdt het in spoorwagens, en betaalt zijne schulden, en vaart in kanalen, op kosten dier maatschappij.

Maar studie maken en zich, in vrije oogenblikken, wat op de hoogte stellen, zijn twee.

De gelegenheid daartoe wordt menigvuldiger. Indië wordt niet meer uitsluitend besproken in koloniale verslagen, officieele rapporten of bureaustukken, maar ook in reisbeschrijvingen, romans en novellen. Dezer dagen werd het zelfs door de *Vereeniging het Nederlandsch Tooneel* op de planken gebracht.

Niet de minste onder die bijdragen in meer romantischen vorm is het mij door *De Tijdspiegel* ter bespreking gezonden boek van eene, thans te Soerabaia als gouvernante wonende, jonge dame: *Brieven aan Minette* van Nellie. Ik zou haast durven zeggen: het is eene van de beste, mits geene sprake zij van Indische kennisverspreiding *in populairen vorm.*

Indien toch Minette een kind ware uit het volk, zou zij van de haar door Nellie geschreven brieven weinig begrijpen. Veeleer moet zij zijn eene diergenen, die de wijsheid beminnen. Want wijsgeerigheid is de eerste karaktertrek der brieven van hare vriendin; dichterlijkheid de tweede; vrouwelijkheid de derde. Niet daarom noem ik het kenmerk der sekse eerst in de derde plaats, wijl niet herhaaldelijk de fijn gevoelende vrouw zou te herkennen, maar omdat - de dochteren Eva's mogen het mij vergeven - de brieven zoo degelijk zijn.

In waarheid, Nellie is eene bijzondere vrouw. Niet alleen tegenover het lager peil der vrouwelijke ontwikkeling in Indië (ik bedoel die naar den geest; die van het lichaam is in den regel bijzonder voorspoedig), maar ook met het pittiger gehalte onzer noordelijk-half-rondinnen als punt van vergelijking, noem ik haar buitengewoon. Want, het zij met mijne groote vereering voor onze meisjes en vrouwen gezegd, *gewoon* is het niet, dat zij een onberispelijken, soms tot het verhevene klimmenden, waar het zijn moet weer eenvoudigen stijl kunnen schrijven; dat zij eene classieke en moderne belezenheid bezitten, die menig bibliothecaris haar zou benijden; dat zij stoute en liefelijke gedachten in schoonen dichtvorm weten te gieten; dat denken, opmerken en lezen in plaats van toiletten en beuzelpraatjes volstaan voor haar levensgenot; dat hare gesprekken met wezenlijk attisch zout gekruid zijn; dat zij zich verheugen in het bezit van een gezond verstand, in welks uitingen de massale minderheid van vrouwelijke tegenover mannelijke hersenen slechts zelden aan het licht komt; dat, in één woord, de stof in haar schuilt voor eene schrijfster, die met eere eene plaats zal innemen onder hare schrijvende tijdgenooten.

Dat alles bezit Nellie. De opsomming zou doen denken, dat zij volmaakt ware. Hier moet ik op de bewondering den domper zetten. Zij zou het zijn, indien zij niet in te hooge mate de gebreken bezat van hare deugden.

Nemen wij, om te beginnen, haar wijsgeerigen aanleg. Voorzeker, ernstig nadenken zal steeds de grondslag blijven voor degelijk talent en de bron voor nut en genoegen van anderen. Maar het mag niet overdreven worden, of liever - ik druk mij verkeerd uit - het mag niet te veel op den voorgrond treden. Een paar kruidnagelen geven heerlijk aroma aan eene gebraden rib; maar wie het stukje specerij zelf op zijn bord vindt, legt het zorgvuldig ter zijde; en brengt men het ondoordacht in den mond, men trekt een gezicht, dat allerminst van verhoogd genot getuigt. Zoo met het denken als grondslag

van schrijven. De auteur moet er zijn geestelijk gerecht mede kruiden, zonder den lezer met de specerij zelve lastig te vallen. Om met volle waardeering te kunnen zeggen: ‘wat is dat schoon’, moet men niet weten, vanwaar de schoonheid komt.

Eene fout nu van Nellie is, dat zij ons hier en daar den kruidnagel in den mond stopt. Zij vraagt soms den lezer: - wellicht zonder hoogvaardige bedoeling, maar de uitwerking blijft even onaangenaam - heb ik hier niet schoon gedacht? Zij geeft dikwijls wijsgeerige redeneeringen, waar het onderwerp zoo iets niet schijnt te rechtvaardigen. De indruk van jacht maken op diepzinnigheid is het onvermijdelijk gevolg.

Voorbeelden. In haar eersten brief beschrijft zij de zeereis tot aan de straat van Gibraltar. De stoomer, die haar draagt, kruist een Engelsch schip, dat naar zijn vaderland wederkeert. De passagiers roepen elkaar, als gebruikelijk, de beste wenschen toe. Nellie vindt hierin aanleiding tot de overweging:

‘'t Is toch zonderling, Minette! geen karaktertrek spreekt in den mensch zoo sterk als zijn zelfzucht, die hem liefdeloos maakt in woord en daad; ons grootste leed is soms de schuld van anderen; onze grootste schuld het leed, dat wij anderen berokkenen. En toch spreekt er diep in ons hart een gevoel van belangstelling, ja van liefde voor onze medemenschen. Ware het anders, waarom gaan we hem dan niet koel en koud voorbij, den reiziger naar verre landen? Maar neen, wij geven hem, dien wij nooit zagen en wellicht nooit weder zullen zien, een vriendelijken groet, een hartelijken wensch mede op zijn reize, en hing het van ons af, zijn hulkje zou onverlet de veilige haven bereiken. Hoe komt het? Spreekt in zulke oogenblikken de stem van ons beter ik zoo luid? Of valt zulk liefdebetoon ons zoo gemakkelijk omdat het geen offer van ons vergt?’

De laatste vraag is naïef, in zooverre zij het misplaatste der voorafgaande diepzinnigheid bewijst. Wel zeker, wij roepen dien Engelschen het *good bye* toe, omdat dit geen offer van ons vergt; en dat niet alleen, maar zelfs omdat bij ons aan boord door dat geroep eene vroolijke afwisseling van de eentonige reis wordt verkregen. Ik heb op de mailreis herhaaldelijk kruisende zwalkers het beste toegewenscht, ja, toegebulderd. Maar ik verklaar plechtig, dat mijne menschenliefde daaraan part noch deel heeft gehad en dat, volgens mijne innige overtuiging, bij geen enkele mijner medepassagiers in dat gejuich mocht worden gezocht een victorie-kraaien over aangeboren zelfzucht, veel meer een jubelkreet over afgebroken verveling. Lieve kokkie Nellie, te veel kruidnagelen!

Eene andere uiting van dat te pas en te onpas afdwalen naar den doolhof der philosophie is het feit, dat Nellie de onbezielde natuur telkens laat fluisteren, lispelen, droomen, weenen en op andere wijzen de bezielde organismen naäpen. Boomen en planten in het woud laat zij schier even druk babbelen als oude dames op een kransje. Men

zou denken, dat zij, die het zinledig giegelen en leuteren der Indische conversatie te recht veracht, hare trotsche zonen der natuur niet tot deze menschelijke zwakheid zou doen afdalen. En toch aarzelt zij niet, o.a. waar zij de heerlijke Indische nachten beschrijft, hare lievelingen, hare woud-reuzen, in gezochte beeldspraak ons als vervelende zeurkousen voor te stellen.

Het kan zijn, dat Nellie, mijne critiek lezende, dit voorbeeld onbillijk acht en zij integendeel met die klagende, weenende, ginnegappende of lispelende *tjemara's*, *ketapan's*, *waringin's* zeer ingenomen is. Werkelijk is de grens tusschen het wezenlijk diep gedachte en het door gemaaktheid hinderlijke even moeilijk te trekken als tusschen de bekende, door slechts één pas van elkaar gescheidene *sublime* en *ridicule.* Ieder moet haar voor zichzelf gevoelen. Ik voel haar blijkbaar anders dan Nellie. Zij waagt m.i. soms een stap over de grenslijn. Maar ik begrijp, dat ik, door overdreven tegenzin tegen aanstellerij, wellicht eene schrede te weinig kan doen. En men zou een schrijver verongelijken, door ook zijne wezenlijk schoone gedachten belachelijk te maken met de beschuldiging van jacht op effect. *Dit* is hier niet de bedoeling. Integendeel, ik dring erop aan, Nellie's afgetrokken bespiegeling zooveel mogelijk te lezen met lust tot waardeeren. Men *zal* dan dikwijls te waardeeren vinden. Waar de keus tusschen glimlach en bewondering moeilijk schijnt, neige men zich tot de laatste. Zoo weifelde ik een oogenblik, toen ik Nellie, aan boord in hare kooi, vervuld vond van de gedachte, dat zij nu was liggende tusschen Egypte aan de linker-, Arabië aan de rechter-, Zuid-Europa aan de voor-, de Roode Zee aan de achterhand, boven haar de hemel, en onder haar de zee. Het schoot mij te binnen, hoe dikwijls ik in dat bekrompen slaapkistje minder verheven overwegingen bij mij had voelen opkomen, b.v. of ik tot den volgenden bagage-dag nog genoeg schoon linnen had, dan weer of Janmaat daarboven weldra zou ophouden met mijne hersenen in elkaar te trappelen. Ik dacht toen eerst, dat Nellie hier weer degelijker wilde zijn dan ik en anderen; maar weldra begreep ik, dat zij het inderdaad *was:* dat het oproepen dier omgeving uit de grijze historie der jonge dame, die in hare 19de-eeuwsche scheepskooi den slaap niet kon vatten, moet toegerekend worden als eene niet minder krachtige inspiratie dan aan Napoleon I zijn bekend woord, gesproken aan den voet der Pyramiden.

Is niet ook de volgende vergelijking treffend door hare juistheid:

'De Indische Oceaan! Juist terwijl ik dit ter neder schrijf, beweegt zich een diertje, niet grooter dan eene punt, over mijn papier; een nietig schepseltje, dat ik met de zachtste aanraking van mijn vinger den dood kan aandoen. Waren wij met ons allen, met onze geheele boot, wel iets meer dan een puntdiertje voortkruipend over een vlak, welks grenzen ver buiten ons voorstellings-vermogen lagen?'

Wegens dergelijke wel gekozen beelden zal men Nellie een paar schijneffecten gaarne vergeven.

Wat gezegd is van hare neiging tot bespiegeling, geldt ook van hare dichterlijkheid. Eenige jacht naar poëtische opvatting is soms niet te miskennen. De sterrenhemel en de zee worden wat al te dikwijls - men vergeve de spreekwijze - bij de hand genomen, om ons tot dichterlijke geestdrift op te wekken. Maar ook weder hier is Nellie's deugd grooter dan de ondeugd, die eraan kleeft. Wezenlijk dichterlijken stijl geeft zij ons hier en daar te genieten.

'Wel draagt zij haren naam terecht, de Koninginne van het Oosten(*)! Eerbiedig kust de zee den uitersten zoom van haar gewaad; eerbiedig spreiden de reuzen der Preanger zachtgolvende peluwen, waarop zij het fiere hoofd ter ruste kunne leggen. Vorstelijk is hare kroon van fijngedreven tamarinde- en zwaar gesmeed waringinloof; vorstelijk zijn de plooien van haar groenfluweelen mantel, waarin de woningen der menschen, paleizen gelijk, zich behaagziek verschuilen als blinkende paarlen, half weggedoken in de mollige oppervlakte van het weefsel; vorstelijk zijn de breede straten, die als gordelen van goud het sleepende gewaad schijnen op te schorten; vorstelijk is de eerepoort, die Salak en Gedeh welven boven hare kruin; vorstelijk bij dag en bij nacht is de hemel, die zich bewonderend en liefkoozend heenbuigt over de schoonste onder de schoone scheppingen der menschen.'

Aldus de vorstelijke beeldspraak in den aanvang van Nellie's elfden brief. Dat is taal, welker hoogheid geëvenaard wordt door de hoogheid der gedachte. Zij verheft boven het aardsche; als eene reusachtigmajestueuze verschijning doet zij Batavia, met zijne omstreken, uit het alledaagsche oprijzen.

Men denke ook geenszins, dat Nellie niet de middelen bezit, om de dichterlijke gedachte het huiselijk kleed, den proza-stijl, te doen afwerpen en haar te hullen in den gala-dos van den rythmus. Hare techniek van dichten is integendeel zeer verdienstelijk. Drie geheele brieven zond zij hare Minette in versmaat; twee natuur-beschrijvend, één met allergeestigst relaas in hexameters van een te Batavia welbekend bal, dat door de leerlingen van het gymnasium Willem III pleegt te worden gegeven. Voorts komen in de brieven nog verscheidene dichterlijke uitlatingen voor, naarmate de geest der schrijfster sprak. Ik verzoek een oogenblik aandacht voor de volgende, terloops in brief XIX op 't papier geworpene ode aan den zonnestraal:

'Indien de zonnestraal zijn aanzijn voelt
Moet hij gelukkig zijn. Gelukkig, als
Hij huppelend zich spiegelt in het vlak
Van 't helder nat; als in den kelk der roos
Hij onbelemmerd doordringt en haar 't hart
Verwarmt, door haar te spreken van zijn liefde;

(*) Batavia.

Gelukkig, als den teeren knop der bloem
Hij open kust, haar gloeiend schoon onthult;
Als bij en vlinder zich in hem vermeien
En zich in hem de dauwdrop schittrend kleurt;
Gelukkig, als het kind hem tegenlacht;
Gelukkig, als hij in 't verblijf der kranken,
Des eenzamen, des ouden nederdaalt
En spreekt van hoop, van troost, van eeuw'ge liefde.
Zonnestraal, gij zijt gelukkig, gij!
Gelukkig hij, die van den zonnestraal
Den aard heeft; die zelf licht op 't leven werpt,
Die leven brengt en warmte, waar hij komt,
Zoowel in 't woonvertrek als aan de sponde
Des kranken, en waar eerlijke armoe weent
Zoowel als waar onschuld'ge vreugde jubelt.
Warmhartige, gij zijt gelukkig, gij!'

Uit zulke verzen spreekt niet alleen veel talent, maar een edel hart. Kan een dichter hooger lof verlangen?

Ik zei boven, dat Nellie ook geestig is. Na al het voorafgaande zou men deze verzekering overbodig kunnen achten. Ik bedoel met geestig zijn het oog hebben voor de dwaze zijde der menschen en dingen en het wedergeven van dien indruk in pittigen vorm. Aldus is Nellie geestig in het straks gemeld gedicht over het gymnasiumbal; in hare bespotting van den leelijken Nederlandschen leeuw op het Bataviasche Waterloo-plein, dat zij het Poedeltje van Waterloo en een zinnebeeld noemt van de tegenwoordige Hollandsche slaperigheid; in hare beschrijving van de voordeelen des welbekenden Indischen wipstoels, en op vele andere plaatsen in haar boek.

Maar ook haar humor kan zich niet tegen uitspatting bedwingen. Hoe is het mogelijk, dat eene zoo degelijke en aardige vrouw de in brief IX te vinden onsmakelijke, van valsch vernuft overvloeiende charge tegen de muskieten heeft willen schrijven, zelfs al ware het onder 't zegel des briefgeheims, hoeveel te meer dan, waar die brieven bestemd waren voor openbaarheid! Beginnend met eene slechts half gelukte parodie op Göthe's *Wer nie sein Brod mit Thränen asz*, en eindigend met eene opgeschroefde vergelijking bij de lijdensgeschiedenis van Ulysses, laat Nellie ons gedurende meer dan twee bladzijden getuige zijn, hoe zij op hare jonkvrouwelijke sponde als eene razende rondvliegt, om zich tegen de 'geflügelte Mächte', die Indië's kwelgeesten zijn, te verdedigen. Deze beschrijving is overdreven, smakeloos, bijna onkiesch, in ieder geval mislukt geestig.

Al wat in Nellie's brieven te prijzen valt, zou weinig beteekenen, indien het hoofddoel mislukt ware: eene juiste beschrijving te geven van het leven in Indië. Maar dat doel is juist uitnemend bereikt. De opmerkingsgave van deze schrijfster, haar helder inzicht zelfs in aangelegenheden, waarvan zij uit den aard der zaak geene bijzondere

studie kan hebben gemaakt, doen hare brieven iets belangrijkers zijn dan stalen van schrijftalent.

De Hollandsche lezer denke niet, dat het zoo gemakkelijk is, hem een duidelijken indruk te geven van het leven in Indië. Men kan daar jaren zijn, zonder zichzelven helder rekenschap te geven omtrent oorzaken en beteekenis van vele eigenaardigheden, die men er opmerkt, laat staan, die voor anderen te kunnen beschrijven. Nellie's doordenken, gevoegd bij hare blijkbare gewoonte, om goed uit de oogen te kijken, heeft haar over deze moeielijkheid doen zegepralen.

Wil men zich een denkbeeld vormen van de verhouding tusschen de verschillende rassen, die bij onze Indische samenleving in aanmerking komen, Europeanen, Chineezen, inlanders, Arabieren, blank, geel, bruin - men leze haar dertienden brief. Kenmerkende karaktertrekken van de bruine zuster tegenover den bruinen broeder zal zij u weder elders puntig uiteenzetten. Van de eigenaardigheid der Javaansche muziek - men heeft in den laatsten tijd ruimschoots gelegenheid gehad, den gamelang ook in Nederland te leeren kennen, - heeft zij mijns inziens eene juiste opvatting, die zij samenvat in de volgende slotsom: ‘Zijne muziek heeft mij verteld, dat de Javaan een kind is, goed van aard, maar lastig door zijne indolentie; meer leugenachtig dan boosaardig, meer lui dan onwillig; niet dom, maar evenmin schitterend begaafd, en zeer zeker niet voorbestemd om ooit iets anders dan een lijdelijke rol te spelen op het wereldtooneel.’ De verderfelijke invloed, door het schuim der Europeanen op den eenvoudigen Javaan uitgeoefend, en de gezindheid, daardoor bij den inlander jegens ons ontstaan, teekent Nellie, na eene herinnering aan de Romeinsche Patriciërs en Plebejers, schier in een paar woorden: ‘Patricisch zedenbederf zakt altoos naar beneden, verricht daar zijn vernielings-werk en keert naar boven terug: bij stoere Westerlingen in den vorm van opstand en revolutie, bij bloode Oosterlingen in dien van haat, wrok, heimelijk gemor, oneerbiedigheid, brutaliteit.’ De oorzaken der ledigheid van de Indische conversatie, een raadsel voor velen, die van de Indische gastvrijheid hebben gehoord en bedenken, hoevele goede krachten met elken mailstoomer derwaarts worden gevoerd, ziet Nellie zeer juist in en deelt ze hare vriendin mede in den 17^{den} brief. Al deze goede inlichtingen worden dikwijls gegeven in dien puntigen vorm, die ze in geest en geheugen als een spijker indrijft: ‘De geheele geschiedenis van China staat op het gelaat van den Chinees te lezen: de geschiedenis van een lafhartig, leugenachtig volk.’ Jammer, dat Jules Ferry *De Tijdspiegel* niet leest! Hij zou met deze, aan Nellie ontleende, waarheid tegenover Markies Tseng zijn nut kunnen doen. Zou de Redactie hem niet een exemplaar der aflevering toezenden, met eene blauwe potlood-streep op deze bladzijde? De geschiedenis van Europa zal er wellicht den invloed van ondervinden.

Pittig zijn ook uitdrukkingen als: ‘een stad in knop’ voor Port-

Saïd; ‘beletselteekens’ voor de rol, die zekere menschen in de Indische conversatie vervullen. Men zoeke de vele andere zelf in het boek.

Het deed mij goed, en ik zou Nellie's brieven reeds daarom beminnen, haar in het epistel over de conversatie te zien afgeven op het Indische kwaadspreken. De vorderingen, door onze Indische samenleving in deze kunst gemaakt, zouden zelfs den Nederlander van een klein provincie-stadje al te bar voorkomen. Nellie is hier, mijns inziens, nog te vergoelijkend. Indien zij de voorbeelden kende, die mij gedeeltelijk ter oore kwamen, gedeeltelijk persoonlijk betroffen, zou zij *hier* te recht eens in uitersten hebben mogen vervallen. De man, die in Indië de liefste en braafste vrouw bezit, is niet zeker, dat zij op een goeden dag niet door de *geheele* Indische maatschappij, zonder de minste of geringste fout van hare zijde, als eene gemeene meid over de tong zal worden gehaald. Werkelijk, dat is niet overdreven. Het is ongelooflijk, hoe in Indië kwaad van iemand wordt verzonnen, en bijna nog ongelooflijker, hoe grif het, zelfs door de besten, wordt geloofd en naverteld. Gedeeltelijk geeft Nellie alweder de juiste verklaring in de woorden van Madame De Staël: ‘La méchanceté ne vient pas de ce qu'on a trop d'esprit, mais de ce qu'on n'en a pas assez. Si l'on pouvait parler sur les idées, on laisserait en paix les personnes.’

Één protest wensch ik bij Nellie in te dienen, namelijk tegen hare geringschatting van den menschelijken neus. Naar aanleiding van een bezoek aan den dierentuin van den heer T. te Buitenzorg acht zij zich gerechtigd, over onzen neus eenige beleedigende beschouwingen ten beste te geven. Zij beweert, dat wij hem te recht voorbijzien, wanneer wij de uitdrukking van een gelaat beoordeelen; dat hij als eene dommekracht staat tusschen de twee welsprekende tolken van het leven: de oogen. Daartegen kom ik op. Ik ben een groot bewonderaar van vrouwelijk schoon en verklaar ten stelligste, dat juist de neus mijn punt van uitgang is voor alle admiratie. Ik stel daarbij zelfs de oogen achter; alle overige lichaamsdeelen zeer zeker; een bochel kan mijns inziens vergoed worden door een onberispelijken neus. Van den mannelijken neus spreek ik met opzet niet, om geen zelfmoord te begaan aan mijn gevoel van eigenwaarde.

Hoe dit zij, ik vergeef Nellie den neus gaarne wegens de ziel, die uit haar boek spreekt. Aan het slot zegt zij tot Minette: ‘Heb ik weder genoeg verzameld om uwe aandacht te goeder trouw te durven vragen, dan kom ik u weder eene reeks brieven aanbieden, tenzij gij mij laat weten, dat ik ze maar liever voor mij houden moest.’ Ik waag het, voor Minette te antwoorden: houd ze *niet* voor u; geef ze zoo spoedig mogelijk. Wellicht zult ge Minette, en zeker ons, nog meer genoegen doen, door ze *niet* te geven in den vorm van brieven, maar als zelfstandige schetsen, waardoor die herhaalde vocativus, dat vervelende ‘lieve Minette’, ‘adieu Minette’ en wat er verder in brieven

aan eene Minette te minetteeren valt, aan het geduld des lezers en tevens aan zet- en drukloon gespaard zal worden. Ook zult gij, Nellie, misschien het zelf-gevoel van uw talent nog meer willen eerbiedigen, door uwe deugden niet op te drijven tot gebreken; door geene *jacht* te maken op hetgeen gij, benijdenswaardige, onder het bereik uwer hand hebt liggen: geest, dichtergave, diepte van gedachte, oorspronkelijkheid. Maak de zon, die door onze taal nu eenmaal als vrouw is opgenomen, niet mannelijk, zooals gij op bladz. 30 expresselijk doet in eene noot; zulke schijn-oorspronkelijkheid verhoogt in onze oogen uwe verdienste niet. Blijf eenvoudig uzelf. U kan niet, evenals in het punt-dicht van den bekenden Hollandschen poëet, geantwoord worden met een certificaat van onvermogen, wijl gij *niemand* zoudt zijn. Want gij zijt wel degelijk *iemand.* Gij zijt eene vrouw, eenvoudig naar het hart, maar schitterend naar den geest. En deze beiden, beheerscht door het gezond verstand, scheppen den waren dichter.

Utrecht, 20 Januari 1884.

P. BROOSHOOFT.

Nieuwe uitgaven en vertalingen.

Historische schetsen door F.D.J. Moorrees, predikant te Vianen. - Schoonhoven, S. en W.N. van Nooten.

Het kon - en het kan wellicht nog - recht gezellig zijn op een ‘Nutsavond’ in eene kleine stad of op een welvarend dorp In de lange, doorgaans niet zeer hooge zaal van de voornaamste herberg staan de tafeltjes, waaromheen de notabelen met vrouwen en dochters zijn geschaard; aan het einde verrijst het spreekgestoelte, waarbij het Departementsbestuur zetelt. Vóór de pauze wordt koffie gedronken of chocolade rondgedeeld; na de pauze komt de wijnflesch of het grogje ter tafel. Dikke wolken van tabaksrook uit sigaren of gouwenaars vullen het lokaal, en in dien nevel schemert de gestalte van den redenaar, aan wiens lippen de geachte hoorders en hoorderessen hangen. 't Zijn avonden van genoegelijke bijeenkomst; het gehoor is in den regel welwillend en aandachtig, de taak des sprekers geene ondankbare taak. Vooral wanneer hij iets uit de geschiedenis van eigen stad of dorp verhaalt, kan hij op belangstelling rekenen. Gaarne wil men wel eens vernemen, hoe 't er vroeger wel uitzag. Velen weten er niet veel van. Wie er meer van weten, hebben een goedkeurend knikje veil voor eene juiste opmerking, een nauwkeurig verhaal. Een enkele eigenwijze betweter is haastig bereid, den verhandelaar in gedachten op de vingers te tikken, als hij zich aan eene geringe onjuistheid schuldig maakt of iets overslaat, wat den stillen criticus der vermelding waardig schijnt. Misschien deelt deze onvoldane aan zijne buren zijne bezwaren mede, maar overigens ‘heeft de geachte spreker de welgemeende

dankbetuiging van voorzitter, bestuur en hoorders in ontvangst te nemen.'

't Is referent onbekend, of te Vianen, Kuilenburg en Asperen de lezingen vanwege het Departement der *Maatschappij tot Nut van 't Algemeen* op deze voorvaderlijke wijze plaats hebben, dan of zij gehouden worden in zalen, waar de hoorders in lange rijen naast elkander zitten, zonder tafeltjes, zonder ververschingen, zonder tabaksdamp en zonder gezellige huiselijkheid. Zelfs weet hij niet, of de *Historische schetsen*, die hij heeft aan te kondigen, wel in zulke bijeenkomsten zijn voorgedragen. Twee ervan werden uit het *Nieuwe Leeskabinet* overgedrukt; een vond in het tijdschrift *Geloof en Vrijheid* reeds hare plaats. Maar allen geven den indruk van tot voorlezingen bestemd te zijn geweest. Verander 'mijn lezer' in 'mijne hoorders', en gij hebt de verhandeling in optima forma, met haar gemoedelijk, opwekkend slot. Is de gissing omtrent de oorspronkelijke bestemming dezer opstellen juist, dan lijdt het wel geen twijfel, of zij zijn met veel genoegen gehoord. De vorm is onderhoudend en wat er is meegedeeld, was voor velen belangrijk en voor niet weinigen waarschijnlijk nieuw. 't Zou onbillijk zijn, veel hooger eischen te stellen aan eene verhandeling, te midden van allerlei beroepsbezigheden opgesteld, bestemd voor een zeer gemengd gehoor en berekend, om niet korter, maar ook niet langer dan gedurende een door het gebruik bepaalden tijd de schare nuttig en aangenaam bezig te houden.

Maar 't is de vraag, of zulke 'schetsen' ook geschikt zijn, om, in een bundeltje vereenigd, afzonderlijk te worden in het licht gegeven. De wetenschap wint door het boekje des heeren Moorrees niet veel. Wat hij verhaalt, is grootendeels, ook naar zijne eigene aanwijzing, uit gedrukte en genoegzaam bekende bronnen geput. Veel nieuw licht verspreidt het over de geschiedenis der door hem behandelde plaatsen en personen niet. Alleen het stukje over *De Fransche kerk te Vianen* bevat een aantal bijzonderheden omtrent het ontstaan en het kunstmatig bestaan der Waalsche gemeente aldaar, uit ongedrukte stukken ontleend en voor onze vaderlandsche kerkgeschiedenis van belang, die waarschijnlijk niet van algemeene bekendheid zijn, al werd het reeds in 1872 in het tijdschrift *Geloof en Vrijheid* opgenomen. Ook het opstel: *Iets over Ameliastein in het land van Vianen*, zal velen iets nieuws leeren, zij het dan ook minder over die huizinge zelve of over de oevers van Lek en Linge, dan over een vergeten poëet, die in 1760 het goed en zijne bezitters in een opgeschroefd lofdicht verheerlijkte. 't Is eene aardige bijdrage tot de tafelschuimers-letterkunde van die dagen, maar 't is de schuld van den heer Moorrees niet, dat het dichtstuk ons omtrent de door hem behandelde landstreek niets bijzonders vermeldt, omdat het met verandering van een paar namen en met weglating van eenige historische herinneringen evengoed op alle mogelijke Hollandsche buitenplaatsen in de 18de eeuw toepasselijk zou zijn geweest.

Had de schrijver kunnen besluiten, zijne 'schetsen', waarvan er twee reeds uit het jaar 1872 dagteekenen, tot één geheel om te werken en uit te werken, in plaats van ze in den oorspronkelijken vorm in het licht te geven, het werk zou erdoor gewonnen hebben. Eenige herhalingen waren vermeden; eenige verbeteringen, in dien tijd noodig geworden, hadden in den tekst zelven opgenomen kunnen worden; hij had winst kunnen doen met later gevonden bouwstoffen (zooals b.v. met het door hem in eene noot op bl. 78 genoemde boek met 'resolutions du consistoire' van de jaren 1764 tot 1810);

zijn oordeel over Hendrik van Brederode zou waarschijnlijk minder zwevend zijn geworden. Bovenal, hij had zich niet behoeven te laten binden door den eisch, om zijn onderwerp binnen de grenzen eener bepaalde tijdsruimte te behandelen. Er was over Vianen, Kuilenburg en Asperen vrij wat meer te zeggen geweest, dan hem nu was vergund. He geschiedenis van zulke oude heerlijkheden, vooral van de eerste twee als afzonderlijke staatjes onder onafhankelijke heeren, is van groot belang voor de kennis van middeleeuwsche rechtstoestanden, privilegiën, keuren, gebruiken, van handel en nijverheid, van rechtsbedeeling, van muntwezen, van zeden en gewoonten; zij geeft inzicht in het ingewikkelde raderwerk der Republiek, in twistvragen, die de souvereine gewesten tegen dergelijke aan hun gezag onttrokken landstreken en tegen elkander in het harnas joegen; zij leert ons zien, hoeveel de Heeren voor hunne steden hebben gedaan, maar ook, hoe alle geestkracht der burgerij erdoor verdoofd werd en hoe verderfelijk voor het algemeen, maar ook voor het bijzonder belang, het hardnekkig vasthouden aan die zoo hoog gewaardeerde onafhankelijkheid was. De heer Moorrees heeft van dit een en ander wel iets doen uitkomen, maar is het onbescheiden, te wenschen, dat hij er meer het licht op had laten vallen, wanneer hij zich opgewekt gevoelde, ‘een onderzoek in te stellen naar de geschiedenis van deze oude gemeenten’? Is het onheusch, te vragen, waarom hij Vianen nagenoeg uitsluitend in verband met de Brederode's en hunne opvolgers beschouwt, terwijl toch ook hunne voorgangers, de Heeren uit het oude geslacht van Vianen, mannen van beteekenis waren en o.a. hunne betrekking als burggraven van Utrecht wel stof tot een belangrijk onderzoek oplevert? Verdient alleen de geschiedenis van het *graafschap* Kuilenburg behandeld te worden, of was er ook niet vrij wat te zeggen van Elizabeth's ridderlijke en onrustige voorzaten? En leidt de schrijver ons aan Lek en Linge rond, waarom dan niet Heukelom, en vooral Leerdam, evengoed als Asperen, tot onderwerp eener studie gekozen? 't Is eigenaardig, hoe juist aan de oevers van Lek en Linge herinneringen aan de Arkels, de Vianens, de Culemborgs, de Polanens, de Brederode's, de Egmonts, de Oranje's verbonden zijn. Een boekje met dien titel mag meer doen verwachten, dan de heer Moorrees geleverd heeft. Ook meer, dan hij leveren kan? Aan lust tot geschiedvorsching, aan liefde voor de landstreek zijner inwoning, aan gave van mededeeling ontbreekt het hem blijkbaar niet. Maar heeft hij ook bronnen genoeg tot zijne beschikking, om wat meer dan het genoegzaam bekende te geven? 't Schijnt er met de archieven in die steedjes droevig uit te zien. Hoe 't in Asperen ermee gegaan is, deelt hij op bl. 203 mede. Van het Kuilenburgsche archief is nog wel wat bewaard. Omtrent Leerdam is nog wel wat te vinden. 't Zal, vreezen wij, wel niet zooveel zijn, als Jhr. De Geer van Oudegein over het verledene van een stedeken als IJselstein aan het licht kon brengen. Niet ieder beschikt, voorwaar! ook over zóóveel kennis en scherpzinnigheid als deze geleerde! Maar als de heer Moorrees zijne studiën voortzet, dan kan hij nog menig avond stadgenooten en naburen boeien door zijne ‘historische schetsen’ en dan verrijkt hij wellicht onze letterkunde met een degelijk geschrift, waarin die schetsen tot eene flinke monographie over de belangrijke landstreek ‘aan Lek en Linge’ zijn verwerkt.

Rotterdam.

J. CRAANDIJK.

Hendrik Conscience, zijn leven en zijne werken geschetst door Pol. De Mont. - Haarlem, W. Gosler.

Met ingenomenheid en uitvoerigheid heeft de heer De Mont zijne taak volbracht, om een beeld van den geliefden volksdichter te schilderen, wiens werken in Noord- en Zuid-Nederland uit een letterkundig oogpunt hoog worden geschat en aan Vlaamsch-België daarenboven de onwaardeerbare weldaad hebben bewezen van verheffing en eerherstelling van de landstaal. Ook voor het door stamverwantschap verbonden noordelijk deel der Nederlanden zijn deze vruchten van Conscience's arbeid van gewicht, al ware 't alleen, omdat onze letterkundigen daarin eene vingerwijzing kunnen zien naar de meest nuttige besteding van hun talent. Eigenlijke volksschrijvers zijn onder de groote scharen arbeiders in den letterkundigen wijngaard bij ons dun gezaaid; aan niet vele van onze tegenwoordige romans en novellen valt die belangstelling, die geboeide aandacht bij de eigenlijke volksklasse ten deel, waarvan ons in deze levensschets zulke aantrekkelijke tafereeltjes geschilderd worden. In de vraag naar ‘heeren- en (vooral) dames-lectuur’ wordt ten onzent ruim, misschien al te ruim voorzien, maar schrijvers en dichters voor het volk, die de kunst, om de gemoederen te treffen, uit eene grondige kennis van en warme liefde tot het volk hebben geput, wij kunnen ze bijna niet aanwijzen. Uit die bronnen putte Conscience den machtigen invloed ten goede van zijn woord; de door hem behaalde triomf, de buitengewone eerbewijzingen, hem bij zijn leven nog te beurt gevallen, de bewustheid van zoovelen te hebben opgebeurd, versterkt en verbeterd door de gemoedelijke strekking, den eenvoudigen, beminnelijken geest van zijne werken - zijn zij niet het streven van een talentvol schrijver ten volle waardig? Het verheugt ons, dat de zeer verdienstelijke levensschets van den heer De Mont in Noord-Nederland het licht heeft gezien, niet slechts, omdat Conscience door zijne werken behoort aan ons gansche taalgebied, zoowel benoorden als bezuiden de politieke grenzen, maar vooral omdat onze Noord-Nederlandsche schrijvers meer nog dan hunne Zuiderbroeders behoefte hebben aan de les, die Conscience's populariteit ons leert. En alsof dit nog niet genoeg was, we verheugen ons, dat het werkje in handen van dezen uitgever - den heer Gosler te Haarlem, zelf als letterkundige gunstig bekend, - is gekomen, die het ter wereld zond in een keurig net kleed gedost en het verkrijgbaar stelde tot een zeer geringen prijs, gering èn om den inhoud, èn om de technische uitvoering, èn om de portretten en facsimiles, welke het versieren.

Stacke's geschiedenis van den nieuwsten tijd, bewerkt en tot heden voortgezet door F.G. Mellink Pz. - Sneek, J.F. van Druten.

De geschiedenis der voornaamste landen van de wereld sedert het Weenercongres van Stacke heeft in Duitschland, blijkens hare herhaalde herdrukken, een goeden naam, en het was daarom natuurlijk, dat een Nederlandsch uitgever die voor ons land bewerkt wilde doen verschijnen. Niet vertalen alleen was noodig, omdat Stacke zich in het algemeen op een te uitsluitend Duitsch standpunt had geplaatst en aan kleine politieke voorvallen en veranderingen in zijn vaderland eene grootere aandacht

geschonken had, dan daaraan in een ander land te beurt kan en moet vallen. De bewerker had dus hier

vooral te besnoeien en waar het andere landen dan Duitschland betrof, aan te vullen. De heer Mellink heeft deze taak, althans wat het eerste punt betreft, trouw volvoerd en daarenboven Stacke's werk, dat tot het einde van den Fransch-Duitschen oorlog loopt, aangevuld tot op heden, daartoe gebruik makende van de uitstekende jaarboeken van Müller.

Het is onvermijdelijk, dat men, de geschiedenis van de laatste zestig jaren in een boekdeel van nog geen 500 klein octavo bladzijden te behandelen hebbende, nu eens te uitvoerig en dan weder oppervlakkig wordt. Zoowel de Duitsche schrijver als de Nederlandsche bewerker vervallen in deze fout; de geschiedenis van de negentiende eeuw, althans na 1830, kan nog niet grondig geschreven worden; voor den heelen of halven tijdgenoot, die aan kleine gebeurtenissen dikwijls te veel waarde hecht, mist zij het relief, dat eerst den nazaat in het oog valt. De tijdgenooten, die den loop der gebeurtenissen van nabij hebben gadegeslagen, doen het best, wanneer zij hunne ondervinding en indrukken van hun subjectief standpunt tot publiek domein maken en alzoo de grondstoffen leveren, waarvan de latere geschiedschrijver een objectief beeld van de geschiedenis van hun tijd kan samenstellen. Met dit voorbehoud, dat tegen elke geschiedenis van een nog niet geheel afgesloten tijdvak gericht is, kunnen wij het voor ons liggend werk prijzen, omdat het een levendig, beknopt en, voor zoover na te gaan is, juist verhaal bevat van de merkwaardige voorvallen, die de negentiende eeuw tot dusverre heeft opgeleverd. Eene *histoire-bataille* vindt men hier niet; de aanmerking kan echter gemaakt worden, dat de geschiedenis, vooral die van de laatste jaren, wat veel parlementaire en wat weinig volksgeschiedenis is. Vooral, waar de heer Mellink zelf het gebeurde in Duitschland en Frankrijk na 1871 verhaalt, dunkt ons deze aanmerking van pas. Op het standpunt, waarop de schrijver en bewerker zich echter eenmaal hebben gesteld, hebben zij een verdienstelijk werk geleverd, dienstig tot opscherping van het geheugen van de ouderen en voorloopige voorlichting van het jongere geslacht. Vooral verdient de heer Mellink lof om de korte en duidelijke beschrijving, die hij van de regeeringsstelsels der behandelde landen geeft, om zijn overzicht van de geschiedenis van Ierland tot inleiding der Iersche quaestie, en om meer dergelijke excursen.

Ten aanzien van taal en stijl ware wat meer zorg niet overbodig geweest. Men spreekt in onze taal niet van het ‘Europeesche concert’; men volgt de Duitsche spelling niet in de plaatsnamen Schleeswijk, Chile, Argentina, Chattanoga, enz., en vooral bezigt men nooit de uitgangen van den vierden naamval voor het subject van een volzin; b.v.: bl. 176, ‘zijn voorbeeldeloos zuiveren wandel.... maakte hem’; bl. 477, een land treedt ‘als den best bestuurden en in bloei verkeerenden staat.... op den voorgrond’. Minder juist wordt verder op bl. 376 gesproken van een gedenkteeken op het ‘Marsveld’ te Parijs, waar - indien men de Fransche uitdrukking *Champ de Mars* niet had willen bezigen - Maartveld geschreven moest zijn. Hier en daar is ook de bewerker niet zeer duidelijk of onnoodig omslachtig. Wat kan, op bl. 366, deze raadselachtige volzin beteekenen: ‘Oostenrijk kon 1866 niet vergeten, en de Minister Von Beust, had zelf Napoleon laten zeggen: ‘Wij behartigen de belangen van Frankrijk alsof zij de onzen waren!’ Onduidelijk, door onnoodigen omhaal, is de omschrijving van hetgeen in Frankrijk door *scrutin-de-liste* en *scrutin d'arrondissement* wordt verstaan (bl. 379); men

kan dat eenvoudig uitdrukken door van groote en kleine kiesdistricten te spreken, onder welke benaming hetzelfde vraagstuk hier te lande bestaat.

Helen's kleintjes, of de liefste kinderen der wereld. Naar het Amerikaansch door Marie Neve. Tweede geïllustreerde uitgave. - Haarlem, De Erven F. Bohn.

De tweede uitgave van dit alleraardigst boekje toont, dat het ook in zijn Nederlandsch kleed evenzeer lezers trekt, als het in zijne oorspronkelijke taal, door de vertaalster in onderscheiding van Engelsch te recht ‘Amerikaansch’ genoemd, gedaan had. Het vertalen van zulk een werkje is, de eigenaardige moeilijkheden van al zijne americanismen daargelaten, werkelijk een stout bestaan; wanneer de vertaalster ons vooraf onze meening over die onderneming gevraagd had, zouden we haar die hebben ontraden, op den grond, dat *Helen's babies* tot de soort der onvertaalbare boeken behoort, die men in alle vakken van wetenschap, kunst of phantasie, en in alle talen der wereld aantreft. Niettemin is het werk gelukt, en wel zoo goed gelukt, dat de in de vertaling voorkomende misgrepen en onvolkomenheden ruimschoots door de algemeene verdiensten worden gedekt. Hun, die het ‘Amerikaansch’ niet machtig zijn en met al hunne kennis van het Engelsch de taal van *Helen's babies* wonderlijk en vaak duister vinden moeten, heeft de vertaalster een goeden dienst gedaan met dit vermakelijk en toch zoo innig boekje binnen hun bereik te brengen.

Mengelwerk.

Een misstap, door H. van der Laan.

III.

Henriette en Madeleine waren in de kamer van de laatste. 't Was 's avonds zoo wat een uur of zes, op een dag omstreeks een jaar, nadat Paul Lassen met het stoomschip Ceres naar Indië was vertrokken.

Beide meisjes stonden dicht bij het raam. Het was een drukkende, zwoele dag geweest en langzaam trok zich een onweer samen aan den duister wordenden hemel, langs welken met electriciteit bezwangerde, zware, donkere en vreemd getinte wolken kwamen aangedreven, hier met een wit, dat naar het lood-blauw overhelde, dáár geelachtig meer, met randen, lichtend met een vreemden gloed, terwijl de wind met heftige stooten zoo voor en na de vensterruiten ratelen deed.

Madeleine keek naar Henriette, die zich in een kostuum gestoken had, alsof zij gereedstond, aanstonds in eene der loges van eene opera plaats te nemen, en die met hare zuster nog even over hare kleeding was komen spreken.

Zij was in eene robe van rose sicilienne en tulle, waarvan het voor den hals uitgesneden gedeelte den vorm had van eene harp, met eene kleine rose fichu aan het ondereinde en met een *col* Médicis met gelisseerden kanten rand. Zij droeg aan den eenen blooten arm twee gouden armbanden, aan den anderen één, een breederen, en in de haren stak eene roode roos.

Nu, ziet ge, het kostuum was nog zoo gek niet - in onberispelijken staat gekomen uit het moderne Babylon, geleverd door het huis *Le Printemps*, en Henriette draaide en draaide zich voor hare zuster, om het haar te laten bezien van voren en van achteren. Maar het was er een, dat een meisje met wat jeugdiger voorkomen veel beter had

gestaan, - ook tevens een, dat met zijne rose tint weinig paste bij de kleur van Henriette's haren, oogen, wangen, welke laatste dien gezonden, purperen glans hadden, welken ge niet zelden op hardvleezige wangen vindt. En waarom die omhaal? De laatste storm op zee had eenige menschenlevens weggevaagd. Eenige Hornsers, vaders van huisgezinnen, hadden hun leven gelaten op de baren, en eenige bewoners van het stadje hadden het hoogst prijzenswaardige plan opgevat, door eene *soirée musicale et déclamatoire* wat geld bijeen te krijgen tot leniging van de behoeften der arme nagelatenen.

Ook Henriette had hare hulp beloofd en zeker had ook Madeleine die verleend, indien niet hare stemming in deze dagen zulk eene uitermate treurige ware geweest. Zij ging zelfs niet naar de soirée met haar mooien naam, welke haar anders misschien nog wel eens eene vroolijke luim had kunnen bezorgen bij het hooren van het schetteren der brave Hornsers, die met armen, beweeglijk als de wieken van een molen, met oogen, die akelig rolden, allerlei gedichten kwamen vermoorden of musiceeren op eene wijs, welke, de lachspieren onweerstaanbaar prikkelend, alleen door de goede bedoeling vergeeflijk werd gemaakt.

Madeleine zelve was in een manilla-bruin, eenvoudig kleedje, hetwelk door zijne weinige versieringen, zijn eenvoud meer de heerlijke, plastische vormen tot hun recht liet komen, met een breede fluweelen kraag derzelfde kleur, uit welks opstaand kanten boord om den slanken hals het hoofd, thans bleeker dan gewoonlijk, omvlochten door zijne glanzige kroon van zware bruine lokken, zich als dat eener koningin verhief.

Het was juist niet met groote bewondering in hare ernstige oogen, dat zij naar hare zuster zag, die, spelend met een waaier van geel satijn, beschilderd met bonte kolibrietjes, dacht, dat ze om te stelen was.

‘Nu!’ riep Henriette, ‘wat zeg je ervan?’

‘'t Is een lief kleedje en 't zit je goed ook, Henriette. Maar toch, 'k had liever eene andere kleur genomen. Een beetje donkerder.’

‘Je hebt ook tegen alles, wat maar licht van kleur is, denk ik. Je veroudert voor je tijd. Je wordt geheel gelijk een oud besje op die wijs.’

Madeleine schudde het hoofd.

‘Den een staat dit, den anderen dat. Ik voor mij zie je liefst in donkerder kleuren.’

‘Je hebt het liefst, dat ik me kleed als een oud mensch, is 't niet?’ hernam Henriette bits. ‘Het is niet kwaad, is het? indien ik een paar jaar ouder lijk. Je moogt jezelve, voor mijn part, in eene koffie-kleur, in het pikzwart steken, maar *mij* dunkt, dat past voor jonge meisjes niet.’

‘Wat zal je spelen?’ vroeg Madeleine, die weinig zin had, te twisten over kleeding.

‘Beethoven's *Mondschein*-Sonate.’

Madeleine zag een beetje verbaasd hare zuster aan.

‘Durf je je daaraan wagen? In 't publiek?’ Zij dacht er op het oogenblik niet aan, welk publiek ze zoude hebben te slikken.

‘En waarom niet?’ vroeg Henriette weer geneteld. ‘Mis ik eene enkele noot, wanneer ik ze speel?’

‘Dat niet... Maar...’ Henriette en *Mondschein!* Henriette en het fijn gevoel, de poëzie, de gloed, hier noodig! Henriette en de fijne nuanceeringen van dit grootsche tonenbeeld, zijne stille zuchten, zijn snijdend wee, het lachen door de tranen, de wilde polsslag van den diep gevoelden hartstocht, het sidderen van het bijna brekend hart! - O, gerechte hemel! 't gebeente der *contessa* Guicciardi moest zich omkeeren in het graf, wanneer daar straks Henriette in haar rose kleedje, steeds met een hoogst voldanen glimlach om de lippen, zelfs bij de meest hartroerende passages, de sonate aframmelde als eene wals van Strausz.

‘Wat maar...?’ vroeg Henriette ongeduldig.

‘Ze vereischt zooveel gevoel, zooveel tact, om het ware overal te treffen; zoo...’

‘Scheid maar uit!’ riep Henriette, die zich omwendde en naar de deur ging. - ‘Gemis aan tact!... Zeker, je windt er geene doekjes om. 't Is wonderbaar, hoe sommige menschen allerhande fouten kunnen zien in anderen, waarvan zijzelven ver van vrij zijn.’

En ze verdween, de deur achter zich toetrekkend met eene kracht, zooals men die van dameshandjes weinig is gewend.

Madeleine bleef nog een oogenblik staan bij het raam. Hoe jammer, dat zij zoo weinig harmonieerde met hare zuster. Zij had vooral in deze dagen zooveel behoefte aan sympathie en de zusters waren, helaas! antipathische karakters voor elkander. De nuchterheid en bitsheid van de eene, de meerdere gloed, het fijnere gevoel van de andere, zij werkten als een slagboom, welke zich altijd weer tusschen haar liet vallen en alle echte toenadering belette.

Madeleine dacht aan Paul, en terwijl zij naar de langzaam opdagende, dreigende wolken opzag en in de verte het doffe rommelen van den donder hoorde, werden hare oogen vochtig en vouwden zich hare handen.

Had hij haar kunnen vergeten? Was *hij* in staat tot zoo iets? Pleitte niet alles in zijn karakter tegen deze onderstelling? En toch... En toch... Reeds in bijna acht maanden had zij niet van hem gehoord, ofschoon zij van Van Dittersen wist, dat hij nog in leven was.

Waarom schreef hij niet? Slechts een paar brieven had zij van hem gekregen, vol van zijne innige toegenegenheid voor haar, zijne plannen, zijne hoop op de toekomst, vol van liefderijke vertroostingen, om haar op te vroolijken, kracht te schenken. En dan... had zij geene letter meer van hem ontvangen.

Hoe pijnlijk, hoe onbegrijpelijk was het haar. Lassen kennend en

zelf ook tot hen behoorend, die, diep gevoelend, niet in staat zijn, licht wijziging te brengen in hunne neigingen, was het haar een smartelijk raadsel. 't Was haar onmogelijk, te kunnen gelooven, dat hij reeds nu het meisje had vergeten, dat hem zoo oneindig liefhad en van hetwelk hij zich, zij had het duidelijk genoeg bespeurd, had losgerukt met een bloedend hart, om voor hen beiden, daarginds, ver weg, onder den verzengenden hemel van het Oosten, zich een bestaan te winnen, waarmee hij haar eens een gelukkig leven bezorgen kon.

Maar hoe beklemd, bevreesd en angstig maakte toch dit lange zwijgen haar.

Nu moet ge echter weten, dat er na de straks bedoelde brieven wel andere van Lassen door de mail waren aangevoerd. Maar papa Duppler, die als vuur tegen het huwelijk was en zich eenigen tijd vermeid had in den waan, dat het nu voorgoed uit was tusschen die twee, had spoedig bespeurd, dat hij rekende buiten den waard. En zich verontschuldigende met de gedachte, dat het alles voor het beste was, - ge weet, de weg naar de hel is geplaveid met louter goede bedoelingen - had hij eenvoudig de latere brieven onderschept, gelezen en verscheurd en den directeur van het postkantoor een wenk gegeven, bedoelde brieven nimmer anders af te leveren dan aan zijn kantoor of aan iemand, door hem bepaaldelijk gezonden.

Madeleine was eindelijk ook met briefschrijven opgehouden, toen er haar van Paul niets meer in handen kwam. Zij wist immers zelfs ten laatste ook niet, waar hij was. En de vrouwelijke kieschheid gebood haar ook, om zoo te handelen, al zei het stemmetje in haar binnenste immer weer: ‘Neen! mij vergeten, hij heeft het niet gedaan; hij *kan* het niet. Al is zijn zwijgen mij een pijnlijk raadsel, eens zal het worden opgelost. Kan ik, mag ik daaraan twijfelen? *Ik* blijf hem getrouw.’

Hoe begon haar het leven hier te drukken. Niemand, die ooit een woord met haar over Lassen sprak; niemand, tot wien zij zich kon wenden, om het hart eens uit te storten. Want ook om zich aan het moederhart te vleien en daar troost en steun te vinden, was haar ontzegd. Immers, Katharina liet zich in alles overheerschen door haar man; háár zou de dochter niet tot hare vertrouwde kunnen maken. Zij zou van Katharina slechts dezelfde argumenten hebben gehoord als van haar vader, zij het dan ook in wat zachteren vorm. En hare zuster - deze was zeker wel de laatste, met wie ze over Lassen had willen spreken.

Haar leven in huis was dus verre van een aangenaam. Haar vader gaf duidelijk te kennen, dat hij hare zwaarmoedigheid, welke hij een kinderachtig pruilen noemde, eene luimige ontevredenheid, omdat men niets had te doen, ondraaglijk begon te vinden.

Henriette was het met haar vader eens. Evenwel, zij verhoogde

het onaangename van hare steeds duidelijk blijkende afkeuring van Madeleine's treurige stemming door een beetje spot te mengen in de lakende bewoordingen, waarmee zij somtijds zich placht uit te laten.

Ze zei zoo'n enkele maal vrij schamper het een en ander, dat sterke geesten, naar hare bescheiden meening, zich gewoonlijk geheel anders gedroegen, wanneer zij smart gevoelden. Zij praatte van sentimentaliteit, waartegen men zich had te wapenen, van plichten tegenover ouders, en uitte sarcastisch haar gevoelen, dat de groote dichters, waarmee Madeleine zoo kon dwepen, den waren balsem moesten brengen voor de wonde, waaraan zij leed.

En dan, in Horns viel ook voor Madeleine niets te halen, dat afleiding kon verschaffen aan haar broedenden geest.

Vele menschen van noemenswaardige ontwikkeling vond men er niet. De burgemeester was een van die sujetten, die, niet deugend voor iets anders, aan het burgemeesteren was gegaan en eindelijk na veel solliciteeren hier terecht was gekomen en leefde met een gezin, waarvan Madeleine meer dan genoeg gekregen had, reeds de eerste maal toen zij het had gezien. De secretaris was een halve boer. De ontvanger, zoo ook zijne vrouw, was een uitstekend mensch. Maar aan de ontvangers had men hier nooit veel, ten minste op den duur niet. Wat er ook de reden van mocht wezen, de Hornser ontvangers waren ware trekvogels en steeds, voordat ge het wist, werd Horns beschonken met een anderen. De postdirecteur was oud en versleten, iemand, dien men zich niet kon voorstellen zonder eene sissende, vuile goudsche pijp, een luchtje van goedkoopen knaster, een kaal kalotje en pantoffels. De overige notabelen gaven ook niet veel. En over het geheel was men hier eene halve eeuw ten achter en akelig bekrompen. Het minste ietwat naar het buitengewone, extra-alledaagsche zweemende veroorzaakte een gebabbel, dat ge er ziek van werdt. En die bekrompenheid zat zóó in vleesch en been der edelachtbare Hornsers, dat het weggesmeten penningen zouden zijn geweest, indien ge hen allen eens in een trein hadt gepakt en naar Parijs verzonden, om hen *en corps* te leeren, verder te zien, dan hunne neuzen lang waren. Zij zouden zijn teruggekeerd met ergernis in het harte over de schoone wereldstad, als zijnde eene plaats, bewoond door menschen, dewelker handelwijs maar gansch niet viel te rijmen met de hunne, waarvan de gewoonte hen onverbeterlijke slaven had gemaakt.

Madeleine was voor Horns eene uit middelpuntige verschijning. Wanneer zij met hare vorstelijke houding, hare rijzige gestalte, haar ernstig, schoon gelaat, hare eenvoudige en toch zoo gratieuze kleeding, door Horns' straten kwam, liep de bontjes-man naar buiten, schoof de bakker het warme brood op zij, tuurde de boekhandelaar haar na, totdat zijne vrouw hem weer tot orde riep, keken de meisjes spijtig, werd er menig hoofd bedenkelijk geschud en verwrong zich menige ploertenmond tot een spottend lachje, alleen omdat Madeleine niet aardde naar de andere

maagden van de plaats, die nu eens voor de snuggere bewoners de maagden in perfectie waren.

Kortweg, men mocht Madeleine niet. Toen zij Paul had leeren kennen, was ze nog niet lang terug van het pension en hadden de Hornsers nog weinig kennis met haar gemaakt. Thans, nu Paul weg was en niets meer van zich liet hooren, verkeerde ze in eene stemming, welke haar minder dan ooit geneigd maakte, zich in te spannen voor het winnen van eene vriendschap van menschen, die zij altijd liever zag gaan dan komen.

Toch deed het haar leed te zien, dat men in het plaatsje zoo weinig van haar hield. Zij kon het zoo duidelijk bespeuren. In zulk een achterhoek zijn de menschen juist niet glad uitgevallen en floreert geenszins het systeem, iemand och! zoo vriendelijk, zoo uitermate heusch te ontvangen, toe te spreken en te vleien, om hem in zijn hart te wenschen naar eene plaats, waar het hem, zelfs louter in het beknopt kostuum, waarin hij is geboren, nog ettelijke graden te warm zou zijn. Wanneer ze hier niet van u hielden, dan kondt ge het fabelachtig gauw bemerken. Men ging hier met den stroopkwast niet veel om en had er opmerkelijk slag van, in zijn oog een niet gewild bezoeker zeer spoedig te laten lezen: ‘Stap op, en dat gauw ook!’

Nog geen enkelen dag had Madeleine zich zóó gedrukt gevoeld. Ze zag weer naar den hemel, die steeds donkerder zich kleurde en zekerlijk niet uitlokte tot eene wandeling. Maar zij had eene onuitsprekelijke behoefte, een oogenblik daarbuiten, alleen in de vrije natuur te zijn, hoe dreigend ook het dichte wolkenfloers er uitzag. Ze greep haar hoed en mantel en verliet door de achterdeur het huis.

‘Heida!!’ riep papa Duppler, en hij klopte met zijne knokkels tegen de ruiten, dat het een wonder was, dat ze niet in scherven vielen. ‘Waar wil je nu heen in dit weer?’

‘Een oogenblik, papa,’ antwoordde Madeleine zacht, zich even omwendende.

‘Wat is dat nu weer voor een zotte inval!’ vervolgde Duppler luidkeels, zich niet bekommerend om de tegenwoordigheid van zijne klerken. ‘Kom in huis! Zie je niet, dat het aanstonds zal donderen en regenen, zooals 't in lang niet heeft gedaan?’

‘Slechts een oogenblik, papa. Ik heb behoefte, een poosje in de open lucht te zijn. Ge behoeft u niet zoo ongerust te maken, dat mij een beetje regen schaden zal,’ en haar toon klonk bitterder.

Duppler ging weer zitten en liet zijne dochter gaan. Hij haalde ontevreden zijne schouders op en prevelde: ‘Wie niet hooren wil, moet voelen. Straks terug, en nat, alsof men je uit de Noordzee had opgevischt.’

Madeleine wandelde verder in de richting van de dijken. Het werd haar te drukkend binnen vier muren. En zoekt niet hij, die de kluisters van eene knellende omgeving zwaar op zich voelt wegen, die ziek is van aanhoudende tegenkanting, van het kleingeestige der men-

schen, van het onuitsprekelijk verlangen, gelijk een vogel vrij, onbelemmerd heen te kunnen vliegen naar oorden, waar zijn geest de vurig gewenschte sympathie kan vinden, wordt gekoesterd, wordt begrepen, troost aan den boezem der natuur, waar alles waarheid spreekt, niets liegt; waar de winden suizen als de geheimzinnige stem van den almachtigen wereldgeest; waar onmetelijk hoog de vrije blik kan dringen in den blauwen aether en het eigen ik, als ontslagen van de boeien van het aardsche, zich in het oneindige voelt opgaan; waar gelijk geesten de wolken zwijgend henen zweven; waar de vriendelijke stralen van de zacht flonkerende sterren rust in het hart ons gieten, ons doen smachten naar een reiner, edeler leven, waarin de bittere kamp geëindigd, het stoffelijk omhulsel ons ontvallen is, de ontreinigende zonde ons zal vergeven zijn; waar de fonkelende zonnekogel spreekt van onverwoestbare, eeuwige kracht, van gloed en leven; waar het harmonische van het geheel het geschokte evenwicht der ziel herstelt?

Zoo vaak doolde Madeleine in de laatste tijden alleen langs het strand, starend over de onmetelijke watervlakte, waar aan den verren horizon kleine stippen, de schepen met zwellende zeilen, henengleden naar oost en west, waarop zij smachtte zelf te wezen, om heen te vlieden naar den man, dien ze zoo liefhad, wiens hart nog vurig kloppen *moest* voor het hare, gelijk op den dag, waarop zijn laatste kus voor haar de inwijding was geweest in het leed, dat als eene donkere schaduw den mensch op zijne hielen volgt.

De golven der Noordzee gingen op deze hoogte op het oogenblik niet hoog, maar er liep eene zware deining, die, het was vloed, hoog spattend tegen de dijken brak. De vale, zwaarbewolkte hemel had in het noordwesten eene vuile, gele tint en de randen van de dreigende wolkendrommen lichtten met een vreemden, mat-rossen gloed. Het water van de zee, welke scheen te steunen, wanneer af en aan een forsche windstoot er gierend overvloog, geleek gesmolten lood.

Toen Madeleine boven op den dijk gekomen was, brak plotseling het onweer los met alle kracht.

De felle bliksemstralen schoten getand, gevorkt, verblindend, links en rechts langs het sombere luchtruim heen. De donder rolde woedend, met slagen, die alles deden dreunen, die alles schenen te willen splijten, woest ratelend over het deinend watervlak, den beangsten mensch een ontzenuwend gevoel van zijne nietigheid en onmacht gevend.

Reeds begonnen enkele zware droppelen, fonkelend in het bliksemlicht, kletterend neer te vallen.

Toch ging Madeleine nog niet heen. Ze stond als geketend aan hare plaats. 't Gezicht van die huiveringwekkende, blauwe, machtige bliksemschichten, het hooren van dien plechtigen, vreeselijken klank der donderende slagen, het benauwende gevoel, alsof de door het vuur verscheurde hemel zich aanstonds op haar zoude nederstorten, alsof

de steeds meer opgezweepte baren zich onweerstaanbaar, alverslindend, torenhoog over haar en het land zouden werpen, om haar te slingeren in den eeuwigen nacht, de eeuwige rust, maakten haar beangst, bevreesd, ontzet, ontnamen haar èn kracht èn wil tot vluchten

Ze stond onbeweeglijk. Ze gevoelde de regendroppels niet. 't Was, of ze niet dezelfde was; alsof ze was ontrukt aan het aardsche. Zij was overspannen, zenuwachtig. Haar lichaam beefde licht, terwijl zij het oog niet konde afwenden van wat haar te gelijker tijd zoo plechtig en zoo ontzettend aandeed.

Daar kwam een slag, die haar verdoofde, een donderen, rommelen, ratelen, eene schudding van het luchtruim, een galmen, dreunen, daveren, en plotseling daarop een breede, helle, verblindende bliksemschicht, die lijnrecht uit den zwarten hemel en als aan hare voeten nederschoot en een mijlpaal op den dijk, niet ver van haar verwijderd, in gruis en splinters sloeg.

Madeleine kromp ineen. ‘God!’ riep ze en drukte wanhopig, vreeselijk verschrikt hare handen tegen hare slapen, ‘o God! is dit een teeken?’

En dan, alsof plotseling hare krachten wederkeerden in hare leden, vluchtte zij den dijk af naar huis.

‘Paul! Paul!’ hijgde ze onder het snelle loopen. ‘Paul, waar zijt gij? Wat hebt ge gedaan?’ en angstig knelde zij hare hand tegen het pijnlijk kloppend hart.

Duppler zag haar weer binnenkomen door de achterdeur.

‘Nu, hoe was 't daarbuiten? Waarom hoorde je niet naar mij? Je ziet eruit, alsof je geesten hadt gezien. Waarachtig, je bent bleek als een doode. Wat was me dat ook voor eene kuur, in dit weer naar den dijk te loopen. 't Is een wonder, dat je er heelhuids afgekomen bent.’

Madeleine gaf geen antwoord. Zij hoorde zelfs niet, wat Duppler tot haar zei.

‘Kom,’ vervolgde Johan, toen Madeleine hoed en mantel in de gang had opgehangen. ‘Kom mee naar de voorkamer. 't Schijnt, dat je erg verschrikt bent.’

En dan, toen plotseling de regen nederkwam gelijk bij een tweeden zondvloed: ‘'t Is gelukkig, dat je in de ark terugbent, voordat de poppen goed aan het dansen waren.’

Madeleine ging met haar vader naar de kamer, vóór. Henriette was al lang naar de soirée vertrokken. Mevrouw Duppler zat bij de tafel, bij het theeblad. De bediende schoof juist alles dicht en toe, na de lamp te hebben gebracht, want het onweer maakte het hier binnen reeds vroeg verbazend duister en vader en moeder Duppler wenschten hunne courant te lezen.

Het was een ruim vertrek, dat deftig was gemeubeleerd, gelukkig zonder pianino. Aan de porseleinen kap van de lamp hing aan de

zijde van mevrouw een plaatje van biscuit, om het schelle licht te temperen voor Katharina's oogen, die het niet konden verdragen.

Bij Madeleine's binnentreden schoof hare moeder het theeblad rechts, om het aan de zorg van hare dochter over te laten.

Ook Katharina viel Madeleine's bleekheid op, en ze vroeg er de reden van. ‘Kind, ben je niet wel? Waar heb je je kleur gelaten?’

‘E'n beetje vermoeid, dat's alles,’ zei Madeleine, terwijl zij zitten ging.

Mevrouw schudde ongeloovig het hoofd en verdiepte zich hierop, gelijk Johan, in de couranten.

Een oogenblik later keek zij weder op en zei: ‘Madeleine, meisje, ik dacht, dat je niet zulk een kind waart. Kan je je over niets dan heenzetten? Je wordt in de laatste tijden steeds en aanhoudend stiller. Je bent gedurig ontevreden. Je moet leeren, jezelf een beetje beter te beheerschen, of je krijgt een ondraaglijk humeur.’

‘Ik verbeeld me, dat ze dat al eenige maanden heeft,’ zei Duppler gemelijk, zonder op te zien van het politiek verslag.

Madeleine zag haar vader met eene eigenaardige uitdrukking in hare oogen aan - maar hij zag het niet, of begeerde het niet te zien. Ze zeide niets.

‘Geloof me,’ vervolgde Katharina, ‘'t is hoog tijd, dat je er ook eens aan denkt, hoe onaangenaam altijd zulk een zuur gezicht voor je ouders is.’

‘Och!’ prevelde Madeleine verdrietig, terwijl zij ongeduldig schudde met haar hoofd.

‘Ja, ja!’ hernam Duppler, ‘we hebben van dat mokken genoeg.’

Weer zag Madeleine haar vader op die vreemde wijze aan.

‘Wie is er de schuld van?’ zei ze langzaam, bitter.

Deze maal zag Duppler het verwijtende in hare oogen en dit, en hetgeen zij zeide, maakte hem kwaad.

‘Je behoeft me zoo niet aan te zien,’ vervolgde hij norsch. ‘Je laat een beetje te veel den vrijen teugel aan je eigenzinnigheid en onverstand.’

‘Lieve Madeleine,’ hernam Katharina, ‘je wilt ons toch het leven niet bederven, is het? Begrijp toch, je papa en ik hebben slechts het beste met je voor. Wij begrijpen beter, kind, wat daartoe voor een meisje noodig is.’

‘Zoo is 't,’ lispte Madeleine even bitter als zoo even.

‘Die verd.... Lassen wil haar niet uit het hoofd,’ mompelde Duppler hoogst ontstemd.

Madeleine stond op. Zij had genoeg van dit gesprek. De woorden van haar vader deden haar ondraaglijk pijn. Zij wilde naar hare kamer.

‘Als ik je verzoeken mag, schenk ons eerst eens in,’ zei hare moeder koud, die dezen avond niet in eene van hare beste buien was.

Madeleine deed het.

‘En schrijf me ook eerst die advertentie even uit, n°. 1972.’

Madeleine wilde met de eene hand hare moeder de thee toereiken, greep met de andere de courant en keek gelijktijdig naar de advertentie.

Maar ze had de courant verkeerd aangevat en de eerste regels, waar toevallig hare oogen op vielen, luidden: ‘Onder de gedoode officieren behooren J. Krans, P. Lassen en G.F. Slingelbach.’

Courant en kop vielen uit hare handen, de eerste op den grond, de laatste ratelend in stukken onder het theegoed op het blad. Was ze een oogenblik te voren bleek geweest, thans werd ze het als een lijk. Zij had zich aan de tafel vast te houden; ze snakte een oogenblik naar adem.

Papa en mama hadden slechts oog en oor voor de verwoestingen onder het theegoed.

‘Onhandig!!’ schreeuwde Katharina, die opsprong, om te redden, wat er te redden viel.

‘Kind!’ riep Duppler, die zijne courant ter zijde gooide, ‘wat voor verwenschte kuren heb je nu weer. Als je me niet vlug en voorgoed ook tracht dien verwenschten Lassen te vergeten en weer redelijk....’

Maar hij bleef midden in zijne woorden steken. Hij zag de vale bleekheid van Madeleine's aangezicht, het strakke in hare oogen. Hij zag haar waggelen, op het punt, om neer te zinken. En zooveel vaderlijk gevoel had Duppler zeker nog, dat hij zich naar haar toe haastte, om haar te steunen.

‘Wat heb je nu, in 's hemels naam?’ vroeg hij een beetje zachter.

Maar Madeleine riep al hare krachten bij elkaar. Zij vermande zich en duwde zacht haar vader van zich. Dan, terwijl voor een oogenblik het bloed haar naar het hoofd steeg, hare slapen sloegen en klopten, hare oogen fonkelden, riep ze hem hijgend toe: ‘Vader.... vader.... *gij* hebt hem vermoord!’ en wilde zich uit de kamer storten, om zich boven neer te werpen in hare wilde smart.

Duppler wist niet, wat hij hoorde, begreep niet, wat zij bedoelde. Hij gevoelde haar blik vol haat in zijne oogen branden, meende, dat hare overprikkelde zenuwen haar woorden deden uiten, waarvan zij de volle strekking niet begreep. Hij pakte haar gestreng bij den arm en zeide koel: ‘Je spreekt als een waanzinnige. Ik verkies, dat je blijft en ons verklaart, wat je bedoelt met die dolle taal.’

Mevrouw had middelerwijl met theedoek, enz. alles in het reine weer gebracht. Zij zag thans ook, dat Madeleine er vreeselijk ontsteld uitzag. Zij greep de gevallen courant, begrijpend, dat iets daarin hare dochter zoozeer had getroffen, iets over Paul voorzeker. Zij keek haastig de kolommen door; dan viel ook háár oog op de passage over Lassen, beginnend met: ‘Bij het slaan van de nieuwe brug niet ver van den Kraton’, en het doodsbericht inhoudende der drie genoemde officieren in Atjeh.

Zij had meer gevoel dan haar Johan, en thans bloedde haar hart om

hare dochter. Zij wist, dat dit meisje dezen man zoo innig was blijven beminnen en zich hem niet uit het hoofd kon brengen.

Zij greep, terwijl ze bij haar ging zitten, de hand van Madeleine, die nog immer stond.

‘M'n lieve, arme Madeleine,’ fluisterde ze haar toe, ‘mijn arme kind, och! ik begrijp het, 't is zulk een harde slag voor je. Zoo onverwachts. Kom hier, m'n lieve.’

Maar de gemeenzaamheid tusschen Katharina en hare dochter was geene groote. Kaatje was zoo dikwijls ongesteld, zoo vaak boven, kon zich zoo weinig bemoeien met hare kinderen, schoof ook zoo vaak te gretig, ook al ten gevolge van hare kwaal, alles van zich, wat maar zweemde naar last en zorg, was tot zekere hoogte zoo behept met het egoisme, hetwelk immer lijdenden soms toonen, dat hare kinderen weinig aan haar hadden en de band tusschen moeder en dochters onmogelijk een nauw aangehaalde kon zijn.

Madeleine gevoelde weinig neiging, om aan Katharina's hart het hare uit te storten. Bovendien, 't was haar zoo vreemd in het hoofd. De smart, de schrik, de verbittering tegen hare ouders - Katharina had immers zoo weinig ook gedaan, om haar te helpen tegen haar vader, - deed zulk een storm woeden in haar binnenste, dat ze bevreesd was, dat, indien men haar thans tot spreken dwong, woorden over hare lippen zouden komen, welke eene dochter tegenover hare ouders niet betaamden, welke tusschen hen eene klove zouden brengen, die niets meer dempen kon.

Ze bleef daarom stom, terwijl ze strak vóór zich naar de tafel staarde en de pogingen weerstreefde van hare moeder, die haar naast zich neer wou trekken op een stoel.

Duppler had Madeleine's arm weer losgelaten.

‘Wat is het?’ vroeg hij kortaf aan zijne vrouw.

Katharina schoof hem de courant toe en wees met haar vinger naar de bewuste plaats met het bericht.

Hij las het. Dan zei hij geërgerd: ‘En dat is mijne schuld, dus! Meisje, weet je, wat je hebt gezegd?’

Madeleine stond aan de eene zijde van de tafel, Duppler thans aan de andere.

Ze had bij die laatste woorden hare oogen van de tafel opgeslagen. Ze zag met een donkeren blik in zijne grijze, die meer toorn over haar gezegde toonden dan medelijden met haar lot.

‘Ge hebt mijn geluk verwoest, papa,’ zei ze dof. ‘Is het genoeg - kan ik gaan?’

‘Dat is geene taal van een verstandig mensch,’ riep Duppler, en dan, zich dwingend tot een onverschilligen toon: ‘Op die wijs heeft meer dan één huisvader een paar moorden op zijn geweten.’

‘Zwijg!’ riep Madeleine onstuimig.

‘Sla een anderen toon aan,’ zei haar vader koud.

Madeleine was zichzelve nauwelijks meer meester. Voor een oogenblik kreeg een wilde toorn de overhand over het knagend leed. Had *hij* Paul niet uit het land gedreven? Had *hij* zich niet geplaatst tusschen haar en haar geluk? Had hij ooit met een woord, een blik eenige sympathie getoond voor hetgeen zij leed? En thans, nu een verpletterende slag haar trof, behandelde hij haar nu niet met eene gevoelloosheid, waartegen haar geheele wezen in opstand kwam?

Duppler zag de hoogere kleur terugkeeren op Madeleine's wangen; hij zag het beven harer handen, raadde den storm in haar gemoed aan het flonkeren van haar oog.

Madeleine was zoo groot als hij, en gelijk ze daar stond, terwijl die dreigende stralen uit hare oogen schoten, elk oogenblik op het punt, de smart, die haar verteerde, den lang verkropten toorn, de heilige verontwaardiging over het vertreden van het geluk van het kind zich baan te laten breken in een stroom van harde, bittere, gloeiende woorden, was het jonge, schoone, krachtige meisje eene verschijning, die wel in staat was, het iemand bang om het hart te maken.

Maar Duppler had een koelen kop, en de toorn van vrouwen telde bij hem niet veel. Evenwel, hij had weinig neiging voor eene *scène*, waarom hij gebiedend tot zijne dochter zei: ‘Ga naar je kamer, en vertoon je niet weer hier, voordat je bedaarder bent.’

Madeleine's bloed kookte - toch wilde ze zichzelve overwinnen, niet spreken, gaan. Zij vreesde voor hetgeen er uit haar mond mocht komen. Haars vaders toon verbitterde haar op eene wijze, dat ze beangst werd voor zichzelf.

‘O! Madeleine’ riep Katharina, ‘zie zoo niet. Wind je zoo niet op.’ En weer trachtte ze tevergeefs hare dochter naast zich neer te trekken. ‘Duppler, zend haar zoo niet weg.’

‘Eerst die dolle manieren afleeren,’ zei Duppler grof. ‘Wat er ook is gebeurd, ik eisch, door mijne dochter te worden behandeld als haar vader. Wat die Lassen ook voor haar was.....’

‘Ah!’ riep Madeleine, die zich onmogelijk meer kon inhouden, zoo onstuimig en zoo luid, dat Katharina ervan opschrikte, bevreesd ook, dat de bedienden het zouden hooren.

Neen, ze kon zich niet meer betoomen; dat smadelijke: ‘die Lassen,’ hare overspanning, de druk van al haar leed, het onweer van dien avond, de door zooveel overprikkelde zenuwen, schenen haar als voort te zweepen; ze moest zich uiten, luchten; zwijgen was thans niet mogelijk meer.

‘Ah! gij zijt mijn vader en ge meent het recht te hebben, na mij ongelukkig te hebben gemaakt, na mij te hebben gescheiden van den man, dien ik zoo oneindig liefhad, na hem in een ontijdigen dood te hebben gejaagd, mij in mijne smart de deur te wijzen, omdat ik niet als gij mij er koud bij neer kan leggen, wanneer een geliefd wezen mij voor eeuwig wordt ontrukt. Ge meent het recht te hebben, mijne

ellende te hoonen als dwaze kuren, dolle manieren; mij in uw koud egoisme, dat u niet veroorlooft voor mij, uw kind, uwe dochter, diep te gevoelen, van u te jagen, opdat ik straks, na mijn leed te hebben verbeten, weer vol berouw voor u, den liefhebbenden vader, mij vertoone.....'

'Madeleine!' riep Katharina vreeselijk ontsteld.

Duppler zei geen woord. Hij keek vast en onbeweeglijk zijne dochter aan. Maar indien hij meende, dat die vaste blik eenige uitwerking op het meisje had, haar zou temmen, dan had hij het geheel mis.

'Geld! geld!' vervolgde Madeleine even onstuimig, even bitter, even wild. 'Dat is uw alles! Wat is het geluk van uw eigen kind, wat dat van een Paul; wat zijn mijne vurigste begeerten, mijne beden, mijne smart, voor een man, die zoo weinig luistert naar de stem van het hart; die de plichten van een vader kan vergeten; die zijn kind kan opofferen, omdat hij in rijkdom het hoogste ziet, zijn éénig ideaal!'

'Is het nog niet reeds genoeg?' vroeg Duppler langzaam met eene zware stem. De woorden van zijne dochter brachten ook zijn bloed in onstuimige beweging. Zij wierp hem zware dingen naar het hoofd, voorwaar.

'Madeleine,' zuchtte Katharina weer wanhopig, niet wetend, wat te doen, om dien woesten woordenstroom te keeren, en gevoelend, dat dit tooneel haar weer een aanval van migraine bracht.

'Het is aan mij, die vraag te doen!' ging Madeleine even opgewonden voort. 'Is het genoeg? Zijt ge voldaan, papa? Ik ben ongelukkig. Verstaat ge mij, diep ongelukkig!'

Dan, terwijl niets dan de herinnering aan Paul's dood zich overstelpend van haar meester maakte, haar martelde, was het, alsof hare keel werd toegenepen; alsof ze hare spraak verloren had Er knaagde iets aan heur hart, dat haar heure kracht ontnam; iets, dat op eens die rijzige, schoone, krachtige leden scheen te verlammen. Ze perste hare handen tegen elkaar; het hoofd, een oogenblik te voren zoo trotsch, zoo tartend opgeheven, boog zich smartelijk, gelijk eene geknakte bloem, en de oogen staarden vóór zich, door hun mistig waas, terwijl ze noch haar vader, noch hare moeder, noch iets om zich scheen te zien.

Wat had zij thans ook kunnen zeggen, en dat tegen hare ouders? Wie heeft er veel woorden op zulk een oogenblik?

'Paul.... Paul.... O God!' was alles, wat ze nauw hoorbaar konde lispen.

En hare blikken staarden in het oneindige, dat zich voor het geestelijk oog ontplooit, wanneer de dingen om ons als in damp verdwijnen, elke scheidsmuur valt; als dat strakke oog op verre, geheimzinnige banen dooit en zoekt en zoekt naar het geliefde wezen, dat ons meedoogenloos voor eeuwig is ontrukt, is heengevloden naar gewesten, vanwaar al 't aardsche is gebannen; dat onze bittere tranen niet meer ziet, onze bange zuchten niet meer hoort, niet meer luistert naar

den kreet der wanhoop, die wordt ontperst aan ons gepijnigd hart.

De harde beschuldigingen van Madeleine, die alles op zijne schouders wierp, en juist het gevoel, dat er veel waars was in hetgeen zij zeide, maakten Duppler ernstig boos. En zie, hij dacht in zijne boosheid niet zoozeer aan het vergeeflijke van de opgewonden woorden van het meisje, dat door schrik en smart zichzelf niet meester was, als dat hij zich wel liet overheerschen door het gevoel, beleedigd en gekrenkt te zijn.

'Je bent krankzinnig, kind,' zei hij, warmer, dan hij tot nog toe had gesproken. 'Laat die rappe tong wat minder ratelen, of we kunnen je hier in huis niet langer hebben.'

'En dat zal ook niet!' en Madeleine stormde de kamer uit naar boven, terwijl Mevrouw haar haastig volgde, bevreesd, dat ze zóó het huis uit zou loopen, en Duppler beleedigd, ontevreden, vertoornd achterbleef.

Maar Katharina kon boven niets aanvangen met hare dochter. Madeleine was gevlucht naar hare kamer en had zich in het donker neergeworpen op de sofa, waar hare moeder haar vond, met het hoofd op hare armen op de leuning.

Katharina stak de lamp op en zat nog eenigen tijd bij hare dochter en sprak haar zachte woorden toe. Maar daar zij tusschen deze ook andere voegde over het onbetamelijke van Madeleine's gedrag tegenover haar vader, liet ze het treurend meisje koud, dat met geen enkel woord haar antwoord gaf. Eindelijk ging Katharina heen. Haar hoofd deed haar weer vreeselijk pijn; zij wilde nog even naar haar man en dan naar bed.

Toen hare moeder was vertrokken en Madeleine nog eene poos stil, bewegingloos op de sofa had gezeten, volgde ten laatste de reactie na de geduchte opgewondenheid en ze barstte in tranen uit, zooals nooit het geval op die wijze was geweest na de maal, toen ze Paul heen had zien gaan naar het verre Indië.

Die tranen deden goed. Zij brachten meerdere kalmte, eene kalmte, welke een poosje later evenwel weder werd verstoord door de verschijning van Henriette, die van de soirée terug was gekomen, van papa gehoord had, wat er was voorgevallen en dat hare mama weer met migraine was naar bed gegaan, en nu verontwaardigd Madeleine op kwam zoeken.

Zij stevende nog in volle wapenrusting, in haar rose sicilienne en tulle, Madeleine's kamer binnen.

Ze had heden nog eene reden meer, om op hare zuster gebeten te zijn. Midden onder het spelen van hare sonate, van het *presto agitato*, terwijl hare handen over de toetsen vlogen met de noodelooze vaart van een expres, had zij gedacht aan Madeleine's woorden, aan dien bedoelden tact en het noodige gevoel, om het rechte hier te treffen, een missen waarvan hare zuster bij haar scheen te vreezen, en zij was een oogenblik ontstemd en boos geworden.

Nu, gelijk genoemde expres onderhevig is aan een beklagenswaardig derailleeren, loopen ook soms de handen van een musicus gevaar, de vreemdste bokkesprongen te maken, indien hij niet aanhoudend op zijn *qui vive* is. En zoo was het gegaan met Henriette's stevige handen, toen Madeleine's ergerlijke twijfel aan haar ‘tact’ haar weer te binnen schoot. Plotseling was zij den draad kwijt geraakt en met een ratelend *forto* terechtgekomen in eene wildernis van verwarde tonen, de geheele passage op akelige wijs verbroddelend, totdat ze er zich niet meer wist uit te redden dan door met een sprong, met het passeeren van zes, zeven tacten, weer eensklaps in het rechte spoor terug te komen en de sonate ijlend af te spelen, per abuis ook het *adagio* omwerkend in een vliegend *presto,* welks tonen de Hornser ooren voorbijsuisden als de stormwind in zijn dolsten dans.

Natuurlijk, Henriette gevoelde zich geërgerd over den flater, dien ze had gemaakt, en dien zij, even natuurlijk, haar aard in aanmerking genomen, op Madeleine's schouders wierp.

Met eene verhoogde kleur op de wangen, ontevreden, was zij de estrade afgedwaald, bevreesd, dat men in de zaal het kunstgenot (?), dat zij het gehoor had willen verschaffen, geheel bedorven had gevonden.

Evenwel, dáár had men van Henriette's *saut périlleux* op het klavier niet veel bespeurd. Hoe groot was hare verbazing, toen de boekverkooper, die muziek verkocht en er daarom ook verstand van meende te hebben, haar complimenteerde over haar meesterlijk spel en vooral die ééne *forto* passage prees, in het *agitato,* die, waar Henriette's Beethoven-expres van de rails geslingerd was.

‘Zoo iets kon alleen een Beethoven toonzetten,’ meende de boekverkooper; *dat* was geniaal; *dat* was eerst de echte muziek; *dáár* hoorde men den grooten meester, en voor zoo iets had men eene volleerde pianiste noodig, gelijk eene Jufvrouw Duppler, en hij en zijne vrouw bogen beiden als knipmessen. De bakker, die ook zijn oortje in het zakje wilde werpen, zei met een geheimzinnig knipoogen en een knikken met het hoofd, alsof hij er alles van begreep: ‘Ik zeg maar altijd tot m'n Triene: Holloway voor alle mogelijke kwaolen en Beethoven voor de mazziek,’ hoewel hij van e'n Beethoven even weinig wist als van e'n Budha en het lezen van de noten hem niet gemakkelijker zou zijn afgegaan dan dat van het Quippus-schrift der Peruanen.

De postdirecteur, wien het wel schemerde op het punt van muziek, maar die toch een redelijk oor had, meende, dat Beethoven onovertrefbaar was, maar soms een beetje onbegrijpelijk. Hij had het recht verband tusschen die ééne *forto* passage en het overige niet precies begrepen. 't Was zeker juist een *unique* gedeelte, maar één, misschien meer ervaring en verstand vereischend op dit moeielijk gebied. En ook hij had daarop Henriette van belang gecomplimenteerd, met velerlei strijkages, waarbij hij haar nog bijna een oog had

uitgestoken met zijne vuile goudsche, die hij ook hierheen had meegetroond.

Zoo zou dus Henriette's gelijkmoedigheid spoedig zijn teruggekeerd, indien zij niet den ontvanger had gezien met zijne jonge vrouw met verwrongen gezichten, bij al die complimenten bovenmenschelijke pogingen doende, om niet in een schaterend lachen uit te bersten.

Dat had Henriette erg geneteld. Men had, al waren het dan ook maar een paar, den leelijken flater wel bespeurd en zij dacht, in stillen toorn ontbrandend, aan hare zuster.

Alles leidde er dus toe, Henriette te voeren naar Madeleine's kamer met het plan, zich hier eens ferm den mond te spoelen.

'Schaam je je niet,' begon zij dadelijk, toen ze binnen was, 'mama is ziek naar bed gegaan en papa heb je gegriefd op eene wijze, dat ik geloof, dat het tusschen jelui nooit weer goed kan worden. Voorzeker, je hebt eene zeldzame manier, om van je verdriet te laten blijken.'

Madeleine was bezig zich te ontkleeden. Zij zag hare zuster lusteloos aan. Eene geduchte ontspanning was op de opwinding van straks gevolgd. Zij was vermoeid en uitgeput; hare oogen waren mat; hare leden waren haar als lood.

'Moet je dan alleen aan jezelve denken?' vervolgde Henriette, toen Madeleine nog niets zei. 'Ah! nu heb je niets te zeggen. 't Is waar; straks heb je er veel te veel al uitgebracht. Kom mee naar beneden en vraag papa excuus. Ik zou daar liever niet mee talmen: papa is geducht ontstemd! En met reden, zou ik denken. Hoe heb je dat alles durven zeggen! 't Is al te erg. 't Is schandelijk!'

Madeleine schudde even het hoofd. Excuus vragen aan haar vader? - Hare woorden waren hard geweest, ze wist het; wie opgewonden, geprikkeld door de smart, getergd door koele, koude woorden, wanneer het eigen bloed kookt, gegriefd, gekrenkt, tot spreken wordt gedwongen, uit geene woorden, die zacht zijn als fluweel. En is er niet eene lijn, die, eens overschreden, ook het kind het recht geeft, als beschuldiger tegenover zijne ouders op te treden? - Zij schonken u het leven!... Dat is eene gave evenwel, waarom ge niet hebt gevraagd; eene, die door duizenden alles behalve wordt hooggeschat; eene, die hun niet het recht geeft, om de macht te misbruiken, welke zij hebben over het kind. Wat was het, waarin die macht harer ouders zich had te openbaren? Was het niet de liefde, de opofferende liefde, die het geluk van het kind stelt boven het eigene, genegen, dat eigene ten offer te brengen, waar dat van het kind op het spel staat? En hoe had haar vader tegenover haar gehandeld? Hoe had hij zich gedragen, haar toegesproken, toen hij het resultaat had gezien van zijn eigen werk? Neen! er was nooit veel liefde geweest tusschen Johan Duppler en zijne dochter, en het weinige, dat ooit levensvatbaarheid had gehad, was thans gedood.

‘Laat mij met rust, Henriette,’ zei Madeleine zacht. Ze had kracht noch wil, een strijd te beginnen met hare zuster.

‘Kom mee en doe, wat ik je zeg, vóórdat het te laat is,’ vervolgde Henriette, hare zuster *niet* met rust latend. ‘Papa is ernstig boos en ik weet niet, wat hij voorheeft met je.’

‘Iets meer dan het leed, dat hij mij reeds heeft bezorgd, moeielijk voorzeker,’ lispte Madeleine, meer tot zichzelve dan tot Henriette.

‘En mama ligt weer doodziek. Dat is je werk! Daar kan je je op beroemen. Indien je zóó voortgaat, zal je zelf nog een *moord* op je geweten hebben.’

Een oogenblik lichtte het in Madeleine's matte oogen en vloog een donkere blos over hare wangen. Zij richtte zich ernstig tot hare zuster.

‘Ga heen!’ zei ze verachtelijk.

‘Wou je misschien ook tegenover mij...’

‘Ga heen!’ herhaalde Madeleine slechts, en ze wees met hare hand gebiedend naar de deur.

‘'t Is van avond, alsof de booze in je is gevaren!’

Doch Madeleine lette op die woorden niet. Zij gevoelde, hoe ze boven hare zuster stond; indien ooit iets het haar had kunnen toonen, dan was het die ééne hatelijke zinspeling op de woorden, haar afgeperst door schrik en smart. Zij wist het, ze was er zeker van: een lijdende te krenken, geene macht ter wereld zou háár ooit tot zoo iets kunnen dwingen. Ze was op gaan staan. Ze stond met eene trotsche, opgerichte houding tegenover hare zuster, en Henriette, die zich plotseling klein en nietig gevoelde tegenover die gestalte, dien trots, dien blik, draaide zich, de schouders schuddend, om, zoo iets mompelend als: ‘Wat voor airs men al niet aanneemt!’ om daarop geergerd heen te gaan.

Toen ze was vertrokken, was het, of Madeleine's lichaam ineenkromp. Waar waren de stille trots, het gevoel van hare meerderheid, het gebiedende van zoo even? Ach, zij had ze slechts een oogenblik bijeen kunnen rapen. Thans zonk het gebogen hoofd tusschen hare handen.

Alleen, geheel alleen, met geen enkelen waren vriend, geene vriendin of troosteres. Welk eene leegte in haar hart, welk een doodend gevoel van verlatenheid, welk een verkillende geest in alles, wat haar hier omringde.

Toch niet gehéél alleen! - Geen mensch is zoo rampzalig, of er is een enkel gevoelig hart nog wel, dat voor het zijne warmer klopt. Een oogenblik na het vertrek van Henriette werd er zacht op de deur geklopt en trad een oud vrouwtje binnen, Hanna Smidt, eene der bedienden, die reeds jaren bij de Dupplers was geweest, zoo'n soort familiestuk, een tamelijk klein menschje, in een grijs kleedje, met een eenvoudig mutsje op de weinige, dunne grijze haren, een persoontje, er uitziend, alsof ze met Noach was in de ark geweest, maar nog hecht steeds en met een paar vriendelijke, levendige, schitterende oogen.

De andere bedienden waren uit geweest en zoo was het stil geweest in de keuken, en Hanna had het een en ander uit de kamer wel gehoord. Haar helder oud hoofdje had haar spoedig doen begrijpen, wat er gaande was. Zij had altijd van Madeleine veel gehouden en ze kwam thans, om haar te troosten. Geen ander zou het doen, begreep ze, en zij, zij was eene bediende, eene mindere, ja, maar zij was ook een mensch, eene vrouw met een week hart, en ze had zich gedrongen gevoeld, naar boven te sluipen, naar Madeleine's kamer.

Madeleine wendde zich om, toen Hanna binnentrad. Een oogenblik zag zij vragend naar de oude vrouw; dan, in hare vochtige, vriendelijke oogen lezend, waarom zij was gekomen, wierp zij zich plotseling om Hanna's hals, drukte haar hoofd op haar schouder en stond eene poos te snikken, dat het Hanna bijna te benauwd werd.

Zij, de vreemde, de bediende, had een gevoel, alsof dat gebroken meisje hare eigene dochter was. Werpt niet de sympathie voor hen, die lijden, werpt niet de smart, gezamenlijk gevoeld, den scheidsmuur neer, door eene conventioneele maatschappij koud opgetrokken tusschen menschen, zich bewegend in verschillende sferen? Wanneer het hart tot het harte spreekt, vallen dan die onderscheidingen niet neer, verdwijnen dan niet die grenzen, welke, de menschen van elkander scheidend, hen te dikwijls als vreemden tegenover elkaar doen staan?

Hanna streek hare jonge meesteres over de zachte, glanzige haren; zij kuste hare vochtige wang. Zij hield haar zoo lang aan zich, totdat ze dacht, dat Madeleine een weinig was bedaard. Dan hief zij zacht het gebogen hoofd van het meisje op bracht haar naar de sofa en trok haar bij zich neer.

En zie, het was niet aan het hart der moeder, dat het geknakte meisje troost en de teederste woorden vond, maar aan dat der vreemde vrouw, der bediende, die den waren balsem in de smartelijke wonde wist te gieten; die sprak van het onvermijdelijk lijden in dit leven, van de veredelende kracht van 't leed, van de ten goede vormende macht van een verlies, dat, ons eerst verpletterend, door de schoone, veredelende gedachten, verbonden aan het verlorene, ons volgend leven met een geest bezielt, waarvan hij, die nimmer door zware rampen werd bezocht, niet den adelenden invloed kent, niet wetend, hoe de beste mensch zich slechts in de school van het lijden vormt.

En als ten laatste Madeleine weer kalmer, weer meer berustend was gestemd geworden en zich geheel door Hanna als een kind liet leiden, hielp de oude vrouw haar zich ontkleeden. Dan bracht zij haar naar bed en bleef nog zoolang in de kamer, totdat de doffe afmatting ten gevolge van al het gebeurde Madeleine's zware oogleden sloot en haar dompelde in een diepen slaap.

(*Wordt vervolgd.*)

Godgeleerdheid. - wijsbegeerte. - onderwijs.

Hersenoverlading.

Olympia. Letterkundig-paedagogisch tijdschrift onder redactie van H.G. Roodhuyzen en J.A. Bientjes. Deventer, W. Hulscher G.J.z. 1e jaargang, 2e jaargang. 1e en 2e afl.

Er bestaat in ons land en ook elders een bijzondere voorliefde voor het oprichten van nieuwe tijdschriften. Heeft men het geluk, de taal te spreken van een der groote volken, Duitsch, Fransch of Engelsch, dan bezitten zulke ondernemingen licht eenige levensvatbaarheid en duren althans eenige jaren, wanneer het niet te onhandig wordt aangelegd. En dat laat zich hooren; in een groot land is de omzet van literarische producten uit den aard der zaak aanzienlijker, terwijl men buitendien nog de kans heeft, op de internationale markt afzet te vinden.

Toch brengen slechts enkele tijdschriften het tot een zekere hoogte en ook in Duitschland b.v. ziet men menige onderneming van dien aard van den eenen uitgever naar den anderen, van den eenen redacteur naar den anderen verhuizen, om dan in eens te hooren, dat het papieren jongske het tijdelijke met het eeuwige heeft verwisseld.

De oorzaak van dit verschijnsel ligt geheel voor de hand. Er wordt in onzen tijd, waarin verstandsontwikkeling voor het hoogste gehouden wordt, zeker veel gelezen, misschien nog meer doorbladerd, maar er is een grens aan alle dingen. De dagbladpers heeft reusachtige vormen aangenomen en de kranten overstelpen elken dag de menschen met ettelijke vellen druks; zij hebben meerendeels het karakter van nieuwsbladen verloren en de concurrentie, welke ook op dit gebied van bedenkelijke overspanning getuigt, maakt de dagvlinders tot paarden, die wagens trekken, vol geladen met allerlei rijpe en onrijpe vruchten. Voegt men hierbij de tijdschriften met hun maandelijksche of veertiendaagsche vruchten, dan laat het zich hooren, dat de markt zoo overvoerd wordt, dat tevergeefs naar koopers wordt uitgezien en de sterkste Semitische reclames de waar niet meer aan den man kunnen brengen.

In een klein land als het onze, waar de taal alleen binnen de

grenzen wordt gesproken en elders door schier niemand verstaan, moet dit nog veel meer het geval zijn.

Het arbeidsloon is over 't geheel in Holland hooger dan in Duitschland; Nederland behoort wel, wat de kunst van lezen en schrijven betreft, tot de meest beschaafde naties en er worden derhalve in verhouding veel letters verslonden, maar daar staat tegenover, dat de belangstelling van wat men het volk noemt, in Nederland voor tal van zaken niet groot is.

De Nederlander leeft, over 't geheel genomen, in een beperkten kring; hij wijdt zijn aandacht bij voorkeur aan zijn eigen huis en hof en houdt zich daarbij, conservatief van aard, liefst zoo dicht mogelijk bij de traditie. De vereering van de vaderen kan moeilijk ergens grooter zijn, en er moeten zeer overwegende redenen zijn, om iets anders te doen, dan grootvader het deed.

Een kenmerkende eigenschap van den Nederlander is zijn voorliefde voor godgeleerdheid, of wat hij zoo gelieft te noemen, bij schier volslagen gemis aan belangstelling in politieke zaken, voor zoover deze niet in verband staan met zijn beurs. Is in de laatste jaren de deelneming in godgeleerde zaken verminderd, althans in zekere kringen, de politieke ontwikkeling is er nog niet door vooruitgegaan.

Kan men Nederland daarom geen gelukkig arbeidsveld noemen voor de periodieke pers, en hebben wij aan onze bestaande tijdschriften, die door ouderdom het burgerrecht verkregen hebben, meer dan genoeg, men ziet telkens weer pogingen wagen, om nieuwe maandwerken op te richten, die onder een verlokkend aantal groote namen van medewerkers als kometen in de wereld verschijnen en na verloop van eenigen tijd met hun letterkundigen staart verdwijnen.

Waar het de tijdschriften aan ontbreekt, zeker niet aan voedingsstof; wanneer al de kopij moest worden gedrukt, welke bij de uitgevers wordt ingezonden, dan zouden zeker nog eenige snelpersen kunnen worden gebruikt, met de noodige steenkolen, om stoom te maken. Men komt na eenige ervaring spoedig tot het resultaat, dat het zweeten der pers een gewone zaak is van oorzaak en gevolg. De kopij komt aan de markt met karrenvrachten; de uitgever wil even graag wat verdienen als de auteur, en - men verzint een titel voor een tijdschrift, in de gegeven omstandigheden een fabriek ter bereiding van letterkundige stoffen.

Maar de stof is er dikwijls ook naar; de eerbied van de schrijvers voor hun werk wordt minder; de eischen, die men zich stelt, zijn niet zelden zoo laag, dat de kopij wordt aangeboden met - spelfouten.

Het gaat in de letterkundige wereld als in de politieke; de aangeboden diensten zijn velen, maar - wil men een artikel hebben van een der zake kundig man, van wien men met een goed geweten zeggen kan, dat hij op de hoogte is, dat hij het onderwerp heeft onderzocht en overdacht, dan heeft men veel moeite, naar wensch te slagen.

Men beschouwe deze opmerkingen niet als expresselijk vervaardigd voor het tijdschrift, waarvan ik den titel aan het hoofd plaatste. De opmerkingen zijn inderdaad algemeen en in dit bijzonder geval, zooals men licht begrijpen zal, niet van toepassing. De heer H.G. Roodhuyzen heeft op letterkundig gebied zijn sporen te goed verdiend, dan dat hij er zich iets van zou aantrekken, indien ik het op hem gemunt had; hij weet zelf te goed, wat er in de letterkundige wereld te koop is, dan dat hij 't niet volkomen met mij eens zou zijn.

Het tijdschrift *Olympia* heeft buitendien een bepaald en volkomen gewettigd doel, dat men vindt in den titel en in den naam van den tweeden redacteur, den heer J.A. Bientjes.

Bientjes is een banierdrager; hij is geworden de personificatie van een nieuwe richting in het onderwijs, welke zich ten doel stelt, de overdreven verstandelijke ontwikkeling der jeugd tegen te gaan en meer nadruk te leggen op de ontwikkeling van het lichaam door beweging en op vorming van het gemoed, van het karakter.

Die beweging heeft - indien men wil - iets r e a c t i o n n a i r s ; maar men behoeft van dit woord niet te schrikken en er zich niet zenuwachtig over te maken. De pastoor heeft er evenmin de hand in als de dominee, en men kan zuiver conservatief en onvervalscht liberaal blijven, wanneer men met de beweging sympathiseert. Het is alleen het opzeggen van het blindelings volgen van de mode der laatste jaren, welke in de ontwikkeling van het verstand, of liever in het veel leeren, veel weten, het eenige heil ziet in leven en in sterven.

De vereeniging nu, welke deze mode heeft afgezworen, in 1882 te Baarn opgericht, draagt ook den naam van *Olympia.* De vereeniging en het tijdschrift zijn wel niet identisch, - dat bleek o.a. op de algemeene vergadering, in Maart 1883 te Amsterdam gehouden(*), - maar men vindt den geest der vereeniging in schier al de artikelen van het tijdschrift, en ook de verslagen van de vereeniging zijn erin opgenomen.

Een opmerking of een vraag, en deze direct aan het adres van de heeren van *Olympia.* Is het wenschelijk, voor een nieuwe beweging propaganda te maken in een nieuw tijdschrift?

Mijns inziens neen. Men heeft in ons kleine land altijd veel moeite, om een nieuw tijdschrift erin te werken, d.w.z. een behoorlijk aantal abonné's te werven. Dat leert de ervaring, o.a. door het sneuvelen van het aantal jonggeborenen. Nederland is in vele opzichten tot hart en nieren conservatief; het nieuwe wil er nooit gemakkelijk in, en eerst wanneer een zaak zekeren ouderdom heeft bereikt, wordt het veld voor exploitatie gunstiger.

(*) Men vond het uitgeven van een tijdschrift minder practisch, omdat het alleen onder de leden werkt, die 't over de beginselen wel eens zijn, ook omdat een tijdschrift altijd kostbaar is. Op voorstel van den heer Pijnappel werd een amendement aangenomen, waarmee de uitgave van een bepaald tijdschrift minder imperatief werd gemaakt.

Tijdschriften zijn betrekkelijk duur, niet zoozeer in verhouding tot de buitenlandsche, maar wanneer men in aanmerking neemt, dat vele artikelen slechts een tijdelijke, geen blijvende waarde bezitten en de letterkundigen zelf, die de trouwste lezers uitmaken, meerendeels niet tot de bemiddelde lieden behooren.

Men zal mij tegenwerpen, - ook de heer Deking Dura maakte op de algemeene vergadering van Olympia te Amsterdam die opmerking(*) - dat het moeilijk is, artikelen van een bepaalde, vooral een nieuwe richting in dagbladen of tijdschriften geplaatst te krijgen, en men om die reden wel gedwongen is, zich de moeite en de kosten van een eigen orgaan te getroosten, op gevaar af van veel minder lezers te hebben, dan dit het geval is bij de eenmaal gevestigde tijdschriften of dagbladen.

Ik acht dit bezwaar niet gering. In ons land en in onzen tijd zijn de zaken gewoonlijk eerst persoons- en dan beginsel-quaesties. Nederland wordt meer en meer een verzameling van clubjes, partijtjes; wil men opgenomen worden in zekeren kring, dan moet men het schibboleth zuiver uitspreken en kan in ruil daarvoor op zijn tijd aanspraak maken op den lof, dien men gewoon is, elkander beurtelings toe te zwaaien. De eigenaardigheden der ‘sociétés d'admiration mutuelle’ zijn vanouds bekend en de ervaring moet vele zwakke zielen wel afschrikken, om een eigen weg te zoeken en onpartijdig, objectief onderzoek en oordeel tot ideaal te nemen.

Zoover zal het echter niet in ons land gekomen zijn, dat men bij een zoo goede, zoo eerlijke zaak, als de Olympia-vereeniging voorstaat, een zaak, die in korten tijd tot een internationale quaestie is geworden, geen plaats kan vinden in de organen der pers, ook daar, waar zij zich niet geheel kunnen vereenigen met het gewicht, dat eraan moet worden toegekend.

Ik moet vragen: hebben de mannen der Olympia-vereeniging beproefd, eerst den gewonen weg te bewandelen bij het verspreiden van hun meeningen; zijn zij door een zoo ongunstige ervaring ertoe gekomen, om de toevlucht te nemen tot het oprichten van een eigen tijdschrift(†)?

Hoe dit zij, het tijdschrift *Olympia* bestaat; het heeft den moeielijksten tijd, het eerste jaar, reeds achter den rug, en wij wenschen redactie en uitgever moed en kracht, om op den ingeslagen weg voort te gaan.

De quaestie van de hersenoverlading wordt zoo uitgebreid, komt overal zoo aan de orde, dat men wel een afzonderlijk tijdschrift noodig heeft, om haar in al de bijzonderheden te behandelen. Bedriegen de teekenen des tijds niet, dan geloof ik, dat de belangstelling bij het publiek steeds

(*) Vgl. *Olympia*, 1883, blz. 365.

(†) De heer Bientjes had zich zeker niet te beklagen over onheuschheid ten opzichte van het opnemen van zijn artikelen. Blijkens zijn ‘voorbericht’ van *Tirailleursvuur* ruimden *De Gids, Eigen Haard* en *Amsterdammer* plaats voor hem in.

zal toenemen en men inderdaad na verloop van eenigen tijd zal kunnen zeggen, - om een vrij wel afgezaagde uitdrukking te gebruiken - dat het tijdschrift in een wezenlijke behoefte voorziet.

Niemand zal het vreemd vinden, dat ik met zekere voorliefde op *Olympia* wijs. Zonder den heer Bientjes te kennen, heb ik ongeveer gelijktijdig en wel in dit tijdschrift een lans gebroken in den strijd tegen de hersenoverlading(*), en indien ik de zaak opnieuw ter sprake breng, is het deels, om de aandacht opnieuw te vestigen op de hoogst belangrijke quaestie, deels om de verspreiding van *Olympia* en de daarin verkondigde denkbeelden naar vermogen in de hand te werken.

Men spreekt gewoonlijk van verstandsoverlading; de heer Deking Dura verdedigt die uitdrukking en wijst o.a. op maagoverlading. Ik geloof, dat het denkbeeld, dat men hier wil uitdrukken, het meest juist en het meest Hollandsch wordt weergegeven door h e r s e n o v e r s p a n n i n g .

Ik zeide, dat de heer Bientjes en ik ongeveer gelijktijdig de hersenoverlading in het openbaar besproken of liever ertegen geschreven hebben. Daarmede wordt echter in de verte niet gezegd, dat hiermee bedoeld zou worden, dat wij de zaak ontdekt hebben. Wij zijn in dat opzicht zoo weinig oorspronkelijk, dat wij slechts geuit hebben, wat in schier alle beschaafde landen en door meer bevoegde, uitstekende mannen gezegd is.

Om slechts eenige namen te noemen: Beard in Amerika, Masaryck in Oostenrijk, Möbius in Duitschland, allen medici, hebben de hersenoverlading geconstateerd en op de gevaren gewezen, welke eruit voortvloeien.

Men kan nog vele andere namen noemen, die meer nog dan deze mannen van zich hebben doen spreken, omdat hun toon scheller was en daarmee niet van overdrijving vrij te pleiten. Zoo Hasse, directeur van een Brunswijksch krankzinnigengesticht, die de Pruisische Regeering tot een onderzoek noopte van de vraag, of het Middelbaar onderwijs een der oorzaken was van de overbevolking van de krankzinnigengestichten.

De vroegere Minister van Onderwijs Puttkamer sprak dit in de zitting van den Pruisischen Landdag van 13 December 1880 tegen, maar Hasse kreeg toch van verschillende zijden meer gelijk, dan het scheen; alleen de vorm, waarin hij zich uitdrukte, was minder juist, want door verschillende personen werd toegegeven, dat de overdrijving van het onderwijs schadelijk werkte op de gezondheid, meer bepaald een der oorzaken was van het algemeen verspreide zenuwlijden. De opvolger van den Minister Puttkamer, de heer Von Gossler, vaardigde dan ook

(*) Vgl. *De Tijdspiegel*, 1882, Maart: Sociale toestanden, bl. 346. - Id., 1882, November: Pessimisme en Optimisme, blz. 258.

in October 1882 een circulaire uit in den geest van dr. Hasse; hij vestigde de aandacht op de noodzakelijkheid, om door gymnastiek en door beweging van de scholieren in de open lucht de lichamelijke ontwikkeling te bevorderen.

Men meende, dat de Minister Von Gossler had gehandeld in overleg met den dapperen kampioen voor de lichamelijke ontwikkeling, Hartwich, rechter te Dusseldorf, die de hersenoverlading scherp hekelde en de stichter werd van de snel verbreide 'Centralverein für Körperpflege in Volk und Jugend'. Het bleek, dat Hartwich aan de ministerieele circulaire part noch deel had. Beiden hadden uit eigen overtuiging gehandeld. Inderdaad, het scheen, of de overladingsquaestie, eerst ontkend en bespot, op eens alle gemoederen zou innemen. In verschillende Duitsche Landdagen werd de zaak besproken, bij de Regeeringen op onderzoek aangedrongen en om middelen tot herstel verzocht.

Opmerkelijk is het, dat het overal de medici waren, die het eerst de aandacht vestigden op de zaak; in de eerste plaats zij, die de ziekten van het zenuwstelsel tot een onderwerp van hun onderzoek gemaakt hadden.

Ook in ons land waren 't de geneeskundigen, die voorgingen(*). Het beruchte rapport van den Geneeskundigen Raad van Friesland en Groningen mogen we buiten rekening laten, al heeft ten onzent een Minister van Binnenlandsche Zaken er zich op beroepen. Het is vroeger in dit tijdschrift afzonderlijk behandeld, gewogen en te licht bevonden(†).

Voor de eer van Nederland kunnen wij wijzen op het voorstel van het Hoofdbestuur van de Maatschappij tot bevordering van Geneeskunst van den volgenden inhoud: 'De Maatschappij spreke als haar overtuiging uit, dat de overlading met geestelijken arbeid, die (bij het Middelbaar Onderwijs en) op niet weinige onzer (Lagere) scholen plaats vindt, een schadelijken invloed op de ontwikkeling van het aankomend geslacht uitoefent.' Dit voorstel werd in de algemeene vergadering van 1882 aangenomen met 46 tegen 16 stemmen, nadat de tusschen haakjes geplaatste woorden bij amendement er uitgelicht waren. Het amendement verzwakte het voorstel niet, maar maakte het meer algemeen, op grond, dat de quaestie in de bijzonderheden nog niet genoeg was onderzocht.

Wat men dus ook den heer Bientjes moge verwijten, het is wel

(*) Zie o.a. het voortreffelijke hoofdstuk: 'Voorbehoeding der krankzinnigheid', van dr. N.B. Donkersloot in zijn: *De krankzinnigheid*, *haar wezen*, *oorzaken*, *verschijnselen en voorbehoeding in populairen vorm geschetst.* Amsterdam, D.B. Centen, 1881. Ik voeg het jaartal erbij, om te doen zien, hoe dr. Donkersloot - op wiens oordeel men te meer prijs moet stellen, omdat hij door zijn ervaring bij de behandeling van zenuwziekten meer dan iemand recht heeft, over de quaestie te spreken, - een der eersten in ons land is geweest, die de aandacht gevestigd heeft op de overladingsziekte.

(†) Vgl. *De Tijdspiegel*, 1883, Maart: H.G. Roodhuyzen, Overlading in het onderwijs.

niet, dat hij lichtvaardig van wal gestoken is met zijn strijd tegen de hersenoverlading op onze scholen. Voor hem, die in dit opzicht nog eenigen twijfel mocht koesteren, noemen wij de namen van de hoogleeraren Snellen, Heynsius, Zaaijer, Harting, Stokvis en dr. Everts, directeur van Meerenberg, die hun adhaesie betuigden aan het adres aan den Minister van Binnenlandsche Zaken, waarin verklaard werd, dat de Olympia-mannen, 'overtuigd van de dringende behoefte aan een beter evenwicht tusschen geest- en lichaamsoefening bij de opleiding der jeugd in ons vaderland, Z. Exc. eerbiedig verzoeken dit volksbelang in ernstige overweging te nemen en maatregelen te doen beramen om op alle openbare scholen, zoo van lager als middelbaar- en gymnasiaal onderwijs, het gewone onderricht dagelijks door lichaamsoefeningen van verschillenden aard, zoo binnenshuis als in de open lucht, te doen afwisselen'.

Wie aan genoemde autoriteiten nog niet genoeg heeft, noemen wij nog de volgende namen van de onderteekenaars van het adres: de hoogleeraren Buijs, Fruin, Allard Pierson, Bierens de Haan, Van Bemmelen, Bosscha, Loman, verder de heeren mr. Van Kerckhoff, H. Bouman, H.G. Roodhuyzen, W.G. Degenhardt. Jan Holland is te wel bekend door zijn *Moderne heksen* en *Dat getob met onze jongens*, om hem hierbij te noemen.

De eischen van de Olympia-mannen zijn in het tijdschrift in het breede ontwikkeld, en men kan ze kort samenvatten. In de eerste plaats meer lichaamsbeweging, of liever meer zorg voor de gezondheid, op grond van het oude en nooit verouderde beginsel: een gezonde geest kan alleen in een gezond lichaam huizen; minder zitten, althans achtereen, en meer wandelen, of - want wandelen, hoe goed ook, is een eenzijdige beweging - spelen in de open lucht.

Aan de eischen der hygiëne zal echter nooit kunnen worden voldaan, indien het onderwijsmenu niet wordt beperkt. De jongens en ook de meisjes hebben volgens de tegenwoordige inrichting noch op school noch te huis tijd genoeg over, om te spelen. Men zou erbij kunnen voegen, dat de kinderen, wanneer zij het school- en huiswerk afhebben, zoo afgebeuld zijn, zoo overspannen moe, dat zij lust noch kracht meer hebben, om te spelen.

Met een beperking van den schooltijd moet noodzakelijk gepaard gaan een vermindering van het aantal onderwijsvakken. In plaats van uit te rekenen, wat een jongen of een meisje in het leven o o i t zou kunnen te pas komen, wat e e n i g s z i n s dienstbaar zou kunnen worden gemaakt aan de algemeene ontwikkeling, dient van tijd tot tijd wel gedacht: veel wijsheid geeft veel verdriet; en: wat al dingen, waar ik buiten kan! W e i n i g l e e r e n , m a a r d a t w e i n i g e g o e d e n v e r d e r d e l u c h t i n , is het recept, dat lichaam en geest gezond houdt.

Verder moet het onderwijs zooveel mogelijk practisch zijn; school

en leven moeten zich nauwer bij elkander aansluiten. Aan ambachtsscholen, aan landbouwscholen hebben wij behoefte, en op de lagere scholen moet meer werk worden gemaakt van de huisvlijt. Daarvoor kunnen tal van dingen overboord geworpen worden, die nu vrij onnut onderwijzers en leerlingen bezig houden.

Om misverstand te voorkomen, merk ik op, dat ik het streven der Olympia-mannen weergegeven heb met mijn eigen woorden en derhalve de mogelijkheid bestaat, dat Bientjes of Jan Holland en Roodhuyzen het geheel anders zouden hebben uitgedrukt.

Men zou inderdaad zoo zeggen, dat de denkbeelden van de Olympia-mannen zoo helder en practisch zijn, - zoo 'kerngezond', gelijk de heer Van Kerckhoff het noemde in de rede tot opening der eerste bijeenkomst te Baarn in Sept. 1882(*) - dat men niet veel anders kon doen, dan de mannen van het vak uitnoodigen, het program nader uit te werken en die maatregelen voor te stellen tot hervorming van het onderwijs, welke blijkens hun ervaring na nauwlettend onderzoek noodig worden bevonden. Dit is echter niet het geval. Men heeft den heer Bientjes zeer hard gevallen over zijn beschuldigingen tegen het Middelbaar en Lager onderwijs, persoonlijke insinuaties zelfs niet gespaard, hem voor een deserteur uitgemaakt, toen hij van het Middelbaar onderwijs afscheid nam en naar Noordwijk verhuisde.

Dr. Vitus Bruinsma, bekend door zijn overdrijving in den strijd tegen de zoogenaamde geheime geneesmiddelen, gaf in de *Vragen des Tijds* bewijs van andere overdrijving met het betoog, dat de Olympia-mannen vechten tegen windmolens. Het orgaan van de *Vereeniging Volksonderwijs* pleitte op een geniepige wijze voor onthouding in de Olympia-beweging, want het was zoo erg niet en er heerschte schromelijke overdrijving in de hervormingsbeweging. *De Huisvrouw* legde ook nog een duit in 't zakje, en de ervaring leerde spoedig, dat het niet ontbrak aan krachtige pogingen, om de Olympia-beweging in haar geboorte te smoren.

De heer Bientjes is het antwoord niet schuldig gebleven en het tijdschrift *Olympia* bevat verschillende artikelen(†), die naderhand met vrucht kunnen gebruikt worden, wanneer de geschiedenis geschreven wordt van de onderwijs-hervorming.

Het scheen ons echter bij het lezen van de artikelen van den heer Bientjes toe, dat hij zich door de aanvallen meer vervaard heeft laten maken, dan noodig was. Vooral de beschuldiging van te kras te zijn opgetreden, heeft hij zich te veel aangetrokken. Wanneer men een goede, gezonde zaak voor heeft, dan moet men ook als een man daarvoor optreden en mannelijke taal spreken. Wanneer de Dusseldorfer rechter Hartwich zijn woorden gewikt en gewogen had, angstvallig

(*) *Olympia*, 1883, blz. 65.
(†) Vgl. Polemiek. - Slotsommen. *Olympia*, blz. 221 en blz. 450.

overlegd, of hij soms iets zeide, wat dezen of genen kon hinderen, zou hij zooveel succes niet hebben gehad bij de oprichting van de *Central-Verein für Körperpflege in Volk und Jugend.* Zachte heelmeesters maken stinkende wonden, en wanneer men in zulk een gewichtige zaak van zijn goed recht overtuigd is, moet men ook flink en rond voor haar opkomen. Water en melk is er genoeg te koop in de wereld en het zachtkens en voorzichtig behandelen is maar al te dikwijls een middel, om de goede zaak te laten doodbloeden.

Wie geen excusen maakt, is de dappere geestverwant J. Deking Dura, die o.a. in zijn gewaardeerde statistieke tabellen het ongelijk van de bestrijders der beweging duidelijk aantoonde(*).

Inderdaad, wanneer men een maatschappelijke kwaal heeft ontdekt en gepeild, dan behoort men haar zoo juist, maar ook zoo rond mogelijk ten toon te stellen. De tijdgenooten zijn gewoonlijk even hardhoorend als hardleersch, waar het de verzorging geldt van hun stokpaardjes. Vindt men den toon te scherp, het zij zoo; maar men eische niet, dat men over gewichtige zaken zal denken als een man, maar spreken als een vrouw. Een man een man, een woord een woord, en zoekt men met kinderachtige gevoeligheid, met zenuwachtige prikkelbaarheid in dat woord iets persoonlijks, - dat bleek ook weder uit den strijd met den heer Bientjes - welnu, laat ons dan ook den moed hebben te zijn, die wij zijn, ook indien wij òf alleen zijn òf tot geen der drijvende geruchtmakende partijen behooren. De wereld is ook in ons kleine land groot genoeg, om elkander niet in den weg te loopen. Niet plooien, niet schipperen, niet al te voorzichtig, niet te angstig voor het eventueel gemis aan voorspraak - overtuiging voorop; zaken zijn zaken - onze tijd is reeds karakterloos genoeg.

Heeft men voor zijn opvatting, al is die nieuw, goede redenen, welnu, herhaal die telkens; laat uw aambeeld klinken, dat het dreunt, en wacht uw tijd af. Ook zonder dat men u als den zegsman zal erkennen, zijn er straks honderden, die gij voor uw gevoelen gewonnen hebt; ja, zelfs onder uw tegenstanders zijn er velen, die, u bestrijdend, van uw denkbeelden meer hebben opgenomen, dan zij ooit zullen willen erkennen. Groote menschen zijn te dikwerf als kleine kinderen: zij willen gelijk hebben, en als gij hun niet meer tegenspreekt, blijkt, dat zij het bijna met u eens zijn.

Ik zeg dat hier ook om een bijzondere reden. De Olympia-vereeniging telt veel meer voorstanders, dan het schijnt. Ik heb voorspeld bij haar oprichting(†), dat zij veel tegenstanders zou vinden en dat er nog meerderen zouden zijn, die voor hun sympathie niet zouden durven uitkomen.

Hoe dat komt? Och, heel eenvoudig. Men heeft van het onder-

(*) Vgl. Don Quixoterie of niet? - Een geleerd rapport. *Olympia*, 1883, blz. 145 en blz. 299. Overlading en Statistiek, id., 1884, blz. 21.

(†) Vgl. *De Tijdspiegel*, 1882, November: Pessimisme en Optimisme.

wijs een politiek mode-artikel gemaakt, en met mode-artikelen is 't altijd een kwaad ding. 't Is reeds geruimen tijd geleden, - men had in zekere kringen gebrek aan een program, aan een strijdleus - dat men verstandelijke ontwikkeling ging beschouwen als een wondermiddel tegen alle maatschappelijke kwalen. Alle verkeerde denkbeelden, alle ongezonde opvattingen, zoowel op staatkundig als op maatschappelijk en kerkelijk gebied, vonden - naar men meende - hun oorsprong in gebrekkige verstandelijke ontwikkeling; deze fout kon alleen verholpen worden door onderwijs. Heurèka! Onderwijs voor, onderwijs na! Men zag de demonen van het bijgeloof in de gedachte reeds op de vlucht gaan, evenals de wolken door den wind worden voortgedreven langs het zwerk. Straks werd de lucht helder en de zon der wijsheid zou alle menschenkinderen bestralen en verwarmen, zoodat de aarde een paradijs werd!

Men verzuimde echter een voornaam ding, het onderzoek namelijk van de menschelijke hersenen. Men vroeg niet, of de samenstelling van die hersenen b i j a l l e m e n s c h e n van dien aard was, dat a priori de mogelijkheid vaststond, dat zij door eigen verstandelijk inzicht konden komen tot het recht begrip van den aard der dingen. De mensch, dus redeneerde men ongeveer, is een redelijk wezen; derhalve moet iedereen een genoegzame mate van ontwikkeling deelachtig kunnen worden.

Ware men wetenschappelijk te werk gegaan, men zou tot een resultaat gekomen zijn, dat minstens noopte tot bedachtzaamheid en voorzichtigheid in het maken van gevolgtrekkingen. Men heeft menschen met stalen hersenen, wonderen van verstandelijke ontwikkeling, genieën, die schier alles omvatten met hun blik, alles doorzien, maar men heeft ook menschen, wier hoofden dus zijn ingericht, dat zij weinig kunnen begrijpen, schier niets doorzien en bijna het vermogen missen, om juiste gevolgtrekkingen te maken. Hier ziet men alles; het waarnemingsvermogen is bijna onbegrensd, scherp, snel; daar ziet men ongeveer niets, onderscheidt weinig en de hersenen werken met een langzaamheid, dat, naar 't spreekwoord, Job's geduld erbij te kort komt.

Tusschen die uitersten vindt men vele middeltrappen, en waar het meerendeel staat, is niet gemakkelijk uit te maken; heeft men eenige ervaring in het dagelijksch leven opgedaan, dan komt men wel eens tot de slotsom, dat de meerderheid zich bevindt op de lagere trappen. Immers, gezond en helder oordeel is lang geen algemeene gaaf, en de middelmaat versiert de straat.

Bij een meer nauwkeurige waarneming bemerkt men tevens, dat het volstrekt niet altijd het verstand is, dat bij den mensch beslist, en men achter den titel van redelijk wezen dikwijls een vraagteeken moet zetten. Ik meen, dat het Feuchtersleben is, die ergens gezegd heeft: ‘Wanneer het verstand alles vermocht, hadden wij gevoelvermogen noch verbeeldingskracht.’ En het gevoel, zonderling samenhangend met

's menschen individualiteit, met het bijzondere van zijn maaksel, speelt hem dikwijls vreemde parten. Ik gevoel dat zoo, zegt men; ik kan dit of dat niet gelooven; er moet dit of dat zijn, en dan wordt het verstand, voor zoover men het heeft, gebruikt, om voor wat men gevoelt, gronden bij te brengen. Of nu die gronden steekhoudend zijn of niet, doet minder af; beslissend is de meerdere of mindere kracht van het gevoel.

Heeft men gelegenheid, den oorsprong van dat gevoel na te speuren, dan komt men niet zelden tot het verrassend resultaat, dat de oorzaak moet gezocht worden niet in den persoon zelf, maar in zijn vader of moeder; dat het denkbeeld door overerving is verkregen, of ook wel, dat het berust op een sterken indruk, dien men van iets verkregen heeft op een oogenblik, dat de zenuwen bijzonder gevoelig waren.

De zonderlingste denkbeelden groeien op die wijze met den mensch zoo geheel samen, dat hij er onafscheidelijk van is.

Men spreekt wel eens van het volle, rijke menschenleven, en inderdaad, 's menschen denken - of wat men voor denken uitgeeft - 's menschen denken en zijn is zoo verscheiden, zoo vreemd genuanceerd, dat men verstomd staat, wanneer men het fijne weefsel gaat ontleden.

Ik spreek nu niet eens van de werking der gewone hartstochten - eveneens zeer zonderling verdeeld onder de menschenkinderen - hartstochten, die, goede en kwade, meer de sleutels vormen tot verklaring van 's menschen bestaan, van zijn doen en laten, dan het verstand. De hartstocht is veelal de bril, dien de mensch zich opzet en waarmee hij de dingen beziet.

Soms is het spel, dat de hartstocht met den mensch drijft, onbewust en doet ons denken aan een marionet, die door onzichtbare raderen wordt bewogen, en wie op eenigen afstand het woelen en werken der menschen gadeslaat, denkt onwillekeurig aan het dansen van kaboutermannetjes, dat nu eens ons vervult met spot- of lachlust, straks ons stemt tot weemoed en in treurigen ernst doet vragen: is dat de mensch?

Wat men verstaat onder verstandelijke ontwikkeling, doet gewoonlijk weinig tot deze dingen af; men ziet zeer geleerde menschen, mannen met een hoofd vol schoolwijsheid, de zonderlingste meeningen aankleven, waarvan zij met geen mogelijkheid zijn terug te brengen.

En dat is, wanneer men het leven wat dieper onderzoekt, volstrekt niet vreemd. De hersenwerking is afhankelijk van tal van invloeden, van storingen van allerlei aard; deze nauwkeurig te bepalen, is niet de zaak van den gewonen geleerde, van den schoolman, maar van den medicus, die zijn hoofdvak heeft gemaakt van de zenuwpathologie.

Het onderwijs heeft om deze en andere redenen slechts een betrekkelijke waarde; die waarde wordt dikwijls overschat. De ervaring leert, dat zij, die veel weten, volstrekt niet altijd uitmunten door helder oordeel, waarop het ten laatste, zoowel bij onszelf als bij anderen, 't meest

aankomt. Het veel weten gaat niet zelden gepaard met een zeer gering begrip van den aard der dingen.

Göthe zegt ergens, dat veel lezen pedant maakt; er is een soort van veel weten, waarvan men hetzelfde kan zeggen. Niet zelden is dat weten een van buiten geleerde les, en de hoofden geraken geheel in de war, wanneer het begin, het midden of het einde eenigszins anders is, dan 't in de les werd opgegeven. Vandaar zooveel doctrinaire geleerdheid, die op hoogen toon wordt uitgebazuind, maar blijkt averechtsche wijsheid te zijn, waarmee men in het leven niets kan aanvangen.

Men kan zelfs door schoolgeleerdheid, wanneer zij niet practisch wordt aangelegd, iemand dommer maken in plaats van wijzer, d.w.z. iemands oordeel verzwakken.

Om te kunnen oordeelen, moet iemand het volkomen gebruik hebben van zijn hersenen. Door het inpompen, door het met geweld indrijven van een groote massa kennis lijden de hersenen te veel en men ziet het oordeel in dezelfde mate achteruitgaan, als de kennis, de geleerdheid toeneemt.

Goed eten is een uitstekend middel, om ons lichaam sterk te maken, maar als men de maag overlaadt, verkrijgt men het tegenovergestelde; het voedsel wordt niet meer opgenomen, omdat de maag ziek is. Er sterven in de wereld nog altijd meer menschen aan overvloed dan aan gebrek en met name in den zoogenaamd beschaafden stand wordt te veel gegeten. Water is een gezonde drank; maar men kan door overmatig gebruik er zich ziek door maken.

Inzonderheid werkt de overspanning van het geheugen schadelijk. En wat is de schoolkennis veelal anders dan geheugenwerk? Ik stem toe, dat bij de tegenwoordige inrichting der maatschappij, bij de zotte examenmanie, die overspanning van het geheugen een noodzakelijk kwaad is, een kwaad, waaronder desniettemin zwaar gezucht wordt en dat menigeen zwaar moet boeten. Maar wanneer nu eenige mannen opstaan, om te wijzen op de gevaren, waaraan wij ons met het volgen der mode blootstellen, en een uitnoodiging richten tot alle weldenkenden, om te overleggen, hoe er verbetering is aan te brengen, dan behoort er met ernst naar zulke mannen geluisterd te worden en niet hun streven zwart gemaakt en niet in hun particuliere leven gedolven, om iets te zoeken, waardoor men de kracht van hun woord zou kunnen verzwakken.

Een der aantijgingen tegen de mannen der Olympia-vereeniging is meer bepaald van politieken aard, en dit is tevens een der voornaamste redenen, waarom die vereeniging openlijk niet die ondersteuning krijgt, welke zij in het verborgen bij zeer velen heeft. De politiek bederft ongeveer alles, wat in haar kring gesleept wordt. Eenmaal een politieke quaestie geworden, kondt ge reeds vooraf aannemen, dat het onderwijs scheef beoordeeld zou worden; dat men erop zou rijden als op een stokpaard in een mallemolen. Van gebre-

ken van het openbaar onderwijs moogt ge ternauwernood fluisteren; durft ge er openlijk van reppen, dan wordt ge onfeilbaar in den ban gedaan. Door het onderwijs aan te tasten, beweert men, werkt ge de clericalen in de hand, geeft ge wapens aan de tegenpartij en pleegt verraad aan de goede zaak; zulke menschen kunnen niet gebruikt worden; zij moeten streng worden geweerd.

De kortzichtigheid van zulk een handelwijze ligt voor de hand. De vraag is: heeft het tegenwoordige onderwijs gebreken? Dat moet eerst ernstig onderzocht, flink, degelijk, onpartijdig, niet zooals de struisvogels, die den kop tusschen de bladeren steken. Kunnen er gebreken geconstateerd worden, welnu, hoe eer hoe beter het mes gezet in de uitwassen, opdat ook de tegenpartij ze ons niet voorhoude als smetten en billijke redenen hebbe, om ons een klad aan te wrijven.

Wij vinden het immers verkeerd, dat de Paus zich voor onfeilbaar houdt; waarom zouden wij onszelf voor onfeilbaar verklaren en boven onze poorten zetten: *noli me tangere*? Och, wij klagen dikwijls over de groote kleingeestigheid van de clericalen en wat wij met dien naam bestempelen. Laat ons voorzichtig zijn en niet op hen gaan gelijken, maar.... in een ander kleed.

Wat de clericalen van het onderwijs vinden en niet vinden, is hun zaak; o n z e zaak is 't, het onderwijs zoo goed mogelijk te maken, en dat doel bereiken wij, niet door vol te stoppen met allerlei weten, met veel kennis, maar door den aankomenden mensch zooveel mogelijk te maken tot een inderdaad redelijk wezen, een mensch met een helder oordeel, die onderscheid weet tusschen doen en laten; die de wet kent van oorzaak en gevolg, allereerst voor zichzelf; die, wat kennis betreft, slechts zooveel leert, als hij voor de practijk van het leven, al naar den kring, waarin hij is geplaatst, naar het vak, waarvoor hij wordt opgeleid, onvoorwaardelijk noodig heeft. Alle verdere kennis moet beschouwd worden, òf als weelde, welke slechts enkele meer bevoorrechte hoofden zich kunnen veroorloven, òf als ballast, omdat het hindert voor het allerontbeerlijkste van het leven, een gezond lichaam, en daarmee een sterk hoofd, steeds frisch en opgewekt, om in het practische leven de taak te vervullen. Niet voor geleerden zijn de meeste menschen in de wieg gelegd, maar voor ambachtslui, kooplieden, arbeiders(*).

(*) ‘Ziet men niet,’ zegt dr. Donkersloot in het bovenaangehaalde werk, ‘hoe die arme hersenen, wanneer ze nog niet de helft van haar wasdom bereikt hebben, reeds het werk van een man moeten doen? Is het niet een reuzenwerk, dat onnoemelijk aantal vakken, waarin het zwakke hoofdje wordt onderwezen, en waaraan de dwepers met de menschelijke alwetendheid dagelijks nog meer trachten toe te voegen, opdat er toch geen oogenblikje zou overblijven voor het spelen, voor dien vroolijken zonnestraal in het kinderlijk leven? Bij velen gaan gelukkig de oogen reeds open voor die verkrachting van het denkorgaan der jeugd; men begint te begrijpen, dat een mensch niet alles kan leeren, dat men rekening moet houden met den aanleg, met den maatschappelijken toestand en met de bestemming van de leerlingen in de toekomst. Bovendien, in een werkplaats, zoo gebrekkig nog als de kinderlijke hersenen, mag de arbeid niet te zwaar zijn. Is dit het geval, dan wordt òf het werk onvolledig, òf raakt de machine uitgeput, om later voor geen herstelling vatbaar te zijn.’

Behoef ik erop te wijzen, hoeveel schijnontwikkeling er is bij de verstandsoverlading? Behalve geschiedenis, aardrijkskunde, meetkunde, algebra en de verschillende natuurkundige vakken moet men drie vreemde talen leeren, Fransch, Engelsch, Duitsch; straks zal er nog wel een vierde bijkomen, het Italiaansch, want dat begint ook in de mode te komen.

Welk een inspanning nu is er noodig, om een taal goed te leeren, d.w.z. zooveel van de spraakkunst te weten, dat men de eigenaardigheden van een taal begrijpt en de voortbrengselen der letterkunde met eenig gemak kan lezen? Immers, op het laatste komt het voor de meesten aan, want in de philologie studeeren slechts enkelen; weinigen hebben daarvoor aanleg en het vak geeft een schraal inkomen.

Het ontbreekt den meesten menschen niet alleen aan tijd maar ook aan lust, om zich van de letterkunde van vreemde volken op de hoogte te stellen, en men is tevreden, wanneer men voor den bluf een licht romannetje in de hand kan nemen, dat men, op de keper beschouwd, nog maar half begrijpt.

En ik vraag: loont dat de moeite? Ik herinner mij een dame, die haar examen had gedaan voor het Fransch en er met glans was doorgekomen; zij kende de Fransche spraakkunst dan ook op haar duimpje; zij kwam van een school, welke om die reden beroemd was; nooit droop er een voor 't examen. Wanneer men haar echter een stukje liet vertalen van een Fransch schrijver, dan kon zij met geen mogelijkheid daarvan een redelijken Hollandschen zin maken. Ge begrijpt, dat de invloed der Fransche letterkunde hier gelijk nul was, en wat geeft nu het leeren van zulk een taal? Dat men bij enkele zeldzame gelegenheden een mondvol Fransch kan praten met een vreemdeling? Dat komt, dunkt mij, te weinig voor, om er zooveel tijd mee te verdoen, en voor de dagen of weken, welke men op reis is, kan men zich wel met een taalgids behelpen.

't Gekste van die manie voor vreemde talen is, dat er tijd noch lust bestaat, om goed Hollandsch te leeren en zich in zijn moedertaal juist en duidelijk uit te drukken. Voor het Hollandsch bestaat vooral bij het schoone geslacht een diepe minachting. De meesterstukken van onze taal zijn doorgaans zelfs niet eens bij name bekend.

En toch, op de taal berust de nationaliteit, en zooals De Keyser zeide: ‘Taal verloren, volk verloren. Met Neerland's taal staat en valt het Nederlandsche volk. Daarom, zal het vaderland nog een toekomst hebben, houde het volk zijn taal in eere, leere het zijn letterkunde kennen, verstaan, waardeeren’(*).

Mijn oude schoolmeester - hoofd der school, zooals men tegenwoordig schoolvosserig zegt, - zei altijd: ‘Jongens, vreemde talen leeren

(*) *Nederland's Letterkunde in de negentiende eeuw. Bloemlezing ten gebruike bij de beoefening onzer letterkunde door* J.P. de Keyser. I. Voorbericht.

is goed, maar eerst Hollandsch, want anders hebt ge veel van een hond, die allerlei kunstjes kent behalve blaffen.'

Het is in zeker opzicht hetzelfde geval als met de muziek, ook een mode-artikel.

Muziek is een heerlijke gave; muziek verheft en veredelt, troost en steunt. Maar de muziek zelf te beoefenen, is een moeilijke kunst; men moet er in de eerste plaats aanleg voor hebben. Veel vindt men dien aanleg niet, en betrekkelijk gelukkig, want op enkele uitzonderingen na gaat die aanleg gepaard met achterlijkheid ten opzichte van algemeene ontwikkeling, wat schijnt te berusten deels op de individualiteit van de musici, deels daarop, dat de muziek iemand geheel inneemt, een hartstocht is, een kunst, die met uitsluiting van schier alle andere beoefend wordt.

Om het in de muziek tot een redelijke hoogte te brengen, moet zelfs hij, die er aanleg voor heeft, veel tijd eraan besteden; zij kost jarenlange inspanning, oefening. Heeft men dien aanleg niet, dan baten geen inspanning en geen moeite. Muziek te lezen en te begrijpen, is moeilijker dan Arabisch te leeren. Maar - men stoort zich weer niet aan den aard der dingen; muziek is mode; men gaat naar een piano-winkel, koopt een hakkebord en hoe gevaarlijk de oefeningen ook zijn voor het zenuwstelsel, men moet erop leeren trommelen, om bij voorkomende gelegenheid een stukje op te dreunen. Zij, die muziek kennen, weten, dat niets zoo verschrikkelijk is als zekere muziek-partijtjes.

Vroeger leerde men slechts één vreemde taal, meestal Fransch, de taal, waarmee men schier overal in de wereld terecht kon. Door schoonheid van vorm en welluidendheid mocht die taal inderdaad den voorrang hebben; buitendien is zij 't meest in het gewone leven ingeweven door tal van gebruiken; Fransch zijn de modes; het manufactuurvak is, wat de namen betreft, nog Fransch gebleven, en de meeste meubelen dragen Fransche namen. Ook door onze veelvuldige aanraking met Frankrijk in de vroegere en latere geschiedenis lag het Fransch te zeer voor de hand en men sprak van de Fransche school, ook al leerde men er Duitsch of Engelsch. En wat door de geschiedenis is geijkt, moet men nooit lichtvaardig aantasten, omdat het geworden is door den drang der omstandigheden, omdat het berust op behoeften, al kunnen wij het ontstaan op den eersten indruk niet zoo gemakkelijk verklaren.

Behalve het Fransch kwam in aanmerking die taal, waaraan men voor zijn vak naderhand behoefte kon hebben; aanstaande theologen moesten Duitsch kennen, ingenieurs Engelsch.

Behalve de uitbreiding van de gewone vakken, geschiedenis, aardrijkskunde, meetkunde, plus de natuurkundige vakken, wordt tegenwoordig het leeren van drie vreemde talen als eisch gesteld; zonder Fransch, Engelsch en Duitsch kan men niet meer meedoen en wordt men voor achterlijk gehouden of niet fatsoenlijk!

Wil men een academischen graad behalen, dan komen er bij de drie nieuwe talen nog twee of drie oude, met haar wel schoone maar moeilijke letterkunde. En dan mag men volgens de toongevers in onderwijszaken nog niet spreken van overlading, zonder gevaar te loopen van buiten den ban der beschaving geplaatst te worden!

Het thans levende geslacht is groot geworden zonder de moderne onderwijsmethode, zonder de hersenoverlading. Daaronder bevinden zich vele mannen, die in later jaren hun kennis aangevuld hebben, indien de ondervinding leerde, dat daaraan behoefte bestond. En zij hebben zich niet te beklagen; behalve dat zij niet de nadeelen hebben ondervonden van vroege hersenoverspanning, leerden zij beter, wat zij naderhand leerden, en zeker met meer genoegen. Zij herinneren zich tevens, dat velen hunner tijdgenooten, die in den schooltijd door bijzonderen ijver zich onderscheidden, naderhand weinig meer van zich hebben doen hooren. Met het behalen van den vereischten graad en het diploma scheen ook het eindpunt van hun ontwikkeling gekomen en zij teerden op hun schoolwijsheid, welke toch altijd overgenomen is, tot stand gekomen zonder eigen, zelfstandig denken, - dictatenwijsheid, zooals wij dat aan de academie noemden. Er zijn zonder twijfel uitzonderingen op dezen regel, maar als algemeene waarheid kan hij moeilijk betwist worden.

De verklaring ligt dan ook voor de hand; door het vroegtijdig hard en ingespannen werken kan men wel een groote mate van kennis vergaren, maar de hersenen lijden eronder voor het geheele volgende leven; de geest verliest zijn frischheid, zijn oorspronkelijkheid en ook zijn werkkracht. Wacht echter nooit op de erkenning van dit feit door de onderwijsspecialiteiten, want ook dit behoort tot de rampen van de schoolgeleerdheid, dat zij pedant maakt.

Nog iets tot bevestiging. Vele groote mannen, zij, die door wetenschap of door geniale vindingen uitgemunt en de menschheid inderdaad verder gebracht hebben, hebben in hun jeugd een gebrekkige opleiding genoten. ‘Toen ik 18 jaar oud was,’ schrijft Alexander von Humboldt, ‘kende ik ongeveer niets. Mijn onderwijzers geloofden ook niet, dat er veel van mij zou terecht komen. Ware ik volgens de tegenwoordige onderwijsmethode opgevoed, ik zou lichamelijk en geestelijk eronder zijn gegaan.’

Of verdient zulk een uitspraak van een man als Humboldt geen overweging?

Neen, hoor ik de schoolwijzen zeggen, want de slotsom van die wijsheid is, dat men de kinderen in het wild moet laten opgroeien, om de ontwikkeling van hun hersenen niet te benadeelen.

Ho!

Er was eens een juffrouw, ietwat zenuwachtig, die elken dag te veel at en zich beklaagde, dat zij zich zoo onplezierig gevoelde, - gevolg der indigestie.

‘Ja, juffrouw, u eet wat veel. Het lichaam gedijt niet door veel te eten, want dan kan de maag het niet verwerken; het voedsel wordt niet meer opgenomen, en uw spijsverteringsorganen raken in de war. De meeste menschen eten te veel.’

‘Maar, mijnheer, moet ik dan honger lijden?’

In zulke gevallen - zij zijn velen onder juffrouwen en heeren - neemt men zijn hoed op en vertrekt. Men kan zijn tijd beter besteden.

Het geval, niet van de juffrouw maar van Alexander von Humboldt en vele andere groote mannen, bevestigt, dat het verkeerd is, de hersenen op vroegen leeftijd veel te gebruiken; oorspronkelijkheid van gedachten kan in den regel op later leeftijd alleen worden gevonden, wanneer men zich van vroege inspanning, vooral van het hoofd, heeft onthouden. Slechts enkele uitzonderingen worden hierop aangetroffen, en voor de uitzonderingen maakt men geen regel.

't Is met de menschen als met de paarden: brengt men ze vroeg in tuig, dan belet men de normale ontwikkeling en maakt ze vroeg oud. De ouden drukten hetzelfde denkbeeld uit met het rijmpje: vroeg wijs, vroeg zot, vroeg rijp, vroeg rot.

Ook ten opzichte van de behoefte aan kennis zijn de menschen zeer verschillend. Dat verschil berust niet, zooals men wel eens aanneemt, op het verschil van ‘geloof’ of op de pogingen, door de geestelijkheid aangewend, om de menschen dom te houden, maar op verschil van aanleg, van individualiteit, waarschijnlijk in verband staande met de inrichting der hersenen.

Evenals men menschen heeft, die geheel ongevoelig zijn voor muziek, zoo heeft men ook menschen, bij wie de zucht naar kennen, weten, begrijpen uitermate gering is. De groote raadselen van het leven hebben voor hen niets aantrekkelijks; van het bestaan der wijsbegeerte kunnen zij zich geen denkbeeld vormen; zij begrijpen er niets van en kunnen of willen er ook niets van begrijpen. De eenige wijsbegeerte, waarmee zij het houden, is die van den ouden Prediker: ‘Veel wijsheid geeft veel verdriet.’

Waarom zal men nu verstandelijke ontwikkeling opdringen daar, waar de behoefte ontbreekt? En ook wilde men 't, het baat niet, want men zou voor de menschen in dat geval eerst andere hersenen moeten laten maken.

Er zullen altijd een groote menigte menschen zijn, door de natuur dus gevormd, dat men hen maatschappelijk alleen bruikbaar kan maken, door hen een beetje te leeren lezen, schrijven en rekenen, maar die totaal onvatbaar zijn voor 'tgeen men noemt verstandelijke ontwikkeling.

Evenals de grens tusschen het krankzinnigengesticht en het dagelijksch leven moeilijk is aan te geven, kan men moeilijk het punt aanwijzen, waar het idiotengesticht ophoudt en de lagere school begint. Wil

men nu de natuur geweld aandoen en wijsheid inpompen daar, waar het vermogen ontbreekt en de begeerte niet aanwezig is, dan zal men het toch reeds niet sterke hoofd nog meer verzwakken en die wezens nog ongelukkiger maken.

Laat ons in godsnaam de wereld, in gezonden zin, nemen, zooals zij is en door het doordrijven tegen wil en dank van onze aan de mode onderhevige theorieën haar niet persen en wringen willen, om ten slotte allerlei misgeboorten voort te brengen, onnatuur te kweeken

Er zijn nu eenmaal verschillende gaven, onderscheiden aanleg, en het verstand is volstrekt niet altijd het hoogste in den mensch. Waar het verstandelijk vermogen achterstaat, is het hart, het talent voor goedheid, trouw dikwijls te sterker ontwikkeld.

Geen dwazer illusie is er zeker dan de meening, dat de menschen door de ontwikkeling van het verstand ook zedelijk beter worden. Kunstenaars zijn dikwijls ook heel dom en blijven het hun leven lang; en die domheid berust in den regel niet op gebrek aan ontwikkeling, aan oefening, maar op ontstentenis van verstandelijk vermogen.

Laat ons zooveel mogelijk de goede zijde nemen van 's menschen wezen. Het zou er fraai in de wereld uitzien, wanneer alle menschen hetzelfde waren, en zeker zou het van verveling niet uit te houden zijn, als de menschen allen even wijs waren.

Alles te zamen genomen zijn 't niet alleen de eischen van het lichaam, maar ook die van den geest zelf, - voor zoover zij kunnen worden afgescheiden - welke dringen tot beperking van het onderwijs en een protest geven tegen de moderne onderwijsmanie. Vereenvoudiging van het onderwijs is dringend noodzakelijk.

Die vereenvoudiging moet langs tweeërlei weg geschieden: 1°. beperking van het program, vermindering van de leervakken, en 2°. vereenvoudiging van de methode.

De bijzonderheden moeten worden overgelaten aan de mannen van het vak, voor zoover zij van goeden wil zijn, d.w.z. niet aangetast door de moderne manie.

Het onderwijs moet niet gericht zijn op dat groote, vage punt: algemeene verstandsontwikkeling, - want de beschaving, welke deze ons heet te brengen, is van twijfelachtigen aard - maar tot hoofddoel zich stellen: geschikt maken voor de practische eischen van het leven, maatschappelijk bruikbaar, indien men wil, terwijl de rest moet worden overgelaten aan persoonlijke voorliefde, individueelen aanleg. De school mag alleen tot maatstaf nemen het algemeen noodzakelijke, het algemeen bereikbare. Wat daarbuiten valt, moet òf gevonden worden door privaatonderwijs òf op bijzondere scholen.

De tijd, welke op deze wijze openvalt, moet besteed worden aan de zoolang verwaarloosde lichaamsoefening en de o p v o e d i n g i n e i g e n l i j k e n z i n, welke tegenwoordig het vijfde wiel aan den wagen

is. De mensch moet zooveel mogelijk worden gemaakt tot een redelijk wezen.

Het is treurig, te zien, hoe de mensch altijd dezelfde blijft en men het kind geheel in den man terugvindt. Alleen de vorm is veranderd, niet het wezen, en de beschaving leert het komediepak zoo te dragen, dat men oppervlakkig zou zeggen, dat het volkomen past, omdat het naar den laatsten snit is geleverd.

Ik zal niet beweren, dat het geheim gevonden is, om daarin verandering te brengen en den mensch inderdaad te hervormen. De studie der neurasthenie leert, welk een ongelukkig wezen de mensch dikwijls is, een deerniswaardig schepsel, dat elken dag reden heeft, om zich te oefenen in datgene, wat hij het minst is: bescheiden ten opzichte van de plaats, die hij inneemt, en vooral ten opzichte van de wijze, waarop hij die plaats vervult.

Voor zoover er echter aan den mensch iets te veranderen valt door middel van de opvoeding, zal het middel niet gezocht moeten worden in het verzamelen van veel kennis, van veel geleerdheid of het opzamelen van zedespreuken, maar in het kennen bij ervaring van de groote wet van oorzaak en gevolg, ook voor onze gewaarwordingen, opwellingen, driften, hartstochten. Alleen zelfkennis tot den diepsten grond kan leiden tot zelfbeheersching, kan den mensch mensch maken, een inderdaad redelijk wezen. Opvoeding in dezen geest zou vrij wat meer uitwerken dan het koortsachtig ingespannen jagen naar kennis, die ten slotte blijkt voor de meesten vrij onnut te zijn.

Komt in Duitschland de overladingsquaestie meer en meer aan de orde van den dag, ook hier zal dit het geval worden. De gebreken van de onderwijsoverdrijving zijn te tastbaar, dan dat de oogen niet zouden opengaan. Een waarschuwing echter aan hen, die meer bijzonder zich aan het hoofd der Olympia-beweging gesteld hebben; niet, dat zij er aanleiding toe hebben gegeven, want gelukkig is dit het geval nog niet, maar de ervaring leert, dat men in ons land licht op die klip strandt.

Ik bedoel: houdt zoowel de politiek als de kerk buiten de quaestie; beiden bederven de beste zaak. Onderzoekt, overweegt, maakt uw gevolgtrekkingen, zonder de politieke of kerkelijke leiders of drijvers naar de oogen te zien. In het begin zal dit eenige moeite kosten en u minder steun doen vinden, dan gij hadt gehoopt en gewenscht; op den duur zijt gij door uw onthouding sterker. Het moet u onverschillig zijn, of men in die beide kampen u laakt of prijst; laat de zaak als zaak behandeld worden.

Op een ander gevaar wil ik wijzen, waartoe wij in onzen ijver licht kunnen vervallen, namelijk om de schuld van de hersenoverlading alleen te werpen op de schoolmannen en hen ook voor de gevolgen aansprakelijk te stellen. Dat zou eenzijdigheid verraden. Schoolman-

nen zijn in den regel eenzijdig; hun ervaring is beperkt en gaat meestal niet verder dan de kring, waarin zij zich bewegen. IJver voor een op zichzelf voortreffelijke zaak is het, die hen dikwijls verder doet gaan, dan met de belangen van den mensch over 't geheel strookt.

En wat nog meer tot hun verontschuldiging strekt, hun overdrijving staat in nauw verband met den geheelen ziekelijken toestand van onze maatschappij. Menige schoolman wordt tot overdrijving gedreven door den grooten stroom, en hij moet mee tegen wil en dank.

Wij leven in den tijd van de examenmanie en hierbij staat de verstandelijke ontwikkeling eenzijdig op den voorgrond. Het aantal punten, in de verschillende vakken behaald, beslist over de toelating tot inrichtingen en betrekkingen.

Het examen geeft echter op zichzelf genomen een zeer ongelijken, een onbillijken maatstaf. Laten zij spreken, die eenige ervaring hebben op dit gebied. Examen doen is een slag; zij, die van nature begaafd zijn met zekere stoutmoedigheid en in hooge mate hebben, wat de Franschen eigenaardig noemen ‘esprit du moment’, zullen het best slagen. Maar daaruit vloeit volstrekt niet voort, dat zij, die geslaagd zijn, ook het meest ontwikkeld zijn. Gewoonlijk zijn de jongens in de laatste maanden door het vele leeren zoo overprikkeld, dat hun zenuwstelsel geheel abnormaal is, een toestand, die eerst verbetert na eenige weken of maanden rust.

Bij vele betrekkingen komt het ook niet zoozeer aan op den h o o g s t e n graad van verstandelijke ontwikkeling, - een zekere grens kan daarbij als voldoende worden aangenomen - maar op den lichaamsbouw, de physieke sterkte, welke wel niet voorbij wordt gezien, maar waarop toch niet dat gewicht wordt gelegd, dat in het gegeven geval voor de goede waarneming van de betrekking wenschelijk en noodig is. Ik heb nooit gehoord, dat voor de physieke sterkte een zeker aantal punten in rekening werd gebracht. Het maatschappelijk leven zou erbij winnen, indien men het deed.

De verstandelijke ontwikkeling is nu eenmaal hoofdzaak en het examenspook huist reeds in de lagere school. Daar begint reeds de wedijver, het overmatig prikkelen der eerzucht, terwijl op de overspanning, welke er het gevolg van is en het lichaam vroeg ondermijnt, geen acht wordt geslagen.

Sommige ouders zenden hun kinderen zoo vroeg mogelijk naar school, opdat zij zoo vroeg mogelijk examen kunnen doen; druipen zij onverhoopt, dan is er nog geen kwaad bij, want zij kunnen na verloop van een jaar de schade inhalen en staan dan nog met andere jongens van denzelfden leeftijd gelijk. Menig kind moet zijn leven lang boeten voor deze dwaasheid der ouders en wordt door die ongelukkige eerzucht half vermoord. Het kwaad is echter zoo ingegroeid in onze maatschappij, zoo algemeen, dat men het nauwelijks kwaad kan noemen; in elk geval wordt het onbewust bedreven; uit onnadenkendheid offert

men op het altaar van den tijdgeest en doet daarmee zeer domme dingen uit eerbied voor de verstandelijke ontwikkeling.

Bijna alles geschiedt op de school voor het examen. Trouwens, hoe kan het anders. Er zijn weinig betrekkingen meer, waarvoor in onzen tijd geen examen wordt vereischt, - een examen, waarbij niet de practische vaardigheid, maar de dikwijls schijnbare verstandsontwikkeling hoofdzaak is. Niet onmogelijk, dat er over eenige jaren nog een wet wordt gemaakt, die het examen verplichtend maakt voor schoenpoetsers, wellicht ook weer een kostelijke bijdrage tot den grooten schoolstrijd, neutraliteit hier, gemoedsbezwaren daar.

Niet de onderwijzers hebben dus schuld, maar vooral ook de ouders. Nauw staat hiermee in verband de toenemende minachting in onze maatschappij voor het handwerk, voor den ambachtsstand. Koopman is ternauwernood ‘fatsoenlijk’ meer; de zoogenaamde geleerde, de letterkundige betrekkingen zijn overvoerd. Men is nog liever een hongerlijdende ambtenaar, een kale klerk, dan een flinke smid of een ferme timmerman; de jongen moet een ‘heer’ worden, met een hoogen hoed loopen, glacétjes dragen; het werkmanspak schijnt onteerend te zijn. Het gevolg is natuurlijk, dat de concurrentie voor de dusgenaamde ‘betrekkingen’ steeds grooter wordt, en om den toevloed te verminderen, worden de examens steeds zwaarder gemaakt.

Het meisje uit den lageren burgerstand zocht vroeger een dienst en werd bijna beschouwd als lid van het huisgezin. Tegenwoordig is het dienen vernederend; men wordt naaister, om te lijden aan bloedarmoede en te sterven aan tering; of ook wel men gaat naar den modewinkel, om straks te eindigen met het heirleger te vermeerderen van de prostitutie, - alles behoudens de hoogere verstandelijke ontwikkeling.

In ons land heeft men het te druk met de hooge politiek, met ministerveranderingen en Kamer-intriges, om met zulke nietsbeteekenende zaken zich bezig te houden.

In Pruisen echter gaf de Minister van Onderwijs Gossler onlangs een circulaire, waarin op dit gewichtig maatschappelijk belang gewezen werd en gewaarschuwd tegen ‘den onnatuurlijken toevloed voor wetenschappelijke betrekkingen op de hoogere onderwijsinrichtingen’.

‘Onze burgerklassen’, zoo luidt het daar, ‘moesten niet het met veel ijver en inspanning verworven vermogen aanwenden, om degelijke krachten te ontrukken aan den aangewezen maatschappelijken kring, om te dingen naar betrekkingen, welke zeer weinig uitzicht openen, om vooruit te komen.’

Men spreekt tegenwoordig veel van het proletariaat van den vierden stand; er is ook een proletariaat van de letterkundigen of die zich daarvoor uitgeven, en ik weet niet, waar het lijden grooter is.

De ‘betrekking’-zoekenden leeren behoeften kennen, onder den grooten naam van de eischen der beschaving, die onmogelijk vervuld

kunnen worden; en men maakt op die vervulling even onnatuurlijk aanspraak als de socialist.

Zeker, het peil der verstandelijke ontwikkeling is zeer toegenomen onder alle standen; men kan bijna geen onderscheid tusschen de menschen meer zien; wanneer men ze althans beoordeelt naar hun kleeding, alles even beschaafd!

Brengt het de menschen zooveel verder? Of neemt met de verstandelijke ontwikkeling de verkeerde wijsheid toe, zoodat de hoogere ontwikkeling een parodie wordt?

Is de beschuldiging geheel ongegrond, welke van clericale zijde tegen het modern onderwijs wordt ingebracht, dat het ongunstig werkt op een groot deel van de maatschappij, omdat het, verkeerd opgevat en verkeerd geleid, behoeften leert kennen, die nu eenmaal niet te verwezenlijken zijn in het leven?

Laat ons billijk zijn en het oor niet bestendig gesloten houden voor 'tgeen door de tegenpartij ons ten laste wordt gelegd. Onder het uithangbord van algemeene ontwikkeling, algemeene beschaving heeft men bij het onderwijs de practische eischen van het leven uit het oog verloren, en de wrange vruchten daarvan begint men overal te gevoelen, behalve daar, waar men de moderne theorieën heeft uitgevonden en op de onleerzaamste wijze ermee doordraaft, blind voor de zeer grove gebreken van onzen tijd.

Niet minder dan bij het mannelijk geslacht doet de overdreven, eenzijdige verstandelijke ontwikkeling kwaad bij de opleiding der vrouw, en ook hier is de schoolman dikwijls niet de drijver, maar hij, die gedreven wordt.

De vraag, of de vrouw - ik zeg niet enkele vrouwen, maar de vrouw in 't algemeen - vatbaar is voor dezelfde verstandelijke ontwikkeling als de man, wordt door velen, en zeer bevoegden, steeds ontkennend beantwoord, o.a. op grond van verschil in gewicht en samenstelling van de hersenen.

Zeker is het, dat de vrouw een geheel ander wezen is dan de man, in een andere gedachtensfeer zich beweegt en bij overwegend gevoel zich meer laat leiden door persoonlijke indrukken dan door verstandsoverwegingen.

De natuurlijke werkkring van de vrouw is het huisgezin, en wie met de practische eischen van het leven te rade gaat, zal daarom bij de ontwikkeling der vrouw in de eerste plaats het oog vestigen op de werkzaamheid, die het huisgezin eigenaardig met zich brengt.

Een huisgezin is een soort van staat in het klein, een veel omvattend raderwerk, al zijn de deeltjes op 't oog allen klein. Voor de juiste besturing is noodig veel kennis en ervaring van de vele voorwerpen, waarmee men dagelijks in aanraking komt.

De som van al de kleinigheden, waaruit een huisgezin bestaat, is van het hoogste gewicht, aangezien het huisgezin de grondstof levert voor de inrichting van den staat, van de maatschappij.

Regel is, dat de vrouw staat aan het hoofd van het huisgezin, terwijl de man de middelen verschaft, welke voor de behoorlijke leiding noodig zijn.

Een vrouw moet daarom ervaren zijn in al de huiselijke bezigheden; zij moet die bezigheden desnoods zelf kunnen verrichten, want wie iets niet zelf goed kan, kan ook geen bevelen geven, geen voorschriften, hoe het werk moet worden verricht.

Die kennis moet derhalve bij de vrouw hooger staan dan b.v. die van de Fransche of Duitsche of Engelsche letterkunde. Het een kan met het ander gepaard gaan, maar het eerste is onmisbaar; het laatste behoort tot de weelde, die desnoods kan worden ontbeerd.

Is het meer uitgebreid lager onderwijs, is het middelbaar onderwijs voor meisjes in dien geest ingericht? Of komen ook hier de practische eischen van het leven als het hinkende paard achteraan?

't Is waar, de arbeid, de gewone arbeid in het dagelijksch leven wordt ook hier evenals elders geminacht en de vrouw meent, dat het vernederend is, de hand uit te strekken tot het werk.

Dat behoort tot de moderne eigenschappen; vroeger althans was dat zoo niet en zelfs in patricische families heb ik achtbare vrouwen gekend, die op zijn tijd zich niet schaamden voor het verrichten van huiselijke bezigheden en des avonds een niet minder goed figuur maakten in het salon.

Is de moderne vrouw alleen geschikt voor speelpop, straatslentster, doeniet, prijkend met een luchtig vernisje van kennis van vreemde letterkunde?

Indien dat het ideaal moet zijn, dan ziet het er treurig uit met de toekomst. Immers, het huisgezin is de grondsteen van den staat; de degelijkheid van het huisgezin beslist over het gehalte der burgers. Deugt die inrichting niet, berust het bestuur niet op gezonde grondslagen, dan deugt ook de maatschappij niet.

De achteruitgang van den staat, van de maatschappij begint met het verval van het huisgezin. Geleerdheid is heel goed; veel kennis versiert den mensch, indien maar niet de geleerdheid leidt tot dwaasheid en de kennis te groot wordt, om aan den naastbijliggenden plicht te denken.

Er zijn veel huisgezinnen, waar de oud-Hollandsche practische degelijkheid nog in eere is. Toch schijnt het dikwijls ook hier moeilijk te vallen, zich tegen de nieuwe mode te verzetten, en is het, of men zich schaamt voor het vervullen van zijn plicht en het hoofd buigt voor den ongelukkigen emancipatie-geest. Ik las onlangs bij een niet-clericaal schrijver de stelling verdedigd, dat het verval der maatschappij altijd begint met de emancipatie der vrouw.

De overdrijving van de verstandsontwikkeling der vrouw heeft het groote nadeel, dat zij samenvalt met de critische periode, waarin zenuwoverspanning dubbel gevaarlijk is, terwijl men in het latere leven

niet gemakkelijk de nadeelen te boven komt, welke dan aan de gezondheid der vrouw zijn toegebracht.

Alle vrouwen zijn zonder twijfel niet dezelfde, en wat de een zich zonder schade kan veroorloven, maakt de ander voor haar leven ongelukkig. Bij verreweg de meeste vrouwen verzet de natuur zich echter tegen te groote herseninspanning en men kan de vraag doen, of het op den weg ligt van den Staat, kostbare inrichtingen te openen voor het middelbaar onderwijs der vrouw, waarvan slechts weinigen zonder groot nadeel voor haar wezenlijke ontwikkeling gebruik kunnen maken.

Een andere beschuldiging wordt het tegenwoordige onderwijs ten laste gelegd, die niet geheel billijk is. De overdreven verstandelijke ontwikkeling is, beweert men, oorzaak van het toenemend zenuwlijden in onze maatschappij.

Het is algemeen bekend, hoe algemeen het zenuwlijden is. Daarvan getuigen de overbevolking van de krankzinnigengestichten, het schrikbarend aantal zelfmoorden en - waarvan geen statistieke cijfers bestaan - de treurige verwarring in duizenden huisgezinnen, waar zenuwoverspanning in verschillende vormen de schaduw is, die het leven zijn donkere tinten geeft. Ik heb vroeger dat lijden in bijzonderheden beschreven(*); meer en meer trekt het zenuwlijden de aandacht en de letterkunde over dat onderwerp wordt met den dag uitgebreider.

Nu is, geloof ik, de moderne onderwijsoverdrijving van te jeugdige dagteekening, om hieruit de algemeene verbreiding van het zenuwlijden te verklaren; men moet zich, dunkt mij, de zaak ongeveer dus voorstellen: het zenuwlijden is een gevolg van de algemeene overprikkeling van de moderne beschaving; het lijden van dien aard plant zich over; de geslachten worden zwakker, en de kinderen kunnen de onderwijstaak, welke sommige ouders wellicht zonder bezwaar voor hun gezondheid zouden hebben afgewerkt, niet meer volbrengen zonder meer of minder ernstige verstoring van het zenuwleven. Wordt de onderwijsmode niet beperkt, dan kan men voorspellen, dat onder de tegenwoordige jongens en meisjes, thans schijnbaar nog gezond - alleen wat lusteloos, wat zenuwachtig, wat raar, wat grillig, - zich een groot aantal candidaat-zelfmoordenaars bevinden, vele recruten voor de krankzinnigengestichten.

Het gevaar kan alleen worden afgewend, wanneer wij zoo verstandig zijn, het onderwijs in te krimpen door vermindering van het aantal vakken en vereenvoudiging van de methode van onderwijs; de kinderen moeten in de eerste plaats meer rust hebben en in de tweede plaats meer leven voor hun gezondheid, meer beweging nemen, zooveel mogelijk in de open lucht of in goed geventileerde lokalen; het lichaam moet door behoorlijke verharding sterker gemaakt worden.

Hoe rationeel dit ook klinkt en schijnbaar gemakkelijk te verwezen-

(*) *Licht en Donker. Levenswoorden*, blz. 35.

lijken, het sluit in zich een geheele hervorming der maatschappij. Het is al veel gewonnen, indien het gevaar erkend wordt, en de Olympia-vereeniging kan krachtig daartoe meewerken. Maar men stelle den strijd zich niet licht voor. Voor 't oogenblik roeien wij op tegen den stroom, tegen de mode, tegen den tijdgeest. Men late zich door aanvallen, verguizing, persoonlijke verdachtmaking, partijgeschreeuw, groote woorden niet vervaard maken.

E p u r s i m u o v e : de hersenoverlading is een feit, en het zal, helaas! ook in de toekomst niet ontbreken aan bewijzen voor de waarheid. Met verwijzing naar de voorbeelden uit het werkelijk leven zullen wij blijven hameren op het aambeeld en de slagen zullen vallen, totdat men gehoor geeft aan de waarschuwing. Wil men niet luisteren, het zij zoo, maar men draagt de gevolgen, en die gevolgen zijn van zeer treurigen aard.

Vergeten wij niet, dat de overdrijving op het gebied van het onderwijs samenhangt met de overprikkeling, welke men op elk ander gebied waarneemt. ‘Opgestoomd leven’, noemde dr. Donkersloot het tegenwoordige leven, en te recht. Door de overbevolking is het maatschappelijk leven reeds moeielijk genoeg; de menschen verdringen elkander in het zoeken naar een bestaan en de zoogenaamde concurrentie maakt het leven tot een wilde jacht, waarbij van de harmonische ontwikkeling van den mensch nauwelijks sprake meer kan zijn.

Niet minder waar is het echter, dat de levensstrijd moedwillig verzwaard wordt door de weelde. Het leven is niet meer een strijd, om te bestaan, maar is veelal ontaard in een koortsachtig jagen naar genietingen, en in de geestelijke afmatting, die daarvan het noodzakelijk gevolg is, worden steeds sterker prikkels gezocht, om het lichaam op te zweepen.

Overmatig gebruik van vleesch, bier, wijn, drank en tabak vervullen de rol, welke de zweep verricht bij het moe gereden paard, maar bij elken rit heeft een overmatig krachtverbruik plaats, een slijting van het lichaam, inzonderheid van het zenuwstelsel, waardoor de mensch oud wordt vóór zijn tijd.

Deze onnatuur is zoo diep doorgedrongen in onze maatschappij, dat zelfs zij, van wie men op grond van hun hoogere, veelzijdige ontwikkeling iets beters zou verwachten en die door hun maatschappelijke positie het voorbeeld moesten geven, aan het algemeene euvel mank gaan.

Zoo werd, om een voorbeeld te noemen, de zeebadplaats Scheveningen, vroeger een herstellingsoord, onder medewerking van den Haagschen Gemeenteraad hervormd in een moderne uitspanningsplaats, d.w.z. in een inrichting van wat men tegenwoordig plezier noemt, waarbij spel en renbaan niet mochten ontbreken en de directeur van publieke vermakelijkheden de spil is, waar 't al om draait, terwijl men verzuimde, den hier overbodig geworden baddokter af te schaffen.

Zou men bij zulke dingen niet aan het gezond verstand in onzen tijd

gaan twijfelen? Gelukkig mag geconstateerd worden, dat de gemoderniseerde inrichting tot heden, zij 't ook om redenen, buiten de overladings-quaestie gelegen, zich verheugen mag in de algemeene impopulariteit.

De beschaving, de ontwikkeling worden in een valsche richting geleid; er wordt rekening gehouden noch met den aard, noch met de krachten van den mensch; men wil theorieën doordrijven, waarmee de werkelijkheid spot. Het gevolg is, dat de beschaving ontaardt in onnatuur, in een opgeschroefde, zenuwachtige beweeglijkheid, welke men plezier noemt, terwijl de ontwikkeling een opgeplakte schijngeleerdheid wordt. En onder dat alles verzwakken het menschelijk lichaam en de menschelijke geest; wij leven langer, dank zij de kunst; maar 't is er leven naar; het is een gekunsteld leven.

Jaren geleden werd dezelfde klacht aangeheven en men verklaarde de opvatting voor pessimistisch, cynisch, of iets dergelijks. De statistiek van de zelfmoorden, van de krankzinnigengestichten heeft het antwoord gegeven op die stopwoorden, en het zenuwlijden neemt op een wijze toe, dat men huiverend de vroegere uitvluchten vergeet.

De waarschuwingen door het leven der menschen zelf worden ernstiger, dringender. Wat men vroeger hield voor de opvatting van een zonderling, wordt thans gesteund door een reeks van kundige mannen, vooral uit de geneeskundige wereld.

Of men er thans naar luisteren zal, moet de toekomst beslissen. Veel stellen wij er ons niet van voor. Wij weten te goed, wat het zegt, op te roeien tegen den stroom, tegen den tijdgeest te getuigen. Bij het marktgeschreeuw der partijen verleeren velen ook het luisteren.

Toch, wij gaan vooruit. De hersenoverspanning is een vraagstuk geworden; het zal h e t vraagstuk worden, waarbij de neutraliteit en andere quaesties slechts bijkomende zaken zijn.

De levende getuigen van de treurige gevolgen van het breken met de onverbiddelijke wet der natuur spreken, om te leeren aan hen, die leeren willen.

Wie niet hooren wil, moet voelen.

Elk leven heeft zijn boete, zichtbaar of onzichtbaar, en, helaas! tot het tweede, derde en vierde geslacht.

VAN DER KULK.

Staatkunde en geschiedenis.

Een standaardwerk.

De Grondwet. Toelichting en kritiek door Mr. J.T. Buijs, hoogleeraar te Leiden, 1ste dl. 1ste en 2de stuk. Arnhem, P. Gouda Quint 1883.

V.

't Laat zich aanzien, dat onze toekomstige grondwetgevers evenmin zullen reageeren tegen eene splitsing onzer volksvertegenwoordiging, als zulks in '48 het geval is geweest. Geen der schrijvers van den laatsten tijd althans heeft zich verklaard tegen het bestaan eener Eerste Kamer. De heer Olivier evenmin als de heer Van Houten en Lenting, en de heer Buijs evenmin als de heer Heemskerk. Allen erkennen, dat in het behoud van ons Hoogerhuis een zekere waarborg gelegen is voor een kalm en ernstig onderzoek der regeeringsvoorstellen. En kan het ook niet alles beletten en tegenhouden, wat de Regeering in '48 hoopte, dat kan nog geene reden zijn, om het recht van tegenhouden geheel prijs te geven. Indien de kalme sfeer van eene Eerste Kamer, al is 't dan ook slechts enkele malen, daartoe leidt, dat een gevaarlijk besluit verbroken wordt, is dan, vraagt de geachte Hoogleeraar te recht, door zulk een dienst de instelling niet voldoende gerechtvaardigd? ‘Daarenboven het is niet alleen, het is zelfs niet in de eerste plaats om tegenhouden te doen; ook daar, waar zij hare medewerking verleent, en daar vooral kan zij groote diensten bewijzen. Denk u de Eerste Kamer weg en verbeeld u de blijvende ergernis, wanneer wetsontwerpen - door eene verbitterde minderheid als schandelijk onrecht uitgekreten en tot het laatste oogenblik hardnekkig bestreden - dadelijk, nadat de kleine meerderheid ze heeft doorgedreven, als wetten van het koninkrijk in het Staatsblad worden opgenomen. Zal het brandmerk, dat de oppositie op de ontwerpen drukte, niet in het oog van velen als een onuitwischbare smet op de wetten zelve kleven, en zal die waan niet aan de deugdelijke toepassing van die wetten een machtige belemmering in

den weg stellen? Laat daarentegen eene Eerste Kamer, welke door hare samenstelling eerbied en ontzag inboezemt en aan welker onafhankelijkheid niemand twijfelt, na nieuw en kalm beraad aan het fel bestreden wetsontwerp hare goedkeuring hechten, dan zal haar votum aan de wet eene zedelijke kracht bijzetten, welke zij anders had moeten missen en toch werkelijk niet ontberen kan' (bl. 404).

Het kwaad, dat de Eerste kamer gedurende haar dertigjarig bestaan rechtstreeks tegenhield, was luttel en de reden, welke haar leidde, als zij haar veto uitsprak, dikwijls wel zooveel een gevolg van hare eigenaardige samenstelling als uitvloeisel van een of ander groot politiek beginsel, waaraan zij in verband met hare bestemming onveranlijk vasthield. En meer dan één afwijzend votum, dat zij uitbracht, zal, naar ik vrees, haar door den toekomstigen schrijver van onze parlementaire geschiedenis juist niet als eene verdienste worden toegerekend. Maar bij hetgeen zij rechtstreeks tegenhield, komt dat, wat zij zijdelings voorkwam, en dit laatste heeft in mijn oog veel grootere waarde. Meer dan één door hartstocht ingegeven besluit, in de Tweede Kamer ontworpen of tegen de Tweede Kamer beraamd, heeft vermoedelijk alleen daarom nooit het levenslicht gezien, omdat vooraf als zeker konde worden aangenomen, dat het bij de Eerste Kamer in elk geval geene genade zoude vinden. De juiste waarde van dien invloed te berekenen, vermag niemand, maar zij, die haar het hoogst plegen aan te slaan, zijn, geloof ik, niet de slechtst ingelichten.

Eindelijk staat het vast, zegt nog de heer Buijs, dat de Eerste Kamer door haar goedkeurend votum, na kalm beraad uitgebracht, meer dan eens dit heeft verkregen, dat de bittere strijd, in de volksvertegenwoordiging over eenig wetsontwerp gevoerd, niet als een even bittere strijd over de wet in de rangen van het volk werd overgebracht. Zeker niet altijd slaagde die toeleg, maar het kwaad temperen, vermocht zij toch altoos. Zij heeft, door haar gezag in de schaal te werpen, daarvoor borg gesproken, dat de fel bestookte ontwerpen, hoe men overigens ook mocht oordeelen over de daarbij aangenomen beginselen, in elk geval niet het bedenkelijk karakter hadden, daaraan door de tegenstanders toegeschreven. Immers, ware het anders, de Eerste Kamer zou nimmer aan zulk een ontwerp haar zegel hebben gehecht. Dergelijke uitspraak, welke men telkens kan afluisteren, moge niet bindend zijn voor allen, zij is bindend voor zeer velen en juist daarom het beste argument, dat ten voordeele van eene Eerste Kamer kan worden aangevoerd. Door hare goedkeuring heeft het ontwerp, al bleef het ongewijzigd, van zijne scherpe hoeken en lijnen verloren en is het daardoor bruikbaarder geworden voor de practijk, dan het anders zou geweest zijn (bl. 405).

't Is in dezen geest, dat al de schrijvers van de laatste jaren, voor zoover mij bekend is, zich over onze Eerste Kamer hebben uitgelaten. Maar ondanks al dien lof, dien zij haar hebben toegekend, is er niet

één onder hen, die ingenomen is met de wijze, waarop zij is samengesteld. De heer Lenting en de heer Van Houten willen beiden geene schatplichtigheid voor de leden der Eerste Kamer en verlangen beiden dezelfde vereischten voor hen als voor die der Tweede Kamer. De heer Olivier wil de Eerste Kamer samenstellen uit de afgevaardigden der groote gemeenten met eene bevolking van ten minste 10000 zielen, terwijl de Tweede Kamer daarentegen zou bestaan uit de afgevaardigden der in districten verdeelde plattelandsgemeenten. De heer Heemskerk wenscht evenzeer eene gewijzigde samenstelling. Om de Eerste Kamer ‘werkelijk een behoudend en behoedend element in den Staat te doen zijn’, zooals men zich algemeen in 184[8] voorstelde, koestert hij twee denkbeelden. Het eene komt neer op het behoud van de tegenwoordige samenstelling, doch om hare plutocratische strekking te temperen, zou hij dit deel der vertegenwoordiging willen uitbreiden ‘met eenige leden tot een maximum van 20, door 's Konings keuze geroepen uit zekere categorieën door de wet te bepalen, b.v. hoofdofficieren en vlagofficieren, leden der hoogere magistratuur, gewezen staatsdienaren enz.’ (bl. 135). Het andere denkbeeld, dat hem nog beter voorkomt, strekt, om terug te keeren tot het stelsel van het voorloopig kiesreglement: voordracht van dubbeltallen door de kiezers, benoeming uit die candidaten door den Koning; maar met verbetering en verruiming der categorie van verkiesbaren (bl. 136).

Wat de heer Lenting wil in zijne *Korte Aanteekeningen op de Grondwet* en de heer Van Houten in zijne *Schets*, gevoegd bij het Voorloopig Verslag over het wetsontwerp ter herziening van de kieswet (zitting der Tweede Kamer 1876/77 n°. 140), verschilt in hoofdzaak niet van hetgeen de geachte Hoogleeraar voorstelt. Ook deze schrijver wil de leden der Eerste Kamer doen blijven verkiezen door de verschillende colleges der Provinciale Staten (bl. 408). In één opzicht intusschen is volgens hem wijziging van het bestaande volstrekt noodig. Hij wil de tweede en derde alinea van art. 78 schrappen en aan Provinciale Staten het recht van vrije keuze toekennen (bl. 409). Naar men zegt, ging ook de heer Kappeyne van hetzelfde denkbeeld uit.

Er is dus meer dan één reden, om na te gaan, op welke gronden het denkbeeld van Professor Buijs steunt. Want waar zooveel geachte mannen samenstemmen, laat het zich aanzien, dat zulk een plan, als zij voorstellen, bij de op handen zijnde grondwetsherziening veel gewicht in de schaal zal leggen.

Ofschoon in hooge mate afkeerig van indirecte verkiezingen en daarvoor de gronden opgevende, meent hij toch, dat de grieven tegen een kiescollege ad hoc niet gelden tegenover Provinciale Staten, en wel, omdat hunne leden ook tot geheel andere werkzaamheden geroepen worden en slechts bij uitzondering optreden ter vervulling van de politieke taak, welke hun tevens is opgedragen. Bij de keuze van leden der Provinciale Staten is het niet uitsluitend, is het ook niet vóór

alles te doen om de benoeming van een kiezer voor de Eerste Kamer. Natuurlijk, zegt de schrijver, natuurlijk wordt er nu meer, dan anders het geval zou zijn, gelet op de politieke beginselen van de candidaten, maar daarnaast toch ook - en men mag wel zeggen in de eerste plaats - op hunne meerdere of mindere geschiktheid voor de administratieve werkzaamheden, welke de Grondwet aan de Provinciale Staten heeft opgedragen. Treden zij nu, meent de heer Buijs, eene enkele maal als kiescollege op, dan zijn zij werkelijk los van de stemgerechtigden, die hen benoemden, en kunnen zij zich dus geheel zelfstandig van hunne politieke taak kwijten.

Wat de keuze betreft, die de geachte Hoogleeraar niet beperken wil tot de hoogst aangeslagenen, maar die hij geheel vrij wil doen zijn, die motiveert hij aldus. Zal de Eerste Kamer, zegt hij, zich bij voorkomende gelegenheden met wezenlijk gezag kunnen doen gelden, dan moet alles vermeden worden, wat haar zou kunnen stempelen als vertegenwoordigster van bijzondere belangen, en de Grondwet heeft daarvoor geene voldoende zorg gedragen. Erger nog, zelfs als uitsluitende geldaristocratie is de wijze, waarop de Eerste Kamer wordt samengesteld, slecht geregeld. Zij vertegenwoordigt de hoogst aangeslagenen in 's Rijks directe belastingen, maar, dank zij ons gebrekkig belastingstelsel, worden zeer velen, die tot de rijksten behooren, om den bijzonderen aard van hunne rijkdommen niet onder de hoogst aangeslagenen begrepen, terwijl anderen, enkel om het bedrijf, dat zij uitoefenen, een bijzonder hoogen aanslag in de belastingen schuldig zijn, zonder dat zij daarom juist onder de rijksten kunnen gerangschikt worden. Voeg hier eindelijk nog bij, dat de Grondwet niet de hoogst aangeslagenen in het algemeen benoembaar verklaart, maar hen, die het zijn in elke provincie, en men komt tot dit zonderlinge resultaat, dat terwijl in sommige gewesten een aanslag van ongeveer *f* 1000 noodig is, om iemand verkiesbaar te maken voor de Eerste Kamer, elders die verkiesbaarheid reeds bestaat bij een aanslag van nog geen *f* 300. Men behoeft de lijsten der hoogst aangeslagenen, zooals die jaarlijks worden afgekondigd, slechts te doorloopen, om zich te overtuigen, hoe vreemd en verrassend de uitkomsten zijn, welke men bij het aanleggen van den grondwettigen maatstaf verkrijgt, en tevens, hoe beperkt de vrijheid van keuze is, welke feitelijk aan Provinciale Staten wordt overgelaten.

Die verkiesbaarheid van leden der Eerste Kamer uitsluitend en zonder uitzondering van den aanslag in de directe rijksbelastingen afhankelijk te maken, keurt ook de heer Heemskerk af. Aangenomen, zegt hij op bladzijde 133, aangenomen, dat een minimum van aanslag een waarborg oplevert tegen het deelnemen van onbeschaafde en ongeschikte personen aan staatkundige handelingen, dan volgt daaruit volstrekt niet, dat juist bij de hoogst aangeslagenen de meeste kennis en geschiktheid huisvesten; zelfs is het niet zeker, dat ieder hoogst aange-

slagene tot de meest gegoeden behoort. Bestaat de aanslag hoofdzakelijk in grondbelasting, dan kunnen de vaste goederen met hypotheken bezwaard zijn; bestaat die hoofdzakelijk in patent, dan worden daardoor beheerders van de bezittingen van anderen verkiesbaar, en is zelfs de mogelijkheid aanwezig (waaraan bij de kieswet niet is gedacht) van een hoogen aanslag zonder het bezit der wettelijke grondslagen. Van de beide laatste gevallen, verzekert de geëerde schrijver van *De Praktijk onzer Grondwet*, zijn voorbeelden van verkiesbaren en gekozenen ter Eerste Kamer voorgekomen.

Indien ik nog een citaat mag aanhalen tegen de gedwongen keuze uit de hoogst aangeslagenen, ik zou een beroep willen doen op den bezadigden en met ons Staats- en administratief recht zoo bekenden De Bosch Kemper. Die zegt (in zijne *Handleiding*, bl. 447): ‘Men kan een uitnemend Staatsburger zijn, een man van langdurige ondervinding en van uitgebreide bekwaamheden, een beproefd vaderlander, juist geschikt, om lid te zijn van eene vergadering van toezicht, te houden tegen overijlde besluiten der Tweede Kamer, zonder dat men tot de hoogst aangeslagenen behoort, ja, men kan jaren lang een uitnemend lid der Eerste Kamer geweest zijn en die bevoegdheid verliezen, doordat men zijne echtgenoote verliest of zijne kinderen meerderjarig worden.’

Al deze aangehaalde schrijvers zijn alzoo verklaarde tegenstanders van de tweede zinsnede van artikel 78 onzer Grondwet, die wil, dat de leden der Eerste Kamer zullen behooren tot de hoogst aangeslagenen in 's Rijks directe belastingen. Ik sluit mij volgaarne bij hen aan en ik maak al hunne argumenten tot de mijne. Naar mijne innige overtuiging legt het genoemde artikel onnoodigen dwang op niet alleen, maar geeft bovendien niet den minsten waarborg, dat de Eerste Kamer zal bestaan uit bekwame en geschikte personen. Maar verder ga ik niet met hen mede, hoe aanmatigend dit ook moge klinken tegenover zoovele ervaren mannen.

Tegen het denkbeeld van den heer Olivier ontwikkelde ik in ditzelfde tijdschrift vroeger mijne bezwaren. Hierop behoef ik alzoo niet terug te komen. Te meer niet, omdat ik nooit gemerkt heb, dat iemand des heeren Olivier's gevoelen deelde. Wat het plan van den heer Heemskerk aangaat, zijne Eerste Kamer zou niet zijn eene volksvertegenwoordiging, maar eene regeerings- of eene Koningskamer. Zulk eene Kamer zou te veel haar oorsprong en hare afkomst verraden, om wezenlijk kracht te kunnen uitoefenen. Zij zou geene revolutie beletten, evenmin als zij een bolwerk zou zijn voor den troon. Des heeren Heemskerk's Eerste Kamer is te kunstmatig en verraadt zijne vrees voor rechtstreeksche verkiezingen, hetzij door den Koning hetzij door het volk, in zoo groote mate, dat het mij onmogelijk toeschijnt, dat het een of andere zijner plannen één aanhanger zal kunnen vinden. Ik geloof dan ook inderdaad, dat het overbodig is, langer daarbij stil te staan.

Wat het voorstel van den geachten Hoogleeraar betreft, indien ik

te kiezen had tusschen hetgeen de Grondwet voorschrijft, en wat de heer Buijs aanbeveelt, zonder eenig voorbehoud schaarde ik mij aan zijne zijde. Indien de Provinciale Staten niet belemmerd waren in hunne keuzen, zoo zij hun oog konden slaan op allen zonder onderscheid, die maar waarborg geven voor bekwaamheid en geschiktheid, 't zou zeker eene schrede zijn in de goede richting. Maar ik wil toch hebben opgemerkt, dat in de practijk de Staten zichzelven de handen meer binden, dan onze hoogste Staatswet gebiedt. Indien zij bij voorkomende gelegenheid hun blik wilden vestigen buiten hunne respectieve provincie, men zoude niet dikwijls zoo luide hooren klagen over beperkte keuze(*). Maar evenals de kiezers van leden der Provinciale Staten zeer zelden gaan buiten hun district, even zoo min de Staten, wanneer 't aankomt op het kiezen van leden der Eerste Kamer. En is 't al eens voorgekomen, dat iemand als lid van dit hooge Staatscollege gekozen is in eene andere provincie, dan waarin hij woont, 't zal nog zeer de vraag zijn, of dit geschied is om redenen van Staatsbelang. De kiezers van leden der Provinciale Staten denken en moeten denken bij hunne keuzen aan het provinciaal, *niet* aan het nationaal belang. Hoe willen dan die leden der Provinciale Staten, vertegenwoordigers van locale belangen, geschikte kiezers zijn voor leden der Eerste Kamer? Indien de keuzen goed zijn, 't zal wezen, niet omdat het stelsel goed is, maar in weerwil van het stelsel En juist omdat men geene zekerheid had voor goede keuzen, daarom heeft men ook in '48 het stelsel, volgens hetwelk de leden der Tweede Kamer werden gekozen door de Provinciale Staten, verlaten. Is nu het stelsel, dat niet meer deugt voor de Tweede, nog wel goed genoeg voor de Eerste Kamer? Zoo ja, men toone aan, waarom de Eerste Kamer minder vast moet wortelen in het eigenlijke volk dan de Tweede Kamer.

Van verschillende zijden is de opmerking gemaakt, dat de Colleges der Provinciale Staten te veel burgemeesters in hun midden hebben, om van die Staten te mogen verwachten zelfstandige en goed beraden keuzen. Ik geloof, dat deze opmerking niet van overdrevenheid is vrij te pleiten, ofschoon 't mogelijk is, dat de invloed van een energiek Commissaris des Konings of van een imponeerend Minister van Binnenlandsche Zaken wederkeerig zijn invloed kan doen gelden op den uitslag der verkiezingen van leden der Eerste Kamer. Maar een grooter kwaad acht ik het in den laatsten tijd nu en dan voorkomend verschijnsel, - iets, wat de heer Buijs zelf eerlijk genoeg is, te constateeren, - dat bij de verkiezingen van leden der Provinciale Staten de politieke richting der candidaten op den voorgrond wordt gesteld. Geschiedt dit, de staatkundige denkbeelden van de provinciale kiezers zullen hoe

(*) De heer De Bosch Kemper deelt op bl. 446 van zijne bekende *Handleiding* mede, dat het bij vele Provinciale Staten gebruik is, de gedrukte lijst der hoogst aangeslagenen in de provincie aan de leden mede te deelen, hetwelk het vermoeden doet ontstaan, dat de keuze slechts tot die lijst bepaald is.

langer hoe meer ook vertegenwoordigd worden in de Eerste Kamer, maar 't zal zijn ten koste van de colleges der Staten. De heer Heemskerk meent, dat dit reeds nu al zoo erg is, een gevoelen, dat ik intusschen niet deel, dat alleen, wanneer er vrees is, dat onder de leden der Staten de stof voor het benoemen van Gedeputeerde Staten zou gaan ontbreken, men soms van de kiezersvereenigingen verkrijgt, dat zij daarop letten. 'Wanneer', zoo vervolgt hij, bladz. 134, 'in een aldus samengesteld provinciaal kollegie, de helft der leden plus één lid zich aaneensluiten en eene kiezersvereeniging of club vormen, beheerschen zij de keuzen ter Eerste Kamer voor langen tijd. Meermalen, ook in Mei 1877 en 1880 zijn in eenige provinciën zeer bekwame en voor het provinciaal belang nuttige leden uit de Staten geweerd, met het éénige en erkende doel, om te werken op de keuzen voor de Eerste Kamer in Julij van hetzelfde jaar.' In elk geval, dit is zeker, komen geene toevallige omstandigheden op den duur ons te hulp, men loopt volgens ons Grondwettelijk stelsel gevaar, te stranden òf op eene slechte Eerste Kamer òf op verkeerdelijk samengestelde colleges van Provinciale Staten. Het eene al even groot kwaad als het andere.

Hoe groot voorstander de geachte Hoogleeraar ook is van de verkiezingen van leden der Eerste Kamer door de Prov. Staten, hij erkent niettemin, dat er nadeelen aan verbonden zijn. 'Dat er aan de vermenging van zuiver administratieve met politieke werkzaamheden nadeelen verbonden zijn, zal niemand loochenen', schrijft hij. 'Het is en blijft eene anomalie, dat bij eventueele ontbinding van de Eerste Kamer, de beslissing van den politieken strijd worde overgelaten aan collegiën, welke van nature niet voor die taak bestemd zijn.' Dat de heer Buijs des ondanks toch de Provinciale Staten als kiezers van leden der Eerste Kamer behouden wil, is hierin gelegen, omdat het z.i. 'wel onmogelijk zal wezen eene wijze van samenstelling uit te vinden, aan welke geenerlei bezwaren verbonden zijn'. En in de tweede plaats, omdat 'de Provinciale Staten bij hunne keuze van leden der Eerste Kamer er over het algemeen werkelijk in slaagden, om hunne eigen zelfstandigheid te handhaven en tevens in de keuze, welke zij deden, de politieke beginselen uit te drukken, door de meerderheid van de kiezers in hunne provincie beleden'.

Met al de plannen, die tijdens en na de Grondwetsherziening zijn geopperd betreffende de samenstelling der Eerste Kamer, kan ik mij, zooals ik reeds zeide, niet vereenigen. Mij komt het beste voor, de leden der Tweede Kamer te doen kiezen in wat men gewoon is te noemen enkele districten, terwijl dezelfde kiezers van de leden der Tweede Kamer de leden der Eerste moeten kiezen, geheel onbeperkt evenals die der Tweede Kamer, in veelvoudige districten. Voor de Tweede Kamer kiezen de kiezers in een enkel of klein district één afgevaardigde, terwijl de kiezers van b.v. vier enkele districten gezamenlijk vier leden moeten kiezen voor de Eerste Kamer. De Tweede Kamer

zou, aldus samengesteld, een orgaan wezen, waardoor zich bij uitnemendheid de volksgeest openbaart, terwijl de Eerste Kamer meer inzonderheid heenwijst naar een college, bestemd, om voor het geheele volk te zorgen. De gronden, waarop mijn voorstel steunt, en de attributen, die ik aan deze beide deelen der vertegenwoordiging - doch die trouwens voor beide Kamers geheel dezelfde moeten zijn, wat schier overal het geval is, waar men de vertegenwoordiging splitst in twee afdeelingen, zooals de heer Buijs verzekert op bl. 588 - wil toekennen, zoowel het een als het ander deel ik in den loop van dit opstel ter zijner plaatse mede. Ik vind daartoe gelegenheid, wanneer ik des Hoogleeraars denkbeelden uiteenzet betreffende de samenstelling der Tweede Kamer en die ten opzichte van den werkkring, dien hij voor de Eerste Kamer wil openen.

Niettegenstaande de geachte interpretator van onze Grondwet nog al tevreden is met onze Eerste Kamer, evenals de heer Heemskerk, doet hij toch zijn uiterste best, om haar wat meer reliëf te geven. Opdat zij zich bij voorkomende gelegenheden met wezenlijk gezag zal kunnen doen gelden, wil hij alles vermeden hebben, wat haar zou kunnen stempelen als vertegenwoordigster van bijzondere belangen. Maar niet enkel dit. Niet alleen, dat hij haar eene betere afkomst wil geven, maar hij meent ook, dat aan haar meerdere rechten moeten worden toegekend. Zoo acht hij 't ongemotiveerd, dat de Eerste Kamer niet heeft evenals de Tweede het recht van enquête (bl. 496); zoo begrijpt hij niet, waarom de Eerste Kamer ook niet in eersten aanleg kennis zou kunnen nemen van de wetsontwerpen (bl. 589); Zoo dunkt hem ook niets meer geschikt, om het gezag van de Eerste Kamer tegenover de buitenwereld te ondermijnen en hare eigen zedelijke kracht te verlammen, dan juist het gemis van het recht van amendement (bl. 593). Alleen het recht van initiatief, het recht, om voorstellen van wet aan den Koning te doen, wil hij haar niet toekennen. Aan eene Kamer, zegt hij op bl. 617, aan eene Kamer, welke louter als tweede aanleg optreedt, en naar mijn inzien is het hoogst wenschelijk, dat zij dit blijve, kan het initiatief van wetsontwerpen niet toebehooren.

Ook de heer Heemskerk zou aan de Eerste Kamer wel meerdere rechten willen verleenen. Intusschen verklaart hij zich niet altijd even pertinent, althans niet ten opzichte van het recht van enquête (bl. 153). Zoo acht hij niet noodzakelijk of van overwegend belang eene wijziging van art. 105, volgens welke bepaling de Koning zijne voorstellen zendt aan de Tweede Kamer (bl. 169). Zoo doet zich voor de Eerste Kamer volgens hem ook de behoefte aan het recht van initiatief niet gevoelen (bl. 187). Maar wat hij haar wel wil toekennen, dat is het recht van amendement (bl. 184). Dat moet zij hebben, zegt de geëerde schrijver van *De Praktijk onzer Grondwet*, ofschoon hij 't haar spoedshalve wil onthouden, wat betreft de begrootingswetten.

De geachte Hoogleeraar houde 't mij ten goede, wanneer ik zeg, dat ik mij ten zeerste erover verbaasd heb, dat hij het recht van amendement aan de Eerste Kamer wil toekennen. Niet omdat ik niet met hem erken, dat voor de ontwikkeling van een krachtig leven dit recht voor de Eerste Kamer onmisbaar is, maar op grond daarvan, dat hij in de Eerste Kamer een tweeden aanleg wil blijven zien, en in de tweede plaats, omdat hij het euvel, waaraan de Tweede Kamer lijdt, in hooge mate nog verergert.

De heer Buijs wil geene volkomen gelijkstelling tusschen de beide deelen van de Staten-Generaal, omdat deze niet mogelijk zou zijn, zonder aan de werkzaamheden van de Eerste Kamer dezelfde uitbreiding te geven, als die van de Tweede Kamer verkregen hebben. De lange duur van de bijeenkomsten - het onvermijdelijke gevolg van zulk eene vermeerdering der werkzaamheden - brengt een dubbel kwaad met zich, waarvan het gewicht nauwelijks hoog genoeg kan worden aangeslagen, zegt hij. Vooreerst is die lange duur de vruchtbare bron van allerlei verkeerde praktijken, welke allengs binnensluipen, en misschien de hoofdoorzaak van die verbastering van het parlementaire leven, welker sporen ook hier te lande duidelijk genoeg worden waargenomen. Men behoeft, naar hij meent, geen lid van de Staten-Generaal te zijn, om dien toestand van halve werkeloosheid te kennen, waarin zij, die langgerekte en niet altijd belangwekkende vergaderingen moeten bijwonen, zoo licht verkeeren, en om een open oog te hebben voor al de nadeelen, welke uit dien toestand voortvloeien, vooral dan, wanneer deelneming aan zulke vergaderingen weken en maanden achtereen de gewone dagtaak geworden is. Ik weet wel, dat men aan die nadeelen niet kan ontsnappen, maar dit staat, meen ik, vast, dat de atmosfeer, door dien toestand geschapen, eene ongezonde is, eene atmosfeer, waarin de ernst kwalijk gedijt, maar het veelsoortige parlementaire onkruid welig opschiet. Indien bij onze Eerste Kamer ongeveer niets wordt waargenomen, zoo vervolgt de Hoogleeraar (blz. 592), dat aan zulk eene atmosfeer herinnert, is het dan zoo zeker, dat men dit enkel aan hare bijzondere inrichting en niet ook aan den korten duur van hare bijeenkomsten verschuldigd is? Het antwoord op deze vraag is minst genomen twijfelachtig, en daarom zou het, zoo lezen we voort, eene wezenlijke fout zijn, wanneer men zonder dringende noodzakelijkheid ging onderzoeken, of ook hier misschien dezelfde oorzaken dezelfde gevolgen zouden kunnen opleveren.

De geachte schrijver erkent alzoo, dat de atmosfeer van onze Tweede Kamer in hooge mate ongezond is en dat dit vooral toe te schrijven is aan den langen duur harer vergaderingen, iets, hetwelk ook de heer Heemskerk op bladzijde 125 erkent. En toch doet de heer Buijs niet alleen niets, om den duur van die vergaderingen te beperken of om die atmosfeer te verbeteren, maar hij doet zelfs het tegenovergestelde. Wordt aan de Eerste Kamer het recht van amendement toegekend,

de Tweede Kamer zal elken keer, dat de Eerste van haar recht van amendement gebruik maakt, andermaal van eenig voorstel kennis moeten nemen. Voor de Tweede Kamer bestaat alzoo alle aanleiding, om nog eens opnieuw te debatteeren over een reeds in den breede behandeld ontwerp Die leden toch, die zich verklaard hebben tegen het voorstel, zij zullen niet licht de gelegenheid verzuimen, om de nadeelen ervan nog eens in het licht te stellen, in de hoop van thans te zullen zegepralen. Of meent men, dat de Eerste Kamer zelden of nooit van haar recht gebruik zou maken? Voor eene ontkennende beantwoording bestaat niet de minste reden. De leden van de Eerste Kamer zijn geene andere of betere menschen dan die der Tweede. Zoo de gebreken van onzen landaard en die, welke de menschelijke natuur aankleven, nu in de Eerste Kamer niet zóó uitkomen als in de Tweede, 't is alleen daarom, omdat er zoo goed als geene aanleiding toe bestaat. De heer Heemskerk, een practicus bij uitnemendheid, voelt dit ook. Natuurlijk, zegt hij op bl. 184, natuurlijk zouden wijzigingen door de Eerste Kamer eene nadere goedkeuring van de Tweede Kamer vereischen en zou dientengevolge de behandeling van eenige wetsontwerpen lang kunnen duren. En uit vrees voor dien langen duur zou men spoedshalve, naar hij meent, bij begrootingswetten, die op een bepaalden tijd gereed moeten zijn en waartoe de grondwettige tijd toch dikwijls te kort schiet, van het recht van amendement der Eerste Kamer moeten afzien.

't Klinkt m.i. zonderling, aan dit hooge Staatslichaam het recht van amendement toe te kennen, maar haar dat juist te onthouden bij die gelegenheid, wanneer de geheele Staatshuishouding ter sprake wordt gebracht. Ik erken intusschen de gegrondheid van des heeren Heemskerk's vrees voor den langeren duur van de vergaderingen der Tweede Kamer, en dit juist wil ik zien geconstateerd.

Maar de lange duur van de bijeenkomsten brengt nog een ander kwaad met zich, zegt de Hoogleeraar, en een van niet minder beteekenis. Naarmate de parlementaire arbeid zich uitbreidt, zoo lezen we op bladz. 592, wordt het moeilijker, personen te vinden, wier levensomstandigheden toelaten, dat zij zich aan dien arbeid wijden. Voor allen, die in een uitgebreiden practischen werkkring een middel van bestaan zoeken, in de eerste plaats voor industrieelen en handelaren, is de Tweede Kamer bijna altijd feitelijk ontoegankelijk, hoe dringend de behoefte ook zij, om juist dat practische element veel sterker te vertegenwoordigen, dan tot nog toe het geval was. Het kwaad is niet weg te nemen, maar, zoo vervolgt de geachte schrijver, men kan althans zorgen, dat het zich niet ook tot de Eerste Kamer uitstrekke; en dit laatste zou zeker gebeuren, wanneer men hare werkzaamheden aan die van den anderen tak der volksvertegenwoordiging gelijk maakte.

Voor vele der Tweede Kamer onontbeerlijke elementen is 't nu reeds zoo goed als onmogelijk, zitting te nemen in onze volksvertegen-

woordiging, zegt de Hoogleeraar, en gansch Nederland erkent dit met hem. Maar zou dit euvel niet nog toenemen in omvang, zoo het recht van amendement aan de Eerste Kamer werd toegekend en daardoor de duur van de vergaderingen der Tweede Kamer nog verlengd werd? Ongetwijfeld. Maar dit niet alleen. Zoo het recht van amendement toegekend wordt aan de Eerste Kamer, zooals de heer Buijs die wil inrichten, er bestaat alle gevaar, dat hij die begeerde elementen ook drijft uit dit staatslichaam. De betere atmosfeer, die in de Eerste Kamer gevonden wordt, zoekt de schrijver voornamelijk in den korteren duur harer vergaderingen. Maar zullen die bijeenkomsten niet meer tijd rooven, zoo haar verleend wordt het hier bedoelde recht? Zeker, zegt de schrijver op bladz. 589, zeker zal de toekenning van dit recht tot eenigen omslag aanleiding geven. Zeker, zegt hij op bladz. 593, zeker zou zulk eene nieuwe bevoegdheid tot vermeerdering van arbeid leiden, maar hare amendementen kunnen uit den aard der zaak slechts gewichtige geschilpunten betreffen, en daarenboven, alleen met de door de Tweede Kamer goedgekeurde ontwerpen heeft zij zich bezig te houden. Het laatste is in des schrijvers systeem ontegenzeggelijk waar, maar op grond waarvan meent hij, dat hare amendementen slechts gewichtige punten zullen betreffen? Maar aangenomen, dat de Eerste Kamer zich niet verdiepen zal in allerlei ondergeschikte détails, zijn 't niet juist de hoofdmomenten, die den meesten tijd zullen kosten en naar aanleiding waarvan de beraadslagingen dan zoo uitvoerig dreigen te zullen worden, als zij thans in den regel beknopt zijn? Wie staat borg, dat de Eerste Kamer de grenzen van haar recht niet zal overschrijden? Indien de Tweede Kamer zich in dezen niet altijd binnen de perken weet te houden, zooals de schrijver ter zijner plaatse zelf erkent, waarom denkt men, dat de Eerste 't wel zal doen? Maar, en deze vraag onderwerp ik met alle bescheidenheid aan den Hoogleeraar, wanneer de Eerste Kamer van haar recht gebruik maakt en eenig voorstel amendeert, zal zij dan van de beslissing van de Tweede Kamer omtrent die wijziging ook kennis moeten nemen of zal zij, zoodra 't aan hare oudere zuster is toegezonden, naar het voorstel niet meer behoeven om te zien? Zoo niet, de Tweede Kamer zal het recht van de Eerste vrij illusoir kunnen maken; zoo ja, en moet deze van de beslissing wel kennis nemen, de werkzaamheden zullen niet onbelangrijk toenemen. En om den loop der staatsmachine niet te belemmeren, zullen de leden zeker meer naar Den Haag moeten reizen, dan hun misschien lief zal zijn.

Maar onderscheidt de Eerste Kamer zich nu door zekeren ernst en kalm overleg, door eene prijselijke onpartijdigheid, 't zal niet lang duren, of uit dit oogpunt zal zij niet meer boven de Tweede Kamer kunnen worden gesteld, zoodra zij van haar recht van amendement gebruik maakt. Nu overweegt zij, of de lichtzijde van eenig voorstel grooter is dan hare schaduwzijde, en naarmate het antwoord op hare overwegin-

gen is, zal zij zich vóór of tegen het ontwerp verklaren. Zij blijft volgens ons tegenwoordig stelsel objectief; zij beziet de zaak in haar geheel en deze alleen. Maar zoodra zal zij het ontwerp niet beter kunnen maken, of slechter, om daardoor de aanneming onwaarschijnlijker te maken, of de menschelijke hartstochten komen los, eigenliefde en *Schadenfreude* komen in 't spel en de vroegere bezadigdheid en kalmte zullen dikwijls ver te zoeken zijn. Dit begreep ook de Regeering in '48. Brengt men de Eerste Kamer, zeide zij, op het terrein van het initiatief en het amendement; roept men haar, om de Tweede Kamer voor te gaan in een artikelswijze onderzoek der ontwerpen, dan wekt men bij de Eerste Kamer juist al die driften op, waartegen zij bestemd is te waken. Waarom ook denkt de Hoogleeraar, dat de tooneelen van de Tweede Kamer, - al onderscheidt onze volksvertegenwoordiging door hare goede eigenschappen en minder stuitende gebreken zich zeer gunstig van andere parlementen - opgewekt door het recht van amendement, zich niet zullen voordoen in de Eerste, zoodra zij ook wijzigingen mag maken in eenig voorstel? Dat ze in de Tweede Kamer voorkomen, zal de heer Buijs wel niet willen loochenen. Anders zou ik hem o.a. verwijzen naar des heeren Heemskerk's aanteekening op art. 77, waar deze klaagt over ‘hare breedsprakigheid’ en zegt, ‘dat zij dikwijls meer tijd geeft aan persoonlijke en irriteerende geschilpunten dan aan een degelijk debat over zaken’.

Resumeerende komt het mij voor, dat het stelsel van den geachten Hoogleeraar drie groote nadeelen heeft. In de eerste plaats onttrekt hij de Provinciale Staten aan hun natuurlijken werkkring, door ze te belasten met de keuzen van leden der Eerste Kamer. In de tweede plaats maakt hij de atmosfeer van de Tweede Kamer nog ongezonder, dan ze reeds is, en in de derde plaats releveert hij de Eerste Kamer niet. Want wil hij haar ook al een gewichtig attribuut toekennen, bij strijd tusschen haar en de Tweede Kamer zal de Eerste ten slotte toch het hoofd moeten bukken. Nu moet zij dit in den regel ook wel doen, maar 't is onaangenamer, te moeten wijken in het bezit van dit recht, dan wanneer zij, zooals nu, het recht van amendement niet heeft. Is tegenwoordig de verstandhouding, vooral in de laatste jaren, tusschen haar beiden uitnemend, wanneer de Eerste het recht van amendement heeft, kon 't wel eens anders zijn.

Met onderscheidene schrijvers kan ik niet inzien, waarom de Eerste Kamer een anderen oorsprong moet hebben dan de Tweede. Evenals de Commissie van 17 Maart 1848 en de toenmalige Regeering in haar oorspronkelijk ontwerp wil ik de leden zoowel van den eenen tak der vertegenwoordiging als die van den anderen laten kiezen door dezelfde kiezers. Wat Thorbecke in zijne *Bijdrage tot de herziening der Grondwet* voorspelde, is uitgekomen. De wil der Tweede Kamer wordt inderdaad als de volkswil bij uitnemendheid beschouwd. Hieraan

moet, dunkt mij, een einde worden gemaakt. De Eerste Kamer mag geene lagere afkomst hebben dan de Tweede. En ook moet zij dezelfde rechten hebben. In alle opzichten volkomen aan haar gelijk, zal zij hetzelfde aanzien, denzelfden invloed hebben als hare oudere zuster, de Tweede Kamer. Dit sluit evenwel niet in, dat in eene en dezelfde zaak beiden dezelfde bevoegdheden moeten uitoefenen. Mij dunkt, beurtelings, op eene wijze, door eene Commissie uit beide Kamers - afwisselend voorgezeten door den Voorzitter van de eene of de andere Kamer - nader te regelen (in geen geval moet dit van den Minister afhangen), behooren de voorstellen des Konings het eerst bij den eenen of bij den anderen tak der vertegenwoordiging te worden aangeboden en behandeld, gelijk in andere constitutioneele staten ook wel gebeurt, al heeft dit, zooals in Engeland, geen historischen grond. Zelfs moet te dien opzichte geen onderscheid worden gemaakt, wat betreft de begrootingen of militaire wetten, zooals in het laatstgenoemde rijk, in België en in Frankrijk onder het Charter van 1830. Komt voorstel 1 alzoo bij kamer A, dan voorstel 2 bij kamer B, en voorstel 3 wederom bij A, en zoo vervolgens. In plaats van zooals nu de Eerste Kamer te bestemmen tot een tweeden aanleg, zou de eene Kamer dit volgens mijn stelsel beurtelings over en weer zijn van de andere. Beurtelings moet de eene Kamer de veiligheidsklep zijn voor overijlde en partijdige besluiten van de andere. De Kamer, die het voorstel, dat door de andere is aangenomen, ontvangt, heeft het, zooals zij het ontvangt, in zijn geheel òf aan te nemen òf te verwerpen. Die het voorstel ontvangt, nadat het reeds in de andere Kamer is behandeld, heeft geen recht van amendement; alleen zij, die het voorstel het eerst behandelt, mag wijzigingen in een voorstel des Konings maken.

Geheel nieuw is dit denkbeeld niet. Reeds in '48 kwam de Tweede Kamer voor de gelijkstelling der Eerste Kamer met haar op. ‘Bij de overweging der Grondwetsartikelen, die tot de afdeeling van *de Wetgevende Macht* behooren, heeft men’, zeide zij in haar voorloopig verslag, ‘*vrij algemeen* het gevoelen uitgesproken, dat ook hier de dringende behoefte niet uit het oog mocht worden verloren, om aan de Eerste Kamer der Staten-Generaal een meer zelfstandig bestaan, meer zedelijke kracht en aanzien te verzekeren, en haar dus op zoodanig standpunt te plaatsen, dat zij in het nieuwe samenstel onzer staatsinrichtingen ten volle aan hare bestemming kan beantwoorden. Onder de middelen, om dit doel te bereiken, telt men, dat deze Kamer, wat haren werkkring betreft, met den anderen tak der wetgeving, zooveel als slechts eenigzins mogelijk is, op ééne lijn worde gesteld. Men dringt er dienvolgens op aan, om zoodanige veranderingen in deze afdeeling der Grondwet te maken, volgens welke het indienen van voorstellen of ontwerpen van wet van regeeringswege ook rechtstreeks en het eerst bij de Eerste Kamer zal kunnen geschieden. Alleen de begrootingswetten en andere voorstellen van

finantieelen aard zouden dus van dezen regel moeten worden uitgezonderd, en dus.... altijd het eerst bij de Tweede Kamer in overweging moeten worden genomen. Al verder zou aan de Eerste Kamer, evenzeer als aan de Tweede, het recht van initiatief moeten worden gegeven; terwijl eindelijk die Eerste Kamer ook de bevoegdheid zou moeten bezitten, wijzigingen in een voorstel des Konings te maken. Vooral bij de wijze van samenstelling der Eerste Kamer, waarop men van deze zijde aandringt, zou zulk eene uitbreiding van haren werkkring, naar men meent, geene wezenlijke ongelegenheden na zich kunnen slepen.'

Ik mag hiermede volstaan, naar ik meen, terwijl ik mij wel ontslagen zal mogen rekenen, om verder aan te toonen, waarin de algemeene *men* van de Tweede Kamer en ik van elkander verschillen. Intusschen zij 't mij veroorloofd, de voordeelen van hetgeen ik voorsta kortelijk te resumeeren. Worden beide Kamers door dezelfde kiezers gekozen en aan haar volkomen dezelfde rechten gegeven, ik beweer, dat men dan zal verkrijgen: 1°. eene populaire Eerste Kamer, populair èn door hare samenstelling èn door haar werkzaam deelnemen aan de parlementaire regeering; 2°. betere arbeidsverdeeling en daarmee gepaard gaande spoediger en grondiger behandeling van zaken, want de Tweede Kamer, nu als met zaken overstelpt en daardoor dikwijls vermoeid, zou, door de krachtige medewerking der andere gesteund, zoo goed als slechts de helft van hare tegenwoordige taak hebben te vervullen en die zeker met meer opgewektheid dan nu verrichten; 3°. grootere keuzen van geschikte afgevaardigden zou men bekomen, want minder tijdroovend zou het lidmaatschap zijn van de Kamer in vergelijking althans van dat der tegenwoordige Tweede Kamer, terwijl het lidmaatschap van de zoogenaamde Eerste Kamer meer zou gezocht zijn dan thans om den grooteren invloed, dien men bij deze inrichting op den gang van 's Lands zaken zou kunnen uitoefenen; 4°. vele leden, zoo niet de meesten, zouden door hun telkens terugkeeren naar de plaats hunner inwoning beter op de hoogte blijven van de behoeften en wenschen des Lands; 5°. de colleges der Provinciale Staten zouden nimmer buiten hunne sfeer worden geroepen en de kiezers van de leden der Staten bij hunne keuzen alleen en uitsluitend het oog kunnen richten op vertegenwoordigers van hunne provinciale belangen.

Ofschoon de geachte Hoogleeraar niet gaarne voor de toekomst de invoering der vertegenwoordiging van de minderheid naar de bekende methode van Hare volstrekt onmogelijk zou willen maken (bl. 421), zou hij 't evenmin wenschelijk vinden, het kiesrecht thans zoo te regelen, dat alle afgevaardigden moesten worden aangewezen door de betrekkelijke meerderheid der gezamenlijke kiezers (bl. 423). Wat dit laatste betreft, eene dergelijke regeling zou ons, naar zijn inzien, in plaats van eene *volks*vertegenwoordiging slechts de vertegenwoordiging brengen

van de meerderheid alleen, en de meerderheid is evenmin het volk, als de grootste helft aan het geheel gelijk is. Bij de uitoefening van het kiesrecht is het te doen, om zooveel mogelijk alle kiesgerechtigden in de gelegenheid te stellen, hunne individueele politieke denkbeelden te doen gelden. En aangezien men in den regel met kleine districten het ideaal van eene zuivere volksvertegenwoordiging meer nabij komt dan met groote, geeft de geachte schrijver in 't algemeen aan het stelsel van kleine districten de voorkeur boven dat van groote (bl. 389). Op grond evenwel, dat het nog altijd eene open vraag blijft, hoe men er het best toe komt, om de vertegenwoordiging te maken tot hetgeen zij bestemd is te zijn, te weten eene getrouwe afspiegeling van de staatkundige meeningen der kiezers, acht de heer Buijs de bepaling, dat het Rijk ter benoeming van de leden der Tweede Kamer in kiesdistricten moet worden gesplitst, in de Grondwet beter onvermeld. Omdat de toekomst van het constitutioneele stelsel aan de oplossing van dit moeilijk probleem innig verbonden is, daarom behoort z.i. onze hoogste staatswet geene regeling voor te schrijven, welke niemand als eene voldoende oplossing van het hangende vraagstuk wenscht te aanvaarden (bl. 419).

Die m.i. al te groote behoedzaamheid van den geachten schrijver ontmoeten wij niet bij den heer Heemskerk. Het pleidooi, dat deze voor kleine districten houdt, is meer beslist (bl. 129). Dat kleine districten bevorderlijk zouden zijn aan de keuze van zoogenaamde *célébrités de clocher*, minder bekwaam voor algemeen staatsbeleid, dit weerlegt de geëerde schrijver met een beroep op de ondervinding in Engeland. Maar niet alleen op dezen staat doet hij een beroep. Ook te onzent, zegt hij, hebben over 't geheel genomen niet de minst goede keuzen in de kleine districten plaats gehad. En in onze Tweede Kamer van 1849, geheel uit kleine districten gekozen, ontbrak niemand van al de marquante personen van verschillende richtingen, die men destijds recht had, in de Kamer te verlangen. In een district van 45000 zielen is genoeg plaats voor verschil van inzicht en voor ontwikkeling van publieken geest, terwijl het voor overleg tusschen de kiezers, die zich aan eene zaak laten gelegen liggen, niet te groot is. In groote districten (behalve waar eene enkele gemeente het district of bijna het geheele district uitmaakt) kennen en zien de kiezers elkander veel te weinig. Men bedenke hierbij, zegt de heer Heemskerk, dat alles, wat aan eerlijk en beraden overleg wordt onttrokken, ten goede komt aan overrompeling en intrige. Maar meer nog. De indeeling in enkele kiesdistricten beveelt zich ook daarom aan, omdat zij zeer weinig gelegenheid laat voor eene willekeurige samenstelling der kiestabel; want de keuze der gemeenten, die men telkens bij elkander heeft te voegen, om aaneengesloten bevolkingen van ongeveer 45000 zielen te verkrijgen, is niet ruim. En wat misschien niet het minst voor dit stelsel spreekt, is, dat het de meeste kans aanbiedt, om de gevoelens in de Kamer op gelijke wijze geschakeerd te zien als in

het land. Wanneer in een groot district eene meerderheid van b.v. 7/12 der stemmende kiezers tot zekere richting behoort, zendt deze afgevaardigden van dat district naar de Kamer, en de aanzienlijke minderheid van 5/12 heeft er geen enkelen. Wordt het district in kleine districten, ieder voor één lid, gesplitst, dan zal zulk eene groote minderheid hoogst waarschijnlijk althans in een van die kleine districten eene meerderheid vormen.

Aan deze beginselen getrouw deed de heer Heemskerk in het ontwerp tot herziening van de kieswet, den 10^{den} Februari 1877 door hem als Minister van Binnenlandsche Zaken bij de Tweede Kamer ingediend, het voorstel, om het geheele Rijk in districten ieder van 45000 zielen te verdeelen, behalve de 4 grootste gemeenten, iets waarop hij thans (bl. 130) terugkomt, omdat Amsterdam, Rotterdam en 's-Gravenhage even zoo goed in hoofdkiesdistricten kunnen worden gesplitst als Parijs en Rome.

Ofschoon het Voorloopig Verslag op dit punt zeer ongunstig was, hebben de daar ontwikkelde redenen mij niet overtuigd van het verkeerde van kleine districten. En ik blijf dan ook nog altijd van meening, daarin niet weinig versterkt door de pleidooien van beide geachte schrijvers, dat men door kleine en liefst vaste districten, wat ook de heer Heemskerk wil, beter dan door groote eene Tweede Kamer kan verkrijgen, die een volksorgaan is, die weergeeft dezelfde denkbeelden, belijdt dezelfde beginselen, als die alom in Nederland heerschen. Streeft men bovendien bij de indeeling van het land in kiesdistricten ernaar, om de bijzondere opvattingen van het staatkundig leven, die in deze of gene streek bestaan, zooveel mogelijk recht te laten wedervaren, dan krijgt men eene Tweede Kamer, die zooveel doenlijk een getrouw afbeeldsel is van de denkbeelden, welke de politieke belijdenis van ons volk uitmaken.

Maar aangezien de mogelijkheid bestaat, dat de kiezers vanwege de boomen het bosch niet zien en door al te veel te turen op hun district, het geheele land over het hoofd zien, daarom moet er naar een tegenwicht worden gezocht en eene Eerste Kamer in het leven geroepen, die de mogelijke eenzijdigheid van de Tweede neutraliseert. Dit meen ik te hebben gevonden in de wijze, waarop ik de Eerste Kamer zou willen zien samengesteld. Benoemen de kiezers van 4 of 5 enkele kiesdistricten, die in deze met elkaar één enkel vast kiesdistrict moeten vormen, gezamenlijk 4 of 5 afgevaardigden voor de Eerste Kamer, dan is m.i. alle gevaar geweken, dat men een Staten-Generaal zal krijgen, die te uitsluitend let op de afzonderlijke districtsbelangen, terwijl men op de wijze, waarop ik de Eerste Kamer zou willen samenstellen, wederom niet beducht behoeft te zijn, dat te veel op het geheel zal worden gelet en de deelen over het hoofd gezien. Meent men nu, dat het kwaad van eene eenzijdige Tweede Kamer niet verholpen is, door eene Eerste Kamer, eenzijdig in de tegenovergestelde

richting, daarnaast te stellen, dan wil ik hebben opgemerkt, dat ik niet beweer, dat mijne Tweede Kamer eenzijdig zal zijn, maar dat ik alleen voorkomen wil, dat ze 't zal worden. 't Zal met mijn Staten-Generaal gaan, evenals 't met menig echtpaar gaat, dat eene gelukkige eenheid vormt, niettegenstaande de eene echtgenoot menigen karaktertrek heeft, die lijnrecht tegen dien van den anderen overstaat.

Wat het getal leden der Tweede Kamer betreft, de Grondwet bepaalt dit naar de bevolking, voor ieder 45000 één. Omdat alzoo telkens eene wijziging in de kiesdistricten moet worden gebracht, ten einde het getal vertegenwoordigers in overeenstemming te houden met de hoegrootheid der bevolking, en omdat het getal geschikte en bekwame vertegenwoordigers uit den aard der zaak niet in rechte verhouding staat tot het aantal zielen, dat een land telt, daarom is de vraag dikwijls besproken, of het noodzakelijk is, dat de vertegenwoordiging in dezelfde verhouding aangroeie als de bevolking. Ook de beide geachte schrijvers behandelen die vraag en komen beiden op in mijn oog onberispelijke gronden tot eene ontkennende beantwoording. De vijfjaarlijksche zoogenaamde herziening van de kiesdistricten, zooals onze kieswet die voorschrijft, acht de Hoogleeraar in hooge mate heilloos en verderfelijk. Niet alleen, omdat zeer vele kiesdistricten nu nimmer tot rust komen en hunne verschillende deelen dus ook niet tot eene wezenlijke eenheid kunnen samengroeien, maar ook en bovenal, omdat telkens, als zulk eene herziening voorkomt, de regeerende meerderheid het middel in handen heeft, om op de samenstelling van de vertegenwoordiging een overwegenden invloed uit te oefenen.

Om nu te voorkomen, dat de wetgever eene kunstige groepeering in het leven roepe, waardoor wellicht in verscheiden deelen des rijks duizenden bij duizenden in de minderheid worden gebracht, die bij eene andere groepeering aanzienlijke districts-meerderheden zouden zijn geweest, stelt de heer Heemskerk voor, den grondwetgever zelf eene districtsverdeeling te doen vaststellen. Werd dan tevens het getal leden der Tweede Kamer eens voorgoed bepaald, er zou in zeer langen tijd geene reden zijn, om wijziging te verlangen. Was ik zeker, dat die toekomstige grondwetgever het summum van onpartijdigheid zou zijn en in hooge mate een juisten blik zou hebben op de kaart van het land, ik legde mij onmiddellijk neer bij des heeren Heemskerk's voorstel, maar aangezien ik die zekerheid niet heb, is mij het voorgestelde middel te radicaal en daarom niet aannemelijk. We mochten op deze wijze eens de kiem der ontbinding in de Grondwet brengen, en dat toch ware te veel. Was ik voorstander van groote kiesdistricten, mogelijk, dat mij zou toelachen, wat bestaat in België en Beieren b.v. Daar laat men, zooals de Hoogleeraar schrijft (bl. 436), de districten onveranderd voortbestaan en bij uitbreiding van bevolking vermeerdert men het getal afgevaardigden in die districten, welke op dat oogenblik

het grootste overschot van bevolking opleveren. Op die wijze, zegt de schrijver, wordt het natuurlijk verband tusschen de verschillende deelen van eenig district niet verbroken en het antwoord op de vraag: in welk gedeelte van het land moet de vertegenwoordiging worden uitgebreid? tot eene eenvoudige deelsom teruggebracht, welke niet alleen elke aanleiding, maar ook elke vrees voor misbruiken buitensluit. Ongelukkig maar, dat hiertegenover staat, zoo lezen we verder, dat men in dat geval noodzakelijk tot groote, zelfs zeer groote districten behoort te komen, en tegen zulk eene indeeling gelden gewichtige bezwaren, althans wanneer de tegenwoordige wijze van stemmen onveranderd blijft voortbestaan.

Ik zou daarom meenen, dat men bij gewone wet de districtsverdeeling moet regelen en niets bepalen omtrent den tijd, waarop eene wijziging der districten moet plaats hebben. Acht de gewone wetgever den tijd daartoe gekomen, welnu, laat hem daartoe overgaan. Maar neemt de Grondwet een vast getal vertegenwoordigers aan, iets, wat ook de heer Buijs wil en waarvan de heer Heemskerk niet afkeerig schijnt, dan laat het zich voorzien, dat die zucht naar verandering niet zoo heel groot zal zijn. Veel zijde althans kan dan zelfs de meest partijdige regeering er niet bij spinnen. En waarom ook zou men geen vast getal leden aannemen? Wat goed is voor de Eerste Kamer, waarom zou dat verwerpelijk zijn voor de Tweede?

Maar op welk cijfer moet het aantal afgevaardigden worden gesteld? Practisch kan men tot nog toe niet aantoonen, dat het getal leden van de Tweede Kamer te groot is geworden, zegt de heer Heemskerk. Echter meent hij te mogen voorspellen, dat voortdurende vermeerdering van het getal leden niet gunstig zal werken. Immers, zegt hij op bl. 126, immers, van tijd tot tijd wordt nu reeds, bij vacaturen in de Tweede Kamer, moeilijkheid ondervonden, om bruikbare en geschikte candidaten voor een of ander kiesdistrict te bekomen, omdat de meest bekwame mannen, die bij de kiezers genoegzaam bekend zijn, òf om persoonlijke redenen ongenegen worden bevonden, om de gewichtige en tijdroovende betrekking van volksvertegenwoordiger te aanvaarden, òf door de onverdraagzaamheid der kiesvereenigingen worden geweerd. In gelijken geest spreekt de heer Buijs. Wij zagen, zegt hij op bl. 437, wij zagen sedert 1848 het getal afgevaardigden met een vierde vermeerderen, en aangenomen, dat die vermeerdering eenig voordeel hebbe gebracht, tot eene meer bondige en sobere discussie heeft zij zeker niet geleid. Integendeel, de wijze van werken schijnt met elk jaar omslachtiger te worden, en wel zoo, dat de afdoening van groote ontwerpen allengs meer bezwaren oplevert en meer tijd vordert. Nu is het zeker mogelijk, dat het nadeel, dus door de eerste uitbreiding berokkend, door eene tweede nog grootere uitbreiding vanzelf in een voordeel zal verkeeren, maar het uitzicht is toch te ongunstig en het gevaar, dat ons dreigt, indien de voorspelling mocht worden gelogen-

straft, te groot, om het Staatsbestuur zonder dringende noodzakelijkheid aan deze onzekere kans te wagen. Daarenboven, het aantal geschikte personen, wier omstandigheden toelaten, dat zij zich aan het politieke leven wijden, is bij ons uiterst beperkt. Hoe meer de vraag naar afgevaardigden toeneemt, hoe sterker onze politieke armoede aan het licht zal komen en hoe grooter het gevaar wordt, dat die armoede den zedelijken invloed van ons parlement ondermijne.

Ofschoon in mijn systeem minder vrees zal bestaan, dat bekwame en geschikte personen zich op den achtergrond zullen houden en eene benoeming voor eene der Kamers zich niet zullen laten welgevallen, zou ik toch het getal voor iedere Kamer niet hooger willen stellen dan op de helft van het cijfer, dat de Eerste en Tweede Kamer nu te zamen hebben. Verdeelt men het Rijk in districten van 64000 zielen, men zou voor elke Kamer 63 leden krijgen, een getal zeker meer dan voldoende, om onze volksbelangen te kunnen behartigen.

Wie moeten kiezers zijn? Natuurlijk, dat deze vraag door beide schrijvers met ernst wordt behandeld. Reeds dadelijk kan ik zeggen, en dit tot mijne groote blijdschap, dat geen van beiden het algemeen stemrecht voorstaat. Wijst de heer Buijs het verkeerde van dit systeem aan meer op theoretische gronden, de heer Heemskerk daarentegen toont de nadeelen ervan aan meer uit een practisch oogpunt. Beiden vullen alzoo elkander als 't ware aan, waarom beiden m.i. met evenveel recht verdienen te worden gehoord.

Ik zou intusschen de mij toegestane ruimte te zeer overschrijden, wanneer ik hun beider betoog op den voet volgde. Ik kan derhalve hier niet meer geven dan een dor geraamte, hetwelk ik evenwel hoop, dat voldoende zal zijn, om tot nadere kennismaking op te wekken.

Wie kiezer moet zijn, hangt af, zegt de geachte Hoogleeraar, van het antwoord op de wedervraag: wat eischt men van den gekozene (bl. 372)? Ziet men in de uitoefening van het kiesrecht meer of minder direct een zuiver privaatrecht, men concludeert als vanzelf tot het algemeen stemrecht, want als het kiesrecht den individuen toebehoort, kan het niet zonder willekeur aan meerderen worden onthouden. Is 't nu de bestemming van eene vertegenwoordiging, om naar middeleeuwschen trant eene plaats in te nemen naast den Staat, welks gezag geheel bij den Vorst blijft berusten, en bepaalt haar recht zich daartoe, om dien Staat van advies te dienen en met hem te transigeeren, zoo dikwijls de maatregelen, welke hij neemt, het vertegenwoordigde belang mochten raken, dan is een college, door al die bijzondere belangen samengesteld, ook volkomen op zijne plaats.

Maar onze moderne vertegenwoordiging stelt hooger eischen. De Grondwet geeft haar eene plaats niet naast, maar in den Staat en roept haar op, om met den Koning het regeeringsrecht te deelen. Hare taak is: Staatrecht uit te oefenen, en dientengevolge haar plicht, om enkel de

belangen van de geheele gemeenschap te dienen. Voor vertegenwoordiging van bijzondere belangen is nu niet alleen geene plaats meer, maar het ter zijde stellen van die belangen *conditio sine qua non* van haar bestaan. Een modern parlement vertegenwoordigt het eenige, wat op het gebied van het publiek recht voor vertegenwoordiging vatbaar is, te weten al de bijzondere begrippen en denkbeelden, welke omtrent de eischen van het algemeen belang in de menschelijke samenleving voorkomen. En vandaar, dat het recht, om tot hare samenstelling bij te dragen, daar ophoudt, waar het vermogen, om zulke denkbeelden te doen vertegenwoordigen, gaat ontbreken.

De heer Heemskerk, die erop wijst, dat het algemeene stemrecht te onzent nog geene zaak van opportuniteit is, zooals de rechtstreeksche verkiezingen dat in 1848 waren, gelooft, dat zoo het kiesrecht tot het geheele volk werd uitgebreid, zeer vele nieuwe kiezers verlegen zouden zijn met hun recht. En dat een vrij groot aantal kiezers het bestaande kiezerscorps zou vergrooten, ligt voor de hand. Nemen wij eens aan het denkbeeld, zooals 't is uitgewerkt in de *Schets* van den heer Van Houten, - en volgens hetwelk de bedeelden, zij, die niet kunnen schrijven, de vrijwilligers in het leger beneden den rang van officier en de dienende miliciens van het kiesrecht worden uitgesloten - dan zou men op eens, zegt de geëerde schrijver, ons tegenwoordig aantal kiezers, dat ongeveer 125000 bedraagt, gebracht zien op één millioen. Het spreekt vanzelf, dat niet al de nieuwe kiezers tot het proletariaat zouden behooren; want een zeker aantal meerderjarige mannen, die geene directe belasting betalen, omdat zij geene hoofden van huisgezinnen zijn, behooren toch tot den vermogenden en tot den middelstand; maar de overgroote meerderheid zou zonder twijfel aan de zijde der onbemiddelden zijn. En wanneer men de uitkomsten van het algemeene stemrecht in Frankrijk en in Duitschland nagaat, ontbreekt het niet aan redenen van mistrouwen in die massa's kiezers. Men lette slechts op de meer dan middelmatige, ja, zeer berispelijke keuzen, zelfs van personen met zeer slechte, bij vonnissen geconstateerde antecedenten, die in de groote steden van Frankrijk dikwijls plaats hebben, en op de bijna 500 duizend stemmen, die, bij de beide laatste algemeene verkiezingen in Duitschland, op socialistische candidaten werden uitgebracht.

Dat het echter met zulke theoretische en practische gegevens nog uiterst moeielijk blijft, het kiesrecht naar eisch te regelen, behoeft niet te worden gezegd. De gevoelens, wat al of niet tot eene deugdelijke regeling behoort, loopen dan ook wijd uiteen. Intusschen, over de onbruikbaarheid van het grondwettig voorschrift heerscht geen verschil van gevoelen. Voor hen, die zoo al niet op algemeen stemrecht dan toch op een zeer lagen census aandringen, is het aangenomen minimum en nog meer de verplichting, om den census naar de plaatselijke gesteldheid te regelen, een onoverkomelijk bezwaar; terwijl anderen, die meer op het gehalte en wat minder op het cijfer der kiezers willen

hebben gelet, toch den uitsluitenden maatstaf van kiesbevoegdheid, welke hier den wetgever wordt opgelegd, onvoorwaardelijk afkeuren.

Ook de heer Buijs heeft geen vrede met ons artikel 76. Zoekt men, zegt hij op bl. 418, zoekt men in de voorwaarde, aan den kiezer gesteld, om eene bepaalde som in de directe belastingen bij te dragen, het bewijs van eene zekere mate van welstand en moet die welstand borg spreken zoowel voor de beschaving van den kiezer als voor zijne belangstelling in eene goede regeling van het Staatsbestuur, dan valt het niet te loochenen, dat zulk een maatstaf dan alleen bruikbaar zoude wezen, wanneer het belastingstelsel een graad van volkomenheid had bereikt, van welken het onze ver, zeer ver verwijderd is. Liever dan aan den wetgever de verplichting op te leggen, om het geheele kiesrecht op zulk een bedriegelijken grondslag te steunen, wil hij, dat de wetgever de bewijzen van beschaving en welstand gaat zoeken daar, waar hij die op een bepaald oogenblik meent te kunnen vinden; in de ambten en bedrijven, welke de burgers uitoefenen, in de sommen, welke zij aan huishuur of aan pacht van landerijen besteden of, waar dit bekend is, in het inkomen van de belastingschuldigen - 't zij dan in een van die gegevens alleen, 't zij in meerdere van deze te zamen. En om nu te voorkomen, dat de Grondwet eene misschien voor langen tijd verkeerde regeling van het kiesrecht voorschrijve, wil de Hoogleeraar de vrijheid van den toekomstigen wetgever zooveel mogelijk geëerbiedigd zien en stelt hij daarom voor, in de Grondwet eenvoudig dit neer te schrijven: ‘De leden van de Tweede Kamer worden rechtstreeks gekozen door hen, die de vereischten bezitten, welke de wet stelt, en op de wijze in die wet voorgeschreven.’

Bestond er hoegenaamd geene vrees, dat bij stilzwijgen der grondwet ten aanzien van dit punt de wet het kiesrecht zou onthouden aan hen, die dit nu bezitten of moesten bezitten, of daarentegen zoover uitbreiden, dat zoo goed als iedereen dit verkreeg, ik zou mij tot zekere hoogte met de zienswijze van den geachten Hoogleeraar kunnen vereenigen. Maar aangezien ik daaromtrent niet zoo gerust ben, zou ik liever in de Grondwet eenige aanwijzingen zien opgenomen, naar welke de gewone wetgever zich bij de regeling van het kiesrecht had te gedragen. Wat de aanwijzingen zelve betreft, ik vrees, dat die, welke de Hoogleeraar aan de hand doet, zouden blijken, groote moeilijkheden met zich te brengen, zoodra 't aankomt op eene practische regeling. Mij dunkt, we kunnen de zaak eenvoudiger afdoen. Ik ontken niet, dat sommen aan huishuur, aan pacht van landerijen en aan inkomsten bewijzen kunnen zijn van welstand en van vermoedelijke beschaving, maar zeker niet meer of beter dan enkele directe belastingen. Daarom behoeven we dus niet van stelsel te veranderen. En is tegenwoordig het kiesrecht soms afhankelijk van eene kleine omstandigheid, evenzeer zou dit ook in des Hoogleeraars systeem het geval wezen. Daling in de koop- en huurwaarde der landerijen zou

iemand het kiesrecht kunnen ontnemen, evenzeer als eene kleine vermindering aan inkomsten wegens mindere uitkeeringen aan dividenden of ten gevolge van eene lagere beursnoteering van coupons van staatspapieren. Dit alles is mogelijk en moeten we ons nu begeven op een weg, dien we nu reeds kunnen vermoeden, dat wel zoo oneffen en hobbelig is als de tegenwoordige? Ik geloof 't niet. Maar wat dan? Zonder tegenspraak te verwachten, mag ik zeker wel aannemen, dat het kiesrecht moet worden toegekend aan velen, die thans uitgesloten zijn en dat de geheele grondwettelijke bepaling ten aanzien van het kiesrecht slechts behoeft neer te komen op het aanwijzen van eene vrij ver getrokken grens, binnen welke niet toegelaten worden zij, die gerekend moeten worden, het kiesrecht niet waardig te zijn of niet in staat, om het uit te oefenen.

Aangezien ten opzichte van belastingen hoe langer hoe meer een streven zich openbaart in de richting van directe belastingen, meen ik gerustelijk mij te kunnen scharen aan de zijde van den heer Heemskerk. Deze schijnt te willen, men zie bl. 119, dat de Grondwet het minimum van de te bepalen directe belasting, waaronder het recht van patent of dat daarmede gelijkstaat, niet moet worden meegerekend (bl. 124), zal stellen op *f* 20 en aan den gewonen wetgever de aanwijzing opdragen van zoodanige betrekkingen, bewijzen van bijzondere bekwaamheid, als welke, ook zonder die betaling, op het kiesrecht aanspraak zullen geven. Verder zou ik nog in de Grondwet willen zien opgenomen als algemeene vereischten: de leeftijd van 23 jaren en het genot der burgerlijke en staatkundige rechten, terwijl wijders niemand kiezer zou moeten wezen dan hij, die ingezeten is en Nederlander. Waarom de heer Heemskerk de patentbelasting wil uitsluiten, zegt hij niet, maar ik heb daarvoor deze reden. In de plattelandsgemeenten, waar nu reeds de census is gesteld op *f* 20, wordt weinig of geen patentrecht betaald en daar zal, al wordt deze belasting niet medegerekend, de toestand vrij wel blijven, zooals die nu is. In de grootere gemeenten en in de voornaamste steden daarentegen wordt veel patentbelasting betaald en betrekkelijk nog al heel wat posten van *f* 20 en daaromtrent. Neemt men daar ook een uniform-census aan van twintig gulden en sluit men er het patentrecht niet uit van de directe belastingen, die den census helpen uitmaken, het aantal personen, dat kiezer werd, zou eensklaps te sterk toenemen. En bij mij is de tegenzin, om de massa's tot de stembus toe te laten, niet minder groot dan bij den heer Heemskerk. Zou 't mij ook al leed doen, zoo iemand onverdiend werd uitgesloten, het belang echter van den Staat zal daar niet zóó onder lijden, als wanneer iemand geroepen wordt, die het kiesrecht niet waardig is.

(*Wordt vervolgd.*)

A. GREEBE.

Heerenveen, 10 Februari 1884.

Bij het optreden van de heeren Sprenger van Eyk en Van Rees.

Wanneer dit opstel den lezer onder de oogen komt, zal de nieuw benoemde Gouverneur-Generaal onder stoom zijn naar het tooneel zijner moeitevolle werkzaamheid.

Ik wil mij niet scharen onder degenen, die een oordeel vellen over de drijfveeren des Ministers bij de keuze zijner personen. Of de heer Heemskerk met den sprong van de schouders des heeren Waanders, over den heer Sprenger heen, op die van den wachtenden heer Van Rees een ongeëvenaarden salto mortale heeft uitgevoerd, laat mij betrekkelijk koud. In 't voorbijgaan zij slechts aangeteekend, dat in geen geval het element van moed kan worden weggecijferd in de daad van het benoemen eens bekwamen tegenstanders, terwijl de Minister van te voren wist, daardoor een storm van afkeuring te zullen opwekken.

Verder laat ik de Heemskerk-quaestie aan Nederland uit te vechten. Ik vraag het woord in 't belang van Indië; ik lees de verzekering van den heer Heemskerk aan de 1ste Kamer, dat tusschen deze en de nieuwe excellentie's overeenstemming bestaat o.a. op het volgende punt: '*bezuiniging en des noods versterking der middelen in Indië'*. Ik vraag mij af, hoe de heeren Van Rees en Sprenger zulk een wonder tot stand zullen kunnen brengen. Versterking van middelen zal moeielijk, bezuiniging geheel onmogelijk zijn.

De Nederlander, die zoo klakkeloos den man van 't roer hoort mededeelen: 'Wij zijn het eens over bezuiniging en versterking van middelen', voelt den moed herleven. In zijne verbeelding ziet hij reeds weder de batige saldo's in lange rij defileeren. Het zij mij vergund, Nederland uit den droom te helpen. Wat Minister Heemskerk, zonder twijfel met de beste bedoeling, heeft voorgespiegeld, is mijns inziens niet meer te verwezenlijken. In Indië nog te bezuinigen, zou gelijkstaan met de kip, die de gouden eieren.... *heeft* gelegd en die men door slechte voeding reeds heeft uitgemergeld, den hals om te draaien. De middelen versterken (waarmee hier voornamelijk wordt bedoeld het verhoogen der belasting-opbrengst), is, wel is waar, nog mogelijk, maar zou de laatste overblijfselen van verkleefdheid aan het Nederlandsch bestuur bij blank en bruin vernietigen.

Met andere woorden: 1°. de belastingen in Indië zijn reeds thans opgevoerd tot een peil, welks overschrijding onbillijk en onstaatkundig zou zijn.

2°. Reeds zoozeer wordt, zelfs op de eerste behoeften, in Indië beknibbeld, dat bezuiniging zonder opzettelijke vernietiging van den bloei der kolonie niet meer denkbaar is.

Beide beweringen zal ik staven, voor zoover ik daartoe hier de noodige gegevens beschikbaar heb. In de opsomming van hetgeen Indië te kort komt, zal ik niet volledig kunnen zijn. Des te meer moet klemmen, hetgeen mij *wel* voor de hand ligt. Immers, het zal slechts zijn een greep uit de volheid der Indische ellende.

Wat daarentegen betreft het cijfer der Indische belastingen, in verband met de draagkracht der ingezetenen, speciaal ook in vergelijking met Nederland, zijn mijne bronnen voldoende. Ik zal daarmee aanvangen.

Zeer algemeen is hier te lande nog het dwaalbegrip, dat in Indië weinig of geene belasting zou worden betaald, althans naar evenredigheid veel minder dan in Nederland. Het omgekeerde is waar. Tot staving moet ik vervallen in eenige becijfering. Ik neem daarbij de Indische en Nederlandsche begrootingen voor 1884, waarin sedert geene belangrijke wijzigingen zijn gebracht aangaande het belastingcijfer, tot grondslag. Voorts zal ik, om de aandacht niet te zeer te vermoeien, zooveel mogelijk ronde cijfers geven, maar de afronding eer in 't nadeel dan in 't voordeel van mijn betoog doen strekken.

Zooals voor alle punten van wetgeving moet men ook voor de belastingen in Indië onderscheiden tusschen vreemdelingen (Europeanen en vreemde Oosterlingen) en Inlanders. Behandelen wij eerst de lasten, die drukken op de vreemde ingezetenen. In den volgenden staat wijst de eerste rij cijfers aan het gezamenlijk bedrag der belastingen op Java en de buitenbezittingen geheven; de tweede rij het aandeel, daarin bij benadering opgebracht door Europeanen en vreemde Oosterlingen (Chineezen, Arabieren).

Verpachte middelen.	**Totaal bedrag.**	**Aandeel.**
Pacht en verkoop van opium	*f* 19000000	*f* 2000000
Slachten van rundvee, buffels, schapen, geiten, enz.	*f* 860000	*f* 20000
Licentiën op pho- en tophospelen	*f* 780000	*f* 650000
Verkoop van arak, etc. in de buitenbezittingen	*f* 250000	*f* 50000
Javasche en Chineesche tabak	*f* 180000	*f* 18000
Slachten van varkens	*f* 140000	*f* 140000
Tolbruggen en sluisgelden	*f* 180000	*f* 2000
Wajangs	*f* 5000	*f* 5000
Pandhuizen	*f* 263000	*f* 18000
Middelen, die gezamenlijk verpacht worden	*f* 178000	*f* 8000

Invoerrecht	*f* 6600000	*f* 1000000
Uitvoerrecht	*f* 2000000	*f* 2000000
Accijnsen	*f* 160000	*f* 150000
Personeel	*f* 780000	*f* 780000
Patent	*f* 590000	*f* 590000
Verponding	*f* 1700000	*f* 1500000
Openbare verkoopingen	*f* 757000	*f* 500000
Klein zegel	*f* 805000	*f* 600000

Verpachte middelen.	**Totaal bedrag.**	**Aandeel.**
Overschrijving van vaste goederen	*f* 501000	*f* 450000
Recht van successie en overgang	*f* 110000	*f* 110000
Licentiën tot het houden van Chin. speeltafels	*f* 40000	*f* 30000
Bel. op slachten van rundvee, etc. in de Preanger	*f* 40000	*f* 1000
Bedrijfsbelasting	*f* 2700000	*f* 500000
Bijzondere belastingen op de buitenbezittingen (deze, 15 in getal, komen nagenoeg geheel ten laste der inlanders)	-	-
Afstand van grond in eigendom, huur en met recht van opstal benevens hoofdgeld, door de pachters verschuldigd	*f* 553000	*f* 553000
Cijns over Gouv. suikerrietaanplant	*f* 3000000	*f* 2900000
Cijns van vrij aangeplant riet	*f* 200000	*f* 200000
Pacht voor uitbestede boschperceelen	*f* 450000	*f* 450000
IJk van maten en gewichten	*f* 3000	*f* 5000
Zout	*f* 7500000	*f* 75000
Haven ankerage en loodsgelden	*f* 300000	*f* 100000
	f 50829000	*f* 15400000

Aandeel der Europeanen en vreemde Oosterlingen derhalve *f* 15400000. Hun gezamenlijk aantal is, volgens de opgave van den Regeerings-almanak: 405000. Dit gedeeld op *f* 15400000 geeft een belastingcijfer van ruim *f* 38 per hoofd.

Nu de Nederlander in Nederland. De wet op de middelen voor 1882 geeft de volgende cijfers:

Grondbelasting	*f* 10879000
Personeel	*f* 10182000
Patent	*f* 4007000
Accijnsen	*f* 39225000
Zegel, registratie, hypotheek, successie en overgang	*f* 23460000
Invoer, met formaatzegel	*f* 4711000
Waarborg gouden en zilveren werken	*f* 311000
Inkomsten van groote wegen	*f* 300000
Inkomsten van vaarten, veeren, havens	*f* 300000
Jacht- en visscherij-akten	*f* 145000
Loodsgelden	*f* 960000
Justeerloon van gewichten	*f* 16000
Totaal	*f* 94576000

De bevolking van Nederland bedroeg op 1 Januari 1883: 4172000. Gedeeld op bovengenoemd belastingcijfer geeft dit eene opbrengst van *f* 22.70 per hoofd.

De Nederlander in Nederland betaalt dus per hoofd gemiddeld *f* 15.30 minder dan de Chinees en Europeaan in Indië, waarbij men bedenke, dat de landgenoot ginds met moeite, gevaren en opoffering van bijna alles, wat wij levensgenot plegen te noemen, en onvergelijkelijk minder genot aan openbare (uit de belastingen betaalde) diensten een dikwijls zeer bescheiden levensonderhoud gaat zoeken; zeer bescheiden - want de gouden tijden zijn voorbij; het percentage van hen, die fortuin maken, is waarschijnlijk in Nederland grooter dan in Indië.

Ik heb meermalen de tegenwerping vernomen, dat de belasting in Indië gemakkelijker te dragen zou zijn, wijl zij gelijkmatig over allen

wordt verdeeld, terwijl hier in Nederland, wegens de vele onvermogenden, die niets betalen, op de schouders van de wel-betalenden de last al te zwaar wordt gelegd. Wijlen de heer Lenting o.a. wees in 1878, bij de behandeling van het ontwerp tot eene Indische patentbelasting, in de Tweede Kamer op den in Nederland bestaanden breeden zoom van personen, die geene, of althans weinig belasting opbrengen, terwijl die zoom in Indië ontbreekt.

Het argument heeft, dunkt mij, noch innerlijke noch vergelijkende waarde. Immers, op zichzelf reeds kan het geene deernis met den Nederlandschen belastingschuldige wekken, dat de rijkere of grootere winsten behalende gedeeltelijk betaalt voor den arme; integendeel, ware het *niet* zoo, de groote massa der Nederlanders zou dan werkelijk te beklagen zijn; velen zullen zelfs met mij wenschen, dat b.v. eene progressieve inkomsten-belasting het gewicht nog meer van de schouders der onvermogenden op die der vermogenden overbrenge. Ik zeg: *nog meer;* want zonderling mag het heeten, dat ook een man als Lenting bij die gelegenheid scheen voorbij te zien, hoe op den arme in Nederland nog een zeer groot deel der lasten drukt; hoe de accijnsen, patent, invoerrechten, die door de betalers weder op den verkoopprijs der artikelen worden verhaald, - en dikwijls nog met een persoonlijk voordeeltje - grootendeels op de massa des volks drukken.

Maar stel al, dat het betalen der belastingen door den ‘smallen zoom’ der vermogenden een kwaad ware, dan is het eene dwaling, zeer natuurlijk in een man als Lenting, die Indië niet persoonlijk kende, dat ook ginds tegenwoordig die smalle en die breede zoom niet zouden bestaan en de eerste niet steeds smaller, de laatste niet steeds breeder worden. De groote massa der vreemde Oosterlingen bestaat uit menschen, die door handen-arbeid, kleine nering of marskramers-bedrijf (klontongs) hun dagelijksch brood moeten verdienen. Onder de Europeanen neemt het, reeds zeer groote, aantal dergenen, die met moeite het begin en het einde van elken dag aan elkander binden, onrustbarend toe. Ook in Indië derhalve klimt de percentsgewijze druk voor de meervermogenden tot eene aanzienlijke hoogte.

Maar, wat de schaal geheel ten nadeele van den Indischen belastingschuldige doet overslaan: in Indië zijn de eigenlijk gezegde kapitalisten zeer dun gezaaid. De enkelen, die een vermogen weten te verzamelen, verhuizen, ‘als de kluit binnen is’, naar hun land, om hier den nationalen rijkdom te komen vermeerderen. En deze Nederlandsche rijkdom is reeds zeer aanzienlijk. Volgens de berekening van den Minister Vissering bij zijn ontwerp renten-belasting is de waarde der onroerende goederen in Nederland *f* 5150000; van het belegd kapitaal *f* 6150000; te zamen *f* 11300000, geeft op eene bevolking van 4 millioen per hoofd *f* 2.825. Nemen wij nu, overeenkomstig de klacht des heeren Lenting, aan, dat van de 100 Nederlanders 99 *niet* het boven verkregen midden-cijfer van *f* 22.70, maar daaren-

tegen slechts 10 gulden betalen (hetgeen voor patent, accijns en invoerrecht zeker niet te hoog is gesteld), dan blijft op de 100 Nederlanders er één over, die, behalve zijn eigen aandeel, de ontbrekende *f* 12.70 voor 99 medeburgers betaalt, derhalve 99 × 12.70 + *f* 22.70 = *f* 1280. Maar de rijkdom aan kapitaal bedraagt *f* 2.825 per hoofd. Wijl aan de opbrengst van de drie genoemde indirecte belastingen geen eigendom is verbonden, moeten nu ook 99 Nederlanders ondersteld worden, van dien nationalen rijkdom niets te bezitten. De 100ste heeft dus het deel der 99 overige met het zijne, d.i.: 100 × *f* 2.825 = *f* 282.50. Dat nu iemand, die bijna 3 ton bezit, buiten de verdiensten van zijn handel of arbeid, *f* 12.80 aan belastingen betaalt, mag waarlijk niet overdreven worden genoemd.

Wij zagen, dat de Europeaan en de vreemde Oosterling in Indië betalen gemiddeld *f* 38 per hoofd en per jaar. Het belasting-cijfer per hoofd van den inlander is moeilijk te berekenen, daar hij het grootste deel opbrengt in arbeid. Het maximum aantal heerendiensten, die van een inlander mogen worden gevergd, is 52 per jaar. Hetgeen hij aan cultuur-diensten praesteert, kan worden benaderd uit de zuivere winst van 21 millioen op de gouvernements-koffie (opbrengst 39 millioen, onkosten 18 millioen), welke laatste som zeer zeker veel meer zou bedragen, indien de inlander niet gedwongen werd, zijne diensten te praesteeren. Bij deze twee arbeids-belastingen komt, als belasting in geld, 1°. het aandeel, dat in bovenstaande lijst niet onder de Europeanen en vreemde Oosterlingen werd gebracht, n.l. 45 millioen; en 2°. eenige belastingen, louter op inlanders drukkende, als: op vogelnestklippen, peper (Riouw), verkoop van saguweer, van riri (Celebes), zoutverkoop, sago, was, getal (oostkust Sumatra), paarden en rijtuigen, landrente (± 18 millioen), zoutpannen, hoofdgeld, als: berucht equivalent voor enkele afgeschafte heerendiensten. Alles te zamen gerekend, heeft de inlander heel wat aan den fiscus op te brengen. Neemt men daarbij in aanmerking, dat van hem, in massa, bijna letterlijk kan worden gezegd, dat hij al het zijne met zich draagt; dat velen niet meer dan 10 centen per dag te verteren hebben, dan zal men beseffen, dat ook aan verhooging der lasten op den *bruinen* broeder niet te denken is, zonder tot afpersing te vervallen.

Het gemiddeld cijfer van *f* 38 voor Europeaan en vreemden Oosterling (naar wij zagen *f* 15.30 hooger dan dat in Nederland) nog te verzwaren, is evenmin overeen te brengen met billijkheid of verstandig Staatsbeleid. Veeleer is het een gebiedende eisch van rechtvaardige en wijze politiek, de lasten, die op sommige personen of bedrijven drukken, te verminderen. Voornamelijk heb ik hier op het oog de hoofdbron van Indië's welvaart, of hetgeen althans die hoofdbron *moet* zijn: den landbouw.

Terwijl in Nederland de landbouw op verschillende wijzen in exceptioneel gunstige belasting-verhouding is gebracht, wordt hij in Indië,

in sommige zijner takken, onmatig zwaar gedrukt. De Indische boer-erfpachter heeft als boer, d.w.z. behalve zijne lasten als gewoon staatsburger, niet minder dan vijf zware heffingen te dragen: verponding, erfpachtscanon, hoofdgeld van opgezeten vaste werklieden (*f* 5 per werkbaren man), uitvoerrechten en patent. De verponding vooral drukt in Indië zwaar. Die grondbelasting wordt daar geheven naar een telkens voor drie jaren (tegenwoordig zelfs ieder jaar) vast te stellen aanslag der waarde van het onroerend goed. Zij gaat dus met den tijd mede, wordt hooger bij waarde-vermeerdering van den grond. In 1848 bedroeg de opbrengst der indirecte verponding *f* 424973; in 1882 *f* 1709000. In Nederland daarentegen wordt de belastbare opbrengst als een *fixum* gesteld en daaruit het belasting-cijfer geheven. Vandaar de bekende ernstige grief tegen onze grondbelasting, dat zij in de verte niet meer evenredig is aan de waarde der vaste eigendommen. De cijfers van vergelijking tusschen Indië en Nederland zijn hier welsprekend. In Indië betaalt men 3/4 percent en de in den regel zoo hoog mogelijk opgevoerde waarde van vast goed. Nederland heeft, naar de boven aangehaalde berekening van Mr. Vissering, voor meer dan 5 milliarden waarde aan onroerende goederen. De begrooting van 1882 gaf het cijfer *f* 10879460 als opbrengst der grondbelasting, hetgeen ongeveer percent van de waarde vertegenwoordigt. Tegen ¾ of 15/30 percent in Indië betaalt men dus slechts 4/20 in Nederland, eene verhouding van bijna 4 tot 1!

Nog meer ontevredenheid dan de verponding geeft aan den Indischen landbouwer, met name aan den koffie-planter, het uitvoerrecht. Niet zonder reden is in September 1882 door de koffie-planters van Midden-Java bij de Tweede Kamer een request ingediend - natuurlijk zonder succes - om afschaffing van het uitvoerrecht. Bij de lage koffieprijzen van den laatsten tijd werken vele ondernemingen toch reeds met verlies en houden zich staande, door maar steeds, in de hoop op beter tijden, hunne schuld bij den geldschieter, met wien zij in consignatie-contract staan, te vermeerderen. Het invoerrecht, gevoegd bij de andere lasten, is dus vooral tegenwoordig zwaar te dragen. Wel is waar wordt het niet betaald door den koffieboer zelven, maar door den opkooper-exporteur. Het vervult niettemin de rol van den koopprijs te drukken. Indien het niet werd geheven, zou de kooper *f* 1.85 per pikol meer kunnen geven. Stellen wij den Java-prijs gemiddeld op *f* 30 per pikol, hetgeen voor de laatste tijden veel te hoog is, dan drukt zulk eene belasting met een *ad verloren* recht van meer dan 6%; voorwaar geene kleinigheid!

Eigenaardig is, dat in Nederland reeds in 1845 de uitvoerrechten op landbouw- en nijverheids-producten werden afgeschaft, terwijl der Bataviasche Kamer van Koophandel, op die gunst aandringende alleen voor de koffie, en onder veel zwaardere overige landbouw-lasten dan in Nederland, in 1882 kort en bondig geantwoord werd, ‘dat, in

de tegenwoordige omstandigheden, voorstellen, welke de strekking mochten hebben om belastingen af te schaffen of te verminderen, niet in overweging kunnen worden genomen'.

Ik meen met het voorgaande te hebben aangetoond, dat 'versterking van middelen in Indië', waarover tusschen de heeren Heemskerk, Sprenger van Eyk en Van Rees overeenstemming zou zijn verkregen, althans door verhooging van belastingen niet zonder kleerscheuren zal te bereiken zijn. *Hervorming* van belastingen - dat de heeren Sprenger en Van Rees daarop zullen werken, is eerder denkbaar. Dat zou zelfs zeer wenschelijk zijn. De belasting-wetgeving in Indië is nog slechter dan in Nederland, hetgeen niet weinig beteekent. Eene hervorming der landrente heeft men in 1872 op touw gezet en in 1881 weer laten varen.

Eene zegel-ordonnantie van 1817, in verband met tallooze staatsbladen, regeert nog, niettegenstaande talrijke 'commissiën', in het jaar 1884.

De bovengenoemde *verponding*, dat eerende van 1823, werd voor het eerst in 1874 in plaats van voor drie jaren slechts voor één jaar aangeslagen, wijl - zoo deelde het koloniaal verslag mede - eene nieuwe verpondings-ordonnantie verwacht werd. Die ordonnantie wordt *nog* verwacht.

De patent- en personeele belastingen, in 1878 met groote ergernisse in den lande ingevoerd, hebben later reeds herhaalde malen wijziging ondergaan, werden o.a. in 1880 verrijkt met eene zeer gebrekkige klassen-verdeeling en gaan niettemin nog steeds mank aan hare hoofdfout, dat zij, bij groote impopulariteit, na aftrek der onkosten nagenoeg niets in de schatkist brengen.

Het invoerrecht is onbillijk verdeeld over de producten. Op koffie drukkende met 6 1/10 percent der waarde, treft het b.v. de suiker met 2/10, de tabak met 1, de thee met 1, de tin met 3 5/10, de indigo met 1 1/10, de huiden met 2 percent; onevenredig zwaar dus het product, dat aan ontheffing van lasten tegenwoordig het meest behoefte heeft.

In dit alles, en nog veel meer, verbetering te brengen, zou zeker een schoon deel der bestuurswerken van de heeren Sprenger en Van Rees kunnen uitmaken. Doch bij al de schoone verwachtingen, die men van deze twee mannen blijkt te koesteren, - waarom moeten wij toch steeds van *verwachtingen* blijven leven? tot *daden* schijnt het niet te kunnen komen - zij het mij vergund op te merken, dat van hunne bekwaamheid als financieele hervormers tot heden weinig is gebleken. Te zamen hebben zij de ordonnantiën van 1878 op het patent en personeel gemaakt, naar wij boven zagen zeer gebrekkig en met eene opbrengst, die niet kan equivaleeren tegen het nadeel harer impopulariteit. De heer Sprenger is verder in Indië herhaaldelijk belast geweest met hervormingen van financieele wetten, zonder er, voor zoover ik weet, ooit eene tot stand te hebben gebracht. De hervorming der

zegelbelasting werd hem opgedragen, evenzoo der verponding, evenzoo van het recht van successie, evenzoo van de regeling der vendukantoren. In het laatst van 1882 trok weder de aandacht eene reis, door den heer Sprenger over Java gemaakt, die met zeer veel geheimzinnigheid gepaard ging en financieele hervormingen ten doel heette te hebben. En dat alles heeft nog niet één hervorming tot resultaat gehad.

Ik wil gaarne gelooven, dat de heer Sprenger van Eyk zeer bekwaam is. Maar ik geloof het dan op gezag. Bewijzen zijn er niet van geleverd. Nog steeds vernemen wij denzelfden vagen openbaren kreet van 1873, toen hij naar Indië ging: ‘O, hij is toch zoo knap!’ Niemand voert feiten aan. Of men zou als zoodanig moeten beschouwen anekdoten als de dezer dagen in een dagblad vermelde: dat de heer Sprenger, bij zijn registratie-examen, geëxamineerd werd op een door hemzelven geschreven boek. Het kan waar zijn, maar daarmee is men nog geen hervormer van Indische belastingen. Wat ik heb gezegd over zaken zoowel als personen, wettigt de vermaning, dat men zich niet ten opzichte van versterking noch zelfs van *verbetering* der middelen in Indië luchtkasteelen behoort te bouwen.

De tweede remedie tegen Indische bloedarmoede, door dokter Heemskerk voorgeschreven, zal den lijder nog veel bezwaarlijker zijn aan te wenden dan de daar even veroordeelde.

Bezuiniging in Indië! Het is niet overdreven, wanneer ik zeg, dat wie de laatste jaren in de kolonie heeft vertoefd en zulk een woord hoort uitspreken, denkt aan lucht pompen uit het luchtledige, water putten uit eene woestijn, aderlaten aan een anaemisch lichaam, of wat verder kenmerkend kan weergeven het halen, waar niet te halen is.

De mededeeling, dat de heer Van Rees na den heer 's Jacob zou worden aangewezen, om nu eens te gaan bezuinigen, klinkt des te zonderlinger, wijl laatstgenoemde op dit gebied werkelijk het uiterste heeft gepraesteerd. Dit schijnt men in Nederland niet te weten. De Tweede Kamer heeft den heer 's Jacob zijne kredieten boven de Indische begrooting zeer ten kwade geduid. Daardoor heeft zij hem bij de Nederlandsche natie gedoodverfd als den man, die in Indië het geld over den balk gooide. Welk eene dwaling! Tot het overschrijden der begrooting was de heer 's Jacob, evenals ieder ander het in zijne plaats zou geweest zijn, dringend genoodzaakt door de buitengewone rampen, die Indië treffen, oorlog, veepest, volksziekten, in verband met het vicieuze stelsel eener regeering, wier hoofd in Den Haag en wier hand te Buitenzorg zetelt. Daaruit te besluiten, dat de heer 's Jacob een politieke verkwister zou zijn, is een bewijs te meer, hoe de fouten van het uit hebzucht en wantrouwen gehandhaafde stelsel steeds moeten worden verhaald op de personen.

De heer 's Jacob was, in één woord gezegd, een politieke Harpagon. Zijne leus is van den beginne af geweest, - volgens de belofte trouwens, bij zijn vertrek aan den heer Van Golstein gedaan, evenals

Van Rees haar thans heet te hebben afgelegd jegens Heemskerk - te knijpen, wat er te knijpen viel. Door één merkwaardig staaltje, dateerende van September of October 1882, zal ik daarvan een denkbeeld geven.

Batavia, n.l. de eigenlijke handelsstad, wordt 's morgens uit de bovenwijken bevolkt en 's avonds weer ontvolkt. Die geheele stroom heen en weer trekkende menschen gaat, voor zoover hij niet van den spoorweg gebruik kan maken, langs een weg, genaamd Molenvliet.

Sedert lang is de noodzakelijkheid gevoeld, een tweeden weg aan te leggen. Een daartoe ontworpen plan van den heer Deeleman vond ook bij de Regeering bijval, doch als immer maakte zij bezwaar wegens de kosten; er zouden *f* 70000 mede gemoeid zijn. Toch scheen er wat op gevonden te worden. Aan de ingenieurs te Batavia werd namelijk de vraag voorgelegd, of op de nog onderhanden of wel in uitzicht zijnde werken voor het dienstjaar 1882/83 niet zóóveel zou kunnen worden bezuinigd, als noodig zou zijn voor den Bataviaschen weg. De heeren staken de hoofden bij elkaar, overlegden en rekenden, totdat men eindelijk overeenkwam, dat, met veel schipperen, het sommetje op andere noodige werken zou worden uitgespaard. De nieuwe weg te Batavia kwam dus tot stand? Wie zoo denkt, beoordeelt de Indische administratie der laatste jaren te goed. Bij besluit van den Gouverneur-Generaal werd der Directie van Burgerlijke Openbare Werken medegedeeld, dat een nieuwe weg vooralsnog niet zou worden aangelegd, maar dat, *wijl gebleken was*, *dat de uitvoering van Burgerlijke Openbare Werken*, *volgens verklaring der ingenieurs zelve*, *eene belangrijke vermindering kan lijden*, *die vermindering in toepassing zou worden gebracht ten voordeele van den lande* - met andere woorden ook de op hooger bevel ten behoeve van den nieuwen weg geschrapte werken niet zouden worden uitgevoerd!

Ziedaar de waardige wijze, waarop in Indië naar zuinigheid wordt gestreefd. De behartiging der openbare belangen is er ontaard in eene soort van goochelkunst, om zooveel mogelijk van de zich opdringende eischen te escamoteeren.

Ik ga nu verder uiteenzetten, hoe werkelijk die eischen zich bij honderden doen gelden, zonder vervuld te worden; hoe *niet* vervulling van openbare behoeften in Indië tot beginsel is verheven; hoe daarbij het vicieuze punt voor alle bezuiniging reeds lang is overschreden, waarop het weigeren van staatshulp niet meer is het verzuimen van verbetering, zelfs niet meer van gewoon onderhoud, maar van het *be*houd der bezitting. Ik heb een boer gekend, die vele huizen bezat en ze uit gierigheid liet vervallen; binnen weinige jaren waren het waardelooze eigendommen. Zulk een boer is Nederland. Zulk een huis is geworden het weleer om zijn rijkdom bekende Insulinde.

In aansluiting met het boven vermelde goochelstukje begin ik met *Openbare Werken.* Om te doen zien, dat den bedoelden ingenieurs geen gemakkelijke eisch werd gesteld met de opdracht, om op andere

voorgenomen werken nog te schrappen, zal ik eerst mededeelen, hoe de begrooting voor Openbare Werken in Indië tot stand komt.

Het gewone onderhoud buiten rekening gelaten, moeten de Residenten (hoofden van gewesten) jaarlijks van het Departement van Burgerlijke Openbare Werken te Batavia opzenden niet minder dan 12 staten. Alle aanvragen moeten geschieden *twee jaren* (op een paar maanden na) vóór het jaar, waarin de werken zullen noodig zijn, - een gevolg alweder van het regeeren uit Den Haag over Buitenzorg heen. Voor alles dus, wat in den loop van 1886 zal noodig zijn, moeten de Residenten reeds medio 1884 de aanvragen naar Batavia zenden. Daar worden zij gekortwiekt (waarover straks), om in medio 1885 bij het Departement van Koloniën in Den Haag te zijn tot het ontwerpen der begrooting voor 1886.

In bovenbedoelde 12 staten nu zijn 3 soorten van werken te onderscheiden:

1°. Werken, die reeds op vroegere begrootingen toegestaan zijn en in 1886 voortgezet of voltooid moeten worden.

2°. Werken, die waarschijnlijk op de begrooting voor 1885 toegestaan *zullen* worden en dan evenzeer in 1886 moeten worden voortgezet of voltooid.

3°. Werken, die het eerst voor 1886 worden aangevraagd.

Deze drie rubrieken van aanvragen worden op de staten aangeduid door de cijfers 1, 2, 3.

Ieder dier cijfers wordt weer onderverdeeld in de vier letters: A, B, C, D. Daarvan geven A en B de *vernieuwingen* en *nieuwe werken*, C en D de *herstellingen* te kennen; A en C voor de gebouwen onder burgerlijk beheer, B en D voor de bevloeiingen, bruggen, wegen en waterstaatswerken. Zoo zal bijv. staat A 2 de aanvragen behelzen voor *nieuwe* gebouwen, onder burgerlijk beheer, die in 1886 zullen moeten worden voortgezet of voltooid, wijl zij in 1885 waarschijnlijk begonnen zullen worden. Staat D 3 zal bevatten de aanvragen tot *herstelling* aan *bevloeiingswerken*, *wegen* of *bruggen*, die voor 1886 het eerst moeten worden toegestaan.

De acht staten onder de cijfers 1 en 2, daar er slechts vervolgwerken op worden aangevraagd, zijn voor mijn betoog minder belangrijk. Op de vier staten A 3, B 3, C 3, D 3, waarop *nog niet toegestane of begonnen* werken en herstellingen worden aangevraagd, dáárop is het, dat *schrappen* en *snoeien* tot een stelsel zijn verheven.

Om te beginnen, mogen de aangevraagde werken geen grooter omvang hebben, dan hetgeen door het *in iedere residentie* bestaande waterstaats-personeel kan worden uitgevoerd, eene bepaling, die reeds aanstonds tot beperking dwingt.

In samenwerking met de eerst aanwezende ingenieurs, waarvan er één in ieder gewest is, worden de staten door de Residenten opgemaakt. En het eigenaardig voorschrift geldt hierbij, dat de aanvragen moeten worden opgesomd in volgorde van *urgentie*, d.i. wat het minst noodig is, onderaan, en zoo vervolgens.

Deze z.g. urgentie-staten worden door de Residenten naar Batavia gezonden.

De Directeur van Openbare Werken roept de drie Inspecteurs van idem (n.l. voor Java en Madura; de buitenbezittingen worden niet geïnspecteerd, wijl er nagenoeg geene openbare werken te inspecteeren zijn,) te hulp. Nu neemt het eigenlijke werk der vaststelling van eene Indische Begrooting voor Openbare Werken - het SCHRAPPEN - een aanvang. De voor het loopende jaar toegestane som tot uitgangspunt nemende, gaat de Directeur met de Inspecteurs van onderaf met het potlood aan den gang. Schrap je niet, zoo heb je me niet!

Is er op die wijze een totaal-cijfer verkregen, dat niet al te veel gevaar biedt, de Tweede Kamer eene beroerte van schrik op het lijf te jagen, dan worden de stukken opgezonden naar het Ministerie van Koloniën. Deze neemt ze, waarschijnlijk nog met eenige besnoeiing, in zijne ontwerp-begrooting op. Bij de behandeling in de Tweede Kamer wordt nogmaals het snoeimes aangewend. En zoo komt ten slotte in Indië eene definitieve begrooting terug, waarop eerst door gedwongen weglating bij den Resident, daarna door schrappen bij den Directeur te Batavia, vervolgens bij den Minister van Koloniën en eindelijk bij de Tweede Kamer honderden zaken zijn weggelaten, die de Kolonie reeds jaren en jaren noodig heeft.

Mag men, bij zulk eene wijze, om Indië af te schepen, niet denken aan dien student, die betaling zijner beren dacht te ontduiken, door iederen schuldeischer, die hem kwam manen, op zijn *urgentie-staat* naar anderen te doen verhuizen?

In welken toestand de openbare werken der kolonie door het gecombineerde urgentie- en schrap-stelsel gaandeweg gebracht zijn, laat zich begrijpen. Ten overvloede wil ik het met de daadzaken aantoonen.

Irrigatie. Wat Java en de buitenbezittingen aan landbouw-producten en aan inkomsten voor de schatkist leverden, kan veilig worden gesteld op het tien-, ja, twintigvoud van hetgeen er tegenwoordig uit getrokken wordt. Dat deze schatten ongenoten blijven, wordt veroorzaakt, doordat men den grond van wateraan- en afvoer heeft verstoken gelaten. Geheele velden, die bloeiende vruchten zouden kunnen dragen, liggen verdord daar neder. In den drogen tijd door die velden wandelende, krijgt men den indruk, alsof dit gedeelte van den aardbol aan verschroeiing was prijsgegeven. Geen beekje ruischt u tegen; nergens waterleidingen; de velden liggen braak; een luttele aanplant lomlijk of ander onaanzienlijk gewas, dat het best tegen hitte bestand is, staat nog dikwijls verzengd. Aan de kanten van de sawah's en groote wegen ziet men putjes, die de inlanders graven, om hunne beesten van eenig brak drinkwater te voorzien en te reinigen. Karbouwen toch *moeten* water hebben, om zich te verfrisschen, wil men ze niet voor het oog zien wegkwijnen.

In den natten moesson daarentegen zal men diezelfde streken het slachtoffer zien van een bruisenden vloed, die soms menschen, huizen

en vee vernielt en het land voor geruimen tijd onder water zet. De meeste eilanden van den Indischen Archipel zijn berglanden. Java, om dit tot voorbeeld te nemen, is in het midden doorsneden door hooge bergketenen, waarvan talrijke rivieren naar de lage Noord- en Zuidkust loopen. In den Oost-moesson houden deze weinig water; in den West-moesson storten zij met geweldigen stroom naar beneden. Het water moet dus zoowel kunnen worden aangevoerd als geloosd. M.a.w. er moeten zijn kanalen, om het uit de rivieren op de sawah's te brengen en ook weer te kunnen afvoeren; niet minder, om het onder de personen, die het noodig hebben, te verdeelen.

Bijzonderheden daaromtrent kan men vinden in een artikel van *De Indische Gids*, in Mei 1879 door den gewezen inspecteur der cultures K.W. van Gorkom geschreven. Zoowel in Oost Java (Lamongan, Bodjonegoro) als in het midden (Demak en omstreken) en in het Westen (het door Multaluli bekende Lebak) zijn geheele streken verstoken van wateraan- en afvoer. In Demak is men nu evenwel sedert eenige jaren bezig, werken tot irrigatie aan te leggen.

Het gezegde geldt slechts Java en Madoera. Wat voor de uitgestrekte buitenbezittingen in vruchtbaarmaking nog zou te doen zijn, is schier niet te berekenen.

De winstderving, die aan de koloniale schatkist wordt berokkend, door den grond hetgeen noodig is tot zijne productiviteit, te onthouden, is verbazend. Van Gorkom berekende, dat, zoo door een behoorlijk stelsel van bevloeiing slechts één pikol padi (rijst) per bouw meer werd opgebracht, alleen aan productiewaarde van het gewas op Java 8 millioen 's jaars zou gewonnen worden. Voorts zouden worden bespaard de schatten, die nu in tijden van overstrooming worden besteed aan hulp voor de geruïneerde bevolking of om deze tijdelijk van persoonlijke lasten vrij te stellen. Die twee factoren, door den heer Van G. in rekening gebracht, beteekenen echter nog weinig bij het totaal der voordeelen, die èn de schatkist èn de bevolking van behoorlijke bevloeiings-werken zouden trekken. Door uitstekende inlichtingen, die ikzelf indertijd mocht ontvangen van twee bekwame ingenieurs, ben ik in staat, daaromtrent eene volledige berekening te geven.

In Oost-Java ligt eene landstreek, beslaande het oostelijk deel der residentie Rembang en het westelijk deel der residentie Soerabaia (dat is in de afdeelingen Toeban, Bodjonegoro, Lamongan, Sidajoe en Grissee), die door gebrek aan bevloeiing nagenoeg geheel verstoken is van landbouw. In dezelfde residentie Soerabaia daarentegen ligt eene afdeeling, de z.g. delta van Sidho-Ardjo, die door natuurlijke gesteldheid, geholpen door een weinig kunst, eene der best geïrrigeerde streken van Java mag worden genoemd. Deze twee streken nu zal ik tegenover elkander stellen.

De voordeelen, die eene bevolking zelve van de irrigatie der door haar bewoonde landstreek zal trekken, zijn niet *rechtstreeks* onder

cijfers te brengen. Daarom begin ik met de winsten uiteen te zetten, die zij voor de schatkist moet afwerpen. Bij benadering kunnen wij dan daaruit de toename der volkswelvaart begrooten.

Bevloeiingswerken voor eene tot nu toe niet geïrrigeerde streek in Indië leveren aan de schatkist de volgende winsten op:

1°.	Vermeerdering der landrente;
2°.	Vermeerdering der bedrijfsbelasting;
3°.	Vermeerdering van het zoutdebiet;
4°.	Vermeerdering der de opium-pacht;
5°.	Heffing van rechten op het daargestelde werk, b.v. van schutsluizen.

De drie laatste factoren, als alweder moeilijk onder cijfers te brengen, doe ik cadeau. De landrente en de bedrijfsbelasting beteekenen te zamen genoeg, om die kleinere grootheden buiten rekening te kunnen laten.

De aanslag in de landrente voor genoemde streken van Rembang en Soerabaia is thans als volgt:

In Toeban	per bouw(*)	ƒ 4.69
In Bodjonegoro	per bouw	ƒ 3.38
In Sidajoe	per bouw	ƒ 4.27
In Lamongan	per bouw	ƒ 3.28
In Grissee	per bouw	ƒ 3.74

Dit maakt per jaar:

In Toeban		ƒ 61130
In Bodjonegoro		ƒ 27705
In Sidajoe		ƒ 174215
In Lamongan		ƒ 61595
In Grissee		ƒ 68530
	totaal	ƒ 393175

(*) Een bouw is ± 71 Nederlandsche roeden, dus bijna ¾ bunder.

Een aanmerkelijk gedeelte van deze opbrengst moet echter jaarlijks worden afgeschreven wegens mislukking van den oogst. Over drie gewone jaren berekend - n.l. 1879, 1880 en 1881 - bedroeg het gemiddeld cijfer der bouws, die mislukten:

In Toeban	3474 bouws
In Bodjonegoro	1512 bouws
In Sidajoe	11075 bouws
In Lamongan	2641 bouws
In Grissee	2087 bouws

Dit gaf eene afschrijving van landrente:

Voor Toeban		van *f* 16195
Voor Bodjonegoro		van *f* 5110
Voor Sidajoe		van *f* 47290
Voor Lamongan		van *f* 8695
Voor Grissee		van *f* 7805
	te zamen	*f* 85095

De feitelijke opbrengst voor de schatkist is dus gemiddeld *f* 393175 - *f* 85095 = *f* 308080.

Tegenover de genoemde cijfers van landrente-opbrengst in de vijf onbevloeide afdeelingen staat die van het goed geïrrigeerde Sidho-Ardjo, waar de bouw gemiddeld *f* 16.55 opbrengt. De gronden in Sidho-Ardjo zijn op zichzelf eer minder vruchtbaar dan het omgekeerde, bij die van Toeban, etc. vergeleken. Wordt dus in deze streken een goed irrigatie-stelsel aangelegd, dan mag men aannemen, dat de best bewaterde en afgewaterde sawah's minstens hetzelfde cijfer van *f* 16.55 zullen opbrengen. Doch alle gronden kunnen niet over één kam worden geschoren. Van de tambaks of vischvijvers, die afwisselend als sawah gebruikt worden en, bij geregeld irrigatief-stelsel, grootendeels in rijstvelden zullen worden geconverteerd, mag men voorloopig op geen hooger landrente-cijfer rekenen dan *f* 2 per bouw. Een ander gedeelte der gronden moet gelijk worden gesteld met dergelijke velden in de afdeeling Bangil, residentie Pasoeroean, die *f* 11.75 per bouw aan landrente opbrengen. De begrooting van de totale opbrengst zou dan ongeveer als volgt zijn:

5826 bouws à *f* 2	*f* 11650
42106 bouws à *f* 11.75	*f* 494745
70619 bouws à *f* 16.55	*f* 1168745
totaal	*f* 1676140

Hiervan afgetrokken hetgeen, volgens bovengenoemde berekening, deze streken *thans*, na aftrek van mislukte oogsten als landrente opbrengen, blijft eene vermeerdering aan landrente ad *f* 1367060 per jaar.

Den termijn voor het verkrijgen dezer geheele winst mag men stellen op 5 jaren na de voltooiing van het werk. Doch reeds vóór dien tijd zal de landrente in kleinere mate toenemen. Die toename gedurende die eerste 5 jaren mag men, volgens mijne vertrouwbare inlichtingen, veilig stellen op *f* 200000 gemiddeld per jaar.

Tegenover deze vermeerdering van inkomsten staan echter verhoogde uitgaven.

Volgens mijne overtuiging moeten de lasten van werken als het hier bedoelde, die geheel komen ten voordeele van het nageslacht, ook door het volgend geslacht gedragen, m.a.w. uit buitengewone middelen bestreden worden. Ik stel dus het voor mijne berekening ongunstigste geval, dat in het eerste jaar na de voltooiing van het werk in uitgaaf moeten worden geboekt: 1°. de renten van het aanlegkapitaal, en 2°. de rente van het kapitaal, dat gevormd wordt door de samenstelling der jaarlijksche interesten, *gedurende* het werk, van de som, die in de reeds afgeloopen jaren verwerkt werd en derhalve tijdelijk renteloos bleef. Het kapitaal van aanleg voor bevloeiing der bedoelde streken moet worden geschat op 7½ millioen. De rente daarvan ad 5 percent is *f* 375000. De bovenbedoelde rente *van* verloren rente zal ongeveer *f* 35000 's jaars bedragen. Voorts

zal de regeering de daargestelde kunstwerken hebben te onderhouden, waarvoor jaarlijks uit te trekken ± *f* 30000. Eindelijk zal vast personeel in dienst moeten worden gesteld, dat ongeveer *f* 55000 's jaars zal kosten. Alles te zamen dus eene vermeerdering van uitgaven ad *f* 495000.

Het eerste jaar na de voltooiing van het werk was er, naar wij zagen, eene toename van opbrengst (aan landrente) van *f* 200000, derhalve een ongunstig verschil van bijna 3 ton. Ook de rente hiervan, en evenzoo van het nog ongunstig verschil des volgenden jaars, moet weer in rekening worden gebracht. Om den lezer niet met te veel cijfers te vermoeien, zal ik wel mogen verzekeren, dat de toename van uitgaven bij het einde van het 5de jaar zal bedragen ongeveer *f* 560000. Op dat tijdstip is echter, naar wij zagen, eene winst verkregen van *f* 1367000 jaarlijks. Blijft dus een gunstig verschil per jaar van *f* 807000.

Dit geldt, wanneer alleen de landrente in rekening wordt gebracht. Blijft echter de bedrijfsbelasting.

De bedrijfsbelasting brengt op het oogenblik in de bedoelde streken gemiddeld *f* 32.50 per vierkanten kilometer bebouwbare sawah op. In geïrrigeerde streken, zooals Sidho-Ardjo daarentegen *f* 240. Dit aanmerkelijk verschil van *f* 200 per □ kilometer zou echter natuurlijk niet terstond na de voltooiing van het werk, ook niet na 5, ook niet na 10 jaren worden verkregen. Met de welvaart van eene streek neemt de bedrijfsbelasting onfeilbaar toe, maar daarover moet natuurlijk eenige tijd verloopen. *Vaste* cijfers hiervoor kan niemand geven. Maar volgens hetgeen mannen van ondervinding mij mededeelden, is het matig gerekend, wanneer ik aanneem, dat 5 jaren na voltooiing van het werk 1/4 van het verschil zal zijn ingehaald, na 10 jaren 1/2, na 15 jaren 3/4, en dat na 20 jaren de gemiddelde toestand van andere welvarende streken zal zijn bereikt. Het aantal □ kilometers der bebouwbare gronden in de 5 afdeelingen is ongeveer 850. Ik mag dus voor de bedrijfsbelasting eene vermeerdering der inkomsten aannemen van:

vijf jaar na de voltooiing ad 850 × *f* 50 = *f* 42.500

tien jaar na de voltooiing ad 850 × *f* 100 = *f* 84.000

vijftien jaar na de voltooiing ad 850 × *f* 150 = *f* 127.500

twintig jaar na de voltooiing ad 850 × *f* 200 = *f* 170.000.

Deze vermeerdering van inkomsten, gevoegd bij die van de landrente, geeft als resultaat, dat vijf jaren na het werk *f* 849500 per jaar en 20 jaren na dato *f* 977000, dat is nagenoeg een millioen 's jaars, meer in 's lands kas zal vloeien dan tegenwoordig.

Dit nu is nog slechts het belang van den fiscus, dat eigenlijk slechts in de tweede plaats mocht komen. Het hoofdbelang, dat voor de bevolking, kan men hieruit bij benadering berekenen.

Ik neem daartoe tot maatstaf het percentage der landrente. Over

't algemeen (d.w.z. de verschillende streken door elkaar gerekend) bedraagt de landrente 1/5 der opbrengst van den grond, d.i. 20%(*). De bedrijfsbelasting, die immers zooveel mogelijk aan het patent voor Europeanen is gelijkgemaakt, kan worden gesteld op 2% der winst. Uit de vermeerderde landsinkomsten derhalve tot vermeerderden volksrijkdom concludeerende, krijgt men de volgende berekening voor het 6de jaar na de voltooiing van het werk:

Toename van landrente	
opbrengst ad *f* 1367060 per jaar, staat gelijk met 5 × *f* 1367060 aan toename der jaarlijksche opbrengst van de sawah's	*f* 835300.
Toename van *f* 42500 aan bedrijfsbelasting, staat gelijk met 50 × *f* 42500 toename der jaarlijksche winsten, die uit het bedrijf worden getrokken	*f* 2125000.
te zamen	*f* 8960300.

De *jaarlijksche* inkomsten van de bevolking zouden dus toenemen met ongeveer 9 millioen (ik laat de latere, ontwijfelbare toename der bedrijfsbelasting buiten berekening). Rekenende, dat gemiddeld 5% van het kapitaal (gronden bedrijf) wordt gemaakt, dan geven die 9 millioen, gekapitaliseerd, eene toename van volksrijkdom ad *f* 180000000

Ziedaar eene, naar ik durf zeggen vertrouwbare, berekening der voordeelen van irrigatie voor slechts één streek van Oost-Java. Men concludeere zelf tot de baten, die aan schatkist en bevolking zouden toevloeien, wanneer geheel Java, om niet te spreken van de bebouwbare gedeelten der buitenbezittingen, behoorlijk werden voorzien van wateraan- en afvoer. De irrigatie-quaestie heeft mij reeds te lang beziggehouden; ik ga dus over tot hetgeen verder op het gebied van openbare werken nog te kort komt.

De *transportwegen* op Java (ik zal mij zooveel mogelijk tot dat hoofdeiland bepalen) zijn nog zeer gebrekkig. Langs de noordkust loopt de bekende groote postweg van Daendels. In de zuidelijke gewesten daarentegen zijn vele plaatsen met postrijtuig niet te naderen. Op talrijke binnenwegen is de gemeenschap nog door overvaarten belemmerd. Zelfs in Daendels' weg worden nog vele overvaarten aangetroffen, die vooral bij banjers in den regentijd de passage ontzaglijk stremmen, de brievenpost vele uren te laat doen aankomen. De overvaarten zijn verpacht; sloeg men bruggen en liet tol betalen, - de passanten zouden van grooten last worden bevrijd en de schatkist op den duur bevoordeeld.

Het transport van goederen te water is in Indië, niettegenstaande

(*) Men vergelijke met deze grondbelasting, die van het arme Javaansche boertje wordt geheven, eens die van den dikwijls zoo rijken Nederlandschen grondbezitter! De laatste bedraagt, zooals ik boven aantoonde, 45 percent der waarde, d.i. hoogstens 8 percent van de opbrengst. Voor den Javaan daarentegen 20 percent!

de talrijke rivieren, zeer bezwarend, omdat geen dier stroomen behoorlijk bevaarbaar is gemaakt. Ik wil hier aanhalen de volgende woorden, door den heer Sloet van Oldruitenburgh daarover gesproken in het Indisch genootschap te 's-Gravenhage op 22 November 1881:

'Op Java is geen enkele rivier gekanaliseerd, geen enkel afvoerkanaal voor producten gegraven en met uitzondering van de tijdelijk bevaarbare Solo-, Kediri- en Serajoe-rivieren, moeten alle landbouwproducten derhalve per as, met draagpaarden of met koelies worden vervoerd.

Menigeen, die het voorrecht niet heeft genoten, Java te zien, en die daarentegen het prachtige Hollandsche kanalennet en de talrijke Nederlandsche spoorwegen uitstekend kent, zal het moeielijk vallen zich voor te stellen, dat in vele streken van Java belangrijke landbouwproducten niet geteeld kunnen worden, omdat de transportkosten er meer bedragen dan de waarde der producten zelven is. Ketella b.v., eene soort van aardappelen, dat een uitstekend volksvoedsel is, kost van 70 tot 80 cents per pikol in Madioen, Kediri, Solo, Djokjo, enz., terwijl het transport naar de strandplaatsen meer dan het dubbele bedraagt. Aan kultuur van dit product voor afvoer valt dus niet te denken. Als reiziger in de binnenlanden van Java overkomt u, dat voor het vervoer van een enkelen grooten koffer 4 man gevorderd worden, die bovendien niet meer dan 8 of 9 uur afstands per dag kunnen afleggen en *f* 9 à *f* 10 per man eischen voor het traject Soerabaia-Madioen. Van zoodanig middel van vervoer kan voor producten geen sprake zijn, eensdeels omdat de kosten gewoonlijk *f* 1 per man en per dag bedragen voor 40 kilo's, en ten andere, omdat geen voldoend aantal dragers te vinden zou zijn.'

Een andere deskundige, de ingenieur H. Vrendenbergh, ving zijne brochure over *Waterwegen en waterleidingen op Java* aldus aan:

'Reeds bij eene oppervlakkige beschouwing trekt het op Java de aandacht, dat bijna geen waterwegen bestaan en dat voor het geschikt maken der rivieren, voor het doel bevaarbaarheid, ongeveer niets werd gedaan: het baggeren in sommige riviermonden zal men toch niet wel tot de werken tot bevaarbaarmaking van rivieren kunnen brengen.'

Eindelijk, over wegen te water en te land, nog eene aanhaling van een bekend landbouwkundige in Indië, den heer J.F.D. Engelhard, uit zijn werk *De Bataviasche ommelanden en de landbouw:*

'Wat heeft - zoo vraagt de heer E. - het Gouvernement gedaan ten aanzien van het aanleggen en onderhoud van wegen en waterleidingen?' En hij antwoordt: 'Niets.'

'Buiten de hoofdplaats Batavia verkeeren alle wegen in onbegaanbaren toestand en zulks bij den minsten regen. Slechts de wegen tot Bekassie en Kebajoran en de groote militaire weg naar Buitenzorg en Tangerang mogen in bruikbaren staat geacht worden, doch alle overige verbindingswegen verkeeren in erbarmelijken staat. In het bouwen van inlandsche scholen voor den inlander moge men al te vrijgevig zijn

geweest, eveneens in het daarstellen van een haven op Tandjong-Priok voor Nederlandsche belangen, doch het in goeden staat brengen van wegen - hartaders voor landbouw en handel - opdat de landbouwproducten gemakkelijk ter hoofdplaats gebracht kunnen worden, waardoor meer vertier ontstaat, terwijl eene spoedige verplaatsing van de politie en justitie daardoor zoude bevorderd worden, - daaraan wordt ternauwernood gedacht.'

Met de groote wegen op de hoofdplaatsen zelven is het al even treurig gesteld. Men zou denken, dat, mocht men al de behoeften van het binnenland niet tellen, althans de communicatie in de groote brandpunten der bevolking in behoorlijken staat werd gehouden. Welnu, er is geene sprake van. Slechts de enkele hoofdwegen, waar dagelijks de groote passage is van den handel of van de hooge ambtenaarswereld en die niet verwaarloosd *kunnen* worden op straffe van op een goeden dag een Resident, die zich naar zijn bureau wil begeven, met gebroken rijtuigveeren in den steek te laten, - slechts die hoofdwegen worden goed onderhouden. Voor de rest doet men, wat er met kunst en vliegwerk nu en dan eens op kan gevonden worden. Zoo herinner ik mij persoonlijk, - ik passeer mijn woord voor de waarheid van het feit - hoe eens een ingenieur van den Waterstaat mij, toen ik klaagde dat een weg, onmiddellijk grenzende aan den Simpangschen of hoofdweg van Soerabaia en over zijne geheele lengte bezet met groote Europeesche huizen, die in den Westmoesson onbegaanbaar was, doordat hij onafgebroken onder water stond, hoe die ambtenaar mij antwoordde: 'Ja, u hebt gelijk, en er zal verbetering worden gebracht; maar dit jaar hebben wij *dien* weg (aan het andere eind der stad) te herstellen, en het volgend jaar die en die wegen, die nog veel slechter zijn, en het daarop volgend die en die andere wegen, die ook geen langer uitstel kunnen lijden; maar over hoogstens drie jaren, dat verzeker ik u, zal de door *u* bedoelde weg eene beurt krijgen.'

In dezelfde stad Soerabaia, de tweede van Indië, met 120000 inwoners, waren in 1882 *alle* bruggen op één na, die ten vorigen jare hersteld was, rot. Dat herstellen had echter niet plaats, dan nadat die brug gedurende het grootste gedeelte des jaars eenvoudig was *afgesloten* geweest, omdat zij, bij passage van rijtuigen, zou instorten. Eene uitgebreide, volkrijke wijk is daardoor een half jaar van het centrum der stad afgesloten geweest, tenzij een ontzaglijke omweg werd gemaakt langs andere wegen, waartegen de veeren der rijtuigen niet bestand waren. Van voorziening van eene noodbrug kon niets inkomen. Eindelijk kwam de reparatie. Met den daardoor benoodigden tijd mede is de bedoelde wijk meer dan een jaar van behoorlijke communicatie met de stad beroofd geweest.

En, ik herhaal het, *alle* bruggen te Soerabaia zijn, hoewel hier en daar een weinig opgelapt, in hare grondslagen rot, wijl zij dateeren

van 20 en 30 jaren geleden. Toch wordt voor hare vernieuwing jaar in jaar uit het geld geweigerd.

Een kort woord ook over de *besproeiing* der wegen, waarvoor in de groote Europeesche hoofdsteden zulke uitstekende maatregelen worden genomen en die in het zonneland als het ware eene levensbehoefte is. In geene enkele Indische stad zijn er de noodige werktuigen voor aanwezig. Te hooi en te gras ziet men eens een enkelen dwangarbeider sirammen. Maar in waarheid is het vochtighouden van den weg overgelaten aan de bewoners der daaraan gelegen erven, die natuurlijk hunne taak opvatten, al naar zij lust hebben.

De vele oogziekten in Indië zijn zonder twijfel mede aan de stoffige wegen toe te schrijven. Tot binnen in de huizen worden de kostbaarste meubelen door dat fijne zand doortrokken; het overdekt uwe schrijftafel, het kruipt in uwe piano. Kortom, wie een Indischen stofferigen weg nimmer heeft gezien, kan er zich geen denkbeeld van maken. En al dat ongemak was grootendeels te voorkomen, door eenige karren met waaier-gieters, getrokken door een paar sapies, in den drogen tijd den ganschen dag op verschillende punten der stad met dwangarbeiders te werk te stellen. Maar ook dat kan er, zelfs voor de groote steden, niet op overschieten!

In de buitenbezittingen is het met de transportwegen nog veel treuriger gesteld.

Zoo zijn er op Sumatra streken aan te wijzen, die veel voor de toekomst beloven, doch waarvan de ontwikkeling wordt tegengehouden door de allergebrekkigste communicatie met de aangrenzende landschappen. Men vindt aldaar in het gebergte valleien, zoo schoon gelegen, zoo overvloedig voorzien van stroomend water en met zoodanigen vruchtbaren bodem, dat zij bij uitstek geschikt zijn voor de natte rijstcultuur en voorraadsschuren zouden kunnen worden voor de aangrenzende streken, die door de natuur minder goed bedeeld worden. De heuvels, die deze valleien omringen en uitloopers zijn van het hooge gebergte, bieden een uitmuntenden grond aan voor de teelt van koffie, terwijl ook het vochtige klimaat die cultuur uitnemend te stade komt. Zij zijn dus voor de vestiging van landbouwondernemingen als aangewezen. Werden zij door goede karrenwegen met de aangrenzende landschappen verbonden, dan zou de bevolking in het genot komen van hetgeen haar nu nog ontbreekt, namelijk de gelegenheid, om hare overtollige producten zonder hooge transportkosten van de hand te zetten en zich datgene, wat zij voor haar onderhoud noodig heeft en door eigen arbeid niet verkrijgen kan, voor lageren prijs aan te schaffen. Wat baat het haar tegenwoordig, of zij al overvloedig rijst teelt, nu zij het overtollige niet kan verkoopen, en wat spoort haar aan, om koffie te planten, als een groot deel van de waarde van het product door de hooge transportkosten wordt verslonden en de gedane moeite dus niet voldoende wordt beloond?

Bij de behandeling der transportwegen mag een woord over de spoorwegen niet ontbreken. Ik zal kort zijn, n.l. slechts enkele cijfers geven. Men neme eerst in aanmerking, dat men aan Nederlandsch-Indië spoorwegen is beginnen te schenken ongeveer eene halve eeuw, nadat zij in Europa werden aangevangen. De buitenbezittingen hebben nu nog geene enkele lijn, behalve het miniatuur-lijntje op Sumatra, grootendeels voor strategische doeleinden, van Olehleh over Kotta Radja. Op Java heeft men:

In exploitatie:

Batavia - Buitenzorg (partic.)	ter lengte van	60 Kilom.
Buitenzorg - Soekaboemi	ter lengte van	56 Kilom.
Samarang - Djokdja - Willem I (partic.)	ter lengte van	203 Kilom.
Soerabaia - Pasoeroean	ter lengte van	63 Kilom.
Bangil - Malang	ter lengte van	49 Kilom.
Sidoardjo - Kediri - Madioen	ter lengte van	169 Kilom.

IN AANLEG:

Soekaboemi - Tjilatjap	ter lengte van	127 Kilom.
Kediri - Blitar en Madioen - Solo	ter lengte van	74 Kilom.
Pasoeroean - Probolingo	ter lengte van	p.m. 35 Kilom.

IN OPNEMING:

Tjitjalenka - Tjilatjap	ter lengte van	p.m. 200 Kilom.
Tjilatjap - Sentolo - Djokdja	ter lengte van	187 Kilom.
	Totaal	1223 Kilom.

Ik wil, bij de thans opgeworpen plannen, om den staats-aanleg te staken en aan particuliere krachten over te dragen, het gunstigste geval stellen, n.l. dat alles, ook de in opneming verkeerende lijnen, over vier jaren zal zijn voltooid. Men zal dan *over vier jaren* op Java hebben 1223 kilometer ijzeren weg. Stel daartegenover nu de volgende cijfers der spoorweglengte in de Europeesche landen:

Land.	**Kilometers.**	**Bevolking.**	**Per hoofd.**
Indië (over 4 jaren)	1223	24,500,000	0.00005
Duitschland	34314	43,338,000	0.79
Engeland	29352	31,630,000	0.93
Frankrijk	27585	36,103,000	0.76
Rusland, Eur.	23739	72,520,000	0.33
Oostenrijk	19126	37,509,000	0.51
Italië	8774	27,770,000	0.32
Spanje	7839	16,343,000	0.47
Zweden	7431	4,485,000	0.16
België	4123	5,413,000	0.76
Nederland	2296	3,925,000	0.58
Denemarken	1696	1,394,000	0.30
Rumenië	1474	5,376,000	0.27
Turkije, Europ.	1395	3,972,000	0.15
Portugal	1219	4,441,000	0.27
Griekenland	10	1,453,000	0.01
Zwitserland	2606	3,000,000	0.83

Men lette op de verhouding der inwoners-cijfers. Verdere toelichting is dan overbodig.

Ik teeken nog aan, dat in Nederlandsch-Indië tot op dit oogenblik aan de spoorwegen is besteed hoogstens 50 millioen. In Britsch-Indië 816 millioen; en naast die 816 millioen bestaat daar nog een particuliere aanleg ter waarde van 864 millioen!

Over hetgeen Indië verder van openbare werken te kort komt, moet ik beknopt zijn, hoewel er, om alles in de puntjes uiteen te zetten, boekdeelen zouden kunnen gevuld worden.

In Maart 1877 werden de havenwerken te Tandjong Priok bij Batavia aangevangen. Tot dien tijd toe had Java, beslaande 2314 □ mijlen, d.i. viermaal zoo groot als Nederland, slechts één, door de natuur daargestelde, veilige ankerplaats, n.l. te Soerabaia. Dat de haven te Tandjong Priok door velen in Indië ondoelmatig wordt gekeurd, laat ik rusten.

Maar wat heeft Java met die, hier te lande als blijk van vrijgevigheid zoo hoog opgevijzelde, Bataviasche havenwerken dan nóg? De noordkust strekt zich uit over 144 mijlen. Daarvoor heeft de scheepvaart dan Batavia en Soerabaia, waartusschen Samarang, dat geheel Midden-Java moet bedienen, doch bij ruw weer eenvoudig niet te gebruiken is, zoodat passagiers, en althans de goederen, - ik schrijf zuivere waarheid - soms van Batavia mee worden genomen naar Soerabaia, vandaar weer terug naar Batavia, en niet te Samarang aanlanden, voordat de elementen het gelieven toe te laten. De kleinere havens van Pekalongan en Cheribon deugen in 't geheel niet en zullen, volgens den hoofd-Ingenieur M.J. Schram (in zijne brochure *Het goedgekeurde haoenplan voor Batavia te Tandjong Priok*), binnen korten tijd niet meer toegankelijk zijn ‘wegens niet afdoende te verhelpen *achteruitgaan*’. Aan de zuidkust, ingelijks ± 144 mijlen, heeft men één goede zee, die van Tjilatjap. Deze haven is echter nog niet door een spoorweg met het binnenland verbonden en kan dan vooralsnog niet dienen voor aan- en afvoer van producten. Men vergelijke hierbij Nederland, welks kustlengte ik oppervlakkig schat op 30 mijlen. Hier is de hoofdstad door kostbare werken *ten tweeden male* verbonden met de zee. Aan de tweede stad des rijks zijn voor hetzelfde doel schatten besteed en *zullen* nog groote sommen ten koste gelegd worden. In de derde zeehandelsstad zijn insgelijks uitgebreide havenwerken aangelegd. De kleinere havens worden behoorlijk onderhouden. En niet te scherp kan bij dit alles in 't oog worden gehouden, dat deze onvergelijkelijk ruimere bedeeling van Nederland boven Indië bekostigd werd met geld, door Indië opgebracht en door Nederland genaast.

De woeste oppervlakte van het Nederlandsch-Indisch gebied is nog niet bekend. Wij weten niet, hoever onze souvereiniteits-rechten zich uitstrekken. Oorzaak hiervan is ontstentenis van topographische opname. Voor Java is deze eindelijk zoo goed als voltooid; voor de buiten-

bezittingen daarentegen is ook te dezen opzichte nog niets gedaan. In 1871 werd besloten tot trianqulatie van Sumatra. In 1880 werd de Kapitein van den generalen staf Haver Droeze gedetacheerd bij het Departement van Marine, om opgeleid te worden tot chef dier trianqulatie. In 1882 was de heer Haver Droeze, blijkens mededeeling van den Commandant der Zeemacht, voor zijne taak bekwaam. En toen van den heer 's Jacob, die hier voor een verkwister wordt uitgemaakt, het besluit van Juni 1882, gehoord de Raad van Indië, om ‘onder nadere goedkeuring des Konings voorloopig van de trianqulatie van het eiland Sumatra af te zien’. De Minister De Brauw zelfs heeft zoo iets al te kras gevonden en den Gouverneur-Generaal schriftelijk verzocht, op zijn besluit terug te komen en de trianqulatie van Sumatra althans met ‘half werk’ te beginnen. Of het tot een begin van uitvoering reeds gekomen is, weet ik niet; en ik betwijfel het.

In den grond van Sumatra liggen schatten aan steenkolen verborgen, o.a. in de zoogenaamde Ombiliën-kolenvelden.

In Juli 1870 verscheen het rapport daaromtrent van den mijn-ingenieur Greve. Reeds twee jaar vroeger droeg men officieel kennis van hun bestaan. Niettegenstaande allerlei aanvragen, commissiën, onderzoekingen is men tot heden nog niet tot de exploitatie gekomen. In den loop van 1882 werden daarentegen op Borneo de Sambalioengkolen gevonden, doch in het gebied van een inlandschen vorst. Deze onbeschaafde man is zoo lichtzinnig geweest, terstond met de Nederlandsch-Indische Stoomvaartmaatschappij een contract te sluiten tot ontginning. Welk eene wildemans-handelwijze, en dat niettegenstaande het bezadigde voorbeeld van het vaderlijk Nederlandsch gouvernement! Daar in een der ambtelijke rapporten omtrent de Ombiliën-kolen was gezegd, dat men ze maar moest laten liggen, omdat ze zoo goed lagen, schreef een Indisch blad over de voortvarendheid van den Borneoschen vorst:

‘Een van beiden: òf de sultan heeft al een zeer slecht inzicht in de belangen van zijne onderdanen in het bijzonder, en in die van handel en scheepvaart in het algemeen, òf, en dit schijnt men eerder te moeten aannemen, de Sambalioeng-kolen op Borneo liggen er “minder goed”, zoodat er minder reden bestaat, om ze in rust te laten.’

Met deze welverdiende persiflage op de gouvernementeele vaderzorg besluit ik mijne opmerkingen over Indië's stiefmoederlijke bedeeling van Openbare Werken.

Ik kom thans tot het gebrek aan Staats-voorziening in Indië op een gebied, waarmede ik wellicht had moeten aanvangen, daar het de grondslag is voor de vervulling van alle andere behoeften: het gebrek aan een behoorlijken wetgever.

Ik bedoel niet den wetgever in Nederland, *qui pèche par sa base.* Deze *kan* niet goed zijn, gedeeltelijk wijl hij Indië niet kent, maar

vooral omdat in hem, als koloniaal wetgever, steeds twee tegenstrijdige elementen werkzaam zullen blijven: de plicht, om het belang der kolonie te behartigen, en het gevaar om, door onbekrompenheid tegenover die kolonie, het aan den stok te krijgen met de Nederlandsche, aan den tepel der melkkoe verslaafde, kiezers.

In Indië zelf echter, vanwaar dan toch ten slotte de voorstellen en adviezen moeten komen, is evenmin een wetgever, voor zijne taak bekwaam, zooals die bestaat in de Britsch-Indische kolonie.

De Gouverneur-Generaal is bij ons de opper-legislator. Natuurlijk benoemt men daartoe een man, van wien men meent, dat hij waarborgen zal opleveren voor een goed bestuur. Toch is het een feit, dat hierin niet zelden gedwaald wordt. De heer Van Lansberge kende Indië in 't geheel niet en werd benoemd wegens zijne diplomatieke bekwaamheden - om van minder geloofwaardige geruchten niet te gewagen. Op den heer 's Jacob viel de keus, wijl hij zich aan de staatsspoorwegen een kundig administrateur had getoond en vroeger eenigen tijd in de kolonie had gewoond. Geen van beiden heeft iets gedaan, om Indië vooruit te brengen. Nu weder verwacht men alles van den heer Van Rees; zeer zeker is deze landvoogd met de kolonie bekend, heeft hij een vasten wil en veel bekwaamheid. Zal hij daarom kunnen beantwoorden aan de schier onmogelijke eischen, die een Gouverneur-Generaal worden gesteld, niet alleen als bestuurder, maar ook als wetgever? Ik betwijfel, of *iemand* tegen zulk eene taak zal zijn opgewassen. De Gouverneur-Generaal toch moet zijn een *omnis homo.* Of liever, laat ik hem slechts noemen in vereeniging met zijn *alter ego.* De zaken toch worden voor den landvoogd pasklaar gemaakt door een Algemeenen Secretaris, die, volgens zijne instructie, heet ‘de vraagbaak en voorlichter van het bestuur’, doch dien ik liever zou vergelijken met den bekenden factotum van Beaumarchais: *Figaro ci, Figaro là!* Ziedaar, waaraan men wordt herinnerd bij al wat zulk een Algemeene Secretaris in orde heeft te brengen. Niet alleen toch moet hij alle voorstellen gereed maken, indienen, bewaren (zeer lang in den regel) en ten slotte redigeeren, maar hij moet ook Z.E. herinneren aan hetgeen behoort te geschieden, en in het algemeen, over welk onmogelijk onderwerp Z.E. hem ook verkiest te raadplegen, steeds den spijker op den kop slaan. ‘Mais de grâce, comment voulez-vous que je fasse?’ mag hij te recht met den held uit de *Barbier* uitroepen.

Nog boven dezen alwetenden man zijn vijf andere raadslieden aan Z.E. toegevoegd, die de rol vervullen van specialiteiten. Een paar oudresidenten, als specialiteiten in landelijke aangelegenheden; eene specialiteit in rechtszaken; eene specialiteit in financiën; een vice-president, die alle specialismen in zich dient te vereenigen: ziedaar de gewone samenstelling van den Raad van Indië. Maar het hoofd van een man, hij zij specialiteit, zooveel hij wil, kan niet voldoende zijn, om de tallooze factoren, waarmede bij het maken eener wet moet rekening

gehouden worden en het veronachtzamen van één waarvan de geheele regeling kan bederven, in zich te bevatten. Dat geldt vooral voor een land als Indië, bestaande uit een zeer groot aantal onderling volstrekt niet samenhangende deelen, in de meest verschillende toestanden verkeerende, met de meest verschillende, veelal nog onbevredigde behoeften. Al de toestanden van dat land moeten te Batavia en te Buitenzorg worden bestudeerd, gekend; al de behoeften moeten daar worden bevredigd. Men moet regelen voor Java, voor Sumatra, voor een nieuw onderworpen land als Atjeh, voor Borneo, voor de Molukken, voor het geheele land zoowel als voor de provinciën en gemeenten afzonderlijk, voor de fijnste schakeeringen in volkskarakter, voor blanken, voor gelen, voor bruinen, weder onderverdeeld in honderderlei rassen-nuancen. Die regelingen omvatten, wat men in Nederland verstaat onder lands-, provinciaal en gemeentebelang, krijgswezen, financiewezen, rechtswezen, onderwijs, openbare werken, agrarische aangelegenheden, in één woord alles.

Hoe komt dan ook eene Indische verordening van eenig gewicht tot stand? Òf eene der specialiteiten wordt uitgezonden op eene *ontdekkings*-reis (dat is het juiste woord), òf van alle mogelijke ambtenaren, die met het onderwerp in betrekking staan, worden rapporten ingewonnen. Met de op die wijze verkregen bouwstoffen wordt te Batavia, of tusschen Batavia en 's-Gravenhage, een jaar of tien - ik noem een matigen termijn - omgezeuld. Wordt het uitblijven van resultaat àl te compromittant, dan zendt men weer eens eene specialiteit en wint men nogmaals rapporten in. Nieuwe landvoogden hebben hem, die het onderzoek begon, vervangen; de Raad van Indië heeft een paar malen zijn personeel verwisseld; velen, die meegebroeid hebben op het ei, zijn dood; anderen genieten in patria eene welverdiende rust - en ten slotte komt een ziekelijk kuiken te voorschijn, dat enkele dagen een kwijnend leven leidt en ten slotte uit erbarming weer wordt geslacht, voordat het eraan heeft kunnen denken, tot eene half gezonde kip op te groeien.

Indien men deze voorstelling van overdrijving verdenkt, zal ik ze staven door eenige voorbeelden van Indische wetgeving, die ik uit den grooten hoop voor het grijpen heb.

Tot 1872 werd de *landrente* aangeslagen bij wijze van schikking met de dessa's (gemeenten), naar gelang van allerlei plaatselijke omstandigheden (admodiatie-stelsel). In 1872 begreep de wetgever, een vasten grondslag te moeten daarstellen, en schreef bij ordonnantie voor, dat voor vijf jaren zou worden aangeslagen naar den maatstaf van uitgestrektheid en vruchtbaarheid der velden en marktwaarde der producten. *Terstond* na de uitvaardiging bleek deze ordonnantie onuitvoerbaar en werd ze dus niet toegepast. Men sloeg gedurende de vijf jaren, bij de ordonnantie vastgesteld, aan als te voren. In 1878 decreteerde de wetgever eenvoudig, dat de aanslag voor 1878

en eerstvolgende jaren zou gelijk zijn aan dien voor 1877, met eenige speelruimte aan Hoofden van Gewestelijk bestuur. In 1881 kwam eene circulaire van den Hoofdinspecteur van Cultures, die erkende, dat de in 1872 vastgestelde grondslagen wegens de eischen der practijk ter zijde waren gezet, niettemin mededeelde, dat in die grondslagen geene verandering was gebracht (!), en ten slotte den Residenten opdroeg, te 'onderzoeken', hoe aan een en ander eene mouw kon worden gepast. Dat onderzoek duurt nog voort en de landrente-quaestie staat, waar zij stond vóór 1872.

In 1849 kwam eene partieele regeling van het rechtswezen in Indië tot stand, n.l. grootendeels, en dan nog niet in al haar omvang, slechts geldende voor Java en Madura. De taak der aanvulling werd overgelaten aan den Indischen wetgever. ZES EN TWINTIG jaren bleef die aanvulling achterwege. Dientengevolge bleef tot 1876 in alle buitenbezittingen voor Europeanen van kracht de oud-Hollandsche rechtspleging volgens een *provisioneel* (!) reglement van 1819. In 1876 kwam eene regeling voor Sumatra's Westkust. In 1882 voor de Molukken, waarbij die geheele uitgebreide eilandengroep werd geconcentreerd om den Raad van Justitie te Makassar, zoodat getuigen en partijen soms zeereizen van ettelijke dagen zullen moeten maken, m.a.w. het recht onbereikbaar zal zijn voor wie niet het geld met handen vol kan wegwerpen. Op Java zelf heeft eene regeling van het civiel recht voor den inlander geheel schipbreuk geleden, zoodat de landraden, volgens art. 75 Reg. Regl., nog moeten recht spreken volgens den doolhof der godsdienstige wetten, instellingen en gebruiken der inlanders, tot kennis waarvan in 1828 een compendium werd uitgegeven, dat uitmunt door zijne verregaande onnauwkeurigheid. Tot 1867 voor den Europeaan, tot 1873 voor den inlander sprak ieder strafrechter in geheel Indië vonnis naar het oud-Hollandsch en Romeinsch recht. In 1867 kwam een strafwetboek voor Europeanen, n.l. de oude, versletene, voor Nederland zelf reeds onbruikbaar bevonden *Code Pénal* met onbeduidende, gedeeltelijk onoordeelkundige wijzigingen. In 1873 werd ditzelfde versneden kleed, zeer gebrekkig pasklaar gemaakt, ook den inlander om de schouders gehangen!

In 1855 werd de burgerlijke en handels-wetgeving voor Europeanen gedeeltelijk toepasselijk verklaard op de *vreemde Oosterlingen.* In 1865 zag men de vele leemten en gebreken dier toepasselijke verklaring in en maakte de specialiteit Mr. Der Kinderen een ontwerp tot aanvulling. Dat ontwerp verkeert nog thans in den staat van - *ontwerp.* Als een staaltje van den daardoor bestendigden vicieuzen toestand wil ik slechts noemen de onbruikbare, tot vele catastrophen in den handel aanleiding gevende *faillissements*-wetgeving voor de Chineezen.

Nog steeds is in Indië van kracht de door ieder als onbruikbaar erkende *zegel-ordonnantie* van 1817.

Het drukpers-reglement wordt door vriend en vijand veroordeeld en is niettemin sedert 1856 van kracht.

In 1857 kwam een *Reglement op den landverhuur in de Vorstenlanden,* dat reeds in 1867 door het tegenwoordige Kamerlid W.K. van Dedem naar verdienste werd aan de kaak gesteld. In 1882 kwam een nieuw ontwerp, dat de eigenaardigheid had, al de fouten van het oude te bestendigen, o.a. het groote gebrek, dat den landhuurder, die kapitalen aan zijne onderneming waagt, geen zakelijk recht wordt toegekend. Hoe het daarmee is afgeloopen, weet ik niet.

De *verpandings*-ordonnantie dateert van 1823. In 1874 sanctionneerde de Regeering zelve het openbaar bewustzijn van de onbruikbaarheid dezer regeling, door in het Koloniaal Verslag mede te deelen, dat eene nieuwe verpandings-ordonnantie in aantocht was. Zij is nog in aantocht.

De ordonnantie van 1878 op de *patent- en personeele belasting* is reeds thans algemeen berucht als een staaltje van wetgevend onvermogen.

In 1869 werd de *pandhuispacht* opgeheven en, bij wijze van proef, door het stelsel van licentiën vervangen. In 1880 werd de pacht weder ingevoerd. Voor den termijn van Juli 1880 - Dec. 1881 deed zich nagenoeg geen enkele pachter op. De schuld bleek te liggen in eene onoordeelkundige bepaling van het reglement (art. 13), volgens welke de pachter de oningeloste goederen eerst *na afloop van elk halfjaar* mocht verkoopen en toch geene rente voor het geschoten geld berekenen na het einde van den beleenings-termijn, ook al was deze veel vroeger afgeloopen. Geen Chinees wilde dit rente-verlies trotseeren. De Regeering wrong zich in allerlei plooien, om het dreigend nadeel voor de schatkist af te wenden. Zij moest echter toegeven en..... *wijzigde* het Reglement van 1880? Geenszins. In eene circulaire aan de Hoofden van Gewestelijk Bestuur werd de verrassende mededeeling gedaan, dat de woorden NA AFLOOP *van elk halfjaar* eigenlijk beteekenen: *liefst zoo spoedig mogelijk en in ieder geval* BINNEN DEN AFLOOP *van elk halfjaar!* Bij officieus stuk wordt dus de officieele wet eenvoudig omgedraaid. En inderdaad geldt deze lezing sedert tot richtsnoer. De Chinees pacht, de fiscus is gered. Welk eene wetgeving!

In 1881 werd eene ordonnantie gegeven *betreffende het vervoer te water van petroleum en andere licht ontvlambare oliën*, waarbij tegen niets meer dan eerste *verpakking* van een petroleum-blik eene boete werd bedreigd van ZESMAAL de waarde van zulk een blik. Alle prauwmaatschappijen en ook de Indische stoomvaartmaatschappij weigerden vervoer van petroleum. De handel in het artikel werd met stilstand bedreigd. Verdraaien - z.g. interpreteeren - der ordonnantie was in dit geval niet mogelijk. Met een ‘saluut allen, die het zagen of hoorden,’ koos de Regeering eieren voor haar geld en trok op 20 Maart het op 18 Februari uitgevaardigde artikel *drie* terug!

Hoe in Indië voor een behoorlijken wetgever is gezorgd, - eene der

eerste behoeften dan toch, die uit de openbare kas dient behartigd te worden, - wil ik met de aangehaalde voorbeelden voor voldoende in het licht gesteld houden.

Nauw verwant aan de wetgeving is de toepassing der wetten, de rechtspraak. Over de *Justitie*, en in verband daarmede het *gevangeniswezen*, wil ik thans iets in 't midden brengen.

Het aantal preventief gevangenen bedroeg in Indië:

In 1870	4890 personen.
In 1878	5301 personen.
In 1879	5749 personen.
In 1880	8650 personen.

De opgaven der twee jongste koloniale verslagen heb ik niet bij de hand. Veilig mag men stellen, dat het getal is geklommen tot 9000. Sommigen dezer ingezetenen - let wel, van wier schuld nog niets is gebleken - vertoeven in de gevangenis één, twee, ja, er zijn voorbeelden van *drie* jaren, voordat zij definitief worden gevonnisd. Niet zelden worden zij dan vrijgesproken en zijn dus al dien tijd wederrechtelijk van hunne vrijheid beroofd geweest.

De oorzaak van deze ongerechtigheid is de onvoldoende waarneming in het getal rechters. Altijd en bij alle rechtslichamen is achterstand. In de eerste plaats bij het opperste lichaam, het Hoog Gerechtshof. In Juni 1881 lagen bij dat gerechtshof TWEEDUIZEND revisie-zaken op afdoening te wachten. Als de zaak al te erg liep, werd de toevlucht genomen tot een huismiddeltje. De Raad van Justitie te Batavia of elders werd belast met afroffelen. Colleges, daartoe volgens de organieke wet niet bevoegd, werden dus goedkoopheidshalve, bij gelegenheidsbesluit, geroepen, de taak van het hoogste rechtslichaam over te nemen. Ook dat echter hielp niet op den duur. Geen wonder. Behalve toch zijne rechtspraak in eersten aanleg oordeelt het Hoog Gerechtshof in hooger beroep der uitspraken van alle justitie-raden, residenten op de buitenbezittingen en arbiters, benevens in revisie van alle landraden, rechtbanken van omgang, justitie-raden en residentie-raden (in de vaste landen). De klachten groeiden tot een storm. In het begin van 1882 werden eindelijk aan het Hof toegevoegd één vice-president en één raadsheer. De verbetering beteekende weinig meer dan een druppel water in de zee. Reeds in Mei van hetzelfde jaar had de Derde Kamer van het Hof (revisie van landraad-zaken) een *nieuwen* achterstand van 500 zaken. In Juli 1882 wachtten nog verscheidene personen, die in Juli 1881, na langdurige preventieve opsluiting, tot eene zware straf waren *veroordeeld*, op revisie van hun vonnis.

Zooals het bij het Hof is, is het bij de Raden van Justitie en de Landraden. Achterstand is het normaal verschijnsel. Het rechtsgebied voor ieder lichaam is te groot, en in verband daarmede het getal

rechters te klein, om eene behoorlijke rechtspraak mogelijk te maken. De hierboven aangehaalde hervorming van 1882 in de Molukken, waar alleen aan Makassar zijn Raad van Justitie is gelaten, belooft voor die wijd verspreide eilanden weer eene schoone toekomst.

Een niet minder bezwarend gevolg van de te groote rechtsgebieden is de enorme duurte van het recht. Ik wil hier aanhalen een vijftal voorbeelden uit de rechtspraak van den Raad van Justitie te Soerabaia, die mij toevallig werden verstrekt uit het jaar 1880, doch die men niet moet houden voor uitzonderingen, daar zij werkelijk den gewonen gang van zaken weergeven. Men lette op het contrast van de onbeduidendheid der straf met de door de veroordeelden te betalen getuigengelden.

1880	**Naam.**	**Woonplaats.**	**Veroordeelden.**		**Getal getuigen.**	**Betaalde getuigengelden.**
15 Mei in zake van	T.	Probolingo	boete	*f* 20	2	*f* 198.60
10 Juni in zake van	Van L.	Besoeki	gevang.		2	*f* 255.20
31 Juli in zake van	S.	Probolingo	boete	*f* 10	4	*f* 464.
15 Sept. in zake van	Van H.	Sidoardjo	boete	*f* 100	2	*f* 102.
23 Oct. in zake van	V.	Probolingo	boete	*f* 100	2	*f* 198.60

Deze gevallen, waarbij de getuigen woonden in betrekkelijk dichte nabijheid van den zetel des Raads, beteekenen nog niets in vergelijking met de kosten voor lichte strafzaken, wanneer beklaagden of getuigen wonen op de buitenbezittingen, ressorteerende onder een Raad van Justitie op Java. Ik las indertijd eene berekening, volgens welke iemand, die te Deli (op Sumatra, doch ressorteerende onder Batavia!) een klap had gegeven en deswege werd veroordeeld tot *f*10 boete, aan onkosten, bij oproeping van vier getuigen, zou hebben te betalen *drieduizend gulden.* Laat dit een weinig overdreven zijn - het kenschetst niettemin den toestand; men bedenke slechts, dat de personagekosten 1ste klasse van beklaagde en getuigen heen en terug alleen zouden bedragen 5 × 2 × *f* 270 = *f* 2700.

In verband met de rechtspraak staat het *strafstelsel.* Ik laat het berucht dwangarbeiders-systeem, de exploitatie der veroordeelden voor allerlei diensten, zelfs als oorlogs-slaven (welk eene onverdedigbare verzwaring van straf, uitsluitend om de kosten van koelie's uit te winnen!) rusten. Liever een woord over den onvoldoenden staat der gevangenissen. Ziehier, wat daaromtrent erkende het koloniaal verslag van 1882, na te hebben medegedeeld, dat op verschillende plaatsen van Java en de buitenbezittingen niet langer uit te stellen voorzieningen waren getroffen:

'Intusschen blijven nog op vele plaatsen gevangenissen ontbreken en moet men zich daar behelpen met tijdelijk opgerichte noodgebouwen, dan wel met lokalen, oorspronkelijk voor andere doeleinden bestemd. Vermits ook sommige bepaaldelijk

voor strafplaats opgerichte gebouwen, wat ruimte en inrichting betreft, niet of niet meer aan de

eischen voldoen, wordt hierin voorloopig voorzien door de veroordeelden in de buitengalerijen te doen overnachten, dan wel door hen te doen overbrengen naar nabijgelegene grootere gevangenissen of naar het fort, indien er ter plaatse een bestaat. Hier en daar ontbreekt ook ruimte voor huisvesting van den cipier, die dan buiten de gevangenis eene woning moet betrekken. Wegens gemis van cellen kan voorts de disciplinaire straf van eenzame opsluiting nog niet overal worden ten uitvoer gelegd.'

Wat zou men van zulk een toestand in Nederland zeggen? En wij weten het allen, dat de Indische officieele rapporten, van welke gezamenlijk het koloniaal verslag een uittreksel is, de zaken niet te donker voorstellen. Een afdoende graadmeter voor het lot der gevangenen is trouwens hun sterftecijfer. Men lette wel, dat ik den lezer niet tracht te verschalken, door een der cholera-jaren 1881 of 1882 tot norma te nemen. Ik geef de cijfers over 1878, 1879 en 1880, zooals zij worden medegedeeld in het koloniaal verslag van 1882. Er waren in die jaren (geteld op 31 December) in de gevangenissen aanwezig, veroordeelden en preventieven te zamen genomen:

In 1878	27.384 } personen.
In 1879	27.731 } personen.
In 1880	29.924 } personen.

Daarvan stierven:

In 1878	3512, waarvan	861 dwangarbeiders te Atjeh.
In 1879	3615 waarvan	1548 dwangarbeiders te Atjeh.
In 1880	3318 waarvan	1270 dwangarbeiders te Atjeh.

Door elkaar overlijden dus *dertien* percent 's jaars van het gezamenlijk cijfer gedetineerden. Om dit cijfer te vergelijken bij de percentage van *niet* gevangen overledenen, zijn, bij de gebrekkige statistiek in Indië, moeilijk vertrouwbare cijfers te geven. Wel vind ik in het koloniaal verslag, dat in 1880 van de door civiele geneesheeren of als zoodanig optredende officieren van gezondheid behandelden zijn overleden 64599 personen; van de door inlandsche geneeskundigen behandelden, zoover de opgaven strekken: 15040, te zamen dus 79839. Dit zou op eene bevolking van 24½ millioen, voor Java en de buitenbezittingen te zamen, maken eene percentage van nog geen 0.4 percent. Dit cijfer is echter, zooals ik zeide, niet vertrouwbaar, wijl het aantal overleden inlanders veel grooter is, dan door de dokters djawa is opgegeven. Eene betere maat van vergelijking levert echter de Europeesche statistiek van overlijden. Er is geene reden, om aan te nemen, dat (tijden van buitengewone epidemie niet medegerekend) het sterftepercent der bevolking in Indië, waar wel is waar de openbare gezondheid niet wordt behartigd, maar daarentegen verscheiden oorzaken van overlijden, die in Europa gelden, zooals gebrek aan kleeding, warmte en voedsel in barre winters, ontbreken, zooveel grooter zou zijn dan in westersche landen. In het uitnemend werk nu van Mau-

rice Block, *Traité théorique et pratique de la statistique,* Paris 1878, vind ik op bladz. 438 de volgende opgave van het gemiddeld percent der sterfgevallen tegenover het bevolkingscijfer: Frankrijk 2.44, Italië 3.02, Engeland 2.23, Schotland 2.23, Ierland 1.71, Pruisen 2,76, Beieren 3.11, Oostenrijk 3.18, Hongarije 3.85, Zwitserland 2.41, België 2.37, Zweden 2.53, Nederland 1.99.

Neem nu voor Indië desnoods het dubbele van het hoogste cijfer, dat voor Hongarije, dan zou men nog slechts een sterftepercent krijgen van 7.70. Dat in de Indische gevangenissen daarentegen bedraagt, zooals ik aantoonde, 13 percent, of bijna het dubbele; en het vierdubbele van de *gewone* percentage onder de Europeesche bevolkingen.

Deze toestand geldt voor alle gevangenen door elkaar, veroordeelden en preventieven, zwaar en licht veroordeelden, jeugdige en oude, verstokte boosdoeners, mannen en vrouwen. Want voor behoorlijke indeelingen naarmate van ouderdom, sekse of schuld, hoezeer die ook bij reglement werd voorgeschreven, is in de meeste Indische gevangenissen geene sprake. Als het geboefte maar 'opgeborgen' is - ziedaar de overweging, die voorheerscht. Jongelingen, die zich schuldig maken aan een of ander misdrijf, doet men samenscholen met schurken van professie, door welk vicieus stelsel men die jongens in korten tijd tot even groote gauwdieven opleidt. De opvolgende inspecteurs voor het gevangeniswezen zijn met genoeg goeden wil bezield, om verbetering aan te brengen, maar zij worden - evenals, trouwens, tegenwoordig alle hoogere Indische ambtenaren - ontmoedigd, doordat 90 percent van hunne voorstellen tot verbetering worden afgewezen wegens het eeuwigdurend motief: geen geld. Geen geld - omdat Nederland het heeft weggenomen!

Het sterftecijfer in de gevangenissen doet mij denken aan de openbare zorg voor de gezondheid in het algemeen.

Om te beginnen, de geneeskundige hulp voor de menschen.

Op eene bevolking van ruim vier millioen zielen telt Nederland nagenoeg 2000 geneesheeren - ongerekend de officieren van gezondheid bij leger en marine.

Op ruim zes malen meer zielen, verspreid over onevenredig grootere uitgestrektheid, die slechts bij uitzondering gemakkelijke, goedkoope en snelle geneesmiddelen aanbiedt, zijn in Indië omstreeks 90 geneesheeren beschikbaar, waaronder slechts een 50tal, dat eene rijks-bezoldiging of toelage geniet.

Doch er zijn - hoor ik tegenwerpen - ook inlandsche geneeskundigen, zoogenaamde *dokters djawa.* Het lijkt er niet naar, dat dezen de bestaande leemte zouden aanvullen. Ik laat in 't midden, dat op het gehalte dezer quasi-geneeskundigen zeer veel is af te dingen, ook al weer door te karige bezoldiging en te geringe vooruitzichten. Maar hun aantal op zichzelf is buiten verhouding gering tegenover het bevolkingscijfer. Volgens den Regeerings-almanak telt de school voor

opleiding van inlandsche geneeskundigen een goede 50 leerlingen. Wat beteekent dit tegenover eene bevolking van 27 millioen zielen? Voor het cijfer der in functie zijnde dokters djawa geldt hetzelfde. Op de begrooting van 1883 was uitgetrokken *f* 38.460 voor 65 dokters djawa op Java en Madura, en *f* 24.960 voor 43 idem op de buitenbezittingen. Dat is voor Java, met zijne 20 millioen inwoners, *één* op de *driehonderd duizend.* Welk eene verhouding! *Minstens* voor elke afdeeling moest een dokter djawa beschikbaar zijn. Op Java en Madura zijn ongeveer 50.000 dorpen, verdeeld in 580 districten. In elk district behoorde een inlandsch dokter te zijn, met een salaris van *f* 75 's maands, waarvoor hij ook één of twee rijpaarden moet onderhouden. Tusschen dat als minimum benoodigd getal van 580 en het thans beschikbare van 65 is echter een afgrond, die wel nooit zal aangevuld worden.

Ook op het punt van geneeskundige hulp komt derhalve het contrast tusschen de hooge eischen, die de fiscus den ingezetenen stelt, en het weinige, dat de Regeering daarvoor den ingezetenen geeft, treffend aan het licht. Zoowel wat Europeanen als wat inlanders aangaat. Millioenen inlanders zijn geheel verstoken van behoorlijke geneeskundige hulp. Velen ziet men dan ook loopen met afzichtelijke wonden, ongeneeslijke kwalen. Ook Europeesche familiën in de binnenlanden moeten het dikwijls geheel stellen met de huis-apotheek. Wordt hun gezin bezocht door zware ziekten en willen zij beminde betrekkingen met de hulp der wetenschap aan den dood betwisten, dan moeten zij zich niet zelden financieel ruïneeren aan dokters-visites.

Dit alles geldt nog slechts gewone tijden. Breekt er eene epidemie uit, dan is de ramp niet te overzien. Duizenden en duizenden sterven dan, die behouden waren gebleven bij eene eenigszins voldoende openbare zorg voor de gezondheid. Algemeen en zeer verdiend is de ergernis geweest in de cholera-jaren 1881, 1882 en 1883 over de volslagen werkeloosheid der Regeering. Wat de heer 's Jacob aan populariteit nog mocht bezitten, is mede begraven in den grond, die onnoodig duizenden slachtoffers in zijn donkeren schoot heeft opgenomen. De plaatselijke besturen, residenten of adsistent-residenten deden op vele plaatsen, wat zij konden. Maar al hunne voorstellen aan de Regeering werden beantwoord met een *non possumus*, vanwege de kosten. Geene desinfectie-maatregelen, geene voorziening door hulp-hospitalen, niets in één woord van hetgeen in Europa van staatswege tegen epidemieën wordt gedaan. Evenals in de Europeesche middeleeuwen woedt nog thans in Nederlandsch-Oost-Indië eene epidemische ziekte ongestoord voort, de bevolking decimeerende. Eene cholera duurt dan ook in Indië 4 à 5 jaren. De besmettelijke kiemen der ziekte, op geenerlei wijze vernietigd wordende, tieren welig voort, worden in den regen-moesson door de natuur tijdelijk krachteloos gemaakt en vangen bij het invallen der droogte haar vernielingswerk met vernieuwde woede aan. Nog thans heerscht in Indië de cholera, die in 1881 is begonnen.

Zulk een toestand, onder eene zich noemende beschaafde regeering, is, in één woord, schandelijk. En zij vloeit uitsluitend voort - want men begrijpt, dat de heer 's Jacob, die een braaf mensch is, wel had *willen* handelen, indien hij had *kunnen* handelen, - uit de onthouding van financieele middelen, welker verdere, à outrance, doorgezette beknibbeling een Minister Heemskerk thans zegevierend durft aanvoeren als eene der eerste voorwaarden, den nieuwen landvoogd voor diens hooge benoeming gesteld!

Niet minder dan aan geneeskundige hulp voor de menschen heerscht in Indië gebrek aan die voor de overige dieren.

Ziehier hetgeen, volgens de begrooting van 1883, aan veeartsen in Indië wordt besteed:

7 Europeesche veeartsen	à *f* 2400 -	*f* 16.800
12 inlandsche veeartsen	à *f* 420 -	*f* 5.010
Periodieke traktementsverhooging		*f* 14.000
		f 35.840

De veestapel in Indië is moeilijk te begrooten. Men bedenke echter, dat het land, met zijne 26 millioen bewoners, grootendeels van den landbouw leeft, en dat die landbouw zonder ploeg- en trekvee nergens kan gedreven worden.

Ieder zal dan gevoelen, dat een aantal van 7 behoorlijke en 12 hulp-doctoren voor zulk een veestapel een paskwil mag genoemd worden. Voor geval men het *niet* gevoelt, willen wij weder de Nederlandsche cijfers ernaast stellen.

Noord-Brabant telt 475.500 inwoners en 7 veeartsen - dus evenveel als geheel Indië met 26 millioen inwoners; namelijk veeartsen, die bekwaam zijn voor hunne taak; de inlanders toch mogen, door hunne mindere kennis en wegens hunne onachtzaamheid, hoogstens slechts voor halve gerekend worden.

Gelderland, met 476.000 inwoners, heeft 9 veeartsen.

Noord-Holland, Zuid-Holland en Zeeland, met 1.738.000 inwoners, hebben 26 veeartsen.

Utrecht en Overijsel, met 476.000 inwoners, hebben 4 veeartsen.

Friesland en Terschelling, met 330.000 inwoners, hebben 7 veeartsen.

Groningen en Drente, met 378.000 inwoners, hebben 9 veeartsen.

Limburg eindelijk, met 242.000 inwoners, heeft 4 veeartsen.

Geheel Nederland derhalve, met 4.115.500 inwoners, telt 69 veeartsen; Indië, met 26 millioen inwoners (p.m. 20 millioen voor Java en Madura, 6 millioen voor de buitenbezittingen), telt 7 heele veeartsen en 12 halve. Deze cijfers spreken meer dan boeken.

In stede van 7 zal Indië behoefte hebben aan minstens 25 à 30 bekwame en goed betaalde Rijks-veeartsen. Het budget zou daardoor met een paar ton gouds jaarlijks bezwaard worden. Maar het thans ook hierin gevolgde beknibbel-stelsel komt ten slotte zeker nog duurder te staan. Ik zal niet zoo onbillijk zijn, al de millioenen, die aan de

veepest geofferd zijn, te schuiven op rekening der te kort komende veeartsen. Maar zooveel is zeker, dat de ramp, bij goede geneeskundige zorg, aanmerkelijk had kunnen beperkt worden. Evenals immer, wanneer in Indië de nood aan den man komt, heeft men voor de veepest kostbare en niet behoorlijk voorbereide maatregelen moeten nemen.

Ook in de *opleiding* van veeartsen wordt in Indië zoo goed als niet voorzien. In Nederland bestaat eene Rijksveeartsenijschool te Utrecht, uitgebreide kostbare gebouwen, met een directeur, zeven leeraren, drie assistenten en een prosector. Ziedaar eene behoorlijke bron, waaruit de veeartsenij-dienst voortdurend kan worden aangevuld. De veestapel in Indië is echter niet die in Nederland. Hij vereischt afzonderlijke studie. Met andere ziekten, met andere gegevens van klimaat en levenswijze heeft men hier rekening te houden. Een Indische veearts heeft daarom opleiding in Indië noodig. Dat begrijpt ook de Regeering. Maar geldsgebrek (700 millioen gingen in een vijftigtal jaren naar Nederland) dwingt ook hier weder, tot een hulpmiddeltje de toevlucht te nemen. Van eene opleidingsschool geene sprake. De Regeering heeft een paar jaren geleden besloten, aan elk der Ned. veeartsen, die in Indië werkzaam zijn, een paar jeugdige inlanders ter opleiding toe te voegen. Ziedaar onze Indische veeartsenijschool! Het is duidelijk, dat de proef mislukken moet, omdat de veeartsen, zullen zij behoorlijk dienst doen en zullen zij door particuliere praktijk hunne schrale bezoldiging (*f* 200 's maands) kunnen aanvullen, te weinig tijd overhouden, om den nog nagenoeg geheel onvoorbereiden kweekelingen het noodige onderwijs te geven. Het koloniaal verslag van 1881 zelf was wel zoo goed, te erkennen, dat de anderhalve veearts op Java de handen vol had, om de millioenen stuks vee te verzorgen.

De openbare zorg in Indië voor de gezondheid van mensch en dier is met het aangevoerde gekenschetst. Ik wil nog herinneren, dat ook van andere voorziening, door de moderne Staathuishoudkunde der overheid als een dure plicht voorgeschreven, in Indië geene sprake is. Geene zorg aldaar voor behoorlijken afvoer van faecale stoffen; met rioolstelsels houdt men er zich niet op; zelfs in groote steden werpt ieder zijn vuil ongehinderd in de groote rivieren, waaruit men straks weder zijn drinkwater put. Evenmin eene medische politie van overheidswege, geene ‘keuring van levensmiddelen’ of wat dies meer zij. Van alle menschelijke rechten is den Indischen Staatsburger van Regeeringswege het onbekrompenst dit recht verzekerd: *het recht, om het tijdelijke met het eeuwige te verwisselen.*

Op ruimere schaal is de toepassing van dat treurige recht bevorderd

door den Atjeh-oorlog. En die oorlog is alweder zoowel in zijn oorsprong als in zijn langen duur het uitvloeisel van onthouding aan Indië der noodige financieele middelen.

Dat het tot den Atjeh-oorlog moest komen, was, zooals ieder weet, een gevolg van den onophoudelijken zeeroof en andere ongerechtigheden, door dien Staat bedreven. In 1824 hadden wij tegenover Engeland de verplichting op ons genomen, dien zeeroof te beteugelen, de veiligheid der zeevaart te verzekeren. Ten behoeve der batige sloten, die naar Nederland moesten worden gezonden, zijn de middelen, om aan die verplichting te voldoen, nooit met kracht aangewend. Schandelijk hebben wij onze eigene en andere vaartuigen door Atjeh en Co. laten uitplunderen. Wel is waar hadden wij ons tegenover Engeland verbonden, Atjeh tot rede te brengen, zonder het *iets van zijne onafhankelijkheid te doen verliezen;* maar was dat eene reden, om het vijftig jaren lang ongestoord het kwaad te laten bedrijven, waarvan wij juist de fnuiking hadden op ons genomen? Geen den minsten twijfel laat het toe, dat wij, om Nederland maar niet van zijne baten te berooven, alle vernederingen voor het oog van Europa ons hebben laten aanleunen, den ambtenaren, die op *handelen* aandrongen, antwoordende, 'dat de eer en de waardigheid van het Gouvernement niet geacht konden worden bij dat alles (n.b. bij het plunderen van onze eigen schepen!) te lijden'. Dat Atjeh door zulk eene zwakke houding onzerzijds overmoedig is geworden en thans een oorlog *à outrance* voert, is waarlijk niet te verwonderen.

Afgezien echter van de oorzaak is zeer zeker ook de lange duur van den krijg mede het gevolg der onvoldoende middelen. Ik wil hier den eindeloozen strijd over de beste wijze, om den oorlog te eindigen, niet weder oprakelen. Maar zeker is het, dat hij lang beëindigd kon zijn, zoo wij in staat waren geweest tot grooter ontwikkeling van krachten. Gebrek aan 'mennekes', onvolledige toerusting hebben ook hier millioenen schats en vele menschenlevens geëischt.

Hoe verder de 'geest' van het leger te Atjeh opgewekt is gehouden door de honderderlei beknibbelingen, die daar werden toegepast, zou men van terugkeerende officieren in het breede kunnen vernemen. Ik wil slechts eenige staaltjes noemen. De verlichting om den Kraton werd op zekeren tijd tot op de helft verminderd; het gelukken van een overval des vijands op den passar was gedeeltelijk daarvan het gevolg. Aan officieren en soldaten zijn jarenlang geheel of gedeeltelijk de voordeelen in soldij, voeding en kleeding onthouden, die in oorlogstijd moeten worden toegekend, onder de leus, dat er vrede heerschte op Atjeh, niettegenstaande er dagelijks uitgetrokken en gevochten werd. Gevangenen zijn niet zelden ontsnapt, wijl in en om de gevangenis de noodige verlichting werd onthouden, aangezien de leveranciers De Lange en Co. den aannemingsprijs der petroleum hadden verhoogd. Op de benting te Samalangan, die in 1882 zoo duchtig

werd bestookt en zoo dapper verdedigd, verdubbelden de officieren uit eigen contributie de hoeveelheid petroleum, om genoeg lantarens te hebben, en die maatregel heeft veel bijgedragen, om de benting bij den heftigen September-aanval te redden. Van electrische verlichting, door de Engelschen op de Egyptische kust o.a. met zoo gunstig gevolg gebruikt en die ook vooral bij de blokkade te Atjeh gewichtige diensten had kunnen bewijzen, is, althans tot voor korten tijd, nimmer sprake geweest; of zij nu hier of daar wordt gebruikt, weet ik niet. Eindelijk nog een voorbeeld der toepassing van het bezuinigingsstelsel op onze oorlogsammunitie, - ditmaal der marine - dat indertijd groote ergernis heeft gegeven.

Toen de kanonnen van 12 c.M. achterlaad, systeem Krupp, in Nederland en later in Indië werden ingevoerd, bezigde men bij de granaten, die uit die vuurmonden geschoten werden, eene schokbuis van Zwitsersch model, ten einde de springlading van het projectiel bij het doel te doen ontbranden. Evenwel bleek het spoedig, dat die buis veel te gevoelig was, om de granaat nabij het doel te verkrijgen. Die gevoeligheid van de buis zou tot de schromelijkste gevolgen aanleiding kunnen geven. Omstreeks 1877 werd het bezigen van die buis van Zwitsersch model dan ook in Holland afgekeurd en de aanwezige voorraad vernietigd. De buis werd vervangen door eene andere, uitgevonden door den officier van de artillerie Moorrees. Niettegenstaande men wist, dat de buis van Zwitsersch model door hare bijzondere gevoeligheid aanleiding kon geven tot de ernstigste ongelukken, werd toch voor de marineschepen in Indië, die met de kanonnen van 12 c.M. achterlaad gewapend waren, bepaald, dat de voorraad van die buizen, a.b. nog aanwezig, geleidelijk opgebruikt moest worden en door de buis Moorrees vervangen.

Het schroefstoomschip 4de klasse *Pontianak* vertoefde den 22sten Juni 1880 te Pakan Baroe, eene plaats aan de Atjehsche kust, tot zijn station behoorende. Aldaar in den ochtend van dienzelfden dag met de kanonnen van 12 c.M. achterlaad vurende op Atjehneesche prauwen, werd in een dier kanonnen eene granaat met schokbuis van Zwitsersch model geplaatst. De konstabel, den aanzetter gebruikende, om het projectiel op zijne plaats te brengen, deed dit, zooals het behoorde, hetgeen toch niet verhinderde, dat de zoo gevoelige buis zelfs door dat aandrukken de springlading deed ontbranden, met dat gevolg, dat van den konstabel het ondergedeelte van den rechterarm werd weggeslagen door de achteruitspringende scherven van den bodem van de granaat, terwijl den luitenant ter zee tweede klasse, die zich mede achter het stuk bevond, de linkerkuit werd weggeslagen en tevens op rechterarm en hand aanmerkelijke brandwonden toegebracht en alle haren op het gelaat verschroeid werden. In den bezaansmast, die bij het dek 35 c.M. diameter heeft, werden door twee scherven gaten van respectievelijk 8 en 7 c.M. diepte geslagen.

Aanteekening verdient nog, - voordat ik van Atjeh afstap - dat Nederland de kosten van den Atjeh-oorlog, thans zeker ver over de 100 millioen gulden beloopende, geheel door Indië heeft laten dragen en zelfs gedurende de eerste jaren van dien oorlog nog aanmerkelijke sommen, die van den Indischen dienst heetten over te blijven, naar Nederland zijn getrokken, als aansluiting bij de ontelbare millioenen, vroeger genaast; terwijl daarentegen Engeland, dat reeds lang geleden eene wet maakte, om te bepalen, dat geen cent van het door Britsch-Indië opgebrachte geld door het moederland ten eigen bate mag worden aangewend, als aandeel in den jongsten oorlog der kolonie met Afghanistan nog 4 millioen pd. st. uit eigen zak beschikbaar stelde. (Begrooting van Britsch-Indië voor het dienstjaar 1882/83.)

Van de tekortkomingen voor het Indisch krijgswezen, ook buiten Atjeh, zou ik nog vele bewijzen kunnen aanhalen. Algemeen bekend is het, dat, zoo gedurende den Atjeh-oorlog op Java of elders een belangrijke opstand uitbrak, door gebrek aan troepen geen schijn van mogelijkheid zou bestaan, om ons gezag te handhaven. Eene opleidingsinrichting voor officieren in Indië, eene militaire academie waaraan bepaalde behoefte bestaat, is zelfs nog niet in het verschiet. In de pupillenschool te Gombong werd in 1882 ontdekt het voortwoekeren van een schandelijk kwaad, gedeeltelijk het gevolg van gebrek aan gebouwen, dat de onmiddellijke afzending van een groot aantal pupillen naar de bataljons noodzakelijk maakte. Uitoefening van politie op de ree, behoorende tot de gewichtigste taak der marine in tijd van vrede, is onmogelijk, doordat te Batavia, Samarang en elders meestal gestationeerd zijn oude fregatten of onbruikbare kanonneerbooten. Kortom, ook op het gebied van oorlog en marine moet gevraagd worden: waar, Mijnheer Van Rees, zult gij in 's hemels naam de bezuinigingen aanbrengen, die gij den heer Heemskerk hebt toegezegd?

Ik heb nagenoeg ieder gebied van staatszorg afgehandeld. Veel bleef zonder twijfel nog door mij onaangeroerd. Geheel onvoldoende politie, zeeroof zelfs op Java's kust, gebrek aan personeel en te lage bezoldiging bij de posterijen, gemis aan telegraphische verbinding (Atjeh, waar wij sedert 12 jaren oorlog voeren, is nog niet met Batavia electrisch verbonden!), verval van openbare gebouwen, onvoldoende ziekenhuizen - waar zou ik eindigen, indien ik alles wilde opsommen! Dat aan inrichtingen voor kunst of vermaak, rijks- of gemeentelijke museums, bibliotheken, subsidiën aan opera's of dergelijke in Indië niet wordt gedaan, behoeft nauwelijks vermeld.

Gemeentelijke of provinciale voorzieningen vullen hetgeen door de hooge regeering wordt onthouden, niet aan, want gemeentelijke of provinciale besturen bestaan eenvoudig niet. De kleinste uitgave voor de meest afgelegen plaats in de binnenlanden moet worden verkregen van Batavia, over Den Haag heen. Toen in 1881 Soerabaia eindelijk gasverlichting zou krijgen, was er twee jaren lang gedongen tusschen

den Resident, Buitenzorg en Den Haag, zoodat van de noodige 700 lantaarns ten slotte een goede 400 werden verkregen!

Ik durf, alles samengevat, de plechtige verzekering geven, dat in Indië geen enkele tak van staatszorg bezuiniging toelaat; dat integendeel nagenoeg alle (het onderwijs is nog de best behartigde) verkeeren in den meest ergerlijken toestand van veronachtzaming.

De vraag is gerechtvaardigd. De begrooting wijst een aanzienlijk tekort aan. De uitgaven kunnen niet met zekerheid gezegd worden, in de eerste jaren te zullen verminderen. Er moet dus òf minder geld worden uitgegeven, òf meer geld worden ingebracht langs een anderen weg dan vermeerdering van belastingen.

Welnu, ik aarzel niet, den laatsten weg den eenigen te noemen, waarlangs Indië nog te redden is. Ik vraag mij zelfs met verwondering af, hoe het mogelijk kan zijn, dat zelfs van de bekwaamste mannen de oogen voor die waarheid niet opengaan. Is dan ten onzent geen energiek optreden meer mogelijk? Kunnen geene mannen meer opstaan als Van den Bosch, die in grooten nood weten te handelen? Zijn cultuurstelsel is eene uitgebrande pit, maar krachtig was de gedachte en de hand, die de oorspronkelijke vlam ontstak.

Welnu, ook thans kan met angstig vasthouden of met onwaardige hulpmiddeltjes geene uitkomst meer worden verkregen; ook thans zal men Indië niet meer uit zijn verval opheffen, door telken male de natie te sussen met de verzekering, dat er nu eens een Landvoogd wordt gezonden, die zal weten te vereenigen; allerminst ook zal thans nog het verbroken evenwicht zijn te herstellen, door met goochelaars-behendigheid kleine eischen van den dagelijkschen dienst te escamoteeren en daardoor enkele duizend guldens uit te sparen.

Indië moet gered worden, door het in de gelegenheid te stellen, zijne eigen rijkdommen te oogsten. Er zijn menschen, die armoedig en onbeteekenend sterven, doch als genieën zouden hebben geschitterd, zoo een weinig geld ware besteed, om hunne aangeboren talenten te ontwikkelen. Dezen verstikkingsdood dreigt men Indië te doen ondergaan. De stem daartegen te verheffen, staat gelijk met het prediken tegen misdaad. Wel verre van te bezuinigen, moeten kapitalen aangewend worden, om Indië op te heffen.

Nederland, dat sedert de invoering van het cultuurstelsel, naar zuinige berekening en na aftrek van het ten behoeve van Indië voorgeschotene, 700 millioen, d.i. ongeveer 14 millioen jaarlijks uit de kolonie heeft weggesleept; dat dit jaarlijksche saldo van 14 millioen op den Indischen dienst stelselmatig heeft verkregen, door nagenoeg alles, wat noodig was, om daarginds de natuurlijke rijkdommen te ontwikkelen, te onthouden, - Nederland moet thans het kwaad herstellen, dat het zelf heeft gebrouwen. Ik wil geene teruggave van het ontnomen geld - dit zou van den bij uitstek den mammon aanbiddenden, landgenoot te

veel gevergd zijn. Ik wensch, dat Nederland niet zijne beurs, maar slechts zijn naam, zijn krediet leene.

Men sluite voor Indië eene leening, waarvan de rente-betaling en aflossing worden gegarandeerd door Nederland. Men herstelle daaruit, om te beginnen, het deficit van 30 millioen. Oogenblikkelijk vange men verder aan, met ongeëvenaarde energie de uitgebreide velden, die nog renteloos liggen, vruchtbaar te maken door irrigatie; men make de rivieren bevaarbaar door normalisatie; men zette den bouw van spoorwegen met groote kracht door; men passe de uitgifte van gronden voor particulieren landbouw toe met tot heden ongekende vrijgevigheid; men verbetere den gouvernementslandbouw, d.i. de koffie-productie, door hetzij deze aan particulieren te verhuren, hetzij ambtenaren aan te stellen, die men bij de winsten interesseert, met bepaalde opdracht, om de koffie-productie en bereiding te doen plaats hebben met dezelfde zorg, als daaraan op particuliere ondernemingen wordt besteed; men ontginne kolenmijnen op Sumatra en Borneo, zoeke de overige rijkdommen van den grond op de buitenbezittingen en bevordere met de noodige voordeelen voor den Staat alle particuliere ondernemingen, hetzelfde ten doel hebbende; men make aan den Atjeh-oorlog een einde door verpletterende krachtsontwikkeling, gedeeltelijk te verkrijgen door opheffing van de grondwettelijke bepaling, dat geene miliciens van het Nederlandsche leger mogen worden gezonden naar dat in Indië.

Ziedaar een schema van de gedragslijn, die ik voor Indië zou wenschen gevolgd te zien. Tot het geheele bedrag van de som, benoodigd voor de vereffening van het deficit en den eersten aanleg der werken tot productiefmaking van den nog slapenden bodem, zou moeten geleend worden. Ik stel voorloopig eene leening van 100 millioen. Dit klinkt onrustbarend; nauwelijks behoeft echter gezegd, dat het verontrustende slechts in schijn bestaat. Britsch-Indië heeft, zooals de begrooting voor 1882/83 aanwees, thans eene zelfstandige staatsschuld van 1500 millioen ropijen. Toch hebben noch de heer John Urachy, noch zijn opvolger Majoor Baring (die de bedoelde begrooting indiende), noch eenige andere Britsch-Indische minister van financiën daarom één slapeloozen nacht doorgebracht. Integendeel, de financiën der Engelsche kolonie verkeeren in volslagen welstand. De begrooting van den heer Baring, zooals alle Britsch-Indische begrootingen - (de Engelsche kolonie heeft, zooals het behoort, te Calcutta een zelfstandig bestuur, wetgevenden raad, ministers, de drie laatste jaren samenvattend, n.l. het finaal afgesloten dienstjaar (*accounts*), den loopenden dienst (*regular estimates*) en de eigenlijke begrooting (*budget estimates*), - die begrooting sluit voor de jaren 1880-82 met een batig saldo van 2850000 ropijen.

Inderdaad mag het, evenals alles, wat voor N.-Indië gedaan wordt, klein en bekrompen heeten, dat angstvallig wordt vermeden, eene Indische Staatsschuld te scheppen. Dat de groote uitgaven voor wer-

ken, die voornamelijk den naneef ten goede komen, ook door den naneef grootendeels moeten bekostigd worden in den vorm van rente van leeningen, die gezonde staathuishoudkundige regel, overal elders gehuldigd, wordt voor Indië weder ter zijde gezet. Hetgeen dan nog gedaan is aan publieke werken, werd uitgetrokken op de gewone begrootingen. Ik betreur dat van de eene zijde niet, wijl groot gevaar bestaat, dat, zoo die werken uit buitengewone middelen waren bekostigd, het daardoor op de gewone middelen meer vrijkomende als een bijzonder meevallertje naar Nederland zou zijn verhuisd. Maar aan de andere zijde mag, nu de nood *gebiedt* te handelen, aan de verouderde vrees, aan het kruidje-roer-mij-niet-stelsel, niet langer worden vastgehouden.

De rente-quaestie zal in de eerste jaren eenige moeilijkheid geven, geenszins echter eene onoverkomelijke. Stel, dat voorloopig op de begrooting moet worden uitgetrokken eene som van vijf millioen voor rentebetaling. Op eene begrooting van 120 à 130 millioen is dit geen cijfer, dat onrust kan baren. Enkele der bovengenoemde uitgaven zouden echter reeds terstond hare vermeerdering van inkomsten medebrengen, zooals b.v. die van den aanleg van spoorwegen, tot verbetering van de gouvernements-koffieteelt, die thans wellicht slechts de helft opbrengt van hetgeen zij zou *kunnen* rendeeren, tot ruimere uitgifte van gronden van den particulieren landbouw. De post voor rentebetaling op de begrooting zou met een en ander waarschijnlijk kunnen worden gedekt. Doch laat er, in de eerste jaren, een klein verschil overblijven; nemen wij tevens aan, dat Atjeh, ook bij grootere krachtsontwikkeling, voorloopig nog niet tot beterschap zou neigen, de koffie niet in prijs zal stijgen. In dat geval zal Nederland gedurende twee à drie jaren Indië een voorschot moeten doen voor de betaling der rente zijner Staatsschuld. Laat dit voorschot hoogstens tot 15 à 20 millioen klimmen.

Ziedaar dan alles, wat van Nederland wordt gevergd, in vergelding van tallooze millioenen, waaruit het jarenlang zijne spoorwegen, zijne kanalen, zijne schulddelging betaald heeft. Ik heb hier bij de hand een lijstje der overschotten van Indische diensten, die in 25 jaren naar Nederland zijn gezonden, uitgedrukt in millioenen:

	Ontvangsten.	**Uitgaven.**	**Overschot.**
1850	87.8 mill.	71.8	15.4
1851	88.2 mill.	73.1	15.1
1852	95.9 mill.	74.0	21.9
1853	100.1 mill.	71.1	29.0
1854	97.2 mill.	75.4	21.8
1855	103.0 mill.	77.4	21.8
1856	117.0 mill.	80.1	36.9
1857	129.3 mill.	84.7	44.6
1858	123.7 mill.	88.6	35.1

1859	123.6 mill.	92.6	30.0
1860	126.5 mill.	97.6	28.9
1861	128.1 mill.	97.8	26.5
1862	136.4 mill.	97.5	38.9
1863	132.3 mill.	102.3	80.0
1864	131.0 mill.	96.1	34.9
1865	132.4 mill.	101.5	30.9
1866	129.8 mill.	107.5	30.9
1867	122.0 mill.	94.5	27.5
1868	115.2 mill.	97.4	17.7
1869	115.3 mill.	100.8	14.5
1870	123.4 mill.	105.0	18.4
1871	135.7 mill.	106.1	29.6
1872	131.4 mill.	110.1	20.3
1873	134.1 mill.	121.8	12.3
1874	143.9 mill.	127.2	16.7

Deze lijst, die reeds een totaal geeft van 639 millioen, loopt slechts over 25 jaren. Nederland heeft echter meer genoten; de batige saldo's en bijdragen begonnen reeds spoedig na de invoering van het cultuurstelsel van 1830. De zeer nauwkeurige oud-Minister De Waal berekent in zijne financieele aanteekeningen het *netto*-voordeel, door Nederland sedert 1830 uit Indië getrokken, zoo ik mij wel herinner, op 700 millioen. In ruil daarvoor wordt nu slechts gevraagd een onbeduidend voorschot, dat Indië na enkele jaren met kapitaal en interest zou terugbetalen. Want zoodra het tot vruchtbaarmaking van den grond bestede geld rente zou gaan afwerpen, - ik heb boven met vertrouwbare cijfers uiteengezet, welke prachtige resultaten daaromtrent zijn te wachten, - zou de Indische begrooting weder ruime batige saldo's gaan aanwijzen.

Ik behoef niet te zeggen, dat Nederland, zoodra die baten weder zouden beginnen te vloeien, ze, volgens mijne bedoeling, niet meer zou mogen naasten. Alle verbetering der Indische financiën mag mijnentwege worden nagelaten, zoo zij zou moeten strekken, om de koe opnieuw melk te doen geven niet ten behoeve van het eigen huis maar ten bate van een vreemd gezin. Dan toch zou zij slechts strekken, om de ketterij te bestendigen, die in onzen tijd van rechtsontwikkeling bij geen beschaafd volk meer mogelijk moest zijn, dat privaat recht mag worden verward met publiek recht; dat het eene land en volk eene rentegevende *bezitting* zou mogen zijn van een ander land en volk; dat niet integendeel een meer beschaafde Staat een minder beschaafden zijne heerschappij slechts onder deze voorwaarde mag opdringen, dat het aldus gevoerd bestuur tot uitsluitend doel zal hebben, den tijdelijk onderworpen Staat met

al de hem ten dienste staande middelen tot welvaart te brengen. Een volk te onderwerpen uit

winstbejag, is eene middeleeuwsche leer. Toen trok de Europeesche vorst persoonlijke inkomsten uit zijn bestuur. Zijn land was hem eene groote landbouw-onderneming, zijn volk eene belasting-fabriek. Die zienswijze heeft uitgediend. Een Koning of ander regeeringshoofd wordt thans betaald voor de door hem bewezen diensten en tot het ophouden van zijn rang; den minsten penning der Staatsinkomsten mag hij zich daarbuiten niet toekennen. Welnu, wat b.v. Z.M. Willem III voor Nederland is, dat is Nederland over Indië. Het is Koning over, geen bezitter van Insulinde. Het mag regeeren, niet exploiteeren. Slechts wat het voor Indië betaald heeft, ook om zijn rang als koloniale mogendheid op te houden (volgens den heer De Waal ± 3 millioen 's jaars), mag het terugnemen. Verder is iedere cent, aan Indië onttrokken, - om een euphemisme voor een hard klinkend woord te gebruiken - onrechtmatig verkregen eigendom.

Ik wil niet zoover gaan, op grond dezer eenige gezonde leer, door Engeland reeds vele jaren lang tegenover zijn Indië gehuldigd, teruggave der genoten millioenen als eisch van billijkheid te stellen. De dwalingen van het verleden moeten met den mantel der liefde worden bedekt. Maar zweren wij ze, in naam van al wie het vaderland liefheeft, af voor de toekomst! Want geen volk zal op den duur zijne zelfstandige plaats te midden der volken kunnen bewaren, dat met kortzichtige inhaligheid blijft drijven op onrechtmatig verkregen eigendommen; dat anderen voor zich laat arbeiden in stede van zelf de handen uit de mouw te steken; dat eindelijk door deze jarenlang voortgezette vadzigheid de energie heeft verloren, om zelfs tot behoud van het aldus misbruikte land iets krachtigers te ondernemen dan het jaarlijks uitspreken en aanhooren van beuzelpraatjes over onoorbare vermeerdering van middelen of kinderachtige bezuiniging.

Utrecht, 6 Februari 1884.

Mr. P. BROOSHOOFT.

Letterkunde.

Oorspronkelijke romans.

Toewijding, roman van Louise Stratenus. - Dordrecht, J.P. Revers.
De gesluierde schilderij, door Melati van Java. - Schiedam, H.A.M. Roelants.
Clara, door Marie Van Buuren. Twee deelen. - Arnhem, Stenfert Kroese & Van der Zande.
Edel metaal, door R. Hellemans Jr. - Haarlem, de erven Loosjes.
Het hoofd van 't huis, en allerlei schetsen van Virginie Loveling. - Gent, Ad. Hoste.
Uit mijn Album, novellen en schetsen, door J. Duparc Jr. - Schoonhoven, S. en W.N. Van Nooten.
Een Hollandsche jongen. Een verhaal van P.F. Brunings. - Haarlem, J.F. Haeseker en Co.
De lotgevallen van een zonderling, door Theod. M. Tromp. - Haarlem, J.F. Haeseker en Co.
Sprookjes in waarheid en verbeelding, door M.W. Maclaine Pont. Guldenseditie no. 149. - 's-Gravenhage, Charles Ewings.

Aan dames komt overal eene eereplaats toe, ook in de beschouwingen van hem, die geroepen is, de romantische lettervruchten van den dag te beoordeelen. Dikwijls echter gaat het voldoen aan dezen eisch der hoffelijkheid met een protest - althans met eene bedwongen innerlijke neiging tot protesteeren gepaard; wij hebben hier reeds aan menige damespennevrucht den voorrang van bespreking toegekend, welke met meer recht aan den arbeid uit manshanden moest te beurt gevallen zijn. Voor ditmaal kunnen we zonder gemoedsbezwaar en zonder gewetenswroeging het voorschrift der hoffelijkheid opvolgen: de schrijfsters, wier werken hierboven vermeld staan, verdienen zoowel naar quantiteit als naar qualiteit harer romans en novellen den voortred boven de mededingers van het sterkere geslacht. Niettegenstaande de wakkere pogingen van den heer Hellemans, om de eer op te houden van zijn geslacht, kan hij, slecht bijgestaan, alleen tegen de phalanx der vier schrijfsters niet op; ook hier dus heeft de bekende fransche spreuk, die alle kracht en macht aan het bezit van den baard verbindt, zichzelve wederom gelogenstraft.

Louise Stratenus geeft in hare *Toewijding* een zuiveren karakter-

roman, beter gezegd - omdat aan de eigenlijke fabel, die zij verhaalt, niet veel zorg besteed is en daarin veel onwaarschijnlijkheden den lezer hinderen - eene karakterstudie. De toewijding van eene beminnende vrouw aan een zelfzuchtigen man is haar onderwerp, en men kan getuigen, dat dit onderwerp ernstig en met talent behandeld is. Ter wille van de tegenstelling heeft zij den man misschien wat al te slecht gemaakt en de toewijding van de vrouw wat tot in, tot over het onverstandige overdreven, maar zelfs die overdrijving is uit het karakter van hare heldin logisch afgeleid, en elke hartstocht, zoowel goede als kwade, voert tot buitensporigheden, die alleen voor den van elken hartstocht verstoken toeschouwer op het oogenblik, waarop zij begaan worden, buitensporigheden zijn. Hartstochtelijke naturen, die in een karakterroman de meest dankbare stof opleveren, redeneeren niet en onderzoeken niet; wie ze beschrijft, behoeft niet voor overdreven handelingen terug te schrikken, mits hij ze maar uit het karakter, uit den hartstocht van held of heldin weet te verklaren.

Sir Algernon Westmoreland, een jonkman van groote gaven, heeft aan de speeltafel zijn vermogen doorgebracht; hij is te hoogmoedig, om van iemand hulp of ondersteuning te vragen of om zijn fortuin te herstellen door een rijk huwelijk, en zal Engeland verlaten, om elders een nieuw en beter leven te beginnen. Tot de rijke erfgenamen, die hem gaarne tot redding hare hand hadden gereikt, behoort ook zijne nicht, de schoone, zeven-en-twintigjarige wees Lady Maud Wolfscombe, welke Algernon hartstochtelijk bemint, bij het afscheid nemen hare liefde bekent en in den waren zin des woords hare aantrekkelijke persoon en haar onmetelijken rijkdom hem aanbiedt. Algernon's trots doet hem dit offer weigeren, maar Lady Maud schenkt haar gansche vermogen weg en volgt den man, dien zij boven allen heeft uitverkoren, in de vrijwillige ballingschap. In Amerika vindt de man een schamel bestaan in een handelskantoor; doch het blijft niet voor de jonge vrouw verborgen, dat hij, door aanleg, opvoeding en neiging voor hoogere en betere dingen bestemd, zich niet gelukkig gevoelt in die alledaagsche omgeving van prozaïsche plichten en werkzaamheden. Zij weet hem door eene list te prikkelen tot het opvatten van politieke en staatsrechtelijke studiën en door de hulp van in het geheim aangezochte, invloedrijke verwanten hem eene eervolle publieke betrekking in zijn vaderland te doen verwerven. Daar hervindt Sir Algernon zich in de oude, hem zoo dierbare kringen en vermaken; hij verwaarloost zijne vrouw zonder schijn van dankbaarheid voor het offer, dat zij hem gebracht heeft, zonder zweem van herinnering, dat zij jeugd, levensgenot, rijkdom met blijdschap heeft prijsgegeven, om hem te volgen; ja, - erger nog - zoo hij zich dat alles herinnert, is 't met ergernis en eene zelfzuchtige kleinachting. De arme vrouw wendt alle pogingen aan, om hem bij zich te houden en tot zich terug te brengen, doch vruchteloos. Hij wordt haar ontrouw, maakt op-

nieuw speelschulden, die zij betaalt met haar schijnbaar weggeschonken, doch eigenlijk slechts aan een harer bloedverwanten in bewaring gegeven fortuin. Wanneer zij er niet in slaagt, haar man te bewegen tot het verbreken eener liefdesbetrekking tot eene hooggeplaatste vrouw, heeft een hartstochtelijk beroep op deze laatste gelukkig eene betere uitwerking, zoodat Maud met Algernon Engeland verlaat naar den diplomatieken post, dien zij voor hem verkregen heeft. Doch wanneer niettegenstaande dit alles de man toch op het punt staat, haar ontrouw te worden, begaat Maud een zelfmoord in schijn, zoodat volgens haar testament haar fortuin aan den ondankbare, zelfzuchtige ten deel valt. Aldus heeft zij zich zelfs van haar eigen wettig bestaan ontdaan en leeft zij voort, kommervol in haar eigen levensonderhoud voorziende, terwijl Sir Algernon in voortdurende wroeging over de zelfopofferende vrouw, wier leven hij niet alleen weet verwoest, maar ook meent vernietigd te hebben, een rampzalig bestaan voortsleept te midden van zijne rijkdommen.

Gelijk men ziet, hebben we hier met echten, grooten hartstocht te doen. De oude waarheid, dat vrouwenliefde voor niets terugdeinst en dat de vrouw tot de grootste, tot bovenmenschelijke zelfopoffering in staat is, wordt door Louise Stratenus met klem en kracht verkondigd. Ook de vorm, waarin zij het doet, verdient lof, altoos behoudens deze opmerking, die, helaas! maar bij weinig door vrouwen geschreven boeken kan achterwege blijven: dat een weinigje taalstudie haar niet zou hebben geschaad. Wie een roman schrijft, moet betere uitdrukkingen tot haar dienst hebben, dan dat ‘een gesprek tusschen twee personen h e e r s c h t e ’, het onderscheid kennen tusschen l e g g e n en l i g g e n, niet schrijven, dat iemand boven een zeker p i j l uitmunt, om slechts eenige fouten aan te halen. We leggen hierop echter niet zooveel nadruk als op eene andere bedenking tegen dezen roman. De schrijfster voert daarin, met eenigszins veranderde doch onder het doorzichtig masker gemakkelijk te herkennen namen, personen op, die in de *beau monde* aan de Theems werkelijk eene lang niet fraaie, eervolle rol hebben gespeeld en die tot de zoogenaamde *professional beauties* behooren, een vrouwenras, welks aanwezigheid en gevierd zijn in de hoogste kringen een sterker bewijs geven van sociaal zedenbederf dan de afzichtelijkste uitingen eener schaamtelooze prostitutie. De opneming van zulk een element in den roman kunnen wij niet anders dan wansmaak noemen; zij is het talent van den waren novellist niet waardig. Wanneer hij de *chronique scandaleuse* van den dag zonder meer in zijne werken opnam en daarmede de plaats aanvulde, waar de ernstige lezer schildering en ontwikkeling van karakter, verhalen van tragische gebeurtenissen of uitgewerkte natuurbeschrijvingen zoekt, zal hij misschien andere lezers in grooten getale vinden, maar als kunstenaar dalen; hij zou den hier te lande tot dusver nog niet bekenden schandaalroman binnenhalen. Jammer, dat deze vlekken den overigens lofwaardigen roman van Louise Stratenus ontsieren.

Men meene echter niet, dat de ontwikkeling van haar verhaal zelf, dat meer bepaaldelijk de teekening der karakters onze onverdeelde bewondering wegdraagt. Dat zij haar Sir Algernon Westmoreland afschildert als een zedelijk monster van het allergrootst kaliber, met eene zelfzucht en hardvochtigheid jegens zijne offervaardige vrouw, die aan het ongeloofelijke grenzen, kan tot zekere hoogte verdedigd worden als tegenstelling, ofschoon dan toch, wel ingezien, de buitengewone zwartheid van 's mans ziel, zoo zwart, dat ze alle schakeering uitsluit, aan de waarschijnlijkheid van het verhaal veel afbreuk doet. Er is echter een ander punt, waarop wij meer bedenking hebben te maken, de wijze namelijk, waarop Maud Wolfscombe hare offervaardigheid bewijst. Zij bemint haar neef vurig en wil hem het fortuin vergoeden, dat hij heeft verspeeld; wanneer hij weigert en alleen het land wil verlaten, schenkt zij dat fortuin weg, omdat hij wel haarzelve, maar niet hare rijkdommen begeert, om met hem, gehuwd, de wereld in te gaan. Maar is die opoffering wel zoo groot, wanneer zij over haar fortuin op zulk eene wijze beschikt, dat het haar ieder oogenblik, op hare eerste aanvrage kan teruggegeven worden? Voor haar echtgenoot maakt het op dat oogenblik geen onderscheid, of zij werkelijk, dan wel in schijn slechts, zich arm maakt, om zijne vrouw te worden; in beide gevallen moest het offer in zijne oogen even groot zijn, al toonde hij het weldra niet naar waarde te schatten, door het eene ‘onvergeefelijke dwaasheid’ te noemen. De schikking, door Maud met haar bloedverwant, beheerder van haar vermogen, getroffen; de wetenschap, dat zij, wanneer het haar behaagt, wanneer de belangen of behoeften van haar man het vorderen, weder in het volle bezit van de rijkdommen kan treden, die zij schijnt op te offeren voor het geluk, om Algernon haar echtgenoot te noemen, - die moeten, dunkt ons, in hare eigen oogen de waarde van het offer aanmerkelijk verkleinen. Op een gegeven oogenblik alles prijsgeven, om aan de behoeften van hart en neiging te voldoen, ziedaar de daad van den echten hartstocht, die voor niets terugdeinst; maar het prijsgeven met een geheim beding van teruggave, het schenken onder voorwaarde van terugschenking, ziedaar de bij uitstek verstandige daad van den voorzichtige, den solide, die een appeltje weet te bewaren voor den dorst, maar zich bij dit comediespel kwalijk kan uitgeven voor een door hartstocht vervoerde. Want inderdaad speelt Maud comedie tegenover haar uitverkorene, zoowel bij het schijnbaar wegschenken van haar vermogen als later bij haar schijnbaren zelfmoord, waarvan alleen de beweegreden kan zijn, dat zij Westmoreland met het bezit van hare onmetelijke rijkdommen een leven van zelfverwijt en ellende bezorgen wil. Dit laatste motief nu - en welk ander kan zij hebben? - komt ons voor, met het offervaardig en liefhebbend karakter der heldin in strijd te wezen. Toewijding en zelfopoffering, wie weet het niet! zijn de schoonste eigenschappen der vrouw, helaas!

maar al te dikwijls in practijk gebracht en vaak aan onwaardigen verspild. In dit opzicht kan de geschiedenis van menig schijnbaar rustig en prozaïsch huisgezin treffende, ja, tragische voorbeelden opleveren. Waar de liefde in het spel komt, ook al wordt die niet aan een onwaardige bewezen, deinst de vrouw meer en eerder dan de man voor geen onderneming, voor geen offer, voor geen vernedering en miskenning terug. Dit schilderen is hartstocht schilderen, karakter ontleden. Maar men moet de schilderij niet misteekenen, men moet tegen de eenheid van het karakter niet zondigen; aan deze fout maakt Louise Stratenus zich schuldig, wanneer zij hare heldin hare offers laat brengen met zeker voorbehoud en den innig beminden man in een met den wezenlijken stand van zaken niet overeenkomenden waan leiden.

Wij hebben in langen tijd van Melati van Java een zoo degelijk werk niet gelezen als haar laatsten roman, *De gesluierde schilderij.* De titel is zonderling en niet juist gekozen, omdat dit met een sluier bedekt schilderstuk, dat erin voorkomt, met de verwikkeling van het verhaal weinig te maken heeft en alleen eene ondergeschikte rol speelt in de ontknooping; wij zouden deze aanmerking als onbeduidend ter zijde kunnen laten, indien wijzelf door den titel niet op een dwaalspoor waren geleid geworden en in den waan gebracht, dat wij een zeer phantastischen roman voor ons kregen. Tot een dergelijk misverstand behoort een auteur geen aanleiding te geven. Geen phantastischen roman geeft Melati van Java hier, maar een verhaal vol dramatische kracht, met flink geteekende karakters, eenvoudig en sober van behandeling en in een goeden stijl geschreven. Zij verhaalt van eene jonge schilderes, die door hare kunst in aanraking komt met een jong, beminnelijk, kunstlievend en schatrijk Limburgsch edelman. Zij zal schilderstukken vervaardigen voor een nieuw te stichten landhuis, maar langzamerhand gaat de liefde voor de kunst in liefde voor de kunstenares over; de jeugdige edelman wil niet slechts met het werk, maar met de schoone maakster zijn landhuis versieren; hij vraagt en verkrijgt hare hand. Maar er komt ongelukkig een neef van den aanstaanden bruidegom in het spel, een echte *poseur,* van beroep journalist aan een Londensch dagblad - hetgeen voor een Nederlander van goede afkomst, bekwaamheid en goed gedrag wel eenigszins vreemd klinkt -. Zelf arm en van zijne pen levend, terwijl zijne moeder bij den Limburgschen neef het genadebrood eet, vergeet noch vergeeft deze aanverwant ooit, dat hij de bezitter van de eigendommen en schatten van zijn neef zou geweest zijn, indien diens vader niet ter kwader ure getrouwd was en een zoon verworven had. Hij misgunt den door het lot zoo ruim bedeelde alles, wat hij heeft, en tracht hem afhandig te maken, wat hem 't liefst is, zijne bruid. Hoe deze Mefistofeles-achtige toeleg, dank zij der onervarenheid en zwakheid van karakter

van het meisje, tot een gewenscht einde wordt gevoerd, beschrijft ons de schrijfster op eene menschkundige wijze. Den strijd, den twijfel, den onwil, de ontwakende liefde van het jonge hart maken wij met haar mede. Terwijl alles voor het huwelijk is vastgesteld en geregeld en de bruidegom naar Italië vertrokken is, om het verblijf voor de wittebroodsweken aan het meer van Como te bestellen (hetgeen hij, tusschen twee haakjes, veilig aan een ander had kunnen opdragen of schriftelijk behandelen), drijft de neef de intrige tot het uiterste, dwingt, zoo te zeggen, de bruid, haar bruidegom zijn afscheid te geven, en reist dezen naar Zwitserland na, om hem haar afscheidsbrief te overhandigen. Op het punt van ontmoeting, op een der gletschers van den Mont-blanc, overkomt hem een ongeluk; zijn neef redt hem het leven, doch ten koste van het zijne, en sterft daar, zonder het bericht van de ontrouw zijner geliefde vernomen te hebben. Dit tragisch geval brengt het meisje tot inkeer en verkeert weldra hare liefde voor den valschaard in haat, eene omkeering, welke bevorderd wordt door zijne bekentenis, dat hij, op het oogenblik, waarop hij haar tot het hernemen harer vrijheid overhaalde, niet door liefde, maar alleen door afgunst en nijd gedreven werd. Doch Mefistofeles wordt in zijn eigen strik gevangen; de gehuichelde liefde wordt werkelijkheid en de gerechtvaardigde minachting, waarmee de bruid-weduwe van zijn neef hem behandelt, gevoegd bij de omstandigheid, dat zij beiden door den overledene tot zijne erfgenamen zijn gesteld, drijven hem tot op de grenzen der krankzinnigheid. De oude liefde, gewijzigd en getemperd door zeker gevoel van solidariteit in schuld jegens den edelen afgestorvene, komt bij haar weder boven; zij verpleegt den doodzieke en biedt hem al dien troost, dien ze hem, zonder zichzelve te geven, bieden kan; ten slotte doen beiden in zooverre afstand van het geërfd vermogen, dat zij de inkomsten ervan, ingevolge de denkbeelden, die zij in de nagelaten papieren van den overledene ontwikkeld vinden, ten bate van nuttige en kunstlievende doeleinden aanwenden.

Zooals men ziet, zijn alle elementen van eene zeer tragische geschiedenis bijeen, en vloeien de tragische gebeurtenissen noodwendig voort uit de conflicten tusschen de eenmaal geschilderde karakters. De Limburgsche jonker met zijn edel gemoed, zijne wellevendheid en humaniteit, die niet streeft naar uiterlijk vertoon of ondeugden te verbergen heeft, geeft zich geheel, gelijk hij is, en stelt begrijpelijkerwijze de kunstenaarsnatuur van zijne bruid, met de aangeboren onvoldaanheid en het streven naar 't onbekende van haar ras, tot zekere hoogte teleur. Dat zij zich getrokken gevoelt naar den anderen aanbidder, of hofmaker althans, haars bruidegoms neef, die comedie voor haar speelt en zich voordoet als wondergeleerd, wondergeestig en wonderbeminnelijk, terwijl hij in waarheid niets van dat alles is, maar in geest, verstand en vooral gemoed verre achterstaat bij den andere, is niet meer dan natuurlijk. Welk jong, onervaren meisje,

gelijk de heldin met al hare kunstvaardigheid en hare kunstmin is, zou aan zulk een strik ontsnappen! Plaatst men drie personen met deze karakters, met deze deugden en ondeugden, in de verhouding, waarin Melati van Java ze geplaatst heeft, dan moet er gebeuren, wat in haar roman gebeurt. De jonge vrouw zal den onwaardige boven den waardige verkiezen, ja, den laatste, wanneer zij hem reeds gekozen had, verwerpen, om den andere te volgen. 't Is waar, dat in den gewonen loop der zaken de afloop ten slotte anders zal wezen dan in dezen roman. Het meisje zal den onwaardige huwen en in een zeer ongelukkig huwelijk eindelijk met de oogen voor den wezenlijken toestand geopend, wreed van al hare illusiën beroofd zijnde, te laat te gelijk het treurig lot beweenen, dat haar deel werd, en het geluk, dat zij zoo dwaas heeft vertreden; ook de verworpen edele man zal door die miskenning zijn levensgeluk verwoest zien. Men mag er Melati van Java geen verwijt van maken, dat zij eene andere, meer tragische doch even menschkundige ontknooping heeft gezocht. Wel zijn de dramatische incidenten niet zeer natuurlijk en wat ver gezocht, zooals wij reeds bij het vertellen van den inhoud aanstipten, maar volstrekte onmogelijkheid is er niet tegen te werpen; daarentegen mengt de schrijfster door het te pas brengen van het gletscherongeluk, dat aan haar held het leven kostte, een nieuw tragisch element in het verhaal. De roover van de bruid, die den bruidegom is nagereisd, om hem het bericht zijner wandaad te brengen, verkeert in levensgevaar, wordt door den bruidegom gered, die ten gevolge van die redding het leven verliest. Niet alleen gaat door deze gebeurtenis de waarde van zijne overwinning, het botvieren van zijn nijd en afgunst, geheel teloor, maar zij moet een diepen, een overweldigenden indruk op hem maken wegens alle bijkomende omstandigheden. Dit heeft de schrijfster gevoeld, en zij schildert naar waarheid de wroeging en de diepe zelfverachting af, die den overblijvende vervullen. Een zoogenaamd bevredigend slot, eene vroolijke ontknooping was voor dezen roman niet mogelijk. Beter gezegd, de ontknooping, die Melati van Java aan haar roman gegeven heeft, was uit een menschkundig oogpunt de eenig consequent mogelijke, dus de bevredigende. Na alles, wat er gebeurd was, ook al had de bekentenis niet plaats gevonden, waardoor de schilderes ervaren had, dat de man, die haar ontrouw maakte aan haar woord, slechts een wreed, onwaardig spel met haar gedreven had, ook al was zij dus in den waan gebleven, dat alleen eene innige liefde zoowel hem als haar dreef, dan nog zou een huwelijk niet mogelijk zijn geweest. De nagedachtenis van den doode was daartoe te veel tusschen hen beiden geplaatst. De schrijfster heeft te recht aan de groote waarheid vastgehouden, dat groote misdrijven, al worden ze in geen enkel strafwetboek vermeld, zichzelf straffen; zij verdient daar dank en hulde om.

Wij vinden bij Melati van Java, nevens evenveel ernst en gezonden zin bij de voorstelling en ontwikkeling der karakters als bij Louise

Stratenus, meer gevoel voor de poëzie van het uiterlijke dan bij deze. We danken daaraan eenige fraai beschreven natuurtooneelen, die in *Toewijding* gemist worden; onder anderen de fraaie beschrijving van een in het winterkleed gedost landschap, dat hare heldin, de jonge schilderes, doorrijdt, om het landhuis te gaan bezoeken, welks wanden zij met haar penseel versieren zal. In een ander opzicht staan deze twee schrijfsters gelijk: in het gemis van de onschatbare gave van den humor. Zij leggen zich beiden met ernst toe op de studie der karakters van hare helden en heldinnen; zij vereenzelvigen zich geheel met die personen en gaan er letterlijk in op, maar juist daardoor weten zij zich niet ver genoeg boven haar onderwerp te verheffen, hare personen niet te beschouwen en te beoordeelen van dat objectief standpunt, dat den geboren humorist als van nature eigen is. Tot de waarde van het verhaal, zooals het daar ligt, doet dit gemis niet veel af; ook zonder die gave kan een roman met zorg en logica bewerkt zijn en den gewenschten indruk maken, maar de kunstwerken missen die schakeeringen van toon, dat licht en bruin, om 't zoo te noemen, van opvatting en bewerking, die den arbeid van den humorist zoo aantrekkelijk en dubbel indrukwekkend maken. Wij willen met deze aanmerking aan deze twee verdienstelijke schrijfsters geen verwijt maken; zij hebben gegeven, wat zij hadden, en van niemand kan meer verwacht worden. Humor is geen eigenschap die op commando verschijnt of aangeleerd kan worden.

Clara is eene geschiedenis, waarvan de langdradigheid en omslachtigheid den gewonen lezer allicht de ernstige verdiensten zullen doen voorbijzien, welke er bij eene aandachtige lezing aan eigen blijken. Wanneer men 1884 in het tweetallig talstelsel schrijven wil, krijgt men eene zeer lange cijferreeks, 11,101,011,100. Die elf cijfers met hunne eentonigheid en betrekkelijk geringe afwisseling drukken werkelijk niets anders uit, dan hetgeen wij met de vier cijfers 1884 uitdrukken. Nemen wij dit tot punt van vergelijking, dan moeten wij zeggen, dat de twee deelen van Marie van Buuren's roman ons voorkomen, in een zeer laag talstelsel geschreven te zijn. We bedoelen daarmede niet, dat het boek onbeduidend of gebrekkig van inhoud is, maar de reeks van cijfers, waaruit het getal bestaat, is veel te breed, en de cijfers zijn te laag. Ernstige aanmerkingen op taal en stijl kunnen niet gemaakt worden, maar het boek is wanhopig lang en de schrijfster overstelpt hare lezers met ontelbare, onbeduidende bijzonderheden. Zij neemt naar den orthodoxen trant hare heldin onder handen, zoo te zeggen, van de wieg tot het graf, van den schoolleeftijd tot den ouden dag, en spaart ons geen enkel voorval uit haar uit den aard der zaak eenvoudig leven, als eenige dochter van een dorpsdominee doorgebracht. Maar daarbij wordt u dan ook niets gespaard, geen ontmoeting, geen droeve of blijde ervaring, geen gesprek zelfs, hoe

onbeduidend van aard en van gevolgen ook. Het getal personen, waarmede de schrijfster hare lezers in kennis brengt, is legio, en wanneer de naam van eene daarvan niet tot titel van het boek ware gekozen geweest, zou men ver in de geschiedenis hebben kunnen lezen, zonder te ontdekken, wie van die allen eigenlijk voor de heldin moet worden gehouden. Wat de lezing nog al vermoeiender maakt, is, dat de schrijfster zich uitsluitend bedient van den verhalenden trant, alleen door lange, niet zelden beuzelachtige gesprekken afgebroken, waaraan het geheele heirleger harer personen bij afwisseling deelneemt. Eene nadere overeenkomst tusschen den roman en het getal in het tweetallig stelsel is, dat de schrijfster met al hare uitvoerigheid op geen groote *copia verborum* bogen kan; zij is woordenrijk zonder grooten rijkdom aan woorden, en de woorden en uitdrukkingen, welke zij de hare noemt, komen, evenals de eentjes en nullen uit het ellenlange getal, uit den treure terug. Ook Marie van Buuren beheerscht hare romanfiguren niet genoeg; zij moest er beter orde onder weten te houden, zorgen, dat zij niet allen zoo onophoudelijk den mond roerden en dat vooral de ondergeschikte personen de helden en heldinnen niet overschreeuwden. Ook wat den humor betreft, staat zij op hetzelfde standpunt, waarop wij daar even Louise Stratenus en Melati van Java aantroffen.

Het is jammer van het boek, dat deze zoo in het oog vallende gebreken de wezenlijke en degelijke verdiensten op den achtergrond dringen. Want verdiensten bezit *Clara* zonder eenigen twijfel. De karakterteekening getuigt van studie, nauwgezetheid en fijn gevoel. De aantrekkelijke figuur der heldin met hare zelfopofferende liefde neemt ons in voor de jonge schrijfster, die met zooveel fijnheid en scherpzinnigheid het menschelijk hart weet te peilen en te ontsluieren. Naarmate zij verder komt in haar verhaal, worden de gebreken gedurig minder hinderlijk, omdat zijzelve meer ingenomen wordt door hare stof, de met voorliefde behandelde karakterteekening, en ook omdat de lezer meer en meer belang gaat stellen in het beloop van het talentvol opgezet en bewerkt verhaal, en aldus de aandacht verliest voor de gebreken van den vorm, die het mochten zijn blijven aankleven. Men kan het niemand kwalijk nemen, dat hij koud blijft bij het langdradig verhaal van het gemeenschappelijk leven van een aantal kinderen van dorpsnotabiliteiten, de spruiten van dominee, dokter, burgemeester en andere notabelen van A., B. of M.; maar wanneer ons de geschiedenis verhaald wordt van eene beminnelijke en verstandige jonge vrouw, die zonder schroom of aarzeling haar levensgeluk ten offer brengt aan het welzijn van hem, dien zij in stilte bemint, dan moet de auteur al weinig talent hebben, die ons niet weet te boeien en te verteederen. Schoon Marie van Buuren ons niet verblindt door hooge poëtische vlucht, schoon zij niet door dichterlijke beschrijvingen of diepzinnige redeneeringen onze verbeelding opwekt of ons verstand gevangenhoudt,

stelt zij eenvoudige, zoo te zeggen huisbakken waarheden ons met zooveel gemoedelijkheid en aantrekkelijkheid in eene liefelijke gestalte voor, dat wij om deze innerlijke verdienste de gebreken van haar vorm gaarne voorbijzien. Gelijk wij reeds opmerkten, zijn er op taal en stijl, den vorm in de engere beteekenis van het woord, geen aanmerkingen van gewicht te maken. Wanneer wij op het zwakke punt van de meeste penvoerders van het schoone geslacht, de interpunctie, de aandacht vestigen, zal het genoeg zijn. En ook dit nog: hoe komt de schrijfster aan het afschuwelijke woord ‘van zelfsheid’ voor iets, dat vanzelf spreekt? Het is bij uitstek foutief gevormd en klinkt bovendien bij uitstek leelijk.

Het bundeltje *Edel metaal* bestaat uit drie novellen: ‘Wie was de meerdere? - Verborgen leed. - Heilige Jasper’. De onderlinge band, die deze verhaaltjes met den titel verbindt, wordt door den schrijver aangeduid in het algemeen motto, dat uit de volgende min of meer bedenkelijk gebouwde versregels bestaat:

> ‘Onder de oppervlakte van dit leven,
> Ligt de levensmijn;
> Ze is van goud en zilver als doorweven;
> Maar voorzichtig: wacht U voor den schijn.
> De echte schatten liggen diep verborgen,
> Veel wat schittert is slechts luttel waard;
> 't Delven kost veel moeite, eischt veel zorgen:
> Slechts door kenners wordt het eêl metaal vergaard.’

Het motto en het min of meer wijsgeerig streven, dat eruit spreekt, dunkt ons het zwakste punt van dit verdienstelijk geschreven boekske. Het is altijd bedenkelijk voor een auteur, in eene voorafspraak de strekking van het werk, waarmede de lezer nog geen kennis heeft gemaakt, aan te geven; hij doet beter, met eenvoudig te zeggen, wat hij te zeggen heeft, en kan veilig het trekken van de moraal aan den lezer overlaten. Nog bedenkelijker wordt het geven van zulke eene ouverture, wanneer daarin eene leering wordt ontvouwd, die lang niet nieuw of verrassend is. Wanneer iemand, die dit bundeltje verhalen heeft opgenomen, aan R. Hellemans' berijmde voorafspraak de vereischte aandacht schenkt en haar ernstig opvat, loopt hij groot gevaar van het boekje ongelezen ter zijde te leggen. Want om te leeren, dat schijn bedriegt, dat de beste elementen in de maatschappij niet altoos bovendrijven, zie, daarvoor behoeft niemand meer boeken te lezen; dat leert de geschiedenis van den dag op de meest afdoende manier, en wanneer we ondanks het leergeld en nog eens leergeld, dat we gegeven hebben, toch nog dagelijks ons laten verblinden door den schijn en medezingen in het koor tot verheerlijking van alles, wat zichzelf verheft, en tot vernedering van alles, wat zich bescheiden op den achtergrond houdt, waartoe zouden we dan nog

boeken gaan lezen, waarin de door ons versmade theorie opnieuw gepredikt wordt? Het zou jammer zijn, indien iemand zich door het motto liet afschrikken, want de drie verhalen, die erop volgen, zijn de lezing ten volle waardig. In eenvoudigen, weinig pretensie makenden, doch keurigen vorm handelt het eerste over eene familie, waarvan de vader zijne kinderen door hooghartigheid en valschen trots in het ongeluk brengt. 'Verborgen leed' schildert de zelfopoffering eener zuster, die hare eigen geheime liefde voor het levensgeluk harer zuster ten offer brengt; in de laatste vertelling brengt de schrijver ons opnieuw in kennis met een ontaard vader, die zijne tegen zijn zin gehuwde dochter gebrek laat lijden, terwijl zijn oude winkelknecht al het mogelijke doet, om haar en hare kinderen voor gebrek te behoeden. De harde, steile, rechtzinnige winkelier, die zijne liefdelooze godsdienstbegrippen tegenover zijn eigen kind zoo consequent in toepassing brengt, totdat de te laat ontwaakte vaderliefde hem aan die onnatuurlijke hardheid ontrukt, is eene flink en juist geteekende figuur, evenals de zuster in den Heere, die hem heet te ontmaskeren, wanneer hij aan zijne beginselen van wereldwarsheid ontrouw geworden schijnt. Deze drie korte verhalen zijn blijkbaar afkomstig van een beschaafd, belezen man, die de wereld en de menschen nog elders dan alleen in de boeken heeft leeren kennen en in de taal niet ziet een middel, om lange reeksen van onbeduidende volzinnen vol groote woorden, doch ledig van gedachten op het geduldig papier te schrijven, maar een middel, om op eene beknopte, sobere, voor een beschaafd lezer begrijpelijke wijze zijne gedachten uit te drukken. De verhaaltjes zijn kort en in de bijzonderheden weinig uitgewerkt, doch de lezing en overdenking ten volle waard, waarschijnlijk juist, omdat zij met zooveel zelfbeperking en bescheidenheid bewerkt zijn.

Onze goede bekende Virginie Loveling heeft weder een bundel novellen en schetsen in het licht gezonden, die door hare talrijke vereerders met genoegen zal ontvangen en gelezen worden 'Het hoofd van 't huis' heet de karakterschets, die de voornaamste plaats in dezen bundel inneemt, welke verder met korte, over het algemeen weinig beduidende schetsjes en opmerkingen is opgevuld. In hare novelle worden twee, in nagenoeg gelijke omstandigheden geplaatste meisjes geschilderd, beiden oudste dochters van een moederloos gezin, doch met geheel verschillende karakters en daarom geheel verschillend handelende en naar zeer uiteenloopende beginselen zich kwijtende van hare taak als hoofd van het gezin. Tot motto voor dit verhaal had de schrijfster veilig kunnen stellen: *Variis modis... male fit.* Hare eene heldin is de ramp van vader, zusters en broeders door hare aan karakterloosheid grenzende zorgeloosheid en zwakheid, de geërfde eigenschappen van haar vader; de andere daarentegen is overdreven gestreng en hard en beheerscht vader, broeders en zusters met eene ijzeren hand, waardoor wel de orde uitstekend in het huis gehandhaafd blijft, maar toch

een zeker percentage van mislukten onder het aldus opgekweekt jong geslacht niet gemist wordt.

Evenals in de andere novellen van deze schrijfster treffen wij ook hier, nevens vele blijken eener scherpe opmerkingsgave en van groote menschenkennis, de neiging aan, om de aandacht der lezers bij voorkeur op min bevredigende toestanden te laten vallen, die hem Virginie Loveling's werken, niettegenstaande veel eerbied voor haar talent, met een zeker gevoel van onvoldaanheid uit de hand doen leggen. Wij vinden hier onder al de optredende personen geen enkele aantrekkelijke figuur. Van de twee weduwnaars, zwagers, wier oudste dochters de heldinnen van het verhaal uitmaken, is de een, Mande, een man, die zijne zaken verwaarloost, zijn huis in 't honderd laat loopen, ten slotte aan den drank raakt en het boeltje van zijne dochter, dat zij hem meer weekhartig dan verstandig bij stukjes en beetjes, naar 't heet, voorschiet, opmaakt; de andere is een monster van egoisme en koelbloedigheid. Mande's overleden vrouw was zorgzaam, net en huishoudelijk, doch de dochter verwaarloost, na haars moeders dood, almede uit weekhartigheid en onverstand, het huishouden evenzeer als haar vader zijne olieslagerij, en van de aan hare zorgen toevertrouwde kinderen wordt er geen enkel als aantrekkelijk of beminnelijk voorgesteld, evenmin als de oude dienstbode, van wier trouwe zorgen de buren zooveel verwachting hebben. Kon men in het mislukte huismoedertje nog eenigen strijd tusschen goede bedoelingen, zwakheid van karakter en nadeelige omstandigheden waarnemen, dan was er nog eenige sympathie bij den lezer te verwachten, doch Sabine is hopeloos onbeduidend en onbelangwekkend en sluit alle belangstelling uit. Met het gezin der Van Oost's is het niet anders gesteld. 't Is waar: daar heerschen orde en regelmaat, daar stelt de ijzeren wil van de oudste dochter de wet aan vader en kinderen, zoodra de zorgelooze, slordige vrouw des huizes overleden is. Maar de onverbiddelijkheid van haar bestuur wordt zoo weinig getemperd door zachtmoedigheid of tact, dat ook deze figuur niet voor onze sympathie bereikbaar is. Dit gemis aan zachte gewaarwordingen voor de opgevoerde personen doet afbreuk aan den indruk van het kunstwerk, dat bij eene andere wijze van behandeling, bij inmenging van meer beminnelijke elementen zonder twijfel winnen zou. Indien men de oorzaak van dit gebrek wilde zoeken in de omstandigheid, dat Virginie Loveling bij voorkeur den lageren burgerstand, door de zorgen des levens en de prozaïsche berekeningen van den dag gedrukt en aan het alledaagsche gekluisterd, tot het terrein harer novellen uitkiest, zou men zich bedriegen. In den kleinen burgerstand en in de lagere standen weet de dichter wel degelijk de schuilende poëtische elementen te ontdekken, sympathieke personen en aantrekkelijke toestanden te schilderen, zonder in het minst de waarheid te kort te doen. De meeste Vlaamsche schrijvers voeren hunne lezers op hetzelfde gebied, dat Virginie Loveling de haren

betreden doet; zij doen dat bij voorkeur en waarschijnlijk met opzet, zelf wetende, dat hunne heeren en dames in den regel behooren tot een onmogelijk menschenras, op alles meer gelijkend dan op de hooggeplaatsten in de maatschappij, terwijl hunne kleine burgers en boeren daarentegen leven en ademen, gevoelen en handelen, zooals 't behoort. Maar te gelijk weten zij die personen aantrekkelijk en goed te maken, gelijk er in de maatschappij in alle standen evenzeer goede en aantrekkelijke als terugstoolende en onaangename personen gevonden worden. Wie zich uitsluitend bepaalt tot een der beide categorieën, loopt gevaar van eenzijdigheid en bereikt in de schatting van zijn publiek niet de plaats, waarop hij wegens zijn talent aanspraak mag maken.

De novellen en schetsen, door J. Duparc Jr. onder den titel *Uit mijn Album* saamgebracht, acht in getal, hebben geen al te diepen indruk gemaakt op ons gemoed. Gedeeltelijk zijn het losse, weinig beteekenende vertelseltjes, zooals bij voorbeeld de ‘Gedenkschriften van een telegraafpaal’, waarvan titel en wijze van bewerking doen denken aan de autobiographieën van onbezielde voorwerpen, die een dertigtal jaren geleden hier en elders in de mode waren. Kunnen ze dus in zekeren zin uit den tijd worden genoemd, gewichtige bezwaren zijn er verder niet tegen te maken; het zijn schetsen en schetsjes, die zich niet verheffen boven, maar ook niet vallen beneden het peil der middelmatigheid. Maar de meer uitgebreide, met meer omhaal opgezette schetsen uit dezen bundel, die waarschijnlijk met de benaming novellen op den titel worden bedoeld, voldoen nog minder. Het zijn verhaaltjes, waarin weinig of niets van karakterstudie te vinden is, die kort behandeld en lang niet krachtig bewerkt zijn en waarvan de stijl gebrekkig en soms langdradig, de taal hier en daar onnatuurlijk en gezwollen is. Hier is 't de geschiedenis van een Poolschen graaf, een balling, onder een valschen naam op een kassierskantoor te Amsterdam geplaatst, die met de dochter van zijn patroon is gehuwd, welke hij echter verlaat voor eene Poolsche gravin, de geliefde zijner jeugd, die mede uit haar land verdreven en onder een valschen naam als operazangeres opgetreden is. Bij zulk eene donnée heeft de lezer recht te verwachten, dat de strijd beschreven wordt, dien deze man had te doorstaan, alvorens hij de zijnen verlieten alle maatschappelijke banden baldadig losscheurde. Doch de schrijver maakt zich hiervan zeer gemakkelijk af, om later door middel van een langdradig theologisch en philosophisch gesprek tusschen den schoonvader van dezen graaf en een buurman eene weinig treffende ontmoeting te bewerken met de zangeres, die haar bruidegom op weg naar Amerika in eene schipbreuk verloren heeft. Een dergelijk gebrek kleeft het verhaal ‘De dochter van den schoolmeester’, eene verleidingsgeschiedenis, aan, waarin eveneens, bij eene verdienstelijke behandeling van ettelijke détails, de hoofdzaak onverklaard blijft, hoe het mogelijk is, dat een

wel opgevoed meisje, dat dan toch niet buitengewoon onnoozel of ijdel, lui en pronkziek was, zoo gemakkelijk ten val kon komen. Hoe onnatuurlijk en gezwollen de taal van dezen schrijver soms is, kan blijken uit de volgende ontboezeming van een wegens indelicate handelingen tot het vragen van ontslag gedwongen bureau-ambtenaar, wanneer een collega hem vraagt, wat hij denkt te gaan beginnen: - '"Ha, ha!" liet van Dalfen er met een wilden lach op volgen, "vraag dat aan iemand, die in dezen stond zou wenschen, dat hij reeds in zijne wieg gesmoord ware!"'

De twee verhalen, door de heeren Brunings en Tromp in het licht gegeven, behooren tot de jongenslectuur. Vergissen wij ons niet, dan verschenen zij voor het eerst in een weekblad voor jongelieden, waarin zij op hunne plaats waren; uit een algemeen letterkundig oogpunt beoordeeld, kunnen zij bezwaarlijk als aanwinsten worden beschouwd. De personen, die in *Een Hollandsche jongen* voorkomen, behooren tot de conventioneele typen uit een vervlogen tijdvak, waarin men de lieden kon doen schateren en zich ziek lachen met goedkoope comische effecten, die thans niet meer algemeen gangbaar zijn. Het verwonderlijk verhaspelen van uitheemsche woorden, door de sprekers zelf niet begrepen, mag voor eene enkele maal, als kenschetsing van domheid en aanmatiging, uitwerking hebben, maar op den duur toegepast, als in dit boek, verveelt het zelfs de lezers van een weekblad voor knapen. De hollandsche jongen, die het ideaal van den schrijver schijnt te zijn, is een ongemanierd, vlegelachtig persoontje, wiens hand tegen allen is gelijk de hand van allen - niet zonder reden - tegen hem; die van de scholen wordt verjaagd wegens verregaande insubordinatie en onwil, om te leeren, maar de privaatonderwijzers, in wier handen hij komt, verbaast door zijn inzicht en verstand. Het jonge mensch heeft een afkeer van scholen en schoolmeesters en krijgt ten slotte een onbedwingbaren lust, om met zijn vader, die scheepskapitein is, aan boord het zeegat uit te gaan. De heer Brunings mag wel oppassen, dat de onderwijsdwepers van den tegenwoordigen tijd zijn boek niet op het spoor komen! Niet alleen zou het onmiddellijk op den index geplaatst en door beulshanden verbrand worden, - dat wil in de taal der negentiende eeuw zeggen: door een van de strengste apostelen der alleenzaligmakende schoolleer in 't een of ander speciaal tijdschrift deerlijk uitgekleed worden - maar misschien had hijzelf, van ketterij overtuigd, nog menig kwaad halfuurtje te doorstaan. Waarschijnlijk echter zou de schrijver het meest verwonderd staan, wanneer iemand dit boek als ernstig gemeend mocht opvatten en wederleggen. De personen, die hij opvoert, zijn zoo weinig natuurlijk, zoo gemaakt; zij geven duidelijk den geest aan, waarin het geschrift moet opgevat worden: als een vlug geschreven verhaal, dat aan de schooljeugd eene verpoozing kan geven van huiswerk en schoollessen.

De heer Tromp teert in zijne *De lotgevallen van een zonderling* nog maar altijd voort van zijn in Zuid-Afrika bijeengegaard kapitaal. We moeten erkennen, dat hij er zuinig mee is, slechts bij kleine sommetjes uitgeeft, ja, dat hij de geheime kunst, die menig hooggeplaatst financier hem benijden zal, schijnt ontdekt te hebben, van dezelfde pasmunt meer dan eens uit te geven. En toch leeft deze schrijver van de hoofdsom en niet van de renten. Had hij den Zuid-Afrikaanschen geest in zich opgenomen en dien als zuurdeesem gebruikt, om zijne verhalen mede te doortrekken, hij had daarmede zichzelf en zijn lezers, vooral ook zijn Zuid-Afrikaansche vrienden een grooten dienst kunnen doen. De voornaamste karaktertrek van het Transvaalsche volk is niet de wonderlijke volkstaal, of de koelbloedigheid in gevaar, of de stilzwijgendheid in den omgang en terughouding tegenover vreemden, maar de vastheid van karakter en de vasthoudendheid aan het levensdoel, die sluippaadjes openen tot groote gebreken, maar tevens de drijfveeren zijn tot groote daden. Men vergeeft der volharding gaarne hare ontaarding in stugheid, wanneer men getuige is, hoeveel zij de zaak van vaderland, vrijheid en onafhankelijkheid heeft gediend; wie een Nederlandsch sprekend volk wil aantreffen, dat karakter bezit, begeve zich naar Zuid-Afrika. Indien de heer Tromp uit zijn verblijf in de Zuid-Afrikaansche Republiek dien geest had met zich gevoerd en er zijne letterkundige werken mede gekruid, dan zouden we zeggen, dat hij de renten gebruikte van een verstandig uitgezet kapitaal; hoe meer hij ervan genoot, des te meer zouden wij ons verheugen. Maar hij gebruikt en verbruikt alleen de eigenaardigheden van de Boeren en zal daarom spoedig uitgeput zijn. In *De lotgevallen van een zonderling* vinden wij alweder in hoofdzaak terug, wat dezelfde schrijver reeds meermalen gaf, en niets nieuws vinden wij erbij. 't Is waar, we hebben maar met een jongensboek te doen; dat toonen de bijgevoegde prentjes en de uitleggende noten, waaruit we zelfs opmaken, dat de heer Tromp zijn boek heeft bestemd voor lezers van een zeer teederen leeftijd. Hoe jong moet de Nederlandsche schoolknaap van 1884 niet zijn, die, om een paar voorbeelden te noemen, de waarde van het Engelsche geld niet kent en niet weet, wat maïs beteekent? Moeten we dit bewust afdalen tot den kring der allerjongste lezers misschien opvatten als eene erkentenis van den schrijver zelf, dat zijn voorraad Transvaliana begint op te raken; dat hij aan het laatste débouché genaderd is, om de restanten aan den man te brengen?

Wij besluiten ditmaal ons overzicht met een werkje te vermelden, dat niet tot de eigenlijk gezegde romanliteratuur behoort, de *Sprookjes in waarheid en verbeelding* van mej. Maclaine Pont. Het zijn herdrukken van artikelen, van studiën, beter gezegd, over algemeen bekende sprookjes en vertelsels, die een paar jaren geleden in *Eigen haard* belangstellende en waardeerende lezers hebben gevonden.

Wij vermelden dezen herdruk in de eerste plaats, omdat die het deeltje vult in de welbekende Guldens-editie, waarop de naam van den derden uitgever voorkomt. De opvolgende eigenaars van de Guldens-editie stonden tot *De Tijdspiegel* in een nauw verband; vele in ons tijdschrift opgenomen stukken, artikelen en verhalen van De Keyser, W.A. van Rees, Jan Holland, Lindo en anderen, vonden later in de Guldens-editie eene tweede openbaarheid. Geen wonder, dat *De Tijdspiegel* zich verwant gevoelt aan de thans reeds lange reeks van nette, blauwgrijze omslagen, waaraan de Nederlandsche letterkunde en de Nederlandsche letterkundigen zooveel te danken hebben. Geen wonder, dat in *De Tijdspiegel* een woord van hulde en waardeering wordt uitgesproken en de wensch geuit, dat de derde uitgever van deze serie haar goeden naam moge handhaven en daarvan goede vruchten genieten. Door de Guldens-editie zijn reeds zooveel juweeltjes van oorspronkelijke letterkunde onder ieders bereik gebracht; indien dit zoo blijft, dan zal de uitgever zoowel aan het lezend publiek als aan de letterkunde zelf een grooten dienst bewijzen. Meer in 't bijzonder trekt dit 149ste deeltje ons aan, omdat de jonge schrijfster met de daarin opgenornen studiën zulk een voortreffelijk voorbeeld gegeven heeft. Vreemd mag het schijnen, maar waar is het, dat vele jongelieden zich zonder eenige voorbereiding of studie, zonder zelfs behoorlijk vertrouwd te zijn met het gebruik hunner eigen taal, nederzetten tot het schrijven van novellen of romans, - men begrijpt met welk treurig resultaat. Deze slechte methode heeft deze schrijfster niet gevolgd, maar zich integendeel toegelegd op ernstige studie van een wel aantrekkelijk, doch veel nasporingen eischend onderwerp. Ook al was het resultaat niet zoo aangenaam en onderhoudend, als het voor ons liggend boekje geworden is, dan zou de schrijfster toch onze hulde verdienen om haar lofwaardig en verstandig streven.

Mengelwerk.

Een misstap, door H. van der Laan.

IV.

Ettelijke dagen waren verloopen sedert het voorgevallene met Madeleine, toen Duppler, Henriette en Katharina op een Dinsdag in de voorkamer zaten te ontbijten, terwijl Madeleine op hare kamer boven was.

‘Zal dat dan nooit worden bijgelegd?’ zuchtte Katharina.

‘Dat hangt niet af van mij,’ antwoordde Duppler onverschillig, terwijl hij een dienstbrief opende, dien de postbode zoo even had gebracht.

‘Je moest ook een beetje denken, Johan, aan den zenuwachtigen toestand van het meisje, aan den grooten schrik. 't Was zulk een slag voor haar.’

‘Geene reden, om haar vader op *zulk* eene wijze te behandelen.’

‘Zie wat meer door de vingers, Johan. Ze is jong en overdreven.’

‘*Dat* is ze!’ mengde Henriette zich hier in het gesprek. ‘Ze bezit niet de minste macht over zichzelve. Waar zou het hier heen in huis, indien *ik* ook eens zoo was.’

‘Je bent wat ouder, Henriette,’ zei Katharina sussend.

‘Maar is *zij* dan een kind? Achttien! - Zeg het s.v.p. niet tot haarzelf, of er mocht weer eens een storm losbreken.’

‘Kaatje,’ hernam Duppler, ‘de stalen aard van dat kind moet worden gebroken. Indien dat zoo voortgaat, wordt ze minder met den dag, totdat er geen huishouden meer met haar is. Ik heb er genoeg van en ben vast besloten, dat het anders zal worden. Wat ze mij naar het hoofd heeft gegooid, dát trek ik me niet meer aan. Dat was wat al te dwaas! Maar ik ben haar vader, en juist dáárom kan ik *al* het gebeurde niet laten passeeren, zonder dat zij toont, dat ze gevoelt, dat ze verkeerd, slecht, onbetamelijk heeft gehandeld; dat zij

werkelijk berouw gevoelt en mij excuus komt vragen. Vóórdat dit is gebeurd, verschijnt ze hier in de woonkamer *niet!*'

'Mijnheer,' riep hier Koning, de klerk, die had aangeklopt en het hoofd even door de deur stak, 'Sjoerds is er en wenscht u te spreken over dien kamp land, achter Poortman.'

Duppler verliet de kamer en ging naar het kantoor.

'Bah!' zei Henriette, toen haar vader was vertrokken, 'wat is 't een koppig meisje. Ge hadt haar moeten zien, mama, toen ik haar raadde, papa excuus te vragen.'

'Ze is eigenzinnig, 't arme meisje,' zei Katharina gemelijk. 'Ik had zoo gehoopt, dat de vele maanden, reeds verloopen sedert Paul's vertrek, haar de dingen wat anders hadden leeren inzien. Maar ze is wezenlijk nog slechts een groot kind, en kinderen zijn onredelijk.'

'Dát zou ik denken!' en Henriette stond met een spotlachje op en ging naar hare kamer, om Goldsmidt's *Études de concert* te vermoorden.

Een oogenblik later belde mevrouw; de ontbijtzaken werden opgeruimd en Katharina ging naar haar slaapvertrek.

Men ziet, eene dergelijke stemming van de huisgenooten moest de dagen voor Madeleine juist geene prettige maken.

Mama, onder den invloed van papa, betoonde zich koel tegenover haar. Henriette duwde haar onaangenaamheden toe, indien het maar mogelijk was, en Duppler negeerde haar in dezen tijd geheel.

Maar met dat breken van Madeleine's 'stalen aard' ging het zoo gemakkelijk niet. Zij gevoelde zich diep ongelukkig, en die weinig sympathieke omgeving, het gevoel van verlatenheid kwelden haar geducht; de behoefte aan medegevoel, aan liefde, nam toe met den dag, maar van een zich buigen voor hen, die de oorzaak waren van haar verdriet, daarvan wist ze niet; neen, daaraan dacht ze niet.

Waartoe dit alles leiden zou?

Madeleine begon meer en meer haar toestand ondraaglijk te vinden en in hare verbittering, met hare levendige verbeeldingskracht, dacht zij aan allerlei mogelijke en onmogelijke dingen, die haar zouden kunnen bevrijden van een kring, een leven, waar alles haar griefde, drukte en knelde.

Maar hoe dat, hoe!? - Er daagde hulp of raad op van geen enkelen kant.

Toen Henriette hare eerste *Étude*, gelijk hare gewoonte was, viermaal had afgespeeld - dit hield de vingers rap - en op het punt stond, n°. 2 eens duchtig onder handen te nemen, herinnerde zij zich, op Madeleine's kamer eene *Rhapsodie* van Dreyschock te hebben laten liggen, toen ze den vorigen dag het middagmaal aan hare zuster bracht, want papa Duppler verkoos haar niet bij ontbijt, diner of avondeten om zich te zien, zoolang ze zich niet geheel had veranderd en duidelijk berouw betoond over het gebeurde.

'Waar heb je dat stuk van Dreyschock?' vroeg Henriette, toen zij binnentrad.

Madeleine gaf het haar.

Henriette was getroffen door de bleekheid harer zuster en het holle harer oogen.

‘Ik zou me maar schikken in het onvermijdelijke,’ zei ze. ‘Je wint niets met dat mokken.’

Madeleine vond het niet der moeite waard, op dezen reeds meer geuiten raad een woord te zeggen. Ze had zich weer neergezet.

Dit zwijgen stemde Henriette alles behalve vriendelijk. ‘Je maakt jezelf nog ziek met die onverstandige handelwijs.’

‘Wie bekommert zich daarom?’ ontglipte Madeleine.

‘Goed,’ hernam Henriette hard. ‘Maar denk een beetje aan mama. Me dunkt, we hebben hier in huis al genoeg aan één zieke.’

Madeleine ging werktuigelijk voort met den arbeid, waarmee ze bezig was, - een handwerkje.

‘Kom,’ vervolgde Henriette, ‘indien je wat verstandiger waart, zou je inzien, dat je die rol toch niet lang verder kunt spelen. Willen of niet willen, je zult je wel dienen te buigen.’

‘Nooit,’ mompelde Madeleine dof voor zichzelve.

‘Dat 's onzin! Je begint er al uit te zien als een geest. Op die wijs zal je jezelve nog *vermoorden*’ en Henriette zinspeelde weer, met klem op het laatste woord, op Madeleine's eigene woorden

Madeleine hief haar hoofd op en wendde het naar Henriette en zag haar zwijgend aan met een blik, die genoeg zei, hoe ze iemand, een meisje, hare zuster, verachtte, die haar reeds voor de tweede maal konde vervolgen met een woord, dat de vreeselijkste smart over hare lippen had doen komen.

‘Ah! we moeten nog wat wachten, zie ik,’ riep Henriette onverschillig, en zij ging met haar muziekstuk heen.

Juist toen ze de deur opende en er uitging, kwam haar vader daar voorbij, op weg naar Katharina.

Hij zag Henriette ontevreden de deur uitkomen en ook nog, vóórdat zij er geheel was uitgetreden, het gelaat van Madeleine.

‘O!’ zei hij sarcastisch, ‘zijn we weer woedend voor eene enkele maal.’

Dan werd de deur toegetrokken, terwijl Madeleine Henriette nog hoorde zeggen: ‘Volhouden, papa, en we zullen haar wel klein krijgen’ - en zij was alleen.

Ze sprong op. Een kokende toorn, het grievende van de woorden van haar vader en hare zuster, 't gevoel van het onmogelijke, om dien toestand verder te verduren, brachten een wilden gloed in hare brandende oogen. Een paar purperen vlekken vertoonden zich hoog op hare wangen. Geen geluid kwam er over hare lippen. Een vastberaden trek trok zich om haar mond. Ze had plotseling een onveranderlijk besluit genomen.

Ze liep naar de kast. Ze kreeg er een koffertje uit. Ze vulde het

met het noodige. Ze ging naar haar klein schrijfbureau, nam het geld eruit, dat ze had, nam hoed en mantel en belde.

Het was Hanna Smidt, die boven kwam. Deze verscheen immer, wanneer Madeleine belde. Hanna wist, dat zij de eenige hier in huis was, die met het meisje sympathiseerde, de eenige verschijning, die Madeleine hier aangenaam was. Zij liet het zich daarom niet ontnemen, altijd, indien het mogelijk was, haar te komen dienen en helpen.

'Hanna,' zei Madeleine, 'kunt ge dit dragen?' en ze reikte haar het koffertje toe.

Hanna nam het in de handen. Het was voor een mensch van hare krachten en jaren zwaar genoeg; maar zij wenschte Madeleine immer te helpen en zei daarom van ja.

Dan zag ze den vreemden trek op Madeleine's aangezicht en zij begon bevreesd te worden, dat het meisje iets verkeerds wou doen.

'Juffer,' zei ze, op Madeleine toetredend, 'wat moet het beduiden; wat wilt ge? Hoor naar eene oude vrouw, die u wezenlijk lief heeft, - beraad u, voordat ge verkeerde dingen doet.'

'Vraag me niets, Hanna,' antwoordde Madeleine kort, die hare vastberadenheid woordkarig maakte. 'Maar help mij liever.'

'Juffer Madeleine, mag ik het, voordat ik weet waartoe? Zie, daar heb ik nimmer naar gevraagd; zoo iets past een bediende niet. Maar thans? Nooit zou ik het mij kunnen vergeven, indien ik *u* had geholpen tot het doen van een stap, die naderhand u bitter zou mogen berouwen.'

'Goed,' zei Madeleine even kortaf. De vriendelijke toon, de goede bedoelingen van Hanna deden haar goed, maar bleven thans zonder andere uitwerking op haar. 'Goed, ga dan weer heen, Hanna, en ik zal mijzelve helpen.'

'Kunt ge me niet, om me een weinig toch gerust te stellen, *iets* zeggen van hetgeen ge wel wilt doen? Vertrouw in mij, juffer Madeleine,' zei Hanna vleiend, 'niemand zal er iets van vernemen.'

'Ik ga, Hanna. Ik kan het niet meer uitstaan.'

'Waarheen?'

'Dat doet niets ter zake. Wees niet bezorgd om mij.'

'Doe het niet!' riep de oude dringend. 'Indien ge het doet, wordt de klove tusschen u en uwe ouders slechts te grooter. Ik ken uw vader. Doe het niet! Ge zijt jong en schoon. Ah, ge weet niet, welke gevaren ge te gemoet gaat. Denk aan uwe zieke moeder.'

'Mijn besluit is genomen, Hanna.'

'En is er dan niets, dat u terug kan brengen van wat zoo plotseling bij u is opgekomen? Wacht nog een dag, een enkelen dag!'

'Geen uur!'

Hanna zag het: hare woorden werkten in het geheel niets uit. Zij was in tweestrijd met zichzelve. Zou ze Madeleine helpen? Zou

ze Katharina op de hoogte helpen van hetgeen hare dochter voorhad? Doch dit laatste stuitte haar tegen de borst. Het meisje had zich tot haar gewend als de eenige, die hier in huis voor haar gevoelde.

Zij zag, hielp ze Madeleine niet, dat deze zichzelve zoude helpen. Hoe zwaar het haar dus ook viel, om mee te werken tot iets, dat zij niet goed kon keuren en vreesde, dat voor Madeleine slechte gevolgen konde hebben, ze besloot met een bedrukt gemoed haar te hulp te komen. Het genomen besluit scheen toch nu eens een onveranderlijk.

'Waarheen?' vroeg ze daarom eindelijk, terwijl zij naar het koffertje wees.

'Naar Bartelsen, den rijtuigverhuurder, en zeg, dat hij dadelijk voor mij laat inspannen.'

Het gelukte Hanna, met haar last het huis uit te komen, zonder dat iemand haar bespeurde: zij ging door de achterdeur, vlak om het huis, dan een eind den oostelijken straatweg op en een oogenblik later langs een zijpad naar het huis van Bartelsen, aan het andere eind van het stadje.

Spoedig daarop vertrok Madeleine langs dezelfde route, die Hanna haar had aangeduid, nu er toch niets meer was te veranderen aan het besluit van het meisje.

De wagen was dra ingespannen. Madeleine nam met hetzelfde koude, vastberaden gelaat van Hanna afscheid, die haar nog lang na bleef staren met vochtige oogen en een drukkend gewicht op het hart, en spoedig was het meisje een goed eind op weg naar Enten, het eerste station.

Vanhier nam zij eene kaart naar Welsburg. De reis zou tot 's avonds over negenen duren.

Madeleine zat in den trein met een gevoel als van een droomende. Haar besluit was vast genomen. Nu zij eens op weg was, berouwde het haar ook niet. Maar zij had gebroken met haar verleden en ze wist niet, welke toekomst zij te gemoet ging. Geene macht zou er haar toe kunnen dwingen, terug te keeren in het ouderlijke huis. Ze haatte het thans, meer dan ooit. Sleepte men haar met geweld terug, zij zou wel middelen vinden, om weder te ontsnappen.

Ze had een aard, die zweemde naar dien van een krachtig man, welke ook overigens hare gebreken waren. Eene vrouw, eene echte vrouw was ze in de oneindige liefde, waartoe haar hart in staat was; in de warme, teedere gevoelens, die erin op konden wellen; in de onuitsprekelijke zucht naar sympathie. Doch was zij onstuimig, impulsief, zij was ook vastberaden, in staat tot het doen van dingen, waar een gewoon meisje op hare jaren voor zou zijn teruggedeinsd, met eene vurige begeerte naar vrijheid, naar het verbreken van knellende banden, naar het strijden voor een levensdoel, al wist ze op het oogenblik nog niet, wat het hare zoude wezen; al begreep ze nog slechts duister,

dat wie *die* begeerte in zich voelt, het ook zeker eens zal vinden, wat het dan ook zij, om er zijne edelste krachten aan ten offer te kunnen brengen. Háár geleek een leven zonder *dat* kleurloos en waardeloos. Het henenleven van den eenen dag op den anderen, de onvermijdelijke smarten lijdelijk dragend, het goede genietend, waar het zich bood, en dan eindelijk te sterven, zonder te kunnen zeggen: zie, ook ik heb iets gedaan, dat mij verheft boven het *niveau* der alledaagsche menschen; ook ik heb de bloesems van het schoonste, beste en edelste in mij zich tot bloemen laten ontknoppen, wier geur en kleur eene vreugd voor anderen is; ook ik heb getoond, wat het goddelijk element in ons menschen, schepselen, door hun stof gekluisterd aan de aarde, zich door hun geest verheffend boven al het aardsche, wel vermag, - dàt scheen haar een lot nog treuriger dan dat van het redeloos dier, dat ten minste niet wordt geprikkeld en gekweld door de onverzadelijke verlangens, de verleidelijke hoop, het besef van wat een sterke, op het schoone en goede gerichte wil kan uitwerken bij den mensch.

En zij was jong en schoon en krachtig, en dan belooft het leven veel en brandt de levenslust met hoogeren gloed en gelooft men zich in staat, om bergen te verzetten.

Ze trok de voile diep over hare oogen, ofschoon zij alleen was in de dames-coupé.

Duizenden gedachten drongen zich aan haar op, die, gelijk in een droom, elkander snel verjoegen.

Wat zou men zeggen, wanneer men de weinige woorden vond, die ze had achtergelaten in een briefje? Zou hare moeder niet treurig, niet ontsteld zijn? Zou haar vader niet opstuiven, toornig, verontwaardigd? En Henriette zou zeker spottend spreken over deze nieuwe kuur en denken, dat de vluchtelinge wel spoedig berouwhebbend terug zou komen. En Hanna, zou die zich niet allerhande verwijten doen en toch zwijgen? Wat zou men doen? En Lore, hoe vreemd deze ervan op zou zien, wanneer zij daar van avond kwam!

Maar dan dreef die andere pijnigende gedachte, die altijd haar als hare schaduw overal volgde, die haar donker waas over alle wierp, deze weer heen, om voor niets dan die ééne plaats in haar hoofd te laten.

Daar, duizenden mijlen van haar, in het verre, verre Oosten, lag in het graf het lijk van hem, van den beminden man, met wien ze den kortstondigen droom der liefde had gedroomd; schoone, goddelijke oogenblikken, te schoon voor deze aarde. En zij kromp ineen en voor het oogenblik vervulde haar eene walging van het leven, dat den mensch zooveel te lijden gaf.

V.

‘Welsburg! Welsburg!’ hoorde Madeleine eindelijk roepen, toen de

trein in deze stad ten laatste was tot staan gekomen en men de portieren openwierp.

Het was twintig minuten over negenen, reeds lang duister, en overal in station en stad was het gaslicht opgestoken.

Ze nam een rijtuig en liet zich brengen naar het huis van Ernst Goldstein, gehuwd met Eleonore, kortweg Lore, van Hedern, hare beste vriendin van het pension.

Het was reeds laat dus; het sneeuwde licht daarbuiten; de winter had zijn intocht vroeg gedaan. Lore en haar man verwachtten niemand op dit uur; hij was boven aan het schrijven; zij was in de voorkamer, rechts, verdiept in Auerbach's *Auf der Höhe,* af en aan opstaand, om een blik te werpen in de wieg, waarin een aardig popje lag te slapen.

Lore hoorde het rijtuig stilstaan voor de deur en vernam niet minder verbaasd van de bediende, dat er eene onbekende jonge dame om haar was.

Zij ging naar de andere voorkamer, links, waar de dienstmaagd Madeleine had gelaten met eene kaars.

‘Madeleine!’ riep ze verwonderd, zoodra zij de gekomene herkend had. ‘Jij hier? En dat zoo onverwacht! Kom gauw mee naar de andere kamer in de warmte,’ en ze hielp Madeleine vlug haar hoed en mantel afdoen.

‘Ik kom wat plotseling opdagen; je zult wel....’ was het eerste, dat Madeleine tusschen Lore's reeks uitroepingen konde inbrengen.

Doch Lore kuste haar de lippen toe. ‘Plotseling - des te beter, zooveel te grooter de verrassing. Je blijft hier van nacht?’ en zij riep een bediende, om Madeleine's koffertje te brengen naar de slaapkamer achter boven.

‘Indien het je ten minste past.’

‘Natuurlijk!’ antwoordde Lore, die getroffen was geworden door Madeleine's uiterlijk, begreep, dat er iets was voorgevallen, en die, gedreven èn door de haar aangeboren goedhartigheid èn door vrouwelijke nieuwsgierigheid, haar thans voor geene schatten had willen laten gaan.

‘Kom mee! Hoe koud ben je. 't Is ook zoo'n lange reis. En dat op zulk een dag.’

Madeleine volgde Lore naar de woonkamer.

‘St! st!’ riep Lore, toen ze bij de deur waren, en ze lei haar arm op dien van Madeleine en haar vinger op de lippen. ‘Er is daar een lastig, veeleischend persoontje binnen, voor wie je alle respect moet gevoelen; een kleine tyran, iemand, die papa en mama gansch onder den duim heeft.’

Een zwakke glimlach kwam op het gelaat van Madeleine. Ze wist, wie Lore bedoelde: hare kleine Jeanne.

Lore liep onmiddellijk op de toonen met Madeleine naar het wiegje. Eerst, boven alles, moest hare vriendin haar grootsten schat bezien. Ze trok voorzichtig de gordijntjes wat meer open, en als de twee

vrouwen zich over het poezelig, snoeperig kindje bogen, dat rustig lag te sluimeren, met in elkander gestrengelde vingertjes en de mollige armpjes boven het dek, met dikke, ronde, blozende wangetjes, waartusschen het mondje zat als een zwellend rozeknopje, met een tulle mutsje met roode zij op het nauw merkbaar behaarde schedeltje, sloeg het de groote, heldere, donkere oogjes op - de oogen van mama - en lachte haar giegelend, kraaiend toe, terwijl het beide kleine armpjes onbeholpen heen en weder sloeg.

Lore greep het uit het metalen, met rood gevoerde wiegje, waarom rose gordijnen met purperen zoomen hingen. Zij drukte Jeanne onstuimig aan haar hart en overstelpte haar met kussen. Dan hield zij haar Madeleine toe, die het kopje tusschen hare handen nam en ook de warme koontjes kuste, waarbij ze, tot belooning, door de nietige handjes zoodanig aan de haren werd getrokken, dat de oogen er haar van overliepen.

De gelukkige moeder trok de kleine Jeanne, die in eene hoogst tevreden bui was en met het hoofdje heen en weder knikte en met handen en voetjes spartelde, liliputiaansche kousjes aan, sloeg eene sjaal om het teere lichaampje en nam haar mee op haar schoot op haar stoel.

‘Leine, lieve,’ riep ze, ‘geene ceremoniën, beste. Krijg gauw een stoel. Ik hoop, dat je je hier geheel te huis zult gevoelen.’

En dan klopte ze hare lachende en spartelende Jeanne op de wangen en sprak met haar in eene taal, die noch onder de doode, noch onder de levende geschreven is te vinden, maar die het geheim is van de moeders en eene reeks geluiden, klanken en uitroepingen bevat, die ge tevergeefs in De Vries en Te Winkel zoeken zoudt.

Ernst, advocaat van beroep, hetwelk nog niet veel zegt, kwam beneden, toen Madeleine was gaan zitten, en kuste zijne vrouw.

Als vader gevoelde hij zich natuurlijk ook verplicht, zich te verwaardigen, het woord te richten tot de kleine Jeanne; evenwel, hij was de man niet, om kleine kinderen in eene goede luim te brengen. Jeanne keek ietwat schuin naar haar papa, met zoo iets in de oogen als: ‘Wat zal er nu weer komen?’ En papa, nog immer linksch in die hoedanigheid, wist niets beters, dan de warme wangetjes eens te streelen, eens ferm te trekken aan het kleine neusje en op deftigen toon te mompelen: ‘Mijne kleine, mijn dochtertje, mijn kindje’, plus andere dergelijke banale uitdrukkingen meer. Waarbij hij, om ‘mijn dochtertje’ te amuseeren, een paar leelijke gezichten trok, hetwelk Jeanne verschrikt haar hoofdje tegen moeders borst deed duwen, waarop ze, toen het kopje, met eene onmiskenbaar achterdochtige uitdrukking, weer te voorschijn kwam, blijkbaar zich voorbereidde, defensief te werk te gaan, indien papa's handen haar nogmaals mochten beroeren.

Zijne koelheid, zijn weinige tact verrasten Madeleine. Had ze niet menigmaal mannen, ja, mannen ook met grijze haren en gebogen

houding, voor wie het spelen met een kind eene onmogelijkheid mocht schijnen, zelven als een kind met de kleinen zich zien bezighouden, terwijl al de goedheid van hun hart uit hunne oogen vroolijk straalde en zij de dagen zich herinnerden, toen ze, in de kracht des levens, aan de zijde eener bloeiende, beminde vrouw, met hunne eigene lievelingen speelden?

Hoe konden ze dat jeugdig leven op doen bruisen, dat kleine bekje laten kraaien van het lachen, die schitterende oogjes laten fonkelen van genoegen, als ze de dikke kuitjes grepen, de nietige vingertjes zich om de hunne lieten klammeren, het mollige kinnetje kriebelden, den vinger in het ronde buikje staken, quasi dreigend geweldige slagen op die dwaze, dikke billetjes gaven en ook van die Chineesche woorden uitten, afgeluisterd van mama, in dien gelukkigen tijd der eerste huwelijksjaren, wanneer het kind nog naar zijne ouders opziet als zijn alles; toen *zij* nog hecht en recht waren, en de beminde vrouw bevalliger was dan ooit door dien geest der moederliefde, die straalde uit haar zachten blik.

Maar in Ernst, ofschoon vader, bezitter van een allerliefst en aardig vrouwtje en een snoeperig kindje, was de ware geest eens vaders nog geenszins gevaren, een feit, hetwelk zich trouwens vaker voordoet, dan men denkt. Hij was koel van aard, had daarbij iets sarcastisch en was geen man, die door de fijnere gevoelens dikwijls werd geroerd of toonde er veel ontzag voor te hebben.

Hij was niet bepaald een knappe man en was vijf en twintig, ofschoon ieder, die hem zag voor de eerste maal, er minstens nog een paar jaar zou hebben bijgeteld. Hij was vrij groot en sterk gebouwd, had een vierkant gelaat met een overvloed van bruin-roode, krullende haren. Baard en snor waren nog absent, maar er vertoonde zich een begin van smalle bakkebaarden. Hij was de bezitter van een paar donkere, fonkelende oogen, die echter aan het gelaat verre van eene vroolijke uitdrukking gaven, misschien ook al een gevolg van dat *would-be* aristocratische, hetwelk hij aan zijn geheele wezen trachtte te geven.

Hij had met Madeleine spoedig kennis gemaakt, van welke hij reeds meer dan eens had gehoord door zijne vrouw. Hij behandelde haar reeds dadelijk als eene oude bekende, niet zoozeer in hare qualiteit als vriendin van zijne Lore of ten gevolge van groote vriendelijkheid, als wel van eene hebbelijkheid, tegenover niemand van denzelfden of hoogeren rang of stand eenige terughoudend- of behoedzaamheid te toonen, - met koningen en keizers zou hij dadelijk als *frère* en *compagnon* hebben omgegaan.

Madeleine verbaasde zich dra over het feit, dat Lore hem had kunnen huwen.

't Bleek haar spoedig, dat Ernst behoorde tot die lastige sujetten, die, belachelijk voor den man der wetenschap, vervelend voor de

gewone, wel-ontwikkelde menschen, hatelijk voor de bescheidenen, een beklagenswaardig voorbeeld zijn van wat de Duitscher niet onaardig *Halbbildung* noemt.

Hij was toch een dier revue's bestudeerende, lexicons lezende, couranten verslindende schepsels, die achter elk nieuwtje aan zijn als een broodjager achter de hazen. Een diergenen, die pronken met een vertoon van universeele kennis, welke ze dan ook in zekere mate bezitten, maar eene, die op allergebrekkigste fondamenten rust; menschen, die u herinneren aan den hollen metalen bal, welke overal geluid geeft, waar men hem aanraakt of erop tikt, maar met niets gevuld dan wind, of aan het Brabantsch dun-bier, welks schuim opbruist, gelijk dat op het pittig Beiersch, maar waaronder ge slechts een benauwd, waterachtig kostje vindt.

> 'Qui n'a pas l'esprit de son âge,
> De son âge a tout le malheur,'

zegt Voltaire, en te recht. Maar menschen gelijk Ernst, die als den dood genoemd 'malheur' vreezen, die meewillen met hun tijd, en dat terdege, maar het aanleggen op zijne wijs, worden bezitters van dien 'esprit' *niet* volgens de bedoeling van Voltaire, die voorzeker niet dacht aan een vernisje, gelegd over een materiaal, dat waardeloos is, en dat ons moet doen gelooven aan het werkelijk bestaan van hetgeen slechts schijn, vertooning, nabootsing is, gelijk dat op de geïmiteerd Japansche lakwerken, welker flonkeren den kenner echter niet bedriegt.

Natuurlijk, hij beoordeelde alles uit de hoogte, afdoend, positief. Het gedecideerde van ons oordeel staat toch te dikwijls in omgekeerde reden tot het stevige der gegevens, waarop wij het laten rusten.

Dat hij eene hooge meening van zichzelven had, is ook niet minder natuurlijk, en vooral bij vrouwen dacht hij te imponeeren. Ach! indien zoo iemand wist, hoe de vrouw gewoonlijk over zulk een quasi universeele kennis bezittenden, zelden verlegen staanden, immer doorslaanden ratelaar en wandelenden nieuwtjes-zak wel denkt! 'Hij kan zoo wat over alles meepraten.' 'Hij weet altijd wat nieuws; dat leidt je af.' 'Een onbetaalbaar meubel, om het gesprek steeds aan den gang te houden.' 'Hij slaat wel door, maar dat is op zijn tijd ook amusant.' Etc., etc.; *dat* kon op zijn grafsteen worden gebeiteld, alles wel te verstaan in het perfectum, indien men het nageslacht wilde inlichten omtrent de opinie van de vrouwen over zulk een op twee beenen rondgaand tijdschrift, over zulk eene wandelende courant.

Daarbij had Ernst ook gereisd - natuurlijk! Wie heeft er tegenwoordig niet gereisd? En begont ge mogelijk over uwe reisplannen, zoo waart ge verplicht, onmiddellijk een schep goeden raad te slikken, die wel is waar volkomen overbodig was, daar ge uw Baedeker slechts hadt op te slaan, om daar hetzelfde te lezen, maar de gewoonte, raad te geven, is bij lieden van zijn slag, factotum toch voor alles, eene

ingekankerde; raad, raad voor alles, vloeit hun mild uit hun mond als het regenwater uit den hemel in het najaar.

Verder vondt ge zijn discours gekruid met aanhalingen uit schrijvers - vreemde voornamelijk -; hij was toch belezen, kon toch zijne talen, en omtrent dit punt moest ge vooral niet in het duister blijven. Het is eene goedkoope en gemakkelijke kruiding van het gesprek, wanneer men met een goed geheugen is gezegend, iets, hetwelk voor een oogenblik ontzag inboezemt voor den verkondiger van zooveel wijsheid en mooiigheden, doch spoedig uw hoofd met bedenkingen vult over 's mans originaliteit.

Nu, oorspronkelijkheid was meer Lore's *fort.* Zij was geen nevelberg van zoogenaamde universeele kennis, maar zij had hersens, die zelf konden produceeren.

'An ounce of motherwit is worth a pound of clergy', zegt de Engelschman, ende hetwelk vertolkt zijnde in het Nederduitsch zooveel zeggen wil als: 'Een greintje oorspronkelijkheid is meer waard dan een zak geleerdheid.'

Dit bleek in de gesprekken tusschen Ernst en zijn vrouwtje maar te duidelijk. Zoo'n gezonde oordeelvelling, zonder eenige opsiering uit *De Gids*, uit de *Revue des deux Mondes*, uit Byron of uit Schiller, uit Hartmann of uit Spencer (uit de tweede hand), doet een blaaier soms met den mond vol tanden staan, met een gevoel, alsof hij een slag in het gezicht had gekregen, met een totaal gebrek aan verdere bewijsgronden voor zijne stellingen.

Kwam dit ongeluk hem over, dan veranderde het pas-op-daar-ben-ik-achtige op Ernst's gelaat in eene uitdrukking van comische geringschatting, en hij placht de schouders op te halen, schuins naar de zoldering te zien en te prevelen: 'Ahem!' zooveel als om te zeggen: 'Daar zullen we nu maar niet verder over doorpraten, 't is boter aan de galg gesmeerd, mijn beste; je opinies zijn toch wat al te simpel en te gek.'

Sterk was hij ook in het afkeuren van eene massa dingen, waarvoor een ander eerbied betuigt te gevoelen. 'Ich bin der Geist, der stets verneint,' zegt Mephistopheles in Goethe's *Faust.* En in dit opzicht had Ernst een haartje weg van Mephistopheles. Maar, God! welk een Mephisto! Het was Mephisto's geest, ja wel! maar aangelengd, verdund, verslapt, eene mislukte imitatie, die u een gevoel bezorgde als het drinken van te veel slappe thee.

Werkelijk, een wonder, dat Lore met haar helder kopje kon verlieven op zulk een man!

De liefde evenwel maakt blind, en ze had met Ernst gedweept. Of ze het nog deed...? Echter, het pleit voor Ernst Goldstein, dat eene Lore hem als man had kunnen nemen. Wat ook de minder aangename zijden van zijn karakter, wat ook het hinderlijke voor anderen in zijne manieren mochten zijn, in den grond toch kon een man niet

slecht zijn, die de liefde van eene Lore van Hedern wist te winnen. En dit was het, hetwelk Madeleine Ernst met gunstiger oogen deed aanzien, hoe spoedig ze hem ook overigens had doorzien met den fijnen vrouwenblik.

Lore was een allerliefst vrouwtje. Ze had daarbij iets voornaams, iets deftigs over zich, hetwelk in het geheel niet voortsproot uit gemaaktheid, maar haar was aangeboren.

Zij was iets kleiner dan haar man, met schoone vormen. Ze had een verbazenden overvloed van lange, heerlijke haren, zwart en glanzend als de vleugels van eene raaf, die, vóór gekapt *à la pony*, niet meer dan een paar duim van het hooge voorhoofd boven de oogen vrijlieten. De zwarte, fijne wenkbrauwen waren even gewelfd en daaronder zaten donkere, ernstige oogen, en toch ook levenslustige, schitterende, die u, indien ge haar aanstondt, aanzagen met een blik, die u dadelijk voor haar innam. Ze had een aardig neusje, wat stomp uitgevallen, met een klein mondje en zacht kinnetje en kleine, fijne ooren, waaraan geene diamanten hingen, maar in welker aardige lelletjes er een paar waren gestoken.

Ze was negentien jaar en de dosis ervaring, welke zij tot nog toe in het leven had opgedaan, kon in een notedop, hetgeen nog dikwijls bleek uit hare kinderlijke naïvieteit en onschuld ten opzichte van vele dingen. Daarom was ze nog geen gansje. Zij was gewoon aan een weelderig leven, was uiterst vriendelijk en goedhartig en ietwat coquet, iets, dat, wanneer het niet te ver wordt gedreven, in eene vrouw zoo gek niet is. Ze was daarom altijd keurig op het punt van haar toilet, en hetzij ze den ganschen dag alleen was of erop uitging, Lore was altijd in een smaakvol, onberispelijk kostuum.

Zij zag er op het oogenblik ook alleraardigst uit in hare donkergroene kleeding, den rok van fluweel, met een eronder uitstekend, smal geplisseerd satijnen boordje, eene door een grooten stalen gesp aan de zijden opgenomen tunica van laken en een lijfje met over de heupen hangende punten van dezelfde stof, met breeden fluweelen kraag en zoomen onderaan, en over de schouders loopend, en met satijnen strikken - alles groen.

Ernst nam haar met welbehagen op, en ook Madeleine vond haar allerliefst.

Toen zij eene poos over het kindje, over Madeleine's reis, over het leven in Welsburg, het huiselijk geluk hadden gesproken, hief Lore eindelijk haar vinger dreigend en met een glimlach op en zei: ‘En nu, Leine, vertel je mij, waarom je bent gekomen. Ik zie het wel, m'n beste, er hapert het een of ander aan, is 't niet? Kom, biecht eens op aan je vriendin. Je weet, dat verlicht het hart ook.’

Madeleine was natuurlijk wel verplicht, aan de lieden, bij welke zij het eerst hulp kwam zoeken, een meer of min omstandig verhaal te doen van hetgeen er was voorgevallen, èn om hunne sympathie te winnen, èn om hare handelwijze te verdedigen.

Lore en Ernst luisterden aandachtig toe - maar het was duidelijk, dat geen van beiden, en vooral Ernst niet, het gebeurde bijzonder aanstond. Zulk een wegloopen, en dat van uwe ouders, klinkt niemand stichtelijk in de ooren, en wanneer dat is geschied met een meisje van achttien jaren, jong, schoon en vurig van aard, denkt men spoedig aan een overdreven kind, dat nog niet weet, wat het doet en wil.

Het is voor een vreemde ook zoo uitermate moeielijk, zich de bijzondere uitwerking voor te stellen van smart en verdriet op eigenaardige gestellen, of eenig begrip te krijgen van het effect, dat eene langdurige reeks van kleine kwellingen en grieven moet hebben, die, op zichzelf en afzonderlijk genomen, zoo geweldig ondraaglijk niet, toch ten laatste een totaal gaan vormen, dat eindelijk eene uitbarsting brengen moet, welke geheel ongeëvenredigd schijnt aan de oorzaken, gelijk de ophooping van eerst niet te bespeuren gassen bij het minste vonkje tot eene vreeselijke ontploffing leidt; gelijk de langzaam zich vergaderende kwade stoffen in het lichaam zich ten leste plotseling kunnen openbaren in de doodaanbrengende ziekte; gelijk het losgeraakte rotsblok, eerst nauw merkbaar voortschuivend, meer en meer den rand des afgronds naderend, er eindelijk eensklaps overhenen schiet en donderend in de diepte stort, alles vernielend op zijn pad.

'Hum!' zei Ernst, die de eerste was van het drietal, die na eene poos zwijgen en denken weder het woord nam. 'Ik vrees, Madeleine, dat je wel een beetje overijld hebt gehandeld.'

'Was het niet beter ook geweest,' vroeg Lore, 'indien je ons b.v. eerst eens hadt geschreven?'

Madeleine schudde mismoedig het hoofd. 'Er zijn van die besluiten,' meende ze, 'welke slechts het eigen hart kan beoordeelen en die het, eens genomen, maar beter is dadelijk uit te voeren. Het zijn van die dingen, waarbij een derde zich bijna onmogelijk in onze positie kan verplaatsen. Alleen hij, die ook den druk van de omstandigheden ten laatste eene spanning heeft voelen bereiken, waarbij het voor den mensch òf buigen òf bersten is, alleen hij weet, hoe het iemand ten laatste te moede moet zijn. Buigen kon ik mij niet; te gronde gaan in die omgeving wilde ik niet. Ik deed het eenige, wat mij stond te doen: ik ging, om met moed te trachten, een ander leven mij te scheppen.'

Toch, niettegenstaande hetgeen zijzelve zeide, deed het haar pijn, dat ze hier niet dadelijk instemming vond.

'Nu,' hernam Ernst, 'thans weten we alles, en je begrijpt, Madeleine, je kunt zoolang hier blijven, als je wilt. We kunnen dan,' voegde hij er veelbeteekenend bij, 'bedaard over de dingen spreken. Ik hoop,' dit op eene wijze, welke toonde, dat hij het beschouwde als iets, dat moest gebeuren en hetwelk door zijne bemiddeling wel spoedig tot stand zou zijn te brengen, 'dat alles zich nog zal laten plooien, zoodat je niet bij dit wanhopige besluit behoeft te blijven.'

‘O ja! lieve Leine,’ riep Lore. ‘'t Klinkt alles zoo akelig. We *moeten* zien, dat alles weer bij te leggen. - Maar hoe beklaag ik je, mijne beste,’ en de tranen kwamen in Lore's vriendelijke oogen, als zij have vriendin omhelsde. ‘Hoe gevoel ik voor je, Leine. Die arme, goede Paul.’

‘We moeten van avond daar niet verder over praten,’ zei Ernst kortaf, die het beven van Madeleine's trekken zag en het geschut van zijne overtuigende, z.i. immer wichtige woorden eerst wenschte te laten spelen, wanneer zijne gast in eene kalmere stemming was. ‘Dat maakt Madeleine nog maar overstuur en zoo sluit ze van nacht geen oog, terwijl ze toch doodaf is van de reis. Kom, we moeten naar bed.’

Lore bracht zelf Madeleine naar hare slaapkamer.

Het duurde evenwel lang, voordat Madeleine insluimerde. Het woog haar zwaar op het hart, dat men hier hare handelwijze onder een geheel anderen gezichtshoek zag, en zij zag tegen verdere besprekingen op met Lore en haar man, die zeker zouden trachten, haar naar huis terug te doen keeren, iets, dat zij bepaaldelijk niet wilde, hoe men er haar ook toe drong.

Reeds des anderen daags was er een brief van papa Duppler. Men had natuurlijk Madeleine's briefje op hare kamer gevonden, en de notaris was de stad ingestapt, om inlichtingen in te winnen. Bartelsen was de eenige rijtuigverhuurder in de plaats, en van deze vernam Johan, dat zijne dochter naar Enten was vertrokken. Dan moest hij naar eene verkooping van eene hofstede met vrij wat land, in de buurt, en hoewel hij liever onmiddellijk naar Enten was gereden, om van den stationchef daar te hooren, naar welke plaats eene dame van het voorkomen zijner dochter eene kaart genomen had, was eene verkooping als die van deze hofstede evenwel een vischje, dat men niet elken dag ving in zijn net, eene verkooping ook, die moeielijk op het allerlaatste oogenblik kon worden uitgesteld. Bovendien, Madeleine zou wel naar een van de familie zijn gegaan - dat was niet scherp gezien, daar de andere familieleden naar de drie overige Dupplers aardden en Madeleine zich dus zeer zeker niet tot hen zou hebben gewend - en het gevaar zou wel zoo groot niet wezen, naar hij dacht.

Hij zond daarom in zijn eigen rijtuig Gantrok naar het station Enten, die terugkwam met het bericht, dat Madeleine eene plaats naar Welsburg had genomen.

‘Welsburg, Welsburg!’ had hij tot zijne vrouw gezegd, toen hij terugkwam van de verkooping, tamelijk ontevreden, daar huis noch land zooveel hadden opgebracht, als hij had gehoopt. ‘Welsburg? Wat kan ze daar toch doen? Er woont niemand, dien wij daar kennen. Bij wien kan ze daar wel zijn gegaan?’

‘O!’ jammerde zijne vrouw, ‘hadden wij haar slechts terug.’

‘Zuchten en klagen geeft allemaal niets,’ zei Duppler gemelijk. ‘Bij wien kan ze daar wezen, vraag ik?’

‘Ah! nu herinner ik het me,’ riep Henriette. ‘Daar woont Lore van Hedern, die getrouwd is met Ernst Goldstein. Bij die is zij zeker.’

En papa was naar zijn kantoor gegaan en had onmiddellijk een brief geschreven aan zijne dochter, op goed geluk af aan het adres der Goldsteins. Het was geen zacht of smakelijk briefje, geschikt, om het afgedwaalde lam terug te brengen op den rechten weg. Dit wegloopen deed Madeleine nog meer dalen in zijne oogen, en ontevreden, boos en hard als hij was, schreef hij haar kortweg, dat hij haar twee dagen gaf, om zich te beraden, en dat hij, indien ze dan niet was teruggekeerd, zijne handen van haar aftrok.

‘Ga je haar halen?’ vroeg Katharina later op den dag smeekend aan haar man.

‘Dank je. Een brief is mooi genoeg.’

‘Maar indien ze niet terug wil komen.’

‘Dan blijft ze weg.’

‘O! Johan, Johan!’

‘Na zulk eene handelwijs geene zwakheid, Katharina. Dit is me al te gek.’

‘Wat heb je haar geschreven?’

Duppler deelde haar zonder eenige verzachting of uitlating mede, wat hij in zijn brief had gezegd, en op een toon, die Katharina duidelijk bewees, dat hij geene tegenwerpingen of verwijten van haar verwachtte of er ten minste niet de minste acht op zoude slaan, indien zij ermede voor den dag kwam.

En Katharina zat te veel onder de plak van haar man, om dat thans te durven wagen. Zij beging hierdoor eene groote fout, was onvergeeflijk zwak, maar ze behoorde nu eenmaal tot die velen, die zich geheel door anderen laten leiden en overheerschen, - 't is 's werelds loop.

Zij zuchtte wel, en het deed haar alles zeer veel smart. Maar met zuchten komt de mensch niet verder, noch met mooie woorden en goede bedoelingen, - wie niet handelt blijft een nul.

Duppler's brief vervulde Lore met verontwaardiging. 't Is waar, in het oog van een man als hij had zijne dochter onverantwoordelijk gehandeld. Maar, wat er ook was gebeurd, moest niet het vaderhart luider bij hem spreken; moest hij, als vader, niet meer door de vingers zien van hetgeen het kind in wanhoop had gedaan; kon hij niet op zachteren toon zich tot de dochter richten, die zeker door geene kleinigheid zich gedreven had gevoeld, het ouderlijke huis te ontvluchten; kon hij met niet meer billijkheid, meer kalmte, meer toegeeflijkheid de gronden wegen, welke eene Madeleine ertoe konden bewegen, een stap te doen, zoo zelden genomen door een kind en waartoe slechts het pijnigendst verdriet het kan bewegen?

Meer en meer begon Lore over te hellen naar Madeleine's zijde. Zij trad op, haar te verdedigen tegenover haar man, die, ofschoon ook niet ingenomen met den geest, dien Duppler's woorden ademden, toch bij zijne meening bleef, dat Madeleine naar huis terug moest gaan.

'Ernst,' zei Lore, medelijdend, 's avonds tegen haar man, toen zij een oogenblik alleen waren, 'zijn dat ouders? De vader richt zich tot zijne dochter op eene wijze als een meester tot een weggeloopen knecht. En ach, de moeder, de moeder! zij schrijft haar kind geen woord. Ik begrijp het, Ernst, voor een meisje als Madeleine is dat ouderlijke huis eene hel. Ik heb haar lang gekend. Zij is gevoelig. Zij heeft behoefte aan zachtheid, liefde. En wat is het, dat men in Horns haar biedt? Laat haar hier blijven, Ernst....'

'Lore,' antwoordde Ernst, half kwaad, 'ben je mal? Hier blijven!! Welk eene dwaasheid. Een mooi voorbeeld geven door jonggehuwden! een meisje van die jaren te stijven in haar verzet tegen den wettigen eisch van hare ouders, bij hen terug te komen, na in eene vlaag van onbesuisde opgewondenheid te zijn weggeloopen. Zóó erg zal het ook wel niet wezen, als zij zegt. Ze schijnt me machtig overdreven. Wat, bovendien, met haar aan te vangen? Wat geeft het ook, indien ze hier eenige weken, maanden blijft? Hoe eerder zulke dingen worden bijgelegd, hoe beter. Haar toestand is een onaangename; geen schepsel, die het zal ontkennen, ofschoon ze m.i. zichzelve al die ellende door jongemeisjesachtige heftigheid en onberadenheid heeft op den hals gehaald. Maar thans is ze op weg, om in een nog onaangenameren te geraken. Haar hier houden, en dat voorgoed, 't is dat toch niet, wat je bedoelt! Kind, 't is onzin. Zij moet zichzelve helpen, 't is duidelijk, indien ze koppig blijft....'

'Koppig? Ernst!'

'Geef er wat naam aan, als je wilt. Maar hier blijven, daar is geene sprake van. Een paar dagen - goed! Dien Duppler zal ik het wel aan het verstand brengen, van zijne twee dagen eene week te maken. *Wij* kunnen ook nog schrijven en kras ook. Wij weten zulke ijzervreters nog wel klein te krijgen (of het hem met al zijne universeele kennis ooit gelukt zou zijn!?). Maar ze moet een besluit nemen, Lore, en het eenige, dat verstandig is in dezen, is, zoo spoedig mogelijk naar Horns terug te gaan.'

Het verschil van oordeel tusschen Ernst en Lore in zake 'Madeleine *versus* Johan Duppler' nam steeds eer toe dan af. Dat Lore zich een beetje te veel liet leiden door haar gevoel, mag waar zijn; niet minder waar is het echter, dat Ernst daar te weinig van betoonde.

Reeds twee dagen na het ontvangen van Duppler's brief had dat verschil van meening zoo zoetjes aan geleid tot eene spanning tusschen Ernst en zijne vrouw, welke duidelijk merkbaar was in al hun doen en laten. Beiden meenden de zaak bij het ware eind te hebben; beiden waren, met het oog op het gewichtige van het geval, niet ge-

negen, toe te geven. Lore werd blijkbaar mismoedig, Ernst ontevreden en korzelig. Madeleine zag, hoe haar verblijf in het huis der Goldsteins de twistappel dreigde te worden, die eene verwijdering, eene verkoeling voor langeren of korteren duur tusschen de jonggehuwden teweeg zou mogen brengen. Het werd haar duidelijk: ook hier zou haar toestand spoedig onhoudbaar worden.

Innig dankbaar was zij Lore voor de deelneming, welke ze betoonde in haar treurigen toestand, maar voor niets ter wereld wilde ze de oorzaak zijn van eene verstoring van het geluk van haar en haar man, vooral niet van Eleonore. Zij begreep, hoe hatelijk een man als Ernst zou kunnen wezen, indien het weinig gevoelvolle van zijn aard er hem toe leidde, eindelijk woorden te uiten, door ontevredenheid hem afgeperst, welke hem misschien niet zoo hard zouden mogen toeschijnen, doch die het hart van de zachte Lore zouden doen bloeden.

Dat mocht niet. - Goed! Ook hier kon zij niet langer blijven. Welnu, dan ook weer weg vanhier, en het was reeds den vierden dag na hare komst in Welsburg, dat ze, zich hiervan bewust, treurig en diep terneergedrukt, doch met het vast besluit, zichzelf te helpen, zich moedig heen te slaan door dezen bangen tijd, vanhier te gaan en elders een nieuw leven te beginnen, zich ter rust begaf.

Als zij opstond, was haar besluit genomen, en besluiten en handelen waren bij Madeleine één. De termijn, gesteld door haar vader, was verstreken, en al ware het ook mogelijk geweest, dat hij het daarmee niet zoo ernstig had gemeend, *zij* hield hem aan zijn woord.

De atmosfeer in het huis der Goldsteins was voor haar eene drukkende en met onweer bezwangerde geworden. Zij had te handelen, te besluiten tot den eenen of anderen stap, en dat had ze ook in den slapeloos doorgebrachten nacht gedaan. Hoe verlaten, hoe alleen gevoelde zij zich weer. Zoo niemand, om haar het vereischte woord van goeden raad te geven, een, die strookte met haar aard en met den toestand, waarin zij was. Zou zij overal weg moeten vluchten? Zij lachte bitter. Het was eene vreemde rol, welke het noodlot haar deed spelen.

Maar zij wilde doen, ook thans weer, wat zij zich had voorgenomen, zonder er met anderen, die haar niet konden of wilden begrijpen, over te spreken; zonder zich bloot te stellen aan lange redeneeringen van Lore en haar man, die, zeker met de beste bedoelingen, zouden trachten, haar terug te houden van den bedenkelijken stap, welken zij thans voorhad, en die haar toch niet zouden kunnen keeren.

Zoo, den vijfden dag na Madeleine's komst, vond Lore, tot hare ontsteltenis en overgroote verbazing, hare kamer ledig en slechts een brief, waarin het meisje haar en haar man, maar voornamelijk haar, vurig dankte voor hunne vriendschap, doch zonder een woord over hetgeen zij was gaan doen.

Madeleine was vertrokken.

(*Wordt vervolgd.*)

Bertrand de Born.

Boven, op den steilen rotssteen,
Rookt het puin van Autafoort,
En de burgheer treedt gekluisterd
Tot des konings veldtent voort.
‘Zie ik, die met zwaard en zangen
Oproer bracht van oord tot oord;
Die de kind'ren opgeruid heeft
Tegen 's vaders weig'rend woord?

Zie ik, die zich dorst beroemen,
In vermeetle grootspraak, dat
Hij van al zijn geestesgaven
Steeds de helft maar noodig had?
Nu de halve u niet kon baten,
Zamel den geheelen schat,
Opdat ginds dat slot herrijze
En uw boei in stukken spatt'!’

‘Zoo gij zegt, mijn heer en koning,
Ja, gij ziet Bertrand de Boorn,
Die met éénen zang ontvonkte
Périgord en Ventadoorn;
Die zijn machtigen gebieder
Steeds in 't oog stak als een doorn,
Om wiens wille koningstelgen
Trotsten zelfs huns vaders toorn.

Bruid eens hertogs, zat uw dochter
In de feestzaal, zie! daar trad
Voor haar oog mijn trouwe bode,
Wien 'k mijn lied bevolen had:
't Meldt haar 's dichters zielsverlangen,
Eens haar glorie, eens haar schat,
En de paarlen op haar boezem
Werden van haar tranen nat.

In het zwoele olijvenlommer
Droomde uw zoon, doch rees gestoord,
Toen mijn krijgslied hem bestormde
Als een ram de burgslotpoort.
IJlings werd het ros gezadeld;
'k Greep de vaan; wij snelden voort,
Ach! om 't dood'lijk staal te ontmoeten,
Dat hem velde voor Montfoort.

Bloedend lag hij in mijne armen;
Niet de wreede pijlspits, maar
Onder uwen vloek te scheiden
Maakte hem het sterven zwaar.

Vrucht'loos strekte hij nog te uwaarts
Zijner handen smeekend paar,
Drukte dan voor 't laatst mijn rechte,
Alsof deze de uwe waar'!

Toen, als Autafort daar boven,
Zonk mijn kracht verbrijzeld neer;
Niet de gansche, noch de halve
Bleef mij, snarenspel noch speer.
't Viel u licht, dees arm te boeien,
Want mijn geest vermocht niet meer;
Enkel voor dees treurzang vond hij
Iets van de oude veerkracht weer.'

En de vorst, zijn voorhoofd neigend:
''s Konings vreê hebt gij gestoord,
Mijner kind'ren hart begoocheld,
Maar ook 't mijne nu bekoord.
Neem dees hand, gij! vriend des dooden,
Die, vergevend, hem behoort.
Weg die boeien! 'k heb het fluist'ren
Van uw geestesstem gehoord.'

J. RUD. STEINMETZ.

Naar Uhland.

Aanteekening. De held van Uhland's meesterstuk was een beroemd troubadour ten tijde van Koning Hendrik II van Engeland (1154-1189), wiens leenman hij was als burggraaf van Autafort, in het bisdom Périgueux in Gasconje. Des Konings oudste zoon, Hendrik, dien hij in zijne jongelingsjaren tot koning liet kronen en die daarom de jonge koning werd genoemd, - in Bertrand's gedichten: 'le jove rei engles' - was des dichters vriend en liet zich door hem leiden. Bertrand was gemengd in de oorlogen, die de zonen van den Koning met hun vader, en onderling, hebben gevoerd. Hij muntte uit in scherpe spotdichten, *Sirventen* genaamd, welke als eene vonk in buskruit schijnen te hebben gewerkt. Daardoor oorzaak van twisten tusschen den Koning en de prinsen, tusschen den vader en de kinderen, straft Dante hem met hem te plaatsen in de Hel, in den negenden kuil, waar de aanstokers van burgeroorlogen en godsdiensttwisten boeten. Daar draagt hij zijn eigen hoofd, gescheiden van het lichaam, bij het haar, als eene lantaarn in de uitgestrekte rechterhand. D. legt hem de woorden in den mond(*)

(*) *Inferno*, canto vigesimottavo, v. 134-142:
'Sappi ch'io son Bertram dal Bornio, quelli
Che al re giovane diedi i mai conforti.
Io feci 'l padre e 'l figlio in sè ribelli:
Achitofel non fe più d'Absalone
E di David, coi malvagi pungelli.
Perch'io partii così giunte persone,
Partito porto il mio cerebro, lasso!
Dal suo principio, ch'è 'n questo troncone.
Così s'osserva in me lo contrappasso.'

‘Weet, dat ik ben Bertrand de Born, degene,
Die slechten raad gaf aan den jongen koning,
Verdeeldheid zaaiend tusschen zoon en vader:
Achitofel deed, door zijn boozen raadslag,
Niet erger tusschen Absalom en David.
Wijl 'k scheidde, die zoo nauw verbonden waren,
Draag ik mijn hoofd gescheiden van het lichaam,
Waarin 't gegrond was, in deez romp, nu hoofdloos.
Zoo is mijn straf het beeld van 'tgene ik kwaads deed.’

Godgeleerdheid. - wijsbegeerte. - onderwijs.

Symboliek en werkelijkheid.

In het jongste Februari-nommer van *De Gids* heeft de Hoogleeraar Loman, onder het opschrift ‘Symbool en werkelijkheid’, zijne bekende meening betreffende het historisch karakter van den persoon van Jezus en het ontstaan van het Christendom nader toegelicht(*). Had hij vroeger het bestaan van Jezus van Nazareth, als historisch persoon, ontkend en zelfs op de chronologie van Josephus zich beroepen als bewijs, dat Jezus onder Pontius Pilatus niet kan gekruisigd zijn(†), zoo erkende hij later, met de hem eigene waarheidsliefde, ten aanzien van Josephus zich vergist te hebben, en komt thans tot de slotsom, dat er inderdaad een zekere Jezus bestaan heeft, die echter niets gemeen heeft met den zachtmoedigen en liefderijken vredeprediker, wiens beeld eerst veel later in de evangeliën ontworpen is als symbool, waarin ideeën zich afgespiegeld hebben, die niet van hem afkomstig zijn, maar aan den vereenigden invloed van Joodsch-profetische idealen en Grieksch-Romeinsche beschaving haar ontstaan te danken hebben, bl. 290 (36).

Wat er van Jezus historisch aan geweest is, kan uit de evangeliën zeer moeilijk worden afgeleid. Echter bevatten zij, volgens L., kostbare bijzonderheden, die ons bij het historisch onderzoek te stade komen. Het vraagstuk is dus niet: Symbool *of* werkelijkheid, maar: Symbool *en* werkelijkheid. Wáárin die werkelijkheid, volgens L., bestaat, leert ons zijn opstel in *De Gids*. De modernen, die achter het symbolisch Christusbeeld der evangeliën den historischen Jezus verborgen achten, zijn op den goeden weg, maar ‘bedriegen zich hierin, dat de begraven wereld zoo dicht onder den beganen grond zich bevinden zou’, bl. 278 (24). Wat daar in de diepte verborgen ligt, komt hierop neer: Jezus, de zoon van een handwerksman, Josef genaamd, te Nazareth woonachtig, werd de leerling van Johannes den Dooper, op

(*) Dit opstel werd later afzonderlijk uitgegeven, Amst., J.C. Loman. Bij aanhalingen wordt de paginatuur van beide uitgaven gevolgd.

(†) *Stemmen uit de vrije gemeente* onder redactie van P.H. Hugenholtz Jr., 4de jaargang, 1ste aflev., bl. 14.

wiens werk hij voortbouwde en op wiens voetspoor hij, zonder in zijne prediking van hem te verschillen, de naderende komst van den Messias aankondigde. Hij was een gestreng voorstander van de Joodsche wet, waarvan geen tittel of jota zou voorbijgaan, Mt. v. 18, 19, en onderscheidde zich door zekere minachting voor Samaritanen en heidenen. Na eerst in Galiléa het werk van Johannes te hebben voortgezet, begaf hij zich naar Jerusalem, alwaar hij als een Joodsch zeloot tegen misbruiken zich verzette, die in den tempeldienst zich voordeelen, werd als demagoog suspect bij den Romeinschen landvoogd en door dezen, als oproermaker, ter kruisstraf verwezen. Uit dezen historischen achtergrond verklaart zich, dat het Christendom aanvankelijk optrad in een zuiver Joodsch, anti-Romeinsch, apocalyptisch karakter, wegens den geest van uitsluiting, die het kenmerkte, als eene sekte van menschenhaters te Rome werd gebrandmerkt en, in dezen vorm nog door Papias en Hegesippus beleden, later, als Ebionitisme, door de kerk verworpen werd.

Uit dezen oorsprong kan, volgens L., het latere universalisme, dat het Christendom tot wereldgodsdienst gemaakt heeft, niet worden afgeleid. De Messiasgemeente zou de catastrophen van 70 en 130 nauwelijks overleefd hebben, indien zij geen anderen stichter hadde gehad dan een door ‘joodsch fanatisme aangeblazen patriot’, bl. 284, (30). Onafhankelijk van dezen ontstond eerst later het universalistisch humaniteitsideaal, waarbij Jezus in de evangeliën geschetst wordt als ‘wars van alle politieke ambitie, in het diepst zijner ziel overtuigd, dat zijne levenstaak in niets anders gelegen was, dan in de aanbeveling eener vroomheid, zoo ver verheven boven de berekeningen en de verwachtingen van het nationale particularisme, en tegelijkertijd zoozeer de gewelddadigheden van het zelotisme verafschuwende, dat hij het lijdelijk berusten in het aangedane geweld als hoogste deugd voor den burger van het Godsrijk kon aanprijzen’, bl. 282 (28).

Zulk een Jezus, ‘toegerust met het geloof aan den adel der menschheid en eene daaraan geëvenredigde menschenliefde, zóó ruim, zóó verheven, dat voor hem de deugden van heidenen en Samaritanen eerbiedwaardiger zijn dan de nauwgezetheid van Phariseërs en Schriftgeleerden, tollenaars en lichtvaardige vrouwen voor God minder verwerpelijk zijn dan de handhavers der joodsche heiligheid’, kan, volgens L., niet geweest zijn de ijveraar voor het huis Gods en bezat geene eigenschappen, die hem in de oogen van Pilatus konden verdacht maken als een vriend van het oproer en een vijand van het Romeinsche gezag, bl. 282 (28). Het een met het ander te vereenigen, als waren het twee op elkander volgende ontwikkelingsphasen in het leven van denzelfden persoon, die, na eerst in Galiléa te zijn opgetreden als de zachtmoedige en nederige vredestichter, zich daarna een soort van vorstelijke eer laat welgevallen bij zijn intocht binnen Jerusalem, gaat niet aan, bl. 280 (26). Van zulk een ontwikkelingsproces in Jezus weten

onze evangelisten niets, en boven deze hypothese zou, ware hier historisch verband aanwezig, de voorstelling van Reimarus de voorkeur verdienen, dat de volksmenner zich eerst in Galiléa een aanhang moest vormen, om eenige kans van slagen te kunnen hebben in de hoofdstad, bl. 281 (27). 'De groepeering dier beide voorstellingen en van trekken, die bezwaarlijk aan één persoon kunnen toegekend worden, is in de evangeliën eenvoudig juxtapositie en enkel uiterlijk'... 'De plastische kunst der synoptici', heet het elders, bl. 293 (39), 'was ontoereikend, hunne theologische ontwikkeling niet ver genoeg gevorderd, om de sporen van het oude rudimentaire geloof te doen verdwijnen.' Vandaar die tweeërlei bestanddeelen in de evangeliën en hunne menigvuldige tegenspraak in de levensschets van Jezus. 'Nu eens is deze de nauwgezette Phariseër, die geen tittel of jota der wet wil verwaarloosd zien en Samaritanen en heidenen met groote minachting bejegent, de trouwe zoon zijns volks, die met de geloovigen naar de hoofdstad opgaat om het groote feest te vieren, de ijveraar voor de eer van het heiligdom te Jerusalem, de geestverwant der ontevreden Galileërs, die den heer van zijn land met het schampere "die vos" aanduidt; en dan weer ontmoeten wij een Jezus, die zeer ver verheven is boven al de kleingeestigheden der Schriftgeleerden en Phariseërs, die hij met de smadelijkste namen bejegent, een Jezus, die geheel los is van de wet op den Sabbath en de reinigingen, los ook van elk vooroordeel, dat den Jood als zoodanig boven Samaritaan of heiden plaatste, en met zijn stoutmoedig: "hier is meer dan de tempel" toont ontgroeid te zijn aan den eerbied voor het nationale heiligdom, en diis ook wegens aanslagen tegen den tempel voor het gericht gesleept wordt (?) en, wel verre van gemeene zaak met de politieke malcontenten te maken, integendeel hen terechtwijst met zijn kort bescheid: Geeft den Keizer wat des Keizers is.'

'Deze combinatie van het Galileesche menschheids-evangelie met de jammerlijke tragoedie van Golgotha is niet te begrijpen als de vrucht van een enkel menschenleven, en kan ook niet ontstaan zijn uit den onmiddellijken indruk, dien dat menschenleven op de tijdgenooten maakte; de combinatie onderstelt meer dan één menschelijken factor, onderstelt een langdurig voorbereidingsproces in een, om zoo te zeggen, praehistorisch tijdvak, waarvan de concrete werkelijkheid grootendeels voor het nageslacht verloren ging,' bl. 284, 285 (30, 31).

De historische Jezus, de zeloot, die den tempel reinigde, was dus, volgens Loman, niet de stichter van het universalistisch humanitaire Christendom, dat veeleer onder den druk, waaronder het Joodsche volk, tijdens de regeering der Antipassen en Pilatussen, gedrukt ging, deels uit profetische idealen, men denke aan 'den knecht Gods', Jes. 52 en 53, deels uit denkbeelden, ontleend aan Romeinsche wereldmacht en Grieksch-Romeinsche wijsheid, ontstaan is en in de fictie van eene concrete persoonlijkheid symbolisch zich heeft afgespiegeld.

Evenmin als de berg der transfiguratie is de berg der zaligsprekingen op de kaart aan te wijzen, en evenmin als Bethlehem is Nazareth de geboorteplaats van hem, aan wien wij uitsluitend te denken hebben, als het hart ons dringt tot dankbaarheid voor de schoone en verhevene gedachten, die wij in onze evangeliën vinden, bl. 284 (30).

Dat deze Jezus, de zachtmoedige menschenvriend, geen historisch persoon geweest is, geven de evangelische verhalen zelven te kennen, wanneer zij de overtuiging van Petrus aangaande Jezus voorstellen niet als verwekt door zijne persoonlijkheid, maar als de vrucht van goddelijke 'openbaring', Matth. XVI v. 17, bl. 288 (34). 'Het Christendom, naar zijne wezenlijke beteekenis als wereldgodsdienst, is niet door een mensch - maar door God zelf gesticht', bl. 289 (35), d.i., indien ik het wel begrijp, als ideale voorstelling eerst bij een later geslacht opgekomen.

Ik kan mij met deze zienswijze niet vereenigen. Zij moge getuigen van groote combinatiegaaf en scherpzinnigheid, maar wordt m.i. gedrukt door te groote bezwaren, dan dat haar voorstander zou mogen verwachten, haar in de wetenschappelijke wereld ingang te zullen verschaffen. Dat dit mijn oordeel niet in dogmatische vooringenomenheid, maar in historische bezwaren zijn grond heeft, behoef ik niet te verzekeren, daar het vraagstuk der godsdienst zelve, volgens mij, evenmin als bij Loman, door de historische critiek beheerscht wordt.

Mijne bezwaren op historisch gebied komen hierop neer:

1°. Is de historische Jezus niet meer geweest dan een voor de wet ijverend en bij de Romeinsche politie verdacht demagoog, zooals een Judas de Gaulonieter of Theudas, waarmee hij door Loman vergeleken wordt en waarvan deze nog de sporen meent te ontdekken in de evangelische verhalen, dan laat zich niet begrijpen, hoe de philanthropische, humane, universalistische geest van het latere Christendom, waar deze zich in een persoon belichaamt, zijn ideaal heeft kunnen vastknoopen aan eene historische figuur, die, had zij zóó bestaan, als Loman meent, door deze nieuwe richting veeleer met grooten tegenzin zou moeten zijn verafschuwd, en had zij tot dat einde evengoed een Barabbas als den demagoog uit Nazareth kunnen kiezen. Hetzelfde bezwaar drukt hier de Jezus-hypothese van Loman als zijne meening, dat men op naam van Paulus brieven zou verdicht hebben, in anti-Joodsch-universalistischen geest geschreven, indien de werkelijke Paulus, in tegenspraak hiermee, niet anders dan een gewoon Joodsch-Christelijk leeraar geweest ware, ongeveer van een soortgelijk gehalte als de Paulus, die in het boek der Handelingen wordt geteekend. Zelfs een Joodsch-Christelijke Messias, zooals in de Apocalypse, zou onder den naam van zulk een Jezus niet gepredikt zijn, laat staan, dat het liefelijk ideaal van den zachtmoedigen vredestichter, die ons in de evangeliën geschetst

wordt, aan dezen naam zou verbonden zijn. De ongerijmdheid hiervan is zóó groot, dat, moest ik kiezen, ik het minder bezwaarlijk zou achten, de geheele persoonlijkheid van Jezus als een mythisch nevelbeeld uit de historie te verwijderen en voor louter symboliek te verklaren, dan het ideaal der Christelijke levensbeschouwing te verbinden aan een fanatieken Jood, die, beneden een Hillel staande, evenmin als andere demagogen van eenige beteekenis op godsdienstig gebied geweest is.

2°. Volgens Loman gaat de moderne theologie van de onderstelling uit, 'dat in de synoptische evangeliën de stof te zoeken is, waaruit de historische, echt humane persoon van Jezus kan geconstruëerd worden. Zij neemt aan, dat de hier aanwezige kern van historisch werkelijke overlevering slechts behoeft gescheiden te worden van dogmatische bijmengselen, om ons in het bezit te stellen eener volkomen betrouwbare biographie van den stichter der eerste Messiasgemeente', bl. 276, 277 (22, 23). De heer Loman noemt dit 'eene illusie'. Een historische achtergrond is hier aanwezig, maar deze ligt veel dieper, dan men tot hiertoe vermoed heeft. Men bedenke slechts, dat 'de evangelische verhalers geheel doordrongen blijken van de overtuiging, dat de held van hun epos niet behoorde tot den kring, binnen welkende moderne critiek hem meent te moeten zoeken'. Die verhalers toch verklaren, van het begin tot het einde: 'De Jezus, van wien wij getuigen, was meer dan een mensch; hij was Gods Zoon, tengevolge van onmiddellijke inwerking Gods, uit eene menschelijke moeder in het aardsche leven geroepen, niet gebonden aan de wetten van menschelijke zwakheid, feilbaarheid, kortzichtigheid, zondigheid en sterfelijkheid.' Zelfs de voorstelling van Jezus als den mensch geworden Logos ontbreekt niet bij de synoptici, als Jezus een citaat, aan een Joodsch chokma-boek ontleend, waarin de Wijsheid, d.i. God zelf, sprekend voorkomt (Matth. XXIII:34, 37, 38, verg. Luc. XI:49), op zich toepast en alzoo met deze Wijsheid, evenals in het vierde evangelie met den Logos, vereenzelvigd wordt.

Tegen deze voorstelling, in het algemeen, heb ik geen overwegend bezwaar en geloof niet, dat eenig aanhanger der nieuwere critiek ontkennen zal, dat zulk een Christusbeeld, omstraald door den glans van bovenmenschelijke grootheid, ons in de evangeliën, zooals zij daar liggen, geteekend wordt, al zou ik mij hiervoor niet beroepen op Matth. XXIII:37, 38. Dat een citaat, waarin de wijsheid voorkomt, Jezus in den mond gelegd wordt, is geen bewijs, dat hij wordt voorgesteld als de goddelijke wijsheid zelve. Lucas althans, die overigens in de dogmatische beschrijving van den persoon van Jezus verder gaat dan Mattheus, toont, door de wijsheidsbron uitdrukkelijk te noemen, XI:49, dat hier alleen aan eene gewone toepassing, gelijk elders van oud-testamentische teksten, waar God zelf sprekend voorkomt, moet gedacht worden, zonder dat hieruit volgt, dat hij Jezus met God gelijkstelt.

Zonder echter op enkele dergelijke overdrevene gevolgtrekkingen

nadruk te leggen, mishaagt mij, dat de heer L. hier in het algemeen spreekt van de evangelische verhalers in het meervoud, alsof er, volgens de nieuwere critiek, wier methode in deze hijzelf toont te huldigen, bl. 279 (25), tusschen de vier evangeliën geen onderscheid te maken ware. Reeds het vierde evangelie wordt hier door L. zelven buiten rekening gesteld. Maar evenmin mag, volgens de moderne critiek, waar zij haar Christusbeeld ontwerpt, als historische bron voor de geschiedenis van Jezus het evangelie naar Lucas gelden, waarin, onder den invloed van het Paulinisme, eene veel oudere overlevering, zooals o.a. bij Mattheus voorkomt, vermeerderd, gewijzigd en hervormd te voorschijn trad(*). Aan het evangelie naar Lucas ging wederom dat, naar Mattheus genoemd, vooraf. Maar ook hierin bezitten wij niet het oudste onzer evangeliën, maar een betoog, dat Jezus de beloofde, door de Profeten aangekondigde Messiaskoning uit het geslacht van David was, en worden, naar dit Joodsch-Christelijk programma, historische bijzonderheden deels geconstrueerd, deels oudere traditiën gewijzigd(†). Dat dit geschrift tot stand kwam door eene samenvoeging van verschillende, deels met elkander strijdige elementen en bepaaldelijk eene nog oudere oorkonde onder zijne bronnen telde, kan niet ontkend worden. Met name behoorden niet tot de oudste evangeliën-redactie het verhaal van Jezus' bovennatuurlijke geboorte en de sagen aangaande zijne kindsheid, en wordt dus het een en ander door Loman ten onrechte opgenoemd als algemeen bestanddeel der evangelische verhalen. Uit deze compilatie van onderscheidene bronnen verklaren zich gereedelijk de vele tegenstrijdigheden, die in het canonieke Mattheus-evangelie zich voordoen, zooals b.v. de vermelding van het nederdalen van den H. Geest op Jezus eerst bij zijn doop naast de voorstelling van zijn reeds geboren zijn uit den H. Geest; de vraag van Johannes, of Jezus de Christus was, Matth. XI:2, 3, in strijd met de vooraf verhaalde erkenning zijner meerderheid door Johannes, Matth. III:14, 15, en de proclamatie zijner Messiaswaardigheid door eene hemelstem aan de Jordaan, Matth. III:16, 17; voorts de erkenning van Jezus als Gods Zoon, Matth. XIV:33, terwijl hij eerst later, Matth. XVI:16, ten gevolge eener apocalypse, als zoodanig door zijne discipelen beleden wordt, en meer andere strijdigheden, waarvan de opmerking, evenals van de hier voorkomende doubletten(§), het mogelijk gemaakt heeft, de grenzen van verschillende bronnen, althans bij benadering, aan te wijzen. Wat na de critische scheiding van oudere en latere bestanddeelen in Mattheus overblijft, komt, behalve de bergrede, die in den samenhang misplaatst is, en een aantal gelijkenissen, nagenoeg overeen met den inhoud van het Marcus-evangelie, waarvan ik het ontstaan vóór dat naar Mattheus bewezen acht, tot zoolang mijn betoog, ge-

(*) Zie mijn Paul. Evang., bl. 41-44, 64-123, 232-287, 318-375.
(†) Zie mijn Oudste Ev., bl. 80-85.
(§) Oudste Evangelie, bl. 85-88.

grond op eene vergelijking van beider teksten, zelfs tot de minste kleinigheden zich uitstrekkende, niet slechts weersproken of, met het oog op eene of andere bijzonderheid, twijfelachtig gemaakt wordt, maar in zijn geheel zal weerlegd zijn. De vergelijking der beide eerste evangeliën doet ons zien, hoe een aantal bijzonderheden, in de levensbeschrijving van Jezus bij Mattheus voorkomende, niet behoord hebben tot de oudste bekende overlevering. Hiertoe brengen wij, te beginnen met het geslachtregister van Jezus en zijne bovennatuurlijke geboorte te Bethlehem en de reeds vermelde kennis, die Johannes de Dooper, reeds vóór den Doop van Jezus, geacht wordt te bezitten van diens Messiaswaardigheid, de vereenzelviging van den apostel Mattheus, Matth. IX:9, met den tollenaar Levi, Marc. II:14; de verklaring van het teeken van Jona, Matth. XII:40; de geschiedenis van den stater, Matth. XVII:24-27; de verheerlijking van het apostolaat, XIX:18; het apocalyptisch stuk, XXIV:25-35, en de voorstelling van het jongste gericht, XXV:31-46; voorts de prijs des verraads, XXVI:15; het uiteinde van Judas, XXVII:3-10; de droom van Pilatus' huisvrouw, XXVII:24; de opstanding van vele afgestorven heiligen, XXVII:51*b*-53; de opening van het graf door een engel en de hierdoor veroorzaakte aardbeving, XXVIII:2; alsmede de plaatsing en ontvluchting der wachters, XXVII:62-70, XXVIII:4, 11-16. Komt hierdoor de prioriteit van Marcus uit, dan kan het geene verwondering baren, in dit geschrift grootere toenadering aan te treffen tot de voorstelling van een echt menschelijken Jezus. Intusschen bevat ook dit evangelie tegenstrijdigheden, die meer dan één hand verraden, b.v. de voorstelling van den wonderdoener, waartoe oorspronkelijk symbolische verhalen reeds vergroeid zijn, naast de volstrekte weigering van Jezus, om, ten bewijze zijner goddelijke zending, eenig wonderteeken hoegenaamd te geven, Marc. VIII: 12. Ook is het tweede evangelie niet vrij van interpolatiën, zooals Marc. I: 1-3, IV: 10-20 en XI: 13, 22-26, die kennelijk in den samenhang niet passen(*). De vraag naar eene nog oudere voorstelling van Jezus, dan de canonieke Marcus in zijn geheel aanbiedt, doet zich dus ook hier voor en blijft de critiek gerechtigd en geroepen, aan het opsporen hiervan hare kracht te beproeven, hoe moeielijk die taak ook zijn moge, daar hier geene vergelijking met oudere bronnen ons ten dienste staat. Wij gaven er eene proef van in ons *Oudste Evangelie*, ofschoon wij, bij de mogelijkheid, dat onder het omwerken sommige deelen verloren gingen en vroegere en latere bestanddeelen dooreenvermengd zijn, ervan afzien, langs dezen weg, zooals nog onlangs door Jacobsen beproefd werd, een meer oorspronkelijken Marcustekst te herstellen. Hoe men daar echter over denke, zooveel is zeker, dat het niet aangaat, van een Christusbeeld der evangelische verhalen in het algemeen te spreken, waar de critiek gebiedt te beginnen met tusschen latere en vroegere voorstellingen zorgvuldig onder-

(*) Oudste Ev., bl. 210-212, 236-238, 244.

scheid te maken. Men zegge dus niet als Loman: De evangelieverhalers schetsen een gansch anderen Jezus, dan de moderne theologen als historisch voorstellen, wat niemand zal ontkennen, maar dringe eerst door tot de oudste overlevering en vrage dan, of deze al of niet aanleiding geeft tot de erkenning van een historisch persoon, die tot de groote universalistische beweging, die wij gewoon zijn met den naam van Christendom te bestempelen, den eersten stoot gegeven heeft.

3°. Vindt Loman Jezus als historisch persoon geteekend in den leeraar, die verklaarde, dat van de wet geen tittel of jota zou voorbijgaan (Matth. V: 18, 19), den zijnen verbood, hunne zending uit te strekken tot heidenen en Samaritanen, Matth. X: 5, en als zeloot zich aankantte tegen de ontheiliging des tempels, wij merken hiertegen op, dat eerstgenoemde plaats in den samenhang niet past en van later oorsprong is dan de overige deelen der bergrede(*). De voorstelling van den zachtmoedigen leeraar der bergrede is dus niet later, maar ouder dan die van den ijveraar voor de wet. Het verbod, om tot heidenen en Samaritanen te gaan, indien het niet, evenals Matth. VII: 15, 16, 22, 33, XXII: 12, 13, behoort tot de latere Joodsch-Christelijke protestatiën tegen de heidenmissie, houdt, bijaldien het historisch wordt opgevat, op aanstootelijk te zijn, wanneer men erin leest, dat Jezus wilde, dat de bekeeringsprediking zijner jongeren zich het allereerst tot Israël zou uitstrekken, waartoe het woord 'veeleer', Matth. X: 5, dat een absoluut verbod schijnt uit te sluiten, aanleiding geeft. De evangelist zelf maakt dan ook hierop uitzondering in het verhaal der Cananeesche moeder (zie Matth. XV: 24), dat blijkbaar van één en dezelfde hand is. Het verhaal eindelijk van de tempelreiniging houd ik met Loman, bl. 282 (28), voor historisch, maar zie er geen bewijs in, dat Jezus, hier optredend als een ruw zeloot, niet de zachtmoedige prediker der bergrede kan geweest zijn. Men bedenke, dat hij, thans waarschijnlijk voor het eerst (Marc. XI: 11), getuige was van al de onheilige drukte, die aan den tempeldienst verbonden was, en hoezeer hij, die reeds vroeger in Galiléa tegen het Joodsche formalisme zich verzet had (Marc. II: 18, 21, 22, 23-27, VII: 1-16), hier in het hart der Joodsche orthodoxie zich moest ergeren aan het ziellooze en voor het zuiver godsdienstig gevoel aanstootelijke, waarvan de Joodsche eerdienst vergezeld ging, om het begrijpelijk te vinden, hoe dezelfde persoon, die in Galiléa het evangelie der liefde en der zachtmoedigheid gepredikt had, door den aanblik hiervan in edele verontwaardiging ontgloeide en met echt profetische geestdrift de verkoopers en wisselaars als heiligschenners uitdreef. Ook blijft het de vraag, of hem bij deze daad enkel ijver voor den tempel als Joodsche inrichting bestuurde, dan of men de voorkeur te geven hebbe aan de opvatting van het feit als openlijk bewijs van afkeuring van het ijdele formalisme, dat de godsdienst zijner volksgenooten, als offer- en tempel-

(*) Zie Paulin. Ev., bl. 75, 76.

dienst, uit haar aard zelf kenmerkte. Tot het laatstgenoemde geeft aanleiding de aanhaling van de plaats uit Jesaja, dat de tempel bestemd was, een huis des gebeds te zijn, Marc. XI:17, gepaard aan de overweging, dat al die drukte noodwendig aan den officieelen offerdienst te Jerusalem verbonden was en als zoodanig, op het Joodsche standpunt, geene berisping verdiende. Voeg hierbij, dat Jezus tegenover hen, die hem de bevoegdheid daartoe betwistten, Marc. XI:27, 28, zich beroept op het zedelijk recht van den profeet, waarmee ook Johannes de Dooper was opgetreden, Marc. XI:29-33, en op de zedelijke macht, waarvan hij zich bewust was, om voor den zichtbaren tempel een anderen, niet met handen gebouwd, te doen oprijzen, een woord, waarvan de ware beteekenis in de redactie van Marcus, XIV:58, (verg. Hand. VI:14) doorstralende, later verloren ging, maar dat door den vierden evangelist niet zonder reden met de tempelreiniging in rechtstreeksch verband gebracht is(*). Hadden wij tusschen die beide opvattingen van het verhaal te kiezen, dan zou ik geneigd zijn, mij voor de in de tweede plaats genoemde te verklaren, en het in dit geval begrijpelijker vinden, dat Jezus, als godslasteraar, om deze ketterij veroordeeld is dan wegens de belijdenis, dat hij de Messias was, waarvoor hij zich nooit had uitgegeven, eene belijdenis, die hij, althans in den vorm, waarin zij bij de evangelisten en zelfs reeds bij Marcus canonicus voorkomt, moeielijk geacht kan worden te hebben afgelegd. Mocht deze opvatting juist zijn, dan handelt Jezus hier in denzelfden geest, die hem reeds vroeger in Galiléa deed betuigen, dat werken der liefde meer zijn dan tempeldienst, Matth. XII:6, waar dit gezegde, bij eene andere gelegenheid gesproken, in den samenhang misplaatst is(†) en het onzijdige ‘meer’ (με□ζον) mij voorkomt evenals hetzelfde ‘meer’ (πλε□ον), Matth. XII:41, 42, niet op den persoon van Jezus, maar op zijn werk en zijne prediking betrekking te hebben(§).

4°. Loman is van oordeel, dat de historische Jezus niet anders bedoeld heeft, dan de prediking en het werk van Johannes den Dooper, wiens leerling hij was, voort te zetten, en zich van dezen in niets heeft onderscheiden, bl. 285, 286 (31, 32). Van zulk eene betrekking van Jezus als leerling tot Johannes kan, volgens eene gezonde critiek, geene sprake zijn. Wat aan eene reeds vóór den doop van Jezus bestaande kennismaking met Johannes zou kunnen doen denken, rust, om van de latere legenden aangaande beider bloedverwantschap (Luc. I:36) niet te spreken, op het onhistorisch verhaal, Matth. III:14, aan den tekst van Marcus toegevoegd, om de ergernis weg te nemen, dat Jezus door

(*) Zie mijn Evang. v. Joh., bl. 68, 69, 177. De verklaring Joh. II:21, 22 is van later oorsprong.
(†) Zie Oudste Evang., bl. 40.
(§) T.a.p. Vergelijk ook Mt. XXVI:53, waar het onzijdige πλε□ω insgelijks niet aanduidt een grooter aantal dan (plures quam) 12 legioenen engelen, maar dat God, ware het noodig, eene grootere macht dan van deze Jezus ten dienste zou kunnen stellen.

zijn mindere zou gedoopt zijn, en wordt door het zeker oudere verhaal van de boodschap van Johannes uit den kerker, Matth. XI:2 v., ten stelligste weersproken. Na aftrekking van hetgeen blijkbaar van later oorsprong is, heeft Jezus uit Nazareth zich tot den doop van Johannes begeven, diens prediking met waardeering aangehoord, Matth. XI:7 v. en Marc. XI:30, en eerst na de gevangenneming van Johannes door Herodes zijn openbare werk aangevangen, Marc. I:11, en werd Johannes, zonder reeds vroeger met hem in persoonlijke aanraking te zijn gekomen, eerst later door zijne discipelen onderricht van den opgang, door Jezus gemaakt, en voelde zich hierdoor opgewekt, wat naders van hem te vernemen, Matth. XI:2 v.

Dat Jezus in zijne prediking zich van Johannes niet heeft onderscheiden, leert, volgens L., Matth. IV:17, maar wordt door eene nauwkeurig critische ontleding van den tekst van Marcus, I:14, 15, dat Jezus ‘het evangelie Gods verkondigde’, weersproken(*). Wat Loman verder voor zijn gevoelen aanvoert, houdt evenmin steek. De ontkenning van Johannes, dat hij de Christus was, Joh. I:20, wettigt hoogstens de onderstelling, dat sommigen hem daarvoor gehouden hadden, maar niet, dat men Jezus en Johannes met elkander gelijkstelde. Uit deze ontkenning, die, in de twee eerste evangeliën nog niet voorkomende, het eerst bij Lucas, III:15, wordt aangetroffen, en waarop de vierde evangelist voortbouwde, blijkt alleen de toeleg in de overlevering, om den afstand van Johannes, als ‘mensch uit de aarde’, van den Christus, den Zoon van God, steeds grooter te maken, vgl. Joh. III:30. Uit de woorden Mt. XI:12: ‘van de dagen van Joh.’, enz., volgt niet de gelijkstelling der nieuwe leer met de prediking van Johannes, alsof met dezen ‘het nieuwe geloof was ontstaan’, bl. 285 (31), daar in *dezelfde pericoop* Johannes, als voorlooper van Jezus, met Elia vergeleken wordt, vs. 14, de mindere in het koninkrijk der hemelen geacht wordt eene hoogere plaats dan hij in te nemen, en tegen den stuggen woestijnprediker en asceet het echt humane karakter van Jezus, ‘den menschenzoon’, wordt overgesteld, vs. 18, 19, vgl. Mc. II:18. De woorden Mt. XI:12 kunnen alleen beteekenen, dat door de prediking van Johannes de aandrang, om deel te nemen aan het door hem aangekondigde godsrijk, steeds grooter werd, maar niet, dat reeds van Johannes af de prediking der nieuwe leer (het Christendom) dagteekende. - Uit de vraag van Johannes, Mt. XI:2, volgt alleszins, dat hij Jezus niet voor den Messias hield, van welke erkenning hij zich veeleer door den eenvoud der werkzaamheid van Jezus en het gemis van zoodanige hoedanigheden, als den Messias in het volksgeloof zouden kenmerken, liet terughouden, vs. 6, maar niet, dat beider prediking oorspronkelijk denzelfden geest ademde. Evenmin kan dit afgeleid worden uit de meening der scharen, dat Jezus de opgewekte Johannes was, Mt. XVI:13, daar deze volkswaan, evenals

(*) Zie Oudste Ev., bl. 213.

andere dergelijke meeningen, alleen bewijst, dat Jezus door zijne tijdgenooten niet voor den Messias gehouden werd, maar geenszins, dat deze volkswaan in den geheel gelijken aard van beider werkzaamheid gegrond was. Dat ook Herodes in dien volkswaan deelde, Mt. XIV:2, bewijst zulks evenmin, en Loman, die ook op deze plaats voor zijn gevoelen zich beroept, bedacht daarenboven niet, dat de tekst van Mattheus op eene verkeerde lezing door dezen later schrijvenden evangelist rust van de parallele plaats Mc. VI:14 en 16. Mattheus las namelijk: 'hij zeide' (□λεγεν), in plaats van 'zij zeiden', d.i. men zeide (□λεγον), zooals blijkbaar, in onderscheiding van den gewonen tekst van Marcus, door Lucas werd gelezen, IX:7 ('omdat door sommigen gezegd werd', δι□ τ□ λ□γεσ□αι □π□ τιν□ν). Ook las Mattheus in Mc. VI:16: 'deze is opgewekt' (□γ□ρ□η), in plaats van den conjunctivus dubitativus □γερ□□ (zou die opgewekt zijn!), zooals insgelijks Lucas moet gelezen hebben, IX:7: 'hij was in verlegenheid' (διηπ□ρει). De oorspronkelijke tekst van Marcus hield in: 'en de koning Herodes hoorde het; want zijn (Jezus') naam was openbaar geworden en ze zeiden (men zeide): Johannes de Dooper is uit de dooden opgewekt enz. Anderen daarentegen zeiden: het is Elia enz. Maar toen Herodes het hoorde, zeide hij: Johannes, dien ik, ik zelf (□γ□) onthoofd heb, zou die opgewekt zijn'! Lucas, die zóó las, kon daarom Herodes laten zeggen, vs. 9: 'Johannes heb ik (□γ□), ik zelf onthoofd, maar wie is deze, van wien ik zulke dingen hoor'(*)? De tekst van Marcus, zóó hersteld, is voor het doel van Loman geheel onbruikbaar. Nieuw, maar gezocht is eindelijk het gebruik, door L. gemaakt van Hand. XVIII:24, 25. Apollos komt, zegt hij, daar ter plaatse voor als een belijder van Jezus en kende toch slechts den doop van Johannes. Hieruit nu trekt L. het besluit, dat de discipelen van Jezus oorspronkelijk met die van Johannes werden vereenzelvigd, bl. 286 (32). Ware het, vraag ik, niet der moeite waardig geweest, te letten op de verklaring, die ik, in overeenstemming met de strekking van het boek der Handelingen, ook in verband met Hand. XIX:1-7, van deze plaats gegeven heb in mijne *Historisch-critische Bijdragen,* enz. van 1882, bl. 49 v., eer men van zulk een blijkbaar onhistorisch document, ten gunste van eene door niets bewezen hypothese, gebruik maakte?

5. Jezus, zegt L., heeft zich niet uitgegeven voor den Messias. Dit is waar en blijkt niet slechts uit Mt. XI:3, maar ook uit Mt. XVI:15, verg. vs. 17. Ik twijfel echter, of hieruit is af te leiden, dat Jezus zich van den Messias onderscheiden en, evenals Johannes, diens komst verwacht heeft. Schijnt hij nu en dan over den 'Zoon des menschen', als van een ander, in den derden persoon te spreken, dan leeren de oudste, meest historische teksten, Mt. VIII:21, XI:9, dat Jezus onder die benaming zichzelven heeft aangeduid, waarschijn-

(*) Zie Paulin. Ev., bl. 167.

lijk, om daarmee te kennen te geven, dat het zijn doel was, het ideaal van het godsrijk, als het rijk der ware menschelijkheid, volgens Dan. VII:13, onder Israël te verwezenlijken. Teksten daarentegen als Mt. X:23, XVI:27, 28, XXIV:4, 27, 30, 31, 37, 39, 42, XXV:31 v., XXVI:64, Mc. XIV:62, waar die benaming voorkomt, schijnen mij toe, op gronden, elders door mij opgegeven, van lateren apocalyptischen oorsprong te zijn, zoodat het voor de hand ligt, dat de erkenning van Jezus als den verheerlijkten Messias de geboorte heeft gegeven aan de voorstelling zijner aanstaande komst op of met de wolken, eene voorstelling, die, gaandeweg, in verschillende vormen Jezus in den mond gelegd werd, totdat zij in het vierde evangelie werd vergeestelijkt en in de Catholieke kerk, op het voetspoor van 2 Petr. III:4 v., tot een onbepaald tijdstip werd verschoven.

6. Loman kan niet begrijpen, hoe Jezus als de Messias door zijne leerlingen Mt. XVI:16 zou erkend zijn, wanneer men van de onderstelling uitgaat, dat hij, zooals de modernen leeren, historisch beschouwd, niet anders geweest ware dan de vriendelijke, zachtmoedige prediker des vredes in Galiléa, en trekt hieruit het besluit, dat beide voorstellingen zich niet laten vereenigen. Hieruit volgt echter volgens L. niet, dat Jezus door Petrus voor den Messias werd erkend. Het hier geteekende beeld van den grooten lijder is eenvoudig te houden voor de apocalypse van eene idee, die aan een persoon symbolisch werd vastgeknoopt, bl. 288 (34). Eer men tot deze hypothese zijne toevlucht neemt, bedenke men, dat Jezus in de Galileesche overlevering niet enkel als de zachtmoedige prediker des vredes wordt beschreven, wat zeker op zichzelf ongenoegzaam zijn zou, om daaruit de erkenning, dat hij de Messias was, te verklaren, maar dat hij nu en dan reeds vroeger over zichzelven in termen had gesproken, die, gepaard aan den indruk zijner zedelijke meerderheid, bij verder nadenken zijne naaste discipelen op het denkbeeld konden brengen, dat hij iets zeer bijzonders bedoelde, misschien wel de rol van den Christus op zich nemen zou. - Die zachtmoedige menschenvriend had zich wel niet voor den Christus uitgegeven, maar zich toch ‘den bruidegom’ genoemd, Mc. III:19, 20, en, zooals wij reeds opmerkten, onder de benaming ‘Zoon des menschen’ zichzelven aangeduid en hierdoor aanleiding gegeven, dat zijne volgers verwachtingen van hem koesterden, die, volgens hen, de Messias zou vervullen. Jezus, dit bemerkende en beducht, dat zulke verwachtingen aan zijn hervormingswerk zouden schaden, vroeg hun, op het punt van naar Judéa te reizen, bij wijze van uithooren, voor wien zij hem hielden en wat zij van hem verwachtten. Toen Petrus hem daarop voor den Messias verklaarde, nam Jezus, wel verre van dien titel te aanvaarden of in de erkenning van Petrus eene openbaring Gods te zien, hem te beurt gevallen, uit die belijdenis aanleiding, om op bestraffenden toon hem te verbieden, over hem als den Messias onder het volk te spreken, en begon hun

te leeren, dat de weg, om tot zijne bestemming te geraken, niet de theocratisch-politieke, zooals zij van den Messias verwachtten, maar de weg van tegenstand, strijd en lijden zijn zou. De vergelijking der parallele teksten leert hier, dat op de woorden ‘v a n t o e n a f begon Jezus hun t e t o o n e n’, op de apocalypse, aan Petrus te beurt gevallen, en de zaligspreking van dien discipel, hieraan verbonden, wat een en ander enkel bij Mattheus voorkomt, tegenover den tekst van Marcus geen bijzonder gewicht mag gelegd worden, zoodat, indien ook, zooals L. beweert, bij Mattheus ‘de dogmaticus aan het woord is’, bl. 282 (28), dit bij Marcus het geval niet is. De prioriteit van Marcus valt ook hier in het oog. Insgelijks wekt de vorm, waarin Jezus volgens Marcus zijne zegepraal verwacht, VIII:31, in afwijking van Matth. XVI:21, het vermoeden, dat hier oorspronkelijk van Jezus' opstanding in letterlijken zin geen sprake is, wat, evenals de vergelijking van Mc. IX:1 met Mt. XVI:27, 28, voor den vroegeren oorsprong pleit van den tekst van Marcus, zij het dan ook, dat later misverstand van Jezus' woorden zich ook reeds hier, ofschoon in mindere mate, begint te openbaren(*). Zoo beschouwd, vervalt zoowel de meening, dat Jezus zich voor den Joodschen Messias zou gehouden hebben, als dat hij, zich daarvoor niet uitgevende, met zijne volksgenooten een anderen Messias zou verwacht hebben. Het verband van de vroegere Galileesche periode met het onderhoud te Caesarea Philippi is volkomen duidelijk, indien men slechts, in plaats van, zooals L., met Mattheus, met de redactie van Marcus te rade gaat. Dezelfde, die als ‘de Zoon des menschen’ in Galiléa als bode des vredes en bestrijder van het Joodsche formalisme was opgetreden, staat nu gereed, om het hervormingswerk in Judéa voort te zetten en, zonder de Messias te willen zijn of zelf een Messias te verwachten, het groote ideaal van den voortijd, het rijk van den menschenzoon, zij het ook langs den weg van lijden en tegenstand, onder Israël te verwezenlijken.

7. Wij merkten boven op, hoe Loman, als historischen achtergrond der evangelische verhalen, een strengen, weinig menschelijken zeloot in Jezus meent te zien. Ter aanbeveling van dit gevoelen moet, behalve het reeds aangevoerde, ook het feit dienen, dat Jezus door den Romeinschen procurator Pontius Pilatus ter kruisstraf is veroordeeld. De teekening van den landvoogd in de evangeliën kan, volgens L., niet historisch zijn. ‘Immers dat de houding van dezen Romeinschen sabreur, volgens de vier evangeliën, tegen den Jerusalemschen clerus en het straatvolk aangenomen, de onmogelijkheid zelve is, kan toch niet langer ontkend worden. Dat loven en bieden, dat prijsgeven van een voor onschuldig verklaarde aan de woede zijner vijanden, dat willens en wetens plegen van een politieken moord, nog bekroond door de naïeve bekentenis, ten aanhooren van het volk, dat hij verachtte, geuit: ik vind geen schuld in hem, daarom... moet gij het maar

(*) Oudste Ev., bl. 100, 101.

weten; ik zal u intusschen in de gelegenheid stellen, het slachtoffer uwer onzinnige woede, als een, naar Romeinsch recht, des doods schuldig bevondene, aan het kruis te doen nagelen!' 'Waarlijk!', gaat L. voort, 'als wij niets van dezen procurator wisten, dan hetgeen de evangeliën van hem vermelden, wij zouden zeggen: hoe is het mogelijk, dat een Romein zoo ongelijk aan zich zelf kon worden, zóo alle kenmerken van den Romeinschen aard kon verliezen? Nu wij door Flavius Josephus omtrent dezen procurator zijn ingelicht, kunnen wij veilig zeggen: de lijdensgeschiedenis, althans voor zoover daarin Pontius Pilatus als hoofdpersoon betrokken is, verdient geen geloof', bl. 283 (29).

Eer wij verder gaan en de conclusie beoordeelen, door Loman uit het bovenstaande ten aanzien van den historischen persoon van Jezus getrokken, merken wij op, dat, zoo ook in de voorstelling van Pilatus vele trekken niet historisch zijn, wat eene gezonde critiek gaaf toestemt, Loman ook hier de op het tegenwoordig standpunt der wetenschap afkeurenswaardige methode volgt, van Pilatus in de lijdensgeschiedenis te teekenen volgens de vier evangeliën, en zich dienvolgens in zijne schets van bestanddeelen bedient, die door elkander aan de evangeliën ontleend zijn. De waarheid toch is deze, dat tusschen de verschillende voorstellingen van Pilatus critisch moet onderscheiden worden. Er moet dienvolgens, om tot de oudste meest oorspronkelijke voorstelling te komen, van de teekening, die Loman van Pilatus geeft, worden afgetrokken, wat in het drama van Mattheus voorkomt van den droom zijner huisvrouw, XXVII:19, de onschuldigverklaring van Jezus ten aanhooren des volks, vergezeld van de plechtige handwassching, vs. 24, de driewerf herhaalde onschuldigverklaring, Luc. XXIII:4, 14, 23, de voorslag van Pilatus aan de overpriesters, om met eene geeseling genoegen te nemen, XXIII:16, 22, waaraan eerst in het vierde evangelie gevolg wordt gegeven, Joh. XIX:1, in tegenspraak met de oudere berichten, die de geeseling historisch verbinden met de kruisstraf, Marc. XV:15, Matth. XXVII:26; voorts ook de verzending van Jezus naar Herodes, Luc. XXIII:6-12, in één woord alles, wat Loman 'een loven en bieden' noemt. Het sterkst geïdealiseerd wordt Pilatus in het vierde evangelie, waar zijne sympathie voor den beklaagde zelfs klimt tot het ontvangen van den indruk van Jezus' bovenmenschelijke grootheid, Joh. XIX:7-9. Kennelijk straalt in deze steeds klimmende idealiseering van Pilatus de toeleg door, om de heidenwereld te verheerlijken(*). Wil men het historisch beeld van Pilatus aanschouwen, men beperke zich tot het bericht van Marcus, waarin niets van dat alles voorkomt, niet Pilatus, maar het volk het initiatief neemt, om te verlangen, dat een gevangene, ter eere van het feest, worde losgelaten, en Barabbas niet, gelijk Math. XXVII: 15-17, dramatisch naast Jezus ter keuze aan het volk wordt voorge-

(*) Zie Ev. naar Joh., bl. 66.

steld(*). De Pilatus van Marcus komt hier in geen ander licht voor dan als een Romein, die, evenals Gallio, Hand. XVIII:12-16, toont te beseffen, dat het hier eene Joodsche twistzaak gold, Mc. XV:10, waarmee hij als landvoogd niets te maken heeft, maar nochtans, en zonder dat eene afdoende beschuldiging tegen Jezus wordt ingebracht en zonder eenige poging tot vrijspraak in het werk te stellen, met de eenvoudige vraag, wat kwaads hij dan gedaan heeft, vs. 14, zich vergenoegende, op het geschreeuw der Joden Jezus ter kruisstraf overgeeft. Van bijzondere sympathie van Pilatus voor den beklaagde blijkt hier niets en niets ook, wat met het karakter in strijd is van den man, die ook bij Josephus voorkomt als beurtelings de Joden hatend en, voor hun onwil beducht, hen ontziend en hun te wille zijnde(†). Loman had dus niet den Pilatus der evangeliën voor eene onmogelijke figuur moeten verklaren, maar de oudere voorstelling ten grondslag moeten leggen voor zijne verdere beschouwing.

Toegestemd echter, dat de sympathie van Pilatus voor den persoon van Jezus onhistorisch is, zoo blijft toch altijd, ook volgens Marcus, over, dat Pilatus Jezus voor onschuldig hield. Dit laatste is, volgens Loman, onaannemelijk. Pilatus kan Jezus niet voor onschuldig gehouden en nochtans prijsgegeven hebben aan de woede zijner vijanden, daar dit met de bekende rechtvaardigheid der Romeinen strijdig was, bl. 283 (20). Ik vrees, dat Loman hier op zijne beurt bezig is, den Romeinschen procurator te idealiseeren, en met zichzelf in strijd komt, door toe te stemmen, ‘dat er onder proconsuls en legaten tyrannen, wet- en rechtsverkrachters waren onder de veldheeren en procuratoren, met het bedwingen van onrustige provinciën belast’, bl. 283 (29). Is men van oordeel, dat er een man van het karakter van Pilatus, zooals wij hem uit Josephus kennen, al zeer weinig aan gelegen zijn moest, een in zijne schatting onbeduidenden Jood, al bleek er van zijne schuld niets, uit staatkunde en vrees prijs te geven, Loman is van eene tegenovergestelde meening. Gaf Pilatus Jezus prijs, dan moet deze in zijne oogen wegens oproer tegen de Romeinsche overheid suspect geweest zijn. ‘Pilatus is geheel in zijn rol, wanneer hij kort proces maakt met iemand, die tijdens zijne aanwezigheid te Jerusalem als de aanlegger van een opstand tegen het gezag wordt gegrepen. Te minder omstandigheden zal hij met den gegrepene maken, wanneer het blijkt, dat hij met eene schare uit den vreemde naar de hoofdstad is opgetrokken, zich een soort van vorstelijke hulde heeft laten welgevallen en daarenboven op het religieuse fanatisme van het volk (?) zich beroepen heeft.’ Zoo wordt Pilatus eerst geïdealiseerd als een type van Romeinsche rechtvaardigheid en daarna het besluit hieruit getrokken, dat Jezus niet de zachtmoedige man des vredes, de vriend van het openbaar gezag, de prediker van onderwerping aan

(*) Zie Oudste Ev., bl. 109.
(†) Ant. XVIII:3, 1 seq.

den Caesar en aan diens handlangers, de publicani, kan geweest zijn, bl. 284 (30). En om tot dit resultaat te komen, moet zelfs het verhaal van den intocht, opgevat als politieke demonstratie, dienst doen, alsof dit verhaal, kennelijk gevormd naar het beeld van den vredevorst, Zach. IX:9, en waaraan misschien niets anders dan eene ovatie van de feestgangers, zonder eenig opzet van Jezus zelven, ten grondslag lag, zooals het daar ligt, voor historisch te houden ware! Zoo wordt, wat kennelijk symbool is, bij Loman historische werkelijkheid, en daarentegen de verheven lijder, uit de geschiedenis verwijderd, een politieke agitator en met een Judas den Gaulonieter en Theudas gelijkgesteld, bl. 284 (30). Men merke hierbij tevens op, hoe ongelijk Loman aan zichzelven is, wanneer hij op bl. 281 (27) schrijft, dat Jezus ook na zijn gaan naar Jeruzalem ‘zoo ver mogelijk verwijderd was van het denkbeeld, als zou hij zelf bestemd zijn om de rol van Messias, d.i. van koninklijken redder van zijn volk op zich te nemen,’ en, in tegenspraak hiermee, bl. 282 (28), Jezus in Jerusalem laat verschijnen in het karakter van een Messias, die bij zijn intocht in de hoofdstad ‘zich eene soort van vorstelijke hulde laat welgevallen’, bl. 283, 284 (29, 30).

8. Volgens Loman gaat de toepassing der symbolische verklaring der evangeliën niet ver genoeg. Zelfs het bericht Mc. III:21, volgens hetwelk de bloedverwanten van Jezus erop bedacht zijn, hem, als ware hij van zijne zinnen beroofd, in verzekerde bewaring te nemen, moet in symboliek zich oplossen, als uitdrukking van het Christendom, dat, ‘in zijn idealen stichter vertegenwoordigd, door de joodsche schoolwijsheid als uitzinnigheid veroordeeld en tot in des stichters onmiddellijke omgeving (Loman denkt hier aan Jacobus) ten eenemale miskend wordt’, bl. 299 (45). Zeker beter zoo, dan hierin met een ander geacht geleerde onder ons een bewijs te zien van het gnostisch karakter van het Marcus-evangelie, volgens hetwelk de gewone psychische mensch in den bovennatuurlijken Jezus der gnostiek niet anders dan een krankzinnige kan zien. Intusschen bestaat er evenmin reden, om met Loman de symbolische verklaring hier toe te passen. Niets toch is eenvoudiger en, historisch beschouwd, natuurlijker, dan dat eene eenvoudige handwerkersfamilie, van de geestdrift hoorende, door hun zoon en broeder als prediker te Capernaüm verwekt, voor de waardeering van zijne grootheid onvatbaar, zich ongerust gemaakt en wat de openbaring was van het profetisch genie, aan vlagen van krankzinnigheid toegeschreven hebbe. Dat alleen Marcus deze bijzonderheden vermeldt, strekt mede tot bewijs voor den hoogeren ouderdom van zijn geschrift. De weglating bij Mattheus berooft diens eigen bericht aangaande het bezoek der moeder en broeders van de eigenlijke beweegreden hunner komst, Mt. XII:46-50 (Mc. III:31), en had haar grond in de dogmatische ergernis, die de latere evangelisten aan dit bericht nemen moesten, als strijdig met de kennis, die

Maria had aangaande de bovennatuurlijke afkomst van haar zoon, die in de Marcus-traditie nog niet was opgenomen.

9. Loman hecht blijkbaar aan de van alle zijden in het oog springende kenmerken van prioriteit van het Marcus-evangelie geen gewicht en beroept zich, als proef voor het tegendeel, op de verschillende redactiën van het verhaal aangaande den rijke, Mc. X:27 v. en Mt. XIX:16 v. Dat Jezus, volgens Mattheus, aan dezen op zijne vraag: 'Meester, wat *goeds* moet ik doen, opdat ik het eeuwige leven hebbe?' ten antwoord geeft, volgens de betere lezing: 'Wat vraagt gij mij naar hetgeen goed is?' acht Loman natuurlijker dan de lezing van Marcus: '*Goede* Meester!' en: 'Wat noemt gij mij goed?' Onnatuurlijk vindt hij het, 'dat Jezus bij die onschuldige vriendelijkheid van het "goede Meester" aanstonds daarin de bedoeling vermoedt, dat men hem met God gelijkstelt', blz. 298, 299 (44, 45). Ik acht deze exegese gezocht. Aan 'gelijkstellen met God' hebben zeker noch Jezus noch de evangelist gedacht. Er ligt in het antwoord van Jezus niets meer dan eene terechtwijzing van iemand, die een tot hiertoe hem onbekenden leeraar uit hoffelijkheid *goed* noemt, waaruit Jezus aanleiding neemt, om hem op God te wijzen, den alleen goede bij uitnemendheid. Dat de tekst van Mattheus jonger is, blijkt verder hieruit, dat de woorden: 'God alleen is goed', die beide evangelisten hebben, veel beter passen op de qualificatie van een *persoon* als goed dan op de vraag naar 'het goede'. In de redactie van Mattheus is de dogmaticus aan het woord, die zich ergerde, dat Jezus den eernaam *goed* zou afgewezen hebben. De prioriteit van den tekst van Marcus valt daarenboven bij de vergelijking der teksten van alle zijden in het oog. Dat de rijke een gehuwd man en geen jongeling was, zooals alleen Mattheus hem noemt, schijnt met de betuiging des mans bij Mattheus zelven, dat hij geen overspel bedreven had, XIX:18, beter overeen te stemmen, dan de qualificatie 'jongeling', en maakt het oordeel van Lucas waarschijnlijk, dat hier aan een magistraats-persoon (□ρχων) moet gedacht worden. Ook de ongekunstelde, van den Decaloog afwijkende volgorde van de geboden der wet bij Marcus luidt oorspronkelijker dan de doctrinaire wijze, waarop ze door Mattheus naar den Decaloog gerangschikt worden, terwijl de bijvoeging bij laatstgenoemde van het groote gebod der liefde het geheele verhaal van zijne beteekenis berooft, daar het juist bij den rijke gemis van zelfopofferende liefde was, dat Jezus hem wil doen gevoelen. Eindelijk verraden de woorden bij Mattheus: 'Wat ontbreekt mij nog?' die den rijke doen voorkomen als een ijdelen praler, een lateren tekst dan dien van Marcus, waar hij integendeel voorkomt als iemand, in wien Jezus belangstelt. Het voorbeeld, om de prioriteit van Marcus te bestrijden, is door Loman niet gelukkig gekozen; schier nergens toch valt de volgorde der evangeliën: Marcus, Mattheus, Lucas, meer in het oog dan juist in de redactiën van dit verhaal(*).

(*) Verg. Oudste Ev., blz. 53, 104, 123

10. Een bewijs tegen het historisch karakter, met name der gelijkenissen, door Jezus voorgedragen, levert, volgens Loman, de voorstelling der evangelisten, dat Jezus dezen vorm zou gekozen hebben, ‘omdat de schare het mysterie van het hemelrijk niet doorzien kan, niet doorzien mag’, bl. 295 (41). Loman houdt deze beschouwing van het parabolisch onderwijs te recht voor onhistorisch, maar acht, dat zij ‘voortreffelijk strookt met de doorgaande (?) voorstelling der evangelisten, volgens welke de goddelijke leeraar volstrekt verheven was boven zijn volk en zijn tijd en daarom dan ook door zijne omgeving niet kon worden begrepen’, bl. 296 (42). Ik wil hier geen nadruk leggen op de omstandigheid, dat ook nu door Loman niet gelet wordt op de kennelijke prioriteit van den tekst van Marcus, waarop onlangs ook Prof. Prins gewezen heeft(*), daar ook ik, zooals ik elders heb aangetoond(†), de inconninniteit in den tekst van Marcus, ofschoon minder sterk uitkomende dan bij Mattheus en Lucas, erken. Maar mag nu hieruit afgeleid worden, dat de gelijkenis, van het bijgevoegde ontdaan, niet aan Jezus zou mogen toegekend worden, en leveren niet de evangelisten zelven, bij wie zulke verklaringen van gelijkenissen, door Jezus voorgedragen, slechts een paar malen voorkomen, het bewijs, dat in den regel het parabolisch onderwijs door hen niet beschouwd is als onverstaanbaar voorde menigte? Dat gelijkenis en verklaring niet altijd van denzelfden auteur zijn en oorspronkelijk niet bij elkander behoorden, valt zonneklaar in het oog door de wijze, waarop de gelijkenis van het onkruid tusschen de tarwe verklaard wordt, Mt XIII:36 v., waarbij, tot in de kleinste bijzonderheden toe, tegen den aard een er gelijkenis, alles wordt overgebracht, zooals ik elders in het licht gesteld heb(§). Wat is ertegen, om aan te nemen, dat reeds in het canonieke Marcus-evangelie elementen van later dagteekening zijn opgenomen, die de critiek heeft af te zonderen van oudere bestanddeelen? Uit de schoonheid der gelijkenissen alleen volgt zeker hare echtheid niet. Dan toch hadden, zooals Loman te recht opmerkt, gelijkenissen als van den verloren zoon en den barmhartigen Samaritaan, alleen bij Lucas voorkomende, op de erkenning van echtheid in de eerste plaats aanspraak; maar willekeurig is het, om, zoolang hiervoor geene andere bewijzen pleiten, gelijkenissen als die van den zaaier aan Jezus te ontzeggen.

11. Loman acht verder de moderne opvatting van Jezus ‘als een vroom mensch, die te kwader ure in Jerusalem het offer wordt van misverstand en kwaadwilligheid, losgemaakt van zijne zondeloosheid en verrijzenis, onvoldoende om het geloof te doen ontstaan aan de verzoening der zondige wereld door het bloed des kruises’, bl. 299 v. (45, 46). Dus moet ook dit leerstuk, althans gedeeltelijk, afgeleid worden

(*) Theol. Tijdschrift, 1884, bl. 32.
(†) Oudste Evang., bl. 237.
(§) Oudste Evang., bl. 44.

uit de voorstelling van den lijdenden knecht Gods, Jes. 52, 53. Wáár, vraag ik, is voor die meening het bewijs te vinden? Is het zelfs wel exact, dat de dood van Jezus op Golgotha terstond geleid heeft tot dit leerstuk, en nam deze door Paulus gepredikte en onder zijn invloed zelfs bij latere na-Paulinische, Joodsch-Christelijke schrijvers, zooals b.v. Openb. 1:3 en elders, voorkomende leer niet de plaats in van eene vroegere beschouwing, waarbij de Joodsche ergernis aan het kruis nog op zichzelf bleef voortbestaan, maar geacht werd te zijn weggenomen door het geloof aan Jezus' opstanding en verheerlijking, als herstelling van Gods zijde der geschonden eer zijns Zoons, zooals de redenen, aan de Apostelen in het boek der Handelingen toegeschreven, te vermoeden geven? Voeg hierbij, dat in de oudste evangelieredactie aan Jezus' sterven slechts een paar malen eene dogmatische beteekenis wordt toegekend. Op plaatsen als Mc. VIII:31 vgl. IX:12, 31, X:33 v. verkondigt Jezus de historisch-zedelijke noodwendigheid van zijn dood, de historische in verband met den tegenstand, die hem te Jerusalem van de zijde der hiërarchie te wachten staat, terwijl hij de zedelijke noodwendigheid doet uitkomen in de bestraffing van Petrus, die hem van zijn plicht zoekt terug te houden, vs. 32, 33, en in de vermaning aan zijne leerlingen, hem in dit opzicht na te volgen, vs. 34-37. Jezus gaat naar Jerusalem niet met het doel, om te sterven en de profetieën te vervullen, zooals Loman meent. Dit moge Mattheus misschien gedacht hebben, maar het ligt in den tekst van Marcus niet. Hetzelfde zedelijke karakter wordt aan het lijden van Jezus toegekend, Mc. X:38, in zijne vraag aan de zonen van Zebedeüs, of zij in staat waren, den drinkbeker te drinken, dien hij dronk. Insgelijks stelt Jezus zijn lijden voor als een bewijs zijner dienende liefde, Mc. X:42, 44, en aan zijne discipelen tot voorbeeld, terwijl vs. 45, waarvan een losprijs sprake is, waarschijnlijk te houden is voor eene reflexie van den evangelist of aan eene latere redactie kan toegeschreven worden. In de gelijkenis van de landlieden, Mc. XII: 1 vv., plaatst Jezus zich op één lijn met de vroegere profeten, die door de Joden mishandeld en gedood waren. Ook het lijden in Gethsémané wordt niet geteekend als een zoenoffer en daar wordt nog de mogelijkheid van redding door Jezus ondersteld, Mc. XIV:36. Zelfs aan het kruis wordt Jezus aangegrepen door een gevoel, als ware hij van God verlaten, Mc. XV:34, wat onverklaarbaar is in de onderstelling, dat hij zijn sterven zou beschouwd hebben als het door God bestemde offer, om de zonden der wereld te verzoenen. Slechts aan den paaschdisch, indien althans de voorstelling historisch juist is, wat zelfs in den kennelijk ouderen tekst van Marcus twijfelachtig schijnen kan, maakt Jezus gewag van zijn bloed, ter inwijding van het verbond, maar denkt hierbij niet aan een zoenoffer, als hoedanig zijn dood eerst door Mattheus voorgesteld wordt, XXVI:28, waar de woorden ‘tot vergeving der zonden’ kennelijk behooren tot de talrijke glossemata, door

dezen evangelist aan den tekst van Marcus toegevoegd(*). Doch niet alleen bij Marcus, ook in de strijdredenen van Jezus tegen de Farizeërs, die tot de oudere bestanddeelen van het eerste evangelie geacht mogen worden te behooren, Mt. XXIII:29-36, komt de dood van Jezus voor als gevolg van den tegenstand, dien hij, evenals vroegere godsmannen, van het Joodsche volk te wachten had.

De leer van het zoenoffer werd dus niet rechtstreeks, hetzij door Jezus zelven, hetzij door zijne eerste leerlingen, vastgeknoopt aan zijn dood. Maar al ware dit anders, is het dan bij de voorstelling van Loman, die deze leer onvereenigbaar acht met het bestaan van een Jezus, zooals de modernen hem prediken, zooveel natuurlijker, dat de latere Christelijke gemeente het ideaal van ‘den man van smarte’ zal hebben uitgedrukt, ik zeg niet in het beeld van een vromen lijder in het algemeen, maar vastgeknoopt heeft aan een zeloot, die, verdacht van oproerige gezindheden, op bevel der Romeinsche overheid door beulshanden niet slechts gedood, maar als een in de schatting van de Joden gevloekte aan een slavenhout gestorven was? Is het daarentegen niet zeer natuurlijk, dat zelfs Christenen uit de Joden, door wie aan den dood van rechtvaardigen, zooals b.v. aan dien der Maccabeesche martelaars, ook zonder de erkenning van hunne zondeloosheid en hunne opstanding uit de dooden eene zonden verzoenende kracht werd toegekend(†), ook den in hunne schatting providentieel onverklaarharen kruisdood van Jezus, den bij uitnemendheid rechtvaardige, allengskens meer als een zoenoffer zijn gaan beschouwen?

12. De moderne critiek wordt door Loman niet zonder eenige partijdigheid beschreven, als stelde zij Jezus voor als ‘den vromen menschenvriend, die door leer en heiligen wandel de zondige wereld van hare kwalen bevrijden wilde’, bl. 270 (16). Aan het bevrijden ‘der wereld’ denkt zij bij het werk van Jezus niet. Dat Jezus een wereldgodsdienst stichten wilde, blijkt haar uit niets en wordt door hare tegenstanders ten onrechte afgeleid deels uitMatth. XXVIII:19, deels uit het eerst later geschreven 4de evangelie. Jezus was geen ‘stichter’ van iets, maar trad als reformator op van de onder Israël bestaande godsdienst. Mogen zijn geest en zijne beginselen na hem een wereldgeschiedkundigen invloed hebben uitgeoefend, gelijk zij uit hun aard een universalistisch karakter droegen, hijzelf trad niet als wereldheiland op. Duidelijk komt dit uit door vergelijking van eene plaats, waar de pauliniseerende Lucas aan de vermelding der ‘lieden op de uitgangen der wegen’, waarmee, in tegenstelling met de eerst ge-

(*) Oudste Ev., bl. 110-123.

(†) Josephus, lib. de Maccab. § 17, noemt den dood der martelaars in den Maccabeeschen tijd □αντ□□ υχον τ□ς το□ □θνους □μαρτ□ας en beweert, dat δι□ το□ α□ματος τ□ν ε□σεβ□ν □□ε□νων □α□ το□ □λαστηρ□ου (το□) θαν□του α□τ□ν □ θε□α πρ□νοια τ□ν □□ρα□λ προ□α□□θεντα δι□σωσεν.

noodigde Joodsche grooten, bij Mattheus de onaanzienlijke volksmenigte onder Israël wordt aangeduid, de opmerking toevoegt, ‘dat er bovendien nog plaats was’, Luc. XIV:22, met dat gevolg, dat nu ook de lieden van ‘de wegen en paden’ gehaald worden, waardoor, in onderscheiding van hen, die in de straten en stegen der stad wonen, de heidenwereld wordt aangeduid(*). Zeker is aan Jezus de gedachte niet vreemd geweest, dat ook zij, ‘die van Oosten en Westen kwamen’, aan den zegen van Israël zouden deelnemen, Mt. VIII:11, en heeft hij zelfs heidenen, zooals de mannen van Ninevé en de koningin van 't Zuiden, aan zijne tijdgenooten ten voorbeeld gesteld, Mt. XII:39, 41, 42, gedachten, die reeds bij de profeten waren opgekomen; doch eene universalistische heidenmissie, zooals Paulus bedoelde, lag buiten de grenzen van zijn werkkring en van zijn tijd. Evenmin leeren de modernen, dat Jezus van streng Joodsch later tot eene hoogere ontwikkeling gekomen is, bl. 280 (26), zooals wij reeds boven opmerkten.

13. Ik erken de moeilijkheid, om uit de evangeliën het echt menschelijke levensbeeld van Jezus te voorschijn te doen komen, ontdaan van den stralenkrans van al het bovenmenschelijke, waarmee hij later werd omhangen, en dat men hiertoe tot hypothesen zijne toevlucht nemen moet. Maar sedert wanneer is het maken van hypothesen, overal elders toegestaan, op historisch terrein ongeoorloofd? 't Is hier alleen de vraag, of de hypothese, waaruit Loman de wording van het Christendom verklaart, aannemelijker is dan die, waarbij het Christelijk humanisme en universalisme worden afgeleid uit de werkzaamheid van één groote persoonlijkheid, die, met nieuwe, frissche denkbeelden aangaande godsdienst en zedelijkheid toegerust, aan de groote beweging, die gevolgd is, den eersten stoot gegeven heeft. Voor de deugdelijkheid van laatstgenoemde hypothese pleiten niet alleen de hoofdbrieven van Paulus, wier macht, ondanks de oorlogsverklaring van Loman, nog niet verbroken is, maar ook de genetische ontwikkeling, die bij de teekening van Jezus in de evangeliën wordt waargenomen en zelfs op oudere documenten of tradities wijst dan het oudste onzer canonieke evangeliën. De Jezus van de oudste berichten verschijnt in het licht en in de lijst van zijn tijd en niet, gelijk Loman beweert, als iemand, die vreemd blijft (men denke slechts aan de twistrede over de echtscheiding, Marc. X:2-9) aan de voornaamste vraagstukken van zijn tijd, bl. 297 (43).

Ik blijf dus vasthouden aan het historisch bestaan van den man uit Nazareth, die, doorvoed met den profetischen geest van de h. Schriften zijns volks en toegerust met den meest oorspronkelijken aanleg, die in het leven der heroën van ons geslacht niet mag voorbijgezien worden, de verschijning van een profeet als Johannes den Dooper met ingenomenheid begroet heeft, zich door hem liet doopen en na diens gevangenneming, als hervormer der godsdienst onder Israël opgetreden,

(*) Zie Paulin. Ev., bl. 116, 117.

wel verre van zich te vergenoegen met de enkele voortzetting van diens werk, door echt menschelijke vroomheid zich van den strengen asceet en woestijnprediker onderscheidde. Hij bestreed het formalisme, waartoe de godsdienst onder Israël gaandeweg gezonken was, en begaf zich, na in Galiléa de boodschap des heils verkondigd en aldaar een aanhang van getrouwen om zich heen verzameld te hebben, naar Judéa, om te Jerusalem, in het hart zelf der Joodsche orthodoxie, zijne beginselen te prediken, geraakte aldaar met de hiërarchie in strijd en stierf als haar slachtoffer aan het kruis, onder medewerking van een gewetenloozen procurator. Nochtans ging hiermee de zaak, waarvoor hij geleefd had, niet verloren en bleef zijn geest onder de zijnen voortleven, met dat gevolg, dat, wat hijzelf niet bedoeld had, de grond gelegd werd tot de scheiding van Jodendom en Christendom, die door Paulus aan zijn naam verbonden en tot stand gebracht werd.

Voor de erkenning van de historische realiteit van dezen persoon acht ik het volgende van het grootste belang. Ware het Christusbeeld in de oudste ons bekende oorkonden eene vrucht van verdichting, dan zou die verdichting hebben moeten ontstaan hetzij in Joodsch-Christelijken, hetzij in Paulinischen kring en zou, naar gelang hiervan, eene zuiver Joodsch-Christelijke of wel eene Paulinische voorstelling van Jezus in de evangeliën zijn opgenomen. Noch het een noch het ander is echter het geval. De Jezus der oudste oorkonden, die verklaart, niet gekomen te zijn, om wet of profeten te ontbinden, besnijdenis en vasten niet afschaft, sabbath en hooge feesten in eere houdt en met de zijnen het Joodsche pascha viert, is geene Paulinische figuur, zoodat dan ook van het een en ander in de teekening van het Christusbeeld bij den Paulinischen Lucas niets wordt aangetroffen. Dezelfde Jezus is echter evenmin een prediker in Joodsch-Christelijken geest, wanneer hij, ofschoon het brengen van offergaven niet verbiedende, het wezen van de godsdienst niet hierin, maar in zedelijke reinheid en broederliefde stelt, aan het vasten als vormelijk goed werk geene waarde toekent en het daarom aan zijne discipelen niet voorschrijft, werken der liefde boven tempeldienst stelt en, hoewel hij den sabbath eert als ingesteld om den mensch, de stelling verkondigt, dat de mensch niet is om den sabbath, en in het vraagstuk der echtscheiding zoowel van Hillel als van Shammaï afwijkt. Hier doet zich het beeld van een persoon voor, die, boven beide partijen staande, een standpunt inneemt, dat, historisch volkomen begrijpelijk, tot het ontstaan van beide partijen geacht moet worden den grond gelegd te hebben; op wien de Christen uit de Joden zich beroepen kon, om de voortdurende geldigheid van wet en besnijdenis, offer- en tempeldienst, sabbath- en paschaviering ook voor den Christen te rechtvaardigen, maar die ook, omgekeerd, aanleiding gaf, om, gelijk Paulus, van de wet zich los te maken en eene zuiver geestelijke godsdienst te prediken. Zoo konden beide partijen zich ‘van Christus’ noemen, de Joden-Christenen, 1 Cor. I:12, Paulus

en de zijnen, 2 Cor. X:7, naar gelang men aan eene der beide zijden van Jezus, den Jezus ‘naar het vleesch’ of den Jezus ‘naar den geest’, zich vasthield. Zoo wijzen de partijen zelve op het historisch bestaan van een persoon, gelijk aan den Jezus der evangeliën, zooals de critiek dien voorstelt, terwijl haar ontstaan bij de hypothese van L. volstrekt onverklaarbaar blijft.

Werd ik tot prijzen geroepen, ik zou de eerste willen zijn, om mijne hulde te brengen aan den echt wetenschappelijken, ernstigen toon, aan de humaniteit, geleerdheid en scherpzinnigheid van den ook door mij hooggeschatten man, ons in zijne jongste beschouwing opnieuw gebleken; doch waar het een historisch vraagstuk geldt van zooveel belang als het hier behandelde, mocht ik ook mijne overtuiging niet verbergen en niet in gebreke blijven, de gronden mee te deelen, waarom ik met hem niet kan meegaan. ‘Symbool en werkelijkheid’ is ook mijne leus, maar ik blijf het ervoor houden, dat in de symboliek der evangeliën ideeën zijn uitgedrukt, die in het hart van een bepaald persoon, d.i. van Jezus van Nazareth, tot rijpheid zijn gekomen.

Febr. 1884.

J.H. SCHOLTEN.

Staatkunde en geschiedenis.

De liberale partij en de schoolquaestie.
(Tweede artikel.)

De lezers van *De Tijdspiegel*, die gewoon zijn, Noorman's artikelen over de Geschiedenis van den Dag met belangstelling te bestudeeren, zullen niet zonder eenige verwondering kennis hebben gemaakt met zijne uitspraak in het Januari-nummer, dat de politiek het karakter bederft. Als dat waar is, moeten zij gedacht hebben, dan zal het ook wel raadzaam zijn, den voet in 't geheel niet te zetten op dat gevaarlijk gebied, waar zooveel voetangels en klemmen liggen. En hoe kan Noorman dan jaar in jaar uit door tal van artikelen deelnemen aan onzen staatkundigen strijd, als hij werkelijk van de politiek een zoo verderfelijken invloed ducht? Of vertoont zich die heillooze werking alleen bij leden van Kamer of kiesvereeniging, niet bij de schrijvers over politieke onderwerpen?

Het komt mij voor, dat de toepassing der Duitsche uitspraak: *die Politik verdirbt den Charakter*, op onze toestanden van overdreven pessimisme getuigt. Wel zijn de verschijnselen aan onzen staatkundigen horizont lang niet opwekkend. Wel is er reden tot ernstige bezorgdheid voor het welzijn, ja, zelfs voor het voortbestaan van ons volk. Maar toch geloof ik, dat de crisis voorbij is, en zie ik ons volk op weg naar eene betere toekomst. De treurigste jaren van onze politieke geschiedenis zijn die van 1872 tot 1879 geweest. Reeds hadden de laatste jaren van Thorbecke's leven bewezen, dat de handhaving der liberale beginselen te zware eischen stelde aan het karakter der toongevende liberalen. Maar eerst na zijn dood kwam hun onvermogen, om te beseffen, dat het leven eene ernstige zaak is, op de treurigste

wijze aan den dag. Jarenlang was het reeds bekend, dat doeltreffende versterking onzer levende strijdkrachten voor ons land een levensvraagstuk is; jarenlang wist men, dat slechts het weerbaar maken van het geheele volk die doeltreffende versterking geven kan. Toch kwam het niet tot hervorming van ons krijgswezen. Niemand ontkende, dat er groote gebreken waren in het belastingstelsel en de regeling van het kiesrecht. Maar alle bemoeiingen tot opheffing der erkende grieven baarden niets anders dan ontwerpen en redevoeringen.

Trok zich de liberale meerderheid in de Kamer deze dingen aan? Schaamde zij zich over haar onvermogen? Niemand heeft er ooit iets van kunnen bemerken. Integendeel gaf zij nu en dan bewijzen van eene kinderlijke uitgelatenheid, die onder alle omstandigheden in een kring van volwassen mannen ongepast, in eene wetgevende vergadering meer dan ergerlijk moet heeten. De verdeeldheid onder de liberalen, die zich in 1879 openbaarde, kan de morgen worden van een dag, die wat minder leelijk is dan zijn voorganger. In de Kamer kan men dat natuurlijk niet inzien; de liberale couranten, die veel te veel met de Haagsche kamerliberalen zijn medegegaan, kunnen het ook moeilijk openlijk erkennen zonder schuld te belijden voor de zachtmoedigheid, waarmede zij vóór 1879 het onverantwoordelijk gedrag dier heeren beoordeeld hebben. Daarom wordt de beteekenis der gebeurtenissen van 1879 zoo dikwijls verkeerd voorgesteld. Gewoonlijk wordt de machteloosheid der liberale partij toegeschreven aan de destijds ontstane verdeeldheid. En het is inderdaad zeer waarschijnlijk, dat alleen de scheuring in hare gelederen haar verhinderd heeft, reeds voor geruimen tijd de teugels van het bewind weder te aanvaarden. Daarom prediken oppervlakkige medicijnmeesters onophoudelijk eendracht en wachten veel heil van een nauwer partijverband of een gemeenschappelijk programma. Gelukkig prediken zij als roependen in de woestijn. Hun raad berust op een zeer onvolledig onderzoek naar den aard der kwaal. Zijne opvolging zou den toestand van den zieke wanhopig maken. Het ware geneesmiddel is veeleer hierin gelegen, dat de verschillende opvattingen over den eisch der liberale beginselen zoo duidelijk en scherp mogelijk geformuleerd worden en dat de liberale partij zich openlijk splitse in de tamelijk uiteenloopende richtingen, die haar thans samenstellen.

Getrouwe lezers van dit tijdschrift, die in 't bezit zijn van een goed geheugen, zullen zich herinneren, dat ik in den aanvang van het vorig jaar eene poging deed, om die mijns inziens volstrekt noodige operatie wat spoediger te doen plaats vinden(*). Voor alle andere dingen - zoo betoogde ik o.a. - is het noodig, dat er eene scheiding kome tusschen twee groepen van personen, die zich thans beiden liberalen noemen. Laat de voorstanders van het krachtig staatsgezag met ‘tallooze’ ambtenaren en eene veelomvattende regeeringsbemoeiing, dat

(*) De liberale partij en de schoolquaestie, *De Tijdspiegel,* Maart 1883.

de heer Kappeyne in zijn bekend regeeringsprogramma als den eisch der ‘moderne levensbeschouwing’ schetste, rechts gaan, en daarentegen de vrienden van de vrijheid en de autonomie der kleinere levenskringen zich hunne plaats links zoeken. Wel is waar laat zich onmogelijk in 't algemeen aangeven, waar de grenzen der staatsmacht moeten liggen, en daarom geeft ook het genoemde verschilpunt geen middel, om de meer autoritaire en de meer vrijheidlievende liberalen scherp van elkander te scheiden. Maar lijden niet alle kenmerken, waarnaar men staatkundige partijen tracht te rangschikken, aan hetzelfde euvel? De natuur maakt geene sprongen, noch in het plantenrijk, noch in het dierenrijk, noch in de bonte verzameling van de uiteenloopende staatkundige inzichten der burgers. Daarom is het onmogelijk, de verschillende politieke beginselen zoo te formuleeren, dat de partijen scherp gescheiden zijn; altijd zijn zij door tal van middenmannen verbonden. Een politiek beginsel heeft waarde, wanneer het vruchtbaar is in practische toepassingen. En nu is het zeker, dat iemands antwoord op de vraag, of er in 't algemeen veel heil te wachten zij van staatsbemoeiing en ambtenaarsijver, aan zijn liberalisme eene eigen kleur mededeelt, die bij tal van practische vragen moet blijken.

Het is gemakkelijk in te zien, hoe nadeelig het is, wanneer de invloedrijke leden eener partij zulke gewichtige verschilpunten niet opzettelijk bespreken, maar zorgvuldig verbergen. Men beveelt deze handelwijze aan, omdat het bekend worden van de scheuring in de partij nadeelig zou kunnen werken bij de verkiezingen. Maar eene veel grootere schade staat daartegenover. Waar zulk een stilzwijgen over politieke beginselen in acht wordt genomen, daar ontaardt de staatkunde der parlementsleden in de behandeling van persoonlijke quaesties, die voor ‘hoogere’ politiek moeten doorgaan. Zij wekken bij gebreke van iets beters eene aandacht, waarop de groote volksbelangen recht hebben. Men moet toch iets zeggen en men moet toch iets doen, en de belangrijke vragen liggen op een verboden terrein. In een klein parlement als het onze kan zulk een toestand vrij lang voortduren. Maar bij de kiezers kan men natuurlijk niet aankomen met zuiver persoonlijke quaesties, terwijl de diplomatieke slimheden der hoogere partijpolitiek het volle daglicht eener kiesvereeniging niet kunnen verdragen. Vandaar een onmiskenbare tegenzin, om met de kiezers in aanraking te komen, en eene vrees, om zich te compromitteeren, die belachelijk zouden zijn, als zij niet zoo treurig waren. Zoo ontstaat er eene groote verwijdering tusschen de partij in het parlement en de partij in het land, en die scheiding kan niet anders dan noodlottig zijn voor de sterkte en den invloed eener politieke richting. De kiezers begrijpen niet langer, wat hunne afgevaardigden bezielt, en zij kunnen dat niet begrijpen, daar de belangrijkste zaken binnenskamers worden afgehandeld. Slechts een vernuftig man, die er veel tijd voor overheeft, kan uit de openbare beraadslaging met eenige waarschijnlijkheid op-

maken, wat er achter de schermen is voorgevallen. De meeste kiezers hebben daarvoor noch den noodigen tijd noch het noodige inzicht. Van warme belangstelling in de politieke vragen kan bij hen weldra geene sprake meer zijn, als er geene politieke vragen zoo behandeld worden, dat ook de kiezer hare beteekenis kan vatten. Staan er nu tegenover de partij, wier tong bij de openbare beraadslaging geboeid is, omdat de scheuring tot elken prijs verborgen moet worden, anderen over met een begrijpelijk programma en talentvolle woordvoerders, dan vermindert het aantal kiezers, die met de zwijgende partij medegaan, aanhoudend. Dit moet voortduren, totdat eindelijk de ban gebroken is en er weder beginselen ter sprake komen, die belangelooze geestdrift kunnen wekken.

Is in het bovenstaande de ziektetoestand der liberale partij naar waarheid geteekend, dan ligt het geneesmiddel ook niet in eene verzoening, die thans slechts schijnbaar zou kunnen zijn, maar in het volgen van den tegenovergestelden weg, in het scherp en nadrukkelijk formuleeren der verschilpunten. De Engelsche parlementaire practijk, die den afgevaardigde telkens in aanraking brengt met zijne kiezers, is niet zonder eigenaardige gevaren. Maar zij heeft althans dit voordeel, dat de uiteenloopende zienswijzen openlijk en duidelijk moeten besproken worden. Doen de afgevaardigden dit in hunne redevoeringen tot de kiezers, dan kan er ook in het parlement niet gezwegen worden over de groote volksbelangen; de gifzwammen der ‘hoogere’ partijpolitiek kunnen niet opkomen, omdat de duistere kelder ontbreekt, waarin ze bij ons te lande zoo welig opschieten. Bij die handelwijze blijkt weldra, hoe sterk de verschillende afdeelingen der partij zijn, en is dit eens bekend, dan kan er tusschen die afdeelingen overleg plaats vinden over de vraag, of en in hoeverre en op welke voorwaarden samenwerking mogelijk is.

Hoeverre men hier te lande van dien zoo wenschelijken toestand verwijderd is, behoeft nauwelijks gezegd te worden. Een enkel voorbeeld moge in plaats van vele anderen dienen. Jaar in, jaar uit verneemt men van de buitenwacht, dat er in de Kamer eene partij is van zoogenaamde Kappeyneanen. Natuurlijk wordt dit bericht geloofd, want wat is waarschijnlijker, dan dat er zich eene groep vormt van mannen, die zich met hart en ziel hebben aangesloten aan het scherp geformuleerd autoritair programma, door den toenmaligen leider der liberalen op 24 November 1874 geschetst? Van de daden dezer fractie, bepaaldelijk van hare oppositie tegen het ministerie-Van Lynden, weten de bladen veel te verhalen. De lijsten der stemming over gewichtige regeeringsvoorstellen schijnen te bewijzen, dat die verhalen niet ongegrond zijn; het is niet moeilijk, daarin de namen van ongeveer tien leden der Tweede Kamer op te sporen, die zich in vele gevallen van de overige liberalen afscheiden. Geen wonder, dat de belangstellende kiezer, die niet ingewijd is in de geheimen der hoogere politiek, meent,

hier een duidelijk begin van gezonde partijvorming op het spoor te zijn, en zich niet weinig verheugt over dat gelukkig verschijnsel.

Aldus, en niet zonder reden, de kiezer, die zoo goed waarneemt, als zijn standpunt en zijne hulpmiddelen toelaten. Maar volgens het gevoelen van leden der Kamer, die natuurlijk veel beter onderricht kunnen zijn, is zelfs het bestaan dezer fractie niet boven allen twijfel verheven en zijn hare beginselen, zoo zij al bestaat, niet eens bij benadering te bepalen. De eene waarnemer op het Binnenhof noemt de Kappeyneanen eenvoudig de meer geavanceerden(*), wat zeker, als het waar is, uiterst merkwaardig mag heeten, daar Kappeyne's programma zeer reactionnair is en naar den tijd der landsvaderlijke regeering riekt. De andere spreekt van het Kappeyneanisme als van ‘een denkbeeldige *persona moralis*, een politiek figuur of spook, dat de menigte meent te zien omdat elk er van heeft gelezen en hooren praten, ofschoon niemand het verschrikkelijke wezen kon grijpen of aantoonen dat het meer was dan een spel der verbeelding’(†).

De heer Rutgers van Rozenburg houdt van krasse woorden, en het is derhalve mogelijk, dat hij ook bij deze gelegenheid meer zegt, dan hij verantwoorden kan. Uit de waarheid zijner opmerking zou toch volgen, dat allen, die vóór of tegen het Kappeyneanisme partij trokken, een spook, eene hersenschim voor werkelijkheid hebben aangezien. Maar als hij gelijk heeft, of ook maar ten halve gelijk heeft, in welk licht verschijnt dan de houding der Kamerleden, die de kiezers op zoo onverantwoordelijke wijze in het duister lieten rondtasten? Is het bepaaldelijk bij de Amsterdamsche afgevaardigden niet een spelen met het geduld der liberale kiezers, als zij hen dagenlang voor en tegen het Kappeyneanisme te velde laten trekken, terwijl een enkel woord voldoende zou geweest zijn, om de oneenigheid bij te leggen?

Wij kunnen echter geheel in het midden laten, in hoeverre de waarnemingen der heeren Rombach en Rutgers te vertrouwen zijn. Zal het der liberale partij wèl gaan, dan moet ieder harer leden zich de vraag stellen: kunt gij u vereenigen met het regeeringsprogramma, dat op plechtige wijze is afgekondigd door den man, dien de liberale Kamerleden tot leider hadden gekozen en dien men daarom niet zonder eenigen grond een tijdlang beschouwd heeft als het hoofd der liberale partij in het land? Ik meende in 't vorig jaar te mogen aannemen, dat althans de invloedrijke leden der partij zich die vraag reeds gesteld hadden. Maar is - gelijk men uit de mededeelingen der heeren Rombach en Rutgers zou moeten opmaken - de scheiding tusschen de Kappeyneanen, die dat programma aanvaarden, en de oud-liberalen of Thorbeckeanen, die het ten eenen male verwerpen, nog niet tot stand gekomen, dan is het wenschelijk, dat de verschillende stand-

(*) De heer Rombach in eene vergadering van kiezers uit zijn district te Nienwesluis (zie dagblad *De Amsterdammer* van Zondag 3 Juni 1883).

(†) De heer Rutgers van Rozenburg in het dagblad *De Amsterdammer* van 5 Juni 1883.

punten zoo scherp mogelijk tegenover elkander gesteld worden. Het voordeel daarvan zou waarlijk niet gering zijn. Scherp uitgesproken beginselen leiden tot het gemakkelijk afdoen van practische vraagstukken en practische vraagstukken, bij wier oplossing haast is, zijn er in menigte(*).

In het artikel, waaraan ik hierboven herinnerde, trachtte ik aan te toonen, dat alleen de Kappeyneanen, in den straks nader omschreven zin, vrede kunnen hebben met de liberale schoolwetpolitiek der laatste jaren, en dat de oud-liberalen daarentegen de wet van 1878 niet minder moeten bestrijden, dan de Katholieken en anti-revolutionnairen doen. Vermindering van de staatsbemoeiing, grooter autonomie van de gemeenten, eene veel meer welwillende houding jegens het bijzonder onderwijs, ook als het eene beslist kerkelijke kleur heeft, dat waren ongeveer de hoofdzaken, die het oud-liberale beginsel in dezen mijns inziens bleek te eischen. Uitgaande van de stelling, dat de liberale partij te zwak is geworden, om alleen de herziening der schoolwet ter hand te nemen, wees ik op de wenschelijkheid van gemeen overleg met de andere partijen en trachtte aan te toonen, dat de anti-revolutionnaire partij met de onze veel meer punten van aanraking heeft dan de Katholieke.

Ten aanzien der ontvangst van dit artikel in liberale kringen had ik geene illusies te verliezen. Sedert jaren is het streng vasthouden aan de liberale schoolwetpolitiek het kenmerk, waaraan men den ‘volbloed’-liberaal van den halven of onechten pleegt te onderscheiden. Het was daarom niet te verwachten, dat mijne beschouwingen velen zouden overtuigen. Toen Jozua de stad Jericho belegerde, moesten de priesters zeven dagen achtereen in plechtigen optocht, op ramshoornen blazende, met de Arke des Verbonds om de stad trekken. En eerst toen zij den zevenden dag zevenmaal dien ommegang gemaakt hadden en bij den zevenden tocht het gansche volk zijn vervaarlijk gejuich aan het geluid der ramshoornen paarde, eerst toen vielen de muren der bedreigde veste. Ook wat op zichzelf beschouwd duidelijk genoeg is, moet, voordat het invloed verkrijgt, vele malen herhaald worden, als het iets ongehoords is. Een voorstel van liberale zijde tot bijlegging van den strijd over de lagere school was nagenoeg ongehoord.

Dit in aanmerking nemende, kan ik mij over de ontvangst van mijn

(*) Sedert ik dit schreef, hebben de vinnige critiek, door Kappeyne op het voorstel der heeren Van Delden c.s. geleverd, en de houding zijner vrienden bij de behandeling van dit voorstel duidelijk getoond, dat de mededeelingen der heeren Rombach en Rutgers minder juist waren. De ‘meer geavanceerden’ van den eersten spreker bleken ten aanzien der inkomstenbelasting nog niet verder geavanceerd te zijn dan tot het fraaie betoog, door hun leidsman op 29 April 1872 in de Kamer gehouden. Zij wagen het inderdaad, aan de liberale partij in het land den voet dwars te zetten. Trouwens, de verkiezingen hebben eerst over een jaar plaats en de liberale kiezers zijn uiterst vergevensgezind en hebben een lammerengeduld. Toch is het niet onmogelijk, dat de Haagsche politieke heeren zich thans vergist hebben en dat hunne souvereine minachting voor den nood der schatkist het begin is van het einde.

artikel niet beklagen. Doodgezwegen werd het niet. Veel instemming vond het ook niet; maar de verbitterde critiek, waarop ik gerekend had, liet zich evenzeer wachten. Zelfs de warme vriend van *Volksonderwijs*, Dr. J. van Vloten, antwoordde met een alles behalve heftig artikel, waarin hij mij niets anders dan onmanlijke kleinmoedigheid en breedsprakigheid ten laste legde. Wie de eigenaardige schrijfwijze kent van dezen kitteloorigen vaderlander, wiens pittige vertoogen wij, helaas! niet meer zullen vernemen, weet ook, dat zulk eene zachtmoedige beschuldiging, uit zijne pen vloeiende, bijna met eene lofrede uit eene andere gelijkstaat

Waren Van Vloten en anderen vrij welwillende en beleefde tegenstanders, Dr. H.J. Betz heeft mij door zijne brochure(*) den tweeden omgang om Jericho uitgespaard. De ingenomenheid, waarmede zijn werk van liberale zijde ontvangen werd, was merkwaardig als een teeken des tijds. Natuurlijk is die goede ontvangst vooral toe te schrijven aan de grondige en dikwijls niet onvermakelijke wijze, waarop de zoogenaamd wetenschappelijke grondslagen van Kuyper's staatsleer door den schrijver werden onderhanden genomen. Maar, zoo Dr. Betz zijne brochure vijf jaren vroeger had uitgegeven, dan zouden zelfs tienmaal meer goed aangebrachte slagen tegen het ‘Program’ hem geene absolutie gebracht hebben voor zijne heterodoxie in zake van de schoolquaestie.

Inmiddels zijn er in de benauwde vesting zelve dingen gebeurd, die wellicht de muren zullen doen instorten, zonder dat er verder op een enkelen ramshoorn behoeft geblazen te worden. Op twee van die voor de wet van 1878 zoo veege teekenen wil ik de aandacht vestigen.

Het eerste zie ik in de verregaande verslapping en lauwheid, die zich openbaren in de, vóór enkele jaren zoo ijverige, vereeniging *Volksonderwijs.* Of mag men die namen niet geven aan het verschijnsel, dat hier en daar werd voorgesteld, de plaatselijke afdeeling maar te ontbinden, omdat nu het doel der vereeniging bereikt zou zijn? Wie hartelijk belang stelt in eene zaak, pleegt een beter oog te hebben voor de gevaren, die haar bedreigen. Wat er ten aanzien van het orgaan der vereeniging voorviel, is een nog meer sprekend bewijs van de echt-Laodiceesche kalmte, waarmede de leden hunne taak opnemen. Een ijverig, kundig en talentvol voorstander van de verbetering van het lager onderwijs belast zich jarenlang geheel belangeloos met de redactie. Hij is met de vereeniging eenstemmig ten aanzien der vraag, langs welken weg die verbetering moet gezocht worden. Desalniettemin blijkt de uitgaaf te zwaar voor de krachten der vereeniging. Van de duizenden leden verklaren zich slechts ruim zeshonderd bereid tot het storten van de uiterst matige som, die voor de instandhouding van het blad gevorderd wordt. Ter elfder uur ziet men in, dat het toch niet goed aangaat, de uitgaaf te staken. Al de omslag eener buitengewone vergadering is noodig, om te bewerken, dat de voltrekking van het dood-

(*) *Hun Program,* 's-Gravenhage, 1883.

vonnis over het blad een jaar wordt uitgesteld. Mag men het den anti-revolutionnairen wel kwalijk nemen, als zij naar aanleiding van deze geschiedenis met eenig leedvermaak wijzen op de stijgende opbrengst van hunne Augustus-collecte?

Het tweede veege teeken voor de schoolwetpolitiek der laatste jaren vind ik in het besluit tot schorsing van den onderwijzer Poppink. Worden de overwegingen, waarop dit besluit rust, antecedenten, waarop men zich gaat beroepen, dan is het een doodsteek voor de liberale theorie der voor allen geschikte, openbare neutrale school. Ligt er in de zeer kalme en lang niet ongehoorde beweringen van den heer Poppink gemis aan eerbied voor de godsdienstige begrippen van andersdenkenden en moet het onderwijs daarom nog kleurloozer worden, dan het reeds werd, dan zal het over eenige jaren moeilijk zijn, een verstandig mensch te vinden, die eenige sympathie heeft voor de openbare lagere school.

Mijns inziens laat het zich toch moeilijk betwijfelen, dat goed onderwijs in de historie onmogelijk is, wanneer de onderwijzer de kans heeft, gestraft te worden wegens dergelijke opmerkingen, als die de heer Poppink over Luther's beteekenis maakte. De heer Roodhuyzen heeft in zijn opstel 'De geschiedenis en de paedagoog'(*) die stelling op afdoende wijze bewezen, en vele anderen hebben soortgelijke argumenten aangevoerd. Natuurlijk heeft men hunne redeneering niet onbeantwoord gelaten; betrekkelijk vele liberalen schenen in te stemmen met Hordijk's opvatting van de eischen der neutraliteit en bewezen daardoor de treurige zwakte van de stelling, die de liberalen ten aanzien der schoolquaestie innemen. Gewoonlijk verscholen zij zich achter de bewering, dat de onderwijzer op de gemengde school, ook al hangt hem de straf van Poppink boven het hoofd, zoodra hij zijne godsdienstige overtuiging bij zijn onderwijs laat blijken, toch de *feiten* der geschiedenis wel kan mededeelen. Alleen van de *waardeering* dier feiten zal hij zich volgens die leer zorgvuldig hebben te onthouden. Bij deze fraaie beschouwing wordt echter vergeten, dat de mededeeling der feiten in *woorden* geschieden moet, en dat reeds in de keuze dier woorden zich de waardeering der feiten openbaart(†). Ligt niet reeds in de algemeen ge-

(*) *De Tijdspiegel,* Juli 1883.

(†) Sedert ik de bovenstaande opmerkingen schreef, had ik het genoegen, over hetzelfde onderwerp eene discussie te voeren met den heer A.M. Kollewijn Nz. Ik had mij in een artikel over de 'Aanspraken der vrije universiteiten', opgenomen in de *Nieuwe Rotterdamsche Courant* van 12 Januari l.l., over de onmogelijkheid der volstrekte neutraliteit in denzelfden zin uitgelaten, als in den tekst geschiedt. 'Met kracht' meende de heer Kollewijn te moeten 'opkomen tegen de bewering, dat in de bewoordingen, waarin men eene mededeeling kleedt, reeds eene waardeering ligt'. Zoo schreef de heer Kollewijn in dezelfde courant van 16 Januari en hij liet erop volgen: 'Als iemand zegt: Luther predikte tegen de aflaten, is dan uit deze woorden af te leiden of de spreker vóór of tegen de aflaten is? Natuurlijk niet.' In mijn antwoord deed ik den heer Kollewijn opmerken, dat zijn betoog niet zeer krachtig was, daar men betwijfelen kan, of de onderwijzer met de bedoelde woorden wel eene 'mededeeling' gedaan heeft. 'Mijns inziens - zeide ik - had hij de kinderen evengoed in het Grieksch kunnen aanspreken. Als zij hun onderwijzer zullen begrijpen, moet hij hun duidelijk maken, wat de aflaten zijn, waartegen Luther predikte. Zonder de "theologie", die de heer Kollewijn zoo gaarne naar de gastvrije "catechisatiekamer" zou verwijzen, gaat dat nu eenmaal niet. De onderwijzer moet daarbij gewag maken van zonde, van boete, van schuldvergeving. Hij moet uitleggen, hoe de meening ontstaan kon, dat ook geldelijke offers aan de kerk middel tot schulddelging kunnen zijn. Hoe kan dit geschieden, zonder dat de kerkelijke of onkerkelijke denkwijze van den spreker daarin min of meer doorstraalt?'
De heer Kollewijn bleek door mijn betoog volstrekt niet van dwaling overtuigd te zijn. Ofschoon hij in zijn antwoord (*Nieuwe Rotterdamsche Courant* van 20 Januari) erkende, dat

bruikelijke toepassing van het woord hervormer op Luther eene waardeering van zijn arbeid opgesloten, waartegen ons Protestantsch gevoel zeer zeker niet opkomt, maar die voor den Roomsch-Katholiek even aanstootelijk is als de beoordeeling van zekere feiten, die in de uitdrukking ‘verderfelijke dwalingen’ wordt samengevat? Moet de eerbied voor de godsdienstige begrippen van andersdenkenden tot de voorzichtigheid leiden, die de heer Pijnacker Hordijk noodig achtte, dan is de onderwijzer verplicht, juist al de woorden te vermijden, die zijne leerlingen goed begrijpen, en zich uitsluitend te bedienen van voor hen onverstaanbare uitdrukkingen. Kinderen zijn echte gevoelsmenschen, die de historie alleen met het hart kunnen begrijpen. Hun leeftijd maakt hen geheel ongeschikt voor een onpartijdig wikken en wegen van licht en schaduw in de verschillende strijdende partijen. Zij vatten, wat de onderwijzer bedoelt, als hij Willem den Zwijger een vader des vaderlands noemt en van de dwingelandij van Filips II spreekt. Maar mag de neutrale onderwijzer die uitdrukkingen gebruiken, als de neutraliteit zoo wordt opgevat als in Hordijk's besluit? Zal hij dan zeggen, dat velen onzer landgenooten den eerste als een vader des vaderlands vereerden en den tweede als een dwingeland verfoeiden, en daar vervolgens bijvoegen: ‘Maar wellicht beoordeelden zij die mannen verkeerd. Het is altijd moeielijk, ten aanzien van geschiedkundige vragen

er in mijne woorden ‘een schijn van waarheid (ligt)’, meende hij toch, dat de verklaring van het woord aflaat voor den neutralen onderwijzer ‘niet moeilijk’ is. ‘Hij kan het b.v. doen volgens den *Katechismus door zijne Hoogwaardigheid Franciscus Jacobus van Vree.* Wil men dit theologie noemen, een ander noemt het misschien woordverklaring, 't is mij wel.’ Onbekend met den *Katechismus door zijne Hoogwaardigheid Franciscus Jacobus van Vree,* mocht ik natuurlijk niet zonder nader onderzoek beweren, dat de heer Kollewijn zich wat al te gemakkelijk van eene moeielijke vraag had afgemaakt. Na kennismaking met dien *Katechismus* heb ik mijn recht van spreken wedergekregen. Dit boekske, dat in 63 bladzijden klein formaat een kort overzicht van de Roomsch-Katholieke leer geeft, is zeer zeker zonder nadere uitlegging niet te verstaan. Over de ‘aflaten’ vindt men daarin op bl. 20:
‘*Vraag.* Waardoor inzonderheid worden de voldoeningen der Heiligen ons toegevoegd?
Antwoord. Door de aflaten.
V. Wat zijn aflaten?
A. Kwijtscheldingen der tijdelijke straffen, die wij voor onze zonden moesten lijden.
V. Wie geeft de aflaten?
A. De Roomsche Paus, de Bisschoppen en sommige andere Oversten der Heilige Kerk, door de goddelijke macht, die zij over de schatten der Kerk ontvangen hebben.
V. Wat moeten wij doen om de aflaten te verdienen?
A. Al wat de Paus, de Bisschoppen of andere Oversten der Heilige Kerk daartoe vereischen.’

Ik meen de beantwoording der vraag, of de onderwijzer deze volzinnen aan kinderen van Protestanten of ‘vrijdenkers’ duidelijk kan maken, zonder in theologische beschouwingen te vervallen, gerustelijk aan den lezer te kunnen overlaten. Zijn antwoord kan niet anders dan ontkennend uitvallen. De *woorden* van den heer Van Vree zijn voor die kinderen onverstaanbaar, en legt de onderwijzer ze uit, dan bemerken zij, wat hij van die ‘voldoeningen der Heiligen’, de ‘goddelijke macht van den Paus’, de schatten der kerk’, enz. denkt.

tot zekerheid te komen, en de geleerden zijn het dan ook over Willem en Filips II lang niet eens?' Of moet hij zich in 't geheel niet uitlaten over de beoordeeling der handelende personen door tijdgenoot en nakomelingschap?

Het eene is al even strijdig met gezonde opvoedkundige begrippen als het andere. De mensch is niet afkomstig van een boom of van een steen, maar van een voorgeslacht, en het beste middel, om iets te begrijpen van de maatschappij, waarin men geplaatst is, ligt in belangstellende aandacht voor het verleden der menschheid, vooral voor dat van het volk, waartoe men behoort. Maar belangstelling onderstelt liefde, en die liefde kan zich bij het kind nog niet richten op de zuiver wetenschappelijke beschouwing van den samenhang der feiten, ook niet op staatkundige of godsdienstige richtingen, maar alleen op personen. Daarom moet de geschiedenis op de lagere school niet veel anders zijn dan levensbeschrijving van wakkere mannen, die leefden, werkten en streden voor wat in 't oog van den onderwijzer de goede zaak is, of in die dagen was. Een Claudius Civilis, een Karel de Groote, een Floris V, een Willem de Zwijger, een Willem III, ziedaar eenige namen, waaraan de onderwijzer eene waarlijk vormende en stichtelijke behandeling der geschiedenis vastknoopen kan. Schetst hij Civilis als den aanvoerder van een krachtig volk in zijn strijd voor staatkundige vrijheid, dan kan hij om die figuur tal van mededeelingen over de oude Germanen en hunne tegenstanders groepeeren. De tegenstelling tusschen de weekelijke en bedorven Romeinsche overbeschaving en de mannelijke kracht der jeugdige Germaansche stammen is volstrekt niet te hoog voor kinderen, mits zij vastgeknoopt wordt aan de lotgevallen van een persoon, die hunne belangstelling wekt. Evenzoo kan de geschiedenis van Karel den Groote het middel zijn, om hen de zegeningen van orde, wet en beschaving te doen gevoelen en de nadeelen van den burgeroorlog, de heerschappij van het vuistrecht en de onkunde levendig te doen beseffen. Het leven en sterven van den Zwijger is een thema, welks uitwerking kinderen een duidelijk bewustzijn kan geven van den gruwel der kerkelijke onverdraagzaamheid en hunne harten vervullen met warme liefde voor de gewetensvrijheid, waarvoor onze vaderen zoo ontzaglijk veel hebben overgehad. Maar al deze onderwerpen kunnen voor kinderen alleen behandeld worden in verband met de levensgeschiedenis van personen, voor wie zij sympathie leeren gevoelen. De gezichtskring van het kind is te beperkt, om hem in staat te stellen, maatschappelijke en staatkundige belangen te begrijpen, terwijl de verscheidenheid van godsdienstige denkbeelden natuurlijk geheel en al daarbuiten ligt. Maar hij is reeds zeer vatbaar voor ingenomenheid met en afkeer van personen. Een der belangrijkste deelen van de gewichtige taak des onderwijzers is, aan die vatbaarheid de gewenschte richting te geven en de aandacht van het kind reeds vroeg te vestigen op de personen, die zijne sympathie verdienen. Heb-

ben zij die verworven, dan zal hij op zijne kinderlijke manier nadenken over hunne zaak. De opgewekte belangstelling spoort hem aan, om, eerst door vragen en later door eigen lectuur, zich de gewenschte inlichtingen te verschaffen.

Daarom is het ook een onhoudbare toestand, dat onze opvatting van de neutraliteit den onderwijzer schijnt te verbieden, Bijbelsche onderwerpen te bespreken. Niets is voor den mensch, die de maatschappij, waarin hij te leven heeft, begrijpen zal, van meer belang, dan een helder denkbeeld te hebben van de beteekenis van het Christendom. Ook hij, die het wenschelijker vindt, dat zijne kinderen later zoogenaamde ongeloovigen worden, moet verlangen, dat zij nauwkeurig zullen inzien, wat zij veroordeelen en verwerpen, en daardoor in staat zijn, de denkbeelden en gewaarwordingen van hunne andersdenkende medeburgers te begrijpen.

Spreekt nu de onderwijzer van het leven van Jezus en wijst hij bijv. op de tegenstelling, die zijn evangelie der liefde met de oudere levensbeschouwing vormt, op voor kinderen bevattelijke wijze; geeft hij eene levendige schets van de rustelooze werkzaamheid en den apostolischen ijver van Paulus; weet hij bij zijne leerlingen geestdrift te wekken voor de vaste overtuiging en den kalmen moed der martelaren, dan heeft hij indrukken gegeven, voor het leven van veel grooter gewicht, dan een groote voorraad van positieve kennis zijn zou. Verlokt door zijne sympathie voor de personen, komt het kind later tot eigen nadenken over hunne zaak en tot de kennismaking met de voor hem bereikbare bronnen, waardoor hij eenigszins op de hoogte kan komen van de beteekenis hunner leer. Met uitzondering van de levensgeschiedenis der bewonderenswaardige menschen is nagenoeg alles, wat ons in de historie interesseert, voor kinderen een van die bittere dranken, die men hen alleen kan laten innemen, door den rand van den beker met honig te besmeren. Evenals Lucretius zich dien kunstgreep der oude geneeskundigen ten voorbeeld gesteld had, toen hij het waagstuk beging van de droge Epicuristische wijsbegeerte in een gedicht uiteen te zetten(*), zoo moet ook de onderwijzer op de lagere school met zijne lessen in de geschiedenis doen.

De eisch der volstrekte neutraliteit neemt dien honig van den rand weg en laat alleen den bitteren beker over, waarvoor de kinderziel terugbeeft. Zij moet alle belangstelling in de geschiedenis bij onze kinderen voorgoed uitdooven en daardoor den krachtigsten prikkel tot het verwerven van ware beschaving, die bestaat in hartelijke waardeering van velerlei menschelijk streven en menschelijk gevoel, wegnemen. Hoe hoog verheft zich in dat opzicht de ouderwetsche opvoedkunde boven de hedendaagsche!

‘Het Nederlandsche Protestantisme - zegt Dr. A. Pierson - heeft dit met nog enkele andere godsdienstvormen gemeen, dat het mannen

(*) Zie *De Rerum Natura,* IV, vera 11 en vlg.

gemaakt heeft, om zoo te spreken van één boek, levende in en met en van een enkel boek. Wat, indien dat boek de Bijbel is: een boek vol geschiedenis en dat de hoogste waarheid in eene geschiedkundige persoonlijkheid belichaamd voorstelt. Een stout waagstuk, dien Bijbel den ongeletterden in handen te geven! Iets geheel nieuws is er de onvoorziene vrucht van geweest. Het is den ongeletterde onmogelijk dagelijks met dien Bijbel om te gaan, zich geloovig er in te verdiepen zonder in een zeer ruimen kring te worden rondgeleid. Wat al volken, waarvan een ander nooit verneemt, trekken zijne aandacht! De egyptische, de assyrische, de babylonische, de perzische beschaving, straks zelfs de romeinsche lichten bij beurten iets op van den sluier, die haar voor anderen geheel bedekt. Zeden, gebruiken, voorstellingen uit zeer verschillende tijden wekken zijne belangstelling en eenigszins het historisch gevoel. Aanstonds zal de profetie van Israël, vrucht van nadenken over den toestand en de toekomst der volken, hem eenig denkbeeld geven van hetgeen men wijsbegeerte der geschiedenis noemt. Bovenal, daar de Bijbel bestaat uit boeken, geschreven in eeuwen, die ver uit elkander liggen, kan wie den Bijbel aandachtig leest, en dus ook heeft gelezen dat "God voormaals op velerlei wijze gesproken heeft," niet ten eenenmale vreemd blijven aan hetgeen de geleerden noemen: de ontwikkelingsgeschiedenis van den godsdienst. Zoo vonden de bijbelvaste Christenen eene opleiding, eene vorming, een prikkel, inzonderheid eene wereld van gedachten, ver boven het alledaagsche verheven, en hen daarboven verheffende omdat die wereld hun veel helderder voor den geest stond dan hunne werkelijke omgeving. De bewoner van de minst verrukkelijke wijken van Amsterdam taalde niet naar Zwitserland; hij wandelde dagelijks tusschen de bergen van Galilea. Wat was voor hem het meer van Como bij het meer van Tiberias! In zijn Psalm 104 bezat hij de stoutste natuurtooneelen. Men kan glimlachen over een Wormser, die den Bijbel uitlegt, maar die glimlach is ongelukkig niet in staat ons te zeggen, of de nieuwere paedagogiek reeds middelen heeft gevonden, die in het hier bedoelde opzicht den eenvoudige even goeden dienst bewijzen, en evenmin, of bij het tegenwoordig verwaarloozen van den Bijbel bekrompenheid van geest geacht mag worden af te nemen'[(*)].

Men houde mij dit lange citaat ten goede, waarin de schrijver op zijne onnavolgbare wijze zegt, waarop het bij het onderwijs aankomt en wat een kleurloos onderwijs *niet* geven kan. Wat in de lagere school het meest kan bijdragen tot de vorming van het menschelijke in den mensch, is zeker niet het schrijven of het rekenen, hoe nuttig en noodig die vakken ook zijn mogen. Maar het ligt in het onderwijs in de geschiedenis en in het lezen voor eenigszins meer gevorderden, die een leesboek hebben, dat hunne belangstelling wekt. Ook bij de keuze van die leesboeken doen zich de eischen der neutraliteit op even

(*) Pierson, Oudere tijdgenooten, III, *De Gids*, Juli 1883, blz. 98.

verlammende wijze gevoelen als bij de lessen in de historie. Om toch vooral geen aanstoot te geven, dreigt men in de leesboeken te vervallen tot eene dorheid en zouteloosheid, waarvan de kinderen walgen. Treurig is in dit opzicht de vergelijking tusschen de leesboekjes van voor vijftig jaren met sommige, die thans opgang maken.

Het antecedent, door den Minister Pijnacker Hordijk gesteld, moet ten gevolge hebben, dat de bedenkelijke toestand van het onderwijs in de geschiedenis en in het lezen nog aanmerkelijk verergert. Wat er nog aan frischheid, sappigheid en leven is overgebleven, moet verdwijnen bij eene zoo opgevatte neutraliteit. Daarom betreur ik het zeer, dat de heer Pijnacker dat besluit geteekend heeft, al twijfel ik er volstrekt niet aan, dat hij strikt rechtvaardig wilde wezen en meende niet anders te mogen handelen. Het is dan ook niet moeilijk, krachtige gronden voor zijn besluit aan te voeren. Een onderwijs, waaraan alle kinderen kunnen deelnemen, moet in ons land van zoo groote verdeeldheid op godsdienstig gebied wel volmaakt kleurloos zijn. Zoo sprekende, kan men meenen, de schorsing te rechtvaardigen. Maar die zoo spreken, bedenken niet, dat zulk een onderwijs, juist omdat het zoo kleurloos en onpartijdig zijn wil, partijdig wordt en wel partijdig ten voordeele van de richting, die de zwakste en de minst vast gewortelde overtuigingen heeft. De geloovige Katholiek is niet tevreden met een onderwijs, waarbij men in 't midden laat, of Luther meer goed dan kwaad deed; de overtuigde Protestant niet met eene behandeling der geschiedenis, waarbij men niet durft verklaren, dat Luther een geloofsheld en een hervormer was, die te velde trok tegen verderfelijke misbruiken. De vriend der oud-Helleensche levensopvatting kan het niet goedkeuren, dat men tot zijn kind spreekt over het ontstaan van het Christendom, zonder te laten blijken, dat zijne wereldverachting uit den booze is. Slechts de man, die zelf geene overtuiging heeft, kan wellicht tevreden zijn met een onderwijs, dat bij zijne kinderen geene overtuigingen kweekt. En zelfs hij kan zich daar eigenlijk niet bij neerleggen; ook hij moet iets anders wenschen, wanneer hij heeft nagedacht over de omstandigheden, waaronder de verstandelijke en zedelijke aanleg van jonge menschen groeien en bloeien kan. Welk geslacht denkt men toch te zien voortkomen uit scholen, waar gezwegen wordt over datgene, wat altijd levensvraag geweest is voor de menschheid? Onbekend met de groote tragedie der geschiedenis, weinig vatbaar voor de waardeering der schoonheden van poëzie en kunst, zonder eenig orgaan voor het vatten van godsdienst en mystiek, is er van hen niets anders te wachten dan eene zekere mate van belangstelling in de stoffelijke welvaart van henzelf en hun kringetje en in de middelen, om daartoe te geraken.

Maar kunnen dan de huiselijke opvoeding en het godsdienstonderwijs die leemten niet aanvullen? Voorzeker kunnen beide het een en ander

doen, om de uitkomst wat minder onbevredigend te doen worden. Maar men moet niet vergeten, dat het kind bijna de helft van den tijd, dien het wakende doorbrengt, in de school vertoeft, en dat de talrijke beslommeringen van ons zoo overvol en juist daarom in vele opzichten zoo weinig bevredigend leven aan vele vaders en moeders niet den tijd laten, om zich zooveel met hunne kinderen te bemoeien, als wenschelijk is. Hoe kan men met het oog op deze omstandigheden denken, dat het onverschillig zou zijn, of ook de school aankweekt, wat Von Feuchtersleben het goddelijke in den mensch noemt, ‘de aandrift van te bewonderen’?

Nog eens, de Winterswijksche schoolquaestie is zonder twijfel een van die vraagstukken, welke men op verschillende wijze oplost, naarmate men ze van verschillende zijden beschouwt. De uitlegging, door den Minister aan art. 33 gegeven, is niet ongerijmd en laat zich verdedigen. Maar toch moet het laatste woord van het onderzoek zijn, dat zoodanige eerbiediging van de godsdienstige begrippen van andersdenkenden geheel en al in strijd is met het aankweeken van Christelijke en maatschappelijke deugden. Ook dat wordt van den onderwijzer gevorderd, en in die woorden is uitgesproken, dat hij niet enkel een mededeeler van kundigheden, maar ook een opvoeder zijn moet. Nu behoort vastheid van overtuiging, warme en belangelooze liefde voor iets anders dan onzen eigen persoon zonder eenigen twijfel tot de menschelijke voortreffelijkheden; men moge die hoedanigheid onder de Christelijke of onder de maatschappelijke deugden rangschikken, zij behoort tot de eischen, die men aan een mensch stelt. Maar bij Pijnacker's opvatting van de neutraliteit kan de school die cardinale deugd niet kweeken. Om niet onverdraagzaam te zijn, vervalt de onderwijzer in een veel erger kwaad.

Niemand verwondere er zich dus over, dat de ingenomenheid met de openbare lagere school in de laatste jaren aanmerkelijk verminderd is. Zij zal voortgaan te verminderen, totdat eene wijziging der liberale schoolwetpolitiek het mogelijk maakt, aan de openbare school hare kleurloosheid ten deele te ontnemen en haar daardoor hare opvoedende werking terug te geven.

Het is te begrijpen, dat de liberalen eenigen tijd noodig hebben, om dat in te zien, en nog wat langer tijd, om er openlijk voor uit te komen. Zij hebben met hunne openbare school, die bezield zou worden door een ‘Christendom boven geloofsverdeeldheid’, een zeer verheven ideaal willen bereiken. In de gemeenschappelijke opvoeding van alle kinderen zagen zij het beste middel ter bevordering van eendracht en verdraagzaamheid. Dat ideaal is daarenboven in de laatste jaren eenigermate het vaandel geworden, waarom de liberalen zich scharen; het symbool van hunne richting, waarop de aanvoerders wijzen, als zij een ernstig, een aanvurend woord willen spreken. En welk krijgsman ziet zonder veel leedwezen af van de verdediging van zijn vaandel,

ook zelfs, als hij begrepen heeft, dat de zaak, die hij voorstond, op eene illusie berustte?

Vijftig jaren geleden kon men zich nog de illusie maken, dat eene gemeenschappelijke opvoeding van alle kinderen in Nederland mogelijk was en dat daarom de gemengde school op geene overwegende bezwaren zou afstuiten. De Katholieken werden destijds, ondanks hunne getalsterkte, over de invloedrijke klassen haast niet medegeteld. Het Christendom, dat men op de scholen verlangde en dat daar inderdaad krachtig leefde, was zonder twijfel een Protestantsch Christendom. Reeds hierdoor, omdat men van de beteekenis der Kerk en de macht des Pausen òf niet gewaagde, òf wel de Roomsche opvatting ten aanzien van die aangelegen punten zijdelings bestreed. De Katholiek kon op den duur daarmede moeilijk tevreden zijn, en evenmin met het zwijgen over zoovele sacramenten, die hij als goddelijke genadegaven waardeert. Maar de strijdhaftige geest van het moderne ultramontanisme was nog niet over onze Katholieken vaardig geworden. Zij waren zoo rustig en spraken zoo bescheiden, dat men er licht toe komen kon, hunne rechten over 't hoofd te zien.

Wat de Protestanten aangaat, voor hen hadden de dogmatische verschilpunten hunne scherpte verloren. Slechts enkele personen weken ter rechter- of ter linkerzijde af van de zeer gematigde orthodoxie, die in de vaderlandsche kerk en niet minder in de nationale school heerschte. Geene calvinistische of positivistische ketterijen verstoorden op eenigszins merkbare wijze den stillen vrede, die, hoe aangenaam ook voor kalme, rustige en tevreden burgers, toch min of meer slaapwekkend was. De stormen, die nu en dan aan den grauwen, drukkenden hemel dreigden, bleken ten slotte altijd stormen in een glas water te zijn.

In die dagen had de openbare school werkelijk waarde als een opvoedingsmiddel. Onderwijzers en schoolopzieners waren overtuigde Christenen in den toenmaligen trant. Zij beleden een godsdienst, die zekere wezenlijke bestanddeelen van het historisch Christendom wel niet opzettelijk ontkende, maar toch zooveel mogelijk onder de korenmaat plaatste, en daardoor veel aannemelijker werd voor de groote meerderheid. Men geloofde aan de drieëenheid, aan het plaatsvervangend lijden van Christus, aan de predestinatie, maar men sprak liever niet veel over deze ‘verborgenheden’. Maar over Gods grootheid en goedheid, zooals die in natuur en geschiedenis blijkt, over de alwijze Voorzienigheid, die ieders persoonlijk lot bestuurt, over de waarde van het gebed en dergelijke minder duistere onderwerpen werd met ware ingenomenheid en warme overtuiging gesproken. Schoolboeken en geschriften van schoolautoriteiten laten daarover geen den minsten twijfel, terwijl zeer velen onzer zich dien geest van het onderwijs uit hunne kinderjaren nog levendig herinneren.

Twee invloeden hebben dit godsdienstig element, waarop Thorbecke met zijn ‘Christendom boven geloofsverdeeldheid’ doelde, op

den achtergrond doen geraken. De eerste is het optreden der Katholieken als eene machtige politieke partij. Natuurlijk hebben zij zich van den beginne af verzet tegen het Protestantsch karakter onzer lagere school. Met onverzettelijke consequentie drongen zij aan op de handhaving van strikte neutraliteit, eene tactiek, die zij ook thans nog volhouden. Maar nog wel zoo krachtig is onze lagere school in diezelfde richting voortgestuwd door de critiek op de historische en wijsgeerige grondslagen van het Christendom, die voor ongeveer veertig jaren van Scholten en Opzoomer is uitgegaan. De resultaten van hun onderzoek werden weldra ver buiten de kringen der geleerden bekend. Eene groote schaar van jeugdige predikanten stelde zich ten doel, ze te populariseeren, en zij deden dat met zooveel ijver en toewijding, alsof hunne eigenlijke roeping bestond in het ondermijnen der grondslagen van de oud-Christelijke levensbeschouwing.

Men zoeke in deze opmerking vooral geene beschuldiging tegen de zoogenaamd moderne predikanten, mannen, die over 't algemeen met ijver en talent werkten en die hunne belangeloosheid toonden door het verkondigen van meeningen, die hun persoonlijk geen voordeel brengen, maar wel smaad en vervolging op den hals halen konden. Zij spraken en schreven in de vaste overtuiging, dat het Christendom de oude fundamenten zeer goed ontberen kon niet alleen, maar zelfs zonder die veel beter bestand zou zijn tegen de stormen der eeuw. In de plaats der zoo karakteristieke wereldverachtende leer, wier belijders door Tacitus als haters van het menschelijk geslacht worden aangeduid, had zich voor hun geestelijk oog een zeker ideaal gesteld, dat zij als den godsdienst van Jezus voor het eigenlijke, ware en onvervalschte Christendom aanzagen. Vol ijver gordden zij zich aan, om dien godsdienst van Jezus aan de gemeente te prediken en het ouderwetsche Christendom te bestrijden. Maar daar eene godsdienstige richting hoogst moeilijk uit de kamers der hooggeleerden neerdaalt in de harten der schare, zoo kon de moderne prediking, voor zooverre zij stichtelijk wilde zijn, op geen bijzonder gunstigen uitslag roemen. Hare wijsgeerige en historische critiek daarentegen had eene zeer ingrijpende werking en vervreemdde verreweg het grootste deel onzer gezeten burgerij van de gematigde orthodoxie, die voor vijftig, ja, zelfs voor dertig jaren nog nagenoeg onbetwist heerschte in ons vaderland.

Talentvolle schrijvers als Van Vloten en Multatuli werkten wellicht nog krachtiger in dezelfde zuiver afbrekende richting. Wel hebben zij hun leven doorgebracht, met de modernen ten heftigste te bestrijden, maar eigenlijk stonden zij niet zoo bijzonder ver van het standpunt der meer geavanceerden van de richting, die hun *bête noire* was. Zij wekten in ons zoo gaarne theologiseerend volk een geest van onverbiddelijke en doortastende critiek op een gebied, waar de critische methode eigenlijk niet op hare plaats is. Het ‘humanisme’, dat Van Vloten, en de ‘natuur’, die Multatuli met ware geestdrift vereeren, blijken

wel beschouwd uitdrukkingen le zijn, waarbij zich evenmin iets bepaalds laat denken als bij de geijkte termen der anti-revolutionnairen. Is de moderne ‘godsdienst van Jezus’ een nevelbeeld, als men hem vergelijkt met de forsche en sprekende trekken van den Heidelbergschen Catechismus, zijne omtrekken worden scherp begrensd, zoodra men hem plaatst naast de zwevende en wijkende gestalten van het humanisme en de natuur. Uit den aard der zaak kan het ideaal, d.i. de voorstelling van wat *behoort te wezen*, ons slechts onvolkomen bekend zijn. En in de wereld der geloofsvoorstellingen heeft men altijd te maken met pogingen, om het onuitsprekelijke in klare bewoordingen te brengen. Wie dit niet helder inziet en de strenge eischen der critiek op die wereld toepast, loopt groot gevaar, voor zichzelf en zijne omgeving de bronnen te verstoppen, waaruit belangelooze geestdrift en bewondering vloeien.

Het spreekt vanzelf, dat de onderwijzers met ijver en belangstelling kennis namen van de nieuwe denkbeelden. Onder de ouderen moge men betrekkelijk nog vele vertegenwoordigers vinden van de richting, die vóór vijftig jaren in de vaderlandsche Kerk heerschte, de jongeren zijn natuurlijk medegegaan met de stroomingen van den tijdgeest. De orthodoxen onder hen zijn veel strenger in de leer, dan hunne ouders waren; de liberalen hebben zich voor een deel nog veel verder verwijderd van de godsdienstige denkbeelden, die een vorig geslacht ten volle bevredigden. Bleek nu reeds de moderne prediking voor volwassenen over het algemeen niet stichtelijk en werkte zij in veel hooger mate afbrekend dan opbouwend, dan kan men begrijpen, dat haar invloed op de school voor het opvoedend karakter van het onderwijs niet heilzaam wezen kon.

Deze twee invloeden, het aandringen der Roomschen op strenge neutraliteit en het te loor gaan der geloofseenheid onder de Protestanten, hebben de gemengde openbare school, die voor alle kinderen bruikbaar zou zijn, tot een onbereikbaar ideaal gemaakt(*). Laten wij, liberalen, die dit ideaal oprecht vereerden, daarover diep leedwezen gevoelen, maar laten wij ook zoo spoedig mogelijk erkennen, dat de toestanden geheel veranderd zijn. Ten slotte wordt de wereld geregeerd door de menschen met de krachtigste overtuigingen. Juist zij kunnen geen vrede hebben met een onderwijs, dat geene overtuigingen

(*) Uitvoeriger, dan het hier ter plaatse kon geschieden, wordt de verandering der strekking van ons onderwijs geschetst in de brochure van Mr. A.F. de Savornin Lohman: *De School, waaraan de Natie gehecht is,* 1876. Vooral de uitvoerige mededeelingen over den toestand van het onderwijs vóór 1857 maken dit werkje zeer belangrijk, ook voor ons, die op politiek gebied tegenover den schrijver staan. De heer De S.L. vindt den grond der steeds toenemende kleurloosheid van ons lager onderwijs behalve in den aandrang der Roomschen in den invloed der ‘Philantropijnen’, d.w.z. der volgelingen van Basedow. Hoeveel eerbied ik ook heb voor zijne groote belezenheid in de oudere onderwijsliteratuur, zoo heb ik hem toch hierbij niet kunnen volgen. Misschien heeft hij de bewijzen van dien invloed der ‘Philantropijnen’ in handen, maar in zijne brochure geeft hij ze niet en wijst hij ons zelfs geen enkelen Nederlandschen ‘Philantropijn’ aan.

kweeken kan, omdat het zoo overdreven eerbiedig moet zijn voor de godsdienstige begrippen van andersdenkenden, terwijl er in ons land geen godsdienstig of ongodsdienstig begrip te noemen is, dat niet door tal van ‘andersdenkenden’ wordt aangenomen.

Het beste middel, om de openbare gemengde school in de oogen van ons volk haar ouden goeden naam te doen terugkrijgen, ligt in het opgeven eener - naar ons bleek onmogelijke - neutraliteit. Men legge den nadruk op het opvoedend element der school en op het aankweeken van Christelijke en maatschappelijke deugden door den onderwijzer. Maar dan moet men ook tevreden zijn, als hij in zooverre verdraagzaam is, dat hij andersdenkenden niet opzettelijk in hunne overtuigingen krenkt. Men late hem de volle vrijheid, om bij de behandeling der geschiedenis en de keuze der leesboeken aan eigen godsdienstig-zedelijke overtuiging haar invloed te gunnen. Dit is toch de onmisbare voorwaarde tot het geven van goed onderwijs in die twee gewichtige vakken.

Nu spreekt het vanzelf, dat met deze opvatting van den eerbied voor de godsdienstige begrippen van andersdenkenden eene geheel andere houding tegenover de bijzondere school moet gepaard gaan, dan in de laatste jaren de geijkt-liberale was. Want door de denkbeelden aan te nemen, die hierboven geschetst werden, heeft men erkend, dat het onderwijs, om vruchtbaar te zijn, eene bepaalde godsdienstigzedelijke strekking moet hebben. Men laat daarbij alleen in het midden, welke die strekking in gegeven gevallen zal zijn, omdat de Staat zich bij dit onderwerp niet als scheidsrechter mag opwerpen. Hebben daarom de bewoners van eene gemeente in de behoefte aan dergelijk onderwijs zelf voorzien door het oprichten en in stand houden eener school met eene bepaalde godsdienstig-zedelijke strekking; zijn zij allen tevreden met den geest, die in deze school heerschen moet, dan behoeft men er niet van Staats- of gemeentewege eene openbare school naast te zetten. Zoolang neutraal onderwijs mogelijk en verkieslijk geacht wordt, is daar reden voor. Maar heeft men de meening opgegeven, dat een kleurloos onderwijs opvoedend zou kunnen werken, en heeft men ingezien, dat de onderwijzer ook en vooral opvoeder zijn moet, dan is er geene enkele reden, om openbaar onderwijs te laten geven in gemeenten, waar niemand het verlangt.

Waartoe zou dat dienen? De Staat mag geene enkele godsdienstigzedelijke richting boven de andere verkiezen; daarover zijn allen het eens. Hij mag noch den radicalen onderwijzer om zijn ‘atheïsme’, noch den ultra-Katholieken om zijn ‘ultramontanisme’ uit de school weren. Hij laat ieder toe, die de noodige bewijzen van bekwaamheid geeft, en handhaaft ieder, die de noodige verdraagzaamheid en den tact bezit, om de godsdienstige begrippen der kinderen te eerbiedigen in den hierboven nader beschreven zin. Hij laat den eenmaal aangestelden onderwijzer vrij, zijn onderwijs in de geschiedenis en in het lezen in

te richten naar zijne persoonlijke overtuiging. Daarom is het mogelijk, dat op de openbare school eener gemeente, die voor de helft uit geloovige Katholieken, voor de andere helft uit 'vrijdenkers' bestaat, een orthodoxe Protestant dat onderwijs geeft in zijn geest of dat een vrijdenker geroepen wordt, om de kinderen van orthodoxe Protestanten op te voeden overeenkomstig zijne paedagogische denkbeelden. Zulke gevallen zijn de noodzakelijke gevolgen van het systeem, dat wij zullen moeten kiezen, om te ontkomen aan de verlammende neutraliteit. Op zichzelf beschouwd zijn zij zeker niet wenschelijk; maar het stelsel, waarvan zij de onvermijdelijke gevolgen zijn, is veel minder nadeelig dan het thans bestaande. Want het eischt geene volstrekte neutraliteit, maar veroordeelt die op ondubbelzinnige wijze. Men moet dus zeer tevreden zijn, als de bewoners eener gemeente met onderling goedvinden scholen hebben opgericht van de richting, die hun behaagt, want daardoor is in die gemeente juist bereikt, wat in dit stelsel noodig geacht wordt.

Waar derhalve bijzondere scholen, wat localiteit en personeel aangaat, voldoende aan de door den Staat te stellen eischen, in de behoefte aan onderwijs voorzien, is geene openbare school noodig. Eerst als een zeker aantal huisvaders eene openbare school verlangen, omdat de bijzondere scholen in de gemeente volstrekt niet beantwoorden aan hunne wenschen, moet er eene openbare school worden opgericht. Zij loopen daardoor natuurlijk de kans van op die school een onderwijzer te zien verschijnen, wiens richting hun ook niet bevalt; maar willen zij die kans loopen, dan mag men hun verzoek niet afslaan.

Het groote bezwaar tegen deze regeling, waarbij het openbaar onderwijs alleen daar gegeven wordt, waar het bijzonder niet aan de bestaande behoeften voldoet, lag in den eisch, dat de bijzondere scholen gesubsidieerd zouden worden. Tegen dien aandrang bestond vooreerst het argument, dat de onderwijskosten nog veel hooger zouden stijgen, dan zij thans zijn, en dat men geen waarborg heeft, dat de subsidiën inderdaad voor het onderwijs gebruikt worden. Het schijnt echter, dat de anti-revolutionnaire partij eindelijk begrepen heeft, dat haar uitzien naar staatssubsidie geheel in strijd is met haar beginsel van souvereiniteit in eigen kring, op het onderwijs toegepast. Althans van subsidie wordt niet meer gesproken. En met het opgeven van dien eisch zou een groote stap tot den vrede gedaan zijn. Laat de Katholieken, indien zij evenzeer gesteld zijn op Katholiek onderwijs als de anti-revolutionnairen op scholen met den Bijbel, zelf hunne scholen bekostigen; laat de overtuigde modernen en vrijdenkers toonen, dat zij er ook wat geld voor overhebben, om hunne kinderen in hun geest te laten opvoeden; en laat de overheid alleen zorgen voor hen, die niet bemiddeld of niet energiek of, wat hunne richting aangaat, in eene bepaalde gemeente niet talrijk genoeg zijn, om voor hunne eigen scholen te zorgen. Niemand kan er bezwaar tegen hebben, dat deze laatsten

van overheidswege geholpen worden, als zij de kans willen loopen, een onderwijzer voor hunne kinderen te bekomen, die in godsdienstige richting aanmerkelijk van hen verschilt.

Er moeten natuurlijk in eene schoolwet, waaraan de hier geschetste beginselen ten grondslag worden gelegd, bepalingen worden gevonden over het aantal huisvaders in eene gemeente, die gezamenlijk recht hebben, de oprichting eener openbare school te eischen, en over het aantal der openbare scholen, in grootere gemeenten noodig, waar wellicht duizenden huisvaders die scholen boven de bijzondere zouden verkiezen. Die regels kunnen niet voor alle gemeenten dezelfde zijn. Men zal hierin een onderscheid moeten maken tusschen grootere en kleinere gemeenten en daarin wellicht de aanleiding vinden, om ook op andere punten meer te letten op de verschillende eischen van de eenvoudige dorpsschool en de stedelijke inrichting, wier onderwijs voor vele leerlingen slechts een eersten grond legt, waarop zij moeten voortbouwen. Zoo is bijv. de eisch, dat de hoofdonderwijzer een examen in wiskunde zal afleggen, niet onbillijk voor den onderwijzer aan eene inrichting, wier leerlingen zelven de studie der wiskunde vrij ver zullen voortzetten. Maar waartoe moet ook de dorpsschoolmeester een mathematisch hoofd hebben?

Ik onthoud mij opzettelijk van eene nadere uiteenzetting dezer denkbeelden, ofschoon ik begrijp, dat eene veel breedere toelichting noodig is, voordat men over hunne uitvoerbaarheid oordeelen kan. Om al de bijzondere vraagstukken op te lossen, die zich bij de uitwerking van zoodanige regeling voordoen, heeft men de rijpe ervaring van een inspecteur noodig, die mij ten eenen male ontbreekt. Welmeenende bestrijders hebben op grond van die mij ontbrekende ervaring niet zonder eenigen schijn van recht betoogd, dat ik mij aan neuswijsheid schuldig maakte, door een gevoelen te hebben over de schoolquaestie(*). Ik kan echter niet toegeven, dat men vele scholen bezocht moet hebben, om over de leidende beginselen bij het onderwijsvraagstuk een oordeel te mogen vellen. Die bewering berust mijns inziens op eene onjuiste opvatting van de methode der geestelijke wetenschappen. Wat iemand op economisch of staatkundig of paedagogisch gebied zelf waarnemen kan, is altijd een zoo klein gedeelte van het geheel der feiten, dat het bijzonder weinig ter zake doet, of het wat grooter of kleiner is. De deductieve redeneering uit algemeene waarheden over de verschillende uitingen der menschelijke natuur is bij deze onderwerpen veel meer te vertrouwen dan de ‘ervaringen’ van deskundigen, die in den regel zeer partijdig zijn en, zonder het zelf te bemerken, hunne ervaringen in het licht van eene zeer eenzijdige theorie bezien. Heeft men zich tot gewoonte gemaakt, de gedragingen der menschen ook als onderwerpen van wetenschappelijk onderzoek te beschouwen; heeft men de hulpmiddelen voor dat onderzoek gezocht in nauwlettende

(*) Bijv. in het *Algemeen Handelsblad* van 18 April 1883.

waarneming van zijne eigen gemoedstoestanden, verbonden met de studie van historie en goede literatuur, dan is men ook in staat, om met een zekeren graad van waarschijnlijkheid te voorspellen, hoe menschen zich gedragen zullen in bepaalde omstandigheden. Eenige kennis van die omstandigheden, m.a.w. een weinig zoogenaamde 'ervaring', is daarvoor ongetwijfeld noodig. Maar de menschenkennis, op ruimer gebied verkregen, is een veel gewichtiger factor in de bepaling van het resultaat. Vandaar, dat verstandige leeken bij het onderwijs en de opvoeding dikwijls een zooveel juister oordeel vellen dan de veelervaren deskundigen, wien het aan een ruimen blik op menschelijke toestanden ontbreekt.

Maar al vorder ik voor mijzelven het recht, mijn oordeel over de algemeene vragen, die bij de onderwijsquaestie ter sprake komen, te stellen tegenover dat dergenen, die tienmaal meer scholen kennen dan ik, zoo mag ik mij ten aanzien der bijzonderheden niet voor een bevoegden raadgever aanzien. Daarom daalde ik in mijn eerste opstel niet in bijzonderheden af en doe ik dat ook thans niet. Is de liberale partij maar eenmaal overtuigd, dat bij eene nieuwe regeling de openbare school alleen als aanvulling van de bijzondere mag gehandhaafd worden, dan zullen de vele uitnemende deskundigen, die onze richting telt, er zonder twijfel in slagen, eene regeling te vinden, die in de practijk uitvoerbaar is en waarborgen geeft voor goed onderwijs.

Ook thans verwacht ik natuurlijk niet, dat de meerderheid der liberale partij met mijne nader geformuleerde voorstellen onmiddellijk zal medegaan. Reeds wees ik op de verklaarbaarheid der illusie, dat de neutraliteit, die ik op wil geven, juist de eeretitel der openbare school zijn zou. Daarbij komt nog, dat men vreest voor krachtige vermindering van den invloed der liberale beginselen, als de bijzondere school regel, de openbare aanvulling zou worden. Ik voor mij vrees die vermindering niet, omdat, zoo zij werkelijk ontstaat, zulks eenvoudig bewijzen zou, dat het liberalisme bij zeer vele liberalen eenvoudig op de lippen zetelt, niet in hart en verstand. Waarom zouden zij niet evenveel offers brengen voor de opvoeding hunner kinderen in hun geest als de anti-revolutionnairen doen? Voor de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen, die reeds zoovele tientallen van jaren een eenigszins slaperig leven leidt, zou het eene schoone taak zijn, nogmaals het initiatief te nemen tot verbetering van het onderwijs. Als de leden der vereeniging *Volksonderwijs* het leunen op de staatshulp hebben afgeleerd, zullen zij wellicht voor goed onderwijs duizendmaal meer geld overhebben, dan zij thans voor het behoud van hun orgaan beschikbaar stelden. Het liberalisme is bij ons veel te veel eene met den mond beleden leuze van 'fatsoenlijke' lieden, terwijl het verdient eene levende kracht te zijn. Geen beter middel, om het daartoe te brengen, dan de liberalen te dwingen, bij het onderwijs op eigen beenen te staan. Wellicht zullen zij zich dan de oogen uitwrijven en helder genoeg beginnen te zien, om eindelijk te ontdekken, dat de tegenpartij machtig is en dat wij,

om haar te weerstaan, nog iets anders moeten doen, dan min of meer getrouw en plichtmatig op ‘liberale’ candidaten te stemmen.

Een derde bezwaar tegen de door mij gewenschte regeling is, dat zonder krachtige inmenging van het staatstoezicht behoorlijke aansluiting tusschen de verschillende scholen, en zonder krachtige staatshulp de oprichting van een voldoend aantal scholen in uitgebreide plattelandsgemeenten niet wel mogelijk is. Nu kan natuurlijk het toezicht op de bijzondere scholen lang niet zooveel invloed uitoefenen als op de openbare, en als de dogmatische verschilpunten de splitsing der schoolbevolking in onderscheidene scholen eischen, zal men er moeilijker toe komen, de scholen in de plattelandsgemeenten zoo te verspreiden, als voor de kinderen wenschelijk is. Hierin ligt werkelijk eene schaduwzijde van de suprematie van het bijzonder onderwijs, die misschien door eene verstandige wetgeving wel gedeeltelijk, maar toch zeker niet geheel kan worden weggenomen. Dit bezwaar is inderdaad van groot gewicht en zou in mijn oog overwegend zijn, wanneer het niet genoegzaam gebleken was, dat ook bij de thans bestaande regeling de splitsing der schoolbevolking naar de godsdienstige gezindheid der ouders meer en meer algemeen wordt. Zoo zouden zich dus bij de handhaving van het tegenwoordig stelsel dezelfde nadeelen toch doen gevoelen, zij het dan ook in wat mindere mate, terwijl men afstand zou doen van het groote voordeel, dat er in het opgeven der volstrekte neutraliteit ligt.

Om te meenen, dat de schoolquaestie op de hierboven geschetste of op eenige andere wijze tot ieders bevrediging zou opgelost kunnen worden, moet men eene grooter mate van naïveteit bezitten, dan bij volwassen personen te verwachten is. In een tijd als den onze, waarin de denkbeelden over de gewichtigste vragen zoozeer uiteenloopen, zullen altijd vele ouders ontevreden zijn over den geest, waarin het onderwijs aan hunne kinderen gegeven wordt. Ik durf alleen hopen, dat de schoolquaestie hare staatkundige beteekenis zou verliezen, als de bijzondere school regel, de openbare aanvulling werd. Bij dien toestand zouden zich de bezwaarde ouders niet keeren tegen de regeerende partij in den Staat, maar tegen de corporaties, onder wier invloed de bijzondere scholen van verschillende richtingen zouden staan. Reeds thans vernam men in *De Standaard* van ernstige klachten, door ‘geloovige Christenen’ tegen den geest van het onderwijs op sommige ‘scholen met den Bijbel’ ingebracht. Die klachten zouden zich zeer vermenigvuldigen, als het gemeenschappelijk verzet tegen de liberale schoolwetpolitiek niet langer een stevigen band vormde voor de thans schijnbaar vereenigde, maar inderdaad zoo uiterst verdeelde antirevolutionnairen. Gedragen de openbare onderwijzers zich verstandig en zorgen zij voor goed onderwijs, dan is er kans, dat de scholen met den Bijbel na afloop van den politieken strijd even snel leegloopen, als zij thans bevolkt worden. Wel spreekt de strijdlustige *Standaard*-redacteur

van een ‘overbrengen van denzelfden strijd, eerst op het middelbaar en hooger onderwijs en voorts op elk ander terrein van staatsleer’(*), met welke ‘staatsleer’ waarschijnlijk staatsbemoeiing bedoeld wordt. En inderdaad gelooven wij gaarne, dat hij persoonlijk niet rusten wil, voordat zijn haan koning kraait op elk gebied. Maar wat zou hij vermogen, als de enkele wel onderwezen en beschaafde mannen, die thans met hem medegaan, hem in den steek lieten en hij alleen bleef staan met de massa zijner volgelingen, die als Mozes zwaar van tong en onbesneden van lippen zijn? Niet de grootste, maar de invloedrijkste helft der antirevolutionnairen zou bevredigd zijn, als de liberalen hun te gemoet kwamen ten aanzien van het lager onderwijs. Is de kunstmatige scheidsmuur, dien de schoolquaestie thans opwerpt, gevallen, dan zullen de partijen zich op geheel andere grondslagen groepeeren. Thans kan geene enkele partij iets doen, omdat elke partij uit mannen bestaat, die alleen ten aanzien der schoolquaestie min of meer overeenstemmen, maar over alle andere staatkundige vragen de meest uiteenloopende meeningen zijn toegedaan. Daarom komt er niets tot stand en kan niemand tevreden zijn met den gang of liever den stilstand van zaken. Maar is de schoolquaestie van de baan, dan komt het tot eene dieper gaande scheiding en tot een ernstigen strijd. Aan de eene zijde zal men niets anders vinden dan conservatieven, die werkelijk overtuigd zijn, dat de privileges, die onze hoogere standen ten aanzien van dienstplicht en belasting genieten, in 't belang van den staat moeten bewaard blijven. Daartegenover de liberalen, die om staatkundige en maatschappelijke redenen den persoonlijken dienstplicht eischen en de zeer gegoeden in wat billijker verhouding willen laten bijdragen in de belastingen. En in elke dier partijen twee afdeelingen, waarvan de eene hooger waarde hecht aan de handhaving van staatsgezag en staatsinvloed, de andere meer hart heeft voor de vrijheid en den persoonlijken ondernemingsgeest. De zoo rumoerige sociaaldemocratie kan hierbij veilig buiten beschouwing blijven. Haar invloed op de kiezers bleek tot dusverre zuiver negatief, en het gejubel, waarmede zij door een deel van de lagere standen begroet wordt, kan gelukkig in ons land alleen tot luidruchtige demonstraties leiden. Betracht de liberale partij ten aanzien van dienstplicht en belasting de eischen der billijkheid; erkent zij door wijziging harer schoolwetpolitiek, dat de burgers volgens hare leer de zorg voor hun lichamelijk en geestelijk welzijn niet op de schijnbaar zoo breede schouders van den Staat mogen schuiven, dan heeft zij de voornaamste gronden weggenomen, die thans tal van ontevredenen naar de anti-liberale partijen drijven.

De wijziging der schoolwetpolitiek is zeker niet de gewichtigste van die hervormingen, maar wel de noodzakelijke voorwaarde voor het bereiken der andere. Zij alleen kan ons ten deele verlossen van den al te grooten invloed van godsdienstige verschilpunten op staatkundig

(*) *De Standaard* van 20 Februari 1884.

gebied. Thans zendt men bij voorkeur lieden naar de Kamer, die zich warm maken over zaken, waarvan men niets weten kan. Toch hebben zij daar te beslissen over staatkundige en economische vraagstukken, waarbij een critisch hoofd en uitgebreide kennis van de kenbare wereld eene onmisbare hoedanigheid zijn. Toen de beroemde astronoom Tycho Brahe - zoo verhaalt ons Kant - uit den stand der sterren wilde opmaken, hoe zijn koetsier op een duisteren avond rijden moest, antwoordde de voerman: 'Mijn waarde heer, het is mogelijk, dat gij in den hemel goed te huis zijt, maar hier op aarde zijt gij een dwaas.' Het ware te wenschen, dat de verschillende Nederlandsche staatspartijen even vernuftig waren in het maken van fijne onderscheidingen. Dat zij het niet zijn, ligt vooral aan de liberalen, die zich grootendeels hebben laten medesleepen door de ijveraars tegen het 'clericalisme'. Zoodra op de regeerende partij niet meer de verdenking rust, dat zij door eene schijnbare neutraliteit op de lagere school de liberale denkbeelden op godsdienstig gebied beschermen en de orthodoxie bestrijden wil, zullen de kiezers onze moderne, orthodoxe en Katholieke Tycho Brahe's even verstandig toespreken, als de Deensche koetsier den zijnen deed.

Ook ter wille van het godsdienstig geloof zelf zou het einde van den schoolstrijd buitengewoon heilzaam wezen. Hoezeer onderscheiden zich toch de zoogenaamde 'geloovige Christenen', die van hun 'godsdienst' eene staatkundige leuze maken, van den godsdienstigen mensch, die voor alle dingen zorgt, den naam des Heeren niet ijdellijk te gebruiken. Wordt de 'eerbied voor het heilige' inderdaad gediend met reeksen van hoofdartikelen onder den titel: 'Ik geloof in God den Vader den Almachtige'? Is de betrekking, die den geloovige aan het voorwerp van zijne liefde en vereering verbindt, niet van nog veel inniger en teederder aard, dan aardsche genegenheden zijn? Evenmin als de jongeling ertoe komen kan, anders dan tot een vertrouwd persoon te spreken over het diepe gevoel, dat hij voor zijne geliefde koestert, zoo placht ook de waarlijk godsdienstige mensch niet dan met grooten schroom en niet anders dan in een kring van gelijkgezinden te gewagen van het geluk, dat hem zijne geloofservaringen geven. Daarom valt het velen zoo moeilijk, te gelooven aan het geloof van de strijdbare wachters op de muren van Sion. Niet de eerlijk uitgesproken twijfel en de ernstige bedenking kunnen het geloof schaden, maar wel de lichtzinnige spot en de oneerbiedige belijdenis. Op den duur is waarschijnlijk de laatste van die twee de meest verderfelijke.

Amsterdam, Januari - Februari 1884.

C.B. SPRUYT.

Een standaardwerk.

De Grondwet. Toelichting en kritiek door Mr. J.T. Buijs, hoogleeraar te Leiden, 1ste dl. 1ste en 2de stuk. Arnhem, P. Gouda Quint, 1883.

VI.

Om tot lid van de Tweede Kamer der Staten-Generaal verkiesbaar te zijn, zegt art. 79 der Grondwet, wordt alleen vereischt, dat men Nederlander, in het volle genot der burgerlijke en burgerschapsrechten zij en den ouderdom van 30 jaren hebbe vervuld. Vóór 1848 eischte men ook, dat de leden der Kamer ingezetenen zouden zijn van de provincie, uit welke zij werden afgevaardigd, alsmede dat de leden, uit dezelfde provincie gekozen, elkander niet nader zouden mogen bestaan dan in den derden graad van bloedverwantschap of zwagerschap. Te recht heeft men begrepen, dat deze beide eischen konden vervallen en dat de stemgerechtigde burgers niet meer beperkt moeten worden in hunne keuzen, dan doelmatig en noodig is.

Ons tegenwoordig artikel zal wel onveranderd in de herziene Grondwet kunnen overgaan, want minder kan wel niet geëischt worden en meer of iets anders zal wel niet noodig zijn. Alleen zal misschien de vraag geopperd kunnen worden, of men niet moet bepalen, dat *alleen* mannen leden der Kamer kunnen zijn. Ik zou dit wenschelijk achten en evenzeer, dat in art. 79 werd voorgeschreven, dat alleen mannen kiezers kunnen wezen. Niet, omdat ik geloof, dat voorshands eene vrouw tot candidaat zal worden gesteld en ik dit wil voorkomen, maar eenvoudig, omdat eene Grondwet zich kloek en rondweg moet verklaren. Staat het in de Grondwet, dat vrouwen geene kiezers van leden of zelven geen lid der Kamer kunnen zijn, dan is de quaestie beslist, tot tijd en wijle men in eene vrouw eene even geschikte kiezeres ziet als eene goede volksvertegenwoordigster.

Wat de redactie betreft, deze zou misschien eene kleine wijziging kunnen ondergaan. De geachte Hoogleeraar stelt voor, in de Grondwet te schrijven: ‘om lid der Tweede Kamer te zijn’. De redenen echter, die hij daarvoor aanvoert, zijn m.i. niet gewichtig genoeg; naar mijne meening pleit daar zelfs meer tegen dan voor. Ik geef toe, dat wanneer art. 79 spreekt van eischen van verkiesbaarheid, hiermede strikt genomen niet is gezegd, dat iemand ophoudt, lid der Kamer te zijn, wanneer hij eene der bedoelde eigenschappen verliest. Maar wanneer men die eischen slechts vordert voor het lidmaatschap zelve, dan zijn ze zeker weder geene vereischten van verkiesbaarheid. Om nu zoowel aan het een als aan het ander te gemoet te komen, zou ik liever wilen lezen: ‘Niemand is verkiesbaar tot - en kan lid zijn van de

Tweede Kamer dan hij, die mannelijk Nederlander is, in het volle genot der burgerlijke en burgerschapsrechten en den ouderdom van 30 jaar hebbe bereikt.'

In mijn oog moet iemand niet alleen dezen leeftijd hebben, wanneer hij toegelaten zal worden als lid, maar ook op het oogenblik der verkiezing. Stelt men dit niet vast, het geval zal zich kunnen voordoen, dat een veel jongere wordt gekozen, doch die nu wacht tot zijn 30ste jaar met het indienen van zijne geloofsbrieven. De bedoelde eigenschappen moet de candidaat bezitten op het oogenblik der verkiezing, anders zou een vreemdeling kunnen gekozen worden, die na zijne benoeming 't nog wel de moeite waard achtte, om zich te laten naturaliseeren. Zoo zou iemand, veroordeeld tot eene straf, die verlies van burgerschapsrechten medebrengt, gekozen wordende tot lid der Kamer, zich die benoeming kunnen laten welgevallen, ofschoon hij misschien gedurende geruimen tijd jure noch facto lid der Kamer kan zijn. Niet licht zal zich een dergelijk geval voordoen, maar geheel onmogelijk is 't niet, vooral niet, wanneer het Rijk in enkele kiesdistricten wordt verdeeld. Eenige jaren geleden evenwel heeft zich zoo iets voorgedaan, naar ik meen in de vroegere woonplaats van den Hoogleeraar met een candidaatraadslid. Een bij rechterlijk vonnis veroordeelde, die ten deele van het genot der hier bedoelde rechten verstoken was geworden, werd gekozen tot lid van den Raad. Hoe noode ook, men moest het zich laten welgevallen; er was niets aan te doen. Lid van den Raad kon hij niet zijn, want art. 19 der Gemeentewet zegt: 'Leden van den Raad kunnen alleen zijn de'..., maar benoembaar was hij wel. Het benoemde raadslid zond natuurlijk zijne geloofsbrieven eerst drie jaar later in, nadat het vonnis had uitgewerkt, en toen werd hij toegelaten. Zoo iets zou zich evenzeer kunnen voordoen ten opzichte van de Tweede Kamer, indien de door den Hoogleeraar voorgestelde redactie gekozen werd. En dat nu behoort geene plaats te hebben. Door geene kunstmiddelen moet eene vacature langer kunnen bestaan, dan volgens de wet strikt noodig is. 't Is te doen om werkende, *niet* om naamleden.

Wat den leeftijd betreft, de heer Olivier kan niet begrijpen, waarom hier voor de politieke mondigheid 7 jaren meer gevorderd wordt dan voor de burgerrechtelijke, terwijl de heer Lenting meent, dat een 25jarige leeftijd voldoende is. Liever dan met deze beiden zou ik meegaan met den heer Buijs, die meent (bl. 442), dat er geene redenen zijn, om af te wijken van den termijn van 30 jaren, welken al onze vroegere grondwetten, te rekenen van 1798 af, hebben aangenomen. Naar mijne meening eischt het staatkundig terrein niet alleen veelwetende en oordeelkundige personen, maar niet minder bezadigde lieden. Het staatkundig terrein geeft te veel aanleiding tot beroering der hartstochten, dan dat men tot aanbeveling van den 25jarigen leeftijd zou kunnen zeggen: 'Hoogere leeftijd wordt niet gevorderd voor den rechterlijken ambtenaar.' Omnis comparatio claudicat. Zoo ook hier.

Eene vergelijking tusschen het ambt van rechter en dat van lid eener Kamer is niet wel mogelijk.

't Heeft mij verwonderd, dat de heer Heemskerk op dit artikel niets aanteekent; hij, die inzonderheid zich bezighoudt met de toepassing van de bepalingen onzer Grondwet. Dit artikel toch heeft in de Tweede Kamer eens, en wel in de zitting van 13 Nov. 1863, aanleiding gegeven tot eene niet onbelangrijke beschouwing, waaraan de tegenwoordige Minister van Binnenlandsche Zaken als lid der Kamer geen gering aandeel had. 't Gold de geloofsbrieven van de opnieuw benoemde leden, de heeren Van Heiden Reinestein en Van Beima thoe Kingma. In plaats van over te leggen een bewijs van Nederlanderschap, hetgeen in den geest onzer Grondwet zou zijn, legden zij, overeenkomstig art. 111 der kieswet, nevens hunne geloofsbrieven over een uittreksel uit de geboorteregisters. Kan dit voldoende worden geacht, was de vraag. In den regel zeker wel, maar niet altijd. Men kan binnen het Rijk in Europa geboren en toch vreemdeling wezen; men kan buitenslands het eerste levenslicht hebben gezien en toch Nederlander zijn. Om te kunnen beoordeelen, of iemand naar de wet van 28 Juli 1850 Nederlander is, moet men weten, of zijne ouders Nederlanders waren of in Nederland gevestigd, en hiervan blijkt uit dit geboorteextract niets. Men neemt intusschen hetgeen dit uittreksel constateert, als rechtsvermoeden van Nederlanderschap aan, terwijl bij twijfel dienaangaande het onvolledig bewijs moet worden aangevuld. Dat dit wel eens tot moeielijkheden aanleiding zal kunnen geven, valt niet te betwijfelen, waarom het te wenschen is, dat men nooit een bepaalden vorm voor dit bewijs voorschrijft.

Maar hoelang moeten de leden der Tweede Kamer zitting hebben, en zullen zij aftreden bij helften of en corps?

Opmerkelijk is de eenstemmige afkeuring, die de tweede zinsnede van art. 81 ondervindt. De heer Van Houten, de heer Lenting, en naar deze zegt ook de heer Kappeyne, de heer Olivier, allen zijn zij voor eene aftreding van al de leden gezamenlijk. En aan hunne zijde komt zich nu ook voegen de geachte Hoogleeraar.

Ten opzichte van den duur van het mandaat heerscht echter eenig verschil van gevoelen. Wil de eerstgenoemde een vierjarigen zittingstijd, de beide anderen daarentegen een vijfjarigen, de heer Olivier geeft de voorkeur aan een zesjarigen. Professor Buijs zou, evenals in verscheidene andere Staten het geval is, aan het parlement een levensduur willen toekennen van 5 jaren. Maar, zegt hij bl. 466, de termijn van 4 jaren zou geene overwegende bezwaren behoeven op te leveren, wanneer men maar de ongelukkige bepaling intrekt, volgens welke de helft van de leden om de twee jaren aftreedt.

Aangezien ik met den geachten schrijver van meening ben, dat eene regeling van den duur der mandaten even gewichtig als moeilijk

is, acht ik 't niet zonder belang, in 't kort de redenen mede te deelen, waarom hij eene verlenging van het mandaat wenschelijk oordeelt en eene aftreding bij helften afkeurt. Men moet, zegt hij, bij de regeling van den duur der mandaten twee eischen bevredigen, die lijnrecht tegen elkander inloopen. Men moet zorgen, dat de Tweede Kamer waarlijk volksvertegenwoordiging blijft, en tevens waken voor hare onafhankelijkheid en vrijheid. De eerstgenoemde zorg leidt tot beperking, de laatstgenoemde tot verlenging van het mandaat. Nu komt het maar aan op de vraag, wat ten onzent het meest te vreezen is: dat de vertegenwoordigers van de kiezers vervreemden, of dat zij te zeer in de kiezers opgaan. De heer Buijs meent het laatste. Naarmate het, kiezersvolk zich ontwikkelt, en dat doet het gaandeweg, zal het hoe langer hoe meer zijn oordeel over de publieke aangelegenheden voor 't beste houden en uit den aard der zaak naar afgevaardigden zoeken, die een volkomen zuiver beeld van de kiezers zijn. Daar dezen nu bij hunne keuzen niet behoeven te letten op de algemeene belangen, in elk geval slechts bedacht zijn op hunne persoonlijke, op hunne districtsbelangen, is het gevaar groot voor eene zwakke vertegenwoordiging. Waren de meeste candidaten krachtige persoonlijkheden, wier meerderheid door schier allen werd erkend en aan wier beter oordeel de menigte zich met vertrouwen onderwierp, men behoefde voor niets bevreesd te zijn. Maar dit is 't geval niet. De meeste leden bieden in hun karakter geen afdoenden waarborg aan voor volstrekte onafhankelijkheid, en vandaar, dat de levensduur der Kamer moet worden verlengd.

Ik geloof niet, dat er veel tegen de redenen van den Hoogleeraar, waarvan ik slechts een beknopt overzicht gaf, kan worden ingebracht. Intusschen, men overschatte evenmin, als de heer Buijs doet, de kracht van het middel. Want indien van den langeren levensduur van één jaar zooveel heil kan worden verwacht, de kwaal, die men genezen wil, zou niet zoo hevig kunnen zijn, als men algemeen gelooft.

Maar wat men vooral niet verzuime, men schaffe vooral af de ongelukkige en verkeerdwerkende bepaling, volgens welke de helft van de leden om de twee jaren aftreedt. Men moet het parlement zoo weinig mogelijk storen in zijn wetgevenden arbeid, het zoo weinig mogelijk heenwijzen naar de bijzondere belangen van de verschillende districten. In eene Kamer, die voor een bepaalden tijd zit, heeft men eene meerderheid met eene bepaalde richting, waarmee het Ministerie overeenstemt of niet. In het eerste geval zal het Kabinet alles aanwenden, om den arbeid zoo vruchtdragend mogelijk te doen zijn, terwijl in het tweede geval het Kabinet zoo spoedig doenlijk zal plaats maken voor een ander, dat meer de sympathie heeft van de vertegenwoordiging. Er zal stabiliteit kunnen zijn en de Ministeries zullen hoogst waarschijnlijk langeren levensduur hebben dan tegenwoordig.

Alleen dan zou eene gedeeltelijke aftreding de voorkeur hebben boven

eene geheele, wanneer men inderdaad bevreesd moest zijn voor het eensklaps optreden van eene *geheel* nieuwe Kamer, eene vrees, die Thorbecke scheen te koesteren. Maar daarvoor behoeft men niet zeer beducht te wezen, en wel om twee redenen. In de eerste plaats hebben onze kiezers niet getoond, zoo wispelturig en veranderlijk te zijn in hunne keuzen. En in de tweede plaats, om eene geheel nieuwe Kamer te kunnen samenstellen, daartoe zou men over een aantal liefhebbers voor een mandaat als vertegenwoordiger moeten kunnen beschikken, grooter, dan de ervaring getoond heeft, dat we bezitten.

Op grond van dit laatste geloof ik, dat, al houdt men ook het tegenwoordige stelsel van gedeeltelijke aftreding in stand, men aan geene ernstige beantwoording behoeft te denken van de vraag, welke de heer Lenting meent, dat bij eene eventueele grondwetsherziening zou kunnen worden gesteld, n.l. of eene onmiddellijke herkiezing van de leden al of niet wenschelijk is. Indien men die zekere sleur, die onverdraaglijke saaiheid, welke men in de vertegenwoordiging opmerkt en waarover de heer Olivier en de heer Lenting beiden zoo klagen, wil verwijderen, men trachte de atmosfeer in de Kamer gezonder te maken. Dit zal men niet bewerken, door op gezette tijden goede en minder goede leden als met geweld uit te stooten en hun den toegang tot de Kamer voor geruimen tijd te beletten, maar, gelijk ik reeds vroeger opmerkte, door den duur der zittingen te beperken en door de afgevaardigden meer voeling te doen houden met de natie. En bovendien, waar blijft het vertrouwen, dat men in de kiezers behoort te stellen? Indien men hun de mogelijkheid wil ontnemen, om verkeerde keuzen te doen, zou 't dan niet wel zoo goed zijn, nog een stap verder te gaan en hun de benoeming van afgevaardigden te ontnemen?

Bij het aanvaarden hunner betrekking, zegt art. 83, leggen de afgevaardigden, ieder op de wijze zijner godsdienstige gezindheid, de bij de Grondwet omschreven eeden of beloften af. Als tegenstander van den politieken eed hoopt de geachte Hoogleeraar, dat bij eene aanstaande grondwetsherziening de dubbele eed, in dit artikel voorgeschreven, zal worden opgeheven. Zoolang we intusschen nog leven onder de tegenwoordige Grondwet, moet z.i. ieder inkomend lid den eed doen ‘op de wijze zijner godsdienstige gezindheid’. Daarmede wordt niet bedoeld zoodanige wijze van eedsaflegging, als elke afgevaardigde voor zich meest bindend houdt, maar alleen die, welke bij de godsdienstige gemeenschap, tot welke hij behoort, in gebruik is. Om zich hiervan te overtuigen, behoeft men, volgens Professor Buijs, slechts den Franschen tekst van de Grondwet van 1815 op te slaan, waar de woorden: ‘Ils prêtent, chacun suivant le rit de son culte, le serment qui suit,’ allen grond van twijfel wegnemen. Heeft echter iemand, die niet tot een kerkgenootschap behoort, bezwaren tegen het

afleggen van den eed, de geachte schrijver meent, dat aan zulke leden het recht, om met eene eenvoudige belofte te volstaan, moeilijk kan worden geweigerd. De Grondwet gaat in dit artikel blijkbaar van de onderstelling uit, dat ieder tot een kerkgenootschap behoort. Blijkt nu in een gegeven geval de hypothese niet juist, dan moet men handelen in den geest van de Grondwet, die zeker niet iemand kan dwingen, te zweren op de wijze, gebruikelijk bij een kerkgenootschap, waartoe hij niet behoort. Dit nu gaat even weinig aan, zoo luiden de eigen woorden van den schrijver, ‘dit nu gaat even weinig aan als zijne toelating te verbieden op grond, dat hij den eed weigert, want zulk een verbod zou hierop neerkomen, dat men aan het lidmaatschap van de Staten-Generaal een nieuw vereischte verbond, het vereischte namelijk om zoo al niet te behooren tot eenig kerkgenootschap dan toch om er zich naar te richten. Dat nu het stellen van zulk eene voorwaarde lijnrecht in strijd is niet enkel met het zesde hoofdstuk der Grondwet maar ook met art. 79, uitdrukkelijk voorschrijvende, dat van de inkomenden geen andere eischen zullen mogen worden gesteld dan die welke dit artikel noemt, behoeft zeker geen betoog.’

Ik heb meer dan één bedenking tegen deze argumenteering. Ze is mij eensdeels te willekeurig, anderdeels te bekrompen. De Hoogleeraar beweert, lees ik goed, dat iemand den toegang tot de Tweede Kamer niet zou kunnen worden ontzegd, wanneer hij den voorgeschreven eed niet wilde afleggen. Art. 79 stelt, zegt hij, den inkomenden de eischen. Beantwoordt het gekozen lid hieraan, dan is 't genoeg.

Ik mag hier zeker wel tweeërlei opmerken. Vooreerst, dat deze redeneering ook zou moeten gelden ten aanzien van de belofte, zoodat iemand, als men slechts te letten had op dit art. 79, zitting zou kunnen nemen, ook zonder zelfs eene belofte te hebben gedaan. Maar in de tweede plaats, dit artikel zegt wel: ‘om tot lid der Tweede Kamer *verkiesbaar* te zijn wordt alleen vereischt’, enz., maar er staat niet: ‘om lid der Tweede Kamer te zijn’. Deze beide uitdrukkingen zijn niet synoniem, gelijk ik even te voren nog betoogde. De eischen voor het lidmaatschap der Kamer zijn niet geheel dezelfde als die voor verkiesbaarheid. Want om niet alleen jure, maar ook facto lid te wezen, moeten de leden nog aan eene voorwaarde voldoen en wel aan die, welke art. 83 stelt. Bij het aanvaarden, zoo vangt het artikel aan, bij het aanvaarden hunner betrekking leggen zij... den volgenden eed of belofte af, terwijl het eindigt met deze woorden: ‘Deze eeden (beloften en verklaringen) worden afgelegd in handen van den Koning, of in de vergadering der Tweede Kamer in handen van den voorzitter, daartoe door den Koning gemagtigd.’ Kan 't beslister gezegd worden, dat in elk geval vóór het aanvaarden der betrekking de eed of de belofte moet worden gedaan?

Naar mijne meening moet men een van beide afleggen, den eed of de belofte, maar wat men wil afleggen, hierin is men volkomen vrij.

Òf men behoort tot geen kerkgenootschap òf tot een, dat het eedzweren niet verbiedt; dat doet niets ter zake. Men heeft hier volstrekt niet te vragen, hoe de Fransche tekst van de Grondwet van 1815 luidt. We hebben hier te doen met een artikel, dat in 1848 niet gebleven is, zooals 't in 1815 luidde, maar met een artikel, dat voor een groot gedeelte eene zeer belangrijke wijziging heeft ondergaan. Men heeft derhalve dit artikel te beschouwen, niet bij het licht van 1815, maar bij dat van '48. En in dit jaar was 't al volstrekt geene zeldzaamheid, dat iemand tot geen kerkgenootschap behoorde of dat ook anderen dan Doopsgezinden gemoedsbezwaren hadden tegen den eed. Daar komt nog iets bij. De geest der Grondwet ten opzichte van godsdienstvrijheid is ruimer, vrijzinniger in die van '48 dan in die van '15. Toen, evenals in 1840, heette 't: de volkomen vrijheid van godsdienstige begrippen wordt aan elk gewaarborgd. En in 1848? Ieder belijdt, zegt artikel 164, zijne godsdienstige meeningen met volkomen vrijheid, behoudens... De vorige Grondwet waarborgde alzoo in haar art. 188 de vrijheid der godsdienstige begrippen. Zij sloot slechts de inquisitie, het onderzoek naar gevoelens uit. De tegenwoordige Grondwet daarentegen beschermt de vrijheid van het *belijden,* waaronder verstaan wordt het openbaren zijner godsdienstige meeningen, bij monde, bij geschrifte, zoowel als bij daden. En wat zou er nu worden van dien milden geest onzer Grondwet, wat van die onbelemmerde godsdienstvrijheid, wanneer men gedwongen kan worden tot het verrichten van eene godsdienstige handeling? En waar blijft ook de plechtigheid van den eed, indien iemand zegt: ‘Ik behoor wel tot een kerkgenootschap, dat het eedzweren toelaat, maar ik geloof aan geen God; voor mij is de eed eene zinledige, niets beteekenende verklaring; ik heb hoegenaamd geen bezwaar, om de sacramenteele woorden uit te spreken, maar de eed heeft voor mij niet de minste waarde’... Zou 't nu in den geest van de Grondwet van 1848 zijn, om daarop te antwoorden: 't kan mij niet schelen, wat gij denkt, wat gij gelooft, of gij het afleggen van een eed al of niet plechtig acht; 't kan mij alles niets schelen, maar... zweren zult gij...?

‘Bij het aanvaarden hunner betrekking leggen zij den eed af’; alzoo na het onderzoek der geloofsbrieven. Intusschen brengt het gebruik mede, dat bij de tweejarige vernieuwing van de helft der Kamer door de leden de eed in handen des Konings wordt afgelegd, vóórdat de geloofsbrieven nog zijn onderzocht. Het gevolg daarvan is, en soms heeft zich het geval voorgedaan, dat iemand, den eed afgelegd hebbende, door een gebrek bij zijne verkiezing niet toegelaten werd. 't Is zeker niet precies overeenkomstig de letter der Grondwet. Maar als men dit onderzoek niet aan anderen wil opdragen, - en hiertoe zal men zeker wel nooit besluiten - dan is dit euvel niet te voorkomen. Wellicht is 't beter, ofschoon ook dit niet geheel in den haak is, dat de onbeëedigde leden eerst elkanders geloofsbrieven onderzoeken

en bij goedkeuring daarvan tot het afleggen van den eed worden toegelaten.

Dat de eed moet gedaan worden in het midden van de vergadering, welke over de toelating beslist, vindt de geachte schrijver eigenaardig, en zeker niet ten onrechte. Wat de leden der Tweede Kamer betreft, de Koning kan den Voorzitter machtigen, bedoelde eeden af te nemen. Maar ten aanzien van de leden der Eerste Kamer kan, volgens art. 86, niemand anders dit doen dan de Koning zelf. Dit heeft eenig bezwaar. Het is enkele malen gebeurd, zegt de heer Buijs, dat, wegens uitlandigheid des Konings, een gekozen lid van die Kamer, nadat zijne geloofsbrieven in orde waren bevonden, bij gemis van het bewijs van eedsaflegging geene zitting kon nemen en eenige vergaderingen niet bijwoonde, waaraan hij anders zou hebben deelgenomen. Zoo iets moet niet mogelijk zijn. 't Is daarom te verwachten, dat ingeval van grondwetsherziening in deze leemte zal worden voorzien.

De leden der Tweede Kamer nemen hunne betrekking niet geheel kosteloos waar. Men is 't algemeen daarover eens, dat het raadzaam is, den leden eene schadeloosstelling te geven voor reis- en verblijfkosten. Deed men 't niet, 't liet zich voorzien, dat het aantal verkiesbaren zeer gering zou zijn. Er is alleen verschil van gevoelen over den vorm, waarin die schadeloosstelling moet worden verleend, en tot welk bedrag.

Thans genieten de leden tot vergoeding der reiskosten, eens, heen en terug voor elke zitting ‘75 cents voor ieder uur afstand tusschen de plaats, waar zij met der woon gevestigd zijn en de stad, alwaar de Staten-Generaal vergaderen’. Of de leden der Tweede Kamer dus veel of weinig op reces uiteengaan, doet niets ter zake. Tijdelijke verwijdering uit de residentie der Staten-Generaal, wanneer de zitting nog niet is gesloten, dus oordeelt men niet zonder grond, schrijft Professor Buijs, geschiedt in het belang der bijzondere personen, niet in dat van den Staat, en de kosten, daaruit voortvloeiende, behooren daarom niet door dezen te worden vergolden.

Niemand zal het bedrag dezer reiskosten te hoog vinden, al is ook sedert 1849 de reisgelegenheid over 't algemeen veel goedkooper geworden. Maar vanwaar mogen de afstandgelden worden berekend? Van de plaats, waar zij metterwoon gevestigd zijn, zegt de wet van 26 Mei 1849 (*Staatsbl.*, n°. 17). Maar zoo iemand te Batavia woont of te Weenen en als benoemd lid van de Tweede Kamer vandaar reist naar 's-Gravenhage, heeft hij dan recht op 75 cents voor ieder uur afstand van Batavia of van Weenen naar de residentie? Ik geloof 't niet. De Grondwet en andere wetten, zoo lezen we in art. 118, zijn alleen voor het Rijk in Europa verbindende, tenzij het tegendeel daarin wordt uitgedrukt. En in de zoo even aangehaalde wet zien we niet, dat zij ook van toepassing is verklaard op Indië en evenmin op woonplaatsen in vreemde rijken. En geheel dienovereenkomstig

rekenen de officieele afstandstafelen ook niet buiten de grenzen van ons land. Op grond waarvan gaf men dan nog zoo heel lang niet geleden *f* 2000 aan den heer Keuchenius voor vergoeding van reiskosten van Batavia naar 's-Hage?

Als verdere schadeloosstelling, zegt de tweede zinsnede van art. 85, wordt hun toegelegd eene som van *f* 2000 's jaars. Dit bedrag ontvangen de leden, onverschillig of zij al of niet buiten Den Haag wonen. Is dit rationeel en is dit bedrag groot genoeg voor hen, die buiten de residentie woonachtig zijn? De Hoogleeraar meent, wat het eerste betreft, van niet. Hij zou de schadevergoeding voor de Haagsche leden zooal niet geheel opheffen, althans op de helft willen terugbrengen. In het thans geldende stelsel ligt, volgens hem, voor de leden van de Tweede Kamer een blijkens de opgedane ervaring vrij gevoelige prikkel opgesloten, om zoo mogelijk hunne woonplaats naar 's-Gravenhage over te brengen. Aan de publieke zaak zou men z.i. een wezenlijken dienst bewijzen, wanneer men dien prikkel wegnam, want hoe meer de afgevaardigden over het geheele land verspreid leven, hoe beter zij op de hoogte blijven van de behoeften en denkbeelden des volks en hoe zuiverder de vertegenwoordiging zal kunnen zijn.

Dat de afgevaardigden voeling houden met de gansche natie, reeds in het vorig nommer wees ik nadrukkelijk op het wenschelijke ervan, maar als dat op deze wijze moet verkregen worden, dan is mij dit geen oortje waard. De vergaderingen zijn zoo talloos vele en de zittingen duren zoolang, dat de buitenleden gerekend kunnen worden, zoo goed als in Den Haag te wonen. Maar bovendien - is 't een gezond beginsel, waarvan men uitgaat, wanneer men onderscheid wil maken tusschen de in en buiten Den Haag wonende kamerleden? Zooals ik 't nu wel eens voorgesteld vind, heeft het er allen schijn van, alsof de personen tot vertegenwoordigers gekozen worden niet in het belang van den Staat, maar in dat van henzelven, en dit toch is 't geval niet. Al moge 't waar zijn, wat de heer Heemskerk schrijft, ‘dat het niet ontbrak en misschien nog niet ontbreekt aan voorbeelden van leden, die door goede vrienden aan de kiezers worden aanbevolen met het stille oogmerk, om hun in de *f* 2000 schadeloosstelling een zeker inkomen te verschaffen’ - toch mag aan deze voorstelling geen voet worden gegeven. Deed zich werkelijk tusschenbeide voor, wat de schrijver van *De Praktijk onzer Grondwet* zegt, de vraag zou inderdaad overweging verdienen, of 't niet beter zou zijn, dat de leden der Tweede Kamer reis- en verblijfkosten declareerden volgens wettelijk tarief, zooals thans voor de leden der Eerste Kamer is bepaald bij art. 86 der Grondwet en art. 1 der wet van 26 Mei 1849 (*Staatsbl.* n°. 17). Want zij, wien het te doen is, om zich op eene onbehoorlijke wijze te verrijken, kunnen zeer gemakkelijk de *f* 2000 presentiegeld verdienen, want daartoe behoeven ze slechts éénmaal in een geheel jaar ter vergadering te verschijnen.

Maar aangezien de heer Heemskerk op eene andere plaats zich zoo gunstig uitlaat over de leden en hunne trouwe opkomst zoo hoogelijk roemt, wil ik met den heer Lenting de bedoelde beschuldiging liever voor ongegrond houden. En ik heb alzoo geene reden, om mijne overtuiging prijs te geven, dat men het tegenwoordige stelsel van eene vaste, in de Grondwet te bepalen schadeloosstelling niet moet verlaten en geen onderscheid moet maken tusschen hen, die in Den Haag of daarbuiten wonen. Wat zou 't ook baten? Indien men zich al niet beroofde van geschikte en bekwame volksvertegenwoordigers, zoo men bepaalde, dat de Haagsche afgevaardigden geene schadeloosstelling kregen, wie weet, of zich hetzelfde verschijnsel niet zou voordoen als in België, naar de heer Lenting opmerkt. De Grondwet kent aldaar eene schadeloosstelling toe van *f* 200 per maand. Zij echter, die in de stad wonen, waar de zittingen worden gehouden, hebben daarop geene aanspraak. Het gevolg daarvan is, dat de meeste leden buiten Brussel, in de gemeenten, die daaromheen liggen, gaan wonen en dus op die wijze hunne aanspraak op de schadeloosstelling behouden.

Wat het bedrag der schadeloosstelling betreft, daarover heerscht nog al verschil van gevoelen. Zooals ik reeds zeide, de heer Heemskerk zou liever zien, dat de leden der Tweede Kamer hetzelfde ontvingen als die der Eerste. Volgens de zoo even aangehaalde wet genieten deze gedurende elke zitting, telkens wanneer zij tot het houden van vergaderingen worden bijeengeroepen, voor de afgelegde reis, voor reiskosten, zoowel voor de heen- als voor de terugreis, 75 cents voor ieder uur afstand tusschen de plaats, waar zij wonen, en de stad, waar de Staten-Generaal vergaderen. Zij genieten daarenboven voor het bijwonen der vergadering, voor verblijfkosten, acht gulden per dag, en zulks van den dag af, tegen welken de vergadering is bijeengeroepen, tot op dien, waarop zij tot nadere bijeenroeping uiteengaat, of tot op den dag van de sluiting der zitting. De heer Heemskerk geeft hieraan voor de leden der Tweede Kamer de voorkeur boven het tegenwoordig grondwettig stelsel, omdat er nu een tastbaar voordeel te behalen is door hen, die te huis blijven en de zittingen niet bijwonen. Indien de Tweede Kamer niet korter vergadert, dan in de laatste jaren het geval is, zouden de uitkomsten van het eene en het andere stelsel elkander niet veel ontloopen. Maar als 't waar is, dat we met zulke edelmogende knevelaars te doen hebben, als de heer Heemskerk wil doen gelooven, wie staat ons borg, dat men de dagelijksche vergaderingen niet korter maakt en de jaarlijksche zittingen nog langer? Wie zegt ons, dat bij een strafstelsel, als de heer Heemskerk wil, die onbeschaamde Kamerleden niet even in de Kamer zullen komen, om de presentielijst te teekenen, om onmiddellijk daarop weer te verdwijnen?

De heer Buijs acht het stelsel, dat onze Grondwet heeft aangenomen, het meest verkieslijke. Het komt, schrijft hij, aan financieele bezwaren te gemoet, maar zoo, dat de vergoeding nauwelijks den naam van

schadeloosstelling verdient en elke gedachte aan winstbejag buitensluit. Er bestaat z.i. te minder aanleiding, om op de tegenwoordige regeling terug te komen, omdat men zich in elk geval zou moeten bepalen tot eene kleine verhooging, en zulk eene zou wel de schatkist drukken, maar het bezwaar, aan eene lage schadeloosstelling verbonden, in geen enkel opzicht wegnemen.

Ik zou haast zeggen, dat onze tegenwoordige finaniceele toestand den geachten schrijver wat al te zeer voor den geest heeft gestaan. Eigenlijk schijnt de Hoogleeraar de schadeloosstelling niet genoeg te vinden, maar daarin geene verandering te willen voorstellen, om de schatkist niet te drukken. In hoeverre dergelijke beschouwingen, evenals die van den heer Heemskerk, waarde hebben, laat ik daar, maar mij komen ze wel ietwat kleingeestig voor. Intusschen, ik heb vrede met het tegenwoordige bedrag, indien men allerlei cumulaties van betrekkingen blijft toelaten; maar het is te laag naar mijne meening, wanneer men die verbiedt, In mijn stelsel is eene schadeloosstelling van *f* 2000 zeker genoeg. Wanneer men, zooals ik voorstelde, de beide Kamers geheel aan elkander gelijk wilde maken, waardoor de werkzaamheden der Tweede Kamer tot iets meer dan de helft van de tegenwoordige drukte werden teruggebracht, de schadeloosstelling zou misschien wel iets lager kunnen worden gesteld. Maar doet men dit niet, en maakt men allerlei cumulaties van Staats- en gemeentebetrekkingen met het lidmaatschap der Kamer onmogelijk, een jaargeld van *f* 2000 is, wat ook de heer Heemskerk moge bewere, onvoldoende.

Aangezien ik mij van den beginne af heb voorgesteld, de aanteekeningen van den geachten Hoogleeraar zooveel mogelijk op den voet te volgen, zoo wil ik niet overgaan tot eene beschouwing van de ‘Beschikkingen aan beide Kamers gemeen’, voor en aleer ik nog iets heb opgeteekend naar aanleiding van art. 84 en 87. Wat den Voorzitter der beide Kamers betreft, de heer Buijs meent, - en wie zal 't hierin niet met hem eens zijn - dat aan beide lichamen de vrije keuze van haar Voorzitter behoort te worden gelaten. Thans wordt de Voorzitter der Eerste rechtstreeks door den Koning benoemd en die van de Tweede uit eene door de Kamer aangeboden opgave van drie leden. Waartoe onderscheid te maken tusschen de beide Kamers? Zijn ze niet beiden ieder een tak der volksvertegenwoordiging? Vormen ze met elkander niet *de* Staten Generaal? Welnu, de schijn zelfs moet vermeden worden, als ware de Eerste Kamer nauwer aan de Regeering verwant, dan met de Tweede Kamer het geval is.

Wat den Voorzitter der Tweede Kamer betreft, in '48 betoonde men zich vrij onverschillig, of de Kamer zelf direct of indirect haar president benoemde. Afgaande op de bestaande antecedenten, begreep men, dat het vrij wel op hetzelfde neerkwam. De Koning zou, behalve onder zeer bijzondere omstandigheden, zoo redeneerde men, toch niet

licht een ander tot Voorzitter verkiezen dan het lid, daartoe in de eerste plaats aangewezen. De ervaring, zegt de Hoogleeraar, sedert opgedaan, heeft het wel gegronde van dit vertrouwen duidelijk bewezen, maar het bepaalde in de Grondwet is daarmede nog niet gerechtvaardigd. Het aanzien van de Kroon wordt waarlijk niet verhoogd door het toekennen van allerlei schijnrechten, welke haar in naam zekere vrijheid geven, terwijl het vermogen, om die rechten zoo te gebruiken, als zij in het belang van den Staat mocht noodig achten, toch eigenlijk ontbreekt. Is het billijk en goed en voor het gezag, dat hij moet uitoefenen, ook wezenlijk noodig, dat de Voorzitter in den volsten zin des woords het vertrouwen geniet van de vergadering, welker beraadslagingen hij moet leiden, dan late men haar ook de keuze met de daaraan verbonden verantwoordelijkheid.

'Meent men omgekeerd,' laat Professor Buijs hierop volgen, 'dat die Voorzitter tevens de vertrouwde van de Regeering zijn moet, dan stelle men deze ook in de mogelijkheid, werkelijk van dat vertrouwen te doen blijken en bepale alzoo, dat de voordracht van de Kamer in alphabetische orde den Koning zal worden voorgelegd.' De gansche aanteekening op artikel 84 begrijp ik en ik stem daarmee in, maar achter de laatst aangehaalde woorden zet ik in den geest een vraagteeken. Wat eene opvolging van dien raad wel zou geven? Is de keuze van een Voorzitter zoo gemakkelijk, dat men al licht drie even geschikte kan kiezen? En zoo ze niet even geschikt zijn, zal men de mogelijkheid openlaten, dat een minder geschikte worde gekozen? Zal de verantwoordelijke Minister, voordat hij Zijne Majesteit adviseert, niet eerst de stemlijst van de Kamer inzien, om daaruit te vernemen, wien zij 't liefst benoemd zag? Zoo hieraan niet valt te twijfelen, waartoe dan de alphabetische orde? Of denkt men heusch, dat een Minister zich als met opzet zal willen vervreemden van de vertegenwoordiging? Geheele vrijheid van keuze, aan de Kamer toegekend, schijnt mij het meest verkieslijke.

De 'Beschikkingen aan beide Kamers gemeen' moesten eigenlijk aanvangen, gelijk Prof. Buijs te recht opmerkt, met ons art. 82, dat zegt: 'De leden stemmen, elk volgens eed en geweten, zonder last van of ruggespraak met hen, die benoemen.' Vond men het vroeger niet oorbaar, uitdrukkelijk te verklaren, dat ook de leden van de Eerste Kamer onafhankelijk moesten zijn van hun koninklijken kiezer, sedert de Provinciale Staten als kiescollege optraden, verviel de aanleiding tot dergelijk stilzwijgen, en vandaar dan ook, dat art. 86 het hier bepaalde nu eveneens uitdrukkelijk op de Eerste Kamer toepast. Zijne beteekenis is niet twijfelachtig. De Grondwet wil, dat de afgevaardigden naar eigen overtuiging stemmen, en verbiedt daarom niet alleen, dat zij een lastbrief van hunne kiezers met zich brengen, maar ook dat zij, eenmaal gekozen, zich terugwenden tot de achter hen

staande kiezers, om met deze te overleggen, hoe zij behooren te handelen.

Maar waarom een gebod, zoo algemeen geldende, dat het bijkans het karakter van eene natuurwet draagt, schier overal met zooveel zorg uitgedrukt? Omdat, zegt de schrijver, wat nu regel is en zijn moet, dat vroeger niet kon wezen. Het voorschrift heeft vooral historische beteekenis: het moet voor Europa in het algemeen de grenslijn aanduiden tusschen het middeleeuwsche recht en het moderne en voor Nederland in het bijzonder het onderscheid tusschen het staatsrecht van de oude Republiek en dat, hetwelk in 1798 werd ingewijd.

Het staatsrecht van de oude Republiek moest feitelijk tot eene privaatrechtelijke opvatting van het karakter der vertegenwoordiging aanleiding geven. De Vereenigde Nederlanden vormden eene confederatie van souvereine gewesten, de Staten-Generaal een congres van afgezanten, die over gemeenschappelijke belangen kwamen handelen, maar deze toch altijd beoordeelden uit het oogpunt der bijzondere belangen, van welke zij de dragers waren. De leden van de Staten-Generaal oefenden geene andere rechten uit, dan zij van hunne souvereinen, de Provinciale Staten, ontvangen hadden, en natuurlijk dus, dat dezen niet enkel bepaalden, welk gebruik van *hunne* rechten zou gemaakt worden, maar ook beoordeelden, of de gegeven lastbrieven al of niet nauwkeurig waren nageleefd. Waar de gecommitteerde zijn recht, om te handelen, ontleent aan de personen of de corporatiën, die hem zenden; waar dus de kiezer zijn recht op den gekozene overdraagt, daar moet ook de laatste noodzakelijk van den eerste afhankelijk zijn.

Maar thans is voor ons het publieke recht een zelfstandig recht, ten behoeve van de gemeenschap gegeven en haar eigendom. De Staat ontleent zijn regeeringsrecht aan zijne eigen natuur, dat wil zeggen, aan de bijzondere plichten, welke hij te vervullen heeft, en vandaar dan ook, dat dit recht niet meer, maar ook niet minder kan omvatten dan de mate van vrijheid, welke hij noodzakelijk behoeft, om aan het doel van zijn bestaan te kunnen beantwoorden en dus zijn plicht te vervullen. Aangezien die Staat intusschen een abstract wezen is, zoo moet de uitoefening van zijn recht aan menschen worden overgelaten. Aan wie? Het gezag, zoo vervolgt de geachte Hoogleeraar, komt feitelijk toe aan degenen, wien het wordt opgedragen, en het veiligst wordt het opgedragen aan hem of aan hen, die in eene bepaalde maatschappij de meeste waarborgen opleveren, dat zij het gegeven recht werkelijk zullen bezigen overeenkomstig het doel, waartoe het werd verleend.

Onze Grondwet nu heeft in art. 104 de uitoefening van de hoogste, de wetgevende Staatsmacht opgedragen aan den Koning in gemeen overleg met de Staten-Generaal. Waar dezen hunne regeeringsplichten vervullen, oefenen zij een publiek recht uit, aan den Staat toebehoorende, maar geenszins hun door de kiezers afgestaan en voor welks juist gebruik

zij aan dezen verantwoording schuldig zouden zijn. De bevoegdheid, om de mannen aan te wijzen, die mede de dragers van het Staatsgezag zijn zullen, is aan de kiezers overgelaten, maar verder dan tot het doen van die aanwijzing reikt hun recht niet. De macht, welke de gekozenen uitoefenen, ontvangen zij van boven, niet van beneden, en omdat zij niet van beneden komt, kan er ook van geene lastgeving sprake zijn.

Kent ons Staatsrecht dan geenerlei verband tusschen kiezers en gekozenen? Zeer zeker, zegt de Hoogleeraar. De Grondwet wil, dat de Staten-Generaal zullen zijn de getrouwe afbeelding van de politieke meeningen en beginselen, welke bij het kiezersvolk zelf leven. Het is de taak van den kiezer, te zorgen, dat die politieke homogeneïteit besta en bestaan blijve; hij heeft te vragen, niet wat de candidaten, die hem worden voorgedragen, doen zullen, maar wat zij zijn. Hij zal dus vragen naar hunne geloofsbelijdenis. Doch men begrijpe intusschen wel, dat hij, die deze heeft afgelegd, niet daaraan als met ketenen is gebonden. Ieder kan de beginselen, welke hij vroeger openbaarde, 'tzij dan in woorden of in daden, later prijsgeven, maar natuurlijk, dat niemand het doen kan, zonder het motief van zijne aanstelling te vernietigen en dus het verband met zijne kiezers te verbreken.

Meende men vooral in de eerste jaren na 1848, dat het afleggen van politieke geloofsbelijdenissen niet te rijmen was met die vrijheid van handelen, waarover de candidaat, eenmaal gekozen, als afgevaardigde moet kunnen beschikken, tegenwoordig is men minder angstvallig. Naarmate het politieke leven zich ontwikkelt, verlangt de kiezer ook meer te weten van den candidaat, en vandaar, dat hij meer dringend wordt in zijne vragen om inlichtingen. Eigenlijke programma's voldoen in den regel niet meer. Daarom stellen de kiezers tegenwoordig vaak hunne eigen geloofsbelijdenis op, omschrijven daarin soms in kleine bijzonderheden hunne eigen denkbeelden omtrent de groote aanhangige vraagstukken van Staatsbestuur en verlangen dan van de candidaten de verklaring, dat zij voor zich met die belijdenis instemmen. Prof. Buijs keurt deze wijze van handelen ten zeerste af. ‘Door te eischen,’ zegt hij bl. 455, ‘dat alle kandidaten zich naar denzelfden maatstaf voegen, worden allen, die buiten de maat vallen, uitgesloten, en daaronder ook dikwijls zij, die als de besten en voortreffelijksten bekend staan. Immers, hoe grooter de zelfstandigheid is van een kandidaat en hoe grondiger zijne kennis van ons Staatsbestuur, hoe zeldzamer het zal gebeuren, dat hij volkomen kan instemmen niet enkel met de algemeene beginselen maar ook met al de bijzondere bepalingen van een uitvoerig programma. Wie het minst hebben nagedacht over al de vraagstukken, welke zulk een programma pleegt aan te roeren, zijn het eerst gereed, om met de conclusiën, welke het stelt, mede te gaan, terwijl omgekeerd zij, die de meeste intellectueele bagage met zich voeren, voor al die bagage in eenig bepaald en streng

omschreven programma het moeilijkst de noodige plaats vinden. Wijkt dit niet voor hen, zooals gelukkig dikwijls genoeg het geval is, dan moeten zij voor het programma wijken.'

Naarmate de eigen kracht van het kiezersvolk, of wil men van zijne leiders, toeneemt, vermenigvuldigen zich de aanvallen op de zelfstandigheid van de afgevaardigden en wordt het gehalte van de Vertegenwoordiging ernstig bedreigd. Leveren de kiezers zelven geene afdoende waarborgen, het groote beginsel, in ons artikel neergelegd, loopt gevaar, geheel vernietigd te zullen worden. Maar dit niet alleen. Met het prijsgeven van dit beginsel zou ook de mogelijkheid wegvallen, om ons tegenwoordig regeeringsstelsel op den duur te handhaven. 't Is te hopen, dat de kiezers hoe langer hoe meer zullen inzien, dat alleen krachtige en zelfstandige mannen, met hen omtrent hoofdbeginselen homogeen, hunne staatkundige bedoelingen op den duur wezenlijk kunnen dienen. Verlengde de herziene Grondwet den termijn, voor welken aan den afgevaardigde zijn mandaat wordt toevertrouwd, zij gaf een krachtigen steun aan het beginsel van ons artikel.

Ik hoop door het bovenstaande, dat meestendeels de eigen woorden van den geachten schrijver bevat, den lezer te hebben opgewekt tot het aandachtig overwegen van de inderdaad aan denkbeelden rijke en keurig gestileerde aanteekening.

De vierde afdeeling van het derde hoofdstuk, waarvan het opschrift luidt: 'Beschikkingen aan beide kamers gemeen', vangt aan met te zeggen, dat niemand te gelijk lid der beide Kamers kan zijn. Daar het artikel zelf geene toelichting behoeft, neemt de Hoogleeraar deze gelegenheid te baat, om de vraag te behandelen, wanneer een gekozene naar de opvatting van de Grondwet lid der Staten-Generaal is. Te dezen opzichte heerscht, zooals men weet, groot verschil van gevoelen; de een meent, dat het lidmaatschap begint met de eedsaflegging, een ander met het besluit van toelating, een derde weder met de aanvaarding, terwijl anderen gelooven, dat men reeds lid is op het oogen blik der verkiezing, maar onder voorbehoud, dat de geloofsbrief later deugdelijk zal worden verklaard. De geachte schrijver houdt het ervoor, dat te onzent, waar de Grondwet het onderzoek der geloofsbrieven gebiedend voorschrijft, eerst met de toelating het lidmaatschap kan aanvangen (bl. 473).

Ik kan mij met deze opvatting vereenigen, maar niet met eene andere, die voorkomt aan het einde van des Hoogleeraars aanteekening op art. 88. Niemand kante gelijk lid der beide Kamers zijn, zegt dit artikel, maar niets belet, dat wie lid is van de eene Kamer, verkozen worde tot lid van de andere. In dien zin hebben dan ook Provinciale Staten van Noord-Holland dit artikel toegepast, en met Professor Buijs geloof ik alleszins te recht. Een lid van de Eerste Kamer, zoo vertelt hij, was in Juni 1873 gekozen tot lid van den anderen tak der Staten-Generaal

en had die benoeming aangenomen. In Juli van datzelfde jaar vergaderen Provinciale Staten van Noord-Holland, die den gekozene vroeger tot lid van de Eerste Kamer hadden afgevaardigd. Men wil van die gewone bijeenkomst partij trekken, om tot de benoeming van een nieuw lid der Eerste Kamer over te gaan, maar de Staten weigeren. Om door eene nieuwe verkiezing in eene vacature te kunnen voorzien, moest er eerst eene vacature zijn, en deze was op dat oogenblik nog niet ontstaan. En nu laat de Hoogleeraar hierop volgen: 'Toch blijft er in dat geval eene moeilijkheid over. Indien het mandaat, dat de Staten aan hunnen afgevaardigde in de Eerste Kamer toevertrouwden, eerst van rechtswege vervalt door zijne toelating als lid van de Tweede Kamer, zoo kon omgekeerd - let wel op - die toelating niet volgen, zoolang het lidmaatschap van de Eerste Kamer bestaat. De eenvoudigste oplossing', zoo vervolgt hij, 'zal wel zijn, dat de benoemde bij zijne geloofsbrieven overlegge het bewijs, dat hij als lid van de Eerste Kamer ontslag heeft genomen. Immers, dat ontslag maakt zeker een einde aan het mandaat.'

Dit laatste is ontegenzeggelijk waar, even zeker als 't is, dat iemand geen lid kan zijn van de Tweede Kamer, zoolang hij lid is van de Eerste. Maar moet nu hieruit volgen, dat een lid van de Eerste Kamer, om lid van de Tweede Kamer te kunnen zijn, bij zijne geloofsbrieven zou moeten overleggen het bewijs, dat hij als lid van de Eerste Kamer ontslag heeft genomen? Zou hij anders niet kunnen worden toegelaten? Ik betwijfel dit. Mij dunkt, ook zonder dat hij van zijnentwege iets doet, houdt het lid der Eerste Kamer op dit te zijn op hetzelfde oogenblik, dat hij lid wordt van de Tweede Kamer. Niet eerder, niet later. De schrijver zou gelijk hebben, indien art. 88 zei: 'Niemand kan lid *worden.*' Maar dat staat er niet. Niemand kan te gelijk lid *zijn* der beide Kamers, zoo lezen we. Alzoo de geboorte van het eene lidmaatschap brengt den dood van het andere met zich.

Indien ik ter verduidelijking eene vergelijking mocht bezigen, ik zou die ditmaal willen ontleenen aan het Burgerlijk Wetboek. 'De man' zegt art. 84, 'kan tegelijkertijd slechts met ééne vrouw, de vrouw slechts met éénen man door het huwelijk verbonden zijn.' Zoolang derhalve dit huwelijk bestaat, kan geen der echtgenooten zich aan een anderen verbinden. Maar als een der echtgenooten 10 jaar afwezig is geweest en de andere echtgenoot wil voor de tweede maal met een ander trouwen, dan behoeft het vroegere huwelijk niet eerst te worden ontbonden. Volstrekt niet. Als de echtgenoot, die verlaten is, hertrouwt, dan wordt te gelijk met het sluiten van dit huwelijk het vroegere ontbonden. Het huwelijk, zegt art. 254 Burgerlijk Wetboek, wordt ontbonden: 2°. door afwezigheid van een der echtgenooten gedurende 10 jaar en een daarop gevolgd nieuw huwelijk van den anderen echtgenoot. Alzoo ook hier. Iemand, die lid is der eene Kamer, houdt op dit te zijn op hetzelfde oogenblik, dat hij lid geworden is van de andere.

Niet ieder kan lid zijn der Staten-Generaal, al voldoet hij voor het lidmaatschap van de Tweede Kamer aan hetgeen art. 79 vordert, of al beantwoordt hij voor het lidmaatschap van de Eerste Kamer aan de eischen, welke art. 78 stelt.

'De leden der Staten-Generaal', zegt art. 91, 'kunnen niet te gelijk zijn leden of procureur-generaal van den Hoogen Raad, noch leden van de Rekenkamer, noch Commissaris des Konings in de provinciën, noch geestelijken, noch bedienaren van de godsdienst.

Krijgslieden in werkelijke dienst, het lidmaatschap van eene der beide Kamers aanvaardende, zijn gedurende dat lidmaatschap van rechtswege op non-activiteit. Ophoudende lid te zijn, keeren zij tot de werkelijke dienst terug.

De ambtenaren, die ter verkiezing voorzitten, zijn binnen het distrikt, waarin zij voorzitten, niet benoembaar.

Leden der Staten-Generaal een bezoldigd Staatsambt aannemende, of bevordering in de Staatdienst verwervende, houden op leden der Kamers te zijn, maar zijn dadelijk weder verkiesbaar.'

Zijn deze ambten nu met het lidmaatschap van de Kamer onvereenigbaar verklaard om het belang òf van dat ambt òf van de volksvertegenwoordiging, òf is de invloed, aan het ambt verbonden, van dien aard, dat het door den drager van het ambt zou kunnen worden misbruikt, om zijne eigen benoeming te bevorderen en dus te kort te doen aan de vrijheid, welke het kiesrecht onderstelt? In dat laatste geval is 't natuurlijk niet genoeg, dat men beide betrekkingen onvereenigbaar verklare, zegt de Hoogleeraar. Hij, die het bedoelde ambt bekleedt, moet daarenboven niet verkiesbaar zijn. Immers, ware 't geoorloofd, hem te verkiezen, en mocht hij na zijne verkiezing het ambt neerleggen, dan zou het beoogde doel, namenlijk het weren van ongeoorloofden invloed bij de verkiezingen, onbereikt blijven.

Drieërlei soort van uitsluitingen dus. Intusschen behoeft de Grondwet niet verder te gaan, dan die ambten onvereenigbaar te verklaren met het lidmaatschap van de Staten-Generaal, welke òf de vrijheid van de verkiezingen òf de vrijheid van den gekozene bedreigen. Of de eigenaardige plichten, aan elk ambt in het bijzonder verbonden, al of niet toelaten, dat hij, die dit ambt vervult, tevens volksvertegenwoordiger zij, staat ter beoordeeling van de wet, welke het ambt instelt, of van het gezag, dat bevoegd is, den ambtenaar te ontslaan (bl. 502).

De geachte schrijver betwijfelt, of de Grondwet deze onderscheiding wel in acht heeft genomen. Hij gelooft dan ook, dat hier van geene leden van den Hoogen Raad en van geen procureur-generaal bij dit college had moeten worden gesproken. Hunne onafhankelijkheid als volksvertegenwoordigers wordt niet bedreigd, zegt hij, want er is zeker geen onafhankelijker ambt dan juist dit. Op de hoogste sport van de rechterlijke hiërarchie geplaatst, hebben zij van de Regeering niets meer te wachten en tevens door hunne onafzetbaarheid niets te vreezen.

Het Ministerie van '48, zoo vervolgt de schrijver, gaf dan ook eene geheel andere reden op voor hunne uitsluiting, te weten deze: dat de Hooge Raad kennis neemt van de ambtsmisdrijven, doorleden der Staten-Generaal gepleegd. Het is dus de volksvertegenwoordiger, beweert Professor Buijs, die geen raadsheer zijn kan, maar waarom dan die verbodsbepaling niet liever opgenomen in de wet op de Rechterlijke Organisatie, waar zij alleen op hare plaats is (bl. 503)? De Grondwet zou dus z.i. beter hebben gedaan, de hier besproken uitsluitingen voorbij te gaan, niet omdat zij op zichzelven niet gerechtvaardigd zijn, maar omdat zij niet in de Grondwet passen.

Ik zou nog niet gaarne in deze meegaan met den geachten Hoogleeraar. Het feit althans, dat noch in de wet van 16 April 1827 (St. n°. 20) noch in eenige latere wet op de samenstelling der Rechterlijke Macht het den Procureur-Generaal van den Hoogen Raad verboden is, lid der Staten-Generaal te zijn, had, dunkt mij, den schrijver moeten nopen tot revisie van zijne uitspraak. Wel is waar is de Procureur-Generaal voor zijn leven benoemd, doch daarom is hij nog niet zoo onafhankelijk als de leden van den Hoogen Raad. Volgens art. 5 der tegenwoordige wet betreffende de Rechterlijke Organisatie zijn de ambtenaren bij het Openbaar Ministerie, dus ook de Procureur-Generaal bij den Hoogen Raad, verplicht, de bevelen na te komen, welke hun in hunne ambtsbetrekking door de daartoe bevoegde macht vanwege den Koning zullen worden gegeven. Maar dit niet alleen. De Hooge Raad spreekt de ontzetting van de leden van de Rechterlijke Macht uit op de vordering van den Procureur-Generaal, maar zoo 't dezen zelven geldt, op de vordering van den Advocaat Generaal, daartoe door de Regeering aangewezen. De mogelijkheid bestaat dus, dat het belang van den Procureur-Generaal medebrengt, met een Minister van Justitie op goeden voet te zijn. Volkomen vrij en onafhankelijk kan dus een volksvertegenwoordiger-Procureur-Generaal niet worden genoemd.

En wat nu den Hoogen Raad in 't algemeen betreft, van oudsher heeft men begrepen, dat de wetgever niet te gelijk moet zijn opperste rechter en de opperste rechter niet te gelijk wetgever. En vandaar m.i., dat zoowel de hier bedoelde onvereenigbaarheid is uitgesproken in de Grondwet als in de wet op de Rechterlijke Organisatie. In hoever de raadsheer en in hoever de volksvertegenwoordiger moet zijn uitgesloten, is niet met volkomen juistheid aan te wijzen, maar dat afgevaardigden geene leden van den Hoogen Raad, en dezen geene leden van de Kamer moeten wezen, valt duidelijk in het oog, als men den aard van beide betrekkingen nagaat. De Hooge Raad oordeelt ter eerster instantie over alle rechtsvorderingen, in welke de Staat als gedaagde wordt aangesproken. Wat heden een onderwerp van beraadslaging kan zijn in de Kamer, wat soms de driften gaande maakt van den afgevaardigde, kan morgen misschien aan den volksvertegenwoordiger-raadsheer ter beslissing worden voorgelegd. En omgekeerd kan

de heden gevelde uitspraak van den Hoogen Raad morgen aan de hevigste critiek blootstaan in de Kamer.

En denken wij nu bovendien niet alleen aan art. 159 Grondwet, maar ook aan art. 92 Rechterlijke Organisatie. Het eerstgenoemde art. zegt, dat de leden der Staten-Generaal, de hoofden der ministerieele departementen, de Commissarissen des Konings in de provinciën wegens *ambts*misdrijven ter vervolging terechtstaan, hetzij van Koningswege, *hetzij vanwege de Tweede Kamer*, voor den Hoogen Raad. En in het genoemde art. 92 wordt gezegd, dat de Hooge Raad kennis neemt in het eerste en laatste ressort van alle misdrijven (de overtredingen, waartegen geene straf van gevangenis is bedreigd, niet daaronder begrepen), gedurende den tijd hunner functiën begaan door: de leden van de Staten-Generaal, de hoofden van de departementen van algemeen bestuur, de leden van den Raad van State, den Commissaris des Konings, enz.

Welnu, wie geeft ons de zekerheid, dat de raadsheer niet onder den invloed kan geraken van den volksvertegenwoordiger, en omgekeerd de volksvertegenwoordiger niet onder den invloed van den raadsheer? Nu moet men niet alleen denken aan tijden, die niet door den minsten hartstocht worden bewogen; ook niet aan een exceptioneel geval. Wanneer slechts een enkel raadsheer afgevaardigde is, er zou tegenwicht genoeg zijn in de Kamer en in het rechterlijk college, maar indien één lid van den Hoogen Raad afgevaardigde kan wezen, dan kunnen ook alle leden van dat college volksvertegenwoordigers zijn. En zou dan niet zeer licht zelfs de meest zelfstandige en onpartijdige uitspraak nu eens van de Kamer, dan weder van den Hoogen Raad verdacht kunnen worden?

Evenzeer als ik de leden van den Hoogen Raad in de Grondwet van het lidmaatschap der Kamer wil uitgesloten zien, evenzoo de leden der Rekenkamer. In 't algemeen gelden ook hier gelijke motieven. Ook hier is niet altijd aan te wijzen, waar de volksvertegenwoordiger onder den druk zou kunnen komen van het lid der Rekenkamer of deze onder den druk van den volksvertegenwoordiger. En dit heeft zoowel de Grondwetgever van '48 begrepen als de gewone wetgever van '41, die beiden deze twee betrekkingen onvereenigbaar hebben verklaard. De leden der Rekenkamer moeten de Staten-Generaal omtrent de uitgaven voorlichten, en daarom heeft de comptabiliteitswet de onvereenigbaarheid uitgesproken. Maar de Grondwet heeft deze mede uitgesproken, omdat zij zich de mogelijkheid heeft moeten denken, dat leden der Rekenkamer, als afgevaardigden misschien homogeen met het kabinet en met de meerderheid, om politieke redenen wellicht eene bemoeielijking van de Regeering of van den bij eenig onderwerp betrokken Minister ongeraden achtende, hun plicht als leden der Rekenkamer zouden verwaarloozen. En indien de Memorie ook als reden van uitsluiting opgeeft, dat de leden der Rekenkamer worden gekozen op

voordracht van de Tweede Kamer, dan ontwikkelt de geachte Hoogleeraar, naar mij wil toeschijnen, deze beweegreden minder juist. Indien leden van de Rekenkamer ook leden van de Tweede Kamer waren, zouden zij dan bij eene eventueele vacature geen onbehoorlijken invloed kunnen uitoefenen, daarin wellicht gesteund door Ministersafgevaardigden?

De geachte schrijver schijnt in deze, wat hij elders niet altijd doet, de Memorie te beschouwen als een uitgewerkt stuk, waarin alles is gezegd, wat voor de uitsluiting pleit. Ware dit zoo, ik zou met hem erkennen, dat van de Commissarissen des Konings wel had kunnen worden gezwegen. 'Omdat hunne tegenwoordigheid voortdurend in de provinciën wordt vereischt', dit is een argument, dat uitnemend zou passen in de provinciale wet, maar ontegenzeggelijk eene allerzonderlingste rechtvaardiging is van de uitsluiting in de Grondwet. Maar de aangehaalde woorden bevatten niet de eigenlijke en de eenige reden, waarom beide betrekkingen onvereenigbaar zijn verklaard. Het wezenlijke argument van het grondwettig voorschrift is hierin te zoeken, dat deze hoogste ambtenaar in de provincie op een niet geheel onafhankelijk standpunt staat tegenover de Regeering. Zijn leven en zijn prestige als Commissaris is in de handen der Regeering. Maar niet alleen om deze reden zijn de hier bedoelde personen van de Kamer uitgesloten. De invloed, aan het ambt verbonden, zou door den drager van dat ambt kunnen worden misbruikt, om zijne eigen verkiezing te bevorderen en dus te kort te doen aan de vrijheid, welke het kiesrecht onderstelt. Niemand, die meer misbruik zou kunnen maken van zijne betrekking dan deze hooggeplaatste ambtenaar. Al kon hij geen invloed uitoefenen op de benoeming en het ontslag van burgemeesters, van leden van waterschapsbesturen, van ambtenaren of bedienden ter provinciale griffie, nog zou zijn invloed groot genoeg zijn, om zijne verkiezing tot lid der Kamer te kunnen bevorderen.

Indien de opmerking van den Hoogleeraar reeds van oude dagteekening was, ik zou haast geneigd zijn te vragen, of er niet zekere bedoeling onder schuilt. Hoe anders te verklaren den ganschen betoogtrant? Dat de Grondwet die opgenoemde betrekkingen onvereenigbaar verklaart met het lidmaatschap der Kamer, is een euvel van weinig belang, zegt hij blz. 504, waanneer men slechts vasthoudt aan het recht van den gewonen wetgever, om naast de hier bedoelde uitsluitingen zoodanige andere in te voeren, als hij noodig acht in het belang - niet van de volksvertegenwoordiging, want daarover komt het oordeel alleen aan de Grondwet toe, maar - van het bijzonder ambt, met welks regeling zij zich bezighoudt. Wat deze opvatting zelve aangaat, die zal, naar ik vermoed, wel nooit worden bestreden. Thorbecke mocht bij de schriftelijke behandeling van het ontwerp der provinciale wet nog zeggen, dat het lidmaatschap van Gedeputeerde Staten niet onvereenigbaar kon worden verklaard met dat van de

Tweede Kamer, op grond van ons art. 91 - hijzelf, en de gewone wetgever met hem, is op deze interpretatie teruggekomen. Thans is het lidmaatschap van de Staten-Generaal onvereenigbaar met sommige ambten, welke de Grondwet niet in haar catalogus heeft opgenomen.

Ik zou te lang stilstaan bij dit artikel, wanneer ik des Hoogleeraars aanteekening als op den voet wilde volgen. Ze is intusschen zoo belangrijk, dat ik te kort zou doen aan het recht mijner lezers, wanneer ik na het voorgaande haar verder geheel onbesproken liet. Daarom vinde het een en ander hier nog een klein plaatsje.

Zegt de Grondwet, dat de ambtenaar binnen het district, waarin hij ter verkiezing voorzit, niet benoembaar is, dan geloof ik met den geachten schrijver, dat onze constitutie niet armer zoude zijn, wanneer zij het hier bedoelde voorschrift miste. Zooals hier te lande het kiesrecht met zijne geheime stemming is ingericht, valt er voor de uitsluiting zoo goed als niets te zeggen. Dat onze wetgever geene groote waarde hecht aan deze uitsluiting, blijkt uit het feit, dat hij die voor de leden van den gemeenteraad niet heeft overgenomen.

Aan de vraag, of geestelijken en kerkleeraren moeten blijven uitgesloten, aan dit onderwerp wijdt de schrijver al zijne aandacht. Evenzeer bespreekt hij uitvoerig het door de Tweede Kamer den 15^{den} Juli 1880 genomen besluit, waarbij Dr. Schaepman, die zelf erkende te behooren tot de geestelijkheid van de Roomsch-Katholieke kerk, toegelaten werd als lid van de Kamer. Wat dit laatste betreft, op m.i. degelijke gronden bestrijdt de heer Buijs dit besluit. En ik twijfel niet, zoo Dr. S. ooit herbenoemd mocht worden - wat zeker wel gebeuren zal om zijne uitstekende verdiensten en meer dan alledaagsche talenten - tot afgevaardigde, of de vertegenwoordiging zal onder de bestaande Grondwet wel op haar besluit terugkomen - tenzij ze zich door dit antecedent onherroepelijk mocht gebonden achten.

Wat aangaat het beginsel zelf, de geachte Hoogleeraar meent, dat de ervaring, in de laatste dertig jaren opgedaan, de kracht van de motieven, welke tot het grondwettig voorschrift leidden, wel versterkt heeft, zeker niet verzwakt. Vermenging van staatkundige en kerkelijke hartstochten te mijden, zal wel altijd onmogelijk blijven, zegt hij, maar acht men die vermenging een kwaad, dan is ook de maatregel gerechtvaardigd, welke althans de toepassing van dat kwaad moet temperen. Het is zeer waar, dat de gronden, waarop de uitsluiting van kerkleeraren steunt, met evenveel recht tegen duizenden personen zouden kunnen worden aangevoerd, die niet tot hun stand behooren, en het is omgekeerd niet minder zeker, dat onder die leeraren velen voorkomen, die uitnemende volksvertegenwoordigers zouden blijken te zijn. Maar de Grondwet kan geene personen onderscheiden, kan zelfs geen onderscheid maken tusschen de verschillende kerkgenootschappen, al staat het vast, dat de aangevoerde bezwaren voor het eene in veel sterker

mate gelden dan voor het andere. Zij moet zich houden aan de algemeene kenmerken van het beroep, en de vraag is slechts, of deze passen bij den eisch, welken men aan den volksvertegenwoordiger stellen mag? Valt het antwoord ontkennend uit, dan kan men de juistheid van dat antwoord betwisten, maar in geen geval klagen over achterstelling van het ambt, dat dus door de uitsluiting getroffen wordt. Het is evenmin, zoo vervolgt de heer Buijs, miskenning van het kerkelijk ambt als van den militairen stand, wanneer men daarin eigenaardigheden meent te ontdekken, welke zich kwalijk voegen bij de eigenaardigheden van het mandaat, dat den volksvertegenwoordiger wordt toevertrouwd (blz. 510-511).

De schrijver wil dus ook voor de toekomst blijven bepalen, dat de leden der Staten-Generaal niet *te gelijk* kunnen zijn geestelijken of bedienaren van den godsdienst. En aangezien geestelijken tot dusverre hun karakter als zoodanig niet kunnen verliezen, komt des Hoogleeraars wensch eigenlijk hierop neer, dat zelfs ambtelooze geestelijken nimmer in de kamer zitting zullen kunnen nemen.

Ik zou mij in dit opzicht niet gaarne aan des Hoogleeraars zijde scharen. Vooreerst, waarom onderscheid gemaakt tusschen rabbijnen en predikanten en geestelijken? En in de tweede plaats, moet de vertegenwoordiging niet zooveel mogelijk zijn een spiegel van de maatschappij in den besten zin van het woord? Mag men een geheelen stand, die zulk een belangrijken invloed uitoefent op het maatschappelijk en het geestelijk leven der gansche natie, uitsluiten? Zijn de kerkelijk-staatkundige beginselen van die geestelijken zoo verderfelijk en gevaarlijk, als ze soms worden voorgesteld, ik voor mij, ik heb liever, dat ze worden uitgesproken in 't openbaar ten aanhooren van het geheele volk. Dan kan beginsel tegenover beginsel, argument tegenover argument worden gesteld. En al moge de strijd al eens dreigen wat hartstochtelijk te worden, een beetje meer warmte en geestdrift zal in onze vaak al te flegmatieke Kamer geen kwaad doen. Zijn de intelligente en invloedrijke geestelijken leden der Kamer, we blijven dan in elk geval verschoond van hunne kreaturen, die wel stemmen, maar waarmede men niet strijden kan. En omgekeerd: breng die heeren geestelijken, die zich toch met de staatkundige aangelegenheden bemoeien, eens van nabij in aanraking met onze politieke wereld. Is 't zoo onmogelijk, dat de in dien kring opgedane ervaring hunne gevoelens matigt, hen wat minder eenzijdig en wat meer onpartijdig maakt?

Zullen wij inderdaad de geestelijken blijven weren uit de Kamer alleen om het concilie van Trente? Hebben wij dan onze opvatting van rechtsgelijkheid te regelen naar wat die kerkvergadering vaststelde over het *Character indelebilis*? Moeten wij ons beginsel omtrent scheiding van kerk en staat regelen naar hetgeen de Roomsch-Katholieke kerk voor eeuwen heeft geleerd of nog leeren zal? Zoo ja, haasten wij ons, art. 166 uit onze Grondwet te schrappen, dat zegt: ‘De belijders der

onderscheidene godsdiensten genieten alle dezelfde burgerlijke en burgerschapsrechten, en hebben gelijke aanspraak op het bekleeden van waardigheden, ambten en bedieningen.' Zoo ja, brengen wij eene verandering in het Burgerlijk Wetboek, dat den geestelijke niet verbiedt, zich door den echt te verbinden aan eene vrouw.

Dat men geene dienstdoende geestelijken toelaat, evenmin als actieve rabbijnen en predikanten, keur ik niet af, maar verder zou ik niet gaarne zien, dat de nieuwe Grondwet ging. Het weren van geestelijken uit de vertegenwoordiging late men over aan Spanje, buiten den onzen de eenige staat, naar 't schijnt, waar bepaald is, dat de afgevaardigden leeken moeten zijn(*).

Dat krijgslieden in werkelijken dienst, het lidmaatschap van eene der beide Kamers aanvaardende, gedurende dat lidmaatschap van rechtswege op nonactiviteit zijn, zal ieder wel noemen eene bepaling, die hier op hare plaats is en in hare strekking hoogst nuttig. De krijgsman-afgevaardigde moet niet onder het bevel zijner hoofden blijven. Zijne onafhankelijkheid als volksvertegenwoordiger zou door dit verband schade kunnen lijden.

Maar waarom geeft de Grondwet niet een dergelijk voorschrift voor de burgerlijke ambtenaren? Omdat, zegt de geachte schrijver, de civiele hiërarchie nooit zóó streng is, dat zij de zelfstandigheid van den volksvertegenwoordiger in gevaar zoude kunnen brengen. *Nooit?* Dat in de toekomst geene ambtenaren zullen worden ontslagen, al hebben ze als afgevaardigden gesproken of gestemd tegen den zin der regeering, is wel mogelijk. Maar dat het vroeger wel gebeurd is, zal Professor Buijs wel niet tegenspreken. De Gerlache verhaalt in zijn *Histoire du Royaume des Pays-Bas depuis* 1814 *jusqu' en* 1830, dat de heeren De la Vielleuze, Luyben en Ingenhousz den 8sten Januari 1830 ontslagen werden als district-commissarissen wegens hunne houding in de Kamer. In dit besluit wordt o.a. gezegd, 'dat zij als leden der Staten-Generaal wel de constitutioneele en onafhankelijke bevoegdheid behouden, om openlijk hunne gevoelens te doen blijken, ten opzichte der in behandeling zijnde onderwerpen, maar dat toch die gevoelens, als zij in strijd zijn met de beginselen eener Regeering, welke bedoelde heeren als ambtenaren moeten verdedigen, door hunne ondergeschikten doen eerbiedigen en als bijzonderlijk begunstigden ondersteunen, den koning niet toelaten hun bijzondere bewijzen van zijne gunst te verleenen'. Ten einde de mogelijkheid van dergelijke regeeringshandelingen te voorkomen, ware 't, dunkt mij, wenschelijk, dat in de Grondwet hetzelfde werd bepaald omtrent de civiele als de militaire ambtenaren. Ik weet wel, dat bij het Koninklijk besluit van 5 Februari 1868 (*Staatsblad* n°. 18) een soortgelijk stelsel is aangenomen voor de bur-

(*) In het verslag der Grondwetscommissie zie ik, dat wordt voorgesteld, alleen geestelijken en bedienaren van den godsdienst, die als zoodanig werkelijk dienst doen, uit te sluiten van de beide Kamers der Staten-Generaal.

gerlijke ambtenaren, als de Grondwet bevat voor militairen, - doch dit is mij niet genoeg. De ratio legis is voor den een volkomen dezelfde als voor den ander. De volkomen onafhankelijkheid van den ambtenaar-afgevaardigde moet niet minder krachtig beschermd worden dan die van den krijgsman-volksvertegenwoordiger.

In Frankrijk en België is lang gestreden over de vraag, of al of niet ambtenaren tot de volksvertegenwoordiging moesten worden toegelaten. Zij, die bevreesd waren voor parlements-corruptie, meenden het vertrouwen der natie in de Kamers te verhoogen door hen uit te sluiten. Anderen daarentegen vroegen, of men zoo klakkeloos een smaad mocht werpen op een geheel heirleger van personen, die den Staat gewichtige diensten bewezen; of 't wel verstandig was, de vertegenwoordiging te berooven van het licht, dat die ambtenaren in de Kamer konden ontsteken, daar zij toch uit den aard der zaak meer dan zeer velen bekend zijn met de practijk en gewapend zijn met zeer veel rechts- en wetskennis. Indien men hen uitsluit, hoeveel tijdverlies en omslag zal de Kamer zich vaak niet moeten getroosten, om dit alles te verwerven; hoe dikwijls zal zij de uitvoerende macht niet moeten lastig vallen. Waarlijk, de vertegenwoordiging zou het gezag harer beraadslagingen niet verheffen, indien zij al die personen uitsloot. En omgekeerd, weert men hen, men zou de administratie misschien verlaten zien van uitstekende mannen, die liever in de Kamer dan daarbuiten het land hunne talenten willen wijden.

Te onzent heeft men begrepen, dat uitsluiting van ambtenaren in hooge mate onvrijzinnig zou zijn en dat het onbillijk zou wezen, hun een Staatsburgerlijk recht van de hoogste waarde te ontnemen, alleen op grond van eene onderstelling, die hen evenzeer uit den Staatsdienst moest doen weren. Thorbecke vroeg te recht: als zij geen vertrouwen verdienen als afgevaardigden, waarom hen dan vertrouwd als ambtenaren? Intusschen, iets moet geschieden, omdat aanleiding tot het plegen van misbruik moet worden voorkomen. Daarom zegt onze Grondwetgever in de 4de zinsnede van art. 91: ‘Leden der Staten-Generaal een bezoldigd Staatsambt aannemende of bevordering in de Staatsdienst verwervende, houden op leden der kamers te zijn, maar zijn dadelijk weder verkiesbaar.’

Aan ambtenaren wordt derhalve, zooals de geachte Hoogleeraar zich, op bl. 517, uitdrukt, het lidmaatschap van het parlement niet ontzegd, maar enkel bepaald, dat de afgevaardigden, die een bezoldigd Staatsambt verwerven, hun mandaat neerleggen en het alleen dan weder kunnen opnemen, wanneer de kiezers mochten goedvinden, het te hernieuwen. Aan dezen dus de beoordeeling van de vraag: of het nieuw verworven ambt de onafhankelijkheid van hun afgevaardigde in gevaar zou kunnen brengen of wel hem plichten opleggen, met de getrouwe vervulling van zijn mandaat in strijd. Achten de belanghebbenden

den nieuwen ambtenaar nog altijd den besten vertegenwoordiger van hun district, waarom zal dan de wetgever wijzer willen zijn dan de kiezer en *a priori* beslissen, dat het ambt hem beroofd heeft van de eigenschappen, welke in een goeden volksvertegenwoordiger gevorderd worden?

Intusschen is de bepaling zelve niet naar den zin van den heer Buijs. Hare redactie laat, zegt hij, ook hier weder veel te wenschen over. Vandaar, dat men, naar hij beweert, afgaande op de gekozen woorden, licht tot eene toepassing komt, welke met de duidelijke bedoeling van den grondwetgever weinig overeenstemt. Zoo antwoordt de Grondwet op de eerste vraag: wie zich aan eene nieuwe verkiezing moeten onderwerpen, ‘de leden der Staten-Generaal’, doch blijkbaar, zoo spreekt althans de Hoogleeraar, drukken deze woorden hare ware bedoeling niet uit. Met Mr. Smidt aarzelt hij dan ook niet aan te nemen, dat blijkens den aard van het voorschrift hier noodzakelijk gedoeld wordt op allen, die tot lid benoemd werden, onverschillig of zij hunne betrekking reeds aanvaard hebben. Maar aangezien de schrijver twijfelt, of de vertegenwoordiging tot die conclusie zou willen komen, daarom acht hij op dit punt verandering wenschelijk. De benoeming toch tot een bezoldigd staatsambt en de aanneming van dat ambt kan plaats hebben zoo onmiddellijk vóór de verkiezingen, dat de kiezers feitelijk de gelegenheid missen, om te onderzoeken, of zij in plaats van den eens gestelden candidaat nu plotseling in een misschien geheel verschillenden toestand gebracht, ook beter zouden doen, een anderen aan te wijzen. Eene dergelijke verrassing, als hier wordt bedoeld, dient niet te kunnen plaats grijpen.

Eene tweede vraag doet de geachte schrijver, en wel deze: Wanneer moeten de leden der Staten-Generaal zich aan eene nieuwe verkiezing onderwerpen? Wanneer zij, dus luidt het antwoord, een bezoldigd *Staats*ambt aannemen of bevordering in den *Staats*dienst verwerven, dus niet wanneer het ambt den afgevaardigde is opgedragen ten behoeve van eene enkele provincie of van eene bepaalde gemeente. Maar wat heeft de inhoud van het ambt te maken met de meerdere of mindere geschiktheid van den benoemde, om volksvertegenwoordiger te zijn?

Eene derde vraag: Staat herbenoeming met eene eerste benoeming gelijk? Ja, antwoordt de Hoogleeraar. Daar niemand een bepaald recht op herbenoeming kan doen gelden en de betrekking, voor een zeker getal jaren aan dezen of genen opgedragen, na verloop van die jaren vaceert, zoo is 't volkomen duidelijk, dat het antwoord bevestigend moet uitvallen, al weet men ook, dat dit antwoord niet te rijmen is met de blijkbare bedoeling van den wetgever. Immers, de afgevaardigde behoort af te treden en een ander mandaat te vragen, omdat hij door de ontvangen gunst in eene nieuwe verhouding tegenover de Regeering is komen te staan en de kiezers moeten beoordeelen, of zij hem ook in die nieuwe verhouding nog als hun vertegenwoordiger wenschen.

Eene vierde vraag: Met het aannemen van een bezoldigd Staatsambt

stelt de Grondwet op één lijn het verwerven van bevordering in den Staatsdienst. In welken zin moeten deze woorden worden opgevat? Natuurlijk, zoo spreekt de Hoogleeraar, moet ook die bevordering bij een bezoldigd staatsambt voorkomen en ook die benoeming worden aanvaard, zullen de leden van de Staten-Generaal, aan wie eene bevordering ten goede komt, verplicht zijn, hun mandaat neder te leggen Wel zegt de Grondwet dit niet uitdrukkelijk, maar de bedoeling is blijkbaar, om aan de herbenoeming dezelfde rechtsgevolgen te verbinden als aan de eerste benoeming, en beiden behooren dus ook hetzelfde karakter te dragen.

Eindelijk nog eene vijfde vraag: Is eene vermeerdering van jaarwedde niet gelijk te stellen met bevordering in den Staatsdienst? De Grondwet laat eene dergelijke interpretatie niet toe, zegt Prof. Buijs, maar er bestaat alle reden, dat de herziene Grondwet dit uitdrukkelijk bepale.

Opdat de bedoeling van den Grondwetgever duidelijk worde uitgedrukt, daarom beveelt de geachte Hoogleeraar deze redactie aan: ‘Zij die op of na den dag hunner verkiezing tot leden der Staten-Generaal een bezoldigd ambt aannemen, hun door de Kroon opgedragen en dat zij niet reeds tijdens hunne verkiezing vervulden, verliezen van rechtswege hun mandaat, maar zijn dadelijk weder verkiesbaar. Bevordering in den dienst of verhooging van jaarwedde uit 's Rijks kas - tenzij deze verhooging ten goede komen aan allen, die hetzelfde ambt vervullen - staat met eene eerste benoeming gelijk’

Ofschoon in 't kort, meen ik toch zoo zakelijk mogelijk de bedenkingen van den geachten schrijver tegen de 4de zinsnede van art. 91 te hebben weergegeven. Ik heb daartegen een tweetal opmerkingen, welke aan te stippen wel voldoende zal zijn.

Ik voor mij, ik kan nog niet inzien, dat blijkens den aard van het voorschrift ook hij aan eene herkiezing zich zou moeten onderwerpen, aan wien even vóór zijne benoeming tot afgevaardigde een bezoldigd staatsambt is opgedragen. Ligt dan het vermoeden, vraag ik, zoo voor de hand, dat hij dit ambt verkregen heeft, omdat hij zich als verkocht heeft aan de Regeering? Zoo niet, waarom dan bedacht te wezen op maatregelen tegen slechts denkbeeldige gevallen? En gesteld eens, dat er werkelijk omkooping heeft plaats gehad, zullen beide partijen niet zorg dragen, dat daarvan niets uitlekt? Ongetwijfeld. Welnu, ontbreekt dan den kiezers niet elke grond, om een ander dan den reeds gekozene te kiezen?

Waarom moet eene herbenoeming gelijkstaan met eene eerste benoeming? Indien de ambtenaar zich niet misdragen heeft, niet onbekwaam of ongeschikt zich heeft betoond voor zijne betrekking, heeft hij dan te onzent niet zoo goed als een recht op eene herbenoeming? Heeft ooit iemand aan gunst of bevoorrechting gedacht, indien hij op den bepaalden tijd werd herbenoemd, zoo hem nooit bleek van misnoegen zijner superieuren? Indien de ambtenaar-afgevaardigde wan-

trouwen heeft opgewekt, de kiezers kunnen daarvan doen blijken bij de periodieke verkiezingen. Zoolang duurt de tijd niet, gedurende welken de afgevaardigden zitting hebben, of de vraag aan de kiezers, of zij nog vertrouwen stellen in hunne representanten, kan wel tot zoolang worden uitgesteld.

En nu nog een enkel woord over de voorgestelde redactie. ‘Zij, die op of na den dag hunner verkiezing tot leden der Staten-Generaal een bezoldigd ambt aannemen, hun door de Kroon opgedragen en dat zij niet reeds tijdens hunne verkiezing vervulden, verliezen van rechtswege hun mandaat, maar zijn dadelijk weder verkiesbaar’, zoo luidt de eerste zinsnede.

Op of na den dag. Alzoo, een dag vóór de verkiezing benoemd wordende, verliest de ambtenaar het mandaat niet. Ook komt het er niet op aan, wanneer de benoeming bekend wordt. Als de *Staats-Courant* van Dinsdag, den dag, waarop de verkiezingen plegen te worden gehouden, de benoeming bevat van een candidaat-afgevaardigde tot ambtenaar, welke benoeming Zaterdag of Zondag te voren heeft plaats gehad, dan zou alles in orde zijn volgens de wet. De *Staats-Courant* van 1 November 1866 vermeldde de benoeming van den heer Haffmans tot kantonrechter, en twee dagen vroeger, op 30 October, was deze heer tot lid van de Tweede Kamer gekozen. In dergelijk geval zou geene herkiezing moeten plaats hebben, want de herbenoeming droeg reeds de dagteekening van 29 October. Zou, vraag ik daarom, in des Hoogleeraars voorgestelde redactie de tijd niet te kort genomen zijn, om fraude te voorkomen? Kunnen de kiezers, zoo de benoeming één dag vóór de verkiezing plaats heeft, bij wantrouwen in hun candidaat nog een anderen stellen en verkiezen? Ik betwijfel 't met het oog op de maatregelen, die aan eene verkiezing plegen vooraf te gaan. In het systeem van den Hoogleeraar zou moeten worden gelezen, naar mij dunkt: Zij, die 8 dagen vóór, op of na den dag, enz. *Een bezoldigd ambt.* Is hiermede alles opgenoemd, waarmede directe bevoorrechting van den afgevaardigde of adspirant-volksvertegenwoordiger kan plaats hebben? Is hieronder begrepen, om maar iets te noemen, eene betrekking, als die vroeger bestond, n.l. van rijkscommissaris bij de Kanaalmaatschappij? Was deze betrekking, wat men noemt een ambt? Bezoldigd was die betrekking niet, maar daarom nog niet onvoordeelig, gelijk later bleek, toen Thorbecke er op de Staatsbegrooting ni fallor *f* 2000 voor wilde uittrekken, daar dit voordeeliger was voor het Rijk. *Aannemen.* Beteekent dit woord hetzelfde als *aanvaarden?* In de practijk komen beide woorden al zoo wat op hetzelfde neer, maar daarom drukken zij beide niet precies hetzelfde uit. Van *aannemen* blijkt in den regel niet. De benoemde ontvangt doorgaans na zijne benoeming eene aanschrijving, om de voorgeschreven eeden of beloften af te leggen, en dit gedaan hebbende, wordt hij geacht, de betrekking te hebben aanvaard. Maar eene uitdrukkelijke aanneming zou daaraan kun-

nen voorafgaan. Ook zou zonder dit de aanvaarding kunnen worden verschoven. Zou daarom het woord aannemen niet door een ander kunnen worden vervangen, dat beter des Hoogleeraars bedoeling uitdrukt?

Bevordering in den dienst of verhooging van jaarwedde uit 's Rijks kas, tenzij deze verhooging ten goede kome aan allen, die hetzelfde ambt vervullen, staat met eene eerste benoeming gelijk. *Bevordering.* Is dat onder alle omstandigheden een passend woord? Wanneer men de hiërarchische ladder opklimt, dan zal dit wel nooit aanleiding geven tot verschil van gevoelen, maar kan er van geene *bevordering* sprake wezen, al klimt men de ladder niet op? Wordt een commies benoemd tot referendaris aan een ministerieel departement, 't is zeker eene bevordering in den dienst. Zoo ook, wanneer een griffier bij een kantongerecht kantonrechter wordt. Maar zal 't ook bevordering heeten, wanneer een kantonrechter b.v. van Amsterdam griffier bij het kantongerecht in Den Haag wordt? Als de burgemeester van Deventer daar kantonrechter wordt of de kantonrechter burgemeester, zal 't bevordering heeten? Als een officier van justitie president bij dezelfde rechtbank wordt, is hij dan bevorderd? Als een burgemeester van Rotterdam burgemeester van Den Haag wordt, is hij dan bevorderd? Zoo de commissaris bij de vroegere kanaalmaatschappij in plaats van vacatiegelden ontvangen had eene vaste jaarwedde, zou hij dan *bevorderd* hebben kunnen heeten, ook al konden de eerste geacht worden, een hooger bedrag uit te maken dan het vaste honorarium?

Met bescheidenheid meen ik, dat de geachte Hoogleeraar van zijn standpunt de bedoelde zinsnede aldus had moeten formuleeren:

‘Zij, die binnen de acht dagen, voorafgaande aan, of op of na den dag hunner verkiezing tot leden der Staten-Generaal door den Koning tot eenig ambt of eenige betrekking worden benoemd of herbenoemd en dit ambt of deze betrekking aannemen of aanvaarden, verliezen van rechtswege hun mandaat als afgevaardigde, maar zijn dadelijk weder verkiesbaar. Verhooging van jaarwedde uit 's Rijks kas staat - tenzij deze verhooging ten goede kome aan allen, die een zelfde ambt of eene zelfde betrekking vervullen, - met eene benoeming of herbenoeming gelijk.’

Meent men uit de hier gemaakte opmerkingen, dat ik mij heb willen verklaren tegen de strekking van des Hoogleeraars voorstel, men vergist zich. In 't algemeen vereenig ik mij volkomen met de door hem ontwikkelde denkbeelden en ik twijfel niet, of ieder zal dit doen, die van de evenals altijd ook nu weder helder geschreven bladzijden kennis neemt.

(*Wordt vervolgd.*)

Heerenveen, 1 Maart 1884.

A. GREEBE.

Eene bladzijde uit de Indische krijgsgeschiedenis.

Atjeh, van 26 December 1875 tot 4 September 1876. - De offensieve handelingen der guerilla. - Uit officieele bescheiden samengesteld en met eene kaart, schetsen en plans toegelicht door H.F. Meijer, kolonel van den generalen staf bij het Indische leger. - Breda, B.P. Nieuwenhuijs, 1883.

'Veel van hetgeen land- en zeemacht in Nederlandsch-Indië hebben verricht, is tot dusver onvoldoende bekend; onze Indische krijgsgeschiedenis is nog zeer onvolledig. En niet het minst is zulks het geval met betrekking tot de belangrijke gebeurtenissen, die sedert 1873 voorvielen in het noorden van Sumatra.'

Aldus zegt de heer E.B. Kielstra in de voorrede van zijne *Beschrijving van den Atjeh-oorlog,* waarvan tot heden het eerste deel verscheen. Zijne opmerking is ontegenzeggelijk juist. Om ons te bepalen tot de XIX^{de} eeuw - waar vindt men een eenigszins volledig verhaal van de krijgsbedrijven in het Palembangsche, op Celebes, op de westkust van Borneo, en zelfs op de westkust van Sumatra? Het bekende werk van den heer H.M. Lange is, te recht, zeer geroemd en zoo volledig, als het door de verzameling van gegevens, buiten de archieven om, wezen kon; maar eene aaneengeschakelde geschiedenis, waarin men den oorlog tegen de Padries van dag tot dag volgen kan, geeft het *niet.*

Van de expeditiën der latere jaren, vooral die in de Zuider- en Oosterafdeeling van Borneo en tegen Boni, zijn vollediger werken verschenen; vollediger, omdat het Departement van Koloniën de archieven ter beschikking der schrijvers - de heeren W.A. van Rees en M.T.H. Perelaer - stelde. En ook de heer Kielstra heeft in het *Indisch Militair Tijdschrift,* door het opnemen van beschrijvingen der expeditie tegen de Pasoemahlanden en op Ceram in 1866, tegen Bali in 1868, tegen Deli in 1872 en verschillende anderen, er het zijne toe bijgebracht, om de bestaande leemte te helpen aanvullen.

Niettegenstaande dit alles ligt het veld der Indische krijgsgeschiedenis nog grootendeels braak. De Java-oorlog vond een degelijken verhaler in den tegenwoordigen minister van oorlog - maar ook deze bleef onvolledig, omdat de archieven niet te zijner beschikking stonden, en nog altijd wachten wij op eene *goede*, zoowel staatkundige als militaire beschrijving van dien oorlog.

Het komt ons voor, dat door de bestendiging van dien toestand onrecht wordt gedaan aan het leger, dat, veelal onder zeer moeielijke omstandigheden, zoo onverdroten voortgaat, in de Nederlandsche koloniën meer dan zijn plicht te doen. Jaarlijks vinden we in een *Jaarboek van het mijnwezen* nauwkeurig verhaald, wat door de Indische

mijn-ingenieurs wordt verricht; een *Jaarboek van de Kon. Ned. Zeemacht* deelt ons alle wetenswaardige bijzonderheden mede omtrent de handelingen der marine; talrijke verslagen over onderwijs, statistiek, openbare werken, enz. enz. zien van Regeeringswege het licht. Zelfs de provinciën en de voornaamste steden verkondigen jaarlijks in een lijvig boekdeel alle bijzonderheden van het bestuur - maar wie wat weten wil omtrent de handelingen van het Indisch leger, moet zich grootendeels tevredenstellen met de uit den aard der zaak hoogst oppervlakkige mededeelingen dienaangaande in de koloniale verslagen.

Wij betreuren dit, ook omdat het onbekende niet bemind kan zijn. Wat zou eene, uit alle beschikbare - officieele en particuliere - bronnen samengestelde, zoo volledig mogelijke *geschiedenis van het Indische leger* niet nuttig zijn, om dit meer populair te doen zijn in Nederland; wat zou zij bovendien niet van groot belang wezen voor allen, die zich aan militaire studiën moeten wijden. Er is gedurende den Atjeh-oorlog veelvuldig geklaagd, dat men de lessen der geschiedenis miskende en daardoor grove fouten maakte; ons dunkt, dat de Indische officieren dan recht hebben, om tot de Regeering te zeggen: Geef ons die geschiedenis, opdat wij daaruit de lessen kunnen trekken, die zij bevat, en niet langer fouten behoeven te maken uit onwetendheid!

En wanneer wij nagaan, dat de meeste oorlogen of expeditiën in Indië - wij meenen, dat deze opmerking afkomstig is van den oud-Minister Fransen van de Putte, - ontstaan zijn door fouten van de besturende ambtenaren, dan ligt het voor de hand, dat eene breed opgezette krijgsgeschiedenis, waarin ook de staatkundige toestanden en de aanleidingen der onlusten naar behooren worden medegedeeld, niet alleen voor de officieren, maar ook voor de ambtenaren in Indië van het hoogste belang zoude wezen.

De Regeering verzamele derhalve de officieele bescheiden, die thans bij het Departement van Koloniën, de algemeene secretarie te Batavia en het Indische legerbestuur verspreid zijn, voor zoover zij op de verrichtingen van het Indische leger betrekking hebben; zij late deze door eene bevoegde hand bewerken en geve aldus van lieverlede eene volledige krijgsgeschiedenis van Nederlandsch-Indië in het licht. Zij zal een hoogst nuttig werk doen, en het Indische leger zal haar dankbaar zijn.

Van hoe groot belang een dergelijke arbeid zou wezen, leeren ons de werken over Atjeh, die in den laatsten tijd verschenen: de boven reeds genoemde *Beschrijving van den Atjeh-oorlog* en het geschrift van den heer Meijer, dat wij thans hebben aan te kondigen.

Bij de samenstelling van het eerste is *gebruik gemaakt* van de officieele - en andere - bronnen; het laatste is - behalve de inleiding - *niet anders dan* een officieel rapport omtrent een gedeelte van hetgeen in de eerste 9 maanden van 1876 in Atjeh geschiedde. Men kan hieruit *eenigermate* - uit den aard der zaak zijn niet alle officieele rapporten even volledig - afleiden, van hoe hooge waarde

die rapporten zijn en hoezeer het te bejammeren is, dat de meesten nog steeds onder het stof der archieven begraven blijven.

Het werk van den heer Meijer is het beste bewijs tegen de meermalen verkondigde meening, dat officieele rapporten niet nauwkeurig zijn; dat zij, zooals wij onlangs nog lazen, de eigenschappen bezitten van gassen en dus voor uitbreiding en inkrimping vatbaar zijn. Zeker, volmaakt zijn zij niet; er zullen er zijn, die niet voldoen aan billijke eischen. Maar wanneer men nagaat, dat bij eene expeditie de 'verschillende colonne-, korps-, compagnies-, detachements- en patrouille-commandanten' verslagen moeten indienen; dat deze verslagen onderling worden vergeleken, dikwijls nog nader worden toegelicht, dan is een uit al die verslagen samengesteld rapport doorgaans vrij volledig en juist.

Dit is dan ook geheel het geval met het door den heer Meijer uitgegeven 'relaas'. Wij gelooven niet, dat iemand, die de door hem verhaalde gebeurtenissen heeft bijgewoond, daarin onnauwkeurigheden van eenig belang zal ontdekken; ons dunkt, dat elk lezer de overtuiging zal krijgen, dat hier de waarheid steeds gehuldigd wordt.

Alvorens in eenige nadere beschouwingen te treden omtrent het werk zelf, wenschen wij eene opmerking te maken omtrent het, naar onze meening, minder oordeelkundig gekozen tijdstip der uitgaaf. Was het boek verschenen, kort nadat de daarin beschreven gebeurtenissen hadden plaats gehad, dan had het de verdienste gehad der actualiteit en konden de lezers, beter dan zeven jaar later, zich in den toestand van dien tijd verplaatsen. Nu de schrijver zoolang heeft getoefd, ware het naar onze meening beter geweest, dat hij eerst de voltooiing van Kielstra's *Beschrijving van den Atjehoorlog* had afgewacht; de lezers hadden zich dan vooraf een algemeen beeld kunnen vormen van den gang der zaken in het noorden van Sumatra en zouden daarna, nog meer in bijzonderheden willende afdalen, met vrucht het boek van den heer Meijer hebben kunnen raadplegen. Thans bestaat het gevaar, dat zij, die niet voldoende op de hoogte zijn van de vroegere en latere toestanden in Atjeh, door dit boek op een dwaalspoor worden gebracht en meenen een oordeel over den tegenwoordig gevolgden weg te kunnen vormen op grond van hetgeen zij nu leeren omtrent de houding der Atjehers in 1876. En in het algemeen is het niet zonder bezwaar, dat men, voor een kort tijdperk alle détails mededeelende, den lezer de wetenschap onthoudt, hoe zich de toestand van dat tijdperk ontwikkeld heeft. Wij hebben dan ook reeds meermalen kunnen opmerken, dat, bij overigens zeer ontwikkelde en belangstellende personen, ten eenen male verkeerde voorstellingen omtrent den loop des oorlogs heerschten en dat zij b.v. meenden, dat het thans bestaande postenstelsel nog in hoofdzaak hetzelfde was als dat van 1876, terwijl het daarmede feitelijk al zeer weinig overeenkomst heeft(*).

(*) Kielstra, De Atjeh-quaestie. *De Ind. Gids,* December 1883.

Eene andere opmerking is, dat de heer Meijer slechts een *gedeelte* beschrijft van hetgeen in het tijdperk van 26 December 1875 tot 4 September 1876 in Atjeh voorviel. Hetgeen uit een militair oogpunt, naar onze meening, het voornaamste is, - de zoogenaamde zeventigdaagsche veldtocht van den Generaal Pel, welke 26 December 1875 begon en, na den dood van den Generaal, den 9^{den} Maart 1876 eindigde, - wordt geheel buiten bespreking gelaten. Wij betreuren dit zeer, omdat men zich geene rekenschap zal kunnen geven van alle omstandigheden, nu de schrijver zich tot de gedeeltelijke mededeeling der gelijktijdig voorgevallen gebeurtenissen bepaalt. Het is nu, alsof men van de verschillende hoofdstukken, waarin een verhaal van den Atjeh-oorlog kan worden verdeeld, naar willekeur één gekozen heeft tot openbaarmaking, zonder dat gezegd mag worden, dat dit hoofdstuk om eenige reden den voorrang verdiende.

Ten gevolge daarvan is het werk des heeren Meijer wel eene kostbare bijdrage ten behoeve van den geschiedvorscher, maar het helpt ons weinig, wanneer wij ons ten doel stellen, de zaken van Atjeh beter te leeren beoordeelen.

In eene inleiding geeft de schrijver eenige ‘beschouwingen over den politieken toestand en de organisatie der krijgsmacht in Atjeh en onderhoorigheden’ bij den aanvang van het door hem behandelde tijdperk.

De Luitenant-Generaal Van Swieten was bij zijn vertrek van Atjeh, den 26sten April 1874, van meening, ‘dat eene afwachtende houding het strijdende volk langzamerhand tot inkeer zoude brengen en na verloop van tijd in het onvermijdelijke doen berusten’. Hij was van oordeel, dat de Kolonel Pel zich diende ‘te bepalen tot het bezetten van niet meer dan het strikt noodige terrein, zich (moest) onthouden van agressieve handelingen, waarbij verovering van grondgebied op den voorgrond stond en, door welwillende behandeling der nog vijandelijk gezinde bevolking, (moest) trachten deze tot toenadering te brengen’.

Aldus zegt ons de Generaal Meijer. Voor de beoordeeling der handelingen van den Kolonel Pel is dit résumé naar onze meening echter niet voldoende. De Generaal Van Swieten schreef in Juli 1874 aan de Indische Regeering - en deze, zich met 's Generaals beschouwingen vereenigende, droeg den Kolonel Pel op, zich hiernaar zooveel mogelijk te gedragen, - het volgende:

‘In korte woorden te zamen gevat, bevat de nota(*) den raad, om alle krachten te doen werken voor het beveiligen der positie om en in de nabijheid van Kota Radja en het verzekeren der gemeenschap met de zee, doch geene offensieve bewegingen te maken om terrein naar het zuiden te winnen.

(*) Nota voor den Kolonel Pel van Generaal Van Swieten, door deze te Atjeh achtergelaten.

Als men dien weg blijft bewandelen, zal er geene sprake behoeven te wezen van eene derde expeditie, noch ook van het versterken der tegenwoordige militaire macht; elke maand, elke week, ja, elke dag zal onze vestiging in weerbaarheid en bewoonbaarheid zien toenemen, en de troep zijn comfort zien verbeteren; terwijl ook de gezondheidstoestand allengs beter, en de algemeene toestand minder abnormaal worden zal.

Indien echter de bevolking van de sagies der XXV en XXVI Moekims blijken geeft van de wapenen te willen nederleggen en zich te onderwerpen, dan zal het wel noodig zijn, om een of meer posten vooruit te schuiven, ten einde ze te beschermen tegen de ondernemingen van die der XXII Moekims, wier onderwerping waarschijnlijk minder spoedig dan die der beide eerstgenoemde sagies volgen zal. Maar dat zal kunnen geschieden met de reeds aanwezige macht, want in dat geval verbetert de algemeene stand van zaken, en is het geconcentreerd houden der beschikbare macht tusschen Kota Radja en de zee niet meer van hetzelfde gewicht.'

Uit deze zinsneden kan men, onzes inziens, beter de bedoelingen van den Generaal Van Swieten afleiden; bij zijne overwegingen stond steeds op den voorgrond de eisch, dat de Kraton, onze nieuwe hoofdstelling Kota Radja, dagelijks in weerbaarheid en bewoonbaarheid moest toenemen en dat de gemeenschap met de zee volkomen veilig moest zijn. Al het overige was bijzaak; men kon doen, wat noodig bleek, wanneer de beschikbare krijgsmacht dat toeliet. Eene uitbreiding onzer stelling, zoodat de troepenmacht belangrijke vermeerdering zou moeten ondergaan, lag ten eenen male buiten het plan van den Generaal, uit overweging vooral, dat dan zoowel van de Indische krijgsmacht als van de schatkist op den duur te zware offers zouden moeten worden gevorderd.

Nu kan men - niet ten onrechte - -beweren, dat de Generaal Van Swieten in zijne beschouwingen wel wat optimistisch gestemd is geweest en dat de gebeurtenissen na zijn vertrek al spoedig leerden, dat de bezwaren grooter waren, de tegenstand heviger was, dan de Generaal had verwacht. Doch het gaat, dunkt ons, niet aan, om met den Generaal Meijer te zeggen, dat 'de generaal Pel steeds heeft getracht, zijne handelingen zooveel mogelijk met de inzichten van den opperbevelhebber en regeeringscommissaris bij de tweede expeditie in overeenstemming te brengen', doch dat de drang der omstandigheden hem noodzaakte, 'gaandeweg om Kota Radja een grooter terrein te bezetten dan aanvankelijk in de bedoeling lag'. Integendeel, - zoo komt het ons voor - de Generaal Pel heeft, zelfs reeds tijdens de tweede expeditie, nooit de inzichten van Generaal Van Swieten gedeeld; en toen hem, na het vertrek van deze, de vrije hand was gelaten, heeft hij zich weinig aan de raadgevingen en aanbevelingen zijns voorgangers gestoord en heeft hij gedaan, wat hem noodig voorkwam, wat zijns inziens

plicht was. Van onderhandelingen met de Atjehsche hoofden was geene sprake meer; het kanon kwam aan het woord, om de 'broeinesten' des vijands te bestoken; naarmate er troepen beschikbaar waren, rukten zij uit, om het rechtstreeks door ons bezette grondgebied uit te breiden; en nog was de Generaal Pel geen jaar aan het bestuur, of onze stelling te Kota Radja was omringd door eene keten van *acht en dertig* posten, die ons terrein afbakenden, en de voor de bezetting van Groot-Atjeh vereischte troepensterkte was ongeveer verdubbeld. Dat zoodanige postenliniën nooit in de bedoeling van Generaal Van Swieten gelegen hebben, is, dunkt ons, boven allen twijfel verheven; hoe ongunstig de omstandigheden ook geweest waren, in welke opzichten ook deze veldheer afwijking van zijne aanvankelijke plannen noodig zou geoordeeld hebben, stellig zou hij nooit de postenliniën gewenscht hebben.

Met het bovenstaande bedoelen wij geene veroordeeling der handelingen van den Generaal Pel, omdat zij van de ontvangen instructiën afweken. Integendeel, tot die afwijking was hij volkomen bevoegd en verplicht, als hij haar noodig achtte. Maar de waarheid eischt, dat wij de meening bestrijden, als zou Generaal Pel, met Generaal Van Swieten homogeen, steeds zooveel mogelijk diens voetspoor hebben gevolgd. Veeleer kan men zeggen, dat hij er totaal van afweek.

Na aangetoond te hebben, dat het door ons in Maart 1876 bezette grondgebied slechts 30 vierkante kilometers oppervlakte besloeg en door een 40tal versterkingen of bentings tegen de aanvallen des vijands moest worden beschermd, schrijft de Generaal Meijer: 'Van verschillende zijden is het nut en de noodzakelijkheid van dit uitgebreide postenstelsel meermalen betwijfeld, hoewel tot dusverre nog niet openlijk op zuiver zaakkundige gronden bestreden; terwijl de Regeering en het legerbestuur in Indië meer dan eens bij den bevelhebber in Atjeh er op aangedrongen hebben, het aantal posten aanmerkelijk in te krimpen. Noch de generaal Pel noch zijn tijdelijke opvolger, de generaal Wiggers van Kerchem, hebben echter aan dien aandrang gevolg durven geven.'

Deze laatste zinsnede is zeker geen bewijs vóór de onmisbaarheid der postenliniën. Dat de Generaal Pel, wiens schepping zij waren, overtuigd was van hare noodzakelijkheid en daarom geen gevolg gaf aan den aandrang, om van stelsel te veranderen, ligt immers voor de hand! En de Generaal Wiggers van Kerchem, wien gedurende de afwezigheid van den Generaal Pel van Mei tot November 1875 was opgedragen, den bestaanden toestand te handhaven en gaandeweg te verbeteren, zou geheel buiten zijne bevoegdheid gegaan zijn, indien hij ingrijpende wijzigingen in het postenstelsel had gebracht; de Generaal Pel zou dan te recht geklaagd hebben, dat men hem de uitvoering zijner verdere plannen onmogelijk maakte! Niemand zal beweren, dat de Generaal Van Kerchem niet voor zijne opinie durft uitkomen; hij heeft dat

meermalen, zelfs ten koste zijner maatschappelijke positie, getoond, - doch juist omdat hij in 1875 slechts *tijdelijk* vervanger was, *moest* hij zich wel van afdoende voorstellen onthouden. En toen, in 1876, na den dood van Generaal Pel, de Generaal Van Kerchem definitief als bevelhebber optrad, was het door de Indische Regeering vastgesteld programma van generaal Pel grootendeels, maar nog niet geheel uitgevoerd. Van die uitvoering verwachtte men van lieverlede de beëindiging van de Atjehsche quaestie, en nu was het toch rationeel, dat men, althans voorloopig, de uitwerking van hetgeen gedaan was, afwachtte en niet dadelijk weder het reeds opgebouwde omverwierp. Wijselijk onthield daarom de Generaal Wiggers van Kerchem zich van belangrijke wijzigingen in het door generaal Pel tot stand gebracht stelsel, maar daarmede is volstrekt niet gezegd, dat hij dit stelsel goedkeurde(*).

'Voor het doel, dat er mede beoogd werd, waren de posten noodig', zegt de Generaal Meijer. 'Om dat doel te leeren kennen, dient eerst kennis te worden gemaakt met de geschiedenis dier posten en hetgeen tot de wording ervan aanleiding gaf. Eene geschiedenis van het ontstaan dier posten is tot dusverre niet geschreven.'

Met deze uitspraak worden wij niet veel wijzer; zij zegt ons alleen, dat de postenliniën van 1876 noodig geacht worden door den Generaal Meijer, die destijds als luitenant-kolonel, chef van den staf bij den krijgsdienst te Atjeh, de rechterhand van Generaal Pel is geweest. Voorloopig moeten wij dus de noodzakelijkheid dier liniën aannemen op gezag van den schrijver; overigens verwijst hij ons naar de nog ongeschreven geschiedenis van 1874-76.

Wij zullen dus, om zelf te kunnen oordeelen, het tweede deel van Kielstra's *Beschrijving van den Atjeh-oorlog* moeten afwachten.....

Is dit juist? Kunnen wij, uit het bekende werk van den Kapitein Borel, niet thans reeds tot eene vrij voldoende waardeering van de wijze van het ontstaan der posten geraken? Maar zelfs al is zulks het geval niet, dan nog kunnen wij den schrijver slechts gelijk geven, wanneer hij bedoelt eene appreciatie van elken post afzonderlijk, maar niet wanneer er sprake is van eene beoordeeling van het posten-systeem in het algemeen. Hiervoor is, naar onze meening, minder geschiedkundige dan algemeene krijgskundige kennis noodig.

En dan moeten wij verklaren, dat het postenstelsel van Generaal Pel in Atjeh *niet* voldaan heeft, zooals de Kapitein van den generalen staf F. Pompe van Meerdervoort onlangs te recht schreef(†). '*Wij* verzwakten ons, terwijl *de vijand* sterk was', zegt hij; 'in den Javaoorlog, 1825-1830, deed men juist omgekeerd, zooals 't behoort.'

De Kraton was in 1874 niet geheel veilig, zoowel omdat de borstweringen aan de oost- en zuidzijde onvoldoende waren, als omdat het

(*) Zie ook het op blz. 146 door den heer Meijer omtrent de taak van den Generaal Van Kerchem medegedeelde.

(†) *Militair Blad,* 1883, n°. 18.

omliggend terrein zeer begroeid en bedekt was. Het zou voor de hand liggen, dat men dan den Kraton veiliger maakte, door de borstweringen te verbeteren en het omliggende terrein, als verboden kring, geheel te raseeren; maar het groote aantal posten, dat de Generaal Pel oprichtte, eischte veel troepen voor de bezetting, veel werkkrachten voor de oprichting, het onderhoud, het schoonkappen van het terrein, den aanleg van wegen en de geregelde proviandeering, zoodat aan den Kraton zelven bijna niets gedaan kon worden; elke post afzonderlijk, met weinig defensief vermogen, was veel minder veilig, dan de Kraton dat was.

De Majoor Kielstra, dit onderwerp besprekende in zijne voordracht in het Indisch genootschap(*), zegt deswege het volgende:

'Wanneer men nagaat, dat onze macht in Atjeh, voor zoover de infanterie betreft, in Mei 1875 nominaal 4000 man bedroeg, en dat de gezondheidstoestand destijds doorgaans zeer treurig was, zoodat een belangrijk deel der troepen buiten staat was dienst te doen, dan is het duidelijk, dat het behoud van onze hoofdstelling en van de daaromheen liggende 38 posten de inspanning van alle krachten vorderde; dat geene mobiele colonne van eenige beteekenis meer kon worden samengesteld; dat wij alzoo 's vijands overmoed, wanneer die zich voordeed, niet voldoende konden betengelen, - en dat dus binnen kort verdere uitbreiding van de troepensterkte noodig zou zijn. Door de vestiging van al die posten waren wij nu geraakt op het hellende vlak, dat leiden moest tot desorganisatie van het Indisch leger en tot uitputting van de schatkist.

Het is waar, - Kota Radja was thans tamelijk veilig; niet volkomen veilig natuurlijk, want een kring van posten vormt geen Chineeschen muur, die alles afsluit, maar die veiligheid was verkregen ten koste van de bezettingen der posten, die nu de kogels opvingen, welke anders voor den Kraton bestemd waren geweest. In plaats van eene geconcentreerde stelling - den Kraton - hadden wij nu eene uitgebreide stelling gekregen, met den Kraton als reduit; deze uitgebreide stelling was op elk punt betrekkelijk zwak.

Naar mijne meening had men de posten voor de beveiliging van Kota Radja slechts zoolang moeten behouden, als noodig was voor het opruimen van al wat de verdediging van den Kraton hinderlijk kon zijn, en ze daarna weder moeten opheffen, zoodra wij meester waren van het omliggend terrein. Blijvende posten - zeer enkele - hadden slechts gevestigd moeten worden tot verzekering der gemeenschap met de zee en tot steun van de werkelijk *bevriende* bevolking, zooals die van Marassa. Alle overige posten moesten op den duur schadelijk zijn, omdat zij bezettingen vorderden, die nuttiger konden worden gebezigd.

Over het algemeen dwong de uitgebreide linie van versterkingen,

(*) *De Indische Gids*, 1883, n°. 12.

die wij in Mei 1875 hadden bezet, ons in alle opzichten tot meer inspanning, maar over 't geheel was zij niet veiliger dan de geconcentreerde stelling Kota Radja zou zijn geweest; en, zooals de ondervinding dadelijk leerde, bracht zij ons geen stap verder tot de onderwerping des vijands. De generaal Pel erkende dit dan ook volmondig. Integendeel moesten de aanvallen, waaraan sommige posten aanhoudend blootstonden, wel leiden tot steeds verdere uitbreiding onzer stelling, dus tot nog verdere versnippering onzer macht, maar uit een staatkundig oogpunt was daaraan geen evenredig voordeel verbonden. Integendeel werden wij hoe langer hoe meer gedwongen tot handelingen, die boven onze militaire en financieële krachten gingen.'

Hij spreekt verder als zijne meening uit, dat de Generaal Pel 'beter had gedaan, *minder* posten op te richten en daarentegen *meer* werk te maken van de goede defensieve inrichting van den Kraton en zijne (onmiddellijke) omgeving'.

Wij halen de woorden aan der heeren Pompe en Kielstra, - om nu van anderen, zooals de heer H.A.A. Niclou, niet te spreken - om aan te toonen, dat tegenover de uitspraak van den Generaal Meijer, dat voor het beoogde doel de posten van Generaal Pel noodig waren, de meening van deskundige personen kan worden gesteld, dat deze veldheer 'fausse route' heeft gemaakt met de oprichting dier posten. De geschiedenis na 1876 heeft zulks, trouwens, ook bewezen: men stelde zich voor, dat de postenliniën het veroverde terrein zouden kunnen afsluiten, maar de inval van Habib Abdoer Rahman, in Juni 1878, in ons gebied bewees afdoende, dat men zich volkomen misrekend had.

Het nadeel der postenliniën van Generaal Pel is in geen tijdperk duidelijker gebleken dan in dat, hetwelk door Generaal Meijer is beschreven. Men veroorlove ons, om zulks in het licht te stellen, nogmaals eene aanhaling uit de bovenbedoelde voordracht van den Majoor Kielstra:

'... De opvolger van generaal Pel, de generaal Wiggers van Kerchem, was alzoo door de omstandigheden gedwongen, voorloopig eene geheel defensieve houding aan te nemen; eerst in September konden de operatiën, ter betere bevestiging der noord-oosterlinie, worden vervolgd. Reeds gedurende den laatsten veldtocht van den generaal Pel, en verder in den loop van 1876, was de vijand, met meer kracht dan vroeger, begonnen den guerilla-oorlog te voeren; naar de omstandigheden medebrachten, deed hij nu hier, dan daar, onze convooien en posten afbreuk. Toen vooral bleek het nadeel van het door den generaal Pel ingevoerde postenstelsel, dat versnippering van macht en tal van transporten noodig maakte; we kunnen zeggen, dat men de soldaten minder *ge*bruikte dan *ver*bruikte. Wij waren dikwijls, tot ons groot nadeel, verplicht *kleine* detachementen uit te zenden, omdat wij geene *groote* detachementen bij elkander konden brengen. Zelfs al hield de

vijand zich volkomen rustig, dan nog moest van onze soldaten een afmattende dienst worden gevorderd, in 't belang der veiligheid van posten en transporten.

Het tijdperk van den generaal Van Kerchem vooral gaf dus, in vergelijking met andere periodes, wel het bewijs, dat het postenstelsel in Atjeh niet kon voldoen. Met omvangrijke operatiën, zooals de laatste veldtocht van generaal Pel, de tochten later van den generaal Van der Heijden, kwam men verder, - met de versnippering der troepen in tal van posten en verder eene bijna zuiver lijdelijke houding geschiedde zulks *niet.* En het nadeel, aan het postenstelsel, zooals het te Atjeh was toegepast, verbonden, kon van lieverlede slechts worden opgeheven, naarmate men er toe overging, wegen aan te leggen, het terrein aan weerszijden dier wegen op te ruimen, het terrein rondom de posten op ruimen afstand open te kappen, de kampongs te verbranden, waaruit de onzen overvallen of beschoten werden, - in een woord, wanneer men het onderworpen terrein voor een groot gedeelte raseerde, anders gezegd in eene woestenij herschiep. Zij, die later Groot-Atjeh hebben bezocht, kunnen het getuigen, dat juist het terrein, vóór 1877 veroverd, oneindig veel meer een onbewoonde wildernis is dan dat waarin, in 1878 en 1879, oorlog is gevoerd. De XXII Moekims zijn thans bewoond en bebouwd, de XXV en XXVI Moekims voor een groot gedeelte niet.'

De Generaal Van der Heijden brak dan ook geheel met het stelsel van den Generaal Pel. Hij deed de afsluitingsliniën geheel vervallen en bepaalde zich tot de bezetting van vaste punten langs de operatielijnen, zoodat hij, in geval van verzet, kon komen, waar hij wezen wilde.

Hoe kan men nu, na dit alles, nog beweren, dat de posten van den Generaal Pel noodig waren voor het beoogde doel? Ons dunkt veeleer, dat zij zoowel door de rede als door de ondervinding volkomen veroordeeld zijn. 'Het beoogde doel' kon toch niet zijn, elke sawahvlakte afzonderlijk met het kanon der posten te doen bestrijken!

Men ziet uit het bovenstaande, dat wij de meening des schrijvers omtrent het stelsel van Generaal Pel niet kunnen deelen. Maar dit neemt niet weg, dat ook wij den Generaal eeren als een man, die, met groote moeilijkheden te kampen hebbende, 'aller krachten, niet-alleen van hem zelven, maar ook van de onder zijne bevelen staande troepenmacht tot den hoogsten graad van ontwikkeling opvoerde, om.. den vijand het hoofd te bieden'.

De schrijver schetst ons verder de vijandige, of minst genomen dubbelzinnige houding, ook van de zoogenaamd onderworpen bevolking; hij toont aan, dat de positie evenals de houding van ons bestuur in Groot-Atjeh van dien aard was, dat zij (in 1875) op den Atjeher 'over het algemeen denzelfden indruk moesten geven van het zwakke

voormalige sultansbestuur, welks gezag zich ook al niet verder uitstrekte dan de onmiddellijke omgeving van den Kraton'.

Hieruit blijkt, - wat trouwens ook door den Generaal Pel zelven is erkend - dat de reeks van gevechten en overwinningen in het tijdperk van April 1874 tot April 1875 op staatkundig gebied al bitter weinig had uitgewerkt; dat men met al die gevechten en de daaruit voortgevloeide oprichting van posten niets verder gekomen was.

Ook met de onderhoorige staten van Atjeh - met uitzondering van Edi - waren wij in werkelijkheid weinig gevorderd; verscheidene landschappen, waaronder Simpang Olim, Samalanga, Merdoe, Pidir, enz., bleven bepaald weigeren, ons gezag te erkennen; van de anderen kan in 't algemeen worden getuigd, dat zij zich slechts onderworpen hadden, omdat, en voor zoolang, hun belang dat medebracht. Bij de onderwerping toch werd de blokkade opgeheven en konden zij niet alleen handeldrijven, maar ook de oorlogspartij materieel ondersteunen.

'Op den duur' - zoo zegt de Generaal Meijer - 'was zoodanige toestand onhoudbaar. Met de waardigheid der Ned.-Indische Regeering kwam het niet overeen, dat zij, nog geruimen tijd na de verovering van den Kraton, zich als 't ware beperkt zag haar gezag binnen de hierboven genoemde zeer kleine uitgestrektheid te doen eerbiedigen, omringd door vijandelijke versterkingen, die gedurende het voormalig sultansbestuur gediend hadden om de macht van den wettigen bestuurder - wiens plaats zij had ingenomen - te beperken. Het werd noodig, dat ook de onderhoorige staten den sterken arm van den nieuwen bestuurder zouden gevoelen, al ware het slechts tot levendig besef, dat de lankmoedige, afwachtende houding der Ned.-Indische Regeering hare grenzen had en op den duur niet noodzakelijk was. Het was bovendien noodig en billijk, dat de Regeering eindelijk eens toonde, hulp te willen en te kunnen verleenen aan hen, die zich werkelijk aan ons gezag wilden onderwerpen en reeds hadden onderworpen. Om deze reden had, naar onze meening, het plan van den generaal Pel (de uitbreiding onzer postenlinie tot eene lijn van Kroeng Raja tot Kroeng Raba, alzoo belangrijke uitbreiding van het door ons geoccupeerd grondgebied in Groot-Atjeh) zijne nuttige politieke strekking.'

Wij hebben deze beschouwing geheel overgenomen, om den lezer eenigermate kennis te doen dragen van de beweegredenen, welke tot den 70daagschen veldtocht van Generaal Pel, in het begin van 1876, leidden. Inderdaad deed deze veldtocht uitkomen, dat men door groote, omvattende operatiën verder kwam dan door verovering van het terrein 'voet voor voet', en wanneer men destijds, zooals de Generaal Van der Heijden later deed, het veroverde terrein niet zoogenaamd afgesloten, maar op rationeele wijze bezet had, zouden de resultaten ongetwijfeld nog grooter geweest zijn. Het schitterend succes van dien veldtocht doet o.i. te meer in het oog vallen, dat het vroe-

gere stelsel der 38 posten rondom den Kraton het doel niet konde doen bereiken.

Doch ten opzichte van eene uitdrukking des schrijvers moeten wij met hem van gevoelen verschillen. Aan onze ‘lankmoedige, afwachtende houding’, zegt hij, moest een einde komen; en zoodanige houding, zeggen wij daarentegen, heeft nooit bestaan. Is het eene lankmoedige houding, vragen wij, wanneer dagelijks met geschut op de kampongs, die van den Kraton of de posten te bereiken waren, werd gevuurd? wanneer telkens, wanneer men er de troepen voor beschikbaar kon krijgen, werd uitgerukt, om den vijand afbreuk te doen? Ja, soms is men door de omstandigheden *tijdelijk* genoodzaakt geweest, om eene afwachtende houding aan te nemen, wanneer er geene troepen of koelies beschikbaar waren of wanneer - zooals van Mei tot December 1875 - nieuwe plannen werden beraamd. In Mei 1875 schreef de Generaal Pel aan de Indische Regeering o.a., dat de Kraton (niet onze stelling in haar geheel) nu veilig was; dat wij eene afwachtende houding zouden *kunnen* aannemen, maar dat hij ernstig moest waarschuwen tegen lang afwachten en dat zijns inziens de vijandelijkheden moesten worden voortgezet, zoodra onze strijdkrachten ons daartoe in staat zouden stellen.

Werkelijk is van lankmoedigheid of afwachtende houding na het vertrek van den Generaal Van Swieten (April 1874) tot Maart 1877 nooit anders sprake geweest dan *tijdelijk,* als men niet anders kon, uit *nooddwang.*

In het vervolg zijner ‘inleiding’ deelt de schrijver ons wetenswaardige bijzonderheden mede omtrent de troepen, dwangarbeiders, enz., waarover men te Atjeh den 1sten December 1875 en den 1sten September 1876 beschikken kon.

Wij zien daaruit, dat op eerstgemelden datum, alleen aan infanterie, 109 officieren en 3293 minderen noodig waren voor de bezetting der posten en alzoo voor de bezetting van Kota Radja en het verrichten der verschillende patrouilles en transportdiensten slechts 45 officieren met 1200 manschappen, waaronder nog 129 zieken, overbleven. Daar men voor de bezetting van den Kraton steeds eene behoorlijke macht moest aanwijzen, waren dus, op eene infanteriesterkte van 4500 man, slechts *enkele honderden* voor den actieven oorlog? neen, voor patrouille- en transportdiensten! beschikbaar. Ondanks de groote troepensterkte, in totaal, voor alle wapens, 238 officieren en 5418 minderen (eene sterkte, grooter, dan Michiels op Sumatra's westkust of Verspyck in de Zuider- en Oosterafdeeling van Borneo ooit gehad hebben), kon niet aan *oorlogvoeren* worden gedacht. Hieruit blijkt, dat het van April 1874 tot April 1875 ingevoerde en tot 1878 gehandhaafde postensysteem ook daarom afkeuring verdiende, omdat de

Generaal Pel, bij de invoering daarvan, geene rekening gehouden heeft met de beperkte krachten van het Indische leger.

Voor zijne operatiën in het begin van 1876 moest de reeds aanwezige macht nog vermeerderd worden met 80 officieren en 2444 minderen; met *deze* sterkte deed hij veel, terwijl de 5418 man, die er reeds waren, nagenoeg geheel geneutraliseerd werden door het postenstelsel.

Bij al hetgeen wij hiertegen reeds aanvoerden, moeten wij nog eene opmerking voegen. Nooit hebben wij vroeger in onze koloniën een *guerilla-oorlog* te voeren gehad als in Atjeh, in 1876 en later. Tijdens de eerste en tweede expeditie was hij ook dáár niet bekend, doch hij is ontstaan onder - en ten gevolge van - het systeem Pel. Door onze krachten over al die posten te versnipperen en ons uit te putten, werden wij *zwak,* doch maakten wij onze tegenstanders *sterker* en maakten wij bij dezen het besef levendig, dat wij het op den duur niet tegen hen konden volhouden. *Wij* hebben, door het vroegere postenstelsel, den guerilla-oorlog in Atjeh uitgelokt!

Een belangrijk tijdperk van *dien* oorlog - de eerste acht maanden van 1876 - is thans door den Generaal Meijer beschreven.

In het eerste hoofdstuk vinden wij eene ‘korte beschrijving van het door onze posten in Atjeh bezette terrein’. Hier treft ons in de eerste plaats eene heldere uiteenzetting van het nut, ja, van de onmisbaarheid van den spoorweg, die, in 1874 ontworpen, in 1876 tusschen Olehleh en Kota Radja tot stand kwam. Die aantooning was geenszins overbodig, want op zichzelf is eene spoorbaan van slechts 5 kilometers lengte een onding, en stellig heeft menig Nederlander zijn hoofd geschud over de ‘geldverspilling’, om zoodanigen weg te bouwen. Uit hetgeen de heer Meijer mededeelt, is daarentegen af te leiden, dat men door dien bouw schatten heeft bespaard en tevens, hoe verkeerd de Indische Regeering heeft gedaan, door later niet, zooals de Generaal Van Kerchem voorstelde, de spoorbaan verder te verlengen(*).

De plaatsbeschrijving der 34 posten, welke, behalve Kota Radja en zijne omgeving (Olehleh, Kampong Djawa, Gedah, Pantej Perak, Pakan Atjeh en Penajoeng), in Maart 1876 onze stelling vormden (blz. 5-55), is zeer volledig en duidelijk. Hetzelfde kan gezegd worden van hoofdstuk II (algemeene vorm en inrichting onzer versterkingen).

Om ons opstel geene te groote uitgebreidheid te doen verkrijgen, zullen wij bij de eerste beide hoofdstukken niet verder stilstaan. Alleen is het wellicht niet overbodig, nog te wijzen op het slot van het tweede hoofdstuk (blz. 59), waar ons eene voorstelling wordt gegeven van den hoogst nadeeligen invloed, welken de gebrekkige inrichting der posten zoowel op officieren als op mindere militairen uitoefende. De manschappen waren blootgesteld aan de inademing der schadelijke grondgassen; de temperatuur binnen de gebouwen was

(*) Zie *De Ind. Gids* van Januari 1884, blz. 57.

bovenmatig hoog; de bewoners waren niet gedekt tegen de vaak snelle en groote afwisselingen van weer en wind; het omwoelen van den grond en het openkappen van bosch voor den gevorderden schansarbeid maakten den toestand nog ongunstiger. De versnippering onzer troepen op de posten knakte dus niet alleen - als boven gezegd - onze militaire kracht, maar ook de physieke kracht onzer strijders. Zij bracht alzoo ruimschoots bij tot de uitputting van ons Indisch leger.

In hoofdstuk III zien wij, hoe de posten bezet en bewapend waren; daarna leert ons het vierde hoofdstuk (blz. 63-83) het doel der verschillende posten en de verplichtingen hunner commandanten. ‘Al de plichten’ - zegt de schrijver te recht - ‘welke op de bezettingen dier posten rustten, maakten den dienst aldaar zeer bezwarend en vermoeiend. Hoe trouw en met hoeveel wilskracht die plichten ook vervuld werden, is het ons nimmer mogen gelukken, het door onze troepenmacht - met toepassing van het ware *bentingstelsel* - bezette terrein geheel en voor goed van de guerilla te zuiveren’ (blz. 66-67). Is dit niet de erkenning van den schrijver zelven, dat het stelsel niet heeft voldaan? Waarom hij hier overigens spreekt van ‘het ware bentingstelsel’, is ons niet duidelijk; wij althans zouden, indachtig aan het bentingstelsel van den Java-oorlog en van den Bandjermasinschen krijg, voor Atjeh eerder spreken van een averechts toegepast systeem!

In hoofdstuk V wordt gehandeld over de gemeenschap tusschen de posten en hun onderling verband (blz. 84-103). Bij de lezing hiervan, in 't bijzonder van blz. 85, moet men niet uit het oog verliezen, dat de schrijver uitsluitend spreekt van den toestand omstreeks Maart 1876 en, al gebruikt hij soms in zijn overzicht den tegenwoordigen tijd, geenszins den toestand van thans bedoelt; deze is geheel anders; nu zijn alle posten door uitmuntende colonnewegen verbonden.

Nadat de lezer aldus, in het eerste honderdtal bladzijden, zoo nauwkeurig mogelijk is ingelicht omtrent de inrichting onzer positie in 1876, worden hem, in hoofdstuk VI en VII (blz. 104-264), de offensieve handelingen des vijands van 26 December 1875 tot 4 September 1876 verhaald; hij kan daaruit zien, hoe de Atjehers destijds den guerilla-oorlog hebben gevoerd. Met de meeste onpartijdigheid heeft de schrijver hier de voorgevallen gebeurtenissen vermeld, prijzende, waar geprezen, lakende, waar gelaakt behoorde te worden. Reeds in zijn voorbericht wees hij erop, dat, zoo wij op verscheidene daden van dit tijdperk trotsch mogen wezen, daarentegen ook vele in zijn werk beschreven noodlottige gebeurtenissen de overtuiging zullen vestigen, dat het Indische leger ‘in vele opzichten groote verbetering eischt’.

Inderdaad was in 1876 dat leger wel minder dan ooit geschikt, om, tegenover een vijand, zooals het elders nooit gekend had, den

moeilijksten krijg, den guerilla-oorlog, met succes te voeren. Het gebrek, zoo aan geoefend kader als aan geoefende manschappen, was zeer groot. Om het leger te completeeren, werd genomen, wat men krijgen kon; de Europeesche soldaten waren over het algemeen ook niet van het beste allooi. In 1875 b.v. waren, tegenover 1408 Nederlanders, niet minder dan 2961 vreemdelingen aangeworven. Met de eischen voor de graden moest schromelijk de hand worden gelicht. Het gebeurde meermalen, dat nog grootendeels ongeoefende soldaten, die hun geheele leven niet meer dan 5 of 10 patronen op het schijfschietterrein verschoten hadden, naar Atjeh werden gezonden.

En bij dat alles kwam dan nog, dat wij vaak zwakke detachementen moesten uitzenden, omdat men geene sterke bij elkander kon brengen.

Onze troepen in Atjeh waren dus, in het door den heer Meijer beschreven tijdperk, al in eene buitengewoon slechte conditie; en, overigens volkomen toegevende, dat er ook thans nog veel te verbeteren valt, meenen wij, dat de schrijver niet geheel billijk blijft, wanneer hij deze conclusie uitsluitend op de gebeurtenissen van 1876 grondt. Integendeel, dunkt ons; wanneer men behoorlijk rekening houdt met al de nadeelige factoren, welke wij zoo even opnoemden, dan moet men zich verbazen, dat de troepen nog zoo goed stand hebben gehouden. Waar wij de nederlaag leden, was het bijna altijd ten gevolge van zorgeloosheid en onvoldoende waakzaamheid; maar in de meeste gevallen toonden onze soldaten voldoende volharding en dapperheid, en na het door den heer Meijer behandelde tijdperk bleek dan ook weldra, dat de vijand den guerilla-oorlog op den aangevangen voet niet vol kon houden. Gedurende 1877 was het in Groot-Atjeh bijna voortdurend rustig!

Het eerste feit, door den schrijver medegedeeld, is de overvalling van Lamprit, in den nacht van 23 op 24 Januari 1876. Deze post was omringd door eene palissadeering van klapperstammen, ter hoogte van 1.20 meter boven den beganen grond; er was geene gracht, - de stormvrijheid was alles te zamen genomen al zeer gering. Kan men het aan de troepen wijten, dat de vijand, gebruik makende van de volslagen duisternis, erin slaagde, over de lage borstwering binnen de versterking te springen, voordat de wachthebbende soldaten nog het alarmsein hadden kunnen geven, en toen aanving alles te vellen of te wonden, wat hij tegenkwam? Hebben onze soldaten zich integendeel niet zeer goed gehouden; slaagden zij er niet in, de aanvallers weder met verlies te verdrijven?

Op blz. 111 lezen wij, dat een detachement van slechts 12 man tusschen Biloel en Boekit Daroe op een smal voetpad, geheel onverwachts, door een *overmachtigen* vijand werd aangevallen, maar dat de commandant, zijn troep spoedig verzamelende, eene gunstige stelling innam en het munitieverspillend snelvuur in een regelmatig salvovuur

deed overgaan, waardoor hij den vijand van zich kon afhouden. Ook hier toonden onze soldaten dus hunne militaire deugden.

Zoo zien wij ook (blz. 119), dat, den 15^{den} Februari 1876, de 2de Luitenant Verhofstad, toen hij aangevallen werd, ‘door doeltreffende maatregelen zijne manschappen bij elkander en den vijand van zich af wist te houden’; dat, den 4^{den} Maart, een detachement onder den 1sten Luitenant Buijs in vrij netelige omstandigheden geraakte, maar dat de commandant doeltreffende en beleidvolle maatregelen nam, de orde, ondanks het groot aantal gewonden, bij zijne manschappen wist te bewaren en krachtig gesteund werd door zijne ondergeschikten, officieren *en kader* (blz. 120). En de verovering van Lambaroe, drie dagen later, waarbij de vijand 74 dooden achterliet: bewijst de dapperheid, welke onder de leiding van den toenmaligen Luitenant-Kolonel Meijer toen door de onzen werd aan den dag gelegd, niet, dat met onze soldaten nog wel wat te verrichten was?

In eene noot op blz. 144 zegt de schrijver, dat er, jammer genoeg, tot dusverre in Atjeh nooit geruimen tijd een vast *stelsel* van posten is toegepast. ‘Voortdurend is men er van stelsel veranderd en eindelijk in de tegenwoordige positie (in 1883) geraakt, die slechts gevaarlijker kan worden bij opheffing van meer posten.’

Dat de tijd nog niet gekomen is, om thans nog meer posten op te heffen, onderschrijven wij volkomen; maar 's schrijvers praemisse deelen wij geenszins. Het stelsel van posten, door den Generaal Pel ingevoerd, is blijven bestaan tot 1878, toen het zijne onwaarde bewezen zag; het was aangelegd, om ons gebied van den vijand af te sluiten, maar de inval van Habib Abdoer Rahman bewees, dat het aan die bedoeling niet kon beantwoorden. Het was toen bovendien niet meer vol te houden, omdat wij er geene soldaten voor beschikbaar hadden. Daarom voerde de Generaal Van der Heijden een ander en rationeeler stelsel in, - dat van étape-posten langs de operatielijnen - hetwelk thans nog bestaat, al heeft men er tijdelijk, b.v. door de opheffing van Pakan Badak, gebreken in *gemaakt*, die later weer hersteld zijn.

Men kan dus niet zeggen, dat wij voortdurend van stelsel veranderd zijn; slechts eenmaal is dit geschied, en daarvoor bestonden toen goede, ja, overwegende redenen. Dat wij in de tegenwoordige positie geraakt zijn, is niet toe te schrijven aan het postenstelsel, maar aan de meening van het civiel bestuur in 1881, dat de onderwerping van Groot-Atjeh reeds volkomen was en het militair element dus op den achtergrond moest treden.

In den aanhef van hoofdstuk VII (blz. 145) zegt de schrijver, dat elk denkbeeld van *agressie* vreemd was aan het plan van den Generaal Pel; het was slechts de bedoeling, onze troepenmacht ruimer adem te doen scheppen, den gordel, die onze vestiging tegen de offensieve handelingen der guerilla behoorde te beveiligen, grooter te maken. ‘Onze in Atjeh ingenomen positie en de vijand dwongen ons daartoe.’

Integendeel heeft, dunkt ons, het denkbeeld van agressie steeds bij den Generaal Pel geheerscht. Of noemt men het geene agressie, wanneer wij steeds ons grondgebied uitbreiden; wanneer men, geheel afwijkende van de plannen van Generaal Van Swieten tot degelijke vestiging in den Kraton en tot verzekering der gemeenschap tusschen deze en de zee, eerst overgaat tot het bezetten van het terrein rondom den Kraton en daarna tot de feitelijke bezetting van de geheele sagi der XXV Moekims en een gedeelte der XXII en XXVI Moekims (Inleiding blz. XVI)? Dan moeten wij verklaren, de beteekenis van het woord niet te vatten.

In het daarna volgend verhaal der gebeurtenissen tusschen Maart en September 1876 vinden wij, naast verscheidene gevallen, waarin, meest door onbekwaamheid der aanvoerders, onze troepen échec leden, ook een aantal, waarbij zij zich uitmuntend gedroegen. Zelfs de in betrekkelijken zin slechte militairen bleken in den regel nog goed, wanneer zij goed aangevoerd en voorgegaan werden.

Wij wijzen o.a. op den aanval van 21 Maart 1876, waarbij het detachement van den 1sten Luitenant Baron Van Heeckeren van Molecaten wel is waar door de overmacht des vijands verplicht was terug te trekken, maar flink standhield en den vijand zoover terugdreef, dat de 70 ongewapenden een veiligen terugtochtsweg vonden (blz. 149). En bovenal op de wijze, waarop (blz. 155) een detachement van slechts 10 gewapenden den 16den April een aanval van een 40tal met lans en klewang gewapende Atjehers wist af te slaan. Van de dapperste troepen ter wereld kon waarlijk geen beter gedrag worden verwacht: vooral de achterwacht, een sergeant en 5 man, had zich prachtig van haar plicht gekweten. De sergeant ontving 5 lanssteken; twee soldaten sneuvelden; een derde raakte met den vijand handgemeen en werd door een klewanghouw buiten gevecht gesteld, maar tijdig gered door een vierde, die twee Atjehers afmaakte en op 6 plaatsen gewond werd; de vijfde ontving een aantal klewanghouwen.

Moet men niet, zulke daden lezende, eerbied hebben voor de soldaten van het Indische leger; vergeet men dan niet voor een oogenblik, dat dit leger gebreken had, en houdt men niet uitsluitend het oog gevestigd op zijne schitterende deugden? De Generaal Meijer erkent dan ook (blz. 161), dat hij, die ‘al deze toestanden van naderbij gekend heeft, billijkheidshalve tevreden zal moeten zijn over de met zoovele min of meer gebrekkige middelen verkregen resultaten’.

Het treurige drama der overvalling van Lampagar, in den nacht van 2 op 3 Mei, vinden wij uitvoerig op blz. 166 en vlg. verhaald. Onze post aldaar was nagenoeg een geheel open kampement zonder eenig verdedigingsvermogen; de postcommandant, geen verraad duchtende van de oogenschijnlijk zeer bevriende hoofden en bevolking, was niet voldoende op zijne hoede (blz. 174-175). Maar toen de aanval plaats

had, gedroegen onze troepen zich, zooals men recht had te verwachten, en door hunne goede houding, onder aanvoering van den Luitenant Schnelle, bleef, ondanks de ongunstige omstandigheden, waarin men verkeerde, de post behouden.

Evenmin kan men de overvalling, in den nacht van 2 op 3 Juni, van den westelijken heuvelpost bij Biloel-Zuid hoofdzakelijk op rekening van de troepen schrijven. Aan de versterking van dien wachtpost (blz. 192) was nog *niets* gedaan; zelfs waren de hellingen van den heuvel nog met dicht struikgewas bezet gebleven en was het uitzicht volkomen belet. Van alle kanten te gelijk werd de post aangevallen; hierdoor ontstond eene paniek, zoodat de bezetting op de vlucht sloeg, maar de wachtcommandant wist een gedeelte daarvan te verzamelen, rukte tegen den heuvel op en slaagde erin, de aanvallers te verjagen. De vijand ‘had ons de les weder voorgelezen’ (blz. 194), ja, maar toch in de eerste plaats aan hen, die alle voorzorgsmaatregelen verzuimd hadden!

Daarentegen hadden wij hem kort geleden de les gelezen bij zijne aanvallen op Lamara N.O. en Lamara Z.O. (blz. 195), waar de bezetting waakzaam en op hare hoede was.

Het zou ons te ver voeren, indien wij bij al de gebeurtenissen, door den schrijver verhaald, wilden stilstaan, en wij moeten den lezer verder naar het werk van den heer Meijer verwijzen. Wat wij wilden aantoonen, is, dat het Indische leger, bij gebrekkig gevormd kader en onvoldoende oefening, toch in 't algemeen in 1876 niet te kort schoot en ook toen zijne onder gunstiger omstandigheden vroeger verkregen goede reputatie heeft gehandhaafd. Wij meenen zulks met het bovenstaande voldoende te hebben gedaan; zij, die nader kennismaken met het hier besproken gedeelte der Atjeh-geschiedenis, zullen meer bewijzen voor onze zienswijze kunnen vinden.

Het laatste hoofdstuk van des schrijvers werk behandelt de gebeurtenissen in Pidir en Gigieëng in 1876. Hierover ten slotte nog een enkel woord.

De onderwerping der kuststaten had in het algemeen als oorzaak het eigenbelang der hoofden en der bevolking. Vooral voor landschappen zooals de beide evengenoemde, die in de nabijheid van Groot-Atjeh gelegen waren, opende de oorlog eene groote bron van inkomsten, wanneer deze niet door de blokkade onzer oorlogsschepen werd verstopt. De vorst van Pidir had aanvankelijk niets van de Nederlanders willen weten, omdat hij, als de schoonvader van Atjeh's laatsten sultan, zich verplicht achtte, dezen te ondersteunen. Na den veldtocht van Generaal Pel in het begin van 1876 scheen hij echter overtuigd te zijn van het nuttelooze van verderen tegenstand en deed hij stappen ter onderwerping, welke weldra door onze vestiging te Pidir gevolgd werden.

De bevolking was daarmede echter slechts zeer matig ingenomen;

het handelsbelang en de haat tegen de Hollanders betwistten elkander den voorrang. Er waren, trouwens, ook vele vreemde elementen, volgelingen van den uit de latere gebeurtenissen meer bekend geworden Toekoe di Tirou, die zich slechts tijdelijk te Pidir ophielden, zich daar van levensmiddelen en munitie voorzagen en dan weder naar Groot-Atjeh trokken, om aan den oorlog deel te nemen (blz 273).

In den aanvang onzer vestiging poogde de vijand eene nieuwe tactiek te volgen, om ons te bestrijden: hij ging vertrouwelijk met onze inlandsche soldaten om en legde er zich uitsluitend op toe, de Europeesche militairen te kwellen en zelfs te verwonden (blz. 276). De commandant van het garnizoen had bepaalde redenen, om ten gevolge daarvan zijne inlandsche soldaten niet meer te vertrouwen; gelukkig werd spoedig onze troepenmacht versterkt door eene compagnie Europeanen en week daardoor het gevaar. Onze vestiging kwam daarna zonder verdere wederwaardigheden tot stand; in 1877 werd zij overgebracht naar Segli, dat gunstiger gelegen was.

Door den schrijver is zeer weinig gezegd omtrent de tusschen Pidir en Gigieëng bestaande vijandschap (blz. 266). Het is wellicht niet overbodig, dienaangaande eenige nadere bijzonderheden mede te deelen.

De beide landschappen waren in deze eeuw bijna voortdurend met elkander in oorlog. De aanleiding daarvan was een stierengevecht, op Pidir's grondgebied gehouden. De stier van den vorst van Pidir overwon zijn tegenstander, toebehoorende aan het hoofd van het onder Gigieëng ressorteerende Garoet; het overwonnen dier liep weg in de richting der vrouwelijke toeschouwers, die, in haar schrik, riepen, dat de lieden van Gigieëng en van Pidir met elkander aan het vechten waren; de eersten, dit voor waar aannemende, begonnen op de Pidireezen te schieten. Aan weerszijden vielen dooden en gewonden, en het volk van Gigieëng moest het onderspit delven. Vandaar aanhoudende strijd in de volgende jaren, waarbij dan de eene, dan de andere partij overwon; omstreeks 1860 was Pidir aan den rand van den ondergang, maar de radja slaagde er weder in, zijne vijanden te verdrijven. In 1864 werd de oorlog door Pidir hervat op last van den Sultan van Atjeh, omdat de radja van Gigieëng was te kort geschoten in zijne verplichtingen tegenover zijn souverein; die oorlog leidde echter tot geene beslissing, evenmin als de later, in 1871, gevoerde vijandelijkheden.

Zonder twijfel had de aldus reeds sinds lang gespannen verhouding grooten invloed op de handelingen van Gigieëng in 1873. Toen ondersteunde Pidir, overeenkomstig zijne verplichting, den Sultan met alle middelen; afgescheiden van de handelsbelangen gaf zulks zijne tegenpartij aanleiding, zich met ons te verstaan. En toen daarentegen in 1876 de radja van Pidir van langer verzet afzag, was dit het sein voor dien van Gigieëng, om van partij te veranderen. Groot moet wel de vijandschap tusschen beide landstreken geweest zijn, dat Gigieëng

tot dezen stap overging, nadat het, in 1874, de *pembrian radja* - 10,000 rijksdaalders als geschenk van onze Regeering - aangenomen had.

Eerst na de operatiën in dat landschap in Mei 1878 onderwierp deze staat zich opnieuw.

Hiermede meenen wij onze beschouwingen en aanteekeningen op het werk van den Generaal Meijer te kunnen eindigen, echter niet zonder de aandacht gevestigd te hebben op de goed uitgevoerde kaart van het terrein des oorlogs in 1876. Het geheel is eene belangrijke bijdrage tot de Indische krijgsgeschiedenis van den laatsten tijd. Mogen nog vele op dezelfde wijze bewerkte officieele verslagen, ook van andere Indische oorlogen, volgen; en, daar hiertoe de krachtige hulp der Regeering onmisbaar zal zijn, moge deze spoedig inzien, dat zij, door die hulp te verleenen, voldoet aan een plicht van dankbaarheid jegens het leger, dat steeds zoozeer van *zijn* plicht doordrongen was.

Letterkunde.

Korte mededeelingen uit het gebied der nieuwere letterkunde.
(*Vervolg van* n°. 11, *Jaargang* 1880, *blz.* 502.)
a) Gedenkschriften en historiën, brieven, monografieën.
1 Saint-Simon. 2 Calderon. 3 Eobanus Hessus. 4 Lessing. 5 Goethe. 6. Iffland en Schröder. 7 Chamisso.

M.H. Zimmern, Lessings Leben und Werke, deutsche Autorisirte Ausgabe von M. Claudi - Celle und Leipzig. Literarische Anstalt. August Schulze 1880.

Het engelsche werk, waarvan ik hier de vertaling aankondig, zag reeds in November 1877 het licht. Het was de eerste engelsche biografie van Lessing, maar reeds terstond niet meer de eenige, want terwijl Miss Zimmern aan het drukken was, verscheen *Lessing by James Sime,* door A. Strodtman verkort in het Duitsch uitgegeven.

Dat twee engelsche boeken over Lessing onmiddellijk in het duitsch werden vertaald, is eene aanbeveling van die boeken en een bewijs, dat Duitschland zelf nog niet geleverd had, wat Engeland aanbood. Geen wonder: de Duitschers kunnen veel, zeer veel, maar de biografie is niet hun *fort.* In het werk van A. Stahr over Lessing laakt Miss Zimmern hetgeen zij noemt zijn 'redundant style' en zijn 'excessive panegyric'. Hetzelfde zou men van de meeste duitsche biografieën kunnen zeggen(*). In elk geval zijn zij gewoonlijk niet geschreven voor hen, die zich met wetenschap uit de tweede hand moeten tevredenstellen, en voor hen behoort men toch biografieën te schrijven. De mannen van het vak zien zich altijd verplicht, onmiddellijk uit de bronnen te putten. Den gewonen lezer zal men Stahr en evenzeer het oudere werk van Danzel over Lessing tevergeefs in handen geven. Zij zullen vooral het laatste, naar de duitsche uitdrukking, 'ungeniessbar' vinden. Miss Zimmern is evenwel niet onverstandig of ondankbaar genoeg, om de wetenschappelijke verdiensten van hare

(*) Maar voor Lessing niet meer sedert het werk van Erich Schmidt, waarover later.

voorgangers te miskennen. Integendeel, zij heeft erkentelijk gebruik gemaakt van hun arbeid en met behulp daarvan een zeer onderhoudend en aangenaam geschreven werk geleverd, waaruit men Lessing inderdaad kan leeren kennen. Bij de duitsche vertaling of liever bearbeiding heeft het werk nog gewonnen. Hier en daar is het uitgebreid, verbeterd en ook weder verkort. Sommige gedeelten, als die over den *Laocoön* en de *Dramaturgie*, zijn bijna oorspronkelijke verhandelingen te noemen. Ook heeft men gebruik gemaakt van de rijke, inmiddels uitgegeven briefwisseling van Lessing met zijne vrienden.

Ik durf dit boek met alle vrijmoedigheid aanbevelen, vooreerst als geschikt, om Lessing te doen kennen door hen, die Lessing zelf niet lezen, maar dan ook als leiddraad bij eigen studie.

Nog twee andere geschriften over Lessing, uit het jaar 1880, mogen hier vermeld worden. Het eerste en uitvoerigste is van Franz Muncker (Frankfort a/M., Literarische Anstalt, Rütten & Loening) en getiteld: *Lessings persönliches und literarisches Verhältniss zu Klopstock*; het tweede is van Dr. Richard Mayr en bevat: *Beiträge zur Beurtheilung G.E. Lessings* (Wien, Alfred Hölder).

Het eerste boek, dat van Muncker, handelt over een zeer belangwekkend onderwerp. Lessing en Klopstock waren zeer uiteenloopende persoonlijkheden. Lessing was, naar zijn eigen getuigenis, geen geboren dichter; hij was aan alle piëtisme vreemd en veel te nuchter, om zich, anders dan voorbijgaande, aan lyrische verheffing over te geven. Kritiek was zijn wezen. Daarom juist willen wij weten, wat hij van Klopstock dacht, vooral omdat zijn oordeel over een dichter als Klopstock ons moet doen zien, hoever zijne kritiek reikte. Wij kunnen evenwel hieromtrent gerust zijn. Lessing heeft Klopstock op het verstandigst gewaardeerd. Terstond vernam hij in den *Messias* den nieuwen en echten toon der poëzie en daarom tevens den krijgstrompet, die tot de zegevierende bestrijding opwekte van Gottsched en zijne school.

Men weet, dat Lessing het met zijn broeder, Johann Gottlieb, beproefde, het begin van de *Messiade* in latijnsche hexameters over te brengen (1752), Zij waren toen samen te Wittenberg. Het is niet slechts een geleerde taal- en dichtoefening. Een enkele proeve:

Het duitsch van Klopstock	**Het latijn van Lessing.**
vs. 5. ‘Also geschah des Ewigen Wille	“Hoc fatum aeterni
vs. 36. Er ist verherrlicht und soll von neuem verherrlichet werden	Denuo claratus clarabitur
vs. 73. Gott war daselbst. Hier betet' er	Hic Deus. Hic orat
vs. 93. Vater, ich sah ihr Elend! du meine Thränen	Vidi infelices. Vidisti me lacrimantem.
vs. 76-79. Denn es war nicht mehr die Stimme des Fluchs, die Stimme von Sturmen	Haud vocis, quae dira polis trepidantibus, igne

Furchtbar verkündiget und in donnernden Wettern gesprochen,	Nibibus abrepto tonitrusque fragore, precatur;
Die der Erde vernahm. Sie hörte des Segnenden Rede,	Sed blandae illius, quae nil nisi spirat amorem,
Der mit unsterblicher Schöne sie einst zu verneuen beschlossen.”	Qua telluri olim paradisi forma redibit.’

Maar tot de blinde bewonderaars behoorde Lessing zeer zeker niet. Men kent zijn vierregelig versje: *Die Sinngedichte an den Leser:*

‘Wer wird nicht einen Klopstock loben?
Doch wird ihn jeder lesen? - Nein.
Wir wollen weniger erhoben,
Und fleisziger gelesen sein.’

Men zou het evengoed op Vondel als op Klopstock kunnen toepassen. Hetzelfde verschijnsel keert telkens weder, gelijk reeds waarschijnlijk wordt door de omstandigheid, dat Lessing dit zijn puntdicht ontleende aan Martialis.

Betrekkelijk laat, eerst vijf jaren vóór Lessing's dood, leerden de beide geesten elkander volkomen verstaan. Klopstock had tot dusver nog nooit het rechte vertrouwen in Lessing's vriendschap gehad. Maar in Hamburg werd de band gelegd. Klopstock's *Hermannsschlacht* werd zelfs bij Lessing en Bode te Hamburg gedrukt, doch dit valt reeds in 1769. Toen Lessing 15 Februari 1781 den geest had gegeven, schreef Klopstock aan Ebert: ‘Lessings Tod ist mir innig nahe gegangen.’

Veel nieuws zal men in dit geschrift van Muncker niet vinden. Hij spreekt niet van het hierboven aangekondigde werk over Lessing van Miss H. Zimmern. In het vierde hoofdstuk van haar boek zal men al het wetenswaardige over Lessing's kritiek van Klopstock aantreffen.

Van meer belang, en althans oorspronkelijker, is de studie van Dr. Richard Mayr, die van oordeel is, dat de Lessing, wiens grootheid men bewondert, een soort van heiligenbeeld, niet de historische Lessing is. Dien historischen Lessing wil evenwel Mayr zelf uitsluitend zien. Hij prijst het in Lessing, dat deze zuiverend en hervormend is opgetreden, maar beschuldigt hem tevens van de progressie verichting zijner eeuw te hebben wederstreefd. Zijne kenschets van Lessing komt hierop neder: ‘Ihn bestimmte das geschichtliche Verhängniss, die Brücke zu bilden zwischen dem pacificatorischen Leibnizianismus der älteren und der speculativen Reactionsphilosophie der neueren Zeit.’

Het wordt aangetoond vooreerst door middel van eene uitvoerige kritiek van *Nathan der Weise.* Mayr acht het volkomen onbegrijpelijk, hoe een man als Lessing zijn ideaal in dien Nathan heeft kunnen vinden, dezelfde Lessing, die de *Erziehung des Menschengeschlechtes* en de *Entstehung der geoffenbarten Religionen* geschreven heeft. In het eerste geschrift toch vertegenwoordigen voor hem de onderscheidene godsdiensten op elkander volgende toestanden van ontwikke-

ling en zijn dus niet alle godsdiensten even goed. In het tweede wordt aan die godsdiensten de voorkeur gegeven, die het minst vermengd zijn met bijzondere leerstellingen. Ook hier kent Lessing dus een maatstaf, die hem vergunt, de godsdiensten met elkander te vergelijken en ze te rangschikken. In *Nathan* is daarvan niets te bespeuren. Volgens dat gedicht mogen de menschen zich inbeelden, dat zij het toppunt der verlichting hebben bereikt, wanneer zij slechts getrouw blijven aan den godsdienst hunner vaderen, die voor hen de best mogelijke godsdienst is. Ieder zij slechts overtuigd, dat hij den echten ring bezit, waarbij de dichter evenwel over het hoofd schijnt te hebben gezien, dat een der drie ringen in de parabel eene tooverkracht bezit. De vraag blijft dus onbeslist, of die echte ring ten slotte, door die tooverkracht te oefenen, hare echtheid bewijst, dan wel, of de beide andere ringen later vanzelf die tooverkracht insgelijks deelachtig worden.

De Vader in de parabel speelt bovendien eene treurige rol. Hij kan, wanneer werkelijk aan een der ringen eene bijzondere kracht eigen is, niet de twee anderen volkomen gelijkmaken aan den eerste en ze dus niet alle drie uitgeven als van gelijke waarde, zonder zijne zonen te bedriegen en zonder zelf, wanneer hij den echten ring niet meer weet te herkennen, zijne onkunde te belijden juist ten aanzien van hetgeen hem bekend moest zijn. Dit mag inderdaad eene vreemde theodicee heeten.

De hoofdfout van *Nathan* ligt, volgens Mayr, in het gelijkstellen van alle godsdiensten. Het is beter dan dweepachtig, onzedelijk dogmatisme, maar het is daarom nog niet goed. Het standpunt van Nathan draagt den stempel der halfheid. Nathan is nog niet tot ware vrijheid des geestes gekomen. Hij wil mensch zijn, zonder op te houden, Jood te zijn. Hij begeert niet te weten, of de eene godsdienst beter is dan de andere; niettemin wil hij aan de hooge voortreffelijkheid van zijn godsdienst blijven gelooven. Hij staat slechts in schijn boven allen positieven godsdienst.

Aan het slot van deze afdeeling lees ik het volgende:

> ‘Man hat aus Lessings-Antigöze einen Götzen gemacht, als ob es Wunders was wäre, die abgehauste Zelotengilde ein bischen gezaust zu haben; zu sagen, dass der Fanatismus ein Laster und die engherzige Orthodoxie eine Lächerlichkeit sei, dazu hat die Welt wahrlich seiner nicht bedurft. Denn, als er in der Sache zu reden anfing, war Voltaire beinahe schon todt. Zu Leibnitzens Zeit wäre sein Verhalten allenfalls am Platze gewesen: für seine eigne Zeit war er ein Reactionär... Von Voltaire, Friedrich dem Grossen oder Im. Kant kann man sich über religiöse Toleranz belehren lassen. Von Lessing nicht; es wäre einem denn der Satz neu, dass es eine pfäffische Ruchlosigkeit sei, einen edelmüthigen Juden verbrennen zu wollen, der ein unter verdienstlichen Umständen adoptirtes Christenmädchen mit etwas Deismus und etwas Mosaïsmus aufgezogen hat.’

Hoort men Mayr zijn Lessing verkleinen ten voordeele van Voltaire, hoort men hem Lessing een reaktionnair noemen, dan herinnert men zich onwillekeurig, dat Walpole, die ruim honderd jaar geleden Parijs

bezocht, in zijne brieven verhaalt, hoe Voltaire in den kring der filosofen reeds had afgedaan en van hem gezegd werd: ‘Il est bigot, c'est un déiste.’

Mayr's kritiek van Lessing's *Erziehung des Menschengeschlechtes* is zeer lezenswaard, ofschoon Lotze in zijn ‘Mikrokosmos’ hem reeds was voorgegaan. Hij laakt het in Lessing, dat deze voorgeeft, met Gods plannen en wijze van doen zoo nauwkeurig bekend te zijn; voorts, dat het eene wonderlijke opvoeding mag heeten, de menschen zoolang in allerlei dwalingen te laten volharden; eindelijk, dat opvoeding een bepaalden persoon onderstelt, die opgevoed wordt, en ‘de menschheid’ daarentegen louter eene abstraktie is:

> ‘Was bildet den Kern von Lessing's Erziehung des Menschengeschlechtes? Jüdische Mythologie und Landeskatechismus im Lichte der Leibnitzschen Philosophie.’

In eene derde afdeeling van zijn geschrift poogt Mayr de oorspronkelijkheid van Lessing's denkbeelden aan te tasten, door op de middeleeuwsche, engelsche en fransche vrijdenkers opmerkzaam te maken, om dan zijn werk te besluiten met eene verhandeling over de godsdienstige verdraagzaamheid.

Het valt te betreuren, dat Mayr niet een anderen, dat hij zulk een polemischen toon heeft aangeslagen. Bijna is het, alsof hij eene persoonlijke veete had tegen Lessing. Eene persoonlijke veete tegen iemand, die reeds eene eeuw in zijn graf ligt! Welk publiek heeft Mayr zich eigenlijk voorgesteld? Hij moest tot ons spreken als tot verstandigen, die niet de minste behoefte hebben aan het plegen van eenige afgoderij met Lessing en altijd bereid zijn, - is het niet? - kritiek te zien oefenen ook op schrijvers, die wij bewonderen. Beeldenstormerij komt in de litteraire evenmin als in eenige andere wetenschap te pas.

5. H. Düntzer, Goethe's Leben, Leipzig Fues's Verlag, 1880.

Had men nog bewijzen noodig voor de hierboven uitgesproken stelling, dat de Duitschers de kunst van biografieën samen te stellen in den regel niet verstaan, de levensbeschrijving van Goethe, die wij thans aankondigen, zou voor haar deel in de behoefte kunnen voorzien. Dit werk van Düntzer laat zich ongeveer even aangenaam lezen als een woordenboek, ik zeg niet als een *Conversations-lexicon,* want dat is, bij Düntzer vergeleken, boeiend als een roman. Men moet Düntzer's arbeid dan ook geheel als een woordenboek gebruiken; het is een boek, niet om te lezen, maar om na te slaan, wanneer men bepaalde data zoekt. Het wordt opgeluisterd, laat mij liever zeggen ontsierd, - maar ook dit is onjuist, want zulk een boek als dat van Düntzer is niet te ontsieren, - kort en goed: het is bezaaid met vijftig ‘Illustrationen’, onmogelijke houtsneden, die ten slotte nog het vermakelijkste gedeelte zijn van dit werk, vooral omdat zij somtijds zoo uitstekend passen bij den tekst. De heerlijke buste van Trippel is hier teruggegeven op

eene wijze, die ik onder de aandacht hoop te brengen van Madame Tussaud voor hare *Chamber of Horrors.* Maar verrukkelijk is het beeld van Christiane Vulpius: eene permantige, dikke juffrouw, met zwarte oogen, zwarte wenkbrauwen, zwart kroes haar. Daarbij leest men nu het volgende: 'Christiane, eine kleine, niedliche Blondine mit schönen blauen Augen, langen blonden Locken!' Het is jammer, dat wij niet lezen: 'Christiane war blond, respective sehr dunkel!' Want met dit *respective* doen de Duitschers wonderen.

Laat mij nu slechts eene proeve uit dit werk mogen mededeelen, om een denkbeeld te geven van den kroniekmatigen stijl, die het geheel eigen is. Ik zal mij alleen veroorloven, de volzinnen, die niet in het allerminste verband met elkander staan en toch op elkander volgen, door telkens een nieuwen regel te beginnen, meer van elkander te scheiden. Op bl. 425 leest men achter elkander:

> 'Im Oktober ziehen Goethe Geschäfte nach Jena, wo er sich mit dem Erbprinzen während der Weinlese zusammenfindet.
> Dass der Herzog vor Dresden in Folge seiner hastigen Unvorsichtigkeit (of er ook eene "ruhige Unvorsichtigkeit" is?) wieder einen Sturz gethan, darauf mit den Gores nach Dessau gegangen, ärgert ihn.
> Dagegen erregt ein Brief Mercks, der von dessen fast wahnwitziger Verzweiflung zeugt, sein tiefstes Bedauern; in edelster Weise bittet er diesen, ihm nur alles zu vertrauen, und er vermittelt des Herzogs Hülfe.
> Gleich darauf ist er selbst wieder so tief missstimmt, dass ihm nichts gelingen will; um nur etwas zu thun ordnet er seine landschaftlichen Skizzen. Christianens Liebe allein erheitert ihn. Zeuge seines Glückes ist das Gedicht "Morgenständchen."
> Die endlich von Kochberg zurückgekehrte Freundin (Mevrouw von Stein) bleibt kalt und verschlossen, da sie ihm Treulosigkeit schuld giebt.
> Mit dem endlich zurückgekehrten Herzog ist er viel zusammen, aber sie können sich in ihren Bedrängnissen nicht helfen.
> Auf der ersten adligen Freitagsgesellschaft zeigt sich Goethe... äusserst munter und liebenswürdig gegen die jungen Damen...
> Den 9 November fährt er mit Fritz nach Jena.'

En zoo voort, en zoo voort. Men zou gaarne weten, hoe zulk een boek als dat van Düntzer ontstaat. Ik vermoed, dat hij zijne aanteekeningen maakt op kleine strookjes papier en ze dan onder elkander plakt op een groot blad. In zulk eene manier van een boek samen te stellen, steekt zeker eenige oorspronkelijkheid.

Wanneer de stijl nu nog slechts opgewogen werd door de hooge belangrijkheid en de volledigheid van den inhoud! Indien Düntzer, die beter dan iemand al de bronnen moet kennen, met volle hand uit die bronnen had geput, wij zouden den Duitscher zijne aangeborene onbeholpenheid als stilist gaarne vergeven. Maar dat is tot onze verwondering het geval niet. Wij behoeven, om het te bewijzen, niet verder te gaan dan het jaar, waaraan wij onze aanhaling omtrent Christiane Vulpius hebben ontleend. In dat jaar was Herder niet in Weimar, maar in Italië. Nu bezitten wij uit dien tijd een vrij lijvig deel brieven, tusschen Herder en zijne vrouw gewisseld. Voor de kennis

van Goethe zijn die brieven uiterst leerzaam. Bijna alles, wat voor en tegen dien man te zeggen was, vinden wij hier bijéén: het eerste in de brieven van Caroline, het tweede in de brieven van haar echtgenoot, die destijds, het is waar, nog meer dan anders uit zijn humeur was. Düntzer laat die brieven eenvoudig voor hetgeen zij zijn. Wij lezen enkel bl. 421: 'Am 6ten August trat Herder seine Reise nach Italien an, wodurch Goethe auf lange Zeit seinen besten Trost verlor', om dan bl. 432 te lezen: 'Drei Tage später stellte sich auch Herder wieder ein, dessen Missstimmung gegen Goethe sich bald legte, als er sich von diesem so herzlich empfangen sah.' Maar dit is volkomen in overeenstemming met geheel Düntzer's kinderachtige taktiek, die zooveel mogelijk de ongunstige beoordeelingen over Goethe aan het oog van den lezer onttrekt. Zoo worden evenmin de brieven van Mevrouw von Stein, na hare ontgoocheling omtrent Goethe zoo belangrijk, hier gebruikt. De wijze, waarop Charlotte zich daarin over Goethe uitlaat, is zeker alles behalve vriendelijk. Maar is dat eene reden, om erover te zwijgen? Voor Düntzer is Goethe nog altijd de halfgod en hij schroomt niet, zich bijna potsierlijk aan te stellen, door aan het einde van zijne biografie te schrijven: 'Die Menschheit kennt keine geheiligtere Stelle als die Grabstätte der deutschen Dioskuren.'

Mijne laatste grief tegen dit boek betreft de Inhoudsopgaaf. Deze levensbeschrijving bestaat uit 657 kompres gedrukte bladzijden. Om ons nu in deze 657 bladzijden gemakkelijk den weg te doen vinden, heeft Düntzer niets beters kunnen bedenken dan een 'Inhaltverzeichniss', bestaande uit tien zeer algemeene titels, als bij voorbeeld: Die Weimarischen Dienstjahre. Haus und Herd. Die politischen Nothjahre. Neues Leben. Rastloses Ende, enz. Die tien titels zijn de opschriften van tien boeken, die dan weder verdeeld worden in 1 (1749-1754); 2 (1755-1757); 3 (1757-1758), enz.; telkens een cijfer en een paar jaartallen in haakjes erachter. Wilde Düntzer een boek schrijven, vervelend als een woordenboek, dan had hij het althans in het gebruik even gemakkelijk kunnen maken als het model, dat hij nu eens gekozen had.

6. Briefe von A.W. Iffland und F.L. Schröder an den Schauspieler Werdy, herausgegeben von Otto Devrient. Mit den Bildnissen der beiden Meister, Frankfurt a/M. 1881. Wilhelm Rommel.

Otto Devrient heeft deze korrespondentie gevonden onder de papieren van zijn vader, die zelf haar in 1847 van de weduwe van Werdy in Dresden ontvangen had. In de *Geschichte der deutschen Schauspielkunst* van Otto Devrient's vader zijn uit deze briefwisseling reeds enkele aanhalingen opgenomen. Zij ziet hier in haar geheel het licht. 'Wenn', heet het in de voorrede, 'die kleinen Sorgen des Lebens und die Art und Weise, wie ein Mann sie erträgt oder bekämpft, wie er sie, oder sie ihn bewältigen, ein besonders klärendes Licht auf die Charaktere werfen, so werden diese Briefe zum Zwecke der Charakteristik will-

kommen geheissen werden, und so auch den Biographen unsrer Meister der Bühnenkunst Vorschub leisten. Sind doch die Epochen, welche diese Mittheilungen schildern, die bedeutsamsten in den thatenreichen Leben Iffland's und Schröder's, behandeln sie doch jene Acte ihres Bühnendrama's in welchen es sich zur Tragödie zu entwickeln schien.'

Het was een gelukkig denkbeeld, hunne brieven aan Werdy vereenigd uit te geven. Juist omdat zij op een voet met elkander stonden, die eene eigenlijke korrespondentie tusschen hen beiden niet toeliet, hooren wij ze gaarne als het ware indirekt met elkander spreken in hun beider brieven aan een derde, den gemeenschappelijken vriend, in wien zij elkander ontmoeten, vooral, daar zij dikwerf dezelfde vragen behandelen.

Deze verzameling is niets meer dan eene kleine bijdrage tot het moeitevolle theaterleven van de beide tooneelspelers gedurende bijna den geheelen zoogenaamden franschen tijd. De belangstelling in Iffland, gelijk in Kotzebue, zal altijd levendig blijven, minder door hetgeen zij werkelijk geleverd hebben, dan wel door de zelfstandigheid, waarmede zij naar een duitsch-nationaal tooneel gestreefd hebben tegenover de richting, door Schiller en Goethe vertegenwoordigd. Het betrekkelijk goede, maar ook de zwakheid en eenzijdigheid van dit streven vindt ook in deze verzameling brieven eene uitdrukking, waaraan het de moeite loont, hier eene plaats te geven: 'Wenn ich lebe und das Theater wieder nehme, "lees ik bl. 69," so wünsche ich es von den Schlacken zu reinigen, mit denen es jetzt bedeckt ist. Ich wünsche, dass keine Handlung auf die Bühne gebracht werde, die einem sittlichen Mädchen Erröthen abzwingt.... dass zwischen den abgeschmackten, die Wahrheit tödtenden Regeln der Franzosen, und den Ausgelassenheiten der Engländer eine neue Strasze gepflastert werde.'

7. Karl Fulda, Chamisso und seine Zeit. Festschrift zur Secularfeier seiner Geburt. Mit dem Porträt Adelbert's von Chamisso. Leipzig, Carl Reiszner, 1881.

Al heeft men Steffens, Hitzig, Werner, Hoffmans en Varnhagen gelezen, toch denkt men al licht, dat een nieuw boek over Chamisso ook iets nieuws omtrent den dichter zal brengen. Waartoe werd het anders geschreven? Maar het hooge woord moet eruit: met uitzondering van de opgaaf omtrent den geboortedag van Chamisso - niet 27, maar 30 Januari 1781 - heb ik hier niets nieuws gevonden, noch wat de feiten, noch wat de beoordeeling van den dichter betreft. Dit verhindert natuurlijk niet, dat het werk aanbevolen verdient te worden aan allen, die nog niet in de gelegenheid waren, eene levensbeschrijving van Chamisso te lezen. Het is onderhoudend geschreven, vermeldt het wetenswaardige en stelt Chamisso niet hooger, dan hij verdient. Men moet het al prijzen, wanneer, naar de uitdrukking van Macaulay, een biograaf niet lijdende is aan de *lues Boswelliana*, of overdrijvingszucht, Bij de Duitschers zal Chamisso altijd op meer sym-

pathie kunnen rekenen dan bij ons. Voor hen, of zij het toegeven of niet, is zijne eerste verdienste, een Franschman te zijn geweest van geboorte en toch zoo volkomen Duitscher te zijn geworden, dat hij het zelfs heeft kunnen wagen, Béranger in het Duitsch te vertalen. Voor ons blijft hij een belangrijk ethnologisch verschijnsel. Is er een tweede voorbeeld van zulk een invloed, geoefend door de opvoeding? Behoeft een fransch kind slechts op duitschen bodem te worden overgebracht, om in die mate zijne nationaliteit te verliezen? Want hoezeer moet Chamisso de zijne hebben verloren, om *Frauenliebe und Frauenleben* te hebben kunnen dichten!

Onder de Brieven van Chamisso, die in dit geschrift voor het eerst uitgegeven worden, is er een, die mijne aandacht trok. Hij handelt over Chateaubriand, is gedagteekend van Maart 1821 en gericht aan Chamisso's zuster Lise. Daarin vind ik het volgende:

> 'Ich habe ihn bei sich und ihn bei mir... gesehen, aber nicht da, wo man ihn sehen müsste, in einem Salon von Paris, ein Terrain welches ihm hier gänzlich fehlt. Unter uns, meine Liebe, er hat schlecht reussirt, und er tritt schlecht auf zum reussiren. Er ist ungeschickt, er sucht und findet seinen Aplomb nirgends. Er weisz weder wo er ist, noch was er ist. Er wiederholt unablässig dass es das erste Mal ist, dass er nach dem Norden kommt, und stellt Vergleiche auf mit dem Norden und Frankreich, das will heiszen mit Paris. Es ist gerade so, als ob man einer Frau sagt, sie sei alt... Mir eine Staatsvisite zu machen, ist auch ungeschickt. Das ist des Guten zuviel. Ich habe ihn nicht so sprechen hören wie er schreibt..... Man konnte nicht schlechter den Erwartungen entspechen, die man sich von der Hauptstütze einer Partei, von dem Chef einer Faktion, zu machen berechtigt ist, zumal in einer Zeit wie die, in der wir leben, und in einem Lande wie in Frankreich, von wo das Geschrei einer Katze, die man gepeitscht, in alle vier Himmelsgegenden der Welt erschallt.'

Sainte-Beuve heeft eens, in mijn oog met volle waarheid, geschreven: 'personne n'a jamais su une langue étrangère', daarmede bedoelende, dat men, zelfs onder de gunstigste voorwaarden, eene vreemde taal nooit meester wordt gelijk zijne moedertaal. In verband hiermede treft het mij, dat Robert König schrijft: 'Chamisso lernte bis an seinen Tod unsere Sprache ganz correkt weder sprechen noch schreiben.' Wat het spreken betreft, wordt dit oordeel bevestigd door Hofrath F. Tietz: 'Wenn er eine Unterhaltung begann, so dauerte es nicht lange, bis seine Rede, tieftönend und mit *fremd anklingendem Accente,* gewissermassen an das Wilde und Schroffe erinnerte, das aus manchem seiner Gedichte spricht.' Zoo heeft, omgekeerd, Grimm nooit volkomen onberispelijk Fransch geschreven.

A. PIERSON.

Nieuwe uitgaven en vertalingen.

Levensschets van G.W. Vreede, naar zijn handschrift uitgegeven. - Leiden, E.J. Brill.
Herinneringen van vroeger en later leeftijd, en aan gedenkwaardige land- en tijdgenooten, door Mr. H. Van A. - Tiel, H.C.A. Campagne en Zoon.

Het gebeurt hier te lande zoo weinig, dat herinneringen en aanteekeningen over de geschiedenis van den dag in het licht komen, geschreven en medegedeeld door hen, die aan die geschiedenis een werkzaam aandeel hebben gehad, dat ieders hand begeerig naar de weinige verschijnende boeken grijpt, die nevens den door de conventie geijkten buitenkant van lang of kort geleden gebeurtenissen een blik gunnen op den wezenlijken binnenkant, waardoor het oordeel van den nakomeling over personen en zaken niet zelden gewijzigd of althans beter gevestigd kan worden. Of deze schaarschte van *mémoires* voortspruit uit schuwheid van de medespelers op het maatschappelijk tooneel, om hunne indrukken van personen of zaken te boek te stellen, dan wel aan de vrees hunner nagelaten betrekkingen, om den een of den ander door het uitgeven dezer aanteekeningen onaangenaam te zijn en ten slotte zichzelf te schaden, hebben wij thans niet te onderzoeken; oppervlakkig oordeelende, schrijven wij het gemis aan de eerste oorzaak toe, voornamelijk omdat het gemis van de onschatbare bouwstoffen voor de geschiedenis, welke aanteekeningen van tijdgenooten den nazaat leveren, niet alleen de vlak achter ons liggende tijdvakken raakt, maar ook die verder verwijderde perioden van ons verleden, waaromtrent veilig alles kon worden openbaar gemaakt, zonder iemands gevoeligheid te duchten. Niet alle nabestaanden van groote mannen zijn behept met de wonderlijke bekrompenheid, waarvan een twintigtal jaren geleden zulk een verrassend blijk gegeven werd, toen de uit te geven gedenkschriften van een der grondleggers onzer tegenwoordige constitutie met zorg werden gezuiverd van alles, wat van zijne min aangename verhouding tot den eersten souverein van den Nederlandschen Staat getuigen kon, hoewel die verhouding eene bekende zaak was voor elk kenner der geschiedenis.

Hoe dit zij, we hebben hier twee gedenkschriften uit de eerste helft der negentiende eeuw voor ons, beide afkomstig van mannen, die aan het openbare leven zeker werkzaam aandeel hebben gehad; thans past geen beklag over gemis maar onderzoek en beoordeeling van bezit.

Wie Vreede's levensschets oppervlakkig doorbladert, zal wellicht klagen, dat er te veel in gegeven wordt. Vooral in den aanvang, in die gedeelten, welke over de jeugd, den schooltijd en het studentenleven handelen, worden een aantal bijzonderheden aangetroffen, die schijnbaar weinig meer dan van persoonlijk of familiebelang zijn en dus gemist hadden kunnen worden. Deze klacht doet eene nauwkeurige lezing van het belangwekkend boek niet geheel, maar toch grootendeels te niet. Gewis zijn de Duitsche familiebetrekkingen, in wier gezelschap de autobiograaf zijne lezers zoo gaarne brengt, voor hen natuurlijk niet zoo belangwekkend als voor hemzelven; maar voor den verderen inhoud en vooral voor zijne uitvoerige bijzonderheden over zijn studententijd zijn wij lang niet onverschillig. Vreede begon het zelfbewust

leven in den aanvang van deze eeuw, in dien tijd, die half tot de historie, half tot onze dagen behoort en waarvan onze kennis zoo beperkt is; elke mededeeling van een scherpzinnig opmerker zooals hij moet ons dus als eene vertrouwbare bijdrage tot de kennis van tijd en personen, zeden en toestanden welkom zijn. Wat zijn scherpzinnige geest uit zichzelf niet zou opgemerkt en bewaard hebben, werd eraan toegebracht door den omgang met de mannen van invloed en positie, welke zijne afstamming van een der politieke vocalen uit de Bataafsche Republiek, Pieter Vreede, hem bezorgde. Zijn studententijd, in Gent en Leuven doorgebracht, viel verder in de dagen, die aan den opstand van België voorafgingen, en bracht hem van nabij in aanraking met velen van hen, die in dien bewogen tijd eene politieke rol hebben gespeeld, zoowel met de raddraaiers der revolutie als met hen, die het Vereenigd Koninkrijk in stand trachtten te houden en zich ergerden over de ongeschikte maatregelen, te 's-Gravenhage tot ditzelfde doel beraamd. Gedurende zijn mannelijken leeftijd stond Vreede, nadat hij, even dertig jaren oud, tot hoogleeraar in de staatswetenschappen te Utrecht was benoemd, welk een werkzaam deel hij ook nam aan de politiek, steeds tusschen de eigenlijke strijdende partijen van den dag in, was daardoor het onderwerp van vele pogingen, om hem van zijn geïsoleerd standpunt af en tot eene aansluiting aan de eene of andere partij te brengen, en verkeerde aldus bij afwisseling met de meest bekende mannen uit den politieken strijd, die sedert 1840 tot aan zijn dood in het land werd gevoerd. De corypheeën, zoowel der liberale als der conservatieve en der antirevolutionnaire partij, stonden met hem in briefwisseling en gunden hem aldus menigen blik in de innerlijke organisatie of gaven hem, van nog meer gewicht, nu en dan stem in de raadslagen hunner partij.

Wie zooveel heeft bijgewoond, kan niet anders dan belangwekkende dingen mededeelen, en wij moeten daarom Vreede's nagedachtenis dankbaar zijn, dat hij, zoo te zeggen, alles gegeven heeft; indien hijzelf, of de uitgever dezer biographie, aan 't ziften en besnoeien was gegaan, om alleen dat te behouden, wat voor het publiek belangwekkend geoordeeld werd, wie weet, hoeveel thans medegedeelde wetenswaardige kleinigheden wij hadden moeten missen. Wij vinden nu een levendig, opgewekt, aaneengeschakeld verhaal, dat ons geheel verplaatst in den behandelden tijd; dat met genoegen, belangstelling en vrucht gelezen wordt.

Gelijk elke autobiographie behoort te zijn, is ze van een sterk subjectief standpunt geschreven. Van een man van karakter als Vreede was het tegendeel niet te verwachten; op elke bladzijde staat Vreede zelf op den voorgrond, met zijn mannenmoed, zijne rechtschapenheid, zijne drift en zijne ‘ikheid’, om 't zoo te noemen, ook hoewel hij zijn persoon aan den lezer nooit opdringt. Hij schrijft niet, om zich te verschoonen, noch om zich te rechtvaardigen; rond en onbewimpeld; krachtig genoeg, om zijne eigen karakterfouten te erkennen; oprecht genoeg, om zijne dwalingen, indien ze hem, bij nader, kalmer inzien, dwalingen toeschenen, aldus te noemen. Vreede's karakter, onstuimigheid en onplooibaarheid verlamden zijne krachten voor de actieve politiek, voor de practijk des openbaren levens, maar zijn onvermoeid, voor de regeeringsmannen van het oogenblik vaak lastig optreden voor recht en volksbelang, waar hij die in den strijd der politiek van den dag geschonden achtte, als sprak het gemeen geweten met zijne stem, zal

zijn naam eer verschaffen bij iedereen, die Nederland's geschiedenis van onze eeuw tot een onderwerp van studie maakt. Ook de publieke consciëntie is wel eens op den verkeerden weg, maar verliest daarom de aanspraak op onzen eerbied niet.

Het personeel karakter, dat deze autobiographie zoo aantrekkelijk maakt, missen wij geheel in de herinneringen van Mr. H. van A., beter gezegd van het oud-lid der Staten-Generaal, in Vreede's autobiographie terloops als ‘de smaakvolle en vernuftige Mr. A.W. Engelen’ vermeld. In leeftijd komt deze schrijver met den zoo even behandelde overeen, maar de wijze van optreden verschilt zeer, evenals het door beiden ingenomen standpunt verschilde. De schrijver der ‘Herinneringen’ nam vooral in jeugd en jongen leeftijd niet zoo van nabij aan het publieke leven deel als de latere hoogleeraar Vreede. Hij verhaalt met welgehumeurdheid en niet zonder humor op onderhoudende wijze, op eenigszins ouderwetschen trant zijn verhaal kwistig met Latijnsche citaten versierende, en met gevoel voor het comische, wat gedurende zijn langdurig leven in de Nederlandsche maatschappij, zoowel op letterkundig en sociaal als politiek gebied, merkwaardigs voorkwam. De beschouwingen zijn niet altoos nieuw, de oordeelvellingen niet altijd onbetwistbaar; enkele medegedeelde feiten dunken ons op grond van wetenschap nu en dan wat te na aan loopende geruchten verwant, en dikwijls bepaalt de schrijver zich uit kwalijk voegende bescheidenheid tot halve woorden. Toch vinden we vooral in de vroegere gedeelten der ‘Herinneringen’ veel belangrijks en wetenswaardigs opgeteekend. In het laatste gedeelte stelt de schrijver ons echter teleur. Bij herhaling spreekt hij over de ‘oppervlakkigheid’ van zijne ‘vluchtig neergeschreven herinneringen’, en nergens komen ons deze woorden meer gepast en de zaak meer betreurenswaardig voor dan daar, waar zijne eigen politieke loopbaan, zijne deelneming aan de werkzaamheden der Tweede Kamer gedurende dat tijdperk van schitterenden legislatieven arbeid, het eerste ministerie-Thorbecke, aan de orde is. Misschien weerhield hier de aangenomen anonimiteit des schrijvers pen; nu die echter is vervallen, uiten wij den wensch, dat de heer Engelen ons over dien tijd eenmaal nadere ‘Herinneringen’ moge geven, om ten nutte van het tegenwoordig geslacht de oorzaken van den toenmaligen bloei van het parlementair stelsel te doen kennen.

C. Alberdingk Thijm. In vrijen tijd, oorspronkelijke verhalen voor de jeugd; 1e afl. De wees, 2e afl. Ware en valsche vriendschap, 3e afl. De clown. - Amsterdam, A. Akkeringa.

In nette omslagen met kleurdruk gedost, met welgelukte houtsneden versierd, traden deze drie boekjes de wereld in, pogingen eener beschaafde jonge vrouw, om in de steeds gevoelde behoefte aan lectuur voor de jeugd te voorzien. Geen eigenlijke kinderboekjes, maar lectuur voor dien leeftijd, welks behoeften blijkbaar zoo bezwaarlijk door letterkundigen begrepen worden. Juist daarom is 't moeilijk, een oordeel te vellen; en met dit voorbehoud, dat de jeugd zelve hier het eindvonnis te strijken heeft, durven wij onzen twijfel te uiten, of juffr. Alberdingk Thijm wel den juisten toon heeft aangeslagen. Het komt ons voor dat hare verhalen, of liever haar verhaal, want de drie boekjes vullen elkander aan en moeten nog later

aangevuld worden, - hoewel voortzetting en aanvulling op dezelfde anti-chronologische wijze geschieden, die Horatio Walpole aan den schrijver van Tristram Shandy verweet, - dat haar verhaal wat al te sterk gekleurd is voor de jeugd, voor meisjes bij voorbeeld van veertien of vijftien jaren; daarentegen stelt zich de schrijfster bij de ontwikkeling en beschrijving der karakters wat te veel op het groote-menschen-standpunt. Zij beschrijft de gewaarwordingen en aandoeningen van hare personen met eene psychologische waarheid, die haar als schrijfster tot eer verstrekt, maar boven de bevatting gaat van de lezers en lezeressen, die zij zich gedacht heeft. Daarentegen, en dit is lang geen deugd, had aan taal en stijl meer zorg besteed kunnen worden, die de veelvuldige, hinderlijke alliteratiën en herhalingen van dezelfde woorden gewis had doen verdwijnen. *Hun* voor *hen, leggen* voor *liggen....* maar deze en dergelijke verwarringen komen tegenwoordig zoo dikwijls voor, dat we huiverig worden, er aanmerking op te maken. Licht mogelijk, dat wij nog te ouderwetsch zijn; dat de moderne ontwikkeling onzer taal al nivelleerende en uniformeerende ons over 't hoofd is gegroeid.

C. Bock, de Huisdokter voor Stad en Land door dr. C.P. ter Kuile. - Handleiding voor niet-geneeskundigen tot het verleenen van eerste hulp in dringende ziektegevallen, ver wondingen en vergiftigingen, door N.P. van der Stok. - Robert Brudenell Carter, Het behoud der oogen, door A. Pelt. - Het kind in het eerste tijdperk van zijn ontwikkeling, door H.G. Roodhuyzen. - Verslagen van de vereeniging tot verbetering der Volksgezondheid te Utrecht.

Met tegenzin neem ik de werken in handen, die over geneeskundige onderwerpen voor het, naar de sprake gaat, volk handelen. Wat verstaat men onder v o l k ? Allen? Dat is niemand. Vroeger bezigde men het woord l e e k e n . Dat was ten minste een bepaald begrip; het omvatte ieder, die niet tot het vak behoorde. Maar wat een mengelmoes van menschen doemen voor het oog op! Van den hoog- tot den laag-, van den waan- tot den ongeleerde; het getal is legio. Voor wien wordt dan geschreven? Voor den ontwikkelde? Dat zal wel moeten beduiden voor den man, die l e z e n kan en k e n t . En dezulken zijn weinige. In het jaar onzes Heeren 1883 is het wettig en overtuigend bewezen, dat zelfs zeer-geleerden niet lezen konden. Hij, die voor het publiek schrijft, weet dan ook, hoe laag hij fladderen moet, om verstaan te worden.

En daarom is het onverantwoordelijk, als een schrijver den onmondige in de geneeskundige wereld wapenen in de handen geeft, zoo zwaar om te hanteeren en waarmede veel onheil kan worden gesticht. De lastigste en onaangenaamste lui zijn half- en betweters. Zij zijn onuitstaanbaar.

Enkele schrijvers evenwel hebben er slag van, eenvoudig en duidelijk te vertellen, zonder te veel te zeggen. Zoo de Hoogleeraar C. Bock te Leipzig, wiens *Huisdokter voor Stad en Land*, door Dr. C.P. ter Kuile te Enschedé, voor Nederland is bewerkt. De t w e e d e druk, uitgave van Noordhoff en Smit te Groningen, licht voor mij. In goed Hollandsch overgezet, kan het nette boek veel goeds doen. Een enkele maal stuit men op een germanisme, bijv. blz. 35 ‘ingestulpt’, een werkwoord, dat millioenenmalen door heeren artsen wordt gebezigd. Wij hebben echter het werkwoord

stolpen = bedekken (tego), o.a. met een stolp bij den haard of bij de lamp; en in het laatste geval heeft het juist de beteekenis van genoemden zin. - Blz. 194 geeft

het woord ‘zonder-wil-zijn’, waar willoosheid beter zou klinken. - Eindelijk blz. 134 ‘instortingstyphus’; dit is de typhus recurrens, de terugloopende, terugvallende, Engelsch relapse.

Het standpunt van den Hoogleeraar Bock is de Cellulair-pathologie, d.w.z. de gesamentlijke [abnormale] veranderingen in de cellen worden z i e k t e genoemd, blz. 16. Dit belet hem echter niet, of juist daarom, te zeggen, blz 112, dat de meeste heete [koortsige] ziekten gewoonlijk gelukkig afloopen, zonder arts en geneesmiddel, mits men naar bed ga, zuivere lucht ademe, licht en gedruisch vermijde, zacht verteerbaar voedsel neme [à propos bouillon is geen voedingsmiddel] en bij dorst koud, maar bij voorkeur warm water drinke. - Warm water vermag veel volgens hem, bij vergiftigingen van dierlijken oorsprong, bij tusschenpoozende koorts, enz. Vroeger lachte men om onzen Bontekoe, als hij tot twee-honderd kopjes lauwe thee liet drinken; of men Bock zal uitlachen om zijn halve emmer warm water? Toch niet. Want ook papa Hippocrates deed er wonderen mede.

Het denkbeeld, om den arts tehuis te laten, heeft de 83jarige Ludovicus Cornarus van Venetie in het begin der zeventiende eeuw heel aardig ontwikkeld. ‘Maar degeen, die zich in gezondheid wil behouden, moet, naar mijn oordeel, in plaats van de geneesmeester, een geregelt leven aanneemen’, enz.

Een enkel hoofdstuk is niet zoo juist behandeld, als het onderwerp verdient. De kwaal van den dag, het zenuwlijden of de nerveuziteit, wordt ter nauwernood aangeroerd, en de hysterie niet begrepen. Want wat beteekent het, als blz. 154 de hysterica ‘moet’ onderworpen worden aan een inspectie van het genitaal-stelsel? Negentig percent is volmaakt gezond. De resultante van het eeuwige wee en ach is ‘willeloosheid’. (Dr. R. Krul, *De Nederlandsche Spectator*, 1882, 331.) Trouwens, zenuw-artsen zijn dun gezaaid.

Een derden druk zal de bekwame vertaler wel wat bijwerken. Het boekje verdient het ten volle.

De oud-officier van gezondheid bij het N.O.I. leger, N.P. van der Stok, heeft mede de gelukkige gave, duidelijk en eenvoudig te kunnen schrijven. De d e r d e uitgave van zijn *Handleiding voor niet-geneeskundigen tot het verleenen van eerste hulp in dringende ziektegevallen*, *verwondingen en vergiftigingen*, verscheen te Djokdja bij H. Buning. Het geheel is uitstekend bewerkt en levert het bewijs van den practieschen blik van den dokter. Dubbel jammer is het dan ook, dat enkele germanismen hinderen; bijv. een voorgevallen stuk long, voor uitgezakt; verschijnselen stellen zich in, voor vertoonen zich; slaap stelt zich in, voor inslapen; enz.

Toch wenschte ik te vragen, of het niet onvoorzichtig is, voor n i e t-artsen herhaaldelijk het zetten van bloedzuigers (20 à 30) of bloedige koppen (8-10), beide blz. 94, aan te bevelen. En als de geneesheer van den laatsten tijd het onttrekken van bloed schadelijk acht en bijgevolg verbiedt of afkeurt, dan komt hij in den bovenbeschreven onaangenamen toestand. Daarom ware het beter geweest, er in het geheel niet van te reppen.

Overigens heeft de heer Van der Stok den moed, zijn overtuiging onverbloemd te zeggen. Zoo, blz. 181, moeten bij het heerschen van cholera ‘feesten, bijeenkomsten, en in het algemeen alle grootere verzamelingen van menschen vermeden, scholen en kerken tijdelijk gesloten worden’.

K e r k e n s l u i t e n . - - - Goed gezegd, maar gedaan?

Een derde boekje, maar moeielijker te volgen door den gewonen lezer en meer bestemd voor den hoogeren burger en hem, die nog hooger vliegt, is door den heer A. Pelt, directeur der Hoogere Burgerschool te Zaandam, uit het Engelsch vertaald onder toezicht van den Hoogleeraar H. Snellen te Utrecht. In 1879 schreef Robert Brudenell Carter, de bekende oog-arts aan het St. George's Hospital te Londen, een uitnemend werkje, waarvan een jaar later reeds een tweede oplaag noodig was. Deze nu is gevolgd bij de overzetting, verschenen te Koog aan de Zaan bij P. Out, onder den titel: *Het behoud der oogen.* De bewerking is boven allen lof verheven. Juiste, duidelijke voorstelling, goede taal, afgeronde zinnebouw, in één woord zelden zal men iets beters onder handen krijgen. Men vergeet, een vertaling voor zich te hebben.

Hoe is het mogelijk, dat de Engelschen zulke bij uitnemendheid practiesche werken kunnen schrijven? Hun onderwijs staat op lager peil als het onze.... Zou daar de kneep zitten? Het is wel ereis beweerd.

Bij gebrek aan aanmerkingen heb ik een verzoek. Zou de geachte vertaler wel de moeite willen nemen, in zeer eenvoudigen vorm, de hoofdstukken over ‘De zorg voor de oogen’ voor de Lagere School te bewerken? - Of het volk er mede gebaat zou worden! De kinderjuf zou de kleine niet meer in de zon laten staren, de vader zijn kind niet als dom of koppig in den hoek zetten; zij wist dan, dat de oogjens schade lijden, en hij zou eerst op den toestand der oogen letten. De onderwijzer zou weten, dat het schrijven van strafwerk het gezicht benadeelt; dat natte kleêren en schoenen op school uitgedaan moeten worden; dat onwillige kinderen dikwijls slecht zien; dat hersen-overspanning niet enkel de oogen, maar het geheele lichaam benadeelt, en nog veel meer. - De moeder zou weten, dat haar kind moet l e e r e n zien; dat gordijnen of overtrekken niet wit, geel, groen of rood mogen zijn, maar blauw of grijs; dat het nachtlicht op non-activiteit moet gezet worden, enz. - Dan zal de fat geen groen lorgnet meer dragen, de arts niet meer lezen in zijn rijtuig; zou broêrlief zijn zus niet laten raden, wie hij is, door haar de handen op de oogen te drukken. - En hij, die minachtend het veto uitspreekt over den drinkebroêr, platweg zeggende: ‘hij is gek van 't zuipen’, zal medelijden krijgen met den ongelukkige, voor wien krankzinnigheid oorzaak was en niet gevolg van het misbruik der alcoholica.

Het oordeel over deze drie werkjes is gunstig. Naar mijn bescheiden meening evenwel hadden Bock beter gedaan te zwijgen van morphien (blz. 165) en Carter van atropien (blz. 145 en 151); de bloeddorst van Van der Stok (blz. 24, 90, 91, 92, 94, 102, 103, 134) kan men den oudmilitair ten goede houden, maar is niet te verdedigen. - ‘In de hand van den kenner zijn de geneesmiddelen Ambrosia, in die van den onwetende zijn ze als het zwaard, de bliksem en het vergif.’ Waarschijnlijk vóór 2000 jaar schreef Susrutas in de Ayur-Veda deze gulden woorden, die nederig ter overweging worden gegeven. Zij verdienen het.

De pen mag niet worden neêrgelegd, voor ook den heer H.G. Roodhuyzen een plaatsje worde gegeven. De ijverige onderwijzer gaf beschouwingen en wenken uit over: *Het kind in het eerste tijdperk van zijn ontwikkeling*, te Enschedé bij M.J. van der Loeff. - Eenvoudig en bevattelijk geschreven, zal het boekje zijn weg wel vinden. Enkele schetsen munten uit door gloed en vloeienden stijl. Waarom niet alle?

Beschouwt men het uitgangspunt van den schrijver, wat de wijsgeer zijn standpunt zou noemen, dan is hij monist; d.i. ziel en lichaam zijn één. Het dualisme is 'onzin', blz. 9. Hij noemt ziel *kracht*, blz. 22, zich openbarende in *denken*, *gevoelen* en *willen.* - Vader Franklin placht te zeggen, dat als de natuurkenner het woordje kracht bezigt, hij zich van zijn onwetendheid volkomen bewust is. En onze schrijver bezigt het wel honderdmaal, zelfs sprekende van een kracht, die krachtiger wordt, blz. 23. - Maar dit in het voorbijgaan. Zelf vreemdeling op het gebied der opvoedkunde, vroeg ik het oordeel van een uitmuntende onderwijzeres.

De heer Roodhuyzen, zeide zij, heeft op het gebied der paedagogiek een boekje geschreven, dat ongetwijfeld in een bestaande behoefte voorziet. Is het een eigenaardig verschijnsel van onzen tijd, dat elk, bevoegd of onbevoegd, een oordeel durft uitspreken, waar het de zaak van het onderwijs betreft, veel minder werk wordt er gemaakt van de opvoeding. Helaas! hoe velen vergeten, dat de opvoeding niet begint met de schooljaren, maar dat zij in de school voortzetting moet wezen van wat in de kinderkamer door de moeder zelve of door degenen, die in hare plaats worden gesteld, in het jeugdige gemoed is geplant. De Schrijver geeft voor de moeder of meisjes bij die gewichtige taak een handleiding, die vele nuttige wenken bevat. Het aanschouwings-vermogen moet bij het jonge kind zeker zooveel mogelijk ontwikkeld worden, en dit is zeer juist aangegeven. Moge het een warme belangstelling vinden bij allen, die geroepen zijn, de eerste jaren van een kind te leiden! - Volgt een opgaaf van germanismen: in het reine, nagelaten; van taalfouten: Batavieren, op aan, gebefden; van slordigheden: ongelooflijk jammer, eenvoudig verbaasd. Deze weinige fouten zullen wel verdwijnen bij een tweede oplaag.

Nu er toch van hoofden van scholen sprake is, kan het nuttig zijn, de aandacht dier dames en heeren te vestigen op de 'Progressieve Schoolbanken', met afbeeldingen door Prof. Dr. H. Snellen, voorkomende in de *Verslagen van de vereeniging tot verbetering der Volksgezondheid* te Utrecht, afl. 14 en 15.

LUCAS, Med.

Korte geschiedenis van het Godsdienstonderwijs in de Christelijke Kerk, door J.H. Maronier. III. De achttiende en negentiende eeuw. Purmerend, J. Munsses en Co.

In dit derde deeltje voltooit de heer Maronier zijne *Korte geschiedenis van het Godsdienstonderwijs in de Christelijke Kerk.* In de Voorrede verontschuldigt hij zich over het lang uitblijven van dit laatste stuk met te wijzen op de uitgebreidheid der stof en zijne talrijke bezigheden in eene groote gemeente en eene drukke stad. Wie geeft hem niet gaarne absolutie? Toch ben ik misschien niet de eenige, die gaarne nog wat langer gewacht had, als hij daarvoor ontvangen had eene geschiedenis van de ontwikkeling van het Godsdienstonderwijs, wat uitgebreider dan deze en waarin de stof wat meer verwerkt was. O, ik ben niet ondankbaar. De schrijver geeft ons tal van wetenswaardigheden. Maar ligt het aan mij, als de totaal-indruk van dit deeltje meer is, dat wij hier eene kroniek dan wel eene geschiedenis ontvangen hebben? Wat ik bedoel, zal de heer Maronier zelf begrijpen, als ik wijs op het hoofdstuk over Dinter en den wensch uitspreek, dat in dien

trant het geheele deel bewerkt was. Doch de beste stuurlui staan aan wal. En liever dan aanmerkingen te maken, dienden wij den schrijver te danken voor wat hij ons geeft. Hij geloove, dat juist het vele goede, door hem ons geschonken, de aanmerking, liever den wensch, in den aanvang uitgesproken, ons in de pen gaf. - Zij, die de twee eerste deeltjes van deze Geschiedenis kennen, zullen ook dit deel met genoegen lezen. En allen, die misschien niet afkeerig zijn van eene School met den Bijbel, zou ik wel de lectuur van dit deel willen aanraden. De heer Maronier laat zien, hoe in de vorige eeuw de school met godsdienstonderwijs doortrokken was. Het sterkste zal wel zijn, dat op eene school te Enkhuizen aan hen, die nog niet konden lezen, onderricht gegeven werd in de eerste beginselen der Gereformeerde religie. En kostelijk vind ik, dat 'ondanks' al dat godsdienstonderwijs in de school geklaagd wordt over het verval in de kennis der gronden van den godsdienst. Eene volksschool, die neutraal is tegenover den godsdienst, acht ik eene slechte school. Maar haast nog liever zoo eene dan de school met den Bijbel, d.i. de school, die de kinderen tot orthodoxe, liefst Gereformeerde Christentjes wil vormen. In die laatste school zie ik grooter gevaar voor den godsdienst dan in de eerste. Ook verdient aandacht de opmerking van den schrijver, dat het waarlijk niet te verwonderen is, als de groote menigte tamelijk onvatbaar blijkt te zijn voor de helderder begrippen omtrent godsdienst en Christendom. De invloed van den Katechismus is groot geweest. Hoevelen hebben 'hun geloof' niet geleerd uit het Kort Begrip of uit Hellenbroek? Ja, nog altijd worden deze leerboeken gebruikt. Inderdaad, de catechisatie is van grooter gewicht, dan menigeen vermoedt. Wie rekent daarmede, als hij de factoren opsomt, die ter verklaring dienen van den trap der tegenwoordige ontwikkeling, met name bij het volk? Maronier laat ons zien, van hoe gewichtigen invloed dat godsdienstonderwijs is - ja - hoe met het vraagboekje gerekend moet worden.

Eene opmerking bewaarde ik voor het laatst. Het laatste hoofdstuk, handelend over de Moderne Richting, had ik vooral wat meer bewerkt willen zien. Doch er is eene bepaalde reden, waarom het ons onvoldaan laat. Men spreekt niet gaarne over zichzelven en laat liever aan een ander over, om aan te toonen, welk eene gewichtige plaats men zelf in de geschiedenis inneemt. In dit laatste hoofdstuk moest, wat de heer Maronier zelf voor het godsdienstonderwijs gedaan heeft, breed besproken worden. Dat kan hij moeilijk zelf doen. Zoo kunnen iemands deugden hem in den weg staan. Laat dan aan het slot van deze aankondiging, die nog eens eene aanbeveling zij van het geheele werk, de wensch worden uitgesproken, dat het den heer Maronier gegeven zij, nog lang krachtig te blijven meewerken aan de histoire contemporaine van het godsdienstonderwijs.

B.

Mengelwerk.

Een misstap, door H. van der Laan.

VI.

Annstad is eene groote, ruim gebouwde plaats met ver over de tweehonderdduizend zielen. Het is eene bloeiende stad, welke zich kan beroemen op een schoon stadhuis in Gothischen stijl, eene schepping van Van Waghemakere, waarvan de baldadige sansculotten eens de beelden in de vele nissen verbrijzelden, die echter allen weer door anderen zijn geremplaceerd. Hare St.-Janskerk, welke u herinnert aan die van Salzburg en zoo ook ietwat aan St. Peter, is bij landgenoot en buitenlander wel bekend. Hare beurs en haar gerechtshof, creaties van veel lateren datum en opgetrokken in Renaissancestijl, haar museum en de nationale bank zijn allen gebouwen, die de plaats tot sieraad strekken, om van de theaters, hotels, etc. niet te spreken.

Men heeft hier een ooster- en een westerstation, hetwelk al mede getuigt, dat er in Annstad het noodige omgaat; en wat het geestelijk leven aangaat, dat bloeit hier meer dan in menige andere plaats van dezelfde grootte. Indien ge er ooit in den zomer eens mocht komen, vergeet dan niet, ook het park, ten westen van de stad, met een bezoek van uwe doorluchtige persoonlijkheid te vereeren, vooral des Woensdag, na tweeën 's middags, wanneer de muziek er speelt en de geheele Annstadder *beau-monde*, in volle fleur, in groot toilet, *armé en guerre*, voor u defileert.

Zoo wat midden in de stad hebt ge de Rubens-Plaats, een langwerpig vierkante, groote *square*, met het bronzen standbeeld van Pieter Paul, met zijn palet en zijne paneelen, in het midden, een waar brandpunt van het verkeer, waar van 's morgens vroeg tot 's avonds laat een

verbazend geloop van menschen en gedraaf van tramcars, omnibussen en andere rijtuigen is. 's Avonds wordt ze, behalve door de vele gaspitten der omliggende gebouwen, helder verlicht door eenige Jablokoff-lampen op slanke ijzeren zuilen.

Aan de noordelijke zij der plaats vindt ge o.a. het stadhuis, het hoofdpost- en telegraafkantoor en de Harmonie, waarin de sterren aan den muzikalen hemel niet zelden komen schitteren, om met liederen als gezongen kussen, met de zilverklanken van de snaren toovergrepen in uw hart te doen, wellustig bevend, gewiegd door de vleugelen van den zoeten zang.

Aan den zuidelijken kant staan de St.-Janskerk, het gerechtshof en een paar banken, waar ‘die gele slaaf’ - het goud, en ‘die arme slover’ - het zilver, gewichtige rollen spelen, niet minder dan allerlei papieren, welke waarde hebben of gezegd worden, die te hebben.

Aan de westelijke zij hebt ge o.a. het oude gildehuis en het hotel de Kroon, en aan de oostelijke het Eden-theater, met het café Geerts, etc.

Schuin tegenover het Eden-theater, naast het hotel de Kroon, woont de boekverkooper Braams, boven wien Joachim Constant zijne kamers heeft.

Hij is op dit oogenblik juist in druk gesprek met Césarine Orfila, eene der actrices van genoemd theater, die hem is komen spreken over *Hernani,* waarin zij gaarne de rol van Dona Sol zou willen vervullen, die Joachim, met zijn helderen blik, liever ieder ander zoude toewillen dan dezen dartelen vlinder, deze verrukkelijke bloem, waarop, hoe schoon zij ook is, het licht van de kunstenaarswereld toch niet te hel mag vallen; deze levendige, allerliefste jonge dame, die echter niet precies voor bijzonder tragische rollen is in de wieg gelegd.

Césarine redeneert met gloed en brengt allerhande verleidelijke glimlachjes, een allerbekoorlijkst pruilen met het mondje, een ongeduldig schudden met dien blonden aureool van goudgetinte haren, een zoet lonken als uit engelenoogen in het vuur, om Joachim te overreden.

Joachim, die haar boven het geheele damespersoneel van het theater voortrekt; van wien ze eene groote gunstelinge is; wiens oogen immer beginnen te schitteren, wanneer hij haar ziet; wiens gelaat, wanneer hij haar hoort, opheldert gelijk de lucht na een zomer-onweer, brengt van zijn kant eene macht van allerlei vertoogen te berde, om Césarine haar verlangen uit het hoofd te praten.

Ge moet weten, Joachim Constant is huurder en directeur van het Eden-theater. Hij is met weinig begonnen, maar hij is glad als een aal, slim als een vos, scherpziend als een arend; iemand, die zijn tijd bestudeerde en kent, die, ‘*a self-made man*’, werkzaam was voor twee en de goede gelegenheid immer dadelijk bij de horens pakte, op het punt van geld verdienen het systeem van papa Duppler toegedaan.

Zoo was het hem stoffelijk goed gegaan in de wereld en had hij eindelijk het groote Eden-theater kunnen huren, waarmede hij ook reeds zijne beurs terdege had gespekt.

De drukke, beweeglijke, eigenaardige wereld, waarin hij zich bewoog, beviel hem, niettegenstaande de vele beslommeringen, aan zijne carrière onvermijdelijk verbonden. Hij had, trouwens, een vast karakter, beraadde zich nooit lang en sloeg zich, zonder veel drukte, kloek door alle dingen heen; hij wist met grooten tact geëxalteerde acteurs in het gareel te houden en die immer op wonderdadige wijze van eene macht contanten voorziene luxe-beestjes, onder zijne actrices in toom te houden, die wat al te toegeeflijk waren, om den Anstadder heeren studiën naar het naakt te permitteeren, zelfs met weglating van het betamelijk vijgeblad.

Hij was ongehuwd en aan trouwen dacht hij niet. Zijn omgang met de kunstenaressen had hem een beetje huiverig voor het huwelijk gemaakt, dien tijd van ‘korte vreugde en lang lijden’. Daarom was hij nog geen vijand van de vrouwen, denkend met den een, dat ze eigenlijk ‘het onesthetische geslacht vormen’, ontdaan van waarachtigen smaak voor de beeldende kunsten, muziek en poëzie; met den ander, dat alle hoogere ontwikkeling het boek met de zeven zegelen voor haar is; met Byron, dat ze slechts vrome en kookboeken behoorden te lezen; met den Aziaat, dat de Europeesche dames-cultus hier alles, wat gerokt gaat, een belachelijk volkje, in eene valsche positie brengt. Volstrekt niet! Zoo'n aardig schepseltje, zoo'n *vrai morceau de roi*, kittelde zijn hart wel degelijk. Hij behoorde nog geenszins tot diegenen, die, na ruim, te ruim te hebben genoten van het gastmaal, door de vrouwelijke schoonheid en lieftalligheid ons opgedischt, met overladen maag, gelijk invaliden van de armee van den boozen Amor, gelijk Romeo's, die ziek zijn van de pret, den Julia's den rug toekeeren. Geloof er niets van! De brave Joachim had bloed en geen koud water in zijne aderen. Hij was een man van twee en veertig jaar met een lang en bleek gelaat. Zijn zwart haar, namelijk wat er nog van present was, reeds thans vergrijzend, maakte, om het voorhoofd en de slapen golvend, nog een goed figuur, op zijn voordeeligst gekapt en uitgespreid, gelijk het was. Hij had doordringende, groote, donkere oogen, die dieper schenen te liggen ten gevolge van de massieve, hooge wangbeenderen. Onder zijn arendsneus, op de breede bovenlip zat eene zware, dichte, lange, zwarte snor. Hij schermde veel met een monocle, dien hij niet precies noodig had, want hij zag nog als een valk. Hij was breedgeschouderd, groot, doch niet zwaarlijvig - eene rijzige, knappe gestalte.

Op het eerste *abord* scheen hij louter een koud, beleefd en hoffelijk man, maar zij, die hem wat beter kenden, wisten, dat Joachim niet van hout was.

Hij woonde hier allerliefst, met uitzicht op de Rubens-Plaats en zoo op zijn theater.

Hij had eene groote voorkamer ter zijner beschikking en daarachter twee andere vertrekken: het zuidelijke dat, waarin hij sliep; het noordelijke eene ontvangkamer.

Die voorkamer zag er allergezelligst uit. - Joachim was niet zuinig op het punt van zijne gemakken en gerieven, en hij protegeerde ook andere kunsten dan die, van welke hijzelf de groote man in Annstad was. Dat zaagt ge aan de schilderijen: een stuk met eene groep vrouwen van Bajae, dansende op de muziek van een liggenden gitaarspeler; een ander met eene loge van de Bouffes-Parisiens, met twee dames, van welke de eene giegelend naar de *saletés* op de planken luisterde en de andere preutsch haar blozend kopje half verborg achter den waaier bij het hooren van die grappen, alles behalve *comme il faut*; etc., etc.

Gij ziet, Joachim leefde niet als een kluizenaar. En daar deed hij ook verstandig aan in zijne positie. Want daar wint niemand toch een cent bij dan uwe erven, die zich in de handen wrijven om uwe nuchterheid.

'Neen, neen! Césarine,' riep hij eindelijk ongeduldig. 'Het is mijn laatste woord. Het kan niet. Je bent onovertreffelijk in het comische, maar het tragische is nu eenmaal je sterke zijde niet. Bezie je eigen betooverend persoontje en zeg, of ik niet de waarheid spreek.'

Césarine keek pruilend voor zich. Dan zag ze hem aan met een blik, zonder verder nog iets te zeggen, waarin Constant duidelijk kon lezen: 'Goed, maar dan is het geheel uit tusschen ons.'

Césarine was een snoepje - niet groot, maar fijn; slank, alles gratie, alles leven, vuur en beweeglijkheid.

Dat ronde kopje met het weeke, poezele kinnetje, het aardig kleine neusje en mondje met de zwellende roode lippen, zoo frisch van kleur, een tikkie opgetrokken, alsof ze op het punt stond, iemand een kus te geven; die zachte, gevulde wangen, welker levendige blos onmerkbaar overging in het reinste blank; die vroolijke, schelmsche, guitige blauwe oogen, waarboven de weerspannige, neergekapte krulletjes van de achter op haar hoofd in zware tressen samengevlochten blonde haren dansten, die slanke hals, fluweelen armen, schoone borst - ze vormden een geheel, 'twelk zelfs den meest veeleischende moest voldoen, dat allerverlokkendst, allerverleidelijkst was.

Ze behoorde tot die practische jonge dames, welke, diep overtuigd van de vrouwelijke zwakheid en de losheid van de mazen van 's menschen beurs, waaruit alle geld zoo zonderbaar gauw verdwijnt, uitermate begeerig zijn naar rijke mannelijke beschermers, met eene sterke neiging, die zoo voor en na eens te verwisselen. En Joachim solliciteerde om dat benijdenswaardig baantje ook.

Ah! die kleine Césarine - zij was eene dier heksjes, van welke Arsène Houssaye eens zei: 'Lui montrer son visage, c'était lui montrer son coeur.' Wezenlijk, wie haar zag, moest van haar houden, en in-

dien Schopenhauer eens een uurtje met haar gekeuveld had, hadde hij het gewis niet neergeschreven, dat de menschen zich slechts bij elkander nederzetten, om zich gezamenlijk te vervelen, volgens het beginsel, dat 's buurmans leed ons troost. Césarine en verveling waren twee dingen, waaraan men onmogelijk terzelfder tijd kon denken.

Evenwel, ofschoon Césarine zich door Joachim allerlei kleine diensten liet bewijzen en zich liet behandelen als een duifje, ze hield niet genoeg van hem, om hem ooit meer te geven dan vriendelijke woorden, hem, verstandig, evenwel aan het lijntje houdend, omdat zulk eene vriendschap voor haar veel waard was, handelend gelijk eene andere harer zusteren, wier vereerders waren verdeeld in ‘betalers, gunstelingen en martelaren’, Joachim latende figureeren in de derde categorie.

Joachim evenwel was bovenal een man van zaken: eerst de eischen van het theater, was zijn principe, dan die van het hart, en wat hij thans ook mocht lezen in Césarine's oogen, hij was en bleef onverbiddelijk. Césarine Dona Sol! Mijn tijd! van de tragedie zou nog eene farce worden, en achter het voetlicht verstond Constant geene grappen.

Het kwam hem dan ook zeer gelegen, op dit oogenblik, nu hij een einde wenschte te maken aan het gesprek met haar, zich het kaartje te herinneren, dat hij reeds omstreeks een kwartier in zijne vingers had omgedraaid.

‘Ah!’ riep hij, ‘dat hadden we bijna waarlijk nog vergeten. Die dame wacht hiernaast al eene eeuw.’

Hij belde en verzocht de bediende, de om hem gekomene binnen te leiden. Eene groote, rijzige dame trad spoedig daarna binnen, die op hetzelfde oogenblik hare voile voor het gelaat wegschoof. Césarine keek nieuwsgierig en verbaasd.

Constant stond op. Dat was geene actrice van het slag, waarmee hij zooveel had te doen gehad. Bewegingen, houding, oog en kleeding verrieden alle de fashionabele dame. Hij begroette haar beleefd en bood haar buigend een stoel aan.

Césarine wist, wat haar te doen stond bij dergelijke gelegenheden, en hoewel zij gaarne den strijd nog wat langer had voortgezet en graag dadelijk had willen weten, wie de schoone onbekende was, nam ze afscheid en ging heen.

Constant keek naar het kaartje. ‘Mejuffrouw Madeleine Duppler?’

Madeleine boog. ‘U is de directeur van het Eden-theater, is het niet?’

‘Dezelfde,’ zei Constant en dan: ‘Pardon.’ - Hij was vrij familiaar met Césarine en had in het vuur zijner redeneeringen, geërgerd ook al door haar aanhouden, als een Turk uit zijne meerschuimen pijp gedampt. En ofschoon het reeds winterde en daarbuiten weder sneeuwde, wierp hij een oogenblik het raam open, om den rook wat te verdrijven, pookte daarna de kachel op, stak eene pastille aan en zette zich dan weer, na het venster te hebben gesloten, bij zijn schrijfbureau,

tegenover Madeleine, neder, die bij de groote, ovale, gebeeldhouwde tafel zat.

‘Ik wenschte aan het tooneel te gaan,’ hernam Madeleine, onmiddellijk zonder eenigen verderen aanloop op haar doel afgaande.

Constant antwoordde niet dadelijk. Hij zag haar aandachtig aan, zoo lang, dat Madeleine bloosde. Het was evenwel geen onbeschaamde blik. Hij was verrast. En hij nam haar zoo lang op, bij zichzelven overdenkend, of dit wel eene geschikte persoon voor het tooneel kon zijn. Hij was gewoon aan zulke geheel andere verschijningen, dat hij niet recht wist, wat hij eraan had, wat hij denken moest. Toen zei hij, zonder eenigen zweem van aanmoediging of afkeuring in zijne stem: ‘Ooit geacteerd?’

‘Neen.... Of ja - op het pension.’

Constant moest glimlachen. ‘Oho!’ riep hij, ‘zoo'n Duitsch of Fransch stukje, is het niet, *die böse Lisel, die alte Base?* Ha, ha, ha! is het niet, Mejuffrouw?’

‘Ik heb veel poëzie gelezen - luid ook,’ zei Madeleine eenigszins verlegen.

‘Niet kwaad, op zichzelf.’

‘Ik heb er niet zelden bij geacteerd, al was ik ook alleen. Daardoor juist met te meer vuur,’ en Madeleine moest ook glimlachen, wanneer ze dacht aan den gloed, waarmee zij op hare kamer de rollen van de Gravin Eboli, van Maria Stuart, van Lady Macbeth had gesproken en voor zichzelf gespeeld.

Constant zag, dat hij te doen had met eene nieuwelinge in duizend opzichten.

‘Weet u wel, wat u gaat doen?’ vroeg hij ernstig.

Madeleine interesseerde hem. Dat ernstige gelaat, die donkere oogen met hun reinen blik, dat guitig lachje over hare eigen handelingen, dat weinig prijzen van zichzelve en hare gaven, waarmee zoo dikwijls anderen indruk op hem trachtten te maken, dat eenvoudige en ongemaakte, terwijl toch de geheele verschijning eene vorstelijke was, imponeerde hem. Het terrein, waarop eene actrice zich beweegt, is een glad. Zoo licht begaat hier de schoone vrouw een misstap. In Madeleine traden de schoonheid en de onschuld voor Joachim waarlijk indrukwekkend op.

't Is waar, hij behoorde niet tot hen, die overvoorzichtig zijn in de uitoefening van hun beroep, en alleen de schoonheid van dit meisje beloofde haar reeds menige overwinning op het tooneel, maar hoe het ook zij, de geest, die van Madeleine uitstraalde, liet op dit oogenblik nog slechts zijne heilzame werking bij hem gevoelen en hij deinsde er eenigszins voor terug, haar in aanraking te brengen met de *jolies impures* onder zijn gezelschap, gedachtig aan het: ‘Wie met pik omgaat, wordt ermee besmet.’

Ten laatste, toen Constant haar nog steeds niet vertelde, of hij

haar al of niet konde gebruiken, zei Madeleine: ‘Ik ben vast besloten op het tooneel te gaan, Mijnheer Constant. Het zou mij spijten, indien ik er hier niet de gelegenheid toe had. Ik zal dan elders moeite moeten doen.’

‘Bedaar, bedaar! jonge dame,’ zei Constant sussend. ‘Ik zeide niet, dat ik u niet konde gebruiken. Maar ik dien toch wel eenige inlichtingen in te winnen. - Waar woont u, als ik vragen mag?’

‘Hier.’

‘Hier!? Sedert hoelang?’ - wel, hij had haar van zijn leven niet gezien.

‘Ik ben hier vandaag gekomen en ben van plan, hier in de stad te blijven, indien u wenscht mij te engageeren.’

‘Hum! Maar waar is u dan vandaan?’

‘Ik meende, dat dit minder ter zake deed, Mijnheer Constant.’

Joachim zag haar voor de tweede maal lang aan, en weer moest Madeleine blozen, te meer omdat zij kwaad was, dat ze kleurde.

Constant begreep, dat hier meer achter stak. Was dit schijnbaar zoo rein, onschuldig schepsel misschien ook al eene van de brigade, in welke Césarine met zooveel glorie uitblonk? Schijn bedriegt! Constant had er wel meer gezien met zulk een onbewolkten blik, die toch meer van Eros' kunsten wisten en in practijk brachten ook, dan men van haar zou verwachten. Geheimzinnigheid op het punt van hare handelingen had Joachim geleerd, spoedig bijna alle vertrouwen te verliezen in de vrouwen, welke die betoonden. Hij begon thans meer en meer over te hellen tot de meening, dat ook achter dit meisje meer zat, dan hij had gedacht. Enfin, meende hij, dat maakt de zaak niet minder; het publiek wordt juist door extra groote deugdzaamheid en schuchterheid in eene actrice niet gewonnen. Laten we eens zien, of het met haar mogelijk wat zal geven.

‘Goed!’ zei hij plotseling. ‘Doe uw hoed en mantel af. Is u bereid, onmiddellijk eene kleine proeve door te staan?’ en hij greep een boek van zijn bureau.

Madeleine deed, wat hij zei.

‘Ja,’ antwoordde ze eenvoudig.

‘Top! een goed soldaat is elk oogenblik bereid, in het vuur te gaan.’

Hij zag, Madeleine was een meisje, dat wist, wat ze wilde, en dat beviel hem goed. Dergelijke menschen brengen het het verst. Indien zij eenigen aanleg had, was dit geen visch, dien hij uit zijn net mocht laten ontsnappen.

Hij bladerde in het boek, dat hij had opgenomen.

‘Och!’ riep hij verdrietig, ‘waar is nu weer de vertaling van onzen Gebbel.’

‘Wat is het?’ vroeg Madeleine.

‘Lindau's *Gräfin Lea.*’

‘We zullen het misschien ook zoo wel redden,’ meende Madeleine.

Constant gaf haar het boek, geopend, waar het tooneel aanvangt, in hetwelk gravin Lea, die Paula's vader uit de reinste liefde had gehuwd, na eene lange afwezigheid hare stiefdochter weer ontmoet, welke, nog steeds ten onrechte, haar voor eene intrigante houdt.

Madeleine las met eene heldere, sonore stem de rol van Lea, terwijl Constant, die zich over haar schouder boog, die van Paula las. Zij las alles tot Joachim's voldoening dadelijk in het Hollandsch, en hare stem won aan omvang, kracht en gloed, hoe verder zij in hare voordracht kwam.

En als zij eindelijk was gekomen aan Lea's: ‘Zwijg..... Ik wil u vergeven, want gij weet niet, hoe ik hem heb bemind!’ En toen de laatste woorden waren gesproken: ‘Gij hebt mijn vertrouwen niet gewild. Ik moet berusten. Maar de waarheid zult ge erkennen en dat, wat thans u van mij stoot, zal eens u tot mij drijven. Kom dan tot mij. Ik zal u toonen, dat men kan vergeten. En dat, hetwelk thans ons scheidt, zal ons vereenigen. - Vaarwel!....’ klopte Constant haar onwillekeurig tevreden op den schouder en nam het boek haar weder uit de handen.

‘Genoeg, genoeg!’ riep hij. ‘Ik geloof, dat er wel de stof in u zit, die, na de vereischte evolutie, de ware heldinnen van het tooneel levert. Indien het uw vast besluit is....’

‘Ik heb u reeds gezegd....’ viel Madeleine hem ongeduldig in de rede.

‘Dat ik op het tooneel *wil!*’ voltooide Constant haar volzin lachend. ‘Uitnemend! Een krachtige wil is hier vooral noodig. Voordat ge de gunst van het publiek hebt gewonnen, zult ge geen pad, bestrooid met rozen, hebben te bewandelen. Ge zult hard hebben te werken, veel, zeer veel te leeren en.... dat is bij dit métier eenmaal niet anders, u nog al van het een en ander hebben te emancipeeren. Ziet ge, hebt ge eens die gunst veroverd, dan kunt ge uw beer laten dansen, zooals ge wilt. We zullen het eerst voorzichtig aanleggen. Meen niet, dadelijk veel te kunnen schitteren. Wij weten opperbest, ziet ge, hoe de begeerte van het publiek te prikkelen. Goede wil en ijver maar.’

‘O!’ riep Madeleine, wie het was, alsof haar een steen van het hart viel. ‘Daaraan zal het niet ontbreken; en ik ben jong, gezond en krachtig.’

‘En niet leelijk.’

Madeleine sloeg de oogen neer.

‘Dat wildet ge er niet bij zeggen, is het niet? Hemel, wat zijt ge nog eene onverniste onschuld! Indien ge andere sollicitanten bij mij eens een portret hoordet geven van zichzelven, ge zoudt meenen, dat Venus, Thalia en Melpomene in haar vereenigd optraden. Maar we weten beiden wel, hoe sterk in u de vrouwelijke zedig- en bescheidenheid ook zij, dat eene schoone vrouw op het tooneel eene Vesta is, eene Vesta wel te verstaan van dat vuur, dat er in mannenharten wordt ontstoken door een paar betooverende oogen.’

‘O!’ zuchtte Madeleine, ‘aan zulke dingen dacht ik in het geheel niet.’

‘Laten we dan,’ zei Joachim steeds glimlachend en in eene dichterlijke bui, ‘zeggen eene gevleugelde Aurora, wier flonkerende ster den menschen het zinnebeeld der lichtverspreidende, veredelende kunst is, wier bezielende woorden tot hen komen, bedwelmender dan de geurende rozen, die zij om zich werpt.’ - En dan op zijn gewonen toon: ‘Maar nu moet ik weg. We zullen het overige wel later schikken. *A propos,* dat was me nog ontschoten. Wenscht u uw naam te behouden?’

‘Mijn naam behouden?’ vroeg Madeleine verbaasd, ofschoon niets haar liever was, dan dat niemand in Annstad kwam te weten, wie zij was.

‘Misschien was het verwisselen van naam u niet onaangenaam. - Och! het is zulk eene theatergewoonte. Zaagt ge straks die jonge dame? Die noemt zich Césarine Orfila. Een bankje van duizend, dat er heel wat anders in de registers is ingeschreven, toen papa de geboorte van die kleine ondeugd opgaf.’

Madeleine wist niet dadelijk, wat te zeggen. Zij was volstrekt niet klaar met een anderen naam. Wie daar nooit aan heeft gedacht, dien klinkt zulk een voorstel een beetje verbijsterend in de ooren.

‘'t Is mij natuurlijk hetzelfde. Een redelijke naam is altijd een bepaald vereischte,’ hernam Constant. ‘En de uwe is niet kwaad. Maar anders wou ik u omdoopen in Julie Termont, of.... Désirée - of, wacht eens, b.v. in Delphine Eberling; dat klinkt niet gek.’

‘Het zal het beste zijn,’ prevelde Madeleine meer tot zichzelf.

‘Ge zijt er dus mee tevreden?’

‘Ja, ja,’ antwoordde Madeleine haastig. Het was beter.

‘Goed! Dan doop ik u Delphine Eberling,’ en Constant lachte weer. - ‘En nu, Mejuffrouw Delphine, waar was u van plan, thans heen te gaan?’

‘Ik logeer bij Dokter Aaken.’

‘Och kom! Uwe kennissen zijn hier niet van de minste.’

Aaken was een der meest geziene geneesheeren in de stad. Constant stond verbaasd.

‘Kom,’ zei hij, ‘ik heb nog juist den tijd, u even daarheen te brengen. Mag ik u begeleiden?’

Joachim en Madeleine gingen. Het had opgehouden te sneeuwen en spoedig waren ze door de Mark- en Halsstraten in de Spiegelstraat, in het meer noordelijk gedeelte van de plaats, waar Dokter Aaken woonde.

Ziehier, hoe Madeleine had kennisgemaakt met dezen man, dien zij nooit te voren had gezien. Toen zij vertrok uit Welsburg, had zij in een dames-coupé willen stappen, maar deze was bezet, en de conducteur bracht haar naar een ander compartiment, waar niemand

anders zat dan een oud heer, verdiept in een Rotterdammer. Madeleine had hare voile diep over hare oogen en zij plaatste zich stil in een hoek, om na te denken over het besluit, dat zij had genomen, en wat haar thans stond te doen. Zij had het hoofd zoo vol. De gewichtige stap, dien zij ging nemen, was er wel een, om te stemmen tot veel nadenken. Maar het was de eenige, dacht ze, welke haar, in de gegeven omstandigheden, niet zou berouwen. Zij gevoelde hare kracht, haar levenslust, haar moed, om te kampen. Zij was zich ook overtuigd van hare schoonheid. Zij wenschte zich niet te begraven in de eene of andere positie, welke eene hopelooze was; die geene vooruitzichten opende. Zij behoorde juist tot die naturen, voor welke strijden, worstelen, zich inspannen een vereischte, een prikkel is; die, wanneer voor hen een oogenblik van rust komt, wanneer voor hen de strijd geëindigd schijnt te zijn, zich niet in hun element gevoelen, al is die rust op zichzelve nog zoo noodig, nog zoo zoet; gelijk Lessing zich niet zoozeer verheugde over de glorie van het voleindigd werk als wel in de edele inspanning des geestes, welke het schrijven ervan hem kostte.

Aan het tooneel gaan, met al den gloed van hare ziel, met een diep gevoel voor het schoone, met een ontplooien harer edelste krachtsinspanningen zich te wijden aan het vertolken van meesterstukken, in anderen de slapende schoone gedachten op te wekken, die haar roerden en tot in het diepste van haar hart bewogen; eens, na hoevele teleurstellingen en bittere ervaringen dan ook, den stralenkrans der echte kunstenaren om hare slapen te zien schitteren, een bewonderend publiek te hebben aan hare voeten, meegesleept door de macht der taal, welke over hare lippen kwam; zichzelve te kunnen zeggen: zie, ik heb niet tevergeefs geleefd; ik heb het schoonste en beste in mij zich laten ontknoppen en zich zwellend openen, gelijk de tooverbloem, de blauwe roos, waarvan de dichters droomen; ik heb gestreden en overwonnen; mij is de kroon, die schooner fonkelt dan die der koningin, - waren dat geene gedachten, idealen, welke, bedwelmend haar verrijzend, Madeleine moesten dompelen in een diep gepeins?

Zij keek naar buiten, hare voile onwillekeurig opslaand. De trein suisde langs wei en hei en bosch, en de sneeuw viel in dichte vlokken van den grijzen, valen hemel, van het landschap een somberkleurig, eentonig, bijna onherkenbaar iets makend.

Evenwel, ze zag niet naar het landschap. Menschen, die diep in gedachten zijn verzonken, zien dikwijls niet veel van de dingen om hen heen, al zou ook iemand, die hen gadesloeg, moeten vermoeden, dat zij met de grootste aandacht het een of ander opnamen.

Een zucht ontsnapte haar, toen zij dacht aan Paul. Hoe anders ware het alles geweest, indien hij nog hadde geleefd. Gesteld, het tot wierp haar eens alles in den schoot, waarvan zij thans droomde,

de smart, hem te hebben verloren, kon zelfs door de stoutste verwezenlijking dier andere wenschen nooit worden vergoed.

Dokter Aaken had van zijn Rotterdammer opgezien, toen hij zijne medereizigster zoo hoorde zuchten. Hij was een oude man met grijze haren, met een vol en blozend uiterlijk, groote allervriendelijkste, vertrouwen inboezemende blauwe oogen en eene zware, groote gestalte.

Hij zag deelnemend naar het meisje. Hij begreep, dat zij leed, en Dokter Aaken was een man, die wist, hoeveel er te koop was in de wereld, en wiens hart warm klopte voor ieder, die zich, zij het ook door eigene schuld, ongelukkig gevoelde. Schuld was voor hem een woord van zoo rekbare beteekenis, dikwijls van zoo betrekkelijk weinig waarde. De mensch is zoo zwak, de hartstochten zijn zoo tyranniek, de omstandigheden zweepen ons zoo dikwijls voort met onweerstaanbare kracht.

Doch hij richtte spoedig zijne oogen weer op zijne courant, om het meisje over hem niet lastig te vallen met zijn staren.

Een oogenblik later opende de conducteur het portier.

‘Kaarten!!’

Aaken toonde de zijne.

Maar Madeleine zocht en zocht en zocht. Dan riep zij verlegen: ‘O! ik heb vergeten, er eene te nemen.’

‘Wat 's dat!’ riep de conducteur vrij barsch. ‘Geene kaart! Hoe nu, Dame?’

Dokter Aaken schoof wat naderbij. - ‘Bedaard aan, Stevens,’ zei hij.

Dan tot Madeleine glimlachend: ‘Eene kleine vergissing in de haast, Juffrouw. U zal hier dienen te betalen Vanwaar komt u, en waar gaat u heen?’

Madeleine kreeg haar beursje: ‘Van Welsburg naar Annstad.’

‘Vier vijf en negentig,’ zei Aaken.

Madeleine betaalde en de conducteur verdween voor het oogenblik.

Aaken vervolgde het gesprek.

‘Ook naar Annstad,’ hernam hij. ‘Het is mijne woonplaats. - Geene kwade plaats. Is u er vaker geweest?’

‘Nooit, Mijnheer.’

‘Zeker naar familie?’

‘Neen,’ antwoordde Madeleine kort.

‘Bekenden?’

‘Ook niet.’ - Madeleine's stem klonk hier wat ongeduldig.

Maar Aaken hield niet op met zijn verhoor, nu hij eens was begonnen. Evenwel, het was geene ongeoorloofde nieuwsgierigheid, welke hem tot vragen dreef. Dat meisje, dat blijkbaar zooveel had te overdenken, boezemde hem belang in, en wanneer dit eens het geval was bij hem, bekommerde hij zich om de conventioneele vormen bitter weinig.

‘In betrekking?’

Madeleine antwoordde niet dadelijk. Zij zag Aaken met hare groote, donkere oogen ontevreden aan. Wat had hij haar al die vragen toch te doen. 't Was impertinent.

‘Gij denkt mij een beetje onbeschaamd, niet waar?’ zei hij goedhartig.

‘Ik weet niet, Mijnheer, wat al dat vragen moet beduiden. Ik ken u in het geheel niet.’

‘En moge het lang duren, dat u nader met mij kennis maakt,’ zei Aaken weder lachend. ‘Ik ben dokter, en zoo iemand ziet men altijd liever gaan dan komen; is het niet?’

Zijn toon was zoo innemend en goedhartig. Ook Madeleine glimlachte.

‘Zie,’ hernam Aken, ‘ik hoorde u zoo even zoo bitter zuchten. Neem mij niet kwalijk, dat ik u observeerde, maar, willen of niet, ik moest het wel. Welnu, men beschouwt mij wel eens als een zonderling, en in die qualiteit moet ik erkennen, dat uw zuchten mij zonderling aandeed. Wij kennen elkander niet. Dat is waar, Mejuffrouw. Maar is dat juist altijd noodig, opdat de eene mensch ook wat voor den anderen gevoelt? Ik ben weduwnaar. Al mijne kinderen zijn gevestigd; mijne twee dochters zijn gehuwd; mijn zoon woont in Amsterdam. Mijn naam is Aaken. Ik leef alleen met eene huishoudster. Maar al leid ik op het oogenblik weer zoo wat het leven van een vrijgezel, wanneer ik aan mijne dochters denk en dan aan u en u hoor zuchten, dan wordt mijn oude hart een beetje week. Er is zooveel leed in de wereld, en het was immer mijn beginsel, dat men, hetzij door goede woorden, nog beter door daden, al wat lijdt, te hulp moet komen. Ah! neem me niet kwalijk. - Misschien vindt ge dit alles ongepast.’

‘O, neen!’ prevelde Madeleine. ‘U is zeer vriendelijk, mijnheer. Ik was onverstandig. Ik vreesde noodelooze nieuwsgierigheid.’

Aaken schudde het hoofd.

Op dit oogenblik liep de trein het oosterstation van Annstad binnen. Het was twee uur.

Aaken's coupé stond voor hem gereed.

‘Mag ik u eene plaats aanbieden?’ vroeg hij Madeleine vriendelijk.

Madeleine nam het aanbod dankbaar aan.

‘Waarheen?’

‘Naar Joachim Constant, Rubens Plaats.’

Aaken zag Madeleine verwonderd aan.

‘Gij zijt toch geene actrice?’ vroeg hij verrast. *Dat* had hij nooit kunnen vermoeden, Madeleine's manieren en voorkomen in aanmerking genomen.

‘Nog niet,’ zeide Madeleine eenigszins verlegen, zijne verbazing ziende.

‘Gij wilt het worden?’

‘Ja, Mijnheer Aaken.’

Aaken zag haar ernstig aan. ‘Weet ge, wat ge doet, jonge dame? Hebt ge goed nagedacht over hetgeen ge gaat doen?’

‘Ik ben vast besloten,’ zei Madeleine op een toon, die Aaken bewees, dat hij, de vreemde, alle redeneeringen tegen zoo iets gerust in den zak kon houden.

‘Waar hebt ge uw logies hier?’ vroeg hij na eene poos, toen zij de Plaats opreden.

‘Ik moet er nog een zoeken, Dokter.’

‘Weet ge wat,’ zei Aaken positief, ‘wanneer ge van Constant komt, dan gaat ge naar mij; begrepen? Nergens anders heen. - Neen, neen!’ riep hij, toen Madeleine iets daartegen in wou brengen. ‘U vertrouwt mij toch? Den ouden man, den dokter?’

Madeleine schudde bevestigend het hoofd. - ‘O ja, ja! Dat niet.... maar...’

‘Geen maar, jonge dame. - En nu, gij weet mijn naam; de uwe, als ik vragen mag?’

‘Madeleine Duppler.’

‘Duppler, Duppler....’ Aaken scheen den naam te kennen.

Madeleine steeg dan uit.

‘En nu, niet vergeten! Dokter Aaken, Spiegelstraat, nummer 129.’

Toen verdween Aaken's coupé en Madeleine ging naar boven.

Toen zij door Constant zelven, na hun gesprek, naar Aaken's huis was gebracht, werd ze hier vriendelijk ontvangen door de huishoudster van den dokter, eene Bertha Munro, de dochter van eene weduwe in de Hospitaalstraat. Spoedig werd het middagmaal opgedischt, dat de meisjes met haar tweeën namen, want Aaken was er nog op uit. Toen hij na zevenen opdaagde, verwelkomde hij Madeleine hartelijk in zijn huis.

Waarschijnlijk roept ge in edele verontwaardiging uit: ‘Hoe is het mogelijk, zóó te handelen! Wie, in Gods naam, doet er zoo in de negentiende eeuw? Is het niet te dol, te gek, te dwaas? Dat heeft me nota bene al grijze haren en handelt nog als een kind, dat nog niet uit zijne rokjes is!’

Ja, ja! - Waarachtig! Heb je me! Eene onbekende zoo maar dadelijk in huis te halen. Foei! nog wel eene adspirant-actrice! Is het geene schreeuwende onbezonnenheid, geen dollemanswerk, geene pure krankzinnigheid? Uw evenmensch, dien ge voor het eerst ontmoet, een evenmensch, die zijne kunsten op de planken wil vertoonen, maar zoo dadelijk op zoo royale wijze de hand der vriendschap toe te reiken, ongevraagd, geheel ongevraagd! te hulp te komen! - Zoo iemand heeft de vijf niet bij elkaar. Voor zulke lui diende eigenlijk nog zoo iets te bestaan als de *cages de fer* van de Bastille. Voor dergelijke bezeten wezens, in welke in die mate de booze is gevaren, moest werkelijk nog zoo iets als *Lettres de cachet* worden uitgegeven, om dusdanige voor de maatschappij hoogst gevaarlijke sujetten voorgoed

en altijd af te zonderen Alle kwaad is besmettelijk en *deze* wijze van doen zou, indien ze meer werd in practijk gebracht, een kanker worden voor het land, een allerbedroevendsten socialen ommekeer kunnen teweegbrengen.

Laat men zoo iemand, veilig gepakt in een dwangbuis, deponeeren in het gekkenhuis, met een woordje aan de bedienden, dat dit een hoogst gevaarlijke patiënt is. Of anders de politie een wenk geven, dat er in de stad een wezen ronddoolt, minder dan een wild dier, en per advertentie het publiek waarschuwen, wanneer het van den ketting is; verdere inlichtingen in te winnen aan het politie-bureau.

Maar, helaas! de wetten van ons arme vaderland zijn in zulk een beklagenswaardigen toestand, dat ze geen vat op de Aakens hebben. - Ja, ja! 't is hier beneden nog verre van volmaakt en er loopt veel rond, dat verdiende achter slot te zitten.

Nu behooren wij evenwel, is het geene schande! tot degenen, welke dit hulp en huis aanbieden aan een toevallig in den trein ontmoeten vreemde, een vrouwspersoon nog wel, maar bij geene mogelijkheid verkeerd kunnen vinden; tot diegenen, die gelooven in het bestaan der Aakens; tot die zwakhoofdigen, welke den man hoogelijk prijzen, hem gaarne de hand zouden drukken en denken, dat Michelet's stelling, dat onder de geneesheeren de beste menschen worden aangetroffen, hier op schitterende wijze met een ander bewijs zou worden bekrachtigd. Wij drukken ons hier evenwel opzettelijk uit in den *pluralis majesteticus*, om niemand aanstoot te geven en onze eigene persoonlijkheid te vrijwaren voor eene mogelijk harde, wie weet niet hardhandige, bestraffing voor zooveel dollemanstaal.

Aaken, de krankzinnige, was uitermate vriendelijk voor Madeleine en zijne welgemeende vriendschap, welwillendheid en goede bedoelingen dreven haar ertoe, hem onverbloemd hare gansche geschiedenis te verhalen.

Hij besprak nog eens ernstig de loopbaan, welke ze voor zich had, met haar en bracht haar onder het oog, wat haar stond te wachten. Hij zag er weinig heil in. Evenwel, Madeleine meende nu eens, hare roeping te hebben gevonden, en het luisteren naar den raad van anderen was hare sterke zijde niet. Ze was dan ook te huis zoo gewoon geraakt aan een niet begrijpen van en niet acht slaan op hare wenschen, begeerten en bedoelingen, dat ze ertoe was gekomen, te gelooven, dat men alléén, na rijp beraad, het best in staat is, te oordeelen over zijn toestand, aangezien dezelfde dingen zich met gansch andere kleuren afmalen in de hersens van verschillende personen en het zich op het standpunt plaatsen van een ander iets was, dat haar bij de menschen eene onmogelijkheid scheen.

's Avonds laat na lang praten, toen men zich ter ruste begaf, had Aaken haar op zijne gewone, positieve wijs gezegd, dat hij verwachtte, dat zij de eerste dagen daar bleef. Men kon dan omzien naar logies

voor haar, en Madeleine had het aanbod met dankbaarheid aangenomen. Zij begaf zich te bed met eene groote rust in haar gemoed, dat alles nu onherroepelijk was geregeld; dat zij iets had gevonden, waarmee zij haar brood verdienen kon op eene wijze, welke, naar zij meende, strookte met haar aard; welke haar gelegenheid gaf, hare gaven te ontwikkelen - de rust vóór den storm, zij begreep het, want veel van haar leven zou, gelijk het zich nu zou vormen, gelijk een storm zijn, een evenwel, dien zij niet vreesde en voor welken zij al hare krachten wou verzamelen.

Toen Aaken in zijne kamer was gekomen, beraadde hij zich niet lang. Hij had Duppler leeren kennen in de dagen, toen hij nog meer in het noorden als dokter praktizeerde. De goedhartige geneesheer en de zelfzuchtige notaris waren nimmer groote vrienden geweest - dergelijke karakters stooten elkander af. Desalniettemin nam Aaken de pen op en schreef aan Johan Duppler.

't Is waar, Madeleine had hem alles meegedeeld, er niet aan denkend, dat hij hierover met haar vader in correspondentie zoude treden, maar eene belofte had hij haar niet gedaan op dit punt. Zoo, alles samengenomen, dacht Aaken het zijn plicht, Johan van Madeleine's stap te onderrichten.

De brief, dien hij terugontving, was evenwel geschreven in een toon, die Aaken griefde en hinderde.

Was Johan ten hoogste ontstemd geweest over het gedrag van zijne dochter in huis en over haar wegloopen, het feit, dat ze tegen hem was blijven rebelleeren, had hem nog meer tegen haar ingenomen en het dwaze z.i. van haar gedrag thans verbitterde hem nog meer. Hij wilde haar trots en onwil tegenover hem breken en in de gedachte aan de mogelijkheid van zoo iets werd hij gesterkt door Henriette, die er overtuigd van was, dat Madeleine spoedig genoeg van haar nieuwe leven genoeg zou hebben; die zich immer gekrenkt had gevoeld door de lastige daadzaak, dat de jongere zuster onbewust, hoe zij, Henriette, er zich ook tegen verzette, altijd eene zekere overmacht over haar had bezeten, en die zeer graag zou zien, dat ze vernederd, als gebroken, als eene berouwhebbende terugkeerde in het ouderlijke huis.

Duppler weidde in zijn schrijven uit over zijne grieven, over Madeleine's onhandelbaren aard, overdrevene begrippen, verregaande kinderlijke ongehoorzaamheid, over ‘dat meisje, dat zoolang eene plaag in huis geweest was’, over beleedigingen, hem toegevoegd, ondankbaarheid, enz. enz., eindigend met de verklaring, dat zij, wat hem betrof, kon doen, wat ze wilde, maar dat er voor haar geene plaats in zijn huis meer was, vóórdat zij duidelijk een welgemeend berouw had betoond over al de dwaasheden, die zij had verricht.

‘Is dat de brief van een vader over zijn kind!’ had Aaken uitgeroepen, toen hij het treurige document aandachtig had gelezen. ‘Is het mogelijk! - Maar, zoo gaat het. Waarachtig, Napoleon had

gelijk: “Impossible! mais c'est le mot d'un fou.” - Eene bitte ervaring te meer. Wel, het zal wel niet de laatste zijn.’

Het zou dus maar het beste wezen, Madeleine te laten begaan. Naar zulk een huis terug was voorzeker geen verbeteren van den toestand.

Ook Katharina had den brief gelezen, door Johan verzonden. Zij schrikte bij de gedachte, dat hare dochter aan het tooneel zou gaan, - haar kind, blootgesteld aan de gevaren, die een jong, een schoon meisje daar van zoovele kanten bedreigen! En zij was krachtiger voor hare dochter in de bres gesprongen tegenover haar man, dan zij het ooit tot nog toe had gedaan. Toch niet krachtig genoeg, evenwel. En, men weet, alle half werk leidt tot zoo goed als niets.

Katharina had echter heimelijk een brief geschreven aan Aaken, waarin zij hem smeekte, het oog op Madeleine te houden, hem tevens geld voor haar zendend. *Zij* kon haar onmogelijk zoo geheel overlaten aan haar lot.

Aaken toonde Madeleine de brieven niet. Natuurlijk - dien van Johan, daar was geene sprake van; en die van Katharina toonde maar al te zeer het onvoldoende van de moederlijke kracht en moed, om op het meisje een gunstigen indruk te kunnen maken. Het geld zou hij haar wel op de eene of andere wijze doen in handen komen.

Hij begaf zich dan zelf naar Bertha Munro's moeder. Bij de weduwe werd eene kamer voor Madeleine in orde gebracht en den vierden dag na hare komst in Annstad begaf Duppler's dochter zich daarheen, met tranen in de oogen afscheid nemend van den man, die zich zoo belangeloos haar had aangetrokken.

(*Wordt vervolgd.*)

[Tweede deel]

Godgeleerdheid. - Wijsbegeerte. - Onderwijs.

Iets over het spiritisme.

De oorsprong en het wezen van het moderne spiritualisme door Dr. B. Cyriax. Met een voorwoord van Mevrouw Elise van Calcar. 's Gravenhage, H.C. van Calcar.

Toen de Aartshertog Johann van Oostenrijk onlangs het medium Bastian ontmaskerde, werd de spiritist Baron Hellenbach, welke daarvan getuige was, volstrekt niet uit het veld geslagen; integendeel, hij vond het heel dwaas, om het spiritisme voor onzin te houden, omdat er één valsch medium was ontdekt. ‘Zijn alle munten valsch, omdat men nu en dan een valschen florijn in handen krijgt?’ vroeg hij de lachers.

Ook na de lezing van het geschrift van den Aartshertog Johann over de kunstgrepen van den bedrieger Bastian, die de hoogere wereld te Weenen in rep en roer bracht, getiteld: *Einblicke in den Spiritismus,* zal Baron Hellenbach wel dezelfde geloovige gebleven zijn en de meeste spiritisten of spiritualisten met hem.

Dat is ook zeer natuurlijk; daargelaten, dat de mensch altijd moeilijk afstand doet van meeningen, die hij met ijver gedurende eenigen tijd heeft aangekleefd, is het spiritisme een geloof en heeft al de eigenschappen, aan de gelooven eigen; men blijft erbij, ook wanneer het onredelijke ervan wordt aangetoond.

Dit verklaart ook het toenemen van het spiritisme, hoe dikwijls ook aangevallen en weerlegd, want dat het aantal spiritisten grooter wordt, is buiten kijf. Reeds het feit, dat een medium zijn kunsten verkoopt in de hoogste aristocratische kringen te Weenen en daar zooveel opgang maakt, dat genoemde Aartshertog met den Oostenrijkschen Kroonprins zich aan de zaak laat gelegen liggen en een list bedenkt, om den bedrieger te ontmaskeren, is een feit van gewicht.

En de spiritisten hebben volkomen gelijk, dat een of meer valsche mediums volstrekt niets tegen het mediumschap zelf bewijzen; klaagden de profeten in het Oude Testament niet reeds over valsche profeten? En wie zal de valsche Messiassen optellen?

Ook Mevr. Elise van Calcar zal er zoo over denken en zij heeft volstrekt niet geaarzeld, een nieuw geschrift uit te geven, waarin de wonderen van het spiritualisme worden ontvouwd.

Dat geschrift in bijzonderheden na te gaan, is niet het doel van deze aankondiging; zoodra ik tijd kan vinden, wensch ik het spiritisme zelf te ontleden en zoo objectief mogelijk te bespreken. Voorloopig slechts eenige opmerkingen.

Het hoofdbezwaar tegen het spiritualisme is niet, zooals Mevrouw Van Calcar het ook hier weder voorstelt, dat het dingen bevat, die niet begrepen worden. Sommigen mogen het daarom veroordeelen, wellicht ‘onbekende dagbladschrijvers, die met elken volzin openbaren, dat zij niets weten van het onderwerp, dat zij zoo verwaten aanranden,’ - zooals Mevr. Van Calcar op blz. 4 gelieft te zeggen - bij de meerderheid der wetenschappelijke mannen is dit het geval niet; hun afkeer heeft een anderen grond en wel dezen, dat de methode van onderzoek bij de spiritualisten te zeer in strijd is met den algemeenen weg van onderzoek.

In zielkundige dingen is het onderzoek zeer moeilijk en proefnemingen van de geleerdste mannen van het vak brengen telkens meer tot de overtuiging, dat een mensch zichzelf nooit genoeg kan wantrouwen, wil hij met den besten wil zelfmisleiding ontgaan.

Bij dat onderzoek hebben wij allereerst noodig kalmte, bedaardheid, goed licht, om nauwkeurig waar te nemen. De spiritualisten nu brengen zich eerst in een zenuwachtige spanning, wanneer zij willen zien, wat zij verlangen te zien. Hun streven is niet de waarheid, maar iets te zien en te hooren, dat vooraf bij hen vaststaat, dat gezien en gehoord kan worden. Lichaam en geest verkeeren bij hun waarneming in een stemming, die hen bij voorbaat ongeschikt maakt voor wezenlijk onderzoek.

In de tweede plaats: aangenomen voor een oogenblik, dat de spiritualisten werkelijk zien en hooren en voelen, wat zij voorgeven, - aangenomen, dat dit niet de vrucht is van den abnormalen toestand van hun zenuwstelsel, - en ik wil gaarne aannemen, dat er werkelijk in sommige gevallen geluiden gehoord worden, onverklaarbare bewegingen gezien, dan bestaat er nog een groote klove, die alleen met den stok des geloofs kan worden overgesprongen, - de conclusie namelijk, dat die geluiden en die bewegingen afkomstig zijn van geesten.

Ik laat daar, dat de geesten der afgestorvenen in dat geval een allerzonderlingste bezigheid hebben, om nu eens de vragers ernstig te behandelen, straks hen brutaal weg voor den gek te houden, - zulke overwegingen komen eerst te pas, wanneer er vooraf voldoende grond is, om aan geesten te denken; - tot heden bestaat deze grond alleen in de persoonlijke, in de willekeurige opvatting, welke den eigenlijken grondslag vormt van elk geloof.

Ik leerde ettelijke jaren geleden van een beroemd magnetiseur het magnetiseeren. Ik heb ook na zijn vertrek verschillende proeven genomen met iemand, van wien ik zeker kon zijn, dat ik niet zou worden bedrogen.

Ik zag herhaalde malen verschijnselen, zeer vreemd en wonderbaar. Door drukking op enkele gedeelten van het hoofd of door het aanwenden van een magnetischen stroom op een bepaalde plaats ontstonden zekere hartstochten, aandoeningen, enz.

Die plaatsen op het hoofd stemden volstrekt niet overeen met de knobbels, door Gall aangewezen als de zetels der hartstochten.

Ik heb alles nagespoord, om tot een verklaring van die verschijnselen te komen, maakte zelfs een studie van de krankzinnigen, onder leiding van een specialiteit in het vak, - maar alles zonder eenig resultaat; de zaak is mij nog even duister.

Naderhand heb ik de proeven opgegeven, omdat men mij ernstig en met grond waarschuwde voor de gevolgen. Zoowel voor hem, die magnetiseert, als voor hem, die gemagnetiseerd wordt, is het nemen van deze proeven zeer afmattend en put het zenuwstelsel uit, zoodat men bij voortzetting gevaar loopt, het geheele zenuwstelsel te verwoesten.

Ik heb bij die gelegenheid ook ondervonden, hoe moeilijk het is, bij die zaken den wetenschappelijken zin niet te verliezen en niet het slachtoffer te worden van eigen dwalingen; hoe licht men ertoe komen kan, te zien, wat men gaarne wil zien. De zucht, om het geheimzinnige te verklaren, ligt nu eenmaal in den mensch en - moeten wij erbijvoegen - de mensch is ook hier maar al te dikwerf zijn eigen vijand bij het zoeken naar waarheid.

De dwaalweg, waarop de mensch blijkens de eeuwenoude ervaring bij het onderzoek dezer dingen meestal geraakt, valt in tweeërlei richting. Hij zoekt in het geheimzinnige, onverklaarbare òf een soort van godsdienst, òf hij meent, dat hij het wonderbare kan gebruiken, om den weg aan te wijzen tot genezing van ziekten en kwalen; niet zelden gaan beiden gepaard.

Zoo is het altijd geweest, en zoo is het nog in onze dagen. Nu geven de verschijnselen op zichzelf daartoe niet het minste recht, althans niet meer dan alle onverklaarbare verschijnselen in het leven der natuur.

Hetzij men van de zonderlinge verschijnselen een soort van godsdienststelsel maakt of een soort van geneeskunde, in beide gevallen geeft men het onderzoek op en zet z i j n e i g e n w i l l e k e u r in de plaats; men legt de verschijnselen niet uit, maar legt erin, d.w.z. men bouwt er een soort van phantastisch geloof op. Tot welke dwaasheden men op dien weg vervalt, leeren onze tegenwoordige spiritisten, spiritualisten, magnetiseurs.

En toch zijn die afdwalingen zeer menschelijk; de geschiedenis van ons geslacht is er vol van en ook hier blijkt, dat de mensch nog altijd

weinig geleerd heeft, of liever, dat een aantal menschen zich zoo door hun gevoel, door hun geloofsbehoeften laten medeslepen, dat zij onvatbaar zijn voor wetenschappelijk onderzoek.

De tegenstanders van het spiritisme, van het magnetisme maken zich daar boos om. Daar is inderdaad geen reden voor; de mensch is en blijft mensch, en wij moeten den mensch niet beoordeelen naar een afgetrokken begrip, maar naar hetgeen de ervaring der eeuwen leert, dat hij is, - een wezen, meer geneigd tot allerlei geloof dan tot zuiver verstandelijk weten; den mensch over 't geheel te verklaren tot een redelijk wezen, is iets, dat niet zonder voorbehoud moet worden neergeschreven.

Het is vreemd, zooals in onzen tijd de uitersten elkander raken, maar toch geheel vreemd blijven aan elkander. De onderzoekingen van Wundt, Fechner e.a. hebben inderdaad op het gebied der zielkunde een geheel nieuw veld geopend; voegt men daarbij de onderzoekingen ten opzichte van de zenuwleer en vooral het zenuwlijden, d.i. de abnormale werking van het zenuwstelsel, dan gaat ons inderdaad over veel geheimzinnigs van het menschelijk leven een nieuw licht op; wij leeren kennen en begrijpen veel, wat ons vroeger duister was, en is die kennis niet altijd troostrijk, zij leert ons toch berusten, omdat wij begrijpen.

Soms vervult ons de blijde hoop, dat het ons, ijverig en nauwgezet voortwerkend op den ingeslagen weg, in 't eind mogelijk zal zijn, datgene, wat wij ziel noemen, geheel te verklaren en ons bestaan te doorgronden.

Wie zou verwachten, dat juist in zulk een tijd het spiritisme en magnetisme zijn aanhangers bij duizenden zou tellen en zich verheugen in een steeds aangroeiende schare van geloovigen, die de meest abnormale verschijnselen van het zieleleven, zonder nader onderzoek, zonder redelijken zin, combineeren, om er een allerzonderlingst geloof van te maken?

Laat ons echter niet vergeten, dat gewoonlijk het nieuwe geloof het meest op tegenstand stuit en de menschen het nieuwe hier altijd het sterkst afkeuren; de tijd is wellicht niet meer ver, dat men ook het spiritualisme zal beschouwen als een gewoon menschelijk geloofsverschijnsel en de wijsgeer het als zoodanig zal trachten te begrijpen, verklaren - en er vrede mee hebben, zooals er veel is in de wereld, waarmee men zich volstrekt niet vereenigen kan, maar dat men toch laat voor 'tgeen het is, omdat het is een gewoon gevolg van bepaalde oorzaken.

Waarom zouden wij aan de gebruikelijke ongerijmdheden van het kerkelijk geloof ons niet meer ergeren, maar aan die van het spiritualisme en het magnetisme wel? Het fanatisme is bij beiden dikwerf even groot en de wedijver in onredelijkheid, in kruisiging van het verstand, dezelfde.

Vergist Mevr. Van Calcar zich met vele spiritisten, waar zij den tegenstand tegen de zoogenaamde nieuwe leer toeschrijft aan eenvoudigen onwil, om niet aan te nemen, wat niet begrepen kan worden, iets helderder is haar bewustzijn, waar zij de roeping en den opgang van het spiritualisme toeschrijft aan ‘de alle zedelijkheid en godsdienst ondermijnende dwalingen van de Materialistische wereldbeschouwing. Het menschelijk gemoed’, zegt de schrijfster verder, ‘heeft zijn behoefte aan godsdienst niet verloren, maar de geloofsleer, hem overgeleverd van de vaderen past niet meer in zijn denkvormen en kan niet in harmonie gebracht worden met de eischen der moderne wetenschap. Het Materialisme heeft niet alleen het geloof aan God weggeredeneerd, ja uitgeroeid, maar het heeft daarmede tevens de zelfbewustheid van ons eeuwig leven verduisterd. Doch zoodra de mensch opnieuw overtuigd kan worden van zijn onsterfelijkheid, ontwaakt ook zijn zedelijk gevoel weer met kracht en zal hij zich aan de vernederende macht der zinnelijkheid pogen te onttrekken. Hij zal opstaan uit het dierleven en zich bewust wordende dat hij een kind van God is, vertrouwend tot dien Vader opzien, van wien hij te lang vervreemd was geworden. Daarom achten wij het een duren plicht het licht van het Spiritualisme te laten schijnen.’

Wie bemerkt niet uit deze wel gestyleerde woorden, waar de schoen wringt bij Mevr. Van Calcar? Zij is, zooals de kerkvader Augustinus zeggen zou, Christinne van natuur, maar haar oud-geloof heeft de vuurproef der moderne theologie niet kunnen doorstaan; dat geloof is verzengd, ging aan 't kwijnen en toen het op sterven lag, heeft het in het Spiritualisme het plechtanker gevonden, de reddende plank des behouds - volgens anderen den stroohalm van den drenkeling.

Wat Mevr. Van Calcar als Spiritualisme verkondigt, is niet anders dan het van de orthodoxie gezuiverde Christendom, dat eenige jaren geleden in zwang was. Het gezag der Katholieke kerk was een steun, dien zij nooit had gekend; het gezag der Schrift was haar ontvallen en met een geheel natuurlijke behoefte verlangde zij naar iets, om zich aan vast te houden. Waar een behoefte in den mensch zich sterk doet gelden, is hij zelden kieskeurig in zijn logica, is hij heel vlug in het aannemen, mits het nieuwe voldoet aan zijn behoefte, aan zijn gevoel.

Bij al de talenten, waarover Mevr. Van Calcar beschikt, - want zij is inderdaad een vrouw van zeldzamen aanleg, en dat heeft zij getoond in haar werkzaam leven, - brengt de gave der divinatie haar soms op een dwaalspoor en bemerkt men haar gemis aan een wetenschappelijke opleiding, of liever aan een zuiver logisch denkend verstand.

Bij Mevr. Van Calcar is, zooals gewoonlijk bij het geloof, de onsterfelijkheid de spil, waar 't al om draait. Met de onsterfelijkheid valt bij haar, en bij de overgroote meerderheid der menschen, de waarde van

het leven weg en heeft ook de godsdienst geen beteekenis meer.

Noem dat een uiting van de diep ingeschapen zucht tot zelfbehoud in den mensch, maar vergeet aan den anderen kant niet, dat dit zoeken en vragen naar de eeuwigheid zulk een aandoenlijke, zulk een tragische bladzijde vormt in het leven van den mensch, alle eeuwen door, dat de stugste wijsgeer er weemoedig van wordt.

'Het Spiritualisme', zegt Mevr. Van Calcar, 'bewijst proefondervindelijk de onsterfelijkheid en de hoogere bestemming des menschen voor meer dan een leven, en wijst in de plaats van het verloren geloof een vasten grondslag aan voor een onwankelbare overtuiging.'

Geheel op dezelfde wijze werd de opstanding van Jezus in de eerste Christentijden gehouden voor het afdoend bewijs der onsterfelijkheid, en de orthodoxen hebben geen ongelijk, wanneer zij het geloof aan die opstanding ook in onze dagen tot het schibboleth maken van de zaligmakerij. Deze grondslag lijkt mij altijd nog verkieslijker dan die van de Spiritualisten.

Niet dat een beroep b.v. op 'het getuigenis der gemeente' zooveel meer afdoet, want dit is weinig meer dan een holle klank, een begrip, zoo vaag als het rekbaarste elastiek, maar - de geestmanifestaties krijgen 'proefondervindelijke' tegenbewijzen. Mediums worden van tijd tot tijd ontmaskerd niet alleen, maar de voortgezette studie aangaande het hypnotisme, het verband tusschen zenuwstroom en electriciteit, de zenuwpathologie brengen gedurig een stap nader tot een natuurlijke verklaring van de 'geestesmanifestaties'.

Reeds nu is zooveel verklaarbaar, dat het overgeblevene onverklaarbare niet groot genoeg is, om de stelling omver te stooten: de mensch brengt slechts menschelijke dingen voort en de kring, waarin hij zich beweegt, beperkt zich, hoe hij zich ook buige en wringe, tot het eindige.

Het geloof is van eeuwenher zoo saamgeweven met het leven der meeste menschen, dat wij geen reden hebben, om te verwachten, dat het ooit anders zal worden, maar is het zoeken en tasten naar het oneindige niet af te leeren, ook de wijze van zoeken kenmerkt den mensch en men moet voorzichtig zijn, de eeuwigheid niet op te hangen aan een spinrag.

Ook hier is de richting, waarin de mensch zich beweegt, afhankelijk van zijn aard en zijn ervaring. De metaphysische behoefte is niet bij allen even groot en de graad dier behoefte is bij denzelfden mensch niet altijd gelijk; is die behoefte tijdelijk zeer groot, dan kan ik mij begrijpen, dat iemand, met weinig critische gaven toegerust, aan het spiritisme geloof slaat; het denkbeeld, dat de geesten der afgestorvenen een materieel blijk van bestaan geven, is werkelijk verleidelijk en ik meen, dat er velen zijn, wien dat geloof evenzeer een steun is als elders het Katholicisme of de Protestantsche orthodoxie.

Over smaak valt niet te twisten, maar ik vind het verkeerd, dat men de

onzinnigheden van het in de engte gedreven Katholicisme en de Orthodoxie, welke niet minder groot zijn in onzen tijd, als gangbare munt beschouwt en over de opvatting van het spiritisme struikelt en de spiritisten van de maatschappij wil uitsluiten.

Onder alle gelooven vindt men menschen van ontwikkeling, van beschaving, en wie wel denkt, laat het veroordeelen en verguizen over aan de groote menigte, even vlug in het schelden als traag in het denken; ook hier moet het hoofddoel van den mensch zijn, te leeren kennen, begrijpen en verdragen. Niets komt uit den mensch, wat niet in den mensch was, en veelal is de mensch een zonderling wezen.

Een raad mag echter aan de heeren van de verschillende gelooven niet onthouden worden. In den laatsten tijd wordt door de kerkelijke rechtzinnigen, nog meer dan door de onkerkelijke spiritisten, een toon aangeslagen, die niet te pas komt. De heeren stellen zich aan, alsof zij niet alleen in den raad der Goden gezeten hebben, maar ook of zij de wereld hebben gemaakt. Tegenover de mannen der wetenschap, die inderdaad dikwerf in het zweet van hun aanschijn de waarheid zoeken, werpen zij onder de domme, onkundige menigte de scheldwoorden van ongeloof, materialisme, enz. Het is inderdaad gemakkelijk, tegenover het onontwikkelde publiek, dat nooit denken leerde, gewonnen spel te hebben en dat publiek nog verwaander te maken, door de domheid de premie toe te kennen op de wereldtentoonstelling.

In naam der beschaving en der wetenschap dient daartegen te worden geprotesteerd.

Wij, ongeloovigen tegenover zulke geloovigen, wij weten weinig; er is veel, dat wij niet begrijpen; wij wandelen in een woud van raadselen, maar wij werken toch, om een pad te banen door de wildernis, en zijn verheugd, wanneer wij een voetbreed gronds gewonnen hebben. Tegenover den reusachtigen arbeid, die ons nog rest, zullen wij niet roemen op ons werk; wij weten, dat wij bescheiden behooren te zijn, - maar wij willen ook niet door hen, die zich breed en opgeblazen maken, door de volksvooroordeelen te vleien, en er munt uit weten te slaan, gehinderd worden in ons werk.

Eerbied voor het oprechte en naïeve geloof, maar waar dat geloof wordt een exploitatie van onwetendheid en vooroordeel, moet het worden gebrandmerkt; de hooge toon, welke door de geloovigen tegenwoordig wordt aangeslagen, herinnert aan de minder eervolle qualificatie, welke Voltaire van de wereld gaf, toen hij haar het groote gekkenhuis van het heelal noemde.

V. D. KULK.

Staatkunde en geschiedenis.

Een standaardwerk.

De Grondwet. Toelichting en kritiek door Mr. J.T. Buijs, hoogleeraar te Leiden, 1ste dl. 1ste en 2de stuk. Arnhem, P. Gouda Quint 1883.

VII.

Art. 89 onzer Grondwet begint met te zeggen: ‘De hoofden der ministeriëele departementen hebben zitting in de beide kamers. Zij hebben alleen eene raadgevende stem, ten ware zij tot leden der vergadering mogten benoemd zijn.’

Ofschoon geen der mij bekende schrijvers over ons Staatsrecht noch de jongste Grondwetscommissie aanmerking hebben gemaakt op deze zinsnede, wil ik toch niet verzwijgen, dat hare redactie mij vreemd voorkomt. Men heeft blijkbaar willen zeggen: de ministers hebben eene raadgevende stem, maar zijn zij tevens leden der Kamer, dan hebben zij ook eene beslissende stem. Doch dit staat er niet en kan er eigenlijk ook niet staan. Grammaticaal opgevat, staat er: de ministers hebben alleen eene raadgevende stem, indien zij niet tot leden der vergadering mochten benoemd zijn; met andere woorden: zijn zij leden der vergadering, dan hebben zij geene raadgevende stem. Natuurlijk kan dat de bedoeling niet zijn, want al zijn de ministers tevens volksvertegenwoordigers, daarom moeten zij als ministers niet uitgesloten wezen van het geven van adviezen, die zij alleen als hoofden der ministerieele departementen kunnen en volgens de tweede alinea van dat artikel desverlangende verplicht zijn te geven. Bedrieg ik mij niet, dan ware 't beter, de woorden: *ten ware zij tot leden der vergadering mogten benoemd zijn*, weg te laten. Deze woorden toch zijn geheel overbodig. Een minister, die afgevaardigde is, staat als zoodanig gelijk met alle andere afgevaardigden, die mogen spreken en stemmen, indien ten minste het tegenovergestelde niet wordt gezegd.

Na deze opmerking een enkel woord over de zaak zelve. De hoofden der ministerieele departementen hebben zitting in de beide Ka-

mers. De vergaderingen van de Staten-Generaal staan, zooals de geachte Hoogleeraar zegt, niet alleen voor hen open, maar zij behooren ertoe; zij komen niet als gasten, maar uit eigen hoofde, met hetzelfde recht als de leden, en vandaar dan ook, dat geene enkele bijeenkomst voor hen kan worden afgesloten.

Hetzij de Kamers in 't openbaar of in comité-generaal vergaderen, de ministers kunnen altijd daarbij tegenwoordig wezen. Maar ook, wanneer de leden der Kamers *in de secties* zijn? Mij dunkt van niet. De ministers hebben zitting in de Kamers, en één afdeeling maakt de Kamer niet. Daarom zeker spreekt ook het Reglement van orde niet van de ministers in de afdeelingen. Ook is 't nog niet gezien, dat zij daar verschijnen. En niettegenstaande de Minister Van Tets indertijd zich beschikbaar stelde, om in de afdeelingen te komen, wanneer hij geroepen werd, nooit heeft eene afdeeling van dat aanbod gebruik gemaakt(*).

't Is intusschen de vraag, of de Grondwet den ministers niet evenzeer toegang moest verleenen tot de afdeelingen als tot de Kamers. Dezelfde reden geldt, naar ik meen, zoowel voor 't een als voor 't ander. 't Is om voorlichting te doen van de ministers, om bekorting van de beraadslagingen. En zou nu die voorlichting niet het meeste nut afwerpen, niet het meest ertoe bijdragen, scheeve voorstellingen en verkeerde opvattingen te voorkomen, zoo de zaak ab initio goed werd geleid? Ik weet wel, dat Memories van toelichting veel nut kunnen teweegbrengen, maar 't zijn niet alleen wetsontwerpen, die in de afdeelingen ter sprake worden gebracht. En toch, die *memories* kunnen met den besten wil niet alles vooruitzien, wat gevraagd kan worden.

Zooals men zegt, is men in de afdeelingen bij elkaar, om vertrouwelijk de zaak te bespreken, om over en weer elkaar voor te lichten. Welnu, waarom dan juist niet die personen toegelaten, die op de hoogte der zaak zijn; die inzonderheid geroepen zijn tot het geven van inlichtingen? Ik denk op dit oogenblik niet alleen aan speciale, aan technische onderwerpen, maar ook aan zeer gewichtige Staatsaangelegenheden. Wanneer de meeste ministers, van dergelijke onderwerpen volkomen op de hoogte, in de vijf afdeelingen de zaak toelichtten, hoeveel zaakrijker zouden de Kamerverslagen niet kunnen wezen, hoeveel beter deze niet in staat, om het algemeen tot een baken te zijn.

Maar ook daarom zou ik den ministers toegang willen verschaffen tot de afdeelingen, om aan hen, die het beginsel voorstaan, dat hoofden der ministerieele departementen afgevaardigden moeten kunnen wezen, - iets, wat de Grondwet nu toelaat, - een der voornaamste motieven uit de hand te slaan. Want evenals de geachte schrijver en zoovele anderen meen ook ik, dat zij geene volksvertegenwoordigers moeten zijn.

't Zijn inderdaad zeven hoogst belangrijke bladzijden, die de Hoogleeraar aan dit onderwerp wijdt Duidelijk laat hij uitkomen, dat

(*) De Bosch Kemper in Bijdragen van Betz, Boer en Hubrecht, 3e dl., bl. 5.

het standpunt, hetwelk ten aanzien van deze quaestie in '48 door de toenmalige Regeering werd ingenomen, werkelijk onhoudbaar was. Want zoo er kracht ligt in de verkiezing van een minister tot afgevaardigde, dan moet ook het tegenovergestelde waar zijn en de positie eens ministers verzwakt zijn, indien hij bij eene verkiezing de nederlaag lijdt. Welk denkbeeld Hunne Excellenties destijds wel hadden van volkssouvereiniteit? Ik voor mij, ik geloof, dat de Grondwet de onvereenigbaarheid van beide betrekkingen zoo stellig mogelijk moet uitspreken. Het ambt toch maakt den man niet. Hij, die door zijne partij als haar hoofd wordt erkend om zijne zedelijke hoedanigheden en uitnemende talenten als staatsman, zal moreel gezag uitoefenen, al is hij geen afgevaardigde, terwijl hij, die zich kenmerkt door middelmatigheid, geen buitengewoon overwicht zal hebben, ook al is hij volksafgevaardigde.

Een lid der Kamer kan geen goed minister, een minister geen goed lid der Kamer zijn. ‘Geen ambt in den Staat’, zeide Thorbecke, ‘zóó weinig als dat van minister met de betrekking van volksafgevaardigde vereenigbaar. Of kan de minister als zoodanig te gelijk ontwerpen van regeeringswege voorstellen en ze als vertegenwoordiger beoordeelen? Kan hij te gelijk als volksafgevaardigde verantwoording vragen en haar als minister geven? Neen, hij mist, ten aanzien des Gouvernements, de vrijheid, welke de eerste eigenschap is van den volksafgevaardigde. De plaats van afgevaardigde waarop een minister heet te zitten is inderdaad open.’ En niet alleen, dat het hoofd van het ministerieel departement een slecht afgevaardigde zal zijn, maar er bestaat ook wel eenige vrees, dat hij een slecht minister zou kunnen worden. Wij hechten bij uitstek veel, schrijft Professor Buijs (bl. 532), aan de volkomen onpartijdigheid onzer administratie en waarlijk niet zonder grond, want zij is een der kostbaarste waarborgen van onze vrijheid. Maar wordt die onpartijdigheid niet in meerdere of mindere mate bedreigd, wanneer de minister door hechte banden van persoonlijk belang aan een bepaald district gebonden is? Aangenomen, dat hij voor zich aan dat bijzonder belang het zwijgen weet op te leggen, zal het publiek hem niet althans met zijne achterdocht vervolgen en elken maatregel, door hem genomen, welke aan zijn kiesdistrict eenig bijzonder voordeel mocht opleveren, aan verkeerde beweegredenen toeschrijven?

De eenige practische grond, welke ten voordeele van eene vereeniging der beide betrekkingen kan worden aangevoerd, is deze, dat bij aftreding van het Kabinet de vroegere meerderheid hare hoofden verliest, niet alleen in de Regeering, maar ook in de vertegenwoordiging. Het gewicht van deze bedenking kan niet betwist worden, maar wanneer men de ervaring raadpleegt, zegt de geachte Hoogleeraar te recht, hier te lande sedert 1849 opgedaan, dan blijkt het toch, dat de scheiding - als men namelijk werkelijk met een ministerie van de meerderheid te doen had - in den regel slechts van korten duur

is, omdat zij, die inderdaad als hoofden eener partij in aanmerking komen, meestal spoedig de gelegenheid vinden, om als afgevaardigden van de Staten-Generaal terug te keeren.

Maar is 't noodig, dat de Grondwet de vereeniging van beide betrekkingen uitdrukkelijk verbiedt? Kan men 't niet aan de kiezers overlaten, te beoordeelen, of een minister al of niet een geschikt volksvertegenwoordiger kan zijn? Ik geloof 't niet. Reeds Thorbecke merkte op, dat men den minister niet daarom van de vertegenwoordiging moet uitsluiten, omdat hij niet zou passen voor zijne kiezers, maar omdat hij niet past in 't algemeen belang. 't Kan zijn, dat de kiezers, het belang van hun eigen district op den voorgrond stellende, met de benoeming van een minister als afgevaardigde zeer wel gediend zijn en zich overigens weinig bekreunen om het nadeel, dat daardoor aan de publieke zaak mocht worden toegebracht. Tegen dat nadeel te waken, is juist de taak van de Grondwet.

De ministers geven aan de Kamers, hetzij mondeling, hetzij schriftelijk, de verlangde inlichtingen. Ware 't niet, dat de Koning vroeger door allerlei beperkingen de Kamers verhinderd had, de noodige inlichtingen te vragen, en de ministers, ze te geven, in '48 had men zeker deze bepaling achterwege gelaten. Want wat is natuurlijker, wanneer de wetgevende macht door den Koning en de Staten-Generaal gezamenlijk wordt uitgeoefend; wanneer de ministers verantwoordelijk zijn voor alle regeeringsdaden, dat dan ook den Kamers tot volledige uitoefening van hare rechten de gelegenheid gegeven wordt tot het bekomen van al de inlichtingen, die zij noodig achten, en den hoofden der ministerieele departementen de verplichting wordt opgelegd, om die informaties te geven.

Doch wie hebben nu het recht, om inlichtingen te vragen, de leden der Kamers of de Kamers. Wanneer de inlichtingen verlangd worden omtrent de in behandeling zijnde onderwerpen, dan uit den aard der zaak ieder, die iets weten wil; hierover bestaat geen verschil. Maar worden de inlichtingen verlangd aangaande onderwerpen buiten de orde van den dag, dan blijkt men 't onderling niet eens te zijn. Ik deel in deze geheel het gevoelen van den heer Heemskerk. De heer Buijs daarentegen is eene andere meening toegedaan. De zaak is niet zonder gewicht. Neemt men aan, dat het recht, om inlichtingen te vragen, den leden toebehoort, dan kan strikt genomen niet één interpellatie worden geweigerd, ook al bleek van zeker obstructionisme, terwijl wanneer 't een recht is der Kamer, deze zelfstandig en vrij beoordeelt, of vergunning tot het houden der interpellatie zal worden gegeven.

't Spijt mij, dat de heer Heemskerk geene gronden voor zijn gevoelen heeft medegedeeld. Alleen zegt hij, dat ‘noch de tekst van het artikel noch zijne geschiedenis eenigen twijfel overlaat of de grondwetgever heeft dit belangrijke recht aan de Kamers in haar geheel willen toe-

kennen' (bl. 145), iets, wat de heer Buijs ontkent. Ik geef dezen volkomen toe, dat de geschiedenis van dit artikel uiterst beknopt is, maar hoe beknopt ook, zij bevat toch zeker meer tot steun van het gevoelen van den heer Heemskerk dan voor dat van hem. De Grondwet zelve spreekt tot tweemaal toe van de Kamer en geene enkele maal van de leden. Eerst heet het: 'Zij (de ministers) geven aan *de Kamers*... de verlangde inlichtingen', en aan het slot van het artikel leest men: 'Zij (de ministers) kunnen door elke *der Kamers* worden uitgenoodigd om te dien einde ter vergadering tegenwoordig te zijn.' En wat de geschiedenis van het artikel aangaat, mede tot tweemaal toe wordt gewaagd van *de Kamer* en niet eens van de leden. In het Verslag van de Staatscommissie aan den Koning leest men: 'De verplichting der Ministers, tot het geven van inlichtingen aan *de Kamers,* is nauw verbonden met hunne betrekking tot de vertegenwoordiging.' En in de Memorie van Toelichting op dit artikel van het ministerieel ontwerp wordt gezegd: 'Aan den anderen kant kan *de Kamer* hun (den Ministers) inlichtingen vragen.' Nu kan de geachte Hoogleeraar zich maar niet voorstellen, naar 't schijnt, dat hij, die vraagt, dit eigenlijk doet in naam van de geheele Kamer. Ware 't inderdaad zoo, dan zoude, zegt hij, evenals in sommige Duitsche Staten elke interpellatie moeten geschieden bij monde van den Voorzitter, omdat deze het natuurlijke orgaan is van de Kamer als eenheid. Maar hoe gaat het dan, zoo vraag ik, met het doen van wetsvoorstellen aan den Koning? Doet de Kamer niet het voorstel, al nemen een of meer leden daartoe het initiatief?

De Kamer vraagt alles, wat zij te weten meent noodig te hebben. Inlichtingen kunnen gevraagd worden omtrent iedere daad, ieder beweerd verzuim der Regeering, zelfs, zegt de heer Heemskerk te recht, omtrent hare voornemens in deze of gene zaak. Ze kunnen loopen over de nietigste en eenvoudigste onderwerpen, maar ook een zoodanigen omvang hebben, dat de beantwoording een boekdeel van statistieke of historische opgaven vereischt. De minister kan zich van het geven van inlichtingen niet verschoonen dan alleen 'wegens het belang en de zekerheid van het Rijk', eene uitdrukking, die de jongste Grondwetscommissie, zeker zeer ten genoegen van den tegenwoordigen Minister van Binnenlandsche Zaken, zou willen vervangen door 'het belang van den Staat'. Dit neemt intusschen niet weg, dat het ook wel eens om andere redenen is geweigerd, gelijk men lezen kan in *De Praktijk onzer Grondwet* (bl. 149). Maar de vorm, waarin de minister de inlichtingen wil geven, de keus daarvan staat aan hem. Zij, n.l. de ministers, geven aan de Kamers, *hetzij* mondeling, *hetzij* schriftelijk, de verlangde inlichtingen, zegt ons artikel. Recht op overlegging van bepaald aangewezen stukken heeft de Kamer alzoo niet. Het is dan ook voorgekomen, dat ministers mondeling hebben geantwoord op eene schriftelijke vraag om inlichtingen, en omgekeerd. De Kamers

hebben die keuze niet; wel kunnen deze, luidens al. 3, de ministers uitnoodigen, om in de vergaderingen te verschijnen; maar niets belet hun alsdan, te verklaren, dat zij hun schriftelijk antwoord zullen overleggen of aan de Kamer toezenden.

Wat de motiën van orde betreft, beide schrijvers houden die voor geoorloofd, al is Prof. Buijs ook ruimer in zijne opvatting dan de heer Heemskerk. Indien men aanneemt, dat het de Kamer is, die inlichtingen vraagt, en niet het individueele lid, komt men als vanzelf tot de conclusie, dat zij zulk eene gemotiveerde orde van den dag mag nemen. Want indien een lid na de ontvangen inlichtingen voor zichzelven verklaren kan, dat ze hem niet voldoen en dat naar zijne meening de minister b.v. 's lands belang niet heeft behartigd, waarom zou de Kamer, als zij gerekend wordt, de inlichtingen te hebben gevraagd, niet gelijke verklaring mogen afleggen? Hiermede wil ik intusschen niet zeggen, dat, indien men met den geachten Hoogleeraar moest aannemen, dat niet *de* Kamer, maar een lid der Kamer de inlichtingen vraagt, de vertegenwoordiging dan zulk eene motie van orde niet zou mogen nemen. Volstrekt niet. Wat één lid zeggen mag, mogen meer, mogen alle leden de een na den ander zeggen. En als dit niet ongrondwettig is, waarom zou een lid dan niet eene gemotiveerde orde van den dag kunnen voorstellen en door stemming laten uitmaken, of de meerderheid zich daarmede vereenigt? Eene motie van orde toch is niets anders dan eene sententia declaratoria, die, gelijk de Hoogleeraar zich uitdrukt, al hare beteekenis ontleent aan de beteekenis van de corporatie, welke de verklaring aflegt.

Een natuurlijk uitvloeisel van het recht van interpellatie is dat van enquête. De verplichting der ministers van inlichtingen te geven, zal zeer dikwijls, ja, in den regel wel voldoende zijn, om de vertegenwoordiging volkomen op de hoogte der zaak te doen brengen. Maar er zijn ook gevallen denkbaar, dat die mededeelingen ontoereikende zijn, al ware 't b.v. slechts in het geval, dat het onderzoek zich richt tegen de Regeering. Kunnen de ministers niet al de inlichtingen geven, die de Tweede Kamer verlangt, of zijn ze daartoe niet bereid, de Kamer kan zelfstandig een onderzoek instellen en onder strafbedreiging alle ingezetenen verplichten, aan de oproeping van de uit haar midden gevormde Commissie gevolg te geven en haar de inlichtingen te verstrekken, welke zij mocht noodig hebben.

Maar waarom bezit ook de Eerste Kamer niet dat recht van enquête? De geschiedenis van ons artikel geeft hierop geen antwoord. Zeker, de Eerste Kamer, gelijk de geachte Hoogleeraar te recht opmerkt, zou vrij wat minder dan de Tweede aanleiding vinden, om tot het instellen van eene enquête over te gaan; maar staat het daarom vast, dat die aanleiding altijd moet ontbreken? Kan niet de onbevredigende uitkomst van deze of gene interpellatie, een ingekomen verzoekschrift, eene quaestie, bij het onderzoek van geloofsbrieven opgerezen, behoefte

doen ontstaan aan nader onderzoek; en zoo ja, welke afdoende redenen kunnen er dan bestaan, om de bevrediging van die behoefte onvoorwaardelijk te verbieden? Zeker geene, en 't is dan ook wel waarschijnlijk, dat de aanstaande grondwetsherziening der Eerste Kamer geven zal, wat de Tweede sedert '48 heeft. In het Verslag der Staatscommissie althans wordt voorgesteld, het recht van onderzoek aan beide Kamers te geven. Maar dit niet alleen, zij stelt ook voor, dit recht te verleenen aan beide Kamers in vereenigde zitting, - iets, waarvan noch de Hoogleeraar noch de heer Heemskerk spreekt. De reden, die zij daarvoor heeft, is intusschen afdoende. Wanneer de Koning wegens ziels- of lichaamsziekte buiten staat geraakt, de Regeering waar te nemen, wordt het Koninklijk gezag aan een Regent opgedragen. Volgens onze tegenwoordige Grondwet nu zijn de in dubbelen getale opgeroepen Staten-Generaal vrij lijdelijk en hebben niets anders te doen dan te onderzoeken het Verslag, dat hun dienaangaande wordt voorgelegd door den Raad van State, vereenigd met de hoofden der ministerieele departementen. Wordt daarentegen het denkbeeld van de Grondwetscommissie aangenomen, dan kunnen de beide Kamers vereenigd een eigen onderzoek instellen en behoeven niet langer op het Verslag alleen af te gaan. Dit is ongetwijfeld wel zoo wenschelijk en geeft zeker allen waarborg, dat in deze geene onwaardige handelingen zullen plaats grijpen of overijld een besluit wordt genomen.

Komt de bedoelde wijziging tot stand, de gelegenheid is tevens daar, om de wet van 13 Augustus 1850 (*Staatsblad*, n°. 45) te veranderen. Want de uitspraak van den heer Heemskerk, waarmede die van den heer Buijs overeenstemt, dat n.l. de enquête-wet eene der zwakste van onze organieke wetten is, zal zeker wel niet worden tegengesproken.

Nu ik reeds in mijn eerste opstel aanleiding had, even stil te staan bij des Hoogleeraars aanteekening op art. 92, nu zou ik misschien over dit onderwerp verder kunnen zwijgen, ware 't niet, dat ik naar aanleiding daarvan eene vraag had te doen aan de Staatscommissie, benoemd tot onderzoek, van welke bepalingen der Grondwet herziening noodzakelijk is. De heer Buijs, wijzende op de jurisprudentie van den Hoogen Raad betreffende art. 47 der gemeentewet, meent, dat het niet onmogelijk is, dat de strafrechter te eeniger tijd wordt ingeroepen wegens de adviezen van afgevaardigden. Indien de gemeenteraadsleden niet gevrijwaard zijn voor vervolging ‘wegens de stem of meening, door hen in de vergadering geuit’, hoe zullen dan de volksvertegenwoordigers het op den duur wezen wegens hunne ‘adviezen’, een woord, dat niet zulk eene ruime strekking heeft als *stem en meening.* Bedoelde Commissie, dit ook begrijpende, stelt daarom voor, in de Grondwet te lezen, dat de afgevaardigden niet gerechtelijk vervolgbaar zullen zijn ‘voor hetgeen zij in de vergadering hebben gezegd of aan

haar schriftelijk overgelegd’. Beter kan 't zeker niet worden uitgedrukt, dat de afgevaardigden vrij en frank *in* de Kamer - niet daarbuiten, al verschijnen zij daar in hunne qualiteit, zooals b.v. in eene enquête-commissie, - hunne gedachten mogen openbaren. Maar waarom heeft zij te zijner plaatse denzelfden waarborg als voor de volksvertegenwoordigers niet voorgesteld voor de ministers en voor de Koninklijke Commissarissen, bedoeld bij art. 105 der Grondwet? Scherpzinnige en zeer gemakkelijk sprekende kamerleden zullen *alles* kunnen zeggen, zonder ooit op zichzelven vat te geven, maar onervaren ministers en weinig welbespraakte Commissarissen, hoe licht kunnen dezen niet een misplaatst woord bezigen, vooral wanneer zij van alle kanten worden bestookt en aangevallen? Ook aan dezen had men moeten denken, evenmin als men had mogen verzuimen, voor te stellen, in de beide Kamers tijdens den duur hunner Commissie zitting te geven aan hen, die 's Konings voorstellen in de Kamer brengen. Meent men, dat dit reeds implicite ligt opgesloten in het bedoelde artikel, waarom heeft men dan gemeend, den ministers wel uitdrukkelijk zitting te moeten geven?

Dat dezelfde Commissie erop bedacht is geweest, blijkbaar overeenkomstig den wensch van beide schrijvers, de bepaling omtrent den griffier der Kamer te wijzigen, kan niet anders dan worden goedgekeurd. Er is ook waarlijk geene enkele reden, om te bepalen, dat de griffier niet gekozen kan worden uit de afgevaardigden, of om niet in de Grondwet te verbieden, dat beide betrekkingen niet te gelijk kunnen worden bekleed. Maar waarom heeft de Commissie niet getracht, door eene wijziging van art. 93 duidelijk te laten uitkomen, dat de volksvertegenwoordiging bij het beoordeelen van geloofsbrieven niet alleen daarvoor te zorgen heeft, dat geen onbevoegde zitting neme, maar ook, dat wel kan zitting nemen *hij*, die werkelijk de uitverkorene van de meerderheid blijkt te zijn? De Staten-Generaal toch hebben meer te doen, gelijk de geachte Hoogleeraar opmerkt, dan eenvoudig de beslissing van de stembureaux te bevestigen of te vernietigen; zij moeten ook, waar zij vernietigen, voor de gebrekkige beslissing eene betere in de plaats kunnen stellen, overal waar zij in staat mochten zijn, dit te doen. En nu moge 't waar zijn, gelijk dezelfde Hoogleeraar beweert, dat dit alles in de Grondwet werkelijk ligt opgesloten en dat het de schuld is van de kieswet en van de practijk, zoo het grondwettig recht der kiezers niet tot zijn volle recht komt, - maar, vraag ik, is dit geene reden genoeg, om zorg te dragen, door beter gekozen woorden en eene meer heldere toelichting de ware bedoeling duidelijker te laten uitkomen? Had men ook niet kunnen bepalen, dat geen onderzoek der geloofsbrieven vereischt wordt, tenzij de wettigheid der keuze betwist wordt? Juist omdat het onderzoek in gewone omstandigheden niets beteekent, daarom moest dit kunnen worden nagelaten. De Kamer heeft genoeg te doen; elke afgeloopen zitting laat een stapel

onafgedaan werk achter; waartoe dan niet-noodzakelijke formaliteiten? Ik wijs hierop te eerder, daar de Commissie in beginsel niet ongenegen schijnt tot vereenvoudiging mede te werken. Ik meen dit ten minste o.a. te bespeuren in de bepaling omtrent de naturalisatie van vreemdelingen. Zij laat althans de mogelijkheid open, dat de gewone wetgever, mits met inachtneming van de regelen, door de wet te stellen, aan anderen, b.v. aan de landsregeering, de naturalisatie overlate, - iets, wat ook in Frankrijk en Engeland geschiedt. Ik meen dit vooral op te maken uit de hoogst belangrijke wijziging van ons tegenwoordig art. 106, hetwelk gebiedend voorschrijft, dat *alle* voorstellen des Konings eerst moeten worden overwogen in de afdeelingen, voordat daarover in de Kamer mag worden beraadslaagd. De Commissie meent, geheel overeenkomstig het gevoelen van Professor Buijs, dat de Kamers der Staten-Generaal zelf het best kunnen beslissen, op welke wijze het onderzoek van wetsontwerpen behoort plaats te hebben. Dat de Commissie geene onnoodige vermoeienis des geestes wil, bespeur ik ook hieruit, dat zij bij de Grondwet den Koning uitdrukkelijk het recht wil toekennen, om een wetsontwerp in te trekken, al is 't reeds bij de Eerste Kamer aanhangig gemaakt. De heer Heemskerk en zoovele anderen mogen meenen, - en ik zeg niet: ten onrechte - dat de Koning aan de raadpleging van eenig voorstel in iederen stand der zaak een einde kan maken, in de practijk wordt dit gevoelen niet gedeeld. Tot heden althans, gelijk hijzelf schrijft (bl. 169), is nog geen voorstel des Konings, bij de Eerste Kamer aanhangig, ingetrokken, hoewel enkele malen ministers bij die Kamer tot verwerping hebben geadviseerd.

Dat de beide schrijvers als onwillekeurig hun invloed uitoefenen op de Commissie, liet zich vermoeden. Men merkt dit dan ook telkens op. Zoo ook op de redactie van ons art. 92. Dit neemt intusschen niet weg, dat de Commissie hier een beginsel wil vestigen, dat wegens eene ijdele formaliteit althans wat al te duur gekocht is en dat de geachte Hoogleeraar zeker niet zal hebben aangeraden. De mogelijkheid bestaat natuurlijk, dat de Kamer ontbonden is bij overlijden des Konings of bij afstand van de Kroon en dat de verkiezingen tot samenstelling van eene nieuwe Kamer nog niet zijn afgeloopen. Nu wil de Commissie in dit geval de ontbondene Kamer of Kamers weder doen optreden tot aan de samenkomst der nieuw verkozene, welke plaats heeft op den vijfden dag na den afloop der verkiezingen. Daar nu de Commissie gebiedend wil zien voorgeschreven, dat op den vijfden dag na het overlijden of na den afstand de buitengewone zitting wordt geopend, is het geval zeer licht denkbaar, dat de leden der oude Kamer in Den Haag zijn aangekomen, juist als die der nieuwe op reis zijn naar de residentie. En waartoe nu die omhaal, die mogelijke verwarring? De Commissie zegt het niet, evenmin als onze Grondwet zegt, wat in die buitengewone vergadering moet gebeuren. Hoogst waarschijnlijk is

't alleen om een adres van rouwbeklag of van gelukwensching te doen. Maar als dit het geval is, - en iets anders is wel niet denkbaar - wat zal de heer Heemskerk dan wel gezegd hebben, hij, die nu al meent, dat eene buitengewone bijeenroeping van de fungeerende Kamer om deze reden niet gemotiveerd is. Ware 't, dat volgens ons Staatsrecht de Korting als zoodanig niet kon optreden, voordat hij gehuldigd was, er ware voor dergelijken buitengewonen maatregel zeker iets te zeggen, maar daarvoor is in '48 gezorgd.

Op zijn zachtst uitgedrukt: ik vind het voorstel der Commissie vreemd. Ook vermoed ik, dat zijne redactie bij voorkomende gelegenheid tot groote verwarring aanleiding kan geven. Indien de heer Buijs met het oog op ons tegenwoordig artikel reeds vraagt, of niet juister dan door *na afloop der verkiezingen* de termijn had moeten zijn aangegeven, hoeveel te meer geldt dan nu deze vraag niet, nu 't eene quaestie kan zijn, wie bevoegd is, de buitengewone vergadering te houden: de uit den dood verrezene of de Kamer, wier geboorte elk oogenblik wordt verwacht. Er zal ook, naar mij dunkt, moeten worden gezegd, of de president van de dood verklaarde Kamer met haar zal herrijzen, dan wel of eerst nominatie ter vervulling van den presidentszetel zal worden opgemaakt en aangeboden aan den Koning, wien men een rouwbeklag zal aanbieden of een adres van gelukwensching bij het beklimmen van den troon. In elk geval, gezwegen van het gevaarlijke beginsel, dat de Commissie hier als tersluiks wil importeeren, ik zou meenen, dat het wenschelijker ware geweest, niet gebiedend voor te schrijven, dat de buitengewone zitting op den 5^{den} dag na het overlijden van den Koning of na afstand van de Kroon moet bijeenkomen. Men kan dan naar omstandigheden zich gedragen en de kans misschien ontloopen, dat eene Kamer, van wie de vorige Koning als hoofd der Regeering verklaard heeft, dat zij niet meer bezit het vertrouwen der natie, nog wel goed genoeg wordt geacht, om haar te vertegenwoordigen bij eene gebeurtenis, die in het leven van een volk zeker niet de minst gewichtige is.

In den regel evenwel volgt de Commissie de aanwijzingen van de beide meermalen genoemde schrijvers, en waar dezen verschillen, of wanneer de heer Heemskerk over eenig punt zwijgt, geniet het werk van den Hoogleeraar nog wel eens de eer van in 't bijzonder tot leiddraad te verstrekken. Men kan dit opmerken - om ten slotte nog een voorbeeld aan te halen - behalve uit de weglating der verschillende formulieren, die in onderscheidene artikelen voorkomen, uit art. 107 van haar ontwerp ter vervanging van art. 101 der tegenwoordige Grondwet. Dit art. toch is te algemeen gesteld, daar de regel, hier voorkomende, moet worden in acht genomen bij alle besluiten en dus ook bij die, welke zich oplossen in het doen van eene keus. Hoe moeielijk 't is, zich bij het doen van keuzen te gedragen naar hetgeen de tweede en vooral de derde zinsnede voorschrijven

omtrent de wijze van handelen bij staken van stemmen, kan ieder begrijpen, die aandachtig lezen wil. Daarom heeft de Commissie m.i., om moeielijkheden te ontgaan, goed gedaan, den wenk te volgen van den heer Buijs en hier voor te stellen, de eerste alinea alleen van toepassing te verklaren op besluiten over zaken. ‘Alle besluiten over zaken worden bij volstrekte meerderheid der stemmende leden opgemaakt’, zoo wil zij lezen, en alleszins te recht. Maar waarom heeft zij door eene enkele wijziging in al. 2 niet eene telkens wederkeerende vraag willen voorkomen, of 't namelijk al dan niet geoorloofd is, de beraadslagingen tusschen de eerste en tweede stemming te heropenen? Aangezien ik geloof, dat geene discussiën moeten worden toegelaten, zou ik de tweede zinsnede aldus willen formuleeren: ‘Bij staken van stemmen wordt het besluit zonder nadere beraadslaging in eene volgende vergadering genomen.’ Maar zoo men eene andere meening is toegedaan, waarom 't niet gezegd, nu de gelegenheid zich aanbiedt? Drie vijfden der thans geldende artikelen stelt de Commissie voor te wijzigen; een enkel meer zou niemand haar euvel hebben geduid. Maar in elk geval, onnoodige discussiën dienen vermeden en tweeërlei toepassing evenzeer. Daarom had zij m.i. niet onveranderd mogen overnemen ons art. 100, dat zegt: ‘De Kamers mogen noch afzonderlijk, noch in vereenigde zitting beraadslagen of besluiten, zoo niet meer dan de helft der leden tegenwoordig is.’ Welk cijfer nu meent de Commissie, dat de maatstaf moet zijn, dat der werkelijk toegelaten leden of dat van de voltallige vergadering? De Eerste Kamer heeft in art. 26 van haar reglement van orde aangenomen, dat men enkel op de toegelaten leden te letten had, terwijl de Tweede Kamer daarentegen het andere stelsel heeft gevolgd in art. 53 van haar reglement van orde. Waarom niet door de toevoeging van een enkel woord de quaestie uitgemaakt?

En hiermede ben ik genaderd tot de vijfde afdeeling. Aangezien deze met de zesde streng genomen den inhoud van een nieuw hoofdstuk had moeten uitmaken, gelijk Prof. Buijs opmerkt, meen ik mijne beschouwingen naar aanleiding van diens werk hier gevoegelijk te kunnen afbreken. Later hoop ik ze te vervolgen en wel nadat de tegenwoordige regeering haar voorstel eener gewijzigde Grondwet zal hebben ingediend, iets, wat, naar de belofte van het hoofd van dit Kabinet, waarschijnlijk zal plaats hebben vóór het einde dezer zitting.

Ik twijfel niet, of de Regeering zal hare belofte nakomen. Doch hoeveel goeds ik mij van haar ontwerp ook voorstel, ik geloof daarom nog niet, dat wij aan den vooravond staan eener Grondwetsherziening. Of zal de heer Heemskerk erin slagen, art. 194 zoo te herzien, dat alle partijen zoo al geen volkomen genoegen daarmede nemen, zich althans erbij zullen neerleggen? Hoe hartelijk ik hem ook de eer gun van een twistpunt uit den weg te ruimen, dat als een invretende kanker onzen maatschappelijken en politieken toestand bederft, twijfel

[i]s nochtans alleszins geoorloofd. Geen der in den boezem der Grondwets-Commissie gedane voorstellen tot wijziging der thans voorgeschreven regeling van het openbaar lager onderwijs vond genoegzamen weerklank, welk eene aangename voldoening het haar ook geweest zou zijn, zoo lezen we op blz. 7 van haar Verslag, indien een middel had kunnen worden gevonden, om de oplossing van den strijd over het lager onderwijs te bevorderen. De meerderheid scheen aan het bijzonder onderwijs wel enkele voordeelen te willen waarborgen, maar ‘naar het gevoelen van sommigen’ zoude dit geheel onvoldoende zijn, om een strijd te beslechten, waarvan de oorzaken veel te diep lagen, om aldus door kleine concessien te worden weggenomen. Ware 't, dat er geene vrees bestond, dat hier en daar voldoend onderwijs zou worden gemist of dat men beducht zou behoeven te zijn voor allerlei moeielijkheden, indien voorstanders van bijzonder onderwijs op een gegeven oogenblik de openbare lagere school zouden willen vervangen door eene bijzondere, - mogelijk, dat de wijze, waarop eenige leden der Commissie de tegenwoordige Grondwet zouden willen interpreteeren, in vele opzichten aan de bezwaren te gemoet kwam. Maar tot dusverre gelooft men nog niet algemeen, wat deze leden ook mogen beweren, dat volgens de Grondwet eerst *dan* vanwege het openbaar gezag lager onderwijs moet worden verstrekt, indien daaraan in eenige gemeente behoefte bestaat.

Intusschen, ik wacht met belangstelling af, wat de Regeering zal voorstellen, en ik vlei mij, dat alle vaderlandlievende talenten haar zullen steunen in een arbeid, waarvan de voltooiing vurig verlangd wordt, doch moeielijk te verkrijgen is.

Heerenveen, 5 April 1884.

A. GREEBE.

Onze militaire bijeenkomsten door een plattelander.

XIV. Uittreksel uit de notulen, enz.

De Voorzitter opent de vergadering met de navolgende rede: Mijne Heeren, het is mij altijd aangenaam, u te dezer plaatse vergaderd te zien, maar ditmaal zijt ge mij allen bijzonder welkom. Vijf en twintig jaren geleden, op dezen datum, werd ik bij Z.M.'s besluit

benoemd tot officier bij de Nederlandsche Schutterij. Hoewel dit vierde eener eeuw voor ons land in vrede en rust voorbijging - de zenuwaandoening van 70-71 uitgesloten - en ik niet van mijn goeden wil en mijne vaderlandsliefde heb mogen doen blijken met de wapens in de hand, zegen ik dezen dag. Of liever, Mijne Heeren, juist daarom is voor mij deze dag een groote feestdag. Allen, zooals we hier vergaderd zijn, zullen, naar mijne innige overtuiging, hun plicht weten te betrachten in de ure des gevaars, maar geen onzer mag wenschen, dat ooit die ure voor ons aanbreekt. Niettemin, Mijne Heeren, we zijn hier saamvergaderd, om te spreken over de mogelijkheid, dat dit wèl gebeurt, en over alles, wat met die gebeurlijkheid in verband staat, en het is eene ware behoefte van mijn hart, in den avond van dezen voor mij gedenkwaardigen dag de verzekering te mogen hernieuwen, dat ik er hoogen prijs op stel, uwe vergadering te presideeren. Ik heet u welkom in deze vergaderkamer en noodig u uit, na afloop onzer zitting aan onzen avonddisch in den kring mijner familie te willen aanzitten.

De Kolonel en Kapitein Dinges vragen te gelijk het woord.

De Voorzitter. In dit geval moet ik het woord geven aan den oudste in jaren en hoogste in rang.

Kapitein Dinges. De rang doet hier, naar mijne bescheiden meening, niets ter zake. In eene vergadering, waar ieder lid zijne denkbeelden mag uitspreken, komt geen rang te pas.

De Kolonel. Ik dank den Voorzitter voor zijne welwillendheid, om mij het eerst aan 't woord te laten; maar ik kan mij ook aansluiten bij het gevoelen van onzen geachten Lummeloorder, dat we hier allen evenveel recht van spreken hebben. Alleen doe ik Zijn Weledelgestrenge met alle bescheidenheid opmerken, dat nu Zijn Weledelgestrenge en ik te gelijk het woord vroegen, onze waardige Voorzitter zich in een eenigszins moeielijk geval bevond. Het is, voor zoover mij bekend, in geene eerzame vergadering, zooals deze, gebruik, om met dobbelsteenen of door strootje-trekken te laten beslissen, wie het eerst zal spreken. Daarom sneed de Voorzitter den knoop door en gaf het woord aan den oudste in deze vergadering.

Kapitein Dinges. Mijnheer de Voorzitter, mag ik, op mijne beurt, met alle bescheidenheid doen opmerken, dat in dit zeer speciaal geval het oudste lid der schutterij, hier vertegenwoordigd in mijn nederigen persoon, het eerst onzen geachten jubilaris geluk behoorde te wenschen met zijn feest. Misschien is deze mijne opvatting volgens het oordeel van ons geacht lid, den Hoogedelgestrengen heer Kolonel, geheel verkeerd; maar Zijn Hoogedelgestrenge, die zoo volmaakt thuis is in de militaire vormen en gebruiken, die zoozeer doordrongen is van het esprit de corps, - ten minste dit onderstel ik - zal bij nadere overweging wellicht wel willen toestemmen,

dat ik, als eenvoudig schutter-kapitein, thans wel het woord tot onzen waardigen Voorzitter mag richten.

De Voorzitter. Het woord blijft aan den Kolonel.

De Kolonel. Mag ik Mijnheer den Voorzitter beleefdelijk verzoeken, den heer Kapitein Dinges het woord te geven vóór mij. Zijn-Weledelgestrenge heeft volkomen gelijk, nu ik Zijn Weledelgestrenge's juist en kernachtig woord heb mogen vernemen. Na Zijn Weledelgestrenge wil ik gaarne mijne zwakke taal van hulde doen hooren en ook den hooggeachten spreker met een enkel woord antwoorden.

Kapitein Dinges. Hooggeachte Voorzitter, waarde vriend, tot mijne innige vreugde, maar niet zonder een gevoel van leedwezen, neem ik - maar ik geloof de tolk aller gevoelens te zijn, als ik verbeter: nemen *wij*, kennis van uw jubilé. Wij brengen u uit den grond des harten onze hulde en gelukwenschen; wij wenschen tevens het land geluk, dat in u zulk een waardig burger bezit, zulk een echt vaderlander, die steeds getoond heeft en nog toont, dat de publieke zaak - meer speciaal onze lands-defensie - hem even na ter harte gaat als zijn eigen belang en dat der zijnen. Maar, waarde Voorzitter en vriend, tevens moeten wij er ons leedwezen over betuigen, dat wij onwetend zijn gebleven van dit jubelfeest; dat gij ons hebt willen verrassen met uwe mededeeling in deze ure, in plaats van ons voor te bereiden en ons daardoor de gelegenheid te schenken, uw feestdag luister bij te zetten, u eene ovatie te bereiden, zooals op zulk een dag past, u meer tastbare blijken te geven van de waardeering, die gij verdient. Uwe alom bekende bescheidenheid, hooggeachte Voorzitter, heeft u waarschijnlijk belet, zelf het initiatief te nemen, maar ons geacht medelid, uw schoonzoon Grutter, had ons een onwaardeerbaren dienst bewezen, indien hij ons een wenk had gelieven te geven; maar tot ons leedwezen is dit niet mogen zijn. Ontvang nogmaals, Mijnheer de Voorzitter, onze oprechte gelukwenschen.

De Voorzitter. Ontvang mijn dank, Kapitein Dinges, voor uw heilwensch. Ik ben innig overtuigd, dat hij oprecht gemeend is, - zoowel van uwe zijde als van hen, in wier naam gij spreekt. - Als we straks aan tafel zitten, zullen we met de toosten voortgaan. Laten wij nu onze zaken behandelen.

Het lid Grutter. Ik geloof, Mijnheer de Voorzitter, dat wij geenszins buiten den kring onzer gewone handelingen treden, indien we uwe mededeeling en de sierlijke toespraak van ons geacht lid, den commandant der Lummeloorder Schutterij, nog eenige oogenblikken onze aandacht wijden. Ik zal zeer kort zijn en alleen den geachten spreker doen opmerken, dat, hoezeer ik bekend was met de beteekenis van dezen dag, ik geene vrijheid vond, iemand buiten onzen huiselijken kring er opmerkzaam op te maken. De jubilaris had zijne redenen, om geene openbaarheid te geven aan dit feest, en ik moest die eerbiedigen. De beschouwingen van Kapitein Dinges ten aanzien van het wenschelijke

eener ovatie of demonstratie, of wat dan ook, buiten dezen kring verlang ik in het midden te laten. Misschien, dat eenig ander lid, in dit geval meer bevoegd, te dier zake nog iets heeft te zeggen, en ik wil niet verhelen, dat mij dit bijzonder aangenaam zou zijn.

De Voorzitter, een weinig ongeduldig. Verlangt nog iemand het woord in deze persoonlijke quaestie?

De Kolonel. Mijnheer de Voorzitter, de persoonlijke quaestie is hier verwant met de openbare zaak, en daarom wensch ik nog iets in het midden te brengen. Kapitein Dinges heeft in onverbeterlijke, even kernachtige als sierlijke taal u eene welverdiende hulde gebracht, met welke wij allen volmondig instemmen. Ik ken ook genoeg den geest, die in deze vergadering heerscht, om gerust ‘onze’ in plaats van ‘mijne’ te mogen zeggen; - maar indien dit hooggeachte lid in *mijn* naam verkiest te verklaren, dat we met trommels, trompetten en fluiten, met bazuingeschal en groote trom in de couranten hadden dienen kond te doen aan de wereld, dat onze geachte Voorzitter vandaag eene kwart eeuw in rustenden schutterdienst heeft doorgebracht, dan teeken ik daartegen nadrukkelijk protest aan - zeer nadrukkelijk, hooggeachte Voorzitter. Ik breng u mede mijne hulde, Mijnheer de Voorzitter, - maar de meeste hulde breng ik u voor uwe hoogst achtbare bescheidenheid, ook door ons medelid Grutter, uw schoonzoon, zoo juist begrepen en gewaardeerd. - Eere, wien eere toekomt, maar de eerbetooningen, die men tegenwoordig, langs den meer en meer gebruikelijken weg der *réclame,* zelf uitlokt, hebben in mijne oogen zeer weinig waarde.

Ik wensch juist dit punt aan te roeren. Zulke persoonlijke jubilé's doen mij altijd denken aan... jeukte in het knoopsgat, aan feestdiners met toosten en met telegraphische dito op het welzijn van Oranje...

Kapitein Dinges driftig. Als Oranjevriend, Mijnheer de Kolonel, teeken ik protest aan. De wijze, waarop gij die ‘telegraphische-dito’ verbindt met hetgeen gij vooraf doet gaan, vind ik stuitend voor mijn gevoel... (De Kolonel gaat zitten). Ja - Mijnheer de Kolonel, stuitend en kwetsend voor mijn gevoel als Oranje-vriend en vaderlander...

De Voorzitter. Ik verzoek den Kolonel voort te gaan, en Kapitein Dinges verzoek ik beleefdelijk, den spreker niet in de rede te vallen.

De Kolonel. Ik dank u, Mijnheer de Voorzitter, en ik vervolg. Den heer Kapitein Dinges, hoofdman der onoverwinnelijke Schutterij-dienstdoeners van Lummeloord, breng ik welverdiende hulde om zijne Oranje-gezindheid en vaderlandsliefde. Ik koester de innige overtuiging, dat hij bij 't schuimen der champagne-bokalen van die edele gezindheid minstens tot in 't quadraat zal doen blijken, en ik neem zelfs aan, dat ons geacht medelid dit ook bij ernstige gelegenheden zou doen, bij voorbeeld als we voor 't vaderland, in stede van bruisenden wijn, ons eigen bloed moesten plengen. Maar ik moet Mijnheer Dinges het

recht ontzeggen, mij te beschuldigen, de vaderlandsliefde en Oranje-gezindheid van een mijner medeburgers te willen kwetsen. Ik ben ook een warm Oranje-vriend en vaderlander, en ik draag er roem op; maar ik toon dit op mijne wijze en die is niet van luidruchtigen aard. - Ik neem hierbij de vrijheid, den heer Dinges te verwijzen naar een artikel van den heer Beekman, in het *Nieuws van den dag* van den 4^{den} Februari j.l., getiteld ‘Geestdrift’. Met dat stuk stem ik volkomen in - de heer uit Lummeloord zeer zeker niet; maar dit is mij om 't even - en daarin wordt gezegd, naar aanleiding van het toen verwacht bezoek der Transvaalsche deputatie in ons land: ‘Als wij nu, voordat wij nog aan 't dineeren en telegrapheeren zijn, eens denken aan de geestdrift, die wij zelven toonen zullen of waarmede wij zullen instemmen, dan rijst bij ons wellicht de vraag, of het ons wel past zoo vol geestdrift te zijn.’ En aan het slot van zijn stuk zegt de schrijver: ‘Eerst dan ook hebben wij bij zulke gelegenheden het recht, te gelooven aan waarachtige geestdrift, als het telegram na afloop van het diner zal luiden: ‘Maak ons weerbaar, o Vorst; neem daarvoor een tijd van ons leven, opdat wij zoo noodig door daden kunnen toonen, dat wij zelven oprecht kunnen en willen datgene wat wij in anderen, in onze voorvaderen en in onze stamverwanten, waardeeren.’

Juist! We leven in een tijd, waarin we geestdrift zoeken... bij de flesch. We leven in een tijd, waarin iedereen zijn jubilé wil vieren, om in de couranten te laten drukken, dat hij eenige jaren achtereen ergens eene betrekking heeft waargenomen, ten betooge, dat hij 't lang in één dienst heeft kunnen uithouden; om huldebetoon te ontvangen op allerlei wijze, maar 't liefst in tastbaren vorm. Eenvoudig zijn plicht doen schijnt in onzen tijd aanspraak te geven op bijzondere eerbewijzen, en dat kan ook niet anders, als men eerbewijzen ziet ten deel vallen aan lieden, die de meest doorslaande blijken geven van ternauwernood of in 't geheel niet te deugen voor hunne betrekking. Neen, Mijnheer de Voorzitter, - geene groote trom, geen klaroengeschetter op dezen dag! Dat was uw wensch en ge geeft daarmede opnieuw het bewijs, dat ge een nederig man en een Nederlander van den echten ouden stempel zijt, die rustig zijn weg gaat en doet, wat eenvoudig zijn plicht hem gebiedt.

Ik geloof te mogen onderstellen, dat ons geacht lid uit Lummeloord wel zoo ervaren is in de historie, dat hij zal weten, wat Nelson, de Engelsche vlootvoogd, - evenmin een opsnijder als onze onvergetelijke, roemrijke De Ruijter - als dagorder aan zijne schepelingen gaf vóór den verwoeden zeestrijd bij Trafalgar en die door zijn eenvoud zoo schitterend afsteekt bij den gezwollen legertoost van Generaal Bonaparte vóór den aanvang van den slag bij de Pyramiden. Ik verwijs ons Lummeloorder lid eenvoudig naar die beide toespraken, om hem mijne bedoeling nog duidelijker te maken.

K a p i t e i n D i n g e s. Mijnheer de Voorzitter, ik ben niet hier, om een examen in de geschiedenis af te leggen; van een eenvoudig man, die, zooals ik, zijne zaken heeft na te gaan en dus weinig of geen tijd overhoudt, om oorlogsgeschiedenis tot zijne uitspanningslectuur te maken, behoeft men die kennis niet te vorderen. Nelson heeft misschien gezegd - ten minste ik geloof me zoo iets te herinneren: ‘Jongens, slaat er flink op los! Als je in Engeland terugkomt, zullen we feestvieren en nu krijg je al vast een dubbel rantsoen grog.’ En het geniale Fransche legerhoofd zal zijne soldaten met de g l o i r e etcetera hebben warm gemaakt, maar dat doet niets ter zake af. Nelson was een knap admiraal en Bonaparte een nog knapper generaal, en 't is onverschillig, hoe ze beiden hun volk hebben toegesproken, als ze 't maar deden in den geest hunner soldaten. Den Engelschman belooft men een rantsoen grog, den Franschman een rantsoen glorie en den Hollander...

D e K o l o n e l. Een rantsoen jenever, bedoelt u?

K a p i t e i n D i n g e s. Ik teeken protest aan, Mijnheer de Voorzitter, tegen deze insinuatie.

D e V o o r z i t t e r. Het geachte lid uit Lummeloord zij opgemerkt, dat zijn protest elken redelijken grond mist, nu hij eene bevriende, dappere natie, zooals de Engelsche, op vrij duidelijke wijze van grogcourage beschuldigt.

K a p i t e i n D i n g e s. Ik sprak alleen, Mijnheer de Voorzitter, in veronderstellenden zin. Bovendien, de Engelsche matroos, de man uit het volk, begrijpt beter de waarde van een glas grog dan van het holle woord ‘gloire’, waarmee men een Franschman kan laven. Ik vertrouw, Mijnheer de Voorzitter, dat onze Hollandsche jongens wel hun plicht zouden doen zonder een praatje over *gloire* en een glas jenever.

D e K o l o n e l. Zeer juist. En omdat de Engelsche Admiraal zoo iets ook van zijn volk vertrouwde, beloofde hij hun geen extra-oorlam, zooals de Kapitein der Lummeloorders gelooft te mogen aannemen, maar hij zei eenvoudig, in Spartaanschen trant: ‘Engeland vertrouwt, dat iedereen zijn plicht zal doen.’ Wat Bonaparte bij de Pyramiden tot zijne soldaten zei, weten de heeren, behalve Kapitein Dinges, die zich met de geschiedenis-liefhebberij niet afgeeft, - en daarom zal ik 't maar niet herhalen...

K a p i t e i n D i n g e s. Ah, Mijnheer de Kolonel is een zijner citaten kwijt. Zou een der heeren 't mij, onkundigen leek in de historie, eens willen meedeelen?

D e K o l o n e l. Met uw verlof, Kapitein Dinges, - ik mag 't immers ook wel doen? Mijn geheugen is nog tamelijk frisch, ondanks mijne vier en zestig jaren. De toekomstige Cesar, die ook van groote trom en klaroengeschal hield, riep zijn soldaten toe: ‘Van den top dezer pyramiden zien veertig eeuwen op u neder!’ - 't Was m o o i gezegd, 't was m o o i gezegd, 't was d..... mooi gezegd. Maar ik

zeg, op mijne beurt, dat het niets meer was dan een champagnetoost en dat die toost niets kan hebben uitgewerkt op de Fransche soldaten, die even weinig, misschien nog minder wisten van de Egyptische geschiedenis dan Kapitein Dinges zelf. Maar de soldaten, die Bonaparte aanvoerde, waren de beste soldaten van de wereld en ze hadden een blind vertrouwen in hun genialen aanvoerder, die hen overal ter overwinning had geleid. Hij had hun evengoed kunnen toeroepen: ‘Soldaten, 't is hier warmpjes op de vlakte en boven op de pyramiden is 't natuurlijk frisscher, - maar we zullen het warm uurtje, dat ons wacht, wel doorkomen. Gij vertrouwt op mij en uwe officieren, en ik vertrouw op u!’ En dat was minstens evengoed geweest als die bombast van de *Quarante siècles.* De slotsom van deze lange rede, Mijnheer de Voorzitter, is alleen deze: iedereen moet zijn plicht doen, afgezien van dankbetuigingen, belooningen, onderscheidingen en ovatie's, - alleen uit plichtgevoel, en ik noem het een der kankers onzer tegenwoordige maatschappij, dat er hulde gevraagd wordt voor hen, die eenvoudig doen, wat ze niet laten kunnen. Dit, Mijnheer de Voorzitter, is een bewijs, dat wij op den weg van verbastering zijn, en zij, die het volk op dien weg voorgaan, handelen onverantwoordelijk. Ik heb gezegd.

De eerste Luitenant der Rustende vraagt het woord. Mijnheer de Voorzitter, sinds onze laatste bijeenkomst is het bestuur van het Departement van Oorlog in andere handen overgegaan. Onder mijne Haagsche kennissen zijn er enkele, die vijftien en meer jaren in den luitenantsrang hebben doorgebracht, en van bevordering schijnt nog geene sprake te zijn. Nu moet ik erbijvoegen, dat zij zich persoonlijk niet over den stilstand in de bevordering beklagen, want zij blijven liever als luitenant in de aangename residentie, dan als kapitein naar een stil, vervelend garnizoentje te worden verplaatst. Maar over 't geheel moet toch die stilstand in de bevordering een onaangenamen indruk teweegbrengen. Ik breng deze aangelegenheid ter sprake, om het gevoelen onzer specialiteiten, met name den Kolonel en het lid Grutter, over den tegenwoordigen Minister van Oorlog te vernemen.

Kapitein Dinges. Ik geloof, Mijnheer de Voorzitter, dat men geene specialiteit in oorlogszaken behoeft te zijn, om een oordeel te vellen over den Minister van Oorlog, die als lid van een verbond, dat ieder vrijen Nederlandschen burger wil dwingen, soldaat te worden, zitting neemt in een Ministerie, dat zich met dat verderfelijk beginsel niet kan vereenigen, zonder zijne eigen beginselen te verloochenen. Deze Minister heeft zichzelf veroordeeld, tenzij hij tot inkeer kome en zijn stokpaardje van vroeger - ‘persoonlijken dienstplicht’ - in het vuur werpe. Beter ten halve gekeerd dan ten heele gedwaald. Die persoonlijke dienstplicht deugt voor ons land niet Ik las heden nog een ingezonden stuk in een onzer groote, zoogenaamd ‘liberale’ bladen, waarin de schrijver - blijkbaar een kundig man van het vak -

tot de slotsom komt, dat ‘algemeene dienstplicht’, met behoud van plaatsvervanging, het eenige is, dat in ons militair wezen en voor onze Nederlandsche maatschappij past.

Het lid Grutter. Ik verzoek het woord, Mijnheer de Voorzitter. De eerste Luitenant der Rustende heeft gelijk. Er is stilstand in de promotie, maar die is er in een klein leger, uit den aard der zaak, bij vrij regelmatige tusschenpoozen - maar hij wordt ook geregeld opgevolgd door sneller loopen. Om een toestand in het leven te roepen, die elk officier het vooruitzicht geeft, van op zekere tijdstippen in zijne loopbaan eene rangsverhooging te verkrijgen, is onmogelijk. In België, bij voorbeeld, heerscht het beginsel, om de officieren op bepaalden leeftijd te pensionneeren. Dat beginsel moge de promotie aan den gang houden, ik betwijfel zijne deugdelijkheid. Men behoort streng rekening te houden met de zedelijke, verstandelijke en lichamelijke geschiktheid der officieren, van welken rang ook. Als de Belgische Regeering een Brialmont niet wil missen, omdat hij een uitstekend militair is, moet men ook geen eenvoudig officier, die zijn vaderland in lageren rang ook nog zeer goede diensten kan bewijzen, op stal zetten, omdat hij toevallig op datum zooveel jarig is. Men moet de goeden houden - dat is de geheele zaak. De Belgische wet is, mijns inziens, eene verkeerde wet, die nog meer de eerzucht moet uitdooven dan promotiën, die niet geleidelijk voortgaan. Ik acht onze bevorderingswet beter, omdat ze de Regeering vrijlaat, verdienstelijke en bruikbare mannen te behouden voor den dienst, en wanneer men eenmaal ertoe komen kan, om zulke officieren, naar gelang hunner dienstjaren, in traktement en pensioen schadeloos te stellen voor hunne achterlijke promotie, dan viel er op die wet niet veel meer af te dingen. 't Is waar, de Regeering kan altijd, met de wet in de hand, den geschikte wegzenden en den ongeschikte behouden - maar de wetgever moet uitgaan van het beginsel, dat de uitvoerders der wet naar plicht en geweten handelen, - zonder dat wordt het wetgeven onmogelijk. Ik beweer niet, Mijnheer de Voorzitter, dat het oorlogsbestuur ook nu niet de wet op de pensionneering en bevordering ruimer kon toepassen, om schot te geven voor de promotie-wachtenden, maar we weten nu eenmaal, dat er geen staand leger in de wereld is, nooit was en nooit zijn zal, dat in vredestijd niet klaagt over langzame promotie. Is er in ons leger *malaise*, - en die is er - dan heeft die eene andere oorzaak. Ten slotte, Mijnheer de Voorzitter, moet het me, naar aanleiding van hetgeen door den vorigen spreker werd gezegd, van het hart, dat officieren, die liever niet met rangs-verhooging van hun aangenaam garnizoen scheiden, beter deden, de gelederen te verlaten. Zóó kwam er ook schot. Wie niet liever de eerste wil zijn in een klein dorp dan de tweede in Rome, bezit geene eerzucht genoeg, om het ver te brengen, tenzij hij in Rome het welbekende intrige-spel speelt, dat hem in de hoogte voeren moet.

De Kolonel. Mijnheer de Voorzitter, ik wenschte naar aanleiding van het gesprokene door Kapitein Dinges tot Lummeloord een paar woorden in het midden te brengen.

De hooggeachte spr. heeft te verstaan gegeven, dat de Minister van Oorlog, indien deze zijn beginsel verloochende, wellicht genade in zijne oogen zou vinden. Dit zou den Minister, indien hij zijn politieken rok werkelijk omkeerde, zeker een ontzaglijk genoegen doen; maar ik geloof toch niet, dat deze Minister tegen zulk een hoogen prijs dien ommedraai zal vertoonen, al schijnt dit tegenwoordig sommigen politici bijzonder gemakkelijk af te gaan.

Ik herinner me den tijd, toen de met cachot gestrafte soldaten op marsch met omgekeerden rok in de achterwacht moesten marcheeren. - Dat was eene schande. - De vertegenwoordiger uit Lummeloord schijnt het echter eene soort van eer te vinden, dat een Kabinetslid zijn rok omkeert. De arme soldaat van vroeger, die ten spot van de gapende menigte, met de witte voering naarbuiten gekeerd en het zwart gestempeld wapennommer op den rug, als een gebrandmerkte tusschen de bajonetten zijner kameraden moest marcheeren, schaamde zich. En zoo dient iedereen, die in figuurlijken zin zijn rok omkeert, zich te schamen, tenzij hij naar waarheid kunne zeggen: 'Ik heb gedwaald in mijne beginselen en daarom herroep ik ze uit volle overtuiging.'

Ik geloof, Mijnheer Dinges, dat de tegenwoordige Oorlogs-Minister gerust bij zijn beginsel blijven kan, en ik heb alle redenen, te gelooven, dat hij dit doen zal.

Ook wenschte ik nog een woord te zeggen over de promotie-quaestie, welke zoo even ter sprake kwam. Op dit oogenblik, Mijne Heeren, is er, naar men vrij stellig verzekert, eene promotie op til, en wellicht heeft de berg reeds eene muis, of de muis een berg gebaard, als het 'Uittreksel uit de notulen' dezer vergadering wereldkundig wordt. - Ik stem toe, met ons geacht lid Grutter, dat onze wet op de bevordering der officieren in zeker opzicht de voorkeur verdient boven het stelsel van uitzetting op een bepaalden leeftijd, maar onze wet is ook alles behalve volmaakt en ze wordt toegepast selon le bon plaisir des régnants. Ja, dit klinkt vreemd in Nederlandsche ooren, maar ik doe er geen tittel of jota af. De bevordering van luitenant tot kapitein gaat als van een leien dak, wanneer er schot in de hoogte komt; de ancienneteit - mooi Hollandsch woord in onzen Hollandschen kanselarij-stijl - geldt uitsluitend voor subalterne officieren - ook weer zoo'n sierlijke Fransche benaming, voor welke geene Hollandsche te vinden is. - De bevordering tot majoor, tot luitenant-kolonel, tot kolonel, tot generaal is 'keuze', - ik vergis me, Mijnheer de Voorzitter: - willekeur. Al moest ik hier, in deze 'Militaire bijeenkomst', die me zoo lief is, door alle kanselarij-mannen worden gesteenigd met al de steenen, die ze op het Plein in Den Haag kunnen opbreken, en daarna begraven onder hun reusachtigen stapel

portefeuilles van ter ruste gelegde ‘verslagen’, ‘rapporten’ en andere vruchten van nutteloozen arbeid, - dan nog zou ik tot mijn laatsten snik uitroepen: ‘Er wordt misbruik gemaakt van keuze in den rang van hoofdofficier, en willekeur, gunst en intrige dingen om den voorrang in eene zaak van hoog militair en nationaal belang. De hoofdofficier moet nauwkeurig en streng gewogen worden. De man, die in den oorlog het bevel voert over eenige duizenden, moet beproefd zijn. - Ja, daar heb ik 't woord, Mijne Heeren. Hij moet de bewijzen hebben geleverd, dat hij door karakter, door kennis, door toewijding aan zijn vak de niet alledaagsche kunst verstaat, om soldaten in het vuur te leiden en in de strategische en tactische handelingen van den legeraanvoerder in te grijpen. Ik vraag ieder onpartijdig man, die het leger kent, zooals het sinds dertig of veertig jaren is, of de Regeering in hare keuze van hoofdofficieren doorloopend consequent is geweest? Of ze niet ontelbare malen zelf later heeft moeten erkennen, dat hare keuze verkeerd was, en zulks door den gekozene voor geene volgende keuze meer in aanmerking te brengen. Dan heette het - niet: ‘We hebben ons vergist’, maar: ‘Hij is tegengevallen.’ - Aan zulke tegenvallers is ons leger rijk geweest, maar er zijn ook voorbeelden van hoofdofficieren, van wie men vrij zeker wist, dat ze niet konden meevallen, en die toch steeds in rang opklommen tot verbazing van de heele wereld. - Hoewel ik, Mijnheer de Voorzitter, niet het minste persoonlijk belang heb bij de bevordering in de hoofdofficiersrangen, stel ik toch hoog belang in de keuze der Regeering; want er hangt veel van af. Ditmaal, ik erken 't eerlijk, is mijne belangstelling hoog gespannen, want men voorspelt eene ware razzia in de hooge rangen. - Maar wat men - de praatgrage Men - er alzoo bij vertelt, is wel geschikt, om ons weer op zonderlinge keuzen voor te bereiden.

Uit die keuzen, Mijne Heeren, moet het blijken, of deze Minister van Oorlog zijne verantwoordelijkheid hooger stelt dan alle mogelijke consideratiën van persoonlijken aard. Is alles waar, wat Men vertelt, dan zouden we weer alle redenen hebben, ons te bedroeven over het geval, dat de hoogst gewichtige vraag, wie onze regimenten, brigades en divisiën moeten aanvoeren, wie aan het hoofd der militaire inspectiën behooren te staan, wordt opgelost langs den weg van schipperen en toegeven aan hoogere invloeden. De personen-quaestie speelt immer bij die zoogenaamde groote promotiën de voornaamste rol, en ik geloof niet, dat Men het mis heeft, als men beweert, dat er ditmaal weer heel druk over personen-quaestiën wordt onderhandeld. We zullen zien; maar dit weet ik wel, Mijne Heeren, dat deze Minister nu eene uitstekende gelegenheid heeft, om te toonen, dat hij het heft in handen weet te houden.

Er wordt wel eens gezegd: ‘De Minister van Oorlog kan niet voor elke benoeming, welke hij er niet door kan halen, zijn ontslag nemen.’ Dit stem ik toe, voor 't geval die benoeming een luitenant betreft,

maar over zulke benoemingen loopt het verschil nooit. En ik ben van meening, Mijnheer de Voorzitter, dat waar het de benoeming van hoofd- en opperofficieren geldt, de Minister wel degelijk zijne portefeuille in de schaal behoort te leggen, wanneer hem wordt belet, de rechte mannen op hunne rechte plaats te brengen. Hadden de Ministers dit altijd gedaan, dan zou ons het treurig schouwspel bespaard blijven, dat we nu zoo dikwijls onder de oogen hebben, namelijk, dat het genoeg is, om hoog in gunst te staan, om tot hooge rangen op te klimmen.

K a p i t e i n D i n g e s. Uit hetgeen ik nu reeds in deze zitting van onze beide specialiteiten heb vernomen, geloof ik te mogen afleiden, dat zij met den tegenwoordigen Minister meer zijn ingenomen dan met den vorigen titularis. - Ik geloof tevens te mogen onderstellen, dat het Besluit, door dezen Minister uitgelokt, om uit de militie luitenants en toekomstige schutter-officieren te trekken, niet vreemd aan die sympathie is. Maar ik waag hier de opmerking, dat dit besluit eene vermomde poging is, om ons tot den verderfelijken persoonlijken dienstplicht te voeren. Ik verwijs andermaal naar het uitstekend ingezonden stuk in de *Nieuwe Rotterdammer*.

D e K o l o n e l. Zou de geachte Lummeloorder wel eens de bedoeling van den schrijver, die algemeenen dienstplicht m e t plaatsvervanging wil, duidelijk willen maken, want ze ontsnapt aan mijn waarnemingsvermogen? Die schrijver wil, als ik me niet vergis, ieder man dienstplichtig, maar de voorwaarden tot plaatsvervanging zeer hoog stellen. Derhalve bevoorrechting van hen, die 't meeste geld kunnen betalen. Zeer zeker: als een plaatsvervanger duizenden guldens kost, in plaats van honderden, wordt de plaatsvervanging moeielijker en eindelijk onbereikbaar voor wie niet schatrijk is. De dienstplicht blijft dus eene geldquaestie, en dan blijf ik vragen, waar het recht en de billijkheid blijven, als een jongen, die uit het midden zijner studiën wordt gerukt, om zijn land te dienen, omdat zijne ouders geen geld genoeg hebben, om een plaatsvervanger te koopen, moet achterstaan bij een rijken leeglooper? Een Staat, die de allereerste plichten van den maatschappelijken mensch tot geld herleiden wil, moet eindelijk te gronde gaan. Evengoed als we ons eigen huis moeten verdedigen, hebben we ons gemeenschappelijk huis te verdedigen, en dit doen we 't best met eigen arm. - Maar, Mijnheer de Voorzitter, voor doove ooren is 't kwalijk spreken, en met onwillige honden is 't slecht hazen vangen. Als zij, die het meeste hebben te verliezen, de armeren op post willen stellen tegen betaling, dan moet het land maar te gronde gaan. - Ja, wordt er gezegd door de verdedigers van het protectie-stelsel der dienstvervanging, die rijke jongelui deugen toch, niet voor soldaat; ze stichten in de gelederen meer kwaad dan goed; ze brengen een gedeelte hunner maatschappelijke voorrechten mede in het militair leven, wekken daardoor ontevredenheid en afgunst, enz. -

Uitvluchten, om die bevoorrechte jongelui vrijdom te schenken van eene belasting, die hun honderdmaal lichter valt te brengen dan hun, die door eigen arbeid zich een weg door het leven moeten banen. - Neen, die bevoorrechte jongelui brengen heel wat minder van hunne voorrechten mede in de gelederen, dan wat in alle kringen der maatschappij de rijken en voornamen op minder bedeelden voorhebben en waaraan iedereen immers gewoon is; - maar zij worden in plichtsbetrachting, tucht, orde en onderwerping aan de wet gelijkgesteld met den armsten daglooner, - en dit is eene groote billijkheid, die het volk zeker waardeeren zal, - tenzij men de dwaasheid beging, den rijken dienstplichtige in de gelederen onbillijke privilegiën te schenken. Laat hem voor zijn geld koopen, wat hij wil, zich zijn tijd buiten dienst zoo aangenaam mogelijk maken; laat hem alles doen, wat hij verkiest, - maar allereerst zijn plicht als soldaat. Laat hem op fraai gemeubelde kamers wonen, ik heb er niets tegen, maar hij moet geene seconde te laat op het appèl zijn; stel hem vrij van de ‘vuile baantjes’, waarnaar zijne handen niet staan en die voor zijn gevoel vernederend moeten zijn; maar laat hem dan, om vrijstelling van ‘corvée’ te krijgen, eene contributie betalen, als billijke schadevergoeding voor hen, die het ‘vuile’ werk voor hem doen...

Kapitein Dinges. Nonsens!...

De Kolonel. Ik roep dezen spreker tot de orde. Vergeef 't me, Mijnheer de Voorzitter, dat ik in uwe rechten treed. Ik roep mezelf tot de orde. Ik ben misschien niet in 't bezit van zooveel *bon sens* als Mijnheer Lummel... ik bedoel Kapitein Dinges van Lummeloord's schutterscharen - maar ik blijf mijn nonsens handhaven. Mag ik het geacht lid van Lummeloord vragen, waarom hij mijne bewering onzin noemt?

Kapitein Dinges. Den heer Kolonel, den eenig wijze, zij opgemerkt, dat hijzelf de ‘bevoorrechte’ jongelui wil bevoorrechten, door hen tegen betaling vrij te stellen van zoogenaamde ‘vuile baantjes’. Of men zich vrijkoopt van een corvée, of van den gewonen soldatendienst, is in mijne oogen hetzelfde. Dienst is dienst.

De Kolonel. Wanneer ik in den trant van Lummeloord's genialen Kapitein wilde spreken, zou ik moeten antwoorden: nonsens. Maar de beleefdheid verbiedt me, zulk een nonsens-woord te bezigen. Indien de heer Dinges bekend ware met het leven van den soldaat, zou hij weten, dat deze tweeërlei diensten heeft te verrichten: zijn militairen en zijn huiselijken dienst. Den eersten is hij verschuldigd aan zijn land, den tweeden aan zichzelf en zijne kameraden. De eerste is een nationale, de tweede een huishoudelijke plicht. Den eersten moet niemand kunnen ontduiken; de andere is eene quaestie onmiddellijk in verband met de quaestie van geldbezit. 't Is billijk, dat ieder weerbaar man zijn land en erf mede helpt verweren, en even billijk, dat hij zijne kamer laat vegen door een ander, dien hij ervoor betaalt en die de betaling

gaarne aanneemt. - Ik herhaal, Mijnheer de Voorzitter, dat het moeielijk pleiten is voor hen, die verkiezen Oostindisch doof te zijn, maar ik moet in 't voorbijgaan toch doen opmerken, hoe de tegenstanders van persoonlijken militairen dienst gedurig zoeken naar nieuwe uitvluchten, om hun stelsel van begunstiging staande te houden. Van lieverlede beginnen die oude uitvluchten zoo doorzichtig te worden, dat het masker, om het egoisme te verbergen, niet meer helpt. Nu vinden de maskerade-lieden eene andere vermomming uit. ‘De voorname en rijke jongelui zullen door hunne ongeschiktheid voor den militairen dienst de openbare zaak bederven.’ Fraai! Het bewijs, dat de niet bezitters zoo gaarne willen leveren, om tot eene gelijke verdeeling van den eigendom te geraken, wordt hun gratis verstrekt door de bezitters in eigen persoon. ‘Ziet’, zeggen de eersten, ‘die rentenierende menschen verklaren openlijk, dat zij minder geschikt zijn, om zelf hunne bezitting te helpen verdedigen; - ze willen ons alleen die taak opdragen; - welk recht hebben ze op hun bezit, als wij 't met ons bloed en leven, zij met eenige honderd guldens willen verzekeren? - Mijne arme hut heeft niets begeerlijks voor een vijand, hunne weelderige woning en rijk gevulde brandkast des te meer. Moet ik mijn leven opofferen, om hen in rust en overdaad te laten voortleven, terwijl wij worden doodgeschoten en neergesabeld?’

Zoo redeneert het volk, dat werkt voor zijn dagelijksch brood en somtijds tevergeefs naar werk zoekt. En dan heeft het volk gelijk. Zijn de rijke jongelieden niet geschikt, om hun land te dienen en met hunne beste krachten mede te werken, om ook den armen arbeider te verdedigen tegen den inval des vijands, dan is dit te wijten aan de weekelijke opvoeding van die jongelui. De wereldgeschiedenis bewijst op elke bladzijde, dat een volk altijd sterk is geweest, zoolang elk weerbaar man zijn weerplicht vervulde. 't Is eene natuurwet. En zoodra het dien plicht opdroeg aan anderen, geraakte het tot verval en ging eindelijk te gronde.

De plaatsvervanging is niet te verdedigen dan met de drogredenen der zelfzucht. ‘Hoogere eischen stellen aan de plaatsvervangers’, ‘de plaatsvervanging bemoeielijken’, zeggen de dierenbeschermers - ik vergis me, de plaatsvervangersvrienden - tot hen, die het genusremplaçant van slecht gehalte vinden. Maar ik zou dan wel eens een schema-ontwerp willen zien, om het plaatsvervangersras te verbeteren. Geeft geld, zooveel ge wilt, ge krijgt steeds dezelfde soort; zouden er onder de fatsoenlijke lui huisvaders zijn, die hunne zonen plaatsvervangers willen laten worden voor eenige duizend guldens? Ik geloof 't niet. 't Is wel geene schande, plaatsvervanger te zijn, maar een ordentelijk man, die 't, door den nood gedrongen, geweest is, pronkt er toch gewoonlijk niet mede. Zoo populair is in ons eenvoudig land de remplaçanten-dienst. 't Volksgeweten spreekt een woordje mede in deze sociale zaak. - Ik weet één middel, om de plaatsvervanging in ernstige concurrentie te

brengen met het door den heer Reuther gestempeld ‘panacée tegen alle kwalen’ - van den persoonlijken dienstplicht. Richt eene maatschappij op - Nederland is rijk genoeg, om het te beproeven, - met een waarborg-kapitaal van tien millioen. Geeft haar den naam, dien ge wilt, bijv.: anti-anti-dienstvervangings-maatschappij - misschien is er een kortere naam te vinden - maar dit is eene quaestie van smaak. De maatschappij waarborgt den Staat g o e d e plaatsvervangers, - dit moet natuurlijk vooropstaan - plaatsvervangers, die voor het panacée een werkelijk geneesmiddel in de plaats stellen. Verzekert aan die plaatsvervangers, naar gelang der verdiensten, welke zij behooren te vertegenwoordigen; eene jaarwedde; stelt een pensioenfonds voor hen en hunne toekomstige weduwen in; in één woord, verzekert hunne toekomst. - Wanneer dan de Staat een handje meehelpt en den heeren plaatsvervangers de gelegenheid verschaft, officier te worden, dan hebt ge niet alleen kans, dat de naam en de betrekking van remplaçant populair zullen worden; maar wie weet, welke uitstekende remplaçant-generaals we dan nog zullen krijgen! En 't kan niet missen, dat ten slotte onze jeunesse-dorée om 't ijverigst mede solliciteert, om op de remplaçanten-lijst te komen. Dan hebben we het panacée niet meer noodig, en de heeren Reuther en Van der Schrieck en andere dierenbeschermers mogen zegevierend uitroepen: ‘Ons stelsel was toch het ware! Wij hebben Duitschland... *enfoncé!*’

K a p i t e i n D i n g e s . Mijnheer de Voorzitter, ik vermeen te moeten doen opmerken, dat wij hier bijeen zijn, om een ernstig debat te voeren; maar de vorige spreker schijnt van een ander gevoelen. Zijn Hoogedelgestrenge steekt op quasi-vermakelijke wijze den draak met de overtuiging van hen, die andere beginselen zijn toegedaan dan de zijne.

D e K o l o n e l . Mijnheer de Voorzitter, ik protesteer tegen de bewering van den vorigen spreker. Ik zal nooit iemand bespotten om zijne overtuiging. Als de vorige spreker in volle overtuiging verklaart, dat de maan eene Alkmaarsche kaas is, die, door een stormwind van de kaasmarkt weggewaaid, aan 't firmament is blijven hangen, dan zal ik hem niet bespotten, maar wel diep beklagen, omdat hij dan naar Meer-en-Berg moet worden overgebracht wegens maanziekte. Maar ik steek gaarne den draak met menschen, die, tegen hunne overtuiging in, stellingen verkondigen, welke ze niet weten te verdedigen dan door machtspreuken.

D e V o o r z i t t e r . Mijne Heeren, ik verzoek gematigdheid in het debat. Het verwijt, dat onze bijeenkomsten nu en dan het karakter aannemen van een Poolschen Landdag, is niet geheel onverdiend. Wij zijn hier vreedzaam bij elkaar, om over een onzer eerste sociale belangen te beraadslagen; waartoe die bitterheid - dat vraag ik u? Blijft kalm! Ik drink op uwe gezondheid en... kalmte. De Kolonel heeft wellicht nog iets te zeggen over het esprit de corps, waarover in het begin van den avond is gesproken Dit is een onderwerp, dat niemand

onzer beter zal kunnen behandelen dan hij, de man van ondervinding; derhalve geef ik hem het woord.

De Kolonel. Zeer verplicht, geachte Voorzitter. Vergun mij, dat ik ons geacht medelid, Kapitein Dinges, die deze snaar heeft aangeroerd, verzoek, ons mede te deelen, wat Zijn Weledelgestrenge eigenlijk onder esprit de corps verstaat?

Kapitein Dinges. Ik versta onder esprit de corps den band, die onder militairen, inzonderheid officieren, behoort te bestaan; den band van broederschap, van eensgezindheid, van toegeeflijkheid. Het officiers-korps behoort een broederbond te zijn. De korpsgeest eischt vooral nauwe aaneensluiting der officieren; de minderen volgen hun voorbeeld, en zoo wordt een leger sterk. Ja, Mijne Heeren, zoo wordt een leger sterk! Ik dweep niet met het Duitsche leger, maar dat leger is sterk door zijn esprit de corps, vooral onder de officieren. Ik heb gezegd.

De Kolonel. Ik zeg weer, dat het bl... pardon, dat het mooi gezegd is. Toch zou ik iets anders over deze materie weten te vertellen - hoe voortreffelijk ze ook door den vorigen spreker is behandeld; maar ik ben sinds jaren gepensionneerd en hoe 't nu met den zoogenaamden korpsgeest in ons leger is gesteld, weet ik vrij onvoldoende. Over zulke zaken spreek ik liefst bij ondervinding, en in dit opzicht verschil ik, tot mijn leedwezen, alweder met den spreker uit de Lummeloorder gewesten. Zou mijn vriend Grutter niet de vriendelijkheid willen hebben, zijn licht over deze zaak te laten schijnen?

Het lid Grutter. Met genoegen, indien de Voorzitter het mij wil toestaan.

De Voorzitter. Het lid Grutter heeft het woord.

Het lid Grutter. Mijnheer de Voorzitter, ik acht de verklaring, door mijn collega uit Lummeloord gegeven, in zeker opzicht juist, maar ze komt me toch eenigszins onbestemd voor. Onder militairen, en vooral onder officieren, behoort een band te bestaan, een broederband, zeer zeker. Maar de geachte spreker haalde in dit geval - hoewel hij anders met het Duitsche leger niet dweept, zooals hij zegt, - juist dat leger aan als een toonbeeld. Ik dweep wèl met het Duitsche leger, maar juist niet om die ééne reden, welke de spreker heeft aangevoerd. Ik geef dien korpsgeest een anderen naam; ik noem hem ‘kastengeest’. En juist die kastengeest in een leger, dat zoo echt nationaal, zulk een voorbeeld van een volksleger is als het Duitsche, omdat het uit alle klassen der maatschappij is samengesteld, is, mijns inziens, eene anomalie.

Ik heb wel eens gehoord, dat in Duitschland het leger zeer populair is, maar het officiers-korps minder. Te gelijk heb ik hooren beweren, dat impopulariteit van een officiers-korps eene troef is in het politieke kaartspel van sommige Regeeringen. In tijden van volksberoering is

een impopulair officiers-korps - zoo beweert men - een geduchte steun. De korpsen loopen geen gevaar, tot de volkspartij over te gaan. Ik vind dezen steun zwak. Op den duur kan een niet-populair officiers-korps in een populair leger niet bestaan. - Ik geloof, dat die bewering ten aanzien van het Duitsche leger juist is. Men versta mij wel. Het Duitsche officiers-korps is in zijn land waarschijnlijk meer populair dan het Fransche in Frankrijk; - maar stellig niet in de lagere klassen der maatschappij. De officier houdt in Duitschland *le haut du pavé,* en dat vindt de eenvoudige Duitsche burger, hoe gewoon ook aan onderdanigheid, hinderlijk. Die burger begrijpt evengoed als onze burger, dat de man, dien hij mede helpt bezoldigen, het recht niet heeft, hem van de ‘steentjes’ te loopen - Ik bedoel hiermede alleen, Mijnheer de Voorzitter, dat ik kastengeest afkeur en diensvolgens ook een zeker ‘esprit de corps’, dat zijn *esprit* zoekt in afscheiding van zijne welgezinde medeburgers. Eene kaste, eene congregatie, eene vereeniging van menschen, die zich verkiezen af te zonderen, verkeeren in eene soort van strijd met de maatschappij, en die toestand legt hun de verplichting op, elkanders partij te trekken in feiten en zaken, die door onpartijdigen worden veroordeeld. Korpsgeest - als men 't zoo verkiest te noemen - moet onder militairen zeer zeker bestaan, maar 't is slechts de vraag, hoever die gaan mag. Mannen, die in tijden van oorlog of beroering geroepen zijn, gevaren en ontberingen samen te deelen, moeten zich nauw aaneensluiten, zich voor elkander weten op te offeren, - maar daarin ligt geenszins opgesloten, dat ze tegen recht en rede in partij voor elkander moeten kiezen tegen een ander, die buiten hun kring staat. De kameraadschap, - en dit is eigenlijk het esprit de corps - beweer ik, bestaat niet in het blind partij trekken voor den kameraad, in 't bemantelen zijner tekortkomingen en feilen, maar in eene juiste waardeering van zijn karakter. De soldaat moet een open oog hebben voor de deugden van zijn makker, maar hij mag niet opzettelijk de oogen sluiten voor zijne fouten en gebreken - alleen uit partijzucht. Dat is onbillijk. Ik geloof ook, dat de beste kameraadschap die is, welke den kameraad ongelijk geeft, waar hij ongelijk heeft, in plaats van hem in bescherming te nemen uit kastengeest.

Hoe 't nu eigenlijk gesteld is met den tegenwoordigen korpsgeest in het leger, Mijnheer de Voorzitter, is eene vraag, welke mij eenigszins in verlegenheid brengt. Dat over 't algemeen de quaestie wordt beschouwd uit mijn gezichtspunt, geloof ik niet. Ik meen ten minste wel teekenen te hebben bespeurd, dat er onder mijne krijgsmakkers nog mannen zijn, die in het sociale leven uit ‘esprit de corps’ partij trekken voor den kameraad tegen den niet-kameraad, zonder juist te weten, aan welke zijde het recht is. Ik acht het steeds bedenkelijk, zich in particuliere zaken van anderen te mengen. Elk man behoort zijn eigen recht te handhaven, maar moet hij er zijne korps-kameraden

bijhalen, om hem in bescherming te nemen tegen een ander, die alléén voor zijn recht staat, dan is dit op zichzelf reeds onbillijk, en voor den onpartijdige, die het aanziet, wordt het recht, dat zulk eene buitengewone bescherming behoeft, minstens twijfelachtig.

Ik resumeer, Mijnheer de Voorzitter: korpsgeest, toegepast in het dagelijksch leven, is kastengeest en behoort in onze - ik bedoel Nederlandsche - maatschappij allerminst thuis.

De 1ste Luitenant der Rustende wenschte gaarne het gevoelen van andere leden te vernemen over den nieuwen Regeeringsmaatregel betreffende de militie-luitenants. Vooraf wil spreker gaarne zijn eigen gevoelen ten dien aanzien aan de geachte vergadering meedeelen. Het komt spreker ook voor, dat het besluit eene eerste, veelbeteekenende schrede is op den weg, die leiden moet tot den persoonlijken dienstplicht. Ten minste spr. gelooft, dat de Regeering den maatregel heeft genomen als eene kleine inleiding, om de natie op dien weg te voeren. Spr. moet verklaren, dat hij twijfelt aan den goeden uitslag dezer poging, om het officiers-kader te versterken, en nog meer twijfel koestert hij ten aanzien van de populariteit, welke het besluit ten deel moet vallen, om den persoonlijken dienstplicht een voorsmaak te geven, welke de natie - spr. vraagt verschooning voor zijne gastronomische vergelijking - de lippen zal doen likken naar het pasteitje, dat het persoonlijk-dienstplicht-diner voorafgaat. Spr. gelooft niet, dat de natie van dat diner iets meer wil proeven dan dat onsmakelijke pasteitje, en vreest zelfs, dat ze het op haar bord zal laten liggen.

De Kolonel. Ik breng hulde aan den vorigen spr. Het is mij steeds eene geestelijke verkwikking, een waren dichter te ontmoeten. De 1ste Luitenant der Rustende heeft in gastronomisch-dichterlijken vorm zijn onderwerp vrij juist geteekend. Ik zeg: vrij juist, want waagt men zich in ernstige sociale zaken aan dichterlijke beeldspraak, dan teekent men niet altijd volkomen juist. - 't Is mogelijk, dat de Regeering zich werkelijk gouden bergen belooft van den maatregel, en ik prijs iedere poging, om het officiers-korps te versterken en eene reserve van officieren voor oorlogstijd in het leven te roepen, - maar deze poging acht ik een... misgreep, wil ik niet zeggen, maar een vruchteloozen greep. - Ik wil ook eens beeldspraak gebruiken: een zaaier, die met zijn zaaiwerktuig den akker oprijdt en, bij gebrek aan graan, op den inval komt, zemelen in zijn werktuig te storten, om zijn land te bezaaien, kan met evenveel hoop een goeden oogst voorzien als de Regeering met hare zaai-machine voor officieren. - Zooals het besluit daar ligt, is het practisch ongeveer... niets. Maar toch is het iets voor hen, die de quaestie onzer weerbaarheid ernstig ter harte nemen. Het is een bewijs, dat met de bestaande wet en middelen niet kan voorzien worden in den officiers-kadernood. Ik geloof, dat de Regeering dit proefondervindelijk tracht aan te toonen; maar 't spijt me toch van de Regeering, dat ze hare proef zoo onpractisch en opper-

vlakkig neemt. Mij dunkt, dat ze op hare vijf vingers kan uittellen, dat ze geene bruikbare militie-officieren krijgt onder de gestelde voorwaarden, al zijn deze zoo laag gesteld, dat iedere schooljongen eraan kan voldoen. Neen, zoo krijgt men geene officieren; - evenmin als korporaals en onderofficieren, wien men den kleedermaker katoenen en gouden of zilveren chevrons op de mouwen doet naaien. Den milicien en den lichtgeloovigen leek mag men met het kleedermakers-kunststuk op de mouw spelden, dat de galons den korporaal en den onderofficier maken, - mij niet. Wil men figuranten op de kaderlijsten, mij is 't wel, maar laat niemand ons komen vertellen, dat men kader vormen kan uit slechte elementen in een tijdsverloop, korter, dan voor de goede elementen wordt vereischt. Zulk hulp-kader brengt de krijgstucht in gevaar door zijn gemis aan tact, kennis en ervaring en doet meer kwaad dan goed. Mij is het onbegrijpelijk, hoe zulke met stoom geïmproviseerde korporaals, onderofficiers en luitenants uit onze bloed- en geestesarme militie, jonge soldaten zonder initiatief, zonder zelfvertrouwen, zonder overleg, ooit zullen kunnen voorgaan in den strijd tegen geoefende vijandelijke scharen, geleid door uitmuntend kader. Die denkbeeldige militie-luitenants kunnen in werkelijkheid slechts ridders der droevige figuur zijn. Practisch moeten ze beneden den gewonen, bruikbaren onderofficier staan; intellectueel kunnen ze de minderen zijn van den ontwikkelden onderofficier van den cursus. Welke disciplinaire toestanden worden uit zulke verhoudingen geboren? Met den besten wil kan ik me zulk een militie-luitenant niet anders voorstellen dan als een misbaksel - een paria in de militaire gelederen. Verbeeldt u, Mijne Heeren, zulk een luitenant, die altijd minder blijft dan zijn jongste collega van het leger en gezag moet uitoefenen over zijn flinken onder-adjudant en zijne degelijke sergeants-majoor, wien men door een Regeeringsbesluit wil diets maken, dat die man hun meerdere is en dat hij door *zijne meer wetenschappelijke opleiding en meerdere vakkennis zijn prestige wel tegenover hen zal weten te handhaven!*

Om met die uitspraak in te stemmen, dient men een vrij gering denkbeeld te hebben van ons vast kader, of een hoog denkbeeld van de militie-plichtigen, rijk aan wetenschappelijke en vakkennis, die het remplaceerings-middeltje zullen prijsgeven, om militie-luitenant te worden met een denkbeeldig traktement en in de klem tusschen kameraden en onderofficieren, die hen, elk op hunne wijze, als hunne minderen moeten beschouwen. - Misschien zie ik verkeerd en ziet de ontwerper dezer nieuwe proef juist en ver in de toekomst, maar ik geloof onze natie genoeg te kennen, om te durven voorspellen, dat de Regeering een nieuw bewijs heeft geleverd, dat er met onze militiewet aan geene verbetering onzer levende strijdkrachten en aan versterking van het kader te denken is. - Een spotvogel noemt den aanstaanden militie-officier ‘patjes-luitenant’, en die naam zal hem bijblijven. De heeren weten misschien niet allen, wat een ‘patje’ in onze militaire

brabbeltaal beteekent. Ik vermoed, dat het van 't Fransche ‘patte’ is afgeleid. Het is een lapje ‘uitmonstering-laken’, - zoo heet het hardkleurig laken, waarmede de uniformen zijn afgezet, - dat den vorm van een vogelpootje nabootst. Dat patje is een herkenningsteeken op den jaskraag, waarmede eene soort van paria's onder de officieren van ons leger - plaatselijke adjudanten - zijn versierd. De inval der Regeering, om hare militie-luitenants met diezelfde patjes op te schikken, is karakteristiek en vooral zeer vleiend voor de brave plaatselijke adjudanten, die niet verdienen, hetzelfde kenmerk - of brandmerk - te dragen der à-la-Basch te voorschijn getooverde luitenants.

Als ik met de bestaande toestanden en de gezindheid onzer negentienjarige Nederlandsche *jeunesse* en hunne oudelui te rade ga, Mijnheer de Voorzitter, stel ik me het navolgende voor:

Gefortuneerd jongmensch. ‘Dank je voor patjes-luitenant.’ - Een remplaçant.

Negentienjarig jongeling van geboorte. ‘Fidonc!’ - Een remplaçant.

Jongmensch in den handel. ‘Wat geeft dat?’ - Een remplaçant.

Student, die iets van de militie-wet denkt te weten. ‘Als ik een hongerige Pat was, zou ik nu gelegenheid hebben, voor een poosje aan den kost te komen, wanneer ik als pat-luitenant van zes tot zes maanden onder de wapenen bleef.’ - Een remplaçant.

Loteling uit den gegoeden burgerstand. ‘Ik kan wel officier bij de schutterij worden - dat is fatsoenlijker.’ - Een remplaçant.

Volkomen overeenstemming tusschen zonen en papa's.

Ik zoek tevergeefs, Mijnheer de Voorzitter, naar eene categorie jongelui in onze Nederlandsche beschaafde maatschappij, die, door ridderlijk vuur gedreven, met verachting het middeltje ‘remplaceering’ zullen afwijzen, om zich tot patjes-ridder te laten slaan. Ik blijf in den maatregel niets anders zien dan een doodgeboren kind.

Kapitein Dinges. Ons hooggeacht lid, de Kolonel, heeft zeker wel een levend kindje ervoor in de plaats te schuiven?

De Kolonel. Zeker, waarde Kapitein, - een kindje, dat in 't jaar 13 onzer eeuw het levenslicht zag en nu reeds den aanminnigen leeftijd van een en zeventig jaren heeft bereikt. Het kind werd in 't geheim geboren, of liever, in 't geheim... verwekt - maar zonder dat vader en moeder erom behoefden te blozen; uit een echten echt - dien van de vaderlandsliefde en 't genie. 't Is hetzelfde kindje, dat een onzer beroemdste staatslieden met den zoetluidenden Franschen naam Panacée heeft gedoopt, hoewel 't van echt Germaanschen oorsprong is en in Duitschland den kernachtigen naam van Wehrpflicht draagt. 't Is hetzelfde kindje, Kapitein Dinges, dat, evenals Hercules, in zijn wiegje slangen verworgde en als knaap monsters versloeg. Ik

vraag verschooning, Mijnheer de Voorzitter, voor deze mythologische beeldspraak en keer tot de werkelijkheid terug. Ik wilde nog zeggen, dat zij, die met zekere minachting spreken over een kind, dat reeds kort na zijne geboorte de meerdere was van zijne oudere bastaardbroeders, dienden te letten op hunne eigen ‘papieren kinderen’, zooals het tegenwoordig hoofd van het Kabinet de schitterende militie- en schutterijwetten noemde, waarmede het vorig Ministerie in eens een einde wilde maken aan onze weerloosheid. - Men moet geene doode koeien uit de sloot halen, zegt het spreekwoord; maar al is het Ministerie, dat die kinderen voortbracht, nu dood en al werden de doodgeboren kalfjes ten grave gelegd, de geest der doode koe is niet dood en zou gaarne weer vleesch en been worden.

Wie weet? Politieke doode koeien herrijzen wel eens. Zonderling - neen, zonderling niet, maar opmerkelijk is 't, dat alle pogingen, om het oude, versleten lichaam der op Fransche leest geschoeide dienstplichtigheid - loting met toelating tot plaatsvervanging - nieuw leven in te blazen, reeds veroordeeld worden als onmogelijk of onpractisch in de uitvoering, voordat ze de plaats bereiken, waar ze moeten worden onderzocht en geoordeeld. Evenmin als de militie-luitenants bij ons eenige sympathie vinden, behalve bij de Regeering, die het broedsel voortbracht, vindt in België het wetsontwerp tot het vormen eener Nationale Reserve eenigen bijval. Onze naaste zuidelijke buren zitten ook verlegen met hunne zoo broodnoodige weerbaarheids-hervorming. Hunne Regeering toont nu duidelijk den lust, om den persoonlijken dienstplicht binnen te smokkelen, maar 't zal wel eene vergeefsche poging zijn. Het hoofdbeginsel van het ontwerp is: verplichte deelneming der rijke en gezeten standen aan de verdediging van 's Rijks onafhankelijkheid. - De reserve wordt jaarlijks samengesteld uit de ingeschrevenen der vorige militie lichting, onverschillig of de lotelingen zich hebben doen vervangen of niet. Hun diensttijd duurt acht jaren en ze komen op gezette tijden onder de wapenen, om geoefend te worden. - Het ontwerp bevat eene reeks van artikelen, elk op zichzelf zeer fraai, maar waar het eigenlijk op aankomt: genoeg *bruikbare* soldaten en goed kader in tijd van oorlog bij de hand te hebben, dat is er in de wetsvoordracht niet te vinden. De reservisten moeten drie maanden onder de wapenen komen en daarna nog drie malen, telkens voor hoogstens vier weken, om het andere jaar. - De dienstplichtigen een jaar vrij te laten, na hen eerst een plaatsvervanger te doen stellen, en hen dan onder de wapenen te roepen, is wel persoonlijke dienstplicht, maar een slechte en onbillijke. Wie zich vrijkoopt van den dienst, heeft er zijne persoonlijke en pecunieele redenen voor en wil ook geheel vrij zijn. Drie maanden gedwongen dienst wegen bij velen even zwaar of zwaarder dan bij anderen acht of twaalf. In ieder geval zijn de reservisten, die voor eerste oefening slechts drie maanden onder de wapenen komen, minder goed geoefend dan de andere sol-

daten - dus minder bruikbaar in den oorlog - en op bruikbaarheid komt het vooral in de tegenwoordige oorlogen aan. ‘Groote massa's, slecht gehalte’, heeft het gewezen Kamerlid Kool juist en kernachtig gezegd. Wat moeten die massa's, meerendeels gebrekkig geoefende soldaten, uitvoeren tegen de duchtig geoefende, krachtige soldaten van groote naburen, met wie ze in botsing kunnen komen? - Neen, dan oneindig beter een klein, flink geoefend en goed aangevoerd leger.

K a p i t e i n D i n g e s. Het komt mij voor, dat de geachte spreker niet consequent redeneert. In de reserve, welke spr. bedoelt, worden opgenomen de meest ontwikkelden uit de natie; dezen kunnen uit den aard der zaak met veel minder oefeningstijd volstaan.

D e K o l o n e l. Zoudt u denken, waarde Kapitein uit Lummeloord? - Mag ik zoo vrij zijn, te doen opmerken, dat de militaire opleiding hare eigenaardige eischen heeft, welke vrij onafhankelijk zijn van de meerdere of mindere intellectueele ontwikkeling van den soldaat. Bijv. het marcheeren met het pak en zak en het schieten. Hierbij komt het aan op ontwikkeling der physieke kracht bij het eene en vaardigheid bij het andere. - Al is een jongmensch nog zoo ver in wiskunde, talen, geschiedenis, enz., toch geloof ik niet, dat hij 't met die kennis spoediger dan een boerenjongen ver in het lang marcheeren met geweer en ransel op den rug brengen zal of dat hij spoediger een bruikbaar schutter zijn zal. Geloof mij, Mijne Heeren, men moge nog zooveel hechten aan intelligentie bij den soldaat, - en ik hecht er ook aan - toch zijn goed marcheeren en juist schieten de hoofdvereischten voor een bruikbaar soldaat. Eene zekere mate van gezond verstand, noodig, om zijne dienstplichten te begrijpen en na te komen, heeft de man allicht. Botteriken, wien men niets kan inpompen, loopen er natuurlijk onder de massa mee door, maar onder het zich noemende ‘intelligente’ gedeelte der natie zijn er ook genoeg, die het kruit niet hebben uitgevonden en wien men evenmin of nog minder het bevel over eene sluippatrouille zou durven toevertrouwen dan aan een arbeidersjongen, die lezen noch schrijven heeft geleerd. - Eene eerste oefening in den wapenhandel, die nog korter dan een jaar duurt, kan niet anders dan eene half voltooide zijn. Een jaar is zeker wel het minimum, en nu mag men uit zuinigheid en om allerlei andere redenen dien termijn verkorten, men geraakt er hoe langer hoe verder mede van honk.

In België is het Regeeringsontwerp niet gunstig ontvangen, en dit was te voorzien. De gegoeden onder de natie zijn daar evenzeer tegen persoonlijken dienstplicht als bij ons; het militair element is ervoor, zooals bij ons ook. Twee redenen, waarom de halve maatregel bij niemand instemming vindt. - Ik heb gezegd.

D e V o o r z i t t e r dankt den spr. voor zijne geleverde beschouwingen en wenscht de debatten over de jongste oorlogsbegrooting ter sprake

te brengen. - Wellicht kunnen zij nieuwe gezichtspunten voor ons openen. Zou het lid Grutter ons het genoegen willen doen, om zijne opmerkingen ter zake mede te deelen?

Het lid Grutter. Geachte Voorzitter, veel nieuws hebben we uit die debatten niet geleerd. De algemeene beraadslaging over de begrooting had iets mats, een natuurlijk gevolg van den politieken toestand, waarin we verkeeren.

Nu we eene grondwetsherziening in 't verschiet hebben, - hoe ver dit verschiet dan ook zij - gevoelt men wel, dat er vooreerst in onze militaire toestanden van geene ingrijpende maatregelen tot verbetering sprake kan zijn. - Het rapport der commissie voor de grondwetsherziening is nu bekend geraakt en daarin lezen we: 'Het wegnemen der bezwaren, die uit de Grondwet voor het herstel van 's lands verdediging voortvloeien, levert geen groote moeielijkheden op; het is voldoende te schrappen wat thans elke behoorlijke organisatie belemmert.' Zoo acht de Commissie het zelfs niet raadzaam, een voorschrift omtrent den diensttijd op te nemen. Als het alleen op 'schrappen' aankomt, weet ik maar één bepaling, twee regels groot, in onze militiewet, welke eene behoorlijke organisatie in den weg staat. Art. 4 van deze wet zegt: 'Het staat elk vrij zijn dienst bij de militie, overeenkomstig de bepalingen dezer wet, door een ander te doen waarnemen.' - Schrap die weinige woorden en dan hangt het alleen van eene goede Regeering af, om van onze legerinrichting te maken, wat ervan te maken is; want dan heeft zij alle moreele, intellectueele en physieke krachten der natie tot hare beschikking.

Is het de bedoeling der Commissie, dat deze zinsnede moet geschrapt worden? Ik ben geneigd, deze vraag bevestigend te beantwoorden, en wanneer dan de rechtmatige wensch van den heer Seret tot bespoediging van de grondwetsherziening geen ijdele is, dan kunnen we spoedig uit de onzekerheid geraken. Maar, helaas! we weten bij ondervinding, hoe groot de afstand is van commissoriale adviezen tot eene wet; en aangenomen, dat de grondwetsherziening eindelijk haar beslag heeft, dan nog moeten de hoofdbesturen van land- en zeemacht en dat van Binnenlandsche zaken eerst wetten ontwerpen, om onze weerbaarheid op een nieuwen grondslag te regelen. Ja, dat kan nog heel wat duren.

De heer Seret, die bij de behandeling der begrooting het debat opende, vroeg den Minister van Oorlog bepaald af, of bij de grondwetsherziening het beginsel van den persoonlijken dienstplicht zou worden aangenomen. De Minister antwoordde, dat zijne denkbeelden op dat punt onveranderd zijn gebleven. 'Derhalve, hij blijft vóór het beginsel en ik heb nooit iets anders van dezen Minister kunnen en durven verwachten.'

De Minister verklaarde verder, dat hij, afgescheiden van de invoering van het bedoelde stelsel, niet zou aarzelen, de verbeteringen

in te voeren, welke zonder wetsverandering kunnen geschieden. Zoo wil de Minister de schutterij van hetzelfde vuurwapen voorzien, dat de infanterie in gebruik heeft. Uitmuntend. Ik hoop, dat er honderdduizend achterladers in aanmaak zijn, want die komen altijd te pas, of de schutterij nu gereorganiseerd wordt of later. Dat is ten minste iets, waarmede men beginnen kan, hoewel ik niet geloof, dat er hard aan gewerkt wordt. Van eene bijzondere bestelling heb ik ten minste nog niets vernomen.

In dit Kamerdebat is weer, evenals vroeger, in het licht getreden de confessioneele onwetendheid van volksvertegenwoordigers in het hoogste Staatsbelang - de handhaving onzer onafhankelijkheid. - Een lid verklaarde, dat hij niet wilde spreken over techniek of tactiek, evenmin over doode en levende strijdkrachten, niet over legerorganisatie, enz. Als leek zou hij dat maar aan de specialiteiten overlaten. Maar toch zou hij over de begrooting praten. - Ik vraag deze vergadering, waarom een Kamerlid, dat dus volmondig erkent, zich op onbekend terrein te bevinden, zich verplicht acht, in het donker rond te tasten? Deze spreker was van oordeel, dat wij ons land kunnen en moeten verdedigen, maar we behoefden ons daarom niet financieel te gronde te richten. Het bedrag van Hoofdstuk VIII was te hoog opgevoerd en dat moest uit zijn; hij hoopte dus, dat de begrooting zou worden verminderd, anders stemde hij ertegen. Toen daalde hij af naar een persoonlijk conflict tusschen een gewezen officier van gezondheid en eene officiers-weduwe, blijkbaar partij trekkende voor den eerste. En dit was ongeveer alles, wat deze Edelmogende over onze defensie wist te zeggen. Ware 't dus niet beter gezwegen? De heer Reuther drong er bij den Minister op aan, dat deze met zijne ambtgenooten voor Binnenlandsche zaken en Marine zou overwegen, of de regeling onzer levende strijdkrachten mocht worden uitgesteld tot na eene problematieke herziening der Grondwet? Hoewel die vraag heel natuurlijk zou zijn in den mond van ieder afgevaardigde, die geene wetsverandering noodig acht, om onze strijdkrachten te regelen, klinkt ze toch vreemd in den mond van een oud-Minister, die in zijn vierjarig beheer onze weerbaarheid ongeveer in denzelfden toestand heeft gelaten, waarin ze bij zijne komst aan 't bestuur was, en die, toen eindelijk zijne wetten ter hervorming gereed waren, ze zorgvuldig in de doos hield. Is men nu niet gerechtigd te vragen: ‘Waarom, oud-Minister, hebt gij, die zoo overtuigd waart, dat de bedoelde regeling geen uitstel lijden kon, niet al het mogelijke gedaan, om de gereedliggende ontwerpen tot wetten te doen verheffen?’ Maar, 't is waar, de wetsontwerpen voor de militie en schutterij hadden eens moeten vallen - er was kans op - en iedereen weet, wat het gevolg is van eene afgestemde wet.

De heer Fabius, in overeenstemming met zijne medespecialiteit Seret, achtte het oogenblik tot reorganisatie niet geschikt, omdat we voor de vraag der grondwetsherziening staan. Beiden zijn voorstanders van den

persoonlijken dienstplicht. De heer Fabius sprak een hartig woord over verbeteringen, welke zonder grondwetsherziening kunnen worden aangebracht, en, onder meer, over de lotsverbetering der officieren. Maar hij wees er ook op als een veeg teeken, dat de heer Kool, die als specialiteit naar de Kamer was gezonden, uit eigen beweging moedeloos heenging. Ja, dat is ook een veeg teeken, maar ik kan 't heel goed begrijpen, dat een man van overtuiging als Kool, die de defensiezaak van alle zijden heeft bekeken, eindelijk moede wordt, jaar op jaar op hetzelfde aambeeld te slaan, zonder hoop om bij de Kamer die innige belangstelling voor onze landsverdediging te zien ontwaken, welke ze in zoo hooge mate verdient. Ik voor mij kan me die moedeloosheid wel verklaren - indien namelijk het heengaan van Kool werkelijk aan moedeloosheid moet worden toegeschreven - want wat is er ter wereld ontmoedigender, dan steeds zijne stem in de woestijn te doen hooren? - Toch ware het, in 's lands belang, beter geweest, dat de heer Kool op zijn post was gebleven. Welke uitstekende diensten hij in zijne tegenwoordige betrekking ook bewijst - nu we eens zoover zijn, dat de kiezers geneigd zijn, militairen in de Kamer te brengen, heeft het terugtrekken van militaire leden zijne bedenkelijke zijde. Ze vormen te zamen altijd een niet te versmaden tegenwicht in de schaal van het debat en de eindstemming. Zij zijn, op de uitzonderingen na, de eenigen, die in de raadzaal en bij 't volk propaganda kunnen maken voor de ware leer van 't zelfbehoud. Zij zijn het, die zich tot de e r n s t i g e zaken der defensie kunnen bepalen, omdat ze die grondig kennen en ze zich niet van hunne taak behoeven af te maken met de ongerijmde praat: ‘Ik weet niets van krijgszaken, maar ik stem tegen de begrooting, omdat ze te hoog is’; omdat ze niet, uit lust om mee te praten, den Minister allerlei malle vragen behoeven te doen, die met de defensie en de 20 millioen niets hebben uit te staan.

Hoogst merkwaardig is 't ook, wat weer een leek in de Kamer komt verkondigen. Hij spreekt ongeveer dus: ‘Eene halve eeuw is voor ons in vrede voorbijgegaan en steeds nemen de uitgaven voor oorlog toe. Ons volk is kalm; het kust de hand, die 't slaat, maar toch klaagt het.’ - Wel zoo! - Dan moesten we ons maar door Rusland laten annexeeren; maar dat zou toch moeielijk gaan, omdat tusschen Rusland en ons Duitschland ligt en ook omdat hetgeen die afgevaardigde zegt, eene onwaarheid is. Geen volk heeft beter door daden bewezen dan het onze, dat het niet de hand kust, die het slaat, en niemand heeft het recht, - vooral geen volksvertegenwoordiger - ons te verwijten, dat we het tegenwoordig doen Hoe diep zulk een Vertegenwoordiger in de zaak onzer verdediging is doorgedrongen, bewijst hij door zijn merkwaardig advies.

‘Wij moeten ons thans uit den maalstroom terugtrekken.’ - Welken? - ‘Wij moeten de weelde verlaten; een eerste stap daartoe is het niet jaarlijks oproepen der miliciens.’ - Derhalve is oefening van

ongeoefende soldaten ‘weelde’. - Het niet oproepen der miliciens, beweert dat Kamerlid, zou voor de zaak zelve wenschelijk zijn, want de belangstelling en de liefde voor de verdediging des lands zullen verhoogd worden, als men de verdedigers in vredestijd niet uit den huiselijken kring rukt. De militaire stand zal er meer eene volkszaak door worden. - Ook door persoonlijken dienstplicht zal meer samenwerking en hooger moreel gehalte verkregen worden, de beste waarborgen voor onze verdedigbaarheid, enz. Zoo spreekt deze afgevaardigde in één adem door en men staat verbaasd. Ja, we zien, hoe groot de liefde en de belangstelling voor 's lands verdediging zijn bij de jongelui, die, ten gevolge van afkoop of vrijlating, het voorrecht genieten van in den huiselijken kring te blijven. - Hoe is 't mogelijk, dat men met een ernstig gezicht zulke dingen vertellen kan? - De spreker wil persoonlijken dienstplicht - maar oefening komt er niet op aan; dat is weelde.

Dezelfde afgevaardigde, die later zijne beschouwingen - let wel: dat heeten ‘beschouwingen’ - over het budget volhoudt, meent zijn protest tegen het hoog bedrag te motiveeren door eene phrase als deze: ‘Zijn andere begrootingen meer gestegen, dat zijn er dan ook, waarvan de uitgaven welvaart verspreiden, en dat kan van het budget van Oorlog niet worden gezegd.’

De afgevaardigde heeft gelijk - de uitgaven voor Oorlog verspreiden geene directe welvaart; maar een ander afgevaardigde, Fabius, herinnerde aan een woord van wijlen Stieltjes, die, geloof ik, iets meer van de landsverdediging wist dan het eerstgenoemde Kamerlid en die toch ook voor de zuinigheid was: ‘Eene goede verdediging is de beste geldbelegging.’ Maar van zulk eene geldbelegging willen sommigen onzer practische staatslieden niets weten. Zij zien meer heil voor 't land in het toedienen van receptjes, die ze uit hunne verwarde zuinigheids-apotheek voor 't vuistje wegnemen. ‘We kunnen 2½ millioen uitwinnen, door de militie niet te oefenen, kosten voor het militair onderwijs, den bouw van militaire inrichtingen, kazerne, enz. te doen vervallen, enz.’ - 't Is niet alleen het recht, maar ook de plicht der Vertegenwoordiging, voor de grootst mogelijke zuinigheid te pleiten, maar het is allereerst haar plicht, de zuinigheid met wijsheid te betrachten. Ditmaal scheen zij 't zich ten taak te hebben gesteld, cijfers te schrappen, en iedereen weet, hoe 't gaat met schrappen op eene begrooting, die men vast besloten heeft te besnoeien.

En hiermede, Mijnheer de Voorzitter, geloof ik mijne beschouwingen te kunnen eindigen.

De Voorzitter. Ik dank den spreker, namens de vergadering, voor zijne mededeelingen. Alvorens de heeren uit te noodigen, mij te volgen naar den ons wachtenden disch, heb ik nog eene mededeeling te doen. Er is mij namelijk een brief toegezonden uit Venloo, waarin wordt gereleveerd een gezegde van ons geacht lid, den Kolonel, in

onze vergadering van verleden jaar. Z.Ed. verklaarde toen, dat hij niemand had aangetroffen, die verontwaardigd was over het passeeren van den toenmaligen Majoor Van Ling. Deze hoofdofficier, later tot luitenant-kolonel benoemd, schrijver van bedoelden brief, verklaart daarin, dat hij zoowel de algemeene deelneming als die zijner chefs en opperofficieren heeft mogen ondervinden.

D e K o l o n e l. Mijnheer de Voorzitter, het eene sluit het andere niet uit. De geachte briefschrijver zal wel willen gelooven, zonder dat ik er een eed op doe, dat ik werkelijk niets van verontwaardiging over zijn passeeren heb opgemerkt. Ik beweer volstrekt niet, dat ze niet bestond, en ik wil zelfs na des schrijvers verklaring gaarne aannemen, dat ze heeft bestaan, maar ik hoorde toen uitsluitend over wijlen den Luitenant-Kolonel Van O. spreken, vermoedelijk wel, omdat zij, met wie ik over hem sprak, evenveel of nog meer reden hadden dan ik, om zich zijne zaak persoonlijk aan te trekken.

Op het oogenblik, dat de vergadering zal sluiten, wordt den Kolonel een brief ter hand gesteld, waarop het woord ‘spoed’ is geschreven. De Kolonel verzoekt den Voorzitter, de sluiting nog een oogenblik te vertragen, en neemt daarna inzage van den brief.

D e K o l o n e l. Mijnheer de Voorzitter, de promotie, naar welke zoolang verlangend is uitgezien, is eindelijk verschenen. Het schijnt, dat er werkelijk strijd heeft plaats gehad en dat de Minister slechts ten deele heeft gezegevierd. Ten minste, ik kan niet gelooven, dat hij uit eigen initiatief het Nederlandsch leger met een paar generaals heeft verrijkt, die - overigens hoogst achtenswaardige mannen - op zeer verschoonende gronden kunnen aantoonen, dat het niet hunne schuld is, wanneer ze niet goed weten, hoe de Nederlandsche militairen, welke niet tot het Haagsche garnizoen behooren, er ongeveer uitzien. Niemand, en ik 't allerminst, Mijne Heeren, zal er dien opperofficieren een verwijt uit maken, dat ze hoegenaamd niet op de hoogte zijn van hun vak, want wanneer men als luitenant uit de gelederen treedt, om daarna alle rangen te doorloopen en eindelijk generaal te worden, dan is 't waarlijk geen wonder, dat men een weinig van zijn vak vervreemd is.

Waarom elk officier van het Nederlandsche leger zijne geheele loopbaan door proeven van zijne geschiktheid voor den hoogeren rang moet afleggen, alvorens dien te erlangen, en waarom er een paar anderen zijn, die dit nooit behoeven te doen en die, als ze ertoe genoodzaakt werden, waarschijnlijk ongeschikt zouden worden bevonden, dat zijn twee vragen, Mijnheer de Voorzitter, waarop we maar met een bedenkelijk schouderophalen moeten antwoorden. - Maar wie 't billijk moge vinden - ik niet, en ik geloof eigenlijk niemand.

Een slecht land, Mijnheer de Voorzitter, waar 't niemand goed gaat.

Niets meer aan de orde zijnde, sluit de Voorzitter de vergadering.

Dissenters op 't kussen.

Eene bijdrage tot de staatkundige geschiedenis der Vereenigde Nederlanden.

De onbevoegdheid van andersdenkenden onder de Republiek der Zeven Provinciën tot het bekleeden van staatsambten en politieke bedieningen, hunne uitsluiting van het geheele beheer der zaken van het gemeenebest, ziedaar een punt, waaromtrent zoo bij geschiedvorschers als bij leeken al zeer weinig twijfel schijnt te heerschen. Die uitsluiting - te oordeelen naar de gangbare opvatting - is een feit, zóó klaarblijkelijk, zóó evident, dat zelfs de vraag naar bewijzen te ver gedrevene zorgvuldigheid doet vermoeden. Zoo over dien belangrijken factor van ons voormalig staatsleven nog weinig licht ontstoken is, 't is waarlijk niet, omdat het aan licht ontbreekt; 't is hoogstens, omdat alleen een dwaas zich de moeite zou gunnen, in 't volle zonlicht eene kaars te ontsteken. Er zijn van die stellingen, waarop men rustig voortbouwt, wel overtuigd, dat niemands verbeelding de lust, om ze te betwijfelen, laat staan te bestrijden, zal bekruipen.

Toch doen zich - zelfs zonder aan de waarheid der hoofdstelling te tornen - al aanstonds een aantal nevenvragen op, wier beantwoording die zegslieden ons niet hadden mogen schuldig blijven. Berustte die uitsluiting - aangenomen zij bestond - op het geschreven recht of op de kracht der gewoonte? Dagteekent zij van het begin der Republiek, van het Twaalfjarig Bestand, van den vrede van Munster, of van welk ander tijdstip? Door welke maatregelen werd de naleving der bepalingen verzekerd? Hebben de verongelijkten nimmer tegen dat ontnemen van hun burgerrecht verzet aangeteekend? Maar ook hier ontmoeten wij datzelfde stilzwijgen als zoo even, schoon spreken zeker niet overtollig zoude zijn geweest. Zoo iets, dan is dit zeker een verschijnsel, dat twijfel aan de hoofdstelling wettigt, nader onderzoek naar de juistheid van het aangenomen gevoelen tot plicht maakt.

Het is niet eene volledige beantwoording zoowel der hoofdvraag als van diegene, waartoe zij aanleiding geeft, die hier wordt ondernomen. Veeleer is het doel dezer verhandeling, een speciaal en geheel gegrond onderzoek van bevoegder handen uit te lokken. Ik wensch hier slechts op één plaats te vereenigen al hetgeen mij bij mijne studie over de geschiedenis der eerste eeuw onzer Republiek incidenteel aangaande dit onderwerp tot nog toe onder de oogen gekomen is. Vlei ik mij niet tevergeefs, dan zal het blijken, dat voor die periode eene geheel bevredigende oplossing niet meer onbepaalden tijd op zich behoeft te

laten wachten, en tevens, dat die eindoplossing het hedendaagsch gevoelen aanzienlijk zal moeten wijzigen. Ik splits dit voorbereidend onderzoek in twee deelen, die, zoo ik mij niet bedrieg, door den aard der zaak gegeven worden. Eerst de uitsluiting door het geschreven, dan die door het gewoonterecht zal ons bezighouden. En bij ieder dier beiden komt het weder aan op drieërlei rechtsbron: het nationale, het provinciale recht en dat der afzonderlijke steden, ridderschappen, kwartieren, enz.

I. Het geschreven recht.

Met vreugde grijp ik hier de gelegenheid aan tot het noemen van Prof. Fruin's historisch-literarisch prachtwerk: *Tien jaren uit den tachtigjarigen oorlog* (1588-1598), welks derde druk, onlangs verschenen, ons slechts dit ééne deed betreuren, dat de 'Tien jaren' niet tot 'Twintig jaren' of meer waren aangegroeid. Niet licht zal men een boek noemen, waarin zooveel bouwstoffen tot de kennis van het politiek, sociaal en theologisch leven in ons vaderland op het einde der 16de eeuw zijn te zamen gebracht. Mij verschafte het o.a. de kennis eener merkwaardige Resolutie, den 4^{den} April 1596 door de Staten-Generaal genomen en te vinden bij Bor, Dl. IV, blz. 188. Gezegde Resolutie toont ten eerste in hare considerans, dat in 1596 Katholieken zonder bezwaar 'tot officiën en andere openbare staten geadmitteerd werden'. Doch ook verder is haar inhoud merkwaardig. De Staten-Generaal namelijk, overwegende, dat zelfs personen, die op Jezuïeten-scholen hunne opleiding genoten hadden of aan Belgische universiteiten gepromoveerd waren, zich in ambten en bedieningen indrongen, besloten, dezen althans die mogelijkheid te ontnemen. Zij verklaarden hen tot den staatsdienst onbevoegd. En geen wonder! Men weet, hoe juist in dien tijd de Jezuïeten overal tot aanwakkering van den godsdiensthaat werkzaam waren, zonder welken zij zich geene oprechte religie, geen deugdelijk onderwijs denken konden. Bij hen vond de jongeling van goeden huize de opleiding niet, die in den regent van het verdraagzaamste land van het toenmalige Europa behoefd werd En wat de Belgische universiteiten betrof, ook tegen deze had men gerechte bezwaren. Afgezien nog van de vraag, of een veeljarig verblijf in 's vijands land de vaderlandsliefde van den toekomstigen staatsman bevorderlijk zijn kon, het was met name de promotie-eed, die aanstoot gaf. Men zwoer daar namelijk, steeds met alle krachten den Roomschen godsdienst te handhaven en voor te staan. Eene dergelijke belofte, jegens ambtenaren van den Spaanschen monarch aangegaan, wier nakoming ons aan burgeroorlogen en nieuwe revolutiën bloot moest stellen, was waarlijk voor een vrijen staat niet te dulden. Wilden Katholieken in de regeering toegelaten worden, welaan - maar de gevestigde toestanden, waaronder ook de staatskerk

behoorde, hadden zij te eerbiedigen en niet naar eene omverwerping te streven, die alleen den erfvijand voordeel brengen kon.

Het merkwaardigste van de Resolutie echter is, - men denke over de uitzonderingsbepalingen en hare billijkheid, zooals men wil, - dat zij de Katholieken *niet* van de regeering uitsluit. Wel leerlingen van Jezuïeten, gepromoveerden aan Belgische universiteiten, maar niet de Katholieken *als zoodanig*. Inderdaad, zulk een besluit ware weinig denkbaar geweest bij eene vergadering als die der Staten-Generaal, die toenmaals nog al hare wijsheid uit Barnevelt's brein placht te putten. Ook heeft zij bij geene gelegenheid het beginsel der uitsluiting gehuldigd. De Unie van Utrecht liet zich aan de belijdenis der regenten even weinig als aan die der onderdanen gelegen zijn. Na den val van Oldenbarnevelt heeft men er een oogenblik aan gedacht, de Unie op dit gewichtig punt te ‘verbeteren’; de Calvinistische factie, die hem had nedergeveld, achtte het noodig, de belijdenis van haar leerbegrip als eerste voorwaarde tot het bekleeden van staatsambten te doen stellen(*). Dan, die wensch is, men weet het, evenals zoovele andere, in 1618 opgevat, onvervuld gebleven. Te recht schreef dus de Remonstrantsche Predikant Grevinchoven in 1626, dat men hier te lande bij 't kiezen der magistraten aan geenerlei religie gehouden was(†).

Hoe stond het nu echter met de afzonderlijke provinciën?

In Holland was de wettelijke toestand dezelfde, als dien wij zoo even voor de generaliteit leerden kennen. Waartoe anders het voorstel, in 1630 bij de Provinciale Staten ingediend, 'twelk den vroedschappen verbieden wilde, iemand in hunne collegiën op te nemen, die van de ware Gereformeerde religie geene professie deed(§)? Een voorstel, dat uitdrukkelijk als nieuwigheid werd gebrandmerkt(**). Zoover waren de Staten ervandaan, de Dissenters van de regeering uit te sluiten, dat zij den Mennonieten, die ieder ambt wegens gemoedsbezwaar afsloegen, deswege geregeld boete afeischten.(††) Het voorstel van 1630 had geen voortgang en het leed twintig jaar, eer de zaak opnieuw bij de Staten in behandeling kwam. Toen, den 8sten Dec., werd bepaald, dat zij, die tot regenten gekozen werden, moesten zijn professie doende van de Gereformeerde religie, ‘of *ten minste* dezelve *toegedaan*’(§§). Werd in het eerste lid dezer Resolutie uitsluiting geproclameerd, het toevoegsel hief haar weder op. Immers, de Gereformeerde religie

(*) Carleton Letters, p. 299 (Sept. 1619). In een Calvinistisch pamflet van 1629 (Missive van P.v.H) wordt hier nogmaals op aangedrongen.

(†) Grevinchoven, Amsterdamsche beroerte, 1626, p. 18, vgl. Wttenb. nederl. van 't Libel Fameus, 1627, p. 20, 30.

(§) Project t'samengevoegd uit de adviezen der leden volgens de Resolutie van hun Ed. Groot Mog. v. 19 Jan. 1630.

(**) Project (als voren) met sommige bedenkingen over 't zelve, 1630, p. 18, vgl. p. 22.

(††) Zie bijv. Res. Holl. 12 April, 28 Nov. 1584, 8 Juni, 6 Dec. 1610, 5 Jan., 18 Dec. 1618.

(§§) Res. Holl. 8 Dec. 1650 bij Kluit, *Historie der Holl. Staatsregeering*, III, p. 229 vg.

'toegedaan', d.w.z., genegen, haar als staatskerk te handhaven, konden ook Dissenters zijn, al ware het alleen om politieke redenen. En dat onder 'toegedaan' niets meer verstaan mag worden, blijkt duidelijk uit het woord 'ten minste', waardoor 'toegedaan' scherp tegenover 'professie doende' geplaatst wordt.

Wat de overige gewesten betreft, in Overijsel was tijdens het Twaalfjarig Bestand geen enkele godsdienst van de dagvaart uitgesloten(*). In Gelderland was het eerst de Statenvergadering, in 1621 te Arnhem gehouden, die de Papisten uit den landdag waagde te weren(†). Maar van toen af was men in die provincie dan ook bijzonder streng. Tot geen enkelen 'staat' werd men meer toegelaten, tenzij voorzien van eene kerkelijke attestatie(§). In Friesland duurde het tot 1617, eer den Katholieken hun kiesrecht werd ontnomen(**). Veel werd er in diezelfde provincie door de kerkelijke onverdraagzaamheid gewerkt, om ook de Mennonieten hetzelfde lot te doen deelen(††). Wij lezen echter niet, dat zulks gelukt zij. Ook werden de Papisten door het verlies van hun kiesrecht nog niet terstond uit de regeering uitgesloten; want, schoon geene kiezers meer, zij bleven verkiesbaar tot vertegenwoordigers, benoembaar tot magistraten. Duidelijk blijkt het uit eene Friesche Resolutie van 1627, die geheel dezelfde taal voert als de Hollandsche van 1650. Zij acht het in den staatsdienaar voldoende, dat hij, zoo al geen lidmaat der staatskerk, '*ten minste liefhebber* der ware gereformeerde religie' zij(§§). In Utrecht alleen werd reeds tijdens het Bestand niemand tot 'staten of officiën' geadmitteerd, die den eed niet wilde doen op het geloof der staatskerk(***). Schoon mij de juiste datum van dezen legislatieven maatregel niet bekend is, moet hij toch in elk geval vóór 1617 genomen zijn. In Zeeland daarentegen bestond althans in 1612 nog geene enkele 'Staatsresolutie', waaruit zoude volgen, 'dat niemand in de magistrature der steden zoude mogen genomen worden, dan die professie doet van de gereformeerde religie'(†††). En men weet, hoe sterk juist in Zeeland de onverdraagzame Calvinistische richting ontwikkeld was!

Van Groningen is mij niets zekers gebleken.

Wat nu eindelijk de vroedschappen van steden en dergelijke lichamen

(*) Baudart, *Memorien*, VIII, p. 2. - Pestel (*Commentarii de republica Batava* 1795, I p. 436) schijnt dus te dwalen, waar hij de uitsluiting der Papisten in die provincie op 1 Jan. 1611 stelt.

(†) A. v.d. Capellen, *Gedenkschr.*, I, p. 28.

(§) Wttenb., *Briev.*, III 2., p. 133 vg. (1628).

(**) Groen, *Archives,* II 2. p. 473, 477.

(††) Blaupot ten Cate, *Doopschgezinden in Friesland*, p. 138 vg.

(§§) Aitzema I p. 585. Wat zou 'ten minste' hier beduiden, wanneer 'liefhebber' als lidmaat op te vatten was?

(***) Oldenbarnevelt, *Verhooren* p. 71. - Vgl. *Utrechtsch plakaatboek*, I p. 189, 191.

(†††) Res. Goes 10 Juni 1612 (bij Te Water, *Reformatie van Zeeland*, 1766 p. 272).

aangaat, ik heb slechts aangaande eenige weinigen afdoende mededeelingen beschikbaar. Het zijn de regeeringen van Amsterdam, Delft, Leiden, Rotterdam, Gouda, Zwolle en Goes. Ter eerstgenoemde stad hadden de magistraatskeuzen in 1629 nog altijd plaats volgens 't privilege van 1452. ‘'t welk spreekt van te kiezen van de rijkste, eerbaarste, notabelste en rekkelijkste. Zij en sluiten (lees: het en sluit) niemand uit om zijne religie’(*). Een Contra-Remonstrantsch pamfletschrijver had het Amsterdamsch privilegeboek Fol. 91 aangehaald, ten bewijze, dat personen, ‘suspect van heresie’, niet in de vroedschap zitten mochten(†); ongelukkig was dat ‘privilegie’ een bevelschrift van Filips II, dat, gold het nog, in de eerste plaats de Hervormden zelf onbevoegd maakte(§)! Ook in Delft was geene stedelijke wet of resolutie, die het opnemen van Dissenters in de regeering belette. Althans, toen de Calvinisten daar ter plaatse in 1629 de benoeming van een Remonstrant wilden tegengaan, konden zij zich alleen beroepen op ‘het plakaat’, d.w.z. de Resolutie der Staten-Generaal van 3 Juli 1619, waarbij echter wel de godsdienstoefening der Remonstranten strafbaar gesteld, maar geenszins eenige politieke onbevoegdheid over hen uitgesproken was(**). Voor Leiden is hetzelfde op te maken uit de woorden, die de Remonstrant Passchier de Fijne in een pamflet van 1630(††) tot zijne vervolgde geloofsgenooten richt: ‘Voorondersteld, dat gij of iemand uwer nakomelingen *door rechtvaardige wegen en naar de keuren dezer stad* tot regenten mocht verkoren worden....’ Hadden die keuren zulk eene bevordering van Dissenters in den weg gestaan, Passchier zoude zich anders hebben uitgedrukt. Men bedenke daarbij, dat na 1618 de Calvinistische geest in geene enkele vroedschap zoo diep ingeworteld was als in die van Leiden. Voor Rotterdam, waar toch een geheel andere geest heerschte, vind ik eene vingerwijzing in een Contra-Remonstrantsch geschrift van 1631(§§). Er wordt daar geklaagd, dat de vroedschappen in eene kerkelijke zaak de schepenen mede hadden laten stemmen, hoewel ‘geene professie doende van de religie’, waaruit men moet opmaken, dat dit professie doen in de leden der vroedschap wèl vereischt werd.

In Gouda, waar de magistraat in 1618 tweemaal achtereen buiten de orde veranderd was, kwam toch geen maatregel, als wij hier opsporen, tot stand, getuige Wttenbogaert in zeker pamflet van 't jaar 1628, waar hij het volgende mededeelt: ‘Na de metamorphose van den jare 1618 is op de tweede zifting van de Goudsche bloeme gepasseerd een acte

(*) Wttenb., *Onderrichting op de Missive van P.v.H.*, 1629 p. 21, zie ook p. 15.
(†) *Missive van P.v.H.*, 1629.
(§) Wttenb., *Onderrichting* (als boven) p. 17. - Wttenb., *Brieven* no. 634.
(**) Wttenb., *Briev.* no. 662 p. 540. De zin dier plaats blijkt uit: *P.v.H. Missive* 1629 waar 'tzelfde sophisme wordt aangetroffen.
(††) P. de Fijne, *Oude Leidsche patroon* 1630.
(§§) Oprechte en grondige verklaring van eenige Notulen 1631, p. 40.

van den 4 Oct. 1621 aldus luidende: “alzoo den HH. magistraten der stede van der Goude op de verandering van de wet, die gedaan is geweest bij Zijn Gen. Graaf Ernst, afgevorderd is belofte, dat zij vóór alle anderen tot officiën zullen promoveeren personen *wezende toegedaan*(*) de ware christelijke religie...”’(†). Zelfs hier dus geene uitsluiting van Dissenters, maar alleen achterstelling bij de ware geloovigen.

In Zwolle werden de Papisten eerst in 1646 van de stedelijke regeering uitgesloten(§). In Goes was nog in 1612 geen enkel privilege, dat de bevoegdheid tot het regeeringsambt aan het belijden der staatsreligie vastknoopte. Wat meer is, in dat jaar besloten de Heeren, hun kiescollege voor dat jaar uitdrukkelijk te machtigen, ‘dat zij bevindende eenige notabele personen, *geen professie doende van de Gereformeerde Religie maar die evenwel toegedaan zijnde*(**) en wezende goede patriotten, die onder de 20 (zooveel namen telde de voordracht) te mogen stellen’(††). Wel meent Pestel, dat naderhand eene uitsluiting der Dissenters daar ter plaatse ingevoerd is, maar zonder eenigen grond voor zijne bewering aan te voeren(§§).

II. De gewoonte.

Als uitkomst van het voorafgegane onderzoek aarzel ik niet, te stellen, dat van eene algemeene uitsluiting der Dissenters, of zelfs van eene uitsluiting als regel, in het geschreven staatsrecht der Vereenigde Nederlanden geene sprake mag zijn. Men gevoelt, dat dit feit voor meer dan voor de kennis van het staatsrecht, dat het voor de geschiedenis der beschaving van ingrijpende beteekenis is. Het helpt ons de totale kracht der onverdraagzaamheid in onze roemrijke Republiek bepalen en stelt ons in staat, haar met die van andere Europeesche volken te vergelijken. Nederland heeft geene *Test-akte* gekend, de gevolgen van zulk eene wet niet ondergaan. Zeker zou het onjuist zijn, hierop alleen te letten. Het gemis van algemeene maatregelen in dien geest is niet alleen aan grootere verdraagzaamheid, maar ook aan de decentralisatie onzer staatsregeling, en dat voor een groot gedeelte, te wijten. Zelfs zoo echter blijft het gegeven belangrijk. Nog belangrijker voor de vraag, in hoeverre onverdraagzaamheid tot uitsluiting heeft geleid, is het inzicht, in hoeverre de gewoonte hier aanvulde, wat aan de wet ontbrak, en in hoeverre zijzelve, dit doende, enkel als uit-

(*) Hier blijkbaar bedoeld als: *professie doende van...*
(†) Wttenb., *Antwoord op de redenlooze redenen* 1628 p. 7.
(§) Pestel, *Commentarii* 1795 I p. 436.
(**) Ook hier wijst weder het woordje “evenwel” op de scherpe tegenstelling van “professie doende” en “toegedaan”.
(††) Res. Goes 10 Juni 1612 (Te Water, p. 272 vg.)
(§§) Pestel, *Commentarii* 1795 I p. 436.

vloeisel van geloofsijver en godsdiensthaat dan wel mede van andere factoren te beschouwen was.

Het eerste getuigenis, dat ik in staat ben aan te voeren, is dat van Marnix van Sint Aldegonde in een brief van 1577, geschreven uit Dordrecht aan den Predikant Heidanus. Na eerst van Brussel te hebben gesproken, komt hij op Holland en Zeeland. 'Wat is er', zoo vraagt hij dienaangaande, 'wat is er in deze kerken gemeender, dan dat de voornaamste mannen uit den Adel en uit de Staten zich uit onze vergaderingen onthouden?'(*) Elf jaar lang bleef die toestand onveranderd. In 1586 schrijft Lord North aan Elizabeth's eersten minister, dat de meesten onzer regenten Papist zijn(†), volkomen in overeenstemming met het beweren onzer Calvinistische predikanten in 1588 tegenover Walsingham en Elisabeth zelve(§). Hierbij staat echter te bedenken, dat het woord 'Papist' in de laatste twee mededeelingen niet letterlijk mag worden opgevat. De Papisten waren immers voor Leicester's metgezel en onze hiërarchen de meest gehate aller niet-Gereformeerde sekten. Geen wonder dan, dat alle leden der dagvaart en der vroedschappen, die zich van de gemeenschap der Kerk onthielden, ook al waren zij juist geene volgelingen van Rome, door hen bij voorkeur met dien naam vereerd werden.

De merkwaardigste schildering der godsdienstige toestanden onder de toenmalige regentenklasse vind ik echter in een zondenregister, door de Hervormde geestelijkheid in het jaar 1587 opgesteld en in den vorm eener openbare aanklacht bij de Staten ingediend. Juist aan die laatste omstandigheid ontleent het bedoelde document eene niet geringe mate van geloofwaardigheid. Niet achter der Staten rug is het verspreid, maar hun ruiterlijk in het aangezicht verweten, zonder dat dezen, naar het schijnt, zich verstout hebben, het te wederleggen. Wij kunnen er dus staat op maken, dat de medegedeelde feiten alle vertrouwen verdienen. Wij behoeven niet te twijfelen, als daar gezegd wordt, 'dat weinig regenten kwamen tot het gehoor van Gods woord en *dat de meesten voor haar personen gansch geen professie daarvan deden*,' ja, dat er waren, die hun Katholicisme door het deelnemen aan bedevaarten openlijk aan den dag legden, zoodat 'de gemeene man niet en wist wat te denken'(**).

Hoe weinig Nederland metterdaad in Leicester's tijd op eene Gereformeerde regeering kon bogen, blijkt wel, behalve uit het reeds medegedeelde, uit het feit, dat b.v. de kanselier van Gelderland

(*) Brandt, *Historie der Reformatie* 1671 I p. 589 vg.

(†) Motley, *History of the United Netherlands* (Robbers, Rotterdam 1872) p. 356[3].

(§) Wttenb., *Kerck. Hist.* 1647 III, p. 73, 74.

(**) Wttenb., *Kerck. Hist.* III p. 65. - Prof. Fruin zegt dan ook, dat, wanneer de ontwerpen van 1576 tot werkelijke kerkorde verheven waren, dan 'elke kerkgemeente een bijzondere stadsinstelling zou zijn geworden, aan de luimen van *een nog Roomschen of althans niet Gereformeerden magistraat* overgeleverd' (*Tien jaren* etc. p. 267).

Elbertus Leoninus een erkend Papist was(*), terwijl de Advocaat van Holland, de man, die de leiding van alle zaken in handen had, zich althans tot 1590 van alle kerkelijke gemeenschap verre hield(†). Trouwens, bij de toenmalige regeering van Holland gold het als wijze politiek, in hun strijd tegen de Calvinistische onverdraagzaamheid den bijstand van alle andersdenkende elementen zooveel mogelijk aan te werven. Vandaar, dat zij er niet aan dacht, bij het uitdeelen der ambten naar der candidaten belijdenis te vragen. Eene liberaliteit, die zooverre ging, dat het den predikanten toescheen, alsof juist de orthodoxen stelselmatig uit alle bedieningen geweerd werden, 'als ware naar het oordeel der Heeren goed in de religie en goed in de regeering niet wel samen overeen te brengen'(§). Dan, de Heeren lieten zich niet schokken in hunne overtuiging, dat, wat het bekleeden van staatsbedieningen betrof, geen kerkgenootschap boven de anderen bevoorrecht mocht zijn. In 1582 kwam de zaak zelfs op de dagvaart ter sprake. Rotterdam, toenmaals door Oldenbarnevelt als Pensionaris geleid, verlangde legislatieve vaststelling van genoemd beginsel(**). En al kwam zulk eene wet niet tot stand, de partij, wier hoofd Oldenbarnevelt was, handelde toch, als ware zij de grondslag van ons staatsrecht. Nimmer is de groote staatsman op dit punt van inzicht veranderd. Toen hij in 1617 te Utrecht vertoefde, om het gemeenschappelijk verzet dier beide provinciën tegen de aanmatigingen der Staten-Generaal te organiseeren, vond hij nog gelegenheid, om den regenten van het Sticht te doen opmerken, 'dat de precise voet, dien zij aldaar gebruikten van niemand tot staten of officien te admitteeren, dan die van hun gevoelen in 't stuk van de religie waren en daarop eed moesten doen, dat hetzelve te rigoureus en precies was en hem niet en behaagde'(††).

De Calvinisten daarentegen spraken schande van eene politiek, die de diensten van den orthodoxe en van den ketter op één lijn stelde! Wij hooren dan ook zonder bevreemding den Stadhouder van Friesland, Graaf Willem Lodewijk, een der vurigste hoofden dier partij, er in 1608 bij de Staten-Generaal op aandringen, 'dat men niemand tot de regeering zoude admitteeren, dan degenen *doende professie van de religie,* of bekende getrouwe liefhebbers des lands'(§§). Vooral de laatste woorden zijn belangrijk. Zij toonen, hoe vele niet-Gereformeerde afgevaardigden zich ter plaatse bevonden, die de Stadhouder door de beperking van zijn voorstel meende te moeten ontzien. Ook ontbreekt het niet aan directe bewijzen, dat nog tijdens het Twaalfjarig Bestand

(*) Fruin, *Tien jaren* p. 285.
(†) Wttenb., *Leven* 1647 p. 7.
(§) Wttenb., *Kerck. Hist.* III p. 65.
(**) Res. Holl., 14 Mrt. 1582.
(††) Oldenb., *Verhooren* p. 71.
(§§) V. d. Kemp, *Maur. v. Nassau* III p. 243. (Res. St.-Gen. 30 Dec. 1608.)

de Dissenters in de regeering alles behalve tot de uitzonderingen behoorden. Wij kennen allen den Amsterdamschen Burgemeester Cornelis Pieterszoon Hooft, den vader des geschiedschrijvers, die, zonder ooit tot de staatskerk toe te treden(*), jarenlang in de vroedschap zitting heeft gehad(†). Hijzelf vermeldt ons van zijn collega Frans Oetgens, hoe deze nog in het jaar 1611 evenals hijzelf buiten de Kerk stond(§). Baudart, de predikant-memorieschrijver, spreekt bij 't verhaal der Oudewatersche woelingen van den Burgemeester J.W. daar ter stede, die openbaar Papist was, volstrekt niet als van iets bijzonders(**). Carleton, de Engelsche gezant, wiens brieven zulk eene belangrijke bron voor de kennis van dit tijdvak zijn, telt in 1618 onder de Haarlemsche vroedschap vele 'Papisten'(††). Willem Lodewijk, in 1617, gewaagt van 'de openbare Papisten en andersgezinden', die men onder de Hollandsche regenten aantreft, als van eene algemeen bekende zaak(§§). De Staten zelf bekennen schuld. Immers, om de verontwaardiging over hunne kerkorde althans één pretext te ontnemen, verordineeren zij, dat de vroedschappelijke collegiën tot het doen der kerkelijke keuzen alleen hunne Gereformeerde medeleden mogen committeeren(***). Klaarder kon het niet gezegd worden, dat de stadsregeeringen niet maar alleen uit lidmaten der staatskerk waren samengesteld! Wat de subalterne ambtenaren betrof, zoo waren in Holland, althans tot 1619, op het platteland een aantal Katholieken als schouten en baljuwen in functie(†††). In de Geldersche ridderschap waren tot 1621 niet weinig Papisten; toen zij uitgesloten werden, is het gebleken(§§§). Merkwaardig zijn ook de berichten, die ons toevalligerwijze van het stadje Goes bewaard zijn gebleven. In 1609 vond men daar onder al de regenten niet meer dan drie Gereformeerden(****); en drie jaar later bleek het onmogelijk, eene voordracht van 20 personen, gequalificeerd tot het regentenambt, uitsluitend uit Gereformeerden samen te stellen(††††). Zoo weinig waren er onder de notabele burgers der stad, die de leer der staatskerk toen reeds omhelsd hadden.

Zoo was de toestand vóór 1618, een jaar, voor ons onderwerp van bijzonder gewicht. Immers, de buitengewone veranderingen, door Maurits toenmaals in de regeeringen van Holland en Utrecht voorge-

(*) C.P. Hooft, *Memoriën en Adviezen* p. 126 vgg.
(†) 1584-1626.
(§) C.P. Hooft, *Memorien* etc. p. 15.
(**) Baudart, *Memoriën* VIII p. 18.
(††) Carleton, *Letters* p. 230. Ik behoef er niet bij te voegen, dat het woord 'Papist' ook hier in den zin van 'niet-Gereformeerd' is op te vatten.
(§§) Groen, *Archives* II 2. 523 noot.
(***) Res. Holl. 29 Juni 1618. - De Groot *Verhooren* p. 263.
(†††) Baudart, *Memoriën* VIII p. 27.
(§§§) A. v.d. Capellen, *Gedenkschr.* I p. 28.
(****) *Notulenboek van Goes* (Te Water p. 271.)
(††††) Res. Goes 10 Juni 1612 (Te Water p. 272.)

nomen, veranderingen, die ten doel hadden, de Calvinistische beginselen met eene overmachtige meerderheid onder de regenten uit te rusten, konden niet anders, dan het Gereformeerde element in Staten en vroedschappen aanzienlijk versterken, het aantal der Dissenters belangrijk bekrimpen. Toch is ook toen geen totale omkeer teweeggebracht, geene algeheele uitsluiting der andersdenkenden bereikt. Waarom anders zag men in 1619 de voorgenomen 'verbetering' der Unie niet gelukken? Waarom anders duldden in 1627 de Staten van Friesland, in 1650 die van Holland diegenen in hun midden, die de Gereformeerde religie slechts 'toegedaan' waren, haar niet beleden? Was het niet, omdat de Dissenters ook op het kussen nog steeds eene macht vormden, waarmede men rekening had te houden? En ook aan voorbeelden ontbreekt het niet. Wij kennen althans één niet-Gereformeerd staatsman, die in 1618 door Maurits aan het bewind werd gelaten: den reeds genoemden Cornelis Hooft. Zoo waren de beide Aylva's, die circa 1625 de politiek der Staten van Friesland grootendeels leidden, geene lidmaten der Hervormde gemeente. Zij verschenen nimmer ten Avondmaal, ofschoon men ze wel onder het gehoor zag en de eene *op zijn doodsbed* van 't consistorie als broeder erkend werd(*). In 1628 betoogt Wttenbogaert, dat het 'een soort van concientiedwang' is, 'wanneer men niemand tot staten en officiën toelaten wil, of hij en moet te kerk gaan'; hij voegt erbij: 'gelijk zulks op vele plaatsen in deze landen onderhouden wordt'(†). *Vele*, niet *alle,* zelfs niet *bijna alle.* Reeds toen waren er weder in vierscharen en vroedschappen vooral ten platten lande en in kleine steden mannen, die bij de uitgebannen Arminianen te kerk plachten te gaan(§). Zoo o.a. de beide Amersfoortsche burgemeesters De Goijer en Van Dam, wegens de overgave dier stad in 1629 welbekend(**). Wttenbogaert wendt onwetendheid voor, doch spreekt het feit niet tegen(††). Zelfs in Amsterdam had men Burgemeester Bas, die geregeld in de Arminiaansche kerk verscheen, en burgemeester Jakob de Graaff, die nergens te kerk kwam(§§). Ja, wat het sterkst van alles was, in 1630 werd door de vroedschap dier machtige stad een persoon tot medelid gekozen, die zich nog onlangs door het onderteekenen van een request der Remonstranten openlijk als medelid dier sekte had doen kennen(***). In Utrecht (althans in de hoofdstad(†††) dier pro-

(*) Aitzema, I p. 591.
(†) Wttenb., *Oprecht verhaal* 1628 (Voorrede).
(§) Wttenb., *Oprecht verhaal* 1628 p. 14, 28. - Wttenb., *Brieven* no. 346; III 2 p. 637.
(**) *Waarachtige Vertooning* 1629 p. 41, 48, vgl. Wttenb., *Briev.* no. 654, 655.
(††) Gesprek tot aflegging van verscheiden logenen 1630 p. 32, vgl. Wttenb., *Brieven* no. 654, 655, 656, 659, 669, 675 p. 583, no. 685.
(§§) Antwoord en wederlegging eens briefs van Dominicus Vinsemius, 1630 p. 6, 7.
(***) Wttenb., *Brieven* no. 701 vgl. no. 615.
(†††) Aangaande de Ridderschap zie Wttenb., *Brieven* no. 352.

vincie) bleef men ook na de Revolutie bijzonder streng. Geen Dissenter, die daar zonder apostasie tot de regeering werd toegelaten(*). In Holland daarentegen sloot men zelfs onder het stadhouderschap van Willem III slechts in de *meeste* steden de Remonstranten uit de regeering(†). Vandaar, dat men onder de zes Heeren, die in 1650 op Loevestein gekerkerd werden, één Remonstrant, den Delftschen Burgemeester Duijst van Voorhout, aantreft(§).

Ik wil intusschen mijn vermoeden niet verbergen, dat van het begin af de Dissenters in de regeering een steeds slinkend bestanddeel hebben uitgemaakt. Verschillende oorzaken schijnen daartoe te hebben medegewerkt. Vóór 1618 is de relatieve toename der lidmaten op het kussen waarschijnlijk toe te schrijven aan de prediking der Arminianen, die allen tot de staatskerk bekeerden, die het te voren noch met de Roomschen, noch met de Protestanten hielden. Wij weten, hoe populair de Arminiaansche predikanten bij de regenten waren, toen zij eene machtige minderheid onder de geestelijken waren gaan vormen. Hoe te denken, dat hunne prediking niet velen dier sympathiseerende grooten gewonnen hadde? Wttenbogaert, het is bekend, bracht Oldenbarnevelt ten Avondmaal(**), en de Advocaat schreef later voor zijne rechters den Arminianen bij uitstek kracht tot bekeering toe. Hij uitte als zijne meening, dat zij het waren, die nog menigeen tot de Kerk brengen zouden, dien de strenge leer der Gomaristen tot nu toe wel mocht hebben afgeschrikt(††). Burgemeester Oetgens verklaarde, dat hij al lang lid der Kerk zoude zijn geweest, als alle predikanten Arminius geslacht hadden(§§). Aanwijzingen, die het ons duidelijk maken, waarom tijdens het Bestand die aantijgingen van papisterij, die wij in 1586 vernamen, der meerderheid der Staten niet meer naar het hoofd geslingerd werden. In 1618 was de toestand waarschijnlijk nergens ongunstiger dan te Haarlem, eene dier steden, wier vroedschappen zich met hart en ziel bij de beginselen van Oldenbarnevelt aansloten. Toch waren ook daar, hoewel vele 'Papisten', toch nog meer, zij het dan ook Arminiaansche, lidmaten in de regeering(***).

Na 1618 hield deze invloed der Remonstranten natuurlijk op te bestaan. Zelf buiten de Kerk gestooten, kwam hunne prediking der staatskerk niet meer ten goede. Daarentegen begon zich nu de geloofsijver der nieuwe, voor een groot gedeelte vurig Calvinistische, regenten te doen gelden en deed, wellicht bij de meeste benoemingen,

(*) *Avondpraatje* 1654, vgl. Proost Lodenstein p. 244 vg.
(†) Brandt, *Historie der Reformatie* IV p. 659. Hij schreef dit in 1678 (zie p. 658.)
(§) *Bedenkingen op de Vrijmoedige Aanspraak* 1650 p. 10 - Amsterdamsch Nieuwjaar, 1651 p. 15-17.
(**) Wttenb., *Leven* p. 7.
(††) Oldenb., *Verhooren* p. 67.
(§§) C.P. Hooft., *Memoriën* enz. p. 15.
(***) Carleton, *Letters* p. 230 (Jan. 1618): 'most Arminians and many Papists'.

aan candidaten, die lidmaat waren, de voorkeur geven. En al is dit motief spoedig - spoediger dan men misschien vooronderstelt - bij de regenten gaan zwijgen, de Revolutie had nog een anderen factor in het leven geroepen. Ik bedoel hier de vrees, om aanstoot te geven. Niet tevergeefs hadden de regenten de ontketende furiën van 1618 doorgestaan; zij wachtten zich wel, die ooit weder op te wekken. Wat zij voortaan ook in strijd met den volkswil ondernamen, hunne eerste zorg was, de orthodoxie gerust te stellen. De Staatsgezinde pamfletten van 1650 stellen er om strijd prijs op, aan te toonen, dat de tegenstanders van Willem II met uitzondering van den reeds genoemden Duijst in trouw aan de Dortsche waarheid voor niemand behoefden onder te doen(*). Zelfs Johan de Witt - in dat opzicht lager georganiseerd dan Oldenbarnevelt - wist die politieke schroomvalligheid niet van zich af te schudden. In particuliere brieven ziet men hem een onderhandsch onderzoek instellen naar de godsdienstige gevoelens van zijn vriend Adriaan Paats, sedert 1664 vroedschap van Rotterdam, een man (gelijk De Witt zelf erkent) van uitstekende bekwaamheid en geleerdheid, - alleen op grond, 'dat het van zeer kwaad effect zoude kunnen wezen', zoo men tot president van den Hove van Holland iemand bevorderde, 'die in materie van religie zou hebben sentimenten, met de orthodoxe leer der gereformeerde en der publieke kerk binnen deze landen ten eenenmale incompatibel zijnde'(†). Waar zij een man als De Witt dus deed spreken, hoe moet daar diezelfde vrees op andere meer gewone en alledaagsche naturen, op de meerderheid der zeventiende-eeuwsche regenten gewerkt hebben!

De prediking der Arminianen, de Revolutie en wetsverzettingen van 1618, de geloofsijver der nieuwe heerschers en de bedeesdheid hunner opvolgers, ziedaar de factoren, die het ons verklaren, dat tegen het midden der 17de eeuw de overgroote meerderheid der regeering Gereformeerd moet zijn geweest. Toch was zelfs onder het stadhouderschap van Willem III nog eene minderheid van Dissenters in de vroedschappen aanwezig. Langzamerhand verdween ook deze. In 1734 waren volgens Van Effen geene Katholieken in de regeering der Vereenigde Nederlanden meer te vinden(§). In 1795 waren alle regenten Gereformeerd. 'Het lichaam der aristocraten', schrijft Pestel in zijn groot werk, dat het sterfjaar der oude Republiek voltooid zag, 'het lichaam der aristocraten, die aan 't roer van staat zitten, moet een deel uitmaken der staatskerk. Wie tot hare lidmaten niet behoort, kan geen deel hebben aan de regeering'(**). Wij hebben geene reden, om aan de getuigenissen van Van Effen en Pestel te twijfelen,

(*) *Extract eens briefs uit Vlissingen,* 1650 p. 20. - *Bedenkingen op de Vrijmoedige Aanspraak*, 1650 p. 10. - *Buurpraatje tusschen* 3 *Amsterdammers,* 1650. - Derde deel van *'t Hollandsch praatje*, 1650. - *Amsterdamsch Nieuwjaar,* 1651 p. 15-17.

(†) De Witt aan Clement 10 Mei 1670 (noot op Wicquefort IV p. 147).

(§) Van Effen, *Holl. Spectator* X p. 45.

(**) Pestel, *Commentarii* I p. 436.

al schijnt ons de ontwikkeling dezer aangelegenheid bij den eersten opslag zonderling. Hoe? de, om hare verdraagzaamheid beroemde, achttiende eeuw zou eene uitsluiting verwezenlijkt hebben, welke noch der 16de noch der 17de geheel gelukt was? Zeker, oppervlakkig schijnt het vreemd, zoolang echter nadere opheldering ontbreekt, geef ik de volgende gissing in overweging. De regeering onzer Republiek was eene familieregeering, wier karakter daarin bestond, dat zij nieuwe mannen placht te weren en het regeeringsrecht als monopolie van enkele geslachten beschouwde. Iedere familie nu trachtte voor zich en hare aanverwanten zooveel mogelijk plaatsen te verwerven; familieverbonden tot dat doel waren gewone en alledaagsche verschijnselen. Nu zagen wij, hoe reeds vóór het midden der 17de eeuw door eene samenwerking van allerlei oorzaken de Gereformeerde familiën verre de talrijkste waren geworden. Bij een strijd als den hier beschrevene, die over iedere opene plaats hernieuwd werd en waar telkenmale met meerderheid van stemmen werd beslist, moesten diegenen, die eens den grootsten hoop vormden, steeds aanwassen, totdat zij op het laatst het gebied alleen bezaten. Theologische haat was daarbuiten; de maatschappelijke trek, de samenhang der familiën leidde ongemerkt tot die uitkomst. Dit althans schijnt mij eene mogelijke uitlegging. Maar ook al geeft men mij dit laatste niet toe, toch vertrouw ik, dat deze en gene mij zal bijvallen, wanneer ik beweer, - het hoofddoel dezer studie - dat het vooronderstellen eener uitsluiting der Dissenters reeds in de eerste eeuw onzer vrijheid een anachronisme is, dat de ontwikkeling van twee eeuwen over het hoofd ziet en de toestanden van 1795 geheel ten onrechte den aanvang van het gemeenebest toe wil dichten.

Amsterdam, 14 Oct. 1883.

J.C. NABER.

Natuurkunde.

Een en ander over voeding in verband met het vegetarianisme.

Een en ander over voeding door dr. D. Huizinga. Groningen, Noordhoff en Smit.

VIII. *Het vegetarianisme met het oog op de volksvoeding.*

Wanneer er van het vegetarianisme met het oog op de algemeene volksvoeding sprake is, wordt er gewoonlijk, zelfs van physiologische zijde, op de familiën der proletariërs gewezen, die zich tegen wil en dank van vleeschspijzen moeten onthouden en in geen enkel opzicht het zichtbaar bewijs leveren, dat zij zich, wat gezondheid, kracht en levensduur betreft, op gelijken voet met de andere klassen der maatschappij kunnen plaatsen. Voornamelijk moeten de kinderen van het proletariaat bij zulke gelegenheden dienst doen, en zij getuigen ongetwijfeld meestal alleen van den slechten invloed der ongeregelde leefwijze en der ondoelmatige voeding van hen, die ten deele door eigen schuld, ten deele door de grove gebreken, die onze maatschappij aankleven, in een toestand van sociale ellende verkeeren, waarin er van een leven overeenkomstig bepaalde physiologische grondregelen of van een dieet in overeenstemming met de levenswetten geene quaestie kan zijn. De physiologen zouden zelfs nog verder kunnen gaan.

Sismondi zegt te recht in zijne *Études sociales,* met het oog op de eentonigheid van den arbeid der proletariërs in de meeste landen: ‘Veelal hangt van genoegen of verveling het gevoel van tevredenheid of van ontevredenheid af en aan het genoegen of de verveling, die hij bespeurt, kunnen wij den toestand van geluk bij den proletariër evenzeer meten als aan de voedingsmiddelen, waarmede hij zich verzadigt.’ Buret heeft, hoe vreemd het wellicht ook moge klinken, niet ongelijk, wanneer hij in zijn: *De la misère des classes laborieuses en Angleterre et en France*, de sociale ellende met de dronkenschap laat fraterni-

seeren en zegt: ‘Si l'on étudiait à fond les phénomènes de l'ivresse, peut-être verrait-on que c'est une sorte de grossière et brutale poésie. L'ivrogne rève en beau, il goûte pour un moment une sorte de bonheur convulsif qui a tant d'attrait pour lui, dans la privation d'émotions où il vit, qu'il ne craint pas de l'acheter aux dépens de sa santé, de plusieurs jours de souffrance et d'amers regrets.’

Het proletariaat is sedert onheuglijke tijden op eene schrale tafel aangewezen; gering is zijn aandeel aan de producten der vaderlandsche aarde en gering is hetgeen hij in het zweet zijn aanschijns daaraan toe kan voegen. Zijne voeding is in de meeste gevallen op den noodlottigen aardappelkost gegrond.

‘Waarmede voedt ge uw hond?’ vroeg iemand aan een arbeidersknaap.

‘Met aardappelsoep.’

‘En wat hebt ge van middag gegeten?’

‘Aardappelsoep.’

‘Wat krijgt ge van avond?’

‘Aardappelen.’

Nog in de eerste helft der 17de eeuw verscheen de aardappel op de tafels van den Duitschen adel als dessert; iets later pootte de Duitsche boer deze vrucht in zijn tuin, om 's Zondags een bijzonder tafelgenot te smaken. De *Wetterauischer Geographus*, een veelgelezen Frankforter orgaan uit die dagen, bevatte in 1747 eene lofrede op den aardappel, waarin de verschillende wijzen van bereiding opgesomd werden. Hierin stond o.a. te lezen: ‘Dit door den goeden God met bijzonderen zegen toegerust aardgewas is niet alleen voordeeliger dan het graan, daar per morgen goed bouwland bij zorgvuldige verpleging en goed weder 40-60 mud geoogst kunnen worden, maar dient ook den burger ter voeding. En gelijk van het in de woestijn gevallen manna gezegd wordt, dat de kinderen Israëls daaruit naar hun smaak alle mogelijke spijzen konden bereiden, zoo bedienen zich onze burgers op gelijke wijze van den aardappel.’ Eerst na het hongerjaar 1772 werd de aardappelteelt voor de algemeene volksvoeding op uitgebreide schaal ingevoerd. In 1855 klaagt echter Dr. P. Menges in de *Statistik der Lebens- und Gesundheitsverhältnisse in Nassau*, etc, dat ‘de proteïnrijkere leguminosen steeds zeldzamer worden, terwijl vleesch niet op tafel komt. Van eene regelmatige afwisseling der spijzen of van een meerder verbruik van proteïnrijk voedsel bij grootere uitgave van kracht is bij een groot deel der arme bevolking geene sprake. Niet de geringste zorg wordt aan de toebereiding besteed; dikwijls worden de spijzen niet eens gekookt aan de volwassenen en de kinderen, onverschillig of deze ziek of gezond zijn, voorgezet.’

In Nassau verdrong de aardappel den bouw van linzen en trad geheel in de plaats van dit proteïnrijk product; de eigenlijke voeding bestaat sedert uit aardappelen, gewoonlijk zonder vet en met een weinig

zout toebereid, zuurkool, brood en cichoreikoffie, nu en dan afgewisseld door boonen, rijst of gerst. Als type nemen wij eene betrekkelijk welgestelde arbeidersfamilie uit het Taunusgebergte, die 113 dagen achtereen nauwkeurig opschreef, wat voor de voeding uitgegeven was en wat zij voor haar geld genoten had. Per dag werden de gebruikelijke 5 maaltijden gehouden. Het eerste ontbijt bestond geregeld uit koffie en brood, het tweede alleen uit een stuk droog brood en het vesperbrood weder uit koffie en brood. Onder die 113 dagen komen 22 Zon- en feestdagen voor; daarvan bestonden 13 middagmalen uit zuurkool met aardappelmoes, in één liter melk gekookt; 2 uit rijstenbrij; 2 uit aardappeldeeg, in balletjes gekneed; 5 uit verschillende aardappelgerechten, waarvan één in verbinding met gerst, en eindelijk werden Paasch- en Pinksterzondag telkens knoedelsoep met 1-1½ pond koevleesch gebruikt. 's Avonds kwamen op tafel 10 maal aardappelen met uien en azijn en olie, 6 maal in de schil gekookte aardappelen met koffie, 1 maal rijstensoep, 1 maal boonensoep, beiden met aardappelen, en de overige 6 maal ten deele koffie, ten deele sla met aardappelen en éénmaal een rest van de 1½ pond koevleesch. Op de 91 werkdagen treffen wij aan: 's middags 24 maal aardappelsoep, 13 maal zuurkoolsoep, 12 maal watersoep met stukjes aardappel' 14 maal aardappelen, met loof en uien gehakt; 8 maal aardappelmoes met zuurkool en de overige 20 maal verschillende samenstellingen van aardappelen; 's avonds 82 maal gekookte aardappelen in de schil met koffie, 4 maal gekookte aardappelen met dikke melk en 5 maal koffie en brood. Als délicatessen worden beschouwd: aardappelpannekoeken en aardappelen in vet, behoorlijk met zout toebereid. Is de welvaart grooter, zoo is er nu en dan sprake van het gebruik van lever- en bloedworst en van den Noordduitschen gezouten haring. Boter wordt alleen gebruikt bij de bereiding van het nationaal gebak op Pinksteren en ter eere der kermis. Nu en dan mogen de kinderen hun brood met bessen- en appelstroop van twijfelachtige hoedanigheid besmeren en genieten de ouders Limburger en koe- of goedkoope vetkaas. Appelwijn, bier, brandewijn en ordinaire landwijn worden alleen in de kroegen gedronken en ter eere der Nassausche landbevolking moet gezegd worden, dat sedert de laatste 20 à 30 jaren groote matigheid bij haar regel is(*).

(*) Ons arbeiderstype omvat eene familie, bestaande uit een echtpaar met 5 kinderen, waarvan het oudste 16, het 2de 15, het 3de 9, het 4de 5 en het jongste 2½ jaren telt. De huisvrouw was ten tijde der vaststelling van het verbruik zwanger. De woning dezer lieden bestond uit één vertrek (3,75 m. lang, 3,50 breed en 2,00 hoog), waarin één bed voor man, vrouw en twee kinderen. In eene daaraan grenzende vochtige ruimte (3,88 m. lang, 3,75 breed en 2,17 hoog) staat één ander bed voor de twee oudste jongens en de twee oudste meisjes. Gang en keuken zijn identisch. Het huisraad en de kleeding zijn tot het hoogst noodzakelijke beperkt en zoowel bij sterke koude als bij vochtig weder wordt de gezondheid sterk ondermijnd. De materieele behoeften omvatten:
's morgens:
1 lood gel. 15,6 gr. koffie met 18 gr. cichorei, in 3 liter water gekookt, wordt met ½ liter melk en 1 kilo brood genoten;
tweede ontbijt:
½ kilo brood;
's middags:
aardappelsoep, bereid uit 4½ kilo aardappelen, ca. 60 gr. vet, zout en specerijen en 4 liter water, en 375 gr. brood. Worden voor de soep erwten, boonen, gerst of zuurkool gebruikt, zoo is de hoeveelheid aardappelen in verhouding geringer;
vesperbrood:
cichoreikoffie met brood, gelijk 's morgens;
's avonds:

De statistiek leert ons nu, dat er in Nassau gemiddeld 5 personen op één bewoonbare ruimte te rekenen zijn, en in de practijk komt het niet zelden voor, dat 6 à 7 personen in één en hetzelfde vertrek huizen, dat ca. 180 vierkanten voet ruimte bevat en gelijktijdig tot woon-, slaap- en werkplaats dient. Drie en ook meer kinderen of volwassenen van beiderlei geslacht deelen één bed, om niet te zeggen één kist, en voor zieken bestaat geene bijzondere slaapgelegenheid. Daarenboven wordt de vuile wasch in hetzelfde vertrek gewasschen en te drogen opgehangen.

In Thuringen heet het bij de arbeidende klasse:

> 'Kartoffeln in der Früh,
> Zu Mittag in der Brüh,
> Des Abends mitsammt dem Kleid,
> Kartoffeln in Ewigkeit.'

Deze voeding wordt aldaar aldus over den dag verdeeld: 's morgens vroeg aardappelen met cichoreiafgietsel; te 8 à 8½ uur brood met cichoreikoffie; 's middags aardappelen in verschillende vormen met een weinig

> 4½ kilo aardappelen, in de schil gekookt, cichoreikoffie als boven en 1 liter dikke melk met 375 gr. brood.
> Voor het nationaal gebak met Pinksteren en de kermis werden gebruikt: met Pinksteren 7 kilo tarwemeel, 250 gr. boter, 4 liter melk, 200 gr. suiker, 3 eieren;
> met de kermis: 9 kilo tarwemeel, 300 gr. suiker, 375 gr. boter, 5 eieren, 6 liter melk.
> De intellectueele behoeften worden beperkt tot het lezen van enkele werken uit eene leesbibliotheek of van den predikant en nu en dan van een dagblad. De kerk wordt door de familie ongeregeld bezocht. Verlangen koestert zij het meest naar muziek. De huisvader rookt des Zondags eene sigaar en kauwt in de week tabak. Van dranken gebruikt het familiehoofd nu en dan een glas brandewijn en een glas bier. De zonen gaan 's avonds wandelen.
> Slapen 4 personen in één bed, gelijk dit op vele plaatsen nog geschiedt, zoo liggen twee met het hoofd aan het boven- en twee aan het benedeneinde. Er wordt echter gewoonlijk geklaagd, dat 'men 's morgens nog meer vermoeid is, dan men den avond te voren was,' en het zijn vooral de meisjes, die beweren, op deze wijze niet uit te kunnen rusten. Afgescheiden van den zedelijken invloed, mag ook die op het lichaamsgestel niet geringgeschat worden. Wat dunkt u b.v. van een slapen van vader en dochter in één bed, terwijl de vader sedert jaar en dag aan kanker in de borst lijdt? De lucht is 's morgens bij het betreden van het vertrek geheel bedorven en de individueele zindelijkheid laat veelal zeer veel te wenschen over. Niet zelden weten de jongens of meisjes zich niet meer den tijd te herinneren, wanneer zij van top tot teen gewasschen werden of aan eene groote schoonmaak dachten. Pomade wordt nog veelal door of voor de meisjes gekocht, daar deze zich 's Zondags opknappen; op kammen en borstels wordt weinig gewicht gelegd en handdoeken zijn in zeer kleine hoeveelheid voorhanden. Eindelijk oefent het beroep op de gezondheid een grooten invloed uit en speelt het loon eene hoofdrol. Wordt de mensch als eene machine behandeld, dan kwijnt hij weg en ontaardt. Uit een en ander blijkt voldoende, hoe voorzichtig men moet zijn bij de beoordeeling van het dieet, want zonder nadere ontleding zou men allicht geneigd zijn, het vegetarianisme voor toestanden verantwoordelijk te maken, die met de natuurlijke leefwijze niets te maken hebben. Laat ons de chemische physiologie in den steek, zoo komt ons echter gelukkig de economische physiologie te hulp, en hare stem spreekt duidelijk genoeg.

vet en nu en dan met een haring, of althans gekookt in de loog, waarin de haringen gepekeld werden; 's namiddags cichoreiafgietsel met aardappelen, bereid in het water, waarin de worst in de fabrieken gekookt is geworden, en 's avonds aardappelen. In Waltershausen bestaat de gewone kost veelal uit geslagen lijnolie en aardappelen met de afvallen der worstbereiding.

Maar genoeg. In deze voedingswijze zal wel niemand een natuurlijk dieet herkennen.

Is de arbeider in staat, daar, waar hij niet onder den socialen druk gebukt gaat of in een toestand van sociale ellende verkeert, het loon overeenkomstig den voor zijn beroep berekenden gemiddelden levensduur te regelen? Is hij reeds ontwikkeld genoeg, om door middel der door hem aangenomen leefwijze een gunstigen invloed uit te oefenen op de omstandigheden, die den grondslag van dien levensduur uitmaken? Bestaat er in dit opzicht reeds samenwerking tusschen de mannen der wetenschap en de mannen van de practijk en ondervindt de bestaande organisatie der maatschappij daarvan reeds de vruchten? Deze vragen zijn tot nog toe niet in een gunstigen zin te beantwoorden.

Wij weten uit de statistiek, dat er een groot verschil bestaat tusschen de sterfte tusschen die armen en onder de rijken; wij weten, dat de beroepsbezigheden, die door den middelstand verricht worden, in de meeste gevallen meer bevorderlijk zijn aan eene normale gezondheid dan die der loonarbeidende klasse; wij weten, dat het loon vastgesteld moet worden in verband met de meerdere of mindere gevaren, die aan het beroep verbonden zijn, en dat dit reeds veelal geschiedt; wij weten, dat de ontwikkelde gewoonlijk meer waarde hecht aan eene goede gezondheid dan de onontwikkelde en wanneer het erop aankomt, meer wilskracht bezit, om zijne driften en hartstochten te beteugelen en de daardoor hem opgelegde offers met gelijkmoedigheid te dragen. Het zijn echter niet alleen *de sociale gebreken,* die eene normaal geregelde volksvoeding in den weg staan, maar het zijn in gelijke mate *de gebruiken en gewoonten* der lagere volksklasse, die elke hervorming en verbetering verhinderen; die de betrekkelijk ongunstige levensomstandigheden, waaronder de loonarbeider nog veelal leeft, eerst in een toestand van sociale ellende in den uitgebreidsten zin des woords verkeeren. De gewoonten der arbeidende klasse zijn voor een groot deel de oorzaak van hare armoede en dragen er het meest toe bij, om haar steeds dieper te doen zinken. Of uit de algemeenheid van de kwaal volgt, dat de maatschappij daarvoor verantwoordelijk is, of dat de schuld aan het individu toegeschreven mag worden, wil ik hier in het midden laten.

Wanneer de loonarbeider steeds zijn volle weekloon mede naar huis bracht, zonder daarvan eerst op de eene of andere wijze een deel te verkwisten, zou in menige familie de ellende niet zoo diep wortel schieten en zoo meedoogenloos de steunpilaren van het huis ondergraven. Wanneer er middelen bestonden, om de buitensporigheden der arbei-

dende bevolking tegen te gaan en de gevolgen van eene slechte opvoeding te neutraliseeren, dan zou de kleine minderheid van weldenkenden in de maatschappij meer hoop kunnen koesteren, om de algemeene ontaarding tot stilstand te brengen. Het is geenszins voldoende, om b.v. door uitbetaling der loonen van dag tot dag te voorkomen, dat de werkman meer geld in de hand krijgt, dan hij voor de dagelijksche behoeften van zijn gezin volstrekt noodig heeft, want het is nog niet gebleken, dat daardoor het menigvuldig bezoek der kroegen beperkt wordt. Het is echter evenmin voldoende, door middel van matigheidsgenootschappen op de vermindering van het drankgebruik onder de lagere volksklassen te werken, want in de eerste plaats heeft de arbeidende bevolking het recht te eischen, dat haar het goede voorbeeld door de welgestelden gegeven worde. Eerst wanneer de geheele onthouding werkelijk in de kringen der ontwikkelden doorgedrongen is en haar goeden invloed op hen uitoefent, volgt het verbod ten opzichte van de vervaardiging en den verkoop van sterke dranken deze beweging op den voet. Het is uiterst moeilijk, het volk voor hervormingen te winnen, die de beperking van zijne zoogenaamde behoeften ten doel hebben; zelfs zijne geslachtsdriften, die vooral in de fabrieksdistricten steeds meer onheil stichten en de volksgezondheid direct sloopen, wil het niet leeren beheerschen. Is het gebruik, dat de moeders hare eigen kinderen niet met moedermelk voeden, dan moeten hemel en aarde bewogen worden, alvorens er kans bestaat, dit misbruik uit den weg te ruimen.

Tucht en orde zijn schatten, die de minste menschen weten te waardeeren en waaraan zelfs mannen van ondervinding en wereldkennis zich trachten te onttrekken, vergetende, dat kwade voorbeelden snel navolging vinden.

Den goeden invloed van frissche lucht kan ieder dagelijks zonder veel moeite waarnemen en toch gaat de groote meerderheid voort, haar zooveel mogelijk buiten de woningen te sluiten. Hoevelen wonen niet aan een stroomend water, zonder er ooit aan te denken, regelmatig te baden! Hoe zelden zijn de arbeiders geneigd, van de voorzichtigheidsmaatregelen in de fabrieken gebruik te maken. Liever stellen zij zich aan de gevaren bloot en wanneer het te laat is, wordt er van de maatschappij hulp verlangd, om daarna tegen haar te schelden en te tieren. Er wordt veel over voeding geschreven en gesproken; toch valt het den arbeider zelden of nooit in, zich moeite te geven, betere spijzen te bereiden, al zijn daarmede ook geene bijzondere kosten verbonden. Het is goed, wanneer de spieren geoefend worden en het lichaam krachtig werkzaam is, maar ook de arbeid verlangt vermijding der eentonigheid, rust en herstel der krachten door uitspanning, slaap en doelmatige en gezonde voeding. En om daartoe te geraken, is het voor het volk niet noodig, steeds de begeerten uit te breiden en anderen te benijden, maar moet het ook in eigen kring naar zelfbeheersching en zelfbeperking streven.

Een waar volksvriend, tevens een kundig arts, Philippe Hecquet, wijdde zich in de tweede helft der 17de eeuw te Parijs aan de genezing der armen en als zijn testament vereerde hij het volk een lijvig boekdeel: *La médecine, la chirurgie et la pharmacie des pauvres*, waarin hij onder den titel: *Observations sur le régime maigre*, de vegetariaansche keuken behandelt. Hecquet knoopt vast aan de vraag van een oud philosoof, of er niet meer verstand schuilt in de keus der voeding, die het dier op grond van zijn natuurlijk instinct openbaart, dan in die van den mensch, die daarbij de lekkerbekkerij en maagvergoding op het oog heeft. Reeds de Fransche arts en geleerde Bruyérin toonde aan, dat Aristoteles den juisten weg had ingeslagen, toen hij de menschen uitnoodigde, naar de stem der natuur te luisteren, die ten opzichte der voeding het *eenvoudigste* geheel op den voorgrond plaatst en direct op de meelrijke vruchten der aarde wijst. De eerste geneeskundigen namen de graankorrels en hare bereiding tot het uitgangspunt van hunne studie en zoowel Griekenland als Rome vonden kracht en wijsheid bij *polenta*, *alica*, *chondros, ptisana*, enz. De Engelsche arts Cheyne verdedigde in zijn werk: *De infirmorum sanitate tuenda*, het gebruik van meelspijzen als de meest geschikte voeding voor de kinderen. De Duitscher Portius, bekend door een werk over de hygiëne van het leger: *De militum in castris sanitate tuenda*, ondersteunde deze meening en achtte graan, rijst en leguminosen de beste en voedzaamste voeding, *niet alleen voor het kind en den jongeling*, *maar ook voor den man, mits de bereiding doelmatig en met zorg geschiedde en de boter door olie vervangen werd.* Hierop steunende, nam de arts Boecler den normalen lichaamstoestand tot uitgangspunt bij de keus der spijzen. Linzen zijn b.v. versterkend en calmeerend; gerst en rijst zijn voor hen, die eene zwakke borst moeten ontzien; haver is aan te bevelen ingeval van obstructie, gierst ingeval van diarrhee; boonensoep of brij met kaneel vervangt menig geneesmiddel. Eene delicatere voeding biedt tarwemeel, in water gekookt en met een eierdooier welsmakend gemaakt, of eene soep van geroost brood met het geel van een ei; beide gerechten worden met suiker behandeld. Broodsoep met melk is daarentegen te ontraden, daar deze spijs in de maag coaguleert en moeilijk verteerbaar is. Cheyne noemt de graankorrels de eieren der planten en weet niet genoeg te zeggen van den rijkdom aan voedende stoffen, de fijnheid der structuur en de voortreffelijkheid als voedingsmiddel. Hecquet noemt deze voeding *eene jonkvrouwelijke*, omdat zij onmiddellijk uit de hand van den Schepper komt. Ontleedt men den chylus, dan vindt men eene volkomen overeenstemming met de in water opgeloste en fijn verdeelde graansubstantie. De plantenstoffen zijn niet alleen de beste voedings-, maar ook tevens de voortreffelijkste geneesmiddelen, en daarop werd vooral door de landlieden der oudheid gelet Virgilius ontdekte, dat het landvolk na harden arbeid ter verfrissching bij voorkeur gebruik maakte van knoflook en andere aromatische planten; in

Egypte stonden knoflook, uien, enz. in hooge eer en de Hebreërs deelden dien smaak, omdat zij er het nut voor de gezondheid van inzagen. De eenvoudige plantenkost is even gemakkelijk door den rijke als door den arme toe te passen en moet den grondslag der normale volksvoeding vormen. Als drank gaat niets boven water en bij wijze van geneesmiddel is thee van pepermunt, thymian, pimpernel of dergelijke kruiden niet schadelijk. Ook ijzerhoudend water is voor vele armen van groot nut. Daar Hecquet in het bezit geraakt was van de keukenvoorschriften der Trappisten en der Ave-Mariazusteren te Parijs, zoo kon hij aan zijne algemeene wenken een schat van practische hulpmiddelen toevoegen, het aan de natie overlatende, of zij geneigd was, den ingeslagen weg te verlaten en zich door betrekkelijke ontbering te louteren en te sterken.

Eene eeuw later vertegenwoordigt de Fransche keuken in het algemeen den meest verfijnden smaak, de tot op het uiterste gedreven weelde, en is zij geheel dienstbaar gemaakt aan de prikkeling der zinnen. Dit voorbeeld vindt elders maar al te zeer navolging. Ook de weelde drijft de ontwikkeling der keuken in de richting der gelijkvormigheid, zooveel mogelijk de nationale eigenaardigheden verdringende. Wat de voornamen en rijken op groote schaal in toepassing brengen, bootsen de andere klassen der maatschappij op kleine schaal na, en in dat streven naar gelijkvormigheid, in die zucht naar navolging ligt eene schaduwzijde der maatschappij, waarvan de nadeelige gevolgen op elk gebied zichtbaar zijn en nóg meer zichtbaar zullen worden.

Zijn wij echter niet te ver gegaan in de waardeering der plantaardige voeding als volkskost, daar het volk niet voldoende op de hoogte is, om bij de keus en de bereiding op de chemische en physiologische eigenschappen der spijzen te letten? Bespeuren wij niet evengoed den invloed van insecten, etc. of van bepaalde ziekten op de hoedanigheid van de graanvruchten? Ondergaat vochtig meel niet eene soort van verrottingsproces, waardoor het de eigenschap verliest, kneedbaar deeg te vormen, en wordt dan niet dikwijls kopervitriool of eenige aluinverbinding aan het meel toegevoegd, om een economisch verlies te verhoeden? Schimmelt niet brood zeer licht, indien het watergehalte zeer hoog is? Is niet, meer in het bijzonder, maïs onderhevig aan een zoodanig bederf, dat daaraan in Italië voor een groot deel het ontstaan der pellagra toegeschreven wordt?

Er is geen dieet denkbaar, waarbij niet met verstand te werk moet worden gegaan, waarvoor niet zekere kennis noodzakelijk is, om niet mis te tasten, en zoowel wat het bederf als wat de vervalsching van plantaardige stoffen betreft, zijn de herkenningsmiddelen van dien aard, dat deze bezwaren wegvallen. In vroeger eeuwen kwamen nog hier en daar vergiftigingen op uitgebreide schaal door het gebruik van broodvruchten voor; de ontwikkeling der plantenphysiologie en van den landbouw, de verbetering der middelen van verkeer en der techniek

van het molenaarsbedrijf hebben daarin verandering gebracht, en alleen daar, waar zeer ongunstige voorwaarden voor den graanbouw voorhanden zijn, kunnen dergelijke verschijnselen nog voorkomen. Het ligt hier in de hand der menschen, om de nadeelen te verhoeden, en zij hebben dan ook eene grootere economische dan physiologische beteekenis. Alleen ten opzichte der verhouding, waarin de pellagra tot het gebruik van maïs staat, is het noodig, meer in bijzonderheden te treden.

De pellagra, ook wel alpenscorbut, duivelsvlechten, rozen-, zonneen bergziekte genoemd, begint met huiduitslag, die, nadat de spieren weggekwijnd zijn, de edeler organen aantast en zich ten slotte op de hersenen werpt. Deze ziekte misvormt het lichaam, sloopt de krachten, vernietigt de kiemen der voortplanting, verlamt het denkvermogen en ontaardt in idiotisme en waanzin, meestal gekenmerkt door hartverscheurende melancholie, die ten slotte zelfmoord ten gevolge heeft. Zij verschoont de kinderen beneden de 15 jaren en woedt uitsluitend onder de landbouwende bevolking, die in Noordelijk en Midden-Italië in een onbeschrijflijken toestand van sociale ellende verkeert. Haar oorsprong is onbekend, maar wij weten, dat zij èn in Griekenland èn in het Romeinsche rijk èn in de Middeleeuwen niet voorkwam en dat haar optreden eerst in het begin der vorige eeuw in het zuiden van Frankrijk, in Italië, in Spanje en in de Donauvorstendommen geconstateerd werd. Het door haar aangetast gebied ligt tusschen den 42sten tot den 48sten graad noorderbreedte, den 11^{den} graad westeren den 26sten graad oosterlengte; daarbuiten treedt zij niet op. Zij wordt in onmiddellijk verband gebracht met de ondoelmatige voeding en den buitengemeenen omvang der heerschende onzindelijkheid, die door het dicht opeengehoopt wonen in zeer beperkte ruimten direct in de hand gewerkt wordt. Door velen wordt de schuld aan het veelvuldig en uitsluitend gebruik van onrijpe of bedorven maïs toegeschreven. Een Franschman, M.H. Faye, bestudeerde vóór ca. 45 jaren in het zuiden van Frankrijk (departement Landes) de pellagra en constateerde, dat het heerschend voedsel bij zijne aankomst uit in water bereide gierstbrij bestond, in smaak en hoedanigheid overeenkomende met polenta (maïsmeel in water). Twintig jaren na de voltooiing van het spoorwegnet en de verbreiding van meer beschaving onder het landvolk werd behoorlijk gebakken brood ingevoerd en het gevolg daarvan was, dat geene nieuwe gevallen van pellagra voorkwamen, zoodat deze streek na het uitsterven der reeds aangetasten voortaan van deze plaag verschoond bleef. De meerdere welvaart, door den nieuwen toestand van zaken veroorzaakt, veroorloofde tevens meer afwisseling en vooral ook eene betere verzorging van den psychischen mensch. De polenta's van maïs of gierst werden met een minimum van zout bereid en meestal in schimmeligen toestand gegeten.

Van den omvang der pellagra geeft de officieele Italiaansche statistiek een denkbeeld. In 1839 waren in Lombardije van 1,446,702 inwoners

20,282 pellagra-ziek; in 1856 was dit aantal tot op 38,777 gestegen. De laatste berichten van 1880 melden:

Piëmont omvat 2,899,562 zielen, waarvan 1,944,529 boven 15 jaren en daaronder 1,147,808 landlieden, die 1692 pellagralijders, of 1,47 per 1000, aanwezen.

Ligurië, 1,005,756 zielen, waarvan 670,993 boven 15 jaren en 310,552 boeren, telde 1481 pellagralijders.

Lombardije, 3,460,824 zielen, waarvan 2,336,229 boven 15 jaren en 1,284,670 boeren, wees op 40,838 pellagralijders of 31,70‰.

Venetië, 2,642,807 zielen, waarvan 977,346 boeren, met 29,836 pellagralijders of 30,52‰.

Emilia, 2,113,828 zielen, waarvan 791,428 boeren, met 18,728 pellagralijders, of 23,06‰.

Marken en Umbria, 1,465,020 zielen, waarvan 619,534 boeren, met 2055 pellagralijders, of 3,47‰.

Toskana, 1,980,581 zielen, waarvan 691,694 boeren en 4,342 pellagralijders, of 6,33‰.

Latium, 836,701 zielen, waarvan 284,098 boeren en 76 pellagralijders.

Dit totale gebied omvat 16,408,084 zielen met 6,117,110 landlieden, waarvan 97,855 aan de pellagra lijden, of 15,59%.

Als oorzaken geven alle mannen van het vak op: *te zwaren arbeid*, vooral gedurende de warmte op het heetst van den dag in de volle zon, *ontoereikende en slechte voeding*, *gebruikmaking van stilstaand water* als drank, *gebrek van zout in de spijzen*, *grove onzindelijkheid*, *aansteking* en *overerving*.

Professor Villari vergelijkt in zijn *La scuola e la questione in Italia* de bevolking van Tyrol met de bewoners van Boven-Italië en wijst daarbij op den krachtigen, zelfbewusten en eerlijken Tyroler, die zich behoorlijk kan voeden en kleeden en eene gezonde en vriendelijk gelegen woning bezit, maar de Tyroler behoort ook niet tot het proletariaat; hij beheert zijn eigendom, den grond, waarop hij geboren is, en nergens is eene scherpe sociale tegenstelling voorhanden of staat aldaar de rijke grondbezitter tegenover den bloedarmen boer, die niets anders dan polenta te eten krijgt en gedwongen is, te stelen, wat hij kan(*).

(*) Overijverige voorstanders van den vleeschkost beweren, dat meer in het bijzonder vleesch en wittebrood gestolen worden, en schrijven dit aan het eenzijdig plantaardig dieet toe. In den Christelijk-socialen staat der Jezuïeten te Paraguay echter werd geklaagd, dat de leden van het Campanella'sche socialistenbond door de patres rijkelijk met vleesch voorzien werden en toch heimelijk de trekossen stalen, om zich nog bovendien met dit vleesch te voeden. Dit euvel heerschte zóó algemeen, dat er geene andere straf dan een zeker getal stokslagen op dit vergrijp toegepast kon worden. Eiwithonger was hier voorzeker niet voorhanden! Trouwens, in Italië worden wel degelijk rijpe vruchten en onbedorven graan gestolen en is vleesch geenszins voor de meerderheid eene behoefte. Eensdeels is de Italiaan van nature veel matiger in het gebruik van spijs en drank dan bv. de Duitscher en bezit hij nog menige andere benijdenswaardige hygienische eigenschap en anderdeels komt vleesch ook vrij wat zeldzamer op de tafels der rijken dan in Noordelijk Europa. Professor Cantoni kon in het als zeer eetgraag bekend Milaan per hoofd der bevolking slechts de helft van het vleeschverbruik vaststellen, dat b.v. Berlijn en Weenen aanwijst, en ⅓ van dat van Parijs en Londen. Gemiddeld verbruikt Italië 15 Kg. vleesch tegen 25 in Pruisen en 26 in Oostenrijk. De rijken verbruiken daarentegen meer tarwebrood en rijst.

Jacini zegt in zijne verhandeling over het grondbezit in Lombardije: ‘Wij hebben herhaaldelijk gerild, wanneer wij het water langs de muren der boerenwoningen zagen loopen of wanneer de vermoeide boer nog in den stroomenden regen op het land verwijlde, om slakken en kikvorschen te zoeken, waarmede hij den honger stilde. De rijstvelden met hunne verpestende, ongezonde uitwaseming strekken zich uit tot aan de vensters der lage, bedompte hutten en het is geen wonder, dat malaria en pellagra duizenden ten grave doen dalen. Gebrek aan voeding en het oponthoud in erbarmelijke hokken hebben op de gelaatstrekken den stempel van ziekte en ellende gedrukt, zoodat elk menschelijk gemoed van den aanblik ontzet is.’ In Toskana spraken de officieele berichten van ‘woningen, die te eng, te bedompt, te laag en daarbij geheel ontbloot van licht en lucht waren; de samenleving met het vee in eene omgeving vol rook moet ziekten te voorschijn roepen’. Cavour zeide ronduit: ‘De boerenwoningen in Italië zijn van dien aard, dat men zich elders zou schamen, daarin zijne zwijnen te herbergen.’ Betreden wij b.v. een goed in de nabijheid van Messina, dan kunnen wij waarnemen, dat de arbeid der boerenfamiliën, volgens contract, met 5 frs. per man, 4 frs. per vrouw en de waarde van het dubbele in producten als maandelijksche vergoeding betaald wordt. Moet de familie nog oude invaliden, zieken en kinderen onderhouden, zoo ontvangt zij alleen producten. Van de citroenen, de sinaasappelen, de noten, de olijven en den wijn wordt niets uitgekeerd, zoodat overblijven: de maïs, die in het gebergte niet rijp wordt; de kastanjes, waarvan alleen de wormstekige afgestaan worden; groote boonen, uien, knoflook en eikels. De voornaamste voeding bestaat nu uit groote boonen, in water gekookt, op feestdagen met de olie uit afgevallen olijven welsmakend gemaakt, knoflook en schimmelig brood uit maïsof kastanjemeel. Voor het carnaval slacht de familie een zwijn, waarvan het grootste deel verkocht wordt, om in het bezit van stokvisch te kunnen geraken. Nooit heerschte er hier eene vroolijke stemming of werd er gelachen en toch waren de lieden steeds vriendelijk, goedhartig en dankbaar voor het geringste bewijs van liefde.

In Apulië krijgt de boer dagelijks 1 kilo hard bruin brood, waarvan hij een stuk opeet en het overige voor zijn gezin spaart; 's avonds wordt een groot vuur aangelegd en een ketel met water gekookt. Dit water dient, om in stukjes gesneden oud brood met een weinig zout en olie eetbaar te maken. Gedurende den oogst wordt 's avonds eene boonensoep met een beetje wijn uitgereikt. Het loon bedraagt per jaar frs. 132.

Zeer treffend is de schildering van eene dame, die in Calabria het graf van hare aan de tering gestorven dochter opzocht. Eenige mijlen

vóór de plaats der bestemming kreeg zij van de regeeringsbeambten den raad, zich onder de hoede der gewapende macht te plaatsen, om tegen de bandieten beschermd te zijn, en met een verklaarbaar gevoel van afschuw zag zij neer op eene bevolking, die zoo diep gezonken was. Ter plaatse aangekomen, maakte dit gevoel voor medelijden plaats. Donkergeel getinte, half naakte en half in lompen gehulde geraamten met holle oogen lagen voor de huizen, erop loerend, of geen venster geopend werd, om hen met keukenafvallen te voeden. Augurken, meloen- en aardappelschillen, beenderen, enz. werden verslonden, alsof hier de verlaten honden uit Constantinopel huishielden, die niemand mag dooden en die toch niemand wil voeden. Deze zelfde geraamten hadden het graf der dochter met bloemen versierd en haar als eene heilige vereerd, omdat deze hun bewijzen van liefde gegeven en steeds voor de ongelukkigen eene kleine gave, een vriendelijk woord en een deelnemenden blik overgehad had. Te midden der moreele en physieke ontaarding, te midden der grootste ellende was het oorspronkelijk gevoel niet verloren gegaan.

Anders ziet het eruit met de vele Italiaansche spoorwegarbeiders en kanaalwerkers, die jaarlijks over de grenzen gaan en zoowel aan kracht als aan volharding den best doorvoeden Duitschen arbeider overtreffen. Het is een waar genoegen, deze welgevormde, slanke en krachtige mannen te zien, die niet onder den last van vele kleedingstukken gebukt gaan en bij matigen maar goeden plantenkost een gezond lichaam bewaren en daarmede een tevreden gemoed verbinden. In vergelijking met den Duitschen arbeider zijn zijne eischen zeer bescheiden en geene andere gedachte bezielt hem, dan voor vrouw en kinderen te sparen, die hij weder tegen den winter in zijn geliefkoosd vaderland begroet. Zijne matigheid in spijs en drank, bij buitengewone spierkracht en kinderlijken eenvoud, is voor hem van onberekenbaar nut.

Volgens Professor Lombroso is het niet de polenta, die de pellagra begunstigt, maar wel de schimmel ervan, verbonden met de overige ongezonde gewoonten en gebruiken, die deze ziekte in de hand werkt. En deze verklaring is niet nieuw. Reeds Professor Hirsch herinnert eraan, hoe het genot van bedorven graan of schimmelig brood in vroeger tijd epidemieën te voorschijn riep, die onder den naam van ergotisme bekend stonden en van 591 tot 1856 in verschillende vormen optraden. Hij vermeldt in zijn *Handbuch der geographischen Pathologie* niet minder dan 130 brood-ergotisme-epidemieën. Heet het niet in het jaar 40 v. Chr.: ‘De inwoners van Massilia werden door eene heftige epidemie bezocht; zij voedden zich met bedorven en beschimmeld gerstenbrood.’ Galenus klaagde er reeds over, ‘dat de honger velen scheen te noodzaken, brood van bedorven graan te eten,’ en bracht dit in verband met huiduitslag, malaria, enz. Hoe dikwijls stuit men niet op het platteland op den reuk van sterk gegist zuurdeeg, dat wekenlang bewaard wordt en geenszins meer onschadelijk kan wezen?

Het vegetarianisme rekent wel degelijk met deze factoren en wil juist tot de natuur terugkeeren, om in staat te zijn, het eenvoudigste èn ten opzichte der hoedanigheid èn ten opzichte der hoeveelheid èn ten opzichte der bereiding nauwkeurig te onderzoeken. Het verwerpt onvoorwaardelijk slecht gebakken, vochtig en schimmelig brood, soepen uit allerlei afvallen, bedorven rijst, sterke olie, enz. Jean Paul zegt van de Duitsche worst: 'God alleen kan haar eten, want Hij alleen weet, wat erin zit.' Dit geldt van de meeste samengestelde keukengerechten en de vegetariër verwerpt alle spijzen, die niet te controleeren zijn.

Het is bekend, dat de vertegenwoordigers van het vleeschdieet erop wijzen, dat voor eenige jaren Engelsche en Fransche arbeiders gemeenschappelijk in eenige groote Fransche ijzersmederijen werkzaam waren en dat tusschen de arbeidshoeveelheid der beide nationaliteiten een groot verschil bestond. Eerst toen de Fransche werklieden in gelijke mate met vleesch gevoed werden en van hun plantendieet afstand deden, hield het verschil op. Dezelfde ondervinding werd bij den spoorwegbouw in Spanje opgedaan. De groote ondernemer Brassey beweerde, met sterk vleeschetende Engelsche arbeiders de grootste arbeidshoeveelheid binnen een bepaalden tijd verkregen te hebben, zoodat het hooge loon hem toch ten slotte de minste kosten veroorzaakte. Hij had met de verschillende voedingsmethoden de proef genomen en gaf aan vleesch met bier of wijn als voornaamste voedingsmiddel de voorkeur.

De groote ondernemer Brindley daarentegen constateerde ten opzichte van zijne werklieden het tegendeel en verkoos de arbeiders uit het noorden van Lancashire en Yorkshire, die met tarwe en havermeel gevoed werden en uitsluitend water dronken. Zelfs met het dieet van brood, kaas, spek en bier bereikte hij niet zoo gunstige resultaten.

De fabrieksarbeider Ph.M. Goodin in Providence had om godsdienstige redenen op 31jarigen leeftijd het vegetarianisme aangenomen en na 7 jaren uitsluitend van plantenkost en water geleefd te hebben, nam hij een voorslag der medearbeiders aan, om zijne krachten met de vleeschetende kameraden te meten. De arbeidshoeveelheid bij volkomen gelijke krachtsinspanning werd vastgesteld en de proef onder toezicht der opzichters meermalen herhaald. De vegetariër hield niet alleen het langst vol zonder uit te rusten, maar leverde tevens het drievoudige der anderen.

Semmler wijst op het feit, dat in Amerika gemiddeld het viervoudige gewerkt wordt van hetgeen in Europa als maatstaf geldt, en schrijft dit toe aan de grootere energie ten gevolge der verplaatsing naar eene vreemde omgeving, aan de geheele onthouding van sterke dranken, aan de matige leefwijze, aan de beperking der maaltijden tot 2 à 3 en aan den meerderen ernst gedurende den arbeid.

Zulke opgaven mogen niet over het hoofd gezien worden, maar

hebben op zichzelf niet veel te beteekenen. Er werd telkens vergeten, de krachtsuitgave te meten aan het krachtsvermogen der verschillende individualiteiten en aan het verband tusschen de krachtsuitgave en den gemiddelden levensduur. Zelden werd ook het dieet nauwkeurig omschreven en kwamen de betrekkelijke hoeveelheden in aanmerking.

Welke leefwijze ook gevolgd wordt, steeds zal de oefening der spieren en der hersenen de hoofdzaak blijven en komt het in de eerste plaats op de toepassing der voorschriften omtrent de volstrekte matigheid aan, want alleen dan worden goed en gezond bloed en zuivere maag- en darmsappen bereid, en zij houden den mensch van vele ziekten, enz. verschoond. Deze matigheid zal het best in toepassing te brengen zijn, indien alles wat prikkelt, uit het dieet verwijderd en de onnatuurlijke verhitting van het bloed gemeden wordt.

Alleen dan echter zullen de goede vruchten op het gestel niet uitblijven, indien elke overlading van de maag, elke onregelmatigheid bij de verdeeling der maaltijden, elke veronachtzaming der toebereiding en elke kunstmatige samenstelling der spijzen in den ban gedaan wordt. *Onwetendheid*, *lichtzinnigheid* en *lekkerbekkerij* zijn de groote vijanden der normale voeding en hoe meer zij heerschen, hoe minder er van eene normale gezondheid sprake kan zijn. Lodovico Cornaro begon op 35jarigen leeftijd, na een onstuimig leven, met de toepassing der volstrekte matigheid, overeenkomstig de gezondheidswetten, en niet alleen zijn karakter werd daardoor gelouterd, maar hij bereikte ook, gezond naar lichaam en geest, zijn honderdste levensjaar. Geen dweper of partijganger, veroordeelde hij geenszins onvoorwaardelijk het vleeschgebruik, maar zorgde er alleen voor, dat het vleesch als voedingsmiddel geheel op den achtergrond trad en geen nadeeligen invloed op het zenuwgestel uit kon oefenen. Hij stelde zich niet tegenover de maatschappij, maar zocht in die maatschappij voor het gezond verstand eene plaats te veroveren, en daartoe was het noodig, in eigen huis en hof het goede voorbeeld te geven en gelijktijdig het fanatisme buiten de grenzen van zijn gebied te dringen. Trouwens, geene leefwijze kan ooit als recept tegen alle kwalen en gebreken dienen en daarom moet aan de eigen individualiteit speelruimte genoeg gelaten worden, om zich geheel overeenkomstig hare eigen natuur te ontwikkelen. Van den mensch wordt verlangd, dat hij die natuur wil leeren kennen en daarmede in overeenstemming handelen. Cornaro's frugale leefwijze ligt evengoed binnen het bereik van den rijke als van den arme; weinig, maar van goede hoedanigheid, sterkend, maar niet prikkelend, rijk aan afwisseling, maar niet velerlei gelijktijdig, welsmakend, maar zonder weelde, nam hij dankbaar de gaven uit de hand van moeder Natuur, de idealen van den mensch overal elders zoekende dan in de vormen van het materieele leven.

‘Wie te sterk gevoed wordt, is niet gevoed;’ deze les wordt gewoonlijk over het hoofd gezien. Ieder moet zich daarom op de kleinste

voedingshoeveelheid, die hij na zorgvuldig onderzoek en voldoende ondervinding overeenkomstig de voedingsbehoeften van zijn lichaam gevonden heeft, beperken en eraan vasthouden, dat elke overschrijding met nadeelen verbonden is.

De gewoonte en de gemakzucht houden hem daarvan terug, maar Lessing zegt te recht: 'De gewoonte is machtig, maar niet almachtig.'

Sluiten wij dit overzicht met een oordeel van den philosoof Arthur Schopenhauer.

Schopenhauer zegt: 'Er leeft in de wereld slechts één leugenachtig wezen, nl. de mensch. Elk ander is waar en oprecht, daar het zich onverholen geeft als datgene, wat het is, en zich uit, gelijk het werkelijk voelt. Eene emblematische of allegorische uitdrukking van dit fundamenteel onderscheid is, dat alle dieren in hunne natuurlijke gedaanten rondloopen, terwijl de mensch zich door zijne kleeding tot eene caricatuur, tot een monstrum gemaakt heeft, waarvan de aanblik reeds afstoot. Deze onaangename gewaarwording wordt buitendien nog verhoogd door de hem eigen onnatuurlijke witte kleur en door de walgelijke gevolgen der onnatuurlijke vleeschvoeding, van het gebruik van sterke dranken, van de tabak, van den invloed der buitensporigheden en de daardoor te voorschijn geroepen ziekten. Zoo staat de mensch daar als eene schandvlek der natuur! De Grieken beperkten kleeding en behoeften daarom tot een minimum, omdat zij dit gevoelden.

Gelijk de donkerder kleur, zoo is ook de plantaardige voeding de natuurlijke. De mensch is echter wit en carnivoor geworden. Daardoor, evenzeer als door de sterkere bekleeding, heeft hij zekere onzindelijke en walgelijke hoedanigheden aangenomen, die de andere dieren, althans in hun natuurtoestand, niet bezitten en die hij kunstmatig door bijzondere maatregelen moet trachten tegen te gaan. Een ander gevolg der sterkere bekleeding is, dat, terwijl alle dieren door hunne natuurlijkheid een aesthetischen en aangenamen indruk opwekken, de mensch zich daarentegen in zijn bont en zelfs dikwijls avontuurlijk of erbarmelijk lappenpak tot een product, niet van de natuur, maar van den kleermaker gemaakt heeft, dat niet in het geheel past en eene impertinente onderbreking der harmonie is. Het edel karakter en de smaak der klassieke volkeren trachtten dit euvel daardoor te verminderen, dat zij eene lichte en welgevormde kleeding verkozen, die althans de menschelijke gedaante in alle deelen zoo duidelijk mogelijk deed uitkomen.'

(*Wordt vervolgd.*)

A.J. DOMELA NIEUWENHUIS.

Letterkunde.

Wetenschap en kunst.
(*Eene redevoering.*)

Kunst en wetenschap in hare onderlinge betrekking is de stof, die ik althans van een paar zijden wensch toe te lichten in deze oogenblikken, die uwe aandacht mij wil schenken. Het is eene stof, waarover een ieder al meer dan eens heeft nagedacht. Wanneer mijne denkbeelden u niet in alle opzichten mochten behagen, kan dus mijn onderwerp allicht het voordeel hebben van uwe eigene denkbeelden u weder eens voor den geest te roepen.

Dat de betrekking tusschen kunst en wetenschap elk eene zekere mate van belangstelling inboezemt, ligt waarschijnlijk ook aan deze tegenstrijdigheid: kunst en wetenschap zijn ons beiden even onontbeerlijk, maar staan in verband met vermogens van onzen geest, die het niet altijd licht valt, met denzelfden ernst en gelijktijdig te ontwikkelen. Elk onzer heeft kunst en wetenschap lief, maar heeft daarbij misschien wel eens het gevoel, dat deze dubbele liefde eene soort van bigamie is. Sommigen drukt dit gevoel, en zij voorzien de noodzakelijkheid eener keuze. Anderen zijn stoutmoediger, nemen onder elken arm eene der twee geliefden en wandelen op die wijs het leven door, zonder daarbij evenwel altijd innerlijke rust te vinden.

Om deze en andere redenen kan mijn onderwerp niet worden genoemd, zonder in onzen geest allerlei vragen wakker te roepen; vragen, aan welker overweging wij ons niet zullen onttrekken.

Wanneer men de openbare meening raadpleegt buiten den kring van de beoefenaren der wetenschap, schijnt de betrekking tusschen kunst en wetenschap niet zeer innig. Men vereenigt wetenschap en kunst geenszins in eene gelijke, in éénzelfde liefde, en beschouwt ze dus blijkbaar niet als twee middelen tot één doel, als twee wagensporen langs één weg. Men scheidt ze van elkander af; men stelt ze

tegenover elkander, heeft voor de eene, voor dekunst, eene voorkeur ten nadeele van de andere. Ik noodig u uit, bij dit verschijnsel eenige oogenblikken stil te staan.

De wetenschap, die naar het onveranderlijke streeft, is juist daarom, zoolang zij haar doel niet bereikt, zelve aan veel verandering onderhevig. De wetenschap was eene andere in de Oudheid, eene andere in de Middeleeuwen, eene andere in de Renaissance; zij is eene andere in onze eeuw. De verandering, die de wetenschap in onze eeuw moest ondergaan, heeft niet gestrekt, om haar buiten den kring van hare beoefenaren meer bemind te maken. Aan die dalende beweging van de populariteit der wetenschap beantwoordt eene omgekeerde, eene stijgende beweging van de populariteit der kunst.

De kunst is in de algemeene schatting gerezen. De eerrang is thans voor hare vertegenwoordigers, neen: hare priesters. Plaats voor den kunstenaar, neen: den artiste. Plaats voor hem in de dagbladen, in het maatschappelijk leven, in onzen beschikbaren tijd. De week heeft geene avonden genoeg, om ons al de sterren te laten bewonderen. Hem, die zich ook slechts op eerbiedigen afstand houdt van het koor der bewonderaren, lezen moraliseerende dagbladen gaarne en nadrukkelijk de les. De mensch der negentiende eeuw kan zich veel ontzeggen: zelfs het ongestoord genot van oorspronkelijke gedachte en verstandige taal, indien de woestenij van den geest slechts aanhoudend besproeid wordt door plasregens van muziek. De mensch der negentiende eeuw verheft zich boven allerlei wijsgeerige en theologische partijen, wier geschermutsel zijne verlichting grootmoedig overlaat aan de onverdraagzaamheid van het voorgeslacht, om den tijdgenoot te dwingen tot beslist partijkiezen tusschen kunstenaars en kunstscholen, ja, onderdeelen van kunstscholen. Men telt, naar ik verneem, reeds vier sekten van Wagnerianen. De bedeeling der kunst is aangebroken: hare herauten bereiden haar den weg. Geene overbodige moeite, want hare teenen blijven gevoelig.

Treedt men de wetenschap met gelijke geestdrift te gemoet? Uit den aard der zaak is dit èn onmogelijk èn onnoodig. Geene geestdrift, zoo men wil, maar achting voor de wetenschap! Zij is er ongetwijfeld. Evenwel, daarnaast eene zekere ongerustheid, een zekere argwaan. Ik hoor dikwerf aan de wetenschap minder vriendelijke namen geven. De strenge, de koude, de ongevoelige wetenschap wordt gemeden. Mag ik geheel openhartig zijn? Het is de ongeloovige wetenschap, die velen op een afstand houdt. Men verdenkt haar van tot ongeloof te moeten leiden.

Ik meen hier den vinger op de wond te leggen. De ironie van daar even mag geen misverstand wekken ten aanzien van de stemming, waarin ik de kunst meer en meer het troetelkind zie worden van den tegenwoordigen tijd. Ik zie daarin geene mode, willekeur of voorbijgaande opwinding, maar een verschijnsel, dat onze eeuw kenteekent.

Vergeeft mij, zoo het volgende u in de ooren klinkt als eene paradox; de tijd is te kort voor bewijzen. Onze eeuw vraagt meer dan eenige andere om gemoed, om warmte en verheffing. De kunst bevredigt dat verlangen en vandaar hare toenemende populariteit. De een gevoelt het met bewustheid, de ander instinktmatig; allen beseffen, dat bij de kunst te vinden is, wat de mensch onzer eeuw zijn eigenlijk leven acht. Tot haar richt zich de eigen ziel van het thans levend geslacht, die rust, troost, laafnis vindt bij haar. Mode en dilettantisme oefenen mede invloed: het zij zoo. Dieper ligt de oorzaak van het kenmerk, dat onze eeuw van de achttiende onderscheidt, die meer licht dan warmte vroeg.

Is het volgende niet opmerkenswaardig en pleitende voor mijne stelling?

Onder alle kunsten is de muziek in onzen tijd de innigst vereerde. Bouw- en beeldhouwkunst waren het charisma der Oudheid, schilderkunst dat der Renaissance van de veertiende tot en met de zeventiende eeuw. In denzelfden zin is muziek de kunst der negentiende eeuw. De muziek heeft thans hare regelmatige opvolging van meesters; heeft scholen en stijlen; breidt haar gebied uit: zoekt nieuwe wegen, nieuwe vormen; heeft eene mate van oorspronkelijkheid, gelijk heden aan geene andere kunst ten deel valt; bovenal, - en daarom is het ons hier te doen - vindt den diepsten weerklank bij het grootste aantal.

Waarom juist zij, indien niet eene behoefte van het gemoed de tegenwoordige populariteit der kunst moet verklaren? Onze eeuw heeft haar noodig, die taal der muziek, die, terwijl er zooveel te zeggen valt, zooveel te zeggen weet; die, terwijl alle woorden aanleiding geven tot kritiek, geene woorden behoeft; die taal, die logisch is als weinigen, maar al hare logika verbergt gelijk een schoon lichaam zijn geraamte; de taal van den weemoed, de liefde en den dans; de taal van het volkslied en den psalm.

De nadruk, waarmede in onze eeuw het gemoed zich doet hooren, wordt voor ons versterkt, zoodra wij letten op de andere zijde van hetzelfde verschijnsel. Ik bedoel de ontnuchtering, die de wetenschap heeft moeten bereiden.

Een vorig geslacht verwachtte van de wetenschap, wat geen verstandige thans meer van haar verwacht. Voor sommige tijden is de wetenschap geweest een stel van onfeilbare leeringen, dat op den katheder werd overgedragen aan geduldige toehoorders: de wetenschap was een diktaat. Voor andere tijden is de wetenschap geweest de poging tot eindelijke verklaring niet van raadselen, maar van het wereldraadsel; hare toekomst was het begrijpen van het *waarom* van het groot geheel. Die tijden zijn voorbij. Noch een diktaat, dat alle wijsheid schenkt als een voortaan onvervreemdbaar goed; noch eene toover-formule, die den sluier af doet vallen van het beeld van Saïs, is de wetenschap voor ons, naar hare methode: onderzoek, nooit gesloten onderzoek; naar haar einddoel: herleiding van de verscheidenheid

der dingen tot hunne identiteit uit een gegeven oogpunt. Zoolang de wetenschap een diktaat was, gaf zij rust; zoolang zij eene verklaring van *het* wereldraadsel wilde zijn, beloofde zij rust. Rusteloos onderzoek is ervoor in de plaats getreden en de eenige vrucht, die van dat onderzoek mag worden verwacht, het terugbrengen van het onbekende tot het reeds bekende, terwijl dat bekende zelf in zijne laatste oorzaak geheel onbekend blijft; het zelfs de vraag is, of van eene laatste oorzaak mag worden gesproken, en de wetenschap zich in geen geval om die vraag bekommert.

Immers beperkt zich thans de wetenschap tot het eindige, het natuurlijke, en zij acht zich in haar bestaan bedreigd, zoodra men het bovennatuurlijke wil trekken in haar kring, niet omdat zij het bovennatuurlijke ontkent, zij heeft er geene gegevens toe, maar omdat het bovennatuurlijke zich niet kan onderwerpen aan die herleiding van de verscheidenheid tot de identiteit, van het onbekende tot het bekende; eene herleiding, die de wetenschap nu eens als hare eigenlijke taak beschouwt. Van het behoud van arbeidsvermogen, om slechts dit ééne te noemen, kan geene sprake meer zijn, zoodra op een gegeven oogenblik kracht zou kunnen toevloeien uit eene bovennatuurlijke orde.

Maar het voornaamste, dat de minder gunstige stemming ten aanzien der wetenschap verklaren moet, werd nog niet gezegd. De diepere oorzaak ligt in de omstandigheid, dat de wetenschap, door al wat gebeurt, terug te brengen tot de werking van onverbrekelijke wetten, van eene ijzeren noodzakelijkheid, de menschelijke *persoonlijkheid* schijnt te bedreigen. Tegenover die wetenschap wil men handhaven, niet zoozeer het recht, om de dingen naar eigen gewaarwording te beoordeelen: - de ervaring heeft de meesten reeds geleerd, hoe zelden dat recht met vrucht kan worden geoefend, - maar men wil handhaven het bestaan zelf der persoonlijkheid en met haar 's menschen eigenlijk leven. Dat leven toch, zoo spreekt men, is niet een werktuigelijk verloop van elkander noodwendig opvolgende verschijnselen; het is vrijheid, handelen uit eigen beweging: aandrift of keus. Leven is niet: een der tallooze punten zijn van eene lijn, waarvan de richting onafhankelijk van onszelf is gegeven en waarvan de aanvang ons dan ook geheel ontsnapt; leven is zichzelf tot uitgangspunt, zelf, althans binnen den kring van het eindige, zelf eene bron zijn, waaruit krachtig en frisch opwelt al wat aan ons bestaan waarde geeft. Leven is zelfbepaling krachtens de koninklijke oppermacht van eene persoonlijkheid, die haar wezen afleidt, niet uit een groot geheel van eindige dingen, maar onmiddellijk uit de bron van alle leven, welke bron dan ook juist daarom als het hoogste persoonlijke wezen wordt gedacht en aangebeden.

Wat, vragen velen met ontroering, wat wordt er van de menschelijke persoonlijkheid, wanneer de wetenschap der negentiende eeuw, nu juist niet in deze of gene van hare bijzondere leeringen, maar in haar

eigenlijk beginsel gehuldigd wordt? Huldig dat beginsel en eerlang zal voor allen het heelal een onmetelijk mechanisme zijn. Niets, of het vindt in dat mechanisme zijne plaats. Niets, of het beantwoordt aan eene wet; niets, of het is en is, zooals het is, omdat een ander zijn, een andere bestaansvorm voorafging. Zulk een heelal doet den mensch huiveren. Een gematigd bijgeloof schijnt hem verkieslijk boven deze verlichting. Wie van den boom dezer kennis eet, sterft te dien dage; immers ziet, wanneer hij doorzicht genoeg heeft, in het eigen oogenblik alles beroofd van kleur en geur en het edelste in den mensch zijne bestaansreden verliezen. Wanneer alles volstrekt noodzakelijk is en ontstaat naar eene vaste wet, dan, meent men, wordt bewondering naïveteit evengoed als verontwaardiging; de liefde kinderachtig, even kinderachtig als de haat. Geestdrift kan dan nog slechts de gezellin der onkunde blijven. Niet eerder zal die onkunde geweken zijn voor kennis, of hetgeen oorspronkelijk bijzondere aandoeningen wekte, zal in ons oog volkomen natuurlijk zijn en in zoover volkomen gewoon!

Van dit een en ander geeft misschien niet elk, die de wetenschap vreest, zich altijd duidelijk rekenschap. Maar men beseft instinktmatig, waar het op uit moet loopen. Men beeft terug voor een toestand van beschaving, - zoo (zegt men) dit nog beschaving heeten kan - een toestand, waarin geen Kant meer van vrijheid kan getuigen, geen Schiller meer zingen kan: ‘Und Ein Gott, ein heiliger Wille lebt.’

Met zulke teedere belangen hangt de populariteit der kunst en de betrekkelijke impopulariteit der wetenschap samen. Wij weten nu, waarom de eerste bemind, de tweede hoogstens geëerbiedigd wordt in vele kringen.

Wij, vrienden van het hooger onderwijs, hebben met dezen staat van zaken geen vrede, vooral omdat wij niet volkomen zeker zijn, dat het hierbij zal blijven. De populariteit der wetenschap zou nog sterker kunnen dalen; dalen tot het peil van onverschilligheid; wie weet? misschien nog verder: tot dat van eene vijandige gezindheid.

Kunnen wij de twintigste eeuw zonder de minste bezorgdheid te gemoet zien? Ik let hierbij ook op de soort van ingenomenheid met de wetenschap, die nog veelal wordt aangetroffen. Die ingenomenheid is dikwerf slechts de nawerking van de opvatting der wetenschap, gelijk de achttiende eeuw haar bezat, toen de wetenschap nog de mythologische gedaante was: eene vrouw met eene toorts in de hand; het bijgeloof vluchtte voor haar uit; nevelen weken; ketenen en blinddoeken vielen af. Men begroette de Epifanie der Rede.

Wanneer ook die rhetoriek eens bij allen ineen zal zijn gezonken; wanneer, als zinnebeeld, de vrouw met de toorts plaats zal hebben gemaakt voor den man, met mikroskoop en skalpel of, nog minder dichterlijk, met het lorgnet gewapend, omdat de oogen ondersteld worden, al zooveel getuurd en gelezen en vergeleken te hebben, - wat dan? Welke betoovering zal dan de wetenschap overhouden voor hen,

die de dingen, om ze te kunnen blijven liefhebben, niet moeten zien, zooals zij zijn? Waarmede zal zij lokken en boeien? De tegenwoordige wetenschap is eenvoudig; koelbloedig; handelt niet lichtvaardig; denkt gedurig kwaad, omdat zij reeds aan veel misleiding heeft blootgestaan; zij ontdekt alle dingen; zij ontleedt alle dingen; zij ontdoet alle dingen van hunne individueele levensvolheid om het abstrakte te vinden en tot eenige werkelijkheid te verheffen en die werkelijkheid uit te drukken in formules, die verdwijnen en ten slotte moeten of kunnen opgaan in één.

Wanneer het volkomen nuchter karakter van de wetenschappelijke werkzaamheid onzer dagen tot aller bewustzijn zal zijn doorgedrongen, zal misschien de laatste dithyrambe tot hare eer verstommen. En als dan staatkundige hartstochten ontwaken, die in de wetenschap eerder een beletsel zien dan eene leidsvrouw; als maatschappelijke klassen zich dan op den voorgrond dringen, die van hare eerste opvoeding geene voor de wetenschap gunstige vooroordeelen hebben ingezogen; eindelijk, als die klassen in verbond treden met de macht, die ik zoo even aanduidde, de macht, die zich tot taak heeft gesteld, het volle gewicht der menschelijke persoonlijkheid in de beschouwing van wereld en leven te doen gelden, eene macht, die wij gewoon zijn met den naam van Geloof te bestempelen, zal dan de twintigste eeuw aan onze kleinkinderen en achterkleinkinderen niet een staat van zaken te aanschouwen kunnen geven, dien wij thans zelfs in onze verbeelding niet duidelijk willen zien?

Of zal er troost liggen in de gedachte, dat wetenschap wel altijd onmisbaar zal zijn; dat praktische behoeften, waarin alleen de wetenschap kan voorzien, altijd luide genoeg zullen blijven spreken, om professioneele scholen der wetenschap onontbeerlijk te maken? Deze levensverzekering der wetenschap, hoe betrouwbaar ook, voldoet ons niet. De wetenschap is vruchtbaar voor het praktische leven, maar wie haar alléén daarom bemint, is niet haar echte vriend. De huwelijksliefde van den man is niet enkel waardeering van de moeder zijner kinderen. Zijn hart hangt de vrouw aan, de geliefde zijner jeugd. Evenzoo beminnen wij de wetenschap om haarzelve. Juist deze gehechtheid stellen wij op den hoogsten prijs, en op deze gehechtheid hebben wij het oog, als wij vragen, of de liefde tot de wetenschap gevaar loopt.

De bezorgdheid, die ik te kennen gaf, is volkomen gegrond, wanneer namelijk de betrekking tusschen wetenschap en kunst werkelijk is, wat zij te vaak voor het volksbewustzijn is, eene betrekking van tweespalt. Naar mijne innige overtuiging is zij dit evenwel niet. De betrekkingen tusschen wetenschap en kunst zijn veelvuldig, maar nooit van vijandigen aard. De poging, om deze stelling, die waarschijnlijk reeds bij u allen instemming vindt, eenigszins te bevestigen, zal ons spoedig brengen in het hart van ons onderwerp.

Ik vestig het eerst uwe aandacht op de onmiskenbaar artistieke zijde van het wetenschappelijk leven.

Laat tusschen wetenschap en kunst geene innige betrekking zijn; laat men ze niet als in hetzelfde gareel kunnen spannen, het is niet te loochenen, dat het leven in den dienst der wetenschap voortvloeit uit en gedurig onderhouden wordt door eene gezindheid, die men niet anders dan eene artistieke gezindheid zal kunnen noemen. Op geen gebied van wetenschap kan men ernstig arbeiden, zonder aan zijn leven een bepaalden vorm of stijl te geven; zonder daarin eene innerlijke harmonie te brengen. Hebben zij hier voldoende op gelet, die de wetenschap dor en droog noemen? Ik wil nu niet wijzen op het misverstand, dat hier blijkbaar in het spel is en door eene bekende anekdote in het levendigst licht wordt gesteld. In het gezelschap van Lafontaine werd gesproken over den kerkvader Augustinus, waarop Lafontaine vroeg: 'Est ce que ce Saint-Augustin a autant d'esprit que Rabelais?' Ieder gevoelt het dwaze van vermaak te vragen aan hetgeen ons geen vermaak belooft. Maar op dit misverstand wilde ik niet komen. Ik wilde vragen, of zij, die de wetenschap dor en droog noemen, reeds hebben stilgestaan bij het artistiek karakter van de gezindheid, waardoor het leven in den dienst der wetenschap als wordt gedragen?

Dor en droog: geeft die namen, zoo het u lust, aan de voorwerpen van ons onderzoek; gij kunt ze nooit geven aan het bestaan, dat aan onderzoek is gewijd. Het leven van den man der wetenschap! Ik moet mij bedwingen, als ik dit onderwerp aanroer, want ik wil zelfs den schijn van overdrijving vermijden en niemand krenken door te onderstellen, dat de aard van het wetenschappelijk leven hem onbekend zou zijn. Voor hoevele lage hartstochten is de menschelijke borst niet vaak toegankelijk! Hier is een hartstocht, waarover niemand heeft te blozen: de weetgierigheid, de dorst naar kennis. Die edele hartstocht vervult den mensch, en niet langer vervult hem zijne kleine persoonlijkheid of de beuzelachtige wereld. Hij is aan zichzelf onttogen. Hij leeft in hetgeen buiten hem staat, in hetgeen zich om hem niet bekommert. Maar hij heeft het lief; hij poogt het op allerlei wijze naderbij te komen. Verstrooiing wordt gemeden en verspilling van tijd en opmerkzaamheid. Zijn geest gaat op in één kracht, en die kracht is: de hoogste ontvankelijkheid te bezitten, om hetgeen hij in zich opnemen wil, ongestoord en zoo volledig mogelijk op te nemen. Niet heden of morgen, maar heden, morgen, overmorgen; al de dagen zijns levens is hij zoekende, tastende, opmerkende, opvangende, ondervragende met onuitputtelijk geduld. Telkens moet hij valsche indrukken vernietigen; vooroordeelen bij zichzelf ontwortelen; oogen uitrukken en zich andere oogen geven; op meeningen terugkomen, die hij reeds liefgekregen had, of meeningen zich ontzeggen, die anders zijne verbeelding of zijn gemoed zouden streelen. Ik wil alles samenvatten in hetgeen ik met alle vrijmoedigheid noem: het wetenschappelijk geweten. De

heiligheid van het woord geweten gaat niet teloor, door het woord wetenschappelijk eraan te paren. Ook hier is geweten afkeer van alle willekeur; de diepste vrees voor ontrouw jegens zichzelf; de uiterste nauwgezetheid. Ook hier is geweten, wat het altijd is: toewijding; innige verknochtheid. Indien men wist, hoeveel toewijding en verknochtheid inboezemen kan al dat droge en dorre, waarvoor de man der wereld de schouders ophaalt! Zoo ik hem in eene dier stille werkplaatsen kon binnenleiden, in zulk een φυχ□σ □ατρε□ον, waar wetenschap wordt beoefend! De vogels zingen, de bloemen geuren daarbuiten, de jonkheid dartelt, de lente lacht; hij, die daar arbeidt, weet het, en zijn hart gaat ervoor open. Daarbuiten is de markt des levens; daar is goud en zilver, invloed en staatkundige macht: hij, die daar arbeidt, kent de bekoring van het handelend leven. Zoo ziet de zuster van liefdadigheid door het venster van het ziekevertrek al het aanlokkelijk spel der wereld, maar evenmin als deze laat de man der wetenschap zich aftrekken. Laten zij komen en de menigte opruien tegen zijne hoogmoedige en waanwijze wetenschap, tegen zijne ongeloovige wetenschap: een zachte glimlach speelt om zijne lippen. Hoogmoedig? zucht hij en denkt aan de beperktheid van zijn weten; aan de duistere rede, waarin hij tuurt; aan het dagelijks zich vermenigvuldigen van raadselen, die zijn weg altijd meer doen gelijken aan het pad door het woud in den nacht met het kleine licht in de verte. Waanwijs? zucht hij en denkt aan de traagheid of geringe vindingrijkheid van zijn geest, aan zijne luttele kracht tegenover het onmetelijke van de taak. Ongeloovig? Bij dit woord glimlacht hij niet langer en zucht hij evenmin. Hij wil op dit punt zichzelf niet verantwoorden, al zou hij het vermogen. Maar wij, die hem gadeslaan, mogen vragen: wat doet gij hem moeite aan? Noemt gij ongeloof zooveel toewijding, zooveel ernst, zulk een volhardend worstelen in den nacht met het groote onbekende, dat ons zijn naam niet wil openbaren; zooveel hopen tegen hoop, zoo diepe en zoo bezielende overtuiging, dat deze wereld niet een chaos, maar vatbaar is, om verwerkt te worden door den menschelijken geest? Hier is geen geloof, zegt gij. Het zij zoo: piëteit evenmin?

Twee onschuldigen - vergunt mij dit min of meer zinnebeeldig verhaal - twee onschuldigen zijn opgesloten in een oud klooster, thans ingericht tot gevangenis; in een vertrek, onbewoonbaar wegens de allerstrengste winterkou, door de weinige spranken in den haard niet bedwongen. Ginds in een hoek liggen tal van oude papieren. Een der twee gevangenen sleept ze naar den haard, om ze aanstonds te doen ontvlammen. De ander ontdekt intijds, dat het handschriften zijn van waarde en - blijft liever hevige koude lijden. Zijn lotgenoot ziet hem aan en bespot zijne dwaasheid. Die dwaasheid is de piëteit van de wetenschap, onverklaarbaar als elke openbaring van die artistieke liefde, waaraan Plato zijn naam voorgoed heeft verbonden. Het is die volstrekte onbaatzuchtigheid, waarmede Plato de gerechtig-

heid wilde bemind hebben en waarmede de man van wetenschap alles bemint, dat door zijn geest kan worden veroverd. Die onbaatzuchtigheid, die platonische of artistieke liefde, als blijvend kenmerk van het wetenschappelijk leven onzer eeuw, hoe spreekt zij, om slechts dit te noemen, uit de omstandigheid, dat de immers zoo afgetrokkene, immers zoo dorre mathematische wetenschap bijna *de* wetenschap kan heeten der negentiende eeuw, zooveel heeft die eeuw, inzonderheid de laatste helft, voor haar verricht.

Ik kom tot de tweede betrekking tusschen wetenschap en kunst. Ik heb het oog op den vorm der wetenschap. De wetenschap is inhoud. De kunst geeft dien inhoud den vorm. Wie het nauw verband tusschen inhoud en vorm erkent, begrijpt, wat dit zegt. Hier vindt de kunst hare bij uitstek dankbare taak; hier bewijst de kunst diensten, waarvan de ervaring leert, dat zij juist door de beoefenaren der niet literaire wetenschappen vaak het diepst worden gewaardeerd en het ijverigst gezocht. Ik moet hier nog eens tot het gebied der mathematische wetenschap terugkeeren. Van twee gelijk bevoegden op dit gebied kan de een ver boven den ander uitmunten alleen door het smaakvolle van de bewijsvoering. Men zou een belangrijk opstel kunnen schrijven over de esthetiek der mathesis. Dit eenig voorbeeld moge volstaan, ter afwering van alle misverstand. Iedere wetenschap verwachte van de kunst juist dezelfde diensten, die de kunst aan de mathematische wetenschap bewijst: dus geen opschik, geene bloemen, allerminst de gezwollen vormen van die welbespraaktheid, die met hare galmen nooit doet, wat alle ware kunst doen zal: den weg vinden tot het hart. Van de kunst erlangt de wetenschap het vermogen van te behagen. Te behagen: gij hebt goed verstaan. Waarom zouden wij terugschrikken voor dit woord? De afschuwelijke behaagzucht heeft het recht niet, ons de schoonheid van het behagen te bederven en te doen miskennen. De wetenschap verbreekt schijn, vernietigt droombeelden, rukt vooroordeelen weg; dat is hare roeping; juist daarom moet zij behagen, ons de offers, die wij haar telkens verschuldigd zijn, willig doen brengen en tot dien einde in ons bereiken, wat alleen waarlijk offers brengen kan: het hart. Behagen is: des menschen binnenste winnen; behagen is doordringen, maar zonder geweld; doordringen tot en postvatten in dat innerlijk heiligdom, waarin alles zetelen moet, dat wij in waarheid het onze mogen noemen. Eene wetenschap, die dit vergeet, mag het niet bevreemden, dat zij eene stem blijft des roependen in de woestijn. Wetenschap wordt het liefst vergeleken bij licht. Maar dat de wetenschap dan licht zij in dien verrukkelijken zin van het woord, die de voorstelling opwekt van een dageraad, straks van een blijden lentemorgen. Dan zullen, als de bloemen naar het licht, de kinderen der menschen zich keeren naar de wetenschap en haar indrinken.

Ik geloof nog altijd met velen, dat wij het geheim hiervan hebben

af te zien van de besten onder de Ouden, en wensch mij met deze bewering af te scheiden van hen, die eene letterkundige en met name klassieke opvoeding van den geest overbodig of ook schadelijk achten. Het geheim van de meesters onder de Ouden ware geen geheim, wanneer het zich in een enkel woord liet overbrengen. Maar voor een deel ligt de oplossing voor de hand. Nooit vergeten de Ouden, dat zij zelf menschen zijn en dat zij spreken tot menschen. Dat is de humaniteit, waarom men hen roemt. Ook de wetenschap moet mensch worden onder menschen; zich onderscheiden door de edele en kiesche gemeenzaamheid der Antieken, der meesters onder hen. Stijfheid, pedanterie, behoefte, om te schitteren, het overrompelen der hersenen, het aan de kaak stellen der onkunde, het is alles met die edele gemeenzaamheid onbestaanbaar. Reeds begint die wetenschap van goeden huize onder ons te wonen; eene wetenschap, eenvoudig, gemakkelijk zich bewegende, haarklovend noch vitlustig, die niemand overstelpen, niemand overgolven wil, niemand uit het veld slaan, al wint zij dagelijks veld; eene wetenschap, die gerechtvaardigd wordt van hare kinderen. Ik zie hun aantal groeien en zich vrienden maken, telkens meer, uit een geslacht, eerst weerhouden door lichtzinnigheid of verkeerd bestuurde gemoedelijkheid. Nu komen zij tot haar, zonder te vragen, wat zij in de hand draagt: de *Summa* van Thomas Aquinas of de niet minder eerwaardige *Institutio* van Kalvijn. Zij komen de werkplaats der wetenschap binnen, de een na den ander. Laat ons, heet het, met u arbeiden; gij hebt handen en hoofden noodig; wij hebben het uitnemende van uwe taak verstaan, het verhevene van uw stillen en geduldigen arbeid; niets zal ons van u scheiden! En als onze vader, het van te voren bespiegelend verstand, en onze moeder, de traditie, ons zullen zoeken en ons weder mede willen voeren, omdat wij hen verlaten hebben, dan zullen wij tot hen zeggen: wist gij niet, dat wij moesten zijn in de dingen dier rijke schepping, dier ongemeten werkelijkheid, zoolang verwaarloosd, thans nagespeurd met eerbiedige volharding?

Tusschen wetenschap en kunst hebben wij reeds eene dubbele betrekking leeren kennen. Zonder mijn onderwerp te willen uitputten, vraag ik vergunning, te besluiten met het aanwijzen van eene derde betrekking. Zij bestaat, naar ik mij gaarne voorstel, hierin, dat wetenschap en kunst gelijkwaardige en dus even onmisbare middelen of vermogens zijn, om te verwerven, wat waarlijk staat boven wetenschap en kunst, namelijk kennis.

Onder wetenschap versta ik hier het vermogen, om de bestaande dingen te herleiden tot abstraktiën en om betrekkingen tusschen die abstraktiën te ontdekken. Onder kunst versta ik het vermogen, om in de bestaande dingen de ideeën te vinden, die hun karakter bepalen, hunne bestemming aanwijzen, en die ideeën met elkander in overeenstemming te brengen. Onder kennis, eindelijk, versta ik ons langs dien dubbelen weg verkregen geestelijk eigendom.

Met andere woorden: kennis is het geestelijk bezitten van hetgeen wij de werkelijkheid noemen. Die werkelijkheid is samengesteld uit twee ongelijksoortige bestanddeelen: identiteit en verscheidenheid. Om die ongelijksoortige werkelijkheid in ons op te nemen, hebben wij twee organen. Door het eene vinden wij de formule der dingen, door het andere de idee of het type der dingen. Door het eene beheerschen wij de werkelijkheid in dien zin, dat wij haar dienstbaar maken aan onze verstandelijke en in engeren zin praktische behoeften; door het andere beheerschen wij de wereld in dien zin, dat wij haar dienstbaar maken aan de behoeften, die wij koesteren als zedelijke wezens, zedelijk hier genomen in den ruimsten zin.

Deze twee organen: wetenschap en kunst, zijn beide werkingen van ons zenuwstelsel; eene werking, die in het eene geval niet geschiedt dan door de zintuigen, d.i. door deelen van ons zenuwstelsel, die, gelijk de kunstterm heet, eene specifieke energie hebben; eene werking, die in het andere geval niet altijd aan de zintuigen is gebonden, maar plaats kan hebben door ons zenuwstelsel in zijn geheel, of liever als onverdeeld vermogen gedacht. Door deze verschillende werkingen ontstaan verschillende voorstellingen; die der eerste reeks zijn de bouwstoffen der wetenschap, want zij blijken herleidbaar tot abstraktiën; die der tweede reeks zijn bouwstoffen der kunst, want zij blijken omzetbaar in ideeën. Beide: abstraktiën en ideeën, vinden ten slotte het waarmerk van hare bruikbaarheid in hare altijd toenemende katholiciteit; in de omstandigheid, dat zij blijken opgenomen te kunnen worden: de abstraktiën in elks verstand, de ideeën in elks gemoedsleven.

De mensch, die door wetenschap tot kennis komt, is niet geheel en al dezelfde als de mensch, die kennis verwerft door kunst. De eerste is de individueele en zelfbewuste mensch; de tweede, de mensch als kind van een bepaald ras, het bewustzijn van welk ras 's menschen persoonlijk bewustzijn geheel of gedeeltelijk vervangt. De mensch, die door kunst tot kennis komt, werkt niet door onderzoek, maar door intuïtie. Hij besluit niet, hij aanschouwt; hij gaat niet induktief te werk, om straks te bewijzen, wat hij voor juist houdt; hij vindt, hij ontdekt, om straks zijn inzicht anderen te openbaren. Veel, veel minder dan de mensch der wetenschap kent hij eigen weg of doel; hij is meer lijdelijk, wordt gedreven door eene zekere inspiratie en moet, eer hij anderen tot discipelen maakt, beginnen met zijn eigen discipel te zijn, dat is voor zichzelf tot helderheid brengen, detailleeren hetgeen hij als geheel heeft beseft of vermoed.

Het volstrekt ongelijksoortige van de beide groote middelen, om tot kennis te geraken, is voor vele geesten een beletsel, om het volstrekt gelijkwaardige van deze beide middelen te erkennen. Maar onze tijd is rijp, om aan beiden gelijk recht te doen wedervaren; met andere woorden: om zoowel het mysticisme als het rationalisme te boven te komen: het mysticisme, dat door het artistieke in den mensch weten-

schappelijke kennis; het rationalisme, dat door wetenschap artistieke kennis wil erlangen. Onze tijd begint er rijp voor te worden. Niet lang geleden vielen groote geesten in de eene of in de andere dwaling. Goethe heeft een hoofdstuk uit de fysika, het licht, willen kennen als kunstenaar; Voltaire mythen willen vatten met zijn verstand. Beiden dwaalden.

De erkenning van deze twee middelen of wegen tot kennis is evenmin dualisme, als het dualisme is, te willen kennen door het oog en door het oor. Er is tusschen de wereld van het licht en die van het geluid niet de minste verwantschap, maar tusschen die beiden is geen strijd. Evenmin is er verwantschap tusschen de wereld der formules en die der ideeën, maar ook geen strijd. Ons oog ziet niet het *zwellen* der geluiden, ons oor verneemt niet het *schreeuwen* der kleuren. Zal ik mij daarom van een dezer beide zintuigen berooven? Ik kan het menschelijk lichaam niet kennen zonder den anatoom, maar evenmin zonder den beeldhouwer; de menschelijke ziel niet zonder den fysioloog, maar evenmin zonder Shakespeare. Het licht blijft mij duister zonder Newton, maar even duister zonder Rembrandt. Ik versta geen Grieksch zonder woordenboek en spraakkunst, maar evenmin, wanneer Plato's ziel niet trilt in de mijne. Ik begrijp de muziek niet zonder Helmholtz, maar evenmin zonder Haendel. Een Humboldt is bij de verklaring van den kosmos niet meer onontbeerlijk dan een Spinosa. De werkelijkheid is even verstandig als de Amsterdamsche handel. Zij heeft twee sleutels, die den toegang geven tot hare schatten: den eenen sleutel zoek ik in het laboratorium, den anderen tusschen de vingeren der Muze.

De eenheid ligt in onszelf, in dat verwonderlijk samenstellend vermogen, dat ons eigen is. Nog eens: zien en hooren hebben niets met elkander gemeen, toch helpt zien bij hooren. Onverzadelijke dorst naar kennis leert den mensch, zich op allerlei wijze te helpen, te accommodeeren. Waarneming, gissing, intuïtie, divinatie, scherp verstand, weelderige verbeelding, kalmte en ontroering, oordeel en hartstocht, tot bijwijlen blinde liefde toe: onze gretigheid naar kennis kan niets van dit alles missen, want dat alles kan mij kennis verschaffen op zijn tijd. De vijf zintuigen en de denkvormen van Kant zijn niet voldoende voor den geest, die, als een poreus lichaam in eene vloeistof, in de werkelijkheid is gedompeld. Alles in en aan den mensch wordt orgaan, en op elk punt dat orgaan tot de hoogste gevoeligheid gebracht, opdat die volle en machtige werkelijkheid in ons stroome, ons doordringe, het onze worde. De mensch der negentiende eeuw acht die werkelijkheid te belangrijk, zijn persoon te onbeteekenend, zijn leven te kort, om zich door eenzijdigheid te laten ophouden, door bekrompenheid te laten belemmeren. Hij vindt overal zijn geestelijk voedsel, of liever, uit alle steenen maakt hij brood. Sluit hem op in eene cel met folianten: als in de vallei van Ezechiël beginnen de doodsbeenderen voor hem te leven. Plaats hem voor het mikroskoop, en een sluier

wordt weggeschoven, die eene nieuwe wereld ontdekt. Stoot hem onder de volksmenigte, in het midden van hare ruwheid, haar bijgeloof, hare individueele taal, en wet wordt geboren uit willekeur. Zend hem naar Alexandrië met dien betreurden jongen geneesheer Thuillier, den zendeling van Pasteur, en de cholera zal zijn hartstocht der kennis niet blusschen, tenzij dan te gelijk met de fakkel van zijn leven. Deze hartstocht der werkelijkheid heeft niets gemeen met eene ziellooze empirie, laag bij den vloer en gelijk aan de raaf in de Duitsche fabel, die op de vraag: waarom zij stal, antwoordde: 'Auf dass ich nur habe.' Want de werkelijkheid wordt eerst ten volle het eigendom van den geest geacht, wanneer deze het zijner waardige doel heeft bereikt, dat is: èn formule èn idee heeft ontdekt van de voorwerpen van zijn onderzoek.

Zeg ik te veel, of wordt in deze diepe en ernstige begeerte, zij het ook in ongewonen vorm, het beste wedergevonden van het leven der voorgeslachten? Wat zij met hunne mythen, hun godsdienst en hunne bespiegeling hebben gekend, was slechts een vooruitloopen op eene bestemming, die wij niet prijsgeven, zelfs niet uit het oog verliezen. Ons scheiden, schiften, ontleden, vergelijken, meten en wegen, in één woord: al onze kritiek, vaak, ja, meestal zoo verwoestend, is niet doel, maar middel; voorwaarde; eene geestelijke levenswijs, die wij ons opleggen; eene tucht, waaraan wij ons onderwerpen, en dat uit plichtbesef. Roep ons niet ontijdig toe: het oog naar boven! Wij hebben den bergstap van het onderzoek. Wij wandelen opzettelijk met den blik ter aarde, schrede voor schrede, juist omdat wij niet in de laagte willen blijven. En soms, als bij de vele raadselen en tegenstrijdigheden in die laagte de kracht dreigt te zinken, wendt zich het oog naar de toppen. Ik lees in het boek Job: Jahveh maakt vrede op de hoogten.

Want die toppen zijn er. Eens zal de blik veel meer omvatten. De inbezitneming van de werkelijkheid met alle onze geestelijke vermogens is eerst aangevangen. Zij wordt nog slechts gerekend bij jaren; die jaren werden nog slechts besteed door weinige volken. In die volken zelven hebben nog slechts enkelen zich gewijd aan de taak.

Laten die enkelen worden tot talloos velen; laten die weinige volken worden tot ontelbare natiën; laten de jaren aangroeien tot eeuwen; laten in die eeuwen duizenden, millioenen hoofden en harten onophoudelijk, met de hoogste inspanning, naar de strengste methode, met altijd beter hulpmiddelen, altijd vollediger ontwikkeld zenuwstelsel, altijd toenemende scherpzinnigheid, altijd dieper en fijner gevoel, de werkelijkheid waarnemen, in zich opnemen, beseffen, vertolken; vertolken in altijd hooger formules, in altijd verhevener ideeën: welk eene toekomst ontrolt haar verschiet!

Dan zal de werkelijkheid opgehouden hebben de raadselachtige gedaante te zijn, die thans ons prikkelt, verbaast, kwelt, rusteloos voortjaagt op den weg des onderzoeks. De mensch zal haar blijden vrede

aanschouwen en zalig zijn in den glimlach van hare schoonheid. De twee groote voorwaarden - inderdaad slechts één - van alle bewust leven zullen vervuld zijn; de mensch zal verstaan en hij zal liefhebben. Thans zijn wij de kinderen, die zich vermaken en vermoeien, om met onbeholpen vinger een of meer toetsen van vaders klavier omlaag te drukken, en zonderlinge wanklanken worden gehoord. Dan is de mensch de bezielde kunstenaar, onder wiens machtigen greep geheel het groote klavier trilt van welluidendheid en samenstemming.

Ter wille van die toekomst alle overhaasting gemeden, alle onnauwkeurigheid, alle schijn-wetenschap, alle fantastische beschouwing van de werkelijkheid, alle opdringen van onszelf aan die werkelijkheid! Ter wille van die zonnige hoogten, die wij even zeker als onmerkbaar naderen, rustig voortgewandeld in duisternis of schemerlicht! Wij mogen tevreden zijn. Wij hebben het goede deel. Altijd levendiger en dieper belangstelling; rustelooze en geduldige werkzaamheid; allerlei mogelijkheden zoeken bij de verbeelding, mogelijkheden, die wij in vruchtbare hypothesen veranderen; op het gebied der kennis niets willen bezitten als een roof; zonder vertwijfeling, zij het ook niet altijd zonder ontroering, *kunnen* leven met tal van onopgeloste vraagstukken, en inmiddels ons uit- en inwendig leven stemmen op den toon, die door den ernst van zulk een streven naar kennis wordt aangegeven, schijnt mij een benijdbaar lot.

Jonge beoefenaren der wetenschap, - mannen eens der twintigste eeuw! - uwe taak zal nog veel zwaarder zijn, dan de onze het reeds was. Naarmate nog veel meer verschijnselen uwe aandacht zullen trekken, uw onderzoek prikkelen, zal de behoefte ook krachtiger bij u spreken, om die wonderbaar samengestelde en ingewikkelde werkelijkheid in u op te nemen, niet alleen met uwe wetenschap, maar ook met dat artistiek vermogen in u, dat in zoo nauw verband staat met uw gemoed. Behoudt het daarom teeder en rein. In elk uwer rijpe de man en blijve het kind; de man met zijne kritiek, het kind met zijne piëteit, dat is met zijn eerbied en zijne liefde. Wat uw vorschende blik ook ontdekke, er zijn en blijven dingen, die alleen kinderoogen kunnen zien. En hoe krachtig gij voorwaarts streeft, wordt, waar het pas geeft, bereid bevonden, om de schoenriemen te ontbinden in het besef, dat de mensch klein, maar de wereld van zijn onderzoek en van zijne edelste liefde indrukwekkend groot is en geheimzinnig schoon.

Maart 1884.

A. PIERSON.

Nederlandsch tooneel.

De eerste bijdrage tot de jurisprudentie over de wet op het auteursrecht. - Het Openbaar Ministerie tegen de pseudo-Zwarte Griet. - Ongegronde teleurstelling van tooneelschrijvers en critiek. - Het vonnis der rechtbank te 's-Gravenhage van 3 December 1883 geen monsterachtige Sint-Nicolaassurprise, maar de huldiging van het juiste beginsel. Oorspronkelijke tooneelliteratuur van den laatsten tijd: Mr. P. Brooshooft, *Zijn meisje komt uit!* oorspronkelijk Indisch tooneelspel in drie bedrijven; F. Van Eeden, *Het Sonnet*, blijspel in drie bedrijven; M.B. Mendes da Costa, *Thuis gebleven,* tooneelspel in één bedrijf; Piet Vluchtig, *Een in- en een uitval*, tooneelspel in één bedrijf; J.E. Slingervoet Ramondt, *Lente's eerstelingen*, blijspel in één bedrijf, en *De kerstboom*, dramatische schets in één bedrijf. Allen bij A. Rössing te 's-Gravenhage. - Onze tooneelschrijvers van den tegenwoordigen tijd maken veel werk van een beschaafden toon en van een lossen dialoog, doch schieten over het algemeen tekort in dramatische kracht.
Hendrik Ibsen, *Een vijand des volks*, tooneelspel in vijf bedrijven, vertaald uit het Noorsch door Ida Donker ('s-Gravenhage, A. Rössing); D. van der Linden, *Tomaso Aniello*, drama in vier bedrijven (Rotterdam, W.J. van Hengel). - Twee ingevoerde artikelen, die geen aanwinsten voor het Nederlandsch repertoire genoemd kunnen worden.
K.R. Velthuis, *De opkomst van het tooneel te Groningen*, eene bijdrage tot de geschiedenis van het Nederlandsch Tooneel. - Groningen, P.L. Folmer.

De campagne 1882-1883 der vereeniging 'Het Nederlandsch Tooneel'. Bemoedigende verschijnselen, en wat er verder uit het verslag van den Raad van Beheer te leeren valt.

In de laatste maand van 1883 heeft zich een merkwaardig feit in Nederland voorgedaan: voor de eerste maal heeft de rechterlijke macht uitspraak gedaan in eene strafprocedure, op de wet van 28 Juni 1881 tot regeling van het auteursrecht gegrond, en die uitspraak, hoe juist en onvermijdelijk ook, heeft verbazing en teleurstelling gewekt bij velen, wier belangstelling in tooneelzaken zich door periodieke bespreking in dagbladkolommen pleegt te uiten. Ik bedoel het door de arrondissements-rechtbank te 's-Gravenhage op 3 December 1883 gewezen vonnis, waarbij een tooneeldirecteur vrijgesproken werd van het hem ten laste gelegde feit van wederrechtelijke opvoering van een hem niet ter opvoering afgestaan tooneelstuk; in het *Weekblad van het Recht* van 3 Januari 1884, n°. 4970, is het in zijn geheel opgenomen. Men kent de aanleiding tot de vervolging. De heer Faassen, schrijver van het met veel bijval door het 'Nederlandsch Tooneel' opgevoerd drama *Zwarte Griet*, verneemt, dat op de Leidsche kermis door een rondreizend tooneelgezelschap op wederrechtelijke wijze zijn stuk wordt opgevoerd; hij gaat naar Leiden heen en woont aldaar de vertooning bij van het 'volkstooneelspel *Zwarte Griet* door George', waaromtrent hij, blijkens het

vonnis, ter terechtzitting verklaarde, ‘dat het opgevoerde stuk, wat betreft handeling, verdeeling, kleeding en typeering der personen, alsook het daarin voorkomende decoratief en den verderen tooneeltoestel veel overeenkomst had met het door hem geschreven stuk; dat hij echter gehoord heeft dat de tekst daarvan geheel afweek en een paar zinsneden aan het slot van het eerste bedrijf woordelijk

hetzelfde waren'. Den volgenden dag diende de heer Faassen zijne klacht in bij den Officier van Justitie, waarin hij dien tooneeldirecteur - altijd volgens het vonnis - ten laste legde van 'zonder daarvoor van den heer Faassen vergunning te hebben bekomen en buiten diens voorkennis te hebben doen opvoeren het door dezen geschreven tooneelstuk *Zwarte Griet*'.

Elk jurist ziet de groote tegenstrijdigheid, welke er bestaat tusschen de door den heer Faassen aangevoerde feiten en zijne aanklacht, en begrijpt dus, dat de beklaagde onmogelijk kon veroordeeld worden wegens het hem ten laste gelegde feit. Het is zelfs verwonderlijk, dat aan een scherpzinnig man als den heer Faassen, al is hij niet-jurist, deze tegenstrijdigheid bij eenig nadenken kon ontgaan. Hoe? gij beschuldigt een tooneeldirecteur van zonder uwe vergunning - de voorkennis laat ik erbuiten, omdat de wet daarvan niet spreekt; heeft de directeur de vergunning van den auteur voor de opvoering verkregen, dan is hij niet gehouden, dezen nog uitdrukkelijk van de opvoering te verwittigen, maar hij doet genoeg, indien hij de voorwaarden der vergunning behoorlijk naleeft, - gij beschuldigt een tooneeldirecteur van zonder uw verlof *uw* stuk te hebben opgevoerd, terwijl gij niets anders verklaren kunt, dan dat het opgevoerde stuk wel in handeling, verdeeling, kleeding, typeering en *mise en scène* veel overeenkomst heeft met uw stuk, maar dat behoudens een paar zinsneden in een der bedrijven de tekst van dien van uw stuk geheel afwijkt, en dat de Leidsche *Zwarte Griet* niet werd vertoond en aangekondigd als de schepping van Rosier Faassen, maar als het 'volkstooneelspel in vijf bedrijven of zes tafereelen, oorspronkelijk bewerkt door George'! Hoe kunt ge verwachten, dat eene rechtbank onder deze omstandigheden het auteursrecht (opvoeringsrecht) geschonden acht, voor welke schending in dit geval had aanwezig moeten zijn niet slechts veel overeenkomst van het opgevoerde stuk met het uwe, of gelijkluidendheid van een of twee zinsneden, maar volkomen gelijkluidendheid? De *Zwarte Griet* van George was dus, blijkens de verklaring van den aangever zelf, niet de *Zwarte Griet* van Faassen. Hij, die het eerstgenoemde stuk vertoonde, zonder vergunning van den schrijver van het tweede te hebben, beging dus het hem ten laste gelegd feit blijkbaar niet en kon derhalve niet worden veroordeeld.

Elke beschermingswet, gelijk die op het auteurs- en opvoeringsrecht is, moet noodwendig limitatief opgevat en strikt uitgelegd worden; het beschermd object moet wel vaststaan, en verder dan dat mag de toepasser der wet niet gaan. Zoo is het bij de bescherming van handels- en fabrieksmerken, waar een eenmaal ingeschreven merk het privilege van bescherming geniet, doch de aldus beschermde niet ageeren kan tegen den gebruiker van een ander handelsmerk, dat met het zijne overeenkomt, zoodra er maar eenig materieel verschil tusschen dat en het zijne is aan te wijzen. Zoo was het vroeger met de octrooiwet-

geving, zoolang wij die nog bezaten, en zoo is het in deze materie nog altoos het geval in de landen, die zoodanige wetgeving nog bezitten; het octrooi dekt eene bepaalde uitvinding op volledige en afdoende wijze, maar kan tegen de toepassers van eigen verbetering of wijziging op de uitvinding niet worden gebezigd. Hetzelfde heeft ook met het door de wet beschermd opvoeringsrecht plaats; de schrijver van een tooneelstuk wordt daardoor als uitsluitend tot het doen vertoonen bevoegd erkend, maar die bevoegdheid heeft alleen betrekking op het tooneelstuk zelf, niet op tooneelstukken van anderen, al zijn ze blijkbaar in navolging van zijn stuk gemaakt. De van het uitsluitend opvoeringsrecht voorziene auteur kan iedereen de vertooning in het openbaar en voor geld van zijn stuk verbieden, maar niet tegengaan, dat een ander de door hem in dat stuk gebezigde toestanden, intrige, ontknooping aanwendt in een door dezen 'oorspronkelijk bewerkt' nieuw stuk. Al draagt het tweede stuk denzelfden naam, en al stemt het er in enkele opzichten mee overeen, zoolang het in beweerde overtreding van de wet van 1881 vertoond stuk niet in alle opzichten, in de vitale deelen althans, met het origineele overeenstemt, zoolang de vertooner bij de aankondigingen en biljetten naar waarheid den samensteller van het tweede stuk vermeldt, zoolang bestaat er geen overtreding van de wet.

Natuurlijk moet in alle geschillen van dezen aard veel aan de prudentie van den rechter worden overgelaten. Alleen bij volslagen eenvormigheid van schending van auteursrecht te gewagen en de toepassing der wet van 1881 te ontkennen, wanneer de navolger maar in de kleinste bijzonderheid van het origineel was afgeweken, zou te ver gaan, zou onzinnig wezen. Om een voorbeeld te stellen, geen tooneeldirecteur zou ongestraft zonder vergunning van den schrijver *Zijn meisje komt uit!* mogen opvoeren, wanneer hij Zefiertje in plaats van dochter tot het nichtje van mevrouw Goedhart maakte, of de handeling van het drama van Soerabaja naar Samarang verlegde. Daarom heb ik overeenstemming van twee stukken in de vitale deelen gevorderd, alvorens er van schending van het auteursrecht kan gesproken worden. Maar het auteursrecht strekt zich uit over het geheel van het beschermde kunstwerk, niet over elk afzonderlijk onderdeel in het bijzonder. De meening, - indien mijn geheugen mij niet bedriegt, door den heer Loffelt in *Het Vaderland* verkondigd, - dat zelfs de titel van een boek of tooneelstuk door de wet beschermd is en de door den heer Faassen aangeklaagde tooneeldirecteur dus reeds veroordeeld had moeten worden, omdat hij een tooneelstuk opvoeren liet, dat, evenals Faassen's drama, *Zwarte Griet* heette, komt mij geheel onjuist voor. Toestanden, intrige, ontwikkeling, karakterteekening, scenarium en dialoog zijn de vitale deelen van een tooneelstuk; de titel is daarbij een accessorium van weinig gewicht. En de omstandigheid, dat het tegenwoordig in zwang is, de tooneelstukken eenvoudig te doopen met den naam van

een der personen - niet eens altijd de hoofdpersoon - en niet rond te zoeken naar een titel, die eenige aanwijzing op intrige of toestand bevat, doet mij denken, dat de meeste hedendaagsche tooneelschrijvers daar ook zoo over denken. Is het aan te nemen, dat Augier zich het harnas zou aangorden, om voor zijne geschonden rechten te strijden, indien er te Parijs een tooneelspel werd ten tooneele gebracht, dat, evenals een van de zijne, *Les effrontés* gedoopt was? Indien ik de bewoordingen van het vonnis der Haagsche rechtbank wel versta, dan is ook de heer Faassen in dit opzicht het met mij eens; ik maak dit daaruit op, dat hij in zijne verklaringen vooral gewicht heeft gehecht aan de overeenkomst van handeling, indeeling en typeering tusschen de beide stukken en over de gelijknamigheid daarentegen heengegleden is. Indien hij van oordeel was geweest, dat het eenmaal gebruiken van de woorden 'Zwarte Griet' als titel voor een tooneelstuk hem het recht gaf, anderen te beletten, dezelfde woorden als zoodanig te bezigen, dan zou hij de vertooning niet eens hebben behoeven bij te wonen, maar volstaan met aangifte te doen van het wederrechtelijk gebruikmaken van dien hem door toeëigening toekomenden titel.

Over het algemeen kan ik mij bezwaarlijk vereenigen met alles, wat er over het Haagsche opvoeringsrechtproces is geschreven. Niet zonder schroom voeg ik hierbij, dat ik het zelfs niet eens ben met de opmerkingen van de redactie van het *Weekblad van het Recht* zelf. Niet in zoover zij mede betoogt (n°. 4970), dat het aan den tooneeldirecteur ten laste gelegd feit niet door hem bedreven was en hij derhalve niet kon veroordeeld worden, maar waar zij dan aldus voortgaat: 'Zeer te betwijfelen is het alzoo, of het vonnis der rechtbank ook eene vrijspraak zou hebben bevat, indien den beklaagde bij dagvaarding was ten laste gelegd "dat hij onder denzelfden naam als dien van het oorspronkelijke, en zeer korten tijd nadat dit voor het eerst was opgevoerd, een stuk heeft vertoond, dat, wat handeling, verdeeling, inrichting en inkleeding betreft, met het oorspronkelijke overeenkomst aanbood en door die overeenkomst geschikt was, om het publiek te doen gelooven, dat werkelijk het oorspronkelijke stuk werd opgevoerd."' Mij dunkt, dat op grond van de wet van 28 Juni 1881, (*Staatsblad* n°. 124) zulk eene vervolging niet had kunnen ingesteld worden. Met eene poging, om het publiek te misleiden, heeft het auteursrecht of opvoeringsrecht niets te maken; de redactie van het *Weekblad* brengt ons op het gewoon strafrechtelijk gebied door eene casuspositie, welke op het delict van oplichting betrekking heeft. In het gesteld geval zou de directeur door de bedrieglijke voorspiegeling, dat hij Faassen's *Zwarte Griet* zou doen opvoeren, aan de misleide toehoorders, dus ook aan den heer Faassen, voor zoover hij tot de toehoorders behoorde, maar niet in zijne hoedanigheid van auteur, - in den zin van artikel 405 van het Wetboek van Strafrecht, niet in den zin der wet op het auteursrecht - grond hebben gegeven tot eene aanklacht bij de

justitie. Maar zelfs dit geval deed zich te Leiden niet voor. Daar werd aangekondigd en opgevoerd een door zekeren George ‘oorspronkelijk bewerkt’ stuk, en die aanduiding was juist, omdat, volgens de verklaring van den zich niettemin gelaedeerd achtenden auteur, de dialoog van het stuk, dus een der voornaamste elementen van het werk, waarvan grootendeels de letterkundige waarde afhangt, werkelijk afkomstig was van dezen bewerker en, behoudens eene enkele uitzondering, geheel afweek van dien van het door hemzelf geschreven stuk. En dan durf ik, met al den eerbied voor de rechtskennis der *Weekblad*-redactie, vragen: zou eene enkele rechtbank in Nederland ingaan op de klacht van den teleurgestelden schouwburgbezoeker, die, *Zwarte Griet* van George aangekondigd ziende, naar de komedie gaat in de onzinnige verwachting, dat hij *Zwarte Griet* van Faassen zal zien, en den directeur voor zijne teleurgestelde verwachting wil gestraft zien? Deze teleurstelling, dit tijd- en geldverlies heeft hij zichzelf, niet den tooneeldirecteur, te wijten. Wanneer een tooneelgezelschap *Hamlet* van Lucius - om maar een paar namen te noemen - aankondigt, heeft niemand het recht, Shakspere's treurspel te verwachten. Beklagen die in hunne onnoozelheid teleurgestelde lieden zich in den technischen vorm eener dagvaarding, ik zou van de rechtbank geen andere uitspraak verwachten dan een minachtend: *ineptis lex non scripta.*

De dialoog van het stuk, een der voornaamste elementen van het werk, waarvan grootendeels de letterkundige waarde afhangt, - dit is inderdaad mijne meening, die gewis door alle tooneelliefhebbers, die in den schouwburg iets anders verlangen, dan losse grollen en onmogelijke, zenuwspannende voorstellingen aan te gapen, zal gedeeld worden. Men mag zooveel opgeven, als men wil, van de behendigheid in het ineenzetten van den een, in het gebruiken van versleten en toch altoos indrukmakende *trucs* van den ander, doch ten slotte zijn het toch alleen zij, die in een tooneelstuk een kunstwerk, een letterkundig gewrocht zien, wien de kans op onsterfelijkheid beschoren schijnt en wien de lof en waardeering toekomt van allen, die de tooneelkunst hoog schatten en haar dus hooge eischen stellen. Het doet mij genoegen, dat ik van de zes voor mij liggende nieuwe oorspronkelijke stukken en stukjes getuigen kan, dat hunne schrijvers naar letterkundige waarde hebben gestreefd. Uit een tooneelmatig oogpunt beschouwd, naar de opvoeringswaarde beoordeeld, verschillen de stukken onderling zeer, maar in alle heerscht een beschaafde toon en treft u de losse, geestige dialoog. Men heeft het werken voor het Nederlandsch tooneel, voor zoover het niet het vertalen van Fransche modestukken betrof, een ondankbaar werk genoemd; indien dit zoo is, - hetgeen ik niet betwijfel - dan verdienen die schrijvers voor het nationaal tooneel dezen lof, dat zij niet het klatergoud der gemakke-

lijke triomfen gezocht hebben, maar hun streven hebben gericht naar een hooger doel, naar het behagen aan het beschaafd, ontwikkeld deel van het publiek. Wat mij echter bij het lezen dezer stukken voornamelijk trof, was de echt Nederlandsche eigenschap, welke ik in dit geval geen deugd noemen kan, van te groote terughoudendheid. Aan den vorm hebben deze auteurs veel moeite besteed, maar zij blijven aan den vorm, aan de oppervlakte hangen; 't is, of zij beschroomd zijn, om dramatische toestanden te scheppen. Deze fout doet hen te kort schieten in dramatische kracht en zich bezighouden, zich behelpen, moest ik liever zeggen, met toestanden, die geen toestanden zijn, met onbeduidende en onwaarschijnlijke intriges, die de personen, hoe keurig en smaakvol zij zich uitdrukken, tot ledepoppen of caricaturen maken. Er is in de meeste dezer stukken geen hartstocht, geen flinke karakterteekening. Om met de stukjes in één bedrijf te beginnen: die van Piet Vluchtig en Slingervoet Ramondt zijn even onwaarschijnlijk en gechargeerd als de Duitsche possen, die een twintigtal jaren geleden ons tooneel overstroomden; dat van Mendes da Costa is geheel Fransch van aanleg.

Hier heeft de schrijver werkelijk de hand op een dramatischen toestand gelegd: eene jonge vrouw, met een politieman gehuwd, verbergt een neef, wiens kas op het kantoor niet geheel in orde is, in hare slaapkamer, daar zij uit een verkeerd verstaan woord opmaakt, dat de wanorde in zijn beheer is ontdekt en haar echtgenoot hem moet gevangennemen. Naar den Franschen trant verdenkt de man zijne jonge vrouw, wanneer zij hem den toegang tot de schuilplaats van den neef verbiedt, terstond van ontrouw. Dit zeer gemakkelijk middel van dramatisch effect is echter in dit geval slecht gekozen; die verdenking kan men voor een Nederlandsch publiek niet behoorlijk motiveeren. Het jonge paar is nog geen vier maanden getrouwd; er worden nu en dan toespelingen op vermeerdering van het gezin gemaakt, en de onderlinge verhouding der beide echtelingen toont niets anders, dan dat zij gelukkig getrouwd zijn. Zulk een huwelijk pleegt op wederkeerig vertrouwen te rusten, en wanneer de jonge vrouw, zonder reden te geven, haar man verzoekt, niet in de eene of andere kamer te gaan, moet hij een groote dwaas zijn, indien hij aan die gril niet toegeeft,... vooral niet, wanneer er reden is, om op vermeerdering van familie te zinspelen. En welke reden kan bovendien in dit geval de dertigjarige commissaris van politie hebben, om die leelijke verdenking te koesteren? De neef in quaestie heeft haar indertijd het hof gemaakt, hooren wij hem of haar in den loop van het stukje zeggen; maar het staat dan toch vast, dat zij den commissaris van politie boven den neef verkozen en uit inclinatie gehuwd heeft. Zij is de dochter van een rijk bankier, die zoo maar vijf-en-twintig-honderd gulden liggen heeft, om een jongmensch, die geld van zijn patroon heeft aangesproken, te redden, en was dus door financieele

overwegingen in hare vrije keuze niet belemmerd. Van een gedwongen huwelijk uit berekening of familiebelang vinden we geen spoor; de bankiersdochter zou evengoed, ja misschien nog beter, den vijf-en-twintigjarigen kassier op een effectenkantoor, die bij eene veertiendaagsche afwezigheid van den patroon den sleutel van de brandkast bewaart, kunnen gehuwd hebben als den dertigjarigen commissaris van politie, indien zij den eerste boven den laatste verkozen had. In de koopsteden staan de politiemannen niet zeer hoog in de algemeene schatting, althans niet hooger dan vertrouwbare, solide jongelui, die eene betrekking in den handel bekleeden. Het publiek, dat dit alles overweegt en in den regel met meer nuchterheid en gezond verstand oordeelt, dan de tooneelschrijver denkt en wenscht, zal daarom bij de dramatische tooneelen van *Thuis gebleven* koud blijven; het kan niet gelooven, dat het den acteur ernst is met zijne verdenking en zijne wanhoop, en ziet er niets meer in dan een *trompe-l'oeil*. Hoe men *Thuis gebleven* een pendant van Glanor's *Uitgaan* noemen kan, is mij een raadsel; ik weet er geen andere uitlegging voor te vinden, dan dat de slimmerd, die deze vergelijking maakte, alleen den titel van het stukje gelezen heeft. Het is voorwaar geen heksenwerk, daarin eene tegenstelling met Glanor's titel te vinden.

Voor *Een in- en een uitval* en voor *De kerstboom* speelt de opgave der spelende personen, die men aan de schouwburgbezoekers pleegt uit te reiken, eene verraderlijke rol. In het eerste stukje komt een burgerheer voor van middelbaren leeftijd, die een jong meisje ten huwelijk heeft gevraagd; in het tweede een weduwnaar, die zijne op eene zeereis omgekomen vrouw beweent Maar op het personenlijstje van het eerste stukje missen wij den naam van de ten huwelijk gevraagde jonge dame, en op dat van het tweede komt daarentegen de naam der doodgewaande echtgenoote voor; aldus leert de eerste kennisneming van het affiche, zoodra het scherm maar omhoog is, den toeschouwer de ontknooping kennen. De burgerheer zal blijkbaar een blauwen scheen, de onbestorven weduwnaar zijne vrouw terugkrijgen. Voor nieuwsgierigheid, om nog niet van spanning te gewagen, is er dus geen plaats, en de auteurs hebben willens en wetens de zware taak opgevat, om de toehoorders te boeien door hun vorm alleen, door fijne bewerking en geestigen dialoog. En ofschoon ik nu gaarne recht wil doen wedervaren aan de aardige trekken, waarmede Piet Vluchtig den verwenden, gemakzuchtigen, door zijne huishoudster met een zoet lijntje bij den neus gevoerden ouden vrijer en de gemoedelijke huishoudster zelve afschildert, kan ik toch in gemoede niet verklaren, dat hij het ijle weefsel, waarop hij borduurt, daardoor genoegzaam weet op te werken. Eene bijfiguur, door hem ten tooneele gebracht, de vader der ten huwelijk gevraagde juffer, die weinig meer is dan een idioot, geeft het bewijs, dat de schrijver zelf de magerheid zijner bewerking besefte; jammer maar, dat hij ook in dit middel tot aanvul-

ling niet gelukkiger is geweest. Het gansche stukje heeft maar eene enkele situatie, waarin niet veel verandering te brengen is; het ontleent daaraan eene zekere matheid, die door bijwerk niet is weg te nemen.

Bij de beoordeeling van *De kerstboom* doet de herinnering aan *La joie fait peur*, dat denzelfden toestand behandelt, onwillekeurig veel afbreuk aan dit oorspronkelijk tooneelwerk. 't Is waar, de heer Slingervoet Ramondt geeft slechts, wat hijzelf eene dramatische schets noemt, maar zelfs voor eene schets geeft hij toch wat al te weinig. Wat heeft men eigenlijk onder eene dramatische schets te verstaan? Het eigenlijk schema van eene handeling, hier en daar uitgewerkt en gedialogiseerd, gelijk de schilder eene schets voor een schilderstuk maakt, waarop hij niet alleen de losse omtrekken, maar de schaduwen, aanduiding van kleur, licht en donker aanbrengt? Ik geloof, dat men, indien werkelijk eene dramatische schets niets anders is dan de schets van een drama, niet verstandig handelt met die tot publiek domein te maken; voor een tooneelschrijver mag zoodanig stuk om de techniek der bewerking zekere waarde hebben, maar tot eene opvoering leent het zich volstrekt niet. Toch kan ik mij eene dramatische schets denken, die wel degelijk voor de opvoering geschikt is, maar ik zou die het liefst zoeken op het terrein van het karakterspel, niet onder de intrigestukken. Wanneer de auteur zeker scherp geteekend karakter tot onderwerp neemt en in zijne eigenaardigheden voorstelt, zonder het bijwerk en den omhaal, die bij eene volledige dramatische uitwerking behooren; wanneer hij het volle licht laat vallen op het hoofdpunt van zijn werk en over alle bijzonderheden, zoodra ze niet dienen, om de trekken van zijne centrale figuur te verscherpen of duidelijker te doen uitkomen, met opzet heenloopt, dan zou ik zijn product noemen eene dramatische schets, en wel eene zeer belangwekkende en opvoerbare schets, waaraan alleen de uitwerking en uitbreiding in den zin van het artistiek evenwicht tusschen hoofddeel en onderdeelen ontbrak, om den naam van een volledig dramatisch kunstwerk te verdienen. Er bestaan in het modern Fransch repertoire ettelijke, zeer verdienstelijke tooneelstukken van deze soort. *De kerstboom* zal echter moeilijk tot deze categorie gerekend worden; daarin vind ik alles even vluchtig en oppervlakkig. De donnée geeft aanleiding tot eene schoone behandeling, gelijk mevrouw De Girardin met haar evengenoemd kabinetstukje bewezen heeft, maar de auteur heeft daar weinig of geen gebruik van gemaakt; door zulk eene oppervlakkige behandeling wordt de intrige verkleind tot een dagbladbericht. Het zou mij verwonderen, indien iemand door de opvoering van dit stukje meer getroffen werd, dan wanneer hij in de courant hetzelfde geval, de onverwachte terugkomst van eene doodgewaande, had gelezen.

Beter bevalt mij *Lente's eerstelingen* van denzelfden schrijver. De mislukte dichter, die, om zijne eer op te houden voor de jonge vrouw,

wier bewondering en liefde vooral op zijne dichterlijke gaven gegrond zijn, zijn eigen dichtbundel opkoopt, is eene vermakelijke, schoon wat onwaarschijnlijke figuur. De schrijver had dit laatste eenigermate kunnen verhelpen, door het dwepen der vrouw met de gedichten van haar echtgenoot wat verder uit te werken; dan zou het duidelijker zijn geworden, welken dwang hare dwaasheid hem aandeed. De ontknooping van het stukje, waar de bedeesde vrouw, door eene ondernemende vriendin aangezet en geholpen, de geheime kast in de huiskamer vindt en opent en er bergen exemplaren van den bewusten bundel te voorschijn komen, moet op het tooneel goed voldoen. Het stukje maakt geen aanspraak op hooge vlucht, maar is los en aardig; in beschaafden conversatietoon staat het gelijk met alle drie de tot dusver besproken stukjes, die, zooals ik reeds aanvoerde, in dit opzicht, om den beschaafden vorm, den meesten lof verdienen.

Nu ik deze *levers-de-rideau* afgehandeld heb, gaat het scherm op voor de groote stukken, en ook daarvan heeft de oorspronkelijke tooneelmuze er twee voor mij gelegd, beide drie bedrijven groot. In *Zijn meisje komt uit!* van mr. P. Brooshooft zie ik eene goede aanwinst voor het oorspronkelijke repertoire, en het verheugt mij, dat het publiek daaraan een welverdienden bijval geschonken heeft. Volmaakt is het natuurlijk niet; in den aanvang is het niet van gerektheid vrij, vooral in het gesprek tusschen Holtzius en Maas, dat blijkbaar langer is, dan het als *exposé* van den toestand noodig was, om het karakter van den laatstgenoemde, die dan toch eigenlijk geen hoofdpersoon is, te doen kennen. Dat Maas vrouwenhater is, behoefde slechts eens gezegd te worden, ja, het doet zelfs voor den loop van het stuk weinig of niets af, of hij vrouwenhater is of niet. In de tweede plaats heeft de schrijver Holtzius wat stiefmoederlijk behandeld en is er aanmerking te maken op het eventjes oplichten van den blinddoek bij de ontknooping. Maar de deugden van het stuk vergoeden deze feilen ten volle. De donnée is nieuw en goed voorgesteld, de ontwikkeling geleidelijk en er komen een paar zuiver dramatische tooneelen in voor, die met kracht en gang geschreven zijn. Het bijwerk is met humor en smaak aangebracht en als 't ware in de intrige geweven. Daarenboven is dit tooneelspel een echt Nederlandsch, of liever Nederlandsch-Indisch stuk, waarin de locale kleur niet uitsluitend uit decoratief en accessoires blijkt; de menschen zelf zijn echt, geen verkleede Franschen of Duitschers, maar Nederlanders, die Nederlandsch denken en Nederlandsch doen.

Een advocaat te Soerabaja wacht zijne verloofde, die in het vaderland is achtergebleven, om hare moeder tot haar dood te verplegen. Hij is verhinderd, haar te Batavia te gaan ontvangen; zij zal dus van de mailboot op een anderen stoomer overgaan, om haar aanstaande te bereiken en dan spoedig met hem in het huwelijk vereenigd te gorden. Daags voor hare verwachte aankomst geeft de aanstaande

bruidegom een afscheidspartijtje aan zijne vrienden, waarop zich ook een pas aangekomen doortrekkend officier bevindt, die al bluffende en opsnijdende in den loop van het gesprek een avontuurtje vertelt, dat hem te beurt gevallen is met eene pas uit Holland gekomen jonge dame, en op het aandringen van de vrienden als haar naam noemt dien van de bruid, die de gastheer verwacht. Opschudding, beleediging, uitdaging, duel, waarin de advocaat deerlijk gewond wordt, zoodat men aanvankelijk voor zijn leven, later voor zijn gezichtsvermogen vreest. Wanneer hij bewusteloos wordt in huis gedragen, is de eerste, die den treurigen optocht aanschouwt, zijne aanstaande, die weldra door een toeval de toedracht der zaak verneemt en tevens ontdekt, van welk gruwelijk wangedrag zij onschuldig beticht wordt. Met kracht komt zij bij den vriend van haar aanstaanden bruidegom tegen die lasterlijke aantijging op, zich in hare verklaarbare verontwaardiging vergetende, wanneer hare woorden weinig geloof schijnen te vinden; maar zoolang haar beminde bewusteloos en hulpeloos daar nederligt, neemt zij het haar toekomend liefdewerk van oppassing en verpleging ter hand. De gewonde verlaat eerlang het ziekbed, zonder zijn gezichtsvermogen terug te hebben gekregen, en in zijn hulpeloozen toestand geeft hij het meisje, aan wie hij slechts een treurig, vreugdeloos bestaan kan aanbieden, haar woord terug. Zij wil de vrijheid niet, maar - en dit is door den schrijver fijn gevoeld - kan niet krachtig optreden, zoolang die gruwelijke blaam nog op haar rust; eerst moet zij in hare jonkvrouwelijke reinheid en kuischheid door hem en de gansche wereld erkend en gehuldigd voor hem staan, wil zij het fiere woord kunnen uitspreken: ik ontsla u van uwe trouwbelofte niet, ons huwelijk zal doorgaan. De knoop wordt gelukkig ontward. De officier, van wien het kwaad gerucht afkomstig was, die na het noodlottig duel terstond naar zijne bestemming was afgereisd, komt terug; hij herkent de jonge vrouw niet en bijna gelijktijdig blijkt het, dat hij het slachtoffer is geweest eener gelukzoekster, die, in het bezit geraakt van een koffer der wezenlijke freule Stuart, hare medepassagier op de uitkomende mailboot, zich met den inhoud ook den naam der in Indië geheel onbekende jonge dame had toegeëigend. Na deze opheldering spreekt de jonge vrouw, thans voor allen in hare eer hersteld, het teruggehouden woord, en de inmiddels verschenen geneesheer verklaart den toestand van den aanstaanden echtgenoot zoo ten goede veranderd, dat hij niet blind blijven zal. Voor een oogenblik wordt de doek, die hem de oogen bedekt, afgelicht, en de man ziet. Dit laatste incident komt mij wat kinderachtig voor; de verklaring van den geneesheer, dat Holtzius volkomen herstellen zal, was, dunkt mij, genoeg.

Uit deze dorre opgave kan men reeds zien, dat het tooneelstuk werkelijk dramatische toestanden rijk is. De eenvoudige, menschkundige wijze, waarop de schrijver die bewerkt heeft, verdient den meesten lof. De wanhoop van het jonge meisje, dat zich, in een vreemd land

en eene vreemde omgeving, met geen anderen vriend dan den doodelijk gewonde, die bewusteloos op zijne sponde ligt, zoo onverwacht en onverdiend van haar hoogste goed, van hare eer beroofd ziet, is met eene treffende waarheid en vol eenvoud, vrij van overdrijving, geschilderd. Ook hare houding tegenover den boezemvriend van haar verloofde, die wel niet als beschuldiger, maar als streng rechter tegenover haar staat, is met kracht en toch beheersching behandeld. Ook de techniek van het drama is zeer verdienstelijk. Er is gang in de bedrijven, zoodra men het eenigszins langdradig gesprek, waarop ik zoo even doelde, achter den rug heeft; de toeschouwer wordt in spanning gehouden en stelt belang in de aantrekkelijke heldin. Het luchtig bijwerk - de in danswoede opgaande jongejuffer en de inlandsche bedienden - is met oordeel ter wille van het contrast aangebracht, en de beide eerste bedrijven eindigen met echt dramatische toestanden, het eerste met de beleediging, die het duel ten gevolge heeft, het tweede met freule Stuart's krachtig protest tegen de lasterlijke aantijging. Had de auteur den persoon van Holtzius nog meer uitgewerkt en den tweestrijd doen zien, waarin hij verkeerde, aan den eenen kant het meisje niet willende verbinden aan zijne droevige toekomst en aan den anderen zelfs den schijn niet willende op zich laden van door wantrouwen bewogen te zijn, dan zou hij een in alle opzichten voortreffelijk kunstwerk geleverd hebben. Deze leemte is trouwens het eenig verwijt van eenig gewicht, dat we hem maken kunnen, en *Zijn meisje komt uit!* is, zooals het daar ligt, een der beste oorspronkelijke tooneelstukken, waarmede het Nederlandsch repertoire in de laatste jaren verrijkt is.

Over *Het Sonnet* is mijn oordeel lang zoo gunstig niet. Ik erken, dat het stuk geschreven is met veel geest en in een keurigen stijl, en dat de schrijver de benijdenswaardige, hier te lande zeldzame, (en nog zeldzamer op prijs gestelde) eigenschap bezit van zich boven zijn onderwerp te stellen, eigenschap, die hem zijne tooneelfiguren en gevolgelijk zijne toehoorders doet beheerschen. Uit een dramatisch oogpunt is zijn werk daarentegen zwak. De intrige is te onbeduidend voor drie bedrijven; vervaarlijke onwaarschijnlijkheden beheerschen de actie; de karakters zijn geteekend met eene overdrijving, die niet meer is van onzen tijd, ofschoon hunne comische kracht niet valt te loochenen. Ik stem in met het oordeel van den letterkundige, die na de eerste opvoering op de klacht, dat de acteurs slechts caricaturen hadden geleverd, antwoordde, dat zij daarmede het stuk hadden gered. Of is het geen onmogelijk mensch, de student, die met de lieden, wier bovenkamers hij bewoont en die kersversch uit eene Duitsche klucht gestapt lijken, een praatje maakt over een door hem onder een pseudoniem uitgegeven bundel gedichten? die verder, bij eene hem vreemde familie ingeleid, het salon binnenkomende een gesprek aanknoopt... niet met den gastheer of diens dochter, maar met dien-

zelfden hospes, aldaar fungeerende als oppasser? en die ten slotte daags na die eerste ontmoeting de jonge dochter des huizes terstond met eene declaratie in sonnetvorm op het lijf valt? Hoe kan men anders dan als caricatuur weergeven den letterkundige, hoofdredacteur van een groot dagblad, die zoo dom en aanmatigend doorslaat als Dr. Trombone? De 'belachlijke jonker', die erin voorkomt, het toeleggende op het verderf van het knappe dienstmeisje, terwijl hij de dochter des huizes het hof maakt, is eene vanouds bekende tooneelfiguur, met zijn Fransch gesnater en zijne gemaaktheid; hem kan geen acteur *au sérieux* nemen. Door deze rollen ernstig te spelen, zou men den auteur in het gevaar brengen van door zijn publiek te worden uitgelachen; worden ze daarentegen als charges opgevat en gespeeld, dan krijgt men de lachers op zijne zijde. Zoo redde Frédéric Lemaître indertijd, tegen den zin van den auteur, het drama *L'auberge des adrets*, en zoo hebben de vertooners van *Het Sonnet* aan dat stuk een bijval bezorgd, welken het overigens om zijne losse, vlugge bewerking verdiende. De heer Van Eeden heeft zich in dezen eersteling een meester getoond in den tooneeldialoog; geestig gedachte en puntig geuite woorden staan hem ten dienste, en de korte, scherpe aanmerkingen over sommige eigenaardigheden der critiek in ons vaderland, die niemand geheel ongegrond zal noemen, bewijzen het bestaan van de echte tooneelschrijverseigenschappen, de gaaf van opmerken en den moed van spreken. Ook in dit stuk is de letterkundige vorm verdienstelijk, maar de technische tooneelwaarde gering. Het is te hopen, dat dit gebrek aan onbedrevenheid vooral te wijten is; zij geneest vanzelf in de practijk, zoodat wij van iemand, die zoo goed begint, later groote dingen verwachten kunnen.

Van over de grenzen zijn voor ditmaal twee tooneelstukken tot ons gekomen. Een Zuid-Nederlandsch auteur, de heer D. van der Linden, schreef een drama in vier bedrijven, aan de geschiedenis van Masaniello ontleend, dat de eer der opvoering op den grooten schouwburg te Antwerpen is waardig gekeurd. Het zou mij verwonderen, indien dit stuk op de planken van een der groote schouwburgen in Noord-Nederland werd gebracht; verwonderen en bedroeven tevens, want ik zou er geen bewijs van goeden smaak der tooneeldirectie in kunnen zien. *Tomaso Aniello* is een melodrama van de ergste soort, met al de wonderlijke toestanden en ijzingwekkende voorvallen, waaraan de tooneelliteratuur van deze soort zoo overrijk is. Dat er heel wat personen in van kant worden gemaakt, hetzij in een geregeld gevecht hetzij bij wijze van sluipmoord, daarover kan men zich niet verwonderen wegens den tijd, waarin het stuk speelt; maar bovendien heeft de schrijver zijne lezing van den Siciliaanschen Vesper doorspekt met de dochter van den Spaanschen Onderkoning als vondeling en bruid Van Masaniello, met eene schaking en een tooneelverrader van het

echte bed; de ontknooping van het stuk heeft in een grafgewelf op een kerkhof plaats. Dat de auteur aan deze zijde van de grens een uitgever heeft kunnen vinden, komt ons reeds sterk genoeg voor. Eilieve, hij stelle zich tevreden met dit ‘door den druk openbaar maken’, gelijk de wet het noemt, van zijne pennevrucht en wende geen pogingen aan, om het in ons land opgevoerd te krijgen. Ze mochten eens gelukken!

Ibsen's tooneelspel, dat uit Noorwegen in de vertaling van Juffrouw Donker tot ons komt, is van een gansch anderen aard. Het is ernstig, wat te ernstig misschien; het tast eene karakterfout van de Noren aan, die, helaas! ook in Nederland niet onbekend is, en beweegt zich dus op het eigenaardig gebied der comedie, waar die zooveel nut stichten kan. Uit dezen hoofde eischt dit stuk onze ernstige belangstelling en waardeering. Het behelst den eeuwenouden strijd tusschen plicht en eigenbelang, waaraan het karakter wordt beproefd en de mensch gekend. De geneesheer-directeur van eene gemeentelijke zeebadinrichting komt tot de ontdekking, dat eene epidemie het gevolg is van slecht aangelegde rioolwerken; hij waarschuwt het plaatselijk bestuur, dat zijn broeder tot burgemeester heeft, maar wanneer het blijkt, dat de door den geneesheer noodig geachte verbeteringen niet kunnen worden aangebracht, zonder de badplaats voor een paar jaren te sluiten, leggen zij hem het stilzwijgen op, daar zij het gevaar niet willen loopen, dat hunne onderneming tot schade der ingezetenen en ten bate van concurrenten verloopt. De geneesheer, aangemoedigd door de oppositie-partij, die ook in zijne woonplaats niet ontbreekt, maakt niettemin zijne ontdekking wereldkundig. Maar achtereenvolgens worden aan al zijne medestanders de oogen geopend voor de eischen van het - trouwens kwalijk begrepen - plaatselijk belang; zij vallen hem, de een voor, de ander na, af en wanneer hij, geen gelegenheid meer kunnende vinden, om in het oppositieblad van de plaats tot het volk te spreken, eene meeting wil beleggen, om den staat van zaken aan zijne stadgenooten te openbaren, kan hij geen enkel openbaar lokaal tot dit doel bekomen. Een zijner vrienden, de laatste en eenige, die hem trouw blijft, minder uit karakter dan uit eene soort domme goedaardigheid, geeft hem een vertrek van zijn huis in gebruik. Maar in de volksvergadering wil men den man zelfs niet over de quaestie hooren. Zijne vroegere medestanders ruien de aanwezigen op en ten slotte wordt de geneesheer, die zijne vijanden door zijne houding voortreffelijk in de kaart speelt, met bijna algemeene stemmen tot een vijand des volks verklaard. Het opgestookte gepeupel slaat de glazen bij hem in, en de martelaar van zijne eigen eerlijkheid maakt aanstalten, om stad en land te verlaten en in de Nieuwe Wereld zijn geluk te zoeken met zijne vrouw, zijne dochter, die als onderwijzeres heeft gedaan gekregen op de school, waaraan zij werkzaam was, met zijne twee zoons, wien het langer verblijf in de school was onmogelijk gemaakt, en met den vriend, in wiens huis

de meeting was gehouden en die als koopvaardijkapitein van zijne reederij zijn afscheid gekregen had. Men zal inzien, dat deze toestand wezenlijk dramatisch is, en, het stuk zelf niet kennende, zich verwonderen, dat het, met eene zoo uitstekende bezetting van de mansrollen, als er van de Rotterdamsche afdeeling der vereeniging 'Het Nederlandsch Tooneel' aan te beurt kon vallen, hier te lande geen opgang heeft gemaakt. Eene lezing van het stuk geeft de vereischte opheldering. Ik wil er niet sterk op drukken, dat de schrijver de quaestie niet volkomen zuiver heeft gesteld en het den nuchteren lezer en toehoorder treffen moet, dat het verzet tegen dokter Stockman minder voortvloeide uit inhaligheid dan bekrompenheid, want in werkelijkheid zouden de door hem noodig geachte verbeteringen van het zeebad, al vereischten ze twee jaren sluiting en winstderving, ten slotte en op den langen weg de winsten der plaatsbewoners aanzienlijk hebben doen toenemen; ik geloof, dat deze tegenwerping met eene andere bewerking van het stuk althans bij den toehoorder niet zou opgekomen zijn. Ik meen de mislukking van *Een vijand des volks* - dat in zijn eigen land zóóveel bijval gevonden schijnt te hebben, dat blijkens de verklaring, op den titel van het uitgegeven boek gedrukt, van de oorspronkelijke uitgave binnen veertien dagen 10,000 exemplaren werden verkocht, - te moeten toeschrijven aan een ander gebrek, van zoo ernstigen aard, dat het opwegen kan tegen Ibsen's bekende groote eigenschappen als dramatisch auteur, waarvan de grootste wel is de gespierdheid en volkomen eenheid der handeling, waarin alle bijzonderheden en bijzaken medewerken, om den indruk van het geheel te versterken, zoodat geen overtollig of ijdel woord bij hem wordt aangetroffen, dat zonder schade kon gemist zijn.

Een modern drama tot schildering van zeden moet echter, om den gewenschten indruk te maken, aan zekere eischen beantwoorden, waarvan ik den eerste noem, dat de sympathie van het publiek gewonnen wordt voor den held. Wil men den ongelijken en ongelukkigen strijd schetsen van den man van karakter en braafheid tegen de hem omringende maatschappij van egoisme en onwaarheid en daarbij doen gevoelen, dat ten slotte de overwonnen, verslagen strijder toch hooger staat dan de booze machten, die hem ten onder brengen, dan moet men de belangstelling, de achting, de sympathie voor dien strijder weten te winnen. Geschiedt dit niet, dan blijft het publiek koud; misschien oordeelt het, dat de man zichzelf zijn ongeluk te wijten heeft, en wat blijft er dan van de moreele waarheid, die de auteur verkondigen wil, over? Dit nu is met Ibsen's stuk het geval. Zijn dokter Stockman is een onaantrekkelijk persoon, die volgens het stuk evengoed iemand kan zijn, wien 't alleen te doen is om *rechthaberei*, om den lust van met het hoofd tegen den muur te loopen, als een strijder voor waarheid en recht. Hoogere drijfveeren mogen hem bezielen, maar ze worden niet vertoond; het mangelt hem evenzeer aan

overleg en zelfbeheersching als aan beschaafde vormen. Ter wille van de locale kleur kan men zich nederleggen bij het toddydrinken der familieleden en bij de stereotype uiting van dokter Stockman's verachting voor de karakterloosheid zijner stadgenooten, die schrijver en vertaalster aldus wedergeven: '(*Spuwt*) Ba, voor den duivel!', dit neemt niet weg, dat voor een Nederlandsch publiek en zelfs voor een Nederlandsch lezer de man, die zijne tegenstanders liefst bestrijdt met op den grond spuwen en 'Ba, voor den duivel!' roepen, geen aantrekkelijk persoon is, wien hij zijne sympathie opdraagt. Ook de familieleden van den hoofdpersoon kunnen de belangstelling niet opwekken; noch zijne vrouw, die hem aanvankelijk poogt terneer te zetten, doch in het derde bedrijf plotseling en ongemotiveerd omslaat en hem geheel toevalt, noch de dochter, wier ruwe uitdrukkingen over het onderwijs, dat zij verplicht is te geven, lang niet vrouwelijk klinken. Ruw, zwaar, gedrukt is de toon, waarin het stuk geschreven is; de humor, welken het bevat, is van eene zwaarmoedige soort; voor ons tooneel, dat zoo overvloedig van luchtige, gemakkelijk verteerbare, Fransche waar wordt voorzien, kan zulk een tooneelstuk, waarbij de zenuwen zoo weinig in te brengen en het verstand alleen te oordeelen heeft, naar mijne meening geen aanwinst genoemd worden.

De vorm, waarin het aan ons publiek wordt aangeboden, is niet gelukkig. Niet alleen bezigt de vertaalster nu en dan verkeerde woorden of slecht gekozen uitdrukkingen, maar over het algemeen is de zinbouw stroef en zwaar en de taal lang niet, wat men met een Duitsch woord noemt: *mundgerecht,* gemakkelijk te zeggen. Een volzin als de volgende bij voorbeeld (bl. 126) is niet alleen leelijk bij het lezen, maar op het tooneel nagenoeg niet uit te spreken: 'Er is naar het mij voorkomt, in vele huizen hier in de stad groot, heel groot gebrek aan zuurstof, omdat de geheele compacte meerderheid zich ertoe leenen wil de opkomst van de stad aan een weefsel van leugen en bedrog te danken te willen hebben.' Hier wordt de voor den tooneeldialoog onmisbare vloeiendheid gemist.

De heer Velthuis heeft in zijne *Opkomst van het tooneel te Groningen* een steentje aangebracht voor het eenmaal op te trekken gebouw, de geschiedenis van het tooneel in Nederland, waarvoor de bouwstoffen langzamerhand in monographieën van dezen aard moeten verzameld worden. Natuurlijk kan van de geschiedenis van het tooneel te Groningen niet zulk een lijvig gedenkschrift worden samengesteld, als Wybrands en Haverkorn van Rijsewijk geleverd hebben voor Amsterdam en Rotterdam, en even natuurlijk is het, dat de Groninger historiograaf in archieven en verspreide stukken zoeken moest, hetgeen in de groote steden uit den aard der zaak meer werd bijeengevonden. Toch stonden twee officieele verzamelingen voor hem open, waarvan hij een ruim en verstandig gebruik heeft gemaakt, de handelingen van den

senaat der hoogeschool en die van den kerkeraad te Groningen. Vooral aan de laatste werden zeer belangrijke en wetenswaardige stukken ontleend, waaruit blijkt, dat de puriteinsche geest zich steeds, en langen tijd met goed gevolg, tegen het ‘komediespelen’ heeft verzet. De geschiedenis van het wereldlijk tooneel is overal in ons land dezelfde; zij kent drie tijdperken. Eerst heeft men de reizende tooneelgezelschappen, in den eersten tijd buitenlanders, meest Engelschen; later Amsterdammers. De tweede ontwikkelings-phase, welke in de achttiende eeuw valt, is die der liefhebbers of dilettanten, die zelf ten tooneele kwamen, eerst in gesloten gezelschappen en later voor het groote publiek om geld. En alzoo ontwikkelden zich uit dezen laatsten toestand de eigenlijke acteurs en actrices van beroep, die de vaste tooneelgezelschappen - het verschijnsel van onze eeuw - gingen vormen. Op de meeste plaatsen in ons land, waarvan de berichten tot ons zijn gekomen, is men aanvankelijk voor de eerste openbaring der tooneelliefhebberij, de vreemde, rondreizende tooneelspelers, goedgunstig geweest; men liet deze toe, maar werkte het liefhebberen tegen. Ook in de provinciën van het Noorden was dit het geval. Reeds in 1597 werd te Groningen een Engelsch tooneelgezelschap door het stedelijk bestuur toegelaten en ondersteund, en omstreeks denzelfden tijd gaf misschien hetzelfde gezelschap voorstellingen te Franeker, maar zoowel de academische senaat te Groningen als die van Friesland's hoogeschool verboden in 1621 en 1623 hun academieburgers ten strengste, zelf aan dergelijke voorstellingen deel te nemen. In 1698 herhaalde de Franeker senaat dit verbod wel uitdrukkelijk, toen vier studenten bij de voorstelling van een vreemd gezelschap zouden medespelen, en wel omdat de senaat was ‘overvloedigh g'informeert het gedragh dier comedianten en comediantinnen soedanigh te sijn, dattet in alles bij haer niet soo seer aengeleit wordt op eenigh divertissement, dat in de jeucht excusabel mocht wezen, als wel op het vervoeren van de selve tot allerleije verfoeielijcke debauches’; op dezen grond werd aangenomen, dat ‘het voorgenoemde bedrijf van te ageren op 't Theater is streckende tot disreputatie ende infamie, niet alleen van de plegers, maar oock selfs van de geheele Universiteit’ (Boeles, *Frieslands Hoogeschool*, I, 291). Het stedelijk bestuur van Groningen was echter terzelfder tijd nog niet zoover als de Franeker senaat. Wel had het in 1646 aan ‘commedianten van de Camer van Amsterdam’ vergunning verleend, om tooneelvoorstellingen te geven, doch was later van een ander gevoelen geworden. Gedwongen of overreed door de predikanten, had men in 1683 eene nieuwe aanvrage geweigerd, en toen de afgewezen comedianten buiten het stadsgebied, te Zuidwolde, voorstellingen gingen geven, die ook de Groningers trokken, vaardigden Burgemeester en Raad der stad een plakkaat uit van den volgenden inhoud: ‘Hebbende goedtgevonden ende geresolveert t' interdiceeren en te verbieden, gelijck wij

interdiceren en verbieden bij desen, om alle onsen Borgeren en Ingesetenen, van wat staet of te conditie deselve oock soude mogen zijn, dat niemand sich aldaer sal mogen laten vinden om de comedie te anschouwen, bij poena enz.'

Tot in 1722 hield het stedelijk bestuur van Groningen zijne vijandschap tegenover de 'ijdelheden' der comedievoorstellingen vol; doch na dat tijdstip verslapte de ijver van het wereldlijk gezag. Niet omdat de kerkelijke machthebbenden meer tolerant waren geworden; integendeel, broeder Aäron hield steeds bij broeder Mozes aan. Toch liet sedert 1755 de magistraat tooneelvoorstellingen, ook binnen de stad, oogluikend toe, en toen in 1765 de kerkeraad nog eens, met vrij wat klem en drift, had aangedrongen, dat het stedelijk bestuur toch 'zulke gemoedsverwoestende en zielbedervende ijdelheden niet meer gedoogen, maar als werken der duijsternisse te keer gaan' zou, nam het stedelijk bestuur eene resolutie, waarbij de Raad verklaarde, 'de gemelte Kerkeraad te hebben geëxcedeert de palen van ordre, van welvoegelijkheid, en van hun officie, weshalve de Raad aan den Kerkenraad wel ernstiglijk recommandeert, Hun Ed. Mog. met diergelijken niet meer lastig te vallen'. De reden voor deze verandering van zienswijze was waarschijnlijk deze, dat de tooneelquaestie te Groningen van het eerste tot het tweede tijdperk harer geschiedenis was overgegaan; dat de smaak voor het tooneel langzamerhand verder was doorgetrokken en ook tot de regeerende kringen doorgedrongen was; de regeering had dus nu niet meer te rekenen met de 'comedianten van professie, lieden van laage conditie', maar met de liefhebbers uit den gezeten burgerstand, misschien met hare eigen huisgenooten en magen, die 't niet aanging, zoo maar van werken der duisternis te betichten. Het is niet onvermakelijk, uit de officieele stukken, die de heer Velthuis mededeelt, de geschiedenis na te gaan van den invloed der Groninger predikanten tot bestrijding van het tooneel. Eerst was eene bloote herinnering voldoende, om de waakzaamheid der regeering te onderhouden of plakkaten te doen uitgaan tegen hen, die, te Zuidwolde, 'hunne oogen en harten hadden besmet met het aanschouwen van de ijdelheden der comediën, alsmede die zich schuldig bevonden aan de schaamteloosheid in het ontblooten der naakte leden', hoewel de regeering hun in 1683 op de vingers tikte, toen zij de bijwoners der voorstellingen op het Ommelander gebied met kerkelijke censuur en ontzegging van het avondmaal hadden gedreigd. Later nam de volgzaamheid van Burgemeesters en Raad af; niettegenstaande de verderfelijkheid der tooneelvoorstellingen, die de kerkeraad vooral daarin zag, dat ze waren 'strekkende ook voor onbedagtzaame menschen ten valstrik van verleidinge, om hen van hunne hoogste zorgen af te trekken, de indrukken en beginselen van Godsdienst uit te roeijen, en aan de kweekelingen der Hooge Schoole in hunne letteroefeningen te

vertraagen, indien al niet deselve tot schadelijke weegen te vervoeren'[*], werden ze, althans bij de jaarmarkten, toegelaten en verder oogluikend geduld. Toen de kerkeraad met klem en groote woorden het verloren terrein te herwinnen trachtte, zette de regeering hem nadrukkelijk op zijne plaats, zoodat ten slotte den predikanten geen ander middel meer overbleef, dan door bedreiging met de kerkelijke tuchtmiddelen ondershands de leden der gemeente, die 'zich zoover onteerd en verlaagd mochten hebben, om als acteurs op het tooneel te fungeeren', te vermanen, dat zij zich van het Heilig Avondmaal moesten onthouden. Ook elders zal denkelijk wel op dezelfde wijze zijn gestreden en in het slagen van deze pogingen de oorzaak gezocht moeten worden, waarom de meeste Nederlandsche tooneelspelers van de achttiende en het begin der negentiende eeuw tot de Katholieken en andere dissenters behoorden.

Ik kan tot mijn leedwezen niet zoolang bij het belangrijk werkje van den heer Velthuis stilstaan, als de rijke inhoud en de zorgvuldige bewerking verdienen. De gelegenheid zal zich, naar ik verwacht, nog wel eens voordoen, om de geschiedenis van het oorspronkelijk tooneel te Groningen hier te bespreken. Die verwachting geeft de heer Velthuis zelf, door in zijne inleiding de toezegging te doen, of althans op de mogelijkheid te zinspelen, dat hij later een volledige verhaal van de schouwburgen aldaar zal geven. Ter gelegenheid van de opening van den nieuwen schouwburg gaf hij dit gedenkschrift uit, waarin de reeds verzamelde bouwstoffen zijn verwerkt, doch hij gaat met de verdere verzameling voort. Met genoegen zie ik dit meer uitvoerig werk van dezen schrijver te gemoet, omdat ik veel goeds verwacht van de warmte, waarmede hij opkomt voor de oorspronkelijke tooneelliteratuur. Ik heb het hier reeds zoo dikwijls gezegd, dat ik het zonder deze aanleiding nauwlijks nog zou durven herhalen: wil het tooneel werkelijk de plaats innemen in de ontwikkelingsgeschiedenis van het volk, waarop het aanspraak heeft, dan moet het voor alles oorspronkelijk zijn. Een uit den vreemde ontleend repertoire kan aan hooge aesthetische eischen beantwoorden, voor het volk blijft het dood en koud. We zijn hier te lande, en ook elders, in dit opzicht niet op den goeden weg, en het geeft mij moed, iemand van smaak en zaakkennis, die het onderwerp door studie kent, in deze als geestverwant te mogen begroeten. Met instemming zal daarom althans door den heer Velthuis mijne meening ontvangen worden, dat het oprichten van fraaie en aan alle eischen des tijds beantwoordende schouwburgen uit een letterkundig en nationaal, dat is uit een tooneelkunstig oogpunt weinig baten

(*) Eene andere opvatting van het tooneel hadden de latere stichters van den omstreeks 1840 afgebroken schouwburg in de Poelestraat (de zoogenaamde burger-komedie, in tegenstelling van de heeren-komedie in de Groote Kruisstraat), waar gespeeld werd onder de zinspreuk:

'De kunst verwint, door deugd en rede steeds geleid,
De domheid, huich'larij en bijgeloovigheid.'

zal, wanneer het niet strekt tot aanmoediging en verrijking van ons repertoire, niet met legioenen van fransche drama's en duitsche kluchten, maar met echte, oorspronkelijke stukken, waarin ons volk zijn eigen leven terugvindt en waaruit het leering en nut kan trekken voor eigen bestaan.

Ik durf dit weder eens met luider stem zeggen èn om de heugelijke ontmoeting van een geestverwant op het gebied der tooneelcritiek, èn om een verblijdend getuigenis, dat ik aan het verslag van den Raad van Bestuur der 'Koninklijke vereeniging het Nederlandsch Tooneel' aan zijne deelhebbers over het tooneeljaar 1882-83 ontleen. 'Beide afdeelingen - wordt daarin van de Amsterdamsche en Rotterdamsche tooneelgezelschappen gezegd - hadden het geluk een stuk op haar repertoire te verkrijgen, dat hare krachten in een gunstig licht stelde en warme sympathie vond bij het schouwburgpubliek door het geheele land. Dat bedoelde stukken niet aan den vreemde waren ontleend, vervult ons met de beste verwachtingen voor de toekomst en geeft nieuw leven aan de hoop, dat ons tooneel zich van lieverlede van de boeien van onze naburen zal kunnen vrijmaken.' Dit is zeker een verblijdend en bemoedigend woord voor hen, die, met mij, uitzien met verlangen naar eene toekomst, waarin het opvoeren van oorspronkelijk Nederlandsche stukken door Nederlandsche acteurs voor een Nederlandsch publiek regel, geen uitzondering zooals thans, zal wezen. Ook doet mij de gebezigde uitdrukking 'vrijmaken van de b o e i e n onzer naburen' veel genoegen; men kan daaruit opmaken, dat de Raad van Beheer dezer groote tooneelexploitatie den tegenwoordigen toestand ook als abnormaal beschouwt en verwenscht en mede uitziet en snakt naar den gulden tijd, waarvan ik zoo even gewaagde. Menigmaal heeft het bestuur van dit lichaam woorden gesproken en daden gedaan of nagelaten, waaruit op te maken was, - althans aan mij en anderen kwam 't zoo voor - dat het tooneelspeelkunst en oorspronkelijke tooneelliteratuur streng afscheidde en bij zijne onvermoeide pogingen tot verheffing en ontwikkeling van de eerste de laatste met opzet te ver op den achtergrond liet staan. Heeft de schijn ons bedrogen, het zal mij aangenaam zijn, mijne misvatting te erkennen. Maar al was de Raad van Beheer vroeger van eene andere meening, de ondervinding van het tooneeljaar 1882-1883 was wel in staat, om zijne geringschatting van de productieve waarde van het oorspronkelijk repertoire te wijzigen. Tot nog toe werd de opvoering van oorspronkelijke stukken meestal beschouwd als eene beleefdheid, als een middel, om lastige lieden den mond te stoppen, als eene letterkundige aalmoes zelfs nu en dan, waarvan de ongunstige geldelijke gevolgen door het van den zolder halen van den een of anderen ouden draak moesten worden goedgemaakt(*). Het tooneeljaar 1882-1883 heeft de onjuistheid van

(*) Men leze den brief van den president van den Raad van Beheer, door den heer Van Eeden in de voorrede van *Het sonnet* aangehaald.

deze meening dagklaar getoond. De twee in het verslag bedoelde stukken waren *Fijne beschuiten* van Van Maurik en *Zwarte Griet* van Faassen, waarvan het eerste door het Amsterdamsche gezelschap van 2 December 1882 tot 31 Augustus 1883 zeven en veertig, het tweede door het Rotterdamsche van 12 December 1882 tot hetzelfde tijdstip twee en zestig malen werd opgevoerd. Ik voeg hier nog een derde oorspronkelijk stuk bij, dat, hoewel van weinig letterkundige waarde, te Amsterdam van 18 Juli tot 31 Augustus 1883 een en twintig malen werd gegeven: *Blonde Els* van W.N. Peypers. Deze drie oorspronkelijke stukken werden dus opgevoerd samen 130 maal, terwijl het totaal der voorstellingen van de beide gezelschappen 682 bedroeg. En de opbrengst? Volgens het verslag leverden zij het volgende op: *Fijne beschuiten* ruim *f* 25000, *Zwarte Griet* ruim *f* 42000, *Blonde Els*, in het slecht bezocht zomertheater te Amsterdam, - waar 13 van de 110 voorstellingen nog geen *f* 100 recette gaven - nog meer dan *f* 8000; de drie stukken samen dus ruim *f* 75000. De geheele zuivere opbrengst der 682 voorstellingen van de beide gezelschappen beliep *f* 187000. Nu neem ik aan, dat de *f* 75000 onzuivere opbrengst is, maar wanneer ik, om te kunnen vergelijken, de totale opbrengst ook onzuiver maak, door haar met 20% te verhoogen, dan levert de vergelijking dit verrassend resultaat, dat drie oorspronkelijke tooneelstukken ruim een derde gedeelte hebben opgeleverd van de geheele recette. Ik wed, dat deze uitkomst niemand meer zal hebben verrast dan de op het punt der oorspronkelijke tooneelliteratuur zoo ongeloovige bestuurders der groote tooneelvereeniging. Wel voegt zij bij de betuiging van hare tevredenheid aan het adres der Nederlandsche tooneelschrijvers in het algemeen, die zich anders misschien wonder wat zouden gaan inbeelden, de opmerking, dat de schrijvers, wier werk bijval vond, eigenschappen bezitten, welke alle andere missen, maar het feit staat toch vast, dat oorspronkelijke stukken, geen kermisgrollen zijnde, ook tot kasvulling eener tooneeldirectie kunnen dienen.

Er is nog meer bemoedigends in het eerste jaarverslag van de derde incarnatie der vereeniging ‘Het Nederlandsch Tooneel’, en wel vooral de vermelding van de warme ondersteuning, die de vereeniging van den Koning van Nederland ondervond, eene ondersteuning, die zich op zoo practische wijze gevoelen deed. Ik spreek hier niet zoozeer van de ruime subsidie, die Z.M. aan de vereeniging geschonken heeft, want groote sommen werden sedert meer dan eene halve eeuw in de Koninklijke residentie aan de exploitanten van het nationaal tooneel uit 's Konings cassette ten koste gelegd zonder eenig nut voor de kunst; de ondersteuning, die Koning Willem III daarenboven aan de herlevende nationale tooneelspeelkunst verleent, neemt den vorm van persoonlijke belangstelling en waardeering aan. De Koning bezoekt met zijne gemalin geregeld de voorstellingen in den Hollandschen Schouwburg te 's-Gravenhage, bijna zonder er eene over te slaan, en neemt elke gelegenheid te baat, om zijne tevreden-

heid over de tegenwoordige hoogte van dezen tak der nationale kunst te uiten. Deze belangstelling behoort uit een moreel oogpunt veel hooger te worden geschat, dan ruime subsidiën gewaardeerd worden. Toen eenige jaren geleden een genootschap van dames uit Noord-Italië zich tot Koningin Margareta wendden met het verzoek, om medewerking in hare pogingen, om de oude kantwerknijverheid in het Venetiaansche, tot bestrijding van pauperisme en onzedelijkheid, door de oprichting van kantwerkscholen te doen herleven, zegde de Koningin eene ruime bijdrage toe. Maar zij voegde erbij: ik zal meer doen; ik zal zelve mijne toiletten met Venetiaansche kant doen opmaken en alle dames, die ik ontmoet, daar opmerkzaam op maken. Door deze vorstelijke, goed gedachte medewerking kwam de herlevende industrie terstond in het genot van een grooten afzet, voor de kantwerkscholen van nog grootere waarde dan de ruimste geldelijke ondersteuning. Iets dergelijks werkt de verstandige ondersteuning van onzen Koning voor het nationaal tooneel uit. Door de hooge bescherming is het gerehabiliteerd uit den lagen toestand van eene Asschepoester, waartoe het door eigen schuld, door eigen verwaarloozing vervallen was. Het is tegenwoordig niet meer de verschoppeling, alleen geliefd en gesteund door elementen, even vervallen en ontaard als het kunstvak zelf, maar eene soort modeartikel, gezocht door het beschaafd, ja, zelfs door het ‘gedistingeerd’ publiek, - de woorden zijn niet synoniem - en dat in zijn tegenwoordigen ontwikkelingstoestand volkomen berekend is, om minstens evengoed als de uitheemsche, door allerlei kunstmiddelen in 't leven gehouden zuster aan alle redelijke eischen te voldoen. In dien toestand heeft de practische bescherming van den Koning van Nederland het Nederlandsch tooneel in de hofstad, en van den weeromstuit in het geheele land, gebracht. Door deze echt nationale daad heeft Z.M. aanspraak op den dank van alle oprechte vrienden van het nationaal tooneel.

De geldelijke uitkomsten der groote tooneelexploitatie, die thans de drie groote tooneelsteden van ons land, Amsterdam, Den Haag en Rotterdam, omvat, zijn nog lang niet gunstig. Het exploitatiejaar, waarover het verslag loopt, leverde *f* 1501.76[5] verlies, of met de afschrijvingen op het materieel *f* 6743.47[5]. De geheele recette met de aanzienlijke subsidie van Z.M. plus dit tekort werd dus door de exploitatiekosten verslonden, niettegenstaande de vele immuniteiten der concessie van den gemeentelijken schouwburg in de hofstad. Hoofdzakelijk werd het verlies op Rotterdam geleden, en de gevolgtrekking is daarom niet gewaagd, al beweert de Raad van Beheer in dit verslag het tegendeel, dat de opneming van het Rotterdamsche tooneelgezelschap in de vereeniging, althans financieel, eene fout is geweest. Ook uit een ander, laat ik 't noemen: een artistiek-economisch, oogpunt kan ik over deze annexatie geen ander oordeel vellen. De economische regel, dat op eigen beenen staan en concurreeren door krachtsinspanning tot krachts-

ontwikkeling leidt, gaat overal op, ook op het gebied der kunst, om de eenvoudige reden, dat het eigenlijk geen bepaald of uitsluitend economische regel is, maar eene algemeene natuurwet, die zich ook op het economisch gebied, niet in den vorm van uitzondering, openbaart. Tegen dien regel werd door die annexatie, door dat streven naar verzameling van alle krachten onder één bestuur, - een streven, dat 'Het Nederlandsch Tooneel' op zijn vaandel heeft geschreven, doch waarmede het de zaak geen dienst doet, - gezondigd, en.... de zonde wordt geboet. Allen, die de zoogenaamde Rotterdamsche afdeeling hebben gezien, toen zij nog het tooneelgezelschap van Legras, Van Zuijlen en Haspels vormde, hebben hunne verbazing en teleurstelling betuigd over de groote verandering ten kwade, bij dit gezelschap opgemerkt. Het lag niet aan het gemis van enkele uitstekende krachten van het oude gezelschap; het lag aan.... ja, men wist niet te zeggen, waaraan het zoo bepaald lag, maar het was aan alles te bespeuren: men miste het artistiek geheel van voorheen; de vroeger opgemerkte zorg ontbrak. Ik heb die verandering altoos beschouwd als de straf der verkrachting van de natuurwet; de industrieele deugden, welker beoefening het voormalig Rotterdamsch tooneelgezelschap zoo gebaat en zoo verheven hadden, waren in onbruik; ze waren onnut geworden. Van ondernemers, die fouten of zorgeloosheid in eigen zak gestraft vonden, waren de hoofden van het gezelschap gekomen in eene zekere ambtenaarsverhouding, waarbij de verantwoordelijkheid immer hoogerop wordt geschoven tot schade voor den goeden gang van zaken. Doch ik wil hierover thans niet verder uitweiden. Het zou mij zelfs genoegen doen, dat de geschonden natuurwet, zich thans duidelijk hebbende doen gelden, voortaan bij wijze van uitzondering op den regel ten aanzien der vereeniging 'Het Nederlandsch Tooneel' te werk ging. De bestuurders daarvan hebben door hunne volharding, door hunne vele teleurstellingen recht verworven op een eindelijk slagen hunner onvermoeide pogingen.

LUCIUS.

Mengelwerk.

Een misstap, door H. van der Laan.

VII.

‘Hu!’ riep de kleine Victoire Adelaide Eliane Perret smalend. - ‘Een tweede Jumbo! Wat een kolos. Wat of Constant met zulk eene superlativistische *beauty* beginnen zal?’ en ze haalde verachtelijk hare schouders op, aldus van hare goede gezindheid en bewondering teekenen gevende na eene eerste ontmoeting met Madeleine.

Dit zacht tooneelbloemetje was indertijd met de nederige benaming ‘Aaltje’ gedoopt geworden. Maar zoodra ze voet had gezet op ‘de planken, welke de wereld beduiden’, had zij zich een naam genomen met een staartjen. Aaltje!! Wie, in 's hemels naam, kan iets groots, iets spiritueels verwachten van een Aaltje? Perret ging nog. Maar, bah! Aaltje.... Dat was zijn eigen geluk griesgrammig in verzoeking brengen, om u den rug toe te keeren, en zij had een Victoire Adelaide Eliane aan haar Perret gehangen. Thans klonk het geheel als een slag op eene Chineesche gong.

‘Pas op!’ zei Hélène Wattel, die immer een emmer tranen ter harer beschikking had en furore maakte in sentimenteele rollen, waarin ze zich meesterlijk wist te gedragen als de blanke onschuld, welke ze in het geheel niet was; als de verpersoonlijkte onnoozelheid, welke ze verafschuwde; als de overstroomende gevoeligheid, welke ze zoowel achter het voetlicht als elders op kunstmatige wijze kweekte tot vulling van hare beurs. ‘Pas op! - Ze heeft oogen als eene slang. Dat ze je niet hoort. Ze mocht je eens omhelzen met die stevige armen, dat het je groen en blauw voor de oogen werd.’

Ook Elize Mansinger, aan wier volle vormen de verwoestende tand des tijds reeds had geknaagd en die, nog immer eene statige ruïne in

haar verval, de rol der oude moeders had te vervullen, had zich in dit zulk een fijnen toon ademend gesprek gemengd. Ah! die *jalousie de métier* verzuurt altijd met den deesem der kwaadwilligheid het oordeel.

'We zullen haar wel tam krijgen', aldus uitte zij zich kiesch en liefderijk. 'Ze is nog een beetje *farouche.* Maar de oude Mansinger weet, welke zweep men heeft te gebruiken, om zulke dametjes klein te krijgen.' - Het 'oude' natuurlijk uitgesproken met een coquet hoofdknikje, in de volle overtuiging, dat zij nog zulk een oud schip niet was, het bekijken niet meer waard, reeds lang toe aan de aftakeling.

Natuurlijk, er waren er onder het vrouwelijk personeel, die niet onmiddellijk zoo op Madeleine gebeten waren, maar geen was er met haar ingenomen. Elk moest zich toch bekennen, dat dit meisje allen in de schaduw stelde, en geloof en beschaving hebben het tot nog niet zoover gebracht, dat zuik een concurrent met zeer vriendelijke blikken wordt ontvangen. Wie weet, of in den 'kamp om het bestaan' 'het gevorkt, spillebeenig dier, genaamd: mensch' het ooit zoover zal brengen. 'Bemin uw naaste als uzelven', is de leer, die wij zijn toegedaan; in theorie. Maar... in de practijk?

Ieder begrijpt: het mannelijk personeel van het Eden theater uitte zich in andere woorden dan het vrouwelijke. Waren evenwel de woorden geene galspuwende, de bedoelingen van de helden van de Kothurn waren daarom nog juist geene zuiverder.

Albert Godde, de komiek, streek zich met de hand over den mond en dacht Madeleine, wanneer het maar mogelijk was, te kussen, dat het klapte.

Emile Löwy, een mannelijke Hélène Wattel, nam zich voor, hare heerlijke vormen aan zijn hart te drukken en naar elke rol te visschen, welke hem gelegenheid zou geven tot zulk een goddelijk genot.

Lodewijk de Block, Joseph Deesaart en anderen zeiden niet veel, maar knipten veelbeteekenend met de oogen en dachten aan de oogenblikken, dat ook voor hen een kruimpje van de tafel zoude vallen en zij meer intiem met Madeleine zouden kennis maken.

Werd Madeleine dus door het mannelijk personeel met armen, open, op hunne manier, ontvangen, het vrouwelijk, behalve Césarine Orfila, die - eene gunsteling van het publiek en van Constant - haar niet zoo dadelijk vreesde, zag haar met scheeve oogen aan en begon van den eersten dag een afmattenden strijd van plagerijen, kleine kwellingen, bewijzen van onwil en kwaadwilligheid, met eene verfijnde wreedheid en onveranderlijke aanhoudendheid, zooals alleen vrouwen die kunnen toonen, tegen de nieuwgekomene.

Dat was onaangenaam, hoogst onaangenaam. Vrouwen weten iemand op zulk eene fijne manier te tergen, dat het Madeleine soms te kwaad werd. Maar zij was nu eens in het schuitje, en zij was niet van

plan, de riemen uit de hand te leggen en het roeien tegen den stroom op te geven.

Zij vermande zich. Zij spande al hare krachten in. Zij behandelde Victoire Adelaide Eliane en hare bondgenooten *de haut en bas*, hetwelk natuurlijk haar toestand niet verbeterde. En al wist ze zich te redden tegenover deze fictieve Louise's, Olivia's en Chimène's, met heur haar op de tanden, en op hare beurt een woordje ook te zeggen, dat het noodige venijn inhield, het aanhoudend sissen van die vele slangetongen was kwellend en bedroevend toch.

Ofschoon Madeleine, op de programma's thans Delphine Eberling, schoon was en grooten aanleg voor het door haar gekozen vak had, ging het in den beginne niet vlug met haar.

Zij had zich nog te gewennen aan de *fièvre de la rampe*, de schuchterheid te overwinnen, welke nieuwelingen aangrijpt voor eene gevulde zaal. Ze had eerst op te treden als figurante, dan in kleine rolletjes. De wijze van opkomen en afgaan, de manier van loopen, de sterkte van het stemgeluid, etc. etc. waren nog allen dingen, welke zij moest leeren. Haar salaris bleef gering voorloopig.

De beschilderde en nog eens beschilderde koonen van de sentimenteele Hélène en anderen deden haar walgen, en zij verzette zich wanhopig tegen het blanketten, hoewel de grootte der inspanningen, het verdriet over de vele kwellingen na eenigen tijd den blos van hare wangen hadden verdreven, ofschoon niet den gloed uit hare oogen, die dikwijls koortsachtig schitterden, juist ten gevolge van hetgeen zij had te verduren.

Het waren die smeekende blik, waarmee zij hem had gebeden, haar toch tot dat blanketten niet te dwingen; het vleiende der sonore stem, het plotseling beschaamd gloeien dier zachte wangen, het bekoorlijke van hare geheele houding, bij hare verlegenheid, haar verlangen, dringen, dat hij haar tot zoo iets niet zoude noodzaken; de bedeesd geuite hoop, dat, wanneer zij meer aan alles was gewend, de schoone blos ook weer zou terugkomen op hare wang, welke Joachim meer dan ooit de oogen hadden doen opengaan voor de bekoorlijkheid van Madeleine. *Die* behoorde niet tot die reeds genomen vestingen, welke ieder ontvangen met wijd geopende poorten. En dat verhoogde de aantrekkelijkheid.

De eenigszins onverschillige blik, waarmee Constant naar haar in den beginne nog dikwijls had gezien, week meer en meer voor een van bewondering en begeerte.

En Césarine deed al het mogelijke, om die groeiende bewondering aan te wakkeren. Césarine was te verblind door hare ijdelheid, om te vreezen, dat het publiek, dat haar vergoodde, ooit met meer bewonderende oogen naar eene Delphine Eberling dan naar haar kon zien. En zij had meer dan genoeg van Constant's *avances* tegenover haar. Zij mocht hem niet genoeg.

Indien zij nu eens een hartstocht voor dat andere meisje bij hem kon doen ontbranden, kon aanwakkeren, met een vertoon van welken hij haar zoo lastig viel, dan was er veel gewonnen voor hare rust en haar gemak. Dit zou de schoone nieuwelinge een grooten stap vooruit-helpen, want Joachim deed niets ten halve. Maar, indien het eens eene wat al te schadelijke wending met de dingen voor haar nam, behoorde zij niet tot die betooverende schepseltjes, welke zich, zij het dan niet heel pieus, kunnen toeroepen:

> 'Hoe verzaagt ge toch?
> God en ik leven immers nog';

die zoo bedreven in alle kunsten zijn, een mannenhart te verstrikken, dat er dan wel middelen zouden worden gevonden, om alle háár dreigende gevaar af te wenden? Zij begreep wel: het was een beetje met vuur gespeeld, maar wie waagt, wint. Zij begreep ook, dat, gesteld, het gelukte haar, in Joachim en Madeleine een hartstocht voor elkaar te doen ontvlammen, deze bij Constant toch nooit van langen duur zou zijn; Madeleine was toch een meisje, dat nooit al die knepen en listen zoude leeren, om een man lang naar hare pijpen te laten dansen. Doch lang of kort, *zij* kon dan voorloopig rustig leven, zonder door Joachim te worden vervolgd, altijd evenwel op den uitkijk, om, mocht het noodig zijn, den directeur weer aan háre voeten te brengen.

Met genoegen bespeurde Césarine, dat het uitvoeren van haar plannetje haar gemakkelijker begon te vallen in de laatste tijden. Constant hinderde haar niet zooveel meer met zijne warme woorden; zijn oog volgde immer Madeleine; hij zocht meer en meer háre tegenwoordigheid, terwijl Césarine de zijne ontvlood.

En dit begon onder het personeel reeds zoodanig in het oog te loopen, dat De Block op een goeden avond tot Godde zei: 'De carrière van die Eberling is gemaakt, m'n vriendje.' - 'Natuurlijk!' - 'Al schijnt ze ook lang te hebben tegengestribbeld.' - 'Dat hoort erbij; daardoor toch stijgt de prijs.' - 'Precies; ieder weet het: de eerste stap kost, maar de anderen brengen het noodige aan.'

En dat moest Madeleine, zonder dat zij het wilde, toevallig hooren, aan de andere zijde van de schermen staande. Een gloeiende blos steeg naar haar hoofd, vlamde op van hare slapen tot hare borst. O! ware zij een man geweest! Ze had die twee lasteraars kunnen verpletteren. Maar ze moest het verbijten, doen, alsof ze het niet had gehoord. Ze kon slechts met een trotschen blik antwoorden op het gegiegel van de nu meer dan ooit naijverige dames, den inhoud van wier boosaardig gekeuvel, met de spottende glimlachjes en tergende zijdeblikken van de laatste dagen, zij nu begreep. - Van dat oogenblik vermeed zij elk niet hoogst noodig samenzijn met Joachim Constant, om door hem slechts te vuriger te worden vervolgd.

Trouwens, hoe beleedigend ook voor Madeleine de gehoorde woorden

waren, van het standpunt der acteurs, die haar salaris kenden, waren ze zoo ongehoord en onbegrijpelijk niet. Madeleine verscheen immer als eene echte dame, èn wat hare manieren èn wat hare kleeding aangaat. En Godde en zijne vrienden wisten, dat zij niet veel verdiende als actrice. Vanwaar het geld, om te kunnen blijven leven op die wijs? Zij wisten natuurlijk niets van het door Katharina gezondene en geloofden ook niet aan nog vrij wel onbekende actrices met eene eigene welvoorziene beurs. En geld valt niet uit de lucht en groeit niet aan de boomen. Die juffer Eberling moest het van iemand hebben hier, en van wien anders dan van zulk een groot bewonderaar als Constant?

Het was om dezen tijd, dat Madeleine op meer vriendschappelijken voet geraakte met Samuel Gebbel.

Gebbel was schilder, en als zoodanig begon reeds zijn naam een goeden naam te krijgen in de kunstenaarswereld. In vereeniging met een van zijne confraters had hij ook al de stad verrijkt met een panorama, het Forum van het oude Rome, want Annstad, natuurlijk, bleef niet achter, óók een bewijs te leveren van deze manie der negentiende eeuw op het gebied der schilderkunst. Bovendien werkte hij voor het Eden-theater en penseelde met wonderbare vaardigheid en vlugheid de Rialto of Vierwaldstädter See, een salon te Ingouville of den Venusberg op doek, al naardat Shylock, Tell, Fourchambault of Tannhäuser, etc. de Annstadders had te amuseeren. Ja, hij was een onmisbaar persoon voor het theater. Want met een open oog voor al wat schoon was, deed hij ook aan de literatuur en vertaalde menig drama voor Constant.

Hij was nog een jong man, niet ouder dan zeven en twintig jaar, met eene vrij groote gestalte en een blozend uiterlijk; met geestige, vroolijke oogen; met korte, in het midden gescheiden haren, bakkebaarden, die niet verder reikten dan de lelletjes der ooren, en eene stompe, zware, zwarte snor. Hij was een man van geene gewone gaven, opgewekt en levendig, die behoefte had aan eene omgeving, waarin zijn geest en hart het noodige voedsel vonden.

En deze man, van wien elk hield, wien ieder het beste toewilde, miste juist te huis, waar wij toch voornamelijk ons waarst geluk moeten vinden na de vele en velerlei inspanningen, wrijvingen en verdrietigheden van het publieke leven, *dat*, hetwelk de veerkracht voedt, den lust in den arbeid wakker houdt, het leed verzacht, immer lokt en het hart verwarmt: het ware huiselijk geluk.

Hij was gehuwd. - Geen nieuws. Zoo zijn er meer. De quaestie is slechts, hoe.

Twee jaar geleden was hij verliefd geraakt op Louise Rozenhof, eene dochter van een vermogend raadsheer in de stad, en het had niet lang geduurd, of burgemeester en dominee, ‘de twee klassieke koppelaars’, hadden na vrij wat dikke woorden, in hunne zoetheid gelijk

rozenolie, in hunne voorspellingen u herinnerend aan die der heilige schriften, in hunne opgesmukte gratie aan de *incroyables,* het paartje voorgoed spoedig aan elkaar gesnoerd.

Maar, o! de ontnuchtering na het huwelijk.

Louise was een aardig schepseltje - op het oog voornamelijk.

Zij was thans vijf en twintig, iets kleiner dan haar man, met een gracieus, beweeglijk lichaam. Ze had zulk een frisch en aardig kopje, - de heldere spiegel van eene reine ziel - hetwelk te meer nog uitkwam door het weelderig donkerbruine hoofdhaar. De oogen waren zulke zachte, lieve; om het mondje zat zulk een vriendelijke glimlach en de lichte blos op het parelblank der wangen nam af en toe met eene verrukkelijke ongestadigheid. Zie, zulk een aardig vrouwtje, maar... och zoo dom!

Ze had wat getokkeld op de pianino: *Voix du Ciel*, *Douce Rêverie*, etc. etc. - onschadelijke melk en water, waarvan de helft gewoonlijk nog onder het klavier stroomde; kost, nog altijd door den hoorder in de maag te houden, wanneer Amor een handje meehelpt.

Zij had ook wat gezongen, voornamelijk over: ‘die Liebe, Lie... ie... ie... be!!!’ en ook dat had, wonderbaar! nog iets Loreleyachtigs voor den minnaar, al had ze het nog niet precies zoover gebracht als Lucca, en al keek Sam soms wat raar, wanneer ze bij enkele passages wel eene graat scheen in de keel te hebben. ‘Die Lie... ie... be’ doet een mensch veel slikken.

Ze kon zoo aardig verliefden onzin babbelen. Wie vraagt er naar *esprit* in zulke oogenblikken? Het zout van den geest heeft het gesprek te kruiden, wanneer de tijd van prima rozengeur en maneschijn, die van de wittebroodsweken, achter den rug is en men tot elkander zegt: ‘Nu is het uit met de verliefde grappen en begint de gewone ofte alledaagsche werkelijkheid; het oogenblik is daar, om het gekir te remplaceeren door gezonde conversatie, de zoete, onbepaalde blikken door zulke, welke toonen, dat men zijne wederhelft begrijpt, wanneer er een verstandig woord gesproken wordt.’

Maar, eilaas! met dat veranderen, zich ontwikkelen en dat begrijpen van haar ega ging het zoo vlug niet bij Louise. Hunne zienswijzen over het leven liepen een beetje ver uiteen. Hij was een kunstenaar met hart en ziel; dit zegt genoeg!

Zij daarentegen had geen begrip van de grootsche krachtsinspanningen des levens, van het maken van dat leven tot een iets, hetwelk het waarachtig tot den tijd vormt van voortdurende zelfontwikkeling en veredeling, waarnaar ieder dient te streven, dien het noodlot niet geheel doet opgaan in de bittere zorgen voor het bestaan.

Ze had geen begrip van iets als eene diepgevoelde roeping, waarvoor men zijn leven veil heeft; waarvoor men slooft en slaaft.

Zij gevoelde de echte, ongeveinsde bewondering niet voor de scheppingen van groote geesten, welke er ons toe leiden, na te denken,

wat de mensch in al zijne zwakheid niet vermag; ons toonen, hoe sterk de goddelijke vonk is, welke in ons sluimert; ons prikkelen, ook zelven immer hooger te rijzen en ons te bevrijden van het stof, dat aan ons kleeft.

Ze had geene behoefte aan die hoogere ontwikkeling, gevoelde zich meer thuis in hare eigen atmosfeer, verlangde niet eene in te ademen, wier zuiverder ozoon den geest verheldert, 't hart verruimt. Ze was eene schoone bloem, doch gebonden aan de aarde; geen gevleugeld wezen, dat zich in den ether hoog verheffen kan.

Kan nu een man zich al tevredenstellen met eene vrouw, die hem niet begrijpt, niet de ware deelneming toonende in zijne inspanningen, zijn streven en zijn kamp; kan hij er zich al toe brengen, er tevreden mee te zijn, voor die dingen sympathie te zoeken buitenshuis; kan hij er zich bij nederleggen, in zijne vrouw iemand te vinden, bij wie hij na den arbeid een vriendelijk woord en orde vindt, maar tevens een geest, welke met den zijnen geheel niet is verwant, - wanneer nu het op het oog zoo aardig vrouwtje, met al hare vriendelijkheid en goedheid, ook klagerig is uitgevallen; met bitter weinig tact, met eene eentonigheid in al haar doen en laten, die het huiselijk leven saai en vervelend maakt; met een gemis van het recht begrip van de eischen, welke redelijkerwijs een man mag stellen op het punt van afleiding en verstrooiingen; met een onveranderlijk taai hangen aan eigene, bekrompene beginsels; met een lijdelijken, stillen wederstand, om zich te laten hervormen, waar het hoogst noodig is; - een cyclopenwerk, een Sysiphusarbeid voor den man - met een bedroevend onvermogen, om eenige quaestie van werkelijk gewicht redelijk scherp te kunnen beoordeelen; met een jammerlijk springen van den hak op den tak: dan wordt het huwelijksleven voor den man ondraaglijk en het vrouwtje, al is zij nog zoo mooi, een onuitstaanbaar schepsel eindelijk. Dan *moet* hij zich diep ongelukkig beginnen te gevoelen. Dan *moet* zijn huwelijk hem beginnen te drukken als een verfoeilijke last. Dan *moet* hij de neiging immer in zich sterker worden gevoelen, zich schadeloos te stellen voor al hetgeen hij mist. Dan wordt hij langzamerhand gedreven op eene baan, die naar verkeerde einden voert.

De man stijgt of daalt met de vrouw, door hem gehuwd. Dat is vaak genoeg gezegd. Welke smart moet het voor hem zijn, het edeler vuur langzaam, langzaam te zien uitdooven door den drop van de ellenden van zijn echt. Natuurlijk, wij spreken van mannen, die zelf geen hol metaal zijn; die geest en hart in het lijf hebben; die, zelf geene middelmatigheden, betrekkelijk hooge eischen mogen stellen. Wanneer hunzelven op de peilschaal van hart en geest eene plaats niet ver boven het nulpunt dient te worden aangewezen, zou het dwaas zijn, indien zij hunne wederhelft met veel verwijten kwamen lastig vallen; het zou het oude liedje zijn: ‘De pot verwijt den ketel, dat hij zwart is.’

Nu stonden evenwel Louise en Samuel niet in verhouding tot elkaar als bedoelde pot en ketel - de man stond hier ver boven de vrouw, te ver, om hun huwelijksleven ooit gelukkig te kunnen doen zijn.

Ah! Sampje had beter uit zijne oogen moeten zien! De man is de persoon, die kiest en vraagt na grondige studie van de juffer, aan welke hij genegen is, zijn hart kwijt te raken.

Grondige studie, bah! Van veel studie is er bij eene dergelijke zaak geene sprake. - De vrouw, wier hart warmer voor u begint te kloppen, vangt aan, eene aantrekkelijkheid te bezitten, welke u steeds meer tot haar lokt. Ah! de blijde blik in die oogen, de verhoogde blos der wangen, de liefelijke schuchterheid bij uw verschijnen, waarvan, toen ge nog slechts als alledaagsche vrienden tegenover elkander stondt, zoo weinig was te bespeuren, krijgen eene magische kracht, die toeneemt met den dag. De eigenaardige klank der zacht gelispte woorden, thans in uwe ooren trillend op eene wijs, welke de zoetste gevoelens wakker roept; de kleine, innige handdruk, zoo vaak veel meer dan woorden zeggend, die een electrieken stroom door het lichaam schijnt te zenden; die lachjes, welke, eene onuitsprekelijke vroolijkheid u zelven schenkend, in uw gemoed als warme, levenschenkende zonnestralen dringen; de duizend kleinigheden, u toonend, hoe de liefde van dat vrouwenhart, nog zwellend in den teederen knop, zich aanstonds geven zal in al hare volheid, wanneer de innerlijke drang den knop doet openspringen en ontluiken tot de warmgetinte bloem, - zij alle binden en ketenen u immer meer aan haar. Ze vormen de gloeiende rozen, welke bedwelmend geurend zich bont winden om de tooverroede, die iedere verliefde vrouw in hare vingeren houdt en welke, als zij er u mee aanroert, haar voor u omschept in de schoonste fee.

En al roept ge ook met Balzac niet uit: ‘L'amour est la poésie des sens’, de zinnen spelen toch hunne groote rol ook mede bij de liefde. Wanneer een jeugdig vrouwenlichaam zich liefderijk dichter tegen het uwe nestelt; wanneer ge die warme, levendige, schoone vormen zich aan uwe borst voelt vleien; wanneer het kopje met de smachtende oogen op uw schouder zinkt: dan is de macht, die ge over uzelven hadt, gebroken; dan volgt ge slechts de zoete lokstem van uw hart; dan laat ge u bedwelmen door den goddelijken droom der liefde; ge zijt overwonnen, geleverd in de macht der vrouw, en al is het een dom, dom gansje, dat de natuur met zoovele bekoorlijkheden heeft begiftigd, ge ziet slechts het schoone, het verleidelijke; ge zijt verblind; ge sluit het schoone lichaam in uwe armen, en als uw heete kus den kleinen rozenmond beroert, zijt ge verbonden met een wezen, dat ge aanbidt... Tot?

Tot? Hoelang?

Dat ligt voornamelijk aan de vrouw.

Zijt gij een kunstenaar, en zij wordt uwe muze; zijt gij een lijdende,

en zij is uw goede engel; zijt gij een kloek en moedig strijder in den kamp om het bestaan, en zij is het, die u ontspant na uw arbeid, troost na bittere ervaringen, kracht inspreekt voor den strijd, - zij zal de lichtende ster zijn op uw levenspad, uw goede geest, uw tweede ik; nergens dan bij haar, uwe lieve vrouw, de moeder uwer kinderen, zult ge het hoogste geluk komen zoeken.

Maar ach! Gebbel had zich door een aardig, rein, onschuldig, maar helaas! nietsbeteekenend, lastig wijfje in de snaren van het net der liefde laten verstrikken, en spoedig nadat men het zoodanig had toegehaald, dat een huwelijk er het resultaat van was, had hij zich begonnen te gevoelen niet veel beter dan een werkelijke visch, dien men na de vangst in een pot met heet water heeft geworpen.

Alle spartelen was vergeefsch - tot nog toe ten minste. En hij vreesde, dat hij, gelijk genoemde visch, in zijn onbehaaglijken toestand moest te gronde gaan.

Evenwel, zijn geheele wezen verzette zich immer meer tegen een leven, dat hem steeds zwaarder begon te vallen. Toch leefde hij met zijne vrouw op vrij vriendschappelijken voet. Doch de fouten van zijne Louise, hoewel geene schreeuwende, waren van dien aard, dat ze op den duur, zoo allen saamgenomen en nimmer afslijtend, door haar stillen, immerwerkenden, hopeloos makenden invloed Gebbel onuitstaanbaar werden.

Daar ontmoette hij Madeleine, maakte nader met haar kennis, leerde haar goed kennen.

't Was hem gelijk eene openbaring. In haar vond hij een geest, die den zijnen goed begreep, daarmee verwant. Ook zij was een diergenen, die niet hun hoogste zien in zooveler ideaal: een behaaglijk bestaan. Zij deelde met hem de vurige begeerte, op de wieken van den ingespannen geest zich te verheffen boven de hoofden van de duizenden, die zich buigen voor den koning: millioen, of voor het spooksel met den Venus-vorm, dat zoo spoedig zijn vereerders het Medusa-hoofd verkillend voorhoudt: het zinnelijk genot. In haar zag hij een der uitverkorenen, die zich eene schoone roeping hebben gevonden; die hunne oogen afwenden van het in duizenderlei gedaante opstijgende lage en kleingeestige; die moedig voorwaarts schrijden op het moeielijk pad, dat leidt naar de verwezenlijking van het schoone ideaal, dat voor hunne oogen fonkelt als eene vlekkelooze zon, wier rein, bezielend licht hun helpt, zich te troosten over den schamperen lach van hen, die, aan niets dan het stoffelijke hangend, spottend zien naar hem of haar, die hooger vliegt dan zij.

En Gebbel's vriendschap was Madeleine niet onwelkom. Immers, Mevrouw Munro was eene oude dame, die vóór haar tijd versleten was, stil, ingetrokken, terughoudend, en Césarine, wat ook hare goede zijden, was niet iemand, met welke zij gaarne op vertrouwelijken voet wou staan. Verder was Dokter Aaken met zijne Bertha naar Aix-les-

Bains getrokken, om zich op zijne beurt daar voor ettelijke maanden eens door de priesters van Asklepios ferm onder handen te laten nemen. En papa Duppler verwaardigde zijne Madeleine nimmer met eene letter; het was ternauwernood, dat hij zijne Katharine toestond, zich voor eene enkele maal over het meisje te richten tot den dokter.

Gebbel volgde Madeleine's vorderingen met groote aandacht. Hij, en niet hij alleen, zag, dat ze snel eene hoogte had bereikt, die, zoo men haar slechts vrij spel liet, de schoonste zege haar beloofde.

Evenwel, Constant verkoos blind daarvoor te zijn. Hij verbeterde hare positie niet, verhoogde haar salaris niet. Niet omdat zij het niet verdiende, maar omdat zijn hartstocht, geprikkeld ook door Césarine's woorden en te heftiger brandend, doordat Madeleine hem zooveel mogelijk ontvlood, hem deed hopen, dat door de behoefte van het meisje aan meerder levensgeluk, door hare walging van de vele kwellingen, door hare begeerte, om een beschermer in Constant te vinden, die het geheele personeel voor haar gedwee en onderdanig zoude maken, door geldzorgen, door het verlangen van de kunstenares, de gaven, waarvan ze zich bewust was, aan het licht te laten komen, zij zou worden gedreven, zich in zijne armen eindelijk te werpen.

Wanneer hij met haar was, liet hij niet na, haar steeds te prijzen, haar te spreken van een beteren tijd, van de rollen, welke hij voor haar op het oog had, waarmee ze zich een naam kon winnen; door te laten schemeren, dat alles van hem afhing; dat hare toekomst in zijne hand lag, om dan langzamerhand tot warmer uitdrukkingen over te gaan, die Madeleine soms een blos op de wangen joegen.

En toch kon zij niet weg van hier. Ze had zich bij contract tegenover Joachim verbonden. En waarheen ook dadelijk te gaan, nog zonder eenigen naam, om daarbij onmiddellijk, natuurlijk, heftig door hem te worden tegengewerkt?

Haar lot aan Constant's theater werd slimmer eerder dan wel beter. Zij stond zoo geheel alleen. Ze kon er niets aan doen, wanneer Godde in plaats van den tooneelkus haar te geven, haar werkelijk zoende. Constant zag opzettelijk de vrijheid door de vingers, zeggend, dat men het op het tooneel niet zoo nauw moest nemen. De omhelzingen van Löwy, die haar aan zijn hart kon drukken met een gloed in de oogen, dat ze er half ziek van werd, vonden ook al geene scherpe berisping bij den directeur. Met de plagerijen van de dames bemoeide hij zich in het geheel niet. Was het niet alles koren op zijn molen?

En dat niet alleen. Ze werd lastig gevallen ook door plathoofdige *dandy's*, wien Constant, altijd met een oogje, het veroorloofde, hunne dwaasheden te verkoopen achter de schermen, en die, met hunne zeer nevelachtige gave der onderscheiding, *coûte que coûte* Madeleine wilden aanzien voor eene dier brooze schoonheden, waarvan het wemelt achter het voetlicht.

Eens had een het zelfs gewaagd, terwijl zij voorbijliep, om zich op het tooneel te begeven, van achteren haar snel op de teenen naderend, een kus te drukken op haar blanken hals.

Maar zij had zich met fonkelende oogen beleedigd omgekeerd, alsof zij door eene slang gestoken ware, en had den onbeschaamde, zonder zich een oogenblik te beraden, een slag in het aangezicht gegeven, dat de tranen hem over de wangen liepen.

Niet vrouwelijk? Al te doortastend, dat? Eene ware helleveeg? - Eene vrouw is geene spin, die zich onder den hiel laat vertrappen; behoeft zich niet zoodanig te laten verbravehendriken, dat zij alles slikt, zonder ook te straffen op hare beurt; heeft armen en handen óók gekregen, om ze als wapenen te gebruiken, wanneer verkeerd gedierte haar te na komt.

Weer had Constant hier opzettelijk niet krachtig ingegrepen, en Madeleine had bittere tranen geweend, toen zij alleen op hare kamer was.

Césarine was vriendelijker dan ooit voor haar. Doch Madeleine begon Césarine's toeleg te doorzien. En zoo door niets dan vijanden omgeven, uitgezonderd Gebbel, altijd strijdend en toch niet verder komend, getergd door het velerlei verdriet, haar aangedaan, had zij dagen, dat eene sombere verbittering zich van haar meester maakte.

Want zie, ook Gebbel, die haar eenige werkelijke vriend was op dit oogenblik en van wien ze zooveel had leeren houden, met wien ze zoo sympathiseerde, begon, immer meer bewondering voor haar gevoelend, warmer te worden in zijne woorden, dan haar wel lief was, waarom zij hem ook niet alles mededeelde, wat er gebeurde in het theater, om niet op nog meer in het oog loopende wijze door hem te worden behandeld en beschermd.

De bleekheid harer wangen was nog immer niet geweken. Zij begon magerder te worden. Ze had oogenblikken in hare rollen, dat zij een hartstocht door liet schemeren, een gloed en vuur, die in grootere, meer tragische op hunne plaats zouden zijn geweest, maar die het in die ondergeschikte gansch niet waren; die haar werden afgeperst door haar overspannen, zenuwachtigen toestand. Welk alles Victoire Adelaide Eliane en hare engelachtige vriendinnen heimelijk deed hopen, dat - een boog kan niet altijd zoo gespannen zijn - Madeleine's krachten eindelijk moesten bezwijken en zij alzoo zouden worden verlost van eene concurrente, die, zij waren er zeker van, slechts in eene groote, haar waardige rol had op te treden, om het publiek met storm te veroveren.

Bij Constant droeg deze maal zijne klimmende bewondering voor het meisje de zege weg over het tot nog toe immer door hem geëerbiedigde beginsel: de belangen van het tooneel boven alles.

Zij zou naar die rol moeten hunkeren en smachten, ze moeten ontvangen uit zijne hand, als eene gave, die groote wederdiensten waard was. En zou ze dat niet zijn? Wist hij niet, dat, zoo hij haar slechts

de gelegenheid gaf, zich in al hare kracht te toonen, hare reputatie was gemaakt? En hoopte hij niet, dat Madeleine tot het eindelijk winnen van deze tot het wegschenken van veel in staat zou zijn?

Die Gebbel hinderde hem geducht, want Joachim zag duidelijk genoeg, dat Madeleine zelfs meer aan hem begon te hangen, dan zij zichzelve wilde bekennen. Evenwel, hij zag ook, hoe de gedachte aan Samuel's positie als gehuwd man haar staande hield en hoe ze, met eene aangeboren waardigheid en kieschheid, immer eene grenslijn tusschen zich en den jongen schilder trok, die ze hem nimmer liet overschrijden.

Zoo verliepen voor Madeleine de dagen drukkend en in afmattenden strijd. Met al hare kracht, haar moed, haar goeden wil begon zij zich toch somtijds af te vragen, hoelang ze dit nog uit kon houden. Niets ondermijnt meer dan immerdurende kleine kwellingen, welke als een langzaam gif aan onze levenskrachten knagen, niet minder doodelijk werkend dan aqua toffana of urari, alles ondergravend, gelijk de branding, die, duizenden malen door de ijzerharde klip teruggeslagen, haar toch eindelijk doet nederstorten. En haar oog werd dof, wanneer zij dacht aan al de smart, aan de zich niet verwezenlijkende hoop.

‘O! God!’ zuchtte zij soms wanhopig. ‘Ontneem mij niet de kracht. O God! laat mij niet bezwijken onder mijn zwaren last.’

Daar gaf haar Constant op een Woensdagavond, als men Dumas' *L'Étrangère* had gegeven, vertaald door de vaardige hand van Gebbel, een wenk, dat hij hoopte, haar thans te laten optreden in eene grootere rol.

Hij wilde haar die toe van Cecilia in De Jalin's *Gravin Romani.* Zij moest ze in allen gevalle maar instudeeren; de overigen kenden hunne rollen; men had het stuk hier meer gegeven.

Madeleine's oogen straalden van dankbaarheid; hare bleeke wangen kleurden zich voor een oogenblik met een blos van blijdschap; ze dankte Constant met warme woorden en ging zoo opgewekt, als zij nog lang niet was geweest, naar huis.

En hoe ijverig zij aan de studie ging! hoe het hart vol hoop, hoe vurig verlangend naar den avond, dat zij al hare kracht konde ontplooien, de wereld toonen, dat men ook in háár eene ware kunstenares zou zien.

Zij was vol herlevende hoop en levenslust, in het vol gevoel van de onstuimig wederkeerende geestkracht, zich innig verheugend, dat eindelijk voor haar de tijd zou komen, waarin ze door de getoonde meerderheid over de kleingeestige, naijverige andere actrices, door het winnen van een naam als echte kunstenares en van meerdere achting van het mannelijk personeel ten langen leste zich kon verlossen van een toestand, die te zwaar begon te vallen; waaronder zij bezwijken moest.

Zoo stond zij ettelijke avonden later, nadat de gegeven voorstelling was afgeloopen, den avond vóór dien, waarop zij als Cecilia had op te

treden, van welken zoo oneindig veel voor haar afhing, weder in hare kleedkamer na te denken over den gewichtigen dag, die komen zou.

Het was een betrekkelijk klein vertrekje, met gewitte wanden, een hoog geplaatst venstertje en een ouden spiegel. Kleed of matten lagen er niet. Er stonden eene kleerkast en eene vierkante tafel, en behalve een paar oude stoelen vond men er nog iets als een divan of eene sofa, een meubel, dat in vroegere tijden dienst had gedaan op het tooneel.

Madeleine had de éénige gaspit aan den wand wat hooger opgedraaid. Zij had zich reeds verkleed. Ze leunde met de eene hand op hare tafel en streek zich peinzend met de andere door de haren, terwijl ze met den rug naar de deur gekeerd stond, toen er licht bij haar werd aangeklopt.

Madeleine had de voor haar liggende rol van Cecilia opgenomen. ‘Entrer dans la peau d'un rôle’, gelijk de Franschman zegt, is me geene kleinigheid. Morgenavond gaf men de *Gravin Romani* - haar tijd was haar thans goud waard.

‘Wie is er?’ vroeg ze, toen het kloppen zich herhaalde.

‘Ik!’ riep Césarine's helder stemmetje.

‘Kom in’, zei Madeleine vriendelijk en opgewekt. Ze wendde zich even naar de deur, om het slot te openen, en keerde zich dan weer om, hare rol steeds lezend, om dichter bij het licht te zijn.

De deur ging open en sloot zich weder en toen Madeleine zich weder omwendde, na haar volzin te hebben uitgelezen, om Césarine toe te spreken, was het niet deze, maar..... Constant, die tegenover haar stond.

Nimmer had zij Joachim toegang verleend tot hare kamer hier. Geen man was daar ooit binnengetreden. Ze behoorde niet tot die aardige, lichtzinnige theater-elfjes, die hunne gunsten als uit een hoorn des overvloeds toewerpen aan een ieder, een ieder namelijk, die betaalt, en die zich onder een vloed van complimentjes, vleierijen en meer of min gezouten scherts lachend, blozend, babbelend ontkleeden en verkleeden.

Madeleine schrikte. Zij zag ook iets in Joachim's oogen, dat haar vrees en afkeer inboezemde. Dan richtte zij zich trotsch op en vroeg, waartoe die misleiding diende? Wat hij in hare kamer deed? Wat of hij wou?

Constant antwoordde op die vragen niet. Hij was binnen; dat was eene groote voldoening; 't was iets, dat niet zoo gemakkelijk ging, met die immer goed gesloten deur. Hij glimlachte en zag Madeleine een oogenblik met blijkbare tevredenheid en hooge ingenomenheid aan.

‘Wat wilt ge?’ herhaalde Madeleine ongeduldig.

‘Morgenavond’, zei Joachim eindelijk, terwijl hij nader trad en Madeleine, hem met donkere blikken aanziend, zich achter de tafel plaatste, ‘zal de *Gravin Romani* worden gegeven.’

‘Welnu, dat weten wij allen. Waartoe komt gij mij daar *hier*

over spreken? - Ik ben gereed; ik ken mijne rol. Wat wilt ge meer? Waartoe dit binnendringen met eene list in mijn vertrek?' hernam Madeleine met eene doffe stem.

Doch weder geliefde Joachim geen acht te slaan op hare woorden en vervolgde: 'Ik hoop, dat ik u daarbij zal kunnen laten optreden.'

'Ik zeg u, ik ben gereed voor de rol, die gij mij hebt gegeven.'

'Ik heb ze u nog niet bepaald gegeven. 'k Heb slechts gezegd, dat ik *hoopte*, die aan u te kunnen overlaten,' en Constant zag Madeleine veelbeteekenend aan.

'Wat bedoelt ge?' vroeg Madeleine onaangenaam verrast, terwijl tevens door de opwellende verontwaardiging en den toorn hare wangen zich begonnen te kleuren. 'Wat beteekent het, mij de rol te laten instudeeren en dan te komen zeggen, dat het niet uwe bedoeling was, ze door mij te laten vervullen!'

'Dat zeg ik niet.'

'Ge praat eromheen. Het is mij duister, wat ge wilt.'

'Er hangt van het vervullen van die rol veel af voor u.'

Madeleine zweeg. Wat wilde hij toch?

'Is het waar of niet, Madeleine?'

'Welnu, zoo is 't. - Dat weet ge.'

'En indien ik den goeden naam van het theater eraan wensch te wagen, door met een nog onbeproefd talent op die wijs voor den dag te komen, dan is dit, dunkt me, van den kant van haar, voor wie ik dit doe, wel waard, mij te bewijzen, dat zij mijne handelwijze weet op prijs te stellen.'

'Dat doe ik ook.'

'Toon het.'

'Ik zal het morgenavond doen, door me met hart en ziel in mijne rol te werpen, mijne uiterste krachten in te spannen. O! geloof me, hoe dankbaar ik u voor uwe goedheid ben. Wat er aan gloed, aan kracht, aan vuur in mij is, al hetgeen ik met zooveel zorgen, moeite, inspanning heb geleerd, zal ik te hulpe roepen, om de lang gewenschte rol naar uw genoegen te vervullen. Het vurige verlangen, om te slagen, het besef, thans eindelijk te mogen toonen, wat er ook zit in mij, de hoop, dat men ook eindelijk in mij de ware kunstenares zal zien, geloof me, zullen het overige doen.'

Maar Joachim dacht aan andere bewijzen. Hij trachtte om de tafel heen Madeleine meer te naderen. Hij zag haar met steeds warmer blikken aan. Dan trachtte hij hare hand te grijpen.

Madeleine week verschrikt terug. En terwijl zij zich de beleedigende woorden weer herinnerde van De Block en Godde, steeg onstuimiger het bloed in heete stroomen naar haar hoofd, om wild te kloppen in hare slapen en haar te doen gloeien tot hare borst.

'Terug!' riep ze woest. 'Ge dringt hier als een lafaard binnen met eene list, en thans waagt ge het, met niemand in de nabijheid,

niemand, niemand! om mij te helpen, mij bitter te beleedigen. Terug!'

Evenwel, Constant week niet terug. Hij trad zelfs een weinig dichter bij het meisje, dat thans bij de sofa staande, niet verder terug kon wijken. Zijne begeerte werd slechts te meer geprikkeld door haar wederstreven. Hij verslond haar thans met zijne oogen.

'Wees niet zoo wild, Madeleine,' zei hij sussend, en dan op luchtiger toon: 'Kom, kom! We leven in eene wereld, waarin men het niet zoo nauw moet nemen. Ge zult het ondervinden, m'n beste, is 't niet heden, dan is 't morgen, dat ge wel zult moeten leeren, een beetje inschikkelijker te zijn. 't Gaat zoo met allen. Doch niettegenstaande dat ge reeds een aardigen tijd hier bij ons zijt, zijt ge altijd nog wat groen. Kom, kom! wees nu eens goed en vriendelijk, m'n lieve.'

De familiare toon van zijne woorden, de kwetsende verwachting, welke zij aanduidden, griefden Madeleine diep.

'Ik ben de vrouw niet, waarvoor ge mij wel houdt,' zeide ze nauw hoorbaar. 'Constant, in Gods naam, ga heen. - Dit is te veel.'

'Niet vóórdat ge kalmer zijt geworden en naar mij hebt geluisterd.'

Weder trad hij nader, met eene hoogere kleur op zijn gelaat.

Madeleine week sidderend tegen de sofa, zooveel ze kon, terug.

'Ga heen!' hijgde ze en wees naar de deur.

Het eenige antwoord was, dat Constant plotseling hare andere hand greep en in de zijne drukte.

'Wat ik vraag, is niet veel, is *thans* slechts weinig: eene kleinigheid, Madeleine....'

Madeleine trachtte hare hand los te wringen, doch tevergeefs. Zij zag hopeloos om zich heen om hulp. Die was natuurlijk nergens. In de gang was het stil. Niemand was daar thans.

Eene groote vrees maakte zich van Madeleine meester. Haar beven benam haar hare kracht, en Joachim was een groote, sterke man.

Zij was een oogenblik niet bij machte, om te spreken. Zij sloeg hare groote, donkere oogen smeekend naar hem op.

'Eene kleinigheid, lieve Madeleine. Een louter niets. Een enkele, enkele kus, m'n lieve,' fluisterde Constant, terwijl hij zijn gelaat dichter bij het hare bracht en zij er reeds zijn warmen adem over voelde strijken.

'Herinner u,' ging hij steeds fluisterend en dringend verder, 'wat er voor u afhangt van die rol. Een enkele, enkele kus, mijne lieve, en ik geef ze u. Zoo niet, zoo zweer ik, dat ge, zoolang uw contract nog loopt, zoolang ik als uw meester tegenover u sta, immer zult worden achteruitgehouden; dat alles zal worden gedaan, om u eenig slagen, welk ook, te beletten; dat ge mij hard en onverbiddelijk zult vinden.'

Madeleine, nog steeds met hare hand geklemd in de zijne, met

Joachim vlak aan hare zij, met zijne gloeiende, verliefde blikken en lippen, smachtende, om haar te kussen, hoorde hem aan als in een droom.

‘Denk aan hetgeen ik zeg. Weeg mijne woorden,’ prevelde hij dringender.

Nog zweeg Madeleine. 't Is waar, van den volgenden avond had ze zich zoovéél voorgesteld, verwachtte zij zoo oneindig veel. Hij zou haar plaatsen in den rang der kunstenaars. Met één slag zou zij een doel bereiken, naar hetwelk ze zoo vurig haakte, eene positie, welke haar bevrijdde van de ontelbare, drukkende, knagende kwellingen, grieven en beleedigingen. Gaf Constant de rol haar niet, voerde hij zijne bedreigingen uit, dan daagde er weer een tijd van bittere smart en leed, nog erger dan te voren, tot het dragen van dewelke zij gevoelde, dat de kracht haar begon te ontzinken.

‘Een enkele kus. - Wat beteekent het?’ lispte Constant, immer heftiger, dringender. ‘Kom! Schenk hem mij, Madeleine, een enkelen, enkelen kus!’

Hoe haatte zij dien man! Hoe gegriefd, beleedigd gevoelde Madeleine zich. Zij zou haar trots tot zoo iets moeten buigen. Doch, bij God dan! ter wille van hare geheele toekomstige carrière!

Plotseling wendde zij haar gelaat naar dat van Joachim en bracht het bij dat van hem, wiens oogen fonkelden, ziende, dat hij had gezegevierd.

‘Gij hebt mij in uwe macht. Zij het dan zoo....’

En terwijl ze deze woorden toonloos uitsprak, sloeg Joachim zijne armen om haar en kuste haar onstuimig.

Doch gelijk hij met eene list in het vertrek was gekomen, was ook de eisch van een enkelen kus niet meer dan eene list, en nu hij haar in zijne armen had, nu hij ze krachtig om haar knelde, zoodat zij hem niet ontsnappen kon, zoodat zij weerloos was, overlaadde hij hare wangen, haar mond, haar hals met een vloed van gloeiende kussen.

Tevergeefs verweerde Madeleine zich wanhopend; tevergeefs trachtte zij haar lichaam te ontwringen aan die sterke armen, welke haar met zich medetrokken op de sofa, waar hij haar innig aan zijne borst klemde en aan de kussen geen einde komen liet.

‘Ellendeling! Ellendeling!’ siste Madeleine in hare vreeselijke wanhoop, terwijl de heete tranen van de bitterste smart, van het brandendste gevoel van krenking, van machtelooze woede uit hare oogen spatten.

Op dit oogenblik werd de deur voorzichtig opengedaan en het kopje van Césarine kwam om den hoek. Césarine was nieuwsgierig. Zij had even een kijkje willen nemen, eens even willen luisteren, eens even hooren en zien, wat of die twee wel deden.

Toen zij zag, wat er gebeurde, vloog zij naar de sofa en greep Constant krachtig aan.

Joachim wendde zich verbaasd, verschrikt ook, om, ontwakend uit de bedwelming, waarin hij door zijn hartstocht was gedompeld.

Hij liet Madeleine vrij, stond van de sofa op.

'Wat doe jij hier?' vroeg hij grof aan Césarine. En dan schamper: 'Bevalt je eigen werk je niet?'

'*Dit* had ik niet verwacht,' zei Césarine kort en stroef.

'Och kom! Jij niet?'

'Ga heen,' was Césarine's antwoord op zijne tergende woorden.

'Ha! ha!' lachte Joachim met een gelaat, dat niets grappigs had.

'Ga onmiddellijk heen!'

'Weet ge, dat ge spreekt tot uw directeur?'

'*Hier* kennen we geen directeur. *Ik* heb u hier binnengelaten. Ik zie, wat ik heb gedaan. *Ik* gebied u thans onmiddellijk te gaan. Over dezen drempel verliest ge als directeur uwe macht.'

Césarine stond tegenover Joachim, met hare oogen schitterend met een gloed en vuur, welke hij er nog nimmer in had gezien, het vuur van een onvervalschten toorn.

'Wel!' prevelde Constant. 'Precies, wie anders bracht mij hier dan jij? Dacht je, dat ik hier kwam, om over het weer te spreken? Zoo dom zijn we nog niet, is het? Maar, zoo is het nu eenmaal: op vrouwen valt geen staat te maken. Veranderlijk als kwik. - Komaan, het is ook genoeg voor deze maal, en naar vrouwengrillen dient men zich zoo'n beetje wel te schikken. Zeg Madeleine, dat ze hare rol goed heeft verdiend. - *Adieu! Au revoir*!' en hij greep zijn hoed en ging.

Toen hij was verdwenen, plaatste Césarine zich naast Madeleine op de sofa.

Ziet ge, Césarine's eer was geen vlekkelooze edelsteen. 'Qui a bu, boira.' Toen zij eens een *faux pas* had begaan, was het bij dien eenen niet gebleven en Césarine was blijven drinken uit den tintelenden kelk der galante avonturen en genoegens. Ze had niet, wat men principes noemt. Zij wenschte slechts te genieten van het leven en zij deed het op hare manier. Maar Césarine was goedhartig ook, zeer goedhartig en hulpvaardig. Hoe had het anders mogelijk kunnen zijn, dat zij, die zoo boven allen door het publiek werd voorgetrokken, niettegenstaande allen naijver door het geheele personeel van het theater werd bemind?

Zij had de fout begaan, Madeleine te veel te beoordeelen naar zichzelve. Het is waar, Madeleine had daar nimmer reden toe gegeven. Maar Césarine's ervaring in de tooneelwereld was maar al te vaak geweest, dat de schijnbaar zoo koelen en afgemetenen eene rol slechts speelden, om den prijs te verhoogen van de gunsten, welke men van haar wenschte.

Zij had ook gehandeld, gelijk zij had gedaan, omdat haar eigen belang haar daartoe dreef. Geheel andere resultaten had zij wel verwacht. Zij zag, dat zij had gedwaald tegenover iemand, wie zij geen

kwaad hart toedroeg. En thans, impulsief gelijk zij was, speet het haar werkelijk en ze wilde het meisje troosten, dat *zij* deze onaangename oogenblikken had bezorgd.

Zij vleide zich tegen Madeleine, wier werkelijken naam zij kende, die zwijgend, met doffe oogen, verslagen, diep gekrenkt, met de handen gevouwen op haar schoot, stil nederzat.

'Ik had het niet moeten doen, lieve Madeleine,' fluisterde ze. 'Ik ben zoo onvoorzichtig, onbezonnen! Kunt ge het mij vergeven? Het is alles *mijne* schuld. Ach, ik wist niet, dat wij zoozeer verschilden. Dat ge zóó anders waart dan wij, ziet ge. Wij nemen het leven zooveel luchtiger op. Wij wikken en wegen niet zoo, wat wij doen, met zulk eene schroomvalligheid. Mijn God, wat is dan ook het leven!'

Toch zuchtte Césarine een klein, klein zuchtje bij de plotseling opstijgende, hoewel spoedig ook weer afdrijvende gedachte, dat het toch een schoon ding moest wezen, eene deugdzame vrouw te zijn.

'Wees niet zoo bedroefd, Madeleine,' vervolgde ze, toen de toegesprokene nog immer zweeg. 'Trek het je niet te veel aan, m'n lieve. 't Is nog zoo erg niet, wel? Al heeft het je ook diep gekrenkt. Kom, zet het je met kracht uit het hoofd. Ge kunt het. Ik heb je altijd voor zulk een krachtig en moedig meisje aangezien. En dat zijt ge ook, is het niet?'

Doch Madeleine kon nog niet spreken. O! hoe dwarrelden allerhande bittere, pijnlijke gedachten haar door het hoofd.

'Kom, mijne lieve, denk aan morgenavond. Zie, ik verheug mij al in uw triomf. Wilt ge me gelooven, ik was eerst een weinigje jaloersch, Madeleine. Maar, daar is geene reden voor. Ik heb gezien, hoeveel onze naturen uit elkander loopen. Ik zal onze stadgenooten betooveren in het comische, jij in het tragische. Is dat niet schoon, niet heerlijk, niet verrukkelijk? Zoo rijden wij elkaar niet in de wielen, behoeven wij elkander niet zwart aan te zien. We zullen de gunst van het publiek deelen. Wat zegt ge? We zullen goede vriendinnen zijn, lieve Madeleine, goede, goede vriendinnen. Is het niet?'

Madeleine hief haar hoofd op en zag Césarine dankbaar aan. Ja, 't is waar, deze zelfde Césarine had haar die krenkende oogenblikken bezorgd, doch het was zoo duidelijk, dat het haar speet. Zij had geoordeeld naar haar licht en hare ervaring. Zij erkende zelve, dat zij had misgegrepen. En zij sprak zoo vriendelijk tot haar, en dat deed Madeleine zooveel goed, vooral thans.

'Ge meent het goed met mij, Césarine,' zei ze eindelijk langzaam. 'Ik heb zoo weinig vrienden; het is mij zoo onuitsprekelijk aangenaam, wanneer men hartelijk tot mij spreekt,' en zij drukte hare hand.

'En nu, denk aan niets meer dan aan morgenavond. Die zal in alles eene gelukkige wending voor je brengen. Van dat oogenblik ben je óók de lieveling van het publiek en is het met de zorgen uit.'

'O!' zei Madeleine moedeloos, 'na het gebeurde langer aan het

Eden-theater te blijven, is voor mij niet mogelijk. Ik *kan* thans die rol niet spelen. Lust en moed ontbreken mij. Het is onmogelijk.'

'Gekheid! Gekheid! Vergeet, wat er is gebeurd. Wat was 't ook, alles wel beschouwd! Eene omhelzing, die een beetje onstuimig was. Wel, mijne lieve, dat is een ding van een oogenbiik en heeft geene kwade gevolgen. Kom aan! verlies den moed niet. Werp om eene dwaasheid, veroorzaakt door mijne schuld, uwe geheele toekomst niet in de waagschaal. En dan - ge hebt u bij contract tegenover Joachim verbonden; die zal je niet zoo gemakkelijk laten gaan. En - denk erom, zijt ge eens de gunsteling van het groot publiek, dan is ook in een ommezien uwe verhouding tegenover hem veranderd. Ah! ge hebt nog zooveel te leeren, lieve Madeleine. Ge weet niet, hoe eene gevierde actrice de wereld laat dansen naar hare pijpen. Kom! Ge belooft me, morgen treedt ge als Cecilia in *Gravin Romani* op?'

Madeleine zweeg weer. Zij was besluiteloos.

'Geen weifelen, geen moed verliezen, Madeleine. Het *moet.* Denk aan uwe toekomst. Wat is 't gevolg, indien ge het niet doet. O! ge weet het. Kom, je belooft het mij?'

'Misschien is het het beste,' prevelde Madeleine.

'Dat is het. Twijfel er niet aan. Zie zoo. Nu al het andere uit het hoofd gezet. Aan niets denken, hoor je, dan aan Cecilia. Geheel opgaan in de rol. Dat 's een heilzaam remedie op het gegeven oogenblik. En nu, kom mee. Het is al laat. Ik breng je thuis in het rijtuig, dat een uur al staat te wachten. Ziedaar, de hoed op het hoofd, de mantel om. Zie zoo - weer de oude?'

En Césarine schoof haar arm vriendelijk door dien van Madeleine en bracht het treurige meisje naar het rijtuig en dan naar huis bij de weduwe Munro.

(*Wordt vervolgd.*)

Het vogelnest.
Vrij gevolgd naar 'De Albigenzen' van N. Lenau.

Eens doolde ik bij een oude slotkerk rond,
Waarvan alleen de ruïne nog bestond.
Ik trad erin en voelde bij 't aanschouwen
Dier zuilen iets van de onweerstaanb're macht
Van het geloof, dat 't vrome voorgeslacht
Zijn kerken zoo verheven, grootsch deed bouwen.

Waar waren nu de stichters? - Peinzend ging
Ik over hunne graven. 't Landschap lag
Betooverend in de avondschemering,
En lief'lijk spreidde na een warmen dag
't Gemaaide gras, dat langs de heuv'len lag,
Zijn geur in 't rond. Een lichte nevel hing
Er over 't veld; geen avondwind bewoog
't Gespreide hooi, maar ruischte nog door 't hoog
Geboomte heen en uit een verren toren
Klonk de avondklok zoo lief'lijk mij in de ooren.

Het klooster werd door 't kerkhof ingesloten,
Waar 't klimop aan de vensters groeide en waar
Van binnen nog het hooge en zwaar beschoten
Verwelf door één reusachtigen pilaar
Werd opgehouden. - Bij het binnentreden
Gevoelde ik diep, hoe menig kluizenaar
Hier in die heil'ge stilte had gebeden.
Zóó werkte het geloof der vaad'ren; maar
Die geest behoort reeds tot het lang verleden.

In 't lofwerk om de spitse vensters waren
Er bloemen uitgehouwen in het steen,
Voortref'lijk schoon; maar toch kon er niet één
In schoonheid 't prachtig kunstwerk evenaren
Van 't steenen vogelnest, dat aan een tak,
Maar onder 't dichte loof verborgen, hing;
Want elk der hongerige jongen stak
Zijn open snaveltje uit, nu 't voer ontving
Van de oude, die vol liefde en teederheid
Haar vleugels over hen hield uitgespreid.

Ik stond als vastgenageld bij dat werk
Des kunstenaars en vroeg mijzelven: ‘Wat
Bedoeling heeft hij met dat beeld gehad?
Wou hij daarmede ook toonen, hoe de Kerk
Getrouw haar kinderen beschermt en voedt?
Of met dit beeld der liefde ook 't gemoed
Der monniken tot onrust wekken?’ Maar
Nu werd ik door een eenzaam wandelaar
In 't schemerdonker onverwacht gegroet,
Aan wien ik 't vroeg; wellicht mocht hij 't ook weten.
Hij zei: ‘Dat beeld werd aan den kunstenaar
Door zijn genie niet ingegeven, maar
Door zijn beschuldigend en bang geweten.

Hier heeft een monnik in dien tijd geleefd,
Toen voor 't geloof de minste twijfelaar
Den martelend sten dood moest sterven; maar
Zijn hart, waarin de Liefde woonde, heeft
Dien gruwel steeds verfoeid. - Hij was nog één
Dier oude, eerwaarde vromen, die den strijd
Van 't twijf'lend hart zelf kende en die altijd
Geopende ooren had voor wie 't alleen
Om waarheid was te doen; wiens zacht en rein
Gemoed steeds vreugde en zegen om zich heen
Verspreidde en, zelf in eigen oogen klein,
Geen liefd'loos oordeel over and'ren deed;
Maar de eenzaamheid hoorde al zijn bange klachten
En zuchten over eigen, zwakke krachten,
Wanneer hij met zijn boezemzonden streed.

Van schrik en meelij sidderde zijn hart,
Als hij van weergekomen pelgrims hoorde,
Hoe men de ketters overal vermoordde,
En dat 't in Christus' naam bedreven werd.

De hel was over de aarde losgebroken
En had, in 't masker van het Christendom,
Dat broederliefde en eendracht leert, alom
De fakkel van den broederhaat ontstoken.

De legers, die ter kruisvaart henentogen,
Vernielden van de ketters have en goed;
En duizenden, die nog hun overmoed
Weerstonden, werden zonder mededoogen
Verbrand; dan juichten nog die woestelingen
Bij hunne afschuwelijke folteringen.

Den monnik gaat een rilling door de leden;
't Wordt hem, bij 't hooren dier moorddadigheden

Te bang; met zijn verstand noch met zijn hart
Kan hij die diepgezonkenheid doorgronden:
“O mensch!” zoo roept hij, “heeft u zóó de zonde
Verdierlijkt, dat ge een kind des duivels werdt?”

Nu heeft de zonde 't masker aangenomen
Van heiligheid en die gedachte doet
't Oprechte hart zóó aan van dezen vrome,
Dat hij ook voor zichzelven sidd'ren moet.
De naam van “mensch”, waarvoor hij thans moet ijzen,
Schijnt hem een poel te wezen van al 't kwaad,
Maar doet bij hem nu ook de vraag verrijzen:
Hoe 't met de schuld van 't eigen hart wel staat?

En nu verwijt hem zijn ontwaakt geweten
Een wreedheid uit zijn jeugd, die, lang vergeten,
Hem weer ter wroeging strekt: 't is, of zijn oog
Nu weer den vogel ziet, die in het woud
Haar nest in 't dichtst van 't loover had gebouwd
En nu met voer naar hare jongen vloog.

In 't groene loof aan hooge twijgen hing
Het vogelnest verborgen voor 't gezicht;
Maar toen de wind het loof had opgelicht,
Viel 't zwevend nest den jongen plotseling
In 't oog; hij nam een steen en wierp daarmede
Het nestjen uit; maar voelde ras al 't wreede
Van zijn baldadigheid: een rilling ging
Hem door de leên; een traan sprong in zijn oog,
Toen hij met wroeging plots'ling zag en hoorde,
Hoe de oude boven 't nest, dat hij verstoorde,
Nog klagend tjilpend heen en weder vloog.

Is 't niet, al is 't in 't klein, hetzelfde kwaad,
Dat ginds een nest en hier een burcht vernielt?
Is hij niet met denzelfden geest bezield,
Die 't stil geluk van anderen uit haat
En nijd steeds gaarn verwoesten wil? Zoo staat
De monnik nu zichzelven aan te klagen
En voelt 't beschuldigend geweten knagen,
Als hij op 't leege nest zijn blikken slaat.

Om het vernielde nu weer op te bouwen,
Heeft hij dat nest in steen hier uitgehouwen
En placht er onbemerkt vaak heen te gaan,
Om dan in weemoed erbij stil te staan.’

J. VAN KRIEKEN.

Rotterdam.

Godgeleerdheid. - wijsbegeerte. - onderwijs.

De getuigenis der apocalypse aangaande het oudste christendom.

Sedert eenigen tijd heeft zich op theologisch gebied eene nieuwe quaestie opgedaan. Gelijk algemeen bekend is, heeft de Hoogleeraar A.D. Loman de stelling opgeworpen en toegelicht, dat aan Jezus, zooals hij, volgens de evangeliën, ook na zuivering door het snoeimes der historische critiek, zal geleefd hebben en gestorven zijn, geen werkelijk bestaan mag worden toegekend. Hem, of liever slechts zijn naam, heeft men tot drager gemaakt van godsdienstige ideeën, in het Jodendom ontstaan en onder de Grieken en Romeinen tot ontwikkeling gekomen. Het Christendom is derhalve op geheel andere wijze in de wereld verschenen, dan tot hiertoe overal werd aangenomen.

In zijn jongste *Gids*-artikel moge Prof. L. zijne al te stoute uitspraak in zoover gewijzigd hebben, dat er toch werkelijk een Jezus geweest is, een rechtzinnige Joodsche fanaticus en agitator, die het werk van Johannes den Dooper, wiens leerling hij zal geweest zijn, heeft voortgezet en die zijn oproerig streven met zijn leven geboet heeft, bij de volslagen onbeduidendheid van dien zóó voorgestelden Jezus maakt dit geen wezenlijk verschil. In geen geval kan hij aangemerkt worden als de hervormer van Israël's godsdienst, veel minder als degeen, aan wien zich historisch vastknoopt, wat wij gewoon zijn het Christendom te noemen.

Vraagt men: hoe dan nu te oordeelen over hetgeen aangaande dien Jezus in de evangeliën verhaald wordt? het antwoord luidt: de eenig ware en aan moderne zijde alleen consequente opvatting is de zoogenaamd symbolische. Met dit gevoelen is Prof. L. niet enkel in den kring der theologen opgetreden, maar hij heeft de quaestie ook voor het groote publiek gebracht. Na haar, toen nog fonkelnieuw, eerst in eene volkslezing besproken en in het *Theologisch Tijdschrift* tegenover enkele bestrijders gehandhaafd te hebben, bracht hij haar nu onlangs weer in *De Gids* te berde en zorgde door eene afzonderlijke uitgaaf

van het door hem geschrevene voor eene nog ruimere verspreiding zijner meening.

Zijne hypothese, ofschoon aanstonds van onderscheidene zijden als onhoudbaar bestreden, heeft niettemin hier en daar bijval geoogst. Zelfs is zij hier ter stede in een kring van vrijzinnige gemeenteleden op het tapijt gebracht en eenigermate aanbevolen. Het wetenschappelijk gehalte der hoorders in aanmerking genomen, is het echter te vreezen, - of moet ik zeggen te hopen? - dat zij in 't geheel niet begrepen hebben, waarom het eigenlijk te doen is en hoe die symbolische opvatting hunne voorstelling van het ontstaan des Christendoms, als eene vrucht der verschijning van Jezus, met al wat hij naar hunne meening werkelijk gezegd, gedaan en ondervonden heeft, ten bodem werpt. Onder hen, en zeker onder de lezers van de *Stemmen uit de Vrije Gemeente* en van *De Gids*, zullen er, en misschien niet weinigen, gevonden worden, die zich lieten begoochelen. Altijd waren er, - en in onze dagen zijn ze velen - wien het allernieuwste het meest behaagt en die er dadelijk mee wegloopen, zonder zich van hunne instemming behoorlijk rekenschap te kunnen geven. Ware de zaak m.i. niet *ontijdig* op de openbare markt gebracht en had men haar eerst onder de mannen der wetenschap op meer of min afdoende wijze besproken, om haar, na verkregen resultaten, voor de publieke meening te behandelen, ik zou de pen nog niet opgevat hebben, om Prof. Loman's gevoelen te bestrijden, maar mijn tijd hebben afgewacht. Nu echter het publiek er tot mijne spijt reeds mee gemoeid is, acht ik het nuttig en noodig, dat ook voor een grooter publiek dan dat, hetwelk een theologisch tijdschrift leest, gezegd worde, wat strekken kan tot de geenszins hopelooze verdediging van de nog altijd bij ver de meesten gangbare voorstelling van het ontstaan des Christendoms.

Grooten dank zijn wij reeds schuldig aan den Leidschen Oud-Hoogleeraar Scholten, die in het Aprilnummer van *De Tijdspiegel* het opstel van zijn Amsterdamschen collega, *Symbool en Werkelijkheid* getiteld, op niet minder dan dertien punten krachtig weersproken heeft. Toch kan het niet overtollig geacht worden, ook nog van een anderen kant, dan waartoe Prof. L.'s *Gids*-artikel aanleiding gaf, de zaak in quaestie te bezien, en daar ik meen - ik hoop, dat niemand mij in dezen te aanmatigend vinden zal, - in staat te zijn, eene bijdrage te leveren, om aan te toonen, dat het Christendom, onlosmakelijk aan den persoon van Jezus vastgehecht, inderdaad zóó oud is, als wij tot dusver geloofd hebben, en niet eerst geworden, nadat het Judaïsme sedert de verwoesting van Jeruzalem een nieuw tijdperk van zijn bestaan was ingetreden, zoo vraag ik voor eenige oogenblikken gehoor.

Ik wensch opzettelijk de aandacht te vestigen op het laatste bijbelboek en uit hetgeen wij daarin vinden, af te leiden, wat ons zal kunnen brengen tot, of bevestigen in de overtuiging, dat er geene sprake zijn kan van een Jodendom, dat zich in de heidenwereld langzamerhand

ontwikkeld heeft tot een godsdienst, die als Christendom is opgetreden, nadat de religieuze ideeën, die hij predikt, waren toegekend aan zekeren Jezus, dien men den *Christus* heeft genoemd, dewijl men in hem de vervulling zag der Oud-Testamentische profetieën, volgens welke de Joden een Koning, den Gezalfde Gods (Messias of *Christus*), verwachtende waren.

In dezen hangt evenwel alles af van den tijd, waarin de Openbaring geschreven is. Moeten wij ons soms scharen aan de zijde van Dr. Völter(*), die beweert, dat het boek uit vier verschillende stukken is samengesteld, waarvan er twee vóór de verwoesting van Jeruzalem geschreven zijn, de beide andere echter eerst van 145 en 150 dagteekenen, zoodat het geheel, gelijk wij het thans kennen, eerst omstreeks de helft der tweede eeuw in het licht verschenen is? Na hetgeen Dr. Rovers en Prof. Scholten(†) tegen Dr. Völter reeds in 't midden hebben gebracht, komt het mij voor, dat wij de meening van den Duitschen geleerde voorshands kunnen laten rusten, en mogen wij beginnen met de Apocalypse aan te merken als één geheel, zij 't ontsierd door enkele min belangrijke interpolatiën, en uit de pen gevloeid van één en denzelfden auteur. Om echter den schijn niet op mij te laden van mij al te gemakkelijk van de zaak af te maken, beloof ik nu reeds, op Völter's meening terug te zullen komen, als ik eerst zal hebben uitéengezet, wat het boek als een geheel beschouwd omtrent het oudste Christendom merkwaardigs bevat.

Er is in het N.T. geen geschrift, dat den tijd zijner vervaardiging zoo duidelijk aanwijst als de Openbaring van... Johannes? Mochten wij dat vraagteeken wegstrijken en den zoon van Zebedeüs, den discipel van Jezus, voor den auteur van dit geschrift houden, dan ware de quaestie, die thans zoovele harten ontrust, zoovele hoofden vermoeit en zoovele pennen in beweging brengt, in hoofdzaak reeds beslist, want dan zagen wij uit de eigen omgeving van Jezus een getuige voor zijn wezenlijk bestaan en zooveel meer opgetreden, die onmogelijk tot zwijgen gebracht zou kunnen worden. Maar dat mogen wij nu eenmaal niet. Al zijn er ook onder de liberale theologen van onzen tijd, die meenen, aan Johannes het auteurschap der Apocalypse te mogen toekennen(§), wij kunnen niet met hen meegaan. Ervóór pleite, wat wij in de evangeliën lezen van eene heftigheid van karakter, die hem en zijn broeder Jacobus den bijnaam van ‘Zonen des Donders’ verwerven deed(**), daartegenover staat, dat, gesteld al, dat Johannes ooit in Klein-Azië geëvangeliseerd heeft, 'tgeen minstens zeer twijfel-

(*) *Die Entstehung der Apocalypse. Ein Beitrag zur Geschichte des Urchristenthums.*

(†) De eerste in het *Theol. Tijdschrift,* 1882, bl. 617 v.v., de laatste in zijne *Historische Bijdragen*, bl. 83 v.v.

(§) Hilgenfeldt, *Hist.-Krit. Einleitung in das N.T.* 418 ff., Dr. Blom, *Theol. Tijdschrift*, 1883, bl. 245.

(**) Marc. 3 17

achtig is, zulk een kunstig samenstel als de Apocalypse niet licht uit het brein en de pen van een Galileeschen visscher gevloeid kan zijn en dat wij een door den felsten haat tegen het heidendom geïnspireerd geschrift niet aan een eigen discipel van Jezus kunnen toeschrijven, zonder al te gering te oordeelen over den invloed van Jezus op de zedelijke vorming zijner jongeren. Wij zien daarom af van Johannes als schrijver van de Openbaring, hoewel wij hem kortheidshalve Johannes blijven noemen, om ons uitsluitend te bepalen bij den tijd, waarin het boek geschreven is.

De heilige stad is nog onaangetast en de tempel prijkt er, met het reukaltaar, nog in haar midden. Wel wordt voorspeld, dat de heidenen de gewijde plaats gedurende 3½ jaar, en dan nog met uitzondering van een aangewezen gedeelte, dat gespaard zal blijven, zullen vertreden, maar toch, hoe zij, de Romeinen, ook woeden, de stad blijft behouden en Jahveh's woning ongedeerd. Slechts 1/10 der stad zal door eene aardbeving, waarbij 7000 menschen omkomen, verwoest worden(*). De Apocalypse is dus vóór 70 geschreven.

Nog eene nadere aanduiding daaromtrent wordt ons gegeven, als wij lezen: ‘Ook zijn het zeven Koningen; de vijf zijn gevallen, de eene is er, de andere is nog niet gekomen en wanneer hij komt, moet hij maar een korten tijd blijven. En het beest, dat er was en er niet is, is ook zelf de achtste en het is van de zeven en vaart ten verderve(†).’ Volgens het thans algemeen heerschende gevoelen moet onder ‘het beest’ ongetwijfeld de vijfde imperator, Nero, verstaan worden. Die vijfde nu is gevallen, en daar 9 Juni 68 Nero's sterfdag was, is de Apocalypse ná dien datum opgesteld. Die is, maar weldra door een ander, nog niet gekomen, zal vervangen worden, kan geen ander dan Galba zijn. Deze is dan nu als zesde imperator aan het bewind. Johannes evenwel geloofde, dat zijne regeering van korten duur zou wezen, en voor die meening had hij grond, want toen Galba aan de regeering kwam, was hij reeds een afgeleefd man, terwijl hem bovendien de heerschappij door onderscheidene mededingers betwist werd. En inderdaad, Galba werd reeds 15 Januari 69 vermoord, zoodat de Apocalypse tegen het einde van 68 te boek gesteld moet zijn.

Met die tijdsbepaling stemmen enkele bijzonderheden, in de Openbaring voorkomende, treffend samen.

De eerste, waarop ik wijs, wordt mij vanzelf door de laatst aangevoerde plaats aan de hand gedaan. Nero, de vijfde imperator, is van het tooneel afgetreden; de zesde, Galba, zit op den troon, om evenwel spoedig voor een zevende plaats te maken. Maar ook deze zal niet lang den schepter voeren. Waarom niet? Omdat de achtste, die toch één van de zeven is, reeds in aantocht is. Die achtste nu is

(*) XI: 1, 2, 13. De Hoofdstukken der aangehaalde plaatsen, die ook volgens Völler vóór Jeruzalem's verwoesting aanwezig waren, zullen, gelijk hier, steeds met Romeinsche cijfers aangeduid worden.

(†) XVII: 10 v.

geen ander dan Nero, die, ook volgens Johannes, na eene schuilplaats bij de Parthen gevonden te hebben en van de wond des zwaards, die hij zichzelven had toegebracht, genezen te zijn(*), weldra terug zou keeren. Dit wijd en zijd verspreide gerucht, ook door Suetonius en Tacitus vermeld(†), vond toen vrij algemeen geloof, maar moest later, toen het door de uitkomst gelogenstraft was, vanzelf verdwijnen. Dat Johannes er nog aan hecht en er bij de samenstelling zijner Openbaring tot zijn bijzonder doel gebruik van maakt, bewijst derhalve zonneklaar, dat hij niet zoo heel lang na Nero's dood geschreven kan hebben.

Tot gelijke slotsom leidt ons een blik op de heidenwereld, zooals deze zich volgens de Apocalypse aan ons voordoet. Zij doet zich als eene diep bedorvene kennen. Zij is niet slechts verslaafd aan de afgoderij, maar men richt ook overal beelden van imperatoren; zelfs van een Nero, op, met bevel, om ze te aanbidden, en bezigt allerlei tooverkunsten, om ze teekenen te laten verrichten, zelfs te doen spreken(§). Zij toont zich uiterst moordlustig, ontuchtig en diefachtig, en welke stemmen ook opgaan, om haar hare boosheid te doen inzien en haar tot bekeering te leiden, 't is alles tevergeefs(**). Geldt dit van de heidenwereld in het algemeen, het is inzonderheid toepasselijk op Rome. Blijkt dit reeds uit de namen, waarmee Johannes die wereldstad aanduidt, als hij haar nu eens *de groote hoer*(††), dan weer *het groote Babylon*(§§) heet, 't komt meer in bijzonderheden uit, als hij hare ontzaglijk groote en velen verleidende, ja, betooverende weelderigheid schetst(***) en schildert, hoe de kooplieden der aarde, rijk geworden door de kracht harer heerlijkheid(†††), weenen en treuren, als zij er hunne ladingen niet meer ter markt kunnen brengen(§§§), en de zeelieden, die er hunne rijk bevrachte schepen heenstuurden, met die jammerkreten instemmen(****). En als die kooplieden haar niet langer hunne schatten komen aanbieden, dan verstomt ook binnen hare muren de stem der zangers en noch citer- noch fluitspel noch bazuingeschal wordt meer bij de feestgelagen der aanzienlijken

(*) Openb. 13:3, 12, 14.
(†) Suetonius Nero c 57 schrijft, dat er waren, die het graf van Nero met lente- en zomerbloemen versierden en zelfs met edicten van Nero voor den dag kwamen, als van een, die nog leefde en binnenkort als eene groote ramp voor zijne vijanden zou terugkeeren.
Tacitus Hist. 2:8 meldt, dat kort na Nero's dood Achaje en Azië werden opgeschrikt door het valsche bericht, dat Nero in aantocht was, daar er omtrent zijn overlijden verschillende geruchten liepen, dewijl velen het verzinsel uitstrooiden, dat hij nog in leven was.
(§) 13:14, 15; 14:9, 11.
(**) IX:21.
(††) XVII:1, 5, 15, 16; XIX:2.
(§§) 14:8; 16:19; XVII:5; XVIII:2, 10, 21.
(***) XVIII.
(†††) Vs. 3.
(§§§) Vs. 11.
(****) Vs. 17-19.

gehoord, zooals vroeger, toen Rome nog al hare heerlijkheid ten toon spreidde(*). De op de zeven heuvelen gebouwde stad(†) is in aller Christenen schatting dan ook zoo diep mogelijk gezonken(§) en als straks het vreeselijk oordeel Gods aan haar voltrokken wordt, dan zullen de gezaligden in den hemel juichen: 'Hallelujah! De zaligheid en de heerlijkheid en de kracht is onzes Gods; want zijne oordeelen zijn waarachtig en rechtvaardig, omdat hij de groote hoer, die de aarde met hare hoererij verdierf, geoordeeld en van hare hand het bloed zijner dienstknechten geëischt en het gewroken heeft'(**).

Wanneer wij dit alles lezen, dan komt ons de tijd, waarin imperatoren als Caligula, Claudius en Nero den schepter voerden, Apicius en Lucullus hunne boven alle beschrijving weelderige maaltijden hielden en de *courtisanes* zich op de onbeschaamdste wijze veil gaven, vanzelf voor den geest en begrijpen wij ten volle, hoezeer de toenmalige Christenen, om hunne matigheid bekend, zich daaraan ergerden. Wat bijzonder gruwelijk in hunne schatting wezen moest, was de afgodische eer, door zoovelen aan zulk eene lage, gemeene, verdierlijkte persoonlijkheid als Nero bewezen, en zoo iemand soms van oordeel mocht zijn, dat Johannes in dit opzicht sterk overdreven heeft, die vergete niet, dat de Caesars gewoon waren, aan hunne beeltenissen goddelijk eerbetoon te laten bewijzen. Intusschen is de twijfel, of die vereering van Nero wel geruimen tijd stand heeft gehouden, alleszins gewettigd. Wij weten toch, dat zijn dood bij al zijne rechtschapen tijdgenooten eene levendige blijdschap verwekte(††), en mogen het er wel voor houden, dat de droefheid, die door de heffe des volks bij zijn sterven geopenbaard werd, niet lang geduurd zal hebben. Maar dan blijkt ook hieruit, dat de Apocalypse niet zoo heel lang na Nero's dood kan geschreven zijn, daar de auteur genoeg laat doorschemeren, dat die goddelooze vereering van het beest en het beeld tot de nog versche herinnering zijner eigen aanschouwing behoort.

Is de schildering van den toestand van het heidensch Rome geheel in overeenstemming met hetgeen de geschiedenis daaromtrent leert, niet minder is dit het geval met hetgeen de Apocalypse meldt ten aanzien van de Christenen, wier uit- en inwendige toestand, wier godsdienstige denkbeelden, wier strijd en lijden hier zoo worden afgemaald, dat het tafereel geheel en al past in het kader der historie, zooals zich dat in 68 aan ons voordoet. Laat ons dan nu ook hierop onze aandacht vestigen, zóó evenwel, dat wij daarbij tevens onze opmerkzaamheid wijden aan hetgeen wij gelijksoortigs in andere N.-Testamentische Schriften, met name in de vier groote brieven van Paulus, aantreffen.

(*) Vs. 22.
(†) XVII:9.
(§) XVIII:5, v.v.
(**) XIX:1, v.
(††) Tacitus Hist. 1:4.

Het getal der belijders van Jezus is reeds zeer aanzienlijk(*). Alleen in het zuidwestelijk gedeelte van Klein-Azië zijn zeven gemeenten, in min of meer bloeienden staat(†), waarvan die te Efeze(§) en Laodicea(**) ook elders vermeld worden. Van eene kerkelijke organisatie, zooals wij die in de latere pastoraalbrieven aantreffen, is nog geen spoor te vinden. De Engelen toch der gemeenten, aan wie de zeven brieven gericht worden, zijn geene bisschoppen, maar beschermengelen, met welke die verschillende gemeenten zoo nauw verbonden geacht moeten worden, dat zij in hen verpersoonlijkt zijn(††). Wel hebben zij hunne gezette samenkomsten, waarin de brieven moeten worden voorgelezen(§§), maar dat is ook al. Dat deze bij voorkeur op den Zondag gehouden worden, laat zich uit de woorden: 'Ik was in den geest op den dag des Heeren'(***), niet opmaken, daar zij, 'tgeen mij als 't waarschijnlijkst voorkomt, ook kunnen beteekenen, dat Johannes zich in geestverrukking verplaatst zag op den grooten gerichtsdag, waarvan hij verder ging profeteeren. Zij heeten *dienstknechten van God of van Jezus Christus*(†††), ook wel *heiligen*(§§§), en noemen elkander gaarne *broeders*(****). Zoo niet uitsluitend in de Openbaring. Overal elders, zooals ieder weet, komen deze benamingen in de apostolische schriften voor. Onder hen zijn er, die als profeten geëerd worden(††††), doch ook dit vinden wij bij Paulus terug(§§§§). Die allen te zamen vormen het koninkrijk Gods, waarin zij als koningen en priesters heerschen(*****), 'tgeen ons even weinig vreemd in de ooren klinkt(†††††) als hunne gelijkstelling het ware Israël(§§§§§).

Getuigt Paulus van de eerste volgelingen van Jezus, dat zij meerendeels armen naar de wereld waren, door de grooten en machtigen der aarde minachtend bejegend(******), 'tzelfde geldt van de gemeente te Smyrna(†††††††). Is deze hunne armoede ten deele te wijten aan

(*) VII:4; 7:9.
(†) I:4; I:11.
(§) Hand. 18-20.
(**) Col. 2:1; 4:13-16.
(††) 2:1, 8, 12 enz.
(§§) I:3; Col. 4:16.
(***) 1:10.
(†††) 1:1 VII:3 eld.
(§§§) V:8; VIII: 3, 4 eld.
(****) I:9; VI:11 eld.
(††††) XI: 10, 18; 16:6 XVIII:20, 24; 22:6, 9.
(§§§§) 1 Kor. 12:28, 29; 14:29, 32, 37.
(*****) I:6; 3:21; V:10; 20:6.
(†††††) 1 Kor. 4:8; 1 Petr. 2:5, 9.
(§§§§§) VII:4 v.v. vgl. Rom. 9:9 Gal. 6:16.
(******) Rom. 15:26; 1 Kor. 1:26, 2 Kor. 6:10
(†††††††) 2:9.

de verdrukkingen, door hen ondergaan, hetzelfde had plaats te Rome, waar zij door het verbod, om als de anderen handel te drijven, te koopen en te verkoopen(*), buiten de mogelijkheid gesteld werden, om tot eenige welvaart te geraken.

Die armen intusschen zijn, wat hun geestelijk leven betreft, rijken(†), ware het alleen, omdat zij uitmunten door hunne vroomheid(§). Die vroomheid moge in onze schatting somwijlen eene ziekelijke zijn, b.v. als zij den ongehuwden staat heiliger en Gode welbehaaglijker leert achten dan het echtelijk samenwonen(**), zij was dat geenszins naar het oordeel der toenmalige Christenen. Wij zien Paulus in zijn schrijven aan de Korinthische gemeente denzelfden weg opgaan(††), en later wordt hun, die eene kerkelijke betrekking wenschen te bekleeden, bepaald verboden, voor de tweede maal in den echt te treden(§§). Meenen wij intusschen niet, dat er geen kaf onder de tarwe school. Ook in die Klein-Aziatische gemeenten zijn er, die zich alles behalve onberispelijk gedragen. En wederom, moge hun als zonde worden toegerekend, wat ons in 't geheel niet zondig voorkomt, namelijk het dulden van eene grootere mate van vrijzinnigheid, dan de Joodsche wet veroorloofde, niemand zal de spreekwoordelijk geworden lauwheid der Laodiceërs in bescherming nemen of willen behooren tot dezulken, van wie gezegd kan worden, dat zij hunne eerste liefde verzaakt hebben, door de vrijheid tot losbandigheid te misbruiken(***). Doch zooals het daar was, was het elders ook. Wij hebben slechts te lezen, wat Paulus aan de heiligen te Korinthe schrijft, om er ons dadelijk van te overtuigen, dat ook onder die heiligen zeer onheiligen waren.

In deze schets van den uit- en inwendigen toestand der Christengemeenten volgens de Openbaring is derhalve volstrekt niets, wat ons zou kunnen noodzaken, aan een anderen tijd te denken, dan waarin het boek zelf zegt geschreven te zijn. Misschien echter zijn hunne godsdienstige denkbeelden van dien aard, dat wij ze noodzakelijk als producten van een lateren tijd hebben aan te merken? Welaan, laat ons zien, wat ervan is.

Het eerste, waarmee wij ons gaan bezighouden, zij *de Christologie* der Apocalypse, omdat men ons deze liefst het eerst voorlegt met de opmerking, dat zij veel te ontwikkeld is, om tot zulk eene vroegere periode te kunnen behooren. Levensbijzonderheden van Jezus mogen hier, evenals in de Paulinische brieven, slechts spaarzaam worden vermeld, er wordt echter in de Openbaring genoeg over Jezus gespro-

(*) 13:17.
(†) 2:9 vgl. 2 Kor. 6:10 en eld.
(§) 2:2, 3, 4; 3:8 v; 12:17; XIV:2.
(**) 14:4.
(††) 1 Kor. 7.
(§§) 1 Tim. 3:2; 5:9.
(***) 2:4; 3:1-3, 15-17.

ken, om ons te overtuigen, dat men er tijdens de vervaardiging van dit geschrift niet aan twijfelde, of een Jezus, bijgenaamd Christus, had werkelijk geleefd en was te Jeruzalem gekruisigd(*). Vatten wij het weinige, dat wij hier en daar verspreid vinden, samen, dan verkrijgen wij deze voorstelling: hij is een zoon van het ware Israël, vertegenwoordigd door de vrouw, die het kind baart, waarop de Draak zoo belust is(†). Ofschoon gesproten uit den wortel Davids(§), moet hij toch als Zoon van God(**) worden geëerd. De gestorvene is herleefd in dien zin, dat hij 'de eerstgeborene' der dooden is geworden(††). Na gedurende zijn leven aan vervolging blootgesteld geweest te zijn, heeft God er hem voor altijd aan onttrokken, door hem weg te rukken tot zich en tot zijn troon(§§). Het sterven van dien Jezus, gelijk aan dat van een lam, dat *geslacht* is, is den geloovigen ten goede gekomen, want in zijn bloed gewasschen zijn zij van zonden gereinigd(***). Opgenomen in den hemel, is hij daar met de Messiaswaardigheid bekleed en eerlang komt hij weder, om over zijne vijanden te zegevieren en het Godsrijk op aarde te stichten.

Eer wij echter over deze wederkomst des Heeren verder het voor ons doel noodzakelijke zeggen, willen wij doen opmerken, dat ver het meeste, wat wij in de Openbaring omtrent den Christus vonden, ook elders in het N.T. wordt aangetroffen. Bepalen wij ons echter uitsluitend tot de vier groote brieven van Paulus. Ook daar lezen wij, dat Jezus, uit eene vrouw geboren, als Israëliet onderworpen was aan de Joodsche wet(†††); dat hij wel naar het vleesch uit den zade Davids was, maar naar den geest der heiligmaking krachtig als Zoon Gods is verklaard(§§§); dat hij, de eerstgeborene onder vele broeders, de eersteling der ontslapenen is(****); dat hij het voor de zijnen geslachte Paaschlam is(††††), door God voorgesteld ten zoenmiddel door het geloof in zijn bloed en gestorven voor goddeloozen, opdat zij door zijn bloed gerechtvaardigd, door zijn dood met God verzoend worden(§§§§). Ook volgens Paulus komt de Christus, uit de dooden opgewekt, eerlang(*****) weder, om alle heerschappij en alle macht en kracht te niet te doen, daar hij heerschen moet, totdat hij alle de vijanden onder zijne voeten gezet

(*) 1:7; XI:8.
(†) 12:1 v.v.
(§) V:5.
(**) 2:18.
(††) I:5; 1:18; 2:8.
(§§) 12:5.
(***) I:5; V:9; VII:14; 12:4.
(†††) Gal. 4:4, 5.
(§§§) Rom. 1:5.
(****) Rom. 8:29; 1 Kor. 15:20 v.v.
(††††) 1 Kor. 5:7.
(§§§§) Rom. 3:25; 5:6 v.v.
(*****) 1 Kor. 7:29; 15:51.

heeft(*). Hoe hoog intusschen Johannes zijn Christus ook verheffe, zoo hoog zelfs, dat hij hem ‘het begin der schepping Gods’ noemt(†), hij stelt hem echter steeds, ook na zijne verheerlijking, voor als aan God gesubordineerd, gelijk b.v. hieruit blijkt, dat God herhaaldelijk en met nadruk zijn Vader genoemd wordt(§); dat de Christus aan zijne echte belijders dezelfde heerlijkheid belooft, die hij geniet: wie overwint, ik zal hem geven, met mij te zitten op mijn troon, evenals ik overwonnen heb en met mijn Vader zit op zijn troon(**). Ook in dit opzicht stemt hij dus met Paulus overeen, daar deze zegt: dat, ‘wanneer alles aan hem onderworpen is, dan ook de Zoon zelf zich onderwerpen zal aan dien, die hem alles onderworpen heeft, opdat God alles in allen zij’(††).

Is het niet hoogst merkwaardig, dat Paulus met onzen Johannes op het stuk der Christologie in bijna alle punten overeenstemt, en zoo wij nu aan de echtheid dier vier Paulusische brieven vasthouden, zegt het ons dan niet, dat in de voorstelling der Apocalypse inderdaad niets gevonden wordt, wat niet tot het jaar 68 teruggebracht zou mogen worden? Maar dan kan die Jezus ook geleefd hebben en gestorven zijn omstreeks den tijd, die daarvoor gewoonlijk wordt opgegeven. 't Is zoo, wat wij uit de Apocalypse opdiepten en uit de brieven van Paulus ons herinnerden, behoort bijna geheel tot de legende of de dogmatiek, maar hieruit kan niets ten nadeele der Openbaring, als geschreven in 68, worden afgeleid, daar de 35 jaren, sinds Jezus' dood voorbijgegaan, der legende en der dogmatiek eene genoegzame tijdruimte laten, om zich te vormen; misschien te kort, om eene geheel nieuwe schepping voort te brengen, maar zeker lang genoeg, als de stof reeds aanwezig is, en inderdaad, iedereen zal het dadelijk toestemmen: die stof lag in de Oud-Testamentische schriften reeds voorhanden.

Thans op onze schreden terugkeerende, hebben wij nog iets te zeggen aangaande de wederkomst van Christus, die hier schering en inslag is. Zij het ook, dat de Apocalypse met zijn duizendjarig rijk en zijn van den hemel neergedaald nieuw Jeruzalem eene schrede verder gaat, dan, voor zoover wij weten, door eenig ander gedaan was, hierin staat Johannes met zijne voorgangers op één lijn, dat hij mede ten stelligste gelooft aan eene na ophanden zijnde wederkomst van den opgewekte uit de dooden, om hier beneden het godsrijk te stichten, waarop zijne belijders al hunne hoop voor de toekomst gevestigd hadden. Die verwachting was zóó algemeen, dat in 68 wel niemand onder de Christenen werd gevonden, die er niet geloovig aan vasthield en er zich niet mee troostte te midden van den druk des tijds. Zij wordt

(*) 1 Kor. 15:20-27.
(†) Openb. 3:14 vgl. Col. 1:5.
(§) I:6; XIV:14.
(**) 3:21.
(††) 1 Kor. 15:28.

dan ook hier niet voorgedragen als eene nieuwe, geheel vreemde zaak, maar als iets, dat overal een integreerend deel van de Christelijke belijdenis was. Doch wat leert nu de historie? Toen het eene geslacht na het andere voorbijging, zonder dat de Christus verschenen was, begon de verwachting zijner persoonlijke wederkomst zoo aanmerkelijk te verflauwen, dat sommige Christen-schrijvers, die het oude standpunt nog niet verlaten hadden, noodig keurden, het zinkend geloof hunner mede-christenen op te beuren en staande te houden(*). Toen omstreeks het midden der tweede eeuw het evangelie naar Johannes, dat, let wel! Klein-Azië tot vaderland heeft, werd opgesteld, was het in die streken eigenlijk reeds ondergegaan en vervangen door de overtuiging, dat de Christus naar den geest reeds gekomen was en nog voortdurend kwam in de harten der geloovigen. Is het nu wel denkbaar, dat onze Johannes, die zijn boek vooral ter wille van Klein-Aziatische gemeenten vervaardigd heeft, nog in 150 met die leer der parousie te voorschijn zal gekomen zijn, en wel als eene gebeurtenis, die binnen een zeer kort tijdsverloop zou moeten plaats grijpen? De auteur van den tweeden Petrusbrief, die haar eigenlijk ad Kalendas Graecas verschuift,(†) handelde dan vrij wat verstandiger. Doch aangenomen, dat de Apocalypticus, die kennelijk voor den apostel Johannes heeft willen doorgaan, aan zijne lezers diets heeft willen maken, dat hij vóór de verwoesting van Jeruzalem schreef, maar eerst in 150 zijn boek in de wereld heeft gezonden, heeft hij zich dan niet aartsdom aangesteld door te beweren, dat de Christus zoo straks, even na het door het boek zelf aangewezen jaar 68, zou verschijnen? En er waren reeds 80 jaren verloopen, zonder dat hij gekomen was! Neen, waarlijk, dat kon niet strekken, om het gezag van Johannes of het krediet der Openbaring te verhoogen. Integendeel; want de valschheid der profetie zou iederen verstandigen lezer vanzelf in de oogen gesprongen zijn. Het boek moet derhalve wel geschreven zijn, toen het geloof aan de parousie nog allerwege gevonden werd, en zoo was het, ook blijkens de Paulinische brieven, in 68.

Een ander punt, o.i. van niet minder gewicht, tot bevestiging van hetgeen de Openbaring als haar geboortejaar opgeeft, is de *bestrijding van het Paulinisme*, die wij erin aantreffen. 't Behoeft geen betoog, dat de schrijver een vurig aanhanger van de Joodsch-Christelijke richting is. Dien indruk zou hij zelfs op ons maken, bijaldien hij niet opzettelijk als tegenstander der Paulinische partij ware opgetreden; hoeveel te meer, nu hij zich zulk een beslisten vijand der meer vrijzinnige richting toont. Hij voelt er zich bepaald toe gedrongen, nu hij schrijft voor Klein-Aziatische gemeenten, die, zoo niet allen door Paulus gesticht, dan toch genoeg met de vrienden en geestverwanten van den

(*) 2 Thess. 3; 2 Petr. 3.
(†) 1. c. vs. 8-10.

apostel der heidenen in aanraking waren geweest, om de smetstof van het Paulinisme ingezogen te hebben. Niets natuurlijker derhalve, dan dat onze Johannes de gelegenheid aangrijpt, om wat hij hoogst verderfelijk vindt, met wortel en tak uit te roeien. Of hij zich daarbij wel voor overdrijving gewacht en altijd zichzelven genoeg beheerscht heeft, om de grens niet te overschrijden, ook hem door het gebod der liefde gesteld, zal spoedig blijken.

Wij behoeven hem niet zwarter te maken, dan hij is, en laten in het midden, of hij, gelijk sommigen, en niet zonder grond, beweren(*), onder *den valschen profeet*, dien hij in gezelschap van het beest te voorschijn doet komen, Paulus heeft bedoeld. Wij vinden het ook niet zoo heel erg, dat hij, van de twaalf apostelen gewagende(†), daarbij uitsluitend het oog heeft op hen, die voormaals leerlingen van Jezus zelven waren geweest, daar deze voor de Christenen uit de Joden de apostelen bij uitnemendheid waren; doch wel vinden wij het kras, dat hij Paulus en die met of na hem gezanten van Christus in de heidenwereld waren, in 't geheel niet als apostelen erkennen wil. De gemeente te Efeze wordt geprezen, omdat zij geene boozen in haar midden verdragen kon en zich niet boog voor het gezag van hen, die zich wel voor apostelen uitgaven, maar het niet waren. De gemeente had ze beproefd en - leugenaars bevonden(§). In den brief aan de gemeente van Smyrna(**) en in dien aan de Christenen te Philippi(††) lezen wij van sommigen, die lasteren, als zij zeggen, dat zij Joden zijn, maar die het niet, doch veeleer eene synagoge des Satans zijn. Al gaven zij voor, het ware Israël Gods te zijn, toch was het eene leugen, en al beroemden te Thyatire sommigen er zich op, dat zij de diepten der wijsheid of der godheid kenden, dat moest veeleer met den naam van ‘diepten des Satans’ bestempeld worden(§§).

Op wie slaat nu dit alles? Het laatste doet ons onwillekeurig denken aan 'tgeen Paulus geschreven had: ‘God heeft het ons door zijnen geest geopenbaard; want de geest onderzoekt alles, ook de diepten Gods(***). Wij herinneren ons tevens, hoe Paulus te kampen heeft gehad met hen, die hem het recht betwistten, zich een apostel van Christus te noemen; hoe hij zich beijverd heeft, zijn apostelschap tegenover hen te handhaven(§§§), en ook, hoe hij niet geaarzeld had, de Christenen in 't algemeen en zeker niet het minst zijne geestver-(†††)

(*) o.a. Volkmar en na hem De Blom, *Theol. Tijdschr.*, 1884, bl. 175.
(†) Openb. 16:13; 19:20; 20:10.
(§) 21:14.
(**) 2:2.
(††) 2:9.
(§§) 3:9.
(***) 2:4.
(§§§) 1 Kor. 9:1 v.v. Gal. 1:1.
(†††) 1 Kor. 2:20.

wanten als het ware Israël voor te stellen(*). Niets ligt derhalve meer voor de hand dan de meening, dat hier op Paulus en zijne volgelingen gedoeld wordt. Wel is hijzelf reeds van het tooneel afgetreden, maar er waren toch nog overgebleven, die zich steeds op zijn apostolisch woord en voorbeeld beriepen, en in 68 leefden er zeker nog van degenen, die met Paulus mee en geheel in zijn geest onder de heidenen gearbeid hadden. In ons gevoelen worden wij niet weinig versterkt, als wij lezen van *Nikolaïeten*, die Johannes haat(†), te Efeze en Pergamus aanwezig, en van zulken, die vasthielden aan de leer van Bileam. Als wij opmerken, dat de namen (Bileam Hebr., Nikolaüs Gr.) hetzelfde beteekenen, n.l. volksoverwinnaars, en dat beiden samengevoegd worden, zonder dat van eenig verschil tusschen hen gerept wordt, dan meenen wij het recht te hebben, om hen voor dezelfden te houden. Te Thyatire leeft ook eene vrouw, die zich voor eene profetes uitgeeft en hare volgelingen verleidt tot hoererij en het eten van afgodenoffers, waarom haar de schandnaam van Jezabel, Achab's beruchte huisvrouw, die Israël zondigen deed, door het tot den wellustigen Baälsdienst te verlokken, gegeven wordt(§). Wie is zij? Als wij hetzelfde, wat haar te laste wordt gelegd, elders(**) als het kenmerkende der Bileamieten zien opgegeven, dan komen wij er gemakkelijk toe, om aan te nemen, dat de sekte der Nikolaïeten of Bileamieten ook te Thyatire eene vertakking had en dat de als Jezabel gebrandmerkte een invloedrijk lid dier sekte was.

Andermaal vragen wij: in welk verband kan dit met het Paulinisme staan? Wij weten, dat Paulus tegenover dequaestie, of het geoorloofd was, vleesch te eten, dat op de markt gekocht en wellicht afkomstig was van dieren, waarvan een gedeelte ter eere der afgoden verbrand was, eene tamelijk onverschillige houding had aangenomen(††), en begrijpen ook, dat hij daardoor groote ergernis had gegeven aan elken rechtzinnigen Israëliet of, wat hier hetzelfde is, aan elken Christen uit de Joden. Zoo iets stuitte hem geweldig tegen de borst, en maakten de latere aanhangers der Paulinische richting, uitgaande van het Paulinische beginsel: 'Alles is het uwe'(§§), het in zoover misschien nog erger, dat zij voor stellig geoorloofd verklaarden, wat de apostel nog maar schoorvoetend had toegestaan of liever, waarvoor hij de oogen liefst gesloten hield, dan moest hun gedrag den streng Joodschen schrijver wel een gruwel zijn. Wat die andere beschuldiging, het hoereeren, betreft, deze was waarschijnlijk enkel laster. Paulus zelf althans had zich meermalen tegen die diep ingewortelde heidensche

(*) Rom. 9:9; Gal. 6:16.
(†) Openb. 2:6, 3:15.
(§) 2:20.
(**) vs. 14.
(††) Rom. 14; 1 Kor. 8.
(§§) 1 Kor. 3:21.

zonde ten sterkste verzet(*). 't Is mogelijk, dat onder de Christenen, die zich zijne volgelingen noemden, enkelen gevonden werden, die aan hun zinnelijken lust den teugel vierden en zich dekten met het schild der vrijheid, door den apostel aan elken waren Christen toegereikt, maar 't was dan toch de onbillijkheid zelve, aan eene geheele partij te laste te leggen, wat door enkelen misdreven werd. 't Kan echter ook zijn, dat de Paulinisten zich door de Joodsche wet op het stuk der verboden huwelijken, met name ten aanzien van echtverbintenissen met heidenen, niet gebonden achtten, en ook in dat geval laat het zich verklaren, dat de aan de wet verkleefde Christenen zoo iets allerschandelijkst vonden. Zulke tegen de wet indruischende huwelijken waren naar hun oordeel met hoererij gelijk te stellen.

Wordt nu werkelijk in de Openbaring het Paulinisme aangevallen, dan volgt daaruit, naar het mij voorkomt, dat zij onmogelijk, althans wat de zeven brieven betreft, eerst omstreeks 150 kan geschreven zijn. Na de verwoesting van Jeruzalem nam immers de Joodsch-Christelijke richting gaandeweg en zoozeer in aanzien en invloed af, dat wij ons niet goed kunnen voorstellen, hoe nog in 150 een zoo vinnige bestrijder van het Paulinisme kon opstaan, als Johannes in zichzelven te aanschouwen geeft. Zulk een ijver ware toenmaals geheel misplaatst. Nemen wij echter aan, dat de Apocalypse in 68 vervaardigd is, dan past zulk eene felle bestrijding van het Paulinisme geheel in het kader der historie.

Bij alles, wat wij reeds aanvoerden tot staving van ons gevoelen, dat de opgaaf der Apocalypse zelve, betreffende den tijd harer vervaardiging, geene fictie is, komt nog de voorstelling van *het lijden,* dat de Christenen reeds ondergaan hadden en verder te verduren zouden hebben, door den schrijver gegeven. Neen, die eerste Christenen hadden het niet gemakkelijk. Eerst hadden zij het te kwaad met de Joden en al kregen deze na de vervolging, waaraan Paulus had deelgenomen(†), te veel met zichzelven te doen, om zich verder naar hartelust met de uitroeiing van de sekte der Nazarenen bezig te houden, toch zag men somwijlen te Jeruzalem en elders eene, zij het ook kortstondige, volksbeweging tegen de Christenen gericht en waarbij Christenbloed vergoten werd. Wij vinden er ook in de Openbaring een spoor van, als daar gewaagd wordt van ‘twee getuigen’, die gedood waren en wier lijken 3½ dag onbegraven gelegen hadden(§). 't Is duidelijk, dat hier van Christenmartelaren sprake is en op een feit gedoeld wordt, dat niet lang geleden plaats had gevonden. Wie die twee getuigen zijn, is niet met zekerheid te zeggen, ofschoon de gissing, dat een hunner Jacobus, de broeder van Jezus, de rechtvaardige bijgenaamd

(*) 1 Kor. 6:13, 18; 2 Kor. 12:21, Gal. 5:19.
(†) Gal. 1:23.
(§) Openb. XI:3, 7, 8.

en hoofd der Jeruzalemsche gemeente zal geweest zijn, zich boven elke andere aanbeveelt. Voor ons doel is het niet noodig, in deze iets te beslissen. Ons is het genoeg, te weten, dat werkelijk de genoemde Jacobus omstreeks het jaar 63 door toedoen van den toenmaligen hoogepriester Ananus gesteenigd is(*). Daaruit trekken wij n.l. het besluit, dat een moord, aan Christenen te Jeruzalem gepleegd, niet vreemd geacht kan worden aan den tijd, waarin de Openbaring zal geschreven zijn. Met dien moord staat de profetie, dat Jeruzalem en het voorhof des tempels tijdelijk aan de heidenen overgeleverd zullen worden, in 't nauwste verband. Wij begrijpen dan ook licht, dat Johannes op zijn standpunt gelooven moest, dat zulk eene gruweldaad niet ongewroken zou blijven, en evenzeer, dat hij in de Romeinen, reeds met de tuchtiging der oproerige Joden begonnen, de strafwerktuigen zag, waarvan de goddelijke wraak zich bedienen zou.

Veel meer echter hadden, volgens ons boek, de Christenen te lijden van de heidenen. 't Is er vol van, en van het begin tot het einde wordt op zulk eene wijze van ‘de groote verdrukking’ gesproken, dat blijkt, hoezeer de schrijver altijd verkeert onder den indruk der vreeselijke gebeurtenis, wier naweeën zich nog steeds deden voelen. Zij is het dan ook, die hem zoo wraakzuchtig stemt en hem de visioenen voor oogen plaatst, die hem doen zien, hoe dood en verdelging komen over de onverlaten, die zooveel ellende veroorzaakt hebben.

Toen Johannes schreef, had reeds eene bloedige vervolging tegen de Christenen gewoed. Onder het altaar ziet hij de zielen van hen, die geslacht waren om het woord Gods en de getuigenis van Jezus(†). In een ander visioen verschijnt eene tallooze menigte uit alle volken, geslachten en talen, bekleed met witte staatsiegewaden en met palmtakken in hunne handen. 't Zijn zij, die uit ‘de groote verdrukking’ gekomen waren; die den marteldood ondergaan hadden(§). Bij herhaling is er spraak van het bloed van heiligen en profeten, van dienstknechten Gods, die reeds voor de zaak van Christus hun leven ten offer hadden gebracht(**). Wie de vervolgers waren, wordt duidelijk genoeg aangewezen, als van ‘de groote hoer’ gezegd wordt, dat zij dronken is van het bloed der heiligen en der getuigen van Jezus(††). Rome is dus de schuldige. Aan haar zijn de rampen te wijten, die de Christenen getroffen hebben, nadat Nero, het beest, door het getal 666 aangeduid(§§), niet slechts het sein ertoe gegeven, maar zich ook in het verzinnen der wreedste folteringen uitgeput had.

Dat die bloedige vervolging zich niet tot Rome bepaald had, maar

(*) Flav. Jos. Ant. 20, 16.
(†) VI:9.
(§) 7:14.
(**) 16:6; XVIII:24; XIX:2.
(††) XVII:6.
(§§) 13:8.

zich ook vandaar uit naar andere steden en gemeenten in het groote Romeinsche rijk had verbreid, doet Johannes op meer dan één plaats uitkomen. Zoo meldt hij van zekeren Antipas, die te Pergamus het leven gelaten had(*), en herinnert den Christenen te Smyrna de verdrukking, door hen ondergaan(†). Dat de vervolging zelfs meer of min geheel Klein-Azië beroerd had, schijnt met recht opgemaakt te kunnen worden uit de woorden, door Johannes tot al die *zeven* gemeenten gelijkelijk gericht: 'Ik, uw broeder en medegenoot in de verdrukking'(§). En nog was de lucht niet gezuiverd. Nero zou wederkeeren en dan zou opnieuw blijken, hoe fel hij de Christenen haatte. Bij herhaling wordt hun voorspeld, dat hun nog meer vervolging te wachten stond. Te Smyrna zou men eene verdrukking van tien dagen beleven(**), en als zij, die reeds in de slachting omgekomen zijn, luide uitroepen: hoelang moet het nog duren, eer ons bloed gewroken wordt, dan wordt hun aanbevolen, zich nog een *korten* tijd rustig te houden, zoolang namelijk, 'totdat ook hunne mededienstknechten en hunne broeders voltallig zouden geworden zijn, gedood evenals zij'(††). Uit deze plaats wordt zelfs te recht afgeleid, dat Johannes die vernieuwde vervolging binnenkort verwachtte, iets, waarop wij bijzonder de aandacht willen gevestigd zien. Het doel van zijn schrijven is dan ook kennelijk, om de Christenen voor te bereiden op de dingen, die eerlang komen zouden en komen moesten, bijaldien de Christus op het punt stond, om van den hemel neer te dalen, ten einde zijn rijk op aarde te vestigen; want aan de geboorte van het godsrijk moesten immers de ontzettendste barensweeën voorafgaan? Maar evenzeer beoogt hij, de Christenen aan te sporen tot volharding in het geloof en alzoo tot navolging der reeds gevallen martelaren, die hun zulk een schitterend voorbeeld van standvastigheid hadden nagelaten. 't Was ook daarom, dat zij aan Antipas, den trouwen getuige van Jezus, herinnerd worden; dat hun de door God gezaligden, met de palmtakken, symbolen der overwinning, in de handen, voor oogenworden gesteld, en dat de volharding der heiligen luide geprezen wordt(§§).

Ook in deze herinnering van het kort verleden en in deze profetie van het kort aanstaande vinden wij, wat ons versterkt in onze overtuiging, dat de Apocalypse slechts weinige jaren na de Neronische vervolging kan zijn te boek gesteld. Dat deze een feit is, is voldoende gewaarborgd door hetgeen Suetonius en Tacitus ervan melden, en behoeft geen verder bewijs. Haast evenmin, dat de ziener reden had, om nog boozer tijden te verwachten. De Christenen stonden in zijne dagen

(*) 2:13.
(†) 2:9.
(§) I:9.
(**) 2:10.
(††) VI:11.
(§§) 7:9-17; 12:11; 13:10; 14:4, 12.

bij de Romeinen in een zeer slechten reuk(*) en er was maar weinig toe noodig, om overal een verdelgingskrijg tegen hen te doen ontbranden. Daarenboven geloofde Johannes ten stelligste èn aan de wederverschijning van Nero èn aan de wederkomst van den Christus en bracht beider komst in verband met elkaar, 'tgeen ons wel niet verwonderen zal, daar wij weten, dat aan de parousie groote en schrikverwekkende gebeurtenissen zouden voorafgaan(†), waarbij de Antichrist, hier en wellicht elders in het N.T.(§) geen ander dan Nero, eene hoofdrol vervullen zou. Doch merken wij nu wederom eene treffende overeenkomst op met hetgeen Paulus schreef: ‘Om den *dicht aanstaanden nood* is het den mensch goed, zóó, d.w.z. ongehuwd, te zijn en dewijl het vaststaat, dat de gehuwden verdrukking zullen hebben naar het vleesch, wensch ik u te sparen.’ Doch zouden die dagen van benauwdheid zich nog niet misschien geruimen tijd laten wachten? Neen, de tijd zou voortaan kort zijn, de gedaante dezer wereld ging voorbij, het levende geslacht zou den jongsten dag nog zien aanbreken(**). De apostel koestert derhalve dezelfde verwachting als Johannes, en die beiden drukken slechts uit, wat door de Christenen algemeen geloofd werd.

Zoo hebben wij dan hier een onloochenbaar feit: de Neronische vervolging en bovendien twee *onvervulde* profetieën: de spoedige wederkomst van Nero en de haast onmiddellijk daarop volgende verschijning van den Christus. 't Een en ander past volstrekt niet voor 150, doch alleszins voor 68.

Ziedaar dan nu bijeengebracht, wat onzes inziens ten sterkste pleit voor de meening dat de Openbaring inderdaad in het jaar 68 geschreven is. Dat de auteur zich van eene fictie bediend zou hebben, is volslagen onaannemelijk, dewijl hij zich alsdan terstond aan zijne lezers zou hebben doen kennen als een *valschen* profeet, wat hij zeker allerminst gewild kan hebben. Mogen wij nu ook nog eens hieraan herinneren, dat wij bijna voor alles, wat de Apocalypse ons voorhield, parallelen bij Paulus vonden, waaruit zou moeten volgen, dat ook de *vier* groote brieven, die hem nog algemeen toegekend worden, voor *onecht* moesten gehouden worden, als de bewering opging, dat de gegevens van de Apocalypse niet voor het jaar 68 passen, maar eerst in veel later tijd geplaatst kunnen worden. En zoo komen wij nu voor dit alternatief te staan: òf de opgaaf der Apocalypse, als in 68 geschreven, is een bloot verdichtsel en *al* de brieven van Paulus zijn *onecht*, òf Loman's hypothese is onhoudbaar. Niets toch is on-

(*) Suet. Nero c 16. Tac. Ann. 15, 44.
(†) Matth. 24.
(§) 2 Thess. 2:1-10.
(**) Rom 13:11; 1 Kor. 7:26-31; 15:51.

wedersprekelijker, - indien n.l. het laatste bijbelboek van 68 dagteekent - dan dat aan de hypothese van een lateren oorsprong van het Christendom, als geworden uit eene Joodsche moeder en een heidenschen opvoeder, de nekslag gegeven is. Dan toch staat het historisch vast, dat er in 68 reeds *vele* Christenen zijn, zelfs aanzienlijke gemeenten, die reeds een tamelijk rijk verleden achter zich hebben; dat zich reeds twee stroomingen onder de Christenen laten opmerken, eene behoudende aan den kant van hen, die aan de Joodsche wetten trouw willen blijven, en eene vrijzinnige aan de zijde van hen, die den godsdienst van die wetten hebben losgemaakt; dat er te dien tijde reeds eene vrij ontwikkelde Christologie aanwezig was, en dat de Christenen toen reeds gevoelig geleden hadden door den haat, hun door hunne vervolgzieke vijanden toegedragen.

Tegen deze slotsom van ons onderzoek is des Hoogleeraars hypothese wel niet bestand.

Of zou misschien Dr. Völter's critiek ons resultaat in duigen doen vallen? In geenen deele.

Volgens dien geleerde bestond de oorspronkelijke Apocalypse, die van 65 of 66 dagteekent(*), uit *elf* hoofdstukken of gedeelten daarvan, waarbij *dezelfde auteur* er in 68 nog *vier* gevoegd heeft(†). Ook naar zijn oordeel bezitten wij derhalve eene Apocalypse, *vóór de verwoesting van Jeruzalem* geschreven, en wat vóór die katastrophe, die aan het Joodsche volksbestaan en aan den tempeldienst voorgoed een einde maakte, te boek werd gesteld, behelst bijna de helft van het geheel, zooals het, na eerst in 145 nog ettelijke toevoegsels gekregen te hebben, omstreeks 150 in het licht zal verschenen zijn. Hierbij herinneren wij ons nog eens, wat wij vroeger opmerkten, dat die eindredactor alsdan zóó slordig, om niet te zeggen zóó dom, te werk zou gegaan zijn, dat hij zichzelven aanstonds als een falsaris verraden had. Oordeelt slechts. De ziener voorspelt, dat Jeruzalem en de tempel gespaard zullen blijven, - en beide zijn verwoest; dat Nero binnenkort terug zal komen, - en dat is niet geschied; dat de Christus hem schier onmiddellijk volgen zal, - en ook deze is niet verschenen. Dat alles wist men in 150 allerwegen evengoed, als wij het thans weten. Is er dan wel grooter slordigheid denkbaar dan het laten staan of voordragen van profetieën, die sinds lang door de uitkomst weersproken waren? Wij voegen er thans nog dit aan toe. Indien de auteur eerst in 150 of daaromtrent geschreven had, zou hij zich wel gewacht hebben, niet in strijd te komen met hetgeen Jezus, volgens den eersten evangelist, ten aanzien van den tempel geprofeteerd had. Deze had gezegd: van den tempel ‘zal geen steen op den anderen gelaten

(*) I:4-6, 9; IV; V 1-10; VI; VII:1-8; VIII; IX; XI:10-19; XIV:1-3, 6, 7, 14-20; XVIII:1-20; XIX:1-10.

(†) X; XI:1-13; XVII; XVIII:21-24.

worden, die niet zal worden afgebroken'[*]. Juist die profetie was door de uitkomst bevestigd en in 150 bij de Christenen evenzeer bekend als het onloochenbare feit van Jeruzalem's ondergang en de verbranding van Jahveh's tempel, daar het Mattheusevangelie toen reeds geruimen tijd geleden in 't licht verschenen was.

Doch al ware het, dat de Apocalypse, alvorens hare tegenwoordige gestalte verkregen te hebben, tot driemalen toe was aangevuld, altijd met dien verstande, dat de boven aangewezen gedeelten beschouwd moeten worden als van 65 en 68 te dagteekenen, dan zou daaruit nog geenszins volgen, dat wat wij uit de Openbaring tot bestrijding van de jongste hypothese over het ontstaan des Christendoms hebben saamgebracht, als nul te achten ware. Integendeel; in die stellig oude stukken wordt bijna alles gevonden, wat wij tot staving onzer meening aanvoerden, en heeft de lezer soms moed en geduld, om het voorafgaande nog eens te doorloopen en daarbij vooral te letten op de met Romeinsche cijfers gemerkte aanhalingen, dan zal hij er zich ras van overtuigen. Doch 't worde hem iets gemakkelijker gemaakt, zich op een paar hoofdpunten te vergewissen, dat er geen noemenswaardig verschil is tusschen het geheel en hetgeen in de, volgens Dr. Völter, oudste gedeelten voorkomt.

Deze zeggen ons, dat er vóór Jeruzalem's val reeds *vele* Christenen waren[†], gelijk o.a. blijkt uit de vermelding van 24 ouderlingen, die hier als vertegenwoordigers der Godsgemeente dienst doen[§]; dat er zelfs in Azië reeds zeven gemeenten zijn[**]; dat de Christenen elkander als dienstknechten van God en Jezus Christus[††] en als heiligen[§§] beschouwen, elkaar als broeders begroeten[***] en door Christus tot den hoogen rang van koningen en priesters verheven zijn[†††]. Zij leeren ons ook, dat die Christenen reeds om hun geloofswille ten bloede toe vervolgd waren, nog altijd aan verdrukking het hoofd hadden te bieden en in de naaste toekomst met nog zwaardere bedreigd werden[§§§].

Diezelfde oudere bronnen bevatten ook eene reeds tamelijk ontwikkelde Christologie. De Christus, uit David's stamhuis gesproten[****], is het geslachte lam[††††], dat door zijn bloed zijne gemeente heeft gekocht, haar verzamelende uit alle geslachten en talen en natiën en

(*) Matth. 24:2.
(†) VII:4; XIV:3.
(§) IV:4, 10; XI:16.
(**) 1:4.
(††) VII:3.
(§§) V:8; VIII:3, 4.
(***) I:9; VI:11.
(†††) I:6; V:10.
(§§§) I:9; VI:9 vv.; XVIII:24; XIX:2.
(****) V:5, 10.
(††††) vs. 6, 9.

volken(*), en die de zijnen, van hunne zonden gewasschen in zijn bloed, vereenigt tot het Koninkrijk Gods, om er met hem te heerschen(†). Hij, de eerstgeborene der dooden, de overste van de koningen der aarde(§), is niettemin aan God als ook zijn Vader gesubordineerd.(**) Eens komt hij weer. De bruiloft des Lams is gekomen, en zijne vrouw (de gemeente) heeft zich bereid, m.a.w., straks als de Bruidegom komt, om haar tot zich te nemen, breekt voor haar het zalig tijdstip der innigste vereeniging aan.(††) Dat staat vast, onwrikbaar vast, want het is geschreven in het boek van Gods eeuwig raadsbesluit, waarmee een engel door het luchtruim zweeft, en uit het opschrift blijkt, dat ook toen reeds het woord *evangelie* in gebruik was(§§).

't Zij genoeg, slechts deze twee punten gereleveerd te hebben, om er iedereen van te overtuigen, dat ook in 'tgeen Dr. Völter vóór 70 geschreven acht, wordt gevonden, wat zoo sterk mogelijk voor een veel vroeger bestaan van het Christendom pleit, dan thans door sommigen wordt aangenomen, en nogmaals worde herhaald, dat een zoodanige toestand, in 68 bereids aanwezig, naar een verleden van minstens 30 jaren heenwijst.

Bij de voorstelling van Dr. Völter - ondersteld, wij zagen ons gedwongen, haar tot de onze te maken, - zouden wij slechts één wezenlijk verlies lijden. Dan is er namelijk in de Openbaring geene plaats voor zulk eene bestrijding van het Paulinisme, als wij erin meenen te vinden. Zij toch rustte uitsluitend op hetgeen in de zeven Apocalyptische brieven te lezen staat, en deze behooren, volgens Dr. Völter, tot hetgeen de eindredactor er omstreeks 150 aan heeft toegevoegd. Daartoe kwam hij, omdat hij verschijnselen wenschte te brandmerken, die zich in het midden der tweede eeuw voordeden en die hij voor de zuiverheid van het ware Christendom verderfelijk oordeelde. Dr. Völter ziet in hen, die wij voor Paulinisten houden, Marcionieten en Montanisten en brengt dientengevolge de zeven brieven tot de dagen van Marcus Aurelius. Kunnen wij ons neerleggen bij hetgeen Prof. Scholten tegen die meening in 't midden heeft gebracht en achten wij ook geheel voldoende, wat hij geschreven heeft tot handhaving van het onder de modernen algemeen gangbare gevoelen, dat Johannes strijd voert tegen de geestverwanten van Paulus(***), dan kunnen wij thans dit punt veilig laten rusten. Desnoods kunnen wij het argument, dat wij eraan ontleenden, hoe gewichtig ook in onze schatting, missen, want in het zoo even opgenoemde vinden wij aanleiding genoeg, om, al ware het, dat wij Völter bijvielen, Loman af te vallen. Wij laten het nu verder aan anderen over, om het boek van Dr. Völter nog eens

(*) vs. 9.
(†) I:5, 6.
(§) I:5.
(**) I:6; XIV:14.
(††) XIX:7.
(§§) XIV:6.
(***) Hist. Krit. Bijdragen, bl. 88 vv.

voor de rechtbank der critiek te dagen. Wij voor ons zien den uitslag van het onderzoek met volle gerustheid te gemoet. Welke die ook wezen moge, de erkenning, dat bijna de helft der Apocalypse reeds in 68 aanwezig was, en de kennisneming van den inhoud dier oude stukken rechtvaardigen o.i. volkomen de traditioneele tijdsbepaling van het ontstaan des Christendoms, vastgeknoopt aan de historische verschijning van den beroemden profeet uit Nazareth, den grooten kruiseling van Golgotha.

Amsterdam, April 1884.

J.P. STRICKER.

Een vergeten ketter uit de zestiende eeuw.

In de laatste maanden heeft het allerminst aan de gelegenheid ontbroken, om de kennismaking met de groote hervormers van Duitschland en Zwitserland te vernieuwen. Het aantal geschriften, grootere en kleinere, wetenschappelijke en populaire, die over Luther en Zwingli, vooral over den eerste, het licht zagen, was legio. Dat de helden der Hervorming door hare zonen niet vergeten werden, bleek uit de geestdrift, waarmede hunne feestdagen in de Protestantsche wereld begroet werden.

Onder de tijdgenooten der Hervormers ontmoeten wij enkelen, wier namen veel minder beroemd zijn geworden dan de hunne, maar wier denkbeelden meer met de onze overeenstemmen. Mochten de meeste lezers van dit tijdschrift den naam van Sebastian Franck, bij wien ik hunne aandacht wensch te bepalen, thans voor het eerst hooren, zij behoeven zich daarover niet te schamen(*). De man, wiens werken door zijne tijdgenooten veel werden gelezen, is spoedig vergeten en eerst in onzen tijd uit het graf opgestaan, waarin hij zoo lang verborgen bleef(†).

(*) De voornaamste nieuwere geschiedschrijvers der Christelijke kerk, als Neander, Gieseler, Baur zwijgen over hem. In de voortreffelijke *Geschichte des Zeitalters der Reformation* (1868) van Ludwig Häusser wordt hij evenmin genoemd.

(†) Ongeveer anderhalve eeuw na Franck's dood vestigde Gottfried Arnold, de bekende ‘patroon der ketters’, voor het eerst weder de aandacht op hem in zijne *Unparteiische Kirchen- und Ketzergeschichte,* welke in 1699 verscheen. In de 18de eeuw luidde het oordeel over Franck meestal zeer ongunstig. Zijne werken werden eerst nauwkeurig bestudeerd door Dr. Karl Hagen, die in zijn in 1844 verschenen *Deutschlands literarische und religiöse Verhältnisse im Reformationszeitalter* een afzonderlijk hoofdstuk aan hem wijdde, dat van hooge ingenomenheid getuigde (III, p. 314-397). In 1869 gaf Dr. Carl Alfred Hase, de zoon van den beroemden theoloog uit Jena, de eerste uitvoerige monographie over Franck's leven en werken (*Sebastian Franck von Wörd der Schwärmgeist*). Dr. C. Sepp heeft van dit in menig opzicht uitnemend werk eene beoordeeling gegeven in zijne *Geschiedkundige Nasporingen* (I, p. 158-193). Nog vermelden wij eene korte levensschets van Franck in de *Studies in Religion under German Masters* van J. Frederick Smith, terwijl Charles Beard in *The Hibbert Lectures* van het vorige jaar *(The Reformation of the sixteenth century in its relation to modern thought and knowledge*) eenige bladzijden aan hem wijdde (p. 215-224). De beide laatste schrijvers hebben, evenals wij, voornamelijk Hagen en Hase als bronnen gebruikt.

Sebastian Franck werd tegen het einde der 15de eeuw te Wörd of Donauwörd in Zwaben geboren(*). Het jaar zijner geboorte is onbekend en van zijne jeugd weten wij niets. Tusschen 1520 en 1530 hield hij zich in of bij Neurenberg op. Het verblijf in deze vrije rijksstad, het middelpunt van den Europeeschen handel, waar de classieke letteren en de wetenschappen in eere werden gehouden, moet op zijne ontwikkeling een grooten invloed geoefend hebben. Hier maakte hij kennis met Willibald Pirkheimer, den classiek gevormden rechtsgeleerde, wiens persoonlijkheid bezielend werkte op geleerden en kunstenaars(†). Zijne bibliotheek, rijker dan eenige andere in Duitschland, stond voor ieder open. Zelf gaf hij de manuscripten, die hij verzameld had, in het licht of belastte anderen daarmede. Hij verbeterde de scholen te Neurenberg en zorgde, dat de classieken daar gelezen werden. Zijne woning heette 'de schuilplaats der Muzen'. Ulrich von Hutten, Erasmus, Albrecht Durer waren zijne vrienden. Uitgebreid was zijne correspondentie met vele geleerden in Europa Hij moedigde de beoefening der geschiedenis, vooral die van zijn eigen vaderland, aan, daar de oude kronieken gebleken waren onvoldoende te zijn. Zelf gaf hij eene geschiedenis van de oude Duitsche volken en van den oorlog, in 1499 met de Zwitsers gevoerd, waarbij hij tegenwoordig was geweest.

De reformatorische bewegingen in de Middeleeuwen hadden te Neurenberg veel bijval gevonden. Hier had Huss eene menigte volgelingen(§). In het jaar vóór Luther's optreden tegen den aflaat waren de aflaatkramers reeds uit Neurenberg verwijderd. De Hervorming werd door aanzienlijken en geleerden met ingenomenheid begroet. Pirkheimer was de vriend van Luther en Melanchthon. Neurenberg behoorde tot de eerste steden, die voor de nieuwe prediking partij kozen(**). Het was vooral de groote volksdichter Hans Sachs, door wien zij tot het volk doordrong(††). In 1523 verscheen te Neurenberg zijn 'Wittenbergische Nachtigall, die man jetzt höret überall', waarin de goddelijke waarheid tegenover de menschelijke leugens gesteld wordt, welke de

(*) Bayle hield hem voor een Hollander, waarschijnlijk omdat vele zijner werken in onze taal waren overgezet. Woerden werd meermalen als zijne geboorteplaats genoemd. De verwisseling van Woerden en Wörd laat zich gemakkelijk verklaren (vgl. Sepp. t.a.p. p. 170 verv.).

(†) Uitvoerig wordt over hem gehandeld door Hagen, t.a.p. I. p. 188 verv., 261 verv.

(§) Hagen (t.a.p. I, p. 178) haalt de volgende woorden uit een van Huss' brieven aan: 'Et ecce venimus Norunbergk, in qua adventum nostrum mercatores nostri divulgaverunt, qui nos praecesserunt, propter quod populus stabat in plateis, aspicientes et quaerentes, quid esset magister Hus. Cives meam sententiam confirmabant Finaliter amnes magistri et cives steterunt contenti. Etiam scitote, quod nullum sensi inimicum.'

(**) Vgl. Hagen, t.a.p. II, p. 76 verv.

(††) Sinds 1518, toen Sachs van zijne reizen teruggekeerd was, woonde hij te Neurenberg, zijne geboortestad, tot zijn dood in 1576.

menschen tot nu toe gevolgd waren(*). Toen in hetzelfde jaar de rijksdag te Neurenberg gehouden werd, beproefden de pausgezinden tevergeefs bij den Raad, om de nieuwe predikers uit de stad te verwijderen.

Van 1523-1525 was Johann Denck Rector aan de St.-Sebaldus-school te Neurenberg. Franck noemt hem 'een rustig, vroom man, de leider en bisschop der Wederdoopers'. Om zijne ketterijen werd hij veroordeeld, de stad te verlaten. De theologie der Wittenbergers was de zijne niet. Hij ontkende de leer der drieëenheid en der rechtvaardiging uit geloof. Al stelde hij, evenals de Wederdoopers, het woord Gods in den mensch boven den Bijbel, aan den doop der bejaarden kon hij niet zulk eene groote waarde toekennen als zij. Wie eens als kind gedoopt was, behoefde volgens hem niet opnieuw den doop te ondergaan. Met het 'dwingt ze om in te gaan', gelijk de Wederdoopers het opvatten, kon de edele man zich allerminst vereenigen(†).

Omtrent Franck's verblijf te Neurenberg is ons niets anders bekend, dan dat hij hier in 1528 in het huwelijk trad met Ottilie Behaim, eene schoone en rijkbegaafde vrouw, en drie vertalingen in het licht gaf: van een boekje van een Luthersch predikant, met wien Franck zeer bevriend was, waarin de plaatsen uit de H.S., die met elkander schenen te strijden, in harmonie werden gebracht(§); van een smeekschrift, aan Hendrik VIII gericht, waarin de geestelijkheid tentoongesteld werd(**); van eene Turkenkroniek, die de Christenen in een zeer ongunstig licht plaatste(††).

(*) Het gedicht vangt met de volgende woorden aan: 'Wach auf, es nahent gen dem Tag, Ich hör singen im grünen hag Ein wunigliche Nachtigall, Ir stymm durchklinget perg und tal, Die nacht neygt sich gen occident, Der tag get auf von orient.' Aan het slot komt de volgende opwekking voor: 'Darumb ihr christen wo ihr seyd, kert wider aus des Bapstes wüste, zu unserm hirten Jesu Christi, derselbig ist ein guter hirt, hat sein lieb mit dem tod probirt, durch den wir alle seyn erlost, der ist unser einiger trost, und unser einige hoffnung, gerechtigkeit und seligung, all die glauben in seinen namen, wer das beger, der spreche Amen. Christus amator, Papa peccator.'

(†) Vgl. over hem Beard t.a.p. p. 204 verv. en vooral Dr. Ludw. Keller: *Denk, ein Apostel der Wiedertäufer* (1882).

(§) *Althammeri Diallage, oder Vereinigung der streitigen Sprüch in der Schrift, verteutscht und mit einer Vorrede* (1528).

(**) *Supplycacyon of the Beggars* (1529). In de Voorrede zegt Franck, dat het smeekschrift oorspronkelijk in het Engelsch, elders, dat het in het Latijn geschreven was. Sommigen hielden Franck voor den schrijver. Het Engelsch origineel, aan Hase onbekend, is volgens Smith uitgegeven door F.J. Farnivall in 1871 (t.a.p. p. 12). De ellende, waarin Engeland verkeerde, wordt op rekening gesteld van de wolven in schaapskleederen, bisschoppen, aflaatpriesters, bedelmonniken, enz., die zich met de schatten van anderen verrijken en in ledigheid en zedeloosheid hun tijd doorbrengen. Als de Hervorming in Engeland wordt ingevoerd, als het volk zijn Bijbel mag lezen, als de 'vuile buiken' uit de kloosters verbannen worden, dan eerst zal Engeland tot zijn ouden luister terugkeeren.

(††) *Chronika und Beschreibung der Türkei mit ihrem Begriff, Inhalt, Provincien, Völkern, Ankunft von einem Sybenbürger*, 22 *Jahr darin gefangen gelegen, in Latein geschrieben* (1530). Het boek van den student uit Zevenbergen werd met eene Voorrede van Luther verrijkt, die er zeer mede ingenomen was. In zijne vertaling spreekt Franck den wensch uit, dat Duitschland veel van de Turken mocht overnemen. 'Gott erbarms, dasz Gottes Namen von unsertwegen so übel musz hören, dasz unser Christenthum und Evangelium voll Aergernisz ist, dass wir aüszerlich noch nicht so fromm sind als die Türken' (Hase, t.a.p., p. 5).

Te Straatsburg trad Franck het eerst als geschiedschrijver op. In 1531 verscheen daar zijn historische Bijbel, die met de schepping aanvangt en tot het jaar der uitgave loopt(*). In de Voorrede geeft de schrijver rekenschap van zijn werk. 'De geschiedenis leeft, de leer is eene doode letter. Wie vroom wil worden, vindt hier zijne voorbeelden, die hij kan navolgen. Wie een schalk wenscht te zijn, kan hier ook zijn beeld aantreffen. Wie den schepter hoopt te zwaaien, ontmoet hier allerlei wetten, waaruit hij het beste kan overnemen'. Wil iemand zijn leven verbeteren, die vindt hier niet alleen spreuken, maar allerlei levende voorbeelden. Het werk is in drie deelen verdeeld; het eerste, getiteld: *Kroniek van het Oude Testament*, verhaalt de geschiedenis der oude wereld tot op Christus; het tweede loopt tot Karel V en is vooral belangrijk, waar Franck zijn eigen tijd beschrijft; het derde is eene soort van kerkgeschiedenis, waarin achtereenvolgens over de pausen, de conciliën, de ketters, de geestelijke orden, de kerkelijke plechtigheden, het kerkelijk recht, de inkomsten der geestelijkheid en den Antichrist gehandeld wordt. Van alle kerkvergaderingen kon slechts de eerste, die der apostelen, den schrijver behagen. Velen onder hen, die de kerk als ketters beschouwde, zou hij voor heiligen willen verklaren. 'Christenen waren altijd in het oog der wereld ketters.' De monnikenorden heeten het werk van den duivel.

Franck schreef zijne geschiedenis voor het volk. Geleerden als Melanchthon zagen er laag op neer(†). Later werden zijne verdiensten als geschiedschrijver meer gewaardeerd. Hij is 'de baanbreker in de historiographie' genoemd(§). 'Zijne waarheidsliefde is boven allen twijfel verheven. Hij schrijft uit innerlijken drang, om de waarheid te dienen. Afgezien nog van zijne diepzinnige opvatting der geschiedenis, welk een meester is hij in het schilderen van tijdvakken en toestanden! Hoe juist is zijne psychologische waardeering, hoe doordacht alles, wat tot het theologisch en kerkelijk gebied behoort; met welk eene warmte spreekt hij van de plaats, die Duitschland in de geschiedenis zou moeten innemen; hoe aangrijpend is zijne taal, waar hij den tijd schetst, dien hijzelf doorleefd heeft!'(**)

Eene enkele maal geeft Franck het bewijs, dat de historische critiek hem niet geheel vreemd was. Zoo ontkende hij het episcopaat van Petrus en zijn marteldood te Rome onder Nero. De bewijzen, die hij geeft, zijn later meermalen gebruikt. Maar wij verwonderen ons niet, dat eene geschiedenis uit de 16de eeuw rijk is aan vergissingen en sprookjes, waaraan in dien tijd de meesten geloofden. Zoo wordt Vespasianus een tijdgenoot van Julianus den Af-

(*) 'Chronica, Zeytbuch und Geschichtbibel von anbegyn bis in disz gegenwärtig MDXXXI jahr. Darin beide Gottes und die Welt lauff, Handel, Art, wort, werk, thun, lassen, kriegen, wesen und leben ersehen und begriffen wird.'

(†) Volgens hem is Franck 'indoctae conditor historiae'.

(§) Hagen, t.a.p. III, p. 395.

(**) Vgl. Hase, t.a.p., p. 45 en 50.

vallige genoemd. De Germanen heeten af te stammen van Tuisko, een van Noach's zonen. Franko, de zoon van Hector, stichtte het rijk der Franken. Wij vernemen van menschen in Indië met hondekoppen, die blaffen. In Lydië zijn personen, zonder hoofd geboren, met mond en oogen op de borst In de nabijheid van den Ganges leven velen alleen van den reuk van appelen en bloemen. In Boheme had men vliegende draken in de lucht aanschouwd, met twee vleugelen en eene kroon op het hoofd; te Munster drie zonnen te gelijker tijd en vuurspuwende wolken.

Om de vele ketterijen, die de Overheid te Straatsburg in Franck's werk ontdekte, werd hij in 1531 uit de stad verbannen. In hetzelfde jaar schreef hij een boekje over de dronkenschap(*), volgens hem de moeder van vele zonden. ‘Daardoor zijn Sodom en Gomorra te gronde gegaan. Het is beter, in een klaaghuis dan in eene herberg te gaan, waar een mensch zijne ellende en daarom ook zijn God vergeet. Zulk zuipen, als men tegenwoordig doet, is op aarde nooit aanschouwd. Zij, die zich niet willen verbeteren, moesten zich geene Christenen noemen, daar die heilige, gezegende naam voor hen niet past.’ Maar de schuld ligt volgens Franck voor een deel aan de predikanten. ‘Zij prediken veel te slaperig en vatten de zaak niet ernstig genoeg op. Er verdrinken meer menschen in het glas dan in het water. Wanneer de edelen en regenten matig zijn, zal ook het volk zich verbeteren. Een vorst kan door zijn voorbeeld meer doen dan door tien wetten. Een edelman zonder deugd is een ijdele naam, evenals een bisschop zonder Bijbel. Wat beteekent de naam zonder een man?’

Ten onrechte is beweerd, dat Franck een tijdlang Luthersch predikant was geweest(†). Nimmer bekleedde hij eene openbare betrekking. Hij moest leven van hetgeen hij als schrijver verdiende, maar leed dikwijls gebrek. Om in de behoeften der zijnen te voorzien, werd hij zeepzieder, waarmede evenwel niet veel te verdienen was, daar de meesten in dien tijd gewoon waren, zich met loog te wasschen en slechts de adel en enkele anderen zich van zeep bedienden. Daar hij te Ulm op de marktdagen nog het meeste debiet van zijne zeep had, richtte hij tot den Raad dier stad het verzoek, om zich hier als burger te mogen vestigen. In 1534 kwam hij te Ulm als drukker en hernieuwde hier de kennismaking met Caspar Schwenckfeld, dien hij reeds te Straatsburg ontmoet had. In dezen edelman uit Silezië, wiens opvattingen van de Schrift, de openbaring, het geloof steeds meer van die der Hervormers waren afgeweken, die veel sympathie had voor de Wederdoopers, al kon hij zich bij hen niet aansluiten,

(*) *Von dem grewlichen Laster der trunckenheit so in disen letzten zeiten erst schier mit den frantzosen auffkomen.* Het is opgedragen aan den edelman Wolf von Heszberg.

(†) Zoo schrijft Karl Hase in zijne *Geschiedenis der Kerk* (Vertaling van T.C. van der Kulk, p. 460): ‘S. Franck, achtereen priester, Luthersch predikant, zeepzieder, geleerde, boekdrukker en altijd door volksschrijver.’

begroette hij een geestverwant, hoewel hij zich met sommige van diens leerstellingen niet vereenigde.

Gedurende zijn vijfjarig verblijf te Ulm gaf Franck de voornaamste zijner werken in het licht.

In 1534 verscheen zijne *Cosmographie* of beschrijving van de wetten, zeden en gewoonten, godsdiensten en bewoners van alle landen der wereld(*). Niet minder dan 61 bronnen worden genoemd, die de schrijver gebruikt heeft. Hij wekt zijne lezers op, om evenmin lichtgeloovig als ongeloovig te zijn. 'Gij moet niet aanstonds voor ongelooflijk houden, wat in onze landen ongewoon is. Gods werken zijn wonderbaar, ja, de gansche wereld is vol van zijne wonderen.' Uitdrukkelijk verklaart hij, dat het hem bij zijn onderzoek en bij de beoordeeling van personen om waarheid te doen was. Maar boven de geschiedkundige waarheid stelt hij die, welke God zelf in het hart van den mensch gelegd heeft. 'Allen moeten van God geleerd zijn. Gij moet u aan de voeten des Heeren neerzetten, om te vernemen, wat Hij in u spreekt. De zichtbare wereld is slechts eene afschaduwing der onzichtbare, die de ware is.'

Franck was een groot vriend van paradoxen, gelijk uit zijn boekje blijkt, dat in het volgende jaar onder dien titel verscheen(†). Hij geeft daarvan de volgende definitie: 'eene spreuk, die zeker en waar is, hoewel de gansche wereld haar voor valsch houdt'. Volgens hem spreekt God in paradoxen, opdat de goddeloozen niet zouden verstaan, wat Hij tot zijne kinderen zegt. Men moet het tegenovergestelde gelooven en doen van wat de groote menigte gelooft en doet. Omdat de waarheid onzichtbaar is, heeft Christus' woord in het oog der wereld geene gedaante of heerlijkheid. 'Waar vrede is, is geen vrede.' 'Zij, die niets hebben, bezitten alle dingen.' Deze paradoxen wekten groote ergernis op, vooral bij Martin Frecht, een Luthersch predikant te Ulm. Deze kettermeester eischte, dat aan den man, die zulke ketterijen verkondigde, het burgerrecht zou ontnomen worden. Toen men hem tot herroeping zijner gevoelens en het onderteekenen eener belijdenis wilde dwingen, gaf hij dit fiere antwoord: 'Het geweten van een mensch moet vrij blijven voor God. Het geloof des harten mag door geen eed gebonden worden; ik wil gaarne al mijne leden tot in den dood aan de Overheid onderwerpen, met uitzondering alleen van mijn hart en geweten.'

In zijne *Geschiedenis van Duitschland*(§), in 1538 verschenen,

(*) *Weltbuch, Cosmographie, Wahrhaftige Beschreibung aller Theile der Welt.*

(†) *Paradoxa ducenta octoginta, das ist Wunderred und gleichsam Rhäterschafft aus der H. Schrifft, so vor allem Fleisch ungläublich und unwahr sind, doch wider der gansen Welt und achtung gewisz und wahr.*

(§) *Germaniae Chronicon. Von des ganschen Teutschlands aller teutschen völker Herkommen, Namen, Händeln, guten und bösen Thaten, Reden, Rähten, Kriegen, Siegen.*
In 1537 zagen Franck's vertalingen van Erasmus' *Encomium* en Agrippa's *De incertitudine et vanitate omnium scientiarum,* benevens twee kleine geschriften *Vom Baum des Wissens Gutz und Bösz* en *Lob des thörichten göttichen Worts* het licht.

die met Noach aanvangt, zocht Franck het nationaliteitsgevoel bij zijne landgenooten op te wekken. Duitschland is volgens hem geen barbaarsch land, gelijk oude geschiedschrijvers beweerd hebben. ‘Wij mogen trotsch zijn op ons vaderland, dat door zijne overwinningen, zijne wijsheid, godsvrucht en beoefening der kunsten bij geen ander land achterstaat. Wij moeten God prijzen, dat wij in Duitschland geboren zijn.’

In hetzelfde jaar zag *De Gouden ark* het licht(*), eene bloemlezing, aan heidensche schrijvers, den Bijbel en kerkvaders ontleend, welke naar de bedoeling des schrijvers ‘eene geestelijke apotheek’ moest zijn. Het boek wekte de verontwaardiging op van de kerkelijk rechtzinnigen, die zich ergerden, dat profane en heilige schrijvers waren bijeengevoegd. De bovengenoemde Frecht klaagde Franck bij den Raad aan. Tevergeefs protesteerde de beschuldigde. Hij beriep zich op zijne *Kroniek van Duitschland*, waarin de geschiedenis van Ulm in de laatste vijftien eeuwen beschreven was, wat hem zeker wel aanspraak gaf op den naam van burger dier stad. Had hij door zijn leven, waarop niemand eenige smet kon werpen, verdiend, om met vrouw en kinderen verbannen en aan armoede prijsgegeven te worden? In Juli 1539 verliet hij de stad met zijne drukpers, zijne boeken en vijf kleine kinderen.

In hetzelfde jaar verschenen van den onvermoeid werkzamen man weder eenige geschriften. In *Het met zeven zegelen gesloten boek* werd het onderscheid tusschen de letter en den geest der Schrift in het licht gesteld. Strijdige plaatsen uit den Bijbel werden naast elkander geplaatst, o.a.: ‘God, zag dat alles goed was’, en ‘God vervloekte het aardrijk’; ‘Herodes beminde Johannes’ en ‘Herodes liet Johannes onthoofden’(†). De sleutel tot het boek heet het teeken van het kruis (T), m.a.w. alleen zij, die den gekruisigden Christus door hun leven belijden, zijn in staat, het boek te openen. Onder de zegelen worden genoemd: menschenvrees, menschelijke wijsheid, menschelijke beraadslagingen, menschelijke kracht, werkheiligheid. Belangrijker is zijn boekje tegen den oorlog(§). In het rijk van Christus, waarin slechts vrede en gerechtigheid wonen, hoort volgens Franck de oorlog niet thuis. Maar overal heerscht de oorlog: op markten en in raadhuizen, onder advocaten en juristen, tusschen geleerden, bisschoppen en vorsten, in kloosters en kerken. Hoewel Christus vrede en liefde geboden heeft, schaamt geen enkel Christen zich over den oorlog. Maar men zegt: God zelf heeft immers aan Israël den oorlog voorgeschreven. Franck vraagt: indien wij het voorbeeld der Joden moeten

(*) *Die Gulden Arch darein die besten hawptsprüch der heiligen Schrift, alten Lehrer und Väter der Kirche, auch der erleuchteten Hayden und Philosophen.*

(†) *Das verbütschiert mit siben Sigeln verschlossene Buch, das recht niemand aufthun, verstehen oder lesen kann, dann das lamb und die mit dem Thaue bezeichnet, das lamb angehören.*

(§) *Krieg-Büchlein des Friedes: Ein Krig des frides wider alle lärmen, auffruhr und Unsinnigkeit zu kryegen, mit gründlichen argumenten der heyligen Schrifft und Vernunfft widerlegt.*

volgen, waarom laten wij ons dan ook niet besnijden; waarom offeren wij niet en trouwen wij niet met vele vrouwen? Juist omdat onder de oude bedeeling de oorlog geoorloofd was, is hij onder de nieuwe verboden.

Gedurende de laatste jaren van zijn leven verkeerde Franck in kommervolle omstandigheden. Van de eene stad moest hij naar de andere vluchten. Nu eens ontmoeten wij hem te Bazel, dan weder te Straatsburg of te Frankfort(*). De Evangelischen, in 1540 te Smalkalden, onder voorzitting van Melanchthon vergaderd, veroordeelen hem als een hoogmoedig oproermaker. De vromen moeten zich voor hem en zijne vrienden wachten, dwepende huichelaars als zij zijn, die op één lijn staan met de twijfelaars uit den ouden tijd. Niet ten onrechte sprak Schwenckfeld, tegen wien evenzeer gewaarschuwd was, van 'de nieuwe pauselijke bul', die te Smalkalden was opgesteld.

In het volgende jaar gaf Franck eene *Verzameling spreekwoorden* in het licht(†), van welke slechts enkelen van hemzelven afkomstig zijn. 'In voorspoed zijn alle menschen geduldig. Een man moet altijd meer willen, dan hij volbrengen kan. De wil is de ziel van den arbeid. Nood leert de beren dansen. Men moet weinig met anderen, veel met zichzelven spreken. Geene vreugde zonder leed. De liefde is het begin der smart. Niemand kan het goed hebben in de wereld, tenzij hijzelf goed zij. Gunst, vrouwenliefde en rozebladeren zijn veranderlijk, evenals het weder in April.' Enkele spreekwoorden, die Franck uit den mond van het volk had opgevangen, gaven vooral groote ergernis: 'Vertrouw geene vrouw, al is zij dood. Het is beter, vrouwen te begraven dan naar de kerk te voeren. Klaag nooit uw nood aan eene stiefmoeder.'

Waarschijnlijk is Franck tegen het einde van 1543 (volgens sommigen in 1545) te Bazel gestorven. Misschien was hij nog kort vóór zijn dood in de gelegenheid, kennis te nemen van het ongunstig oordeel, dat Luther over hem uitsprak. De hervormer noemt hem 'des duivels geliefkoosd orgaan', 'Beëlzebub Franck', en vergelijkt hem met Cham, die de schande van zijn vader niet bedekte, maar er zijne vreugde in vond, om hem aan zijne broeders in zijn ellendigen toestand te toonen. 'Hij is een lasteraar, die liefst het kwade van anderen denkt.' 'Hij behoort tot die geestdrijvers, die altijd roepen: geest, geest, geest, om het woord, de sacramenten of het predikambt zich niet bekommeren en ons en onze vrienden Schriftgeleerden en letterknechten noemen.' Luther spreekt de hoop uit, dat de werken van 'dezen boozen mensch' eerlang door Christenen niet meer gelezen zullen worden.

(*) Uit Straatsburg schreef Franck een Latijnschen brief aan onzen landgenoot Joh. Campanus, den bestrijder van de leer der drieëenheid. Deze brief werd door De Zattere, gezegd Overhaag, in het Hollandsch vertaald. (Vgl. Sepp, *Bibliographische Mededeelingen*, 1883, p. 183 verv.)

(†) *Sprichwörter, Schöne, Weise, Herrliche Clugreden unn Hoffsprüch, darinnen der alten und nachkommenen aller Nationen und Sprachen grösste Vernunft und Klugheit.*

Maar waarom hebben Luther, Melanchthon en hunne vrienden zulk een hoogst ongunstig oordeel geveld over den onvermoeiden volksschrijver(*), op wiens leven zelfs zijne grootste tegenstanders geene smet hebben durven werpen? Om die vraag te beantwoorden, dienen wij wat nader met zijne denkbeelden kennis te maken.

Franck's afkeer van Rome was even groot, zoo niet grooter, als die der Hervormers. Gelijk de grondslag der pauselijke kerk - het episcopaat van Petrus - eene leugen is, zoo is de gansche kerk volgens hem eene leugen en de paus de Antichrist. Hare plechtigheden zijn nog belachelijker dan die der Heidenen. De Mahomedaan kent zijn Koran, maar de Roomsche is geheel en al een vreemdeling in het N Testament. Terwijl het Evangelie armoede en nederigheid predikt, baden de hooge geestelijken zich in weelde en pracht, hoewel hun hoofd zich den Heer der gansche wereld noemt. Laat een Heiden de Christelijke kerken en kloosters binnentreden, hij zou niet gelooven, dat hier het geloof aan één God gepredikt wordt. Alles is voor geld te verkrijgen, waardoor men absolutie krijgt van de ergste zonden. De vereering der heiligen en hunner reliquieën wordt afgoderij genoemd.

Met ingenomenheid spreekt Franck over de Hervorming, die een vuur op aarde bracht, hetwelk in het Evangelie voorspeld is. Van Luther getuigt hij: ‘Hij was een man, die het Hebreeuwsch, Latijn en Duitsch goed verstond, ervaren in de Schrift, een moedig bestrijder van het pausdom. Hij gaf aan Duitschland zijn Bijbel weder, waarvan bijna niemand meer iets wist, ja, zelfs doctoren in de theologie geen hoofdstuk gelezen hadden. Door zijn toedoen werd de Roomsche kerk bijna in geheel Duitschland, vooral in de harten van vele menschen vernietigd. Zijne theologie, die geheel nieuw was, is op Christus en op het geloof gebouwd.’

Maar op den duur kon Franck het met de Hervormers en hunne vrienden niet vinden. Zijne gevoelens weken steeds meer van de hunne af. Voor den papieren paus was hij niet minder bevreesd dan voor den paus te Rome.

Franck maakt een scherp onderscheid tusschen den Bijbel en het inwendig woord Gods in den mensch. Het eeuwige Woord Gods is in de harten der menschen geschreven. Het woonde in Abel, Henoch,

(*) Ook in ons land, waar de meeste van zijne geschriften vertaald werden, vond Franck vele bestrijders, maar ook enkele vrienden (Sepp., t.a.p., p. 160 verv.). De Wederdooper Dirk Philips, de broeder van den bekenden Obbe, schreef eene *Wederlegging en Refutation op twee sendbrieven van Seb. Franck, kortelijk uit de Heilige Schrift vervat.* Marnix van St. Aldegonde hield Franck voor een geestverwant van Servetus en gaf eene weerlegging van zijne gevoelens. Maar tegenover hem trad Casper Coolhaas, de voorlooper der Remonstranten, als Franck's verdediger op. Ook de predikant der Remonstranten te Gouda, Herboldus Thombergen, stemde met vele van Franck's gevoelens in. Hij vertaalde zijn *Von der tausendjährigen Glückseligkeit der Kirche.* Van dit werk, dat alleen in de Hollandsche overzetting bewaard bleef en daarom aan schrijvers, die onze taal niet kennen, onbekend is, gaf Dr. Sepp een overzicht (t.a.p., p. 179 verv.).

Noach, in alle vrome patriarchen, ook in Christus, Plato, Diogenes, Seneca, Plotinus; alle edele Heidenen waren verlicht door het Woord, dat in ons geplant is(*). Hij aarzelt niet, Cato een beter Christen te noemen dan velen, die dien naam dragen, dewijl dat Woord zoo krachtig in hem gesproken had. Het hart van elken geloovige is volgens hem eene levende werkplaats van den Heiligen Geest. De Heilige Geest in ons, die ster uit het Oosten, wijst ons den weg, om Christus te vinden.

Maar de Bijbel is volgens Franck slechts 'de lantaarn van het goddelijk woord'. Terwijl het Woord Gods oneindig, onzichtbaar, onuitsprekelijk is, is de Schrift begrensd. Vóór deze bestond het Woord Gods, en dit zal blijven, als de Schrift verdwenen is.

De Bijbel is slechts eene der vele openbaringen van God. Men moet er geen afgod van maken. Het is wel goed, eert Bijbel te bezitten, maar de Farizeën hadden ook een Bijbel, kenden hem van buiten en bleven toch blind. Met de letter der Schrift hebben zij Christus doodgeslagen, daar hij zich niet hield aan het O. Testament. En wat doen de Schriftgeleerden van onzen tijd? 'Zij houden zich met allerlei onnutte vragen bezig, als daar zijn: of Christus alom tegenwoordig is, hoe, wanneer en hoelang hij in het brood aanwezig is?' Ter verdediging van den oorlog beroepen zij zich op den Bijbel. Ware deze Gods woord, hoe zouden dan zoovele boeken uit den Bijbel verloren zijn gegaan? Gods woord is immers eeuwig. Er zijn eene menigte verklaringen van de Schrift, die hemelsbreed verschillen; aan welke zullen wij ons dan moeten houden? En hoevele tegenstrijdigheden komen daarin voor!

De slotsom luidt: wij kunnen niet gelooven, hetgeen met de getuigenis des harten in strijd is, al staat het ook in de Schrift.

Verdraagzaamheid tegenover andersdenkenden was aan de vrienden der Hervorming even vreemd als aan de Kerk, die zij pas verlaten hadden. Dat een ketter als Servet den brandstapel beklommen had, droeg ook de goedkeuring weg van den 'zachtmoedigen' Melanchthon. Zelfs Zwingli, de minst onverdraagzame onder de Hervormers, vond het zeer natuurlijk, dat aan zijne voormalige geloofsgenooten verboden werd, om de Mis bij te wonen, en dat de Wederdoopers, die zich van de volkskerk afzonderden, niet geduld werden. Als ieder, die iets nieuws ontdekte, eene menigte volk om zich heen kon verzamelen, dan zouden er zoovele sekten ontstaan, dat Christus in de kerk gedeeld werd!

Hoe geheel anders oordeelt Franck! Hij had een afkeer van sekten, omdat zij allen, die niet tot haar behooren, van de genade Gods willen uitsluiten en zelve alleen in het bezit van het ware geloof meen en te zijn. Niemand mocht, volgens hem, om zijn geloof vervolgd worden.

(*) Ook Zwingli geloofde aan de werking van Gods geest in vrome Heidenen als Cato, Plinius e.a.

Geweld kwam niet te pas, waar het de dingen des geestes gold. ‘Het geloof heeft alleen God en zijn onzichtbaar Woord tot voorwerp. Laat dus ons hart niet gescheiden zijn om die uiterlijke zaken, waarover thans getwist wordt.’ Franck beroept zich op de gelijkenis van het goede zaad en het onkruid. ‘Wie kwaad doet, moet gestraft worden, niet hij, die een ander geloof belijdt dan de groote menigte. Laat de ketters leeren, wat hun goeddunkt, daar immers niemand verplicht is, hunne dwalingen aan te nemen. Zegt men: zij weigeren, een eed te zweren, welnu, laten wij dan hun ja en neen als een eed beschouwen; liegen zij, dan kunnen zij de straf der meineedigen ondergaan. Ik ben door Gods genade niet zóó partijdig, dat ik niet ieder mijn broeder zou kunnen noemen, die naar God vraagt en gerechtigheid werkt. Ik ontmoet nog wel broeders en leden van het lichaam van Christus onder aanhangers van den paus, onder Turken, tollenaars en lieden, die tot allerlei sekten behooren. De een komt vroeg, de ander laat in den wijnberg des Heeren, en 's avonds treft men ze beiden aan. De vijgeboom, die thans slechts bladeren vertoont, zal misschien over drie jaar vruchten voortbrengen. Wellicht zal deze of gene, die het thans niet met mij eens is, mij morgen de hand reiken. Wie had durven hopen, dat Petrus en de andere zuilen der kerk zoo spoedig aan Paulus, den vervolger der gemeente, de rechterhand der gemeenschap zouden aanbieden? Kon Paulus het niet verdragen, dat iemand zich naar hem noemde, evenmin wensch ik een Papist, een Lutheraan, een Zwingliaan, een Wederdooper te heeten, maar noem mij naar Christus. Met Petrus beschouw ik allen als broeders, onder welk volk ook, die gerechtigheid liefhebben. Wij moeten elkanders lasten en zwakheden dragen, daar hierin het kenmerk en de grootste kracht van den Christen bestaan.’

Zulk eene taal uit den mond van een man uit de zestiende eeuw mag wel eene uitzondering heeten.

Volgens Franck had de zichtbare kerk bij den dood der apostelen opgehouden te bestaan. Hij gelooft alleen aan eene onzichtbare kerk, die niet op eene bepaalde plaats samenkomt, welke men niet met den vinger kan aanwijzen, de verzameling van alle vromen in de gansche wereld, die door den Heiligen Geest vereenigd zijn. Tot deze kerk is hij zich bewust, zelf te behooren. De wereld is gehecht aan tempels, feesten, offers, ceremoniën en meent, dat de vroomheid zou verdwijnen, wanneer deze eeredienst ophield. Maar God ziet op het hart en wordt niet door menschenhanden gediend. Jezus leerde zijn vrienden niet, om in een tempel of eene synagoge, maar om in de binnenkamer te bidden. Als hijzelf wilde bidden, ging hij naar de woestijn of op een berg. Wanneer wij aan de menschen voorschrijven, hoe en wanneer zij moeten bidden, vasten, gedoopt worden en het Avondmaal gebruiken, keeren wij tot het Jodendom terug en houden op, Christenen te zijn, voor wie geene regels of voorschriften gelden, daar zij door den Heiligen Geest

geleid worden. Als uitwendige plechtigheden hebben ook Doop en Avondmaal voor hem geene beteekenis. De Doop is de afbeelding van ‘het met Christus gestorven, in God begraven leven’, het Avondmaal van ‘den band der liefde en der eenheid in alle dingen’. Wij begrijpen, dat de rechtzinnige Protestanten zulke kettersche gevoelens niet konden dulden.

Franck's theologie was veel armer dan die zijner tijdgenooten. Met eerbied en heiligen schroom spreekt hij over God, die het wezen en het leven van alle onzichtbare en zichtbare dingen is. ‘Hij is de eeuwige en oneindige, de algoede zonder naam. Een Mozes, die Hem om Zijn naam vroeg, kon slechts ten antwoord vernemen: Ik zal zijn, die ik zijn zal; ik ben, die ik ben. Hij woont in een licht, waartoe niemand komen kan. Hij is alles in allen. Wie zou de dingen kennen, die in den hemel geschieden? Wie zou Uw verstand en Uwe bedoelingen doorgronden, wanneer Gij geene wijsheid geeft en ons Uw Geest niet zendt? Het beeld Gods in ons erkent en begrijpt Hem stuksgewijze door een dikken nevel. Wij moeten ons met eerbied voor Hem buigen en niets willen weten, wat God niet in ons getuigt. Hij heeft ons eerst liefgehad, gezocht, geroepen, uitverkoren, toen wij nog verre van Hem waren.’ De gansche wereld met al hare schepselen is volgens Franck een open boek en levende Bijbel, die welsprekender van God getuigt dan de doode letter der Schrift.

En wat verstaat hij onder geloof? Het is de verzekerdheid van den inwendigen mensch omtrent de onzichtbare dingen, waarvan hij zich niet laat afbrengen, al ontzonk hem ook de gansche wereld. Aan het geloof ontleent het leven zijne zedelijke waarde. Het is de grootste daad des levens. Waar geloof in den waren zin des woords gevonden wordt, daar vloeien de stroomen van levend water ten eeuwigen leven. Een geloof zonder liefde is dood. Daar het het werk des Heiligen Geestes is, kan het nooit door spitsvondige redeneeringen of door boeken ons deel worden. Het is eene dwaasheid, wanneer kerkvergaderingen het werk des Heiligen Geestes meenen te kunnen verrichten. Het was een ijdel werk, toen men gansche koninkrijken tot het geloof poogde te brengen.

De kerkelijke leerstukken van de erfzonde, van de verdorvenheid der menschelijke natuur, van de voldoening aan Gods gerechtigheid zoeken wij bij Franck tevergeefs. Het verhaal van Adam's val beschouwt hij als eene allegorie. Nog altijd spreekt God tot den mensch: gij zult van dezen boom niet eten, evenals Jezus zeide: tenzij gij uzelven verloochent en uw leven prijsgeeft, kunt gij het koninkrijk Gods niet ingaan. Het oorspronkelijk licht in ons kan niet uitgebluscht worden. Maar het verbleekt, wanneer de mensch zijne booze neigingen volgt, in plaats van aan zijne natuur, aan het goddelijke in hem te gehoorzamen. Wanneer wij ons van God afwenden, dan ontstaat de zonde. Alleen aan den mensch heeft God een vrijen wil geschonken,

zonder welken er van geene zonde sprake zou kunnen zijn. De vogel *wordt* gezongen en in de lucht gedragen. God klopt bij den mensch aan, maar het opendoen staat aan hem. God werkt in hem, maar niet zonder zijn wil. Evenals de kranke kan ook de zondaar genezen worden, wanneer zijn gemoed en wil in God vernieuwd worden. In elk mensch moet de Christus weder vleesch worden. Als wij niet met hem der zonde afsterven, dan baat zijn lijden en sterven ons niets. Door zijn kruis leeren de menschen, die God als een vertoornd wezen beschouwd hadden, Hem als genadig en barmhartig kennen, al was Hij dit van den aanvang af reeds geweest. Ten onrechte meenen velen, dat Christus voor onze zonden genoeg heeft gedaan en dat wij slechts de handen in den schoot behoeven te leggen. 'Wij moeten bij hem in de slagorde staan en den vijand aangrijpen, opdat wij in hem overwinnen. Maar wij laten Christus het kruis dragen en zingen: Kurie eleison! Wij zijn maar goede gezellen, hebben iemand, die ons gelag betaald heeft, en drinken nu op zijn krediet! Wie zegt, dat hij niets vermag, die geeft zijn ongeloof te kennen, verloochent zijn koning, alsof die in hem niets wil werken, terwijl hij altijd bereid is, om te regeeren, waar hij slechts een ledig hart vindt, een plekje, waarin zijn rijk eene plaats kan innemen.'

Franck achtte het einde der tegenwoordige wereld nabij. Weldra zou zij voor eene andere, eene betere plaats maken. Hij kan zich niet voorstellen, dat eene wereld, die door allerlei zonden besmet was, nog lang zou bestaan. Wij kunnen die pessimistische beschouwing verklaren. Hij, die zijn leven aan het welzijn van zijn volk gewijd had, werd door velen als de pest geschuwd. De man, die voor zich uiterst weinig behoeften had(*), die niets anders verlangde, dan met vrouw en kinderen een rustig leven te leiden, om zich ongestoord aan zijn geliefkoosden arbeid te kunnen wijden, vond nergens eene vaste woonplaats. Als een misdadiger werd hij van de eene stad naar de andere gebannen. Overal meende hij wolven in schaapskleederen te ontdekken. De prediker der verdraagzaamheid kon zich moeielijk op het standpunt verplaatsen van hen, die krachtens hunne leer onverdraagzaam moesten zijn. Hij begreep niet, dat zijne denkbeelden voor de meesten zijner tijdgenooten een steen des aanstoots moesten wezen. Zoo werd het oordeel, dat hij over zijne tegenstanders velde, vaak onbillijk. De zonden van zijn volk, hoevele ook, werden te breed uitgemeten. In oogenblikken van mismoedigheid werd het oog gesloten voor het licht, dat ook in de duisternis scheen.

Franck had eene groote voorliefde voor de werken van Johannes Tauler,

(*) 'Het onderscheid van goederen bestaat slechts in schijn. De arme leeft evengoed als de rijke. Slaapt de boer minder goed dan de vorst? Smaakt den arme zijne pap niet evengoed als den rijke zijne fazanten en kapoenen? Honger en dorst maken uit brood peperkoeken en uit een dronk frisch water den kostbaarsten wijn. Hij, die naar geld en goed jaagt, is niet tevreden met hetgeen hij heeft, daar hij altijd meer wil bezitten, en heeft dus geen genot van zijn eigendom. Maar wien deze dingen onverschillig zijn, hij bezit ze.'

die onder de Mystieken der middeleeuwen eene eerste plaats inneemt. Eenige verwantschap tusschen hem en de Wederdoopers valt niet te ontkennen, al is hij geheel ten onrechte door sommigen onder hen gerangschikt(*). Zijne denkbeelden, evenals die van alle Mystieken, zijn niet altijd even helder. Een afgerond stelsel heeft hij niet gegeven. Op de eene bladzijde schijnt hij soms iets anders te leeren dan op de andere, waartoe ook zijne groote voorliefde voor paradoxen medewerkte. Het verwondert ons niet, dat sommigen hem een pantheïst, een Spinozist, een voorlooper van Böhme en van Hegel genoemd hebben, terwijl anderen hem onder de theïsten of panentheïsten meenden te kunnen rangschikken. Maar geen onpartijdig beoordeelaar zal er bezwaar tegen hebben, om hem eene plaats te geven onder de echt godsdienstige persoonlijkheden, al was zijne ingenomenheid met kerken en kerkelijke instellingen uiterst gering. Hij staat veel nader bij ons dan Luther en de andere Hervormers. Zijne ideeën over de voortdurende openbaring van God in de geschiedenis, over den Bijbel, over de betrekkelijke waarde van godsdienstige vormen en plechtigheden trekken ons meer aan dan de hunne. Maar juist daarom was hij de man niet, die een duurzamen invloed op zijne tijdgenooten kon oefenen. Hij begreep niet, dat de meesten onder hen voor hun geloof den steun van het uitwendig gezag noodig hadden, waaraan hij geene behoefte had. Hij was een voorlooper van den nieuweren tijd, die in staat is, hem te waardeeren.

Te recht is met het oog op Franck en enkelen zijner geestverwanten gezegd: ‘De mannen, die de wereld bijna vergeten heeft, wier namen zij slechts noemde, om eene smet op hen te werpen, aanschouwden, hoewel misschien in nevelen, waarheden en beginselen, die minachtend werden voorbijgezien door hen, die als leidslieden en weldoeners der menschheid met roem overladen zijn. Maar de waarheid kan niet sterven, al worden de menschen vergeten’(†).

Haarlem, Februari 1884.
DR. M.A.N. ROVERS.

(*) Dit blijkt voldoende uit Franck's *Artikel und Lehre der Täufer* (Vgl. C.A. Hase t.a.p., p. 273 verv.): ‘Volgens sommigen is de wederdoop zóó noodzakelijk, dat zij meenen, dat zonder dezen niemand zalig kan worden. De kinderdoop is in hun oog een gruwel. Zij houden zichzelven voor de heiligen en de reinen. Zij hebben alle dingen gemeen, maar, gelijk zijzelven zeer goed weten, “hierin ist sehr viele Anania”. De eene gemeente doet de andere in den ban, zoodat er bij hen ongeveer dezelfde vrijheid heerscht als in de kerk van Rome. Velen willen de eerste Christelijke gemeente navolgen en houden zich geheel aan de letter der Schrift. Zij hebben gezichten en meenen, dat zij opgenomen zijn in den derden hemel, evenals Paulus. De doop kan volgens hen niet door ketters bediend worden. Zij gelooven aan de eeuwige verdoemenis der goddeloozen. Sommigen onder hen leeren niet alleen de gemeenschap van goederen, maar ook die van vrouwen. Talrijke sekten worden onder hen gevonden, die zeker Gods welgevallen niet wegdragen.’

(†) Beard, t.a.p., p. 224.

De Schotsche universiteiten.

Edinburg's universiteit heeft in de laatste dagen de oogen der beschaafde wereld tot zich getrokken. Misschien zijn er enkelen, die iets naders willen hooren over de geschiedenis dier beroemde instelling van hooger onderwijs en over de lotgevallen der Schotsche universiteiten in het algemeen. De stof tot de volgende mededeelingen zullen wij ontleenen aan hoogst betrouwbare bronnen: aan een pas verschenen geschrift van Alexander Bain over het verleden en het heden der Schotsche universiteiten en aan het prachtige werk in twee deelen, hetwelk de Principal der Edinburgsche universiteit, Sir Alexander Grant, bij gelegenheid van het eeuwfeest heeft doen verschijnen en dat de tot in bijzonderheden afdalende geschiedenis zijner universiteit behelst. Een paar woorden vooraf over den oorsprong van het zoogenaamd universitair onderwijs.

Onder de vele goede dingen, welke de wereld aan Griekenland is verschuldigd, behoort ook dit, dat het de eerste kiem tot universitair onderwijs heeft gelegd. Immers, het was hoofdzakelijk bij de Grieken, dat de opvoeding dien grooten sprong maakte, den grootsten, die zich denken laat, van het traditioneel onderwijs in huis, in de werkplaats, te midden der maatschappij, tot het eigenlijk gezegde schoolonderwijs. Heden ten dage achten wij schoolonderwijs zoo onontbeerlijk, dat wij aan dat andere onderwijs, hetwelk in vroegere eeuwen het eenige ontwikkelingsmiddel van den mensch was, ternauwernood recht laten wedervaren. Zoo de Grieken misschien niet den eersten schoolmeester voor lezen, schrijven en rekenen aanstelden, ongetwijfeld hadden zij het eerst een hoogergaand onderwijs; hunne sophisten en rhetoren leidden tot de meer aanzienlijke maatschappelijke bezigheden, tot een leven in de practijk op, terwijl hunne philosofen of wijsgeeren eene soort van kennis verspreidden, die een ruim veld tot oefening der verstandelijke vermogens opende, met of zonder toepassing op een beroep, ongeveer op de wijze van onze faculteit der letteren en wijsbegeerte.

Bij hun eerste optreden betoonden zich de sophisten zóó aanmatigend, dat Plato het noodig achtte, de aandacht te vestigen op de goede, oude, onvergankelijke bronnen van ontwikkeling: het huisgezin, het bedrijf en de maatschappij. Hij wees aan, dat zij, die er aanspraak op maakten, de deugd door lessen over moraal voort te planten, geheel in de schaduw werden gesteld door den invloed van het huisgezin en door de veelzijdige vorming der maatschappij. Evenzeer werden de verschillende beroepskundigheden oorspronkelijk door practische oefening en nabootsing verworven. De grootste staatslieden en veldheeren der

oude tijden hadden geene andere leermeesters dan de practijk. Filips van Macedonië werd alleen door de practijk gevormd; zijn nog grootere zoon was de eerste, die, volgens onze wijze van uitdrukking, eene opvoeding op breede schaal ontving van Aristoteles, den onderwijzer van geheel Europa.

Laat ons thans een sprong maken van acht eeuwen. Aan het einde van die tusschenruimte ontmoeten wij den man, die de oude en de nieuwe wereld verbindt; die bijkans het eenige lichtpunt is in het Westen gedurende de eeuwen van duisternis: Boëthius, Minister van Theodoric, Keizer der Gothen. Wat er van Aristoteles tusschen de zesde en de elfde eeuw bekend was, heeft hij voor de latere geslachten bewaard. Gedurende dien tijd werden bij de Latijnen uitsluitend de logische verhandelingen in eere gehouden, ofschoon ook daarvan de beste gedeelten werden verwaarloosd. Eene kleine groep van geschriften, bekend onder den naam van Oude Logica (vetus logica), heeft geschiedkundige waarde verkregen, daar het abstracte denken gedurende vijf lange eeuwen erop teerde. Zij bestond uit de twee verhandelingen of hoofdstukken van Aristoteles, genaamd *De Categorieën* en *De Interpretatione* of de Theorie van het Oordeel, voorts uit een boek van Porphyrius den Neo-Platonist, *Inleiding* (Isagoge) geheeten, dat over de zoogenaamde vijf Predicabilia handelt. Honderd bladzijden ongeveer zouden dien geheelen inhoud kunnen omvatten, en in drie weken zou men dat alles zeer goed kunnen meester worden.

Maar Boëthius deed meer, dan deze werken tot de kennis der Middeleeuwen brengen; hij vertaalde de geschriften over Logica (Organon) van Aristoteles in hun geheel, hoewel de overigen zelden ter hand werden genomen. Tevens was hij het, die het vraagstuk der Universalia in zijn eersten Dialoog over Porphyrius ter sprake bracht en zoo het zaad zaaide, dat eerst vier eeuwen later zou ontkiemen, maar toen de tijd ervoor gekomen was, dan ook vrucht zou dragen zonder maat of tal. Voorts is de naam van Boëthius verbonden met het plan van hoogere ontwikkeling, dat aan het academische onderwijs voorafging, met het zoogenaamde *quadrivium*, dat eene viervoudige groep van onderwerpen omvatte: arithmetica, geometrie, muziek en astronomie. Vereenigd met het trivium of de voorbereidende groep van drie onderwerpen: grammatica, rhetorica en logica, vormde het quadrivium, wat bekend stond onder den naam van de ‘zeven vrije kunsten’, maar in de minst verlichte eeuwen werd het quadrivium bijna geheel uit het oog verloren en gingen maar enkelen verder dan het trivium.

In de 7de eeuw, het tijdstip der diepste geestelijke duisternis, verkeerde de philosophie in volslagen stilstand. In de 8ste komt er licht door de kerk- en kloosterscholen van Karel den Groote, terwijl in de 9de eeuw deze scholen voorgoed bevestigd werden en er eene opvoedkundige hervorming tot stand kwam, die blijvende goede gevolgen zou afwerpen. Toch was het onderwijs nog zeer beperkt, daar het de

grenzen der Oude Logica niet overschreed, terwijl de onderwijzers nog steeds monniken waren. De elfde eeuw is het eigenlijk tijdperk der morgenschemering. De toegang tot het Oosten was toen door de kruistochten geopend, en er bestond een druk verkeer met de geleerde Saracenen van Spanje, zoodat al de werken van Aristoteles, voorzien van Arabische commentaren, voornamelijk in Latijnsche vertalingen hun weg vonden naar het Westen. De gisting der geesten was groot en onrustwekkend. Het personeel der scholen werd versterkt met eene hoogere klasse van onderwijzers, leeken zoowel als geestelijken; logica en dialectia deden eene aanzienlijke schrede voorwaarts, en de groote strijd tusschen realisme en nominalisme, die zijn ontstaan aan de vorige eeuw had te danken, woedde met buitengewone hevigheid. Wij staan nu aan den vooravond van de stichting van academies; die van Bologna was inderdaad reeds geopend geworden.

Toch kan de Universiteit in den strikten zin des woords eerst een product der 12de eeuw worden genoemd; de hoofdtrekken bij hare oorspronkelijke inrichting waren de volgende:

Ten eerste, de afscheiding van philosophie en theologie. Om dit punt voldoende uiteen te zetten, zou men een hoofdstuk Middeleeuwsche geschiedenis moeten schrijven. Het zij hier genoeg, te zeggen, dat Aristoteles en het ontwakende nadenken der elfde eeuw de voorname oorzaken dier scheiding waren. Twee klassen van geesten trof men toen in de kerk aan: de vrome geloovigen, zooals b.v. St. Bernard, die geene gronden zochten voor hun geloof, en de polemische, bespiegelende godgeleerden, zooals b.v. Abelard, die de theologie wenschten rationeel te maken. Bovendien was het eene eeuw, waarin de politieke gebeurtenissen de geesten wakker schudden; men was ondernemend genoeg, om kruistochten te volvoeren, en vond eene soort van voldoening zelfs in den strijd met het woord. Het wezen der Universalia was het onderwerp van veel getwist, maar toen deze strijdvraag in botsing bracht met zulke hoofdbegrippen der kerkleer als de Drieëenheid en de Predestinatie, was het niet langer mogelijk voor philosophie en theologie, vereenigd te blijven.

Er kwam eene scheiding tusschen deze twee machten tot stand, die de leidende gedachte werd bij de inrichting der Universiteiten. De grondslag was philosophie en de voorname faculteit die der Letteren. Bologna was wel is waar beroemd door zijne rechtsgeleerdheid en behield in dit opzicht eeuwenlang eene groote vermaardheid, maar de Parijsche Universiteit, naar het model van welke de Schotsche Academies, evenals vele anderen, zijn ingericht, onderwees jarenlang uitsluitend philosophie, bezat met andere woorden geene andere faculteit dan die der Letteren. Theologie, medicijnen noch rechtsgeleerdheid vonden daar een onderkomen vóór in de 13de eeuw.

In de tweede plaats hebben wij te vermelden het verleenen van graden na het afleggen van daartoe vereischte examens. De graden

waren oorspronkelijk slechts eene vergunning tot het geven van onderwijs. Zij ontleenden hunne grootste waarde aan het besluit van Paus Nicolaas I, die aan al de gegradueerden der Parijsche Universiteit het recht verleende, overal te doceeren, een recht, waarvan ook de Schotten weldra ijverig gebruik maakten.

Ten derde zij de organisatie der oude Universiteit vermeld. Europa was nog niet tot een toestand van orde gekomen; zelfs in de groote steden werd het burgerlijk bestuur dikwijls schaakmat gezet. Zoodra er veel menschen bij elkaar kwamen, openbaarde zich een geest van onrust en oproerigheid. De Universiteiten konden dikwijls tot voorbeeld daarvan dienen, zoodat het noodig geacht werd, haar een eigen bestuur te verleenen. De basis was democratisch, maar terwijl te Parijs alleen aan de docenten gezag werd toegekend, verkregen te Bologna ook de studenten eene stem. Zij verkozen den Rector, wien zeer veel macht werd verleend. Aan zijne handen werd het beheer der Universiteit, werden civiele en crimineele rechtspraak over hare leden toevertrouwd. De Schotsche Universiteiten volgden in dit opzicht Bologna na, en ten gevolge daarvan wordt ook heden ten dage in Edinburg, Glasgow, Aberdeen en St. Andrews de Rector nog door de studenten verkozen, maar van zijn gezag is niet veel meer overgebleven dan het recht, om redevoeringen te houden tot zijne kiezers. Heden ten dage is de Lord-Rector meestal òf een beroemd staatsman, òf een groot geleerde of letterkundige. Zoo werden in de laatste jaren Gladstone, Carlyle, John Mill door Schotsche studenten tot hun Rector gekozen; zoo is thans Sir Stafford Northcote Rector van Edinburg, Alexander Bain Rector van Aberdeen.

Binnen drie eeuwen verwierven vele steden van Italië, Frankrijk en Duitschland hare Universiteiten, in Engeland Oxford en Cambridge, en overal richtte men zich naar het model van Parijs of Bologna. In den beginne deed Schotland niet mee in den wedijver, om academies te stichten; het handelde op de wijze van den koekoek, die zijne eieren legt in vreemde nesten. Gedurende twee eeuwen werden er bijna zonder uitzondering in Engeland geene Schotten geduld, zoodat zij toen niet, gelijk in later tijd, te Oxford of te Cambridge zich eene carrière konden scheppen. Zij hadden echter in hun eigen land goede Latijnsche scholen, zoogenaamde ‘grammar schools’, waar hun de kennis der taal van het oude Rome flink werd ingeprent. Zij doorkruisten Europa en waren bekende figuren in de groote academiesteden, vooral te Parijs. Hun zin voor disputeeren en metaphysica hielp hen vooruit, en zij waren bereid tot werken, evenzeer tot doceeren.

Eindelijk sloeg Schotland zelf in goeden ernst de hand aan den ploeg. In 1411 werd het eerste der Colleges van St. Andrews gesticht; 1451 is het geboortejaar van Glasgow, 1494 dat van King's College te Aberdeen. Deze bestonden dus vóór de Hervorming, en ware de Hervorming niet gekomen, misschien had Schotland nooit meer dan dat gekregen.

De stichters dier Colleges waren geestelijken; de inrichting en het ceremonieel waren kerkelijk. Zij werden ongetwijfeld opgericht met het doel, om de Schotsche studenten in het land te houden. Bovendien rekende men erop, in hen bolwerken te vinden tegen de ketterijen dier tijden. In dit opzicht baarden zij teleurstelling, want juist de eerstgeborene der Schotsche Universiteiten werd de bakermat der Hervorming in Schotland.

Deze drie oudste inrichtingen van hooger onderwijs in Schotland werden nagenoeg op dezelfde leest geschoeid. Toch bestond er verschil, gelijk daaruit noodzakelijk voortvloeide, dat er tusschen de stichting van Glasgow en die van Oud-Aberdeen twee groote gebeurtenissen plaats grepen. De eene was de inname van Constantinopel, waardoor de Grieksche geleerden met hunne schatten over Europa werden verspreid. De andere was de uitvinding der boekdrukkunst. Toen in 1431 Glasgow werd geopend, bestond er geen gedrukte tekst, terwijl in 1494 bij de oprichting van King's College de oude classieken overvloedig waren afgedrukt. De oudste uitgaven van Aristoteles in de bibliotheek te Aberdeen dragen het jaartal 1486.

Hier zal het noodig zijn, den Hollandschen lezer het onderscheid duidelijk te maken, dat er aanvankelijk tusschen een ‘college’ en eene ‘universiteit’ bestond.

De universiteit was een maatschappelijk lichaam, dat voor onbeperkte uitbreiding vatbaar was, soms twaalf- of vijftienduizend personen omvatte, in de eene of andere stad gevestigd was, maar niet noodzakelijk over bepaalde gebouwen te beschikken had of eene bijzondere plek zijn eigendom kon noemen. De band tusschen de leden der universiteit was, dat zij gemeenschappelijke privilegiën genoten, als het ware een kleinen staat op zichzelven vormden, ja, zelfs eene eigen burgerlijke en crimineele rechtspraak hadden. Een ‘college’ daarentegen was, de zaak op de keper beschouwd, een huis, een kloosterachtig gebouw, ingericht voor een klein, beperkt aantal arme scholieren, die de privilegiën der universiteit wenschten deelachtig te worden, en tevens voor de meesters, bestemd, om die scholieren te bewaken en te onderwijzen. De reglementen, voor het college geldig, waren allen van huiselijken aard, ofschoon jongelingen, die daarbuiten woonden, dikwijls werden toegelaten, om de lessen in het college bij te wonen. De leden van het college vormden een huisgezin op zichzelf en waren aan een gemeenschappelijken levensregel onderworpen. Natuurlijk bestonden er dikwijls talrijke colleges binnen den boezem van eene en dezelfde universiteit. In sommige gevallen werd door een Paus aan een college het recht toegekend, om graden te verleenen, maar ook dat was niet voldoende, om het college eene universiteit te doen zijn; het bleef desniettemin eene huiselijke instelling te midden van een grooter lichaam en genoot als zoodanig niet de waardigheid en de privilegiën, waarover, althans in naam, de universiteit

steeds te beschikken had. Maar in den loop der eeuwen is de beteekenis van den term ‘universiteit’ gewijzigd geworden. Zoo is ‘London University’ thans eene instelling, welke niets anders te doen heeft, dan examens af te nemen en graden te verleenen. En universiteiten van hetzelfde type vindt men thans ook in Britsch-Indië. Men weet, op welke wijze London University in de eerste helft dezer eeuw is geboren geworden. In Oxford en Cambridge werden slechts aan hen graden verleend, die de geloofsbelijdenis van Engeland's staatskerk onderteekenden, en werd het den Dissenters zelfs niet vergund, academische lessen bij te wonen. Omstreeks 1824 stichtten om die reden vrijzinnige mannen met behulp van particuliere bijdragen eene instelling van universitair onderwijs te Londen, genaamd ‘London's college’, welke geen kerkelijk karakter ontving en voor geloovigen en ongeloovigen van allerlei denominatie werd opengesteld. De kerkelijke partij begreep, dat zij, wilde zij niet haar invloed voor een goed deel verliezen, eene op confessioneele leest geschoeide instelling van universitair onderwijs daarnaast had te plaatsen. Door haar werd in Engeland's hoofdstad als mededinger met London's college ‘King's college’ gesticht. Beide instellingen richtten zich weldra tot de wetgevende macht met het verzoek om bevoegdheid tot het verleenen van graden. Het parlement begreep, aan geene van beiden die bevoegdheid te moeten toekennen, maar stichtte London University, een uitsluitend examineerend lichaam, hetwelk naar geene kerkelijke geloofsbelijdenis vraagt, maar graden verleent aan allen, die bewijzen, de noodige kennis te bezitten, onverschillig waar zij onderwijs hebben genoten.

Thans keeren wij tot de Schotsche universiteiten terug. Op verzoek van Jacobus I, Koning van Schotland, die op dat oogenblik gevangene der Engelschen was, werd in 1412 door den anti-Paus Benedictus XIII, die in zijn eigen paleis te Avignon een gevangene en in de oogen van het grootste deel der Christenwereld geen paus was, onder bemiddeling van den Bisschop Wardlaw, de oudste der Schotsche universiteiten te St. Andrews gesticht. Verschillende privilegiën werden aan de leden der universiteit te St. Andrews bij bisschoppelijk besluit toegekend. Zoo werden zij vrijgesteld van het betalen van belastingen en aan de rechtspraak van hun eigen Rector onderworpen, terwijl de stadsmagistraten, indien zij met eene door den Rector opgelegde straf zich niet konden vereenigen, zich in hooger instantie tot den Bisschop hadden te wenden, die ten eeuwigen dage kanselier der universiteit zou zijn en in die hoedanigheid de hoogste rechtspraak steeds zou uitoefenen. Er werd verder door den Bisschop bepaald, dat de huren der woningen, door leden der universiteit in gebruik genomen, door een raad van gezworenen zouden worden vastgesteld, welke voor de eene helft door de universiteit, voor de andere door de stad zou worden benoemd. Tevens, dat geestelijken, aan de uni-

versiteit hetzij als leerlingen, hetzij als onderwijzers werkzaam, ofschoon zij hunne kerkelijke ambten in den steek lieten, de daaraan verbonden stipendia zouden blijven genieten. Uit deze voorbeelden ziet men, wat er in de vijftiende eeuw onder de stichting van eene universiteit werd verstaan. Met dien term bedoelde men vrij wat meer dan de vestiging van eene school met veelzijdig onderwijs; als het ware werd er een kleine staat in den staat te voorschijn geroepen. Toen de nieuwe stichting door het Schotsche parlement was goedgekeurd en de bul van den Paus verkregen, werd er een plechtig *Te Deum* gezongen, werden de klokken van St. Andrews geluid, werden er processies gehouden, vreugdevuren ontstoken en door het geheele volk gedanst en gezongen: zoo blijde was men in Schotland, eene wettige universiteit verkregen te hebben, op dezelfde leest geschoeid als de groote universiteiten van het buitenland, tot welke zoo talrijke Schotten tot dusver hunne toevlucht hadden moeten nemen.

In de pauselijke bul waren ook strikte bepalingen opgenomen betreffende de examens, die voor de graden zouden vereischt worden. De titel van doctor of meester was in de vijftiende eeuw niet eene bloote onderscheiding, maar eene vergunning, om als leeraar op te treden. Wie dien titel verlangde, behoorde zich in tegenwoordigheid van alle doctoren en meesters, tot de faculteit van den candidaat behoorende, aan een examen te onderwerpen, hetwelk door den bisschop of door een uit naam van den bisschop daarvoor aangesteld geleerde werd afgenomen, na afloop waarvan de aanwezige doctoren en meesters zonder aanzien des persoons hadden te beslissen, of de gevraagde graad al dan niet zou verleend worden.

Het is merkwaardig, dat er in die dagen van opgewekt geestelijk leven niet meer dan eenige privilegiën vereischt werden, om eene universiteit te stichten en haar terstond eene zekere vlucht te doen nemen. Stipendia voor de leeraars, gebouwen voor het onderwijs werden voorloopig door Bisschop Wardlaw niet aangewezen. En toch groeide het aantal der leeraars en studenten steeds aan. Zoo had de universiteit van Parijs eenigen tijd gebloeid, zonder over eigen lokalen te kunnen beschikken. Intusschen werden later aan de universiteit te St. Andrews achtereenvolgens drie colleges met de daaraan verbonden inkomsten geschonken. Zoo werd ‘St. Salvator's college’ door Bisschop Kennedy in 1456 gesticht en tot huisvesting van zeven leeraren en zes arme studenten ingericht. Natuurlijk werd er aan eene gemeenschappelijke tafel gespijsd en werden er bepaalde godsdienstoefeningen voorgeschreven. Voorts werd er in dat college onderwijs gegeven in de godgeleerdheid, in de logica, de physica, de metaphysica en andere vakken van wijsbegeerte. Zoo werd er in 1512 eene huis, dat oorspronkelijk voor pelgrims bestemd was, die de wonderen, door het geraamte van den heiligen apostel Andreas gewrocht, kwamen aanschouwen, maar dat, ‘toen die wonderen ophielden zich

te vertoonen', voor arme onde vrouwen was ingericht, als college ter beschikking van de universiteit gesteld door den Aartsbisschop Hepburn. Aan de arme scholieren, die daarin gratis werden gehuisvest en gevoed, was de taak opgelegd, het gebouw schoon te houden en andere huiselijke diensten te verrichten, terwijl met uitzondering van de waschvrouw, die meer dan vijftig jaar oud moest zijn, geen lid der schoone sekse het recht had, een voet over den drempel te zetten. Met uitzondering van den kok en zijn maat, de twee eenige bedienden, naar het schijnt, waren allen verplicht, enkel Latijn te spreken. De zonen van den adel en anderen mochten in het onderwijs deelen, mits zij zich aan de huistucht wilden onderwerpen en het voorgeschreven geestelijk kostuum dragen. Nog later, in 1537, verkreeg Aartsbisschop Beaton eene bul van Paus Paulus III, waarbij hem de bevoegdheid werd geschonken, om een college te stichten, dat den naam van de gezegende maagd Maria zou dragen en de inkomsten van zekere kerken zou genieten. Al deze colleges werden niet enkel met wetenschappelijke, maar tevens met vrome doeleinden gesticht.

Op dergelijke wijze als de universiteit te St. Andrews werd omstreeks 40 jaar later, in 1450, die van Glasgow met behulp van eene bul van Paus Nicolaas V door Bisschop Turnbull, en in 1494 krachtens eene bul van Alexander VI door Bisschop Elphinston de universiteit te Old Aberdeen gesticht. In die bullen wordt gesproken van *universitas studii generalis*, van 'Faculteiten van godgeleerdheid, kanoniek en burgerlijk recht, medicijnen, vrije kunsten en iedere andere wettige Faculteit'. Maar dat alles omvattend onderwijs was niet voldoende, wij merkten het reeds op, om eene instelling eene universiteit te doen zijn. Vandaar, dat de pauselijke bullen tevens van een aaneengesloten lichaam spreken, van eene corporatie, die zekere privilegiën zal genieten en het recht zal hebben, eigendommen te bezitten.

Over de universiteit van Edinburg, wier oorsprong van die der drie overige Schotsche universiteiten verschilt, daar zij eerst na de Hervorming werd te voorschijn geroepen, zullen wij straks spreken. Vooraf willen wij in zeer korte trekken de geschiedenis der drie uit de Middeleeuwen dateerende universiteiten schilderen. Het onderwerp is gewichtig, maar wij zullen ons beperken en er slechts enkele regels aan wijden.

De geschiedenis der Schotsche universiteiten laat zich over drie wel afgebakende tijdvakken verdeelen. Het eerste loopt tot aan de Hervorming; het tweede strekt zich uit van de Hervorming tot het begin der vorige eeuw; het derde omvat de vorige en de tegenwoordige eeuw. Kortheidshalve zullen wij enkel van de Faculteit der Letteren en Wijsbegeerte (Faculty of Arts) spreken, daar hier de grondslag voor het onderwijs bij de overige faculteiten werd gelegd. Laat ons zien, hoe zij vóór de Hervorming was ingericht.

In de eerste plaats, wat den staf der leeraren betreft. De cursus,

die zich over vier jaren uitstrekte, werd door zoogenaamde Regenten (Regents) geleid. Ieder hunner had zijne studenten, die gedurende de vier studiejaren geheel voor zijne rekening kwamen; het gewicht van alle te onderwijzen vakken drukte op hetzelfde paar schouders; de regenten geleken veel op wandelende encyclopedieën. Dit stelsel bleef, gedurende de beide eerste perioden, ondanks de pogingen, om het te vervangen, onafgebroken in zwang. De studenten van den tegenwoordigen tijd, die in hunne vier studiejaren ten minste zeven verschillende gezichten, zeven stemmen, zeven stapelplaatsen van geleerdheid ontmoeten, zullen het zich moeilijk voorstellen, dat hunne voorgangers opgewekt en vroolijk konden blijven, vastgeklonken als zij waren aan eene en dezelfde persoonlijkheid, nu eens te jong, dan te oud, dikwijls niet opgewassen voor zijne taak.

Wat nu de gedoceerde onderwerpen betreft, om deze te kennen, heeft men enkel te weten, wat de geschriften van Aristoteles zijn. De notulen van de universiteit te Glasgow verschaffen ons het leerplan van de Faculteit der Letteren spoedig na de oprichting. De onderwerpen worden in twee deelen gesplitst: logica en philosophie. De logica omvatte eerst enkel de drie Verhandelingen der Oude Logica; daaraan werd nu hier het geheel van Aristoteles' *Organon* toegevoegd. Zoo kreeg de Syllogisme met verwante onderwerpen eene beurt. Daarenboven werd aan de hand van Aristoteles' *Topica* werk gemaakt van de disputeerkunst, een vak, dat thans niet meer tot het onderwijs in logica wordt gebracht. Men bestudeerde bij die gelegenheid hoofdzakelijk het tweede en het zesde boek van Aristoteles' *Topica*, het tweede gewijd aan inductie, en het zesde, dat over definities en drogredenen handelt. Het dispuut was een der gewrochten van den Griekschen geest, en Aristoteles was de profeet op dit gebied.

Tot de philosophie werden gerekend te behooren al de Physische verhandelingen van Aristoteles, verder zijne Metaphysica, de verhandeling *De Anima* (over de ziel) en de verwante Psychologische Verhandelingen, zooals die over het geheugen. Ziedaar het gewone leerplan. Soms werd het afgewisseld met een deel der Ethica van Aristoteles, maar zijne Politiek zoeken wij in dezen tijd tevergeefs, terwijl er ook van de Rhetorica nooit sprake is. De inderdaad merkwaardige Biologische werken van Aristoteles, waaronder zijn boek over de Dieren, schijnen verwaarloosd te zijn geworden.

Zekere gedeelten der Mathesis vonden altoos eene plaats op het leerplan. Zoo ook het eene of andere werk over Astronomie, een der onderwerpen van het quadrivium.

Dit alles werd in het Latijn gegeven. Grieksch was toen niet bekend (het werd in Schotland binnengeleid in 1534). Geen classieke Latijnsche schrijver werd behandeld; het onderwijs in het Latijn werd afgedaan op de voorbereidende school, op de ‘Grammar school’.

Ziedaar, wat de faculteit der letteren in de 15de eeuw opleverde:

een eentonig Aristotelisch quadriennium, waarbij de discipel steeds aan de lippen van denzelfden meester had te hangen. Wij begrijpen den toestand echter niet volkomen, tenzij wij verder de manier van werken in het oog vatten.

Het kon onmogelijk regel zijn, dat de leerlingen den tekst van Aristoteles bezaten. De docent las en verklaarde den tekst voor hen, maar een zeer groot gedeelte van den tijd werd altoos gebruikt voor het dicteeren van datgene, waarover vervolgens het mondeling examen zou loopen; het veiligst was, het gedicteerde woordelijk van buiten te leeren; men kon worden uitgenoodigd, die passages letterlijk op te zeggen, terwijl er minder kans was, dat er behoorlijke vragen over den zin werden gesteld. De gedicteerde notae bestonden gewoonlijk uit citaten en verkortingen van Aristoteles met daaraan toegevoegde verklaringen van latere schrijvers. Dikwijls werd dit dicteersysteem als tijdverkwisting aan de kaak gesteld; toch werd het eerst afgeschaft in de derde of tegenwoordige periode van het bestaan der universiteiten, terwijl er zelfs nu nog hier en daar sporen van worden aangetroffen.

Het onderwijs bestond dus uitsluitend in het behandelen van een tekst. De leeraar had, althans in de eerste periode, weinig of niets uit eigen naam te zeggen. Hij was zelfs niet vrij in de opmerkingen, die hij bij wijze van commentaar zou kunnen maken. Hij was inderdaad weinig meer dan eene machine.

Om evenwel het overzicht van het eerste tijdperk volledig te doen zijn, moeten wij gewag maken van de oefening in het Dispuut. Ziedaar eene practijk, welke gelijktijdig met de universiteit ontstond; zij was de eenige wijze, waarop de student tot eigen nadenken werd geprikkeld, het voornaamste tegengif tegen het mechanisch onderwijs met behulp van teksten en dictaten.

De periode vóór de Hervorming duurde voor de Aberdeensche Universiteit niet veel meer dan zestig jaar. Gedurende een gedeelte van dien tijd verwierf zij beroemdheid. In 1541 werd de stad vereerd door een bezoek van Jacobus V, en de Universiteit had haar aandeel in de hem aangeboden feestelijkheden. Het droge verslag meldt, dat er oefeningen en disputen plaats grepen in het Grieksch, het Latijn en andere talen! Maar uit de officieele bescheiden blijkt, dat het college in dien tijd ontaard was in een klooster en eene kloosterschool. En ook de twee andere universiteiten konden zich niet in grooten, bestendigen bloei verheugen.

Vatten wij de geschiedenis der drie oudste Schotsche universiteiten tot op het tijdvak der Hervorming in weinig woorden samen. Gedurende anderhalve eeuw ontmoeten wij vijf of zes prelaten, die grooten ijver ontvouwden in het belang van het universitair onderwijs. Maar de Roomsch-Katholieke geestelijkheid betoonde zich in het algemeen zeer onverschillig in dit opzicht. Overdreven is de lof, die door Lecky aan

de Kerk wordt toegezwaaid voor wat zij in de periode, die aan de Hervorming voorafging, ten behoeve van de nationale opvoeding heeft gedaan. De Kerk had in Schotland over vele rijke prebenden te beschikken, maar de universiteiten bleven arm en telden op den duur slechts weinig discipelen. De bevolking was dun gezaaid en arm; voor de helft verkeerde zij zelfs nog in een toestand van barbaarschheid; toen dan ook, omstreeks het midden der zestiende eeuw, de Hervorming begon wortel te schieten, had nog geene enkele der Schotsche universiteiten zich een eigen krachtig leven veroverd. Omstreeks dien tijd hooren wij een geleerden Schot, die uit eigen aanschouwing de universiteit van Parijs kende, erover klagen, dat er in Schotland te veel universiteiten waren. ‘Gelijk ijzer ijzer slijpt,’ zegt John Mair ‘zoo wetten de geesten elkaar, waar talrijke studenten met elkander in aanraking komen.’

En nu de tweede periode. St. Andrews was van meet aan eene bakermat van het Protestantisme. St. Leonard was de naam van een der in die stad gevestigde colleges. Welnu, reeds vroeg was de spreekwijze in omloop: ‘Hij heeft uit St. Leonard's bron gedronken’, om aan te duiden, dat iemand tot het Lutherdom overhelde. Toch moesten enkele regenten van colleges uit hun ambt ontzet worden, omdat zij zich niet naar de beginselen der ‘Kirk’ van Knox wilden voegen. En nog veel meer moeite kostte het, de kleinere universiteit van Aberdeen te ‘reinigen’ van de leeraars, die het oude geloof niet verzaken wilden. Aan alle Paapschgezinde leeraars werd het recht ontnomen, om, hetzij in het particulier of in het openbaar, in eenig deel van Schotland voortaan onderwijs te geven. Dit was de negatieve zijde van het werk der Hervormers.

Tevens werd, in die dagen van geestelijke beroering, het gezag van den grooten Aristoteles aan het wankelen gebracht. Twee gebeurtenissen zijn hier te vermelden, welke op den val van den machtigen Stagyriet betrekking hebben. In de eerste plaats noemen wij den kruistocht tegen Aristoteles, die in den boezem der Parijsche universiteit door den vermaarden Peter Ramus werd ondernomen. Andrew Melville, een hoogst bekwame Schot, die de lessen van Ramus in Frankrijk had gevolgd, leidde diens stelsel bij zijne landgenooten in. Het tweede feit, dat wij te vermelden hebben, is nog opmerkelijker. De hoofden der Hervorming hadden te bepalen, welke gedragslijn zij tegenover Aristoteles zouden kiezen. In het eerst was hunne houding zoo vijandig mogelijk. Luther beschouwde hem als een echten duivel, als een kind der duisternis; hij noemde hem ‘het vervloekte bolwerk der Papisten’. Ook Melanchton sloeg over Aristoteles een afkeurend vonnis. Maar weldra bespeurde hij, dat de theologie gevaar liep, in dweepzieke drijverij te ontaarden, wanneer zij den steun van alle philosophie moest missen. Voorloopig nu was er geene andere keus, dan

terug te gaan tot de heidensche stelsels. Melanchton was genoodzaakt te erkennen, dat Aristoteles de minst verwerpelijke van alle heidensche wijsgeeren en bovendien meester van het terrein was. Het plan werd dus ontworpen, zijne leer als basis aan te nemen en haar van alle kanten te omheinen met orthodoxe verklaringen. Zoo hield Aristoteles op, als despoot over de geesten te gebieden, maar in hoedanigheid van constitutioneel koning zag hij zijne heerschappij met anderhalve eeuw verlengd.

Toen in Schotland de universiteiten verlost waren van den onwrikbaren aanbang van het oude geloof, volgde de vraag, welke wijzigingen er in het leerplan moesten worden gebracht, niet uitsluitend ten behoeve van het Protestantisme, maar ook ter wille van verlichting en beschaving des verstands. De rechte man verscheen op den rechten tijd. In 1574 ontving de reeds genoemde Andreas Melville, die toen te Genève vertoefde, dringende uitnoodiging, om terug te komen en de vereischte hervormingen te helpen tot stand brengen. Hij werd onmiddellijk tot Principal van de Universiteit te Glasgow benoemd, welke toen ter tijde in een toestand van buitengewoon verval en grooten achteruitgang verkeerde. Zijne plannen, tot rijpheid gekomen door beraadslaging met George Buchanan, waren een groot hervormer waardig. Hij ontwierp een leergang, die in hoofdzaak de leergang van de tweede periode der universiteiten bleef. Aan de schier uitsluitende studie van Aristoteles werd een einde gemaakt. De Grieksche taal werd ingevoerd; Grieksche classieken werden gelezen. De studie der Romeinsche classieken werd uitgebreid. Een handboek over Rhetorica werd aan de lezing der classieken toegevoegd. De dialectiek van Ramus nam als inleiding tot de Logica de plaats van de drie verhandelingen der ‘Oude Logica’ in. Bij de mathematische studiën werd aan Euclides eene plaats ingeruimd. Geographie en cosmographie werden niet vergeten. Dan volgde een cursus over zedeleer op breeder grondslag, dan tot dusver het geval was geweest. Met de Ethica en de Politiek van Aristoteles werden Cicero's ethische werken en sommige der Dialogen van Plato verbonden. Wel is waar gebruikte Melville voor Physica nog steeds Aristoteles, maar hij voegde er eene meer moderne verhandeling aan toe. Ook gaf hij een overzicht van algemeene geschiedenis en chronologie.

Dit leerplan, volgens hetwelk Melville in persoon onderwijs gaf, ten einde zoo toekomstige leeraars te vormen, bleef het program voor de cursussen van alle universiteiten gedurende de tweede periode. De cursus der Letteren bestond in dat tijdvak uit de Grieksche en Latijnsche classieken, met rhetorica, logica en dialectiek, zedekundige philosophie of ethica, wiskunde, physica en astronomie. De korte leiddraad der rhetorica door Talon of Talaeus, ontleend aan de lessen van Peter Ramus, werd in alle Schotsche universiteiten gebruikt, totdat het boekje werd vervangen door het veel voortreffelijker geschrift van den Hollandschen geleerde Gerrit Jan Voss.

Melville had zich tegenover vele tegenstanders te handhaven, in het

bijzonder tegenover de kampioenen voor de onfeilbaarheid van Aristoteles. Gelijk de Duitsche Hervormers had hij Aristoteles tot basis aangenomen, maar met dergelijke beperkingen, als door hen werden toegepast. Op die wijze werden Aristoteles en Calvijn ertoe genoopt, elkander de hand te reiken.

Melville had nog een ander denkbeeld, maar dit bleek al te revolutionnair. Hij wilde de ‘Regents’ ieder tot eene bepaalde groep van onderwerpen beperken en zoo invoeren, wat ons modern professoraat kan heeten. Te Glasgow bracht hij dit plan inderdaad in werking: één ‘Regent’ nam Latijn en Grieksch, een tweede, zijn neef, James Melville, mathesis, logica en zedekundige philosophie, een derde physica en astronomie. Dit stelsel bleef, naar het schijnt, vijftig jaar in zwang; eerst in 1642 zien wij weder ‘Regents’ aangesteld, zonder bepaalde aanwijzing van vakken. Waarom deze verbetering zoolang gehandhaafd en toen weer afgeschaft werd, daarover verkeert men in het duister. Door Melville's invloed werd het nieuwe stelsel ook aan de andere Universiteiten beproefd, maar overal terstond verworpen. Na zes jaren te Glasgow gewerkt te hebben, ging hij naar St. Andrews als Principal en Professor der godgeleerdheid en trachtte hier dezelfde hervormingen in te voeren, maar tevergeefs; de tegenstand was te groot. In weerwil van eene koninklijke verordening kwam de verdeeling van arbeid tusschen de ‘Regents’ er niet tot stand. En toch was Melville's invloed zóó groot, dat dezelfde verordening ook tot King's College te Aberdeen werd uitgestrekt. Er werd door den Koning omstreeks 1581 een giftbrief uitgevaardigd, die eene merkwaardige geschiedenis heeft en de zoogenaamde nieuwe stichting der Aberdeensche universiteit ten gevolge had. Graaf Marischal was een der voornaamste voorstanders van het hervormingsplan, in het Koninklijk Charter vervat. De verdeeling van arbeid tusschen de ‘Regents’ werd er ten sterkste in aanbevolen. Het plan kwam niet tot uitvoering, en vijftig jaren later werd er eene juridische quaestie van gemaakt, of het ooit kracht van wet had gehad. Karel I werd ertoe gebracht, zijne verontwaardiging te uiten over het denkbeeld, de universiteit tot eene school te verlagen.

Een enkel woord thans over de stichting van Marischal College te Aberdeen. Wellicht werd Graaf Marischal tot die stichting verlokt onder den indruk van zijne mislukte poging ter hervorming van King's College. In ieder geval was hij van zins, volgens Melville's plan aan iederen ‘Regent’ een bijzonder vak op te dragen. De giftbrief spreekt in dit opzicht zoo duidelijk mogelijk. En toch werd niettegenstaande den giftbrief en Marischal's persoonlijke tegenwoordigheid het plan gedwarsboomd en bleef het oude stelsel van ‘Regents’ nog gedurende 160 jaren in werking.

Het hervormde leerplan daarentegen verwierf de zege. Er kleefde eene groote fout aan dit plan. Het jaar vóór de stichting van Marischal College had Galileï zijn werk over mechanica uitgegeven,

waardoor, in vereeniging met wat door Archimedes en anderen tot stand was gebracht, de grondslag onzer moderne physica werd gelegd. Copernicus had zijn werk over de hemellichamen reeds in het licht gezonden. De tijd was dus gekomen, om de physische beschouwingen van Aristoteles geheel op zijde te schuiven en aan de door hem op dit terrein gestichte verwarring van denkbeelden een einde te maken. Hier gold het een gebied, op hetwelk Aristoteles van het begin tot het eind een dwaalweg had bewandeld. Indien er in dit vak in Schotland een even kundig leidsman ware opgetreden, als Melville voor de algemeene literatuur, of als Napier van Merchiston voor de zuivere mathesis was geweest, dan zou een vierde gedeelte van het onderwijs in de 'Colleges' niet volkomen onnut zijn geweest, maar van dat deel een gezonde, levenwekkende geest voor het geheel zijn uitgegaan.

De studie der astronomie bezat altijd eene bijzondere aantrekkelijkheid, ook al viel er weinig over dat vak te zeggen, wanneer men de onvoldoende beschouwingen van Aristoteles buiten rekening laat. Een klein boekje, getiteld *Sacrobosco over het heelal,* dat weinig meer behelst, dan men nu aan jongens en meisjes zou leeren, was, naast de verklaring van de globe, eeuwenlang over geheel Europa het academisch handboek over dit onderwerp.

Een enkel woord over de wijze van doceeren in deze tweede periode. Er werd viva voce ondervraagd naar aanleiding van de dictaten, zooals men zich kan voorstellen. Maar de meeste nadruk werd gelegd op disputen en voordrachten in verschillende vormen. Te Edinburg, en vermoedelijk ook elders, waren de klassen verdeeld in groepen, die afzonderlijk bijeenkwamen en vervolgens dagelijks onderling debatteerden. De studenten werden in het geheel zes uren per dag in beslag genomen. Voorts werden de hoogere klassen dikwijls tegenover elkander in het vuur gebracht. Dit was eene geliefde bezigheid op Zaterdag. De meeningen, waarvoor de beste studenten te velde trokken, werden hunne bijnamen. Om eindelijk zijn graad te erlangen, moest ieder candidaat achtereenvolgens stellingen verdedigen en bestrijden. Eene met zorg bewerkte thesis werd tot dat doel door den Regent opgesteld, een geschrift, waarin hij de leidende gedachten zijner philosophische lessen neeriegde; die thesis werd door de candidaten overgenornen, door hen onderteekend en voor hunne rekening gedrukt. Op den dag der promotie werd eene zeer lange zitting gehouden; op zijne beurt stond ieder candidaat achtereenvolgens op, om een gedeelte der thesis aan te vallen of te verdedigen; allen lieten hunne stem hooren en zij, die zich in het dispuut wisten te redden, kregen ten slotte hun graad. In de Schotsche bibliotheken vindt men nog vele van deze thesis bewaard; enkele zijn zeer lang, honderd pagina's kleinen druk; zij zijn de beste sleutel tot de kennis van het onderwijs gedurende het tweede tijdperk. Uit die thesis kan men zien, in hoever Aristoteles vervangen was door moderne inzichten.

Er werd gezegd, dat er tijden waren, waarin de student gedurende zijn vierjarigen studietijd nooit het genot had, het gezicht van een tweeden leermeester te zien. Dit was de regel, maar de uitzonderingen zijn belangrijk. Zoo b.v. ten opzichte van Marischal College te Aberdeen. Enkele jaren na de stichting van dit College schiep Dr. Duncan Liddel een leerstoel voor de mathesis, waardoor dus de Regents ontheven werden van het vak, dat boven alle andere een specialist vereischte. Deze leerstoel werd achtereenvolgens door zeer bekwame wiskunstenaars bezet King's College te Aberdeen was niet zoo gelukkig. Sedert zijne stichting bezat het één vakgeleerde, den Humanist, maar tot 1753 had deze tevens als Rector der Grammar-school op te treden. Edinburg bezat reeds vroeg een leerstoel voor de mathesis, door beroemde mannen bezet. Maar nieuwe verbeteringen grepen er in dit opzicht niet plaats, totdat op het einde der 17de eeuw het Grieksch, zoowel te Edinburg als in Marischal College, een afzonderlijken leerstoel erlangde. Maar in die dagen was het rijk der Regents bijna voor goed uit.

Toch werd het oude systeem nog op zonderlinge gronden verdedigd. Gedurende de beroeringen der 17de eeuw kon Universiteitshervorming geene onverdeelde aandacht trekken. Maar na de revolutie van 1688 werden er krachtige stemmen ten gunste van Melville's stelsel vernomen. Het voor de hand liggend argument was, dat door verdeeling van vakken ieder individu bij machte zou zijn, een enkel onderwerp grondig meester te worden en naar behooren te doceeren. Daartegen werd aangevoerd, dat de meester door onafgebroken omgang met zijne discipelen beter in staat was, hunne neigingen en talenten te doorgronden. Het antwoord luidde, dat de neigingen en talenten niet zoo diep liggen verborgen, of zij komen binnen enkele weken aan het licht. Voorts werd er ten voordeele van Melville's stelsel in het midden gebracht, dat de studenten meer eerbied hebben voor een meester, die nieuw voor hen is.

De afdoende verdeeling van vakken kwam te Edinburg tot stand in 1708, te Glasgow in 1727, te St. Andrews in 1747. In Marischal College te Aberdeen werd de wijziging ingevoerd bij een besluit van 11 Januari 1753; maar hetzij uit onkunde of uit zorgeloosheid, de Senaat verzuimde, in zijne notulen zijne tevredenheid uit te spreken over het feit, dat, na verloop van vijf geslachten, de wenschen van den edelen stichter van dit college eindelijk werden ten uitvoer gebracht. In King's College te Aberdeen werd het oude systeem tot 1798 gehandhaafd.

Hiermede is het tweede tijdperk van de geschiedenis der Schotsche Universiteiten gesloten en het derde ingetreden: de periode van het professoraat, van het zelfstandig doceeren, in plaats van het slaafsch

volgen van handboeken, de periode van de afschaffing der dictaten en van het gebruik der moedertaal. Nu was de tijd aangebroken, en niet vroeger, waarin de Schotsche universiteiten in verschillende voorname vakken van kennis op den voorgrond konden treden als onderwijzeressen der geheele wereld.

Het tweede tijdperk der Universiteiten viel samen met Schotland's moeilijkste tijden. Binnen honderd dertig jaar had het land vier omwentelingen en tegenomwentelingen door te maken, die voor de Universiteiten niet onopgemerkt voorbijgingen. De bovendrijvende partij eischte telkens van den Universiteitsonderwijzer de onderteekening van hare geloofsbelijdenis en ontsloeg de weigerende andersdenkenden. Zoo werd b.v. de Universiteit te Aberdeen ‘gezuiverd’ door de Algemeene Vergadering van Covenanters in 1640. De onttroonde Aberdeensche geleerden helden waarschijnlijk te sterk over tot episcopalisme in de kerk en tot absolutisme in den staat, wat trouwens aan hunne kennis geene afbreuk deed. De eerste helft der eeuw werd er opgeluisterd door eene groep van mannen, die beroemd zijn geworden door hunne beoefening der Latijnsche poëzie, eene kleine oasis in de woestijn van Aristoteliaansche dialectiek. Het zou nutteloos en onheusch zijn, na te gaan, of dit het beste was, wat voor de tijdgenooten van Bisschop Patrick Forbes had kunnen gedaan worden.

De studie der geschiedenis van Schotland plaatst ons van aangezicht tot aangezicht tegenover de groote machten, die elkander sedert 1560 de heerschappij betwistten: het koningschap, dat onvermoeid streefde naar absolutisme; de kerk, die door hare eigenaardige stelling opkwam voor de vrijheid des volks; de universiteiten, die zich wankelmoedig betoonden, wat politieke vrijheid betreft, maar die pal stonden voor de vrijheid des geestes. In de 17de eeuw beheerschte de kerk de Universiteiten; in de achttiende eeuw, kan men zeggen, werd die beleefdheid door de Universiteiten beantwoord.

De universiteit te Edinburg.

Maar genoeg over dit verleden der Schotsche universiteiten in het algemeen. Wij willen thans onzen blik op de universiteit te Edinburg richten.

Hoe kwam men ertoe, terwijl drie universiteiten in het dun bevolkte Schotland reeds meer dan genoeg waren, nog eene vierde te stichten?

Laat ons terstond opmerken, dat de jongste der Schotsche universiteiten in den ouden, middeleeuwschen zin des woords nooit eene universiteit is geweest en dat zij in den modernen, Hollandschen zin des woords eerst in den loop der achttiende eeuw het langzamerhand is geworden.

Treffender contrast is ternauwernood denkbaar dan dat tusschen

de instelling, die op 14 October 1583 werd geopend, en de bloeiende universiteit, die dezer dagen haar eeuwfeest heeft gevierd. Zij begon met 90 studenten, en haar eerste Principal, Robert Rollock, was toen tevens haar eenige docent. Thans telt zij circa 3400 studenten, terwijl haar Principal, Sir Alexander Grant, aan het hoofd staat van een staf van 43 professoren, 3 lectoren, 36 assistenten en 21 examinatoren.

Op den 19^{den} Februari 1567 greep de moord van Darnley plaats. Men weet, welk een storm van verontwaardiging zich dientengevolge tegen Koningin Maria ontketende. Waarschijnlijk onder den druk van hare impopulariteit teekende zij vijf weken later twee besluiten, welke zij zeker niet uit vrije beweging zou hebben genomen en waarbij al de kloostereigendommen, welke zich binnen Edinburg en Glasgow bevonden, in handen van de regeering dier twee steden werden gesteld, om ten behoeve van den Protestantschen eeredienst en tot ondersteuning der armen te worden aangewend. Er kwam niet veel van de aldus verbeurdverklaarde bezittingen terecht, want in de dagen van woeling en wanorde, welke aan de omwenteling op godsdienstig gebied voorafgingen, hadden monniken en kapelanen zooveel mogelijk de hun toevertrouwde goederen te gelde gemaakt en aan particulieren verkocht. Daarenboven moesten volgens eene clausule der koninklijke verordeningen, die waarschijnlijk door de Katholieke vrienden van Maria was ingelascht, de bestaande broeders en kapelanen in het genot van de lijfrente der kerkelijke goederen worden gelaten. Ook was er geene sprake van, dat die goederen voor wetenschappelijke doeleinden of voor oprichting van scholen zouden worden aangewend. Indien wij nochtans van de decreten van Koningin Maria melding maken, is het, omdat haar zoon, Koning Jacobus VI, den schenkbrief in dien zin wijzigde, dat de verbeurdverklaarde gebouwen, grondeigendommen en inkomsten voor hooger onderwijs werden beschikbaar gesteld. Zoo kreeg de regeering van Edinburg, gesteund door de predikanten dier stad, de middelen in handen, om een sedert lang geliefkoosd plan uit te voeren en een Protestantsch seminarie voor geleerde studiën te stichten. Aan den stadsraad van Edinburg komt de eer toe, den grond te hebben gelegd tot de instelling, die zich in den loop der eeuwen tot eene der meest bloeiende en invloedrijke universiteiten der wereld heeft ontwikkeld. Maar de oorspronkelijke bedoeling was een college, geene universiteit, te stichten, eene huiselijke instelling voor hoogere studiën, naar het model der academie van Genève. Het denkbeeld daartoe was van John Knox en andere hervormers uitgegaan, die, terwijl de Katholieke geestelijkheid zich bijna uitsluitend om de opvoeding van den priesterlijken stand had bekreund, grooten ijver ontvouwden voor het onderwijs van de armen en van het volk in het algemeen; tegenover universiteiten evenwel betoonden John Knox en zijne geestverwanten zich ijverzuchtig, daar deze eene te ruime mate van onafhankelijkheid

bezaten en, geneigd, om zich met theologische quaesties in te laten, licht in broeinesten van ketterij konden ontaarden. Wel verre van dus de hand te leenen tot stichting van eene vierde universiteit, gebruikten de hervormers niet eens hun invloed, om de drie oude reeds bestaande op te beuren en tot nieuwen bloei te brengen. Het Edinburg dier dagen was niet de uitgebreide stad, die wij thans kennen, maar telde slechts twee straten: de indertijd door de aristocratie, maar thans door de lagere volksklasse bewoonde schilderachtige 'Highstreet' en de 'Cowgate' met insluiting van de 'Grassmarket'. Het nieuwe college werd in 'Kirk of Field' gevestigd, eene oorspronkelijk kerkelijke stichting, die tal van huizen omvatte, in een waarvan Darnley was vermoord geworden. Toen het eindelijk gelukt was, die huizen door hunne bezitters te doen ontruimen, vaardigde Jacobus VI, een knaap van zestien jaren, een besluit uit, waarbij het 'college van Edinburg' gesticht en het beheer erover ten eeuwigen dage aan den stadsraad en de geestelijkheid van Edinburg opgedragen werd. Ten gevolge van die laatste bepaling droeg de nieuwe stichting meer dan twee eeuwen lang, zeer te recht, den naam van 'Town's college'. Eene commissie uit den stadsraad stelde bepalingen vast, schreef de namen der studenten in en zorgde voor hunne huisvesting; terwijl het de oorspronkelijke bedoeling was geweest, dat alle studenten in het college zelf een onderkomen zouden vinden, kon aan dat plan vanwege den toevloed van leerlingen geen gevolg worden gegeven. Voor zoover de leerlingen in het college zelf werden geherbergd, gold de bepaling, dat twee studenten in één bed zouden slapen en dat, indien iemand een bed voor zich alleen verlangde, hij daarvoor het dubbele van de som zou te betalen hebben, die anders werd geëischt, nam. 4 in plaats van 2 pond gedurende ieder cursusjaar.

Gelijk wij reeds te kennen gaven, was het naar het voorbeeld van Genève, dat, in strijd met alle middeleeuwsche begrippen, het nieuwe college onder de voogdij van den Edinburgschen stadsraad werd gesteld. Genève was van 1540 tot 1560 het asylum der voortvluchtige Schotsche hervormers geweest; op Genève hield de Schotsche 'Kirk' den blik gericht, als zijnde de bron, waaruit hare eigen leer en tucht waren voortgesproten. In de republiek van Genève was de regeering der stad het hoogste gezag, en in 1559, terwijl de plaats nog vol van Schotten was, had die regeering, op advies van Calvijn, hare academie geopend. Spoedig werd die academie een beroemde zetel van geleerdheid; Melville was aan haar van 1569 tot 1574 als professor verbonden, en het lijdt geen twijfel, of deze beroemde Schot had de hand in de stichting van het college te Edinburg. De uitkomst was, dat, gelijk de stadsraad van Genève, gesteund door 'la vénérable compagnie des pasteurs', de aldaar gevestigde academie beheerde, zoo de stadsraad van Edinburg, gesteund door het advies der predikanten, met het patronaat van zijn college werd belast. Maar één gewichtig

verschilpunt was er, namelijk dit, dat, terwijl ‘le conseil municipal’ van Genève zelf het hoogste gezag in handen had, de regeering van Edinburg door den Koning kon worden gewijzigd en afgezet, zoodat de macht, aan den stadsraad toegekend, ten slotte feitelijk bij den vorst berustte.

Het spreekt vanzelf, dat de belangen van den godsdienst in ‘Town's College’ niet verwaarloosd werden. Iederen avond hield de Principal met de studenten huiselijke godsdienstoefening. Iederen Woensdag onderwees hij hen ‘in de kennis van God en van hunne plichten’. Op Zondag werden de studenten 's morgens en 's middags naar de preek geleid, en, in het college teruggekeerd, hadden zij verslag te geven van wat zij in de kerk gehoord hadden. Intusschen werden de belangen der wetenschap evenzeer in het oog gehouden. Opdat het onderwijs niet beneden een zeker peil zou dalen, werd niemand als leerling toegelaten, tenzij hij vooraf bij een admissie-examen getoond had, de noodige kennis, vooral van Latijn, te bezitten. Voorts werden er van den aanvang af door het college, op gezag van den stadsraad, graden verleend. Vóór de Hervorming werd de bevoegdheid, om graden te geven, steeds rechtstreeks door Pausen of Koningen toegekend. Maar de regeering van Genève had aan hare academie de macht geschonken, wetenschappelijke titels toe te wijzen. Was ook hier de hoofdzetel van het Calvinisme het voorbeeld, waarnaar Edinburg zich richtte? Waarschijnlijk moet op die vraag een bevestigend antwoord worden gegeven. Intusschen is het merkwaardig, dat, terwijl de graden van Genève door andere universiteiten niet werden erkend, die van Edinburg nooit vóór het jaar 1709 zijn betwist geworden.

Tot in het begin der 18de eeuw had ‘Town's College’ regenten en geene professoren. Waarschijnlijk werd ter wille van de goedkoopheid door den stadsraad aan het stelsel der regenten de voorkeur gegeven. Wilde men professoren, dan moesten er voor de afzonderlijke vakken afzonderlijke docenten worden aangesteld, terwijl, wanneer de studenten in een vierjarigen cursus door een en denzelfden regent voor de promotie werden opgeleid, men met vier regenten kon volstaan. De financiën nu van de stad Edinburg verkeerden niet in een bloeienden staat. Aan de regenten werd dan ook een mager inkomen toegewezen; meestal waren het jonge, pas gepromoveerde mannen, die dat ambt aanvaardden, om den voet in den stijgbeugel te krijgen. Zij werden gekozen na een openbaar en vergelijkend examen, dat in den vorm van Latijnsche disputaties tegenover bevoegde rechters, vertegenwoordigers van het gemeentebestuur, gehouden werd. De manier van hunne verkiezing had dus groote overeenkomst met die, waarop de bekwaamsten onder de jonge gegradueerden in Oxford en Cambridge werden aangewezen, om ‘Fellow’ of ‘Tutor’ van een College te zijn.

Zooals reeds werd opgemerkt, hadden de studenten vier klassen onder de leiding van denzelfden docent te doorloopen. De eerste klasse

werd, met behoud van de nomenclatuur der oude universiteiten, die der ‘Bajani’, d.i. die der ‘becs-jaunes’, der ‘groenen’, der nieuw aangekomenen genoemd. De tweede klasse heette die der ‘Semies’ of ‘Semi-Bajani’, ‘Semi-Baccalaurei’. In de derde klasse werden de studenten ‘Baccalaurei’ of ‘Determinandi’ genoemd, omdat zij op het einde van dat jaar den cursus konden ‘determineeren’, d.i. eindigen met den onvolkomen graad van ‘baccalaureus’, ‘bachelier’, ‘bas chevalier’. De klasse van het vierde jaar bestond uit de ‘Magistrandi’, d.i. uit hen, die weldra magistri artium, meesters in de vrije kunsten, zouden worden. Wanneer ieder der vier regenten zijne eigene studenten zoover had gebracht, dat zij den eindpaal hadden bereikt en den graad van magister veroverd, dan begon hij weder van meet aan met eene nieuwe groep van ‘Bajani’. In het eerste jaar werd vooral van Cicero, de Grieksche spraakkunst, het Nieuwe Testament, Homerus, Isocrates, Hesiodus en Phocylides werk gemaakt. Groote gedeelten dier schrijvers moesten worden van buiten geleerd. Op het einde van het jaar werd de dialectiek van Ramus bestudeerd. In het tweede jaar werd het *Organon* van Aristoteles bestudeerd en de Rhetorica beoefend. In het derde jaar werd de lezing van Aristoteles voortgezet, maar daaraan de studie van het Hebreeuwsch en die der anatomie van het menschelijk lichaam toegevoegd. In het vierde jaar werd er van geographie en astronomie werk gemaakt, terwijl tevens *De Anima* en *De Coelo* van Aristoteles werden verklaard. Overigens werden er gedurende al de vier jaren oefeningen in het disputeeren gehouden. Wanneer men het curriculum met dat vergelijkt, hetwelk in de middeleeuwen in zwang was, dan bespeurt men drie verschilpunten. In de eerste plaats: Grieksch was nu een bestanddeel van het onderwijs, terwijl vóór de Reformatie Aristoteles enkel in Latijnsche vertalingen en het Nieuwe Testament in het geheel niet werd gelezen. In de tweede plaats: de geest van het humanisme openbaarde zich daarin, dat er aan zuiverheid van stijl zoowel in het Grieksch als in het Latijn groote aandacht werd gewijd. In de derde plaats: de moderne geest vertoonde zich in de opname van Ramus, van Hunter's *Cosmographia,* een werk over geographie, en van de beschrijvende ontleedkunde.

Begunstiging van eigen discipelen werd daardoor afgesneden, dat bij het examen, van hetwelk al of niet bevordering tot magister afhing, de regent der Magistrandi niet mocht ondervragen.

Langen tijd bleef de graad van Magister Artium de eenige, die aan ‘Town's College’ te bekomen was. Deze gemeentelijke school was niet meer dan een ‘collegium philosophicum’, eene Faculteit van letteren en wijsbegeerte. Maar door giften en legaten werd de regeering der stad in de gelegenheid gesteld, het onderwijs langzamerhand uit te breiden. Zoo werden er in het begin der zeventiende eeuw door vrome burgers aanzienlijke sommen voor de oprichting van een leerstoel in

de theologie beschikbaar gesteld. Welvarende kooplieden schonken gelden voor den bouw en de inrichting van eene boekerij. Het parlement wees aan ‘Town's College’ een deel der inkomsten van het bisdom van Orkney toe. Door dergelijke gunstige beschikkingen werd het mogelijk gemaakt; dat de staf der leeraren in den loop der tijden steeds aangroeide. Het verlichte gemeentebestuur stelde in 1642 een afzonderlijken professor voor het Hebreeuwsch en de Oostersche talen aan: een vreemdeling, die nog wel Jood was. Andere specialiteiten volgden; zoo b.v. een professor in de mathesis. En op het einde der zeventiende eeuw werd de grond gelegd voor de groote medische school van Edinburg. In die dagen werden de zieken door kwakzalvers vergiftigd, die het geheim van een afdoend geneesmiddel tegen alle kwalen voorgaven te kennen, of wel, op hun best, door chirurgen en apothekers behandeld. Ten einde een genoegzaam getal werkelijke geneesheeren te bekomen, werden er thans door den raad der stad drie professoren in de medicijnen aangesteld. Tevens werd er een terrein voor botanischen tuin beschikbaar gesteld. Voorts werd er uit zekere tienden door Willem III en Koningin Anna geld gevonden, om een leeraar in volkenrecht en natuurrecht te bekostigen. Zoo ontwikkelde zich het College van Edinburg in den loop der tijden tot eene instelling, die, wat haar onderwijs en hare hulpmiddelen betreft, op gelijken voet stond met de oude Schotsche universiteiten. Het huiselijk karakter der school ging verloren, naar mate de steeds in aantal toenemende studenten ophielden, binnen hare muren te wonen. Zij werd eene universiteit in één der moderne beteekenissen van het woord, eene instelling voor hooger onderwijs in verschillende vakken, waar men ten slotte graden bij vier faculteiten kon erlangen. Het tijdstip, waarop het gepast schijnt, de benaming van ‘College’ te laten vallen en van eene ‘universiteit’ te gaan spreken, kan gemakkelijk worden aangewezen. Het is dat, waarop de patronen der school de Regenten door Professoren, door mannen van bepaalde vakken, vervingen. Maar ook toen verwierf de school niet terstond die onafhankelijkheid en dat zelfbeheer, welke in Schotland en in de meeste landen van Europa voor eene *universiteit* onontbeerlijk werden geacht.

Edinburg gaf het voorbeeld aan zijne oudere zusters, de universiteiten te St. Andrews, Glasgow en Aberdeen, in de afschaffing van het stelsel der regenten. Deze groote organische verandering bracht het in 1708, onmiddellijk na de Unie, tot stand. Eindelijk zegevierde dus, althans in Schotland's hoofdstad, het denkbeeld van Melville. Het was met beroep ‘op de meest beroemde universiteiten van het vasteland, die van Leiden en Utrecht’, dat Principal Carstares den gemeenteraad wist te bewegen, om, in plaats van regenten, die beurtelings alle philosophische en letterkundige vakken voor hunne rekening moesten nemen, vijf afzonderlijke professoren aan te stellen: voor Latijn, voor Grieksch, voor Logica en Methaphysica, voor Philosophia

Naturalis en voor Philosophia Moralis. Weinige jaren later was het onderwijs der universiteit te Edinburg, in bijna al zijne afdeelingen, geheel op Hollandsche leest geschoeid. Terwijl vroeger de eer van den Regent ermede gemoeid was, al zijne discipelen volgens hetzelfde programma af te richten, zoodat zij aan het einde der vier jaren het geijkte examen doorstaan en den titel van magister verwerven konden, werd het Procustesbed thans opgeruimd, de eenvormigheid verbroken en eene groote mate van 'Lehr- und Lern-Freiheit' ingevoerd. In het vervolg werd aan ontwikkeling en degelijk onderwijs meer waarde gehecht dan aan het inpompen van de denkbeelden van Aristoteles. De reactie tegen het oude was zoo volledig mogelijk en de frissche wijsheid, welke bij Baco, Newton en Locke te vinden was, werd op den rechten prijs gesteld. In de plaats van het examen, dat vroeger van den magistrandus werd geëischt, kwam thans, op het voorbeeld der medische faculteit, soms de verdediging van eene gedrukte thesis, vrucht van eigen arbeid. Het hoofddoel was evenwel niet meer het behalen van een graad en zelfs geraakte het promoveeren tot magister vergelijkenderwijs in onbruik, iets, hetwelk vooral daaraan moet worden toegeschreven, dat de kerk van hare toekomstige bedienaren enkel het certificaat eischte, dat zij een volledigen philosophischen cursus hadden gevolgd. De uitkomst was, dat vrije studie in de plaats trad van het geestdoodend werken voor een examen.

Ongunstig steekt bij dat alles in de 18de eeuw de toestand der Engelsche universiteiten, met name die van Oxford, af. Hier hadden de colleges de universiteit geheel op den achtergrond gedrongen, en ieder college onderwees zijne eigen studenten door middel van Fellows, jonge geestelijken, die op eene aanstelling wachtten. Het natuurlijk gevolg was onverschilligheid en afmatting, misbruik van portwijn en hangen aan vooroordeelen. Voldoende was het, door een College te worden voorgedragen, om uit de handen der universiteit den graad van magister te ontvangen. Het is waar, Oxford had zijne schoone Gothische gebouwen en zijne tuinen, daarenboven zijne classieke atmosfeer, welke gevoed werd door een aantal rijke secundaire scholen, zoogenaamde 'grammar schools', die al hare kracht aan Latijn en Grieksch wijdden. In deze opzichten was het contrast zeer groot met de arme, slecht gehuisveste universiteit van Edinburg, die in een land gevestigd was, dat nagenoeg geen voorbereidend hooger onderwijs had. Maar aan de andere zijde stond de universiteit van Edinburg hoog boven Oxford daardoor, dat zij het nieuwe stelsel, om door professoren te laten onderwijzen, had aanvaard. Een professor, benoemd, om zijn levenlang hetzelfde vak te beoefenen, heeft een prikkel tot inspanning, die bij den 'Regent' of bij den 'Tutor' van een College gemist wordt. Er rust eene veel grooter verantwoordelijkheid op zijne schouders. Is hij een man van eenige bekwaamheid, dan mag men verwachten, dat hij zijn vak eene schrede zal vooruitbrengen. Indien nochtans, in

onderscheiding met Oxford en Cambridge, Edinburg geene Latinisten of Hellenisten kan noemen, die eene Europeesche vermaardheid hebben verworven, moet dat daaraan worden toegeschreven, dat hier de professoren in de twee classieke talen, ten gevolge van de armzalige voorbereiding tot de academische lessen, zich niet boven het gewone schoolonderwijs konden verheffen en, ofschoon in naam professoren, inderdaad de rol van 'Tutors' hadden te spelen. Maar in de andere afdeelingen van de 'Arts Faculty' deed zich deze nadeelige invloed niet gelden en openbaarden zich een leven en een vooruitgang, in vergelijking waarmede Oxford een dood lichaam kon heeten.

En nu de Faculteit der Rechten. Tot in 1695 deelde het College van Edinburg geen anderen graad uit dan dien van Magister in Letteren en Wijsbegeerte (Magister of Arts). Maar op het einde van dat jaar werd een Engelschman, die daarvoor als teeken zijner dankbaarheid 15 pond aan de bibliotheek schonk, 'honoris causa' tot Doctor in het burgerlijk recht geproclameerd. Waarschijnlijk geschiedde dit onder goedkeuring van den stadsraad, wien eene aanzienlijke gift voor de bibliotheek van het College niet anders dan welkom kon zijn. Het merkwaardige van het geval is, dat er op dat oogenblik en nog lang daarna geen leerstoel in de rechten te Edinburg werd aangetroffen. De metropolis van Schotland, die de zetel der hoogste gerechtshoven was, zond hare zonen, wanneer zij zich tot rechtsgeleerden wilden bekwamen, tot in het begin der 18de eeuw naar Utrecht, Leiden, Groningen of Halle, gelijk zij hen vroeger, vóór de Hervorming, met dat doel naar Parijs of Orleans had zien gaan. Waarschijnlijk moet het aan tegenstand der geestelijkheid worden geweten, dat zoo laat eene Faculteit der Rechten te Edinburg werd opgericht. Toen te Genève pogingen werden aangewend, om de 'Académie' met eene Faculteit der Rechten te verrijken, kwam de vénérable compagnie des pasteurs' in levendig verzet; zij wees erop, dat de studenten in de rechten jongelingen van aanzienlijken huize zouden zijn, die, weinig geneigd, zich aan de kerktucht te onderwerpen, een voorbeeld van losbandigheid zouden geven. Het was buiten het College van Edinburg om, dat John Spottiswood, die te Leiden zich voor advocaat had bekwaamd, in zijn eigen huis, zes en twintig jaren lang, aan de jongelingen van Edinburg onderwijs gaf in Romeinsch en Schotsch recht en zoo de stichter werd van de eerste juridische school in Schotland's hoofdstad. Zijn voorbeeld werd door anderen gevolgd en eindelijk besloot nu de Gemeenteraad, aan zijn College het onderwijs in de rechten te verbinden. Daar het geld tot bezoldiging van dat onderwijs ontbrak, werd er door het Parlement in 1722 bepaald, dat de stads-accijns op ale en bier zou worden besteed voor de drie leerstoelen van burgerlijk recht, Schotsch recht en algemeene geschiedenis. Bij dezelfde parlementsakte werd bepaald, dat, in geval van eene vacature, de 'Faculteit der Advocaten' eene voordracht van twee mannen zou op-

maken, uit welke de Gemeenteraad zou hebben te kiezen. De eerste professoren hadden allen in Leiden gestudeerd en bedienden zich, voor zoover zij niet Schotsch recht hadden te onderwijzen, van handboeken door Hollanders in het licht gezonden. Later werden er aan de drie juridische leerstoelen, onder verzet van de vergadering der professoren, die ongaarne hun inkomen verminderd zagen, nog andere zelfstandige katheders voor afzonderlijke vakken, eene b.v. voor medicina forensis, toegevoegd.

De Faculteit van Godgeleerdheid stond van den aanvang af te Edinburg, gelijk na de Hervorming ook aan de overige Schotsche universiteiten, onder het toezicht van de 'General Assembly', d.i. van de synode der Schotsche kerk. Van die Faculteit kan niet veel goeds worden gezegd. Ondanks de bereidvaardigheid van vrome leeken, om haar ruim van geld te voorzien, telde zij omstreeks het midden der 18de eeuw nog maar twee professoren: één voor dogmatiek en exegese, één voor kerkhistorie. De Principal heette 'First Professor of Divinity', maar dit was slechts een eeretitel, want de taak van den Principal was het niet, en is het ook thans niet, les te geven, maar een algemeen toezicht uit te oefenen, de vorderingen der studenten in letteren en wijsbegeerte na te gaan, de vergaderingen der universiteit te presideeren en alle graden toe te wijzen. De professor in het Hebreeuwsch behoorde tot de Letterkundige Faculteit en zijne lessen werden door de theologische studenten meestal niet bijgewoond. Ook het volgen van de lessen over kerkgeschiedenis was niet verplicht. Het eenige, wat de 'General Assembly' eischte als voorbereiding tot het ambt van herder en leeraar, was het bijwonen van het onderwijs in dogmatiek en exegese. Onder deze omstandigheden kon er van promoveeren in de theologie geene sprake zijn, ofschoon de graad van Doctor in de theologie (D.D.) soms 'honoris causa' verleend werd en ook thans nog wordt gegeven. Eerst in 1864 werd er een theologische graad, die van 'Bachelor of Divinity', ingesteld, welken men door een examen kan verdienen. En eerst in 1847 werd er door Koningin Victoria een derde theologische leerstoel te Edinburg, die voor bijbelsche critiek en oudheden, aan de twee bestaande toegevoegd.

Een geheel ander tooneel levert de Medische Faculteit op, aan welke de Edinburgsche Universiteit de grootste helft van haar roem verschuldigd is. Ook hier, gelijk waar het de Faculteit der Rechten gold, hebben wij den aanvang van het onderwijs buiten de muren der universiteit te zoeken; maar wanneer een knap chirurgijn of geneesheer, die een kring van discipels om zich had verzameld, den titel van professor verlangde, welken enkel het gemeentebestuur kon verleenen, of wanneer een kundig anatoom een geschikt lokaal verzocht, waar hij (beveiligd tegen de aanvallen van het gepeupel, dat, op goede gronden, over lijkenroof klaagde,) zijne ontleedkundige lessen kon geven, was de verlichte stadsregeering steeds bereid, aan zoodanigen wensch gehoor

te geven. Op deze wijze werden verschillende katheders gesticht, aan welke de stadsregeering evenwel uit geldgebrek geen traktement kon verbinden; de professoren moesten zich met de hun te beurt vallende collegegelden en met de hun ter beschikking gestelde gebouwen tevredenstellen. Ook het groote publiek werkte, mede om aan het medisch onderwijs de noodige uitbreiding te geven. In 1725 nam George Drummond, de grootste der Aedilen, die over Edinburg geregeerd hebben en gedurende 275 jaren de patronen van het College of de Stedelijke Universiteit zijn geweest, de stichting van een ruim academisch ziekenhuis ter hand. Wie eene geldelijke bijdrage tot dit doel kon afstaan, teekende in voor eene zekere som; alle klassen der maatschappij verleenden hulp; grondeigenaars gaven steen, handelaars hout; pachters leenden hunne karren tot vervoer der bouwstoffen; zelfs metselaars en andere werklieden werkten gratis één dag per maand, daar het hier een hospitaal gold, hetwelk den armen ten goede zoude komen. Waar zoo de geheele bevolking door een goeden geest zich bezield toonde, kan het niet verwonderen, dat de hulpmiddelen voor het medisch onderwijs snel aangroeiden. Aan de drie oorspronkelijke katheders werden in korten tijd vele toegevoegd: voor materia medica, voor historia naturalis, voor clinische chirurgie, voor militaire chirurgie, voor pathologie, voor chemie, voor botanie, voor obstetrie, voor practische anatomie. En tevens werden er verstandige voorwaarden vastgesteld, onder welke men den titel van 'Doctor in de Medicijnen' kon erlangen. Reeds in het begin dezer negentiende eeuw kon de Medische Faculteit van Edinburg er roem op dragen, dat zij hare discipelen niet enkel uit Schotland, maar ook uit Engeland, Ierland, West-Indië, Canada en andere Koloniën zag toestroomen.

Zoo had zich dus in den loop der tijden het 'Collegium Philosophicum' tot eene volledige universiteit met vier Faculteiten uitgebreid. Aan de Edinburgsche universiteit, in dit opzicht van de Hollandsche verschillend, wordt geene zelfstandige Faculteit van Wis- en Natuurkunde gevonden. Deze is er één met de 'Faculty of Arts', welke tevens het asylum is voor die katheders, welke men nergens anders kan onderbrengen. Men denke aan de katheders van practische astronomie (gesticht in 1785), van landbouwkunde (1790), van muziek (1839), van technologie (1855).

Reeds zeiden wij, dat de Edinburgsche universiteit overal beroemd is om hare medische school. Laat ons enkele groote namen vermelden. In 1720 werd Dr. Alexander Monro, de geliefde discipel van Boerhave, onder wien hij te Leiden gestudeerd had, tot professor in de anatomie aangesteld. Toen de jonge man, 23 jaren oud, de zaal binnentrad, waarin hij zijne openingsrede zou houden, zag hij een zoo doorluchtig en talrijk publiek tegenover zich, dat hij onthutst werd en zijn geheugen hem in den steek liet; van de zorgvuldig van buiten geleerde les kon hij zich geen volzin herinneren, maar zijn meesterschap in zijn

vak stelde hem in staat, op boeiende wijze ex tempore te spreken. Hij begon met 57 discipelen, maar hun aantal klom spoedig tot het drievoudige. Tot dusver had de stadsraad, door tijdelijke aanstellingen, ervoor gezorgd, zich van zijne professoren te kunnen ontdoen, wanneer deze hem om de eene of andere reden begonnen te mishagen. Monro verlangde de onafhankelijke en veilige positie, welke door professoren van andere universiteiten werd ingenomen. Meegesleept door het schitterend talent van den jongen man, benoemde de stadsraad hem voor het leven. Zoo werd een belangrijk precedent ingevoerd, waarvan in het vervolg niet meer werd afgeweken en waardoor de betrekking tusschen professoren en gemeentebestuur een geheel ander karakter erlangde, dan zij tot dusver had bezeten.

Nog grooter roem dan Alexander Monro primus verwierf zijn zoon, Alexander Monro secundus, die op zijne beurt door een Alexander Monro tertius werd opgevolgd. Alles te zamen bezette deze familie den leerstoel der anatomie gedurende 126 jaren, van 1720 tot 1846. Met den kleinzoon scheen het talent der familie een weinig uitgeput. Het wordt ten minste als een nadeel voor Monro tertius vermeld, dat hij altijd met zijne beroemde voorgangers werd vergeleken.

Maar er zijn grooter namen hier te vermelden. Tot de wereldberoemde genieën kunnen gerekend worden: Joseph Black, de ontdekker der latente hitte, naast Lavoisier, den stichter der moderne chemie; William Cullen, de grootste clinicus van het einde der vorige eeuw; Sir James Young Simpson, een der weldoeners van ons geslacht door zijne invoering van het gebruik van chloroform; Sir Robert Christison, de toxicoloog; Joseph Lister, de uitvinder van het antiseptisch verband; Charles Bell, de ontdekker van het verschil tusschen gevoels- en bewegingszenuwen.

En ook buiten den kring der medici zijn er groote namen te noemen. Dugald Stewart, de welsprekende advocaat der ‘Common-sense Philosophy’; Thomas Brown, de schrijver van het vermaarde werk: *Enquiry into the relation of cause and effect*; Sir William Hamilton, aan wiens bestrijding John Stuart Mill een lijvig boekdeel wijdde; James Frederick Ferrier, de stoute idealist: ziedaar beoefenaars der wijsbegeerte, wier namen over de geheele beschaafde wereld een goeden klank hebben. In 1725 werd Colin M'Lautin, vriend en vertrouweling van Newton, tot professor in de mathesis aangesteld. ‘Deze Edinburgsche hoogleeraar maakte zijn vak tot eene geliefkoosde studie, iets, hetwelk in den oorlog van 1743 bleek, toen negen tienden van de genie-officieren Schotten waren.’ Op ditzelfde gebied der mathesis deden zich John Playfair en John Leslie met roem kennen. Onder de geschiedschrijvers hebben wij te noemen: William Robertson, auteur van de bekende *History of Scotland.* Hij schreef ook eene *History of Charles V*, een boek, waarvan Voltaire getuigde: ‘Il me fait oublier tous mes maux’, terwijl Catharina van Rusland ervan zeide: ‘C'est le com-

pagnon constant de mes voyages.' En welk beoefenaar der physica kent den doorluchtigen naam van Sir David Brewster niet? Hij was Principal der universiteit, gelijk vóór hem Carstares, de staatsman en vriend van Willem III. Onder de godgeleerden kunnen wij Dr. Chalmers noemen, wiens leven, gelijk dat van John Knox, met de geschiedenis van Schotland is saamgeweven Het Schotsche recht vond in John Erskine zijn grootsten beoefenaar, terwijl als beoefenaar van het strafrecht David Hume, neef van den beroemden philosoof, een welverdienden naam verwierf. Ook Hugo Blair, voor wien te Edinburg een afzonderlijke leerstoel van rhetorica werd opgericht, is in Nederland welbekend. James David Forbes leverde het bewijs van de polarisatie van warmte en deed ontdekkingen betreffende de natuur en de bewegingen der gletschers.

Ziedaar enkele namen, op welke de Edinburgsche universiteit zich met recht mag beroemen. Het spreekt vanzelf, dat een senaat, waarin achtereenvolgens vele wijdvermaarde mannen zitting hadden, niet bijzonder geschikt was, om de gehoorzame dienaar van een gemeentebestuur te zijn. Het kwam dan ook dikwijls tot hevige botsingen tusschen de patronen der universiteit en hare professoren.

Zoo b.v., waar het de benoeming van een afgevaardigde tot de 'General Assembly' of de synode der Schotsche Kerk gold. Gelijk steden en consistories hadden universiteiten het recht, zich in die vergadering te doen vertegenwoordigen. Maar de senaat van Edinburg was geen zelfstandig lichaam; ook de leden van den stadsraad, en de predikanten brachten bij de keuze van een afgevaardigde der stedelijke school hunne stem uit. In 1719 begreep de stadsraad de verkiezing geheel in zijne handen te kunnen nemen. De Principal en de Professoren kregen er de lucht van, dat zij dat jaar niet zouden worden opgeroepen, om mede hunne stem uit te brengen. Zij beantwoordden de beleefdheid, door op staanden voet, buiten den stadsraad om, een afgevaardigde te benoemen. Niettegenstaande het protest van het gemeentebestuur zagen zij de geloofsbrieven van hun afgevaardigde door de 'General Assembly' goedgekeurd. In deze aangelegenheid behaalde dus de universiteit de zege. De zaak was voor altijd ten gunste van de professoren beslist.

Een ander telkens wederkeerend punt van geschil was de regeling der collegegelden, die de professoren wenschten te zien verhoogd, al naar gelang de koopwaarde van het geld afnam. Het gebeurde in 1809, dat bij zoodanige gelegenheid de studenten, en met goeden uitslag, de tusschenkomst van het gemeentebestuur inriepen. Ook over het recht van den senaat, om zijn eigen secretaris aan te stellen, werd gestreden. Het einde van dien strijd was, dat de stadsraad zich in 1824 schikte naar de wenschen der professoren. Maar in eene andere hoogst gewichtige aangelegenheid leed de senaat de nederlaag. Het gold in 1824 de vraag, of obstetrie al dan niet voor hen, die in

de medicijnen wilden promoveeren, een verplicht studievak zou zijn. Het gemeentebestuur verklaarde er zich voor, de senaat ertegen. Zelfs nam de senaat de vrijheid, te besluiten, dat hem het recht toekwam, geheel zelfstandig te beslissen, welke vereischten er voor het erlangen van bepaalde graden zouden gelden. Dit nu was in strijd met de traditie en in strijd tevens met den rechtstoestand, volgens welken het gemeentebestuur heer en meester was zijner doorluchtige school. Maar aan den anderen kant begrijpen wij, dat eene universiteit, die meer dan twee duizend studenten telde en hare discipelen uit alle oorden der wereld trok, zich, waar het de regeling van de eischen voor een wetenschappelijken graad gold, niet door kooplieden de wet wilde laten stellen. Wel begreep de senaat zelf bij nader inzien, dat het gemeentebestuur gelijk had in zijn eisch, wat de obstetrie betrof, zoodat dus de quaestie daarmede had kunnen geëindigd zijn, maar toch bleef de senaat van oordeel, dat eens vooral moest worden uitgemaakt, wie in dergelijke omstandigheden te gebieden had. Men besloot tegen den gemeenteraad te procedeeren en de beslissing van het hoogste rechterlijke college in te roepen. Ten einde de kosten van het proces te dekken, legden zich de professoren een hoofdelijken omslag van 5 pond sterling op. Het einde der geschiedenis was, dat de senaat zijn proces verloor en dat de ondergeschiktheid van de universiteit aan het gemeentebestuur door eene plechtige rechterlijke uitspraak voorgoed bevestigd werd.

Men meene niet, dat de professoren na die nederlaag het hoofd in den schoot legden. Integendeel begon toen, wat in de geschiedenis der Edinburgsche universiteit als ‘de dertigjarige oorlog’ bekend staat. Gedurende een groot gedeelte van die dertig jaren werd de senaat in zijn strijd tegen het gemeentebestuur door niemand minder dan door den beroemden Sir William Hamilton aangevoerd. Nu eens gold het de quaestie, op welke uren en onder welke voorwaarden het museum van natuurlijke historie voor de studenten en het groote publiek open zou staan. Dan weder werd er gevochten over de vraag, of een professor, die onverplicht een zelfstandig college over metaphysica gaf, recht had, daarvoor afzonderlijk geld te eischen, De snijdende pen van Hamilton wist den gemeenteraad, die beslist had, dat logica en metaphysica te samen één vak waren, recht belachelijk te maken, maar het slot der geschiedenis was toch, dat, tot nadeel voor het onderwijs, het college over metaphysica werd gestaakt. Nieuwe onweerswolken pakten zich zamen, toen in 1840 Professor Syme het voorstel deed, dat men, om in de medicijnen te promoveeren, in het vervolg niet verplicht zou zijn, alle medische vakken juist aan eene universiteit bestudeerd te hebben. In Groot-Britannië en Ierland waren flinke scholen van genees- en heelkunst sinds 1826 ontstaan; voor uitoefening van het ambt van dokter was het bezit van een graad geen vereischte; het beste middel dus, om het promoveeren aan de universiteiten te

bevorderen, was, niet te vragen, hoe en waar de candidaat zijne kundigheden had opgedaan. Maar de ambtgenooten van Professor Syme wilden liever geene mededingers naast zich zien optreden. Ook de senaat begreep, dat, door erkenning van extra-universitair onderwijs, het gehalte van het onderwijs wel eens dalen en in africhting voor examina ontaarden kon. De stadsraad sloot zich echter bij Syme aan en maakte eene wijziging in de statuten der medische faculteit, ten gevolge waarvan in vier vakken het extra-universitair onderwijs, mits gegeven door mannen, die door het Koninklijk College van geneesheeren en chirurgen te Edinburg daartoe waren gewettigd, voortaan met de lessen der professoren gelijk zou staan. Vele professoren waren toornig bij de gedachte, dat zij hun monopolie zouden verliezen: voortaan zouden dus de studenten, in plaats van tot hunne gewone meesters te komen, de straat kunnen oversteken, om het onderwijs aan te hooren van het een of ander opkomend genie, dat zich door de medische corporaties der stad had doen erkennen! Ook dezen keer besloot de Senaat, het recht te betwisten, dat de patronen der universiteit zich aanmatigden, het recht nam, om de voorwaarden voor het erlangen van graden vast te stellen. De senaat wist wel, dat ook thans de hoogste Schotsche rechter hem ongelijk zou geven, maar de bedoeling was, nog hooger op te gaan en het geding voor het huis der Lords te brengen, in de hoop, daar het gemeene recht der universiteiten erkend en de machtsoverschrijding van het Edinburgsch stadsbestuur beteugeld te zien.

Erkend moet worden, dat de verhouding der Edinburgsche universiteit tegenover den gemeenteraad eene groote anomalie was. Maar die anomalie was door een Koninklijk Charter in het leven geroepen en kon dus enkel door een besluit der wetgevende macht worden opgeheven. Het huis der Lords bevestigde de uitspraak der Schotsche rechters. Veel geld was er verloren en de besluiten van den gemeenteraad kwamen in werking.

Intusschen naderde de dag, waarop de gemeenteraad zijne opperheerschappij over de universiteit zou moeten afstaan. In 1843 greep de groote scheiding in de kerk van Schotland plaats, welke onder den naam van ‘Disruption’ bekend staat en waarbij zij, die van geen patronaat wilden weten, zich tot eene ‘Free Church’ vereenigden. Tot dusver hadden de godsdienstige twisten, hoe hevig zij ook in Schotland woedden, weinig invloed op de lotgevallen der universiteit gehad. Wel was er in 1690 eene wet door het Parlement gemaakt, welke ten doel had, Episcopalen en Jacobieten van de katheders verwijderd te houden, en om die reden voorschreef, dat ieder professor, vóór zijne toelating, de geloofsbelijdenis der Schotsche staatskerk onderteekenen en aan die kerk gehoorzaamheid beloven zou. Maar in Edinburg had men zich om die wet niet bekreund en steeds verzuimd, haar toe te passen. Toen nu de helft van Schotland zich van de gevestigde kerk had losgescheurd, drong een deel der andere helft erop aan, dat voortaan

de ‘test’ gestreng van alle professoren zou worden geëischt. En toen de Edinburgsche gemeenteraad, die grootendeels tot de ‘Free Church’ was overgegaan, een man van zijne eigen kerkelijke kleur tot professor aanstelde, beriep de senaat zich op de wet, volgens welke enkel leden der staatskerk met het hoogleeraarsambt mochten worden bekleed, en smaakte hij de voldoening, het besluit van benoeming door de rechtbank te zien vernietigd. Maar het parlement van 1853 besloot, dat de ‘test’ enkel voor de professoren in de godgeleerdheid zou blijven bestaan; dat er naar het geloof der overige hoogleeraren niet meer zou gevraagd worden, en dat deze enkel de gelofte zouden hebben af te leggen, hun ambt niet te zullen misbruiken tot ondermijning van het gezag der Heilige Schrift of van de leer der Schotsche kerk.

Een ander gevolg van de ‘Disruptie’ van 1843 was, dat de vrienden van beschaving en vooruitgang de handen ineensloegen, om aan het gemeentebestuur van Edinburg het oppergezag over zijne universiteit te ontnemen. De quaestie, die tot de ‘Disruptie’ had aanleiding gegeven, betrof niet de kerkleer, maar enkel het kerkbestuur: de vraag, of aan de gemeenten de vrije keus van hare geestelijke leidslieden behoorde te worden toegekend; toch stonden de partijen, waar het deze quaestie gold, zoo scherp tegenover elkander en was er zoo groote verdeeldheid in den boezem van den gemeenteraad binnengeslopen, dat voortaan op benoemingen, bij welke de belangen der wetenschap den doorslag zouden geven, niet meer behoefde gerekend te worden. Nog om eene andere reden was de gemeenteraad naar veler oordeel in de laatste jaren minder geschikt geworden, om gezag over de universiteit uit te oefenen. Tot op 1830 was hij een gesloten lichaam geweest, dat door zelfverkiezing zich aanvulde; tegen eene oligarchie mochten gewichtige bedenkingen gelden, maar zij scheen beter voor het beheer van eene groote wetenschappelijke school berekend dan de op democratische leest geschoeide en van de onontwikkelde schare afhankelijke gemeenteraad, welke door den ‘Municipal Reform Bill’ werd in het leven geroepen. Hoe ongerijmd het ook in theorie moge zijn: eene vergadering van kooplieden was in de practijk gebleken goed berekend te wezen, om eene universiteit te beheeren; zij had haar gezag feitelijk zoo uitgeoefend, dat de Edinburgsche school de best ingerichte van alle Schotsche universiteiten kon heeten. Maar de omstandigheden waren veranderd; een geest van partijwoede had zich van die vergadering meester gemaakt en hare leden waren verantwoordelijk geworden tegenover kiezers, die zelven zich eveneens door booze hartstochten lieten medesleepen.

Ziedaar de overwegingen, welke het parlement ertoe leidden, in 1858 eene geheel nieuwe orde van zaken voor de Edinburgsche universiteit te scheppen en haar met de overige Schotsche universiteiten op denzelfden voet te plaatsen. Er werden verschillende bepalingen vastgesteld, waarvan de volgende de voornaamste zijn.

In de eerste plaats: tot dusver stonden de gepromoveerden in geenerlei verband met de universiteit, waarbij zij eens hun graad hadden verdiend. Thans werd er, ook om den wetenschappelijken titel des te meer begeerlijk te maken, onder het praesidium van den 'Principal' een 'University Council' gesticht, eene uit de gegradueerden saamgestelde vergadering, die deel heeft aan de administratie der universiteit en b.v. den vertegenwoordiger der universiteit in het parlement en haar hoofd, den kanselier, kiest. Als kanselier had natuurlijk vroeger het hoofd van het gemeentebestuur, de Lord-Provost of de burgemeester, gefungeerd. De eerste Kanselier, die thans verkozen werd, was Lord Brougham, terwijl er een Tory als candidaat aan hem overstond.

In de tweede plaats: het werd ongepast geoordeeld, dat de professoren, wier belangen tegen elkander indruischen of van die der studenten verschillen konden, oppermachtig allerlei universitaire aangelegenheden zouden beslissen. Om die reden werd er voor iedere universiteit een 'University Court' gesticht, saamgesteld uit den Rector, den Principal, een door den Rector te benoemen Assessor, een door den Kanselier te benoemen Assessor, een door den 'General Council' te benoemen Assessor en een door den senaat te benoemen Assessor. Deze vergadering werd belast met de contrôle over het beheer der eigendommen en inkomsten van de universiteit, met de regeling van den loop der studiën en met het algemeen toezicht over de besluiten en handelingen van den Senatus Academicus.

In de derde plaats: eene aanzienlijke geldsom werd beschikbaar gesteld tot verhooging van de traktementen der professoren, tot stichting van nieuwe leerstoelen en tot uitkeering van pensioenen aan hoogleeraren, die door ziekte of ouderdom voor de waarneming van hun ambt ongeschikt worden.

In de vierde plaats: er werd besloten, dat het ambt van 'Principal' eener universiteit, tot dusver enkel voor geestelijken der staatskerk toegankelijk, in het vervolg voor ieder, leek of geestelijke, zou openstaan.

In de vijfde plaats: er werd een college van 7 curatoren ingesteld, aan hetwelk de benoeming van principals en hoogleeraren werd opgedragen. Wat Edinburg betreft, zouden vier der curatoren door den gemeenteraad, de drie overigen door den 'University Court' worden aangewezen.

In de zesde plaats: de verkiezing van den Rector werd aan de studenten overgelaten. De eerste Rector, die onder de nieuwe bedeeling te Edinburg gekozen werd, was Gladstone, terwijl er een Tory als candidaat aan hem overstond.

In de zevende plaats: het beheer over de gebouwen en eigendommen der universiteit werd, onder oppertoezicht van den 'University Court', aan den Senatus Academicus, d.i. aan de vergadering der professoren, opgedragen.

In de achtste plaats: er werd eene commissie van uitvoering door de Kroon benoemd, belast met de voorloopige regeling der studies en der graden. In voortdurend overleg met den senaat besloot deze commissie:

1°. Wat de medische faculteit betreft, dat er niet, gelijk tot dusver, slechts één graad, die van Doctor in de Medicijnen (M.D.), zou zijn, maar dat er nog twee andere graden aan zouden worden toegevoegd, die van Baccalaureus in de Medicijnen (M.B.) en die van meester in de chirurgie (C.M.). Verder, dat er van allen, die graden wilden halen, een voorloopig examen zou worden geëischt ten bewijze, dat door hen eene breede basis van studium generale was gelegd. Ook, dat de lessen buiten de muren der universiteit voor sommige vakken gerekend zouden worden gelijk te staan met universitaire lessen. Eindelijk, dat er een examen zou worden afgenomen voor de twee lagere graden van M.B. en C.M., maar dat men, na twee jaren van uitoefening der geneeskunst, zonder verder examen, den hoogsten graad, dien van M.D., zou kunnen erlangen, mits men het bewijs kon overleggen, met goed gevolg lessen over Grieksch, logica of zedeleer en hetzij Fransch, Duitsch, Hoogere Mathesis of Philosophia Naturalis te hebben gevolgd. Aan het extra-universitair onderwijs bleef eene plaats ingeruimd, opdat de medische professoren, die niet zelden gevaar loopen, in de practijk geheel op te gaan, een prikkel tot verdere studie zouden hebben. Onder deze bepalingen is het aantal medische studenten sedert 1860 van 500 tot 1700 aangegroeid en het aantal gegradueerden van 62 tot 150 per annum op het tegenwoordige oogenblik.

2°. Wat de ‘Faculty of Arts’ betreft, bepaalde de Commissie, dat er één graad, die van ‘Master of Arts’ (M.A.), zou zijn, te behalen door drie examens, één over Latijn en Grieksch, één over mathesis en natuurphilosophie, één over logica, rhetorica, philosophia moralis en Engelsche literatuur. Om den last van het examen in acht vakken niet te zwaar te doen drukken, werd hij zoo in drie gedeelten gesplitst, een maatregel, die, hoe verstandig ook, deze schaduwzijde heeft, dat de student gedurende een zekeren tijd zich op bepaalde vakken toelegt, om, na het examen, er den rug aan toe te keeren, daar hij dan terstond weer al zijne aandacht aan andere vakken moet wijden. Tot op den huidigen dag tobben de Professoren in Latijn en Grieksch met hunne leerlingen en zijn zij verplicht, hen in ‘juniores’ en ‘seniores’ te splitsen, terwijl zij aan de juniores alles behalve hooger onderwijs geven: een gevolg daarvan, dat in Schotland het voorbereidend gymnasiaal onderwijs voor een goed deel ontbreekt en de studenten met ‘weinig Latijn en nog minder Grieksch’ aan de universiteit komen. De toestand is geheel anders in Engeland, waar vele jonge mannen met eene degelijke classieke opleiding naar Oxford en Cambridge gaan. Maar in Edinburg brengt men het in Latijn en Grieksch aan de universiteit niet heel ver.

Met het gebrek aan secundair onderwijs in Schotland hangt samen, dat velen zich bij de ‘Arts Faculty’ laten inschrijven, die, in den eigenlijken zin des woords, geene studenten begeeren te zijn. Zij hebben geen geld of geen tijd genoeg, om vier of ten minste drie jaren lang te studeeren en een academischen graad te halen, maar, na het verlaten der school, willen zij gaarne een of twee jaar zekere lessen der universiteit volgen, b.v. die over philosophie, over Engelsche literatuur of over chemie. De zoodanigen zijn geene geregelde studenten, maar zij profiteeren nochtans van het bestaan der universiteit; zij kiezen, wat zij, met het oog op hun toekomstig beroep, het best kunnen gebruiken. Zoo zijn er te Edinburg velen, die enkel den cursus over landbouwkunde, of dien over schoone kunsten, of dien over werktuigkunde volgen; zij allen worden als studenten bij de ‘Faculty of Arts’ ingeschreven. Onder deze omstandigheden kan het niet verwonderen, dat er van de studenten dier faculteit slechts één op de vijf promoveert. Tegenwoordig promoveeren er bij deze faculteit gemiddeld zeventig per jaar.

Uit fondsen, door een rijk koopman te Glasgow, den heer Ferguson, tot dat doel nagelaten, worden er jaarlijks drie beurzen, de zoogenaamde ‘Ferguson scholarships’, voor twee jaren aan die gegradueerden bij de ‘Faculty of Arts’ toegewezen, die aan eene Schotsche universiteit bij hun examen het meest uitblonken in kennis òf der classieke talen, òf der mathesis, òf der wijsbegeerte. Ziedaar een prikkel voor jonge mannen van een flink kaliber, om zich zooveel mogelijk te onderscheiden. Regel is het, dat de ‘Ferguson scholars’ later mannen van beteekenis worden.

3°. Wat de Faculteit der rechten betreft, besloot de commissie, dat er slechts één graad aan de Schotsche universiteiten te halen zou zijn, die van ‘Bachelor of Laws’ (L.L.B.), een graad, enkel toegankelijk voor hen, die vooraf als M.A. zouden zijn gepromoveerd. De graad van ‘Doctor of Laws’ (L.L.D.) bleef, wat hij altijd geweest was, een titel, die enkel ‘honoris causa’ wordt toegewezen. Daar er alles te zamen een verblijf van zeven jaar aan de universiteit en een examen in zes juridische vakken noodig is, om Legum Baccalaureus (L.L.B.) te worden, en die titel geen vereischte is voor vervulling van het een of ander beroep, waren er slechts drie per jaar, die tot op 1873 dien graad verwierven. Om die reden werd er door de ‘University Court’, onder goedkeuring van den Kanselier der Universiteit en van de Regeering der Koningin, nog een tweede graad ingesteld, die van ‘Bachelor of Law’ (B.L.), voor welken het niet noodig is, vooraf M.A. te worden. De minder zware eischen voor dezen lageren graad bestaan in een propaedeutisch examen in Latijn, Grieksch en philosophie of mathesis en in een juridisch examen, dat slechts over vier en niet over zes vakken loopt. Ook deze graad wordt weinig gehaald, eveneens gemiddeld slechts door drie personen per

annum, ofschoon er in de laatste jaren te Edinburg 500 studenten zijn ingeschreven, die door het juridisch onderwijs zich voor de eene of andere betrekking trachten te bekwamen.

Wat de Faculteit der Godgeleerdheid betreft, verkeerde de Commissie in een moeilijk geval. Er is geen verschil van leer tusschen de 'Church of Scotland', de 'United Presbyterian Church' en de 'Free Church', maar een groot verschil van kerkelijk bewustzijn, hetwelk die drie genootschappen scherp tegenover elkaar doet staan. De 'Free Church' en de 'United Presbyterians' hadden reeds hunne eigene seminariën, 'Divinity Halls', voor hunne toekomstige leeraren gesticht, en nu gold het de vraag, of de Universiteiten in de theologie zouden examineeren en graden verleenen, zonder er zich om te bekreunen, waar de vereischte kundigheden waren opgedaan, dan wel, of zij van de candidaten voor den theologischen graad het bijwonen der universitaire lessen zouden eischen. De Commissie besloot, deze netelige quaestie aan de beslissing der universiteiten zelve over te laten. Dientengevolge stelde de Senatus Academicus van Edinburg in 1864 vast, dat ieder, die Bachelor of Divinity (B.D.) zou willen worden, vooraf het onderwijs van de Professoren der Universiteit zou hebben te volgen. Maar de 'University Council' kwam daartegen in verzet en beweerde, dat de dissenters, die buiten de muren der Universiteit hunne kundigheden hadden opgedaan, niet behoorden te worden geweerd. De 'University Court' en later ook de senaat vereenigden zich met dat gevoelen, en zoo werd, onder de sanctie van 'Court' en Kanselier, ten slotte als wet vastgesteld, dat de graad in de godgeleerdheid voor allen zou openstaan; voorts, dat aan de Professoren der universiteit dissenters, mits zelven B.D. aan eene der Schotsche universiteiten, zouden kunnen worden toegevoegd als examinatoren. Dit laatste geschiedt thans, en de graad van B.D., schoon voor het kerkelijk ambt geen vereischte, wordt er des te meer om begeerd, terwijl de graad van Doctor of Divinity (D.D.) enkel honoris causa wordt verleend. Een milde en verdraagzame geest bezielt tegenwoordig de Theologische Faculteit van Edinburg; het doorslaand bewijs ervan is, dat de senaat bij gelegenheid van het eeuwfeest, op voorstel dier Faculteit, aan den aartsketter James Martineau, den genialen 'Principal' van 'New Manchester College', het hoofd van het Seminarie der Unitariërs (dat is van die sekte, wier leden door geene geloofsbelijdenis onderling verbonden zijn, maar dogmata als die der triniteit verwerpen), 'honoris causa' het doctoraat in de godgeleerdheid heeft toegekend.

Tot dusver bestaat er, zooals wij reeds zeiden, geene afzonderlijke Faculteit der Wis- en Natuurkunde aan de Schotsche universiteiten. Maar afzonderlijke graden in Wis- en Natuurkunde heeft de Senaat van Edinburg in 1864 proprio motu ingevoerd. Strikt genomen hadden die graden door 'University Court' en kanselier behooren te

worden goedgekeurd. Toch zijn zij geldig, daar de ‘University Court’, die met het oppertoezicht belast is, geen veto heeft uitgesproken.

De autonomie der universiteit is thans zoo volkomen mogelijk, gelijk b.v. daaruit blijkt, dat de senaat in de laatste jaren, onder goedkeuring van den ‘University Court’, verschillende nieuwe lectoren heeft aangesteld, b.v. een voor zielsziekten, een voor oogziekten, een voor wijsbegeerte. Toch zal een ingrijpen van uitwendige machten noodig zijn, om aan de ‘Faculty of Arts’ sommige hoog noodige hervormingen te verschaffen. Er wordt eene regeling van het classicaal voorbereidend onderwijs in Schotland vereischt, opdat de Professoren der Universiteit ontheven mogen worden van de opleiding van onrijpe studenten en al hunne krachten zullen kunnen schenken aan waarachtig hooger onderwijs. En in de tweede plaats behoort er eene zekere keuze van vakken te worden toegestaan aan hen, die een graad bij de ‘Faculty of Arts’ verlangen, want de thans vereischte voorbereiding voor examens in zeven wetenschappen staat aan de grondigheid en zelfstandigheid der studiën in den weg.

In tegenstelling met de stormachtige periode, welke de senatus academicus gedurende zijn dertigjarigen oorlog met den Edinburgschen gemeenteraad heeft doorloopen, heerscht er sedert 1858 vreedzame vooruitgang aan de universiteit. Het gemeentebestuur van Edinburg heeft zich, alles te zamen genomen, zoolang het met het patronaat over zijne stichting was belast, verstandig gedragen; in zijn strijd met den senaat had het bijna altijd de wet, dikwijls ook het recht, aan zijne zijde; aan het verlicht bestuur van dat lichaam van kooplieden behoort het voor een goed deel te worden dank geweten, dat ‘Town's College’ in de ‘Kirk of Field’ tot eene bloeiende en beroemde universiteit is opgegroeid, met welke zich slechts enkele universiteiten in Europa kunnen meten; maar één dienst hebben de regenten der stad Edinburg niet aan hunne doorluchtige school bewezen: zij hebben nooit getoond te begrijpen, dat eene groote universiteit over ruime fondsen moet kunnen beschikken. Aan enkele aanzienlijke legaten, als die van Generaal Reid en Sir Joseph Straton, is de universiteit het verschuldigd, dat zij, tot op het oogenblik harer emancipatie, onder den druk harer armoede niet al te zeer heeft geleden. De ook in Holland gunstig bekende Dr. John Muir, de edelmoedige vriend der universiteit, die haar uit eigen zak 7000 pond tot oprichting van een leerstoel voor het Sanskriet schonk, stichtte ter voorziening in financieele behoeften in 1864 eene ‘Association for the better endowment of the University of Edinburgh’. Uit het steeds aangroeiend kapitaal dier vereeniging is het thans mogelijk, onder den vorm van ‘Scholarships’ belooningen uit te keeren aan jongelingen van groot talent en buitengewonen ijver, die, na gepromoveerd te zijn, zich aan de studie willen blijven wijden. Zoodanige hulp, waarvan men in Nederland zelden of nooit hoort, komt der beoefening van de wetenschap zeker evenzeer te stade als

het in Schotland zeer algemeen verspreide en ook hier te lande welbekende beurzenstelsel ten behoeve van onbemiddelde jonge studenten. Tot aanmoediging van de hoogere studiën aan de universiteit te Edinburg zijn in de laatste twintig jaren niet minder dan 142,000 pond sterling bijeengebracht. Neemt men daarenboven in aanmerking, dat de statige gebouwen, over welke thans de Universiteit, met name de Medische Faculteit, te beschikken heeft, grootendeels door vrijwillige bijdragen der ingezetenen zijn tot stand gekomen, terwijl hier te lande alle hulp bijna uitsluitend van de zijde der Regeering moet komen, dan mag men de verwachting uitspreken, dat deze bloeiende school, welke zich in een zoo krachtigen steun van de zijde van het publiek mag verheugen, eene toekomst te gemoet gaat, waardoor haar luisterrijk driehonderdjarig verleden, zoo mogelijk, nog in de schaduw zal worden gesteld.

Ten slotte één voorbeeld, om het beschamend verschil tusschen Schotland en Nederland duidelijk te doen uitkomen. Weinige jaren geleden was er sprake van, onzen vroegeren landgenoot, Alma Tadema, aan eene in de hoofdstad van ons rijk op te richten ‘Academie van Beeldende Kunsten’ te verbinden. De onderhandelingen sprongen af, omdat men het over een paar duizend gulden 's jaars min of meer niet eens kon worden. Men toonde niet te begrijpen, dat deze geringe som, wanneer wij daarvoor Tadema konden winnen, honderdvoudige rente zou afwerpen. En wat geschiedde er in Edinburg, toen daar behoefte werd gevoeld aan een leerstoel voor de fraaie kunsten? De familie Watson-Gordon bracht eene som van 1200 pond bijeen, opdat de Universiteit daaruit een professor zou kunnen betalen, belast met het onderwijs in ‘de geschiedenis en theorie der schilderkunst, beeldhouwkunst, bouwkunst en andere verwante kunsten’.

Een zoodanig voorbeeld is leerzaam. Men zal thans begrijpen, waarom de Universiteit van Edinburg, ook al is daar niet alles volmaakt, in menig opzicht hooger staat dan eenige onzer Nederlandsche universiteiten.

Bij het onlangs gevierde ‘Tercentenary’ heeft Schotland's schoone hoofdstad zulk een kring van beroemde mannen, vertegenwoordigers van alle vakken van wetenschap, bijeengezien, als het tot dusver, volgens het oordeel van den Rector, Sir Stafford Northcote, misschien nog nooit aan een menschelijk oog vergund was geweest te aanschouwen.

Natuurkunde.

IX. *De zedelijke beteekenis van het vegetarianisme en zijne geschiedkundige ontwikkeling.*

Ofschoon het vegetarianisme ten allen tijde op aanhangers van beteekenis en naam kon wijzen en steeds in de meest verschillende landen en onder de meest verschillende perioden van ontwikkeling eene kleine, maar uitgelezen schaar in het strijdperk lokte, zoo is er toch eerst in onze eeuw sprake van eene eigenlijke vegetariaansche beweging, die ten doel heeft, om door middel van het modern vereenigingswezen, van congressen, openbare voordrachten, populaire geschriften enz. propaganda voor hare leer te maken en eene bepaalde partij met een vast program te vormen. Tegen deze beweging is hoofdzakelijk de oppositie der toongevende geneeskundige en physiologische scholen van onzen tijd gericht en met haar drijft de genotzieke wereld den spot. En deze uiting van het vegetarianisme heeft dit ten deele door hare meer eigenaardige dan menschkundige methode van bewerking der publieke opinie verdiend.

Het eigenlijk zwaartepunt van het vegetarianisme ligt in het zedelijk beginsel. Is het toch de taak van den mensch, om zijn denken en handelen, zijn kunnen en weten dienstbaar te maken aan de eischen van het zedelijk leven. Dit leven verlangt ook ten opzichte der voeding zelfbeheersching en derhalve: beperking tot hetgeen ter verzadiging dient, uitsluiting van hetgeen de zinnen kittelt of op kunstmatige wijze den lust, om te eten, aanwakkert of tot lekkerbekkerij en maagvergoding leidt. De vegetariërs, die voorgeven, Pythagoras te volgen, moeten in de eerste plaats getrouw blijven aan diens leer, nl.: het barbaarsche, ruwe, hartstochtelijke en onnatuurlijke van den mensch verwijderd houden en waar dit in de maatschappij voorhanden is, door het betreden van den weg ter hervorming de behulpzame hand bieden, om deze gebreken in het tegendeel te veranderen. Zoo is de mensch geroepen, om *van het lichaam* te weren *de ziekte; van den geest*, *de domheid; van de maag, de weelde*; *van den staat*, *de*

revolutie; van het gezin, *de tweedracht*, *en van al hetgeen bestaat*, *de onmatigheid.* De matigheid, leert verder de Pythagoreër Musonius Rufus, geleidt tot zelfbeheersching in alle dingen en tot afkeer van al hetgeen laag of gemeen is; zij stelt ieder in staat, zich in zijn stand waardig te gedragen en zich overal achting en eerbied te verschaffen. Wat het genot van spijs en drank betreft, zoo verkiest zij het eenvoudige boven het samengestelde, het plantaardige boven het dierlijke. Lekkernijen te genieten, is gevaarlijk, want allicht ontstaat hieruit een gebruik en de gewoonte bederft den mensch. De wijze beperkt ook zijne kleeding tot het noodzakelijke, want daarbuiten wordt het moeilijk, de grenzen van het veroorloofde te onderscheiden.

Het komt er voor den mensch op aan, tegenover zichzelf en anderen rechtvaardig te zijn, maar om dit te kunnen, is het noodig, te weten, waarin het wezen der rechtvaardigheid bestaat, en juist hieromtrent zijn de meeningen verdeeld. Waarom zijn de menschen het eens, waar het geldt, zwart en wit, warm en koud, hard en week van elkander te onderscheiden? Denken en zeggen zij daaromtrent in hoofdzaak niet hetzelfde? Moesten zij dit niet evenzeer over recht of onrecht doen, indien zij werkelijk wisten, wat daaronder verstaan moet worden? Ontbreekt die overeenstemming, zoo weten zij het niet.

Hoe kan iemand nu anderen zelfbeheersching prediken, indien hij zichzelf niet van te voren oefende in de beheersching der eigen driften en hartstochten! Hoe kan iemand anderen op den weg der wijsheid voorgaan, indien hij niet zelf tucht geleerd heeft! En is niet alle wijsheid tegen de genot- en hebzucht, tegen de weelde en de overdaad gericht? Zij toch leert den eenvoud, de betooming van de tong en de matiging. De uitoefening van die eigenschappen is een bewijs van mannelijkheid.

De vegetariër verlangt niets anders dan *een zelfstandig en onbevooroordeeld onderzoek naar de voorwaarden*, *waaraan de natuur het lichamelijk en geestelijk bestaan voor den mensch vastgeknoopt heeft, en op grond daarvan de nakoming derzelven.* Daar echter dit onderzoek tot nog toe tegenstrijdige resultaten opgeleverd heeft, zoo moet de vrijheid van het individu, om overeenkomstig het eigen resultaat te leven, erkend en geëerbiedigd worden, en waar eene vergelijking van het voor en tegen der verschillende methoden plaats vindt, daar gebiedt de beschaving, elkander met achting te bejegenen. De levensregel van den Bramaan luidt: ‘De Bramaan heerscht niet, maar hij dient evenmin.’ Dit geldt op elk gebied.

In het sterk vleeschetend Albion vond het vegetarianisme reeds voor eeuwen sympathie en ondersteuning en heeft de eigenlijke vegetariaansche beweging in 1811 niet alleen haar aanvang genomen, maar ook werkelijk iets tot stand gebracht. Thomas Morus (1480-1535) laat in zijn *Utopia* het volle licht vallen op het ideaal eener republiek, waarin het vegetarianisme in beginsel gehuldigd wordt en den toon

aangeeft. Practischer vatte Thomas Tryon in dezelfde eeuw zijne taak op, door in zijn *The way to Health, long living and happiness* het hygiënisch karakter van het vegetarianisme toe te lichten en de toepassing ook voor zijne tijdgenooten onder de heerschappij van minder ideale denkbeelden mogelijk te maken.

Ruim honderd jaren later legde Francis Bacon of Verulam (1561-1626) in zijn *Novum Organum scientiarum* eene gunstige getuigenis af, zich daarbij o.a. beroepende op het voorbeeld der Esseërs en Pythagoreërs(*). Zijne zienswijze vond instemming bij de beide bekende natuurkundigen John Ray (1627-1705) en Evelyn (1620-1706). Meer gewicht legde echter de geneeskundige Dr. George Cheyne (1671-1743) in de weegschaal. Buitengewone gezetheid, die hem bij de uitoefening van zijne practijk in de hoogste mate hinderlijk was, had er hem toe gebracht, de proef met een zuiver vegetariaansch dieet te nemen, en zijne verwachtingen werden verreweg overtroffen. Zijn dieet bestond uit: melk, thee, koffie, brood, boter, sla, kaas, ooft, de verschillende graanvruchten, aardappelen, wortelen en gemakkelijk verteerbare groenten. Vleesch, visch en al hetgeen dierlijk leven bezat, werden met den alcohol van de tafel uitgesloten; daarbij stond hij 's morgens te 6 ure op en ging 's avonds te 10 ure ter ruste. In zijne drie hoofdwerken: *Essay on health and a long life*, *Essay on Regimen* en *Natural Method of curing* trad hij voor zijn mager régime op en zijn zoogenaamd groenten- en melkdieet paste hij met zeer gunstig gevolg toe op vele gevallen van jicht, rheumatisme, kanker, klieren, zenuwlijden, epilepsie, hysterie, melancholie, tuberculose en chronische ziekten. Bekend is o.a. de welgeslaagde kuur van den door hem behandelden Prins Condé, die daardoor van de jicht verlost werd. Cheyne's invloed is niet alleen bij John Wesley geconstateerd, maar beheerschte ook den philosophischen philanthroop David Hartley, die in zijn *Observations on man*, *his duties and expectations* tegen de physieke en moreele nadeelen der creophagie zeer scherp te velde trok. Dr. Cheyne en Dr. Lambe(†) leverden aan de latere leden der vegetariaansche vereeniging vele bruikbare bouwstoffen en staan daarom nog bij allen in hooge eere. John Howard (1725-1790) behoeft hier niet meer in het bijzonder vermeld te worden.

Er bestaat echter tusschen deze aanhangers van het vegetarianisme en de latere ijveraars een groot verschil, en van eene eigenlijke vege-

(*) Bacon was de brug, die door Hobbes, Locke en anderen gebruikt werd, om de philosophie in een ander vaarwater te brengen. Locke (1632-1704) verwerpt in zijn *Thoughts on Education* van paedagogisch staudpunt de vleeschvoeding voor kinderen. Trouwens, in die dagen was deze nog geenszins zoo sterk in de mode. In de 2de helft der achttiende eeuw bedroeg te Londen het vleeschverbruik nog niet ½ van hetgeen in gelijke verhouding tegenwoordig aldaar gegeten wordt. Glasgow dacht er zelfs nog niet aan, eene vleeschmarkt te houden.

(†) Zie Dr. Lambe: *Water and vegetable diet in consumption, scrophula, asthma and other chron. diseases etc. together with a great variety of facts and arguments showing the superiority of the farinecea and fruits to animal food in the preservation of health.*

tariaansche beweging was nog nergens sprake. De scherpe tegenstelling op het gebied der voeding dagteekent eerst uit het jaar 1811.

In 1811 verscheen een werkje van John Frank Newton onder den titel: *Return to Nature or Defense of Vegetable Regimen* - Ritson had reeds in 1802 een *Essay on Abstinence from animal food a moral duty* uitgegeven, die echter minder de algemeene aandacht trok, - en kort daarop richtte deze vertegenwoordiger van het vegetarianisme eene vereeniging op voor alle geestverwanten. Bij Newton had de dichter Percy Bysshe Shelley deze richting leeren kennen en was hij voor haar gewonnen. In zijn *The Revolt of Islam* vinden wij daarvan de eerste sporen en zijn *Queen Mab* ademt geheel dien geest.

Het eerste verslag der vereeniging werd in 1814 uitgebracht en daaruit blijkt, dat zij behalve Newton en Dr. Lambe 17 leden telde. De statuten schreven voor:

1°. geen dier te dooden;
2°. geen vleesch of eenig dierlijk voedsel te gebruiken;
3°. de melk, het zout, alle specerijen en aromatische kruiden uit te sluiten;
4°. brood van ongebuild meel te bakken;
5°. alle sterke dranken, koffie, thee, enz. te mijden;
6°. op geregelde lichamelijke beweging te letten;
7°. zich eenvoudig en natuurlijk te kleeden.

Eerst in 1837 werd onder leiding van het parlementslid Brotherton eene reorganisatie der bestaande vereeniging op touw gezet; sedert houdt zij jaarlijks in Londen, Manchester, Dublin of Glasgow een congres en is zij door den *Dietetic Reformer* in de pers vertegenwoordigd. Aanvankelijk kwamen 274 personen op verzoek van Brotherton te Ramsgate bijeen, om de belangen der gemeenschap te bespreken en op uitgebreide schaal de propaganda te beginnen. Onder deze vegetariërs vinden wij 110 dames, 9 doctoren en chirurgijnen, 3 theologen, 2 letterkundigen, 12 handwerkers, 131 kooplieden, nijveren en landbouwkundigen, 2 renteniers en 5 afgevaardigden; daarvan hadden één meer dan 40 jaren zich van dierlijk voedsel onthouden, 71 meer dan 30 jaren, 58 meer dan 20 jaren en 44 meer dan 10 jaren, terwijl 76 levenslang de volstrekte onthouding huldigden. Op grond der voorloopige bespreking constitueerde zich de nieuwe vereeniging in 1848 te Manchester. Bijzondere verdiensten om deze beweging verwierven zich de actieve leden J. Simpson, W. Horsell en B. Harvey. Tegenwoordig telt het bond met alle afdeelingen ca. 3000 actieve leden en ca. 2000 vrienden, bezit het een vermogen van p. st. 830 en wijst het op eene gemiddelde jaarlijksche uitbreiding van ca. 200 personen. Op practisch gebied is veel geschied voor de oprichting van vegetari-

aansche restaurants(*). Alleen in Londen zijn er niet minder dan 12 geopend, alwaar dagelijks o.a. ca. 3000 maaltijden à 6 pence uitgereikt worden. In de eetzalen zijn voedingstabellen opgehangen, om de bezoekers in staat te stellen, de prijzen met de voedingswaarde der spijzen te vergelijken en de keus daarmede in overeenstemming te brengen. Onder den naam van 'robin dinners' worden er in de groote steden van Engeland en Schotland volksmaaltijden à 2 pence per persoon voor onbemiddelden en kinderen uitgedeeld, niet alleen, om den nood te lenigen, maar ook om de arbeidende klasse op de voordeelen van een dieet overeenkomstig het vegetariaansch beginsel opmerkzaam te maken. De 'Scottish food reform society' opende haar lokaal met eene uitdeeling van 257 maaltijden; één jaar later was dit getal verdubbeld. Nog krachtiger is de beweging ingeleid, om het brood van ongebuild meel ingang te doen vinden. In Londen verklaarden zich 50 bakkers bereid, om hiertoe mede te werken, en Miss Yates overreedde hen, eene vereeniging te stichten, die deze zaak in de hand genomen heeft en voor de verdere verbreiding zorg draagt. De voornaamste eisch der statuten van de 'Vegetarian Society' is: geheele onthouding van vleesch, en omdat deze door middel van het vereenigingswezen ook voor ongehuwden gemakkelijker in toepassing te brengen is, wordt er door de leden zooveel mogelijk naar onderlinge aansluiting en voorlichting gestreefd. Hiertoe zijn behulpzaam de *Journal of health*, de *Food of health*, de *Dietetic Reformer* en de *Vegetarian Messenger*(†), vier populaire en goedkoope week- en maandbladen. Voor het overige wordt er veel gewicht gelegd op de samenstelling van vegetariaansche volks-

(*) In Glasgow is een zeer bezochte 'Vegetarian Hall' door eene smalle gang van een ander restaurant gescheiden, dat door denzelfden restaurateur geëxploiteerd wordt. Manchester biedt in de Market Street een comfortable 'Vegetarian Saloon.' In den fraai ingerichten winkel worden o.a. porridge (havermeelsoep), verschillende soorten brood en gebak, thee, chocolade, melk, enz. verkocht; de restauratiezaal is met bloemen en groen versierd; alles ademt eenvoud en zindelijkheid, terwijl de bediening aan het vrouwelijk geslacht is opgedragen. Geen gerecht kost meer dan 3 à 5 pence. Overeenkomstig den Engelschen smaak wordt er veel gewicht gelegd op specerijen en aromatische kruiden, mousseerende vruchtenwijnen en andere lekkernijen, die de strenge vegetariër verwerpt, maar de keus is vrij en water staat overal op tafel. De diners munten uit door de smakelijke sausen, de compôtes en de wel wat al te moeilijk verteerbare puddings. Manchester bezit nog twee andere restaurants van gelijken aard, nl. Smallmann's café en restaurant in 27 Old Millgate en in 3 Cateaton Street, waarvan laatstgenoemd tusschen 12-3 uur door ca. 1000 personen bezocht wordt. De gewone spijskaart bevat ca. 20 verschillende soepen, 60 groenten met aardappelen en sausen, 30 eenvoudige groenten, 40 compôtes en puddings en 30 verschillende soorten ooft. Fooien mogen niet gegeven worden. Londen biedt in Oxford Street een vegetariaansch restaurant 'Alpha', verbonden met een boekwinkel ter verspreiding van populaire geschriften der vegetariaansche letterkunde. Verder 'The Arcadian' in 8 Queen Street, Cheapside, beroemd voor de compôtes, 'The Garden' in 24 Jewin Street, 'The Shaftesbury Hall' in 36 A Aldersgate Street, alwaar ook visch toegelaten is. Het voornaamste vegetarische restaurant is 'The Apple tree' in 34 London Wall E.C., het model voor alle dergelijke inrichtingen, beroemd voor de vruchten. Onder de dranken is hier ook ale opgenomen. Op elke tafel staan voor elk couvert, brood, suiker, zout, azijn en olie, waarvan naar welgevallen gebruik gemaakt wordt.

(†) *The Garden* van William Robinson kan mede onder de vegetariaansche periodieke geschriften gerangschikt worden.

schriften, strooibiljetten en volksvoordrachten, waaronder echter weinig of niets van bijzonder belang voorkomt. De kenmerkende eigenschappen dezer beweging zijn: zekere overdreven sentimentaliteit, die vooral bij de voorstellen ter bescherming der dieren uitkomt; zekere minachting voor de geneeskundige wetenschap, die niet uit het vegetariaansch beginsel voortvloeit; te sterke sympathie voor alle negatieve volksbewegingen, gelijk de anti-inenting, de anti-vivisectie, enz, waarbij maar al te veel op het volksvooroordeel gelet wordt, en eindelijk een uitgesproken doctrinarisme, dat in plaats van de resultaten der ondervinding en der wetenschap een blind geloof verlangt aan thesen, waarvoor de bewijzen nog niet altijd voldoende te leveren zijn. In tegenoverstelling van Duitschland heeft Engeland echter op vele welgeslaagde practische proefnemingen te wijzen. Meer gewend aan zelfstandig denken en handelen, meer beheerscht door practischen zin en tevens meer waarde hechtende aan de vrije ontwikkeling van het individueel karakter, valt er op de Engelsche aanhangers meer te rekenen. Zijn zij eens voor het beginsel gewonnen, dan willen zij ook gaarne de beste toepassing in practijk brengen en komen daarbij rondweg voor hunne meening uit. In Engeland nemen hooggeplaatste personen aan de beweging deel en geven door leer en leven een goed voorbeeld, zonder dat iemand eraan denkt, hen daarover lastig te vallen, en zonder dat iemand hun het recht bestrijdt, op deze eenvoudige wijze voor de harmonie tusschen de verschillende levensuitingen op te komen. De achting voor het zelfstandig karakter der individualiteit is in Engeland te algemeen in merg en been doorgedrongen, om zich ook niet op het gebied der voeding te uiten.

Het vegetarianisme wordt niet alleen door de algemeene vereeniging voorgestaan, maar vindt nog meer in het bijzonder bij sommige religieuze sekten bijval, waarvan, behalve de kwakers, de zoogenaamde orde der ‘Daniëlieten’, door T.W. Richardson in 1876 te Manchester opgericht en vandaar over het geheele land verbreid, onze aandacht verdient.

Legden reeds in de Roomsch-Katholieke en in de Grieksche kerk vele orden op de vleeschonthouding gewicht, zich daarbij beroepende op de getuigenis van den heiligen Clemens van Alexandrië, dat de apostel Mattheus geen vleesch aanraakte en alleen van meelvruchten, eikels en groenten leefde, op die van den heiligen Augustinus, dat de apostel Jacobus zich van vleesch en wijn onthield en zich uitsluitend met meelvruchten en plantenkost voedde, en op die van Hegesippos, dat de apostel Johannes nooit vleesch genoten had, zoo kan het niemand verwonderen, dat ook in de Protestantsche Kerk hier en daar de neiging op den voorgrond getreden is, om het leven te vereenvoudigen en om door volstrekte matigheid tot eene grootere mate van zelfbeheersching te geraken. Zij had daartoe niet noodig, op de ‘Clementijnsche Homiliën’ te wijzen, alwaar de leefwijze van Petrus aldus

beschreven wordt: ‘Ik neem tot voedsel alleen brood, olijven en planten’, want zij keerde terug tot de bron en beriep zich op den Bijbel. En de sekten uit den nieuweren tijd behoefden niet lang te zoeken naar voorgangers van vroeger dagen, daar de vicaris van Beenham, Thomas Stackhouse, in 1772 een hoogst merkwaardig boek had uitgegeven: *A new history of the Holy Bible*, waarin het vegetarianisme op wetenschappelijk theologische gronden aanbevolen werd. Hierin zijn meer bouwstoffen voor het vegetarianisme te vinden dan in het, bij de Engelsche vegetariërs zoo hoog aangeschreven werk van Emanuel Swedenborg: *The spiritual Columbus.*

Het godsdienstig vegetarianisme beroept zich in de eerste plaats op Genesis I, 28-30, aldus luidende:

‘En God zegende hen, en God zeide tot hen: weest vruchtbaar, en vermenigvuldigt, en vervult de aarde en onderwerpt haar, en hebt heerschappij over de visschen der zee, en over het gevogelte des hemels, en over al het gedierte, dat op de aarde kruipt. En God zeide: Ziet, ik heb ulieden al het zaadzaaiende kruid gegeven, dat op de gansche aarde is, en alle geboomte, en hetwelk zaadzaaiende boomvrucht is; het zij u tot spijze. Maar aan al het gedierte der aarde, en aan het gevogelte des hemels, en aan al het kruipend gedierte op de aarde, waarin eene levende ziel is, *heb Ik* al het groene kruid tot spijze *gegeven.*’

Wel werd het volgens Genesis VI, 21 aan Noach en de zijnen bij het betreden der ark vergund, van dit voorschrift af te wijken, en kent ook later de Mozaïsche wet meer eene beperking der dierlijke voedingsmiddelen dan de geheele onthouding(*), maar toch blijkt weder uit de profeten, dat het oorspronkelijke gebod steeds door de uitverkorenen in eere gehouden is en velen tot richtsnoer diende.

De geleerde Bijbelvorscher C.C.J. Bunsen erkent volmondig in zijn *Vollständiges Bibelwerk für die Gemeinde* bij de behandeling der Elohim-oorkonde den vegetariaanschen geest der eerste vier hoofdstukken van Genesis.

De ‘Daniëlieten’ wijzen meer in het bijzonder op de woorden, voorkomende bij Daniël I, 8, 12 en 15, nl.: ‘Daniël nu nam voor in zijn hart, dat hij zich niet zou verontreinigen met de stukken van de spijs

(*) Het onderscheid tusschen de periode vóór en na den zondeval blijkt vooral uit Genesis VIII, 21; IX, 2-4; XIV, 18; XIX, 3; Leviticus III, 17; XVII, 14; Numeri XI, 18-20; XI, 33-34.
Voor de vegetariaansche opvatting vergelijke men:
Spreuken XIII, 25; XV, 17; XVI, 8; XVI, 26; XXI, 26; XXII, 6; XXIII, 29; XXVII, 25; XXX, 8; XXXI, 16.
Psalm L, 13; LXXXI, 17; CIV, 14, 15:
‘Hij doet het gras uitspruiten voor de beesten, en het kruid tot dienst des menschen, doende het brood uit de aarde voortkomen.
En den wijn, die het hart des menschen verheugt, doende het aangezigt blinken van olie; en het brood, dat het hart des menschen sterkt’
Ezechiël XLVII, 12; Jesaja XXXVI, 16-17.

des Konings, noch met den wijn zijns dranks; daarom verzocht hij van den overste der kamerlingen, dat hij zich niet mocht verontreinigen.

Beproef toch uwe knechten tien dagen lang, en men geve ons van het gezaaide te eten, en water te drinken.

Ten einde nu der tien dagen, zag men, dat hunne gedaanten schooner waren, en zij vetter waren van vleesch, dan al de jongelingen, die de stukken van de spijs des Konings aten.'

Zij komen voor den dag met Jesaja XXXVII, 30: 'En dat zij u een teeken, dat men *in* dit jaar, wat vanzelf gewassen is, eten zal; en in het tweede jaar, wat daarvan weder uitspruit; maar zaait in het derde jaar, en maait, en plant wijngaarden, en eet hunne vruchten.'

Eindelijk is voor hen geschreven Jesaja LXVI, 3: 'Wie eenen os slacht, die is als iemand, die eenen man doodt; wie een schaap offert, die is als iemand, die eenen hond den hals breekt; wie spijsoffer brengt, die is als een, die zwijnenbloed offert; wie wierook brandt, die is als een, die het onrecht prijst. Dezen verkiezen ook hunne eigen wegen, en hunne ziel heeft lust aan hunne gruwelen.'

De philosoof Arthur Schopenhauer merkt op, dat de zedeleer van het Christendom te weinig aandacht geschonken heeft aan de verhouding, waarin de mensch tot het dier staat. Hij vindt dit te onverklaarbaarder, daar de Christelijke zedeleer voor het overige de grootste overeenstemming bezit met die van het Bramanisme en Boeddhisme, al is zij ook minder scherp geformuleerd en niet tot in de uiterste consequentie op de werkelijkheid toegepast. Hierin trachtten verschillende geloofsgroepen te voorzien, en zóó knoopen de Christelijk gezinde vegetariërs vast aan het gebod: 'Gij zult niet dooden', waaronder zij alles verstaan, wat eene levende ziel bezit, om direct daarop het Christelijk gebod bij uitnemendheid te laten volgen en het: 'Geef ons heden ons dagelijksch brood' te bidden. Hieraan voegen zij toe de woorden uit Romeinen XIV, 21: 'Het is goed geen vleesch te eten, noch wijn te drinken, noch iets, waaraan uw broeder zich stoot of geërgerd wordt, of waarin hij zwak is.' Er ligt in deze aanvulling der Christelijke zedeleer het streven naar uitbreiding der humaniteit, naar reiniging van den inwendigen mensch, en het is dan ook geen wonder, dat van deze zijde aan de instelling van het H. Avondmaal nog eene bijzondere beteekenis verbonden wordt. 'Neemt, eet', enz. zou opgevat moeten worden: 'Gij zult het lam niet meer slachten; ik ben het eenig offer, dat voor allen voldoende is en daar ik u niet tot spijze kan dienen en gij toch leven wilt van hetgeen God u geeft en wat God aanneemt, zoo eet het brood in de plaats van mijn lichaam en drinkt den wijn in de plaats van mijn bloed. Doet dit tot mijne gedachtenis! Dit is het zegel van het nieuwe verbond, dat ik met u gesloten heb'[(*)]. Met het

(*) Abraham van St. Clara zegt in zijne preek *Judas, de aartsschelm*: 'Men weet ook, gelijk de H. Vincentius getuigt, dat de gebenedijde Jezus den geheelen tijd, toen hij op aarde wandelde, geen vleesch gegeten heeft, behalve het Paaschlam overeenkomstig de Israëlitische wet.'

begin der heerschappij van het rijk der liefde had ook de verzoening met God door Christus plaats gevonden, en het ware Christendom werd één met het ware menschdom; beiden richtten het oog op de harmonische veredeling van het menschengeslacht.

De geschiedenis komt deze opvatting in menig opzicht te hulp.

Ten tijde van Jezus was de idee der vleeschonthouding algemeen verbreid en Clemens van Alexandrië verhaalt, dat Plato's ideeën het Evangelie in het Oosten den weg baande en dat de philosophie van Plato in de scholen van Judea onderwezen werd, terwijl uit de geschriften van Philo en Josephus blijkt, dat de Esseërs vóór de geboorte van Jezus van plantenkost leefden en dat er tusschen de eerste Christenen en de Esseërs geen noemenswaardig verschil bestond. Reeds vroeger had David de heerschappij van het 'rijk van zachtmoedigheid' aangekondigd en de menschen dezelfde voeding aangewezen als Jezus. Ook is het zeker, dat nog vóór de verkondiging der Grieksche ideeën vele Israëlieten overeenkomstig dit beginsel leefden en de Esseërs daarin volgden. Volgens Montfaucon zijn de Therapeuten de Esseërs der woestijn en in leer en leven met hen verwant(*). Kortom, in de Esseërs zien wij het vegetariaansch beginsel geheel op den voorgrond treden(†). Wordt hieruit echter afgeleid, dat Jezus direct de vleeschonthouding predikte, zoo gaat men te ver, want al heeft Jezus ook de leer der Esseërs in beginsel gedeeld, zoo kon Hij toch uit den aard der zaak niet tot één bepaalde orde of sekte behooren en was zijn verlossingswerk op breedere basis gebouwd(§).

(*) Men vergelijke o.a. Dr. Paulus Cassel: *Die Symboliek des Blutes.*

(†) De heilige Markus was o.a. het hoofd der Therapeutische kerk in Egypte.

(§) Er is veel gestreden over de voeding van Jezus. De bekende Bijbelvorscher Dilitsch zegt: *'Zijne voeding bestond uit brood, nu en dan genoten met eenige toespijs.'* Het komt er nu hoofdzakelijk op aan, vast te stellen, wat onder die toespijs - de vertaling van het oorspronkelijk woord *opson* - begrepen mag worden. Vele geleerden spreken van vleesch of visch; in het algemeen echter is volgens Dr. Weiske (*Philologisch-kritische Bemerkungen*) de beteekenis: elke welsmakende spijs, die met het brood - de eigenlijke levensstof - gewoonlijk gebruikt werd, hetzij visch, hetzij aromatische kruiden, hetzij kunstmatig samengestelde groenten. C.M. Wieland herinnert eraan, dat de Grieksche en Romeinsche kookboeken onder opson, opsonion, pulmentum, pulmentarium alles begrepen, wat buiten het brood op tafel kwam. Howard Williams (*The Ethics of Diet*) toont aan, dat daarmede gewoonlijk olijven, vijgen en kaas bedoeld werd, terwijl in Athene veelal ook van visch sprake is. De Grieken genoten meestal brood en madsa - eene gersten- en havermeelsoep - of wel honig, leguminosen, bladgroenten en uien. Bunsen geeft in zijn *Bibelwerk* toe, dat de spijziging der 5000 met brood en visch evengoed vertaald kan worden met brood en toespijs.

Christus vervulde de profetie van Daniel door de afschaffing der bloedige offers. Hij handhaafde uitdrukkelijk het gebod: 'Gij zijt priester in der eeuwigheid naar de ordening van Melchizedek' (Hebreen V:6), en Melchizedek was de hoogepriester van Kanaän, die Abraham als spijsoffer brood en wijn reikte. De hernieuwing van de wet, die Adam overtreden had, moest met de natuurlijke reiniging van den mensch ten opzichte van spijs en drank gepaard gaan. Zou nu de godsdienst der liefde, waar het de verhouding tot de medeschepselen geldt, achterstaan bij de ideeën van Plato? Zou de bloedige spijze, die door Zoroaster, Boeddha en Socrates verworpen werd, door Christus in eere hersteld zijn? En dat, terwijl Christus de Mozaïsche wetgeving louterde? Er is geen woordelijk verbod van Christus bekend, maar door de instelling van het H. Avondmaal werden de bloedige spijze en het bloedig offer onnoodig, zoo al niet schadelijk voor het heil van den mensch verklaard. In de Handelingen der Apostelen XV:29 wordt het oude verbod herhaald: 'Dat gij u onthoudt van hetgeen den afgoden geofferd is, en van bloed, en van het verstikte, en van hoererij', en zelfs Paulus, die van de Christenen geene persoonlijke armoede, geene gemeenschap van goederen en geene

Keeren wij echter tot de ‘Daniélieten’ terug. Hun streven is op eene grondige hervorming der maatschappij met het oog op de moreele,

besnijding verlangde, bleef hechten aan het verbod der hoererij en van het gebruik van bloed en van het verstikte. Het eerste Concilie te Jeruzalem plaatste zich mede op dit standpunt, en toen ten tijde der Christenvervolging aan de Christenen verweten werd, bij de offermaaltijden menschenbloed te hebben vergoten, verklaarden zij volgens Plinius: ‘Gij, die weet, dat wij het bloed van het dier verafschuwen, kunt niet gelooven, dat wij dat van den menseh zouden begeeren.’ Nog onder de regeering van Keizer Diocletianus beschrijven voorname Romeinen, die het Christendom hadden aangenomen, hunne leefwijze aldus: ‘'s Morgens staan wij zeer vroeg op en wijden eenige uren aan onze godsdienstige oefeningen; daarna lezen, schrijven, studeeren wij of zorgen voor den tuin. Zeer dikwijls komen wij met onze geestverwanten bijeen, om stichtelijke liederen te zingen, vrome gedachten uit te spreken en godsdienstig onderwijs van bevoegde voorgangers te genieten. Onze maaltijden bestaan uitsluitend uit plantaardige stoffen, maar de ondervinding heeft ons geleerd, dat opgewektheid zeer goed met het gebruik van brood en leguminosen te vereenigen is en dat de scherts niet van een goeden maaltijd afhangt.’ Het zou mij te ver voeren, dit onderwerp nauwkeuriger te behandelen. Is het zeker, dat de ethische grondslag van het geloof met een gezuiverd dieet in verbinding staat, zoo zijn daarom nog niet de grenzen bekend, die de geloofswet op dit gebied verlangt.

intellectueele en physieke toestanden gericht, waarbij het godsdienstig karakter tot richtsnoer dient. Als hoofdoorzaak der zonde, ziekte, ontaarding en der verschillende sociale kwalen beschouwen zij de dwalingen op het gebied der hygiëne, en daarom stichtten zij een bond, om door onthouding van alle spijzen en dranken of van alle slechte gebruiken en gewoonten, die de hartstochten ontvlammen, het gezond verstand onttronen en het leven verkorten, tot de beterschap mede te werken. De matigheidsgenootschappen zijn daartoe niet voldoende in staat, ofschoon het daarom niet minder wenschelijk is, met de 'total-abstainers' en de 'good-templars' in vriendschap te leven en zoo mogelijk gemeenschappelijk werkzaam te zijn. De 'Daniëlieten' verplichten zich, geen dierlijk voedsel, geen alcohol en geene tabak aan te raken; de leden worden in twee klassen onderscheiden, waarvan de eerste de opzegging van het lidmaatschap (mits schriftelijk één week van te voren ingediend) geen hinderpaal in den weg legt, terwijl de tweede voor het geheele leven bindt. Het geloof aan Gods persoonlijkheid en aan Zijne almacht is een onmisbaar vereischte, om lid te kunnen worden. De jaarlijksche bijdrage bedraagt voor den man 4 en voor de vrouw 2 shilling; de entrée 2 shilling.

Als vereeniging nog te jong, om op eene groote mate van eigen ondervinding te kunnen wijzen, moest deze sekte naar andere voorbeelden omzien. Zij kon de vereeniging van 'Bijbelschriften' te Salford in Lancashire te hulp roepen, alwaar de voorganger o.a. getuigde, dat gedurende 34 jaren geen geval van ziekte in de gemeente voorgekomen was. Deze leefde sedert 1809 geheel overeenkomstig het vegetariaansch beginsel.

Het Bijbelsch vegetarianisme heeft vooral ook in Amerika vele aan-

hangers gevonden In Amerika gaf Sylvester Graham(*) het eigenlijk karakter aan de vegetariaansche beweging, die aldaar direct met de geheele onthouding van sterke dranken gepaard ging. Gewoonlijk dragen de vegetariërs daarom aldaar den naam van ‘Grahamieten’.

Sylvester Graham plaatste het zwaartepunt der beweging in de volstrekte matigheid, en omdat de vleeschonthouding hieraan in de hoogste mate bevorderlijk was, nam hij haar ook in zijn program op. Oorspronkelijk vergenoegde hij zich met de propaganda voor de afschaffing van sterke dranken, die, gelijk bekend is, in Amerika op uitgebreide schaal plaats vindt en schitterende resultaten oplevert, waarvan zelfs de statistiek der levensverzekeringsmaatschappijen ten opzichte van den gunstigen invloed op den gemiddelden levensduur getuigt. De ijver van Graham werd met een zeer gunstig gevolg bekroond en binnen weinige jaren stond hij aan het hoofd van eene talrijke vegetariaansche vereeniging in de Vereenigde Staten, waarvan reeds in 1832 de grondslag gelegd was en waarvan Philadelphia tot op heden den hoofdzetel vormt(†) Deze vereeniging wordt tegenwoordig versterkt door de oprichting van uitsluitend vegetariaansche vestigingen in verschillende deelen des lands, en met haar moet de voedingsstatistiek vroeg of laat rekenen. Het orgaan der vereeniging is de American Society. Onafhankelijk van de vereeniging geeft Dr. James C. Jackson *The Laws of Life* uit.

Naast Graham trad Dr. Russel Thacher Trall te New-York voor de beweging in de bres. Na in de geneeskunde gepromoveerd te zijn, opende Trall in 1844 in New-York de eerste Amerikaansche koudwaterinrichting en daar hij het geluk had, bijna onmiddellijk een aantal opgegeven patiënten uit het Brodinghospitaal van hunne kwalen te genezen, was hij spoedig in staat, onder den bijval en den steun van het publiek op den ingeslagen weg voort te gaan. In 1847 richtte hij het New-Yorker hygiënische instituut in Laight-Street op, waarvan hij tot 1864 de leiding op zich nam, om alsdan in gelijken zin in Minnopolis met de organisatie der koudwatermethode te beginnen. In 1852 stichtte Trall te New-York eene ‘hydropathische en physiologische school’, die in 1857 onder den naam van het New-Yorker-hygiënisch-therapeutisch-collegium het recht verkreeg, den doctorgraad te verleenen. Hier worden ook vrouwen opgeleid. Buitendien nam hij deel aan de meeste vegetariaansche volksmeetings en was een gezien letterkundige. Zijne

(*) Sylvester Graham was niet door de studie van Pythagoras met het vegetarianisme bekend geworden; evenmin gaf het godsdienstig standpunt hem daartoe aanleiding of stond hij onder den invloed van het in Engeland zeer verbreide werk van G. Combe: *Constitution of man* (1828). Bij hem was 't het resultaat van de grondige en onbevooroordeelde studie der anatomie en physiologie, dat door de practijk bevestigd werd. Eerst later ontdekte hij, dat hetgeen eigen studie, eigen nadenken en eigen ondervinding hem geleerd hadden, door het geloof, de philosophie en de exacte wetenschappen nader bevestigd werd, en dit gaf hem moed, om op den ingeslagen weg voort te gaan en een gezondheidssysteem samen te stellen.

(†) In 1855 noodigden de beide geneesheeren North en Alcott de geneeskundige wereld uit, aan eene wetenschappelijke discussie over het vegetarianisme deel te nemen en in 1859 volgde de nog bestaande organisatie der vereeniging met de bepaling, dat er jaarlijks een congres te Philadelphia moet gehouden worden.

Hydropathische Encyclopedie is in 40000 exemplaren verspreid; zijn hydropathisch kookboek omvat alles, wat op het gebied der voeding in zijne inrichtingen voorgekomen is, en zijne *Populaire physiologie* wordt nog door vele onderwijzers bij het onderwijs in de volksscholen gebruikt. In Europa werd hij in 1862 bekend door zijne deelneming aan het internationaalmatigheidscongres. Door zijne *Wetenschappelijke basis van het vegetarianisme* lokte hij eene heftige polemiek onder de mannen van het vak uit, die geenszins ongunstig voor de natuurlijke leefwijze uitviel. In 1877 stierf Trall op 65jarigen leeftijd, na 30 jaren onvermoeid voor zijn ideaal op hygiënisch gebied werkzaam te zijn geweest.

Niet minder verdiend om het vegetarianisme maakte zich Dr. Alcott te Boston, wiens *Voorlezingen op het gebied der gezondheidsleer* veel bijval vonden en die vooral de huisvrouw, de jonge moeder en de jonge echtparen met raad en daad bijstond, overal de consequentie der natuurlijke leefwijze trekkende. Als derde in het bond moet Dr. Shew genoemd worden, een ijverig voorstander der hydrotherapie, die te New-York in dien zin de geneeskunde uitoefende.

De Grahamieten sluiten zich aan bij de Bijbelsche vegetariërs, zonder geheel in denzelfden geest werkzaam te zijn; zij stellen hooge eischen aan het zedelijk leven, maar verlangen niet minder dringend de nauwkeurige behartiging der hygiënische voorschriften, steunende op de ondervinding, de resultaten van het onbevooroordeeld wetenschappelijk onderzoek en de kennis der natuur. Niet omdat het zedelijk leven de vleeschonthouding voorschrijft, verwerpen zij het dierlijk voedsel, maar omdat de physiologie, de chemie en de practijk de voordeelen van den uitsluitenden plantenkost aantoonen en daardoor alleen de volstrekte matigheid van zuiver hygiënisch standpunt in toepassing te brengen is. Zij vragen niet in de eerste plaats, wat langzaam of snel verteerd wordt, maar welke hoedanigheden de door het voedingsproces geleverde sappen bezitten. Zij ontkennen, dat de vleeschkost aan het lichaam meer werkelijke warmte levert, en achten de prikkeling, door de vleeschvoeding te voorschijn geroepen, nadeelig voor de normale ontwikkeling en de voor allen wenschelijke gezondheid. Glimlachend halen zij de schouders op bij het hooren van het argument, dat vleesch zoo lekker is en eetlust wekt, want concessie aan de sociale kwaal, onder den naam van lekkerbekkerij en maagvergoding bekend, is van mannen van een sterk karakter niet te verwachten.

In Amerika vindt het vegetarianisme een vruchtbaar terrein, zoolang het doctrinarisme buitengesloten blijft en het gezond verstand den toon aangeeft. De Grahamieten zijn niet te verachten steunpilaren voor eene gezonde en zuiver practische beweging.

In Italië was het in de eerste plaats de bekende arts Ramazzini, die voor de natuurlijke leefwijze eene lans brak. Later trachtte Professor A. Cocchi (1695-1758) in zijn *Del vitto pithagorico per uso della medicina* de bouwstoffen voor eene vegetariaansche beweging te

leveren. Hij wees daarbij op het streng verbod ten opzichte van het gebruik van boonen in Egypte, dat ook in Griekenland en Rome nagevolgd werd en hoofdzakelijk voor de Jupiter- en Cerespriesters gold. Of dit uitsluitend allegorisch op te vatten is of werkelijk in toepassing kwam, is echter moeilijk uit te maken.

Hoewel in Spanje en Italië het dierlijk voedsel geheel op den achtergrond treedt, zoo is er in het zuiden van Europa toch weinig opgewektheid te vinden, om juist op het gebied der voeding eene populaire beweging uit te lokken. Het behoeft aldaar geen betoog meer, dat de mensch zonder dierlijk voedsel niet alleen in staat blijft, om zijne taak te volbrengen, maar ook minder door ontstekingen, scherpte van het bloed als anderszins lastig gevallen wordt.

In Frankrijk trad de rechtsgeleerde Pierre Charron (1541) in zijn *Traité de la sagesse* voor de rechten der dieren op, zonder daarom nog direct het vegetarianisme op den voorgrond te plaatsen. Krachtiger en beslister trok reeds de philosoof, anatoom en mathematicus Pierre Gassendi (1592-1655) partij zoowel tegen den moord van het onschuldig dier als vóór de natuurlijke leefwijze, waarvan hij zich in de correspondentie met Van Helmont een warm aanhanger bekent.

Philippe Hecquet (1661-1737), professor der geneeskunde te Parijs, huldigde de vegetariaansche zienswijze van wetenschappelijk hygiënisch standpunt, maar achtte de propaganda voor het voedingsideaal schadelijk, omdat in het gewone leven allicht van onbevoegde zijde als een axioma verkondigd wordt, wat steeds het onderwerp van onbevooroordeeld onderzoek moet blijven uitmaken en niet vatbaar is voor partijleuzen. De ondervinding is de beste gids en zij gaat steeds kalm en voorzichtig te werk. Wat zij geconstateerd heeft, moet telkens weder opnieuw aan de feiten getoetst worden.

De groote voorstander van het vegetarianisme in Frankrijk heet J.A. Gleizès (1773-1843), de schrijver der *Mélancholies d'un solitaire*, der *Nuits-Elyséennes*, der *Agrestes*, van het *Christianisme expliqué ou l'unité de la croyance pour tous les Chrétiens* en der *Thalysie, ou la nouvelle existence.* Gleizès had in de medicijnen gestudeerd, maar zijn fijn gevoel streed te zeer met de beoefening der anatomie, om deze studie geheel te kunnen voltooien. In 1789 begroette hij de Revolutie met geestdrift en kende hij geen hooger ideaal dan de verlossing des volks en de vestiging der vrijheid. Toen echter de republiek in het door haar vergoten bloed begon te zwemmen, keerde hij Parijs den rug en zocht de eenzaamheid op, hem in het slot Nogarède bij Mazères aan den voet der Pyreneën geboden. Hier herleefde hij in de vrije natuur en nam in 1798 het besluit, het omnivorisme vaarwel te zeggen en het vegetarianisme te volgen. Hij bereidde zich zijne spijzen zelf en bepaalde zich in hoofdzaak tot groenten, melk en kandijsuiker. Droegen zijne eerste werken den stempel der zware melancholie, die sedert de heerschappij der blinde volkshartstochten zijn gemoed bezielde, zoo

ademden zijne laatste geschriften den geest van blijmoedigheid, tevredenheid en humaniteit, die in de stille afzondering bij ernstige studie en kalm nadenken zijn deel waren geworden.

Lodewijk XIV vroeg eens aan een zijner hovelingen, waarom hij niet in het huwelijk trad. ‘Sire,’ was het antwoord, ‘omdat ik nog geen mensch heb leeren kennen, wiens vader ik zou wenschen tezijn.’

Deze stemming vinden wij bij Gleizès weder; geleid door liefde voor de hem omringende wereld en vertrouwende op het ideaal gehalte van den mensch, kon hij zich geen noodzakelijker iets denken dan de vrijheid. In haar zag hij een middel ter opvoeding en ter veredeling en van haar verwachtte hij de stichting van het rijk der humaniteit. Bittere teleurstelling verving de edele geestdrift, toen hij het souveraine volk aan het werk zag, en met afgrijzen ontvluchtte hij eene omgeving, alwaar de sikkel des doods de heerschappij voerde en het recht met voeten getreden werd. Had hij daarom aan de zijde des volks plaats genomen en de roofdieren in de wapenschilden des adels de ware zinnebeelden van dien stand genoemd? Had hij daarom onder het monarchaal gezag geweeklaagd, dat men geen mensch kon zien, zonder tevens aan den soldaat of aan den slachter te denken? Had hij daarom erop gewezen, dat er wel juristen, geleerden, letterkundigen, geneesheeren, enz., maar geene menschen schenen te bestaan? Had hij daarom gewraakt, dat ieder onder de indrukken van het oogenblik stond en het juk der toevallige omstandigheden torste? Nu waren de banden verbroken en de ketenen geslaakt; nu had de dienstbaarheid opgehouden en stond mensch tegenover mensch, maar waar bleef het edel beeld, met zooveel gloed door Bernardin de St. Pierre in de *Études de la nature* aangeduid en later in de *Harmonies de la nature* geheel ontwikkeld? Waar was een zweem te ontdekken van eene staatsinrichting, nog in 1752 door den genialen leeraar van het staatsrecht Morelly onder den indruk van Thomas Morus' *Utopia* in zijn *Naufrage des îles flottantes* met zoo levendige kleuren geschilderd? Het scheen veeleer, of roofdieren losgelaten waren, om alle organen van recht en orde te verwoesten en den blinden haat vrij wortel te laten schieten; de vale kleur der op roof bedachte nachtvogels gaf den heerschenden toon aan en de ellende kende geene grenzen meer.

Zóó moest de humanist wel doordrongen worden van het gevoel: ‘Nooit voelde ik mij minder mensch, dan wanneer ik weder onder menschen geleefd had.’

Gleizès vond zijn natuurlijk evenwicht terug, toen hij geheel doordrongen werd met den geest van het vegetarianisme; toen hij de verzoening der tegenstellingen in eene uitbreiding der humane plichten van den mensch ging zoeken; toen hij, overeenkomstig de Indische wijsbegeerte, de liefde in den uitgebreidsten zin in toepassing wilde brengen. En wij zien hem bij de veroordeeling van den dierenmoord

ter wille der menschelijke voeding Pythagoras ter hand nemen, de woorden aanhalende: ‘Eene dwaling houdt niet op, dwaling te zijn, omdat zij algemeen is.’ Daarop volgt Thomas Payne: ‘Eene zaak bekomt den schijn van recht, wanneer men er zich geruimen tijd aan gewend heeft, te meenen, dat zij geen onrecht is.’ Eindelijk voegt Voltaire hieraan toe: ‘De menschen gevoelen nooit gewetenswroeging over dingen, die zij gewoon zijn te verrichten.’ Daarmede wordt in verband gebracht: ‘Men duldt eene dwaling, wanneer zij oud is; ware zij nieuw, zoo zou zij op afschuw en tegenzin stooten. Zoo verlicht de menschen heden ook mogen zijn, zoo blijven ze toch de slaven der 16 eeuwen vol onwetendheid, die hun voorafgegaan zijn. Toch moesten de onwetendheid en het barbarisme der voorouders nooit tot richtsnoer dienen, maar ons veeleer aansporen, datgene te doen, wat zij gedaan zouden hebben, indien zij onze verlichting bezeten hadden.’

‘Thalysia’ noemt Gleizès het rijk der toekomst, wijzende op het offer der akkerlieden na den oogst, gebracht uit dankbaarheid jegens de goden, die wasdom gaven en de vruchten der aarde zegenden. Dit Thalysia moet zich spiegelen aan de leer van drie wijsgeeren: van Pythagoras, van den aangeklaagde des Anytos, en van Plato. Hunne leer moet van de antieke bijmengselen ontdaan worden en in vereenvoudigden vorm voor ieder verstaanbaar zijn, want alleen daardoor is de algemeene toepassing mogelijk. Daarbij komt het erop aan, in het oog te houden, dat het type der Indische volkeren tot voorbeeld kan dienen, daar bij hen de wijsheid nooit van het zedelijk levensbeginsel gescheiden wordt en de harmonie het ideaal voor allen zonder onderscheid is.

Voor de verbreiding van den plantenkost onder de volkeren op den tegenwoordigen trap van ontwikkeling sluit Gleizès zich aan bij den Markies De Cazeaux, die in zijne *Considérations sur le méchanisme des sociétés* de historische vraag behandelt. Ten opzichte van het oude Griekenland onderscheidt hij:

1°. de periode der Pelasgers, die tot en met hunne bloeiperiode van het standpunt der voeding groot gewicht legden op de eikels en de olijven;

2°. die van Triptolemos, die aan de Atheners den graanbouw leerde en hen met den ploeg bekend maakte. Aan hem worden de voorschriften toegeschreven:

‘Gij zult God boven alles liefhebben, naast God de menschen en alsdan de dieren.

Leert, dat het vleesch der dieren u niet tot spijze gegeven is en dat gij, zoo gij hen doodt, op gelijke wijze zult sterven, omdat gij alsdan ophoudt mensch te zijn.’

3°. die van Orpheus, toen de mysteriën van Eleusis hernieuwd en Ceres' leerstellingen tot den heerschenden godsdienstvorm verheven werden;

4°. die van Pythagoras, toen goede zeden en edele ideeën den toon aangaven;

5°. die van Plato, toen wijze matiging de heerschappij voerde.

Met bijzondere voorliefde wordt erop gewezen, dat de meeste wetten op de tafelgeneugten uit de Romeinsche bloeiperiode, gelijk de 'Fannia' en het 'Licinia' de hoeveelheid veroorloofd vleesch tot een minimum beperkten, terwijl zij het gebruik van vruchten en plantaardige stoffen onbeperkt lieten. Tevens wordt Mursius aangehaald, om te betoogen, dat voor de gemeenschappelijke maaltijden in Lacedemonië maandelijks noodig waren: voor elke 15 personen 1 mud ongebuild meel, 8 pinten wijn, 5 pond kaas, 2½ pond vijgen en eene zeer kleine hoeveelheid vleesch met het oog op de voorgeschreven offeranden.

Gleizès noodigde zijne tijdgenooten uit, zijn vegetariaansch systeem te omhelzen; Chateaubriand, Lamartine en Lamennais waren daartoe niet geneigd, ofschoon zij den nadeeligen invloed der overwegende vleeschvoeding erkenden; Girod de Chantrans, Charles Nodier en Anquétil du Perron verklaarden, in beginsel niet van Gleizès te verschillen. Desniettemin bleef Gleizès geïsoleerd en buiten de maatschappij staan, terwijl zijne sentimentaliteit aanstoot en ergernis gaf. In 1846 verscheen van Alphons Esquiros eene scherpe critiek in de *Revue des deux Mondes* tegen het systeem van Gleizès, neergelegd in de *Thalysie*, en zij heeft tot op onzen tijd de richting aangegeven, waarin zich de publieke opinie op dit gebied beweegt. Het potsierlijk optreden van den Parijschen groentenkoopman Jupille, die zoogenaamd het vegetarianisme van Gleizès vertegenwoordigde, was koren op den molen der spotzieke wereld, en zoo nam niemand meer de moeite, Gleizès te lezen en naar waarde te beoordeelen.

Een zeer verdienstelijk vegetariër was A.H. Anquétil du Perron (1731-1805), een hooggeschat oriëntalist, door zijn werk *l'Inde en rapport avec l'Europe* meer algemeen bekend geworden. Anquétil behoorde tot de beste kenners der Indische godsdiensten en vertaalde de Veden in het Latijn. De vertaling van het Oupnek'hat - de uit de Veden samengestelde leer der Brahmanen - uit het Sanskriets-Persisch van den Vorst Mohamed Daraschekoh heeft hem alleen reeds eene eereplaats onder de oriëntalisten verzekerd. De geleerde beschrijft zijne leefwijze te Parijs gedurende de Fransche Revolutie aldus: 'Mijne voeding bestaat uit brood, een weinig melk of kaas en water; met vier sous per dag moet ik mijne behoeften bestrijden en ik ontbeer des winters het hout, om te kunnen stoken; ik bezit geen kussen, om mijn hoofd op neer te leggen, geene dekens en kan mijne wasch slechts zelden wisselen. Zonder inkomen, zonder ambt, zoek ik door letterkundigen arbeid in mijn dagelijksch onderhoud te voorzien; ik ontbeer eene echtgenoote, een kind, een bediende, en toch blijft mijne liefde voor de menschen dezelfde. In dezen toestand voer ik een harden strijd met de zinnen; ik veracht de verlokkingen der wereld en verwacht vertrouwende op het hoogste Wezen, met een kalm gemoed, de oplossing van mijn lichaam.' Onder zulke omstandigheden voltooide Anquétil zijne vertaling der Zend-Avesta.

De tegenwoordig bestaande Parijsche hygiënistenclub, die de vegetariërs omvat en waartoe verscheiden geneeskundigen behooren, dagteekent uit een veel lateren tijd en draagt geenszins een streng vegetariaansch karakter. In het algemeen kan gezegd worden, dat de vegetariërs, die uitsluitend door gezondheidsredenen tot vleeschonthouding overgaan, zonder daarbij door het zedelijk beginsel geleid te worden, zelden standvastig blijven; daarvan levert de Fransche hygiënistenclub vele voorbeelden. De Fransche statuten verplichten niet tot vleeschonthouding, maar bepalen er zich toe, de lichtzijde van den plantenkost aan te toonen en tot de aanneming van dit dieet op te wekken. Afdeelingen zijn gevormd te Nizza, te Lausanne en te Genève, terwijl een eigen orgaan, *La Réforme alimentaire*, de leden met elkander verbindt. Op den voorgrond treden: Dr. Bordier, Dr. Guignard, Dr. Raoux, etc. Flourens zocht door een klein geschrift: *De la longévité humaine et de la quantité de la vie sur le globe*, eene bijdrage te leveren, om de noodzakelijkheid te betoogen, de voedingsvraag in vegetariaanschen zin te behandelen.

Het vegetarianisme is zeer sterk vertegenwoordigd in de Roomsch-Katholieke kerk en indien het mogelijk ware, alle bouwstoffen, die met de leefwijze, de kleeding en de voeding in direct verband staan en door de verschillende orden proefondervindelijk onderzocht werden, te verzamelen en te schiften, zou de voedingsstatistiek ongetwijfeld vrij wat meer ontwikkeld zijn, terwijl de wetenschap wellicht reeds nu op meer positieve resultaten kon wijzen. Er wordt echter over den eenvoudigen vorm, dien het materieele leven in de strenge orden aangenomen heeft, weinig of niet gesproken en nog minder nagedacht; er wordt evenmin in de kerk van den eenvoud en de zelfbeperking der ordeleden veel ophef gemaakt. Het materieele leven is aldaar niet een uitvloeisel van de studie der hygiënische wetenschap, maar is geheel dienstbaar gemaakt aan het karakter van den godsdienst. De gezondheid der kloosterbroeders en -zusters wordt overigens zeer bevorderd door de rust, die het zenuwgestel geniet. Daartegenover staat, dat velen een veelbewogen leven achter zich hebben, alvorens de kloosterpoort voor hen ontsloten wordt. In elk geval echter is de uiting van het religieus vegetarianisme in het Katholicisme van veel belang voor de voedingsvraag. De eerste sporen daarvan zijn te vinden bij de anachoreten, die èn door de boetedoeningen, waaraan zij zich vrijwillig onderwierpen, èn door het vasten, waarin zij zich oefenden, èn door den deemoed, waarmede zij optraden, getuigenis aflegden van hun geloof. In de beide oudste kloosters der Christenheid, het St.-Antoniusklooster bij het Wadi Ashardal en het St.-Paiduskloosterbij het Wadi Tindul, tweehonderd kilometer van Caïro in Egypte, werd geen ander dieet dan het vegetariaansche toegelaten. Dr. G. Schweinfurth werpt de vraag op, of de berichten omtrent de soberheid der Bedouinen overdreven werden? Zijn antwoord luidt: ‘De geheele huishouding is in deze streken op een voortdurend vasten ingericht. Planten en dieren zijn aan dezelfde

wet onderworpen; ook de mensch, die zich in hun midden thuis gevoelt, maakt geene uitzondering. De matigheid wordt gewoonte en het vasten der anachoreten is dan ook geene verdienste meer. Alles, wat hen omgeeft, hongert en dorst volgens onze begrippen en toch is alles vol leven en kracht. Een klein stuk grasland in het Noorden verbruikt in den loop des jaars meer water, dan hier eene geheele landstreek voor het onderhoud van haar plantengroei behoeft, en menig boer thuis neemt bij één huwelijksmaaltijd alleen zooveel voeding tot zich, als eene talrijke Bedouinenfamilie gedurende verscheiden dagen kan verteren. De groote meerderheid der schepselen drinkt nooit, d.w.z. neemt de benoodigde hoeveelheid water in geen anderen vorm in zich op dan in de kruiden of gewassen, waarmede zij zich de maag vult. Het is bewezen, dat zelfs de gazelle het water als drank kan ontberen. Deze verhoudingen in aanmerking nemende, dunkt ons het verhaal der overlevering, dat kluizenaars midden in de woestijn zonder toevoer van elders jarenlang het leven behielden, niet geheel onwaarschijnlijk. Het is dan ook geenszins ondenkbaar, dat Paulus van Thebe geruimen tijd alleen van de vruchten van den dadelpalm leefde en Antonius een half jaar lang met een zak beschuit, door een vriend hem vereerd, uitkwam. De kerkgeschiedenis gewaagt zelfs van eene klasse anachoreten, *de weidenden,* die zich en het vee uitsluitend met kruiden voedden. Veranderen wij kruiden in wortelen of knollen, zoo is dit zeer goed mogelijk. Ik vond op de bergen der Galahla twee planten in groote menigte verspreid, de malabaila selakul en de scorzonera mollis, die nog heden ten dage door de kinderen der Bedouinen in groote hoeveelheden genoten worden.' Zelfs toegegeven, dat Schweinfurth te ver gaat en de grenspalen der soberheid niet zóóver getrokken kunnen worden, zoo is het toch zeker, dat door de anachoreten de uiterste grens der matigheid niet overschreden werd. In onzen tijd is voor de beide genoemde kloosters als basis der voeding aangenomen: linzen, boonen of rijst met goed gebakken brood, uien en olijven. Op hooge feestdagen wordt een mager schaap of eene geit geslacht en met groote zorg bereide wijn onder de monniken verdeeld. Het gebruik van koffie en tabak is niet verboden en het rooken is zelfs een geliefkoosd tijdverdrijf. Gedurende de vasten is brood het eenig voedsel. De kleeding bestaat uit een lang, zwart gewaad, uit wol vervaardigd, met wijde mouwen, en uit een tulband als hoofdbedekking. De geitenvellen en de capuchon, door Pachomius als kleeding voorgeschreven, zijn alleen nog in Abessinië in gebruik. In den omgang zeer beminnelijk en vredelievend, wordt er uitsluitend over hunne onzindelijkheid geklaagd. Het tegenwoordig doel dezer kloosters is de uitoefening der gastvrijheid, terwijl zij als een verzorgingshuis voor ouden van dagen te beschouwen zijn. Eertijds dienden zij een bepaald ideaal en stonden tegenover het heidendom als brandpunten der eigenlijke zending.

Onder de latere stichters van kloosters nemen Bernhard van Clairvaux, Borromeus, Benedictus, Franciscus, etc. eene eervolle plaats in en hun streven naar loutering van den godsdienstigen mensch ging evenzeer gepaard met zelfbeperking in spijs en drank(*).

De orde der Minimi fratres eremitae, door Franciscus de Paula in 1454 gesticht en als een tak der Franciscanerorde te beschouwen, geniet alleen brood, water, zout en olie, terwijl alle dierlijke stoffen met inbegrip van melk, boter, kaas en eieren streng verboden zijn. De kleeding bestaat uit een eenvoudig zwart gewaad van ongeverfde wol; oorspronkelijk gingen de broeders blootsvoets. Handenarbeid wordt door hen niet verricht.

Wel hadden de monniken dezer orde reeds in de 13de eeuw dezelfde regelen overeenkomstig de strenge voorschriften van Franciscus van Assisi gevolgd, maar zij legden toen nog geene bepaalde gelofte af. Van de 457 kloosters, die de orde in hare bloeiperiode telde, zijn er tegenwoordig nog slechts 4 in Italië overgebleven.

(*) Vele kerkvaders en met hen de meeste stichters van godsdienstige orden waren doordrongen van de waarheid der door Pythagoras verkondigde leer, *dat in de natuurlijke leefwijze niet alleen een middel ter opleiding tot de deugd gezien moet worden*, *maar ook*, *dat zij de geleidelijke en harmonische ontwikkeling van het menschelijk geslacht kan waarborgen.* Pater Philippe Tessier trachtte zelfs het bewijs te leveren, dat Pythagoras met zijne school tot de orde van den berg Karmel behoord had. Gewoonlijk echter trad bij de regeling van spijs en drank de askese op den voorgrond.
De H. Clemens van Alexandrië ijverde levenslang met groot talent tegen de onmatigheid en het vleeschgebruik; hij rangschikte wittebrood onder de ongezonde artikelen van weelde en duldde alleen het genot van eene geringe hoeveelheid wijn, mits met water gemengd, gelijk dit, volgens de beschrijving van den martelaar Justinus, bij de eerste Christenen voorschrift was en ook bij het H. Avondmaal toegediend werd.
De h. Basilius verlangt in eene verhandeling over de kloosters eenvoud als een voornaam kenmerk van den waren Christen. ‘Wanneer wij van onthouding spreken,’ zegt hij, ‘meenen wij niet, dat men in het geheel geene spijzen tot zich moet nemen, want dit zou het leven gewelddadig vernietigen, maar wel, dat men al hetgeen verweekelijkt, moet vlieden en al datgene te mijden heeft, wat de hartstochten opwekt en het menschelijk organisme schaadt. De voorkeur verdienen die spijzen, die gemakkelijk te bereiden zijn, goed verteren en voldoende voeden.’ Alle vleeschspijzen verwierp hij onvoorwaardelijk.
De H. Pachomius lette in zijne bepalingen nog meer in het bijzonder op het gestel van het individu en den door hem volbrachten arbeid, zonder daarom echter van de bovengenoemde zienswijze af te wijken.
De H. Columbanus beperkt de keus der spijzen tot bladgroenten, leguminosen, meel- en broodvruchten, die ‘de maag niet sterk belasten en den geest niet ternederbuigen’.
Aurelianus uit Arles verbiedt vleesch en gevogelte, maar laat het aan den abt over, op feestdagen visch toe te laten.
De H. Benedictus van Nursia zegt: ‘Twee gerechten zijn voor het dagelijksch onderhoud voldoende en met het oog op de zwakken is het veroorloofd, warme spijzen te genieten. Bij wijze van uitzondering is een derde gerecht, mits niet warm bereid, te dulden.’ Deze gerechten bestaan uit visch, leguminosen, bladgroenten, meel, kaas en ooft; vleesch is streng verboden. De hoeveelheid brood per dag is op hoogstens één pond vastgesteld. Zieken en zeer zwakken mogen echter van deze voorschriften afwijken.
De H. Hieronymus licht deze kloosterwetten nader toe, zich beroepende op het oordeel van hen, die de natuur bestudeerd hadden, op Hypocrates en Gallienus. Op den voorgrond plaatst hij de hoogst nadeelige werking van het vleesch op de geslachtsdriften. ‘Wat wellust te voorschijn roept, beschouwt als vergif’, zegt hij. De latere afwijkingen van den regel gingen steeds gepaard met den heftigsten strijd in de orden.

De orde der Karthuizers, in 1084 door Bruno van Keulen gesticht, verbiedt ten strengste

het gebruik van vleesch, veroorlooft echter melkspijzen, eieren, visch, boter en wijn. Alleen op Zon- en feestdagen wordt door de broeders gemeenschappelijk getafeld en voor de vasten bestaan zeer strenge onthoudingsvoorschriften. De kleeding bestaal uit grove wol. In 1792 telde deze orde 134 kloosters met 5089 religieuzen, tegenwoordig nog slechts 15 met 410 religieuzen.

De orde der Trappisten of liever die der Benedictijner-Cisterciënzers, door Rancé in 1664 tot de voormalige tucht teruggebracht, geniet noch vleesch, noch visch, noch kaas, noch boter, noch eieren, noch wijn, noch fijn gebuild meel. De eigenlijke voeding bestaat aldaar uit leguminosen- en groentesoep, brood, water en zout; driemalen 's weeks een weinig melk en voorts ooft. De broeders tafelen gemeenschappelijk, maar bewaren gedurende hun samenzijn het stilzwijgen en velen verrichten zwaren handenarbeid. De kleeding bestaat uit grove wol. Deze orde telt tegenwoordig nog slechts 45 kloosters met 3366 monniken en nonnen. Benedictus had in 526 nabij Rome de eerste strenge regelen gegeven. De Benedictijner-Cisterciënzers waren de pionieren der beschaving en van den akkerbouw en hebben den grondslag gelegd voor de latere meer algemeene ontwikkeling van den landbouw en den tuinbouw, verbonden met de ooftteelt. Hunne kloosters kunnen in dit opzicht als ware modelinrichtingen beschouwd worden.

Toen de Trappisten in 1815 wederom naar Frankrijk terugkeerden, was de Parijsche bevolking verbaasd over deze schaar eenvoudige mannen met spierwitte haren, waarvan velen bijna 90 jaren telden en van eene gezondheid, levendigheid van geest en opgewektheid getuigden, die in het gewone leven der woelige, winstzieke maatschappij maar al te zelden nog voorkomen. Zij herinnerden de bevolking aan den beminden Pater Gervaise, die op 91jarigen leeftijd met jeugdig vuur aantoonde, gedurende de toepassing van zijne sobere leefwijze nooit ziek te zijn geweest. Philippe Hecquet was jaadgever in het Trappistenklooster ‘Port-Royal-des Champs’, alwaar de leefwijze minder streng was dan in La Trappe, maar de onthouding van dierlijke spijzen werd ook aldaar strikt gehandhaafd. Zieken, die door de Trappistenzusters verpleegd werden, mochten echter bij wijze van uitzondering vleesch in geringe hoeveelheden bekomen, daar volgens hen het vegetariaansch beginsel rekening moet houden met de omstandigheden, waarin de patiënten verkeeren, en er geen regel voor alle gestellen zonder onderscheid in toepassing te brengen is.

De Ave-Maria-zusteren te Parijs, die voor zichzelf dezelfde volstrekte matigheid in acht nemen, volgen tegenover hare patiënten eene gelijke methode; zij deinzen voor het geval van groote zwakte voor geene kreeften- of vischsoep terug en kennen niet het fanatisme, dat vele zoogenaamde vrije vegetariërs kenmerkt.

Wat echter in het oog valt, is, dat deze tengere ziekenverpleegsters een leven vol ontbering, moeite en arbeid bij uitsluitend plantaardige

voeding en zelfs bij eene zoogenaamde koude keuken kunnen volhouden en toch tegen de grootste vermoeienissen bestand zijn. Van de mannelijke Trappisten, die veelal van nature forsch gebouwd zijn en den goeden aanleg medebrachten, is het niet te verwonderen, wanneer zij tegen den zwaarsten arbeid opgewassen zijn en geen toestand van zwakte kennen, maar ten opzichte der vrouwen, die buitendien nog even streng de vasten houden, is dit een opmerkelijk verschijnsel. Gaf haar de zuiver vegetariaansche voedingsmethode geene kracht, dan zouden zij niet jarenlang met dezelfde opgewektheid en zelfverloochening haar moeilijk en ondankbaar ambt kunnen waarnemen. Mogen ook al velen de zestig jaren niet ten volle halen, zoo bereiken toch verscheidenen een veel hoogeren leeftijd.

Vele ordezusteren mogen buiten het klooster verplegen, maar zonder bijzondere vergunning nergens eenig voedsel aannemen; voor het benoodigde voedsel zorgt het moederhuis. Hierdoor blijven zij bij het haar voorgeschreven dieet en belasten niet de huishoudingen der zieken, hetgeen vooral door de armen of op een bescheiden loon aangewezenen zeer gewaardeerd wordt. Haar systeem is niet alleen van goeden invloed op de verpleging, maar in vele gezinnen ook de aanleiding voor de gezonden, om over hun eigen leven te gaan nadenken. Uitvoerbaar is echter deze methode op den duur alleen bij eene leefwijze, die den mensch onafhankelijk maakt van de keuken en de voeding dienstbaar weet te maken aan hoogere eischen. Het is niet de vleeschonthouding op zichzelf, die hier gunstig werkt, maar het is de verbinding der volstrekte matigheid met het religieuze leven, in dienst van den zelfverloochenenden arbeid ter wille van een verheven ideaal. Er schuilt in deze organisatie eene groote mate van wijsheid, ondervinding, menschenkennis en gezond verstand en weinige inrichtingen op algemeen maatschappelijk gebied kunnen met haar op gelijke lijn geplaatst worden.

Vóór ruim één jaar trad Pater Franz, Prior van het Trappistenklooster in het zuiden van Afrika, o.a. te Elberfeld in de Katholieke gezellen- en vrouwenvereenigingen op, om de talrijke belangstellenden met den eigenlijken werkkring der broeders bekend te maken.

De Bisschop van het Kaapland wees deze Trappisten bij hunne aankomst naar Dunbrody, alwaar in de eerste plaats een nog geheel woest terrein bewoonbaar gemaakt en in cultuur gebracht moest worden. Deze arbeid werd zeer bemoeilijkt door de enorme tropische hitte, die tot op 35° Reaumur in de schaduw stijgt, terwijl de vegetatie onder de droogte te lijden heeft. In 1881 regende het slechts éénmaal, zoodat een systeem van kunstmatige bewatering toegepast moest worden, hetgeen alweder groote bezwaren opleverde, daar het water uit eene diepte van 40 voeten te halen is. Eerst in 1882, na de voltooiing van al de benoodigde voorbereidingen en de zorgvuldigste behandeling van den grond, beloofde het voorjaarszaad een goeden oogst

en de nauwkeurigste onderzoekingen hadden bewezen, dat de vooronderstelde vruchtbaarheid voorhanden is, indien jarenlang op systematische wijze onafgebroken langs den eenmaal ingeslagen weg gewerkt wordt. Het meeste moet echter van elders ingevoerd en geacclamatiseerd worden. Intusschen zorgde de Bisschop voor de onmisbaarste voeding en bereidden de monniken uit de vrucht van den cactus een verfrisschenden drank. De woningen der Trappisten waren uit ijzeren platen samengesteld, die door Zweden geleverd werden. De onderneming gaat echter goed vooruit en het plantaardig dieet komt bij dezen arbeid hun te stade, ofschoon het hier voorloopig nog met tallooze ontberingen gepaard gaat. Deze vestiging toont echter weder duidelijk het nut der onafgebroken oefening evenals dat der stelselmatige harding aan. De voeding bestaat uit plantenkost en voor een groot deel uit leguminosen. Bier, wijn, boter, kaas, vet, eieren, vleesch en visch zijn van de spijslijst uitgesloten en tabak wordt in geen enkelen vorm geduld. Daarbij laat de gezondheid niets te wenschen over en is nog geen geval van ziekte onder deze Trappisten voorgekomen. Te recht protesteerde de prior tegen de bewering, dat dit dieet als ontbering kan of mag gelden; zijn toch de zinnen door de matigheid zeer gescherpt en is dientengevolge het genot grooter. Uit den onleschbaren dorst der Duitschers, die kunstmatig aangekweekt wordt en een gevolg van slechte gewoonten genoemd mag worden, is volgens hem voor geen gering deel de heerschende sociale ellende der proletariërs en de verfijning der voorname standen te verklaren.

In de kunst, om door dranken, die steeds weder dorst opwekken, kunstmatige behoeften te scheppen, heeft de Duitsche natie het 't verst gebracht(*) en de beschaafde volkeren volgen dit voorbeeld maar al te snel en te gaarne. Zonder beperking der behoeften en beheersching der hartstochten is dan ook geene beterschap der sociale en ethische toestanden denkbaar, en elk voorbeeld van dien aard verdient daarom de aandacht.

Niet alleen de Roomsch-Katholieke, maar ook de Grieksche kerk is sterk op het gebied van het religieus vegetarianisme.

Nimorowitsch-Dantschenko beschrijft o.a. het klooster Walaam, gelegen op het eiland van denzelfden naam in het noordelijk gedeelte van het Ladoga-meer, alwaar uitsluitend plantaardig voedsel genoten mag worden en al wat op het dier betrekking heeft, van het gebruik is uitgesloten. Voor een bespiegelend leven wordt hier geen tijd ge-

(*) In Rumenië ontwikkelt de inheemsche arme landbouwende klasse alle energie, om den Saksischen stam te verdringen. Ofschoon zij vee bezit, is het vleesch aldaar toch als voedingsmiddel bijna geheel onbekend. Zij rekent uitsluitend met den te verrichten arbeid van het huisdier en met zijne waarde als handelsartikel. Door middel van het plantaardig dieet en van buitengewone soberheid in spijs en drank hoopt zij zelfstandig en onafhankelijk te worden en daarbij speculeert zij op den onleschbaren dorst der Saksers, die wederom behoeften van anderen aard te voorschijn roept, om hun langzamerhand in economischen zin boven het hoofd te groeien.

laten; ‘sauve ton âme par le travail’ luidt de eerste spreuk en te 4 ure 's morgens staan de broeders op, om tot zonsondergang te werken. De monniken worden onderscheiden in handwerkers en landbouwers en zijn bijzonder kundig in de bewerking van den grond en de beoefening van den tuinbouw. De kosten van onderhoud en inrichting worden uit de opbrengst van den grond meer dan volledig gedekt en het klimaat van het hooge Noorden schijnt hier met het vegetariaansche dieet niet in strijd te zijn, daar gezondheid en kracht bij zeer gunstigen gemiddelden levensduur de vergelijking met de Trappisten toelaten. De gemiddelde levensperiode dezer monniken bedraagt, volgens de sterftelijsten, 82 jaren. Onder 70 kwam geen sterfgeval voor, terwijl 95 het maximum was.

Nog gunstiger is de sterfteverhouding in het klooster Chilandar op den Athosberg in Macedonië, alwaar het 100ste levensjaar geenszins tot de uitzonderingen behoort. Hier zijn meel en brood, olie, druiven en vijgen de basis der voeding, terwijl éénmaal 's weeks een weinig vleesch en elke twee dagen één glas wijn uitgedeeld wordt.

Met deze enkele voorbeelden uit het kloosterlijk vegetarianisme meenen wij te kunnen volstaan. Dat het vegetarianisme op religieus gebied diep wortel schoot, is bekend. Niet alleen bij de Israëlieten en bij de eerste Christenen zijn daarvan de sporen te vinden. De sekte der Manicheërs verwierp het gebruik van wijn en dierlijke stoffen en vond daarmede tot in de 16de eeuw veel bijval. Geen ander dieet werd in Armenië gevolgd en de heilige Basilius bereikte met zijne strenge leefregelen zeer opmerkenswaardige resultaten zoowel op de ijsvelden van Rusland als onder de Arabieren van het Zuiden. Kortom, aan voorstanders der zelfbeperking is geen gebrek en het blijft alleen maar te betreuren, dat de bouwstoffen op dit gebied nog te weinig toegankelijk zijn of voor zoover dit het geval is, niet volledig genoeg bevonden worden, om de heerschende strijdvragen voldoende op te lossen. De vegetariaansche beweging uit onzen tijd heeft er belang bij, deze uitingen van haar beginsel nader te onderzoeken en onbevooroordeeld aan de eischen der moderne critiek te toetsen.

Gleizès verwachtte weinig van Frankrijk voor de toepassing en verbreiding van zijn ideaal en alles van Duitschland. Indien de Duitsche jeugd niet voor het vegetarianisme gewonnen werd, achtte hij deze zaak in Europa verloren. Onopgemerkt is dan ook zijn streven in Duitsch-Oostenrijk, Duitsch-Zwitserland en Duitschland niet gebleven. In 1843 verscheen een geschrift van Dr. Zimmerman: *Der Weg zum Paradiese,* dat grootendeels aan de werken van Gleizès ontleend was en de vegetariaansche beweging in Duitschland inleidde. Later bespeuren wij den invloed van Gleizès op Eduard Baltzer, die de denkbeelden van dien Franschman in verband met het Christendom verbreidde en ze voor de vrij-religieuze beweging verwerkte. In 1872 liet de Berlijnsche letterkundige Robert Springer van de *Thalysie* eene ver-

taling verschijnen en vele vegetariërs noemen dit werk den Bijbel van het vegetarianisrne. Zelfs de socialist Nagel zocht de parelen uit Gleizès' werken te verzamelen en voor zijne stokpaardjes geschikt te maken. Veel bijval heeft echter Gleizès in Duitschland tot nog toe niet gevonden.

Geheel onafhankelijk van Gleizès had Gustav Struve in 1834 op de zedelijke beteekenis van het vegetarianisme gewezen en daartoe den romanvorm gekozen. *Mandara's Wanderungen* zochten voor deze richting onder het groote publiek propaganda te maken.

Bijna gelijktijdig met Zimmerman trad E. Weilshäuser als voorstander van de natuurlijke leefwijze op, die hij in Amerika had leeren kennen en op alle mogelijke wijze ingang trachtte te doen vinden.

Spoedig daarop kwam Theodor Hahn met eenige sterk gekruide strijdschriften voor den dag en zocht als natuurarts eene rol te spelen.

Eerst in 1867 opende Eduard Baltzer te Nordhausen den eigenlijken veldtocht tegen het omnivorisme, niet alleen door eigen voorbeeld, door woord en schrift, maar ook door de oprichting van eene vegetariaansche vereeniging en de uitgave van een maandblad: *Vereins-Blatt für Freunde der natürlichen Lebensweise.* Die vereeniging telt tegenwoordig 238 mannelijke en 23 vrouwelijke leden, terwijl het aantal vrienden der beweging op ca. 1600 te schatten is. De gemiddelde jaarlijksche uitbreiding van het ledental bedraagt 10, hetgeen met het oog op de onvermoeide en zeer sterke progaganda door voordrachten, volksschriften, strooibiljetten, enz. zeer gering genoemd mag worden, te meer, wanneer men bedenkt, dat ook een aantal vegetariaanschgezinde koudwaterinrichtingen in gelijken zin werkzaam zijn.

In 1881 waren de adressen bekend van 1194 vegetariërs in Duitschland, 291 in Oostenrijk-Hongarije en 233 in Zwitserland; daarvan waren 164 in Berlijn, 150 in Leipzig, 96 in Zürich, 53 in Weenen, 47 in Bern, 45 in Dresden en 44 in Hannover gevestigd. Vegetariaansche restaurants bestaan in Berlijn, Leipzig en Weenen, maar voldoen aan zeer bescheiden eischen.

Onder de leden wijst één op eene 44jarige, één op eene 37jarige, één op eene 34jarige en één op eene 31jarige ondervinding, terwijl onder de leden en de vrienden 34 gepromoveerde doctoren, 2 gepromoveerde doctoressen, 24 natuurartsen, 15 professoren, 15 predikanten, 52 volksonderwijzers, 30 studenten, waarvan 6 in de geneeskundige wetenschappen, 12 kunstschilders, 19 advocaten, 10 redacteuren, 10 letterkundigen, 17 architecten, 16 ingenieurs, 8 officieren, 12 landbouwkundige economen, 4 bankiers, 35 renteniers en slechts 3 arbeiders voorkomen.

Duitschland bezit in de eerste plaats eene algemeene vereeniging, die jaarlijks een congres uitschrijft en de leden tot behartiging der lichamelijke en intellectueele plichten tegenover de gezondheid, overeenkomstig de resultaten der wetenschap en der ondervinding, door

middel der natuurlijke leefwijze aanspoort. Daarbij wordt gewezen op de noodzakelijkheid: 1°. een goed voorbeeld te geven; 2°. de resultaten van het eigen onderzoek zooveel mogelijk te verspreiden, en 3°. de propaganda te steunen. Het program verwerpt in beginsel het dooden van het dier ter wille der voeding en het gebruik van hetgeen van het gedoode dier stamt; voor het overige staat het op algemeen hygiënisch standpunt, bij verwerping der geneeskundige giften en inachtneming der matigheid in alle dingen.

Naast deze vereeniging bestaat het genootschap 'Thalysia' met het doel, vegetariaansche philanthropie te beoefenen.

Eindelijk bezit Berlijn nog eene vegetariaansche studentenvereeniging, die het zedelijk ideaal geheel op den voorgrond plaatst en zijne heerschappij ook over de voedingsmethode verlangt.

Zwitserland bezit één algemeene vereeniging met den hoofdzetel te Bern en één bijzonder genootschap: 'la Société d'hygiène générale et de végétarisme de Lausanne'.

Oostenrijk concentreert alle kracht in de vereeniging te Weenen.

Eindelijk is er in de vegetariaansche beweging nog plaats voor alle mogelijke soorten van wereldhervormers met of zonder socialistischen achtergrond. Zóó tracht eene jeugdige richting van het vegetarianisme met hulp van een eigen maandblad, *Vegetarische Rundschau*, de uiterste consequentie van het beginsel te trekken en tegen de zoogenaamde halven front te maken; zóó geleidt ons een Dr. Max Engelmann door middel van een maandblad, *Das zwanzigste Jahrhundert*, reeds nu in het tijdperk der toekomst, in dicht en ondicht dwepende voor pomologische en andere hersenschimmen; zóó komen de tegenstrijdigste meeningen, de merkwaardigste invallen en vreemdsoortigste ideeën voor den dag, die allen als *de* waarheid en *de* wetenschap aangeprezen worden. In tegenoverstelling van Amerika is de groote meerderheid der Duitsche propagandisten vrij-religieus.

Dit bont mengelmoes mist de kracht, om veel invloed uit te oefenen, en hoe meer het in overdrijvingen vervalt, hoe minder de goede zaak daardoor bevorderd wordt. Het fanatisme alleen is niet voldoende, om physiologische en ethische vragen tot eene oplossing te brengen. Anders echter is het op wetenschappelijk gebied. Reeds Philippe Hecquet beriep zich voor zijne zienswijze op het gebied der voeding op de Duitsche geneeskundigen Fr. Hofman en Portius. De eerste uitgaven der *Macrobiotik* van Hufeland (1762-1836), lijfarts des Konings van Pruisen, wezen mede op het ontbeerlijke der vleeschvoeding en de voordeelen van plantaardig voedsel voor de gezondheid. Vele Duitsche artsen veroordeelen nog heden de sterke vleeschvoeding en achten vleesch geenszins goed voor het gestel, maar zij veroordeelen niet minder de tegenwoordige vegetariaansche beweging, omdat zij de voedingsvraag voor te ingewikkeld houden, om door het volk, buiten de wetenschap om, opgelost te kunnen worden. Zij verwerpen on voorwaardelijk elke

mechanische methode van bewerking en elke opzweeping der gemoederen, omdat daarmede nog minder dan op sociaal gebied nut gesticht kan worden en omdat zij het decreteeren van zoogenaamde waarheden schadelijk achten voor de verdere ontwikkeling. Reeds de overdrijving van velen, dat het vegetariaansche dieet voor *alle* ziekten behoedt, schaadt de goede zaak, want overlading van de maag, onjuiste toebereiding der spijzen, bevrediging van materieele behoeften op den onjuisten tijd, enz. komen bij beide voedingssystemen voor en onze hedendaagsche maatschappij is zóó kunstmatig ontwikkeld en sociaal zóó onnatuurlijk ineengevoegd, dat er geen tooverrecept te vinden is, dat onder alle omstandigheden en voor alle individuen geschikt kan zijn. De minachting, door de leiders van het modern vegetarianisme tegenover de geneeskundigen aan den dag gelegd, getuigt tegen henzelf, want er is geene beschaafde maatschappij denkbaar, waarin niet geneeskundige raadgevers noodzakelijk zullen zijn Integendeel, hoe hooger de beschaving, hoe grooter de verdeeling van den arbeid. Wat enkele methoden, wat eene onvolkomen wetenschap, wat eene eenzijdige uitlegging misdreven hebben, kan nooit tot veroordeeling van een geheelen stand voeren. Hetzelfde geldt ten opzichte der inenting. Bij sommigen moge de inenting overbodig zijn, bij velen echter is daarmede iets bereikt en de statistiek komt tot nog toe de anti-inentings-beweging niet te hulp. Voor de gebreken, die de inenting in de toepassing hier en daar aankleven, kan de instelling op zichzelf niets. Evenmin is eene scherpe oppositie tegen de vivisectie gerechtvaardigd. Zulke vragen mogen nooit met de voedingsvraag vereenzelvigd worden.

Juist omdat het vegetarianisme in de plantaardige voeding een middel ter bevordering der zelfbeheersching ziet, moest het bij de behandeling van alle vragen, die zijn gebied uitmaken, de hartstochten buitensluiten en niet deelnemen aan bewegingen, die veelal uit volksvooroordeelen voortvloeien. Een beginsel moet niet werken door middel van overreding, maar alleen rekenen met de overtuiging; voorstanders, door overreding verkregen, compromitteeren meestal het beginsel. Ook ten opzichte der bescherming der dieren kent de vegetariaansche beweging geene grenzen. Zóó worden er zelfs stemmen vernomen tegen het castreeren van hengsten en tegen het hoefbeslag(*); zóó weigeren

(*) Een Pruisisch officier, aanhanger van het vegetarianisme, merkt te recht op, dat de toepassing van dergelijke ziekelijke wenschen geenszins in het belang der dieren is. Onze wegen en vooral ons plaveisel in de steden maken hoefbeslag noodzakelijk. In den Fransch-Duitschen oorlog bereed hij menigmalen bij verkenningstochten paarden zonder hoefbeslag, vooral wanneer er sneeuw gevallen was, en in menig geval verdient dit verreweg de voorkeur, maar daaruit volgt geenszins, dat daarmede paard en ruiter steeds gebaat zullen zijn. Sentimentaliteit kan ertoe bijdragen, dat er van de dierenbescherming nog minder terechtkomt, dan nu reeds het geval is, en met algemeene phrasen zijn zulke vragen niet op te lossen. Men leere eerst het karakter der diersoorten en hunne natuurlijke behoeften kennen en oordeele dan overeenkomstig de wetten, die hunne natuur beheerschen.

enkelen, zich in rijtuigen te plaatsen, die door paarden getrokken worden, en willen zij zich alleen aan den stoom, als de bewegende kracht bij uitnemendheid, toevertrouwen; zóó vertolkt een talentvol Duitsch letterkundige, August Nieman(†), in zijne romans de ideeën van hen, die het vegetarianisme als den wereldverlossenden godsdienst opvatten. Deze laatste richting verklaart eenvoudig, dat eerst de plantenkost den mensch tot mensch maakt; dat hij alleen de organen van het denken tot het eigenlijk denken in staat stelt en die van het lichaam voor den eigenlijken arbeid geschikt maakt. Anderen concentreeren weder hun denken in zóó hooge mate op het gebied van het eten en het drinken, dat zij werkelijk de herbivoren nabij komen.

Geen wonder, dat zoovele mislukte proefnemingen te constateeren zijn, want tegen zulke ziekten is geen kruid gewassen. Geen wonder, dat verscheiden Duitsche vegetariërs den wensch opvatten, om het wereldverlossend beginsel voor eene eigen, in Britsch-Honduras te stichten modelkolonie te bewaren en de wereld met een nieuw wonder te verrassen, maar ook geen wonder, dat binnen weinige maanden dit Eldorado uiteenspatte.

Zal Dr. Dock, de verdienstelijke geneeskundige leider der gezondheidsinrichting ‘Untere Waid’ bij St. Gallen, die jaarlijks 's winters de Duitsche vegetariaansche afdeelingen der algemeene vereenigingen bezoekt en door populaire voordrachten propaganda tracht te maken, de beweging in een kalmer en natuurlijker vaarwater brengen? Wij twijfelen er zeer aan, want daartoe zou het noodig zijn, de eigenliefde der enkele leden te beperken en meer tucht in de gelederen te voorschijn te roepen. Juist omdat de natuurlijke leefwijze eene afwijking is van de gewone sleur en iets beters moet zijn en juist omdat de bekeeringsijver buitengemeen sterk aangewakkerd wordt, hechten velen eraan, van zich te doen spreken, en roeren daartoe de groote trom. Deze eigenschap houdt daarentegen er evenzeer weder velen van terug, zich bij de vereeniging aan te sluiten.

Het zedelijk beginsel van het vegetarianisme vond reeds in de vorige eeuw bij Herder (1744-1803) volle waardeering. Zijn *Geist der Schöpfung* ademt geheel dien geest en in zijne *Briefe zur Förderung der Humanität* plaatst hij de natuurlijke leefwijze in het gunstigste licht, zich daarbij op Monboddo beroepende. Ook voorzag hij de eerste Duitsche vertaling van Kalidasa's *Sakontala* met eene aanbevelende voorrede, wenschende, dat dit meesterstuk der Indische poëzie ertoe zou bijdragen, om den lust en de neiging te wekken, zich met de heerlijke vruchten der Indische wijsheid nader bekend te maken Zeer te recht legde Eduard Baltzer later op de studie der classieke oudheid zoo groot gewicht, want door haar wordt het zedelijk beginsel geheel op den

(†) Men vergelijke *Sie ist emancipirt* en *Bakchen und Thyrsosträger*, twee vegetariaansche romans, die grooten opgang gemaakt hebben.

voorgrond geplaatst en bij haar vormt de leer der gerechtigheid den hoeksteen van het gebouw der beschaving.

Zoroaster onttrok zich aan het geruisch der wereld en zocht de eenzaamheid der natuur op, levende van hetgeen het plantenrijk hem aanbood, en van de melk der kudden, en de vrucht van zijne tienjarige studiën en stille overpeinzingen was de Zend-Avesta, het 'boek des levens', de Bijbel van het Parsisme. Zóó toegerust, met zijn werk in de hand, begaf hij zich naar de hoofdstad Baktra, alwaar Hystaspes, de vader van Darius, resideerde, en trad voor den Koning, zeggende: 'Lees de Zend-Avesta, zoo hebt gij geen wonder noodig; dit boek is wonder genoeg; het zal u leeren, wat in de beide werelddeelen is, den loop der sterren en den weg ten goede.' De Koning wist de kostbare parelen nog niet te waardeeren en gedroeg zich als een kind, dat de waarde der wetenschap niet begrijpt. Eerst later nam hij de nieuwe leer aan en werkte hare verbreiding in de hand. Zoroaster trof Pythagoras te Babylon. Intusschen vond het Parsisme steeds meer bijval, zoodat het in de hoogste mate zijne zending in die groote periode van algemeene hervorming kon vervullen. Een deel der leer van de Zend-Avesta werd door de Israëlieten overgenomen en is ook in het Christendom weer te vinden. De godsdienst en de leefwijze der Magiërs, oorspronkelijk door Zoroaster geleerd, hielden hun triomftocht door de wereld en drongen de Egyptische wijsheidsvormen terug. Aan Zoroaster ontleende Pythagoras het onbloedig offer; meel en honig vervingen het onschuldig offerlam met de levende ziel. Tot de Veden(*) moeten wij terugkeeren, om het wezen der Indische wijsheid te leeren kennen, en zij strekken de verantwoordelijkheid van den zedelijken mensch ook over de maatschappij der dieren uit; zij verkondigen de heerschappij of liever de noodzakelijkheid der wet van de moreele verantwoordelijkheid, die even onmisbaar is als de natuurkundige wet, b.v. die der zwaartekracht of die van het behoud der kracht.

'De ziel is de wortel, en daden ontspringen uit de ziel', heet het. 'Wanneer iemand door een reinen en edelen geest geleid wordt, volgt hem de vreugde gelijk eene nooit ontwijkende schaduw.

De ziel is de wortel, en daden ontspringen uit de ziel. Wanneer iemand door een lagen geest geleid wordt, zoo volgt hem het leed, gelijk het rad den tred van den os, die trekt.

Alles, wat wij zijn, is het resultaat van hetgeen wij gedacht hebben; op onze gedachten is alles gegrond; uit onze gedachten is alles gemaakt. Spreekt of handelt een mensch uit een boozen geest, zoo volgt hem de smart, gelijk het rad den voet van dengene, die den wagen trekt.

Gedachteloosheid is het pad des doods. De gedachteloozen zijn

(*) De koninklijke sociëteit te Calcutta bekwam een exemplaar der Veden onder voorwaarde, dat zij dit werk niet op Europeesche wijze in leder zou laten inbinden, en zoo werd het voor de bibliotheek in zijde gevat.

reeds dood. De booze daad volgt den dwaas, gelijk het vuur, dat onder de asch glimt.

Het gif schaadt dengene niet, die geene wonde heeft, en voor hem, die niets kwaads begaat, is er geen kwaad.

Over hem, die zich aan de zinnen overgeeft, zijne neigingen niet beheerscht, niet matig in spijs en drank is, traag en zonder weerstandskracht bevonden wordt, zal Mârâ (de verzoeking) zonder moeite meester worden, gelijk de wind over den rottenden boom.

Gelijk de regen door een slecht gedekt dak dringt, zoo doordringt de hartstocht den geest, die geen nadenken bezit.

Overwint één man duizendmaal duizend vijanden in den slag, een ander daarentegen zichzelf, zoo is deze de grootste der overwinnaars.

Niemand mag het kwade gering achten en zeggen: het zal mij niet schaden. Door vallende droppels wordt een vat gevuld.'

De sleutel, om de leer der Indische wijzen voor allen te openen, ligt in de beteekenis van het 'Nirvana', d.w.z. in de vernietiging der hartstochten, der boosheid en van het bedrog of wel de bevrijding van de zorgen des levens, die hier op aarde in een veranderden zielstoestand bereikt kan worden. Om hiertoe te geraken, wordt de ontwikkeling van den hoogsten trap van energie van den mensch verlangd, en deze is van den graad van zelfbeheersching en zelfverloochening afhankelijk. Tevens gaat hiermede gepaard: achting en sympathie voor al hetgeen leeft en in het bezit van eene levende ziel is, alzoo ook voor de dierenwereld. Dit 'Nirvana' drukt in een eigenaardigen vorm alles uit, wat het gelouterd vegetarianisme van zedelijk standpunt als zijn ideaal verkondigt, zonder de leer der zielsverhuizing als dogma te omhelzen.

Er is veel over de leer der zielsverhuizing getwist en geschreven en toch bevat zij niets anders dan het geloof aan de wedergeboorte van het menschelijk wezen in een anderen vorm al naar gelang van den graad der waardigheid. Wie zonder zonde is, ontgaat die wedergeboorte; alle anderen worden zoolang wedergeboren, totdat zij de hoogste zaligheid erlangen. Plato noemt haar het symbool der zedelijke reiniging of loutering van den mensch. De wet der moreele verantwoordelijkheid regelt den vorm der wedergeboorte voor het individu. Staat deze wet niet in nauw verband met de wet van overerving en aanpassing? Ligt in deze wet niet eene waarheid, die door de wetenschap der biologie gedeeld wordt?

Elk organisme, heet het aldaar, is het totale product van alle factoren, die bij vroegere geslachten medegewerkt hebben. Deze biologische hypothese verlegt het zwaartepunt naar de physieke eigenschappen, terwijl de Indische leer der zielsverhuizing uitsluitend waarde hecht aan de moreele elementen. De biologie wijst op vroegere geslachten of op voorouders, waarvan wij afkomstig zijn; de Indische philosophie verstaat onder 'vroegere levensvormen' de levensstadiën,

die wijzelf eens doorgemaakt hebben. Maar genoeg - het is hier niet de plaats, dit onderwerp nader uit te werken. Voor hen, die de wet der moreele verantwoordelijkheid aannemen of althans niet in beginsel verwerpen, ligt het voor de hand, het zedelijk beginsel ook bij de keus der voeding toe te passen en alles te vermijden, wat eene levende ziel bezit(*).

In hoever echter komt de Pythagoreesche school, die ons den weg voor de natuurlijke leefwijze aanwees, aan dit zedelijk beginsel te gemoet? Pythagoras leerde, dat weelde en onmatigheid de eerste, hoogmoed de tweede, ondergang de laatste schrede op den weg des doods is. Daarmede in overeenstemming was zijn huis een toonbeeld van eenvoud en matigheid. Slechts één weelde veroorloofde hij zich, n l. het dragen van witte kleedingstoffen, die het hem mogelijk maakten, den hoogsten trap van zindelijkheid te bereiken. Zijn huis was voorts een tempel van Ceres en de muzen. Om de volkomenste harmonie te voorschijn te roepen, is het noodig, den mensch in- en uitwendig met de natuur in overeenstemming te brengen, en daartoe werken zindelijkheid en eenvoud in de voeding in niet geringe mate mede. In spijs en drank matig en nuchter te zijn, werd derhalve door hem tot een religieuzen plicht gestempeld; deze deugd is de moeder van vele andere en eene bron voor een waar en duurzaam levensgeluk. De matigheid en nuchterheid komen echter niet alleen te pas ten opzichte der hoeveelheid,

(*) Alfred Espinas onderwierp de maatschappijen in de dierenwereld aan een nauwkeurig psychologisch onderzoek. De zoöloog schildert de trapsgewijze ontwikkeling der sociale vormen in de dierenmaatschappij, het gaandeweg op den voorgrond treden van het psychische element, enz. De geleerde schrijver vergelijkt daarmede de eigenschappen en het wezen der menschenmaatschappij in hare eerste vormen van ontwikkeling. Eerst verklaart hij de feiten der verbindingen van ongelijksoortige dieren uit de verschijnselen van het parasitisme, commensualisme en mutualisme. Dan volgt de vereeniging van gelijksoortige dieren in drieërlei vorm, n.l.: 1°. de gemeenschap der voeding op physiologische basis; 2°. de gemeenschap der voortplanting, en 3°. de dierlijk-psychische gemeenschap. Zijne genetische methode bekomt daardoor bijzondere waarde, dat hij de psychische wortelen van het ontstaan en de verdere ontwikkeling der dierenmaatschappijen nadrukkelijk vooropplaatst en overal psychologisch te werk gaat. De eigen, bezielde arbeid van het dier bij steeds grootere mate van ontwikkeling der aanpassing aan de uitwendige levensvoorwaarden treedt overal op den voorgrond. Dit sociologisch naturalisme is daarom geenszins materialistisch. In de inleiding en het slot toont Espinas, de daaruit voortvloeiende rechts- en staatsphilosophische vragen in wetenschappelijk historischen zin niet uit den weg te willen gaan, maar het verband met de sociale formatiën der menschenmaatschappij te erkennen! ‘Elke maatschappij is ongetwijfeld een levend, bezield wezen, onderscheidt zich echter ten opzichte van haar karakter door den graad van bewustzijn, waarmede zij handelt.’
Voor de sociale wetenschappen is deze uitbreiding van het onderzoekingsgebied van groot belang. De keten der verschillende organische schakels wordt, wel is waar, daardoor veel grooter, maar het geheel wint dientengevolge aan wetenschappelijke waarde. Het is eene verdienste van Schäffle, dit volmondig erkend te hebben; ook Adolph Wagner deinst in dit opzicht niet voor de logische consequentie terug.
De sociologie ontwikkelt zich parallel met de psychologie, wortelt echter evenals deze in de biologie, waarvan zij toch weder genoeg onderscheiden is, om zelfstandige wetenschap te blijven. Het verband met de zedeleer is evenzeer duidelijk genoeg vastgesteld. De resultaten van beiden kunnen elkander aanvullen en de daaruit ontwikkelde toepassing moet ertoe bijdragen, om het geheele gebouw te zuiveren en te veredelen.

maar bovenal ten opzichte der hoedanigheid, en hier geldt het, bij moeder natuur in de school te gaan, zich rekenschap gevende van zijn doen en laten. Zoo meed Pythagoras het gebruik van vleesch en van wijn en al hetgeen van het gedoode dier stamde, was hem een gruwel. Geen dier werd door hem geofferd, maar wierook, honig, gierst en brood wijdde hij aan de goden, het zorgvuldig vermijdende, een met bloed verontreinigd altaar aan te raken. Zijne strenge beginselen waren wet voor de exoterikers of liever voor den naasten kring, die hem omgaf en geheel in zijne voetstappen wilde treden; de exoterikers werden daarentegen nog niet rijp daarvoor bevonden en waren aan minder strenge voorschriften onderworpen. Voor hen was nu en dan het offer van een haan of van een lam niet buitengesloten. Hun was een matig vleeschgebruik vergund, maar ook hiervoor bestonden beperkende voorschriften, terwijl de vasten geruimen tijd in beslag namen. Deze leefwijze was de voorbereiding voor latere reinheid(*). In deze strenge leefwijze zag Pythagoras niet alleen een religieus gevoel van humaniteit tegenover al hetgeen eene levende ziel bezat, maar ook een middel, om lichaam en geest gezond te houden, de hartstochten en zinnelijke lusten te beteugelen en de kracht te vinden tot volbrenging der levenstaak in den geest der gerechtigheid. Zijne leer behelsde mede de zienswijze, dat de ziel onsterfelijk is, andere vormen aanneemt; dat alles in de natuur zich herhaalt, niets in absoluten zin nieuws ontstaat en alle bezielde wezens onder elkander verwant zijn.

Eerst achte de mensch op hetgeen goed is en edel en schoon; dan kome de zorg voor hetgeen nuttig is en in 's levens onderhoud voorziet, en daarna denke hij aan het genot. Dit laatste wordt onderscheiden in de huldiging van den buik en de geslachtsdriften, die de vruchten van den arbeid en de beste krachten en vermogens verslinden, en in den dienst van het ideale, de ware harmonie der muzen, die den geest veredelt en de ziel ten volle bevredigt.

Toen Pythagoras wijsheid leerde, hoopte hij door haar het zedelijk ontaarde, in weelde, wellust en onmatigheid zwelgende Sybaris van den wissen ondergang te redden. Daartoe moest hij tegen den wilden en steeds breederen stroom optreden, om de goede kern der maatschappij te verzamelen en met haar het algemeen hervormingsproces te beginnen. Geene andere taak wachtte Porphyrius later te Rome. Porphyrius had niet tevergeefs aan de voeten van den wakkeren Pythagoreër Plotinus gezeten en was geheel doordrongen van den geest der onthouding, die in het zedelijk beginsel wortelt. In zijne vier boeken over ‘de onthouding van het bezielde wezen’ legde hij zijne verheven opvatting van het zedelijk beginsel der vegetariaansche levensbeschouwing neder, zich met alle kracht verheffende tegen hen, die met hunne levenswijsheid

(*) De leerlingen van Pythagoras waren nog strenger dan de meester. Als zwakheid moet echter beschouwd worden, dat zij nu en dan de tafel met vleeschspijzen lieten bezetten en, na ze geruimen tijd te hebben bekeken, deze onder de slaven verdeelden.

en hun godsdienstig bewustzijn niet verder gekomen zijn dan tot de gedachte: ‘Wanneer ik het genot van het vleeschgebruik, etc. niet langer zou kunnen smaken, zoo wenschte ik niet langer te leven.’ Hij plaatste zich daarbij op het standpunt, dat Zeus bij de schepping der wereld de wet afkondigde: ‘De visschen, de vogels, en al het gedierte mogen elkander verteren, want hun is het niet gegeven, rechtvaardig te zijn, maar de menschen daarentegen ontvingen de gerechtigheid.’ Nooit moge de mensch dan ook vergeten, dat de natuur, zijne leermeesteres, zeer geringe behoeften kent en het noodzakelijke uit zeer geringe en eenvoudige middelen bereidt; nooit zij hem vergund, over het hoofd te zien, dat, gelijk de arts Antphanius zegt, ‘niet alleen giften zijn, wat de geneeskunst levert, maar ook de dagelijks ter voeding genomen spijzen en dranken, die op de ziel veel doodelijker werken dan de geneesmiddelen op de verwoesting van het lichaam’.

De 16jarige Apollonius van Tyana zeide tot zijn Epicureeschen leermeester Euxenus, terwijl hij hem eene villa schonk: ‘Hier, leef op uwe wijze; ik echter wil leven gelijk Pythagoras.’

‘Hoe wilt gij dat beginnen?’

‘Gelijk de geneeskundigen, die de darmen rein houden en zoo de eenen gezond houden en de anderen gezond maken.’

Toen een gastronoom zich bij hem beklaagde, dat Esculaap hem niet van de waterzucht kon genezen, antwoordde hij: ‘Hun, die het willen, geeft God gezondheid.’ Voor zichzelf bad hij van de goden ‘het voorrecht, weinig te bezitten en niets te behoeven’. Hij had hieraan toe kunnen voegen, dat zij, die veel begeeren, reeds door de zucht beheerscht worden, veel te verwerven, en dit streven heeft moeite, om de klippen te omzeilen, door de valschheid en de zwendelarij gevormd, want met de gerechtigheid is het niet goed mogelijk, te loven en te bieden.

Musonius Rufus zocht aan de Grieksch-Romeinsche wereld, die onder de heerschappij van het verderfelijk materialisme en cesarisme gebukt ging, den spiegel voor te houden en het volk uit de ketenen der ontaarding te verlossen, en alweder was het de volstrekte matigheid, in het licht van het zedelijk beginsel geplaatst, die den hoeksteen van het gebouw vormde. Geene uitwendige hervorming zonder inwendige zuivering! Geene herleving zonder herstel der harmonie aller krachten!

Volgens Musonius Rufus heeft de deugd vier fundamenteele eigenschappen, nl. zedelijkheid, gerechtigheid, matigheid en dapperheid. De eerste omvat de wetenschap, waartoe het vermogen behoort, het goede van het kwade te onderscheiden; de tweede bestaat in onbaatzuchtige welwillendheid tegenover alles, steeds steunende op de resultaten van het eigen, onderscheidend weten; tot haar gebied behoort de humaniteit; de derde komt voort uit de zelfbeheersching, d.i. de wijze kracht, waarmede alle zinnelijke lusten, hebzucht, schaamteloosheid, lekkerbekkerij en maagvergoding en alle verkwisting betoomd

worden, om het leven in reinheid en harmonie te bewaren; de onmatigheid is de voornaamste bron aller stoornissen en hartstochten en moet bij beide geslachten uitgeroeid worden. De laatste eindelijk beteekent niet den hartstocht in den wapenstrijd, maar de energie in het dulden en lijden ter wille der waarheid. Musonius verlangde eenheid tusschen denken en handelen en achtte dit alleen bereikbaar door de toepassing der matigheid, die de hartstochten tempert en de goede eigenschappen ontwikkelt en versterkt.

De grootste vijand, die op dit gebied te bestrijden is, is de macht der gewoonte. Het is onnoodig, de classieke oudheid te doorwandelen, om getuigen voor den geest van het eigenlijk vegetarianisme op te zoeken. In alle godsdiensten van eenige beteekenis is op de moreele wet groot gewicht gelegd en de noodzakelijkheid der betrekkelijke ontbering op den voorgrond geplaatst; in de meeste systemen der wijsgeeren is aan de volstrekte matigheid de voorrang ingeruimd. Niet altijd is het de geheele onthoudng, die met de moraliteit in nauw verband gebracht wordt, steeds echter de volstrekte matigheid, en te recht.

Onze beschaving is betrekkelijk jong en het menschelijk geslacht staat eerst in de eerste periode van werkelijk intellectueele ontwikkeling. Om uit het tijdperk van het ruwst barbarisme te geraken, had de menschheid de geheele viervoudige periode der geologen noodig. Eerst leerde zij de waarde van het zelfbehoud kennen; daarna dacht zij aan dat van het soort, van het ras of van den stam, maar nog heeft zij het niet zoover gebracht, om van het bewustzijn der noodzakelijkheid doordrongen te zijn, in gelijken zin het behoud van haar geslacht als één geheel voor te staan. Is zij eens zoover gekomen en is eens elk individu op het behoud en de ontwikkeling der totaliteit bedacht, dan zal ook het streven van allen op de volmaking der menschelijke natuur gericht zijn en het hoogste en eenige genot op de verwerkelijking der zedelijke idealen gericht worden. Deze toekomst beteekent de heerschappij der liefde, niet alleen ten opzichte der menschheid, maar ook ten opzichte van al hetgeen leeft, of liever tot het bezielde, ja, tot al hetgeen met het wereldgeheel in betrekking staat. Deze liefde is de hoogste uiting van het edelste attribuut van den zedelijk ontwikkelden mensch, en op haar heeft het vegetarianisme in beginsel het oog gericht. Daarom verlangt het in de eerste plaats de waardeering van zijne zedelijke beteekenis.

Dusseldorp, 1883.

A.J. DOMELA NIEUWENHUIS.

Iets over gasthuizen.

De gasthuizen van Amsterdam van de 14de eeuw tot op heden. Met een plan voor een nieuw ziekenhuis enz. Door Dr. A.W.C. Berns (lid van den Gemeenteraad). Amsterdam, J H. en G. van Heteren, 1883.

Onder de quaestiën, die heden ten dage op het gebied der openbare gezondheidsleer gezegd kunnen worden aan de orde te zijn, neemt die der ziekenhuizen of hospitalen, en meer bepaaldelijk der inrichtingen tot afzondering en verpleging van lijders aan besmettelijke ziekte, niet de laatste plaats in. Bovenstaand geschrift, ofschoon oppervlakkig beschouwd geheel aan een plaatselijk belang gewijd, kan als eene welkome bijdrage voor de behandeling dier quaestie worden aangemerkt. Het levert een overzicht van de geschiedenis der ziekeninrichtingen in de grootste stad van ons vaderland, wijst de groote gebreken daarvan aan, die zich in den loop der tijden openbaarden, en geeft een verhaal van de pogingen, sedert tal van jaren aangewend, om daarin eene radicale verbetering te brengen. De op het gebied der ziekenverpleging in ziekeninrichtingen gunstig bekende schrijver stelt ten slotte een plan van een nieuw ziekenhuis voor, waarmede naar zijn inzien Amsterdam geholpen en goed geholpen zal zijn. - Het behoeft wel geen betoog, dat ook zij, die op kleinere en veel kleinere plaatsen in deze zaak belang stellen en er invloed op kunnen uitoefenen, uit het boek van den heer Berns het een en ander kunnen leeren. De geschiedenis van de ziekenhuizen te Amsterdam is, mutatis mutandis, die van verscheidene in andere steden; de gebreken, die aan de Amsterdamsche kleven, vindt men elders terug en eischen daar evenzeer verbetering.

Omtrent hospitalen bij de Grieken en Romeinen vindt men geene stellige berichten. Of de *valetudinaria*, waarvan Columella en Seneca gewagen, eigenlijke ziekenhuizen geweest zijn, of huiselijke inrichtingen voor zieke slaven, of eindelijk meer te vergelijken met onze ‘Kur-Orten’, durf ik niet beslissen. De gekwetste of zieke soldaten werden in hunne eigene of opzettelijk daarvoor bestemde tenten verpleegd.

Met de al meer en meer rondom zich grijpende uitbreiding van het Christendom, dat in iederen mensch, hoe laag van stand en onbeschaafd, ja, hoe zedelijk diep gezonken, den medemensch, den broeder leerde zien, die aanspraak had op medelijden en hulp, bracht de Christelijke liefdadigheid niet alleen in steeds toenemende mate stoffelijke hulp en geestelijken troost in de huizen der noodlijdenden (diaconi, parabolani, enz.), maar de noodzakelijkheid drong aldra tot het tot stand brengen van liefdadige ‘gestichten’: weeshuizen, toevluchtsoorden voor ouden van dagen, ziekenhuizen. Immers, de verpleging van hulpbehoevenden ging in die gestichten met minder kosten gepaard, eischte minder

verplegend personeel en geschiedde gemakkelijker en dikwijls op meer doelmatige wijze dan die ‘à domicile’, terwijl het toezicht op eene g o e d e verpleging daar ook gemakkelijker kon worden uitgeoefend. Wat men daarbij aan kosten en werkkrachten uitwon, kon weder dienen, om de zorg voor de lijdenden verder uit te breiden en alzoo veel meer van dezen te hulp te komen, dan bij uitsluitende verpleging in de eigen woningen mogelijk zou zijn geweest.

De kosten voor dat alles werden bestreden uit de telkens terugkeerende bijdragen en de schenkingen en testamentaire beschikkingen van de meer gegoeden en rijken. Ook de minder gegoede, maar die toch geen gebrek leed en iets kon missen, offerde tot zulk een doel gaarne zijn penningske op het altaar der Christelijke liefde. - Het is waar, dat datgene, wat vroeger een uitvloeisel van Christelijke liefde, op zijn minst van Christelijk plichtgevoel was, - vaak, toen het Christendom eene macht in den Staat en eindelijk Staatsgodsdienst was geworden, eene vrucht werd van den toeleg, om zich een goed Christen te t o o n e n , niet zelden, om een mantel te spreiden over menige zonden, ook wel eens van gunstbejag bij de menigte, die men nu niet meer door gladiatoren- en stierengevechten, door tooneelvoorstellingen en pantomimen voor zich kon winnen.

Toen eerst in het Oosten, daarna in het Westen, de monnikenorden verrezen, trokken deze, onder meer, zich ook de verpleging der zieke armen en vreemdelingen aan. Die verpleging, ook van hen, die aan eene besmettelijke ziekte leden en deswege door ieder gemeden werden, was juist eene zaak voor de zoodanigen, die zich van de wereld en hare genietingen en ijdelheden hadden afgekeerd, om, gelijk zij meenden, alleen voor God en hunne eigene zaligheid te leven. Hoe kon de zichzelve voor den naaste opofferende Christelijke liefde beter blijken dan door het bij zich opnemen, oppassen en dienen van dezulken, van wie anderen zich met tegenzin en walging, niet zelden met angst afwendden?

Zoo ontstonden dan bij en in een aantal kloosters ziekeninrichtingen - later, in volkrijke steden, andere, die niet van kloosters afhankelijk waren, maar toch veelal nog onder toezicht van geestelijken of godsdienstige broederschappen stonden en door deze laatste bediend werden. Opmerking verdient het, in hoevele steden van ons vaderland de, ook door geestelijke broederschappen bediende, Leprozenhuizen gesticht werden(*). Ook zoogenaamde ‘Pesthuizen’ verrezen alom - inrichtingen, in het leven geroepen door de in de middeleeuwen zeer dikwijls en in ontzettende uitgebreidheid heerschende besmettelijke ziekten, die, of althans vele waarvan, onder den algemeenen naam van ‘pest’ begrepen werden.

(*) De geschiedenis der melaatschheid in de middeleeuwen verdient - het zij hier terloops aangemerkt - nog wel eene nadere studie.

Met een enkel woord merk ik aan, dat de burgerlijke besturen zich ook al meer en meer de zaak aantrekken der ziekenhuizen, - dikwijls ‘gasthuizen’ (*hospitia*) genaamd, omdat zij in de allereerste plaats dienden tot opneming en verpleging van behoeftige zieke vreemdelingen en woningloozen; - hoe die inrichtingen met voorrechten werden begunstigd, en hoe zij, na de Reformatie, aan den invloed der geestelijkheid onttrokken, nu eens als onafhankelijke inrichtingen, zij 't dan ook onder contrôle van den magistraat, of anders met door dezen verleende subsidiën of wel geheel voor rekening van de gemeente, bleven voortbestaan.

De wijze, waarop de zieken in de ziekenhuizen geneeskundig behandeld en verpleegd werden, onderging natuurlijk in den loop der tijden steeds verandering, al naar gelang van het standpunt, waarop de geneeskundige wetenschap op elk gegeven tijdstip stond. Niettegenstaande alle afdwalingen had er in dit opzicht ten slotte steeds vooruitgang plaats, vooral sedert de physiologie, de wetenschap van het leven en zijne voorwaarden, een hooger en hooger standpunt innam en op de leer der ziekten en van de genezing van deze werd toegepast. De geneeskundige behandeling en verpleging gingen dan ook over 't algemeen met den tijd mede.... voor zoover de gebouwen, waarin de ziekeninrichtingen gevestigd waren, geene onoverkomelijke hinderpalen daartegen in den weg stelden. En dit bleek meer en meer werkelijk het geval te zijn. Ieder groot en ruim gebouw, klooster of niet, werd vroeger voor ziekenhuis geschikt geacht, en wanneer men een ziekenhuis bouwde, - wat niet veel voorkwam - dan deed men dit naar het model van de reeds bestaande. Maar toen men meer en meer het nadeelige begon in te zien van het opeenhoopen in één vertrek van zooveel zieken, als er met mogelijkheid in konden, en dus aan die opeenhooping een einde wilde maken, door de lijders over eene grootere ruimte te verspreiden, bleek het, dat die ruimte niet beschikbaar was. En toen men niet uitsluitend van drankjes, poeders en pillen heil verwachtte, maar begreep, dat eene verpleging, ingericht naar de wetten der gezondheidsleer, een noodzakelijk bestanddeel der medicatie moest wezen, bleek het al meer en meer, dat de ouderwetsche ziekenhuizen in het geheel niet voldeden aan de eischen, die de nieuwere wetenschap hoe langer hoe meer begon te stellen.

Daarvandaan klachten van de zijde der geneesheeren en voorslagen tot verbetering. En er werd inderdaad soms veel verbeterd door aanbouwing, verbouwing, enz. - maar zelden op geheel voldoende wijze, en soms bepaald in strijd met de adviezen en wenschen der deskundigen, die in dit geval niet architecten, niet leden van bouwcommissiën, niet gemeenteraadsleden zijn, maar geneeskundigen.

Sommige ziekenhuizen bleken voor eene doortastende verbetering geheel onvatbaar te zijn; daarvandaan voorstellen, om geheel nieuwe ziekenhuizen te bouwen. Hier en daar werd aan dat verlangen vol-

daan - elders niet. Het bouwen van een goed ziekenhuis kostte veel geld, en dat schrikte af. Vele gemeenteraadsleden waren er ook tegen uit volslagen gebrek aan inzicht en op grond van het denkbeeld, dat wij zeer goed tevreden konden zijn met datgene, waarmede zich onze vaderen vergenoegd hadden. Ja, het geschiedde wel eens, dat de geneeskundigen, die op radicale verbetering aandrongen, door de gemeenteraden beschouwd en behandeld werden als lieden, die den gemeenteraad om eene gunst voor zichzelven lastig vielen.

Doch ook daar, waar de machthebbenden luisterden naar de stem van hen, die om verbetering riepen, - of daarnaar s c h e n e n te luisteren - stelde zich soms een naar 't scheen onoverkomelijke hinderpaal in den weg. De om verbetering roependen waren het, ja, omtrent de b e g i n s e l e n, die aan het werk der verbetering tot grondslag moesten worden gelegd, volkomen met elkander eens. Maar ten aanzien der u i t v o e r i n g verschilden zij niet zelden, en hunne voorstellen liepen dientengevolge uiteen. De een meende, dat een bestaand ziekenhuis door belangrijke ver- en aanbouwingen nog wel goed te maken was, - de ander beweerde, dat men dan een op den duur toch onvoldoend lapwerk zou krijgen en de groote aan die ver- en aanbouwingen bestede sommen weggeworpen geld zouden blijken te zijn. De een wilde een nieuw ziekenhuis h i e r, de ander d a a r. De een ijverde met al zijn vermogen voor het paviljoen-stelsel, de ander vond een ander stelsel beter. Welk voorstel was nu het beste? Alles recht geschikt, om de leden der gemeenteraden en regenten-collegiën ten einde raad en besluiteloos te maken en tevens aan de openlijke of geheime tegenstanders van verandering de gelegenheid te verschaffen, de zaak maar altijd door op de lange baan te schuiven! Het ernstig gemeend of voorgewend, jagen naar het allerbeste bleek ook hier niet de weg te zijn, om tot iets goeds te komen.

Op deze of dergelijke wijze is het ook te Amsterdam gegaan, en nog is daar de strijd niet uitgestreden. Men leze het geschrift van Dr. Berns; ik kan die lezing aan allen, die in de quaestie eenig belang stellen, ook aan leden van gemeenteraden en regenten van ziekenhuizen, zeer aanbevelen. Dat geschrift levert eene belangrijke bijdrage tot de geschiedenis der ziekenhuizen in ons land en tot die der verpleging van zieke armen in 't algemeen - en er is bovendien nog veel uit te leeren.

Dr. Berns levert ook een plan voor een nieuw ziekenhuis voor Amsterdam. De beoordeeling ervan tegenover de plannen van anderen ligt thans niet op mijn weg. En al ware dit wèl het geval, dan zou dit tijdschrift voor zulk eene beoordeeling toch niet de aangewezen plaats zijn. Ik zou moeten treden in eene uiteenzetting van de vereischten van een goed ziekenhuis en in eene vergelijking van de verschillende stelsels, die in den nieuweren tijd in Frankrijk, Duitschland, Engeland en Noord-Amerika zijn aangeprezen en toegepast. Maar

zelfs eene beknopte uiteenzetting van dien aard zou allicht een gansch nummer van *De Tijdspiegel* vullen.

Liever wil ik besluiten met bij deze gelegenheid de opmerkzaamheid van de lezers te vestigen op iets, waarbij allen rechtstreeks belang hebben. Wij zijn sedert December 1872 in het bezit van eene wet, houdende voorzieningen tegen besmettelijke ziekten. Die wet is niet volmaakt, evenmin als eenig ander menschelijk werk. Er zijn daarin verbeteringen en veranderingen te maken. Zoo zouden o.a. de burgemeesters, aan wie bij die wet de b e v o e g d h e i d tot zekere handelingen wordt toegekend, tot eenige daarvan v e r p l i c h t dienen te worden. - Met dat al mogen wij ons verheugen in het bezit van die wet. Artikel 7 nu daarvan luidt als volgt:

'In iedere gemeente, waar dit door Gedeputeerde Staten der provincie wordt bepaald, is het gemeentebestuur verplicht eene gelegenheid tot afzondering en verpleging van lijders aan besmettelijke ziekten in te richten. Zij bevelen tevens of die inrichting van tijdelijken dan wel duurzamen aard zal zijn.

Besturen van nabij elkander gelegen gemeenten kunnen zich omtrent die inrichting, volgens art. 121 en 122 der gemeentewet, met elkander verstaan.'

Het nut van zoodanige inrichtingen springt in 't oog, en ik zal dan ook geen woord verliezen met dat te betoogen. Oppervlakkig zou men nu zeggen: in iedere gemeente of in ieder complex van kleine gemeenten moest eene zoodanige inrichting bestaan - in gemeenten met zeer uitgestrekt terrein zelfs meer dan één. Bedenkt men intusschen, dat de plattelandsbewoners er uiterst moeielijk en niet dan bij volstrekte noodzakelijkheid toe overgaan, om zich of een huisgenoot, ook al was het een dienstbode, in een ziekenhuis te doen verplegen, en eene inrichting als de bedoelde dus hier en daar groot gevaar zou loopen, altijd ongebruikt te blijven, dan is, althans voor het tegenwoordige, de bepaling, die aan Gedeputeerde Staten vrijheid geeft, om voor het tot stand brengen van zoodanige inrichting te dispenseeren (want dat wordt toch eigenlijk bedoeld), wèl te rechtvaardigen. In eene gemeente, waarvan de ingezetenen over eene groote ruimte of in kleine buurtschappen verspreid leven, die ver van de groote route ligt, waar uiterst zelden een vreemdeling verschijnt, bestaat ook inderdaad aan zoo iets minder behoefte. Maar in gemeenten met grootere kommen, waarin ook eene eigenlijke armenbevolking huist, - voorts in eene gemeente, waarin steeds of in sommige tijden des jaars eene tijdelijke arbeidersbevolking (poldergasten, turfgravers, enz. enz.) in keeten en elders aanwezig is, - eindelijk in zulke gemeenten, die aan druk bezochte verkeerswegen te land of te water liggen en waar men alzoo gevaar loopt, vreemdelingen te zien aanlanden, die aan besmettelijke ziekte lijden en niet verder kunnen of die zulk eene ziekte 'onder de leden' hebben en gedurende hun verblijf in de gemeente daardoor

aangetast kunnen worden, - in zoodanige gemeenten, onverschillig, of zij tot de plattelands- of tot de stedelijke gemeenten geacht worden te behooren, - moest zulk eene inrichting, of meer dan één, altijd voorhanden zijn. Wat is intusschen het geval? Er zijn, ja, vele gemeenten, die ze bezitten, - maar in vele, zeer vele, waar ze moesten wezen, worden ze niet gevonden. Ook hier weegt het financieel bezwaar - doch ook niet zelden spelen daarbij domheid en daaruit ontspruitende onwil eene rol. En de Gedeputeerde Staten zijn over het algemeen vaak te zeer geneigd, met kracht aangedrongen financieele bezwaren als geldige verontschuldiging aan te nemen, - niettegenstaande zulke inrichtingen niet groot of zeer kostbaar behoeven te zijn, omdat zij hoofdzakelijk moeten dienen, om de e e r s t e gevallen van eene besmettelijke ziekte af te zonderen en daardoor te trachten, de verdere verspreiding te voorkomen, en om later diegenen op te nemen, wier woning een gevaarlijk brandpunt van besmetting is geworden of zou kunnen worden en die alzoo daaruit m o e t e n worden verwijderd, opdat men gelegenheid hebbe, om zulk eene woning te ontsmetten en te reinigen. - Het is misschien niet onnut, de aandacht op dit punt te vestigen, ook van hen, wier maatschappelijke betrekking hen niet tot kennisneming met deze soort van zaken leidt. Iedereen heeft er belang bij, dat, wanneer zich op de plaats zijner inwoning eene besmettelijke ziekte: pokken, roodvonk, typhus, Aziatische cholera, dysenterie, vertoont, alles gedaan worde, wat mogelijk is, om de verspreiding dier ziekte te voorkomen of althans te beperken. Het *tua res agitur, paries cum proximus ardet* is hier volkomen van toepassing. Maar ook hier kan ieder, die zich daarvoor aan gelijkgezinden aansluit, met dezen veel invloed ten goede uitoefenen, al behoort hij niet tot de in dit opzicht ‘machthebbenden’. - Ik beveel daarom deze zaak ieder aan, wien het publiek belang ter harte gaat.

Dr. LUBACH.

Nieuwe uitgaven en vertalingen.

Bibliographische Mededeelingen van Christiaan Sepp, Theol. Dr. en rustend Predikant. Leiden, E.J. Brill.

Een paar woorden tot aankondiging van dit werk van den onvermoeiden onderzoeker van oude geschriften, die van belang zijn voor de kerkgeschiedenis in haar ruimsten omvang. Dr. Sepp heeft door langdurige oefening een verwonderlijken tact verkregen, om oude boeken en hunne geschiedenis op te sporen. En zijne kennis dienaangaande is merkwaardig. Het spreekt vanzelf, dat hij vaak belangstelt in geschriften en personen, die alleen voor den bibliograaf belangrijk zijn. Toch blijkt het uit deze Mededeelingen, dat wat wij leeken als van geene waarde zouden terzij leggen, nog wel van groot belang kan zijn tot betere kennis van tijdperken of van personen, die ons allen in meerdere of mindere mate belang inboezemen. Zoo leert ons het eerste hoofdstuk, handelend over *Stella Clericorum*, een stichtelijk geschrift uit de 15de eeuw, hoe onbillijk het is, om de laatste eeuwen voor de Kerkhervorming uitsluitend met de donkerste kleuren te teekenen; hoe ook in dien tijd van verbastering der Kerk er nog velen waren, die behoefte hadden aan stichtelijke lectuur, en hoe in die behoefte werd voorzien. Eene *Geloofsbelijdenis uit de* 16de *eeuw* wijst op de *Corte belijdinghe,* een belijdenisgeschrift van het jaar 1566, door den heer Sepp geheel afgedrukt, dat ons een blik doet werpen in den kring van die Hervormden, welke ‘naar den eisch van den broeder van Marnix, Toulouse, zich aan geen belijdenis willen hechten dan aan de leer van het Evangelie’. Daarnaast bewijst ons het hoofdstuk, getiteld: *Voor de Letterkundige Geschiedenis van Calvijns Institutio*, hoe hoog de eerbied hier te lande was voor dit werk van den hervormer van Genève en welk een machtigen invloed het heeft geoefend. Hetgeen mij het meest interesseerde, was hetgeen Dr. Sepp schreef onder den titel: *De Bibliotheek eener Koningin.* Die Koningin is Maria, weduwe van Koning Ludwig van Hongarije, zuster van Karel V, de uit onze geschiedenis bekende regentes der Nederlanden. De catalogus harer bibliotheek is uitgegeven. Naar aanleiding nu van hetgeen die catalogus behelst, maar vooral van hetgeen daarin niet gevonden wordt en toch in het bezit van Maria moet geweest zijn, schetst Dr. Sepp ons de Koningin, voor zoover zij in aanraking komt met de godsdienstige beweging van haar tijd, hare omgeving, hare betrekking tot Erasmus en Luther. En hij heeft de bewijsstukken bij de hand. Het geheele hoofdstuk is als doorregen met authentieke stukken, brieven en andere - ook met aanhalingen uit een van Erasmus' stichtelijkste boeken over de Christelijke Weduwe. Eindelijk vermeld ik nog het stuk, getiteld: *Het Nieuw-Grieksche Testament van* 1638, dat ons leert, hoe groote zorg onze Staten-Generaal en hunne gezanten droegen voor de verbreiding der Christelijke - ook der Gereformeerde waarheid.

Den schrijver komt de dank toe van alle beoefenaars der kerkhistorie, maar ook van mij en anderen, wien hij zooveel wetenswaardigs leerde.

B.

Mengelwerk.

Een misstap, door H. van der Laan.

VIII.

De volgende dag was een Vrijdag. De verwachtingen van het publiek, wat betreft de voorstelling van dien avond in het Eden-theater, waren hoog gespannen. Madeleine, alias Delphine Eberling, zou zich onderwerpen aan de vuurproef, voor een veeleischend gehoor voor het eerst op te treden in eene groote rol. Men had in ondergeschikte reeds hare eigenaardige schoonheid, het uitdrukkingsvolle harer trekken, het spel harer oogen, het sonore harer stem, het bevallige harer houdingen kunnen bewonderen. Doch dat alles had nog niet veel gezegd. Een zanger zal u kunnen medesleepen door een meesterlijk gezongen:

> ‘Son excellence
> Aime la danse....’

etc., zonder nog in staat te zijn tot het vervullen van de gansche rol van Figaro. Eene actrice zal u kunnen betooveren door hare gratie, haar tact, haar minenspel in korte, treffende passages, zonder het nog zoo ver te hebben gebracht, de rol eener Luise, eener Rosalinde, van een Clärchen, van A tot Z, als een afgerond geheel, als iets, gegoten uit één stuk, zich te hebben kunnen eigenmaken. Welk eene studie, welk een inzicht, welk eene krachtsinspanning en welk een poëtisch aangelegd gemoed zoo iets niet eischt!

Evenwel, men had reeds lang vermoed, dat ook Madeleine was gevormd uit het metaal der ware kunstenaars, en algemeen was de verwondering, dat Joachim Constant, de man met den scherpen blik, die parel in zijn bezit nog niet had laten schitteren, nog niet had gezet, zooals zij het scheen te verdienen.

Natuurlijk, de zaal was 's avonds vol, zoo vol, dat velen moesten worden afgewezen.

Nadat het orkest de ouverture *Dichter und Bauer* had afgespeeld, nam de voorstelling met een klein lever de rideau, *Toto bij Tata*, een aanvang.

Het was een avond, waarvan ieder zich het grootste genoegen voorstelde. In het voorstuk, de gunsteling van allen, de aardige, vroolijke Césarine, geschapen voor opgewekte, dwaze, comische, dolle rollen. Daarna, in *Gravin Romani,* de nieuwe ster, die schitterend beloofde op te stijgen aan den theatralen hemel.

Ah! ge hadt Césarine moeten zien, verkleed als zij was als een schooljongen, den aardigsten, verrukkelijksten, snoeperigsten schooljongen, dien het wel ooit iemands deel zal wezen, in alle vier werelddeelen saamgenomen aan te treffen.

Gij hadt haar moeten zien rondstappen als een haan, zien lachen en pruilen op eene wijs, die u de zeer zeker op dit punt hoogst verwonderlijke begeerte zou hebben doen gevoelen, om eens een schooljongen, wel te verstaan dezen, in uwe armen te kunnen sluiten. Ge hadt moeten zien, hoe guitig ze dien zakdoek over de glanzende, weerspannige blonde haren trok, om haar hoofd dansende in allerhande rechts en links schietende, schelmsche krulletjes, in een rijkdom en eene quantiteit, welke ge tot nog toe niet wist, dat ooit op de schoolbanken voor baldadige jongens werden gevonden. En dan die schalksche blikken, dat kinderlijke, helle lachen, als ze pen en papier in de lucht wierp en met één sprong op hare tafel was!

Gij hadt haar verslag moeten hooren van haar bezoek bij Tata: ‘Op het geluid van deze bel verschijnt eene aardige, kleine kamenier op den drempel van de vestibule (Toto kwam, om Tata te overreden, om den man van zijne beste vriendin, de *marquise* De Chàteau-Lansac, uit hare cocodetten-klauwen los te laten). De concierge geeft mij een teeken, naar haar toe te gaan, en ik ga erheen. “Zeg aan uwe meesteres, dat ik haar wensch te spreken en dat ik geld heb....” En ik toon het, steeds (een der scholieren had Toto ingelicht, dat men nooit zonder contanten bij de *demoiselles au mois* over den drempel kwam). De kamenier ziet mij aan, berst uit in lachen. “Wees zoo goed, een oogenblik te wachten, Mijnheer: ik ga *Madame* waarschuwen.” En, steeds lachende, duwt ze mij in een klein salon.....

Zij wacht mij in haar boudoir. Ik treed binnen, altijd mijn kleinen zak (met geld) in de hand houdend en hem met alle macht knijpend. Deze maal, ik moet het erkennen, scheen Tata Bourguignon mij zeer mooi toe. De gordijnen zijn half gesloten. Zij lag uitgestrekt op een *chaise longue* en liet, zóó, ziet ge, hare pantoffel aan het einde van haar voetje dansen. Geborduurde bloemen, roode, blauwe, groene, schenen op te klimmen langs hare zijden kous. Zij zag mij lachend aan.... Toen begon ik erg bang te worden....’

Ah! hoe schudde Césarine haar hoofdje; hoe glad en koddig rolden al de woorden van hare lippen; - en dat slimme knippen met hare oogen, en die gestes en die bewegingen van het geheele lichaampje!

Toto bij Tata is eene zeepbel, een louter niets, een vroolijke inval van de schrijvers. Maar in de handen van eene kunstenares wordt, wat u eene zeepbel scheen, eene parel, wat ge lood dacht, fonkelend goud; schittert plotseling alles, wat ge kleurloos waandet, met al de tinten van den regenboog. Denk aan hetgeen eene goede diva maakt van het rampzaligste libretto. Herinner u eene Mevrouw Kleine in het simpele: 'Kom hier.'

Natuurlijk, toen Césarine's rappe tongetje zijne laatste woorden had gesproken en de gordijn viel voor haar en den *pion*, taartjes etende en malaga drinkende, een cadeautje van de *marquise*, brak er een storm van toejuichingen los in het gebouw.

Het orkest hervatte dan zijne taak en speelde Beethoven's tweede Eleonore-Ouverture. Dan ging de gordijn weer op, en *Gravin Romani* nam een aanvang.

Cecilia, Gravin Romani, eens actrice en een echt stuksken 'haremvoeder, odaliskenvleesch', heeft voor de variatie Graaf Romani gehuwd, nieuwsgierig eens te zien, hoe het zoo met haar zou gaan, - het was iets nieuws.

Maar zie, spoedig genoeg hooren we haar zeggen tot haar man: 'Mijne nieuwe positie heeft mij eenigen tijd geamuseerd, en dan is zij begonnen mij te vervelen. Ik heb behoefte aan ruimte, de open lucht, de groote wegen, aandoeningen, toejuichingen, in één woord, het leven! Ik stikte in uwe conventioneele wereld. Ik heb u geruïneerd *pour passer le temps*, en ik heb mij weggeschonken aan een ander, om mij afleiding te verschaffen.'

Verkwikkelijke bekentenis, gedaan, 't is waar, nadat Romani lont had geroken, maar zeker eene wat al te onverniste.

Cecilia wil weder op het tooneel. Dit en de schande, over hem gebracht door deze priesteres der vrije liefde, maken Romani, die nog altijd dol veel van haar houdt, bijna waanzinnig. Op den avond, als zij uit het *foyer* wil stappen, om, zij, de Gravin Romani! weer publiek op te treden in *La Fornarina,* en hij haar tracht tekeeren, maar tevergeefs, stoot hij zich plotseling in zijne wanhoop een dolk in de borst. - Tableau! Cecilia, dat kuische maagdelijn, eensklaps tot inkeer nu gebracht, - altijd voor een oogenblik, begrijpt ge - werpt zich over hem: 'Het bloed stroomt. Hij is dood! Ah! ik ben de ellendigste der vrouwen!'

De dolksteek was raak. Maar een menschenleven is taai en Romani kwam er weer van boven op.

De tijdelijk door zwaar berouw bezochte Cecilia, die thans, het kan gek in de wereld! ook onder den invloed is van eene geweldige, haar plotseling aangewaaide vlaag van liefde voor haar dierbaren

Romani, is rampzalig. Zij wordt niet toegelaten in het vertrek van haar herstellenden ega. Mama Romani, die altijd een stokje voor de bruiloft heeft getracht te steken, zich met hand en tand verzettende tegen de mésalliance, bewaakt in eigen persoon zoonlief met Argus-oogen.

Doch vóór zijne vrouw te verlaten, - hoewel nog altijd veel van haar houdend, was, na al die kleine accidenten en verrassingen, het huwelijksleven voor hen een beetje bezwaarlijk toch geworden - neemt Romani nog afscheid van zijn verrukkelijk vrouwtje en vergeeft haar.

Cecilia is wanhopig. Er is maar één weg, om zich van haar lijden te verlossen, en, actrice op en van de planken, moet die op theatrale wijze worden bewandeld. Geen laatste snik zonder het applaus van den engelenbak.

'Breng mij,' zegt zij tot hare kamenier, 'het kistje op de tafel van mijne slaapkamer; neem daarna eene van mijn peignoirs van baptist en sier haar met al de witte kant, die gij hebt. Doe dat zoo spoedig mogelijk.'

Vooral dat laatste mocht er wel bij. Het is fabelachtig, hoe sommige menschen in een handomdraaien hun besluit weer kunnen veranderen.

Nog een enkel woord per post aan den miskenden, beleedigden, te laat geliefden man, en dan....

Enfin, ge begrijpt de bedoeling, het plannetje *à la* Cato, wanneer ge hoort, dat zij o.a. aan Romani schrijft: 'Gij moet volkomen vrij zijn, mijn vriend; afstand en tijd zijn hiertoe niet voldoende: daartoe worden de dood en de eeuwigheid vereischt. Wanneer men u zal komen zeggen, dat ik noch uw naam, noch uwe liefde verdiende, zult gij hen, die zoo tot u spreken, naar mijn graf geleiden en hun zeggen: Welke vrouw heeft meer dan dit voor een man gedaan?'

Ongelukkig voor de volvoering van dit manmoedig besluit, dat dezen onschuldigen engel zoo vroegtijdig uit ons tranendal zou hebben weggeraapt, verschijnt nog juist bijtijds een oude vriend, acteur van beroep ook al, een zekere Toffolo, die, zonder om de zaak lang heen te praten met dikke woorden, jammerlijke vertroostingen of wat dies meer zij, als een practisch man, zijn volkje kennend, werkt op Cecilia's levenslust, lichtzinnigheid en onstuimigheid. Daarbij, je moet de rechte snaar maar weten te treffen! brengt hij allerhandigst de comische zijde van haar besluit aan het licht. En geen ding, dat velen spoediger aan het wankelen brengt dan het ridiculiseeren hunner bedoelingen. En - *last not least* - wanneer hij zijn eigen kruit heeft verschoten, laat hij de directrice en andere kameraden binnenkomen, die nu, een koor van overredende goede geesten, de blikken van de jonge dame voorgoed doen afwenden van den killen dood naar het hupsche leven.

En zie, alzoo, in plaats van met eene flinke begrafenis, eindigt het

stuk met een enthousiastisch besluit van de *comtesse*, om morgenavond weder achter het voetlicht te verschijnen. - *All right*!

Wel, het was een echt Fransch stuk, en Madeleine was liever opgetreden in een ander. Maar de keus stond voorzeker niet aan haar.

Ook had ze nog lang getwijfeld, 's avonds nadat Césarine haar naar huis had gebracht, of zij wel op zou treden na de beleedigende behandeling door Constant.

Maar dan, de vurige begeerte, om verlost te worden van de ondraaglijke ellende harer positie, dreef haar, de gouden gelegenheid niet voorbij te laten gaan, om zich op eens een naam te winnen.

Haar optreden in het derde tooneel van het eerste bedrijf bevredigde reeds dadelijk ieder. Hare kleine scène, fluisterend, met den Baron, haar minnaar, die haar niet recht meer staat (uil! hoe kon hij zich ook aan zulk een schepsel wegwerpen), terwijl *madame la Baronne* zich in een hoekkie den mantel omdoet, zich van geen kwaads bewust; die, waarin ze, listige slang, haar man dwingt, haar weder op het tooneel te laten gaan, quasi om zijn geschokt vermogen er weer bovenop te helpen: 'Ik wil slechts een gelukkig man van u maken,' etc., etc., - moge het gelooven, wie het wil - alles ging glad als olie.

De belangstelling, de bewondering, de spanning van het publiek namen toe met ieder oogenblik. En vermeerderde het ook den eerbied voor hare gaven niet, te zien, hoe geest en kunst en studie hier het schoone, kuische, onschuldige meisje de macht verleenden, zulk een echten, vleeschelijken, vrouwelijken Satan zoo naar het leven weer te geven?

Daar kwam het tooneel, waarin Romani de bittere bekentenis moet hooren, dat de vrouw, die hij vergoodt, die hij had willen opbeuren, ontrukken aan die sfeer 'dier aardige diertjes, welke hun instinct slechts volgen,' om welke hij oneenig met zijne moeder leeft, hem niet bemint, hem heeft bedrogen, - het onstuimige tooneel, hetwelk met den dolksteek eindigt.

Het was muisstil in de zaal; men hing aan de lippen der actrice; men gevoelde eene rilling door de leden gaan bij het koud cynisme harer woorden. Het verachtelijke en tartende dier vreeselijke zelfschildering, het snijdende van den kouden, scherpen toon, dat nulpunt van het vrouwelijk gevoel, bereikt door een dierlijk egoisme, dat half sarcastisch medelijden met het wanhopig slachtoffer, die verkillende blikken uit de donkere oogen, ze werkten op allen, die haar hoorden, met eene toovermacht, maakten op hen een overweldigenden indruk, die de woorden op hunne lippen deed verstommen, die hen daar deed nederzitten, aan de werkelijkheid ontrukt, met niets dan een brandend verlangen in het hart, om te zien, wat het vergeldend noodlot voor deze duivelin had weggelegd.

Daar wendde Cecilia zich naar de deur.... Romani tracht haar te keeren.... tevergeefs! - De stoot, het bloed, de val....

Verschrikt wendt Cecilia zich weer om, staart vóór zich, ziet de bloedende gestalte. Een oogenblik van onzekerheid, ontzetting, ja, verlamming....

O! dat geleek geene kunst, geene imitatie, geene geleerde les; dat was het leven; dat was de vreeselijke werkelijkheid!

De meer dan vijftienhonderd toeschouwers zagen en hoorden ademloos.

Constant stond achter de schermen. Hij stond op heete kolen. Meesterlijk was Cecilia's ontzetting, maar waarom bleef zij toch zoolang als verstijfd in die pose staan, veel langer dan bij eenige repetitie; wat had ze toch, in Gods naam?

Hij wierp haar een wenk toe, terwijl hij stampte met zijn voet.

Zij zag het, en op hetzelfde oogenblik wierp zij zich op den neergevallen Romani, met kreten, welke uit het diepst van haar hart kwamen, kreten, die slechts konden worden geuit door iemand, die in het hart van zijne ziel was getroffen en gewond.

De gordijn viel. Nog nooit had men in Annstad zulk een meesterlijk spel gezien. Het publiek was opgetogen; het overtrof toch aller verwachting. Één stem van bewondering ging op. De zaal daverde van de herhaalde, donderende toejuichingen. De bouquetten vlogen op het tooneel.

Madeleine moest twee-, ja, driemaal weder voorkomen. Men sleepte haar als het ware voor het gordijn, waar zij nauwelijks de kracht had, zich voor het publiek te buigen. Zij was doodsbleek. Zij was doodelijk afgemat. Ze was als verstomd.

Joachim zag bezorgd.

‘Ge gaat al te veel in die rol op’, zei hij vriendelijk - voor het oogenblik door verhoogde voorkomend- en deelnemendheid trachtende, haar zijne grove bejegening van haar te doen vergeten. ‘Waarlijk, ge laat er u al te veel door aantasten. Maar, zoo gaat het, met den echten kunstenaarsaard. Wij zullen wat langer met het volgende bedrijf wachten. Ge hebt een oogenblik rust noodig. Ga naar boven met Césarine en laat ons weten, wanneer ge weer gereed zijt, op te treden.’

Madeleine ging met Césarine heen.

Een storm woedde in haar hoofd. Zij had behoefte, alleen te zijn. Op haar verzoek verliet Césarine haar.

Dan was ze alleen. Met brandende oogen, met gebogen hoofd, met blikken, die strak staarden naar den vloer, met handen, tegen elkaar geperst, zat Madeleine zwijgend op de kleine sofa.

Wat of ze had gezien?

Schijnbaar niet veel bijzonders.

Juist op het oogenblik, toen zij zich omwendde van de deur op het tooneel, was een heer met eene dame aan den arm, welke hij met de meeste toegenegenheid behandelde, in eene der benedenloges binnen-

getreden en had zich met haar daar neergezet; zeker op besproken plaatsen.

Beiden hadden onmiddellijk met de grootste belangstelling naar haar gezien en blijkbaar elkaar hunne bewondering over haar spelen meegedeeld.

Hij had haar niet herkend; maar *zij*, zij had haar Paul levend weder voor zich zien verrijzen, en dat met eene dame aan den arm, die ontegenzeggelijk zijne vrouw moest zijn!

Welk een slag, welk een ondraaglijke slag!

Zij sprong op en riep eene bediende, een oud vrouwtje, dat ze naar beneden zond, om voor haar te weten te komen, wie die heer en dame in de bedoelde loge waren.

Het vrouwtje keerde terug met het bericht, dat dit een Mijnheer en Mevrouw Lassen waren.

Ze had dus goed gezien.

'O, Paul, Paul!' kreunde ze. 'Ge weet niet, welk een hart ge van u hebt gestooten. Ik had u zoo lief, zoo lief...'

Geen woord van beschuldiging kwam er uit haar mond. Hem beschuldigen, neen, o, neen! Daartoe welde nog te sterk de liefde op in haar. Slechts eene vernietigende smart, dat hij haar ter zijde had kunnen schuiven; dat het hem mogelijk was geweest, zijne liefde over te brengen op eene andere; dat hij het niet had overwogen, dat dit voor het hart, dat zoo onstuimig voor hem had geklopt, dat hem zoo oneindig liefhad, een doodsteek wezen moest.

Weenen kon ze niet. Neen, ze gevoelde eerder neiging, uit te bersten in een schrillen schaterlach. Hare zenuwen waren tot het uiterste gespannen.

'Ben ik krankzinnig?' vroeg zij zichzelve af. 'O, God! het is te veel. Waartoe moet mij dat alles treffen? Altijd strijden, kampen; nimmer rust, nimmer kalmte of genot. De eene kwelling na de andere, de eene ontgoocheling voor, de andere na, getergd, geplaagd, beleedigd - de eens gevoelde, grootste, schoonste hoop gebroken op eene wijze, verschrikkelijker, verpletterender, dan ik ooit kon droomen. O, Paul, Paul! kondt gij *mij* vergeten?'

Het wegblijven van Madeleine duurde Constant toch een beetje bijzonder lang, en hij was verplicht, om haar te zenden. Het publiek werd ongeduldig.

Zij verscheen ten laatste, maar Joachim ontstelde over haar voorkomen.

'In Godsnaam moed en kracht', fluisterde hij haar toe. 'De eerste bedrijven hebben we achter ons. Uw meesterlijk spel heeft ieder meegesleept. Sla u heldhaftig heen door het laatste bedrijf. Ik zie, de inspanning heeft u gevoelig aangetast. Overwin uzelve! Kunnen we laten bellen?'

Madeleine schudde toestemmend met het hoofd, maar hare knieën knikten en de doodsbleeke, vale kleur verdween niet van hare wangen.

Toen zij weder optrad en de afscheidsscène tusschen Romani en Cecilia begon, meende het publiek in den beginne, dat de akelige uitdrukking op haar gelaat, het zwakke, het haperende van hare stem een meesterlijk spelen waren, en weder werd de bewondering en spanning bij allen eene overgroote.

Toen evenwel de woorden, vooral in de langere passages, bijna onverstaanbaar werden, de klank der stem een doffe en toonlooze bleef, toen hare leden schenen verslapt te blijven en in hare oogen zich geen glans vertoonde, sloeg de verwondering in verbazing om, in onzekerheid, wat men van dit alles had te denken, in ontevredenheid ten laatste, welke men hier en daar zelfs luid begon te uiten, want een publiek *en gros* is nooit heel fijngevoelig, wanneer het bespeurt, dat de waar, die het hoopte te ontvangen voor zijn geld, niet beantwoordt aan de verwachting.

Constant was wanhopig en bitter kwaad te gelijk.

Achter de schermen stond men met schrik en angst te luisteren. Eerder werd het minder dan beter. Het laatste, derde, bedrijf viel geheel in het water. De voorstelling was geheel bedorven. De gordijn viel, zonder dat eenige toejuiching zich liet hooren - slechts ontevreden kreten en gezegden en sissen hier en daar.

Madeleine had den avond, waarop zij had gehoopt te worden opgenomen in de rijen der echte tragische kunstenaressen, een akelig fiasco slechts gemaakt.

Césarine voerde haar onmiddellijk van het tooneel, liet niemand tot haar spreken. Zij voerde het wankelende meisje naar hare kleedkamer, hielp haar zich weer verkleeden en bracht haar dadelijk met haar coupé naar huis.

Er was voorloopig geen woord uit haar te halen. Zij was verstomd, als levenloos. Dit jammerlijk mislukken, deze tweede slag, vernietigde hare geestkracht. Ze had het dadelijk geweten na den schok, bij het zien van Paul gevoeld, dat hare krachten haar waren ontvloden. Zij had ze onmogelijk weder kunnen samenrapen. Ah! de kroon, die voor hare oogen fonkelde, waarnaar ze streefde in hare edele eerzucht, was eene schoone, maar wat was dáárbij vergeleken de voldoening van de eischen van het hart! Ah! voor eene vrouw gaat toch eene gelukkige liefde boven alles. Dáárbij zinken alle andere idealen in het niet. En uit de fictieve wereld van het tooneel was zij zoo ruw wakkergeschud geworden, te ruw, om het haar mogelijk te maken, dien avond langer voldoende meesteres over zichzelve te kunnen zijn.

Zij liet Césarine met zich doen, wat zij wilde. Zij zag als verbaasd om zich henen, toen zij eindelijk met de actrice op hare kamer was.

Césarine nam haar hoed en mantel af. Madeleine liet haar lijdelijk begaan. Dan liet zij zich door haar op de sofa nederzetten.

Ook Césarine sprak niet. Zij plaatste zich naast Madeleine. Zij drukte hare hand. Zij kuste haar.

Madeleine zat nog eene poos als wezenloos voor zich heen te staren; dan, toen eindelijk het bloed weer een weinig krachtiger begon te loopen, toen zij weder meer tot zichzelve kwam, weer kon denken, wierp zij zich plotseling om den hals van Césarine; een tranenstroom brak uit hare oogen, en zij zuchtte en steunde: 'Césarine, Césarine, o! ik ben zoo ongelukkig!'

Césarine wist natuurlijk nog ten halve slechts waarom. 'Ge maakt u zóó geheel ziek, lieve Madeleine,' fluisterde zij haar toe, nadat ze het gebroken meisje eene poos aan hare borst had laten weenen. 'Er is nog eigenlijk niets verloren, lieve. In die eerste twee bedrijven *moet* het publiek wel hebben gezien, dat er ook eene ware kunstenares in *u* steekt, Madeleine. Kom, mijn beste meisje, geef niet allen moed zoo dadelijk op. Constant zal u weder laten spelen. Ge zult eene andere kans hebben. Die scène met Joachim heeft uwe zenuwen te veel overstuur gebracht. Het is zijne eigen schuld, dat het van avond niet beter is gegaan. Kom lieve, nu het hoofd niet meer zoo laten hangen. - Kom..'

Maar Madeleine was te wanhopig. Ach! het was niet *dat* alleen, het mislukken in die rol, hetwelk haar zoo ternederwierp. O, God! dat andere, die andere bittere ervaring, die had het haar gedaan. De oude wonde was opengerukt geworden; en zou ze thans niet immer blijven bloeden? Aan Paul te denken, ver, ver van haar in het kille graf, was vreeselijk. Maar te weten, dat hij leefde, dat hij haar had vergeten, dat hij eene andere overlaadde met de teedere liefkoozingen, waar zij zoozeer naar smachtte, was dat niet duizendmaal ondraaglijker?

Inderdaad, met de beste bedoelingen kon Césarine heden niets bij Madeleine uitrichten. Zij was in eene verslagen stemming, welke zich zoo dadelijk niet liet wegredeneeren, en, ten laatste het hopelooze van hare pogingen inziende, verliet Césarine het meisje eindelijk, haar dringend, om de rust te nemen, die zij zoo hoogst noodig had.

Paul Lassen weer in leven. Het klinkt als een sprookje. Toch is er aan het feit niets wonderbaars.

Paul was niet verrezen uit den doode. Gij weet, de dooden komen niet terug. Wie eens met de noodige plechtigheid en het noodige vertoon ten grave is gedragen door de lamenteerende en verheugde erven, is en blijft absent, al meenen ook nog sommige slimme koppen, die de gave hebben, iets te zien, waar niets is te vinden, dat de voorgoed reeds afgereisden zoo voor en na als schimmen nog eens een kijkje komen nemen hier beneden, alsof ze niet meer dan genoeg van al de *misère* hadden.

Ge moet weten, dat in het courantenbericht, dat Lassen, Slingelbach en die andere het tijdelijke met het eeuwige hadden verwisseld, een klein, klein foutje was ingeslopen, eene bagatel, namelijk de kleinigheid, dat de gewonde officieren voor de gedoode waren genoemd, en omgekeerd.

Natuurlijk werd de flater spoedig weer hersteld. Maar geen der huisgenooten van notaris Duppler had het verbeterde bericht gelezen. Er ontsnapt ons zoo gauw iets in eene courant en niet ieder heeft immer tijd, begeerte of gelegenheid, het gansche nieuwspapier van A tot Z te lezen.

Nu kwam echter Johan Duppler later van Van Dittersen heel wel te weten, dat Paul nog boven den grond en niet eronder was, nog niet naar Hades was geëxpedieerd en nog geenszins bij het veerhuis Charon zijn fooitje had gegeven voor het overzetten in zijne lekke boot. Doch Duppler meende, dat het maar beter was, de familie in den waan te laten, dat Lassen zijn tochtje over den Styx had gemaakt en dat hij het had afgelegd. Niemand kreeg het dan in het hoofd te denken, dat hij eens, met gebruinde kaken, plotseling als uit den grond zou verrijzen, om weer moeite te doen om Madeleine, wanneer hij genoeg van Insulinde had.

En Eugenius, nadat Madeleine was vertrokken, nadat hij in het geheim van Duppler alles had vernomen, was ook van oordeel, dat thans, nu het meisje actrice was geworden, het het allerminst wenschelijk was, dat Paul haar kreeg als zijne vrouw, al waren het ook de liefde voor dien Paul, de wanhoop, na zijn dood haar kwellend, en de daardoor veroorzaakte gespannen verhouding tot hare huisgenooten, welke haar tot den stap hadden gebracht, door haar genomen, en al betreurde hij haar ook. Doch hoe het ook zij, hij had nu eens de gedachte in het hoofd, dat dit nimmer een gelukkig huwelijk kon geven, en ook hij zweeg.

Maar de dagen van Eugenius van Dittersen waren geteld. Ruim twee jaar na het vertrek van Paul werd hij aangetast door eene beroerte en het was uit met hem. Hij liet Paul achter als erfgenaam van zijn vermogen.

Wanneer men zoo op het punt is, alle verdere connectie met de aarde af te breken, wordt men onwillekeurig zeer nadenkend en Eugenius dacht er in zijne laatste oogenblikken o.a. ook over na, hoe noodeloos krachtig hij zich immer had verzet tegen een huwelijk tusschen Paul en Madeleine, vooral, hoe weinig hij tegen het meisje had in te brengen. Daarom was het eene van zijne laatste daden, zijn notaris nog te vragen, Paul, met het bericht van zijn dood en zijn testament, het verzoek te zenden, het meisje, dat hij zoo beminde, toch te huwen, nu alle geldelijke bezwaren waren uit den weg geruimd.

Toen het bericht en verzoek in handen kwamen van Paul Lassen, was hij nog even ver, als toen hij in Indië kwam. Dat Indië is niet meer het ware Dorado van voorheen voor de naar verbetering hunner positie zoekenden. Paul moest het ondervinden. Er had zich, in al dien tijd, nog niets beters voor hem opgedaan. Thans echter, onafhankelijk, van het land van den paradijsvogel en den orang oetang genoeg

hebbend en tevens van zijne carrière, waarin de bevordering verre van met stoom ging, natuurlijk boven alles verlangend, Madeleine weder te zien en te weten te komen, of zij hem nog lief had, gelijk hij haar, nam hij afscheid van zijne krijgskameraden en trad uit den dienst. Het eischte vrij wat tijd, doch hij kocht er zich uit, en hij stoomde weer over de pekel naar Europa.

Hij keerde terug met zeer gemengde gevoelens. Zijn oom, die zich vroeger met hand en tand verzet had tegen het huwelijk, had daar nu op aangedrongen met zijn laatsten adem. Papa Duppler was er zeker nog immer tegen, ofschoon hij nu een onafhankelijk man geworden was. Men had, dacht hij, toch anders wel laten doorschemeren, dat zijne welgevulde beurs nu alle bezwaren wegbezemde. Johan was geen man, die zijne meeningen of bedoelingen onder stoelen en banken stak.

Van Madeleine had hij sedert langen, langen tijd geene syllabe meer vernomen. Zijne laatste brieven waren onbeantwoord gebleven. Van de hare waren er betrekkelijk spoedig geene meer gekomen. Wat had haar tot dat zwijgen wel gebracht; wat was er gebeurd, en beminde zij hem nog? Hij was gegriefd geweest, toen zij alle denken aan hem zoo schijnbaar had afgebroken. Hij had zich in het hoofd gepraat of liever trachten te praten, want het was hem nooit gelukt, dat men hen had om den tuin geleid. Hij had zich ingespannen, haar te vergeten, nimmer meer aan haar te denken. Dat was hem evenwel ook al niet mogelijk geweest. En toen hij zich, bij het ontvangen der berichten uit Europa, de vraag deed, of hij haar nog wel werkelijk beminde, had hij moeten glimlachen, want hij gevoelde, nu men hem weer aan een huwelijk met haar deed denken, dat hij op haar nog minstens evenveel verzot was als weleer en naar haar smachtte.

Zoo was hij dan afgereisd weer naar Europa, in de hoop, dat de dingen toch nog eens zouden mogen loopen, gelijk hij het altijd zoo vurig had gewenscht. Natuurlijk, het wachten op zijn ontslag, de lange reis schenen hem een eindelooze tijd. Hij hunkerde ernaar, te vernemen, of Madeleine nog eens de zijne zoude worden. Onmiddellijk na den brief van den notaris had hij geschreven aan Johan Duppler; maar deze had hem niet geantwoord, niet begeerig, verslag te doen van wat er was voorgevallen; het zeer in twijfel trekkend, of Lassen genegen zou zijn, eene actrice te huwen; niet begeerend, naderhand door hem met verwijten te worden overladen; verlangend, dat hij maar rustig in Indië bleef.

Hij reisde met de vrouw van zijn overleden broeder, die zijne Elise, na zijn dood, als weduwe had achtergelaten in Batavia. Binnengeloopen in Amsterdam, was hij met Elise op reis vandaar over Annstad naar Zwol, waar hij haar bij hare familie zou laten, om zelf dan noordwaarts verder op te trekken naar Horns, om persoonlijk onderzoek te doen naar den stand van zaken daar.

Zoo was het, dat hij 's avonds, na met den trein des morgens in Annstad te zijn gekomen, ook nog even met zijns broeders weduwe naar het Eden-theater was gegaan, om met haar nog een kijkje te nemen van de actrice, van welke men in de stad den mond zoo vol had en van welke men zooveel verwachtte.

In het laatste gedeelte van de *scène* tusschen Cecilia en Romani, waarop spoedig de gordijn valt, bij welk laatste gedeelte hij en Elise waren binnengekomen, had hij Madeleine niet dadelijk herkend. Hij was slechts onmiddellijk eigenaardig getroffen geweest door dat gloedrijk spel, dat de wanhoop had weergegeven, alsof het geen acteeren was, maar volle werkelijkheid, welke het, helaas! ook inderdaad was, gelijk wij weten.

Zij had zoo wonderbaar gezien, gesproken, zich bewogen, dat dit, vereenigd met het feit, dat hij er niet van konde droomen, dat zij aan het tooneel was gegaan en in Delphine Eberling was omgedoopt, hem er dadelijk onmogelijk op had kunnen brengen, dat de actrice vóór hem zijne Madeleine was.

In het laatste bedrijf evenwel, toen hij haar lang had gadegeslagen, lang had geluisterd naar hare stem, goed hare houding, hare trekken had opgenomen, waren er voor hem bijna ongeloofelijke gedachten opgestegen in zijn hoofd. Waarachtig, indien dat geene actrice was en ze niet Delphine Eberling heette, moest hij het zich bekennen, dat het Madeleine in levenden lijve was. Stiller en stiller was hij geworden. Hij begreep er niets van en vreesde ook voor eene vergissing, daar dergelijke gelijkenissen eene enkele maal meer voorkwamen en een wezen van Madeleine op het tooneel hem zoo goed als onmogelijk voorkwam. Daarbij was de stem zoo dof, zoo toonloos; ze klonk hem zoo vreemd in de ooren.

Maar dan herinnerde hij zich, hoe zij, in de vreeselijke *scène* met Romani, bij het zich omwenden van de deur, een oogenblik in zijne loge had gestaard; dat daarop die kreet gevolgd was, die zoo bitter weinig van comediespelen had; dat zij thans, een oogenblik te voren zoo vol gloed en vuur, na dien kreet, na dien, ja, het moest zijn, werkelijken schrik, als verlamd en gebroken was.

Was dat dan Madeleine toch? had ze hem herkend? Doch waarom die geweldige schrik en die blijkbaar akelige hopeloosheid, welke haar geheel hare krachten schenen te ontrooven. Hij zat te peinzen over al die vragen, al die vreemde dingen, terwijl het hem onuitsprekelijk wee om het hart werd, als hij Cecilia's hopelooze pogingen zag, moedig tot het einde door te spelen, terwijl zij de vreeselijkste martelingen onderging. Hij wist er niets van, dat Madeleine hem dood had gewaand en hem zoo als een uit het graf verrezene plotseling vóór zich had gezien. Zijn plotseling verschijnen kon alzoo z.i. niet zulk een geweldigen indruk hebben gemaakt op haar. Meer was daartoe vereischt. Daar ging hem eindelijk een licht op. Men had ook, hij

herinnerde zich niet juist meer op welke wijze, getracht, den naam te weten te komen van hem en van Elise, en hij had gezegd: ‘Mijnheer en Mevrouw Lassen.’ Het werd hem duidelijk. Ja, ja, hoe ongeloofelijk het ook scheen, de actrice was Madeleine Duppler. Zij had hem herkend; hare liefde voor hem was nog even groot als vroeger. Ze had ongelukkig dadelijk Elise aangezien voor zijne vrouw, was bekrachtigd geworden in dien waan na het hooren van dat rampzalige: ‘Mijnheer en Mevrouw Lassen.’ Ze had gedacht, dat hij haar had opgegeven voor eene andere. En toch, was niet schijnbaar zij de eerste geweest, die alle correspondentie had afgebroken? Het was hem alles duister, maar hoe het ook zij, hij hunkerde naar haar.

Zoodra zijne gedachten tot het resultaat waren gekomen, dat Delphine en Madeleine één en dezelfde persoon waren, was hij in zijne loge niet meer te houden. Hij zocht eene uitvlucht, om zich te verwijderen. Met al die menschen om zich kon hij Elise toch niets mededeelen. Hij moest haar zien. Hij moest haar spreken, de lieve Madeleine, het meisje, dat hij met zulk eene diepe smart, doch toen ook met eene hoop zoo schoon, zoo veelbelovend, zoo goddelijk, had verlaten, het arme, arme kind, dat blijkbaar door den schrik, door zijn plotseling verschijnen haar veroorzaakt, zulk een treurig fiasco maakte.

Maar hij, de vreemde, werd achter de schermen streng geweerd, te meer, toen Constant Madeleine in zulk een overspannen toestand zag en alles, wat eenige stoornis kon veroorzaken, bepaald moest worden van haar gehouden.

Na de voorstelling trachtte hij weder tot haar door te dringen, doch weder tevergeefs: Césarine had haar onmiddellijk weggebracht.

Dan, na Elise naar het hotel te hebben geleid en haar in weinige woorden alles te hebben meegedeeld, haastte hij zich naar Madeleine's woning. Om te weten te komen, waar die was, had hij eerst nog aan te loopen aan het theater en toen hij eindelijk aan het huis van de weduwe Munro was gekomen, was Madeleine, dof, uitgeput door hare smart, alreeds te bed.

Des anderen daags, betrekkelijk vroeg, was Paul weer naar de Hospitaalstraat gesneld. Maar Madeleine was niet thuis. Behoefte, daarbuiten in de open lucht, onder den vrijen hemel, weg uit de haar benauwende kamer, in de stille, rustige natuur, verwijderd van het sloven en het drijven van de menschen, haar geschokt gemoed tot rust te brengen, had haar uit huis gedreven.

Natuurlijk ook in het theater vond Paul haar niet. Hij was verplicht, brandend van ongeduld, bedroefd, teleurgesteld, mismoedig terug te keeren naar het hotel. Elise liet hij alleen naar Zwol vertrekken. *Hij* bleef in Annstad. Hij zou haar vinden, spreken; al het geheimzinnige, raadselachtige zou worden opgelost, was het heden niet, dan morgen.

Madeleine was naar het park gewandeld, waar het haar ongeluk

was, ook nog een oogenblik de kwaadwillige Aaltje aan te treffen, die haar met leedvermaak nog even mededeelde, dat Constant, kwaad en teleurgesteld en met het hoofd vol zekere plannen, had besloten, haar niet weer in *Gravin Romani* te laten optreden; dat zij was teruggevallen in den rang der lagere artisten; dat, met andere woorden, de hoop op den schoonen, gouden tijd in rook was vervlogen en zij, voor wie weet hoelang, weer haar leven van kwellingen, miskenning, verdriet en smart zoude hebben te dragen.

Wel, Joachim, weet ge, wist wel, wat hij deed. Dat Madeleine fiasco had gemaakt, was jammer, was ellendig! Maar hij had genoeg gezien, dat zij in een minder overspannen toestand meesterlijk tot het einde toe zou kunnen hebben gespeeld. Dacht het publiek al, dat daartoe haar de kracht ontbrak, Joachim wist beter. Hij had de hoop niet opgegeven, Madeleine tot zijne minnares te maken. En wie weet, of een nieuwe tijd van allerlei ondraaglijke verdrietigheden hem hierbij niet een handje zoude helpen, te meer, nu eens hare verwachtingen zoo hoog waren gespannen geworden en er zooveel, ja, bijna alles, van hem afhing, haar te bevrijden van haar treurig lot.

Ook Aaltje's venijnige wenken droegen niet weinig ertoe bij, te maken, dat Madeleine in het park, in plaats van rust voor haar gemoed te vinden, toen zij zich aan hare gedachten overgaf, somberder en somberder werd en steeds meer begon te denken, dat het leven haar te zwaar werd.

Tot wie om steun, om troost zich toch te wenden? Stond zij niet zoo goed als geheel alleen? Ja, Césarine was vriendelijk voor haar, doch zij was zoo zelden met haar samen en aangetrokken gevoelde zij zich tot Césarine niet. Ach, de luchthartige Césarine verstond zoo weinig een aard als den haren. Aaken was vertrokken. Gebbel was thans haar eenige ware vriend; maar tusschen haar en hem had zij immer eene grenslijn te bewaren, omdat ze het gevaarlijke begreep van een toegeven aan warmere gevoelens, terwijl de man een gehuwde was.

Het evenwicht van het gemoed van Madeleine was geheel verbroken. De aanhoudende kwellingen, beleedigingen, terugzettingen hadden eindelijk alle kalmte haar ontroofd en waren begonnen, hare krachten te ondermijnen. Ze was steeds gejaagd en zenuwachtig; het bloed, onstuimig kloppend, begon haar te branden in de aderen. Van gelijkmatigheid van aard was niet meer sprake; het eene oogenblik gevoelde zij zich zus, het andere zoo gestemd. Hare hersens schenen haar te drukken; zij had aanhoudend oogenblikken, dat zij in tranen uit kon barsten; eene diepe melancholie was begonnen haar te plagen. Zij was sterk, doch de geduchte kamp, dien zij had te voeren, werd eindelijk te vermoeiend, te afmattend, te uitputtend. De bittere ervaringen van de laatste tijden, Constant's behandeling van haar, het ternederslaand fiasco op het tooneel, het plotseling wederzien van

den doodgewaanden Paul, en dat, naar zij zeker meende te zijn, gehuwd met eene andere, de grievende mededeeling, dat er voorloopig geene hoop op verbetering van haar toestand was, en dan, ouders te bezitten, die zoo weinig zich om hun kind bekommerden, en ook de geldzorgen, welke haar meer en meer begonnen te kwellen, - het waren dingen, welke zij onmogelijk langer konde dragen. Zij moest eronder bezwijken.

Strijden, strijden, immer strijden! Ja, maar de kruik gaat zoolang te water, totdat ze breekt. Een moedig mensch kan alles zoolang het hoofd bieden, als zijne krachten hem niet verlaten, en, zij gevoelde het, de hare waren gebroken.

Lang zat ze te broeden over het benauwende, ondraaglijke van haar toestand, allen gloed uit hare oogen, alle kleur van hare wangen, met leden, slap, alsof het leven eruit gevloden was.

Daar zette zich iemand bij haar neder, vóórdat zij, verzonken in hare bittere overpeinzingen, zijn komen had bespeurd.

En zij hoorde zacht haar naam: ‘Madeleine, lieve Madeleine.’

Ze zag lusteloos op. Het was Gebbel, die, bekend met hare geschiedenis, haar bij haar naam noemde.

‘Je ziet zoo treurig, Madeleine,’ vervolgde Gebbel. ‘Dat doet me zulk eene pijn. Ik was niet in het theater, helaas! Maar trek het je niet zoo vreeselijk aan.’

Madeleine richtte hare oogen weder van hem af. Zij antwoordde niet. 't Was, of ze zich niet bekommerde om wat hij zei.

‘Wat in mijne macht staat, Madeleine, zal worden gedaan, om je de gelegenheid te geven, met roem die rol weer te vervullen. Ik zal wel middelen vinden, Constant ertoe te dwingen.’

Madeleine evenwel bleef zwijgen.

‘Dat is toch je hoogste wensch, is het niet?’

Nog zweeg het meisje.

Gebbel zag haar aandachtig aan.

‘Arm kind, ik geloof, dat het je ziek heeft gemaakt,’ zei hij zacht en treurig.

‘Ik ben ziek, zielsziek’ - prevelde Madeleine. Zij zag hem nog niet aan, en hij kon haar nauwelijks verstaan.

‘Geloof me, lieve Madeleine, zoo geraakt ge er geheel nog onder. En - ik had verwacht, dat ge meer kracht bezat.’

‘Kracht! kracht!’ zei Madeleine bitter. ‘Zijn er geene dingen, die haar eindelijk breken?’

‘Zoover is het nog niet, willen wij hopen,’ hernam Gebbel opzettelijk op meer luchtigen toon, om haar wat op te wekken uit hare droevige stemming. ‘Geloof me, het zijn de eerste onaangename ervaringen, welke u alles doen zien in zulk een bijzonder donker licht.’

Madeleine zag hem hard en verwijtend aan; er kwam meer leven in hare oogen.

‘De eerste!’ lispte zij even bitter. ‘Ik dacht, dat gij het beter wist.’

‘Zoo is 't,’ hervatte Gebbel langzaam, zijn luchtigen toon latende varen, niet begeerig, verkeerd te worden begrepen. ‘Zoo is het. - Ge hebt eene zware taak. God! indien ik ze je wat verlichten kon.’

‘*Dat* kan *niets* meer,’ stootte ze dof uit.

‘Wat bedoelt ge, Madeleine?’ vroeg Gebbel, verontrust over de eigenaardige wijze, waarop zij sprak.

‘Mijne carrière is gebroken. Het geluk, waarvan ik eens droomde en hetwelk mij reeds éénmaal werd ontroofd door zulk een harden slag, heeft mij voor de tweede maal, en op nog smartelijker wijs, getoond, dat het het mijne nooit kan zijn. Mijne ouders, mijne zuster verstooten mij. Ik heb genoeg gekampt; ik ben genoeg getergd, gegriefd, beleedigd; ik heb genoeg geleden. De maat is vol. Ik *kan* niet meer.’

De toon, waarop Madeleine sprak, sneed Gebbel door het hart; het was die van de uiterste wanhoop, welke alles heeft opgegeven. Een oogenblik zat hij verstomd, niet wetend, wat te zeggen, welke troostgronden aan te voeren, die zouden mogen baten, waar het hart zóó diep was gewond. En - hij beminde dat meisje. Hij gevoelde haar leed als het zijne. Hijzelf begon wanhopig te worden. Wat hij hoorde, begon ook *hem* radeloos te maken.

Plotseling hief hij het hoofd op, met eene uitdrukking in zijne oogen, alsof hij had gevonden, wat hier het eenige hulpmiddel zoude zijn; alsof hij tot een ras besluit ware gekomen. Hij schoof wat dichter bij haar.

‘Ik lijd als gij,’ zeide hij haastig, terwijl hij innig in hare donkere oogen zag, ‘zij het op eene andere manier dan ook. Zie, Madeleine, gij voelt u verlaten, onbevredigd, ongelukkig; ook *uw* leven mist den warmen adem van de sympathie. Het is de zachte dauw, dien het fijngevoelige gemoed vereischt, zal de scheppende menschelijke geest zijne schoone bloemen kunnen schieten. Wordt zij ons niet geschonken, zoo krimpt het hart gelijk de droge stoppel, die knop, noch bloem, noch vruchten draagt. Welnu, haar weldadige invloed wordt ook mij onthouden, en juist door haar, van wie ik ze het meest behoef. Wat dit beteekent voor een kunstenaar, voorzeker, *u* behoef ik het niet te zeggen. Helaas, helaas! Madeleine, ik heb eene fout begaan, die dreigt, het geluk van mijn gansche leven te vernietigen. Moet dat? Mag dat? Het is eene gedachte, welke mij radeloos begint te maken; die mij begint te vervullen met eene walging voor het leven. Ik trouwde met eene vrouw, die ik niet meer kan beminnen en die ik, wat mijn lot te harder maakt, niet meer kan achten. De liefde had mij blind gemaakt; te laat gingen mij de oogen open, en voor mij strekt zich het leven uit gelijk eene zandige vlakte, vaal, afschrikkend, zonder iets, dat mij lokt, mij toelacht, zonder een horizon, waaraan

zich zelfs een enkel plaatsje toont, waar zich het geluk verschuilt. O! Madeleine, een ongelukkig huwelijksleven knaagt aan het geluk gelijk een kanker. Hoe háár nog langer te beminnen, die immer meer gelijk eene vreemde tegenover ons staat, ons niet begrijpend, niet met ons gevoelend? Hoe haar nog meer te achten, die zoo weinig tracht om ons op zij te streven, ons te steunen, aan te moedigen, ook zelve den knellenden cirkel te verbreken, welken de nietigheden, de kleingeestigheden van het leven om ons trekken, en die een ijzeren cirkel wordt, die als een slaaf ons ketent, wanneer wij niet met kracht ons een uitweg door hem banen? Hoe háár te achten, die niet verkiest zich op te beuren, de energie te ontwikkelen, welke de natuur als een schat heeft gelegd in ieder, als een zaad, dat het slechts aan onszelven staat, om te doen ontkiemen, om planten voort te brengen, die honderdvoudig dragen, die zich verheffen als de krachtige eik, die prijken met den rijken bloementooi van den geurenden rozestruik? Zie, altijd te zijn met iemand, die we niet meer kunnen achten, kunnen beminnen, die door hare onbeduidendheid, gebrek aan fijn gevoel, bekrompenheid en treurige zelfgenoegzaamheid verkillend en geestdoodend op ons werkt, wordt ook ten laatste ondraaglijk, Madeleine. En mogelijk is het niet, den heilloozen invloed te ontvluchten; den ganschen dag zijn we eraan blootgesteld. Ook *dat* breekt onze kracht. Ook *dat* ontperst ons eindelijk den kreet: ‘De maat is vol. Ik *kan* niet meer!’

Hij zweeg. Hij staarde haar met fonkelende oogen aan, met blikken, een vreemd mengelmoes van liefde voor het meisje naast hem, walging van zijn toestand, toorn over hetgeen het noodlot hem bereidde.

‘Ook ik,’ vervolgde hij zacht, doch hartstochtelijker, ‘ook ik gevoel eene oneindige behoefte, te breken met het leven, hetwelk ik tot nog toe heb geleid. Ook mij ontzinkt de kracht voor den hopeloozen strijd. Ook ik ben zielsziek door hetgeen ik heb te lijden. Ge gevoelt u ongelukkig, ja, rampzalig. Ge wilt het niet langer dragen. Zoo is 't met u, zoo is 't met mij. Er *moet* een einde aan komen. Het zal... zie... Madeleine. - Er is één uitweg, welke ons beiden weer gelukkig maken kan, en is de mensch niet daartoe dan geboren? Ah! de onzinnige gedachte, dat we slechts hier werden gezonden, om te lijden! Waartoe de goddelijke natuur, waartoe de edele gaven, waarmee de mensch is uitgerust, waartoe 't betooverend schoon der vrouw? Kan men zich een wreeden schepper denken, die al die dingen zich slechts als middelen schiep, niet om ons vreugd te schenken, maar om te martelen slechts? - Één, één uitweg, Madeleine. Ik ben kunstenaar, schilder. De wereld is des kunstenaars vaderland. Hij is aan geen plekjen grond gebonden. Madeleine, Madeleine, verbreek met mij de banden van dit ondraaglijk bestaan. Ontvlucht het met mij - volg mij....’

Hij zag haar gloeiend, innig, smeekend aan, trachtte zijn arm te slaan om haar middel.

Maar Madeleine week ontzet terug, met wijd geopende oogen, met een gelaat, dat door schrik werd verwrongen.

Zij stond met moeite op. Ze weerde Gebbel van zich. Zij kon zich langzaam slechts verwijderen.

'Blijf, blijf! geen woord meer,' hijgde ze.

Gebbel had den moed niet, tot haar, ontsteld als zij was, nog iets te zeggen. Spoedig was zij om den hoek der laan en hij was alleen, ontstemd, verslagen. Doch Gebbel, bij wien het besluit, om met Madeleine te ontvluchten aan eene ook hem ondraaglijk geworden omgeving, zoo plotseling tot rijpheid was gekomen, was niet van plan, om het zoo dadelijk op te geven. De gedachte aan het geluk, Madeleine te bezitten, bedwelmde hem. Hij was er zoodanig van bezeten, dat hij zich voornam, nog één maal te trachten, Madeleine voor zijn plan, te winnen.

Lassen was later op den dag weer aan het huis van Madeleine en evenzoo aan het theater. Hij vond haar echter niet. Het was op een oogenblik, dat zij Césarine had gezocht en, haar niet op hare kamer vindende, daar lang alleen had zitten denken.

's Avonds had zij niet te spelen. Men gaf een ander stuk *Gravin Romani* was voorloopig verdwenen van het programma.

Het was tegen tienen, toen er iemand bij haar binnentrad, ofschoon zij de bediende streng had last gegeven, den geheelen avond niemand bij haar toe te laten. Ze gevoelde zich zoo terneergedrukt, zoo overspannen tevens, dat zij behoefte had, alleen te zijn.

Hij, die binnentrad, was Gebbel.

Gebbel had een vastberaden trek om zijn mond. Hij was vast besloten, of zij wou of niet: Madeleine *zou* hem nog eenmaal hooren. Hij wou al het mogelijke nog eenmaal doen, haar te verleiden tot den stap, dien hij geoorloofd dacht voor menschen, die door de fortuin zoo stiefmoederlijk werden behandeld.

Madeleine lag treurig peinzend op de sofa. Zij opende haar mond, om de bediende, die ze waande, dat daar binnenkwam, te zeggen, dat ze dien avond niets meer noodig had, toen zij plotseling zag, dat het Gebbel was.

Zij sprong van de sofa op.

'Gebbel! nogmaals!' riep ze verschrikt.

'Wees bedaard, Madeleine,' zei Gebbel en hij sloot de deur, greep een stoel en ging bij haar zitten. 'Ik *wil* u zeggen, wat ik op het hart heb. Ge *moet* mij aanhooren, Madeleine.'

'O! dat is wreed,' hijgde Madeleine.

Gebbel schudde het hoofd. 'Mijne lieve Madeleine, hoor mij aan. Het *moet*, ter wille van ons beiden. Twee misdeelden, gelijk gij en

ik, zijn door de harde slagen van het lot bevrijd van de banden, welke andere menschen binden.'

'In Gods naam,' zuchtte Madeleine, 'Gebbel, indien ge werkelijk iets voor mij gevoelt, indien ge medelijden met mij hebt - ga heen! Gebbel, ik heb geen enkelen beschermer. Ik sta alleen in de wereld. O God! leid mij niet in verzoeking...'

'*Ik* zal die beschermer zijn!' riep Gebbel, terwijl hij de hand greep van het zich te vergeefs verzettende en nog immer staande meisje. '*Ik* zal u het leven draaglijk maken, u gelukkig maken, u van dit bittere lot bevrijden, u op handen dragen.'

Madeleine zuchtte en zuchtte. Zij kon geene woorden vinden in hare ontzetting.

Gebbel duwde haar zachtkens op de sofa neer en plaatste zich op zijn stoel vlak voor haar. Ze kon hem niet ontsnappen. Ze was in zijne macht.

'Wie is er,' vervolgde hij onstuimiger, 'die zich om u bekommert? Wie heeft er een goed woord voor u? Wie bewijst u de geringste vriendelijkheid? Ah, Césarine! Ik ken haar, Madeleine - beter dan gij. Zij is lief. Zij is goedhartig. Maar zij is grillig. Wie op haar bouwt, die bouwt op zand. Mocht ge het minste doen, dat haar mishaagt, zoo verandert hare vriendschap zich in vijandschap voor u. Vertrouw niet op haar.'

'O! Gebbel, Gebbel!' smeekte Madeleine. 'Laat mij alleen. Verlaat mij.' Ze was toch bang voor zichzelve. Al hetgeen ze had ondervonden, had hare zielskracht zoo geschokt, hare zelfbeheersching zoo verlamd, haar weerstandsvermogen zoo verminderd, dat zij vreesde voor hetgeen, waartoe deze man haar nog mocht brengen.

Gebbel evenwel vervolgde: 'Wat zijn uwe vooruitzichten? Denk aan het verleden; denk aan de zware dagen, welke weder zullen komen. Ook mij zult ge moeten missen, want, hoe het ook ga, ik draag dien last niet langer. Ik verlaat de plaats, het land. Dan staat ge alleen, geheel alleen. Dan is ook uw laatste werkelijke vriend verdwenen.'

Madeleine boog smartelijk het hoofd.

'Vriend!?' ging Gebbel steeds onstuimiger voort. 'Vriend, zeg ik - Madeleine, ik gevoel meer, oneindig meer voor u dan een vriend. Madeleine, ik heb u leeren kennen, bewonderen, achten... beminnen! O! Madeleine, mijne lieveling, mijn alles. Zonder u kan ik niet meer leven. Neen, neen!' en hij overlaadde hare hand met kussen.

Tevergeefs trachtte Madeleine hare hand weer te bevrijden. Maar hij had ze krachtig in beide de zijne. Zij kon het niet. Zenuwachtig bewoog ze haar lichaam; ze werd zoo angstig bij het hooren van die woorden.

'Denk eraan,' riep Gebbel, 'wat u wacht, indien gij blijft. Denk

na over al het onverdiende, bittere van uw lot. Bedenk, dat er eens een tijd komt, dat een mensch mag zeggen: ik heb gestreden, heb gekampt tot het uiterste; al het mogelijke is door mij gedaan, maar het lot heeft niet gewild, dat ik overwon; 't geluk heeft mij meedoogenloos den rug steeds toegekeerd. Welnu, het zij zoo. Maar thans beschouw ik mij als vrij. Thans beschik ik over mijzelven. Een mensch is geene machine en de kracht, welke ons schiep, schonk ons ook een gevoelig hart en warme neigingen, waarnaar de wetten der natuur verlangen, dat de mensch óók zal hooren. Bedenk, dat er een oogenblik voor hem kan komen, dat hij tot zichzelven zeggen mag, eens heb ik geluisterd naar de stem, die mij verkondde: dát is uwe taak, dát is uw plicht, en het heeft mij niet aan moed ontbroken en inspanning mijner beste krachten. Maar zie, het kan, het mag niet zijn, dat ik die taak ten einde breng. Verzet zich daartegen toch niet alles om mij? Ontzinkt mij niet de lichaamskracht, zonder welke die van den geest, den wil verlamd is? Bezwijk ik niet? - Zal dan eindelijk ook het oogenblik niet komen, dat men zich afwendt van hetgeen hopeloos is; dat men zijn recht laat gelden op zijn deel van het aardsch geluk; dat men roept: ook *ik* was niet alleen geboren, om te lijden; ook *ik* was bestemd, om te genieten; dat men luistert naar de stem van het gevoel, het dringen van het hart, den prikkel van den aangeboren levenslust?'

Madeleine was sprakeloos. Hare lippen beefden. Zij durfde hare oogen niet tot Gebbel opslaan. Hare wangen begonnen zich te kleuren; er steeg een blos in op, dien verlegenheid en ergernis, schaamte en besluiteloosheid erin te voorschijn riepen.

Zij was nog zoo jong, zoo schoon, zoo vol verlangen, ook haar deel te hebben van het goede van het leven, te genieten, vrij te zijn, zich te bewegen in eene wereld, waar alles niet als lood haar drukte, kleurloos, somber, pijnigend was, één bittere strijd, één hopelooze worsteling; waar het vol gevoel van de herleefde krachten, van de herwonnen veerkracht, van den teruggekeerden levenslust opwekken zou en prikkelen; waar een voldoen aan andere neigingen dan de zucht, een naam te winnen, het noodlot het hoofd te bieden, leed, niets dan leed steeds te verbijten; waar een zwelgen in de neigingen van het hart, in de geneugten van een bestaan, waarin haar volle, jeugdig, bloeiend Ik tot recht kwam, haar het leven die waarde weder zoude schenken, welke het thans ten eenen male voor haar scheen te hebben verloren.

En de verslagenheid en smart over haar verdriet maakten plaats voor een rebelleeren tegen het lot; het gevoel van machteloosheid en geknaktheid, voor een wilden toorn over al hetgeen haar leven zoo verbitterde; het doffe opgeven van alle hoop, voor eene vurige begeerte, de jeugdige levenskrachten onstuimiger op te laten bruisen; het zich moedeloos overgeven aan de wanhoop, voor de zich heftig opdringende

gedachte, zich, hoe dan ook, schadeloos te stellen voor het geledene, zich aan het onverdiende lot te wreken door een blind voldoen aan hare neigingen, aan de zucht naar levensgenot, door het najagen van dat deel van geluk op deze aarde, waarop *zij* als mensch óók recht had.

Wild woedden haar de gedachten door het hoofd; een storm, dien ze niet meer kon bezweren, verbrak het evenwicht van haar gemoed. Tot nog toe had ze zich altijd met geweld in dwang gehouden. Doch thans, geholpen door Gebbel's sophistische redeneeringen, kampten tegen het nog niet geheel gesmoorde plichtgevoel, dat nog dreigend zijne stem liet hooren, de alles eindelijk voor zich nederwerpende verbittering, het niet meer te onderdrukken verlangen, met een enkelen slag te breken met hare rampzalige omgeving, de plotseling opgeschotene, onstuimige begeerte, te genieten, gelukkig te zijn, voor hoe korten tijd dan ook, aan het leven het goede te ontwringen, wat ook de prijs, zich te werpen in de armen van een bestaan, dat haar het verleden deed vergeten.

Gebbel begreep, wat er omging in haar hart. Hij vermoedde hare gedachten. Hij zag, dat het beslissende oogenblik was gekomen; dat van *dit* alles afhing; dat, indien haar wijfelen, haar nog niet geheel onderdrukte wensch, hem niet verder aan te hooren, niet thans, oogenblikkelijk, werd overwonnen, alles verloren was. Kwamen na deze opgewondenheid de kalmere gedachten; begon dat bewogen hoofd weer rustiger, koeler na te denken; week weer de thans zoo wild opkokende verbittering, - dan was het te laat; dan had hij alle kans verloren op het genieten van een geluk, waarnaar hij hunkerde.

'Madeleine,' fluisterde hij haar vleiend, dringend, smeekend toe. 'Madeleine, hoor me. Verdient gij, dat lieve, schoone, jonge meisje, zoo te worden vertreden door het lot? Madeleine, is het niet vreeselijk, zulk eene schoone bloem te zien vertrappen? Mag ik het aanzien? Moet ik niet de hand uitsteken, haar te redden, al wil ze het zelve niet? Madeleine, hebt ge ook geen week, geen teeder, liefderijk vrouwenhart, dat behoefte heeft aan liefde, aan diep gevoelde sympathie, en klopt het niet een beetje warmer voor het mijne? Madeleine, denk aan de kille atmospheer, waarin ge leeft, - aan die van rijk opwellende liefde, geluk, genot, waarin ik u zal laten leven. Zie, niets zoude mij te veel zijn voor u, mijn hoogst geluk, mijn liefste kind. Wees sterk en toon de kracht te hebben, het oordeel van de menschen te verachten. Wat is het waard? Waarop is het gegrond? Wie kan eene daad beoordeelen van een ander? Wie weet, wat al, hoe oneindig veel, welke strijd, welk leed, welke drang, welke omstandigheden, welke drijfveer er hebben toe geleid? Zijn niet allen uwe vijanden? Ben ik niet de eenige, wiens hart warm, met innige liefde voor u klopt; die u wenscht te maken tot zijne meesteres, zijne aangebedene, zijne koningin? Vertrouw in mij, Madeleine.

Steun op mij. Wend u tot mij, die leef in u. Geloof in mijne sterke liefde. Volg mij...'

Hij boog zich dichter tot haar. Zij liet hem thans zijn arm om haar middel slaan. Ze liet hem lijdelijk begaan, als hij haar op de borst gezonken hoofd nu zachtkens ophief en haar kuste. Het bloed stroomde uit hare wangen; zij was zoo bleek, zoo stil. Het was, of hare levenskrachten haar ontzonken; ze zat als in een droom. Zij vergat al het andere, dacht aan geene ouders, geene plichten, geen Paul, geene Louise. Zij was overwonnen. Zij bezweek.

'Ge volgt mij? Ge volgt mij?' lispte Gebbel zacht, onstuimig, vol onuitsprekelijke vreugde.

Spreken echter kon Madeleine niet.

'Ge vertrouwt u aan mij toe, aan den man, voor wien ge alles op de wereld zijt! Madeleine, spreek. - O! laat het mij hooren; maak mij zalig, Madeleine.'

Gebbel gevoelde, dat hare hand de zijne zwak, nauw merkbaar drukte; hij kon ternauwernood bespeuren, dat ze toestemmend knikte met het hoofd.

Evenwel, het was genoeg. Ze had zich in zijne macht geleverd.

'Bewijs het,' hijgde Gebbel.

'God!' prevelde Madeleine - een woord, dat als een noodkreet klonk. Ze perste hare vrije hand tegen het onstuimig kloppend hart. Ze had een gevoel, alsof ze op het punt stond, in een afgrond neer te storten, zonder de kracht te hebben, zich af te wenden van den rand, waarop zij wankelend stond.

'Bewijs het thans! Nog dezen avond?' lispte Gebbel, en het was, alsof hij haar thans gebood, hoe innig ook de toon der woorden was.

Een gloeiende blos overtoog het gelaat van Madeleine. Zij sloeg de oogen neder. Eene rilling liep haar door de leden.

'Ik zal het,' lispte ze, bijna onverstaanbaar, en de maagdelijke schaamte smoorde alle andere geluid op de bleeke, bevende, gescheiden lippen, terwijl zij opstond en Gebbel haar in zijne armen sloot.

(*Wordt vervolgd.*)

Godgeleerdheid. - wijsbegeerte. - onderwijs.

Een merkwaardig geschrift.

Onze eeuw, de eeuw der u i t v i n d i n g e n , is tevens die der o n t d e k k i n g e n op archaeologisch gebied. Van 'tgeen voormaals was, komt gaandeweg meer aan het licht. De omgewoelde grond geeft gedeelten van muren, steden, tempels en graven te zien en daarbij zoovele voortbrengselen van de kunstvaardigheid der vroegere geslachten, dat wij de volken der oudheid als uit de dooden zien verrijzen, om ons te zeggen, hoe zij geleefd en gewerkt, gebouwd en gewoond, hunne goden gehuldigd en hunne dooden geëerd hebben.

Hetzelfde, hoewel in mindere mate, doet zich voor op letterkundig gebied. De kloosters, vooral in het Oosten, door navorschers der oudheid vlijtig doorzocht, laten nu en dan iets los van de schatten, sinds eeuwen achter slot en grendel verborgen en onder eene stoflaag begraven, om bij nader onderzoek licht te verspreiden over hetgeen de ouden gedacht en gevoeld, geloofd en beleden, beoogd en verwacht hebben. Daar echter die schriftelijke gedenkstukken uit die vroegere eeuwen meestens betrekking hebben op het godsdienstig en kerkelijk leven der Christenen, zoo valt het aanzienlijkste deel van den buit, op de vasthoudendheid der kloosterlingen met moeite veroverd, in de handen der godgeleerden, met name in die van de beoefenaars der kerkhistorie.

Onder hetgeen het jongst verleden te voorschijn bracht, bekleedt het geschrift, waarop ik de aandacht der lezers van *De Tijdspiegel* wensch te vestigen, eene voorname plaats. Ofschoon het klein van omvang is, - het bevat slechts zestien meest zeer korte hoofdstukken en beslaat slechts weinig meer ruimte dan b.v. de Brief aan de Galatiërs - zoo verdient het toch, naar het mij voorkomt, in wijder kring, dan door de vakgeleerden gevormd wordt, bekend te worden. De ongenoemde auteur, waarschijnlijk een Christenleeraar van Joodsch-Christelijke richting, die te midden der heidenwereld leefde, spreke, na eeuwen-

lang gezwegen te hebben, tot de kinderen van onzen tijd, niet om hen te leeren, hoe zij zich te houden hebben, maar om hun een en ander mee te deelen omtrent godsdienst en kerk, zooals het daarmee in zijn tijd en in zijn kring gesteld was of naar zijne meening had moeten zijn.

Reeds in de derde eeuw wist men, dat het geschrift bestond, maar later hoorde men er niet meer van, en men dacht algemeen, dat het verloren was geraakt, totdat de even geleerde als vlijtige metropolitaanbisschop van Nikomedië, PHILOTHEOS BRYENNIOS, het in een klooster te Jeruzalem terugvond, in een manuscript van den jare 1056, dat ook de beide brieven van Klemens Romanus aan de Korinthiërs bevat en thans te Konstantinopel bewaard wordt. 't Is door BRYENNIOS onlangs in laatstgenoemde stad uitgegeven, verrijkt met zeer uitvoerige *Prolegomena* en tal van aanteekeningen, alles in de taal van het oude Hellas. Door de zorg van den Leidschen Hoogleeraar J.J. Prins, die den tekst liet afdrukken, met heenwijzing, aan den voet der bladzijden, naar meer of min gelijkluidende plaatsen in het Oude en Nieuwe Testament(*), is het nu ook onder ons verspreid. Zeer bescheiden zegt de Hoogleeraar, dat hij die uitgaaf ten behoeve der in de godgeleerdheid studeerende jongelingschap bezorgde, maar ik durf hem bij deze de verzekering geven, dat hij er den theologen in 't gemeen een goeden dienst mee bewezen heeft, en mag ik mij vleien met de verwachting, dat mijne bespreking van het inderdaad zeer interessante boekske ertoe zal bijdragen, om de kennis ervan ook buiten dien engeren kring te brengen, dan zal Prof. Prins er nog meer eer en genoegen van kunnen hebben, dan hij zich aanvankelijk had voorgesteld. Doch nu ter zake.

Het boekje is in het Grieksch geschreven, en wel in dat taaleigen, dat men het Hellenistische pleegt te noemen, hetzelfde, waarin de Alexandrijnsche vertaling van het O. Verbond en ons N. Testament zijn gesteld. Bedient de schrijver zich nu en dan van woorden, die in het N. Testament niet voorkomen, men vindt ze meerendeels in de overzetting der LXX terug. Slechts enkele samengestelde, maar toch gemakkelijk te vertolken woorden worden in de Lexica niet gevonden. Over het geheel laat het boekje zich zonder groote inspanning verstaan. Geene diepzinnige redeneeringen kosten den lezer een langdurig nadenken en geene hoogdravende of beeldrijke taal vergt eene hooge vlucht van zijne verbeelding. 't Is alles hoogst eenvoudig, zeer gelijkvloersch, in goeden zin, en doet zich hier en daar eenige moeielijkheid voor, dan draagt een bedorven tekst of eene slordige schrijfwijze er allicht de schuld van.

De Grieksche titel luidt vertaald aldus: O n d e r w i j z i n g d e r t w a a l f

(*) Het verscheen onlangs te Leiden bij E.J. Brill, onder dezen titel: ΔΙΔΑΧΗ ΤΩΝ ΔΩΔΕΚΑ ΑΠΟΣΤΟΛΩΝ. E codice Hierosolymitano, nunc Constantinopolitano, nuperrime primus edidit PHILOTHEOS BRYENNIOS, in usum studiosae juventutis repetisit J.J. Prins Theol. Doct. et Prof. in Universitate Lugduno - Batava.

apostelen. Dit zegt ons al dadelijk, dat ons een leerboekje in handen wordt gegeven, geschoeid op het onderricht, dat de apostelen van Jezus eens aan hunne tijdgenooten gaven. En waarlijk, onze auteur maakt voortdurend gebruik van 'tgeen ons in het N. Testament uit de nalatenschap van apostelen en evangelisten is overgebleven. Ofschoon het O. Testament niet geheel verwaarloozende, zoo beweegt hij zich toch meest op N.-Testamentisch terrein en toont daarbij eene groote voorliefde voor het Evangelie naar Mattheus, waaraan hij zijne meeste citaten ontleent. Opmerkelijk is het, dat hij het vierde Evangelie òf niet gekend òf niet naar waarde geschat heeft. Hij haalt er geene enkele plaats uit aan. Wel spreekt hij, in overeenstemming met Joh. 17:11, God als Heiligen Vader aan, Hoofdstuk X, maar iedereen zal mij gaarne toestemmen, dat dit ééne te weinig beteekent, om er zijne bekendheid met het Evangelie naar Johannes uit af te leiden. Heeft hij het wel gekend, maar niet gebruikt, wij verwonderen ons daarover niet, want de afstand, waarop de Onderwijzing van dat wijsgeerig-dogmatisch product der Christelijke oudheid staat, is veel te groot, dan dat de auteur zich met eenige sympathie van dat aan Johannes toegekende Evangelie bediend zou kunnen hebben.

Hoeveel eerbied hij koestere voor het Schriftwoord, hij is daarom geen letterknecht. Ten aanzien der Schrift beweegt hij zich tamelijk vrij. Reeds bij oppervlakkige inzage vinden wij er menig voorbeeld van. Zoo is het wel in overeenstemming met Rabbi Hillel, maar niet overeenkomstig de uitspraak van Jezus, Matth. 7:12, dat hij schrijft: ‘Al wat gij wilt, dat niet aan u geschiede, doe dat ook aan een ander niet’; H.I. Wat Jezus, volg. Luc. 12:35, positief gezegd heeft: ‘Laat uwe lendenen omgord zijn en uwe lampen brandende’, komt hier insgelijks in negatieven vorm voor: ‘Dat uwe lampen niet uitgebluscht en uwe lendenen niet ontgord zijn’; H. XVI. Vergelijken wij verder zijne aanhaling: ‘Zegent ze, die u vervloeken, en bidt voor uwe vijanden en vast voor hen, die u vervolgen,’ met hetgeen Matth. 5:44 of Luc. 6:28 staat opgeteekend, dan ontdekken wij terstond een zeer groot verschil. Van vasten is toch door Jezus in 't geheel niet gerept, en het staat hier ook bijzonder vreemd, daar niemand begrijpen kan, wat in het onderhavige geval het vasten zou kunnen uitwerken. Ware het niet, dat onze auteur, gelijk we later zien zullen, zich aan dezen vorm der ascese bijzonder veel laat gelegen zijn, zouden wij geneigd zijn, aan eene schrijffout, een *lapsus calami* te denken.

Uit welke bron heeft hij zijne citaten geput, uit de mondelinge overlevering of uit geschreven oorkonden? Mij is het niet twijfelachtig, of hij heeft, althans wat de uitspraken van Jezus betreft, over schriftelijke gegevens beschikt. Herhaaldelijk toch gewaagt hij van het Evangelie des Heeren: ‘Bidt, gelijk de Heer in zijn Evangelie geboden heeft’, Hoofdstuk VIII, en dan volgt het door Jezus gegeven voorbeeld van een wel ingericht gebed, volgens de redactie van Mat-

theus 6:9 v.v.(*). ‘Aangaande de apostelen nu en de profeten, doet aldus naar het bevel van het Evangelie’; H. XI. ‘Bestraft elkander niet in toorn, maar in vrede, gelijk gij het hebt in het Evangelie’, zoo luidt het H. XV, met toespeling op Matth. 5:22, en terzelfder plaatse: ‘Uwe gebeden en uwe aalmoezen en al uwe handelingen, doet ze, zooals gij het hebt in het Evangelie van onzen Heer’, waarbij ongetwijfeld op Matth. 6:1 v.v. gedoeld wordt. Voegen wij hieraan nog toe, dat hij meermalen gewaagt van een ontvangen bevel. Zoo staat er: ‘Zalig, die geeft overeenkomstig het bevel’, H. I, waarbij hij aan Matth. 5:7, 6:2-4 gedacht kan hebben, en lezen wij H. XIII: ‘Bijaldien gij voedsel gereed hebt gemaakt.... geef naar het bevel’, en hier komt ons voor den geest, wat Num. 18 ten aanzien van het onderhoud der priesters bevolen is. Wanneer wij dat alles daar zoo lezen, dringt zich dan niet onwillekeurig de gedachte aan ons op, dat hij, zoo niet een bundel van geschriften, dan toch zeker eenig geschreven Evangelie, liefst een Mattheus-Evangelie, vóór zich had liggen?

Na dit vooropgezet te hebben omtrent zijne verhouding tot de Schrift, stellen wij ons voor de vraag: wat heeft de schrijver met zijne Onderwijzing bedoeld; welke is de strekking van zijn opstel? Wij kunnen haar echter niet beantwoorden, zonder ons eenigszins met den inhoud ervan bekendgemaakt te hebben. Dat willen wij dan nu ook, en wel zóó, dat wij hem op den voet volgen. Niets gemakkelijker dan dit, want op een paar uitzonderingen na gaat hij zoo rustig en geleidelijk voort, dat het geene de minste moeite kost, denzelfden weg met hem te gaan.

Hij begint met te zeggen, dat er twee wegen zijn, de weg, die tot het leven, en de weg, die tot den dood, het verderf, leidt. De eerste wordt in hoofdstuk I-IV beschreven, waarbij, ja, gezegd wordt, dat het liefhebben van den God, die ons gemaakt heeft, in de eerste plaats in aanmerking komt; doch hierover wordt dadelijk heengegleden, om allen nadruk te leggen op het gebod van Jezus: gij zult den naaste liefhebben als uzelven. Zeer breed, in tal van bijzonderheden en niet zonder in herhaling te vallen wordt aangetoond, waarin het liefhebben van den naaste bestaat; wat in deze vermeden, wat ter harte genomen en in beoefening gebracht moet worden. Nu volgt hoofdstuk V de beschrijving van den weg, die ten verderve voert, waarbij natuurlijk

(*) Ik zeg: volgens de redactie van Mattheus, daar onze auteur schreef: ‘Ons dagelijksch brood geef ons heden’, terwijl Lucas, gelijk men weet, 11:3 ons doet lezen: elken dag. Verder worde hier aangeteekend, dat hij Matth., op drie uitzonderingen na, nauwgezet teruggeeft: 1° schrijft hij: die in den hemel zijt, en niet in 't meervoud: die inde hemelen zijt; 2° voor schulden heeft hij het enkelvoudige schuld, en 3° laat hij uit de doxologie aan het slot - die hem derhalve reeds bekend was - het koninkrijk weg, 'tgeen wel niet toevallig is, daar het ook elders in zijne doxologieën, ofschoon hij er van de heerlijkheid en de macht in gewaagt, gemist wordt;

het tegenovergestelde wordt genoemd. Na dit, wat voor den schrijver wel de hoofdzaak zal geweest zijn, waarbij hij den lezer bepalen wilde, vermeld te hebben, voegt hij er, hoofdstuk VI, bij wijze van *epilogus* aan toe: 'Zie toe, dat niemand u van dezen weg der onderwijzing doe afdwalen, nademaal deze u zou leeren buiten God om. Want indien gij het geheele juk des Heeren dragen kunt (verg. Matth. 11:29 v.), zoo zult gij volmaakt zijn; doch indien gij dat niet kunt, doe dan, wat gij kunt.' Tamelijk vreemd, misschien wel, omdat hij er elders geene geschikte plaats voor vond en het niettemin zeggen wilde, laat hij, als een deel van het te dragen juk, onmiddellijk volgen: 'Aangaande de spijs', die gij al of niet moogt eten, 'draag, wat gij kunt'; wees daaromtrent zoo verdraagzaam mogelijk, 'maar weerhoud u zeer van hetgeen den afgoden geofferd is, want dat is eene vereering van doode goden', waarbij wij terloops opmerken, dat hij in dit opzicht meer met den wettisch-rechtzinnigen apocalypticus dan met den op dit stuk vrijgeviger Paulus overeenstemt.

Achtereenvolgens handelt hij nu, hoofdstuk VII-X, over den doop, het vasten, het bidden en de eucharistie, waarop ik straks terugkom.

De vermelding van deze vier hoofdbestanddeelen van het Christelijk leven, gelijk het door hem wordt opgevat, leidt hem vanzelf tot een en ander, dat op het gemeenteleven betrekking heeft. Daar komt men in aanraking met apostelen en profeten, doch nu ligt er ook veel aan gelegen, te weten, waardoor echte en valsche profeten van elkander verschillen. Beider onderscheidende kenmerken worden zóó opgegeven, dat sterk uitkomt, hoe de valsche profeet, gesteld op een lui leven, op eten zonder ervoor te werken, zich als een volbloed egoist, als een rechte klaplooper kennen doet, als een, die een hebzuchtige en geldgierige is, die, om zoo te zeggen, met den Christus handel drijft. De echte profeet daarentegen volgt de manieren des Heeren, doet zich als een alleszins beproefde, als een waarachtige voor en deze, mits sprekende in den geest, staat zóó hoog, dat hij boven alle oordeel, behalve het oordeel Gods, verheven is, en dat al wie hem op de proef stelt of veroordeelt, zich aan eene zonde schuldig maakt, waarvoor geene vergiffenis is. Weet men nu met juistheid te onderscheiden, dan moet men hun, die het woord des Heeren spreken en in den naam des Heeren komen, alles geven, waarop zij billijkerwijs aanspraak maken; hoofdstuk XI-XIII.

De twee volgende hoofdstukken, XIV en XV, behelzen van allerlei: de zorg, om de eucharistie tot eene reine offerande te maken, de verkiezing van ouderlingen en diakenen, de behandeling van afgedwaalden, het uitspreken van gebeden en het uitreiken van aalmoezen, waarop het geheel, in hoofdstuk XVI, besloten wordt met eene ernstige vermaning tot waakzaamheid, met het oog op de verschijning des Heeren, die komt als een dief in den nacht. Dit slotkapittel sluit zich zoo nauw aan den hoofdinhoud van Matth. 24 aan, dat het daarvan een

uittreksel geacht zou kunnen worden. 't Heeft althans niets oorspronkelijks in de voorstelling.

Ziedaar den loop der O n d e r w i j z i n g ; en als ik nu zeg, dat zij bestemd was, om de catechumenen op waardige wijze tot leden der gemeente voor te bereiden en hun tevens te onderrichten, hoe zij zich later, na in de gemeente opgenomen te zijn, te gedragen hadden, dan verwacht ik de instemming zoo niet van allen, dan toch van het meerendeel mijner lezers. Zeker zullen zij mij toegeven, dat de O n d e r w i j z i n g voor dat doel bij uitnemendheid geschikt is. In deze meening versterkt mij Prof. Prins, als hij in zijne voorrede mededeelt, dat Athanasius(*) haar aan de catechumenen ter lezing heeft aanbevolen; en ook dit, dat de auteur, hoofdstuk III en IV, den lezer tot zes malen toe aanspreekt met de woorden: m i j n k i n d ! Doch zoo wordt ook eerst recht verstaanbaar, wat in het tweede opschrift te lezen staat, nl.: ‘Onderwijzing des Heeren door de twaalf apostelen v o o r d e h e i d e n e n .’ Zoolang toch de catechumeen een ongedoopte was, behoorde hij der heidenwereld toe. En zoo heeft dan nu dit werkje oorspronkelijk moeten dienen, om aan heidenen, die Christenen wilden worden, het noodige onderricht te geven.

Gaf ik aan dit mijn opstel ten titel: e e n m e r k w a a r d i g g e s c h r i f t , ik ben bereid, van deze qualificatie rekenschap af te leggen. Daartoe wijs ik op hetgeen er niet in gevonden wordt, en op hetgeen het werkelijk te lezen geeft.

Ten aanzien van het eerste punt valt ons terstond in het oog, dat er niets hoegenaamd in wordt aangetroffen van hetgeen naar dogmatiek zweemt. Hier is alles gericht op de moraal en de practijk. Zonderling maar toch verblijdend verschijnsel, als wij eraan denken, hoe in de tweede helft der tweede eeuw, het tijdvak, waarin de O n d e r w i j z i n g geplaatst moet worden, menig later door de Kerk geformuleerd en vastgesteld leerstuk reeds meer of min ontwikkeld aanwezig was en met rassche schreden de dagen naderden, waarin 's menschen zaligheid veel nauwer aan zijne geloofsovertuiging dan aan zijn levenswandel zou verbonden worden.

Uit het leven van Jezus wordt geene enkele bijzonderheid vermeld, zelfs zijn kruisdood niet, hetwelk zoowel bij hetgeen hij omtrent het vasten zegt, als waar hij over het avondmaal handelt, zeer van pas ware geweest. Van zijn bloed, als reinigend, rechtvaardigmakend of verzoenend, geene syllabe. De onderwijzer heeft zelfs de stoutigheid van te schrijven: ‘Indien gij wat te geven hebt, zoo zult gij door uwe handen verlossing uwer zonden bewerken,’ H. IV. Van de zaligheid uit genade door geloof, de Paulinische rechtvaardigmakingsleer, geene jota. De geheele Paulinische strooming is geïgnoreerd, of de man moet er niets van geweten hebben. Maar in welk afgelegen

(*) *In epistola festali.*

hoekje der aarde zou hij dan wel geleefd moeten hebben? Luther zou deze O n d e r w i j z i n g stellig een geschrift van stroo hebben genoemd, en zij, die in onze dagen alle heil verwachten van een onwrikbaar vasthouden aan eene bepaalde geloofsovertuiging en de leer boven het leven stellen, zullen haar ten sterkste veroordeelen, wenschende, dat zij maar nimmer uit de duisternis, waarin zij eeuwenlang verzonken lag, te voorschijn gebracht ware.

Van eenige overdreven Christusvereering niets hoegenaamd; de naam van Jezus wordt genoemd, en eens, doch ook maar eens, van Jezus Christus gesproken, H. IX. Zijn gewone titel is: de Heer, maar zijne betrekking tot de godheid blijft onaangeroerd. Hij wordt, neen! niet zoon, maar knecht Gods geheeten en als zoodanig met David op één lijn geplaatst; H. IX en X. Verg. Hand. 3:26. Het eenige buitengewone, dat aangaande hem verkondigd wordt, is, dat de wereld den Heer zien zal, komende boven op de wolken des hemels; H. XVI. Op het geloof in hem wordt dan ook weinig nadruk gelegd. Alleen in het slotkapittel wordt er in dezer voege van gewaagd: ‘De gansche tijd van uw geloof zal u niet baten, indien gij niet tot het laatste toe volhardt’, en: ‘Zij, die in hun geloof volharden, zullen behouden worden.’ Kunnen wij hierbij, omdat er van de parousie sprake is, nog denken aan een geloof, dat den Christus tot voorwerp heeft, dat behoeven wij zelfs niet, als wij elders, H. X, onder de zegeningen, waarvoor men God te danken heeft, tusschen de kennis en de onsterfelijkheid in het geloof vermeld vinden. Overigens wordt van geloof niet meer gesproken.

Mocht ik tot karakteriseering dezer O n d e r w i j z i n g niet nalaten, op dit volslagen gemis van dogmatische voorstellingen te wijzen, 't is er verre vandaan, dat ik haar daarom alleen een merkwaardig geschrift genoemd zou hebben. Ik deed zulks veel meer om hetgeen zij werkelijk te lezen geeft. Ik ga dan nu die punten aanroeren, waarop ik vroeger beloofde terug te zullen komen en waarvan het eerste den d o o p betreft. De doopsformule, gelijk die voluit in het Mattheus-Evangelie voorkomt, 28:19, ‘tot den naam des Vaders, des Zoons en des Heiligen geestes’, is bekend en wordt als de algemeen gebezigde voorgesteld. Wel wordt later ook gewaagd van zulken, ‘die tot den naam des Heeren’ gedoopt zijn, H. IX, verg. Hand. 8:16; 19:5, maar dit schijnt slechts als het meest Christelijk-kenmerkende der formule gereleveerd te zijn, om zich kortheidshalve van de aanhaling der geheele formule te kunnen ontslaan. De doop moet bediend worden ‘in levend water’, dus bij onderdompeling. Als dat er niet is, dan mag men tot ander (stilstaand) water gaan, en kan het niet in koud, dan in warm water. Mocht niets van dat alles in voldoende mate aanwezig zijn, dan mag men zich tevreden stellen met ‘d r i e m a l e n tot den naam des Vaders, des Zoons

en des Heiligen Geestes water op het hoofd uit te gieten', eene zeer ruime besprenging voorzeker, maar toch inderdaad van eene geheele indompeling onderscheiden(*). Dat de doop uitsluitend aan volwassenen bediend werd, is duidelijk en blijkt ten overvloede uit het voorschrift, dat de doopeling een of twee dagen van te voren vasten moest. En niet alleen hij, maar ook degene, die de plechtigheid verrichtte, moest zich een dag vastens getroosten en 'zoo eenige anderen het kunnen', dan deze insgelijks, waarmee zulken bedoeld schijnen, die van de plechtigheid getuigen wenschten te zijn; H. VII.

Wij bespeuren, dat aan het v a s t e n bijzonder groote waarde wordt gehecht. Wij kregen daarvan reeds de overtuiging, toen wij vernamen, dat het zelfs geschieden moest ten behoeve van goddelooze vervolgers; H. I. En nu hooren wij, wat ons echter niet nieuw is, dat de Woensdag en Vrijdag van elke week als vastendagen worden aangewezen in onderscheiding van de 'geveinsden', van wie Jezus gewaagt, Matth. 6:17, die zich op iederen Maandag en Donderdag van spijs onthouden; verg. Luc. 18:12(†).

Nopens het b i d d e n wordt gezegd, dat men het niet moest doen, zooals 'de geveinsden' het deden, maar zooals de Heer het in zijn Evangelie bevolen heeft, Matth. 6:5 v.v., en wordt daarop het zoogenaamde Onze Vader uitgeschreven, dan bemerken wij, dat dit gebed, door Jezus slechts als een model voorgedragen, reeds een staand gebedsformulier geworden is, wat nog sterker uitkomt, als erbij gezegd wordt: 'Bidt alzoo d r i e m a l e n d a a g s', een begin van de schromelijke overdrijving, waartoe later de paternosterlievende Roomsche kerk vervallen is; H. VIII.

Wat wij, H. IX, X en XIV, aangaande de e u c h a r i s t i e vermeld vinden, moge een en ander opleveren, wat opmerking verdient, toch treft ons het meest, dat wij veel missen van hetgeen wij hier stellig verwacht hadden. Van het gebruik eener formule, aan Paulus, 1 Kor. 11:24, 25, of een der Evangeliën ontleend, geen spoor; ook geen bevel, om zich door vasten voor die heilige handeling voor te bereiden, 'tgeen te vreemder is, omdat wij ons geplaatst zien in een kring, waarin men zich tot in het overdrevene met het vasten ingenomen toont(§). Maar wat meer zegt: over de beteekenis, die men

(*) 'Reeds ten tijde van Tertullianus geschiedde deze onderdompeling niet éénmaal, maar driemalen, onder het uitspreken van de verschillende namen, waarin men gedoopt werd, en volgens Hieronymus behoorde dit gebruik tot datgene, wat men bij overlevering in de kerk onderhield en dat evenveel gezag had, alsof het eene beschrevene wet was.' Moll, *Gesch. v.h. Kerk. Leven*, II, bl. 389.

(†) De Joden vasteden 's Maandags en Donderdags, omdat de overlevering zei, dat Mozes op een Maandag den berg Sinaï beklommen had en op een Donderdag vandaar was neergedaald. De Woensdag en Vrijdag werden *dies stationarii*, ook wel *dies stationum* genoemd, dagen des wachthoudens tegenover de vijandige macht. 't Waren echter slechts halfvastendagen. Men vastte op die dagen, omdat de Joodsche overheid op Woensdag besloot, Jezus te dooden, terwijl Jezus op Vrijdag gestorven is. Moll, t.a.p., 133 v.

(§) Op het derde Karthaagsche concilie, in de vijfde eeuw gehouden, werd het vasten vóór het gebruik des avondmaals voorgeschreven.

aan het avondmaal te hechten heeft, wordt een diep stilzwijgen bewaard. 't Wordt noch beschouwd als eene herdenking van den gekruiste, noch in eenig verband gebracht met schuldvergeving of verzoening. Vraagt iemand, wat het dan toch wel naar het gevoelen des schrijvers te beteekenen had, dan weet ik niets beters dan hem te verwijzen naar deze zinsnede: 'Gelijk het gebroken brood (eens, toen het nog graan was) boven op de bergen verspreid lag, maar bijeengebracht zijnde, tot één geheel geworden is, zoo worde uwe gemeente van de einden der aarde tot uw Koninkrijk samengebracht'; H. IX. Dit maakt op mij althans den indruk, dat het avondmaal hier wordt aangemerkt als het symbool van de vereeniging der geloovigen tot het godsrijk, en in die meening word ik bevestigd, als ik H. X in de dankzegging lees: 'Gedenk, Heer! uwe gemeente, om haar van alle kwaad te verlossen en haar te volmaken in uwe liefde, en breng haar van de vier winden (hemelstreken) samen, haar, die geheiligd is tot uw Koninkrijk, hetwelk gij haar bereid hebt.'

De wijze van avondmaalsviering, zooals die in de O n d e r w i j z i n g wordt voorgesteld, vertoont een sterken familietrek met de Israëlietische paschaviering; de dankzeggingen toch na het gebruik van brood en beker zijn op dezelfde leest geschoeid. Dat het avondmaal als iets h e i l i g s werd beschouwd, volgt uit de reden, waarom alleen de gedoopten er deel aan mochten nemen, 'want ook hierop heeft betrekking, wat de Heer gezegd heeft: geeft het heilige den honden niet'; H. IX. Het baart dan ook geene verwondering, dat er hier, gelijk wij ook van elders weten, over gesproken wordt als over eene o f f e r a n d e, die eene volmaakt r e i n e behoort te zijn en waartoe niemand naderen mag, dan die zijne overtredingen beleden(*) en zich met zijn naaste verzoend heeft; H. XIV. Mocht niet iedereen, zoo vaak hij verkoos, avondmaal houden, den profeten evenwel moest vergund worden, avondmaal te houden, zoo dikwijls zij wilden; H. X; zoodat wij hier reeds onderscheid gemaakt vinden tusschen voorgangers en gemeenteleden, ten gunste der eersten.

Met het laatst aangevoerde hebben wij den voet gezet op het gebied van het g e m e e n t e l e v e n, waar nog enkele andere bijzonderheden onze opmerkzaamheid verdienen. In overeenstemming met het N.-Testamentisch spraakgebruik worden de Christenen h e i l i g e n genoemd, althans die vromen onder hen, 'wier aangezichten de catechumenen moesten zoeken, om steun te vinden in hunne woorden'; H. IV. Zoo groot is het voorrecht van tot die heiligen te behooren, dat alleen zij tot de opstanding der dooden komen. 'Het derde teeken (dat aan de verschijning des Heeren voorafgaat) is de opstanding der dooden, doch niet van allen, maar gelijk gezegd is: de Heer zal komen en al zijne heiligen met hem'(†).

(*) 'In de gemeente zult gij uwe zonden belijden', lezen wij ook H. IV en zoo is hier wel eenige aanleiding, om aan eene soort van openlijke biecht te denken.

(†) In de hier aangehaalde plaats, Zach. 14:5, zijn met de heiligen de engelen bedoeld. Heeft onze auteur dit misverstaan, of vond hij wellicht voor de toepassing, die hij ervan maakt, grond in de meening, dat de heiligen de engelen in waarde evenaarden?

De voor den openlijken eeredienst bestemde dag is niet de Zondag, waarvan geene melding geschiedt, maar de Zaterdag. Immers wordt, H. VII, bevolen, op Vrijdag te vasten, als zijnde die dag d e v o o r b e r e i d i n g : n.l. van den Sabbath; verg. Marc. 15:42. Men heeft ook gebouwen, voor de onderlinge samenkomsten ingericht, daar er H. IV van een b e d e h uis gewaagd wordt, waartoe men niet met een kwaad geweten naderen mag. Priesters worden niet vermeld, wel opzieners en diakenen, en deze worden door de gemeente zelve, en wel door het opsteken der handen, gekozen; H. XV, verg. Hand. 14:23 en 2 Kor. 8:19. De predikers worden apostelen en profeten genoemd, die, omdat zij de woorden Gods spreken, geëerd moeten worden als de Heer zelf(*). Voor hun onderhoud moet de gemeente zorgen(†). Voor hen, want de arbeider is zijn loon waard, zijn de eerstelingen van de perskuip en den dorschvloer, van de runderen en de schapen, zelfs het eerste, wat uit het pas geopende wijn- of olievat vloeit. Ja, ook van geld en kleeding komt hun een deel toe. Mochten er geene profeten zijn, dan moeten in hunne plaats de armen optreden.

Sterk spreekt in dit geschrift de ingenomenheid met en de liefde voor d e a r m e n . Van hen, die op den weg des levens wandelen, heet het bij herhaling, dat zij barmhartig zijn, zich over den arme ontfermen en mild zijn in 't doen van aalmoezen. ‘Strekt uwe handen niet uit, om te nemen, maar steekt ze gesloten toe, om te geven. Bijaldien gij te geven hebt, zult gij door uwe handen de verlossing uwer zonden bewerken. Houdt niet af van geven en murmureert niet, als gij gegeven hebt, want gij weet, wie de goede vergelder des loons is. Keert u niet af van den nooddruftige, maar maakt uw broeder deelgenoot van alles, en zegt niet, dat iets het uwe is. Want indien gij gemeenschap hebt ten aanzien van het onvergankelijke, hoeveel te meer ten opzichte van de vergankelijke dingen’; H. IV. Onder degenen, die den weg des doods betreden, zien wij dan ook zulken, die zich van den behoeftige afwenden, het den bedrukte lastig maken of optreden als pleitbezorgers der rijken en als onrechtvaardige rechters der armen; H. V.

En hiermede heb ik aangestipt, wat mij in de O n d e r w i j z i n g het belangrijkste toescheen. Welken indruk laat dat alles nu bij ons achter? Ongetwijfeld zullen alle lezers uit één mond getuigen, dat de oud-Christelijke literatuur met de vondst van Bryennios eene gansch niet te

(*) ‘Waar de h e e r s c h a p p i j spreekt, daar is de Heer.’ Zoo staat er hoofdstuk IV. Dat woord heerschappij nu is hetzelfde, dat in het N.T. meermalen voorkomt als de benaming eener engelenmacht, Ef. 1:21; Kol, 1:16, enz. Door de overbrenging van dat woord op de predikers worden deze, naar het schijnt, in rang aan de engelen gelijkgemaakt.

(†) Evenals Israël weleer voorzag in de nooddruft der priesters, want ‘zij (de profeten) zijn uwe hoogepriesters’, zegt de O n d e r w i j z i n g .

versmaden aanwinst deed. Waarschijnlijk zullen ook allen hierin eenstemmig zijn, dat dit eenigszins ebionietisch getint product uit de Joodsch-Christelijke school lijdt aan de vele gebreken, die deze richting aankleefden, maar dan toch, en het strekt den schrijver tot niet geringe eer, met uitzondering van de onverdraagzaamheid, waardoor die partij zichzelve vaak als eene onchristelijke brandmerkte. Wij leeren hier, en het doet ons goed, hoe het Evangelie van Jezus zich ook in den kring, waaruit de O n d e r w i j z i n g te voorschijn kwam, krachtig genoeg heeft getoond, om, naar de verwachting, eens door den profeet van Nazareth zelven uitgesproken, de wet van Mozes te v e r v u l l e n . Zij het, dat zij niet beantwoordt aan hetgeen ons voor den geest staat, als wij van ons Christendom spreken, hierin toch - en dat is de onsterfelijke verdienste der O n d e r w i j z i n g - zijn wij het volkomen met haar eens, dat het ware Christendom miskend wordt, als men er wat anders in ziet of wat anders van maakt dan een godsdienst, die bovenal de heiliging des levens beoogt.

Amsterdam, 31 Mei 1884.

J.P. STRICKER.

Bewaarschool en emancipatie der vrouw in onderling verband.

Het zou niet te verwonderen zijn, wanneer dit opschrift op zichzelf voor sommigen weinig aantrekkelijks had. ‘Bewaarschool’ klinkt niet bijzonder fraai en ‘Emancipatie der vrouw’ zelfs ietwat dubbelzinnig; terwijl ‘het verband’ tusschen die twee voor 't minst zeer twijfelachtig schijnt te zijn.

De mogelijke gevolgen van dit min gunstig voorkomen zouden intusschen den steller dezer bladzijden niet slechts zeer spijten, maar ook bijzonder teleurstellen, want juist voor de lezers van dit Tijdschrift, die, hoezeer ter goeder trouw, allicht toch geneigd zouden zijn, het vooreerst maar te laten rusten, is dit opstel geschreven. Tegen misverstand en onverschilligheid, die, niet zelden uit onbekendheid geboren, tot onvoorzichtige spotternij en onedele verdachtmaking leiden, wenscht hij die beide sociale vraagstukken naar zijn vermogen in bescherming te nemen, door ze bepaaldelijk uit een zedelijk-maatschappelijk oogpunt te leeren beschouwen.

Na ernstig onderzoek en door langdurige ervaring is hij voor zich tot de gevestigde overtuiging gekomen, dat er de teederste volksbelangen in betrokken zijn; en wie kan het wraken, wanneer hij die-

zelfde overtuiging ook wenscht te vestigen in de openbare meening? Hij verkeert daarbij niet in den waan van over die gewichtige onderwerpen iets nieuws te kunnen zeggen, maar vleit zich toch met de hoop, dat zijn eenvoudig, rondborstig woord voor menigen landgenoot, die nog min of meer vreemdeling is op dezen pas ontgonnen akker, tot voorlichting zal kunnen dienen en tevens tot opwekking, om mede de hand aan den ploeg te slaan. Op dit laatste moet nadruk gelegd worden. Want deze algemeene voorlichting heeft ook nog een bijzonder doel, waardoor zij, waar dit sterk op den voorgrond treedt, het voorkomen krijgt van *toelichting* eener zaak, die wel tot het geheel in nauwe betrekking staat, maar toch als bijkomend element het karakter draagt van *iets nieuws* op dit gebied en uit dien hoofde opzettelijke verdediging en aanbeveling behoeft.

Het betreft namelijk een plan tot vorming van een *ondersteuningsfonds ten behoeve van aankomend onderwijzend personeel op de Nederlandsche bewaarschool*, hetwelk alleen begrepen en gerechtvaardigd kan worden, wanneer de gronden ervoor ontleend zijn aan het *verband* tusschen de twee onderwerpen, aan het hoofd dezes geplaatst, en den toets kunnen doorstaan van de behoeften en eischen des tijds, en wel van onzen tegenwoordigen tijd, die voor de juiste beoordeeling van elke nieuwe practische onderneming de meest onbedriegelijke spiegel der waarheid is.

Daaruit moge dan nu ook verklaard worden, dat en waarom deze fondsstichting het uitgangspunt is en ook de slotsom zal uitmaken der mededeelingen en beschouwingen, die nu volgen zullen.

Het bewuste plan is uitgegaan van de Vereeniging der Leidsche Kweekschool voor Bewaarschoolhouderessen, en de taak van nadere verklaring en rechtvaardiging dezer nieuwe onderneming op nationaal-philanthropisch gebied is door den ondergeteekende, zelf lid van het Bestuur, gereedelijk aanvaard en met goedkeuring en instemming zijner medeleden ten einde gebracht. Onze gemeenschappelijke wensch is nu geen andere, dan dat dit woord in ruimen kring gelezen en billijk gewaardeerd worde, opdat deze ernstige poging, om ten algemeenen nutte iets goeds tot stand te brengen of te bevorderen, minder gevaar loope, schipbreuk te lijden op de klippen van onbekendheid of onverstand, van miskenning of vooroordeel. Doch in geen geval mag de vrees voor teleurstelling ons terughouden, evenmin als de natuurlijke schroom, om, waar wij als pleitbezorgers van eigen zaken optreden, allicht uit kiesche bescheidenheid iets te zeggen of te verzwijgen, ons zal doen aarzelen, aan de waarheid haar volle recht te doen wedervaren.

Vraagt nu de lezer natuurlijk allereerst naar de bestemming van het bewuste fonds, of naar de behoefte, waarin daardoor voorzien moet worden, en de wijze, waarop dit geschieden kan, - dan is het antwoord eenvoudig dit:

‘Wij verlangen in onze officieele hoedanigheid het vermogen te bezitten om bij voorkomende gevallen hulp te verleenen aan Nederlandsche jonge dochters van goeden aanleg en besliste vocatie, die van elders tot ons komen met de begeerte om op de Kweekschool alhier voor den rang van Bewaarschoolhouderes opgeleid te worden, ten einde langs dezen weg ook voor zich zelve eene vaste, fatsoenlijke en nuttigen betrekking in de maatschappij te bekleeden, - maar helaas, in dit lofwaardig streven belemmerd of verhinderd worden, doordien voor de kosten van verblijf gedurende een twee- of driejarig cursus, de beschikbare gelden tekort schieten.’ - Ziedaar, waarom het ons eigenlijk te doen is.

In spijt nochtans van deze ondubbelzinnige omschrijving laat zich altijd nog denken, dat menigeen daarmede geen vrede heeft, hetzij omdat wij met zulk een wensch zoo stout durven optreden voor het groote publiek, hetzij omdat hij de noodzakelijkheid niet begrijpt of het tijdige en gepaste van zoodanigen stap in twijfel trekt, hetzij omdat - ja vooral, omdat hij hierin weer een nieuw verschijnsel wil zien van ziekelijke, overdreven, veeleischende philanthropie, die voor oogenschijnlijk particuliere belangen met zooveel ophef een beroep doet op de algemeene vaderlandsche liefdadigheid, die waarlijk in deze dagen reeds meer dan genoeg geëxploiteerd wordt.

Wat er tegen deze en dergelijke bedenkingen kan worden ingebracht, zal de lezer later begrijpen. Wij vergenoegen ons voorshands met de onbetwistbare stelling voorop te zetten, dat de quaestie hier geheel beheerscht wordt door het standpunt, waarop de beoordeelaar van ons ontwerp zich plaatst. Beschouwt hij de jongedochters, die erin betrokken zijn, individueel, dan voorzeker zou er sprake kunnen zijn van particuliere liefdadigheid. Desgelijks, wanneer men het begrip van Nederlandsche bewaarschool gaat verwarren met de afzonderlijke bewaarscholen, die er in ons land gevonden worden; dan gewis zou men hier aan plaatselijke belangen moeten denken. - Maar bij ons is het anders. Onze beschouwing is collectief en kan geene andere zijn, dan die gericht is op geheel een maatschappelijken stand en op ons gansche land. Bijgevolg meenen wij het recht te hebben, aan ons streven eene algemeene strekking toe te kennen. Zelfs durven wij beweren: een volksbelang staat hier op het spel, zoodat onze openbare aanvraag om nationale ondersteuning, wel verre van eene ontijdige en onpassende figuur te maken, veeleer zich scharen mag onder de ernstige pogingen tot hervorming der maatschappij. En in elk geval moet onze zaak bepleit en beslist worden voor de rechtbank van den tijd, niet slechts met het oog op den tegenwoordigen, maar ook op den toekomenden.

Zonder twijfel beleven wij eene zeer merkwaardige periode in de geschiedenis der beschaving, en veel is er, dat dringt, een ruimen, bedachtzamen en doorvorschenden blik te vestigen op hetgeen thans rondom ons in de samenleving geschiedt. Allerwegen ziet men tooneelen van

sterke beweging; op de verschillende terreinen van staat en kerk, van godsdienst en zedelijkheid, van handel en nijverheid, van kunst en wetenschap, van onderwijs en opvoeding, - overal sterke gisting. 't Schijnt, alsof de gansche maatschappij opnieuw verkend en in al hare deelen aan herziening onderworpen moet worden. Daarbij kan het niet missen, of uit den maalstroom van actie en reactie, die zooveel van het bestaande verzwelgt, komen vele bekende oude dingen in andere gedaanten weer te voorschijn, maar er doen zich ook nieuwe verschijnselen voor, die dan in den vorm van tijdvragen aan de orde gesteld, door congressen, genootschappen, dagbladen en circulaires aan de publieke opinie aanbevolen en niet zelden opgedrongen worden. De onverschillige spot daarmede, de kleinmoedige wordt verontrust, de pessimist ziet slechts een chaos van verwarring en niets dan stikdonkeren nacht in de toekomst. Doch voor den man, die werkelijk op de hoogte der gebeurtenissen staat en de eigenaardige openbaringen van den tijdgeest tracht te begrijpen, zijn juist zulke vragen gunstige teekenen van den tijd, omdat het doorgaans vragen zijn naar kwalen en behoeften, leemten en gebreken der samenleving, vroeger verborgen of bedekt, vragen tevens naar wegen en middelen van herstel en verbetering, die tot dusver verzuimd of verwaarloosd werden. In deze overtuiging levende, hebben ook wij sinds lang ons eigen aandeel in dat hervormingswerk gekozen en aanvaard; doch we hebben daarbij onze aandacht en onze kracht bijzonder gewijd aan hetgeen als radicaal en fundamenteel van aard en strekking ons toescheen, allermeest tot de voorbereiding eener betere toekomst te kunnen medewerken.

Op het gebied van onderwijs en opvoeding hebben wij namelijk getracht, de belangen der maatschappij te behartigen. Het jongere geslacht in zijne meest beslissende levenstijdperken de hand te bieden, - knapen dus en jongelingen, die, van hunne roeping bewust, voor de intrede in eene voorgestelde carrière, althans voor hunne opleiding tot een eerlijk en nuttig bedrijf te lande of ter zee, nog iets meer noodig hebben dan enkel goeden raad; - of meisjes, die zich eene vaste en houdbare plaats in haar stand wenschen te verwerven, daartoe den weg te banen of te wijzen; - dit was vooral onze toeleg. En wel bij voorkeur stelden wij ons ten taak, de ontwikkeling van kinderen gedurende de eerste jaren der jeugd in de beste richting te leiden en hunne opvoeding veelzijdig, regelmatig, harmonisch en geleidelijk naar den eisch van dien leeftijd te bevorderen. - Is dit nu reeds sedert meer dan 25 jaren ons streven geweest, dan zal niemand zich over onze tegenwoordige bemoeiing grootelijks kunnen verwonderen. De betrekkelijke werkkrachten, die wij langs dezen weg in den algemeenen maatschappelijken arbeid kunnen aanbieden, en de beschouwingen, die wij ter toelichting van het aangekondigde fonds in het midden wenschen te brengen, hebben misschien op zichzelve reeds voor menigen lezer eenige waarde, maar in elk geval hebben ze de strekking,

om de oplossing der beide gewichtige problemen des tijds: ‘de Bewaarschool en de Emancipatie der vrouw’, in ons vaderland te helpen bespoedigen. Met theorieën of afgetrokken bespiegelingen zullen we ons niet ophouden. Bij zuiver practische zaken behoeft slechts verwezen te worden naar werkelijke toestanden en feiten. Op den historischen en empirischen bodem gevoelt men zich veilig en sterk.

Wat vooreerst de bewaarschool betreft: hare geboorte uit den boezem des volks draagt een h u i s e l i j k karakter. Voor velen, die van eenigszins gevorderden leeftijd zijn, ligt nog versch in 't geheugen de wijze, waarop die eerste wording uit de kleinste, eenvoudigste beginselen plaats greep. Drukke bezigheid in eigen woning, misschien ook gemakzucht, bracht vooral in de lagere volksklasse menige moeder op de gedachte, hare jeugdige kinderen gedurende eenige uren van den dag aan de eene of andere vrouw in de buurt toe te vertrouwen, om er tegen eene geringe belooning op te passen en ze zooveel mogelijk in tucht te houden. Dit voorbeeld vond navolging, zelfs ook in andere standen. En naarmate de gelegenheden voor dat doel vermenigvuldigd en wat ruimer ingericht werden en de persoon, die er eene kostwinning van maakte, zich beter wist aan te bevelen, kwam de naam van m a t r e s en m a t r e s s e n s c h o o l in de wandeling - een woord, treuriger gedachtenis voor hen, die nog leven en er eens den schoonsten tijd van den dag hebben moeten doorworstelen! Eene school zonder toezicht of leerplan, waarin de breikous de hoofdrol speelde, maar overigens het leeren kijken op de klok of de prent, het opzeggen van versjes, teksten en het Onzevader, het hooren vertellen en dergelijke werkzaamheden elkaar werktuiglijk moesten afwisselen, doch door allerlei lastige intermezzo's onophoudelijk gestoord werden, - totdat eindelijk de klokslag der verlossing met gejuich werd vernomen; - voorwaar, van zulk eene school was meer kwaads dan goeds te verwachten! En dat leerde de practijk dan ook maar al te duidelijk.

Desniettegenstaande was het b e g i n s e l op zichzelf zoo kwaad niet. Het getuigde althans bij vele ouders van behoefte en begeerte, om, hoe dan ook, in de prilste jeugd voor hun kroost reeds iets te doen, wat naar toezicht en opvoeding zweemde, ofschoon zijzelven zich hiervoor niet berekend achtten, - en uit dat beginsel kon allicht iets beters geboren worden, wanneer het slechts beter, dan tot hiertoe het geval was geweest, werd toegepast. Men heeft dit dan ook werkelijk beproefd. Doch laat ons zien, op welk eene wijze.

Het zal namelijk ongeveer eene halve eeuw geleden zijn, dat de philanthropie zich de zaak begon aan te trekken. Krachtens hare bemiddeling vormden zich op enkele plaatsen van ons land Commissiën, hetzij zelfstandig, hetzij door ‘Vereenigingen voor de belangen der armen’ benoemd en gesteund, ten einde maatregelen te beramen en te nemen tot doelmatiger inrichting van dergelijke k l e i n e -k i n d e r -

s c h o l e n , maar dan tevens op grooter schaal en in gezonder localiteit. Deze werden gaandeweg met den naam van b e w a a r s c h o l e n bestempeld. Intusschen was deze overgang tot een tweede tijdperk van zorg voor elementaire volksontwikkeling aan niet weinig bezwaren onderhevig. Buitengewone geldelijke opofferingen moesten gedaan worden, en niet minder moeite kostte het, deze nieuwe zaak populair te maken. De volksklasse, waarvoor zij vooral bestemd was, murmureerde over de lastige voorwaarden bij het halen en brengen, zag ook min of meer op tegen het deftige en officieele voorkomen en miskende of wantrouwde in vele opzichten de goede bedoeling; terwijl de hoogere standen voor zich zulke maatregelen minder noodig keurden en ze in elk geval niet deftig genoeg rekenden, waartoe de onbehaaglijke naam b e w a a r s c h o o l misschien het zijne bijdroeg. Kortom, eerst na ongelooflijke moeite en niet zonder de hulp van sommige Gemeentebesturen en Nutsdepartementen zijn van lieverlede die bezwaren overwonnen. Klimmende deelneming en belangstelling volgde, en, zooals bekend is, nam van jaar tot jaar het aantal dezer Instellingen toe en breidt zich nog steeds uit tot op den huidigen dag in alle standen en kringen der maatschappij.

De vraag is nu: wat te oordeelen over het nut, dat zij stichtten, en de waarde, die zij nu nog hebben ten opzichte der volksbehoeften van den tegenwoordigen tijd? Het antwoord zal tweeledig moeten uitvallen. Ontegenzeggelijk hebben ze wel eenigszins medegewerkt tot verhooging van het peil der beschaving in de kinderwereld van den minderen stand, b.v. wat aangaat netheid en zindelijkheid, orde en tucht, lust en tact, om zichzelf bezig te houden, benevens oefening van spraakvermogen en andere physieke en moreele krachten. Gewis heeft een en ander eene betrekkelijke ontbolstering teweeggebracht, die op het huiselijk leven hare terugwerking niet missen kon en vooral als v o o r b e r e i d i n g d e r k i n d e r e n v o o r d e l a g e r e s c h o o l op prijs mag gesteld worden.

Evenwel bleef en blijft nog de totaal-uitkomst over het algemeen zeer ver beneden de verwachting. Bij het bezoek der meeste bewaarscholen of bij gelegenheid van een zoogenaamd publiek examen maakt hetgeen er te hooren en te zien valt, op den oordeelkundigen beschouwer doorgaans geen bijzonder gunstigen indruk. Hier schijnt het onderwijs met dat der lagere school verward te worden; dáár ontbreekt het ontwikkelend paedagogisch element ten eenen male; elders hebben de fröbel-oefeningen en de spelen klaarblijkelijk geene andere strekking dan tijdverdrijf; - en schier allerwege schijnt de vrije, ongedwongen en onbekrompen liefde, die de behandeling van zoo jeugdige kinderen moet besturen, maar al te zeer te moeten zwichten voor de macht van sleur en routine. En vraagt men nu: wat mag toch van deze droevige verschijnselen de oorzaak zijn? Deze viel juist toen en valt nog voortdurend zoo sterk mogelijk in het oog: h e t o n d e r w i j z e n d p e r s o n e e l namelijk w a s e n i s n i e t v o o r z i j n e t a a k b e r e k e n d

en alles behalve doordrongen van het begrip eener wel ingerichte bewaarschool. Vraagt men verder: wie draagt hiervan de eigenlijke schuld? dan zal wel menigeen zeggen: de oprichters en bestuurders hadden door eene betere keus van dat personeel het kwaad behooren te voorkomen; - doch zulks was veeltijds volstrekt onmogelijk. Die mannen moesten zich schikken naar de omstandigheden en roeien met de riemen, die ze hadden. Daar was langen tijd schier geene of slechts zeer twijfelachtige keus, zoodat men gedrongen werd, zich te behelpen met het beschikbare timmerhout. Geen wonder intusschen, dat eindelijk diezelfde mannen, op maatregelen tot verbetering bedacht, gepoogd hebben, dit doel te bereiken, door aan het ondergeschikte personeel eenige privaatlessen te doen geven door bekwame onderwijzers.

Al ras werd hiervan het gevolg, dat, waar dit in grootere steden op ruimere schaal geschieden kon, zoogenaamde v o r m s c h o l e n in het leven geroepen werden, zoowel voor reeds dienstdoende als voor aankomende bewaarschooljuffrouwen. En inderdaad scheen dit iets goeds te beloven. Ook werd er eenige verbetering bespeurd; maar toch meer schijnbaar dan wezenlijk; want wederom kon slechts het b e g i n s e l ervan goedgekeurd worden, en ook dit alleen onder voorwaarde, dat het op waardige en volledige wijze zou worden toegepast. Doch hoe was nu dit mogelijk? Zal er toch ooit van doelmatige o p l e i d i n g of ook maar van v o r m i n g sprake kunnen zijn, dan zal men over toereikende en g e s c h i k t e f a c t o r e n moeten kunnen beschikken, namelijk over personen, die voor de taak of het ambt, waartoe zij anderen willen opleiden en vormen, o o k z e l v e n o p g e l e i d e n g e v o r m d z i j n. Doch aangezien nu de gebreken der onderwijzeressen, waarvan wij zoo even de meest in 't oog vallende kenschetsten, juist die eigenaardigheid hebben, dat zij moeilijk te verhelpen zijn onder eene m a n n e l i j k e leiding, die zich òf hoofdzakelijk òf uitsluitend bepalen moest tot de vakken van het lager onderwijs, - en dan nog slechts gedurende ettelijke uren in de week - dan liet het zich gemakkelijk voorzien, dat het voorgestelde doel op eene illusie moest uitloopen. Al zouden de leerlingen ook voor een akte-examen, op grond van het oordeel van de eene of andere officieele commissie, tamelijk wel klaargemaakt schijnen, en al zijn zij ook in vele opzichten werkelijk vooruitgegaan, voor de b e w a a r s c h o o l zouden zij toch met het diploma in de hand noch in zichzelve, noch voor een oordeelkundig publiek het bewijs kunnen leveren van wèl opgeleid en voldoende gevormd te zijn, overeenkomstig de eischen van den tegenwoordigen tijd(*).

(*) Een sterk bewijs hiervoor levert de *Nieuwe Rotterdamsche Courant* van 17 Juli 1883 in een met warmte geschreven artikel over de waardige viering van het Eeuwfeest der Maatschappij tot Nut van 't Algemeen door eene van harentwege te stichten *kweekschool.* Het dagblad zegt: ‘Aan zulk eene opleidingsschool bestaat dringende behoefte, eene behoefte welke misschien nergens dieper gevoeld wordt dan *juist* te Rotterdam, waar het bewaarschoolwezen uitgebreider en beter is dan op de meeste plaatsen van ons land.’ Bedenkt men nu, dat ook juist in Rotterdam de meest uitgebreide en misschien ook de beste *vormschool* bestaat, maar die in de bestaande behoefte van wel opgeleid personeel zoo weinig voorziet, dat die behoefte er slechts te dieper door wordt gevoeld en de begeerte naar iets anders te sterker geprikkeld, dan hebben we hier een veroordeelend vonnis van de vormscholen, mogelijk wel wat streng, maar zeker niet partijdig.

Toch werd er al wederom iets gewonnen. Juist die onvoldoende toestand, waarin, ten spijt van alle aangewende, welgemeende pogingen ten goede, het bewaarschoolwezen in ons vaderland nog steeds bleef verkeeren, gaf aanleiding tot ernstiger en dieper nadenken. Hoe langer zoo meer vestigde zich de overtuiging, dat alles hier moest afhangen van de w i j z e , waarop het onderwijzend personeel werd opgeleid en gevormd. De treurige ervaring bracht intusschen tevens tot klaarder inzicht, dat voor het eigenaardige doel der bewaarschool een personeel noodig was, geheel a n d e r s opgeleid en gevormd, dan dat voor iedere andere categorie van onderwijs. Zelfs ving men aan, de eischen, die daaraan gesteld moesten worden, te bestudeeren en de wijze, hoe daaraan voldaan kon worden, meer grondig te onderzoeken. Dit alles kon niet zonder uitwerking blijven. De dageraad van een derde ontwikkelingstijdperk begon aan te breken. De handen behoefden slechts aan het werk geslagen te worden!

Dat de eerste proef van uitvoering nu in Leiden genomen is, moet grootendeels aan bijzondere omstandigheden toegeschreven worden. En dat wij er zelven persoonlijk in betrokken werden - wij kunnen ervan zeggen: de nood was ons opgelegd! Het feit laat zich eenvoudig verklaren.

Toen in het jaar 1866 onze Gemeenteraad tot het besluit kwam, om de bewaarscholen, indertijd door de philanthropie opgericht, voor zijne rekening te nemen, hebben eenige leden der Bestuurscommissie, die toen gedefungeerd had, gemeend, dat nu juist de geschikte tijd gekomen was, om naar meer afdoende maatregelen uit te zien tot hervorming van het bewaarschoolonderwijs, terwijl de langdurige ervaring van mislukte proefnemingen hen als vanzelf wel tot de overtuiging had moeten brengen, dat eene a f z o n d e r l i j k e k w e e k s c h o o l, bepaaldelijk voor dit doel bestemd en ingericht, het voornaamste en misschien het ééne noodige middel zijn zou. Liever hadden zij deze taak aan anderen overgelaten en hebben zelfs dringende pogingen aangewend, om daartoe Mevrouw E. van Calcar(*) en vervolgens het Departementaal bestuur van het Nut over te halen. Doch toen deze mislukten, bleef natuurlijk slechts het alternatief over van òf het gansche plan op te geven òf de proef van uitvoering zelf te wagen. Tot het laatste nu voelden wij ten slotte ons in gemoede gedrongen.

In het begrip van ‘Kweekschool’, zooals wij ons dit gevormd had-

(*) Deze, ook op het bewaarschoolgebied, zeer verdienstelijke vrouw was van oordeel, dat de opleiding tot bewaarschool-onderwijzeres zich gevoegelijk zou laten vereenigen met die tot andere categorieën van vrouwelijk onderwijs, op één groot Instituut, onder eene en dezelfde directie. Wij konden het met HEd. op dit punt niet eens worden. Intusschen hebben wij veel aan hare wenken en openbare voordrachten over ons onderwerp te danken gehad.

den, lag o.i. alles opgesloten, wat men zich van eene radicale hervorming van het bewaarschoolwezen kan voorstellen. De naam spreekt duidelijk genoeg. Volgens Fröbel zouden reeds de bewaarscholen zelve dien in zekeren zin moeten dragen, want het zijn volgens zijn stelsel k i n d e r t u i n e n, dus k w e e k p l a a t s e n, waar het kind als eene jeugdige plant naar eigen aanleg en behoefte niet slechts zorgvuldig wordt bewaakt en bewaard, maar ook g e k w e e k t, d.i. o p g e l e i d en tevens g e v o r m d, in één woord tot dien graad van o n t w i k k e l i n g gebracht, waarvoor het op zijn leeftijd van nature vatbaar is. Het bewaarschoolonderwijs der jeugd wordt mitsdien iets geheel anders, omvat althans veel meer, dan wat men er doorgaans van placht te vorderen. Het krijgt eene hoogere en verdere strekking; het verlangt eene specifieke leerwijze en volgt eene eigenaardige richting. Het bedoelt den geheelen m e n s c h i n h e t k i n d elementair te ontwikkelen tot wat het eenmaal, bij verdere regelmatige oefening zijner lichamelijke en geestelijke vermogens, voor zichzelven, voor het huisgezin en voor de maatschappij zijn moet en worden kan. Het practisch element doet zich daarbij meer gelden dan het theoretisch, maar ook dit laatste wordt beheerscht door den vrijen geest eener verstandige paedagogiek, geleid door wetenschap en kunst.

Aangezien nu echter dit de kenmerkende eischen waren, die naar onze meening de tegenwoordige tijd aan de w è l i n g e r i c h t e b e w a a r s c h o o l stelt, zoo hebben wij naar dezen maatstaf ook de eischen berekend, die gesteld behooren te worden aan eene K w e e k s c h o o l v o o r o n d e r w i j z e n d b e w a a r s c h o o l p e r s o n e e l. Bijgevolg hebben wij ook gemeend, de stof en den grondslag van ons program te moeten ontleenen aan de schildering van zoo even. I e t s van de h u i s e l i j k e kleur der a l o u d e m a t r e s s e n s c h o l e n, hoe weinig dan ook, maar tevens ook i e t s van de didactische richting der v o r m s c h o l e n bleef in ons oog nog gerekend te behooren tot de kenmerkende beginselen van onze inrichting. Hoe het eerste nog steeds tot zijn recht komt, zullen we straks doen opmerken; in de practische toepassing van het andere beginsel kozen wij natuurlijk de l a g e r e s c h o o l tot richtsnoer. Is toch voor deze en andere categorieën van onderwijs de bewaarschool de voorbereiding, dan behoort ook de opleiding van bewaarschoolhouderessen zich in enkele vormen althans te richten naar de verordeningen voor de Staats-normaalscholen. Dit is ook in vele opzichten gebleken uitvoerbaar te zijn. Wij wijzen b.v op de bepaling van voorafgaand onderzoek bij de eerste admissie, op die van indeeling in klassen - ofschoon bij ons de nadeelen van classicaal onderwijs door hoofdelijk onderwijs grootendeels worden weggenomen. - Ook wij hebben een leercursus, een leerplan en een eindexamen tot het verkrijgen der akte van bekwaamheid en bevoegdheid. Eindelijk doen wij nog opmerken, dat onze kweekschool met de Staatsschool zich op hetzelfde standpunt plaats der godsdienstige neutraliteit, in den zin

van gelijk recht en wederzijdsche eerbiediging van kerkelijke belijdenis, met volkomen vrijheid in de waarneming der plichten, daaraan verbonden. Van het meerendeel der Protestantsche gezindten van iedere richting en ook van de Roomsch-Katholieken en het Israëlietische kerkgenootschap hadden wij tot dusver een tamelijk geëvenredigd getal kweekelingen, zonder dat de goede verstandhouding op dit punt in de samenwoning en den vriertdschappelijken omgang gestoord werd. - Doch genoeg over de karakteristiek onzer kweekschool, wat hare vormelijke beginselen betreft.

Evenzoo willen wij zeer beknopt zijn in geschiedkundige en materieele bijzonderheden.

Hare eerste wording uit kleine beginselen getuigt wel van zwaren strijd, doch thans, na een verleden van ruim 15 jaren, getuigt haar toestand niet minder van levensvatbaarheid en toenemenden bloei. Die voorspoed is voornamelijk dank te wijten aan den krachtigen steun van het Nederlandsche volk: allereerst door particuliere giften en rentelooze voorschotten; - voorts door subsidiën van het Plaatselijk Bestuur en van de Provinciale Staten van Zuid-Holland; - eindelijk ook van het Rijk, waardoor we in staat zijn gesteld geworden, onze rentelooze schuld in rentegevende om te zetten en geleidelijk af te lossen, maar daarenboven ook nog voor de derde maal onze Inrichting door aanbouw en vertimmering belangrijk uit te breiden. In haar tegenwoordigen staat levert zij een schouwspel van doelmatigheid, dat algemeen wordt geroemd, omdat het uitwendige voorkomen eigenaardig overeenstemt met het inwendige der woon- en slaapkamers van het kosthuis en de ruime en luchtige leerzalen; terwijl de model-bewaar- of liever l e e r -s c h o o l, die voor de practische oefening der kweekelingen in hetzelfde gebouw is gevestigd, met haar fraai beplanten speeltuin, niets te wenschen overlaat; terwijl ook buiten het kweekschoolgebouw nog twee openbare bewaarscholen voor hetzelfde doel in gebruik zijn gesteld.

Wat eindelijk de bevolking der Inrichting betreft, deze is thans talrijker dan ooit te voren. Wij hebben op dit oogenblik 75 leerlingen in de klasse, waarvan 20 interne en ruim even zooveel externe pensionaires, die mede onder ons toezicht staan, terwijl de overigen, op eigen gelegenheid gehuisvest, de lessen komen bijwonen. Van de 254 kweekelingen, die tot nu toe ingeschreven werden, zijn er ongeveer een derde aan het hoofd geplaatst van scholen in de verschillende provinciën van ons land, in België en in onze Oost-Indische bezittingen.

Thans staan wij gereed, de aandacht te vestigen op de hoofdzaak en het hoofddoel van onze toelichtende mededeelingen, - d e o p l e i d i n g z e l v e met het oog op de kweekelingen, die haar genieten, en de personen, aan wie dit werk is opgedragen. Men bedenke daarbij echter, dat onze Kweekschool, wat hare werking betreft en de vrucht, die zij afwerpt, nog niet veel meer is dan eene proefneming, hoogstens een begin, een grondslag, waarop verder kan worden voortgebouwd. Moge

zij, zooals zij nu reilt en zeilt, al veel goeds beloven, zij geeft nog te weinig, om er een beslist oordeel over te vellen voor de toekomst. Nemen we toch in aanmerking het aantal bewaarscholen, dat reeds in ons land bestaat en gaandeweg toeneemt, en zouden we daarbij wel wenschen, dat geheel het thans daar in dienst zijnde en aankomende personeel van onderwijzeressen desgelijks beter mocht kunnen worden opgeleid, dan is natuurlijk onze Kweekschool niet bij machte, daarvoor iets te doen. Vanzelf spreekt het dus, dat er meer dergelijke moeten worden opgericht. Of het echter raadzaam zou wezen, voetstoots hiertoe over te gaan, is aan groote bedenkingen onderhevig. Het ondergeschikte personeel, thans reeds op de bewaarscholen werkzaam, laat zich slechts met enkele uitzonderingen op eene Kweekschool verplaatsen, zou het ook om andere redenen voor de meesten eene hopelooze onderneming zijn. Doch buitendien is de aanvraag om goed opgeleid Bewaarschoolpersoneel over 't geheel nog niet dringend genoeg. De behoefte bestaat wel, maar wordt nog te schaars gevoeld. In één woord, de zaak moet nog eerst meer bekend en populair worden in de publieke opinie.

Ons doel strekt zich derhalve voorshands niet verder uit dan tot de opleiding van hoofdonderwijzeressen. Dáaraan trachten wij uitsluitend onze Inrichting dienstbaar te maken. Geene Kweekelingen nemen we aan, die ons niet bij zorgvuldige proefneming het vooruitzicht kunnen geven, dat zij bij behoorlijke applicatie, van rang tot rang opgeklommen, eerlang geschikt zullen zijn, om aan het hoofd eener eigene school te staan. Maar wij zien ze dan ook gelukkig van ons heengaan in de vaste hoop, dat zij zich meer en meer bewust zullen worden van eene tweevoudige taak en deze dubbele roeping te moeten vervullen: de opvoeding niet slechts van jeugdige kinderen, maar ook de vorming van haar eigen hulppersoneel. Van de wetenschappelijke en zedelijke winst, die zij voor zichzelven hebben opgedaan, zullen ze, vertrouwen wij, op hare beurt, en in haar eigen belang, aan deze mede-onderwijzeressen mededeelen en alzoo aan het bestaande gebrek aan opleiding voorloopig althans eenigermate te gemoet komen(*).

Geldt dit laatste nu reeds van de roeping van elke gewone, wèl opgeleide bewaarschoolhouderes tegenover haar hulppersoneel, hoe gewichtig moet dan niet de roeping zijn van die Persoon, die aan het hoofd staat van eene Kweekschool voor zoodanige bewaarschoolhouderessen. Hoe zullen wij haar noemen, hoe naar waarde en waarheid het gewicht van hare betrekking kenschetsen? Geven we ook haar den naam van hoofdonderwijzeres, dan mag dit althans wel zijn in den zin van de hoofdonderwijzeres bij uitnemendheid. Maar ook zoo zou deze titel toch nog maar betrekkelijk kunnen

(*) Hoe wenschelijk zou het wezen, wanneer in de Gemeenten, waar Bewaarscholen zijn, door de respectieve plaatselijke Besturen of Nutsdepartementen of andere liefdadige stichtingen daartoe werd medegewerkt!

wezen op de modelbewaarschool, die slechts ais practisch leermiddel eene plaats in haar werkkring inneemt. De Inrichting zelve, die zij besturen moet, is de kweekschool van een personeel, hetwelk den kleinekinderschoenen reeds lang ontwassen is, - eene Inrichting dus, die tevens aan de eischen van een opvoedingsinstituut moet kunnen beantwoorden. Dit nu rechtvaardigt ten volle den titel van Directrice. Werkelijk toch is de taak van opzicht en toezicht, hieraan verbonden, hoogst vereerend, maar ook veelzijdig en veelomvattend, terwijl de verantwoordelijkheid van bestuur en beheer met al de administratieve zorg, die daarmede gepaard gaat, uiterst zwaar is voor één persoon. Dit alles in aanmerking genomen, hebben wij dan ook getracht, om een ideaal te scheppen, - niet in de verwachting, dat het ooit ten volle zal kunnen bereikt worden, maar met het voornemen, om naar dien maatstaf eenigermate te kunnen beoordeelen, op welke en hoedanige eigenschappen wij bij het kiezen van zoodanige Directrice voornamelijk bedacht zouden moeten zijn. Het geluk echter heeft de goede zaak meer gediend dan onze wijsheid.

Wij waren het eerste jaar alles behalve voorspoedig. Maar op verrassende wijze zijn wij later, bij eenvoudige recommandatie, in betrekking gekomen met iemand, over wie wij, uit vrees van hare bescheidenheid te kwetsen, thans liever niet zouden willen uitweiden. Doch hare persoonlijkheid is nu eenmaal zoozeer een hoofdmoment geworden in de lotgevallen der Leidsche Kweekschool, dat wij er niet van zwijgen kunnen, zonder grootelijks te kort te doen aan de betrekkelijke volledigheid onzer historische schets van het bewaarschoolwezen in ons Vaderland. Dit is zeker: de Kweekschool, waarmede deze vrouw als 't ware is opgegroeid, is grootendeels door haar geworden, wat zij nu is. Maar even ver als deze school nog van de volmaaktheid verwijderd is, evenzeer is onze Directrice zich bewust, het ideaal harer bestemming nog op verre na niet bereikt te hebben. Ofschoon wij haar aanmerken als een toonbeeld van zelfstandige ontwikkeling en eigen vorming, zal zij toch de eerste zijn, om te erkennen, dat zij aan gunstige omstandigheden niet weinig te danken heeft. Zij rekent daaronder ook de voorlichting en de aanmoediging van ons Bestuur en stelt deszelfs vrijzinnige medewerking, als richtsnoer van haar doen en laten, hooger dan alle mogelijke instructiën en reglementaire bepalingen. Bovendien acht zij voor hare vorming en bij hare werkzaamheid veel verschuldigd te zijn aan den man, die haar als mededirecteur later is ter zijde gesteld en wiens onvermoeide ijver en veelzijdige bekwaamheid als onderwijzer en paedagoog, gepaard met onvoorwaardelijke toewijding aan de belangen der Inrichting, inderdaad ook op den hoogsten prijs verdienen geschat te worden.

Maar noch het eene, noch het andere van deze zoogenaamde gunstige omstandigheden mag hier op den voorgrond gezet worden. Wij nemen en waardeeren onze Directrice, zooals zij thans werkelijk is. Haar uit-

nemende aanleg, hare onverdeelde ingenomenheid met de zaak en het levendige besef van hare levensbestemming zijn de krachten, de drijfveeren en prikkels van haar voortdurend streven naar het betere. Van den aanvang af heeft zij getoond, zich op de hoogte te stellen van al, wat tot het Bewaarschool wezen behoort. Zij begrijpt de eigenaardige richting en de specifieke methode van opleiding tot Bewaarschoolhouderes, in onderscheiding van de vorming van aankomende onderwijzeressen op elk ander schoolgebied. In de practijk paren zich aan haar waardig uiterlijk voorkomen een buitengewone paedagogische tact en een doordringend menschkundige blik. Hare rustige bedaardheid en minzame, maar besliste toon van spreken maken op ouders en kinderen doorgaans den gewenschten indruk en oefenen bovenal op hare eigene kweekelingen, zoowel in de leerzalen als in den huiselijken kring en gezelligen omgang, een verwonderlijken invloed uit, waardoor de goede orde ongestoord en de onderlinge verstandhouding bewaard blijft. Zij heeft, om zoo te spreken, de gansche omgeving in hare macht en is letterlijk het h o o f d , maar ook het hart, het middelpunt en de ziel van geheel de Inrichting.

Geen wonder dus, dat de Leidsche Kweekschool, die zich van lieverlede ook h a a r n a a m heeft toegeëigend, met eere eene plaats inneemt onder de nuttige stichtingen hier te lande. Zonder overdrijving kan gezegd worden, dat schier allen, die haar met een bezoek vereerden, waaronder hooggeplaatste personen en belangstellenden uit het buitenland, blijken gaven van bijzondere goedkeuring en ingenomenheid.

De schoonste kroon echter, die haar met het oog op haar verleden en haar tegenwoordigen toestand opgezet kon worden, is dezelfde, welke de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen voor hare eigen toekomst op prijs toont te stellen, door stilzwijgend, zonder eenige kwetsing van onze bescheidenheid, ons voorbeeld te volgen, ten einde op haar aanstaand Eeuwfeest aan het Nederlandsche volk als feestgave aan te bieden eene door haar te stichten K w e e k s c h o o l v o o r B e w a a r s c h o o l h o u d e r e s s e n . Want dat eene Maatschappij als deze, wier honderdjarige ervaring en gezegende arbeid op het gebied van volkswelvaart en volksontwikkeling boven onzen lof verheven zijn en wier gezag en populariteit door hare vertakkingen en duizendtallen leden, wijd en zijd verbreid, niet betwist kunnen worden, tot zoodanigen stap gekomen is; - en dat zij ook overigens in de punten van beschrijving voor hare jongste Algemeene vergadering haar oordeel uitspreekt over de hooge waarde, de beste wijze van inrichting en de groote beteekenis van het Bewaarschoolwezen, en wel op eene wijze, die van volkomen overeenstemming met onze onderneming getuigt, ja, ook inderdaad geheel uit ons hart en onze ervaring gegrepen blijkt te zijn; - ziet, dit treffend bewijs van goedkeuring en adhaesie, geleverd door een onzer voornaamste tolken der openbare meening, verdient bijzondere overweging. In elk geval moge het den

toon van warme ingenomenheid met onze eigen zaak, waarbij wij misschien den schijn van zelfbehagen niet ontgaan zijn, ook wel eenigermate verontschuldigen. Doch hoe dit zij, alles komt ten slotte maar aan op de groote waarheid, door de geschiedenis en de ervaring verkondigd, waarvan de hoofdinhoud zich kortelijk aldus laat resumeeren:

'Sedert de Bewaarschool in Nederland uit hare huiselijke verborgenheid verplaatst is naar het maatschappelijk gebied, heeft haar proces van uitbreiding en hervorming het gevoel van behoefte aan opvoeding in het eerste ontwikkelingstijdperk der jeugd zoodanig opgewekt, dat dit niet voor een voorbijgaand verschijnsel kan gehouden worden. Het aantal opgerichte bewaarscholen groeit met den dag aan en de begeerte naar een dergelijk bezit heeft kans, meer en meer algemeen te worden in ons land. Dit is een hoogst merkwaardig, een veelbelovend teeken des tijds. Want gelijk de mensch in het kind, zoo schuilt het toekomstige volk in zijne nog ongerepte kinderwereld. Met de eerste, elementaire beginselen der opleiding, met de eerste richting, die aan de opvoeding gegeven wordt, staat de verdere volksontwikkeling derhalve in onafscheidelijk verband.

Aangezien nu echter velen in onzen tijd tevens tot het klare inzicht gekomen zijn, dat het geven eener juiste en goede paedagogische richting aan de allereerste vorming der jeugd alleen afhangt van de welingerichte Bewaarschool met haar opleidend en op te leiden onderwijzend personeel, zoo ligt het ook in den geest des tijds, althans het is zijne ernstige roeping, erop aan te dringen en door samenwerking van veler poging te bewerken, dat een zoodanig personeel tijdig en voldoende in het leven geroepen worde en dat aan de poging, die daartoe door de Leidsche Kweekschool reeds met goeden uitslag aangewend wordt, eene meer algemeene ondersteuning ten deel valle.'

Deze zedelijke drang zal des te meer tot zijn recht komen, naarmate het Bewaarschoolwezen blijkt nog eene verdere strekking te hebben, krachtens het nauwe verband, waarin het staat met andere brandende vraagstukken van onzen tijd, vooral met de Emancipatie der vrouw, waarop wij met betrekking tot onze Fondsstichting nu vervolgens de aandacht zullen vestigen.

De kunstterm emancipatie heeft van huis uit eene rechts- of staatkundige beteekenis. Zoo wordt er in 't algemeen onder verstaan: ontheffing van lasten of losmaking van banden, door menschen aan huns gelijken opgedrongen of aangelegd, waardoor de laatsten zich in hun recht gekrenkt voelen en belet worden, zich op gelijken voet met hunne medemenschen of medeburgers in de samenleving te bewegen. In dit begrip kan het geheele menschdom betrokken zijn (men denke slechts aan de algemeene afschaffing der slavernij); ook is het toepasselijk op afzonderlijke volken (b.v. de kerkelijke en staatkundige eman-

cipatie, die Ierland verlangt,) en desgelijks op personen van beiderlei kunne (b.v. ontslag van de vaderlijke macht, gelijke rechten bij mondigverklaring, echtscheiding en dergelijke meer).

Nu spreekt het wel vanzelf, dat, in dezen zin opgevat, de uitdrukking emancipatie in ons betoog volstrekt niet te pas komt. Wat wij bedoelen, is inderdaad iets geheel anders, schoon onder denzelfden naam. Het sluit de overige soorten van wenschelijke en gepaste vrijmaking volstrekt niet uit, doch houdt zich liefst binnen de grenzen van het *zedelijk* maatschappelijk leven. Daar zou ieder individu in de termen kunnen vallen van een emancipatieproces, gewijzigd naar ieders geaardheid en vatbaarheid. Dat proces is dus veelzijdig, omdat het zich richt naar de verschillende subjectieve beweeggronden; het draagt zoowel een positief als een negatief karakter. Hier heeft ook ontheffing plaats, maar niet zonder gelijktijdige opheffing. Ook hier kan van losmaking sprake zijn, maar slechts van eene zoodanige, die gepaard gaat met aanknooping van nieuwe verbintenissen, waarbij dan echter in aanmerking genomen moeten worden de verschillende rangen en standen, ambten en bedrijven, plichten en verplichtingen, gebruiken en instellingen, die in de samenleving bestaan en op hare wisselende tooneelen en toestanden voortdurend een eigenaardigen invloed uitoefenen.

De vraag is nu maar: mag zulk eene emancipatie en het bevorderen daarvan in steeds ruimeren kring niet gerangschikt worden onder de sociale problemen van den tegenwoordigen tijd? Ons dunkt, daar is geen twijfel aan. De aanspraak daarop is althans niet minder gewettigd dan die van hare oudere rechtskundige zuster van denzelfden naam.

Men wake echter in de practijk voor spraakverwarring en begripsvermenging, waarvoor, helaas! maar al te zeer gevaar bestaat, dreigend bovenal voor de vrouw, wier waardigheid en belang wij zoo gaarne onaangetast wilden weten. Maar hoe zal dat haast mogelijk zijn in kringen, waar de geest des onderscheids ontbreekt en niet zelden eene vrouw zelve den toon aangeeft en men op het dubbelzinnige thema allerlei variatiën hoort maken. Hoe licht kan daarbij eene valsche eerzucht de gelegenheid aangrijpen, om in verzoeking te brengen tot het streven naar dingen, die met de roeping der sekse in strijd zijn! Tevergeefs poogt de humorist deze overdrijving in hare dwaasheid ten toon te stellen door vermakelijke emancipatorische schetsen. Wie zulke lessen het meest noodig hebben, luisteren er niet naar, terwijl de groote menigte door niets gemakkelijker wordt overgehaald, om het kind met het badwater weg te werpen, dan door de caricatuur.

Nochtans blijven ook wij gebonden aan het spraakgebruik, maar zullen met verdubbelde nauwgezetheid ons beijveren, om, met vermijding van alle phantasmagorie, *onze* emancipatoria zóó te belichamen, dat ze terstond als waarheid en werkelijkheid kunnen erkend en gewaardeerd worden. - Wij gaan daarbij van deze grondstelling uit:

Ieder individu heeft zijne bestemming, niet alleen als mensch, maar

ook als lid der maatschappij, en deze heeft niet alleen een rechts- en staathuishoudkundig, maar ook een *zedelijk* doel, waartoe alle leden gezamenlijk moeten medewerken, maar *ieder op zijne eigen plaats,* die hem door sekse, geboorte, aanleg, vocatie en lotgevallen is aangewezen. Is deze plaats uit dien hoofde de rechte, elk behoort dan ook op die plaats de rechte persoon te zijn, om de daaraan verbonden roeping op waardige wijze te kunnen vervullen en zijn bescheiden deel aan den gemeenschappelijken arbeid met geestdrift te aanvaarden, met getrouwheid te volbrengen en alzoo zijne eigene positie tegenover zijne medeburgers met eere in te nemen en te handhaven. Zoo nu echter iemand deze voor hem bestemde stelling hetzij door eigen willekeur verzaakt of door eigen schuld verliest, hetzij daaruit door vreemd geweld of door de macht van omstandigheden verdreven of verdrongen wordt, dan valt hij in de termen van zedelijk-maatschappelijke emancipatie en moet trachten, door eigen inspanning of met vreemde hulp het verlorene te herwinnen. Maar dan vordert het algemeen belang ook, dat hiertoe opzettelijke pogingen en middelen worden aangewend. Dit kan niet slechts noodig zijn voor individuen, maar soms ook voor geheele categorieën van personen, wanneer deze in zoodanige onhoudbare positie verkeeren.

Het laatste nu dunkt ons het geval te zijn bij zeker aantal jongedochters uit den beschaafden middelstand. Dat trouwens bij deze categorie de zoo even genoemde belemmerende oorzaken soms zeer drukkend kunnen zijn voor de personen zelven, maar ook hoogst bedenkelijk voor de samenleving, wordt in onze dagen steeds meer begrepen, al naarmate het kwaad zich meer in het oog vallend openbaart in zijne uitingen en gevolgen. Verbazend en snel toenemend is b.v. het getal ongehuwde vrouwen, doordat het tegenwoordige jongere geslacht te zeer terugdeinst voor de klimmende eischen des huiselijken levens. Hierover willen wij wel niet te streng oordeelen, maar kunnen toch onze smart niet onderdrukken over het werkelijk bestaan van dit sociaal verschijnsel, daar het uit een zedelijk oogpunt tot de treurigste uitkomsten kan leiden. Doorgaans is het alleen reeds de tijdelijke nood, die de ongehuwde dochters, zelfs wanneer ze nog niet van vader en moeder beroofd zijn, uit de ouderlijke woning naar buiten drijft, om zelven zich een onderhoud te verschaffen; maar bij velen is tevens nog eene hoogere, redelijke en zedelijke drijfveer in werking, een beginsel van waardigheidsgevoel en bedachtzaam vooruitzien in de toekomst, of ook een besef van roeping en plicht, om iets degelijks te zijn en nut te stichten voor den medemensch. Werken is immers levensbehoefte, en waar deze ontwaakt, daar wil men gaarne het uiterste beproeven, om met vragen, zoeken en solliciteeren eene betrekking te verkrijgen, zij het ook in vreemden dienst. Maar al gelukt dit ook, dan is voor velen deze schijnbare uitkomst toch nog eene slavernij. In de meeste gevallen zal buitendien het streven naar dergelijke betrekkingen gewaagd en twijfelachtig zijn, omdat de kansen

van slagen of van goede behandeling voor de solliciteerende partij geenszins geëvenredigd zijn aan de teleurstellingen. En daarenboven doet de concurrentie allicht de fondsen dermate dalen, dat het schrale salaris geen het minste vooruitzicht voor de toekomst oplevert en men dan nog maar beter meent te doen met op eigen gelegenheid, zij het dan ook in lageren stand, b.v. als winkeldochter of modemaakster, den kost te winnen.

Wel is waar ontbreekt het daarom nog niet geheel aan instellingen, bepaaldelijk in het leven geroepen, om aan fatsoenlijke armoede op kiesche manier eenige tegemoetkoming te verschaffen. Pogingen hiertoe worden aangewend door vereenigingen, als daar zijn: Tesselschade, Dorcas, Arbeid adelt en dergelijke meer. - Doch hoezeer te waardeeren ook, onmogelijk kan door zoodanige hulp het doel bereikt worden, hetwelk wij ons durven voorstellen. Zulke instellingen kunnen iets bijdragen, om even staande te houden, maar vooruitbrengen kunnen zij niet. Daarenboven zijn de voorwaarden, aan dit hulpbetoon eigenaardig verbonden, van dien aard, dat velen er niet of slechts ten deele aan kunnen voldoen. In geen geval kan er een gevestigde staat in de maatschappij door verworven worden.

Met dat al kan op de vraag: of men dan tot de oplossing van het emancipatie-vraagstuk in dezen tegenwoordigen tijd niet toch wel eene enkele schrede gevorderd is, met voldoening ja geantwoord worden. Althans, een nieuw beginsel van ‘selfhelp’ is levendig geworden, terwijl de juiste richting is aangewezen en de practijk bereids haar zegel daarop gedrukt heeft. Krachtens de vigeerende wet op de regeling van het openbaar onderwijs is namelijk aan jongedochters van talent en goeden aanleg de gelegenheid opengesteld, om geplaatst te worden op de normaalscholen van den Staat, of op de kweekscholen van de gemeenten Leiden, Amsterdam en Groningen, of op de particuliere kweekscholen te Arnhem en Haarlem, ten einde de lessen bij te wonen tot verkrijging van den rang van onderwijzeres bij het lager onderwijs. Hoevele uitmuntende gaven en krachten zijn op deze wijze reeds tot hooger graad van ontwikkeling gebracht en dienstbaar gemaakt aan de opleiding vooral van dat gedeelte der Nederlandsche jeugd, hetwelk niet beter dan aan vrouwelijke handen kan worden toevertrouwd, terwijl diezelfde handen er tevens door in staat gesteld zijn geworden, door eigen inspanning een onafhankelijk bestaan op waardige wijze te veroveren! Waarlijk, dit mag in den vollen zin des woords emancipatie heeten! Een goed begin is het althans, waarvan steeds meer goeds voor deze groote zaak kan verwacht worden, naarmate het op ruimer schaal wordt voortgezet. Of nu evenwel die toegang op de lagere school steeds ruimer zal worden opengesteld, is zeer twijfelachtig.

Nu zien wij in dit laatste volstrekt geen gevaar.

Want veel grooter veld voor emancipatie levert de bewaarschool. Deze is uitsluitend het gebied van de vrouw. Het

jeugdige kind moge volgens de natuurlijke roeping in de eerste jaren geheel onder de vleugelen der moeder behooren, - zooals we reeds gezegd hebben: drukke werkzaamheden in of buitenshuis, mindere bekwaamheid der ouders, die geen raad weten met hunne kleinen, hebben ook hier eene verdeeling van den arbeid noodzakelijk gemaakt, zoodat het maatschappelijk streven is ontstaan, om bewaarscholen op te richten en ze daarheen te zenden. Door wie kan de moeder nu eigenaardiger vervangen worden dan door de v r o u w ? Nu zijn er meisjes, die uit roeping zich aan de bewaarschool wijden, zelfs als het lager onderwijs haar eene goede toekomst voorspelde. Daar zijn er, die tot ons komen, omdat hare voorbereiding niet van dien aard is geweest, dat de normaal- of kweekscholen haar konden opnemen; weer anderen, zooals wij ook gezien hebben, gevoelen behoefte, om iets te doen in de wereld, begrijpen, dat het onvoorzichtig is thuis te blijven, totdat er een echtgenoot opdaagt, of zien zich door huiselijke omstandigheden gedwongen, een bestaan te zoeken. En nog zoovelen zijn er van aanleg en van roeping, aan wie, helaas! de middelen ontbreken, om eene behoorlijke opleiding te bekostigen, en waarvan het jammer is, dat hare krachten voor de maatschappij zullen verloren gaan. Met één woord: voor honderden in den lande kan de bewaarschool in de toekomst een bestaan opleveren(*), en onze volksbewaarschool zal tevens daarmee gebaat zijn. Maar dan moet er gelegenheid tot eene opleiding zijn en dan moeten er liefderijke handen gevonden worden, die in staat stellen, om fatsoenlijke meisjes van goeden aanleg en goeden wil te gemoet te komen en te helpen in de kosten harer opleiding. Welnu, onze kweekschool wil bemiddelares zijn. Het geldt hier eene zaak van w e d e r k e e r i g n a t i o n a a l h u l p b e t o o n .

In deze slotsom eindigt dan ook ons beknopt overzicht van den bestaanden toestand in zake de E m a n c i p a t i e . Wij meenen namelijk met hetgeen over de dringende behoefte, die er aan de behartiging dezer aangelegenheid in ons vaderland bestaat, gezegd is, en met verwijzing naar hetgeen onzes inziens daarvoor tot dusver òf tevergeefs is beproefd, òf aanvankelijk met succes is tot stand gebracht, - reeds

(*) Hoe groot in de toekomst het aantal bewaarscholen en onderwijzeressen kan en moet worden, is eenigszins bij benadering te bepalen. In ons land zijn ruim 1400 gemeenten met ruim 3800 lagere scholen, met omstreeks een half millioen leerlingen en ongeveer 2000 onderwijzers en onderwijzeressen. Zijn er een half millioen leerlingen van de lagere school met een gemiddelden leercursus van zes jaren, dan zijn een vierde millioen voor de bewaarschool met een gemiddelden leercursus van drie jaren. Rekent men nu voor de 40 kinderen één onderwijzeres (hetzij hoofd der bewaarschool, onderwijzeres of kweekeling), dan zal dit getal ruim 6000 moeten bedragen, waarvan 2000 aan het hoofd eener school zullen staan. Volgens het Staatkundige Staathuishoudkundig Jaarboekje voor 1883 waren er in 1881, behalve die 159 in Amsterdam, 802 Bewaarscholen in ons land; trekt men hieraf al de scholen, waarvan de nuttigheid twijfelachtig is of wier volstrekte nuttelooshеid niet betwijfeld kan worden, dan komt op eene aandoenlijke wijze aan het licht, hoe weinig nog aan de algemeen bestaande en gevoelde behoefte aan deugdelijke kinderopleiding in ons vaderland voldaan wordt en hoe dringend noodzakelijk het is, te voorkomen, dat eene kweekschool, die alleen in deze behoefte voorzien kan, enkel door gebrek aan geldelijke ondersteuning belemmerd wordt in de keuze van het voor het doel meest geschikte personeel.

eene besliste uitspraak gedaan te hebben over den aard van h e t v e r b a n d tusschen de beide vragen des tijds, hetwelk in het opschrift boven dit opstel werd verondersteld. Dat verband is buiten kijf wederzijdsch. Het bestaat hierin:

'Uit de talrijke jongedochterenschaar, die ons bovenal voorkomt in de termen te vallen van emancipatie, kan en moet zooveel mogelijk eene kern van bewaarschoolonderwijspersoneel gerecruteerd en in ons land gevormd worden. En van hare zijde is eene kweekschool voor opleiding de aangewezen weg en oogenschijnlijk het meest practische middel, om het denkbeeld van emancipatie, in overeenstemming met de vatbaarheid en het gehalte van dit personeel, te realiseeren.'

De groote vraag is nu maar: kan eene kweekschool als zoodanig inderdaad aan die verwachting voldoen? Is zij werkelijk bij machte, alzoo tot bevordering niet slechts der belangen van het bewaarschoolwezen, maar ook tot de emancipatie der vrouw mede te werken?

Wat zullen we tot toelichting van ons toestemmend antwoord beter kunnen doen, dan ons beroepen op d e f e i t e n, die wij betreffende de L e i d s c h e Kweekschool, hare inrichting, hare werking en hare Directrice geconstateerd hebben? Ten overvloede echter willen wij de aandacht ook nog vestigen op de ervaring van w e r k e l i j k e e m a n c i p a t i e, die wij gedurende de jaren van haar bestaan reeds verkregen hebben en gerust aan de oordeelkundige waardeering van het Nederlandsche publiek durven aanbevelen, ja, zelfs aan het gestrengste getuigenverhoor der betrokken personen zelven zouden wenschen te onderwerpen.

Hoe toch gevoelen zich d e z e kweekelingen na de aanvaarding harer betrekking en hoe doen zij zich voor in leefwijze en manieren, in omgang en levensgedrag? Over het algemeen zal het antwoord bevredigend uitvallen. Van stonde aan gevoelen zij zich ontheven van den druk der onzekerheid en angstvallige bezorgdheid voor de toekomst. Ze hebben een levensdoel, eene levenstaak voor oogen. Het besef van verlost te zijn uit den vroegeren geïsoleerden toestand, door nu gerekend te worden en te behooren tot den kring van vele stand- en lotgenooten, die naar hetzelfde doel streven, - dit besef verhoogt dat gevoel van eigenwaarde, prikkelt de energie, verheft den geest. Oeen wonder, dat het zich alras ontwikkelt tot het esprit de corps eener zusterlijke vereeniging van onderscheiden persoonlijke elementen, wier samenvoeging en samenwerking haar invloed niet missen kan op nauwere aansluiting en wederkeerige karaktervorming. Voor mogelijke storing der harmonie, ten gevolge der verschillende voormalige levenstoestanden en min of meer aanzienlijke herkomst, of voor mogelijke botsingen van partijzucht of jaloezie, bij zooveel onvermijdelijk verschil in talenten en vorderingen, - voor een of ander bestaat thans geene vrees. Gelijk de geest der Directrice, in wier persoonlijkheid, om zoo te spreken, het karakter van alle standen der maatschappij zich vereenigt en wier

menschkundige tact, door zachtmoedige en onpartijdige liefde bestuurd, al dergelijke gevaren wist te voorkomen, zoodat de goede verstandhouding en de eendracht hierdoor verzekerd, de gemeenschapszin aangekweekt werd, - alzoo werkt later de eenmaal ontvangen indruk van het leven op de kweekschool, vooral van het vrijzinnig, ongedwongen huiselijk verkeer, waardoor zij zich van elk ander gesticht voor verpleging en opvoeding van meisjes onderscheidt. Waar bruikbaar personeel gekweekt wordt voor een zedelijk doel, daar kan ook kwalijk sprake zijn van eene school in den gewonen zin. Met o p l e i d i n g van leeraressen gaat hier v o r m i n g gepaard, en wel vorming van toekomstige o p v o e d s t e r s v o o r h e t m a a t s c h a p p e l i j k leven. Zulks brengt vanzelf mede zekere mate van ongedwongen voorkomendheid in den gezelligen omgang. Doch ook op ander gebied mist de kweekschool de uitwerking niet van haar practischen geest. Zelfs het huiselijk verkeer wordt dienstbaar aan huishoudelijke bezigheid(*). Zoo behoort het ook te zijn. 't Is hier geenszins te doen om het aanleeren van eenig beroep of bedrijf, zooals men van ambachten spreekt; neen, veel hooger en verder is de strekking. Wie aan het grootsche en omvattende werk van volksontwikkeling en volksbeschaving wil leeren deelnemen, moet desgelijks voor zichzelven op den weg van veelzijdige ontwikkeling tot op zekere hoogte vorderingen trachten te maken. En op deze terugwerking van de paedagogiek op den paedagoog is dan ook alles in de regeling en de methode van opleiding en vorming der aankomende bewaarschoolhouderessen geheel aangelegd, zoodat zij, de kweekschool verlatende, gaandeweg in meer dan één opzicht een hooger peil van bekwaamheid hebben bereikt. Dat we ons hierin niet bedriegen, zal de ervaring, naar wij vertrouwen, steeds meer aan 't licht brengen.

En verlangt men nu daarenboven nog andere voorteekenen en gronden van goede verwachting, bewijzen van deugdelijke inborst, gemoedelijken ernst, zedelijk gedrag, belangstelling in het catechisatie-onderwijs en kerkbezoek; - wij kunnen daaromtrent over 't algemeen een goed getuigenis afleggen.

Maar dit alles is voor een waardig en veelbelovend optreden in de wereld nog niet voldoende. Het publiek moge al hoogen prijs stellen op fatsoenlijk voorkomen en zedelijke beschaving: het vordert met opzicht tot het a m b t e l i j k karakter, dat hier getoond en gehandhaafd moet worden, in de eerste plaats een waarborg van geschiktheid voor het vak, die bij eene vertrouwbare a a n s t e l l i n g noodig is en alleen door het overleggen van een officieel getuigschrift, een diploma

(*) Aan de inwonende meisjes wordt gelegenheid gegeven, zich te oefenen in de huishouding. Bij beurten hebben drie te gelijk de huishoudweek, waarin door haar gezorgd wordt voor ontbijt, koffie, afwasschen en dekken, toezicht houden op den geregelden gang van zaken, het helpen van de jongeren, enz. Zij zijn daardoor niet verstoken van de lessen en studie-uren. Alleen het werken in de school geschiedt niet. Allen zorgen voor het opmaken van haar bed, het schoonhouden van de waschtafel, het verstellen harer kleederen, enz.

of eene akte van bevoegdheid, kan gegeven worden. Aan het bezit hiervan is der bewaarschoolhouderes alles gelegen. De waarde, die daaraan gehecht wordt, beslist veelal over de waardschatting van hare betrekking en de hoogachting voor hare persoon.

Intusschen rijst hier de vraag: vanwaar, langs welken weg en op welke wijze is zulk een onmisbaar document te verkrijgen? Van welke handeling en welk gezag hangt het af? Het is eene quaestie van bevoegdheid, hoogst ingewikkeld en tot dusver zeker nog slechts voor betrekkelijke en gedeeltelijke oplossing vatbaar. De eerste voorwaarde van een diploma van bewaarschoolhouderes is zonder twijfel een behoorlijk afgelegd examen. Maar wie is bevoegd, dat te bevelen? Het Staatsgezag schiet hier te kort, zoolang het voorbereidend onderwijs niet wettelijk geregeld is. Wel is de Hooge Regeering in haar recht, wanneer zij streng toezicht houdt op alle instellingen en ondernemingen van publieken aard en door hare tijdige en gepaste tusschenkomst de orde handhaaft, mogelijke schade verhoedt en ook wat er langs dezen weg goeds tot stand gebracht wordt, naar vermogen steunt en beschermt. En mag men ditzelfde ook van haar verwachten ten aanzien van de bewaarschool, welnu, dan zal zij deze met belangstelling gadeslaan en het toezicht verscherpen, naar gelang zij, door het verleenen van subsidie of rechtspersoonlijkheid of andere bewijzen van goedkeuring, getoond heeft, gansch niet onverschillig te zijn omtrent het bestaan en de werking van zoodanige Inrichting. Het is haar recht, na te gaan, welke en hoedanige vrucht deze afwerpt en in hoever het publieke belang daarmede gebaat is. Zelfs zal zij het tot haar plicht rekenen, zich daarvan zooveel en zoo goed mogelijk te verzekeren. Maar - of zij zich tevens bevoegd zal achten, om, òf zelve òf door eene officieele Commissie van harentwege, een reglement voor het eindexamen tot verkrijging van eene rijksakte in het leven te roepen, is in veler oog alles behalve waarschijnlijk. Dit is zeker, zij onthoudt zich voorshands, en gewis niet zonder reden, van ook maar een enkelen stap te doen in deze richting, ja, zij laat geheel het beheer der Bewaarschool aan anderer bemoeiing over.

En deze bemoeiing is niet uitgebleven. Waar trouwens het hoogste gezag zwijgt en er bijgevolg eene algemeen geldende en bindende wet ontbreekt, daar kunnen nog wel andere krachten in werking gebracht worden tot bereiking van hetzelfde doel, zij het dan ook slechts bij benadering. Buiten de wettelijke bestaat er in elk geval ook eene rationeele en moreele bevoegdheid, die men zal mogen toekennen aan particuliere colleges en afzonderlijke besturen in Provinciën en Gemeenten, op wie de plicht rust, in eigen grooter of kleiner kring te doen, wat in hunne macht staat, om door tijdelijke en plaatselijke verordeningen en huishoudelijke maatregelen in dringende volksbehoeften te helpen voorzien. Zoo hebben b.v. ten aanzien der Bewaarschool de Provinciale Staten van Zuid-Holland indertijd een re-

glement op het eind-examen en het diplomeeren en aanstellen van Bewaarschoolhouderessen vastgesteld, waardoor veel nut gesticht, veel willekeur en wanordelijkheid op dit gebied voorkomen en gestuit is, vele onbruikbare en schadelijke elementen geweerd zijn. En dit voorbeeld is door sommige gemeentebesturen op kleiner schaal gevolgd.

In zoover nu dergelijke verordeningen werkelijk van kracht zijn of niet ingetrokken, kan er ook sprake zijn van bevoegdheid tot het bevelen en uitschrijven van een examen als voorwaarde van het verkrijgen eener akte. Er is dan ook lang en wordt nog steeds van deze gelegenheid gebruik gemaakt. Doch de ervaring heeft geleerd, dat men over 't algemeen met het oog op de resultaten daarmede geen vrede heeft. Daar moet derhalve iets aan haperen, en wat dit is, laat zich bij eenig nadenken gemakkelijk ontdekken. Slechts de officieele *vorm* is langs dezen weg tot zijn recht gekomen. Dit nu kan wel de *vrijheid* verleenen tot de *aanvaarding* van het ambt, maar geenszins den waarborg opleveren van *geschiktheid* voor de *waarneming* van hetzelve. Op deze *materieele* bevoegdheid der bezitster eener akte komt het echter in de schatting van het publiek vooral aan, en in den grond beteekent zij ook meer dan elke officieele vorm. Zij kan evenwel niet anders openbaar en naar waarheid geconstateerd worden dan door het *examen zelf.* En hier juist komt het ons voor, dat de schoen wringt. Niemand kan hier beschuldigd worden, want wie het houden van dat examen verordend en vastgesteld hebben, gingen naar hun beste weten te werk in de keus der mannen, aan wie die gewichtige taak werd opgedragen. Maar nu die mannen - waren of zijn zij daarnaar berekend en dus *zedelijk* bevoegd? Zij zijn zeker uitstekend bekwaam in hun eigen vak, maar de vraag is, of ze ook genoegzaam bekend en vertrouwd zijn met de beginselen, den geest, de methode, de wetenschappelijke vereischten, die het b e w a a r s c h o o l o n d e r w i j s kenmerken. Waar dit ontkend of betwijfeld moet worden, daar kan men zich waarlijk van zoodanig examen ook moeielijk een helder denkbeeld vormen. Bij iedere voorstelling, die men er zich van poogt te maken, krijgt men den indruk, alsof het personeel uit al te heterogene bestanddeelen bestaat; alsof er eene kloof gaapt tusschen wie het examen afnemen en wie het afleggen. Bij die beide partijen is er geen band van verstandhouding of sympathie, noch onderling noch tegenover elkander. Voorzeker, deze staat van zaken is onhoudbaar!

En zoo komt vanzelf de gewichtige vraag aan de orde: wat mag toch wel van zulken abnormalen toestand de grondoorzaak zijn? Wij antwoorden: eenvoudig het feit, dat al de in het proces betrokken personen en partijen buiten verband staan met de eene of andere K w e e k s c h o o l v o o r B e w a a r s c h o o l h o u d e r e s s e n. Zonder dergelijk orgaan laat zich geen afdoend examen of authentiek diploma denken, evenmin als zelfs op het hoogste wetenschappelijk gebied aan een officieel examen en nog minder van gezaghebbende graden gedacht zou

kunnen worden zonder eene Academie. Maar zoo is dan in zekeren zin de Kweekschool voor het bewaarschoolwezen eene Alma mater in 't klein, voor zoover zij de natuurlijke kweekplaats mag heeten van het talent, om een examen af te nemen, en van de vatbaarheid, om die beslissende proef te kunnen doorstaan. Aan haar boezem alleen worden stelselmatig de leerkrachten der onderwijzers ontwikkeld en geoefend; dáár alleen vinden de leerlingen gelegenheid, om rechtstreeks of zijdelings bekend en vertrouwd te worden met de eischen, die aan de noodige bekwaamheid voor het vak worden gesteld. In haar schoot moet dus de grondslag gelegd zijn, waarop het prestige van eene toelatingsakte berust: in één woord, zij heeft in de quaestie van b e v o e g d h e i d de beslissende stem(*).

En wanneer we dan nu ten aanzien van de Leidsche Inrichting van deze redeneering het besluit mogen opmaken, dan is naar ons bescheiden oordeel de meening gewettigd, dat haar, zoolang zij in ons land de eerste en eenige blijft van hare soort, de meeste aanspraak toekomt op het jus promovendi.

Niemand heeft haar dit recht dan ook ooit positief betwist. Wij hebben er echter steeds een uiterst nauwgezet gebruik van gemaakt, ook altijd met inachtneming der passende vormen. Het af te nemen eind-examen wordt hoofdzakelijk opgedragen aan het onderwijzend personeel, dat met de vorderingen der kweekelingen bekend is, terwijl daaraan een deskundig lid van ons Bestuur somtijds mede deelneemt. Het geschiedt naar een vooraf bekendgemaakt program, dat geheel in overeenstemming is met het leerplan. Geene kweekeling wordt toegelaten zonder voorafgegane beproeving. Kan zij desniettegenstaande op het examen niet slagen, dan moet ze òf naar de schoolbanken terugkeeren òf de kweekschool verlaten. Het beslissend oordeel over de uitkomst geschiedt, in gemeen overleg met de examinatoren, door het Bestuur ten overstaan der Stedelijke schoolcommissie, die den geheelen afloop heeft bijgewoond. Daarna wordt het d i p l o m a uitgereikt. En de ervaring leert, dat de gelukkigen, die met dit stuk in de hand uitgaan, om naar de voorgestelde ambtsbetrekking te solliciteeren, onvoorwaardelijk allerwege als volkomen g e l e g i t i m e e r d beschouwd en niet zelden zonder mededinging met de benoeming begunstigd worden.

(*) Wij betwisten aan niemand het recht, om een eind-examen uit te schrijven, maar betwijfelen de redelijke bevoegdheid overal, waar men niet beschikken kan over een *bevoegd orgaan van uitvoering*, waardoor ook weder de stempel van bevoegdheid kan gedrukt worden op de akte van toelating tot het ambt. De Maatschappij tot Nut van 't Algemeen, ofschoon tevens behoefte gevoelende aan zulk een orgaan en daarin door het stichten eener kweekschool willende voorzien, heeft het toch gewaagd, het eind-examen aan die stichting te laten voorafgaan. In hoever echter die proefneming gelukt is of meer tot waarschuwing dan tot aanmoediging dienen kan, blijkt uit het rapport der examencommissie zelve. (Men zie *Volksblad* van 6 April j.l. en het oordeel van W. Haanstra in het Nr. van 27 derzelfde maand.)

Zoo kan er, dunkt ons, thans wel geen redelijke twijfel blijven bestaan, of deze jongedochters, door de kweekschoolopleiding gevormd, zijn geworden r e c h t e p e r s o n e n en wel o p d e r e c h t e p l a a t s. Ten bewijze van dat laatste behoeven wij nog slechts even te verwijzen naar het practisch resultaat van haar optreden en werken in de maatschappij, in verband met de vrucht, die haar arbeid in de Bewaarschool aanvankelijk reeds oplevert voor de kinderen van ons volk. Gaarne stellen wij daarbij op den voorgrond de v o o r b e r e i d i n g voor het v e r d e r s c h o o l o n d e r w i j s; maar niet minder gewicht mag gehecht worden aan de v o o r b e r e i d i n g van het kind v o o r h e t m a a t s c h a p p e l i j k l e v e n door zijne veelzijdige ontwikkeling, zijne karaktervorming, het zich gewennen aan netheid en zindelijkheid, orde en tucht, aan inschikkelijkheid, betamelijken naijver, leerzaam spel en doelmatige bezigheid. Of zou eene goede richting, eene welbestuurde oefening in dit een en ander geen deugdelijken grondslag gelegd hebben voor de toekomst? En zien wij er niet reeds de sporen van in den tegenwoordigen tijd? Dit is zeker: wij hebben reden, om te verklaren, dat over den invloed en het werk der bewaarschoolhouderessen, van onze Inrichting afkomstig, heinde en ver in ons land verspreid, stemmen opgaan van lof en bijzondere tevredenheid, die ons gedurig toekomen van Commissiën en Gemeentebesturen, alsmede in brieven van dankbetuiging, aan de Directrice gericht, of in dringende aanvragen om toezending eener kweekeling, door haar gevormd, of in mededeelingen omtrent de merkbaar gunstige verandering in de kinderen hunner school. Bewijst dit een en ander de gezonde werking en de weldadige uitkomsten der pogingen, hier ter stede aangewend tot opleiding van Bewaarschoolhouderessen, - het pleit niet minder voor de waarheid, dat deze jonge vrouwen, zelven eenmaal tot dien gevestigden stand gekomen, zich hooger geplaatst mogen gevoelen op de maatschappelijke ladder en tevens hoog genoeg geklommen zijn in de schatting van 't publiek, om aanspraak te durven maken op beleefde en vriendelijke bejegening in het dagelijksche verkeer, in één woord op die onderscheiding, waarmede men doorgaans de vrouw aanziet en behandelt, van welke men zegt, dat zij het praedicaat verdient van g e ë m a n c i p e e r d.

Hiermede hebben wij de ons voorgestelde taak volbracht. Maar hebben wij nu ook grond, om te verwachten, dat de belangstelling in de beide onderwerpen van onze beschouwing eenigszins zal zijn opgewekt en versterkt? Zoo neen, dan zal dit te wijten zijn aan onze gebrekkige voorstelling. Niettemin zal ons de troostvolle zekerheid blijven, dat de feiten, die wij vermeld hebben, op zichzelven reeds in staat zullen zijn, menigeen te overtuigen, dat wij hier te doen hebben met gewichtige volksbelangen. In elk geval dulden ze geene tegenspraak en geven ons de krachtigste wapenen in de hand ter verdediging van onze financieele onderneming, waarop wij nu ten slotte moeten terugkomen.

Aan die feiten namelijk, die ons te machtig zijn geworden, hebben we steeds de beweegredenen onzer bemoeiingen ontleend.

Proefondervindelijk constateeren wij dus:

Vooreerst, dat het een feitelijk verschijnsel is van onzen tijd, dat de lang en diep gevoelde behoefte aan wèlingerichte volksbewaarscholen sterk is opgewekt en op bevrediging wacht.

Voorts, dat onder al de pogingen, die daartoe tot dusver zijn aangewend, slechts één voldoende uitkomsten belooft, namelijk de vestiging eener *kweekschool*, bepaaldelijk voor dat doel bestemd en op de meest normale wijze ingericht voor practische en theoretische opleiding gedurende een twee- of driejarigen leercursus.

En eindelijk, dat te Leiden, waar de eerste proef van zoodanige instelling genomen is, eene ondervinding van 15 jaren onmiskenbaar heeft doen zien, hoe het welslagen hier geheel afhankelijk is in de eerste plaats van het *opleidend* personeel, maar ook grootendeels verwacht moet worden van de aankomende jongedochters, die als *kweekelingen* verlangen opgenomen te worden. Deze laatsten spelen natuurlijk, waar sprake is van hervorming der Bewaarschool, de voornaamste rol. Zij zijn op dit gebied de hoop der toekomst! En opdat deze niet verijdeld of teleurgesteld worde, hebben de Bestuurders het zich tot een duren plicht gesteld, zorg te dragen, dat de admissie zooveel mogelijk bevorderlijk zij, niet slechts aan de vermeerdering van het getal, maar ook en vooral aan de verbetering van het gehalte van het *op te leiden* personeel.

Ziedaar de vaste grondslagen, waarop ons plan tot stichting van een ondersteuningsfonds rust. Zij verdienen, meenen we, ernstige overweging.

Zal het ons toch ooit gelukken, de nu eenmaal opgewekte behoefte van hervorming der bewaarschool te bevredigen; zal het ooit mogelijk zijn, de te Leiden genomen proef in elk opzicht als wèlgelukt te mogen kenschetsen en aanbevelen; zullen we ooit met zekerheid mogen verwachten, dat de Kweekschool aan al de vereischten zoowel van eene wetenschappelijke vormschool als aan die van een opvoedingsinstituut zal kunnen beantwoorden: dan moeten wij tijdig bedacht zijn op trapswijze vooruitgaan in echte beschaving, gekenmerkt door veredeling van geest en hart, van schoonheidszin en smaak, merkbaar in nette kleeding, houding, spraaktrant en manieren; kortom: de overtuiging, die wij koesteren, dat de bewaarschool altijd ver zal blijven beneden haar ideaal, zoolang de persoon, die aan het hoofd wordt geplaatst, niet hoog genoeg staat, om de minder ontwikkelde standen tot zich op te heffen, - die vaste overtuiging heeft ons gedrongen, uit de jongedochterenschaar, waaruit wij ons op te leiden personeel wenschen te recruteeren, eene keurbende te vormen van geëmancipeerde vrouwen in den zin, waarin wij dat woord hebben opgevat en boven omschreven.

Doch, helaas! wij zijn in onze keus niet vrij. Grievende teleurstellingen doen zich somwijlen voor, onoverkomelijke zwarigheden, stootende en stuitende hinderpalen, zelfs noodlottige klippen, waarop zoo dikwerf onze beste plannen schipbreuk lijden. Bezwaren zijn het namelijk van stoffelijken aard, en daaronder één van hoogst ernstige en kiesche beteekenis, waarop derhalve de nadruk van al het hier besprokene niet sterk genoeg kan gelegd worden. Hoevele beschaafde en ontwikkelde meisjes komen vóór het toelatingsexamen ons raadplegen over de geldelijke conditiën, maar, bevangen door een verklaarbaar schaamtegevoel, zich terstond terugtrekken. Doch hoevelen zijn er ook, die in den wedstrijd der admissie meer dan voldoende blijken geven van bijzonder talent en besliste vocatie, zoodat wij vurig wenschen zouden, ze onder onze kweekelingen te mogen tellen, doch er later rond voor uitkomen, dat voor de kosten gedurende het overige van den leercursus de noodige geldmiddelen zullen te kort schieten, - zoodat ze, als er bij ons geen raad of geene hulp te vinden is, binnentijds genoodzaakt zullen zijn, de zaak op te geven. Bij onzen toeleg, om het gehalte der aanstaande bewaarschoolhouderessen steeds meer te veredelen, is dit voorwaar eene bittere teleurstelling. En naar gelang nu onze Inrichting meer kans heeft, onder andere particuliere meisjes-kostscholen zich bij het publiek zonder aanmatiging te mogen kunnen aanbevelen, zullen zoodanige gevallen steeds bedenkelijker en menigvuldiger voorkomen. Het spreekt vanzelf, dat het ons telkens diep smarten moet, wanneer wij deze ongelukkigen, die zoo gemakkelijk te helpen en te behouden waren, aan zichzelven moeten overlaten. Doch wat kunnen wij anders? Onze fondsen moeten zich beperken tot de meest zuinige administratie, ten einde de kweekschool zelve in stand te houden, terwijl het voorrecht van beurzen nog onbereikbaar is. Den bijstand der liefdadigheid in te roepen in den kring onzer vrienden en bekenden, vindt zijne grenzen in de verschuldigde dankbaarheid voor het reeds ruimschoots genotene. En bijgevolg schiet er geen ander redmiddel over dan de schijnbaar gewaagde stap, onze poging tot v o r m i n g v a n h e t b e w u s t e f o n d s. Wel is waar schijnt dit een redmiddel, aangegrepen ten behoeve van individuen in bijzondere omstandigheden, - maar in den grond heeft het een hooger doel, namelijk de bevordering van het a l g e m e e n b e l a n g en de oplossing der beide gewichtige vragen des tijds: B e w a a r s c h o o l en E m a n c i p a t i e d e r v r o u w i n o n d e r l i n g v e r b a n d.

Die tijdvragen leggen wij dan ook, naar de inspraak van den geest des tijds, ter beantwoording voor, in de eerste plaats aan U, Edele Nederlandsche Vrouwen! Wij doen het met vrijmoedige bescheidenheid, maar ook in de vaste hoop, dat, waar het de waardigheid en de natuurlijke roeping Uwer sekse geldt, waarin hare teederste belangen en heiligste plichten mede betrokken zijn, gij gaarne bij leven of sterven

eene onderneming zult willen schragen, om velen onzer jeugdige medeburgeressen voor dat gezegende doel te winnen en te gelijk uit den droevigen staat van maatschappelijke onmondigheid nog bijtijds op te heffen.

Maar diezelfde vragen - zij komen bovenal ter verantwoording van den Nederlandschen Man, die een hart heeft voor ons volk en ons nageslacht. Met ernstigen aandrang roepen wij hem op, om zijn zedelijken en stoffelijken steun te verleenen aan eene philanthropisch-nationale Inrichting, die tot de meest radicale factoren behoort van volksverlichting en volksbeschaving, maar die zijn steun niet missen kan zonder gevaar te loopen, aan verlamming prijs gegeven te worden of althans in een stationnairen toestand te geraken, die de voorbode kon zijn van kwijning en ondergang.

Doch genoeg! Wij meenen met moed en volharding naar vermogen het onze gedaan te hebben.

Ieder van goeden wil, die in zijn gemoed ook ten volle verzekerd is van zijn vermogen, moge het zijne doen door het geven van eene bijdrage of eenig ander blijk van sympathie.

Leiden, Mei 1884.

Dr. A. RUTGERS VAN DER LOEFF,

Em. predikant.

Staatkunde en geschiedenis.

Ter nagedachtenis van Willem van Oranje.

De moord van 1584. Oorspronkelijke verhalen en gelijktijdige berichten van den moord gepleegd op Prins Willem van Oranje, met eenige bijlagen en aanteekeningen uitgegeven door J.G. Frederiks. - 's Gravenhage, Martinus Nijhoff.
W.J. Hofdijk. Een lauwerkrans op des Zwijgers graf. - 's Gravenhage, Ch. Ewings.

De gedachtenisviering, die op 10 Juli 1884 in de Nieuwe Kerk te Delft bij het praalgraf van Willem den Zwijger zal plaats hebben, moet bij elk oprecht Nederlander, bij elk niet door partijdrift verblind voorstander der moderne beschaving weerklank en bijval vinden. Een volk, dat zijne groote mannen eert, eert zichzelf, en wanneer het aan die mannen zijn roem, zijne eer, zijn bestaan te danken heeft, dan betaalt het daarmede nog maar de allereerste schuld der dankbaarheid. Dat de groote Zwijger, de Vader des Vaderlands, de grondlegger van ons onafhankelijk volksbestaan, van den nazaat eer en dankbaarheid eischen kan, wie zal het ontkennen? en op welken dag kan de nazaat gevoeglijker dien dierbaren plicht vervullen dan op de verjaring van het gewichtig oogenblik, waarop de groote man de kroon zette op zijn werk, zijn leven liet voor zijne zaak?

Het is een zonderling, een onverstandig gebruik van historische personen, wier mannenmoed en mannendaad men na eeuwen huldigen wil, den geboortedag luisterrijk te herdenken. Denkt men bij zulk eene feestviering na, dan is de eenige passende voorstelling van den herdachte die van een hulpeloos, pas ter wereld gekomen wicht, waaraan men niet dan met geweldpleging aan de logica de herinnering verbinden kan aan de groote daden, door dien zuigeling later als man verricht, aan de grootsche ondernemingen en heilaanbrengende scheppingen, tot stand gekomen in het brein, dat op het oogenblik der geboorte slechts hoogstens voor bloot dierlijke indrukken vatbaar was.

Welke wezenlijke beteekenis heeft de datum van 10 November, Luther's geboortedag in 1483, voor den Protestant? welke beteekenis

die van 14 April, waarop Willem I in 1533 het leven intrad, voor de vrijheid van Nederland? welke beteekenis de datum van 14 November, waarop de reeds in moeders schoot wees geworden achterkleinzoon van den Vader des Vaderlands in 1650 ter wereld kwam, voor Engeland, Nederland en geheel protestantsch Europa? Wie Luther herdenken en vereeren wil, kieze den 31sten October, waarop hij in 1517 zijne stellingen aan de kerkdeur te Wittenberg aansloeg, of den 17^{den} April, waarop in 1521 de Rijksdag te Worms zijn: 'Hier sta ik; ik kan niet anders!' vernam. Wie Willem III als den onvermoeiden kampvechter voor het protestantisme herdenken wil, zal den gedenkwaardigen 11^{den} November 1688 daartoe kiezen, toen hij zich inscheepte, om de kroon van Engeland te gaan in bezit nemen. En zoo is de meest gepaste dag voor eene herinnering aan hetgeen Willem I voor ons Vaderland en voor de menschheid is geweest, de 10de Juli, de dag, waarop hij nu drie eeuwen geleden een leven van opoffering en strijd voor het goede met den dood des martelaars besloot, de dag, waarop aan zijne stervende lippen de roerende, van zooveel liefde voor land en volk getuigende woorden ontglipten: '*Mon Dieu, mon Dieu*, *aye pitié de moy et de ton pauvre peuple.*' Die herinnering behoeft noch den moord zelf te omvatten, zich niet tot den moordenaar en diens medeplichtigen uit te strekken; zij kan en behoort zich te bepalen tot het slachtoffer, tot het leven van zelfopoffering en toewijding aan de zaak der vrijheid op elk gebied, dat op dien droevigen dag zoo tragisch werd afgesneden.

Meer dan eene herinnering verwachte men hier niet. Behalve waar het enkele historische feiten betreft, waaromtrent nieuw ontdekte bescheiden nieuw licht ontsteken kunnen, is er over den Zwijger en zijne verdiensten voor Nederland en de vrijheid geen nieuws meer te zeggen; toch zal men willen toegeven, dat in onze dagen van veel leeren en snel verleeren zulk eene herinnering niet overbodig is; dat het nuttig kan zijn, tegen de gedachtenisviering van 10 Juli in korte trekken te schetsen, wie de man is geweest, wien de hulde van een dankbaar volk na drie eeuwen wordt gebracht.

Willem van Oranje, in het officieel verhaal van den moord genoemd 'de wijste, gestadigste, grootmoedigste, geduldigste, manierlijkste, oprechtste, waarachtigste en rechtvaardigste vorst van zijn tijd', was een man, uitstekend boven zijne tijdgenooten; als veldheer geacht om zijne kloekheid en volharding in tegenspoed zoowel als om zijne gematigdheid en zelfbeheersching in voorspoed. Hij was de eerste staatsman van zijn tijd, uitmuntend in al die gaven en bekwaamheden, welke hem voor de stichting der Nederlandsche Republiek zoozeer te stade kwamen: in bedachtzaamheid en overleg, maar ook, waar 't pas gaf, in kracht en vastberadenheid van optreden, in groote overredingskracht en menschenkennis, die hem in de Raadzaal op half onwillige

en lauwe medewerkers menige schitterende overwinning deden behalen, en vooral in een onverzettelijk vertrouwen op het goed recht zijner zaak en op de toekomst, dat hij in de taal zijner dagen zoo treffend uitdrukte in den bekenden brief uit de benarde dagen van Haarlem's beleg, waarin geschreven staat, dat hij ‘met den alleroppersten Potentaat der Potentaten alzulken vasten verbond [had] gemaakt, dat wij geheel verzekerd zijn dat wij en alle degenen die daarop vastelijk betrouwen, door Zijne geweldige en machtige hand ten leste nog ontzet zullen worden, spijt alle Zijne en onze vijanden; zonder dat wij middelertijd eenige andere middelen die ons de Heer der heirscharen toegeschikt heeft, hebben of als nog willen laten voorbijgaan’.

Zulke opwekkingen tot vertrouwen en mannelijken moed, gepaard aan een eigen voorbeeld van vroomheid, gelatenheid en blijmoedigheid, bezielden en verkwikten de kleinmoedigen, kweekten en onderhielden bij Oranje's landgenooten de taaie volharding, die dit kleine volk den ongelijken strijd om de gewetensvrijheid tot aan het blijde einde deed volhouden.

Ook elders gaf hij hun voorbeelden, die ze maar al te zeer noodig hadden. Verzwijgen wij niet, hoe hij, een rijken prachtlievend vorst, alles opofferde, meer dan twee millioen guldens (destijds eene ontzettend groote som) uit eigen middelen in den strijd tegen Spanje opbracht en de schitterendste aanbiedingen van den Spaanschen koning afwees, om trouw te blijven aan de vaak hopeloos staande zaak van het volk, welks lot hij tot het zijne had gemaakt. In gematigdheid te midden van overwinning en voorspoed, in vergevensgezindheid jegens hen, die tegen hem misdreven, toonde de in dit opzicht hoog boven zijne tijdgenooten verheven prins zijn landgenooten den weg. Toen de kogel uit Jean Jaureguy's pistool hem nedervelde, was zijn eerste woord eene uiting van genade en vergiffenis voor den moordenaar, en toen diens overtuigde medeplichtigen terechtstonden, was eene nieuwe bede om eene genadige en zachte strafoefening, door Marnix van Willem's ziekbed tot de rechters gebracht, de oorzaak, dat het doodvonnis zonder wreedheid voltrokken werd. Het gruwelijke uiteinde van Balthazar Gerard toont, wat den ongelukkigen zonder deze van zooveel zielegrootheid getuigende tusschenkomst ware beschoren geweest.

Het grootste bewijs van staatsmansinzicht, dat ongelukkig niet geheel door de tijdgenooten werd begrepen en betracht, waardoor de Prins van Oranje zich jegens Nederland en de moderne maatschappij heeft verdienstelijk gemaakt, was zijne zorg voor de toekomst, zijn rusteloos en volhardend organiseeren te midden van het krijgsrumoer van den nog nauwlijks in 't aanzijn getreden jeugdigen staat, ook met het oog op de behoeften van vrede en rust. Men vergete niet, dat Willem de Zwijger door de voorwaarden, waarop hij in 1582 de hem aangeboden grafelijke waardigheid over Holland en Zeeland aanvaardde, de eigenlijke grondlegger is geweest van een constitutioneelen Neder-

landschen staat, al moest op de toen gelegde grondslagen eerst na ruim derdehalve eeuw het gebouw worden opgetrokken. De Prins was tijdens den oorlog met eene nagenoeg onbegrensde, eene dictatoriale macht bekleed; zijn persoonlijke invloed en de drang der omstandigheden zetten de grenzen dezer macht zoover uit, dat ze feitelijk niet te vinden waren. En toch verklaarde hij zich bereid, de grafelijke waardigheid op zulke voorwaarden te aanvaarden, dat zijne souvereiniteit slechts zou hebben bestaan in het bekronen en verbinden der organen eener ver ontwikkelde, voor dien tijd volkomen zelfregeering.

De hoogste roem van den Zwijger, die hem niet slechts als grondlegger van onzen staat voor onze natie, maar als drager van een schoon en edel beginsel voor de gansche menschheid tot een groot man stempelt, is gelegen in zijne waardeering van de twee grondzuilen van den modernen staat, de verstandelijke ontwikkeling der staatsburgers en de onderlinge verdraagzaamheid tusschen de belijders van verschillende godsdiensten. Men kent het geduld en de onvermoeide volharding, waarmede Oranje door woord en geschrift bleef aanhouden op de stichting der Leidsche Hoogeschool en den tegenzin, de angstvalligheid en de karigheid wist te overwinnen, die tegen deze stoute onderneming verzet voerden. Het was hem te doen, om de zegenrijke gevolgen der Hervorming, de zedelijke vrijmaking van den menschelijken geest, te vrijwaren en voor de wereld te behouden op een wetenschappelijken grondslag, die tevens de waarborg zou zijn voor een hoog peil van ontwikkeling van zijn volk. Hem, die den eersten stoot wist te geven, had dus de Republiek der Vereenigde Nederlanden haar voortreffelijk hooger onderwijs te danken, dat de groote mannen vormde, waardoor Nederland alle andere natiën op wetenschappelijk gebied heeft kunnen voorbijstreven.

Wat de kerkelijke verdraagzaamheid betreft, we weten, dat Willem van Oranje op dit gebied den bekrompen geest van zijn tijd niet heeft kunnen fnuiken. Algemeene gewetensvrijheid kon hij niet tot stand brengen; in de zuidelijke gewesten wilde men die niet aan de Protestanten toestaan, in de noordelijke de openlijke godsdienstoefening van Katholieken, en welhaast van andere dissenters, niet dulden. De geest zoowel van het volk als van den adel was in dit opzicht zoo stellig, dat, al waren aan Oranje nog vele levensjaren gegund geweest, waarschijnlijk wel niet, gelijk Motley meent, een Vereenigd Nederland van vijftien gewesten op den grondslag van een algemeenen godsdienstvrede zou zijn tot stand gekomen. In dit opzicht was Willem van Oranje zijn tijd zeer ver vooruit, beleed hij beginselen, die nu eerst, en zelfs nog lang niet algemeen, als waar en goed en rechtmatig worden aangenomen. Reden te meer voor hen, die dezelfde beginselen belijden, om op 10 Juli 1884 aan het praalgraf te Delft getuigenis te geven van hunne vereering en hulde jegens den held, den doorluchti-

gen geestverwant, die in den nacht van onverdraagzaamheid en godsdiensthaat de drager en voorvechter was van hunne overtuiging.

Dat de gedenkdag vele pennen in beweging zou brengen, was te verwachten. Dergelijke gelegenheden, om hun gevoel te uiten, zijn voor onze landgenooten gewoonlijk te sterk. De Zwijger-literatuur van 1884 is, ook wanneer men de strijdschriften uitzondert, om alleen de gedenkschriften te vermelden, reeds vrij uitgebreid. Het is niet noodig, al de verschenen werken en werkjes in 't bijzonder te vermelden; doch er behoort eene uitsondering te worden gemaakt voor de twee, welker titels hierboven vermeld staan, omdat zij elk vertegenwoordigen eene soort van gedenkschriften, die bij dit ernstig herinneringsfeest niet kunnen worden gemist. In het bij den heer Nijhoff verschenen werkje heeft de heer Frederiks alles bijeenverzameld, wat tijdgenooten van het rampzalig bedrijf hebben vermeld. Na de studie, door Prof. R. Fruin in *De Gids* van Juni aan het onderwerp gewijd, is de inhoud van dit belangrijk boekje voor geen belangstellende meer onbekend, terwijl door de aankondiging van dien hoogleeraar ook zij, wien de geschiedenis van de droevige Julimaand niet helder meer voor den geest staat, genoeg zijn voorbereid, om daarvan met vrucht kennis te nemen. Ook afgescheiden van den gedenkdag heeft de arbeid van den heer Frederiks, die met ernst en nauwgezetheid is volbracht, deze groote waarde, dat daardoor oude, bijna verloren bronnen opnieuw voor iedereen toegankelijk worden gesteld. Ieder belangstellende in eene onvervalschte geschiedenis van ons land is daardoor in de gelegenheid gesteld, de nieuwste sage betreffende 's Prinsen dood, die van het volslagen ongeloof, aan de waarheid te toetsen, zonder het woord van de geleerden blindelings aan te nemen. Deels van ooggetuigen, deels van tijdgenooten, die hunne wetenschap aan ooggetuigen ontleenden, vinden wij in dit onschatbaar werkje alles, wat op 's Prinsen moord betrekking heeft, bijeen: de door Filips II uitgesproken ban, de moord zelf, zoowel van het Katholiek als van het Nederlandsch standpunt beschouwd en beschreven, de confessie van den moordenaar, het verhaal van de gruwelijke martelingen, waarmede de ongelukkige bedrijver, voor wien de edele doode niet meer spreken kon, zijne daad heeft geboet, alsmede de brieven van adeldom, aan zijne betrekkingen door den Spaanschen Koning uitgereikt, en de stukken betrekkelijk eene beproefde, doch mislukte heiligverklaring van den uitvoerder van 's Konings edict van 15 Maart 1580. Zooals men ziet, eene belangrijke en volledige verzameling van stukken, gepast gedenkboek voor den 10^{den} Juli, van blijvende waarde voor de geschiedenis van Nederland.

Het bij den heer Ewings verschenen gedenkschrift is van een ander karakter. Met de hem eigen warmte verhaalt de heer Hofdijk daarin in korte en scherpe trekken de levensgeschiedenis van den man, wiens nagedachtenis gevierd staat te worden. Vlug, doch niet vluchtig, als

het verhaal is, stipt het de hoofdpunten van Oranje's leven aan, doet met ingenomenheid, doch zonder eenzijdigheid de voornaamste trekken van zijn karakter uitkomen en laat het volle licht vallen op de onschatbare diensten, welke de Zwijger bewees niet slechts aan het Nederland van zijn tijd, maar aan den nakomeling, die in vrijheid en nationaal bestaan de vruchten plukt van zijn onvermoeiden arbeid, zijn onverzettelijk vertrouwen, zijne grootsche offervaardigheid. De uitgever deed deze korte, doch volledige levensschets een waardig feestkleed aan. In een door den bekenden Haagschen decoratief-teekenaar C. Rosse, aan wiens teekenstift ook de keurige toepasselijke beginletters en *culs-de-lampe* van den tekst te danken zijn, met smaak ontworpen en flink geteekenden omslag bevat de *Lauwerkrans* een fraai portret van Willem van Oranje, door photographie aan het origineel in de Kasselergalerij ontleend, dat hem voorstelt op denzelfden jeugdigen leeftijd als het in 's Konings schilderijenkabinet aanwezige afbeeldsel, - eene houtsnede naar het beeld van 's Prinsen ten toon liggend lijk, uit 's Rijks museum te Amsterdam, - de portretten van de vier Nassaus, van eene groep, mede aldaar aanwezig, - een vijftal gezichten op plaatsen, in Willem's geschiedenis vermaard, naar oude platen en moderne photographieën, - het facsimile van een brief van den Zwijger aan Graaf Jan (van 1572) en een drietal moderne photographieën, Filips' afscheid van den Prins, het moordtooneel te Delft en het praalgraf verbeeldende. Een gedicht van B. ter Haar Bz., door Richard Hol in muziek gezet, vult verder dit werk, dat èn wegens den degelijken inhoud, èn wegens de artistieke uitvoering, typographische en decoratieve beide, stellig eene der meest smaakvolle herinneringen en de geschiktste feestgave zal uitmaken voor de ernstige gedachtenisviering van 10 Juli 1884.

15 Juni 1884.
MR. A.M. MAAS GEESTERANUS.

School en leger.

School en leger, door H. Oolgaardt, 1ste Luitenant der Veldartillerie. - Uitgegeven van wege de gewestelijke vereeniging ‘Gelderland’ van het Nederlandsch Onderwijzers Genootschap. - Arnhem. J. Rinkes Jr.

Den 23sten Juni 1883 heeft te Nijmegen de jaarlijksche vergadering plaats gehad der gewestelijke vereeniging ‘Gelderland’ van het Nederlandsch Onderwijzers Genootschap, en op die vergadering heeft de heer Oolgaardt het aangekondigde onderwerp ‘School en Leger’ besproken;

hij onderzocht, kortelijk, wat het leger kan doen voor de school en wat de school kan doen voor het leger.

Eene eigenlijke discussie over de rede van den heer Oolgaardt heeft er toen niet plaats gehad; alles heeft zich bepaald tot enkele opmerkingen en inlichtingen. Maar het bestuur van de vereeniging ‘Gelderland’ heeft het dienstig geacht, om de gehouden rede in het licht te geven, ten einde het algemeen in staat te stellen, om over de inzichten van den heer Oolgaardt te kunnen oordeelen.

De schrijver van deze regelen is, door zijn leeftijd, misschien minder geschikt tot zulk eene beoordeeling: hij leeft te veel in het verleden; toch heeft hij gehoor gegeven aan het vereerend aanzoek der Redactie van *De Tijdspiegel*, om in haar tijdschrift dezen arbeid van den heer Oolgaardt aan te kondigen.

Die aankondiging moet, allereerst, een woord behelzen van instemming en lof, èn voor de vereeniging ‘Gelderland’, èn voor den heer Oolgaardt. Aan beiden moet hulde worden gebracht voor het behandelen van een vraagstuk van zoo hoog belang, als het vraagstuk is van den wederzijdschen invloed, dien school en leger op elkander kunnen hebben. De heer Van Dam van Isselt, die met zooveel warme overtuiging en met zoo groot talent het eerst op de aansluiting van school en leger heeft aangedrongen, zal met voldoening bespeuren, dat het door hem gestrooide zaad in goeden grond is gevallen en vruchten voortbrengt.

Zeer is het te prijzen, dat men op de vergadering te Nijmegen niet dadelijk is overgegaan tot het bespreken van de gehouden rede; want bij elk belangrijk vraagstuk, dat men grondig wil onderzoeken, is rijpe overweging een eerste vereischte, en die mist men, als men, dadelijk na eene gehouden rede of lezing, een oordeel daarover moet uitspreken. 't Is waar, bij zulk eene discussie onmiddellijk na afloop van de lezing wordt dikwijls zeer vlug, zeer gevat, zeer aangenaam gesproken; het voor de vuist spreken, het debatteeren, is iets, dat algemeen beoefend wordt en waarin velen uitmunten; maar hierbij zou men toch, soms, wat grondiger nadenken, wat warmer overtuiging kunnen wenschen.

Ziehier de korte opgaven van den inhoud van Oolgaardt's geschrift; hoofdzakelijk is dat geschrift in twee deelen gesplitst.

Allereerst wordt de vraag behandeld: wat het leger voor de school kan doen.

De heer Oolgaardt spreekt over de regimentsscholen en de vruchten, die zij voor het lager onderwijs kunnen afwerpen. De milicien, die vroeger lager onderwijs heeft ontvangen, kan met voordeel van de regimentsscholen gebruik maken, om dat onderwijs te herhalen; maar, heeft hij vroeger nooit onderwijs genoten, dan moet men er niet op rekenen, dat het bezoeken van de regimentsschool dat gemis kan vergoeden: daartoe zijn de middelen, waarover men bij het regiment heeft te beschikken voor het schoolonderwijs, te beperkt; daartoe laat

het gehalte van de onderwijzers veelal te wenschen over, evenzeer als de geschiktheid van de lokalen in de kazerne. Daarbij blijft de milicien te kort onder de wapens, om in dien tijd goed onderwijs te kunnen ontvangen, als hij nog niets weet; straf die onkunde - zegt men soms - en houd dien milicien langer onder de wapens, omdat hij vroeger de school heeft verzuimd; - maar dat zou eene onbillijkheid zijn, daar dit verzuim misschien niet zijne schuld is.

Toch, beweert de schrijver, kan er bij het leger, voor het schoolonderwijs van de militie, meer worden gedaan, dan thans geschiedt: men kan, door iets meer geld te besteden, de localiteit verbeteren en de middelen voor dat onderwijs vermeerderen; men kan het schoolonderwijs verplichtend maken voor den milicien, die het nooit heeft genoten, en daarvan vrijstellen hem, die het niet noodig heeft. Onder de miliciens zijn er denkelijk ook wel te vinden, wier kennis en ontwikkeling hen in staat stelt, om schoolonderwijs te *geven*, in stede van het te moeten *ontvangen*; trek daarvan partij; maak van hen onderwijzers; benoem hen tot korporaal, zoodra zij maar eenigszins hunne militaire plichten kennen; doe hun met de onderofficieren omgaan, en tracht, op die wijze, hun een overwicht te verschaffen op de minder kundige, minder ontwikkelde miliciens.

Hoofdzakelijk op die wijze wil de heer Oolgaardt, dat het leger zal werken in het voordeel van het schoolonderwijs.

Zijn die denkbeelden te verwezenlijken, en zullen zij goede vruchten dragen? Wij gelooven van ja; maar wij voegen erbij, dat de uitkomst dit moet leeren. Dat er bezwaren zijn in te brengen tegen wat de heer Oolgaardt verlangt, geven wij gereedelijk toe; wij zullen zelfs enkele daarvan opnoemen; maar al dadelijk zeggen wij, dat die bezwaren niet van een onoverkomelijken aard zijn; dat het zeer goed kan zijn, dat zij lichtelijk zijn te overwinnen, slaat men maar eens de handen aan het werk. Het is eene oude waarheid, dat er nooit iets nieuws wordt ondernomen, waarbij men niet stuit op zwarigheden, en dat wie zich daardoor laat afschrikken, nooit iets moet ondernemen, maar altijd met de armen over elkander moet blijven stilzitten. Vooruitgang, verbetering kan alleen verkregen worden door arbeid en inspanning.

Te recht zegt de heer Oolgaardt, dat, al blijft de milicien bij ons leger maar korten tijd onder de wapens, en al heeft hij in dien korten tijd zeer veel militaire zaken te leeren, er toch altijd nog wel oogenblikken te vinden zijn voor het schoolonderwijs; al was het maar in de avonduren. Evenzoo heeft hij gelijk, dat het geen groot geldelijk bezwaar oplevert, om het schoolonderwijs bij de korpsen te voorzien van betere leermiddelen; 't is waar, het leger is daar, om het vaderland te verdedigen, en niet om schoolonderwijs te geven; maar het leger moet zich, ook in vredestijd, zoo nuttig mogelijk maken voor

het overige des volks, altijd de militaire bestemming op den voorgrond stellende.

Wat ons voorkomt het moeielijkst te verwezenlijken, bij de inzichten van den heer Oolgaardt, dat is het vinden van de onderwijzers uit de miliciens: hij wil het daarheen trachten te brengen, dat de onderwijzers in Nederland persoonlijk en niet door plaatsvervanging hunne militaire plichten bij het leger vervullen en reeds bij dat leger het schoolonderwijs bij de hand nemen. Uitmuntend - wanneer dit kan; maar kan het? - Wij twijfelen; wij zeggen geen: neen; maar wij zeggen ook geen: ja.

Daarbij heeft de kunde, ook bij het leger, wel eene zeer hooge waarde, maar niet *de hoogste;* het komt bij het leger vooral aan op militaire geschiktheid, en nog meer op het militaire karakter.

Het is zeker onnoodig, om hierbij te voegen, dat men dat laatste niet in een verkeerden zin moet verstaan en niet moet denken aan het militaire karakter, zooals het voorkomt in de zeventiende en achttiende eeuw; zooals het - om maar eens iets te noemen - geschilderd wordt in het *Journaal* van Constantijn Huygens, of in de tooneelspelen van den Engelschman Sheridan: men kon zich toen een officier niet anders voorstellen dan als een dapper en vroolijk, maar ruw en losbandig wezen; een officier was toen iemand, die zooveel mogelijk afwijkt van deftigheid en fatsoen; iemand, die vecht, en die zweert, en die drinkt, en die de vrouwen verleidt, en die zich bij voorkeur aansloot bij het janhagel, dat toen in de hoogere standen was te vinden. Wie zich, heden ten dage, dit alles nog voorstelt als de kenmerken van het militaire karakter, bewijst daardoor alleen, dat hij daarvan niets weet en daarover nooit heeft nagedacht; de kenmerken van het militaire karakter zijn thans: orde, plichtbesef, eenvoud, vaderlandsliefde; in één woord, alle die mannelijke deugden, die kracht en onafhankelijkheid van geest kweeken.

Men heeft vaak misbruik gemaakt van dat bekende gezegde van Von Moltke: dat de slag van Sadowa gewonnen was door den Pruisischen schoolmeester; men heeft het doen voorkomen, alsof het groote Pruisische legerhoofd daarmee heeft willen zeggen, dat de militaire grootheid van zijn land alleen te danken is aan het schoolonderwijs. Dit kan nooit Von Moltke's meening zijn geweest: hij kent het krijgswezen van zijn land veel te grondig, om niet overtuigd te zijn, dat de uitmuntende samenstelling van dat krijgswezen - waaraan niets gespaard, waaraan alles opgeofferd wordt - de voorname oorzaak is van Pruisen's tegenwoordige grootheid: de vaste samenstelling van het leger geeft Pruisen thans de kracht, om op gebiedenden toon in Europa te spreken, Frankrijk en Rusland in bedwang te houden en het dolzinnig woelen te breidelen van hen, die de maatschappij willen onderste boven keeren. Wij hadden, in het klein, voor óns krijgswezen het-

zelfde moeten doen; wij hebben liever forten gaan bouwen voor ons geld.

Wat vooral de sterkte van het Pruisische krijgswezen uitmaakt, dat is de samenstelling van het officierskorps: grootendeels bestaat het uit weinig bemiddelde adellijken, zich geheel wijdende aan de plichten van hun stand, blindelings toegedaan aan eene regeering, die hun lot, hunne toekomst geheel in hare handen heeft; de Pruisische officieren zijn misschien niet zoo overmatig wetenschappelijk, als men zich dat wel eens voorstelt; maar in dapperheid doen zij voor niemand onder, en op menig slagveld hebben zij daarvan blijk gegeven door heldendaden, waarvoor men eerbied moet hebben. Zoolang die geest van krijgstucht en van moed in het Pruisische leger blijft leven, zoolang zal Pruisen's grootheid geene vermindering ondergaan.

Uit het voorgaande trekke men niet het gevolg, dat kennis voor den krijgsman iets is van ondergeschikt belang; die redeneering zou geheel verkeerd zijn; ook voor den krijgsman is kennis van zeer hoog belang; ook voor hem is kennis macht. Maar de kennis alléén is voor den oorlogsman niet voldoende; daar hoort bij verstand, geest van orde en ondergeschiktheid en, vooral, dapperheid. Op dwaze wijze schermt men soms, bij ons, met hooge cijfers voor de legersterkte; men redeneert daarbij, alsof de eene soldaat evengoed is als de andere; men vergeet, dat daarbij een oneindig groot verschil kan bestaan en dat men met duizend goede soldaten eene roemvolle overwinning behaalt, met tienduizend slechte eene schandelijke nederlaag lijdt. Men verricht wonderen met eenige honderden Kaapsche Boeren, die het onverschrokken opnemen tegen de Engelsche troepen; men oogst niets dan schande met eenige duizenden Egyptenaren, die de wapens wegwerpen, als zij den vijand zien. Denkt men soms, dat de moed zoo iets alledaagsch is? Moed kan bij enkelen iets aangeborens zijn; maar meestal is zij de vrucht van eene strenge militaire opvoeding.

De tweede vraag: wat kan de school voor het leger doen? geeft den heer Oolgaardt al dadelijk aanleiding tot de opmerking, dat het reeds een verblijdend verschijnsel is, dat die vraag gesteld wordt en met belangstelling behandeld in eene vergadering die vreemd is aan het leger. Die vergadering vereert zich daardoor; zij geeft daardoor een blijk, dat zij ten minste niet onverschillig is voor ons leger; dat zíj hart heeft voor onze landsverdediging, voor ons onafhankelijk volksbestaan.

De opmerking van den schrijver is zeer gegrond, zeer juist. De handeling van de vereeniging ‘Gelderland’ steekt zeer gunstig af bij veel, wat over ons krijgswezen kan worden gehoord. Wat eene flauwe en laffe taal hoort men soms, als het geldt het bespreken van de kansen, om ons staande te kunnen houden bij eene vijandelijke aanranding; het is onmogelijk, om ongeduld en ergernis te bedwingen,

als men dan hoort verkondigen, dat de handhaving van ons onafhankelijk volksbestaan tegen onze machtige naburen eene hersenschim is en dat die handhaving zelfs niet eens de inspanningen waard is, die zij vordert. Zoo iets wordt gezegd in het land van den Zwijger, in het land van Tromp en De Ruyter, in het land van den grooten Willem III; men wordt er wee van, als men het hoort.

De vereeniging 'Gelderland' houdt zich geheel vrij van die smet; zij is op den goeden weg en de heer Oolgaardt spoort haar aan, om dien goeden weg te blijven volgen; vooral acht hij het wenschelijk, dat de onderwijzer aan de jeugd doe inzien, hoe verkeerd de minachting is, waarmede het krijgswezen soms wordt bejegend.

(bl. 15-16) '.....Daarom meen ik u te mogen verzoeken, en wegens het gewicht der zaak met ernst en drang, om werkzaam te zijn tot verheffing van den soldaat; doet de jeugd in hem een man zien, die tijdelijk een leven leidt vol moeiten en ontbering, maar die eene eervolle taak vervult; verheft het leger, waar ge kunt, in 't oog ook uwer medeburgers; dan zullen zij er toe komen, 't niet langer te schuwen, dat hunne zonen persoonlijk de aan hun land verschuldigde diensten gaan bewijzen, en zóó voorbereid zal eens de toestand kunnen geboren worden, dien wij wenschelijk achten en die gevorderd wordt door den geest des tijds, dat het leger is 'het weerbaar gemaakte volk'.

Wat kan de school nog meer doen in het voordeel van het leger?

De school kan de lichaamskracht van de jongelingen ontwikkelen en daardoor van hen sterke mannen maken. De lichaamskracht is een groot voordeel voor den krijgsman. Zeker, men zal wel eens voorbeelden aantreffen, dat een officier van zwakken lichaamsbouw toch een uitmuntend krijgsman is, omdat hij door groote geestkracht die lichamelijke zwakheid vergoedt; wij hebben in onze eigen krijgsgeschiedenis een afdoend bewijs van die waarheid in den heldhaftigen stadhouder Willem III; maar die voorbeelden behooren toch meer tot de uitzonderingen. In den regel is het een groot voordeel, als de soldaat krachtig en gespierd is; niet alleen, omdat hij daardoor de handelingen van den oorlog beter kan verrichten, de vermoeienissen van den oorlog beter kan doorstaan, maar ook, en vooral, omdat de spierkracht aan den man zelfvertrouwen geeft en daardoor zijne waarde verhoogt. De geest werkt op het lichaam, dat is zoo; maar het omgekeerde is ook waar: het lichaam werkt ook op den geest.

Wat nu aangaat de ontwikkeling van de lichaamskracht, is men thans, bij ons schoolonderwijs, in eene veel betere richting dan vroeger: de gymnastische oefeningen worden, bij dat onderwijs, niet langer verwaarloosd, maar hebben goed en geregeld plaats. Hoogen lof moet men geven aan mannen als Bientjes en de stichters van de 'Olympia-vereeniging', die er zoo krachtig op aandringen, om den jongeling meer tijd te laten besteden aan lichaamsoefeningen en hem minder op de

schoolbanken te houden, minder te plagen met examens, den vloek van onzen tijd.

Oolgaardt deelt in de algemeene waardeering van de toenemende beoefening der Gymnastiek op onze scholen; maar hij uit den wensch, dat aan dit gymnastisch onderwijs eene meer militaire richting worde gegeven: men leere - zegt hij, nagenoeg - aan de jongelingen ‘de behandeling van het geweer’; men geve aan hunne ‘wandeltochten’ meer den vorm van een ‘militaire marsch’; daardoor zal de jeugd meer gewennen aan orde en gehoorzaamheid; daardoor zal men er minder tegen opzien, om in de rijen van het leger te treden; daardoor zullen wij komen tot de afschaffing van de plaatsvervanging en zal, zoodoende, het schandaal ophouden, dat, terwijl ‘bij alle volken van Europa’ de landsverdediging berust op ‘het weerbaar maken van het volk’, alleen ‘België en Nederland’ daarop eene uitzondering zijn.

Hierin is eene kleine onjuistheid: in plaats van ‘alle volken van Europa’ moet het zijn ‘alle volken *van het vasteland* van Europa’; want ook Engeland heeft geen persoonlijken dienstplicht hij zijn leger.

Die kleine aanmerking, die hier gemaakt wordt, verhindert niet, dat wij geheel instemmen met den wensch, door onzen geachten wapenbroeder geuit: ook wij staan ‘het weerbaar maken van het volk’ voor; ook wij bevelen aan het algemeen ter lezing en overweging aan het uitmuntende geschrift van den Hoogleeraar Spruyt over *Persoonlijke dienstplicht*, en evenzeer sluiten wij ons aan bij den heer Oolgaardt, als deze met kracht erop aandringt, om, bij ons schoolonderwijs, een ruim deel toe te kennen aan de vaderlandsche geschiedenis:

(bl. 11) ‘.... Algemeen en terecht wordt er geklaagd over de weinige belangstelling, die bij Neerland's bevolking bestaat voor's lands zaken. Welk man uit het volk weet, hoe zijn rijk wordt bestuurd; wie hunner heeft eenig denkbeeld van de plichten van den burger tegenover den Staat, en van de rechten, die hij als burger mag doen gelden. Als 't nu waar is, dat 't bezit van inzicht in die zaken voor den Staat waarde heeft; dat gezonde denkbeelden daarover, eenerzijds op rechten zullen doen aandringen, maar van den anderen kant 't oor doen sluiten voor woorden, die, tot 't volk gericht, aansporen tot verzet tegen de gestelde machten; kan dan deze school ook in die richting niet nuttig werkzaam zijn? En dat zal zij wezen, als 't streven bestaat, om dien mannen denkbeelden te geven over 't verleden en 't heden van ons vaderland. De glorierijke tijdperken moeten hun worden geschetst, waardoor het nationaal gevoel zal worden verhoogd, en, worden hun dan verder onze hedendaagsche toestanden en instellingen duidelijk voorgesteld, de belangstelling, die wij wenschen, zal dan worden opgewekt en door hen in den kring, waarin zij terugkeeren, worden overgebracht.’

Het zij ons geoorloofd, ten slotte hier nog een woord te voegen bij wat de heer Oolgaardt zegt over de studie van de vaderlandsche geschiedenis.

De kennis van de Vaderlandsche geschiedenis is van het hoogste gewicht voor alle standen van ons volk; die geschiedenis moet aan de jeugd onderwezen worden op warmen, bezielenden toon; niet, zooals men de waarheid van het een en ander feit eindeloos onderzoekt, met eene wijsgeerige onverschilligheid, alsof het ons niets aanging; maar met die belangstelling en ontroering, die het hart sneller doet kloppen, als er verwezen wordt naar groote daden, door onze voorouders verricht. Houd toch, in 's hemels naam, u niet op, om der jeugd allerlei cijfers en dorre feiten in te pompen; verveel haar niet te lang met de behandeling van onze Staatsinrichting, van onze Staatsinstellingen; een Amsterdamsche jongen stelt er bitter weinig belang in, om te weten, hoe hoog het kiesrecht is in zijne stad en hoeveel leden zij afvaardigt naar de Tweede Kamer; - zoo iets raakt zijne koude kleeren niet, zoo iets is hem vrij onverschillig; - maar met hart en ziel zal hij luisteren naar wie hem spreekt van Amsterdam's roem en grootheid, naar wie hem verhaalt, hoe eertijds Amsterdam den machtigen Lodewijk XIV het hoofd heeft geboden. De geschiedenis moet niet alleen het verstand scherpen en ontwikkelen, maar zij moet ook het gemoed verheffen en veredelen; zij moet geestdrift opwekken; anders beduidt zij weinig.

Dat wordt, bij ons, wel eens over het hoofd gezien: men schrijft soms geschiedenis, alsof men alleen voor geleerden schreef; - en de geschiedenis moet geschreven worden voor geheel het volk - dat wil zeggen, voor het ontwikkelde, beschaafde deel des volks. Zeker, de geschiedenis moet geen lierzang zijn; zij moet niet, in opgeschroefde taal, onwaarheden opdisschen; integendeel, zij moet niets dan de waarheid geven en zoowel het kwade zeggen als het goede; - maar zij moet haar verhaal geven met warme overtuiging; zij moet schilderen en bezielen; het verleden moet zij doen leven. Uitstekende mannen behandelen bij ons de geschiedenis; maar zou het kwaad kunnen, als zij wat minder geschied*kundigen* waren en wat meer geschied*schrijvers*; als zij wat minder zich lieten verblinden door Ranke's grooten naam, wat meer het oog gevestigd hielden op Macaulay of Motley?

'*s-Gravenhage*, 19 Februari 1884.

W.J. KNOOP.

Amerikaansche spoorwegen.

Overzicht van de in Nederland verhandeld wordende Amerikaansche Spoorwegfondsen door J.D. Santilhano. Rotterdam, Nijgh en van Ditmar.

Dat iemand het durft wagen, op een werk over Amerikaansche spoorwegen de aandacht te vestigen, juist terwijl te New-York eene vreeselijke paniek heerscht in spoorwegwaarden en deze ook op onze beurzen eene ontzaglijke prijsvermindering hebben ondergaan, moge aan sommigen vreemd toeschijnen, zij echter, die met de tot nu toe verschenen afleveringen van het overzicht des heeren Santilhano alreeds hebben kennisgemaakt, zullen toegeven, dat ik door de aanbeveling van zijn werk volstrekt geen waagstuk verricht. Immers, ten duidelijkste blijkt, dat het niet in de bedoeling van den schrijver ligt, om door fraaie voorstellingen het Nederlandsch publiek verder op het gevaarlijk terrein der Amerikaansche spoorwegen te lokken; van wenken of raadgevingen onthoudt hij zich ten eenen male; slechts feiten en cijfers worden door hem verstrekt, en dat het publiek daaraan behoefte heeft - wie zal het ontkennen?

Een niet onbelangrijk gedeelte van het nationaal vermogen is in Nederland in de laatste jaren in Amerikaansche spoorwegwaarden belegd; het zou thans weinig baten, een klaaglied aan te heffen over de lichtzinnigheid, waarmede zoovelen in den lande te werk gingen, door hunne spaarpenningen toe te vertrouwen aan ondernemingen, die, zoo ver van huis, hun nu zulke aanzienlijke schade toebrengen. Wij staan nu eenmaal voor dat feit, en hij, die ernaar streeft, in de thans heerschende duisternis licht te verspreiden, verricht een verdienstelijk werk: natuurlijk, voor zoover dat streven bereikbaar is. Immers, de schrijver, die zooveel studie van zijn onderwerp maakte, zal wel de eerste zijn, om te erkennen, dat de gegevens, die bij de beoordeeling der innerlijke waarde van Amerikaansche spoorwegfondsen, in 't bijzonder van aandeelen, ten dienste staan, doorgaans niet voldoende zijn gebleken; of althans, dat door vele maatschappijen maar al te vaak naast hetgeen men ziet, zooveel geschiedt, wat men niet ziet, dat het verspreiden van v o l d o e n d licht moet beschouwd worden als een onbereikbaar ideaal.

Deze opmerking, waarmede het volstrekt niet mijne bedoeling is, iets af te dingen op de groote verdiensten van het werk des heeren S., leidt mij tot het maken van eene andere, waarbij ik even wensch stil te staan. Zij staat wel is waar niet onmiddellijk in betrekking tot het werk, maar de lust bekruipt mij tot het doen van een uitstapje, waarop ik hoop, dat mijne lezers mij wel zullen willen vergezellen.

Ik wensch namelijk eens na te gaan, waaraan het toch moet wor-

den toegeschreven, dat men in Nederland, dikwerf zoo terughoudend, waar het geldt het steunen van binnenlandsche ondernemingen, daarentegen zoo spoedig geneigd wordt bevonden, kapitalen aan buitenlandsche ondernemingen toe te vertrouwen; om daarna, wat betreft de Amerikaansche spoorwegwaarden in 't bijzonder, aan te toonen, tot welke teleurstelling te ver gedreven voorkeur voor het uitheemsche leiden moet.

Voorkeur voor het uitheemsche: voor een deel zal het wel daaraan moeten worden toegeschreven, dat buitenlandsche fondsen in ons land al even spoedig burgerrecht verwerven als zoovele buitenlandsche mode-artikelen; doch er is eene grondiger beweegreden, waarom Nederlandsch kapitaal in den vreemde plaatsing zoekt; zij is naar mijne bescheiden meening deze: dat Nederland aan overvloed van kapitaal lijdt.

Een benijdenswaardige lijdenstoestand, zal men mij tegenwerpen. Dàt kan ik slechts tot zekere hoogte toegeven. Immers, overtollige rijkdom oefent maar al te vaak een verslappenden invloed uit en leidt veelal tot zedelijken achteruitgang. Misschien mag het wel daarom bijna als een regel worden aangenomen, dat op het gebied van kunsten en wetenschappen, zoowel thans als vroeger, doorgaans het meest is gepresteerd door hen, die aan de straks door mij genoemde kwaal - overtolligen rijkdom - niet geleden hebben; en misschien moet het althans ten deele wel daaraan worden toegeschreven, dat Nederland als handeldrijvende natie thans niet meer hetzelfde hooge standpunt inneemt als een paar eeuwen geleden. Ware er toen reeds een Suez-Kanaal geweest, ik geloof niet, dat dàn het aantal schepen, dat daardoor gepasseerd ware, voor 77% uit Engelsche en slechts voor.... 4% uit Nederlandsche schepen zou hebben bestaan, zooals werkelijk in 1883 het geval was.

Overvloed van kapitaal meende ik als voornaamste oorzaak te moeten aanvoeren, waardoor buitenlandsche fondsen in ons land zooveel populariteit hebben kunnen verwerven. Trouwens, dit verschijnsel dagteekent niet van heden of gisteren. Reeds voor meer dan 200 jaren werd door een Keizer van Oostenrijk, het land, dat sedert dien tijd zoo herhaaldelijk aan ons overtollig kapitaal met succes... aderlatingen toediende, de meening uitgesproken: ‘Europa kann der Holländer Geld nicht entbehren’; reeds toen was de Amsterdamsche Beurs - wat zij nu niet meer is - de grootste van Europa(*).

Dat buitenlandsche Staatsleeningen door bemiddeling van Nederlandsche bankiers genegotieerd werden en in ons land plaatsing vonden, is eveneens een feit, dat reeds van meer dan eene eeuw dagteekent. Denemarken sedert 1764, Oostenrijk sedert 1765, Spanje sedert 1796, Rusland, Zweden en Noorwegen sedert 1798 deden herhaaldelijk, en zooals men weet, niet tevergeefs, een beroep op onze geld-

(*) ‘Im Jahre 1672 war die Börse von Amsterdam die berühmteste und grösste der damaligen Welt.’ Dit schrijft Dr. Julius Grossmann in zijne brochure: *Die Amsterdamer Börse vor Zweihundert Jahren.* Haag, Martinus Nijhoff 1876.

markt, terwijl daarbij nog opmerking verdient, dat aan de eerste Russische leening reeds waren voorafgegaan voorschotten, door vermogende Hollandsche ingezetenen aan den Czaar verstrekt tot steun van Rusland's handel, en welke voorschotten in 1798 uit de opbrengst dier leening (bij Hope & Co.) werden afgedaan.

Behalve de fondsen van bovengenoemde landen vindt men ook reeds in onze prijscourant van effecten van 1797 Engelsche, Fransche, Poolsche, Pruisische en Saksische effecten genoteerd.

Eindelijk wijst ook Adam Smith, wiens onvolprezen werk: *The Wealth of Nations*, in 1776 het licht zag en die daarin ons land naar verhouding zijner inwoners en uitgestrektheid verreweg het rijkste van gansch Europa noemt, op het aanzienlijk bedrag, dat reeds toen door onze voorvaderen in Fransche en Engelsche fondsen was belegd (alleen het bedrag der laatste schatte men toen op 40 millioen sterling: een cijfer echter, dat Smith zeer overdreven acht), 'terwijl', zoo gaat de beroemde schrijver voort, 'de groote sommen, die zij (de Hollanders) uitleenen aan particulieren, in landen, waar de rente-standaard hooger is dan in hun eigen land, omstandigheden zijn, die zonder twijfel aantoonen de overvloedigheid van hun kapitaal of dat het vermeerderd is in te groote mate, dan dat het met voldoende voordeel in de zaken van hun eigen land kan worden besteed'.

Vond men dus het Nederlandsche volk reeds vroeger en vindt men het nog steeds geneigd, om kapitalen in den vreemde te plaatsen, de aanleidende oorzaak daartoe ligt voor de hand: Nederland's materieele welvaart is door de buitengewone energie onzer voorouders, door het schitterend succes, waarmede hunne handels-operatiën, vooral in de 17de eeuw, tijdens de O.-I. Compagnie, werden bekroond, zoodanig bevorderd, dat de daardoor gekweekte kapitalen te groot waren en ook later te groot zijn gebleven, om geheel in het land zelf op voldoend productieve wijze geplaatst te kunnen worden.

De geldbeleggingen in het buitenland hebben - zooals begrijpelijk is - met afwisselend resultaat plaats gehad: vele gaven winst, vele leverden verlies. Vergelijkt men echter eene prijscourant van effecten van thans met een exemplaar, dat reeds eenige jaren oud is, dan zou men tot de conclusie moeten komen, dat het geleden nadeel door het voordeel moet zijn overtroffen; immers, steeds langer wordt de prijslijst, steeds grooter het bedrag, dat Nederland aan rente uit het buitenland te vorderen heeft.

Van alle vreemde fondsen, waarmede onze Beurs in de laatste 20 jaren werd verrijkt, hebben die der Vereenigde Staten van Noord-Amerika de belangrijkste rol gespeeld. Het was alweder ons volk, dat aan die Staten ten deele de middelen verstrekte, om den oorlog tegen het Zuiden te kunnen volhouden en tot een gelukkig einde te kunnen brengen.

Talrijke millioenen werden in 1863 eerst in 5%, later in 6%

obligatiën der Unie in ons land geplaatst, en toen de vrede in Amerika hersteld was, ontstond daar een tijdperk van bloei en ontwikkeling, zóó schitterend, als maar zelden in de geschiedenis der volkeren geboekstaafd is. Niet het minst werd de koers der fondsen daardoor bevoordeeld. De 6%, Amerikanen, een korten tijd te midden des oorlogs op 40% en daarbeneden gevallen, stegen allengs aanzienlijk en hadden in 1871 den pari-koers bereikt. Men begon toen in Amerika ernstig aan rente-reductie en amortisatie te denken en Nederland, dat zijn voorraad Amerikanen tot de lage prijzen aanzienlijk had uitgebreid, ging nu met enorme winsten realiseeren. Daarop verkeerde men echter in eene groote moeielijkheid; men vroeg zich af: op welke wijze moet de opbrengst der verkochte Amerikanen weder geplaatst worden, en... het paard van Troje werd binnengehaald! Allengs werd onze beurs als het ware door Amerikaansche spoorweg-obligatiën overstroomd; dáár vond alles een onderkomen; zelfs maatschappijen, die nergens ter wereld geld konden vinden, klopten te Amsterdam niet tevergeefs aan: men had hier met een uiterst dankbaar publiek te doen, dat geheel onder den indruk der belangrijke voordeelen, die het in de Amerikaansche Staatsfondsen had behaald, groote neiging koesterde, om nog eens zijn fortuin in de Amerikaansche spoorwegfondsen te beproeven.

Men herinnert zich, waartoe die proef leidde; in 1873 brak eene crisis uit, die de zoo stevige Amsterdamsche beurs op hare grondvesten deed trillen. De paniek kende geene grenzen. Tot alle prijzen werden de obligatiën, zoo keurig van uiterlijk, doch veelal zoo poover, wat haar innerlijk gehalte betrof, over boord gesmeten; was vroeger alles goed, thans achtte men alles onvoorwaardelijk slecht. Doch even luchtzuiverend als de onweersbui na een drukkenden zomerdag werkte de crisis van 1873 op de atmosfeer der beurs. Toen de kalmte in de gemoederen was wedergekeerd, begon men het kaf van het koren te onderscheiden; veel van hetgeen reddeloos verloren was gewaand, kwam weer terecht, ja, wat meer is, vele obligatiën bereikten later koersen, waarop men ze vóór den ‘kraak’ van 1873 nooit had gekend.

Inmiddels heerschte in de Amerikaansche schatkist bij voortduring embarras de richesse; schulddelging en rente-reductie waren aan de orde van den dag en door het snelle tempo, waarmede een en ander geschiedde, kwamen aanzienlijke kapitalen los, met wier plaatsing op andere wijze men in niet geringe verlegenheid verkeerde.

Deze omstandigheid leidde opnieuw en in de hoogste mate tot een tijdperk van overprikkelden ondernemingsgeest. De aanleg van spoorwegen o.a. nam op schrikbarende wijze toe, en daar door vele zelfs jonge maatschappijen aanvankelijk de meest verrassende resultaten werden verkregen, stegen hare aandeelen weldra tot koersen, welke zelfs de stoutste verwachtingen van Directeuren en andere bij den aanleg betrokken personen, die van het grootst bedrag dier aandeelen voor een prikje eigenaren waren, verre overtroffen.

Toch scheen het moeielijk, om voor al het nieuwe papier, waarmede de New-Yorksche beurs werd overvoerd, in Amerika serieuze koopers te vinden; veel bleef in handen van speculanten, en aan pogingen, om voor het vlottend materiaal op de Europeesche markten een débouché te vinden, ontbrak het niet.

Op Nederland, waar tot de crisis van 1873 slechts een negental aandeelen-soorten van Amerikaansche spoorwegmaatschappijen werden verhandeld (welk cijfer tot 1879 stationnair was gebleven), was nu weder in de voornaamste plaats het oog gevestigd.

De Canada's in 1879, de Francisco's in 1880 werden uitgezonden, om het terrein te verkennen, en toen het bleek, dat deze op vruchtbaren bodem waren gevallen, volgde in het jaar 1881 een gansche stoet van shares, waarvan de meeste door ons publiek met Oostersche gastvrijheid werden opgenomen. Ten gerieve der shares waren er administratie kantoren gekomen, die zich ‘à raison de’ met de inning van dividenden voor - met behartiging der belangen van aandeelhouders belastten. (Er zijn er, die het tegendeel beweren, n.l. dat niet de administratie-kantoren voor de shares, maar dat de shares ten bate der administratie-kantoren kwamen).

In de laatste helft van 1881 stegen de meeste der aangevoerde waarden tot haar toppunt; voor aandeelen, waarop een blauwen Maandag dividend was uitgekeerd, besteedde men toen den pari-koers of daaromtrent, maar niet lang kon dat standpunt gehandhaafd blijven; weldra volgde een tijdperk van reactie, dat, nu en dan door eene opflikkering afgewisseld, tot eene vernielende daling en deze eindelijk tot de vreeselijke crisis der vorige maand leidde.

Bedenkt men, dat van de 34 verschillende aandeelen-soorten, die op onze beurs verhandeld worden, een 25tal eerst in de laatste 5 jaar in de officieele noteering is opgenomen, dan is het verbazingwekkend, tot welk een kolossaal bedrag de Amerikaansche spoorwegaandeelen in dat betrekkelijk kort tijdsverloop in ons land zijn binnengedrongen. Men vindt ze in onze groote, in onze kleine steden, ja, tot in onze dorpen toe, en verspreid onder alle klassen der maatschappij; zelfs de eenvoudigste boer zal u op de prijscourant aanwijzen, - want den naam uit te spreken, is hem onmogelijk - een of ander Amerikaansch ‘pampiertje’, waarvan hij eigenaar is.

Dat dan ook door Amerika eene bres in ons nationaal vermogen geschoten is, is buiten twijfel; ja, ik acht die zoo groot, dat ik niet vrees, mij aan overdrijving schuldig te maken, wanneer ik beweer, dat de stagnatie, die in ons land in de meeste takken van handel heerscht, dat de geringe elasticiteit, waarvan 's lands inkomsten in de laatste jaren getuigen, voor een goed deel moeten worden toegeschreven aan de belangrijke verliezen, die door de Nederlandsche natie in Amerikaansche spoorwegwaarden zijn geleden.

Het bedrag dier verliezen, zelfs bij benadering, na te gaan, acht ik

onmogelijk, doch opdat men zich daarvan een denkbeeld kunne maken, heb ik de volgende tabel samengesteld van de verschillende aandeelen-soorten, die sedert 1868 - tot dat jaar kwamen slechts Illinois-shares in de noteering voor - op onze beurs worden verhandeld, en van de koersschommeling, waaraan zij in den loop der jaren blootstonden.

Kolom 1 van mijne tabel bevat het jaar, waarin de nieuwelingen in de officieele noteering werden opgenomen; kolom 2 hun naam, kolom 3 den koers, waarvoor zij het eerst - officieel - verhandeld werden; kolom 4 den hoogsten prijs, dien zij daarna bereikten; kolom 5 de koersen van 31 Mei van dit jaar en kolom 6 het bedrag van het aandeelenkapitaal in dollars, dat volgens de laatste opgaven van iedere maatschappij in circulatie was.

TABEL.

kol. 1.	kolom 2.	kol. 3.	kol. 4.	kol. 5.	kolom 6.
1857	Illinois Central	132	149⅞	120	29000000
1868	Erie	29⅞	52¼	15	77150600
1869	Chicago Rock Island & Pac.	87	240	111¾	41960000
	Chicago & Northwest. (preferred)	72⅞	176	128	22323190
	Pittsburg Fort Wayne & Chic.	110½	134	115	19714286
	Michigan Central	94½	132	72	18738204
	Clevel. Col. Cinc. & Ind.	75¾	99⅜	40	14991600
1872	Union Pacific	26¼	128¼	40¾	60868500
	Milwaukee & St. P. (preferred)	71	128	107	16540983
1879	Canada Southern	60½	88¾	39½	15000000
1880	St. Louis San Franc. 1e preferred	81½	114¼	84	4500000

1881	St. Paul Minneap & Manit.	87½	178½	89	20000000
	Miss. Kansas Texas	42¼	54⅜	15½	46405000
	Pennsylvania	134¼	140½	112½	92619750
	Chicago Burlington & Quincy	168½	170¾	119	79055000
	New-York Central	149	149	102¼	89428300
	New-York Ontario & W.	38⅛	39½	10⅜	58113982
	Wabash St. Louis & P.	91¼	99¼	14¼	23034200
	Atchison Topeka & Santa F.	137¼	137¼	72½	56913200
	Central Pacific	86¾	102½	42¾	59275500
	St. Louis & San Fr. 2de preferred	64	82	35½	10000000
	St. Louis & San Fr. (comm, shar.)	44	53½	22½	10500000
	Louisville & Nashville	107	109	34	25000000
	Buffalo N.Y. & Philad.	46	46	12	13750000
	Oregon & Calif (preferred)	57	58	19	12000000
	Oregon & Calif (common)	24½	25½	8	7000000
	Denver & Rio Grande	85¾	87½	12	35500000

1882	Erie (preferred)	78½	89½	34	8134800
	Cleveland Akron & Col.	40¼	51	29¾	4000000
	St. Louis & Cairo	17¼	23⅛	9⅛	6500000
1883	Florida Centr. & W.	20	26	20	3000000
	Canadian Pacific	59½	65	45¼	65000000
	Buffalo N.Y. & Phil. (preferred)	63¼	63¼	22½	6568200
1884	Missouri Pacific	88½	92¼	72	30000000

Aan deze tabel wensch ik de volgende opmerkingen toe te voegen:

1°. dat voor sommige aandeelen het verschil tusschen hoogsten en thans genoteerden koers niet geheel als verlies moet worden beschouwd, doch het gevolg is van extra-uitkeeringen in stock of bonds, die daarop in de laatste jaren hebben plaats gehad. Zoo geschiedde met de Rock Island, die 100, de Atchison Topeka, die 50, de Manitoba, die 40, de Illinois, die 17% aan hare aandeelhouders, hetzij in nieuwe aandeelen, hetzij in nieuwe obligatiën, uitdeelden boven de hun verstrekte gewone dividenden;

2°. dat Nederland bij alle daarin voorkomende maatschappijen niet gelijkelijk betrokken is; dat er zelfs onder zijn, in wier aandeelen òf nooit òf slechts zelden en voorbijgaand geregelde handel heeft plaats gehad en dus het verlies, daarop geleden, of de winst, daarop behaald, slechts voor het geringst gedeelte ten laste of ten bate van onze landgenooten komt; dit geldt in 't bijzonder voor de aandeelen der New-York Central, der Atchison Topeka & Santa Fé, der Milwaukee, der Chicago Burlington & Quincy en van de aan den vooravond der crisis aangevoerde Missouri Pacific-shares.

Tegenover deze verzachtende omstandigheden bij de beoordeeling der schade, die aan Nederland thans wordt toegebracht, heeft men echter te letten op een gewichtig feit, dat die schade tot een bedenkelijk cijfer doet stijgen, en wel het volgende:

Oude, veelal goede kennissen werden langzamerhand verwaarloosd en moesten voor jeugdige indringers plaats maken: Canada's, Missouri's, Ontario's, Nashvilles, Rio's, Wabash' zag men komen - Illinois, Rock Islands, North Western, Pittsburgs en Milwaukee's zag men gaan. En hoewel eerstgenoemde soorten - met uitzondering van Canada's, die van 1879 dagteekenen, - niet langer dan sedert 3 jaar in de noteering zijn opgenomen, heeft zich juist daarin de meest uitgebreide en geregelde handel ontwikkeld. Reeds vóór eenige maanden werd het bedrag aan Denver Rio-shares, dat zich in den lande bevond, op meer dan de helft van het aandeelen-kapitaal geschat, en ook bij de meeste andere soorten van het gehalte der Rio-shares zijn Nederlandsche belangen aanzienlijk betrokken.

Die belangen, wel verre van door de Mei-crisis geringer te zijn geworden, zijn thans grooter dan ooit te voren. Want geheel in strijd met 1873 was thans de handelwijze van het publiek. Toen ging alles over boord; thans daarentegen zijn scheepsladingen aan shares uit Amerika onderweg, die voor Hollandsche rekening tijdens de paniek opnieuw zijn aangekocht. Aan een ieder, die op den Dam geen vreemdeling is, is het bekend, dat die aankoopen in de laatste weken millioenen en nog eens millioenen hebben bedragen; de stijging onzer wisselkoersen op het buitenland, de staking van goudaanvoer - waarvoor, terwijl ik deze regelen schrijf, reeds gouduitvoer in de plaats is getreden, - staan met die aankoopen in direct verband.

Het zij verre van mij, de gedragslijn van zoovelen mijner landgenooten te willen verdedigen; evenmin wil ik haar aan critiek onderwerpen; het eerste komt mij onmogelijk, het tweede thans doelloos voor. Nu men zich echter eenmaal op een gevaarlijk terrein heeft begeven en zoo onafzienbaar ver daarop is doorgegaan - nu moet het ook aan voorlichting niet ontbreken.

Daarom vestigde ik dan ook met genoegen de aandacht op het *Overzicht* des heeren Santilhano. Men vindt daarin alle bijzonderheden omtrent het verleden, zoowel als omtrent het heden der verschillende maatschappijen, waarbij men in ons land geïnteresseerd is, verder vele gegevens, die bij de beoordeeling der intrinsieke waarde harer aandeelen van nut kunnen zijn. Wil men weten, of het aandeelen-kapitaal en de obligatiën-schuld eener spoorwegmaatschappij in gewenschte verhouding tot elkaar staan; - of het percentage harer exploitatiekosten van zuinigheid en degelijkheid getuigt, dan is meergenoemd werk met vrucht te raadplegen, terwijl men er bovendien ter oriënteering kaartjes in vindt, die in duidelijkheid en netheid van bewerking niet behoeven onder te doen voor die, welke men in soortgelijke Amerikaansche werken aantreft.

Ook in de cijfers, waarop het hier voornamelijk aankomt, kenmerkt zich het overzicht door nauwkeurigheid (misschien met uitzondering van eene enkele drukfout, zooals op pag. 76 voorkomt, waar het halfjaarlijksch dividend op de Central-Pacific-aandeelen sedert Feb. 1880 met 8% in plaats van met 3% wordt vermeld).

Één opmerking veroorloof ik mij ten slotte.

In Amerika gaat alles met duizelingwekkende snelheid. Wat heden onbeduidende en niet rendeerende spoorwegen zijn, ziet men door aansluiting aan, door samensmelting met andere lijnen dikwerf in korten tijd tot groote en levenskrachtige ondernemingen ontwikkelen; goed aangeschreven maatschappijen daarentegen ziet men vaak niet minder plotseling, hetzij door opdagende concurrentie, hetzij door slecht beheer, met reuzenschreden achteruitgaan.

Juist nu, omdat aan gene zijde van den Oceaan de gebeurtenissen elkaar zoo snel opvolgen en afwisselen, is het begrijpelijk, dat een overzicht der spoorwegen aldaar spoedig zijne actualiteit moet verliezen en eene nieuwe uitgaaf daarvan geregeld jaarlijks - evenals b.v. Poor's *Manual* - dient te verschijnen.

Ik hoop dan ook, dat de heer Santilhano, daartoe aangespoord door het succes, dat hij ongetwijfeld met zijn arbeid inoogst, ten gerieve der vele belanghebbenden zijn *Overzicht* geregeld jaarlijks zal blijven voortzetten.

'*s-Hage*, 6 Juni 1884.

H. DE JONG.

Letterkunde.

De muziek van Richard Wagner.

Wat den mensch ter harte gaat, erkent hij gaarne als *de* waarheid. Zooveel menschen, zooveel zinnen en - zooveel waarheden, zou men erbij kunnen voegen, droeg niet *de* waarheid een apart cachet, waaraan al die verschillende, uiteenloopende opvattingen van haar geheimzinnig, heerlijk wezen - zullen ze ten minste eenig recht van bestaan hebben - getoetst moeten worden. Tot welk eene verwarring van allerlei tegenstrijdige meeningen en voorstellingen ook dit vergelijk weder aanleiding kan geven, vermeldt de geschiedenis der menschheid bij boekdeelen, en dat het bij de ouden niet anders toeging, bevestigt ons de gesluierde Neitha der Egyptenaren in haar prachtigen tempel te Saïs met het opschrift: *Ik ben alles*, *wat was, wat is, wat zal zijn. Geen sterveling vermag mijn sluier op te lichten. De zon is mijn kind.*

Nochtans is het menigeen gelukt, een tipje van dien sluier op te lichten, waardoor het heerlijk aanschijn der gebenedijde voor 't oog der wereld gedeeltelijk zichtbaar werd. Dat men deze onthullers der heilige hoog vereert, ja, hun menigmaal eene plaats naast haar toekent, is principieel eene te schoone uiting van het dankbare menschenhart, om ze niet zelfs in hare vaak belachelijke overdrijving op prijs te kunnen stellen. Immers, wie de wereld de waarheid in hare treffende schoonheid en verhevenheid leert bevatten, bewees haar eene zoo groote weldaad, dat hem van rechtswege aller hulde toekomt! Bij al de acrobatensprongen, die er in den loop der tijden zijn gewaagd, om minstens zegevierend de waarheid van verre te kunnen aanwijzen, en bij al de vergissingen, die daarvan het gevolg waren, mag men echter de faam wel eenig wantrouwen toonen, als zij den roem uitbazuint van een nieuwen onthuller der waarheid. Zelfs wordt men hier te meer toe aangespoord, naarmate men reeds door de reeks harer onthullingen tot een zuiverder begrip kwam van hare echte kenteekenen: *groote eenvoud en zielverheffende schoonheid.* In dier voege zal men bij de beoordeeling van eenig kunstwerk allereerst rekening moeten houden met deze kenteekenen, waarvan de ziel in hare zuivere, hoogere aspiratie den indruk moet ontvangen.

Zielverheffend en zielveredelend zal dus alleen datgene kunnen zijn, wat door de uiting en ineenvloeiing der zuiverste gevoelens en gedachten van onze hoogere zieleroeping getuigt en wel onderscheiden moet worden van de geestdrift of extase, kunstmatig bewerkt door zielschokkende, maar niettemin zinnenprikkelende middelen.

Voor degenen, die het hoogere zieleleven der menschen nog eenige waarde toekennen, is het van groot belang, na te gaan, in hoeverre het nieuwe, dat ons als het ware schoone wordt voorgehouden, bevorderlijk kan zijn aan 't vermogen onzer ziel, om ons boven 't peil der zinnelijkheid te verheffen. Uit den heftigen strijd der partijen, die hieraan gewoonlijk gepaard gaat, kan men besluiten, dat er gelukkig nog legio van menschen zijn, die dit met warmte erkennen.

Een teeken des tijds mag men het noemen, dat bij de beweging, door den gevierden componist Richard Wagner in 't leven geroepen, voor 't meerendeel het jongere geslacht als de dapperste heraut van zijn roem optreedt.

De reden ligt voor de hand.

In haar loffelijk streven heeft de wetenschap de aardsche bron van welvaart zoo kwistig mogelijk laten vloeien en voor iedereen toegankelijk gemaakt. Maar die bron bevat bij al het goede, dat zij verschaft, ook het gif, dat prikkelt tot werelddienst en zingenot. Niemand denkt eraan, om het gevaarlijk mengsel te reinigen, en met iedere teug wordt zijn geest meer beneveld en zijne ziel meer doortrokken van de giftige bestanddeelen, die hij onnadenkend mede inslikt. Een ziekelijk verlangen naar de medicijn, die den geest weder helder en de ziel weder elastiek kan maken, openbaart zich. Oververzadigd van de alom stroomende bron der welvaart, zoekt men gretig naar eene nieuwe, die uit den hemel moet komen, zal zij lafenis kunnen aanbrengen. Want dit is het kenmerkende goddelijke in den mensch, dat de kloekste tijdgeest hem niet zóó innig met de stoffelijke wereld kan vereenigen, of bij iederen lichtstraal, die hem van boven schijnt te komen, ziet hij vol belangstelling toe en verwacht er zijn heil van. In haar voortdurenden roes van vermakelijkheden toont ook de tegenwoordige jeugd met verblijdende zekerheid, dat ze behoefte heeft aan zielverheffende indrukken, waaraan de wereld haar met haar tegenwoordig ongeloof en hare stofaanbidding niet meer helpen kan. Vandaar, dat ze met zooveel geestdrift toejuicht bij ieder lichtvonkje, dat haar van beteekenis schijnt voor het onvergankelijk schoone, goede en ware, en het in blinden ijver tracht aan te blazen tot eene heldere vlam voor de geheele menschheid.

Hoe zal men echter vertrouwen stellen in de helderziendheid van een geslacht, dat van jongs af geleerd heeft, de heilige waarheid alleen als werelddame te huldigen, die men nu eens als koninginne dan weder als femme du demi-monde aanprijst en toejuicht! Zeker, deze tijdgeest is Richard Wagner ten goede gekomen. Of hij al

manmoedig zijn afgodsbeeld ontsluierde, dat hij ons als de hoogste waarheid in de kunst voorstelde, men zag slechts de koninklijke houding van 't stoffelijk beeld en niet de grove, zinnelijke uitdrukking van het vermetele aangezicht. De voorstelling der waarheid was ontzagwekkend, verleidelijk schoon en nieuw, maar de reine hemellinge zag met deernis neder op haar grof, aardsch conterfeitsel, dat niets kon schenken dan eene overprikkeling van zenuwen en een machtigen, zinnelijken indruk.

De kunstcritiek gaat hand in hand met de beschaving. Ze neemt over van den tijdgeest, zooveel als ze 't in 't belang der kunst noodig acht, en is voor 't overige geroepen, om zich te houden aan de algemeen erkende, onveranderlijke regelen van het ware, schoone en goede. Dit belet niet, dat de kunstcritici, vooral op muzikaal gebied, lang niet altijd eensgezind zijn, ja, dikwijls heftig strijd voeren, als 't op de juiste beoordeeling van eenige nieuwe, groote compositie aankomt. De edele toonkunst eigent er zich dan ook al zeer slecht toe, om in haar hedendaagschen, kolossalen notendos getuigenis af te leggen van haar eigenlijk wezen. Gelukkig behoudt ze, als sprake van het gevoel, haar vermogen op de menschheid. 't Gevoel getuigt echter bij den mensch zóó verschillend, dat de een allicht in geestdrift geraakt over 'tgeen den ander volkomen koel laat. Zelfs de muziekkenners zijn het voortdurend oneens over de lieftallige, aetherische muze en dit mag wel eene van de redenen zijn, waarom ze haar tot een muzikaal wetenschappelijk vraagstuk hebben gemaakt, waarvan de oplossing nu en dan door een volleerd notenkenner wordt beproefd, ondanks de treffende bewijzen, dat het muzikaal genie alleen er de verklaring van kan geven.

Onder 't gewicht van haar negentiende-eeuwsch, rinkelend notenhansworstenpak is het waarlijk der Toonkunst niet euvel te duiden, dat ze wat laag bij de aarde blijft en bijgevolg ook de menschenziel niet hooger voert. Aldus uitgedost, blijft ze zeker nog de bekoorlijke, die men gaarne bewondert, maar verliest ze toch meer en meer van hare tooverkracht, om de ziel te ontworstelen aan de wereld der stof en daardoor een blik te gunnen in reinere, hoogere sfeer. Iedere poging, om hierin verandering te brengen, is dus aller ondersteuning overwaard. Bij dergelijke pogingen zal men echter weder rekening moeten houden met de echte kenteekenen der waarheid, die alleen de bevoegdheid kunnen schenken, om het goede, schoone en verhevene ook in een toonstuk te erkennen en te waardeeren: zielsverheffing en treffende eenvoud.

Dragen de muziekwerken van Richard Wagner deze kenteekenen?

Tal van biografen hebben zich beijverd, om het leven en de werken van R. Wagner zoo nauwkeurig mogelijk te beschrijven. Opmerkelijk genoeg voor een man van zóóveel beteekenis op muzikaal gebied, gaf R. Wagner niet, zooals alle groote componisten, oogenblikkelijk blijk van zijn muzikaal talent, maar kwam hij eerst op 18jarigen leeftijd

tot het besluit, om zich aan de Toonkunst te wijden, leerde onder leiding van Th. Weinlig vlijtig het contrapunt en componeerde. Van zijne schooljaren verhaalt men, dat hij de meeste geestdrift aan den dag legde voor de Grieksche mythologie en geschiedenis; dat hij door de treurspelen van J.A. Apel aangespoord werd tot het schrijven van een drama en zich reeds tot dichter geroepen achtte, toen de bespotting van zijn geliefd drama, rijk aan onzin, hem plotseling onverschillig maakte voor de classieke letteren en over 't geheel traag en lusteloos in 't leeren. Niet veel gunstiger beoordeelde men zijne eerste composities. Nadat zijn *Rienzi* met goed gevolg te Dresden was opgevoerd en aanleiding gaf tot zijne benoeming als kapelmeester van den Koning van Saksen (1842), begint de faam zich met hem te bemoeien. Te oordeelen naar *Rienzi*, *Der Fliegende Holländer* en zelfs ook *Tannhäuser*, opera's, die nog rugsteunen op die van Meyerbeer, Weber en Marschner, was R. Wagner toen nog niet tot het volle besef gekomen van zijne bijzondere kunstroeping, maar beoogde hij toch, in navolging van Glück, de hervorming der opera tot een muziek-drama. Meer en meer wordt echter deze taak breeder door hem opgevat en door zijne geschriften toegelicht als ‘het kunstwerk der toekomst’. Om dit kunstwerk te verkrijgen, was 't niet alleen voldoende, dat de Dichtkunst *nevens* de Muziek eene haar waardiger plaats innam, zooals 't reeds door Goethe en andere dichters was aangegeven, maar moest elke kunst op gelijken voet, dus in hare hoogste voortreffelijkheid, bijdragen tot de verwezenlijking van het ideaal, dat als echt Duitsch muziek-drama de gebrekkige opera zou vervangen. Niemand zal ontkennen, dat er naar zulk een ideaal gestreefd mag worden. Of echter de menschheid ooit bevoegd zal zijn, om deze streng vereenigde kunst in al hare veelzijdigheid en verschillende toerusting zoodanig in zich op te nemen, dat zij er het volle genot van heeft of den bedoelden zielverheffenden indruk van ontvangt, is eene vraag, die nog beantwoord moet worden uit gebrek aan de voortreffelijkheid der kunstwerken zelven, die hierin moeten beslissen. Naar aanleiding van dien mag men de vraag stellen, of de componist, die ons deze kunstwerken als het hoogste ideaal in de kunst voorhield, naar aanleg en karakter in staat was, om zelf dit ideaal in zijne hoogste beteekenis te bevatten. Het heerlijkste genie toch laat zich niet scheiden van den persoon en legt zelfs in zijne hoogste vlucht de ondubbelzinnigste getuigenis af van de eigenaardige karaktertrekken van dezen persoon en van zijn gemoedsleven. De vereerders van R. Wagner bepalen zich tot de mededeeling, dat hij was een man van edele principes, van ijzeren wilskracht, stalen volharding, diepe gewaarwordingen en blakenden kunstijver.

Wij vinden deze schoone kenteekenen alle terug in zijne muziek.

Wij vinden er echter ook andere in van minder edele beteekenis, die onmogelijk als zielverheffend kunnen aangemerkt worden, wijl ze allereerst door hunne zinnelijke inwerking de ziel overmannen. Dit moge

gedeeltelijk te wijten zijn aan den eisch, dien R. Wagner zijne muziek stelt, om zich te voegen naar den tekst en de handeling, en daarom grootelijks worden toegejuicht als het echte kenteeken der ware kunst, het verraadt niettemin de zwakke zijde van den dichter-componist. Evenmin als het den grootsten opera-componisten mogelijk was, der Toonkunst de wet te stellen, zou R. Wagner ertoe geraakt zijn, had hij haar gelijk dezen hemelhoog kunnen volgen. De macht, die ze R. Wagner niet verleende, werd door hem gering geacht en verkleind. De theorie van het Muziek-drama der toekomst berust op het onvermogen van R. Wagner, om de Toonkunst te reinigen van de stof. Door de oude Germaansche mythenhelden en Middeleeuwsche ridders met hunne echt menschelijke neigingen en tochten, met hunne worsteling tegen de macht der zonde en met hun godsdienstig wondergeloof, die R. Wagner uit de diepte van het verledene zoo karakteristiek weder op het wereldtooneel te voorschijn tooverde, moge hij overweldigend getuigen van den voortdurenden kamp tusschen 's menschen zinnelijke en bovenzinnelijke natuur, bijwijlen treffend wijzen op de heilige liefde als bemiddelaarster tusschen God en den zondaar: de juiste vertolking van 's menschen zinnelijke blikken, gewaarwordingen en gedachten door de reine muze der Toonkunst heeft haar bezoedeld; 't kon niet anders. 't Woord moest ze op zijde blijven, trouw de handeling begeleiden. Wulpsch moest ze zijn met de wulpschen, de ontucht in hare walgelijkste gedaante met den vinger aanwijzen, den diermensch in zijn ergerlijken, hopeloozen strijd de hand reiken; geen wonder, dat ze bij die aanraking hare reinheid verloor en met de zinnelijkheid meeheulde. De weemoedige gewaarwording, die velen bij het aanhooren dezer muziek bevangt en voor het kenmerk geldt eener bijzonder aangrijpende uiting der kunst, is veeleer van hare bezoedelde reinheid de weerspiegeling in de menschenziel. Zelfs in de fraaiste opera's van R. Wagner, *Tannhäuser* en *Lohengrin*, waarin het der Toonkunst nog gegund werd, hare wieken uit te slaan ver boven het woord, voelen we haar druk als gevallen schoone. Ontluisterd van hare eigen heiligheid, tracht ze tevergeefs naar de juiste vertolking der reine, edele liefde in Elisabeth en Wolfram, maar uit ze zich te overstelpender in het jubellied van Tannhäuser, gewijd aan den wellust, een lied, werkelijk uitstekend schoon van hartstochtelijken gloed, waardoor R. Wagner schitterend bewees, wat hij aan melodie kon geven; alleen, hij kon zijne muze niet hooger opvoeren dan den Venusberg. De magische uitwerking, die de *Tannhäuser* heeft zelfs op vrome rechtzinnigen, mag dus wel het meest worden toegeschreven aan het indrukwekkend dramatisch conflict tusschen de macht der zonde en der goddelijke genade, der zinnelijkheid en der hemelsche liefde, die, door Elisabeth, Wolfram en Tannhäuser aanschouwelijk gemaakt, met de zegepraal van het geloof aan de goddelijke genade een bevredigend eind neemt.

Bij de muzikale bewerking van den *Tannhäuser* en den *Lohengrin*

liet R. Wagner zich nog menigmaal verschalken door de zijsprongen der weerbarstige Toonkunst in haar drukkend, nieuw kunstgareel. Vandaar, dat deze beide opera's er het meest toe bijdroegen, om aan de verwezenlijking te doen gelooven van het ideaal, waaraan de dichter-componist nu al zijne kracht begon te wijden. *Der Ring der Nibelungen* ontstond. Deze stof kon niet anders dan groote sympathie verwekken in een land, waar de Sagen der Nibelungen de schoonste getuigenis aflegden van den dichterlijken volksgeest en de heldengestalten in herinnering brachten, voor wie men als schoolknaap zulk eene groote vereering koesterde. Deze krachtige figuren in levenden lijve te kunnen aanschouwen op het tooneel, was reeds lang de wensch van menig rechtgeaard Duitscher. Aan dezen wensch zou nu, dank zij R. Wagner en zijn hoogen beschermer, te Bayreuth voldaan worden.

Reeds de voorrede van het tekstboek verwekte de meeste geestdrift voor de geliefkoosde idee van een Duitsch-nationaal tooneel. Niet minder wond men zich op over de groote toebereidselen voor dezen *Ring der Nibelungen*, waarbij alle kunsten: poëzie, muziek, schilderkunst en bouwkunst, gelijkelijk in dienst zouden gesteld worden en waarin de eerste zangers, zangeressen en virtuozen eene rol zouden vervullen. De afloop is bekend. Eenige schoone oasen in eene woestenij van afschuwelijkheden hebben 't wonder verricht, dat honderden in vuur geraakten over eene hemelsche schoonheid, alleen herkenbaar voor degenen, wier blik de diepte kon doorboren van de aardsche vuilnis, waarin ze zich ter wille van het echt-menschelijke, zeggen we liever van den verzinnelijkten mensch, had gewenteld. De bewijsvoering hiertegen zal wel zoolang duren als de smaak voor het afzichtelijke in de geschiedenis onzer dagen. Lofredenaars van Zola's pennevruchten zullen ook Wagner's tooneelwerken moeten toejuichen; wat de een beschrijft, vertoont de ander.... de horreurs van het menschenleven, waarvoor de waarheid zelve instinctmatig terugdeinst, omdat ze, liever dan de vuilheid, de schoonheid aanwijst. Zoo ook in den *Parsifal*, waarvan ons de reinheid moet stichten, nadat de onreinheid in al hare verleidelijke schoonheid het oog heeft bekoord. De prostitutie op het tooneel is niet nieuw, maar R. Wagner komt de eer toe, dat hij er de juiste tonen voor vond. Zóóveel heeft de Toonkunst ingeslikt van de wulpschheid der tuin-ladies, dat ze bij de ernstige vertolking der godsdienstige gevoelens in den mensch den indruk maakt van eene lichtvaardige, die ter kerke gaat en een lijkzang aanheft, om haar godsdienstig onvermogen te verbergen.

Dat kon Mozart's muze niet gebeuren. Ze wist beter, wat ze aan zichzelve verschuldigd was, en liet zich niet bezoedelen door het frivole woord of de triviale handeling. Zóó sierlijk en bevallig sloeg ze er hare kunstwieken boven uit, dat men nog maar aandacht had voor haar alleen. R. Wagner achtte dit eene fout en beging eene veel grootere.

Meer muzikale genieën hebben 't bewezen door hunne heerlijke, ver-

frisschende en geestverheffende composities, dat de Toonkunst den hemel behoort en dan eerst ten volle aan hare roeping beantwoordt, als ze ons daarvan 't begrip geeft door hare zuivere, veredelende inwerking op onze ziel. Zoo blijve ze de factor tot reiniging en niet tot aanvulling van de stof en doordringe van hare heilige waarde de toekomst zooals 't verledene.

De zielverheffende kunst moet zijn eene reine. Met hunne vrijere kunsttheorie hebben Glück noch Robert Schumann dit kunnen vergeten. In hare nauwe vereeniging met den vaak walgelijken tekst werd de muziek van R. Wagner eene onreine. Velen mogen er een tegenovergestelden indruk van ontvangen, anderen baat dit niets. Wil men hieruit besluiten, dat het hun, evenals vroeger den tegenstanders van Beethoven, aan de bevoegdheid ontbreekt, om de muziek van R. Wagner naar waarde te schatten, dan heeft dit geen zin, ten eerste: wijl de felste bestrijders van Beethoven nooit gewag hebben gemaakt van het zinnenprikkelende in zijne muziek, 'tgeen wel het beste bewijs is van hare reinheid; ten tweede, wijl er bij gebrek aan eene objectieve zekerheid in alles, wat het gemoedsleven betreft, slechts quaestie kan zijn van begrippen en meeningen over de muziek van Wagner en het dus niet aangaat, alleen uit het verschil van meening de gevolgtrekking te maken, dat het andersdenkenden aan de bevoegdheid zou ontbreken, om die muziek naar waarde te kunnen schatten. Tot die andersdenkenden toch behooren musici van den eersten rang. Ten blijke van dien mogen de volgende aanhalingen uit hunne geschriften over R. Wagner dienen.

‘Sowohl seine Poesie wie seine Musik’ - verklaart de geschiedschrijver en letterkundige Julian Schmidt - ‘durchzittert jener anspruchsvolle, seltsame Ton, der dem Anschein nach etwas sehr Spiritualistisches ist, eigentlich aber *die gemeine Sinnlichkeit afficirt.* Man hat ihn gar zu einem nationalen Dichter machen wollen wegen seiner mittelalterlichen Stoffe, aber die charakteristische Eigenschaft der deutschen Nation beruht auf dem Gemüthe, der Einheit der idealen Anschauung mit dem Gewissen, und in dieser Beziehung sind Wagners Opern durchaus undeutsch. Seine Sittlichkeit ist eine transcendente, von dem Gemüth wie von dem Gewissen losgelöste. Seine Motive sind überirdisch, seine Figuren Somnambul. Ebenso ist seine Musik auf das raffinirteste darauf berechnet, die *Nerven zu reizen.* Wer sich diesem Reiz unterwirft, wird in eine unklare Stimmung versetzt werden, wie bei geschickt erzählten Gespenstergeschichten, wer aber dem ersten Eindruck widersteht, wird es als eine Entweihung der Kunst empfinden.’

‘Wagner’ - schrijft Heinrich Laube - ‘ist von einem tiefen Selbsterhaltungstriebe; er ist von groszer geistiger Gewandheitt und hat einen auszerordentlichen Unternehmungssinn. Aus diesen Eigenschaften hat er ein System erbaut, welches all' das zum Gesetze erhebt, was er kann, und nur das. Und welches all' das beseitigt,

was er nicht kann. Er steckt die Grenzen zeitig dahin, wo die Schwäche seiner Fähigkeit beginnt, und es ist bewundernswerth, mit welchen Sophismen er das verhüllt. Wenn er nicht durchaus Apartes wollte, so hätte er Zeug genug, ein interessanter Componist zu werden, aber freilich kein maszgebender. Seine Combinationskraft ist viel stärker als sein Talent, und aus ihr nur stammt die musikalische Bewegung, welche er anrichtet.'

Robert Schumann oordeelde aldus:

'Wagner ist, wenn ich mich kurz ausdrücken soll, kein guter Musiker; es fehlt ihm an Sinn für Formen und Wohlklang. Aber Sie dürfen ihn nicht nach Clavier-Auszügen beurtheilen. Sie würden sich an vielen Stellen seiner Opern, hörten Sie die von der Bühne, gewisz einer tieferen Erregung nicht erwehren können. Und ist es auch nicht das klare Sonnenlicht, das der Genius ausstrahlt, so ist es doch oft ein geheimniszvoller Zauber, der sich *unserer Sinne* bemächtigt. Aber wie gesagt, die Musik, abgezogen von der Darstellung, ist gering, oft geradezu dillettantisch, gehaltlos und *widerwärtig*, und es ist leider ein *Beweis von verdorbener Kunstbildung, wenn man im Angesicht so vieler dramatischer Meisterwerke, die die Deutschen aufzuweisen haben*, *diese neben jenen herabzusetzen wagt.*'

Over den *Ring der Nibelungen* laat zich Otto Frieze o.a. in dezer voege uit:

'Es ist wahrhaft tragisch, dasz in solch einen Sumpf ein Mann von der Genialität des R. Wagner gerathen ist, der da eine neue Epoche für die Musik herbeizuführen meinte. Damit ist uns aber zugleich der Schlüssel gegeben, um die Irrwege, in die R Wagner gerathen, zu begreifen. *Selten hat sich die Nichtachtung der ewig gültigen Formen der Schönheit empfindlicher gerächt als hier. Es giebt auch im Reich der Tonkunst eine göttliche Gerechtigkeit, die den Frevler gegen ihre Gesetze ereilt.* Er ist ein warnendes Beispiel, wohin eine ungemessene Eitelkeit, die die Grenzen ihres Schaffens gewaltsam überspringt, schlieszlich gelangt; nämlich zum unzurechnungsfähigen Gröszenwahnsinn.

Was würde man von einer Dame von eigenthümlicher aber durchaus unklassischer Schönheit sagen, die ihre eigenthümlichen Formen und Reize als die wahrhaft und einzig schönen darstellte? Sie würde sicherlich einigen Zweifel an der Gesundheit ihres Urtheils erwecken und sich dem allgemeinen Gespött preisgeben. Ganz dasselbe thut R. Wagner mit seiner Theorie von der Zukunftmusik. Seine Hauptbegabung liegt in der ausdrucksvollen musikalischen Declamation, seine melodiöse Erfindungsgabe ist sehr gering; die Theorie der Zukunftmusik verwirft jede andere Form des Gesanges als das Recitativ, also namentlich eine ausgeführte und in mehrstimmige Harmonie gesetzte Melodie, als gedankenlosen Singsang... er bedarf immer des Hilfsmittels des Wortes, um seine Intentionen auszudrücken; seine Theorie verwirft die Kunstformen der Symphonien, Sonaten, Quartetten u.s.w. als

Miszbildungen der Kunst; das Orchester dient ihm nur als Hilfsmittel zur Ausmalung dramatischer Situationen und Vorgänge, worin er allerdings Bedeutendes leistet. Auf eine Widerlegung dieser Theorien braucht man sich gar nicht einzulassen: die besten Widerlegungen geben die Musikdramen R. Wagner's selbst. Seine bedeutendsten Werke, Tannhaüser und Lohengrin, führen die Theorie nicht rein durch. Ein eingehenderes Studium desjenigen Werkes, worin er seine Theorie ganz durchführt, des Ringes der Nibelungen, musz jeden von ihrer Unmöglichkeit überzeugen. Diese Zukunftmusik ist das Ende aller Musik.'

Ten slotte nog deze oordeelvelling van W.H. Riehl:

'Wäre R. Wagner jener Reformator, für den ihn manche halten, so hätte er es verschmähen müssen, mit der übermäszig fetten Instrumentation nach wohlfeilen Effecten zu greifen. So lange die Welt steht, war es ein Zeichen der sinkenden Kunst, wenn die Künstler die technischen Mittel in ihrer äuszersten Fülle ausbeuteten. Die drei vorzugsweise bahnbrechenden Genien unter unsern sechs gröszten Tonmeistern: Händel, Glück und Haydn, waren auch zugleich die technisch sparsamsten. Wenn einmal ein neuer Componist ersteht, der es wieder wagt, einfach zu werden, die Kunstgriffe einer üppigen Technik zu verschmähen, sparsam im Colorit, desto gröszer, reiner und gedankenvoller aber in der Zeichnung, dann wird ein Reformator unserer entarteten Tonkunst gekommen sein.'

Bij 't bewierooken van hun afgod schijnen zelfs den oningewijden in de muziek de kunstvleugelen plotseling zoo kolossaal aan te groeien, dat ze zich met gemak boven de eerste toonkunstenaars hunner tegenpartij in 't rijk der tonen kunnen verheffen. Gevaar is er niet aan verbonden; ze hebben eene voorhoede, hun vertrouwen overwaardig, en ze hebben bovendien een krachtigen steun aan de voorlichtingen van Wagner zelf, die zich waarlijk genoeg moeite heeft gegeven, om door tal van geschriften te bewerken, wat zijn Muziek-drama alleen niet scheen te kunnen uitwerken. Met dezen steun voelt zelfs de gebrekkigste musicus zich krachtig genoeg, om het veto te durven uitspreken over het muzikaal talent, en 't is verwonderlijk, hoe ook in dit opzicht het zelfvertrouwen van hun verheerlijkten R. Wagner zich laat gelden. Menige critiek over den grooten man van den dag wordt dan ook geuit in het volle besef, dat men volstrekt geen deskundige behoeft te zijn, om met het noodige gezag hulde te brengen aan den baanbreker eener nieuwe kunstrichting, voor wien zelfs Beethoven met zijne 9de Symphonie in de hand zich nog eerbiedig heeft te buigen.

De strijd over R. Wagner heeft zich in Nederland bepaald tot eene oneenigheid tusschen den orkestdirecteur Verhulst en de concertdirectie. Behalve eenige artikelen over R. Wagner en zijn Muziek-drama is er, voor zoover ik weet, slechts eene enkele degelijke studie over Richard Wagner en zijne werken in 't licht verschenen van Mr. H. Viotta. Als

vurig bewonderaar van het Muziek-drama naar het voorschrift van den dichter-componist licht de schrijver dit zoo duidelijk mogelijk toe en geeft een overzicht van het debat voor en tegen deze kunstwerken, dat voor den oningewijde zeker niet van belang ontbloot is en den bewonderaars van den dichter-componist slechts welkom kan zijn. Ook als letterkundig product mag deze arbeid geroemd worden. De klip, waarop, naar onze meening, alle Wagnerianen vastraken, heeft de heer Viotta echter niet kunnen vermijden, en dat is jammer: te meer zal de tegenpartij, die hij zoo ernstig wenscht te overtuigen, ervan doordrongen worden, dat er iets moet haperen aan eene geestdrift, die zich door niets meer kan laten ontgloeien dan door de kunstwerken van R. Wagner. Immers, in het vuur dier geestdrift worden kunstenaars als Schumann en Mendelssohn veroordeeld, wijl ze R. Wagner niet bijstemden, worden Ferdinand Hiller c.s. - blijkbaar als pygmeeën op 't kunstgebied - onbevoegd verklaard, om het reuzengenie van een R. Wagner in al zijne beteekenis voor de toekomst te bevatten, en moet men tot het besluit geraken, dat genoemde componisten met al hunne muziek reeds lang in de toekomst zullen begraven zijn, als R. Wagner daar eerst recht met zijn onvergelijkelijk Muziek-drama 't bewind gaat voeren.

Anderen zijn dien kunstenaars dankbaarder voor de aangename, verfrisschende oogenblikken, die ze hun nog voortdurend schenken, en ze zullen daarom wèl doen met zich aan de zijde te scharen van hun talentvollen muziekdirecteur en componist Verhulst, of hij ook al wegens zijne gezonde critiek over eene naar zijne overtuiging ongezonde muziek tot het c.s. mocht worden gerekend, voor wie de echte Wagneriaan geene sympathie meer kan gevoelen.

Verder commentair dienaangaande is overbodig. Zoolang de echte kenteekenen van het ware schoone van zoo dubbelzinnige beteekenis zijn, dat men er een tegenovergestelden indruk van kan ontvangen, is het minstens voorbarig, om er luchtkasteelen op te bouwen voor de toekomst. Het ‘du choc des opinions jaillit la vérité!’ moge hierin ten slotte beslissen. Vooralsnog zal men rustig kunnen genieten van de kunstwerken, die reeds langer propaganda maakten dan die van R. Wagner. Er zijn er, die, in 't grijze verledene wortelend, vrij wat zekerder getuigenis afleggen, ook van hunne toekomstige waarde, dan de proeven eener reusachtige opvatting van de kunst in hare hoogste volkomenheid, door den dood van haar schepper reeds blijkbaar van haar grootsten steun beroofd en waarvan het dus nog de vraag blijft, of ze in de toekomst niet beter zullen getuigen van den 19deeeuwschen geest des tijds dan van den duizelingwekkenden kunstsprong van Richard Wagner.

Apeldoorn.

C.F. VAN REES.

Nieuwe uitgaven en vertalingen.

Psychiatrische bladen, uitgegeven door de Nederlandsche vereeniging voor psychiatrie. Redactie: dr. N.B. Donkersloot, dr. H. van Cappelle en dr. P. Wellenbergh. Ie. deel. Dordrecht, H.R. van Elk.

Tijdschriften als dit hebben in ons land altijd te tobben met het verklaarbare gebrek aan ondersteuning. Niemand, die eenigszins op de hoogte is van onzen tijd, zal echter het groote nut ontkennen van een orgaan, waarin de beoefenaren van de psychiatrie in ons land - wier naam naast die van het buitenland steeds met eere genoemd mocht worden - het resultaat van hunne onderzoekingen meedeelen; de nieuwere wetenschap heeft ook op dit gebied verrassend licht doen opgaan en veranderd inzicht heeft op de behandeling der zieken een gezegenden invloed uitgeoefend, zij het zelden ter genezing, toch in vele gevallen tot vermindering van lijden. Tevens is de overtuiging meer doorgedrongen, dat de afscheiding van de krankzinnigen en de zoogenaamde verstandigen veelal zeer willekeurig is en de grens ook op dit gebied zeer moeilijk te trekken. De zooveel besproken neurasthenie, het toenemend aantal zelfmoorden zijn onder meer oorzaak, dat de psychiatrie een tak van de geneeskunde is, welke meer op den voorgrond treedt, en wellicht is de tijd niet ver af, dat zij, in plaats van een half verwaarloosd bijvak, een der hoofdvakken wordt, waaraan de aanstaande medicus zich moet wijden, wil hij in de maatschappij, zooals zij is, den weg weten.

Uit dit oogpunt beschouwd, verschijnt genoemd tijdschrift voorzeker als uitvloeisel van eene inderdaad gevoelde behoefte en mag men voorspellen, dat de Redactie over gebrek aan belangstelling niet zal hebben te klagen, wanneer zij den moed heeft, zich door de eerste moeilijkheden, aan de uitgave van een speciaal tijdschrift in ons kleine land verbonden, niet te laten afschrikken. Misschien kan daartoe bijdragen, wanneer het tijdschrift zich beweegt op het gebied, dat tegenwoordig meer bepaald aan de orde is en dat ook niet-medici belang inboezemt, de neurasthenie, met de aanverwante verschijnselen, de eischen van de normale hersenontwikkeling in verband met de overprikkeling van het moderne leven in en buiten de school, enz. De Nederlandsche vereeniging voor psychiatrie is geroepen, hare stem op dit belangrijk gebied te doen hooren; van haar behoort de wegwijzing uit te gaan. Dat de verspreiding van het tijdschrift daardoor zeer in de hand zou worden gewerkt, ligt in den aard der zaak. Is de arbeider, naar de oude spreekwijs, zijn loon waardig en moet het tijdschrift, om op deze wijze de taak op te vatten, over ruimer middelen beschikken, wellicht zou men dit kunnen vinden door uitbreiding der vereeniging tot dusgenaamde leeken, want wij houden ons overtuigd, dat er velen in ons land zijn, die om het belang der zaak de vereeniging financieel zouden willen steunen.

De eerste jaargang bevat behalve overzichten van den toestand der krankzinnigengestichten in ons land - hier zooals overal te klein - en behalve verslagen van de vergaderingen van de vereeniging voor psychiatrie belangrijke artikelen; wij noemen o.a.: Geschiedenis en wezen der hallucinatiën van F.J. van der Kroon; - Het begin der dementia paralytica van dr. Brosius; - Psychiatrische studie over Jean Jacques Rousseau van dr. N.B. Donkersloot, enz.

De sterrenhemel, verklaard door F. Kaiser, vierde druk bewerkt door J.A.C. Oudemans, hoogleeraar te Utrecht. Eerste deel, eerste helft. - Deventer, W. Hulscher GJz.

Het gebeurt niet dikwijls, dat een wetenschappelijk werk veertig jaren na zijne verschijning nog zoo bruikbaar is, dat het opnieuw kan worden uitgegeven. De wetenschap ontwikkelt zich vooral in onzen tijd zóó snel, dat de meeste geleerden het beleven moeten, dat hunne boeken, indien ze niet voor eene bestendige vernieuwing en bijwerking zorgen, verouderen en achterblijven. Het is een merkwaardig en verblijdend verschijnsel, dat Kaiser's *Sterrenhemel* op dezen regel eene uitzondering maakt; dat het in 1844 verschenen boek nog in 1884 de eer eener nieuwe uitgave wordt waardig geacht, niet slechts bij wijze van speculatie door den een of anderen uitgever, maar door een hoogleeraar in hetzelfde vak, waaraan Kaiser zoo groote diensten heeft bewezen. Ook die hoogleeraar, de heer Oudemans, verdient lof om de piëteit, waarmede hij Kaiser's beroemd werk uitgeeft, bewerkt en met de latere ontdekkingen en waarnemingen bijwerkt, terwijl hij evengoed hetzelfde had kunnen geven op eigen naam alleen.

Van het boek zelf behoeven we niet veel te zeggen. Even populair als wetenschappelijk heeft het blijkens zijne drie uitgaven zijn weg gevonden en zijne wettige plaats bezet. Deze laatste, door eene bij uitstek bevoegde hand bewerkte vierde uitgave kan bij het ontwikkeld deel der natie slechts een gunstig onthaal vinden.

Over den Oorsprong der Godsdienstige denkbeelden van een Evolutionistisch standpunt door Dr. H. Hartogh Heijs van Zouteveen. Met afbeeldingen. Amsterdam, J.F. Sikken.

Belofte maakt schuld. Ook eene belofte, die wij zonder goede kennis van zaken hebben afgelegd. Dr. Hartogh Heijs zond mij eenigen tijd geleden het hierboven genoemde boekje met verzoek, het in dit tijdschrift te bespreken. In mijn antwoord ontsloeg ik mij aanstonds van eene gedetailleerde recensie. Als de Hoogleeraar Kuenen aan den auteur schreef: ‘Als beoordeelaar ex professo mag ik niet optreden; daarvoor beu ik op verreweg het grootste gedeelte van het door u te betreden terrein te zeer dilettant’, dan moet hij zeker zich stilhouden, die den naam dilettant zich nog niet recht durft aanmatigen. Maar ik beloofde het boek te zullen aankondigen, wat ook zonder beoordeeling geschieden kan. Toen ik die belofte deed, had ik het werkje wel doorgebladerd en een paar hoofdstukken gelezen, maar nog niet - wat ik nu deed - het geheel nauwkeurig doorgelezen. En nu zie ik geene kans, om eene goede aankondiging te leveren. D.w.z., den inhoud kan ik mededeelen; maar een overzicht geven van het geheel, daartoe ben ik niet in staat. En dat ligt, ben ik zoo vrij van te meenen, minder aan mij dan aan het geschrift van Dr. Hartogh Heijs. Het is te vol. In lang las ik geen boekje van ongeveer 200 bladzijden, dat mij zoo vermoeide. Men duizelt van al de godennamen, van al de mythen en legenden, die men onder de oogen krijgt. En ik vrees, dat ik niet de eenige ben van de lezers van dit werkje, die in verwarring geraakte. Daarbij komt nog iets anders. De godsdienstwetenschap heeft zeker in de laatste jaren eene groote vlucht genomen. De geschiedenis der

godsdiensten begint allengs geschreven te worden. Toch hebben wij ook geleerd, voorzichtig te zijn ten haren opzichte. Hare resultaten staan niet altijd rotsvast. Nu is er iets vermoeiends in, om een boekje te

lezen, waarin eene geheel nieuwe beschouwing, met name over het ontstaan van het Christendom, wordt voorgedragen, welke beschouwing rust op de resultaten van de godsdienstwetenschap en het verband, waarin deze tot elkander zouden staan. Wie van de gewone lezers controleert den schrijver? Men durft niet recht beoordeelen, of zijne combinatiën juist zijn. Zoo wordt men voorzichtig. Dat vermoeit. Dit neemt intusschen niet weg, dat den schrijver lof toekomt. Zeker lof voor zijne studie, zijn veelzijdig onderzoek. Hij behoort tot de weinigen, die geene theologen zijn en toch lust hebben in deze nasporingen. Als het niet al te vrijpostig was, zou ik hem willen vragen: zet uwe studiën voort, maar publiceer vooreerst niet uwe resultaten. En dit verzoek wil ik met redenen omkleeden. Één reden noemde ik reeds. Dit boekje is te vol en brengt daarom den lezer in verwarring. Mag ik tot adstructie van deze bewering den inhoud meedeelen met de eigen woorden van Dr. Hartogh Heijs (Voorbericht VII)? In hoofdstuk I wordt besproken: De oorsprong van het godsdienstig gevoel, het Animisme en de ontwikkelingstrappen van den godsdienst in het algemeen. In hoofdstuk II: het Fetischisme. In hoofdstuk III: het Totemisme en Shamanisme. In hoofdstuk IV: de Afgoderij of Idolatrie, de Mythologische Godsdiensten, de Periode der reflectie, Volksgodsdiensten en Wereldgodsdiensten.

Hoofdstuk V handelt over Vuurdienst en Sabeïsme (dienst der hemellichamen); den Joodschen godsdienst; het Parsisme en den invloed daarvan op Jodendom en Christendom. Hoofdstuk VI handelt over eenige heidensche mythen uit Egypte, West-Azië en Griekenland, met de Christelijke verwant. Hoofdstuk VII over Indische mythen, met de Christelijke nauw verwant, en over de betrekkingen tusschen Indië en het Westen vóór en omstreeks het begin onzer jaartelling. Hoofdstuk VIII zet de vergelijking tusschen Boeddha en Christus voort, handelt over de quaestie, of Jezus van Nazareth al dan niet werkelijk bestaan heeft en wat wij, indien wij deze vraag bevestigend willen beantwoorden, met eenige zekerheid van hem weten. Hoofdstuk IX en X handelen over de sterrenbeelden, waaronder vooral Stier en Ram, de Slang en de Maagd belangrijk zijn. Men vindt er de astrologische (sabeïstische) verklaring in van de Paradijslegende en de Verlossingsmythen, van 't Christelijk Paasch- en Kerstfeest en van een belangrijk gedeelte van de Openbaring van Johannes. Verder eene uiteenzetting van de wijze, ‘waarop ik mij het ontstaan van het Christendom voorstel’. In hoofdstuk XI worden besproken de oorzaken van de snelle uitbreiding van het Christendom; de verheffing daarvan tot staatsgodsdienst van het Romeinsche Rijk door Constantijn; het concilie van Nicea; Juliaan, de Wijsgeer (de Afvallige), en de godsdienst, welken deze in plaats van het Christendom wilde stellen; de definitieve triomf van het Christendom onder Theodosius I en de eerste gevolgen daarvan. - Ziet daar den inhoud. Dat is wat veel voor 184 bladzijden ruim gedrukt en van niet groot formaat.

Eene andere reden voor mijn verzoek is, dat Dr. Hartogh Heijs te dogmatisch is, om altijd vertrouwen te wekken bij zijne lezers. Het is hem vooral om het Christendom te doen, om de verklaring van zijn ontstaan, vooral het ontstaan der Christuslegende. Dat Christus een zonnegod, het product eener theocrasie, van eene versmelting van begrippen is, aan de mythen van verschillende andere zonnegoden ontleend, kan volgens hem niet worden betwijfeld. Welnu, dit resultaat staat eenmaal voor hem vast en dat wordt nu

bewezen. Voor dat bewijs moeten de mythen en legenden van allerlei volken, mitsgaders allerlei astronomische berekeningen, dienst doen. Apriori is het zeker niet onmogelijk, dat in de voorstellingen en beschouwingen der Christenen van de eerste eeuwen elementen zijn opgenomen, aan andere godsdiensten ontleend. Het Christendom treedt in het Romeinsche Rijk op in een tijd, toen men het bankroet van den volksgodsdienst zocht te vergoeden door nieuwe vereeringen, die uit de vermenging van bestanddeelen van allerlei godsdiensten werden samengesteld. Toch vrees ik, dat het Dr. Hartogh Heijs wat veel te doen is geweest, om wat eenmaal als zekere waarheid voor hem vaststond, nu ook langs alle wegen te bewijzen. De manier der dogmatici. En met dezen moet men voorzichtig zijn. Zij vinden wel eens een bewijs, waar het toch in werkelijkheid niet ligt. De auteur heeft ten volle recht, om te eischen, dat men niet om eene enkele onnauwkeurigheid zijn gansche boek veroordeele. Doch hij moet mij niet kwalijk nemen, dat ik een vraagteeken plaats op bl. 83, waar hij het waarschijnlijk acht, dat de naam Christus verwant zou zijn aan den Indischen naam Krishna, en dat mijn vertrouwen op zijn nauwkeurig lezen er niet sterker op werd na de kennisneming van hetgeen in de noot op bl. 71, 72 staat. Daar lees ik: ‘De viering van goeden Vrijdag in het voorjaar wijst er op, dat met de kruisiging van Christus op Golgotha (evenals met den dood van Attis) de zon op 't lentekruis bedoeld is. Zijn doornenkroon beteekent de zonnestralen. Het is de corona radiata der Romeinsche keizers. De stormen, sneeuwjachten en hagelbuien, waarmede de winter vaak afscheid neemt, worden symbolisch voorgesteld door het bespotten, het spuwen in 't gelaat en het geeselen van den Christus. Na 24 Maart worden de dagen langer dan de nachten, de zon verrijst uit het graf, daarom staat Christus den 25sten Maart op. In het najaar komt de zon op 't herfstkruis, dan zou dus een tweede, door geen opstanding gevolgde kruisiging noodig zijn. En nu is er werkelijk (Openbaring v. Joh. XI:8) van een tweede kruisiging sprake, die in Egypte geschied zou zijn,’ enz. Vooreerst wou ik vragen: vanwaar heeft Dr. Hartogh Heijs de wetenschap, dat Paschen in de oude kerk altijd op 25 Maart gevierd werd? De oudste Christenen hebben hun Paaschfeest gevierd op denzelfden dag als de Joden; en het Joodsche Paschen valt toch niet altijd op een en denzelfden datum. En die tweede kruisiging, die wij in de Openbaring van Johannes vinden moeten! In hoofdstuk XI, 8 wordt gesproken van ‘de straat der groote stad, die overdrachtelijk genoemd wordt Sodom en Egypte, waar ook hun Heer gekruisigd is’. Die groote stad is natuurlijk Jeruzalem.

Hoeveel eenvoudiger verklaart zich de oorsprong van het Christendom uit het Jodendom dan op de wijze, door Dr. Hartogh Heijs voorgedragen. Een aantal ingewijden in de Mithra-mysteriën bemerkten ‘met verbazing op een goeden dag, dat de Verlosser (de Zon) sinds geruimen tijd niet langer triomfeerde in het sterrebeeld de Stier, maar in dat des Lams. Zij begonnen nu het Lam in plaats van de Stier te stellen en gaven den Verlosser een nieuwen, waarschijnlijk aan het Indisch ontleenden naam.’ Dit waren de eerste Christenen, die (zij het ook onder een anderen naam) een *geheim* genootschap vormden, en hun ontstaan is *ouder* dan het begin onzer jaartelling. Deze Christus-mysteriën drongen uit Perzië, over Mesopotamië, waar vele Joden woonden, in de naburige wingewesten van het Romeinsche Rijk door. Zij, die zich daar het eerst bij aansloten, waren Joden van allerlei landen, die hunne Joodsche en Joodsch-

Grieksche denkbeelden in deze mysteriën meebrachten. Doch bij de uitbreiding der Christelijke leer *ging de sleutel* der mysteriën *verloren.* De ingewijden in de hoogere graden stierven uit. Het Christendom der Middeleeuwen, waaruit het onze zich ontwikkeld heeft, stamt dus van de *lagere* graden der Christus-mysteriën af, in welke men onbekend was met den eigenlijken zin van de uit de natuur gegrepen allegorie. Daar schijnt mij nog geene reden, om met deze hypothese mee te gaan. - Wat Dr. Hartogh Heijs ons van haar leert en waaruit zij voorkomt, maakt op mij - ik stem toe, een leek - nog weinig den indruk van volkomen vertrouwbaar te zijn.

En dat te minder, omdat ik bij den auteur meen te ontdekken een groot gemis aan waardeering van het Christendom. Men leze de laatste bladzijden van het boek! Van Julianus den Afvallige wordt niets dan schoons en goeds meegedeeld, van Constantijn niets dan leelijks. Hier stuit ik tevens op een gemis aan historischen zin. Constantijn wordt Christen, omdat hij door zijn wangedrag de hoogere en meer beschaafde klassen tegen zich kreeg en, vreezende zich niet langer staande te kunnen houden, steun zocht bij de lagere, minder ontwikkelde, om wier wille hij hun godsdienst tot godsdienst van den Staat verhief. Men zal toestemmen, vermoed ik, dat deze verklaring niets verklaart. Doch mijn groot bezwaar is, dat hier niet in het minst gerekend wordt met de macht der beginselen, maar eene groote omwenteling uit zulke kleine oorzaken verklaard wordt. Dat is die historiebeschouwing, die nog spreekt van ‘de nacht der middeleeuwen’ (bl. 171). En die beiden, gemis aan historischen zin en aan waardeering van het Christendom, vind ik in de schets van Jezus' persoon. Deze natuurlijke zoon van Maria, eerst een visscher of handwerksman, kwam, toen hij den mannelijken leeftijd bereikt had, op het denkbeeld, als profeet op te treden, ‘welk vak’ in zijn tijd in trek was. Zijne broeders of vrienden steunden hem. Door zijne prediking van het communisme kreeg hij grooten aanhang bij het gepeupel. Die prediking vulde hij aan met eene menigte zedelijke voorschriften, gedeeltelijk aan de leer der Rabbijnen, vooral der door hem zoozeer verafschuwde Farizeën, ontleend, gedeeltelijk buitensporig en in strijd met de menschelijke natuur. Toen Johannes de Dooper gevangen werd genomen, verzamelde hij 70 mannen om zich. Twaalf hunner, met wie hij waarschijnlijk op een visschersvaartuig woonde, bleven meer bepaald bij hem. Door den grooten aanhang, in Galilea verworven, eerzuchtig geworden, gaf hij zich uit voor den door de profeten voorspelden Messias en noemde zijn aanstaand communistisch rijk Koninkrijk der hemelen. Om zijn plan te verwezenlijken, ‘trad hij in verbinding met de vermogende lieden, die de Romeinsche heerschappij moe waren’, en ging tegen Paschen naar Jeruzalem. Pilatus ging zelf wellicht van eerzuchtige plannen zwanger, tot welker verwezenlijking hij Jezus dacht te gebruiken. Te Jeruzalem gaf hij zich uit ‘voor den zoon van den god der Joden, die immers even goed een zoon bij een vrouw kan verwekt hebben, als de goden der andere (heidensche) volken’. Door zijne straatpredikatiën tegen de priesters en de grooten werd zijne partij onder het volk grooter, maar klom ook de woede der Joodsche overheid. Deze liet hem, door Judas verraden, in Gethsemane gevangennemen. Hij werd eerst naar den Hoogepriester gebracht, ‘die hem waarschijnlijk eens wenschte te zien’, en toen naar het raadhuis. Pilatus, die misschien aan de samenzwering medeplichtig was, deed nog moeite, om hem te redden, maar veroordeelde hem

eindelijk ter kruisstraf. - Ziet, dat is geene historie meer, deze aaneenschakeling van onmogelijkheden. Erken, dat ge niets van Jezus weet, goed; beter althans, dan zulk een beeld van hem te teekenen.

'Als men 't Christendom als wereldgodsdienst beschouwt, moet men daarenboven de Christelijke zedeleer niet alleen zoeken in de evangeliën, maar alle opvattingen omtrent zedeleer, die bij verschillende Christenen gehuldigd worden, als Christelijke zedeleer laten gelden; want anders zou men die secten, wier zedeleer naar men meent van die der evangeliën afwijkt, buiten het Christendom plaatsen en dit dus als wereldgodsdienst afbreuk doen.' Het ongerijmde van deze stelling springt in het oog. Doch waar Dr. Hartogh Heijs zoo bevreesd is, om het Christendom als wereldgodsdienst schade te doen, had hij ook wel mogen vragen, of de macht van dat Christendom geene verklaring verdient. Zou die verklaring ook voor een goed deel te zoeken zijn in die zedeleer, die 'zoo buitensporig is en in strijd met de menschelijke natuur'; in die prediking van een Vader, die niet wil, dat een der kleinen verloren gaat? Laat Dr. Hartogh Heijs eens naast elkaar leggen de gelijkenis van den verloren zoon en die, welke hij van Boeddha meedeelt, - vindt hij dan geen onderscheid, dat dieper gaat dan een verschil in vorm?

Het spijt mij, dat ik over dit boekje, mij door den schrijver toegezonden, niet anders schrijven kon. De lof, den heer Hartogh Heijs gegeven voor zijn onderzoek, blijft intact. Mij duide hij het niet euvel, als ik den indruk weergeef, dien zijn geschrift op mij maakte.

B.

Uit den vreemde. Novellen door Gustaaf Van Loon. - Haarlem, W. Gosler.

In plaats van 'Uit den vreemde. Novellen' moest dit werkje 'Novellen uit den vreemde' heeten, gevuld als het is door vijf verhalen, drie, uit het hooge, zwaarmoedige Noorden: Zweden, twee, uit het zonnige Zuiden: Spanje en Italië, afkomstig. Wellicht is 't aan zekere stamverwantschap, zekere overeenstemming van opvatting en gewaarwordingen toe te schrijven, dat de producten der Zweedsche literatuur ons beter gekozen voorkomen dan de andere. Spanje en Italië leveren, dunkt ons, betere pennevruchten dan het onbeduidend schetsje en het weinig boeiend dorpsverhaal, dat Gustaaf van Loon ter vertaling uitkoos. De drie andere schetsen houden zich, met verschillende uitvoerigheid en met verschillenden uitslag, met menschen en hunne gewaarwordingen bezig en zijn de lezing ten volle waard, al vindt men de menschen wat excentriek en hunne handelingen wat buitensporig, zooals in 't geval van freule Aurora Bunge. De vertaling schijnt getrouw; slechts hier en daar stuit de lezer op uitdrukkingen, die wat al te letterlijk zijn overgebracht en on-Nederlandsch klinken. Volmaakt is de vertaling over het algemeen echter niet. Getrouw en letterlijk overzetten uit eene vreemde taal is een verdienstelijk werk, maar het kan eerst volmaakt genoemd worden, wanneer de vertaling, van alle barbarismen vrij, het karakter van de taal, waarin overgezet is, in stijl, zinsbouw, woordvormen draagt. Deze hooge lof kan aan deze vijf novellen niet gebracht worden.

Vice versa, of: de vader schooljongen, de schooljongen vader Naar den tienden druk uit het Engelsch van F. Anstey, door Jhr. B. L Teding van Berkhout. - Haarlem, De Erven F. Bohn.

Wat de titel aanwijst, vindt men ook in het boek: de wonderlijke ver-

wisseling van staat tusschen een veertienjarigen schoolknaap en zijn vader van middelbaren leeftijd. De schrijver voert ons dus op het gebied der zuivere phantasie, waarop de eischen der waarschijnlijkheid zich niet kunnen doen gelden. En toch wordt het verhaal zoo prettig en onderhoudend gedaan, toch wordt er met zooveel geest de wonderlijke toestand in geschilderd, waarin voornamelijk de in een schooljongen veranderde deftige koopman zich te midden van de hem vreemde kostschoolwereld verplaatst ziet, dat de lezer zich er niet over verwondert, dat het zoo wonderlijk bedacht verhaal in het oorspronkelijke tien uitgaven beleven kon. De vertaling is aan de beste handen toevertrouwd geweest, en we durven den uitgever daarvan eene gunstige uitkomst voorspellen, want *Vice versa* zal zonder twijfel in den smaak vallen ook van den Nederlandschen lezer.

De Eisch der Waarheid in den dienst van Theologie en Kerk. Toespraak bij den aanvang zijner lessen te Utrecht gehouden en hij de uitgave aan zijne vrienden te Engwierum, Scherpenzeel, 's Gravenhage en Groningen opgedragen door G.H. Lamers, Groningen. - P. Noordhoff.

Dadelijk na de ontvangst dezer Toespraak las ik haar, en ik herinner mij, welk een gunstigen indruk zij toen op mij maakte; hoe ik de ergernis van een mijner vrienden opwekte, door opgetogen over haar te spreken. Sedert dien tijd heeft zij moeten rusten te midden van een stapel boeken, ter aankondiging mij toegezonden, die wachten moesten, totdat ik tijd vond, om ze te lezen. Ik las de Toespraak over en... nu is de indruk niet zoo gunstig; ik ben nu ietwat verlegen, wat ik van haar zeggen zal. Welke indruk zal de juiste zijn? Op welken mag ik afgaan? En wat zal dus mijn oordeel mogen zijn over deze ‘ter recensie’ toegezonden redevoering? Dat hangt af van het oogpunt, waaruit men deze Toespraak beschouwt. Mijn gunstige indruk bij de eerste lezing laat zich verklaren uit mijne blijdschap, dat zulk een krachtig pleidooi voor de betrachting der waarheid, voor het waar-zijn, geleverd was door Prof. Lamers bij den aanvang zijner lessen aan Utrecht's hoogeschool. Door Prof. Lamers, den opvolger van Van Oosterzee, een man, wiens naam een goeden klank heeft in orthodoxe kringen en die, ook blijkens deze oratie, de vaan der rechtzinnigheid hoog houdt. En aan de hoogeschool te Utrecht, waar ouder zijne toehoorders er misschien wel gevonden zullen worden, die gevaar loopen, te gaan behooren tot het geslacht, ‘dat teekenen zien wil, doch de waarheid niet eert’. Inderdaad, het is verkwikkelijk, om dezen Hoogleeraar zijne leerlingen zoo krachtig te hooren opwekken tot den moed, om waar te zijn als theologen en als godsdienst-predikers evenzeer. De sleutel der kerk - zeggen velen - past niet meer in het slot van den tijd. Het kan zijn, maar *dit* staat vast: de sleutel der waarheid past ten allen tijde in het slot van het menschenhart, en dat is de sleutel, waarmede de herder en leeraar den toegang heeft te zoeken ook tot de kinderen dezer eeuw. Zoo zegt hij tot zijne studenten. En hij gaat voort: ‘Wantrouwt elk stelsel, dat u verhinderen zoude het Evangelie van Christus, met volle verzekerdheid des gemoeds straks te verkondigen, maar wantrouwt niet minder de deugdelijkheid van uw eigen geloof, als gij vreezen zoudt aan te nemen, wat op onwederlegbaren grond u in de school der wetenschap als waarheid voorgesteld

wordt. Men dient de waarheid niet, als men weigert naar haar te luisteren. Men eert God niet als men

haar recht te kort doet. Geen enkele Theologie - noem haar zooals gij wilt - zal voorspoedig zijn als zij iets anders bedoelt, dan de feiten van historie en Godsdienst - want het geldt ook hier historisch leven - te laten spreken, elk in zijn eigen taal.' 'Wij staan op den bodem eener traditie, waarvan wij ons niet kunnen losmaken - maar hebben daarop onze zelfstandige plaats eerlijk te veroveren.' Dat zijn kloeke lessen uit dien mond tot die discipelen. Hij heeft hun ernstige dingen te zeggen over den moed, om uit te dragen, wat waarlijk gestorven is; om de eer der partij door degelijken arbeid te dienen. Hij heeft een scherp oog op het kerkelijk leven onzer dagen, 'waar dikwerf meer licht ontstoken dan gebruikt, meer liefde verkondigd dan betracht, meer leven gemaakt dan gewekt wordt'. Groote woorden, welke men sprak, heeft hij gehoord; kleine zaken, welke men deed, aanschouwd. Ja - daar is in deze toespraak veel, wat ons den Utrechtschen studenten doet gelukwenschen met dezen opvolger van Van Oosterzee.

En toch, bij de herlezing was mijn laatste indruk niet zoo gunstig. Daar blijft aan het einde een vraagteeken over. Zoowel de Theologie - met name de vakken, welke hij doceeren moet, - als de Evangeliebediening is ieder op zichzelve moeilijk. Maar vooral de verbinding van die beiden èn in de theorie èn in de practijk mag moeilijk genoemd worden. 'De studie der Theologie, ook der Christelijke Theologie - hoe men ook haar object bepale - is wetenschappelijke arbeid. De wetenschap kan slechts bloeien in de sfeer der vrijheid, geen andere wet kennende, dan door haar eigen voorwerp haar gesteld.' En de Christelijke gemeente stelt aan den dienaar van het Evangelie den eisch, dat hij haar stichte op het fondament, dat gelegd is: Jezus Christus; haar vermane naar de waarheid van het Evangelie der zaligheid; haar vertrooste met de vertroostingen, die in Christus zijn. 'Twijfel moge de vader der wetenschap zijn, het geloof, dat de dienaar des Woords nooit mag verwoesten, altijd moet verkondigen, is het kind eener overtuiging welke in de armen van den twijfel vroeg of laat sterft.' Het blijkt dan ook in de practijk, dat tusschen die twee, de Theologie en de Evangeliebediening, bij velen strijd bestaat. De Hoogleeraar richt hier het oog zijner studenten op een droevig tooneel. Er zijn er verloren voor de theologische wetenschap 'nog om iets anders dan om gebrek aan tijd'. Bij anderen, krachtige wetenschappelijke arbeid, doch waaronder de geestdrift voor het kerkelijk ambt niet wint. 'Niet gering is het aantal van hen die bezweken in den pijnlijken kamp. En wie zal ons zeggen, hoe menigeen in jammerlijk fanatisme innerlijke zwakheid, in rustelooze bedrijvigheid inwendige onvoldaanheid, in allerlei overdrijving - de leugen van eerlijke lieden - gemis van kalme zekerheid verbergt.' En nog duurt de strijd voort. 'De theologische wetenschap denkt niet aan rust. De kerk geeft haar geloof niet prijs.' Inderdaad, het is een droevig tafereel, dat de Hoogleeraar hier voor zijne studenten ontrolt. In het hart van hoe menig eerlijk rechtzinnige wordt een heftige strijd gestreden in deze dagen! O zeker - wij, die buiten staan, hooren in dien strijd de profetie van den vooruitgang, al lezen we er ook de verklaring in van dat blindelings zich werpen in de armen van het gezag, van den invloed, door Abr. Kuyper geoefend. Doch wil de vooruitgang vorderen, dan moet ook een weg gewezen worden, waarlangs die strijd zijne oplossing vinden kan. En we zouden verwachten, dat Prof. Lamers, die zijn

nieuwen leerlingen dien strijd in donkere kleuren teekent en die er niet aan denkt, de vrijheid der wetenschap te kortwieken of der kerk het recht te betwisten, om van den Evangeliedienaar de prediking van haar geloof te eischen, zulk een weg ter oplossing zou aanwijzen. En dat doet hij toch niet, naar ik meen. Het is kostelijk, om zijn leerlingen toe te roepen: weest waar! Dient de waarheid als wetenschappelijke en als kerkelijke mannen. Maar kunnen zij dat? Zullen hunne wetenschap en hun geloof niet in onmin moeten blijven leven? Wat zij meenen, dat het vaststaand geloof der kerk is, zullen zij dat als mannen, die waarheid boven alles liefhebben, kunnen blijven prediken, zonder dat hun wetenschappelijk geweten hen beschuldigt? 'Men moet het in den Evangelieprediker kunnen bemerken, dat de waarheid, die hij verkondigt, door zijn hart is heengegaan.' Volkomen waar. Doch als de wetenschap telkens achter dat geloof een vraagteeken plaatst! Men moet elk stelsel wantrouwen, dat verhinderen zou, om het Evangelie van Christus met volle verzekerdheid te verkondigen, maar evenmin vreezen, om aan te nemen, wat in de school der wetenschap op onwederlegbaren grond als waarheid voorgesteld wordt. Is hier geen gevaar òf voor de verzekerdheid òf voor de vrije wetenschap òf voor den prediker, om in den strijd onder te gaan?

Men blijft na de lezing dezer Toespraak onbevredigd. Toch is het eene zaak van groot belang, dat deze Hoogleeraar zoo hoog omhoog houdt de vaan der vrije wetenschap. Als hij zijn leerlingen diepen eerbied weet in te boezemen voor hare eischen, zullen zij dan er ook allengs toe komen, om voor hunne aanstaande taak de oplossing van den strijd te vinden in dien eisch, door hun Hoogleeraar in deze zelfde Toespraak den Evangeliedienaar gesteld: 'Wat hem gebleken is *in eigen leven* (ik cursiveer) kracht en wijsheid Gods te zijn, moet hij als waarheid verkondigen zonder schroom en zonder voorbehoud'? De verzekerdheid des geloofs, die haar grond vindt in de gemoedservaringen en verworven is in den levensstrijd, is tegenover de wetenschap onaantastbaar.

B.

Het Godsdienstig Leven. Eene Schets der Christelijke Geloofs- en Zedeleer. Door Tj. Kielstra, Leeraar bij de Doopsgezinden van Meppel en Zwartsluis. Amsterdam, P.N. van Kampen en Zoon.

Dit geschrift bevat als beschrijving van het Godsdienstig Leven veel schoons en goeds. Het heeft zijn ontstaan te danken aan hetgeen de heer Kielstra behandelt met zijne oudste en *beste* leerlingen. Dezen zullen van wat met hen besproken wordt, stellig een schat van goede indrukken meenemen in het leven. De toon is opgewekt. Een aantal schoone aanhalingen kruiden dit werk en met name in de laatste hoofdstukken vindt men vele nuttige wenken en goede gedachten. Ik denk hier aan wat gezegd wordt over het Gebed, over Kinderen en Huisgenooten en zoo meer. Menig catechisant - ook van een ander leeraar dan de heer Kielstra - zal met stichting dit boekje kunnen lezen.

Doch op den titel staat ook: Eene schets der Christelijke Geloofs- en Zedeleer. En vooral als zoodanig moet dit geschrift dienst doen. Daartegen heb ik bezwaar. Wie voor leerlingen geloofs- en zedeleer wil behandelen, dient duidelijk haar uiteen te

zetten. De lijnen moeten scherp zijn afgeteekend. En vooral in onze dagen, waarin de twijfel in de lucht zit, moet zooveel

mogelijk elk waarom worden vermeden. De onderwijzer, die niet meer geven kan eene als waarheid geijkte dogmatiek, welke zijne leerlingen slechts hebben over te nemen, zal hun moeten aanwijzen de ontwikkeling van het godsdienstigzedelijk leven, zooals zij ook in henzelven plaats heeft, opdat zij daarmede als vanzelf ertoe komen, om den grond en de zekerheid van hun geloof te zoeken in zich. Zoo wordt ook voor hen de dogmatiek en de moraal wetenschappelijke beschrijving van hun eigen godsdienstig-zedelijk leven. Dwaal ik hierin niet, dan heb ik recht, om tegen het geschrift van den heer Kielstra als schets van eene geloofs- en zedeleer mijne bezwaren te doen gelden. Hoe aangenaam de toon ook is voor een stichtelijk boek, voor zulk eene schets is hij mij... laat ik zeggen, te stichtelijk. Vaak is een onderwerp niet scherp en duidelijk bepaald. Een voorbeeld: in no. 25 (bl. 60) wordt gehandeld over *het zedelijk goede of het hoogste goed.* In zijn antwoord op de vragen: wat is goed en wat is slecht, en waarom moeten wij het eene najagen en het andere vlieden? bestrijdt de schrijver eerst de genotsleer en de nuttigheidsleer, om dan te komen tot deze slotsom: 'Het goede, het zedelijke is *plicht.* Het is als eene macht, die staat boven onze lust en boven onzen wil. Het goede is een voor den mensch geldende *wet.* Men zou bijna kunnen zeggen: wat het instinct is voor het dier, de kleur en geur voor de bloem, dat is het goede voor het zelfbewuste, geestelijke leven van den wel ontwikkelden mensch. Het is het *menschelijke* in den mensch. Het *zedelijk goede*, het plichtmatige, *is het door God gewilde;* het is, wat God wil en eischt, van den door Hem zoo hoog bevoorrechten mensch. Zonder geloof aan dien hoogeren wil van God is geen *ware* zedelijkheid bestaanbaar.' Ik ben het met den schrijver eens. Doch voor eene schets der zede*leer* is dit te onbepaald, te kort, te weinig bewezen. Het goede is plicht, is wet, wordt vergeleken met de kleur en den geur der bloemen, is het door God gewilde. Dat staat hier naast elkaar, nadat twee en eene halve pagina besteed zijn aan de bestrijding van genots- en nuttigheidsleer. Mijn hoofdbezwaar is intusschen, dat wij hier niet ontvangen eene beschrijving van de ontwikkeling van het godsdienstig leven. In het eerste hoofdstuk vinden wij onder no. 3 den mensch als gemeenschapswezen geteekend. Daar lezen wij: 'Gevoel van *recht* en besef van *plicht* kunnen mede slechts in de gemeenschap ontstaan en deze zijn wederom de kiemen van het *godsdienstig* leven.' Is dat zoo, dan had eerst over dit zedelijk besef gehandeld moeten worden, om daarop den grondslag van het geloof te bouwen. Ligt het aan dit gemis aan geleidelijke ontwikkeling in de beschrijving van het godsdienstig leven, dat mij nu onvoldoende voorkomt de rechtvaardiging des geloofs in hoofdst. III? Hier wordt er nadruk op gelegd, dat wie gelooven wil, een liefhebbend hart moet bezitten, boven alles het gemoedsleven moet aankweeken. Volkomen waar. Maar hoe wordt deze 'gemoedelijke' mensch een geloovige? Waarin ligt voor den zedelijken mensch de dwingende eisch, om te gelooven in die Macht, die hij als God vereert? Mij dunkt, dat is niet helder in het licht gesteld. En daarop komt het vooral aan, willen onze jonge menschen verzekerd zijn van hun onbetwistbaar recht, om te gelooven, om godsdienstigen te zijn.

Intusschen kan dit geschrift veel nut doen en menige goede gedachte wekken bij catecheten en leerlingen - ook bij anderen, die tot deze categorieën zich niet meer rekenen.

B.

Natuurlijke Godsdienst. Naar het Engelsch van J.R. Seeley, Hoogleeraar aan de Universiteit te Cambridge. Met eene voorrede van Jhr. Dr. B.H.C.K. van der Wijck, Hoogleeraar te Groningen. Haarlem, de Erven F. Bohn.

In den jaargang van 1882 heeft de heer Maronier in ditzelfde Tijdschrift uitvoerig over het bovengenoemde werk gehandeld. Mij rest dus, de vertaling aan te kondigen, welke goed geslaagd is en de lectuur van di boek in ruimeren kring mogelijk maakt. Waarschijnlijk is het reeds in veler handen, als deze aankondiging het licht ziet. Mochten er nog zijn, die door haar op dit boek opmerkzaam worden gemaakt, laat ik hun dan den raad mogen geven, om het vooral te lezen. En ik leg er sterken nadruk op, dat dit boek vooral geschreven is voor niet-godgeleerden. ‘Diepen weerklank zullen zijn woorden vinden bij die duizenden leeken, die, verbijsterd door de heerschende anarchie op geestelijk gebied, zich afvragen of er niets meer is, dat de besten uit alle partijen aan elkander verwant doet zijn.’ Zoo schrijft Prof. Van der Wijck in de Voorrede tot de vertaling. Het is zeer te hopen, dat hij waarheid schrijft. Waarheid, omdat de bedoelde leeken dit ernstige werk lezen. Al ben ik het niet in alles met Seeley eens - in langen tijd las ik geen boek, dat zooveel te denken geeft; dat zoo gezond is en zoo nuchter in den goeden zin van dat woord. - De Hollandsche uitgave prijkt met den naam van den schrijver; de Engelsche was anoniem. Doch voor niemand was het een geheim, wie de auteur was. En de naam van den man, die een boek als *Natuurlijke Godsdienst* schreef, mag bekend zijn.

B.

Denkbeelden over de Onsterfelijkheid bij de Hindu's door G. Birnie. Deventer, W. Hulscher G. Jzn.

Dit boekje bevat eene voordracht van den heer Birnie, waarin hij zijn hoorders een juist denkbeeld tracht te geven van hetgeen volgens Max Müller de onvergankelijke kern van waarheid is in den godsdienst van den Hindu: ‘zijn aangeboren ongeloof in deze en onwankelbaar geloof in eene andere wereld’. Hij behandelt daartoe het volksgeloof en dat der meest verlichten onder de Brahmanen. Om het eerstgenoemde te schetsen, geeft hij de vertaling van een zedekundig verhaal, de Vreugd der Slangen genaamd, dat ons een beeld geeft van het volksgeloof aan de zielsverhuizing. Eene nadere kennismaking met dat volksgeloof acht de heer Birnie noodzakelijk, ‘omdat de vorm, welke het geloof aan zielsverhuizing, sedert onheugelijke tijden bij de Hindu's heeft aangenomen, de grondslag is, waarop zich het *eenige* onsterfelijkheidsgeloof heeft ontwikkeld, dat in het licht der wetenschap bestaanbaar is’. Het blijkt, dat wij bij den ‘vorm’ van dat geloof te denken hebben aan de kern ervan. Welke was die? M.a.w., wat was het geloof der meest verlichten? De mensch is geene persoonlijkheid. De zelfzucht brengt hem in dien waan; doch, waar hij ernaar streeft, om door zelfopoffering en zelfbeheersching van hem verlost te worden, vallen hem de schellen van de oogen en komt hij tot de overtuiging, dat zijn zelf ‘een onafscheidbaar geheel uitmaakt met het groote zelf dat het heelal vervult’. Het

zelfstandig, persoonlijk bestaan is slechts zinsbedrog, het najagen van individueel geluk slechts ijdelheid en ellende. Het streven van den vrome

is zelfvernietiging, opdat hij de zaligheid geniete van het opgaan in den Al-ééne.

Wij zijn den heer Birnie dank schuldig voor zijne uiteenzetting van deze denkbeelden. Maar hij heeft meer gedaan. Misschien wel wat te veel. Zijne voordracht had zeker gewonnen aan duidelijkheid, als zij niet zoo was opgevuld met allerlei aanmerkingen, die aan den geregelden gang schade doen. Doch dit in het voorbijgaan. Aan de uiteenzetting van de denkbeelden der Hindu's knoopt hij vast eenige opmerkingen over het Christendom, met name over het vierde Evangelie, waarin hij die denkbeelden terugvindt en daarom ook ‘de levende kern, waaraan het Christendom zijn ontstaan als wereldgodsdienst te danken heeft, en waardoor het zich telkens kan verjongen tot een nieuw leven’. Het gaat den heer Birnie als anderen apostelen voor hun geloof: zij vinden het overal terug. Het kan, dunkt mij, aan de eigen overtuiging van den heer Birnie niet anders dan ten goede komen, als hij Hinduïsme en Christendom voortaan scherp uiteenhoudt. Zij zijn niet van denzelfden huize. Dat zal, hoop ik, aan zijne toehoorders blijken, wanneer zij de lessen opvolgen, waarmede hij zijne voordracht besloot. Inderdaad, eene prediking van zedelijken ernst, eene krachtige opwekking tot plichtsbetrachting, tot zelfverloochening, tot het zoeken van het hoogste genot in de beoefening der deugd, waarvoor wij den heer Birnie zeer dankbaar zijn. Mogen zijne toehoorders, zijne lezers, vooral de jongeren onder hen, die opvolgen. Dan zal het hun kunnen blijken, dat een mensch langs den weg der zelfverloochening niet zichzelven vernietigt, maar zichzelf wordt; zijn leven verliezend, wint het leven van persoonlijkheid, het besef van een individu, een ik te zijn; een karakter wordt. Zou het ook kunnen zijn, dat hij daarmee tevens vindt een vasten grond voor zijn geloof aan persoonlijke onsterfelijkheid?

B.

Woudbloemen, door Wilhelmina Heimburg. Uit het Hoogduitsch door Mevr. Brugsma - Haenenberger. Groningen, P. Noordhoff.

Zoo gunstig is ons oordeel niet als dat van de *Magdeburger Zeitung* over deze ‘Woudbloemen, die meerendeels groeiden aan de helling van de bergen, in de zuivere lucht van den Hartz’, waarmede Mevrouw Brugsma - Haenenberger hare vertaling van dit boek inleidt.

Ze hebben in ons oog minder van Woud-, meer van broeikasbloemen, die niet bestand zijn tegen de gure najaarsstormen en de barre winterkoude. Zij bevatten een negental novellen, die ‘het oude en eeuwig nieuwe lied van liefde's lust en leed, van heerlijk gevonden worden en smartelijk ontberen, en zalig wedervinden’ inhouden; een lied, op wel wat al te zielvol-smeltenden toon aangeheven.

Eene gevoelvolle vrouw alleen kan over de macht der liefde in het algemeen en de kracht der liefde bij de vrouw in het bijzonder met zooveel warmte schrijven. Maar waar aan dat gevoel te veel wordt toegegeven, daar stuit de nuchtere lezer zoo vaak op dat zoet-kwijnende, weekhartige en sentimenteele, dat er het onvermijdelijk gevolg van is. Wilhelmina Heimburg's schrijftrant is niet onbevallig; hare natuur- en landschapsschilderingen geven blijken van eene kunstvaardige hand.

De herhaalde uitroepingen: ‘Groote God!’ ‘Hemelsche Vader!’ ‘Ach,

mijn God!' enz., meerendeels als stopwoorden bij minder ernstige voorvallen en gesprekken gebruikt, zullen vele lezers met ons niet goedkeuren.

Onder enkele germanismen, in de vertaling ingeslopen, stipten we aan, wat we lazen op bl. 10, 'zich te ontdoen' voor een of ander kleedingstuk af te leggen. Bij eene nauwkeuriger correctie zouden op bl. 122 'had' voor hadt, bl. 203 'te *s*amen', bl. 245 'ik *ben* het niet vergeten' verbeterd zijn geworden.

H.

Een bloem uit de wildernis, uit het Engelsch van Miss M.E. Braddon, door C. Baarslag. Amsterdam, P.N. van Kampen & Zoon.

Dat Miss Braddon boeiende tafereelen kan schetsen uit het aristocratische en uit het volksleven in Engeland, daarvan geeft zij in dit boek opnieuw het bewijs.

De 'bloem uit de wildernis' - Bess of Elisabeth May is haar naam - is een van die ongelukkige slachtoffers uit de lagere volksklasse, die door haveloosheid en verlatenheid tot het diepste peil kunnen zinken, als geene reddende hand zich tot hen uitstrekt. Wat er echter van zulk eene verwaarloosde, in de wildernis als onkruid vertreden plant kan worden, als zij in vruchtbaren bodem overgebracht, gekweekt en verzorgd wordt, zoodat zij tot den rang van eene bloem kan opklimmen, heeft de auteur in haar boek op natuurlijke en belangwekkende wijze aangetoond.

De uit den vergiftigen maalstroom van domheid, vuilheid en ongerechtigheid geredde Elisabeth wordt niet op eenmaal - ook niet geheel - een toonbeeld van reinheid en onberispelijkheid. Er behoort heel wat toe, eer het verachte plantje op eene bloem begint te gelijken. Ontevredenheid, brutaliteit, afgunst en hartstochtelijke jaloezie werpen nog lang hare donkere schaduwen over het beeld, eer het in een beter licht te voorschijn treedt. Maar dan ook kan het streelend gevoel van zelfvoldoening niet achterblijven in het hart der edele, die als eene geduldige, onvermoeid werkzame kweekster hare moeite en zorg beloond ziet.

Het bijwerk op deze schilderij behoort bij het tafereel en verhoogt zijne waarde.

H.

Moeielijke keuze door Gregor Samarow vertaald uit het Duitsch. Amsterdam Tj. van Holkema.

Het is zeker overbodig, iets tot lof van Samarow te zeggen of over zijne manier van schrijven opnieuw een oordeel te vellen. Door tal van vertalingen zijn zijne romans ten onzent algemeen bekend en de critiek heeft sinds lang hare meening erover uitgesproken.

Moeielijke keuze is eene echte liefdesgeschiedenis. Drie verliefde paren ontmoeten hindernissen op hun pad naar het huwelijk, en hoe die uit den weg worden geruimd, kan men hier lezen. Ik vertel er niets meer van, want dan is de aardigheid eraf.

Wat aanleiding moet gegeven hebben tot den titel, is, voor zoover ik het begrijp, eene vierde, vroeger voorgevallen liefdeshistorie met droevigen afloop. De toenmalige

heldin had de ‘keuze’ tusschen haar eigen geluk met haar geliefde en dat van hem zonder haar. Zij kiest het laatste en

doet vrijwillig afstand van hem, opdat hij niet door den vloek zijns vaders ongelukkig zou worden, als zij met hem huwde. Een echt romantisch slachtoffer wordt zij hierdoor van den adeltrots van dien vader, terwijl dit nog meer het geval is met den zoon: beiden zijn diep ongelukkig geworden door deze aan het meisje opgedrongen zelfverloochening.

De zoon nu is op gevorderden leeftijd, als oom en voogd van eene der drie verliefde dames, een hoofdpersoon van dit verhaal. Zijn van zijn oudeheer overgeërfde adeltrots bezwijkt echter ter elfder ure voor de ontdekking van het edele bestaan zijner nu gestorven, steeds van ontrouw verdachte voormalige geliefde, en het leed, door haar en hem ondervonden, houdt hem terug van allen verderen tegenstand tegen het geluk van zijne nicht.

Door het stuk is een verkiezingsstrijd heengevlochten, waarin aan de behoudsmannen, in vereeniging met de sociaal-democraten, de mooie en aan de nationaal-liberalen de leelijke rol wordt toegedeeld. De adellijke heeren en de vertegenwoordiger van den arbeid zijn dan ook van de bovenste plank; de candidaat der liberalen daarentegen is een sluwe bedrieger, een falsaris, en zijne voorstanders beteekenen niet veel. Echt conventioneele karakters, zooals men ze in allerlei Duitsche romans vinden kan, maar door Samarow zóó geteekend, dat men voor oogenblikken wanen kan, te doen te hebben met menschen van vleesch en bloed, die werkelijk bestaan kunnen.

Behalve de helden en heldinnen der liefdesgeschiedenis laat hij een Joodschen geldman optreden, zóó belangeloos, zóó scherpzinnig en verstandig, zóó eerlijk en edelmoedig, met één woord, zóó voortreffelijk, dat men zijn gelijke onder tal van gedoopte Christenen tevergeefs zou zoeken. Alleen de godsdienst van Jezus, wel te onderscheiden van den algemeen aangenomen Christelijken, kan zulk een onzelfzuchtig, liefhebbend gemoedsbestaan vormen; en eere Samarow! dat hij een dergelijk karakter wist te scheppen en te teekenen, zonder een onmogelijk ideaal ons voor te houden: zoo zijn er gelukkig nog onder de kinderen der menschen, wat een pessimist ook beweren moge.

Zeker wilde de Duitscher zijne anti-Semitische landgenooten zijdelings de les lezen, door de nobelste figuur in zijn verhaal uit dat gehate Joodsche ras te nemen; maar overigens laat hij alle geloofsverdeeldheid buiten rekening. Hij polemiseert niet, schildert alleen.

De roman is zóó goed vertaald, dat men meent, een oorspronkelijk werk te lezen, en de vertaler had gerust zijn naam op het titelblad mogen zetten. Inhoud en vorm geven mij daarom alle recht(*), *Moeielijke keuze* als onderhoudende lectuur aan te bevelen. Ik voeg er nog bij, dat de uitgever door goed papier en helderen druk het zijne hiertoe heeft bijgedragen.

Kampen, Maart 1884.

J. Hoek.

(*) De vertaler spreekt van het ‘volste recht’, en bij herhaling van ‘eenigst’. Menigeen doet dit ook; maar is er voller dan ‘vol’ en heeft ‘eenig’ een superlatief?

Mengelwerk.

Een misstap, door H. van der Laan.

IX.

's Anderen morgens, het zal zoo wat negen uur geweest zijn, stond Madeleine bij het venster en staarde, met gevouwen handen, uit hare kamer, naar beneden in de straat. De zware karren met de vaten van de brouwerij Gambrinus, aan het einde van de straat, rolden, als naar gewoonte, rammelend en klaterend voorbij. De omnibus passeerde, met een vroolijk babbelend gezelschap er bovenop, een van welks leden, een oolijke kwant, in eene uitgelaten bui haar lachend een kushandje toewierp. Andere rijtuigen, kooplieden met hunne karretjes en krijschende stemmen, vischwijven, die als Stentor bulderden; klerken op weg naar hunne kantoren, hun tijd verbabbelende bedienden, politie-agenten, die schenen te slaapwandelen; menschen, die liepen met eene vaart, alsof ze hunne schaduw wenschten te ontvluchten; lieden, die met half toegeknepen oogen voortslenterden met een slakkengang, alsof hier beneden zoo iets als drukte en arbeid niet bestond, - het gewoon vertier, de oude drukte.

Of Madeleine wel veel zag van hetgeen er omging op de straat?

Zij was bleek en hare oogen stonden dof.

Ze had zulk een vreemd gevoel - 't was, of zij niet dezelfde was.

In den hoek van haar vertrek stond haar kleine koffer. Nog heden reisde zij met Gebbel af.

Wat had zij gedaan!? Welk besluit had ze genomen? Waartoe had zij zich kunnen laten brengen?

Het was haar alles nog zoo vreemd, zoo zeldzaam, wonderbaar. Zij kon hare gedachten bijna niet verzamelen, om erover na te denken.

Het was, of ze had gedroomd, wat er gisterenavond was geschied. Toch klemden de vingers harer handen zich enger om elkaar, vlamde voor een oogenblik een brandende, purperen blos op hare wangen op, vielen een paar dikke droppen uit de donkere oogen, wanneer ze eraan dacht. Terugkeeren op het eens ingeslagen pad dacht ze niet meer mogelijk na hetgeen ze had gedaan, - het bond haar aan den man, in wiens hand zij haar lot had gegeven, aan wien zij zich geheel had overgeleverd. Zonder hem zou ze thans gelijk zijn aan een verlaten schip, zonder roer en masten, een wrak, dat elk oogenblik wordt bedreigd, door de woest aandringende baren in de diepte te worden meegesleurd.

Ze glimlachte treurig, smartelijk - om zichzelve. 't Was, of ze, over zichzelve denkend, eene geheel andere beoordeelde, eene vreemde, met welke zij innig medelijden had. Zij kon nauwelijks gelooven, wat er was geschied en dat een onschuldig meisje, dat steeds het goede, het edele had gewild, zich tot zoo iets had kunnen laten brengen. En toch was het zoo.

De geduchte opbruising harer krachten, harer begeerten, dat wild opvlammen harer verbittering, dat woeden van een blinden toorn, het stormachtige verlangen, elk en alles te tarten, om aan het lot te ontwringen, wat het haar niet wilde schenken, gevoelde zij niet meer. Ze was afgemat. Eene diepe droefgeestigheid was op de opgewondenheid gevolgd. Zoo was het zoo vaak gegaan in de laatste tijden. Maar thans was het contrast een sterker, een pijnlijker dan wel ooit.

Wat de toekomst? Wat thans haar levensdoel? Wat haar oordeel over zichzelve?

Was al het edele in haar in damp en nevel opgegaan? - Had zij niet langer kunnen strijden, werkelijk niet? Was het niet beter, duizendmalen beter, te bezwijken, dan gehoor te geven aan de lokstem van het egoisme, van de booze neigingen, van de ontevredenheid met het bestaande, de verbittering over het aardsche leed?

Zij schudde treurig het hoofd. Het eens gedane is onherroepelijk; geene macht maakt het weer ongedaan. Zij gevoelde zich te afgemat, om over hare eigene handelwijze in toornige opgewondenheid onstuimige verwijten zich naar het hoofd te werpen. Zij kon zichzelve slechts beklagen, slechts een diep, diep medelijden gevoelen met zichzelve.

Zij was vermoeid. Zij zette zich neder bij de tafel. Maar beginnen met het een of ander, dat kon ze niet. Ze zat stil neder, met de handen in den schoot. Het hoofd was haar dof; tot geregeld denken was zij niet in staat.

Daar hoorde ze de bediende kloppen, die bezoek aankondigde. Een vreemd vroeg uur voor zoo iets. Doch zij was in een toestand, waarin men zich over niets verbaast, omdat ons niets op het oogenblik belang inboezemt. Het was haar alles één en goed, wat er gebeurde. Indien

er iemand was gekomen, die haar een pistool had op de borst gezet, zou ze niet zijn opgesprongen, zich niet hebben verweerd.

De bezoeker trad daarop binnen. Madeleine wendde haar hoofd niet naar de deur. Zij hoorde zelfs de begroeting niet.

Hij, die was gekomen, had zich vlak vóór haar te plaatsen en haar weder toe te spreken, voordat zij hem hoorde.

Ze zag eerst lusteloos op, schijnbaar alsof zij hem niet herkende. Dan openden zich hare oogen meer en meer; wijd spalkten zij zich open. Doch zij bewoog zich niet. De slappe trekken van het bleek gelaat schenen te verstijven; hare handen bleven als zonder leven rusten op haar schoot; geen woord kwam over de vast toegenepen lippen, waaruit al het bloed verdwenen was, - 't was, of een bliksemstraal haar plotseling had getroffen en het levend lichaam, zonder eenig merkbaar teeken achter te laten, met een enkelen fellen schicht had veranderd in een lijk.

'Madeleine,' hoorde ze eene welbekende stem dan tot haar roepen, 'Madeleine, herken je me dan niet?'

Geen antwoord evenwel.

'Madeleine, God! is het mogelijk! - Heb je mij vergeten? Herinnert ge u dan de belofte niet, mij eens gedaan? Spreek, wat is er wel geschied; waarom heb je met mij gebroken; wat heeft zich tusschen u en mij geplaatst? Zie, ik *kan* het niet gelooven, dat je niet meer met liefde aan mij denkt. Waarom heb je zoo lang, zoo lang gezwegen? Uwe brieven maakten mij alle lasten, leed, ellenden van het leven immer licht. Een woord van u, en ik gevoelde me zoo gelukkig, weer in staat, dien troosteloozen tijd, alleen in Indië, met nieuwen moed te dragen, omdat hij eindelijk zou voeren, mijne lieve, lieve Madeleine, tot het oogenblik, waarop ik de vervulling eens zou mogen eischen der heerlijke hoop, waarmee je mij liet gaan. Kan het zijn - gevoel je dan niets meer voor mij? Madeleine, Madeleine! wat moet ik denken?'

Er kwam verandering in het gelaat van Madeleine. De wijd opengespalkte oogen namen hunne gewone grootte weder aan; het akelig strakke verdween uit hare trekken; zenuwachtig trokken de hoeken van haar mond; zij zag Lassen verschrikt, bevreesd en weifelend aan, alsof zij hem nog niet begreep.

'Paul...', was het eenige, dat ze er smartelijk, smeekend, slechts met de grootste moeite uit kon brengen.

Doch geene blijdschap, geene omarming; geen teeken van het innige gevoel, dat haar eens voor en in *hem* had doen leven; van den gloed, die haar hart had verwarmd, wanneer *hij* slechts tegenwoordig was; van dat vleiende, dat gelukkige, dat opgewekte in die oogen, wanneer zij *hem* slechts zag. Paul was ontsteld, ontzet over deze ontvangst. Hoe anders had hij toch gehoopt, dat zij had mogen wezen, overtuigd als hij was, dat een meisje als Madeleine niet zoo gauw den man

vergeet, voor wien zij zóó diep heeft gevoeld, hoe raadselachtig ook haar zwijgen. Wat beteekende dit alles? Wat moest hij ervan denken?

'Madeleine,' zei Paul haastig, als hij meer lette op het bleeke harer wangen, het magere van haar gelaat, 'je bent ziek.' Ach, Gebbel had dat ook gedacht - en was het ook niet zoo?

Madeleine schudde langzaam het hoofd.

'Wat is er dan gebeurd? Meisje, zeg, wat is er?'

Madeleine wendde haar hoofd smartelijk af.

'Je wilt mij niet aanzien, mij geen antwoord geven? Je hebt geen enkel vriendelijk woord voor mij, die weer naar het land ben gevlogen met één gedachte, met één hoop slechts in het hart, die, *u* weer te vinden, *u* weer te zien in de lieve oogen, *u* eindelijk op te eischen als mijne beminde vrouw?'

Dat was te veel! Het was, of men haar een dolk in het hart had gestooten.

Paul schrikte bij de plotselinge verandering, die zijne woorden in hare houding en op haar gelaat te voorschijn riepen.

Madeleine's oogen staarden hem plotseling wild en vorschend aan; zij sidderde aan al hare leden; na een oogenblik steeg een vurige gloed in hare wangen op; ze klemde hare handen als wanhopig tegen hare borst.

'Uw... uw... uwe vrouw! - En die andere...?' hard, schokkend, stootend kwamen de woorden uit haar mond.

'Die andere!?'

'Daar in de loge... Mevrouw Lassen...'

'Wie bedoel je; de weduwe van mijn broer?' Hij had in zijne smart over de vreemde ontvangst geheel vergeten, dat hij reeds had vermoed, dat Madeleine Elise had mogen hebben aangezien voor zijne vrouw.

'O God! o God!' krijschte Madeleine, terwijl ze radeloos hare handen voor het gelaat sloeg. 'O God! ook *dat* dus nog!' Zij boog het hoofd. De tranen spatten door hare vingers. Zij was vernietigd.

Paul was hevig ontzet. Mijn hemel! wat was er gebeurd? Dat hij haar niet onverschillig was geworden, was duidelijk genoeg. Doch had juist het weten van het feit, dat hij nog ongehuwd was, niet eene gansch andere uitwerking moeten hebben? En zie, het scheen haar te verpletteren.

Hij trad nader, trok eene der handen zachtkens weg voor haar gelaat, nam ze vol liefde in de zijne, kuste ze.

'Mijne lieveling,' fluisterde hij, 'wat maakt je zoo vreeselijk ontsteld? Ben ik dan niet gekomen, om je eindelijk te halen als mijn vrouwtje, om uit uwe handen mijn grootst geluk te ontvangen? Zeg, lieve Madeleine, zal het zijn?'

Madeleine richtte zich plotseling op. Zij rukte hare hand uit de zijne; die kus, dien zij niet meer verdiende, deed haar zoo bitter pijn. O! wat had zij niet willen geven, indien ze dien nog waardig had kunnen zijn. Hoe groot ook hare eigene schuld, hare zwakheid, hoe vreeselijk wreed strafte haar het lot! De gedachte aan hetgeen was, en hetgeen had kunnen wezen, aan den onoverwinnelijken slagboom, welken het gebeurde in de weinige vervlogen uren had gebracht tusschen haar en den beminden man, maakte haar wild. Hare oogen teekenden een schrik, een gevoel van onbeschrijflijke rampzaligheid, welke Paul akelig maakte.

Zij sprong van haar stoel op en week terug, steeds meer terug, alsof ze doodelijk beangst haar ergsten vijand zocht te ontvluchten.

'Ga heen!' riep ze met eene gebroken stem. 'Paul, verlaat mij. - In Godsnaam, ga. O! vraag mij niets. Paul, Paul, martel mij niet langer. - Het kan, het mag niet zijn...'

Paul was haar toch gevolgd, terwijl zij bevend achteruittrad.

'O! Paul,' steunde ze, als zij smeekend hare gevouwen handen voor zich uitstak en ze radeloos wrong. 'Spreek niet langer tot me. Paul, verlaat dit huis!'

'En waarom kan het, mag het niet? Madeleine, maak me niet ongelukkig. Denk, wat je zegt en doet.'

'Neen - neen!' hijgde ze. 'Het is te laat...'

'O! Madeleine, je bent dezelfde niet. Ge stoot mij van u? Ik kan het niet gelooven. Te laat? Wat bedoel je? Te laat? Je hebt niet kunnen wachten? Maar dat is onmogelijk. Wat is de reden van deze handelwijs? Neen, neen, Madeleine, zóó geef ik je niet op.'

'Het moet! Ik ben... Ik ben...,' doch de woorden bleven steken in hare keel.

'Wat?' riep Paul schor, terwijl plotseling eene vreeselijke gedachte zich van hem meester maakte.

'Ik ben uwe liefde niet meer waard,' stootte Madeleine er wanhopig uit. 'Ik ben...'

Doch de woorden 'eene gevallen vrouw' kon ze onmogelijk over hare lippen brengen. Liever dan ze te uiten, en dat tot hem, had ze zich uit het raam gestort.

Paul stond als aan den grond genageld. Hij begreep, wat hare woorden inhielden. Hij werd doodsbleek, en toch klopte het bloed aan zijne slapen, alsof zijn hoofd zou bersten.

Hij stortte zich op haar en greep hare beide handen. Hij stond vlak voor haar, zag haar strak in de door de zielepijn van de ondraaglijkste smart fonkelende oogen, met een blik, welke het toppunt van de ellende, die zijn eigen hart verscheurde, haar folterend moest toonen. Hij hield haar krampachtig vast, doch de opgewondenheid deed zijne handen beven.

'Je bedriegt mij. Je liegt,' riep hij barsch en hard.

Madeleine was verstomd van schrik, van smart, van schaamte.

'Zeg, dat het niet waar is!' riep hij nog luider, nog onstuimiger.

Doch ze kon slechts in zijne strakke oogen zien, die haar als electriseerden en verlamden.

'Zeg, dat je mij hebt kunnen vergeten. - Dat mijne plaats door een ander is ingenomen. Doch waartoe die vreeselijke leugen?'

Madeleine zag hem nog een oogenblik vertwijfeld aan. O! hoe rampzalig was ze. Werd ooit een sterveling zóó door het lot geslagen? God! dacht ze, *gij* de vader van de menschen, *gij* niets dan liefde en goedheid, *gij,* die dit alles voor mij hebt weggelegd!?

Met een ruk ontwrong zij zich aan Paul en vluchtte in hare slaapkamer, waar zij zich insloot, terwijl ze met hare laatste krachten hem nog toeriep: 'O! Paul, mijn lieve Paul, vergeet, vergeef mij, arm, rampzalig meisje...'

Dan hoorde hij haar snikken, op eene wijze, dat hij zijn leven had willen geven, indien hij troost had kunnen vinden voor hare wanhoop en zij had willen luisteren naar de sussende woorden, de sympathie, waaraan haar gebroken hart zoozeer behoefte had.

Hij zette zich neder op den stoel, waarop het arme meisje een oogenblik te voren nog had gezeten. Hij bleef nog lang in hare kamer, het hoofd vol van de treurigste gedachten. Doch Madeleine keerde niet terug. Langzamerhand kwam er een einde aan het heftig snikken. Wat deed ze nu? Misschien bad ze God om kracht. Misschien lag ze dof terneer, te machteloos, iets te doen, zich te bewegen, te handelen of te denken.

Hij moest haar wel gelooven - welk een slag! Het werd hem duister voor zijne oogen. Hij boog het hoofd, en als het op zijne handen rustte, weende ook de sterke man bittere en heete tranen. Arme, arme Madeleine, zoo jong, zoo schoon, zoo goed, met zulk een edelen aard, met zooveel liefde eens voor hem, met zulke schoone idealen, met zooveel vertrouwen op eene schoone toekomst, wat had haar toch tot zoo iets kunnen brengen? Welk een somber raadsel voor hem - Madeleine eene gevallen vrouw...

Ah! eene gevallen vrouw. Mijn hemel! had ze, vóór zich aldus over te geven aan hare wanhoop en verbittering en begeerte, zich te bevrijden van haar leed, niet eerst zich eens beter kunnen vergewissen, of Paul en Elise werkelijk man en vrouw wel waren? Zouden *wij* het niet hebben gedaan, indien we in hare positie waren geweest? Onzinnige vraag. - Natuurlijk! Ongetwijfeld! Wij zouden het. Wij zouden ons door al die smart en rampen, teleurstellingen en grieven niet zoo hebben laten medesleepen, zoodat we ten laatste niet meer helder dachten en de moed, den kamp verder voort te zetten, ons ontzonk. Wij zouden tot het laatst een koelen kop hebben bewaard. Of, indien men slechts een onzer als raadsman onder den arm had genomen! Wat zouden we geen goeden raad hebben kunnen geven!

Daar zijn we toch fataal royaal mee, genegen, hem met karrevrachten, prima, van de beste qualiteit, gratis te leveren aan een ieder, die er maar naar vraagt, ja, nog mooier, aan wien er zelfs niet eens naar vraagt of er zelfs voor bedankt. Dat is, Goddank, dan toch één ding, waarmee de mensch vrijgevig is, ja, raadselachtig mild. Of hij het ook zoude wezen, indien men bij elken te geven raad een kwartje, neen, laten we liever zeggen een cent, had bij te passen, dat zullen we maar in het midden laten. Impertinente vragen zijn toch altijd hatelijk. Is het niet?

Eene gevallen vrouw! - Paul had zich eigenlijk onmiddellijk moeten afwenden van zulk eene treurige figuur, het ontaarde schepsel, doorn in ons oog, voetwisch der maatschappij, pest van het land. Hij had haar dadelijk moeten haten en verfoeien, haar, die hem had bedrogen, die eene onuitwischbare vlek had geworpen op hare eer; de vrouw, die men hoont en uitstoot, waarvoor het onschuldige, reine meisje, om wier maagdelijke slapen zich de aureool der kuischheid windt, de oogen nederslaat; bij wier verschijnen de mannen spottend lachen.

Valt niet ieder grimmig op haar aan, gereed, om haar te steenigen, de vrouw, die zich aan een ander overgeeft, met een gehuwd man kan vluchten, vergetend, wat zij aan de waardigheid der vrouw verschuldigd is, eene andere den man ontroovend, die haar als echtgenoot naar het altaar voerde; die het pad der deugd verliet, wier naam door vrienden en bekenden slechts met schaamte wordt genoemd, die als op haar voorhoofd overal het brandmerk met zich voert: gevallen, zinnelijk, eerloos?

Zijn duizenden tongen niet gereed met hun: 'Écrasez l'infâme'? Natuurlijk, tongen slechts van lieden, zelve vlekkeloos als de pas gevallen sneeuw! Ge begrijpt, wij denken daarbij in het geheel niet aan die puriteinen, die er zoo innerlijk overtuigd van zijn, dat zij behooren tot de uitverkorenen, bedreven in de heilige schriften, immer in staat, wanneer en waar dan ook, met een harden tekst uwe argumenten dood te slaan. Deze zijn immers altijd onmiddellijk gereed, een vallende de hand te reiken, te helpen, op te beuren, den mantel der vergetelheid te werpen over de zwakke zijden van de menschelijke natuur. Vooral in dit geval. Wel, leefde niet een Augustijn, een Sint, een door de Katholieke Kerk, waartoe ook eenmaal zij behoorden, heilig verklaarde, voor eenigen tijd met eene concubijn, eene schoone, die hij, dat is trouwens waar en dat is minder heiligenwerk, naderhand kortweg de deur weer wees, zonder met haar een wettig huwelijk aan te gaan, gelijk zulk een eersten vrome toch wel meer zou hebben betaamd? - Neen, neen, die menschen, die met zulk eene grafstem tegen den vertoornde zoo deftig kunnen zeggen: 'Wie van u is zonder zonde? Indien er een is, hij werpe den eersten steen op haar', in de woorden van den beste, den grootste, den edelste der menschen; die welgezinde, goedgeaarde, vergevingsgezinde, altijd

het beste willende lieden, die immer zoo fluweelzacht oordeelen over hunne medemenschen, worden niet onder die duizenden gerekend. O neen! Wij zijn er te diep van overtuigd, dat allen, die zich geloovige Christenen noemen, *en corps* gereed zouden zijn, Madeleine, het arme kind, te helpen en te troosten en zich een lijvigen traan uit het oog te pinken.

Maar die andere duizenden, welke op het punt van het geloof niet zoo vast in de schoenen staan en daar geen heel uit maken, hetwelk zeer te prijzen valt, indien men nu eens toch anders denkt, - 'avoir le courage de son opinion' is zoo gemakkelijk niet - die andere duizenden, welke zoo spoedig immer gereedstaan, de gevallen vrouw op het bitterst te veroordeelen, laat hen, vooral in gevallen als deze, bedenken, wat zij doen; laten ook zij zich het aangehaalde schoone gezegde een beetje meer herinneren. Dat mag in de wereld nooit kwaad.

Zie, wij verdedigen niet alles in het gedrag van Madeleine. Men wascht een Moriaan niet blank; een *faux pas* blijft een verkeerde stap voor den helderziende, al spant men al de middelen der rhetorica in het werk, om een anderen glimp eraan te geven; eene gevallen vrouw is niet om te tooveren in een engel.

Maar denk aan hare twintig jaren; denk aan dien voor een jeugdig, schoon en levenslustig kind schijnbaar oneindig langen tijd van kwellingen, krenkingen en verdrietigheden, van terugzettingen en beleedigingen. Denk aan de hooggespannen hoop en verwachtingen, en het daarin verpletterend bedrogen worden. Aan den harden kamp, zich op te werken uit al het ellendige, armzalige van een drukkend leven, aan het bijna slagen, aan het grievende verongelukken - eene ware Tantalussmart. Denk aan dien gouden droom der liefde, aan het zoo bitter daaruit ontwaken. Denk aan het jonge meisje, alleen staand, met de levensvreugd verdwenen, met de krachten ondermijnd, met niets dan verbittering, twijfel, wanhoop in het hart. Denk aan de sophismen van die verleidelijke lokstem, welke haar eene toekomst wisten voor te schilderen van rust, bevrediging, geluk, genot; die hare begrippen van de banden, welke ons binden in de maatschappij aan hetgeen maar al te gauw verachtelijk 't conventioneele wordt genoemd, van den plicht, die ons gebiedt, om voort te schrijden op het moeielijke pad der deugd, van de eischen van het gevoel, het menschelijk hart, eene richting wisten te geven, welke haar de dingen onder een anderen gezichtshoek leerde zien dan dien, waaronder wij, niet zoo geslagen, zoo beproefd, ontzenuwd, ze bekijken. Denk aan de verwarring, overspanning, verbluistering en verblinding, welke dat alles in het hoofd en het hart wel moest te voorschijn roepen. Denk aan de reactie, die er volgt op alles, wat te ver gedreven wordt: de verslapping na den kamp; de vurige begeerte naar eene verandering, welke zij ook zij, naar geluk, hoe dan ook verkregen, na een tijd van drukkend

leed, van gedwongen onderworpenheid, van een verbijten van de ellende, welke aan de levenskrachten knaagt. Denk aan het verschil van aard, opvoeding en gedachtengang, van kring en idealen, van eischen en begeerten tusschen u en anderen, en meet niet alles met dezelfde maat; beoordeel niet ieder naar uzelven; heb een open oog, een open oor; verplaats u in den toestand van den ongelukkige; weeg het tegen *en* het voor; begrijp, dat zekere gegevens, al vallen ze ook niet binnen uwe eigene ervaring, tot resultaten leiden, die rampzalig zijn, maar geenszins onnatuurlijk, in alle opzichten onvergeeflijk, met niets dan hoon te overladen.

Arme Madeleine! Wie aan dat alles denkt, zal leeren, u zachter te beoordeelen. De man, die het zich herinnert, zal zijn spotlust onderdrukken; de vrouw, die het voor den geest heeft, zal u niet van zich stooten als een wezen, welks tegenwoordigheid haar slechts besmet.

Arme Madeleine!

Ja, zoo sprak ook Paul, toen hij eindelijk was teruggekeerd in zijne kamer in het hotel en het gehoorde een mist weer voor zijne oogen riep. Ja, de tranen biggelden langs zijne gebruinde wangen; hij weende weer, dat zulk een schoon, bemind en eens zoo moedig meisje zóó gevallen was. Hij hield zoo oneindig veel van haar. O! hij snikte, wanneer hij aan haar lot, haar toestand, hare toekomst dacht.

En dan dacht hij aan het eigen geluk. Was het hem niet plotseling - en hoe! - ontroofd voor het gansche leven? Hij gevoelde het: nooit zou hij weder iemand kunnen beminnen, gelijk hij Madeleine had bemind. Hij was een krachtig man, doch het beleefde op dezen morgen sloeg hem toch terneer, alsof eene doodelijke wonde het levensbloed uit zijne aderen rijkelijk deed stroomen.

Hoe weinig toch een mensch kan vertrouwen op het lot. - Ah, we weten het allen: ‘De mensch wikt’, etc., etc. - Wij weten het, hoe weinig staat wij kunnen maken op de verwerkelijking onzer vurigste verlangens. Doch toch altijd weeraan treft ons de bedrogen hoop als eene wonde in het hart. Klagen moogt ge of zwijgen, het manmoedig dragen of kleingeestig, - de wonde is geslagen en ge gevoelt hare snijdende pijn. Dat redeneert geene philosophie u weg, geen optimisme, noch het pessimisme; vooral het laatste niet, met haar heros Schopenhauer aan het hoofd, die, prediker van de dooding van den menschelijken wil, met zijn leven het bewijs van het onmogelijke van het recept gaf. Ah! wie meent, dat het mogelijk is, redeneert als Johnson's Imlac, die zoo koel en wijsgeerig wist te praten over de menschelijke ellende, totdat zijne dochter stierf.

Tegen elven kwam Gebbel bij Madeleine. Hij vond haar in een toestand, welke in menig opzicht een weinig verkieselijke was voor iemand, die heeft af te reizen, - zenuwachtig, gejaagd, gedrukt en

handelend, alsof zij niet recht begreep, wat men van haar verlangde, waartoe zij had besloten, wat men wel ging doen.

En toch verlangde zij vurig te vertrekken, te vluchten, weg, weg van hier, zoover mogelijk weg van de plaats, waar elke herinnering voor haar eene smartelijke was, waar Paul was, waar hij haar kon bespieden, waar zij hare oogen voor hem had neer te slaan. O! die gedachte, hoe brandde ze haar; hoe joeg ze haar eene rilling door de leden, den gloeienden blos der schaamte op de wangen, vertwijfeling in het hart - weg! In den vreemde, zich begraven in eene wereld, waar niemand van hare schande, haar berouw, haar leed iets wist.

Gebbel's handelwijze was zeker oneindig minder te verontschuldigen. Hij was een man, was ouder, was gehuwd; Goddank had hij geene kinderen. Maar waartoe de liefde, of liever de hartstocht voor eene vrouw een man niet kan leiden, het zal wel overbodig zijn, om daarover uit te wijden. In de zittingen der tegenwoordige hoven, met gesloten deuren, wordt er nog genoeg op dit gebied behandeld, waarvoor men met recht den neus ophaalt.

Gebbel troostte zich, hoewel niet zonder knagingen des gewetens, dat zijne oppervlakkige vrouw, ofschoon zeer waarschijnlijk eerst wanhopig, zich betrekkelijk spoedig wel zou schikken in haar lot; met de weinige liefde, welke hij nog voor haar gevoelde, niet ongenegen, haar den raad te geven, dien Koningin Elizabeth eens zond aan eene moeder, treurende om haar verloren zoon: dat de tijd haar troosten zou, waarom het practisch was, genoemden tijd een handje te hulp te komen, om zoo voor zichzelf een siertje vlugger uit te richten, wat anders langer aanhield. We zeiden: ‘weinige liefde’, neen! eigenlijk was al zijne toegenegenheid voor zijne Louise al lang verdampt en die bedroevende oppervlakkigheid, hare weinige diepte van gevoel, alsmede eenige andere defecten van haar aard hadden ook reeds lang zijne achting voor haar gemaakt tot iets, behoorende tot het verledene.

Doch hoe het ook zij, Gebbel begreep heel wel, dat zijne handelwijze eene vuile was. Evenwel, de moreele kracht bezat hij niet, om het pad te gaan, hem door den plicht gewezen. Hij verkoos liever dat te volgen, hetwelk verleidelijk lokte, dat niets beloofde dan genot, geluk.

Hij liet een brief aan zijne Louise achter, waarin hij haar mededeelde, dat het z.i. zoover was gekomen, dat zij onmogelijk gelukkig verder met elkander konden leven; dat hij begreep, dat zijne persoonlijkheid haar antipathisch moest geworden zijn; dat hij was vertrokken. Hij verzocht haar om vergiffenis voor al het leed, dat hij haar ooit mocht hebben aangedaan, hem te vergeten, een nieuw leven te beginnen. Natuurlijk, van eenige vertroosting, van veel gevoel was in den brief geene sprake - die zouden van zijn kant een beetje te dwaas toch zijn geweest. En, men begrijpt, hij deelde haar ook niet mede, dat hij niet alleen was afgereisd, - dat smartelijk feit zou haar gauw

genoeg ter oore komen. Hij ging echter wel zoover, haar nog te melden, dat hij naar Weenen was vertrokken, met opgave zelfs van het hotel, waarheen hij dacht te gaan. En dit geschiedde niet zonder reden.

Gebbel begreep, dat na het gebeurde Louise, voornamelijk ook gedreven door hare ouders, menschen, met welke geene grappen vielen te maken en die hem al lang met minder gunstige oogen hadden aangezien, - vooral mevrouw, die soms eene neiging scheen te gevoelen, *à la Xantippe* op te treden, - echtscheiding zou gaan aanvragen. Dat was nu juist iets, waarnaar hij verlangde, reden, waarom hij in zijn hotel ter beschikking van elk en een iegelijk zoude zijn, om hem met de meeste voorkomendheid te dienen, indien men eenige inlichtingen of wat ook van hem zou mogen willen vragen, om dat bedrijf der scheiding zoo spoedig mogelijk af te laten spelen. Dan was hij vrij. Dan kon hij Madeleine huwen - zijn vurigste verlangen.

Toen Gebbel en Madeleine nog niet lang waren vertrokken, een paar dagen op zijn hoogst, en er het een en ander zoo was uitgelekt, begon zich plotseling het nieuwtje van hun beider uitstapje naar het land der ‘leutseligen Oesterreicher’ als loopend vuur door Annstad te verspreiden.

Natuurlijk hadden ook enkelen, en dit had al dadelijk rappe tongen in beweging gebracht, het tweetal in een zelfden coupé zien stappen; op klaarlichten dag toch waren ze afgereisd, ofschoon toen niemand nog vermoedde, dat dit een stuksken tragi-comedie was, waarover ieder stadgenoot na tweemaal vier en twintig uren zwart of vroolijk zoude kijken, al naar dat hij een meer of minder lijmphatisch of sanguinisch temperament had.

Neen, ze waren niet als dieven afgereisd in het holste van den nacht; noch is het meer gewoonte, gelijk in eene *opéra comique*, bij dergelijke gelegenheden gebruik te maken van formidabele hoeden, almaviva's, dievenlantaarns en touwladders, voort te schrijden als moordenaars, te spreken met eene holle stem en met een dolk in de vuist geklemd.

Neen, wij leven in de negentiende eeuw, den tijd van stoom en electriciteit, en terwijl voorheen hij en zij en hunne *belle passion*, na de romantische ontvluchting in niet minder romantische vermomming, beschenen door het zilveren licht van Luna, in het middernachtelijk uur, zich in een rijtuig pakten, om de wijde wereld in te rennen, *zij* starend naar de maan, *hij* zich buigend uit het rijtuigvenster met de tot den mond geladen donderbus, om elken vervolger te massacreeren, gaat dat tegenwoordig altemaal wat meer prozaïsch in zijn werk.

Hij en zij nemen eene vigilante en laten zich sollen naar het station, waar men, al naar dat de middelen het permitteeren, eene kaart voor de eerste of tweede neemt. Maar eens in den coupé, fiat! dan gaat het ook met stoom en is men in een ommezien uit den brand.

Nu is echter weer de telegraaf, helaas! veel vlugger dan de trein en mochten er dus zijn, die protest aanteekenen tegen het gezellig reisje, dan helpt geen dolk of donderbus, want overal zijn de mannen van het recht verwittigd van de komst der teedere gelieven; de arm der wrekende Nemesis achterhaalt hen, waar zij zich ook trachten te verbergen in de schaduw hunner vurige liefde, en de rechter van instructie begint mogelijk spoedig zijn interessant gesprek met den al te haastigen minnaar. Is dit nu echter niet het geval, laat de vrouw, wier reislustige ega het goedvindt, met eene andere de wijde wereld in te gaan, dien ex-hartelap, oud-steunpilaar van den huiselijken haard, liever naar Moskou trekken dan naar Parijs, liever naar China dan naar België, dan gaat alles van een leien dakje en niemand keert de koozende vluchtelingen in hunne vaart van, zegge, vijftig mijlen in het uur. Niet belanghebbenden zullen er geene seconde vroeger om opstaan, om het tweetal weer te vangen en weder op den goeden weg te brengen. Men lucht zich eens duchtig over hen en daarmee, basta!

Maar al waren noch Louise noch hare ouders genegen, Gebbel na te reizen of om hem na te telegrafeeren naar al de streken van het kompas, en lieten de waarde stadgenooten Madeleine trekken zonder zich te bekommeren om haar, - menigeen heimelijk verheugd, nieuws, boeiende pikante stof te hebben voor de gesprekken van de eerste negen dagen, - er waren er toch anderen, niet stadgenooten, die geweldig werden verschrikt door de Jobstijding van haar overhaast vertrek.

Paul was als verplet toen hij ervan hoorde, en onmiddellijk was hij op weg gegaan, om inlichtingen in te winnen. Hij bezocht Constant en zoo ook Césarine; hij nam Mevrouw Munro in het verhoor, bezocht ook Louise's ouders en als iemand, die de familie van het meisje zeer goed kende en zeer veel belang in deze stelde, stond men hem overal goed te woord. En hoe meer Paul op de hoogte van de zaken kwam, hoe meer hij Madeleine moest beklagen en begon te begrijpen, dat er toch veel waars steekt in het gezegde, dat alles weten en begrijpen alles vergeven is.

Juist dat maakte hem des te ongelukkiger.

Gesteld, Madeleine's karakter was niet dat geweest, voor hetwelk hij het had gehouden; gesteld, die jeugdige bloem, die hij had beschouwd als eene reine lelie, was eene giftbloem slechts geweest; gesteld, dat Madeleine allerhande fouten had, welke hij nimmer had bespeurd of die zij voor hem verborgen had getracht te houden; dat zij niet de edele neigingen had, het liefderijke hart, het kuische en vrouwelijke, welke hem in haar hadden aangetrokken, - dan was de slag nog niet zoo zwaar geweest; dan was hij het slachtoffer toch geweest van zelfbedrog, verblinding, louter dwaze en misplaatste liefde. En zich van iemand af te wenden, die bij slot van rekening zoo duidelijk hem liet blijken, dat zij het tegenovergestelde was van hetgeen hij

dacht; die zijne liefde, zijne achting niet verdiende, - dat was zoo moeielijk niet.

Maar stap voor stap alles na te gaan, met ijver, zorg en alle krachtsinspanning, en te vinden, hoe meer men doordringt in het hart der zaken, dat de door zoo oneindig velen, welke dit niet deden, zoo hard veroordeelde langzaam, trapsgewijze gebracht is in een toestand, die het evenwicht der ziel verstoort, gedreven is tot een zondig handelen door eene vreeselijke overspanning, door de verleidende taal van hem, die lang de eenige was, die haar behulpzaam was, haar vriendschap, liefde toonde, - dat te vinden en te overdenken, breekt het hart van den man, die eens de vrouw aanbad, van welke hij dit alles moet ervaren.

Ééns aanbad!? - Paul wist voor eenigen tijd niet, wat hij moest denken van zichzelven. Kon hij, na hetgeen hij had gehoord, nog liefde gevoelen voor dat meisje, haar nog wenschen als zijne vrouw? Of liever, *juist* na al wat hij had gehoord, moest hij haar nog niet liefhebben? Moest hij niet trachten, en onmiddellijk, haar af te brengen van de baan, waarop zij was geraakt? Was het mogelijk, dat hij ooit met dezelfde liefde aan eene andere denken kon? Moest hij niet vergeven?

Had hij nog den wil, de kracht, de genegenheid voor haar en... nog de achting, niettegenstaande het gebeurde, nog te trachten, haar als zijne vrouw te winnen?

Waarlijk, het was een geduchte strijd, dien hij had te strijden. Het voor en tegen van een huwelijk thans, de vlek op Madeleine's naam, het oordeel van de wereld, zijne begrippen van betamelijkheid en eer, van wat hij eischte in zijne vrouw, het vele, dat het meisje had geleden, de vreeselijke gedachte, haar over te laten aan haar lot, het bracht hem alles in eene slingering, welke het leven hem zwaar deed drukken.

Hij telegrapheerde aan Duppler en dezen overkwam het bericht, dat zijne tegenwoordigheid ter wille zijner dochter onmiddellijk in Annstad werd vereischt, ofschoon hij zich zoolang niet aan haar had laten gelegen liggen, toch als een donderslag.

Katharina was verplicht te huis te blijven. Het onverwacht bericht, hetwelk weinig goeds voorspelde, greep haar zoo aan, dat zij weer ziek was van migraine, en Henriette kon haar alleen in Horn niet achterlaten. Zij bleef dus ook te huis.

Duppler ging alzoo alleen en kwam ontsteld genoeg bij Lassen in het hotel de Kroon, want het was in zijn binnenste niet rustig, wanneer hij dacht aan de al te harde wijze, waarop hij steeds zijne dochter had behandeld.

Daar vernam hij alles en kon bedrukt erover philosopheeren, dat hij slechts gekomen was tot demping van den put, nu het kalf verdronken was.

Lassen, die genoeg al had vernomen, om te begrijpen, hoe Madeleine thuis behandeld was, ging Duppler alles behalve zacht te lijf en wist nog zooveel uit den ontstelden ouden man te halen, dat hij alle zijne vermoedens op dit punt bevestigd zag, iets, wat zijn medelijden met het meisje en zijn afkeer van den vader slechts vermeerderde.

Lang zaten Paul en Duppler te praten over de treurige gebeurtenis en wat men had te doen, waarbij Paul de gal soms overliep en hij papa zijn oordeel ongezouten zei, die, volstrekt niet op zijn mondje gevallen, toch deze maal niet was geneigd, zijne eigenaardige rhetorica, dat mengelmoes van practische levenswijsheid en grove ongevoeligheid, vrijen toom te laten.

Na dus zijn hart eens goed te hebben gelucht, - het was iets, waaraan hij behoefte had, terwijl het voor Duppler heilzaam was, dat men hem eens een paar harde pillen gaf te slikken, - deelde Paul aan den notaris zijne plannen mede, tot welke hij spoedig was gekomen na het inwinnen zijner inlichtingen.

Paul was woedend op Samuel Gebbel. Had hij honderdmaal meer gedaan voor Madeleine, dan hij misschien voor haar had gedaan, om haar steeds zijne vriendschap te betoonen, haar te verleiden tot zoo iets, als waartoe hij haar eindelijk had gebracht, was onvergeeflijk. Wee hem, indien hij hem in handen kreeg!

Paul had besloten, het tweetal thans onmiddellijk na te reizen, om Madeleine te redden uit Gebbel's handen en deze persoonlijk eene kastijding toe te dienen, waarmee het leven wel eens gemoeid kon zijn.

Duppler was Paul dankbaar voor hetgeen hij voor zijne dochter wilde doen. Zelf niet hecht meer, begrijpend ook, dat hetgeen hier stond te doen, jeugdige krachten eischte, overtuigd, dat men de zaak aan geene betere handen konde overlaten, vertrok hij treurig weer naar het noorden. Hij was niet zoo kras meer als voorheen, en wie weet, of hij zich niet spoedig had gedrongen gevoeld tot eene verzoening met zijne dochter, over welke hij reeds in de laatste tijden met mindere hardheid was aangevangen te denken, vooral ook daar Katharina hem was begonnen te kwellen met de bedreiging, dat, indien er geene verandering in de verhouding tot hunne Madeleine kwam, dit nog haar dood zou zijn.

Zoo maakte Paul zich dan gereed voor zijne reis, in eene stemming, waarin liefde en smart voor de arme Madeleine en kokende toorn en bittere wrok tegen Gebbel om de overhand met elkander streden. Naar Weenen dus! Jammer, dat hij ook zich het adres niet had laten opgeven van het hotel, waarheen zij waren gegaan. Wanneer het hoofd zoo overvol is, wordt zoo licht eene schijnbare kleinigheid vergeten, die toch van het hoogste gewicht kan zijn.

X.

Het was niet vóór den vierden dag na het vertrek van Madeleine en Gebbel, dat Paul Lassen, hoe ongeduldig ook, op reis kon gaan. Het niet onmiddellijk vernemen van hunne vlucht, het inwinnen zijner inlichtingen, het wachten op Johan Duppler hadden tijd doen verloren gaan. Doch eindelijk dan kon hij de treurige reis aanvaarden. Hij had rust noch duur; de trein scheen hem te kruipen; elke seconde was hem kostbaar. Hij zat zwijgend te midden zijner medereizigers, wier vroolijk babbelen hem onuitstaanbaar was. Geen schepsel richtte een woord tot hem, den man met het donkere gezicht, wiens somber gelaat en onafgebroken zwijgen de menschen van zich stootten. Wat wisten ze ook, wat er in hem omging; wat bekommerde dat hen, de vreemden, die er, voor een groot gedeelte, op uit waren, aan de schoone boorden van den Rijn, te midden van de trotsche bergnatuur van een Tyrol, een Zwitserland, waar bruisend over den rotsgrond de beken langs de donkere dennen schieten, waar de wateren der diepe meren het beeld weerspiegelen der Alpenreuzen en de maagdelijke gletschers verblindend fonkelen in de zon, voor eenigen tijd de zorgen te vergeten van het leven, kracht te winnen aan den weelderigen boezem der natuur, te genieten van het schoone, dat de rijke schepping hier met milde hand ons biedt. Zijne verschijning was gelijk een wanklank in een lied der vreugde; men deed zijn best, maar te vergeten, dat iemand met blijkbaar niets dan smart en verbittering in het hart zich tusschen degenen had gedrongen, die op dit oogenblik aan leed niet wilden denken; die over hunne dartele, opgewekte stemming niet de schaduw wilden laten werpen van het lijden, dat reeds al te vaak toch op de loer ligt, om ons het leven te vergallen.

4.40 liep de trein het station te Keulen binnen, en nog juist had Paul den tijd, eene kaart voor Weenen zich te nemen; dan ging het weer verder zuidwaarts, eene vermoeiende, lange reis, want hij was niet van plan te rusten, vóórdat hij in Oostenrijk's hoofdstad aangekomen was.

Langs Bonn en Rolandseck en Remagen; langs schilderachtige ruïnen, om welker grijze, brokkelende muren het klimop, badend in het warme licht der middagzon, zijn bladeren-mantel heeft geweven; langs heuvelen en bergen, op welker groene hellingen de woningen vreedzaam rusten, omkranst door het ruischend loover, de druiven rijpen, wier vurig sap ons den parelenden nectar schenkt; langs Coblenz, zich trotsch aan de boorden van den veelbezongen Rijn verheffend, met Ehrenbreitstein, dreigend nederziende op het idyllisch landschap in het rond; langs de wilde rotsen, waar in den stillen nacht, als het maanlicht op de wiegende golven slaapt, de Loreley zich de gouden lokken kamt en over de wateren haar sirenen-zang weerklinkt; langs Bacharach, in welker straten de geest der middeleeuwen weder opdoemt voor het

oog; langs Bingen, waar in het grijs verleden de ijzeren Romein zijn zetel had.

Doch Paul was niet in staat, veel te genieten van het liefelijk panorama, zich hier ontvouwend aan het menschelijk oog. Hij zag met onverschilligen blik het eene schoone landschap na het andere zich ontrollen. Voor hem wierp tevergeefs het warme avondlicht zijn betooverend gouden waas over het verrukkelijk tooneel, waar zoo blijde u alles tegenlacht en de levenschenkende adem der natuur het loover rijker prijken, de bloemen zoeter geuren, de winden zachter suizen deed; waar alle leven zich met meerderen gloed en glans scheen te ontplooien.

Neen! geene rust voor hem, vóórdat hij Madeleine aan dien man had ontrukt, bij het denken aan wien het bloed hem begon te koken. En hij zou hem straffen, bij God! hij zou hem straffen voor hetgeen hij had gedaan.

Wel, Paul, ofschoon eens militair, lachte ook over het onzinnige van het duel. Wat wordt er uitgemaakt door een sabelhouw; wat bewijst het u, dat gij of wel uw tegenstander een kogel in de borst ontvangt? Indien immer de beleediger de lijdende partij in zulk een dollen strijd kon zijn, het duel ware eene soort van lynchen, en eene soort van recht werd uitgeoefend, zij het op wederrechtelijke manier dan ook. Maar dit is geenszins het geval; hij, die de handigste sabreur is of begiftigd met het beste oog, de vastste hand, is overwinnaar in den kamp, en zoo dit nu de schuldige is, is de beleedigde er nog slimmer aan toe; 't is duidelijk. Dit begrijpen, trouwens, de strijdenden ook goed genoeg. Maar zie, door al onze ontwikkeling, die tegenwoordig tot eene hoogte klimt, dat kinders nauwelijks in de broek er bijna al genoeg van hebben, arme stumpers, slachtoffers der examen-epidemie, door onze verfijnde civilisatie is het dier nog geenszins in den mensch gedood. Er zijn gevallen, dat hij zijne zucht naar wraak niet kan temmen; dat hij met een vergeten van elk voorschrift van godsdienst of beschaving hunkert naar het bloed van zijn evenmensch; dat hij mam tegen man tegenover hem wil staan, wat ook de gevolgen mogen zijn.

In de lagere standen ranselt men elkander onbarmhartig af of begaat, indien de woede en wraakzucht al te hoog zijn geklommen, een moord, met het treurige gevolg, dat men een jaar of twintig ingerekend wordt.

In de hoogere legt men het anders aan. Dezelfde driften hier, maar getoond op eene andere wijze. Elkander bij den kraag te vatten, is vulgair, een alledaagsche moord afschuwelijk. Evenwel, slagen moeten er vallen, bloed moet er stroomen, soms ook al in zoodanige quantiteit, dat er de dood op volgt.

Wat doet men nu? Men duelleert, liefst even over de grenzen, opdat het geval voor den overwinnaar geene treurige gevolgen hebbe.

Welnu, Paul, wat ook zijne gedachten over het duelleeren, was zóó verbitterd op Samuel Gebbel, dat hij, zoo mogelijk, zijn bloed wou zien, ja, hem dooden, in een duel. Wat Gebbel had gedaan, werkte in zijn bloed als gif, maakte hem een ander mensch - hij had nooit geweten, dat hij in staat kon zijn tot zulk eene zucht naar wraak. Maar Madeleine met dien man te weten, en als wat! en door welke schandelijke sophismen daartoe niet gebracht! doodde al het goede voor het oogenblik in hem. O! hij had dien man kunnen martelen, zich kunnen verkwikken aan de wreedste pijniging, hem aangedaan, - hij dorstte naar zijn bloed.

Hij bleef niet in Mainz. Neen, dadelijk met den nachttrein weer vertrekken; geen rusten hier. Zoo ging het spoedig verder in den stillen nacht, waarin hij toch geen oog kon sluiten, langs Darmstadt, Aschaffenburg en Würzburg, naar het oude Neurenberg.

Doch is het niet immer, of de drommel met ons speelt, wanneer we vliegende haast hebben? Het was niet voor den anderen avond over negenen, dat hij de massieve, middeleeuwsche vestingwerken van den ouden Hunnenburcht in het gezicht kreeg. Er was op zijne route een trein van de rails geworpen, hetwelk lang vertraging gaf.

In Neurenberg niet beter; immer wachten, wachten, tot zijne ergernis. Vereenigingen van allerhande aard, schuttersfeesten, de vloed toeristen brachten alles in de war. De sneltrein uit Berlijn kwam aan, de expres Wien-Avricourt passeerde, ladingen reizigers werden door andere treinen aangevoerd - het was eerst tegen elven, dat op het perron, waarop hij ongeduldig stond te wachten, het ‘Gibt Acht! Gibt Acht! d'r Zug fahrt h'nein’ eindelijk weerklonk en hij in den trein naar Weenen konde stappen - een nachttrein weer.

Natuurlijk werd in Linz zijn koffertje geïnspecteerd met eene nauwkeurigheid, alsof men hier te doen had met een welbekenden smokkelaar. De beambten knipoogden slim en veelbeteekenend tot elkander; zijne door slapeloosheid en vermoeienis hol staande oogen en bleeke kleur, zijn somber uiterlijk maakten hem voor hen tot eene verdachte persoonlijkheid, en mocht hij ook al brommen van ‘nichts, gar nichts’, men woelde slechts te ijveriger in zijne bagage om en hield hem driemaal langer dan eenig ander aan den praat.

Dan verder eindelijk weer, Goddank! totdat twaalf uur des middags, ruim een uur te laat, de expres het *Kaiserin-Elisabeth-Westbahnhof* binnen stoomde en Paul zich met eene fiacre naar het *Hôtel de France* aan den Schotten-Ring kon laten brengen.

Hij was doodaf; hij had zoo goed als geen oog gesloten, sedert hij uit Annstad was gegaan, en het eenige, wat hem stond te doen, was, onmiddellijk eenige rust te nemen.

O! indien hij had geweten, dat niet ver van hem, ja, vlak bij hem, in de *Neuthor Gasse*, in het Hotel Bartsch, Madeleine en Gebbel hunne kamers hadden!

Maar thans was hij te uitgeput, op stap te gaan, om dadelijk in de verschillende hotels naar het tweetal onderzoek te doen. Morgen wou hij ook telegrapheeren om het adres.

't Was avonds zeven uur, half acht, toen Lassen, wat verfrischt door het rusten en een goed diner, uit het *Hôtel de France* ging, om, terwijl hij nog even aanliep bij de hotels, welke hij passeerde, en een *Fremden-Blatt* zocht meester te worden, nog wat te genieten van de zachte avondlucht, om kracht te scheppen voor den dag, die komen zou.

Hij liep, het hoofd steeds vol van de eene, alle andere verslindende gedachte aan Madeleine en Gebbel, door allerhande straten, totdat hij eindelijk over den Donau in de Leopoldstad terechtkwam. Van de wonderen van den Ring, de schoonheid van de slanke, verrukkelijke St.-Stephanskerk, de vroolijke drukte langs den Donau genoot hij evenveel als een blinde en stokdoove.

Middelerwijl zaten Madeleine en Gebbel in eene loge van het *Opernhaus*, waar die *Hochzeit des Figaro* werd gegeven.

Gebbel deed al het mogelijke, Madeleine te interesseeren in de goddelijke compositie, maar noch de groote aria van Cherubin, het zoete, wonderschoone lied der ontwakende, reine, eerste liefde, der stille zuchten van het zich slechts half bewust gevoel, dat het hart met weemoed en eene onuitsprekelijke vreugde vult, gezongen door eene schoone jonge vrouw, met een kopje als dat van een werkelijken cherubijn, noch het duet van de *comtesse* en Suzanna, als ze den lieven page lachend onder handen nemen, om hem in het pak te steken van een meisje, waren heden bij machte, opwekkend, verwarmend in het hart te dringen van de bleeke Madeleine, die doof scheen voor de liefelijke tonen, blind voor al de pracht van het tooneel, voor het bonte leven in de zaal.

Gebbel was zeer bezorgd om haar. Inderdaad, hij had haar lief; hij beminde haar met al den gloed, waartoe zijn hart in staat was, en hij leed, terwijl hij haar zoo stil, zoo deelnaamloos daar zitten zag.

De dagen, verloopen sedert dien, waarop zich Madeleine geheel aan hem had geschonken, waren treurig omgegaan.

Geen glimlach had gespeeld om Madeleine's lippen; geene enkele maal hadden hare donkere oogen gevlamd met het oude vuur. Zij was zoo bleek, zoo stil geworden - waar of ze immer toch aan dacht? de lange wimpers neergeslagen, de handen soms gevouwen in den schoot, alsof ze bad, met zuchten, haar afgeperst door die gedachten, pijnigende beelden, die Gebbel, zelf daardoor niet minder lijdend, tevergeefs trachtte heen te drijven.

Ze liet hem zoo lijdelijk met haar doen, wat hij verkoos. Zij hoorde zoo dikwijls naar zijne vriendelijke, liefderijke woorden, naar de innige gezegden, door hem haar toegefluisterd, naar den smachtend haar in het oor gelispten wensch, dat zij spoedig zijne geliefde vrouw mocht

zijn, - met zulk een blik, alsof ze hem niet verstond, dat hij voor haar begon te vreezen; dat de angst hem kwelde, dat zij ziek, zeer ziek was of het spoedig zoude worden.

Hij deed alles, om haar af te leiden, de zwaarmoedigheid te verdrijven, welke voor haar alles in een grijzen nevel hulde, dien dartelen levenslust te prikkelen, welke eens, toen hij haar leerde kennen, zich afspiegelde op het schoone gelaat. Wat had hij niet willen geven, indien hij weer dien hellen, vroolijken lach had gehoord, die eens zoo zilverhelder klonk, zoo schalks uit hare oogen sprak en zulk een tintelend leven schonk aan het gezicht, terwijl de zachte wang zich hooger kleurde.

Hij had haar heden meegenomen naar het *Opernhaus* in de hoop, dat alles hier haar wat op mocht beuren, al had hij ook zelf, bezorgd gelijk hij was om haar, niet den minsten trek, om uit te gaan.

De voorstelling was evenwel nog lang niet afgeloopen, toen Madeleine wenschte heen te gaan. Het werd haar te benauwd in de volle zaal; de tegenwoordigheid van die menschen, allen zoo vroolijk, opgewekt, was haar eene kwelling; het lustige, koddige leven op het tooneel deed haar thans pijn.

Zij gingen en wandelden op haar verzoek door de thans rustiger straten en langs de Franz-Josephskaai.

Zij spraken weinig en liepen langzaam in gedachten verder, om een oogenblik stil te blijven staan op de Augarten-Brug en den Donau af te zien, in wiens snel voortschietende wateren de honderden lichten zich weerspiegelden van de kaaien aan de kanten.

Dan gingen zij weder zwijgend verder.

Doch zie, zij hadden geene twee pas zich nog bewogen van het midden van de brug, als Gebbel plotseling dreigend iemand tegenover zich zag staan.

Hij schrikte terug, Madeleine steunend, die, sprakeloos, ontzet, bij het zien van den man, die daar zoo onverwachts als uit den grond voor hen verrees, op het punt stond neer te zijgen.

Het was Paul Lassen, die zich uit de Leopoldstad over de Augarten-Brug naar de binnenstad terugbegaf.

Ook Paul stond door de plotselinge, onverwachte ontmoeting een oogenblik verstomd.

Dan vlamde het op in zijne wangen; dan schoot een wild vuur in zijne oogen; dan was hij op het punt, zichzelven niet meer meester, zich te storten op den man, voor hem zwarter dan de zwartste schurk, den verleider, den bedrieger, om hem weg te rukken van het wankelende meisje aan zijne zij, toen plotseling Madeleine, al hare krachten samenrapend, gedreven door eene onweerstaanbare vlaag van wanhoop, van schaamte en berouw, van walging van het leven, zich met een doffen kreet over de leuning stortte van de brug en in de grijsgrauwe wateren verdween van de voortjagende rivier.

Geen der mannen dacht meer aan den ander.

Gebbel had zich in een oogenblik ook in den donkeren stroom gestort en Paul stond als versteend, met handen, welke zich krampachtig om de leuning knelden, met beenen, die onder hem dreigden weg te zinken, met een hoofd, welks onsamenhangende gedachten wild door elkander dwarrelden, met oogen, die star, strak, bewegingloos naar het bruisend water staarden.

Voor iemand in zijn toestand was het een oogenblik, genoeg om het haar te doen vergrijzen, om den opgewektsten mensch voor immer te berooven van allen levenslust, eene beproeving, waarna men nooit dezelfde meer kan zijn.

Hij was verplet, vernietigd, machteloos. Hij kon niets doen, niet helpen - hij kon niet zwemmen. Voor hem de ondraaglijke rol, daar werkeloos te blijven, om toe te zien, zonder eene hand uit te kunnen steken, terwijl zij, die hij was komen redden, het meisje, wier bezit voor hem alle aardsch geluk vertegenwoordigde, wier louter zien hem elken misstap deed vergeten, werd voortgesleurd door de troebele, wilde baren en hij, aan wiens hand hij was gekomen, haar te ontrukken, dien hij had willen dooden, met de golven kampte en zijn leven in de waagschaal wierp, om de woest voortgesleepte Madeleine te redden van een akeligen dood.

Eindelijk kon hij zich bewegen en waggelde langs de Franz-Josephskaai in de richting van de Carls-Brug, terwijl de toegeschoten menschen zich voorbij hem haastten, joelend, schreeuwend, allen naar het water dringend, de een met dit, de ander weer met dat gewapend, terwijl hij niet de kracht bezat, om stok of haak of touw aan iemand te ontrukken tot het hulp verleenen, indien dat mogelijk mocht zijn.

Het lichaam van Madeleine schoot onder de Carls Brug door, achter haar dat van Gebbel, die, een krachtig zwemmer en geholpen door den stroom, haar bijna had bereikt en niet uit het oog verloor.

Aan de andere zijde van de brug was de *bateau-mouche* tegenover het Diana-bad reeds losgesnoerd en stoomde de door de golven meegesleepte in een oogenblik op zij.

Het gelukte Gebbel eindelijk, met eene laatste inspanning zijner krachten Madeleine vast te grijpen, het koord te vatten, dat van de boot hem toegeworpen werd, en hij en Madeleine werden onmiddellijk door de krachtige armen van de scheepslui binnenboots gehaald.

De boot stoomde terug naar haar steiger onder de toejuichingen van de menigte en de bewustelooze Madeleine werd dadelijk binnengebracht in het Hotel *Kaiser Franz*, aan de rivier.

Gebbel was in een oogenblik in een ander pak, een van den hôtelier, en weer bij Madeleine, die in eene achterkamer onder handen van een dokter was. Doch als hij binnen was geslopen en eindelijk Lassen ook was gekomen, had Madeleine nog slechts eene enkele maal de oogen opgeslagen, zonder een geluid te uiten, om ze terstond te sluiten weer.

't Was niet alleen het water, mompelde de dokter, treurig het hoofd schuddende. Het meisje had een sterk gestel en indien haar dit ware overkomen onder gewone omstandigheden, zou het zoo erg niet zijn geweest. Maar haar physiek, 't was hem gebleken, was door andere dingen reeds te zeer geschokt, en wat die waren, dat zouden de heeren zeker beter weten dan hij, de vreemdeling.

Gebbel en Lassen, de twee doodsvijanden, die nog slechts een oogenblik geleden zoo dreigend tegenover elkander hadden gestaan, stonden zwijgend thans en met gebogen hoofd, gebukt door smart en vrees, met stille, vurige gebeden op de stomme lippen, bij het arme meisje, hetwelk de dokter al het mogelijke deed, in het leven weer terug te roepen.

Evenwel, hij schudde weer het hoofd. De kunst vermocht hier niets. De draad van dit jeugdig leven was gebroken, meende hij.

Eindelijk echter sloeg Madeleine toch de oogen weder op, wat langer.

Zij herkende Gebbel en haar oog zocht het zijne. Gebbel boog zich over haar. O! hoe bitter op zijne tong de woorden vol van liefde, de laatste woorden, welke hij haar nog kon toefluisteren. Zijne oogen brandden; weenen kon hij niet.

Dan drong Paul hem zacht op zijde. De sterke man, hij beefde; de heete tranen biggelden over zijne wangen; hij was niet bij machte, een woord te spreken.

En dat was ook niet noodig; daartoe was ook geen tijd; het was zijn blik, die voor hem sprak. Madeleine herkende hem, en in het brekend oog verscheen de laatste, zwakke glimlach, dat hij haar niet vergeten had, dat hij haar was gevolgd, dat hij haar nog beminde, dat hij haar had vergeven, en de laatste krachten van het schoone lichaam, dat aanstonds dat eener doode zoude zijn, waren in den zachten, bijna onmerkbaren druk der hand, dien Paul gevoelde op de zijne, als hij den laatsten kus op hare lippen drukte en het oog van Madeleine zich voor eeuwig sloot.

O! het was te veel; de beide mannen stonden als geknakt. Ook Samuel Gebbel vond eindelijk tranen, als hij het bleek gelaat zoo stil, zoo kalm, zoo rustig, maar met dien lieven mond voor immer toe, met dat sprekend, stralend, liefderijk oog, gesloten in den nacht des doods, onbeweeglijk, levenloos, op het kussen liggen zag, en beide mannen weenden bittere tranen.

Wat dacht thans Paul aan zijne zucht naar wraak, zijn recht, zich te wreken op den man, die hem zijn dierbaarst had ontroofd, die zijn geluk had vernietigd, die mede zelfs de hoofdoorzaak van Madeleine's vreeselijk einde was.

O! bij een lijk, wanneer de poorten van de eeuwigheid zich openen en sluiten, om een dierbeminde voor eeuwig, o! begrijpt ge het? verstaat ge het? voor eeuwig! te ontrukken aan onze sfeer, wanneer

geen bloeden van ons hart, geene snijdende jammerklacht, geen bittere wanhoopskreet ons baat; wanneer hij of zij, die zoo even nog in onze oogen zag met een blik vol van oneindige liefde, die zoo even nog met eene hand, waarin warm het levensbloed nog stroomde, de onze teeder drukte, daar neerligt in den slaap, waaruit hier beneden geen ontwaken is, - dan worden in ons oog de menschelijke driften, hartstochten en begeerten zoo nietig, zoo verachtelijk. Dan gevoelen we ons zoo klein, zoo zwak, zoo hulpbehoevend; dan wordt het ons zoo duidelijk, dat ons korte leven slechts gelijk eene seconde in den stroom der eeuwen is, de mensch een vergankelijk stofje in het heelal, zijn bestaan gelijk een droom, zijn handelen zoo ijdel meestentijds, geketend, als hij is, aan het stoffelijke, slechts denkend aan het kortstondig heden, zoo weinig aan het groot mysterie van de rol, voor hem eens weggelegd, wanneer het graf zich over zijn gebeente sluit.

Zich wreken!? - De gedachte bij het lijk van het schoone, aangebeden meisje, dat voor hem den laatsten glimlach, den laatsten handdruk had gehad, vóórdat zich haar geest verhief en opwaarts zweefde, om te verschijnen voor Gods troon, scheen hem eene zonde, een gruwel. Kon zij, die tot de engelen was vergaderd, - en gelooft ge niet, dat zij het was? - kon zij met welgevallen nederzien op eene daad van wraak, waartoe ons slechts de hartstocht drijft en die geene zonde uitwischt?

Zich wreken? - Neen! Dat was voorbij. En had ook niet die man, wat ook het verkeerde van zijne handelwijze, Madeleine innig liefgehad? En had hij niet zijn leven voor haar veil? Kon hij dan zelf wel ooit zijne liefde krachtiger hebben getoond?

Ja, hij haatte hem nog; hij verafschuwde Samuel Gebbel. Hij was een mensch. Maar de noodelooze wraak, de gedachte aan deze was er eene, welke hij thans de kracht bezat, van zich te stooten.

Aan Gebbel's zijde droeg hij, twee dagen later, de beminde afgestorvene ten grave, waarop zij scheidden zonder een enkel woord.

En gij, die thans het gevolg van haar misstap kent, o, wees niet hard; beoordeel het meisje zacht.

Zie, thans wandelt ge met opgerichten hoofde en blikt open in het rond. Maar voor de toekomst hangt een dichte nevel en het raadsel van hetgeen zij eens ons brengen zal, is een mysterie, hetwelk geen menschelijk oog doorgrondt. Zoo menigeen, die fier daarhenen schreed, had later het hoofd te buigen, terwijl de wimpers zonken over den eens zoo vrijen blik, de blos der schaamte zijne wangen kleurde en zijne beurt gekomen was, te smeeken: ‘Oordeel zacht....’

Natuurkunde.

De lucht, die wij ademen.
Eene physiologie van onzen dampkring.

Indien één middenstof onze aandacht - ook uit een wetenschappelijk oogpunt - waard is, dan zeer zeker de atmosfeer, waarin wij ons bewegen van de wieg tot het graf, ‘qui entoure la terre de tous les côtés, et dans laquelle sont plongés tous les corps, qui existent à sa surface’ (Lévy); ‘die paleizen ter nederstort in haar woede, en in hare oogenblikken van kalmte, rotsen tot stof en slijk verdeelt; die altijd uit is op vernietiging van hetgeen aan doode stof uitsteekt boven de aardoppervlakte’(*), en die aan den anderen kant als een adem des levens alle schepselen onzer planeet voedt en onderhoudt. - Het koren tot ontkieming roepende, zegent zij den arbeid van de wakkere hand, die het ploegijzer stuurt. Wat in den schoot der aarde woelt en graaft, verborgen voor ons oog, ademt lucht en kan slechts leven, waar zij is. Ook waar wij haar niet vermoeden, daar beweegt zij zich, onmerkbaar en toch snel. In het kleed, dat ons dekt; in het huis, dat wij bewonen; in het water, dat wij drinken, - overal is lucht.

Opgelost in onze zeeën en zoete wateren, onderhoudt zij het leven van de grootste monsters der zee tot de nietigste koraal- en infusiediertjes toe. - Hadden wij in een vroeger opstel(†) recht tot de uitspraak: ‘Waar het water ontbreekt, daar is geen leven met beweging mogelijk’ - thans voegen wij daaraan toe: ‘Geen leven zonder lucht.’ Aan den drenkeling het leven gevende, verstikt de arme crouplijder, snakkende naar lucht, die hij in zijne borst niet vinden kan.

Vreemd inderdaad, dat de mensch duizenden van jaren de lucht kon inademen, zonder te weten, waaruit zij bestond; dat nog geene honderd jaren verloopen zijn, sedert zij op hare bestanddeelen is onderzocht en

(*) G.J. Mulder, *Physiologische scheikunde.*
(†) Het water, dat wij drinken, *De Tijdspiegel*, 1882.

ontleed. - Toch heeft het niet ontbroken aan allerlei wijsgeerige beschouwingen over haar wezen.

> ‘Vier elementen,
> Innig vereend,
> Vormen het leven,
> Bouwen de aarde’;

zoo philosopheerde de Grieksche wijsgeer Democritus, en hij dacht zich daarbij het heelal opgebouwd uit vuur, lucht, water en aarde, elkander opvolgende naar hunne zwaarte.

Thans weten wij beter. - Toen Priestley in 1774 en na hem Scheele in 1775 de zuurstof hadden ontdekt, leerde Lavoisier al spoedig hare eigenschappen kennen en wist het element uit de lucht af te zonderen van de stikstof, waarmee het is vermengd. Aan Lavoisier vooral danken wij onze eerste kennis van de samenstelling der lucht en van de rol, die zij speelt in verschillende verschijnselen van het dagelijksch leven. - Thans weten wij met zekerheid, dat de lucht bestaat uit een mengsel van zuurstof en stikstof, in de standvastige verhouding van 20.81 proc. zuurstof en 79.17 proc. stikstof op 100 maten lucht - indien deze n.l. zuiver, m.a.w. vrij is van bijkomende verontreinigingen van allerlei aard. Dit is echter nooit het geval. Zuivere lucht kan alleen voorkomen in het laboratorium van den scheikundige. De lucht, die wij inademen, bevat nevens de zuurstof en stikstof nog altijd koolzuur en waterdamp in afwisselende hoeveelheden en, nevens de millioenen stofjes, die daarin in wilde vaart worden rondbewogen, nog talrijke andere gassen, die aan de waarneming en juiste gewichtsbepaling veelal ontsnappen.

Brengen wij van deze bijkomende bestanddeelen alleen den waterdamp en het koolzuur in rekening, dan wordt de samenstelling der dampkringslucht het best uitgedrukt in de volgende procenthoeveelheden:

78.35%	stikstof
20.77%	zuurstof
0.84%	waterdamp
0.04%	koolzuur

op 100 maten lucht.

Van alle verschijnselen, die deze samenstelling kunnen wijzigen en daarop een belangrijken invloed uitoefenen, treden naast de verdamping aan groote wateroppervlakten en bij gewone temperatuur de verschijnselen van rotting, verbranding en van ademhaling op den voorgrond. Door de zuurstof der lucht mogelijk gemaakt en onderhouden, gelijken deze laatste hierin op elkander, dat daarbij zuurstof verbruikt en koolzuur aan den dampkring afgegeven wordt. - Bij deze verschijnselen, die in alle momenten van het leven plaats grijpen op alle plaatsen der aarde, waar organisch leven mogelijk is, voegt zich nog de werking der vulkanen, die in dichte stroomen gassen van den meest verschillenden aard in onze atmosfeer uitstorten. En

toch - hoe krachtig ook deze factoren van luchtbederf mogen werken in de beperkte ruimten onzer woningen, in kerk of schouwburgzaal; hoezeer soms de lucht in de omgeving onzer huizen bedorven moge zijn door rottingsprocessen en industrieën van den meest onderscheiden aard - de atmosfeer als zoodanig blijft in de hoeveelheden zuurstof en stikstof, die zij bevat, haarzelve zóózeer gelijk, dat alleen de nauwkeurigste analysen in staat zijn, daarin eenig verschil aan te wijzen op verschillende plaatsen der aarde.

In gelijktijdig ondernomen proeven op denzelfden dag en op hetzelfde uur werden op 100 gew. dln. lucht gevonden:

	te Parijs	23.04	gew. dln. zuurstof.
	te Bern	22.95	gew. dln. zuurstof.
op den Faulhorn		22.94	gew. dln. zuurstof.
Marignac vond te Genève		22.98	gew. dln. zuurstof.
Lévy vond te Kopenhagen		22.998	gew. dln. zuurstof.
Stass vond te Brussel		23.04 en 23.08	gew. dln. zuurstof.

Ook de analysen der lucht, door Kapitein Ross in de jaren 1848 en 1849 in de poolzeeën ondernomen, voerden tot uitkomsten, die constateeren, dat de breedte der plaats weinig of geen invloed heeft op de samenstelling van onzen dampkring. Even weinig de hoogte van de plaats van onderzoek. - Gay Lussac vond geen verschil in de betrekkelijke hoeveelheden zuurstof en stikstof bij een hoogteverschil van 7000 meters. En Dumas verkreeg bij zijne analysen te Parijs geene andere uitkomsten dan Martini en Bravais op den Faulhorn en Brunner op de Alpen(*). Alleen het gehalte koolzuur werd op de bergen ietwat hooger gevonden dan in de vlakten, boven het land iets hooger dan boven groote meren.

Tot eene overeenkomstige uitkomst voerde het onderzoek voor verschillende tijden in de laatste honderd jaren. Voor zoover dit nauwkeurig en vertrouwbaar genoemd mag worden, zoowel wat methode als uitvoering betreft, kunnen voor de verschillende tijden, waarin het onderzoek ondernomen werd, geene noemenswaardige afwijkingen opgemerkt worden. - Intusschen vertegenwoordigt een tijdperk van 100 jaren slechts een zeer klein tijddeel van het bestaan onzer aarde, en de vraag blijft over, of de lucht, ‘welche die Wälder der Steinkohlenperiode umwogte oder die, welche die Lebensprocesse des Ichtyosaurus oder jener riesigen Vögel unterhielt, die ihre geheimniszvollen Fährten in den bunten Sandstein eingedrückt haben’(†), of de lucht in de vóórhistorische tijden verschilde van de atmosfeer, waarin wij ademen.

(*) Lévy, *Traité d'Hygiène.*
(†) Dr. Georg Hartwig, *Das Leben des Luftmeeres.*

Uit het maaksel der oogen, die ons van de Trilobieten in de versteeningen der aardkorst bewaard zijn gebleven en die in structuur geheel overeenkomen met de samengestelde oogen der hedendaagsche

waternimfen, mag met zekerheid worden afgeleid, dat de doorzichtigheid van den dampkring in het Silurische tijdvak geene andere was dan thans. In de tijden, die aan de steenkolenperiode moeten zijn voorafgegaan, 'spiegelte sich also die Sonne im Kamm der Wellen eben so hell wie jetzt; bei ihrem Untergange warf sie einen eben so goldigen Schimmer über das wogende Urmeer und brachte im Silurischen Walde dieselben herrlichen Licht- und Schatteneffecte hervor, die uns in den Forsten der Gegenwart erfreuen' (Hartwig).

Anders moet het ongetwijfeld geweest zijn, waar het de *samenstelling* der lucht vóór duizenden jaren betreft. De reusachtige varens van het grijs verleden, wier koolzwarte restes uit de duistere mijnen voor het voetlicht worden gebracht, om spoorwagen en stoomschip te drijven; de weinige overblijfselen daarentegen van lucht ademende diervormen uit het Silurische en steenkolentijdvak geven ons recht tot het vermoeden, dat de dampkring van weleer rijker geweest moet zijn aan koolzuur en armer aan zuurstof, dan thans het geval is. Of ook: dat het leven der planten was verzekerd, lang vóórdat het bestaan van warmbloedige en door longen ademende dieren mogelijk was. - En terwijl die reuzen van het woud het koolzuur uit den dampkring opslorpten en verwerkten tot nieuwe bouwstoffen voor stam of blad, gaven zij daarvoor in de plaats weer zuurstof af, gelijk ook onze flora doet. Zoo bereidden de wouden van het grijs verleden a.h.w. den dampkring voor tot een nieuw en dierlijk leven onder steeds volkomener vormen. Laboranten in de groote werkplaats der natuur, verwerkten zij de lucht tot wat zij heden is.

Met eene samenstelling, als wij hierboven aangegeven hebben, omspant zij onzen geheelen aardbol. Bedekt het water, bij eene gemiddelde diepte van 3125 meter, drie vierde deel van de oppervlakte onzer planeet, de lucht breidt zich over de geheele aardoppervlakte uit tot eene hoogte van eenige duizenden meters. De wetenschap laat ons echter in den steek, waar zij de juiste hoogte van den dampkring tracht te bepalen. Ofschoon Kepler die hoogte berekende op 10 geographische mijlen (± 75000 meters) en Arago haar schat op minstens 8,6 geogr. mijlen; ofschoon boven de 10-12 g.m., zelfs voor de gevoeligste physische instrumenten, de drukking der lucht niet meer merkbaar is, - tot welke juiste hoogte zich onze dampkring uitstrekt, zal een raadsel blijven, zoolang men niet nauwkeurig weet, in welke richting temperatuur en waterdamp op verschillende hoogten hun invloed doen gelden op de dichtheid der lucht.

Zoolang wij deze invloeden niet heter in rekening weten te brengen dan thans, zal ook het totaal gewicht der atmosfeer slechts geschat, niet bepaald kunnen worden. Intusschen wordt dit vrij algemeen berekend op 5 trillioen kilogram als *minimum.* - 'Wer hätte geglaubt, dasz ein Stoff von sprichwörtlicher Leichtigkeit ein so unendlich viel schwereres Gewicht in die Wagschale werfen könnte, als alle Erze

und Gesteine, die seit undenklichen Zeiten der Mensch aus den Schachten und Steinbrüchen der Erde hervorgeholt hat' (Hartwig).

Wij moeten erkennen, dat een gewicht van 5 trillioen kilogram eene vrij respectabele waarde vertegenwoordigt. Toch interesseert ons dat totaal gewicht veel minder dan de drukking, die door de atmosfeer op eene bepaalde oppervlakte wordt uitgeoefend. Zonder hier de middelen aan te wijzen, waardoor men deze met volkomen nauwkeurigheid heeft kunnen bepalen, merken wij alleen op, dat de lucht bij een gewicht van 1.2932 gram per liter drukt met eene kracht van ruim 1.03 Kgr. op iederen vierk. centimeter. Dat geeft eene drukking van ongeveer 3 Kgr. op de oppervlakte van een kwartje (25-centsstuk) en van 15450 Kgr. op het geheele menschelijke lichaam van gemiddelde grootte. - Wederom een respectabel cijfer, dat wij niet vermoed hadden bij de weinige moeilijkheden, die wij van die drukking van eenige duizenden kilogrammen op ons eigen lichaam ondervinden! Denken wij de atmosfeer voor een oogenblik vervangen door water, dat bij 4° C. 773 maal zwaarder is dan lucht van 0°, dan zou eene watermassa tot eene hoogte van ruim 10 meter onze aarde moeten bedekken, om eene even groote drukking uit te oefenen als onze dampkring. Intusschen is het een bekend verschijnsel, dat de lucht in hoogere streken ijler en lichter wordt en steeds minder sterk drukt, naarmate men hooger daarin opstijgt. Het is vooral die luchtverdunning in hoogere streken, waardoor het den mensch nooit vergund zal zijn, dat gebied door eigen waarneming te leeren kennen. Reeds op eene hoogte van nog geene 4000 M. vertoonen zich ziekteverschijnselen, die hem tot de erkenning brengen zijner machteloosheid, om ooit zijn veld van onderzoek tot de hoogste streken uit te strekken. De krachtigste bewoners van het Andesgebergte kunnen op hoogten van 5000 M. geene tien passen hooger klimmen, zonder eenige minuten uit te rusten. - De spieren weigeren hare diensten; de ademhaling wordt moeilijker; de pols slaat sneller; het hart klopt heviger, totdat eindelijk een steeds sterkere aandrang van bloed naar de longen en de hersenen elk hooger stijgen levensgevaarlijk maakt. Von Humboldt werd bij eene beklimming van de Pichincha reeds op eene hoogte van ruim 4000 M. door eene duizeling getroffen en in bewusteloozen toestand door zijne gidsen teruggevonden.

Bij dieren kan men overeenkomstige verschijnselen opmerken. Diep, maar moeilijk de ijle berglucht opsnuivende, verzetten zich de paarden en de muildieren reeds op eene hoogte van ruim 4000 M. tegen spoor en zweepslagen en stijgen met moeite hooger. - Toch schijnt de mensch bij rustig opstijgen in een ballon het tot veel grootere hoogte in den dampkring te kunnen brengen. Reeds in 1804 steeg Gay Lussac van het Conservatoire des arts et métiers tot eene hoogte van bijna 7000 M., welke echter bij eene luchtreis, in 1852 door Glaisher en Coxwell ondernomen, nog met ruim 2000 M. overtroffen werd. Tot

eene hoogte van 9000 M. althans hebben zij hunne aanteekeningen of waarnemingen kunnen voortzetten, toen beiden onder hooger stijgen in een toestand van bewusteloosheid vervielen, waaruit zij niet ontwaakt zouden zijn, indien niet een der reizigers nog even te voren het geluk had gehad, met zijne tanden het ventiel-koord te grijpen en onder het vallen de gasklep te openen. Zij vermoeden, bij dien tocht tot ruim 11000 M. opgeklommen te zijn.

't Is niet te verwachten, dat ooit grootere hoogte bereikt zal worden, en toch vertegenwoordigt het cijfer van 11000 M. nog slechts het 1/7 deel van de berekende hoogte onzer atmosfeer. - 'Der Natur mag er (de mensch) noch so viele ihrer Geheimnisse ablauschen, er mag noch so viele ihrer Kräfte seinem Willen dienstbar machen, nie und nimmer wird er die Schranken überwinden können, welche sein physisches Unvermögen.... seinem Streben in die Höhe entgegensetzen wird' (Hartwig).

Is het van belang te weten, wat onze dampkring was in het grijs verleden en wat zij is in hoogere streken, belangrijker is zeker de kennis der lucht, die wij ademen aan de oppervlakte der aarde, en de functie, die zij voor het leven van den mensch vervult.

Wat de lucht uit een physiologisch oogpunt voor den mensch is, zegt Lévy in de volgende woorden:

'La respiration dépend essentiellement de la composition chimique de l'air.... Par le rôle qu'elle joue dans la formation du sang, elle domine les fonctions de la vie animale et de la vie plastique. D'un autre côté, le degré d'altération que subit l'air inspiré est en rapport.... avec l'âge, le sexe, la constitution; il l'est encore avec l'état de repos ou d'exercice, avec l'activité de la digestion et de la plupart des sécrétions, notamment de la peau, des reins et du foie. Enfin, il varie suivant la température et la pression. Ă tous ces titres, il importe de déterminer la nature et la quantité des échanges, qui s'opèrent entre l'homme et l'air atmosphérique.'

Het kan hier niet de plaats zijn, de ademhalingsfunctie in het breede te omschrijven. Het zij voldoende op te merken, dat deze voornamelijk hierin bestaat, dat de zuurstof der ingeademde lucht voor een deel wordt uitgewisseld tegen het koolzuur van het aderlijk bloed. Welken omvang die uitwisseling van gassen heeft, blijkt het best hieruit, dat in den rusttoestand door een gezond en volwassen mensch dagelijks 550-600 liters zuurstof opgenomen, 450-500 liters koolzuur uitgeademd worden.

Het aantal ademhalingen in de minuut op 20 gerekend en het volume lucht, dat bij iedere ademhaling wordt ingeademd, op ½ liter, kan het dagelijksch luchtverbruik voor een volwassen mensch in rust reeds door 14 kub. M. in volume of door 18 Kgr. in gewicht worden uit-

gedrukt(*), eene hoeveelheid, die reeds door matigen arbeid tot het dubbele stijgen kan en grooter wordt voor lagere temperaturen.

Hoe aanzienlijk reeds dit dagelijksch luchtverbruik, van zuurstof in het bijzonder, door den mensch alléén moge zijn, toch laat zich berekenen, dat door alle verbrandingsverschijnselen tezamen, m.a.w. door roesting, rotting, ademhaling der dieren en verbranding, de hoeveelheid zuurstof in 1800 jaren slechts met een bedrag van 0.1 vol procent zou verminderen. Intusschen weten wij, dat door het levensproces der planten in onzen dampkring steeds wordt aangevuld, wat door het dier daaraan onttrokken is. Koolzuur opnemende uit de lucht, water en ammoniak uit den bodem, bouwen de groene plantendeelen nieuwe weefselbestanddeelen op, terwijl zuurstof afgescheiden en aan de lucht teruggegeven wordt. In dezen kringloop van stoffen ondersteunen plant en dier elkander en bewaren wederkeerig het atmosferisch evenwicht, dat voor hun bestaan gevorderd wordt.

Mag uit het voorgaande gebleken zijn, welke belangrijke functie de zuurstof in het ademhalings- (levens-) proces van den mensch te vervullen heeft, in zuiveren toestand kan zij niet langer dan 10 minuten worden ingeademd, zonder voor ons levensgevaarlijk te zijn.

'Il accélère la circulation et procure une sensation de bien-être et de chaleur dans la poitrine; les animaux y meurent plus tardivement que dans l'air non renouvelé' (Lévy). - Overigens schijnt eene atmosfeer, die twee- of driemaal meer zuurstof bevat dan gewone dampkringslucht, van weinig of geen nadeeligen invloed op de ademhalings-verschijnselen te zijn. Ook eene vermindering van zuurstof wordt binnen zekere grenzen door den mensch vrij gemakkelijk verdragen. Zoolang geen overvloed van koolzuur aanwezig is, vinden de bloedlichaampjes allicht zuurstof genoeg, om deze op te nemen, zooveel als noodig is voor den geregelden gang van het ademhalingsproces. Dit mag vooral afgeleid worden uit het gezonde leven van de bewoners der plateaux van centraal Amerika, die op eene hoogte van ongeveer 4000 M. boven het niveau der zee eene lucht inademen met slechts ⅔ van de hoeveelheid zuurstof, die op de lucht der kuststreken bevat is.

Kan zuurstof als zoodanig het ademhalingsproces niet onderhouden, ook bij inademing van stikstof treedt de dood vrij spoedig in. Verschillende proeven, op dieren genomen, bewijzen, dat bij inademing van dit gas in hoofdzaak koolzuur en daarnevens zuurstof uitgeademd worden. Bij inademing van zuiver koolzuur keeren zich de verschijnselen van ademhaling om, in dien zin, dat zuurstof en stikstof worden uitgeademd. Of, indien men lucht inademt, die even te voren uitgeademd en dus

(*) Dr. Friedrich Sander, *Handbuch der öffentlichen Gesundheitspflege.*
Hierbij zij aangeteekend, dat Dumas het luchtverbruik op 8 kub. M. per dag berekent bij 15-17 ademhalingen in de minuut en bij inademing van ⅓ liter lucht met iedere ademhaling, terwijl Von Pettenkofer het dagelijksch luchtverbruik vaststelt op 9 kub. M. of 11.5 Kgr. en Kühne in zijn *Lehrbuch zur physiol. Chemie*, evenals Sander, op 14 kub. M. of 18 Kgr.

met koolzuur verontreinigd was, dan neemt de hoeveelheid, die van ditzelfde gas wordt uitgeademd, belangrijk af. Zeer eigenaardig wijst Lévy de functie aan, die de stikstof in het ademhalingsproces der dieren te vervullen heeft, wanneer hij zegt: ‘l'Oxygène lui-même doit être divisé par l'interposition des molécules de l'azote, qui lui sert d'excipient, comme l'eau sert de véhicule à l'air, nécessaire à la respiration des poissons, comme les principes alimentaires qui sont ingérés dans l'estomac, ont besoin d'être enveloppés et divisés par une juste proportion de matières non nutritives.’

Beschouwden wij tot nu toe de lucht uit een zuiver natuurkundig of physiologisch oogpunt, thans wenschen wij haar van een hygiënisch standpunt nader te leeren kennen. En waar het den dampkring betreft in zijne beteekenis voor onze gezondheid, daar is het in de eerste plaats van belang, hem te onderzoeken op die verontreinigingen, welke de gezondheid bedreigen of schaden.

Hoe verschillend deze ook kunnen zijn naar haar aard of oorsprong, naar de hoeveelheid, waarin zij voorkomen, of de beteekenis, die zij voor ons hebben, toch zijn het slechts enkele, die in een hygiënisch opzicht voor ons van belang zijn en waarover zich het onderzoek der laatste jaren heeft uitgestrekt. Wij bedoelen: het koolzuur, den ammoniak, het ozon en het atmosferische stof.

Vangen wij aan met het koolzuur.

Van alle verontreinigingen der lucht heeft dit gas het eerst de aandacht getrokken, niet alleen, omdat zijne hoeveelheid langs den eenvoudigsten weg het meest nauwkeurig bepaald kon worden, maar ook, omdat het den besten maatstaf aangeeft ter beoordeeling van de meerdere of mindere zuiverheid der atmosfeer. Op zichzelf weinig of niet schadelijk in hoeveelheden n.l., waarin het koolzuur in onzen dampkring voorkomen kan, blijft het nog de meest vertrouwbare index voor andere meer te vreezen verontreinigingen, die haar voorkomen in de lucht met het koolzuur aan dezelfde bronnen of omgeving danken.

Het is vooral Von Pettenkofer geweest, die de hooge waarde van nauwkeurige koolzuurbepalingen uit dat oogpunt in het licht gesteld en vertrouwbare methoden daarvoor aangegeven heeft. In principe bestonden deze laatste hierin, dat men een bekend volume dampkringslucht strijken liet over koolzuur absorbeerende stoffen in daarvoor bestemde buisjes, die vóór en nà de proef gewogen werden. Het bedrag, waarmee het gewicht der buisjes toegenomen was, wees de hoeveelheid koolzuur aan, die op dat bekende volume lucht bevat was. Als de eenvoudigste en tevens nauwkeurigste methode werd door Von Pettenkofer aanbevolen, de lucht in flesschen van vooraf bepaalden inhoud te schudden met een weinig kalk- of barytwater en de gevormde koolzure kalk of koolzure baryt te wegen. - Deze methode werd ook gevolgd door Fodor in zijn uitgebreid en gedurende drie achtereenvolgende jaren voortgezet onderzoek van de lucht en van haar

invloed op de ontwikkeling en verspreiding der epidemische ziekten(*).

Het zij ons vergund, de belangrijkste resultaten van dien arbeid, die als een der uitvoerigste werken van de laatste jaren mag worden aangemerkt, onder de aandacht te brengen, ter kenschetsing tevens van de richting, waarin zich het hygiënisch onderzoek der lucht in onzen tijd beweegt.

Ook al meenen wij, dat aan de conclusies, die Fodor uit zijn onderzoek afleidt, slechts eene voorloopige waarde mag worden toegekend; dat sommige zelfs met overhaasting zijn opgesteld en nadere bevestiging behoeven door een voortgezet onderzoek gedurende een langer dan driejarig tijdvak, - het kan niet ontkend worden, dat F.'s studie eene belangrijke bijdrage vormt, om het raadsel der besmetting bij het heerschen onzer meest gevreesde infectieziekten langs experimenteelen weg nader tot eene oplossing te brengen. - Hierin vooral heeft de hygiëne van onzen tijd veel vooruit boven die van vroegere dagen, dat de interpretatie der feiten aan proefneming getoetst wordt. Een kort overzicht van F.'s wetenschappelijken arbeid zal intusschen het best in staat zijn, de waarde der natuurkundige methode in het licht te stellen, ook op het gebied der gezondheidsleer.

Fodor begint zijne studie met een onderzoek naar het gehalte koolzuur der atmosfeer op verschillende tijden en plaatsen, analyseert de lucht in en nabij den bodem en vergelijkt de gevonden hoeveelheden koolzuur met die der lucht in hoogere streken. En nadat hij heeft geconstateerd, dat het atmosferisch koolzuur zijn oorsprong in hoofdzaak dankt aan de lucht van onzen bodem, dient hem dit tot index van de intensiteit der grondluchtbewegingen.

Ook de ammoniak der atmosfeer wordt aan een onderzoek onderworpen, om uit het meer of minder daarvan den omvang van rotting af te leiden, die in den bodem heeft plaats gehad.

Belangrijker intusschen is dat gedeelte van Fodor's arbeid, dat over het atmosferisch stof handelt. Hij verzamelt dit op verschillende tijden, onderzoekt het microscopisch, brengt verschillende organismen daaruit tot ontwikkeling en onderzoekt hunne physiologische functies. En onder dat alles raadpleegt hij de statistiek van ziekte en sterfte en vergelijkt de daaruit afgeleide gegevens met de resultaten van zijn onderzoek. - Maar laat ons de uitkomsten daarvan in kort résumé meedeelen.

Fodor vangt zijn arbeid aan met eene bepaling van het atm. koolzuur op *eene en dezelfde plaats* (Budapest) gedurende drie achtereenvolgende jaren. Meer dan 1200 analysen, in de jaren 1877, '78 en '79 ondernomen, wijzen hem aan, dat de gemiddelde hoeveelheid koolzuur in den dampkring van jaar tot jaar verrassend weinig verschil oplevert.

Zeer afwijkend daarentegen schijnt deze voor verschillende plaatsen

(*) Dr. Josef Fodor, *Die Luft und ihre Beziehungen zu den epidemischen Krankheiten,* 1881.

te zijn. Voor zoover de gegevens reiken, meent F. te mogen besluiten, dat het atm. koolzuur voor de noordelijke, nabij zee gelegen streken lager is dan voor zuidelijke plaatsen in het centrum van het vasteland.

Vergeten wij echter niet, dat *deze* conclusie voornamelijk steunt op de analysen, die door verschillende chemici en naar verschillende methoden zijn ondernomen. Bij de betrekkelijk geringe afwijkingen, die het koolzuurgehalte voor zoovele onderscheidene plaatsen aanwijst (bij een minimum van 0.292 mlgr. per 1000 liter vinden wij een maximum van 0.460 p. mille aangeteekend in de reeks van waarnemingen, die door Fodor worden vermeld,), is het licht mogelijk, dat deze betrekkelijk kleine verschillen eensdeels gevolgen zijn van onnauwkeurige methode, anderdeels voortgevloeid zijn uit het verschil van tijd, waarin het onderzoek ondernomen is. - Dat inderdaad de tijd, waarin de analyse valt, invloed uitoefent op de waarde van het gevonden koolzuur, bewijzen de variaties, waaraan dit onderworpen is voor verschillende maanden en jaargetijden, - zelfs voor verschillende tijden van den dag. Voor zoover de verdeeling van het atm. koolzuur over de verschillende maanden van het jaar betreft, verzamelde Fodor de dagelijksche waarnemingen voor iedere maand afzonderlijk en stelde daarvoor eene maandelijksche gemiddelde op. - Bij vergelijking der uitkomsten bleek hem de hoeveelheid atm. koolzuur in den winter het kleinst te zijn, en terwijl zij in de lentemaanden stijgt, neemt zij weer af in het midden van den zomer, om in den herfst tot een maximum te stijgen.

Veel aanzienlijker echter dan de maandelijksche variaties zijn de dagelijksche. Daarbij is in het oog vallend, dat de hoeveelheid koolzuur gedurende korteren of langeren tijd tamelijk constant blijven kan, maar dan vaak plotseling stijgt of daalt, om eindelijk weer tot een vorig niveau terug te keeren. De graphische figuren, die Fodor in drie tabellen aan zijn werk toevoegt, kunnen dit nader toelichten. Overzien wij de figuur, die de variaties moet aanwijzen van het koolzuurgehalte voor de verschillende dagen der maand, dan blijken in eene reeks van drie jaren nauwelijks twee dagen op elkander te volgen met een gelijk bedrag aan atm. koolzuur; voorts, dat de variaties het sterkst te voorschijn treden in den herfst, aan het einde van het voorjaar en in den zomer, tamelijk constant zijn in den winter en in het begin van de lente; in de derde plaats, dat de verschillen in de dagelijksche hoeveelheden koolzuur voor het eene jaar soms veel sterker te voorschijn treden dan voor het andere, in 1877 o.a. veel grooter waren dan in 1879. Als uiterste grenzen voor deze variaties werden de waarden van 0.200-0.600 mlgr. p. mille gevonden.

Intusschen scheen het Fodor van belang, nog in zijn onderzoek op te nemen eene bepaling van het koolzuur voor verschillende tijden van den dag. Daartoe werd de lucht dagelijks van den morgen tot den avond door kalkwater geleid en in eene tweede reeks van proeven hetzelfde herhaald van den avond tot den morgen van den volgenden dag.

Deze waarnemingen, gedurende de maanden September, October en November voortgezet (totaal 90 analysen), voerden tot eene gemiddelde van 0.418 p. M. voor den dag en tot 0.426 p. M. als gemiddelde van den nacht, waaruit dus volgt, dat de atmosfeer 's nachts rijker is aan koolzuur dan overdag. - Tot eene dergelijke uitkomst was ook reeds Saussure gekomen, die dikwijls in het midden van den nacht de te onderzoeken lucht in daarvoor bestemde flesschen verzamelde. Deze echter vond in de daglucht gemiddeld 0.398, in de nachtlucht 0.432 p. M. Echter kan uit F.'s onderzoek blijken, dat het koolzuur 's nachts *niet altijd* grooter is dan 's daags, maar dat in de lente de verhouding veelal is omgekeerd. Met het oog op deze uitkomsten acht Fodor het noodig, de lucht niet alleen 's daags, maar ook 's nachts te analyseeren, indien men het werkelijk koolzuurgehalte der atmosfeer wil leeren kennen, of in ieder geval het uur van onderzoek te vermelden, waar meedeeling wordt gedaan van het gevonden bedrag aan atm. koolzuur.

Nochtans bewijzen de latere bepalingen, die door hem 's morgens, 's middags en 's avonds verricht zijn, dat het koolzuur gedurende den dag tamelijk bestendig is, alleen tegen den avond sterk toeneemt, waaruit moet worden afgeleid, dat het hooger bedrag gedurende den nacht voornamelijk op rekening komt van de toename daarvan gedurende de avonduren.

Behalve deze resultaten, aan eigen waarnemingen ontleend, vinden wij in F.'s werk nog medegedeeld, wat het onderzoek van anderen heeft geleerd omtrent het atm. koolzuur op de bergen en in de dalen, op het vasteland of boven den zeespiegel, in steden en in dorpen.

Mag men met Fodor vertrouwen stellen in de analysen van Smith(*) en Truchot(†), dan neemt het koolzuurgehalte vrij regelmatig af, naarmate men hooger stijgt.

Bij de tegenstrijdigheid echter, die in de waarnemingen omtrent dit punt bestaat, - Saussure vond op de bergen dikwijls meer koolzuur dan in de dalen, terwijl Tissandier op eene luchtreis het gehalte daarvan bepaalde op 0.240 en 0.300 p. M. bij eene hoogte van resp. 890 M. en 1000 M. - blijven meerdere gegevens zeer wenschelijk ter bevestiging der resultaten van Smith en Truchot.

Hetzelfde geldt voor de gemiddelde waarden, die gevonden zijn voor het atm. koolzuur boven het vasteland en de zee. Voorloopig schijnt aangenomen te mogen worden, dat dit boven de zee geringer is dan boven het vasteland.

Daarentegen leert de ervaring, dat weinig of geen verschil kan worden waargenomen in de samenstelling der lucht voor de steden en hare omgeving, voornamelijk wat het koolzuur betreft. Schijnt dit ook al vreemd in verband met de honderden en duizenden van menschen en

(*) *Air and Rain. The beginning of a chemical climatology*, Londen. 1872.
(†) *Compt. Rendus*, 1873, II, 677.

dieren, die dikwijls in dicht bebouwde steden leven en ademen; met het oog ook op de talrijke andere bronnen van koolzuurontwikkeling, als verbranding en rotting, - vergeten wij niet, dat de onophoudelijke bewegingen der lucht, met eene snelheid van een hal ven meter in de seconde bij windstilte, veel sneller bij sterk bewogen atmosfeer, het koolzuur door de groote massa van den dampkring verspreidt, bijna op hetzelfde oogenblik en even snel, als het ontstaat.

Is dus de verklaring van dit laatste verschijnsel eenvoudig genoeg, moeilijker is het, al de natuurlijke invloeden op te sporen, die de waargenomen variaties in het atmosferisch koolzuur beheerschen. Ook op dit terrein kunnen alleen waarneming en vergelijking het ware licht verschaffen. In de uitgebreide reeks van koolzuurbepalingen, dag aan dag gedurende drie achtereenvolgende jaren ondernomen, lagen, trouwens, de gegevens opgesloten, om b.v. den invloed van den regen, van sneeuwjacht of van hagel, van vorst of van dooi op te sporen, of om de werking der winden of de rol van den bodem te leeren kennen. Het kwam er slechts op aan, de uitkomsten der analysen voor regendagen te vergelijken met die voor heldere dagen of de gegevens op windstille tijden naast en tegenover de waarden van het atm. koolzuur bij sterk bewogen lucht te stellen. In de tweede plaats moest nauwkeurig aanteekening gehouden worden van de weersgesteldheid of van de verschillende meteorologische verschijnselen, wier invloeden bepaald moesten worden. - De tabellen wederom, die aan het werk van Fodor toegevoegd zijn, kunnen het bewijzen, hoe trouw deze zijn dagboek ook op dit punt heeft bijgehouden. In graphische voorstelling verduidelijkt Fodor ons de hoeveelheden regen, die gevallen zijn, of wijst door telkens gebroken lijnen van verschillende hoogte en lengte de luchtdrukking of de windsterkte aan voor de verschillende dagen van onderzoek. Eene vergelijking dezer figuren met de lijn, die de dagelijksche hoeveelheden koolzuur voorstelt, zou ons zonder veel woorden kunnen leeren, in welke verhouding dat atm. koolzuur staat tot de meteorologische invloeden van bovenbedoelden aard. Waar echter de beelden ontbreken, daar moeten woorden omschrijven, wat waargenomen is. Volgen wij dus weder Fodor in hetgeen hij daaromtrent mededeelt.

Waar het in de eerste plaats den invloed van den regen geldt, daar wijst F.'s onderzoek, zoowel als dat van Saussure, zeer beslist aan, dat de regen het atm. koolzuur vermindert; verder, dat deze vermindering nà den regen van meer blijvenden aard is in den winter, maar in den zomer door eene aanzienlijke toename van koolzuur wordt gevolgd. Het tegenovergestelde neemt men waar bij het vallen van sneeuw. Terwijl op sneeuwdagen gemiddeld 0.381 mlgr. koolzuur p. mille gevonden werd, bedroeg het gemiddelde voor 23 dagen, die aan het vallen van sneeuw voorafgingen, 0.375 p. M.

Blijkbaar neemt dus het atm. koolzuur bij sneeuwen toe. Minder

duidelijk spreekt de invloed van mist of nevel. Ofschoon door sommige scheikundigen is opgemerkt, dat het koolzuurgehalte der lucht bij een dichten mist sterk was toegenomen, waren de verschillen, door Fodor waargenomen, te onbeduidend, om aan dit meteorologisch neerslag veel invloed toe te kennen.

Geheel anders wederom werkt vochtig weer of dooi. Toenemende bij vorst, vermindert het koolzuur, zoodra de dooi invalt. De verklaring van dit verschijnsel moet, volgens F., hierin gezocht worden, dat bij bevriezen van groote watermassa's de daarin opgeloste gassen, waaronder ook koolzuur, uitgedreven worden, terwijl bij invallenden dooi het water, dat van zijne gassen is beroofd, deze weer gretig uit den dampkring opslorpt. Deze verklaring is in elk geval in overeenstemming met het feit, dat het ijs van onze grachten en kanalen vele gasbellen insluit, die verhinderd werden, zich in den dampkring uit te storten, toen de oppervlakte des waters eenmaal met een ijskorstje was bedekt, bovendien in overeenstemming met den ijver, waarmee o.a. alen aan de oppervlakte van het water in geslagen bijten verschijnen, om de lucht te vinden, die zij onder de ijskorst niet aantreffen.

Moeielijker intusschen is het, verband te brengen tusschen het koude jaargetijde en de variaties der luchtdrukking in den gezamenlijken invloed, dien zij op het atm. koolzuur uitoefenen. Toch leert het onderzoek, dat dit verband bestaat en dat de waarden van het gevonden koolzuur bij hooge barometerstanden *in den winter* hooger, *in den zomer* lager zijn.

Ofschoon minder sterk, wordt ook de invloed van winden voor een deel door het jaargetijde beheerscht. Vond Saussure het atm. koolzuur op winderige dagen ietwat hooger dan bij windstilte, Fodor's onderzoek voert tot een tegenovergesteld resultaat, blijkens de volgende gegevens:

	jaarl. gemidd. koolzuur,	gem. op winderige dagen
In 1877 en 1878	0.3935 p. M.	0.3891 p. M.
In 1879	0.3788 p. M.	0.3656 p. M.

Echter verdient opgemerkt, dat het atm. koolzuur bij winderig weer in den winter altijd weer iets hooger is dan in den zomer, wat zeer verklaarbaar is, wanneer men in het oog houdt, dat winderig weer in den winter veelal coïncideert met *vorst*, in den zomer dikwijls met *regen.* En terwijl de eerste factor, op zichzelf werkende, de hoeveelheid koolzuur doet toenemen, vermindert - zooals vroeger bleek - de regen haar. Toch moet het ons bevreemden, in verband juist met de functie van dezen laatsten factor, dat vooral die winden, welke bij ons den meesten regen aanbrengen, - en dat zijn de zuidelijke en zuidwestelijke winden - aanzienlijk veel meer koolzuur aan brengen dan die, welke uit het Noorden tot ons komen.

‘Feuchtigkeit und Meeresfläche, andererseits Frost und Festland waren also nicht im Stande, den charakteristischen Unterschied zwischen Passat und Antipassat zu verwischen, obwohl jene Factoren die Kohlensäure-

differenz der zwei Windrichtungen gewiss bedeutend herabgedrückt haben. Ohne diese conträren Einflüsse wäre der Unterschied zu einem viel auffälligeren, grösseren angewachsen' (Fodor, blz. 38). Het gering gehalte aan koolzuur bij noordelijke of noordwestelijke winden treedt vooral in den zomer zeer sterk op den voorgrond, veel zwakker in den winter, wanneer haar invloed door den veelal invallenden dooi eenigermate gebroken wordt.

Schijnbaar vreemd, vinden deze verschijnselen te gelijk met zoovele andere meteorologische invloeden van temperatuur en drukking, van vorst, dooi, enz. hunne meest ongedwongen verklaring in de bewegingen van de lucht in onzen bodem.

De meening van Saussure, dat het atm. koolzuur beheerscht werd door het leven der planten, in dien zin n.l., dat deze 's nachts koolzuur uit- en 's daags weer inademen, wordt reeds weersproken door het feit, dat de hoeveelheid koolzuur in onzen dampkring juist in den herfst het grootst is, wanneer het levensproces der planten zich zooveel zwakker openbaart. Ook al mag dit proces eenigen invloed uitoefenen, de belangrijke rol, die meteorologische verschijnselen spelen in de variaties van dat koolzuur, moesten noodzakelijk op andere bronnen daarvoor wijzen. Het is vooral Von Pettenkofer geweest, die op de grondlucht het eerst de aandacht heeft gevestigd als eene bron, die, niet minder belangrijk dan alle andere te zamen, tevens den sleutel geeft ter verklaring van de waargenomen variaties in het koolzuurgehalte van den dampkring. Ook Fodor sprak reeds vroeger de meening uit, dat de atmosfeer haar koolzuur in de eerste plaats ontleent aan den bodem, 'Hauptherde der animalischen und pflanzlichen Verwesung, Oxydation'. Maar het direct bewijs daarvoor ontbrak nog. Ten einde ook hier experimenteel onderzoek te laten beslissen, onderzocht hij de lucht aan het bodemniveau op eene hoogte van 0.5-1 cM. en op dezelfde plaats op 2.5 M. hoogte. De proef bewees, dat de hoeveelheid koolzuur nabij het niveau van den bodem, gedurende het grootste gedeelte van het jaar, aanzienlijk veel grooter is dan in hoogere luchtstreken en bovendien aan grootere variaties onderhevig; voorts, dat het koolzuur nabij den bodem de variaties van het koolzuurgehalte in hoogere lagen beheerscht. M.a.w.: het koolzuurgehalte der onderste luchtlagen reguleert dat der bovenste.

Soms echter staat het koolzuur nabij den bodem beneden dat der hoogere luchtstreken. En dit is voornamelijk dan het geval, wanneer de aarde met regen- of sneeuwwater is doortrokken. Opzettelijke proeven bewezen, dat een bepaald volume water, tusschen aarde verdeeld, veel meer lucht opslorpt, dan datzelfde volume water op zichzelf absorbeeren kan. Dit verklaart dan ook, dat het atm. koolzuur in den regen- of sneeuwtijd aanzienlijk dalen kan, allermeest voor de lucht nabij den bodem.

Kan alzoo als bewezen worden beschouwd, dat het koolzuur der lucht nabij het bodemniveau het koolzuur afgeeft aan de hoogere streken, - de vraag blijft over, waarvan dit gas dan afkomstig is. 't Is niet te betwijfelen, dat de talrijke rottingsprocessen aan de oppervlakte van de aarde belangrijk daartoe bijdragen; dat zij echter niet als de eenige bron mogen worden aangemerkt, volgt reeds hieruit, dat deze processen onmogelijk aan variaties van zóó grooten omvang onderhevig, m.a.w. zóó veranderlijk kunnen zijn, als zulks het geval blijkt voor het atm. koolzuur. Bovendien is het koolzuurgehalte nabij den bodem juist het grootst tegen het einde van den zomer en in den herfst, wanneer de rottingsprocessen reeds sterk zijn afgenomen, of kan in den winter bij vorst plotseling stijgen, wanneer rotting bijna niet meer mogelijk is.

't Is duidelijk dus, dat er nog een andere haard voor het atmosferisch koolzuur moest bestaan, en Von Pettenkofer wees dien in de grondlucht zelve aan.

Hoe het mogelijk was, dat deze factor, die op het tegenwoordig standpunt der hygiëne eene zoo belangrijke functie vervult, zoolang kon worden voorbijgezien, - Von Pettenkofer antwoordt niet oneigenaardig:

‘Hat man doch die freie Luft überhaupt länger als etwas Substanzloses, rein Geistiges betrachtet, trotzdem dass ihre Bewegung schon von jeher manchmal so heftig war, dass sie selbst Bäume entwürzelte; um so weniger darf es uns Wunder nehmen, wenn die Luft im Boden unbeachtet blieb, welche uns nicht einmal den Hut vom Kopfe zu wehen vermag.’ - Inderdaad, men bespeurt zeer weinig van die bodemlucht, kleur-, reuk- en smaakloos, als zij is, en windstil bovendien. En toch, zoo vervolgt Von P. een weinig verder: ‘Eine Luft, die wir mit unseren unbewaffneten Sinnen für windstill erklären, kann in einer Stunde noch einen Weg von mehr als tausend Metern machen, - aber wenn sie auch nur wie eine Schnecke kriechen würde, so würde sie im Tage doch aus ziemlicher Tiefe bis an die Oberfläche gelangen. Und das ist's, was die wenigsten Menschen noch glauben wollen’(*).

Wat ons vooral de grondlucht als de voornaamste bron voor het atm. koolzuur aanwijst, is in de eerste plaats het feit, dat zij meer dan tien-, zelfs honderdmaal zooveel koolzuur bevat als onze dampkring. Daarenboven heeft het onderzoek bewezen, dat de variaties in het koolzuurgehalte der grondlucht en van de lucht nabij het bodemniveau vrij nauwkeurig parallel loopen en dat deze laatste juist het rijkst is aan koolzuur, wanneer zich de lucht uit den bodem 't gemakkelijkst naar buiten uitstort.

Dat dit niet alleen door diffusie geschiedt, moet reeds volgen uit de onregelmatigheid, die men waarnemen kan in de variaties van het koolzuurgehalte nabij de aardoppervlakte. Onafgebroken verandert dit - nu eens dalende, dan weer rijzende op den dag of in den nacht, in

(*) Von Pettenkofer, *Beziehungen der Luft zu Kleidung, Wohnung und Boden.*

den herfst en in den winter. Dit feit bewijst reeds op zichzelf, dat de lucht in onzen bodem golft als het water onzer zeeën. En terwijl zij nu eens in langzamen stroom, dan weer in onregelmatige golven zich uitstort in onzen dampkring, slorpt de aarde eene andere maal, a.h.w. inademende met reuzenlongen, het koolzuur daaruit op. Door welke invloeden deze bewegingen der bodemlucht beheerscht worden, is niet moeilijk in te zien. - Eerste voorwaarde voor een gemakkelijk uitstroomen daarvan is een uitgedroogde bovengrond; ook is het duidelijk, dat hier de temperatuur der atmosfeer, zoowel als van den ondergrond, luchtdrukking en windrichting eene belangrijke rol zullen spelen.

Welnu, deze motors voor grondluchtbewegingen verkrijgen vooral daardoor eene belangrijke beteekenis, omdat zij ons de afhankelijkheid verklaren, waarin de waargenomen variaties in het koolzuurgehalte der atmosfeer staan tot zoovele verschillende meteorologische invloeden.

Wanneer het onderzoek leert, dat het atm. koolzuur in den herfst aanzienlijk stijgt, dan vindt dit vooral hierin zijne oorzaak, dat bij de afkoeling van den dampkring de ondergrond allicht warmer is dan de oppervlakte van den bodem en de warme grondlucht zich, krachtens hare meerdere spanning, gemakkelijk naar buiten uitstort. Wat het uitstroomen in dit jaargetijde nog in het bijzonder bevorderen moet, is de toestand van den bovengrond, die gedurende den zomer ruim gelegenheid vond, om uit te drogen en permeabel voor gassen te worden. Geheel anders daarentegen in de lente, wanneer de atmosfeer allengs eene hoogere en de ondergrond nog lang eene lagere temperatuur aanwijst. 't Ligt voor de hand, dat onder die omstandigheden reeds een uitstroomen van grondlucht moeilijk is en onmogelijk worden zal, wanneer nog bovendien de bovengrond geheel met water doortrokken is ten gevolge van de vele regens, die veelal in het voorjaar vallen. Niet vreemd dan ook, dat het atm. koolzuur in de lente ver beneden dat van den herfst ligt.

Op dienzelfden grondslag laat zich 't meest natuurlijk verklaren, dat de dampkring 's nachts veelal meer koolzuur bevat dan op den dag. Veronderstellen wij den bovengrond droog en voor gassen doordringbaar, dan is het duidelijk, dat vooral 's zomers bij de afkoeling in den avond de bovengrond het eerst zijne warmte zal verliezen. De nog warme ondergrond zal eerst in den loop van den avond en den nacht zijne warmte en daarmee te gelijk de koolzuurrijke lucht, die hij verborg, aan de koele atmosfeer afstaan. - Natuurlijk zal dit des te eerder geschieden, naarmate het verschil in temperatuur voor dag en nacht grooter is, - het meest na warme zomerdagen, meer in den zomer dan in den winter. Het onderzoek heeft dan ook bevestigd, dat de verschillen in het koolzuurgehalte van den dampkring zich het duidelijkst in den zomer vertoonen.

Overigens is het duidelijk, dat deze uitstroomingsverschijnselen voor

de grondlucht nog voor een goed deel beheerscht zullen worden door atm. drukking. - Coïncideert eene vermindering dier drukking met eene afkoeling in den dampkring, dan zullen deze beiden elkander ondersteunen en een uitstroomen van grondlucht bevorderen. Vallen deze beide factoren daarentegen in juist verschillende richting in, dan kunnen zij elkanders invloed neutraliseeren en zal het koolzuurgehalte der lucht gedurende den avond en nacht weinig of geene verandering ondergaan.

Houden wij vast aan de experimenteel bewezen stelling, dat de atmosfeer in hoofdzaak haar koolzuur dankt aan den bodem, - dan ook is het licht in te zien, dat het atm. koolzuur boven het vasteland dat der zeelucht overtreft, en voorts, dat landwinden ons veelal meer koolzuur aanbrengen dan de winden, die van zee tot ons komen; - eindelijk, dat de zuid- en zuidwestelijke winden, die ons uit warme streken over het vasteland bereiken, eene koolzuurrijkere lucht aanvoeren, dan de noord en noordoostelijke. Vergeten wij echter niet, dat deze verhouding in den winter juist eene omgekeerde worden kan, wanneer bij noord- en noordoostenwinden vorst invalt, waardoor het koolzuurgehalte verhoogd kan worden, terwijl met zuid- en zuidwestelijke windrichting meestal dooiweer en regen samenvallen, die in den winter het atm. koolzuur doen dalen.

Helpen regens in den winter het koolzuur van den dampkring verminderen - eensdeels, omdat de met water doortrokken aarde dit gas opslorpt, anderdeels, wijl deze laatste de ondergrondlucht weigert door te laten - in den zomer juist werken zij in omgekeerden zin, voor zoover zij n.l. bij de vereischte warmte de rottingsprocessen in den bodem bevorderen en daarmede de ontwikkeling van koolzuur.

Maar wij moeten hier eindigen, waar het betreft de verspreiding van het koolzuur in den dampkring en de functies, die onderscheidene meteorologische invloeden daarop uitoefenen. Het aangevoerde moge trouwens voldoende zijn, om de beteekenis toe te lichten, die het atm. koolzuur uit een hygiënisch oogpunt heeft. Op zichzelf van weinig of geen invloed op den gezondheidstoestand van den mensch, in de geringe hoeveelheden, waarin het in den dampkring aangetroffen wordt, ontleent het echter eene zeer bijzondere beteekenis aan het feit, dat het zijn oorsprong dankt aan den bodem en ons het middel aan de hand geeft, om de bewegingen der grondlucht te constateeren en te volgen. - Dit feit is van des te meer belang, sinds gebleken is, dat de ontwikkeling en de verspreiding der infectieziekten met den aard en de beweging der bodemlucht in het nauwste verband staan (zie later).

Hoe belangrijk het ook moge zijn, de grondlucht uit dit oogpunt aan een nader onderzoek te onderwerpen, in dit opstel moeten wij ons beperken tot de lucht, die wij ademen. Mogelijk wordt het ons vergund, den grond, waarop, en het huis, waarin wij wonen, later onder de aandacht te brengen. - Thans gaan wij over tot dat gedeelte van Fodor's onderzoek, dat betrekking heeft op den ammoniak der lucht.

Ter bepaling van dit bestanddeel acht F. het boven alles noodig, het atmosferisch stof terug te houden, voordat de lucht over het zwavelzuur strijkt, dat den ammoniak moet vastleggen. Zonder deze voorzorg zou dit stof, dat voor een goed deel van bewerktuigden aard en stikstofhoudend is, door het zwavelzuur worden opgenomen en later, bij destillatie van deze vloeistof met kalkmelk, tot ammoniakvorming aanleiding kunnen geven, waardoor de uitkomsten te hoog uitvallen. Met het oog daarop liet Fodor de lucht eerst over fijne glaswol strijken en daarna door verdund zwavelzuur. De teruggehouden ammoniak wordt later door destillatie met kalk weer vrijgemaakt en colorimetrisch met Nesler's reagens bepaald.

Het komt ons voor, dat deze methode hier niet gelukkig gekozen is. Daar de nauwkeurigheid van bepaling volgens haar geheel afhankelijk is van de scherpte van het oog des waarnemers, mist zij die vastheid en onveranderlijkheid, die voor een vertrouwbaar onderzoek in de eerste plaats vereischt worden. Bovendien mag betwijfeld worden, of door filtreeren door glaswol alléén die microscopische stofjes teruggehouden kunnen worden, die de lucht altijd verontreinigen. Uit Tyndall's onderzoek(*) is genoeg gebleken, hoe moeilijk het is, de lucht daarvan geheel te zuiveren. - Houden wij daarbij in het oog, dat het aantal ammoniakbepalingen betrekkelijk gering is, - ook reeds, omdat de lucht in elke proef gedurende vijf dagen door de proefkolven met verdund zwavelzuur geleid moest worden, om den ammoniak geheel terug te houden, - dan wordt het duidelijk, dat dit gedeelte van F.'s arbeid den breeden grondslag van zijn eerste onderzoek mist.

Kan het jaarlijksch gemiddelde van het atm. koolzuur uit ongeveer 400 analysen worden afgeleid - voor dat van ammoniak dienden hem slechts 80 bepalingen, die tot eene gemiddelde van 0.03888 mlgr. per kub. M. dampkringslucht voerden.

Bij eene vergelijking der maandelijksche gemiddelden vallen de kleinste waarden in den winter. In de lente worden deze langzaam grooter, om in den zomer een maximum te bereiken, dat ook gedurende den herfst slechts weinig daalt. Echter blijkt het ammoniakgehalte voor dezelfde jaargetijden in de opvolgende jaren zeer aanzienlijk te kunnen verschillen. Terwijl in den herfst van 1878 gem. 0.0588 mlgr. p. kub. M. gevonden werd, steeg dit gemiddelde voor den herfst van 1879 niet boven 0.0344.

Ofschoon Fodor in overeenstemming met vroegere waarnemingen van Fresenius 's nachts meer ammoniak in de lucht aanwijst dan op den dag, zijn de gevonden verschillen voor dag en nacht zóó grillig, dat ons de moed ontbreken zou, om daaruit eene bepaalde conclusie af te leiden.

Wat betreft de bron voor den ammoniak van den dampkring, het is wel niet te betwijfelen, dat ook daarvoor rottingsprocessen van organische stikstofhoudende stoffen in de eerste plaats in aanmerking

(*) *Album der Natuur,* 1870.

komen; dat alzoo de ammoniak der lucht voornamelijk van zuiver locale invloeden afhankelijk is. Daarmee is dan ook in overeenstemming, dat de maandelijksche gemiddelden het hoogst zijn in den zomer, wanneer warmte *na* regen de rotting bevordert.

Dat *tijdens* den regen de lucht een aanzienlijk lager bedrag aan ammoniak bevat, is gemakkelijk af te leiden uit de groote oplosbaarheid van dit gas in water. De regen lost het op en wascht als het ware de lucht uit. - Aan dit feit vooral dankt de aarde voor een groot deel haar ammoniak en hare voedingswaarde voor de plant.

Moeilijker was het antwoord op de vraag, welk deel van den bodem - de oppervlakte of de diepere lagen - als de eigenlijke haard voor ammoniakvorming aangemerkt moet worden. Ook hier kon een onderzoek der grondlucht op haar bedrag aan ammoniak alleen beslissen - en daar Fodor voor het jaar 1879 dit bedrag in de grondlucht meestal lager vindt dan in den dampkring, besluit hij, dat niet de diepere lagen in de eerste plaats den ammoniak der atmosfeer leveren, maar voornamelijk de oppervlakte van den bodem. Dáár in de eerste plaats heeft onder vrije en ongestoorde toetreding van lucht en vocht de meest intensieve rotting plaats; dáár ook zal de gevormde ammoniak het gemakkelijkst zich in de atmosfeer verspreiden, zonder gevaar van door de aarde opgeslorpt of teruggehouden te worden.

Rotting als eerste en voornaamste bron voor ammoniakontwikkeling aangenomen, krijgen de variaties van het atm. ammoniak deze beteekenis, dat zij ons een index zijn voor den meerderen of minderen omvang der verrotting, m.a.w., dat zij ons eene aanwijzing geven op de verontreiniging zoowel van den *bodem* met organische stoffen als van de *lucht* met vluchtige of gasvormige rottingsproducten.

In verband daarmee is het verklaarbaar, dat het ammoniakgehalte der lucht voor de steden toeneemt met de bevolking, met den omvang van het fabriekswezen en de heerschende onreinheid. Waar aan de voorwaarden voor ophooping van allerlei organisch vuil op de kwistigste wijze voldaan is, daar zal allicht de rotting het levendigst en de ammoniakontwikkeling het meest intensief zijn.

Toch schijnt het ons gevaarlijk, den omvang van rotting en de ophooping van vuil alléén of in de eerste plaats te willen beoordeelen uit het ammoniakgehalte der lucht. Men bedenke, dat de hoeveelheden, die zelfs de atmosfeer der meest onreine steden of straten daaraan bevat, zóó gering zijn, dat Fodor zelfs de gevoeligheid der chemische balans ontoereikend acht, om met behulp daarvan den ammoniak in den een of anderen verbindingsvorm te wegen. Wie nu de gevoeligheid dier balans kent, wordt wel tot voorzichtigheid aangemaand bij de waardeering der bepalingen van den atm. ammoniak. - Ook al zijn deze verricht langs colorimetrischen weg, - eene methode, die aan te veel fouten onderhevig is, om nauwkeurig te kunnen heeten, zie vroeger, - in elk geval ontbreekt ons de waarborg van vertrouwbaar-

heid, waar het de bepaling van die uiterst kleine hoeveelheden betreft. Aan eene indirecte beoordeeling van den omvang van rotting door middel van een onderzoek van het ammoniakgehalte der lucht zal dus o.i. vooraf behooren te gaan eene directe bepaling van de hoeveelheid organische stof, die den bodem verontreinigt. Zoolang de methode daarvoor nog niet is toegepast of gevonden, hechten wij niet veel waarde aan een onderzoek tot opsporing van het causaal verband tusschen de ontwikkeling van bepaalde ziekten en den omvang van rotting, beoordeeld uit het ammoniakgehalte der lucht.

Niet minder dan op den atm. ammoniak drukt die onzekerheid in de methode ter bepaling van de juiste hoeveelheid - het *ozone* der lucht, eene stof, die haar ontstaan voornamelijk dankt aan stille electrische ontladingen in den dampkring, aan langzame verdamping van het water bij gewone temperatuur en voor een deel aan rotting of oxydatieverschijnselen(*).

Ofschoon het ozone niet onwaarschijnlijk vernietigend of doodend inwerkt op de kiemen van lagere organismen, die als stofjes de lucht verontreinigen, - toch is zijne functie op den gezondheidstoestand van den mensch nog vrij twijfelachtig. Wij vinden daarin aanleiding, ons, voor zoover het ozone betreft, tot bovenstaande mededeeling te beperken en de *atmosferische stofjes* aan een nader onderzoek te onderwerpen.

Ten einde tot eene betere kennis daarvan te geraken, heeft Fodor het atm. stof tot een onderwerp van zeer uitvoerig onderzoek gemaakt. Hoe menigmaal intusschen was datzelfde vuil, dat onze boeken en meubels, ons kleed en onze huid aankleeft en bedekt, een punt van ernstig onderzoek! Wie de rustelooze werkzaamheid van Pasteur gevolgd heeft in zijn onsterfelijken arbeid over gisting en rotting; wie met de proeven van Bastian en Prof. Huizinga over de ‘generatio spontanea’ heeft kennis gemaakt, - hij weet, wat reeds die microscopische stofjes uit een wetenschappelijk oogpunt beteekenen; hoe ijverig men de wacht moet houden aan den ingang der proefkolven, om aan die stofjes den toegang te beletten tot de vloeistoffen, waarin een nieuw leven ‘sine ovo’ moest ontstaan, ter weerlegging van de nog nooit weerlegde theorie: ‘omne vivum ex ovo’.

Aan Pasteur's arbeid vooral danken wij de kennis, dat alle verschijnselen van gisting en rotting beheerscht worden door de levensverschijnselen van die lagere organismen, wier kiemen als stofjes in honderdvoudige verscheidenheid in de lucht rondzweven. Neergevallen in eene vloeistof of omgeving, waarin deze de voedingsstoffen vinden, die voor hun onderhoud nuttig of noodig zijn, ontwikkelen en vermenigvuldigen zij zich, gisting of rotting brengende, waar zij verschijnen. Zoo schuilen in het stof onzer kleeren honderden kiemen, die straks

(*) Zie nader mijn opstel over Ozone, een bestanddeel onzer lucht. *Album der Natuur* Febr. 1884.

wellicht de gelegenheid gunstig zullen vinden, om onze eetwaren en beste voedingsmiddelen te doen bederven en schimmelen, of die den fabrikant later behulpzaam zijn in de bereiding onzer meest gewaardeerde alcoholische dranken. - Onaanzienlijk en nietig in ons oog, spelen diezelfde stofjes eene rol, zóó machtig en groot, dat de welvaart der volken met hunne levenswerkzaamheid op het nauwste te zamenhangt. - Hooren wij echter den hygiënist, waar hij dat atm. stof aan een nader onderzoek heeft onderworpen en daarin de kiemen ontdekt der meest gevreesde infectieziekten.

Door Ehrenberg het eerst onderzocht op zijne microscopische bestanddeelen, heeft Tissandier deze studie later voortgezet en uitgebreid. Ter bepaling van de hoeveelheid stof werd een groot volume lucht in langzamen stroom door U-vormige en met water gevulde buizen geleid. Wat na verdamping van het water terugbleef, werd gewogen en als atm. stof in rekening gebracht. Langs dien weg werd te Parijs gevonden:

6 mlgr. stof p. kub. meter bij regenachtig weer;

25 mlgr. stof p. kub. meter op droge dagen;

daarentegen slechts 0.25-3 à 4.5 mlgr. bij overeenkomstige weersgesteldheid op het open veld(*).

Bij verbranding van het door Tissandier verzamelde stof bleef 75-66% asch of anorganische stof terug, beantwoordende aan 25-34% organische zelfstandigheid. Tichborne wees 29.7% organische bestanddeelen aan in het stof, dat op eene hoogte van 134 M. verzameld was; 45.2% in het atm. stof der straten.

Als microscopische bestanddeelen werden de meest verschillende lichamen gevonden, deels van plantaardigen en dierlijken oorsprong, deels ook van geheel onbewerktuigden aard, - fragmenten van voorwerpen, die dagelijks door den mensch gebruikt of verwerkt worden. Voor zoover de georganiseerde stofjes betreft, werden o.a. duidelijk onderscheiden: eieren van Entozoën, kiemen van schimmelplantjes, van gistzwammen en bacteriën.

Intusschen acht Fodor al de vroeger toegepaste methoden ter bepaling van den aard en de hoeveelheid van het atm. stof zeer gebrekkig en onvoldoende. ‘Ich muss’ - zoo laat hij zich uit - ‘ich muss mit Bedauern constatiren, dass diese Forschungen, sowie die dazu angewandten Methoden dem Ziele, welches uns die Hygiene in dieser Richtung steckt, kaum entsprechen. Mit ihrer Hilfe kann weder die Anzahl, noch weniger aber die Natur, oder um mich so auszudrücken, die Individualität der Staubkörperchen bestimmt oder erforscht werden.... Kaum wird es endlich möglich sein, mit auf diese Weise gesammeltem Staube pathologische Versuche, Infectionen auszuführen.’

In deze woorden ligt duidelijk opgesloten de richting, die Fodor zich heeft aangewezen voor een nader onderzoek van het atm. stof. Na eerst de hoeveelheid daarvan te hebben bepaald, stelt hij zich tot

(*) Tissandier. *Les poussières de l'air.* Paris, 1877.

eisch, de organismen, die in het stof zelf voorkomen, door doelmatige cultuurproeven af te zonderen en aan te kweeken en den aard en de werkzaamheid dier organismen door infectieproeven of inentingen op dieren van een pathologisch standpunt te leeren kennen. - Men moet erkennen, dat voor dit doel de vroegere methoden van onderzoek al zeer weinig konden dienen, waarbij men de stofjes uit de lucht trachtte terug te houden, door deze met water te schudden of door de lucht over glasplaten te laten strijken, die met glycerine waren bevochtigd.

Voor zoover de hoeveelheid atm. stof betreft, heeft Fodor zich voornamelijk bepaald tot de kleinste stofdeeltjes, die minder begrepen zijn in de dagelijksche beweging der menschen in de steden, maar hooger in de atmosfeer opstijgen, dan waartoe het gewone verkeer in de straten dit opvoeren kan. Alzoo de stofdeeltjes, die in hunne bewegingen afhankelijk zijn van die atmosferische invloeden, welke de uitdroging van den bodem bevorderen en daarmede de verspreiding der deeltjes in den dampkring; o.a. temperatuur, luchtstrooming (winden), enz.

Daartoe werd dan de lucht op eene hoogte van 5 M. boven het bodemniveau door eene vrij lange buis gezogen, die met fijne en ietwat samengedrukte glaswol gevuld was, en de snelheid van den luchtstroom zoodanig geregeld, dat gedurende 5-10 dagen 5-15 kub. M. lucht door de buis trok. De gewichtstoename nà de proef wees de gewichtshoeveelheid stof aan, die bevat moest zijn geweest op het volume doorgezogen lucht. - In dien vorm werden de proeven van September 1878 tot het einde van September 1879 onafgebroken voortgezet en als gem. hoeveelheid 0.4 mlgr. stof per kub. M. gevonden.

Bij vergelijking echter van de gemiddelde waarden voor de verschillende maanden des jaars blijken deze het grootst voor den zomer en den herfst, veel kleiner in den winter en de lente. Over het algemeen vallen de kleinste waarden met den regentijd in, de grootste in de droge periode, vooral wanneer droog weer met wind te zamengaat.

De overeenstemming tusschen de variaties in het gehalte atm. stof en dat van het koolzuur der lucht is duidelijk en des te belangrijker, omdat zij ons ook voor het atm. stof verwijzen naar de grondlucht, waarmee zich dit in den dampkring uitstort. - En toch aanvaarden wij de conclusies, die Fodor uit zijne waarnemingen trekt, niet zonder eenig voorbehoud. Ons schijnt de duur van het onderzoek nog altijd te kort en het aantal gegevens te gering, om eene andere dan slechts tijdelijke waarde aan deze uitkomsten toe te kennen. 't Is zeer waarschijnlijk, dat een later onderzoek bovenbedoelde waarnemingen zal bevestigen, maar dit zal dan ook noodzakelijk moeten volgen en gedurende een veel langer tijdvak dan één jaar moeten worden voortgezet, indien men aan F.'s conclusies eene meer dan twijfelachtige waarde wil toekennen voor de leer der besmetting door atm. stof. Fodor zelf wenscht talrijker gegevens, dan waarover hij beschikken kan, - maar stelt desniettemin zijne conclusies met eene bewonderenswaardige gerust-

heid en vindt zelfs geen bezwaar, tot een parallellisme te besluiten tusschen de hoeveelheid atm. stof en tusschenpoozende koorts of enteritus.

Niet tevreden echter met de kennis van de hoeveelheid, trachtte hij ook de organismen, die in dat stof verborgen liggen, op hunne 'selbstständige Individualität' te onderzoeken. - 'Die Grundbedingung jedes weiteren Fortschrittes und jeder weiteren Folgerung bleibt die Erkenntniss der microskopischen Fauna, besonders aber der Flora der Atmosphäre.'

Dat microscopisch onderzoek van het atm. stof alléén hier niet toereikend is, volgt reeds daaruit, dat langs dien weg noch de gist- of schimmelzwammen, noch de bacteriën kunnen worden onderscheiden. - Toch was het uit een hygiënisch oogpunt van het grootste belang, deze laatste te leeren kennen en te onderzoeken, welke de meest voorkomende vormen zijn; op welke tijden zij het meest worden aangetroffen; eindelijk, of ten tijde van epidemieën vormen in de atmosfeer te vinden zijn?

Ter beantwoording dezer vragen neemt Fodor zijne toevlucht tot cultuurproeven, die de strekking hebben, om in vloeistoffen van bekende samenstelling de microscopische organismen uit het atm. stof tot ontwikkeling te brengen, aan te kweeken en zoo mogelijk van andere vormen te isoleeren. - Nadat de ervaring hem geleerd had, dat de bacteriën het weligst tieren in de oplossingen, welke bestanddeelen van het menschelijk lichaam bevatten, - b.v. bloed, eiwit, enz. - werd eene oplossing van vischlijm - Ichtyocolla - door Fodor als de geschiktste cultuurvloeistof gebruikt, niet alleen omdat zij gemakkelijk bereid, gefiltreerd en gekookt kan worden, maar voornamelijk omdat deze oplossing, terwijl zij der ontwikkeling van de verschillende bacteriën zeer voordeelig was, daarentegen zeer ongunstig werd gevonden voor de hoogere organismen, - infusoriën, algen, diatomeën en monaden - van welke vrij algemeen verondersteld wordt, dat zij tot geene infectieziekten aanleiding geven. Zoo werden dus deze laatste als vanzelf van het onderzoek uitgesloten.

De wijze van proefneming was nu overigens vrij eenvoudig. De gefiltreerde en heldere ichtyocolla-oplossing werd iederen dag in daarvoor bestemde proefbuisjes in een koperen ketel met water uitgekookt. De buisjes waren vooraf door boomwolpropjes gesloten en werden niet eerder uit den ketel verwijderd, voordat alles was afgekoeld. Dus mocht verondersteld worden, dat de kiemen, die bij het bereiden en filtreeren der oplossing uit de lucht daarin neergevallen konden zijn, gedood waren, ook in het boomwol, dat tot afsluiting had gediend. In dien toestand werden de geopende buisjes iederen dag op eene rustige plaats en op eene hoogte van 2½-5 M. boven het bodemoppervlak aan de buitenlucht blootgesteld, en Fodor berekent, dat in den tijd van 24 uren ongeveer 1300 liters lucht hunne stofjes op de oppervlakte der proefvloeistof konden laten vallen.

Ieder proefbuisje, welks inhoud gedurende 24 uren met de buitenlucht in aanraking was geweest, werd den volgenden dag vervangen door eene nieuwe, op dezelfde wijze gepraepareerde buis. Met de boomwolprop van deze laatste gesloten, werd zij gedurende 14-21 dagen bij gewone kamertemperatuur weggezet, binnen welken tijd de oplossing troebel geworden was door de ontwikkeling van lagere organismen en op deze microscopisch onderzocht werd. Men ziet het, de methode van onderzoek was zeer eenvoudig, - een belangrijk voordeel, waar het eene zoo langdurige studie betreft, die iederen dag en gedurende meer dan één jaar de onafgebroken aandacht eischt. - En ook al is het mogelijk, dat verschillende stofjes en daaronder kiemen van onderscheidene organismen aan de proefbuizen ontsnapten, - uit de verkregen resultaten kan in elk geval blijken, dat vele kiemen een welkom gebruik hebben gemaakt van de gelegenheid, die haar aangeboden werd, om zich te ontwikkelen en te vermenigvuldigen.

Als de meest gewone gasten werden door Fodor de splijtzwammen of bacteriën gevonden. In 522 van de 646 cultuurproeven waren deze ruim vertegenwoordigd. Zeldzamer waren de schimmel-, nog zeldzamer de gistzwammen.

Voor zoover de verschillende vormen van waargenomen bacteriën aangaat, sluit Fodor zich aan bij Cohn, die de meening voorstaat, dat deze onderscheidene vormen als even zoovele soorten aangemerkt moeten worden, in tegenoverstelling van Nägeli en Billroth, volgens welke al deze vormen zich uit slechts één oorspronkelijken grondvorm hebben ontwikkeld. Indien - wat Nägeli en Billroth willen - inderdaad de morphologische eigenschappen en de bewegingsvormen, waaronder zich de bacteriën kunnen vertoonen, eene functie zijn van de proefvloeistof, waarin zich deze ontwikkelen, dan was het volgens Fodor te verwachten, dat het aantal vormen, dat in eene en dezelfde vloeistof tot ontwikkeling geraakt, zeer beperkt zou zijn. Toch leerde hem de ervaring anders. In weerwil dat hij onder geheel gelijke omstandigheden steeds met een cultuurvocht van dezelfde samenstelling en concentratie werkte, - ‘entwickelten sich zuweilen die verschiedensten Formen und in sehr abweichender Menge im Innern ein und derselben Eprouvette, während ein anderes Mal ausschliesslich eine oder die andere Bacterienform zur Entwicklung kam, und die anderen Formen, selbst die allergewöhnlichsten, gänzlich fehlten.’ - Deze ervaring bewijst, - zoo vervolgt Fodor - ‘dass die Entwicklung oder das Ausbleiben der einzelnen Bacterienformen nicht von der Nährsubstanz abhängig war; auch nicht von der mehr oder weniger den Bacterien zur Verfügung stehenden Luft, und nicht von der Temperatur, sondern offenbar davon, welche Bacterienarten oder welche ihrer (bisher unbekannten) Keime in die Ichtyocolla gefallen waren’. - En op den grondslag dezer ervaring besluit hij:

‘Die hauptsächlichen Formen, besonders jene, welche Cohn in

eigene Arten classificirt hat, sind aber aller Wahrscheinlichkeit nach in der That unabhängige Organismen, mit selbstständigem Ursprung, Vermehrung und Functionen.'

O. i. gaat Fodor hier te ver. In ieder geval ware het belangrijk geweest, te onderzoeken, of die verschillende vormen van bacteriën, die hij als afzonderlijke soorten beschouwd wil hebben, bij aankweeken van verschillende generaties in dezelfde cultuurvloeistof, waarin zij tot ontwikkeling waren gekomen, dezelfde eigenschappen zouden behouden hebben. Is de opvatting van Fodor juist, dan zullen zijne bacteriën zich door alle generaties heen als zelfstandige soorten moeten handhaven. Zijn daarentegen de morphologische eigenschappen en bewegingsvormen zijner bacteriën functies van den aard der omgeving, waarin zich deze ontwikkelen, dan moeten die onderscheiden vormen te gronde gaan of in de opvolgende generaties gewijzigd en meer en meer aan elkander gelijk worden, wanneer zij in eene cultuurvloeistof van dezelfde samenstelling worden aangekweekt. Overigens is het zeer goed mogelijk, dat de kiemen van een bepaalden vorm van bacterie zich ontwikkelen tot eene generatie, die de eigenschappen van een vorig geslacht nog onveranderd heeft behouden, terwijl de individualiteit van dien vorm in de latere geslachten verzwakt en verloren zal gaan bij aankweeken in dezelfde middenstof. - Deze mogelijkheid schijnt ons door Fodor te veel over het hoofd gezien, waar hij beslist het bestaan van zoovele verschillende soorten van bacteriën aanneemt, ieder met een eigen verleden, heden en toekomst.

Nochtans verliest daardoor het onderzoek van Fodor niets aan beteekenis en belangrijkheid. Het wint zelfs aan omvang, nu hij van dag tot dag zijne aandacht heeft te richten op al die verschillende vormen van bacteriën, die zich in zijne proefvloeistoffen hebben kunnen ontwikkelen.

Van deze onderscheidt hij in de eerste plaats de sphäro- of kogelbacteriën, waaronder de micrococcus de meest voorkomende soort was. Naast deze echter werd dikwijls een andere vorm ontdekt, die alléén bij eene 900malige vergrooting kan worden waargenomen en te fijn, om door den regen neergeslagen te worden, zelfs na aanhoudenden regen nog in de lucht werd aangetroffen. Fodor noemt dezen voor hem nieuwen vorm 'micrococcus atoma' en acht het niet onwaarschijnlijk, dat die bacterie nog uit een vochtigen bodem in de lucht kan opstijgen of zelf bij verdamping uit het water in de lucht geraken kan.

Opmerkelijk was het, hoe goed zich de meest verschillende bacterievormen in dezelfde proefvloeistof naast en met elkander verdragen en hoevele soorten zich soms in één cultuurproef ontwikkelden. - Toch waren ná de kogelbacteriën de microbacteriën de meest algemeene. In 646 gevallen werden zij slechts 200 maal gemist. Tot de kleinste soorten behoorende, kenmerken zij zich voornamelijk door de bewegingen, die zij onder het microscoop volbrengen, en door den vorm van korte

staafjes of cilindertjes, waaronder zij zich vertoonen. Zij zijn het ook, die den eersten aanstoot geven tot de rottingsverschijnselen van het dagelijksch leven en deze door hare levenswerkzaamheid onderhouden. Maar onder deze microbacteriën is vooral één vorm merkwaardig door de zeer snelle bewegingen, waaronder hij gewoonlijk gezien wordt. Ook in andere eigenschappen meer met een dierlijk dan plantaardig organisme overeenkomende, - deelt het microbacterium (micromonas) agile - zooals Fodor het genoemd heeft - een onaangenamen reuk mee aan de proefvloeistof, waarin het gecultiveerd wordt, en veroorzaakt septische infectie, wanneer het op konijnen geïnjiceerd wordt.

Van de overige bacterievormen werden nog aangetroffen de desmo- of draadbacteriën en de spiro- of schroefvormbacteriën. Maar deze waren zeldzaam en daarom reeds van minder belang. Hetzelfde kan gezegd worden van de schimmelzwammen, die zich slechts in 171 cultuurproeven onder schimmelvorming ontwikkeld hadden, - nu eens aan de oppervlakte, dan weer als myceliumdraden in de vloeistof. Ook voor de ontwikkeling van de gistingzwammen of der hoogere organismen bleek de ichtyocolla-oplossing geene gunstige middenstof te zijn.

Wat nu verder de physiologische functie dezer verschillende bacterievormen betreft, wier kiemen in de atmosfeer aanwezig zijn, - Fodor acht het uit zijne proeven onbetwistbaar bewezen, dat de bacteriën hetzij dan direct of indirect eene infectiestof met zich meebrengen. ‘Die Ichtyocolla, welche vor dem Exponiren an freier Luft selbst in der zehnfachen Menge, Kaninchen subcutan injicirt, vollkommen unschädlich war, ist nach dem Exponiren zu einem gefährlichen Infectionsstoffe geworden.’ - Aan den anderen kant echter leerde hetzelfde onderzoek, dat eene bacteriehoudende ichtyocolla-oplossing slechts in bepaalde gevallen inficeert.

't Was dus waarschijnlijk, dat bij de verschillende chemische en physiologische functie der onderscheidene vormen van bacteriën ook nog verschil van infectie-capaciteit bestaat. Om over dit vraagpunt te beslissen, moesten bepaalde vormen van bacteriën in afzonderlijke cultuurproeven aangekweekt en van andere vormen geïsoleerd worden.

Uit de 35-40 proeven, die Fodor met enkele goed geïsoleerde soorten nam, toonden zich de meesten als onschadelijk. Des te gevaarlijker echter bleek het *microbacterium agile.* Nadat deze vorm door herhaalde aankweeking in ichtyocolla en urine van andere vormen gezuiverd en geïsoleerd was, werden daarmee onderhuidsche injecties op konijnen toegepast. Binnen 14 dagen was het dier onder toenemende verlaging van lichaamstemperatuur, vermindering van gewicht en diarrhee bezweken. Zoo dikwijls de proeven herhaald werden, - altijd eindigde het dier met onder dezelfde symptomen te sterven.

Ofschoon bij het microscopisch onderzoek van het bloed of van de verschillende organen van het gestorven individu geene bacterie ontdekt kon worden, werd in de urine het microbacterium duidelijk terugge-

vonden, - en van de drie konijnen, die met deze vloeistof opnieuw geïnjiceerd werden, stierf er één.

Fodor vindt in de door hem genomen proeven aanleiding, te besluiten: dat het microbacterium agile een krachtig infecteerend vermogen heeft, zoolang het vrij blijft van andere vormen. Hoe meer het echter met deze in de proefvloeistof verontreinigd is, hoe meer ook dit vermogen verzwakt. In de tweede plaats, dat de ziekteverschijnselen, die het microbacterium veroorzaakt, in hoofdzaak overeenkomen met de symptomen, die men waarneemt bij infectie door rottende stoffen. Eindelijk, dat bovenbedoelde bacterie in verdunden toestand slechts eene lichte en voorbijgaande koortsaandoening teweegbrengt en bij herhaalde aankweeking aan infectievermogen verliest(*).

Niet minder opvallend was de physiologische functie der desmobacteriën en van hare glanssporen. In eene ichtyocolla-oplossing aangekweekt bij 30°-35° C., onder vrije toetreding der lucht, gaven zij bij subcutane injectie reeds binnen drie dagen aanleiding tot den dood van het konijn, dat aan de proef onderworpen werd. Ofschoon ook hier in het frissche bloed geene bacterie waargenomen kon worden, stierf een konijn, dat met ongeveer 0.5 cM^3. bloed uit het hart van een pas gestorven dier geïnjiceerd werd, reeds na twee dagen. Merkwaardig vooral waren de groepen van glinsterende, kleine micrococcen, welke zich tegen de wanden der bloedvaten van lever en nieren in alle hunne vertakkingen hadden afgezet en vooral na inwerking van sterke kalioplossing te voorschijn kwamen. Evenals door de tegenwoordigheid van andere bacteriën de physiologische werking van het microbacterium verzwakt wordt, zoo ook kunnen de functies der desmobacteriën belangrijk gemodificeerd, soms geheel opgeheven worden.

De eindconclusie, waartoe Fodor komt is, dat: ‘in der Atmosphäre zu verschiedenen Zeiten verschiedene Bacterienformen vertreten sind. Die meisten dieser Bacteriën besitzen gar kein oder nur ein schwaches Infectionsvermögen für den thierischen Organismus. Es kommen jedoch zu gewissen Zeiten auch solche Formen vor, welche bereits in sehr geringer Menge im Organismus verschiedene Formen der schwersten Infection (Blutvergiftung und raschen Tod) hervorzurufen im Stande sind.’

Dit wetende, was het nog belangrijk na te gaan, op welke tijden van het jaar de lucht het rijkst is aan deze lagere organismen. Uit het onderzoek van Fodor kan wederom blijken, dat zoowel de qualiteit als de quantiteit daarvan voor de opvolgende jaren aanzienlijk kan verschillen. Terwijl in den herfst van 1878 de bacteriën de overhand hadden, waren in den herfst van 1879 de schimmelzwammen het menig-

(*) Dit laatste verschijnsel vooral is van gewicht, omdat het bewijst, dat het microbacterium agile in de opvolgende generaties zich niet weet te handhaven en dus ten onder gaat of in hare morphologische en physiologische eigenschappen gewijzigd wordt door aankweeking in dezelfde proefvloeistof (Nägeli en Billroth).

vuldigst. Overigens constateert Fodor, dat zich de bacteriën tijdens het voorjaar het voorspoedigst in de cultuurvloeistof ontwikkelden, veel spaarzamer in den winter; dat regen de atmosfeer van de meeste stofjes zuivert en deze naar de aarde neerslaat, waaruit ze later bij droogte weer opstijgen.

Ofschoon het microbacterium agile zich vrij onregelmatig en schijnbaar toevallig vertoont, kan over het algemeen worden opgemerkt, dat zijn optreden a.h.w. aan zekere tijden gebonden is. Dikwijls kan het zich dagen en weken achtereen in de proefvloeistof ontwikkelen en dan weer voor eenige weken en maanden verdwijnen. Fodor's onderzoek gaf geene gelegenheid, de invloeden te bepalen, die deze verschijnselen beheerschen.

't Valt niet te ontkennen, dat wij daardoor nog eene belangrijke schakel missen in de keten der feiten, die ons het raadsel der besmetting tot oplossing zullen moeten brengen. Want het behoeft geen betoog, dat, zoolang ons de invloeden verborgen blijven, die de verschijning der levensgevaarlijke bacteriën of van hare kiemen in de lucht regelen, - dat ons ook zoolang de middelen zullen ontbreken, om haar optreden te keeren. En dit is en blijft de practische oplossing van het raadsel der infectie, waaraan wij de meeste behoefte hebben. Maar, het kan ook niet geloochend worden, dat alleen de richting, waarin Fodor zijn arbeid heeft opgevat, tot een goed einde voeren kan en dat wij reeds veel gewonnen hebben door het experimenteel bewijs, dat de lucht, die wij ademen, inderdaad op sommige tijden de kiemen bevat, die zich tot levensgevaarlijke organismen kunnen ontwikkelen.

Belangrijk is het nog, te onderzoeken, of de ervaring met de waarneming van Fodor in overeenstemming is; m.a.w. of deze ons in waarheid leert, dat de lucht als zoodanig ons op sommige tijden levensgevaarlijk kan zijn. - Het zij ons nog vergund, in eene enkele en laatste bladzijde de feiten te raadplegen, die daaromtrent nader licht verschaffen kunnen.

Slaan wij met dat doel de literatuur op, dan worden wij bij herhaling erop gewezen, ‘dat de verspreiding der infectieziekten afhangt van een beginsel, hetwelk door niets af te weren, door niets kan worden afgesloten’. - De cholera - zoo vinden wij door Suerman verder opgeteekend uit de epidemie van 1848-1849 - ‘stapt als op stelten over de cordons heen, of zweeft tusschen de voeten voort, als een niet waarneembaar wezen, dat den dood aanbrengt bij de vatbare voorwerpen’(*). In overeenstemming daarmee zegt Lichtenstädt in *De cholera in Rusland*: ‘Wenn Jemand aus einem Cholera-Orte abreise und an einem anderen erkranke, so theile er dem Luftkreise dieses neuen Aufenthalts eine krankmachende Beschaffenheit mit’(†).

(*) Ned. Lancet, 1849-1850. Zie ook: G.J. Mulder. *De natuurkundige methode in de verspreiding der cholera.*

(†) G.J. Mulder. Ibd., blz. 134.

Niet vreemd dan ook, dat, volgens Hufeland, schepen, die maandenlang geen land gezien hadden, op de hoogte eener aangetaste landstreek zich bevindende, cholerazieken bekwamen, eer nog de minste gemeenschap met dezelve plaats had gehad of hebben konde.

Waar Prof. Mulder constateeren wil, dat het contagium zich door de lucht verspreidt, daar spreekt hij zich aldus uit:

'Besmetting nabij den zieke is bewezen: besmetting een weinig van den zieke verwijderd, is bewezen; besmetting op eenigen afstand is bewezen. Zoo er een contagium is, moet dit dus vluchtig zijn'(*), en zich door de lucht verspreiden. Deze laatste bijvoeging nemen wij voor onze rekening op het voetspoor van Griesinger, wanneer hij zegt: 'Der Luftkreis des Kranken, von dem eine Ansteckung ausgeht und seiner Ausleerungen, muss es (das Gift) jedenfalls enthalten. Es entwickelt sich ja allein nach aus diesem und inficirt den Gesunden durch das Medium der Luft, durch die Atmosphäre der Häuser, welche Infections-Heerde enthalten; es bewirkt wahrscheinlich durch die Luft jenes so sehr verbreitete Unwohlsein, welches die grossen Epidemieen einer Stadt, wo eben das Gift sehr verbreitet ist, begleitet, jene allgemeine Cholera-Atmosphäre, in der das Gift - wenn man will - zum Miasma geworden ist und gegen die keine Isolirung mehr schützt.'

Deze aanhalingen, die allen goed geconstateerde waarnemingen tot grondslag hebben, mogen voldoende zijn, om het aandeel in het licht te stellen, dat onze atmosfeer als zoodanig heeft in de ontwikkeling en uitbreiding der contagieuze ziekten.

Dat ook de lucht in onzen bodem in dat opzicht eene belangrijke rol uitoefent, mag wel hieruit afgeleid worden, dat het allereerst die personen door malaria en gele koorts aangetast worden, die het meest zijn blootgesteld aan de inademing van gassen en dampen, welke uit een besmetten en pas opgegraven bodem ontwijken. - Bovendien wijzen de eigenaardige variaties, die men kan opmerken in de intensiteit, waaronder zich eene epidemische ziekte vertoont, op eene infectiestof, die soms even plotseling en in even grooten omvang te voorschijn treedt, als zij later verdwijnt, om straks weer haar gevreesd hoofd uit den schuilhoek op te steken. Op een contagium alzoo, welks bewegingen de meeste overeenkomst vertoonen met de golvingsverschijnselen der lucht in onzen bodem. Zoo grillig als deze zich in den dampkring uitstort, - soms langzaam en regelmatig, maar dan weer plotseling en in dichte stroomen (zie blz 30) - even veranderlijk vertoont zich eene epidemie naar omvang en sterkte. - Is het vreemd dan, dat men den bodem als den haard beschouwt, waarin het contagium tot ontwikkeling komt, om vandaaruit met de grondlucht in den dampkring te worden uitgestort? Fodor schijnt het zelfs 'unzweifelhaft, dass sowohl der Typhus als das Wechselfieber im Allgemeinen als auch in (†)

(*) Ibd., blz. 134.

(†) Griesinger, *Infectionskrankheiten*, S. 343.

den Details, mit den Schwankungen der Kohlensäure in der Bodenniveauluft ziemlich häufig parallel verlaufen.' Tot deze uitspraak werd hij geleid door vergelijkingen van de meest vertrouwbare sterfte- en ziektestatistieken voor Budapest met de variaties van het atm. koolzuur nabij het bodemoppervlak, gedurende drie achtereenvolgende jaren. - Vreemd echter staan hier 'unzweifelhaft' en 'ziemlich häufig' in denzelfden zin tegenover elkander. Voorloopig had 'unzweifelhaft' gemist kunnen worden; want ook al nemen wij aan, dat de statistische gegevens vertrouwbaar zijn, - 't is niet te ontkennen, dat een tijdvak van drie jaren nog te kort is, om met voldoende zekerheid in een dergelijk gewichtig vraagstuk te beslissen. - Overigens is het duidelijk, dat de waargenomen 'Schwankungen der Kohlensäure' in boven aangehaalde uitspraak even zoovele indices zijn van eene meer of minder bewogen grondlucht. Dit vooropgesteld, meent Fodor ook uit zijne proeven te mogen afleiden, dat typhus en malaria zich dan weder het hevigst vertoonen, wanneer verschillende meteorologische invloeden eene evolutie van grondlucht in de atmosfeer bevorderen.

Intusschen schijnt hij de 'materies inficians' niet uitsluitend te zien in de bacteriën als zoodanig, maar acht daarnevens nog eene smetstof mogelijk, die bij de ontwikkeling van bacteriën in verontreinigden bodem ontstaat en nog in de lucht terug te vinden is, zelfs wanneer deze weken achtereen door sneeuw of regen uitgewasschen is. Hij acht het m.a.w. niet onmogelijk, dat eene vluchtiger stof dan de bacteriën uit een *natten* bodem in den dampkring opstijgt, onder omstandigheden, die dit aan de bacteriën zelf verhinderen. - Wat hiervan in de toekomst blijken moge, zooveel is zeker, dat de lucht, die wij ademen, blijft aangewezen als het medium, dat in de ontwikkeling en de verspreiding der infectieziekten door ons het meest te vreezen is. In de hygiënische functie, die zij vervult, zeggen wij Eduard Reich gaarne na:

'Die Luft als solche bedingt und zerstört das Leben, macht gesund und krank, bringt ruhige Stimmung und verursacht Aufruhr, - je nach der Art ihrer Einwirkung, je nach der Besonderheit des Menschen und seiner Zustande[(*)].

Winschoten, 1884.

Dr. B. VAN DER MEULEN.

(*) Dr. Eduard Reich. *Volks-Gesundheits-Pflege.*

Letterkunde.

Hellas erfgename.
Eene schets.

Geen arbeid, op het veld der kunstgeschiedenis in onzen tijd ondernomen, schijnt de algemeene aandacht meer te verdienen dan de uitbreiding, die men aan de beoefening van de kunstgeschiedenis der klassieke oudheid heeft moeten geven. Die uitbreiding is noodzakelijk geworden, toen men andere oude volken dan de Grieken en Romeinen van nabij leerde kennen en bij hen eene kunst aantrof, aan die der klassieken verwant. Die uitbreiding is sedert eene eeuw altijd toegenomen. Geruimen tijd werd de kunst der oudheid bestudeerd in Italië en daar alleen. Uiterst zelden reisde men naar Griekenland. Winckelmann noch Goethe hebben eraan gedacht. Weldra had men aan Italië niet meer genoeg. Hellas werd bereisd, om oorspronkelijke kunstwerken te vinden. In en na 1812 kwamen origineelen uit Griekenland naar het Westen: de Egineten naar Munchen, de Elgin *marbles* naar Londen. Eene belangrijk ruimere opvatting van de kunst der oudheid was daarmede verzekerd. Zij omvatte Italië en daarnevens Griekenland. Maar ook niet meer. Zoo was het, om een rond cijfer te noemen, in 1830 gesteld. Hetgeen destijds ruim scheen, komt ons thans beperkt voor. Eene rijkere stof is ons ter bearbeiding gegeven. Hetgeen met zekeren nadruk de oudheid heette, maakt thans bijna den indruk van modern te zijn. Achter die oudheid, gelijk zij in 1830 werd gekend, is langzaam eene gordijn opgetrokken. De achtergrond van weleer is bijna voorgrond geworden. Een nieuwe en zeer diepe achtergrond doemt op en baadt zich reeds in een licht, dat de kunst der Grieken anders kleurt. Die kunst, tot dusver aangezien voor het werk van de beschaafde menschheid in hare vroege, blijde jeugd, is nu geworden niet een aanvang, maar eene voltooiing;

niet eene lente, maar een zomer; niet eene kiem, maar de jongste loot van een stam, dien wij slechts buiten Griekenland leeren kennen. Zoo worden wij altijd verder geleid. Om de oude kunst te verstaan, toefde men weleer in het Palazzo Pitti en het Vatikaan. De geest des onderzoeks verdreef ons uit die heerlijke zalen en joeg ons over de zee naar de ruïnen van Athene en Bassae. Ook hier geen rusten. Andermaal moet de odyssee worden begonnen, andermaal de zee worden overgestoken. Klein-Azië niet slechts, nog verder gelegen landen moeten worden bezocht, waar meer dan één machtige beschaving reeds hare wonderen had gewrocht, eer Griekenland tot zelfbewust leven ontwaakte. Wij moeten herhalen, wat Saïs' priesters eens tot Solon zeiden: Gij, Grieken, zijt eerst van gisteren.

Wij willen dus nagaan, welke oude volken aan den gezichtseinder zijn verschenen, wier kunst, bij het bestudeeren van de wording der grieksche kunst, niet mag worden verwaarloosd. Met andere woorden: wij zoeken naar de historische verklaring van een geestelijk verschijnsel.

Het verlangen naar geschiedenis en geschiedkundige verklaring is de allerjongste, maar nu eene onwederstaanbare behoefte der denkenden. Sedert die behoefte in ons is ontwaakt, zoeken wij op elk gebied den oorsprong van ons geestelijk bezit. Het is, alsof op elk veld van onderzoek onze geslachtsboom de boom der kennis voor ons is geworden. De vraag: vanwaar? laat ons geene rust. Vanwaar, wat wij zijn, denken en doen? Vanwaar het meest alledaagsche woord op onze lippen, het verhevenst denkbeeld in ons brein, zelfs het diepst gevoel in ons hart?

Nooit heeft het verleden grooter betoovering geoefend. Het kind zoekt zijne moeder. Wij zijn met geheel onze wetenschap op weg naar het ouderlijk huis, naar de bakermat van ons bestaan.

Ik begin met rekenschap te geven van dat jaar 1830, zoo even genoemd. In 1830 zag het licht een voortreffelijk handboek van de archeologie der kunst, geschreven door een man van ongemeene genialiteit, Ottfried Müller. Onder zijne talrijke geschriften is er nauwlijks één, dat grooter dienst aan de kennis der klassieke oudheid heeft bewezen. Dat het voor ons groote leemten bevat, kan, het geboortejaar in aanmerking genomen, niet verwonderen. Wat de opgravingen te Mycene, te Olympia, te Pergamon en elders ons hebben geleerd, wordt hier natuurlijk vergeefs gezocht. Evenwel, indien de archeologie der kunst geene andere ontdekkingen of veroveringen had gemaakt, dan waartoe die opgravingen haar in staat hebben gesteld, zou immers eene telkens nieuwe, herziene en vermeerderde uitgaaf van Ottfried Müller's handboek volkomen toereikend zijn geweest, om het op de hoogte te houden van den tijd. Maar waarom is dan de laatste herziene en vermeerderde druk, na Müller's dood uitgekomen, van 1847? Eenvoudig omdat tegen dat jaar eene hoogere oudheid, dan Ottfried

Müller kende, voor het eerst aan het licht is getreden; eene oudheid, onmisbaar ter verklaring en kenschetsing van de grieksche kunst in hare wording. Het in zijne soort zoo voortreffelijk boek van den genialer, geleerde is sedert 1847 ongeneeslijk verouderd, omdat juist toen de sluier is weggevallen van het Oosten.

Het Oosten is de nieuwe wereld, die onze eeuw heeft ontdekt. Terwijl handel en nijverheid, geheel het praktisch leven van onzen tijd, het oog richten naar het Westen, heeft de wetenschap den blik gewend naar het Oosten. ‘Heel 't Oosten is één graf”, zong nog Da Costa bij de uitgangen van '47. Niemand, die toen het vonnis kon wraken. Heden mogen wij een ander lied aanheffen. Als in de vallei van het bekende visioen zijn de doodsbeenderen beginnen te leven. Ontdekking na ontdekking, ontcijfering op ontcijfering, opgraving na opgraving, ontsteken, als in Eschylus' *Agamemnon*, in den nacht onzer vroegere onkunde de eene helle vlam na de andere en brengen de blijde boodschap: tuurt u niet langer blind op die beperkte oudheid, tot dusver de oudheid geheeten, waar alles plotseling schijnt geworden, Minerva geheel gewapend te voorschijn komt uit het hoofd van Jupiter en Venus geen anderen moederschoot vindt dan het schuim der onzekere golven. Er is ontsluiering der raadselen. Naar het Oosten het vorschend oog! De oude schrifturen en kunstwerken van Egypte, Chaldea, Assyrië, Perzië, Klein-Azië komen ons verhalen van eene beschaving, die veel heeft voortgebracht van hetgeen Griekenland eens zou behoeven, om eigen ongelijkbaren aanleg te verwezenlijken. Die oostersche wereld, als zwaar van de heerlijke toekomst, die Hellas eens te aanschouwen zou geven, heeft veel voorbereid. Nooit wordt de groote geest gekend zonder de moeder.

Wat onze eeuw heeft ondernomen, om die oostersche wereld te ontdekken, is bekend of spoedig genoeg herinnerd.

Het zwaard van Bonaparte baant den weg. De fransche expeditie van 1798-1801 ontsluit ons Egypte. Het instituut van Caïro vereenigt de geleerden, die Bonaparte hadden vergezeld. Opmetingen en teekeningen, de vrucht van hun arbeid, worden in 1814 uitgegeven door het instituut van Frankrijk, onder den titel van *La Description de l'Égypte.* Spoedig verrijzen egyptische Museën: te Londen, te Turijn, te Parijs, te Florence, te Berlijn en te Leiden; allen overtroffen door het museum van Boulak bij Caïro, in 1858 aangelegd door Mariëtte, na zijn dood, in 1880, door Maspero bestuurd en waarvan wij belangrijke kunstwerken hebben mogen aanschouwen op de retrospectieve verzameling van de wereldtentoonstelling te Parijs in 1867 en nog eens, maar op minder schaal, in 1878.

Welk een verleden was hier ontsloten! Geheel de oude samenleving der Farao's verrees uit haar graf, waarin zij tal van eeuwen had gesluimerd. Wanneer zij zich zeer bescheiden aanstelt, brengt de kronologie van Egypte ons tot 40 eeuwen voor Kristus terug. In

de graven, die de pyramiden omgeven, zelf reeds van minstens 3500 voor Kristus, spreken tallooze inscripties en reliefs van eene nog oudere beschaving. Het alleroudste egyptische kunstwerk, thans in den Louvre te Parijs, getuigt van eene kunstvaardigheid, die eene lange voorafgaande ontwikkeling der kunst onderstelt. Men weet niet, welk eene oudheid Egypte nog aan het licht kan brengen, wanneer men bedenkt, dat, met uitzondering van Memfis, Abydos en Thebe, nog nergens groote, en zelfs hier nog geene stelselmatige, opgravingen hebben plaats gegrepen. Men is slechts het spoor gevolgd van het toevallig ontdekte. Zoover onze bouwstoffen thans reiken, kennen wij in de groote trekken de geschiedenis van Egypte's kunst sedert de dagen van Menes. Eene rangschikking van de talrijke kunstwerken is geoorloofd. Wel heeft de egyptische geschiedenis dit eigenaardige, dat zij eene geschiedenis is, om zoo te spreken, zonder jaartallen. Geen bezadigd onderzoeker waagt zich aan nauwkeurige tijdsbepaling. In de Museën zoekt men dan ook aan de egyptische beelden of in den katalogus te recht vruchteloos naar een jaarcijfer. Het geeft weinig bezwaar. De absolute kronologie ontbreekt; de relatieve staat vast. Ik kan niet zeggen, of de jongeling 20 dan wel 25, of de man 40 dan wel 45 jaren telt, maar wie van beiden de jongste is, kan aan geen twijfel onderhevig zijn. Zooveel over Egypte. In welk verband deze onthullingen kunnen staan met de grieksche kunstgeschiedenis, zal aanstonds moeten blijken.

Toen de laatste Bonaparte viel, de laatste naar wij hopen, was nauwlijks een half jaar te voren Émile Botta overleden, wiens zeker niet fraai geschilderd portret aan den ingang hangt van de assyrische zalen van den Louvre te Parijs. Geen ander portret dan het zijne zou daar mogen hangen. Hij is de vader van de assyrologische wetenschap. Wat de tempels ons hebben geleerd in Egypte, hebben de paleizen ons geleerd in Assyrië. Tegen het begin onzer eeuw was men erin geslaagd, bij benadering de volgorde en de jaartallen van die weinige assyrische en chaldeeuwsche koningen vast te stellen, wier namen door de klassieke schrijvers of door het Oude Testament worden vermeld. Wat men van waarheid aan de berichten van een Ctesias omtrent Assyrië kon ontwoekeren, werd zorgvuldig bijeengegaard. Men wist ongeveer, waar Babylon en Nineveh hadden gestaan. Men wist, dat er bouwvallen waren in de vlakten van Mesopotamië. De Museën van Europa hadden kleine, onbelangrijke kunstwerken met onbegrepen inscripties. De meeste bezoekers zagen ze niet aan; enkelen stonden ervoor stil, maar met diepe ontmoediging.

Alleen de groote Niebuhr was vol moed. Er is van hem eene merkwaardige aanteekening uit 1829. Een chaldeeuwsch priester, schrijft hij, die bij de ruïnen van Nineveh woont, heb ik te Rome hooren zeggen, dat daar kolossen onder den grond liggen verborgen. Nineveh, voegt Niebuhr erbij, zal het Pompeji van Voor-Azië worden: eene

onuitputtelijke mijn voor hen, die na ons komen, misschien reeds voor onze kinderen. Voor het Assyrisch zal de Champollion niet ontbreken. Bereidt den weg, gij, die het vermoogt; bereidt door de studie van het Zend den weg voor de ontcijfering van het spijkerschrift.

Niebuhr mocht de vervulling van zijne profetie niet beleven. Hij stierf in 1831 en 20 Maart 1843 zond Émile Botta, destijds konsul van Frankrijk te Mossul, aan deze zijde van den Tiger, schuins tegenover Nineveh, maar zuidelijker gelegen, de eerste werklieden naar Khorsabad. Zijne eerste rapporten aan de *Académie des Inscriptions* te Parijs waren eene gebeurtenis. Diepe ontroering in de wetenschappelijke wereld. Gelden werden gezonden. Een talentvol teekenaar, Flandin, ging derwaarts. In Juni 1845 werden de eerste reusachtige beeldhouwwerken op den Tiger ingescheept naar Frankrijk, waar zij in December '46 aankwamen. Reeds in '47 - het jaar, men herinnert het zich, van de laatste herziening van Müller's handboek - las Longpérier op de kunstwerken van Khorsabad dien naam van Sargon, uit de laatste helft der 8ste eeuw vóór Kristus, ons tot dusver uitsluitend bekend uit eene enkele plaats van het Oude Testament. Ziedaar een dier raadselachtige beeldhouwwerken, wier ouderdom reeds zeer uiteenloopende gissingen had doen ontstaan, gedagteekend. Men was in het bezit van een kunstwerk uit de 8ste eeuw onzer jaartelling.

De werken van Khorsabad waren slechts eerstelingen. Engeland volgde Frankrijk naar Assyrië. Layard deed zijne opgravingen te Nimroud en te Kuyundyik en zocht, op een tweeden tocht, de ligging van onderscheidene chaldeeuwsche steden. Het door hem gezondene vormt de kern van de assyrische verzameling van het britsch museum, die ten slotte de rijkste in Europa is geworden. Place, Botta's opvolger te Mossul, was in 1855 niet minder gelukkig dan zijn voorganger, wat het opgraven betreft, maar het grootste deel van zijn oogst verdronk in de golven van den Tiger en is alleen bekend uit de platen van Felix Thomas.

Ik ga andere namen als Loftus, Oppert, George Smith en Hormuzd Rassam stilzwijgend voorbij. Bij de paleizen van Persepolis en de koningsgraven sta ik evenmin stil, omdat zij in onzen tijd niet voor het eerst, maar alleen nauwkeuriger bekend zijn geworden. Ik moet evenwel, eer wij verder gaan, nog het volgende opzettelijk doen uitkomen.

De ontcijfering van het spijkerschrift is, gelijk men weet, nog onvolkomen. De Champollion voor het Assyrisch, dien Niebuhr voorspelde, is nog niet gekomen, en wij zeggen dit, zonder Grotefend te vergeten, evenmin als Burnouf, Lassen, Sir Henry Rawlinson. Men kan thans, ben ik wel onderricht, eene historische inscriptie tamelijk vertalen. Voor de letterkunde, bepaaldelijk de zoo belangrijke godsdienstige letterkunde van Assyrië, moeten de assyrologen zich nog te-

vredenstellen met den algemeenen zin van hunne teksten. Maar de beoefening der kunstgeschiedenis deert dit minder. De kunst heeft hare eigene taal: lijnen, kunstvormen, decoratiën, motieven. Deze taal kunnen wij reeds lezen, zoodat, wat de kunst betreft, het Oosten ook in Mesopotamië is ontdekt.

Nu ik aan dit een en ander, dat algemeen bekend is, heb herinnerd, wil ik pogen, de slotsom op te maken, waartoe al die arbeid heeft geleid.

Toen dit veld was ontdekt; toen de vereenigde werkzaamheid van reizigers, kunstenaars en geleerden, van de bergen van Armenië tot aan de moerassen van Susiana, van de verlaten oevers van den Eufraat tot aan de rotsen van Medië en Perzië, het terrein hadden verkend; toen de inscripties door de filologen waren uitgegeven en vertaald en de museën de hun uit zoo verre landen toegezonden kunstwerken hadden gerangschikt, trad aan het licht, dat in geheel Voor-Azië, in de kom van den perzischen zeeboezem, eene beschaving had gebloeid, die, bij alle plaatselijke verscheidenheid, zich door iets gemeenschappelijks onderscheidde, terwijl dat gemeenschappelijke juist was gelegen in hetgeen voor de kunstwetenschap de hoofdzaak is. In de keus en het gebruik der middelen, waardoor de mensch zijne gedachten en gewaarwordingen uitdrukt, zag men, van Babylon tot Nineveh en van Nineveh tot Susa of Persepolis, ten aanzien van de artistieke konventies, den artistieken stijl, de wijze van de vormen der natuur te gevoelen en weer te geven, eene gemeenschap of eene verwantschap, groot genoeg, om afleiding uit één bron waarschijnlijk te maken, terwijl die bron bleek in Chaldea te moeten worden gezocht.

Vereenigen wij deze uitkomst met hetgeen ons omtrent de fransche expeditie in Egypte is gebleken. De beschaving van het Oosten, d.i. van de afrikaansche en aziatische kusten van de middellandsche zee, en van de landen, welke met die kusten in betrekking hebben gestaan, heeft twee groote brandpunten gehad, brandpunten, op twee ver uitéén liggende tijden ontstoken, Chaldea en het veel oudere Egypte; en de kunst dier beide landen, op de verschillende plaatsen in ongelijke evenredigheden vermengd, vindt men in het geheele Oosten terug.

Thans moet ik een oogenblik aandacht vragen voor kunstvoorwerpen in Griekenland, kunstvoorwerpen uit Griekenland's prehistorischen tijd.

Wanneer het den lezer niet al te zeer verdroten heeft, met mij onder bouwvallen te wandelen, durf ik hem een bezoek voorslaan in nog minder vroolijke plaatsen.

Het zijn ettelijke graven, te Menidi, te Sparta, te Mycene en elders. Wel is alleen Mycene meer algemeen bekend geworden, maar wat wij thans zoeken, bevindt zich dáár en op menige andere plaats langs Griekenland's oostkust.

Wij hebben ons deze graven voor te stellen als tamelijk groote, onderaardsche, koepelvormig gemetselde ruimten. Zij worden in de laatste jaren met groote zorgvuldigheid geopend en ontruimd. Een buitengewoon groot aantal kunstvoorwerpen van allerlei aard is reeds uit die graven te voorschijn gehaald. Alleen in Mycene vond Dr. Schliemann 15 lijken met gouden maskers, een grooten schat van gouden en zilveren sieraden, pantsers, diademen, bronzen gereedschap, talrijke idolen in terracotta, geschilderde vazen en glaswerk. Wij bezitten den nauwkeurigsten inventaris van al wat in al de graven opgedolven werd. Getrouwe afbeeldingen stellen ons tot het vormen van een eigen oordeel in staat. Wanneer men niets overdrijven wil, komt dit oordeel neder op het volgende:

De kunstvoorwerpen, in de graven langs de oostkust van Griekenland gevonden, dragen ten eerste onmiskenbaar een uit Chaldea en Egypte ons reeds bekend karakter. Maar ten tweede: met andere bestanddeelen is dat karakter vermengd en daardoor gewijzigd.

Deze dubbele uitkomst leidt tot een tweeledig besluit.

Dat de kunst, die uit de genoemde graven te voorschijn komt, een gemengd, een gewijzigd karakter draagt, bewijst, dat zij niet onmiddellijk uit Chaldea en Egypte werd ingevoerd. Maar dat deze kunst, in weerwil van alle wijziging, eene chaldeeuwsche en egyptische kunst is, maakt het waarschijnlijk, dat de chaldeeuwsche en egyptische kunst door andere volken overgenomen en gewijzigd, daarop door dezen naar Griekenland *gebracht* is, waar zij het uitgangspunt is geworden voor de eigenlijk gezegde grieksche kunst.

Die gemengde oostersche kunst moet wel naar Griekenland zijn gebracht.

Het even eenvoudig als afdoend bewijs ligt hierin:

Al die prehistorische graven, waarmede van Noord tot Zuid de geheele oostkust van Griekenland is bezaaid, verschillen onderling naar gelang zij bestemd waren voor armen of voor rijken, maar verschillen *nooit* naar gelang van de streek, waarin zij gelegen zijn. Nergens, van Thessalië tot het dal van den Eurotas, eenig plaatselijk verschil. Bezoek die prehistorische, koepelvormige graven, waar gij verkiest: in Attika of in Argolis, in Beötie of in Lakonië, overal éénzelfde bouworde, éénzelfde inrichting, éénzelfde stijl in de talrijke kunstvoorwerpen.

Nu heeft, gelijk bekend is, in den historischen tijd elke landstreek van Griekenland hare eigene zeden, hare eigene kunst en industrie, en deze plaatselijke verschillen, later door allerlei nivelleerende invloeden meer of min uitgewischt, verdwijnen nooit geheel. Het is een kunstwerk altijd aan te zien, of het komt uit Thebe, Athene, Argos, Sparta, Rhodus of vanwaar dan ook. Maar zal men dan nu, terwijl sterk geteekende plaatselijke eigenaardigheid het kenmerk is van de grieksche kunst in den historischen tijd, kunnen gelooven, dat er in

den prehistorischen tijd eene werkelijk grieksche kunst is geweest, die angs de geheele oostkust, van Thessalië tot Sparta, volstrekt gelijkvormig was, geenerlei plaatselijke eigenaardigheid had?

Die gelijkvormigheid moet immers wel het gevolg zijn van de omstandigheid, dat de kunst, in die graven geborgen, inderdaad geene grieksche kunst was. Dán alleen is het geen wonder, dat één en dezelfde kunst langs de geheele oostkust wordt gevonden, wanneer naar al de plaatsen van die oostkust één en dezelfde kunst werd gebracht.

Ik wensch dus te wijzen op de twee volken, die haar hebben gebracht; die, in een door hen gewijzigden vorm, de egyptische en chaldeeuwsch-assyrische kunst in Griekenland hebben overgeplant.

Het eene volk is thans algemeen bekend; de beteekenis van het tweede is de kunstwetenschap eerst voor een vijftal jaren door een vernuftig samenvoegen van onderscheidene gegevens op het spoor gekomen. Die twee volken zijn de Feniciërs en de uit Genesis bekende zonen Heth's of de Hethieten. Door bij hen stil te staan, zal ik de behandeling van mijn onderwerp voortzetten; immers opnieuw volken vermelden, wier kunst bij de bestudeering van de grieksche kunst in hare wording niet mag worden verwaarloosd.

Over de Feniciërs, die ideale makelaars in geestelijke goederen, het eerst. Hunne beteekenis is nauwlijks te overschatten, maar werd lang uit het oog verloren, ofschoon zij in het oog had moeten springen uit eene bladzijde van Herodotus en uit eene bladzijde van Ezechiël. De grieksche geschiedschrijver verplaatst ons terstond op eene der markten aan de grieksche kust, door fenicische kooplieden gehouden. Egyptische en fenicische waren liggen op het strand uitgestald in bonte verscheidenheid. De vrouwen - zij schijnen destijds nieuwsgierig te zijn geweest - komen uit Argos en doorsnuffelen de uitheemsche koopwaar. Aan eene dier beminnelijken is de nieuwsgierigheid slecht bekomen. - In de niet minder levendige schildering van Ezechiël's 27ste hoofdstuk, eene eeuw vroeger te boek gesteld, zien wij het aloude Tyrus in de nauwste betrekking met Egypte, Perzië, Lydië, Griekenland, inzonderheid Elis en Dodona. Tyrus, naar dat hoofdstuk van den profeet, is het Londen, het New-York van die dagen. Van het geluid des geschreeuws uwer schippers, zegt Ezechiël, zullen de voorsteden beven. Als Tyrus zal gevallen zijn, zullen de zeelieden, die dan voorbijvaren, klimmen uit hunne schepen, om de verlaten plek te aanschouwen, asch werpen op hunne hoofden en het klaaglied aanheffen: wie is geweest als gij, o Tyrus?

Te gunstig heeft Ezechiël van de vergeetzieke menschheid gedacht. Die vraag en dat klaaglied zijn verstomd. Den Dominikaner Pater Brocard uit de 13de, den grooten franschen geleerde Samuel Brochart uit de 17de eeuw niet medegerekend, vraagt niemand naar de Feniciërs vóór onzen tijd. Voor Bossuet, in het derde deel van zijn *Histoire*

universelle, ofschoon opzettelijk handelende *des Empires*, bestaan zij niet, al verzekert een uitgever van dit werk nog in 1780: 'l'Évêque de Meaux n'a négligé rien de remarquable.' Voltaire wijdt aan hen een paar volkomen onbeduidende bladzijden in zijn *Essai sur les Moeurs et l'Esprit des Nations.* Montesquieu, in hoofdstuk 21 van zijn *Esprit des Lois*, geeft over hen twee uiterst vluchtige opmerkingen ten beste.

Onze eeuw heeft al het verzuim goedgemaakt. Heeren in zijne *Ideën* was de eerste, bij mijn weten, die de plaats erkende, door hen vervuld in de geschiedenis der beschaving. Gesenius heeft ons hunne taal en hun schrift, Movers hunne lotgevallen, hunne zeden en hun godsdienst doen kennen. Meer dan één fransch geleerde, als De Saulcy, de hertog De Luynes, De Vogué, was de waardige voorganger van den man, aan wien wij in dit opzicht het meest verschuldigd zijn, Ernest Renan. In 1860 werd hij door de fransche regeering met eene zending naar Fenicië belast en zijn groot werk: *Mission de Phénicie*, met een rijken atlas, vrucht van die zending, is vooral voor de kunstwetenschap thans het volledigst dokument, dat wij over den archeologischen staat van Fenicië bezitten. Inzonderheid uit de nekropool van Sidon werd door hem de fenicische verzameling van den Louvre - reeds den sarkofaag van Eschmunazar rijk - belangrijk uitgebreid.

Oorspronkelijk van geest waren de Feniciërs zoo goed als in geenen deele. Zij hebben achtereenvolgens en in deze volgorde de beschaving van Babylonië, Assyrië en Egypte overgenomen en deze bestanddeelen op verschillende, maar altijd tamelijk uitwendige, wijze met elkander vereenigd.

Het gebruik, van den door hen ondervonden invloed gemaakt, was: op eigen beurt den grootsten invloed te oefenen. Cyprus ontvangt de oudste fenicische volkplanting en de opgravingen van Lang en Di Cesnola, eerst gisteren voltooid, hebben uit den grond die half egyptische, half assyrische kunst doen te voorschijn komen, die de Feniciërs er het eerst hadden gebracht. Later wordt Rhodus bezet en de gelukkige vond van Salzmann op dit eiland heeft ook hier bevestigd, wat van te voren kon worden vermoed. Vandaar ging het al verder naar Kreta, naar de eilanden van de egeesche zee, naar Milo, Thera, Thasos, naar Griekenland zelf, eerst naar Athene en Korinthe, straks naar de westkust, waar de opgravingen van Olympia het hebben bewezen; naar Sicilië en Sardinië. Zelfs de atlantische Oceaan schrikt hen niet af. Wat zij brachten, was, gelijk uit den atlas van Renan's *Mission de Phénicie* blijkt, in de hoofdzaak egyptisch werk. De betrekkingen tusschen Fenicië en Egypte waren bijzonder levendig. Een tijdlang waren de monden van den Nijl zoo dicht bevolkt door Feniciërs, dat het geheele kustland Kaftor of, zooals egyptologen verzekeren, Groot-Fenicië heette. In de 10de eeuw weten wij met zekerheid, dat de fenicische kunst geheel onder egyptischen invloed stond. Een bewijs uit velen is de tempel van Salomo, gelijk de Bijbel zegt, door

Feniciërs gebouwd. Volgens de beschrijving, die Mariëtte geeft van den tempel van Denderah, komt geen tempel meer dan die van Jerusalem dien egyptischen tempel nabij. Eer de Grieken zijne plaats innemen, is Egypte in de middellandsche zee de *arbiter elegantiae*, het land, dat den toon geeft in alle aangelegenheden van smaak en mode. Kunst, godsdienst, de geheele beschaving van Fenicië is als een boom, overgeplant van de oevers van den Nijl. Byblos, naar de fotografieën te oordeelen in den genoemden atlas van Renan, verplaatst ons geheel in Egypte. In de graven van Sidon rusten dooden, die een anubis in de hand houden. De eenigszins menschvormige sarkofagen, nagebootst van Egypte, zooals men in ons leidsch museum kan opmerken, maar in hare beschildering tevens assyrischen invloed verradende, die anthropoïde sarkofagen vindt men terug op Malta, op Sicilië, op Korsika; maar nooit op plaatsen, waar geen Feniciër ooit den voet heeft gezet. De niet minder kenmerkende fenicische graven, gehouwen in de rots, waardoor soms de geheele rots een groote nekropool wordt; die rechthoekige spelonken, waarvan in den genoemden atlas Sidon de schoonste typen aanbiedt, de westelijke, de oudst bewoonde wijk van Athene bezit ze evenzeer. De zoogenaamde gevangenis van Sokrates aldaar is fenicisch werk. Athene en de Pireus hebben thans reeds een grooter aantal grafschriften opgeleverd dan geheel Fenicië zelf. Elders zijn het beschilderde vazen- en schalen, die van fenicische kunst getuigen. Voor zeer weinige jaren heeft men een geheelen voorraad ervan gevonden tot onder de muren van Rome. Overal, waar de Feniciërs korter of langer verblijf hebben gehouden, hebben zij het een of ander kunstvoortbrengsel achtergelaten, voor ons een blad van het groote boek, dat ons hunne werkzaamheid verhaalt. In hunne kunst was inderdaad voor alles plaats; naast de roset en het palmblad uit Babylonië de sfinx uit Egypte; daarnaast weder de kerub van Assyrië. Zij hebben niets versmaad; allerlei kiemen medegebracht; gezaaid aan alle wateren.

Wat over de zee, van eiland tot eiland, van kust tot kust, door de Feniciërs is gedaan voor het Westen, dat is over land voor Klein-Azië, en daardoor ten slotte evenzeer voor het Westen, gedaan door de Hethieten. Gelijk van die gemengd egyptisch-chaldeeuwsche beschaving door de Feniciërs vooral het eerste bestanddeel, het egyptische, aan het Westen werd medegedeeld, zoo het tweede, het chaldeeuwsche, door de Hethieten.

Wij hebben althans het recht, dit te onderstellen. Ziehier, wat voor vijf jaren de kunstwetenschap heeft gemeend te ontdekken, aan de beoefenaren der oude geschiedenis het overlatende, haar voort te helpen of terecht te wijzen.

Vóór het jaar 1879 vermoedde niemand, dat die nauwlijks opgemerkte zonen Heth's, die in Genesis eene spelonk bij Hebron aan Abraham verkoopen voor de teraardebestelling van Sarah; die verder in enkele boe-

ken van het Oude Testament van tijd tot tijd een oogenblik voor den dag komen, om weder even snel te verdwijnen, en over wie voorts de geschiedenis zwijgt, niet alleen een machtig rijk hadden bestuurd, in Klein-Azië, aan den Eufraat en in Syrië tot Hebron toe, maar dat zij, evengoed als de Feniciërs, voor Griekenland de dragers waren geweest van de oostersche beschaving.

In 1879 was uit de hiëroglyfen van Egypte de macht der Hethieten reeds gebleken: een uitvoerig vredesverdrag tusschen den koning der Hethieten en den Farao van het boek Exodus (een verdrag, thans in het Engelsch vertaald) had getoond, dat de hethietische koning onderworpen bondgenooten te velde kon roepen, en dus gezag oefende, van Hebron tot Sardes in Lydië, ja, tot Troas.

In 1879 had men eveneens reeds kennis gemaakt met machtige kunstwerken der Hethieten in Karchemisch (het tegenwoordige Jerablus), in het arameesche Hamath, in Aleppo en elders; kunstwerken, vol inscripties in het hethietisch schrift, dat een eigen hiëroglyfisch stelsel blijkt te zijn. Sommigen dier werken zijn reeds in het britsch Museum aanwezig.

Zoover was men in 1879 gevorderd. Toen gelukte het, kunst en schrift der Hethieten terug te vinden in belangwekkende voortbrengselen van kunst, verspreid over geheel Klein-Azië: hier de zoogenaamde Niobe op den Sipylos; daar, om niet meer te noemen, die twee groote in de rots gehouwen beelden, reeds door Herodotus in Lydië gezien, maar in zijn tweede boek ten onrechte gehouden voor egytische kunst.

Die kunst van Klein-Azië was sedert lang bekend. De boeken over oude kunst van vóór 1879 weten haar slechts hoogst vage benamingen te geven; weten haar niet anders dan in het algemeen als oostersch te kenschetsen. Welnu, op grond van eenheid van stijl, maar vooral op grond van de hethietische hiëroglyfen, die op al die werken voorkomen, heeft Prof. Sayce ze toegewezen aan de Hethieten, die hij vereenzelvigt met de dynastie der Heraklieden in Sardes (begin 11de tot einde 8ste eeuw).

Zoodra men nu verneemt, dat deze eigenaardige klein-aziatische kunst, dat met name de terracottabeeldjes van de groote babylonische godin, de Derketo der Hethieten, overal teruggevonden worden op de eilanden der grieksche zee, op het grieksche vasteland, gelijk op Cyprus; wanneer men aan de bekende leeuwenpoort van Mycene een tegenhanger kan geven in het dal van den Sangarios; wanneer dagelijks gemmen van de eilanden van de Archipelagus, van Kreta, van het Heraion te Argos de grootste verwantschap in stijl verraden met hethietische steenen, gesneden naar oud babylonisch model, zal men het niet willekeurig achten, de Hethieten mede te begroeten als dragers voor hun deel van die oostersche beschaving en kunst, zonder welke de grieksche voortaan niet meer verklaard kan worden.

Wat de Hethieten aan den Eufraat van chaldeeuwsche beschaving hadden opgenomen, brachten zij, wanneer wij het spoor van Prof. Sayce (in zijne uitgaaf van Herodotus) mogen volgen, naar Sardes.

Welk een allergelukkigst toeval had hen juist naar Lydië gevoerd, Lydië, de bloem van Klein-Azië. Geografisch en historisch is Lydië de schakel, die Azië aan Europa verbindt. Smyrna en Efese, zelf reeds grieksch, zijn ten Noord- en Zuid-Westen de hoofden van de brug van eilanden, die over de egeesche zee naar de volken van het Westen is gespannen. Het is de gunstigste samenloop van omstandigheden. Een klein-aziatisch volk, in het bezit van al wat het Oosten kon geven; en een klein-aziatisch land, ternauwernood gescheiden van Europa.

Beproeven wij nu eens ten besluite, den indruk ons te verlevendigen, dien de rijke hethietische beschaving in de nabijheid van Griekenland moet hebben teweeggebracht.

En nu verplaatst zich onze verbeelding naar dat verrukkelijk gelegen Sardes in de 8ste eeuw vóór Kristus, de laatste eeuw van hethietische macht en volksbestaan. Van de Akropolis van Sardes overzien wij het heerlijk panorama. In het Zuiden, door zijne hoogte zóó dicht bij ons, alsof wij hem met de linkerhand slechts voor het grijpen hadden, de Tmolos, steil naar boven schietend in eene heldere, doorzichtige lucht. De berg breidt zich uit tot een groot amphitheater, den rug gedekt door een donker, ernstig woud. Voor ons de Sipylos met zijne in ongenaakbare rots uitgehouwen Niobe, de *mater dolorosa* der oudheid. Naar het Noorden weidt ons oog door het vruchtbaar dal van den Hermos, aan het eind daarvan Thyatire; Noordwestelijker Pergamus, gelijk Filadelfia ten Oosten, met Sardes zelf louter steden, waar het Kristendom eens, na eeuwen, zijne eerste gemeenten stichten zal en de engel het geheimzinnig boek zal ontvangen van hem, die in dit hart van Klein-Azië zich de eerste en de laatste noemt. Maar nu, nu in de 8ste eeuw v. Kr., waarin wij ons op de Akropolis van Sardes bevinden, bloeit in deze gewesten nog eene beschaving, van Babylonië en Assyrië doorvoed; zij bloeit met name in dit Sardes, dat zich veilig gevoelt onder de bescherming van het vorstenhuis der Heraklieden, waaraan eene sterke kavalerie, gevorderde krijgskunst, schitterende priesterlijke instellingen, die strijdbare priesteressen: de Amazonen, eindelijk een uitgebreid handelsverkeer nog voor langen tijd bestaan en luister schijnen te verzekeren. De Akropolis is van geweldige muren omgeven. Onder hare bewaking woont en arbeidt eene talrijke en steeds aangroeiende bevolking, zich wijdende aan allerlei nijverheid en beroep. Naar de vlakte breidt de groote voorstad zich altijd meer uit, daar de bodem zelf de licht te bewerken bouwstof levert en men niet vergeten heeft, wat men van bouwkunst aan den Eufraat had geleerd. Allerlei kunsten bloeien. Veelkleurige tapijten, geverfde stoffen trekken het oog; uitgelezen geuren van specerijen vervullen de

lucht. Het goudzand der beken gaat niet verloren; de bergwerken van den Tmolos rusten niet. Schalen, vazen en sieraden zijn op het kunstigst gedreven. - Langs de twee wegen, door de Hethieten aangelegd, later beroemd geworden: de een door den tocht van Cresus tegen Darius, de ander door den tocht van Xenofon, wegen, die in het binnenland van Azië voeren, komen en gaan de karavanen, met een wereldhandel belast. Een uitgewerkt stelsel van maten en gewichten, aanmunting van goud en zilvergeld, het getuigt alles van bloei en welvaart. Als de arbeid ophoudt, verheft een eerdienst, die de dronkenschap van den wellust niet versmaadt, de gemoederen boven het alledaagsche, tot de hoogste vervoering; eene overprikkeling, straks geboet met een ascetisme, dat slechts in de treurigste verminking bevrediging vindt. Hier wordt de assyrische Herakles aangebeden; ginds rijst een tempel voor Bel, den hemelgod. Zij wijken voor die androgyne, machtige godin van geheel Voor-Azië, onder allerlei namen vereerd, godin der aarde in hare woeste kracht, godin der bergen met hunne ontoegankelijke holen en passen, godin dier jaarlijks stervende en jaarlijks herboren natuurkracht, die in de legende van Attis, den schoonen god, gesneuveld, maar opgestaan, haar aandoenlijk en dien Attis overlevend zinbeeld vindt.

Terwijl wij onder den indruk van dat alles de Akropolis van Sardes verlaten en langzaam dalen, dwaalt onze blik naar het Westen, in de richting van de zee, en wij denken aan die nog zwijgende kust van Griekenland en wandelen in de gedachte door dat arme Sparta, dat bescheiden Athene en vragen, of het denkbaar is, dat die staten, bij het ontwaken van hun eigen historisch leven, zich aan den invloed van die indrukwekkende beschaving in hunne nabijheid hebben kunnen en willen onttrekken?

Hiermede moge mijn onderwerp geacht worden voldoende toegelicht te zijn. Maar eer ik eindig, sta het mij vrij, mijn onderwerp nog een oogenblik eenigszins breeder evenredigheden te geven, of liever mij van daaruit te verheffen, om, als in vogelvlucht, in de geheele geschiedenis de bevestiging te zien van het denkbeeld, thans uitsluitend ontwikkeld ten aanzien van de kunst. Inderdaad, dat denkbeeld heeft eene veel wijdere strekking.

Europa en het Oosten behoorden tot dusver bijéén. Athene lag dichter bij de ionische kust dan bij Arkadië. De oudste poësie, de oudste wijsbegeerte der Grieken is op aziatischen bodem ontstaan. De oudste kunst van Griekenland is oostersch gekleurd. Van uit Azië heeft de Dionysusreligie die diepe wijziging ondergaan, die haar tot de moeder heeft gemaakt van de westersche mystiek, maar bovenal van die ongelijkbare schepping van den menschelijken geest: de tragedie. Door Alexander's verovering van Voor-Azië heeft de grieksche geest zijne wereldhistorische beteekenis verkregen, vooral toen die geest zich

hoe langer hoe dieper meester maakte van het oude Egypte. De stichting van Alexandrië is eene van de belangrijkste gebeurtenissen in de geschiedenis. Daar is het huwelijk van Europa met het Oosten voltrokken, straks het Hellenisme geboren, vader op zijne beurt van geheel de beschaving, die voortaan de volken van de middellandsche zee zal vereenigen en beheerschen en op den nieuweren tijd een onberekenbaren invloed oefenen zal. Aan het Museion van Alexandrië hebben de meesten onzer meer te danken of te wijten dan aan de lagere of hoogere school, in eigen vaderland bezocht. - Welke voor het overige ook de oorsprong van het Kristendom moge zijn, niemand ontkent, dat in dien godsdienst het Westen en het Oosten elkander hebben ontmoet en omhelsd. In het hart der Middeleeuwen stroomen de kristenvolken naar Jerusalem; eer de Middeleeuwen ten einde zijn, is het nog eens een oostersch volk, dat der Arabieren, welks wijsbegeerte, in eigenaardig verbond met Aristoteles en de Neo-Platonici, het denken van Europa bepaalt door instemming te wekken of verzet.

Eindelijk: het semietisch element in het Kristendom, door het latijnsch Katholicisme meer op den achtergrond geschoven, doet met vernieuwde kracht zich gelden in de protestantsche Hervorming. Het Oude Testament heeft het Puritanisme, en het Puritanisme heeft Amerika gemaakt.

Zoo zijn wij, westerlingen, mede kinderen van het Oosten. Zal de toekomst zich in overeenstemming met dat verleden ontwikkelen of wel, een deel van haar oorsprong verloochenend, eindigen met zich uitsluitend het Westen in de armen te werpen? Het Oosten is het vaderland van de scheppende persoonlijkheid, van den godsdienststichter, den ziener, den profeet, den dichter. Nog leven velen onzer van hetgeen dezen hebben aanschouwd en voortgebracht, en dat naar andere wetten dan die van ons eigen waarnemen en redeneeren. Hadden zij onze opleiding genoten of ondergaan, onze methode, onze wetenschappelijke tucht geëerbiedigd, welk eene wereld zou niet hebben bestaan! Wij, zonen der negentiende eeuw, leven als in een dag, waarop de lucht tegen den middag is betrokken na een zonnig helderen morgen. De herinnering zweeft over onzen ernstigen arbeid: eene herinnering, schoon en liefelijk; toch slechts eene herinnering. Wij bewonderen het Oosten, maar hebben nauwlijks meer een kader, om het in te plaatsen. Wij begrijpen en waardeeren de persoonlijkheid, maar geven ons nauwlijks meer bijzondere moeite, om haar te kweeken en te versterken. Onze verbeelding kan den godsdienststichter schilderen en als levend voorstellen, maar dit vermogen onderstelt juist die gave der ontleding, waarmede de vleugelen van den godsdienststichter niet in aanraking kunnen komen, zonder te verlammen. De ziener, de profeet en de dichter leven nog voort in ons midden, maar aan het veldwinnen der exacte methode moeten wij

reeds vragen: voor hoelang nog? Is het Oosten dan voor de wetenschap herboren, om in ons leven zelf meer en meer onder te gaan? Of, wellicht juister, zou het de bestemming van het Oosten zijn, zoowel in de wetenschap als in het leven, om daarin enkel eene plaats als ruïne te vervullen; eene ruïne, eerwaardig door haar ouderdom, tijdelijk verjongd door de bloemen, waarmede wij haar omhangen, bijwijlen schitterend verlicht door het bengaalsche vuur onzer historische verbeelding, maar ten slotte, en in weerwil van dit alles, onbewoond?

Ik neem die vraag op de lippen, maar, openhartig gesproken, zij leeft niet in mijn gemoed; zij vervult mij met niet de minste bekommering. Er is in de geestelijke, zoo goed als in de fysische, wereld behoud van arbeidsvermogen. Ik zou moeten vergeten al wat de geschiedenis mij heeft geleerd, om aan te nemen, dat er ooit kracht in de menschheid verloren gaat. Onder alle vormen blijft zij, en alleen verkeerde behoudzucht wil haar handhaven in een reeds bekenden vorm. Wij willen met hooger moed tegenover de toekomst bezield zijn. Toen de Feniciërs hun klein, onooglijk Astartebeeldje plaatsten aan het strand van Argos in het midden hunner bonte koopwaren, was de kiem neergelegd in den schoot van Hellas, waaruit de Afrodite van Praxiteles zou worden geboren. Knidos aan de kust van Klein-Azië zou het antwoord geven op de verwonderde blikken van Argos aan de kust van Griekenland. Andermaal is in onze eeuw het Oosten naar het Westen gekomen. Onze historische en filologische methode is bereid, het te ontvangen, is in staat, het te begrijpen en te herstellen. De achttiende eeuw zou niet geweten hebben, wat ermede aan te vangen; de negentiende is gemaakt, om te woekeren met de schatten, die zij heeft ontdekt. Laat haar den tijd. Laat aan de eeuwen den tijd, om van elke fenicische Astarte eene Afrodite van Knidos te maken. Het moge niet geschieden door de plastische kunst, toch zal de kunst het doen, want de kunst in ons is niets anders dan aandrift tot veredeling. Misschien, - want de wegen der geschiedenis zijn verrassend en onnaspeurlijk - misschien zal eerlang een nieuw huwelijk tusschen het Oosten en ons Westen worden gesloten. Reeds is in Indië onder Engeland's invloed een nieuw en geestelijk leven ontwaakt. Reeds woekert Japan met nederlandsche wetenschap, en de britsche luipaard kan misschien nog den Nijl betere dingen brengen, dan de halve Maan ooit heeft aangekondigd. Misschien zal het Westen, onwaardigen naijver moede, zich eerlang vereenigen, om aan het gevloekt bestuur der Porte een einde te maken, en die heerlijke landouwen van Klein-Azië, waar thans schier alles van willekeur en armoede getuigt, met zijn levenwekkenden adem bezielen. Wanneer dat nieuwe huwelijk tusschen het Oosten en het Westen wordt voltrokken, zal het Westen een huwelijksgoed aanbrengen, op eigen bodem en met eigen kracht verworven en daaren-

tegen nooit gekweekt in den rijken bodem van het Oosten. Geene fenicische handelsvloot, geene hethietische wapenen hebben ons de schatten geleverd, die het Westen liefheeft als zijn onvervreemdbaar eigendom. Die schatten, die wij met geestdrift noemen, heilig houden en vermeerderen, vatten wij samen in deze vier: methode van onderzoek, tucht van denken, zelfstandige zedelijkheid en - onmisbare waarborg van dit alles: - staatkundige vrijheid.

December 1883.

A. PIERSON.

Oorspronkelijke romans.

De erfgenamen van Merlet, door Mr. Ernest Scheidius. Twee deelen. - Dordrecht, J.P. Revers.
Novellen uit het kleinsteedsche leven door F.A. Buis (A.N.J. Fabius). - Haarlem, J.E. Haeseker en Co.
Jonge meisjes, een verhaal van Agatha. - Leiden, E.J. Brill.
Licht en bruin. Litterarische proeven door Mr. W.J. Ten Hoet. - Amsterdam, G. Theod. Bom.
Schetsen uit het dagelijksch leven door Sally. - Sneek, H. Pyttersen Tz.
Mik in zijn element. Een verhaal van P.F. Brunings. - Haarlem, J.F. Haeseker en Co.
Mijn vriendin Cor, door P.F. Brunings (Bibliotheek voor meisjes, no. 2). - 's-Gravenhage, Charles Ewings.

Wanneer de beoordeelaar *ex officio* de lange lijst overziet van de romantische werken, die hij geroepen is, van jaar tot jaar bij het lezend publiek in te leiden, dan maakt zich somwijlen een weemoedig gevoel van hem meester bij de gedachte, welk eene groote massa arbeid in al die boekdeelen opgestapeld ligt en hoe bitter weinig vruchten die voor den vervolge zal opleveren. Dit zijn moeilijke oogenblikken, waarin hij 't vaak over de opvatting zijner taak met zichzelf niet eens kan worden. Indien de critiek zich op een hoog standpunt plaatst, dat haar hooge eischen aan de schrijvers mag doen stellen; indien zij begint met te vragen, of het voor haar liggend boek eene blijvende plaats verdient onder de letterkundige producten van onzen tijd en aanspraak kan maken op een lang voortbestaan, op de waardeering van een volgend geslacht, niet om antiquarische, maar om letterkundige verdiensten, - dan heeft de beoordeelaar in de meeste gevallen een onaangenaam, ondankbaar werk te verrichten, dat hem ieders vijandschap op den hals haalt en niemands, zelfs niet eens zijne eigen tevredenheid bezorgt. Want dit staat vast, dat in onzen tijd van onvoorbereid, overhaast, vaak ondoordacht schrijven slechts bij groote uitzondering een boek verschijnt, dat door zijne deugden van aanleg en uitwerking, door inhoud en vorm, door gedachten en taal op de eer der bekendheid en waardeering van het nageslacht kan

rekenen. En, wat erger is, zij, aan wier smaakvorming en kunstwaardeeringsvermogen men door het toetsen van een kunstwerk aan hooge eischen, aan de voortreffelijke werken, die andere tijden en landen hebben voortgebracht, meent werkzaam te zijn, het romanlezend publiek is wel allerminst van eene nauwgezette critiek gediend. Smalend werpt het haar den scheldnaam 'afbrekend' toe, alsof niet juist in ontleding en nasporing van onderdeelen de kracht en de verdienste gelegen was der critiek. Wie hiervan het gros der romanlezers een verwijt mocht willen maken, wordt stellig afgeschrikt door het kort geleden tot veler verbazing vernomen woord van den *Nederlandschen Spectator*, vanouds den strengsten, onverbiddelijksten, minst verschoonenden aller critici in Nederland, dat zij, die aanmerkingen maken op stukken van anderen, beter zouden doen met zelf iets te scheppen, - een woord, met het gansche verleden van dat weekblad in strijd.

Wie derhalve in vergelijking met de verhevenste uitingen van schoonheid en kunstharmonie het zwaartepunt zoekt zijner critiek, verricht geen populair werk. Die hem zijn gebrek aan waardeering verwijten, toonen juist daardoor hetzelfde gebrek ten zijnen aanzien, toonen geheel mis te verstaan en niet te kunnen begrijpen de beweegredenen, die hem zoo en niet anders handelen doen. Trouwens, wie populariteit bejaagt, zal alleen door ontrouw aan de groote beginselen zijn doel kunnen bereiken, en zoo weet omgekeerd hij, die aan de groote beginselen getrouw blijft en bij elk oordeel onveranderlijk de lessen en kenmerken der ware schoonheid tot punt van vergelijking neemt, dat langs dien weg de populariteit niet te bereiken is. Eene andere vraag is echter deze, of de beoordeelaar niet tot eene zekere hoogte behoort te vragen, op welke wijze zijne critiek het grootste nut sticht en of hij niet, altoos met de groote beginselen in het oog, meer tot verheffing van den smaak van het lezend publiek, en gevolgelijk tot verhooging van het peil der letterkunde, kan bijdragen, indien hij zich een weinig lager stelt dan het hooge voetstuk der verhevenste schoonheid. Valt hem het zeldzaam geluk ten deel van een arend onder den zwerm zomervogeltjes aan te treffen, vindt hij onder den stapel romans en novellen, tot vermeerdering waarvan zooveel pennen onvermoeid bezig zijn, eenig werk van werkelijk hooge waarde, dan gebiedt de rechtvaardigheid hem, op het hooge standpunt weder plaats te nemen, om van daaruit het meesterwerk naar verdienste te loven. Maar tegenover letterkundigen arbeid van het gewoon, dagelijks voorkomend gehalte schijnt het doelmatiger en billijker, de eischen iets lager te stellen en in het oog te houden, dat men te doen heeft met werk, bestemd, om niet langer te leven dan den dag van heden en den van beslommeringen en arbeid vermoeiden geest te verpoozen en te verfrisschen. Ziedaar het standpunt, bij het schrijven dezer viermaandelijksche overzichten van romanliteratuur regelmatig ingenomen en waarvan afwijking slechts bij groote uitzondering in de laatste vijf jaren is noodig

geweest. Ook voor de heden ter behandeling liggende werken behoeft het hooge voetstuk niet bestegen te worden.

De reeds bij het romanlezend publiek door een tweetal betrekkelijk korte verhalen bekende Mr. E. Scheidius treedt met zijne *Erfgenamen van Merlet*, een roman in twee deelen, voor het eerst met een werk van grooten omvang op. Het is een roman, die in de groote wereld speelt, onder schatrijke adellijke personen, ja, waarin zelfs eenmaal gekroonde hoofden aan den lezer worden voorgesteld. Toch is het des schrijvers bedoeling kennelijk niet geweest, eene eenvoudige schets te geven van het leven onzer hooge aristocratie; blijkens het motto, dat zijn boek draagt, is karakterontleding en wel de schildering van het zeer aantrekkelijk karakter eener moeder, wier leven aan het welzijn van hare kinderen is gewijd, het hoofddoel van dit werk. Deze hoofdpersoon en heldin is de barones-douairière Van Merlet, moeder van vijf zonen van verschillenden aanleg, wier opvoeding weinig zorgen zou vereischen, indien niet eene schoonmoeder, ook eene gewezen barones-douairière Van Merlet, later markiezin-douairière De Méran, met twee aanbehuwd-kleindochters, baronessen Van Walland, in het spel was gekomen. De markiezin vernedert en beleedigt hare schoondochter, die zij om hare burgerlijke afkomst en om hare deugden haat, voortdurend op allerlei wijzen, terwijl eene der freules Van Walland door haar gecoquetteer de oorzaak is, dat een der jonge barons Van Merlet in een duel den dood vindt. Het tragische moment van den roman is daarin gelegen, dat plotseling, ofschoon voor den ondervindingrijken romanlezer, die de beteekenis van een titel heeft leeren doorgronden, niet geheel onverwacht, in de gedaante eener beroemde tooneelspeelster, met welke een der vijf jonge baronnen onder een aangenomen naam (denzelfden, waaronder hij novellen en gedichten uitgeeft,) een liefdehandel heeft aangeknoopt, de dochter opduikt van den indertijd verdwenen oudsten zoon van den huize Van Merlet, wien eigenlijk het geheele fortuin der familie toekomt, en die dus als eenig rechthebbende de barones hare tante met hare vijf zonen van huis en goed berooft. Alles komt ten slotte uitstekend terecht. De letterkundige baron Van Merlet huwt met de erfgename, op en bij welker kasteel de andere familieleden zich blijven vestigen; de slechtgeaarde grootmama sterft; hare coquette kleindochter doet een huwelijk, dat zeer ongelukkig wordt, en ondergaat zoo de straf voor hare zonden.

Ziehier het geraamte van het verhaal, alleen hier verteld, om een denkbeeld van den inhoud te geven, doch volstrekt niet geschikt, om den lezer een oordeel te doen vellen. De verdiensten van den roman liggen meer in de bewerking dan in de intrige en moeten vooral gezocht worden in de teekening der verschillende karakters. Ofschoon het waarschijnlijk de bedoeling van den schrijver wel niet wezen zal, laat echter de hoofdpersoon, zij, op wie het motto doelt, wier geschie-

denis en gewaarwordingen met de meeste zorg worden verhaald en ontleed, de barones-douairière Van Merlet, ons betrekkelijk koud. *L'amour maternel dans toute sa pureté est le sentiment le plus énergique, le plus sublime que la femme puisse éprouver, parce que toujours prêt aux sacrifices*, *il ne demande rien*, zoo luidt het aan een ons onbekend schrijver, De Latena, ontleend motto, en schoon de heer Scheidius ons de moeder als eene zeer zachtaardige en beminnelijke vrouw schildert, vinden wij in haar weinig geestkracht en weinig verheffing; zij maakt eer den indruk van door zwakheid en overdreven toegevendheid bestuurd te worden bij de opvoeding van en den omgang met hare vijf zonen. Het eerste hoofdstuk bevat een gesprek, door haar met den toezienden voogd over hare kinderen gevoerd, waarin deze huisvriend haar op de karakterfouten en gebreken van drie hunner opmerkzaam maakt. De oudste zoon behandelt volgens hem elkeen met trots en hoogmoed; een tweede is opvliegend en driftig, en een derde verwaarloost het materieele leven, om in kunstdweperij op te gaan; de moeder geeft tot zekere hoogte de gegrondheid van deze klachten toe. Men zou nu meenen, hier de expositie te hebben van den roman, en verwacht de schildering, hoe de liefde der moeder de trots van den eenen, de drift van den anderen zoon weet te overwinnen en haar kunstlievenden spruit voor het practische leven te behouden. Wat men echter in het boek vindt, van zulk een strijd geen spoor. De vijf jonge barons gedragen zich onberispelijk en voorbeeldig; van des eenen trots en hoogmoed verneemt de lezer even weinig als van des anderen opvliegendheid; tegenover hunne moeder, tegenover den weinig sympathieken toezienden voogd, ja, zelfs tegenover de hatelijke, alleronaangenaamste grootmoeder, die 't erop toelegt, elks leven te verbitteren, nemen zij de lessen der zuiverste beleefdheid en zelfbeheersching in acht. Indien de derde in het gesprek bedoelde zoon zich voor een tijdlang aan onpractische ledigheid en apathie overgeeft, is dat alleen het gevolg eener teleurgestelde liefde. Uit dien hoofde geeft deze laatste zijner moeder reden tot ongerustheid, maar tot ontevredenheid evenmin als de beide anderen. De vierde en vijfde zoons der douairière kunnen alleen gezegd worden, niet in alle opzichten aan de wenschen der moeder te voldoen; de een staat op het punt, zich te verslingeren aan een gemeen schepsel uit den boerenstand; de ander maakt als student aan eene Universiteit meer schulden dan voortgang in de studie. En toch geven ook deze verkeerde neigingen geen aanleiding tot botsing of strijd tusschen de zoons en hunne moeder, wier overredende liefde hen van den dwaalweg afbrengt. Zoodra 't een of ander in de familie niet best vlot, - wanneer 't de onaangename schoonmoeder maar niet geldt, want voor haar is iedereen zoo bevreesd, dat men hare kwade praktijken en leelijke dingen ongestoord bedrijven laat en haar steeds met vertoon van achting behandelt, - maar wanneer 't een of ander niet best vlot in den omgang tusschen

de moeder en de voorbeeldige zoons, neemt de douairière den predikant van het dorp in den arm, die door stichtelijke en vriendschappelijke toespraken dreigende afdwalingen voorkomt of de verdoolden spoedig op den goeden weg terugbrengt. Dat er families gevonden worden, waarin het zoo toegaat, waar men gul is met betuigingen van liefde, belangstelling en toewijding, maar de machten uit de buitenwereld, het liefst, naar der vaderen trant, de geestelijke macht, inroept, om min aangename aangelegenheden tot reinheid te brengen, families, die erop uit zijn, de wasch zoover mogelijk van huis te zenden, om 't zoo te noemen, - dit kan niet ontkend worden. Maar de schrijver, die de krachtige uitwerking en den verheffenden invloed der verstandige moederliefde schilderen wil, zal zijne personen in zulke gezinnen niet moeten zoeken, tenzij hij door contrasten wil onderrichten; en dit is de bedoeling van den heer Scheidius niet geweest. Hij plaatste mevrouw Van Merlet op een hoog voetstuk van zelfopoffering en moederliefde; hij stelde haar als het toonbeeld aller vrouwelijke deugden voor, - maar die grootste aller moederdeugden, de gave, om door eene verstandige leiding, door een vertrouwelijken en openhartigen omgang hare zoons te vormen tot mannelijke karakters, eervolle dragers van hun naam en nuttige leden der maatschappij, bespeurt de lezer in haar niet; daarom boezemt de heldin hem zooveel belang niet in, als de schrijver voor haar wil doen gevoelen.

Dit neemt niet weg, dat het karakter - zooals het dan is - van Anna van Merlet met zorg en verdienstelijk geteekend is; dat de ontleding harer gewaarwordingen en gedachten veel menschenkennis en zeggingskracht verraadt. Overal, waar de zachtheid en offervaardigheid der vrouw moeten uitkomen, is de schildering zeer wel geslaagd, maar zoodra de heldin in werkelijke botsing komt vooral met de reeds meer vermelde schoonmoeder, wekt hare overdreven zachtmoedigheid, tot zwakheid en karakterloosheid ontaard, bij den lezer alleen teleurstelling en onwil.

Hebben we in dezen roman een welgelijkend beeld van de hedendaagsche Nederlandsche *beau monde*? We weten 't niet, maar hopen het niet. Want indien de heer Scheidius naar het leven teekent, dan staat onze *beau monde* inderdaad niet veel hooger dan de *demi monde*, waarmede men ons in romans en tooneelstukken vervolgt. Dan geven de adellijke dames in ons goede land aan onze adellijke heeren in onzedelijkheid waarlijk niet veel toe, en worden de bals en haastige feestmalen der groote wereld in de residentie niet gevierd op een vulkaan, maar onder het ruischen van den naderenden vuurregen, die Sodom en Gomorra te recht van het aardrijk verdelgde. Ja, dan hangt zelfs het leven dier hooggeplaatste aristocraten op hunne Geldersche buitengoederen, met meer pracht en praal dan landelijke eenvoud, van de grofste onzedelijkheid aaneen. De markiezin-douairière De Méran, eene wat te ver uitgewerkte en daardoor overdreven navolging van

Thackeray's Lady Kew, *the wicked old woman*, houdt bij het leven van haar eersten man eene amourette aan met een vriend des huizes, en wanneer haar voorzoon haar bij eene geheime samenkomst betrapt, beschuldigt zij den jongeling bij haar man van naar hare gunsten te staan en doet hem zoo midden in den nacht van het ouderlijk kasteel, waarin zij zich aan hare overspelige liefde te goed doet, wegjagen. Dit is van een Nederlandsch lezer wat te veel gevergd, al is deze dame van Fransche afkomst en de zaak een twintigtal jaren oud; het verhaal krijgt daardoor eene on-Nederlandsche tint, die aan eene vertaling doet denken. Voor de eer onzer hoogere kringen hopen we dus, dat de schrijver meer met zijne phantasie dan met zijn waarnemingsvermogen is te werk gegaan en dat hij bij het leggen van den grondslag zijner intrige, waarvoor hij een uit het ouderlijk huis verdreven erfgenaam(*) noodig had, minder naar de waarschijnlijkheid dan naar de mogelijkheid heeft gevraagd.

Op de bewerking en zoo te zeggen technische uitvoering van het werk hebben we slechts twee bedenkingen te maken. De eerste geldt den uitvoerigen terugtred, dien de schrijver maakt met ons in het tweede deel het verhaal van den uit het vaderlijk huis verjaagden erfgenaam te doen, hetgeen veel beter in het begin van den roman had kunnen geplaatst zijn. Het verbreken van de chronologische orde, waardoor men op eens in het gezelschap wordt gebracht van een ouder, meerendeels uitgestorven geslacht en de eigenlijke personen van den roman zoolang rustig moeten blijven wachten, stelt het geduld van den lezer op eene te zware proef, verleidt tot overslaan of vluchtig nalezen en doet allicht de aandacht verslappen tegen het weder opnemen van het zoolang in rust gelaten verhaal. Ons tweede bezwaar geldt het afdalen in onbeduidende bijzonderheden, in beuzelingen vaak, waaraan de heer Scheidius zich nog al eens bezondigt. Zoo verhaalt hij, dat mevrouw Van Merlet, door een telegram ontboden naar de residentie wegens eene ernstige ongesteldheid van hare schoonmoeder, de reis maakt met haar oudsten zoon, die zich naar Brussel begeeft. Van deze reis, die dan ook als zoodanig geen belang heeft voor het verhaal zelf, wordt alleen het volgende gezegd:

'Aan het station hielp Edwin zijne moeder nog even in een huurrijtuig, omhelsde haar hartelijk en moest zich toen haasten om zijne plaats in den coupé weder in te nemen, daar de portieren reeds door de conducteurs werden dicht geslagen.'

Had deze bijzonderheid niet geheel achterwege kunnen blijven? Noch het huurrijtuig, noch de hartelijke omhelzing, noch de door de conducteurs dichtgeslagen portieren zijn van het minste belang.

(*) Deze verdreven zoon uit het eerste huwelijk was daarom de erfgenaam, omdat het groote fortuin der Merlets van zijne moeder afkomstig was; de latere mevrouw De Méran had geen geld. De roman - dit terloops - verdient den zeldzamen lof, dat er uit een juridisch en legaal standpunt geen enkele bedenking tegen te maken is. Op dit punt zijn onze meeste romanschrijvers verbazend zwak. Het door dezen schrijver gevoerd praedicaat deed trouwens hier eene uitzondering verwachten.

Dezelfde overdreven nauwkeurigheid neemt de schrijver in acht, waar hij ons in kennis brengt met nieuwe personen, ja, zelfs de oude bekenden wederom in ons gezelschap voert. De kleeding der dames wordt beschreven met eene uitvoerigheid en warenkennis, die menige dame benijden zal en die de meeste mannen verbaast; en evenzoo wordt bij elk vertrek, waarover hij schrijft, eene opsomming van het ameublement gegeven, in zoodanige kunsttermen vervat, dat elk stoffeerder, zonder eene enkele bijvoeging of opheldering te vragen, er eene bestelling op zou kunnen uitvoeren. Zulk een afdalen in onbeduidende bijzonderheden vermoeit de aandacht.

Met den heer Fabius is het juist andersom als met den heer Scheidius. Onder zijn pseudoniem F.A. Buis, welken hij thans met zijn echten naam op het titelblad vermeldt, hadden wij een viertal jaren geleden een uitgewerkten roman te vermelden; voor ditmaal zendt hij een bundel novellen de wereld in, waarvan het eerste gedeelte voor ons ligt. Hiernaar oordeelende, kunnen we geen vrede hebben met den algemeenen titel, want wat ons wordt voorgezet, zijn geen novellen, maar eenvoudige schetsjes, en een van de vier slechts heeft eene kleine stad tot tooneel, of hoogstens een gedeelte van den militairen kring in een klein garnizoen; de andere verhaaltjes spelen in het dorpsleven. We zeggen dit niet uit gebrek aan waardeering van de wezenlijke verdiensten dezer verhaaltjes; het dorpsleven is door den schrijver even scherp en nauwkeurig waargenomen als geestig wedergegeven. Maar naar de karakterontwikkeling, die de novelle maakt, moet men er niet in zoeken. Wil men eene vermakelijke en ware schets lezen van de manieren - van het uitwendig karakter, zoo te zeggen, - van den Nederlandschen boerenstand, dan sla men de aardige episode uit het dorpsleven op, die den titel van ‘De tramway’ draagt; zij bevat de geschiedenis van het tot stand komen van een ‘tremwaai’ door het dorp 's-Gravenmade, met al de beroeringen en geschillen, intriges en verrassingen, welke deze levensquaestie bij het groote publiek en bij de verlichte leden van den gemeenteraad veroorzaakte.

Het is wel geen sterk voedende spijs, die de heer Fabius zijn lezers voorzet; maar lichte, verteerbare kost valt dikwijls nog beter in den smaak, en zoo zullen zijne prettige, onderhoudende verhaaltjes hun weg wel vinden.

Het schijnt, dat Agatha met haar *Jonge meisjes* de bekende spreuk heeft willen logenstraffen, die zooveel honderden romanschrijvers en schrijfsters heeft bezield: *the course of true love never runs smooth.* Zij verhaalt namelijk van een paar jongelui, hij een schatrijk baron, zij eene arme wees, die voor concert- en operazangeres wordt opgeleid, die in spijt van standverschil en andere maatschappelijke vooroordeelen elkander zonder veel moeite krijgen. De wijze van kennismaking van

het tweetal en de geheele verhouding, welke later tusschen hen bestaat, zijn zeer romantisch, dat wil zeggen wijken redelijk ver af van hetgeen gewone menschen in dergelijke zaken om zich heen gebeuren zien. Voert de schrijfster hare lezers dus in eene atmosfeer van zeker wonderland rond, waar vele dingen anders en wonderlijk geschieden, zoo schetst zij toch met korte en scherpe trekken ettelijke figuren, die aan het leven ontleend zijn en welker silhouetten voor hare menschenkennis getuigen. We noemen fräulein Adler, de muziekonderwijzeres, gewaardeerde en opofferende vriendin van de heldin in het *pension,* dat zij tijdens haar verblijf aan de muziekschool te Keulen bewoont; ook het uit Indië afkomstig nichtje dezer laatste, Sophie Delmont, met haar zenuwachtigen hang naar nuttig zijn en haar streven naar allerlei boven haar bereik en buiten hare krachten liggende dingen. Maar verder dan silhouetten brengt de schrijfster het met hare karakterteekening, zelfs waar 't hare heldin geldt, niet en hare mansfiguren missen over het algemeen kracht. In dit opzicht staat *Jonge meisjes* lager dan andere verhalen, die wij van Agatha bezitten; doch hare bekende deugden van smaak, gevoel en tact vinden wij hier weder terug. Jammer, dat de uitgever niet evenveel smaak heeft getoond in de keuze van het kleed, waarin hij het werkje gestoken heeft. De illustraties op den omslag en het plaatje, waarmede het versierd heet, kunnen wij niet anders dan leelijk noemen.

Het is moeilijk, de zoogenaamde literarische proeven, door Mr. W.J. Ten Hoet in zijn *Licht en bruin* verzameld, alleen uit een letterkundig oogpunt te beoordeelen. De schrijver beweegt zich met eene moeilijk te volgen gemakkelijkheid op zoo velerlei gebied, dat men hem kwalijk recht kan doen wedervaren met eene beoordeeling zonder eene even groote veelzijdigheid, als waarop de schrijver aanspraak schijnt te maken. Zoo komt er onder deze stukken een op de muziektheorie betrekking hebbend geschrift voor, dat over Guy van Arrezzo en de nieuwe diatonici handelt; kan men daarover natuurlijk geen oordeel vellen, zonder tot de adepten van dit moeilijk toegankelijk vak van wetenschap te behooren, alleen de stukken, die tot de historisch-romantische of phantastische literatuur behooren, vallen dus binnen het bereik der letterkundige critiek. De schrijver is geen jongmensch meer; het zal wel een twintigtal jaren geleden zijn, dat hij met een paar boekdeelen voor het Nederlandsch publiek optrad. Bij de lezing van dit nieuwste werk van zijne hand zou men dat echter niet zeggen, daar de schrijver ruimschoots en gaarne offert aan het wel een weinig verouderd, doch nog al in den smaak van zeer jonge lieden vallend genre, dat niet zeer hoog staat in de letterkunde en het burleske genre genoemd wordt. Het bestaat in het - niet voor eene enkele maal ter wille van het comisch effect van een op zichzelf staand brutaal anachronisme, maar voortdurend en uit den treure, tot vermoeiens toe - in den mond

leggen van banale, platte, niet altoos aan de eischen van den goeden smaak beantwoordende uitdrukkingen en gezegden uit den modernen tijd aan historische personen, en het plaatsen en denken van die personen in eene met hunne daden en gedachten volkomen strijdende negentiende-eeuwsche omgeving. Fokke Simonsz heeft op dit gebied veel geleverd, maar wie prijs stelt op den naam van een smaak vol schrijver, zal zijn voorbeeld niet volgen. Jammer, dat de heer Ten Hoet, die een wetenschappelijken titel voert en vele blijken van geleerdheid, historisch inzicht, phantasie en meesterschap over de taal geeft, dat wel heeft gedaan; hij bederft door dien slechten vorm den wezenlijk verdienstelijken inhoud van zijn werk voor elk lezer van smaak. De stukken uit den bundel, waarin hij niet in dit euvel vervalt, geven juist daarom een onverdeeld gunstigen indruk. Daartoe behooren: ‘Het lied der elven, historisch-romantisch verhaal uit de vroege geschiedenis van Nijmegen’, waaraan men alleen langdradigheid zou kunnen verwijten, doch dat in een lossen vorm een op ernstige studie gegrond tijdbeeld schetst, en het kerstsprookje met den kerkhofroof, dat voortreffelijk is ingekleed en den schrijver tot eer verstrekt, ook al is - gelijk hijzelf eerlijk mededeelt - het verhaal niet geheel en al van zijne vinding alleen, wat trouwens niets op de verdiensten der inkleeding en voorstelling afdoet. Zoowel de zeer langdradige ‘Sproke van koning Gambrinus’ als het andere sprookje, ‘Drie zusters’ getiteld, welke samen een derde gedeelte van den bundel beslaan, moeten de lezers, die niet op het burleske genre gesteld zijn, maar ongelezen laten.

De schrijfster, wier bundeltje *Schetsen uit het dagelijksch leven* voor ons ligt, heeft haar pseudoniem van Sally bij het romanlezend publiek gunstig bekendgemaakt. Men weet, dat een met dien naam geteekend verhaal, zonder zich hoog te verheffen of diep door te dringen, op eene eenvoudige manier, zonder omhaal of geleerden toestel handelt over menschen van vleesch en bloed, wier handelingen en gewaarwordingen de lezer begrijpen kan en met wier voorspoed of tegenspoed hij kan sympathiseeren. De zeven verhaaltjes, in dezen bundel vereenigd, zijn in denzelfden trant; eenvoudig en onopgesmukt schetsen zij zeer gewone lotgevallen van zeer gewone menschen, die zich niet ver boven het peil der alledaagschheid verheffen. Hier is 't eene jonge weduwe, die tegen een tweede huwelijk opziet, omdat zij vreest, dat haar echtgenoot en zij elkander na eenige jaren zullen gaan vervelen en elkander onverschillig worden, en die daarom den vriend, dien ze anders wel tot man zou willen hebben, afwijst en aan een meisje, dat hem liefheeft, uithuwelijkt; daar een uit Indië teruggekeerde, die veel in zijne geboorteplaats veranderd, zijne oude vlam gehuwd en onverschillig geworden, maar hare zuster, als kind door hem geminacht, aan zijne herinnering in liefde getrouw terugvindt en aan hare zijde het huwelijksgeluk smaakt, dat hij voor zich verloren achtte; ginds

is 't eene onbestorven weduwe, vrouw van een afwezig zeeofficier, die met een ander coquetteert en in het gezin eener vriendin ongeluk dreigt te brengen, wanneer een wapenbroeder van haar man, broeder dezer vriendin, haar tot betere gedachten brengt en zijn zwager uit de gevaarlijke bekoring redt; verder is 't een jong meisje, die met veel tact en gevoel eene verzoening weet te bewerken tusschen haar vader, een stijfhoofdig joodsch koopman, en hare oudere zuster, die tegen des vaders zin gehuwd is. Gelijk men ziet, is de donnée in de stukjes over het algemeen eenvoudig, bijna banaal; maar de bewerking is met zooveel smaak en zooveel gevoel geschied, dat men ze met genoegen leest en van deze doodeenvoudige schetsjes een dieperen indruk behoudt dan van menigen novellenbundel, die met meer aanmatiging en misbaar wordt aangekondigd en althans de bewondering van zijn eigen schrijver in hooge mate gaande maakt, ja, van menigen uitgebreiden roman in twee deelen. Binnen de ietwat enge grenzen, waarbinnen Sally haar talent beperkt heeft, levert zij wel doordacht, nauwkeurig uitgevoerd werk, dat op den naam van verdienstelijk aanspraak maken mag.

In den laatsten tijd hadden wij geen overzicht van de dagelijksche voortbrengselen onzer novellisten te schrijven, of er bevond zich een of ander werk onder, van de vruchtbare pen van den heer Brunings afkomstig. Ook ditmaal is dit het geval. We hebben twee verhalen van dezen auteur te bespreken, het eerste, *Mik in zijn element*, een vervolg op het vroeger besproken verhaal *Een hollandsche jongen.* Evenmin als dit trekt het ons bijzonder aan, handelende over dezelfde personen, op welker onnatuurlijkheid en conventionalisme wij vroeger aanmerking maakten. *Mijn vriendin Cor*, daarentegen, het tweede deeltje van Ewings' net uitgegeven Bibliotheekvoor meisjes, staat veel hooger, niet alleen boven de twee deelen der Odyssee van Mik Baartman, maar boven menig ander letterkundig product van denzelfden auteur uit de laatste jaren. Het is een aardig, los verteld verhaal, waarin de karakters juist genoeg worden aangeduid en volgehouden, om belangstelling te wekken, vlug geschreven en overgoten met gezonden humor en een frisschen geest, terwijl de schrijver dikwijls schijnbaar plompweg nuttige wenken en zeer juiste zedekundige aanmerkingen geeft, die van menschenkennis getuigen. Het doet ons genoegen, dit gunstig oordeel te kunnen uitspreken, te meer, omdat het gehalte van de vele werken, die sinds eenigen tijd van dezen auteur het licht zien, ons wel eens met bekommering hebben doen vragen, of hij wellicht niet te veel eischte van zijn talent en hoedanigheid aan hoeveelheid opofferde.

Nieuwe uitgaven en vertalingen.

De Koudwaterbehandeling door Dr. E. Maienfisch. Uit het Duitsch vertaald en voor het Nederlandsch publiek bewerkt door Dr. I.A.M.T. Sannes, arts te Rotterdam. Rotterdam, W.J. van Hengel. 1884.

Het bijgeloof, men moge het nog zoo verbloemen, vergezelt trouw den mensch, zoowel den ontwikkelsten als den ruwsten. Dit wisten de wetgevers der oudheid maar al te goed. Daarom gaven zij aan den eeredienst een mystiek karakter en drukten een godsdienstigen stempel op gebruiken ter instandhouding van de gezondheid. Zoo deed ook Mozes. De bevelen in die richting zijn overheerlijk. Het loont de moeite, ze te lezen en te herlezen. Het bad bekleedt eene voorname plaats. En niet enkel bij de Israëlieten, maar bij alle volken der oudheid, zoowel artsen als leeken. Was het wonder, dat het volk aan het water van enkele plaatsen bovennatuurlijke krachten toeschreef en het bevolkte met goden, engelen, geesten? - Zoo is het gebleven tot op dezen dag. Want, niettegenstaande de apotheker Dr. Struve de minerale wateren in 1818 kunstmatig vervaardigde, zoodanig, dat er geen verschil met de natuurlijke was te ontdekken, maakten ze weinig opgang. Het volk en de badartsen in de eerste plaats beroepen zich vooral op het gezag van den Berlijner Hoogleeraar Dr. C.W. Hufeland († 1836), dien 'der Brunnengeist' nog in het hoofd spookte. - 'Hm', spotte de Dresder Hoogleeraar Dr. E.H. Richter, 'wat men zooal bronnegeest belieft te noemen, is ten slotte "der Herren eigner Geist"!' - Maar dit baatte nietmetal. Want Hufeland was in merg en been Vitalist, d.i. hij dacht zich de levenskracht, de eenige en ondeelbare, als gemeenschappelijke, zij het ook onbekende oorzaak der levensverschijnselen. Hij vergeleek haar met de eveneens als stopwoord dienende 'kracht' der fysici en lijmde haar op de ziektekunde. - Wat was ermede gewonnen? Een nieuwe naam voor het oude raadsel. Reeds Hipocrates noemt S□□ov, goddelijk, raadselachtig, wat hij niet verklaren konde. En de geneeskundigen in de middeleeuwen en velen in onze dagen sturen de laatste oorzaak van het levensraadsel naar het rijk der metafysica.

Zacht van karakter, hoorde Hufeland alle partijen, wist kaf en koorn te ziften, had een goed woord over voor den medicamento-nihilist Hahnemann, zoo mede voor de snorkende watermannen, Oertel en zijn profeet Priesznitz: 'Im frischen Wasser liegt eine unglaublich höhere Kraft, als wir bisher geahnt haben - eine wunderbar belebende Kraft.'

Oertel, 'Gymnasialprofessor' te Aspach, verachtte alle geneesmiddelen en prees de koudwatergeneeskunst aan als de eenige helpster, als de redster der menschheid met een ijver en een vuur, die wantrouwen wekken, niet alleen omtrent zijne oprechtheid, maar ook omtrent zijne onpartijdigheid. Scheldwoorden zijn geene argumenten. Maar hij sleepte het publiek mede, prat op wat nieuws. Als in bedevaart stroomde het naar Graefenberg in Oostenrijksch Silezië, naar den boer Vincenz Priesznitz, die als millionair stierf. Dit alles weet men nog. Maar minder bekend is, dat te Ilmenau in 1833 de v i j f d e druk verscheen van het 'Unterricht von der wunderbaren Heilkraft

des frischen Wassers' van Joh. Sigm. Hahn, vóór eene eeuw geneeskundige in Silezië (eerste uitgaaf in 1770), bezorgd door.... Oertel.

Indertijd wekten de waterkuren van Hahn wel zeer veel opzien, maar maakten geen opgang. Natuurlijk. Hij was arts en Priesznitz boer. En niemand roerde de groote trom, niemand.

Het getal gasten op Graefenberg, slechts 10 in 1829, klom weldra tot 1500 en meer.

De veearts Weisz verliet in 1834 zijne koeien en honden, om te Freiwaldau, een half uurtje van Graefenberg, ook zulk een winstgevend zaakje te beginnen op menschenhuiden. En het ging hem goed.

Eindelijk werd de watergeneeskunst door wetenschappelijk gevormde artsen gewaardeerd en bestudeerd. Velen deden dit met voorliefde, evenals voor 2000 jaar de beroemde Asklepiades, bijgenaamd Psychroloutes, koudwaterwasscher.

De literatuur over dit onderwerp is letterlijk een zondvloed. Wie een beknopt overzicht verlangt van het nut van koud water en nog wat, leze het bovenstaande werkje.

De geleerde vertaler had het lezende publiek meer dienst gedaan, eigen arbeid te leveren, in het Nederlandsch gedacht en geschreven, dan overgezet Duitsch-Hollandsch. Zwaar te verteren kost op schotels van grof aardewerk.

LUCAS, Med.

Clytia. Historische Roman uit de 16de eeuw, door George Taylor. Uit het Hoogduitsch door J. van Loenen Martinet. Twee deelen. Te Sneek, bij J.F. van Druten.

In een vertrek van het huis op de markt te Heidelberg, door den uitgeweken Hugenoot Belier bewoond, ligt Paul Laurenzano ernstig krank ten gevolge der martelingen, op de pijnbank ondergaan. Bij het raam van het ziekenvertrek zit Lydia, de dochter van Erastus, den lijfarts van Frederik III, bezorgd luisterend naar de ademhaling van den kranke, onbewust, dat zij het voorwerp is der bewondering van Paul's broeder, Felix, die bezig is, haar lief kopje in klei te boetseeren. 'Toen hij gereed was, klapte hij in de handen en met een "heerlijk, heerlijk!" loofde hij zijn eigen werk. Schuchter kwam nu ook Lydia naderbij. "Wat beteekenen die bladeren hier?"

"Ik heb u als bloemengodin afgebeeld," antwoordde Felix vroolijk.

"Als wegewaart?" en met een weemoedig lachje zag zij tot hem op. Hij echter drukte haar een kus op het blanke voorhoofd en zeide: "Als Clytia, die het gelaat naar haar zonnegod keert."'

Lydia had dien bijnaam gekregen van de meisjes, met wie zij in het Neuburgsche Sticht hare opleiding ontving, toen deze ontdekt hadden, hoe de zwarte oogen van Magister Paul Laurenzano bij het onderwijs in de vreemde talen, dat hij bij zijn predikambt in het Sticht gaf, haar zoo teer aanzagen. Een bijnaam naar het blauwe bloempje, 'dat zijn bloemkelk bij den eersten zonnestraal opent en met zijn kopje steeds den loop der zon volgt, tot het 's avonds zijne blaadjes weer sluit. Daarom zegt het sprookje, dat de blauwe bloem een betooverde prinses is, die gaarne door haar geliefde, den zonnegod wil opgemerkt worden en hem daarom vol verlangen nastaart.' Dat vertelt Lydia ten antwoord op de vraag van Felix Laurenzano, waarom

ze der schoone bloem, die de Italianen *Clytia* noemen, den naam van ‘wegewaart’ en ‘betooverde jonkvrouw’ geeft.

Zooals die bloem hare blaadjes opent voor de zon, zoo had Lydia's hart zich geopend voor Paul, en het keerde zich altijd weer naar hem als naar de zon, ook al wilde zij het voor die liefde toesluiten, omdat hij toch nooit de hare zou kunnen worden; ook, omdat hij die liefde wel onwaardig scheen. Ze moest het reeds in het Sticht hooren, dat Paul, de predikant, een Katholiek priester was, die nooit huwen mocht. Zoo was het inderdaad. De Calvinistische prediker was Jezuïet. Als een der uitnemendste leerlingen van het Jezuïeten-College te Venetië was hij na volbrachte studie naar Heidelberg gezonden, waar men van den strijd tusschen de Calvinisten en de andere Hervormden, die voor een goed deel van Zwingli's geest waren, heil verwachtte voor een terugkeer tot de oude moederkerk. Zijne leermeesters hadden het erop toegelegd, om zijne eerzucht te prikkelen en te gelijk hem tot de meest absolute gehoorzaamheid af te richten. Zij waren in hun eerste streven zoo goed geslaagd, dat het andere hun maar half gelukte. Te Heidelberg ontvangt hij den last, om zich als Calvinist voor te doen en predikant te worden. Het geschiedt. Doch tegen den zin van den eerzuchtigen jongen man. Hem hindert het masker. Hij dorst naar groote daden - hij wil overwinningen voor de Kerk behalen. Door zijne liefde voor Lydia, eene liefde, die bij den Italiaan, bij den priester tot hartstocht ontvlamt, wordt hem de last van zijn werkkring te drukkender. Hij wil optreden, zooals hij is, tegen het ongeloof - en hij weet, dat hij niet anders wezen mag dan het werktuig in de hand van zijn overste, het werktuig, dat dient, om ongelukkig te maken allen, met wie hij in aanraking komt, zelfs zijne geliefde. Eene korte poos schijnt hij tot rust te komen, als hij met al de toewijding van den priester pestlijders kan verzorgen en door de macht van zijn woord en van zijne handigheid de vrees weet te verbannen en orde te stichten. Doch het is te laat. Ten gevolge van verraad, waaraan hij deel heeft, van valsche stukken, door hem geschreven, van valsche beschuldigingen, waartoe hij aanleiding gegeven heeft, hebben tal van gevangennemingen te Heidelberg plaats - ook Lydia en haar vader worden in den kerker opgesloten. Nu komt het bij den ongelukkigen Paul tot de crisis. Hij ijlt naar Heidelberg, redt de onschuldigen, ten koste van eigen martelingen, maar verbreekt daarmee ook de banden, die hem aan Rome en het Jezuïetisme binden.

Voor Lydia is het, of zoo telkens de zon, waarheen haar hart zich wendt, verduisterd is. Eenmaal scheen het voorgoed, en zal Felix zijne plaats innemen. Doch eigenlijk had zij Paul lief in Felix. Deze heeft het wel bemerkt. En als straks Lydia haar gemartelden redder verzorgt en hij haar de buste toont, die haar als Clytia afbeeldt, dan begrijpen zij elkaar. Hij geeft haar aan haar zonnegod. Op eene fries van den gevel der nieuwe woning van Belier, door hem ontworpen, schrijft hij de spreuk, die tevens het einde van dezen roman is: Perstat invicta Venus (Onverwinlijk houdt de Liefde stand).

De schets, die ik gaf van den roman in dezen roman, geeft er slechts een flauw beeld van. De auteur heeft de ontwikkeling van de liefde van Paul en Clytia wonderschoon geteekend. Vooral Paul's beeld schijnt mij goedgeslaagd. En om die twee groepeeren zich anderen, niet minder juist en scherp geteekend. Felix Laurenzano, de kunstenaar, die het niet uithoudt in het koude Protestantisme en in het Katholicisme het schoone vereert. Erastus, Lydia's vader, de ijverige Protestant, maar die hardnekkig strijd voert tegen

het Calvinistisch drijven van Olevianus en Ursinus, de vaders van den Heidelbergschen Catechismus. Werner, de dooper, de vertegenwoordiger van den gezonden godsdienst, die op het leven zich richt, voor Paul, op het laatst vooral, als het levend geweten. En vooral niet te vergeten vrouwe Belier, het vriendelijke, hulpvaardige, opgeruimde Fransche vrouwtje, een reddende engel in duodecimo, maar zonder wie wij het niet redden in dit leven.

Zoo zou ik voor dezen roman niets overhebben dan lof, als er, helaas! niet op den titel stond: *Historische Roman.* Professor Hausrath - ieder weet, dat deze zich verbergt achter den naam van George Taylor, - heeft dus in dezen roman ons geschiedenis willen leeren, kerkgeschiedenis uit de Palts onder de regeering van Frederik III, toen het Calvinisme daar overwon en het Jezuïetisme er vasten voet zocht te krijgen. Dit doel geeft aan het geheele boek een tweeslachtig karakter. De historie doet aan den roman, of de roman aan de historie schade. Zij zijn niet één geworden. Daarbij komt, dat de teekening der geschiedkundige ontwikkeling m.i. niet haalt bij die der romantische. Het Jezuïetisme is in al zijne walgelijkheid scherp geteekend in het gesprek tusschen Pigavetta, den arts, in werkelijkheid den overste der Jezuïeten, en Paul. ‘In zake de religie’, zegt Pigavetta, ‘komt het er niet op aan wat waar is, maar hoe men 't wint.’ Maar de strijd tusschen Calvinisme en het Paltser Protestantisme komt niet uit. In Erastus is de echte Zwingliaan geteekend; doch de leidslieden van het Calvinisme treden nooit op in dit boek; en als de predikanten allen zijn geweest van de soort, met wie wij kennis maken in de herberg het Hert, dan is hunne nederlaag wel verdiend.

Het is jammer, dat Hausrath in deze nog te weinig talent van romanschrijven verraadt. Met meer talent had hij in den roman van Paul en Clytia kunnen geven eene boeiende schildering van dien tijd met al zijne gistende elementen, met zijn geloof en zijn bijgeloof. Ik denk hier aan het geloof aan den duivel en de hekserij, waarvan ook in dezen roman verhaald wordt. Het is jammer, want de auteur schrijft een boeienden stijl en hij verstaat de kunst van schilderen. Daarenboven is hij thuis in den tijd, waarin zijn roman ons verplaatst, als weinigen. Aan de lezers laat ik over, om zelven dit te ontdekken. Ik hoop, dat deze roman veel lezers vinden zal. Doet toch het gemis aan eenheid schade aan den roman als kunstwerk, hij blijft een zeer lezenswaardig boek. Ik stel hem boven den eersteling van dezen zelfden auteur, *Antinoüs*, een boek, dat mij althans zeer onbevredigd liet. Eindelijk, de vertaling is uitstekend. Ik weet niet, of mijn vriend Van Loenen Martinet, als hijzelf iets schrijft, het woord ‘landverhuizen’ zal gebruiken, maar dat is ook het eenige, wat mij eraan herinnerde, dat ik geen oorspronkelijk Hollandsch boek las.

B.

Archief voor Nederlandsche Kerkgeschiedenis onder Redactie van J.G.R. Acquoy, H.C. Rogge en Aem. W. Wijbrands. Eerste deel. Aflevering 1. 's-Gravenhage, Martinus Nyhoff.

‘De belangstelling in de kerkgeschiedenis neemt (in ons vaderland) toe en ondervindt nog dagelijks de nawerking van den heilzamen prikkel, dien Moll door zijn persoon en werkzaamheid daaraan gegeven heeft. De school van Moll is vruchtbaar in goede

werken, en zijn invloed leeren wij telkens dieper waardeeren, een invloed, die tot onvermoeide Bronnenstudie aanspoort en, vooral, die de geschiedenis der Kerk tot een bladzijde maakt uit de ge-

schiedenis der menschelijke beschaving, zonder daarom aan de Kerkhistorie iets van haar zelfstandige waarde te ontnemen.' Aldus Prof. Pierson in de Voorrede voor de *Nieuwe Studiën over Calvijn.* Het bewijs voor de waarheid zijner woorden levert het *Archief voor Nederlandsche Kerkgeschiedenis*, waarvan wij de verschijning aankondigen. Dit *Archief* zal verschijnen op onbepaalde tijden in afleveringen van omstreeks 7 bladen druks. Dat de inhoud interessant zal zijn, daarvoor staan ons de namen der redacteuren in. Het spreekt vanzelf, dat hier ook zal worden geleverd, wat alleen waarde heeft voor hen, die zich aan de Kerkhistorie hebben gewijd. Toch heeft mij het doorlezen van deze eerste aflevering weer overtuigd, dat ook zij, die aan deze studie zich niet bijzonder wijden, ja, ook buiten de theologen, zij, die tijd en smaak genoeg hebben, om ons volk - laat mij zeggen in het klein - te willen leeren kennen, zulke artikelen, als ons hier worden geleverd, niet ongelezen moesten laten. Prof. Acquoy doet ons kennis maken met het paaschlied 'Christus is opgestanden', het 'oudst bekende voortbrengsel van het geestelijk volksgezang in Duitschland. Dit geldt ook van de melodie, die zóó innig met den tekst samenhangt, dat beide eene onmisbare eenheid vormen en te gelijker tijd moeten zijn geboren.' Hij vertelt ons de geschiedenis van het lied - en geeft de vierstemmige zetting van Sethus Calvisius van 1597. Dr. Rogge voegt aan de uitgave van een viertal brieven van Jacobus Trigland de opwekking toe tot beter onderzoek naar de personen, die eene gewichtige rol hebben gespeeld in het tijdvak van het Twaalfjarig Bestand, opdat van dat onderzoek hunne biographieën de vruchten mogen zijn. Het grootste gedeelte dezer Aflevering wordt ingenomen door een stuk van Aem. W. Wijbrands, waarin ons in het relaas der lotgevallen en denkbeelden van Marinus Adriaansz. Booms, den schoenmaker uit Middelburg, eene bladzijde uit de geschiedenis der Spinozisterij in Nederland wordt te lezen gegeven. Het stuk is in aangenamen stijl geschreven en geeft ons een interessanten kijk op de kerkelijke toestanden in de vorige eeuw. Eene bijdrage tot den strijd, dezer dagen door Dr. Ab. Kuyper gevoerd over art. 36 der Nederl. Geloofsbelijdenis, handelend over het ambt der overheid, is de redeneering van de classis van Walcheren in eene Remonstrantie, aan de Staten van Zeeland gericht. Na erop gewezen te hebben, dat zij in de verklaring van het derde der 10 geboden de waarheid aandringen, dat er geene grootere zonde is dan de lastering van Gods naam, waarom God 'ook deselve met de Dood te straffen bevolen heeft', gaan zij voort met te vermelden, dat zij hierbij niet slechts betoogen, hoe dit gebod oudtijds gold, 'maar wij bewijsen dat dit noch *hedensdaags* behoort plaats te hebben, in navolginge van die groote Mannen, welke in de gezegende Hervorminge zulk een roem behaalt hebben. Want wanneer het doodvonnis, gevelt te Geneve, in den Jaare 1557, over den Godslasteraar *Servetus*, geen klein gerugt maakte, bij gelegentheid dat de beroemde *Kalvijn* zijn bezwaarnissen tegen dien man hadde overgebragt tot de *Overigheid*: nadat ook de vermaarde H. Bullingerus van Zurig en andere Zwitsersche Godsgeleerde hunne Advijzen dien aangaande door Brieven hadden overgezonden; doe is 't dat ook andere (onder welke zelfs Fhilippus Melanchthon geweest is) *die straffe hebben gebillijkt*, en daarbij ook den ijver van Kalvijn als *heylig en rechtveerdig.* Doch de Godslasteringen onzer Vrijgeesten gaan *nog hooger* dan die van *Servetus*. 't Is wel waar, dat de *Vrijheid des Gewetens* in dese Landen aan yeder vergunt word: doch daarom echter staat elk *niet*

vrij te zeggen en te schrijven alles wat zijne boosheid opwelt.' En dat de kerkelijke heeren nog wel konden rekenen op de regeering, kan blijken uit het vonnis, 18 October 1714 te Middelburg tegen Steven Kloet geveld, die, gezien o.a. de adviezen der theologische faculteiten van Leiden, Utrecht en Franeker, veroordeeld werd tot 3 jaren tuchthuisstraf ('buiten acces van menschen') en na expiratie daarvan tot verbanning voor altoos uit Zeeland, Holland en Westfriesland, omdat hij zich schuldig gemaakt had 'niet alleen aan Heretise of ketterse gevoelens, maar ook aan ingewikkelde godslasteringen'.

In de tweede Aflevering zullen verhandelingen verschijnen van Dr. H.G. Kleyn over de Nederlandsche Bijbels in het Britsch Museum; van Dr. H.U. Meyboom over Suso's 'Honderd artikelen van de passie onzes Heeren' in Nederland; van Aem. W. Wijbrands een onuitgegeven sermoen van Johannes Brugman.

Lezers en medewerkers zijn der Redactie toegewenscht!

B.

Sjoalammit; 't lied der liederen, liefde's lof; verdietscht door B.G. De Vries van Heijst. - Haarlem, C.G. Vonk.

Wij hebben aan de moderne tekstcritiek op de in het Oude Testament verzamelde geschriften veel te danken. Niet slechts uit een theologisch en philologisch, maar voornamelijk uit een letterkundig oogpunt. Ettelijke gedichten van voortreffelijke, doch onbekende zangers zijn door haar van hunne gewrongen mystieke beteekenis ontdaan en teruggebracht naar het gebied der zuivere dichtkunst, waar zij schitteren als juweelen van groote pracht. Dit is bovenal met het zoogenaamde Hooglied van Salomo het geval, welks aanwezigheid onder de gewijde boeken vroeger alleen uit een rechtzinnig standpunt te verdedigen was door de aanwending van het kunstmiddel eener duistere, monsterachtige symboliek, die loodzwaar neerdrukte op de in het bevallig en levendig gedicht gelegde innigheid en reine warmte.

Ofschoon Erasmus reeds eene andere, meer natuurlijke opvatting voorstond, kon hij de uitlegging der grootste kerkvaders, Origenes, Hieronymus en Augustinus, waarmede Luther zich vereenigde, niet te niet doen; zoo bleef het lied der liefde, de triomfzang van trouw en kuischheid, niet anders verstaan dan als eene symbolische beschrijving van de banden tusschen Christus en de Kerk. Eerst op het einde der achttiende eeuw begon de critiek aan dit ook met zijne allegorische beteekenis nog kwalijk in het oudtestamentisch kader passend boek opnieuw te tornen, en het resultaat is, dat de beteekenis van het lied der liederen - de Fransche benaming 'Cantique des Cantiques' is juister dan ons: Hooglied - tegenwoordig onder de philologen en exegeten tamelijk vaststaat. Het is een gedicht in dramatischen vorm, waarin een op Koning Salomo's last opgelicht en in zijn harem gevoerd, beeldschoon landmeisje den Koning weerstaat uit liefde tot haar uitverkorene, een eenvoudigen herder. Zoowel de hartstochtelijke taal, waarin de niet aan weerstand gewone vorst de bekoorlijkheden van Sjoalammit beschrijft, als de schalksche naïveteit, waarmede de maagd hem afwijst en op een afstand weet te houden, worden in dit dramatisch dichtstuk zoo uitstekend geuit, dat een onzer fijnste kenners der classieken het te recht een van de heerlijkste gedichten der oude letterkunde heeft genoemd.

De trouwe lezers van dit tijdschrift weten uit de aflevering van Februari

1883, dat slechts één punt bij hen, die van het Hooglied hunne studie gemaakt hebben, nog niet geheel vaststaat. Enkelen meenen, dat de regelmatig vlottende liefdesbetrekkingen van Koning Salomo met het landmeisje daarvan het onderwerp uitmaken. De heer Gunning, die in 1880 eene Nederlandsche vertaling in het licht gaf, sloot zich bij hen aan, en de heer De Vries van Heijst, deze vertaling besprekende, ontwikkelde in onze aangehaalde aflevering zijne gronden voor de tegenovergestelde, meer algemeen gedeelde meening. Thans vat hijzelf de pen op en geeft eene Nederlandsche vertaling - eene 'verdietsching', om zijne eigen woorden te bezigen, - van het hoogelijk door hem bewonderde dichtstuk, volgens zijne opvatting, uit. Wij staan in dit opzicht aan de zijde van den heer De Vries van Heijst, maar al was dit het geval niet, dan nog zouden wij reden hebben, om zijne vertaling toe te juichen en warm aan te bevelen. Hij heeft ten volle recht gedaan aan de vele schoonheden van het gedicht, dat wij in vloeiende verzen als eene aanwinst voor onze literatuur begroeten en om zijne hooge èn letterkundige èn moreele waarde in de handen wenschen van de beschaafde Nederlandsche vrouwen, aan wie vroeger de lezing van het 'lied der liederen', niet zonder reden, niet als een duister en verward, doch als een min of meer onzedelijk - althans.... ondeugend - boek van het Oude Testament werd ontraden.

1. Schets van de Geschiedenis van het Christendom. Handleiding bij het Godsdienstonderwijs door Dr. M.A.N. Rovers. Amsterdam Tj. van Holkema
2. Geschiedenis der Kerkhervorming in Noord-Nederland, door F.D.J. Moorrees, predikant te Vianen (Volksgeschrift bekroond door de Evangelische Maatschappij). Tweede druk. Arnhem, G.W. v.d. Wiel & Co.
3. Honderd jaren uit de Geschiedenis der Hervorming in de Nederlanden, (1518-1619) door C.P. Hofstede de Groot, Hoogleeraar te Groningen. Leiden, A.W. Sijthoff.
4. Huldreich Zwingli, 1484-1884. Feestrede gehouden door C.P. Tiele. Amsterdam, P.N. van Kampen en Zn.

1. Als ik deze *Schets van de Geschiedenis van het Christendom* aankondig onder eene rubriek boeken over Kerkgeschiedenis, dan is het, omdat de waarde van dit geschrift gelegen is in dat gedeelte, waarin het de ontwikkeling van het Christendom schetst na den dood der Apostelen. Hiermee is niet gezegd, dat de eerste twee hoofdstukken van het Eerste Tijdvak, handelende over den oorsprong van het Christendom en over den Apostolischen tijd, geene waarde zouden hebben. Integendeel; ik stel die schets op hoogen prijs en ik acht het eene verdienste van dit geschrift, dat het de geschiedenis van het Christendom als één geheel behandelt. Doch het zal den meesten, die den heer Rovers dankten voor de uitgave van deze schets, wel gegaan zijn als mij, dat zij het meest verblijd waren, van hem te ontvangen eene handleiding bij het onderwijs in de Kerkgeschiedenis. Daaraan was onder ons behoefte. Wie, zooals schrijver dezes, met het voornemen zwanger heeft gegaan, om

zulk eene handleiding te schrijven, weet, dat de groote moeilijkheid schuilt in de vraag, voor wie die handleiding dienen moet: voor den onderwijzer, voor de leerlingen of voor beiden. Dr. Rovers bedoelt het laatste. Hij wil den leerlingen deze *Schets* in handen geven, opdat de quaesties, die voor hen het belangrijkst zijn, wat uitvoeriger besproken kunnen worden en de andere slechts even behoeven te worden aangestipt, daar zij er thuis iets over kunnen nalezen. Ongetwijfeld kan deze handleiding voor dat doel haar nut hebben,

Toch zou ik willen vragen, of dit nut niet nog grooter had kunnen zijn, als zij meer den vorm van een leesboek had ontvangen. Ik vrees, dat de leerlingen deze handleiding met hare aaneenrijging van bijzonderheden in tal van korte zinnen niet zullen lezen. Maar het gaat hier gelijk bij elk werk van deze soort: eerst het gebruik kan uitmaken, of deze meening juist is, al dan niet. Doch voor den onderwijzer in de Kerkgeschiedenis heeft dit geschrift zeer groote waarde. Hem geeft het eene goede schets voor zijn onderwijs en tal van bijzonderheden aan de hand. Hij blijft daarbij vrij, wat hij behandelen wil met zijne leerlingen. Ook dit laatste acht ik gewenscht, omdat Dr. Rovers mij toeschijnt, nu en dan naar al te groote volledigheid te hebben gestreefd. Maar het te veel schaadt in dit geval stellig niet.

Nog een paar vragen over bijzonderheden. Is het doel der Pseudo-isidorische decretalen voldoende omschreven, als Dr. Rovers zegt, dat dit ‘geen ander was dan de macht der bisschoppen, aan wier hoofd de paus stond, geheel onafhankelijk van den Staat te maken’ (bl. 91)? Hebben zij niet evenzeer, ja, misschien meer nog, ten doel gehad, om het gezag van den paus te versterken, door de macht der groote aartsbisschoppen te fnuiken? - Komt de beteekenis van de verootmoediging van Hendrik II van Engeland voor Alexander III na den moord, op Thomas Becket gepleegd, niet beter uit, als deze laatste niet ‘kanselier’, maar aartsbisschop van Canterbury wordt genoemd? - Om verdere kleinigheden niet te noemen, nog één opmerking: In het vijfde en zesde tijdvak vind ik van tijd tot tijd gedoeld op de Kerkleer, op de leerheiligheid der Protestanten; is het geen verzuim, dat niet opzettelijk is aangewezen, hoe het Protestantisme zich vestigt als eene Kerk met eene bepaalde leer? Van het Piëtisme lees ik, dat het weldadig gewerkt heeft tegen de Protestantsche scholastiek der 17de eeuw. Wat was die scholastiek? Was dit aangewezen, dan zou de beteekenis der ‘kleine protestantsche vereenigingen’ beter aan het licht zijn getreden. Vooral zouden de leerlingen dan beter hebben kunnen begrijpen, hoe het leergezag noodwendig moest vervallen en eene Kerk, zooals in de middeleeuw van het Protestantisme is ontstaan, in dezen vorm van ontwikkeling van den godsdienst niet thuis behoort en dus moet verdwijnen.

Dr. Rovers beschouwe deze opmerkingen als bewijs van de belangstelling waarmee ik zijne schets ontving en reeds bij mijn onderwijs gebruik.

2 en 3. Deze beide geschriften mogen samen worden aangekondigd, omdat zij hoofdzakelijk hetzelfde tijdvak behandelen en geschreven zijn voor een bijna gelijken kring van lezers. Prof. Hofstede de Groot is uitvoeriger en gaat in zijne beschrijving verder dan de heer Moorrees. Eindigt de laatste zijne beschrijving met het jaar 1579, waarin de Unie van Utrecht gesloten werd, omdat toen in Noord-Nederland de Gereformeerde Kerk geacht kan worden als volkskerk te zijn erkend, Prof. De Groot zet de geschiedenis dier Kerk voort tot de Synode van Dordrecht van 1618 en 1619. En wat den kring der lezers betreft, beide schrijvers richtten zich tot de leeken, daarmee bedoeld, dat zij niet voor beoefenaars der Kerkhistorie als zoodanig geschreven hebben. Het zijn volksboeken, die zij geven. Dat van den heer Moorrees draagt opzettelijk den naam van Volksgeschrift en is de vrucht van eene prijsvraag, door de Evangelische Maatschappij uitgeschreven ‘betreffende eene voor het volk bruikbare geschiedenis van de Hervorming in de Nederlanden’,

De geringe prijs maakt het voor het volk in den ruimsten zin toegankelijk. Het boekje kost 75 cent en bij twaalftallen genomen slechts 50 cent. Prof. De Groot's geschrift is van meer omvang, dus duurder en tevens meer in den trant geschreven, om in handen te komen van onze burgerij.

Nu doen - meen ik - zij, voor wie deze boeken geschreven zijn, zichzelven een dienst, als zij ze lezen. Helder en in den volkstoon verhaalt de heer Moorrees, hoe de Hervorming in onze landen ontstaat en zich ontwikkelt. En niet minder helder en in gemakkelijken stijl verhaalt ons Prof. De Groot deze geschiedenis. Kerkgeschiedenis, ook de geschiedenis onzer eigen Volkskerk, is - als ik mij niet zeer bedrieg - niet juist het fort van onze Hervormden. Toch verdient zij beter lot. Of liever gezegd: is het onze plicht, om beter op de hoogte te zijn van die historie. Waarlijk niet alleen, om onze kennis te vermeerderen. In het verleden ligt het heden - dat wordt zoo dikwijls gezegd, dat het eene banaliteit dreigt te worden. Jammer maar, dat ondertusschen dat verleden zoo weinig leeft voor hen, die de zoo even genoemde waarheid gaarne toestemmen. Het is merkwaardig, om te zien, hoe de Hervorming in haar ontstaan en hare eerste ontwikkeling in onze landen verklaard wordt zeker ook uit invloed van buiten, maar toch vooral uit ons volkskarakter. Van huis uit draagt zij een Nederlandsch karakter en is dat blijven dragen, ook toen zij kwam onder Calvinistischen invloed. Vrijheidszin, maar die bewaard wordt voor uitspattingen door nuchterheid, practische zin, besef van orde, kenmerken zij niet ons volk? Wij zijn een vrij volk, maar vooral een practisch volk. Ook in onzen godsdienst zelfstandig, maar practisch tevens. Die zelfstandige, practische vroomheid was hier reeds gekweekt vóór de dagen van Luther, met name door de werkzaamheid der Broeders des Gemeenen Levens. Straks, toen de beweging, gewekt door den Wittenbergschen monnik, ook hier gevoeld werd, werd het velen duidelijk, dat zij buiten de Katholieke Kerk stonden, en spraken zij het uit, dat men ook buiten de Kerk godsdienstig kon zijn, doch Luthersch werden zij niet. Met name op het punt van het Avondmaal huldigden zij de meer nuchtere opvatting van Wessel Gansfoort. Maar het is ook te begrijpen, dat het aantal van hen, die Roomsch bleven, nog zeer aanzienlijk was. Waarom zouden zij met die Kerk breken, terwijl zij ook als hare leden reeds die zelfstandige, mag ik zeggen bijbelsche vroomheid bezaten? Zij zouden later wel leeren, dat de Roomsche Kerk ten slotte die zelfstandigheid niet duldt. Scheen straks de dweperij van het Anabaptisme onze vaderen hun nuchteren zin te doen verliezen, het zou weldra blijken, dat het veeleer de gezonde kern ook van dit fanatisme was, welke hen had aangetrokken, - de Doopsgezinden zijn in Nederland de kinderen der Wederdoopers. Doch niet zij zouden de beweging leiden. Van buiten af kwam de invloed, onder welken de Hervorming hier haar vasten vorm zou krijgen. Het Calvinisme zou hier overwinnen. Geen wonder. Het voldeed aan eene behoefte, die nog vervuld moest worden. Het gaf eene vaste regeling der kerkelijke belangen; het gaf een vasten vorm aan het geloof. Het Calvinisme is practisch. - Maar dat men deze dingen leze in de hier aangekondigde boeken!

Wat nut ons deze kennis, vragen we met den ouden Heidelbergschen Catechismus? Vooreerst dit: dat wij versterkt worden in onze overtuiging, dat Nederland's volk is eene Protestantsche natie. Daar is ten dezen opzichte eene vaste traditie, waarmee gerekend moet worden. Wij zijn niet een mengel-

moes van Roomschen en Hervormden. Wij zijn eene natie. En wat ons tot eene natie stempelt, dat is juist het eigenaardig Protestantsche. Natuurlijk niet in den zin van eene bepaalde kerkleer - maar wel bepaald in den zin van niet-Katholiek. Het komt mij voor, dat wij goed zullen doen, aan die traditie met fierheid getrouw te blijven tegenover alle eischen der clericale partijen, met name in onderwijszaken. Eene volksschool in Nederland moet eene Protestantsche zijn. En voorts, als tegenwoordig in onze Hervormde Kerk de zoogenaamde kerkelijke quaestie aan de orde is, de vraag, of zij blijven moet eene eenheid met eene bepaalde belijdenis, dan wel aan ieder in haar midden vrijheid van gelooven moet laten, om door geen anderen band hare leden te vereenigen dan door dien van een gemeenschappelijk doel, dan blijkt het, dat de oplossing van die quaestie zeer langzaam vordert. O.a. omdat zij weinig raakt het hart ook van belangstellende leden der Kerk. Want feitelijk is in de Kerk de belijdenis en met haar de belijdenisdwang verdwenen; men kan dus godsdienstig zijn in haar midden naar zijne eigen overtuiging. Is nu met die zelfstandigheid de Kerk naar hare wetten, dus ook naar haar begrip nog in strijd - men maakt er zich niet warm over. Practisch heeft men, wat men wenscht. Alleen daar, waar aan die zelfstandigheid banden worden aangelegd en de confessioneelen heerschappij willen oefenen, verzet men zich. De vrijheid wil men zich niet laten ontnemen.

Ten slotte een paar vragen. Heeft de heer Moorrees wel voldoende het Anabaptisme gewaardeerd? Wordt in zijn zoo uitstekend volksgeschrift wel recht duidelijk, hoe de Hervorming bij ons volk inderdaad een tijdlang een wederdoopersch karakter dragen kan? Met alleen van dweperij en afdwaling te spreken, is die verklaring niet gegeven.

En eene soortgelijke vraag aan Prof. De Groot naar aanleiding van zijne beschrijving der Arminiaansche twisten en van de Dordsche Synode. Zijn hart is bij de Arminianen. Dat doet zijn hart eer aan. Maar moest daarom toch niet meer, dan geschied is, erkend zijn, hoe het voor de tegenpartij waarlijk toch nog om wat anders ging dan alleen om de handhaving der leer? Zij waren hard en bitter (waren de Remonstranten allen engelen van zachtmoedigheid?), maar het gold ook voor hen den vasten grond hunner zaligheid. De Arminiaansche ketterij kwam Gods eer te na en maakte daarmee den grond des geloofs wankel. De verdediging van alles, wat op de Synode te Dordt is geschied, zal ik zeker niet op mij nemen, maar er is reden, meen ik, om revisie te vragen van de beschuldiging, dat zij ‘een werk der duisternis’ verrichtte.

4. Met een enkel woord slechts vestig ik de aandacht op de Feestrede van Prof. Tiele, te Rotterdam in de Remonstrantsche Kerk gehouden, bij gelegenheid van de viering van Zwingli's vierhonderdjarigen geboortedag. Het is een verblijdend verschijnsel, dat deze herdenking aanleiding heeft gegeven, om op den grooten Zwitser de aandacht te vestigen. Hij was te onbekend, en hij verdient dat niet te zijn. Hij heeft het ongeluk gehad, om te groot te zijn voor den tijd, waarin hij leefde. Plannen heeft hij beraamd, denkbeelden uitgesproken, voor wier uitvoering en toepassing zijne dagen nog niet rijp waren. Maar dan is het goed, dat wij hem brengen onze hulde, - dien man, die toen reeds begrepen heeft, dat los van Rome niet alleen beteekende eene nieuwe Kerk, maar ook eene nieuwe maatschappij, een vrij

volk; dien hervormer, wiens werkzaamheid evengoed ligt op het terrein van maatschappij en Staat als op dat der Kerk. Prof. Tiele heeft in de Feestrede zijn karakter als hervormer geteekend en aangetoond, wat wij van hem leeren kunnen: 'Godsdienst en beschaving moeten de handen ineenslaan en zich te zamen ontwikkelen.' Het zou onbillijk zijn, om in eene Feestrede te eischen eene volledige teekening van de werkzaamheid en de persoonlijkheid van Zwingli. Toch mis ik in het antwoord op de vraag, door den feestredenaar zelven gesteld: wat is het, dat Zwingli tot hervormer maakte, noode de nadrukkelijke aanwijzing, dat liefde voor zijn volk hem dreef, om als hervormer op te treden. De maatschappelijke en zedelijke ellende zijns volks vooral ten gevolge van het loondienen heeft deze patriot diep gevoeld en daarom heeft hij zijn volk vrij willen maken van de banden der Roomsche Kerk en het willen geven den eenvoudigen godsdienst van het Christendom. Zwingli, de maatschappelijke hervormer, treedt niet genoeg op den voorgrond. En uit dit karakter van zijn hervormingswerk verklaart zich toch alleen zijne houding in den oorlog en in het geheel zijn optreden vooral na 1525.

Ik wensch deze rede in veler handen - ook omdat daarmee eene bijdrage wordt geleverd voor het standbeeld, dat te Zurich voor Zwingli zal worden opgericht. Vrijzinnige Nederlanders moeten juist daartoe medewerken. Want onze Hervorming heeft vooral in den aanvang gedragen en misschien nooit geheel verloochend een Zwingliaansch karakter.

B.

Alexander Vinet als Christelijk moralist en Apologeet geteekend en gewaardeerd door Dr. J. Cramer, Hoogleeraar te Groningen; Alexandre Vinet considéré comme Apologiste et Moraliste Chrétien par F.L. Fréd. Chavannes, Ancien Pasteur; Door het Haagsch Genootschap tot verdediging van den Christelijken Godsdienst bekroond en uitgegeven. Leiden. - E.J. Brill.

Deze verhandelingen wachten reeds lang op eene aankondiging in dit Tijdschrift. Zij, in wier handen doorgaans werken als deze komen, zullen ze reeds gelezen hebben. Toch mogen zij niet met stilzwijgen worden voorbijgegaan. Noch om den persoon, die daarin wordt besproken, noch om de wijze, waarop dit door ieder der beide schrijvers geschiedt. Het schijnt mij een zeer gelukkige greep van de bestuurders van het Haagsch Genootschap geweest te zijn, toen zij Vinet als Moralist en Apologeet aan de orde stelden. Vooreerst reeds, omdat die man al beter dient bestudeerd te worden. Hij is geen theoloog van professie geweest. Een stelsel, aan alle zijden afgerond, heeft hij niet nagelaten. Het tegendeel van dien veeleer. Hij heeft 'in zijn geschriften meer de beschaafden dan de geleerden op het oog gehad'. Toch heeft deze man grooten invloed geoefend minder op de theologie misschien dan wel op de theologen. Daar is 'in de fransch sprekende kerken eene keur van mannen, die de nagedachtenis van Vinet in eere houden, en met niet minder warmte van hem spreken, dan waarmede Duitschland van zijn Schleiermacher spreekt'. En waarlijk niet alleen in die kerken. Dr. Cramer is niet de eenige onder onze godgeleerden, die de getuigenis wil afleggen, dat hij veel aan hem te danken heeft. Daarenboven, het is naar waarheid

gezegd, dat ‘zijn invloed minder te vergelijken is met een bepaalden stroom, die, van hem uitgaande, voor allen zichtbaar binnen eigen bedding vloeit, dan met de veelvoudige vertakkingen van eene rijke ader,

die in alle richtingen den bodem onderwoelen'. Mannen van allerlei richting op theologisch gebied brengen aan Vinet hunne hulde. Hij is geweest eene van die groote persoonlijkheden, die in wat zij zeggen en schrijven, zichzelven geven, omdat zij wat te geven hebben. Hij kon oorspronkelijk zijn, wat niet velen kunnen. Daarbij - hoe ook de dogmatiek hem parten heeft gespeeld - een dogmatisch man was hij niet. Men stuit bij hem telkens op contradicties, maar het is de tweestrijd van een man met een rijk hart en een rijken geest. Daarin is, wat aantrekt, veel meer dan in het mihi constat van den dogmaticus, die ons dwingt te buigen voor de consequenties van zijn stelsel.

Onder de vragen, die tegenwoordig aan de orde zijn en wier beantwoording de belangstelling eischt waarlijk niet alleen van hen, die krachtens hun ambt zich met hare behandeling bezighonden, zijn er, waarover het zeer waard is, een frisch en oorspronkelijk denker als Vinet te hooren. Door de omstandigheden werd hij ertoe gebracht, om zijne denkbeelden over de Kerk en hare verhouding tot den Staat uit te spreken. Hij pleit krachtig voor de emancipatie der Kerk van den Staat. Op het laatst van zijn leven heeft hij nog zijn deel gehad in de stichting der Église libre in het Canton de Vaud. Zij heeft nooit ten volle beantwoord aan zijne voorstelling van de Kerk. En al heeft hij ook voor haar eene geloofsbelijdenis gewenscht, toch geeft hij menige zeer behartigenswaardige les aan allen, die de waarheid niet anders verstaan dan als eene geformuleerde confessie. Zijne opvatting van den Staat kunnen wij niet geheel overnemen, maar zijne krachtige verdediging van het individu tegen staatsalvermogen mag nog gehoord worden. Des menschen individualiteit - ziedaar, waaraan hij de grootste beteekenis hecht. 'Zij is de grondslag van onze eigenlijke waarde. Niets is ongodsdienstiger dan een dogma, dat haar verminkt of ontkent. Zonder haar is er geen Christendom; want om christenen te worden moeten wij beginnen met ons zelven te zijn. Zonder haar is er geen godsdienst en geen zedelijkheid; want wat is een godsdienst zonder individueele persoonlijke gemeenschap met God? Wat is eene zedelijkheid zonder het geweten, het meest individueele in den mensch? Zonder haar is er ook geen welstand en bloei voor de maatschappij. Wie haar bestrijdt, bestrijdt in den grond alle vrijheden. Wat wordt er zonder haar van het gezin, wat van de nijverheid en den handel, wat van de wetenschap, wat van de vrijheid van denken en gelooven?' (Cramer, bladz. 46 en 47) Het is eene verdienste van Dr. Cramer's verhandeling boven die van Chavannes, dat hij deze eigenaardigheid van Vinet's denkbeelden sterk heeft doen uitkomen.

Vinet verdient dus als moralist gekend te worden reeds om genoemde reden. Doch uit ander oogpunt belangrijker nog schijnt mij de vraag, zooals zij door bestuurderen van het Haagsch Genootschap gesteld is: Vinet te beschrijven en te waardeeren als moralist en apologeet. Uit welk oogpunt? Wanneer men de twee verhandelingen, welke het Haagsch Genootschap bekroonde, na elkaar leest, dan wordt men getroffen door het onderscheid tusschen beide. Een onderscheid, dat ten deele het gevolg is van den leeftijd der beide schrijvers. Dr. Cramer kent Vinet als een van een vroeger geslacht uit zijne geschriften. De heer Chavannes is een bejaard man (doch die in zijne verhandeling zijn hoogen leeftijd geheel zou doen vergeten, als hijzelf er niet van gesproken had,) die Vinet gekend en meegeleefd heeft

in de omgeving, waarin, en de omstandigheden, waaronder deze zijne meest actueele geschriften heeft uitgegeven. Hij heeft daarenboven zijne verhandeling verrijkt met belangrijke bijlagen. Doch gewichtiger dan dit betrekkelijk toevallig onderscheid is dat andere, dat het gevolg is van het standpunt, waarop ieder van hen zich tegenover Vinet plaatst. Beiden vereeren hem hoog, Chavannes niet minder dan Cramer; ja, zijne vereering is uit den aard frisscher, omdat hij gedenkt den persoonlijken invloed, van Vinet ondergaan. Toch is hij het juist, die het scherpst critiek op zijn ouden vriend oefent, terwijl we die critiek bij Dr. Cramer niet geheel missen, maar toch niet zoo principieel als bij zijn Franschen mededinger naar het eermetaal. In den gang van hunne boeken is dit verschillend standpunt aanstonds merkbaar. Na eene inleiding teekent Dr. Cramer Vinet als moralist meest met zijne eigen woorden, om hem daarna als zoodanig te waardeeren; in een tweede deel teekent en waardeert hij Vinet als apologeet. In die waardeering nu is het zeker niet enkel lof, dien hij Vinet toezwaait; hij heeft zijne bezwaren. Toch ontvangt men den indruk, dat hij daarom met zooveel liefde dit onderwerp behandelt, omdat hij met Vinet geheel op hetzelfde standpunt staat. Voor Vinet stond of viel het Christendom met het heilsfeit der verzoening aan het kruis, eene verzoening, noodzakelijk door den val van het menschdom en wier voorwaarde was de menschwording Gods in Christus. Doch deze feiten staan niet buiten den mensch; zij moeten voor hem hebben zedelijke beteekenis. De waarheid van het Christendom dan ook, dat in deze leerstukken zijne kern bezit, moet langs zedelijken weg worden verdedigd en den menschen aanbevolen. In de innerlijke ervaring ligt de zekerheid, die de Christen voor zichzelven heeft van de waarheid van zijn godsdienst. ‘Qu'on sache bien qu'il n'y a pas une fibre dans la religion, pas une idée, pas un article de foi, qui ne soit de la morale.’ Dr. Cramer is het in hoofdzaak hiermee eens. Het is reeds meer dan eenmaal opgemerkt, dat Vinet vervalt in tegenspraak, wanneer hij aan den eenen kant zoo sterken nadruk doet vallen op de dogmen, waarmee het Christendom staat of valt, en aan den anderen kant zoo krachtig accentueert het ethisch karakter van het Christendom en tot het gemoedsleven, tot het eigen geloof allen godsdienst schijnt terug te brengen. De heer Chavannes laat in zijne verhandeling dit tweeërlei sterk uitkomen. Hij begint met Vinet te teekenen als apologeet, zooals deze door de studie van Pascal tot zijne apologetische methode gebracht, in zijne apologie de oude supranaturalistische manieren verlaat, om de overtuiging van het verstand te verwerven ‘en opérant la conversion du coeur’; doch hoe deze poging mislukken moest, omdat Vinet, verlatende de oude apologetische methode, toch haar voorwerp vasthield, de aanwijzing van de Christelijke waarheid, opgevat als eene bovennatuurlijke openbaring van bepaalde dogmen. Intusschen, werd zijne apologie daardoor zwak en moest ook zijne moraal lijden onder deze préjugés dogmatiques, het volgen van de ‘ethische’ methode had invloed op de opvatting der dogmen zelve; zij moesten hunne beteekenis allengs verliezen; ‘son oeuvre de moraliste achève de les ruiner et tend à les abolir’. Tot deze afschaffing is het niet gekomen bij Vinet. Bij den heer Chavannes staan intusschen deze twee in Vinet - zijne ‘préjugés dogmatiques’ en zijn ‘sens moral’ - zoo scherp tegenover elkaar, dat wij den éénen Vinet uit het oog verliezen. Het is ongetwijfeld eene verdienste van deze verhandeling, dat zij ons laat zien, welke invloeden op Vinet gewerkt hebben; hoe met name de

indruk, door Curtat, predikant van Lausanne, op hem gemaakt, nooit is uitgewischt. Doch het vasthouden aan de oude leerstellingen, bij een man als Vinet alleen te verklaren uit den invloed, in zijne jeugd ondergaan, is toch wat sterk. Vinet heeft in die oude leerstukken godsdienstige waarheden uitgesproken gevonden en moet gemeend hebben, dat met het loslaten dier feiten ook voor hem het Christendom zelf verloren ging. Toch, waar zijne grondgedachte o.a. door hem aldus kan worden uitgesproken: 'Een godsdienst, die geen moraal is, heeft nog minder waarde dan een moraal, die geen godsdienst is', daar moet wel ten slotte de consequentie zijn, dat men het hoogste heil afhankelijk stelt van zedelijke voorwaarden en niet langer van het aannemen van eenig historisch feit. - Zal, wat hier van Vinet gezegd wordt, ook gelden van hen, die mij in deze dagen op zijn standpunt schijnen te staan? 'Zijne apologetische methode draagt - zegt Dr. Cramer - een objectief en een subjectief karakter. Het objectieve is: de ons in den historischen Christus geschonkene en door Schrift en Kerk ons overgeleverde genade Gods. Het subjectieve is: de zekerheid van die genade te zijn deelachtig geworden, gegrond in persoonlijke geloofservaring.' Zal die ervaring op den duur in staat blijken, om het bewijs te leveren van historische feiten? Eene degelijke studie van Vinet als apologeet en moralist schijnt mij daarom zoo belangrijk, omdat - als ik mij niet vergis - onder de orthodoxen er zijn, en van de uitstekenden, die komen te staan op zijn standpunt, maar wien het dan zal moeten blijken, dat van dit standpunt geldt, wat van Vinet zelven en van zijn werk gezegd is: 'Il est un homme de transition et son oeuvre est une oeuvre de transition.'

B.

Verhalen uit het Oude Testament, bijeengebracht door dr. J. Herderschee. Nijmegen, H.C.A. Thieme.

Dr. J. Herderschee, de bekende auteur van de *Bloemlezing uit de geschriften van Israël en der oudste Christenen*, heeft 'bijeengebracht *alle verhalen uit het Oude Testament*, die bij het godsdienstonderwijs worden besproken. Het werkje is dus opgesteld voornamelijk ten dienste van catechisaties, opdat de leerlingen de verhalen bijeen zullen hebben, en niet in hun bijbels behoeven te zoeken, waar zij dikwijls den weg niet kunnen vinden, of blijven stilstaan bij gedeelten, die hunne leergierigheid juist niet van noode heeft.' Hij geeft deze verhalen in de volgorde, waarin zij in den Bijbel voorkomen, 'met enkele toelichtingen, doch zonder critiek en zonder inleidingen'. In zijne *Bloemlezing* heeft Dr. Herderschee bewezen, dat hij goed vertalen kan.

Ik vestig op deze uitgave de aandacht niet alleen van catecheten, maar van allen, die weten of wenschen te weten, welk een schat ons bewaard is ook in de verhalen van het Oude Testament. Zij vinden er hier zeer vele bijeen. En of we het betreuren of niet, het is een feit, dat de Bijbel zelf door de meeste vrijzinnigen niet meer gelezen wordt, met name wat het O.T. betreft; een feit, dat ook zijne verklaring hierin vindt, dat de meesten het O.T. alleen in de Staten-Overzetting bezitten. Welnu, hier heeft men de verhalen, die het belangrijkst zijn, in het Hollandsch van onzen tijd. Op die wijze kunnen wij weder meer vertrouwd geraken met de letterkunde van het oude

Israël. Ik meen, dat het den godsdienst ten goede zal komen. Het is een zeer verblijdend verschijnsel, dat de studie van het O.T., die in ons

vaderland onder Kuenen's invloed bloeit, ook deze vrucht draagt, dat ons goede bewerkingen van de geschriften des O.T. of van gedeelten ervan in onze taal geschonken worden.

Mochten vele catecheten dit werk door hunne leerlingen doen koopen. De tijd moet voorbijgaan, dat het godsdienstonderwijs niets kost. Zij zullen waarschijnlijk niet al deze verhalen met hunne catechisanten behandelen; doch het boek komt dan in de handen der jonge menschen en daarmee in de gezinnen. De prijs is *f* 2.55.

B.

Atlas voor de Bijbelsche en Kerkelijke Geschiedenis, door Dr. H. Oort, Hoogleeraar te Leiden. In 51 groote en kleine kaarten met beschrijvenden tekst. Te Groningen bij J.B. Wolters.

Met ingenomenheid kondig ik de uitgave van dezen *Atlas* aan. Hij voorziet in eene groote behoefte, vooral wat het eerste gedeelte betreft: de Bijbelsche Geschiedenis. Die historie is, sedert de critiek met name op de boeken des O.T. tot eenigszins vaste resultaten kwam, eene andere geworden, dan altijd nog werd afgebeeld op de meest in gebruik zijnde kaarten. Men zie kaart VIII van dezen *Atlas* het Beloofde Land volgens Joz. 13-19. De bepalingen, in die hoofdstukken vervat, heeft Prof. Oort zoo goed, als het ging, in kaart gebracht. Hoe blijkt het nu, dat de voorstellingen, ons in die bepalingen gegeven, wel eenig licht werpen over den werkelijken toestand, doch eigenlijk geene andere waarde hebben dan die van een vrij onbepaald ideaal.

Het zal misschien wel anderen gegaan zijn als mij, dat zij, deze kaarten beziende, met de voorlichting der verklaring tot de ontdekking kwamen, hoe zij zich altijd nog eene verkeerde voorstelling hadden gevormd van den toestand in het oude Israël. Reeds een vluchtig doorzien heeft mij veel geleerd. Van waarde acht ik het, dat wij hier kaarten vinden van dat gedeelte van Israël's geschiedenis, dat nog te veel verwaarloosd is: het gedeelte tusschen de Babylonische ballingschap en den tijd van Jezus. Kaart XI-XVI is aan dit deel gewijd. Op kaart XIX is Galilea in 66 na Christus uitvoerig geteekend, wat voor Jezus' geschiedenis ons helpt. Kaart XXII geeft ons eene duidelijke teekening van den tempel van Herodes met eene uitvoerige beschrijving. Ook voor de Kerkgeschiedenis heeft deze *Atlas* zijne grootste waarde. De Katholieke kerk zien wij hare macht uitbreiden, terwijl latere kaarten ons oriënteeren op het terrein der Hervorming. Aan Nederland zijn twee kaarten gewijd (XXXI en XXXIII). De laatste kaarten verplaatsen ons in de geschiedenis der Zending, terwijl eene Wereldkaart, een overzicht van den kerkelijken toestand gevende, het geheel besluit.

Mocht deze *Atlas* in veler handen komen en trouw gebruikt worden! Hij kan bij het godsdienstonderwijs niet gemist worden. De prijs behoeft niemand af te schrikken - de *Atlas* kost slechts *f* 2.90. Daarvoor heeft men een boek met zeer duidelijke kaarten en eene verklaring, waaruit men nog vrij wat geschiedenis kan leeren.

Prof. Oort en den wakkeren uitgevers zij op deze onderneming het beste succes gewenscht.

B.

Die Lehre der Kirche von der H. Schrift nach der Schrift selbst geprüft, van K. Walz, Pfarrer, Bad-Nauheim (Hessen). Leiden. E.J. Brill.

Waarom heeft toch het Haagsch Genootschap de prijsvraag uitgeschreven, waarop bovengenoemd geschrift het bekroonde antwoord is? Is het geschied onder den indruk van het drijven van Dr. Kuyper en van den strijd over de inspiratie der Schrift, door zijn opwarmen van hetgeen de strengsten der Gereformeerde vaderen daarover geleerd hadden, gewekt? Mij dunkt, door zulke beweegredenen laat een kring van mannen als bestuurderen van het Haagsch Genootschap zich niet leiden. Er is daarenboven over dit onderwerp niets meer te zeggen, wat niet vroeger en later reeds gezegd is. De geschriften, naar aanleiding van Dr. Kuyper's kras optreden in deze in het licht gekomen, bewezen dit duidelijk. Alles schon da gewesen! Of hebben misschien de stellers van de prijsvraag ook gedacht aan hetgeen door Prof. Gunning en zijne volgelingen van de kerkleer over de Schrift gemaakt wordt? Hebben zij wellicht gehoopt, dat een van dezen zijne denkbeelden over de Schrift wetenschappelijk zou uiteenzetten? In dit laatste geval is het door hen bekroonde antwoord voor hen eene reden van blijdschap geweest. Zijn auteur zou in ons land gerekend kunnen worden tot de ethisch-orthodoxen, en in Prof. Gunning, Prof. Valeton uit Utrecht zijne geestverwanten vinden. Laat ik aanstonds vermelden, dat hij de bekroning ten volle verdiend heeft om de regelmatige en volledige behandeling van zijn onderwerp, ook om den opgewekten stijl, waarin hij schrijft. Ook voor hem, voor wien de hier behandelde quaestie tot de afgedane behoort, schreef Pfarrer Walz een boek, dat te lezen is.

Van welke Bijbelbeschouwing gaat de schrijver uit bij de beantwoording der gestelde vraag? Hiervan hangt alles af bij eene vraag, als door het Haagsch Genootschap gesteld is. Ieder ketter heeft zijne letter. Walz erkent ergens in zijn geschrift, dat de opvatting van Jezus' persoon van invloed zal zijn op de critiek, welke men oefent op het vierde Evangelie. Zoo in het algemeen. Welke houding men aanneemt tegenover de kerkleer over den Bijbel, zal afhangen van hetgeen men over dien Bijbel denkt. Vraagt men, om de leer over de Schrift aan de Schrift zelf te toetsen, dan wordt het antwoord gegeven niet door de Schrift, maar door een, die haar gelezen en onderzocht heeft. Hoe staat deze auteur dan tegenover de Schrift? Zij leert volgens hem niet hare mechanische inspiratie; hare schrijvers zijn menschen, die ieder naar hun eigenaardigen aanleg getuigen van de goddelijke openbaring. Niet de Schrift is de openbaring, maar haar getuigenis. Het bekende onderscheid dus tusschen den Bijbel en het woord Gods. Toch zou Walz ertoe kunnen komen, om met de orthodoxie den Bijbel den naam van woord Gods te geven. Den Bijbel n.l. in zijn geheel. Aan het einde van dit boek lezen wij in eene noot: ‘Die Autorität liegt in der Schrift als Ganzem, die als organisierte Einheit in einer grossen Mannigfaltigkeit einzelner mehr oder weniger individueller Zeugnisse keinem ihrer einzelnen Bestandteile die Ehre, welche nur dem Ganzen zukommt, zugestehen kann.’ De eerste paragraaf van het eerste deel, over het Oude Testament handelend, bespreekt aanstonds het O.T. als *geheel.* Zijne onderscheiden geschriften vormen door hunne volledigheid, hunne eenheid, hunne verhevenheid een organisch geheel. Hunne schrijvers staan allen op den gemeenschappelijken grond der openbaring, eene openbaring, welke God gegeven heeft in zijne groote daden in Israël's geschiedenis en waardoor zich gevormd heeft die heilige dampkring, waarin

de vrome Israëliet leeft en dus ook schrijft. Zoo vormen de schriften des O.T. een organisme, dat zijn eigenaardig leven heeft en waarin de deelen het geheel, het geheel de deelen draagt. Alleen het Hooglied en Esther passen niet in dat organisme. (Wel de Prediker!) Desniettegenstaande is het een werk van Gods geest, dat de Kanon des O.T. aldus is saamgesteld en de Apocryphe boeken er geene plaats in vonden. Beslissend voor hunne plaats buiten den Kanon is de omstandigheid, dat zij alle buiten samenhang met het 'Continuum' der Openbaring staan. Heeft God zich dan niet geopenbaard in de groote daden van den Maccabeeschen vrijheidsoorlog? Behooren die niet meer tot de 'geschichtliche Paedagogie'? Ook de boeken des N.T. vormen zulk een geheel, met noodwendigheid allengs organisch in de gemeente der geloovigen ontstaan. Zonder strijd werden zij in de tweede eeuw gecanoniseerd, omdat allen erkenden, dat in hen de geest van Christus was. Het is waar, dat eenige geschriften eerst later de eer van in den Kanon opgenomen te worden, deelachtig werden, doch dat zijn ook 'minder beteekenende', bijv. de brief van Jacobus en de Openbaring van Johannes. En gelijk de twee deelen ieder op zichzelf een organisch geheel vormen, zoo ook de Schrift zelve. Gods openbaring wijst onder Israël heen naar Christus - het N.T. teekent de vervulling der beloften en voorspellingen.

Het ligt voor de hand, dat deze opvatting invloed oefent op de uitlegging van den Bijbel. Deze regel geldt: de Schrift moet door zichzelf, maar naar den geest uitgelegd worden. 'Naar den geest', dat is naar de analogie van het geloof, naar de organische eenheid der Schrift. En evenzoo natuurlijk, dat eene uitlegging als deze de critiek, wier recht erkend wordt, zeer aan banden legt. In die critiek gelden gronden 'des Gefühls', die b.v. te pas komen bij de bepaling der echtheid of onechtheid van de zoogenaamde Pastoraalbrieven (I:II Timoth. en Titus). Het verwondert ons dan ook niet, dat het vierde Evangelie voor echt wordt verklaard. Daarbij kan men sterk met gevoelsgronden werken. Karakteristiek is, wat de schrijver van den stijl van den auteur der Apocalypse zegt: 'Die hohe Erregtheit des Gefühls, der prophetische Schwung, der feierlich priesterliche Ton, den man die Sprache einer himmlischen Liturgie nennen möchte, was braucht man mehr, um zu verstehen, dass Johannes die Nachwirkungen der Ekstase noch verspürt, dass er also beim Niederschreiben ganz "Seele" und die Reflexion auf ein Minimum reduciert war!' En wat blijken nu die visioenen te zijn, waardoor Johannes in zulk eene hooge extase komt? Het 'materiaal' daartoe vond hij in het O.T. In hem leefde de profetisch-apocalyptische wereld des O.T. Hij bezag haar slechts in het licht van Jezus Christus!

Er wordt dus in dit geschrift critiek geoefend op de oude kerkleer over de Schrift. Maar welk eene critiek! De oude, mechanische inspiratieleer wordt verlaten - maar niet geheel; daar blijft over, wat niet zonder bijzondere goddelijke werking verklaard wordt. De Bijbel is niet te identificeeren met Gods woord - en toch is hij juist, zooals hij daar ligt, de authentieke oorkonde van Gods openbaring - een organisch geheel, dat als zoodanig gezag heeft. De gansche Bijbel dus Gods woord, maar niet elk woord Gods woord. De Schrift moet van zichzelf getuigen - maar altijd naar de analogie van die organische eenheid. Critiek mag op haar worden toegepast - maar niet

te erg; zoodra die eenheid dreigt te vervallen, dan wordt zij verzocht, te zwijgen of hare toevlucht te nemen tot de gronden des gevoels.

Met deze Schriftbeschouwing blijven wij halverwege staan. Laat ons voorloopig maar blij zijn, dat hare aanhangers ten minste critiek willen toepassen, - vooral op het O.T. Het zal hun allengs wel blijken, dat gevoelsgronden niet bestand zijn tegen de redeneeringen van het verstand in deze en dat zij, om hunne Schriftbeschouwing te redden, evengoed moeten ‘inleggen’ als de voorstanders der oude kerkleer.

Wie intusschen eene duidelijke en aangenaam geschreven beschouwing van den Bijbel van dit standpunt lezen wil, hem zij het hier aangekondigd geschrift aanbevolen!

B.

Magda Tornow door Karl Frenzel. Uit het Hoogduitsch 2 dln. Deventer A. ter Gunne.

De auteur Karl Frenzel is ons lezend publiek geen onbekende meer. Zijn *Vrouw Venus* vond, evenals in Duitschland, ook ten onzent eene vleiende critiek en een gunstig onthaal.

Te oordeelen evenwel naar den hierboven genoemden roman is die ingenomenheid niet zoozeer te verklaren uit het meesleepende van den verhaaltrant of het boeiende der intrige als wel uit de lang niet alledaagsche karakters der personen, die hij ten tooneele voert. Vooral de door strijd en ervaring gevormde heldin Magda en haar ridderlijke vereerder Barnim zijn aantrekkelijke en belangwekkende figuren. Maar niet minder wekt de kleine roman tusschen Magda's broeder en de raadselachtige Vorstin Ribnik onze belangstelling. En tusschen deze vier beweegt zich steeds de echte Mephistopheles-gestalte van den intrigeerenden Rodenschild, den huisonderwijzer bij de Vorstin, eene soort Drenkelaer uit Van Lennep's bekenden roman.

Met groote nauwkeurigheid worden de karakters ons blootgelegd en in hunne intiemste bedoelingen en beweegredenen ontleed. Vooral het cynisme van Rodenschild, de ijdelheid en het egoisme der Vorstin, maar niet minder de echt vrouwelijke zieleadel der heldin treden op 't helderst in 't licht.

De levensbeschouwing, waarvan dit werk getuigt, is door en door gezond, de richting realistisch in den goeden zin, de tendenz anti-ultramontaansch, terwijl in 't voorbijgaan ook nog de speculatiewoede der zoogenaamde Gründer en de dwaze buitensporigheden der sociaal-democraten in hare treurige gevolgen worden tentoongesteld.

De vertaling, over 't geheel genomen vloeiend en vrij, draagt toch nog hier en daar de sporen van 't Duitsch.

Chambord. Novelle. Naar het Hoogduitsch van Karl Frenzel. Amsterdam J.F. Sikken.

In deze nog al uitgebreide novelle doet de auteur zich kennen als een levendig en onderhoudend verteller en dichterlijk natuurbeschrijver.

Wij reizen mede met Kapitein Hugo van den Busche, afgezant van den Hertog van Cumberland, naar het kasteel Chambord, waar Maarschalk Maurits van Saksen, de koninklijke bastaard, te midden zijner luisterrijke hofhouding, reeds op gevorderden leeftijd toch nog jong van hart, de genietingen van het leven smaakt. Toevallig komt de jonge afgezant tot de ontdekking, dat op Chambord eene vroegere geliefde van hem tegen haar zin wordt teruggehouden. Het is de beroemde zangeres en tooneelspeelster Justina Favart. Hugo vormt het plan, haar te bevrijden en aan haar echtgenoot terug te schenken, een plan, dat straks, door de tusschen komst van Maurits zelf, niet tot uitvoering behoeft te komen.

Meesterlijk schetst ons de schrijver den cynischen, maar ten slotte toch edelmoedigen Maarschalk-Don Juan; de geslepene tooneelspeelster in hare rol van verlangende echtgenoote en bedreigde onschuld en toch zoo wulpsch en coquet; den ridderlijken Hugo, zoo eerlijk en vol goede bedoelingen en toch ten slotte ridder van de droevige figuur, in zijn geloof aan eigen kracht en vrouwendeugd zoo jammerlijk bedrogen.

Dit weinige moge volstaan, om inhoud en strekking dezer aardige novelle te doen kennen. 't Komt ons evenwel voor, dat de luchthartige en lichtzinnige levensbeschouwing van den Maarschalk, meer dan de ernst en degelijkheid van een Hugo, de aandacht op zich vestigen en de verbeelding bezighouden zal, wat aan den zedelijken indruk schade zal doen. Lectuur voor iedereen is dit boekje daarom voorzeker niet.

De vertaler heeft zich loffelijk van zijne taak gekweten en formaat, papier en druk zijn voortreffelijk.

Arbeiders. Roman van Alexander L. Kielland vertaald uit het Noordsch door Ida Donker. Deventer. W. Hulscher G. Jzn.

Men zou dit boek eene chronique scandaleuse kunnen noemen van de Noorweegsche ambtenaarswereld. Het doet ons een blik slaan op toestanden en menschen, zóó zedeloos en wuft, ja, zóó door en door gemeen, dat er u de haren van te berge rijzen.

Een minister-president, die, ten gevolge van geheime relatiën, niet vrij is tegenover den bode van zijn departement; eene rechtspraak, afhankelijk van de luimen en intriges van advocaten en ondergeschikte ambtenaren; hooge en lage staatsbetrekkingen in handen van nietsdoeners en beginsellooze intriganten; eene wereld, verslaafd aan drank en aan lichtekooien, waarin de beste karakters ternauwernood middelmatigheden zijn, - ziedaar, wat Kielland ons in dezen roman te aanschouwen en te genieten (?) geeft. Wanneer de officieele Noordsche wereld ook maar half zoo verdorven is, als ze hier geteekend wordt, dan kan het oordeel niet ver meer zijn, en misschien duiden daarop reeds de ernstige politieke verwikkelingen, waarvan dezer dagen de nieuwsbladen ons berichten.

Als literator heeft de auteur ongetwijfeld groote verdiensten. De dialoog is levendig en natuurlijk, de verhaaltrant evenzeer; de natuurbeschrijvingen zijn soms aangrijpend schoon; de personen staan in levende gestalten voor u. Maar de auteur wil vóór alles censor zijn. Hij wil zijn volk den spiegel zijner ondeugden voor oogen houden en hij ontziet zich niet, het volle licht te laten vallen op de leelijkste uitwassen en menige afschuwelijk wonde plek.

Van dat standpunt beschouwd, kan zijn werk ongetwijfeld nut stichten en hopen wij, dat het er iets toe zal bijdragen, om zijn volk de oogen te doen opengaan en eene betere publieke opinie wakker te maken. Maar we betwijfelen het nut van zulk een zuiveren tendenz-roman over te brengen in onze taal, hoezeer ook de vertaling, uitgenomen het veelvuldig gebruik van woorden als ‘zulks’, ‘welke’ en dergelijke, verdienstelijk kan worden genoemd en zuiver Hollandsch geeft.

Met de ‘arbeiders’ worden voorzeker bedoeld (lucus a non lucendo) de verdienstelijke mannen, die het schip van staat op zulk eene uitnemende wijze tegen den stroom van den tijdgeest weten op te roeien.

Mengelwerk.

Ontwaakt.

‘Waar ben ik ook gebleven?’ vroeg de heer Aardenne, zijn boek weer opnemende, dat hij ter zijde had gelegd voor de lectuur der courant.

‘Gebleven?’ herhaalde zijne vrouw, half verbaasd opkijkende, als over eene vraag, die haar zonderling voorkwam. Toen: ‘Ik geloof... bij: was het niet?... het onderzoek naar dien diefstal van...’

‘Mis, moedertje, mis, dat hebben we al lang gehad,’ zeide de oud-officier, opstaande en zijne pijp stoppende, terwijl hij den roman dichtsloeg en erop liet volgen: ‘'t Gaat ons beiden gelijk. Ik hoopte, dat de lectuur wat afleiding zou geven, maar die fictieve personen schijnen ons niet genoeg te kunnen boeien, zoolang de gedachten zoo vervuld zijn met zorg over Agnes.’

‘Ik zie het zoo donker in. Hoe kan ze toch zoo, willens en wetens, haar geluk verspelen? Waarom het hoofd niet gebogen? Je weet nog niet half, hoe ik haar heb gebeden en gesmeekt, om toch maar thuis te blijven.’

De heer Aardenne haalde meewarig de schouders op. ‘Ja, als hij haar bedankt, heeft zij 't aan niemand dan aan zichzelve te wijten.’

‘En als dat gebeurt, zal het haar den dood doen; daar ben ik zeker van,’ zeide Mevrouw, bij deze akelige voorstelling den zakdoek aan de oogen brengende, ‘want in den grond der zaak houdt ze zielsveel van hem.’

‘Sterven? och, jonge menschen sterven maar niet zoo dadelijk van zoo iets en daarbij komt zelfs bij mij de vraag op: is een meisje, dat zoo dwaas en eigenzinnig handelt, als Agnes eigenlijk al dezen tijd van haar engagement deed, wel geschikt, om ware liefde te begrijpen en te beantwoorden? Zou het ten slotte maar niet wenschelijk zijn, dat zij ongehuwd bleef, totdat zij beter zichzelve en de omstandigheden begrijpt en in staat is, een hart als dat van Willem te waardeeren?’

‘Het gaf mij zoo'n troost,’ hernam Agnes' moeder, de vraag onbeantwoord latende, ‘te denken, dat hare toekomst verzekerd was.’

‘Ja, voor ons was het heerlijk, te weten, dat een dochtertje, wier eigenaardigheden ons nog al zorg gaven, zoo goed in veilige haven was aangeland, maar het schijnt, dat we ons te vroeg hebben verheugd, althans... och, maar men kan niet weten. Wellicht schikt zich alles nog ten beste.’

Mevrouw Aardenne beweerde echter, dat de zaak haar ‘zwaar op de leden lag’, eene uitdrukking, die zij dikwijls gebruikte, doch als in tegenspraak met deze stelling liet zij er vroolijker op volgen: ‘O, maar één gevaar is gelukkig geweken. Het is tien uur; de laatste trein is aan, en dus kan hij hedenavond niet meer komen.’

Zij belde, om klaar te zetten, maar nauwelijks had het meisje vruchten, brood en wijn op tafel gezet, of daar klonk de bel van de voordeur.

‘Och hemel! daar zal Walter nog zijn,’ riep Mevrouw verschrikt, ‘nu zal het tot eene uitbarsting komen.’

‘Welnu, als dat gebeuren moet, dan ook maar hoe eer hoe beter. Een halve toestand is voor alle partijen even onaangenaam,’ luidde het antwoord, maar al sprak de mond van Agnes' vader deze stelling uit, in zijn hart hoopte hij, dat zijne lievelinge haar engagement niet zou zien verbreken, en toen de eerste vraag van den binnentredende, een teleurgesteld: ‘Is Agnes uit?’ op de begroeting volgde, haastte hij zich, zoo vroolijk en vergoelijkend mogelijk te antwoorden: ‘Ja, maar ze zal wel spoedig thuis komen. Ze is ter elfder ure nog bezweken voor de verleiding van die partij bij de familie Van Solm.’

Willem Walter, een knappe jonge man, Luitenant ter zee tweede klasse, nam plaats op den hem aangeboden stoel, zeide: ‘Ah zoo!’ en vroeg toen: ‘Is de hoofdpijn beter, Mevrouw? U hadt het naar, toen ik den laatsten keer hier was.’

‘O ja, ik ben lang weer heel wel. En hoe hebt gij het? Ik wou maar....’

‘Laat ik je eens inschenken,’ zeide de heer Aardenne, de glazen vullende en volgens zijne vaste gewoonte even aanstootende met een: ‘*Santé.*’

Walter bedankte met eene lichte hoofdbuiging en bracht het glas even aan zijne lippen. Hij was echter te zeer ontstemd, om zich in te kunnen houden, en zeide: ‘Ik had gehoopt, het welkom van Agnes te zullen hooren.’

Vader en moeder wisselden een vluchtigen, doch veelzeggenden blik. Ze zouden zoo zielsgraag hunne dochter gelukkig zien en vreesden, op dit kritieke oogenblik iets te zeggen of te doen, wat eene onherroepelijke vredebreuk kon geven.

Zij hadden de hand van hun eenig kind met blijdschap toegestaan aan Walter, want zij kenden hem sinds jaren en wisten, welk een ferm karakter en werkelijk goed hart hij had.

Agnes was een van die persoontjes, die men, zoolang ze klein zijn, half schertsende ‘bedorven kindertjes’ noemt, maar die dan ook werke-

lijk in zoover bedorven worden, dat ze opgroeien met het gevoel, hoe alles en ieder zich naar hen moet voegen. Het is zoo'n natuurlijke en eenvoudige zaak, dat men die onbeduidende eischen, die aardige grapjes - eigenlijk kuurtjes - van zoo'n klein meisje inwilligt en zich schikt naar tallooze eigenzinnigheden, maar het is even natuurlijk, dat zij in lateren tijd niet gemakkelijk afstand doet van hare vermeende rechten.

Agnes was van een bedorven kindje een verwend jong meisje geworden, maar men merkte dat niet zoo dadelijk op; zij zag er allerliefst uit, was opgewekt en maakte op ieder een prettigen indruk, doch dit nam niet weg, dat hare ouders en allen, die veel met haar omgingen, wisten, hoe men nooit kon rekenen op eenige inschikkelijkheid van den kant van het jonge meisje. Zij dreef haar wil door, al mochten er ook nog zulke krachtige argumenten tegen worden aangevoerd.

Bijzonder sterk kwam dat uit bij haar engagement, en hoezeer de publieke verloving nog nauwelijks dateerde van een half jaar, was er toch reeds menig klein verschil gerezen tusschen het jonge paar, waartoe eigenlijk altijd Agnes aanleiding had gegeven. Hij hield zoo innig veel van haar, dat hij zich steeds even gelukkig voelde, als alles weer in orde was; dat hij zichzelf beschuldigde van alles en zijn best deed, om door eene nieuwe hartelijkheid de onaangename oogenblikken te doen vergeten, maar de kruik gaat zoolang te water, totdat zij zinkt, en het voornemen stond nu vast bij hem, om tot een ernstig besluit te komen. Hij voelde evenwel, dat het hem zeer veel zou kosten, afstand te doen van het meisje, dat hij reeds als schooljongen beschouwd had als zijne vrouw, als de eenige, die het de moeite waard was, om lief te hebben.

Zijne stem beefde dan ook eenigszins, toen hij dat halve verwijt over de afwezigheid van Agnes uitsprak, want hij was zich volkomen bewust, wat het einde van dit gesprek moest zijn.

Het was de heer Aardenne, die langzaam antwoordde: ‘Ja, wij hadden in de gegeven omstandigheden beiden gaarne gezien, dat Agnes thuis was gebleven, maar wat zal ik zeggen: ze is jong, houdt van een pretje en dan... ze is een klein beetje gewend, te doen, waar ze lust aan heeft, maar in den grond der zaak - dat is zeker - zou zij nooit iemand opzettelijk eenig verdriet aandoen, en als ze geweten had, dat gij zoudt komen...’

‘Je weet, hoe lief zij je heeft,’ meende Mevrouw hier te moeten inlasschen.

‘Weten?’ herhaalde de zeeofficier nadenkend; ‘neen, wezenlijk, hoe kan ik dat weten, terwijl zooveel mij juist van het tegendeel overtuigt. Neen, ik weet, hoe lief ik haar had... of, waarom dat te ontkennen... nog steeds heb.’

‘En hoe ge elkander meer en meer zult leeren begrijpen en blijven

liefhebben,' vulde Mevrouw aan, toen de jonge man zwijgend voor zich uit bleef staren.

'*Ad fundum!*' sprak de oud-officier, zijn glas leegdrinkende en even op den nagel houdende.

'Ik kan dien toost niet meedrinken, hoe gaarne ik ook zou willen,' sprak Willem dof. 'Het valt mij hard, dit te moeten zeggen, maar liefde is geene zaak, die men willekeurig al of niet kan koesteren. Het moet eene wederkeerige, volkomen toewijding aan elkander zijn, of het is niets. Waar de band, die twee personen aan elkander bindt, de eene partij steeds schijnt te knellen, daar wordt een huwelijk iets ondenkbaars. Ik begin werkelijk te gelooven, dat Agnes niet in mij, en bijgevolg ook ik niet in haar, zal vinden, wat we noodig hebben, om gelukkig te zijn.'

'O, spreek die woorden niet uit, mijn jongen, voordat ge nog eens goed met elkander hebt gepraat,' zeide Mevrouw Aardenne haastig; 'bedenk eens, hoe onbeduidend eigenlijk de oorzaak is, die u op dit oogenblik ontstemt. Ge hebt gelijk: Agnes had niet moeten gaan, omdat gij het niet gaarne zaagt, maar mag eene dergelijke kleinigheid wel de oorzaak zijn, om eene verbintenis af te breken, die nog zoo kort geleden voor het geheele leven werd aangegaan?'

'Waar de knoop eenmaal onverbreekbaar gelegd is, doen beide partijen het wijste, zich te schikken en het leven zoo draaglijk mogelijk te maken,' stemde Walter toe, 'maar waar men, in zeker opzicht, nog aan beide kanten vrij is, daar, geloof ik, is het bekende "beter ten halve gekeerd dan ten heele gedwaald" van kracht.'

'Ge hebt gelijk, maar zonder nu bij dit geval te blijven, moet ik toch, op grond van eigen ervaring, aanmerken, dat er, zelfs bij de grootste liefde en overeenstemming, altijd punten blijven, waaromtrent men in zienswijze verschilt. Man en vrouw zijn niet op dezelfde wijze opgevoed, groeiden onder verschillende levensomstandigheden op en leerden vele zaken uit een verschillend oogpunt beschouwen,' zeide de heer Aardenne, verder moeite doende, om het gesprek over een anderen boeg te wenden, en telkens steelsgewijze een blik op de pendule slaande, in de hoop, dat Agnes mocht komen.

Iets anders wilde echter niet vlotten. Er was op dit oogenblik maar één zaak, waarover Walter kon denken en spreken, en dat was Agnes.

Hij had haar verzocht, niet naar deze partij te gaan; zij had er niet voor willen bedanken. - Allerminst in zijne betrekking als zeeofficier wenschte hij haar aan banden te leggen of hare vrijheid ook maar het minste te belemmeren en hij was zich volkomen bewust, dat geenerlei kleingeestige tyrannie hem het verzoek in den mond had gelegd, dat zij mocht thuis blijven, - 't was als vanzelf gekomen: hij hoopte verlof te kunnen krijgen voor dezen avond en was daarom begonnen, haar zijn verzoek te doen, maar zooals het met dergelijke eigenlijk

onbeduidende kleinigheden gaat - ze nemen groote verhoudingen aan, als ze niet met de noodige welwillendheid worden opgevat.

Zoo was het hier ook gegaan.

Was het eigenlijk Agnes onverschillig, of ze al of niet ging, en kon het Walter ook in zeker opzicht niet schelen - het werd eene aanleiding tot verschil door de houding van Agnes, die in deze zaak, evenals in vele andere, haar wil wenschte door te zetten.

Wellicht sloeg Walter de plank niet ver mis, toen hij dacht: ‘Als Agnes zooveel van mij hield als ik van haar, zou er nooit eenig misverstand zijn,’ en hij besloot, haar dit te schrijven, - toen hij dat echter gedaan had, zag hij haar weer voor zich, zooals hij haar steeds gekend had met haar lief en vriendelijk gezichtje en de eenigszins vleiende manieren uit hare kinderjaren, en toen verscheurde hij het begonnen epistel, zich vleiend, dat alles wel weer terecht zou komen.

Nu hield er een rijtuig stil, ging de bel hard over en stapte dadelijk Agnes eenigszins beweeglijk de kamer binnen. Verblind door het vrij helle gaslicht, hield zij even de hand voor de oogen.

‘'t Was zoo donker in de vigelante, en ik geloof, dat de koetsier mij de geheele stad heeft doorgereden. Er scheen althans geen eind aan den rit te komen,’ zeide zij lachend, voordat ze de aanwezigen groette.

De ontmoeting tusschen de verloofden was gedwongen. Hij was opgestaan; zij deed eene poging, om zich te houden, als dacht zij niet over het gebeurde, en begroette hem, nadat zij hare ouders had toegeknikt, met een: ‘Zoo, Willem, dat is eene verrassing.’

Hij nam even de aangeboden hand en zeide: ‘Dag Agnes.’

‘Hemel, hoe koel. Dat's pleizierig. Zeg, ben je nog al boos, omdat ik naar dat partijtje geweest ben? Kom, weet je wat, laten we, voordat we weer op het oude *chapitre* komen, een sinaasappel eten. Ik zal hem schillen,’ en hare sortie afwerpende, begon zij handig een der mooiste te schillen en zoo te breken, dat al de deeltjes los lagen op een breeden band van de oranjeschil.

‘Dat zal mij bepaald verkwikken,’ vervolgde zij. ‘Ik heb zoo'n dorst. Het was daar veel te warm, overigens vrij geanimeerd. Er is druk naar je gevraagd... erg jammer, dat ge er niet bij waart. Zie zoo, neem nu de helft en toon mij, dat ge geene *rancune* hebt. Kom, het leven is veel te kort en veel te goed voor standjes. Wij hebben het noodige over deze partij bepraat; gij waart ervoor, dat ik bedanken zou, nu we niet samen konden gaan; ik had geen lust, om thuis te blijven... een eenvoudig verschil van opinie. Welnu: ik ben gegaan; nu zijn we weer samen en kunt ge u net zoo goed verbeelden, dat ik hier den geheelen avond had gezeten. Maar zeg, lieve jongen, mijn arm is geen uithangbord.’

Mevrouw Aardenne trachtte door een oogwenk hare dochter te

overreden, dezen half spottenden toon te laten varen, maar Agnes hield zich opzettelijk, als bespeurde zij dit niet, en ging op dezelfde wijze voort.

‘Geen trek?’ herhaalde zij, toen hij bedankte voor den sinaasappel, ‘welnu, vrijheid, blijheid. Bah, hij is zuur als... uw gezicht,’ riep zij uit, de vrucht van zich afschuivende; ‘zeg, Willem, kunt ge mij werkelijk mijne zware zonde nooit meer vergeven? 't Is waarlijk, of er heel wat gebeurd is.’

‘Mijns inziens is dat ook het geval, Agnes; ik heb er met uwe ouders over gesproken en wenschte, dat wij...’

‘Van avond nog? Goed, tot je dienst,’ sprak Agnes haastig, ‘niets liever dan openhartigheid. Hebt ge berouw over uwe keuze? Val ik je tegen? Zeg het dan en ik geef u uw woord terug. Ik begeer geene liefde, die mij aangeboden wordt onder voorbehoud en met allerlei voorschriften. Wie zijne aanstaande vrouw zoo weinig vertrouwt, dat ze geen voet alleen buiten de deur mag zetten...’

‘Dat is het niet,’ viel Walter haar in de rede, om hare heftigheid te doen bedaren, ‘van vertrouwen of wantrouwen is geene sprake, maar wel van overeenstemming des harten. Of ge al of niet naar deze partij woudt gaan, is niet het eigenlijk punt van quaestie. Ik had gaarne gezien, dat ge thuis bleeft, en als we werkelijk elkander goed begrepen, zoudt ge niet gegaan zijn, - maar het is niet dit eene punt, dat mij doet vragen: kunnen wij wel eene verbintenis voor ons leven aangaan? - het is onze geheele verhouding tot elkander.’

‘Ja,’ hervatte Agnes zuchtend, ‘ik heb mij vroeger dikwijls verbeeld, dat het prettig moest wezen, om geëngageerd te zijn, maar het tegendeel is waar. En weet ge, hoe dat komt? omdat ge mij niet wilt nemen, zooals ik ben, maar omdat ge een phantasie-wezen van mij gemaakt hebt, eene soort van ideaal, waaraan ik moet beantwoorden. Doe ik en ben ik anders, dan gij hadt vastgesteld, dat ik zou handelen en zijn, - dan is dit het bewijs, dat ik verkeerd doe...’

‘Maar, Agnes, zou het eigenlijk wel noodig wezen, langer over dit onderwerp te praten? Al uwe woorden bewijzen immers, hoe weinig ge voor mij voelt. Als ge in mij slechts iemand ziet, die uwe plannen dwarsboomt, die uw wil tracht te dwingen en die vijandig tegen je gestemd is...’

‘Gij geeft mij weinig reden, het tegendeel te gelooven. Wat was eigenlijk deze geheele tijd van onze verloving dan eene poging van uw kant, om mij te veranderen, ofschoon ik mij altijd vertoond heb, zooals ik ben, en je dit ook gezegd heb van het begin af aan.’

‘Ge ziet het,’ hernam Walter met een zucht, ‘hoe zullen wij op wederzijdsche waardeering en dus op geluk kunnen rekenen bij deze opvatting van uw kant?’

Agnes haalde de schouders op. Ze voelde den lust bij zich opkomen, om Walter te zeggen, hoe zij hem niet gezocht had en hoe zij genoeg

had van zijne stil verwijtende blikken, - het was haar soms zoo'n soort van behoefte, om eens in een ondoordachten woordenstroom hare tijdelijke tegenpartij te kwetsen; zij bedwong zich echter en zeide slechts koel en stijf: ‘Maar *brisons là dessus*. Gij wilt ons engagement verbreken, welnu!’

Zij trok den verlovingsring van haar vinger, legde dien voor hem neder en zeide: ‘Vergun mij nog, je toe te wenschen, dat ge eenmaal de ideaalvrouw, die ge u droomt, zult vinden, maar ik vrees ervoor. Och, wij vrouwen en meisjes zijn allen zoo zwak en lichtzinnig. Gij heeren hebt zooveel meer gloed en zelfbeheersching in uwe harten.’

Zwijgend schoof Walter insgelijks zijn ring af en sprak bijna fluisterend, terwijl hij dien voor haar neerlegde: ‘Helaas! toen gij dat ringetje voor het eerst aan mijn vinger deedt, was het, alsof mij een nieuw leven doorstroomde. Alles om mij heen scheen mij plotseling rijker, nieuwer, schooner en gelukkiger. Ik droomde een heerlijken droom! Dat die zoo kort heeft geduurd! Vaarwel, Agnes.’

Hij drukte haar snel de hand en ging heen, om zijne ontroering te verbergen.

De heer Aardenne en zijne vrouw liepen in de gang op en neer. Ze hoopten, maar vreesden. Nu wisten ze, wat het einde was, toen Walter, haastig zijn burnous omslaande, hun met eene buiging voorbijging.

‘God zegen je, mijn jongen!’ sprak de oude heer met aandoening, de hand van Walter drukkende en de deur voor hem openend.

‘Agnes, wat hebt ge gedaan? Meisje, meisje, moge het je nooit berouwen,’ zeide de moeder tegen de dochter.

‘Het is laat. U mag wel spoedig naar bed gaan,’ sprak Agnes.

‘Luister, hij is er nog. Erken uw ongelijk - het berouw kan spoedig te laat komen. Gij weet nog niet, wat het zegt, een hart als het zijne van u af te stooten.’

‘Ik begeer geene herhaling van het voorgaande. Ik wil vrij zijn. Maar, wat ik u bidden mag, moederlief, laten we er niet verder over praten. Of het rechtvaardig van u is, om mij al de schuld te geven... enfin! ik ben moede!’

Zij nam haastig den binnengebrachten blaker, wierp de sortie over haar arm en gaf haar ouders den gewonen nachtkus, waarna ze naar hare kamer holde.

De oudelui gingen te bed, doch konden niet slapen; ze kregen geen nieuw gezichtspunt op de zaak, maar hadden behoefte, om telkens en telkens weer aan elkander te vertellen, hoeveel leed het hun voor Agnes deed.

‘Maar als ze hem zoo kalm kon zien heengaan, was het toch ook het rechte niet. Ik dacht werkelijk, dat zij meer van hem hield,’ zeide soms de een, waarop de andere de stelling uitsprak, dat

Agnes meer voelde, dan zij wilde weten, eene stelling, die dan weer in twijfel werd getrokken door de partij, die het volgende oogenblik deze gedachte als de hare zou uitspreken.

Het gesprek ging in een kringetje rond, maar ze bemerkten het niet, want ze waren te zeer verdiept in het leed, dat Agnes over zichzelve gebracht had.

'Op dit oogenblik voelt zij het nog niet, maar die tijd moet eenmaal komen,' zeiden zij zuchtend tegen elkander.

Inmiddels sloop Agnes in hare nachtjapon naar beneden en zocht naar de ringetjes. Ze wilde niet, dat de meid ze den volgenden morgen vinden en hare gevolgtrekkingen maken zou, zooals ze zichzelve wijs maakte.

Toen ze echter zijn ring in de hand nam en bij het kaarslicht bekeek, brak haar trots en sprongen er groote tranen uit hare oogen.

Ze dacht eraan, hoe ellendig eigenlijk de zegepraal was, waarop ze straks roem droeg, en wenschte, dat hij dien ring weer aan zijn vinger had.

'Maar dat zal nooit, nooit weer gebeuren,' zeide zij, tevergeefs moeite doende, om niet te snikken.

'Nooit!'

Zoolang ze zich herinneren kon, had ze altijd het meest van alle dagen in het jaar naar haar eigen verjaardag verlangd, omdat *hij* dan kwam. Eerst kwam hij haar presentjes brengen voor de poppen, later voor haarzelve, en toen hij op het instituut was, zorgde hij steeds voor een bouquet en een felicitatiebrief.

Een hartelijke gelukwensch, kort maar welgemeend, dat wist zij, en al kende zij den brief ook bij den eersten oogopslag geheel en al, ze zou nooit hebben kunnen zeggen, hoe dikwijls zij hem toch weer uit het enveloppe haalde, om hem nog eens en nog eens over te lezen.

En nu was dat alles uit!

Hare onderlip beefde, terwijl zij zeer langzaam de trap opliep, en boven gekomen verborg zij haar gezicht in het kussen en schreide. Toen deed zij de beide ringetjes in een doosje, maar voordat zij te bed ging, haalde zij ze weer te voorschijn, deed ze aan een koordje en hing dat om haar hals.

'Die twee zijn vereenigd,' dacht zij en probeerde te slapen, eene poging, die echter niet gelukte.

De volgende dag ging in drukkende stilte voorbij. Agnes zag bleek en voelde zich blijkbaar droevig gestemd en onwel; hare ouders schenen overeengekomen te zijn, niet meer over het onderwerp te spreken, en vonden, zooals het altijd in dergelijke gevallen gaat, geen ander punt van gesprek.

Het woei en regende den geheelen dag zoo zonder ophouden, dat er geene sprake kon zijn van uitgaan zonder noodzaak en dus ook geen bezoeker eenige afwisseling aanbracht.

De heer Aardenne las de couranten van A tot Z, stopte af en toe eene nieuwe pijp, bracht een paar uurtjes op zijne kamer door, maar kwam telkens even beneden kijken, om daar weer te ontdekken, dat alle gezelligheid aan de huiskamer ontbrak. Mevrouw Aardenne kon niet besluiten, om de sprei, waaraan ze nog gisteren met zooveel ijver en genoegen haakte, heden ter hand te nemen, en zat met eene mand kousen, die gemaasd moesten worden. Agnes haalde eene schrijfportefeuille voor den dag, maar vond geen lust, om eene letter op papier te zetten. Zij opende de piano, doch vond geene muziek, die bij hare stemming paste; greep naar haar handwerk en vond, dat die kruisjes haar zenuwachtig maakten; trachtte de lectuur van een boek te vervolgen, maar bespeurde, dat hare gedachten afdwaalden, al liepen de oogen langs de regels; wierp het met een zucht van zich af en eindigde met te vragen, of het maar niet het prettigst zou wezen, om uit te gaan onder deze stortbui en hard door te loopen, net zoolang als hare beenen haar wilden dragen, en dan ergens neer te vallen en in te slapen, om nooit weer te ontwaken.

Als er gebeld werd, luisterde zij met ingehouden adem, in de halve hoop, dat een brief... of hijzelf...

Toen eindelijk de lange dag om en de laatste posttijd voorbij was, bedacht zij, hoe nu alles uit was, en vroeg ze zich af, hoe ze verder het geheele leven, dat voor haar lag, zou doorkomen.

Op hare kamer vond zij de kleederen, welke zij op de partij had aangehad en die zij 's morgens verzuimde op te bergen.

Door eene vlaag van plotselinge boosheid aangegrepen, wierp zij bouquet, waaier, handschoenen, balboekje en sortie in een hoek, doch spoedig zich ergerend over deze dwaze handelwijze, raapte zij zuchtend haar boeltje weer op en ruimde alles weg.

Zij herinnerde zich bij ieder stuk, hoe ze, zich kleedend, gedacht had aan Willem en hoe ze er een zeker genoegen in vond, hem te trotseeren. Waarom?

Wat ze had kunnen zeggen, het zou haar nu onmogelijk wezen, om antwoord te geven op die vraag. Ze dacht erover na. ‘Waarom wilde ik mijn wil doorzetten en hem contrarieeren? Hij was toch waarlijk geen tiran en er was niets onredelijks in zijne vraag. Daarbij, wat kon mij eigenlijk die heele partij schelen?’

Ze dacht, hoe ze nooit bijzonder veel van uitgaan had gehouden en erook zelden bezwaar in vond, eenig genoegen prijs te geven ter wille van anderen.

Het verschil was maar: in vroegere gevallen bedacht zij het zelve; nu was het Walter, die het offer vroeg.

‘Het offer,’ herhaalde Agnes halfluid, met een minachtenden glimlach. Alsof er sprake kon zijn van een offer te brengen, door te doen of te laten, wat hij wenschte.

‘Maar wat baat het, of ik dit alles nu bedenk? Alles is toch uit,’

en ze verborg haar gezicht in de handen en bedwong met moeite een tranenvloed, die zich een uitweg zocht te banen.

Ze wilde zichzelve niet toestaan te schreien, want dat zou haar eene soort voldoening geven - het scheen haar eene noodzakelijke boete, om haar verdriet niet door tranen te verlichten.

Ze ging te bed en sliep in, doch niet zooals gewoonlijk. In den regel sliep zij in, om den volgenden morgen te ontwaken met de wetenschap, dat de nacht om was, zonder eenig besef van wat er gedurende dien tijd was voorgevallen. Nu, hoezeer ze sliep, bleef ze zich bewust, dat zij te bed lag met een groot verdriet in het hart; dat het daarbuiten hard woei, en dat de regen tegen de ramen kletterde.

Langzamerhand veranderde dat geluid in golfgeklots en hoorde zij duidelijk, hoe de zeeën tegen een schip aanklotsten. Dat schip kende zij, het was de Adolf, Hertog van Nassau, een oorlogsschip, en dien man, daar op de brug, in zijn pijjakker met gouden strepen op de mouwen, kende zij ook: het was Walter.

Hij had de hondenwacht.

Hoe koud, hoe eenzaam stond hij daar; hoe klein leek dat schip op den onmetelijken oceaan.

Hoe gevaarlijk scheen Agnes dat plekje toe, maar Walter zelf scheen er niet over te denken; hij tuurde in de verte en keek af en toe even om zich heen, zonder dat hij scheen te bespeuren, hoe wind en regen hem in het gezicht sloegen.

Hoe moest al die nattigheid hem hinderen! hoe zou zijne gezondheid eronder lijden! het kon zoo niet langer. Agnes moest handelend ingrijpen. Ze zocht en ja, spoedig had ze gevonden, wat ze voor hem noodig vond. Zie, die fauteuil daar bij den haard - de laarzen uit, droge pantoffels aan - ziehier een handdoek, om haar, baard en gezicht af te drogen... ha! het deed haar goed, hem daar te zien zitten; nu spoedig een glas gewarmde wijn! Ze stak een voorloopvlammetje aan... o, in één omzien was de wijn klaar. ‘Wacht, een scheut bisschop erin,’ zeide zij, een glas en suiker klaar zettende bij het keteltje, waarin de wijn reeds begon te dampen.

Het verkwikte haar, te weten, hoe de aangename warmte hem goed deed, - zij keek hem onderzoekend aan, of niet de doorgestane ellende hem reeds kwaad had gedaan... helaas! hij was plotseling verdwenen en toen ze uit het raam keek, zag zij hem weer op het schip, waar hij orders gaf met eene stentorstem.

Er scheen gevaar: tal van matrozen klommen het tuig in, maar toen zij nog boven waren, hoorde Agnes eene vreeselijke bons en zag zij bijna onmiddellijk daarop het schip wegzinken in de diepte.

Walter bleef het langst boven water.

Hij keek haar mistroostig aan, keerde toen snel zijn hoofd om en verdween.

De golven bleven klotsen, alsof er niets bijzonders gebeurd was,

maar het scheen Agnes toe, dat haar hart bleef stilstaan van ontzetting. Zij legde er de hand op. Werkelijk, het klopte niet meer.

Wat een zonderling gevoel was dat.

'De arme! ze werd voor veel leed bewaard,' zeide iemand.

Agnes schudde ontkennend haar hoofd. Ze voelde haar leed maar al te diep. Het werd haar angstig te moede bij het staren op die woelende golven, waarin hij verdween, en ze wilde althans eene poging aanwenden, om Willem te zeggen, wat haar op het hart lag. Ze wierp zich voorover op het water en probeerde zoo naar beneden te zien. Werkelijk was het water doorschijnend en zag zij hem liggen op den bodem der zee.

Zijne oogen waren gesloten, maar hij scheen te rusten op een bed van frissche zeeplanten.

'Hij slaapt niet,' zeide zij, knielde bij hem neer, trachtte zijne hand te grijpen en fluisterde: 'Vergeef mij, Willem,' maar hij opende de oogen niet en wenkte slechts met de hand, dat hij niet gestoord wenschte te worden. Hij wilde blijkbaar alles om zich heen vergeten.

De tranen van Agnes vloeiden rijkelijk en vermengden zich met het zilte water. Het gaf haar een floers voor de oogen, zoodat zij niets meer kon zien. Zij spande zich in, om Willem weer in het oog te krijgen, maar de golven voerden haar weg van het plekje, waar hij gezonken was; ze voelde zich voortzweepen, nu hoog boven op eene golf, dan plotseling in de diepte.

Rusteloos dreef de stroom haar weg, totdat zij weer op eens den regen tegen de ramen hoorde kletteren en weer wist, dat zij te bed lag en dat alles slechts droom, visioen of een spel harer verbeelding was geweest, en toch niet genoeg ontwakende, om zich volkomen rekenschap van alles te geven, zoodat zij eenige seconden later alweer op de baren ronddobberde, nu eens zich inspannende, om Walter te redden, dan zich zuchtend afvragende, of hij wel door haar gered wilde worden.

Agnes voelde zich vermoeid, toen ze eindelijk, geheel ontwakende, het daglicht zag. Ze keek het raam uit - eene grauwe, sombere lucht en een dichte regen waren het weinig opwekkende tooneel, waar haar oog op viel.

'Een beeld van mijn leven,' prevelde zij, maar toen, zich bezinnende, nam zij het kloeke besluit, om niet hare ouders te doen lijden onder het leed, dat zijzelve over zich had gebracht. 'Zij hebben recht op het zien van een opgeruimd gelaat,' dacht zij, en daarbij, zij wenschte ook niet zichzelve in staat van beklag, als slachtoffer te zien beschouwd.

'Ik moet mijn verdriet in stilte dragen,' fluisterde zij en zag, beneden komende, dat hare moeder haar dit plan gemakkelijk maakte.

De stem, die haar gisteren telkens als een somber verwijt geheel toonloos in de ooren had geklonken, had nu weer den gewonen klank, en het scheen wel, dat Mevrouw Aardenne ook stellig besloten had, om het gebeurde als afgehandeld te beschouwen.

‘Heeft Papa zich verslapen?’ vroeg Agnes verbaasd. Gewoonlijk had de heer des huizes zijne ‘twaalf blaadjes’ al gerookt, voordat vrouw en dochter beneden kwamen.

‘Papa had slecht geslapen, voelde zich onlekker en heeft zich daarom laten overhalen, om een kopje thee op bed af te wachten.’

‘O, mag ik het brengen?’

‘Laat mij maar liever. Ik moet toch nog even iets halen,’ antwoordde de moeder, meteen de kamer verlatende.

Tegen hare gewoonte nam Agnes de courant op; menige dag ging voorbij, zonder dat ze die inzag, en nog gisteren, toen haar vader haar het blad toeschoof, keek ze slechts naar de advertentiën en dacht, hoe het zou wezen, als ze daar eenmaal in las: getrouwd Willem Walter... en dan, met wie? eene overpeinzing, die geduurd had, net zoolang totdat de courant gehaald was.

Nu begon zij geregeld het binnenlandsch nieuws te lezen. Ze vond de gewone berichten over jongetjes, die spelende in het water geloopen en er weer uitgehaald waren, grootere of kleinere diefstallen en een begin van brand hier of daar, toen plotseling haar oog viel op eene tijding, die haar een kreet van ontzetting deed slaken.

‘O, Mama, Mama, daar is Willem bij; dat is de beteekenis van mijn droom van dezen nacht!’ riep zij uit en las bevende van aandoening voor: ‘Het niet tijdig aankomen van den trein werd, zooals wij reeds gister vreesden, werkelijk veroorzaakt door een ongeluk. Dicht bij Rotterdam zijn twee treinen tegen elkander aangebonsd. Nadere bijzonderheden ontbreken, maar van den passagierstrein werden verschillende personen gewond en drie gedood, die, althans bij het ter perse gaan van dit blad, - 't werd uit Haarlem geschreven - nog niet herkend waren.’

Zij snikte het uit en nam toen, haastig zichzelve bedwingende, het blad weer op, om na te rekenen: ‘Hij ging hier eergisteravond weg... is des nachts hier gebleven, bezocht gisteren zijne zuster in Den Haag en keerde 's avonds naar Rotterdam terug. O, ik ben er zeker van...’

Mevrouw Aardenne trachtte hare dochter te kalmeeren, door haar te zeggen, hoe onwaarschijnlijk hare veronderstelling was, maar dit bericht kwam zoo overeen met den droom, waarin ze Willem had zien vergaan, dat Agnes niet kon twijfelen.

‘Ik moet hem toch nog eens zien, voor het laatst,’ dacht zij en gaf vastberaden haar plan te kennen, om dadelijk naar Rotterdam te gaan.

‘Neen, kindlief, waar denkt ge aan,’ riep de moeder verschrikt, ‘dat kan niet. Wat zoudt ge te Rotterdam doen? Ge zijt er vreemd... en dan bij dit weer... en met dat ongeluk...’ maar Agnes luisterde niet naar de opstapeling der verschillende argumenten.

‘Ik moet zekerheid hebben,’ sprak zij en verliet de kamer, om zich haastig te kleeden.

Hare moeder sloop zacht naar boven, om haar echtgenoot in kennis te stellen met dat dwaze besluit. Hij moest het verbieden, vond zij. Tot hare verbazing echter antwoordde de heer Aardenne: 'Waarom haar te dwingen? Laat zij maar begaan. Zij gevoelt behoefte, om iets te doen, om handelend op te treden, - waarom haar daarin tegen te gaan? In deze geheele zaak heeft zij naar eigen invallen gehandeld. Wellicht heeft zij veel meer berouw en gevoelt zij veel meer liefde voor hem, dan ze ons laat blijken.'

'Maar al is dat zoo... deze onverwachte, haastige reis... en als hij eens onder de gewonden of dooden was...' stelde de bezorgde moeder.

'Dat komt mij onwaarschijnlijk voor, maar als dat het geval was, zal zij het toch moeten vernemen, en dan is het bevredigender voor haarzelve handelend te zijn...'

'Maar dat kind alleen op reis en dan juist na een spoorwegongeluk,' zeide nogmaals de bezorgde moeder angstig, doch de heer Aardenne, die er altijd tegen was, om iemands vrijheid te zeer te beperken, merkte beslissend aan: 'Agnes is geen kind meer en nu zij dit plan gemaakt heeft, vind ik geene vrijheid, om er mij tegen te verzetten. Ik beschouw het zelfs als eene kleine, niet onheilzame afleiding voor haar... doch laat zij eerst ontbijten,' voegde de vader er bezorgd bij. Hij wilde meegaan, doch daartegen verzette zich zijne vrouw.

Het kostte Agnes moeite, om te eten, maar blijde, dat hare moeder geen verder verzet aanteekende, nuttigde zij in stilte, wat voor haar gereed was gezet, en haastte zich naar den trein.

Gelukkig ontmoette zij geene bekenden, en om alle praatjes met halve kennissen te voorkomen, keerde zij zich stijf naar het raampje.

De trein hield bij ieder station op, en overal was het ongeluk het onderwerp van gesprek, doch hoe scherp Agnes ook luisterde, ze hoorde geene enkele nieuwe bijzonderheid.

'Wie zijn er dood?' vroeg zij te Rotterdam aan een spoorwegbeambte.

'Drie... nog onbekend,' luidde het antwoord.

'Kan ik hen zien? Waar?' vroeg ze weer.

'In het ziekenhuis, hier dicht bij, een klein eindje verder op den Singel.'

Ja, Agnes kende den weg, en met angstig kloppend hart holde zij voort. Het scheen haar hoe langer hoe zekerder, dat Willem daar eenzaam zou liggen, en ze wenschte bij hem te wezen.

De portier wees haar den weg, en plotseling stond ze daar in eene sombere ruimte bij de lijken van drie haar geheel onbekende personen.

Schrik, huivering, blijdschap... wat was het precies, dat haar zoo totaal verbijsterde, dat ze eensklaps duizelend achteruitdeinsde en wellicht gevallen zou zijn, als niet iemand, die toevallig daar was, haar naar eene bank in eene gang geleid had.

‘Wien zocht ge?’

‘Den heer Walter, zeeofficier.’

‘Die naam komt niet voor op de lijst,’ zeide de geneesheer, op eene lijst wijzende.

‘Gelukkig,’ stamelde Agnes en ging dadelijk voort. Ze had den geheelen morgen slechts doorgedacht tot aan het oogenblik der ontmoeting en wat ze dan zou zeggen en doen - nu viel er niets te zeggen of te doen.

Over een poosje zou ze zich verheugen over zijne redding - nu voelde zij eigenlijk nog niets dan eene soort van teleurstelling. Zij liep den tuin door, die het gebouw van den weg scheidt, en wilde juist het hek doorgaan, toen het voorwerp van hare nasporingen in levenden lijve voorbijging.

Hij liep op het midden van den vrij breeden weg, met iemand anders, en keek voor zich uit. Toevallig zijn hoofd omkeerend, zag hij Agnes en ging in zijne eerste verbazing, zonder na te denken, naar haar toe.

‘Agnes! gij hier? In het ziekenhuis? Toch geene zwarigheid?’ vroeg hij.

‘Neen,’ antwoordde Agnes, maar dit onverwachte weerzien, na den doorgestanen angst, gaf haar een zoo grooten schok, dat zij niet dadelijk woorden vinden kon, om hem de reden harer komst te verklaren.

Hij kon niet anders doen, dan hare stijve houding toe te schrijven aan het vreemde van zijne vraag na het gebeurde. Hij begreep, dat hij het recht miste, haar familiaar toe te spreken, - de vriend wachtte en met een vluchtig: ‘O, vergeef mij,’ ging hij verder.

De oogen van Agnes vulden zich met dikke tranen.

Zoo was dan werkelijk alles onherroepelijk uit tusschen hen.

Voorbijgangers gaapten haar aan; zij trok de voile over haar gezicht en liep een eindweegs voort, zonder erop te letten, waar ze heenging. Wat kon het haar verder schelen, hoe haar weg liep? Zij wist het - ze zou haar levenspad verder altijd moeten bewandelen zonder hem aan hare zijde.

Ze had zielsmedelijden met zichzelve en wenschte zich terug in de kinderjaren, toen elk vergrijp geboet werd met eene meer of minder kwellende straf, waarna de vrede terugkeerde en alles weer in orde was.

Met hevige jaloezie dacht zij aan den vreemde, die nu aan zijne zijde liep en naar zijne stem kon luisteren. Die gelukkige!

‘Eigen schuld,’ fluisterde eene inwendige stem, die Agnes tevergeefs tot zwijgen poogde te brengen. Half tot hare verbazing bevond zij zich op eens bij een bankje aan de Maas; ze was vermoeid en nam er plaats.

Het deed haar goed, eens te zitten, en onwillekeurig vielen hare oogen dicht. Toen zij ze opsloeg, werd ze getroffen door het prachtige

uitzicht, dat ze hier voor zich had. De regen had opgehouden; de nevelen waren opgetrokken, en ondanks tal van wolken was de zon toch doorgebroken en gaf alles een feestelijk aanzien. Heerlijk zag de overkant van de Maas eruit met al die schilderachtige groepen; statig en rustig stroomde de breede rivier daarheen en droeg lachend het gewicht van al de booten en schepen, die voor louter pleizier schenen heen en weer te varen. Witte meeuwen vulden hier en daar eene ledige plek aan en boeiden het oog door hare eigenaardige, nu eens zwevende, dan snel neerschietende vlucht.

Van enkele schepen waaiden vlaggen met vroolijke kleuren - zeker voor een of ander feest.

'Feestvieren! Heden! Hoe is het mogelijk,' dacht Agnes en zag, turende op de schitterende golven, weer hetzelfde droomgezicht, dat haar des nachts zoo had doen ontstellen. Ze had eenige moeite, zich weer te herinneren, dat dit slechts een visioen was geweest, 'maar helaas!' riep zij uit, 'in de werkelijkheid zijn wij nog verder van elkander gescheiden, dan wanneer hij op den bodem der zee lag.'

Ze bracht haar zakdoek voor de oogen en weende van innige droefheid; die ontmoeting daar straks had haar doen zien, hoe onherroepelijk de scheiding was. 'Had ik toen maar woorden gehad,' wenschte zij.

Haars ondanks oefenden de zon en de frissche, zuivere lucht heilzamen invloed op het treurend gemoed uit en schonken haar voor een paar minuten die kalmte, die wel geen slaap is, maar toch den geest rust bezorgt.

Toen ze hare oogen weer opsloeg, verbaasde het haar bijna, dat ze daar nog zat, en stond ze haastig op, om huiswaarts te keeren. Op eens echter bleef zij stokstijf staan; ze werd toch geroepen door... Walter.

'Vergeef mij, dat ik u gevolgd ben,' sprak hij, 'maar ik heb... dien avond een ringetje laten liggen, dat ik... wenschte te bewaren.'

Agnes haalde zwijgend het koordje te voorschijn, waaraan de beide ringen bevestigd waren, en hield het hem voor. Toen echter begon hare onderlip te beven, vulden hare oogen zich met tranen en zeide zij zacht: 'O Willem, kon ik het gebeurde ongedaan maken! Ik wist niet, hoeveel ik van je hield, maar nu weet ik het.'

Willem Walter herinnerde zich, hoe hij nog zeer onlangs tegen een vriend de stelling had verdedigd, dat eene verbroken verbintenis maar verbroken moest blijven. 'Gelijmd porcelein, al is het ook nog zoo kostbaar, blijft gelijmd,' had hij toen gezegd. Nu op eens bedacht hij, hoe een onweer de lucht opklaart, hoe gesoldeerde zaken menigmaal den eigenaar meer waard zijn dan nieuwe en hoe... neen, neen, dit is alles onwaar. Hij dacht er in 't geheel niet aan, om eenige stelling te verdedigen. Hij voelde slechts, dat Agnes de eenige vrouw op de wereld was, die hij liefhad, en voordat zij goed had uitgesproken, had

hij haar reeds het ringetje om haar vinger geschoven en haar aan zijn hart gedrukt.

Er waren gelukkig geene wandelaars, maar al waren ze er ook geweest - hij zag geene kans, om Agnes op andere wijze te antwoorden. Hij had ook zulke droeve uren doorleefd, toen zijn geluk op eens zoo wreed gestoord was.

En nu waren ze dan weer vereenigd en namen nog eens plaats op hetzelfde bankje en hadden niet noodig, door woorden uit te drukken, hoe geheel ze elkander toebehoorden. Hij had in het ziekenhuis gevraagd, wat die jonge dame daar kwam doen, en begreep zonder moeite uit de informaties, welke hij daar kreeg, wat het doel harer geheimzinnige komst was; toen jubelde zijn hart. 'Zij heeft me dus toch lief,' zeide hij, snelde haar achterna en vond haar spoedig.

En zij had aan zijne liefde geen oogenblik getwijfeld; ze meende slechts, dat ze die verloren had, en nu ze zag, dat dit niet het geval was, doorstroomde haar een gevoel van nooit gekend geluk.

Maar terwijl het weer vereenigd paartje zalige oogenblikken doorleefde, verkeerde de moeder van Agnes in den grootst mogelijken angst. Welke schrikbeelden ze zich niet al schiep, durfde ze haar man nauwelijks bekennen, en toch kwam zij er in een zenuwachtig oogenblik toe, er hem een verwijt van te maken, dat hij 'het arme kind' alleen had laten gaan.

De vader zuchtte eens. In zijn hart had hij eigenlijk ook berouw over zijne eigen liberaliteit, maar hij kon toch niet besluiten, dit zijne angstige vrouw te laten merken.

'Kom, kom, Moeder,' zeide hij, zoo opgewekt mogelijk. 'Agnes zal wel in geene zeven slooten te gelijk loopen. Straks komt zij thuis, heeft dan het gevoel van gedaan te hebben, wat zij kon en wenschte te doen, en... en zal zich langzamerhand, hoop ik, schikken in de omstandigheden, die ze zelve regelde. Maar waarschijnlijk zal ze vermoeid zijn en honger hebben - dus zou ik je in bedenking geven, om een krachtig soepje voor haar te koken en het een of ander schoteltje klaar te maken, waar ze veel van houdt.'

'Dat is de beste afleiding voor haar,' mompelde de oud-officier, zijne echtgenoote nakijkende en zelf zijne schreden richtende naar het spoor, waar hij in spanning den trein opwachtte.

Agnes kwam er niet uit. 'Ze komt met den volgenden,' zeide de vader en ging op Zomerzorg wachten, maar lang voordat de trein in Den Haag kon zijn, liep hij op het perron te Leiden heen en weer, telkens kijkende en luisterende.

Als ze nu ook niet meekwam, wilde - hij telegrapheeren.. maar naar wien? neen, zelf gaan en haar zoeken.

Plotseling bedacht hij, dat er weinig tijd meer was, om zijne vrouw te waarschuwen, en een blaadje papier uit zijn zakboekje scheurende, schreef hij haar een briefje, met de vermaning, om vooral niet ongerust

te worden. Er was werkelijk geene reden voor, maar zijne handen beefden toch.

Hij sprak met een besteller, die het briefje dadelijk zou kunnen bezorgen, als het noodig bleek te zijn, en keek toen weer langs de lijn, waar nu al spoedig iets zichtbaar werd, dat nader en nader kwam, totdat op eens, bijna vlak tegenover hem, een jong meisje met een vroolijk lachend gezichtje verrast uitriep: ‘Daar is Papa.’

En toen het portier geopend was, vloog datzelfde persoontje hem om den hals en fluisterde verrukt: O, Papa, Papa, alles is weer in orde.’

En toen naderde Walter, drukte hem veelbeteekenend de hand en ging het drietal haastig het perron af.

De heer Aardenne kon zich niet herinneren, dat hij ooit in zijn leven geschreid had, en hij deed zijn best, zich nu ook goed te houden, maar de aandoening was hem te sterk.

Hij probeerde nog te zeggen, dat er iets in zijn oog woei, doch het tweetal bespeurde wel, dat er iets anders achter zat. Walter wenkte eene vigilante en liet den ouden heer tijd, om onder het naar huis rijden van zijne aandoening te bekomen.

De moeder hield zich beter - wellicht hadden al de huishoudelijke beredderingen haar eene werkelijk heilzame afleiding gegeven. Zij had toch den wenk van haar man opgevolgd en bijzonder veel werk van het diner gemaakt, om haar ‘arm, vermoeid kind’ althans weer wat te versterken.

Het kwam nu dubbel goed, dat de ontvangst daardoor nog wat feestelijker was. ‘Eene tweede verlovingspartij’ merkte de vader aan, die, nu weer geheel bekomen van den schok, met blijdschap en welgevallen het jonge paartje aanzag.

‘De eerste,’ veranderde Agnes en voegde erbij met eene wijziging van De Génestet's Liedje: ‘Pas toen de vriend mij was ontvallen, Gevoelde ik, 'k had hem 't liefst van allen.’

Zij sprak de waarheid. Pas nu was haar hart werkelijk ontwaakt voor de liefde, en dus kon er na dezen dag nooit weer sprake zijn van al die kinderachtige en onzinnige quaesties van vrijheid nemen, vrijheid houden en dergelijke. Zij begrepen elkander, en ieder voor zich wenschte steeds geheel te leven voor den ander.

R.

AGATHA.

Uit den vreemde, meegedeeld door Mevr. Van Westrheene.

De kluizenaar

I.

'*Et ne nos inducas in tentationem*'(*), bad, in zijne armoedige cel, Broeder Dominicus, de kluizenaar, de krachtige man, die nog geene dertig jaren telde, liet licht eener kleine, flikkerende lamp viel op de beeltenis eener *Mater dolorosa* en wierp zijne flauwe stralen door de kleine cel.

'Ja, *salus infirmorum. Refugium peccatorum! Ora pro nobis*'(†), klonk het vol vertrouwen uit den mond des biddenden, terwijl hij ootmoedig opzag naar het beeld der Moedermaagd.

Doch tusschen die vrome wenschen en vurige gebeden drong zich de schoone Lena; hare blauwe oogen lichtten in de duisternis en midden in het gebed, in het *ora pro nobis*, klonk een gebiedend: *et ne nos inducas!* alsof het een krachtig verdrijven van den duivel gold.

Toen Dominicus aan het *Salve regina*(§) kwam, stond hij op, om het kwijnende lichtje met nieuwe olie te voeden; doch terwijl hij het kruikje in zijne rechter- en de rozenkrans in zijne linkerhand hield, riep hij eensklaps:

'Laat af van mij, vervloekte heks!' Hij zette de kruik half op den bidstoel, zoodat zij viel, en sprenkelde wijwater om zich heen.

'Ga achter mij, satanas!' riep hij luid; 'want dat is *zij* niet; dat zijt gij, verleider! *Zij* is een braaf, onschuldig kind, eene *animac andida*(**), een engel.'

Hij stak eene waskaars aan, veegde de olie van den vloer, al mompelend: '*Ad te suspiramus gementes et flentes in hac lacrimarum valle. Eia ergo*, *advocata nostra*, *illos tuos misericordes oculos ad nos converte!*(††)... De duivel hale u!' riep hij eensklaps weder woest. 'Ik heb *uwe* schelmsche oogen niet bedoeld. Wie zou dat vermoed, zulk eene helsche tooverij gewacht hebben! Zij zat daar zoo stil, zoo zedig onder mijne preek en ving ieder woord van mijne lippen op. Zij zat daar als een engel, met haar schrander gelaat, met hare vochtige blauwe oogen en blonde, glanzige vlechten. En altijd gaf zij de beste antwoorden uit den catechismus en de Bijbelsche geschiedenis en wist mij mijne eenvoudige preek na te vertellen, alsof zij haar van buiten had geleerd.

Doch heden - nadat ik haar in twee jaren niet had gezien - was zij -

(*) Leid ons niet in verzoeking.
(†) Heil der zwakken, toevlucht der zondaren, bid voor ons.
(§) Wees gegroet, koningin.
(**) Reine ziel.
(††) Wij verheffen onze stem tot u, treurende en weenende in dit tranendal. Gun, dat wij u aanroepen, en sla uwe barmhartige oogen op ons neder.

indien het de duivel niet is geweest - zoo schoon, zoo hemelsch als een engel!'

'Satan, wijk!' riep de Broeder, hield zijn gelaat in zijne beide handen en voltooide zijn gebed, knielende op het houten bidstoeltje.

Eindelijk stond hij op, ging naar de deur en haalde uit een kastje erboven een met stof bedekten foliant. Het was het Leven der Kerkvaders.

Hij zette zich bij het hangtafeltje neder, sloeg de legende van den heiligen Macarius op en las langen tijd stil voor zich heen.

Op eens begon hij overluid: 'Nu bewerkte de booze duivel, dat er eene schoone vrouw tot hem kwam, die hem tot onkuischheid wilde verleiden.

Zij kwam voor zijne kluis en riep: "Laat mij binnen, vrome man; ik ben in het bosch verdwaald." En hij opende de deur en zij drong in zijne cel. Toen zocht de schoone vrouw den kluizenaar te verleiden. Doch hij begreep het en zeide: "Mijnheer de duivel, uwe wegen zijn vol duisternis, en ik wil mij van u ontslaan." Daarop stak de kluizenaar eene kaars aan en hield een vinger in de vlam en brandde hem van zijne hand. Toen de vrouw dat zag, stierf zij in hare zonden.'

Nu sprong Dominicus op, liep naar een kastje in den muur en haalde er een geesel uit. Hij ontblootte zijn rug en tuchtigde zich ten bloede toe. Eentonig en snerpend klonken de slagen in de kluis.

Na die tuchtiging schoof hij den steen weg voor eene groeve, die naar oude, voorvaderlijke zeden de plaats eener bedstede verving, en legde zich biddende op het harde leger neder.

II.

Reeds lang gloeiden de toppen der grijze granietrotsen in de morgenzon; de vogels tjilpten en floten in het hout, waartusschen de kluis verborgen lag. Doch het klokje des kluizenaars antwoordde heden niet op hun morgengroet en hun lied. Het zweeg. De knechts en meiden in de Bergaue en op het kasteel Goyen sliepen door; zij werden niet door het kerkklokje gewekt.

Eindelijk, toen de zon hoog aan den hemel stond en tot in de enge dalen doordrong, rezen zij verschrikt overeind en dachten, dat zij het Ave-Mariaklokje niet hadden gehoord en zich verslapen hadden. Ieder ging aan zijn werk en gaf zijn gedachten den vrijen loop. Doch velen kwam het zonderling voor, dat zij heden niet, zooals gewoonlijk, om vier uren ontwaakt waren. De voormiddag kroop of snelde voorbij. Na elven kwamen de boer en zijn gezin in de met eikenhout betimmerde zaal bijeen, waarin voorheen ridders geschertst en getafeld hadden.

Zenza, de blonde, bleeke dochter des huizes, droeg het eenvoudige, krachtige maal op en de dischgenooten vielen wakker aan, want het werk in de open lucht geeft honger.

Na het eten had de boer met Hans, zijn flinken zoon, en zijne beide knechts nog een en ander te overleggen.

'Nu moeten wij naar het land,' zeide Hans en greep naar zijn hoed.

'Wacht nog een oogenblik,' zeide zijne zuster. 'Het is immers nog geen twaalf uren.'

'Ja wel, het moet er reeds over zijn,' zeide Hans.

‘Neen, gij moet u vergissen,’ antwoordde Lena; ‘het kerkje in het dal heeft nog niet geluid.’

Hans wilde het niet gelooven; hij keek op zijn horloge. Het stond op één uur.

‘Zoo laat kan het niet zijn,’ zeide de blauwoogige Lena; ‘er is nog niet geluid in het dal.’

‘Ja, maar de klok in de stad heeft geluid, toen ik nog in de keuken was,’ zeide hare oudere zuster.

‘Mijn God, dan is Broeder Dominicus misschien iets overkomen!’ hernam Lena.

Nu herinnerden de anderen zich weder, dat zij ook 's morgens geene klok gehoord hadden, en het kwam hun vreemd voor.

‘Ga toch eens naar het dal en onderzoek het, Hans,’ bad Lena.

Hans was bereid, aan het verzoek zijner bezorgde zuster te voldoen.

Hij ging door den wijngaard, die van het kasteel tot aan den straatweg loopt, naar het dal.

De middagzon brandde. De insekten bromden hun eentonig koor.

‘Dat is eene helsche hitte,’ mompelde Hans en wischte met zijn rooden zakdoek het zweet van zijn voorhoofd, terwijl hij snel den berg afliep.

Toen hij in het dal was aangekomen, sloeg hij dwars door de weide een pad in, dat naar de stille kluis voerde. Het was eene eenzame plek, als geschapen voor dweepzieke zielen, die de wereld moede zijn; een klein dal, tusschen steile bergruggen, die hier en daar met wijngaarden, hooger op met pijnboomen begroeid waren, doch grootendeels uit kale rotsen bestonden. Links verhief zich het kasteel met zijn breeden toren, en hooger, daar, waar de wijngaarden door pijnboomen vervangen worden, lag de eenzame Bergauer hof. Rechts verhief zich de Vrijberg, met reusachtige kastanje- en noteboomen begroeid, die hooger op voor het donkere pijnboomenwoud plaats maken.

Voor den wandelaar uit werd het dal al nauwer en nauwer, tot aan den zoogenoemden rooden muur; daar staken de rotsen als dreigend hare toppen boven het dal uit.

Geene enkele woning in de nabijheid dan het reeds genoemde kasteel en de eenzame Bergauer hof. Geen mensch kwam Hans groetend in de eenzaamheid tegen; geen geluid verbrak de stilte. Slechts het gonzen van krekels en bijen, die van bloem tot bloem fladderden, klonk op warme dagen door het dal.

Hans dacht niet aan het romaneske dier natuur, doch liep snel op zijn doel af. Reeds had hij het berkenboschje, dat de kluis voor zijn oog verborg, achter zich en voor hem lag het diepe meertje, met reusachtige rotsen omzoomd; aan den anderen oever lag het lieve kerkje tegen den bruinen rotswand aan, aan de beide zijden door boomen omringd en door overhangende rotspunten en boomtakken als overwelfd.

Een vredig hoekje gronds, eene wijkplaats, zooals een wereld verachtende beminnaar van kloosterstilte zich slechts wenschen kan.

Hans wilde de kluis intreden, doch vond de deur gesloten. Hij klopte, doch ontving geen antwoord.

Zou Broeder Dominicus uit zijn gegaan? Misschien naar Méran, in het Kapucijnenklooster? Doch dat kon Hans zich niet voorstellen. Het was

immers geen Zaterdag, de dag, waarop de kluizenaar naar het klooster placht te gaan, om te biechten.

Hij moet hier toch zijn, dacht de jonge boer en luisterde. Het scheen hem, alsof hij hoorde kermen. Hans spitste zijne ooren, hield zijn adem in en luisterde weder. Daar hoorde hij weder dien klaagtoon.

'Wat kan hier gebeurd zijn?' riep Hans en schudde de deur; doch zij week niet. Nu snelde hij naar het tuintje, dat links van de kluis tegen den rotswand was aangelegd. Het hek stond open en Hans zag voetstappen in het losse zand der bloembedden. Hij sprong op een rotsblok, dicht bij de kluis; het venster stond open; Hans keek naar binnen, en, o ontzetting! daar lag de kluizenaar, aan handen en voeten gebonden, met bloedend hoofd, op den grond midden in de cel.

Vlug als eene kat sprong de knaap door het raam en sneed de touwen los. Doch Broeder Dominicus bleek bewusteloos. Wat te doen? Hans overlegde niet lang; met krachtige hand greep hij den kluizenaar aan en sleepte hem op zijne stroomatras. Daarna nam hij de kruik, opende de deur van binnen en liep naar het beekje, dat bij de kluis kabbelde. Weldra stond hij weder voor den gekwetste en wiesch hem met het koele water.

Eindelijk sloeg de kluizenaar zijne oogen op.

'Och, zijt gij het, Hans? God zij dank!' lispelde hij, doch zonk in hetzelfde oogenblik weder in; zijne stem scheen hem hare diensten te weigeren.

'Mijn God,' dacht Hans, 'zoo gaat het niet; er is hier niemand in de buurt, die mij kan helpen. Een druppel wijn en koude kompressen met azijn zouden zeker goeddoen. Maar durf ik hem alleen laten?'

Hij stond droevig bij den mishandelden man; zijn anders zoo helder voorhoofd was vol rimpels, doch eensklaps begonnen zijne oogen te schitteren.

'Ik ben er!' juichte hij en sprong uit de enge kluis naar de sacristie van het kerkje. Een oogenblik later klonk het klokje in afgebroken klanken, als eene stormklok. Toen liep Hans weder naar buiten en keek, of hij niemand uit zijns vaders huis of uit de Bergauer hoeve zag komen. Niemand liet zich zien. Daarop liep hij weder naar de kerk terug en weder klonk het afgebroken klokkengelui door het dal en werd door de bergen weerkaatst. Het luiden dier stormklok had iets dubbel akeligs in de woeste eenzaamheid. Nog een paar krachtige, korte rukken en Hans ijlde weder naar buiten en keek ditmaal niet tevergeefs, want op den weg van Goyen kwamen twee meisjes aansnellen; het waren zijne zusters, en op het steile bergpad achter haar zag hij zijn vader.

De afkeer van den kluizenaar tegen de meisjes was spoedig overwonnen, want hare liefderijke zorgen en hare bescheidenheid brachten hem meer en meer tot de overtuiging, dat zij geene verleidelijke spooksels waren zooals die, welke den Abt Antonius in de woestijn hadden verzocht, maar brave, vrome kinderen.

'God zal het u vergelden. Ik zal voor u bidden,' zeide hij dikwijls.

Toen hij na verloop van eenige dagen zijne kluis weder kon verlaten, ging hij naar het kerkje, om God voor zijne genezing te danken en zijne brave verplegers aan de bescherming van den Almachtige op te dragen.

Hans bleef des nachts nog in de kluis, totdat de kluizenaar zijne verloren krachten herwonnen en de slotenmaker van het dorp de vensters met sterke ijzeren tralies voorzien had.

Vele bijzonderheden had Dominicus niet te verhalen van de inbraak, waarvan hij bijna het slachtoffer geworden ware. De dieven hadden hem in den slaap overvallen en hem met één slag bewusteloos gemaakt, nadat hij van zijn hard leger der boetedoening was opgerezen. Zij waren even arm weder heengegaan, als zij gekomen waren. De schatten, welke de kluizenaar in zijne cel bewaarde, hadden hunne begeerlijkheid geene voldoening kunnen geven.

De kluizenaar zette zijn stil en vredig leven weder voort; hij bad of werkte in zijn tuintje, waar nu de rozen bloeiden. Dikwijls kwamen er vrome families uit Méran, om godsdienstoefening te houden in de kapel, en brachten afwisseling in de afgelegen kluis. Op Zon- en feestdagen kwamen des namiddags ook wel de meisjes uit den omtrek en baden haar rozenkrans en hielden bij de koele, frissche bron een praatje met den kluizenaar, in wien zij na dien ongelukkigen nacht dubbel belangstelden.

III.

Het was een zonnige Septembermorgen; berg en dal schenen te trillen in het gouden licht. Het was omstreeks negen uren; daar trokken, ernstig in houding en gelaat, zeven pelgrims uit het Kapucijnenklooster naar het Rechthuis. Vooraan liep Broeder Dominicus, de jongste en kloekste van allen.

Zij liepen met nedergeslagen oogen en gevouwen handen; alleen de oudste droeg een staf in zijne rechterhand, zooals men ze nog wel op afbeeldingen van heilige kluizenaars ziet.

Het was een zonderlinge optocht, al de kluizenaars uit den omtrek, al die door de zon verbrande, krachtige koppen, met lange baarden, in eene groep bij elkander.

De kinderen liepen hun nieuwsgierig na en de volwassenen volgden hun met de oogen, uit deuren en vensters. De nieuwsgierigheid nam nog toe, toen de kluizenaars den weg naar het Rechthuis insloegen en daarin verdwenen.

Wat konden die Broeders, die afstand hadden gedaan van alle heerlijkheid en rijkdommen, met het gerecht te maken hebben? Dat zij zich niet tegen de justitie bezondigd hadden, sprak vanzelf; dat zij geen proces voerden, lag voor de hand. Menigeen brak zijn hoofd nog met het geheimzinnige raadsel, toen het voor de kluizenaars zelven reeds kort en bondig was opgelost.

In het Rechthuis toch was hun aangekondigd geworden, dat de hooge regeering, in aanmerking nemende, dat eene middeleeuwsche instelling, zooals die der zoogenaamde kluizenaars, in onze verlichte negentiende eeuw niet meer paste; dat de mensch geschapen is, om te werken en de Maatschappij en den Staat ten nutte te zijn, niet om met hangend hoofd peinzende den tijd door te brengen en in ledigheid te leven, - had besloten, de instelling der zoogenaamde kluizenaars op te heffen, en hun liet aanzeggen, dat zij de monniks-klederen moesten afleggen, hunne kluizen verlaten en, evenals andere menschen, den Staat en de Maatschappij moesten dienen.

De hooge regeering stond hun een tijd van acht dagen toe, om zich daarop voor te bereiden.

Die aanzegging was als een bliksemschicht uit eene onweerslucht. De kluize-

naars hadden zich niets goeds uit het opontbod voorgesteld; doch op zulk een vernietigenden slag waren zij niet voorbereid.

Het heilige zevental begreep intusschen, dat er niets tegen de verordening der regeering te doen was, en zij wisten geen van allen een woord tot hunne rechtvaardiging in te brengen. Zij schikten zich zwijgende in het noodzakelijke, al zal er waarschijnlijk wel meer dan één onder die vrome kluizenaars geweest zijn, die, onder de monnikspij, zijne vuisten balde.

Nadat zij de ontvangst van het bevel door de onderteekening met hun naam of het zetten van een kruis hadden erkend, verlieten zij zwijgend, doch ernstiger en treuriger nog, dan zij gekomen waren, de rechtszaal. Radeloos kwamen zij weder in het Kapucijnenklooster aan. Daar nam hun opziener, Broeder Anton, afscheid van hen, ontsloeg hen van hunne verplichtingen en vermaande hen, ook in hunne wereldlijke dracht een vroom en stichtelijk leven te leiden. Toen hij over zijn hoogen leeftijd sprak en zich troostte met zijn nabijzijnden dood en de jongeren beklaagde, die uit hunne stille haven in den maalstroom der goddelooze wereld werden teruggeslingerd, bleef er geen oog droog en zelfs de eerwaardige grijsaard kon zijne tranen niet bedwingen.

Als een vader zeide hij hun vaarwel, beval hen aan de bescherming des Hemels en gaf hun zijn zegen.

Zij bleven dien dag in het klooster bijeen en keerden des avonds ieder naar zijne kluis terug. Slapeloos brachten zij den nacht op hunne harde legerstede door. Zorg en onrust verjaagden den slaap.

Eer nog de haan kraaide en de vogelen hunne eerste tonen lieten hooren, wandelde Broeder Dominicus in zijn tuintje op en neder. De frissche morgenlucht deed hem goed; zij scheen den storm in zijn binnenste te doen bedaren.

Eindelijk klonk het eerste, langgerekte fluiten door het bosch; dat teeken van den ontwakenden dag, die wekstem tot een nieuw leven, maakte een eigenaardigen indruk op Dominicus.

Hij richtte zijn hoofd op, als ontwaakte hij uit een droom. Hij streek zijne hand over zijn gloeiend voorhoofd. Weldra werd het gefluit van den vogel beantwoord, en het gekweel werd een vroolijk vogelen koor.

‘Het is tijd,’ zeide Dominicus. ‘Moge God dezen dag zegenen.’

Hij ging naar de kapel en trok aan het heldere klokje, welks tonen doordrongen tot aan het kasteel en den Bergauer hof. Toen de tonen weggestorven waren, bleef Dominicus nog langen tijd voor het altaar bidden.

Daarbuiten was een schitterende herfstdag aangebroken. De dauwdruppels schitterden in het zonnelicht. De dennen en lorken schenen groener dan ooit en zelfs de grijze bergrug scheen het schilderachtige dal toe te lachen, bestraald door den zuiversten, rijksten zonnegloed.

Toen Dominicus uit het donkere kerkje in de open lucht kwam, werd hij bijna verblind door het licht.

‘Het zal een heerlijke dag worden,’ fluisterde hij. ‘Moge hij mij geluk brengen!’

Toen keerde hij naar zijne cel terug, en eenige minuten later sloeg hij den weg naar het kasteel Goyen in. Het was hem, alsof hij reeds heden zijne kluis moest verlaten en zijn lot beslist zou worden. Zijne toekomst lag donker vóór hem. Toen hij den top van den berg bereikt had, keek hij nog eens om naar de kluis, waarin hij jaren van vrede had doorleefd, totdat

de verzoeker aan zijne deur had geklopt. De witte kapel schemerde tusschen het groen door en daarnaast lag het tuintje, waarin hij met liefde had gewerkt.

'Wie zal het voortaan bebouwen, wie de bloemen verzorgen?' Het was hem, alsof hij er voor altijd van scheidde; er trilde een traan in zijne oogen.

'Zooals God wil,' zeide hij eindelijk; 'God heeft het gegeven; God heeft het genomen; Zijn naam zij geloofd.'

Hij sloeg een kruis en zette biddende zijn weg voort.

Toen hij aan het kasteel kwam, waren de bewoners reeds op het veld; slechts de oudste dochter was in de keuken bezig. Zij schrikte, toen zij den kluizenaar zag, die nooit anders zijne kluis verliet, dan om naar het klooster te gaan. Zij vergat bijna hem te groeten; doch zij herstelde zich en op zijn groet: 'Geloofd zij Jezus Christus,' antwoordde zij, zooals het betaamde: 'In alle eeuwigheid,' en voegde er terstond bij:

'Maar, vrome Broeder! Hoe komt gij zoo bij ons? Dat mocht men aan den balk schrijven. Deert u iets?'

Hij antwoordde met de vraag: 'Is uw vader te huis?'

'Ja wel, hij is in de kamer; de anderen zijn op het veld. Gij zijt nog juist bijtijds gekomen; hij is op het punt van ook te gaan.'

Zij wees Dominicus den weg en nu verhaalde hij aan den verbaasden boer, wat er voorgevallen was.

'Heere God,' riep de boer; 'wanneer zult Gij die boozen verslaan? Daar in Weenen gelooven zij aan God noch duivel. Op het laatst zullen zij nog onze Kapucijners verdrijven. Men zou gek worden van ergernis.'

Dominicus zweeg onder de ontsteltenis van den boer. Daarna vroeg hij: 'Wat zal ik nu doen? Een handwerk heb ik niet geleerd. Gij weet, ik had geestelijke willen worden en ben twee jaren op studie geweest. Daar heb ik zooveel Latijn geleerd, dat ik het Pater Noster en de litanie nog ken. Verder kwam ik niet. Toen ben ik naar huis teruggekeerd en heb naar schop en spade gegrepen. Daarna ben ik kluizenaar geworden en heb mijn leven aan God willen wijden. Nu sta ik hier; geef mij goeden raad; gij waart altijd vriendelijk voor mij.'

'Grijp dan weder naar schop en spade,' antwoordde de boer schielijk. 'God heeft onzen stand het eerst ingesteld, en wij boeren hebben veel patronen in den hemel, van Adam af tot aan den heiligen Isidorus. - Weet gij wat?' ging hij daarop kalmer voort: 'Als gij wilt, moogt gij bij mij komen. In het begin van de volgende maand kan ik nog een arbeider gebruiken. Ik wil den woesten grond om het kasteel omwerken en wijn planten.'

De kluizenaar scheen na te denken. Na eene korte overweging legde hij zijne hand in die, welke de boer hem aanbood, en zeide:

'Als gij mij dan hebben wilt, word ik uw knecht.'

'Goed zoo!' antwoordde de boer. 'Onze stand voedt zijne menschen ook,' en hij nam den grooten sleutel van den wand en ging naar den kelder, om eene maat wijn te halen. Dominicus trad naar het venster. Daar lag het heerlijke landschap voor hem uitgespreid, met zijne velden en wijnbergen, met zijne dorpen en landhuizen, als een prachtige tuin, in het schitterende, warme zonnelicht. Zij lachte hem toe, die nieuwe, bekoorlijke wereld, waarin hij zich als met één sprong zou verplaatsen.

IV.

Er was een jaar verloopen; September, die schoone maand in zuidelijk Tyrol, was wedergekomen; de druiven lokten naar den wijngaard en de kastanjeboomen waren met hunne lichtgele vruchten als met bleeke sterren bezaaid. In de zaal van het kasteel klonken citer en zang, gelach en gerinkel van glazen. In de schuur was een kloeke knecht aan den arbeid; niemand zou den voormaligen kluizenaar in hem herkend hebben. En toch, hij was het, al scheen hij eenige jaren jonger geworden te zijn door den blos op zijne wangen en zijne glad geschoren kin. Daar kwam Lena de schuur in. Haar aangezicht gloeide als eene donkere roos. Zij scheen opgewonden en zeer verstoord. Toen zij Jozef zag, - want zoo heette Broeder Dominicus nu weder - kreeg zij een schok. Zij scheen gedacht te hebben, dat er niemand in de schuur was.

'Wat doet gij hier?' vroeg de knecht.

'Hooizaad voor de kippen halen,' antwoordde het mooie meisje, dat er nog liefelijker uitzag door hare opgewondenheid.

'Gij? - Wat doet Zenza dan?' vroeg Jozef.

'Vandaag doe ik het. Zenza is bij de stadsheeren in de zaal. Ik kon het niet langer uithouden; ik moest eens wegloopen.'

'Waarom? Zij hebben daar gedanst en dat doet gij toch gaarne,' antwoordde de knecht.

'Ja, als het ordentelijk en in alle eer gaat,' antwoordde Lena; 'maar ik versta geene gekheid.'

'Hoe zoo? Wat is er gebeurd?' vroeg Jozef opmerkzaam.

'Ik wil het u wel zeggen,' antwoordde Lena. 'Die laffe jongens wilden mij vangen, en....' een purpergloed bedekte hare wangen - 'en zij wilden mij dwingen, hun een kus te geven.' Zij zweeg een oogenblik en voegde er toen bij: 'en ik zet nog liever geen voet meer in de zaal, eer ik een heer zou kussen, die een boerenmeisje toch maar voor den gek houdt.'

'Zoo; een kus....' zeide Jozef, en hij liet zijne oogen weiden over het mooie, opgewonden meisje. Hij had haar nog nooit zoo mooi gevonden. - 'Gij hebt gelijk,' zeide hij; 'alles in eer en deugd.'

'Zulk een stadsheertje zou ik een zoen geven,' herhaalde Lena. 'Nooit in mijn leven!'

'En een van ons ook niet?' vroeg Jozef.

'Waarom niet?' zeide zij, en meteen gaf zij hem een zoen, dat het klapte. Daar stonden zij, zalig in elkanders omhelzing. Lena's gelukkige oogen straalden in die van den kloeken jongen man terug. Of het bij één kus gebleven is??...

Toen zij scheidden, zeide Jozef: 'Gij weet wel, wat het spreekwoord zegt? - Een kus in eeren kan niemand deren. En ik heb wel zulk eene zoetigheid aan u verdiend. Ik heb veel geleden om uwentwil.'

V.

Weder een jaar later was het huis vol vroolijke gasten; in de keuken werd er gekookt en gebraden, en jongelingen in feestdos, met den beroemden rosmarijntak achter hun rechteroor, liepen met blinkende wijnkannen of

zwaar beladen schotels heen en weder. In de witte kamer, op de eerste verdieping, waren de aanzienlijke gasten en Lena zat in bruidstooi op de eereplaats. Naast haar zat haar kloeke bruidegom, volgens oude zeden met den krans aan zijn arm, door roode linten vastgebonden. Het was de gelukkige Jozef. De vroolijkheid straalde op de genoeglijke gezichten der gasten, toen er buiten trompetgeschal klonk en er schoten knalden.

Zenza, de bruidszuster, nam ontroerd den bruidskrans van het hoofd harer zuster en wond hem om den hoed van den bruidegom, als een teeken, dat de bruid hem haar maagdelijken staat ten offer bracht, en, onder het klinken van glazen en algemeen gejuich, zette zij Jozef den breedgeranden groenen hoed op. Toen de trompetten zwegen, klonken er citertonen uit de vensternis en de bruiloftsliederen werden aangeheven. Daarna klonk het weder: ‘Leve de kluizenaar met zijne bruid!’

Jozef drukte de hand zijner bruid en zeide: ‘Wie had dat voor twee jaren gedacht! Maar de mensch wikt en God beschikt.’

Toen de maan boven de bergen scheen, trok het bruidspaar, vergezeld door de bloedverwanten, naar den Bergauer hof, dien de boer voor zijne dochter gekocht had.

‘Zet nu uw rechtervoet over den drempel; dat voorspelt geluk,’ zeide haar vader. ‘God zegene u beiden!’ En, na een krachtigen handdruk, verdween hij met zijne geleiders in het bosch.

[Derde deel]

Godgeleerdheid. - wijsbegeerte. - onderwijs.

De levensloop van een Iersch denker.

Vroeger heb ik in dit tijdschrift de prachtige, maar dure uitgave der werken van Berkeley door Prof. A Campbell Fraser aangekondigd. Het zij mij thans vergund, de aandacht te vestigen op een boek van betrekkelijk geringen omvang, in hetwelk dezelfde Prof. Fraser Berkeley's leer en leven beschrijft en dat door zijn geringen prijs onder het bereik van allen valt, die in wijsbegeerte belang stellen. Het bedoelde boek voert tot titel: *Berkeley by A. Campbell Fraser*; het behoort tot de reeks 'Classieke wijsgeeren voor Engelsche lezers', welke thans bij William Blackwood verschijnt en waarvan de uitgave door Prof. William Knight wordt bezorgd; het is afzonderlijk verkrijgbaar en kost, gelijk ieder deel dier reeks, slechts 3 shillings, 6 pence, dus ruim twee gulden volgens onze munt.

Wil men aangaande Berkeley's stelsel nauwkeurig worden ingelicht, dan kan men niet beter doen, dan tot Prof. Fraser te gaan. De meeste schrijvers leiden ons hier op het dwaalspoor. In zijne voortreffelijke geschiedenis van het materialisme verklaart F.A. Lange, dat Berkeley met zijn strijd tegen de wereld der verschijnselen eene bedoeling had: ruimte te maken voor het geloof, dat in de klem zat. Zoo zegt ook Henri Taine in zijne te recht beroemde geschiedenis der Engelsche letterkunde, dat Berkeley's loochening der stof 'de staatsgreep van een vromen theoloog was, die materialisme en onzedelijkheid van hun fundament trachtte te berooven'. Maar Prof. Fraser toont aan, dat Berkeley op zuiver theoretische gronden tot zijne ontkenning eener zelfstandig bestaande materie is gekomen. Het was Berkeley enkel om waarheid te doen, toen hij de eigen werkelijkheid der ruimte en der uitgebreide dingen in de ruimte betwistte. Zijne wijsbegeerte was geene dienstbare philosophie.

Is er eene wereld van stoffelijke dingen, welke aan onze voorstellingen beantwoordt, in eene ruimte, die onafhankelijk van onze aanschouwingen bestaat? Neen, zeide Berkeley, gelijk John Stuart Mill

na hem. Wegens die overeenstemming maken zich velen tegenwoordig diets, dat Berkeley en Mill kinderen ééns geestes waren. Maar wie zoo oordeelen, begaan de tegengestelde fout van die door ons bij Henri Taine werd opgemerkt. Fraser drukt dit geestig aldus uit: ‘Mill is Berkeley met uitgestoken oogen.’ Twee woorden ter toelichting. Onsamenhangende stoffelijke verschijnselen vormen geene wereld. Er is iets buiten de verschijnselen der zinnen; er gelden regels, volgens welke aanwezige gewaarwordingen de mogelijkheid en voorwaardelijke zekerheid van andere aanduiden, zoodat wat b.v. voor het gezicht voorhanden is, vertolkt kan worden in de taal van het gevoel. Al ons zien is tevens vóórzien. Vertrouwen in die vaste regels is vrucht der ondervinding, eisch van het gezond verstand, voorwaarde van kennis en handelen. Maar regels zijn niets buiten het brein, dat ze denkt. Men kan ze niet als eene zelfstandige werkelijkheid aan de wereld der verschijnselen ten grondslag leggen. Zij vormen enkel de grammatica, met wier behulp wij de natuur verstaan. Wat ligt er dan ten grondslag aan de wereld der verschijnselen? Want er moet iets aan haar ten grondslag liggen. Er moet iets onafhankelijk van ons zijn, dat op onze zinnen werkt en in ons gewaarwordingen te voorschijn roept. Volgens de gewone voorstelling is dat iets: eene onafgebroken bestaande en op ons werkende stoffelijke realiteit. Volgens Berkeley: eene onafgebroken bestaande en op ons werkende geestelijke realiteit. In de plaats der onzichtbare stofatomen stelt Berkeley een onzichtbaren, standvastig willenden en werkenden God. Mill daarentegen verwerpt de stof, maar stelt niets in hare plaats. Er is groot verschil tusschen Berkeley en Mill.

Zelfs een zoo uitstekend beoefenaar van de geschiedenis der wijsbegeerte als J.E. Erdmann werpt een volkomen valsch licht op het stelsel van Berkeley, door het als de ontwikkeling van het halfslachtig idealisme van Leibnitz voor te stellen. Des te vreemder is deze beschouwing, welke thans, om zoo te zeggen, het burgerrecht heeft verkregen, daar, gelijk Erdmann zeer goed weet, Berkeley Leibnitz niet heeft gekend en dus geen stoot van hem kan hebben ontvangen. Het is uiterst merkwaardig, dat Berkeley niets van Leibnitz heeft afgeweten, ofschoon Leibnitz toch historisch aan hem vooraf is gegaan, maar het gaat, gelijk Vaihinger te recht opmerkt, niet aan, met Erdmann te leeren, ‘dass auf der von Leibnitz begonnenen Bahn auch solche über ihn hinausgehen, die von ihm keine Notiz nehmen’. Berkeley moet niet aan Leibnitz, maar, wat door Erdmann wordt verzuimd, rechtstreeks aan Locke worden vastgeknoopt. Ook hier brengt Fraser ons weder op het rechte spoor en doet hij ons duidelijk zien, hoe Berkeley's stelsel uit dat van Locke is opgegroeid.

Ik zal thans niet herhalen, wat reeds vroeger door mij werd geschreven, en dus het stelsel van Berkeley niet in bijzonderheden uiteenzetten. Liever wil ik, aan de hand van Fraser, eene korte schets

van het veelbewogen leven van den Ierschen denker geven. Met behulp van de door hem opgespoorde briefwisseling tusschen Berkeley en zijn vriend Sir John Percival was het Fraser mogelijk, eene vollediger voorstelling van Berkeley's uitwendige lotgevallen en zijne innerlijke ontwikkelingsgeschiedenis te geven, dan vroeger het geval was.

Berkeley zag in 1685 in dat gedeelte van het Iersche graafschap Kilkenny, dat door de Nore besproeid wordt, op eene pachthoeve, die door zijne ouders werd bewoond en bij een oud kasteel behoorde, het eerste levenslicht. Ook zijn vader was van Iersche geboorte, doch, naar het schijnt, van Engelsche afkomst. Maar aangaande zijne ouders is verder weinig of niets bekend. Hij genoot zijne eerste opleiding in de Latijnsche school te Kilkenny, het Eton van Ierland, eene instelling van onderwijs, welke de eer had, ook Swift onder hare leerlingen te tellen. Op vijftienjarigen leeftijd, in 1700, betrok hij Trinity College te Dublin. De zonderlingheid van zijn karakter deed zijne medestudenten zeggen: ‘Berkeley is òf een genie òf een ezel.’ Als staaltje van zijne nieuwsgierigheid en van zijne behoefte, om alles te onderzoeken, moge dienen, dat hij, na eene executie te hebben bijgewoond, begon te peinzen over de vraag, wat een mensch toch wel mocht gevoelen, wanneer hij door ophanging van het leven wordt beroofd. Dit droevig probleem liet hem rust noch duur; eindelijk besloot hij, op zichzelf de proef te nemen. Hij liet zich door zijn vriend Conterini, ‘den goeden oom’ van Oliver Goldsmith, opknoopen, onder beding, dat hij zou worden losgesneden, zoodra hij het te benauwd kreeg. Ongelukkig viel hij terstond in zwijm; Conterini wachtte tevergeefs op het afgesproken teeken, en het had weinig gescheeld, of Berkeley had in vollen ernst met den dood door ophanging kennis gemaakt. Toen de koord was doorgesneden, viel hij als een blok op den grond, en het kostte moeite, hem bij te krijgen. Bij zijn ontwaken waren zijne eerste woorden: ‘Lieve hemel, Conterini, wat hebt gij mijn kraag gekreukt!’

In 1707 promeveerde hij tot ‘Master of Arts’ of, zooals wij het zouden uitdrukken, tot doctor in de letteren en wijsbegeerte, en kort daarna werd hij ‘tutor’ en ‘fellow’ bij zijn College, op het mager inkomen van 50 pond 's jaars, waarvoor hij hard moest werken en heel wat lessen in het Grieksch had te geven.

Merkwaardig is het, dat de jonge man, die de werken van Locke zorgvuldig had gelezen, reeds twee jaar vroeger, toen hij nog student was, de stoute hoofdgedachte van zijn stelsel in klare omtrekken voor zich zag staan. Dit blijkt uit zijn *Commonplacebook*, hetwelk, door Fraser het eerst uitgegeven, ons een blik gunt in de worstelingen van den eenzamen denker. Ten volle was Berkeley zich bewust, dat zijn

idealisme aanstoot zou geven. Wij lezen o.a. het volgende: ‘Men zal zeggen, dat ik jong, ijdel, aanmatigend ben. Het zij zoo. Ik wil alle schimpscheuten verdragen, welke woede en hoogmoed kunnen uitvinden. Aan één ding weet ik, dat ik onschuldig sta. Ik ben niet de slippendrager van den eenen of anderen grooten man. Ik hecht niet om deze reden aan mijne leer, dat zij oud is, of uit de oude schriften nieuw opgevischt, of in de mode, of dat ik veel tijd met haar heb zoekgebracht. Het is niet vooroordeel, dat mij beheerscht; het is uit waarheidsliefde, dat ik in sommige opzichten van een wijsgeer (Locke) verschil, wien ik, juist om zijne waarheidsliefde, eerbied toedraag.’

Elders ontmoeten wij onder zijne los heengeworpen aanteekeningen phrasen als de volgende: ‘Van kindsbeen af had ik eene onverklaarbare wijze van overhelling tot deze wijze van denken. Het tegendeel van mijn beginsel is de hoofdbron van al die weifelingen en dwaasheden, van al die onoplosbare raadselen en tegenstrijdigheden, welke in alle eeuwen eene schande voor ons geslacht zijn geweest. De zaak, waar het op aankomt, is, een sluier van woorden te verscheuren en zoo aan verwarring en onkunde een einde te maken. De wijsgeeren spreken van voorwerpen op zichzelve en van voorwerpen in betrekking tot ons. Ik versta niet, wat zij onder stoffelijke voorwerpen op zichzelve bedoelen. Dit is onzin, jargon. Ik behoud de zinnelijke eigenschappen: massa, stevigheid. enz. Maar het philosophische *nequid*, *nequantum*, *nequale*, waarvan ik mij geen denkbeeld vorm, verwerp ik - indien een mensch kan gezegd worden, datgene te verwerpen, wat nooit heeft bestaan en wat zelfs niemand zich kan denken of voorstellen.... Ding en idee (verschijnsel) zijn zoo wat woorden van één beteekenis. Onder idee versta ik ieder ding, dat wij kunnen waarnemen of ons voorstellen;... een niet waarneembaar ding is eene contradictie... Ruimte wordt aanschouwd, bestaat dus in betrekking tot den geest... Bestaan is niet denkbaar zonder waarneming of wil... Laat er niet gezegd worden, dat ik bestaan wegcijfer. Ik verklaar enkel de beteekenis van het woord... Wat beteekent oorzaak, in onderscheid van gelegenheid? Enkel een wezen, dat wil, wanneer het effect volgt op het willen... Geest alleen is werkzaam... Bestaan is waarnemen en willen, of wel waargenomen en gewild worden.’

Zoo schreef Berkeley in zijne stille studeercel, terwijl hij den last van eene nieuwe gedachte met zich omdroeg, van welke hij wist, dat zij voor ongerijmd zou worden gehouden. De groote schare ergert zich, wanneer aan oude woorden nieuwe beteekenissen worden vastgeknoopt en men haar voorstelt, de dingen uit een ander oogpunt te beschouwen, dan zij gewoon is te doen. Zij begeert niet na te denken en wordt onwillig, wanneer men tot haar met den eisch komt, zich eens ernstig af te vragen, waarin de werkelijkheid der dingen kan bestaan. Berkeley begreep, dat hij geene kans had, anderen van de

juistheid zijner leer te overtuigen, tenzij hij hen trachtte te winnen, door aanvankelijk op hun eigen trant te spreken en hen geleidelijk tot zijne zienswijze nader te brengen. En daaraan is men het verschuldigd, dat hij zich de moeite gaf, populair te zijn in den echten zin des woords en zijne gedachten in een schoonen en klaren vorm te gieten. De aanteekeningen, waarvan ik zoo even iets heb geciteerd, waren niet bestemd, om honderd zeventig jaar, nadat zij waren opgeschreven, aan het publiek te worden voorgelegd. De geschriften, die Berkeley zelf voor de pers heeft klaargemaakt, behooren door hun stijl tot het allerbeste, wat men op wijsgeerig gebied kan noemen.

In 1709, toen hij vier en twintig jaar oud was, deed hij den eersten stap tot bekendmaking van zijn stelsel. Hij gaf zijne *Proeve van eene nieuwe theorie van het zien*, een werk, dat door hem aan Sir John Percival werd opgedragen. Hier toonde hij enkel aan, dat het grootste deel van wat wij meenen te zien, inderdaad onzichtbaar is; dat wij ons ten onrechte inbeelden, dingen op een afstand te zien; dat, ten gevolge van de kracht der gewoonte, bij gelegenheid van bepaalde gewaarwordingen van licht en kleur andere bepaalde gewaarwordingen van aanraking en beweging ons voor den geest treden. Terwijl hij zoo het bewijs voerde, dat de stoffelijke dingen, die wij in de verte meenen te zien, zich, op de keper beschouwd, in verwachtingen oplossen, was hij voorzichtig genoeg, niet terstond ook met de rest van zijn stelsel voor den dag te komen, en liet hij voorloopig de vraag in het midden, wat de materie is, in zoover zij door andere zinnen dan het gezicht wordt waargenomen.

Een paar jaar later evenwel deed hij een tweeden stap. In zijn *Treatise on human knowledge* toonde hij aan, dat alle waarneming zich tot een natuurlijk symbolisme laat herleiden; dat de materieele wereld enkel phaenomenaal is, en dat niets ons het bestaan van uitgebreide stoffelijke dingen waarborgt. Hij betoogde, dat Locke ten onrechte, op het voetspoor van Cartesius, Hobbes, Keppler en Galilei, tusschen secundaire en primaire eigenschappen der materie eene grens had getrokken, maar dat wat van kleuren en geuren geldt, ook op ondoordringbaarheid, figuur en grootte behoort te worden toegepast. Gelijk de eersten enkel voorstellingen zijn in den geest des waarnemers, zoo zijn ook de laatsten niets meer dan dat. De zoogenaamde dingen zijn uitsluitend bundels van gewaarwordingen. De ‘corporealisten’, die aan een eigen bestaan der lichamen hechten, zijn het spoor volkomen bijster. Hunne hypothese, volgens welke de wereld tweemaal zou bestaan, zoowel buiten als in het bewustzijn, is ondenkbaar en zou, indien zij denkbaar ware, volkomen nutteloos, dus naar het beginsel van Occam: *entia non sunt multiplicanda praeter necessitatem*, ook in dat geval verwerpelijk zijn.

In 1713 ontwikkelde hij nogmaals dezelfde denkbeelden in zijne dialogen tusschen Hylas en Philonous. Hylas is, gelijk zijn naam het

aanduidt, de advocaat der stof, die telkens door Philonous, den vertegenwoordiger der idealistische zienswijze, wordt verslagen. Philonous betoogt, dat er buiten God en de geesten enkel 'ideeën', wij zouden zeggen: 'phaenomena', zijn, welke door God aan de geesten in eene vaste orde verschaft worden. Ook volgens Philonous is er eene werkelijkheid *praeter nos*, eene van ons bewustzijn onafhankelijke werkelijkheid, maar deze is een oceaan van werkende, zelfbewuste kracht, geene doode materie.

Uit de thans voor het eerst door Fraser gebruikte briefwisseling tusschen Berkeley en Percival blijkt, dat de menschen Berkeley voor gek verklaarden of althans voor een ijdelen dwaas, die op paradoxen jacht maakte. Het oordeel van Clarke was gunstiger. Hij noemde Berkeley een wijsgeerig genie, dat met Malebranche op één lijn was te stellen, maar, gelijk deze, van valsche beginselen uitging en daarom tot onvruchtbare bespiegeling verviel. Tevergeefs trachtte Berkeley van Clarke een paar regels uit te lokken, waarin hij hem aanwees, welke valsche beginselen door hem tot uitgangspunt waren gekozen. Het valt licht te zeggen, wat Clarke zou geantwoord hebben, indien hij er eenig heil in had gezien, zijn zwijgen te verbreken. Zeven jaar later toch schreef Clarke in zijn betoog ten gunste van de wilsvrijheid:

'Het geldt hier eene dergelijke vraag, als waar het het bestaan der wereld betreft. Een bewijs uit de ondervinding kan niet geleverd worden. De mogelijkheid blijft altijd over, dat het Opperwezen mijn geest zoo heeft ingericht, dat ik bij de waarneming, als in een droom, de prooi van misleiding word, terwijl er feitelijk geene stoffelijke wereld en geen wezen buiten mij bestaat. Nochtans zal niemand, die bij zijne zinnen is, eene redeneering daarop gronden, dat de ondervinding geen bewijs voor het eigen bestaan der dingen levert. De bloote mogelijkheid, dat de Schepper der natuur ons zoo heeft gemaakt, dat wij ons onvermijdelijk inbeelden vrij te handelen, terwijl in waarheid onze daden onvrij zijn, is evenmin een grond, om aan onze vrijheid te twijfelen, als de bloote mogelijkheid, dat wij ons levenlang droomen en ten onrechte aan het bestaan van eene stoffelijke wereld gelooven, eene reden kan zijn, om de werkelijkheid van dat bestaan te loochenen.' Zeer juist merkt Fraser op, dat Clarke hier aan het idealisme geen recht laat wedervaren. Het woord *droom* wordt gebezigd voor de bedriegelijke visioenen van den slaap, terwijl het phaenomenaal universum van Berkeley door eene zoo vaste orde wordt gekenmerkt, dat onze percepties ieder oogenblik profetische waarde hebben en betrouwbare gidsen bij ons handelen zijn.

Op deze wijze beoefende Berkeley tijdens zijn verblijf in Trinity College de philosophie. Of hij door zijne familie voor de kerk bestemd en om die reden oorspronkelijk naar Dublin gezonden was, blijkt niet. In ieder geval was hij in 1709 in de oude kapel van zijn college tot diaken geordend en had hij zoo den laagsten rang ontvan-

gen, dien een Episcopaalsch geestelijke hebben kan. Tegen het onderteekenen der geloofsformulieren schijnt bij hem geen bezwaar te hebben bestaan. Een enkelen keer predikte hij, maar een dienaar der kerk in den gewonen zin des woords werd hij niet. Terwijl hij levendig belangstelde in de geestelijke opvoeding van ons geslacht, kan men hem niet ten laste leggen, dat hij ooit heeft opgehouden een vrijdenker te zijn of den grooten hartstocht van zijn leven, zijne liefde voor waarheid, aan de belangen der kerk te hebben opgeofferd.

In 1713 kwam Berkeley uit 'zijn donkeren hoek', zooals hij Dublin noemde, te voorschijn en vertoonde hij zich voor het eerst in Londen. Om redenen van gezondheid, naar het heette, was hem verlof gegeven; feitelijk verlangde Berkeley eenigen tijd van zijne taak in Trinity College ontslagen te zijn, 'ten einde kennis aan te knoopen met mannen van verdienste'.

In de groote metropolis werd hij terstond hartelijk welkom geheeten door zijn landgenoot, den talentvollen, maar wonderlijken Richard Steele, die er een goed huis, eene gastvrije tafel, bedienden en rijtuig op na hield, maar diep in schulden stak en eens zelfs een luisterrijk feest gaf, waarbij de zes livreiknechten verkleede deurwaarders waren. Voor Steele schreef Berkeley in den *Guardian;* zijne bijdragen tot dat blad waren stekelige artikelen aan het adres der materialistische vrijdenkers, van wie Steele een grooten afkeer had. Onder die vrijdenkers nam op dat oogenblik Anthony Collins eene eerste plaats in, een man, die tien jaren vroeger tot Locke in vriendschappelijke betrekking had gestaan. Locke was toen hoog met Collins ingenomen om zijne waarheidsliefde en zijn zedelijken moed; hij had hem zelfs tot een der uitvoerders van zijn laatsten wil benoemd. Maar na den dood van Locke was Collins in een kerkelijken strijd gewikkeld geworden, die zijn gemoed tegen alle geestelijken verbitterd had. Hij trok partij vóór Dodwell tegen Clarke en schreef een werk, waarin hij op uitnemende wijze het determinisme verdedigde, maar tevens alle priesters en voorstanders van kerkgodsdienst als vijanden van eerlijk onderzoek en als omgekochte advocaten van willekeurig aangenomen dogma's aan de kaak stelde. Door zulke beschuldigingen werd de verontwaardiging van Berkeley gaande gemaakt, die zich bewust was, zoo onafhankelijk en oprecht in zijne bespiegelingen te zijn als iemand ter wereld, en zich, nu en later, den vrijdenkenden antagonist der vrijdenkende materialisten en deterministen placht te noemen.

Ook Swift trok zich zijn landgenoot Berkeley aan en stelde hem zelfs aan het hof van Koningin Anna voor. Swift schreef aangaande hem in Stella's dagboek: 'Berkeley is een vernuftig man en een groot wijsgeer. Ik heb hem aan alle ministers aanbevolen en hun sommige van zijne geschriften gegeven; ik wil hem begunstigen, zooveel ik kan.' Swift hield woord. Berkeley werd door hem in de letterkundige

kringen der hoofdstad binnengeleid. Zoo leerde Berkeley Pope en Addison kennen. Pope, die toen 25 jaar oud was, wordt door hem beschreven als ‘een man van een zeldzaam vernuft en groote geleerdheid, maar Papist in merg en been’. Van Addison, die toen zijne fijne artikelen in den *Spectator* en in den *Guardian* schreef, zegt Berkeley: ‘Hij heeft dezelfde talenten als Steele, maar in een hoogeren graad; hij is tevens een groot wijsgeer. Van alle knappe mannen, die ik hier ontmoette, is Addison diegene, die zich het meest op wijsgeerige studiën heeft toegelegd.’ Toen de *Cato* van Addison voor het eerst werd opgevoerd, zat Berkeley in de zijloge van den auteur met twee of drie andere vrienden; ‘wij hadden daar eene tafel,’ schrijft hij, ‘waarop een paar flesschen Bourgogne en Champagne stonden, met welke de auteur, die overigens een matig man is, het noodig vond, zijne krachten te steunen; tusschen de bedrijven in smaakte de wijn bijzonder goed. Bij sommige plaatsen van den proloog, die door Pope, een Tory en zelfs een Papist, geschreven waren, werd er gefloten, maar de toejuichingen wonnen het.’

Addison wist te bewerken, dat er eene ontmoeting plaats had tusschen Dr. Samuel Clarke en Berkeley. Reeds lang had Berkeley, gelijk wij zeiden, vergeefs getracht, de bezwaren te vernemen, die Clarke, de beroemde metaphysicus, tegen zijn immaterialisme wist aan te voeren. Door zijne goedhartigheid, zijne aangename manieren en zijn opwekkend gesprek was Berkeley erin geslaagd, de Londensche kringen te bekoren; toch werd er nog voortdurend de draak gestoken met zijne wijsbegeerte en achtte men haar eene onzinnige paradox, volgens welke alles, wat wij zien en hooren, ijdele begoocheling zou zijn. Om die reden werd er door Berkeley's vrienden veel gehoopt van de ontmoeting met Clarke; maar zij leverde niets op en Berkeley bleef klagen, gelijk voorheen, dat Clarke zijne argumenten niet wederlegde, evenmin aantoonde, in welk opzicht zijne praemissen niet deugden, maar nochtans weigerde, de logische slotsom van zijn betoog te aanvaarden.

Intusschen vond Berkeley onverwachte instemming bij een landgeestelijke, Arthur Collier, die in 1713 een boekje deed verschijnen, getiteld: *Clavis universalis*, *or new inquiry after Truth; being a demonstration of the non-existence or impossibility of an external world.* Het immaterialisme zat toen in de lucht. Collier was, onafhankelijk van Berkeley, tot loochening van eene zelfstandige stoffelijke wereld gekomen, maar bracht zijne leer niet met de wijsbegeerte van den godsdienst in betrekking. Bij zijne eerste verschijning maakte het werkje weinig opgang; door de bestrijding van Dr. Reid werd het zeventig jaar later aan de vergetelheid ontrukt en in onze dagen beleefde het twee uitgaven. Waarschijnlijk zou de wereld nooit iets van Collier hebben gehoord, indien hij niet door het optreden van Berkeley aangemoedigd was geworden, om met zijne overtuiging voor den dag te komen.

Ook Dr. Arbuthnot, geneesheer der koningin en wijsgeer van niet gering gezag in die dagen, schaarde zich aan de zijde van Berkeley, wat het niet-bestaan eener stoffelijke substantie betrof, ofschoon er verschil tusschen hen bleef heerschen over een ander punt. Volgens de geliefkoosde leer van Berkeley moesten de wetten der natuur als uitdrukking van goddelijk welbehagen worden aangemerkt, maar Dr. Arbuthnot helde er meer toe over, op den trant van de beoefenaars der natuurwetenschappen, de wetten en eigenschappen der waargenomen stof als noodzakelijk te beschouwen.

Een van de schitterendste vernuften onder de staatslieden dier dagen was Lord Peterborough, die eene kwart eeuw vroeger met Locke, toen beiden ballingen in Holland waren, op een voet van innige vriendschap had geleefd en nu Berkeley als zijn kapelaan medenam op eene reis, die hij als buitengewoon ambassadeur naar Frankrijk en Italië had te maken. In Frankrijk maakte Berkeley kennis met pater Malebranche.

Bij veel overeenkomst was er toch tevens verschil tusschen die twee stoute denkers. Malebranche erkende het bestaan van eene zelfstandige stof, maar enkel omdat hij dat bestaan voor een godsdienstig geloofsartikel hield. Want hij loochende, dat de stof kracht zou hebben, zich aan ons waarneembaar te maken. Verkeer tusschen de stoffelijke en geestelijke wereld was volgens hem onmogelijk. Onze voorstellingen van de buitenwereld, leerde hij, zijn wij niet aan die buitenwereld zelve, maar rechtstreeks aan God verschuldigd. In God zijn de ideeën der stoffelijke dingen, de archetypen, naar welke de dingen geschapen zijn. Daar wij leven in God en ons bewegen in Hem, zien wij de goddelijke ideeën. In God als in een spiegel zien wij alle dingen.

Waar zoo de stoffelijke wereld op non-activiteit wordt gesteld, is zij natuurlijk het vijfde rad aan den wagen. Malebranche zou haar hebben prijsgegeven, indien hij zich niet verplicht had gezien, het dogma der transsubstantiatie en andere leerstukken der Katholieke kerk te handhaven. Voor Berkeley bestonden deze bezwaren niet en hij loochende stoutweg het eigen bestaan der stoffelijke dingen. Gaarne wees hij op het verschil in leer tusschen hem en den Franschen pater, en, gelijk meer bij verwante geesten het geval is, hij overdreef dat verschil en beweerde, dat zijne eigene beschouwing aan die van Malebranche lijnrecht overstond. Waarschijnlijk is hierin de oorsprong van het sprookje te zoeken, volgens hetwelk Malebranche de visite van den beroemden Ier met den dood zou hebben bekocht. Malebranche, zoo luidt het verhaal, leed reeds aan longontsteking en geraakte in zoo hevigen woordenstrijd met Berkeley, dat hij zijne laatste krachten daarbij uitputte en, kort nadat Berkeley hem had verlaten, den adem uitblies. Van dat alles is niets waar. Fraser bewijst in zijn pas uitgegeven boek, dat Berkeley gedurende het jaar 1715, waarin Malebranche is bezweken, geen voet buiten Engeland heeft gezet. Van het gesprek, hetwelk de beide mannen twee jaar vroeger hebben

gevoerd, is geen bericht tot ons gekomen. Indien Vaihinger het werk van Fraser had gekend, zou hij niet in een pas verschenen opstel gezegd hebben, dat ‘die Aufregung begreiflich’ is, ‘welche den Tod des 77jährigen frommen Paters beschleunigt haben soll, als ihm 1715 der junge Englische Ketzer Berkeley die wesentliche Identität ihrer beiderseitigen Lehren nachwies’(*). Ook Kuno Fischer weet te verhalen van het levendig gesprek, dat ‘le taciturne méditatif’, gelijk Malebranche in het Oratorium werd genoemd, ‘noch in seiner letzten Krankheit’ met Berkeley zou gevoerd hebben(†), en De Quincey spint het fabeltje verder aardig uit in zijn *Murder considered, as one of the fine arts*.

Zoo schrijft de eene historicus den anderen na, en indien niet toevallig eenige aan Lord Egmont gerichte brieven bewaard en door Fraser opgespoord waren, zou men tot het einde der dagen hebben gehoord, dat het voorbeeld van Malebranche bewijst, hoe gevaarlijk het is, over wijsbegeerte te redetwisten, wanneer de longen zijn aangedaan.

Kort na den dood van Koningin Anna zien wij Berkeley in Londen terugkeeren. Tevergeefs trachtten thans zijne vrienden hem eene goede betrekking in de Iersche Staatskerk te verschaffen. Carolina, Prinses van Wales, de philosophische vriendin van Clarke en Butler, de correspondente van Leibnitz, trekt zich zijner aan; het baat niet. Op grond van een paar volzinnen eener in Trinity College Chapel in 1712 gehouden preek, waarin hij de ‘lijdelijke gehoorzaamheid’ had aanbevolen, wordt hij van jacobitisme verdacht, en dit is thans meer dan voldoende, om op zijde gezet te worden, want Graaf Mar heeft pas de vaan van het oproer tegen George I ontplooid. Berkeley begrijpt, dat er in den eersten tijd niets voor hem te hopen is, en neemt in November 1716 het voorstel van Ashe, den Bisschop van Clogher, Swift's vriend, aan, om zijn zoon als gouverneur op eene reis over het vasteland te vergezellen. Hij bezoekt Rome, Napels, Ischia, Sicilië en schrijft brieven aan zijn vriend Lord Percival, welke hierin merkwaardig zijn, dat zij veel gevoel voor natuurschoon verraden, een gevoel, hetwelk in die dagen nog niet in de mode was gekomen en, zoo het bestond, niet gewoon was zich in woorden te uiten.

Op het einde van 1720 kwam Berkeley weder te Londen terug. Hij vond de natie in een toestand van opgewondenheid en verslagenheid, ten gevolge van de mislukte Zuidzee zwendelarijen. Eene handelscrisis was toen iets nieuws; het vruchtbare brein van Berkeley knoopte er allerlei akelige voorstellingen betreffende de toekomst aan vast. Hij

(*) *Strassburger Abhandlungen zur Philosophie. Eduard Zeller. Zu seinem siebzigsten Geburtstage*, 1884, p. 92.

(†) *Gesch. d.n. Ph.*, I., 2 bl. 39.

schreef eene brochure, waarin hij als zijne overtuiging uitsprak, dat Engeland zijn ondergang te gemoet holde, tenzij het weder werkzaam, matig, godsdienstig en vaderlandlievend werd. Wetten tegen de weelde, zegt hij, zouden misschien eenig nut kunnen doen; maskerades zouden kunnen verboden worden; het tooneel, dat voor de ouden, en eene eeuw geleden ook voor Engeland, eene school van goeden smaak, van zedelijkheid en levenswijsheid was, zou kunnen hervormd worden; de kunst zou kunnen worden aangewend, om aan de maatschappij groote gedachten en onzelfzuchtige gevoelens in te prenten. ‘Maar dit is zeker, dat er geene hoop voor ons is, indien eigenbaat en jacht naar zinnelijk genot niet vervangen worden door ijver voor de openbare zaak; indien de atheïstische vrijdenkerij niet de plaats ruimt voor godsdienstige vereering.’ In de Zuidzeeramp zag Berkeley slechts één der vele teekenen van eene dreigende ontbinding der maatschappij. Hij richt zijn blik op Amerika, als zijnde het land der toekomst, de streek der aarde, waar de steeds voorwaarts gaande beschaving thans bestemd was haar intocht te houden.

Van dat oogenblik af gevoelt hij lust, om voor Amerika te werken. Hij is thans zes en dertig jaar en gaat, na eene afwezigheid van acht jaren, naar Ierland en zijn oud academisch verblijf in Trinity College terug, waar hij nog een korten tijd zijn ambt als tutor weder vervult. Pas echter had hij voet aan wal gezet, of hij verneemt, dat het dekenaat van Dromore met een inkomen van 500 pond 's jaars was opengevallen. ‘Er zijn dekenaten,’ schreef Berkeley aan Lord Percival, ‘die driemaal meer opbrengen; maar wat mij in dit dekenaat zou toelachen, is, dat het eene sinecure is.’ Op pijnlijke wijze ondervindt hij spoedig het tegendeel. Door den Lord-Luitenant van Ierland met het dekenaat van Dromore begiftigd, ziet hij zich door den bisschop der diocees verhinderd, ervan bezit te nemen, daar deze het recht der benoeming voor zich eischt. Berkeley wordt in een proces gewikkeld en steekt weldra weder naar Engeland over, om in Londen aangaande sommige punten der wet, welke in Ierland niet zoo goed bekend zijn, de adviezen van rechtsgeleerden in te winnen. Maar te midden van die beslommeringen verliest hij Amerika niet uit het oog. In Maart 1723 schrijft hij van Londen uit aan Lord Percival:

‘Ik heb besloten, de rest van mijne dagen in Bermuda te gaan doorbrengen, waar ik in de hand der Voorzienigheid een nuttig werktuig hoop te zijn. De hervorming der zeden en manieren onder de Engelschen in de volkplantingen van het westen en de verspreiding van het Evangelie onder de Amerikaansche wilden: ziedaar twee punten van hoog gewicht. Het is noodig, op eene geschikte plek in West-Indië een college of seminarie te stichten, waar de Engelsche jeugd eene zoodanige opleiding kan ontvangen, dat er uit haar herders van goede zeden en leeraars van degelijke kennis voor de daar bestaande kerken voortkomen; God weet, dat de behoefte in dat opzicht dringend is.

In datzelfde seminarie kan een zeker aantal jonge Amerikaansche wilden zoo worden opgevoed, dat zij in staat zijn, den graad van "Master of Arts" te halen. Zij zullen er onderricht ontvangen in den Christelijken godsdienst, in toegepaste mathesis en in andere liberale kunsten en wetenschappen; zij zullen er tevens leeren belang te stellen in de openbare zaak en zoo de meest geschikte werktuigen worden, om godsdienst, zedelijkheid en burgerdeugd onder hunne landgenooten te verspreiden; de mannen van ons bloed, Engelsche zendelingen, zijn voor die taak niet zoo goed berekend, daar zij achterdocht en ijverzucht opwekken bij de inlanders.'

Gelijk alle groote wijsgeeren stelde Berkeley nog belang in andere vragen dan die betreffende materie, tijd, ruimte en beweging. Het was hem ten volle ernst met zijne pogingen tot beschaving van Amerika. Dit bleek, toen hij het dekenaat van Derry, het beste van Ierland, had gekregen, 1500 pond per annum waard. Hij verheugde zich wegens zijne bevordering, maar enkel omdat hij meende, nu des te meer kans te hebben, een charter voor zijne instelling te erlangen. Hij droomde van niets anders dan van de Bermuda of Zomereilanden, welke hij in zetels van geleerdheid en geestelijk leven zou herscheppen; hij zou er discipels kweeken, die het groote vaste land van Amerika tot de taak zouden voorbereiden, welke het in de geschiedenis van ons geslacht zou hebben te vervullen. Wel mocht Swift in een aanbevelingsbrief, dien hij Berkeley in 1724 voor den nieuw benoemden Lord-Luitenant Carteret toezond, hem aldus karakteriseeren:

'Hij is een echt philosoof, als het op geld, titels en macht aankomt; drie jaar geleden trof hem het denkbeeld, eene universiteit in West-Indië te gaan stichten met een charter van de Kroon. Hij heeft hier in Ierland verschillende veelbelovende jonge mannen, die allen goede vooruitzichten hadden, voor zijn plan geworven; ik gis, dat zijne overwinningen in Engeland nog veel grooter zullen zijn... Als gij het ontwerp inziet, waarin hij zijn plan tot in bijzonderheden ontvouwt, dan zal uwe Excellentie bespeuren, dat hij buitensporig genoeg is, om voor zichzelf een traktement van honderd pond jaarlijks voor te stellen... Zijn hart zal breken, indien zijn dekenaat hem niet afgenomen en ter beschikking van uwe Excellentie gesteld wordt. Ik trachtte hem te ontmoedigen, door hem de koelheid van ministers en hovelingen af te schilderen, die alles voor onmogelijk en voor een visioen zouden verklaren; niets wilde helpen.'

De voorspelling van Swift kwam uit. Berkeley wist door den betooverenden indruk van zijn woord en zijne persoonlijkheid de Londenaars in geestdrift te doen ontsteken voor zijn romanesk denkbeeld. Binnen korten tijd werd er voor 5000 pond ingeteekend, en op de lijst kwam zelfs de naam van Sir Robert Walpole voor. Op zekeren avond was hij in gezelschap van de spotzieke leden der Scriblerus club, die de afspraak hadden gevormd, het Bermudaplan eens duchtig over den hekel

te halen. Na geduldig allerlei plaagzieke uitvallen te hebben aangehoord, verzocht Berkeley op zijne beurt iets te mogen zeggen, en nu ontvouwde hij zijne denkbeelden met zoo verbazende kracht van welsprekendheid en met zooveel vuur, dat de aanwezigen verstomden en toen Berkeley opgehouden had te spreken, er een oogenblik van doodsche stilte volgde, waarop zij als één man overeind rezen en in vollen ernst uitriepen: 'Laat ons medegaan!' Bermuda kwam in de mode onder de mannen van geest in Londen, en Bolingbroke schreef aan Swift, dat hij gaarne Europa zou verruilen met de bekoorlijkheden van die eilandengroep, als hem maar niet de taak werd opgelegd, zendeling te worden.

Berkeley was niet tevreden met inschrijvingen van particulieren, maar verlangde daarenboven den steun der Regeering. Hij riep de hulp van George I in en verkreeg uitzicht op eene Staatsgift van 20,000 pond voor zijn college; vervolgens sprak hij met ieder lid der beide Huizen over de zaak; het gevolg was, dat met algemeene stemmen op twee na de som voor hem op de begrooting werd gebracht. Walpole trachtte niet tegen den stroom op te roeien, maar besloot bij zichzelf, dat het beschikbaar gestelde geld niet zou worden uitgekeerd. Berkeley vertoefde nog twee jaar in Londen, in de hoop zijn charter te krijgen. Uit liefde voor Amerika betoonde hij zich een ijverig hoveling. Koningin Carolina, die toen nog prinses van Wales was, stelde levendig belang in wijsgeerige en godgeleerde bespiegelingen; reeds vroeger was zij de tusschenpersoon bij de beroemde briefwisseling tusschen Leibnitz en Clarke geweest; thans vereenigde zij tweemaal per week Berkeley en Clarke aan haar hof, om in hare tegenwoordigheid te redetwisten. Berkeley klaagde tegenover zijne vrienden over de onvruchtbaarheid van die disputen, maar hij getroostte zich alles, wat hem zijn doel naderbij kon brengen. In die dagen ontmoette hij Voltaire, die toen nog onberoemd was en in 1726 te Londen vertoefde; Voltaire noemde hem in zijne brieven 'den ontdekker van de ware theorie van het zien'.

Eindelijk zag Berkeley zijn geduld beloond. In September 1728 ging hij onder zeil naar Rhode Island. Hij nam de belofte van Sir Robert Walpole mede, dat de door het parlement toegestane som spoedig zou worden uitbetaald. Berkeley was thans in zijn vier-en-veertigste jaar. Kort vóór zijn vertrek huwde hij de dochter van een opperrechter, eene jonge vrouw, die tot het mystisch quietisme van Fénélon en Madame Guyon overhelde. 'Ik koos haar', zeide hij, 'om de eigenschappen van haar geest en om hare ongeveinsde liefde voor boeken. Met een dankbaar hart gaat zij mede, wetende, dat zij het eenvoudig leven van eene pachtersvrouw zal hebben te leiden en dat zij de kleederen, welke zij zal dragen, zelve zal hebben te weven. Ik kocht haar een spinnewiel. Haar fortuin en het mijne, dat te zamen 2100 pond bedraagt, heb ik geplaatst in Zuidzee-annuïteiten.'

Berkeley leefde bijna drie jaren in Amerika, kocht er zelfs grond, maar aanschouwde nooit de eilanden, die zijne verbeelding zoozeer hadden beziggehouden.

Op het einde van Januari 1729 liep hij met zijn schip in de haven van Newport op Rhode Island binnen. In de te Newport uitgegeven courant van dien datum leest men het volgende: ‘Gister kwam hier Deken Berkeley vóór zonsondergang aan. Hij is een man van gemiddelde lengte met een aangenaam uiterlijk en eene rechte gestalte. Hij werd naar de stad geleid door een groot gezelschap heeren, op wie hij een zeer gunstigen indruk maakte.’ Zelf schrijft hij weinige dagen later: ‘Nooit werd ik aangenamer verrast dan bij het gezicht van de stad en de haven van Newport. Er is misschien geene plaats ter wereld, waar ik meer nut zou kunnen stichten; stond het in mijne macht, ik zou niet aarzelen, ons college hier te stichten. Maar geen stap kan in dit opzicht worden gedaan zonder toestemming van de Kroon.’ Schoon Berkeley zijne jeugd had doorgebracht in de schilderachtige vallei van de Nore, later Napels en het tooverachtige Ischia had gezien en te midden der bergen van Sicilië had gezworven, kon hij ter nauwernood woorden vinden, om de bekoorlijkheden van Rhode Island te prijzen. Met geestdrift spreekt hij van de bosschen en smaragdgroene landouwen, die van de bergen afdalen naar een rotsachtig strand, hetwelk omzoomd wordt door den klotsenden, oneindigen oceaan. ‘De Indianen’, zegt hij, ‘noemen Rhode Island terecht “het eiland van vrede”. De lucht is er balsemachtig; de Golfstroom tempert er den invloed der zee; de zonsondergangen zijn er prachtig in den zomer en in den herfst.’ Het eiland telde toen 15000 inwoners, waaronder 1500 negers, die slaven waren. Het is zeventig mijlen van Boston en ongeveer evenver van Newhaven en Yale College verwijderd. Het klimaat lokte tal van bezoekers uit het vasteland en uit de West-Indiën; de verdraagzaamheid, die te midden der kleine maatschappij heerschte, deed in die dagen Rhode Island voor Amerika zijn, wat Holland langen tijd voor Europa is geweest. ‘De menschen’, schreef Berkeley, ‘zijn hier werkzaam en, schoon minder orthodox, zeker niet minder deugdzaam en meer afkeerig van losbandigheid dan de lieden, die ik in Europa heb achtergelaten. Men treft hier een wonderlijk mengelmoes van overtuigingen aan.’ Men leefde er vroolijk, en de aanzienlijken, getrouw aan de gewoonten van hunne voorouders in de oude wereld, maakten veel werk van jacht en vischvangst.

Hier sleet Berkeley drie jaren, steeds wachtende op de vervulling der belofte, welke hij bij zijn vertrek uit Engeland had medegenomen. In eene eenzame vallei kocht hij eene hoeve en bouwde zich een huis, dat hij ter herinnering aan het paleis der Engelsche Koningen ‘Whitehall’ noemde. Hij werd er vader van een gezin. De vrienden, die ter wille van het groote werk met hem den oceaan waren overgestoken, vestigden zich te Boston, maar zij slaagden er niet in, Berkeley

zijne schaduwrijke bosschen en zijn kluizenaarsleven te doen vaarwel zeggen. Zijne peinzende natuur gevoelde zich hier meer te huis dan te midden van het gewoel der wereld of in de kringen der hovelingen. Toch betoonde hij zich niet menschenschuw; gaarne ging hij om met de rechtsgeleerden, de geneesheeren en de ondernemende kooplieden van Newport, van welke sommigen hunne opleiding aan Europeesche universiteiten hadden genoten. Onder hen vond hij mannen, die begrepen, dat iemand de nieuwe opvatting betreffende de uitwendige dingen kon omhelzen, zonder daarom oogen en handen te wantrouwen en zonder het gezond verstand in de zaken des levens te verloochenen.

Hoe meer Berkeley Rhode Island leerde kennen, des te meer kwam hij tot de overtuiging, dat het de meest geschikte plaats voor zijn College zou zijn. Maar hij voelde zich gebonden tegenover het ministerie en zijne medewerkers. Zijn voornemen was dan ook, indien het gouvernement aan het oude plan bleef vasthouden, naar Bermuda te gaan, zoodra het geld zou zijn ontvangen en de overige medewerkers zouden zijn aangekomen. Wachtende op de vervulling der hem gedane belofte, doorleefde hij een tijd van angstige spanning. Hij wist eindelijk niet meer, waarop hij had te rekenen. ‘Een dwaas plan’, schreef hij, ‘was het zeker niet in Amerika tot verspreiding van godsdienst en geleerdheid een college te willen stichten, want dan zou ik geene aanmoediging hebben gevonden bij het Hof, bij de Ministers en bij het Parlement; mocht ik nu nochtans gedwongen worden, mijn denkbeeld te laten varen, dan zou de teleurstelling mijn deel zijn, maar het verwijt van kwade trouw zou anderen treffen.’ De onzekerheid folterde hem zoo erg, dat zijne gezondheid eronder begon te lijden.

Eindelijk viel de beslissing. Sir Robert Walpole was een man van veel te nuchter verstand, om niet in te zien, dat, wilde men over Amerika en zijne oorspronkelijke bewoners de zegeningen der Christelijke beschaving uitstorten, er een ander centrum van werkzaamheden moest worden gekozen dan hetzij de Bermudas, die zeshonderd mijlen ver in zee lagen, hetzij Rhode Island, dat ver van de voornaamste groepen der Indiaansche bevolking verwijderd was. Hij had in schijn het hoofd gebogen voor de vurige welsprekendheid van Berkeley, maar thans, in 1730, nu de invloed zijner persoonlijke tegenwoordigheid was uitgewischt, luidde zijn bescheid: ‘Als minister kan en moet ik u verzekeren, dat het geld buiten twijfel zal worden uitbetaald, - zoodra de eischen van den openbaren dienst het toelaten; maar vraagt gij mij als vriend, of het voor Deken Berkeley geraden is, in Amerika te blijven en op de uitkeering van de 20000 pond te wachten, dan raad ik hem zoo stellig mogelijk, naar Europa terug te keeren en zijne verwachtingen te laten varen.’

Berkeley's verblijf in Rhode Island was het begin van zijn terugkeer tot studie en wijsbegeerte. Hij ontving, kort na zijne aankomst in Newport, een bezoek van Samuel Johnson, den scherpzinnigen en ge-

leerden Episcopaalschen zendeling te Stratford. Reeds had Johnson kennis gemaakt met Berkeley's geschriften; reeds neigde hij tot de leer, volgens welke zien grootendeels vóórzien zou zijn en het bestaan der stof met waargenomen woorden op één lijn zou zijn te stellen. Gesprekken en briefwisseling bevestigden hem thans in deze overtuiging. Johnson werd een ijverig discipel van het nieuwe stelsel en paste het in zijne *Elementa Philosophica* twintig jaar later op de theologie toe. Voor Berkeley was de omgang met dat 'wijsgeerig genie' eene van zijne voornaamste genietingen in zijne geleerde afzondering. Aan Johnson richtte de kluizenaar verscheidene merkwaardige brieven. Aan één ervan ontleenen wij het volgende: 'Dat het onderhouden van de zinnelijke dingen met een voortdurend scheppen gelijkstaat, was een zeer alledaagsch denkbeeld bij de scholastieken. Zelfs de poëten leeren: *vis agitat molem.* Bij Stoïci en Platonici vinden wij hetzelfde denkbeeld. Indien ik zonderling ben, dan is het niet zoozeer door wat ik leer, als wel door de manier, waarop ik het bewijs... Wat schuld betreft, komt het op hetzelfde neder, of ik een mensch met mijne handen dan wel met een instrument vermoord. Om die reden kunnen wij de vraag laten rusten, wat de gevolgen mijner leer voor de heiligheid Gods zouden zijn.'

Op dat oogenblik bezat Nieuw Engeland in Jonathan Edwards den scherpsten denker, dien Amerika op metaphysisch gebied ooit heeft voortgebracht. Deze puritein, discipel van Johnson, stemde met zijn meester en met Berkeley daarin overeen, dat de objecten der zinnelijke wereld zonder subject niet bestaan en zonder subject zelfs ondenkbaar zijn. Ook leerde hij, dat de vaste wetten, volgens welke de verschijnselen zich aaneenschakelen, de openbaring zijn van geestelijke kracht, de wilsuiting van een onveranderlijk God. Maar hij was een gestreng Calvinist en erkende niet, gelijk Berkeley, de vrijheid van den menschelijken wil. Aan de vrijheid van den wil heeft Jonathan Edwards een beroemd werk gewijd, dat in 1754 verscheen.

Toen de romantische episode van Berkeley's verblijf in Rhode Island door droevige ontgoocheling gevolgd was, schoot er niets anders voor hem over, dan Amerika te verlaten. Want hij was weinig belust op het harde lot van den missionaris en ook weinig bestand tegen ontberingen. In October 1631 zeilde hij met zijn gezin van Boston uit en in Januari van het volgende jaar kwam hij in Londen terug. De beste jaren van zijn leven had hij wel niet verloren, maar toch besteed aan het najagen van een droombeeld; zijne overige dagen zou hij aan de wijsbegeerte en aan de verdediging van den godsdienst wijden. Tegen Toland en Collins zien wij hem thans de wapens aangorden, tegen de mannen, die den eeretitel van vrijdenker eischten,

‘omdat zij de opperheerschappij van rede en goedheid in het heelal loochenden en daarvoor in de plaats stelden stof en blinde kracht’. Eerst in deze periode van Berkeley's leven is het zijn hoofddoel, aan ongeloof en scepticisme den kop in te drukken met behulp van zijn immaterialisme. Hij trekt te velde tegen de zelfzuchtige en zinnelijke nuttigheidsleer van Mandeville, ook tegen de op het gevoel gebouwde ethica van Shaftesbury, in beide van welke hij sporen van Godsloochening ontdekt. Op redelijke gronden tracht hij het geloof in de goddelijkheid der natuurorde te herstellen; de zichtbare wereld, zegt hij, als zijnde enkel phaenomenaal, staat niet op eigen voeten; er is dus eene kracht, waardoor zij geschraagd en onafgebroken voortgebracht wordt; daar zij verstaanbaar is, moet die kracht redelijk zijn; wij hebben dezelfde soort van bewijs voor het bestaan van God als voor het bestaan van het zieleleven onzer medemenschen. Het Opperwezen spreekt voortdurend tot ons door de vaste orde der verschijnselen; wij weten, wat wij bedoelen, wanneer wij Zijn naam op de lippen nemen; de God, dien wij vreezen, is geene onbekende macht, maar een zorgende Vader, die ons door signalen voortdurend waarschuwt en ons den weg wijst. Beteekent het gezicht van een afgrond, dat van een vlammend vuur niet steeds een en hetzelfde? Wat het leven na dit leven betreft, tracht Berkeley te staven, dat de mensch het niet stellen kan buiten het geloof aan eene eeuwigheid; voorts, dat alle overtuigingen, welke voor de maatschappij onontbeerlijk mogen heeten, niet alleen natuurlijk, maar juist daarom ook waar moeten zijn. Want wat natuurlijk is, draagt den stempel van dien redelijken en liefderijken oorsprong, welke door ons met het woord God wordt aangeduid. Zoo is de theologische wereldbeschouwing de vrucht van het echte vrije denken en leidt zij tot een leven, dat in overeenstemming is met den adel van 's menschen natuur.

Deze polemiek tegen wat hem eene kleinzielige wijsbegeerte scheen, goot Berkeley in den vorm van eene reeks van heerlijke samenspraken, welke hij, kort na zijn terugkeer in Londen, uitgaf onder den titel van: *Alciphron*, *or the Minute Philosopher.* Te recht zegt Fraser, dat er geen Engelsch boek bestaat, hetwelk hem, die vreemdeling is in de doode talen, een beter denkbeeld kan geven van de bekoorlijkheid van Cicero en zelfs van Plato.

De tegenwerpingen bleven niet uit. Zij kwamen zelfs van eene zijde, vanwaar men haar niet het eerst zou verwacht hebben. Browne, Bisschop van Cork, bestreed Berkeley met de opmerking, dat wij enkel negatieve kennis aangaande God bezitten; dat er een oneindig verschil tusschen den menschelijken en den goddelijken geest moet worden aangenomen, en dat het even ongerijmd is, God in den gewonen zin des woords bewustzijn, verstand of goedheid toe te schrijven, als hem in het bezit van handen en voeten voor te stellen. Berkeley voerde daartegen aan, dat deze leer enkel in woorden van Godsloochening verschilde; dat door haar het woord God tot een klank zonder beteekenis werd ver-

laagd, tot een woord zonder zin, gelijk de term materie, en dat wij met God niet behoeven te rekenen, indien zijn naam enkel eene onbekende grootheid, eene X aanduidt. Tegenover een anderen antagonist, den Schot Baxter, zag hij zich verplicht, op het groote verschil te wijzen tusschen ‘real ideas’, d.i. objectieve verschijnselen, betrouwbare signalen eenerzijds, en subjectieve hersenschimmen, droombeelden, visioenen van een koortslijder anderzijds.

Het antwoord aan Baxter was zeker voldoende. Maar in den strijd met Browne kunnen wij ons niet onvoorwaardelijk aan de zijde van Berkeley scharen. Materie op zichzelve is een term, welke de grens van ons denken aanduidt, een begrip, dat wij niet kunnen verwerkelijken, hetzij wij ons de elementen als physische atomen of op den trant van Boscovich als krachtcentra trachten voor te stellen. Wordt er echter veel gewonnen, wanneer wij met Berkeley die onbegrijpelijke materie op zijde schuiven en haar door God vervangen? Monier Williams, de bekende Oxfordsche Sanskritist, wijst in een pas verschenen werk op de overeenkomst tusschen Berkeley en het philosophisch Brahmanisme. Gelijk dit laatste draagt ook Berkeley alle krachten der natuur op één geestelijk wezen over, dat de eenige echte werkelijkheid heet. Maar dit is het verschil, dat bij de Hindoes de Algeest, afgezien van zijne openbaringen, onpersoonlijk, onzijdig, enkel negatief wordt gedacht, terwijl Berkeley van een persoonlijk en universeel intellect gewaagt. Bijzonder helder is dit laatste begrip zeker niet. Iets meer geheimzinnigs laat zich moeilijk noemen dan een oceaan van kracht, aan welke eenheid van bewustzijn en eenheid van wil toekomt. Daarenboven vatten wij niet, hoe Berkeley met dit begrip de zelfstandigheid rijmt, welke hij aan de eindige geesten toeschrijft; wij vatten niet, hoe te midden van het ééne levende geheel, van het ongesplitst geestelijk universum, dat aan de vertooningen der zinnen ten grondslag ligt, het eigen bestaan der eindige geesten zich kan handhaven. Bij zulk eene opvatting, zou men zeggen, kunnen de creaturen slechts manieren zijn, waarop God zijn bestaan, nu eens zus, dan weder zoo, openbaart, slechts *modificationes essentiae divinae* op den trant van Spinoza's leer. Intusschen houdt Berkeley aan de wilsvrijheid vast en leert hij, dat de mensch wel degelijk iets zonder God is. Voorts mogen wij met Browne vragen, of Berkeley's leer niet wat al te anthropomorphistisch is. De oorsprong van de vertooningen der zinnen en van de vaste wetten, volgens welke zij zich samenvoegen, wordt door hem *bewustzijn*, *willekeur* genoemd en zoo naar het evenbeeld van onzen geest gedacht, die geene vertooningen der zinnen schept en geene wetten aan haar stelt. Spinoza zeide: ‘Kon een driehoek spreken, dan zou hij beweren, dat God een driehoek is.’ En de vrome Locke schreef kort vóór zijn dood aan zijn jongen vriend Anthony Collins: ‘Ik maak mij geenszins diets, dat de geest, dien wij in onszelven vinden, gelijken zou op het oneindig en onbegrijpelijk wezen,

hetwelk wij, bij gemis aan juister begrip, eveneens geest, eeuwigen geest noemen.' Berkeley meent, dat het goddelijk wezen zich enkel voor den onnadenkende verbergt achter wat den zinnen verschijnt, maar zich aan den wijsgeer in diezelfde verschijnselen als Liefde en Rede openbaart. Zijne antagonisten zagen moeilijkheden, waarvoor hij de oogen sloot. Zij zagen in de werkingen der natuur, in het lijden der dieren veel, wat in onze oogen wreed en onredelijk is en onze hevige verontwaardiging wekt, voor zoover menschen er schuld aan hebben. Berkeley zag van dat alles niets. Hij vergat daarenboven, dat er wellicht grenzen zijn, welke 's menschen kenvermogen niet kan overschrijden, of, om het in David Hume's taal uit te drukken, dat er diepten zijn, welke het menschelijk peillood niet kan meten. Ook Kant spreekt van dingen op zichzelve, welke aan de verschijnselen der zinnen ten grondslag liggen, maar minder vermetel dan Berkeley noemt hij ze eenvoudig X.

Na de teleurstelling, welke Berkeley van de zijde der Engelsche Regeering in zijne Amerikaansche plannen had ondervonden, begreep men, dat er iets voor den onzelfzuchtigen idealist gedaan moest worden. Waarschijnlijk deed zich tevens de invloed van Engeland's wijsgeerige Koningin gelden: hij werd althans met het bisdom van Cloyne begiftigd. Na zwerftochten, die ruim twintig jaren hadden geduurd, zien wij hem in 1734 zich weder voorgoed in Ierland vestigen. Als prelaat der Iersche Kerk leeft hij thans achttien jaar lang, gescheiden van de wereld, in een afgelegen dorp van het graafschap Cork. Cloyne beteekent: grot, eenzame plaats, een goed gekozen naam voor het rustige vlek met zijne 1500 inwoners, zijne cathedraal en zijn bisschoppelijk paleis, op twintig mijlen afstands van de aanzienlijke stad Cork. De stilte wordt er slechts verbroken door het golfgeklots van den naburigen oceaan. Berkeley's diocees was niet groot; zij bestond uit twee evenwijdig loopende, vruchtbare valleien, zonder boomen, maar door de bergen beschermd tegen de gure winden uit het noorden. De streek levert voor gewone oogen weinig bekoorlijks op; Berkeley, die, ten gevolge van den ongunstigen staat zijner gezondheid, geen lust in reizen meer gevoelde, wist er tal van schoonheden te ontdekken en gevoelde er zich tevreden te midden van zijne familie en zijne boeken.

Hier kon Berkeley den toestand van een ongelukkig volk bestudeeren, dat, sedert lang gewoon in het belang van den vreemdeling geregeerd te worden, den lust en de macht verloren had, om door arbeid zich welvaart te verschaffen. De uitkomst zijner overpeinzingen legde hij in den *Querist* neder, een werk van ongeveer zeshonderd bladzijden. Terwijl het patriotisme van Swift niet verder reikte dan de belangen der Engelschen, toonde Berkeley hart te gevoelen voor al zijne landgenooten, ook voor de talrijke aborigines. Veertig jaren, vóórdat Adam Smith zijn *Rijkdom der volken* uitgaf, en tien

jaren, vóórdat David Hume zijne *Staatkundige schetsen* deed verschijnen, sprak Berkeley hier, te midden van vele dwalingen, waarheden uit, welke toen nieuw moesten heeten.

In zijn ijver voor het welzijn zijner landgenooten zocht Berkeley hulp bij zijne natuurlijke antagonisten, de Katholieke geestelijken. 'Men weet,' zoo sprak hij de eerwaarde priesters toe, 'dat gij grooten invloed bij uwe kudde bezit; weest zoo goed en gebruikt dien invloed tot haar welzijn. Alle middelen mislukken; beproeft eens, wat gij kunt doen. Houdt aan, tijdig, ontijdig; wederlegt, bestraft, vermaant. Maakt uw volk indachtig, hoe zondig en dwaas luiheid is. Toont uwe barmhartigheid, door de naakten te kleeden en de hongerigen te voeden, hetwelk gij kunt doen door den blooten adem van uw woord. Vergunt mij te zeggen, dat er geene klasse van menschen op aarde is, die het in hare macht heeft, met weinig moeite en weinig zelfopoffering aan anderen zoo groot voordeel te doen. Uwe kudden zijn meer dan eenige andere geneigd te volgen, maar hebben ook meer dan eenige andere leiding noodig... De Negers in onze plantages hebben het spreekwoord: "Indien de Neger geen Neger ware, dan zou de Ier een Neger zijn." Inderdaad zijn de wilden van Amerika beter gekleed en beter gehuisvest dan de Iersche boeren in de schoone en vruchtbare graafschappen van Limerick en Tipperary... Ofschoon ik niet in de geheimen van het hof te Rome ben, wil ik het toch wagen te zeggen, dat het noch den Paus, noch den Kardinalen aangenaam kan zijn te hooren, dat de lieden van hunne belijdenis boven alle anderen uitmunten in luiheid, smerigheid en bedelarij; zij zullen niet ontstemd zijn, wanneer gij uwe krachten inspant, om hen van zulk eene afschuwelijke reputatie te verlossen... Fas est ab hoste doceri. Maar ik ben waarlijk geen vijand van uwe personen, hoe ik ook over uwe leerstellingen moge denken. Integendeel, ik wensch u in oprechtheid alle goeds toe. Ik beschouw u als mijne landgenooten, als naasten, als medebelijders van denzelfden Christus. Ik zou mij verheugen, indien er geen andere strijd tusschen ons bestond dan deze, wie op de meest volledige wijze de voorschriften van Hem zal vervullen, naar wiens naam wij genoemd worden en wiens discipels wij allen belijden te zijn.'

Het zij tot eer van de Roomsch-Katholieke geestelijkheid gezegd, dat zij de woorden van Berkeley goed opnam. Er werden door de bevoegde autoriteit missiven aan de priesters der diocese van Dublin gezonden, waarin zij vermaand werden, overeenkomstig den raad van den ketterschen Bisschop te handelen. Ten einde ieder voorwendsel tot luiheid weg te nemen, werd zelfs, naar het voorbeeld van vele bisschoppelijke zetels in Lombardije, Spanje en Napels, het aantal heilige dagen ingekrompen.

Bij gelegenheid der rebellie van 1745 richtte Berkeley zich niet enkel tot de priesters, maar tot al zijne Roomsch-Katholieke landgenooten. Hij gaf hun den raad, stil te zitten en de gebeurtenissen af te wachten,

daar Ierland noodwendig het lot van Engeland zou moeten deelen. ‘Weest toch’, zoo riep hij hun toe, ‘geene werktuigen in de handen van vreemde vorsten, wier eigenbelang het medebrengt, u thans op te ruien, maar die u, zoodra zij u niet meer kunnen gebruiken, in den steek zullen laten, gelijk zij altijd hebben gedaan... Waagt gij een coup de main en mislukt hij, dan wacht u erger lot dan ooit te voren. Waardoor hebt gij zoo groot gedeelte van den grond, die vroeger geheel uw eigendom was, waardoor uw aandeel in de regeering en wetgeving van dit land verloren? Door uwe vermetele pogingen, welke niet geslaagd zijn, ondanks de hooggeroemde hulp van Frankrijk en Spanje. En toch waren de omstandigheden gunstiger voor u en kondt gij over aanzienlijk er getalssterkte beschikken dan thans.’

Laten wij een paar jaren teruggaan. Toen de bevolking in 1739 door hongersnood en kwaadaardige koortsen bij geheele scharen werd weggemaaid, legde Berkeley zich op de geneeskunst toe, ten einde een middel te vinden, waardoor kracht aan uitgemergelde lichamen kon worden verschaft. Zoodanig middel meende hij, op grond van ondervindingen, in Amerika opgedaan, in het teerwater te ontdekken. Omstreeks dienzelfden tijd hield hij zich ook bezig met Platonische en Neoplatonische studiën en met bespiegelingen over de alomtegenwoordige Rede als alomtegenwoordige werkende kracht. Op zonderlinge wijze verbond hij de twee reeksen van beschouwingen, de physische en de metaphysische, met elkander, en als zijne slotsom sprak hij uit, dat de buitengewone geneeskracht van het teer in het daarin aanwezige levensvuur stak, maar dat dit vuur slechts eene phaenomenale, geene echte oorzaak kon zijn en dat al zijne schijnbare werkingen op rekening moesten gesteld worden van den oneindigen, alomverspreiden, voortbrengenden Geest.

Met dezelfde geestdrift, waarmede Berkeley twintig jaar vroeger zijn plan tot beschaving van Amerika had voorgedragen, pleitte hij thans ten gunste van het teerwater als middel, om het menschelijk lichaam te versterken en zoo aan den geest, die van het lichaam in menig opzicht afhankelijk is, nieuwe veerkracht te schenken. Het teerwater, hoopte hij, zou de zege over onkunde, traagheid en slechtheid behalen en voor ons geslacht eene nieuwe, gelukkiger periode doen aanvangen. Het teerwater werd de groote hartstocht van de laatste jaren zijns levens. Hij richtte eene fabriek tot bereiding van teerwater op, beval het als een panacée tegen alle kwalen van ziel en lichaam aan, duldde geen ander geneesmiddel in zijn eigen huisgezin. Aan zijn gestel, dat door ziekte ondermijnd was, zocht hij door het innemen van groote hoeveelheden teerwater de elasticiteit der jeugd terug te schenken, en met groot vernuft bedacht hij middelen, om den walgelijken drank smakelijk te maken, opdat zijne buren en de geheele wereld er des te eer toe mochten overgaan, hem overvloedig te gebruiken.

Werkelijk slaagde Berkeley erin, het teerwater in de mode te

brengen. Het werk, dat hij in 1744 deed verschijnen: *A chain of philosophical Reflections and Inquiries concerning Tar-Water, and divers other subjects connected together and arising of one out another*, genoot een bijval, zooals geen van zijne vroegere boeken. Binnen weinige weken was er eene tweede uitgave noodig, aan welke hij eenvoudig den naam van *Siris,* d.i. Seira, keten van wijsgeerige beschouwingen, gaf. In Dublin en Londen, in Amerika en op het vasteland van Europa verrezen fabrieken tot bereiding van het panacée, 'dat verwarmt zonder te verhitten, en opvroolijkt zonder te bedwelmen'. De geneeskunstoefenaren van beroep zagen zich verplicht, tegen den indringer op hun gebied het harnas aan te schieten. Pamfletten werden er gedrukt, om het teerwater in diskrediet te brengen; zij lokten tegenschriften uit, die het ophemelden. *Siris* werd vertaald in het Duitsch, in het Fransch, in het Hollandsch, in het Portugeesch. De geheele beschaafde wereld hield zich met de zaak bezig. Nog tien jaar later schreef Fielding: 'Een van de geleerdste en beste der menschen meende eenigen tijd geleden een panacée te hebben ontdekt. Het is waar, dat hij geen geneesheer was; toch heeft misschien niemand in den nieuwen tijd door zijne natuurkennis eene zoo groote weldaad aan het publiek bewezen als de thans overleden Bisschop van Cloyne, de ontdekker der kracht van het teerwater.'

Gezondheid staat hooger in de schatting der menschen dan de meest diepzinnige philosophie. Indien *Siris* tijdelijk grooten opgang maakte, moet dit niet aan de in dat boek vervatte bespiegelingen over het bovenzinnelijke worden toegeschreven, maar aan de beschrijving van een zichtbaar middel, dat eene revolutie op medisch gebied heette te zullen bewerken. Het boek werd vergeten, toen de ondervinding in gebreke bleef, de stoute beloften van Berkeley te bezegelen; het voorgespiegelde panacée behield nochtans als teer en creosoot eene bescheiden plaats in de moderne pharmakopée.

In het wijsgeerige gedeelte van *Siris* werd door Berkeley een minder vermetele toon aangeslagen dan in zijne vorige geschriften. Vroeger heette het, dat de wereld niet geheimzinnig en de rede des menschen niet gebrekkig is, maar dat men moedwillig stofwolken van onzinnige abstracties in de hoogte jaagt en vervolgens klaagt, niet te kunnen zien. De blik is thans verruimd: er is eene geneigdheid, om te erkennen, dat de beschouwing van de materie als onzelfstandig, machteloos en phaenomenaal niet geheel voldoende is, om alle raadselen op te lossen. In de gelijkstelling van *esse* en *percipi*, van zijn en waargenomen worden, ziet Berkeley niet meer de slotsom, maar enkel den aanvang van alle wijsheid. Terwijl hij voorheen met één en dezelfde wijsgeerige gedachte iederen strijd meende te kunnen beslechten, iedere moeilijkheid uit den weg te kunnen ruimen, is er thans een besef, dat het menschelijk weten slechts stukwerk is en dat het oog aan deze zijde van het graf slechts enkele stralen der waar-

heid vermag op te vangen. Ook thans wordt nog aan één element onzer samengestelde ervaring te uitsluitend de aandacht gewijd, maar veelvuldig verkeer met Grieksche en moderne denkers blijkt toch in zoover vruchtbaar te zijn geweest, dat de horizont meer omvattend is geworden. Dientengevolge spreekt hij thans als zijne overtuiging uit, dat wie in het rijk der kennis wil heerschen, de waarheden, welke hij in zijne jonge jaren heeft gegrepen, op rijper leeftijd moet herzien en aanvullen, het onderzoek nooit voor gesloten heeft te verklaren en niet enkel zijne jeugd, maar ook zijn ouderdom op het altaar der waarheid moet ten offer brengen.

In 1751 trof Berkeley een zware slag door den dood van zijn zestienjarigen tweeden zoon. ‘Ik leefde’, schreef hij, ‘buiten de politiek en het gezellig verkeer, verstoken van wat de menschen genot noemen. Maar ik had een kleinen vriend, die onder mijn oog was opgevoed; ik schepte behagen in zijn teekenen, in zijn musiceeren, in de uitingen van zijn levendigen, vroolijken geest. Het heeft God in zijne genade behaagd, dat bekoorlijke, gezellige speeltuig van mij weg te nemen. Zijne talenten en zijn persoon, zijne onschuld en zijne vroomheid, zijne buitengewone verknochtheid aan mij hadden mijn gemoed geheel vervuld, gewonnen. Niet tevreden hem lief te hebben, was ik ijdel op hem. Ik had mijn hart al te zeer aan hem gehecht, meer misschien, dan men zich aan eenig ding ter wereld behoort vast te klampen.’

Sedert dat verlies gevoelde Berkeley dubbel den last der jaren en de gebreken van den ouderdom. Voortaan is Cloyne hem te droefgeestig. Toch weigert hij, primaat van Ierland te worden. ‘Ga ik met mijne eigen voorkeur te rade, dan zou ik liever meester van mijn tijd zijn dan mijn hoofd met eene koningskroon zien versierd. En wat het nut stichten betreft, ik bespeur, dat plicht aan personen van zeer hoogen rang gebiedt, de gelegenheid daartoe dikwijls ongebruikt te laten; plicht kan dus nooit voorschrijven, naar zulk een hoogen rang te dingen. Ik heb daarenboven afkeer van feesten, talrijke gezelschappen, nachtbraken, vreemde gezichten en allerlei vaak onbeteekenende beslommeringen.’ Hij diende zijn ontslag als Bisschop in en besloot de laatste jaren van zijn leven in het heerlijke en rustige Oxford door te brengen, waar zijn oudste zoon studeerde. ‘Laat hem leven, waar hij verkiest,’ zeide George II, ‘maar als Bisschop zal hij sterven, ook tegen zijn wil.’

Vóór zijn vertrek uit Cloyne maakte Berkeley zijn testament. Hij bepaalde, dat zijne begrafenis niet meer dan twintig pond mocht kosten en dat zijn lijk vijf dagen of langer boven aarde moest staan, totdat er onmiskenbare teekenen van ontbinding zouden zijn, opdat hij niet schijndood mocht ter aarde worden besteld. In Augustus 1752 kwam hij met zijne vrouw en dochter in de liefelijke vallei der Isis en Cherwell, in de stad der colleges aan. Hij was zoo zwak, dat hij moest gedragen worden.

Oxford teerde in die dagen op den roem van zijn duizendjarig verleden. Eduard Gibbon, die er toen studeerde, noemde later de veertien maanden, in Oxford doorgebracht, de meest onvruchtbare van zijn geheele leven. De machtige stem van Wesley begon zich juist te verheffen tegen het beuzelachtig en geesteloos bestaan, dat men in deze universiteitsstad toen ter tijde 'leven' noemde. Berkeley kwam er enkel, om te sterven. Hij ontsliep plotseling op den 14^{den} Januari 1753. 'Hij zat', schreef zijn zoon aan Dr. Johnson, 'met mijne moeder, mijne zuster en mijzelf, toen hij onverwacht, zonder pijn, zonder eenig voorafgaand teeken, naar zaliger gewesten werd overgeplaatst; terstond werden alle mogelijke middelen toegepast, maar het leven was voorgoed geweken. Op den 15^{den} Augustus was hij te Oxford aangekomen, en de verandering van lucht had hem bij het gebruik van teerwater door Gods goedertierenheid zooveel goed gedaan, dat hij sedert jaren zoo gezond niet was geweest als juist in den tijd, die aan zijn afsterven voorafging.'

Toen Berkeley stierf, hadden David Hume, Reid en Kant reeds de middaghoogte van hun leven bereikt. De twee laatsten vingen juist aan, hunne gedachten wereldkundig te maken, terwijl de eerste zijne loopbaan als schrijver over wijsbegeerte reeds ten einde toe had afgelegd. Hume's *Treatise of Human Nature* en zijn *Inquiry* getuigen op iedere bladzijde van den invloed, door Berkeley op zijn denken uitgeoefend; hij zwaait er Berkeley den lof in toe, welken een dankbaar discipel zijn meester pleegt aan te bieden. Het is zonderling, dat, evenzeer als de namen van Reid en Kant, zoo ook die van David Hume aan Berkeley onbekend schijnt te zijn gebleven. De geschiedenis der wijsbegeerte heeft nochtans recht, de namen van Berkeley, Hume, Reid en Kant saam te voegen als elkander opvolgende in de lijn der gedachten.

De betrekking, welke er tusschen Berkeley, David Hume en Reid bestaat, is algemeen bekend en wordt door Fraser goed geschilderd. Daarentegen is Fraser in gebreke gebleven, de betrekking tusschen Berkeley en Kant duidelijk te maken. De fout ligt hier aan de *Kritik der reinen Vernunft*, welke, zooals Vaihinger het uitdrukt, 'zugleich das genialste und das widerspruchsvollste Werk' der geheele philosophische literatuur is. Toch is het Vaihinger, die, zoo niet de beste, dan toch stellig een der beste kenners van Kant mag heeten, gelukt, over het zoo even genoemde punt eenig licht te doen opgaan.

Men weet, wat de groote moeilijkheid is. Berkeley loochent het zelfstandig bestaan van eene wereld van uitgebreide stoffelijke zaken. Hij loochent de eigen werkelijkheid der ruimte. Kant eveneens. Kant schijnt dus idealist gelijk Berkeley. Nochtans verwerpt Kant het idealisme van Berkeley, dat hij zelfs met den naam van 'Blödsinn' bestempelt. Hoe is dat mogelijk?

De eenig juiste oplossing schijnt mij toe die van Vaihinger te zijn: bij Kant kruisen zich, zonder dat hij het bespeurt, twee met elkander strijdige gedachtenreeksen, waarvan de eene idealistisch, de andere realistisch is. Op de vraag, waaraan wij onze gewaarwordingen te danken hebben, antwoordt hij den eenen keer, in den geest van het idealisme: aan dingen op zichzelve, van welke wij niets weten en die wij niet door onze zinnen kunnen ontdekken. Maar den anderen keer luidt het antwoord in den zin van het realisme: aan de lichamen in de ruimte, welke wij door onze zinnen waarnemen.

In de eerste uitgave van de *Kritik der reinen Vernunft* spreekt Kant als idealist op de volgende wijze:

'Der transscendentale Idealist kann hingegen ein empirischer Realist, mithin, wie man ihn nennt, ein Dualist sein, d.i. die Existenz der Materie einräumen, *ohne aus dem blossen Selbstbewusstsein hinauszugehen und etwas mehr*, *als die Gewissheit der Vorstellungen in mir*, *mithin das cogito ergo sum anzunehmen.* Denn weil er diese Materie und sogar deren innere Möglichkeit blos für Erscheinung gelten lässt, die, von unserer Sinnlichkeit abgetrennt, Nichts ist, so ist sie bei ihm nur eine Art Vorstellungen (Anschauung), welche äusserlich heiszen, nicht, als ob sie sich *auf an sich selbst äussere* Gegenstände bezögen, sondern weil sie Wahrnehmungen auf den Raum beziehen, in welchem Alles ausser einander, er selbst, der Raum, aber in uns ist. Für diesen transscendentalen Idealismus haben wir uns schon im Anfange erklärt.'

Als ware dit alles nog niet duidelijk genoeg, voegt hij er eene bladzijde later nog het volgende aan toe:

'Denn in der That, wenn man äussere Erscheinungen als Vorstellungen ansieht, die von ihren Gegenständen, als an sich ausser uns befindlichen Dingen, in uns gewirkt werden, so ist nicht abzusehen, wie man dieses ihr Dasein anders, als durch den Schluss von der Wirkung auf die Ursache erkennen könne, bei welchem es immer zweifelhaft bleiben muss, ob die letztere in uns oder ausser uns sei. Nun kann man zwar einräumen, dass von unseren äusseren Anschauungen Etwas, was im transscendentalen Verstande ausser uns sein mag, die Ursache sei; aber dieses ist nicht der Gegenstand, den wir unter den Vorstellungen der Materie und körperlicher Dinge verstehen; denn diese sind lediglich Erscheinungen, d.i. blosse Vorstellungsarten, die sich jederzeit *nur in uns* befinden und deren Wirklichkeit auf dem unmittelbaren Bewusstsein eben so, wie das Bewusstsein meiner eigenen Gedanken beruht. Der transscendentale Gegenstand ist, sowohl in Ansehung der inneren als äusseren Erscheinung, gleich unbekannt. Von ihm aber ist auch nicht die Rede, sondern von dem empirischen, welcher alsdann ein äusserer heiszt, wenn er im Raume, und ein innerer Gegenstand, wenn er lediglich im Zeitverhältnisse vorgestellt wird; Raum aber und Zeit sind beide *nur in uns* anzutreffen.

Im Raume ist nichts, als was in ihm vorgestellt wird. Denn der

Raum ist selbst nichts anders, als Vorstellung, folglich was in ihm ist, muss in der Vorstellung enthalten sein, und *im Raume ist gar Nichts*, *ausser so fern es in ihm wirklich vorgestellt wird.* Ein Satz, der allerdings befremdlich klingen muss: *dass eine Sache nur in der Vorstellung von ihr existiren könne*, der aber hier das Anstössige verliert, weil die Sachen, mit denen wir es zu thun haben, nicht Dinge an sich, sondern nur Erscheinungen, d.i. Vorstellungen sind'(*).

Er is verschil tusschen Berkeley en Kant. Want volgens Kant zijn ruimte en tijd noodzakelijke, in ons liggende aanschouwingsvormen, volgens Berkeley voorstellingen, die wij aan willekeur des Scheppers verschuldigd zijn. Volgens Kant is dat, wat onze waarnemingen te voorschijn roept, 'weder Materie, noch ein denkendes Wesen an sich selbst, sondern ein uns unbekannter Grund der Erscheinungen'(†), terwijl Berkeley ons weet te zeggen, dat wij onze gewaarwordingen en de orde, waarin zij zich voordoen, aan een denkend wezen, aan goddelijke almacht verschuldigd zijn. Maar wat idealisme betreft, geven zij elkander niets gewonnen. Wat de realisten werkelijke, van hunne voorstellingen onafhankelijke dingen noemen, zijn volgens Berkeley en Kant beiden slechts verschijnselen, ideeën, welke enkel in den menschelijken geest bestand hebben en waarmede niets buiten ons bewustzijn overeenkomt.

In de tweede uitgave van de *Kritik der reinen Vernunft* ontbreken de zoo even geciteerde plaatsen. Daarentegen wordt in die nieuwe uitgave het idealisme streng en herhaaldelijk afgekeurd, zoodat Kuno Fischer verklaart: 'Kant, de Copernicus der wijsgeerige wereldbeschouwing, valt er tot de rol van een Ptolemaeus terug.' Nochtans beweert Kant, dat zijne leer dezelfde is gebleven. Schopenhauer en menig ander heeft beweerd, dat Kant's verzet tegen het idealisme in de tweede editie gehuicheld was. Dit is geene bevredigende oplossing der moeilijkheid. Daarenboven is zij in strijd met de feiten, want, gelijk Vaihinger aantoont, komt de veroordeeling van het idealisme ook reeds in de eerste editie voor. Men kan thans niet langer volhouden, dat het zelfverdediging tegen vijandige critiek is geweest, welke Kant in de tweede uitgave verlokt heeft, onoprecht zijne verwantschap met een stelsel als dat van Berkeley te maskeeren, hetwelk ten dage der 'Verlichting' in algemeen diskrediet was. Men leze slechts de volgende woorden der eerste editie, welke in denzelfden kontekst als de hier geciteerde plaatsen voorkomen:

'Alle äussere Wahrnehmung also beweiset unmittelbar etwas Wirkliches im Raume, oder *ist viel mehr das Wirkliche selbst* und in sofern ist also der empirische Realismus ausser Zweifel, d.i. *es correspondirt unseren äusseren Anschauungen etwas Wirkliches im Raume*'(§).

Hier wordt in één adem geleerd, dat de buitenwereld *niet* en dat

(*) Uitgave van Hartenstein, bl. 646 en vlg.
(†) l.l., bl. 652.
(§) l.l., bl. 649.

zij *wel* buiten de aanschouwingen bestaat. In denzelfden volzin heet het eerst: er is enkel uitwendige waarneming en geene werkelijkheid buiten haar; vervolgens: er is tweeërlei, uitwendige waarneming en eene daaraan beantwoordende werkelijkheid in de ruimte.

Dezelfde tegenstrijdigheid ontmoeten wij ook in de volgende woorden:

'Den empirischen Idealismus, als eine falsche Bedenklichkeit wegen der objectiven Realität unserer äusseren Wahrnehmungen, zu widerlegen, ist schon hinreichend, dass äussere Wahrnehmung eine Wirklichkeit im Raume unmittelbar beweise, welcher Raum, ob er zwar an sich nur blosse Form der Vorstellungen ist, dennoch in Ansehung aller äusseren Erscheinungen, (*die auch nichts Anderes*, *als blosse Vorstellungen sind*,) objective Realität hat; imgleichen, dass ohne Wahrnehmung selbst die Erdichtung und der Traum nicht möglich seien, unsere äusseren Sinne also, den Datis nach, woraus Erfahrung entspringen kann, *ihre wirklichen correspondirenden Gegenstände im Raume haben.*'(*)

De stelling, dat de waargenomen dingen in de ruimte onafhankelijk van de waarneming bestaan, vinden wij reeds in de eerste uitgave. Het kan ons dus niet verwonderen, haar ook in de tweede te ontmoeten, en in zoover is het geene inconsequentie, wanneer Kant in de tweede uitgave betoogt, dat, daar er voor tijdsbepaling van innerlijke gebeurtenissen iets blijvends, iets duurzaams wordt vereischt, de werkelijkheid van bedoelde tijdsbepaling het van onze voorstellingen onafhankelijk bestaan der dingen in de ruimte in zich sluit. 'Ich bin mir meines Daseins als in der Zeit bestimmt bewusst. Alle Zeitbestimmung setzt etwas Beharrliches in der Wahrnehmung voraus. Dieses Beharrliche aber kann nicht Etwas in mir sein; weil eben mein Dasein in der Zeit durch dieses Beharrliche allererst bestimmt werden kann. Also ist die Wahrnehmung dieses Beharrlichen nur durch ein Ding ausser mir *und nicht durch die blosse Vorstellung eines Dings ausser mir möglich.* Folglich ist die Bestimmung meines Daseins in der Zeit nur durch die Existenz wirklicher Dinge, die ich ausser mir wahrnehme, möglich. Nun ist das Bewusstsein in der Zeit mit dem Bewusstsein der Möglichkeit dieser Zeitbestimmung nothwendig verbunden; also ist es auch mit der Existenz der Dinge ausser mir, als Bedingung der Zeitbestimmung, nothwendig verbunden; d.i. das Bewusstsein meines eigenen Daseins ist zugleich ein unmittelbares Bewusstsein des Daseins anderer Dinge ausser mir'(†).

Men ziet het, dit is een argument, waardoor het idealisme van Berkeley getroffen wordt, hetwelk ons gebleken is tevens Kant's idealisme te zijn. De psychische toestanden kunnen enkel gedateerd worden in betrekking tot het blijvende in de ruimte, dus in betrekking tot wat onafhankelijk van onze voorstelling bestaat. Met deze gedachte wederlegt Kant hier zichzelf.

Maar als er aan onze gewaarwordingen werkelijke dingen in de ruimte

(*) l.l., bl. 650.
(†) l.l., bl. 212.

beantwoorden, dan ligt het voor de hand, te beweren, dat wij onze gewaarwordingen aan die werkelijke dingen verschuldigd zijn en dat wij zonder zon geene voorstelling van de zon zouden hebben. Welnu, Kant zegt in beide edities van zijn hoofdwerk:

'Ohne Gegenstände im Raume würde es gar keine empirische Vorstellung geben.' - Honderd plaatsen voor één, ook vooral uit zijn *Opus posthumum*, kunnen worden geciteerd ten bewijze, dat het volgens hem de dingen in de ruimte, niet de onkenbare dingen op zichzelve zijn, welke ons indrukken verschaffen.

Is dat alles nu een terugval tot het naïeve dogmatisme, gelijk wordt beweerd? In geenen deele. Aan Vaihinger komt de eer toe, te hebben aangetoond, dat wij hier met eene streng logische gevolgtrekking uit Kant's eigen grondstellingen te maken hebben.

Volgens Kant is niet enkel de wereld van het uitgebreide, maar ook die der innerlijke, der psychische gebeurtenissen bloote verschijning, geene werkelijkheid op zichzelve. Dit vloeit met noodzakelijkheid voort uit zijne opvatting van den tijd als een apriorischen aanschouwingsvorm van den innerlijken zin. Hij laat zich de volgende tegenwerping maken: 'Veränderungen sind wirklich (dieses beweiset der Wechsel unserer eigenen Vorstellungen, wenn man gleich alle äusseren Erscheinungen sammt diesen Veränderungen leugnen wollte). Nun sind Veränderungen nur in der Zeit möglich. Folglich is die Zeit etwas Wirkliches.' En hoe luidt het antwoord? De tijd is inderdaad werkelijk, maar enkel als eene wijze of een vorm, waaraan ik bij de voorstelling van mijzelf als object gebonden ben.

'Wenn aber ich selbst, oder ein anderes Wesen mich, ohne diese Bedingung der Sinnlichkeit, anschauen könnte, so würden eben dieselben Bestimmungen, die wir uns jetzt als Veränderungen vorstellen, eine Erkenntniss geben, in welcher die Vorstellung der Zeit, mithin auch der Veränderung, gar nicht vorkäme.' Met andere woorden: wij kennen onszelven niet, zooals wij zijn; wij kennen onszelven slechts, zooals wij aan onszelven verschijnen, d.i. in den tijd.

Maar als ook het domein der psychische gebeurtenissen, de wereld van het innerlijke, bloote verschijning van een onbekend ding op zichzelf is, dan verdwijnt, zooals Kant het uitdrukt, de voorrang, dien het innerlijke op de wereld van het uitwendige zou hebben en staan beiden, wat waarde betreft, op denzelfden voet: zij zijn beiden enkel verschijnselen. De drager dier beide reeksen van verschijnselen kan dan niet het empirisch ik, het zichzelf bewuste individu zijn; dit laatste is zelf verschijnsel; het wordt juist zelf gedragen door een onbekend iets, dat aan de psychische gebeurtenissen als werkelijkheid op zichzelve ten grondslag ligt en waaraan Kant de namen geeft van *het ik op zichzelf*, *het transcendentale ik*, *de transcendentale apperceptie.* De buitenwereld als verschijning ligt dus niet in die reeks van gewaarwordingen, begeerten, voorstellingen opgesloten, welke ons

empirisch ik uitmaakt, maar moet daarvan onafhankelijk zijn. Wel hangt zij samen met het transcendentale ik, maar zij is eene op eigen voeten staande werkelijkheid ten opzichte van het empirisch ik. Zij is zeer zeker bloot verschijning, maar dat subject, hetwelk die verschijning bezit, kan niet het empirische ik zijn, hetwelk juist in denzelfden zin als die buitenwereld verschijning is. Om het anders uit te drukken: niet de individueele geest, maar geest in het algemeen draagt de wereld der verschijnselen.

Valsch is dus, wat Jacobi zegt, dat de Kantiaansche philosoof den geest van zijn stelsel geheel verlaat, wanneer hij van de dingen zegt, dat zij indrukken op de zinnen maken, daardoor gewaarwordingen verwekken en op deze wijze voorstellingen teweegbrengen(*). Juist in naam van zijne gronddogma's was Kant verplicht, het idealisme van Berkeley te verwerpen en te leeren, dat niet onze gewaarwordingen de zon aan den hemel maken, maar dat integendeel de zon aan den hemel ons gewaarwordingen verschaft. In den geest van Kant en, gelijk blijkt uit het *Opus posthumum*, zelfs volgens de letter zijner schriften, kan men zeggen: de dingen in de ruimte werken op onze zinnen, zooals wij ze empirisch kennen; de dingen op zichzelve werken op onze zinnelijkheid, voor zoover zij tot het transcendentale subject behoort. Door de laatste werking ontstaan verschijnselen, door de eerste verschijnselen van verschijnselen. De geheele wereld der ervaring, de oneindige ruimte en het oneindige sterrenheer incluis, ligt binnen het transcendentaal bewustzijn, maar de afzonderlijke dingen in de ruimte bestaan buiten het empirisch bewustzijn, niet enkel buiten mijn lichaam, maar tevens onafhankelijk van mijne empirische voorstellingen.

Het zou mij niet verwonderen, indien het hier menigen lezer groen en geel voor de oogen werd. De schuld ligt aan Kant; het is zeer moeilijk, misschien zelfs onmogelijk, de gevolgen van het door hem gemaakte onderscheid tusschen het transcendentale en het empirische bewustzijn tot in bijzonderheden door te denken, zonder bij tegenstrijdigheden aan te landen. Als sleutel tot het aangenomen onderscheid kan misschien eenigermate dienen, wat ikzelf elders heb geschreven. In mijne Rede: *Het Raadsel der Ervaring*, citeerde ik de volgende woorden van Herbert Spencer: ‘Als wij ons de vernietiging van ons bewustzijn voorstellen, dan stellen wij ons voor, dat wij die vernietiging gadeslaan, met andere woorden, dat wij die vernietiging overleven, iets hetwelk eene ongerijmdheid is.’ Ik liet erop volgen: ‘De Engelsche denker miskent hier het dubbel karakter van het ik. Ja, wij moeten onszelven in de meest verwijderde toekomst mededenken. Maar - qui bene distinguit, bene docet - wat verplaatst gij, laat mij vragen, in die toekomstige eeuwen? De gedachte aan uw ouderlijk huis? De herinnering aan uw lijden en strijden? De aanschouwing, het gevoel van uw lichaam? Het bewustzijn van uw eigen naam en

(*) Jacobi's Werke. Bd II., bl. 301.

dat van den naam uwer broeders en vrienden? Uwen levenslust, uwe bedrijvigheid? Neen, niets van dat alles, hetwelk uwe persoonlijkheid uitmaakt. Dat zelf, dat gij *moet* mededenken, is enkel het logische subject, een vorm zonder inhoud, de ledige algemeene idee van het ik, een onmisbaar correlaat van iedere gedachte en van alle ervaring. Wat eene onoplosbare antinomie scheen, komt hierop neer, dat wij ons niet eene wereld kunnen denken zonder Ego, wel eene wereld zonder ons'(*).

Op dergelijke wijze leert Kant: de wereld steunt niet op uw ik of op mijn ik, maar op ik in het algemeen, op geest in het algemeen.

Maar aanvankelijk had hij dat niet geleerd. De scherpe veroordeeling van zijn idealisme bracht hem er het eerst toe, de consequenties, die in de onderscheiding van transcendentaal en empirisch bewustzijn opgesloten liggen, duidelijk te trekken. Vandaar, dat in de tweede editie eene zijde van zijn stelsel, die ook in de eerste editie niet ontbrak, maar daar in het duister was gelaten, plotseling in het helderste daglicht werd geplaatst. Ook toen evenwel trad het hem niet voor den geest, dat hij een ander deel van zijn stelsel had te herroepen. Het Kantianisme ging zwanger van eene tegenstrijdigheid, waardoor het gedwongen werd, als zoodanig onder te gaan, om in een gewijzigden vorm, als stelsel van Fichte, weder te herrijzen. Fichte zag in, dat het onmogelijk was, met Kant op twee strijdige gedachten te blijven hinken; hij liet de eene gedachte vallen, ontwikkelde eenzijdig de andere en kwam er zoo toe, te leeren, dat de wereld der ervaring de vóórbewuste daad is van een niet-individueel ik, hetwelk door hem met het absolute van Spinoza werd vereenzelvigd. Denkelijk onder den invloed van Fichte trok Kant in zijn *Opus posthumum* nadrukkelijk de conclusie, welke reeds vroeger hier en daar zich aan hem had opgedrongen als opgesloten in zijne leer van het dubbel karakter van het ik; in dit merkwaardig, thans pas verschijnend werk ontvouwt hij de leer, dat het de wereld der uitwendige verschijnselen is, die ons den inhoud onzer ervaring verschaft en dus op ons indrukken maakt, maar ook toen nog trad het hem niet helder voor den geest, dat zijn stelsel aan eene innerlijke tegenstrijdigheid leed, waardoor het de kiem van zijne ontbinding in zich sloot.

Vergelijken wij met het stelsel van Kant het eenzijdig idealisme van Berkeley, dan zijn wij gedwongen, aan het laatste in zoover de voorkeur te geven, als het klaar en samenhangend is. Toch staat de *Kritik der reinen Vernunft* hooger, want zij wint het in diepzinnigheid en is eene edele en ernstige poging, om eenzijdigheid te overwinnen en recht te laten wedervaren aan alle denkbeelden, welke door den aard der dingen schijnen te worden aanbevolen. Kant zal nog lang onze meester blijven; Berkeley heeft reeds opgehouden, discipelen te tellen.

Groningen, Augustus 1884.

VAN DER WIJCK.

(*) bl. 16.

Natuurkunde.

Het zieleleven der dieren.

Het is nog niet zoolang geleden, dat de woorden, die aan het hoofd van dit opstel zijn geplaatst, zoowel bij geleerden als bij leeken eene ongeloovige minachting - zoo niet eene hevige verontwaardiging - zouden hebben opgewekt.

Den mensch in zijne geestvermogens gelijk te willen stellen met het dier, of dit laatste zelfs slechts in de verste verte met den mensch te willen vergelijken, werd beschouwd als een aanval op zijne eigene waardigheid, als eene heiligschennis, aan 's menschen verhevene natuur gepleegd, en het ware vroeger dus een hopeloos pogen geweest, een dergelijk vraagstuk aan de orde te stellen.

De mensch had toen het monopolie der gedachte; hem alleen kon het bezit eener ziel worden toegekend. De dieren waren slechts mechanisch handelende en automatisch werkende wezens en, kon men ook somtijds al niet loochenen, dat bij enkele handelingen der dieren eene groote mate van overleg was te bespeuren, zoo werd dit slechts toegeschreven aan een blind vermogen, dat aan elk dier reeds bij zijne geboorte zou zijn ingeschapen, n.l. het instinct.

Die tijden echter zijn nu voorbij. Wij weten, dat de mensch niet is: een bijzonder, van alle dieren verschillend wezen, dat met de overige dierenwereld in geenerlei vergelijking kan treden, doch dat hij slechts in zooverre van de dieren verschilt, dat zijne geestelijke hoedanigheden - die hij overigens bijna alle met de dieren deelt - bij hem tot de grootste volmaking zijn gekomen. De mensch staat dus niet langer - lichamelijk noch geestelijk - als een afzonderlijk, van alle levende wezens gescheiden schepsel op aarde, doch hij vormt alleen de meest volkomen en verheven schakel van de ontwikkelingsreeks der organische wereld.

Dit volgt niet slechts uit het onderzoek der lichamelijke ontwikkeling, waardoor de mensch reeds eene zoo innige verwantschap met de

overige dierenwereld vertoont, maar het is ook in de laatste jaren ten duidelijkste gebleken uit de studie van de levenswijze, de gewoonten en de geestelijke vermogens der dieren, inzonderheid van de insecten. Daardoor is men tot het besluit gekomen, dat ook de dieren denken, begrijpen, redeneeren, haten en liefhebben; dat zij hunne gedachten kunnen uitdrukken en die elkaar kunnen mededeelen; dat zij dus dezelfde geestelijke hoedanigheden bezitten als de mensch.

Door tal van waarnemingen, bij verschillende diergroepen en door vele geleerden genomen, is deze waarheid gebleken. Voor de hoogere diergroepen waren deze uitkomsten reeds lang bekend, doch het is zeer merkwaardig, dat de verstandelijke ontwikkeling het hoogste schijnt te zijn bij eene diergroep, die, wat de lichamelijke organisatie betreft, geenszins den hoogsten rang in de dierenwereld inneemt, n.l. de insecten.

Reeds in het begin dezer eeuw zijn dezen - en vooral de mieren - het onderwerp geweest van een nauwkeurig onderzoek en zelfs reeds in de oudste tijden trok de levenswijze der mieren de aandacht, zooals wij o.a. weten uit de spreuken van Salomo. Onze beroemde landgenoot Swammerdam heeft deze diertjes ijverig bestudeerd, doch de Engelschman Sykes was de eerste, die de landbouwmier uit de Bijbelsche overlevering uit een wetenschappelijk oogpunt onderzocht. Het meest verdienstelijk heeft zich in het begin der tegenwoordige eeuw echter Huber te Genève gemaakt door zijne studiën over de mieren in Europa, waarvan hij de uitkomsten bekendmaakte in zijn voortreffelijk en belangwekkend boek, dat in 1810 werd uitgegeven en getiteld was: *Recherches sur les moeurs des fourmis indigènes.* Later hebben zich Forel, Lespès, Lartet, Darwin en Büchner daarmede beziggehouden, doch onlangs is een werk verschenen, dat op al deze vroegere onderzoekingen de kroon heeft gezet en ons de stelligste bewijzen geeft voor het bestaan van een zieleleven bij de dieren. Het is van de hand van den beroemden Sir John Lubbock en draagt tot titel: *Ants, bees and wasps.* Deze uitnemende onderzoeker heeft ons in dit boek een standaardwerk geleverd, waarin alles, wat vóór hem over dit onderwerp is geschreven, werd bijeenverzameld, doch vermeerderd en uitgebreid door tal van eigen proeven, die met onbegrijpelijk talent werden genomen en ons een helder denkbeeld geven van de zeden en gewoonten dezer kleine dieren.

Wij twijfelen niet, of de lezer - moge hij ook tot nog toe in dit opzicht tot de ongeloovigen of twijfelaars behooren - zal na kennisname van deze merkwaardige proefnemingen tot de overtuiging komen, dat het opschrift boven dit opstel geenszins misplaatst is, doch dat wij ook in de dieren wezens moeten zien, die met eene ziel - in zekeren zin ook met rede - begaafd zijn.

Het is trouwens niet te verwonderen, dat men vóór de nauwkeurige waarnemingen der laatste jaren omtrent dit onderwerp eenigszins

sceptisch gezind was. Want het verschil in geestvermogens tusschen den mensch - zelfs den meest barbaarschen wilde - en het hoogst ontwikkelde dier is nog verbazend groot. Hoewel de oermenschen en de ruwste wilden ongetwijfeld op een uiterst lagen trap van beschaving staan, is hun intellectueele toestand toch nog ver verheven boven dien van een aap. De berichten van sommige schrijvers, als zouden o.a. de Australische inboorlingen zelfs nog minder ontwikkeld zijn dan de hoogere zoogdieren, schijnen niet juist te zijn. Daarentegen moet aan de andere zijde worden toegegeven, dat de dieren bijna alle geestvermogens, die de mensch bezit, insgelijks vertoonen; zij hebben dezelfde zintuigen als hij en hunne beschouwingen van de wereld zullen dus, in het algemeen, weinig afwijken van die der menschen.

Men mag dus ongetwijfeld aannemen, - zooals ook uit het volgende blijken zal - dat de ziel der dieren slechts quantitatief, doch niet qualitatief verschilt van die van den mensch. Het verschil tusschen de ziel van een dier en die van een mensch is, wel is waar, verbazend groot, doch het is slechts een verschil in graad, niet in aard en in wezen.

Het gaat dan ook volstrekt niet aan, alle handelingen der dieren door een enkel machtwoord te verklaren, dat men *instinct* noemt. Dit woord stelt geen bepaald begrip voor, want het wordt in den meest verschillenden zin opgevat en in den regel dient het eigenlijk slechts, zooals de Engelsche geleerde Lewes reeds opmerkte, ‘als een dier woorden, waarachter de mensch zijne onwetendheid voor zichzelf tracht te verbergen’.

Bedoelt men met het woord ‘instinct’ de aanleiding tot bepaalde doelmatige verrichtingen der dieren, waardoor zij naar omstandigheden handelen en den aard van elk bijzonder geval in aanmerking nemen, dan is dit blijkbaar hetzelfde als het verstand bij den mensch. Wij zullen inderdaad aantoonen, dat zulke handelingen werkelijk bij vele dieren voorkomen en dat dezen, evenals de mensch, dikwijls met de ondervinding te rade gaan, overleg gebruiken en handelingen verrichten, die onmogelijk kunnen zijn overgeërfd van vroegere geslachten of het dier bij zijne geboorte zijn ingeschapen.

In den regel echter verstaat men onder ‘instinct’ de drijfveer tot zekere onbewuste handelingen, die uiterst doelmatig en nuttig kunnen zijn, schijnbaar ook overleg vorderen en die toch niet het gevolg zijn van nadenken en ondervinding, doch als het ware van de ouders zijn overgeërfd op het jonge dier en dus reeds bij de geboorte waren ingeschapen.

De grens tusschen deze beide gevallen is echter zeer moeielijk te trekken. Darwin deelt omtrent dit onderwerp o.a. mede, dat onze gewone huisdieren, die naar vreemde landen overgebracht worden, als zij in het voorjaar buiten komen, dikwijls hun onbekende vergiftige planten eten, die zij later vermijden. Hier is dus zonder twijfel

overleg in het spel en wordt gebruik gemaakt van eene opgedane ondervinding. ‘Wanneer men nu ziet,’ zoo gaat Darwin voort, ‘dat de Orang-outan in Indië, zoowel als de Chimpansee in Afrika, platformen bouwen, waarop zij slapen, dan zal men dit in den regel beschouwen als eene ingeschapene, instinctmatige handeling. Doch het kan evengoed zijn, dat beide diersoorten dezelfde behoefte gevoelen en dezelfde mate van overleg bezitten.’ Zoo ziet men immers ook, dat de meest verschillende wilde volken, in ver van elkaar gelegene streken levende en die op geenerlei wijze ooit met elkaar in verbinding hebben gestaan, dezelfde werktuigen gebruiken en dezelfde uitvindingen doen. Toch zal men dit niet als instinctmatige handelingen beschouwen en er is dus geene reden, waarom men aan die van de genoemde apen het verstandelijk karakter zou ontzeggen.

Doch ook ten opzichte van de onbewuste handelingen komt de mensch met de overige zoogdieren overeen; hij heeft een groot aantal instincten met de dieren gemeen; slechts is het aantal instincten bij de dieren veel grooter dan bij den mensch. Zoo bezit deze o.a. het instinct van zelfbehoud, van geslachtsliefde, moederliefde, de neiging van het pasgeboren kind, om te zuigen, enz.

Vooral het laatste is, zooals reeds Prof. Harting in zijn uitnemend werk *De bouwkunst der dieren* opmerkte, een merkwaardig instinct bij den mensch. ‘Slechts hij, die weet’, zegt Harting, ‘welk eene samengestelde beweging dat schijnbaar zoo eenvoudige zuigen is, hoeveel spieren ertoe in werking moeten worden gebracht, kan ten volle beseffen, hoe opmerkelijk het inderdaad is, dat die beweging, die eerste handeling van het kind zoo zonder eenige oefening wordt volbracht.’

Zoo zien wij dus, dat aan de eene zijde de mensch even merkwaardige instincten vertoont als het dier, terwijl dit, op zijne beurt, geenszins uitsluitend mechanisch en instinctmatig handelt, doch dikwijls met zeer veel overleg te werk gaat, zooals wij nu door verschillende voorbeelden zullen aantoonen.

Reeds bij de zorg voor de jongen is dikwijls eene groote mate van overleg duidelijk op te merken. Hoewel de liefde voor de jongen zonder twijfel een ingeschapen instinct is, dat, zoowel bij den mensch als bij de dieren, nimmer ontbreekt, moeten wij toch somtijds verbaasd staan over de verstandige en doelmatige wijze, waarop dikwijls de dieren hunne jongen opvoeden en voor den strijd des levens, met al de daaraan verbonden gevaren, geschikt maken. Het is onmogelijk, in vele dezer handelingen eene zekere mate van overleg te ontkennen en haar alleen te willen verklaren uit overgeërfde, instinctmatige vermogens. De omstandigheden toch, onder welke de jonge dieren moeten leven, zijn volstrekt niet altijd en overal gelijk, zelfs niet bij dezelfde diersoort, en het lijdt geen twijfel, dat het moederdier met de ervaring te rade gaat en dat de jongen een zekeren oefeningstijd doorleven, gedurende welken zij bij de ouders in de leer gaan.

Dit feit zou men door vele bewijzen kunnen staven, waarvan wij slechts enkele voorbeelden zullen noemen. Het wijfje der vleermuis geeft haar jongen les in het fladderen en vliegt achter de ongeoefende jongen, om hen op te nemen, als zij vermoeid zijn. Dat de gewone huiskat hare jongen niet alleen voortdurend wascht en poetst, met hen speelt en hen bezighoudt, doch ook werkelijk oefent in het vangen van muizen en ratten, is bekend. Hetzelfde is waargenomen bij den vos. Komt het wijfje met eene door haar gevangen rat bij het nest, dan wordt de buit, als de jongen hongerig zijn, dadelijk door dezen verteerd. Zijn zij echter verzadigd, dan wordt de rat gebruikt, om de jongen in het grijpen en vangen te oefenen, waarbij de moeder nauwlettend toezicht houdt. Zijn de jongen vooraf op deze wijze eenigszins geoefend, dan worden zij langzamerhand meegenomen op de jacht. Het eekhoorntje geeft den jongen grondig onderricht in het klimmen en andere voor hen noodzakelijke oefeningen.

Ook bij de vogels zijn de opvoeding en het onderricht der jongen zeer dikwijls merkwaardig, om te zien, vooral bij de roofvogels en, in het algemeen, die soorten, die zich met levende dieren voeden. Doch zelfs bij dieren, die niet zoo hoog in de ontwikkelingsreeks zijn geplaatst, zooals de insecten, is de zorg voor de jongen zeer groot, vooral bij die soorten, die gezellig in koloniën bij elkaar leven.

De mieren omgeven hare jongen met de teederste zorgen. Zij brengen eieren en larven naar de bovenste verdiepingen der woning, als de zon schijnt, en dragen die weer naar de warmere benedenverdiepingen, als de lucht weer bewolkt en het boven in de woning koud wordt. Als de poppen op het punt zijn van uit te komen, worden zij door de arbeidsters of werkmieren opmerkzaam gadegeslagen. Dezen onderzoeken de omhulsels met de sprieten, helpen de diertjes bij het doorbreken daarvan, verzorgen en vergezellen hen bij hunne eerste tochten, terwijl zij hen daarbij bekendmaken met de inrichting der kolonie en met de bezigheden, die daar voor hen zijn te verrichten.

Doch niet alleen aan hare soortgenooten geven de mieren onderricht. Deze dieren houden n.l. ook slaven, d.i. andere mieren, die met geweld uit vreemde mierennesten worden weggehaald en dan voor de veroveraars het werk moeten verrichten. Huber heeft waargenomen, dat de dieren, die de mieren als slaven gebruiken, steeds als larven en nooit als volwassen dieren worden gevangengenomen - blijkbaar, omdat het onderricht dan veel betere vruchten kan opleveren dan in volwassen toestand. Deze gevangengenomen larven worden dan in het mierennest tot slaven opgevoed. Zij doen daar al het werk, verzorgen de eieren, bouwen, zorgen voor de levensmiddelen, ja, zelfs vechten zij voor hare meesters, als dezen er zelf niet meer toe in staat zijn.

Dat dieren uit de meest verschillende klassen van het dierenrijk zeer kunstvolle en uiterst doelmatige woningen bouwen, is bekend en

hem, die daaromtrent uitvoerige en merkwaardige bijzonderheden wenscht te vernemen, verwijzen wij naar het reeds genoemde werk van Prof. Harting. Bij het bouwen der dieren speelt het instinct zonder twijfel eene hoogst belangrijke rol, doch men gaat zeker te ver, als men daarin de eenige oorzaak wil zoeken van de kunstvaardigheid, die bij het bouwen wordt ten toon gespreid.

Men heeft dikwijls beweerd, dat het instinctmatige van de handelingen der dieren bij het bouwen daaruit zou blijken, dat de woningen der dieren, van de oudste tijden af tot op heden, volkomen op elkaar gelijken; dat zij nergens en nimmer wijzigingen doen bespeuren, en dat in die bouwkunst geen vooruitgang of verbetering valt op te merken. Men zou daarop kunnen antwoorden, dat in den regel de woningen der dieren reeds van den beginne af zoo doelmatig mogelijk zijn ingericht geweest en dus vooruitgang of verbetering niet noodzakelijk was. Doch de bewering wordt ook door de feiten weersproken en is niet afkomstig van nauwkeurige onderzoekers.

Het is waar, dat bij dezelfde diersoort de woningen steeds zeer veel overeenkomen, maar toch worden er dikwijls geringe - soms ook wel aanzienlijke - wijzigingen in waargenomen en het is slechts een gevolg van minder nauwkeurige waarneming, wellicht ook van onze minder scherpe zintuigen, als die wijzigingen door ons worden over het hoofd gezien. Want ieder, die het genoemde werk van Lubbock over de mieren leest, zal moeten erkennen, hoe verbazend moeielijk het is, de woningen, vooral die der mieren, en de levenswijze der diertjes in de woningen nauwkeurig te leeren kennen, en hoeveel voorzorgen en hulpmiddelen die uitnemende onderzoeker heeft moeten gebruiken, om ons zijne merkwaardige beschrijving te leveren van de citadel der mieren.

Bij de mieren wordt de studie van de woningen, van het huiselijk leven en de gewoonten nog zeer bemoeielijkt door het groot aantal soorten, dat ongeveer 1250 bedraagt en die in gewoonten en levenswijze onderling zeer verschillen. In ons land bedraagt het aantal tot nog toe bekende soorten van mieren minstens 12 en Lubbock heeft 15 Engelsche soorten onderzocht, waartoe hij 30 à 40 kunstmatige mierennesten in zijn studeervertrek gebruikte. Doch ook de studie van een zoo beperkt aantal soorten brengt nog tal van moeielijkheden mede, want zelfs de individu's van dezelfde soort verschillen nog veel in hare levenswijze en handelingen, terwijl zij meestal in het donker hare woning bouwen en daarin arbeiden. Men kan zich dus wel voorstellen, dat men vroeger weinig bekend was met deze diertjes en dat men hunne levenswijze en bouwkunst voor onveranderlijk hield. Daarentegen kwam Lubbock tot het besluit, dat de mieren, zoowel wat hare handelingen als hare woningen betreft, zeer zeker sedert de oudste tijden zijn vooruitgegaan.

Harting wijst ons ook op het feit, dat de jonge spinnen webjes

maken, die volkomen op elkaar gelijken, doch dat zij later, als zij ouder worden, blijkbaar door de ondervinding geleerd, wijzigingen daarin brengen, die door de omstandigheden noodzakelijk zijn geworden.

Hetzelfde is ook bij andere dieren waargenomen; in het begin bouwen zij hunne woningen zuiver instinctmatig, doch later, als zij zich eenigszins meer van hunne handelingen bewust worden, brengen zij daarin de noodzakelijke, kleinere of grootere wijzigingen.

Een belangrijk verschil tusschen de handelingen van de dieren en den mensch zou, volgens sommigen, ook daarin bestaan, dat geen enkel dier ooit gebruik maakt van eenig werktuig. Intusschen geeft Darwin ons in zijn werk over de afstamming van den mensch tal van voorbeelden, door hem en anderen waargenomen, waaruit blijkt, dat vele dieren de neiging tot het gebruik van hoogst eenvoudige werktuigen, althans in zekere mate, bezitten. Men zag een Chimpansee, die nooit met den mensch in aanraking was geweest, noten kraken met een steen. Toen men een Amerikaanschen aap geleerd had het deksel van eene kist met een stok te openen, bezigde hij later dien stok uit eigen beweging als hefboom, om zware lichamen te bewegen. In den strijd met andere apen, of ook met menschen, rollen sommige soorten steenen van de rotsen af en Brehm woonde een dergelijk gevecht bij in een pas van Abyssinië, waarbij de apen zelfs tegen de met geweren gewapende aanvallers de overhand behielden.

Ook de meening, dat de dieren in hunne intellectueele handelingen voor niet den minsten vooruitgang vatbaar zijn, wordt door de feiten gelogenstraft. Reeds uit hetgeen wij opmerkten omtrent den bouw hunner woningen, is dit af te leiden. Doch men heeft ook opgemerkt, dat in andere opzichten het verstand en het overleg zich bij het dier kunnen ontwikkelen. Darwin merkt op, dat jonge dieren veel gemakkelijker kunnen gevangen worden dan oude, en vooral bij het vangen door strikken is dit gebleken. De pelsdieren in Noord-Amerika hebben door de voortdurende vervolging, waaraan zij blootgesteld zijn, een ongeloofelijken graad van scherpzinnigheid en list verkregen.

Doch niet alleen bij een enkel individu op zichzelf is vooruitgang waar te nemen; ook de opvolgende generaties van eene en dezelfde soort gaan zonder twijfel in ontwikkeling vooruit, hoewel natuurlijk veel minder snel dan bij den mensch. Volgens Lartet hebben vele tegenwoordige zoogdieren van verschillende orden grootere hersenen dan hunne voorouders uit het tertiaire tijdvak, en dit brengt ongetwijfeld ook meerdere verstandsontwikkeling mede.

Bij de mieren zijn verschillende graden van geestesontwikkeling bij eene en dezelfde soort duidelijk te herkennen. Uit de studie, die verschillende geleerden van dit onderwerp hebben gemaakt, blijkt, dat haar vooruitgang zich in dezelfde richting beweegt als bij den mensch. De minst ontwikkelde mieren leven van de jacht en dit was volgens Sir John Lubbock bij de oudste mierengeneraties van vroegere tijden

de algemeene levenswijze. Evenals bij den vóórhistorischen mensch en de tegenwoordige natuurvolken leefden deze oermieren in bosschen en woestijnen; zij vormden nog geene koloniën, bouwden geene steden en in de eerste tijden bestond er ook nog geen gemeen overleg bij het jagen.

Later verbeterde dit langzamerhand; men vereenigde zich, om gezamenlijk te bouwen en in gemeenschap te jagen en te vechten. De rassen nu, die het minst vatbaar waren voor ontwikkeling, bleven op dezen eersten trap van beschaving staan en bevinden zich nog in dat eerste ontwikkelingsstadium, zoodat wij uit de studie van deze laag ontwikkelde mierenrassen de zeden en gewoonten der oermieren kunnen leeren kennen, evenals wij uit de levenswijze der tegenwoordige wilde volken besluiten kunnen trekken omtrent den toestand der oudste menschenrassen.

Doch er waren in die oertijden ook mierenrassen, die meer vatbaar waren voor ontwikkeling. Dezen zagen het voordeel in van gemeenschappelijk samenwerken en begonnen zich te vereenigen tot koloniën en tot het bouwen van steden, die door samenwerking van alle leden der kolonie opgebouwd, in staat van tegenweer gebracht en verdedigd werden. Zij kregen toen ook begrip van verdeeling van den arbeid, vooral toen door de voortgaande ontwikkeling, in plaats van de jacht, de veeteelt de hoofdbron van bestaan werd. Zij werden toen herders, hielden huisdieren en ook van deze rassen zijn nog nu vertegenwoordigers blijven bestaan. Andere rassen echter gingen nog meer in hunne levenswijze vooruit en vormen nog tegenwoordig den hoogst ontwikkelden toestand van de mier, n.l. de landbouwmier.

Er is vooral één omstandigheid, die voor de mier als individu ontwikkeling mogelijk maakt, n.l. de betrekkelijk hooge leeftijd, dien zij kan bereiken. Vroeger dacht men, dat deze insecten slechts een zeer geringen levensduur hadden, doch Lubbock had, toen hij zijn boek schreef, nog twee koninginnen, die hij reeds 8 jaren bezat en die nog steeds voortgingen eieren te leggen, terwijl hij werkmieren had van 7 jaren oud.

De dieren vertoonen, evenals de mensch, verschillende gemoedsbewegingen en geven die op merkbare en voor ons verstaanbare wijze te kennen. Een zeker schoonheidsgevoel is o.a. bij de meeste dieren niet zelden aanwezig en Darwin heeft dit bij de vogels vooral duidelijk aangetoond en bewezen, dat het geenszins een gevoel is, dat uitsluitend aan den mensch eigen is.

Bij de vogels is met zekerheid bewezen, dat de wijfjes de prachtige kleuren, waarmede in den regel de mannetjes getooid zijn, bewonderen en dat zij bij de paring zelfs de voorkeur geven aan de mannetjes met de schoonste kleuren. Hetzelfde is met den zang het geval. Gevoel voor muziek is bij de zangvogels ongetwijfeld aanwezig en in den paartijd wordt door de mannetjes een ware zangwedstrijd gehouden

en worden steeds de beste zangers de eer van den huwelijksband waardig gekeurd.

In den regel bepaalt zich nu bij de dieren dit schoonheidsgevoel tot de bekoorlijkheden, die het andere geslacht ten toon spreidt, doch sommige vogels schijnen toch ook overigens een zekeren zin voor het schoone te bezitten. Eenige soorten van colibries versieren hare nesten aan de buitenzijde zeer smaakvol met allerlei gekleurde voorwerpen. Eksters, raven, kraaien, enz. hebben eene bijzondere voorliefde voor blinkende en glinsterende voorwerpen, die zij overal trachten te stelen. De atlasvogels verzamelen bontkleurige voorwerpen, gekleurde veeren, schelpen en versieren daarmede de door hen gebouwde hutten, waarin zij de wijfjes trachten tot zich te lokken.

Het ligt in den aard der zaak, dat het schoonheidsgevoel bij de dieren slechts weinig ontwikkeld is, doch als wij denken aan de hartverscheurende muziek en de afzichtelijke lichaamsversieringen, die vele wilde volken zoozeer bewonderen, dan zijn in dit opzicht althans vele dieren deze wilden vooruit.

Ook vreugde en verdriet, geluk en smart worden door de dieren ondervonden en zij geven daaraan lucht, soms op zeer duidelijke wijze. Bij de hooger ontwikkelde dieren, zooals den hond en de kat, is dit zoo duidelijk, dat het hier niet behoeft te worden betoogd. Doch zelfs de lagere dieren, zooals de insecten, hebben dergelijke gemoedsbewegingen. De mieren houden jachtpartijen voor haar genoegen, zijn dikwijls in vroolijke stemming, vechten en spelen met elkaar. P. Huber nam reeds waar, dat de mieren elkaar achternaloopen; dat zij doen, alsof zij elkaar bijten, evenals jonge honden. Forel heeft, om zich te overtuigen, de proef van Huber herhaald, en ook hij zag, hoe de mieren op vriendschappelijke wijze elkaar beten, bij de pooten trokken en allerlei vermakelijke spelen met elkaar uitvoerden.

Lubbock voegt daarbij nog merkwaardige voorbeelden van vreugde- en bijvalsbetuigingen bij mieren, door hemzelf waargenomen. Hij bracht o.a. in een mierennest, waar de koningin ontbrak, eene vreemde koningin. De werkmieren, die in de woning vertoefden, waren daarmede blijkbaar zeer ingenomen. De eerste mier, die de koningin zag, ging de andere mieren roepen, die de nieuwe heerscheres dadelijk met vreugde omringden, haar met de sprieten liefkoosden en vol vreugde naar hare woonplaats brachten.

Men heeft wel eens beweerd, dat de insecten, die schijnbaar zoo verstandig handelen, door de onvolkomenheid hunner zintuigen juist zouden bewijzen, op een lagen trap van ontwikkeling te staan. Indien dit een feit ware, - iets, dat echter niet het geval is, - dan zou men toch nog volstrekt niet het recht hebben, daaruit eene gebrekkige intellectueele ontwikkeling der insecten af te leiden. Want zijn niet juist bij de minst beschaafde en ruwste barbaarsche volken de zintuigen buitengewoon scherp? En bovendien, zijn wij volkomen in staat, een

oordeel te vellen over de zintuigen dezer kleine diertjes, wier verschijnselen wellicht aan onze geenszins volmaakte methode van waarneming, aan onze minder scherpe zintuigen ontsnappen?

Doch men heeft het bestaan van de zintuigen, zelfs bij tal van insecten, feitelijk bewezen en het is vooral weer Sir John Lubbock, die door zijn helderen blik en vindingrijken geest de middelen heeft weten op te sporen, om die zintuigen aan te toonen. Bij de bijen heeft Lubbock een kleurenzin kunnen waarnemen, door kleine glazen plaatjes met stukjes papier van verschillende kleuren te bedekken en daarop weer een ander glazen plaatje te leggen met een droppel honig. Hij plaatste de glaasjes op eene grasvlakte en gewende de bijen er eerst aan, op deze plaats den honig te komen zoeken. Telkens echter, als de bij een der glazen plaatjes had bezocht, werden zoowel de gekleurde platen als de honigplaten onderling verwisseld, zoodat zij geene enkele maal in dezelfde volgorde waren gelegen.

De bij bezocht nu steeds het eerst het blauwe glas en als zij verjaagd werd, begaf zij zich naar het witte en zoo vervolgens steeds in dezelfde volgorde naar groen, oranje, geel, kleurloos, rood. Dezelfde proef werd nu 100 malen op verschillende tijden, met bijen uit verschillende korven, herhaald. Lubbock zag nu, dat van 100 waargenomen gevallen het blauwe glas 74 malen het eerst werd bezocht, zoodat blauw de geliefkoosde kleur schijnt te zijn. De overige kleuren werden steeds in de boven opgenoemde volgorde bezocht. Hieruit blijkt dus voldoende, dat de bijen een zeker vermogen bezitten, om kleuren waar te nemen, en dit feit is niet van belang ontbloot, daar dit vermogen invloed moet hebben op de ontwikkeling der bloemen, die de bijen bezoeken en wier bevruchting van dit bezoek in hooge mate afhankelijk is.

Toch moet men zich in acht nemen, uit dergelijke waarnemingen besluiten te trekken, die al te ver gaan. De Amerikaansche geleerde Grant Allen heeft zich aan die overdrijving werkelijk schuldig gemaakt. Hij komt in zijn werk *De kleurenzin* tot het gewaagde besluit, dat de waarneming der kleuren voor alle afdeelingen van het dierenrijk - van de laagste dieren af tot den mensch toe - volkomen dezelfde is. Uit het feit, dat insecten dikwijls roode bloemen bezoeken, dat vogels roode vruchten gaarne eten, dat runderen een sterken afkeer van rood hebben, leidt Grant Allen af, dat al deze dieren de roode kleur kunnen waarnemen. Dit is dan ook aan geen twijfel onderhevig, doch men gaat te ver, als men daaruit afleidt, dat die waarneming bij alle dieren volkomen dezelfde is als bij den mensch.

Deze gevolgtrekking is vooral zeer gewaagd, als wij bedenken, dat de dieren ons volstrekt niet hunne indrukken kunnen mededeelen en wij onze besluiten moeten trekken uit onze objectieve waarnemingen van hunne handelingen. De meest bevoegde beoordeelaars in deze zaak, zooals Magnus, Brücke en Wallace, verwerpen dan ook de theorie

van Allen, als op geenerlei bewijs gegrond. De proeven van Lubbock en anderen bewijzen, wel is waar, dat de dieren een zeker vermogen bezitten, om kleuren te onderscheiden, doch er volgt, volgens die geleerden, geenszins uit, dat de dieren ook dezelfde elementaire kleuren hebben als wij, dat zij de kleuren op dezelfde wijze waarnemen of dat de indruk op hunne zintuigen volkomen dezelfde is als op de onze.

Hetzelfde geldt ten opzichte van het gehoor der lagere dieren. Men kan inderdaad bewijzen, dat de insecten hooren, doch *hoe* zij hooren en *wat* zij daarbij waarnemen, kunnen wij niet beslissen en zullen wij ook waarschijnlijk nog niet zeer spoedig kunnen bepalen.

Trouwens, het heeft reeds zeer veel moeite en tal van proeven gekost, om het schijnbaar zoo eenvoudige feit vast te stellen, dat de insecten inderdaad hooren. Van oudsher heeft men dit onderwerp met bijzondere ingenomenheid bestudeerd en toch is men met dit onderzoek betrekkelijk nog niet ver gevorderd.

Men volgde hierbij gewoonlijk niet den aangewezen weg, om tot het doel te geraken, daar men zich er vooral toe bepaalde, de organen zelf op te sporen, die voor het hooren dienen, in plaats van vooraf met zekerheid vast te stellen, of de te onderzoeken insecten werkelijk geluid kunnen waarnemen. Professor Graber te Czernowitz heeft het onvoldoende dier vroegere methoden vooral in het licht gesteld en door hemzelven werden zeer merkwaardige proeven genomen, om in deze quaestie licht te verschaffen. Daar het onderzoek naar de gehoororganen der insecten geene uitkomsten opleverde, werd vroeger de gevolgtrekking gemaakt, dat de insecten ook werkelijk niet hooren, hoewel blijkbaar toch ook de oorzaak kon gelegen zijn in minder juiste waarneming of de mogelijkheid kon bestaan, dat de insecten geluiden op andere wijze waarnemen dan de hoogere dieren.

Slechts voor eene enkele groep van insecten, de sprinkhanen en krekels, was het bezit van een gehoororgaan en de waarneming van geluiden reeds vóór langen tijd met zekerheid aangetoond. Dat deze insecten kunnen hooren, was dan ook reeds a priori te verwachten, daar het bekend was, dat de wijfjes dezer insecten door het geluid der mannetjes worden gelokt, als ook dat dezen bij het minste gedruisch in de nabijheid hun gezang staken. Werkelijk vond Von Siebold reeds in 1844 bij deze dieren een trommelvlies, waarin eigenaardige, op snaren gelijkende zenuwuiteinden uitloopen. Graber toonde nu onlangs aan, dat de meeste andere insecten insgelijks dergelijke, op snaren gelijkende eindapparaten bezitten, doch zonder het trommelvlies, en hij deed eenige merkwaardige proeven, waaruit bleek, dat vele insecten ook werkelijk hooren.

Hij bezigde daartoe niet slechts krekels, kakkerlakken, vliegen en andere geluidgevende insecten, doch nam ook verschillende waterbewoners, o.a. waterkevers en waterwantsen, in zijn onderzoek op. Uit dit laatste bleek nu, dat deze insecten een betrekkelijk zeer fijn ge-

hoor bezitten. Een zeer zwak geluid, voortgebracht door tegen den wand van het aquarium met eene staaf te tikken, deed de rustig zwemmende diertjes als door een donderslag uit elkaar stuiven. Tegen deze proef kan niet de tegenwerping gemaakt worden, dat de stoot tegen den wand van het vat eene zekere mechanische beweging van het water ten gevolge had, waardoor de diertjes op de vlucht gingen, want de stoot was zoo gering, dat van eene beweging van het water zelf niets was te bespeuren, en bovendien nam Graber waar, dat de insecten tegenover eene zeer sterke, opzettelijk voortgebrachte beweging van het water, die niet met geluid gepaard ging, volkomen onverschillig waren.

Ook tonen, die in de lucht voortgebracht worden, kunnen door deze waterdieren worden waargenomen. Het krachtige geluid eener gewone tafelschel, dat in de vrije lucht werd voortgebracht in de nabijheid van het aquarium, dreef de insecten in menigte op de vlucht. Verder werd nog bewezen, dat de door Graber onderzochte waterdieren ook het verschil in toonhoogte kunnen waarnemen en dat de meeste van hen voor hoogere tonen gevoeliger zijn dan voor lagere. Graber plaatste zich met eene viool bij het aquarium en speelde daarop met krachtigen streek de toonladder. De laagste tonen tot den toon g□ van de toonladder hadden niet den minsten invloed op de gemoedsrust der diertjes; de tonen van g□ tot ā□ deden enkele dieren opschrikken en de nog hooger liggende tonen deden er steeds meer op de vlucht gaan.

Lubbock heeft ook omtrent het gehoororgaan der insecten vele merkwaardige proeven genomen. Met zijne mieren leverde dit onderzoek echter geene uitkomsten op; zij bleven voor de sterkste geluiden onverschillig. De geleerde onderzoeker merkt echter zelf daarbij op, dat dit nog niet bewijst, dat deze insecten ook werkelijk het gehoor missen. Wellicht is hun gehoororgaan slechts vatbaar voor zulke fijne geluidsindrukken, dat die voor ons onmerkbaar zijn.

In het algemeen echter kan men met zekerheid uit de jongste onderzoekingen besluiten, dat de meeste insecten een zeer fijn gehoor bezitten en ook meestal de overige zintuigen, die de mensch heeft. Deze uitkomst is hoogst gewichtig in verband met eene andere vraag, n.l. deze, of de dieren eene taal bezitten en elkaar voor hen verstaanbare mededeelingen kunnen doen. En inderdaad, hoewel men ook deze vraag steeds eenvoudig, zonder nader onderzoek, ontkennend heeft beantwoord, hebben de nieuwere waarnemingen de verrassende uitkomst opgeleverd, dat ook de dieren eene taal hebben, al kan deze dan ook in de verste verte niet vergeleken worden bij de gearticuleerde taal van den mensch.

Reeds Darwin heeft in zijn *Descent of man* een aantal voorbeelden aangehaald van dieren, die door geluiden zich voor elkander verstaanbaar kunnen maken. Vele dieren brengen zeer verschillende geluiden

voort, die van hunne gemoedsstemming afhangen, en in dit opzicht is het vooral merkwaardig, dat de hond, sedert hij een huisdier is geworden, vier of vijf nieuwe geluiden heeft leeren voortbrengen, zoodat bij dit dier blijkbaar ook een vooruitgang in de taal is te bespeuren. Ook het huishoen kan minstens twaalf verschillende geluiden voortbrengen. Wij mogen dus volstrekt niet met eenig goed recht beweren, dat de taal der dieren niet voor ontwikkeling vatbaar is, want wij verstaan die taal in den regel niet of slechts zeer onvolkomen en kunnen er dus geen juist oordeel over vellen.

Een wezenlijk verschil bestaat dus in dit opzicht tusschen den mensch en de dieren niet. De mensch drukt, evenals het dier, zijne gedachten dikwijls uit door gebaren en door niet-gearticuleerde geluiden, en vooral is dit het geval bij het jonge kind en de laagste menschenrassen. De ruwste wilden bezitten, volgens Sir John Lubbock, zelfs geene woorden, om getallen, hooger dan vier, uit te drukken, en evenmin gebruiken zij abstracte benamingen voor de meest alledaagsche voorwerpen en begrippen. In de binnenlanden van Borneo en Sumatra en op de Polynesische eilanden leven, volgens Büchner, wilden, die slechts enkele heesche en krassende geluiden kunnen voortbrengen, en evenzoo uiten de Boschjesmannen veelal slechts ruwe keelgeluiden en moeten zich dikwijls met gebaren en teekens behelpen. Daarentegen kan ook een dier, zooals de hond, onze woordentaal zeer goed begrijpen en dikwijls ook, zooals de papegaai en de ekster bewijzen, gearticuleerde geluiden voortbrengen en die met bepaalde begrippen verbinden. Men heeft dus niet het recht, om aan de dieren het vermogen, om gearticuleerde geluiden voort te brengen en te verstaan, absoluut te ontzeggen. Hier bestaat ook weer alleen een verschil in graad, daar de mensch het vermogen, om woorden met bepaalde begrippen te verbinden, in veel hoogere mate bezit dan het dier.

Doch zelfs dieren, die ons volkomen stom toeschijnen, zooals kevers, mieren, bijen, enz., bezitten, volgens nieuwere proefnemingen, eene soort van taal en het is zeer goed mogelijk, ja, zelfs waarschijnlijk, dat zij, hoewel voor ons onhoorbaar, zekere geluiden voortbrengen, waardoor zij zich voor elkander verstaanbaar kunnen maken. De proeven, daaromtrent door Lubbock, Büchner en anderen genomen, zijn uiterst verrassend.

In L. Büchner's merkwaardig en leerzaam boek: *Aus dem Geistesleben der Thiere*, vinden wij o.a. verschillende voorbeelden opgesomd van kevers, die op eene of andere wijze hunne gedachten aan elkaar kenbaar maken. Soms geschiedt dit, zooals bij den doodgraver, door een geluidgevend orgaan, soms ook eenvoudig door aanraking met de sprieten. Zij schijnen evenwel elkaar ook op een afstand te kunnen roepen. Büchner deelt mede, dat eene gouden tor, die een dooden meikever wilde wegsleepen en dit werk niet alleen kon verrichten, naar een boschje in de nabijheid liep, een metgezel meebracht en

toen met dezen gezamenlijk aan den arbeid toog. Een ander merkwaardig geval wordt door hem uit Amerika medegedeeld. Op een veld waren twee kevers aan het werk, om in een hoop aarde een gat te graven. De eene kever werkte buiten, de andere bracht telkens een weinig aarde van binnen naar buiten. Nadat dit ongeveer een half uur had geduurd, kwam de kever, die binnen werkte, plotseling uit de opening en liep snel naar zijn makker. Zij brachten de koppen bij elkaar en voerden blijkbaar eene beraadslaging, want kort daarna schenen zij het eens te zijn geworden, daar zij nu van bezigheid verwisselden en de kever, die buiten gewerkt had, naar binnen ging en omgekeerd.

Het bezit van het vermogen, om hunne gedachten door eene taal aan elkaar mede te deelen, is vooral voor die dieren hoogst gewichtig, die in koloniën leven of ook overigens in vele hunner handelingen gemeenschappelijk moeten optreden. Gemeenschappelijke handelingen zouden, zonder het bezit eener taal, onmogelijk zijn.

De mieren wekken ook met betrekking tot dit vermogen onze hoogste belangstelling en verbazing op. Lubbock, die zijne mieren met gekleurde stippen merkte, om ze altijd te kunnen herkennen, bracht zulk eene mier bij een hoopje larven. Zij onderzocht dezen eerst nauwkeurig, doch daar zij ze alleen niet kon vervoeren, ging zij naar hare woning en keerde met een achttal vriendinnen terug, die allen rechtstreeks naar de larven gingen, zoodat haar blijkbaar eene mededeeling was gedaan. Toen ongeveer ⅔ van den weg was afgelegd, nam Lubbock de gemerkte mier weg; al de anderen liepen toen naar de woning terug. Een half uur later bracht hij de eerste mier weer bij de larven. Zij ging weer zonder larven naar de woning en bracht weer eenige andere mieren mede, die nu allen zich naar de larven begaven.

Bij andere proeven zag Lubbock, dat de mieren ook soms arbeidsters uitzenden, om andere mieren te halen. Zij beduiden dan aan haar steeds nauwkeurig den weg en de uitgezonden arbeidsters vinden dien ook altijd. Men ziet dan ook, dat de diertjes met elkaar overleggen, allerlei gebaren maken en hunne handelwijze inrichten naar verkregene mededeelingen. Evenwel schijnt de taal bij verschillende soorten van mieren niet dezelfde te zijn; alleen mieren van dezelfde soort verstaan elkaar.

Op welke wijze echter de mieren en andere insecten met elkaar spreken, heeft men niet door proeven kunnen uitmaken. Lubbock heeft door allerlei middelen getracht, tot de kennis van de mierentaal te geraken, en alle mogelijke middelen beproefd, om hare geluiden op te vangen. Hij bezigde zelfs een microphoon, om de geluiden - indien daarin althans de mierentaal bestaat - te kunnen waarnemen; hij hoorde toen de diertjes duidelijk loopen, doch van het spreken kon hij niets bespeuren. Evenwel is dit nog geen bewijs, dat de mieren

geene geluiden voortbrengen, daar het mogelijk is, dat ons gehoororgaan niet in staat is, deze geluiden waar te nemen.

Wij komen nu tot die geesteshoedanigheden, die betrekking hebben op het verstand en die onder al de zielsvermogens van den mensch den eersten rang innemen. Het blijkt echter meer en meer uit de nauwkeurige studie van de handelingen der dieren, dat het verstand geenszins een uitsluitend praerogatief is van den mensch, doch dat ook de dieren nadenken en bij hunne handelingen overleg gebruiken en dat dezen niet alleen kunnen verklaard worden uit eene niet-aangeleerde, overgeërfde gewoonte.

Voor de hoogere dieren vinden wij daarvoor vele bewijzen in het werk van Darwin over de afstamming van den mensch. Vooreerst wijst Darwin erop, dat vele dieren zich in eene groote mate van opmerkingsvermogen kunnen verheugen, dat misschien de gewichtigste factor geweest is bij de intellectueele ontwikkeling, ook van den mensch.

Daarbij is ook eene zeer belangrijke omstandigheid, dat de dieren de zaken, die zij vroeger hebben opgemerkt, zich later ook herinneren; dat zij meestal een uitstekend geheugen bezitten. Voor apen en honden is dit feit genoegzaam bekend. Darwin had een hond, die hem nog na zijne groote reis om de wereld, bij eene afwezigheid van ruim vijf jaren, herkende. Ook bij de vogels zijn opmerkingsvermogen en geheugen zeer scherp ontwikkeld. Zij herkennen in hunne gevangenschap verschillende personen en geven duidelijk hunne vreugde of antipathie te kennen, zelfs als zij hen in langen tijd niet hebben gezien.

De vogels herkennen echter ook zeer gemakkelijk andere dieren. Een merkwaardig geval wordt daaromtrent door Darwin vermeld, dat door Audubon is waargenomen. Deze zag op de jacht, naar hij meende, een wilden kalkoen en liet dien door zijn hond jagen. Tot zijne groote verbazing liep de vogel echter niet weg, toen de hond hem naderde, en deze greep ook den kalkoen niet aan. De kalkoen was n.l. vroeger door Audubon tam gemaakt, doch vóór eenigen tijd in het bosch ontsnapt. Vogel en hond herkenden elkaar dus als oude vrienden, na eene zekere periode van scheiding.

Bij de mieren is hetzelfde waargenomen. P. Huber zag duidelijk, dat mieren hare kameraden van dezelfde kolonie, waarvan zij vier maanden gescheiden waren geweest, herkenden en hare terugkomst met groote vreugde begroetten. Doch de nieuwere proeven van Lubbock bewezen, dat het geheugen der mieren zich nog over eene veel grootere tijdsruimte uitstrekt. Hij verdeelde de bewoners van een mierennest in twee helften, die van elkaar werden gescheiden. Na verloop van zes weken begon hij de mieren uit de eene afdeeling, één voor één en met lange tusschenpoozen, over te brengen naar de andere. Zij werden hartelijk en met vreugde door hare vroegere kameraden ontvangen, terwijl andere mieren uit vreemde nesten, die Lubbock in dezelfde afdeeling bracht, onherroepelijk werden vermoord. Hij beproefde

dit tallooze malen, doch de uitkomst was steeds dezelfde. Toen eenige maanden verloopen waren, werden, wel is waar, de in het nest gebrachte mieren met eenig wantrouwen begroet en soms zelfs aangevallen, doch daarbij moet men in aanmerking nemen, dat toen ook een geheel nieuw geslacht was geboren. Kwamen er echter nog overgeblevene, oude mieren bij, dan wisten dezen den jeugdigen bewoners aan het verstand te brengen, dat de nieuwe bezoekers haar vanouds bekend waren, en dan was de ontvangst steeds zeer goed. Dit was zelfs nog het geval na verloop van een jaar en negen maanden.

Dikwijls gaan de dieren bij hunne handelingen met eene groote mate van overleg te werk en, hoewel men hier steeds den invloed van het instinct in het oog moet houden, zoo is dit toch niet altijd eene toereikende verklaring en kunnen wij in vele gevallen niet ontkennen, dat het verstand en het nadenken daarbij eene voorname rol spelen.

Houzeau bericht ons, dat zijne honden bij het doortrekken van eene dorre vlakte in Texas veel last van dorst hadden en toen herhaalde malen naar lagere plaatsen van den bodem liepen, om daar naar water te zoeken, hoewel die plaatsen zich overigens door niets onderscheidden van de omringende oppervlakte van den bodem. In deze handeling komt de hond volmaakt overeen met den wilde, die evenzoo handelt en zich, evenmin als een hond, bewust is van de oorzaak, dat op de lagere plaatsen van den bodem zich het water verzamelt. Beiden, zoowel de hond als de wilde, gaan hier met hunne ervaring te rade.

Rengger gaf een aap dikwijls klontjes suiker, die in een papier waren gewikkeld, en eens voegde hij daarbij eene levende wesp, die den aap, bij het openen van het papier, stak. Zoodra dit slechts eenmaal het geval was geweest, hield de aap voortaan het papier altijd eerst bij het oor, om te vernemen, of er beweging in te bespeuren was.

Van alle dieren schijnt echter ook weer aan de mieren, met betrekking tot de verstandelijke ontwikkeling, het overleg en het nadenken bij verschillende handelingen, de eerste plaats te moeten worden ingeruimd. Dit zal vooral op verrassende wijze uitkomen, als wij de mieren gadeslaan in hare huishoudelijke bezigheden en in hare verrichtingen op het jachtveld.

In de eerste plaats merken wij deze vermogens op bij de vangst van hare slaven. De mieren hebben n l. de slavernij ingevoerd en dit heeft haar niet in alle opzichten tot voordeel gestrekt. Overdaad en gebrek aan bezigheid schijnen op de overigens zoo nijvere mier een even ongunstigen invloed te hebben als op den mensch en hebben haar tot een geheel ander wezen gemaakt. De gewoonte, om het werk door anderen te doen verrichten, maakt deze dieren vadzig en lui; zij geraken er meer en meer door in verval, verliezen zelfs den moed, die haar overigens in zoo hooge mate eigen is, en worden met recht hulpelooze schepselen.

Huber heeft de gewoonte, om slaven te maken, het eerst waargenomen bij *Formica rufescens*. Hij zag, dat deze mieren-slavenhouders volkomen van hare dienaren afhankelijk zijn en zonder dezen spoedig zouden te gronde gaan. Zij kunnen niet meer bouwen en hare larven niet meer voeden. Is het noodig, naar eene andere plaats te verhuizen, dan slepen de slaven hare meesters met de kaken voort.

Dezelfde onderzoeker sloot eens dertig dezer mieren, met eene groote hoeveelheid voedsel en eenige larven en poppen, op, om haar tot arbeid aan te sporen. Doch zij deden niets; wat meer zegt, zij konden niet eens zichzelf meer voeden en stierven grootendeels van den honger. Toen bracht hij er een enkelen slaaf (Formica fusca) bij. Deze toog dadelijk aan den arbeid, bracht alles in orde, verzorgde de larven en voedde de volwassen mieren.

Darwin onderzocht de gewoonte, om slaven te maken, nog bij eene andere soort van mier, *Formica sanguinea*, die evenwel reeds vroeger door Huber als slavenhouders waren herkend. Darwin opende veertien nesten dezer mier en vond daarin steeds eenige slaven. Dezen zijn steeds gemakkelijk te herkennen, want zij zijn zwart en slechts half zoo groot als hare meesters, die rood zijn. Bij deze soort is echter de verwijfdheid nog niet zoover gevorderd en schijnen de slaven alleen huiswerk te verrichten en het nest niet te verlaten, terwijl de meesters zelf uitgingen, om het voedsel naar het nest te sleepen. Slechts als er gevaar dreigt, sleepen de slaven hare meesters naar buiten. Deze mier heeft echter in Zwitserland weer geheel andere gewoonten. Hier verlaten ook de slaven het nest en zijn dan in het bijzonder belast met het beklimmen der boomen, om naar bladluizen te zoeken.

Hoewel dus de gewoonte der slavernij ertoe medewerkt, om de zeden der meesters te doen verslappen, zoo blijven toch gewoonlijk persoonlijke moed en groote mate van overleg, de karaktertrekken der mier, in onverminderden graad bestaan, en juist op de slavenjachten komt dit het duidelijkst uit.

Deze jachten, meestal gepaard met hevige gevechten, hebben plaats in de meest volmaakte orde en met een overleg, dat bewonderenswaardig is en aan den mensch in vele opzichten tot voorbeeld mag strekken.

Huber zag een leger van soldaten, amazonen, optrekken, om eene mierenstad te plunderen, waartoe meestal *Formica fusca* wordt uitgekozen. Het leger trok in kolonne op, zonder dat er één achterblijver was, en de tocht ging in rechte lijn op het vijandelijke kamp af. Hier werd eerst door de schildwachten een zwakke tegenstand geboden, doch het meerendeel van dezen ging naar binnen, om alarm te maken en hulp te roepen. Doch de hoofdmacht der aanvallers rukte nu aan, drong de verdedigers naar binnen en bezette de toegangen der vesting. Vervolgens werden openingen gegraven in de wanden van de citadel, en de aanvallers drongen naar binnen, waar zij alles, wat tegenstand

bood, doodden, doch bij het aftrekken ieder eene levende larve medenamen. Deze larven worden dan door de overwinnaars tot slaven opgevoed.

Het is merkwaardig, dat bij de slavenhouders onder de mieren de kaken volkomen vervormd zijn. Zij zijn niet meer tot den gewonen arbeid geschikt, doch zijn overgegaan in nijptangen, die alleen om te vechten kunnen gebruikt worden.

Bij de zoo even genoemde slavenhouders is dus nog niet alle energie verloren gegaan. Bij andere soorten echter is, door den invoer der slavernij, de verdorvenheid der zeden zóó groot geworden, dat zij zelfs geen sprankje van haar oorspronkelijken moed hebben overgehouden. Zij zijn dan uiterst zwak en krachteloos geworden, zóó zelfs, dat eene kleine, zwarte mier haar met een enkelen slag doodt.

De mieren, die van de jacht leven, zijn in het algemeen niet de meest ontwikkelde, doch geven toch dikwijls ook vele blijken van overleg. Zij richten hare tochten in naar een vooraf wel beraamd plan, staan daarbij onder uitstekende discipline en worden gecommandeerd door bevelhebbers en onderbevelhebbers, die hunne vaste plaatsen in het leger innemen. Vandaar dan ook, dat zij in staat zijn, om zelfs grootere dieren, zooals muizen, ratten en hagedissen, te overweldigen, en dat dezen dan ook voor sommige soorten van mieren zeer bevreesd zijn.

Bij hare tochten - die, van het mieren-standpunt beschouwd, zich dikwijls verbazend ver uitstrekken, b.v. over 100 pas of meer - maken de mieren ook gebruik van opzettelijk door haar daartoe aangelegde wegen. Zoo kende dus de mier het nut van gebaande wegen reeds lang, vóórdat de Romeinen de eerste wegen in de door hen veroverde landen, Griekenland en Perzië, aanlegden. Somtijds ziet men o.a., dat twee nesten, die op grooten afstand van elkaar zijn gelegen, door een harden weg in het weeke en oneffen weiland met elkaar in verbinding staan. De grasstengels worden bij den grond afgesneden en verwijderd; zand en aarde worden onder de oppervlakte gebracht en vervolgens weer bedekt met eene harde, vaste laag van leem en zand. Dikwijls werken hier duizenden arbeiders onder het opzicht van anderen, die slechts bevelen geven.

Het meest merkwaardig is de verstandsontwikkeling bij die soorten van mieren, die reeds zoover gevorderd zijn op den weg der beschaving, dat zij de veeteelt en den landbouw beoefenen.

Men heeft in de laatste jaren - hoe ongeloofelijk het ook schijne - gevonden, dat in de mierennesten tal van vreemde dieren leven, die hare huisdieren zijn. Dit kunnen geene slaven zijn, want zij verrichten geen arbeid en doen geene andere diensten dan dezen enkelen, dat zij hun meesters voedsel leveren in den vorm van een zoet vocht, dat door hen wordt afgescheiden. In plaats van werk te verrichten, worden deze huisdieren juist door de mieren uitstekend verzorgd.

Er zijn echter ook huisdieren in sommige mierennesten, die, zonder slaven te zijn, enkele huishoudelijke bezigheden verrichten. Nog anderen

dienen alleen tot het genoegen der meesters, zooals bij ons een hond of een vogel, en in het geheel heeft men reeds 584 soorten van huisdieren in de mierennesten waargenomen.

De mieren drijven dus veeteelt en haar voornaamsten veestapel vormen de bladluizen. Dit was reeds aan Linnaeus bekend, die de bladluizen de melkkoeien der mieren noemde. Dezen zijn echter ook zeer goede en zeer verstandige veehoeders. De bladluizen worden in afzonderlijke vertrekken gehuisvest, van het voedsel voorzien, dat zij behoeven, en hare eieren worden met de meeste zorg behandeld en bewaard. Er worden echter verschillende soorten van bladluizen als huisdieren gebezigd en opmerkelijk is daarbij het feit, dat de mieren de behoeften van die verschillende soorten kennen en de behandeling van de bladluizen daarnaar regelen. Want er zijn bladluizen, die de bladeren van planten bewonen; anderen, die in boomschors leven, en nog anderen, die zich met wortels voeden. Elk dezer soorten nu wordt door de mieren voorzien van die soort van voedsel, die aan hare levenswijze beantwoordt. Ja, wat meer zegt, voor die bladluizen, die in de vrije lucht op bladeren leven, bouwen zij afzonderlijke hoeven in de open lucht en door wallen omgeven, terwijl zij die door gangen met hare woning verbinden. Hier brengen zij, zooals door Lubbock werd aangetoond, in het voorjaar de jonge bladluizen steeds op die planten, die zij als voedsel noodig hebben.

Hebben de mieren behoefte aan voedsel, dan worden de bladluizen door haar gemolken, en deze diertjes laten in den regel het vocht niet wegvloeien, vóórdat de melktijd er is. De mier streelt het insect met de sprieten en daarop wordt het vocht afgescheiden.

Doch deze veestapel zou voor de mieren weinig nut opleveren en hare veeteelt zou zeer onvolkomen zijn, indien de door de bladluizen geleverde melk niet bewaard kon worden. Ook daarvoor is echter gezorgd en wel op zeer wonderbare wijze. In elk mierennest bevinden zich eenige mieren, die in het bezit zijn van een verbazend omvangrijk achterlijf en die reeds in het ei, vóór de geboorte, door de veehouders bestemd zijn, om later als reservoirs voor de melk dienst te doen.

Deze levende reservoirs worden bij het melken medegenomen, om al het zoete vocht op te nemen en uit te zuigen, waarbij het achterlijf een geweldigen omvang verkrijgt. Zij moeten dan den honig bewaren, totdat zij, als het voedsel uitgedeeld moet worden, weer worden geledigd. Daarna worden zij opnieuw gevuld en met deze eentonige en niet benijdenswaardige bezigheid verloopt het gansche leven dezer wandelende melkkuipen.

Van alle soorten van mieren zijn de landbouwmieren het meest ontwikkeld en in beschaving vooruitgegaan. Bekend is vooral de landbouwmier van Texas, die door een uitstekend Amerikaansch onderzoeker, Mc. Cook, ijverig werd bestudeerd. Zijne mededeelingen, aan Darwin gedaan, alsmede het in 1879 door hem uitgegeven werk: *The*

natural history of the agricultural ant in Texas, hebben onze kennis van de zeden en gewoonten der landbouwmieren zeer uitgebreid.

De landbouwmieren van Amerika, waar zij het meest worden aangetroffen, hebben het in haar vak al bijzonder ver gebracht en zij leveren ons op hare akkers een toonbeeld van zindelijke en nette cultuur. De plant, die door de mier van Texas geteeld wordt, is de zoogenaamde 'mierenrijst' en wordt op afzonderlijke, groote akkers, in de nabijheid der mierenwoning, geplant. Doch vóórdat dit kan geschieden, is er nog vrij wat werk te verrichten, dat voor deze kleine diertjes met recht een reuzenarbeid mag heeten. De akker, die dikwijls eene middellijn heeft van 3 à 4 meters, wordt vooraf geheel ontgind, d.i. alle vreemde planten worden met de kaken uitgetrokken en weggesleept, tot buiten de grens van den akker. Daarna omgeven de mieren het korenveld met een aarden wal en planten er nu de mierenrijst in, eene grassoort, die een rijken oogst van graankorrels oplevert. Het bouwland wordt steeds zeer goed gezuiverd en de nietige diertjes verraden daarbij meer inzicht in de eischen van een goeden landbouw, dan met vele onzer landlieden het geval is. Zij verwijderen zorgvuldig al het onkruid, dat op hare akkers opschiet, en zetten dit voort, totdat de oogst is aangebroken.

In de Oostersche landen komen insgelijks vele soorten van mieren voor, die den landbouw beoefenen, doch de meeste van dezen kweeken de planten niet zelf, doch zamelen alleen de graankorrels van de korenvelden of van wilde planten op, die zij dan in voorraadsschuren bewaren en tegen schadelijke invloeden weten te beschutten. Het is ook van deze mieren, dat in den Bijbel gesproken wordt, terwijl ook de Talmud reeds bepalingen inhield omtrent haar graanvoorraad. Hieruit blijkt, dat de merkwaardige vermogens dezer mieren reeds sedert tal van eeuwen bekend zijn, zoodat zij dan ook reeds door de oudste schrijvers werden beschreven. Nog tegenwoordig graven de Fellah's in de omstreken van Jaffa de nesten der landbouwmier in tijden van hongersnood op.

Ook deze mieren geven dikwijls blijken van eene groote mate van overleg en verstand bij hare uitmuntende zorg voor den oogst. De schuren worden steeds met zorg gereinigd en schoongehouden. De oogst wordt bij voorkeur binnengehaald bij droog weer. Mocht dit echter bepaald onmogelijk zijn, dan wordt de eerste fraaie, zonnige dag dadelijk te baat genomen, om den voorraad naar buiten te brengen en te drogen. Bedorven korrels laat de mier dan buiten liggen. Forel zag, dat eene soort van landbouwmier, als zij voedsel noodig heeft, door bevochtiging der zaden het kiemingsproces doet optreden, om de daarbij gevormde suiker te gebruiken. Hetzelfde bericht Lartet van de Syrische oogstmier, die hij van 1875-1878 in menigte op de velden bij Jaffa waarnam.

Het is onmogelijk, al dergelijke handelingen aan het instinct toe te

schrijven. Vooral dan gaat dit niet aan, als wij zien, dat vele dieren handelingen volbrengen, die duidelijk naar omstandigheden geregeld worden, die vooraf niet waren te voorzien. Zoo zag men o.a., dat mieren, die bij eene verhuizing vele zaken hadden mee te voeren en aan eene steile helling waren gekomen, haar last neerlegden en een deel der mieren naar den voet der helling zonden. De bagage werd nu naar beneden geworpen en door de andere mieren opgevangen en weggedragen, terwijl de mieren boven op den berg steeds nieuwe bagage aanvoerden.

Wij zien uit dit voorbeeld tevens, hoe de mieren het beginsel der verdeeling van den arbeid op zeer verstandige wijze in practijk weten te brengen, en men heeft dit in tal van andere gevallen opgemerkt. Alleen de minst ontwikkelde jachtmieren kennen dit groote grondbeginsel van maatschappelijken vooruitgang nog niet. Doch de meer beschaafde jagersvolken trekken er op hunne krijgstochten op meesterlijke wijze partij van. Bij dezen geschiedt alles in gemeen overleg; er zijn soldaten, officieren en onderofficieren, die allen hunne vaste plaats in het leger innemen, en ieder van hen heeft eene bepaalde, hem vooraf toebedeelde bezigheid.

Ook de bijen vertoonen die arbeidsverdeeling, waarbij verschillende afzonderlijke individu's met bepaalde bezigheden worden bedeeld, zoodat zij, als het ware, verschillende organen voorstellen van de gansche huishouding. In al deze gevallen zijn de lichaamsdeelen, die oorspronkelijk bij alle individu's gelijk waren, gedeeltelijk in ontwikkeling achteruitgegaan, terwijl andere organen zich hooger hebben ontwikkeld. Te gelijk zijn daarbij dan ook de geestvermogens der verschillende individu's verschillend geworden.

Men moge nu de handelingen, waarbij de verdeeling van den arbeid aan den dag treedt, voor het tegenwoordige aan het instinct toeschrijven, dat van vroegere geslachten is overgeërfd, - éénmaal moet er toch een tijd geweest zijn, waarop dit instinct is ontstaan, en dit kan slechts ontsproten zijn uit werkelijke verstandelijke vermogens en door oefening daarvan. Dieren toch, die voor de toekomst zorgen en die de belangen van eene gansche kolonie behartigen, handelen zonder eenigen twijfel met verstand. Mogen nu ook tegenwoordig eenige dier handelingen instinctief, d.i. automatisch, mechanisch, uitgevoerd worden, zeker is het, dat zij oorspronkelijk door oefening van het verstand zijn verkregen en eerst later, door de erfelijkheid van gewoonten, instinctmatig zijn geworden.

Toch is die overgang van verstandelijke in instinctmatige handelingen niet te beschouwen als achteruitgang van den intellectueelen toestand. Integendeel, door de vorming dier mechanische handelingen is het geestesleven van den dierstaat meer volkomen geworden, want, daar de strikt noodige werkzaamheden nu voor een deel automatisch worden uitgevoerd, heeft er eene besparing plaats van intellectueele

krachten, die nu tot andere doeleinden kunnen gebezigd worden. De verdeeling van den arbeid wordt nog bij vele andere diergroepen in toepassing gebracht, die in koloniën of in groote, gemeenschappelijke kudden of troepen leven. De groote kudden van olifanten, wilde paarden, runderen, enz. hebben steeds aanvoerders, waaraan zij onvoorwaardelijk gehoorzamen; er heerscht eene zekere tucht en elk individu werkt mede tot bevordering der belangen van den geheelen dierstaat.

Nog duidelijker treden verstandelijke ontwikkeling en overleg der dieren aan den dag bij het vermogen, om hunne behoeften in zekere mate vooruit te kunnen berekenen. Büchner deelt o.a. mede, dat eene soort van boktor, die in Indië leeft, de schors en het splint van boomtakken afknaagt, totdat dezen loslaten en naar beneden vallen. Deze takken zijn geheel opgevuld met de jonge larven en poppen van den kever en deze wil, door het afzagen der takken, het gevaar voorkomen, dat de larven nadeel ondervinden van het al te rijkelijk toestroomende vocht uit den stam.

Bij de mieren bestaat insgelijks dit vermogen, om behoeften te kunnen vooruitzien en zich daarnaar te regelen. Zij kunnen b.v. nagaan, of er na eenigen tijd in de kolonie meer soldaten of meer werkmieren zullen noodig zijn, want men ziet, dat zij, al naar de behoefte aan de eene of andere soort van individu's, soldaten of werkmieren uit de eieren kunnen doen ontstaan. Zoo weet ook de landbouwmier nauwkeurig den tijd te berekenen, wanneer de graankorrels zullen gaan kiemen en dus ongeschikt zouden worden, om als voedsel te dienen. Tegen dien tijd bijt zij met hare kaken het kiempje af.

Men wil gewoonlijk aan het dier elk vermogen ontzeggen, om algemeene, abstracte begrippen te vormen; men ontkent, dat een dier zelfbewustzijn zou bezitten of in staat zou zijn, over zijn eigen toestand na te denken. Doch men geeft voor die meening geene enkele reden aan en noemt geene verschijnselen, waaruit het zou zijn af te leiden. Het is toch zeer moeielijk, de ziel van een dier volkomen te doorgronden, en wij kunnen ons niet gemakkelijk eene voorstelling maken van de begrippen, die een dier zich vormt. Darwin merkt te recht op, dat een hond, die geheugen heeft en verbeeldingskracht bezit, zooals uit zijne droomen blijkt, ook wel abstracte beschouwingen zal kunnen hebben, b.v. over vreugde of smart, die hij vroeger op de jacht ondervond. Daarentegen wijst Büchner erop, hoe weinig eene slaafsche, afgebeulde vrouw van een Australischen inboorling, die bijna geene woorden voor abstracte begrippen bezit en niet verder dan vier kan tellen, over den aard van haar eigen bestaan zal kunnen nadenken.

Doch men kan nog verder gaan. Wij zagen reeds, dat tal van dieren dezelfde gemoedsaandoeningen bezitten als de mensch. Zij hebben echter ook hartstochten en zelfs in zekeren zin eenigermate een zedelijk gevoel, hetgeen wij nog door enkele voorbeelden willen trachten aan te toonen.

De apen kennen ongetwijfeld het zoete gevoel der wraak. Rengger en Brehm hebben dit bij tamme apen met zekerheid waargenomen en Andrew Smith maakt melding van een baviaan, die zich nog lang verheugde over de wraak, die hij genomen had op iemand, die hem dikwijls plaagde.

Liefde tot zijn naaste vertoont het dier evenzeer als de mensch en het heeft medegevoel voor het lijden zijner soortgenooten of zelfs voor dat van hem geheel vreemde dieren. Vele voorbeelden zouden zijn op te noemen van dieren, die andere jonge, hulpelooze diertjes, zelfs ook van vreemde soorten, als pleegkinderen aannemen en met de meeste zorg opvoeden. Doch ook sympathie in het algemeen is in het dierenrijk niet zeldzaam. Wij behoeven slechts te wijzen op de sympathie van den hond voor zijn meester en zelfs voor andere dieren, waarmee hij te zamen woont. Kapitein Stansbury, zoo verhaalt Darwin, vond bij het Zoutmeer in Utah een ouden, volkomen blinden pelikaan, die door zijne kameraden werd gevoed en zelfs zeer vet was. Anderen hebben eene dergelijke zorg van kraaien voor hare blinde kameraden vermeld.

Wij merkten reeds op, dat de mieren veel sympathie gevoelen voor andere mieren uit hetzelfde nest, terwijl zij allen vreemden indringers een doodelijken haat toedragen. Ook bij deze miertjes ziet men echter, hoe dikwijls gebrekkigen met de meeste zorg worden behandeld Lubbock zag, hoe eene mier, die niet loopen kon, door de overige mieren verzorgd werd. Zij werd door haar gevoed, bij goed weer naar buiten gedragen en geen enkelen dag vergeten.

Men zou evenwel misschien geneigd zijn, de tegenwerping te maken, dat men hier te doen had met een aangeboren instinct, waardoor de dieren ertoe aangedreven worden, hunne stamgenooten te ondersteunen. In dit geval zou echter hun gedrag tegenover gebrekkige kameraden steeds hetzelfde moeten zijn, doch dit is daarentegen bij verschillende individu's zeer uiteenloopend. Sommigen doen hun naaste goed, zooals de zoo even genoemde voorbeelden bewijzen, doch anderen zijn voor het lijden van een zieken of gewonden stamgenoot volkomen onverschillig. In de mierennesten ziet men bij sommige individu's eene teedere zorg voor gebrekkige kameraden, terwijl anderen onverschillig voorbijloopen, zonder naar hen om te zien. De gevoelens en de hartstochten der mieren zijn dus volstrekt niet bij alle individu's gelijk.

Bij de beteren onder de mieren is evenwel eene zekere mate van zedelijk gevoel onmogelijk te ontkennen. Lubbock nam waar, dat de mieren vonnissen uitspreken en volvoeren; dat de schuldigen in de kolonie gestraft, soms zelfs naar buiten geworpen en verbannen worden. Ja, zelfs vereering voor de dooden is in zekere mate bij de mieren waargenomen. Eene koningin werd nog lang na haar dood in de mierenwoning vereerd, zelfs naar eene andere woning bij het

verhuizen meegevoerd en haar daar alle mogelijke hulde bewezen. Dit is vooral opmerkelijk, daar de lijken van gewone mieren steeds dadelijk buiten het nest worden gebracht.

Wij zouden nog talrijke voorbeelden kunnen aanhalen, ook uit andere afdeelingen van het dierenrijk, om te bewijzen, dat de dieren ook voor meer edele gemoedsaandoeningen vatbaar zijn. Darwin en Büchner hebben ons daaromtrent in hunne reeds aangehaalde werken een zeer volledig overzicht gegeven. Doch wij meenen, dat het genoemde voldoende zal zijn, om den lezer te overtuigen, dat ook de dieren verstand, bewustzijn en verschillende gemoedsbewegingen bezitten, in één woord, dat de dieren eene ziel hebben, evenals de mensch, doch eene veel minder ontwikkelde en minder verhevene ziel.

Wordt nu door deze uitkomsten eenigszins te kort gedaan aan het meer verhevene van 's menschen natuur; wordt zijne plaats in het heelal erdoor verlaagd? Dit moet ten stelligste worden ontkend. Wanneer het wetenschappelijk onderzoek den mensch nader brengt tot het dier, dan is dit geene verlaging van den rang van den mensch, want de afstand tusschen beiden blijft nog onmetelijk groot. De afstamming van den mensch, met de overige dieren, uit een lageren, gemeenschappelijken stamvorm kan geene oorzaak zijn van verlaging van het tegenwoordige hooge standpunt van den menschelijken geest. Integendeel: als wij in aanmerking nemen, dat de ziel van den mensch en die van het dier in den aard dezelfde zijn, dan is het een grootsch denkbeeld, dat uit eene zoo onaanzienlijke kiem zulk een edele stam zich heeft ontwikkeld en dat de geest des menschen zich gradueel zoo oneindig hoog boven dien van het dier heeft verheven.

De scherpzinnige ontdekkingen van mannen als Darwin, Lubbock, Büchner e.a. kunnen ons leeren, welke verbazende vorderingen de menschelijke geest in dit opzicht heeft gemaakt en welk een hoog standpunt zijne intellectueele vermogens - oorspronkelijk aan die van het dier gelijk - in den strijd om het bestaan boven die van het dier hebben weten in te nemen.

Zutfen, Februari 1884.

Dr. A.J.C. SNIJDERS.

Letterkunde.

Een en ander over Amor en Psyche.

R. Hamerling, Amor und Psyche, eine Dichtung in sechs Gesängen. Apulejus, Metamorphoseon, libri XI. L. Friedländer, Das Mährchen von Amor und Psyche u.s.w. Darstellungen aus der Sittengeschichte Roms. I, Anhang.

I.

In zijne *Elf boeken van gedaanteverwisselingen*, een romantisch verhaal vol van ‘Milesische fabelen’, voert Apulejus zijn held, een jonkman, Lucius geheeten, sprekende op. Deze vertelt, hoe hij op eene reis in Thessalië in aanraking komt met twee reizigers, bij wie hij zich, daar hun weg gedeeltelijk dezelfde is, aansluit. Een van hen, Aristomenes, kort den tijd met de meest verbazende geschiedenissen van betooveringen en hekserijen, welke door Lucius met graagte worden aangehoord. Hij verhaalt met vermelding van afschuwelijke bijzonderheden, hoe een vriend en contubernaal van hem, Socrates te Hypata, geheel onder den invloed geraakt van de bekoringen eener booze tooveres, Meroë geheeten, eindelijk den omgang met haar met den dood heeft moeten bekoopen.

Als deze geschiedenis van vrij langen adem uit is, staan de reizigers aan een tweesprong. Aristomenes slaat met zijn gezel linksaf en Lucius ziet het doel zijner reis, de stad Hypata, voor zich liggen. Weldra komt hij daar aan en klopt aan de woning van zekeren Milo, voor wien hij brieven onder zijne berusting heeft van Demeas den Corinthiër. Milo is hem even voor het binnentreden der stad als een in hooge mate gierig mensch beschreven. Na zich bekendgemaakt te hebben, wordt hij binnengelaten en vindt, zooals te wachten was, vrij poover onthaal.

Den volgenden dag bij het doorloopen der stad, terwijl hem steeds de tooversprookjes, door Aristomenes verhaald, door het hoofd spoken, ontmoet hij eene aanzienlijke dame, Byrrhaena, die zich aan hem voor-

stelt als de zoogzuster zijner moeder en uit belangstelling in zijn persoon hem ten sterkste waarschuwt voor Pamphile, de vrouw van zijn gastheer, als zijnde gevaarlijk voor jonge mannen, daar zij dezen steeds in haar net tracht te lokken en, zoo haar dit gelukt, door tooverijen rampzalig maakt, 'tzij door hen in steenen of dieren te veranderen, 't zij door hen in eens te dooden.

Maar zie, deze waarschuwing heeft op Lucius juist eene tegenovergestelde uitwerking. Hij vlaste reeds lang op eene gelegenheid, om de Thessalische hekserijen, waarvan hij zoo dikwerf gehoord had, van nabij te leeren kennen, en nu bracht hem het toeval met eene heks onder hetzelfde dak! Toch volgt hij in zoover de waarschuwing, dat hij zorgt, zich niet met Pamphile in te laten, maar hij knoopt eene zeer innige liefdesbetrekking aan met Fotis, hare kamenier, hopende, dat deze hem in de geheimen harer meesteres zal willen inwijden. Het gelukt hem, haar hiertoe over te halen. Na eenige dagen vol avonturen doorleefd te hebben, ziet hij het gewichtige oogenblik aanbreken, waarnaar hij zoozeer verlangd heeft. Fotis voert hem naar eene plaats, vanwaar zij op hun gemak Pamphile kunnen bespieden. Daar aanschouwt hij, hoe deze zich met eene zalf bestrijkt en op eens in een uil verandert.

Lucius wil nu ook zelf eene dergelijke verandering ondergaan en Fotis zal op zijn dringend verlangen hem daartoe in staat stellen. Zij gaat naar de kamer harer meesteres, neemt eene der aldaar aanwezige doozen met zalf, bij vergissing echter de verkeerde, en de arme, nieuwsgierige held der historie ziet zich plotseling in plaats van in een vogel in een langoorig grauwtje veranderd. Diepe verslagenheid maakt zich van hem meester, doch Fotis tracht hem te troosten en hem moed in te spreken met de verzekering, dat hij slechts eene roos behoeft te eten, om zijne vorige gedaante terug te erlangen. Den volgenden ochtend zal zij hem zulk eene bloem brengen. Denzelfden nacht echter overvallen roovers het huis en voeren Lucius als zwaar beladen viervoeter mede. Hij beproeft onderweg verschillende malen vergeefs, eene roos te bemachtigen, en eens, toen het hem gelukte, dicht aan een rozestruik te naderen, en hij op het punt is, er eene af te rukken, weerhoudt hem plotseling de overweging, dat hij, op eens van een ezel in Lucius veranderende, hoogst waarschijnlijk door de roovers zal gedood worden.

Nu voeren zij hem naar een groot hol in eene woeste, boschrijke streek, door hooge rotsen ingesloten. Hier legeren zich de roovers met andere nieuw aankomenden tot een maaltijd en gedenken in woorden en dronken de makkers, die op de laatste tochten het leven verloren hebben(*). Daarna leggen zij zich ter ruste.

(*) Het zou ons te ver voeren, de rooversgeschiedenissen, die hier opgedischt worden, na te vertellen. Zij herdenken Lamachus en Thrasyleon, stellen hen voor als groote helden, en hunne woorden geven een aardig kijkje in het leven, de bedrijven en listen van de dieven dier dagen.

Eene oude vrouw geeft den ezel Lucius rijkelijk versche garst te eten, doch deze doorsnuffelt den hoek, waar het overgeschoten brood geborgen is, en doet zich daaraan duchtig te goed. In den nanacht trekken de roovers weer uit en voeren, na eene wijle terugkeerende, een zeer schoon meisje met zich, wier kleeding haar hoogen stand verraadt. Daar zij heftig snikt en weent, wordt haar de verzekering gegeven, dat noch haar leven noch hare eer gevaar loopt, indien hare ouders bereid gevonden worden, een hoogen losprijs voor haar te betalen. Daarna vertrouwen zij haar toe aan de zorg der oude vrouw, die den last ontvangt, om met goede woorden te trachten, haar tot bedaren te brengen. Het duurt eenigen tijd, voordat haar dit gelukt, doch eindelijk valt het meisje in slaap.

Na eene korte en onrustige sluimering ontwaakt zij met schrik en wil zich terstond op de eene of andere wijze dooden. Door eene dreigende toespraak der oude weerhouden, verhaalt zij, hoe zij te midden van het bruiloftsfeest uit de armen harer moeder is weggeroofd en nu tot vermeerdering van ellende in een akeligen droom haar bruidegom als dood aanschouwd heeft.

Het bestje troost haar zoo goed mogelijk met op het bedriegelijke van droomen te wijzen, tracht haar geest wat af te leiden en begint eene vertelling.

En hier volgt dan het sprookje van Amor en Psyche - tot vertroosting van een weenend meisje in een roovershol verhaald door eene kindsche en half dronken best, in tegenwoordigheid van een tot ezel omgeschapen jongeling.

In zeker land leefden een koning en eene koningin. Dezen hadden drie dochters, van welke de jongste, Psyche geheeten, de beide anderen in schoonheid verre overtrof: de menschelijke taal had geene woorden, om die schoonheid naar waarde te prijzen. Er ging een roep van uit, die zich over al de naburige staten en eilanden verbreidde en vreemdelingen van heinde en ver deed samenstroomen. Allen geraakten onder den invloed van hare schoonheid, zelfs dermate, dat men haar als eene tweede Venus ging vereeren en haar hooger roemde dan de aan het zeeschuim ontstegene. Het gevolg hiervan was, dat de dienst van deze veronachtzaamd werd. Hare tempels te Pafos en Knidos werden niet bezocht; op de altaren verdoofde het vuur; de ceremoniën te harer eer vonden niet plaats.

Venus geraakte hierover in grooten toorn, riep haar gevleugelden zoon Amor en gelastte hem, haar te wreken. Hij moest naar de aarde vertrekken en tot fnuiking van Psyche's macht en tot hare diepe vernedering zorgen, dat zij in hevige liefde ontbrandde voor den onaanzienlijksten man, ‘zoo arm en verloopen en zwak, dat zijne ellende op aarde hare wederga niet had’.

Intusschen was Psyche geheel onbewust van wat zij misdeed. Zij

hield zich zooveel mogelijk afgezonderd, vertoonde zich altijd met weerzin, schepte geen behagen in de vele eerbewijzen en wees beslist elken minnaar af, wie zich ook aanmeldde. Hare zusters zijn reeds aan koningen uitgehuwelijkt, doch het is, of zij ieder haat, die haar liefheeft.

Haar vader, daarover zeer mistroostig en eene straffende goddelijke hand hierin duchtende, gaat het orakel van Apollo raadplegen en ontvangt het volgende tot antwoord:

‘Plaats op een rotstop, steil uit den berg oprijzend, uw dochter;
Sier haar met kostlijken tooi voor een onzaligen echt;
Hoop niet, dat sterflijken stam ontsproot uw toekomstige schoonzoon;
Immers, aan draken verwant, wild, boosaardig en wreed,
Zweeft hij, alles beheerschend, op vleugelen boven het luchtruim:
Alles ontkracht zijn geschut, alles ontzenuwt zijn vuur.
Wateren siddren voor hem, schrik baart hij den machtigen goden;
't Duister der Styx zelfs beeft, beeft voor hem Jupiter zelf!’

Droef keert de koning terug als brenger der treurige mare. Terstond worden de toebereidselen tot het huwelijk gemaakt en weldra wordt Psyche, onder het weeklagen van het gansche volk, met treurmuziek weggeleid en op de barre klip geplaatst. Zoodra zij daar alleen is, komt Zephyrus aangevlogen, die haar opneemt, medevoert en nederlegt in een bekoorlijk dal.

Na een verkwikkenden slaap ontwakende, ziet Psyche zich vol verbazing in een heerlijk oord verplaatst. Zij aanschouwt te midden van de schoonste natuur een groot paleis, dat zij nadert en binnentreedt. Zij vindt het geheel ledig en doorloopt het in stomme verwondering. Wat al pracht en weelde: alles schittert en fonkelt haar tegen! Al wat tot veraangenaming van het leven dienen kan, is hier te vinden. ‘Er is niets, wat hier niet is’, zegt Apulejus.

Vriendelijke stemmen klinken haar tegen, noemen haar meesteres van dit alles en bieden haar dienst aan. Zij hoort de stemmen, doch ontwaart niemand.

's Nachts in diepe duisternis komt haar echtgenoot, die voor het aanbreken des dags weer vertrekt. Zij aanschouwt hem nooit. Vriendelijke stemmen omringen haar den ganschen dag; onzichtbare machten vervullen elken wensch, doch het blijft altijd eenzaam om haar heen. Dit geeft allengs eene treurige verveling aan haar leven.

Zij smeekt eindelijk den echtgenoot met lieve woordjes, hare zusters te doen weten, dat zij nog leeft, en Zephyrus te zenden, om ze tot haar te brengen. Hij verzet zich en waarschuwt haar, doch ten laatste bezwijkend voor haar aandringen, geeft hij toe aan haar verlangen, op voorwaarde, dat zij het geheim zijner onzichtbaarheid in geen geval mag verraden. Psyche is zeer verheugd, ontvangt hare zusters, laat al hare schatten zien en overlaadt ze met geschenken. Op de vraag

naar haar echtgenoot verontschuldigt zij zijne afwezigheid door te zeggen, dat hij op de jacht is. Zijn persoon beschrijft zij als jong en schoon.

In plaats van dankbaarheid voor de gulheid der jongste sloop nijd de harten der oudere zusters binnen. Naar hare woonplaats terugkeerend, klaagden zij om 't zeerste over eigen lot. Jammerend bespraken zij om beurte elk haar echtgenoot en besloten uit jaloezie, het geluk van Psyche te verstoren, zoo dit in hare macht was.

Deze ontvangt herhaalde waarschuwingen van haar man, om zich toch vooral niet door de zusters tot nieuwsgierigheid te laten opzetten, met bijvoeging, dat het kind, waarvan zij moeder zal worden, als zij weet te zwijgen, van goddelijk, zoo niet, van sterfelijk geslacht zal zijn.

Bij een volgend bezoek begaat Psyche de onvoorzichtigheid, haar echtgenoot anders af te schilderen dan de eerste maal. Sprak zij toen van een koningszoon, nu noemt zij hem koopman, wiens groote zaken zijne afwezigheid moeten verklaren; roemde zij hem eerst als jong en schoon, thans heet hij van middelbaren leeftijd met reeds enkele grijze haren. Op deze onnauwkeurigheid door hare zusters betrapt, geraakt zij in verwarring en laat zich eindelijk de bekentenis ontlokken, dat zij hem nog nooit gezien heeft. Dit geeft den ouderen vrij spel. Zij brengen zeer sluw het orakel in herinnering en weten haar diets te maken, dat zij een afschuwelijk monster tot man heeft. Ja, tot versterking van deze waarschijnlijkheid voegen zij erbij, hoe vele jagers het ondier - een afschuwelijken draak met door gif gezwollen krop - 's avonds door de ondiepten der rivier hebben zien zwemmen.

Dezen toestand mag Psyche niet laten voortduren; zij moet in elk geval trachten, zekerheid te erlangen. Zij raden haar aan 's nachts, zoodra hij slaapt, zachtkens van zijne zij weg te sluipen, met een mes in de eene en een licht in de andere hand terug te keeren en, zoo zij een monster op het leger vindt, dit terstond te dooden.

De strijd van Psyche na het vertrek der zusters wordt door Apulejus met korte woorden scherp geteekend: ‘Zij wil het spoedig volvoeren - en stelt het uit, zij durft - en siddert, zij twijfelt - en wordt toornig op zichzelf, doch wat het ergste is: in hetzelfde wezen haat zij het ondier en bemint zij den man.’

Nieuwsgierigheid behoudt echter de overhand en eens op een nacht ziet zij een schoonen jongen god op haar leger uitgestrekt. Ontroerd stort zij een druppel olie uit de lamp op zijn schouder. Door pijn ontwaakt hij, verwijt Psyche hare kleingeloovigheid en vliegt weg.

Wanhopig wil zij zich dan verdrinken, maar dit mislukt haar. Van god Pan ontvangt zij den raad, om te trachten, door gehoorzaamheid en gebeden de gunst van Cupido te winnen. Zij dwaalt zoekende rond en komt toevallig in eene stad, waar de gemaal van eene harer zusters koning is. Zij verhaalt hier haar wedervaren, doch met dit gevolg, dat de zuster, belust geworden, om Psyche's plaats in te nemen, naar de rots snelt, Zephyrus aanroept, om haar over te brengen en, op hem

vertrouwende, op de harde klippen te pletter valt. Dit lot deelt vervolgens ook de andere zuster.

Terwijl Psyche haar zwerftocht voortzet, komt Venus ter oore, hoe Cupido aan eene brandwond ziek ligt ten gevolge van eene liefdesbetrekking met het door haar zoozeer gehate meisje. Hij wordt daarop duchtig door zijne moeder onder handen genomen en onder gestreng toezicht gesteld. Zij zal tevens Psyche opsporen, waar zij ook toeve.

Deze heeft intusschen hulp gezocht, eerst bij Ceres en dan bij Juno, doch beiden, door Venus' mededeelingen reeds tegen haar opgezet, wijzen haar terug. Droef trekt zij verder. Venus is ten Olympus gestegen en heeft van Jupiter toestemming gevraagd en verkregen, om Mercurius naar de aarde te zenden, die aan dengene, die Psyche opspoort, zeven kussen van de liefdegodin mag beloven.

De arme zwervelinge, moedeloos door 't vergeefsche zoeken en wel beseffende, dat Venus' wraak sneller is dan hare vlucht, gaat zelve tot de godin en stelt zich in hare macht. Deze levert haar over aan hare dienstmaagden Sollicitudo en Tristities (Kommer en Droefheid), door welke zij wreed gepijnigd wordt. Daarna legt zij haar drieërlei moeilijken arbeid op.

Uit een grooten hoop koren, uit verschillende soorten saamgesteld, moet zij alle korrelen soort bij soort samenlezen. Mieren komen haar te hulp en op het bepaalde tijdstip is zij gereed.

Haar wordt opgedragen, aan Venus eenige vlokken goudkleurige wol te brengen, afkomstig van zeer wilde en gevaarlijke schapen. Reeds wanhoopt zij aan het volvoeren van den last, als de Rietnimf haar influistert, niet de wol van de schapen zelven te rooven, maar als deze rusten, de aan het struikgewas achtergebleven vlokken op te zamelen. Zoodoende gelukt ook dit haar.

Venus reikt haar dan eene vaas met bevel die te vullen uit eene tusschen steile rotsen verborgen bron, door draken bewaakt. Psyche komt met groote moeite bij de bron, doch de draken, wier afschuwelijke koppen voortdurend op de uitgestrekte halzen ronddraaien, beletten haar te naderen en het water zelf roept haar toe: ‘Ga terug, hier vindt gij den dood!’ In dit uiterste gevaar zendt Jupiter zijn adelaar, die de vaas van haar overneemt, ten spijt van de sissende monsters in de bron neerdaalt, ze daar vult en aan Psyche ter hand stelt.

Maar door deze derde proef is Venus' woede nog niet afgekoeld.

Nog gelast zij haar, in de onderwereld af te dalen, om in eene doos, die zij haar medegeeft, bij Proserpina schoonheidszalf te halen.

Dit is Psyche te veel. Zij geraakt in vertwijfeling en bestijgt een toren met het doel, zich daaraf te storten. Doch de toren begint op eens tot haar te spreken, houdt haar van zelfmoord terug en geeft den volgenden raad:

‘Begeef u op weg naar de Stygische duisternis met een koek van

gerst en honig in iedere hand en in uw mond twee muntstukken. Gij zult eerst een lammen ezel met lammen drijver ontmoeten, die u zal vragen, om het afgevallen hout te helpen opladen: ga zwijgend door. Verder zult gij Charon, als hij u overzet, daarvoor een muntstuk betalen, hetwelk hij zelf u uit den mond moet nemen. Sla geen acht op het smeeken van de schim des ouden mans, die, u nazwemmende, de handen naar u uitstrekt, opdat gij hem in de boot zoudt trekken. Aan de overzijde gekomen, zult gij drie oude vrouwen zien spinnen; verleen haar de hulp niet, waarom zij u bidden zullen. Want al deze listen zijn door Venus uitgedacht, opdat gij een der koeken uit de hand zoudt leggen. Acht dit verlies niet gering. Want gij moet dan den helhond nog voorbij, dien gij een der koeken zult toewerpen, om hem voor een oogenblik te doen bedaren. Daarna kunt gij tot Proserpina doordringen, die u zeer vriendelijk ontvangen, heerlijke spijzen voorzetten en tot rusten op zachte kussens uitnoodigen zal. Geef aan die uitnoodiging geen gehoor en eet niets dan een stuk grof brood. Zoodra gij de zalf ontvangen hebt, gaat gij terug, geeft den hond den anderen koek, Charon den anderen penning. Zorg vooral, de doos niet te openen.'

Psyche volgt den raad stiptelijk op, overwint alle hindernissen en komt met de door Proserpina gevulde doos uit de onderwereld. Dan verleidt haar echter de behaagzucht: zij wil een weinigje van de zalf nemen, om schooner voor Amor te verschijnen, opent de doos en stort, door een verstikkenden walm bedwelmd, bewusteloos neder. Amor, hersteld van de bekomen brandwond, is door het venster der kamer, waarin hij opgesloten zat, ontvlucht, ziet Psyche zoo liggen, snelt toe, sluit de doos en wekt haar door een prik met eene pijlpunt. Zij begeeft zich dan naar Venus, terwijl hij, nog voor zijne moeder beducht, tot Jupiter opstijgt. Deze belooft hem, zijne voorspraak te zullen zijn bij de andere goden, en het einde der geschiedenis is, dat Psyche met Amor tot den Olympus mag opstijgen. Na eene teug uit den met ambrosia gevulden beker is zij onsterfelijk. De bruiloftsmaaltijd wordt aangerecht; gezang en snarenspel weerklinken, en Venus, als om te toonen, dat zij haar wrok vergeten wil, voert ten slotte een schoonen dans uit.

Later schenkt Psyche het leven aan eene dochter, Voluptas genaamd.

Deze fabel heeft al heel wat pennen in beweging gebracht. Wij hebben met opzet haar gegeven in de lijst van het verhaal, waarin zij bij Apulejus voorkomt, om in verband daarmede straks nog even de vraag te bespreken, of wij te doen hebben met een sprookje, met eene allegorie of met beide. Doch ons eerste werk zal nu zijn, na te gaan, in hoeverre Hamerling bij zijn laatste dichtwerk den Latijnschen schrijver gevolgd is. Vooraf nog de opmerking, dat La Fontaine er de stof aan ontleende voor een roman en dat in Januari 1671 in het paleis

der Tuilerieën een tragédie-ballet(*) opgevoerd werd, *Psyché* getiteld, hetwelk het boven meegedeelde in hoofdzaak weergaf. Hieraan hadden verschillende auteurs meegewerkt: Molière dichtte het eerste bedrijf, het eerste tooneel van het tweede en het eerste tooneel van het derde bedrijf. Pierre Corneille vervaardigde het overige. De tekst van den zang was van Quinault, waarbij Lulli de muziek componeerde. *Psyche* was ook de titel van eene door Fontenelle vervaardigde opera.

De Duitsche dichter Wieland gaf in 1770 en 1774 brokstukken uit van een allegorisch gedicht, *Psyche*, dat echter nooit voltooid werd.

Dat de fabel rijk is aan schilderachtige motieven, blijkt ten volle uit het feit, dat Rafaël eenige fresco's en 32 andere composities eraan ontleend heeft en ook Thorwaldsen de hoofdfeiten in eene reeks van schetsen heeft weergegeven, terwijl eindelijk Thumann het gedicht van Hamerling met schoone illustraties heeft opgeluisterd.

II.

Met voordacht hebben wij in het eerste gedeelte van dit opstel Apulejus' oude vrouwtje bij het verhaal op den voet gevolgd, om het geheel zoo volledig mogelijk weer te geven. Immers, dit spaart ons de moeite van Hamerling's gedicht te ontleden, daar hij, wat de hoofdpunten betreft, overal den Latijnschen tekst getrouw gebleven is. Deze wijze van behandeling heeft geringen cijns gevraagd van zijne dichterlijke inspiratie en doet ons soms twijfelen, of wij niet met eene vrije metrische vertaling te doen hebben, waaromtrent het titelblad ons echter volstrekt niet inlicht.

Om bovenstaande redenen kunnen wij ons dus vergenoegen met na te gaan, welke wijzigingen hij aangebracht en wat hij tot afronding van het geheel aan het oorspronkelijke toegevoegd heeft.

Hij begint met ons niet in het onzekere te laten omtrent het land, waar Psyche's vader als koning heerscht, maar neemt daarvoor, om in het oog vallende redenen, het eiland Cyprus.

Immers, Cyprus is het lievelingseiland van Venus. Hier wordt zij bij uitnemendheid gediend en gevierd; hier zijn hare tempels te Knidos en Pafos; ja, aan dit oord ontleent zij haar bijnaam Cypris(†). Psyche's vader is niet alleen koning, maar ook hoogepriester in haar tempel te Pafos, en haar eeredienst lijdt schade door de aanbidding van zijne dochter. Venus' heftige woede is dus nog meer gemotiveerd.

Wanneer zij bij Apulejus haar zoon gelast heeft, haar te wreken, vernemen wij niet, of hij dien last volvoert. Ham. vult deze leegte aan. Hij laat Amor zich in een appelboom verbergen en van daaruit Psyche bespieden, echter niet met het door zijne moeder gewenschte gevolg:

(*) Tragédie-ballet en 5 actes avec un prologue et 5 intermèdes.

(†) Waarom Ham. het eiland ‘Cyprus’ en de godin ‘Kypris’ noemt, is mij niet duidelijk.

‘so das holde Kind betrachtend,
Lauernd wie ein Jäger: “Welch ein Püppchen,”
Spricht er bei sich, “welche wunderfeinen,
Seideweichen Strähne, goldig schimmernd,
Aehnlich einem Bündel Sonnenstrahlen!
Traun, ans ihren träumerischen Augen
Blüht ein Reiz, ein stiller, den ihr neiden
Müssen selbst olymp'sche Götterfrauen!
All' ihr Wesen, all' ihr Thun ist S e e l e !”’

Het laatste woord wordt door Hamerling gespatieerd; wij vinden het straks nog eens.

‘Näher sie an sich heranzulocken,
Wirft herab er aus des Baumes Wipfel
Ein Paar Aepfelchen, rothbackig frische.
Psyche springt herbei, sie aufzulesen,
Meint, dasz sie der Wind herabgeschüttelt.
Und in muntrer Laune wirft der Knabe
Neue Früchte in den Schooss ihr, rothe,
Runde, seiner schönen Mutter heilig,
Vielbedeutsam drob verliebtem Volke.
Plötzlich, durch der goldnen Kypris Schickung,
Hinkt vorüber an dem Gartenzaune,
Schmutzig und zerlumpt, mit einem Höcker,
Hässlich, krüppelhaft, ein Betteljunge,
Streckt nach einer Gabe seine Hand aus.
Mitleid malt in Psyche's Blick sich; Amor,
Mütterlicher Weisung sich erinnernd,
Zielt auf Psyche, sendet flugs den Pfeil ab;
Doch in der Verwirrung fehlt das Ziel er,
Und der goldne Pfeil, die Luft durchschwirrend,
Haftet in dem Rasen; aus dein Köcher
Einen andren Bolz zieht rasch der Knabe,
Aber in der Hast den eignen Finger
Ritzt er, und vom Thaue seiner Adern
Netzt ein Tropfen weisse Lychnisblüten,
Deren Sprossen in des Ichors Farben
Blühn seither für alle Zeit gesprenkelt.
Und der Gott, von eigner Wehr verwundet,
Er entbrennt in Liebe heiss für Psyche.’

Nu is het met Amor's dartele wildheid gedaan:

‘Bald als Taube sitzt er, bald als Möve,
Bald als Wendehals und bald als Sperling
In des Gartens Bann, wo Psyche weilet...’

Hij veronachtzaamt zijn ambt(*), wordt nalatig in het vervullen van zijn plicht jegens de menschheid, en Venus laat de zee met opbruisende golven het eiland bedreigen. In angst hierover raadpleegt de priesterkoning het orakel en ontvangt het ons bekende antwoord.

In den tweeden zang vinden wij Psyche op den rotstop, de goden en godinnen aanroepende. Daarna komt Zephyrus, die haar meevoert. Op de beschrijving van de schoonheid der landstreek en de pracht van het paleis, werwaarts Psyche getogen is, laat Ham. volgen:

> 'Eins nur fehlte in den Wunderräumen:
> Eine Menschenseele: Stumm war Alles,'

waar wij het spatieeren niet onopgemerkt mogen laten.

In den derden zang, nadat op het slot van den tweeden Amor Psyche gewaarschuwd heeft en gesproken van de spruit hunner liefde, ziet zij, in een vijver haar beeld beschouwend:

> 'Dass ihr Flügelchen gesprosst im Nacken,
> Falterflügel, bunte, goldberändert!'

Met deze vlindervleugeltjes, waarvan A p . niets zegt, betaalt Ham. tol aan de Grieksche voorstelling van Psuche. Als verpersoonlijking van de menschelijke ziel werd zij door de Grieken in de beeldende kunst voorgesteld òf als vlinder òf als eene maagd met vlindervleugels.

Wanneer Psyche, door hare zusters en eigen nieuwsgierigheid verleid, met eene lamp in de hand het vertrek, waar Amor slaapt, binnentreedt en voorzichtigheidshalve het licht achter zich houdt, worden deze vleugelen, zonder dat zij het bemerkt, door de vlam verzengd; en als later na haar terugkeer uit de onderwereld Amor haar uit de bedwelming heeft doen ontwaken, haar omhelsd en getroost heeft, bespeurt zij, alleen achtergebleven, in het spiegelend watervlak:

> 'Dass sie wieder schön und hold geworden,
> Und class neue Flügel ihr gewachsen:
> Falterflügel, bunte, goldberändert.'

Deze vleugelen spelen dus bij Hamerling eene groote rol.

In den vierden zang behandelt hij Psyche's zwerftocht. Hij wijkt hier in zooverre van Apulejus af, dat hij de zusters al dadelijk den volgenden ochtend door nieuwsgierigheid gedreven naar de rots snellen, op Zephyrus vertrouwen en een jammerlijk einde vinden doet. Psyche komt dan ook bij hem niet in de residentiën harer zwagers, en in plaats van deze bezoeken vlecht hij eene episode van eigen vinding in, die, hoe schoon en wijsgeerig gedacht op zichzelf beschouwd, toch in

(*) Aangaande de vele functiën, die hij vervulde, vindt men in Plato's *Sumposion* (Gastmaal) tal van bijzonderheden.

verband met het geheele verhaal een eenigszins vreemden indruk teweegbrengt.

God Pan, dien zij na hare mislukte poging, om zich te verdrinken, bezig vindt met de godin Echo(*) te omhelzen en haar allerlei liedjes te leeren (Apulejus), vindt zij bij Hamerling nog lustiger bezig:

> ‘In der Mädchen (holde Nymphen) Mitte tanzte, tollte,
> Eine Mannsgestalt mit Ziegenfüssen,
> Zweien Hörnchen, einem langen Boeksbart,
> Einen Fichtenkranz um's Haupt geschlungen,
> Und ein zottig Luchsfell um die Schultern;
> Tanzt im Bocksprung, spielt mit heller Syrinx
> Auf zum Tanz sich selber und den Nymphen.’

Deze geeft haar nu den raad, zich te begeven naar:

> ‘Eine(r) greise(n) Seherin, befreundet
> Gar dem Lichtgott selbst, dem allbewussten.’

En nu komt het boven bedoelde:

> ‘Und sie wandte sich zu ihr und fragte
> Nach der Spur des Gottes. Drauf die Greisin:
> “Ueberall zu Hause sind die Götter,
> Alle Wege führen zu den Göttern.”
> Psyche seufzt: “Wohin in dieser Weite
> Nehm' ich meine Richtung?” Drauf die Greisin:
> “Blick' um dich, und nach dem fernsten Punkte,
> Den du siehst, stets lenke deine Schritte!”
> Wieder flehte Psyche: “Zeig', ich bitte,
> Zeig' den nächsten Weg, der führt zum Gotte!”
> Sprach die Greisin: “Was dich führt zum Gotte,
> Ist der Weg nicht, Kind, es ist das Wandern!”
> Weinend Psyche klagt: “O wie die Sehnsucht
> Ungeduldig mir im Busen wüthet!”
> Jene drauf: “Je grösser deine Sehnsucht,
> Desto näher, Kind, bist du dem Ziele!”
> Fortfuhr Psyche: “Ach, und wenn ich nahe,
> Nah' gekommen ihm nach langer Wand'rung,
> Wird er mir sich zeigen wollen? wird er
> Nicht sich spröd' in Nebelschleier hüllen,
> Mitleidslos entschwinden?” Drauf die Greisin:
> “Eine Glut der Sehnsucht gibt's, der Inbrunst,
> Der kein Gott vermag zu widerstehen.” -
> Mild getröstet, aber doch voll Unruh’

(*) Volgens de lezing van Eyssenhardt. Anderen lezen Canna, 'tzelfde als Syrinx, eene rietnimf.

gaat nu Psyche verder. Op haar zwerftocht nu en dan door vermoeienis overmand, valt zij in eene sluimering, die echter verontrust wordt door droomen van de meest verschillende folteringen, haar door Amor aangedaan:

‘Meist als Falter sieht sie sich im Traume,
Um das Licht der Liebesfackel flatternd;
Oder Amor kommt als Vogelsteller,
Hascht den Falter, fasst ihn bei den Flügeln,
Setzt ihn auf die Hand sich, hebt empor ihn,
Triumphirend, bindet wie ein Range
Ihn an einen Faden, lässt ihn fliegen,
Hält ihn sengend über eine Flamme,
Gleich als wollt' er läutern ihn im Feuer.’ u.s.w.

Amor van zijn kant lijdt niet minder. Venus, grootelijks vertoornd, houdt hem gevangen en stelt de grijze Sobrietas(*) tot bewaakster en verpleegster aan. Hij ligt nu dagenlang neerslachtig en met bleeke wangen, nu peinzend en dan onrustig sluimerend. Hem ook kwellen ‘böse Träume’:

‘Er auch sah im Traum von seiner Liebsten
Sich gepeinigt oft in schnöder Weise,
Er auch sah von ihr vor einen Wagen
Sich gespannt, in 's Joch geschirrt', mühselig
Wüstes Feld zu pflügen, sah gefesselt
Sich, an eine Säule festgebunden,
Sah von ihr als Vogel sich gefangen
Und zu Markt gebracht in einem Käfig,
Sah von ihr sein Flügelpaar beschnitten
Oder ausgerissen, sah, die Arme
Auf dem Rücken festgeschnürt, erbärmlich
Unter ihren Händen seinen Bogen,
Seinen Köcher auch mit allen Pfeilen
In den Flammen aufgehn und verkohlen.’

Van al deze kwellingen vinden wij bij Apulejus niets, maar zij zijn wederom door Hamerling ontleend aan de Grieksche voorstelling van de verhouding tusschen Eros en Psuche.

Ook het volgende draagt daarvan de sporen:

Eens zag Amor een vlinder het vertrek binnenzweven, die zich op zijn boog neerzette.

‘Ihn betrachtete gespannt der Knabe.
Psyche sah er jetzt in jedem Falter...
(Er) ergreift den Falter bei den Flügeln

(*) Door Hamerling met *Nüchternheit* vertaald, wat wij dan toch geheel moeten opvatten in de beteekenis van *matigheid*, *onthouding*.

Sacht, und spricht zu ihm mit Koseworten:
“Sei gegrüsst mir, mein geliebtes Seelchen;
Habe sehnsuchtsvoll nach dir geschmachtet!”’

Doch een oogenblik later geraakt hij weer in toorn over Psyche's verraad, over zijne wond en is op het punt, den vlinder de vleugelen uit te rukken.

Hamerling laat Psyche, evenals Apulejus dit doet, bij Ceres en Juno troost zoeken en ongetroost vertrekken. Dan laat hij haar nog bij Apollo om hulpe bidden. Doch als Apollo's priester haar zegt, dat hij moet beginnen met de liefde in haar hart te dooden, roept zij verschrikt uit:

‘“Aus dem Herzen mir die Liebe tilgen?...
Nimmer möcht' ich von der Liebe lassen;
Lieber trag' ich Leid durch's ganze Leben!”’

In den vijfden zang geeft Hamerling ons zeer getrouw het relaas van de bij Apulejus vermelde, door Venus uitgedachte vier taken, aan Psyche opgelegd. De wijze, waarop zij ze volvoert, is ook volmaakt dezelfde; alleen valt bij de vierde taak dit verschil op te merken, dat zij bij Apulejus in wanhoop naar een toren loopt en zich daaraf wil werpen, waarop deze begint te spreken en haar raad geeft, en bij Hamerling hare schreden richt naar een tempel, aan Proserpina gewijd, en daar dezelfde raadgevingen uit den mond eens priesters ontvangt.

Daar de zesde zang, wat de daarin vermelde feiten aangaat, geheel overeenstemt met den Latijnschen tekst, kunnen wij dit gedeelte onzer taak als geëindigd beschouwen.

Wat Hamerling's bewerking het meest van het oorspronkelijke onderscheidt, is de toon, die erin heerscht. Deze is bij Apulejus veel lager. Wij moeten het Friedländer ten volle toestemmen, wanneer hij zegt: ‘Venus spricht zu Amor wie eine erzürnte Komödienmutter zu einem lüderlichen Sohn, Ceres und Juno wie Gevatterinnen.’ Eene enkele vergelijking kan dit verschil in toon ten duidelijkste doen blijken. Wij kiezen hiervoor de ontvangst, die Psyche na haar zwerftocht bij Venus ten deel valt:

A p u l e j u s . Als Venus voor het eerst Psyche bespeurt (die door hare dienares Consuetudo(*) bij de haren wordt binnengesleurd), barst zij in een luid gelach uit en - zooals vertoornden plegen te doen - schudt zij het hoofd en krabt zich het rechteroor, zeggende: ‘Eindelijk hebt gij u dan verwaardigd, uwe schoonmoeder te komen begroeten? of liever uw man, die door uwe schuld gevaarlijk gewond ligt, te komen zien? doch wees gerust, ik zal u ontvangen als eene lieve schoondochter! Waar zijn mijne dienstmaagden Sollicitudo en Tristities?’ roept zij.

(*) De Gewoonte.

Deze treden binnen en ontvangen het bevel, Psyche te straffen. Zij gehoorzamen, geeselen de deerniswaardige, kwellen haar met andere folteringen en voeren haar daarna weer voor de oogen der meesteres. Deze lacht opnieuw spottend en roept: ‘Zie, zij tracht ons door haar belangwekkenden toestand te bewegen, omdat zij mij van verheven kroost de gelukkige grootmoeder maken zal. Wel gelukkig voor mij, om in den bloei mijner jaren grootmoeder genoemd te worden en den zoon eener gemeene meid tot kleinzoon te mogen hebben! Wat spreek ik dwaselijk van zoon: immers, het huwelijk is te ongelijk en kan daarenboven als gesloten in een landhuis, zonder getuigen, zonder vaderlijke goedkeuring, niet wettig geacht worden, waardoor een *bastaard* zal geboren worden, indien wij u al den tijd daartoe gunnen zullen.’

Met deze woorden vliegt zij op haar toe, verscheurt haar het gewaad op verschillende plaatsen, trekt haar aan de haren, slaat haar op het hoofd en mishandelt haar zoodoende deerlijk....

En nu Hamerling?

Psyche knielt deemoedig neder en smeekt Venus, haar als slavin aan te nemen.

> ‘Hehr die Göttin stand, die siegbewusste,
> Froh des unverwelklich hohen Reizes;
> Gegenüber ihr des Staubes Tochter,
> Blass, verwelkt im Leid der langen Irrfahrt.
> “Ei, Nachtfalterchen,” versetzt, des Mädchens
> Bleiches Antlitz, ärmliches Gewande
> Musternd, Kypris, “wie zerzaus't, verblichen
> Deine Flügel sind! Was ist geworden,
> Kind, aus deiner viel gepries'nen Blüte?
> Wie verblindet warst du, eitles Mädchen,
> Statt der Freier schönsten dir zu wählen,
> Als noch rosig leuchtete dein Wänglein,
> Einem Gotte schweifend nachzutrachten,
> Durch die ganze Welt ihm nachzujagen,
> Hungernd, dürstend, siech, in Frost und Hitze,
> Wack'rer Erdensöhne Trost verschmähend,
> Widerstehend jeglicher Verlockung!
> Siehst du nun, was allzuhohes Trachten
> Dir gebracht zum Lohn? Zur Vogelscheuche
> Wardst du schier, und jener blöde Knabe,
> Den du krank gemacht mit deinen Reizen,
> Wird, dich wiedersehend, rasch genesen -
> Herzlich schämen sich des einst'gen Liebchens!”’

Heeft Ham. hier de klip van het vulgaire gemeden, waarop Apulejus gestrand is, op andere plaatsen weten wij niet, aan wien de voorkeur te schenken. Het verrassende oogenblik, waarop Psyche, denkende,

een monster op haar leger te vinden, Amor ontwaart, beschrijft Ap. meesterlijk, nagenoeg aldus(*):

'Doch zoodra bij het schijnsel der lamp het leger zichtbaar werd, zag zij het tamste en liefste van alle wilde dieren, den schoonen god Cupido zelf, bevallig daarop neergevlijd, op wiens aanblik het licht nog in helderheid toenam en door het lemmer des misdadigen dolks hel weerkaatst werd. Verschrikt en ontroerd stond Psyche daar; doodsbleek wankelde zij, zonk bevende op de knieën en trachtte het staal te verbergen, maar in hare eigen borst. Wat zij werkelijk zoude volvoerd hebben, indien het niet, uit schrik over zulk eene wandaad, aan hare handen ontsnapt en gevallen ware. Door het onafgebroken beschouwen van het goddelijk gelaat vóór haar keerde allengs haar moed terug. Zij ziet op het goudblonde hoofd het door ambrosia gedrenkte, glinsterende haar, weelderig krullende lokken, sommige den melkwitten hals en andere de blozende wangen omkronkelend, terwijl het lamplicht in haar glans wemelend weerspiegelt. Zij ziet aan de schouders van den gevleugelden god witte schachten, als met schitterende bloesems bedauwd, en hoewel de vleugels in rust waren, zoo beefden en trilden toch de uiterst fijne en teedere pluimpjes. De overige lichaamsdeelen waren zoo blank en welgevormd, dat zij der moeder Venus geene oneer aandeden. Aan den voet van het bed lagen boog, pijlkoker en pijlen, de weldoende wapenen van den machtigen god. Als nu Psyche met onverzadigbaren lust dit alles aanschouwd en bewonderd heeft, neemt zij een pijl uit den koker, beproeft met den top haars duims de scherpte der punt; doch eenigszins beverig en onvoorzichtig, wondt zij zich en door de fijne bovenhuid komen eenige rooskleurige bloeddroppels te voorschijn. Zoo ontbrandde de argelooze Psyche door eigen toedoen in liefde voor Amor.

Dan, meer en meer in hartstocht voor Cupido ontvlammende(†), buigt zij zich over hem heen, doch terwijl zij hem met vurige kussen bedekt, vreest zij toch, hem te wekken. Nog weifelt zij, diep geschokt en door geluk ontroerd, toen de lamp, hetzij door de zwartste trouweloosheid, hetzij door boozen nijd, of wel uit begeerte, om zelve het schoone lichaam als kussend aan te raken, uit den top der pit een droppel kokend heete olie op den rechterschouder des gods deed neerdalen'(§).

Hamerling verhaalt hetzelfde aldus:

(*) *Metam.,* V. 22, 23.

(†) Twee woordspelingen van het oorspronkelijke gaan hier verloren:
"Sic ignara Psyche sponte in Amoris incidit amorem. Tune magis magisque cupidine flagrans Cupidinis..."

(§) Zeer eigenaardig worden hier eerst het staal en daarna de lamp als zelf handelend voorgesteld.

‘... vor ihren Augen lag, geflügelt,
Schöner als ihr Traum, ein Götterknabe,
Gold'ner Glanz ging aus von seinen Locken,
Blendend fast; der Wangen Purpurblüte,
Und das Liljenweiss der andern Glieder
War so zart, so rein, wie das Geblätter
Morgendlich erschloss'ner frischer Knospen.
Unbeschreiblich lieblich war das Antlitz.
Und ein Wonnehauch umflosz den Knaben,
Strömte von ihm aus, den Sinn berückend.
Träumerisch auch, wie in Liebeswonne,
Zitterten des leuchtenden Gefieders
Zarte, gold'ne Spitzen, farbig schillernd.
Zart erschien der Leib, wie der des Knaben,
Blühend wie des Jünglings Leib erschien er,
Leuchtend wie des Mann's in reifer Schönheit,
Und holdselig doch wie der des Kindes.
Lieblicher als alle Menschensöhne,
Hehr erschien er wie ein Götterwesen;
Und es fühlte die erschrock'ne Psyche,
Tödten müsste seines Blickes Strahl sie,
Wenn er plötzlich öffnete die Augen;
Zu den Füssen jetzt des Wunderknaben
Sieht sie liegen einen gold'nen Köcher,
Edelsteinbesetzt; die gold'nen Pfeile
Leuchteten daraus wie Sonnenstrahlen.
Und der Bogen lehnte bei dem Köcher,
In des Regenbogens Farben schimmernd;
Von der Sehne kam ein leises Klingen.
Und nun wusste Psyche, wonneschauernd,
Wer ihr göttlich schönes Ungeheuer!
Nach den Pfeilen mit verwirrten Sinnen
Greift sie, wie ein Kind nach buntem Tande.
Weh, da ritzte sie den ros'gen Finger,
Und ein Glutstrom quoll ihr durch die Adern.
Liebeglühend neigt sie zu dem schönen
Schläfer sich; nicht satt, ihn zu betrachten,
Kann sie werden, einen Kuss zu drücken
Sehnt sie sich auf seine Liljenstirne:
Plötzlich aber scheint er sich zu regen -
Sie erschrickt - die Lampe, leicht erschüttert,
Von der Flamme Spitze einen Tropfen
Heissen Oels verspritzt sie, der mit ros'gem
Brandmal sengt die Haut des Liebesgottes.’

Deze beide fragmenten met elkander vergelijkend, moeten wij, al brengen wij het voordeel der oorspronkelijkheid niet voor Apulejus in rekening, aan zijne schildering verre de voorkeur geven. Hamerling's

beschrijving is mat naast de levendige voorstelling van den Latijnschen dichter.

Aan deze vergelijkingen wil ik er ten slotte nog eene toevoegen, om den lezer te overtuigen, dat ik niet zonder reden op het titelblad van Ham.'s gedicht eene aanwijzing zocht, of wij hier met eene vrije metrische vertaling te doen hebben. Ik kies daarvoor het volgende en geef met opzet de Duitsche vertaling van Jachmann, - anders om nauwkeurigheid niet aan te bevelen - opdat de overeenkomst nog duidelijker in het licht trede.

Venus zal tot Jupiter opstijgen en laat den wagen, van Vulcanus ten geschenke ontvangen, gereedmaken:

Jachmann.

‘Von den vielen Tauben, die um das Schlafgemach der Herrin nisten, schweben vier schneeweisse herbei, und beugen die schillernden Hälse in das funkelnde Joch; nachdem die Göttin eingestiegen, fliegen sie fröhlich davon. Dem Wagen folgend tummeln sich mit muthwilligem Gezwitscher die Sperlinge, und andere Singvögel verkünden mit süssem Gesange die Ankunft der Venus. Die Wolken schwinden und der Himmel öffnet sich der Göttin; der höchste Aether empfängt sie mit Freude, und weder den Adler noch die räuberischen Habichte fürchtet die sangkundige Schaar ihres Gefolges.’ (*Metam.* VI, 6.)

Hamerling.

‘Von den Schwärmen sanfter Turteltauben,
Welche um das Haus der Herrin nisten,
Schweben vier heran, schneeweiss befiedert,
Freudig in das Joch des gold'nen Wagens,
Welcher Kypris trägt zu lichten Höhen.
Durch die Wolken aufwärts mit der Göttin
Hebt das Glanzgefährt in 's höchste Blau sich,
Von der Vögel Schaaren dicht umflattert,
Welche schmetternd, jubelnd, freudeschwelgend,
Mit dem süssesten Gesang des Aethers
Weiten Raum erfüllen; scheu zur Seite
Weicht der Habicht, weicht der stolze Aar selbst,
Vor den Tauben und den andern Schwärmen
Muntrer Vögel im Geleit der Göttin.’

III.

Zooals wij boven reeds zeiden, heeft dit verhaal der oudheid al heel wat pennen in beweging gebracht. Het gold hoofdzakelijk de vraag: als hoedanig moet dit opgevat worden? Er waren er, die vooropstelden, dat men hier te doen had met eene *allegorie.* Immers, de held van het romantisch verhaal, Lucius, laat zich, na tal van wonderlijke avonturen doorleefd te hebben, inwijden in de mysteriën van Isis en

Osiris, en niet zonder voordacht wordt hier gewezen op de verhoudingen tusschen de Liefde en de menschenziel.

Door eigen schuld ontbeert zij de Liefde en eerst na moeilijke werken, na boete en berouw gelukt het haar, die terug te winnen. De namen geven immers genoeg bewijzen daarvoor: Amor, Psyche, Tristities, Consuetudo, etc. tot Voluptas.

Toegegeven, zeiden anderen, maar als gij het eene zinnebeeldig wilt verklaren, dan moet gij dit ook met het andere doen, en wat meent gij dan, dat bijv. de *zusters* van Psyche voorstellen?

Deze vraag gaf den uitleggers niet weinig hoofdbrekens. Wat konden de drie gezusters wel voorstellen? De een meende, dat, waar Psyche de ziel, het edelste deel van den mensch, vertegenwoordigde, de beide anderen wel niet anders dan de vleeschelijke begeerten zouden zijn. Een ander dacht, dat men te doen had met het Vleesch, den Vrijen Wil en den Geest(*).

Een derde vond dit niet mystiek genoeg en sprak van: Bewusteloosheid, Wereldbewustzijn en Zelfbewustzijn, waarmede een vierde niet overeenstemde, daar deze de drie natuurrijken eene betere verklaring vond. Kortom, men giste en had voor gissingen ruimte te over. Eene *uit*legkunde, die men wel eens *in*legkunde genoemd heeft, maakte zich van deze stof meester en wrocht ervan, wat haar goeddocht.

Wie de verwachting mocht koesteren, dat Hamerling's gedicht in deze eenig licht zou ontsteken, wordt daarin teleurgesteld. Zooals wij zagen, volgt hij het verhaal juist, zooals het uit de oudheid tot ons kwam, versterkt het allegorisch en philosophisch element, doch laat ons in het onzekere, wat hij nu eigenlijk met dezen arbeid voorheeft. De tweeslachtigheid van het oorspronkelijke treft ons evenzeer bij hem.

Tot Amor laat hij bespiegelend optreden.

In den zesden zang, als hij zijn wensch geuit heeft, om Psyche tot de goden verheven te zien, voegt hij daaraan tot versterking het volgende toe:

> ‘Wisst, Uranionen!
> Meiner Psyche hier den Eintritt weigern,
> Heisst auch mich aus dem Olymp verstossen!
> Lebet wohl denn! eurem Reich entsagend,
> Fortan bei der Erde Kindern bleib' ich.
> Keinen Reiz für mich hat mehr der Himmel,
> Spröde sich den Irdischen verschliessend!
> Was verachtet ihr die Erdenkinder?
> Stillstand fesselt des Olymps Geschlechter,
> Doch die Erdgeschlechter leben, blühen,
> Wirken, schaffen, zeugen ewig Neues

(*) Voltaire (*Dictionaire Philosophiane, in nach Ame*) wijdt een paar bladzijden aan het onderscheid, dat de Grieken maakten tusschen: Psuche, l'âme sensitive; Pneuma, le souffle de la vie, en Nous, l'intelligence.

Aus sich selbst - vielleicht selbst neue Götter.
Denkt, was sind wir ohne Menschenkinder,
Ohne Dienst und Opfer und Altäre?
Uns're beste Stätte: ihr G e m ü t h ist's,
Und wir leben, wirken nur in ihnen.'

Tegenover hen, die het allegorische op den voorgrond stellen, zijn er ook, wien dit niet zoo ter harte gaat en die daarentegen, het als aanvulsel en bijwerk beschouwende, de kern van het verhaal houden voor niets anders dan een gewoon volkssprookje.

Met nadruk wezen wij er boven op, hoe deze vertelling gedaan wordt in een roovershol door eene dronken, kindsche best, tot verstrooiing van een huilend meisken en ten aanhoore van een jongeling in ezelsgedaante. Is dit alles niet geschikt, om ons hooge waarde eraan te doen toekennen, onze opvatting verschilt niet van die des schrijvers zelve; mmers, als het oudje uitgepraat is, laat hij Lucius zijne spijt betuigen, dat hij niet in staat was, deze schoone *fabella* - niet eens *fabula*! - op te schrijven.

Sainte-Beuve(*) klaagt met recht, dat men de strekking en den zin van het geheel overdrijft en daardoor veel van zijn genoegen bederft.

'*On y arrive d'ordinaire avec sa prévention*, *avec son symbole tout fait*; *on se préoccupe*, *à l'exemple des commentateurs*, *de ce mot Psyché*(†) *qui veut dire âme; on cherche des sens profonds et mystérieux dans un conte de vieille qui n'a été fait et mis en ce lieu-là que pour divertir et empêcher une belle enfant de pleurer*; *on y voit une allégorie*, *un mythe*, *quelque chose de pareil à ce que de graves et sérieux commentateurs ont cherché dans les fables de l'Odyssée.*

Si l'on pouvait voir dans une sorte d'aquarium la formation et le progrès de la fable de Psyché à ses divers états d'éclosion et de croissance, je me persuade que l'on reconnaîtrait que cela a commencé bien simplement par un conte qui s'est grossi peu à peu, *mais que ni la philosophie ni la théologie n'ont présidé à l'heureuse venue du germe....*'

Deze meening wordt door verschillende Duitsche geleerden gedeeld, en door een nauwgezet onderzoek hebben zij zich de gegevens verworven, om met meer zekerheid te kunnen optreden.

De mythologische en allegorische namen, waarmede Apulejus zoovele uitleggers aan het werk gezet heeft, ter zijde stellende en de hoofdtrekken van het verdichtsel ons voor den geest roepende, verkrijgen wij het volgende schema:

Een koning en eene koningin hebben drie dochters - de jongste is

(*) *Histoire du Roman dans l'antiquité.* (Nouveaux Lundis, IX.)

(†) Te ver gaat hij m.i., waar hij later zegt:
"*Elle ne rappelle nullement, d'ailleurs*, *le sens et l'intention métaphysique qu'on lui prête: c'est un joli nom de femme que Psyché*, *comme qui dirait mon coeur, mon amour. Elle aurait pu être nommée tout autrement et rester la même.*"

de schoonste - zij moet een monster huwen - wordt daartoe op een hoogen berg geplaatst - haar echtgenoot bezoekt haar alleen in het duister - nieuwsgierigheid brengt onheil - de schuldige doet boete - de moeder van haar geliefde is hardvochtig - de dieren helpen haar - ten slotte verzoening.

Al deze trekken kunnen wij terugvinden in nog bestaande sprookjes. Het is zeer wel mogelijk, dat Apulejus alleen deze hoofdpunten kende en ze naar eigen phantasie verwerkte. Eene opmerkelijke vergissing komt ons nog in die meening versterken. Op verschillende plaatsen van zijn *Amor en Psyche* wordt van het nog ongeboren kind gesproken, alsof het een zoon zal zijn, en ten slotte wordt er eene dochter, Voluptas(*), geboren!

De z o o n behoort naar alle waarschijnlijkheid in het sprookje, de d o c h t e r in de allegorie te huis. Apulejus maakt den indruk, of hij aan het einde zelf vergeten is, wat hij vroeger aangaande dit kind gezegd heeft.

Er bestaat een niet te miskennen verband tusschen vele volkssprookjes en de oude goden- en heldenmythe(†).

Het sprookje, waarvan wij boven de hoofdtrekken mededeelden, heeft groote verwantschap met de Grieksche mythe van Zeus en Semele(§). Semele, de geliefde van Zeus, zal moeder worden en dit wekt de ijverzucht van Hera. Zij brengt, als Semele's oude voedster vermomd, aan deze een bezoek en raadt haar aan, om Zeus als blijk van zijne liefde te verzoeken, zich in zijne ware gedaante te vertoonen. Semele doet dit en blijft, ondanks de waarschuwingen van den bezorgden god, in haar verlangen volharden. Het geschiedt dan, en niet bestand tegen dien aanblik, stort zij dood neder. Later wordt zij door haar zoon uit de onderwereld verlost en als Thuone naar den Olympos gevoerd.

Zelfs in dezen laatsten trek zou men de overeenkomst kunnen opmerken met Psyche's bezoek aan Proserpina en de daarop gevolgde apotheose.

De sprookjes, die met het door Apulejus gebruikte in nauwe betrekking staan, zijn door Prof. Adalbert Kuhn in twee groepen afgedeeld.

‘In beiden Gruppen,’ zegt hij, ‘handelt es sich um einen, gewöhnlich in ein Thier verwandelten Menschen, dem sich eine Jungfrau vermählt, die trotz seiner abschreckenden Gestalt in Liebe bei ihm ausharrt. Das Verrathen des Geheimnisses stört in der ersten Gruppe die Erlösung und führt neue Geduld- und Liebesproben herbei, in der zweiten werden in der Regel dadurch unmittelbar die Mittel zur Erlösung herbeigeschafft.’

(*) Dit woord verklaart men, naar gelang van den zin, dien men aan het geheel hecht, als *Minnelust* (Hamerling), *Freude* (Jachmann), *Glückseligkeit* (Lübker).

(†) In het met zorg bewerkte en zeer lezenswaardige boekje van M.W. Maclaine Pont, *Sprookjes in Waarheid en Verbeelding*, wordt dit mede aangetoond.

(§) Zie ook Ovidius, *Metam.* III, 259 sqq. Schiller, *Gedichte.* Semele, in zwei Scenen.

Wanneer wij deze beide groepen beschouwen, dan verdient het voorzeker opmerking, dat het door Apulejus gebruikte sprookje, wat de voornaamste feiten betreft, terug te vinden is in het verre Indië en op het hooge IJsland en daartusschen bij bijna alle volken. Natuurlijk is het, - hoe zou dit anders kunnen? - van mond tot mond gaande, gewijzigd, bijgewerkt of versierd, doch de hoofdzaak is in alle gebleven.

In de eerste groep komt voor het Indische sprookje *Toelisa.*

Het werd door een Engelschman gehoord uit den mond van eene waschvrouw te Benares en meegedeeld in het *Asiatic Journal*(*).

F. Liebrecht heeft aangetoond, dat de mythe van Zeus en Semele en de sprookjes van Psyche en Toelisa slechts drie verschillende lezingen zijn van hetzelfde onderwerp.

De punten van overeenkomst zullen voor elken lezer te duidelijk zijn, om daarop nog in het bijzonder de aandacht te vestigen.

'In een koninkrijk van het Oosten leefde een arme man, Noersingh geheeten, die met houthakken den kost verdiende voor zich, zijne vrouw en zijne dochter Toelisa. Deze, schoon en reeds huwbaar, kwam eens, terwijl zij in het bosch hout sprokkelde, langs een bouwvalligen put: zij hoorde daarin eene stem, die haar bij haar naam riep en vraagde: "Wilt gij mijne vrouw worden?" Toen zij, nadat de vraag driemaal herhaald was, bevend antwoordde, dat haar vader daarover te beslissen had, beval haar de stem, dezen te roepen. Noersingh verscheen en ontving van de stem toezegging van groote schatten, waarop hij zijne dochter beloofde. Zoodra de afgesproken bruiloftsdag daar was, werden fraaie geschenken in de hut der bruid gebracht, zonder dat men de dragers ervan kon bespeuren. De bruid tooide zich en kwam met hare ouders bij den bouwvalligen put aan; terstond verzocht de stem aan den vader, om een in de lucht zwevenden ring aan Toelisa's vinger te steken. Nadat zij alle drie in eene schoon gesierde zaal een kostbaar maal hadden genuttigd, verscheen er een draagstoel, welken de bruid met vreeze en beving besteeg en die daarna door onzichtbare dragers werd weggevoerd. De ouders volgden en kwamen in een dal, waar een hoog paleis verrees. Zij zagen den stoel daarin verdwijnen en gingen gerustgesteld naar huis.

De houthakker werd spoedig na de bruiloft zijner dochter rijk en dit wekte de afgunst zijner buren; dezen belasterden hem bij den koning met het gevolg, dat hij gevangengenomen en ter dood veroordeeld werd. Doch op den dag van zijne terechtstelling waren de koning en hij de eenige levenden in de stad, alle andere inwoners door slangen gedood. De koning bad en bezwoer den houthakker, hun het leven weer te geven: deze riep zijn schoonzoon aan, wiens stem den slangen oplegde, door tegengiften, haar alleen bekend, de dooden tot nieuw leven op te wekken. Dit geschiedde en de houthakker werd met groote geschenken vrijgelaten.

Intusschen leefde Toelisa zeer gelukkig met haar echtgenoot, dien zij echter alleen des nachts zag. Het paleis mocht zij niet verlaten, maar dit was vorstelijk ingericht en bood haar afleiding te over; ook had zij vrouwe-

(*) Ook bij Benfey, *Pantschatantra,* I, 255.

lijke bedienden, die haar met snarenspel en vertellingen wisten bezig te houden. Eens zag zij een eekhorentje, dat door een grooter dier vervolgd werd; zij nam het in bescherming en verjoeg den vervolger. - Toch gevoelde zij na eenigen tijd groot verlangen naar het verkeer met menschen. Eens bemerkte zij, naar buiten ziende, eene oude vrouw, die haar met veel vleiende woorden smeekte, binnengelaten te worden, en Toelisa liet zich verlokken, om een beddelaken uit het venster neer te laten, waaraan het oudje zich met verbazende vlugheid optrok.

Al pratende vraagde de oude aan Toelisa, of haar echtgenoot wel eens met haar uit denzelfden schotel had gegeten, en toen zij hierop ontkennend antwoordde, gaf de oude haar den raad, om dit eens als blijk van verschuldigde achting van haar man te vorderen. Toelisa deed het, toen hij 's avonds kwam: hij voldeed schijnbaar aan haar verzoek, maar at in werkelijkheid niets.

Na eenigen tijd zag Toelisa weer eene oude vrouw voor het paleis staan en liet haar evenals de vorige binnen. Deze vraagde, of haar man wel eens op een betelblad gekauwd en het haar dan toegereikt had, om het op te eten, - onder minnenden een teeder liefdeteeken. Toelisa moest ook dit ontkennend beantwoorden en liet zich bepraten, hem daarvan de reden te vragen, waarop hij een ontwijkend bescheid gaf. Eindelijk verscheen een derde bestje, dat haar vraagde: of haar man ooit zijn naam genoemd had. Toelisa liet zich verleiden, om dit als bewijs zijner toegenegenheid te eischen. Hij bezwoer haar, het niet te vorderen, daar het haar verderf zou zijn. Vergeefs - zij blijft haar eisch doorzetten. Dan voerde hij haar aan den zoom eener rivier en nadat hij haar nog eens gevraagd had, of zij hare vordering introk, ging hij langzaam in het water, herhaalde voortdurend zijn verzoek, ging dieper en dieper, totdat hoofd en schouders maar alleen meer zichtbaar bleven. Toen zij haar verlangen nog niet prijs wilde geven, riep hij: “Mijn naam is Basnak-Dau!” Op hetzelfde oogenblik vertoonde zich een slangekop aan de oppervlakte des strooms en dook dan weer onder.

Daar stond Toelisa weer in hare oude lompen: het paleis was weg, hare ouders in de oude hut, dood armoedig, en de vroegere ellende werd nu nog vermeerderd door klachten en verwijten, maar meer nog door berouw en door verlangen naar verloren geluk. Eens sliep zij onder het houtsprokkelen in, en ontwakende hoorde zij twee eekhorentjes samen praten. Uit hun gesprek vernam zij, dat de moeder van haar echtgenoot al hare macht verloren had, toen deze koning der slangen was geworden; dat zij ze terug kon krijgen, wanneer haar zoon zijn naam bekend maakte aan de sterfelijke echtgenoote, en dat haar bondgenoot Sarkasoekis dit, in de gedaante eener oude vrouw, had weten te bewerken.

Het vroeger door Toelisa geredde eekhorentje vraagde nu, of er geen middel zou zijn, om aan Basnak-Dau zijne macht terug te geven. Hierop antwoordde het andere: Toelisa moet in oostelijke richting trekken, totdat zij aan eene breede rivier komt, die vol slangen is; deze moet zij overzwemmen, dan aan den anderen oever het nest zoeken van den vogel Hoema, een ei daaruit aan hare borst leggen, totdat het uitgebroed is. Dan moet zij in het paleis van de koningin, hare schoonmoeder, hare diensten gaan aanbieden; daar zullen haar zware taken worden opgelegd; kan zij die niet volvoeren, dan wordt zij door de slangen opgegeten. Is echter het ei van den Hoema uitgebroed, dan zal de vogel, die allen, welke hem bezitten, koninklijke macht

verleent, de groene slang, steeds om den hals der koningin zich kronkelend, de oogen uitpikken. Dan verkrijgt Basnak-Dau zijn koninkrijk terug en verzoent zich met zijne vrouw.

Toelisa, niet afgeschrikt door zoo groote gevaren, aanvaardde moedig den tocht. Aan den van slangen krioelenden stroom gekomen, maakte zij bamboesstokken aan kruiken vast, vlocht ze samen met gras en takjes en stak op dit vlot zonder letsel de rivier over. Dan gingen eekhorentjes en bijen haar voor naar het nest van den Hoema, waaruit zij een ei nam en tegen hare borst legde. Daarna kwam zij aan het paleis der koningin. Zij liet zich tot haar geleiden en vond haar op mollige kussens uitgestrekt, met de groene slang om den nek. De koningin verklaarde zich bereid, om haar in dienst te nemen: in geval zij echter hare bevelen niet kon uitvoeren, zou zij sterven. Eerst kreeg Toelisa eene kristallen vaas, waarin zij op eene door hooge muren ingesloten, geplaveide binnenplaats den geur van duizend bloemen moest verzamelen. Een ontelbare zwerm bijen kwam aangevlogen; elke bij bracht een zakje geur mede en liet dat in de vaas vallen. Den volgenden dag bracht men haar eene groote kruik met zaadkorrels, met het bevel daaruit een prachtig sieraad te vervaardigen. Een groot getal eekhorentjes kwam; elk hunner legde eenige juweelen in de kruik en nam evenveel korrels daaruit; zoodoende kon Toelisa ook deze opdracht volbrengen. De eekhorentjes verhaalden haar dan, dat hun gemeenschappelijke vijand, Sarkasoekis, dichtbij vertoefde en dat men zijne komst in het slot slechts door het branden van zekere kruiden kon verhinderen; wel is waar zou dit ook de eekhorentjes verdrijven en Toelisa hierdoor op eigen voorzichtigheid moeten steunen. Deze brandde nu onvermoeid de kruiden, om rook te verwekken, totdat de jonge Hoema uit het ei te voorschijn kwam. Ongeloofelijk snel groeide hij op, vloog onverwachts op den schouder der koningin en pikte de groene slang de oogen uit. De koningin, bespeurende, dat hare macht een einde had, schreide luid; Sarkasoekis stortte in zijne ware gedaante, als een afschuwelijke duivel, ter aarde, en eene lange rij van geesten, eekhorentjes en slangen voerden hun rechtmatigen vorst Basnak-Dau binnen. Toelisa, nu koningin over een geestenrijk, werd opnieuw en nu voor eeuwig met hem vereenigd; hare ouders kwamen tot hun vorigen rijkdom.'

Is het sprookje in Indië tot in onzen tijd blijven voortleven onder het volk, ook op onzen bodem viel een korrel van het vruchtbare zaad neder en groeide tot een volksverhaal aan. Het wordt door Kuhn bij de tweede groep gerangschikt, is getiteld *Roosken zonder Doornen* en te vinden bij Wolf, Wodana, museum voor Nederduitsche Oudheidkunde, II. blz. 61 en vlgg.

Daar dit werk niet in veler handen is en bovendien het sprookje aantrekt door naïeven toon, neem ik de vrijheid, het hier af te schrijven en daarmede tevens dit opstel te besluiten:

'Roosken zonder doornen.

Daer was eens een heer, en die was zoo rijk, och zoo rijk, dat het niet te zeggen is, en had daerbij nog drie schoone dochters. Nu gebeurde het

eens, dat die heer een groote reis ging doen; maar voor hij vertrok, liet hij zijne drie dochters voor zich komen, en zeide: “Nu zegt, wat ik U voor een' koek moet meêbrengen.” Dan sprak de oudste: “Lieve vader, ik zou gaerne een gouden spinnewieltje hebben.” “Goed,” antwoordde de heer, “dat zult gij hebben.” Dan kwam de tweede dochter en zeide: “En ik had gaerne een gouden naeikusseken, vader,” en de heer antwoordde: “Goed, dat zult gij ook hebben.” - “En ik,” sprak de jongste, “ik wensch mij een roosken zonder doornen.” “Dat zal ik u brengen,” gaf de vader ten antwoord; en hij vertrok.

Als hij in de eerste stad kwam, ging hij op de markt en kocht daer een gouden spinnewieltjen, en in de tweede stad kocht hij een gouden naeikusseken; maar als hij in de derde stad was, kon hij geen roosken zonder doornen vinden, hoewel hij eene geheele week daerna zocht en in alle winkels er naer vraegde. Dat speet hem zeer, want hij had de jongste dochter buitengewoon lief, en daerom besloot hij immer verder te gaen, totdat hij het roosken zonder doornen zou gevonden hebben. Als hij nu reeds verre gereisd was, kwam hij voorbij eenen hof, waerin roozen stonden, en wijl de deur open was, trad hij regt binnen, en zag tot zijne grootste vreugde, dat die roozen geene doornen hadden. Hij aerzelde niet lang, en plukte zich eene van den eersten den besten struik, maer toen hij dit deed, sprong er in eens een leelijk monster van achter den struik op, en vraegde hem, met wiens veroorloving hij die roos durfde aftrekken. De heer verschrikte en zeide: “Dat roosken is voor mijn jongste dochterken, die ik buitenmaten liefheb, maer ik wist niet, dat het verboden is, hier een bloempje te plukken.” Dan antwoordde het monster: “Nu, het doet niets, houd maer die roos; maer geef mij ook de belofte, dat ik uwe dochter na zeven jaer zal hebben.” De heer was zoo droef, als hij dat hoorde, dat hij meende het hart in zijn lijf zou hem breken, maer hij had toch gaerne dat roosken meêgedragen, en daerom deed hij de belofte, dat zijn jongste dochter na zeven jaren aen het monster behooren zoude, en keerde naer huis terug.

Nauwelijks was hij aen de deur gekomen, als zijne drie dochters hem reeds tegensprongen en hem vraegden, of hij ook alles meêgebragt hadde? Dan sprak hij: “Ja wel, dat heb ik,” en gaf aen de oudste het gouden spinnewieltjen en aen de tweede het gouden naeikusseken; maer als hij het roosken zonder doornen aen de jongste gaf, liet hij eenen grooten zucht. Dan vroeg de jongste dochter: “Lieve vader, waerom zucht gijp” maer hij woû het niet zeggen; eindelijk toch sprak hij: “Mijn lief kind, ik mag wel zuchten, want na zeven jaren komt een leelijk monster, om u te halen.” Het arme meisje verschrikte bovenmaten, als zij dat hoorde, maer zij troostte toch haren vader zoo veel zij kon.

Allengskens, allengskens vergaten zij het monster, en als de zeven jaren om waren, dacht er niemand meer aan; integendeel werd er een groote maeltijd opgerigt en vrienden en magen daertoe genood, en elkeen was lustig en verheugde zich op het beste. Maer als ze nu altemael aan tafel zaten, hoorden zij een groot gerucht in de lucht, en dat kwam nader en nader tot aen de poort van het kasteel. Een van de knechten deed de deur open, om te zien, wie dat was, maer hij viel in onmagt van schrik, want het was een monster, dat een grooten blok met ketens achter zich slepen had en binnen in de zael sprong, waer de maeltijd was opgerigt. Als de

arme vader dit zag, verschrikte hij en pakte zijne dochter vast; want hij woû liever met haer sterven, als het meisje aen het monster geven; maer zij sprak: “Laet mij los, lieve vader! want het is mijne schuld, dat gij die roos afgeplukt hebt, en ik moet er voor boeten, wees daerom niet droef; ik zal in elk geval meêgaen.” En nauwelijks had zij deze woorden gesproken, als het monster haer vast greep, ze op het blok smeet en ze daer met ketens op bond; dan sleepte het ze weg, en zoo verre, zoo verre, tot dat zij aen een hol kwamen, dat zeven uren onder de aerde gelegen was. Daer moest nu dat arme meisje met het monster woonen, maer het deed haer geen kwaed neen, integendeel, deed het alles, wat zij maer wenschte. Dit beviel het meisje niet slecht, en zij gewende zich langzaem zoozeer aen het beest, dat zij eindigde met het gaerne te zien.

Als zij nu al langen tijd zoo te samen gewoond hadden, kwam het monster eens naer huis en zeide: “Jufvrouw, ik weet groot nieuws.” “Wat nieuws is er dan?” vraegde het meisje. “Ach! dat durf ik U niet zeggen,” antwoordde het monster, “want gij zoudt altijd willen naar huis gaen.” “Dat zal ik niet doen,” sprak het meisje, “maer zeg het mij toch?” “Eh wel,” zeide het monster, “ik doe het: uwe oudste zuster gaet trouwen.” Als het meisje dat hoorde, begon het zeer te zuchten en te weenen, zoodat het monster vraegde, wat er was. “Ach!” zeide ze, “ik zou toch zoo gaerne naer de bruiloft gaen; en laet ge mij niet gaen, dan sterf ik van treurigheid.” Dan stond het monster het toe, maer het zegde: “Ik doe het onder een besprek, en dat is: het eerste glas, dat gij op het bruiloftsfeest zult drinken, moet op mijne gezondheid gebeuren.” Dat beloofde 't meisje met vreugde, en het monster haelde zijnen blok en ketens uit, bond er haer op, en sleepte ze naer haers vaders kasteel. Als de knechten het gerucht van het monster in de lucht hoorden, keken zij naer omhoog en zagen het meisje op den blok zitten; dan maekten zij de groote poort open, en het monster kwam binnen en maekte ze van den blok los. Maer wat was er vreugde! en het is ook niet te verwonderen, want elkeen meende, dat zij sedert lang door het beest verscheurd was. Als de vader en de twee zusters ze nu regt hartelijk omhelsd en gekust hadden, leidden zij haer in de kamer, waer de tafel met kostelijke spijzen opgedischt stond, en allen zetten zich neder ten eten. Gij vraegt, waer het monster bleef? Het kwam stillekens nader en legde zich in een hoekje van den haerd, tot dat al de vrienden en magen zaten, dan kroop het onder de tafel en de een smeet hem een been, de ander een graet toe en daer lekte en knaegde het aen. Als nu al de gasten regt vervrolijkt waren, stelde men de gezondheid voor van den bruidegom en de bruid. Nu had de jongste dochter aan haer belofte moeten denken, maer dat deed zij niet, en dronk gelijk de anderen; maer zij had haer lippen zoo gauw niet natgemaekt, of het monster sprong van onder de tafel, greep haer vast, bond ze met de ketens op den blok, en vloog hou-hou door de lucht en naar 't hol terug. Daer begon het arme beest droef te zuchten en te klagen, en het meisje moest alle moeite gebruiken, om hem te troosten. Zoo leefden die twee weer lang te samen. Eens was het monster weer uitgegaen en als het naer huis terugkwam, zeide het: “Jufvrouw, ik weet groot nieuws.” “Wat is het dan?” vraegde het meisje. “Ach, dat durf ik u niet zeggen, want gij zoudt weer willen naar huis gaan.” “Neen,” zeî het meisje, “dat zal ik niet doen, maar gij moet het mij ook zeggen.”

“Eh wel,” sprak het monster, “dan zal ik het doen: uwe tweede zuster gaet trouwen.” Zoodra zij dat hoorde, werd zij zoo droef, dat zij in onmagt viel, en meende te sterven; en als zij weêr tot zich zelve kwam, begon zij te weenen en het monster te smeeken, om toch nog eens naer huis te mogen gaen; maer het hielp niet. Eindelijk viel zij op de knieën en sprak: “Ik heb nu zoo lang reeds met u gewoond en heb u altijd zoo lief gehad, ach, wil mij toch dit genoegen niet weigeren.” Daerop antwoordde het monster: “Nu ga, ik zal het u nog eens toestaen; maer let wel op, dat het eerste glas op mijn gezondheid gedronken worde.” Dat beloofde zij gaerne en het monster haelde zijnen blok en zijn ketens, bond ze daerop en vloog met haer naer 't kasteel. Als de knechten het gerucht van verre hoorden, deden zij al de deuren open, en het monster kwam binnen, en zette zich weêr in het hoekje van den haerd; en als de vader en de zusters het meisje gulhertig ontvangen hadden en al de gasten aen tafel gezeten waren, kroop het er onder, en de een smeet hem een been en de ander een graet toe en daer lekte en knaegde het aen. Allengskens - allengskens werden zij al weer vrolijk en men droeg de gezondheid voor van het huwelijkspaer; maer de jongste dochter, die ditmael haer gelofte niet vergeten had, stond regt en dronk op de gezondheid van het monster. Dat had zij gauw niet gedaen, of daer stond, niet het monster, maer de schoonste koningszoon voor haer, dien men maer met oogen zien kon, en die zeide: “Liefste, gij hebt mij verlost,” en vroeg, om met haer te trouwen. Terstond werd de bruiloft gevierd en als de feeste gedaen was, stond er voor de deur een koets met vier schoone peerden. De koningszoon trad met zijne vrouw in de koets en men reed denzelfden weg in, langs waer men gekomen was, maer in plaets van het hol, stond er een schoon, schoon kasteel en daar leefden zij gelukkig en vrolijk, en zijn zij niet dood, dan leven zij er nog. -’

Ofschoon *Roosken zonder Doornen* veel minder gelijkenis met *Amor en Psyche* vertoont dan *Toelisa*, zoo is het toch opmerkelijk, dat in het eerste een trek bewaard gebleven is, dien het laatste niet bezit.

Ik bedoel het vliegen van Zephyrus en voortdragen van Psyche. In *R.z.D.* vervult het monster de rol van Zephyrus en Amor beiden.

In de *Arabische Nachtvertellingen* doet de booze geest Danhasch (215de Nacht) hetzelfde, wat in *Amor en Psyche* Zephyrus volbrengt.

G. WAALNER.

Nieuwe uitgaven en vertalingen.

Bombono's. Een satire door Willem Paap. Amsterdam, Wilms & Co.

Over de eenzijdigheid, schijngeleerdheid, opgeblazenheid en innerlijke onbeduidendheid van geleerden en professoren - vooral van professoren! - is veel gezegd en zal veel gezegd worden, zoolang de maatschappij bestaat en zoolang er geleerden gevonden en professoren voor het hooger onderwijs noodig geacht zullen worden. Ieder gewezen student weet dat, omdat hij in den regel deel heeft uitgemaakt van het koor der klagers, spotters en bedillers. Men zou meenen, dat in deze richting niet veel nieuws meer te zeggen was, en toch heeft Willem Paap zich de moeite gegeven, om over het oude onderwerp eene ‘satire’ van tamelijken omvang te schrijven.

De satire behoort tot de hoogere vormen der letterkunde; hij, die hare scherpe wapens hanteert, behoort aan grondige kennis van de zaak of de personen, welker gebreken hij geeselen wil, een scherp vernuft en het bezit van een fijnen vorm te paren. Het komt ons voor, dat deze satiricus niet al de vereischten van zijn arbeid in zich vereenigt. Op zijn talent zullen we niet afdingen; hij is geestig en scherp. Maar hij richt zijne pijlen op een doel, dat buiten zijn eigen of des lezers gezichtskring ligt; zelfs al kent men hem het recht van overdrijven, van *chargeeren*, dat den satiricus tot zekere hoogte toekomt, in de ruimste mate toe, dan nog kan men in zijne onderneming niets dan een strijd tegen windmolens zien, die het verbruik van zooveel woorden en moeite niet wettigt. Waren onze tegenwoordige hoogleeraars zulke ezels, zulke wetenschappelijke misgeboorten, zulke nietswaardige bedriegers en oplichters, als ze in deze satire worden voorgesteld, dan... dan zou de satire immers overbodig zijn, omdat aan elk met gewoon gezond verstand begaafd mensch de ezelachtigheid en onbeduidendheid dier kwakzalvers duidelijk in het oog zou vallen. De gezonde van verstand weet echter, dat het niet zoo is, en zal met ons deze satire gelijk stellen met knetterend vuurwerk, een nutteloos en schadeloos losbranden van gevaarlijke stoffen, om de menigte te vermaken.

Proeve van een Kaapsch-Hollandsch Idioticon, met toelichtingen en opmerkingen betreffende land, volk en taal, door N. Mansvelt, professor in de moderne talen aan het College te Stellenbosch. - Utrecht, A.J. van Huffel.

In een lezenswaardig artikel in de Gentsche *Toekomst* schreef de heer Prayon-Van Zuijlen eenigen tijd geleden over de toekomstige wereldtaal, en noemde toen het Afrikaansch-Nederlandsch ‘verbasterd’. Is dit zoo, dan kan er kwalijk van een idioticon voor die taal sprake zijn, hetwelk toch niet bestaan kan zonder eene eigenaardige taalontwikkeling met eigen karakter en vormen. Tot geruststelling van den samensteller van het voor ons liggend werkje betuigen wij, de uitspraak van den heer Prayon niet dan met een ruim voorbehoud te kunnen onderschrijven. Wat hier en daar als ‘die eige boere sijn taal’ gedrukt is en waarschijnlijk ook zoo in eenige deelen van Hollandsch Zuid-Afrika gesproken wordt, is inderdaad niets an-

ders dan een afschuwelijk *patois*, dat den naam van taal niet verdient. Maar een boekje, in 't Amsterdamsch dialect of in de spreektaal van eene onzer andere steden geschreven, zou geen anderen indruk maken en door iedereen te recht met den naam van ‘verbasterd’ worden aangeduid. Wanneer de Amsterdammer zegt, dat hij met anderen ‘same soo gesellig op et saaltje geseete’ heeft, dan mogen we ons aan de uitspraak ergeren, maar de man spreekt toch echt Hollandsch, ‘d' oprechte, zuivere Duitsche taal’, zooals een der personen bij Langendijk zegt. En zoo bezigen de Kaapsche Hollanders een aantal uitdrukkingen, die in het Nederlandsch provinciaal dialect evengoed worden gebruikt; de Dordtenaars en Rotterdammers spreken evenals zij van ‘meissie, jongetjie, ertjies, appelkoos’, enz. enz.; toch zal men daarom niet beweren, dat te Amsterdam, Dordrecht of Rotterdam een ‘verbasterd’ Hollandsch gesproken wordt, en evenmin eene eigen taal, waarvoor men een idioticon heeft samen te stellen.

Wanneer men de ginder gebezigde taal afgescheiden van de verkeerde uitspraak beschouwt, dan zal men een ander oordeel vellen. Bij eene nauwkeurige lezing van Mansvelt's belangrijk werk, gepaard aan eene raadpleging van onze eigen taal, ontwaart men, dat onze taal in het Zuiden eene eigen ontwikkeling behouden heeft; dat zij, ja, niet zelden vermengd is geraakt met barbarismen en vooral anglicismen, een noodwendig gevolg van het voortbestaan van twee talen in hetzelfde land, maar toch veel heeft bewaard van haar oorspronkelijk, eigen karakter. Wat sterker is: in hare verrijking met nieuwe woordvormen is zij veel getrouwer gebleven aan die schoone, oude eigenschap van duidelijkheid en plasticiteit, die bij onszelf, helaas! meer en meer teloorgaat. Wanneer wij de afschuwelijke mode van op het voorhoofd hangende lokken willen aanduiden, bazelen wij het vreemde woord na en spreken van *pony*-haar; de Afrikaansche Hollander noemt hen of haar, die zich aan die moedwillige ontsiering van 's menschen gelaat te buiten gaan, *gordijntjeskoppen*; steilharige knapen - Du Toit zei het te Amsterdam - heeten daar ginds *penkoppen.* Alzoo gaat het Zuid-Afrikaansch bij zijne woordvorming te werk naar het zuiver beginsel, dat het woord moet wedergeven het denkbeeld van de uitgedrukte zaak, wil het terstond verstaan en in de taal opgenomen worden. Naar dit beginsel heet de kameleon: verkleurmannetje; de lucifer: vuurhoutje; de ziekte, die wij met het uitheemsche diphtheritis noemen: wurgziekte. En niet minder plastisch en geestig gevormd zijn de woorden als: binnenmeid, droog-mij-keel-bessie, witseerkeel en zooveel andere, die in het idioticon van den heer Mansvelt voorkomen.

En hoe gaan de Nederlandsche Nederlanders, de Hollandsche Hollanders te werk, wanneer zij nieuwe woorden in hunne taal opnemen? Blindelings en zonder ze te verstaan, nemen wij de uitheemsche woorden, zonder verkneding of verdietsching, voetstoots over; zelfs waar wij schoone, schilderachtige uitdrukkingen bezitten, laten we ze roekeloos in onbruik raken en bezigen liever woorden, die niets tot ons zeggen, omdat ze bloot uitheemsche klanken zijn. Wie bezigt het uitnemend woord ‘gezichteinder’ nog in onze dagen? en toch drukt het duizendmaal beter het denkbeeld uit, dat men ermee te kennen wil geven, dan het nietszeggend ‘horizon’, dat sedert alweder tot ‘horizont’ uitgedijd is geworden. Wie de taalverrijking door woordvorming in het Afrikaansch-Nederlandsch vergelijkt met de voortdurende inmenging van barbarismen in taal en stijl in het oude vader-

land, zou genegen zijn, de uitspraak van den heer Prayon om te keeren, aan het Zuiderstrand het zuiver dietsch taaleigen en hier te lande de verbastering, het patois, te zoeken.

Jammer, dat de betrekkelijk hooge prijs van des heeren Mansvelt verdienstelijk werk een hinderpaal zal zijn voor eene ruime verspreiding hier te lande; het verdient, in handen te komen van elkeen, die schrijft en leest, al was 't maar alléén, om ons de oogen te openen voor de kwade wegen, die wij gaan, en van de Kaapsche Nederlanders te leeren, hoeveel schoons er te vinden is in en te maken van onze eigen moedertaal.

Beknopt leerboek der delfstof- en aardkunde door R.E. de Haan. Zwolle bij E.J.W. Tjeenk Willink.

De geologie is eene wetenschap, die zich tot nog toe in Nederland geenszins mocht verheugen in eene groote mate van populariteit. In vele opzichten is dit verschijnsel niet geheel onverklaarbaar.

Evenals bij andere vakken der natuurwetenschap moet ook de studie der geologie - en deze zeker niet in de minste mate - uitgaan van eigen aanschouwing en waarneming. Zonder het practisch onderzoek heeft ook deze studie slechts eene zeer geringe waarde.

Ons vaderland echter is arm aan eigenlijke mineralen en gesteenten en de bodem van Nederland vertoont zeer weinig afwisseling in samenstelling. Evenals de uitwendige oppervlakte is ook de inwendige samenstelling van den bodem zeer gelijkvormig. Bergen in den eigenlijken zin des woords ontbreken bij ons volkomen en derhalve ook de gesteenten, die de gebergten samenstellen. Vulkanen bezit Nederland niet en het mijnwezen is uitsluitend beperkt tot eenige onbeteekenende steengroeven en steenkoollagen.

Vandaar, dat eene grondige studie van de algemeene geologie onmogelijk is, indien men zich bepaalt tot de beperkte, ruimte van ons vaderland, en de regeering heeft te recht ingezien, dat het voor onze mijningenieurs noodzakelijk is, zich in het buitenland voor hun studievak te bekwamen.

Dit alles neemt echter niet weg, dat ook in ons - in dit opzicht zoo misdeelde - land nog zeer veel op geologisch gebied valt te doen. De vorming onzer diluviale en alluviale gronden, het ontstaan der delta's en der duinen, de oorsprong onzer hooge en lage venen zijn even zoovele vraagstukken, die van het hoogste gewicht zijn, niet alleen voor den geoloog van beroep, doch ook voor den aardrijkskundige en den waterbouwkundige, wier studie met deze onderwerpen in het nauwste verband staat.

Men zou kunnen verwachten, dat dit weinige, hetwelk ons vaderland op geologisch gebied oplevert, uitstekend bestudeerd is. En toch is het tegendeel waar: de geologische kennis van onzen bodem is nog ver van volmaakt. Wel heeft de beroemde Staring in dit opzicht veel gedaan en ons in zijn *Bodem van Nederland* een uitnemend standaardwerk geleverd, dat nog jarenlang voor velen eene vraagbaak zal blijven, doch hij was slechts de baanbreker op dit gebied en slechts weinigen hebben zijne voetsporen gedrukt.

Elke poging, om in dit opzicht verbetering aan te brengen, moet ten zeerste worden toegejuicht, daar eene meer volledige kennis van onzen vaderlandschen bodem niet slechts voor den eigenlijken geoloog, doch ook voor de beoefenaars van aanverwante vakken, ja, zelfs voor elk beschaafd Nederlander zeer wenschelijk moet geacht worden.

Een der eerste hulpmiddelen daartoe is zeker wel daarin te zoeken, dat men den lust tot deze studie reeds bij onze jongelingschap opwekt en bij het onderwijs in de kennis der natuur ook de beginselen der delfstof- en aardkunde opneemt, vooral met het oog op ons vaderland. Bij het Middelbaar Onderwijs is dit reeds sedert de invoering der wet van 1863 het geval en de nieuwe wet op het Lager Onderwijs eischt ook van onze aanstaande onderwijzers eenige kennis van de delfstoffen van Nederland.

Het is voorzeker geene gemakkelijke taak, bij dit gedeelte van het natuurhistorisch onderwijs den juisten weg te vinden en de ware methode te kiezen, vooral wegens het gemis aan goede leerboeken voor dit studievak. Raadplegen wij de programma's van de leerboeken onzer Hoogere Burgerscholen, dan vinden wij daarin, op enkele uitzonderingen na, slechts Duitsche werken, waarin natuurlijk omtrent Nederlandsche toestanden weinig of niets is te vinden.

De heer R.E. de Haan, Directeur der Hoogere Burgerschool te Winterswijk, heeft getracht, in deze leemte te voorzien door de samenstelling van een *Beknopt leerboek der delfstof- en aardkunde*, dat door den schrijver, blijkens de voorrede, bestemd is zoowel voor het gebruik op de Hoogere Burgerscholen als op de Rijksnormaallessen voor aanstaande onderwijzers en de opleidingsklassen voor de hoofdakte.

Wij kunnen deze poging van den heer De Haan met ingenomenheid begroeten, vooral daar hij in vele opzichten daarin zeer goed is geslaagd. Doch wij moeten er dadelijk bijvoegen, dat wij tegen sommige gedeelten van het werk ernstige bezwaren hebben, die, naar onze meening, gewichtig genoeg zijn om, bij eene billijke beoordeeling, insgelijks in het licht gesteld te worden.

In het algemeen verdient de wijze, waarop de schrijver de voornaamste delfstoffen bespreekt en het ontstaan en den oorsprong daarvan, vooral met het oog op ons vaderland, verklaart, allen lof. Ik twijfel niet, of de leerling zal, bij het lezen der hoofdstukken over zand, klei en leem, veen, enz een helder denkbeeld krijgen van den oorsprong en de vorming dezer delfstoffen en van hare beteekenis voor onzen bodem. Ook de beschrijving van de kalksteengroeven van Maastricht en van de vorming en ontginning der steenzoutlagen is zeer bevattelijk en de verschijnselen der vulkanen en aardbevingen worden in het kort, doch zaakrijk, behandeld.

Het tweede gedeelte van het leerboek, dat de historische geologie omvat en waarin de verschillende formaties worden besproken, geeft een beknopt, doch duidelijk, overzicht van de ontwikkelingsgeschiedenis der aardkorst. Eenige afbeeldingen van de meest kenschetsende fossielen, van de voornaamste ‘Leitmuscheln’, zouden hier evenwel niet misplaatst zijn geweest. Overigens moet erkend worden, dat de uitgever niet karig is geweest met de opname van goede figuren, terwijl hem ook, wegens de uitvoering van het werk in het algemeen, alle eer toekomt.

De gebreken, die het leerboek van den heer De Haan aankleven, zijn in de eerste plaats gelegen in de spelling en de interpunctie. De laatste laat op zeer vele plaatsen te wenschen over en met de spelling wordt herhaaldelijk op zeer eigenaardige wijze omgesprongen. Het is waar, dat tegenwoordig in de spelling der Nederlandsche taal eene zekere vrijheid heerscht, die soms wel eens grenst aan losbandigheid. Het is echter de vraag, of men bij een werk, dat voor het onderwijs bestemd is, zich die vrijheid mag veroorloven

en of het niet gewenscht is, voor dat doel de thans meest gebruikelijke spelling te voldoen.

Wil men zich echter de weelde gunnen, eene spelling op eigen hand te bezitten, dan mag zeker de eisch gesteld worden, dat daarin eene zekere consequentie heerscht. Doch ook van deze is in dit leerboek geen spoor te ontdekken. Zoo vinden wij, om slechts enkele voorbeelden te noemen, - en dat dikwijls op dezelfde bladzijde - *gecultiveerd* en *kultuur*, *gewicht* en *gewigt*, *recht* en *regt*, *produktie* en *productie*, *hare* leest en *haar* tint, *een* en *eene* als vrouwelijk lidwoord, enz. Verder lezen wij o.a. op pag. 4: 'die *de* reuzenboom in hoogte evenaart'; op pag. 34: 'het verschil bepaalt zich tot *de* aard, *de* glans'; op pag. 56: *melktijlen*, op vele plaatsen *meeren*, als meervoud van meer, *sints*, *het* microscoop, enz. Doch wij zullen dit zondenregister niet verder voortzetten, daar wij er slechts op wenschen te wijzen, dat in dit opzicht eene duchtige herziening noodzakelijk is, indien een herdruk van het werk volgt.

Ook tegen den wetenschappelijken inhoud echter zijn hier en daar ernstige bedenkingen te maken.

Het komt mij voor, dat de schrijver door de tweeledige bestemming, die hij aan zijn leerboek gaf, daaraan ook een eenigszins tweeslachtig karakter heeft medegedeeld. Het onderwijs in de geologie moet voor de leerlingen der normaalscholen op eene geheel andere leest geschoeid zijn dan voor die der Hoogere Burgerscholen, die reeds in het bezit zijn van eene goede dosis scheikundige kennis.

Voor de aanstaande onderwijzers is het scheikundig onderwijs bij de weinige uren, die eraan besteed kunnen worden, uit den aard der zaak zeer elementair. Zonder eene zekere mate van scheikundige kennis echter is de verklaring van tal van geologische verschijnselen en van de samenstelling der mineralen en gesteenten eene bepaalde onmogelijkheid. Van de meeste mineralen worden dan ook slechts de namen opgegeven, zonder eenige, of zonder eene voldoende, verklaring der scheikundige samenstelling. Bij de beschrijving der samengestelde gesteenten is dit een groot bezwaar, want welke waarde heeft voor ons de kennis, dat b.v. dioriet bestaat uit hoornblende en oligoklas, dat basalt augiet, leuciet, olivien, enz. bevat, dat in graniet glimmer voorkomt, indien wij niet het minste begrip hebben van hetgeen men onder deze - voor den oningewijde toch reeds zoo akelig barbaarsche - namen heeft te verstaan?

En als deze kennis gemist wordt, kan natuurlijk ook van eene verklaring der vormingswijze van de verschillende gesteenten geene sprake zijn. Dit belangrijke onderdeel der geologie is dan ook in het leerboek van den heer De Haan zeer stiefmoederlijk behandeld. De scheikundige werking van het water, die in de natuur zulk eene belangrijke rol speelt, wordt slechts zeer vluchtig aangestipt.

Ik geloof dus, dat het de voorkeur zou verdiend hebben, het werk òf uitsluitend in te richten voor het gebruik op de normaalscholen en de opleidingsklassen voor onderwijzers, òf het meer en vollediger dienstbaar te maken aan het onderwijs op de Hoogere Burgerscholen.

In het eerste geval had het leerboek aanzienlijk bekort kunnen worden, voor het laatstgenoemde doel zouden vele onderwerpen moeten worden uitgebreid. Voor de aanstaande onderwijzers toch is dit beknopt leerboek zelfs

nog veel te uitvoerig en het zal zeker meer door den leeraar gebezigd worden als leiddraad bij zijne lessen - waarbij deze de onderwerpen kan uitkiezen, die hij voor behandeling geschikt acht, - dan door de leerlingen als eigenlijk leerboek, daar de tijd, die door dezen aan dit leervak kan besteed worden, uiterst gering is en zij zeer goed kunnen volstaan met hetgeen medegedeeld wordt in het hoofdstuk, dat handelt over de delfstoffen van Nederland.

Voor het Middelbaar Onderwijs echter kan dit leerboek eene uitstekende handleiding zijn, indien eenige onderwerpen, die wij straks zullen noemen, gewijzigd en uitgebreid worden. Hoewel er tegenwoordig stemmen opgaan, om de geologie als afzonderlijk leervak aan onze Hoogere Burgerscholen te doen vervallen, zal men er toch nooit toe kunnen overgaan, het onderwijs in dezen gewichtigen tak van wetenschap aan de Middelbare scholen geheel af te schaffen. Voor de studie der natuurkundige aardrijkskunde is eene zekere mate van kennis der geologische verschijnselen een onmisbaar vereischte en, hetzij dus het onderwijs der geologie met dat der aardrijkskunde vereenigd worde, hetzij de geologie als afzonderlijk leervak blijve bestaan, steeds zal een goed leerboek voor dit vak in eene behoefte voorzien, die tot nog toe onvervuld was gebleven.

Het werk van den heer De Haan zal die roeping kunnen vervullen, indien in de eerste plaats - om de redenen, die reeds boven werden ontvouwd, - aan het scheikundig gedeelte meer zorg worde besteed. Daarin toch is de schrijver zeer dikwijls te kort geschoten, niet alleen door het onvolledige in de beschrijving der mineralen en der scheikundige werkingen in den bodem, doch ook door het begaan van bepaalde onjuistheden.

Zoo is b.v. de samenstelling van sommige mineralen, o.a. van carnabliet en polyhaliet, onjuist opgegeven; koperkies wordt gezegd uit koper en zwavel te bestaan, terwijl het toch tevens ijzer bevat, daar het eene verbinding is van kopersulfuur met ijzersulfide. Roodkopererts (en niet, zooals de schrijver zegt: *roodkoper!*) bestaat uit koperoxydul en niet uit koperoxyd. Bij het brons wordt niet opgegeven, dat daarin *tin* voorkomt, hetwelk juist een der voornaamste bestanddeelen is.

Op pag. 110 lezen wij, dat de blikjes voor onze verduurzaamde levensmiddelen van *tin* zijn gemaakt, en op pag. 113 de opmerking, dat de arsenaten en arsenieten *meerendeels groen* zijn! De schrijver had trouwens deze en vele andere dergelijke opmerkingen veilig achterwege kunnen laten, zooals o.a. ook geldt voor vele statistische opgaven van de productie van sommige ertsen en metalen, die dikwijls van twintig jaren geleden dagteekenen en in de verste verte niet meer beantwoorden aan den tegenwoordigen toestand.

De kristallographie is voor het gebruik bij het Middelbaar onderwijs insgelijks wat al te oppervlakkig behandeld. De kristalvormen worden eenvoudig genoemd en met een kort woord beschreven, doch van het onderlinge verband tusschen de verschillende vormen, van eene vergelijkende methode, die ook hier de eenige en ware is, is geene sprake. De studie der kristalvormen wordt daardoor verlaagd tot een geestdoodend werk, een mechanisch uit het hoofd leeren van eenige kenmerken, terwijl het den leerling zeer moeielijk zal vallen, op die wijze zelfs eenvoudige combinaties te ontcijferen.

Men behoort bij de behandeling der kristalvormen te beginnen met de verklaring van de beteekenis en het doel der assen in een kristal, waarover in

dit leerboek zoo goed als niets wordt gezegd. Men legt vervolgens het verschijnsel uit, dat in elk kristal de vlakken symmetrisch geplaatst zijn ten opzichte der assen en dat dus de kennis van een enkel vlak voldoende is, om den vorm van het geheele kristal te bepalen. Verder moet worden uiteengezet, hoe zulk een vlak bepaald is door zijne drie snijpunten met de assen, waaruit dan de parameter-verhouding wordt opgemaakt. Daardoor komt men dan tot de voorstellingswijze der kristallen door formules en tot eene vergelijking der verschillende vormen, den stand der vlakken in de combinaties, enz.

Dit alles wordt in het leerboek van den heer De Haan gemist, terwijl het toch onontbeerlijk is voor de juiste kennis der kristalvormen. Eene dergelijke behandeling dezer leerstof biedt tevens eene uiterst geschikte oefening aan voor het voorstellingsvermogen en is een der meest aantrekkelijke middelen, om de mathematische wetten te leeren kennen, waaraan de schoone vormen in de natuur zijn gebonden.

De voorstelling, die de schrijver verder geeft van sommige kristalvormen, tot het rhombische en monoclinische stelsel behoorende, is onvolledig en voor een deel in strijd met de gewoonlijk - o.a. ook door Naumann en Von Hochstetter - gevolgde nomenclatuur. Zoo loopen b.v. de vlakken van het klino- en orthodoma resp. *evenwijdig* met de klino- en orthodiagonaal, doch worden niet door deze assen *gesneden*, zooals de schrijver dit voorstelt.

Als hardheidsschaal neemt de heer De Haan die van Breithaupt aan, die in 12 graden verdeeld is. Het zou wellicht de voorkeur verdienen, om ook in dit punt de algemeene gewoonte te volgen en gebruik te maken van de tiengradige schaal van Mohs. De schrijver zal zeker de eerste zijn, om dit toe te geven, daar hij de inconsequentie begaat, bij de toepassing zelf de schaal van Mohs te gebruiken (pag. 125).

Bij de verklaring van het ontstaan der steenkool volgt de schrijver de - trouwens tot nog toe algemeen gehuldigde - leer, dat die fossiele brandstof uit *veen* zou zijn ontstaan. Het zal noodig zijn, zooals o.a. de Fransche geoloog Grand' Eury heeft aangetoond, deze voorstelling in het vervolg eenigszins te wijzigen, want door het aannemen dezer theorie stuit men op tegenstrijdigheden. Het klinkt immers vreemd, op pag. 59 de - overigens juiste - opmerking te lezen, dat venen alleen kunnen gevormd worden in de gematigde luchtstreek en dat zij in de tropische landen niet kunnen bestaan (tenzij bij uitzondering op gebergten), en dan weer op pag. 79 en 80 te moeten vernemen, dat steenkool, gedurende een destijds *tropisch* klimaat, op dezelfde wijze als onze venen is ontstaan. Volgens de onderzoekingen van Grand' Eury heeft de steenkoolvorming door den bijzonderen toestand van de flora, het klimaat en den bodem zeer snel plaats gehad en is de vorming uit venen daarbij geheel uitgesloten geweest.

Ik besluit mijne opmerkingen met den wensch, dat de schrijver bij eene volgende uitgave van zijn, in vele opzichten, uitstekend werk aanleiding moge vinden, daarin die verbeteringen te brengen, waarop ik, als zeer noodzakelijk, gewezen heb en die het werk ongetwijfeld ten goede zullen komen en het meer zullen doen beantwoorden aan de eischen eener degelijke studie. In dat geval zal dit leerboek zeer zeker eene uitnemende handleiding zijn voor het onderwijs aan de Hoogere Burgerscholen en voor ieder, wiens studie met de geologie in eenigszins nauwer verband staat.

Moge het er eenmaal toe bijdragen, om den lust tot de studie der geologie, ook in ons vaderland, op te wekken en levendig te houden!

Zutfen, Mei 1884.

Dr. A.J.C. SNIJDERS.

Georg von Frundsberg. Roman uit den tijd der Hervorming van Ludwig Nonne door J. Oosting. 2 dl. J.F. Haeseker en Co. Haarlem.

Het romantisch verhaal uit het eerste vierendeel der 16de eeuw is ontleend aan een historischen grondslag. De vele uit de geschiedenis van dien tijd hier voorkomende personen: de beroemde en dappere veldheer van Keizer Karel, Georg von Frundsberg, de onversaagde Bayard, 'de ridder zonder vrees en blaam', Koning Krans I van Frankrijk, de Connétable van Bourbon, Franz Sforza, Hertog van Milaan, Pescara, de Spaansche veldheer en anderen, vervullen vrij nauwkeurig de hun toebedeelde rollen.

Het geheel geeft ons in het kleed van den roman een denkbeeld van de politieke heerschzucht en den strijd om de Keizerskroon; van de met zoo groote vernielingszucht gepaard gaande oorlogen dier eeuw, waarin de opgewekte hartstochten ongevoelig maakten voor de verwoestingen, die zoovele ongelukkigen troffen; van den lagen stand der zedelijkheid onder de geestelijken van hoogere en lagere orden, maar ook van het verre van heilig zijn der eerste getuigen van Luther's hervormingswerk, die, te veel hunne tegenstanders hatend, vaak te heftig en te robust waren.

Misschien heeft de schrijver, om den stralenkrans van den held zijner geschiedenis niet te laten verbleeken, zijn tragisch levenseinde onaangeroerd gelaten. Toen Frundsberg toch in verbond met Bourbon een nieuwen krijgstocht in Italië voerde, maar er gebrek aan geld ontstond, om de soldij te betalen, en de ontevredenheid der huurlingen daardoor in bedreiging en oproer overging, maakte dit zulk een indruk op hem, dat hij door eene beroerte de spraak verloor en kort daarna overleed.

Of dit vertaalde werk voor ons lezend publiek eene aanwinst mag heeten? Naar onzen smaak - *de gustibus non est disputandum* - niet. Beschrijvingen van veldslagen en roovertochten, van ruwheid en woestheid, van moorden en bloedbaden, van onteerende lichtzinnigheid en dronkenmanspartijen zijn afzichtelijk genoeg, al worden ze niet, zooals hier, zoo realistisch geteekend. Men kan ruwe tijden en toestanden schetsen met meer respect voor zijn lezend publiek. De aesthetica heeft hare rechten.

Bij veel goeds en wetenswaardigs in dit boek hadden we gaarne enkele spektakelstukken en sensatietafereelen, die niet overal van onkieschheid zijn vrij te pleiten, gemist.

De vertaling laat hier en daar door slordigheid, gedrongen volzinnen en germanismen te wenschen over. De corrector heeft verscheiden drukfouten onverbeterd laten staan.

H.

In het duister gelaten. Naar het Engelsch van Anthony Trollope. Haarlem, De Erven Loosjes.

De schrijver van het boven aangekondigde werk liet mij denken aan een ter goeden naam en faam bekend staanden koopman, die onder de goede waar, die hij ter markt brengt, een partijtje van minder goede qualiteit heeft ingesmokkeld en zichzelven dan daarmede geruststelt: ‘'t Kan er voor een enkelen keer wel mee door.’

Hoewel wij dit met den koopman niet eens zijn, moeten wij het met den kooper maar voor lief nemen. De waar is nu eenmaal geleverd, en ons rest het keuren.

De schrijver heeft een onmiskenbaar talent aan den dag gelegd, om over een onwillig verzuim een boek van 194 bladzijden groot te schrijven. Het hoofdthema van zijn werk strekt, om de nadeelige gevolgen der achterhoudendheid in het licht te stellen. Dat verzuim bestond hierin, dat eene jonge vrouw voor haar echtgenoot een vroeger engagement van haar met een ander verborgen houdt, hetgeen aanleiding geeft tot achterdocht aan de zijde des mans en tot verwijdering tusschen man en vrouw beiden. De personen, die in dit verhaal eene rol vervullen, zijn voor een deel onbeduidende, zwakhartige, laaghartige en duivelachtige figuren, die karakteristiek genoeg geteekend zijn, om ons medelijden of onze verontwaardiging te wekken.

Wie het langgerekte, nu en dan zeurige verhaal heeft doorgeworsteld, zal zich bij de ontknooping toch verblijden, dat de zaak tusschen de hoofdpersonen eindelijk terechtkomt en, niet zonder sympathie voor hen te gevoelen, afscheid nemen van de hereenigde echtgenooten.

Wij troffen enkele onnauwkeurigheden in de vertaling en slordigheden in de correctie aan.

H.

De held harer droomen. Een verhaal uit den Amerikaanschen vrijheidsoorlog. Uit het Engelsch van Beatrice May But. Amsterdam, P.N. van Kampen & Zoon.

De schrijfster van dit boeiend romantisch verhaaal is getrouw gebleven aan hare zienswijze, in den aanvang van haar boek te kennen gegeven, om niet vooraf eene karakterbeschrijving te geven van de personen, die in haar verhaal voorkomen, maar den lezer zelven in staat te stellen, die karakters langzamerhand te zien ontwikkelen. Dat we dit eene verdienste achten, behoeft geen betoog.

Het werk bevat inderdaad eene degelijke karakterstudie, die met veel tact in de personen, die opgevoerd worden, zooals zij in het werkelijke leven kunnen voorkomen, is uitgewerkt. De hoofdpersonen inzonderheid blijven tot den einde toe onze groote belangstelling wekken.

Geraldine Hawthorne, later Mrs. Calverley, een meisje vol idealen, - een erfdeel van haar poëtischen vader - ontmoet den held harer droomen, Mr. Calverley, een der helden uit den Amerikaanschen vrijheidsoorlog, en wordt zijne vrouw. De opofferende liefde, haar ziekelijken vader betoond, blijft de grondtoon van haar karakter, het doel van haar leven. Gekrenkte eerzucht, overweldigende trots, gevoel van onafhankelijkheid, maar uit eigenliefde en zelfzucht ontsproten, brengen den held harer droomen tot een diepen, vernederenden val - tot landverraad! Klopt ons hart van deernis met de ongelukkige Geraldine, deelen wij in hare wreede folteringen, vol bewondering staren wij op de heldin, die in den zwaren strijd niet bezwijkt, maar eene alles overwinnende, trouwe, door niets te verbreken liefde betoont, die voor dreiging noch gevaar terugdeinst en tot elk offer bereid is.

Onder de nevenpersonen, die eene veelbeteekenende rol in dit verhaal vervullen, zijn er velen, die onze sympathie verwerven, met wie we òf mede lijden òf in wier geluk wij mede deelen.

Wij mogen dit onberispelijk vertaald werk gerust aanbevelen.

H.

Kain's Nalatenschap door Leopold von Sacher Masoch. Met eene inleiding van F. Smit Kleine. Zutphen. W.J. Thieme en Cie.

Uit eene novellenreeks *De Liefde* van den in ons land vooral ook door zijn *Een tweede Job* bekenden Leopold von Sacher Masoch biedt een ongenoemde vertaler er ons drie aan, onder den gemeenschappelijken bovengenoemden titel. 'Kain's Nalatenschap' is de vloek, die op de menschheid rust wegens al het bloed, dat van de aarde ten hemel schreit om wrake. Op ons geslacht rust de vloek der zelfzucht en der zinnelijkheid, die moordend werken op eigen en anderer geluk.

In de inleiding, getiteld 'de Zwerver', wordt deze sombere levensbeschouwing gepredikt door een evenknie van den ouden 'Prediker', die, der wereld en des levens zat, het woud tot zijne woonplaats koos.

Volgen de drie novellen: 'Don Juan van Kolomea', 'De Capitulant' en 'Marzella of het Sprookje van het geluk'. In de eerste wordt, met gloeiende kleuren, de zaligheid en rampzaligheid der zinnelijke liefde geschilderd. Geschilderd met eene soort van woeste oorspronkelijkheid, waarvan R. Hamerling gezegd heeft: 'Indien de leeuwen uit de woestijn en de wolven en beren der Russische wouden genie bezaten, geloof ik, dat zij zich zóó zouden uitspreken.'

'De Capitulant' verhaalt de droeve geschiedenis der bedrogen liefde van een zoon der steppen voor zijne trouwelooze uitverkorene, die de met goud betaalde liefkoozingen van den adellijken landheer verkiest boven *zijne* edele trouw.

Tegenover deze beide is de derde novelle werkelijk 'een sprookje van het geluk'. Daar ontmoeten en vinden twee edele harten en groote karakters elkander. Daar brengt de vereeniging van kerngezonde zinnelijkheid en volmaakte overeenstemming des geestes het hoogste en reinste huwelijksgeluk tot stand.

Aan wie Sacher Masoch kunnen genieten, behoeven we dit werkje niet aan te bevelen; niet te zeggen, hoe ook hier weer het genie, de oorspronkelijkheid tintelt op elke bladzijde. Dat het evenwel eene betere ontvangst bij ons publiek zal ten deel vallen dan *Een tweede Job,* wat door F. Smit Kleine in zijn inleidend woord wordt gewenscht, betwijfelen wij zeer. Minder nog dan dàt werk zal ons publiek *Kain's nalatenschap* op de juiste waarde weten te schatten. En voor wie dat niet kan, is het niet aanbevelenswaardig ook. De hierboven gegeven korte beschrijving van den inhoud moge dit oordeel motiveeren.

Wie gewoon is, bij zijne lectuur zelf mee te denken en niet over de oppervlakte heen te glijden; wie zich de moeite wil geven, door te dringen in de bedoelingen des schrijvers, zal bij de lezing van dit vloeiend vertaalde boek een onvermengd genot smaken.

H.

P.J.T.P.

De ijzergieterij van Haworth. Uit het Engelsch van Francis H. Burnett, door Myra, 2 dln. Arnhem, J. Rinkes Jr.

De ijzergieterij van Haworth is een werk, dat na de lezing een zeer gemengden indruk achterlaat. Bij veel schoons, dat het bevat in bijzonderheden,

laat toch het geheel volstrekt onbevredigd. Rijk als het is in verwikkelingen, even sober en arm is het in de ontwikkeling. Ook de eenheid ontbreekt. Moeilijk zou te zeggen zijn, welke de hoofdidee van den auteur is geweest. Aan dramatische, zelfs tragische toestanden ontbreekt het niet, maar tot verrassing van den lezer hebben deze meestal een anderen afloop, dan hij had verwacht. Dit mag evenwel voor een groot deel worden toegeschreven aan de zeer buitengewone karakters, die ten tooneele worden gevoerd. Onder deze noemen wij: den ouden Murdoch, die 30 jaren zijns levens verslijt met het voltooien van een door hem uitgevonden werktuig, maar waaraan altijd nog iets ontbreekt; zijn zoon, een genialen geest en hartstochtelijk karakter, wiens liefde zich verdeelt tusschen het geheimzinnige, onvoltooide werktuig van zijn gestorven vader en de beeldschoone, maar coquette dochter zijns patroons; Haworth zelf, den eigenaar van de ijzergieterij, een onbeschaafd, dierlijk woest en lichtzinnig, maar energiek man, die het genie in zijne vriendschap opneemt, omdat deze de eenige man is, die hem aandurft, maar dien hij in 't verderf wil storten, als hij in hem den medeminnaar ontdekt. Vervolgens de trotsche, coquette, schijnbaar hartelooze Rachel Ffrench, die beiden jongen mannen hare strikken spant en ze rampzalig maakt, maar ten laatste zelve verteerd wordt door het vuur, waarmede zij zoo roekeloos heeft gespeeld. Eindelijk treffen we nog een allerzonderlingst, maar edel karakter aan in Christine Murdoch, den goeden engel van haar neef, die bestemd schijnt te zijn, hem later weer met het leven te verzoenen, maar die voor hare gewichtige rol al zeer weinig op den voorgrond treedt. Een paar allerbeminnelijkste vrouwenfiguren zijn nog de moeders van Murdoch en Haworth. Aandoenlijk is de liefde van deze laatste voor haar zoon, aan wiens zonde ze niet gelooven kan; sterk en grootsch de trouw der andere aan haar echtgenoot, in wiens uitvinding ze niet gelooft, maar wien ze 30 lange jaren van strijd troostend en bemoedigend ter zijde staat.

Men ziet: aan materiaal ontbreekt het niet. Evenmin ontbreekt het den auteur aan talent. Treffend is b.v. het tooneel, waarin Haworth's eenvoudige, burgerlijke moeder onverwachts het huis betreedt van haar voornamen zoon juist op een avond, als hij een zijner bacchanaliën viert. Ze ziet het daar aanwezige gezelschap voor deftige heeren en dames der groote wereld aan, voegt zich in hun midden en verheugt zich slechts in het geluk en het aanzien van haar jongen. ‘Als iemand uwer het gewaagd had haar uit te lachen’, zegt H., nadat ze is weggegaan, ‘ik zou hem den hals hebben omgedraaid.’

Dat nochtans deze roman in zijn geheel geen bevredigenden indruk achterlaat, ligt niet zoozeer in den twijfelachtigen afloop als wel daaraan, dat de overvloed van gegevens onmogelijk op voldoende wijze kon worden uitgewerkt. Was aan een paar karakters heel wat minder en aan een ander wat meer plaats ingeruimd, het werk zou aan eenheid hebben gewonnen en waarschijnlijk meer hebben voldaan. Nu vermag het de grens der middelmatigheid niet te overschrijden, wat het evenwel met verreweg de meeste werken van zijn genre gemeen heeft. Lectuur, waarvan men de lezing bepaald zou moeten ontraden, bevat het juist niet en druk en vertaling laten zich gemakkelijk lezen.

H.

T.P.

H. von Lankenau. Ophelia. Een roman uit de aanzienlijke Russische wereld. Vertaald door Winkler Prins. 's-Gravenhage, Mouton & Co.

‘Een roman uit de aanzienlijke Russische wereld’ zal, op den naam af, in onzen tijd wel terstond de belangstelling opwekken van menigeen. Wie voor de historie van zijn tijd niet geheel onverschillig is, grijpt gaarne elke gelegenheid aan, om zijne kennis te verrijken aangaande die zonderlinge, veelbewogen maatschappij, waaruit de profeten onzer dagen die ontzettende beroeringen voorspellen, die de beschaafde wereld op hare grondvesten zullen doen schudden. Van den auteur, die het onderneemt, het intieme leven te beschrijven der voornamen en aanzienlijken uit zulk eene maatschappij, verwacht men, dat hij eenig licht zal doen opgaan over de dieper liggende oorzaken dier verschijnselen en toestanden, welke aller blikken zoozeer daarheen trekken.

Niet aldus heeft evenwel de schrijver van dezen roman zijne taak opgevat. Wel wordt den lezer hier en daar een blik in die toestanden vergund en laten zich, in de onbeduidendheid of zedeloosheid van enkelen uit die voorname wereld, sommigen dier bedoelde oorzaken gissen, maar hoofdzaak is hier een algemeen menschelijke roman, die evengoed overal elders als in Rusland doorleefd kon zijn. In zooverre geeft dus het boek, wat de titel verwachten doet.

Het bevat de door en door tragische liefdesgeschiedenis van twee edele jonge menschen, een Hamlet- en een Ophelia-karakter. Eene dilettanten-uitvoering van *Hamlet* op een Russisch kasteel heeft de jongelieden tot elkander gebracht. Met ingespannen aandacht en klimmende belangstelling volgt de lezer het tragische verloop dezer hoofdintrige en wordt voor menig medespeler met de hartelijkste sympathie vervuld. Jammer maar, dat hij ook gedwongen wordt kennis te maken met een overgroot aantal vrij wel onbeduidende nevenpersonen, wier doen en laten een aanzienlijk deel der handeling innemen. Ook vervult de held, over 't geheel en vooral in 't begin, eene al te passieve rol, dan dat hij spoedig genoeg de vereischte belangstelling wekken kan. Door een en ander moeten er ettelijke bladzijden van het tamelijk compres gedrukte boek worden doorworsteld, eer de lezer in het stuk meeleeft en zijne aandacht gespannen wordt.

Dit neemt evenwel niet weg, dat we dezen roman, wat degelijkheid van gehalte aangaat, hoog stellen boven het meerendeel van dergelijke werken, waarmede in al te rijken overvloed het lezend publiek wordt overstroomd. Het werk getuigt van groote menschenkennis en veel dichterlijk gevoel en de hoofdfiguren zijn met groote zorgvuldigheid afgewerkt. Omtrent de juistheid der vertaling kunnen wij niet oordeelen, maar ze geeft vloeiend, zuiver Hollandsch. Een sierlijk omslag beveelt het uiterlijke aan en quantitatief geeft dit eene deel meer dan menige roman in twee dikke deelen.

H.
T.P.

Gescheiden en Hereenigd. Uit het Engelsch (Court Neitherleigh) van Mrs. Henri Wood, 2 dln. De Erven Loosjes. Haarlem.

Een echt Engelsche damesroman. Voortreffelijke lectuur voor een warmen zomernamiddag in de tuinkamer op den schommelstoel. Zonder een zweem van inspanning volgt men de bonte rij van tafereelen, die in gestadige afwis-

seling het oog voorbijgaan. Van het diner naar de modiste, van den wandelrit naar de theevisite: straks onder de adellijke nietsdoeners aan de speeltafel en morgenochtend weer naar het kantoor van den groothandelaar in de City. Heftige dramatische tooneelen wisselen af met echt huishoudelijke praatjes over schoonmaken en kinderjurkjes; diep tragische toestanden, maar die u niet aangrijpen, met comische scènes, min of meer gelukkig weergegeven. Der schrijfster kan de lof niet onthouden worden van heel aardig te kunnen vertellen en op levendige wijze gesprekken over alle mogelijke onbeduidende dingen te kunnen weergeven. Tot in de kleinste bijzonderheden worden allerlei nietigheden uitgeplozen, die de handeling niet vooruitbrengen en den lezer gaan vervelen.

Hoofdzaak is het ongelukkige huwelijk van den rijken koopman Grubb, het ideaal van alle mannelijke deugden, met de ijdele adellijke Adela Chenevix, die hem, op aandrang harer ouders en verbitterd door eene versmade liefde, genomen heeft. Als eindelijk, ten gevolge van hare cynische minachting voor zijn persoon en hare misdadige dwaasheden, de boog van zijn geduld, te sterk gespannen, breekt, ‘scheiden’ zij, om later weer te worden ‘hereenigd’. Waarlijk verdienstelijk worden het smartelijk berouw en de volslagen bekeering van de wufte jonge vrouw geteekend, hoewel we de hereeniging toch gaarne hadden zien plaats grijpen, vóórdat de verachte burgerman tot den adelstand verheven was.

Naast deze hoofdintrige geeft de roman nog twee andere geschiedenissen, eene van een jongen lord, die zich door 't spel, eene andere van eene jonge lady, zijne zuster, die zich door de weelde der mode ten gronde richt. Niet duidelijk blijkt evenwel het verband tusschen het lot dezer ondergeschikte met dat van de hoofdpersonen in het verhaal. Enkele tooneelen zijn waarlijk verdienstelijk geschilderd. Treffend is b.v. dat tusschen den ouden dienaar Reuben en zijn jongen meester, waar hij dezen van den afgrond wil terughouden, waarin het spel hem storten zal.

Maar we meenen ter kenschetsing van dit werk reeds genoeg te hebben gezegd. De vertaling, hoewel hier en daar wat stijf, laat zich vrij goed lezen, maar aan de correctie kon meer zorg zijn besteed.

H.
T.P.

Mengelwerk.

Johanna en ‘de wereld’, door Mevr. Van Westrheene.

Met eenigen weemoed vernam men in den vriendenkring van den heer en mevrouw Uuttenhaage, dat hun weder een dochtertje geboren was. Het scheen, alsof men het leven van het kindje, reeds bij haar geboorte, verbeurd verklaarde.

De heer en mevrouw Uuttenhaage toch waren van een allengs uitstervend geslacht, loten van denzelfden stam daarenboven.

Meermalen hadden zij kinderen gekregen, telkens hun dood betreurd, en altijd weder waren zij blijde met de geboorte van een kind; het was toch immers mogelijk, dat zij het ditmaal behielden!

Het *was* mogelijk en, inderdaad, het werd zoo. De kleine, met zoo vurig verlangen verwachte Johanna bleef in het leven.

Zij was een tenger kindje; klein, vlug, levendig; somtijds ook ernstig, diepdenkend bijna; vol poëzie, de gedichten genietende, die onder het bereik van haar jonge hersenen lagen, of ook het genot er van smakende, waar zij nog niet begreep, waar zij slechts onbestemd voelde.

Haar vroege jeugd ging voorbij, gekoesterd door de onuitsprekelijke liefde van vader en moeder. In huis, spelende, of leerende reeds, en daar buiten in het dorp, geleid door haar vader, bij tochten te voet of in den sierlijken bokkewagen.

Want Johanna was een buitenkind, zonder ondervinding van wat het stadsleven aan stadskinderen te genieten geeft.

Tot haar twaalfde jaar leefde zij zoo, als in een paradijs. Toen trof haar het vonnis, dat over haar geslacht scheen geveld; niet zij zelf werd door den dood getroffen - doch haar ouders; eerst haar moeder, toen haar vader.

Van dien tijd af was het met het dorpsleven en zijn onschuldige genoegens gedaan. De eenige broeder haars vaders nam Johanna uit het verlaten ouderlijke huis mede naar het zijne in de stad.

'Zie,' zeide de heer Uuttenhaage tot zijn zoontje:

'Nu is nichtje een zusje geworden; wees zoo vriendelijk voor haar, als gij kunt; want haar vader, van wien zij zoo veel hield, is nu ook gestorven.'

'Kom dan maar,' zeide de knaap, vatte haar hand en troonde haar mede naar zijn speelkamer.

Daar gekomen, schenen de beide kinderen de bestemming van wat hen omringde, te vergeten; zij verdiepten er zich in een ernstig gesprek over den dood. Johanna vertelde, wat zij tehuis gezien en gehoord had; haar neefje stemde toe, dat het 'akelig' was; doch, trouw aan de waarschuwing zijns vaders, voelde hij zich tot troosten geroepen en zeide:

'Gelukkig, dat ge aanstonds een anderen vader hebt gevonden; nu hebben wij hem samen.'

Zóo jong was Johanna niet, of zij begreep wel, dat haar een groot voorrecht werd aangeboden, en het: 'Ja, maar toch mijn eigen vadertje...,' dat haar op de tong lag, wist zij in hetzelfde oogenblik te bedwingen, zoodat het haar niet over de lippen kwam.

Na verloop van weinig maanden was Johanna bij haar oom Uuttenhaage volkomen te huis. Haar deel aan liefkoozingen ontving zij ruim zooveel als Jan, haar neefje, die er trouwens in zijn waardigheid van jongen zelden aanspraak op maakte.

De huishouding van den heer Uuttenhaage werd, ook na den dood zijner echtgenoot, op onbekrompen voet bestuurd door een beschaafde vrouw, die Jan, sedert zijn derde levensjaar, had verzorgd. Mevrouw Smit achtte de komst van Johanna weldra een winst: bediend worden was haar aangenamer dan bedienen, en het schrandere kind werd alras haar 'rechterhand, haar dochter', zooals zij vleiend prees. Ook bracht Johanna vroolijkheid in de stille woning. Als zij speelde of stoeide met haar oom, konden haar grijze oogen schitteren als sterren en was zij eenenal leven en dartelheid.

'Wat zullen die oogen al hoofden op hol brengen!' zeide hij.

En toch... neen, dat deden zij niet; op weinig mannenoogen vielen de stralen van haar schitterende sterren; het minst van al op dezulken, wier hart er van in gloed had kunnen ontsteken.

Het was geen preutschheid, die een nevel trachtte te hangen voor de heldere stralen; het was veeleer een volslagen onbewustheid van de macht harer oogen; of misschien een onvoorwaardelijk gemis aan lust, om er zich van te bedienen. In later, veel later jaren, toen zij over haar bestaan als jonkvrouw nadacht, schreef zij haar zeer exceptioneele eenvoudigheid, haar - om het zoo te noemen - voor bijzien van verschil in seksen toe aan haar buitenleven in haar eerste jeugd en aan den loop, dien haar leven later nam.

Toen zij zeventien jaren oud was, en haar neef een jaar ouder, begon haar oom nu en dan verschijnselen in zijn zoon waar te nemen, die hem tot een ernstig nadenken stemden.

Kon het zijn, dacht hij, dat Jan zijn nichtje met iets anders dan broederoogen begon te beschouwen?

'En dat mag nooit geschieden,' besliste hij.

Evenwel niet, omdat Johanna nagenoeg zonder geldelijk vermogen door haar ouders was achtergelaten. - De heer Uuttenhaage behoorde tot de zeldzamen, die begrijpen, dat de mensch niet leeft van wat hij te veel bezit. Het waren andere overleggingen, andere bezwaren, die hem door het hoofd woelden:

Hij dacht aan zijn uitstervend geslacht, waarvan zijn zoon de eenige stamhouder was. Misschien... misschien zou het op nieuw kunnen bloeien in dien zoon; doch dan mocht Jan nooit aan een vereeniging denken met zijn nichtje, de eenig overgeblevene met hem... Dat zou hier de genadeslag voor levensvatbaarheid zijn... Hij maakte zich de gewoonte eigen, met Jan over Johanna te spreken als over zijn zuster.

'Mijn zuster!' herhaalde Jan, toen zijn vader dat eens weder zeide; en hij sprak het woord uit op den meest wegwerpenden toon.

Johanna begreep niets van zijn verzet.

'Nu,' zeide zij, verwonderd; 'het is toch zoo goed als....'

Zoo goed als...!

Met betraande oogen dacht zij, eenige weken later, aan die uitspraak vol vertrouwen.

Jan was er kwijnend gaan uitzien. 'Hij groeit te sterk,' heette het. Doch andere jonge menschen groeien ook en behouden hun krachten, beweerde zijn beangstigde vader.

En met het oog op alles, wat hem zorg baarde, besloot hij met Jan te gaan reizen en peinsde over de geschiktste wijs, om aan Johanna te zeggen, dat zij niet zou medegaan.

'Mijn Hanna,' zeide hij en hief haar kinnetje op en keek haar liefderijk aan; 'ge weet, dat gij als mijn dochtertje zijt?'

'Dochtertje!' merkte Jan aan; 'iemand, die klein is, blijft niet altijd een kind, vader.'

'Zeer waar, Jan!' En de opmerking van zijn zoon versterkte zijn besluit. 'Mijn dochter, dan,' hernam hij. - 'Hanna, indien ik inderdaad een dochter had, zou ik haar minstens een jaar lang naar een pensionaat voor jonge dames zenden; dat wil ik nu voor u doen, mijn kind.'

'Ik vind het zeer lief van u, oom. Het zal mij veel kosten.... U ook??'

'Zonder twijfel! Maar het is goed voor... voor ons allen... voor u,' voegde haar oom er bij, toen hij bedacht, hoe raadselachtig haar dat klinken moest.

De toebereidselen tot haar vertrek werden gemaakt. De heer Uut-

tenhaage bracht zijn nichtje weg - eenenal tweestrijd, somtijds door wroeging gekweld. Hij voelde het diep, dat hij zijn huis had gesloten voor zijn aangenomen kind; schoon hij begreep, dat hij goed handelde, om den wil van zijn zoon.

Johanna schreef zijn gedrukte stemming toe aan leedwezen over haar vertrek - tot haar welzijn - en zij schoof haar hand in de zijne, met stillen dank.

'Over vijf maanden is het groote vacantie, oom,' troostte zij.

Hij knikte haar vriendelijk, verraderlijk vriendelijk verweet hij zich, toe.

Na vijf maanden - eigenlijk vroeger reeds - was de verhouding van Johanna tot haar oom en zijn huis in haar oogen veranderd. De buitenwereld had haar geleerd, wat zij vroeger niet had bedacht.

In een van de eerste berichten van huis heette het, dat het hun te stil was zonder haar; dat zij op reis gingen. Het bericht stemde met haar eigen heimwee, en zij schreide, doch haar tranen verkwikten haar hart en versterkten haar liefde.

Daarna vernam zij, dat het huis werd gesloten, alras door anderen zou worden bewoond. Allengs werd het haar duidelijk: zij had haar 'te huis' niet meer.

De brieven van haar 'vaderlijken vriend', zooals de heer Uuttenhaage onderteekende, bleven liefderijk en menigvuldig. Die van Jan gaven haar hoop op iets, waarvan haar oom nooit gewaagde: dat zij haar vacanties zou doorbrengen bij hen, en later... later! weder voor goed te zamen.

Doch die hoop bleek ijdel. De reizigers bleven ver weg - en voor Johanna werd gezorgd. Aan uitnoodigingen geen gebrek! Zij zou welkom wezen hier, met open armen ontvangen worden dáar.

Er is dikwijls meer overeenkomst, dan men bedenkt, tusschen ons karakter en ons lot.

Toen Johanna al die hartelijke uitnoodigingen las, dacht zij niet meer, wat zij als kind had gezegd, toen het geheele dorp het haar als deugd scheen toe te rekenen, dat zij in het leven bleef: 'Alle menschen houden van mij', doch zij zeide:

'Wat zijn alle menschen goed!'

Zij dacht er niet bij: omdat ik een hart heb voor de menschheid; doch zóo was het. Zoo bleef het, ook al zagen haar grijze oogen, naarmate zij ouder werd, juister, en al drongen zij dieper door dan die van menig ander.

De zonnige warmte van Johanna had haar schaduw; haar vertrouwen was te groot, dan dat het niet somtijds in onvoorzichtigheid ontaardde; haar levendige oogen zagen te juist, dan dat haar oordeel niet wel eens scherp zou heeten: haar strijd in de wereld was begonnen.

Haar schooltijd was om. De heer Uuttenhaage hield haar verre, doch bleef zich verantwoordelijk stellen voor haar welzijn, haar geluk.

Hij bereidde haar een tehuis, dat haar zooveel mogelijk een vergoeding moest zijn voor dat, hetwelk hij haar geschonken - en ontnomen had. Tevens betaalde hij daarmede den tol van erkentelijkheid voor de moederzorg, waarmede vreemde oogen over zijn kinderen hadden gewaakt.

Zijn 'kinderen!' Johanna breidde naar den oom, die verre van haar bleef, haar armen uit; want hij noemde haar zijn kind en hij voelde zich haar vader - schoon zij niet bij hem mocht zijn.

Het bewustzijn, dat het vrijwillig gegeven - geen verplichte vaderliefde was, hield Johanna terug van de bede: 'Neem mij weer tot u', en zoo bespaarde zij haren pleegvader een moeielijk antwoord.

De heer Uuttenhaage sprak niet over te huiskomen, noch over 'komen halen' - die groote illusiën van Johanna.

Hij verzocht mevrouw Smit, een kleine, vriendelijke woning te huren voor haar en Johanna, in de stad, waar beiden zich tehuis zouden voelen. Johanna, schreef hij, moest haar jeugd genieten, niet te afgezonderd leven.

Het lieve nestje werd gereedgemaakt, en toen alles op de komst van Johanna was voorbereid, kwam mevrouw Smit haar halen en leidde haar de woning in, haar door de liefde gegeven.

Nu was Johanna blijde; nu had zij enkel vrienden om zich heen!

'Het is niet, alsof gij en Jan er waart,' schreef zij aan haar oom, 'maar niettemin, ik dank u, o, ik dank u! Eéns komt gij toch weder, niet waar?!'

Van toen af werd Johanna onder haar medeburgers opgenomen, als een voorwerp van vriendschap hier, van belangstelling daar, van bemoeizucht elders. Het kostte haar, de levendige, schrandere, al te openhartige, wel eens moeite, haar 'kerk midden in haar dorp' te houden. Niet altijd gelukte het haar. Het gebeurde haar somtijds, dat zij haar bevindingen uitsprak, over het oordeel van anderen op háar beurt een oordeel velde, daar, waar zwijgen beter geweest ware. Dan vergat zij, dat den oprechten voorzichtigheid werd aanbevolen, en philosofeerde dan later, wanneer zij de gevolgen dier vergetelheid ondervond - of ook slechts vreesde te zullen ondervinden, met een, voor haar jaren en haar weinige ervaring van het leven, te strenge bitterheid: Er moeten valsche menschen zijn, al ware het alleen, om de onbedachten wijsheid te leeren.

Zúlk een ervaring, die haar tranen van droefheid had gekost en haar oogen had doen lichten van toornige verontwaardiging, werd haar, in de gevolgen, een weldaad, omdat het allengs in haar aard begon te liggen, wat haar wedervoer, hetzij blijdschap of smart, niet los te laten, eer het haar ten zegen was geworden.

'Er moest iets gebeuren,' zeide zij in later jaren, 'dat mij onttrok aan het te nietige leven, dat ik leidde; een leven zonder veel huiselijke plichten, gewijd aan allerlei genoegens daar buiten, die geen

uitspanningen heeten konden, omdat zij nooit op inspanning volgden.'

Wel klaagde zij zich aan bij den heer Uuttenhaage en schreef, dat zij een uithuizig meisje was, doch voegde er bij, - als wilde zij een klein gewetensbezwaar verloochenen - dat zij geen aanleiding zag, om al de vriendschapsblijken, welke men haar steeds bleef schenken, af te wijzen.

De heer Uuttenhaage kende zijn nichtje goed. Haar lange brieven, waarin zij hem haar wedervaren, haar indrukken mededeelde, deden hem een juisten blik in haar eigenlijk karakter behouden. In die dagen wisten nog slechts hij en zijn zoon, welk een diepe ernst er verborgen lag in de ziel van het levendige meisje, dat aan haar wereld meestal slechts een pittige vroolijkheid deed zien.

Haar voogd achtte het zóo waarschijnlijk, dat er onder de jongelieden, welke Johanna hier en daar ontmoette, welhaast een zou wezen, die begrijpen zou, welk een schat de man in haar zou bezitten, die haar tot zijn vrouw mocht verwerven, - dat hij de zelfbeschuldiging las, zonder er veel gewicht aan te hechten.

'De plichten zullen wel komen,' dacht hij, 'en wat zal mijn Johanna dan een lieve vrouw, een goede moeder wezen.'

Dan wijdde hij een zuchtje aan de verijdelde wenschen van zijn zoon, die, hij wist het, nog altijd zijn groote liefde voor Johanna bleef koesteren.

'En toch mag het niet,' bleef de vader beslissen.

De heer Uuttenhaage en zijn zoon waren geen zwervers meer; zij hadden zich gevestigd in een van die hoog gelegen streken, waar Jan in een omvangrijk *Curhaus,* dat hij met zijn vader als gast placht te bewonen, een werkkring had gevonden, sedert hij den eigenaar als administrateur ter zijde stond.

'Alweder een punt van overeenkomst in beiden,' dacht de heer Uuttenhaage, toen hij zag, dat zijn zoon het ijdele, nietsdoende leven van den badgast niet langer leiden kon.

En toch.... terugkeeren? - Het mocht niet. Zijn arts had hem verzekerd, dat er nog jaren zouden noodig zijn, eer het gestel van zijn zoon zoodanig versterkt zou wezen, dat hij zonder gevaar naar het land der nevelen kon terugkeeren. Die waarschuwing, gevoegd bij zijn eigen zielswensch, dat Johanna een echtgenoot vinden mocht, eer Jan haar wederzag, - had hem hun beider verlangen naar het vaderland doen weerstaan en gaarne doen toetreden, toen de directeur van het *Curhaus* zijn voorslag deed en den jongen Uuttenhaage het werk toevertrouwde, waarvoor hij sinds eenigen tijd den rechten man had gezocht.

Johanna wist van dat alles en zoo bleven zij, schoon ver van elkander, in elkanders leven deelen. Toch bracht de jarenlange verwijdering teweeg, dat zij allengs zich begon af te vragen, of zij er wèl aan deed, op den duur grootendeels op kosten van haar oom en voogd te leven.

Dan spraken haar brieven van zulke twijfelingen, doch dan was er een verbod op gevolgd, zich ooit over die dingen te bekommeren. ‘Gij zijt mijn *dochter*, Johanna,’ schreef de heer Uuttenhaage, ‘en ik wil niet, dat gij onder vreemden zoudt zwerven.’

Johanna onderwierp zich aan dien wil.

‘Ik ben een minderjarige nog, en ik vrees, dat ik maar al te gewillig de bevelen volg van mijn heer en voogd,’ schreef zij.

Doch het denkbeeld bleef in haar gisten - totdat een invloed van buiten de werking onweerstaanbaar maakte.

Toen Johanna nog niet lang met mevrouw Smit samenwoonde, placht zij de vriendschapsblijken, die haar gegeven werden, zonder onderscheid te aanvaarden, dankbaar jegens allen. Doch allengs werden haar de uitnoodigingen van den eenen liever dan die van den anderen. Het liefst van allen bleef haar het gezin, waarin zij als kind veel had verkeerd, de eigenlijk intieme vrienden van haar oom. Daar had zij Dora, een meisje van haar jaren; daar waren zoons, die er het huiselijke leven druk maakten, doch van wie Dora en zij broederdiensten genoten; met wie zij intellectueele spiegelgevechten hield.

In dien huiselijken kring, in het schemeruur rondom den haard, gunde Johanna haar vrienden bij wijlen een dieper blik in haar zieleleven. Dan kwam er wisseling van gedachten en gevoelens, en toen eens de oudste van de beide broeders de opmerking maakte:

‘Ik dacht, dat gij lachende en schertsende over het leven henen gleedt,’ antwoordde Johanna met een zóo welsprekend gebaar:

‘Ik houd van de scherts, ik bemin den ernst,’ dat de jonge advokaat bewonderend en benijdend zeide: ‘Ik wou, dat ik zóo mijn hand kon uitslaan.’ Hij antwoordde:

‘Zeker! daarin ligt verschil.’

Van toen af sloeg hij Johanna nauwkeuriger gade, doch hij verried het niet; hij behoorde tot dezulken, die lang aarzelen, eer zij een beslissenden stap wagen, zelfs wanneer zij zich dien eenmaal voornemen te doen, en zoover was Van Dal niet gekomen.

De genegenheid, welke hij Johanna betoonde, de zorgen, waarvan zij zich dikwijls het voorwerp zag, werden door de beide meisjes toegeschreven aan broederlijke trouwhartigheid. Hij was eenige jaren ouder dan zij en Johanna zag tot hem op met wat zij waande dezelfde gevoelens, waarmede zij, in haar herinnering, haar oom liefhad. Zij had Henri altijd als haar meerdere beschouwd, die reeds met haar oom ‘geleerde’ gesprekken hield, toen zij nog als klein meisje vroeg naar bed werd gezonden; hoewel zij reeds toen gaarne zou hebben blijven luisteren naar iets, wat zij nog niet ten halve begreep. Zij praatte gaarne met Henri van Dal; zij vroeg zijn raad, zooals zij dien aan haar oom zou hebben gevraagd, en onbewimpeld zeide zij: ‘Ik mag uw broer Henri zoo gaarne lijden!’

Hij naderde haar nooit met vleitaal en nochtans voelde zij, dat zij een vriend in hem had.

'Johanna heeft zulk een vreemde manier, met heeren om te gaan,' zeide Dora eens.

Johanna ontkende het niet. Zij was altijd eenigszins verwonderd, wanneer zij de onschuldige, of berekende, coquetterieën gadesloeg, waarmede veel jonge meisjes mannenharten veroveren.

'Zoo kan *ik* niet zijn,' dacht zij dan wel, en zij meende, dat haar, omdat zij als een dorpskind was opgevoed, iets ontbrak, wat andere meisjes bezaten.

'Ik geloof,' zeide Johanna eens, nadat zij weder een dag bij de familie Van Dal had doorgebracht, 'dat uw broer Henri het afkeurt, dat ik met mevrouw Smit blijf wonen en zoo weinig uitvoer?'

'Maar uw oom wil het niet anders?' antwoordde Dora, die niet betuigen kon, dat er in haar huiselijken kring nooit over was gesproken.

Johanna begreep uit de vraag, waarmede Dora de hare beantwoordde, dat haar vermoeden juist was.

'Zie,' zeide zij, hoewel bedroefd, wijl het haar pijn deed, dat Henri haar gebrek aan geestkracht toeschreef, 'dat geeft aan de vriendschap, die ons aan elkander hecht, zooveel waarde, dat gij allen oprecht met mij omgaat.... Wist ik maar....'

De openbaring van wat Johanna weten wilde, zou zij, door een zonderlinge speling van het lot.... aan valsche vrienden te danken hebben.

Een van die dagen ontving Johanna een uitnoodiging bij de familie van den nieuwen kantonrechter, die weldra ontdekt had, dat 'men' er vriendschap bewees aan de verlatene. Bovendien had Johanna, toen zij school lag, haar kamer met de dochter van dien kantonrechter gedeeld en zij had Regina wel mogen lijden, zonder dat er blijvende vriendschap uit den gemeenzamen omgang was ontstaan.

Johanna nam zich voor, dien avond, behoudens de uiterste beleefdheid, te bewerken, dat de uitnoodiging niet wierd herhaald, 'hoewel ik,' dacht zij met een zuchtje, 'mijn tijd tehuis niet zooveel nuttiger doorbreng dan daar buiten.... Wat zou toch de bedoeling met het leven zijn? Wat doen wij er mede?... Wij moesten hooger staan.... Of zooveel lager misschien, dat onze onbeduidendheid ons niet tot ergernis ware?'

'Foei,' berispte zij zich fluisterend, 'en het *Excelsior* dan?'

Zij wist zelve niet, dat zij zóo haar geest tot werken voorbereidde.

De avond kwam en Johanna vond aanvankelijk behagen in den kring, waarin men haar genoodigd had. De vader van Regina van 't Plein was een statige man, met een hoofd te grijs voor zijn jaren; doch grijze haren schijnen iets eerwaardigs. Mevrouw Van 't Plein insgelijks was een deftige matrone; de eenige zoon, student in de philosofie.

Al zeer spoedig sloeg de heer Van 't Plein een vaderlijken toon aan, en de avond was nog niet half voorbij, of hij betuigde zijn hooge be-

vreemding, dat zijn oude academiekennis, Uuttenhaage, zijn pupil, zijn aangenomen dochter, toevertrouwde aan.... mevrouw Smit!

Johanna hoorde die woorden aan, in ademlooze spanning, met groote verbazing. Ware zij niet een jong meisje geweest, tegenover iemand, die haar een achtenswaardig man toescheen, zij zou waarschijnlijk verzocht hebben, dat men een ander onderwerp van gesprek mocht kiezen dan de vrouw, die haar kindsheid had behoed en die nog altijd beantwoordde aan de bedoeling, waarmede haar oom haar had aangesteld.

'Mevrouw Smit heeft een onstuimige jeugd achter zich', hernam de heer Van 't Plein, met een ijver, die iemand van rijper levenservaring op het vermoeden gebracht zou hebben, dat hij een ouden wrok koelde en dat zijn eerwaardigheid bovenal in zijn grijze haren lag. 'Zij is haar ouders huis ontvlucht en in het kamp bij Zeist terechtgekomen. Wat daar is gebeurd, is nooit uitgelekt.'

'Lieve man,' zeide mevrouw Van 't Plein, 'omdat er niets uit te lekken viel; haar vader heeft haar terstond achterhaald en mee naar huis genomen.'

'Nu ja, al die bijzonderheden ben ik vergeten,' zeide de heer Van 't Plein.

'Papa zou mevrouw Smit niet veroordeelen, als zij maar zóoveel waard was,' zeide Regina en maakte een geringschattend gebaar met duim en vinger.

Johanna zat stom en de student vroeg:

'Zij was gewis een mooi meisje, papa?'

'Het was *mijn* mooi niet,' kreeg hij ten antwoord.

'Mevrouw Smit heeft nóg een lief gezicht,' verklaarde Johanna nu.

'Jawel, en een fluweelen tong zal zij óok nog wel hebben; daaraan ontbrak het haar niet; dat heeft ongetwijfeld dien Smit bekoord. Nu, loontje is om zijn boontje gekomen. De man bezat geen rooden duit en had een slechte gezondheid; na zijn dood moest zijn vrouw de wijde wereld in. Zij was zulk een listige intrigante, dat zij een wit voetje wist te krijgen bij hooggeachte families, als de Zuidbergen en de Hengsten. Zoo heeft zij waarschijnlijk ook mijnheer uw oom betooverd, juffrouw Uuttenhaage.'

Johanna was bleek geworden en bedwong met moeite haar tranen. Mevrouw Smit bleef nog eenige minuten het onderwerp van het gesprek, dat meest tusschen vader en dochter werd gevoerd, doch waarin mevrouw Van 't Plein nu en dan een vergoelijkende en de student een stekelige opmerking voegden.

Toen Johanna dien avond tehuis was, begaf zij zich niet ter ruste. Zij was opgewonden zenuwachtig, blijde ook, dat mevrouw Smit niet tehuis was. Zij was verontwaardigd over den heer Van 't Plein. Waarom kon de man, na zooveel jaren, aan mevrouw Smit de rust niet gunnen, welke zij, ware het dan ook na een 'onstuimige' jeugd, genoot?

Er was immers niets op de fatsoenlijkheid van mevrouw Smit aan te merken geweest, al die jaren, sinds zij bij haar oom aan huis was. - En toch.. en toch.... de kwaadsprekendheid had haar angel achtergelaten.

Met hooge kleur op de wangen, zenuwachtig snel, geheel in haar onderwerp verdiept, beschreef Johanna den doorgebrachten avond met photografische juistheid. Haar geheugen had geen tittel of jota verloren van al het gesprokene. Voor haar oom had zij nooit iets verborgen; hij moest alles weten; van hem moest zij vernemen, hoe zij zich jegens mevrouw Smit te gedragen had; of zij haar deelgenoot mocht maken van wat er tegen haar was ingebracht, dan of zij trachten moest, stil en volhardend de indrukken te overwinnen, welke zij 'helaas, helaas!' in zich voelde werken!

Daar stond het alles geschreven; het was later dan middernacht; de afmatting na den moeitevollen avond deed zich gevoelen.

Johanna legde den brief dichtgevouwen, niet gesloten, in haar schrijfportefeuille en was weldra vast in slaap, zonder dat zij mevrouw Smit had gezien, die nooit wilde, dat er op haar gewacht werd, wanneer zij een enkelen keer het klokje van twaalven overschreed.

Den volgenden morgen, iets later dan gewoonlijk, haastte Johanna zich naar de ontbijtkamer en dacht onderwijl, hoe zij de schertsende vingerdreiging zou beantwoorden, die haar, als de 'laatstverschijnende', zeker wachtte.

Tot een gullen lach, een tegen-plagerij kon zij het niet brengen; dat voelde zij wel, en reeds stond haar de banale, doch - wie ontkent het? - geijkte verontschuldiging: 'hoofdpijn', als hulpmiddel voor den geest.

De uitvlucht bleek nochtans niet noodig te zijn. Het ontbijt stond gereed als altijd, doch mevrouw Smit presideerde niet aan het theeblad. Nadat Johanna eenige oogenblikken, voor het venster staande, had gewacht, kwam de oude dienstmaagd binnen, met de boodschap van mevrouw Smit, dat zij niet beneden kwam en juffrouw Johanna liet verzoeken, over een half uurtje bij mevrouw op de bovenvoorkamer te komen.

Onwillekeurig, 'onberedeneerd', zooals Johanna het zelve noemde, bracht zij de ongewone afwezigheid van mevrouw Smit en het verzoek in verband met het gehoorde van den vorigen avond. Zij vroeg zich, of zij het 'halve uurtje' wel zou afwachten en niet liever terstond naar boven zou gaan, wat zij alle andere dagen zonder twijfel zou gedaan hebben. Doch een zekere onrust hield haar nu terug; onrust, zij wist zelve niet waarover. Zij had zich immers niets te verwijten?...

'Niets?' dacht zij. 'Ware het niet beter geweest, dat ik al het gehoorde van gisteravond in mijn ziel had begraven en getracht had, het weg te werpen en te vergeten?'

Het ontbijt bleef onaangeroerd staan en Johanna ging naar haar kamer, om den brief nog eens te herlezen en dan... te vernietigen, misschien.

Diep in gedachten ging zij langzaam naar boven en trad haar kamer in. Zij sloeg haar portefeuille open en wilde den brief er uitnemen.

'Wat is dat?!'

Gejaagd sloeg zij de roode vloeibladen om, keek ook in het vak, waarin zij onbeantwoorde brieven placht te bergen; zij vond niets.

'Dàt is ontzettend!' mompelde Johanna, zonder in die oogenblikken iets overdrevens in dien uitroep te zien.

Nooit raakte er iets verloren in het ordelijke huis. Het oude getrouwe Mietje deed steeds haar plicht en was nooit op onbescheiden nieuwsgierigheid betrapt geworden. Neen, Mietje kon geen schuld hebben.

Het was Johanna eensklaps, alsof haar gehechtheid aan mevrouw Smit haar ontzonk.

Bleek en strak trad zij, toen het halve uur voorbij was, bij mevrouw Smit binnen en het eerste voorwerp, dat haar oogen trof, - was háar brief, opengeslagen op de tafel.

Als een schuldige kwam zij nader. Zóo weinig aanmatigend was haar karakter, dat zij er zelfs niet aan dacht, dat zij het recht had, mevrouw Smit rekenschap te vragen.

En, zonderling, mevrouw Smit scheen die opvatting te deelen.

'Dat is een wèlbesteede avond geweest, gisteren,' begon zij sarkastisch en onmiddellijk daarop, driftig wordende, vroeg zij:

'Wat gelooft gij daarvan?' en wees op den brief.

'Niets,' wilde Johanna zeggen; doch het woord bestierf haar op de lippen; zij sprak het niet uit, dacht aan haar gestolen brief en zeide treurig:

'Ik weet het niet.'

Zóo bleek, zóo bedroefd stond zij daar, dat de drift van mevrouw Smit voor medelijden plaats maakte.

'Arme meid,' zeide zij. 'Gij kunt het, *après tout,* niet helpen.'

Daarop nam de verontwaardiging weder de overhand. 'Wat van dat alles waar is, zult gij ontdekken, zoodra ik mijnheer Van 't Plein rekenschap heb gevraagd. En dat zàl ik doen. Weet gij wel zeker, meisje, dat er van uwen kant niets in dien brief overdreven - laat staan verzonnen is? - Bedenk u wèl, eer gij mij antwoordt Indien gij u ook slechts de geringste schuld bewust zijt, zal mijnheer Van 't Plein dien brief niet zien.'

Mevrouw Smit keek Johanna zwijgend aan en wachtte op het antwoord.

'Neen, waarlijk niet! - Alles wat ik schreef, heb ik woord voor woord herhaald,' nokte Johanna.

'Ik geloof u, kind. - Mijn vertrouwen in u is grooter dan het uwe in mij.'

De woorden klonken beschamend, niet onwaar.

Johanna liet haar hoofd hangen en durfde nu de liefkoozing niet geven, welke zij te voren, om een andere reden, aan haar moederlijke vriendin onthouden had.

Mevrouw Smit nam een vel papier, schreef er een paar regelen op, sloot den brief van Johanna in het couvert, schreef het adres, schelde, beval de dienstmaagd, dien brief terstond te brengen aan het huis van den heer Van 't Plein, alles rad, gedecideerd.

‘En nu, Johanna, tusschen ons,’ begon zij, toen zij alléen waren. ‘Toen ik vernam, dat mijnheer Van 't Plein hier tot kantonrechter was benoemd, heeft mij dat leed gedaan... om oude herinneringen. Wij woonden, toen wij jong waren, beiden te Gelrum. Wij zagen elkander veel, zooals jongelieden van denzelfden stand in kleine steden doen. Doch wij hebben getwist samen; hij zal mij de schuld daarvan toerekenen, ik hem... Zooals dat gaat. Nu ik oud geworden ben, komt mij de aanleiding tot den twist met hem zeer onbeduidend voor. Ik heb gehoopt, dat hij er misschien evenzoo over denken zou; doch ik heb het tegendeel gevreesd ook; want hij placht haatdragend te zijn en, wat erger is... niet waarheidlievend bovendien. Toen wij jong waren, plachten wij veel af te dingen op zijn verhalen, waarmede hij zich belangrijk wist of dacht te maken. Hij was een goed verteller; wat hij niet wist, verzon hij. Zooals het met laster, kwaadsprekerij, geestigheid ten koste van anderen gaat - er zal veelal meer of minder waarheid aan ten grondslag liggen.

Zoo ook nu.

Daarom zag ik u niet zonder leedwezen met de familie Van 't Plein in kennis komen. Ik heb er over gedacht, lieve kind, u, eer gij er heengingt, van dien twist in onze jeugd en van de kleine onberadenheid te vertellen, naar aanleiding waarvan hij gisteravond zijn fantazie zulk een vlucht heeft gegeven. Maar ik vond er iets lafs in; ik liet het na en wachtte af.

Dat ik gisteravond, of laat mij zeggen van nacht, want het is laat geworden bij mijn familie, in uw kamer kwam, kan u niet verwonderen. Gij weet immers, het is een oude gewoonte van mij, wanneer wij beiden uitgeweest zijn. Wij keuvelen dan samen nog een poosje na, of ik zie, dat gij in slaap zijt, en ga onhoorbaar heen. Zoo kwam ik ook nu; ik beken, met eenige spanning. Zou er - en in welken geest dan - over mij gesproken zijn?

Nauwelijks was ik in uw kamer, of ik zag, dat gij na uw te huis komst waart gaan schrijven; alles duidde dat aan. Toen, Johanna, heb ik ondoordacht gehandeld. Ik had getroost weer heen moeten gaan, wel wetende, dat gij mij de inzage van uw brief niet weigeren zoudt... Ik heb daarin misdaan, Johanna; vergeef het mij.’

Mevrouw Smit reikte haar de hand en Johanna, die het beschamend vond, dat een vrouw van leeftijd, haar opvoedster, haar pleegmoeder

bijna, haar vergiffenis had te vragen, gaf haar de gevraagde hand, zwijgende, beschroomd, met iets op haar gelaat, waarin mevrouw Smit las: ja, het was verkeerd... maar...

'En nu, lief meisje,' hernam mevrouw Smit, 'heb ik niet veel woorden noodig, om u te vertellen, wat dien haatdragenden, valschen man de stof heeft gegeven tot zijn romantische kwaadsprekerij.

Ik was niet zoo heel jong meer... reeds negentien jaren oud, toen ik de onberaden reis deed, die een vlek op mijn naam had kunnen werpen, indien mijn vader, mijn goede vader, mij niet had behoed. Gij denkt - natuurlijk in een jong meisje - aan een liefdesgeschiedenis. Dat was het evenwel niet - althans niet de mijne. - Ik weet niet, hoe weinig woorden ik zal gebruiken, om van dat voorval uit mijn lang verleden te spreken, zóo dwaas is het. Ik had een neef, die bij mijn ouders was opgevoed, totdat hij naar Breda, naar de militaire academie ging Ook later kwam hij dikwijls bij ons en hij zette een vrijerijtje op touw met mijn vriendin en ik was hun vertrouwde. Als zoodanig ondernam ik een reis, die ons toen onvermijdelijk scheen. Mijn vader ontdekte het en reisde mij na en, nadat ik een halven dag in angst had doorgebracht, merkte ik, dat zijn oud beginsel dien dag eens weder op mij was toegepast geworden: namelijk zijn kinderen de gevolgen van hun daden te laten ondervinden.

Ik heb nog menigmalen beschaamd gestaan over mijn avontuur. Want, hoe weten wij niet, het lekte uit. Menige plagerij heb ik er over moeten lijden: maar iets ergers nooit; want iedereen wist, dat er niets anders dan onberedeneerde voorbarigheid achter mijn reisje had gestoken. Dat weet mijnheer Van 't Plein evengoed als al die anderen. Maar hij... Nu, wij zullen zien, hoe hij na de ontvangst van uw brief zal handelen. Ik geloof, dat hij er niet best zou afkomen, als ik hem om zijn verhaal vervolgde... Maar ik zal het niet doen. Het zou uw oom niet aangenaam wezen, uw naam in een proces gewikkeld te zien.'

Mevrouw Smit en Johanna brachten den dag te huis door, in gespannen verwachting van de dingen, die komen zouden.

Het werd avond, eer zij iets vernamen.

Daar klonk de bel; niet zooals gewoonlijk, doch vijf, zes, zeven malen achtereen, met luide, driftige rukken.

Johanna werd bleek en beefde van schrik.

'Dat is hij,' zeide mevrouw Smit; 'kind, wees bedaard; wij zijn in ons eigen huis; niemand kan ons kwaad doen; gij hebt immers geen schuld!'

Sommige menschen zoeken de verwijten voor wangedrag door het vertoon van een groote onbeschaamdheid af te weren.

Zoo ook mijnheer Van 't Plein. Hij liet zich zelfs niet aandienen, doch stapte, door zijn dochter gevolgd, de kamer in, zoodra de dienstbode de deur geopend had.

‘Het zal u geen van beiden verwonderen, mevrouw Smit, - jufvrouw Uuttenhaage, dat ik zelf kom, om mij te rechtvaardigen, mevrouw, - om u rekenschap te vragen, juffrouw!’

Eer men nog den tijd had, hem een stoel aan te bieden, had hij er een gegrepen. Johanna zette er een voor Regina gereed.

‘Mag ik weten,’ begon hij, ‘wie van u beiden mij dit...’ en hij tikte met den brief op de tafel, ‘heeft toegezonden?’

‘Ja wel, dat heb *ik* gedaan, mijnheer Van 't Plein,’ antwoordde mevrouw Smit.

‘Mag ik vragen, hoe het,’ en hij klopte er sterker mede op de tafel - ‘in uw bezit is gekomen, mevrouw Smit?’

‘Dat moogt gij vragen, zeker, mijnheer Van 't Plein; maar men mag u het antwoord schuldig blijven.’

‘Uw antwoord is mij duidelijk genoeg, mevrouw.’

De kantonrechter smeet den brief verachtelijk neder; hij kwam iets verder van hem terecht, dan hij bedoeld had, en mevrouw Smit nam hem op.

‘Ik dank u,’ zeide zij, zich houdend, alsof zij het gebaar voor een onbeleefde teruggave hield. ‘Ik geloof, mijnheer Van 't Plein, dat gij mij daar een wapen tegen u in de handen geeft.’

‘Dan moet ik u een deceptie geven, mevrouw; zelfs niet indien ik erkende, alles gezegd te hebben, wat de juffrouw daar zoo talentvol heeft nedergeschreven, hetgeen ik niet doe.’

‘O, foei,’ stamelde Johanna, ontsteld over zooveel valschheid.

‘Neen, volstrekt niet,’ herhaalde de heer Van 't Plein, met verheffing van stem.

‘Alzoo beweert gij, mijnheer, dat alles wat juffrouw Uuttenhaage hier schrijft, de vrucht is van haar verbeelding?’

Dat scheen Regina, die totnutoe gezwegen had, toch te sterk.

‘Papa heeft wel gesproken van een fluweelen tong,’ zeide zij.

Nu zijn dochter met - hoewel zeer onschuldige - bekentenissen begon, achtte mijnheer Van 't Plein het beter, een einde aan het onderhoud te maken. ‘Ik herhaal, wat ik gezegd heb,’ verklaarde hij, stond op, boog en zeide tot Johanna:

‘Juffrouw Uuttenhaage, gij hebt zeer veel aanleg, om schrijfster te worden; dat stuk is knap geschreven, en dat *en dialogue!* Ik maak u wel mijn compliment.

Voorts moet ik u zeggen, mevrouw Smit, dat ik geen dochter van mij zou willen toevertrouwen aan iemand, voor wie eens anders brieven niet heilig zijn. Ik heb de eer, u te salueeren.’

Ook Regina maakte haar fraaiste nijging voor de beide dames en van ‘rekenschap’ vragen, noch van ‘rechtvaardigen’ kwam iets.

‘*Exit*,’ zeide mevrouw Smit verachtelijk. ‘Ziedaar, kind,’ hernam zij en schoof Johanna haar brief toe.

Johanna verscheurde hem.

‘Wij hebben beiden een les ontvangen, lief,’ zeide mevrouw Smit. ‘Het was slecht van mij, dat ik uw brief heb gelezen en weggenomen. En gij, “wat leert gij uit dat alles?” zooals de catechismus zegt,’ vroeg zij glimlachende.

‘Dat ik niet lichtgeloovig, niet te impressionnabel mag zijn,’ antwoordde Johanna, aanstonds gereed.

Zeker, dat ook kon Johanna uit de nieuwe ervaring leeren; aan meer profijt er van dacht zij in de eerste dagen niet. Doch daarna, toen de hartstochtelijkheid bedaard was en door de herinnering van de ondervonden laaghartigheid zelfs niet meer werd opgewekt, dacht zij weder en telkens weder aan de schampere woorden: ‘Gij hebt aanleg, om schrijfster te worden.’

‘Zou ik?’ dacht Johanna en zij begon te hopen op de kracht tot een werkzaamheid, waarvan zij zich idealen schiep. Al nadenkende, begon zij te beseffen, dat zij, indien zij iets goeds zou voortbrengen, haar denkkracht niet mocht versnipperen, zooals zij tot heden had gedaan. Zij kwam nochtans tot de gevolgtrekking, dat de jaren, welke zij, met allerlei menschen verkeerende, had doorleefd, niet verloren waren.

De Van Dal's, inzonderheid Dora en Henri, hadden, bij haar levendige verhalen van wat zij in de buitenwereld zag en er uit afleidde, wel eens de opmerking gemaakt, dat zij in alles poëzie wist te zien.

Niet lang te voren nog had Johanna hun al schertsende verhaald van twee kleine kinderen, een knaapje en een meisje, welke zij gearmd voorbij zag gaan. Zij kon, zeide zij, uit de gebaren van het kleine paar, uit de wijs, waarop zij met elkander liepen en redeneerden, de ‘geschiedenis, het samenleven profeteeren van ‘Mijnheer en Mevrouw’.

‘Vreemd,’ zeide Dora, ‘zij heeft mij op dat tweetal gewezen; maar ik vond het aardig, meer niets.’

‘Daar hebt gij het verschil in aanleg,’ zeide Henri. ‘Gij hebt de kleinen van buiten bekeken, Johanna meer.... laat mij zeggen van binnen. Gij zoudt opgemerkt hebben, indien zij te koud, of te warm, gekleed waren geweest, met gebrekkige laarsjes door plassen hadden geloopen; kortom, gij zoudt gezien hebben, wat *is*; Johanna ziet ook, wat zijn *kan.*’

Het was in den bloeitijd van de fraai gebonden jaarboekjes, waarin auteurs de vruchten van hun geest afstonden, voor een handdruk en een waardeerenden dank.

Eenige maanden nadat Johanna het schampere: ‘Gij hebt aanleg, om schrijfster te worden,’ had moeten hooren, stond zij beschroomd, met kloppend hart voor Henri van Dal.

‘Gij hebt veel letterkundigen onder uw vrienden,’ zeide zij, ‘wilt gij dit lezen en, indien gij het iets waard vindt, er plaatsing voor verzoeken, zonder mijn naam?’

'Was het *dat?*' vroeg Van Dal, en Johanna las een goedkeurende ingenomenheid op zijn gelaat.

'*Dat*,' bevestigde Johanna en bloosde; zij wist, waarop de vraag duidde:

Jong nog, te jong, hadden haar vrienden gezegd, had Johanna afstand gedaan van het fladderende, trippelende zoeken naar tijdverdrijf en vermaak. Van minnarijtjes, half gemeend en van korten duur, hadden haar eenigszins exceptioneele denkbeelden haar teruggehouden. Men zag haar minder, dan men placht, doch haar wereld gewende er aan. Wel vroeg men haar somwijlen spottend, welke ernstige plichten haar dan wel weerhielden, te blijven doen, wat zij nu twee, drie jaren had gedaan: haar vrienden te zien en haar jonge leven te genieten.

Doch dan gaf Johanna, hier ontwijkend, daar schertsend, elders ernstig, ten antwoord:

'Er is voor alles een tijd.'

Aan niemand had zij geopenbaard, wat haar te huis hield; weinigen waren bekend met den twist tusschen haar en de familie Van 't Plein.

Henri van Dal las de kleine eersteling, uit Johanna's brein geboren, en het geesteskind behaagde hem. Hij noemde haar het jaarboekje, waarin het geplaatst zou worden.

'Geen naam?' vroeg hij weder. 'Gij vertrouwt mijn oordeel, en ik zeg u: uw kind zal u eer aandoen; gij moogt het gerustelijk erkennen.'

Doch Johanna schudde haar hoofd. Geen pseudoniem ook wilde zij, een enkel sterretje.

Weder gingen er maanden voorbij, waarin Johanna niet schreef. Zij durfde niet. Eerst moest zij zien, hoe het werk, dat zij der intellectueele wereld had aangeboden, ontvangen zou worden.

En nu! Alles jubelde in haar.... En toch zeide zij in hetzelfde oogenblik: 'Aan zulke verwachtingen zal ik nooit kunnen beantwoorden. Maar.....'

Nu mochten haar Oom en Jan alles weten. Johanna had, te voren, de ontmoeting en de afgebroken vriendschap met de Van 't Plein's slechts aangeroerd, niet in bijzonderheden beschreven. Eens had zij, als kind, zich verdedigend tegen de beschuldiging eener dienstbode, tot den heer Uuttenhaage gezegd: 'U weet alles, wat er in mijn hart is!'

Nu schreef zij hem, hoe de schampere beschuldiging van een vreemde de aanleiding was geworden, die zijn leelijke insinuatie tot een heerlijke waarheid had gemaakt, en zij voegde er, met het oude vertrouwen, bij: 'Gij weet, dat ik niet liegen kan!'

Haar blijdschap over het welslagen van haar arbeid werd door de herinnering aan het tooneel, dat zij nu beschreef, zelfs geen oogenblik meer verstoord. Vroolijk snapte zij: 'Gij hebt mijn oogen sterren genoemd, Oom, weet gij nog wel? Nu noemt een ander mijzelf een ster, opgegaan aan den hemel der fantasie! Klinkt het niet mooi,

Oom? - Maar zij beuren mij over het paard. Het sterretje is klein en dof. Eén ding is zeker: Henri (ik bedoel Van Dal) vindt ook, dat ik verantwoordelijk moet zijn voor mijn eigen bestaan, hoe goed mijn Oompje het ook met mij meene. Gij zult nu nog eens een rijke nicht krijgen, Oom, die op eigen kosten, in een salonwagen, met mevrouw Smit naar u toekomt. - Jan! Wat zegt gij daarvan?'

Het antwoord, dat zij van den heer Uuttenhaage en van Jan ontving, was niet in harmonie met den toon, waarin zij, half juichende, half schertsende, eenenal opgewektheid, had geschreven.

Indien Johanna dat antwoord hadde ontvangen op den dag zelf, waarin zij schreef, zou het haar als lood op de borst hebben gedrukt.

Doch haar stemming was niet kalmer slechts, ook ernstiger geworden. Zij was zich bewust, dat zij de baan was ingetreden, waarin vooruitkomen moeielijk is en veel strijd kost! Zij zag niet enkel meer den gouden gloed van den roem in het verschiet. De gedachte aan stoffelijke welvaart, die aan haar schertsende reisplannen ten grondslag had gelegen, had zij reeds in die eerste dagen verbannen, bijna berispt. Zij zag grauwe luchten nu, zoowel als zonneschijn, boven haar pad.

De heer Uuttenhaage antwoordde haar: 'Zeker, de arbeider is zijn loon waardig. Doch gij moogt u daarover niet bekommeren. Er zal altijd genoeg wezen voor ons.'

Johanna vermoedde niet, in welk een diep zwaarmoedigen geest haar Oom dat schreef.

Velen van zijn geslacht, van zijn familie, had hij zien henengaan. Zoo zag hij nu zijn zoon ter aarde buigen en hij wist het reeds: een nieuw geslacht zou niet uit hem voortbloeien. 'Het was àl tevergeefs,' treurde hij, denkende aan zijn langdurige ballingschap. Hij wist niet, of zijn zoon zich bewust was van de waarheid, dat er ook voor *zijn* verval een wet scheen te bestaan. Doch Jan wist het; hij voelde het en hij vond het goed; zijn gehechtheid aan het leven was niet groot. Het had hem zijn liefsten wensch ontzegd en, wat hem zwaarder woog, hij achtte zijn leven mislukt en hij zocht, wat er aan ontbrak, niet buiten, doch in zich. Terwijl Johanna zich gevraagd had: staan wij te hoog of te laag, vroeg hij: Is denken een voorrecht? Aan wien de schuld, dat ik mijn leven nietig voel? Ik geloof, dat er nog gansch andere dingen moeten gebeuren, eer de denkende mensch tevreden kan zijn over wat hij is en wat hij doet. Over dat alles schreef hij aan Johanna; doch slechts als in het voorbijgaan. Breeder weidde hij uit over haar leven, haar werken. Ook hij schreef in den geest van zijn vader. 'Hoe het u streelen moge, dat men uw boeken lezen zal en dat de handel ze gaarne en mild wil honoreeren, het mag het wit niet zijn, waarop ge staart, als gij in den wedstrijd van het intellectueele leven de kracht toont van uw geest.

Gij waart een dichterlijk kind, Johanna, reeds toen wij nog niet begrepen, wat het zeggen wilde, als mijn vader verklaarde: Hanna

kan, wat zij *wil.* Gij zult worden, wat gij in uw kindsheid beloofdet. En ik zal het niet zien. Ik ga henen; ik volg mijn broeders en zusters. Weet ge nog, hoe gemeenzaam wij als kinderen waren met den dood? - Zoo is het mij gebleven. Hij wekt geen angst bij mij op, veeleer (banaal gezegd, vergeef!).... nieuwsgierigheid. Wat ik van dit leven te wachten had, weet ik.... Wat er volgen zal.... *Wie* wil het *niet* weten?'

Johanna schreide. 'Ik heb wel geklaagd, dat ik alleen stond,' snikte zij; 'nu voel ik, wat het zijn zal, mijn broeder te moeten missen.'

Zoo klagen wij dikwijls te vroeg.

'Zou ik hem nooit mogen wederzien?'

Toen voor het eerst bad zij haren oom, haar te vergunnen, tot hem te komen. - De stoffelijke hindernissen tegen die bede waren voor haar opgeheven, sinds zij, indien zij niet in eigen lot mocht voorzien, althans de weelde mocht betalen, welke zij genoot.

'Nu nog niet, mijn Hanna,' schreef haar oom. Hij vroeg haar, hoe zij wist, dat het hun niet goed ging, en uit haar antwoord begreep hij, dat hij althans zich den troost niet behoefde te ontzeggen, openhartig met zijn zoon te spreken zonder die veinzerij, die inderdaad zoo vernederend is voor een lijder, wijl zij de beschuldiging in zich sluit van gebrek aan moed en aan vertrouwen in een onbekende toekomst.

Intusschen, er verliepen jaren, en het bleek, of scheen, dat de heer Uuttenhaage, de lijder zelf en zijn arts zich in den toestand hadden bedrogen. De bevrediging van zijn 'nieuwsgierigheid' werd, schreef Jan, verdaagd. Meer nog, dacht Johanna. Zijn brieven werden menigvuldiger, hartelijker, broederlijker. Dikwijls noemde Jan haar zijn zuster en zij, niet wetende, waaraan zij moest toeschrijven, wat zij als een verandering voelde, dacht met een spotziek lachje om haar lippen: 'Mijnheer Jan, gij *waart* als jongen een ietsje pedant; zijt ge dat dan toch gebleven, en ben ik eerst *nu* uw zuster, uw gelijke, nu ik iets beteeken?...'

Zóo weinig had zij vermoed, waaraan zij den meestal wat ingehouden, gedwongen toon in de brieven van Jan moest toeschrijven.

De heer Uuttenhaage kon Johanna geen deelgenoot maken van iets, wat hem toch, betrekkelijk, gelukkig had gemaakt. Hij en zijn zoon hadden samen een boek van Johanna gelezen; zij wisten uit velerlei bronnen, dat er als een juichkreet opging, telkens als zij haar gaven schonk.

'Vader, het is voorbij,' zeide Jan, toen zij over de gelukkige loopbaan van Johanna spraken.

De heer Uuttenhaage keek zijn zoon half vragend, oplettend aan.

'Dacht gij waarlijk, vader, dat ik niet wist, waarom Johanna hier niet komen mocht? - Denkt gij, dat ik mij zou onderworpen hebben aan hetgeen ik zeer goed begreep, dat uw wil was, indien ik niet overtuigd ware, dat gij gelijk hadt? Terwijl ik, jarenlang, door wat ik on-

uitwischbare liefde achtte, werd.... gemarteld, mag ik wel zeggen, wist ik, evengoed als gij, dat ik Johanna niet blootstellen mocht aan....

'Dat was het niet.'

'Gij wilt zeggen 'niet alleen', verbeterde de zoon. 'Dacht gij enkel aan mij, nooit aan haar?'

De heer Uuttenhaage werd ontroerd; hij voelde het verwijt; zijn lippen trilden en hij zeide: 'Ik had andere dingen gehoopt. Gij hebt dus overwonnen?'

'Neen, overwonnen niet; het is, zooals ik zeg, voorbij; ik ben genezen; Johanna is mij boven het hoofd gegroeid. Al ware ik zeker, dat de kiem van de kwaal, waarvoor gij vreesdet, voorgoed vernietigd is, of misschien nooit aanwezig is geweest, ik zou geen vrouw kunnen trouwen, tot wie ik als tot een meerdere moest opzien... En zoo zou het zijn. Ik geloof, dat het mij gezonder maakt, vader, dat ik niet altijd meer de verzenen tegen de prikkels sla. Ik dank er voor, als voor een bevrijding, dat het karakter van de liefde, welke ik Johanna toedraag, veranderd is. Ik heb mijn zuster lief, ik ben trotsch op mijn zuster, ik draag roem op mijn zuster!'

Zoo dikwijls herhaalde hij het woord, als moest hij het verzet te niet doen, dat hij placht aan te teekenen, wanneer zijn vader tot hem over Johanna als over een zuster sprak.

Johanna openbaarde steeds nieuwe werkkracht en smaakte het zoet van den roem. Somtijds ook kwam zich daarin mengen de alsem van strenger critiek en dan proefde zij niets dan het bitter. Doch tijdelijk slechts. Al ras herhaalde zij de uitspraak des dichters, 'in wiens schaduw zij niet mocht staan': '*Allen gefallen ist schwer.*' Bovendien bezat zij het eenigszins zeldzame voorrecht, objectief te kunnen zijn en in alle oprechtheid te kunnen zeggen: 'Wanneer men mijn boeken niet fraai vindt, hapert er iets aan.'

'Ge zijt wel nederig,' zeide Dora verontwaardigd. Johanna lachte hartelijk; in haar schitterende oogen tintelde dezelfde lach en zij antwoordde:

'Neen, *dat* ben ik niet!'

'Ik geloof het ook niet,' stemde Henri zeer bedaard toe.

'Zou Henri mij te onafhankelijk vinden?' vroeg Johanna later bedrukt.

'Wel, gij vindt uw eigen weg; waarom zoudt gij niet onafhankelijk zijn?' was het ontwijkende antwoord.

Johanna zuchtte even; ja, waarom niet, want.... 'wie steunt mij?'

Zij zonderde zich niet meer zooveel af, als toen zij haar weg nog zoeken moest. Ook ontmoette zij nu en dan een lid van de familie Van 't Plein, den kantonrechter nooit, zijn vrouw een enkelen keer, met Regina, die bij zulke gelegenheden, met een eigenaardigen ruk, haar hoofd in den nek kon werpen, zoodat haar fraaie blonde krullen er van dansten.

Den jongen Van 't Plein, sedert korten tijd leeraar aan het gymnasium, ontmoette Johanna dikwijls; hij had zich een geachten naam verworven; reeds behoorde hij onder de mannen ‘van beteekenis’. Hij had, wanneer hij Johanna sprak, steeds de houding aangenomen van iemand, die zich niet om de *brouillerieën* van zijn familie bekommerde, en nadat hij zich verloofd had en trouwen zou met een lief, eenvoudig meisje, uit den kring van Johanna's vrienden, wijdde hij op een van de feesten zelfs zeer welsprekend een dronk aan haar, die hij ‘zijn meerdere’ noemde.

‘Mijnheer Van 't Plein!’ berispte Johanna en dreigde met den vinger.

Den volgenden dag zeide zij zacht tot Dora, die over het nieuwe huwelijk sprak: ‘Het spijt mij toch van Magdalena.’

‘Waarom? Van 't Plein is een knap man, die een mooie carrière maakt.’

‘O ja, talent bezit hij genoeg; maar weinig karakter.’

‘Hoe weet gij dat?’

‘Weten!’ herhaalde Johanna wegwerpend. ‘De man verraadt het; gisteren nog, toen hij zoo overdreven mijn lof verkondigde, in een kring, waarin hij weet, dat het aangenaam klinkt. Hij is niet oprecht en ik denk onwillekeurig, dat hij, evengoed als zijn vader, wrok tegen mij voedt.’

‘Gij, met uw menschenkennis!’ knorde Dora.

‘Gij hebt gelijk,’ zeide Johanna, ‘men mag bovendien in een ander geen volmaaktheid vergen.... zoolang men zelf niet volmaakt is. Het is ook niet billijk, de andere eigenschappen van Van 't Plein voorbij te zien - om die eene, die nog wel een erfstuk is.’

Volgens dat beginsel vermeed Johanna de jonge mevrouw Van 't Plein niet en toen er een kindje verscheen, had het huis reeds een kleine aantrekkingskracht voor haar. Zij was moeder en kind genegen en het kostte haar weinig moeite, Van 't Plein, die haar eigenlijk nooit iets misdaan had, wellevend toe te spreken en hem aan te hooren.

Naarmate Johanna ouder werd, kreeg zij trouwens juister begrippen van wat zij van de wereld eischen mocht. Zij wist, dat men haar in haar jeugd meer had gegeven, dan waarop zij recht had. Die verhoudingen waren gewijzigd geworden. Johanna was geen troetelkind meer, doch een vrouw, die werkte en die allerwege achting en toegenegenheid ondervond, doch wakende oogen noch bescherming meer behoefde.

Dat alles was een natuurlijke gang van zaken geweest. Zijzelve had een einde gemaakt aan het genieten van veler gastvrijheid. Zij ontving haar vrienden, nam hun uitnoodigingen aan, in korter of langer tusschenpoozen.

Het gevolg dier verandering, door den tijd gebracht, was nochtans, dat Johanna zich wel eens alleen op de wereld begon te voelen. Zij bezat vrienden; doch zij waren verre of hadden hun eigen zorgen en belangen.

Mevrouw Smit ging een tweede huwelijk aan en Johanna bleef met de oude dienstmaagd in het kleine, nette huis. Zij had, zoo hield zij zich voor, alles wat zij wenschen kon. Maar... maar - het is den mensch nu eenmaal niet goed, dat hij alleen zij.

Dora heeft haar broer Henri, dacht zij, benijdend. Die beiden waren na den dood hunner ouders met elkander blijven wonen; hun jongere broeder had de stad verlaten en was gehuwd. In allen ernst vroeg Johanna aan den heer Uuttenhaage: ‘Oom, hebt gij nog de hulp van uw Hanna niet noodig, nog geen behoefte aan inniger huiselijkheid, dan het leven daar in een hotel u geven kan?’

Onder den indruk van het nedergeschreven voorstel en van verdeelde aandoeningen, bij het denkbeeld van wat zij, indien het wierd aangenomen, winnen en verliezen zou, dacht zij: ‘In alle geval zal ik zorgen, dat oom en Jan er bij winnen zullen... Wel, voorshands ben ik nog hier en moet gevolg geven aan de uitnoodiging bij de Van 't Plein's.’

Toen zij dien avond te huis kwam, zag zij bleek; haar lippen trilden en Mietje wachtte tevergeefs op den helderen lach en het schertsende woord, welke Johanna steeds, wanneer zij te huis kwam, voor de oude getrouwe ten beste had.

‘Hoe is het, Juffrouw Johanna?’ vroeg Mietje, die nauwer in betrekking stond tot haar meesteres dan gewoonlijk een dienstbode.

‘Mijnheer Van 't Plein heeft mij onheuschheden gezegd, Mietje; ik ben er wat van ontdaan; maar morgen zal het wel weer over zijn. Goeden nacht.’

Den volgenden morgen was Johanna nog niet geschikt tot werken; zij peinsde, liet het handwerkje, dat zij opgenomen had, weder glippen en peinsde voort.

Zij was den ganschen morgen nu eens droevig gestemd, dan weder bitter te moede geweest.

In haar droefheid had zij geklaagd: ‘Ik sta gansch alleen.’ In haar bitterheid had zij gezucht:

‘*Nimm mich auf*, *aus all dem Elend*, *der engherz'gen Kleinheit*, *Der aussen um mich kriechenden Gemeinheit!*’

En nu waren droefheid en verbittering geweken en zij peinsde. Haar hart niet in de eerste plaats, haar geest was bezig.

Zij had, zóo vervuld was zij van het onderwerp harer overpeinzing, zelfs het opengaan van de kamerdeur niet gehoord en keek eerst op, toen er iemand vlak voor haar stond.

‘O!’ zeide zij, echt vergenoegd. ‘Hoe goed, dat er iemand komt, en vooral gij, oude, trouwe Dora!’

Dora keek Johanna oplettend aan, toen zij, bij die verwelkomende woorden, de oogen naar haar opsloeg; zij zeide:

‘Gezond naar ziel en lichaam, hoop ik? zooals Henri zegt.’

Johanna lachte en antwoordde: ‘Nu weder; van morgen niet.’

‘Wel?’ vroeg Dora, ‘wat was er, dat de harmonie verstoorde?’

‘Ik heb een beleediging te verduwen gehad; de vertering is niet gemakkelijk gegaan. Maar zij is volbracht en terwijl gij binnenkwaamt, was ik bezig, zoo objectief mogelijk te denken over de waardigste wijs, om een beleediging te beantwoorden en haar te dragen.’

‘Wie heeft u beleedigd?’ vroeg Dora, ernstig, op een toon, alsof zij zich ten kampvechter stellen kon.

Dora was weinig gewoon, haar vriendin over ondergane beleedigingen te hooren klagen, en Johanna, wetende, dat zij niet van omslachtige antwoorden hield, antwoordde kortweg:

‘Van 't Plein. - Ik had mij niet in hem vergist!’

Dora bleef ernstig, nadere opheldering afwachtende, naar het scheen.

Doch Johanna zweeg; zij bestrafte zich, omdat zij een ergernis, welke zij meende overwonnen te hebben, weder ten strijde riep:

‘Nu?’ vroeg Dora.

‘Ik was bij de Van 't Plein's genoodigd, die een Belgischen Professor tot gast hadden. Toen ik er kwam, vond ik er Van 't Plein met dien heer alleen en hij stelde zijn Vlaamschen vriend en mij aan elkander voor: ‘Professor Petersen - Juffrouw Uuttenhaage, een van onze romancières.... zooals gij bij u Mevrouw Lang hebt.’ - Professor Petersen scheen nu te weten, waaraan hij zich omtrent mij te houden had. Kort daarop kwam ook Magdalena binnen, die het kindje in slaap had gesust, en er kwamen andere gasten. Van 't Plein bleef scherp, den geheelen avond; hij moest, scheen het, iemand hebben, op wien hij een of andere grief verhalen kon, en het veiligste was, dat hij mij daarvoor koos, - ik kon hem niets terugdoen. Hij vond nog een paar keeren gelegenheid, om iets onbeleefds te zeggen, en aan tafel behoefde ik in het geheel niet te twijfelen, waar het op toegelegd was. Hij dronk een toost op ‘de eenige schrijfster’, die in België iets beteekende; want, voegde hij erbij, ‘Mevrouw Lang en al die anderen zijn *niets*.’

‘Dat is *canailleus!*’ riep Dora; ‘en gij zijn gast! En wat deedt gij?’

‘Bleek worden, denk ik. Althans een van de dames zeide, dat het ‘tijd’ werd. ‘Juffrouw Uuttenhaage wordt moe,’ zeide zij goedig.

‘Het spijt mij vreeselijk, dat Henri niet te huis is,’ hernam Dora. ‘Ik weet zeker, dat hij Van 't Plein rekenschap zou gaan vragen van zulk een gedrag. Wat kan de man ermee gewild hebben?’

‘Ik weet het niet,’ antwoordde Johanna; zij lachte even en zeide: ‘Misschien heeft hij gedroomd, dat de Koning van de Belgen letterkunde een regeeringszaak wil maken; dat er onderscheidingen op til zijn, ook voor ons, om te vergoeden, dat onderdanen van hem ons een *peuple de voleurs* hebben genoemd; dat zijn vriend de professor zou geadviseerd worden, reden - waarom hij hem met zijn voorlichting diende, wijl ook vrouwen ditmaal niet zouden worden uitgesloten.’

‘Malle meid!’ zeide Dora lachende. ‘Ik geloof, dat uw verbeeldingskracht sterker is dan de zijne.’

‘Zoudt ge denken?’ De lach was weder verdwenen; Johanna's beweeglijk gelaat stond strak en zij zeide:

‘Ik hoop, dat oom Uuttenhaage mijn voorstel zal aannemen.’

‘Zoo ontmoedigd?’ vroeg Dora en sloeg haar arm om Johanna heen. ‘Mag ik bij u blijven, vandaag?’ vroeg zij, ‘ik ben óok alleen.’

‘Ja, maar niet zóo, gij hebt een broeder; dat is een natuurlijke beschermer.’

‘In deze oogenblikken zou Henri u zeker niet te onafhankelijk vinden,’ plaagde Dora. ‘Foei, kindlief, gij zijt immers uzelf; wat doet het er toe, of Van 't Plein u een “Niets” vindt!’

‘En mijn eigenliefde dan?!’ klonk het alweder vroolijk. ‘Neen, maar in ernst, het gaat mij aan het hart om Magdalena; want ik kom er nooit weder aan huis; dat kan ik niet doen’

‘Wat zal Henri wel zeggen, als hij het hoort? Ik weet zeker, dat hij het niet verdraagt!’ betuigde Dora.

‘Als Henri thuis komt, ben ik over dat verdriet heen,’ antwoordde Johanna.

Zoo was het. Johanna behoorde niet tot die vrouwen, die blijvend ‘behagen scheppen’ in smart. Ditmaal ook hielp het toeval haar overwinnen. Acht dagen nadat Van 't Plein haar had zoeken te kwetsen, stond zijn benoeming tot Rector aan het Gymnasium te G. in de dagbladen.

Dora knipte het berichtje uit en zond het, in dartele luim, met een kaartje: P.C., naar Johanna.

Johanna lachte. Zij vond het inderdaad een geluk, dat zij Van 't Plein niet meer, hetzij in het publiek, of in den kring van haar vrienden, zou ontmoeten, en zij schreef, even dartel als Dora, op haar naamkaartje: ‘Hartelijk dank voor uw deelneming in het mij dreigende verlies. Ha! Ha!’

Zij legde het kaartje, met een paar brieven, op de tafel ter bezorging gereed.

Die scherts raakte haar toekomst.

Dienzelfden morgen kwam Henri van Dal te huis. Hij begroette zijn zuster, doch verzocht haar, wat zij hem te vertellen mocht hebben, tot aan koffietijd te bewaren. De ondervinding had hem geleerd, dat hij, na eenige dagen van afwezigheid, in zijn studeerkamer veel te lezen, veel te beantwoorden vinden zou.

Vijf minuten later kwam hij ontsteld bij Dora terug.

‘Daar heb ik een treurige tijding,’ zeide hij en liet haar een brief van den heer Uuttenhaage lezen. In weinig woorden schreef de arme vader, dat zijn zoon, na een plotseling opgekomen benauwdheid, den dood nabij was. Bijzonderheden schreef de oude heer niet, slechts

het verzoek, de tijding voorzichtig aan Johanna over te brengen, haar op het ergste voor te bereiden.

‘Wil ik met u gaan?’ vroeg Dora, geheel verslagen, om Johanna's wil.

‘Neen, ga liever, als ik terug zal zijn,’ antwoordde Henri en ging langzaam heen, geheel vervuld van het leed, dat hij moest aankondigen, en overdenkende, hoe hij Johanna het zachtst met den toestand van haar pleegbroeder zou bekend maken.

Henri werd in de huiskamer gelaten. Mietje zou de Juffrouw waarschuwen.

Toen Johanna hoorde, dat Henri haar beneden wachtte, zoo kort nadat hij te huis was gekomen, bracht zij die spoedige komst in verband met het wangedrag van Van 't Plein. Haar hart klopte blijde en dankbaar.

‘En ik zou mij alleen op de wereld noemen?!’

Zij werd onder het kleeden, door een kleinen tegenspoed in haar gewone voortvarendheid belemmerd. Wat liet zij Henri wachten! Doch.... daar was zij gereed

Inmiddels was Henri beneden met een zeker behagen om zich heen gaan kijken, eigenlijk naar alles, wat hem sinds lang bekend was.

Daar zag hij ook de brieven en het kaartje op de tafel; hij nam het kaartje werktuigelijk in de hand en las:

JOHANNA UUTTENHAAGE

(Hartelijk dank voor uw deelneming in het mij dreigende verlies. Ha! Ha!)

Wat Henri bij het lezen van die woorden voelde, wist hijzelf nauwelijks: ‘Afschuw.... verachting....’

‘Kan iemand zoo veinzen, zoo slecht zijn!’

Altijd heeft zij liefde geveinsd en niets dan een laag eigenbelang gevoeld?

Zij is blijde, nu de arme jongen dood is, omdat zij in zijn voetstappen treden zal; omdat het verlies van haar pleegvader *haar* winst zal zijn?

‘O, het is afschuwelijk!’

Zoo draafde de voorbarige door....

Daar hoorde hij den vluggen, welbekenden tred.

Nooit had Johanna er beminnelijker uitgezien. Zoo schitterend stonden haar oogen; zoo levendig was haar blos, zoo blijde haar beweeglijk gelaat.

Met uitgestoken hand, met een ‘welkom’ op de lippen, trad zij toe. En Henri....?

Hij keek haar vluchtig aan, met oogen, waarin Johanna alles las behalve de verwachte.... vriendschap; toen keek hij langs haar heen en zeide koel:

‘Uw oom verzocht mij, u voorzichtig op den dood van Jan voor te

bereiden; maar ik zie....' en hij stiet het bewuste kaartje weg, 'dat die voorbereiding in alle opzichten overbodig is.'

Werktuigelijk voegde hij er bij: 'Adieu.' Het was waarlijk geen opdracht!

De groote oogen van Johanna schenen dubbel groot. Zij had willen antwoorden.... doch Henri had zich reeds afgewend en.... zij kon geen geluid geven.

Dat was te veel op eens: Jan dood, en Henri zóo!

Zij hoorde de deur dichtslaan, sloeg haar armen wanhopig omhoog en viel voor haar sofa neder; zij drukte haar hoofd in het zachte bekleedsel en klemde er zich krampachtig aan vast.

Zoo bleef zij liggen; eindelijk kon zij snikkend, hartstochtelijk schreien.

De eene smart verdrong hier de andere niet; beide schrijnden en wondden haar de ziel.

'Mijn arme, lieve, beste oom!.... Jan, Jan, u beklaag ik niet! Wat zijt ge gelukkig, dat ge dood zijt! O, het leven is geen gift.... het is een marteling!....' De tranen werden rijkelijker. 'Vaarwel, vaarwel, mijn goede Jan! Gij zijt, waar ik zoo gaarne wezen wil....'

En dieper, wanhopiger drong zij haar hoofd in het kussen, als wilde zij het er in begraven, haar denkkracht verliezen en gevoelloos worden van nu af....

Zóo vond Henri haar, toen hij, nog geen uur nadat hij haar had verlaten, bij haar terug was.

Henri was te huis gekomen en Dora had niets bevreemdends in zijn ontstemd gelaat gezien.

'En ik,' zeide zij, 'met mijn laffe grap, juist nu!'

'Wat? wat?' vroeg Henri driftig; reeds begon hij een misverstand te vreezen, te hopen te gelijk.

Nu vertelde Dora, waarom zij Johanna spottend een kaartje van rouwbeklag had gezonden, wegens het aanstaande vertrek van Van 't Plein. 'En dat op een dag, waarin zulk een diepe rouw haar treft! Het is vreeselijk.'

Nu begreep Henri, van welk 'dreigend verlies' er sprake was geweest, en hij schaamde zich zoo diep, was zoo innig bedroefd om het dubbele leed, dat hij Johanna had berokkend, dat hij twijfelde, of hij ooit weder den moed zou hebben, haar in de oogen te zien.

Duizend malen zwaarder dan Van 't Plein had hij tegen haar gezondigd. Hij had haar verdacht en feitelijk beschuldigd van.... ja, van het laagste: van ijskoude ongevoeligheid, van zwarte ondankbaarheid, van gemeene hebzucht. Dat alles verweet hij zich; doch, wat hij gedacht had nooit te durven doen, deed hij oogenblikkelijk, en nu stond hij daar weder bij Johanna, zag en hoorde het zachte snikken en kreunen en noemde beschroomd haar naam.

Johanna hoorde hem, en weder een ander gevoel kwam zich men-

gen in haar smart; het was toorn nu. Dit was geen houding in het bijzijn van.... vreemden. Zij richtte zich op en stond voor hem en beefde.

Hij greep haar beide weerstrevende handen en boog zijn hoofd en bad:

'Vergeef mij, Johanna, wees grootmoedig. Het kwam.... Neen... ik weet, ik mag geen enkele verontschuldiging aanvoeren.'

Johanna trok haar handen niet terug.

'Laat dat blijven,' zeide zij. 'Wat weet gij van Jan en van oom?'

'Weinig,' zeide Henri; 'niets dan wat ik u zoo onvergeeflijk hard heb toegevoegd.'

Johanna schudde haar hoofd, als wilde zij zeggen: Dat is bijzaak, 'Arme, arme oom; gelukkige Jan!'

Dat sneed Henri door de ziel.

'Johanna!' kreet hij; 'ik ben het minder waard dan ooit; maar word mijn vrouw! Ik zweer u, dat ik u gelukkig zal maken, u beschermen tegen alle kwaad. Neen, gij moogt Jan niet benijden! - Wilt gij naar mij luisteren, eer gij mij antwoord geeft?'

Hij wachtte het antwoord niet af en ging, als in éénen adem, voort:

'Ik kwam naar u toe en peinsde over de minst harde wijs, waarop ik u bekend zou maken met.... o, die hatelijke woorden.... met het u dreigende verlies.... Daar liet gij mij wachten, tegen uw gewoonte. Daar zag ik die woorden staan op uw naamkaart. Ik moet krankzinnig geweest zijn, dat ik u zoo kon miskennen.'

'Laat ons er over zwijgen,' zeide Johanna weder. 'Het is een vreeselijk oogenblik voor mij geweest, alles te gelijk te verliezen...'

Zij bleven nog eenigen tijd bij elkander en de verzoening volgde; doch de plotselinge bede: 'Word mijn vrouw!' bleef onbeantwoord, scheen niet verstaan. Henri durfde haar niet herhalen.

Dienzelfden dag nog wisten zij, dat haar oom kinderloos was. Dora bleef bij Johanna; zij spraken weinig, en dan slechts over den doode en zijn vader.

Een week later werd de heer Uuttenhaage te huis gewacht.

Op den morgen van den dag, waarop Johanna hem wachtte, liet Henri zich weder bij haar aandienen, en weder wachtte hij.

Daar hoorde hij den bekenden voetstap; doch niet vlug, niet levendig nu. Stil en zacht beantwoordde Johanna zijn groet.

Toen bedwong Henri met kracht het gevoel van zijn schuld en hij herhaalde zijn bede, dringend, ernstig.

'Ik heb gezworen, dat ik u gelukkig zal maken; ik bid u, neem mij aan; ik heb u lief, niet eerst sedert eenige dagen; jaren reeds... Wilt ge...?'

Hij had jaren noodig gehad, om te leeren, wat zijn hoogste wensch was, en nu hij het wist, scheen iedere seconde hem een eeuw, welke Johanna toefde, eer zij zijn vraag beantwoordde.

Doch zij zag het en zij vreesde niet meer, dat zijn aanzoek slechts in een opwelling was geschied van... wel is waar van wat zijn hart eer aandeed... maar wat haar niet bewogen zou hebben tot toestemmen.

Toen zij hem haar antwoord had gegeven, wist zij meer nog, dan zij gezien *had.* De liefde van een man in de kracht zijns levens kan sterk zijn en groot.

De heer Uuttenhaage kwam terug en werd door Henri en Johanna aan het station opgewacht; welhaast zag hij de verhouding, waarin zij tot elkander stonden, en een nieuwe ontroering beving hem. Daar had hij jarenlang naar uitgezien - en nu?... ‘Wàt zijn alle menschelijke overleggingen!’ zeide hij overluid.

‘Oom,’ zeide Johanna, ‘ik wil u een dochter zijn!’

‘Voor hoelang?’ vroeg hij vol weemoed.

‘Voor zoolang als wij leven,’ klonk het antwoord. ‘Och, mocht Jan meegekomen zijn!’

De heer Uuttenhaage voelde zijn leed verzachten onder den invloed van Johanna's liefde en de vriendschap van velen in zijn eigen land.

‘Ik heb twee beschermers nu, in plaats van één,’ zeide Johanna, bijna weder met de oude levendigheid.’ ‘Niet meer “alleen in de wereld”!’

‘Wijdt beiden een dank aan Van 't Plein,’ zeide Dora, toen zij Henri en Johanna samen zóo gelukkig zag, dat zij het een raadsel vonden, dat zij elkander niet vroeger hadden behoord. ‘Zonder hem wist gij misschien nog niet, wat gij wildet.’

‘*Ik* wil een steun,’ zeide Johanna en leunde haar saamgevouwen handen op den schouder van Van Dal.

‘En *ik* wil klimop,’ zeide Henri. - Dat was het.

‘Intusschen ontneemt gij mij mijn broeder,’ zeide Dora.

‘Neen, ik geef u een zuster,’ zeide Johanna en kuste haar.

Godgeleerdheid. - Wijsbegeerte. - Onderwijs.

Over Kalvijn(*).

Nieuwe Studiën over Johannes Kalvijn (1536-1541) door A. Pierson. Amsterdam, P.N. van Kampen en Zoon.

'Andermaal de aanteekeningen, die ik bij het lezen der Bronnen had gemaakt, te ordenen en voor de pers in gereedheid te brengen, zoodra ik tijd daartoe vinden kon, was voor mij een plicht van erkentelijkheid jegens de belangstelling, die mijne eerste Studiën over Kalvijn hebben ontmoet. In zijn geheel de vrucht van uren, aan dringender arbeid niet altijd zonder moeite ontwoekerd, moge dit geschrift met eenige toegevendheid worden ontvangen.' Aldus Prof. Pierson in den aanvang zijner Voorrede voor deze *Nieuwe Studiën.* De toegevendheid, die hij inroept, moge hem verleend worden door de mannen van het vak, die tijd, gelegenheid en kennis bezitten, om hem in zijne bronnenstudie na te rekenen. Aan hen, die buiten dezen kleinen kring staan, past het, om dit geschrift met dankbaarheid te ontvangen. Ik voldoe aan den plicht der erkentelijkheid, als ik de aandacht van de lezers van dit Tijdschrift opzettelijk op dit geschrift vestig.

Deze *Nieuwe Studiën* kunnen - volgens haar schrijver - de overtuiging versterken, dat de tijd is aangebroken, door Ranke voorspeld, waarin bij de beschrijving der Nieuwe Geschiedenis uitsluitend geput zal worden uit de berichten van ooggetuigen en uit de echte, onmiddellijke oorkonden. Met aandrang roept Prof. Pierson den beoefenaars der kerkhistorie, ja, van de godgeleerdheid in het algemeen, toe: naar de bronnen terug. En hijzelf geeft hun in deze *Studiën* een waardig voorbeeld. Niet alleen brieven van Kalvijn en diens tijdgenooten heeft hij geraadpleegd, maar ook de Kalvijnsche Annalen (*Annales Calviniani*), onder welken titel de Straatsburgsche uitgevers van Kalvijn's werken o.a. hebben opgenomen processen verbaal van de zittingen van den Raad, die Genève bestuurde, van de

(*) Zie jaargang 1882, bl. 1 vlgg.

Handelingen van het Consistorie en de Vénérable Compagnie aldaar, de Archieven van Bern, de rijke verzameling van Brieven, bewaard in de Archieven van Zurich, aanteekeningen uit de Archives du Chapitre de Saint Thomas in Straatsburg, enz. Hij voegt de daad bij den raad, om de kerkgeschiedenis der Middeleeuwen uit de bronnen te gaan bestudeeren. Om te onderzoeken, in hoever de bewering, dat met Kalvijn een nieuw tijdvak begint in de uitlegging des N. Testaments, recht van bestaan heeft, vergeleek hij diens verklaring van den brief aan de Romeinen, wat de voornaamste gedeelten betreft, met die van Thomas van Aquino. ‘Lectuur noch voor de theetafel noch voor hen, die opgaan in de theologisch-polemische letterkunde van den dag, maar misschien niet van alle belangrijkheid ontbloot voor hen, die van bijzonderheden houden bij wetenschappelijk onderzoek.’ Wanneer later eene levensbeschrijving van Prof. Pierson uit de bronnen wordt samengesteld, zal de auteur met dit hoofdstuk moeten rekenen. Het zal hem kunnen leeren, dat Prof. Pierson's theologisch hart niet heeft opgehouden te kloppen. Hij zou niet met zooveel verve deze exegetische onderzoekingen hebben geschreven, als hij niet met genot zich daarin verdiept had.

Met zijne *Studiën* over Kalvijn heeft haar auteur zich ongetwijfeld het recht verworven, om op onderzoek der bronnen bij het beoefenen der geschiedenis aan te dringen. Doch moet het nu ook worden: buiten deze studie geen heil? Moet in naam van dat onderzoek verboden worden, om over eenig historisch onderwerp te schrijven, als men niet alle bronnen uit de eerste hand kent? Ik ben blij, dat Busken Huet zich aan zulk een verbod niet heeft gestoord en ons zijn *Land van Rembrand* geeft. Mag niemand een waardeeringsoordeel uitspreken over den een of anderen godsdienst, of godsdiensten met elkaar vergelijken op grond van hetgeen hij vindt bij hen, die die godsdiensten hebben onderzocht? Een voorbeeld: waarom zou Prof. Kuenen, die zijn leven gewijd heeft aan het onderzoek van den Joodschen en den Christelijken godsdienst uit de bronnen, deze niet mogen vergelijken met het Buddhisme en den Islàm, die hij kent uit de werken van hen, welke voor die godsdiensten deden, wat hij voor de eerstgenoemden deed? Is dat ‘een niet te kontroleeren waardeering van feiten met daarop gebouwde generalisatiën’? Er mag niets worden afgedongen op den raad, door Prof. Pierson met zooveel aandrang gegeven. Doch nevens hen, die aan het onderzoek der bronnen zich wijden, zal toch plaats moeten blijven ook voor hen, wier blik zich bij voorkeur richt op het geheel en die, om de geschiedenis van een bepaald tijdvak, om een godsdienst te beschrijven, toch waarlijk niet behoeven te wachten, totdat ook de laatste bron is onderzocht. De bronnen alleen geven nog geene geschiedenis. Zij geven feiten, en maar al te dikwijls het relaas van feiten naar het licht, waarin zij voor den tijdgenoot staan. De historieschrijver, die van de feiten verwijderd is, zal bij de beschrijving

van het geheel moeten rekenen met datgene, waarmee de tijdgenoot nog geene rekening houden kan: met de macht der beginselen, die in die feiten en hun samenhang zich openbaart. Leveren deze *Nieuwe Studiën* over Kalvijn het bewijs voor het recht dezer bewering?

In eene Inleiding geeft Prof. Pierson een relaas van hetgeen te Genève kenmerkends is voorgevallen in de zes of zeven maanden, die verliepen tusschen de omwenteling, welke aan Genève de vrijheid en aan de Hervorming de overwinning had verschaft, en het optreden van Kalvijn aldaar. De slotsom, waartoe hij komt, is deze: ‘dat de Hervorming te Genève tot dusver een zaak is der Overheid en van eenige leidslieden der openbare meening, die vooral door staatkundige redenen worden gedreven. Die Hervorming toonde tot dusver een negatief karakter. Zij is een kader, maar dat nog zoo goed als niets bevat. Aan dien vorm een inhoud te geven; de staatkundige beweging te voeden en te veredelen door haar te verbinden met een godsdienstige opwekking; de bevolking van Genève op een hooger trap van zedelijke ontwikkeling te brengen, was de taak, die de omstandigheden elken prediker aanwezen, inzonderheid elken prediker, afkomstig uit het buitenland, en dientengevolge aan de staatkundige verwikkelingen en partijschappen vreemd.

Heeft Kalvijn die taak vervuld? Heeft Kalvijn die taak begrepen? Heeft hij aan de lucht der vrijheid den wasdom der zedelijkheid toevertrouwd, of een werk verricht, dat slechts de mislukte nabootsing moet heeten op kleiner schaal juist van datgene in het Katholicisme, waartegen het Protestantisme het meest gekant moet zijn, wanneer het zijn reden van bestaan wil behouden? Met die vraag voor den geest gaan wij verder’(*).

De strijd tusschen Kalvijn en Caroli en Kalvijn's nederlaag te Genève in 1538, door Prof. Pierson in de eerste twee hoofdstukken behandeld, geven een voorloopig antwoord op die vraag. Voorloopig - want een volledig antwoord is eerst te geven, wanneer de geheele werkzaamheid van Kalvijn te Genève gekend wordt en het geheel te overzien is.

Vooral het eerste hoofdstuk: ‘Kalvijn en Caroli’, is belangrijk. Is niet Prof. Pierson de eerste, die de beteekenis van den strijd tusschen de twee genoemden heeft in het licht gesteld? Een merkwaardige strijd! Wie had gedacht, dat Kalvijn ooit zou zijn aangeklaagd wegens onrechtzinnigheid? Toch is dat geschied door den man, wiens naam naast dien van Kalvijn in het opschrift van dit hoofdstuk staat. Caroli is eerste predikant der stad Lausanne, aldaar aangesteld, toen, na een godsdienstgesprek, in October 1536 gehouden, de Hervorming er werd ingevoerd op last van de heeren van Bern. Hij schijnt zijne waardigheid eenigszins op Katholieke wijze te hebben opgevat en eene soort van bisschoppelijk gezag te hebben willen oefenen. Aan deze

(*) *Nieuwe Studiën*, bl. 16.

Roomsche opvatting van zijn ambt paarde hij eene Roomsch getinte leerstelling. Hij verkondigde nl., dat het gebed voor de dooden òf hun de opstanding deed deelachtig worden òf die opstanding verhaastte. De predikanten van Genève en omstreken zenden een officieel beklag naar Lausanne over ‘deze echt pauselijke aanmatiging evenzeer als over het willen invoeren van nieuwe godsdienstige gebruiken’. Viret wordt afgevaardigd, om de ‘dwaasheid’ van Caroli in toom te houden. Doch diens zending baat niet. Nu wordt Kalvijn gezonden, om Viret bij te staan. Deze beiden wenden zich tot afgevaardigden van Bern, die toevallig te Lausanne vertoeven. Caroli, voor hen gedaagd, weigert zich voor eene andere rechtbank dan voor den Raad en het Consistorie van Bern te verklaren, en laat daarbij tegen Kalvijn en Viret zijne groote aanklacht los: zij en hun geheele hoop zijn Arianen; m.a.w. zij zijn onzuiver in de leer der Drieëenheid, met name wat de godheid van Christus betreft.

Waaraan ontleende Caroli den grond voor die aanklacht? Prof. Pierson heeft uit de bronnen alles bijeengezameld, wat op dien strijd betrekking heeft; zoowel wat Kalvijn daarover schreef (o.a. in een geschrift, waarvan de titel een zijner secretarissen als auteur noemt, doch dat in werkelijkheid van hem is), als wat door anderen, die bij de debatten tegenwoordig waren of daarvan hoorden, over deze zaak is gecorrespondeerd. Doch uit dat alles is - zoover ik kan nagaan - geen afdoend antwoord op de gestelde vraag te vinden. Vooreerst is het niet Kalvijn alleen, die beschuldigd wordt, ook Farel en Viret; men is niet gerust over de rechtzinnigheid der predikanten te Genève; dat zij misschien de ergerlijke dwaling van Servet deelen, kan vermoed worden. Doch Kalvijn wordt van die verdenking niet buitengesloten. Het ligt - zegt Prof. Pierson - aan zijne ‘weinige dogmatische bepaaldheid’ en hierin zal tevens de aanleiding schuilen van zijn strijd met Caroli. Die weinige dogmatische bepaaldheid zal uitkomen in de confessie, den 10^{den} November 1536 den Raad van Genève aangeboden, eene ‘Belijdenis des Geloofs, die alle burgers en inwoners van Genève en onderhoorigen van het land moesten bezweren’. In die belijdenis van 21 artikelen komt geen woord voor over de Drieëenheid en wordt elke bepaling van metaphysisch-christologischen aard gemist. Maar Prof. Pierson schaart zich aan de zijde van hen, die deze belijdenis in hoofdzaak aan Farel toeschrijven. Hijzelf voert als argument daarvoor aan: ‘Een zoo dogmatische geest als Kalvijn zou waarschijnlijk, al had hij het ook gewild, niet met zoo weinig bepaaldheid hebben kunnen schrijven; terwijl ons dit van de zijde van den populairen prediker Farel in het minst niet verwondert.’ Doch toegestemd, dat Caroli kon vermoeden, dat Kalvijn deze belijdenis mee heeft goedgekeurd, ja, de hand in de redactie gehad, dan nog is op te merken, dat bij de eerste beschuldiging, door hem Kalvijn naar het hoofd geworpen, deze hem stukken uit zijn Katechismus voorleest, die op de Drieëenheid en

de godheid van Christus betrekking hebben; en vooral, dat toen de zaak in volle behandeling kwam op eene Synode te Lausanne (14 Mei 1537) er te Genève - altijd volgens Prof. Pierson - eene tweede belijdenis was uitgevaardigd, door de burgers te bezweren, waarin de Drieëenheid voorkwam. De dogmatische onbepaaldheid der confessie van November 1536 kan dus geen voldoenden grond opleveren voor Caroli's aanklacht. Diende zij hem tot voorwendsel, dan moest hem dit aanstonds uit de hand zijn geslagen. Het is mij in het oog gevallen, dat in alles, wat de bronnen over den strijd schijnen op te leveren, geen woord gerept wordt van Kalvijn's *Institutie.* Zij was toch bekend. Gaf zij misschien mede aanleiding tot de verdenking van onrechtzinnigheid? Of was in de eerste uitgave door hem nog niet als in latere naar aanleiding der Drieëenheid uiteengezet, hoe de dogmatische uitdrukkingen hem tamelijk onverschillig zijn en de kerkelijke formules slechts eene negatieve waarde hebben, indien men maar toegeeft, ‘dat de Vader, de Zoon en de Heilige Geest één God zijn en nochtans de Zoon niet is de Vader en de Geest niet de Zoon’(*)? Dit kan veilig worden aangenomen, dat de strijd liep over woorden, over formules. Caroli grondde zijne beschuldiging - zegt Prof. Pierson - op deze stelling: ‘Wie de *formule* van Athanasius verwerpt, verwerpt het *geloof* van Athanasius.’ Alleen is niet te begrijpen, hoe eene beschuldiging op zulk een grond geuit, nog zoovelen in beweging kon brengen; immers, aanstonds bleek, dat het *geloof* van de kerk wel dat van Kalvijn was. Of Caroli moet nog op de instemming van velen hebben kunnen rekenen, wanneer hij in het verwerpen der oude kerkelijke formule gevaar zag voor den godsdienst. Inderdaad ligt daarin de beteekenis van dezen strijd. Wanneer voor Kalvijn de dogmatische formulen der Katholieke Kerk onverschillig zijn, dan is het, omdat hij het gezag dier Kerk ontkent en zich alleen wil buigen voor de Schrift. In de inleiding tot eene belijdenis, door hem ingeleverd op de Synode te Lausanne, spreekt hij het uit, dat eene geloofsbelijdenis moet zijn ‘uitdrukking van een geest, die, vrij van alle scholastiek en angstig hechten aan de traditie, doorgedrongen is in het wezen van de Schriftleer, en in uitgezochte godsdienstige en schriftuurlijke taal, naar de behoeften van de gemeente, zelfstandig terug wil geven, wat de Schrift hem van God heeft geopenbaard’. Kalvijn verdedigt dus het beginsel der vrijheid in het formuleeren van zijn geloof. Hij gelooft aan de Drieëenheid; hij wil dit leerstuk verdedigen; maar in de formuleering wil hij zich niet door de overlevering laten binden. Caroli beroept zich daartegenover steeds op de Symbolen der Katholieke kerk. Nieuwe confessiën zijn hem een gruwel. Zij zijn de ontkenning van het gezag der oude oekumenische conciliën. En indien de Hervorming aan dat gezag gaat tornen, zet zij de eerste schrede op den weg, die tot eene volledige breuk met de groote Christelijke overlevering leiden moet. Misten de oude kerkelijke symbolen ‘nor-

(*) *Studiën* (1527-1536), bl. 147.

matief gezag, dan was ieder vrij, voorloopig om het rechtzinnig geloof te formuleeren gelijk het hem goeddacht, maar weldra ook om als uitlegging van den Bijbel zijne persoonlijke overtuiging uit te geven voor de ware heilsleer'. Caroli vertegenwoordigt in dezen strijd de kerkelijke traditie, het formalisme.

Het doet er voor ons thans weinig toe, hoe de strijd verloopt. Genoeg, dat door de heeren van Bern Caroli in het ongelijk wordt gesteld, die straks tot de Roomsche kerk terugkeert, en aan Kalvijn met de anderen eene attestatie van rechtzinnigheid wordt uitgereikt, ook nadat zij eene belijdenis hebben onderteekend, waarin de woorden, waarover de strijd liep, stonden. Die strijd is belangrijk om meer dan één reden; en waarlijk niet het meest om het piquante, dat Kalvijn wegens onrechtzinnigheid wordt aangeklaagd. Belangrijk is hij uit historisch oogpunt; en ook wanneer wij letten op het drijven der Gereformeerde partij, die zich zoo gaarne Issus de Calvin noemen. Kalvijn verdedigt tegenover Caroli het recht, om zelf zijn geloof te formuleeren; het geloof, zooals het hem door God in de Schrift was geopenbaard. 'Ziedaar - roept Prof. Pierson uit - Kalvijn in al zijn zelfbegoocheling, die zijn verstand weinig, tevens in al zijn kloekheid, die zijn karakter veel eer aandoet.' Of inderdaad deze beschouwing Kalvijn's verstand weinig eer aandoet, zou ik niet durven beweren; Kalvijn verdedigde zijn beginsel in 1537, niet in 1884. Doch dit in het voorbijgaan. Er is hier iets van meer belang. Kalvijn's verhouding tot den Bijbel namelijk. Telkens wijst Prof. Pierson erop, hoe Kalvijn ongehoorzaam is aan het Schriftgezag; hoe hij meent, de volle waarheid uit de Schrift te putten, terwijl hij in haar leest, wat hij in haar lezen wil. In de Voorrede vestigt hij de aandacht op hetgeen Kalvijn over het onderzoeken des Bijbels schrijft in zijn Brief aan Frans I, vóór de *Institutie* geplaatst en in een Argument du présent Livre te vinden vóór de Fransche vertaling van zijn werk. In dien Brief verdedigt hij zich tegen de beschuldiging, alsof de Hervormden de Schrift zouden vervalschen. Opdat de Koning daarover kunne oordeelen, is het noodig, dat Kalvijn hem eenigszins den weg wijze bij de lezing des Bijbels. 'Quand Paul a voulu que toute prophetie fust conforme à l'analogie et similitude de la foy, il a mis une très certaine reigle pour esprouver toute interpretation de l'Escriture. Or si nostre doctrine est examinee a ceste reigle de foy, nous avons la victoire en main.' De Bijbel leert dus alleen, wat overeenkomt met de analogie des geloofs - natuurlijk eene zuiver menschelijke vinding: m.a.w. hij leert, waarvan men reeds van te voren weet, 'qu'on l'y doibt cercher'. Men mag van deze wijze van den Bijbel te lezen aan Kalvijn geen verwijt maken, als men bedenkt, hoe de rechtzinnige theologie nog altijd in deze scheeve verhouding tot de Schrift staat. Dat Kalvijn in die verhouding tot haar staat, is eene bijdrage te meer niet van zijne inconsequentie, maar van de noodzakelijkheid, waarin hij gelijk de andere Hervormers verkeerde, om inconsequent te

zijn. Los van elk gezag buiten zich konden zij niet zijn. Ook was het practisch noodwendig, dat zij zich tegenover de Roomsche kerk konden beroepen op een gezag, dat door haar evenzeer werd erkend. En inderdaad meenden zij eerlijk van het gezag der Kerk tot dat der Schrift te zijn teruggekeerd. In werkelijkheid stonden zij boven het gezag, waarvoor zij meenden zich te buigen(*). Of de Bijbel gezag heeft, is eene vraag van lateren tijd. Toen twijfelde niemand daaraan. Maar het ging er dan ook mee, gelijk het meer gaat met een uitwendig gezag, aan welks autoriteit niemand twijfelt: men is er vrijer mee. Onderwerping aan het Bijbelgezag kan nooit het beginsel der Hervorming zijn. Dat leert ons wel de houding niet alleen van Kalvijn, maar van alle Hervormers tegenover de Schrift.

Dat Protestantsch beginsel komt duidelijker aan het licht in Kalvijn's strijd met Caroli. Naar aanleiding van een verwijt, door Myconius van Bazel aan Kalvijn's adres gericht, laat Prof. Pierson uitkomen, hoe de ontwikkeling van den menschelijken geest door diens verzet gediend werd. ‘Laat, zoo had destijds de genius der menschheid kunnen spreken, laat Kalvijn slechts het recht zijner Kristelijke persoonlijkheid handhaven; daaruit zal ten slotte te voorschijn komen de erkenning van het recht der menschelijke persoonlijkheid tegenover elken geloofsdwang, zelfs elken dwang tot gelooven. Want tien en twintig Kristenen behoeven slechts, van verschillend standpunt uit, elk van hun vrijheid van geloofsformuleering gebruik te maken, opdat elk denkbeeld van een belijdende kerk verdwijne en daardoor de vrijheid van denken gevestigd worde.’ Daar hebben wij duidelijk uitgesproken het Protestantsch beginsel: de erkenning en de handhaving van het recht der Christelijke persoonlijkheid. Kalvijn evenmin als eenig ander Hervormer heeft dit beginsel ten volle toegepast. Men gunt aan de anderen de vrijheid niet, die men voor zichzelven eischt. Gewetensvrijheid voor allen is in de eeuw der Hervorming - en hoeveel later - nog onbekend. Doch waar ter wereld is ooit een nieuw beginsel aanstonds bij zijn optreden in al zijne consequentiën toegepast en aanvaard? Prof. Pierson teekent in zijne voorrede Kalvijn als een vorm der Renaissance. Hare eigenaardigheid ligt in eene stoutmoedigheid, die het gevolg is van een gebrek. Zij wil de Middeleeuwen niet kennen, maar over geheel dat tijdvak heen reikt zij de hand aan hetgeen haar toeschijnt de classieke oudheid te zijn. Daarin openbaart zich haar gebrek aan gevoel voor historische ontwikkeling. Trouwens, zij, die de Renaissance vertegenwoordigen, toonen nog zeer duidelijk, dat zij den ouden mensch der Middeleeuwen niet hebben afgelegd. Het was ‘louter een terugkeeren, en niet een opnemen, een zich toeëigenen, een inenten van de antieke beschaving, nog veel minder een verder doortrekken van de lijnen, die de Oudheid had aangevangen. Vandaar dat de Renaissance

(*) In hetgeen ik schreef naar aanleiding van Prof. Pierson's eerste *Studiën*, behandelde ik dit punt uitvoeriger. Zie: *Over Kalvijn*, 1882, bl. 22.

òf geen godsdienst had òf, wanneer zij godsdienst had, eenvoudig roomsch bleef.' Zoo ging het ook Kalvijn. Zonder ernstige critiek ging hij tot de gewijde Oudheid terug en meende nu het ware gevonden te hebben. Vandaar, dat hij in zijne gronddenkbeelden Roomsch blijft, het product van de overlevering, die hij ontkent. 'Hij kan zich niet losmaken van de dogmatische ontwikkeling der Kerk, die hij verlaat, maar verbeeldt zich in den kanon van het Nieuwe Testament te lezen wat de roomsche Kerk ten aanzien van eenige groote leerstukken had vastgesteld.' Deze beschouwing, die in haar geheel verdient gelezen te worden, is in al hare belangrijkheid eenzijdig. Zij zwijgt geheel van het motief, dat de mannen der Renaissance tot dien stoutmoedigen greep naar de Oudheid dreef. 'Zij wil de Middeleeuwen niet kennen', is het ook, omdat die Middeleeuwen voor haar zijn de Roomsche kerk, niet alleen met hare bijgeloovige practijken en haar obscurantisme, maar ook en vooral met haar gemis aan voldoening voor behoeften en eischen van het gemoed. Als Kalvijn en met hem zoovele godsdienstigen teruggrijpen naar wat zij achten te zijn het oorspronkelijk Christendom, dan geschiedt dat zonder critiek, dan toonen zij geen begrip te hebben van historische ontwikkeling - alles waar; doch in dat oudste Christendom vinden zij de waarheid, die voldoening geeft aan hun verstand en hart, de waarheid, die hen vrij maakt van het gezag der Kerk. Met dien greep terug redden zij hunne Christelijke persoonlijkheid en handhaven haar, in hoe gebrekkige vormen ook. Kalvijn heeft zeker den Roomschen zuurdeesem niet geheel uitgezuiverd, doch het hart van zijne leer, de praedestinatie, is niet Roomsch; en in zijn optreden in den strijd tegen Caroli steekt toch een beginsel, dat vierkant tegen het gronddenkbeeld van het Katholicisme overstaat: het beginsel, dat tegenover het gezag stelt het recht, om zichzelf te zijn in zake van godsdienst. De geschiedenis leert het, dat deze handhaving van het recht der Christelijke persoonlijkheid het karakter van het Protestantisme bepaalt. Ook de strengst rechtzinnigen geven dat recht niet prijs. En als zij anderen de vrijheid ontzeggen, die zij voor zichzelven eischen, is het dan niet krachtens het motief, dat dezen met de handhaving van hun recht niet meer thuis behooren in deze of die kerk, of binnen de grenzen van het Christendom? Eene onvolledige toepassing van het beginsel zeker, doch het beginsel zelf wordt niet opgegeven. Leerrijk komen mij in dit opzicht altijd voor de telkens mislukte pogingen, om Roomschen en Protestanten weder te vereenigen. Het scheen, of niets daaraan in den weg stond; de dogmatiek het allerminst. Mannen van naam en gezag beproeven of steunen die pogingen. Toch mislukken zij. Men vereenigt niet twee beginselen, die - hoe onvolledig het eene wordt toegepast - elkaar inderdaad uitsluiten. Kalvijn moge gelijken op een vorm der Renaissance, in werkelijkheid betreedt hij een weg, die al verder van Rome moest afleiden.

Doch hijzelf staat nog aan het begin van dien weg. De handhaving

van het recht zijner Christelijke persoonlijkheid zou voor hem zich nog slechts uiten in den eisch van vrijheid van geloofsformuleering - maar eene vrijheid, die vooral was ontkenning van het gezag der kerkelijke overlevering en in onderwerping aan de autoriteit der Schrift hare beperking vond. En zelfs het ernstig toepassen van dezen eisch ook binnen de genoemde grenzen zou hem nog onmogelijk zijn door de omstandigheid, dat hij ook, en even vurig, begeerde, wat van te voren juist door dien eisch uitgesloten werd. Vrijheid van geloofsformuleering, zij het ook in onderwerping aan de Schrift, en eene belijdende kerk sluiten elkaar uit. En eene kerk met eene vastgestelde, door allen bezworen confessie en met de uitoefening van strenge tucht begeerde Kalvijn boven alles. In het algemeen was natuurlijk tegenover Rome het zich vereenigen in eene bepaalde belijdenis voor de Protestanten geboden. Doch in de kerkinrichting, zooals Kalvijn die wenschte, met hare tucht vooral, raken wij het eigenaardige in zijne hervorming. Wat het Kalvinisme in ons vaderland b.v. zoo grooten invloed heeft gegeven, is niet alleen, niet voornamelijk misschien, zijne leer, maar wel de kerkinrichting, die het bracht, de organisatie, die het gaf. Kalvijn is met al zijne eigenzinnigheid en heftigheid een practisch organiseerend talent geweest. Hij was Franschman - Prof. Pierson releveert dit in deze *Nieuwe Studiën* telkens, gelijk hij er in de eerste *Studiën* reeds op gewezen had, - een Franschman, ‘niet begrijpende dat de werkelijkheid weerstand biedt aan de knedende kracht van het denken; partijganger van hetgeen hij als waarheid erkent; afgoderij plegende met gelijkheid en eenvormigheid’. De Franschman ‘wil rechtzinnigheid in de taal, rechtzinnigheid in de politiek, rechtzinnigheid tot in de uitwendige vormen’(*). De belijdenis van November 1536, die dogmatisch onbepaald is, bevat een zeer bepaald artikel over de excommunicatie. Zij is - volgens Prof. Pierson - het program van een regent, niet de schets van het theologisch systeem van een denker; zij geeft aan den breedst mogelijken grondslag, door Kalvijn aan den Christelijken staat gegeven. In dit preciseeren van de tucht tegenover het weinig preciseeren der dogmatiek komt uit - naar de auteur dezer *Studiën* wil - het Romaansch karakter van de Hervorming te Genève. ‘In de romaansche landen is elke poging tot hervorming altijd in de eerste plaats verzet tegen het zedebederf; tegen het zedebederf, waarvoor de katholieke kerk aansprakelijk wordt gesteld. Kalvijn is van het geslacht der Savonarola's. Het germaansche verzet richtte zich in de eerste plaats tegen een o p v a t t i n g van het zedelijk leven. Op den voorgrond staat bij Luther niet de tucht, maar de rechtvaardiging door het geloof; niet protest tegen wanordelijkheden, maar tegen den aflaat. De tucht van Kalvijn beoogde ten slotte hetzelfde als hetgeen stichters van telkens nieuwe monnikorden beoogden: verhooging van den zedelijken standaard door het strenger maken der discipline,

(*) *Studiën,* bl. 3.

hetgeen natuurlijk het ijveren ook voor de zuiverheid van de leer niet uitsluit. Het Genève van Kalvijn is, in de zestiende eeuw, naar methode en doel, wat bijvoorbeeld Clugny was in de tiende eeuw'(*).

Dat streng drijven van de tucht is eene der oorzaken en wel de gewichtigste, naar het schijnt, van de nederlaag, door Kalvijn te Genève geleden in 1538. Het feit is bekend. 23 April van het genoemde jaar wordt Kalvijn, Farel en Coraud (een predikant te Genève) door den Algemeenen Raad aangezegd, dat zij binnen drie dagen de stad moeten ontruimen; en 26 Mei daaraanvolgende bevestiging van dit besluit, waarbij zij uit de stad worden verbannen. Wat is de aanleiding tot dit vonnis? Na al de stukken onderzocht te hebben, roept Prof. Pierson uit: 'Hoe moeilijk blijft het een onpartijdig en eenigzins volledig oordeel over dezen strijd te vellen.' En inderdaad is het zoo. Volgen wij slechts het verloop der gebeurtenissen, zooals deze *Studiën* dat aangeven, en het zal ons blijken. In het begin van het jaar 1537 wenden zich de predikanten van Genève tot den Raad dier stad met een stuk, waarin uiteengezet wordt, aan welke vereischten eene goed ingerichte kerk beantwoorden moet, en eenige artikelen van kerkelijke 'politie' worden voorgesteld, opdat de Raad ze invoere, 'nadat hij zelf die artikelen zal bevonden hebben overeen te stemmen met Gods woord'. Doch aan de invoering der kerkelijke tucht moet een andere maatregel voorafgaan. 'Eer een kerk tucht kan oefenen, moet er een kerk zijn, en een kerk beweren de predikanten (13 Januari 1537) is er nog niet. Men weet niet, wie te Genève tot de ware Kerk van Kristus behoort, terwijl er duidelijke blijken zijn, dat velen aldaar zich nog niet bij het Evangelie hebben gevoegd. De predikanten geven uit dien hoofde den Raad in overweging, alle inwoners van Genève te nopen tot een belijdenis van hun geloof, opdat aan het licht trede, wie zich bij het Evangelie schaart en wie liever bij het rijk van den Paus blijft.' In hoofdzaak neemt de Raad den voorslag aan. Hij decreteert eene Kerkordening en eene Geloofsbelijdenis(†).

(*) *Nieuwe Studiën,* bl. 42.

(†) Is dat de geloofsbelijdenis van 10 November 1536 of eene andere? Prof. Pierson behandelt die vraag naar aanleiding van de bewering van Herminjard, dat de confessie van 21 artikelen, die 10 November 1536 heet te zijn ingediend, inderdaad eerst na 13 Januari 1537 is opgesteld. Hij is het met dien geleerde niet eens. In de belijdenis van 21 artikelen ziet hij eene 'grondwet die bezworen moet worden', terwijl bij het voorstel van 13 Januari 'omtrent den inhoud der confessie die elk burger zal hebben afteleggen niets vooruit bepaald wordt'. 10 November 1536 wordt voorgeschreven, wat alle burgers gelooven *moeten*; twee maanden later is de illusie verdwenen, dat men dit voorschrijven kan, en 'zoekt men een verklaring uit te lokken omtrent hetgeen de burgers gelooven willen'. Prof. Pierson zegt nadrukkelijk, dat hij dit voor niets als eene gissing geeft. De gronden, die hij ten haren voordeele aanvoert, kan ik niet weerleggen, daar de bronnen, waaruit hij put, mij niet ten dienste staan. Doch ik wou vragen: 1°. Leidt Prof. Pierson niet te veel af uit het opschrift van de belijdenis van 21 artikelen en de woorden uit het stuk van 13 Januari? 2°. Wat was er tusschen November en Januari geschied, om de illusie, alsof men allen eene belijdenis kon opleggen, te doen verdwijnen? 3°. Na het besluit van den Raad, om aan het verzoek der predikanten te voldoen, wordt toch ook sterke aandrang op de burgerij geoefend, om de gedecreteerde geloofsbelijdenis te onderteekenen, - komt dat overeen met de beteekenis, door Prof. Pierson gehecht aan het voorstel van 13 Januari? 4°. Waar is die tweede confessie - is zij niet bewaard? 5°. Was in de gegeven omstandigheden die belijdenis van 21 artikelen met haar vagen dogmatischen inhoud niet de meest geschikte, om onderteekend te worden? 6°.

Doch daarmee was de zaak niet gewonnen. Integendeel; er moesten conflicten rijzen. De bevolking toont weinig opgewektheid, om de confessie te bezweren. De Raad, verlangende de bevolking in rust te houden, moest wel in botsing komen met het verlangen der predikanten, om de zuiverheid der gemeente te verzekeren. Daarbij komt het optreden van Anabaptisten en Katabaptisten, welke de Raad wel vonnist, maar zonder het vonnis in alle gestrengheid uit te voeren. Terwijl eindelijk een uitval van gecommitteerden van Bern te Genève, dat zij, die de confessie bezworen hadden, meineedigen waren, de verwarring komt voltooien. Bern bleef het machtige kanton, dat door Genève naar de oogen moest worden gezien. In deze quaestie, gelijk in wel meer andere, houdt het een slag om den arm; maar wel blijkt, dat het niet zeer ingenomen is met het drijven van Kalvijn en zijne collega's. Bern wil vóór alles, dat te Genève de overwinning der Hervorming voorgoed verzekerd blijve, en daartoe wil het Kalvijn en zijne ambtgenooten wel steunen; doch niet minder bepaald wenscht het zijn invloed op Genève te behouden, de leiding der zaken in handen te hebben - en de predikanten van Genève wilden juist het tegendeel. ‘Hun strijd voor de kerkordening, die de Raad had goedgekeurd en die alle gemeenteleden moesten bezweren, was ook een strijd voor de zelfstandigheid van Genève op geestelijk gebied.’ Zoo rezen er telkens moeilijkheden. ‘Niets - merkt Prof. Pierson geestig op - kon voor de eerste ontwikkeling van de Hervorming te Genève ongelukkiger treffen, dan de “incompatibilité d'humeur” tusschen de grootste protestantsche macht en den grootsten protestantschen theoloog in Zwitserland. Die macht was duitsch, die theoloog fransch!’ En die theoloog was daarbij een koppig man, die van geen toegeven wist en hardnekkig zijne denkbeelden wou doordrijven.

Zoo moest de crisis naderen. Het zou blijken, dat de zelfstandigheid van Genève de vraag werd, met welker oplossing de predikanten zouden staan of vallen. 3 Januari 1538 deelen Kalvijn en Coraud den Raad hun voornemen mede, om van het Avondmaal allen uit te sluiten, die den eed op de Geloofsbelijdenis hebben geweigerd. 4 Januari besluit de Raad der Tweehonderd, ‘dat het Avondmaal aan niemand zal worden geweigerd. Maar tevens worden zij, die de Belijdenis nog niet hadden

Op de Synode te Lausanne, 14 Mei 1537 geopend, leest Kalvijn eene geloofsbelijdenis voor, waarvan hij verzekert, dat zij door al zijne ambtgenooten wordt onderschreven: ingeval er eene belijdenis was, die aan de inwoners van Genève ter onderteekening was voorgelegd en die er rechtzinniger uitzag dan die der 21 artikelen, - zij bevatte immers de triniteit - waarom werd dan daarheen niet verwezen; dat was meer afdoende geweest, waar de aanklacht haar oorsprong had genomen in de onrechtzinnigheid der confessie van 21 artikelen. De beteekenis dezer vragen is geene andere dan aan te wijzen, wat mij in deze zaak duister voorkomt.

bezworen aangemaand dit te doen.' De Raad steunt dus de predikanten zwak. Op 3 Februari hebben de verkiezingen plaats en tot 'Syndics' voor 1538 worden mannen gekozen, van wie Kalvijn nog minder dan van de vorigen te hopen heeft. Zij werken hem niet tegen, willen gaarne eene botsing met de predikanten vermijden; doch van steun en medewerking is geene sprake. Kalvijn schildert den toestand als allertreurigst; van de invoering en handhaving der tucht komt niets. Weldra zou het komen tot openlijke breuk. Bern zou de aanleiding geven. Reeds sinds eenigen tijd schijnt tusschen de heeren van Bern en de predikanten van Genève gehandeld te zijn over gelijkvormigheid in kerkelijke gebruiken. Tusschen de beide gemeenten was onderscheid in het bedienen van Doop en Avondmaal en in de viering van kerkelijke feestdagen. Werd te Genève gedoopt zonder doopvont, te Bern werden de kinderen daarin gedompeld; in laatstgenoemde gemeente vierde men het Avondmaal met ongezuurd brood, in eerstgenoemde met gewoon brood, terwijl men er zich streng hield aan den Zondag maar geen anderen feestdag vierde; Bern vierde Kerstmis, Nieuwjaar, de Aankondiging van Jezus' geboorte en Hemelvaart. Het drong sterk op de gelijkvormigheid aan en riep eene Synode te Lausanne bijeen, om de zaak tot beslissing te brengen. De Raad van Genève wordt uitgenoodigd, om aan Farel en Kalvijn vergunning te geven tot het bijwonen dier Synode op 31 Maart. Dat verzoek wordt toegestaan en Kalvijn en Farel gaan naar Lausanne. Waarschijnlijk althans. Prof. Pierson zegt bij het resumeeren der feiten: 'al was hij (Kalvijn) dan misschien zelf op de Synode niet tegenwoordig'. Voor de latere houding der predikanten hangt veel af van de vraag vooreerst, of zij kennis hebben gedragen van de voorwaarde, door Bern bij een later schrijven aan de deelneming aan de Synode verbonden: 'dat nl. Farel en Kalvijn en de overige predikanten zich te voren zullen verklaren voor de gelijkvormigheid'. Prof. Pierson acht dit waarschijnlijk - zeker is het niet. In elk geval: toen zij zich bereid verklaarden, om ter Synode te gaan, wisten zij het niet. En ten andere komt het aan op hunne houding op de Synode zelve. Volgens de Acten der Synode waren *al* de broeders het eens. 'Met algemeene stemmen nemen zij aan en keuren zij goed de plechtigheden en gebruiken van de kerk van Bern.' Maar uit een schrijven van den Raad van Bern blijkt, dat Kalvijn en Farel wel bezwaar gemaakt hebben; en later lezen we bij Prof. Pierson in eene noot: 'Toen men Kalvijn en Farel te Lausanne gevraagd had, of zij de ceremoniën aannamen, was hun ontduikend antwoord geweest, dat de zaak verdiende overwogen te worden.' Daar is dus, zou ik meenen, geene reden tot de vraag: 'Waren Farel en Kalvijn, door onder de bekende voorwaarde ter Synode op te gaan, vooral ook door geen protest aan te teekenen, niet gehouden de beslissing der Synode te eerbiedigen?' De Raad van Genève intusschen had reeds vóór de samenkomst der Synode besloten, dat men zich naar Bern zou schikken. Nu volgt de beslissing spoedig.

Coraud wordt Zaterdag voor Paschen gevangengezet wegens oneerbiedige uitdrukkingen, van den kansel tegen den Raad gesproken. 19 April (Goeden Vrijdag) richt de Raad aan Kalvijn en Farel de vraag, of zij de ordonnantiën van Bern aannemen. Hun antwoord is, dat zij uitstel vragen tot Pinksteren en intusschen wenschen, dat eene nieuwe synode zal worden gehouden. Niettegenstaande het verbod van den Raad, om te prediken, treden nu Kalvijn en Farel toch Paaschmorgen op, zonder zich vooraf aan de regelen van Bern te hebben onderworpen. 'Reeds den volgenden dag ontvangen zij hun afscheid van den Raad der Tweehonderd, hoewel zij nog in de stad mogen blijven tot men plaatsvervangers heeft gevonden. Maar den 23sten luidt het bevel van den Algemeenen Raad, dat zij (evenals Coraud, die daarvoor natuurlijk zijn gevangenis had te verlaten) Genève binnen drie dagen moeten ontruimen.'

De reden der verbanning ligt dus in de weigering van Kalvijn en Farel, om zich te onderwerpen aan de kerkelijke ordening van Bern. Doch zijzelven geven in eene memorie aan den Raad van Bern eene andere voorstelling van de zaak. Wat het groote punt in quaestie betreft: het niet-bedienen van het Avondmaal op Paaschmorgen, beweren zij, dat zij die bediening weigerden, niet omdat zij geen Avondmaal wilden vieren naar den ritus van Bern, 'maar omdat er te veel goddeloosheid heerschte onder het volk en de Bediening gelijk zou hebben gestaan met ontheiliging van het mysterie'. Zij beschuldigen den Raad, dat hij nooit naar hunne redenen heeft willen luisteren, maar de Twee-Honderd en het volk tegen hen heeft opgehitst. Het stuk, waarin deze dingen te lezen staan, is gericht aan den Raad van Bern en in die stad geschreven. Inderdaad zien wij Kalvijn en Farel na hunne verdrijving hulp zoeken bij Bern. Men zou zeggen, ze hadden dien overal eerder dan daar moeten zoeken. 'Hoe kon Kalvijn alles prijsgeven voor de zelfstandigheid van de kerk van Genève tegenover Bern en daarna toelaten, dat Bern ten zijnen behoeve een zekere pressie op dezelfde kerk van Genève oefende?' Zoo vraagt Prof. Pierson - de bronnen geven geen voldoend antwoord. Hetgeen in de gestelde vraag in de laatste plaats genoemd wordt, geschiedde evenzeer, en evenzeer tot onze verwondering. Bern stelt allerlei pogingen in het werk, om het banvonnis te doen vernietigen. En - merkwaardig - Genève, dat zoo geneigd is, om Bern ter wille te zijn, blijft volstrekt weigeren, om de verdreven predikanten terug te roepen; integendeel, het formeele banvonnis wordt 26 Mei uitgesproken. Dat nog wel niettegenstaande de verbannenen toenadering hadden betoond ten opzichte der ceremoniën: op de Synode van Zurich (3 en 4 Mei) hadden zij de gebruiken van Bern in hoofdzaak aangenomen. Zag Bern in, dat het van eene tegenrevolutie te Genève niets te hopen had voor de bevestiging van zijn gezag aldaar? En vermoedde het, dat de handhaving van zijne ceremoniën slechts een wapen was geweest, om Kalvijn en Farel te treffen?

Dat vermoeden lag wel voor de hand. In hunne memorie aan den Raad van Bern hebben de verdrevenen eene voorstelling van de zaak gegeven van hun standpunt en ten hunnen voordeele waarschijnlijk. Is die voorstelling daarom volstrekt onwaar? Hoe kort geleden nog hadden zij het Avondmaal willen weigeren aan allen, die den eed niet deden op de geloofsbelijdenis. Kalvijn is ongetwijfeld halsstarrig geweest, maar het heeft toch zeer den schijn, of men het te Genève op zijne verdrijving heeft toegelegd. Zag hij misschien in, dat hij de oppositie aldaar niet zou kunnen overwinnen zonder Bern's hulp? Wie leert ons hier het ware vinden? Zoo hebben wij met al de bronnen voor ons nog geene geschiedenis en moeten wij ons oordeel opschorten. Wij hebben raadsbesluiten, maar zijn niet tegenwoordig in den Raad en kennen de beteekenis der besluiten niet uit de discussiën en wat aan de discussiën is voorafgegaan. Wij hebben brieven, maar geschreven onder bepaalde indrukken, in de heftigheid van den strijd, vaak met halve kennis van zaken. Veel critiek en fijne 'combinationsgabe' is noodig, om tot eene goede geschiedenis te komen. In die geschiedenis zal een antwoord gegeven kunnen worden op de vraag, of Kalvijn met zijn verzet eene zedelijke daad of eene daad van halsstarrigheid heeft gepleegd.

Met de mededeeling, dat Prof. Pierson in de laatste hoofdstukken het een en ander over Kalvijn te Straatsburg vermeldt en hem beoordeelt als exegeet des Nieuwen Testaments, terwijl hij in een *Aanhangsel* handelt over de *Vertaling* en den *Kommentaar* van Erasmus, acht ik mijne taak volbracht.

Prof. Pierson geeft in dit boek menige raadgeving aan jonge theologen voor hunne studie. Maar meer nog dan zijne raadgevingen - hoe uitstekend zij zijn - prikkelen zijne boeken, ook weer deze *Nieuwe Studiën*, tot onderzoek. Hijzelf werkt veel, maar geeft ook werk. En men kan het diep betreuren, als men den tijd mist, om dat werk aan te vatten. Waar is de jonge godgeleerde, die, door deze *Studiën* opgewekt, zich aan den arbeid begeeft en van Kalvijn zijne studie maakt? Waarom zwijgen toch over deze *Studiën* onze Kalvinisten met Dr. Kuyper aan het hoofd?

J. VAN DEN BERGH.

Mariadienst en Christusdienst.

Tot over de zestig loopt het getal der aan Rafael, met zekerheid of groote waarschijnlijkheid, toegeschreven Madonna's (en ‘heilige Familiën’). Daaronder een aantal ware kunstparelen, zooals één daarvan, de heilige Familie in het Escuriaal, bij uitnemendheid heet, in welke de kunst, in weerwil van de eenvoudigheid en bescheidenheid der ordonnantie, haar hoogsten top heeft bereikt. Daartegen slechts één enkel ‘Crucifix’ uit zijne leerlingsjaren, op 17jarigen leeftijd. 't Wordt toegeschreven aan eene bijzondere devotie, die hij voor de H. Maagd zal gevoed hebben. 't Kan zijn. Maar hetzelfde verschijnsel loopt door de geheele geschiedenis der kunst. Onbeteekenend is 't getal der van meesterhand afkomstige ‘Kruisbeelden’ tegenover dat van de ‘Madonna's’; maar wie ze schiepen, voedden toch evenveel devotie voor Hem als voor Haar. Ook Rafael: getuige het laatste werk zijner hand, het Christusbeeld in de Transfiguratie.

De hoofdoorzaak van dit contrast is gelegen in het aesthetisch karakter dier beiden. Maria is het schoonste onderwerp, dat ooit der kunst werd geboden. Een onderwerp, dat schoonheid, adel, liefelijkheid, al wat lichaam en ziel heerlijkst kunnen bezitten, in zich vereenigt, om het dus uit te drukken: ‘het goddelijke in vrouwelijke gedaante’. Een onderwerp, waarin eene Rafaelsziel al hare innigheid kon uitstorten. Daarbij nog ‘hoogst dankbaar’. Zelfs een middelmatig, indien slechts niet smakeloos, kunstenaar kan uit dit onderwerp iets liefelijks scheppen.

Het tegendeel is 't geval met de gestalte des ‘Gekruisten’. Alleen aan het hoofd kan adel worden bijgezet - wat dan ook dikwijls is geschied; - maar het overige had nooit moeten worden afgebeeld. Dat ligt te ver buiten de grenzen van het schoone, de aesthetiek. Hoe natuurlijker, des te stuitender. Slechts in een ‘Pietà’ of eene ‘Afneming’, waar de hand des doods de trekken van kramp en pijn heeft weggestreken, is het te verdragen; ofschoon het nog altijd eene harde vordering blijft, te moeten staren op een mishandeld, bloedig lijk. Maar juist deze zijn 't minst bestemd voor kerkelijk gebruik. Geen schilder zal haar ooit, met geheel vrijen, ook door devotie niet beheerschten, kunstwil, tot onderwerp kiezen. Zoo gelukkig als de kerk(*), ten aanzien van het schoonheidsgevoel, geweest is in het eene voorwerp harer vereering, zoo ongelukkig was zij bij het andere, dat juist het algemeenste is, ook bij de meerderheid der Protestanten.

Daarbij is het Madonnabeeld de zegepraal der Christelijke kunst over

(*) Ik neem 't begrip ‘Kerk’ hier, en in geheel dit opstel, in historischen zin. Vóór 1517 bestond er geene andere dan de oude, algemeene. En ook nà 1517 is die afdeeling de talrijkste gebleven.

de Heidensche. Ook bij de Grieken bereikte zij haar toppunt in de behandeling van godsdienstige onderwerpen. Daar heeft ze de schoonheid vergoddelijkt of het goddelijke in het schoone doen opgaan. Maar juist aan hare schoonste voortbrengselen kleeft dat karakter van zinnelijkheid, van 'twelk hun godsdienstvorm zich nooit geheel heeft kunnen vrijmaken. Eene Afrodíte wekt het verlangen, haar te omarmen.... voor de ‘Sistina’ treedt men onwillekeurig met heiligen schroom terug en houdt, als de Parsi, den adem in, opdat die de reine niet aanroere. Ook den ruwsten beschouwer dringt het zich op, dat hier iets heiligs is, 'twelk niemand mag bezoedelen. Tot deze hoogte heeft de heidensche godsdienstige kunst zich nooit verheven. Geen Grieksch kunstenaar had dit kunnen geven; geen Griek ware machtig geweest, dit te begrijpen.

't Is niet zonder beteekenis, dat de Christusdienst aanleiding heeft gegeven tot een dergelijk, nabijliggend, misschien nog sterker, vergrijp tegen de aesthesis: het eten van 't vleesch en drinken des bloeds van den Stichter. En toen, later, eene kleine partij die aanstootelijke voorstelling, ten minste voor een deel, wilde wegnemen, door de bewering, dat dit alleen een zinnebeeld was, 't symbool eener innige vereeniging, bleef de overgroote meerderheid stijf en strak volhouden: het is ‘het ware bloed, het ware vleesch’, zelfs ‘het vleesch met het bloed, het bloedige vleesch’. Tot iets dergelijks gaf de Mariadienst, zelfs in de verte, geene aanleiding.

Op het inwendig gebied van den godsdienst, het godsdienstig gevoel, is het onderscheid in waardij dier beide vereeringen natuurlijk niet zoo tastbaar, niet zoo uiterlijk zichtbaar, zoo in het oog vallend. Ook wel niet zoo groot. Maar hier werpt het een veel zwaarder gewicht in de schaal. Het wordt, in alle standen, op elken trap van beschaving, veel algemeener gevoeld: omdat het de godsdienst zelf is.

Om de innerlijke waarde van den Mariadienst te begrijpen en te kunnen beoordeelen, moet natuurlijk de niet-Katholiek zich verplaatsen in het gemoed van warmgeloovige, van innige vereering der ‘Moeder Gods’ doordrongen Katholieke Christenen. 't Is wel zeer zeker, dat bij hen het godsdienstig gevoel meer bevrediging, meer zielsgenot vindt in den dienst van Maria dan in dien van Christus. Vooral zal de diepgebogene, de zich met zware schuld beladen gevoelende, zich veel liever tot Maria wenden. Göthe's Gretchen is een naar het leven geteekend beeld, duizenden malen terug te vinden, zoowel in dagelijksche ervaringen en gebeurtenissen als in stichtelijke geschriften en voorgeschreven devoties. Niet minder in symbolische legenden.

Met goeden grond. Maria vertegenwoordigt veel voller en duidelijker die zijde van het wezen der Godheid, welke voor dat deel der Christelijke kerk is verloren gegaan, waarin men zich te nauw heeft aangesloten aan den strengen, oud-testamentischen Jahweh, die alleen door bloed kan worden verzoend. Zij is het ‘refugium peccatorum’, de

‘mater misericordiae, clemens, dulcis, pia’, zooals het ‘Salve, Regina’ haar bezingt; - de volle genade zonder zoenoffer, uit loutere barmhartigheid. - Dat is het doorloopend karakter van de geheele, zoo overrijke, stichtelijke Marialiteratuur.

Het rechtstreeksch bewijs leveren de vele aan Maria gewijde devoties, in 't algemeen de groote ontwikkeling van den Mariadienst. Daartoe ware die niet gekomen, indien niet eene behoefte daaraan gevoeld was, wanneer zij den godsdienstigen zin niet eene uitnemende bevrediging, een rijk en vol gevoel van zaligheid had geschonken.

Ook dit is eene voortreffelijkheid zelfs van het ‘kerkelijk’ Christendom boven het Heidendom. Zulk eene zachte, lieflijke opvatting van den godsdienst kende het laatstgenoemde niet; zulk een wezen zou geheel vreemd geweest zijn in zijn godengezelschap.

't Is waar, ook de Christusdienst oefent dezen invloed op het gemoed in hooge mate. Ofschoon anders gekleurd. Welke van beiden sterker zij, òf déze bij den (kerk)geloovigen Protestant òf díe bij den Katholiek, dit is eene vraag, zoo moeilijk, dat ik er mij niet aan durf wagen. Maar ondersteld zelfs het eerste, dan is het toch zeker, dat men, om dien invloed te genieten, zich eerst door eene reeks van kerkelijke voorstellingen en leerstukken moet heenwerken, die wel in de onderscheidene kerkgenootschappen eenigszins verschillend ontwikkeld zijn, maar toch dit gemeen hebben, dat ze niet voortvloeien uit het eenvoudige, natuurlijke godsdienstige gevoel; dat het geloof daaraan iets kunstmatigs is, in den grond der zaak door de opvoeding voortgebracht.

Ik voel en erken niet alleen de poëzie, maar ook de innigheid en wat er zaligends is gelegen in menig Christuslied, bijv. in een ‘Salve, caput cruentatum’ (Paul Gerhardt's ‘Haupt voll Blut und Wunden’) of zelfs in een eenvoudig: ‘Dat deed ik voor u, wat doet gij voor mij?’ Maar... welk een lange, en bovendien welk een, voor een nog onbedorven, vrij en helderdenkend verstand, volstrekt onbegaanbare weg moet daar afgelegd zijn, eer het gemoed tot het subjectief genot daarvan kan geraken!

De Mariadienst daarentegen gaat uit van de eenvoudigst mogelijke voorstelling: alleen van het natuurlijk gevoel. Een ieder, die de vrouw, de moeder, het vrouwelijk wezen verstaat en kent, het eert en bemint, die begrijpt en verstaat ook, wat de Katholiek in zijne Maria legt. Het geeft hem zelfs geen aanstoot, dat het Katholicisme haar in den hemel tot ‘Koningin der Hemelen’ doet kronen, wanneer dit slechts symbolisch en ideaal wordt opgevat, zooals 't geval is bij vele ‘moderne’ Katholieken. 't Is Göthe's opvatting in het slot van den *Faust.*

Met opzet laat ik eerst hier de poëzie volgen, omdat ze van de stichting zoozeer afhankelijk was en is; nog meer dan dé beeldende kunst. Ten haren opzichte moet wel acht gegeven worden op eene bijzondere omstandigheid.

In de Protestantsche kerkgenootschappen kwamen, van den beginne af, het volksgezang en de volkstaal in gebruik. Dat heeft den grond gelegd tot die bekende geweldige ontwikkeling van de lyrische godsdienstige poëzie in deze takken der Kerk; - en, wijl de Mariadienst daarin werd uitgesloten, wendde zij geheel hare energie, naast God, op Christus. - Dit nu moet, wanneer men wil vergelijken, ten minste quantitatief, erbuiten worden gehouden. Alleen de poëzie der Katholieke Kerk, welke beide onderwerpen omvat, mag in rekening komen. In deze nu heeft de Mariapoëzie, naar getal en omvang zoowel als naar den inhoud en de dichterlijke waarde, stellig het overwicht. Evenzoo, en nog meer dan in de 'stichting'. Vooral wanneer men niet enkel de lyrische, over het algemeen de eigenlijke gedichten, maar den geheelen omvang der poëzie in vergelijking brengt, dus óók de talrijke legenden, onder welke zoovele liefelijke bloesems zijn, al hebben ze ook voor het tegenwoordige geslacht weinig waarde meer. De rijkdom is verreweg aan de Mariazijde. De oorzaak daarvan ligt niet enkel in de actieve zijde, de devotie der dichters, maar ook in de passieve, de onderwerpen zelven. Christus (natuurlijk altijd de Christus der Kerk) is wel een rijker thema, deels wijl het een breederen historischen grondslag heeft, deels wijl het, als leerstuk, zich in meerdere, zeer verschillende vormen vertoont. Het is óók verheven, maar Maria is veel inniger, spreekt meer tot het gemoed, is daardoor dichterlijker, lokt dus meer den dichtgeest uit.

Gevraagd wordt wel eens: of ritueele rijkdom, overvloed van vereeringsvormen onbepaald een voorrang aanduidt? In elk geval maakt die indruk op de zinnelijke, naar het verstand weinig ontwikkelde menschen, uit welke de groote meerderheid der geloovigen bestaat. Ook bij de verkondiging des Christendoms is hij een zeer krachtig hulpmiddel geweest. Mede in dit opzicht staat de Mariadienst geenszins beneden den Christusdienst, overtreft laatstgenoemde op verscheiden punten. Zoo in het aantal der feesten, der gebeden, enz.

De volledigheid eischt, dat de vergelijking ook op het dogmatisch gebied worde voortgezet. Nogmaals moet hier noodzakelijk worden herhaald, dat, evenals bij Maria, zoo ook bij Christus uitsluitend sprake is van het volle beeld, zooals de oude kerk het heeft uitgewerkt en de officieele Protestantsche dogmatiek het overnam.

In het algemeen genomen staan beiden hier tamelijk gelijk. Beiden zijn kerkelijke scheppingen. Beiden reiken lang en breed over den smallen historischen grond, die ze draagt, vooraf na de inkrimping, die deze zich in de jongste tijden, ook zelfs bij eene voorzichtige, bezadigde evangeliën-critiek, heeft moeten laten welgevallen. Het tot den bouw gebruikte materiaal is noch aan het algemeen begrip van godsdienst ontleend, noch aan het speciale van den Christelijken (het geloof aan de vaderlijke betrekking der Godheid tot de menschen), maar aan andere,

bij het Christusbeeld meest Joodsche, voorstellingen. Beiden hebben ze alzoo slechts subjectieve, geene objectieve waarde; en zoo kunnen beiden ook uit den Christelijken godsdienst worden weggenomen, zonder dat zijn wezen daarbij schade lijdt. Juist daarom heeft ook de dogmatische vormenrijkdom, de veelheid van gestalten, waarin de kerk haar Christus doet optreden, wel practische, stichtelijke, maar geene objectieve, hoogere waardij. Integendeel: onder zulke omstandigheden is het eenvoudigste nog het beste. Althans het minst onware.

Een niet al te gering te rekenen onderscheid tusschen die beiden ligt hierin, dat de Mariadienst wel is uitgegaan van een wonder (de maagdelijke geboorte), maar overigens vrij mag heeten van die ‘verborgenheden’, welke het ‘ten offer brengen des verstands’ vorderen, - zooals, bij gene, de Drieëenheid, de Trans- of Consubstantiatie, met hare fatale gevolgtrekkingen, e.a. - In het algemeen kleeft het leerstuk aangaande Maria niets eigenlijk ‘absurds’ aan. Zelfs hare beweerde hemelvaart - wel is waar geen kerkelijk leerstuk, maar toch een algemeen ‘vroom geloof’ - wordt gedekt door de parallelle sage in de evangeliën.

De bestrijders van den Mariadienst doen zich híerop veel te goed: dat deze devotie verscheidene eeuwen jonger is dan die, aan Christus gewijd. Maar zou het zoo zeker zijn, dat ze, dáárom, slechter was? Ook het tegendeel is beweerbaar: dat de jongste de rijpste vrucht is van 't kerkelijk leven en denken. Ook kan dit niet anders, zoo ‘de voortdurende werkzaamheid van den Heiligen Geest in de kerk’ een geloofsartikel is.

Daarbij is de Kerk in deze zaak zeer consequent te werk gegaan. Hare beschouwingen over Maria zijn, langs den weg van wettige gevolgtrekking, rechtstreeks ontwikkeld uit de begrippen, door haar ten opzichte van den Christus vastgesteld. Is hij ‘de tweede persoon der Godheid’, - ‘werkelijk God en werkelijk mensch in één persoon’ - was hij dus ‘reeds in den moederschoot waarlijk God’, dan is Maria ook ten volle ‘de Moeder Gods’. Ook de Evangelische Kerk heeft dit, zoowel als het onmiddellijk voorafgaande, erkend; - zie de Form. Conc. P. I C. 8 § 7 en P. II C. 8 § 24. - Als zoodanig moet zij verheven zijn, niet alleen boven alle menschen, maar ook - gelijk de Katholieke kerk consequent beweert - boven alle engelen. Natuurlijk behoudt zij dien rang dan óók in den hemel. - Verder: indien Christus is vrij geweest van de beweerde aangeboren verdorvenheid der menschelijke natuur (erfzonde), dan moet zijne moeder ook daarvan vrij zijn geweest, 'tzij dat men dit, met de Dominicanen, terugbrengt op ‘onbevlekte ontvangenis’ of wel, met de Franciscanen, toeschrijft aan eene, later verleende, ‘bijzondere genadewerking’. Alleen de ‘Almacht’, in 't algemeen het specifiek-goddelijke, heeft de Kerk wel aan Christus, maar niet aan Maria toegekend. Maar is Christus in den hemel ‘de voorspraak der zondaren, der geloovigen’, zoo kan Maria daarbij on-

mogelijk eene onverschillige toeschouwster zijn, zonder gebruik te maken van haar invloed.

Een fijnen tact heeft de Kerk getoond in het karakter, door haar aan Maria toegekend. Den trek van nationaal-politiek zelfgevoel, bijna nationalen hoogmoed, vrij duidelijk doorschemerend in de Evangelische legende Luk. I, 46 vv., liet zij geheel ter zijde. Zij ontwikkelde uitsluitend het beeld der liefelijkste, ideale vrouwelijkheid. Ook in de uitwerking der denkbeelden over hare 'Kroning' (in devoties en dgl.) is zorgvuldig vermeden het wereldlijke en weidsche, waartoe hare afstamming uit koninklijk bloed en het moederschap van den Koning-Messias stof hadden kunnen leveren. Slechts in de grootendeels middeleeuwsche en populaire afbeeldingen daarvan, waarbij dat onvermijdelijk is, komt het te voorschijn. Een actestuk van groote beteekenis in dit opzicht bieden de in vele devotieboeken opgenomen 'geheimnissen van den rozenkrans', bepaaldelijk het laatste, 15de. Hare deugden, waaraan zij hare kroning te danken heeft, bedragen wel het gewone solemneele zevental, maar deze zijn: liefde, reinheid, ootmoed, gehoorzaamheid, voorzichtigheid, geduld, dankbaarheid.

Het is in woorden, wat Rafael in beeltenissen gegeven heeft.

Het doel dezer beschouwingen is zeer zeker geene aanbeveling van den overgang tot de kerk van den Mariadienst, welke in Engeland vaak genoeg voorkomt. Dat heeft een eenigszins scherpziend lezer reeds bij den aanvang vermoed en in 't vervolg bevestigd gevonden. Het is een ander.

In de jongste tijden heeft er eene merkwaardige verandering plaats gegrepen in 'de critiek der godsdiensten'. In stede der vroegere pedante veroordeeling van alles wat buiten de eigen grenzen ligt, is de neiging opgetreden, om overal het goede en schoone op te zoeken en te waardeeren. Vooral is dit in 't laatst geschied ten opzichte van het Boedhisme en het Vedisme.

Bij de Christenen onder elkander is echter vrij weinig van die neiging te bespeuren. Het hoogste, waartoe ze komen, is, dat ze, uit '"verdraagzaamheid" (!) om des lieven (altijd "gewapenden") vredes wil', van elkanders meeningen zwijgen, ze ignoreeren. 't Is reeds íets, dat de voormalige - ook van Protestantsche zijde zoo bittere en bijtende - polemiek, met haar 'proton pseudos' en 'scopus', thans onder den gezichteinder ligt. Maar 't moest veel méér zijn. Wat men ten opzichte van 'heidenen' doet, behooren degenen, die zich allen te zamen 'broeders in Christus' noemen, toch nog veel meer jegens elkander te doen.

Mijn oogmerk is, met dit kleine opstel, dat, voor dit tijdschrift, wel niet uitvoeriger mag zijn, eene bijdrage te geven, om bij beschaafde leeken (voor mannen van het vak is dit immers niet noodig?) deze schoone richting te bevorderen. Ik nam den Mariadienst, omdat die een der meest saillante punten is in den eeredienst der zusterkerk.

Daarnaast een tweede. De Mariadienst staat in verscheiden opzichten boven den Christusdienst. In objectieve waarheid staan ze gelijk. Want deze ontbreekt aan beiden. Wie dus, wegens dit gebrek, zich verre houdt van gene, die heeft nog meer reden, om ook deze te verlaten. De consequentie vordert het. De volste eer, de hoogste dank aan de nagedachtenis van den grooten man, op wien, meer dan op wien anders ook, het 'monumento maior' past, die der menschheid den besten en schoonsten van alle godsdienstvormen heeft gebracht! Waarlijk, het moet eene goddelijk-edele ziel zijn geweest, waarin de kiem van dezen godsdienst is geboren. Maar... niet verder! En - *om Gods wil* - geene vergoding, geene aanbidding als van een 'praesens numen'. Het moet terug, of, juister, voor- en opwaarts tot dien Eenige, welken de Hebreër, in den krachtigen lapidairstijl zijner taal, den 'Jahweh Eloheonoe, Jahweh achad' noemde, en lateren, schijnbaar in tegenspraak, en toch in de volste overeenstemming, alleen op hooger standpunt, verheerlijkten als den

'Father of all, in ev'ry age,
in ev'ry clime ador'd,
by saint, by savage and by sage
Jehovah, Jove or Lord.'

Dien stap hebben de stichters van het Protestantisme in de 16de eeuw niet gedaan; en 't was goed, dat ze dien niet deden. Met wat ze verrichtten, hebben ze verwonderlijk groote dingen tot stand gebracht: met dezen zouden ze niets hebben bereikt. Wanneer de Zuid-Europeesche, vooral Italiaansche meer verlichten (illuminati) het waagden, te openbaren, wat zij ontdekt hadden, dan werden ze door allen, Protestanten zoowel als Katholieken, vervolgd, verjaagd, bij gelegenheid ook verbrand: Bruno door Rome, Servet door Genève. Slechts het toen hoogstaande Polen opende hun zijne poorten, en toen ze ook daaruit door de Jezuïeten werden verdreven, betoonde het half onder Turksche heerschappij staande Zevenbergen hun zijne verdraagzaamheid. Thans is het tijd, dat degenen, die het betere gezien hebben, het ook belijden. Zij zijn het hun beginsel, en aan den godsdienst, en der menschheid schuldig.

Mocht eenig lezer zich willen herinneren, wat ik, vóór 38 jaren, over 'de vereering van Maria' heb geschreven, ik zal hem dankbaar zijn. Hij zal, hoop ik, niet vinden, dat ik ben achteruitgegaan, ook niet in 'Christelijkheid'.

Flensburg.
J.A.M. MENSINGA.

Staatkunde en geschiedenis.

Het kiesregt en het voorstel van den heer Van Houten.

De Heer van Houten heeft onlangs een voorstel tot Grondwetsherziening ingediend, dat voorloopig met niet veel bijval ontvangen is. Welk lot het intusschen hebben moge - en de Heer van Houten zal zich daaromtrent zelf misschien wel niet veel illusiën maken - het bevat omtrent het gewigtigste punt van iedere Grondwetsherziening een beginsel, mijns inziens zóó onmiskenbaar juist, dat het zich bij iedere gelegenheid als van zelve weder aan de overweging zal opdringen, en dat daarom allezins verdient, in wijderen kring te worden ter sprake gebragt.

Zooals de Heer van Houten teregt zegt, is, in ons land en onzen tijd, het zwaartepunt der herziening gelegen in de bepalingen omtrent het kiesregt. Over de grenzen tusschen het gezag der Kroon en der Volksvertegenwoordiging bestaat in de praktijk eigentlijk geen verschil meer, en wijziging in de rigting, waarin onze Staat zal worden bestuurd en zijne instellingen zullen worden ontwikkeld, hangt voor verreweg het grootste deel af van de zamenstelling der Staten-Generaal. Leg in uwe grondwet welke beginselen ge wilt, de geest, die in de Staten-Generaal heerscht, zal bepalen, hoe die beginselen in de wetgeving zullen worden uitgelegd en toegepast; en 't valt niet moeilijk, zich twee volken voor te stellen, wier grondwetten volmaakt dezelfde woorden te lezen geven, maar wier wetgevingen toch verschillen als dag en nacht. Zonder ééne letter in de grondwet te veranderen, zoude onze wetgever b.v. onze geheele maatschappelijke orde kunnen omkeeren, naar de ééne zijde, door de invoering van het regt van eerstgeboorte, of, naar de andere kant, door afschaffing van alle erfregt, of althans van het erfregt in de zijdlinie. Hij zou, door wijzigingen in 't belastingstelsel, al de beginselen omtrent den eigendom, die in grondwet gewaarborgd schijnen, feitelijk kunnen te niet doen en door eene veranderde wetgeving op het huwelijk onze *familie* veranderen naar een oudtestamentischen of naar eenigen anderen vorm; en bij eenig nadenken gevoelt men, dat

zelfs een schijnbaar zoo sterk sprekend artikel als b.v. art. 194 over het onderwijs uitnemend geschikt moge zijn, om als krijgsleuze voor twee strijdende partijen te dienen, maar dat toch de beslissende slag over de inrigting van het onderwijs in effecte zal geleverd worden bij de regeling van het stemregt. Maar 't is niet enkel op het gebied van de wetgeving, dat de zamenstelling van de Kamers ten goede of ten kwade terugwerkt, de deugdelijkheid daarvan spiegelt zich in de eerste plaats af in het algemeene karakter van de Regeering. Al hadden de Staten-Generaal in hunne geheele zitting alleen maar loopend werk afgedaan en niet ééne eigentlijke wet tot stand gebragt, en al ware dus hunne vergadering, volgens courantenstijl, ‘onvruchtbaar voorbij gegaan’: indien zij in den loop van dat jaar een krachtig en bekwaam bewind hadden gehandhaafd, dat goed bestuurde, goede benoemingen deed, de eer en het aanzien des lands hoog ophield in 't tegenwoordige en, met verzienden blik, beveiligde tegen de gevaren der toekomst, dan zou zulk eene Vertegenwoordiging hare roeping op uitnemende wijze vervuld en den dank van de Natie verdiend hebben. Stel daartegenover eene andere Vertegenwoordiging, door geen leidend beginsel bezield en door persoonlijke veeten verscheurd, even onbekwaam, om eene goede Regeering voort te brengen als om ze te verdragen, en daarom naar de wisselende kansen van het oogenblik nu eens gediend en dan eens beheerscht door een ras van bestuurders, voor wie handigheid het hoogste begrip van Staatswijsheid moet worden, en ten langen laatste ook wordt, dan vraagt men zich met bezorgdheid af, welke toekomst zij voorbereidt en welke steun zij zal blijken te wezen in uren van gevaar? Zoolang de zaken hun gewonen dagelijkschen gang kunnen loopen, blijft het gebouw staan in het oudhergebragt evenwigt der vermolmde gebindten; bij den eersten storm valt het als een kaartenhuis in één en bedekt de bewoners onder zijn val.

Wél en teregt dus mag de zamenstelling der volksvertegenwoordiging in een constitutionneelen Staat als de onze het voornaamste punt van grondwetsherziening genoemd worden. Wáár die geregeld wordt, is betrekkelijk van minder gewigt; men kan er de grondslagen van omschrijven in de grondwet zelve; - men kan ze ook overlaten aan den gewonen wetgever, mits men wél wete, dat in 't laatste geval de zoogenoemde grondwetsherziening, met al haar omslag van kamerontbinding en beslissing bij meerderheid van twee derden, weinig meer is dan een vorm; maar dat de ware herziening, de herziening, die over de toekomst van het land ten goede of ten kwade beslist, eerst plaats zal hebben bij de behandeling van de nieuwe kieswet.

Dit zag men in 1848 zeer juist in, toen men aan de Grondwetsontwerpen een voorloopig kiesreglement toevoegde, en dit heeft ook de Heer van Houten zeer goed begrepen in zijne Overgangsbepalingen, die, in overeenstemming met de gewijzigde omstandigheden, in den grond óók een voorloopig kiesreglement bevatten. Laat men zoodanige

bepalingen wég - schrijft men in de herziene Grondwet slechts een beginsel neer, dat ter uitwerking wordt overgelaten aan den Wetgever, die volgens 't oude stelsel blijft gekozen worden, dan moge die vinding uit zeker oogpunt misschien hoogst vernuftig wezen, maar de Grondwetsherziening wordt dan in den grond niet veel meer dan eene *mystificatie;* - de goed Hollandsche uitdrukking zou misschien minder gekuischt klinken.

De Heer van Houten stelt vóór, dat onmiddellijk tot het kiezen voor de Tweede Kamer zullen geroepen worden al degenen, die op de loopende kohieren zijn aangeslagen in de personeele belasting en het verschuldigd bedrag over 't afgeloopen jaar hebben voldaan. In deze overgangsbepaling ligt, naar mijne opvatting, de kern van zijn geheele voorstel, en het is daarom, dat ik de volgende bladzijden wensch te wijden aan den inhoud en de beteekenis van die bepaling en de vergelijking daarvan met een paar andere denkbare regelingen. Er wordt over kiesstelsels zeer dikwijls gesproken in algemeenheden en zonder in te gaan op de onderdeelen, die in de praktijk toch zulk een grooten invloed hebben en de werking van een beginsel kunnen wijzigen op eene manier, die de theoretische voorstanders bijzonder verrast. Ik wensch hier een omgekeerden weg te volgen en algemeene beschouwingen uit te stellen tot aan 't slot.

Onze tegenwoordige Grondwet bevat een kiesstelsel, dat, met het Belgische, misschien het meest bekrompene is van Europa. Het geeft, op eene bevolking van 4200000 zielen, waaronder ruim één millioen meerderjarige mannen, omtrent 130000 kiezers voor de Staten-Generaal en 210000 voor de gemeenteraden. Voor politieke keuzen dus ruim 3 percent van de bevolking, en ongeveer een achtste van de meerderjarige mannen. Landen met algemeen stemregt nu eens dáárgelaten, zooals het Duitsche Rijk, Zwitserland en Frankrijk, zoo heeft toch b.v. Engeland, dat nog ver van de democratische republiek verwijderd is, op ruim 35 millioen inwoners drie millioen kiezers, of bijna 9 percent; en wordt de nieuwe kieswet, zooals waarschijnlijk is, binnen kort aangenomen, dan zal dat cijfer stijgen tot vijf millioen, of 14 percent. Mannen, die ieder in hun land voor conservatief doorgaan, hebben mij dan ook wel eens hunne verwondering te kennen gegeven, dat ons stelsel het nog zoo lang uithield. Zooals bekend, steunt dat stelsel op twee grondslagen:

1°. moet men betalen eene zekere som (hoofdsom en opcenten) in de rijks directe belastingen, gezamentlijk of afzonderlijk;

2°. die som is niet dezelfde voor het geheele rijk, maar wisselt af naar gelang van de verschillende gemeenten, overeenkomstig hetgeen men genoemd heeft de plaatselijke gesteldheid.

Over ieder een woord afzonderlijk.

1°. De Grondwet spreekt van directe belastingen in 't algemeen; de kieswet heeft, m.i. zeer teregt, begrepen, dat dit enkel ziet op

rijksbelastingen. Men kan er over twisten, of de aanslag in belastingen een goede grondslag voor kiesregt is; maar neemt men dien aan, dan moeten de gemeenten door *hare* directe belastingen geene nieuwe rijkskiezers kunnen in 't leven roepen. In Zwitserland, waar de kantons niet, zooals onze provinciën en gemeenten, bloot administrative ligchamen zijn, maar nog eene soort van souvereiniteit bezitten, is dit geheel anders. Dáár laat het zich begrijpen, dat het centraal gezag zegt: de kiezers voor de bondsvergadering zullen wezen zij, die, ieder in hun kanton, bevoegd zijn, om te kiezen voor den kantonsraad.

De Grondwet spreekt van *betalen*; de kieswet heeft, zooals men weet, uitgemaakt, dat *aangeslagen zijn* hetzelfde effect heeft, ook al betaalt men *niet.* De man, die dit heeft verzonnen, was, geestelijk, de vader van hem, die vijf-en-twintig jaren later tot de ontdekking kwam, dat kohieren, die voor ieder ter inzage liggen, eigentlijk beteekenen kohieren, die niemand mag inzien. Het avontuurlijke van de uitlegging evenwel dáárgelaten, is het praktische gevolg er van ook nog al zonderling, en 't zou nog veel zonderlinger worden, als het bedrag van den *census* verder verlaagd werd; want de kwade betalers vindt men voor verreweg het grootste deel in de kleine aanslagen voor het *personeel*; de grondbelasting heeft geene kwade posten, het patent betrekkelijk weinig. Voor 't personeel moest in 1883 het cijfer voor kwade posten op de begrooting verhoogd worden met 50000 gl., zoodat het thans bedraagt *f* 700000 op eene hoofdsom van *f* 9380000, of 7½ percent. Dit percentage van de geldsom vertegenwoordigt natuurlijk een veel grooter percentage van aangeslagen personen, daar de kwade posten vooral in de kleine aanslagen vallen; men kan het veilig stellen op 15 percent; ten platten lande is 't gering, in de steden zeer groot. Het aantal dergenen, die over 1882/83 hunne personeele belasting niet behoorlijk aangezuiverd hadden, bedroeg, naar betrouwbare opgaven, die mij toevallig ter hand kwamen, in één dorp 3½%, in eene stad van middelmatige grootte 7%, en in drie groote steden respectivelijk 21, 24 en 42 percent(*).

(*) Deze cijfers mogen wel ernstig worden overwogen door hen, die alles van directe belastingen verwachten. Men make die, zooveel men wil, - de grondbelasting natuurlijk daargelaten - beneden eene zekere klasse leveren ze zoo goed als niets op. Er valt niet te verhalen, en, al viel er iets te verhalen, het zet toch niet bij. Wat beteekenen duizend aanslagen van drie gulden? Wat zou, in eene groote gemeente, eene reeks executoriale verkoopen of een aantal *garnisaires* teweegbrengen? Niets dan eene sterke kans van oproer, als men op groote schaal wijde te werk gaan. In ééne stad van kwade betalers heeft men er, ettelijke jaren geleden, eens aan gedacht, maar er, bij nader overleg, van afgezien wegens de houding van de bevolking.
In 1821 kwam Gogel (*Memoriën,* p. 164), op grond van zijne ervaring als Minister van Financiën onder Koning LOUIS, tot de slotsom, dat het aantal personen, die hier te lande in *directe* belastingen kunnen aangeslagen worden, ruim 6 percent van de bevolking uitmaakt; in 1808 waren er 122740 aanslagen op 2 millioen zielen. In 1879 kwam ik, in mijne brochure over effectenbelasting, langs een geheel anderen weg tot 10 percent, waaronder 36/10 percent, die zoo goed als niets bijdragen; in werkelijkheid dus 64/10 percent. De overeenkomst is zóó treffend, dat ik geneigd ben aan te nemen, dat de berekeningen den juisten toestand teruggeven.
Stel, dat men zoo laag mogelijk wilde afdalen, wat zouden 100000 aanslagen van één of twee gulden (gesteld al, dat die *binnen* kwamen) beteekenen op eene begrooting van 100 millioen? Ze zouden de perceptiekosten en den omslag naauwelijks waard zijn.

Eene tweede, even zonderlinge, uitwerking van 't stelsel levert het volgende geval op, dat zich in groote steden, waarin juist onder de laagst aangeslagenen het meeste verhuizingen voorkomen, herhaaldelijk vóór kan doen. Iemand komt den eersten Mei in eene woning en wordt aangeslagen, voor eene som b.v. van 30 gl., terwijl de census 50 is. Met November verhuist hij naar eene andere woning, waarin hij even hoog wordt aangeslagen op een suppletoir kohier, maar vraagt geene remissie voor zijne eerste woning. Die man komt op de kiezerslijst, ofschoon hij niet alleen zijne belasting nooit heeft betaald, maar zelfs nooit in de termen verkeerd heeft, waaraan men bedoelde het kiesregt te verbinden.

2°. Veel zonderlinger zijn nog de gevolgen van den tweeden grondslag, het verschil van *census* naarmate van de *plaatselijke gesteldheid*, een grondslag, waarmeê wij, naar ik meen, in ons kiesstelsel alleen staan onder alle natiën van den aardbol.

Dat, in een land zooals Engeland, waar het kiesregt bij stukken en brokken in den loop der tijden ontstaan is, of in een land als Zwitserland, dat altijd nog uit min of meer zelfstandige deelen aaneengevoegd is, het kiesregt op verschillende plaatsen ook op verschillende grondslagen rust, dat laat zich begrijpen; eveneens kan men vatten, dat er bij het vestigen van een geheel nieuw stelsel gezocht wordt naar eene verscheidenheid van onderling onafhankelijke grondslagen, die ieder op zich zelve kiesbevoegdheid geven en aan verscheidenheid van belangen, van geestesrigtingen of van standen een deel in de vertegenwoordiging waarborgen. Met zoodanige beschouwing kan men het in theorie al of niet ééns wezen; men kan ze voor verwezenlijking in de praktijk vatbaar achten of niet; 't is in allen gevalle eene gedachte, die men begrijpt. Maar wat heeft onze Grondwetgever gewild, welk doel heeft hij zich voor oogen gesteld met zijne onderscheiding naar plaatselijke gesteldheid, en wat heeft hij door die plaatselijke gesteldheid zelve verstaan? Men heeft zijne woorden op allerlei wijzen uitgelegd, maar welke uitlegging men ook aanneme, het effect is altijd, dat de gewone wetgever, dat wil zeggen de tijdelijke meerderheid in de Kamers, de hand vrij heeft, om in iedere gemeente den census hooger of lager te stellen al naar gelang het haar goeddunkt; en de ellenlange betoogen, die men bij gelegenheid heeft kunnen hooren over een gulden meer of minder in een bepaald district, geven een voorsmaak van wat er te wachten zou zijn, als de census voor het geheele land weer eens op losse schroeven gesteld werd en voor de verschillende onderdeelen, bij het licht van eene dertigjarige ondervinding, op nieuw moest vastgesteld worden. Reeds om die rede alleen is, dunkt mij, iedere regeling van het kiesstelsel verkeerd, die aan

de meerderheid de magt geeft, om de vereischten voor het kiezerschap voor iedere plaats afzonderlijk vast te stellen. De meerderheid heeft toch al middelen genoeg, om zich bij eene nieuwe kieswet kunstmatige voorregten te verschaffen, b.v. bij het begrenzen der kiesdistricten; het is niet noodig, haar nog een nieuw wapen in handen te geven. In 1848 waren wij in 't verkiezingswerk nog zoo argeloos, dat in allen ernst kon voorgesteld worden, om de indeeling van de kiesdistricten aan 't administratief gezag over te laten. Ik stel mij vóór, dat wij thans op dit en andere punten wel wijzer zullen zijn.

Dit zijn niet de éénige grieven, die tegen ons kiesstelsel kunnen aangevoerd worden. Een groot bezwaar, waarop menigmaal is gewezen, is dit, dat het tusschen kiesregt en belasting een verband legt, dat iedere verbetering van belasting uitermate belemmert. Zoodra toch het feit, dat iemand zekere bepaalde som in de belasting betaalt, beslist, of hij al of niet kiezer is, zal iedere wijziging in de bestaande directe belastingen en de invoering van iedere nieuwe uit een oogpunt van politieke kansrekening beschouwd worden, dat aan de zaak vreemd blijven moest.

Onze bestaande directe belastingen zijn bovendien zoo uitéénloopend, dat gelijke bedragen in de eene of in de andere volstrekt niet tot gelijke maatschappelijke stelling van de belastingpligtigen kunnen doen besluiten.

Neem b.v. een kleinen pachter in de zandstreek, wiens woning misschien voor 30 gl. huurwaarde getaxeerd is; deze zal in 't personeel ongeveer betalen:

Huurwaarde 5%	*f* 1.50
Deuren en vensters, stel 6	2.64
Haardsteden 2	1.40
Mobilair	1.00
Dienstbode 4^{e} klasse	3.00
Paard 3^{e} klasse	10.00
	19.54
20 opcenten	3.91
	f 23.45$^{(*)}$

(*) Hoe grillig het personeel op den census werkt, blijkt b.v. bij den boerenstand. In Holland, Gelderland, Utrecht en 't Zuiden is 't gebruik van wagentjes op veeren zeer algemeen, in 't Noorden uitzondering. Van daar zijn er b.v.

paarden 3^{e} klasse,	**1^{e} soort**	**2^{e} soort.**
in Groningen	1317	4962
Friesland	594	5055
N.Z. Holland en Utrecht	15737	281
Limburg	225	11

Stel hierneven iemand, die 20 gl. in de grondbelasting, ongebouwd,

In de belasting scheelt dit *f* 5 voor het paard, *f* 1 voor den knecht, en 20 opcenten, te zamen *f* 7.20, een bedrag, dat in 't Noorden menigen boer tot kiezer maken zou, die nu juist beneden de scheidslijn valt.

aan hoofdsom betaalt, dus *f* 24.30 met de opcenten. Dit vertegenwoordigt eene waarde aan vast goed van ongeveer 12000 gl.

Stel, er kwame eens eene effectenbelasting van 1 per mille op 't kapitaal; - dan zou 24 gulden een kapitaal van 24000 gl. vertegenwoordigen.

Neem eindelijk een patent van 17 gl. met 28 opcenten, te zamen *f* 21.76.

't Is duidelijk, dat die nagenoeg gelijke sommen door menschen uit geheel verschillende standen en van geheel verschillende ontwikkeling zullen betaald worden en dat dus de wetgever, als hij den census in de verschillende districten laat verschillen, om eene zekere gelijkmatigheid in de ontwikkeling van de kiezers te bereiken, aan de andere kant voor de kiezers in *hetzelfde* district zijne bedoeling zelve geheel heeft verijdeld.

Wil men met alle geweld het hersenschimmige denkbeeld vasthouden, dat de census zelfs in de verte een maatstaf van ontwikkeling is, dan moet men consequent zijn, en onderscheid maken tusschen de verschillende soorten van belasting. En dán laat het zich denken, dat voor patent en personeel ook een verschillend bedrag wordt aangenomen naar gelang van de verschillende gemeenten; - een man, die in een huis van 100 gl. woont op een dorp, is denkelijk een geheel ander dan die 100 gl. verwoont te Amsterdam; maar als iemand, die 12000 gl. aan land of 24000 gl. aan effecten bezit, een geschikt kiezer is te Loon op Zand, dan valt het niet wel in te zien, waarom hij het *niet* wezen zou, als hij woont in den Haag.

Ik heb opzettelijk bij het bestaande stelsel stilgestaan, om de beteekenis van het voorstel van den Heer van Houten duidelijk te doen uitkomen.

Hij stelt niet vóór een eenparigen *census* voor het geheele land, zooals b.v. in België, maar hij laat het begrip van *census* geheel varen. Hij vraagt niet: *hoeveel* betaalt gij in de belasting, maar enkel: behoort gij tot degenen, die in de belasting betalen, hetzij dan veel of weinig; en voor die belasting neemt hij de eenige, die in zijn stelsel in aanmerking kan komen, n.l. die op het personeel, niet ook de grondbelasting of het patent; en, bestond er eene inkomstenbelasting, hij zou er die zeker óók niet bijgenomen hebben.

De rede hiervoor is, dat hij *den grond* van het kiesregt niet zoekt in het betalen van belasting, maar in geheel iets anders; hoe het komt, dat in zijn voorstel de personeele belasting toch *schijnbaar* maatstaf van kiesbevoegdheid is, zal straks blijken.

Vooraf evenwel nog ééne opmerking. De Heer van Houten wil het stemregt ook toekennen aan vrouwen. Het is jammer, dat hij zijn voorstel met deze quaestie heeft gecompliceerd, die voorloopig toch nog niet de minste kans heeft, om zelfs maar in ernstige overweging genomen te worden. Zelfs in Engeland, waar vrouwen niet alleen voor

den gemeenteraad mee kunnen stemmen en sommige gemeentelijke ambten bekleeden; - waar het zelfs in regten uitgemaakt is, dat ze voorzitter (*returning officer*) zijn kunnen bij verkiezingen voor 't parlement, zelfs dáár ligt haar politiek stemregt nog in een wijd verschiet. Ik laat mitsdien de argumenten vóór en tegen rusten en ga voort, als of dit deel van 't voorstel niet ware geschreven.

Er zijn in ons land ruim één millioen meerderjarige mannen. Wie van dezen moeten het stemregt hebben? Sommige antwoorden: *allen,* die niet krankzinnig zijn of wegens misdrijf van hun regt verstoken; dit is wel de radicaalste oplossing; zelfs bedeelden en gefailleerden stemmen meê, zooals b.v. in Frankrijk. Anderen maken ten minste voor die klassen van menschen eene uitzondering, maar blijven zich toch nog noemen voorstanders van 't *algemeen stemregt.* De Heer van Houten gaat lang zoover niet, maar neemt een stelsel aan, dat in den grond hetzelfde is, 't welk thans in Engeland reeds geldt voor de steden en binnen weinige maanden zal uitgebreid zijn tot het platte land, en waarbij onze kohieren voor het personeel dezelfde dienst doen als dáár de liggers voor de armbelasting(*).

De eigenlijke *grond* voor het kiesregt in zijn voorstel is nu, dat men hebbe een gevestigden stand in de Maatschappij, en als *kenmerk* hiervoor geldt het hebben van eene eigen huishouding in eene afzonderlijke woning. Onder de 860000 woningen, die in 1882 in ons land werden gevonden, zijn er echter een groot aantal van dien aard, dat men begrepen heeft, dat de personen, die zich daarin vestigen, billijkerwijze niet in de personeele belasting kunnen worden betrokken. Zoo ze al niet bedeeld zijn, ze kunnen toch van hun inkomen niets missen. Het getal van deze woningen bedraagt ruim 300000, en de bewoners daarvan sluit het voorstel van het stemregt uit. Van de overblijvende 560000 kan men minstens 60000 aftrekken voor dubbele aanslagen, aanslagen van vrouwen, minderjarigen en andere persoonlijke redenen van uitsluiting (b.v. krankzinnigheid, faillissement, enz.), zoodat er ten slotte een kleine 500000 kiezers zouden overblijven, zijnde de kleinste helft van 't aantal meerderjarige mannen of ongeveer 12 percent van de bevolking.

Met ééne belangrijke wijziging is dit het voorstel, dat door mij in de commissie voor Grondwetsherziening is gedaan. Ondanks de opgelegde en nog niet opgeheven geheimhouding kan ik dit gerust mededeelen, daar ieder in de nota van wijlen den Heer van Nispen, die met het rapport der commissie door de Regeering publiek verkrijgbaar

(*) Die liggers heeten zoo, omdat oorspronkelijk alleen de armbelasting naar mate van de geschatte huurwaarde der huizen geheven werd. Thans dienen zij als maatstaf voor eene geheele reeks andere personeele heffingen. In Engeland worden die niet, zooals bij ons zou geschieden, allen te zamen onder ééne benaming geheven, terwijl dan later één bestuur het bedrag tot verschillende doeleinden aanwendt, maar wordt voor ieder speciaal doel (armverzorging, bestrating, bruggen, verlichting, begraafplaatsen, enz.) een afzonderlijk bedrag door afzonderlijke commissies geheven; - maar altijd bij wijze van percenten van die zelfde huurwaarde der armregisters.

gesteld is, lezen kan, dat mijn voorstel grootendeels aangenomen is, terwijl dan uit mijne eigene nota duidelijk blijkt, met welke verandering in mijn voorstel ik mij niet heb kunnen vereenigen.

Het punt, waarin mijn voorstel van dat van den Heer van Houten verschilt, is dit.

De 560000 overblijvende huizen worden wel in de personeele belasting betrokken, maar een groot aantal betaalt niet het *volle* bedrag. Ingevolge art. 5 van de wet op het personeel zijn in iedere gemeente huizen beneden zekere huurwaarde *geheel* vrij van belasting; een aantal andere betalen maar *een derde;* weder een aantal *twee derde*, en eerst *boven* eene bepaalde huurwaarde wordt de volle belasting geheven. Die sommen zijn niet overal dezelfde, maar klimmen met de bevolking der bebouwde kommen van de gemeenten volgens bepaalde klassen.

Bij eene bevolking beneden de 3000 zielen b.v. zijn *geheel vrij* woningen beneden de 18 gl. huurwaarde; betalen zij *één* derde voor eene huurwaarde van 18-21 gl.; *twee* derden voor eene huurwaarde van 21-24 gl., en de volle belasting, als die huurwaarde meer dan 24 gl. bedraagt. In de grootste steden zijn die cijfers: *geheel vrij:* beneden *f* 67; *één derde,* van *f* 67-80; *twéé derde,* van *f* 80 tot *f* 100; *volle belasting*, boven de 100 gl.(*).

Van de 560000 belaste woningen waren er nu in 1882 voor ⅓ aangeslagen 122000, voor ⅔ 87000 en ten volle belast 350000.

Het verschil tusschen mijn voorstel en dat van den Heer van Houten nu is, dat ik het kiesregt alleen toekende voor woningen: die *ten volle* belast zijn. Van de 350000 wederom (voor vrouwen, enz.) aftrekkende 40000, geeft dit 310000 kiezers tegen de 500000 van den Heer van Houten. In werkelijkheid zou het verschil echter zoo groot niet wezen, daar het een vereischte is, dat de belasting over 't afgeloopen jaar werkelijk betaald zij, terwijl de overgroote menigte kwade posten juist zit in die gedeeltelijke aanslagen en dus op de 500000 kiezers van den Heer van Houten in mindering komt. Men kan er gerust 30000 voor rekenen.

De rede van mijne beperkende voorwaarde was deze, dat ik den sprong van 126000 op 310000 reeds groot genoeg vond en mij niet voorstelde, dat eene grootere uitbreiding de geringste kans van slagen zou hebben. Mijn voorstel sluit zich geheel aan bij het Engelsche stelsel (Acte van 1867 art. 3 § 4), 't welk eischt, dat men betaald hebbe *een gelijk percentage*, als door de overige gewone bewoners verschuldigd is.

Men ziet, dat het onderscheid tusschen de twee voorstellen eene questie van meer of minder betreft, maar dat beide in beginsel ge-

(*) Deze woningen vallen doorgaans in de categorie, die bij de week verhuurd worden. Weekhuren worden in de wet op 't personeel tot jaarhuren herleid door vermenigvuldiging met 33. In kleine gemeenten houdt de vrijdom dus op bij 12 stuiver in de week, in groote bij 2 gulden. De *volle* belasting begint bij 15 stuiver en 3 gulden.

heel staan tegenover het thans geldende van *census.* Even scherp staan ze over tegen een stelsel, dat van verscheiden zijden is aangeprezen en 't welk velen voor het Engelsch stelsel aanzien en als zoodanig aanbevelen, ofschoon het er niets naar lijkt; ik bedoel, dat het kiesregt afhankelijk zou gesteld worden van de huurwaarde der woning, zonder meer. In dat laatste stelsel moet iedereen gevraagd worden: verwoont gij minstens *zóóveel* guldens 's jaars; - in 't eerste daarentegen is de éénige vraag: 't zij gij veel verwoont of weinig, woont gij in een huis, dat in de personeele belasting draagt, of niet?

Dat stelsel van huurwaarde nu komt mij het verwerpelijkste stelsel voor, dat zich bedenken laat; - aan de ééne zijde eene mystificatie op groote schaal, aan de andere eene bron van de schromelijkste willekeur. Dit zag de Heer van Nispen zeer juist in; liefst wilde hij alles bij het oude laten, maar als men veranderen wilde, dan ‘verdient het stelsel van den heer Farncombe Sanders verreweg de voorkeur’(*).

Hoe zou zulk een stelsel toch moeten werken?

Laat ons daartoe in de eerste plaats nagaan, hoe de huurwaarden in het Rijk zijn verdeeld. De taxatiën voor de personeele belasting zijn nergens voor iedere gemeente afzonderlijk, noch zelfs voor de Provinciën of het Rijk, in behoorlijke classificatie te vinden. Om een benaderend overzigt te hebben, kan echter dienen de uitvoerige statistiek van de taxatie der huurwaarden voor de grondbelasting der gebouwde eigendommen, in 1876 van regeeringswege uitgegeven.

Het aantal gebouwen bedroeg toen, naar de huurwaarden

	beneden 25 's jaars.	***ff* 25 en meer.**	***f* 50 en meer.**	***f* 70 en meer.**	***f* 100 en meer.**	***f* 200 en meer.**	***f* 300 en meer.**
Steden	12539	194308	153418	125308	102939	70220	50931
Platteland.	125851	378739	211957	147572	96621	35361	14404
Totaal	138390	573047	365375	272880	199560	105581	65335

	***f* 400 en meer.**	***f* 600 en meer.**	***f* 900 en meer.**	***f* 2000 en meer.**	***f* 4500 en meer.**	**Totaal.**
Steden	37712	21349	9736	1374	137	206847
Platteland.	6248	2547	1048	83	16	504590
Totaal	43960	23896	10784	1457	153	711734

terwijl de bevolking van 't Rijk in 1882 bedroeg 4114000, waarvan 1458000 met 37000 kiezers in de steden(†) en 2656000 met 89000 kiezers ten platten lande.

De cijfers van huurwaarden geven nu wel geen volkomen maatstaf, daar de taxatie voor de grondbelasting hier en daar nog al afwijkt van die voor 't personeel, en daar er eenerzijds gebouwen in begrepen zijn, die niet tot *woning* dienen, en anderzijds vele gebouwen, die als één geheel voor de grondbelasting gebouwd zijn, meer dan één aanslag

(*) Nota, pag. 55.

(†) Hieronder zijn Enschedé, Tilburg en Hilversum medegerekend.

voor het personeel geven(*); voor een globaal overzigt zijn zij evenwel, bij gebrek aan volledige andere opgaven, voldoende. Men ziet er b.v. dadelijk het ontzettend onderscheid in tusschen de huurwaarden ten platten lande en in de steden. Terwijl er in de steden ongeveer evenveel perceelen boven als beneden de 100 gl. zijn, is voor het platte land 50 gl. reeds boven het deelpunt; 212000 perceelen er boven en 292000 er beneden. Boven de 200 zijn er in de steden nog 70000 op 207000, of □; op 't platte land slechts 35000 op de 505000, of nog minder dan 1/14.

Het is duidelijk, dat bij deze verhoudingen geen uniform cijfer voor 't geheele land als grondslag voor kiesbevoegdheid zou kunnen aangenomen worden; terwijl de Grondwet natuurlijk ook geene schaal voor de verschillende gemeenten onveranderlijk vast kan stellen. Er zou dus niets anders op overschieten, dan den gewonen wetgever geheel vrij te laten of hem hoogstens te binden aan een *maximum* en een *minimum*, tusschen welke hij zich dan voor de verschillende gemeenten of districten kan bewegen.

Maar wie ziet niet in, dat men hier dan weer juist stuit op datzelfde onderscheid ‘overeenkomstig met de plaatselijke gesteldheid’, dat sedert 1848 altijd zulk een kruis is geweest bij iedere kieswet. Ja, het zou nog veel erger wezen. Als men de tegenwoordige kieswet wijzigen wil, dan is eene meerderheid, die uit partijoogmerken den census bepalen wilde, toch eenigermate gebonden aan bestaande cijfers; ze kan ze in allen gevalle kwalijk *verhoogen.* Maar als de geheele grondslag van *census* wordt losgelaten, krijgt de wetgever eene geheel schoone lei, om er zijne tabel van huurwaarden op neer te schrijven, en dan zal de meerderheid in de schromelijkste verzoeking komen, om de schaal in haar politiek voordeel vast te stellen, en zal zij dit, daar het eene gewone wet geldt, kunnen doen met eene meerderheid van ééne stem. De minderheid van ⅓, die thans eene Grondwetsherziening kan tegenhouden, ware dan ook wel dwaas, als ze ooit een voorstel toestemde, waarin zulk een kiesstelsel mogelijk is. Een paar voorbeelden zullen de zaak nog beter doen uitkomen. Amsterdam had in 1882 4698 kiezers op 338000 zielen, - dus iets meer dan één percent; 'tgeen zeker eene bespottelijke verhouding is. Eene huurwaarde van 300 gl. zou, volgens de aangehaalde statistiek, geven 15591 kiezers, of bijna 5 percent. Maar bij diezelfde huurwaarde zouden er in de geheele Provincie Drenthe maar 284 kiezers wezen, en daaronder slechts 53 op 't geheele platte land. Bij eene eenparige huurwaarde van 50 of van 70 gl. zouden er in de steden wezen: 153000 of 125000 kiezers; ten platten lande 212000 of 147000; - in beide gevallen dus nog altijd méér ten platten lande, maar steeds in afdalende evenredigheid. Eene huurwaarde van 70 gl. ten platten lande en 200 gl. in de steden zou geven 147000 kiezers ten platten lande en 70000

(*) Hierover straks nader.

in de steden, nagenoeg dus de tegenwoordige verhouding (89000 en 37000), ofschoon reeds ten nadeele van 't platte land gewijzigd; en zoo laten zich nog allerlei andere combinatiën maken, terwijl duidelijk blijkt, dat een grondwetgever, die de huurwaarde als maatstaf voor kiesregt aanneemt, maar de bepaling van de cijfers aan de wet overlaat, geheel in den blinde te werk gaat, en in 't verste verschiet niet voorspellen kan, wat voor soort van Vertegenwoordiging uit zijn werk zal te voorschijn komen.

Maar hiermee houden de bezwaren niet op. Gesteld, er is eene schaal vastgesteld. In gemeente A geldt eene huurwaarde van 50 gl., in B van 100, in C van 150, enz. Hoe komt men nu in ieder bijzonder geval aan die huurwaarde? Op 't oogenblik bestaan er twee officieele taxatiën van huurwaarde voor 't geheele Rijk; - die, waarnaar de personeele belasting geheven wordt, is oud, en 't hangt van 't toeval af, of een bepaald perceel in de laatste jaren herzien is of nog op zijn oude cijfer is blijven staan. De taxatie voor de Grondbelasting is nieuw en door 't geheele Rijk op vrij eenparigen voet gelijktijdig tot stand gebragt. Voor het kiesregt is ze evenwel ongelukkig onbruikbaar, omdat de huurwaarde van 't *geheele perceel* getaxeerd is, terwijl een groot aantal perceelen door meerdere gezinnen in afzonderlijke deelen worden bewoond, en dus een groot aantal nieuwe taxaties voor die afzonderlijke deelen noodig zouden worden, die men vermijdt, als men de kohieren der *personeele belasting* volgt, omdat dáárvoor die splitsing heeft plaats gehad. Vooreerst toch zijn er een aantal woningen met bovenhuizen, die een afzonderlijken opgang hebben. Deze worden reeds van zelf afzonderlijk voor 't personeel getaxeerd. Maar ten tweede neemt, bij de veranderde levenswijze en de stijging der huren, in de groote steden hand over hand het zamenwonen van vele gezinnen in één huis toe. Zij bewonen ieder eenige kamers, die allen gezamentlijk evenwel slechts één uitgang naar de straat hebben, en zij hebben die kamers niet (zoo als b.v. een ongehuwd heer, die z.g. op kamers woont) *in onderhuur* van den hoofdbewoner van 't huis, maar huren regtstreeks van den eigenaar. Als nu deze eigenaar niet zelf in 't huis woont, en de gezinnen niet onderling na verwant zijn (ouders en kinderen, broers en zusters), kunnen zij eischen, dat hunne kamers afzonderlijk voor huurwaarde worden getaxeerd, en zoo kan het gebeuren, dat een groot huis niets hoegenaamd aan personeele belasting opbrengt, omdat elk afzonderlijk vertrek valt beneden de grenzen van belastbaarheid.

Hoe aanzienlijk door deze twee oorzaken het onderscheid is tusschen het aantal aanslagen voor grondbelasting en personeel, kan uit de volgende beschouwing blijken.

Het aantal perceelen voor de grondbelasting was 1 Jan. 1876.	711000
In de jaren der bouwwoede zijn er gemiddeld 's jaars bijgekomen 10000; dus tot 1882	70000
	781000

Hiervan af te trekken voor schuren, pakhuizen, werkplaatsen, onbewoonde molens, fabrieken, enz. volgens eene zeer matige raming	61000
blijft	720000

woonhuizen over 1882, voor de *grondbelasting*.

Over 1882/83 bedroeg het aantal woningen volgens de kohieren van 't personeel daarentegen 860636, dus 140000 méér. Dat zijn de bovenhuizen met afzonderlijke opgangen en de gesplitste huizen(*). Wilde men dan de huurwaarde der grondbelasting tot maatstaf nemen, dan zouden er nog een 140000 taxaties moeten verrigt worden. Ten platten lande zou er een misschien even groot getal nieuwe taxaties bijkomen, wegens eene geheel andere oorzaak. Daar zijn de schuren, enz., die op hetzelfde erf als de woning staan, in ééne globale som van huurwaarde voor het gebouw begrepen. Deze som zou nateurlijk moeten worden gesplitst.

Eene speciale taxatie van alle woningen, geheel onafhankelijk van de reeds bestaande, enkel met het oog op het kiesregt beveelt zich zeer weinig aan. Als er voor de belasting getaxeerd wordt, zijn er twee strijdige belangen; de ambtenaren moeten waken voor dat van de schatkist, de contribuabele komt op voor zijne eigen beurs. Van weerszijde is er dus een waarborg, dat de schatting eenigszins nauwgezet wezen zal. Als 't evenwel eene taxatie voor 't kiesregt was, die niet ten gevolge heeft, dat iemand iets heeft te betalen of te ontvangen, dan zal er vrij los over heen geloopen worden, en, wat erger is, er zal met bepaalde nevenbedoelingen onjuist getaxeerd worden, zonder dat er, in 99 van de 100 gevallen, iemand tegen op komt.

Om al deze redenen is 't geraden, zich te houden aan de huurwaarde voor 't personeel. Deze bevat, op de z.g. gemeubleerde of ongemeubleerde kamers na, alle gevallen en geeft eene taxatie, die, welke ook hare gebreken moge wezen, gemaakt is zuiver met het oog op de belasting, en zonder mogelijkheid van politieke nevenbedoelingen.

(*) Het verschil ligt natuurlijk vooral in de steden, zooals onderstaande opgaven aanwijzen, waarin het verschil onmogelijk door aanbouw van nieuwe woningen kan worden verklaard.

	Aantal perceelen in 1876 volgens de statistiek der grondbelasting.	**Aantal aanslagen voor het personeel in 1882.**
Amsterdam	27339	74888
Rotterdam	15464	39344
Utrecht	10815	17161
's Gravenhage	18402	26185
Groningen	8089	10425
Haarlem	6580	8681
Maastricht	3342	4816

In het stelsel, dat het kiesregt aan eene bepaalde huurwaarde verbindt, stuit men evenwel dadelijk op het bezwaar, dat de taxatie van

't personeel zoo verouderd en weinig eenparig is. In 't stelsel van den Heer van Houten en in mijn voorstel valt het bijna geheel weg. De vraag is immers daarbij niet: wat is de huurwaarde van eene bepaalde woning? maar eenvoudig: wordt de gebruiker wegens dat perceel in de belasting betrokken, of althans *ten voll*e in de belasting betrokken? En nu moge het waar zijn, dat ook de cijfers voor geheele of gedeeltelijke vrijstelling verouderd zijn; - zij zijn indertijd aangenomen en hielden verband met de taxatie van de schaal, die toen voor huurwaarde werd aangenomen.

Bij eene geheele herziening van de wet op het personeel zouden de grenzen voor vrijstelling verhoogd moeten worden; maar de huurwaarden in 't algemeen zouden óók verhoogd worden. Hier komt zelfs nog eene overweging bij. Voor hoogere huren doet het eventueel verhoogen of verlagen van de getaxeerde huurwaarden niet af; zij zouden onder alle omstandigheden kiesregt geven. Waar de gewijzigde schatting ten deze invloed hebben zou, is in de streek van huurwaarden, die op de grens van geheele of gedeeltelijke vrijstelling liggen. En hoe zijn nu *feitelijk* in de laatste tijden de huurwaarden van die woningen geschat? Men heeft niet angstvallig met andere huurwaarden vergeleken, en ook niet gevraagd naar den werkelijken huurprijs, dien ze bij groote navraag en behoefte zouden kunnen gelden, maar zich eerst in groote trekken afgevraagd: is de klasse van menschen, die in *deze* woning komt, eene klasse, die billijkerwijze in de belasting kan worden betrokken, geheel of gedeeltelijk? en zou er die belasting op kunnen verhaald worden? En daarna stelde men de huurwaarde vast. Eene herziening van de huurwaarden zou dus in 't stelsel van den Heer van Houten niet van zóó grooten invloed op 't kiesregt zijn, als men oppervlakkig zou kunnen meenen; ofschoon er ongetwijfeld een zeker aantal zouden afvallen. In mijn voorstel, dat niet elken aanslag, maar enkel den *vollen* aanslag laat gelden, zou de herziening der huurwaarden natuurlijk óók eenigen invloed hebben, maar minder dan in 't stelsel van Houten; en dit acht ik een voordeel. Ontnemen van kiesregt, waar het ééns bestaat, is nooit gewenscht.

Maar lijden beide stelsels niet aan 't zelfde bezwaar, dat tegen het bestaande wordt aangevoerd, dat n.l. het kiesregt wordt vastgeknoopt aan 't belastingstelsel? De tegenwerping wordt - zonderling genoeg - dikwerf gehoord uit den mond van hen, die een doodelijken schrik hebben voor 't z.g. algemeene stemregt. Zij schijnen niet te vatten, dat het opheffen van alle betrekking tusschen belasting en kiesregt juist het zekerste en kortste middel is, om tot dat gevreesde algemeene stemregt te geraken. Maar is het bezwaar wel juist? steunt het niet op eene groote verwarring van denkbeelden? Als A 30 gl. aan directe belastingen betalen moet, om kiezer te zijn, dan kunt gij aan geene directe belasting raken, of hij is misschien zijn kiesregt kwijt. Schaf het patent af, en hij betaalt misschien 10 gl. minder; wijzig het per-

soneel, en het scheelt hem misschien maar 3 gl., maar toch genoeg, om geen kiezer meer te zijn. Maar als 't eenvoudig de vraag is, of hij personeel betaalt, ja of neen, dan kunt gij met al uwe andere directe belastingen doen al wat ge wilt, en met het personeel zelf *bijna* al wat ge wilt. De eenige politieke slag, dien ge daarmee zoudt kunnen slaan, ware deze, dat gij de lijn van vrijstelling verhoogdet, om kleine kiezers kwijt te raken, of ze verlaagdet, om *meer* kleine kiezers te krijgen. Maar zou de natuur der zaak dat wel zoo gemakkelijk toelaten? In 't laatste geval zouden de nieuwe kiezers, die ten gevolge van uwe *manoeuvre* belasting moeten betalen, terwijl ze vroeger vrij waren, u zeker niet met veel warmte ondersteunen; en in 't eerste geval zoudt gij staan òf voor een zeer positief verlies in uwe inkomsten, óf gij zoudt de belasting voor de niet vrijgestelden moeten verhoogen. In beide onderstellingen zult gij u wel tweemaal bedenken.

Eene voorname aanleiding tot de grieve tegen verbinding van kiesregt aan belasting is gegeven door de misbruiken, die wel eens plaats hebben gehad met het *patent.* Een of ander ijverig partijganger kweekte kunstmatig kiezers, door patenten voor hen te betalen, al oefenden zij het bedrijf ook niet uit. Als wij ooit eene inkomstenbelasting kregen, zou zulk een misbruik nog veel makkelijker worden en nog veel moeilijker te bewijzen. Men kan tegen iemand wel zeggen: gij zijt geen huurkoetsier of geen kruidenier, want wáár zijn uwe paarden of wáár is uw wankel? maar hoe kan men hem bewijzen, dat hij *geene* duizend gulden inkomen heeft? Met het personeel is het evenwel eene heel andere zaak. Het is daar niet genoeg, dat men voor iemand belasting betaalt, maar men zou hem in eene belastbare woning moeten zetten; en nog wel een jaar vooruit; en dat zou, op groote schaal, nog al oploopen. In Engeland laten zich zulke dingen nog denken(*), maar bij ons nooit.

Maar hiermeê zijn de bezwaren niet uit. Hoe zou het moeten gaan, zegt men, als het personeel eens werd overgedragen aan de gemeenten? of, wat nóg sterker is, als het eens heelenal werd opgeheven?

Het laatste kan toch kwalijk ernstig gemeend zijn.

Wij maken geene wetten, zelfs geene Grondwetten, voor een land, dat ligt op de planeet Jupiter of Saturnus, niet ééns voor een rijk, dat ligt in Amerika of Australië, maar voor ons land, in den maatschap-

(*) De groote uitgave b.v. van den Bond tot afschaffing van de Graanwetten heeft bestaan in het fabriceeren van z.g. *faggot votes* (onze kiezersteelt). In twee jaren is er, enkel in Yorkshire, Lancashire en Cheshire, drie millioen gl. voor uitgegeven. Bij de laatste verkiezing van den heer Gladstone te Edinburg deden beide partijen hetzelfde op groote schaal. De ééne schonk stukjes grond weg van een zuiver inkomen van 40 shilling, de andere, die over geen land te beschikken had, bouwde een reusachtig blok huizen, ieder met woningen voor tien gezinnen, en het was een amusement voor het Edinburgsche publiek, om van dag tot dag te gaan kijken, hoe het werk vorderde, en te speculeeren, of de gevaarten tijdig genoeg onder dak en droog genoeg zouden wezen, om er, vóór den dag der sluiting van de lijsten, het noodig aantal kiezers in te stoppen. Als ik het wèl heb, zijn ze door een rukwind omgewaaid, even vóór dat ze klaar waren.

pelijken toestand, waarin het zich bevindt in het laatste kwart der negentiende eeuw. Is 't nu in ernst denkbaar, dat onder al onze belastingen binnen kort *niet* zal gevonden worden eene belasting, gegrond op de huurwaarde van de huizen, waarin de belastingschuldigen wonen? Deuren, vensters, haardsteden kunnen als elementen van 't personeel verdwijnen, maar de waarde van 't huis zal wel altijd belast blijven, zoolang wij niet gekomen zijn tot de éénige, opklimmende, belasting op het inkomen, waarvan sommigen droomen, maar die toch nog nergens is ingevoerd kunnen worden.

Iets anders is het, of de opbrengst der belasting misschien niet geheel ten voordeele van de gemeentekassen zal komen. Voorloopig zie ik het nog niet gebeuren; maar al gebeurde het, dan valt het nog niet in te zien, waarom het al of niet aangeslagen zijn in die belasting niet zou kunnen dienen als kenmerk voor kiesregt evengoed als thans, nu toch □ van de hoofdsom en rijksopcenten met al de gemeentelijke opcenten in de plaatselijke kas teregt komen, en b.v. in den Haag van iedere 174 gl. personeel het Rijk maar 24 gl. krijgt en de gemeente 150. Waar het op aankomt, is *niet,* in welke kas het geld vloeit, maar wie de *heffing* van de belasting regelt; op de *assiette de l'impot,* zou men in Frankrijk zeggen.

Zoo hangt in Engeland het kiesregt voor de groote meerderheid(*) uitsluitend af van de armenbelasting; en 't zijn toch plaatselijke collegiën, die telken jare bepalen, òf en tot welk een bedrag ze in hun district zal geheven worden; maar de *wijze* van heffing is bij de algemeene wet geregeld en staat onder rijkstoezigt; en nu is kiezer hij, die op de registers van die belasting is ingeschreven en tijdig zijn volle percentsgewijze aandeel heeft betaald; en in 't mogelijke geval, dat er eens ergens in een jaar *geene* armenbelasting geheven was, zou hij toch kiezer blijven, zooals de woorden (*if any*) der kieswet duidelijk bepalen. Op dezelfde wijze zou ook onze personeele belasting dienst blijven doen, al kregen de gemeenten het laatste vijfde part van de opbrengst er bij, en ze zou eerst dán ongeschikt worden, als de geheele *regeling* van de belasting aan de gemeentebesturen werd overgelaten. Dit wordt door sommigen gewenscht en aangedrongen met een beroep op het heerlijke beginsel van gemeentelijke *autonomie.* Sedert den heer Thorbecke is er intusschen al honderd maal op gewezen, hoe in Engeland, dat altijd als het klassieke land van die autonomie wordt aangeprezen, geene enkele gemeentebelasting kan geheven worden zonder magtiging bij Parlementsacte. De autonomie van de gemeente ligt hierin, dat ze niet geregeerd worde door rijksambtenaren, die haar van uit de hoofdplaats worden toegezonden, maar door de mannen van haar eigen vertrouwen; dat ze vrijheid hebbe, om al de inrigtingen daar te stellen, die zij in 't belang van hare ingezetenen noodig acht; maar niet hierin,

(*) Er zijn namelijk naast den nieuwen, algemeenen grondslag nog eenige oude grondslagen blijven bestaan, om sommige personen niet van hun regt te versteken.

dat ze door eigendunkelijke grepen het algemeene belastingstelsel in den war kunne sturen.

Welke vruchten die z.g. autonomie in belastingen draagt, heeft men kunnen zien in de dagen van de plaatselijke accijnsen; toen die nog bestonden, heeft de gemeentewet dan ook zeer te regt *regels* gesteld, waaraan de besturen zich bij hunne accijnsen te houden hadden; en toen die accijnsen werden afgeschaft en de directe belastingen voor de gemeenten hoofdbron van inkomst werden, had men consequenter wijze de regelen voor de accijnsen, die niet meer te pas kwamen, moeten vervangen door regelen aangaande directe heffingen, die hoe langer hoe meer te pas zouden komen; en dat dit niet is geschied, bewijst hoogstens, dat er weinig scheppend vermogen gevonden werd bij het centraal gezag, of dat het de zaak niet aan durfde. Maar er is toch in allen gevalle nog een toezigt, gelegen in de vereischte goedkeuring van de verordening tot *heffing*, met aanhaling van de voorschriften omtrent de *invordering*. Viel dit weg, dan zou men op 't gebied der directe plaatselijke belastingen spoedig dezelfde soort van ongeregtigheden zien tieren, die zich op dat van de indirecte zoo welig ontwikkeld hadden. Reeds nu kan het ten platten lande met de z.g. hoofdelijke omslagen soms raar toe gaan. Het geheele geroep om volslagen vrijheid op dit gebied is, naar mijne overtuiging, dan ook een zeer reactionnair en niet een vrijzinnig verschijnsel. Het is de geest van plaatselijke oligarchie, die bij ons haast onuitroeibaar schijnt en in het hart der nieuwe klasse van regenten is gevaren, in plaats van met de kaste der oude plaatselijke potentaatjes te zijn opgeruimd. Ik hoop van ganscher harte, dat het centraal bestuur zich door dat geroep nooit zal laten van streek brengen, maar integendeel het geheele stelsel van gemeentelijke directe belasting op betere wettelijke grondslagen zal vestigen. Laat ieder bestuur in de gelegenheid wezen, om naast de algemeene gemeente-belastingen bijzondere heffingen naar plaatselijke omstandigheden in te rigten; de hoofdbronnen van gemeentelijke inkomst moeten steunen op regels, die door de wetgeving gesteld zijn. Zoolang men de juistheid van deze beschouwing blijft erkennen, zoolang zullen gemeentelijke opcenten op rijksbelastingen een voornaam deel van iedere gemeentelijke begrooting blijven uitmaken en zal eene belasting naar gelang van de huurwaarde van rijkswege geregeld worden en een geschikte grondslag voor kiesregt blijven.

Een bezwaar van geheel anderen aard zal zeker van meer dan ééne zijde worden gemaakt. ‘Waar blijven in dit stelsel’, zal men vragen, ‘de zoogenaamde *capaciteiten*? Gij voorziet niet in de groote grief, dat b.v.: gepromoveerden, die op kamers wonen, geen kiezer zijn.’ Ronduit gezegd, heb ik die grief nooit kunnen begrijpen als grief tegen de *kieswet*; wel als grief tegen de belastingwet. De fout is, dat die capaciteiten niet betrokken zijn in de belasting door eene afzonderlijke taxatie van hunne kamers. Dat zoodanige taxatie zeer goed

mogelijk is, bewijst het voorbeeld van die steden, waar zij geschiedt voor de plaatselijke directe belasting, zooals b.v. in den Haag; en t valt dan ook niet in te zien, waarom de huurwaarde van eenige kamers wèl zou kunnen geschat worden, als de eigenaar *niet* in huis woont en er ook geen hoofdbewoner is, zooals thans allerwege geschiedt, maar in eens onmogelijk zou worden, als de eigenaar wèl in het huis woont. De eenige vraag is: wat zijn de kamers, ongemeubeld, jaarlijks waard? en op die vraag is toch wel een antwoord te geven. De verdere vragen, of die kamerbewoner alleen voor zijne belasting aansprakelijk wezen zal, dan wel of de hoofdbewoner het eveneens zal zijn, en van welken invloed de afzonderlijke aanslag wezen zal op dien van 't geheele huis, zijn ondergeschikte vragen, waarop een bekwaam ambtenaar van de belastingen wel een behoorlijk antwoord zal weten te ontwerpen(*). Ja, maar, zegt misschien nog deze of gene, dat is nu alles goed voor menschen, die op gehuurde kamers wonen; maar hoe moet het nu gaan met jongelui, die nog bij hunne ouders t'huis zijn? Mijn antwoord zou wezen: hoeveel zijn het er wel? en zal het land er zooveel bij verliezen, als zij eens een paar jaar géén kiezer zijn? Wie weet bovendien, of er wel een kwart van zou gaan stemmen?

In 't voorgedragen stelsel is *iedereen* kiezer, die op kamers woont of in een huisje, die in de termen van het personeel vallen. Als nu eene '*capaciteit*' het nog niet zóóver gebragt heeft, dan vraag ik: wat is dat dan toch wel voor eene *capaciteit?*

Maar die capaciteitenquaestie kan nog eene geheel andere beteekenis hebben. Men kan meenen, dat zekere categoriën van personen kiesregt moeten hebben, enkel op grond van vermoedelijke capaciteit, al vallen ze niet in de termen, om belasting te betalen.

Dat is dan ook, geloof ik, eigenlijk de bedoeling van de tegenwerping. Men zal ze het meest hooren uit den mond van hen, die in den grond eigenlijk een zeer beperkt kiesstelsel verlangen; - ware het mogelijk, nog beperkter dan thans. Ja, dán zou het van grooten invloed kunnen zijn, als er naast de *census*kiezers een aantal anderen stond, die er *zonder* census konden komen. 't Is intusschen zonderling, dat men niet schijnt in te zien, dat juist dat capaciteitenstelsel ook al weer voert tot datzelfde algemeene stemregt, waar men zoo benauwd voor is. Is de *census* een hellend vlak, de capaciteit is 't nog veel meer. 't Zou alles heel mooi zijn, als men het laten kon bij een kransje doctoren en meesters en gediplomeerden van eene polytechnische school; maar dat zou toch op den duur niet gaan, en men zou er spoedig toe moeten komen, om in dat geleerd gezelschap op te nemen, zooals in

(*) Met hoeveel de geraamde cijfers voor 't aantal kiezers vergroot zouden moeten worden, als er deze kamerbewoners bijkomen, laat zich moeilijk begrooten. *Zeer* groot zou het aantal intusschen zeker niet wezen, daar veel van die kamers voor den arbeidenden stand, klerken, enz. denkelijk, ongemeubeld, eene huurwaarde hebben zal, die niet belastbaar is.

België b.v. hem, die een prijs heeft gewonnen op een muziekwedstrijd, en waarom dan ook niet op een scherpschuttersfeest of eene bloemententoonstelling?

Waar ligt bij die capaciteit eigenlijk de grens? en is 't niet nog veel moeijelijker die te trekken dan bij den geldelijken census? en wie moet ze beoordeelen? ‘Gij zijt niet voornaam genoeg’; die uitsluiting hebben de menschen zich eeuwen laten welgevallen; ‘gij zijt niet rijk genoeg’; dat verdragen ze des noods óók nog; maar als men tegen iemand zegt: gij zijt er te dom toe, dat verdraagt hij zoo gemakkelijk niet, en zeker niet zoo lang. Als 't professoren zullen wezen, waarom dan ook geene leeraars aan hoogere burgerscholen; en waarom dan niet ook hoofdonderwijzers of hulponderwijzers? - als gepromoveerden het zijn, waarom dan ook niet candidaten in de theologie, en pastoors, en kapellaans? en is nu een goede *chef d'atelier* in eene fabriek, een knappe machinist, of apotheker, of instrumentmaker zooveel minder ontwikkeld dan een hulponderwijzer? Nogmaals, waar is hier de grens? en al kon men die trekken, zou het dan nog bewijzen, dat al die uitverkorenen zooveel meer oog op eene verkiezing hebben dan de anderen? Zien wij niet dagelijks om ons heen menschen, die in eene bepaalde rigting inderdaad knap zijn, maar aan wie men in wereldsche zaken omtrent kan beduiden, wat men wil? Dat zij stemregt hebben op gelijken voet als anderen, is hoogst billijk en natuurlijk; maar ik zie niet in, dat hunne examens een waarborg geven, dat ze, in massa genomen, zóóveel meer politiek doorzigt zullen hebben dan anderen, dat zij daarom op eene bevoorregte stelling aanspraak kunnen maken. Ik zou er zelfs nog iets bij willen voegen. Vele van die capaciteiten zullen jongelieden wezen, want de meeste ouderen zullen het wel tot den kiezerscensus gebragt hebben. Bestaat er nu zooveel grond, om aan hen een privilegie toe te kennen, dat men aan duizende anderen niet geeft, die toch meer belang, evenveel vaderlandsliefde, en stellig vrij wat meer menschenkennis en gerijpt verstand hebben; - misschien wel enkel dat soort van verstand, dat men dagelijks gezond verstand noemt; maar dat soort is nog zoo slecht niet.

Hiermede is, meen ik, het voorgestelde door den Heer van Houten en mijn voorstel in de Grondwetscommissie voldoende toegelicht, tegenover het thans geldende stelsel van *Census* eenerzijds en het stelsel van huurwaarde als grondslag voor kiesregt anderzijds.

Nog een enkel woord over het voorstel van de Grondwetscommissie, in art. 82 van haar ontwerp.

Dat voorstel is tweeledig.

De vier eerste leden bevatten mijn voorstel, met eene wijziging, waarover aanstonds.

Het vijfde lid wil voorzien in 't geval, dat er eens geene personeele belasting voor de huurwaarde meer van Rijkswege geheven werd. Ik heb reeds gezegd, dat ik zoo iets niet spoedig zie gebeuren, en ik laat daarom dat geheele *subsidiaire* stelsel hier buiten beschouwing. Kwam het intusschen ooit zoover, dan zou tot dien tijd toe toch het éérste stelsel gegolden hebben en een toestand van kiezerspersoneel zijn ontstaan, die niet ligt zou kunnen bekrompen en besnoeid worden; en dán zou ik in dat tweede stelsel natuurlijk veel minder bezwaar zien dan als het nu dadelijk moest worden ingevoerd.

Ik kom op mijn eigen stelsel terug. Is het mij gelukt, dat duidelijk te maken, dan ziet men in, dat men daarin de personeele belasting moet nemen, *gelijk ze op 't oogenblik is*, en dat alsdan het nieuwe kiesregt krachtens eenvoudige overgangsbepalingen zooals die van den Heer van Houten dadelijk in werking kan treden.

Het aanslagbiljet van iemand, die juist boven de grenzen van gedeeltelijke vrijstelling valt (huurwaarde 100 gl), zal er voor den Haag ongeveer aldus uitzien.

Huurwaarde		5%	*f* 5.
Deuren en vensters,	9		
Haardsteden,	2		6.93
Meubilair à *f* 100		1%	1.00
			14.33
Opcenten Rijk	20		2.86[5]
Provincie	4		0.57[5]
Gemeente	54		7.74
			fl. 25.41

Terwijl thans de census 100 gl. bedraagt, zonder gemeentelijke en provinciale opcenten te tellen.

In eene kleine gemeente ten platten lande (huurwaarde 24 gl.) zou het totale bedrag van den laagstaangeslagen kiezer misschien 10 gl. wezen, terwijl de laagste census ten platten lande thans 20 gl. is.

Nu laat ik aan ieders opinie over, om de cijfers voor de vrijstelling te laag te vinden, al heb ik boven opgemerkt, dat bij eene geheel nieuwe taxatie, als alle huurwaarden verhoogd worden en dienovereenkomstig ook de cijfers van de vrijgestelde huurwaarde hooger worden gesteld, de verhouding tusschen al of niet vrijgestelden minder veranderen zal, dan men denkt. Maar, wat hiervan ook zij, het is duidelijk, dat men, zoolang die wet niet herzien is, geene *andere* cijfers voor de vrijstelling kan aannemen. De Commissie begreep, dat het laagste cijfer van vrijstelling tot 36 moet worden opgevoerd; - maar dan volgt er tevens uit, dat het geheele kiesstelsel niet kan ingevoerd worden, eer er eene nieuwe wet op 't personeel is en al de

huurwaarden voor 't heele Rijk zijn herzien. Welke verdienste dat idée van die 36 gl. ook hebben moge, politiek bruikbaar is het dus niet, en 't zal geene Kamer ooit in de gedachte kunnen komen, - welke rare dingen men ook

soms moge zien gebeuren - om de grondwet te herzien, maar de kiezers nog misschien tien jaar op hun stemregt volgens die grondwet te laten wachten; en dat zou toch het gevolg van deze bepaling zijn. Het ware dan veel eenvoudiger, de heele Grondwet maar te laten, zooals ze is. Het zou bovendien dan dit voordeel hebben, dat het publiek wist, waar het zich aan te houden had, en niet in de verzoeking kwam van te gaan gelooven, dat men een loopje met ze wilde nemen.

Maar, zal men misschien nog zeggen, het voorstel van de Commissie kan aangevuld worden met eene overgangsbepaling, dat, zoolang de wet op 't personeel niet herzien is, de cijfers van de tegenwoordige wet zullen gevolgd worden. Volkomen waar; maar wat beteekent dán dat cijfer van 36 gl. in het voorstel? Dan wordt dit in effecte niet meer eene grens voor kiesregt, maar een voorschrift voor hem, die de nieuwe wet op het personeel maken zal, om het cijfer van zijne vrijgestelde huurwaarde niet lager te nemen dan 36 gl. Maar ligt nu het geven van zulk een finantieel voorschrift op den weg van den Grondwetgever? Dat cijfer zal toch wel verband moeten houden met de taxatie der huurwaarden in 't algemeen; en hoe kan de Grondwet zich daarmeê bemoeijen?

Er is eindelijk nog eene tegenwerping, die intusschen niet tegen het voorstel van den Heer van Houten, maar enkel tegen het mijne kan worden gemaakt. Zal niet een toekomstige wetgever een aantal kiezers kunnen uitsluiten, door in eene nieuwe wet op 't personeel eene veel grootere verscheidenheid van aanslagen in te voeren? Thans zijn er maar drie trappen: ⅓, ⅔ en volle belasting; maar als hij er eens zes of zeven maakte, dan zou enkel de hoogste de *volle* belasting uitmaken, en er viel een tal kiezers af, terwijl de opbrengst van de belasting toch geen gevaar liep, als men niet de lagere klassen *minder*, maar daarentegen de hoogere *meer* liet betalen.

De tegenwerping is volkomen juist en zou inderdaad ook zeer krachtig wezen, als de Grondwet eenvoudig het kiesregt in beginsel regelde, maar, in afwachting van eene nieuwe kieswet, alles bij het oude liet. Als echter eene overgangsbepaling voorschrijft, dat zij, die volgens de bestaande wet op 't personeel in de termen vallen, dadelijk op de kiezerslijsten moeten gebragt worden, dan werkt mijn voorstel even bepaald en ondubbelzinnig als dat van den Heer van Houten; - en van de Kamer, door *die* kiezers afgevaardigd, is de onderstelde kunstgreep zeker niet te wachten.

Zoodanige overgangsbepaling is in 't stelsel van den Heer van Houten en in 't mijne mogelijk; zij is onmogelijk, als men het stelsel van de huurwaarden aanneemt. In dit geval *moet* voorloopig alles bij het oude blijven, als niet bij overgangsbepaling eene schaal van huurwaarden vastgesteld wordt, die natuurlijk eindelooze debatten zou uitlokken, en die reeds daarom ook wel niet zou worden voorgesteld, al bestond

niet de tweede moeilijkheid, dat ze toch kwalijk kan opgemaakt worden zonder een voorafgaand onderzoek naar de plaatselijke gesteldheid. Als ten minste zoo'n onderzoek *niet* was ingesteld, zou het voor velen zeker eene rede zijn, om de geheele schaal af te stemmen.

De Heer van Houten heeft zijne overgangsbepaling zeer wijselijk beperkt tot het ééne punt van kiesgeregtigheid. De hoofdvraag is: wie zullen kiezers zijn? eerst daarna komt de overweging: hoe zal men die kiezers groepeeren in districten, en hoe zal men hunne stemmen berekenen? De wijze, waarop het land in districten verdeeld wordt, kan zeker van grooten invloed zijn op den einduitslag van de stemmingen; en zag men dit in 1848 nog niet zoo duidelijk in, er is in den laatsten tijd genoeg op gewezen. Maar we hebben nu eenmaal eene verdeeling, die wel aan gebreken kan lijden, maar toch lang niet zóó slecht is, dat ze volstrekt niet meer dienen kan, en wilde men nu de invoering van 't nieuwe kiesregt doen wachten op eene nieuwe verdeeling in districten, of op eene kiesinrigting geheel *zonder* districten, dan staat dit gelijk met eene verschuiving van alle verandering voor onbepaalden tijd. Maar juist daarom zal er zeker op aangedrongen worden. Zijdelingsche afleidingen, die ontslaan van de noodzakelijkheid, om in de hoofdzaak kleur te bekennen, zijn van oudsher onder onze regenten eene geliefkoosde taktiek. Men zal dan met zekeren glimp van juistheid kunnen wijzen op hetgeen thans in Engeland gebeurt, waar het Hoogerhuis de stemming over de nieuwe kieswet verschoven heeft, totdat een ontwerp van verdeeling in kiesdistricten gelijktijdig zal zijn ingediend en overwogen. En toch kan zoodanige verwijzing alleen waarde hebben voor hem, die van Engelsche toestanden volmaakt onkundig is. Ons stelsel van kiesdistricten met een aantal afgevaardigden naar evenredigheid van de bevolking is in Engeland geheel onbekend.

Welke steden afzonderlijke vertegenwoordigers hebben, en hoeveel; welke andere zijn ingesmolten bij het platte land, of *het graafschap*, zooals men daar zegt, en hoeveel vertegenwoordigers ieder graafschap heeft, dit alles heeft daar met de bevolking niets te maken; een aantal kleine plaatsjes, vooral in 't zuiden, hebben ieder één, sommige zelfs twee afgevaardigden voor zich alleen, terwijl een aantal andere, die minstens even aanzienlijk zijn, geen zelfstandig kiesdistrict uitmaken, maar ingesmolten zijn bij en overstemd worden door 't platte land. Die kleine steden hebben doorgaans ieder één lid, en de kleinste graafschappen, met eene geheele bevolking niet grooter dan eene middelmatige stad, twéé, terwijl de grootste steden, met eene bevolking van veertig of vijftig van die kleine, hoogstens *drie* afgevaardigden hebben, en al de districten, die te zamen de stad Londen uitmaken, met 1/9 van de geheele bevolking, toch maar 18 leden hebben van de 658 leden van 't Parlement.

Dat eene grondige herziening van de kiesdistricten in zulk een toestand

geheel wat anders beteekent dan bij ons; dat ze, ook op de onpartijdigste wijze uitgevoerd, toch leiden kan tot eene geheele verplaatsing van alle staatkundige invloeden en eigenlijk gelijkstaan met eene revolutie, is duidelijk; en het laat zich begrijpen, dat de oppositie dáár met grond tegen de Regeering zeggen kan: vertoon ons uw kiesplan *in zijn geheel;* - wij willen het niet behandelen en nog minder aannemen bij stukken en brokken; maar even duidelijk is het, hoe volmaakt verschillend de toestand bij ons is en hoe ongegrond een beroep van *daar* op *hier* wezen zou. Intusschen, zooals de Franschen zeggen: '*les arguments sont faits pour s'en servir*,' en als de waarheid van hun gezegde ook ten deze bevestigd wordt, zal het mij niet verwonderen.

Ten slotte nog een woord over de verhouding van het hier ontwikkelde stelsel tot het z.g. algemeen stemregt.

Persoonlijk deel ik voor ons land de vrees niet, die bij velen daartegen bestaat; en allerminst zie ik er de geheele ommekeer van de maatschappelijke orde uit voortvloeijen, die er tot nu toe dan toch nergens uit voortgevloeid is; ja, ik zou zelfs betwijfelen, of het bij ons tot dat groote schrikbeeld, de algemeene progressive belasting op de inkomsten, leiden zou. In Pruisen en in Engeland is de evenredige inkomstenbelasting ingevoerd onder de meest aristocratische regeeringen, die men zich kan denken; de democratische republieken van Frankrijk en de Vereenigde Staten lijken er daarentegen verder af dan ooit. Ook andere groote maatschappelijke omkeeringen ducht ik er niet van. Wij hebben immers een zeer groot getal kleine bezitters, niet enkel van roerend, maar ook van onroerend goed. Het aantal grondbezitters b.v., aangeslagen voor een belastbaar inkomen van 25 tot 100 gl. en wonende in de gemeente, waar zij op het kohier zijn gebragt, bedraagt voor 't gebouwd 87000, voor 't ongebouwd 42000. Onder de eersten zijn zeker een aantal grootere bezitters, die niet in de huisjes wonen, waarvan ze eigenaars zijn, maar de laatsten zijn voor het grootste deel zeker kleine eigenerfden, die een bunder of vier, vijf, eigen land bebouwen. Zóó iemand *voelt* zich als lid van de staatsgemeenschap; hij is zeker niet minder onafhankelijk dan een ondergeschikt ambtenaar of een klerk op een kantoor, en van hem loopt de maatschappelijke orde zeker niet *meer* gevaar dan van eene capaciteit, die in eene groote stad zit op een zolderkamertje en in de wereld nog wonder wat worden moet.

Er is bovendien in de heele wereld, geloof ik, geen rustiger en ordelievender volk dan het onze. Het heeft, als ieder ander, zijne gebreken, maar politieke dolzinnigheid zit er niet in; - voor eene kermis of eene processie zal het misschien oproer maken, voor eene

sociaal-democratische republiek nooit. Wie er aan twijfelde, zou overtuigd zijn door de vergadering, onlangs in den Haag voor 't algemeen stemregt gehouden; iets bedaarders, ordelijkers en stemmigers dan het publiek, dat daar tegenwoordig was, laat zich moeijelijk denken; en zóó het publiek, zoo ook zijne handelingen; 't ging er minstens zoo deftig toe als op eene vergadering van het Nut.

Mijne bezwaren tegen den eisch van algemeen stemregt zijn van een geheel anderen aard. Eene eerste voorwaarde van politieken vooruitgang, van een vooruitgang, die niet gevaar loopt weder te niet gedaan te worden door reactie, is, dunkt mij, dat hij zij langzaam en geleidelijk. Hierin ligt, zoo ik mij niet bedrieg, het geheim van het gunstig contrast, dat de politieke geschiedenis van Engeland maakt met die van zoo menigen Staat op 't vasteland. En wat zien we daar nu? De arbeidende klassen zijn daar politiek zeker niet minder ontwikkeld en stellig veel invloedrijker dan bij ons; en toch verlangen ze op 't oogenblik niet meer, en rekenen ze het volkomen voldoende voor hunne belangen, als een stemregt verkregen zal worden, dat gelijkstaat met het voorstel van den Heer van Houten, ja, zelfs misschien reeds met dat van mijn voorstel; en dàt eerst, nadat het door twee uitbreidingen, die van 1832 en 1867, is voorbereid. Met den Heer van Houten komt men vermoedelijk op 470000, met mij op 310000 kiezers, waarbij nog een zeker cijfer te voegen is voor de personen, die op kamers wonen; stel dus in 't geheel 500000 of 340000. Zelfs dit laatste cijfer komt mij reeds een zeer groote stap vóór voorbij het tegenwoordige van ongeveer 130000, en voor 't oogenblik voldoende, om aan redelijke eischen te voldoen. Maar tot die verhooging kan dan ook, dunkt mij, zonder den minsten schroom worden overgegaan. Het tegenwoordig kiezerspersoneel voor de gemeenteraden, dat slechts half zooveel *census* betaalt als dat voor de Kamer, bedraagt ongeveer 210000; en zijn nu de kiezers voor de gemeenteraden zooveel slechter dan die voor de Kamer? hebben ze zooveel anarchisten, communisten en andere *isten* meer in de Gemeenteraden gebragt? Welnu, onder het nieuwe kiezerspersoneel van 340000 zouden die 210000 nog altijd de meerderheid uitmaken.

Aan de ijveraars voor 't algemeene stemregt zou ik *dit* willen zeggen: Gij doet aan de zaak van zedelijken vooruitgang eenvoudig kwaad, door iets te eischen, wat gij op 't oogenblik niet meer kans hebt, om te krijgen, dan de maan. Gij zegt wel, dat gij, arbeiders van Nederland, sterker zijt dan alle anderen zamen, maar hierin vergist gij u. Ware dat het geval, dan zoudt gij het algemeen stemregt al lang hebben. En wáárom zijt gij niet sterker, al zijt gij zooveel talrijker? Omdat gij de school nog niet hebt doorgemaakt, die de Engelsche werkman gedurende eene reeks van moeielijke jaren doorloopen heeft; omdat gij den strijd niet gestreden hebt, die bij hem twee geslachten heeft gevormd.

‘Vroeger beschouwde men ons als ongeschikt, om met fatsoenlijk gezelschap in aanraking te komen en nu onthaalt men ons in de mooiste feestzaal van heel Aberdeen, in gezelschap van graven en leden van 't Parlement’; zoo kon de heer Broadhurst spreken op 't jongste congres der arbeiders-vereenigingen te Aberdeen. En langs welken weg is dit resultaat verkregen? niet langs den weg van politieke agitatie; niet door de arbeidersvereenigingen te maken tot politieke clubs; maar door hun werkkring te bepalen tot de economische vraagstukken, die voor den arbeidersstand van dadelijk practisch belang zijn; door de werklieden op *niet* politiek gebied op te leiden tot zamenwerking en tot dat onderling vertrouwen, tot die zedelijke *discipline,* zonder welke vruchtbare organisatie onmogelijk is.

Hoe staat het in die opzigten met onze arbeidende klassen? Hoevele van hunne coöperative vereenigingen kunnen zich staande houden en uitbreiden enkel door eigen krachten, zonder hulp en zonder raad van begunstigers en voorstanders uit anderen kring? hoevelen zijn er niet door inwendige verdeeldheid weggekwijnd; - en over hoe groot een deel van de arbeidende bevolking strekt zich hun werkkring wel uit? En, al ware dit alles eens anders in al onze steden, hoe staat het dan nog met de arbeiders op het platte land?

Om al deze redenen geloof ik, dat de conditiën, waaronder algemeen stemregt eenigzins goede vruchten zou kunnen dragen, bij ons nog ten eenenmale ontbreken, en daarom zou ik het te meer betreuren, als door onberaden agitatie ons toch reeds zoo vreesachtig publiek afgeschrikt werd van eene inderdaad vrijzinnige uitbreiding van 't stemregt, welks milde voorwaarden aan ieder bekwaam en ontwikkeld werkman de gelegenheid openen, om zijne stem meê te doen tellen bij de zamenstelling van de vertegenwoordiging. Ik ga zelfs verder. De uitbreiding is van dien aard, dat in enkele districten de invloed van de ontwikkelde arbeidsklassen overwegend zal wezen en het van hen afhangen zal, lieden van *hun* vertrouwen in de Kamer te brengen. Dat er die op 't oogenblik niet in worden gevonden, acht ik een groot gebrek, en velen zullen zich, meen ik, met mij verheugen, als het anders wordt.

Het stelsel, dat hier is aanbevolen, sluit het algemeen stemregt in beginsel uit. Verbindt men kiesregt eenvoudig aan de huurwaarde, dan heeft men eigentlijk geene vaste grens en geen toetsteen voor de juistheid van de willekeurige lijn, die men gelieft te trekken. Gij blijft in eenige gemeente staan bij eene huurwaarde van 50 gulden. Waarom niet 55? of 45? Op die vraag is geen afdoend antwoord te geven; een leidend beginsel ontbreekt.

Vraagt men daarentegen: zijt gij, of zijt ge niet, aangeslagen in de belasting? en hebt ge uw aanslag betaald? dan is maar één antwoord mogelijk, en men heeft een criterium, dat een ieder begrijpt. En door belasting kan enkel verstaan worden de personeele belasting. 't Is slechts

eene minderheid van de belastingschuldigen, die grondbelasting of patent betaalt, maar eene woning heeft een iedereen; en de éénige vraag is nu: valt die woning al of niet in de termen van belastbaarheid. Over de vraag, of de lijn overal juist is getrokken, of ze hier niet wat hooger moest opklimmen, dáár niet lager moest afdalen, daarover kan men verschillen; maar dit ééne is zeker, dat de tegenwoordige lijn getrokken is zonder politieke nevenbedoelingen, en dat ze uit den aard der zaak ook in 't vervolg veel onafhankelijker daarvan blijven zal dan iedere andere scheidslijn. Hare eerste en voornaamste rede van bestaan is de behoefte der schatkist en de billijkheid jegens de ingezetenen; slechts in tweede orde werkt zij als eene soort van zelfregistreerend werktuig, ter bepaling van de kiesbevoegdheid, zonder bloot te staan aan het wantrouwen, dat iedere enkel op het kiesregt gerigte grensbepaling onvermijdelijk opwekken moet. 't Is om die rede, dat ze zich aan den praktischen zin en den politieken tact van het Engelsche volk aanbevolen heeft, en 't is dáárom, dat ik hoop, dat het voorstel van den Heer van Houten - welk lot het overigens hebben moge - er toe bijdragen zal, om datzelfde beginsel bij de herziening van onze Grondwet ingang te doen vinden.

A.J.W. FARNCOMBE SANDERS.

Herinneringen aan de Belgische omwenteling van 1830.

Joseph Lebeau, geboren te Hoey in 1794, gestorven in 1865, heeft eene eerste plaats bekleed onder de bewerkers van de Belgische omwenteling van 1830, onder de grondleggers van den Belgischen Staat.

Na te Luik in de rechten te hebben gestudeerd, is Lebeau eenige jaren werkzaam geweest als advocaat, eerst te Hoey, later te Luik. De pleitzaal had echter geene aantrekkelijkheid genoeg voor hem, en hij had weinig geestdrift voor de werkzaamheden als advocaat; hij oordeelde, en te recht, dat het staatsleven meer zijne bestemming was; hij werd publicist en richtte in 1824 te Luik een dagblad op met den titel van *Mathieu Laensberg*.

Mathieu Laensberg, een soortgelijk legendarisch weervoorspeller als de Don Antonio Magino van onzen vroegeren *Enkhuizer Almanak*; - in 1828 werd de naam *Mathieu Laensberg* vervangen door den meer deftigen naam van *Le Politique.* De voorname medewerker van Lebeau was hierbij de Bruggenaar Paul Devaux, een van de uitstekendste en achtenswaardigste mannen, die toen deel hebben genomen aan het Belgische staatsleven; verder de gebroeders Charles en Firmin Rogier, Franschen van geboorte en afkomst, maar in België opgevoed en gevestigd; Hennequin, een bekwaam Maastrichtsch advocaat; Teste,

een uitgeweken Franschman, toen te Luik gevestigd, later Minister onder Lodewijk Filips en ongelukkig geëindigd door eene beschuldiging van geldelijke knoeierijen; - ziedaar eenige van de medewerkers van Lebeau's dagblad, dat spoedig, door het talent en de warme overtuiging, waarmede het werd geschreven, een grooten invloed verkreeg op de openbare meening in de Zuid-Nederlandsche gewesten. Die openbare meening te vormen en te leiden, is dan ook het voorname doel geweest van *Le Politique;* dat blad werd een der krachtigste organen van de liberale partij, die toen in België tot stand kwam.

Toen de omwenteling van Augustus 1830 uitbrak, nam Lebeau daaraan een werkzaam deel, èn als publicist, èn als volksvertegenwoordiger, èn als bewindsman; vooral aan hem is het te danken, dat Leopold I den Belgischen troon heeft bestegen; - niemand stoote zich aan die uitdrukking, *te danken;* want al hebben wij, als Hollanders, als aanhangers van het huis van Oranje, vijandig gestaan tegenover Leopold I, toch zou het onverstand en onrechtvaardigheid aanduiden, wilde men nu nog blind zijn voor de groote hoedanigheden van dezen eersten Belgischen Koning, wilde men de zegeningen miskennen, die zijne regeering over België heeft gebracht. In zijn langen levensloop heeft Lebeau zijn Koning herhaaldelijk als Minister trouw bijgestaan; hij heeft gewichtige staatshandelingen tot stand helpen brengen; zijn onbezweken ijver en zijne bekwaamheid hebben hem de algemeene achting doen verwerven; hij is, in één woord, een staatsman geweest, waarop een land met fierheid kan wijzen.

In 1883 is te Brussel bij A.N. Lebègue & Cie (46 rue de la Madeleine) een werk uitgekomen van en betreffende Lebeau; het heeft tot titel: *Souvenirs personnels* (1824-1841) *et correspondance diplomatique de Joseph Lebeau;* de uitgever, Armand Freson, heeft een *Préface historique* daaraan toegevoegd van een kleine honderd bladzijden, bijna een derde gedeelte van het geheele werk. De arbeid van Lebeau zelf bestaat uit eene inleiding en drie hoofdstukken of afdeelingen; de inleiding, samengesteld uit aanteekeningen gedurende de jaren 1824-1830 en, evenals de drie hoofdstukken, herzien in 1862, is het minst afgewerkte deel van dezen arbeid. Achter die *Souvenirs* vindt men eenige brieven, door Lebeau, tijdens zijn eerste ministerie (1831), geschreven aan verschillende mannen, die op het staatstooneel in België eene belangrijke rol hebben vervuld.

Dit werk van en over Lebeau is zeer belangrijk; het verplaatst in de dagen van de Belgische omwenteling; het doet de gebeurtenissen en nog meer de meeningen van dien tijd herleven; het wekt herinneringen op, die zelfs een tijdsverloop van eene halve eeuw niet geheel heeft kunnen uitwisschen. Onder het lezen, toen die herinneringen weer levendig werden, hebben wij aanteekeningen gemaakt, die weldra zulk eene uitbreiding verkregen, dat wij daarvan een geheel hebben gevormd, thans aan de openbaarheid prijsgegeven.

Wie in deze ‘herinneringen’ de vrucht denkt te vinden van grondige historische studiën, in deftigen stijl vervat, zal teleurgesteld zijn; want zoo hoog streeft onze eerzucht niet; - wat hier meegedeeld wordt, in zeer gemeenzamen stijl, is niets anders dan de uiting van persoonlijke inzichten en meeningen, die mogelijk weinig weerklank en instemming zullen vinden en dat ook niet beoogen.

'*s-Gravenhage,* den 12^{den} Augustus 1884.

W.J. KNOOP.

De Belgische Staatspartijen in 1830.

De oppositie, die in de jaren kort voor 1830 in België ontstond tegen Koning Willem I, was samengesteld uit twee hoofdgroepen: de liberale partij en de Katholieke partij; maar ook de liberale partij was uit verschillende bestanddeelen te zamengebracht: republikeinen, Franschgezinden en voorstanders van een waarlijk constitutioneel Staatsbestuur.

In de Katholieke partij was eenheid.

De republikeinen onder de Belgische liberalen waren weinig in getal en oefenden weinig invloed uit; een der uitstekendsten van hen was Louis de Potter, die toen de banierdrager was van de Belgische oppositie; - het *hoofd* daarvan is hij volstrekt niet geweest; zelfs niet in dien korten tijd, toen zijn naam, als het ware, de leus was, waarin zich de Belgische opstand scheen te openbaren: de afgod van één dag werd spoedig van den zetel geworpen, waarop de wufte volksmeening hem had verheven.

Armand Freson zegt in de *Préface* (bl. 16-17) van De Potter het volgende:

‘Louis de Potter.... maar wie denkt er nu nog aan dat warhoofd,’ (*ce détraqué* - iemand, die een slag van den molen beet heeft; *warhoofd* is, eigenlijk, eene te zwakke vertaling) ‘die een kort oogenblik zulk eene buitensporige populariteit heeft genoten. In 1828 was hij een onbeduidend publicist, die een naam verkreeg, toen de Hollandsche regeering hem een ongerijmd drukpers-proces aandeed, waaraan De Potter en zijne advocaten eene staatkundige kleur wisten te geven. Een tweede proces, ditmaal hatelijk (*odieux*), eene trotsche houding, uitdagende pleitredenen, een vonnis van acht jaar ballingschap, dit alles maakte De Potter tot een martelaar in het staatkundige. Een zegetocht, die niet te beschrijven is, was zijn terugkeer naar Brussel na de September-dagen. De afgod van het volk, de onbeperkte meester in het voorloopig bewind, droomde De Potter toen van eene Belgische Republiek, wier hoofd hij zou zijn; die droom duurde niet lang. Felix De Merode, gesteund door Van de Weijer, was de eerste in het voorloopig bewind, die het waagde, tegen hem op te staan. Gendebien, van Parijs teruggekeerd, werd zijn hevige tegenstander. Eene

maand later, eenige dagen nadat het nationale Congres was bijeengekomen, trad De Potter uit het voorloopig bewind; en het algemeen bleef daarbij volkomen onverschillig. Het is niet noodig, om veel van hem te zeggen; een enkel woord is voldoende, om hem te kenschetsen; het was een egoist; bij al wat hij zeide of deed, stond alleen zijn eigen persoon op den voorgrond. Van November 1830 tot zijn dood in 1859 heeft De Potter op zoo jammerlijke wijze geworsteld tegen de krenkende vergetelheid, die zijn deel bleef, dat wij niet gelooven, dat er nog onzekerheid kan bestaan aangaande de onwaarde van dien man, die alleen door het toeval een oogenblik geplaatst werd op zoo hoog standpunt.'

Dat oordeel is onjuist, onbillijk. Laat het zijn, dat De Potter, ook als schrijver en geleerde, niet uitstekend is geweest; dat ijdelheid en gloriezucht soms zijne handelingen hebben gekenmerkt; dat er geen staatsman in hem stak; dat hij volstrekt niet de bekwaamheid had, om aan het hoofd van eene regeering te staan of eene Staatspartij te leiden en te besturen, - dat alles *kan* waar zijn, of - om juister onze meening uit te drukken - dat alles *is* waar; - maar dat alles belet niet, dat De Potter is geweest een man van overtuiging, van moed, die eerlijk in zijne openbare handelingen is geweest en geen eigen voordeel beoogde, niet toegaf aan zelfzucht, toen hij in België den vrijheidsgeest aanwakkerde; hij heeft niet gestreefd naar grootheid en macht, zich niet verrijkt ten koste van het algemeen. Hij, man van vermogen, geleerde en aan zijne studiën genoeg hebbende, om zijn leven nuttig te besteden, vijandig aan de Roomsche Kerkleer, die in België toen alvermogend was, had in dit alles redenen genoeg, om buiten het Staatsleven te blijven en zijne dagen rustig door te brengen in zijn boekvertrek. Hij heeft dit niet gedaan; hij is opgetreden als hoofd van de Belgische oppositie, als kampvechter tegen wat toen genoemd werd 'de dwingelandij van Koning Willem'; hij heeft zich daarvoor arbeid getroost, onrust, vervolging, kerkerstraf, ballingschap; waarom moet dat nu worden toegeschreven alleen aan ijdelheid; waarom niet ook aan het plichtgevoel van den man, die de overtuiging heeft van de zaak voor te staan van zijn vaderland en van de vrijheid?

Zooveel is zeker, dat kort vóór en tijdens den opstand De Potter beschouwd werd als het hoofd van de vrijheidsgezinde beweging in België; natuurlijk werd hij dus door de eene partij hoogelijk geroemd, door de andere met smaad overstelpt: terwijl bij ons de ruwe spotliederen De Potter's naam door het slijk sleurden, kon men in België, onder zijn portret, deze dichtregelen lezen:

'Vertueux patriote, courageux écrivain,
il soutint dans les fers la liberté Belgique,
et, quoique mauvais Catholique,
il la défendit en Romain.'

Het streven van De Potter is geweest, voor het Rijk der Nederlanden eene vrijzinnige regeering te verkrijgen, - mèt Koning Willem, als dit mogelijk was; zonder dien vorst, als hij niet wilde afzien van zijn willekeurig gezag. Eene inlijving van België bij Frankrijk vond in De Potter een beslist bestrijder; zelfs eene administratieve afscheiding van België en Holland verwierp hij als een noodlottig iets; nog n[a] 1857, meer dan een vierde van eene eeuw na de omwenteling, heeft hij zich daarover ondubbelzinnig en krachtig uitgelaten:

'Vaak heeft men mij de stijfhoofdigheid verweten, waarmede ik onverzettelijk elk aanzoek afwees, om - zooals men zeide - door eene eervolle onderwerping de gemoederen tot bedaren te brengen, zooveel als ik dit vermocht, terwijl dan de regeering voldoening zou geven aan de belangen, die zij gekrenkt had. Men heeft mij koppigheid verweten, ijdelheid, weet ik wat nog? Welnu, ik verklaar het: om het rijk der Nederlanden in stand te houden, zou ik gewillig gratie hebben gevraagd en de vernedering hebben verduurd van die aan te nemen.

Ik weet het, geene woorden zouden dan krachtig genoeg zijn geweest, om te brandmerken, wat men mijne zwakheid, mijne lafheid zou hebben genoemd. Maar zulke hartstochtelijke oordeelvellingen zouden mij alleen hebben getroffen; en op mijn naam kwam het hier niet aan. Maar, waar het vooral op aankwam, waar het alleen op aankwam, wat men moest voorkomen, het kostte wat het wilde, dat was de scheuring van het Rijk der zeventien provinciën; want dat was de ondergang van België, de wisse ondergang, al mocht die nog wat uitblijven en min of meer vertraagd worden door de omstandigheden; want die scheuring zou België de stoffelijke kracht ontrooven, die het beveiligt tegen de veroveringszucht en de vijandschap van zijne naburen.'

Die verklaring maakt het, misschien, wel duidelijk, dat De Potter's oordeel over de toekomst van België niet geheel juist is geweest en door de feiten is tegengesproken; maar die verklaring getuigt, ten minste, voor zijn eerlijk en onbaatzuchtig karakter. Het is met De Potter tijdens de Belgische omwenteling van 1830 zóó gegaan: hij is daarbij aan het hoofd geweest en heeft het spits afgebeten; zijne landgenooten hebben hem daarom hoogelijk geroemd en op de handen gedragen - zoolang zij hem noodig hadden; maar toen zij hem konden missen en ook opmerkten, dat zijne inzichten niet altijd juist waren, toen hebben zij hem als een onnut werktuig op zij gesteld en aan de vergetelheid prijsgegeven. Het was hier weer eene toepassing van die zoo bekende woorden uit Schiller's drama: *der Mohr hat seine Schuldigkeit gethan, der Mohr kann gehen.*

De Franschgezinden maakten een sterker en machtiger bestanddeel uit van de liberale partij in België; dat land had, in 1830, eene half Fransche tint; het had twintig jaar lang onder de Fransche heer-

schappij gestaan, en die had op het volkskarakter een indruk gemaakt, die nog niet was uitgewischt door eene vijftienjarige vereeniging met Holland. De taal bracht veel daartoe bij: in de Waalsche provinciën van België werd uitsluitend Fransch gesproken; maar ook in de Vlaamsche gewesten werd de Fransche taal gebezigd in de gezelschapskringen van den fatsoenlijken stand: soms als Vlamingen onder elkander waren, voerden zij het gesprek in het Vlaamsch; maar nauw bespeurden zij een Hollander in hunne nabijheid, of zij gingen over tot het Fransch; het had den schijn, alsof zij zich schaamden over hunne volkstaal, die men toen beschouwde als eene soort van *patois*, alleen goed voor de mindere standen, maar niet voor hen, die aanspraak maakten op kennis en beschaving. Willems was toen reeds werkzaam, maar ook die uitstekende man oefende nog geen invloed uit; van eene 'Vlaamsche beweging' was nog geene sprake; integendeel, bij de kolossale petitiën, die in 1829 aan de Volksvertegenwoordiging werden ingezonden, om te klagen over de grieven van de Belgen, werd het gebruik van de Fransche taal gevraagd door duizenden en tienduizenden Vlaamsche boeren, die geen woord Fransch verstonden.

Daar werden wel pogingen aangewend, om de Hollandsche beschaving ingang te doen vinden onder de Vlamingen; in sommige steden waren maatschappijen van taal- en letterkunde opgericht, in wier uitmuntende bibliotheken alle onze oudere en nieuwere schrijvers waren te vinden - zelfs de onbeduidendste; Hollandsche tooneelisten kwamen vertooningen geven en kozen daartoe, met meer goeden wil dan goeden smaak, vertaalde drama's van Kotzebue en oorspronkelijke treurspelen van Feith; - ik heb te Brugge de *Ines de Castro* zien geven, een voorrecht, dat misschien aan niet veel der thans levende Hollanders is ten deel gevallen - en dat ook weinigen mij zullen benijden.

Maar al die pogingen, met welk een goed doel ook aangewend, bleven ijdel; de zaak nam niet op; het ijveren voor de Hollandsche taal bleef een gekunsteld iets, dat niet werkte op de massa van de burgerij; wat in België letterkundige ontwikkeling had, hield den blik gevestigd veel meer op Frankrijk dan op Holland; van Vondel of Bilderdijk wist men weinig of niets, maar de groote Fransche schrijvers van de 17de en 18de eeuw kende men grondig.

Vanwaar dit verschijnsel, dat België zoo veel meer Franschgezind was dan ingenomen met Holland?

Vooreerst daarvan, dat de Franschen, veel meer dan wij, het talent hebben, om hunne meeningen ingang te doen vinden bij vreemde volkeren: het ontbreekt ons daartoe aan plooibaarheid, aan ruimte van inzichten; wij hechten te veel aan stijve vormen; wij houden te kleingeestig vast aan de gewoonten, die wij beschouwen als onvermijdelijke voorwaarden van een goed Staatsbestuur; de mannen onder ons, die het gezag uitoefenen, hebben wel de beste bedoelingen en zijn zoo goedgezind, als maar zijn kan, maar zij missen soms de bekwaamheid,

om het algemeen hiervan de overtuiging te geven; en eene regeering wordt veel minder beoordeeld naar wat zij *is*, dan naar wat zij *schijnt.*

Bij die eerste reden kan men eene tweede voegen: men wordt spoediger ingenomen met de heerschappij van een sterkere dan van een zwakkere. Het zelfgevoel van het Belgische volk werd veel meer gekrenkt door de heerschappij van het kleine Holland dan door die van het groote Frankrijk. Napoleon's machtige hand had België in zulk een toestand gebracht, dat het onmogelijk kon denken aan weerstand, of verzet; het boog dus onder de Fransche heerschappij, als onder iets onvermijdelijks; de volkstrots werd daardoor niet gekwetst.

Daarbij, hoe geweldig de heerschappij van den Franschen Keizer ook was geweest, zij had in België veel goeds gesticht en roem en eer verschaft aan tal van Belgen, die bij de legers van Napoleon of in de hooge staatsambten, waarmede de Fransche Keizer hen had bekleed, eene macht hadden uitgeoefend en eene ruimte van werkkring hadden gekend, die onmogelijk hun deel konden worden in het kleine Koninkrijk der Nederlanden. Die Generaals, die staatsambtenaren van Napoleon, konden zich moeielijk en niet dan met weerzin voegen in de beperkte verhoudingen, waartoe zij gedoemd waren onder de regeering van Koning Willem I; en verlangend haakten zij naar het uur, waarop eene hereeniging van België met Frankrijk aan hunne eerzucht weer eene grootsche baan zou openen en hen met eene macht zou bekleeden, die alleen een groot rijk kan geven.

Zulk eene denkwijze is geen vreemd verschijnsel. Zie maar, hoe nog heden ten dage, ook bij ons, wat zich miskend genie acht, ervan durft spreken, dat het een benijdbaar voorrecht is, om te behooren tot eene groote natie; ten allen tijde heeft men zelfzuchtige mannen gevonden, die de vaderlandsliefde op zij stellen, om eigen grootheid te behartigen of eigen neigingen op te volgen.

Zooals uit den aard van de zaak volgt, had men onder de hoofden van het Franschgezinde deel der Belgische oppositie mannen van zeer verschillend gehalte: nietswaardigen en uitstekenden. Onder de eersten moet genoemd worden De Celles, de vroegere prefect van Amsterdam; alle partijen koesterden minachting jegens hem; De Potter noemt hem: *une espèce de roué de l'ancien régime*; - toch is het door dien man geweest, dat Willem I het concordaat met den Pauselijken Stoel heeft aangegaan; - die Koning was soms zeer ongelukkig bij het kiezen van zijne staatsbeambten.

Een ander hoofd van de Franschgezinde partij - hoewel hij zich niet op den voorgrond heeft gesteld bij de Belgische omwenteling - was De Stassart, de in Den Haag wel bekende Napoleontische ambtenaar. Wij zijn gewoon, zijn naam in één adem te noemen met dien van De Celles en ook van hem met haat en verachting te gewagen, - misschien wel met eenige overdrijving, met eenige onbillijkheid; want het harde en geweldige bestuur van De Stassart als

Prefect werd voorgeschreven door Napoleon's harde en geweldige bevelen; en heeft men eenmaal zich schuldig gemaakt aan het aanvaarden van een staatsambt onder een dwingeland, dan wordt men er ook onvermijdelijk toe gebracht, om zich schuldig te maken aan het steunen van de dwingelandij.

De Stassart had dit bijzondere, dat hij, behalve staatsman, ook letterkundige was, dichter; in 1818 zijn te Brussel uitgekomen: *Fables par M. le Baron de Stassart, des académies de Lyon, de Marseille, de Vaucluse, de la Société de littérature de Bruxelles etc.*

> 'Lords too are Bards; such things at times befall,
> and 't is some praise in peers to write at all.
> Yet, did or taste or reason sway the times
> Ah! who would take their titles with their rhymes!'

Die vlijmende versregels, waarmede Byron een adellijk dichter van zijn tijd aanvalt, zijn eenigszins toepasselijk op *M. le Baron de Stassart.* Als men hem dichter noemt, dan dient men er bij te voegen: 'een dichter van den vijfden of zesden rang'; men kan juist niet zeggen, dat hij als fabeldichter La Fontaine naar de kroon steekt. Charles Froment, een Fransch letterkundige, die toen in soldij stond van de regeering van Willem I, heeft bij de beeltenis van De Stassart dit puntdicht gemaakt:

> 'Le fabuliste qu'on rénomme
> et dont vous contemplez les traits,
> c'est un bonhomme, - au jésuitisme près;
> au talent près, c'est le bonhomme.'

Er was waarheid in dat bijschrift - hoewel de derde en de vierde versregel met elkander in strijd zijn: in den derden wordt Stassart beschuldigd van Jezuïtismus en in den vierden vergeleken - het dichterlijk vernuft op zij gesteld - met *le bonhomme*, bijnaam, waaronder in de Fransche letterkunde La Fontaine wordt aangeduid, die, onnavolgbaar groot als fabeldichter, voor het overige een 'onnoozele hals' schijnt te zijn geweest. Hoe is dat overeen te brengen, dat iemand Jezuïet is en tevens onnoozel? - Een *onnoozele* Jezuïet moet nog geboren worden.

Opmerking verdient in dat fabelboek van De Stassart de fabel *l'Aigle et le milan* (bl. 75) - niet om de dichterlijke waarde, die gering is, maar om de opdracht aan den Prins van Oranje:

> 'Vous, que les plus nobles travaux
> placent au temple de mémoire,
> Prince, modèle des héros,
> Vous, qu'à vingt ans couronna la victoire,
> du Milan et de l'aigle accueillez bien l'histoire.
> De l'aigle on voit en vous, la générosité,
> mais non l'orgueilleuse fierté.....

Votre destin jamais peut-il être semblables?
Rassurons-nous! votre bonté
rendrait même le joug aimable.
Vous possédez l'art de gagner les coeurs,
heureux secret peu connu des vainqueurs.'

Het vleiende van die opdracht wordt nog verhoogd door wat, in eene noot op die fabel (bl. 203), over den Prins wordt gezegd:

'L'auteur de ces fables, en plaçant sous un portrait du héros de la Belgique, ces deux vers:

"Brave comme César, et bon comme Titus...
quel heureux avenir présagent ses vertus!"

s'est en quelque sorte rendu l'écho de l'opinion publique. Peu de princes, avant de monter sur le trône, ont donné de plus brillantes espérances.'

Die aanhalingen uit De Stassart's fabelboek mogen tot bewijs dienen, welk eene overgroote populariteit de Prins van Oranje in België genoot in de eerste jaren van het nieuw opgerichte Koninkrijk der Nederlanden. De Prins had de liefde weten te verwerven van zijne aanstaande onderdanen; hij heeft den plicht vervuld, die door zijn vader te veel is verwaarloosd: Koning Willem I heeft het welzijn van België met ijver behartigd, maar heeft nooit aanspraak kunnen maken op de liefde van het Belgische volk.

Misschien dat nog moet genoemd worden, als een der hoofden van de Franschgezinde partij, Surlet de Chokier, die, kort na de omwenteling, als Regent gedurende eenige maanden aan het hoofd heeft gestaan van de Belgische regeering; - met zekerheid kan men hem echter niet rangschikken bij die partij; want hoewel Surlet soms de inlijving van België bij Frankrijk voorstond, zoo schijnt het toch ook, dat hij nooit geheel gebroken had met het huis van Oranje; aan het ontstaan van de Belgische omwenteling heeft hij geen werkzaam deel genomen. Over het geheel, uit alles, wat van Surlet bekend is, moet men tot het besluit komen, dat hij is geweest een eerlijk man, die de beste inzichten had, maar ze niet heeft verwezenlijkt, omdat het hem ontbrak aan besliste staatkundige meeningen. Als Staatsman, als Regent, is Surlet onbeduidend geweest.

Wie *niet* onbeduidend was, wie toen was te beschouwen als het eigenlijke hoofd, als de ziel van de Franschgezinde partij in België, is geweest Alexandre Gendebien.

De vader van Alexandre Gendebien, gewikkeld in de Brabantsche revolutie van 1788, had, toen de regeering van Keizer Jozef II de bovenhand behield, de wijk moeten nemen naar Frankrijk; hij vertoefde daar eenige jaren, knoopte daar betrekkingen aan, verkreeg zelfs zitting in de Wetgevende vergaderingen en werd daardoor, zooals natuurlijk is, Franschgezind; later, bij de oprichting van het Koninkrijk der Nederlanden, nam hij daar deel aan het openbare leven

en was in aanzien bij Koning Willem I; - hij heeft niet behoord tot de bewerkers van de omwenteling van 1830.

De zoon, daarentegen, was een openbare en verklaarde bestrijder van wat toen de Hollandsche heerschappij werd genoemd; hij was een vijand van Holland, een voorstander van België's vereeniging met Frankrijk; en bij de omwenteling van 1830 heeft hij eene eerste rol vervuld, die dan eens aan Mirabeau, dan eens aan Danton doet denken: van den eerste had hij, soms, de welsprekendheid; van den tweede de bekwaamheid, om de volksmassa's in beweging te brengen; - maar, om billijk te zijn, moet hier worden bijgevoegd, dat, indien Alexandre Gendebien al de meesterlijke staatsmanskunst van Mirabeau heeft gemist, hij ook geheel vrij is gebleven van de misdaad en van de wreedheden, die Danton's naam in herinnering brengt.

In 1830, in de kracht van den mannelijken leeftijd, - hij was toen veertig jaar oud - had Gendebien in de pleitzalen de zaak van De Potter verdedigd en zich daardoor eene groote populariteit in België verworven; hij was hevig, hartstochtelijk, stout, alles overdrijvende, niets ontziende, bij zijne handelingen altijd meer toegevende aan zijne vriendschap of zijn haat dan aan de ingevingen van het gezond verstand, - maar, met dat al, steeds eerlijk en onbaatzuchtig, steeds de man van overtuiging. Men kon, met recht, zijne staatshandelingen veroordeelen als buitensporig en slecht; men kon hem bestrijden, men kon zijn vijand zijn, - maar men had niet het recht, om hem te verachten, allerminst, om hem te *min*achten; want, waar hij optrad, oefende hij eene geweldige kracht uit. In één woord, Alexandre Gendebien is geen staatsman geweest, geschikt, om een volk te regeeren; maar hij is geweest een machtig volksberoerder, - *agitator*, als men dat woord liever heeft, - die om zijn karakter achting en sympathie verdient, zelfs bij ons, Hollanders, die klaarblijkelijk zijne vijanden zijn geweest.

De derde fractie van de liberale partij in België bestond uit de voorstanders van een waarlijk constitutioneelen regeeringsvorm; dat was het beste gedeelte van de oppositie; uit dat gedeelte zijn tal van mannen voortgekomen, die door staatsbeleid hebben geschitterd en met vrucht hebben gearbeid aan het welzijn en aan de grootheid van hun vaderland. Aan de uitstekendheid van die mannen is het te danken, dat, tot op den huidigen dag, in België de liberale partij met goed gevolg het hoofd heeft kunnen bieden aan de Katholieke of beter gezegd ultramontaansche partij, die in dat land zulk een geduchten invloed uitoefent.

De vijftienjarige regeering van Koning Willem I over België heeft weldadig gewerkt op de staatkundige ontwikkeling van het Belgische volk; het openbaar onderwijs tijdens die regeering, vooral het hooger onderwijs, heeft toen wetenschap en kennis in ruime mate verspreid en de verlichting met reuzenschreden doen vooruitgaan; - maar de vruchten van die kennis en verlichting zijn niet ten goede gekomen

van den Koning; integendeel, zij hebben gediend, om zijn vijanden krachtige wapens in handen te geven. Gedeeltelijk ligt de schuld hiervan aan hemzelven; gedeeltelijk ook was het te wijten aan de openbare denkwijze, toen in België bestaande.

Dat in het Vlaamsche gedeelte van België, waar het volk geheel onder den invloed stond van de Katholieke geestelijkheid, dat volk niet bijzonder Koningsgezind was, dat was zoo niet te verwonderen, daar die geestelijkheid met reden den Koning weerstond en zijne regeeringshandelingen mistrouwde. Bij het meer ontwikkelde, meer liberale Waalsche gedeelte des lands had men meer aansluiting aan de regeering mogen verwachten; toch bleef die ook daar achterwege.

Eene voorname oorzaak hiervan was de weinige neiging, die men voor Holland had, dat men niet kende; beter gezegd, dat men miskende en gering achtte: wat was die Hollandsche taal ruw en onbeschaafd, in vergelijking met de zoo volmaakte Fransche! Wat had Holland te stellen tegenover de meesterlijke Fransche schrijvers en dichters, met hun onovertroffen proza, met hunne heerlijke dramatische werken! Kon Holland wel op eene letterkunde bogen; zoo ja, toch stellig op geene, die bij de Fransche mocht worden genoemd! - Uit Holland's geschiedenis had men eene oppervlakkige kennis van den kamp tegen Spanje, eene meestal scheeve voorstelling van het onthoofden van Oldenbarneveld en het vermoorden der De Witten; dat waren zeker - zoo oordeelde men volgens die kennis - niet onbelangrijke feiten; maar wat was dit, als men den blik vestigde op de luisterrijke regeering van Lodewijk XIV, op Napoleon's fabelachtig oorlogsgenie, op zijne wereldheerschappij!

De jeugdige liberalen in België dachten er geen oogenblik aan, om zich aan te sluiten bij de Hollandsche beschaving, terwijl Frankrijk's zoo groote, zoo luisterrijke beschaving hun ten deel kon vallen. De Hollandsche geleerde, geroepen, om in België de wetenschap te dienen, had vaak eene zeer moeielijke taak bij eene jongelingschap, die van Holland afkeerig was; gevatte, scherpe geestigheid was soms het beste middel, om die moeielijkheden te boven te komen. Kinker, die geen Adonis was, werd, bij zijn eerste optreden als Hoogleeraar te Luik, begroet met het spotgelach der studenten, die zich niet ontzagen, om hem den naam van *Ésope* toe te slingeren; '*messieurs*', was zijn waardig antwoord, '*Ésope faisait parler les bêtes; moi, je les fais rire.*' Die geestigheid trof doel en maakte indruk; van dat oogenblik was zijne zaak gewonnen; vooral toen men, hem leerende kennen, de overtuiging kreeg, dat hij niet de man was van een geestig *bonmot*, maar de man van grondige geleerdheid, van helder verstand, van hooge beschaving. Kinker werd zóó populair te Luik, dat hij, afziende van zijn karakter als Hollander, in de stad bleef, ook na de omwenteling van 1830.

Zeer begrijpelijk is het, dat de liberale jeugd, die zich toen in België

wilde wijden aan het openbare leven, niet bij Holland ter school kwam. Het oude Hollandsche staatswezen was misschien goed voor Holland, maar daarom nog niet voor andere landen; daarin was te veel vreemds, te veel eigenaardigs, om elders toepassing te vinden; het loonde de moeite van de studie niet. En wat viel er veel te leeren uit de studie van de staatshandelingen van het heden, uit de beraadslagingen van de Staten-Generaal, in de eerste jaren van het Koninkrijk der Nederlanden? Die beraadslagingen waren weinig bekend en, voor zoover men ze kende, weinig beduidend; indien er toen licht heeft geschenen in de zaal der volksvertegenwoordiging, dan heeft men dat licht geducht onder de koornmaat weten te houden; openbaarheid in zaken van algemeen belang bestond toen niet of was tot een minimum teruggebracht.

Het Koninkrijk der Nederlanden was toen constitutioneel alleen in naam; wie wetgeving, regeerkunst wilde bestudeeren, moest niet dáár zijne wijsheid zoeken; hij moest zich elders wenden, naar Engeland, naar Frankrijk, waar de grondwettige regeeringsvorm geene fictie was. Engeland was het vaderland van de constitutioneele begrippen en instellingen; die waren dáár inheemsch en samengegroeid met het volkskarakter; dáár moest men dus leeren, hoe eene parlementaire regeering moet zijn en moet handelen; - dit zagen de Belgische liberalen toen zeer goed in en de studie van de Engelsche staatsinstellingen lokte hen aan. Bracht die studie altijd goede vruchten voort; werd zij lang en grondig voortgezet? Het is moeielijk, dit bevestigend te beantwoorden; de staatsinstellingen van Engeland zijn zoo ingewikkeld en van bijzonderen aard, dat zij meestal den vreemdeling afschrikken of in verwarring brengen en daardoor hem dikwijls verhinderen, om eene grondige kennis van het Engelsche staatswezen te verkrijgen; het is met dat staatswezen als met de wijsbegeerte van Spinoza: door velen besproken, door weinigen begrepen.

De Belgische liberalen hielden toen meer het oog gevestigd op Frankrijk's staatswezen; dát begrepen zij beter, dát lokte hen meer aan, dát was dramatisch in hooge mate, dát gaf aan de parlementaire welsprekendheid het middel, om schitterende triomfen te behalen. Het was in die jaren, dat Koning Karel X, met zijne bekrompene, verouderde begrippen, den kamp streed tegen het liberale Fransche volk, dat naar ontwikkeling en vooruitgang streefde; dat zijn Minister Villèle, door zijne groote bekwaamheid, langen tijd de kampvechter was voor het weinig beperkte Koninklijk gezag, en dat zijn Minister De Polignac, meer nog door onbekwaamheid dan door dwingelandij, de Juli-omwenteling van 1830 uitlokte, die 's Konings troon deed ineenstorten en den oudsten tak der Bourbons uit Frankrijk verdreef.

Op die jarenlange worsteling tusschen de vrijheidsmannen en de absolutisten in Frankrijk hielden de Belgische liberalen met levendige belangstelling hun blik gevestigd; dag aan dag bood die worsteling het een of ander feit aan, dat met drift, met warme deelneming werd

besproken: Foy, Benjamin Constant, hadden hunne welsprekende taal doen hooren tegen de Ministers, die 's lands rechten en vrijheden belaagden; Casimir de la Vigne had zijne vrijheidsgezinde oden uitgegeven, te gelijk met het scherpe hekeldicht van Barthélemy en Mery en met de ‘chansons’ van Béranger, die zoo zangerig en geestig de verkeerdheden geeselden van de machthebbenden; Chateaubriand, de groote schrijver, de Koningsgezinde bij uitnemendheid, had zich openlijk aangesloten bij de vrijheidsgezinde partij; Parijs was eindelijk in opstand gekomen tegen de Koninklijke dwingelandij, en La Fayette, de man die te recht vereerd werd om zijn edel karakter, had zich aan het hoofd van de beweging gesteld.

Dat alles was toen, in België, schering en inslag bij de gesprekken van de liberalen; dat alles werd behandeld met eene geestdrift, die niet altijd bleef binnen de palen van het gezond verstand. Toen La Faijette zich aan het hoofd stelde van de Parijsche burgerwapening werd hij bij Cincinnatus vergeleken; - niemand viel het in de gedachte, om op te merken, dat het toch wel wat vreemd was, om den zeer bemiddelden Franschen Markies, die op een kasteel woonde en door weelde werd omgeven, in één adem te noemen met den armen Romeinschen landman, die van achter de ploeg werd gehaald, toen Rome hem het opperbevel had opgedragen over de legers van de Republiek.

Heeft dit deel van de liberale partij in België al dadelijk het erop toegelegd, om den troon van Willem I te doen ineenstorten?

Die toeleg kan, misschien, bestaan hebben bij een enkele, maar, zeer zeker, niet bij de groote meerderheid. De groote meerderheid beoogde niets anders, dan goede constitutioneele waarborgen te verkrijgen tegen willekeur en onderdrukking; zij wilde, dat, bij de handelingen van de regeering, 's Konings persoon niet in aanmerking zou komen, maar alleen de Ministers; zij ijverde voor het groote beginsel: onschendbaarheid van den Koning, verantwoordelijkheid van de Ministers. Reeds in het laatst van 1824 zeide De Vaux in het dagblad, dat hij met Lebeau uitgaf:

‘In België wordt de naam van den monarch genoemd, telkens als zaken van algemeen belang worden besproken; alle ambtenaren, van den hoogsten tot den laagsten op de administratieve ladder, spreken in naam des Konings, - zooals zij, tijdens het Keizerrijk, spraken in naam van hem, die toen alleen oppermachtig was; sinds dien tijd zijn zij geen stap vooruitgeschreden. Bij onze naburen (“de Franschen”) hebben zelfs de royalistische dagbladen die oude gewoonte moeten afleggen; zij weten heden ten dage, dat het hun onmogelijk is, om - zooals de Generaal Foy zegt, het ministerieele bedelaarspak met den Koninklijken mantel te bedekken.’ (*Souvenirs* van Lebeau, bl. 111 v.)

Is dat de taal van een volksberoerder? waren dat buitensporige woorden, overdreven eischen? - Niemand, die dat in ernst kan beweren; integendeel, men staat verbaasd over het gematigde van wat

vóór 1830 door de Belgische liberalen werd gevraagd, en men begrijpt niet, waarom de regeering van Koning Willem I niet geluisterd heeft naar die taal, niet heeft toegegeven aan zoo rechtmatige vertoogen. De Belgische liberale oppositie was toen gemakkelijk te bevredigen, te winnen; en de omwenteling van Augustus 1830 zou voorkomen zijn, had men zich die oppositie niet ten vijand gemaakt.

Maar de regeering van Koning Willem I was toen de Koning zelf; en deze wilde niets weten van die Belgische liberalen; hij versmaadde het, om partij te trekken van die jeugdige, talentvolle mannen, met wier medewerking hij zooveel goeds had kunnen tot stand brengen; hij bestreed de liberale partij in België - en dit is een van de groote misslagen geweest van zijne regeering. Persoonlijke redenen kwamen daarbij in het spel en verklaren 's Konings handelingen - zonder die te rechtvaardigen; want een Regent mag, bij het regelen van de groote algemeene belangen des volks, niet toegeven aan persoonlijke inzichten.

Koning Willem I was afkeerig van de liberale partij in België, omdat die partij grootendeels was samengesteld uit Franschgezinden, uit Voltairianen, uit dagbladschrijvers.

De Koning had de zeer goede eigenschap van Hollander te zijn en met zijn vaderland te zijn ingenomen; hij had geene groote ingenomenheid met andere landen en volken; in het bijzonder was hij afkeerig van Frankrijk - wat zeer natuurlijk is, als men het oog vestigt op zijn vroegeren levensloop: Frankrijk had hem voortdurend kwaad berokkend; voortdurend had hij vijandig gestaan tegenover Frankrijk. De afkeer van Frankrijk is dus in Willem I zeer goed te begrijpen; - toch had hij staatkundiger gehandeld, als hij dien afkeer wat minder had doen blijken aan het half Fransche België.

Koning Willem I was godsdienstig - namelijk verlicht, verstandig godsdienstig; geen onverdraagzaam zeloot; geen godgeleerde ijveraar, zooals vroeger de Engelsche Koning Jakobus I; - maar godsdienstig, zooals een Koning het moet zijn, die overtuigd is, dat de zedelijkheid van een volk en de rust en orde van een land den besten grondslag hebben in godsdienstzin; hij was, in één woord, godsdienstig, zooals de groote Willem III dit is geweest. De Koning had een afkeer van de ongodsdienstigheid, de lichtzinnige spotternijen, de verguizing van de hoogere belangen der menschheid; en dit waren toen de kenmerken van wat men de Voltairianen noemde.

De naam van Voltaire stond toen, en zelfs nog later, in een zeer slechten reuk; nog in 1839 heeft Victor Hugo gezegd:

> 'Voltaire alors régnait, ce singe de génie,
> Chez l'homme en mission par le diable envoyé.'

In latere jaren is dat oordeel over Voltaire wel wat gewijzigd en minder ongunstig geworden: wat de letterkundige waarde van dien man aangaat, men is thans van oordeel, dat, indien hij als dichter al

niet kan worden gerekend onder de uitgelezenen, hij daarentegen als prozaschrijver zeer hoog staat, door een meesterlijken stijl, tintelend van geest, uitstekend door eenvoud en helderheid, altijd smaakvol en verstandig; en wat zijne waarde als mensch betreft, het is onmogelijk, om de groote gebreken en tekortkomingen van Voltaire te ontkennen, zijn gemis van vaderlandsliefde, den geringen eerbied, dien hij heeft voor de waarheid, de voorkeur, die hij geeft aan geestige spotternijen boven eene eerlijke gedachtenwisseling; maar men moet er ook bijvoegen, wil men billijk zijn, dat hij meermalen de moedige en talentvolle kampvechter is geweest voor het recht en de waarheid, voor ongelukkige verdrukten of gemartelden. In één woord, Voltaire is verre van volmaakt; hij heeft zwakheden, gebreken, ondeugden; maar hij heeft ook zijne zeer goede zijde; en ook voor hem geldt het gemeenzame spreekwoord: de duivel is niet zoo zwart, als hij wordt afgeschilderd.

Maar in de dagen vóór 1830 telde men niet anders dan blinde verguizers en even blinde bewonderaars van Voltaire; en de Belgische liberalen behoorden toen tot de laatsten - hoofdzakelijk omdat de eersten de vijanden der staatkundige vrijheid in hunne rijen telden. Daar kwam bij, dat wie toen een bestrijder was van onderdrukking en dwingelandij in de staatkunde, ook meende, dat in godsdienstige zaken de onbepaaldste vrijheid het kenmerk was van een mannelijken geest; dat men in het vrije onderzoek niet te ver kon gaan, al leidde dit ook tot de ongerijmdste uitkomsten, en dat men de aanspraak op den naam van liberaal verbeurde, als men aan den godsdienst hechtte en van oordeel was, dat het geloof soms meer waarde heeft dan wijsgeerige twijfel of loochening van het hoogere in den mensch. Die geringschatting van de godsdienstige meeningen was toen vrij algemeen bij de Belgische liberalen; is het misschien nog; ook elders; - en toch is het een dwaalbegrip, om te meenen, dat godsdienstzin niet gepaard kan gaan met vrijheidszin; het dwaze van die meening wordt overtuigend aangetoond door het voorbeeld van tal van uitstekende mannen; om maar enkelen te noemen: Guizot, uitstekend staatsman, was godsdienstig - mogelijk wat te kerkelijk; de oprechte en vurige godsdienstzin van Gladstone wordt algemeen gehuldigd, en Thorbecke heeft openlijk zijne instemming betuigd met een ‘christendom boven geloofsverdeeldheid’.

De hoofden van de liberale partij in België waren grootendeels dagbladschrijvers, en ook daarom was Koning Willem I van hen afkeerig. Zouden dagbladschrijvers invloed hebben op zijne regeering? Zou hij zijne Ministers uit dagbladschrijvers moeten kiezen? Dit was iets, wat hem tegen de borst stuitte. Die gezindheid van den Koning komt ons vreemd voor, heden ten dage, nu de dagbladpers de oefenschool en het strijdperk is geworden voor wie het staatsleven wil intreden, voor mannen, even hoog geplaatst door stand en karakter als door kennis en talent; maar men moet de denkwijze en beginselen

van het heden niet willen toepassen op vroegeren tijd; men moet nagaan, hoe men in dien vroegeren tijd dacht, welke beginselen men toen aankleefde; alleen door dit te doen, kan men een billijk oordeel vellen over het verleden.

In Holland was het beroep van staatkundig schrijver niet in achting - om de eenvoudige reden, dat het dit ook niet verdiende. De drukpers was niet vrij; en daarom was zij losbandig. Men kan zich niets heviger voorstellen dan de vlugschriften, pamfletten, blauwboekjes, die in de Republiek uitkwamen, telkens als daar staatkundige twisten en verschillen ontstonden, wat nog al dikwijls het geval was; de meest schaamtelooze leugens, de vuigste lasteringen werden dan gebezigd als gewone wapens tot bestrijding van de tegenpartij. De Regenten, de machthebbenden, hadden wel de middelen, om die uitspattingen streng te straffen, en maakten zonder gewetensbezwaar gebruik van die middelen, waar dit mogelijk was; geldboete, kerker, ballingschap, lijfstraffen konden het deel worden van hen, die op staatkundig gebied de pen voerden. Het was misschien wel niet zoo erg als in Engeland, waar Daniel de Foe, de beroemde schrijver van Robinson Crusöe, op het schavot werd ten toon gesteld, omdat hij de staatkundige handelingen van Koning Willem III had voorgestaan; maar Stibbe, een eerlijk Puritein, de rechterhand werd afgehouwen, omdat hij op gematigden toon geschreven had tegen het voorgenomen huwelijk van Koningin Elisabeth met den Hertog van Anjou; zóó erg ging het in onze Republiek niet; maar toch, het ging al erg genoeg bij het bestraffen van de schuldigen; of, juister gezegd, het zou al erg genoeg zijn gegaan, had men maar altijd de schuldigen kunnen machtig worden; maar juist dat ontbrak dikwijls: men wist den naam niet van den schrijver van het pamflet, den naam niet van den drukker; en, wist men den naam van de schuldigen, dan konden die schuldigen dikwijls ontkomen aan de vervolging, door van verblijf te veranderen; want iedere provincie, soms iedere stad, was toen bijna een staat op zichzelf, die zijne eigen rechtsmacht had en naijverig waakte, dat daarop geene inbreuk werd gemaakt door de rechtsmacht van anderen. Die vreemde samenstelling van onze Republiek, die dikwijls zoo nadeelig heeft gewerkt op de groote staatshandelingen, is soms de vrijheid der drukpers ten goede gekomen. Rechtens was er geene vrijheid van drukpers; met de daad, wèl; en dit had het natuurlijk gevolg, dat de drukpers toen bij ons bandeloos was, voor leugen noch laster terugdeinsde en daardoor in minachting stond bij alles wat fatsoenlijk was.

Het is dus niets vreemds, dat Koning Willem I een weerzin had, om zich in te laten met eene staatspartij, die door dagbladschrijvers werd bestuurd; - toch moet hier worden bijgevoegd, dat die weerzin van den Koning bewees, dat hij te veel leefde in het verledene en niet genoeg het oog geopend had voor wat de nieuwere tijd aanbracht; de Belgische liberalen deden dit wèl: zij zagen, hoe in Frankrijk de

uitstekendste mannen - Royer Collard, Chateaubriand, Armand Carrel, enz. - er niet voor terugdeinsden, om in de dagbladen de algemeene staatsbelangen te bespreken; de Belgische liberalen vonden dit een voorbeeld, dat navolging verdiende; en daarin hadden zij gelijk.

De tweede hoofdgroep van de Belgische oppositie in 1830, de Katholieke partij, was verreweg de machtigste, de gevaarlijkste voor de regeering van Willem I.

De liberale partij in België was, zeker, veel rijker aan bekwame, talentvolle mannen; maar de Katholieke partij was sterk, omdat zij over de massa's beschikte, omdat zij geene verdeeldheid kende, maar aan eenheid, aan strenge orde, gewoon was. Over het Katholicismus als godsdienst kan verschillend worden geoordeeld; maar als regeeringsstelsel heeft het eene onvergelijkelijke vastheid en samenhang; zoo is het bijna altijd geweest; - de tijd der Hervorming misschien uitgezonderd - zóó zal het, denkelijk, nog lang zijn. Het Katholicismus heeft de overwinning behaald op Keizer Jozef II, op Koning Willem I, op den eersten Napoleon, op Bismarck; en zoolang een Fransch bisschop naar waarheid kan zeggen: '*mon clergé marche comme un régiment*', is er niet aan te denken, om, door de krachtsinspanning van één oogenblik, het Pauselijk gezag omver te werpen; alleen de tijd kan die uitkomst teweegbrengen; en om tot die uitkomst te geraken, moet men niet onberaden en overijld te werk gaan. Vooral moet men er steeds voor zorgen, dat men het recht aan zijne zijde heeft.

In den kamp tusschen Koning Willem I en de Katholieke geestelijkheid in België is het recht aanvankelijk aan 's Konings zijde geweest; niet de Koning, maar de Katholieke geestelijkheid heeft dien kamp begonnen.

Reeds den 8sten October 1814 - toen Willem I nog geen Koning was over België, maar het vooruitzicht bestond, dat hij het zou worden, - werd door den Bisschop van Gent, Prins Maurice de Broglie, aan het Weener Congres een vertoog ingezonden, waarin werd aangedrongen, om de troonsbestijging afhankelijk te maken van eene plechtige verbintenis ten opzichte van de Katholieke Kerk in België; in die verbintenis zouden aan de Katholieke Kerk verzekerd worden alle rechten en privilegiën, die zij genoten had vóór de Fransche heerschappij; ook de tienden, ook de erkenning van den geestelijken stand als staatslichaam. - Kortom, het kwam erop neer, dat België weer moest worden een uitsluitend Katholiek land, waar de belijders van elken anderen godsdienst misschien geduld zouden worden, - maar geheel verstoken zouden blijven van elk aandeel aan het staatsbestuur.

Het Weener Congres, zooals niet te verwonderen is, gaf geen gehoor aan dien buitensporigen eisch van De Broglie; het Koninkrijk der Nederlanden kwam tot stand, en den 18^{den} Juli 1815 maakte de Koning de grondwet voor het nieuwe Rijk kenbaar aan de vergadering der Notabelen, die geroepen was, om haar aan te nemen.

Aan te nemen, niet *te beoordeelen*; al werd de schijn daarvan aangenomen; - want die geheele vergadering is niets anders geweest dan een Comediespel; van de 1323 leden stemden er 796 *tegen* de Grondwet; toch verklaarde de Koning haar voor aangenomen; door eene wonderlijke goochelarij met de cijfers werd verklaard, dat de meerderheid der stemmen *voor* de grondwet was. Men moet die handeling van Willem I niet beoordeelen naar de meeningen en beginselen van later dagen; met de grondwettige vormen nam men het toen zoo nauw niet; de Koning zal gedacht hebben: 'Voor het algemeene welzijn is het heilzaam en noodig, dat België en Holland vereenigd worden tot een Koninkrijk der Nederlanden; zij, die daartegen zijn, weten niet, wat zij willen; ik zal dus, huns ondanks, tot die vereeniging overgaan.'

In zoover had hij gelijk, dat die vereeniging door het Belgische volk bijna algemeen werd goedgekeurd.

Alleen de Katholieke Bisschoppen in België verklaarden zich tegen die vereeniging; maar die tegenstand, die op goede rechtsgronden had kunnen berusten, had tot grondslag den afkeer van wat de Grondwet inhield over de vrijheid van eeredienst. 'Het is onze plicht, om het volk te waarschuwen tegen de leeringen, die strijdig zijn met de Katholieke kerkleer..... Als uwe Majesteit, uit kracht van de Grondwet van den nieuwen Staat, in onze gewesten steun en bescherming verleent aan de openbare verkondiging en belijdenis van die leeringen, die wij verplicht zijn te bestrijden,.... dan kan de openbare rust daardoor verstoord worden.' - Die taal, die reeds eenigszins dreigend is, werd in het laatst van Juli 1815 tot den Koning gericht door De Broglie en de andere Belgische Bisschoppen.

Weinige dagen later richten De Broglie - en, na hem, de andere Belgische Bisschoppen - zich tot de geloovigen. In hunne herderlijke brieven verheffen zij zich tegen die artikelen der grondwet, die in strijd zijn met de onvervreemdbare rechten van de Katholieke Kerk; 'Gij moogt' - zoo is de korte inhoud van hun herderlijk gebod - 'die artikelen niet aannemen; geen vrijheid van godsdienstige gezindheid, want dat is een verderfelijk beginsel, strijdig met de leerstellingen van onze heilige godsdienst, en met de vrijheden van de Katholieke Kerk; geen begeving van de ambten, zonder te letten op de godsdienstige gezindheid; want de ambten moeten niet bekleed worden door menschen van een andere godsdienst dan de onze; onze duurste belangen, de belangen van de heilige Katholieke Kerk, hare wetten, hare zedeleer, hare tucht, zouden daardoor in de macht komen van die menschen.'

Nu de Grondwet toch wordt ingevoerd, komt er een nieuw openlijk verzet van de Bisschoppen - en alweer gericht tegen de gewetensvrijheid: 'De Katholieke Kerk legt aan het volk den plicht op, om zich te verzetten tegen de grondwet..... De Bisschoppen hebben tot plicht, gebiedend voorgeschreven door de Kerk, om te verklaren,

dat niemand, die tot hun Diocees behoort, wil hij niet de heiligste belangen van de godsdienst opgeven, wil hij zich niet schuldig maken aan een groot misdrijf, de verschillende eeden mag afleggen, die de grondwet voorschrijft, en waardoor men zich verbindt, om haar na te komen en te handhaven, of mede te werken tot die nakoming en handhaving.'

Men mag nòg zooveel eerbied hebben, als men wil, voor de godsdienstige of kerkelijke meeningen van anderen, dat heeft toch zijne grenzen; en eene regeering is niet bepaald verplicht, om geheel lijdelijk te blijven, als er openlijk verkondigd wordt, dat men haar ongehoorzaam moet zijn. De vervolgingen, tegen De Broglie en andere Katholieke geestelijken gericht, de vonnissen, tegen hen uitgesproken, mogen dus niet worden voorgesteld als tirannieke handelingen; - al is het, dat het misschien staatkundiger zou zijn geweest, die handelingen achterwege te laten of in zachtere vormen te kleeden. Dit is echter zeker, dat het Belgische volk in de eerste jaren meer stond aan de zijde van den Koning dan aan de zijde van de Bisschoppen; Reyphins, een van de Vlaamsche leden van de Tweede Kamer, sprak zelfs, in eene openbare zitting van die vergadering, op zeer krenkende wijze over De Broglie.

Wij hebben eens ergens eene vergelijking gevonden tusschen de verhouding van Koning Willem I en De Broglie met de verhouding tusschen Thomas à Becket en den Engelschen Koning Hendrik II; - zulk eene vergelijking raakt kant noch wal. Men kan zeer gegronde aanmerkingen maken op de regeeringsdaden van Koning Willem I; maar dit belet niet, dat men eerbied en hoogachting moet gevoelen voor dien vorst en nooit zijn naam in één adem mag noemen met dien van Becket's moordenaar; en wat De Broglie betreft, hij had niets van het grootsche en heldhaftige karakter van den Engelschen Prelaat. Tijdens Napoleon's bestuur dacht de Bisschop van Gent er niet aan, om zich te verzetten, zelfs dàn als zijne Kerk zeer gewelddadig werd aangerand; hij bleef een gedweeë vleier van den Franschen Keizer. Onder de regeering van Koning Willem I was, evenzoo, De Broglie een vleier van den Koning; zelfs toen de Bisschop den strijd tegen het Koninklijk gezag reeds openlijk en krachtig voerde.

Bij eene audientie in September 1815 trachtte De Broglie den Koning begrijpelijk te maken, dat de Belgische Bisschoppen in de noodzakelijkheid waren geweest, om te doen, wat zij gedaan hadden; maar dat die noodzakelijkheid hun zeer leed deed: 'Wij willen den Keizer geven, wat des Keizers is; dat is altijd geweest, en zal altijd zijn, het richtsnoer van het gedrag der Bisschoppen en van de Katholieke geestelijkheid.' - Heel mooi gezegd; maar het komt toch, eigenlijk, daarop neer: 'Koning, wij gehoorzamen u onbeperkt - behalve daar, waar wij het beter oordeelen, u *niet* te gehoorzamen'; en om dat niet gehoorzamen te verzachten, bezigt De Broglie, jegens den Koning, de onderdanigste, de meest vleiende taal: 'als soeverein

zijt gij het beeld Gods op aarde'; verder spreekt hij van: 'de rechtvaardigheid en goedheid van uw hart.... uw edel gemoed' (*votre belle âme*, nog sterker uitdrukking dan onze vertaling).... 'O Koning, die zoo verdient bemind te worden..... Een soeverein, voor wien mijn hart warm klopt'; en meer zulke uitdrukkingen, waartoe misschien een geestelijk heer zich gerechtigd acht, maar die in den mond van een leek zouden veroordeeld worden als pluimstrijkerij en valschheid.

Koning Willem I ging zijn gang, in weerwil van den tegenstand van de Bisschoppen; en in de eerste jaren ondervond hij geene ernstige bezwaren bij de heerschappij over België. Maar in den zomer van 1825 ging de Koning over tot handelingen, die onbegrijpelijk ondoordacht en vermetel waren en die de voornaamste oorzaak zijn geweest van de Belgische omwenteling van 1830: hij wilde het onderwijs van de Katholieke geestelijkheid tot eene regeeringszaak maken; op soortgelijke wijze, waarop hij te werk ging ten opzichte van de Hervormde gemeenten.

Die besluiten van 1825 schreven hoofdzakelijk voor: dat de atheneae, de Latijnsche scholen, de collegiën zouden staan onder den Minister van Binnenlandsche Zaken; dat, zonder de machtiging van dien Minister, geene nieuwe instellingen van dien aard mochten worden opgericht; dat aan eene der Belgische Universiteiten een *Collegium philosophicum* zou worden verbonden, ten behoeve van de jongelingen, die den Katholieken priesterstand willen intreden; dat die jongelingen eerst na het goed voleinden van de studiën aan het *Collegium philosophicum* mochten worden opgenomen aan eene der Bisschoppelijke seminariën; en dat geen Belg, die buitenslands had gestudeerd, aan eene der Belgische universiteiten mocht worden opgenomen of eenig geestelijk ambt of waardigheid in Nederland mocht bekleeden.

Die noodlottige besluiten van 1825 kunnen door niemand ernstig worden verdedigd; zij maken misschien den ergsten misslag uit in de regeering van Koning Willem I; - en bij ieder ander vorst zou men nog de verontschuldiging kunnen aanvoeren: hij heeft toen een zeer slechten raadsman gehad; - bij dezen Koning, die niet gewoon was naar raadslieden te luisteren, gaat die verontschuldiging niet op.

Dat Willem I hierbij te goeder trouw handelde en in gemoede meende, zijn plicht te doen, dat kan men zonder eenige bedenking aannemen: 'Ik moet vastheid en samenhang geven aan het Koninkrijk der Nederlanden; ik moet dus allereerst zorgen, dat het onderwijs goed zij, dat kennis en wetenschap algemeen doordringen; de Katholieke geestelijkheid, die een zoo machtigen invloed heeft op het volk, moet dus in België bestaan uit kundige, verlichte mannen, die zich verbonden achten aan hun Koning, aan hun land, en die geenszins de onderdanen, de werktuigen zijn van eene vreemde mogendheid' - zoo kan, zoo zal, denkelijk, 's Konings gedachtengang zijn geweest, toen hij die besluiten van 1825 nam; - maar daarbij was uit het

oog verloren, te onderzoeken, of hij het recht had, om die besluiten te nemen, en of - indien men al eens wilde heenstappen over die vraag van het recht - er veel kans was, om die besluiten uit te voeren; of er niet groot gevaar in was, om dit te ondernemen.

Recht had de Koning hierin niet in het allerminste. Hoe kan - is met grond gevraagd - een Hervormd, een Kalvinistisch Koning zich aanmatigen, om de uitsluitende leverancier te zijn van de Roomsch-Katholieke geestelijken, die België noodig heeft? De Bisschop van Namen zeide: 'Als de leerlingen van het *Collegium philosophicum,* wier studiën niet geleid zijn door de geestelijkheid, door de Bisschoppen worden afgewezen, omdat zij de ware roeping missen en niet verdienen, opgenomen te worden in onzen gewijden stand, dan hebben wij geene geestelijken.' - Hiertegen valt niet veel in te brengen.

Zeker, het is zeer wenschelijk, dat de geestelijkheid bestaat uit kundige, verlichte mannen; dat werkt heilzaam; dat bevordert het volksgeluk; dat ontwikkelt en veredelt het menschdom; - maar dat is buiten den werkkring van de regeering; hierover moet de Kerk zelve beslissen; zij moet weten, wat de verplichtingen zijn, waaraan zij hare geestelijkheid moet onderwerpen; en wanneer nu die Kerk het nut van kennis en verlichting ontkent en bestrijdt, - ja, dan kan men dat betreuren, dan kan men dat hoogelijk afkeuren en veroordeelen; maar daarbij moet het ook blijven; men moet eindigen met zich te onderwerpen aan de beslissing van de Kerk; want zij alleen heeft het recht, om hier te beslissen.

'Wij stellen het recht op zij; het algemeen belang gebiedt dit' - dat is eene redeneering, die, meer dan eens, door eene regeering is gebezigd en die een enkelen keer tot iets goeds heeft geleid; - in het algemeen echter niet; in het algemeen is iedere afwijking van het recht af te keuren, ook uit het oogpunt van het belang. - Maar was uit die besluiten van 1825 voordeel te verwachten? Kon men erop aan, dat de invoering van die besluiten geen tegenstand zou ondervinden, geene aanleiding zou geven tot botsing, tot strijd? of was men er zoo zeker van, dat men dien tegenstand zou te boven komen; dat men overwinnaar zou zijn in dien strijd? Volstrekt niet.

Op het goedgezinde des Konings bij die handelingen van 1825 is niets af te dingen; het is onwaar, dat de Koning tot die handelingen werd gedreven door een geest van ongodsdienstigheid, door zucht, om het Protestantismus uit te breiden, door vijandschap tegen de Roomsch-Katholieke kerkleer; - niets van dat alles is waar. Willem I was volstrekt niet ongodsdienstig; hij was volstrekt geen ijveraar voor de Hervorming; hij was volstrekt geen vijand van het Katholicismus. Maar hij wilde in Nederland een verlicht, verstandig, verdraagzaam Katholicismus, een Katholicismus, dat hem geene zwarigheden in den weg legde, dat zich naar hem voegde, dat hem gehoor-

zaamde; zoover had hij het gebracht met de Hervormde Kerk, zoo wenschte hij het ook te doen met de Belgische Katholieken.

Willem I hield er soms van, om in twistgesprek te treden met de menschen, die hij wist, dat anders dachten dan hij; - dat is nog al meer eene Koninklijke liefhebberij; meestal gaat zij echter gepaard met den duidelijk te kennen gegeven wensch, dat bij dit twistgesprek het gelijk, per slot van rekening, aan de zijde van den Vorst zal blijven. Eens - zoo wordt verhaald - was de Koning in gesprek met een hooggeplaatst Belgisch geestelijke over de verhouding van de Belgische Katholieken tot den Pauselijken Stoel. ‘Maar’ - zeide de Koning - ‘gij praat mij altijd van Rome en van den Paus; als wij in België goede pastoors hebben en goede Bisschoppen, kunnen wij het dan niet doen zonder Paus?’ - ‘Uwe Majesteit, als wij goede Ministers hebben, kunnen wij het dan doen zonder Koning?’ - Bij dit meer gevatte dan eerbiedige antwoord was echter uit het oog verloren, dat de Koning dan toch altijd tot het land behoort en de Paus daaraan vreemd is.

Maar, goedgezind moge de Koning zijn geweest bij het nemen van die besluiten van 1825, die besluiten getuigen toch van eene groote verblinding, van een jammerlijk staatsbeleid. Was het niet de ongerijmdheid zelve, om te verwachten, dat de Paus de opleiding en het onderwijs van de Katholieke geestelijken uit zijne handen zou geven, hij, die de opleiding en het onderwijs ook der leeken zoo gaarne geheel in zijne macht heeft? Moest ook de wereldsche kennis en wetenschap doordringen tot de aanstaande geestelijken en hun denkbeelden ingeven, misschien verderfelijk voor het geloof en geheel in strijd met de Kerkleer? Dat het Pausdom de gevaren niet zou inzien, die voort moesten vloeien uit eene vrije en wereldsche opleiding van de Katholieke geestelijken, in wiens hoofd kon zoo iets opkomen? Dat het Pausdom zijne uiterste krachten zou inspannen, om die gevaren af te wenden, en dat het daarbij had te beschikken over groote en overweldigende krachten, dat had men moeten inzien en begrijpen; en ook daarom had men geene worsteling moeten beginnen, die nooit met een goed einde kon worden bekroond. Een legerhoofd moet, immers, zonder volstrekte noodzakelijkheid geen slag leveren, als hij zeker weet, dat hij daarbij de nederlaag lijdt en dat die nederlaag noch voordeel noch eer kan geven, niets dan schande en verderf!

Willem I heeft dien gewonen regel van het gezond verstand in 1825 geheel uit het oog verloren; hij heeft op roekelooze wijze den kamp aangevangen, dien hij spoedig op weinig eervolle wijze heeft moeten opgeven; hij heeft spoedig de wapens moeten neerleggen voor de Pauselijke macht; zijne regeerkracht is daardoor verkleind geworden, het Koningschap in waardigheid verminderd; de volksmassa's in België, opgezweept door de geestelijkheid, hebben zich toen vijandig verklaard tegen den Koning en zich aangesloten bij de liberale oppositie.

Die aansluiting is voornamelijk bewerkt geworden door een merkwaardig staatsman, een Luxemburger van geboorte en van oud-adellijke afkomst, de Baron Étienne Constantin de Gerlache.

De Gerlache kan men beschouwen als gedurende jaren het hoofd en de leider te zijn geweest van de Katholieke partij in België; hij was voor die partij in sommige opzichten, wat bij ons Groen van Prinsterer is geweest voor de partij der Protestantsche orthodoxen. Daar waren meer punten van overeenkomst tusschen die twee mannen: beiden waren, door hunne fortuin, geheel onafhankelijk; beiden waren gevormd door grondige wetenschappelijke studiën; beiden zijn opgetreden als schrijvers, als geschiedschrijvers; beiden hebben in staatszaken een schitterenden werkkring gevonden. Maar men moet de overeenkomst niet te ver willen uitstrekken: De Gerlache staat verre beneden Groen als schrijver, niet alleen wat het grondige der studie van de geschiedenis aangaat, maar ook wat den stijl betreft; de onovertrefbare keurigheid van Groen's taal bereikt De Gerlache nooit. Daarentegen was de Zuid-Nederlander veel meer staatsman: hij wist te geven en te nemen; zich daar, waar het voordeel aanbracht, te plooien en te voegen; vorsten en grooten voor zich te winnen door beleefdheden, of zich met forsche gestalte te verheffen, om in eene raadsvergadering eene krachtige en gebiedende stem te doen weerklinken. De vraag, die Thorbecke tot Groen richtte: ‘Kunt gij regeeren?’ behoefde nooit aan De Gerlache te worden gedaan.

In 1785 geboren, had De Gerlache zijne jeugd te Parijs doorgebracht, maar was bij de oprichting van het Koninkrijk der Nederlanden naar zijn vaderland teruggekeerd en had zich in de stad Luik gevestigd. Hij werd daar rechterlijk ambtenaar en snel bevorderd; wat hij te danken had aan zijne oude afkomst, zijn geldelijk fortuin, zijne groote kunde en bekwaamheid - en ook, misschien, aan het talent, dat hij in hooge mate bezat, om, zonder de waardigheid van zijn karakter weg te gooien, de gunst der machthebbenden te winnen; er was iets in hem van *l'austère intriguant* - de woorden, die wel eens op Guizot zijn toegepast.

De verkiezingen voor de Tweede Kamer der Staten-Generaal werden toen gedaan door de Provinciale Staten en meestal oefende de regeering een belangrijken invloed daarop uit; te Luik was toen een voornaam personage in dat opzicht, de Griffier van de Provinciale Staten, een Hollander, altijd werkzaam in den geest van Willem I; De Gerlache was bevriend met dien Griffier; de gunst des Konings wist hij te winnen, en het gevolg hiervan was, dat in het jaar 1824 de Staten van Luik ter Tweede Kamer afvaardigden den Baron De Gerlache. Het paard van Troje was binnengehaald.

Tot dien tijd toe was er in de Tweede Kamer, noch in de Hollandsche helft noch in de Belgische, iets geweest, wat eigenlijk oppositie

kan worden genoemd; daar waren leden, die wat vrijer en krachtiger spraken dan anderen, die niet altijd lof overhadden voor de handelingen van de regeering; maar het had niets van een eigenlijk bestrijden van de regeering, van een aandringen op wijziging of verandering van regeerstelsel; - trouwens, hoe zou dit ook mogelijk zijn geweest? Men had immers niet te doen met een Minister, of met een Ministerie; men had te doen met den Koning. Wil men een sprekend bewijs, hoe weinig de Tweede Kamer toen beduidde, hoe weinig zij de gezindheid van het Belgische volk vertegenwoordigde, men lette op het zeer klein aantal leden, - een half dozijn op een geheel cijfer van 110 - dat zich tegen de besluiten van 1825 verklaarde, die besluiten, die door geheel het Katholieke België werden veroordeeld.

Onder de weinige leden van de Kamer, die zich vijandig verklaarden tegen de wijze, waarop Koning Willem I het onderwijs wilde regelen van de Katholieke geestelijkheid in België, behoorde De Gerlache; die tegenstand zelf was evenwel veel minder merkwaardig dan de gronden, waarop hij rustte. Terwijl andere Katholieke leden van de Kamer de zaak uit het theologisch standpunt beschouwden, zich op de Trentsche kerkvergadering beriepen en kerkelijke teksten bijbrachten, plaatste De Gerlache zich op een geheel ander terrein: hij nam de rol op zich van kampvechter voor de vrijheid en heeft die rol volgehouden tot aan de omwenteling van 1830. ‘Vrijheid in alles, en voor allen’, was toen het beginsel, door De Potter verkondigd; - woorden, die, als men ze in alles zou willen toepassen, tot ongerijmdheden zouden leiden; maar woorden, die eene uitmuntende leus vormden, om de volksdriften in beweging te brengen; daartoe kan men zelfs met minder leus volstaan; zie maar, wat er in onze dagen al niet verricht wordt met de woorden: ‘strijd tegen het kapitaal’, eene prachtige leus, maar die geen mensch begrijpt!

De Gerlache sloot zich aan bij dat geroep om algemeene vrijheid voor iedereen: ‘Wij moeten’ - zeide hij - ‘niet alleen vrijheid van onderwijs hebben, maar ook vrijheid van godsdienst, vrijheid van drukpers. Geene vrees voor het ultramontanismus: het ultramontanismus bestaat niet meer; de Jezuiëten hebben wij verwijderd. Weg met hen, die geen verschil van meening dulden! Weg met de staatkunde van Filips II en van Lodewijk XIV!’ In zijn vurigen ijver ging De Gerlache zóóver, dat hij de volkssoevereiniteit verkondigde en zich daarbij beriep op niemand anders dan op den grooten Zwijger, op Prins Willem I, ‘den grondlegger van Holland's vrijheid, een der voorouders van den grondlegger van Engeland's vrijheid, een vorst van hetzelfde stamhuis als de grondlegger der vrijheid van België’. - Nog in het voorjaar van 1830 werd dat gezegd.

Wel denkelijk heeft menig Bisschop of hooge geestelijke der Katholieke kerk wat zuinig gekeken, toen De Gerlache zoo openlijk en

zoo stellig optrad als de verkondiger en kampvechter van alle mogelijke vrijheden: ‘Dat ging wel wat ver; dat kon de kerk wel eens in ongelegenheid brengen.’ - Trouwens, dit is eene ongelegenheid, die de Katholieke kerk wel eens meer ondervindt.

Het Katholicismus heeft iets groots, iets heldhaftigs, iets dichterlijks; het werkt daardoor soms krachtig op een uitstekenden geest, op een vurig gemoed; en meer dan eens hebben groote geleerden, groote denkers, dichters, redenaars zich aangespoord gevoeld, om met de wapenen des geestes de instellingen van het Katholicismus te verdedigen en te verheerlijken; - men behoeft, om dit aan te toonen, niet op te klimmen tot de grijze oudheid, tot ver vervlogen eeuwen, zelfs niet tot Bossuet en Pascal; nog in onzen tijd, zelfs in ons vaderland, zou men de namen kunnen noemen van zulke uitstekende kampvechters voor de Katholieke instellingen.

Het Pausdom aanvaardt den krachtigen bijstand van zulke mannen - maar het aanvaardt dien soms met eenigen schroom, met eenig wantrouwen. Kan de Kerk altijd met volkomen zekerheid bouwen op den voortdurenden steun van die kampvechters? Zal hun heldere en krachtige geest de leemten en gebreken van eene kerkleer niet spoedig doorzien, of zich altijd blindelings blijven onderwerpen aan die kerkleer? Kunnen een warm hart, een vurig dichterlijk gemoed ongevoelig blijven voor de eischen van menschelijkheid, van recht, van waarheid, ook dán, als die eischen lijnrecht aandruischen tegen wat de Kerk gebiedt? Dat fiere, mannelijke karakter, dat zich zijne waarde bewust is en de overtuiging met zich voert, dat het bestemd is, om te gebieden en niet om te gehoorzamen, zal dat altijd zich vergenoegen met eene ondergeschikte rol te vervullen, en lijdelijk altijd de voorschriften opvolgen, door minder begaafden uitgevaardigd? of denkt men, dat bij geniale mannen de eerzucht altijd is uitgedoofd?

Het is volstrekt niet bevreemdend, dat soortgelijke vragen soms oprijzen bij de hoofden van de Katholieke Kerk en hen met eenige aarzeling de hulp doen aannemen, hun zoo vrijwillig en met zoo warmen ijver aangeboden; morgen kunnen die helpers van heden in tegenstanders verkeeren; de voorzichtigheid gebiedt dus, hun niet onbepaald te vertrouwen, zich niet onvoorwaardelijk bij hen aan te sluiten; hij, die heden de hevigste, de welsprekendste kampvechter is voor het Pauselijk gezag, is morgen de met warme overtuiging bezielde bestrijder van dat gezag; - zie maar De la Mennais.

Maar of nu de Belgische Bisschoppen wel eens bezorgd zijn geweest over de vrijheidsgezinde taal van De Gerlache, toch wist hij hen te overreden, dat het toen zaak was, om zulk eene taal te voeren; hij wist hen de leiding te doen volgen, die hij toen gaf aan de Katholieke oppositie in België; hij wist zich te doen gehoorzamen en het hoofd van die oppositie te blijven. Heeft De Gerlache de Bisschoppen ten volle ingelicht aangaande wat hij eigenlijk wilde doen, wat hij eigen-

lijk bedoelde met voor vrijheidsman te spelen? - Stellig blijkt dit nergens uit, maar het heeft wel eenige waarschijnlijkheid; bij eene volledige biecht zou hij tegen de hooge geestelijkheid hebben kunnen zeggen: ‘Och, maak u niet zoo ongerust over mijne liberale theorieën; het zal zoo'n vaart niet loopen. Ik ijver voor de vrijheid, ja, maar niet uit liefde voor de vrijheid, maar om daardoor tot macht te geraken; door dat ijveren winnen wij de liberale partij in België; zij sluit zich dan bij ons aan, en met haar vereenigd, kunnen wij dan de heerschappij van den Hollandschen Koning doen vallen, die gebleken is, gevaarlijk te zijn voor onze kerkelijke instellingen. Zijn wij eenmaal de sterksten, hebben wij de overwinning behaald, dan kunnen wij verder zien, wat er gebeurt; wij hebben ons tot niets onvoorwaardelijk verbonden. Voor ons is de vrijheid geen *doel,* maar *middel*: het is ons te doen om de heerschappij.’

Natuurlijk wordt hier niet gezegd, dat De Gerlache zóó gesproken *heeft*; maar dat hij zóó had kunnen spreken, is ontwijfelbaar; want hij heeft zóó gehandeld. Toen de Belgische omwenteling van 1830 was gelukt en de Katholieke partij de overwinning had behaald, had die partij niets vaardiger te doen, dan de door haar voorgestane liberale beginselen, het eene voor, het andere na, netjes over boord te zetten; die beginselen hadden gediend, zoolang men de zwakste was; nu had men ze niet meer noodig; nu waren zij hinderlijk. In zijne schriften sloeg De Gerlache een geheel anderen toon aan dan bij zijne vroegere adviezen in de Tweede Kamer; van een vrijheids-apostel werd hij een kampvechter voor absolutismus en gewetensdwang. De vroegere lofrede op Prins Willem I werd vergeten; zelfs werd het onthoofden van Egmond betreurd - omdat het geen nut had, dezen het leven te benemen; men had ‘den Zwijger’ moeten treffen. De wreede vervolging van de Hervormden in ons land door Keizer Karel V werd genoemd iets noodzakelijks, iets onvermijdelijks; Filips II en Alva werden afgeschilderd als menschelijke en gevoelige wezens; - en het ongeluk wil, dat bij die zoo stuitende oordeelvellingen De Gerlache zich beroept op Groen van Prinsterer, die in de *Archives* over Filips en Alva gesproken heeft op eene wijze, niet zoo hemelsbreed verschillend van de taal van De Gerlache.

Er zijn er, die beweren, dat de taak van een geschiedschrijver zich daartoe moet beperken, de geschiedkundige handelingen toe te lichten en de oorzaken en drijfveeren te onderzoeken, - zonder die handelingen zelven te roemen of te veroordeelen; - die bewering mist allen redelijken grond; zij, die den geschiedschrijver tot zulk eene taak willen beperken, doen te kort aan de majesteit van de geschiedenis. Zeker, de geschiedschrijver moet geen partijman zijn; ernstig en gemoedelijk moet hij de waarheid zoeken; hij moet het *voor* en het *tegen* hooren en overwegen, zooals een rechter dat doet; - maar evenals een rechter moet hij over de geschiedkundige handelingen, over de

geschiedkundige menschen een oordeel, een vonnis uitspreken; het is niet voldoende, dat hij duidelijk doet uitkomen, welke oorzaken, welke drijfveeren Tiberius of Filips II tot de door hen gepleegde wreedheden en misdaden hebben gebracht; duidelijk en met kracht moet hij zeggen, dat het wreedheden en misdaden zijn geweest. De onverschilligheid omtrent goed en kwaad is eene groote ondeugd, is eene ondermijning van zedelijkheid en waarheid; de geschiedschrijver blijve vrij van die onverschilligheid; zijne roeping staat daartoe te hoog.

De Gerlache, als geschiedschrijver, verdient daarom blaam en afkeuring; - hoe is het met hem gesteld als staatsman?

Het is in een staatsman te begrijpen, te rechtvaardigen soms, dat zijne staatkundige meeningen niet altijd dezelfde blijven; de tijd, de ondervinding, de studiën en overwegingen van lange jaren kunnen soms tot geheel andere inzichten brengen; - verandering van inzichten, om *die* redenen, is volstrekt niet af te keuren, is zelfs lofwaardig; want zij toont aan, dat het verstand vatbaar is voor ontwikkeling en overtuiging Dat men van inzichten wisselt, omdat de omstandigheden dit eischen, omdat het belang van de zaak dit vordert, dat is, strikt genomen, af te keuren; - maar toch, in dit opzicht moet men niet al te streng zijn, maar iets inschikken aan het gebrekkige, dat alle menschelijke zaken aankleeft; een staatsman doet soms, wat hij *kan*, niet altijd, wat hij *wil* en *moet.* Die inschikkelijkheid heeft echter hare grenzen; zij mag niet te ver gaan; en het is onmogelijk, om zich op haar te beroepen tot verdediging van De Gerlache, als hij de beginselen van vrijheid gebruikt, om daarmede dwingelandij en gewetensdwang te verbergen. Zulk eene handeling moet men veroordeelen; zij vergrijpt zich aan eer en goede trouw; zij is onzedelijk en misdadig.

De vereeniging van de liberale met de Katholieke partij in België kan gerekend worden in 1829 geheel tot stand te zijn gekomen. Geheel vlot ging het niet met die vereeniging; daar was aarzeling, mistrouwen bij beide partijen. ‘Wij sluiten ons aan bij de liberale partij, hoewel wij in het godsdienstige geheel van haar verschillen,’ - zoo nagenoeg sprak *Le Catholique*, een Gentsch dagblad; en het dagblad van Lebeau, *Le Politique,* antwoordde daarop: ‘Het is ons onverschillig, wat de aanleiding is tot den overgang van de Katholieke partij naar het liberalismus; genoeg, die overgang is er en maakt het ons dus tot plicht, om ons bij de Katholieke partij aan te sluiten; want het zou eene al te dwaze logica zijn, indien wij nu tot het absolutismus overgingen, omdat de Katholieke partij de liberale beginselen heeft aangenomen.’

Maar, met aarzeling of niet, de vereeniging van de beide partijen kwam tot stand; en dit feit, dat een beslissenden invloed heeft gehad op den loop der gebeurtenissen, is voor een goed deel het werk geweest van De Gerlache.

(*Wordt vervolgd.*)

Letterkunde.

Het middeleeuwsch lierdicht.

G. Kalff. Het lied in de middeleeuwen, Leiden E.J. Brill.

I.

Het is nog niet lang geleden, dat ik mij op een bekoorlijken zomeravond bevond in de Overveensche duinen, waar men zich verbeeldt, bij helder zonlicht de golvende zee te kunnen bespeuren, opdoemend achter dat golvend veld van spaarzaam begroeid duinzand. Hier en daar teekent zich een torentje aan den horizont af, maar overigens ziet men, met den rug naar het oude Haarlem gekeerd, niets dan de vrije lucht en de vrije vlakte. Juist aan dat ruime vergezicht, die schijnbare onbegrensdheid, ontleent het Kennemerland eene eigenaardige aantrekkelijkheid, en vreemd is het niet, wanneer men juist dáár denkt aan den voortijd, toen, om met David Jacobus van Lennep te spreken, ‘de zwierende lok met den goudgelen glans Brinio, den duinheer, van 't hoofd werd geschoren’. Niet veraf verheft zich de Blinkert, waar eenmaal Witte van Haemstede de Hollandsche leeuwbanier ontplooide en de Kennemers samenstroomden, om den triomftocht der overmoedige Vlamingen in eene nederlaag te doen verkeeren. Ik kwam daar juist vandaan en werd er onwillekeurig toe gebracht, in mijne verbeelding het landschap met middeleeuwsche figuren te stoffeeren, toen mij als eene ware verrassing onverwachts het eenvoudig, welluidend liedje in de ooren klonk:

‘Toen ik op Nederland's bergen stond,
Toen keek ik het zeegat in;
Daar zag ik een scheepje zeilen,
Daar zaten drie ruitertjes in;
Een van die drie was naar mijn zin.’

't Was als eene stem uit den voortijd, die zich door de duinen deed hooren en die mij even frisch en jeugdig klonk, als zij dat eeuwen vroeger had gedaan. Ofschoon mij het lied op dat oogenblik trof, was het toch niet voor het eerst, dat ik het hoorde aanheffen. Ook even buiten Rotterdam, aan de oevers van de Rotte, had ik het wel gehoord; en toen ik nog een kleine jongen was, had, in hetzelfde Kennemerland, een dienstmeisje mijner ouders het mij voorgezongen en had ik het geleerd als iets, wat ieder welopgevoed kind behoort te kennen, als de versjes van Van Alphen en de sprookjes van Moeder de Gans of van den Duizend-en één-Nacht.

Had men mij toen verteld, dat het al uit de middeleeuwen dagteekende, minstens vierhonderd jaar oud was, ik zou dat toen zeer natuurlijk hebben gevonden, want het kind kan zich moeilijk begrijpen, dat al wat bestaat, niet altijd evenzoo is geweest, als hij het eerst leert kennen, daar voor hemzelf niets veroudert, allerminst liedjes en verhalen, die hij zich zelfs verscheiden malen achtereen met hetzelfde genoegen kan laten voorzingen en vertellen. Zooals het kind is ook het volk: het oude en bekende blijft bij het volk geliefd, juist omdat het oud en bekend is. De beschaving alleen, door het denken geleid, waagt zich in het onbekende.

Van hetzelfde liedje, dat mij in Noord- en Zuid-Holland had tegengeklonken, vertelt Hoffmann von Fallersleben, dat het in 1854 op een vliegend blad te Amsterdam verspreid en daar gezongen werd; Willems deelde het mee, zooals hij het in de omstreken van Kortrijk hoorde; en nu onlangs bleek het mij, dat het ook in Groningen onder burgerlieden vrij algemeen bekend is. Oude Rosa, de Jodin, had het daar met andere, oude en nieuwe liedjes, aan de straatjeugd voorgezongen, en zelfs nog aan het kroost van die straatjeugd twintig en dertig jaar later; en daarbij had zij het ook verkocht op losse blaadjes of in liedboekjes, waarvan de *Overtoomsche Marktschipper* met zijne vervolgen in Groningen het meest gewilde was, en niet alleen dáár, maar het geheele land door, zoodat er tegenwoordig nog jaarlijks niet minder dan achthonderd exemplaren van worden verspreid.

Het liedje in quaestie komt ook nog voor in een, blijkens den titel zeer modern, liedboek, namelijk *De Haarlemsche Spoorwagen*, en zal, hoewel hier en daar gewijzigd en uitgebreid, daarin wel afkomstig zijn hetzij van het *Oudt Amsterdamsche Liedboek* uit het eind der 17de eeuw, hetzij van het *Oudt Haerlems Liedboek*, reeds in 1648 en later herhaaldelijk, minstens 27 maal, gedrukt. In twee andere liedboekjes, die met de twee genoemde in de 17de en 18de eeuw de belangrijkste en meest gezochte waren, namelijk in het zoogenaamde *Mopsje* of *'t Groot Hoorns, Enkhuyser, Alkmaarder (Edammer) en Purmerender Liedeboek* in twee deeltjes, waarin oudere liedboekjes ('t eerste van ± 1630) vereenigd zijn, en in *Thirsis Minnewit* (van 1712?) heb ik het tevergeefs gezocht. Toch treffen wij

het ook elders en wel veel vroeger aan, namelijk in *Een schoon liedekensboek van Jan Roulans te Antwerpen in* 1544, eene rijke verzameling van 241 liederen, die echter slechts in één exemplaar op de Wolfenbuttelsche bibliotheek is bewaard gebleven, maar, onder den titel *Antwerpener Liederbuch vom Jahre* 1544, door Hoffmann von Fallersleben, den hoogst verdienstelijken beoefenaar van onze middeleeuwsche letterkunde in 't algemeen en van het middeleeuwsch lied in 't bijzonder, in 1855 opnieuw is uitgegeven. Eindelijk komt het lied, misschien gedeeltelijk in den oudsten vorm, voor in een handschriftje met 26 liedjes achter een, in de bibliotheek der Leidsche hoogeschool zich bevindend, exemplaar der *Souterliedekens* van Willem van Zuylen van Nyevelt, van 1540, en daaruit door P.A. Tiele in het achtste deel der *Dietsche Warande* meegedeeld. Door deze liedboeken te noemen, heb ik tevens de voornaamste bronnen aangewezen, waaruit men het wereldlijk lied van de 15de en 16de eeuw bij ons kan leeren kennen, soms zelfs in verscheidene, min of meer van elkaar afwijkende redacties. Voor het lied van de 13de en 14de eeuw, evenals voor de geestelijke of stichtelijke liederen, zijn oudere bronnen te vermelden.

Volgens de redactie van het Leidsche handschrift begint ons lied aldus:

> ‘Ic stont op hooghe berghen,
> Ic sach daer soo diepen dal;
> Ic sach dat boeyken comen,
> Dat my troost gheven sal.’

Dan gaat het meisje, dat zóó sprekende wordt ingevoerd, ‘dat boeyken’ te gemoet en schenkt hem uit een gouden kop den koelen wijn te drinken als teeken, dat hij haar welkom is; maar hij verwijt haar hare armoede en daarop verklaart zij, in een klooster te zullen gaan. Als hij nu, minder heusch, te kennen gegeven heeft, dat hij gaarne zou weten, ‘hoe nonnen haer cleederkens staen’, antwoordt zij hem met eene soort van spreuk: ‘al lachende sijn si ghemaket, al screyende aenghedaen’, en zij begeeft zich in het klooster. Na drie jaren heeft ‘diezelve ridder’ berouw: hij geeft zijn paard de sporen, klopt aan het klooster aan en vraagt ‘die joncste sustere’ te spreken, maar ontvangt ten antwoord, dat zij ‘niet mach uytcomen’, omdat zij ‘Jhesus bruyt’ is. Op zijne verklaring echter, dat hem dan het hart zal breken, komt zij toch te voorschijn, doch ‘dat haer was afghescoren, die liefde was al ghedaen’, heet het, en met die woorden eindigt het lied.

In Duitschland werd het gezongen in de 16de eeuw, doch slechts de eerste twee versregels kennen wij ervan uit dien tijd, en zij komen zóó letterlijk met de aangehaalde Nederlandsche verzen overeen, dat

men dienvolgens ons lied voor eene vertaling uit het Duitsch heeft verklaard en tevens de meer bekende aanvangsregels in andere redacties:

> ‘Ic stont op hoghe berghen,
> Ic sach ter seewaert in’,

van jonger dagteekening heeft genoemd. Dat laatste nu is niet strikt noodig. Doen de hooge bergen aan Duitschland of Zwitserland denken, de *zee* schijnt letterlijk aan het Duitsch ontleend te zijn en had als *meer* moeten vertaald worden. Daarbij ook alleen kunnen de drie ruiters in het scheepken behooren, die niet alleen in alle verdere Nederlandsche redacties voorkomen, maar ook in de jongere Duitsche, waarvan er vier worden opgegeven in Mittler's *Deutsche Volkslieder* en in de Deensche bewerking van het lied, die, evenals de onze, uit het Duitsch afkomstig schijnt. Ongetwijfeld zijn die ruiters ouder dan het ‘boeyken’, waaruit Friesche, misschien Engelsche, invloed spreekt of waarin men, wat ik eer zou willen gelooven, de Brabantsche uitspraak van ons woord ‘bootje’ zal moeten zien.

Eene eigenaardig Nederlandsche, alles behalve dichterlijke wijziging heeft het lied reeds in de 16de eeuw ondergaan, door als drijfveer voor 's ridders terugkeer het overlijden van 's meisjes vader op te geven, waardoor zij - wat toch vooruit wel te voorzien had moeten zijn - de rijkste erfdochter van het land wordt. Ook is in diezelfde redactie - die van het Antwerpsch liedboek - ieder couplet met een vijfden, volkomen overbodigen regel vermeerderd.

Als men het lied tegenwoordig hoort, verneemt men nog de zeer moderne bedreiging van den ruiter, dat hij ‘het klooster in brand zal steken met zwavel en met kruit’, indien het nonnetje niet naar buiten komt, en de schildering van het nonnetje ‘met opgestroopte mouwtjes’, dat vóór den ruiter kwam staan, ‘toen het klooster in volle vlam stond’. Met de jongere Duitsche redacties heeft ook deze Hollandsche, evenals eene andere uit de omstreken van Kortrijk, een aanhangsel gemeen, dat ten deele ontleend is aan een ander, nog beroemder lied: ‘Het daghet in den Oosten’. Bij eene fontein, heet het, heeft de ruiter zich doodgeschoten (of er zich in verdronken), en als het nonnetje uitgaat, om brood te halen, vindt zij hem daar. Zij is diep bedroefd, neemt het lijk van den geliefde op den schoot en vraagt met de woorden uit ‘Het daghet’:

> ‘En is hier geenen heere
> Of geenen edelman,
> Die my hier dezen dooden
> Ter eerde bestellen kan?’

Dat twee oude liedjes na verloop van tijd aan elkaar het een of ander ontleenden, ja, zelfs met elkaar tot één geheel samensmolten,

behoort niet tot de zeldzaamheden, maar maakt het onderzoek naar den oorspronkelijken vorm der liederen hoogst moeielijk.

Ik heb eenigszins uitvoerig over dit liedje gehandeld, om te doen zien, welk eene lange en in vele opzichten belangrijke geschiedenis de middeleeuwsche liedjes hebben en hoeveel levensvatbaarheid zij vaak bezaten, ook al moesten zij nu en dan eene verjongingskuur ondergaan.

Of die liedjes ook nu nog lang zullen blijven leven in den mond des volks? Of zij eene even lange geschiedenis in de toekomst zullen hebben, als zij in het verleden hadden? Natuurlijk is het antwoord op die vraag alleen door een profeet te geven; doch eenige opmerkingen dienaangaande zijn wel te maken. De bekoring, die zij zoovele eeuwen hebben geoefend, ging bij die liedjes niet alleen uit van vorm en inhoud, maar ook van de wijzen, waarop zij gezongen werden, en menig liedje zelfs was reeds lang vergeten, terwijl op de wijze, waarop het eertijds gesteld was, andere liedjes weerklonken. Daarom was het een veeg teeken, dat ik door eene Groningsche jongedochter met zekere minachting van de ‘droomerige wijzen’ hoorde spreken, waardoor de liedjes, die hare ouders nog zongen, haar en hare vriendinnen verveelden. Zij hadden liever ‘wat vroolijks’ en vooral ‘wat nieuws’, en bleken daaronder bijna uitsluitend jammerlijk vertaalde café-chantantliedjes, comische tooneelcoupletten en enkele orgeldeuntjes te verstaan. De gewone kermis- en straatliederen komen hier natuurlijk niet in aanmerking: zij behooren al tot het erbarmelijkste, wat er gezongen of uitgeschreeuwd wordt, zullen wel in geene enkele eeuw minder flauw, plat en onzinnig geweest zijn en hebben uit den aard der zaak een zeer ephemerisch karakter. Burgerlieden, die ook in huis of bij huiselijke feesten nog wel eens zingen, zijn de eenigen, onder wie de middeleeuwsche liedjes kans zouden hebben, te blijven voortleven; maar die kans begint, zooals ik zeide, zeer gering te worden.

Daarentegen neemt de belangstelling in die liederen bij de beschaafden meer en meer toe; doch het is eer eene soort van letterkundige of antiquarische belangstelling, en de toestand der maatschappij is tegenwoordig niet van dien aard, dat een liedje als ‘ic stont op hoghe berghen’ veel kans heeft, de moderne Duitsche liedjes te verdringen of de koorzangen uit oratoria, die het zanglievend Nederland overal naar de strenge regelen der kunst instudeert. Zelfs Heije is er, ondanks zijn grooten invloed op muzikaal gebied, niet in geslaagd, het oude volksgezang in nieuwen vorm te doen herleven.

Zullen wij dat bejammeren? Zullen wij mee instemmen in dat volle koor van klagers, dat zich reeds van het eind der vorige eeuw af over het verval van het volksgezang heeft doen hooren? De geschiedenis leert ons, dat onze klachten toch ijdel zouden zijn. Hoevele van de liedjes toch, die de vriendinnen Wolff en Deken opzettelijk ter verbetering van het volksgezang hebben vervaardigd, worden nog gezongen? Ik geloof niet één enkel. Welke liedjes uit de vijf bundeltjes, door

de Maatschappij tot Nut van het Algemeen op het eind van de vorige en in het begin van deze eeuw uitgegeven, hoort men tegenwoordig nog? ‘Kolijn, een brave boerenzoon’ zal wel het eenige zijn, en zelfs dat is bij het laatste geslacht van aankomende jongelieden niet meer algemeen bekend. De liedjes, die de schooljeugd leert, hebben natuurlijk een beter lot, maar het zijn grootendeels kinderversjes, die dus in den mond der volwassenen niet passen. Konden het minneliederen zijn, dan zouden het misschien lievelingsdeuntjes kunnen blijven, maar dat is natuurlijk niet mogelijk.

Verschillende, soms zeer verdienstelijke pogingen, om het volksgezang te veredelen, zijn mislukt. Doch waarom? Vooreerst zeker, omdat vele voor 't volk bestemde liederen er volstrekt niet geschikt voor waren, d.w.z. er achteraf niet geschikt voor bleken te zijn. Wie zijne volksliederen alleen maakt op grond van eene theorie over het volksgezang, hoe aannemelijk die ons overigens ook moge voorkomen, is zoo goed als zeker, dat hij niet slagen zal. Alle theorie is dor en onvruchtbaar op het gebied der kunst; alleen de boom des levens bloeit en brengt vruchten voort. Om een volkslied te maken, dat ook werkelijk een volkslied wordt, moet men de volksliederen, die in zwang zijn (niet de oudere, want het volk, hoe conservatief ook, verandert ten slotte toch van smaak), bestudeeren, trachten te begrijpen, wat er het bekoorlijke (niet voor ons, maar voor het volk) van uitmaakt, en in den geest daarvan arbeiden. Dat doen de straatpoëten, en daardoor maken hunne voortbrengselen een tijdlang opgang, maar een beschaafd dichter zou niet met hen willen samenwerken, ook al was hij ertoe in staat: zijn kunstenaarsgeweten zou hem, evenmin als zijn zedelijkheidsgevoel, toelaten, zekere noodzakelijke bekoringen aan te brengen. Hoogstens kan hij voor zijns gelijken werken in ontmoedigende concurrentie met het Duitsche lied.

Doch bovendien: eene te algemeen verspreide dwaling is het, dat iemand zich zou kunnen neerzetten met het doel, een volkslied te schrijven, en dan daarin slagen zou. Een waar dichter zingt, zooals de vogel zingt, alleen omdat hij er behagen in heeft; omdat het tot zijne natuur behoort. Hij zingt niet voor het volk; hij zingt alleen voor zichzelf; maar van zijne kunstliederen worden sommige, niet altijd de beste, maar gewoonlijk de meest eenvoudige, die breede schildering van bijzonderheden aan kortheid van verhaaltrant en groote objectiviteit paren, door verloop van tijd tot volksliederen. Zijn zij dat geworden, dan kan men, bij wijze van spreken zeggen: het volk heeft ze gemaakt; maar dat beteekent niets anders dan: het volk heeft ze zich toegeëigend en ze daardoor tot volksliederen gestempeld, soms door ze te vereenvoudigen, soms door ze te verminken. Wie ze, zooals soms gedaan wordt, natuurpoëzie noemt, gebruikt een dichterlijk beeld, dat alleen als zoodanig waarde bezit, maar, letterlijk opgevat, niet anders dan een duister en onjuist begrip van het volkslied kan geven.

Het volkslied staat tot het kunstlied als een spreekwoord tot eene spreuk. Een vernuftig opmerker van maatschappelijke toestanden en verhoudingen weet zijne opmerkingen in een korten, kernachtigen vorm uit te spreken - nu en dan in den vorm van tweeregelige versjes - en biedt ze zóó zijn medemenschen aan. De diepzinnigste en fijnste van die opmerkingen blijven op naam van den denker voortleven in engen kring; de eenvoudigste, meest bevattelijke en daarbij toch ook in zeker opzicht treffendste doen als gevleugelde woorden de ronde in ruimen kring; evenals grappen en anekdotes gaan zij, niet altijd even ongeschonden, van mond tot mond; ten slotte worden zij gemeengoed, waarop niemand meer aanspraak durft maken als op kinderen van zijn eigen denken; wie de vader der spreuk was, weet men niet meer: de spreuk is spreekwoord geworden. Evenzoo worden de kunstliederen tot volksliederen: de naam des dichters gaat verloren; het volk neemt ze als kind aan.

Bij zulk een gang van zaken moet iedere opzettelijke poging tot verbetering van het volksgezang wel ijdel blijken en kan men niets anders dan hopen, dat eenmaal hier te lande dichters zullen opstaan, wier liederen het beschaafde of althans ordelijk levende volk zich toeeigent, omdat ze bij eene groote mate van objectiviteit die eigenaardigheden bezitten, waardoor zij in staat zijn, te behagen aan velen.

Zullen wij dus tegenwoordig niet meer, zooals de dichters der romantische school, zooals nog zelfs Hoffmann von Fallersleben deed, het middeleeuwsch lied met een practisch doel bestudeeren; zullen wij ons nu wel niet meer opwinden voor eene renaissance der letteren in middeleeuwschen geest - het middeleeuwsch lierdicht heeft daarmee zijne aanspraken op onze volle belangstelling niet verloren. Integendeel mag men verwachten, dat bij minder opgewondenheid die belangstelling energieker en voor de wetenschap meer vruchtdragend zal wezen. Wie, zooals vroeger, in de oude liedboeken de voorraadschuren der dichters zag, waaruit zij rijke stof voor nieuwe liederen konden gaderen, koos natuurlijk slechts, wat hem het meest ter navolging bruikbaar scheen, en liet ter zijde, wat hem mishaagde, of trachtte - wat misschien nog erger was - door eigen dichterlijke voorstellingskunst ons in den waan te brengen, dat ook het zeer alledaagsche, als het slechts uit de middeleeuwen dagteekende, nog altijd door den geest der poëzie werd bezield.

Geheel verouderd is deze literatuurbeschouwing zelfs nu nog niet. Blinde bewondering heeft, wel is waar, moeten wijken voor het doctrinarisme der aesthetische critiek, maar die critiek bedient zich nog al te vaak van de werken onzer dichters, om er ons in aan te wijzen, wat wij schoon, wat leelijk behooren te vinden, willen wij den naam van aesthetisch ontwikkelde negentiende-eeuwers dragen. Zij jaagt dus nog altijd op letterkundig gebied een practisch doel na, doch met dit zeer onpractisch gevolg, dat zij de opgewondenheid van vroeger heeft uit-

gebluscht en een tijdlang gestreng maar oppervlakkig oordeelen op letterkundig gebied tot den goeden toon heeft doen behooren.

Desniettegenstaande heeft de liefde voor het verleden, de belangstelling in de historische ontwikkeling van den menschelijken geest het gewonnen, en beseft men tegenwoordig misschien meer dan ooit, dat de geschiedenis der letterkunde ons een rijk en belangwekkend tafereel der zegepralen en afdwalingen van den menschelijken geest aanbiedt, waarvan de beschouwing een fijner genot verschaft dan het tafereel van krijgsdaden en diplomatische onderhandelingen. In het laatste tiental jaren - het is reeds meer opgemerkt - is de geschiedenis onzer literatuur met hernieuwde liefde en toewijding beoefend en is zij zich bewust geworden van de methode, die zij te volgen heeft, om in de rij der wetenschappen eene waardige plaats in te nemen.

Van die liefdevolle toewijding getuigt ook het lijvig Academische proefschrift, door Dr. G. Kalff over *Het lied in de middeleeuwen* geleverd. Met kloeken moed heeft de schrijver den rijken schat van ons middeleeuwsch lierdicht aangepakt, niets onaangeroerd gelaten of met voorname minachting buiten den kring van zijn onderzoek gesloten en daardoor den breeden grondslag gelegd, waarop anderen zullen kunnen voortbouwen. Iedere bladzijde getuigt van de warmte, waarmee het boek is geschreven, en waarom wij den schrijver gaarne vergeven, dat hij niet alles met die beknoptheid heeft behandeld, als had kunnen gebeuren, zonder aan de degelijkheid of duidelijkheid te kort te doen. Juist om den omvang, dien het werk heeft gekregen, zullen wij er Dr. Kalff geen verwijt van maken, dat de titel niet volkomen juist is en meer belooft, dan er inderdaad in het werk gevonden wordt. Vooreerst zijn alle geestelijke of stichtelijke liederen buiten behandeling gelaten, en dat niet ten onrechte; want hoe groot de overeenkomst van de geestelijke en de wereldlijke liederen in menig opzicht - wat dichtvorm, inkleeding, toon en melodie aangaat - ook moge zijn, de strekking is geheel verschillend en eene afzonderlijke behandeling der geestelijke liederen dus aan te bevelen. Ook de historische liederen liet hij - met minder recht - ter zijde. Alle tot heden bekende, en daaronder verscheidene te weinig gekende, liederen daarentegen - die uit het Hulthemsche handschrift misschien uitgezonderd - bestudeerde hij aan de hand van twee uitstekende Duitschers, den dichterlijken Uhland en den meer historischen Boehme, en wat de vrucht dier studie is, omschrijft hijzelf volkomen juist in de volgende bewoordingen: ‘Door een inleidend hoofdstuk heb ik getracht een denkbeeld te geven van het wezen des lieds en van daarmede samenhangende zaken. Daarna gaf ik een overzicht van de bedoelde liederen; den inhoud deelde ik van de gewichtige afzonderlijk, van vele gelijksoortige in een schets mede. Zooveel mogelijk teekende ik ook in een paar trekken de omgeving, waarin die liederen ontstonden. Waar ik het vermocht, stelde ik een onderzoek naar de liederen in, trachtte hunnen ouderdom te

bepalen, besprak den tekst en ging na of zij al dan niet oorspronkelijk Nederlandsch waren. Dikwijls vergeleek ik te dien einde een lied met bewerkingen in andere talen en beproefde dan op te sporen, aan welke zijde men had overgenomen en hoe het lied in dat geval behandeld was geworden. Ook trachtte ik vast te stellen, hoeveel er verloren moet zijn gegaan. Daarna besprak ik verschillende andere onderwerpen, die bij de studie der liederen (en niet alleen bij die der wereldlijke) te pas komen, als: den vorm en de samenstelling, de dichters en zangers der liederen en de liederboeken. Eindelijk gaf ik eene schets van de lotgevallen dier oudere liederen in latere eeuwen om daardoor mijne voorstelling zoo volledig mogelijk te maken.'

Men ziet, 'een algemeen overzicht of eene geschiedenis van het lied' heeft Dr. Kalff dus eigenlijk niet gegeven en ook opzettelijk niet trachten te geven. Dan zou hij ook meer zijne aandacht hebben moeten wijden aan de kunstpoëzie, die - ten minste in betrekking tot het volkslied - te stiefmoederlijk door hem is behandeld en dat toch niet verdient, allerminst als ik gelijk heb, door in het kunstlied den vader van het volkslied te zien. De liederen van Heinric van Veldeke en Jan van Brabant hadden daarom ook wat meer op den voorgrond moeten treden.

Doch ik verlang geene critiek op het verdienstelijk werk van Dr. Kalff te leveren, te minder nog, omdat de Redactie van dit tijdschrift liever eene zelfstandige beschouwing van het middeleeuwsch lied van mij wilde ontvangen dan eene critiek der dissertatie. Om aan dat verlangen te voldoen, zonder al te veel gevaar te loopen, Dr. Kalff's beschouwingen te herhalen of, waar het noodig mocht zijn, te weerspreken, zal ik beproeven te leveren, wat hij aan anderen overliet: een algemeen overzicht van de geschiedenis der wereldlijke lierpoëzie in de middeleeuwen. In drie tijdperken van ontwikkeling stel ik mij voor, het lied te schetsen: 1°. in de 12de en 13de eeuw, het tijdperk van het ridderlied; 2°. in de 11de eeuw, het tijdperk der menestreelen en rondreizende zangers, en 3°. in de 15de en 16de eeuw, het tijdperk der ruiters- en rederijkersliederen. Bij de beknoptheid, die voor een tijdschriftartikel vereischt wordt, zal ik echter menig zelfs belangrijk punt slechts even kunnen aanroeren.

II.

Wanneer men eenige jaren geleden met de bewering voor den dag ware gekomen, dat in onze letterkunde het lierdicht even oud is als de ridderroman, dan zouden zeker maar weinigen geweten hebben, waarop zulk eene bewering berustte, want de meest bekende liederen, zelfs 'het daghet in den Oosten', noemde niemand zoo oud, en dat zijn zij dan ook inderdaad niet. Men was er toen nog lang niet

algemeen met Bormans en eenige Duitsche geleerden van overtuigd, dat Heinric van Veldeke, de dichter der *Eneïde,* niet alleen Nederlander was, maar ook zijn in gebrekkige Hoogduitsche redactie overgeleverden roman in de taal van zijn geboortegrond, het Limburgsch, had gedicht. Zelfs Dr. Jonckbloet hield de tegenovergestelde meening nog tot voor weinige jaren vol, en eerst de onderzoekingen van Braune bewezen het onomstootelijk, dat Bormans gelijk had gehad. Doch was Van Veldeke's roman oorspronkelijk in een Nederlandschen tongval geschreven, dan bestond er ook geene reden meer, om hetzelfde van zijne liederen te ontkennen en het vreemd te vinden, dat Ettmüller eene poging had gedaan, om ze tot den oorspronkelijken vorm terug te brengen. Die poging mag wel is waar mislukt geacht worden, doch voor een deel van Van Veldeke's liederen heeft Dr. Otto Behaghel, de verdienstelijke uitgever der *Eneïde*, hetzelfde met beter gevolg beproefd en daarmee de overtuiging bevestigd, dat niet alleen met den roman, maar te gelijk ook met het lierdicht onze letterkunde in de laatste helft der 12de eeuw een aanvang neemt.

Niet zeer waarschijnlijk is het, dat wij ook een Nederlandschen dichter mogen zien in Van Veldeke's tijdgenoot en geestverwant, Frederik van Husen, die sinds 1171 wordt vermeld, meer dan eens Italië bezocht, o.a. in 't gevolg van Keizer Hendrik VI, vervolgens in dienst van Boudewijn V van Henegouwen overging en in 1189 met Frederik Barbarossa naar het Heilige land vertrok. Toen hij daar den 6^{den} Mei van het volgende jaar in een gevecht bij Philomelium sneuvelde, liet hij onder de Duitschers (want bij ons schijnt hij niet bekend te zijn) den roem na, een der beste lierdichters geweest te zijn en een der eersten, die den Provençaalschen dichttrant in Duitschland invoerden, ook door bepaalde versmaten, zooals van Folquet en Bernard de Ventadour, over te nemen.

Ook de ongeveer dertig liederen, die wij van Veldeke overhebben, zijn geheel in Provençaalschen trant gedicht, en dat is ook geen wonder, want behalve de Latijnsche poëzie kende men hier te lande toen nog maar alleen Fransche en Provençaalsche gedichten, die aan de hoven onzer Zuid-Nederlandsche vorsten werden voorgedragen en zelfs vervaardigd, of die de ridders op hunne buitenlandsche reizen aan vreemde hoven hoorden zingen en die tot navolging prikkelden. Dat Van Veldeke de Zuid-Fransche dichters tot voorbeeld nam en hun zelfs een blijvenden invloed verschafte op het Duitsche lied, is dus vrij natuurlijk. Wanneer en waar hij het gedaan heeft, is niet volkomen zeker. Omstreeks 1175 bevond hij zich te Kleef; negen jaar later woonde hij het groote feest te Mainz bij, waar Keizer Frederik Barbarossa zijne zoons Hendrik en Frederik ridder sloeg, en omstreeks dienzelfden tijd leefde hij aan het hof van Lodewijk III van Thuringen als beschermeling van den kunstlievenden Herman, die toen nog paltsgraaf van Neuenburg was. In elk geval moeten sommige zijner liederen

dáár vervaardigd zijn, omdat het bekend is, dat hij ook op rijperen leeftijd liederen maakte, zelfs met grijze haren nog prijs stelde op de genegenheid der vrouwen en het alzoo in een lied bejammerde, dat de vrouwen nieuw tin verkiezen boven oud goud.

De invloed der Zuid-Fransche poëzie op Van Veldeke's liederen blijkt vooreerst uit de versmaat, waarin zij geschreven zijn, namelijk in strophen, bestaande uit twee in vorm gelijke, door kruisrijm verbonden disticha en een uit meer regels bestaand slot(*), dat bij hem veeltijds weer geheel of gedeeltelijk dezelfde rijmklanken bezit, soms in omgekeerde volgorde. Als voorbeeld diene het liedje, waarin hij zich bij Tristan vergelijkt, wiens geschiedenis hij uit Eilhart's roman had leeren kennen. Ik geef het hier in Behaghel's redactie:

‘Tristan môste sonder danc
Stade sîn der koninginne,
Wand in poisûn dar to dwanc
Mere dan die kracht der minne.
Des sal mir die gôde danc
Weten, dat ich nien gedranc
Alsolch piment end ich sie minne
Bat dan er, end, mach dat sîn,
Wale gedâne, valskes âne,
Lâ mich wesen dîn
Ende wîs du mîn’,

d.i.: Tristan moest tegen wil en dank de koningin het hof maken, want de tooverdrank dwong hem daartoe, meer dan de kracht der liefde. ‘Daarom moet mij de goede dank weten, dat ik nooit zulk een minnedrank dronk en haar toch meer bemin, dan hij deed, en, mag het wezen, schoone, gij, die zonder bedrog zijt, laat mij de uwe wezen en wees gij de mijne.’

Afgezien van strophenbouw en rijm is de maat van dit liedje niet zooveel verschillend van die, waarin de romans geschreven zijn, behalve natuurlijk dat zoo korte regels, als waarmee dit liedje eindigt, in de ridderromans niet voorkomen. Soms echter bedient Van Veldeke zich van eene, bij de Fransche dichters zeer gewone, min of meer zuiver dactylische maat, in regels van tien of elf lettergrepen, waarvan vier geaccentueerde.

Ook wat den inhoud betreft, zijn Van Veldeke's liederen in Franschen geest. De liefde is er het geliefkoosd, nooit afgezongen onderwerp in en verdient dat ook meer dan iets anders volgens deze dichters, die de Duitschers te recht met den naam van ‘minnesinger’ bestempelen. Ook Van Veldeke zingt: ‘Wie verstand heeft van de liefde,

(*) De Duitschers noemen die disticha *Stollen* en het slot *Abgesang*. Het komt mij voor, dat Dr. Kalff zich geene duidelijke voorstelling van dien strophenbouw heeft gevormd en dat hij in *Stollen* en *Abgesang* strophen ziet in plaats van de elementen, waaruit eene strophe bestaat.

aan haar dienst zich ijverig wijdt, dien maakt zij door liefde zalig. Liefde toch is bron van alles, wat maar goed en edel is. De liefde veredelt het hart. Hoe zou ik zonder de liefde nog leven! Standvastig bemin ik de schoone, wier liefde zuiver en rein is. Mocht ooit mijne trouw bezwijken, dan is geene enkele liefde oprecht. Aan haar, die mij de liefde heeft doen kennen en die mij mint, is steeds mijn lied gewijd. Een dwaas is hij, die meent, dat liefde leed berokkent.'

Men ziet, de liefde is hier eene soort van eeredienst geworden, die reinheid van hart bij hare priesters eischt en dan tot loon daarvoor een geheimzinnig geluk schenkt. 'Wie nog niet door de liefde geboeid zijn, zooals ik', zegt Van Veldeke, 'die kunnen niet begrijpen, hoe ik te moede ben.'

Is liefde een eeredienst, de vrouw wordt eene soort van godin, voor wie men het kostbaarste niet te goed acht: 'Zij is zoo goed, zoo schoon, zij, die ik reeds zoo lang heb bezongen', zegt onze dichter; 'bezat ik de keizerskroon, ik zette haar die op het hoofd.' Geene opoffering zij dan ook te groot voor de vereerde vrouw, en slechts hij wordt beloond, die zijn loon niet zelf eischt. 'Wie zich bij den dienst der liefde in geduld weet te oefenen, wordt ten laatste beloond. Dat bedacht ik dikwijls en zoo heb ik haar langen tijd gediend zonder te wanhopen. De liefde, die mijn hart bezielt, is edel van aard.'

Dat was zij niet bij iedereen; integendeel, Van Veldeke klaagt er meermalen over, dat de ware eeredienst der liefde verkwijnt en de zeden slechter worden. 'Het jaargetijde is helder geworden', zegt hij, 'maar de wereld niet: die is droef en somber voor wie haar wel beziet; en wie erin leven, moeten wel bekennen, dat zij hoe langer hoe meer achteruitgaat, want zij onttrekt aan den dienst der liefde hen, die er zich vroeger aan wijdden.' En zoo heet het ook bij hem: 'Toen men de ware liefde kende, betrachtte men ook de eer. Nu kan men dag en nacht verkeerde zeden leeren. Wie dat moet aanzien en denkt aan 't verleden, helaas! die heeft reden tot klagen: 't is met de deugd gedaan!' Aan de vrouwen geeft men de schuld, maar ten onrechte, zegt Van Veldeke, evenals Maerlant na hem zou herhalen. De slechte zeden maken het noodig, dat men de vrouwen streng bewaakt, doch juist door hare deugd te wantrouwen, verleidt men haar tot ondeugd: 'Wie eene vrouw te streng bewaakt, dien zal het dikwijls slecht vergaan; menigeen, die roeden maakt, zal er slechts zichzelf mee slaan.'

De groote fout bestond, ook zelfs bij de dichters, die zich op hunne reine liefde beroemen, hierin, dat zij bij voorkeur getrouwde vrouwen tot het voorwerp hunner liefdediensten maakten en dan den bedrogen echtgenooten hunne jaloezie kwalijk namen. 't Was dan ook eene liefde vol bekommeringen, waarvoor men niet openlijk mocht uitkomen, zoodat het gevaarlijk was voor beide partijen, den naam der geliefde te noemen, en de dichters dikwijls door het gebruik van zinnebeeldige

termen daarnaar laten raden. Ook Van Veldeke bewijst, dat hij zulk eene misplaatste liefde koestert, als hij zegt: ‘Wie mij kwaad doet in mijne meesteres, dien wensch ik het hout toe, waaraan de dieven hun leven eindigen; maar wie mij in haar bevoordeelt, voor hem wensch ik de zaligheid van het paradijs. Vraagt iemand, wie zij is, dan antwoord ik alleen: it es die wale gedâne’, en tot haar zegt hij: ‘Schenk mij uwe gunst, Vrouwe; u gun ik gaarne het zonlicht, zoo maar voor mij de maan schijnt.’

Van Veldeke is hier zeer bescheiden, maar hij was dat niet altijd. Vandaar de klacht van den berouwhebbenden zondaar: ‘De vooglen zingen in de bloeiende twijgen, en 't is dus de rechte tijd, om vroolijk te zijn, maar helaas! ik kan het niet wezen. Ik heb door eigen schuld de gunst verloren der schoonste vrouw, die in de wereld leeft. Verblind door 't schoon van mond en oogen, werd ik door de zoete dwaasheid aangegrepen, haar te willen omhelzen. Onvoorzichtige domkop, die ik was! want nu heb ik mij haar misnoegen op den hals gehaald.’ Op eene schalksche wijze tracht hij de verloren gunst te herwinnen, door aan de vertoornde schoone het volgend liedje in den mond te leggen: ‘Sinds de dagen beginnen te lengen, ben ik weer vroolijk geworden. Aan mijne gelukkige natuur heb ik het te danken, dat de onaangenaamheden des levens mij niet van mijne blijmoedigheid kunnen berooven. Voor eenigen tijd werd mij het hof gemaakt door een man, wien ik alles goeds gunde, maar wien ik mijne gunst heb moeten ontzeggen, toen hij zich verstoutte van mij te vorderen, wat ik hem wel weigeren moest. Welk een dwaze inval was het van hem, om mij als een “dorper” het genot eener omhelzing te vragen! Ik hield hem voor “hovesc” en was hem hartelijk genegen en het spijt mij waarlijk, dat ik hem verdriet heb moeten aandoen, maar hij eischte voor zijne liefde van mij een te groot loon, dat ik hem niet kon schenken. Hoe dom was hij, dat hij zich niet beter wist te bedwingen! Nu heeft hij met schade en schande moeten leeren, dat hij op die wijze, veeleer dan het spel te winnen, spelbreker wordt.’ Als de fiere schoone dat liedje van Van Veldeke ontvangen heeft, zooals wel niet te betwijfelen is, heeft het zeker niet lang geduurd, of de boetvaardige zondaar, die zoo beleefd en schalk te gelijk zijn ongelijk erkende, zal weer in genade aangenomen zijn. Toch voelde hij zich aanvankelijk niet tot vroolijkheid gestemd: ‘Al ontluiken de bloemen op het veld en zingen de vogelen in het woud, al groent nu de klaver, waar te voren de sneeuw lag, wie lust heeft, moge zich vermeien, hij niet.’ Hij troost zich echter met de gave van het lied, die hem geschonken is: ‘Schoone woorden, op liefelijke wijze gezongen, vertroosten dikwijls den somberen geest’, zegt hij; ‘daarom zing ik met een bedroefd hart voor mijne schoone, goede Vrouwe. Voorheen behaagde haar mijn minnelied, maar nu heeft zij het mij sinds lang niet meer vergolden’; en verder: ‘De liefde, die mij in hare macht heeft, smeek

ik, dat zij mijne schoone opwekke, om mij gelukkig te maken. Moest ik den zwaan gelijken, die zingt, wanneer hij sterven gaat, dat zou eene al te groote ramp zijn.'

De wijze, waarop Van Veldeke hier zijne smart uitstort, getuigt echter, zooals ook andere liederen van hem doen, van eene innerlijk blijmoedige natuur, die maar weinig noodig heeft, om zich te doen gelden. Ja, als het winter is, heeft hij wel een weinig het land: 'Sinds het zonlicht zijn gloed heeft verloren en de liedjes der kleine vogeltjes verstomd zijn, is mijne vroolijkheid geweken, want de winter begint te naderen en toont zijne macht aan de bloemen, die valer van kleur, aan de halmen, die fletscher van tint worden. Dit mishaagt mij en bedroeft mij.' Maar is de lieve lente in 't land, dan jubelt zijn hart van vreugde. 'Als de rozen bloeien', zegt hij, 'wil ik mij voegen bij de levenslustigen en de vreugdelooze nijdigaards ontvluchten, die de liefde haten.' Dichterlijk vooral is het lied: 'In de Aprilmaand, als de bloemen bloeien, als de linden 't loofkleed dragen en de beuken groenen, dan hebben de vogeltjes al wat hun lust, want zij vinden hunne liefde beantwoord, en vroolijk weerklinkt hun gezang, dat mij nimmer verveelt, nadat het zoo lang heeft gezwegen. Toen zij aan de twijgen bloesems zagen bloeien tusschen 't groene loover, lieten zij de tonen weergalmen van 't lied, dat ook vroeger weerklonk. Zij vermeien zich zingend en juublend, en ook ik ben vroolijk gestemd en mijn hart is verheugd: 'k heb recht, mij gelukkig te noemen.'

De lentepracht der natuur heeft zulk een opwekkenden invloed op hem, dat hij als 't ware zijne vijanden tart, om zijne vroolijkheid te verstoren. 'Bij het lengen van de dagen', juicht hij, 'als alles helder is in de natuur, mag hij zich met recht verheugen, die onbezorgd van de liefde genieten mag. Misgunt mij iemand, dat ik het liefdegenot smaak, dat trek ik mij niet aan. Het vermindert mijne opgeruimdheid niet, als ik maar vriendelijk ontvangen word door haar, die mijne trouw zoo lang op de proef heeft gesteld. Te harer eere wil ik vroolijk zijn, nu zij aan mijn verdriet een einde heeft gemaakt en mij hare wedermin niet meer ontzegt.' Doch zelfs als het mingenot hem ontzegd is door de afwezigheid der geliefde, maakt de natuur in haar lentekleed hem nog opgeruimd. 'Het vroolijk gezang der vogeltjes in de bloeiende twijgen', zegt hij, 'maakt mij zoo blijmoedig, dat ik mijne smart vergeet en alleen denk aan mijne geliefde, die ik aan de overzijde van den Rijn heb moeten laten en die ver van mij is in een vreemd land.'

Zijne levensleus is dan ook: 'Wie met eere onvermengde vreugd kan smaken, is rijk. Het bedroefde hart is er ongelukkig aan toe. Edel en verstandig is hij, die op eerlijke wijze zijn levensgenot zoekt te verhoogen, want dat is goed'; en schertsend komt hij ervoor uit, wat hij bijzonder goed en wat hij bijzonder slecht vindt: 'Liever deelde ik met haar een gouden koffer met duizend mark erin, dan ver van

haar te zijn, ziek, arm en eenzaam. Dat ik de waarheid spreek, wil ik haar plechtig verzekeren.' Ook wij willen die verzekering van den vroolijken dichter gaarne aannemen en hem waardeeren als den welluidenden zanger van liefde, lente en levenslust.

Of het voorbeeld, door Van Veldeke als lierdichter gegeven, hier te lande spoedig navolging vond, weten wij niet. Wel verklaart Maerlant, dat iedereen, heeren en knechten, vrouwen en jonkvrouwen, in zangen en rijmen verzekeren, dat zij door de liefde zijn bevangen, maar vooreerst is dat getuigenis omstreeks tachtig jaar jonger dan Van Veldeke, vervolgens kan Maerlant daarmee wel op Fransche liederen gedoeld hebben. Daaraan toch ontbreekt het bij ons niet en zelfs hertogen en graven stelden er in het begin der 13de eeuw eene eer in, onder de goede Fransche of Provençaalsche dichters gerekend te worden. Zoo weten wij van Boudewijn VIII van Constantinopel niet alleen, dat hij zijne lofdichters te Spiers, waar hij door den Keizer ridder geslagen werd, ruim beloonde, maar ook dat hij in 1202, op het punt om naar Venetië te vertrekken, in het paleis van Bonifacius van Montferrat met den troubadour Folquet in de dichtkunst wedijverde. Zoo bezitten wij drie Fransche liedjes van Hertog Hendrik III van Brabant († 12 Febr. 1261), het laatste gericht tot den trouvère Gelibert de Berneville, die aan zijn hof verkeerde. En naast deze doorluchtige dichters zouden nog tal van minder aanzienlijke te noemen zijn, die de Fransche taal tot voertuig hunner dichterlijke galante gevoelens maakten.

Ook de zoon van Hendrik III, de ridderlijke Hertog Jan I van Brabant, de verpersoonlijking van het ridderwezen zijns tijds, neemt onder onze oudste lierdichters eene belangrijke plaats in. Ongelukkig kennen wij de negen liedjes, die op zijn naam staan, slechts in gebrekkige Duitsche vertaling, waaruit Willems ze in zijne 'Oude Vlaemsche Liederen' weer, doch niet altijd even gelukkig, in het Middel-Nederlandsch terugvertaald heeft. Dr. Kalff betwijfelt, zooals reeds door Mone voor twee ervan gedaan was, of zij wel oorspronkelijk in het Nederlandsch zijn gedicht, en vermoedt, dat de gebrekkigheid van het Duitsch zou kunnen te wijten zijn aan Jan's geringe kennis van die taal. Doch waarom voor Jan van Brabant te ontkennen, wat voor Van Veldeke wordt aangenomen? Bovendien is er geene enkele reden te bedenken, waarom Jan van Brabant in het Duitsch zou hebben gedicht. Had hij volstrekt eene vreemde taal boven die van zijne landgenooten willen kiezen, waarom zou hij dan het Fransch, dat hij ongetwijfeld uitstekend kende, niet gekozen hebben, zooals zijn vader gedaan had, te meer omdat ook in zijne liederen de invloed der Fransche poëzie zich even duidelijk openbaart als in die van Van Veldeke, al zijn zij hier en daar in wat natuurlijker toon gedicht.

Ook in den vorm komen zij met die van Van Veldeke en het Fransche type overeen, daar de strophen van vijf der negen liedjes bestaan uit twee, in vorm gelijke, door kruisrijmen verbonden disticha met drie,

soms vier geaccentueerde lettergrepen in iederen versregel, waarop dan weer twee disticha volgen òf met dezelfde rijmklanken en dan in omgekeerde volgorde, òf ten deele met andere. Zij wijken echter van die van Van Veldeke af, doordat zij besloten worden met een referein van drie of vier verzen. Dat of een korter referein hebben ook de vier andere liedjes, die overigens in vorm niet veel van de eerstgenoemde verschillen.

Geheel in Franschen geest wijdt Jan van Brabant zijne liedjes aan de koningin van zijn hart, die vriendelijk en goed, 'hovesc' en rein is en wie hij om genade smeekt, daar hij het besterven zal, als hij geen troost van haar verwerft, want haar roode mond, hare frissche wangen en haar ronde hals houden hem door een zachten band gebonden. 'Nooit toch', verklaart hij, 'zag ik zulk een rooden mond en zoo vriendelijke oogen als van haar, die mijn hart heeft gewond. Doch hoe ik ook lijden moge, toch ben ik opgeruimd, want ik leef in de hope, dat zij mij eens mijne liefde zal vergelden. Gelukkig gevoel ik mij, als ik bij mijne schoone Vrouwe mag zijn en haar gelaat mag aanschouwen. God behoede haar voor leed, de schoone, aan wier dienst ik mij gewijd heb. Als reine vrouwen ons vriendelijk met hare rozelipjes toelachen, kunnen zij alle zorg verdrijven. Liefste, de min heeft mij zoo liefelijk geboeid, dat ik uw gehoorzame dienaar ben met geheel mijn hart.' Een andermaal zingt hij: 'Reine schoone, uwe bruine oogen hebben het mij gedaan; ik moet mijne liefde toonen, ik kan haar niet meer weerstaan', of: 'Edele, goedertieren, hovesce jonkvrouw, met één wenk kunt gij mijne smart in vreugde doen verkeeren. De liefde doet mij kwijnen; ik kan het niet verzwijgen, dat ik mijzelf niet meer van liefde ben. Uw eigen wil ik zijn; ik kan mijn rouw niet meer te boven komen, als gij mij niet vertroosten wilt.'

Dag en nacht denkt hij aan haar en hij is droef te moede. Toch kan hij geen kwaad van de liefde hooren, al laat menigeen, die er nog niet aan onderworpen was, zich er ook ongunstig over uit. 'Hadde ik de keus uit alle vrouwen', zegt hij, 'toch zou mijn hart standvastig blijven, want ééne min ik zóó getrouw, dat ik haar dienaar blijven moet, en tusschen Maas en Rijn is geene zoo schoon als zij. Van haar zijn mijne gedachten steeds vervuld.' Gebonden stelt hij zich vóór zijne meesteres en vraagt hij haar, of hij dan veroordeeld is te sterven, of dat zij zijne wonde wil heelen.

De natuur schijnt op Hertog Jan minder indruk gemaakt te hebben dan op Van Veldeke. Behalve toch dat in een, misschien ten onrechte aan hem toegekend, liedje over de heerschappij van den winter geklaagd wordt, maar nog meer over de vijandige gezindheid van haar, die hij liefheeft en wier hart hij met Venus' hulp wenscht te winnen, vinden wij slechts eenmaal in een alleraardigst gedichtje de kleine vogeltjes van het groene woud vermeld, die bij Van Veldeke in zoovele

liedjes meezingen. Jan van Brabant echter kan niet instemmen met hun wildzang. ‘Verschillend is onze stemming’, zoo zingt hij, ‘de mijne en die van de kleine woudvogelijns, die zich verlustigen in de bloeiende twijgen, onder wier schaduw zij rusten en een helder lied doen weerklinken: want’, voegt hij erbij, ‘jammerlijk is het, altijd zonder loon te moeten dienen, en weet gij, wie dat deed? Dat deed ik.’ Toch wil hij zijne geliefde getrouw blijven, al beloont zij het hem met ondank, en al rijten de pijlen der liefde ook altijd weer de oude wonde opnieuw open. Maar evenals een goede jachthond terugloopt op het spoor, om het wild, dat hem bij de eerste vervolging ontging, toch in zijne macht te krijgen, zoo wil ook hij doen.

Het vroolijkste liedje zeker, dat wij van Jan van Brabant bezitten en dat meer in den volkstoon geschreven is dan in dien der hoofsche dichters, is eene zoogenaamde *pastourelle,* waarin ons met enkele trekken een alleraardigst landelijk tafereeltje wordt geschilderd. Tevens kenmerkt het zich door het referein als een dansliedje: ‘In de Meimaand 's morgens vroeg was ik opgestaan; in een schoon boomgaardekijn wilde ik spelen gaan; daar trof ik drie meisjes aan; de eene zong voor en de andere na: harba lori fa, harba harba lori fa, harba lori fa! Toen ik daar het schoone kruid in den boomgaard zag en het zoete stemgeluid mij in de ooren klonk, moest ik met haar vroolijk zijn, en ik zong de meisjes na: harba lori fa! De allerschoonste van de drie meisjes, die ik vond, sprak ik aan en om haar leest sloeg ik d'arm terstond; 'k wou haar kussen op den mond, maar zij riep: laat staan, laat na: harba lori fa!’

Jan van Brabant was niet de eenige, die een dansliedje maakte: een tijdgenoot van hem hier te lande schijnt er beroemd door geworden te zijn, al is ons dan ook geen enkel liedje op zijn naam overgeleverd, namelijk ‘die goede vedelare Lodewijc van Vaelbeke in Brabant’, van wien Boendale zegt, dat hij in het begin der 14de eeuw overleed, de beste liederdichter en musicus was, die er ooit geleefd had, en de eerste, ‘die vant van stampien die manieren, die men noch hoort hantieren’. Natuurlijk moet deze mededeeling zóó opgevat worden, dat Vaelbeke de eerste was, die *stampien* in de Nederlandsche taal dichtte, want in het Provençaalsch komen zij reeds in de 12de eeuw voor onder den naam *estampida*, en ook in 't Hoogduitsch waren zij reeds als *stampenîen* bekend. Zij worden voor dansliederen met vedelbegeleiding gehouden en in de fragmenten van den roman van Madelghijs kan men er een voorbeeld van vinden.

Dat er in de 13de eeuw in Frankrijk met zangbegeleiding gedanst werd, is bekend, en hier te lande is het stellig ook niet anders geweest. In den *Roman van de Rose* heet het van Vrouwe Bliscap, dat zij een nieuw lied voorzong en evengoed de wijs en de woorden deed hooren als den pas aangaf. Allerlei muziekinstrumenten: vedelen en sitolen, tambusen en fluiten, harpen en luiten, timbren en tamburen hoorde

men er slaan en ‘op dien dume lopen doen’. Ook in den *Lancelot* wordt ons zulk een reidans geschilderd. Lancelot neemt daar eene jonkvrouw bij de hand en begint te dansen en te zingen, zooals ook de anderen doen, die hij daar vindt, en bij dien dans zingen zij een lied, dat kort te voren door Koningin Ginevra was gemaakt. Het klinkt ongeveer: ‘Wij hebben de schoonste Koningin, die in deze wereld leeft’, en ook: ‘'t Is goed, het minnespel te spelen.’

Van de dansliedjes, die wij overhebben, is er geen met zekerheid tot de 13de eeuw terug te brengen, maar van sommige ten minste mag men vermoeden, dat zij, misschien in eenigszins anderen vorm, dan waarin wij ze nu kennen, ouder zijn dan de 14de of 15de eeuw. Ik bedoel de volksliedjes, gezongen bij bepaalde gelegenheden, die aan heidensche feestvieringen herinneren, lenteliedjes en daaronder misschien het ‘patertje langs den kant’, en andere, gezongen bij den rozenkrans, of met den Meitak in de hand, of ter eere van de Pinksterbloem; driekoningenliedjes en andere ter eere van St. Valentijn, St. Maarten of St. Jan, zoogenaamde doodendansen en liedjes bij den ‘dans der maechdekens’, op het kerkhof gezongen. Zulke liederen hebben een taai leven, maar daar ze door verloop van tijd veranderen tot onverstaanbaarwordens toe, en dan ook dikwijls een nieuwerwetscher aanzien krijgen, is het hoogst moeielijk, ervan te bepalen, in welken tijd zij ontstaan zijn.

(*Wordt vervolgd.*)

Nieuwe uitgaven en vertalingen.

De troonopvolging, door Mr. A.J.W. Farncombe Sanders. - Utrecht, J.L. Beijers.

Een niet voor dilettanten geschreven werk, waarin de geleerde schrijver het gemengde stelsel uiteenzet en uit de bronnen afleidt, dat in de grondwet van 1848, of liever van 1815 reeds, ten aanzien der troonopvolging in Nederland is aangenomen. Toen de heer Farncombe Sanders schreef, hadden wij nog een mannelijken troonopvolger in de mannelijke lijn van Oranje-Nassau en maakte de vraag, wie opvolgen zou, ingeval deze prins, later koning geworden, kinderloos overleed, vele hoofden warm. De schrijver betoogt op afdoende wijze, dat hieromtrent geen twijfel bestaan kan; dat naar het stelsel der grondwet, bij het geheel ontbreken van mannelijk oir van het vorstenhuis, de zuster van den laatsten koning alle andere vrouwen uitsluit. Sedert den dood van prins Alexander is elke grond van twijfel vervallen en is de letter der grondwet door de veranderde omstandigheden zoo duidelijk geworden, dat er niet naar den geest behoeft gevraagd te worden. Men meene echter niet, dat deze lijvige brochure (overdruk uit de *Bijdragen* van

prof. Buijs c.s.) als gelegenheidsgeschrift door deze verandering hare beteekenis heeft verloren. Zij behelst een grondig historisch onderzoek naar een zeer belangrijk punt van Nederlandsch staatsrecht en is uit dien hoofde van eene blijvende waarde, al beperken de min of meer droge stijl, de vele noten en de geheele wijze van behandeling haar hoofdzakelijk tot het domein der deskundigen van het vak, der adepten van de Nederlandsche staatswetenschap.

Nouvelles lettres d'Italie par Emile de Laveleye. - La Haye, Bruxelles; Belinfante frères. C. Muquardt.

Navita de nautis, *de jugeris narrat arator,* en alzoo begrijpt iedereen, dat, wanneer de bekende Luiksche hoogleeraar, wiens werk hier voor ons ligt, een geschrift over Italië uitgeeft, er iets anders in te lezen zal staan dan praatjes over koetjes en kalfjes, een dagboek der zwerftochten van een tourist of de merkwaardigheden en bijzonderheden van het bezochte land, voor de honderdste maal herkauwd en hoogstens met een oorspronkelijk sausje den geduldigen lezer voorgedischt. Tot de gewone reisboeklectuur behooren Laveleye's brieven over Italië niet. Het zijn, om de woorden te gebruiken, die hijzelf in de opdracht aan den graaf Goblet d'Alviella bezigt, ‘losse aanteekeningen, in der haast gemaakt op een vluchtig uitstapje, in September (1883) over de Alpen ondernomen’. Turijn, waar de schrijver de vergadering van het Instituut van Internationaal Recht ging bijwonen, was de eenige groote stad, waarin hij zich ophield; zijne aanteekeningen betreffen dus voornamelijk de economische toestanden ten platten lande, waarbij echter korte en met vaste hand geschetste beschrijvingen van het uiterlijk der doorreisde landstreek niet ontbreken. Landbouw, industrie, onderwijs, gezondheidstoestand zijn de onderwerpen, welke uit den aard der zaak Laveleye's aandacht het meest getrokken hebben; niet alleen de geschetste indrukken, ook de beschouwingen, waartoe zij hem aanleiding geven, zijn zeer belangrijk, evenals de eigenlijke politieke beschouwingen, in gesprekken met Italiaansche staatslieden, waarvan hij er velen sprekend doet optreden, nedergelegd.

De verleiding is groot, om door citaten een denkbeeld te geven zoowel van den behaaglijken vorm als van den rijken inhoud van deze nieuwe reisbrieven uit Italië. Maar de keuze is even moeilijk als het inachtnemen der vereischte bescheidenheid met het oog op de hier beschikbare ruimte. Wij kunnen niet beter doen dan het boek aan te bevelen. Met de opmerkingen van een scherpzinnig schrijver over een zich ontwikkelend land kunnen ook zij, wien 't niet te doen is om de kennis van Italië zelf, hun voordeel doen.

R. Koopmans van Boekeren, Kathederkout, (Guldenseditie n°. 150.) - 's Gravenhage, Charles Ewings.

Het 150ste deel der *Guldenseditie* wordt, op dezelfde wijze als het 85ste en door denzelfden auteur, gevuld met lezingen en voordrachten, op vergaderingen gehouden. De heer Koopmans van Boekeren is als voordrager welbekend; zijn vorm is

onderhoudend en de inhoud van zijne voordrachten valt in den smaak van het publiek. Wie hem hebben hooren lezen over Elten, de plaats, waar Tollens zijne jeugd sleet, over Janus Secundus, over Francijntje de Boer, - om van de andere opstellen in dezen bundel niet

te gewagen - zullen gaarne het gehoorde in dezen vorm, onder vier oogen met den spreker, zoo te zeggen, nog eens vernemen. Voor hen, evenals voor dezulken, die den ‘kout’ niet *viva voce* gehoord hebben, is het humoristisch getint, even welgehumeurd als nu en dan scherp ‘Hoofdstuk uit schrijversschool’ een nieuwtje, waarmede allen met genoegen zullen kennis maken. Voor iemand, die ook, evenals neef Jan, ‘tot Aristarchus gild’ behoort, is het moeilijk, er meer van te zeggen.

Mona. Uit het Engelsch van Mrs. Argles, door Myra. 2 dln. Arnhem, J. Rinkes Jr.

Een verhaal, dat ons verplaatst in Ierland en Engeland en ons in enkele trekken Iersche en Engelsch-aristocratische toestanden leert kennen.

Mona Scully, een Iersch natuurkind, op de boerenhofstede van haar oom opgevoed, is de hoofdpersoon in dezen roman, die boeiend genoeg geschreven is, om ons aangenaam bezig te houden. Mona's uitstekend goede eigenschappen - niet met weinige woorden te beschrijven - worden zóó hoog gewaardeerd door Geoffrey Rodney, derden zoon van de hooghartige aristocratische Lady Rodney, dat zij zijn hart veroveren en hij, na veel tegenkanting van hare zijde, uit vrees voor onheil uit een huwelijk van ongelijken stand ontsproten, erin slaagt, zijne liefde met de teederste wederliefde beantwoord te zien.

Geoffrey, de man van karakter, handhaaft zijne verbintenis met het Iersche landmeisje op krachtige wijs tegenover den tegenstand zijner trotsche moeder, en Mona, de schrandere, opgewekte, moedige en poëtische dochter van Ierland, wordt de gelukszon der ernstig bedreigde familie en wint door hare lieftalligheid en haar edelen zin aller achting en hooge waardeering.

De handelende personen in dezen roman zijn voor het meerendeel belangwekkende personen, menschen met hunne goede en minder goede eigenschappen, en onder deze, die ons door hunne naïveteit, degelijkheid, achtingswaardigheid en lachverwekkende vroolijkheid aantrekken.

Wij hebben, ons in de geschetste toestanden verplaatsende, ons aan menig liefelijk tafereel verkwikt.

De vertaling is zeer goed, maar waarom zijn de vele citaten uit gedichten onvertaald gebleven? voor wie de Engelsche taal verstaan, behoefde het werk niet vertaald te worden, en wie die taal niet machtig zijn, hebben behoefte, die aangehaalde citaten in hunne moedertaal te genieten.

H.

Haar eenige broeder. Roman naar het Hoogduitsch van W. Heimburg door Mevr. Brugsma-Haenenberger. Groningen, P. Noordhoff.

't Is waarlijk eene aangename verrassing voor den verslaggever of beoordeelaar onzer hedendaagsche vertaalde romans, te midden van zooveel onbeduidends en onnatuurlijks en verdacht realisme, als waarvan die literatuur overvloeit, eens een

boek onder de oogen te krijgen, dat hemzelven onverdeeld genot verschaft en zonder voorbehoud het publiek kan worden aanbevolen.

Zulk een boek is het hierboven genoemde van de hand der welbekende schrijfster van *Liesje van den lompenmolen* en al dadelijk weet het uwe belangstelling op te wekken voor de heldin, de fiere, verstandige, schijnbaar

koele en toch zoo diep gevoelende Anne Maria, met haar streng plichtgevoel en hare groote liefde voor haar eenigen broeder. En die belangstelling klimt, al naarmate gij verder leest en de geschiedenis zich ontwikkelt.

En wat heeft die goede oude tante Rosamunde, wier gedenkschriften het verhaal uitmaken, er slag van, in geregelde orde, plastisch, eenvoudig en onderhoudend te vertellen. Wat fijne gave van opmerken en waardeeren dier ongewone en toch zoo edele karakters. Hoe weet ze ook in dat wufte, onopgevoede schepseltje, Susanne Mattoni, dien goudvlinder, die alleen weet te bekoren, de goede trekken op te merken en in het licht te stellen en het geheim te ontdekken van hare betooverende macht. Hoe treffend wordt de innige verhouding geteekend tusschen broeder en zuster, het treurig tusschen hen gerezen misverstand, hunne zwakheden tegenover hunne groote deugden.

Nog al dikwijls lezen wij de uitdrukking, dat tante wel gedacht had, ‘dat het zoo komen moest’. Maar ook de lezer ontvangt dien indruk. Zóó natuurlijk zijn de karakters volgehouden, zóó noodzakelijk en geleidelijk vloeit het volgende altijd uit het voorafgaande voort. Ja, met zulke menschen, onder zulke omstandigheden *moet* het zóó gaan.

Gaarne bevelen wij dezen degelijken en zedelijken roman een ieder ter lezing aan. In zulke boeken ligt opvoedende kracht en eene bron van degelijk genot.

Of er dan geheel geene aanmerkingen op zouden te maken zijn? Wij zouden kunnen zeggen, dat de verhaalster wel eens uit hare rol valt, als staande achter de gebeurtenissen, en in dagboekstijl vervalt. We zouden kunnen wijzen, wat de vertaling aangaat, op onhollandsche, dikwijls terugkeerende uitdrukkingen als: ‘hij deert mij’, ‘zij deerde hem’, waar blijkbaar wordt bedoeld: ik (hij) had medelijden met hem (haar); ‘*eenigste* broeder’, alsof ‘eenig’ nog een superlatief hebben kan enz. Maar dit een en ander ontneemt geene waarde aan het boek, dat ook door den uitgever in degelijk gewaad de wereld is ingezonden en over 't geheel goed vertaald is.

H.

T.P.

Mengelwerk.

Op de heide.

Het was op de heide, en vroeg in den morgen. De gouden zonnestralen gleden over de reeds hier en daar bloeiende erica's, die zich openden en overal pronkten met het liefelijk geschenk van den nacht, de diamanten dauwdruppels, welke, als beschaamd over het zonnelicht, waaraan zij hun glans ontleenden, zich over de geheele vlakte langzamerhand oplosten in een nevelachtig waas. Nog was de lucht heerlijk frisch, dank zij een zacht, koel morgenwindje, dat de hooge toppen en de laaghangende takken van het naburige dennenbosch zachtkens deed op en neder en heen en weder wiegelen.

Tegen de zacht glooiende helling van een heuveltje lag een jeugdige herder, met zijne oogen de bewegingen regelend van den waakzamen hond, die daarginds rondom de kudde aan den voet van den heuvel rusteloos heen en weer liep. Vijftien zomers hadden op het gelaat van den knaap nog geheel de zachte, onbestemde, zorgelooze uitdrukking van een kind gelaten; maar als hij zijne heldere blauwe oogen van onder de verwarde lokken, die hier en daar van uit den breedgeranden, versleten herdershoed te voorschijn kwamen, naar den heerlijken hemel met die tallooze wolkjes ophief, dan kwam er dikwijls in plaats van dat kinderlijke het peinzende, zoekende, verlangende van den wordenden jongeling, die kracht in zich gevoelt, om man te worden, om te handelen, te strijden, om lief te hebben en zich op te offeren. Een oogenblik later echter, als zijn rijk der droomen plotseling voor de werkelijkheid had plaats gemaakt, was hij weer geheel kind, als hij plagend eene zwarte lok greep van het meisje, dat naast hem zat en steentjes en zand door hare eene hand in de andere liet glijden.

Zij had daar naast hem gezeten en hem aangezien gedurende al den tijd, dat hij één zelfde plekje in de lucht had aangestaard, hem trachten te volgen in zijne droomerijen en zich verwonderd, hoe die in ééns een lach om zijne lippen konden tooveren, die onwillekeurig ook

háár mondje tot een glimlach plooide. Zij gevoelde, dat hij *dacht*, en dat maakte haar nieuwsgierig, maar tevens beschroomd; met zekeren eerbied had ze hem beschouwd, als even zijne oogen fonkelden; dan weer keek ze met kinderlijk welgevallen in die diepe, heldere kijkers en verwonderde zich, waarom hij blauwe en zij zwarte oogen had. Want had *hij* nooit nagedacht over de kleur zijner oogen, *zij* kende die van de hare - dat had haar het gevonden scherfje spiegelglas verteld; en ze wist, dat die oogen mooi waren, - dat had haar de grootmoeder, in wier hutje ze sinds den dood harer ouders woonde, gezegd. En ze had mooi haar - dat wist ze van een jager, die 's avonds eens met welgevulde weitasch in haar hutje had uitgerust. Maar waarom zag zij toch liever de verwarde blonde lokken van haar jeugdigen metgezel, en waarom vond ze er - al had zij dit nooit tot zichzelve gezegd - een ongekend genot in, als die blauwe kijkers haar aanzagen met liefelijk kinderlijke bewondering?

Daar wierp ze haar zwarte kopje achterover, om juist te richten, en gooide hem, als vergelding voor zijne plagerij, een steentje toe. Ze schaterde het uit van genoegen, toen die worp zoo goed gelukte, dat het steentje in zijn hals viel en tusschen zijn boezeroen en zijn blooten rug verdween, niettegenstaande zijne onhandige pogingen, om het nog te grijpen.

En hij, hij peinsde nu niet meer over toekomst of wenschen, lachte eerst hartelijk mee en peinsde dan over het belangrijke vraagstuk, om haar straks in een juist gekozen oogenblik met beide handen op te pakken, haar met gestrekte armen omhoog te houden en met de fiere zekerheid van een sterken jongen een kinderlijk vermaak in hare half angstige gilletjes te scheppen.

Maar ze vond het zoo erg niet, door hem te worden vastgehouden! Wat had hij haar dikwijls gedragen, als ze samen ronddoolden op de heide, 's Zondags of wanneer hij zijne kudde had thuisgebracht. Hoe vol vertrouwen had ze haar zwarten krullebol op zijn hoofd laten rusten en hare gebruinde armpjes om zijn hals geslagen, als hij haar droeg, wanneer ze te moe was, om terug te wandelen, en hoe dikwijls had hij haar getild over groote boomstammen, door den wind of de hand des houthakkers geveld en dwars over hun pad nedergestort; een omweg wilde hij dan niet maken. Stonden ze zóó voor de met mos begroeide oevers van een slootje, dan nam hij haar in zijne armen en waadde met zijne bloote voeten erdoor - want schoenen en kousen waren hem 's zomers eene ongekende, maar ook volstrekt niet begeerde weelde. Hoe gerust voelde zij zich in een donker gedeelte van het bosch, waar de dennetakken boven hun hoofd een bijna ondoordringbaar dak vormden, als *hij* maar naast haar liep, en steviger klemde ze zijne hand vast of vatte die met hare beide handjes, als de duisternis hen had overvallen en zij, naar den goeden weg zoekend, huiswaarts keerden. Hoe ongelukkig gevoelde zij zich, als ze hem eens een dag

niet zag, wanneer zij hare grootmoeder naar het dorp moest vergezellen, om inkoopen te doen: het oude vrouwtje maakte bezems en het kind zocht de daartoe noodige heideplanten. En hoe leeg hadden haar het bosch en de heide toegeschenen, hoe onverschillig waren haar de mooie zon en de blauwe lucht geweest, toen hij een tijdlang ziek was en hare grootmoeder haar niet naar hem toe wilde laten gaan, omdat ze heide moest hebben tot het binden van bezems, om brood te kunnen koopen.

Hoe zorgvuldig boog *hij* steeds elken tak weg, als ze hand aan hand door een dicht gedeelte van het bosch gingen; hoe omzichtig en toch vast omklemden haar zijne armen bij het dragen of wiesch hij haar voetje, als eene zware dennenaald haar gewond had, en wreef lachend hare pijn weg, wanneer de stomp van een afgebroken tak haar gevoelig had aangeraakt. Hoe welluidend en vroolijk klonk zijne stem, als hij haar plagend bespotte, wanneer hij haar zijn hoed had opgezet, omdat de brandende zonnestralen haar hinderden, en hoe opgeruimd liet hij zijne kruin steken en branden door de felle stralen, als zij maar geene pijn voelde! Hoe bespiedde hij hare ademhaling, als ze 's middags op den heidegrond was in slaap gevallen, en weerde hij elke gonzende bij, die haar naderde, af, sneed voorzichtig alle stengels rondom haar op den grond liggend hoofdje weg en plaatste zich zóó, dat ze in zijne schaduw lag. En toen hij ziek was en ijlde in koorts, had hij steeds om haar geroepen en aan den hond, die aan zijn voeteneinde in zijn bed lag, gevraagd, waar ze toch bleef?

Zij waren alles voor elkander; hun eenige en gemeenschappelijke vriend was de goede, trouwe, slimme herdershond. Urenlang zat zij naar hem te luisteren, als hij haar vertelde van hetgeen hij uit enkele oude boeken thuis gelezen had. Een grijsaard, die vroeger in het huis zijns vaders had gewoond, had die daar achtergelaten, toen hij stierf; erfgenamen hadden zich niet opgedaan.

Dan kleurde hij met zijne jongensverbeelding die verhalen en vlocht er hunne eigene personen in, en dan werd hij een prins en zij eene prinses of eene koningin, en ze bewoonden samen paleizen. En als hij haar dan in het vuur zijner vertellingen omvatte, alsof hij haar wilde medevoeren naar zijn rijk der droomen, dan werd ze wel wat bang, maar drong zich toch onwillekeurig dichter naast hem en ving met een angstig genot alles op, wat uit zijne wilde phantasie voortkwam. Een oogenblik later weer vochten ze om een mooi steentje, dat hij haar na de verovering toch weer gaf, of streden ze over hun eigendomsrecht op de heide, het bosch en zelfs den hemel met zijne sterren!...

Het was op de heide, en middag. Ver en nabij gonsden de bijen en kevers en vereenigden zich de krekels tot een muzikaal koor. Overal bloeide de heide; vroolijk was de paarsroode tint nu over den

bruinen grond verspreid. Het was, alsof de toppen der dennen meejuichten en de wolken zich met hare gouden randen in feestgewaad hadden gestoken, en alsof alles zich verheugde in de schoone natuur en in het gevoel, dat ieder iets kon bijdragen tot het geheel dier heerlijke schepping.

Van uit het dorp, dáár achter dien verafgelegen heuvelrug, drongen tonen door, die getuigden van het leven, dat de menschen leidden in bewoonde oorden. Eene enkele maal drong door de onberoerde lucht hondengeblaf en het rollen van wagenraderen, en duidelijker klonk soms het slaan van de klok op het verscholen kerktorentje dóór in de middagstilte op de heide. Niet meer was nu de hemel bezaaid met kleine wolkjes, maar effen blauw welfde zich het reusachtig koepeldak daarboven, en het was, als schroomden de hier en daar verspreide wolken, den helder blauwen hemel te bezoedelen, zóó dicht en ineengedrongen bleven ze op de haar aangewezen plaatsen; slechts aan den gezichteinder waren kleine, witte, dreigende wolkjes, maar wie zag die of liet zich door hen verschrikken?

Geen windje beroerde de denneboomen; statig hingen de takken omlaag, gebukt onder hun eigen last als ouden van dagen, en hoe hooger aan den boom, des te meer hieven zij zich opwaarts, terwijl de spitse toppen zich trotsch in de lucht staken, als de jongeling, die, gesteund hebbende op kennis en voedsel van ouderen, zich verheft, om weldra met al die anderen mede te helpen voeden, opbouwen en vormen.

Onze herder was jongeling geworden; leiding, voedsel van ouderen hadden hem veelal ontbroken, en toch was het plantje door eigen kracht tot een trotschen boom opgegroeid. Forsch, breedgeschouderd en lenig was hij nog, met zijne blauwe oogen en het blonde haar, een langzamerhand verdwijnend type der oude Germanen.

En *zij*? Van het kind was eene liefelijke maagd gerijpt; heerlijk waren hare vormen, die onder het hoogst eenvoudige en hier en daar gelapte kleed nauw verborgen konden blijven; hare donkere kijkers flikkerden van uit het door zwarte krullen omkroesde kopje - men zei in den omtrek, dat ze, nog van eeuwen geleden, Spaansch bloed in de aderen had, - en tintelden van vroolijkheid en levenslust.

Daar zaten ze naast elkander en zwegen.

Beiden waren innig gelukkig.

Want dien middag had ze hem verteld, dat de zoon van den rijken smid uit het dorp haar gevraagd had, zijne vrouw te worden, en dat ze niettegenstaande den aandrang van hare grootmoeder, om ja te zeggen, toch *neen* had geantwoord. En toen hij haar daarop gevraagd had, waarom ze neen had gezegd, had zij hem aangezien en hij haar, en - ze wisten zelf niet hoe - ze waren elkander om den hals gevallen, en beiden hadden het zwijgend begrepen, hoe dat ook niet anders had kunnen geschieden; hoe hunne scheiding, als ze hun soms eens in de gedachten was geweest, hun steeds als iets onmogelijks, iets onbevattelijks was voorgekomen.

Wel was er een tijd geweest, dat *zij* gevoeld en begrepen had, dat ze geen kind meer was, en toen was ze teruggetrokken en zelfs norsch en kortaf tegen hem geweest. Maar hij was zoo geheel dezelfde trouwe, zorgende, leidende vriend gebleven, dat ze weer geheel met het oude vertrouwen, maar nu vermengd met, beheerscht door een ander, haar nog onverklaarbaar gevoel, hem naderde. Nog meer dan vroeger, maar nu steelsgewijze, vond ze het een genot, hem te bespieden, als hij vertelde of sliep. Dan was *zij* het wel eens geweest, die eene in zijne oogen hangende haarlok, welke hem onrustig deed slapen, voorzichtig op zijn voorhoofd schoof, en had zij wel eens haar boezelaar op dat hoofd gelegd, om hem te beschutten tegen de brandende zonnestralen. En nu wist zij, wat zij vermoed en in stilte zoo vurig gewenscht had: dat hij háár had uitverkoren onder de andere meisjes uit het dorp of van de pachthoeven en hutten in den omtrek. Bij menige kermis of andere feestelijkheid hadden die allen duidelijke blijken gegeven, dat zij den forschen, blonden jongen man meer dan gaarne zagen en dat zij met zooveel vreugde bij den dans in zijne armen rustten.

En of *hij* gelukkig was? Zijn zoetste droom was verwezenlijkt; hij wist nu zeker, dat geen rijke smid of gegoede pachterszoon hem haar, om hare schoonheid, zou ontnemen. Wat gaf hij nu om gedroomde koninkrijken, en schatten en macht? Hij wàs koning, want zijne koningin zat naast hem en hij hield hare kleine, gebruinde hand in de zijne. Nòg zaliger waren nu zijne droomen, terwijl hij peinsde: want zij was nu van hem alléén; altoos kon hij er nu aan denken, hoe hij haar gelukkig zou maken, hoe hij steeds dien glimlach om die liefelijke lipjes zou *kunnen* tooveren en die oogen doen lachen en haar behoeden voor alles, wat slechts even hare wenkbrauwen zou kunnen doen fronsen.

En samen beraamden zij plannen voor de toekomst. Hij kon genoeg verdienen, want zijn vader had zijne moeder niet lang overleefd en de opbrengst van den grond bij zijne hut en het loon voor het rijden van grintkarren waren voldoende voor hen, om te leven. Zelfs wilden ze haar grootje, die intusschen kindsch was geworden en geene bezems meer binden kon, bij zich nemen, aan het oudje van dagen rust gunnen en haar verzorgen.

Toen hij zijne schapen naar de kooi bracht, - hij hoopte dat niet zeer lang meer te doen - leunde zij met hare hand op zijn schouder, en de trouwe hond keek wel naar hen om, maar sprong toch eerst, nadat het laatste schaap in de kooi en de deuren gesloten waren, vroolijk blaffend tegen hen beiden op, als wilde hij zijne tevredenheid te kennen geven over hetgeen hij dien middag gezien had. Zóó bleven ze staan; zij spraken weinig, maar omhelsden elkander bij het naar huis gaan lang en vurig.

Op dien dag waren er twee gelukkige menschen meer in de wereld!

Het was op de heide, en avond. Vaalgrijs was de tint van de lucht, en het scheen, dat het onweder, dat den geheelen dag had gedreigd, eindelijk zou losbarsten. Woest joegen de wolken door het luchtruim langs de heldere maan, om over de heide de meest grillige schaduwfiguren in dolle vaart te doen voorbijvliegen. De erica's trilden en bogen zich naar alle zijden; zand en kiezelsteentjes stoven overal dwarrelend op, en langs den geheelen zandweg werden groote stofwolken opgejaagd. De toppen der dennen zwiepten onrustig heen en weder; de stammen kraakten, en de zware benedentakken begonnen te deelen in de beweging der toppen.

Daar vielen de eerste zware regendruppels; eerst enkele, maar toen sneller en sneller en weldra als met stroomen uit den hemel; de wind begon te bedaren, maar.... hoor! daar ratelde de eerste donderslag, bijna gelijktijdig met den flikkerenden bliksemstraal, die één enkel oogenblik bosch en heide helder verlichtte!

Maar wat bemerkte van regen, wind of onweder de jongeling, die daar blootshoofds, als in doffe wanhoop, zonder doel dwars door de heide liep? - Het was onze herdersknaap, die weldra geen herdersknaap meer zoude zijn en binnen enkele dagen zijn vrouwtje binnengeleid zoude hebben in het hutje, dat hem sinds weken en tot nu toe een paleis toescheen. Hij had vele dagen besteed, om het zoo bewoonbaar mogelijk te maken, had van zuur verdiend en bespaard geld oude platen, oude meubels, kleine geriefelijkheden gekocht, waarbij hij al zijne list had moeten gebruiken, om haar omtrent hare keuze daarvan uit te hooren. Telkens had hij wat veranderd of verbeterd, hier een spijker ingeslagen en ginder weer uitgetrokken, hier eene plank aangespijkerd, daar op waarlijk kunstige wijze met verf de oude hut voor het oog aangenaam en huiselijk gemaakt. Het betaalde voor het herstellen van de oude klok, die nu weder zoo gezellig tikte, had hem dagen van zwoegen en arbeiden gekost. Elken rooden vloersteen van de eenige kamer in het hutje had hij gewasschen en geschrobd; niet het kleinste takje heidekruid lag er meer op den leemen vloer van het andere vertrekje, dat schuur, bergplaats, voorraadzolder, alles te gelijk moest zijn.

In het tuintje was de kool netjes opgebonden, elk geel of verdord blad zorgvuldig weggenomen en het randje van graszoden langs het éénige pad netjes afgestoken. De bremstruikjes ter weerszijden van de deur waren gesnoeid; het aardappelveldje was keurig omgespit, als moesten ze het morgen te zamen bepoten. Geen onkruid was ergens langs den voet van den leemen muur te zien. Alles getuigde van angstvallige zorg, om zelfs het geringste, wat eene vrouw in een huisje onaangenaam zoude treffen, weg te nemen of te voorkomen.

Daarmede had hij weken doorgebracht, en nooit had zij in zijn hutje mogen komen, tot op den dag, waarop ze als meesteres dat nederige stulpje zoude binnentreden, - omdat hij haar wilde verrassen; wekenlang had hij gewerkt, gezwoegd.... en nu?

Zij was weg! Zij was weg, verdwenen - weg, weg! Zij was hem ontnomen, en men had hem spoedig en bereidwillig genoeg verteld, door wien en hoe. Eene maand geleden was er eens een jager, een heer, bij hare grootmoeder en haar komen uitrusten; hij droeg een fluweelen jachtrok met groene opslagen aan hals en mouwen, en eene prachtige muts. Een knecht te paard met een pakzadel had hem wijn en vleesch en vruchten gebracht en was eerbiedig op eenigen afstand blijven wachten. Een knap man moest die jager geweest zijn, donker, met zwarte haren en baard. Twee dagen later was hij teruggekomen, en toen eene week later weer; daarna was hij bijna elken dag daar komen rusten, en men dacht, dat hij wel niet het meest met het oude besje, dat kindsch en suf was en bijna niets meer zag of begreep, zou hebben gepraat. Ééns had men hem zeer kort na zijne aankomst zien vertrekken en had men het meisje spoedig daarop naar buiten zien komen; en zij had boos gekeken en verachtend was haar blik gericht geweest naar de zijde, waar hij verdwenen was, - maar spoedig was ze toen in tranen uitgebarsten. Toen die heer een paar dagen later weder kwam, bleef hij niet alleen nog langer dan vroeger, maar kwam nu weer elken dag zoo lang bij haar terug. Soms zag men haar in de deur staan en gretig een of ander klein sieraad met de oogen verslinden.

De arme knaap had haar wel dikwijls aangezien en somtijds wel eenige verandering in haar meenen op te merken, maar hij had het te druk met het in orde brengen van huis en tuin en met het rijden van grintkarren 's avonds, om den verloren tijd, aan dat werk thuis besteed, in te halen en genoeg te verdienen, om zijne veranderingen en verbeteringen te kunnen betalen. Hij vermoedde niets, begreep niets; hij vertrouwde blindelings, zooals een gemoed, dat wat hooger staat, edeler denkt, dieper gevoelt dan het gewone peil der menschen, - en zóó zijn er onder herders, onder boeren, onder arbeiders, vooral juist, waar de armoede heerscht en geene vadsige weelde haar klauw achteloos heeft uitgestrekt, om van de menschen etende, drinkende en slapende wezens, met begrippen als die van een weekdier, verlangens en wenschen als die van een varken, te maken!

Hij geloofde in haar - als in God; hij had haar lief! En nu?... weg, verdwenen; weggeloopen met een... en zijne vuisten balden zich, zijne borst hijgde en zijne anders zoo trouwhartige oogen rolden woest rond in hunne kassen; het werd hem te benauwd dáárbinnen, en na het vernemen dier tijding was hij in dat weder naar buiten geloopen en liep maar steeds door.

Wat deerde het hem, of de regen bij stroomen nederviel; of daarginder een felle bliksemstraal een alleenstaanden, reusachtigen den in tweeën spleet; of daarboven de wolken tegen elkaar botsten en zich ontlaadden met donderenden knal, waarvan de echo heinde en ver werd gehoord? De zon mocht weder schijnen, of de maan blijven; de

dag mocht komen, of het mocht altoos nacht zijn; de heide kon bloeien of sterven; het bosch mocht blijven staan of door een orkaan in elkander gezweept worden... *zij* was weg. En *zij* was zijne zon, zijn dag; zij was voor hem de verpersoonlijking der heerlijke natuur, en - ze was er niet meer!

En steeds vervolgde hij in het onweder zijn eenzamen weg door de heide.

Het was op de heide, en nacht. Alles was stil; alles rustte. Liefelijk scheen de maan door enkele kleine wolkjes heen op de aarde, waar ze weder zooveel plichten te vervullen had. Als zilver werd het glinsterende loover der dennetakken verlicht en zacht schitterde het, nauw merkbaar door het nachtwindje bewogen. Maanden geleden reeds was de heide uitgebloeid en was de koude winteradem over bosch en vlakte getogen; ook de lente was verschenen en verdwenen. De zomer was weder in het land. En reeds begonnen er opnieuw enkele erica's te bloeien; ze hadden nu echter, toen de zon verdwenen was, hare stengels gebogen en waren ook ter ruste gegaan. Het eeuwige dennegroen had de vale, grijsachtige tint van den winter verloren, en nieuwe sappen hadden het donkere, zachte groen weder te voorschijn getooverd.

Dáár staat het hutje van den vroegeren herdersknaap. Hij is er lang ziek geweest, heeft in ijlende koortsen gelegen - en dan altoos om háár geroepen; het goede moedertje uit het dorp, dat hem geheel vrijwillig was komen verplegen, - ieder in het dorp hield van den jongen man - zij had hem wel verstaan en begrepen!

Op den zomeravond, toen het buiten zulk noodweer was, stortte hij bewusteloos neer en den volgenden morgen had men hem zóó midden in de heide gevonden. Zware koortsen hadden hem toen aangetast, maar zijne jeugd en zijn krachtig lichaam deden hem spoedig herstellen, toen de crisis voorbij was, en weldra werd hij weder de krachtige jongeling van vroeger, dank zij de trouwe verzorging en eene zachte, zonnige, weldadige lente.

Maar naar den geest was hij gebroken, en de krachtige stam was in het merg aangetast. Het vuur uit zijne oogen was verdwenen, en weemoedig, droevig, dikwijls lusteloos was hunne uitdrukking; slechts zelden bracht eene herinnering of nog hem gebleven hoop op de toekomst daarin eenig leven.

Geen dag ging voorbij, waarop hij niet het oude vrouwtje bezocht, dat háár had liefgehad en nog niet van haar hutje had willen scheiden; hij zorgde voor haar als een zoon voor zijne moeder. De dankbare blik van het kindsche, hulpelooze oudje zeide hem genoeg - meer, dan woorden hadden kunnen doen. Ook die oude vrouw had geleden en verweet zichzelve, dat zij de schuld van alles was; dat zij het

meisje had verwaarloosd en slechts hare aangeboren ijdelheid had doen groeien door vleierijen. Dan troostte de jonge man het tobbende en klagende besje en vroolijkte haar op, alsof niet eene veel vlijmender, dieper smart door *zijne* ziel sneed! Hij leefde werktuigelijk voort, zonder te weten hoe en waartoe; hij werkte hard en betaalde ook nog van zijn loon de pacht voor het arme moedertje, dat hem verzorgd had, en het schoolgeld voor haar kind; zijne eigene behoeften waren zoo gering.

Na zijne beterschap had hij het hutje en het tuintje weder in orde gebracht, evenals kort vóór den tijd, dat *zij* er zou gekomen zijn, en alles was zoo gebleven, alsof ze nu zelfs ná dat jaar nog dagelijks werd verwacht en maar had binnen te treden, om er te blijven, alsof ze er altoos ware geweest!

Dezen nacht kon hij den slaap niet vatten. Hij was niet ter ruste gegaan, maar liep ongestadig in zijn hutje op en neder, om nu en dan de deur te openen en zich in de koele, heerlijke nachtlucht te verfrisschen. Daar liep hij naar buiten en ging langzaam over de heide in de richting van het dennenbosch.

Maar - wat deed hem plotseling stilstaan? Welke gedaante zag hij daar heel in de verte, daar links, boven de terreinplooi uitkomen en donker tegen den hemel afsteken? Hij begreep het niet, maar het was, alsof eene toovermacht de richting zijner schreden wijzigde; iets onverklaarbaars deed hem het hart in den boezem luider kloppen en zijne schreden versnellen. Die gedaante bewoog zich moeilijk, aarzelend, ja, scheen zich voort te sleepen. Het was eene vrouw en hij dacht... neen, hij dacht niets, maar liep sneller en sneller daarheen. Toen een nieuwe heuvel haar aan zijn gezicht had onttrokken en hij eindelijk op den top stond - zag hij plotseling in het volle maanlicht *háár* voor zich! Zij was het, die hem versmaad had, met hem had gespeeld, en die zóó was gevallen!

Met een gil verzamelde zij hare laatste krachten, vloog den heuvel op en stortte aan zijne voeten neer! - En toen zij weder tot bewustzijn was gekomen, prevelde zij, geknield en met hare ravenzwarte lokken op zijne voeten gebogen, het woord: vergeving.

Bij haar eersten aanblik had hij zijne vuisten gebald en trilde zijne geheele gestalte... maar toen zij daar lag aan zijne voeten, was hij kalm geworden, en hij vroeg slechts zachtkens, als tot zichzelf sprekend, hoe dat vreeselijke, dat hem *alles* ontroofde, toch kon zijn geschied, en hij luisterde werktuigelijk naar hare smeekende bede, als besefte hij niet, dat *zij* het was, die daar lag. Eindelijk kwam hij toch tot zichzelven en zag op haar neder; hij streed een zwaren strijd; dat getuigden het bonzen van zijn hart en het trillen zijner lippen; - toen hief hij haar plotseling op, hoewel zij smeekte, geknield aan zijne voeten te mogen blijven, en zette haar naast zich neder. Hij drukte, met een blik vol droefheid op haar gelaat, welks doodelijke bleekheid

en diep rampzalige uitdrukking van zooveel lijden getuigden, haar donker kopje aan zijne borst.

En aan die borst bracht zij snikkend haar lijdensverhaal uit, kort en afgebroken, want ze kon van vermoeidheid en uitputting bijna niet spreken: hoe ze met dien heer was medegegaan en al zeer spoedig, maar toch te laat, had beseft en begrepen, hoe groot hare dwaling was geweest; hoe ze dien man ontvlucht was en hij haar overal had weten te vinden en bij tusschenpoozen had achtervolgd, als ze nauwelijks bij den een of anderen boer eene schuilplaats had gevonden. Hoe die verschrikkelijke jacht weken geduurd had, totdat zij niet ver vanhier rust had gevonden bij een ouden arbeider en diens vrouw; hoe die man haar ook dáár had opgespoord en ze dien avond gevlucht was en langs *zijn* huis, waarin ze nu had kunnen wonen, naar de hut van hare grootmoeder had willen gaan. Zij vertelde hem, hoe haar kindje onmiddellijk na de geboorte was gestorven en hoeveel ellende zij had geleden; hoe ze bijna elk kleedingstuk had moeten verkoopen, om, telkens opgejaagd, hare vlucht te kunnen voortzetten.

Hij hoorde alles maar half, maar zag duidelijk, dat zij onder de lompen, die haar heerlijken hals en hare schouders bedekten, nog het zilveren halskettinkje droeg, dat hij haar ruim een jaar geleden gegeven had; daarvan had zij dus niet kunnen scheiden!

Zij verhaalde hem nog, hoe eene vleiende stem en schoone beloften van rijkdom en sieraden haar hadden doen vallen, - en woest rukte zij zich van hem los, maar viel onmiddellijk, uitgeput door die inspanning, weder neer.

Hij sprak geen woord, maar nam haar op in zijne armen en droeg het half bewustelooze meisje naar zijne hut, - hoe anders had hij haar vroeger gedragen! - legde haar op zijn eigen leger, dekte haar toe en spreidde voor zichzelven met een bos stroo een bed in het schuurtje daarnevens.

Vóórdat hij zich te rusten legde, sloop hij nog even in het kamertje, boog zich over haar heen en kuste even haar voorhoofd; onuitsprekelijk zalig maakte hem het bewustzijn, dat hij dien verloren schat had wedergevonden. Hij had gestreden, zwaar gestreden, en na de overwinning had hij kunnen vergeven.

En zij rustte voor het eerst weder veilig en droomde nog eens, wat ze sinds lang niet gedaan had, van een heerlijken zomermorgen, van eene kudde schapen en een trouwen herdershond, en van een jongen, blonden herder, die daar tegen dat heuveltje lag....

ANTONIO.

Levenswoorden.

Ik wil een bloemlezing geven van gedachten, opmerkingen, spreuken. Ik ben daartoe geleid door eigen ervaring. Gedurende een reeks van jaren nam ik de moeite, om uit hetgeen ik las, het voornaamste, de kern der gedachten op te teekenen. De indruk van het gelezene gaat meestal in den stroom des tijds verloren en, wat blijft ons dan over van onze inspanning, van onzen geestesarbeid.

Van tijd tot tijd las ik mijn dagboek - als ik het zoo noemen mag - over en ik verheugde mij meermalen over de moeite, welke ik mij getroost had bij het opschrijven, want in een kort bestek vond ik de vrucht van mijn werk weder, genoot ervan en wat ik verzamelde, droeg bij tot mijn ontwikkeling. Ik kan zeggen, dat ik ten gevolge van deze methode van werken niets tevergeefs heb gelezen.

Later jaren maakte ik ook kennis met soortgelijke bloemlezingen; velen daarvan waren met opzet vervaardigd, anderen, evenals mijn verzameling, toevallig ontstaan.

Welk een schat van levenswijsheid vond ik op deze wijze bijeengebracht! Wanneer ik een woord van opwekking noodig had - wanneer een gevoel van ledigheid mij overviel - en wie kent niet die treurige oogenblikken - dan nam ik mijn toevlucht tot die verzameling en zelden keerde ik onvoldaan tot den gewonen arbeid weder. Nu treft ons deze, dan gene lichtstraal; hij blijft ons bij en verheldert den dag.

Vooral in onzen tijd van levendigen partijstrijd, van soms oorverdoovend en zinbedwelmend geraas op de markt des levens, vond ik steun en kracht in het telkens voor den geest roepen van hetgeen de ontwikkeldsten, de grootsten van ons geslacht hebben gesproken, wat de vrucht was van hun denken over het leven, over datgene wat ook ons bezighoudt.

Een verdere reden van aanbeveling is het gebrek aan tijd, dat velen verhindert, van alles kennis te nemen, wat de letterkunde grootsch en heerlijks te denken en te genieten geeft.

Misschien is deze vorm van meedeeling zelfs het meest geschikt voor onze dagen, omdat men wel behoefte gevoelt aan iets hoogers, maar, om welke reden dan ook, de moeite van het graven en delven naar geestelijk goud zich niet getroosten wil.

Dat in de keuze het karakter van den verzamelaar zichtbaar is, moge er niet tegen pleiten.

De overbrenging in onze taal was in vele gevallen niet gemakkelijk. Elke taal heeft haar eigen manier van kort en kernachtig te zijn; dikwijls was de vreemde vorm onbruikbaar en moest ik mij bepalen tot het weergeven van den algemeenen zin van het gezegde.

V.D. KULK.

Niets is groot, wat niet waar is.
LESSING.

Denken en doen, doen en denken, dat is de som van alle wijsheid, vanouds als zoodanig erkend, vanouds beoefend, niet door ieder echter ingezien. Beiden moeten, evenals het uit- en inademen, in het leven steeds op en neder gaan; evenals vraag en antwoord moet het eene niet geschieden zonder het andere. Wie zich tot een wet maakt, wat de beschermgeest elk mensch bij zijn geboorte stil influistert, om namelijk het doen aan het denken, het denken aan het doen te toetsen, die kan niet dwalen, en zoo hij dwaalt, zal hij spoedig op den rechten weg terugkeeren.
GÖTHE.

Hoeveel verder zouden wij gekomen zijn, wanneer over alle gebreken en deugden der menschen, ook wat betreft hunne gevolgen, zoo duidelijk en openhartig kon worden gesproken, als wij bij onszelven denken. Wat een verkeerde bescheidenheid of een kruiperige huichelarij hier verzwijgt, dat ontdekt en overdrijft ginds een sterke lastertong. Zoo wordt eindelijk de geest der menschheid krank en het zedelijk oog verblind. Alles schijnt ons natuurlijk, alleen de natuur des menschen niet, omdat haar wijsheid en haar dwaasheid met hare onvermijdelijke gevolgen onbegrijpelijke dingen, onoplosbare raadsels moeten blijven. En toch, welke natuur gaat ons meer aan dan de natuur des menschen?
HERDER.

Gedachten in ons opnemen is leerzaam, omdat wij daarmee ervaren, hoe het anderen gegaan is en wat wij van het leven te wachten hebben. Draagt die wetenschap al niet veel bij, om het onaangename te verwijderen, zij helpt ons toch, om ons in de omstandigheden te schikken, deze te leeren verdragen en er ons boven te verheffen.
GÖTHE.

Men kan nooit vroeg genoeg de ervaring opdoen, dat wij in de wereld gemakkelijk gemist kunnen worden. Voor welke gewichtige personen houden wij onszelf niet! En zie, onze ledige plaats wordt nauw opgemerkt, zeer snel weder vervuld, zoo niet beter, dan toch aangenamer.
GÖTHE.

Al ons drijven en doen is vermoeien; wel hem, die niet moe wordt.
GÖTHE.

De wereld heeft veel van een groot rad, overal hetzelfde; dat wij het zoo vreemd vinden, komt alleen, omdat wij mee rondgedraaid worden.
GÖTHE.

Hij komt het verst, die aanvankelijk zelf niet weet, hoever hij

komen zal, maar die elke omstandigheid, welke de tijd hem aangeeft, naar een vasten regel gebruikt.
HERDER.

Weinig en goed lezen is grooten geesten eigen.
HIPPEL.

Begeer niet het onmogelijke.
BIAS.

In 's levens perk spelen toeval en plan een even groote rol; het laatste maken wij, aan het eerste moeten wij ons blindelings onderwerpen. Wel hem, dien de onvermijdelijke gebeurtenissen niet geheel zonder kalmte treffen, wiens moed en vastberadenheid reeds werden geoefend en wiens hart tegen de slagen van het lot is gehard.
SCHILLER.

De ontevredenheid met zijn stand of zijn beroep spruit dikwijls voort uit het gevoel van onvoldaanheid over zijn werk of uit traagheid; men zoekt de oorzaak van de ongestemdheid liever in het minder aangename van het werk dan in zijn eigen karakter en onttrekt zich aan den zwaren strijd der zelfbeheersching, terwijl men de schuld werpt op de omstandigheden.
WEBER.

De rede is onze beschermgeest; vraag haar en denk aan het einde, en ge zult nimmer iets verkeerds doen.
HIPPEL.

Wie gezond is naar lichaam en geest, heeft alles, wat hij noodig heeft; wie gelukkig wil zijn, niet het schijnen, kan het zich gemakkelijk maken; hij behoeft alleen te weten, wat hij ontberen kan.
HIPPEL.

Blijft altijd gelaten en manlijk; wij worden meester van ons lot, zoolang wij 't zijn van onszelf.
KLINGER.

Ons denken hangt af van ons gevoelen. De innigheid, diepte en uitgebreidheid, waarmee wij hartstocht opnemen, verwerken en voortplanten, maakt ons tot de diepe of ondiepe vaten, die wij zijn. Dikwijls liggen onder het middelrif oorzaken, die wij zeer onjuist in het hoofd zoeken; de gedachte kan daar niet komen, wanneer de gewaarwording niet eerst aanwezig was. Naar de mate waarin wij aan datgene, wat ons omgeeft, deelnemen, slaan liefde en haat, afkeer en afschuw, verdriet en vreugde dieper de wortels in ons; dat stemt het snarenspel van onze gedachten; dat maakt ons tot de menschen, die wij zijn.
HERDER.

Zelfkennis is een groote, maar moeielijke zaak; niemand wil zichzelf

zien; de mensch heeft een ingewortelden lust, om zichzelf heen te draaien; hij vreest zichzelf te zien, zooals kinderen bang zijn, in een kamer alleen te slapen.
HIPPEL.

Zelfs de onontbeerlijkste waarheden slapen in en willen van tijd tot tijd opgewekt worden; het komt er voornamelijk op aan, wie de man is, die ze wekt, hoe hij ze wekt en op welk oogenblik.
KLINGER.

Wees als het vuurvast edel metaal, dat met het aanbeeld spot en onder den hamer niet breekt.
BENZEL-STERNAU.

Vat moed: de grootste smart is niet van langen duur.
AESCHYLUS.

Hoe kan men zichzelf leeren kennen? Door beschouwing nooit, wel door handelen. Beproef uw plicht te doen en ge weet tevens, hoe het met u gesteld is.
GÖTHE.

Het begin staat dikwijls in onze macht; het midden zelden, het einde nooit.
HIPPEL.

Het verstand moge nog zoo trotsch en aanmatigend zijn, alles wat het denkt, al de stof, die het verwerkt, dankt het aan het hart, aan de zintuigen en de verbeeldingskracht.
KLINGER.

De waarheid, welke men op één blad niet zeggen of bewijzen kan, is wel niet ver weg - of is veeleer ver te zoeken.
LESSING.

Alleen hij, die volkomen waar is tegenover zichzelf, kan waar zijn tegenover anderen.
BENZEL-STERNAU.

Zou er wel ooit in de wereld iets groots ondernomen zijn, wanneer men vooraf het voor en tegen angstvallig had overwogen? Zou de mensch zijn, waar hij thans is, zou hij ooit vooruitgegaan zijn, indien hij evenals de olifant eerst vreesachtig onderzocht had, of de grond wel vast genoeg was, vóórdat hij den voet verzette?
HIPPEL.

Heerschappij over zichzelf is de sleutel tot heerschappij over anderen.
BENZEL-STERNAU.

Wat is het moeilijkst? zichzelf te kennen, want de eigenliefde verleidt den mensch, zich vreemde eigenschappen toe te kennen.
BIAS.

Staatkunde en geschiedenis.

Herinneringen aan de Belgische omwenteling van 1830.

II. *Koning Willem I.*

Zóó waren de staatspartijen in België op het oogenblik, dat de omwenteling van 1830 zou uitbreken; thans een woord over den vorst, tegen wien de omwenteling is gericht geweest: over Koning Willem I.

Er kunnen zeer ernstige, zeer gewichtige aanmerkingen worden gemaakt op de regeeringsdaden van Willem I; hij heeft, als Regent, zijne gebreken gehad; hij heeft, meer dan eens, verkeerde inzichten gevolgd; men kan hem groote misslagen ten laste leggen; - maar, met dat al, hij is een uitstekend man geweest; een man van groote bekwaamheden en onvolprezen ijver en werkzaamheid; een karakter, waarvoor men hoogen eerbied moet koesteren. Willem I behoort onder de groote mannen van zijn roemrijk stamhuis.

Het is eene oude opmerking, dat men, om een geschiedkundig man met juistheid te beoordeelen, zich verplaatsen moet in den tijd, waarin hij leefde, en onderzoeken moet, wat toen de heerschende begrippen en denkwijze zijn geweest; niet, dat men daarmee de ergste vergrijpen tegen zedelijkheid en recht mag goedmaken, - want dan zou men wel eens kunnen komen tot eene verheerlijking van koningen van Dahomey of andere soortgelijke Afrikaansche tirannen, die, zonder de minste aanleiding, soms hunne onderdanen bij honderden te gelijk laten dooden; - maar, zonder tot zulk een buitensporig uiterste over te slaan, bij het in aanmerking nemen van den tijd, waarin een regent heeft geleefd, moet men toch den invloed van dien tijd wel degelijk in rekening brengen. Verzuimt men dit ten aanzien van Willem I, dan

pleegt men onrecht jegens hem; men mag de constitutioneele begrippen en beginselen van den nieuweren tijd niet op dien Koning toepassen: zijn tijd had daarvan nog geen bewustzijn; men mag hem den maatstaf niet aanleggen, waarmede men een Lodewijk Filips, een Leopold I meet; men moet Koning Willem I veeleer vergelijken met Karel III van Spanje, met Frederik II in Pruisen, met Keizer Jozef II, met de verstandige, verlichte despoten van vroeger, die er wel op uit waren, om het welzijn van hun land te behartigen, maar dit liefst wilden doen naar hunne eigene inzichten en zonder groote medewerking van hunne onderdanen.

Koning Willem I was gevormd in de school van den tegenspoed - de beste leerschool, ook voor vorsten; als jongeling had hij den burgeroorlog van 1787 bijgewoond, de twisten en de worsteling tusschen zijn jammerlijken vader en de onhandige patriottenpartij, het inroepen van de hulp van Pruisen; het was hem toen geleerd, door het voorbeeld van zijne ouders, dat het niet misdadig is, om vreemde wapenmacht te bezigen tot het beslechten van binnenlandsche geschillen; en mogelijk, dat hij daardoor is genoopt geworden, om zelf in 1799 in Noord-Holland bij de Engelsche en Russische legers op te treden en de wapens te voeren tegen zijn vaderland; tegen Frankrijk had hij gestreden in 1793 en 1794, aan het hoofd van Hollandsche troepen, - eene lofwaardige handeling, die hem gelegenheid gaf, om zijn beleid als krijgsbevelhebber te doen blijken, oorlogsroem te behalen. De omwenteling van 1795 had hem gedwongen, om, evenals zijn vader, de Republiek te verlaten en in ballingschap in den vreemde rond te zwerven; hij had daarna op verschillende slagvelden gestreden tegen de heirscharen van Napoleon, en er is dus niets bevreemdends in, dat hij nooit erg Franschgezind is geweest. Eindelijk had Willem I zich in Engeland gevestigd, de gewone wijkplaats van voortvluchtige vorsten; hier leefde hij stil en eenvoudig, zich enkel bezighoudende met studiën, die zijn verstand ontwikkelden en rijpten en hem die kennis verschaften, die een vorst noodig heeft, om zijn land goed te regeeren. In die afzondering vonden hem in het laatst van 1813 de zendelingen van Hogendorp, die hem het oppergezag kwamen aanbieden over het Hollandsche volk, dat zoo pas de ketenen had afgeschud van Napoleon's heerschappij.

Willem I aanvaardde dat aanbod en stak dadelijk de Noordzee over; bij het Scheveningsche duin zette hij, na zoo lange afwezigheid, opnieuw den voet op den Nederlandschen bodem. Met uitbundige en algemeene toejuichingen werd hij door het Hollandsche volk begroet; in die begroeting was niets gekunstelds, niets overdrevens; het was de ware uiting van de volksmeening. Het volk - en daaronder begrijpe men *alle* standen - was, door de rampen van de laatste vijf en twintig jaar, de woelingen en partijtwisten moede geworden, die geleid hadden tot de drukkende Fransche dwingelandij; het haakte naar eendracht, naar rust, naar orde - aan vrijheid werd minder gedacht; - alle

partijen waren eensgezind, om het Oranjehuis terug te roepen en met het hoog gezag te bekleeden. De verheffing van Willem I tot het souvereine gezag over wat vroeger de Republiek heette, moet geenszins geweten worden aan kuiperijen en staatslisten van eenige eerzuchtigen; zij was de vrucht der algemeene overtuiging, dat alleen die verheffing het vaderland heil kon aanbrengen; en is die overtuiging misschien wat te ver gegaan, misschien wat ondoordacht geweest, hare oprechtheid is niet te loochenen.

Ook de vroegere hoofden van de patriotsche partij schaarden zich met geestdrift onder het Oranjevaandel. Kraijenhoff, die in 1795 Amsterdam had doen omslaan naar de Patriotten, maar die later Amsterdam had willen verdedigen tegen Napoleon, bood ter goeder trouw den nieuwen vorst zijne diensten aan; Van Maanen wendde voor het nieuwe bestuur dezelfde ijver en bekwaamheid aan, die hij vroeger had gebruikt, om het Stadhouderlijke huis te bestrijden; Van der Palm sprak, schier met schaamte, van den tijd, ‘toen hij nog keesde’, en verheerlijkte de omwenteling van 1813 met dat prachtige gedenkschrift, dat tot ons beste proza behoort; en Maurits Cornelis van Hall, als hij het classieke Rome uit de dagen van Augustus schetste, scheen een beeld te willen geven van de eensgezindheid, die alle Nederlanders zich deed vereenigen onder den schepter van den Oranjevorst, zooals de staatspartijen van Rome zich vereenigden onder den eersten Romeinschen Keizer.

Bij eene restauratie is het niet zeldzaam, dat de eerste tijd zich kenmerkt door eene grenzenlooze geestdrift van het volk voor den souverein, dien het teruggeroepen heeft; - zie maar in de Engelsche geschiedenis den terugkeer van Karel II in 1660; - maar bij zulk eene restauratie gebeurt het ook vaak, dat de op zijn troon herstelde vorst - evenals de Engelsche Karel II - misbruik maakt van die geestdrift des volks, om zijne vroegere tegenstanders te vervolgen en te straffen. Aan dien misslag heeft Willem I zich in 1813 volstrekt niet schuldig gemaakt; integendeel, zijne regeering toen verdient hoogen lof; er is geene reactie ten aanzien van de personen te bespeuren; geen Patriot, wat ook zijne bestrijding van het Stadhouderlijk gezag moge geweest zijn, wordt daarom in 1813 van staatsambten uitgesloten; zelfs verkrijgen zij die soms ten koste van de oude, getrouwe aanhangers van het huis van Oranje. Staatkundige verdraagzaamheid kenmerkt de nieuwe Regeering; zij neemt de diensten aan van allen, die goede diensten kunnen bewijzen.

Van allen? - Er is eene enkele uitzondering.

In den eersten tijd na de omwenteling van 1813 doolde in Den Haag een man rond, die zijne diensten aanbood aan de nieuwe Regeering, maar dat aanbod telkens zag afgewezen; zijne ontvangst bij de machthebbenden was zóó koel en terugstootend, dat hijzelf erkende: ‘Voor mij is hier geene plaats meer.’ Toch was hij geen onbeduidend

man, integendeel; maar juist zijne groote beteekenis was de oorzaak, dat men zijne diensten niet wilde aannemen: men haatte en vreesde hem te veel. Daendels - want van hem is hier sprake - had als oorlogsman geschitterd door onvergelijkelijke dapperheid en geestkracht; hij had ruimschoots deelgenomen aan de woelingen van de staatspartijen en zijne tegenstanders vaak voor zich doen buigen; hij had Java als landvoogd beheerscht, wel maar weinig jaren, maar toch lang genoeg, om daar een diepen en blijvenden indruk achter te laten, zoodat zijn naam dáár nog in één adem wordt genoemd met den grooten naam van Jan Pietersz. Koen; - *un homme supérieur* noemde hem Hertog Bernhard van Saksen-Weimar, een man, meer dan anderen bevoegd, om te oordeelen over de uitstekendheid in staats- en krijgszaken, en die jaren verbleven had op Java, het voorname tooneel van de werkzaamheid van Daendels. Welnu, voor dien man, ontegenzeggelijk de krachtigste man, dien Nederland in die tijden heeft voortgebracht, was geene plaats te vinden in het staatsbestuur na 1813; - men zond hem eindelijk naar de kust van Guinea, in een voor hem onbeduidenden werkkring; het moordende klimaat maakte daar spoedig een einde aan zijn veelbewogen leven.

Had eene verstandige regeering niet meer partij kunnen trekken van de groote bekwaamheden van een zoo buitengewoon man? - Alvorens die vraag te beantwoorden op eene wijze, die het regeeringsbeleid van Koning Willem I veroordeelt, dient men in het oog te houden, dat het zeer moeielijk was, om, voor een man als Daendels, een werkkring te vinden, waarin men verzekerd was tegen zijne willekeur, tegen zijne eigenmachtige handelingen; de vrees voor die willekeur kan zeer goed de oorzaak zijn geweest van die terugstelling van Daendels; het is niet noodig, om die terugstelling te verklaren door den haat van zijne talrijke vijanden.

Maar, indien de handeling ten opzichte van Daendels in de regeering van Willem I al is te veroordeelen, - wat nog volstrekt niet zeker is - zoo zou deze veroordeeling toch ruimschoots worden opgewogen door den lof, dien men geven moet aan tal van andere handelingen in den eersten tijd na 1813, die van verstandig regeeringsbeleid getuigen.

Het onbeperkte souvereine gezag, dat men in de eerste geestdrift Willem I wilde opdragen, wees hij wijselijk van de hand; hij verklaarde, dat gezag beperkt te willen zien door eene Grondwet. De onbeperkte souvereiniteit zou den Koning verantwoordelijk hebben gemaakt voor al het slechte of verkeerde, dat aan de Regeering kon worden geweten; eene Grondwet onthief hem van die verantwoordelijkheid, want dan zouden zijne regeeringshandelingen de instemming en medewerking van de Volksvertegenwoordiging hebben ondervonden. Maar die Grondwet, die zoo de instemming en medewerking vorderde van de Volksvertegenwoordiging, beperkte die niet de Koninklijke

macht? - in schijn, ja; maar niet in de wezenlijkheid; Willem I rekende zich krachtig en verstandig genoeg, om, in weerwil van Grondwet en Volksvertegenwoordiging, toch te regeeren, zooals hijzelf dat verkoos; zijne verantwoordelijkheid zou daardoor worden verminderd, niet zijne macht.

Hoe die Grondwet tot stand kwam en hoe men daarbij te werk ging op eene wijze, die thans de haren te berge zou doen rijzen bij ieder, die de constitutioneele leer is toegedaan, - dat is algemeen bekend; dat behoeft geene bespreking; alleen moet er dit van worden gezegd, dat die weinig constitutioneele handelingen van Koning Willem I volstrekt geene afkeuring verdienen, als men let op den geest van dien tijd: constitutioneele leer, constitutioneele beginselen - wie dacht daar toen aan? - Enkelen, zooals Hogendorp, ja; maar dat waren zeer zeldzame, zeer buitengewone uitzonderingen, die geen weerklank of geene instemming vonden bij het Hollandsche volk, zelfs niet bij Kemper; bijna niemand zag toen de noodzakelijkheid in, om door grondwettige bepalingen zich krachtige waarborgen te verschaffen tegen Koninklijke willekeur. Als de Regeering maar goed is, dat is alles, wat wij verlangen; - zoo oordeelde toen bij ons het algemeen, dat gaarne met de minste moeite is gediend en ten volle vertrouwde, dat de Regeering goed moest zijn met een Koning, zoo verstandig en welwillend als Willem I.

Is het wonder, dat de Koning zich door die algemeene gezindheid van het Hollandsche volk liet meesleepen, om het niet zoo nauw te nemen met de Grondwet en met hare uitvoering? ‘Men heeft mij eene onbeperkte macht aangeboden; ik heb die niet willen aannemen: ik heb mij met minder vergenoegd; ik heb eene Grondwet gewild. Ik heb dan ook natuurlijk de volle bevoegdheid, om die Grondwet te maken, zooals mij dat het beste voorkomt, en het met hare toepassing niet te nauw te nemen; komt er in die Grondwet soms eene bepaling voor, die later blijkt niet te deugen, welnu, dan laat ik die bepaling maar onuitgevoerd; niemand heeft daar iets tegen te zeggen; want het heeft geheel aan mij alleen gestaan, om mij door geene eene bepaling te laten binden; en men is mij dank schuldig voor elke willekeur, die ik *niet* pleeg.’ - Of Koning Willem I zóó heeft gesproken, blijve daargelaten; maar dat zóó zijn gedachtengang heeft kunnen zijn, is zeker: ten minste, de handelingen van zijne regeering stemmen daarmede overeen.

Eene constitutioneele regeering in naam, met eene gedweeë Volksvertegenwoordiging, dat geeft aan den Koning het middel, om, onder den schijn van vrijheid, het meest willekeurige gezag uit te oefenen; - zoodanig is de regeering van Willem I over Holland geweest - tot in de laatste jaren, toen al het verstand en al de bekwaamheid van den Koning niet langer in staat waren, om de natie te verzoenen met het verkeerde van die willekeur.

Men had, 't is waar, ook vóór 1830 Staten-Generaal; men had eene Eerste en eene Tweede Kamer - evenals in Engeland; maar hadden die Eerste en die Tweede Kamer evenveel te zeggen als in Engeland het Huis der Gemeenten, of zelfs maar als het Huis der Lords? - Die Eerste en die Tweede Kamer hadden tegenover den Koning heel weinig te zeggen, zoo wat niets; hare samenstelling bracht dit mee. De samenstelling van de Eerste Kamer hing rechtstreeks en openlijk af van den Koning; de samenstelling van de Tweede zijdelings en bedekt; want de Provinciale Staten, door wie de leden van de Tweede Kamer werden gekozen, volgden meestal de richting, die de Regeering aangaf. Bij uitzondering mocht er eens een enkel lid in de Tweede Kamer komen tegen den zin van de Regeering; dat was dan toch eene zeer zeldzame uitzondering; - hier wordt gesproken alleen van Noord-Nederland. - En zoo'n enkele opposant kon in de Kamer weinig uitvoeren, omdat zijne stem daar geen weerklank vond en hij niet gesteund werd door de kracht der openbaarheid, die eene vrije dagbladpers verschaft.

Vele kenmerken van de oude Republiek werden in het Holland na 1813 teruggevonden en Koning Willem I werkte daartoe krachtig mede: hij hield van oude instellingen; deels, omdat hij afkeerig was van wat de Revolutie van 1795 had aangebracht; deels, omdat hij zijn volk genoeg kende, om te weten, dat het zich het liefst voegt naar wat reeds lang heeft bestaan; dus - om maar iets te noemen - was het behouden der oude lijfstraffen der menigte in Holland niet ongevallig; zij had niets tegen den geeselpaal en gaf de voorkeur aan de galg boven de guillotine. Toch ging Willem I, bij dien terugkeer tot vroegere toestanden en instellingen, op eene zeer verstandige wijze te werk; hij versmaadde het nieuwe niet, wanneer de maatschappelijke verhoudingen daardoor werden verbeterd en de Regeering meer kracht en vastheid verkreeg. Eene democratie wilde hij van Noord-Nederland niet maken; veeleer eene oligarchie, zooals in de oude Republiek; maar eene oligarchie, waarin de Regeering eenheid bracht en eene macht uitoefende, die weinig beperkt was. Koning Willem I heerschte over Noord-Nederland op bijna even absolute wijze als in de zeventiende eeuw de Stadhouder Willem III; en, evenals die Stadhouder, nam de Koning soms zijne toevlucht tot het middel der omkooping, om zijn gezag te handhaven en uit te breiden.

Wordt dat harde woord ‘omkooping’ hier wel met juistheid gebezigd ten aanzien van de regeering van Willem I? - Laat ons elkander duidelijk verstaan.

Mag er alleen sprake zijn van omkooping, wanneer de Regeering, mondeling of schriftelijk, aan iemand eene geldsom geeft of toezegt, mits hij daarvoor over eene staatshandeling spreke en stemme, zooals die Regeering dat verlangt? - neen, dan zou het onwaar en ongerijmd zijn, om de Regeering van Koning Willem I ten laste te leggen, dat

zij gebruik heeft gemaakt van het middel der omkooping. Maar de omkooping behoeft niet zoo openlijk, op zoo lompe wijze, plaats te hebben; gewoonlijk hult zij zich in fijnere vormen en heeft stilzwijgend plaats; het is - om het zoo eens te noemen - eene fatsoenlijke omkooping, eene handeling, die door niets is te bewijzen en die men loochenen kan, zonder op klaarblijkelijke wijze te kort te doen aan de waarheid. Een Volksvertegenwoordiger moet een advies, eene stemming uitbrengen over een voorstel van de Regeering; tegelijkertijd weet hij, dat die Regeering hem, of een der zijnen, kan begunstigen met een ambt of eeretitel, die hij zeer op prijs stelt; er is geene sprake van, dat die Regeering tegen den Volksvertegenwoordiger ronduit zegt: stem voor mijn voorstel, dan verleen ik u de verlangde benoeming of onderscheiding; - maar het is zoo klaar als de dag, dat beide zaken in nauw verband tot elkander staan; de Volksvertegenwoordiger stemt daarom in den zin van de Regeering, en de Regeering schenkt hem daarom de verlangde gunst. Zoo iets is eene gewone handeling geweest bij het staatsbestuur van Koning Willem I; strikt genomen heeft men niet het recht, om dat eene omkooping te noemen; maar de uitkomst is toch dezelfde als bij eene omkooping; de uitkomst is toch dezelfde, als toen, in het midden der vorige eeuw, een lid van het Engelsche Lagerhuis zijne stem voor eene bepaalde geldsom en bij onbewimpelde overeenkomst verkocht aan den Minister Walpole.

Koning Willem I zocht in Noord-Nederland den adel, zoo ouden als nieuwen, tot zich te trekken, door dien stand voorrechten toe te kennen, niet minder dan in den tijd van de oude Republiek. Maar het is eene onjuiste uitdrukking, om hier alleen te spreken van ‘de adel’; juister is het, te zeggen: ‘de hoogere standen’. Thiers, de groote Fransche staatsman, heeft in eene van zijne redevoeringen de zeer juiste opmerking gemaakt, dat Holland, al moge het ook eene vermogende en machtige aristocratie als die van Groot-Britannië missen, toch wel degelijk een krachtig aristocratisch bestanddeel vindt in zijne oude, voorname, rijke familiën; in wat men vroeger de Patricische geslachten noemde; in wat nog altijd bestaat en wat een stempel van conservatismus geeft aan de openbare meening. Een weinig conservatismus is niet zoo geheel af te keuren, daar het, goed aangewend, bewaart voor de overijlde en dwaze handelingen van eene woelige Volksregeering; maar tijdens de regeering van Willem I ging dat conservatismus toch wat ruim ver. In elk gewest, misschien in elke groote stad, had men toen een bijna afgesloten kring van aanzienlijken, die bij voorkeur 's Konings vertrouwen genoot en, tot loon daarvoor, dan ook nooit zijne regeeringshandelingen bestreed, maar die met hand en tand verdedigde.

De bestanddeelen van die oligarchie zijn niet zoo gemakkelijk met juistheid aan te duiden; zij waren nog al van gemengden, uiteenloopenden aard: oude en nieuwe adel, de aangewezen bekleeders van hofbetrek-

kingen; de leden van de rechterlijke macht - slecht betaald, om van het bejagen van rechterlijke ambten af te schrikken, wie niet behoorde tot de vermogenden; de groote grondbezitters, de groothandelaars, zij allen, die den boventoon voerden in allerlei besturen van provinciën en steden, in waterschappen en dijkcollegiën; de mannen van het Nut, de hoofden van de vrijmetselarij, die voor hun onvermoeiden arbeid aan de ontwikkeling en de welvaart des volks beloond werden met gunsten en voorrechten.

'Ja waarlijk, de vrijmetselarij is iets goeds' - zoo begon een der hoofden eens zijne rede, en wel mocht hij zoo spreken, want zijne reederijen werden begunstigd, als het bevrachtingen gold naar Java; verder had men de geleerde genootschappen, de groote handelslichamen, de universiteiten - en die oude familiën, die op historischen naam boogden, omdat reeds twee, drie eeuwen geleden een der hunnen als landverrader was opgehangen. In één woord, de bestanddeelen van die oligarchie waren nog al talrijk.

Dat de oude, deftige geslachten zich tot een stand vormen, waarbij de Regeering zich aansluit en steun zoekt, - zeer goed; mits die stand zich blijve kenmerken door volkskracht, door deugdelijke en verstandige handelingen, en in haar midden ook opneme, wat jeugdig en talentvol is. In dát opzicht liet het Noord-Nederland van Willem I te wenschen over: dien hoogeren standen ontbrak het aan zelfstandigheid en volksgeest; en, waren zij den Koning met ijver toegedaan, zij hadden geene onafhankelijkheid genoeg, om den Koning te raden en te wederstaan, dán, als raad en wederstand gebiedend noodig zouden zijn geweest. Ook was er te veel geest van uitsluiting bij die standen.

Wie in staatsbetrekking vooruit wilde komen, moest zich geheel en al voegen naar de heerschende begrippen en inzichten; en dat waren de begrippen en inzichten van den Koning zelven. Geen zweem van oppositie of van vrij onderzoek mocht er zijn; de deftigheid was een eerste vereischte - het was toen de bloeitijd van de zwarte rokken en witte dassen; - men moest zich uitsluitend in den fatsoenlijken kring bewegen, zich daarin connexiën winnen, hetzij door aanhuwelijking, hetzij door andere middelen; men moest, ten minste uiterlijk, geregeld leven en, was men al niet godsdienstig, dan toch kerksch zijn; vooral moest men geene begrippen verkondigen in strijd met de algemeen aangenomene; het gewone, het alledaagsche werd op hoogen prijs gesteld; geest, vernuft, genie waren verdachte zaken; om de staatsambten te verkrijgen, was het *solliciteeren* een volstrekt vereischte; - is die tijd reeds voorbij? - en de sollicitant moest degelijke waarborgen geven van in alles de inzichten van 's Konings Regeering te deelen en die met blinden ijver voor te staan. Op die wijze was het staatswezen tijdens Willem I een vast samenhangend lichaam, een gedwee werktuig in zijne hand, en dat goed werkte,

zoolang alles een gewonen gang ging; - maar een werktuig, dat onvoldoende is gebleken, toen men te doen kreeg met buitengewone tijden, die niet naar vaste regelen luisterden.

Dát is wel de groote fout geweest van Koning Willem I in het staatsbeheer, dat hij alles zelf wilde doen; dat hij te naijverig was op zijn gezag; dat hij alles door vaste bepalingen wilde regelen; dat hij de staatsambten begaf aan wie hij meende, dat hem met ijver en bekwaamheid, maar vooral met blinde gehoorzaamheid zou dienen; dat hij geen onafhankelijk raadgever, geen uit zichzelf handelend staatsman naast zich kon dulden; in één woord, dat hij de persoonlijke Regeering wilde, in de sterkste beteekenis van het woord. 's Konings Ministers waren de lijdzame uitvoerders van 's Konings wil; het waren geene mannen, die op onafhankelijken toon den Koning raad gaven en zijne staatkunde bestuurden.

Het is niet te verwonderen, dat een man als Willem I het niet lang goed vinden kon met Gijsbert Karel van Hogendorp, den ontwikkelden, grooten staatsman, den bewerker der omwenteling van 1813, aan wien de Koning zijne kroon was verschuldigd: zulk eene schuld drukt altijd te zwaar, om hém aangenaam te maken, die haar heeft opgelegd; en ook moet - volgens veler oordeel - Hogendorp aan zijn helderen geest en zijn edel, grootsch karakter vormen hebben gepaard, die niet altijd vrij waren van hoogmoed en aanmatiging. Van der Palm zou misschien beter hebben gedaan met den grooten Hollandschen staatsman te vergelijken met den eersten Pitt - Lord Chattam - dan met ‘een Romein uit den bloeitijd der Republiek’; en of ‘het hoekige der vormen’ bij dien Romein in Hogendorp niet te vinden was, kan niet zoo gaaf worden toegestemd.

Dat Hogendorp geen deel aan het staatsbeheer heeft gehad, is dus op zichzelf nog geen voldingend bewijs, dat Willem I niemand daaraan wilde deel geven; - maar kan men een anderen minister van den Koning als zelfstandig staatsman opnoemen? - dit is zeer moeielijk, om niet te zeggen onmogelijk. Zelfs Falck - een man van groote kunde en bekwaamheid, zeer aangenaam in den omgang, rijk aan wereldkennis, die de menschen voor zich wist in te nemen en wien het niet ontbrak aan plooibaarheid van karakter - zelfs Falck kon het op den duur met den Koning niet vinden; zelfs hij was te onafhankelijk. Een minister van Willem I moest kundig en werkzaam zijn, maar altijd *ja* en *amen* zeggen.

Het is billijk, om hierbij te voegen, dat Koning Willem I loffelijke en uitstekende hoedanigheden bezat, die zijn streven naar eene persoonlijke regeering verklaren en eenigszins verontschuldigen. Hij wijdde zich met rusteloozen ijver aan de taak, om zijn land goed te besturen en te regeeren; hij was geheel het tegenovergestelde van een *Roi fainéant*, die maar rustig voor zijn genoegen leeft en Gods water over Gods akker laat loopen. Ook was hij niet de hooggeplaatste

gebieder, die zich afzondert van zijne onderdanen, die zich schaars laat zien en door die geheimzinnige afsluiting indruk wil maken en vereering opwekken; - integendeel: geregeld, telkens, verleende hij gehoor aan allen zonder onderscheid, die hem over hunne belangen kwamen spreken; met onvermoeid geduld luisterde hij naar wat men hem te zeggen had; hij trad met zijne bezoekers in gesprek; hij gaf inlichting, raad, hulp; en voor zijne Hollanders is die tafel, waaraan hij stond en leunde, terwijl hij urenlang *audientie* gaf, even legendarisch geworden als de eikeboom, waaronder de Heilige Lodewijk het recht bedeelde. Koning Willem I had zeer groote kennis, zeer ruime inzichten omtrent handel en nijverheid en landbouw, omtrent alles, wat de stoffelijke welvaart van een volk bevordert; en menige groote onderneming is door zijne veerkracht en vasthoudendheid tot stand gebracht, die, door de traagheid en flauwheid van zijn volk, zónder hem nooit tot stand zou zijn gekomen.

Kortom, Willem I had als Koning uitmuntende hoedanigheden; en indien hem het geluk ten deel was gevallen, dat zijne Regeering geheel voorbijgegaan ware onder gewone omstandigheden, dan zou wel hier en daar die Regeering afkeuring hebben kunnen opwekken, - welke Regeering faalt soms niet? - maar zij zou toch over het geheel geprezen zijn geworden, en de naam des Konings zou in roemrijk en zegenrijk aandenken zijn gebleven.

Maar het ongeluk heeft gewild, dat er buitengewone tijden zijn aangebroken, tijden van moeielijkheden en gevaren, die zelfs voor het heldere verstand en het krachtige karakter van Willem I te machtig waren en die zijne heerschappij op jammerlijke wijze hebben doen eindigen. Toen vooral is gebleken, hoe verkeerd het is, als een gebieder alleen op eigen krachten wil bouwen en de hulp en den raad van bekwame en onafhankelijke mannen van zich afstoot: als die eigen krachten te kort schieten, dan vindt men geen heul en steun bij staatsdienaars, aan wie altijd als eerste plicht is voorgehouden, dat zij niets mogen doen, dan wat de gebieder uitdrukkelijk en in bijzonderheden heeft vastgesteld en voorgeschreven.

Dat Willem I eene groote mate van populariteit in Holland heeft genoten, is ontegenzeggelijk: het volk vereerde hem en had hem lief als een waardig vertegenwoordiger van het Hollandsche karakter. De hofhouding en het huiselijke leven des Konings lieten niets te wenschen over; - ja, men moet dat nu niet *al* te nauw nemen; er is niemand zonder kleine onvolkomenheden, en ook Willem I zal die wel gehad hebben; maar toch, over het geheel, lag er een waas van achtbaarheid over zijne leefwijze. Verkeerd ook is het, om in dit opzicht te veeleischend te zijn, te streng onderzoekend; men ijvert wel eens tegen *l'histoire-bataille,* maar die is dan toch altijd nog duizendmaal beter dan *l'histoire-alcôve*; en te recht zegt Hallam: ‘Het is eene onwaardige handeling, om het vergrootglas der geschiedenis op

het bijzondere leven te richten, zelfs al doet men het, om overdreven lof bespottelijk te maken.' (*It is an unworthy office, even for the purpose of throwing ridicule on exaggerated praise*, *to turn the microscope of history on private life. Hallam. The constitutional history of England*, 2de deel, bladzijde 2.) - Tusschen beide gezegd: die uitmuntende regel, door den Engelschen geschiedschrijver hier uitgesproken, wordt door hemzelven niet altijd trouw opgevolgd; bij voorbeeld bij het bespreken van het karakter van Lord Strafford, den Minister van Karel I.

Wat in Koning Willem I minder goed voorkomt, dat is, dat hij rijk is geworden tijdens zijn koningschap.

Hier treedt het openbare leven weer met al zijne aanspraken op. Ware Willem I een bijzonder persoon geweest, dan zou er niets aan te merken zijn op het verwerven van dien rijkdom; integendeel, het is eene deugd, vooral bij ons geldlievend volk, als men tot een groot vermogen komt door verstandige en stoute ondernemingen in handel en nijverheid; dat is lofwaardig, omdat het den algemeenen rijkdom des lands verhoogt; beursspeculatiën zijn misschien minder te roemen; maar toch, ook deze kunnen verdedigd of verontschuldigd worden, vooral door het algemeen gebruik.

Maar dit alles geldt alleen voor een bijzonder persoon; het geldt niet voor een hooggeplaatst staatsbeambte; het geldt niet voor een Koning; een Koning doet verkeerd, als hij zich verrijkt door handel, door nijverheid, door beursspeculatiën; hij kan daarbij met de striktste eerlijkheid te werk gaan en hoofdzakelijk alleen het algemeene welzijn beoogen; dat belet toch niet, dat hij verdacht kan worden van de koninklijke macht te gebruiken tot vermeerdering van zijn eigen geldelijk vermogen; en een Koning mag zich niet blootstellen aan zulk eene verdenking. Bovendien, een Koning, die zich verrijkt, heeft geene volle vrijheid meer, om de hooge staatsbeambten te weerhouden van hetzelfde te doen. Dat onze ministers eerlijk zijn, is eene algemeen erkende waarheid, die door niemand wordt tegengesproken; toch heeft de openbare meening eens een Minister genoemd, die - als zeer zeldzame uitzondering - bij zijn dood millioenen heeft nagelaten en schulden had, toen hij Minister werd. Zulk een feit alleen is reeds voldoende, om het verkeerde te doen inzien van een koningschap, dat tot rijkdom leidt. O glorievolle armoede van Prins Willem I en van zijn edelen broeder Graaf Jan van Nassau, wat schittert gij heerlijk in 's lands geschiedboeken; en wat zijn, bij u vergeleken, de millioenen, die Koning Willem I zijn kinderen heeft nagelaten!

Nog verdient afkeuring in Willem I de vervolging van de zoogenaamde 'afgescheidenen'; - en de eerlijkheid gebiedt, om erbij te voegen, dat die afkeuring voor een deel ook neerkomt op een groot en edel staatsman, op Thorbecke, die zulk eene vervolging min of meer heeft verdedigd.

Er was in Willem I niets van een dweper of van een onverdraagzaam ijveraar voor kerkelijke leerstukken; integendeel, zijn godsdienstzin was verstandig, verlicht, verdraagzaam; en indien hij ook het uiterlijke van de godsdienstplichten geregeld waarnam, dan was dat niet, omdat hij zich als kampvechter van eene gezindheid opwierp en andere gezindheden vijandig was, maar omdat hij overtuigd was van de waarheid, dat, in welke gezindheid ook, de godsdienst de hechtste grondslag is voor rust en maatschappelijke orde. Die overtuiging was eene deugd, die lof verdient; maar zij ging gepaard met eene andere eigenschap, die minder is goed te keuren. Naijverig op zijn koninklijk gezag, wilde Willem I ook in het kerkelijke dat gezag uitoefenen: eene staatskerk beoogde hij wel niet; hij wilde verschillende kerken toelaten; maar al die verschillende kerken moesten aan hém onderworpen blijven, door hém worden bestuurd en geleid; *officieele* kerken moesten het zijn, in den smaak van wat men in Pruisen vindt. Daarnaar streefde Koning Willem I; en dat streven heeft hem in België de kroon gekost en in Noord-Nederland den schijn gegeven van een onverdraagzaam gebieder, een vijand van geloofsvrijheid.

Den schijn; - want die vervolging van de afgescheidenen is veel erger voorgesteld, dan zij inderdaad is geweest. Wij hebben in Den Bosch het hoofd der afgescheidenen, Scholten, zich voor de rechtbank hooren verdedigen, toen hij vervolgd werd wegens het houden van onwettige godsdienstoefening. Scholten sprak zeer goed; hij versmaadde de kunst niet bij zijn spreken; hij maakte ook indruk door het bezigen van ouderwetsche taal en van de toonlooze *e*; dat zette iets deftigs en eerwaardigs bij aan wat anders zeer gewoon zou zijn geweest. Scholten hoorende, meende men een der martelaren van het begin der Hervorming te hooren, die met onwrikbare overtuiging de waarheid verkondigt, al weet hij zeker, dat daarom eene veroordeeling tot den brandstapel hem wacht; hij werd dan ook veroordeeld - wel niet tot den brandstapel, maar tot eene onbeduidende geldboete. Het vonnis bedierf de pleitrede.

Toch, hoe onbeduidend de uitgesproken straffen tegen de afgescheidenen ook waren, verdient de vervolging zelve reeds strenge veroordeeling: men moet iemand vrijlaten in zijne godsdienstige meeningen; geene Regeering mag zich daarmee moeien, zoolang dit niet onvermijdelijk noodig is voor de handhaving van de maatschappelijke orde. Laat de menschen gelooven, wat zij willen, - zelfs als zij dwaasheden willen gelooven; geene macht ter wereld heeft het recht, om ten dien opzichte dwang uit te oefenen; de vrijheid van geweten is iets heiligs; het bestrijden van die vrijheid is eene misdaad, en eene misdaad, die nooit tot de uitkomst brengt, die zij beoogt. Vervolging in godsdienstzaken wekt den dweepzieken ijver op van de vervolgden en schenkt hun eene veerkracht, die zij nooit zouden hebben verkregen, had men hen ongestoord hunne godsdienstige meeningen laten belijden.

Alleen dán kan de vervolging baten, als zij tot het uiterste wordt doorgezet; als zij voor geene wreedheid terugdeinst, voor geene misdaad, hoe gruwelijk ook; als zij eene wildernis maakt van het land, waar zij wordt uitgeoefend; als zij de *ketterij* uitdelgt door het uitdelgen van de *ketters*. Maar zoo iets is eene monsterachtige handeling, die nooit te wachten is van iemand, in wien nog eenig gevoel is overgebleven van recht en menschelijkheid.

Doch het is onnoodig, het is overdrijving, om zoo te ijveren tegen gewetensdwang ter zake van die vervolging van de 'afgescheidenen' in Noord-Nederland, tijdens de regeering van Willem I: eene beuzelachtige vervolging, waarvan veel te veel ophef is gemaakt, die als gruwelijke dwingelandij werd voorgesteld, terwijl zij niets anders is geweest dan de misslag van eene verblinde Regeering, die op willekeurige wijze de palen van hare bevoegdheid heeft overschreden.

Natuurlijk ligt het niet in de bedoeling, om hier eene schets te geven - al was het maar eene vluchtige - van de wijze, waarop vijftien jaar lang - van 1815 tot 1830 - Koning Willem I over België heeft geregeerd; maar na den toestand van de partijen in België te hebben vermeld op het oogenblik, dat de omwenteling van 1830 uitbrak; na den Koning te hebben besproken, tegen wien die omwenteling was gericht, kan het dienstig zijn, om nog een oogenblik stil te staan bij enkele feiten, die voorkomen in de regeering van Willem I over België.

Die regeering had, aanvankelijk, eenige jaren van zonneschijn. België werd zeer goed bestuurd; de nieuwe regeering gaf het aanzijn aan veel goede zaken, en het volk erkende dit; alles ging als van een leien dakje. Vestigt men het oog op ónzen tijd, die zooveel reusachtige ondernemingen ziet geboren worden in alle takken van handel en nijverheid, in alle middelen van gemeenschap en vervoer tusschen de volkeren, - dan zal, wat in België gebeurde onder de regeering van Willem I, gering en onbeduidend voorkomen; maar slaat men den blik op wat, in denzelfden tijd, in andere landen van Europa voorviel, - en dát is de eenige billijke maatstaf van vergelijking - dan zal men de overtuiging krijgen, dat de regeering van Koning Willem I aan de nijverheid en den handel van Zuid-Nederland, aan zijne ontwikkeling, zijn bloei en stoffelijken rijkdom in zoo hooge mate het aanzijn gaf, dat het daardoor het vasteland van Europa toen ver vooruit was. Wie toen Gent, Antwerpen, Brussel, Luik gezien heeft, weet, hoe krachtig daar de arbeid en het vertier waren; hoe dag aan dag welvaart en rijkdom daar toenamen. *Le roi marchand* - het spotwoord, dat soms jegens den Koning werd gebezigd om zijne persoonlijke deel-

neming aan zaken van handel en nijverheid, - wist zijn bestuur tot zegen van zijne onderdanen te maken; zij ontloken weer in den zonneschijn van vrede en vrijheid, zij, die zoolang onder den druk hadden verkeerd van vreemden dwang; zij, die Napoleon's harde heerschappij hadden verduurd. België was, met Holland vereenigd, weer een eigen land, een eigen volk; België ging eene schoone toekomst te gemoet; het trad met fier zelfvertrouwen op onder de Europeesche volkeren; het kon monsteren met die volkeren - ook in kunsten en wetenschappen, die door den Koning met kracht werden voorgestaan.

Een koor van lofliederen viel uit het buitenland de regeering van Willem I ten deel in hare eerste jaren; zij werd geprezen als het toonbeeld van eene goede, van eene liberale regeering. Nu was die lof in het Europa van die dagen, dat niet verwend was, wat liberalisme betreft, nog al niet moeielijk te verwerven: in het land der blinden is éénoog koning. Napoleon's val had Europa bevrijd van zijne dwingelandij, maar om het over te geven aan de dwingelandij van een aantal kleinere despoten; ‘nu de leeuw bezweken is’ - zeide Byron - ‘buigen wij onder het mindere roofgedierte’; - en dat de Britsche zanger niet overdreef, kan men nagaan, als men het oog vestigt op de handelingen van het Heilig Verbond; op de wijze, hoe Italië en Duitschland door Metternich werden getyranniseerd; op wat er in Frankrijk voorviel; op de woelingen en gruwelen, waarmede Ferdinand VII het Spaansche schiereiland teisterde, - om niet te gewagen van Rusland, waar, zelfs onder den zachtsten en menschelijksten Czaar, de meest wreede onderdrukking eene gewone zaak was. Herdenkt men dat alles, dan ziet men dat, in de eerste jaren na 1815, het grootste deel van Europa zuchtte onder het juk van eene harde slavernij en dat er dus alle reden was, om Nederland, dat niet in die slavernij deelde, een vrij land te noemen en Koning Willem I een liberaal Koning.

Zóóver ging dit, dat de naijver en het misnoegen van vreemde regeeringen daardoor werden opgewekt tegen Willem I en zij bij den Koning vertoogen inbrachten tegen zijne te liberale regeering. Die vertoogen werden afgewezen met eene waardigheid en kracht, die den Koning hoogelijk vereerden. Willem I was niet Franschgezind; toch nam hij in de Nederlanden verscheiden Franschen op, die, ten gevolge van staatkundige handelingen of meeningen, hun vaderland hadden moeten verlaten; hij verleende aan die uitgewekenen gastvrijheid en bescherming; hij gehoorzaamde hierbij eensdeels aan de ingevingen van zijn menschelijk gemoed, anderdeels aan de stem van eene zeer vergeeflijke ijdelheid, die hem aanspoorde, om zich glansrijk te onderscheiden van zijne koninklijke collega's, die hunne macht misbruikten, om hunne onderdanen te onderdrukken.

Die bescherming, verleend aan de vervolgde deelhebbers aan Frank-

rijk's groote omwenteling, bescherming, die zich zelfs uitstrekte tot de leden der Conventie, door wie het doodvonnis is uitgesproken over Lodewijk XVI, - die bescherming heeft voor den Koning geene kwade gevolgen gehad; hij is niet met ondank beloond geworden: die uitgeweken Franschen zijn vreemd gebleven aan de revolutionnaire woelingen in België en aan den opstand van Augustus 1830.

Alles ging goed in 's Konings regeering over België, toen die ongelukkige besluiten van 1825 alles kwamen bederven. De Katholieke geestelijkheid had, denkelijk, na verloop van tijd wel haar tegenzin afgelegd ten opzichte van de nieuwe regeering en verstandig, zooals zij meestal is, zich weten te voegen in wat zij niet kon veranderen; een paus volgt dikwijls de les op van Madame De Sévigné: ‘Quand on n'a pas ce que l'on aime - il faut aimer ce que l'on a’; - maar het moet dan toch eenigszins aannemelijk zijn; en dat was het niet meer na die besluiten van 1825: van toen af wist de geestelijkheid, wat zij van den Koning had te vreezen en dat het onvermijdelijk was, om hem te beoorlogen. Van toen af werkt zij onvermoeid op de volksmassa's en te krachtiger, naarmate zij meer in het duister werkt; van toen af wordt alles hatelijk gekleurd, wat de Regeering doet, en tegen haar in de harten van het volk haat en vijandschap gezaaid.

Er waren, reeds vroeger, punten van geschil tusschen België en Holland; zij werden na 1825, op de giftigste wijze, vergroot en verergerd.

België zocht vooral heil in landbouw, nijverheid, fabrieken en ijverde daarom voor een beschermend stelsel in den handel; een vrije handel was Holland's ideaal. De twee groote deelen, die het Rijk der Nederlanden uitmaakten, hadden zoo uiteenloopende inzichten, wat betreft staathuishoudkunde en financiewezen, dat het daarom voor de Regeering zeer moeielijk was, om wetten te ontwerpen, aannemelijk voor elke der helften van het Rijk; meesttijds moest men daarbij zijne toevlucht nemen tot transactiën, tot schipperen, tot tusschendoor zeilen; men gaf beiden *wat* toe, maar voldeed daardoor geen van beide.

In het algemeen kan men zeggen, dat de Koning, wat de stoffelijke voordeelen betreft, België meer begunstigde dan Holland; hij steunde op de gehechtheid van het Hollandsche volk aan het Oranjehuis en meende zich daarom meer vrijheid te mogen veroorloven, zelfs tot handelingen, die dat volk minder aangenaam waren. Een opmerkelijk blijk hiervan is, o.a., dat toen Van der Capellen als Gouverneur-Generaal uit Indië werd teruggeroepen, hij vervangen werd door den Belg Du Bus de Ghisignies, die als Commissaris-Generaal naar Java vertrok. Dit gaf nog al aanstoot in de hoogere kringen in Holland, waar men gewoon was, om de Indische aangelegenheden te beschouwen als zaken, die uitsluitend tot de bevoegdheid der Hollanders behoorden; Koning Willem I liet zich door dien naijver echter niet weerhouden,

om de hoogste macht tijdelijk op te dragen aan een Zuid-Nederlander, in wiens kennis en karakter hij de waarborgen zag, om Java's ontredderde financiën weer eenigszins op een beteren voet te brengen.

Naijver, verschil van inzichten was er dus altijd geweest tusschen Noord- en Zuid-Nederland en had zich in de volksvertegenwoordiging herhaaldelijk geopenbaard; dit werd van dag tot dag erger, toen de beide deelen van de Belgische oppositie zich vereenigd hadden, om 's Konings regeering te bestrijden; en in de Tweede Kamer der Staten-Generaal vormden de Belgische en Hollandsche leden weldra twee tegenover elkander staande legers. Bij vele belangrijke wetten wist men vooruit, zonder dat er nog onderzoek of discussie had plaats gehad, dat de Hollandsche leden *voor* zouden stemmen en de Belgische *tegen* - of omgekeerd; en daar er evenveel Belgische leden waren als Hollandsche, - 55 - maakte dit den toestand zeer moeielijk voor de Regeering; die Regeering, in het algemeen zeker van de Hollandsche leden, nam dan hare toevlucht tot het winnen van eenige stemmen onder de Belgische; zij werkte op de verkiezingen; zoo, o.a., in de laatste jaren vóór 1830, deed zij in West-Vlaanderen een van hare bestrijders, den Procureur des Konings De Meulenaere, vallen en vervangen door den President van de rechtbank, Sandelin, die altijd met de Regeering meestemde en dan ook, tot loon daarvoor, bij het uitbarsten van de omwenteling zijn huis te Brugge door het volk zag plunderen en verbranden. Op zulk eene gekunstelde wijze trachtte toen de regeering van Willem I in de Kamer eene meerderheid te verkrijgen, waarmede zij haar wil kon doorzetten.

De dagbladpers, die in België 's Konings regeering op hevige wijze bestreed, ondervond wederkeerig de vijandschap van die regeering; er hadden vervolgingen plaats, rechtsgedingen, veroordeelingen.

Zoo iets is, in den regel, niet verstandig. Eene Regeering kan zeer goed, bij het vervolgen van een dagblad of vlugschrift, het recht aan hare zijde hebben - en toch verkeerd handelen: zij handelt niet in haar eigen belang, nog minder in dat van de maatschappij, die zij bestuurt; zij sticht door die vervolging meer kwaad dan goed; zij vermindert hare eigene kracht, meenende die te verhoogen.

‘Maar de taal van dat blad, van dat geschrift, is niet langer te dulden; die taal preekt verzet tegen het gezag, oproer, omwenteling, omkeering van de maatschappelijke orde, oorlog van de armen tegen de rijken’; - dat alles kan waar zijn, en toch kan het beter zijn, zoo iets onopgemerkt voorbij te gaan en te bouwen op het gezond verstand des volks, dat het dwaze en verkeerde van zulk eene hevige aanranding spoedig zal inzien; die aanranding zal vergeten worden en geen indruk achterlaten, wanneer gij maar niet, uit overgroote prikkelbaarheid, dadelijk de wapens opvat tegen uw aanrander; blijf rustig en kalm, beheersch uzelven: dat is de beste partij, die men kiezen kan; daar zijn zaken, die terechtkomen, als men er maar niets aan

doet. Gaat gij, daarentegen, het dagblad, het vlugschrift, voor de rechtbank vervolgen, dan kunt gij misschien eene veroordeeling verkrijgen, maar dat helpt u niet veel: de opgelegde straf is meestal niet van dien aard, dat daardoor uwe tegenpartij wordt vernietigd of gedwongen, den strijd op te geven; integendeel, gij zet de tegenpartij de martelaarskroon op het hoofd; het algemeen vestigt nu zijne aandacht, zijne deelneming, op de besproken zaak; het trekt nu met vuur partij voor wat het anders strengelijk zou hebben veroordeeld of onverschillig zou zijn voorbij gegaan. Wilt gij gewicht en belang bijzetten aan een onbeduidend geschrift - vervolg het.

Om de haar vijandige dagbladpers te bestrijden, nam 's Konings regeering hare toevlucht tot eene officieele dagbladpers: zij richtte dagbladen op, of bezoldigde dagbladen, wier taak het was, de dagbladen van de liberale en de Katholieke partij in België te bestrijden en te wederleggen. Eene Regeering, die zóó handelt, is volkomen in haar recht; zij verdedigt zich, en daartoe mag zij de drukpers als middel bezigen; maar zij moet een goed, een verstandig gebruik maken van dit middel van verdediging; - en in dat opzicht liet de Regeering van Willem I te wenschen over.

De openbare meening was in België zoo ongunstig gezind ten aanzien van 's Konings bestuur, dat er niet aan te denken viel, om Zuid-Nederlanders van naam en invloed te vinden, die als de kampvechters voor dat bestuur optraden en het met kracht en talent verdedigden; onder de Noord-Nederlanders kon men die verdedigers ook niet zoeken, eensdeels omdat zij juist door hunne nationaliteit zonder invloed zouden blijven op het Belgische volk, en anderdeels omdat de Hollander - vooral in dien vroegeren tijd - weinig geschikt is, om eene levendige en goede polemiek te voeren in de Fransche taal: wij zijn, daartoe, te degelijk en te ernstig, of, zoo men wil, te traag en te onhandig; vóórdat wij één stoot toebrengen, heeft onze vlugge Fransche tegenpartij er ons tien toegebracht. - Daarom nam 's Konings regeering hare toevlucht tot het bezigen en bezoldigen van Fransche publicisten; en, den goeden niet te na gesproken, is het toch zeker, dat er onder die gehuurde publicisten mannen waren van een zeer twijfelachtig gehalte. Daarom ook had de ministerieele dagbladpers in België op lange na niet dien invloed, dien de liberale en de Katholieke uitoefenden: de oppositiebladen werden geschreven door zonen des lands, door mannen van naam en invloed, die de pen voerden met groot talent en met al het vuur der overtuiging en die te recht daarover verontwaardigd waren, dat de Regeering hen deed bestrijden door vreemdelingen, onbekend of ongunstig bekend in hun land, alleen voor geld schrijvende en met zoo weinig overtuiging schrijvende, dat zij bereid waren, om morgen hunne pen te verhuren voor iedere andere zaak, voor iedere andere Regeering.

Jarenlang en met steeds toenemende verbittering heeft die kamp

geduurd tusschen de Koninklijke Regeering en de oppositiepartijen in België; er werd gestreden voor de rechtbanken, in de dagbladen, in de Volksvertegenwoordiging. In de Tweede Kamer was de strijd in volle kracht, toen, in 1828, De Brouckère met het voorstel aankwam, om de noodwet in te trekken, die in 1815 tegen de vrijheid van drukpers was uitgevaardigd; - het voorstel was niet meer dan billijk; maar door de vormen, waarin het werd gekleed, werd het onaannemelijk voor de Hollandsche leden van de Kamer. Strijd op strijd had er toen in de Kamer plaats, haast bij elke belangrijke wet, vooral bij de behandeling van de budgetten; de Belgische oppositie richtte hoofdzakelijk hare aanvallen tegen Van Maanen, den Minister van Justitie, die 's Konings regeeringsstelsel met de meeste bekwaamheid en kracht verdedigde; van toegeven wist Koning Willem I niet; hij wilde van geene beperking van zijn gezag hooren; ongunst en ambtsontzetting bezigde hij als wapens, om zijne tegenstanders in de Volksvertegenwoordiging te bestrijden; en eindelijk kwam die bekende Koninklijke boodschap van den 11^{den} December 1829 voor den dag, waarin, op de duidelijkste wijze, alle constitutioneele beginselen werden geloochend en de leer van het absolutismus openlijk verkondigd. Is het waar, dat dit staatsstuk van 11 December 1829 uit de pen is gevloeid van Groen van Prinsterer? - Indien het waar is, dan heeft hij zich kunnen beroemen van krachtig te hebben bijgedragen tot de scheuring van het Koninkrijk der Nederlanden.

Dagbladen waren vervolgd en veroordeeld; De Potter was gestraft met eene jarenlange ballingschap voor eene nevelachtige misdaad van landverraad - landverraad, volgens 's Konings regeering; pleiten voor 's lands vrijheid, volgens het Belgische volk; de tuchtroede was tegen de Volksvertegenwoordiging opgeheven, eene nieuwe wet op de drukpers gemaakt, leden der Kamer gestraft, als zij het Koninklijke gezag weerstreefden; - in één woord, de Regeering had hare toevlucht genomen tot daden van geweld, die aan het recht te kort deden en noodwendig het misnoegen van het Belgische volk moesten opwekken; er was willekeur en dwingelandij.

Toch is het noodig, hierbij te voegen, dat, indien Willem I in zijne regeering over België zich al schuldig heeft gemaakt aan willekeur en dwingelandij, die regeering echter altijd vrij is gebleven van wreedheid. Het is dwaas, het is ongerijmd, om, bij de regeering van Koning Willem I, aan iets te denken, wat maar in het allerminst zweemt naar eene regeering als die van Filips II, of als die van de Deensche Christiern, of als die van Koningin Elizabeth of van Cromwell in Engeland, of van het Fransche schrikbewind; - neen, de regeering van Willem I is geheel vrij gebleven van wreedheid, van schavotten, van doodstraffen; er kleeft geen bloed aan haar. Alexandre Gendebien, om de zwakheid te verontschuldigen, die hem, bij het oprukken van de legermacht van Prins Frederik, de wijk deed nemen naar Frank-

rijk, heeft in de Belgische Kamer gezegd: ‘Was ik een uur langer gebleven te Mons, ik zou zijn gevat geworden en gefusilleerd.’ Die bewering mist allen grond; wat dat uur langer verblijfs te Mons zou hebben teweeggebracht, kan niet worden gezegd; maar, zeer zeker, niet het fusilleeren van den volksleider; er is bij die omwenteling van 1830 nergens gefusilleerd geworden.

Maar vrij van alle wreedheid maakte de regeering van Koning Willem I zich toch schuldig aan willekeur en dwingelandij; en van jaar tot jaar vervreemdde zij het Belgische volk meer van zich. Zulk een toestand is, voor eene Regeering, een onzekere toestand en vol van gevaar; het kan zeer lang duren, voordat het tot eene uitbarsting komt; want een opstand, eene omwenteling, is altijd eene gewaagde handeling, die, zelfs gelukkende, niet steeds verbetering aanbrengt; en, mislukkende, groot kwaad, eindelooze rampen kan stichten. Een bedachtzaam, verstandig volk - en het Nederlandsche volk is dit in den regel - gaat daarom zelden over tot gewapend verzet tegen zijne Regeering; het doet dit, als de kansen van dat verzet uitermate gunstig zijn of als de uiterste dwingelandij het volk dwingt, om de wapens op te vatten.

Nu heeft eene Regeering het wèl in hare macht, om de dwingelandij niet zóóver te drijven, dat daardoor de opstand eene noodzakelijkheid wordt; maar zij heeft het niet in hare macht, om den loop der gebeurtenissen te beletten, een toestand aan te brengen, die, als het ware, uitlokt tot opstand. De dwang, door Willem I aan België opgelegd, was niet hard genoeg, om tot opstand te noodzaken; en er zou misschien in België niets zijn gebeurd, ware Europa rustig gebleven; maar toen, in 1830, het Fransche volk Koning Karel X en den oudsten tak van de Bourbons verdreef, was er alle gevaar, dat dit een verleidelijk voorbeeld zou zijn voor andere misnoegde volken en dat het vuur van den opstand ook tot België zou overslaan. De regeering van Willem I werd toen ernstig bedreigd en had dus maatregelen van voorzorg moeten nemen; - zij verwaarloosde die.

(Wordt vervolgd.)

Dr. Betz en de antirevolutionnaire partij.

Hun Program door Dr. H.J. Betz, 'sGravenhage, M. Nijhoff 1883. - Beginselen of woorden? door Dr. H.J. Betz, 's Gravenhage, M. Nijhoff, 1884. - Een en ander; door Dr. H.J. Betz, 's Gravenhage, M. Nijhoff 1884.

‘Ben ik te zwaartillend wanneer ik meen, dat de ernst der tijden de volwassenen onder ons nopen moest, eindelijk eens aanstalten te maken om elkander te verstaan?’

Deze slotwoorden van het derde der bovengenoemde geschriften geven de reden aan, welke Dr. Betz naar de pen deed grijpen. Wij gelooven hem gaarne, wanneer hij zegt: ‘Politieke eerzucht staat mij geenszins in den weg. Mijn eerzucht reikt zelfs niet tot het lidmaatschap eener soepcommissie. Wie aan politieke eerzucht lijdt, wordt geen veertig jaar oud zonder aan den politieken strijd deel te nemen; noch begint hij met tegenspraak naar links en naar rechts.’ Inderdaad blijkt uit menige bladzijde, dat Dr. Betz niet zichzelf zoekt, niet eigen verheffing najaagt. Hij staat den hoofden der antirevolutionnaire partij te woord en zegt hun ongezouten de waarheid, maar nochtans is zijn toon niet strijdlustig; het is duidelijk, dat hij niet wil zegevieren, niet eigen kracht met vreemde kracht meten, niet op tekortkomingen en zwakheden wijzen, maar in den gedachtengang van den tegenstander indringen, diens bedoelingen begrijpen, misverstand uit den weg ruimen, beginselen in de plaats van woorden stellen, het licht doen vallen op punten van overeenstemming en, zoo doenlijk, een vergelijk treffen, waardoor aan de partijvormíng op staatkundig gebied naar het geloof, aan het onvruchtbaar en gevaarlijk gehaspel onzer Volksvertegenwoordiging een einde komt.

Tot dusver had Dr. Betz zich enkel als beoefenaar der wijsbegeerte doen kennen. Hij gaf ons in dat opzicht iets zeldzaams te aanschouwen: een Nederlander, die, schoon niet door zijn ambt ertoe verplicht, zich nochtans het hoofdbreken getroost, dat met de studie van wijsgeerige vragen samengaat. Een zoodanig man is in ons wel wat gemakzuchtig vaderland een witte raaf. Wie in Zwitserland reist, heeft het genoegen, zwermen van Hollanders te ontmoeten in de valleien, aan den voet der bergen, vooral in het bekoorlijke Interlaken. Maar van klimmen heeft de Nederlander een afkeer. Men zoeke hem niet te midden van het hooge gebergte, waar de reine, sterkende Alpenlucht waait, op de passen, waarhenen kloeke Engelschen en Duitschers in grooten getale hunne schreden richten. Liefst bewondert hij de bergen enkel van beneden. Zoo mist ook onze landaard de behoefte, om die steile hoogten op te klauteren, waar de bronnen van het weten ontspringen. Men maakt zich hier gaarne diets, dat philosophie enkel

vruchteloos kloppen aan toegegrendelde deuren is. Onze wetgever heeft zich tot tolk van dat vooroordeel gemaakt, door bij de nieuwe regeling van het hooger onderwijs allerlei doctoraten in te stellen, welke men verwerven kan, zonder ooit een enkel uur aan logica, zielkunde of geschiedenis der wijsbegeerte te hebben besteed. Het is waar, hij heeft ook een doctoraat in de wijsbegeerte geschapen, maar hetwelk door niemand begeerd wordt, daar aan den titel geenerlei practische bevoegdheid is verbonden en een gepasporteerd onderofficier beter kans heeft, eene betrekking te krijgen, dan een gegradueerde in de wijsbegeerte. Dat doctoraat moest dus enkel strekken, om aan de philosophie eene eervolle begrafenis te bezorgen. Wanneer zich ooit iemand bij mij mocht aanmelden met het bericht, dat hij in de wijsbegeerte wenscht te promoveeren, dan zal mij dit in de ooren klinken als een: 'Ôte toi de là, pour que je m'y mette.' Daar ik mij in eene goede gezondheid verheug en nog ver van den leeftijd af ben, die den Nederlandschen hoogleeraar veroordeelt, op stal te worden gezet, zie ik nog geene candidaten opdagen. En mannen als Dr. Betz, die, nu het bijwonen van lessen over wijsbegeerte van staatswege voor onverplicht en dus voor overtollig werd verklaard, zich zonder bijoogmerk de inspanning getroosten, welke b.v. de studie van Kant's *Kritik der reinen Vernunft* na zich sleept, zijn in Nederland te zeldzaam, dan dat er op hen behoeft gerekend te worden.

Wij zijn het aan de ontworpen algemeene grondwetsherziening verschuldigd, dat Dr. Betz als schrijver over staatkundige en maatschappelijke onderwerpen is opgetreden. Zelf zegt hij: 'Ware de grondwetsherziening niet aan de orde gekomen, ik had mij hoogstwaarschijnlijk blijven onthouden; minder nog uit belangeloosheid wellicht dan uit gebrek aan belangstelling. Toen ze aan de orde kwam, vond ik het onverantwoordelijk, geen poging te wagen tot opruiming van halfslachtigheden, die gelijk recht voor allen volstrekt onmogelijk maken.'

In naam van gelijk recht voor allen eischt hij gelijktijdige wijziging van art. 194 en van art. 168 der grondwet.

Laat ons eerst over art. 194 spreken. Behoort het tot den werkkring van den staat, overal voor voldoend openbaar onderwijs te zorgen? Natuurlijk kan er op die vraag niet een voor alle omstandigheden geldig antwoord worden gegeven. Wij mogen dan ook niet van ontrouw aan het liberale vaandel spreken, wanneer mannen, die eerst voor het behoud van art. 194 hebben gepleit, thans, nu de omstandigheden gewijzigd zijn, weigeren, dat artikel *tot elken prijs* te handhaven. Zeer snedig zegt Dr. Betz: 'Het valt van te voren niet in bizonderheden uit te maken, waar de staat al dan niet recht toe heeft. Een staatskerk zou bij ons onredelijk en dus onrechtmatig zijn. Dachten wij op het punt van den godsdienst allen hetzelfde, een Staatsgodsdienst lag in den aard der dingen. Beschouwt men den Staat - in ieder geval een denkbeeld, geen tastbaar voorwerp - als het hoogste ideaal der

volkseenheid, dan ligt binnen de bevoegdheid van den Staat slechts datgene, omtrent de noodzakelijkheid waarvan een volk, juist als dat bepaalde volk, het eens is.'

Wat de noodzakelijkheid van lager onderwijs betreft, heerscht er hier te lande geen verschil van meening. 'Maar', zegt Dr. Betz, 'omtrent de vraag, of het al dan niet een leerstellige kleur hebben moet, bestaat zoodanig verschil wel degelijk. Als van zelf spreekt, denkt elke partij, dat de rede voor haar pleit; waaruit volgt, dat wij hier met een onderwerp te doen hebben, 't welk voor bindende beslissing door middel der rede nog niet rijp is. Houdt de strijd er over nu bovendien de beslissing omtrent allerlei vraagstukken tegen, die wel in dat tijdperk van ontwikkeling getreden zijn - ik noem slechts de afdoende verbetering onzer levende strijdkrachten, wier noodzakelijkheid voor nagenoeg allen boven redelijken twijfel verheven is, - dan is het in mijne schatting onredelijk, dien strijd op Staatkundig gebied voort te zetten.' De conclusie van Dr. Betz is, dat de landsvrede behoort hersteld te worden, door, gelijk Dr. Spruyt reeds vroeger in dit tijdschrift heeft gewenscht, de bijzondere school regel, de openbare slechts aanvulling te doen zijn.

Vreest Dr. Betz niet, dat door de confessioneele school ons volk zal worden uiteengescheurd? Nadrukkelijk verklaart hij: 'Zeer zeker ben ik in theorie voor de onzijdige Staatsschool; ten eerste, wijl ik niet inzie, wat leerstellige godsdienst aan kleine kinderen baat; ten tweede, wijl iedereen vrij is, aan zijn kinderen het godsdienstig onderwijs te doen geven, 't welk hij verkiest. Doch juist wijl iedereen daar vrij in is, en dient te blijven, kan men hun, die een tot geloofshaat leidend godsdienstonderwijs geven willen, dat toch niet beletten. Wel verre, dat onze schoolwetgeving dien geloofshaat tegenwerkt en den godsdienstvrede steunt, is zij - nu niet in theorie, maar in de werkelijkheid, en evenmin uit haren aard, maar middellijk, - een bevorderaarster van dien haat, en een breekster van dien vrede geworden. Dit kan men met mij betreuren; het geval ligt er toe. En moet de rede beslissen, dan is het duidelijk, dat de vraag: Zal de Staat der Nederlanden bij voortduring gehandhaafd worden? - hoogeren rang heeft dan de vraag: Wat zal in den Staat der Nederlanden bij voortduring gehandhaafd worden? Juist de schoolwet brengt - middellijk - op Staatsgebied over, wat ons het meest scheidt; daar dus minder dan iets anders thuis hoort; en er, naar de bedoeling des schoolwetgevers, door zijn wet van verwijderd moest gehouden worden. Nu dit loffelijk doel niet bereikt, maar het volslagen tegendeel er van werkelijkheid geworden is, hebben wij ons af te vragen, wat grooter waarde voor ons heeft, het doel, of het ondoeltreffend gebleken middel.'

Daar er vrijheid van onderwijs bestaat, is het punt van geschil volgens Dr. Betz voor de antirevolutionnaire partij eenvoudig slechts eene

geldquaestie. ‘Men kan 't jammer vinden, dat zij deze waarheid niet meer op den voorgrond stelt; doch het feit valt niet te loochenen. En nu bewijst dit feit dan toch, dat zij voor haar bijzondere scholen geld overheeft, en het haar met de beweerde onvoldoendheid van het openbaar onderwijs ernst is. Hier volgt weer uit, dat wij, zoolang we in de meerderheid zijn, haar die geldelijke opoffering - opoffering, wijl zij *tevens* de openbare scholen helpen bekostigen - wel kunnen blijven afpersen; maar ons vooral niet inbeelden moeten, daar ons doel, wering der godgeleerdheid van het Staatkundig gebied, mee te zullen bereiken. Zoodat wij eigenlijk druk bezig zijn, onze eigen glazen in te gooien; waarbij 't een schrale troost is, dat wij dit doen met de rijksdaalders van anderen.’

Dr. Betz is van oordeel, dat het verbond tusschen antirevolutionnairen en ultramontanen uiteen zou spatten, indien er aan het gekibbel over de schoolwet een einde werd gemaakt. ‘Wij moesten hun, door schrapping of wijziging van art. 194, het wapen uit de vuist slaan, waarmee zij ons bestrijden; de vlag neerhalen waar alles, wat onvrijzinnig is, zich om schaart.’ Onze vrijzinnig bedoelde schoolwet geeft aanleiding tot een verbond aller antiliberale krachten. ‘Wij zelven zijn het, die met de grootste argeloosheid den antirevolutionairen een bond met Rome verschaffen; en, als ware het om de verwarring ten top te doen stijgen, maken wij ons dan boos over het *monsterverbond*.... Konden wij den grondslag omstooten, waar dit verbond op steunt - en ik meen, dat wij het kunnen - dan waren wij ten minste op Staatkundig gebied van godgeleerdheid verlost.’

Ik geloof, dat er in die woorden veel waarheid schuilt. Toch behelzen zij misschien niet de volle waarheid. Na de openbare lagere school onder den voet te hebben gehaald, zou de antirevolutionnaire partij in verbond met Rome hare batterijen openen tegen het middelbaar onderwijs en zelfs tegen onze universiteiten. Spoedig zou de eisch gehoord worden: ‘Geene ongeloovige wetenschap aan universiteiten, die uit de beurs zoowel van geloovigen als van ongeloovigen worden gevoed!’ Hoe gevaarlijk voor het gezag van den Bijbel is, om slechts één voorbeeld te noemen, de geologie! Nog onlangs las ik van een voortreffelijk geleerde, die geloovig Christen was gebleven, totdat hij de tegenspraak tusschen het eerste hoofdstuk van Genesis en de ontdekking der geologie op het spoor kwam; volgens zijn eigen zeggen had hij toen op den Bijbel den regel: *falsus in uno*, *falsus in omnibus*, toegepast en zijn oud geloof laten varen. En zulk eene noodlottige wetenschap zouden de kerkelijke partijen niet trachten den mond te snoeren? De heilige synode der Grieksch orthodoxe kerk wist, wat zij deed, toen zij dezer dagen de werken van Lyell en andere geologen op den index plaatste.

Dr. Betz vreest niet, dat middelbaar en hooger onderwijs den weg zouden opgaan van het lagere. ‘*De Standaard* zelf’, schrijft hij,

‘erkende nog den 5den Juli 1883, dat de liberale partij aan hare zijde “schier geheel het wetenschappelijk Nederland in zijn artsen, doctoren, rechters en advocaten, leeraren en Hoogleeraren heeft”. M.a.w. de meerderheid der antirevolutionairen behoort tot de wetenschappelijk niet-ontwikkelden. Waar zouden zij hun onderwijzend personeel van daan moeten halen, gesteld al, dat hun leiders er in slaagden, hen tegen het middelbaar en hooger Staatsonderwijs even sterk op te ruien als tegen de openbare lagere school?’

Dr. Betz heeft, geloof ik, in zeker opzicht gelijk. Het valt licht te decreteeren, dat er ‘universis disciplinis’ eene school op calvinistischen grondslag zal bestaan; bij den opbouw kan het niet missen, of het Trojaansche paard wordt binnengehaald. Het ongeluk wil, dat de wetenschap thans enkel in de lucht der vrijheid kan ademhalen. Waar zal men, om het zoo even genoemde voorbeeld andermaal te gebruiken, eene ‘geloovige geologie’ vandaan krijgen? Volgens het oordeel der deskundigen moet het bestaan des menschen op aarde, bij de matigste berekening, ten minste op twintigduizend jaren worden geschat. Dit noemen zij geene hypothese, maar stellige wetenschap. Ziedaar een bedenkelijk feit, daar het verhaal van Genesis aangaande 's menschen schepping en val met de voornaamste hoofdstukken van het rechtzinnig geloof samenhangt. Er kan dus niets anders op overschieten, dan de godsspraak te allegoriseeren, door oneerbiedige uitlegging er een willekeurigen zin aan op te dringen, het gezag der Openbaring bedektelijk te ondermijnen - tenzij men het openlijk verwerpen wil. En waar zal men eene sterrenkunde opdoen, welke met de bijbelsche voorstellingen in overeenstemming blijft? Waar eene zoölogie, die Jonas in den walvisch verklaart? Dr. Kuyper en zijne geloofsgenooten ‘weten’ door eene ‘natuurlijke godskennis’, dat er een God bestaat, die ‘springader van alle leven’ is, eene ‘albesturende Voorzienigheid, die gerechtigheid wil’. Dat weten staat volgens hen zoo pal, dat zij er plichten en rechten van den Staat uit afleiden, den plicht en het recht, om onder omstandigheden een eed op te leggen en boosdoeners met het zwaard te slaan. Bij opname der zoölogie zal men in het licht dier ‘natuurlijke godskennis’ datgene hebben te beschouwen, wat men heden ten dage ‘den strijd om het bestaan’ noemt, eene korte formule, waaronder tallooze aanleidingen van nameloos wee voor al wat leeft, worden saamgevat. De schijnbare wreedheid der ‘werkingen Gods in de natuur’ zal met de voor ‘wetenschap’ uitgegeven idee van een rechtvaardig Opperwezen, eene wetenschap, die men, gelijk gezegd, voldoende gestaafd acht, om er ‘een dwingend karakter’ aan te schenken, in overeenstemming moeten worden gebracht. En vleit men zich waarlijk, dat de discipelen der vrije universiteit bij de beoefening van physica, chemie, enz. zonder schade voor hun supranaturalisme met het geheim der ware methode vertrouwd geraken en zich gewennen zullen, om enkel rationeele verklaringen van feiten toe te laten, bij

alle verschijnselen een *natuurlijk* causaalverband te onderstellen en op te sporen? ‘Ceci tuera cela’; dit woord van Hugo geldt ook van wetenschap tegenover wondergeloof. Ware ons weten nog hoofdzakelijk bespiegeling over het bovennatuurlijke, over wezen en bestemming der ziel, over den oorsprong van het heelal, enz., dan zou ik den triumf der antirevolutionnaire partij niet onmogelijk achten, want aan ieder argument op dit gebied laat zich licht een ander overstellen; maar kennis, die volgens ware methode verkregen is, laat zich niet op zijde schuiven; de school, die in de openbaring een hooger gezag dan de rede huldigt, zal zich aan dubbel boekhouden moeten gewennen en daardoor de kracht verliezen, welke eene ernstige overtuiging schenkt, zoodra zij er waarlijk toe overgaat, hare deur niet enkel voor geleerdheid, maar ook voor wetenschap te ontsluiten. Met geld kan men wonderen doen; rechtzinnige leeraars voor de verschillende katheders eener universiteit mogen er op dit oogenblik nog niet te vinden zijn, men kan ze desnoods kweeken; men kan ze vervolgens nopen, op straffe van ontslag, kerkelijke ketenen voor de oogen van het publiek ten toon te dragen; maar men zal verreweg de meesten onder hen niet kunnen verhinderen, dezelfde ‘ongeloovige wetenschap’ te verkondigen, welke thans aan de Rijksuniversiteiten haar zetel heeft opgeslagen; en zoo zal ten slotte de volwassen calvinistische universiteit met het liberale Nederland door de begrippen, die zij verspreidt, samenwerken tot omverwerping der oude wereldbeschouwing en der daarbij behoorende oude geloofsleer. Of maakt men zich diets, dat, om een voorbeeld aan den vreemde te ontleenen, de Katholieke universiteit te Leuven enkel geloovige zonen der Kerk in de wereld zendt?

Daarenboven is er nog een ander stoffelijk struikelblok, hetwelk aan den opbouw der calvinistische universiteit in den weg zal staan. Ik noemde de druk bezochte bisschoppelijke universiteit van het naburig België. Van hare mededingster, de vrije universiteit te Brussel, behoef ik niet te spreken, daar zij, ondanks de zoo ruim toevloeiende giften van als vrijmetselaars gedoodverfde particulieren, voortdurend met den hongerdood worstelt en door geldgebrek verhinderd wordt, hare vleugelen uit te slaan. Maar weet men, op welke wijze de universiteit te Leuven bestaat? Ten haren behoeve heffen de bisschoppen eene jaarlijks wederkeerende schatting van het traktement der aan hun gezag onderworpen geestelijken. Daarenboven heeft de universiteit niet zelve hare gebouwen gesticht, maar ze in bruikleen van de stad ontvangen. Zij heeft niet zelve hare boekerij en overige verzamelingen bekostigd, daar deze het eigendom van den Staat zijn. De steun der openbare machten ontbreekt haar in geenen deele en is haar zelfs onmisbaar. Van de offervaardigheid onzer antirevolutionnaire landgenooten maak ik mij geen gering denkbeeld. Maar wanneer ik bedenk, dat in Duitschland, waar het hooger onderwijs het best is ingericht, de universiteiten gemiddeld per jaar aan den Staat ieder een millioen

kosten, komt het mij hersenschimmig voor, zonder behulp van de openbare beurs zulke dure inrichtingen te willen onderhouden, laat staan ze in het leven te willen roepen.

Hiermede is tevens het groote bezwaar aangewezen, waarop, naar mijn oordeel, de verwerkelijking van het plan der Heeren Betz en Spruyt zou afstuiten. Het recept klinkt zeer eenvoudig: 'De bijzondere school zij regel, de openbare uitzondering.' Er zou geen penning meer dan thans behoeven opgebracht te worden, wanneer ieder burger besluiten kon, het geld, dat hij tegenwoordig ten behoeve van de lagere school aan de schatkist offert, vrijwillig te storten. De Staat zou dan zijne handen van het lager onderwijs kunnen aftrekken; de ellendige twistappel, die ons volk verdeelt, zou met een tooverslag zijn verdwenen; ieder zou zich met zijne geestverwanten kunnen vereenigen en allen zouden slechts voor zoodanig onderwijs te betalen hebben, als waaraan hun hart verknocht is. Toch geloof ik, dat het recept slecht voor onze maatschappij past. Meent men werkelijk, dat de duizenden, voor wie het leven een harde strijd is, een deel hunner zuur verdiende penningen voor eene zaak van algemeen belang goedschiks zouden aandragen? Ik acht het een buitensporig idealisme, te onderstellen, dat de schatten, welke voor het volksonderwijs noodig zijn, vanzelf zouden bijeenvloeien, indien de sterke arm van den Staat ophield, tot betaling te dwingen. Zelfs vele welgestelden zouden, waar het het onderwijs der massa's betreft, het op hunne buren laten aankomen en meenen genoeg te doen, wanneer zij voor de opvoeding hunner eigen kinderen behoorlijk zorg droegen. Ik wou, dat het ideaal, hetwelk Dr. Spruyt en Dr. Betz zich voor oogen stellen, voor verwerkelijking vatbaar ware, want de ondervinding heeft geleerd, dat in Nederland de belangen van het volksonderwijs in de handen van den Staat niet geheel veilig zijn. Mijne ingenomenheid met de openbare school is zeer verzwakt, sedert de kerkelijke partijen erin geslaagd zijn, haar eene ongerijmde neutraliteit op te dringen en haar zoo van een goed deel harer opvoedende kracht te berooven. Op snoode wijze heeft men in naam van den godsdienst zich aan ons volk vergrepen, door tegen de overheidsschool jarenlang een strijd op leven en dood te voeren, aan het onderwijzend personeel dier school alle vertegenwoordigers van het kerkelijk geloof te onttrekken en het zoover te drijven, dat de meester niet meer toonen kan, of hij Katholiek dan wel Protestant, rechtzinnig dan wel onrechtzinnig is, zonder gevaar te loopen, geschorst te worden. De zoogenaamde volksschool is thans geene volksschool meer, want ons volk bestaat niet uit onzijdige schepselen en wordt niet met een onderwijs gebaat, dat enkel voor gesnedenen past. Het is de ongerijmdheid zelve, van mannen met eene ernstige, kloeke overtuiging te eischen, dat zij haar, jaar in jaar uit, vele uren per dag, zorgvuldig zullen bemantelen. Door zulke vorderingen ingang te doen vinden, kweekt men eene natie van karakterloozen. Buiten twijfel, er

behoort tegen gewaakt te worden, dat de openbare school niet in eene catechiseerkamer verandere, maar overigens worde in de wet zelve den openbaren onderwijzer de bevoegdheid verleend, om zichzelf te zijn, en zij hem enkel de verplichting opgelegd, niet noodeloos te kwetsen, niet te schimpen, geene hatelijke onverdraagzaamheid ten toon te spreiden, m.a.w. zich van alles te onthouden, wat volgens ons tegenwoordig wetboek van zedelijkheid laag en gemeen is. Een vormend onderwijs in de geschiedenis, dat van geestdrift getuigt, volkskracht, burgerdeugd, eerbied voor het voorgeslacht kweekt, moet weder mogelijk worden gemaakt. Voorshands evenwel ondergaat ons volk den ontzenuwenden invloed van een kleurloos onderwijs, en vandaar, dat ik mij zou verheugen, indien het mogelijk ware, den Staat van zijne taak te ontheffen. Maar dit kan niet geschieden. Onderwijs is niet met handel en nijverheid op één lijn te stellen; het is geen winstgevend bedrijf, behalve waar het de kinderen van rijken betreft; volksonderwijs werpt niet alleen geen batig saldo af, maar verslindt integendeel tonnen gouds, en in geen land van Europa bestaat er burgerdeugd genoeg, om te kunnen verwachten, dat die sommen vrijwillig zouden worden opgebracht. Ja, het geloof doet wonderen; particulier initiatief is in staat, tal van kerkelijke scholen te bouwen, welke zich op godsdienstige propaganda toeleggen, en wij bewonderen de daarbij ten toon gespreide veerkracht, indien die scholen niet enkel rechtzinnig zijn, maar tevens aan de eischen der hygiëne beantwoorden en het degelijk onderwijs verschaffen, hetwelk de kinderen dezer eeuw noodig hebben; daar echter het geloof op zoodanige scholen hoofdzaak is, zinken zij beneden het gewenschte peil, zoodra de mededinging der overheidsschool ontbreekt. De vrienden van confessioneel onderwijs moeten, voor zoover zij goede patriotten zijn, eischen, dat daarnaast een flink openbaar onderwijs blijve bloeien. Te recht toch heeft Jules Simon gezegd: ‘Le peuple qui a les meilleures écoles, est le premier peuple. S'il ne l'est pas aujourd'hui, il le sera demain.’

Engeland kan ons leeren, welk een ijdele droom het is, in onze dagen den Staat buiten de school te willen bannen. Onder de gunstigste omstandigheden heeft men er de proef met het particulier initiatief genomen, maar die proef is jammerlijk mislukt. Engeland is rijker dan eenig land ter wereld. In Engeland heerscht eene mate van belangstelling in, van offervaardigheid voor de openbare zaak, welke nergens geëvenaard wordt. De Anglicaansche Staatskerk, welke het steeds als een deel harer zending beschouwde, voor het onderwijs van het volk zorg te dragen, kan over schatten beschikken en heeft dan ook schatten voor die aangelegenheid besteed. Zij heeft met de overige kerkgenootschappen en met tal van vermogende, weldadige burgers gewedijverd in het stichten van rijk begiftigde scholen. Zij heeft dat eeuwenlang gedaan. En wat was de uitkomst? Onder instemming

der beste burgers van Engeland kon Lord John Russel in het parlement uitroepen, dat de belangen van het volksonderwijs schandelijk verwaarloosd werden en de tusschenkomst van den Staat onontbeerlijk was. Door de wet van Forster werd in 1870 het Staatsonderwijs ingevoerd. Er werd een Ministerie van openbaar onderwijs gesticht. Sedert dien tijd is de schoolbevolking van Engeland met 150 pct. aangegroeid.

En wil men weten, wat er in Nederland van het lager onderwijs zou terechtkomen, indien de Staat zich terugtrok? Met groote waarschijnlijkheid kunnen wij het voorspellen, daar er reeds op dit oogenblik één vak van dat onderwijs geheel aan particulier initiatief is prijsgegeven. Wij bedoelen natuurlijk het voorbereidend lager onderwijs, het onderwijs der zoogenaamde bewaarschool. In het naburig België werd in 1878 voor bewaarscholen en scholen voor volwassenen een post van 619,000 franken op het budget van den Staat gebracht, in 1883, daar die som te gering bleek, een post van 1,633,000 franken. De kreet deed zich hooren: ‘Burgers, past op uwe beurzen!’ Men weet, met welk gevolg dit beroep op de hebzucht werd gedaan. Ook in Nederland wordt reeds over geldverspilling in onderwijszaken geklaagd. Het zou misschien onraadzaam zijn, het voorbereidend lager onderwijs thans bij ons tot een onderwerp van Staatszorg te verheffen. Wat wenschelijk schijnt, behoort verzuimd te worden, opdat de belagers van het openbaar onderwijs niet een nieuw wapen in handen krijgen. Alles blijve dus voorloopig bij het oude. Maar men vorme zich niet de illusie, dat, waar uitzicht op winst ontbreekt, de spreekwoordelijke weldadigheidszin van ons volk wonderen tot stand zou brengen. Zelfs in Amsterdam, de stad der millionnairs, verkeert het bewaarschoolwezen in een toestand van schandelijke verwaarloozing.

‘Jamais’, zegt Guizot, ‘dans un grand pays, un grand changement, une amélioration considérable dans le système de l'éducation nationale n'a été l'oeuvre de l'industrie particulière.’ En zijne uitspraak geldt natuurlijk ook van kleine landen. Winstbejag is geheel iets anders dan behartiging van het openbaar belang. Het is waar, er zijn talrijke scholen, die als werken des geloofs kunnen worden beschouwd, maar de liefde voor het volksonderwijs als zoodanig is, bij afwezigheid van iederen anderen prikkel, te zeer platonisch, dan dat zij zich duurzame opofferingen zou getroosten. Te recht zegt dan ook Magis: ‘L'esprit de propagande seul en dehors des pouvoirs publics peut engendrer la création d'une véritable organisation de l'enseignement et seul jusqu'ici il a fondé des oeuvres durables. Seules les églises avec leur puissante hiérarchie, avec les richesses considérables qu'elles possèdent, avec la force morale dont elles disposent, ont les moyens de créer une véritable organisation de l'enseignement. L'état destitué du droit d'enseigner, c'est le monopole assuré de l'Église.’ De Katholieke Kerk,

die zich de verhevene zending toekent, het menschdom op te voeden, en om die reden aanspraak op het monopolie van het onderwijs maakt, bedoelt niet in de eerste plaats verspreiding van licht, maar bevestiging harer heerschappij over de volken, en stelt van die heerschappij alle heil op aarde en hiernamaals afhankelijk. Het behoeft niet te verwonderen, dat zij slechts daar, waar zij de scherpe concurrentie van den Staat te bestrijden heeft, verbeteringen in hare scholen aanbrengt. En hoe zouden de Protestantsche kerkgenootschappen met hunne zooveel geringer macht over de harten en beurzen der burgers in staat zijn, zich van de onderwijstaak te kwijten? Ook de gemeenten zijn niet bij machte, voor het volksonderwijs behoorlijk zorg te dragen. Jules Simon toont in zijn werk over de school aan, dat, toen het volksonderwijs in Frankrijk gemeentezaak was, het in een ellendigen staat verkeerde. Gelijk enkel de Staat zorgen kan voor de landsverdediging, zoo kan ook alleen de Staat dat tweede niet minder groot en algemeen belang, hetwelk men volksonderwijs noemt, behoorlijk behartigen. En de Staat moet het doen; zeer juist zeide Macaulay: ‘Wie het recht heeft te straffen, diens plicht is het, voor onderwijs te zorgen,’

De heeren Spruyt en Betz willen den Staat niet geheel buiten de school jagen. Zij wenschen, dat het openbare onderwijs aanvulling van het bijzondere zij. Maar ook niet meer dan dat. Wij willen aannemen, dat hun wensch werd ingewilligd. Zou in dat geval de fakkel van den godsdiensttwist in ons Binnenhof gebluscht zijn? Zou waarlijk op politiek gebied vrede tusschen modernen en kerkelijken heerschen, indien de overheidsschool enkel voor hen gehandhaafd werd, die onwillig of onmachtig zijn, de aanzienlijke kosten eener bijzondere school voor hunne kinderen te bestrijden? Sedert de Staat in Engeland voor de aanvulling van kerkelijk en bijzonder onderwijs zorg draagt, heerscht ook daar de schoolstrijd. Natuurlijk, want iedere nieuwe openbare school, welke naast de zoogenaamde Christelijke scholen verrijst, is eene mededingster, waarvan men zich tracht te ontdoen en welker overtolligheid moet bewezen worden. Daarenboven geeft het door den Staat thans uitgeoefend schooltoezicht er aanleiding tot allerlei grieven. En hoe zou men, zonder aanstoot aan de kerkelijke partijen te geven, hier te lande de betrekking tusschen de uit de openbare kas bekostigde school en den godsdienst willen regelen? De vrienden van confessioneel onderwijs mogen met de hand op het hart verklaren, of zij er vrede mede zouden hebben, indien onze schoolwetgeving door die van Engeland vervangen werd. Uit het boek van Émile de Laveleye over *l'instruction du peuple* blijkt, dat in Engeland de wet van 1870 de volgende waarborgen tegen godsdienstig proselytisme oplevert. Wat de uit de openbare kas gesubsidieerde scholen betreft, is er bepaald: 1°. dat de leerlingen zullen worden vrijgelaten in het volgen of niet volgen van het onderwijs in den godsdienst; 2°. dat dat onderwijs zal gegeven

worden bij het begin of aan het einde der schooluren; 3°. dat de inspecteurs van het ‘Education Department’ toezicht zullen oefenen over het onderwijs in zijn geheelen omvang met uitzondering van dat in den godsdienst; 4°. dat de bestuurders der school op straffe van de toelage verbeurd te zien zich voegen zullen naar de eischen van het aan de contrôle van het Parlement onderworpen ‘Education Department’. En voor de scholen van de *schoolboards*, welke echte Staatsscholen zijn, geldt deze bepaling, dat er geen catechismus of confessioneel onderwijs van welken aard ook zal worden geduld.

Juist omdat de kerkelijke partijen hier te lande hare scholen aan het Staatstoezicht willen onttrekken, hebben zij den eisch van subsidie laten vallen. Wat zij thans in haar schild voeren, is voor het liberale Nederland een geheim. Het is bekend, wat zij op dit oogenblik niet willen; wat zij wel willen en of zij iets willen, is een raadsel. Gewapend met de wetenschap van wat zij niet willen, stelt de heer Van Houten, die hoe langer hoe meer zich een dienaar der kerkelijke partijen betoont, eene gewichtige wijziging in onze Grondwet voor. Thans luidt de vierde alinea van art. 194 aldus: ‘Het geven van onderwijs is vrij, behoudens het toezicht der overheid, en bovendien voor, zoover het middelbaar en lager onderwijs betreft, behoudens het onderzoek naar de bekwaamheid en zedelijkheid der onderwijzers; het een en ander door de wet te regelen.’ De heer Van Houten stelt voor in de plaats van dat alles eenvoudig te lezen: ‘Het bijzonder onderwijs is vrij.’ Hij vleit zich, dat er door deze wijziging een einde zou komen aan den hevigen strijd tusschen de kerkgenootschappen en den Staat. In zijne Memorie van Toelichting verklaart hij nadrukkelijk: ‘Nu is de vrede alleen te herstellen door volledige vrijverklaring van het terrein van dien strijd.’

Hoe hebben wij het nu met den heer Van Houten? Bij onze Belgische buren woedt de schoolstrijd met eene felheid en hevigheid, die onzen twist vergelijkenderwijs liefelijke harmonie doet zijn. En toch waagt hij het te zeggen, dat wij den vrede zouden kunnen koopen, door in onze Grondwet te schrijven, wat sedert 1830 de Belgische Grondwet te lezen geeft. Neen, juist omdat het bijzonder onderwijs in België onbeteugelde vrijheid geniet, heeft de strijd er zulke kolossale afmetingen kunnen aannemen. Ware het aan het toezicht der overheid onderworpen en werden er van de onderwijzers waarborgen van bekwaamheid en zedelijkheid geëischt, dan zouden de liberalen in België niet kunnen klagen, dat de toekomst van het volk thans aan onkundige en soms zedelooze dwepers is in handen gespeeld. Mij komt het niet in den zin, van de eerwaardige broeders der Christelijke leering kwaad te denken; ik ben overtuigd, dat er onder die mannen, die voor een schamel stuk brood zich met de opvoeding der jeugd belasten, veel zelfverloochening en dienende liefde worden aangetroffen. Maar het onderwijs van gehoorzame zonen der Kerk moge uit een

Katholiek oogpunt nog zoo onberispelijk en doeltreffend zijn, het levert niet den vereischten waarborg op, dat het de veerkracht van het volk zal verhoogen en die noodzakelijke kundigheden verspreiden, zonder welke eene natie in den strijd om het bestaan zich tegenwoordig onmogelijk kan handhaven. En hoe kan een staf van onderwijzers, welke voor een deel uit vreemdelingen, Franschen, Duitschers, Hollanders, is saamgesteld, liefde voor het Belgisch vaderland inprenten? Op gramstorige wijze wordt er in het Belgisch parlement en in de dagbladen verklaard, dat het gerecht de 'petits frères' niet eens achterhalen kan, als zij zich aan aanranding der eerbaarheid schuldig maken; dat Père Anselme in zoodanig geval door de bisschoppelijke overheid wordt weggegoocheld, om op een ander punt van het land als Père Hyacinthe weder in de school op te duiken, en dat er wel 43 aanslagen op de zeden bij de 'broerkens' tegenover drie bij de gediplomeerde onderwijzers voorkomen(*). Ik verbeeld mij, dat de liberale partij in België op dit oogenblik minder oproerig zou zijn gestemd, indien er, gelijk hier te lande, van alle onderwijzers waarborgen van bekwaamheid en zedelijkheid werden geëischt. Gelukt het haar, over een paar jaren weder aan het bewind te komen, dan zal haar eerste werk zijn, het thans gegeven voorbeeld te volgen en onder den voet te halen, wat in de dagen harer vernedering is opgebouwd. Wie ziet niet in, dat het Staatsleven op den duur zulke schokken niet verdragen kan? Waar de samenhang met verleden en toekomst door den fellen haat van twee bijna even sterke en beurtelings zegevierende partijen telkens gevaar loopt verbroken te worden, moet de parlementaire regeeringsvorm weldra blijken eene ongerijmdheid te zijn. Onder zulke omstandigheden kan men den eisch verwachten, dat de Koning niet maar de lijdelijke rol van een kegeljongen spele; dat het lot der natie niet van de grillen en hartstochten eener telkens wisselende numerieke meerderheid worde afhankelijk gesteld. Zoo kan de school een twistappel worden, welke het Staatsgebouw op zijne fundamenten doet waggelen en het parlementarisme, dat groote en zegenrijke instrument van vrijheid, met den ondergang bedreigt.

Om verschillende redenen ducht ik niet, dat de schoolstrijd hier te lande een zoo geweldigen storm zal ontketenen. Toch betreur ik het zeer, dat er geen middel schijnt te bestaan, hem te doen eindigen.

(*) Men leze, wat de oud-Minister Bara op 31 Augustus in het Belgische parlement zeide: 'On sacrifie l'intérêt national à des passions religieuses. Il n'y a pas seulement ici en question l'intérêt de la patrie, mais l'intérêt de la morale est aussi en cause. On sait ce que valent les instituteurs étrangers, on n'a pas oublié ce qui s'est passé au collège épiscopal de Kain. Le ministère public, dans cette affaire, déclarait que rien n'éta blissait l'identité de certains prévenus, professeurs étrangers de ce collège, qui est un des meilleurs établissements du clergé!..... Chaque fois qu'un cas repréhensible commis par un instituteur officiel a été constaté, il a été déféré aux tribunaux..... Les statistiques sont là pour montrer que pour l'enseignement public il y a 2,78 pour mille instituteurs officiels condamnés, tandis qu'il y en a 43,50 pour mille pour l'enseignement libre, Les plus grandes infamies sont commises', enz.

Misschien zou zijne felheid een weinig getemperd kunnen worden, door, gelijk Mr. Kerdijk, de bekwame vroegere redacteur van het *Volksblad*, heeft voorgesteld, het *overal* uit de derde alinea van art. 194 der Grondwet te schrappen. Men zou, zoolang het bijzonder onderwijs aan voorwaarden gebonden blijft, concessies aan de kerkelijke partijen kunnen doen, zonder de groote zaak van beschaving en verlichting te zeer in de waagschaal te stellen. Voorts is het te verwachten, dat de kracht van hen, die thans ons openbaar onderwijs bestoken, gebroken zal worden, zoodra hun te eeniger tijd de regeeringstaak wordt opgelegd; dan toch zal het zonneklaar blijken, dat calvinisten en ultramontanen wel in de gelederen der oppositie, maar niet aan de ministerieele tafel één lijn kunnen trekken. Intusschen is er, vrees ik, geene duurzame verzoening tusschen progressisten en kerkelijken mogelijk. De groote strijd onzer dagen is een strijd om den godsdienst, juister gezegd, om het wondergeloof; men moge het onaangenaam vinden, zulk een strijd te moeten voeren; hem ontloopen kan men niet.

Groningen, October 1884.

VAN DER WIJCK.

Joséphine Tascher de la Pagerie tot op haar huwelijk met Bonaparte.

Eilanden zijn de belangrijkste pleisterplaatsen geweest op den levensweg van den eersten Napoleon. Zijne wieg stond op Corsica; op Elba sleet hij zijne eerste ballingschap, om op St.-Helena zijne dagen te eindigen. Ook Joséphine werd op een eiland geboren en evenals de reizigers van Ajaccio uit eene bedevaart ondernemen naar de bakermat der Bonaparte's, bezoeken zij op Martinique het gehucht Trois-Ilets, waar de familie Tascher de la Pagerie eenmaal verblijf hield.

Met een van die lichte bootjes, die door drie eilanders gemakkelijk bestuurd worden, van Fort de France vertrekkende, steekt men in anderhalf uur tijds de prachtige baai over, die in alle jaargetijden de grootste oorlogsschepen tot veilige schuilplaats strekt. Na de uiterste punt der kreek Morin te zijn omgevaren, ontwaart men langs de kust een klein gehucht, uit een vijftigtal houten woningen benevens eene kerk bestaande. Tegenover dat gehucht liggen de drie eilandjes, waaraan het zijn naam ontleent, en op die eilandjes eenige schamele visschershutten. Om zich naar de voormalige woning van De la Pagerie te begeven, laat men het gehucht links liggen en stapt aan het einde der kreek Morin aan wal. Met de hooge, groene bergen van Anses

d'Arlet, Saint Luce en Diamant in het verschiet, bereikt men na een kwartier gaans een verheven gedeelte van den weg, vanwaar men het huis ziet liggen. Aubenas(*) beschrijft het ‘als gelegen op eene kleine verhevenheid, door hoogere heuvelen omringd. Op korten afstand van de zee, welker geruisch het oor niet meer bereikt, bevindt zich de woning, van Trois-Ilets gescheiden door een heuvel; om zich heenziende, bespeurt men slechts een amphitheater van groen, gekroond door een hemel, welks weergalooze doorschijnendheid den schilder gelijkelijk tot bewondering en vertwijfeling stemt.’

Dáár aanschouwde Joséphine op den 23sten Juni 1763 het levenslicht. Haar vader, Joseph Tascher de la Pagerie, en hare moeder, Rose Claire des Vergers de Sannois, behoorden tot de aanzienlijksten van Martinique. Van Orleans, waar hun adel tot de twaalfde eeuw opklimt, afkomstig, vestigden de Tascher's zich in 1726 op het eiland. In 1734 huwde de grootvader van Joséphine Mejuffrouw de la Chevalerie, eene rijke erfdochter; uit dit huwelijk werd Joseph, de vader der Keizerin, geboren. De familie Tascher was zeer bevriend met den Markies De Beauharnais, die in 1757 als gouverneur op Martinique kwam en de schoonvader zou worden van Joséphine. Evenals Tascher was De Beauharnais uit Orleans afkomstig; zij bewezen elkander wederkeerig diensten en tijdens den oorlog met Engeland was de Gouverneur uitbundig in zijn lof over Joseph. Deze huwde op den 9den November 1761 Mejuffrouw Des Vergers de Sannois, verliet spoedig den krijgsdienst en betrok op nauwelijks zeven-en-twintigjarigen leeftijd een huis te Trois-Ilets, dat zijn schoonvader toebehoorde. Dáár werd Joséphine geboren en sleet zij hare kindsheid, die kalm en gelukkig daarheen vloot. Omringd door hare ouders en beide zusters, ontving zij de godsdienstige opvoeding der Creolen. Geheel vrij in hare bewegingen en niet belemmerd door Europeesche zeden, die de natuurlijke oprechtheid van het kind zoo licht wijzigen, leefde zij in de open lucht, doch leerde weinig, omdat de haren eene bekwame huisvrouw boven eene geleerde stelden. Haar vader was in den vollen zin des woords alleenheerscher op zijn domein; als een echt landedelman ging hij altijd met den degen op zij en den stok in de hand, maar zachtheid en goedheid voerden bij hem den boventoon. Een meester als Tascher de la Pagerie was meer beschermer dan despoot en zijne vrouw en dochters gedroegen zich jegens de slaven als liefdezusters. Van der jeugd af aan leerde Joséphine van hare ouders, welk een genot het weldoen verschaft. Zij hield veel van de natuur, van bloemen en muziek, luisterde gaarne naar den maatzang der golven en gaf zich over aan hare overpeinzingen in die bekoorlijke nachten der Antilles, waarin de maan met zonneglans aan het uitspansel schittert.

Het leven te Trois-Ilets was vrij wat eenvoudiger dan in de salons van Parijs, maar toch had het zijne bekoorlijke zijde: de beschouwing

(*) *Histoire de l'Impératrice Joséphine.*

der natuur, die altijd afwisseling aanbiedt, het wisselen der jaargetijden, de mis in de kleine kerk, de tochten te paard of op zee in lichte, sierlijke vaartuigen, de gala-feesten, met alle bloedverwanten en vrienden gevierd, de dans der negers op Zondag, bij toortslicht uitgevoerd, dat alles lachte den dichterlijken en ontvankelijken geest van Joséphine toe. Zonder twijfel vernam zij wonderen omtrent het verre Frankrijk en zijn grootsch Parijs, maar als hare keus geheel vrij ware geweest, zou zij den geboortegrond nooit vaarwel hebben gezegd, en er zullen wel eens oogenblikken in de Tuilerieën voor haar zijn aangebroken, waarin zij terugdacht aan Trois-Ilets en de gelukkige jaren harer jeugd.

Maar de teerling was geworpen. Joséphine zou naar Engeland vertrekken, waar een schitterend lot haar wachtte. Men verhaalt, dat eene negerin haar vóór haar vertrek voorspeld heeft, dat zij spoedig zou huwen, dat deze verbintenis niet gelukkig zou wezen, dat zij weduwe zou worden en vervolgens koningin van Frankrijk.

Hare tante, Madame De Renaudin, had steeds gedroomd van een huwelijk van hare nicht met den jongen Alexandre de Beauharnais, zoon van den gewezen gouverneur van Martinique. De heer Tascher, die daar wel ooren naar had, scheepte zich met Joséphine in naar Europa en bereikte in October 1779 Brest. In hetzelfde jaar landde op eene andere plaats een tienjarige knaap, die van Corsica naar Frankrijk gekomen was. De in 1760 geboren bruidegom van Joséphine was negentien jaar oud; zij telde er zestien. Sedert den dood zijner moeder had Madame De Renaudin, de peettante van Alexandre de Beauharnais, zich zijner aangetrokken. In 1777 had hij dienst genomen in het regiment van zijn bloedverwant, den Hertog De la Rochefoucauld. Hij was een beminnelijk jongmensch, geestig en evenzeer op zijne plaats in een salon als op het exercitieveld, maar tevens was hij lichtzinnig en tuk op vermaak. Hij begaf zich naar Brest, om zijne nicht te ontmoeten, en schreef vandaar aan zijn vader: ‘Juffrouw De la Pagerie ziet er wellicht minder lief uit, dan gij verwacht, maar ik meen u te mogen verzekeren, dat de innemendheid en zachtheid van haar karakter alles overtreffen, wat gij zoudt kunnen wenschen.’

In November 1779 kwam men te Parijs aan en op 12 December werd het huwelijk te Noisy le Grand voltrokken. Het eerste jaar ging vreedzaam en gelukkig voorbij. Het jonge paar sleet den winter te Parijs in de Rue Thévenot bij den Markies De Beauharnais en den zomer te Noisy le Grand bij Madame De Renaudin. De Vicomte De Beauharnais bracht zijne vrouw in de aanzienlijkste kringen, waar zij een gunstig onthaal vond door de innemendheid, waarmede zij zich wist voor te doen. Maar de jeugdige Creoolsche onderscheidde zich door iets, dat haar in die kringen, waar men van alles verzadigd was, bijna tot eene belachelijke fout werd aangerekend: zij was verliefd op haar echtgenoot.

Deze was geheel en al man van de wereld, had de airs van een groot heer, de opzienbarende manieren der volgelingen van Jean Jacques Rousseau en vormde zich van de vrouw een ideaal, waaraan de zijne niet beantwoordde.

Zijne tante, Gravin Fanny de Beauharnais, die gescheiden van haar man leefde, was te Parijs en te Fontainebleau omringd door eene schaar van letterkundigen, maakte verzen en liet zich door hare volgelingen diets maken, dat zij een dichterlijk genie was. Alexandre, die in het gezelschap van deze blauwkous behagen schiep, vond, dat Joséphine er eene poovere vertooning maakte. Hij meende, dat zij - in plaats van zich over haar ontrouwen echtgenoot te beklagen - zich moest wijden aan de beoefening van letteren, kunsten en wetenschappen, ten einde hare positie in het nieuwbakken hotel Rambouillet te kunnen ophouden. Maar dit viel niet in den smaak van de jonge Creoolsche, noch strookte het met haar aard. Zij verweet Alexandre, dat hij haar verwaarloosde en haar ontrouw was, en dit gaf aanleiding tot voortdurend gehaspel. Hij gaf voor, dat zijne vrouw van alles de schuld droeg, zette zijn soldatenleven voort en gedroeg zich in de garnizoensplaatsen, waar, zijne vrouw hem niet kon volgen, niet als getrouwd man, maar als vrijgezel. Intusschen had er een voorval plaats, dat de echtgenooten tot elkander had behooren te brengen: op 3 September beviel Joséphine van een zoon, die zich eenmaal als Prins Eugenius beroemd zou maken. De gelukkige moeder vleide zich, dat het bezit van een zoon haar man aan huis zou binden. IJdele hoop! De een en twintigjarige Alexandre bracht geene verandering in zijne gewoonten en zette tot groot verdriet van de treurende Joséphine zijn ongebonden leven voort.

Madame De Renaudin ried nu den vurigen jongen man, verlof te vragen en naar Italië te gaan, in de hoop, dat hij, bij zijne terugkomst, zijne vrouw meer op prijs zou stellen. Alexandre volgde den raad van zijne tante en ging op 15 Nov. 1781 te Antibes scheep, maar een halfjaar later kwam hij terug, zooals hij gegaan was. Daarop vatte hij het voornemen op, onder den Markies De Bouillé op Martinique dienst te nemen en de Engelsche koloniën te helpen bevechten. Hij vertrok in Sept. 1782. De Bouillé had reeds Dominique, Saint-Vincent, Saint-Martin en Saint-Christophe veroverd, maar bij het verdrag van Versailles, waarvan de voorwaarden op 20 Jan. 1783 geteekend werden, kregen de Engelschen alles terug. Toen Alexandre de Beauharnais aldus zijne droomen van krijgsroem in rook zag opgaan en weer leegen tijd in overvloed kreeg, ging hij het hof maken aan eene Creoolsche, die een slechten invloed op hem uitoefende. De vertoogen van zijn schoonvader, Tascher de la Pagerie, hielpen niets en De Beauharnais, die opgestookt werd door de vrouw, met wie hij leefde, nam het besluit, van Joséphine te scheiden. Deze beviel op 10 April 1783 van eene dochter, die de namen van Eugénie Hortense ontving en later koningin zou worden van Holland en moeder van Napoleon III. Deze gebeurtenis

bracht evenmin toenadering tusschen de echtgenooten teweeg. Tusschen hem en zijn schoonvader vielen heftige tooneelen voor en in Augustus 1783 vertrok De Beauharnais naar Frankrijk, waarheen de Creoolsche zich ook begaf. Te Parijs aangekomen, diende hij bij het Parlement een verzoek in om echtscheiding. Dit verzoek werd toegestaan; tijdens het proces bracht Joséphine ongeveer een jaar door in de abdij van Panthemont, rue de Grenelle-Saint-Germain. De scheiding van tafel en bed werd uitgesproken en De Beauharnais veroordeeld, zijne vrouw en dochtertje een voldoend jaargeld uit te betalen. Eugenius bleef bij zijn vader, terwijl de vader van Alexandre, die de partij van zijne schoondochter koos, haar te Fontainebleau tot zich nam.

Allengs kwam er eindelijk toenadering; de gescheiden echtgenooten begonnen elkander te schrijven en deden dit weldra wekelijks, om elkander bericht te geven van hunne kinderen. Maar het uur der verzoening was nog niet geslagen. Hare bloedverwanten op Martinique wisten Joséphine te bewegen, derwaarts te komen, en na eenige aarzeling ondernam zij, van Hâvre uit, in Juni 1788 de reis met haar vijfjarig dochtertje Hortense. Met ontroering zag zij de stille woning terug, waar zij hare kindsheid gesleten had en waar zij nu door hare ouders weder met open armen ontvangen werd. Van Trois-Ilets vertrokken met de schoone droomen der jeugd, keerde zij weder met de wetenschap van al de bitterheid des levens. Toch was hare liefde voor den man, die haar zóóveel leed berokkend had, geen oogenblik verflauwd en hare blijdschap was grenzenloos, toen zij vernam, dat hij zijn leven beterde en zich loffelijk kweet van de plichten, die als afgevaardigde van het rechtsgebied van Blois op hem rustten. Eerst was hij secretaris, later voorzitter van de Constituante.

Toen De Beauharnais Joséphine smeekte, tot hem weder te keeren, zeide zij de haren vaarwel en verliet in September 1790 Martinique. Door haar man, door haar zoon, door hare bloedverwanten en talrijke vrienden met geestdrift ontvangen, begon zij te herleven en vestigde zich met de haren in een hotel, dat De Beauharnais bezat in de rue de l'Université, tegenover de rue de Poitiers. Evenals vele andere groote heeren was Alexandre de Beauharnais de nieuwe denkbeelden op staatkundig gebied van harte toegedaan. Afgevaardigde wegens zijne oprechte geestdrift voor de vrijheidsbeginselen, behoorde hij tot een der 47 leden van den adel, die - na den eed in de Kaatsbaan - de hand reikten aan den ‘tiers-état’, en in den nacht van 4 Augustus was hij een der eersten, die op het altaar des vaderlands de titels en feodale voorrechten ten offer bracht, die zijne geboorte hem had aangebracht.

Evenals de Mirabeau's waren de beide broeders De Beauharnais politieke tegenstanders en behoorde de eene tot de linker-, de andere tot de rechterzijde. Alexandre was een vurig liberaal; daarentegen was zijn oudere broeder François een hardnekkig reactionnair, die steeds alle

amendementen afwees, waarbij aan het koninklijk gezag getornd werd. Zonder te kort te doen aan de eischen van de wellevendheid en van den gekuischten smaak, die onder de oude bedeeling golden, vereenigde Alexandre in zich de hoedanigheden van groot heer en volkstribuun, van redenaar en krijgsman, van saletjonker en man van de daad.

Tot zijne huisvrienden behoorden de Hertog De la Rochefoucauld, de Markies De Coulaincourt, Graaf Mathieu de Montmorency, Gravin Fanny de Beauharnais, die met een grooten voorraad dicht en ondicht uit Italië was teruggekeerd, en anderen. Maar men ontmoette er ook de politieke mannen, met wie De Beauharnais in de Constituante één lijn trok: De la Fayette, D'Aiguillon, De Montesquiou, Barnave, enz.

Te midden van dat gezelschap had Joséphine den tact, zich niet met politiek in te laten. Zij bracht haar tijd niet zoek met redetwisten over de rechten der kroon en die der natie; zij bezat noch de talenten noch de eerzucht van Mevrouw De Staël of Mevrouw Roland en sprak haar man noch zijne gasten tegen.

Er begonnen zich wolken te vertoonen aan den gezichteinder. In November 1790 stierf haar vader op Martinique. Een jaar later verloor zij hare zuster en hare moeder bleef alleen te Trois-Ilets achter. Daarbij namen de staatkundige verwikkelingen toe en de gulden tijd der illusiën maakte plotseling plaats voor de ijzeren jaren der werkelijkheid.

De rouw van Joséphine en de ernst der gebeurtenissen ontroofden hare salons bezieling en bekoorlijkheid. Dit was trouwens ook elders het geval; men wisselde niet langer van gedachten, maar begon te kijven. Evenals de Staat waren de huisgezinnen verdeeld en bloedverwanten en vroegere vrienden overlaadden elkander niet zelden met smaadredenen.

De Beauharnais echter bleef altijd de man van goede manieren en zijne tegenstanders bewonderden zelfs zijn moed en zijne koelbloedigheid. Op 21 Juni 1791 beklom hij met bezorgd gelaat den voorzittersstoel der Constituante en zeide:

'Mijne Heeren, ik heb u een droevig nieuws mede te deelen. Zoo even is de heer Bailly mij komen zeggen, dat de Koning en een deel der zijnen in den afgeloopen nacht door de vijanden der openbare orde zijn weggevoerd.'

Twee dagen later gaf hij kennis, dat Lodewijk XVI te Varennes gevangen was genomen. Met algemeene stemmen werd het besluit genomen, 'alle burgerlijke en militaire autoriteiten te gelasten, den Koning op zijn terugtocht te beschermen, en allen in hechtenis te nemen, die inbreuk zouden maken op den eerbied, aan het gezag des Konings verschuldigd'. Na de stemming verliet Alexandre de Beauharnais met 200 leden de zaal, om in de kerk Saint-Germain l'Auxerrois deel te nemen aan de processie ter gelegenheid van den Sacramentsdag. Om twaalf uur keerde deze deputatie statig naar de vergader-

zaal terug, begeleid door de nationale garde, die - zonderling contrast! - het *Ça ira* speelde.

De Beauharnais bekleedde den voorzittersstoel op het oogenblik, dat het Koninklijk gezin van Varennes terugkeerde. Het gerucht verspreidde zich, dat de stemming der menigte in den tuin der Tuilerieën het ergste deed vreezen. Op voorstel van den voorzitter wees de vergadering twintig leden aan, die de orde moesten doen herstellen, het Koninklijk gezin behulpzaam zijn bij het verlaten der rijtuigen en binnen het paleis brengen, hetwelk zonder stoornis geschiedde. Gedurende de geheele volgende week nam De Beauharnais nog het praesidium waar en toen hij zijne plaats onder de leden ging hernemen, werd hij met toejuichingen begroet. Nadat de nieuwe constitutie op 18 Juni plechtig was afgekondigd, verving het Wetgevend Lichaam de Constituante. Alexandre de Beauharnais begaf zich met vrouw en kinderen naar zijn landgoed La Ferté in Sologne; zijne parlementaire loopbaan was geëindigd en weldra zou hij de wapenen opnemen.

Van het begin van den oorlog af bevond hij zich eerst bij het Noorderleger, dat door den Maarschalk De Rochambeau werd aangevoerd, en later, in hoedanigheid van chef van den staf, bij het Rijnleger, onder bevel van den Hertog De Biron. Ondanks den moord op zijn gewezen Kolonel, den Hertog De la Rochefoucauld, die op den 10^{den} Augustus te Gisors werd omgebracht, ook na het tragisch uiteinde van zijn boezemvriend, Graaf De Rohan-Chabot, die op den drempel der Abdij het leven liet, zelfs na de terechtstelling van Lodewijk XVI en de zegepraal der Jacobijnen, bleef De Beauharnais bij zijn vaandel. Op 33jarigen leeftijd werd hij in Juni 1793 tot opperbevelhebber van het Rijnleger benoemd, met de opdracht, het hernemen van Mainz te beletten, waar 20,000 Franschen door de twee legers waren ingesloten, die door Brunswijk, Wormser en den Koning van Pruisen, in persoon, werden aangevoerd. De Beauharnais stond toen zóózeer bij het volk in aanzien, dat hij, kort na zijne aanstelling tot opperbevelhebber, door het Comité de Salut public tot Minister van Oorlog benoemd werd. Hij weigerde bij een schrijven, dat op 19 Juni 1793 in de zitting der Conventie werd voorgelezen, en werd als opperbevelhebber gehandhaafd. Door zijne republikeinsche gezindheid hoopte hij alle verdenking af te weren en tevens door zijn krijgsroem de zijnen te beschutten. Zijn vader woonde steeds te Fontainebleau en Joséphine meestal in haar hôtel in de rue de l'Université. De Beauharnais zag intusschen weldra in, dat zijne hoop ijdel was. Zekere Varlet, die tot de commune behoorde, deed het voorstel, een adres te richten aan de Conventie, om haar uit te noodigen, te besluiten, dat voortaan geen edelman eenige burgerlijke of militaire betrekking mocht bekleeden.

Ongelukkigerwijze was Mainz door het Pruisische en Oostenrijksche leger op 23 Juni genomen, juist toen de zegevierende De Beauharnais in aantocht was, om de stad te ontzetten. Begrijpende, dat hij niets ver-

mocht tegen het heerschende stelsel van verdachtmaking, legde hij zijn bevelhebberschap neder en vroeg aan de Conventie verlof, zijn land als gewoon soldaat te mogen dienen. Dit werd geweigerd en hem gelast, onmiddellijk terug te keeren. Hij gehoorzaamde, zocht vrouw en kinderen op, doch wilde tot geen prijs emigreeren. Op 17 Sept. 1793 beval de Conventie de arrestatie van alle verdachten. Daarop meende De Beauharnais eene schuilplaats te zullen vinden op zijne goederen te La Ferté, van welke plaats hij maire werd. Maar in het begin van 1794 werd hij in hechtenis genomen, naar Parijs gevoerd en in de gevangenis van het Luxembourg opgesloten. Alles, wat zijne vrouw deed, om hem te bevrijden, was tevergeefs en op 20 April werd zijzelve van hare vrijheid beroofd en naar de rue de Vaugirard gevoerd, waar de deuren van 'La prison des Carmes' zich voor haar openden en waar zij 108 dagen (tot 6 Aug.) zou doorbrengen.

Het vertrek, waarin Joséphine werd opgesloten, bevond zich op de eerste verdieping. Het is eene gewelfde cel, ter breedte van twee el en drie palm en ter lengte van ongeveer tien el; door middel van een tralievenster ontvangt zij haar licht uit den gewezen kloostertuin. In de gevangenis zelve had op den 2^{den} September 1792 de slachting plaats van 120 priesters, waaronder de Aartsbisschop van Arles, Mgr. Dulan, en de Bisschoppen van Beauvais en Saintes. De moordenaars hadden in de cel, die nu het verblijf was van Joséphine, drie bloedige degens tegen den muur geplaatst, zooals bleek uit de zichtbare afdrukken van lemmer en gevest. In dit akelig verblijf dacht de ongelukkige vrouw om hare beide kinderen, die zij vreesde nooit weder te zullen zien. De Beauharnais werd naar denzelfden kerker overgebracht, maar hield verblijf in een ander gedeelte.

Op 9 Mei 1794 richtten de twaalfjarige Alexandre en de elfjarige Hortense, zonder twijfel geholpen door hunne tantes, Fanny de Beauharnais en Madame De Renaudin, eene bede tot de Conventie, om hunne moeder de vrijheid te schenken, doch vruchteloos. Hun vader werd naar de Conciergerie, het voorportaal van het schavot, overgebracht en verscheen met 47 andere beklaagden voor zijne rechters. Fouquier Tinville hield de beschuldiging vol. Drie slechts kwamen vrij; de 45 overigen, waaronder De Beauharnais, werden tot de guillotine veroordeeld. Hij schreef nog een brief aan zijne vrouw, waarin hij getuigenis aflegde van zijne liefde tot zijn vaderland en van zijne gehechtheid aan de republikeinsche instellingen. 'Vaarwel', zoo eindigt hij, 'troost u met het bezit van onze kinderen en verleng door uwe woorden mijn leven in hun hart.'

Met waren heldenmoed beklom de gewezen opperbevelhebber van het Rijnleger het schavot en zijn hoofd viel onder de bijl, slechts drie dagen vóór den val van Robespierre.

Joséphine vernam den dood van haar man uit de dagbladen, die dagelijks de lijst der slachtoffers gaven. Hare smart was onbeschrijfe-

lijk; als door een wonder ontkwam zijzelve den dood. De cipier had haar, in weerwil van de vertoogen van hare lotgenoote, de Hertogin D'Aiguillon, haar bed ontnomen, bewerende, dat zij het niet meer noodig zou hebben. Zij was reeds in het bezit van hare akte van beschuldiging, maar een Poolsch geneesheer, die haar behandelde, legde de verklaring af, dat hare ziekte wel een eind aan haar leven zou maken, en bewerkte aldus, dat zij niet voor de rechtbank behoefde te verschijnen.

De Markiezin De Fontenay, die weldra de cel van Joséphine met deze en Madame D'Aiguillon deelde, beloofde haar te zullen bevrijden en hield woord. Zij bracht Tallien op de gedachte, den val van Robespierre te bewerken, en de woorden van den Cid:

'Sors vainqueur d'un combat dont Chimène est le prix' tot de zijne makende, was hij de man, die de hoofdrol speelde in het drama van 9 Thermidor an II (27 Juli 1794). Dit alles kan de welwillende lezer vinden in mijn opstel, getiteld *Madame Tallien* en voorkomende in dit Tijdschrift, afl. Mei 1883.

De gevangenen herkregen niet terstond de vrijheid. Madame Tallien verliet den kerker 3 en Madame De Beauharnais 5 dagen na den dood van Robespierre.

Zij vond met hare kinderen eene schuilplaats bij haar schoonvader te Fontainebleau. De arme grijsaard was verpletterd door het verlies van zijn geliefden zoon Alexandre; zoo goed als geruïneerd, had hij bijna geen brood voor zijne schoondochter en kleinkinderen.

Slechts langzaam herstelde de Fransche maatschappij zich van de schokken en de doorgestane ellende; in 1795 waren het vier vrouwen, op wie voornamelijk te Parijs de aandacht zich vestigde: Madame De Staël, Madame Récamier, Madame Tallien en Madame De Beauharnais. Deze laatste was slechts de satelliet van eene ster als Madame Tallien. Daar de goederen van den Vicomte De Beauharnais verbeurd waren verklaard, was zijne weduwe van alles ontbloot. De familie van haar man bezat niets meer en hare moeder kon haar niets zenden. Martinique was in handen van de Engelschen gevallen en de gemeenschap tusschen dit eiland en Frankrijk zeer moeielijk geworden. Vier maanden na den dood van Robespierre had zij nog niets van hare moeder vernomen en zou niet geweten hebben, hoe in haar eigen onderhoud en dat harer kinderen te voorzien, zonder de hulp van een bankier te Duinkerken, Emmery genaamd. Na haar verblijf te Fontainebleau bij haar schoonvader had Joséphine zich te Parijs gevestigd. Tijdens den hongersnood van 1795 gebruikte zij dagelijks het middagmaal bij eene rijke en weldadige dame, Mevrouw Dumoulin, die eenige arme vrienden aan hare tafel noodigde, waarbij echter ieder zijn eigen brood moest meebrengen, dat toen een artikel van weelde was. Mevrouw De Beauharnais was hiervan vrijgesteld wegens de nooddruft, waarin zij verkeerde.

Madame Tallien bracht verbetering in den toestand van Joséphine en bewerkte, dat zij een gedeelte der bezittingen van haar echtgenoot terugkreeg. In plaats van naijverig op elkander te zijn, werden de beide vrouwen boezemvriendinnen. Zonder twijfel trof men in de salons van Madame Tallien - te beginnen met den heer des huizes - gasten aan, die de weduwe van een geguillotineerd edelman liever niet ontmoette, maar in eene maatschappij, over welker hoofd reeds zooveel stormen gevaren waren, verwonderde men zich over niets meer. De Vicomtesse De Beauharnais moest wel aan den disch zitten van den gewezen proconsul, en van haar kant gevoelde Madame Tallien zich gestreeld door de vriendschap van eene vrouw, die in de spiegelgalerij van Versailles eene goede figuur zou hebben gemaakt.

De toekomstige keizerin was destijds twee en dertig jaar oud. Hare schoonheid had wel geleden, maar kleeding en blanketsel herstelden gemakkelijk, wat gansch niet onherstelbaar was. En hoewel zij zich niet gelijk kon stellen met Madame Récamier en Madame Tallien, kon toch de Baron De Couston in zijne *Biographie des premières années de Napoléon Bonaparte* van baar getuigen: ‘Het was eene bekoorlijke vrouw met een engelachtig lief gelaat, waaruit goedheid u tegenstraalde; middelmatig van gestalte, waren hare vormen onberispelijk; gemakkelijk in al hare bewegingen, had haar lichte tred iets vorstelijks. Haar gelaat was vol uitdrukking. Onder vreugde en smart bleef zij even schoon en hare ziel spiegelde zich af in hare oogen, die donkerblauw van kleur en door prachtige wimpers omgeven waren.’

Joséphine vormde met hare vriendinnen, Madame De Château-Renaud, Madame De Navailles en eenige andere adellijke dames, een kleinen kring, die - hoewel op goeden voet verkeerende met degenen, die den toon aangaven, - toch de schitterende overleveringen van den faubourg Saint Germain in het geheugen terugriep.

Joséphine was in haar hart koningsgezind gebleven; hevig getroffen door de terechtstelling van haar echtgenoot en de euveldaden van het schrikbewind, had de kerker een onuitwischbaren indruk bij haar achtergelaten en de uitspattingen der omwenteling hadden haar met afkeer vervuld. Door hare dochter naar eene kostschool te brengen, die bestuurd werd door Madame Campan, eene der getrouwen van Koningin Marie Antoinette, gaf zij blijk van hare gezindheid.

In den herfst van 1795 ging Joséphine eenige dagen te Hamburg doorbrengen, om eene geschikte gelegenheid te vinden, om brieven te doen geworden aan hare moeder, en door middel van correspondenten aldaar het geld te kunnen ontvangen, dat men haar van Martinique mocht willen toezenden. Tevergeefs zocht zij hare moeder te bewegen, naar Frankrijk te komen. Wellicht zou zij gelukkiger geweest zijn, als zijzelve naar haar geboorteland terug ware gekeerd!

Het tijdstip naderde, waarop zij den man zou ontmoeten, die haar tranen zou doen storten van vreugde en van smart, voornamelijk op

den dag van hare kroning tot Keizerin en op den dag der echtscheiding.

Na den beruchten 13^{den} Vendémiaire - den dag, waarop Bonaparte ten behoeve der Conventie tegen het volk van Parijs in de bres sprong, - waren alle bewoners der hoofdstad verplicht, hunne wapens uit te leveren aan het openbaar gezag. Een veertienjarige knaap begaf zich toen naar het hotel van den opperbevelhebber in de rue Neuve-des-Capucines, om een degen op te eischen. Die knaap heette Eugène de Beauharnais en de degen was die van zijn vader, den dapperen generaal, die het Rijnleger had aangevoerd en met den dood op het schavot voor zijn heldenmoed beloond werd. Bonaparte was getroffen, toen hij voor het eerst den jongen zag, die later onderkoning van Italië zou worden. Hij liet zich den degen brengen en stelde dien aan den knaap ter hand, hern met zóóveel welwillendheid prijzende over zijne kinderliefde, dat de moeder van het kind den bevelhebber den volgenden dag haar dank ging betuigen. De voorname dame met hare deftige manieren, de schoone Creoolsche met haar betooverenden blik en hare liefelijke stem maakte op Bonaparte een diepen indruk. Weldra beminde hij Joséphine uit drang des harten en uit berekening. Zij behaagde hem meer dan eenige andere vrouw en hij begreep, dat zij hem van dienst kon zijn bij het werk van verzoening en fusie, hetwelk bovenaan stond op het programma van zijne binnenlandsche politiek. Men moge hoog opgeven van zijne democratische neigingen, zijn levenlang had hij een zwak voor de kringen van den faubourg Saint Germain en het onwederlegbaar bewijs daarvoor vindt men in de omgeving, die hij zich later koos. De vriend van den jongeren Robespierre, de redder der Conventie, de steun van de vijf leden van het Directoire, vergat niet, dat hij brieven van adeldom bezat, al mocht hij later verklaren, dat zijn adel slechts dagteekende van Marengo. Hij was er trotsch op, te worden toegelaten bij Madame la Vicomtesse De Beauharnais, die thans in de rue Chanteraine het oude hotel van Talma bewoonde en er vele leden van de koninklijke hofhouding ontving. Tot hare getrouwe vrienden behoorde de Graaf De Ségur, die ambassadeur was geweest van Lodewijk XVI aan het hof van St.-Petersburg en opperceremoniemeester zou worden bij Napoleon.

Bonaparte was gelukkig in deze omgeving en vleide zich, er een goed figuur te maken. Hij deed alles, wat hij kon, om de mannen van hooge geboorte, die hij 's avonds bij Joséphine ontmoette, op zijne hand te krijgen. Eigenlijk verachtte hij de Conventie en haar aanhang en hoewel hij erkende, dat hij fortuin had gemaakt, door op goeden voet met haar te blijven, haakte hij naar het oogenblik, waarop hij haar niet meer noodig zou hebben.

Zijn huwelijk met eene burggravin, de weduwe van een generaal, die gevallen was als slachtoffer van het schrikbewind, hield, zijns inziens, de verzoening in met de edellieden, die later zijne kamerheeren, stalmeesters of prefecten zouden worden.

De vooroordeelen van Joséphine deden haar inzien, dat de man, die naar hare hand dong, van minder goeden huize was; zijzelve was wel bevriend met Barras en Tallien, maar in den grond koningsgezind. Zij aarzelde lang. Napoleon kon wel gewagen van zijne voorouders, die - van de elfde eeuw af - magistraatspersonen waren te Florence, te Parma, te Padua, te Trévise, terwijl zijn vader, Charles Bonaparte, door den adel van zijn land afgevaardigd was geworden naar het hof van Lodewijk XVI. Hij was leerling geweest op de koninklijke scholen van Brienne en Parijs en eene zijner zusters was geweest Dame de Saint Cyr, maar dat alles nam niet weg, dat de vriendinnen van Joséphine hem Generaal Vendémiaire noemden en dat de jeugdige krijgsheld zich niet wist voor te doen als een hoveling.

Men sprak nog niet van ‘le Corse aux cheveux plats’ en Hoche, die even oud was, zag er veel beter uit en had meer naam gemaakt. En toch wist Bonaparte Joséphine te betooveren; ondanks haarzelve begon zij tegen hem op te zien en zag eindelijk in, dat de Corsikaan met zijn arendsblik ver verheven was boven de ‘muscadins’, die in de salons den toon aangaven. Om de baan effen te maken en Joséphine te bewegen, droeg Barras Bonaparte het opperbevel op over het leger in Italië. De vriendinnen, die zij raadpleegde, eindigden met haar te verzekeren, dat Bonaparte met zijne Romeinsche trekken, zijn vurig oog en zijne eigenaardige welsprekendheid een held was, die wonderen zou verrichten. Hare beste vrienden, Graaf De Ségur en Lemercier, spraken in gelijken geest en er was maar één man, die Joséphine aanried, zich niet te laten belezen, en die man was haar notaris Raguideau. Hij redeneerde aldus: zijne cliënte bezat 25000 livres rente en Bonaparte had niets. Zijn oudste broeder Joseph was rijk getrouwd, maar de drie anderen, Lucien, Louis en Jérôme, zijne moeder Madame Laetitia en zijne drie zusters Elise, Pauline en Caroline waren arm. Clary, wien Napoleon gevraagd had om de hand zijner dochter Désirée, was zoo wijs geweest, die te weigeren. Bonaparte was jonger dan zij; hij kon zijn leven laten op het slagveld en haar met hare kinderen onverzorgd achterlaten. ‘Per slot van rekening’, riep Raguideau uit, ‘bezit Bonaparte niets dan zijne kapotjas en zijn degen.’

Een jong man, die zich bij een venster verborgen had gehouden en op wien de notaris geen acht had geslagen, kwam plotseling te voorschijn. ‘Generaal’, zeide Mevrouw De Beauharnais, ‘hebt gij verstaan, wat de heer Raguideau gezegd heeft?’ ‘Ja wel’, antwoordde de pretendent, ‘hij heeft als eerlijk man gesproken en heeft aanspraak op mijne achting. Ik hoop, dat hij zich verder met onze zaken zal willen belasten, want hij heeft mijn vertrouwen gewonnen.’

Het huwelijk van Bonaparte en Joséphine werd op den 9^{den} Maart 1796 in de mairie van het 2de arrondissement van Parijs voltrokken. De Generaal De Ségur vermeldde in zijne *Gedenkschriften:* ‘Het schijnt, dat de voltrekking van het huwelijk door den ambtenaar van den

burgerlijken stand voor het geweten der echtgenooten volstond. Het gezag der kerk, dat toen niet geteld en later vergeten werd, zegende het huwelijk in slechts drie dagen vóór de huldiging tot keizer en keizerin en op uitdrukkelijk verzoek van den Paus.'

In het *Mémorial de Sainte Hélène* wordt daarentegen verhaald: 'Het huwelijk tusschen Madame De Beauharnais en Generaal Bonaparte werd voltrokken door een geestelijke, die nog niet tot priester gewijd was en verzuimd had, de vereischte machtiging te vragen aan den pastoor van zijne parochie.'

In de huwelijksakte kwamen onnauwkeurigheden voor. Bonaparte, die op 15 Aug. 1769 ter wereld kwam, werd voorgesteld als op 5 Febr. 1768 geboren te zijn, terwijl Marie-Joseph-Rose de Tascher (aanduiding van Joséphine) op 23 Juni 1767 of vier jaren later, dan het geval was geweest, het levenslicht voor het eerst heette aanschouwd te hebben. Men was er dus op uit geweest, het verschil in leeftijd wat kleiner te maken.

Een van de getuigen van Bonaparte, Kapitein Lemarrois, was minderjarig, maar gekozen, omdat hij als aide-de-camp van dienst in het hotel der rue Neuve-des-Capucines den jongen Eugenius de Beauharnais had binnengeleid. De drie andere getuigen waren, voor Bonaparte: Barras; voor Joséphine: Tallien en zekere Calmelet, eene soort van zaakwaarnemer.

'On a souvent besoin d'un plus petit que soi', zegt La Fontaine.

Op den avond van den huwelijksdag nam Napoleon zijn intrek bij Joséphine in de rue Chanteraine. Het hotel, dat zij bewoonden, bestaat niet meer; het werd in 1860 geslecht. Oorspronkelijk gebouwd voor Condorcet, werd het in 1791 bewoond door Julie Carreau, toen zij Talma huwde. In deze woning werd de beruchte 18de Brumaire voorbereid, de dag, waarop Bonaparte, krachtig geholpen door Murat, die de grenadiers aanvoerde, te Saint Cloud onder het geroffel der trommen de Vergadering der Vijf Honderd uiteenjoeg. Twee dagen na de huwelijksvoltrekking vertrok Bonaparte naar het leger, maar het afscheid van het jonge paar was niet hartverscheurend. De toekomstige veroveraar van Italië, de held van Arcola, voerde de hoop met zich en met zijne hulp zou de voorspelling der negerin van Martinique ten opzichte van Joséphine werkelijkheid worden.

De vrouwen hebben in het leven van Napoleon eene belangrijke rol gespeeld. Joséphine alleen is hem van dienst geweest. Aan haar dankte hij de bescherming van Barras, het opperbevelhebberschap van het leger van Italië, de sympathie van den Franschen adel. Van het oogenblik af, dat hij aan echtscheiding ging denken, begon zijn nog schitterend gesternte te verbleeken. De hinderlaag van Bayonne, de oorlog met Spanje, de twist met den Paus dagteekenen van het tijdstip, waarop zijn besluit ten opzichte van zijne levensgezellin vaststond. Zijne tweede vrouw bracht hem slechts rampen aan. Sedert

zijn huwelijk met Maria Louise lukte niets meer. In het groot genomen leed hij steeds en overal schipbreuk. De veldtocht naar Rusland liep uit op eene ordelooze vlucht, de veldtocht van 1813 op Leipzig, de oorlog met Spanje op de restauratie van Ferdinand VII, het gekrakeel met den Paus op diens zegetocht naar Rome, de veldtocht van 1814 op den inval der geallieerden, de terugkeer van Elba op Waterloo. Maria Louise liet hem in den steek, zoodra het geluk hem voorgoed den rug toekeerde.

Nog vier andere vrouwen hebben tot zijn val bijgedragen. Koningin Louise van Pruisen wist de monarchie van Frederik den Groote van hem te vervreemden. De Keizerin van Oostenrijk droeg er het meest toe bij, om hem op slechten voet met Keizer Frans te brengen. Madame De Staël en Madame Von Krüdener (de beroemde schrijfster van *Valérie*), die hij beiden op een afstand wist te houden, namen wraak, de eerste, door het liberalisme tegen hem in het harnas te jagen; de tweede, door Keizer Alexander, wiens raadgeefster zij was, over te halen, de dynastie der Bonaparte's te doen plaats maken voor de Bourbons.

P.J. VAN ELDIK THIEME.

Letterkunde.

Nederlandsch tooneel.

Plaatsgebrek leidt tot zelfbeperking.
Nieuwe tooneelliteratuur. - Frederik Van Eeden, *Het poortje of de duivel in Kruimelburg,* blijspel in vijf bedrijven en een voorspel ('s-Gravenhage, A. Rössing). - Gerard Keller, *Het gevaarlijke nichtje,* blijspel in drie bedrijven (Haarlem, C.G. Vonk). - Claudius, *Dingen, die bloed eischen*, blijspel in twee bedrijven ('s-Gravenhage, A. Rössing). - N. Frederiks, *Een lief weeuwtje*, blijspel in drie bedrijven ('s-Gravenhage, A. Rössing).

***Severo Torelli*, drama in vijf bedrijven van François Coppée, door Mr. J.N. Van Hall (Utrecht, J.L. Beijers).**
Mr. De V., *In en om den schouwburg*, afleveringen 1, 2 en 3 ('s-Gravenhage, A. Rössing).

Een wenk van de redactie van dit tijdschrift, dat beknoptheid in hare oogen de grootste verdienste zal zijn van mijn tweede tooneeloverzicht voor 1884, doet mij met gesloten oogen heenstappen over alle vraagstukken van het tooneelwezen, die zich op dit oogenblik voor mij opdoen. Ik heb zoo dikwijls beknoptheid en zelfbeperking voor onze tooneelschrijvers gepredikt, dat ik nu het voorbeeld wel eens geven mag; ook dewijl 't mij niet voegen zou, in verzet te komen tegen een voorschrift, dat uit de zeer wettige oorzaak: overvloed van stof en gebrek aan ruimte, voortvloeit. Voor ditmaal wil ik mij dus bepalen tot de nieuwste voortbrengselen van dramatische poëzie, die slechts met eene enkele uitzondering uit oorspronkelijke tooneelwerken bestaan.

Kunnen al die oorspronkelijke tooneelstukken, vier in getal, ook aanwinsten voor het repertoire genoemd worden? Laat mij met de deur in huis vallen en zeggen, dat ik het niet geloof; dat, naar mijne bescheiden meening, een ervan slechts, Keller's stukje, en dat nog wel met een streng voorbehoud, is, wat men tooneelwaardig zou kunnen noemen. Van de andere drie is er een, dat van F. van Eeden, uit een letterkundig oogpunt verdienstelijk en aangenaam te lezen; is een tweede - *Een lief weeuwtje* - op een zoo onwaarschijnlijken grondslag gebouwd, dat de wezenlijk goede eigenschappen van het

stuk dien, naar ik vrees, niet zullen kunnen doen vergeten, terwijl het laatste zich onderscheidt door bijna alle gebreken, die een tooneelstuk kunnen aankleven, zonder eene enkele deugd, die dat alles kan vergoeden, desnoods maar vergoelijken. Eene korte ontleding van de stukken zal dit oordeel staven.

Vooraf dient te worden bepaald, wat men onder tooneelwaardigheid heeft te verstaan. Ik bedoel hiermede niet, wat de tooneeldirecteuren op het oog hebben, wanneer zij klagen over de gebrekkige tooneelkennis van jonge schrijvers voor het tooneel, en alleen bruikbaar voor de planken achten, en dan ook hemelhoog verheffen, het werk van die auteurs, die avond aan avond als acteurs zelf de planken bewandelen en dus althans het technische en het materieele van het terrein hunner dagelijksche werkzaamheid grondig verstaan. Dat die kennis nuttig en noodig is voor den tooneelschrijver, geef ik grif toe, maar niet, dat zij de eenige eigenschap is, waarnaar men een tooneelstuk moet beoordeelen, zoodat, indien het de blijken van zoodanige tooneelkennis vertoont, het alleen daarom een goed stuk geacht wordt. Aan deze eenzijdigheid gaan de tooneeldirectiën, zoowel hier te lande als elders, maar al te dikwijls mank; vandaar die stortvloed van tooneelstukken, van *trucs* en eeuwenoude kunstgrepen samengeweven, - draken, niet zooals de ouderwetsche melodrama's, die uit bloed, moord en allerlei ongerechtigheden met enkele engelachtige, onmogelijke deugden zijn gekneed, maar draken van een nieuwmodisch karakter, een zinledig en beteekenisloos woordengewrocht, dat den geest onvoldaan en het hart koud laat. Men moet het zwaartepunt niet zoeken, waar het niet ligt; tooneelkennis is voor den tooneelschrijver evengoed een vereischte als taalkennis voor den romandichter; maar hoe mager is de lof voor den roman, waarvan de beoordeelaar getuigt, dat hij er geen enkele taalfout in gevonden heeft! Groote artistieke en letterkundige waarde is zeer goed denkbaar ook met taalfouten, ook met onbekendheid met of verwaarloozing van de elementen der taalkennis. Evenmin als een roman een taalkundig handboek is, behoort een tooneelstuk een leerboek van techniek te wezen; beide zijn geen voortbrengselen van nijverheid, maar kunstwerken, die aan andere eischen moeten beantwoorden.

Ik versta onder een tooneelwaardig stuk een zoodanig, dat eene bepaalde gedachte op eene waardige, aan de gedachte evenredige wijze uitwerkt, zich voegt naar de strenge regelen der logica en de waarheid zooveel in acht neemt, als met de onvermijdelijke theaterconventie maar is overeen te brengen. Hiermede is niet alles, wat niet streng en ernstig is, van de planken uitgesloten; zoowel blijspel, tooneelspel als treurspel kunnen aan deze eischen beantwoorden, ja, misschien de beide eerst bedoelde genres tegenwoordig nog het gemakkelijkst, omdat het treurspel zich in den regel te hoog boven het intellectueel peil der meeste toeschouwers verheft, om waar te kunnen

schijnen, al is de innerlijke waarheid der karakters nog zoo groot. De eigenlijke klucht, een samenraapsel van onzinnige en lachwekkende dingen zonder gedachte of onderling verband, staat te ver beneden den gestelden eisch, om als een ernstig kunstwerk aangemerkt te worden; zij verdient evenmin als de pantomime tooneelstuk te heeten, al heeft zij door hare vermakelijkheid dikwijls hooge waarde voor het groote publiek. Dat ik in deze definitie uitdrukkelijk rekening houd met de onvermijdelijke theaterconventie, vloeit daaruit voort, dat in een tooneelstuk de ontwikkeling van eene handeling, die in het dagelijksch leven weken en maanden vordert, in een paar uren moet worden ineengedrongen; dat de karakterteekening, ook al om dezelfde reden, met enkele, noodwendig scherpe trekken moet plaats hebben, en ten slotte in het algemeen daaruit, dat de tooneelschrijver zijn publiek door het boeien van oog en oor alleen moet zoeken bezig te houden, om zijne bedoeling te verduidelijken, zonder ooit het krachtig middel van redeneering en betoog, dat den romanschrijver ten dienste staat, te kunnen bezigen. Men gevoelt, dat deze omstandigheden groote moeilijkheden aan den tooneelschrijver in den weg leggen; wie ze weet te boven te komen, verdient den lof van, al mist hij geheel en al die wetenschap van de technische bijzonderheden, welke men als ‘tooneelkennis’ zoozeer aanpreekt, de eischen van het tooneel wel te vatten.

Uit een letterkundig oogpunt - het is reeds gezegd - verdient *Het poortje* van Frederik van Eeden lof; het is met smaak en losheid geschreven en aangenaam te lezen. Als tooneelstuk stel ik het echter niet hoog, om verscheiden redenen. Vooreerst maakt het stukje veel grooter pretensies, dan inhoud, onderwerp en bewerking wettigen. In het kleine stadje Kruimelburg staat aan den tuin van een aan de gemeente behoorend en aan een paar oude dames verhuurd huis een antiek poortje, dat een koopman in oudheden uit Den Haag voor eene kleinigheid bemachtigen wil; hij is 't met den burgemeester reeds eens geworden en zal het poortje laten sloopen, om het weg te voeren, doch stuit op het verzet van een schilder in Kruimelburg, die de antiquiteit voor de stad weet te behouden. Eene onder-intrige, bestaande uit eene liefdesbetrekking tusschen 's burgemeesters zoon en de dochter van dienzelfden schilder, tegen welker huwelijk des jonkmans ouders zijn wegens de bekende vooroordeelen tegen artisten, en eene dergelijke van eene der oude dames, huursters van huis, tuin en poortje, met een ‘dierbaar’, doch inhalig predikant, worden daar doorheengeweven. Nauwlijks genoeg, - men gevoelt het - om een enkel bedrijf te vullen en belangrijk te maken; en toch maakt de schrijver er vijf bedrijven van en voegt er nog een ‘voorspel’ aan toe, waarin zekere symbolische beteekenis aan het stuk gegeven wordt. Daarin blijkt, dat de auteur met den Haagschen oudheidkram er niemand

anders bedoeld heeft dan den Vorst der Duisternis in hoogst eigen persoon, die in Kruimelburg het vuur van tweedracht komt ontsteken en aan de Stedemaagd belooft, dat hij hém zal sparen, die eerlijk zich voor schuldig - aan eene kleingeestigheid - durft verklaren. En daar nu de burgemeester op zeker oogenblik de waarheid spreekt, want meer doet hij niet, vertrekt de Vorst der Duisternis, alias de Haagsche antiquaar Goudkater, uit Kruimelburg; hij doet dus nog meer, dan beloofd was, met niet alleen den burgemeester, maar het gansche stadje te sparen. Met dit voorspel en deze zinnebeeldige beteekenis, met dezen breeden opzet heeft de schrijver zijn werk voor de hoorders bedorven; hij doet verwachtingen bij hen ontstaan, die niet verwezenlijkt worden, en het stukje - want in spijt van zijn voorspel en zijne vijf bedrijven blijft het dat - maakt denzelfden teleurstellenden indruk als de barende berg. En deze teleurstelling zou meer gewettigd zijn dan die, welke Frederik van Eeden blijkens zijne voorrede ondervindt, teleurstelling over het feit, dat hij dit stukje niet heeft opgevoerd kunnen krijgen. In de korte voorrede schrijft hij die moeilijkheid, mijns inziens ten onrechte, maar naar het voorbeeld van vele andere, even ongelukkige tooneelschrijvers, niet aan de gebreken, maar juist aan de deugden van zijn werk toe. ‘Wie met opgeheven hoofd en vooruitzienden blik naar zijn doel wil schrijden, trapt op zooveel gelikdoornde teenen’, zoo spreekt hij zijn stuk aan en voegt erbij: ‘Waar ge ondeugden aanvalt, zal men zeggen, dat ge personen op het oog hebt, en waar ge de laagheid tracht te bestrijden, zal men u zelven lage spotlust verwijten.’ Hier wordt de bal ten eenen male misgeslagen. Dat het groote publiek volstrekt geen aanstoot neemt aan het tentoonstellen van ondeugden en het ontmaskeren van de laagheid op het tooneel, bewijst de bijval, aan die stukken ten deel gevallen, die deze hooge roeping van het tooneel met geest en talent wisten in het oog te houden. Heeft ooit iemand zich geërgerd aan en zich persoonlijk beleedigd gevoeld door *De Kiesvereeniging van Stellendijk* of *Het blauwe lint?* En worden in het eerste stuk niet ondeugden ten toon gesteld, die elkeen herkent, in het laatste niet de laagheid ontmaskerd in een vorm, die voor iedereen een oude bekende is? Neen, de directie of directiën, die de opvoering van *Het poortje* niet wilden ondernemen, hebben hun wezenlijk motief niet verscholen achter gezochte redenen, behoefden dat althans niet te doen. Zij vreesden, of waren zelfs overtuigd, dat dit stuk bij hun publiek geen opgang kon maken, niet wegens de onbedrevenheid van den schrijver in de techniek van het vak, niet om zijn moedwillig inloopen tegen verkeerde, doch oude traditiën, niet - gelijk de voorrede het wederom uitdrukt - ‘omdat het (stuk) de vormen mist, die den weg tot de voetlichten bereiden’, maar eenvoudig, omdat de inhoud in verband met den pretentieuzen vorm niet belangrijk genoeg is, om de toeschouwers te boeien. Voor de energumenen der officieele oudheden-kramerij

mag het wegdoen van een oud poortje eene wandaad zijn, die de menschelijke ondeugden, karakterloosheid, kruimelachtigheid, laagheid en dergelijke, in al hare naaktheid aan den dag brengt: bedaarde en verstandige lieden zullen er gansch anders over oordeelen. Zulk een onderwerp maakt hen koud noch warm, en wanneer daaraan vijf bedrijven, afwisselend in rijm en ongebonden stijl, worden gewijd en een voorspel met Stedemaagden en Sinjeur den Duivel zelf te pas gebracht, dan halen zij de schouders op met een veelbeteekenend: *Tant de bruit pour une omelette!* Of wel, zij zeggen, met eene variant het woord bezigend, door een acteur te Parijs na het einde van Molière's *Amphytrion* van het tooneel het publiek toegeroepen: indien er zooveel misbaar gemaakt moest worden over elk oud overblijfsel, dat verkocht en weggevoerd wordt, dan zou het onweer niet van de lucht wezen! Ik wil niet ontkennen, dat van deze poortjes-quaestie op het tooneel iets te maken zou zijn, maar dan moest het vluchtiger, lustiger, met minder omhaal behandeld zijn, dan hier is geschied: en ook dan nog had het alleen als bijwerk, niet als hoofdzaak moeten gebezigd zijn.

Maar bij den heer Van Eeden staat de weinig belangrijke quaestie op den voorgrond, en doet als onderintrige, als bijwerk dienst, wat veel meer de ernstige behandeling van den tooneelschrijver waardig is: zekere standsvooroordeelen tegen een huwelijk. Nieuw is dit onderwerp wel niet, maar er is op het tooneel, vooral op ons oorspronkelijk tooneel, nog bij lange na het laatste woord niet over gezegd, en het is voor menige wijze van behandeling vatbaar. Indien de schrijver daarvan de hoofdzaak had gemaakt, de jongelieden, die elkander beminnen, in onze sympathie had weten te brengen, dan zou hij met zijn talent van dialoog schrijven geen tegenstand bij de tooneel-directeuren hebben gevonden en had hij desnoods den titel kunnen behouden, omdat het geval met het poortje als comisch element uitmuntende diensten had kunnen bewijzen en vooral tot karakterteekening veel had kunnen bijdragen. Thans ontbreekt in zijn kunstwerk het evenwicht, de perspectief, omdat de hoofdzaak onbelangrijk en de bijzaak zonder zorg behandeld is. Want zijne hoofdpersonen, des schilders dochter en des burgemeesters zoon, zijn zelfs het onderwerp eener proeve van uitgewerkte karakterschildering niet geweest; bijgevolg zijn zij, en een paar andere bijfiguren, voor den lezer en toeschouwer niet veel meer dan poppen, wier bewegingen dienen moeten, om de leemten in de actie aan te vullen.

Veel beter keur ik Keller's stukje: *Het gevaarlijke nichtje.* De inhoud heeft niet veel om 't lijf en is spoedig verteld. Bij eene weduwe, die haar twee nog onvolwassen dochters eene zeer stemmige en huiselijke opvoeding geeft, komt een nichtje logeeren, dat buitenslands veel vrijer is grootgebracht, van roeien, paardrijden, schieten praat, waar de

nichtjes slechts van mazen, stoppen en de wasch doen weten te getuigen, en 't zelfs in de practijk van den omgang met jonge hofmakertjes vrij ver blijkt gebracht te hebben. De *logée* demoraliseert de stemmige nichtjes, hare willige scholieren, met grooten spoed, brengt een galant in huis, die aan alle drie het hoofd op hol brengt; maar gelukkig komt de mama nog juist van pas tusschenbeide, om het gevaarlijke nichtje haar huis te doen ruimen. Mijne aanmerking is alweder, dat het hier geen stof geldt voor drie bedrijven; als *lever de rideau* zou het stukje voldoen, of beter nog op een liefhebberijtooneel of *en famille* door jonge meisjes gespeeld. De galant zou zeer goed *en travesti* kunnen gespeeld worden. Er is dikwijls geklaagd, dat er voor dat doel zoo weinig geschikte stukjes, noch in het oorspronkelijk noch in het vertaald repertoire, te vinden zijn; welnu, hier heeft men een aardig geschreven, los en geestig stukje, dat als *théâtre de salon* stellig bijval zal vinden. Zeer waarschijnlijk is alles wel niet, wat men erin ziet gebeuren; zoo zal eene moeder, die zoo streng is in de opvoeding harer dochters, niet zoo gemakkelijk te bedotten zijn door het eerste het beste voorwendsel van de drie jonge meisjes, om thuis te blijven, waar het bezoek van den gemeenschappelijken galant haar wacht, en rustig alleen de stad uit trekken, maar de luchtige, vroolijke behandeling doet dit offer aan de tooneelconventie gemakkelijk vergeven. In dit stukje met zijne aardige *donnée* is de juiste verhouding tusschen inhoud en vorm aanwezig, en uit dien hoofde mag men het tooneelwaardig noemen.

In de zomeruitspanning ‘De blauwe engel’, ergens in den achterhoek van Gelderland, brengt de officier van gezondheid Dr. Odoacer Zuurdeeg zijn zomerverlof door; ook logeeren daar de oude graaf Van Ipsenest met zijne twee ongehuwde dochters en zeker oud-officier van het Indisch leger, dapper met den mond en geweldig grootspreker, maar in werkelijkheid van eene echte hazennatuur. De officier van gezondheid is, bij het nemen eener proef met een hond, door de beide, blijkbaar niet zeer fijn opgevoede freules in echte straattaal uitgescholden en heeft daarvoor voldoening geëischt, een voetval met vergiffenis vragen, in tegenwoordigheid van den bediende, die de scheldwoorden heeft hooren uiten. Nu verschijnt in hetzelfde logement de student Oudekwerke, die namens zijn vader, executeur-testamentair van des dokters pas gestorven oom, aan den officier van gezondheid de mondelinge boodschap komt brengen, dat de oom bij zijn testament zijn neef de voor hem betaalde kosten van opvoeding heeft gelegateerd en de vernietiging van de daarvoor door Odoacer afgegeven accepten gelast heeft. Om de freules, waarvan de eene met den oud-kapitein verloofd is en op de andere waarvan hijzelf verliefd is, uit de verlegenheid te redden, doet deze boodschapper 't nu voorkomen, alsof hij juist met de tegenovergestelde boodschap komt en den dokter, bij-

gestaan door de freules, die heerenjassen hebben aangetrokken, om er als deurwaarders uit te zien, moet gijzelen voor de niet betaalde accepten. Inmiddels jaagt de oud-kapitein den officier van gezondheid vrees aan, door hem uit te dagen, en door dit alles brengen zij 't zoover, dat de rollen omgekeerd worden en Dr. Odoacer eindigt met op de knieën de freules vergiffenis te vragen voor den haar door zijn overdreven eisch aangedanen hoon.

Ziedaar *Dingen, die bloed eischen*, een stuk, dat van onwaarschijnlijkheden, ja, onmogelijkheden aaneenhangt, humor noch gevoel bevat en geschreven is in een onmogelijken, opgeschroefden stijl, in eene taal, die lang niet zuiver of vloeiend is. Hooger dan eene klucht staat het naar inhoud en vorm niet; en toch mist het de eenige verdienste, die de klucht in de oogen harer liefhebbers aannemelijk maakt: het is noch vroolijk noch lachwekkend. De comische kracht, die door onverwachte wendingen en potsierlijke tegenstellingen u zóózeer overmeesteren kan, dat ge uws ondanks tot tranen toe aan 't lachen raakt, al moet ge u naderhand boos maken en over uzelf ergeren, wordt hier vruchteloos gezocht. En de grootste fout, die bij eene opvoering nog veel sterker aan het licht zou komen dan bij de lezing, is: de verveling. Indien een of ander verdwaasd tooneeldirecteur dit product van Claudius voor het voetlicht bracht, zouden de toeschouwers niet weten, hoe zij 't hadden. Gedurende het eerste bedrijf zouden ze waarschijnlijk moeite doen, om te begrijpen, waarheen de schrijver wil en wat hij van zijne personen heeft willen maken; er zouden heel wat schouderophalingen gewisseld worden, en ten slotte zou de geheele schare verlangen naar het vallen van het scherm. De schrijver, dit moeten wij tot zijne eer vermelden, heeft althans getracht, eene karakterschildering te geven in den snorkenden militair, den kapitein Everard Jansen, maar dit karakter, dat op zichzelf tot de allereerwaardigste overleveringen van het kluchtspel van alle natiën behoort, wordt met geen enkel nieuw trekje afgeschilderd en strekt niet verder dan de zuiverste tooneelconventie. Voor een kort oogenblik, als deel van het bijwerk of van den achtergrond eener handeling, had dit nog kunnen gaan, maar de kapitein vult letterlijk het gansche eerste bedrijf en bijna het gansche tweede. Indien het waar is, dat men zelfs van goede dingen te veel hebben kan, dan moet de toeschouwer al zeer spoedig verzadigd zijn van kapitein Jansen.

Ik waag de gissing, dat dit boekje door een misverstand is verzeild geraakt in het fonds van den heer Rössing, die in zekeren zin als opvolger van den heer Stemberg is opgetreden met de uitgifte van eene serie tooneelstukken, die, al mogen ze in tooneelmatigheid en tooneel-waardigheid onderling veel verschillen, toch daarin overeenkomen van geschreven te zijn in een beschaafden toon, het werk van schrijvers van geest en smaak. Ik zou dit stuk van Claudius beter op zijne plaats achten in de bekende verzameling, die in de Kalverstraat te

Amsterdam wordt uitgegeven en waaruit liefhebberij-tooneelgezelschappen van den derden of lageren rang zich voor hun repertoire voorzien. Voor deze soort van liefhebbers zou *Dingen*, *die bloed eischen*, gemakkelijk pasklaar te maken zijn, - want zooals 't daar ligt, is 't voor hen nog niet bruikbaar - door er eenige zangstukjes op bekende wijsjes in te lasschen. Met de bewerking van het stukje zou deze aanvulling zeer wel strooken. Of meent men, dat bij voorbeeld de volgende tirade nog niet veel geschikter zou te zingen dan te zeggen zijn, altijd vasthoudende aan de spreekwijze: *Ce qui ne vaut pas la peine d'être dit*, *on le chante!* Het is eene alleenspraak van Dr. Odoacer Zuurdeeg, vierde tooneel, eerste bedrijf.

'Neen, laat mij onverbiddelijk zijn. Ik ben beleedigd... diep gegriefd. Het moet zoo blijven. 't Is zoo gemakkelijk, voor alles in de wereld de oogen te sluiten, te berusten, te slapen. Maar gebrek aan overtuiging, gebrek aan zedelijke kracht: ziedaar, maar al te vaak den sleutel van het zwijgen. De oogluiker is de medeplichtige des daders. Neen, 't evenwicht van het wankelend recht zij hersteld, de wijzer aan Themis evenaar met vaste hand teruggebracht in die richting, die naar boven wijst.

De wraak, waar zij met plichtsbetrachting hand aan hand gaat - o welk een heerlijkheid in die vereeniging, o welk een zoet genot! Ook ben ik nog niet aan den eindpaal van mijn tocht. Dezen hiel (*hij draait op zijne hak*) - zij zullen dien voelen in hun nek. Voor mij in 't stof geknield, met tranen van schaamte in de oogen, met den blos der schande op 't gelaat - zóó schenk ik u genade, trotsche freules, anders niet.'

Mij dunkt, ik zie het heerlijk comisch effect al van het: (*hij draait op zijn hiel*), door een aangehouden triller, cadens of roulade begeleid.

Een kleinzoon, verliefd op zijne grootmama, - ziedaar de nieuwe en zonder twijfel oorspronkelijke *donnée*, die N. Frederiks in de drie bedrijven van zijn blijspel *Een lief weeuwtje* uitwerkt. Men begrijpt echter, dat ze *cum grano salis* moet worden opgevat. De weduwe Cécile Andlau, het lieve weeuwtje van het stuk, is zoo te zeggen slechts de dubbele stiefgrootmama van Louis van Bergen. Zijne moeder is in eerste huwelijk verbonden geweest aan den heer Andlau, en de vader van dezen heeft in zijne laatste levensdagen, in Indië, een huwelijk aangegaan met de zeer jonge Cécile, die van denzelfden leeftijd is als de jonge architect. De nauwgezetheid van den schrijver verdient allen lof, want hij had aan zijn stuk evengoed den pikanten titel: *Verliefd op grootmama of Grootmama's vrijer*, kunnen geven, een titel, die zeer wel te verdedigen ware geweest, ook al is de verhouding van hem tot haar, gelijk uit het boven gezegde blijkt, niet ten volle die van bloedverwantschap in de rechte lijn. Ik behoef wel niet te zeggen, dat de architect ten slotte zijne quasi-grootmama tot vrouw krijgt en dus werkelijk de schoonvader zijner eigene moeder en de grootvader

zijner halve zuster wordt, alles ten spijt van de kuiperijen van den oom der grootmama, die alles doet, om haar huwelijk te verhinderen, opdat zij in het bezit blijve van het vruchtgebruik der nalatenschap en van het aanzienlijk weduwenpensioen, haar door den dood van haar man aangekomen en waarvan de oom, die zich zekere voogdsrechten aanmatigt, een goed en gemakkelijk leventje leidt. Maar de oom doet niets dan eene verwarring stichten, die eindelijk op zijne schade uitloopt. Wat de voornaamste verdienste uitmaakt van dit stuk, dat ik wel eens opgevoerd zou willen zien, is de natuurlijke en consequente loop; de intrige ontwikkelt zich uit de toestanden en de karakters zelve. Wie op de hoogte is van onze tegenwoordige tooneelliteratuur, zal erkennen, dat deze deugd niet gering is. De schoondochter van het jonge weeuwtje is eene vrouw zonder overleg of orde in hare zaken, tot groote ergernis harer dochter, die al het mogelijke doet, om de kerk in 't midden te houden, hetgeen bij het beperkt inkomen van het gezin en de geldlosheid van de moeder en den broeder lang geen gemakkelijke of dankbare taak is. En zij wordt niet lichter, nu, na den dood van den grootvader, het vruchtgebruik van het door de familie bewoond landgoed aan de weduwe is overgegaan, om te worden bezeten tot haar eventueel hertrouwen toe, in welk geval de kleindochter den vollen eigendom verkrijgt. Nu heeft de broeder op een vakreisje in België de grootmoeder, niet wetende, dat zij het was, ontmoet en een diepen indruk van haar verkregen. Wanneer nu blijkt, dat de grootmoeder, die met het inkomen der familie gaat strijken, en de onbekende schoone van den zoon dezelfde persoon zijn, is terstond de uitredding uit de moeilijkheid gevonden: een huwelijk van deze twee herstelt de financiën van moeder en dochter. Maar de laatste, die een helder verstand doch een min of meer stug karakter heeft, ziet juist in die omstandigheden een hinderpaal tegen dat huwelijk en weet dat haar broeder te doen inzien. Ten slotte wordt de jonge architect bekroond bij eene prijsvraag, waaraan de uitvoering van een openbaar werk, waarmede millioenen gemoeid zijn, verbonden is; dit is nu wel in zekeren zin een *coup de théâtre*, maar verdient daarom nog geen afkeuring. De hinderpaal is nu weggenomen, want de kleinzoon is een man *in bonis* geworden; voor zijne positie kunnen pensioen en vruchtgebruik gerust worden opgeofferd - en de beide gelieven vallen elkander in de armen.

Vooral de zuster en de intrigeerende oom zijn met zorg en talent geschilderd; de weduwe met de twee volwassen kinderen is in 's schrijvers handen zonder noodzakelijkheid te veel eene malloot geworden; verder zijn de karakters goed ontwikkeld en met overleg in onderlinge aanraking en contrast gebracht. Het gesprek is hier en daar wat gerekt, doch voor het overige levendig en goed van stijl. Ik zou zeggen, dat een tooneeldirecteur gerust de opvoering zou kunnen ondernemen.

De vertaling van *Severo Torelli*, het drama in vijf bedrijven van Coppée, door den heer Van Hall bezorgd, is uit *De Gids* bekend. Thans heeft de heer Beijers er, in den smaakvollen vorm, waaraan hij ons gewend heeft, eene afzonderlijke uitgave van in het licht gezonden. Ik geloof niet, dat dit drama eene eigenlijke aanwinst zal zijn voor ons nationaal tooneel, waarop het verzen zeggen, zooals bij elke gelegenheid blijkt, meer en meer door het nieuwerwetsch, meer zenuwachtig dan hartstochtelijk spel verdrongen wordt. Daarbij komt, dat het onderwerp van het stuk denkelijk niet veel sympathie zou vinden bij een Nederlandsch publiek. Een jong edelman van Pisa wordt door eenigen zijner mede-saamgezworenen aangewezen, om den Florentijnschen stadhouder van zijne vaderstad te vermoorden. Wanneer hij van deze opdracht aan zijne ouders kennis geeft, vindt hij aanmoediging en lof bij zijn ouden vader, doch schrik en wanhoop bij zijne moeder, die hem verklaart, dat die stadhouder eigenlijk zijn vader is, aan wien zij zich heeft overgegeven, om voor haar gemaal, die den stadhouder in handen gevallen en ter dood veroordeeld was, genade te verwerven. De moeder wil den zoon van vadermoord terughouden, doch na een hevigen inwendigen strijd behoudt de vaderlandsliefde - eigenlijk meer nog de kracht van den op het heilig sacrament afgelegden eed - de overhand. Wanneer de jongeling echter op het punt staat, den weerloozen stadhouder in de kerk te doorsteken, snelt plotseling zijne moeder uit een schuilhoek te voorschijn, doodt den vader van haar kind en doorsteekt daarna zichzelf, met haar laatsten ademtocht haar zoon gelastende, het familiegeheim te verzwijgen en den grijsaard, haar gemaal, als zoon bij te blijven. Men mag nu over preutschheid en bekrompenheid zeggen, wat men wil, maar het is eenmaal een feit, dat een aldus op de historie geënt echtbreukdrama ons publiek niet behaagt. Men vraagt, en te recht, van den dramatischen dichter, dat hij de sympathie wete te winnen voor zijne hoofdpersonen of, zoo ze sympathie onwaardig zijn, hun slecht karakter aldus ontlede, dat men er de historische ontwikkeling van begrijpt. Voor den eigenlijken held, naar wien het genoemd werd, is Coppée daar tot zekere hoogte in geslaagd, maar voor Donna Pia, Severo Torelli's moeder, niet. Men mag eenig medelijden gevoelen voor het droevig lot der vrouw, die het leven van haar man kocht voor hare eer, ofschoon zijzelve zich vrijwillig in het gevaar begaf; maar de omstandigheid, dat zij twintig jaren lang haar onecht kind voor den eenigen stamhouder van het geslacht der Torelli's deed doorgaan, en vooral hare laatste vermaning tot den jongeling, om dat bedrog vol te houden, stellen de ontwakende sympathie op eene harde proef. Voor Severo Torelli zelf is het jammer, dat de schrijver zijn drama in 1494 te Pisa spelen liet. De groote beweegreden, die hem tot vadermoord - indien 't wel eigenlijk een vadermoord heeten kon - aandreef, liefde tot zijn vaderland, kon in die omstandigheden niet met de noodige kracht op den voorgrond gezet worden. Ieder

eenigszins met de geschiedenis vertrouwd toeschouwer weet te goed, dat in die Welfen- en Ghibellijnenoorlogen en oorlogjes de liefde voor het vaderland en de vrijheid inderdaad zeer weinig te beduiden had, maar liefde voor eigen heerschappij de drijfveer van de handelingen der regeerende en complotteerende edelen was. Het pleit voor Coppée's historiekennis, dat hij naar eene andere beweegreden heeft gezocht en Severo heeft doen beheerschen door plichtgevoel, door trouw aan den gezworen eed. Maar terwijl dit historisch juister kan zijn, doet het tevens eenige afbreuk aan het karakter van zijn held, dien men liever handelen ziet, door eigen aandrift en eigen aandoeningen bewogen, dan gedreven door eene op hem inwerkende vrees.

Wat de vertaling van het drama betreft, ik moet bekennen, dat ik van den heer Van Hall beter werk ken. Hij heeft zulke smaakvolle vertalingen uit het Fransch geleverd, dat we het recht hebben, veel van hem te verwachten, meer althans, dan hij in zijne bewerking van *Severo Torelli* heeft gegeven. Ik ben niet in de gelegenheid, de vertaling naast het oorspronkelijke te leggen, en twijfel trouwens ook niet, of zin en gedachten van het oorspronkelijke zullen in de vertaling wel juist zijn teruggegeven, maar ik meen, dat er ernstige aanmerkingen te maken zijn op den snit van het Nederlandsch gewaad, waarin de heer Van Hall den Italiaanschen edelman aan ons voorstelt. Het streven naar natuurlijkheid van uitdrukking, in de eerste plaats, is prijzenswaardig; niet, dat men de natuurlijkheid in platheid zoekt. De taal van een in gebonden stijl geschreven tooneelstuk mag niet de dagelijksche spreektaal van ons leven zijn, of men overschrijdt de grens, die het verhevene van het belachelijke scheidt. Ik wil gaarne aannemen, dat Coppée aan Severo Torelli de uitdrukking '*je suis fou*' en aan Spinola de woorden '*il ment*' in den mond legt, maar in 't Nederlandsch klinkt het 'ik ben gek' en 'hij liegt' geheel anders, en in den hier voorkomenden zin zeer verkeerd. Hetzelfde kan gezegd worden van de vraag: 'Is 't klaar?' waarmede een der saamgezworen jonge edellieden komt vernemen, of de afgesproken moord volvoerd is. Ook klinkt het vreemd, aan Italiaansche jongelieden van 1494 een met Fransche woorden doorspekt taaltje in den mond te leggen, als gold het de Nederlandsche *spes patriae* van 1884.

Nu kan over deze aanmerking getwist worden. Licht mogelijk, dat anderen in de vertaling juist dat prijzen, wat ik erin afkeur; hier hangt veel, zoo niet alles, van het standpunt af. Op een ander gebied kan ik echter met meer klem spreken, daar, waar ik op gewrongenheid der vertaling wijs. Het komt mij voor, dat de vertaler ter wille van spoed zijne zorg voor den vorm heeft besnoeid. Iemand, die elders getoond heeft, zulke sierlijke en zorgvuldig bewerkte verzen te schrijven, moet voor een oogenblik zichzelf niet geweest zijn, waar hij b.v. van *aan*: ân maakt, om 't op *man* te laten rijmen, - toorn tot *tooren* verlengt, om een rijmwoord voor *hooren* te hebben, -

spreekt van een ‘der slavernij gewijd’ volk, - in een versregel het leelijke ‘'t zij zij’ laat staan of de volgende, nauwlijks in het burleske passende regels neerschrijft:

‘Pas op toch, wees voorzichtig,
Als 'k goed gezien heb, wendt juist hierheen zijn gezicht zich.’

Ook de volgende regels kunnen - ditmaal niet om den vorm maar om den inhoud zelf - alleen uit eene onbewaakte pen gevloeid zijn:

‘Toen had 'k nog niet ontdekt
Severo, dat het kind der schand reeds was verwekt.’

Bestond er dan reden, om aan te nemen, dat ‘*het* kind der schand’ later zou verwekt worden?

Langer mag ik bij dit drama niet stilstaan, hetgeen ik anders gaarne doen zou, om plaatsen aan te halen, die duidelijk bewijzen, dat de heer Van Hall niet overal slecht gestemd is geweest. Maar de machtige drangreden, waarvan in den aanhef gesproken werd, zit mij op de hielen en dwingt mij, kort te zijn. Om dezelfde reden zal ik maar met een enkel woord kunnen gewagen - in de hoop, er later op terug te kunnen komen, - van de... zal ik ze anekdoten, herinneringen, verscheidenheden of wat ook noemen? die Mr. De V. onder den algemeenen titel *In en om den schouwburg* in het licht geeft en waarvan twee afleveringen, drie nummers, ter beoordeeling voor mij liggen. Zij handelen over: Arlekijn (en) het ballet in Nederland, - Parijsche tooneelreclame, - Jan Albregt onder zijne kennissen, - Voltaire en De Pompadour, - Eene wandeling van de Nes naar het Leidsche Plein, - Een tooneel almanak; - zooals men ziet: van alles wat. De schrijver legt het, blijkens eigen betuiging, niet op wetenschap of geleerdheid toe en is daarom gelukkiger op het terrein der persoonlijke herinneringen van halve en heele tijdgenooten dan op het historisch gebied. Zoo niet de kennis van het tooneel in het algemeen en de geschiedenis van het Nederlandsche in het bijzonder, zal de bekendheid en de geschiedenis van de Nederlandsche tooneelspelers met deze uitgave haar voordeel doen. En daar de auteur zich blijkbaar moeite geeft, om ook in den vorm zooveel mogelijk van ernst en deftigheid vrij te blijven, zullen de tooneelliefhebbers hem wellicht een werkje te danken krijgen van dezelfde soort als de bekende *Curiosités Théâtrales* van Victor Fournel en andere dergelijke lichte literatuur over tooneelzaken en personen.

LUCIUS.

Het middeleeuwsch lierdicht.

G. Kalff. Het lied in de middeleeuwen, Leiden E.J. Brill.

III.

De 14de eeuw mogen wij het tijdperk der menestreelen en sprooksprekers noemen, niet zoozeer omdat die er in de 13de eeuw nog niet waren, als wel omdat de ‘menestraudie’, zooals men het noemde, toen nog niet in ons geheele land zoo bepaald een beroep was geworden, als in de 14de eeuw het geval was. Ook waren de menestreelen van de 13de eeuw hier te lande meestal Franschen, die aan de hoven der groote heeren leefden, ridderromans vervaardigden en voordroegen, maar noch, zooals in de 14de eeuw, een noodzakelijk bestanddeel der hofhouding uitmaakten, noch in zoo grooten getale van plaats tot plaats rondreisden, noch als liedjeszangers optraden in concurrentie met de straatzangers, kunstenmakers en goochelaars, die wij in de 14de eeuw herhaaldelijk aantreffen.

Vedelaars, die bij de vedel hunne liederen zongen, waren dikwijls zeer in eere; maar ook bespelers van andere snaarinstrumenten, die zelf zongen of een zanger - zeer vaak ook eene zangeres - meebrachten, werden gaarne gehoord. Over het algemeen begint de muziek zich in de 14de eeuw veel krachtiger te ontwikkelen, dan zij in de 13de eeuw had gedaan, en dat werkte natuurlijk den bloei van het lied in de hand. Sommige aanzienlijke heeren en zelfs groote steden begonnen er evengoed als de domkerken eene kapel op na te houden, waarvan de leden zich in de scholen of muzikale bijeenkomsten onderling oefenden en elkaar nieuwe liedjes en zangwijzen leerden.

Die muzikanten en zangers zijn het voornamelijk, welke men bedoelt, als men van menestreelen spreekt, ofschoon het woord evengoed kan toegepast worden op de voordragers van kortere of langere, ernstige of boertige verhalen, dus op zoogenaamde sprooksprekers. Het woord toch, als afgeleid van *ministerium* (dienst), beteekent eigenlijk dienstman in 't algemeen; maar meer en meer kwam men ertoe, er in 't bijzonder de muzikale dienstlieden der heeren mee te bestempelen, terwijl ten slotte de beteekenis weer wat werd uitgebreid en men er in 't algemeen alle muzikanten en zangers onder begon te verstaan.

Somtijds worden de ‘hyrauden’, die gewoonlijk ook tot de menestreelen gerekend worden, daarvan uitdrukkelijk onderscheiden; doch muzikanten waren zij in elk geval, daar zij de bazuin moesten kunnen blazen en soms ook pijpers, fluitisten of trompenaars tevens waren.

Bracht hun beroep mee, dat zij iets aan de muziek moesten gedaan hebben, eigenlijk hadden zij toch eene andere taak. Zij moesten openlijk het woord voeren in naam van hunne heeren, wanneer er eene afkondiging te doen of eene boodschap over te brengen was. Menigmaal treffen wij aan het hof van Holland hyrauden aan, die brieven van huwelijk of overlijden van vreemde hoven overbrachten en daarbij dan waarschijnlijk het woord voerden. In elk geval was het hunne taak, na de begrafenis hunner heeren of vrouwen in 't openbaar uit te roepen, dat de plechtigheid was geëindigd. ‘Eenen kunstrijken hyraud hoorde ik des heeren titels opnoemen’, zegt Jan Knibbe van Brussel in zijne uitvoerige, hartelijke en niet ondichterlijke *Claghe van den Grave van Vlaenderen*, Lodewijk van Male, die in 1384 overleed. Men zou geneigd zijn, den dichter zelf voor een Brabantschen hyraud te houden, die in zijn gedicht zijn heer verslag deed van de door hem bijgewoonde begrafenis des Vlaamschen Graven, en te meenen, dat het dichten van zulke *Claghen* het eigenaardig werk der hyrauden was, als wij denzelfden Knibbe in de allegorische *Claghe van den hertoghe Wenselijn van Brabant* (+ 1383) hooren zeggen, dat hij ‘int ghemeine dese brief spreect’. Tot dezelfde rubriek behoort ook eene langdradige ‘jamerlike clage’ over den dood van Graaf Willem IV van Holland in 1345 ‘voor Staveren in Oost-Friesland’, welk in eenigszins verduitscht Nederlandsch geschreven gedicht besloten wordt met eene beschrijving van 's Graven wapen en alzoo met eenig recht aan een hyraud mag worden toegeschreven.

Bij dat lange gedicht sluiten zich de korte versjes aan, waarin de wapenschilden beschreven worden van zeven baenrootsen en zeven ridders, die met Willem ‘ten Vriesen bleven doot’, en die stellig het werk van een hyraud zijn. Dat hyrauden zulke wapendichten maakten, weten wij in elk geval zeker. Bekend toch is het, dat zekere hyraud Gelre, die omstreeks 1370 placht ‘te dichten ente scriven’, op verzoek van eene edelvrouw kleine gedichtjes maakte voor wapenschilden, die zij in haar vertrek had laten schilderen. Bij die gedichtjes behooren dertien ‘claghen’ of lofdichten op ridders, wier heldendaden bezongen worden, en een beroemd wapendicht van den Ever, namelijk Hertog Jan III van Brabant, in negentien kortregelige strophen, waarop nog een wapenlied volgt, dat in krachtige bewoordingen vervat is en wel eens, doch zonder genoegzamen grond, als het werk van dien Hertog zelf is beschouwd.

Tot de aangenaamste taak der hyrauden behoorde het zeker, dat zij de feesten moesten regelen en in 't bijzonder de tornooien ‘craieeren’. Daarbij zullen ze dan waarschijnlijk ook wel in verzen het woord gevoerd hebben; ten minste wij bezitten een gedicht, dat bij den aanvang van een tornooi voorgedragen schijnt, ‘eene tafelronde’ getiteld is en vijf punten behandelt, die in acht genomen moeten worden door wie ‘in tavelronden die wapens wil draghen’.

Behoort dit gedicht eigenlijk niet tot de lierpoëzie, de wapenliedjes en klaagzangen mogen daar wel toe gerekend worden, en zoo kunnen dus de hyrauden ook eene bescheiden plaats onder de lierdichters innemen; doch de eigenlijke lierzangers zijn andere menestreelen en in 't bijzonder de vedelaars, van welke wij er verscheidene bij name kennen, zonder trouwens veel van hunne dichterlijke begaafdheid te weten. Zeer weinig liederen uit de 14de eeuw toch staan op den naam van bepaalde dichters, en dat wij Jonkheer Jan van Hulst als dichter van een vrij groot aantal liederen kennen, heeft hij, behalve aan eene toevallige vermelding, ook hieraan te danken, dat hij in een naamdicht ons zijn naam heeft overgeleverd. Door hem kennen wij ook een dichtvriend van hem, Egidius, wiens dood hij beklaagt in twee door eenvoud roerende liederen.

> 'Egidius, waer bestu bleven?
> Mi lanct na di, gheselle mijn!
> Du coors die doot, du liets mi tleven',

zoo vangt het eene aan, terwijl hij in het andere 'de voys en den tenuere' van zijn vriend prijst, die 'met herten pure musike ende alle melodien' minde. 'Bid voor mij', roept hij hem toe, 'en bewaar in den hemel eene plaats voor mij aan uwe zijde; eenmaal moet ook ik sterven, maar vooraf moet ik nog een liedekijn zingen.' Jan van Hulst was dus, zooals daaruit met recht mag vermoed worden, zanger van beroep ondanks zijn jonkheerstitel, maar ook Willem van Hildegaersberch schijnt voor het beroep van sprookspreker niet in de wieg gelegd te zijn en eerst door den nood gedwongen te zijn, rondreizend dichter te worden, toen hij door 'als een baroen' te leven, zijn geld had verkwist. Jan van Hulst kan overigens geen gewoon menestreel geweest zijn, maar was vermoedelijk kerkelijk koorzanger en lid van eene kapel. Daarmee in overeenstemming is het, dat hij den 'priester van Gheeroudsberghe, her Perchevael van den Nocquerstocque' als 'broeder, lieve geselle' aanspreekt in een gedicht, waarin hij klaagt over de onhartelijkheid van vrienden, de schaarschheid van ware vriendschap, hetgeen hij nader bevestigt door een 'bispel' (een verhaaltje als bewijs, zouden wij zeggen) van een man, die een vriend en een hond had, maar zooveel meer van den laatste hield dan van den eerste, dat hij hem in ziekte trouw oppaste en alles deed, om hem te genezen, maar den vriend bij ziekte aan zijn eigen lot overliet.

Taelman is de naam van een ander dichter, van wien wij een liedje overhebben. Hij klaagt daarin, dat de schoone, aan wier dienst hij zich lang had gewijd, niet naar zijn raad had willen luisteren 'ende altoes wiste een beter beleet', zoodat zij zichzelve in het ongeluk stortte en voor beide partijen scheiden het beste was, wat er te doen viel. Wanneer een gedicht in achtregelige strophen met twee rijm-

klanken een lied mag genoemd worden, al maakte de wijze, waarop het onderwerp erin behandeld wordt, het ook niet bijzonder geschikt, om gezongen te worden, dan zou men Jan Dingelsche wegens zijn gedicht ‘van der Taverne’ tot de lierzangers mogen rekenen. Het is in zooverre een leerdicht, als het waarschuwt tegen het bezoeken van herbergen, waar gewoonlijk door den drank bloedige twisten ontstaan en waar ‘anders niet dan hantgeslach ende jammer groot’ wordt geoogst.

Dat de sprooksprekers ook wel eens te gelijk zangers moeten geweest zijn, blijkt niet alleen uit de sproke van ‘de borchgravinne van Vergi’, waarin een vierregelig liedeken wordt aangehaald, maar ook vooral uit eene andere sproke ‘van den wilden man’, waarin de dichter vertelt, dat hem in een droom eene schoone vrouw voor oogen kwam, die beproefde, een wilden man, op wien zij verliefd was, te temmen. Midden in zijn verhaal nu zegt de spreker tot zijne toehoorders: ‘Nu hoert hier d'liedekijn, dat hi (namelijk de wilde man) sanc met luder stemmen’, en dan volgt dit rondeel, zooals het toen heette, of triolet, zooals wij het nu zouden noemen. dat stellig door den spreker gezongen is en dat bewijst, hoe goed het verliefde meisje geslaagd was:

‘Ic was wilt, ic ben ghevaen
Ende bracht in minliken bande:
Dat heeft ene maghet ghedaen.
Ic was wilt, ic ben ghevaen,
Al mochtic, ic woude haer niet ontgaen,
Des settic mine trouwe te pande.
Ic was wilt, ic ben ghevaen
Ende bracht in minliken bande.’

Heeft men in dit liedje het bewijs, dat de dichters der 14de eeuw zich op kunstigen versbouw toelegden, ook in andere liedjes valt die te bewonderen. Dat slechts twee rijmklanken in al de strophen van een gedicht gebruikt worden, is geene zeldzaamheid; evenmin, dat drie regels met denzelfden rijmklank elkaar volgen. Overigens komen de liedjes in den vorm tamelijk wel met die van de 12de en de 13de eeuw overeen, vooral de minneliederen, die het grootste deel uitmaken van onzen liederschat uit de 14de eeuw.

Men behoeft die gedichten echter slechts oppervlakkig door te lezen, om de overtuiging te krijgen, dat er betrekkelijk weinige bij zijn, die vruchten van Nederlandschen bodem mogen genoemd worden. Moeilijk ook valt het soms, het vermoeden te onderdrukken, dat verscheidene ervan gebrekkige vertalingen zijn van liederen, door Duitsche minnesinger in de 13de eeuw gedicht en in de 14de hierheen overgebracht door Duitsche menestreelen. Vreemde zangers treffen wij dan ook meermalen aan het Beiersche hof aan en zelfs aan dat der graven van Blois, die toch uit het Henegouwsche gravengeslacht waren. Niet alleen

worden Keulsche, Kleefsche en Guliksche menestreelen vermeld, pijpers uit Overlant, enz. maar o.a., ook iemand, die op eene rote, eene soort van Grieksche lier, speelde en uit Straatsburg was, en zelfs in 1375 te Schoonhoven een pijper uit Beieren. Ook de Henegouwers zelf waren niet afkeerig van het Duitsche lied. Wij weten ten minste, dat Willem IV in 1344 van zijne Pruisische reis een menestreel meebracht naar Den Haag en dat liederen van Walter von der Vogelweide hier bekend waren; zij komen althans in het groote Haagsche handschrift voor, dat wemelt van Duitsche of zeer Duitsch gekleurde liederen en sproken. De taal, waarin de meeste minneliederen geschreven zijn, is dan ook zoo weinig Nederlandsch, dat men nu eens meent, een Duitsch liedje voor zich te hebben, aan het Beiersche hof door een Duitschen menestreel een weinig verdietscht; dan weder een liedje, dat een Duitsch dichter beproefd heeft, in het Nederlandsch te dichten, zonder daarin te slagen, dan eindelijk het half Nederlandsch, half Duitsch gewrocht van een grensbewoner of een Nederlander, die door langdurig verkeer aan het verduitschte hof van Albrecht van Beieren zijne eigene taal verbasterd heeft.

De inhoud is in overeenstemming met den vorm. Men hoort in de liederen den weerklank van Van Veldeke's lier. dus van de ridderpoëzie; maar 't zijn niet meer de ridders, die hunne schoonen bezingen: 't zijn menestreelen, die de gevoelens der ridders onder woorden brengen of, als ze uit hun eigen naam spreken, een ‘dorperen’ toon mengen onder de ‘hovesce’ klanken der vroegere lierdichters.

Evenals in de liederen van de 13de eeuw noemt ook in deze de liefde zich ‘vol der reynicheit’, zoodat zelfs ‘alle onrein gedachte’ erdoor wordt verbannen. Zij is een nederige dienst, gewijd aan de hoogste souvereine, de keizerin of koningin des harten, die vol deugden is, haar ijverigen aanbidder dag noch nacht doet rusten en hem de hoogste vreugd en de diepste droefheid tevens doet gevoelen. Hij ‘wil, moet en zal haar dienaar zijn’, maar is soms uitermate bescheiden en durft zijne liefde haar niet openbaren; hij hoopt slechts, dat zij zal opmerken, hoe getrouw hij haar is, maar vreest, dat ‘zijn dienst te eenemale verloren is’. Een vriendelijk woord echter is dezen minnaars genoeg. ‘De liefde zit niet diep, die bevrediging verlangt’, spreekt eene reine vrouw, en menig idealistisch bewonderaar geloofde dat ook. Zij bewaarden de liefde der aangebedene in het ‘kastje van hun hart’, en waren zij er niet zeker van, dat zij die werkelijk bezaten, dan genoten zij er toch van in den droom. Hoever zij van de geliefde vrouw verwijderd mogen zijn, hun hart blijft bij haar, maar daarom zijn zij toch niet zonder hart, want bij 't scheiden voerden zij in ruil daarvoor het hart der geliefde met zich mee.

Zulk eene zuiver ideëele liefde echter voldoet niet aan iedereen. De klachten over het vergroven der liefde worden menigvuldiger. De goede tijd is voorbij, klaagt een dichter; moeielijk kan men nog een

minnaar vinden, wiens wenschen bescheiden zijn. Terwijl er voorheen minnaars waren, die dikwijls zes of zeven jaar zonder hoop op loon plachten te leven, heeft nu niemand meer geduld; maar voor zulke onbescheidenen moeten maagden en vrouwen zich hoeden, want in een oogenblik gebeurt, wat lang berouwt.

In zooverre althans is de getrouwe dienaar der vrouwen soms stoutmoediger geworden, dat hij haar niet zelden zonder schroom van zijne liefde zou durven spreken, indien hij haar niet moest ontwijken en vlieden uit vrees voor booze tongen. Daarom schrijft hij een 'saluut' aan de allerliefste boven alle vrouwen. die hij dienen wil met ziel en lichaam, dag en nacht; maar in dien brief durft hij haar naam noch den zijnen noemen op avontuur, dat de brief soms iemand in handen mocht vallen; want hare eer wil hij niet in de waagschaal stellen, en dat zij gelukkig moge zijn, is zijn hoogste verlangen, zoodat hij haar dan ook zoovele goede jaren toewenscht, als er druppels water in de zee zijn en zij haren op het hoofd heeft.

Een ander dicht in denzelfden geest. Hij zendt zijne 'wel zoetelief' een brief, omdat hij haar niet kan te spreken krijgen wegens den nijd van booze beschuldigers, en verzoekt daarin, dat zij. die zijne hoop, zijn troost en toeverlaat is, hem terugschrijve en een dag van samenkomst bepale, terwijl hij eindigt met de verklaring, dat hij 'altoes haer eyghen vri', d.i., haar vrijwillige slaaf blijft. De vrees, om den naam der geliefde te verraden, komt telkens uit: 'Wie ich meyn wil ich niemen doen ghewach dan haer allein', luidt het in een liedje, en in een ander wordt alleen de aanvangsletter van haar naam genoemd: eene *M.*, die met de *i* samen *Mi* (den dichter zelf) noemt, en met de *e* (d.i. eeuwigheid) den *Mei* (meitak) vormt, dien hij haar 'minlic' aanbiedt.

Een wereldwijs bewonderaar der vrouwen geeft als vrucht zijner ervaring de volgende opmerking ten beste: 'wie prijs van vrouwen hebben sal, mi dunct dat hi moet van woorden wel sijn behoed', en zingt daarom een lied met het minder verheven dan wel practisch referein: 'Muset wel, maer en mauwet niet.'

Zulk een liefhebber van 'muizen' kan wel niet het type van een trouw minnaar geweest zijn, en ongeschonden werd de trouw dan ook lang niet altijd bewaard. Een goed teeken echter is het, dat men soms berouw toont over zijne ontrouw. Zoo klaagt een zanger zijn nood aan Maria. Hij vond trouwe liefde, maar heeft die verloren, want 'Venus, de kwade, valsche vrouwe' maakte hem tot een verrader, zoodat zij, 'die zijn liefken placht te zijn', daarop 'een ander heeft verkoren'. 'Aylacen, de schulden die zijn mijne!' is het telkens herhaald referein van zijn lied, eindigend met de betuiging, dat hij de gelukkigste man ter wereld zou zijn, mocht hij nog eens met eigen oog zijne liefste in groote vreugde zien.

Begint de 'hovesce', de ridderlijke liefde wat op den achtergrond

te geraken, het minnelied wint daardoor ten minste aan natuurlijkheid en waarheid; en dat was veel gewonnen. want men moge voor een oogenblik iets verheffends en dichterlijks kunnen vinden in de dwepende, schier zuiver geestelijke liefde der troubadours en minnesinger, op den duur wordt zij eentonig, weldra vervelend, ten slotte onverdraaglijk. Geen wonder! Al wat zich losmaakt van natuur en werkelijkheid, zij het ook, door er zich boven te verheffen, berooft zich van het voordeel, daaraan steeds nieuwe levenskracht te kunnen ontleenen. De kunstvorm blijft al spoedig voor die ideëele gedichten de eenige realiteit, en terwijl de oorspronkelijke dichters dien vorm te gelijk schiepen met de gedachten als een onafscheidelijk geheel, weten de navolgers gewoonlijk niet veel anders te doen, dan een dooden vorm voort te brengen, die zoo goed als onvruchtbaar is. 't Is waar, ook het natuurlijk gevoel kleedt zich niet gemakkelijk in een nieuw gewaad: het scheppend vermogen van den kunstenaar toch is beperkt; doch de frischheid, die aan iedere oorspronkelijke schepping eigen is, kenmerkt steeds den vorm, waarin het natuurlijk gevoel zich uit, hoe vaak diezelfde vorm dan ook vroeger reeds moge gebezigd zijn, omdat hij telkens weer als 't ware opnieuw wordt voortgebracht te gelijk met het levend en levenwekkend gevoel des harten, dat hem bezielt.

Onder de meest karakteristieke minneliederen der 14de eeuw behoort een afscheidsliedje, dat ten deele een beurtzang is met het referein: ‘Och ghedinck mijns.’ ‘Lief, wiltu mijns Gedincken, en mijn hertebloet ontvangen’, zegt de vertrekkende jonkman, ‘want ik moet afscheid nemen.’ ‘Helaas! hebbic dat wel verstaen!’ antwoordt zijne geliefde: ‘welnu, ik zal het aannemen en leggent nevens dat herte mijn’; maar zij barst in tranen uit, en ‘doen hise soo droefelic sach screyen’, toefde hij niet langer. ‘Hi nam een mesken in syn hant, hi sprac: hout van den bloede mijn.’ Waar zij ook mocht zijn, moest zij bedenken, van wien het afkomstig was. Maar ‘doen si dat mes ghetoghen sach, si sprac: saltu di selven steken!’ doch hij schonk haar een druppel van zijn bloed als aandenken en zij stak hem een gouden ring aan den vinger als herinnering aan haar. Toen vertrok hij. Diep bedroefd bleef zij achter en sprak: ‘Onse here God moet u gheleiden, ende u bescermen onse soete vrouwe!’ Op hare kamer gekomen, ontkleedde zij zich, ‘en een suver cleet heeft si ane ghedaen, een heilech leven ghinc si doe leiden’.

Te recht beroemd geworden is een andere beurtzang, het ‘liedekijn van den hoede’, waarin een schalk meisje, dat zich een krans van violetten op het hoofd heeft gezet, tot een verliefden jonkman de wel wat coquette vraag richt: ‘Steet hi mi wale? draech icken wale? dunct hi u goet?’ om dan op zijn verzoek, dat zij hem den krans zal geven, te antwoorden, dat die voor haar ‘minnekijn’ bestemd is, maar wanneer hij duidelijk zijne liefde verklaard en plechtig verzekerd heeft, dat hij het besterven zal, wanneer zij hem den krans niet schenkt, te

eindigen met zich gewonnen te geven onder het voorwendsel: ‘Seker soo dadic sonde groot, sloech ick mijn lief aldus te doot.’ Vroolijk gaan zij dan heen met den wensch op de lippen: ‘Nimmermeer en moet quaet dorper weten wat die minne ons beiden doet.’

Dat de ‘quade dorpers’ of de ‘kerels’, zooals zij ook wel genoemd worden, niet bijzonder geacht konden zijn bij de zangers, die hunne liederen aan het hof van de groote heeren voordroegen, ligt in den aard der zaak. Het duidelijkst blijkt dat uit twee liederen, waarvan de kerels het onderwerp uitmaken. Het eerste schijnt vervaardigd te zijn omstreeks 1325 gedurende den boerenopstand in het vrije van Brugge tegen Lodewijk van Nevers. eerst na den slag bij Casselberg in 1328 bedwongen. De vrijheidlievendheid der kerels staat den dichter volstrekt niet aan: ‘Zij deugen niet, wanneer zij niet beheerscht worden’, zegt hij, ‘want zij kunnen zich zelf niet beheerschen.’ Dat komt vooral uit, als zij pret maken en bij de ‘cornemuse’ (den doedelzak) dansen op de kermis, waar zij onder den invloed van den wijn zich meester achten van de geheele wereld, het air van een graaf aannemen en ‘met verroesten staven’ wild in 't rond slaan. Te huis gekomen, worden zij dan door hunne vrouwen met scheldwoorden begroet, maar met een stuk van een honigkoek wordt de pays spoedig gemaakt. Vooral ziet de dichter met voorname minachting neer op de lange baarden en slordige kleeren der kerels, op den groven kost, waarmee zij zich voeden, de ‘wronglen, wey, broot ende caes’, waarvan zij den geheelen dag meer eten, dan zij eigenlijk opkunnen.

Het tweede gedicht: *Van den Kaerlen*, dat voor weinige weken ‘iet of wat leesbaarder gemaakt’ door den heer Em. Spanoghe voor 't eerst op verdienstelijke wijze afzonderlijk is uitgegeven, nadat het uit den door Verwijs bezorgden bundel: *Van vrouwen ende van minne* bekend was, is uitvoeriger dan het eerste en bestaat uit 15 strophen, kunstig samengesteld uit 16 regels, ieder van twaalf sleepende monorimen, door vier staande monorimen gevolgd. Het schijnt te zijn opgesteld tusschen 1379 en 1382, waarin Jan Yoens aan het hoofd van de ‘Witte Kaproenen’ in Vlaanderen, te Gent en elders, den baas speelde over de Leliaerds, die echter den 27sten November 1382 den ‘Kaerlen’ eene onherstelbare nederlaag bij Roosebeke toebrachten, waarin hun aanvoerder, Philips van Artevelde, sneuvelde. De dichter is de gevangene der kerels, maar onverdraaglijker, dan ‘met yseren banden in den starken stoc’ gesloten te zijn, vindt hij het, dagelijks te moeten aanzien, hoe ruw en onbehouwen de kerels zijn in hunne manier van doen, ‘want die met kaerlen is beheept, die heeft den duvel selver ghesceept’. De teekening, die hij ons daarvan geeft, is scherp van lijnen en schril, doch, naar 't schijnt, waar van kleur. Hunne onbesuisdheid met de kolf, vooral wanneer zij dronken zijn, de ruwheid, waarmee zij hunne vrouwen behandelen, als er iets aan het eten mankeert, is ook hem eene ergernis. Hunne spijs en vooral de gulzigheid, waarmee zij die

in zoo groote hoeveelheid naar binnen slokken, dat zij na de brasserij genoodzaakt zijn, ‘haren buuc te ontstricken’, walgt hem; en niet minder hindert hem hunne wijze van converseeren, waarbij ‘de een syn geluut slaet, eer de ander sine reden uut heeft’, zoodat niets ‘te samen sluut’ van al wat zij zeggen. In hunne ploertige aardigheden bovenal vindt hij ze onuitstaanbaar; hij ergert er zich dood aan, dat zij het voor eene goede boerde houden, wanneer een van hen op eene merrie gezeten, met een dorschvlegel als speer en eene wan als schild, de ridders parodieert. Dat hij hen haat, is ook geen wonder, want ‘hadden die kaerle macht op die straet’, zegt hij, dan zouden zij alle heeren doodslaan, daar de kerels te Gent het immers bewezen hebben, dat hunne leus is: een heilige is hij, die het meeste adellijk bloed vergiet.

Behooren deze beide liederen wegens de tijdsomstandigheden, waarop zij betrekking hebben, tot de geschiedzangen, een andere geschiedzang, vermoedelijk uit het begin van de 14de eeuw, mag niet onvermeld blijven, namelijk die van ‘Gheraert van Velzen’, waarin de moord van Graaf Floris niet als gevolg van staatkundige ontevredenheid wordt voorgesteld, maar als straf voor een eenigszins romantisch misdrijf, dat zeer goed door den vrouwenminnenden Floris kan gepleegd zijn, al is het dan ook niet in alle opzichten als historisch gestaafd. Gerard van Velzen, in zijne vrouw het slachtoffer van Floris' overmoed, is in het lied de sympathieke figuur, wiens fiere woorden wij eerbiedigen, zelfs als hij stervende verklaart, ‘nog dezelfde man te zijn, die graaf Floris zijn leven nam’.

Nadert dit lied tot de romance of ballade, 't is zeer de vraag, of er reeds in de 14de eeuw wel veel van dergelijke liederen bij ons bekend zijn geweest. Het eenige, waarvan men dat gewoonlijk aanneemt, is het beroemde:

> ‘Het daghet in den Oosten, het lichtet overal,
> Hoe luttel weet mijn liefken, och! waer ick henen sal’,

evenals andere liederen bestaande uit strophen van twee rijmregels, van welke, zooals Dr. Kalff te recht heeft ingezien, de laatste in zijn geheel herhaald wordt, en die met hunne zes klemtonen en vrouwelijke caesuur in 't midden geheel gelijken op de eerste twee verzen van de Nibelungenstrophe. Het is het eenvoudig, roerend verhaal van een meisje, wier geliefde uit minnenijd ‘onder de linde groene’ verslagen wordt, en die eerst zelf voor hem een graf bereidt en zich daarna in een ‘clein cloosterkijn’ begeeft, om de zielmis voor den verloren geliefde te zingen. Dat het lied reeds uit het begin der 14de eeuw zou dagteekenen, wordt m.i. wat al te licht geloofd op grond van de ‘Acta Sanctorum’, waarin, op 6 Januari 1358, van het gestigmatiseerde Delftsche begijntje Geertruid van Oosten, die op genoemden

datum overleed, gezegd wordt, dat zij Van Oosten heette, omdat zij gewoon was een Nederlandsch liedje te zingen met den aanvang: 'Het daghet in den Oosten', terwijl er dan wordt bijgevoegd, dat zij een eenvoudig, vroom Nederlandsch lied gemaakt en dikwijls gezongen heeft, waaronder men eene geestelijke omwerking van 'Het daghet' verstaat. Ware nu dit bericht volkomen betrouwbaar, dan zou de zaak natuurlijk uitgemaakt zijn; maar het schijnt niemand in de gedachte gekomen te zijn, dat een werk uit de 17de eeuw moeilijk voor de bron van een verhaal uit de 14de kan worden gehouden, indien het niet genoegzaam door andere getuigenissen is gestaafd, en dat is hier geenszins het geval. De goede trouw van Bollandus wil ik niet in twijfel trekken, doch zijne levensbeschrijving van Geertruid van Oosten zegt hij geput te hebben uit Utrechtsche handschriften, waarvan hij den ouderdom niet opgeeft. Welnu, zelfs al klommen die handschriften tot de 15de eeuw op, dan nog zou daarin de mededeeling aangaande het zingen van ons lied wel eene poging kunnen zijn, om te verklaren, hoe Geertruid haar bijnaam Van Oosten gekregen kon hebben, zonder juist op eenigen historischen grond te steunen. In de middeleeuwen was de historische trouw, vooral op ondergeschikte punten, niet groot genoeg, om ertegen op te doen zien, eene eigendunkelijke verklaring van een naam te steunen door een verhaal van eigen vinding. Wat mij vooral aan de waarheid van het verhaal heeft doen twijfelen, is de omstandigheid, dat het oudste uitvoerige bericht over Geertruid van Oosten, dat mij bekend is en voorkomt in de zoogenaamde Divisiekroniek, van het lied in het geheel geene melding maakt.

IV.

Behoort de romance 'Het daghet in den Oosten' misschien tot de 14de eeuw, van de andere romancen en balladen, die zeker wel het aantrekkelijkst gedeelte onzer middeleeuwsche liederen uitmaken, kan ik dat niet aannemen. Die, welke in het Antwerpsche liedboek met de toevoeging 'nieuw' voorkomen, zijn natuurlijk uit de 16de eeuw; en staat erbij: 'een oud liedeken', dan is het niet gewaagd, het tot de 15de eeuw te laten opklimmen, daar er in dat liedboek inderdaad liederen uit die eeuw gevonden worden; maar dat zij nog ouder zouden zijn, is in elk geval niet te bewijzen, en nog veel minder kan men dat doen voor die liederen, welke alleen in boekjes uit de 17de eeuw voorkomen of slechts door mondelinge overlevering bekend zijn. Dr. Kalff vermoedt van sommige liederen, dat zij tot de 14de, zelfs tot de 13de eeuw zouden behooren op grond van ouden versbouw of enkele trekken, die van hooge oudheid zouden getuigen. Niets echter is bedriegelijker dan dat. Oude versvormen kunnen natuurlijk ook in nieuweren tijd nagevolgd worden, en de inhoud van een liedje kan oud zijn, zonder dat het liedje zelf dat behoeft te wezen.

Bovendien zijn de meeste, zoo niet bijna alle, middelnederlandsche romancen, en ook een groot deel van de andere liederen, naar Duitsche voorbeelden bewerkt of eenvoudig uit het Duitsch vertaald; en het oorspronkelijke, dat den inhoud en, met de versmaat, ook het meest karakteristieke van den vorm leverde, kan dan natuurlijk zeer goed eene eeuw ouder zijn dan de vertaling. Van verscheidene liederen kan men bewijzen, dat zij vertaald zijn, omdat het oudere origineel nog in het Duitsch bestaat, of waarschijnlijk maken, door te wijzen op gelijktijdige of latere redacties in het Duitsch, zelfs in het Deensch en Zweedsch. Andere weder verraden zich door Duitsche woorden terstond als onoorspronkelijk. Een liedje, dat met *het was* voor *er was* begint, wekt al dadelijk twijfel op, en die wordt versterkt, wanneer men er woorden in vindt als *schafte* (deed), *vroulic beelde* (frauenbild), *trousalich*, *bosselijn*, *den lieven langen nacht*, het werkwoord *haen* voor *hebben*, dat op de grenzen van Limburg gebruikt werd, rijmen als *hant-eynde* (*hände-ende*), *gaarne* of *geerne-sterre* (*gerne-sterne*), *wijn-in* (*wein-ein*) en zelfs geheel Duitsche woorden, als *huebsch* (voor het middelnederlandsche *hovesc*), dat trouwens later in onze taal gebleven is, *wits* (middelhoogd *wîz*, voor ons *wit*), *dir* (voor *dy*), *balde* (spoedig), *vergessen*, *hertzen*, *calt*, *mechdelijn*, *tsaert*, *tsoheime* (te huis) en zelfs *hous*, *ous* voor *huis*, *uit.* De meeste zijn ook van inhoud al zeer weinig Nederlandsch, hetzij door de sentimentaliteit, die erin heerscht, hetzij door de zucht naar het geheimzinnige en huiveringwekkende, die eruit blijkt.

Zeer bepaald moet men de Duitsche herkomst aannemen van die romancen, waarin herinneringen aan de Oudduitsche heldensage of de Germaansche mythologie zijn bewaard gebleven. De Gudrunsage, ofschoon van Nederlandschen oorsprong, was hier te lande geheel vergeten, en het liedje in ouden strophenvorm, dat onlangs uit den volksmond is opgeschreven, het lied van ‘Mi Adel en Hir Alewijn’, waarin enkele inderdaad treffende punten van overeenkomst met het Gudrunlied voorkomen, is blijkbaar uit het Duitsch vertaald. Datzelfde geldt van het oude, doch slechts in jongere redactie overgeleverde gedicht ‘van den hertog van Bronswijk’, waarin herinneringen aan de Hildesage, de voorgeschiedenis van Gudrun, met de overleveringen aangaande Hertog Ernst en Hendrik den Leeuw, doch in elk geval reeds op Duitschen bodem, verbonden schijnen te zijn. Het uit het Duitsch vertaalde gedichtje ‘Van den jager uit Grieken’ is eene episode uit de hier te lande overigens te eenen male onbekende Wolfdietrichsage, waarin de held door eene reuzin (Rumy of Kuny), voor wie een oud man hem gewaarschuwd had, met paard en al mijlenver over de bergen heengevoerd wordt, maar eindigt met haar te bedriegen, door schijnbaar in een huwelijk met hare dochter toe te stemmen, doch als hij een windsnel paardje van haar ontvangen heeft, om zijne bruid af te halen, aan de reuzin te ontsnappen, die in machtelooze woede achterblijft. Zeer bekend en geliefd is hier langen tijd het lied ‘Van den ouden

Hillebrant' geweest; toch is het, ondanks den Nederlandschen naam Goedele, dien Hillebrant's vrouw draagt, uit het Duitsch vertaald, waar het reeds in de 13de eeuw bestond en vastknoopt aan de oude sage, die reeds in de 8ste eeuw in een beroemd, doch slechts ten deele bewaard gebleven Oudhoogduitsch lied behandeld wordt.

Van eenigszins mythologischen inhoud is het lied 'Van heer Danielken', d.i. Danhuser of Tannhäuser, die 'zeven jaar met vrouw Venus (misschien de godin Holda, misschien eene waternimf) in den berch' doorbrengt, bij welks ingang 'de grise' (d.i. der treue Eckart) de wacht houdt, en als hij zich eindelijk bekeert, geen anderen troost van den paus erlangt, dan dat zijne zonden hem vergeven zullen zijn, als aan den dorren stok, dien hij in de hand houdt, rozen zullen bloeien. In wanhoop keert hij naar Venus' verblijf terug en zit daar mistroostig neer; doch het onmogelijke gebeurt: drie dagen gingen voorbij en 'die drooge stock droech roosen'.

Eene andere sage van een watergeest vindt men terug in het gedicht van 'Heer Halewijn', die een zoo betooverend liedje zingt, dat 'al wie dat hoorde wou bij hem zijn', en daarmee tal van meisjes verleidt, die hij vervolgens vermoordt en - als een echte Blauwbaard - naast elkaar aan de galg ophangt. Een jong meisje echter, dat door hem meegevoerd wordt, is, wanneer zij op 'een galgenveld menig vrouwenbeeld' ziet hangen, op hare hoede en weet hem op listige wijze van het leven te berooven, waarna zij zegevierend met het hoofd van den verleider in de hand naar haars vaders woning terugkeert.

Eene herinnering aan het oude volksgeloof vindt men ook in het, misschien oorspronkelijk Fransche, lied van 'een ridder ende een meysken jonck', die aan den waterkant zitten te praten. Telkens als de ridder van liefde spreekt, staat het water stil, en het meisje vraagt daarvan de oorzaak. De ridder is overmoedig genoeg, om te zeggen, dat hij reeds zoo menig meisje ten val heeft gebracht en ook 'haars vaders hoghen berch' zal nederwerpen. Zij begrijpt hem niet en laat zich verleiden; maar van een huwelijk wil hij niet weten. Nu bedenkt zij eene list. Zij laat door haar broeder den ridder weten, dat zij van droefheid gestorven is, en deze heeft berouw: hij ijlt naar de kerk, waar de begrafenis in schijn plaats heeft, en als hij het lijkkleed optilt, om de eenmaal zoo geliefde doode nog eens te zien, 'doen so loech haer roode mont, doen si den ridder voelde', en in de vreugd over deze blijde verrassing zweert hij, dat hij haar trouwen zal, al ware het tegen den wil zijner ouders.

Hoogst tragisch, en door het Duitsch heen uit het Fransch hierheen overgekomen, zijn de beide liederen van Brunenburch, waarin schending van huwelijkstrouw gruwelijk wordt gestraft op den ridder van Brunenburch, wien het hart levend uit het lichaam wordt gerukt, en nog gruwelijker op zijne liefste, aan wie het te eten gegeven wordt. Melancholiek is het liedje van de jonkvrouw, die zich 'seven jaer

lazarus' veinst, omdat zij 'verholen liefde draecht'; vroolijker het aardige liedje, dat wij gaarne voor oorspronkelijk Nederlandsch zouden houden, als het niet tevens in het Duitsch voorkwam, en dat ik hier in zijn geheel mededeel, doch in eene moderne omwerking, die ik niet na kon laten ervan te maken:

Een meisje verliet reeds voor dag en voor dauw
Haar leger en zocht bij de linden
Den jonkman, van wien zij den ring droeg der trouw,
Maar kon hem, eilacy! niet vinden.

Toen kwam er een heertjen en vroeg haar: 'Mijn kind,
Wat doet gij zoo vroeg bij de linden?
Zeg, plukt gij hier bloempjes, bij 't steêvolk bemind,
Om die tot een tuiltje te winden?' -

'Neen, 'k pluk hier geen bloempjes, bij 't steêvolk bemind,
Om die tot een tuiltje te winden:
Ik zoek mijn geliefde, mijn teederen vrind,
Maar kan hem, eilacy! niet vinden!' -

'Zoekt gij hier uw vriend, die u trouw heeft beloofd,
Dan zult gij hem zeker niet vinden:
Hij is in de stad en hem spoken door 't hoofd
De meisjes, die dáár zich bevinden.' -

'Als 't waar is, dat hij in de stad zich vermaakt
Met meisjes, die dáár zich bevinden,
Dan hoede de hemel, die ieder bewaakt,
Ook hem met zijn schoone beminden.'

Toen toonde de heer haar een ketting van goud
En sprak: 'Laat ons deze verbinden;
Vergeet hem, die 't woord zijner trouwe niet houdt,
En kus mij hier onder de linden!' -

'Al ware die ketting nog tienmaal zoo lang,
Kon ze aarde ook en hemel verbinden,
Eer ik hem als loon voor een kusjen ontvang,
Eer moge de hel mij verslinden.

Mijn vriend heb ik lief, en al waaide ook zijn woord
Op d'adem der dwarlende winden,
Gleen ander, die na hem mijn harte bekoort;
Geen, die mij toegevend zal vinden.'

Toen eerst trok het heertje zijn momkleeding uit.
Verheugd, zoo getrouw haar te vinden,
Sloot hij zijn geliefde in den arm als zijn bruid,
En feest was het onder de linden.

Tot de weinige Nederlandsche liedjes behoort dat van heer Gerrit van Raephorst, die op brutale wijze de dochter van Pieter de Grebber

schaakt. Het behandelt misschien eene werkelijke gebeurtenis en werd in de 17de eeuw zeer bekend; maar bijzonder oud is het zeker wel niet.

Door den zoo al niet vroolijken dan toch blijmoedigen toon, waarin dit liedje geschreven is, kenmerkt het zich als echt Nederlandsch tegenover het bekoorlijk, doch aandoenlijk Duitsch Hero- en Leanderlied van ‘twee conincskinder, die elkander zoo lief hadden, maer bi elkander niet comen konden, omdat het water veel te diep was’.

Aan de Pyramus-en-Thisbe-sage herinnert het liedje van eene jonkvrouw, die den wachter overhaalt, om de poort voor haar te ontsluiten, daar zij zich naar de fontein onder de linde wil begeven, waar zij heeft afgesproken, haar geliefde te zullen ontmoeten. Hij is er echter niet, doch een dwerg vindt haar en voert haar mede naar zijne moeder, die hem beveelt, haar terug te brengen naar de fontein. Dáár gekomen, vindt zij haar geliefde; maar hij heeft een einde aan zijn leven gemaakt en zij volgt zijn voorbeeld. Toen zong de wachter zoo luide, als hij in jaren niet gedaan had: ‘Al dieder verholen te vrijen plach, tis tijt maer datse scheiden, ic sieder den lichten dach’; doch de ouders wachten hun kind tevergeefs, en als zij haar eindelijk dood vinden, wreken zij zich op den onvoorzichtigen wachter.

In zekeren zin kan dit lied tot de zoogenaamde ‘Wachterliedekens’ gebracht worden, die in de 15de en 16de eeuw in groot aantal voorkomen en die gewoonlijk een klein geschiedenisje, ten deele in dialoogvorm, behandelen. Zij dragen hun naam eigenlijk te onrechte, want zij zouden ons kunnen doen denken aan de ‘dageliederen’ (aubades), waarmee de wachter in de middeleeuwen gewoon was, het aanbreken van den dag aan te kondigen, en ofschoon zulke zeer korte dageliederen wel in de wachterliedekens voorkomen, zijn zijzelf eigenlijk wat anders. Zij zijn schilderingen van nachtelijke koozerij onder bescherming van den wachter, oorspronkelijk zeker dien van de slotpoort, maar in de 16de eeuw gewis niet veel meer dan een stereotypen liefdestrawant bij nachtelijke avonturen. Zij hebben alle hetzelfde karakter. ‘Het daget in den Oosten, het lichtet overal; wie verholen wil vrijen, die en slape niet te lanc’; deze woorden van den wachter maken er het thema van uit. In den regel duurt de nacht den gelieven veel te kort: vandaar zoo vaak het dringend verzoek aan den wachter, om den dag niet te melden: ‘Och swiget, wachter, stille, laet dat verholen sijn’, gesteund door de belofte: ‘Ic sal u laten maken van goude een vingherlijn.’ Doch al mogen de gelieven elkaar ook verzekeren: ‘Ic en weet van gheenen daghe noch van geenen manenschijn, ghi zijt die morgensterre, ghi verhuecht dat herte mijn’, die zoete waan duurt niet lang, want ‘de dach en wil niet verborghen zijn’, en de wachter, die al geduld genoeg gehad heeft, ‘zingt zijn dagheliet’. De tijd van scheiden is daar. De minnaar verlaat zijn liefje onder de ijdele verzuchting: ‘Had ick den slotel van den daghe,

ic wierpen in ghener wilder Masen', en zou er niet om treuren, 'al en soude hi nemmeer vonden zijn'.

Beginnen zulke nachtelijke avonturen gewoonlijk met eene serenade of een avondzang, bij ons klimaat konden die niet lang zijn en gewoonlijk bepalen zij zich dan ook tot eene enkele klacht, als: 'Staet op mijn allerliefste, staet op ende laet mi in!' gepaard met een zacht kloppen tegen deur of venster. Bij de eerste morgenschemering echter vernamen de ontwakende schoonen dichterlijke groeten van langeren adem, als de lente in het land was en de minnaars voor de vensters der geliefden den bloeienden meitak kwamen planten. 'Ontwect u, soete lief', klonk het dan, 'wilt door uw veinster comen, staet op, lief, wilt ontfaen den mei met sinen blomen.'

Dergelijke meiliederen zullen wel door de Nederlandsche jeugd, die ze gewoon was te zingen, gedicht zijn; maar vraagt men, wie overigens de dichters of vertalers der aangehaalde liederen zullen geweest zijn, dan moet het antwoord luiden: ten deele rondreizende zangers, de naneven der menestreelen, ten deele leden van sottengilden, ten deele ruiterkens, ten deele rederijkers.

De leden van sottengilden, zelf 'gildekens' genoemd of ook wel 'verloren kinderen' of 'gesellen van der blauwer scute', waren in de eerste plaats pretmakers, menschen, die, zooals zijzelf zeggen, 'fyolen laten sorghen', van geldverteren, schulden maken, spelen, dansen, drinken en mingeneugt houden. Zij beroemen zich er op, dat zij 'scamel in de beurs' zijn en aan geldgebrek lijden. Reeds in de 14de eeuw wekten de 'gheldelozen' elkander op, om samen 'een vroylic liet' te zingen. 'Al ben ic van den scamel ghesellen, ei! nochtan so willic vrolic zijn!' zingt er een in de 16de eeuw, en 'mijn keelken moet wijneken drincken, al sou mijn voetken barvoets gaen', is zijne leus. Een ander daarentegen beklaagt er zich over, dat zijn buidel hem niet gedoogt, vroolijk te zijn; dat 'geldeloos hem pijn doet'. Sinte Noywerc en Sinte Luyaert zijn de patroons dezer pretmakers, maar vooral Sinte Reynuut, wiens 'schip buyten der stadt leyt', de 'ledighe sant, die veel ledighe dienaars heeft, welke t'ende jare in 't Gasthuus stallen' zullen, zooals Matthys de Casteleyn zegt in zijn 'Sermoen van Sinte Reinhuut'. De naam van dezen patroon doet ons aan den ridderroman denken: 't is niemand minder dan Reinoud van Montalbaan, die eindigde met een heiligenleven te leiden en dus een Sint kon genoemd worden, maar in zijn heldentijd voorkomt als een kolossaal drinker, die tal van drinkschalen rein uit (schoon leeg) kon drinken. De heer van Keyenborch, dien de gildekens dienen, doet ons aan een anderen sagenkring denken, aan dien van Koning Artur namelijk, waarin Keye voorkomt als 's Konings drossaat en zich door zijne ruwheid belachelijk maakt.

De meeste pret hebben deze verloren kinderen, als op Vastenavond de hazelaar, het zinnebeeld der vrijerij, wordt opgericht, en 'als de

boonen bloeyen' is het voor de 'sotten ende sottinnekens' de ware tijd van feestvieren; dan loopt het met hen in de boonen, op gevaar af, dat later boontje om zijn loontje zal komen; dan 'copplen zij aeneen en dansen vrij ende vranck' den geheelen nacht door onder het plengen van den koelen wijn en het offeren aan de godin der vrije liefde.

Hunne gezellen in de taveerne of aan de bierbank zijn dan veelal de ruiterkens, die als de dichters of zangers van de meeste liedekens der 15de en 16de eeuw voorkomen. Dikwijls heet het aan het slot van een liedje: 'Die dit liedeken dichte, dat was een ruyter goet', of: 'Die dit liedeken eerstmael sanck, een vroom lansknecht is hi ghenaemt', en dat verklaart ook, waarom zij meestal uit het Duitsch vertaald of naar Duitsche liedjes bewerkt zijn. Immers, Duitsche huurtroepen lagen onder de Bourgondische hertogen en vooral ook onder Maximiliaan en Karel V hier overal ingekwartierd. Namen van plaatsen buitenslands komen daarom ook niet zelden in de liedjes voor, zooals bv. Straatsburg in een der aardigste ruiterliedekens, waarvan ik hier eene tamelijk vrije bewerking en uitbreiding mededeel, die juist door de vrijheid, welke ik bij het overbrengen nam, den vreemden plaatsnaam moest verliezen.

Drie ruiters keerden weder
Na 't woeden van den strijd;
Zij hadden al hun krachten
Aan 't vaderland gewijd.

Nu was de vreê gekomen:
Hun krachtig heldenzwaard
Werd, in de scheê verborgen,
Voor later kamp bewaard.

Hun woonplaats was nog verre;
Zij waren moede en mat;
Hun kleeding was bestoven,
Gescheurd, met bloed bespat.

Hun buidel telde zilver
Noch goud: 't was al verteerd.
Zij hadden dorst en honger,
En lang reeds spijs ontbeerd.

Gedoken in een mantel
Van vaal verschoten kleur,
Doorreden zij de velden
Tot aan een herbergdeur.

Daar riepen zij: 'Waardinne,
Kom, breng ons brood en wijn.
Wij hebben wel geen geld, maar
Wij zullen dankbaar zijn.

Wij zullen alles later
Betalen, naar 't behoort;
Vertrouw ons, en geloof ons
Op 's krijgsmans eerewoord.'

Maar zij gaf hun ten antwoord:
'Gij woont niet hier in 't land;
Uw kleedren zijn versleten;
Wat liet gij mij tot pand?'

Toen sprak haar lieve dochter
Met neergeslagen oog,
Terwijl een blos van schaamte
Haar wangen overtoog:

'Mijn lieve, beste moeder,
Zie, hoe hen honger kwelt,
Hoe moe zij zijn en dorstig!
Kom, help hen zonder geld.

En wilt ge een pand, welnu dan'.....
Zij nam haar beugeltasch
En bood toen aan haar moeder
Het geld, dat daarin was.

'Ziedaar, wat ik gespaard heb;
Mijn aanbod is niet groot,
Maar 't is genoeg; schaf daarvoor
Den krijgsliên wijn en brood.'

Doch moeder gaf ten antwoord:
'Mijn lief, onnoozel kind,
Wat is dat voor een dwaasheid,
Die gij me daar begint!

Zoudt gij door vreemde lieden
Alleen uit goedigheid
Uw spaargeld doen verteren!
Wees wijzer, malle meid!'

Toen nam de jongste ruiter
Den valen mantel af,
En 't scheen, of hem op eenmaal
Een stralenkrans omgaf.

Want luisterrijker kleeding
Zag men wel nooit in 't land:
Hij scheen een vorst of minstens
Een uit den ridderstand.

Zijn blik was zóó vol liefde,
Toen hij haar tegenloech,
Dat zij beschaamd en blozend
Hare oogen nedersloeg.

Hij sprak: ‘Mijn liefste meisje,
Uw aanbod neem ik aan;
Uw spaargeld doe ons heden
Verzadigd henengaan.

Maar spoedig keer ik weder
Tot lossing van uw pand,
En 'k bied u ter vergelding,
Lief kind, mijn hart en hand.’

Om door deze omwerking geen verkeerden indruk van het middeleeuwsch liedje te geven, moet ik erbij voegen, dat de ridder dáár op het eind zoo edelmoedig niet is en dat hij zich alleen vertoont ‘in een wambeys van goude root’, terwijl de lezer maar moet raden, wat er verder gebeurt, zooals over 't algemeen in deze liedjes veel aan de verbeelding der lezers wordt overgelaten. Allerlei kleine bijzonderheden, vooral beschrijvingen van kleederen en dergelijke dingen, worden ons gewoonlijk niet gespaard, maar het verhaal is dikwijls te kort, zoodat het duister wordt, en breekt ook vaak af, vóórdat het tot een goed eind gebracht is. Ook moet ik hier nog noodzakelijk bijvoegen, dat ik het meisje veel onschuldiger en bescheidener heb voorgesteld, dan zij in het oorspronkelijke is, want daar aarzelt zij niet, te bekennen:

‘Ic woude die joncste ruyter waere mijn
Ende icker mede soude gaen wandelen
Van Straesborch tot op den Rijn.’

Het ruitertje was overigens bij dit meisje aan het rechte kantoor, want dat het hun lust is, ‘met schone vroukens op die banc te sitten te biere oft te wijne’, komt in al hunne liedjes uit, en van alles behalve ideëele liefdesgeschiedenissen met dartele jonge meisjes, die niet zelden hare liefde veeleer aanbieden dan laten veroveren, weten deze ruiterkens te vertellen. Hun rusteloos rondzwerven verhindert hen, een ‘stadich boelken’ te hebben, en zoo leven zij, ‘wilder dan wilt’, ook in de liefde steeds ‘op avontuur’.

Verder is ‘ruyten en roven en stelen’ hun dagwerk, en zij noemen het ‘gheen schande, want dat doen die heren al, die besten van den lande’. Menigmaal vergaat het hun natuurlijk slecht: menigeen wordt gevangen en opgehangen, zooals in het bekende, later door Samuel Coster tot een tooneelstuk omgewerkt lied ‘van Thijsken van den Schilde’, die zijne boel verwijt, dat zij hem tot rooven heeft aangespoord, en haar daarmee zóó boos maakt, dat zij haar plan, om hem vrij te koopen, opgeeft. Zoo worden ook ‘drie ghesellen uit Rosendael’, die een koopman van honderd kronen beroofd hadden, om ze met schoone vrouwtjes te verteren, te Antwerpen op de pijnbank gelegd. Beter komt Hanselijn eraf, die streng geboeid in een toren en ‘van seven lantsheren verwesen’ weet te ontsnappen met behulp van een

meisje, dat hem in ‘twee wittebrootswegghen’ scherpe vijlen bezorgt, waarmee hij ‘vijlde so menighen nacht ende dach tot datter de toren ontsloten was’, om ten slotte op ‘haer vaders grau ros’ weg te rennen. In het lied ‘van mijn here van Malleghem’ zien wij een ridder in handen van roovers vallen, die hem zijne wapenrusting ontnemen, maar hemzelf ‘om zijn edel bloed’ ongedeerd naar zijn kasteel laten terugkeeren.

Bij het rondzwervend leven, dat de ruiters leiden, komen afscheidsliederen natuurlijk in menigte voor. ‘Mijn lief ende ic moet scheiden, daertoe dringt mi ghewout’, klaagt er een, en een ander zegt: ‘Adieu, adieu, 't moet immer wesen’, maar laat zijn hart bij zijne geliefde achter. ‘Een bitter cruyt is scheiden’, heet het soms en dat mocht vooral gelden van ‘een haveloos ruyterken, in Venus prysoen ghevaen’, die er zoo roerend naïef over klaagt, dat God zijne ‘liefste boel gehaelt’ heeft, zoodat - het beeld is karakteristiek voor den ruiter - ‘al is de wijn claer in 't aenschijn, hi is in sijn herte verschaelt’. Anderen zijn al evenzeer slachtoffers der ontrouw, als zijzelf wankelbaar in de liefde zijn. Zoo hooren wij klachten als: ‘Mijn lief heeft mi begeven recht als een onwaert gast’, of: ‘Doen mijn boel die liefste was, doen moest ic van haer scheiden, en die minen boel gestolen heeft, dat wil ic noch eens wreken.’

Gewoonlijk echter weten de ruitertjes zich al spoedig over het verlies hunner liefjes te troosten: ‘'t Sop is der koolen niet waert’, zegt er een, die door zijn meisje verlaten is, en hij besluit te doen als de ‘schutterkens, die den boghe hantieren’ en die ‘twee pesen tot haren boghe coopen’. Een ander, die den zak krijgt, omdat hij te weinig geld bezit, vraagt: ‘Meyndy dat ick sal trueren?’ en antwoordt: wel neen, ‘al hebdy my begheven, schoon lief, men vinter meer’.

't Was dan ook niet moeilijk, er meer te vinden, want de meisjes stonden 's morgens al vroeg op en liepen door den gezondheidschenkenden dauw, om - minder gezond! - gele goudroosjes of ‘roode rooskens te plucken, die aen der heiden staen’; en ontmoeten zij daar een minnaar, dan heeft de liefde spoedig ‘een bedde bereyt’ onder den heiligen huwelijksboom, de groene linde; en ‘daerop so singhet die nachtegael, si singhet sóó wel van minnen’, dat het ‘soete minnespel’ weldra een aanvang neemt. Het eind van de geschiedenis is natuurlijk, dat het meisje ‘met enen siden snoer dat ghele haer op moet binden, dat maechdekens welle staet’, maar dat de gehuwde vrouw volgens oude zeden niet meer los laat neergolven.

Men ziet, hoe het lierdicht veranderd is, sinds Van Veldeke en Jan van Brabant zongen; hoe vooral de bescheidenheid plaats heeft gemaakt voor onbeschroomd-, om niet te zeggen onbeschaamdheid, de eerbiedige hulde voor driftig verlangen. En toch is het nog de vraag, of die over het algemeen te uitsluitend zinnelijke liefde tot niet altoos

even ingetogen meisjes niet te verkiezen is boven de verfijnde onzedelijkheid van den vrouwendienst der ridderliederen.

Verneemt men in de ruiterliedekens nu en dan den naklank der ridderpoëzie, zoodat men soms geneigd zou zijn, het woord ‘ruiter’ in de liedjes door ‘ridder’ te vervangen, meestal blijkt het duidelijk genoeg, dat geen fijn beschaafd edelman, maar een ruwe ‘kaerle’ de dichter of held van de liedjes der 15de en 16de eeuw moet zijn. Zoo kan de ridder, die zich in een meelzak naar de kamer van ‘Claes Molenaer's’ jongste dochtertje laat brengen, wel geen echte ridder geweest zijn.

Over het algemeen spelen molenaars en molenarinnen in deze liedjes eene groote rol. Bekend is het aardige liedje van ‘het lose visschertje’, dat ‘'s winters als het reghent met sine rijfstoc, met sine strijcstoc, met sine lapsac, met sine cnapsac, met sine leere, van diredom dere, met sine leere laersjes aen comt visschen al inne dat riet’ en door ‘dat lose molenarinnetje’, dat hem vóór haar molen afwacht, wordt aangehouden en alleen mag voorbijgaan, als hij haar driemaal gekust heeft. In een ander liedje worden de jonge meisjes gewaarschuwd tegen jonge molenaars, die vol van looze streken zijn. Zoo heeft er bv. een eene afspraak afgeluisterd tusschen een lansknecht en een meisje en daarvan gebruik gemaakt, om zelf in een blank harnas de plaats van den bedrogen minnaar bij het bedrogen meisje te gaan innemen.

Nog erger maakt het een ander, Claes Molenaer, die de harten van alle vrouwen en meisjes in Brunswijk veroverd heeft, en daarom zóó gevaarlijk wordt geacht, dat hij ‘voor de heeren moet komen’ en bevel krijgt, de stad te verlaten, maar als hij niet gehoorzaamt, gevat en voor den schout gevoerd wordt. Onbeschaamd zegt hij hem in het gezicht, dat hij zijne drie dochters verleid heeft, en zelfs op de ladder der galg spreekt hij in dartelen overmoed: ‘In alle Bruyningen en staet niet een huys, daer en gaet een jonge Claes molenaer uyt, oft een vrou molenarinne.’

Hoe een ‘domme boerman’ met ‘een voeder houts’ listig genoeg is, om eene inhalige jonkersvrouw te bedriegen, leert ons een liedje, waaraan Coster later zijne *Klucht van Teeuwis de boer* ontleende. De beminnelijkheid van een timmerman (of schrijver), die om een liefdesavontuur met eene borchgravinne (of ‘een bruin maechdelijn’) tot de galg verwezen, maar vrijgepleit wordt door ‘eens groten lantsheren wijf’, maakt het onderwerp van twee liedjes uit; en zoo zouden er nog tal van gedichtjes te noemen zijn, waarin de alles overweldigende macht der liefde den ambachtsman tot den gelijke van den edelman maakt in strijd met de beginselen, die wij in de 13de en, blijkens het lied ‘van de Kaerle’, ook in de 14de eeuw zagen heerschen.

Maken liefde en wijn in den regel het onderwerp der ruiterliedekens uit, het zal ons natuurlijk niet vreemd voorkomen, die krijgslieden ook

hunne heldendaden te hooren bezingen in geschiedzangen, die gewis tot de merkwaardigste voortbrengselen der letterkunde behooren. Zij mogen beschouwd worden als de jongere loten van den ouden stam der epische volkspoëzie en getuigen - daar zij niet alle van ruiters, maar de meeste zelfs van rederijkers afkomstig zijn - van de belangstelling des volks in de gebeurtenissen van den dag. Door frischheid en aanschouwelijkheid munten die liederen in den regel uit, en zoo leveren zij ook aan den geschiedbeoefenaar eene eigenaardige bron, waaruit hij vele gebeurtenissen in kleine bijzonderheden kan leeren kennen en te gelijk den indruk kan waarnemen, dien zij op het volk hebben gemaakt.

Onder de oudste behoort een lied van 1432 op den strijd tusschen Mechelen en Brussel, en een ander van 1437 ‘van mijnhere van Lelidam’, Jean de Villiers, seigneur de Lisle Adam. Bekend ook is het gedichtje van de pelgrimage der heeren van ‘Cleve, Hoorne ende Batenborch’ in 1450, opwekkelijk het ‘liedeken van den slag van Blangys’, 7 Aug. 1479. Toen Maria van Bourgondië in 1482 overleed, werd haar een afscheidslied in den mond gelegd. Spotachtig klinkt het lied op den mislukten aanslag van Filips van Kleef op St. Truyen in 1489 met het referein: ‘Sy dopten voer de Bruestempoort, sy en mochten niet in’, waarbij zich verscheiden gedichten van hetzelfde jaar op den Jonker-Fransen-oorlog aansluiten. Eenigszins romantisch is het liedje ‘van Keizer Maximiliaen’, die in 1491 niet beletten kon, dat hem zijne bruid, Anna van Bretagne, ontfutseld werd door Karel VIII van Frankrijk, niettegenstaande Maximiliaan reeds door een schijnhuwelijk met haar verbonden was. Andere liedjes weder bezingen ‘die sceidinghe van den edelen aertshertoghe Philips ende van sijner suster die schoone Margriete’ in 1497, haar huwelijk in Spanje met Ferdinand's zoon Jan, en Filips' blijde inkomst in Gent en Brugge.

Voor de 16de eeuw vermeld ik het lied op de zeereis van Philips den Schoone naar Engeland in 1506 en de liedekens, tusschen 1505 en 1513 gemaakt door Antonie Ghyselers, geboren te Landen in Limburg, ruiter in dienst van Maximiliaan en dichterlijk bestrijder van Karel van Egmond, wiens gevangene hij echter werd, toen in 1507 Thienen aan hem overging door de schuld van den heer van Chièvres. ‘Van joncks zo en heb ic niet geleert dan dichten ende singhen’, zegt hijzelf, en dat bewijst hij ook door zijn schimpdicht op de ‘levereters’ of rijksbeambten tijdens de minderjarigheid van Karel V, en zijn ‘Credo in Deum, gedicht op den Coninck van Vranckryck, 1513’, een bijtend glossenlied op Lodewijk XII.

Toen in 1519 Karel V de keizerskroon verwierf, juichte een rederijker: ‘De keyserlijke kroon, die is ons coninc bleven.’ Matthys de Casteleyn bezong den slag van Pavia in 1525, en bij den dood van de jeugdige Deensche Koningin Isabella, Keizer Karel's rampspoedige zuster,

te Zwijnaerde bij Gent den 19den Januari 1526, werd haar een ‘adieu’ in den mond gelegd. Ook de dood van den ongelukkigen Connétable De Bourbon in 1527 werd in een lied herdacht.

De reeks van martelaarsliederen wordt geopend met het lied op de in 1527 te 's-Hage om het geloof verbrande Weynken Claes. Twee tamelijk kroniekmatige liederen herdenken den terugkeer in Utrecht van den verdreven Bisschop Hendrik van Beieren in 1528, terwijl eene episode uit ‘den storm van Munster’ tegen Jan van Leiden, Knipperdollinc en hunne aanhangers in 1535 in een ander lied werd bezongen. Zoowel bij den dood van Koningin Katharina van Engeland, de verstooten echtgenoote van Hendrik VIII, 8 Januari 1536, als bij dien van Keizer Karel's echtgenoote, Isabella van Portugal, 1 Mei 1539, hieven de dichters een ‘beclach’ aan; daarentegen een schimpdicht op de oproerige Gentenaars, die zich in 1540 weer aan den Keizer hadden moeten onderwerpen.

Talrijk vooral zijn de liedjes op den strijd der met de Franschen verbonden Gelderschen en Gulikschen tegen Karel V en de krijgsbedrijven van den schrikverwekkenden Maarten van Rossum, van 1541 tot 1543. Uit denzelfden tijd dagteekent een liedje op Karel's tocht tegen de Turken. Met twee martelaarsliederen, het eene op het gewezen begijntje Elizabeth, in 1549 te Leeuwarden om het geloof verdronken, het andere op den, eveneens te Leeuwarden, in 1553 ter dood gebrachten metselaar Pieter Witses, naderen wij den tijd, waarin het aantal geschiedzangen aanmerkelijk toeneemt, omdat nu ook het volk in de geschiedenis eene rol van beteekenis begint te spelen; doch die liederen - de zoogenaamde geuzenliedjes - behooren niet meer tot de middeleeuwen, en hunne behandeling zou hier dus minder gepast zijn. Slechts dit zij er nog van opgemerkt, dat zij eene halve eeuw lang door onbekende hand onder het volk zijn gestrooid en daar gretig zijn ontvangen als welkome giften, meestal van rederijkers, wier zinnespelen en refereinen aan gestrenge censuur onderworpen waren of ten eenen male verboden werden en die zich daarvoor schadeloosstelden door het dichten van die kleine liedjes, waarmee zij de herinnering aan Alva's tirannie en aan de heldendaden der opgestane burgerij levendig hielden en de genegenheid voor den Prins van Oranje versterkten.

Overigens missen de meeste geuzenliedjes het onfeilbaar kenmerk, waaraan liederen en refereinen steeds als gewrochten der rederijkers te herkennen zijn en waardoor wij ook hunne overige lierpoëzie in de 15de en 16de eeuw van de ruiterliedekens kunnen onderscheiden. De laatste strophe van hunne liederen toch is bijna altijd tot den beschermheer of prins der rederijkerskamer gericht en bevat daarom het woord *prins* in zich, tenzij dat woord er het opschrift van uitmaakt. Daar nu eene kamer soms geen beschermheer had en toch het woord ‘prins’, zij 't ook maar alleen als aankondiging van het slot, niet ontbreken mocht, werd het de gewoonte, het ook te richten tot de vorsten

in 't algemeen, zelfs tot Bacchus, of het in overdrachtelijken zin te gebruiken van een minnaar, zelfs van eene minnares, die dan soms als ‘princelycke prince’ wordt aangesproken of de wel wat vreemd klinkende betuiging moet hooren: ‘Prince, ghi zyt myn alderliefste princesse.’ De meeste minneliederen, tot vrouwen gericht, eindigen bij de rederijkers met een couplet, waarin de geliefde als ‘princesse of princersse’ wordt toegesproken. ‘Adieu, ghi waert eens mijn princesse’, luidt het tot eene valsche vrouw, terwijl in een ander lied tot de ‘princerskens fier, die noch zijn maechdekens reyne’ het woord gericht wordt. Ook de afleiding ‘princelyc’ of ‘princersselyc’ is zeer gewoon. ‘Princelyc of princersselyc lief’ of ‘princesselycke vrouwe’ is een tamelijk gewoon slot van de minneliederen der rederijkers.

Ook door andere kenmerken onderscheiden de liederen van de leden der kameren van rhetorica zich, en wel het minst gunstig door de verfranschte taal en den onnederlandschen zinbouw, waaraan men zich bepaald moet trachten te gewennen, om die liederen met eenig behagen te lezen. Gevoelt men zich daardoor echter niet meer zoo teruggestooten en houdt de bekoring der uit het Duitsch vertaalde ruiterliedekens met hunne schijnbaar grootere natuurlijkheid en hunne meerdere hartstochtelijkheid of hun minder teruggehouden gevoel door herhaalde lezing op, even sterk te werken als bij de eerste kennismaking, dan begint men in de liederen der rederijkers het nationaal karakter te waardeeren: meer galanten dan sentimenteelen, meer ernstigen dan wulpschen inhoud, minder eenvoud, het is waar, maar meer kunst en vernuft, zoowel bij de liedekens ‘in 't vroede’, als bij die ‘in 't zotte en in 't amoreuse’, de drie soorten, waarin de rederijkers zelf hunne liederen onderscheiden. Beeldspraak is daar schering en inslag; bloemrijke vergelijkingen, ook in den letterlijken zin des woords, komen er in menigte in voor, zoodat in de minneliederen de geliefde dikwijls een ‘schoon bloemken reyn acoleye’, eene ‘welrieckende eglentier, een reyn bloemken rosiere, balsomeye of violier’ genoemd wordt. Verder begint de invloed der classieke mythologie zich bij de rederijkersliedjes te doen gelden, ofschoon Venus al reeds vroeger werd aangeroepen. Slechts zeer weinige liedjes, die blijkbaar door rederijkers vervaardigd zijn, behooren tot de zoogenaamde romancen: de meeste zijn zuiver lyrisch, nu en dan met eene didactische tint; vandaar dan ook, dat zij niet zelden referein hebben, ja, ook zelfs bij kortere strophen den voor rederijkers kenmerkenden stokregel.

De ‘Diversche liedekens, ghecomponeert by wylent Heer Mathys de Casteleyn, priester ende excellent poet’ zijn er het type van. Daar zij m.i. niet voldoende gewaardeerd worden, als rederijkerspoëzie reeds veroordeeld, nog vóórdat zij gelezen zijn, wil ik er ten slotte een paar proefjes van mededeelen, en in de eerste plaats een paar coupletten uit het eerste lied:

‘Rijck God hoe moet ick treuren
Vol drucx en vol doleuren
Om haer die ick gheerne zië.
Nochtans weet ik te veuren,
Z'en mach my niet gebeuren,
Nu noch te gheenen tije.
O Venus, vol envië
Twi zydy my zoo fel?
Ghy neemt my myn amië,
Maer 't is myn schult, dat weet ick wel.

Sy, die my hilt bevanghen,
Doet my myn pyn verstranghen,
Deur haer my 't hertken blaecte:
'k En ben nu geen verlanghen:
Een ander kust de wanghen
Daer ick zoozeer naer haecte.
Hoe dat icker naer waecte,
Een ander heeft myn spel,
Ick bleef vol drucx hoe ict maecte,
Maer 't is myn schult, dat weet ick wel.’

Een ander lied begint aldus:

‘O slingherminne, zeer wildt van zinne,
Hoe persequeerdy my totter doot;
Wat heeft dat inne, dat myn vriendinne
My laet verdwynen in den noot?
Schoon roosken root, ick zeght u bloot,
Mach ick geenen troost verwerven
Zoo moet ick dan door liefde sterven.

Wien zal ick klaghen myn swaer mishaghen,
Dan u myn alderliefste lief?
Noyt ooghen zaghen zoo blyde daghen,
Als dat gy blusschet myn meskief.
Noyt herte leet zulck ongerief.
Myn bitter grief, 't welck ick besief
Van eerst, schoon lief, om uwen wille,
Dat klaghe ick heymelick en stille.’

Uitvoeriger mag ik hier over Casteleyn niet wezen, maar men zal mij toestemmen, dat wie de liedjes van Starter en Brederoo prijst als het welluidendste, wat er bij ons op het gebied van het lierdicht geleverd is, niet allen lof mag onthouden aan den factor der Audenaarder kamer, die hun honderd jaar vroeger voorging en in hun eigen tijd nog in eere was, zooals blijkt uit het jaartal 1616 voor de uitgave, waaruit ik deze liedjes van Casteleyn mededeelde.

Bij de rederijkers sluiten zich onze groote dichters der 17de eeuw aan, en deze waren het weer, die ons bezielden, toen de stem van Potgieter nog gehoord werd en zijne ingenomenheid met onze oude poëzie nog niet getemperd werd door de uitingen van hen, die met

ons nationaliteitsgevoel ook ons zelfvertrouwen zouden willen vermoorden, bewerende, dat onze letterkunde zich nooit boven het middelmatige zou hebben verheven en dat wij - als wij volstrekt aan de Muzen willen offeren - ons zouden moeten richten naar buitenlandsche voorbeelden. De geschiedenis van het lied bewijst, dat men ons daartoe waarlijk niet behoeft aan te sporen, maar tevens, dat er hier te lande altijd kunstgevoel en kunstvaardigheid genoeg heeft bestaan, om het schoone van elders te waardeeren, te bewerken en op veel daarvan een vaderlandschen stempel te drukken, waardoor onze poëzie ook tegenover die van vreemden een eigenaardig karakter heeft behouden.

Ware het lied in de 17de eeuw het onderwerp van mijne beschouwing geweest, dan zou ik nog meer op het echt Nederlandsche schoone daarvan hebben kunnen wijzen; nu kan ik slechts opwekken tot nadere kennismaking en - uitdrukkelijk dient het erbij gevoegd te worden - tot ernstige beoefening, want wie de poëzie van een vroeger tijdperk wil genieten, kan niet volstaan met haar te lezen, maar moet haar bestudeeren en met historischen blik bezien. Het oude, dat in zijn geheel behaagt, zonder vooraf bestudeerd te zijn, is in den regel geene studie waard, omdat het geen eigen karakter heeft.

Groningen, Juli 1884.

JAN TE WINKEL.

Nieuwe uitgaven en vertalingen.

De Brielsche archieven. Geschiedkundige mededeelingen door H. de Jager. 1ste en 2de st. Brielle, J. Posthumus Jr. 1883 en '84, 8o.
Catalogus van het archief (der gemeente Utrecht) 3de afd. 1795-1813, door Mr. S. Muller Fz. gemeente-archivaris. Utrecht J.L. Beyers, 1884, 8o.

Het is een verblijdend verschijnsel, dat het onderzoek zoowel als het systematisch en wetenschappelijk ordenen der stedelijke archieven en verzamelingen zich steeds uitbreidt. Wie toch maar eenigszins ermede bekend is, wat de beoefenaar der historie aan den onvermoeiden arbeid en het taai geduld van archivisten en oudheidkundigen is verplicht; hoe zij dikwijls in het duister moeten rondtasten, omdat de toegang tot de schatten der charterkamers en secrete vertrekken vroeger òf volstrekt verboden òf althans maar aan enkelen vergund werd, die, uitmuntende magistraten, echter vaak de noodige kennis misten, om den juisten inhoud der documenten te registreeren, al was het maar, omdat zij het oude schrift niet of slechts gebrekkig konden ontcijferen; wie, zeg ik, hun naarstig, onverdroten werken en zwoegen kan beoordeelen, zal op hoogen prijs stellen, wat door wetenschappelijke, voor hunne taak berekende mannen op dat gebied van navorsching en opsporing is en wordt verricht en gepraesteerd. Sedert den heilzamen stoot, die door den eenigen

Bakhuizen van den Brink aan de zaak van het archiefwezen gegeven werd, waardoor ook de gemeentebesturen werden opgewekt en aangespoord, den verborgen schat door bekwame gravers te doen opdelven en aan 't licht brengen, is veel op het veld der geschiedenis van verschillende grootere en kleinere steden (gemeenten) ontdekt en in druk verschenen.

Onder de ijverige vorschers op archivistisch terrein bekleedt de heer H. de Jager, Predikant bij de Ned. Herv. gemeente en tevens archivaris der gemeente Brielle, eene eervolle plaats. Reeds zijn twee stukken zijner geschiedkundige mededeelingen, uit de Brielsche archieven geput, in 1883 en '84 uitgekomen, wier inhoud door verscheidenheid en degelijke bewerking uitmunt. Belangrijk is de geschiedenis van het schoolwezen te Brielle, beginnende met 1527-1572 en in het 2de st. sedert dat jaar voortgezet tot 1618. Ware het Brielsch archief in het begin dezer eeuw niet zoo 'gespolieerd' of geplunderd, dan zou de toestand van het schoolwezen in de 15de eeuw kunnen zijn aangegeven. Sedert de dagen van Van Wijn is echter veel onherstelbaar verdwenen, dat over de oudste geschiedenis van het onderwijs in Den Briel een helder licht had kunnen doen opgaan. Voorts behandelt de heer De Jager 'de Stedelijke Regeering van Brielle' in beide stukken, waarbij de geleerde schrijver zich voorshands bepaalt tot het geven van eene zooveel mogelijk volledige naamlijst van hen, die zitting hadden in het stads-bestuur en als regeeringspersonen in de 17de en de 18de eeuw fungeerden.

Varia nemen een deel der beide stukken in, terwijl eene bijdrage over Andries Cornelisze, die in 1566 te Brielle als prediker van de 'nieuwe religie' optrad, en artikelen van kerkelijken aard betreffende de eerste Hervormde predikanten te Heenvliet, de Remonstranten en Contra-Remonstranten de waarde der geschiedkundige opstellen van den Brielschen archivaris niet weinig verhoogen. Moge het hem gegeven zijn, in het belang der vaderlandsche geschiedenis en die zijner standplaats nog vele interessante mededeelingen te verzamelen uit de archiefstukken, wier bewaring en bewerking hem zoo uitnemend zijn toevertrouwd.

De inventarissen der openbare verzamelingen der gemeente Utrecht, door Mr. S. Muller Fz. uitgegeven, bevatten ook dien van het gemeente-archief, welks catalogus, 3de afdeeling, 1795-1813, onlangs 't licht zag. De korte aanteekeningen, bij het meerendeel der nommers gevoegd, getuigen, als steeds, van de groote kennis en belezenheid des opstellers, aan wien de vaderlandsche geschiedenis in 't algemeen en die van Utrecht in 't bijzonder reeds zooveel verplicht zijn. Als een staaltje van de belangrijkheid der toegevoegde aanteekeningen voor de kennis der plaatselijke geschiedenis van Utrecht schrijf ik hier de volgende annotatie op no. 270, II. (*Archief van de Finantiekamer*) gedeeltelijk af.

'Contract met den confiturier W. van Schoonhoven over de leverantie van het diner bij de komst van Koning Lodewijk, 1807. Met eenige opgaven omtrent illuminatie-toestellen bij deze gelegenheid enz. 1 omslag.

N.B. Voor de ontvangst van Koning Lodewijk werd reeds in 1806 het logement Groot-Paushuize gereedgemaakt; doch hij kwam niet en werd alleen bij zijne doorreis in October vanwege het gemeentebestuur gecomplimenteerd.

In plaats van den Koning kwam de Koningin op 28 Jan. 1807 en logeerde in Groot-Paushuize.

Eindelijk kwam de Koning 28 Oct. 1807 en wel voorgoed: Z.M. betrok toen echter niet het huis van den heer Eyck (op de Kromme nieuwe gracht), doch het tot voorloopig paleis ingerichte gebouw Groot-Paushuize, terwijl hij eerlang verhuisde naar het nieuwe paleis op de Drift.' De notulen van het Gemeentebestuur, de *Utrechtsche Courant* en eene publicatie van bovengenoemd jaar zijn als bronnen voor deze locale bijzonderheden gebruikt. Hier blijkt opnieuw het groote nut, dat eene plaatselijke courant voor den geschiedschrijver oplevert. En toch bestaan er gemeentenarchieven in ons vaderland, die niet in het bezit zijn van een compleet exemplaar der courant of couranten, die in den loop en de wisseling der tijden de gemeentenaren op de hoogte van het plaatselijk nieuws trachtten te houden en den onderzoeklievenden naneef, waren zij bewaard, de nasporingen betreffende de interne geschiedenis van menige stad aanmerkelijk zouden hebben veraangenaamd en verlicht.

Mr. J. SOUTENDAM.

De strijd der demonen. Historische roman van A.G. Brachvogel. Uit het Hoogduitsch vertaald door Acroama 2 dln. Doesborgh. R. van Hinloopen Labberton.

'De strijd *tegen* de demonen' zou eigenlijk, volgens blz. 237, 1ste deel, de titel van dit werk moeten zijn. En de demonen zijn dan: 'het toenemend onverstand van onzen tijd (laatste helft der 18de eeuw), het bijgeloof en de nooit voldane zucht naar al wat nieuw is bij den onontwikkelden grooten hoop'. In 't laatste der vorige eeuw speelden nl., vooral aan de groote Europeesche hoven, het zoogenaamde Swedenborgianisme en Mesmerisme eene groote rol. Vooral bij de dames der hofwereld vond deze piquante geheimniskramerij grooten aanhang en fanatieke belangstelling. De strijd hiertegen van de zijde eener andere hofpartij, tijdens de regeering van Koning Friedrich Wilhelm II van Pruisen, maakt een der factoren uit van bovengenoemden historischen roman, waarin voorts de hofgeschiedenis geschetst wordt van 't jaar 1766 tot 1813 onder niet minder dan drie achtereenvolgende koningen.

De hoofdintrige evenwel loopt over de geschiedenis van het huwelijk tusschen den dollen Majoor Born en de dochter van een Pruisischen generaal, die, in hunne liefde gedwarsboomd, de wereld ontvluchten en, in eene ontoegankelijke schuilplaats in het woud, een leven leiden à la Rousseau.

De lezer, die gesteld is op echte, ouderwetsche romantiek, vindt hier van zijne gading. 't Is een boek vol gebeurtenissen, de eene al verrassender dan de andere, overvloeiende van onwaarschijnlijke, ja, bijna onmogelijke toestanden; de gesprekken verliezen zich maar al te dikwijls in lange redeneeringen, diepzinnige beschouwingen en hartstochtelijke ontboezemingen; te weinig rekening wordt gehouden met de consequentie der karakters. En toch - en misschien werkt dit een en ander er wel toe mede - is het een boek, dat in hooge mate de belangstelling van den lezer gaande houdt, ja, hem tot het einde toe boeien blijft. De dramatis personae zijn voor 't meerendeel allerbeminnelijkste wezens. Goedhartigheid, vriendentrouw, streng eergevoel, ja, zelfs ootmoed zijn deugden, die de meesten hunner versieren. Men kan niet anders dan met belangstelling hunne lotgevallen volgen en zich er mede over verheugen, dat alles zoo prachtig afloopt.

De auteur is vooral in zijne kracht, als hij de staatkundige en sociale toestanden schetst van dat veelbewogen tijdperk der historie. Ook op het gebied van kunsten en wetenschappen deelt hij op onderhoudende wijze veel wetenswaardigs mede. Eene zeer besliste maar milde godsdienstige overtuiging laat hij gedurig uitkomen. Ook is hij volbloed idealist.

En hiermede meenen wij genoeg gezegd te hebben tot kenschetsing van dit werk, dat wel is waar aan zijn veelbelovenden titel niet beantwoordt en op den roem van een volledig kunstwerk niet bogen kan, maar dat niettemin door velen met groote belangstelling zal worden gelezen.

De vertaling van Acroama laat hier en daar aan duidelijkheid van zinsbouw nog wel iets te wenschen over; de correctie van sommige vellen is slordig, de druk helder en duidelijk.

George Dipold. Roman uit den tijd van den boerenoorlog van Ludwig Nonne, door J. Oosting bij J.F. Haeseker en Co. Haarlem. 1 dl.

Een heldenepos zouden we dit boek bijna kunnen noemen. George Dipold, Florian Geyer, Götz van Berlichingen doen u denken aan de helden van Homerus of aan de onoverwinnelijke ridders van Tasso. 't Behandelt de gruwelijke tragedie van den boerenoorlog in Duitschland ten tijde der Hervorming. Wel een tijd, om helden te vormen, die dagen van beroering der geesten, waarin de heiligste beginselen door de heftigste hartstochten werden ontwijd, maar ook de lichamelijke en geestelijke volkskracht zich ten volle ontwikkelen moest.

Van dien ernstigen, veelbewogen tijd schetst de auteur ons in dit boek het beeld. We zien er den roofridder op zijn kasteel, loerend op buit, slempend aan gastmalen, een tiran voor zijne onderhoorigen. We vernemen er de opruiende taal van een dweepzuchtigen Carlstadt, den minachtenden spot der trotsche adellijken, de bezadigde beraadslagingen der vrijheidlievende burgerij. Ook het lagere volk wordt ten tooneele gevoerd, met zijn wilden dorst naar verlossing, zijne ruwe, geweldige pogingen, om zich die te veroveren, zijne woeste wraakzucht tegen de tirannen. Maar ook van zijne betere zijde leeren wij 't kennen, in zijn eenvoud en zijne naïveteit, met zijne vroolijke liederen, zijne luim en zijne smart. En tusschen de ongeordende boerenscharen zien we ten strijde optrekken den vroolijken lansknecht, den trouwen schildknaap, den edelen ridder, die zijn zwaard aan de zaak der verdrukten heeft gewijd.

Een Dipold en een Geyer, ridders zonder smet of blaam, in den krijgsraad en in den strijd gesteld naast een dweper als Hipler en een struikroover als Jäcklin, - in deze tegenstellingen ziet men het kenmerkende, zoowel de zwakheid als de kracht van deze gansche sociale beweging, die zooveel bloed en tranen heeft doen stroomen.

Biedt ons alzoo deze historische roman een juist en scherp geteekend beeld van dien tijd en voldoet het boek alzoo aan het praedicaat ‘historisch’, ook het romantische element is in niet geringe mate aanwezig. Echt romantisch, bijna idyllisch kunnen we de twee of drie liefdesgeschiedenissen noemen, die zich te midden van al die vreeselijke gebeurtenissen ontwikkelen. Hier schijnt nochtans de werkelijkheid wel

wat al te zeer aan de poëtische opvatting ten offer gebracht. De ridders en jonkvrouwen der 16de eeuw ge-

leken voorzeker minder op arcadische herders en herderinnen, dan ze hier worden geteekend. Maar misschien zal dit juist weer voor sommige lezers eene aantrekkelijkheid te meer zijn. 't Draagt er althans toe bij, om aan het geheel dat waas van frischheid en naïveteit te verleenen en er dat merk der oorspronkelijkheid op te drukken, waardoor het verhaal zich zoo gunstig onderscheidt.

Gaarne bevelen we dit degelijk vertaalde, van kennis en talent getuigende boek het beschaafde publiek ter lezing aan.

Innocent. Een roman door Mrs. Oliphant. Uit het Engelsch vertaald. 2 dln. Nijmegen, H.C.A. Thieme.

'Innocent' is een zonderlinge meisjesnaam en 't mocht wel toevallig heeten, dat hij juist gegeven was aan eene, voor wie hij zoo juist paste. Ten minste, wanneer we 't woord mogen vertalen door 'onnoozel' in een zin, die het midden houdt tusschen de oudere en de latere beteekenis van het woord. Deze Innocent toch is een meisje, door een zwaarmoedigen vader en een Italiaanschen huisknecht zoo goed als buiten verkeer met de wereld opgevoed en nog bovendien van zeer trage denk- en verbeeldingskracht. Na haars vaders dood op 17jarigen leeftijd overgebracht in eene deftige Engelsche familie, wordt ze de oorzaak van allerlei lastige verwikkelingen in dat rustige gezin harer tante. Onder eene reeks van droevige en stormachtige lotwisselingen doorloopt ze nu een ontwikkelingsgang, die aan 't slot vermoeden doet, dat er toch nog een bruikbaar mensch in de maatschappij van haar geworden is. 'Vermoeden doet', want het abrupte einde van het anders nog al gerekte verhaal wekt bij den lezer de gedachte op, dat het sprookje niet uit is, en met een vel druks meer zou de eindindruk zeker meer bevredigend zijn.

Het was dan ook geene gemakkelijke taak, die de auteur zich schijnt gesteld te hebben met de beschrijving van zulk een zieleleven; ja, we zijn geneigd te meenen, dat het boven hare krachten ging.

Dit neemt evenwel niet weg, dat het boek menige schoone bladzijde bevat en getuigt van groote menschenkennis en gave van karakters te teekenen en te ontleden. Aan de nevenfiguren is groote zorg besteed en verscheidene dezer wekken, naast de heldin (als men zulk eene passieve persoonlijkheid heldin noemen mag), des lezers welverdiende sympathie.

In eene der vorige afleveringen van dit tijdschrift onderscheidde een recensent tweeërlei soort van romantische lectuur: die, welke men beoordeelen mocht van een hooger standpunt van kunst en waaraan men dus de hoogste eischen stellen kon, en die, welke, de alledaagsche middelmatigheid niet te boven gaande, toch gezond en smakelijk en aanbevelenswaardig geestelijk voedsel kon zijn. Onder deze laatste categorie rangschikken we *Innocent* en durven dan het vloeiend vertaalde, net uitgevoerde en op keurig papier gedrukte werk met gerustheid aanbevelen.

Bimbi. Vertellingen voor groote en kleine menschen, door Ouida. Naar het Engelsch door Mevr. van Deventer-Busken Huet. Haarlem. De Erven Loosjes.

Blijkens het voorbericht van de vertaalster zijn deze vertellingen eigenlijk voor kinderen geschreven. Met haar gelooven wij, dat er veel in voorkomt, 'twelk tot het hart en de verbeelding der kinderen spreken zal, maar even-

zeer, dat ze slechts door ouderen geheel begrepen en naar waarde geschat kunnen worden.

In de meeste zij kinderen dan ook de helden van het verhaal, maar, gelijk Ouida altijd buitengewone menschen tot helden kiest harer romans, zoo zijn het ook hier zeer buitengewone kinderen. Buitengewoon niet zoozeer door hunne lotgevallen en omstandigheden, maar krachtens hun aanleg en gemoedsaard, waardoor ze, hoe klein ook, groote helden en genieën zijn.

Men kent Ouida in hare dweepzieke vereering voor Italië en de Italianen, in hare geestdriftige liefde voor de natuur en de kunst, in hare groote wereldwijsheid en menschenkennis.

Hare geniale gave, om, waar zij zich op dit een of ander gebied beweegt, den lezer mede te sleepen en hem in hare gevoelens en aandoeningen te doen deelen, verloochent zich ook hier weer niet. Ook door hare waardeering van het kleine en onaanzienlijke en niet minder door hare liefde voor kinderen en dieren weet ze snaren van hartelijke sympathie in ons gemoed te doen weerklinken. Bij haar treedt de waarheid van het ‘Poëzie is overal’ op het duidelijkst aan 't licht. Daarin ligt het geheim van hare macht, om te boeien en mede te sleepen, al krijgt ge ook, nadat de betoovering verbroken is, een zeker vermoeden, dat ge u hadt laten meevoeren buiten de wereld der werkelijkheid.

Naast vijf vertellingen, waarin kinderen de hoofdrollen vervullen, ontvangen we hier drie allergeestigste sprookjes, waar in alle drie de dwaasheid van den hoogmoed en de waarde der nederigheid op ongekunstelde wijze worden gepredikt.

Geen twijfel, of dit vriendelijke en aardige boekje zal zijn weg wel vinden onder ons publiek en aan groote en kleine menschen beiden te genieten geven.

H.

TÉPÉ.

Mengelwerk.

Levenswoorden.

Het is beter, het geringste werk in de wereld te doen, dan een half uur voor gering te houden.
GÖTHE.

Moed en bescheidenheid zijn de twee ondubbelzinnigste deugden, want de huichelarij kan ze niet nabootsen.
GÖTHE.

Van alle dieven zijn dwazen de ergste, want zij rooven ons beide, tijd en geduld.
GÖTHE.

De arbeid heeft drie gratiën tot dochters: deugd, wetenschap en rijkdom.
HIPPEL.

Stoutmoedigheid met kracht verbonden verbreekt zelfs de ijzeren macht van het lot.
KLINGER.

Men kan in de wereld wel leven van waarzeggen, maar niet van de waarheid zeggen.
LICHTENBERG.

Gevoel en verbeelding zijn zeer aangename gezellen, maar gevaarlijke wegwijzers door het doolhof des levens. Het verstand is de goede geleigeest des menschen.
WIELAND.

Het geluk ligt meestal dicht bij ons, maar stofwolken van onszelf en van vreemden verbergen het. Men wordt slechts langzaam menschenkenner, - de zelfkenner is de grootste - evenals men slechts langzaam kapitalist wordt.
BENZEL-STERNAU.

Welk mensch weet, wat in den mensch is, zonder den geest des menschen in hem? en ook deze kent slechts, evenals wij ons gelaat kennen, aanschouwend maar niet duidelijk. Met een levendig maar verward bewustzijn van onszelf gaan wij voort als in een droom, waarvan ons nu het eene dan het andere stuk invalt, broksgewijze, gebrekkig, zonder verband.

HERDER.

Wie in het krankzinnigenhuis gaat, ziet alle gekken op verschillende wijzen, ieder in zijn eigen wereld razen; zoo razen wij allen zeer verstandig, ieder naar zijn luimen en invallen. De diepste grond van ons bestaan is individueel, zoowel in onze gewaarwordingen als in onze gedachten. Waar de een koud bij blijft, daar wordt de ander warm; alle diersoorten verschillen onder elkander niet zooveel als de eene mensch van den anderen.

HERDER.

De geschiedenis van den mensch is zijn karakter.

GÖTHE.

Slechts dan is men kwalijk geluimd, als men te traag of te machteloos is, om te worstelen met de omstandigheden. Kan men ook de wereld niet beheerschen, men wil toch voor 't minst meester zijn van zichzelven.

EBERS.

Volkomen oprechtheid met en tegenover zichzelf behoort tot de zeldzaamste verschijnselen bij den mensch.

KLINGER.

Hartstochten zijn niet, zooals de Stoïcijnen ten onrechte leeren, ziekten der ziel; zij zijn veeleer, wat de winden zijn voor een schip; zij drijven 't voorwaarts, maar de schipper moet het in zijn macht hebben, wil hij niet gevaar loopen, op een klip te zeilen en verbrijzeld te worden. Om sterke hartstochten te beheerschen, wordt zonder twijfel groote geestkracht geëischt, maar zij spannen ook deze kracht.

WIELAND.

Wie den moed heeft, met het lot te worstelen, is een geboren koning der menschen. Wat het ruwe bijgeloof aan den duivel toeschrijft, dat wijt de halve wijsgeer aan het lot, maar de echte wijze gaat met zichzelf in 't gericht.

BENZEL-STERNAU.

Het geluk verwent ons licht door zijne gaven; men heeft al wat men noodig heeft en meent toch niets te hebben.

GÖTHE.

Niet op onze meeningen of gevoelens komt het in 't eind aan, maar op datgene, wat deze gevoelens uit ons maken.

HIPPEL.

Niemand is het ten kwade te duiden, dat hij is, wat hij is, maar wel, dat hij niet is, waarvoor hij gehouden wil worden.
HIPPEL.

Alleen de zwakke, de lafaard, de karakterlooze troost zich met de woorden: lot, toeval, en zucht onder den blinden invloed van onzichtbare wezens. De man van kracht, van karakter, hij, die handelt naar eigen beginsel, erkent geen macht buiten hem. Hij weet, dat hij het lot beheerscht in zichzelf, - omdat hij de kiem tot alles, wat hij ondervindt, in zichzelf gelegd, ontwikkeld en door de daad tot wasdom gebracht heeft.
KLINGER.

Het talent wordt gevormd in de eenzaamheid, het karakter in den stroom der wereld.
GÖTHE.

Tegen zieleleed, dat ons overkomt door ongeluk of door eigen schuld, vermag het verstand niets, de rede weinig, de tijd veel, drukke werkzaamheden alles.
GÖTHE.

De wijsbegeerte is rijk aan middelen, om ons te troosten over geleden rampen; het beste middel daartegen is echter, dat zij sterk maakt, om nieuwe wederwaardigheden te verdragen, en ons een vast vertrouwen op onze kracht meedeelt.
HERDER.

Het is den mensch goed, wanneer hij blijft op zijn plaats, leven leert en werken in zijn naaste omgeving, geen begeerte voedt buiten den hem aangewezen kring. Daarbuiten oogst hij storm en wind.
KLINGER.

Wij leven in een wereld, waar een dwaas veel dwazen, waar een wijze weinig wijzen maakt.
LICHTENBERG.

Geen gesprek vlot sneller dan dat, wat de mensch met zichzelf voert, wanneer 't op zelfmisleiding aankomt.
BENZEL-STERNAU.

Wie met het leven speelt, komt nooit terecht; wie niet zichzelf beveelt, blijft altijd knecht.
GÖTHE.

Al droomende heeft nog nooit iemand een overwinning behaald. Den dauw, die de bloem der deugd laaft en leven geeft, noemt men zweet.
EBERS.

Waan en waanzin staan niet zoover van elkander, als men meent. Zoolang de waan zich in een verborgen hoek der ziel ophoudt en slechts weinig denkbeelden aantast, behoudt hij zijn naam; breidt hij zijn

heerschappij verder uit en wordt hij door duidelijke handelingen zichtbaar, dan noemt men hem waanzin. Wie kan nu altijd het meer of minder bepalen? vooral wanneer men bedenkt, dat zoowel bij individuen als bij volken naar omstandigheden en tijden alleen het conventioneele de weegschaal houdt en de namen uitdeelt. De grootste veranderingen in de wereld zijn dikwijls door half, waanzinnigen gewrocht en voor menige roemrijke daad behoort werkelijk een soort van blijvenden waanzin.
HERDER.

Die veel weet, is buigzaam; die iets weet, is trotsch; gene ziet in, wat hem ontbreekt; deze is een haan op den mesthoop.
HIPPEL.

Bescheidenheid is het kenmerk van groote geesten.
KLINGER.

Er zijn veel menschen, die alleen lezen, om niet te denken.
LICHTENBERG.

Het ware behagen in het leven vloeit voort uit de regelmatige herhaling van de gewone dingen. De wisseling van dag en nacht, van de jaargetijden, van bloesem en vrucht, van al datgene, wat beurtelings ons voor oogen treedt, opdat wij het zouden kunnen genieten, dat alles vormt de eigenlijke drijfveer van het leven. Hoe vatbaarder wij zijn voor dit genot, des te gelukkiger gevoelen wij ons; gaat echter de wisseling der dingen voor ons voorbij, zonder dat wij er deel aan nemen, zijn wij niet vatbaar voor die eenvoudige genietingen, dan overkomt ons het grootste kwaad, de zwaarste ziekte: wij beschouwen het leven als een ellendigen last. Men vertelt van een Engelschman, dat hij zich ophing, om zich niet meer dagelijks aan en uit te kleeden. Soortgelijke stemming is het teeken van een afkeer van het leven, die niet zelden eindigt met zelfmoord en bij peinzende, in zichzelf gekeerde menschen meer voorkomt, dan men meent.
GÖTHE.

De rijken zijn 't niet alleen, die het leven weten te genieten, en wie onbemerkt in de wereld komt en weer vertrekt, hij heeft niet slecht geleefd.
HORATIUS.

Men kan zooveel in het leven elkander gemakkelijk maken.
KLINGER.

Schoonheid is een treurig geschenk; zij maakt den mensch ijdel, en wanneer zij ontvlucht, laat zij hem treurig en ledig achter.
HERDER.

De dwaas leert, wanneer het gebeurd is.
HOMERUS.

Ernstige bezigheid verzoent in 't eind altijd met het leven.
JEAN PAUL.

De wil des menschen, dat is zijn geluk.
SCHILLER.

De eenige mislukking, welke een man behoort te vreezen, is de onmacht tot het verwezenlijken van het doel, dat hij als het beste beschouwt. Wat de juiste hoeveelheid succes betreft, welke hij van zijn eigen werk ziet, dat blijft kolossale onzekerheid; het heelal is niet gemaakt, om ons gevoel te streelen. Zoolang men in een groot doel gelooft, zal men tot bereiking van dat doel werken op de wijze, waarvoor men het best geschikt is, er mag van komen, wat er wil.
ELIOT.

Geen genot is voorbijgaand, want de indruk, dien het achterlaat, is blijvend, en wat men met ijver en inspanning anderen bereidt, deelt zelfs den toeschouwer een verborgen kracht mee, van welke niemand kan zeggen, hoe ver zij strekt.
GÖTHE.

Matigheid in zinnelijk genot is zonder twijfel een krachtiger methode voor de wijsbegeerte der humaniteit dan duizend geleerde, afgetrokken waarheden.
HERDER.

Zooals een verstandig mensch de dingen beschouwt, zoo schijnen zij hem ook toe; de voorstelling van geluk en ongeluk komt niet van de dingen in de wereld, maar van den gemoedstoestand des menschen. Het standpunt, waarvan men uitgaat, doet veel af, zeer veel, alles.
HIPPEL.

Alleen de oogen willen veel; de behoefte is matig en met weinig tevreden.
HIPPEL.

Rust en roem zijn zelden goede vrienden.
HIPPEL.

Drukt hij niet gaarne weder, die zich lang onderdrukt gevoeld heeft?
KLINGER.

De mensch is gewoonlijk heel aardig met zichzelf, al is hij ook nog zoo onaardig voor anderen; ook de beste staat gaarne voor den spiegel en zegt: niet kwaad!
BENZEL-STERNAU.

Wil men de menschen kennen en beoordeelen, men moet ze niet hooren praten, maar men moet ze zien handelen; dat is het criterium van hun wijsheid; hun woorden zijn meer het criterium hunner meeningen en voorstellingen; zij doen ons meer zien, waarvoor zij willen gehouden worden of waarvoor zij zichzelven houden, dan wie

zij zijn. Door feiten komt het waar karakter aan den dag en door feiten wordt het gevormd.
PRUYS V.D. HOEVEN.

Wie zijn leven verwoest, verwoest niet alleen zijn eigen leven.
AUERBACH.

Vóórdat men het hoofd des avonds ter ruste legt, vrage men zich eerst ernstig af: waarin ben ik te kort gekomen? Wat heb ik gedaan? Wat heb ik verzuimd?
EBERS.

Het heden heeft iets absurds; men vraagt: is dat nu alles! maar wij overwegen niet, wat daaruit kan voortvloeien. Den afwezige stellen wij ons voor als een ideaal; de aanwezigen vinden elkander triviaal. Het is een gek ding, dat het ideale door het reëele wordt opgeheven; vandaar wellicht, dat bij de modernen het ideale zich uit als een geheimzinnig verlangen.
GÖTHE.

Wat de mensch bij zichzelf opmerkt en voelt, schijnt mij toe het minst belangrijke. Hij merkt meer op, wat hem ontbreekt, dan wat hij heeft, - wat vrees aanjaagt, dan wat hem verheugt en vervroolijkt; immers, in die goede en aangename oogenblikken van het leven verliest de geest het bewustzijn van zichzelf, zooals het kenmerk der ware gezondheid is, dat de mensch niet gevoelt, dat hij een lichaam heeft.
GÖTHE.

Het ligt niet in den aard van den mensch, zijn geluk te vertellen; wie van zichzelf zegt, dat hij gelukkig is, wil gelukkig schijnen.
HIPPEL.

Iedereen vindt vleierij, wanneer het een ander geldt, een laf en geesteloos spel; de eigenliefde kruidt het echter, wanneer wijzelf gevleid worden.
KLINGER.

Door geweld worden dwalingen noch bestreden, noch uitgeroeid. De zonderlingste waan verheft zich op het martelaarschap, zoodra hij met bloed gekleurd is. Juist door gewelddadige middelen zijn dwalingen, die zichzelf overleefd hadden, meeningen, welke de bedrogenen binnen korten tijd zouden hebben opgegeven, vereeuwigd geworden.
HERDER.

Hoed u voor twee dingen in het verkeer met menschen: niet belachelijk en niet beklagenswaard te schijnen.
KLINGER.

Het berouw over een verloren leven wordt tot een furie bij vele menschen, die te laat inzien, wat zij hadden moeten doen en wat zij gedaan hebben.
BENZEL-STERNAU.

De herinnering is het eenige paradijs, waaruit wij niet verdreven kunnen worden.
JEAN PAUL.

Een gepast denkbeeld en een gepaste uitdrukking gaan meestal samen. Onduidelijkheid en gemaaktheid zijn in den stijl de twee grootste fouten. Duisterheid in de uitdrukking is gewoonlijk het gevolg van verwarde denkbeelden.
MACAULAY.

De menschen openbaren hun karakter door niets zoozeer als door hetgeen zij belachelijk vinden.
GÖTHE.

Zekere gebreken behooren noodzakelijk tot het bestaan van den mensch; wij zouden 't heel onaangenaam vinden, wanneer oude vrienden zekere eigenaardigheden aflegden.
GÖTHE.

Onze hartstochten zijn ware phoenixen. Wanneer de oude verbrandt, stijgt de nieuwe terstond uit de asch omhoog.
GÖTHE.

Groote hartstochten zijn hopelooze ziekten. Wat hen genezen kon, maakt ze eerst recht gevaarlijk.
GÖTHE.

Hartstochten zijn gebreken of deugden, die vergroot zijn.
GÖTHE.

De mensch moge zich wenden, waarheen hij wil, wat hij ook onderneme, steeds zal hij terugkeeren tot den weg, dien zijn natuur hem eenmaal heeft voorgeschreven.
GÖTHE.

Voor alle vogels zijn er lokspijzen en elk mensch wordt op zijn eigen manier geleid en verleid.
GÖTHE.

Wij leeren de menschen niet kennen, wanneer zij tot ons komen; wij moeten tot hen gaan, om te weten, hoe het met hen gesteld is.
GÖTHE.

Evenals de gierigaard zijn eigen handen niet vertrouwt, zoo vertrouwt de listige zijn verstand niet.
HIPPEL.

Gemakkelijker is 't, het lot te bestrijden door een wanhopigen zet, dan het manlijk te dragen.
KLINGER.

Alles te kunnen verdragen, ook zichzelf, is het bewijs van volharding en legt den grond tot elke overwinning, al moet de strijd

ook nog zoo dikwijls hernieuwd worden. Ook de krachtigste moet de verdraagzaamheid met geweld op zichzelf veroveren; zijn eerste beweging is altijd, om hetgeen hem overkomt, te ontwijken en van zich af te werpen. Daarin bestaat echter het onderscheid tusschen den held en het strijdros, dat dit bereden wordt, terwijl gene zichzelf berijdt.

BENZEL-STERNAU.

Wij herkennen in anderen, wat wij voor onszelven verbergen.

VAUVENARGUES.

Het leven zou veel gelukkiger zijn, indien de menschen evenzeer de macht hadden, om te zwijgen als om te spreken; de ervaring leert echter, dat de menschen niets minder in hun macht hebben dan hun tong en niets minder kunnen dan hun begeerten bedwingen.

SPINOZA.

Vertrouwen is de hoeksteen van de menschelijke maatschappij in het groot en in het klein. Op vertrouwen en gelooven zijn gebouwd de vriendschap en de liefde, handel en wandel, regeeren en alle andere verhoudingen van menschen tot menschen. Ondermijnt men dezen grond, dan wankelt alles en stort ineen.

HERDER.

Zoolang de mensch nog over zijn neiging kan nadenken, zichzelf van haar afscheiden en onderscheid maken tusschen den uitwendigen en den inwendigen mensch, zal hij wel struikelen, maar niet vallen, en valt hij, niet zedelijk ondergaan.

HIPPEL.

Wezenlijk groote mannen zijn altijd eenvoudig; hun optreden is steeds ongekunsteld en zonder gemaaktheid. Dat komt, omdat zij zichzelf weten te schatten, maar ook de waarde van anderen te erkennen.

KLINGER.

Beoordeel de menschen niet naar hun meeningen, maar naar datgene, wat deze meeningen van hen maken.

LICHTENBERG.

Er bestaan geen eenzijdige plichten en eenzijdige rechten; plichten en rechten behooren bijeen, zooals de rechter- en de linkerzijde. Wie zijn plichten verzaakt, verliest zijn rechten; hij bedriegt en wordt bedrogen; hij handelt eenzijdig, en zoo zal men ook tegenover hem handelen.

HERDER.

Het kwade, dat men zelf heeft, keurt men het meest in anderen af.

HIPPEL.

Het ligt in den aard van den mensch, blind als hij is, om zijn dwaasheden te schuiven op rekening van de leiding van hoogere, onzichtbare wezens. De schuldige tracht zijn geweten te verlichten; ont-

brak hem de kracht tot den strijd, hij wijt gaarne zijn traagheid aan het geheimzinnige lot.
KLINGER.

De menschen moesten den hemel altijd bidden om aansporing tot inspanning, evenals om regen en zonneschijn voor den oogst, en zich verblijden, wanneer zij met het leven vechten moeten, omdat dit hen moreel voor jicht bewaart. Het zweet der vermoeidheid, waarover menigeen zucht, is voor den mensch vrij wat beter dan het bed der behaaglijke rust.
BENZEL-STERNAU.

Iemands gedrag is als de spiegel, waarin zijn beeld wordt vertoond.
GÖTHE.

Wij zijn nooit verder van onze wenschen, dan wanneer wij ons inbeelden, het gewenschte te bezitten.
GÖTHE.

Men wil zoo gaarne heerschen over anderen, zonder dat men meester is van zichzelf.
HIPPEL.

Geen held is groot voor zijn kamerdienaar, zegt men. Dat komt echter, omdat een held alleen door een held kan worden erkend. De kamerdienaar zal over zijn collega waarschijnlijk een juist oordeel vellen.
GÖTHE.

Als ik over een mensch wil oordeelen, dan moet ik niet alleen weten, wat hij gedaan heeft, maar ook hoe en door welke middelen; een kleine daad kan groot zijn, en een groote klein; en bij een kleine daad zijn dikwijls meer moeilijkheden te overwinnen dan bij een groote. Eerst het hoe, waardoor, waarom, en dan de mensch.
KLINGER.

Men houdt de menschen gewoonlijk voor gevaarlijker, dan zij zijn; dwazen en verstandigen zijn even onschadelijk; het gevaarlijkst zijn de halfgekken en de halfwijzen.
GÖTHE.

Stellen wij ons in de plaats van anderen, dan zouden de ijverzucht en haat verdwijnen, die wij dikwerf tegenover hen hebben; en stelden wij anderen in onze plaats, dan zouden de hoogmoed en de inbeelding zeer verminderen.
GÖTHE.

Evenals het water het vuur bluscht, zoo wordt de hoogmoedige overwonnen door bescheidenheid; deze is de ring, dien men den beer door den neus trekt.
HIPPEL.

Er behoort veel zedelijke kracht toe, ons verstand door ervaring en

door veel werkzaamheid in de wereld te verhelderen, zonder dat het hart in deze school uitdroogt.

KLINGER.

Wezenlijk goede, openhartige menschen moet men nooit zoeken onder hen, die veel groote woorden en phrasen gebruiken.

LICHTENBERG.

De menschen zijn gewoonlijk het speeltuig van hun eigen ijdelheid en vinden in vleien en bedriegen nauw huns gelijke.

BENZEL-STERNAU.

Verandering van plaats maakt niemand wijs en niemand vrij van dwaasheid.

BIAS.

Welk een ongerijmd wezen is toch de mensch? hij kwijnt weg onder wonden, die hij in zijn macht heeft te genezen! zijn geheele leven is in tegenspraak met zijn kennis; zijn rede, die kostbare gave, dient slechts, om zijn gevoeligheid te prikkelen, zijn pijnen te vergrooten en hem steeds zwaarmoediger en ongelukkiger te maken.

L. STERNE.

Het is altijd zoo op de wereld - wie bedrogen is, heeft zichzelf bedrogen.

AUERBACH.

Kent de eerzucht grenzen? Kan haar steeds toenemende dorst ooit worden gestild? Neemt zij niet toe bij elken trap, dien gij hooger stijgt? Is niet hetgeen gij niet bereiken kunt, juist datgene, waarnaar gij het vurigst verlangt?

KLINGER.

Besluit uit hetgeen iemand in gezelschap zegt of doet, niet tot iemands karakter of overtuiging. De maatschappelijke en de ware man zijn dikwijls zeer verschillend en men maakt soms alleen kennis met den sophist.

LICHTENBERG.

Houdt u aan de waarheid. Wel worden er op geen bankier ter wereld zooveel valsche wissels afgegeven als op haar, maar toch staat haar kantoor voor iedereen ten allen tijde open. Wie slechte zaken maakt met deze grootmoedige vriendin, heeft het alleen aan zichzelf te danken.

BENZEL-STERNAU.

Uit den vreemde, meegedeeld door Mevr. Van Westrheene.

Een muzikaal huis.

Mevrouw de weduwe Mangrow zat met hare dochters, Albertine en Paula, aan het ontbijt.

‘Waar blijft de courant toch?’ vroeg zij.

‘Zij kan wel eens eene minuut of wat later komen,’ vond Albertine. ‘Gij ziet altijd nog vroeg genoeg, dat uwe papieren weder gedaald zijn, mama.’

Mevrouw Mangrow fronste haar voorhoofd. ‘Denkt gij, dat ik er geen verdriet van heb?’

‘Waarom zijt gij dan gaan speculeeren?’ vroeg Albertine met een lachje. ‘Het zou uw verdiende loon zijn, mama, als gij een paar duizend gulden verloort.’

‘Gij praat er zoo luchtig over, alsof gij er zelf niets bij zoudt te kort komen,’ knorde hare moeder.

‘Gij ziet, mama, dat wij er geene grijze haren van krijgen zullen. Gij houdt immers nog genoeg over,’ troostte Albertine.

De troost miste zijne uitwerking; want Mevrouw Mangrow antwoordde verdrietig: ‘Gij vraagt er niet naar, hoe duur alles wordt. Gij hebt uwe muziek maar in uw hoofd. Spelen en zingen, zingen en spelen.’

‘Gij hebt nooit iets tegen ons oefenen gehad,’ hernam Albertine ‘en in *ons* spel steekt geen booze duivel, zooals in dat van de Beurs.’

‘Daar komt de courant,’ zeide Paula, die tot nog toe gezwegen had, en ging naar de deur, om het blad van het dienstmeisje aan te nemen

Albertine nam hare jongere zuster het pakket uit de hand en vouwde het open.

‘Daar hebt gij uw “tweede blad”, mama, met de beurstijdingen,’ zeide zij. - ‘Ziedaar, Paula, hebt gij het eerste, met de berichten over het weer. Ik zal in het derde even zien, hoe ons concert gerecenseerd is.’

‘Maar dat wil ik ook gaarne weten,’ bad Paula.

‘Ik zal het u voorlezen,’ zeide Albertine en wilde de binnenzijden opslaan, toen haar oog op de vierde zijde viel en langs de familieadvertentiën gleed. ‘Hemel!’ riep zij en sprong ontsteld van haar stoel op.

‘Wat is er? Waar schrikt gij van?’ vroeg hare moeder.

‘Mijn God, wat wordt gij bleek!’ riep Paula en verbleekte insgelijks. ‘Is er een sterfgeval, dat u zoo doet schrikken?’

‘Veel erger!’ bracht Albertine uit met eene stem, die allen klank miste. ‘Wie heeft ons dat aangedaan!?’

‘Wat dan toch? Wat dan toch?’ vroeg Mevrouw Mangrow dringend, gejaagd.

‘Houd u bedaard,’ vermaande Albertine, ‘en luister.’ Zij las:

‘Ik heb de eer, aan vrienden en bekenden de verloving mede te deelen van mijne dochter Albertine met Dr. Kolbe, Conrector aan het Gymnasium, en van mijne dochter Paula met den heer Blessing, Ingenieur-Architect.

Berlijn, 1 Maart.

Weduwe MANGROW.’

‘Ik?’ Met dat enkele woord greep de weduwe naar het blad. Zij moest zichzelve overtuigen.

‘Schandelijk!’ snikte Paula, nadat Mevrouw Mangrow de advertentie nog eens, overluid, had gelezen. Beurstijdingen, berichten over het weder en concert waren vergeten.

Mevrouw Mangrow keek hare kinderen aan en vroeg: ‘Wie is Dr. Kolbe en wie is de Ingenieur Blessing?’

Albertine antwoordde doodbedaard: ‘Die heeren wonen op de gemeubelde kamers boven ons.’

‘Dus de heeren, welke wij zoo dikwijls op de trap tegenkomen en die ons nauwelijks groeten?’

‘Uit die weinige beleefdheid kunt gij afleiden, mama, dat wij...’

‘O,’ viel Mevrouw Mangrow haar in de rede. ‘Gij behoeft u niet te verdedigen; ik weet wel, dat mijne dochters zich niet aan onbetamelijkheden zullen schuldig maken.’

‘Ik heb maar eens gevraagd, wie die heeren waren,’ ging Albertine voort, ‘omdat zij het zooveel moeite schijnen te vinden, hunne hoeden voor dames af te nemen.’

‘Al wel! - Paula, houd op met schreien!’ gebood de moeder.

Paula wischte hare oogen af. ‘Wie kan die boosaardigheid verzonnen hebben? Wie heeft er belang bij, ons te compromitteeren?’ zeide zij.

‘Daar moeten wij natuurlijk achter komen,’ antwoordde Mevrouw Mangrow. ‘Het is noodzakelijk, dat ik die beide heeren spreek. Ik zal terstond eene boodschap naar boven zenden.’

Paula hield haar terug. ‘Mama, als wij nu door die advertentie eens visites krijgen?’

‘Wij zijn voor niemand te huis,’ besliste Mevrouw Mangrow en verliet het kleine salon, om haar dienstmeisje hare bevelen te geven.

‘Ik verdenk iemand, Paula,’ begon Albertine.

‘Wien dan?’

‘Raad eens.’

‘Ik weet niet, wien ik tot zulk een streek in staat zou achten. De heeren zelven zien er niets boosaardig uit, al zijn zij niet van de beleefdsten. En met welk doel zouden zij die nietswaardige grap uitgevoerd hebben?’

‘Kunt gij niet iemand bedenken, die een hekel aan ons heeft? Nu spreek ik duidelijk genoeg, dunkt mij.’

Eer Paula kon antwoorden, kwam Mevrouw Mangrow weder in de kamer en zeide: ‘Kinderen, ik verdenk er iemand van.’

‘Albertine ook, mama,’ antwoordde Paula schielijk.

‘Maar ik zal mij niet uitlaten, eer ik de heeren goed heb aangekeken, want ik zou zelfs geene *vijandin* ten onrechte willen beschuldigen.’

‘Aha, mama,’ riep Albertine en wierp haar blond kopje in den nek, ‘ik merk, dat wij in één schuitje varen. Maar ik zal voorloopig zwijgen.’

Intusschen kwam het dienstmeisje van hare boodschap naar boven terug en zeide, dat de hospita van de beide heeren gezegd had, dat de doctor tot

twaalf uren in het gymnasium was en dat Mijnheer Blessing dien morgen zijn ingenieursexamen deed, zoodat zij niet bepalen kon, wanneer hij te huis zou komen.

'Zeer onaangenaam!' klaagde Mevrouw Mangrow en scherpte het meisje nog eens goed in, dat zij niemand mocht binnenlaten. Zij moesten tot 's middags geduld hebben. Albertine en Paula moesten zich het genot van muziek maken ontzeggen en mochten niet dicht bij de ramen komen, om niet van de straat af gezien te worden.

Het duurde niet lang, of er werd hard aan de voordeur gebeld. De beide meisjes sprongen verschrikt op en namen de fluisterend uitgesproken boodschap aan, dat Freule Albedil er geweest was, om te feliciteeren, en dat zij zeer verwonderd was, niemand te huis te vinden.

Daar klonk de bel opnieuw, en zoo, bij korte tusschenpoozen, vier, vijf keeren achter elkander. De intieme vriendinnen der verloofde meisjes konden het gewone visite-uur niet afwachten; zij moesten hals over kop hare verrassing en deelneming lucht geven.

De arme meisjes zaten zoo bedrukt in het hoekje van den haard, alsof zij een kwaad geweten hadden. Zij zaten met hare handen in den schoot, wijl zij in den donkeren hoek niets konden uitvoeren. De moeder telde de minuten, totdat zij eensklaps bedacht, dat zij en de meisjes nog *en négligé* waren. Zij slopen dus zacht naar hare kleedkamer en verwisselden in alle stilte van kostuum.

Nauwelijks waren zij gereed, of er werd weder gebeld en, hoewel de pendule nog slechts even over elven wees, liet Dr. Kolbe zich aandienen.

Mevrouw Mangrow aarzelde een oogenblik, of zij hem alleen zou ontvangen, doch besloot het in het bijzijn harer dochters te doen.

Met een pak boeken onder den arm, zijne das een weinig scheef om, verscheen de doctor in de philosophie, wiens glad geschoren gelaat eene hevige gemoedsaandoening verried.

Rad, zonder zich een oogenblik te bedenken, zeide hij: 'Pardon, dames, een zeer onaangenaam iets dwingt mij, u te storen, eer ik zelfs nog mijne boeken geborgen heb. Een van mijne collega's heeft mijne les overgenomen, omdat ik mij niet in staat voelde, het laatste uur les te geven. Leest gij de *Vossische Zeitung?*'

Mevrouw Mangrow antwoordde op waardigen toon, dat zij daarom reeds aan de heeren had laten verzoeken, beneden te willen komen. 'Ik ben u dankbaar, dat gij komt, Mijnheer. Gij ergert u evenals wij over die advertentie,' zeide zij.

'Zij heeft mij in de pijnlijkste verlegenheid gebracht,' antwoordde Dr. Kolbe; 'ik wist er niets van, toen ik naar het gymnasium ging. Maar noem mij den schuldige en ik zal....'

'Het spijt mij; ik dacht, dat wij door u misschien op het spoor zouden komen.'

'Blessing, mijn buurman, die vandaag examen doet, zal waarschijnlijk ook geene opheldering kunnen geven. Als gij mij evenwel vergunt, mijne boeken hier te laten, loop ik onmiddellijk naar het bureel van de courant, om gewaar te worden, wie de inzender is. Het manuscript moet toch nog te vinden zijn.'

'Als de hand nu eens verdraaid is?' opperde Mevrouw Mangrow.

‘Zoodra wij maar een uitgangspunt hebben,’ beweerde hij, ‘kunnen wij verder zoeken. Inmiddels heb ik de eer....’

Zoo stoof hij de kamer uit.

‘Nu hebben wij althans mannelijke hulp in de zaak.’

‘Maar welke!’ critiseerde Albertine, hare fijne bovenlip zoo hoog optrekkende, dat hare tandjes te voorschijn kwamen. ‘Kan er onbeschaafder mensch bestaan? Hoe grof. Hij moge gestudeerd hebben en classiek gevormd zijn, aan dagelijksche wellevendheid ontbreekt het hem geheel. Als hij terugkomt, mama, ga ik de kamer uit; hij moge ontdekt hebben, wat hij wil.’

Zij was op het punt, zich nog sterker op te winden, toen het dienstmeisje den heer Blessing aandiende, die haar op den voet volgde.

De dames zagen in het eerste oogenblik niets dan een witten zakdoek en een witten handschoen, die er, boven eene witte das uit, ijverig mede in de weer was. Dan kwam er een rood gezicht te voorschijn en eene zenuwachtige stem liet zich hooren:

‘Neemt mij niet kwalijk, ik kom direct van mijn examen, ik ben schor van het praten en van angst, maar ik moet de vrijheid nemen, Mevrouw... Gij weet ongetwijfeld, wat er vandaag in de *Vossische Zeitung*...’ hier hield hij kuchende op.

‘Helaas, ja,’ zeide Mevrouw Mangrow, hem te hulp komende, ‘en Dr. Kolbe is juist op weg, om te onderzoeken, wie de inzender van de advertentie wezen kan.’

‘Een man,’ stiet Blessing uit, ‘is het niet; de geschiedenis gaat van eene vrouw uit.’

De drie dames maakten eene beweging van onwil, die door den jongen man met eene gesticulatie beantwoord werd en met: ‘Ja, ja, gelooft mij, de eene of andere oude kat....’

Mevrouw Mangrow richtte zich op: ‘Mijnheer!....’ begon zij.

‘Mevrouw,’ was zijn antwoord: ‘Gij zult zien, dat ik gelijk heb; let op mijne woorden. Kolbe is een man, die voet bij stuk houdt; hij zal het aan het licht brengen. De lage streek heeft mij bijna doen zakken. Stelt u voor: Ik weet van niets, kom voor de commissie, en daar kijkt een oude hoofdingenieur mij impertinent aan en zegt: “Gij moet wel zeker van uwe zaak zijn, dat gij reeds vóórdat wij eens met elkander gepraat hebben, u “Ingenieur” onderteekent.” Ik begreep er niets van; toen liet hij mij zwart op wit zien, de heele historie. Alles draaide in mijne hersens om, en met zulk een hoofd moest ik vragen beantwoorden. Het ergste was, dat die menschen mij niet geloofden, eer ik hun op mijn woord van eer had verzekerd, dat dat vervloekte engagement een infaam verzinsel was.’

Nu kon Mevrouw Mangrow zich niet langer bedwingen; haar gevoel van eigenwaarde werd al te gevoelig gekwetst en zij zeide:

‘Gij gebruikt uitdrukkingen, Mijnheer, alsof er eene schande voor u in de advertentie stak!’

‘Dat zou te veel gezegd zijn,’ antwoordde Blessing; ‘noch voor Dr. Kolbe noch voor mij is het eene schande, dat men onze namen met de uwe in verband heeft gebracht, maar.... Wordt daar niet geklopt?’

Met die vraag brak hij zijne rede af. Albertine, die het dichtst bij de deur stond, deed open.

‘Kolbe,’ riep de ingenieur den binnentredende te gemoet, ‘hebt gij de slang ontdekt?’

‘Zijt gij erdoor?’ was de wedervraag.

‘Goddank, ja!’

‘Ik feliciteer u, Ingenieur.’

‘Dank u. Die malle advertentie....’

‘Stil,’ viel Kolbe hem in de rede. - ‘Ik ben halverwege teruggekeerd, dames.’

‘Dat begrijpen wij wel, zonder dat gij het zegt,’ antwoordde Mevrouw Mangrow; ‘gij zijt nauwelijks tien minuten weg.’

‘Het is mij ingevallen,’ zeide hij, ‘dat wij er eigenlijk niets aan hebben, of wij den inzender der advertentie al weten.’

‘Niets?’ vroeg Mevrouw Mangrow gerekt. Dezelfde verbazing was op de gelaatstrekken der beide meisjes te lezen, en Albertine verliet de kamer niet, zooals zij gedreigd had.

‘Hoort mij toegevend aan,’ verzocht Kolbe. ‘Die inzender, wie hij dan wezen moge....’

‘De inzendster,’ verbeterde Blessing, ‘dat is mijne overtuiging.’

‘Dat doet er niet toe,’ antwoordde Dr. Kolbe. ‘Het komt mij voor, dat hij of zij eene hatelijkheid tegen de dames bedoeld heeft; want voor haar is die fatale geschiedenis oneindig onaangenamer dan voor ons. Onze namen zijn misschien enkel de machines, welke men gebruikt heeft, omdat er geene andere voor de hand lagen. Maar mogelijk heb ik den prikkel tot de hatelijkheid gegeven.’

Moeder en dochters luisterden vol gespannen verwachting.

Kolbe boog even en zeide: ‘Ik moet openhartig biechten, op gevaar af, dat ik mij uw toorn op den hals haal. Gij hebt den onzen,’ en hij wees op Blessing en zijn eigen persoon, ‘veel vaker opgewekt.’

‘Dat is waar,’ bevestigde de ingenieur.

‘Dan ben ik toch nieuwsgierig waardoor,’ zeide Mevrouw Mangrow.

‘Niet gij, Mevrouw,’ hernam Kolbe, ‘maar Juffrouw Albertine.’

‘Ik?’ Albertine deed een stap vooruit.

‘Dus heb ik de eer, met *u* verloofd te zijn?’ vroeg hij glimlachend.

‘Ik bid u, ter zake,’ eischte zij uitdagend.

‘Juffrouw Paula is evengoed schuldig,’ voegde Blessing erbij.

Paula zette zich niet in postuur, zooals hare zuster; zij schrikte veeleer en zeide: ‘Mijn God!’

‘Ja, ja,’ verzekerde hij, doch keek haar goedhartig aan, ‘het is een zuiver wonder, dat ik door mijn examen gekomen ben.’

‘Ik begrijp u niet,’ lispelde het beschroomde meisje.

‘Ik wil Dr. Kolbe aan het woord laten,’ zeide Blessing en zweeg.

Kolbe nam terstond het woord: ‘Uwe zusterlijke oefeningen in pianospel en zang hebben ons dikwijls tot wanhoop gebracht, als wij wilden werken. Muziek is ontegenzeggelijk eene edele, goddelijke kunst; maar gij, dames, beoefent haar met zooveel hartstocht en volharding, dat ik den armen Blessing, wanneer hij over zijne mathesis en zijne vergelijkende meetkunde zat, menigmaal - met uwe permissie - hoorde foeteren, en ik, ongelukkige, had de wetenschappelijke verhandeling voor het Pinksterprogramma van het gymnasium op te maken, een critisch onderzoek, of de brauronische en de arcadische Artemis dezelfde godheid geweest....’

Er kwam een onwillekeurige lach op het zoo even nog strakke gelaat van Albertine. ‘Welke Artemus? De brau....’

‘Ronische,’ voltooide de doctor in de wijsbegeerte.

‘Daar heb ik nooit van gehoord,’ erkende het jonge meisje.

‘Kolbe is een vreeselijk geleerde kop,’ merkte Blessing met ongehuichelden eerbied aan.

‘Het had u slechts een enkel beleefd verzoek behoeven te kosten, en mijne dochters zouden uwe studiën geëerbiedigd hebben.’

‘Dat konden wij niet weten,’ antwoordde Kolbe; ‘bovendien hadden wij ons verzoek niet alleen bij u moeten indienen, om rust te krijgen, want het geheele huis is muzikaal; onder ons gij, boven ons kleine kinderen, die niet zelden hunne gamma's in de liederen der dames mengden, terwijl de zoon van onzen huisheer viool speelt. Daarbij komen er nog op bepaalde dagen draaiorgels voor de deur; kortom, het is, om....’

‘Om gek te worden,’ flapte Blessing eruit, wiens gelaat allengs de natuurlijke kleur had teruggekregen. ‘Maar wij zijn te goede kerels en wilden onze hospita geen verdriet doen; anders waren wij sinds lang verhuisd.’

Mevrouw Mangrow sloeg geen acht op dien eigen lof. ‘Gij wildet iets van uw eigen aandeel in die advertentie zeggen, Mijnheer Kolbe,’ zeide zij.

‘Daar kom ik nu aan,’ stemde Kolbe toe, ‘maar ik zeg nog eens vooruit: gij zult boos worden, als ik volmaakt eerlijk ben.’

‘Wij hebben immers na dit onderhoud niets meer met elkander te maken,’ viel Mevrouw Mangrow hem hooghartig in de rede.

‘Ik was eenige dagen geleden in een gezelschap, waarin ik mij van ganscher harte over dit muzikale huis heb beklaagd.’

‘Inzonderheid over ons?’ vroeg Albertine, weder diep ernstig.

‘Inzonderheid over u,’ gaf hij toe. ‘Ik was zoo brutaal, den wensch uit te spreken, dat de dames zich nuttig mochten maken in de volksgaarkeuken of in de vrouwenvereeniging, in plaats van al haar vrijen tijd aan de toetsen, enz. te wijden. Of - heb ik erbij gevoegd - als zij zich in Gods naam maar engageerden! Dan hadden zij, zooals alle geëngageerde meisjes, kleedjes, portefeuilles, lucifersdoosjes en dingen van dien aard te borduren en zouden van die eeuwige piano afgetrokken worden. Nauwelijks waren mij die scherpe woorden ontsnapt, of eene van de oudere dames veroorloofde zich eene zoo goedkoope aardigheid, dat ik berouw kreeg over mijne klacht.’

‘Wat zeide zij dan?’ vroeg Mevrouw Mangrow.

‘Ik kan het niet herhalen.’

‘Waarschijnlijk,’ zeide Albertine, zonder den verwachten ‘toorn’, ‘kwam haar gezegde hierop neer, dat Paula en ik door onze stemmen en ons spel de heeren opmerkzaam op ons wilden maken.’

Kolbe keek haar met groote oogen aan en zeide: ‘Gij raadt het bijna woordelijk, Juffrouw Mangrow.’

Albertine haalde hare schouders op. ‘Was die goede ziel niet misschien Mevrouw Mugge?’

De verwondering van Dr. Kolbe werd nog grooter. ‘Inderdaad,’ zeide hij.

‘Onze lieve tante Mugge! - Ziet gij wel?’ vroeg Albertine aan moeder en zuster; ‘het is, zooals ik vermoedde.’

‘Uwe eigen tante?’ riep Dr. Kolbe.

‘Eene lieve tante!’ oordeelde Blessing.

‘Wij zien elkander niet meer,’ zeide Mevrouw Mangrow, ‘hoewel zij de vrouw van mijn overleden broeder is. Geen twijfel meer; zij heeft uwe on-

doordachte woorden aangegrepen en het bericht van die dubbele verloving verzonnen, om ons verdriet te doen. Het kan ook immers slechts iemand gedaan hebben, die ons van nabij kent, wijl de voornamen ook in de advertentie staan.'

'Maar hoe kent dat monster mij?' riep Blessing. - 'Kolbe, wij gaan den draak te lijf!' En de ingenieur balde zijne vuist.

Dr. Kolbe bleef bedaard.

'Ik geloof niet,' zeide hij, 'dat Mevrouw Mangrow ons zal afvaardigen, om haar rekenschap te vragen. In de eerste plaats zou de achtenswaardige tante ontkennen...'

'Ik zal haar wel eene bekentenis afpersen,' beloofde Blessing.

Kolbe gaf hem een bedarenden wenk. 'Wij zouden in alle geval met eene dame te doen hebben,' zeide hij.

Doch Blessing wees driftig op de aanwezige dames en zeide: 'Zij heeft deze dames beleedigd! Voor ons tweeën komt de geschiedenis er niets op aan; als iemand er ons naar vraagt, antwoorden wij eenvoudig, dat de een of andere ezel die laffe aardigheid heeft verzonnen. Daarmee uit! Voor eene vrouw zijn die dingen veel erger; zij kunnen er in duizend onaangenaamheden door komen. Zie maar, Kolbe, Juffrouw Paula heeft nu al tranen in hare oogen. Er zijn eene massa lage zielen, die zoo iets niet ongebruikt laten voorbijgaan. Die Mugge moet noodzakelijk gebrandmerkt worden,' besloot hij met nadruk, in de houding van een generaal, die een commando voert.

Kolbe schudde zijn hoofd. 'Neen,' zeide hij, 'ieder hevig tooneel zou een heimelijke triomf voor haar worden. Wie zal haar bewijzen, dat zij de schuldige is, als zij maar eenigszins voorzichtig te werk is gegaan?'

'Zeer juist, Mijnheer Kolbe,' zeide Mevrouw Mangrow.

Blessing sloeg zijne handen omhoog. 'Moet zij er dan maar ongestraft afkomen? Die canaillestreek is al te stuitend.'

Kolbe glimlachte tegen de meisjes. 'Houdt den ingenieur zijne niet zoo uitgezochte woordenkeus ten goede om den wil van zijne deelneming in uw lot.'

'Het is waarachtig alleen om uwentwil!' betuigde Blessing. 'Ik ben zoo met u begaan, dat mijne ergernis over uwe pianomanie geheel weg is. Als ik maar wist, hoe wij u uit de verlegenheid konden redden.'

'Er zou wel een middel zijn,' zeide Kolbe, terwijl hij peinzend voor zich keek, 'dat tegelijkertijd verpletterend op Mevrouw Mugge zou werken; maar ik ben niet zeker, of de dames het zullen goedkeuren en of gij, Blessing, een klein persoonlijk offer zoudt willen brengen.'

'Ik ben vandaag tot alles in staat!' verklaarde Blessing op koddigen toon.

'Wat mij betreft,' voegde Kolbe er ernstig bij, 'ik ben verplicht, boete te doen, omdat ik die liefderijke tante hare leelijke insinuatie heb ingegeven.' Dat zeggende, richtte hij zijn hoofd op en zeide rad: 'Mevrouw, laat ons uit den nood eene deugd maken en de beide engagementen voor de wereld laten doorgaan.'

'Welk een inval!' zeide Mevrouw Mangrow ontsteld. De beide meisjes stonden als vastgenageld.

'Voor vier weken slechts,' hernam Kolbe. 'Het komt goed uit, dat wij onder één dak wonen. Wij behoeven ons nooit aan uwe kennissen te vertoonen. Wij zijn altijd juist uitgegaan, als er visites komen. Dat onschuldige leugentje om bestwil kan ik u niet besparen, om u uit den brand te helpen.'

‘En hoe zal er een einde aan komen?’ vroeg Mevrouw Mangrow.

‘Dat is zoo eenvoudig mogelijk,’ was zijn antwoord, ‘In de genoemde vier weken ontdekken de jonge dames, dat zij eene verkeerde keus gedaan hebben; dat onze eigenschappen haar geen voortdurend geluk waarborgen, en gij deelt aan uwe vrienden mede, dat gij uw beide aanstaande schoonzoons hun afscheid hebt gegeven. Iedereen zal dan uwe wijsheid en uwe menschenkennis prijzen, en....’

Hier viel Blessing hem in de rede; ‘Laat er nu nog iemand zeggen, dat geleerden onpractische lui zijn! Zulk eene geschikte uitkomst zou ik nooit bedacht hebben. God weet, hoe ik u bewonder! - Mevrouw, die voorslag moet u bevallen!’

‘Voor mij zou het ongetwijfeld het gemakkelijkst zijn,’ antwoordde Mevrouw Mangrow, ‘maar zulk een gebruik te maken van uwe grootmoedigheid, die eindelijk op eene vernedering voor u beiden zou uitkomen....’

‘In wiens oogen?’ vroeg Kolbe. ‘Als een mensch niets doet, wat hem voor zichzelven vernedert, kan het hem vrij onverschillig zijn, hoe een ander over hem oordeelt. Al uwe kennissen zijn ons vreemd en daar zij ons nooit bij u zullen aantreffen, komen de praatjes over Blessing en mij er weinig op aan. Aarzel niet langer, Mevrouw, maar neem, met Juffrouw Albertine en Juffrouw Paula, onzen voorslag aan. Denk maar aan het lange gezicht van uwe beminnenswaardige schoonzuster, als haar boosaardig verzinsel eensklaps schijnbaar in waarheid verkeert. Dat alleen moet u doen besluiten, dunkt mij. Tante Mugge zal zelf niet weten, hoe zij het heft uit de handen heeft verloren. Overigens zal iedere dag voor zichzelf zorgen, totdat wij allen onze vrijheid terughebben.’

Mevrouw Mangrow stond nog besluiteloos. ‘Wat dunkt u, kinderen?’ vroeg zij.

‘Dat.... dat kunnen wij toch niet,’ zeide Paula, terwijl het bloed haar naar de wangen steeg.

Doch Albertine lachte: ‘De zaak heeft wel iets comieks,’ zeide zij.

Blessing was dat geheel met haar eens. ‘Het meest voor mij,’ zeide hij. ‘Zeker heeft mijn vader in Stettin mijne verloving reeds gelezen of ervan gehoord. Ik zie hem al voor mij staan: “Is die jongen des duivels, zonder mij te vragen?” En rrt, daar zit hij in den trein! Van mijn examen heb ik hem niets geschreven; ik wilde hem verrassen, als het goed afliep. Nu kan hij van avond al aanstonds den bowl betalen, waarop ik u plechtig uitnoodig, Kolbe.’

‘Aangenomen,’ zeide de geleerde.

‘En gesteld, wij nemen uw denkbeeld aan, Mijnheer Kolbe, wat zal dat gezelschap van onlangs dan van u denken?’

Kolbe antwoordde onmiddellijk: ‘Als iemand er mij over aanspreekt, dan zeg ik, dat ik toen reeds met de vriendschappelijke gezindheid van Mevrouw Mugge jegens u bekend was en dat ik op u gescholden heb, om haar voor den gek te houden.’

In dat oogenblik kwam het dienstmeisje binnen met twee bouquetten en een briefje in de handen. Een tuinmansjongen had het gebracht. De bedoeling was niet twijfelachtig.

‘Ziet eens, dames,’ schertste Blessing, ‘hoe de lui zich in uw geluk verheugen. Die bouquetten zien er magertjes uit; twee dubbeltjes het stuk!’

‘Van tante Mugge!’ zeide Mevrouw Mangrow glimlachende, nadat zij het briefje geopend had.

‘Och, lees eens voor, mama!’ vroegen de beide meisjes als uit één mond.

Mevrouw Mangrow las:

‘Zulk eene gelukkige gebeurtenis moet een einde maken aan alle tweespalt. Ik kom wel is waar zelve niet, maar kan evenwel niet nalaten, u schriftelijk mijne gelukwenschen toe te brengen, kindertjes! Als gij mij, zooals ik hoop, uwe verloofden wilt komen voorstellen, zijt gij ten allen tijde welkom bij

Uwe liefhebbende tante

FLORA MUGGE.’

Albertine nam het briefje van Mevrouw Mangrow aan en frommelde het ineen.

Mevrouw Mangrow schelde en zeide tot het binnentredende dienstmeisje: ‘Dina, die bloemen zijn voor u; zij rieken te sterk hier.’

‘Welnu, dames,’ vroeg Kolbe na het kleine intermezzo, ‘zullen wij tante Mugge met gelijke munt betalen?’

De meisjes stemden blozende toe en de heeren maakten hunne buiging.

‘Mogen wij morgen komen afspreken, wanneer wij te zamen naar tante Mugge zullen gaan?’ vroeg Kolbe.

‘Maar,’ zeide Albertine, ‘is dat wel noodig?’

‘De heeren zouden er altijd juist *geweest* zijn,’ merkte Paula aan.

‘Pardon,’ zeide Blessing. ‘Wij hebben niet het minste recht, om te verwachten, dat gij uw huis voor ons zult openstellen, Mevrouw Mangrow.’

‘Zoo was het niet gemeend,’ antwoordde Mevrouw Mangrow vergoelijkend. ‘Ik zal u morgenavond met zeer veel genoegen verwachten.’

De heeren namen afscheid en de eene gelukwensch volgde op den anderen. Niemand werd binnengelaten.

‘Onverdraaglijk!’ klaagde Paula.

‘Wel neen,’ zeide Albertine; ‘vandaag alleen maar geven wij belet, en het is al laat; het is nu bijna gedaan. Morgen gaan wij onze rol spelen; dat is met recht eene *liefhebberij*-comedie!’

‘Wat zou die deftige Kolbe een pleizier in die woordspeling hebben,’ zeide Paula, ‘maar, in ernst, welke goedhartige menschen zijn die twee!’

Als met een tooverslag waren droefheid en ergernis over het geval vergeten.

Dien avond namen de dames de courant reeds weder op; Mevrouw Mangrow keek naar de ‘fondsen’; Albertine las met groote voldoening de recensie van haar concert en Paula zat stil en genoegelijk, onder het lezen van familieadvertenties en binnenlandsche berichten, te glimlachen.

Er werd niet meer over de heeren gesproken dien avond; geene van de beide meisjes wilde beginnen, doch er werd zooveel te meer aan hen gedacht. Albertine peinsde over de flinke houding van Kolbe, en Paula dacht aan de goedaardige meewarigheid van Blessing.

Er werd niet piano gespeeld, evenmin gezongen.

Kolbe en Blessing genoten hun *bowl.* Hunne bovendien niet slaperige hoofden werden nog opgewekter door den geurigen wijn. Zij waren niet te schuw, om over hunne ontmoeting van dien morgen te spreken, en Blessing verklaarde op eens:

‘Ik ben verliefd!’

‘Op wie?’ vroeg Kolbe spottend, en verried noch door zijn toon, noch door zijne gelaatstrekken, dat het antwoord hem ver van onverschillig was.

‘Natuurlijk op Paula! Ik had hare traantjes wel weg willen kussen.’

‘Veel succes, ingenieur!’ zeide Kolbe vroolijk.

Eer de volgende dag nog half was verloopen, stond het bij Blessing vast, dat hij Paula hebben zou, en overdacht Kolbe, hoeveel heerlijker het leven zijn zou in het genot van een eigen huiselijken haard en eene vrouw... als Albertine. Haarzelve achtte hij boven zijn bereik. Hij had haar beleedigd in haar ideaal. Hoe gaarne zou hij heden spel en zang hebben gehoord; doch de piano zweeg, de zang scheen verstomd. Kolbe voelde nu grooter stoornis van de stilte, dan hij te voren van lage en hooge tonen had ondervonden.

Blessing was uitgegaan. Hij had Mevrouw Mangrow de straat zien oversteken met Paula, en hij kon de verzoeking niet weerstaan, haar te volgen. Weldra zag hij moeder en dochter van elkander scheiden.

Mevrouw Mangrow verdween in een van de prachtige magazijnen; Paula zette haar weg voort.

Blessing had nauwelijks eenige seconden noodig, om te weten, wat hem te doen stond; hij keerde een klein eind weegs terug, sloeg eene zijstraat in, liep met versnelden pas en kwam na verloop van eenige minuten Paula tegen.

Hij had nog iets gejaagds over zich ten gevolge van het snelle loopen. Paula stond hem blozend toe, haar te vergezellen, en eer zij nog een kwartier te zamen waren, had hij haar onstuimig, dringend gebeden, dat hunne verloving toch ernst en echt mocht zijn!

‘Ik hoop,’ zeide hij naïef, ‘dat gij zijt als ik. Ik heb altijd terstond geweten, wat ik in bijzondere omstandigheden wilde; en ik heb nog nooit berouw gehad, als ik mijn wil heb doorgezet. Gerust! Vertrouw mij, ik weet zeker, dat wij samen gelukkig zullen zijn.’

Paula dacht niet veel na over den zonderlingen vorm dier declaratie. Zij was nog jong en het was de eerste, welke zij hooren mocht. Doch ook zij scheen te weten, wat zij wilde.

Zij antwoordde half lachende, half bedeesd: ‘Ik kan toch zoo in eens geen antwoord geven.’

‘Maar gij wilt toch wel, niet waar?’ bad hij. ‘Ik heb er zoo vast op gerekend. Ik was zoo blij, toen ik u zag; ik verlangde zoo vreeselijk, het u te zeggen.’

Paula zeide niet, dat zij niet ‘wilde’. ‘Hier moet ik wezen,’ zeide zij en bleef staan voor een gesloten huis.

‘Tot van avond,’ klonk er vertrouwelijk bij.

‘Mag ik u hier komen halen?’ vroeg de voortvarende Blessing.

‘Wel neen!’ kreeg hij ten antwoord, op een toon van zoo hooge verbazing, dat Blessing haar wel weder had willen kussen, evenals gisteren. Zijne teleurstelling over de weigering werd opgelost in opgetogen bewondering van alles, wat hij ‘zoo lief’ in haar vond.

Hij bleef den ganschen dag uit en had het beter dan Dr. Kolbe, die voortdurend leed onder het zwijgen van de eens zoo veroordeelde piano.

‘Dat houd ik niet uit!’ zeide hij eindelijk; hij rees driftig op, en lang voordat het uur had geslagen, waarop hij bij Mevrouw Mangrow werd gewacht, klopte hij aan de deur van het salon, dat hij den ochtend te voren voor het eerst had betreden.

‘Neem mij niet kwalijk,’ zeide hij tot Albertine, die alleen in de kamer was, ‘dat ik u een oogenblik slechts kom storen...’

‘Dus komt hij van avond niet,’ ging het pijlsnel door haar brein.

‘Ik kon het niet langer uithouden, dat ik den geheelen dag uwe piano niet hoor. Het vervult mij met zelfverwijt en doet mij vreezen, dat gij sterker rancune tegen mij hebt behouden, dan ik gisteren bij ons afscheid vermoedde...’

‘O neen,’ antwoordde Albertine, ‘volstrekt niet. Ik... ik heb niet aan mijne piano gedacht vandaag.’

‘Dat is onnatuurlijk,’ beweerde Kolbe; ‘eene behoefte, die zoo onweerstaanbaar was, zich zoo aanhoudend liet gelden, kan niet zoo eensklaps, zonder eene bepaalde reden, verdwijnen. Ik bid u dringend, vat uwe oefeningen weder op! ik wil de schuld niet dragen, dat gij eene ontbering lijdt!’

‘Ik geef u de verzekering, Mijnheer Kolbe, dat wij niets ontbeerd hebben. Wij hebben allerlei oponthoud gehad en....’

‘Veel visites, om u geluk te wenschen?’

In plaats van op die vraag bevestigend te antwoorden, zeide Albertine: ‘Ik zal het gas aansteken.’

‘Om mijnentwil niet,’ protesteerde Kolbe weder, ‘ik ga reeds! Beloof mij enkel, dat gij u niet langer spenen zult van uw muzikaal genot! Als gij, bij voorbeeld nu, terwijl ik weder naar mijne kamer ga, een van uwe lievelingsliederen zongt, zou mij dat bepaald genoegen doen. Ik werk vandaag niet meer; ik ga stil zitten, steek ook geen licht aan, maar laat, evenals gij, slechts het tooverachtige maanlicht naarbinnen stroomen, dat u in dit oogenblik beschijnt; ik wou, dat het nog poëtischer wierd door uwe melodieën.’

‘Een zonderlinge wensch, dien ik niet zal bevredigen.’

‘De weigering komt mij toe,’ beaamde Kolbe. ‘Maar hoor nog dit eene aan. Ik zou mijzelven een pak slaag kunnen geven; ik vind mij den afschuwelijksten egoist, die met plompe vuist uw genoegen, uw geluk heb verstoord. Moet een ander, omdat ik strenge afzondering voor mijne wetenschappelijke onderzoekingen behoef, zich beperken in hetgeen hem hetzelfde genot verschaft, als mijne studiën mij geven? Ik had moeten zeggen: ieder, die in eene groote stad woont, moet zich leeren harden; hij moet bij het dolste geraas zijne gedachten leeren concentreeren. En wat dit huis betreft, er zal er bezwaarlijk in de fijnere wijken een te vinden zijn, waar geene muziek beoefend wordt. Juffrouw Mangrow, ik heb een groot onrecht gepleegd;’ hij zuchtte en bleef een oogenblik steken; ‘iemand, die alleen op de wereld staat, wordt allicht zelfzuchtig; hij bekommert zich alleen om zijn eigen persoon en zijn eigen welvaren. Gelukkig zij, die gemeenschappelijk met anderen leven.’ Hier zweeg hij en zag, hoe vriendelijk het maanlicht haar fijn gelaat bescheen.

‘Wilt gij het mij vergeven?’ hernam hij zacht.

Albertine antwoordde op denzelfden toon: ‘Ik hield u voor een benijdenswaardig mensch, die geheel genoeg had aan zijne wetenschap, in het bezit van eene geleerdheid, die hem boven velen, ja, boven de meeste menschen verheft.’

‘Was Faust gelukkig bij al zijn weten?’ zeide hij. ‘Ik zou niet gaarne de nietige, gemeene jacht op geld medemaken, waarnaar duizenden op aarde streven; maar toch, kennis is evenmin het toppunt van aardsche zaligheid; onze duurzame tevredenheid moet uit eene andere bron komen. Zal ik u zeggen uit welke? Uit die, waarmede eene vrouwenhand ons laaft. De man, wie hij ook wezen moge, draagt langen tijd, onbewust, het smachten daarnaar

in zich om, doch ééns komt er een oogenblik, waarin hare gesluierde beeltenis voor hem wordt onthuld. Menigeen onzer gaat geruimen tijd eene vrouw voorbij, alsof zij een standbeeld ware; dan komen er omstandigheden, die hem bevelen, te blijven staan; het marmer ontvangt leven voor hem; het brengt tooverachtige tonen voort, evenals de zuilen van Memnon bij het opgaan der zon. Dat zijn raadselen in de natuur, die door geen sterfelijk wezen kunnen worden begrepen.'

Het werd stil in het kleine salon, stil als in een heiligdom. De stralen der maan gleden lager langs den wand en baadden nog slechts de voeten van het meisje. Doch het oog van den jongen geleerde had zich aan de duisternis gewend; hij meende de beweging van lippen te zien, die eindelijk vragend fluisterden: 'En begrijp ik mijzelve? Wat trekt mij, tegen mijn wil, tot dien man, die gisteren voor het eerst op deze plek stond? Wat dwong mij, onophoudelijk aan hem te denken?'

'Is dat waar?' riep hij in blijde verrassing uit.

'Almachtige!' riep eene hooge stem achter hem. 'Wie is hier? Help!'

'Roep niet, mama!' bad eene andere stem. 'Het is Mijnheer Kolbe; ik herinner mij zijn geluid nog zeer goed.'

Mevrouw Mangrow en Paula waren uitgeweest en hadden elkander dicht bij huis ontmoet.

Doch nu wond Mevrouw Mangrow zich nog sterker op.

'Gij! Albertine! In het donker!'

'Wacht,' zeide Paula bedarend, 'in de voorkamer staat immers het doosje met lucifers?'

'Mevrouw,' smeekte Kolbe, 'wees niet boos; wij hebben geen van beiden schuld....'

'Het is ongehoord!' riep Mevrouw Mangrow ertusschen. - 'Waarom zegt gij niets, Albertine?'

Doch Kolbe voorkwam haar antwoord:

'Ik wil dit schemeruurtje met tien jaren levens betalen,' zeide hij.

Nu kwam er een knalletje; de lucifer brandde in Paula's hand; 'poef' zeide de gaspit in de hanglamp, en het salon was helder verlicht.

Albertine stond met de handen over hare borst gekruist, doch niet als eene ootmoedige zondares, maar met zulk een verheerlijkt gezicht, dat hare moeder haar getroffen aankeek en geen verwijt meer kon uitbrengen. Ook liet Kolbe er haar den tijd niet toe.

'Mevrouw,' zeide hij, 'of gij aan wonderen gelooft of niet, ik verzoek als man van eer, die ik tot nog toe geweest ben en denk te blijven, om de hand van uwe dochter. De bloem der liefde is in ons ontloken; gij zult alles hooren; wij vragen niet om uwe vergeving, maar uw zegen verlangen wij.'

'Niet mogelijk!' zeide Paula en sloeg hare handen in elkaar. 'Nu, spreek gij eerst; dan heb ik óók iets te zeggen!'

En dat had zij, zoodat de ingenieur, toen zij uitgesproken had, naar beneden moest komen theedrinken. Doch het dienstmeisje kwam onverrichter zake terug; hij was niet te huis.

'Ik zal hem wel halen,' beloofde Kolbe, 'hij zit vast in zijne kroeg.' Dat zeggende, snelde de Doctor de deur uit.

'In de kroeg!' herhaalde Mevrouw Mangrow onder een afkeurend hoofdschudden; 'dat bevalt mij niet bijzonder.'

‘O mama,’ zeide Paula, ijverig verdedigend, ‘weet gij wel, hoe vol geestdrift papa van zijne “studentenkroeg” kon vertellen? Kroeg is voor studenten een heel goed woord; het klinkt hun zelfs poëtisch. Ofschoon,’ voegde zij er op geheel anderen toon bij: ‘mijn man zou ik altijd verzoeken, het kroegleven te laten varen.’

‘Mijn kind,’ antwoordde Mevrouw Mangrow, ‘als gij wijs wilt zijn, schrijft gij uw man nooit voor, wat hij te doen en te laten hebbe, maar went hem dingen, die u in hem mishagen, langs omwegen af. Hoe minder hij uw doel bemerkt, hoe zekerder gij het bereikt. Nu en dan eene kleine list moet iedere vrouw gebruiken. Dat wapen is geoorloofd, en een voorzichtig gebruik ervan doet geen afbreuk aan de liefde.’

De grijze predikster ontdeed zich van hare winteromhulselen; weldra gonsde de theeketel boven de spiritusvlam en werd er aan de voordeur gebeld, of de stormklok luidde.

‘Dat is Blessing,’ juichte Paula.

Zij vergiste zich niet. Kolbe en hij kwamen arm in arm de kamer binnen.

Den volgenden morgen ontving papa Blessing in Stettin een telegram, dat hem aanleiding gaf, om te antwoorden:

‘Kranige jongen, morgenmiddag ben ik bij u! Verder mondeling. Duizend groeten aan allen!

Uw gelukkige vader.’

Blessing ging met de *dépèche* naar beneden.

‘Zie eens, mamaatje, zóó gierig is hij, ondanks zijne blijdschap; precies afgepast, twintig woorden, met mijn adres, om geen dubbel geld te betalen.’

Mevrouw Mangrow wist wel, hoe de scherts bedoeld was, en klopte haar aanstaanden schoonzoon op den schouder. ‘Papa zal misschien bedacht hebben, hoeveel hem eergisteren de bowl heeft gekost.’

‘Goeden morgen, Rudolf,’ en Paula kwam binnenhuppelen, omhelsde hem en knorde meteen: ‘Druk mijne japon niet in elkaar, Beer.’

‘Al zoo fraai uitgedost, Muis?’ vroeg hij verbaasd.

‘Ik kan den tijd niet afwachten!’ antwoordde zij, in hare handen klappende. ‘Albertine is ook aanstonds gereed. Haast u, haast u!’

‘Kalmte, kalmte,’ antwoordde hij. ‘Kolbe zit nog in zijne *huisjas*!’

‘Dat is sterk!’

‘Eer gij uwe handschoenen aanhebt, zijn wij beiden van top tot teen klaar.’

Een kus bevestigde de profetie en Blessing sprong de kamer uit.

Een kwartier later reed een elegant rijtuig met de beide verloofde paren heen. Mevrouw Mangrow stond aan het venster en keek hen na.

Bijna even vlug als de beenen der paarden waren tegelijkertijd de armen van Mevrouw Mugge in beweging. De lieve tante, zooals Blessing haar genoemd had, had bezoek van dezelfde dame, op wier avondpartij Kolbe zijne snoodheden over muzikale huisgenooten had uitgebracht.

‘Lieve mensch, er is geen woord waar van die verloving der beide meisjes. Ik weet het uit eene zeer goede bron!’

‘Gij vergist u, gij en uwe bron, lieve Mevrouw Mugge; want de vrouw van Professor Jansen heeft het uit den eigen mond van Mevrouw Mangrow...’

‘Dan heeft mijne schoonzuster ronduit gelogen!’

‘Hoe kan men dat denken? Zij zou zich immers vreeselijk compromitteeren.’

‘Zij heeft het gelogen; daar blijf ik bij. Gij zult het beleven! Kunt gij vooronderstellen, dat Mijnheer Kolbe, nadat hij zich zoo bij u had uitgelaten....’

‘Pardon, Mevrouw Mugge, is dat niet Mijnheer Kolbe?’

‘Waar?’

Mevrouw Mugge woonde beneden. Hare vriendin stond van den fauteuil op en wees naar de straat. ‘Die daar met witte das en zwarte jas uit het rijtuig stapt? Ja wel, hij is het. En wie is die andere jonge man?’

‘Dat weet ik niet. Hemel, Albertine! En Paula! Wel, wat is dat?’

De beide dames keken elkander aan met lange gezichten.

‘Het moet toch waar zijn, Mevrouw Mugge!’

‘Ik kan het niet begrijpen!’

‘Hoort gij? Er wordt gebeld. De visite geldt u. Als gij het goedvindt, blijf ik.’

Mevrouw Mugge gaf geen antwoord; het geluid bleef in hare keel steken. Zij kon niets anders dan flauw knikken, toen hare nichtjes zich inderdaad lieten aandienen.

De jongelieden kwamen met stralende gezichten binnen. Albertine deed het woord:

‘Tante Flora, gij zijt, ondanks de verwijdering tusschen u en mama, zoo vriendelijk geweest, ons geluk te wenschen....’

‘En zulke prachtige bouquetten te zenden,’ vulde Blessing aan.

‘Gij hebt gewenscht, dat wij u onze opwachting zouden maken. Mijn aanstaande kent gij; Paula heeft dus nog maar den haren, den ingenieur Blessing, voor te stellen.’

‘Die dit uur,’ viel Blessing in, ‘onder de aangenaamste zijns levens telt; want zonder u, geëerde Mevrouw, zou ik mijne kleine lievelinge nooit gekregen hebben.’

‘Hoe?’ vroeg de vriendin van Mevrouw Mugge gerekt.

‘Ja, Mevrouw,’ zeide Kolbe en boog, ‘de zaak is zeer merkwaardig. Die avond bij u heeft mijn geluk en dat van Blessing gegrondvest. Mevrouw Mugge verried niet, dat zij de tante der door mij gehekelde zusters was, maar dacht: “Wacht, lastertong, ik zal u eens laten zien, wat er in mijne nichtjes zit; leer haar maar eerst kennen.” En daar zij geen ander middel wist, om ons bij de dames Mangrow in te voeren, proclameerde zij, dat wij met die dames verloofd waren, zoodat wij natuurlijk eene beraadslaging met Mevrouw Mangrow moesten houden. De berekening van de goede Mevrouw Mugge blijkt zeer schrander bedacht te zijn, want die gewenschte uitslag doet zich hier voor.’

‘Ik dank u voor de opheldering,’ zeide de vriendin van Mevrouw Mugge en ging, zonder een woord meer te spreken, heen. Mevrouw Mugge beefde aan al hare leden en scheen met stomheid geslagen.

Blessing kwam een stap nader en hief zijn wijsvinger op: ‘Wat zegt gij nu? sprak de haan tot den wurm. Wij zullen u intusschen niet opeten, zooals dat gesnavelde dier; wij willen u integendeel alles kwijtschelden en u toewenschen, dat al uwe goede werken zoo door den uitslag bekroond zullen worden; dan staat er zeker na uw, zooals wij hopen, nog lang niet invallenden dood een eerestoel voor u in den hemel gereed.’

Nu vond Mevrouw Mugge hare spraak weder en in hare traanbuizen ontstond eene overstrooming.

‘Kinderen, vergeeft het mij toch!’ smeekte zij en strekte hare handen, als om hulp zoekende, uit.

‘Tante!’ riep Paula, door ontferming bewogen, en trok haar naar zich toe. De berouwvolle zondares begon nu nog heviger te snikken en haar hoofd zonk op den schouder van het jonge meisje.

‘Nu, nu, nu!’ zeide Blessing bedarend. ‘Los u niet in uwzelf op, en wat ik u bidden mag, denk aan Paula's zijden japonnetje. Dat zilte nat maakt vlekken, en wij moeten nog verder.’

‘Neen,’ zeide tante Mugge, zich herstellende, ‘ik laat u niet gaan. Gij blijft bij mij. Ik moet goed maken, wat ik misdaan heb. Hoe hebt gij het ontdekt?’

‘Wij dachten terstond aan u,’ antwoordde Albertine glimlachende, ‘en toen Ernst’ - hier wees zij op Kolbe - ‘van die avondpartij vertelde, waren wij overtuigd.....’

‘Dat niemand zoo slecht kon zijn als ik,’ klaagde de schuldige zich aan. ‘Maar gij zult mij weer leeren liefhebben en uwe moeder ook. Nu blijft gij bij mij dejeuneeren, kindertjes; dat moogt gij niet weigeren!’

Blessing legde zijne handen op zijne heupen en riep: ‘Te duizend! Daar ontwikkelt zich ten laatste nog eene allerliefste oude vrouw!’

Tante Mugge voer nog even met haar zakdoek over hare oogen.

‘Ik heb ook nog heerlijken Hongaarschen wijn in de provisiekamer. Dien zal ik halen.’

Meteen huppelde zij weg.

‘Wie zou hier zoeten wijn gewacht hebben!’ zeide Blessing. ‘Zij zal ons toch niet vergeven?’

‘Hare bekeering is oprecht,’ zeide Albertine lachende. ‘Wat zal mama blijde wezen met dezen afloop, Ernst!’

‘Ik zou hier een pessimist willen hebben, liefje; dan kon hij zien, dat eene menschenziel zich aangenamer gevoelt in het goede dan in het booze. Een oogenblik van schaamte is dikwijls genoeg, om haar uit een diepen val op te heffen.’

Tante Mugge kwam terug: ‘De wijn komt aanstonds; ik laat maar wat kaviaar openmaken. Kinderen, wat ben ik gelukkig, dat ik u bij mij zie en dat alles zoo is uitgekomen! Belooft mij maar, dat gij mij voortaan zult liefhebben.’ Dat laatste kwam er een weinig verlegen uit.

‘Ja,’ beloofde Blessing in aller naam. ‘Maar dan moet gij mij ook iets beloven, tantetje.’

‘Wat dan?’

‘Dat moet ik u in het oor fluisteren.’ Hij boog voorover en zeide: ‘Gij moet mijn eersten zoon onder den doop houden.’

‘Met genoegen,’ riep zij overluid, ‘als hij er maar eerst is!’

‘Wie?’ wilde Paula nieuwsgierig weten.

Hij vatte haar bij de kin en zeide: ‘Dat moet gij maar afwachten.’

Godgeleerdheid. - wijsbegeerte. - onderwijs.

Een vijfhonderdjarige gedenkdag.

Op den 31sten December zal het vijf eeuwen geleden zijn, dat de groote Engelsche hervormer John Wiclif te Lutterworth ontsliep.

In Engeland zal deze dag feestelijk herdacht worden en wij willen hopen, dat de Protestanten op het vasteland hem niet onopgemerkt zullen laten voorbijgaan. Waarschijnlijk zullen de getrouwe volgelingen van Rome weder door nieuwe ontdekkingen trachten te bewijzen, dat deze ontrouwe zoon der kerk allerminst aanspraak kan maken op de hulde, die aan zijne nagedachtenis zal gewijd worden. Niet minder dan Luther is Wiclif voor hen een steen des aanstoots.

In de bibliotheken van Engeland, te Praag, Weenen, Stockholm en elders liggen nog eene groote menigte onuitgegeven handschriften van Wiclif's werken. De ‘Wiclif Society’ gaf onlangs twee deelen in het licht en hoopt met dezen arbeid voort te gaan(*). Zoo mogen wij verwachten, dat Engeland nog ter elfder ure het bewijs zal geven, dat het in waardeering van een zijner grootste zonen niet langer bij andere landen wenscht achter te staan(†).

De tijd is nog niet gekomen, dat eene biographie van Wiclif kan gegeven worden. Slechts omtrent de laatste twintig jaren van zijn

(*) *John Wyclif's Polemical works in latin.*

(†) De eerste biograaf van W., John Lewis, gaf in 1720 *The Life and sufferings of* John Wiclif. In 1829 verscheen van Robert Vaughan *The Life and opinions of John de Wicliffe*, *illustrated principally from his unpublished Manuscripts.* Onlangs schreef Samuel Green *Wicliffe Anecdotes*, A.R. Pennington *John Wiclif*, *his Life*, *Times and Teaching*, terwijl eene lijst der HSS. van W's werken door M. Thompson werd uitgegeven.
In 1837 verdedigde S.A.J. de Ruever Groneman zijn *Diatribe in Jo. Wicliffe vitam*, *ingenium*, *scripta* aan de Hoogeschool te Utrecht. Van de Duitsche schrijvers noemen wij slechts: Lewald *Die theologische Doctrin Johann Wicliffe's nach den Quellen dargestellt und kritisch beleuchtet* (1847), Leehler *Wiclif und die Lollarden* (1853), Loserth *Hus und Wiclif*, waarvan eene Engelsche vertaling verscheen. Rudolf Buddensieg, Lic. Theol. te Leipzig, gaf onlangs *John Wiclif*, *Patriot and Reformer*, eene Quincentenary edition.
Van het voortreffelijk werk van den Zwitser Friedrich Böhringer *Johannes von Wykliffe* verscheen in 1878 de tweede editie.

leven zijn wij eenigszins nauwkeurig ingelicht. Het jaar en de plaats zijner geboorte zijn onbekend(*). Hij studeerde te Oxford en bleef aan de Hoogeschool verbonden, nadat hij haar reeds lang als student verlaten had. In 1361 werd hij Magister van Balliol College. Nadat hij tot Doctor in de theologie bevorderd was(†), hield hij te Oxford theologische lessen. Te Fylingham en te Ludgershall was hij als pastoor werkzaam. Gedurende de laatste jaren zijns levens bekleedde hij het Rectoraat te Lutterworth.

Meermalen, het eerst waarschijnlijk in 1366, trad Wiclif in het openbaar op(§). Urbanus V, die te Avignon zijn zetel hield, had een brief geschreven aan Eduard III, waarin hij hem herinnerde aan de schatting, die Engeland aan den Paus verschuldigd was(**). Wanneer de Koning weigerde, de achterstallige gelden te voldoen, dan zou hij ter verantwoording geroepen worden. De leden van het Parlement, aan wie de beslissing was opgedragen, oordeelden eenstemmig, dat een vorst het recht niet had, om het rijk onder de heerschappij van den Paus te stellen, daar hij door zulk eene daad zijn eed zou schenden. In een anoniem geschrift trad een monnik als verdediger van den Paus op en daagde Wiclif uit, hem te weerleggen. Deze kiest partij voor den Koning, die volgens hem niet verplicht is, aan den Paus schatting te betalen(††). Hij voert zeven leden van het Parlement sprekende in(§§). Volgens den een moet de Paus meer dan iemand een navolger van Christus zijn en daarom geene wereldlijke heerschappij bezitten, evenmin als hij, wiens stedehouder hij zich noemde. Een ander oordeelde, dat Engeland in geestelijke en wereldlijke zaken aan den Paus niets te danken had en hem derhalve geene belasting schuldig was. Naar het gevoelen van een derde is Christus de eenige Opperheer in de wereld, maar niet de Paus, een zondig mensch, aan wien Engeland zich niet behoeft te onderwerpen. Niemand zal volgens Wiclif het bewijs kunnen leveren, dat deze en dergelijke pauselijke aanmatigingen redelijk en rechtvaardig zijn.

De voornaamste kerkelijke betrekkingen in Engeland waren in handen van mannen, die nooit een voet op Engelschen bodem gezet hadden

(*) Omstreeks 1330 werd hij in het graafschap Yorkshire geboren. Zijn naam wordt op 20 verschillende wijzen geschreven: Wycklif, Wykliffe, Wyklif, Wycklef, Wyclif, Wiclif, enz.

(†) Volgens sommigen in 1363, volgens anderen in 1372.

(§) De echtheid van het in 1356 verschenen boekje *Over de laatste periode der kerk*, dat onder de geschriften van W. voorkomt, wordt door de meeste nieuwere schrijvers ontkend. Ook is het onwaarschijnlijk, dat hij reeds in 1360 tegen de bedelmonniken zou zijn opgetreden (Vgl. Böhringer, t.a.p., p. 11 verv.).

(**) Sinds 1313, toen Engeland onder Jan zonder land een leen van Innocentius III geworden was.

(††) W. noemt zich ‘peculiaris regis clericus’. De beteekenis van dezen titel is niet duidelijk. Sommige schrijvers denken aan een hofprediker, anderen aan een geestelijke der kerk van Engeland, in onderscheiding van hen, die in den dienst van den Paus stonden.

(§§) Het is moeilijk uit te maken, of deze reden geheel gefingeerd of werkelijk in het Parlement gehouden, maar door W. omgewerkt zijn.

en ongeschikte personen tot hunne plaatsvervangers benoemden. Reeds lang hadden velen zich geërgerd, dat aanzienlijke sommen uit Engeland in de pauselijke schatkist vloeiden. In 1374 zond de Koning naar Brugge(*) een gezantschap, waartoe ook Wiclif behoorde, om met de legaten van Gregorius XI over allerlei misbruiken te onderhandelen, waardoor de schatkist van Engeland benadeeld werd. De samenkomst duurde twee jaar, natuurlijk niet zonder lange tusschenpoozen. Het resultaat was, dat de Paus beloofde, *thans* van zijne *rechten* geen gebruik te zullen maken.

Wiclif nam een hoogst ongunstigen iudruk van zijn verblijf te Brugge mede. Hij had de hooge geestelijken als huichelaars en hebzuchtigen leeren kennen. In het openbaar trad hij voor Engeland's onafhankelijkheid van den pauselijken stoel op. Volgens hem had de Paus geene macht, om te binden en te ontbinden. Hij werd ‘om zijne kettersche meeningen’ door den Aartsbisschop van Canterbury en den Bisschop van Londen ter verantwoording geroepen. Door den Hertog van Lancaster en Lord Percy vergezeld, verscheen Wiclif in St. Paul's Church (19 Februari 1377), die reeds door eene overgroote menigte bezet was. De rechters hadden op de veroordeeling van den ketter gehoopt, maar moesten zich met eenige vermaningen vergenoegen(†).

Nadat te Rome de noodige inlichtingen waren ontvangen, zond de Paus eene lijst van Wiclif's ketterijen(§) naar Engeland, vergezeld van brieven aan de Hoogeschool te Oxford, die niet langer zulk een leeraar mocht dulden; aan de hooge geestelijkheid, die bevolen werd, hem gevangen te zetten; aan den Koning, die zich aan de zijde der bisschoppen moest scharen. Maar deze was juist gestorven(**), terwijl de eerste van het pauselijk schrijven geene notitie nam.

(*) De zending in het vorige jaar naar Avignon was geheel mislukt. Om licht te vermoeden redenen wilde de Paus het tweede gezantschap liever te Brugge ontvangen, waar tegelijkertijd de onderhandelingen tusschen de gezanten van Frankrijk en Engeland plaats hadden.

(†) Van de tumulten, die in de kerk plaats hadden, geeft Buddensieg (t.a.p. p., 35 verv.) een verslag, waaraan wij enkele bijzonderheden ontleenen. Toen Lord Percy zich met geweld een weg door de menigte gebaand had, duwde de Bisschop hem toe: ‘Indien ik geweten had, hoe aanmatigend gij hier in de kerk zoudt verschijnen, dan zou ik u den toegang verboden hebben.’ Toen de Lord Wiclif beval, plaats te nemen, omdat hij zoovele vragen moest beantwoorden en dus rust behoefde, eischte de Bisschop, dat hij zou blijven staan, daar een beklaagde toch moeilijk een zetel kon innemen. De Hertog van Lancaster verweet hem zijn hoogmoed en zijne aanmatiging. ‘Ik hoop’, voegde hij erbij, ‘niet slechts uw trots, maar dien der gansche geestelijkheid in Engeland te fnuiken. Ik zou niets liever wenschen, dan u bij de haren uit de kerk te sleepen.’ Bij het hooren der laatste woorden toonde het volk zijne verontwaardiging, dat een Bisschop op zulk eene wijze behandeld werd. Te midden dezer onverkwikkelijke tooneelen bestond er natuurlijk voor W. geene gelegenheid, om zich te verantwoorden.

(§) Daartoe behooren o.a. de volgende: ‘Wij gelooven, dat de paus dan alleen bindt of ontbindt, wanneer hij met de wet van Christus in overeenstemming is.’ ‘Eene vervloeking of excommunicatie heeft slechts waarde, als zij tegen een overtreder van Christus' wet gericht is.’ ‘Elk geestelijke, zelfs de Paus, kan op wettige wijze door leeken terechtgewezen en aangeklaagd worden.’ (Vgl. over de 19 ketterijen, waarvan W. beschuldigd werd, Böhringer, t.a.p., p. 54 verv.).

(**) Op 21 Juni 1377. Zijn kleinzoon Richard II, die hem opvolgde, was slechts 11 jaar oud en kwam onder voogdij zijner moeder.

In Lamberth's kapel te Londen, waar Wiclif ontboden was (April 1378), waren vele belangstellenden tegenwoordig, die niet onduidelijk hunne ingenomenheid met den ketter te kennen gaven. De verdediging van Wiclif was uiterst voorzichtig(*). Mochten zijne gevoelens blijken met het geloof in strijd te zijn, dan was hij bereid, ze te herroepen. Nadat de Regentes bevolen had, dat het onderzoek gestaakt zou worden, werd Wiclif heengezonden met het uitdrukkelijk bevel, om voortaan niet meer zulke gevaarlijke stellingen op den kansel of den katheder te verkondigen. Weldra zou het blijken, dat dit bevel tot doove ooren gericht was.

In 1378 werd de eenheid der kerk verbroken. Urbanus VI te Rome en Clemens VII te Avignon, beiden onfeilbaar, vervloekten elkander en deden de een den ander in den ban. Het pauselijk schisma maakte grooten indruk op Wiclif. Had hij tot nu toe voornamelijk de misbruiken der kerk bestreden, thans werd het hem duidelijk, dat de kerk gansch en al bedorven was, dat zij tot hare oorspronkelijke gedaante moest terugkeeren. Hij meende, dat er reden bestond, om zich over de scheiding te verblijden. ‘Het hoofd van den Antichrist is thans gespleten en het eene deel staat vijandig tegenover het andere. God wil den paus niet langer in de kerk dulden, die eerst zal bloeien, wanneer zij van hem verlost is. Nu kunnen de geloovigen weder de evangelische waarheden verkondigen, die zij zoo lang geaarzeld hebben te prediken.’ De hervormer verhief zijne stem tegen het weelderig leven in ‘Kaïn's kasteelen’, tegen de vereering der heiligen en reliquieën. De leer der bovenverdienstelijke werken en der aflaten was in zijn oog godslastering. Christus is de eenige Middelaar.

Ten gevolge van inspannenden arbeid werd Wiclif door eene zware ziekte aangetast. Zijn laatste uur scheen te naderen. Reeds juichten zijne vijanden. Bedelmonniken bezochten hem en gaven smeekend den wensch te kennen, dat hij althans vóór zijn dood zijne dwalingen zou herroepen. Het fiere antwoord van den kranke luidde: ‘Ik zal niet sterven, maar leven en de slechte daden der monniken verkondigen.’ Hij heeft woord gehouden en na zijn herstel nog meer verricht.

Sinds het begin der 13de eeuw was het dogma der transsubstantiatie door de kerk aangenomen. Zoo ergens, dan moest de geloovige onder het bijwonen der Mis, die thans het middelpunt van den eeredienst geworden was, tot het besef komen, dat hij slechts door bemiddeling van den priester zijn eeuwig heil deelachtig kan worden. Dit leerstuk was volgens Wiclif met de ervaring, de rede en de H.S. in strijd. Wie de transsubstantiatie beleed, moest bereid zijn, zelfs het alleronredelijkste aan te nemen. In 1381 gaf hij 12 stellingen in het licht,

(*) ‘Die Art, wie W. in dieser Krisis seine Sache vor seinen geistlichen Richtern und vor dem weitern Publikum verfocht, ist nicht so beschaffen, dass wir an ihr durchweg eine reine Freude haben könnten. Sie hat doch immer zu viel von weltkluger Advokatenart.’ (Böhringer, t.a.p., p. 81.)

die hij te Oxford zou verdedigen. Brood en wijn blijven volgens hem onveranderd. De woorden der Avondmaalsinstelling moeten in figuurlijken zin opgevat worden, al beweren pausen en kardinalen het tegendeel. Wie zegt, dat brood en wijn in het lichaam en bloed van Christus veranderen, lastert God. 'Zal het schepsel zijn Schepper formeeren? Mag een priester, die een mensch uit de aarde is, zeggen, dat hij den Schepper formeert?'(*)

Zulk eene taal was zelfs in het oog zijner oude vrienden, o.a. van den Hertog van Lancaster, te stout. Maar al verlieten zij hem, Wiclif's vertrouwen bleef ongeschokt, dat eens de waarheid zou zegepralen. De kanselier der Hoogeschool bedreigde ieder, die zulke stellingen verkondigde, welke met de kerkleer in lijnrechten strijd waren, met ontzetting uit zijn ambt, ja, met den grooten ban. Aan niemand was het geoorloofd, de lessen bij te wonen van een man, die dergelijke ketterijen in het openbaar predikte.

Op hetzelfde oogenblik, dat Wiclif bezig was, met zijne studenten het Avondmaal te behandelen, trad de pedel de gehoorzaal binnen en las het vonnis voor. Na eene korte aarzeling antwoordde hij: 'Geen bedreiging van een kanselier zal mij van dwaling overtuigen.' Zijne academische lessen waren nu voorgoed gesloten.

Van den boerenopstand onder Wat Tyler werd door zijne tegenstanders de schuld aan Wiclif gegeven. Hij had immers de gevaarlijke leer gepredikt, dat het recht van een kerkelijk of wereldlijk ambt afhangt van den persoon, die het bekleedt(†).

Op het zoogenoemde aardbevingsconcilie, in 1382(§) te Londen gehouden, werden 24 stellingen uit Wiclif's geschriften als ketterijen of als dwaalleeren veroordeeld(**). Wie ze aannam, predikte, verdedigde of aanhoorde, zou met den grooten ban gestraft worden.

Gedurende de laatste beide jaren zijns levens, die hij in de pastorie te Lutterworth doorbracht, bleef hij nog onvermoeid werkzaam. Hier werd de laatste hand gelegd aan zijne voornaamste werken, de Bijbelvertaling

(*) Volgens W.'s eigen opvatting is het brood, al blijft het brood, toch ook het lichaam van Christus. Maar wij ontvangen het lichaam niet *lichamelijk*, doch *geestelijk*, niet door de rede, maar door het geloof. Christus, hoewel overal, is in het sacrament *sacramenteel* tegenwoordig, niet plaatselijk, daar zijn lichaam in den hemel is. Ter verdediging van zijn gevoelen beroept bij zich op de incarnatie, waaruit blijkt, dat twee verschillende naturen vereenigd kunnen zijn.

(†) Böhringer (t.a.p., p. 96) wijst op de volgende oorzaken van den opstand: de toenemende onderdrukking der boeren, de vrijmaking van den burgerstand, de opstanden in Vlaanderen, Frankrijk en elders. W. had de heeren aan hunne plichten jegens de boeren herinnerd en daardoor een opstand willen voorkomen, dien hij in de toekomst vreesde.

(§) De naam is waarschijnlijk van W. afkomstig. Ternauwernood was de vergadering geopend, of de gansche stad werd door eene aardbeving in rep en roer gebracht. Toen de leden wilden opstaan, stelde de Aartsbisschop hen gerust door de verklaring, dat dit natuurverschijnsel een voorteeken was van de reiniging der kerk van alle ketterijen.

(**) Hiertoe behooren o.a. de volgende: 'Uit het evangelie blijkt niet, dat Christus de Mis ingesteld heeft.' 'Het is met de H.S. in strijd, dat geestelijken wereldlijke bezittingen hebben.'

en den *Trialogus*, waarop wij straks terugkomen. Talrijke populaire traktaatjes werden geschreven en twee belijdenissen opgesteld, eene voor de geestelijkheid en eene andere voor het volk. Nog kreeg hij eene sommatie uit Rome, om voor den Paus te verschijnen, waarop hij antwoordde, dat hij door ziekte verhinderd was, de reis te ondernemen. In zijn brief vermaant hij den Paus, om niet naar wereldsche grootheid te streven, daar Christus zelf geene plaats had, om het hoofd neder te leggen. De volgende woorden zullen wel niet ernstig gemeend zijn: 'Gaarne zou ik voor den Paus mijn geloof willen belijden, daar ik verzekerd ben, dat hij met blijdschap dat geloof zal aannemen, wanneer het door God ingegeven is.'

Twee dagen vóór zijn dood werd hij in de kerk door eene beroerte getroffen en stierf op Oudejaarsavond 1384, 'na een vuur ontstoken te hebben, dat nimmer zou worden uitgedoofd'.

Onder de geleerde theologen van zijn tijd komt aan Wiclif de voornaamste plaats toe. De meeste lezers van dit Tijdschrift zullen waarschijnlijk niet verwachten en ook niet begeeren, dat hun een nauwkeurig overzicht zijner theologie zal gegeven worden. Zijne bewijsvoeringen voor de Triniteit en de vleeschwording des Woords herinneren aan de scholastieke methode der Middeleeuwen. Hij was een streng determinist. 'De goddelijke Almacht is geheel vrij en toch geschiedt alles, wat zij doet, met volstrekte noodzakelijkheid. De Vader brengt den Zoon voort, wel geheel vrij, maar toch noodwendig.' Het is volgens hem gedetermineerd, dat Conciliën gehouden en dat daarop andersdenkenden verdoemd worden, waaruit hij dezen troost put, dat de werkers der gerechtigheid door God beloond en de vijanden der waarheid gestraft zullen worden. Evenals Augustinus, dien hij onder de kerkvaders het hoogst stelt, is hij een voorstander der predestinatie, al ontkent hij niet, dat hij daaromtrent meer licht zou wenschen te ontvangen. 'De genade der voorbeschikten kan niet verloren gaan; hun heil is volstrekt zeker. Sommigen zijn tot heerlijkheid, anderen na een ellendig leven tot eeuwige straf verordineerd.'

Zijn voornaamste theologische werk is de reeds genoemde *Trialogus*, waarin beurtelings de *Alithia* (de waarheid), de *Pseudis* (de leugen) en de *Phronesis* (de bezonnenheid) als sprekers optreden(*). In vier boeken worden hier verschillende theologische onderwerpen en de dwalingen der kerk behandeld(†).

(*) Over den door hem gekozen vorm zegt de schrijver: 'Vidimus quod posset multis utilis esse quidam Trialogus, ubi primo Alithia tamquam solidus theologus loqueretur; secundo infidelis captiosus tamquam Pseudis objiceret; et tertio subtilis theologus et maturus, tamquam *Phronesis*, disceret veritatem.' Zijne tegenstanders vervullen natuurlijk de tweede, hijzelf de derde rol. Of met den 'solidus theologus' een bepaald persoon bedoeld wordt, is moeilijk te beslissen.

(†) In 1525 werd de *Trialogus* te Bazel voor de eerste maal gedrukt. Waarschijnlijk heeft Erasmus, die toen aldaar zijn verblijf hield, het werk gekend.

Reeds leerden wij enkele hervormingen kennen, die Wiclif voor de kerk wenschelijk achtte. Maar wij moeten thans met den kerkhervormer nauwkeuriger kennis maken. Hij maakt een onderscheid tusschen de zichtbare en de onzichtbare kerk. Van het verval der kerk draagt zoowel de staat als de geestelijkheid de schuld. De eerste liet zich door blindheid en lichtgeloovigheid zijne macht ontnemen, terwijl de laatste steeds tegen elke hervorming hardnekkig zich bleef verzetten. De paus, die de plaatsvervanger van Christus heet, is de plaatsvervanger van Satan, de vervloektste van alle geldafpersers, een Simon Magus, die door zijne wetten en bullen de wet Gods vervalscht. Hij heet de onfeilbare en hoe dikwijls heeft hij gedwaald! Niemand behoeft naar hem te hooren. De hiërarchie is met het evangelie in strijd. De geloovigen, die zich aan de rede en de Schrift houden, moeten de fabelen verwerpen, die hun door de geestelijkheid wijsgemaakt worden.

Allen worden opgeroepen, om tot de hervorming der kerk mede te werken. Zal deze tot stand komen, dan moet Christus ‘als het eenig hoofd van zijn lichaam en van elk lid des lichaams’, de Schrift als de eenige autoriteit erkend worden. Aan de kerkvaders, al hebben sommigen groote verdiensten, mag geen onvoorwaardelijk gezag toegekend worden. Als ideaal staat den hervormer de apostolische kerk voor den geest.

Wij kennen zijn gevoelen over het Avondmaal. Hij neemt de zeven door de kerk vastgestelde sacramenten niet aan. Zoo verwerpt hij het laatste oliesel en kan aan de priesterwijding het *character indelebilis* niet toekennen. Niet op de *wijding,* maar op de *werken* der priesters komt het volgens hem aan. Hij zou niet gaarne beweren, dat ongedoopte kinderen niet zalig kunnen worden. In plaats van de biecht stelt hij de belijdenis van zonde voor God en de gemeente, de boete des harten, de droefheid naar God, die tot den dood moet voortduren.

Krachtig verzet hij zich tegen de absolutie van den priester, welke macht alleen aan God toekomt. Hoe zal de priester kunnen oordeelen over iemands boetvaardigheid, welke de eenige voorwaarde is tot vergeving van zonden(*)?

Bij den eeredienst moet de prediking van het evangelie, waardoor de wereld overwonnen is, de allereerste plaats innemen(†). Alle pro-

(*) W.'s opvatting van het huwelijk is niet zeer verheven. Hij beschouwt het als een sacrament, omdat het volgens de Schrift eene goddelijke instelling is. Zijn doel is: de voortplanting van het menschelijk geslacht op wettige wijze, waardoor ‘mannen en vrouwen voor hoererij bewaard worden’. Uit het 3de H. van Genesis wordt bewezen, dat de vrouw aan den man grootere eer verschuldigd is dan omgekeerd; dat de vrouw voor den man evenmin eene dienstmaagd als eene heerscheres moet zijn. Hoewel hij het gedwongen celibaat der priesters afkeurt, stelt hij toch het ongehuwde leven boven het huwelijk.

(†) W. had een afkeer van muziek en koorgezang in de kerken. IJdele menschen zouden daardoor eerder tot dansen dan tot droefheid over hunne zonden opgewekt worden. Christus had nooit zulk eene wereldsche muziek aanbevolen. Hun, die hem aan het zingen der engelen in den hemel herinnerden, antwoordde hij: ‘Wij kennen hunne liederen niet en moeten bovendien niet vergeten, dat de engelen reeds getriomfeerd hebben, terwijl wij nog een gevaarlijken strijd te voeren hebben.’ Ook kon het geld, voor zangkoren besteed, volgens hem beter gebruikt worden tot de opleiding van priesters en de opvoeding van kinderen.
Met het oog hierop is de opmerking van Wylie juist (*De geschiedenis van het Protestantisme*, bewerkt door Dr. C.P. Hofstede de Groot, p. 169), dat de Puriteinen erfgenamen waren van Wiclif's geest.

feten, ook Jezus en zijne apostelen, waren predikers geweest. Zullen de dienaren der kerk eene zedelijke macht uitoefenen, dan moeten zij zich door een voorbeeldigen wandel aanbevelen. Met eene matige bezoldiging dienen zij tevreden te zijn.

Wiclif was een voorstander van de scheiding tusschen kerk en staat. Hij wil de privilegiën der kerk opheffen en de rechtspleging geheel aan den staat toekennen. De kerk moet afstand doen van hare wereldlijke macht en hare goederen aan den staat geven, wien zij oorspronkelijk toebehoorden. Deze zouden tot ondersteuning der armen en tot onderhoud van godvruchtige priesters besteed kunnen worden. Zoo zou ook het volk minder belasting behoeven te betalen. Maar Wiclif waarschuwt tegen geweld, waarvan hij nimmer eenig heil verwachtte.

Zijn ideaal was eene nationale kerk, onafhankelijk van Rome, vrije gemeenten en vrije predikers, naar het voorbeeld der apostolische eeuw.

Men kent de orde der ‘reizende arme priesters’, door Wiclif gesticht. Barrevoets, een pelgrimsstaf in de hand, met een lang rood kleed trokken zij van stad tot stad en van dorp tot dorp, om in de huizen of onder den vrijen hemel, in kapellen of kerken, in de volkstaal het evangelie te prediken, dat nergens meer vernomen werd. Zij moesten door ootmoed uitmunten, het woord Gods als het eenige gezag erkennen, waaraan zij onderworpen waren. Zij mochten geene vaste inkomsten hebben, daar zij dan van menschen afhankelijk zouden zijn. Naar het voorbeeld van Christus en zijne apostelen ontvingen zij vrijwillige aalmoezen van het volk, dat van hunne prediking gebruik maakte. Eerst waren het alleen wereldlijke priesters, die te Oxford gestudeerd hadden, later ook leeken, die uitgezonden werden, om te prediken. Was eens de kerk hervormd, had de hiërarchie plaats gemaakt voor de Christelijke gemeente, dan konden de ‘arme priesters’ hun arbeid als geëindigd beschouwen.

Wiclif's grootste tegenstanders waren de bedelmonniken, die hij in verschillende geschriften op de heftigste wijze bestreden heeft. Dat lieden, die zich in overvloed baadden, om eene aalmoes bedelden, was in zijn oog ‘stelen’, daar hierdoor aan armen en zwakken onthouden werd, wat hun toekwam. Hij noemde hen huichelaars, ‘de staart van den draak’, omdat zij geheel in dienst van den Paus stonden. Hunne leer en hun leven waren met het evangelie in strijd. Terwijl zij allerlei fabelen verzonnen(*), werd iedere hervorming door hen be-

(*) Zoo herinnert hij aan de Augustijnermonniken, wier stichter Augustinus genoemd werd; aan de Karmelieten, die beweerden, dat Elia hunne orde op den berg Karmel ter eere der zaligste jonkvrouw Maria gesticht had. Men zou volgens hem nog hooger kunnen opklimmen en Kaïn als den vader van alle monnikenorden beschouwen!

streden. Zij bedelden om de gunst der aanzienlijken en maakten het volk arm. Alle kloosters moesten opgeheven worden. Wiclif profeteert den ondergang der monnikenorden, die hij ‘een geesel Gods’ noemt.

De geleerde theoloog was tevens de vriend des volks, welks belangen hij zich vooral in de laatste jaren van zijn leven aantrok. Zijne Engelsche Bijbelvertaling, waardoor hij zich zoovele vijanden op den hals haalde, was voor het volk bestemd.

De Schrift, wij merkten het reeds op, was volgens Wiclif de eenige autoriteit in zaken des geloofs. De canonieke boeken van het O. en N.T. waren door den heiligen geest geïnspireerd(*). Uitspraken van kerkvaders zijn alleen geloofwaardig, wanneer zij met de H.S. overeenstemmen(†). Geene bepaalde personen, maar de heilige geest, dien God schenkt aan ieder, die zijne eer bedoelt, is de uitlegger der Schrift(§). Tusschen de rede en de openbaring, tusschen het natuurlijk licht en het licht des geloofs behoeft geen strijd te bestaan. De openbaring kan niets leeren, dat met de rede in strijd is. Ook uit de schepping kunnen wij God, hoewel gebrekkig, leeren kennen. ‘Wat de een in het licht der genade erkent, erkent de ander in het licht der natuur. Ten gevolge der overtreding van Adam is het natuurlijk licht verzwakt en bevindt zich in gebrekkigen toestand, waarom God ons zijne openbaring heeft geschonken.’

Maar ‘de bron des geloofs’ is voor het volk gesloten, daar het de oude talen niet verstaat. Heeft Christus bevolen, dat zijn evangelie aan alle volken gepredikt zal worden, waarom mogen wij het dan niet in onze taal overzetten? Is dit ongeoorloofd, gelijk velen beweren, dan mag het evangelie ook niet gepredikt worden. Zegt men, dat leeken licht dwalen kunnen en men hun daarom de Schrift niet in handen mag geven, Wiclif vraagt, of misschien de priesters onfeilbaar zijn, als zij hun Latijnschen Bijbel verklaren.

In de 8ste en 9de eeuw hadden Beda de Eerwaardige en Alfred de Groote het evangelie naar Johannes en de 10 geboden overgezet. Later waren stukken uit de evangeliën en de psalmen vertaald. Maar eene Engelsche overzetting van den ganschen Bijbel bestond vóór Wiclif niet(**). Aan dat groote werk heeft de ‘Doctor evangelicus’, gelijk zijne vrienden hem noemden, zijn tijd en zijne krachten besteed.

(*) De lectuur der Apocriefen wordt aanbevolen, al zijn ze niet door den heiligen geest ingegeven. Tegen tekstcritiek heeft W. geen bezwaar. Wel verre van te meenen, gelijk nog sommigen in onze dagen, dat de Voorzienigheid ook voor de Handschriften gezorgd heeft, noemt hij ze daarentegen uiterst gebrekkig, ja, nog slechter dan wereldsche boeken.

(†) Volgens W. moet men bij het bekende woord van Augustinus: ‘Ik zou het evangelie niet geloofd hebben, indien de kerk de waarheid daarvan niet bevestigd had’, niet aan de strijdende kerk op aarde, maar aan de kerk *in den hemel* denken.

(§) Voor den wetenschappelijken uitlegger van den Bijbel achtte hij kennis der oorspronkelijke talen, logica, enz. noodig.

(**) Evenmin in eenige andere nieuwere taal.

De dienaren der kerk konden het aan Wiclif moeilijk vergeven, dat hij ook in de volkstaal schreef. ‘Niet tevreden met het uitgeven van kettersche boeken in het Latijn, schreef hij ook in het Engelsch, om het landvolk met zijne onzalige meeningen te besmetten.’ ‘Christus gaf zijn evangelie aan de geestelijkheid en de leeraren der kerk, maar deze Meester John Wiclif vertaalde den Bijbel in het Engelsch, zoodat hij ook voor leeken en voor vrouwen toegankelijk werd, wanneer zij lezen konden. Zoo wordt de parel van kostelijke waarde in het slijk vertreden. Wat vroeger kostbaar was in het oog van geestelijken en leeken, is nu voor beiden eene bespotting geworden.’ Nog na zijn dood heette het, dat hij de vertaling van den Bijbel *uitgevonden* had. Zijne overzetting werd verboden, omdat zij de kerkelijke goedkeuring miste. Uit de verdachtmakingen, waarvan men zich bediende, blijkt duidelijk genoeg, dat het werk door velen gelezen werd.

Waarschijnlijk is de vertaling van het N.T. met korte inleidingen op de boeken en tekstverklaringen het werk van Wiclif(*). Een zijner leerlingen, Nicolaas Hereford, gaf eene letterlijke overzetting van het O.T.(†). Toen het werk geëindigd was, achtte Wiclif eene revisie noodig(§). Pericopen, op Zon- en feestdagen in de kerken gelezen, werden in den Bijbel opgenomen en ook afzonderlijk uitgegeven. Maar de voltooiing der tweede uitgave mocht Wiclif niet beleven. Enkele jaren na zijn dood gaf John Purvey, een zijner vrienden, de verbeterde editie in het licht(**).

Te recht is van Wiclif's Bijbel gezegd: ‘Hij is voor het Engelsche volk de grondwet zijner godsdienstige vrijheid geworden en heeft den weg gebaand voor die beginselen, welke het individu vrijmaakten van de heerschappij der priesters, het recht van eigen overtuiging erkenden en het gezag op het gebied van den godsdienst aan de kerk betwistten.’

Als volksschrijver en Bijbelvertaler is Wiclif bovendien de vader van het Engelsche proza geworden. Met zijn tijdgenoot Chaucer, wiens gedichten vooral door de beschaafden gelezen werden, heeft hij eene nieuwe periode in de Engelsche taal en letterkunde geopend(††).

Wiclif is met recht de eerste reformatorische *persoonlijkheid* genoemd.

(*) Omtrent W.'s kennis van het Hebreeuwsch en het Grieksch verkeeren wij in het onzekere. Maar zeker is het, dat hij uit het Latijn (de *Vulgata*) vertaalde.

(†) Dat deze met het boek Baruch eindigde, is waarschijnlijk hieruit te verklaren, dat H. in 1382 ter verantwoording naar Rome geroepen werd en daarom zijn werk moest staken.

(§) Vgl. Lechler in Herzog's *Real-Encycl.*, XVIII, p. 96 verv.

(**) In de Bodlejana te Oxford is nog de oorspronkelijke uitgave voorhanden, welke in 1850 voor het eerst werd uitgegeven. Van de revisie zijn ongeveer 150 handschriften in Engelsche bibliotheken te vinden.

(††) ‘Wir machen überall die Wahrnehmung, wie religiös-reformatorische Persönlichkeiten (die Mystiken des 14, die Reformatoren des 16 Jahrhunderts), die ans *Herz* des Volkes sich wenden, auch für die Volkssprache von jeher von entscheidender Bedeutung sind.’ (Böhringer, t.a.p., p. 594.)

Zelfs tegenstanders hadden eerbied voor zijn zedelijk leven, waarop zij geene smet durfden werpen. Leerlingen en vrienden legden na zijn dood voor hunne rechters de schoonste getuigenissen omtrent hem af. Zij hielden zijn leven voor een model, dat ze wenschten na te volgen. 'Hij was een der heiligste mannen, die ooit geleefd hebben.' 'Nadat ik dezen heiligen man leerde kennen, kwam ik tot het besef van eigen onvolkomenheid en trachtte mijn leven te verbeteren.'(*)

Met de contemplatieve en mystieke richting zijner eeuw was hij weinig ingenomen. 'Geene enkele mystieke ader was in hem.' Hij had een scherp en helder verstand. 'Het is, alsof ons bij Wiclif het frissche, koele van den ochtendwind vóór zonsopgang aangrijpt.' Zijn zedelijke ernst, zijne vastheid van karakter, zijn godsdienstige schroom voor het heilige wekten eerbied en ontzag. Langzaam, maar zeker ging hij op den weg der hervorming voort. Arbeiden was zijn lust en tot het laatste toe bleef hij getrouw aan zijne leuze: 'Gelijk de vogel tot vliegen, zoo is de mensch tot werken geboren.' Hij was een man van de daad, die alle Christenen opriep, om, als krijgsknechten in den dienst van Christus, Gods zaak moedig te verdedigen of, mocht het noodig zijn, daarvoor te sterven. Hij geloofde evenmin aan anderer als aan eigen onfeilbaarheid. Van dwalingen wilde hij zich gaarne laten overtuigen. Echt Protestantsch luidt zijne belijdenis: 'Als iemand ons bewijzen kan, dat wij tegen Gods woord en tegen de rede spreken, dan zullen wij ootmoedig zwijgen.'

Het valt niet te ontkennen, dat Wiclif's polemiek tegen andersdenkenden te scherp en vaak onbillijk was. Hij miste de gave der waardeering. Nergens komt dit duidelijker uit dan in zijn oordeel over Frans van Assisi, dien hij 'een onwetend en hebzuchtig koopman' noemt, die voor de leden zijner orde 'ongerijmde en onsamenhangende toespraken' hield(†).

Meermalen is Wiclif met de Zwitsersche hervormers vergeleken(§). Wij nemen de volgende parallel over: 'Dezelfde verstandelijke richting, zonder mystieke of romantische bestanddeelen; hetzelfde strenge, onverzettelijke karakter als bij Calvijn; dezelfde langzame ontwikkeling zonder plotselinge overgangen; dezelfde rationeele richting, die ook aan de rede eene stem geeft in den godsdienst; hetzelfde krachtig protesteeren tegen kerkelijke misbruiken, zonder het bestaande te ontzien; hetzelfde streven, om terug te keeren tot het apostolisch Christendom, zonder

(*) Vgl. Böhringer, t.a.p., p. 92 verv.

(†) Scherper tegenstelling is moeilijk denkbaar dan het oordeel, onlangs door Renan in zijn *Nouvelles études d'histoire religieuse* over Frans van Assisi geveld: 'Hij was na Jezus de eenige volmaakte Christen.'

(§) Luther en Melanchthon oordeelden hoogst ongunstig over Wiclif. Met zijne opvatting over het Avondmaal, zijne vermenging van evangelie en staatkunde konden zij zich niet vereenigen. Naar hun oordeel kwam de leer der rechtvaardiging alleen uit geloof bij hem niet tot haar recht.

zich om de historische continuïteit te bekommeren; dezelfde *zedelijk*-godsdienstige opvatting van het Christendom.'(*)

Wiclif's leven ging betrekkelijk rustig daarheen. Niemand heeft ooit de hand aan hem durven slaan. Geen enkelen dag heeft hij in eene gevangenis doorgebracht. Al werden zijne meeningen bij herhaling als kettersch veroordeeld, zelfs zijne grootste vijanden durfden den ketter niet aanranden. Maar na zijn dood moesten zijne volgelingen het ontgelden. Hun aantal was legio(†). Tien jaar na het heengaan van den Meester waagden zij het, in eene petitie aan het Parlement zijne medewerking te vragen tot het invoeren der hervormingen, die zij wenschelijk achtten. Maar het verzoekschrift, geheel in den geest van Wiclif opgesteld(§), vond geen gehoor.

In 1399, toen Richard II was afgezet en met Hendrik IV het huis van Lancaster op den troon kwam, werd hun toestand hopeloos(**). Reeds in het volgende jaar werd door het Parlement de wet aangenomen, die de doodstraf tegen ketters voorschreef(††). Sommigen herriepen hunne gevoelens, anderen stierven den dood der martelaren. Weldra werd de Hoogeschool te Oxford van alle ketterijen gezuiverd. De boeken van Wiclif mochten niet meer gelezen worden. Het was verboden, den Bijbel in de volkstaal over te zetten. Slechts enkelen kwamen nog op afgelegen plaatsen, in hutten of schuren samen, om door de lectuur van Wiclif's traktaatjes en Bijbel elkander te stichten. Zelfs in het begin der 16de eeuw waren nog eenige stillen in den lande aan Wiclif's beginselen getrouw gebleven.

Had de bekende geschiedschrijver Neander in onzen tijd geleefd, hij zou zeker niet beweerd hebben, dat de hervorming van Wiclif op Johannes Huss geen invloed geoefend had. Het is thans uitgemaakt, dat Huss aan Wiclif voor een groot deel zijne nieuwe ideeën te danken

(*) Böhringer, t.a.p., p. 606.

(†) Een tegenstander schreef: 'Secta illa in maximo honore illis diebus habebatur et in tantum multiplificata fuit, quod vix duos videres in via, quin alter eorum discipulus Wiclefi fuerit.'

De naam 'Lollarden', aan de aanhangers van Wiclif gegeven, is volgens Lechler (*Real-Encycl.*, *VIII*, p. 518) in ons vaderland ontstaan. 'Ein Lütticher Chronist von 1348 berichtet vom Jahr 1309 über die Proselytenmacherei gewisser in Brabant und Hennegau herumziehender Heuchler, welche man *Lollardi* sive *Deum landantes* nannte. Neuerdings ist allgemein angenommen die Ableitung von dem altdeutschen *lollen*, *lullen* = leise singen, welches Wort im Englischen noch gebräuchlich ist, hauptsächlich vom Schlafliedchen. Der Name, vermuthlich von dem leisen gedämpften Singen und den Andachtsübungen in Conventikeln hergenommen, wurde zur Bezeichnung einer geschlossenen religiösen Gemeinschaft mit unkirchlicher und ketzerischer Richtung gestempelt; in diesem Sinne wurde er sowohl im volksthümlichen als im kirchenambtlichen Sprachgebrauch üblich.'

(§) Het eischte ook de afschaffing van den eed en van de doodstraf, waarover W. zich niet had uitgelaten.

(**) De nieuwe Koning was de zoon van den Hertog van Lancaster, die zoovele jaren Wiclif's beschermer was geweest.

(††) Deze acte 'de comburendo haeretico' was de eerste Engelsche wet, waardoor de keterij als strafbaar veroordeeld werd.

had. In zijne geschriften komen geheele bladzijden voor, die bijna woordelijk aan Wiclif ontleend zijn(*). Maar hij ging niet zóóver als zijn voorganger. De leer der transsubstantiatie b.v. heeft hij nooit bestreden. Door zijn vriend Hiëronymus van Praag, die te Oxford gestudeerd had, was hij met Wiclif's werken bekend geworden(†).

In zijne 8ste zitting (4 Mei 1415) heeft het Concilie van Constanz de gevoelens van Wiclif als kettersch veroordeeld. Zijne boeken moesten verbrand, zijn gebeente uit de gewijde aarde opgegraven worden. Twaalf jaar later werd dit bevel in de kerk te Lutterworth ten uitvoer gebracht. Men wierp zijne asch in de Swift, 'die haar naar den Avon voerde, de Avon naar den Severn, de Severn naar de wereldzee - een beeld van Wiclif's leer, die zich overal verbreidde.'(§)

Mocht de complete uitgave zijner werken niet lang meer tot de vrome wenschen behooren! Dan eerst zal Engeland aan een zijner grootste burgers den tol der dankbaarheid betaald hebben, die zoo lang onvoldaan bleef.

Arnhem, Hervormingsdag, 1884.

DR. M.A.N. ROVERS.

(*) Niet ten onrechte is W. eene zon genoemd, waarom Huss zich als eene kleine planeet bewoog.

(†) Ook Koningin Anna, de vrouw van Richard II, de dochter van Karel IV van Boheme, die met Wiclif's hervormingen was ingenomen, liet haar vaderland zeker niet onkundig omtrent den man, dien zij hoogelijk vereerde.

(§) Böhringer, t.a.p., p. 631.

Staatkunde en geschiedenis.

Herinneringen aan de Belgische omwenteling van 1830.

III. *De Koninklijke staatsbeambten in België. Het leger.*

Ducht eerie regeering het uitbreken van een opstand, dan heeft zij, om dien te keer te gaan, hoofdzakelijk te letten op twee middelen: in de gewesten, waar men den opstand verwacht, het gezag in handen te geven aan bekwame, krachtvolle mannen, en die mannen te laten beschikken over eene sterke en goede krijgsmacht, waarop men vertrouwen kan. In beide opzichten is in 1830 de regeering van Willem I te kort geschoten.

Men had vijftien jaar vrede gehad, en alles in Nederland was dan ook op den vrede ingericht. De mannen, die in Zuid-Nederland in naam van 's Konings regeering het gezag uitoefenden, waren niet de hooge krijgsbevelhebbers; het waren burgerlijke beambten, de gouverneurs der provinciën. Waren in 1830 de gouverneurs voor hunne taak berekend?

Van een enkele mag dit gezegd worden: Van Doorn in Oost-Vlaanderen betoonde geestkracht en bekwaamheid en wist goed te handelen; maar zijne taak werd ook eenigszins gemakkelijk gemaakt, doordien Gent, de stad, waar hij zetelde, eene Orangistische tint had en hij daar steun vond bij den Hertog van Saksen-Weimar, een bekwaam en doortastend krijgsbevelhebber, die, ook door zijn vorstelijken stand, wat meer op zich durfde nemen dan anderen van zijne wapenbroeders.

Maar het was er verre van verwijderd, dat overal 's Konings gezag in België even krachtig werd gehandhaafd als te Gent; de meeste gouverneurs waren goed voor een tijd van rust en vrede, als alles den gewonen, afgebakenden weg volgde; zjj schoten te kort in een buitengewonen tijd, die gezaghebbers vorderde, die uit zichzelven wisten te

handelen; - trouwens, die tekortkoming was te wijten aan het regeerstelsel zelf van Willem I, dat elke eigenmachtige handeling eens ambtenaars wraakte en alles, tot in kleinigheden, wilde laten afhangen van 's Konings voorschriften en bevelen.

Wil men zich een denkbeeld vormen van den geringen steun, dien 's Konings regeering, bij het uitbreken van den Belgischen opstand, bij de gouverneurs der provinciën ondervond, men leze, wat Lebeau in zijne *Souvenirs personnels: appendice* (blz. 242-243) schrijft over den gouverneur van Luik, Sandberg, nog wel een Hollander:

'Niet zoodra had men te Luik den schok gevoeld der eerste oproerige bewegingen te Brussel, of de gouverneur der provincie, de heer Sandberg, - een verstandig man, die nog al populariteit had en die, hoewel ambtenaar en Hollander, doorging als weinig ingenomen met de laatste handelingen der regeering - haastte zich, om eene *Commission de Sûreté* samen te stellen, uit mannen bestaande, bekend door hunne oppositie tegen de regeering. Maar de gouverneur wist ook, dat zij vijanden waren van alle wanorde, van alle geweld; dat zij volstrekt geene bestrijders waren van de Dynastie, dat zij niet beoogden het omverwerpen van de regeering, maar alleen eene verandering in het regeeringsstelsel. Ik had de eer, deel uit te maken van die Commissie.

Hoewel zeer gekant tegen den gang der regeering, was de bevolking echter met den uitmuntendsten geest bezield; en dit maakte onze taak gemakkelijk. Te Luik hadden schier geene pogingen plaats, om wanorde te doen ontstaan.'

De lof, door Lebeau hier aan den gouverneur van Luik gegeven, is van zeer betwistbare waarde. Wanneer een staatsbeambte den gang, dien de regeering volgt, afkeurt en het niet met zijn karakter en zijne beginselen kan overeenbrengen, om dien gang mee te gaan, dan deelt hij dit ronduit mede aan de regeering en legt zijn gezag neder; dat is zijn plicht. Maar zoolang hij staatsbeambte blijft, is het zijn plicht, niet alleen, om de bevelen van de regeering werktuigelijk uit te voeren, maar ook, om te handelen in haar geest; een ambtenaar moet van de zaak der regeering zijne zaak maken.

De gouverneurs der Belgische provinciën in 1830 waren niet - juister gezegd: niet *alle* - de gezaghebbers van krachtvol beleid, zooals de nood der tijden die vorderde; en de krijgsmacht in Zuid-Nederland was niet van dien aard, dat daarop toen ten volle was te vertrouwen. Een woord over de samenstelling van het Nederlandsche leger moge dienen als toelichting tot die laatste bewering.

Toen Willem I als Koning optrad, moest er een Nederlandsch leger worden geschapen; aanvankelijk alleen voor de noordelijke gewesten,

kort daarop ook voor Zuid-Nederland. De sterkte en samenstelling van dat leger blijven hier geheel buiten bespreking; hier wordt alleen gewaagd van de bestanddeelen, waaruit dat leger werd samengesteld, en van den geest, die in dat leger heerschende was.

Uit zeer verschillende bestanddeelen was het leger samengesteld. Men had daarbij eenige korpsen, die vroeger hadden behoord tot het leger van de Bataafsche Republiek en van Lodewijk Napoleon en die in hun geheel waren gebleven, toen dat leger werd ingelijfd bij Napoleon's legers, tijdens de inbezitneming van Holland door den Franschen Keizer; die korpsen kwamen in de rijen van het Nederlandsche leger terug. Een aantal Hollandsche officieren, die in 1810 in Franschen krijgsdienst waren overgegaan en over verschillende deelen van Europa waren verspreid, keerden, bij den ondergang van het Keizerrijk, naar hun vaderland terug en schaarden zich onder het Oranjevaandel; ook zij, die aan de Kaap of op Java waren geweest, keerden terug uit Engelsche krijgsgevangenschap. In Noord-Nederland en in Zuid-Nederland waren in 1813 en 1814 nieuwe korpsen opgericht, die nu ook deel uitmaakten van het Nederlandsche leger; voorts traden in de rijen van dat leger een aantal aanhangers van het huis van Oranje, die in 1795 met den Stadhouder waren uitgeweken en van 1795 tot 1813 buitenslands hadden doorgebracht, deels hier en daar in vreemden krijgsdienst, deels zonder de wapens te dragen. Eindelijk waren bij de omwenteling van 1813 in Holland, en later in 1814 in Zuid-Nederland, een aantal mannen, grootendeels van jeugdigen leeftijd, den krijgsdienst ingetreden en stonden nu in de rijen van het nieuwe leger.

Aan dat leger waren ook vreemde troepen toegevoegd geworden, vier regimenten Zwitsers en een regiment Nassauers. Die vreemde troepen kunnen echter hier buiten bespreking blijven, omdat zij in 1830 niet meer behoorden tot het leger; de Zwitsersche regimenten waren kort te voren ontbonden, de Nassauers reeds vroeger; verscheiden Zwitsers en Nassauers waren echter overgegaan bij het Nederlandsche leger.

Die nieuwe legermacht, uit zoo uiteenloopende bestanddeelen te zamengesteld, was nog maar pas opgericht, toen zij in 1815 aan eene geduchte proef werd onderworpen door den kamp tegen Napoleon's oude legioenen. Van die proef verwachtte men weinig goeds; vastheid en samenhang, oefening en orde moesten nog zeer gebrekkig zijn bij die Nederlandsche korpsen, die nog zoo kort bestonden; de zwaarhoofden voorspelden dan ook: ‘De oude soldaten zullen *over*loopen, en de jonge *weg*loopen.’ Quatre-Bras en Waterloo hebben die zwaarhoofden gelogenstraft; en zeer zeker heeft men die gelukkige uitkomst te danken gehad aan den aanvoerder, aan den Prins van Oranje; zijne heldenziel heeft den moed der zijnen doen ontvlammen en hen in eens tot goede soldaten gemaakt. Om maar iets te noemen: het 5de

militie-bataljon van Westenberg heeft te Quatre-Bras gestreden als de beste oude krijgsbende, door strijd op strijd beproefd.

De waarde van een leger hangt grootendeels af, zoo niet geheel, van het karakter en van den geest des aanvoerders; met volle recht roemt Victor Hugo het in Napoleon, dat de Keizer allen, die onder zijne vanen streden, met geestdrift wist te bezielen:

'De son âme à la guerre armant six cent mille âmes.'

Die eigenschap, dien heldengeest had ook de Prins van Oranje, de latere Willem II; had hij, met vrijheid van handelen, aan het hoofd van het leger blijven staan, dan is er alle waarschijnlijkheid voor, dat dit zeer gunstig zou hebben gewerkt op de krijgstucht en dus op de deugdzaamheid van dat leger. Want toch, bij eene krijgsmacht is het niet voldoende, dat zij goed *geoefend* is, zij moet ook goed *bezield* zijn; - dat laatste is zelfs verreweg de hoofdzaak.

Maar Koning Willem I en zijn oudste zoon konden het niet altijd goed samen vinden; de Prins kon zich moeilijk onderwerpen aan die geheele afhankelijkheid, die de Koning vorderde van allen, die onder hem aan het rijksbeheer deelnamen; de Koning kon de eigenmachtige handelingen des Prinsen niet toelaten. Vandaar verschil van inzichten, strijd van meening, botsing, oneenigheid; wie daarbij ongelijk had, valt moeilijk te zeggen; denkelijk is het ongelijk aan weerszijden geweest; - maar het gevolg van dit misverstand was, dat de Prins van Oranje na korten tijd het bestuur van het leger verloor en lange jaren daaraan geheel vreemd bleef. Zijne verwijdering was eene ramp voor ons krijgswezen.

In lateren tijd werd Prins Frederik, 's Konings tweede zoon, met het bestuur van ons krijgswezen belast. Prins Frederik hebben wij gekend, geacht, bemind; een karakter zonder smet of vlek, een man, die veel goeds stichtte, algemeen geacht en geliefd was en dat ten volle verdiende. Het is onmogelijk, hem anders te herdenken dan met eerbied, met warme vereering; tot in zijn hoogsten ouderdom zijn dit de gevoelens geweest, die Nederland hem heeft toegedragen; tot zijn laatsten dag was hij populair.

Maar men moet de waarheid hulde doen en erkennen, dat, toen hij op jeugdigen leeftijd aan het hoofd stond van ons krijgswezen, zijne populariteit wel wat te wenschen overliet. Prins Frederik had de beste inzichten; hij had van zijn leermeester Clausewitz een schat van krijgskennis opgedaan; in dat opzicht overtrof hij den Prins van Oranje; - maar hij miste de onschatbare eigenschappen, om de menschen te bezielen en tot geestdrift op te wekken; en in zijne handelingen deed hij soms eene te groote vooringenomenheid blijken met vreemden, vooral met Duitschers.

Prins Frederik legde zich bij voorkeur toe op de ontwikkeling en volmaking van de Nederlandsche artillerie; en met zijne werkzaamheid en zijn ijver, met zijne rijke wetenschappelijke kennis gelukte het

hem, om dat wapen bij ons op zulk een hoogen trap te brengen, dat het de beste artillerie bij de toenmalige Europeesche legers evenaarde of overtrof. Die groote zorg, aan de artillerie gewijd, maakte dan ook bij dat wapen Prins Frederik zeer gezien. Maar de andere wapens, die zulk eene zorg minder ondervonden, rekenden zich verwaarloosd en verongelijkt; zij waren minder ingenomen met het bestuur van den Prins. In het algemeen handelt hij, die aan het hoofd van het krijgswezen is geplaatst, verkeerd, wanneer hij eene overdreven voorkeur laat blijken voor één wapen en daardoor de andere wapens afgunstig en onvergenoegd maakt.

Er was één reden voor de mindere populariteit van Prins Frederik, die zeer ten zijnen voordeele pleit, die zijn doorzicht en karakter eer aandoet: hij arbeidde met kracht aan de verbreiding van wetenschap en krijgskennis bij het Nederlandsche leger; die lieten daar veel te wenschen over. Nu is het zeker, dat men aan een zoogenaamd *geleerd* officier niet veel heeft; maar de *niet-geleerdheid* ging in de eerste jaren bij het Nederlandsche leger wel wat heel ver. Men had bij de oprichting van dat leger - zooals dat in tijden van omwenteling altijd gaat - den officiersrang gegeven aan een aantal menschen, die nimmer daartoe waren opgeleid; velen maakten zich de bekwaamheden eigen van hun nieuwen stand en hebben in dien stand geschitterd; velen ook niet. Lange jaren bleef men voortgaan met de aanstelling tot officier aan geen onderzoek te verbinden omtrent kunde en bekwaamheid, maar die aanstellingen grootendeels afhankelijk te maken van de voordrachten der korps-commandanten.

Dit stelsel droeg slechte vruchten en onder de dus aangestelde officieren waren er velen, die noch door kennis, noch door karakter den officiersrang verdienden. Hierin wilde Prins Frederik hervorming en verbetering brengen; doortastende maatregelen werden daartoe door hem genomen: de vroegere Artillerie- en Genieschool werd vervangen door eene Militaire Academie voor alle wapens, bij de officieren van infanterie en cavalerie een wetenschappelijk onderwijs ingevoerd en het verkrijgen van den officiersrang afhankelijk gesteld van een af te leggen examen.

Dat waren alle zeer goede, zeer loffelijke handelingen van Prins Frederik, waarvoor men hem dankbaar moet zijn; - maar het waren geene handelingen, die hem voor het oogenblik populair maakten bij het leger; het tegendeel is waar. De weinig wetenschappelijke ontwikkeling van vele onzer toenmalige officieren, hun volslagen gemis aan studie vervulden hen met wrevel tegen hem, die zulk eene studie als plicht oplegde en daarvan de vooruitzichten op bevordering afhankelijk maakte.

De billijkheid vordert, om erbij te voegen, dat de voorschriften voor het officiers-examen en voor de invoering van het wetenschappelijk onderwijs bij de korpsen wel goed gemeend, maar soms niet

erg doeltreffend waren; ten minste, de wijze van uitvoering was niet altijd doeltreffend: te veel, te uitsluitend was daarbij aangedrongen op de studie van de wiskunde, te weinig op de studie van de krijgswetenschappen; te veel werd daarbij abstracte kennis gevorderd, te weinig nuttige practische kundigheden.

Dat invoeren van wetenschappelijk onderwijs werd toen ook met Russisch absolutismus en als het ware te vuur en te zwaard doorgedreven, zonder eenige wijziging, eenig onderscheid, zelfs daar, waar men de heilige overtuiging had, dat dit onderwijs volstrekt geene vruchten kon dragen; en het was een schouwspel, bespottelijk en droevig tevens, grijze snorrebaarden, wier militaire herinneringen van Rusland's ijsvelden of van Spanje's gebergten spraken, op hun ouden dag hunne hersens nutteloos te zien afmatten in het bestudeeren van de eigenschappen der evenredigheden of van de gelijk- en gelijkvormigheid van de driehoeken. Is het wonder, dat, op die wijze ingevoerd, dat wetenschappelijk onderwijs spoedig onwil en tegenzin deed ontstaan; en dat het gezond verstand spoedig deed begrijpen, dat men zeer goed officier kon zijn *zonder* die wiskundige kennis, wier bezit als het hoogste doel van het wetenschappelijke streven werd gerekend, en zeer slecht officier *met* die kennis? Als een blijk van de weinige ontwikkeling, die de wetenschap toen bij ons nam, kan men aanhalen, dat het programma van het examen, dat men af moest leggen, om bij keuze van eersten luitenant tot kapitein te worden bevorderd, toen niet meer - zelfs minder - kundigheden voorschreef, dan thans een kadet van de Militaire Academie moet bezitten, om den officiersrang te verkrijgen.

Wat in 1830 het gebrekkige van ons leger vooral uitmaakte, dat was de weinige kennis en bekwaamheid van vele onzer generaals en hoofdofficieren. Velen hunner hadden, 't is waar, bij Napoleon's oorlogen militaire ondervinding opgedaan - sommigen hunner ook niet; maar die militaire ondervinding was de ondervinding van den ondergeschikte, die weet, hoedanig hij ontvangen bevelen moet uitvoeren, hoedanig hij moet handelen bij uitvoerige en bepaalde voorschriften; het was niet de ondervinding van den bevelhebber, die zonder voorschriften, en naar eigen inzichten, moet te werk gaan. Zonder opleiding in de krijgswetenschap; weinig gewoon te lezen of te denken; zich enkel bepalende tot de dagelijksche en gewone werkzaamheden van hunne betrekking; een kinderachtig belang stellende in de kleinste vormen en gewoonten van den dienst; van hun wapen dát kennende, wat de reglementen voorschreven, maar ook niets meer; geheel vreemd aan de kennis van de andere wapens, - ziedaar het beeld van vele onzer generaals en hoofdofficieren van 1830. Toen de oorlog uitbrak, toen zulke menschen als bevelhebbers moesten optreden, toen kwamen zij in eene wereld, die hun geheel vreemd was; in toestanden, waaraan zij nooit hadden gedacht; toen moesten zij ieder

oogenblik stooten op zaken, waar hun verstand voor stilstond, op zwarigheden, die hen in de uiterste verwarring brachten; toen moesten zij misslagen begaan - groote, onherstelbare misslagen, die soms geboet werden door tegenspoeden, door nederlagen, door smetten op de eer van onze wapens. Aan de onkunde, aan de onbekwaamheid der bevelhebbers was dat hoofdzakelijk te wijten.

Het is duidelijk, dat, vooral in een land als het onze, dat zooveel vestingen, versterkte stellingen en liniën heeft, eenige kennis van de artillerie-wetenschap en van de versterkingskunst, ook voor de hoogere officieren van alle wapens, eene noodzakelijkheid is; en toch, waar was die kennis gebrekkiger dan bij vele der hoogere officieren van ons leger in 1830? Bij het begin van de Belgische onlusten ontbood eens een onzer generaals den officier bij zich, die belast was met het opzicht over de bibliotheek van een daar in garnizoen liggend korps; die generaal - die in kunde stellig geen der minsten was van ons toenmalig leger - verlangde uit de bibliotheek te ontvangen Bousmard's werk over de versterkingskunst. ‘Want’, zeide hij, ‘er zijn reeds in sommige vestingen: Iperen, Mons, enz., opperbevelhebbers benoemd; dit kan ook mij te beurt vallen; en ik wil eens leeren, wat ik in die betrekking heb te doen.’ De officier, jong, zonder ondervinding van de wereld, zich een generaal nog voorstellende als een kort begrip van militaire volmaaktheid, hoorde vreemd op van die taal; hij meende, dat wanneer men generaal was, men Bousmard door en door kende en niet meer behoefde te bestudeeren; het nam eene van zijne illusiën weg. Later heeft de ondervinding hem geleerd, dat hij toenmaals verkeerd oordeelde; dat die generaal ten minste nog moeite deed, om nuttige kennis te verkrijgen; maar dat menig ander, die het honderdmaal meer noodig had, niet de minste moeite deed, om zich te verheffen uit eene onkunde, waarover Coehoorn zich in zijn graf heeft moeten ergeren; eene onkunde, die soms aanleiding gaf tot de meest dwaze beschikkingen, waarover men zou spotten, werd die spot niet weerhouden door de gedachte, dat van die beschikkingen het leven des soldaats, het welzijn des lands, de eer des legers afhankelijk waren.

De loffelijke pogingen van Prins Frederik, om wetenschappelijke kennis bij het Nederlandsche leger te verbreiden, hadden in 1830 nog geene vruchten genoeg kunnen dragen; zij hadden misschien evenveel kwaad als goed gedaan, door misnoegen op te wekken onder de officieren van het leger.

Wat dit misnoegen vermeerderde, dat was de vooringenomenheid van 's Konings tweeden zoon met alles, wat Duitsch was; eene vooringenomenheid, die zeer goed te verklaren was en te verontschuldigen, als men in aanmerking neemt, dat Prins Frederik zijne militaire opleiding had ontvangen bij het Pruisische leger en daar uitstekende mannen had leeren kennen. Zeer zeker is er ook overdrijving geweest

in dat verwijt van Duitschgezindheid, dat toen den Prins werd gedaan; en vele der verhalen, toen daarover in omloop, dragen klaarblijkelijk het merk der ongerijmdheid. Zoo, onder anderen, werd toen verteld, dat de Prins, toen hem een voorstel werd gedaan, om de bezoldiging van de officieren van gezondheid te verhoogen, dit zou hebben afgewezen met de woorden: 'Voor een gulden daags kan ik uit Duitschland zooveel doktors krijgen, als ik verkies.' Men behoeft nog geen ongeloovige of twijfelaar te zijn, om dit voor een sprookje te houden.

Geheel vrijpleiten van de zucht, om Duitsche officieren op te nemen bij het Nederlandsche leger, kan men echter Prins Frederik niet. Toen in December 1832 het Fransche leger de Citadel van Antwerpen belegerde, wilde een gewezen Pruisisch officier, de Baron Von Rahden, deelnemen aan de verdediging van die sterkte. Von Rahden zocht in vreemden krijgsdienst ondervinding van den oorlog op te doen, roem te behalen - misschien ook eene maatschappelijke positie te verwerven; later voegde hij zich in Spanje bij de Carlisten en diende onder Cabrera; - te Antwerpen kwam hij te laat, juist toen de Citadel had gecapituleerd. Hij poogde toen als officier in te treden bij ons leger en werd werkelijk benoemd tot kapitein bij de infanterie; maar zijne verschijning in het kamp van Rijen wekte zulk een storm van misnoegen op, dat men weer af moest zien van die benoeming.

Uit een en ander is het dus niet moeielijk, om aan te toonen, dat in 1830 Prins Frederik niet de man was, om de geestdrift van het Nederlandsche leger op te wekken of de zeer uiteenloopende deelen van dat leger door een hechten band te verbinden tot een krachtig geheel. Dat laatste had dan ook zijne eigenaardige moeielijkheden; want in dat leger had men toen niet alleen uiteenloopende, maar ook onderling vijandige bestanddeelen.

De Hollandsche officier, die in 1795 met den Stadhouder was uitgeweken en zijne trouw aan het Oranjehuis bezegeld had door bijna twintig jaren ballingschap, ondervond eene bittere teleurstelling, toen hij na 1813 niet die rangen en onderscheidingen ontving, waarop hij meende eene billijke aanspraak te hebben; zij, die vóór 1795 de vijanden van het huis van Oranje waren geweest, zij, die de wapens hadden gevoerd voor de Bataafsche Republiek, voor Koning Lodewijk, voor den dwingeland Napoleon, zij waren opgeklommen in krijgsrangen en nu de meerderen geworden van den uitgewekene. Die officieren daarentegen, die na 1795 in hun vaderland waren gebleven, omdat zij meenden, daaraan hunne trouw schuldig te zijn, zagen met verwijdering en kleinachting neder op hunne uit den vreemde teruggekomen wapenbroeders, die stil hadden gezeten in een tijd, toen de krijgskunst geheel van gedaante was veranderd, en die daardoor soms ongeschikt waren, om te voldoen aan de eischen, die men nu aan een goed officier moest stellen. Het is duidelijk, dat botsingen onvermijdelijk waren daar,

waar officieren van zoo verschillend gehalte en uiteenloopende denkwijze met elkander in aanraking kwamen.

De meest vijandige verhouding kon men echter opmerken onder de Hollandsche officieren, die uit den Franschen krijgsdienst waren teruggekomen; men had toen twee scherp afgeteekende soorten onder die officieren.

De groote meerderheid van die officieren schaarde zich bij het nieuwe leger eerst, nadat zij op behoorlijke en eervolle wijze uit Napoleon's krijgsdienst waren ontslagen; zij meenden, en te recht, dat zóó te handelen gebiedend voorgeschreven werd door eer en krijgstucht. Maar daar waren ook veel Hollandsche officieren, die er anders over hadden gedacht; die in de rijen van het nieuwe leger traden, nog vóórdat zij ontslagen waren van den eed van trouw aan Napoleon; die hunne Fransche wapenbroeders in het geheim, in de stilte en duisternis van den nacht verlieten, om tot den vijand over te loopen, om naar Holland te deserteeren; - daar wordt zelfs gesproken van eene vreemde afdeeling, die in haar geheel overliep, na zich eerst schuldig te hebben gemaakt aan den moord van haar bevelhebber.

Tusschen deze twee soorten van officieren in het Nederlandsche leger bestond eene groote mate van vijandschap, die lange jaren heeft noodig gehad, om te verdwijnen. Het eigenbelang bracht hier ook wel wat toe bij: de Fransche bevelhebbers hadden het deserteeren van zooveel Hollandsche officieren doen ontgelden aan hen, die, trouw aan hun eed, in de rijen van de Fransche legers waren gebleven; die officieren werden - zooals niet te verwonderen is - door de Fransche bevelhebbers mistrouwd, hard behandeld, soms in gevangenschap gehouden; en later, in Holland teruggekomen, vonden zij daar hunne wapenbroeders, die gedeserteerd waren, - of, zooals men toen verzachtend zeide, ‘tot de goede zaak waren overgegaan’ - bekleed met hoogere rangen, terwijl de getrouwheid aan den krijgseed niets dan achteruitstelling ten gevolge had. Die miskenning van den eerlijken krijgsman, ten bate van hem, die zijn eed had geschonden, had denkelijk een groot deel aan de erge veete tusschen deze twee soorten van officieren: gedurig kwam die desertie op het tapijt en werd soms op de bitterste wijze verweten.

Een enkel voorbeeld als bewijs.

Omstreeks 1840, dus meer dan een vierde van eene eeuw na de omwenteling van 1813, werd in Den Bosch met militaire eerbewijzen een hoofdofficier begraven, die in 1813 was gedeserteerd. Tijdens de begrafenis viel er een plasregen, zoodat het bataljon, dat de lijkkist voorafging, den pas wat verhaastte en op het kerkhof aankwam, - bij *de Unie* - terwijl het lijk nog ver achter was. Een Belgisch hoofdofficier, die in 1830 in Nederlandschen krijgsdienst was gebleven, een man van eer, *sans peur et sans reproche*, maar wel eens wat ruw in zijne taal, dit achterblijven van het lijk opmerkende, zeide

daarop met luide stem: '*Tiens! le mort manque à l'appèl! ce n'est pas la première fois; il est coutumier du fait.*' Met die roerende lijkrede ging de kist in het graf. Noch het lange tijdsverloop, noch de eerbied voor den dood waren vermogend, om de uiting te voorkomen van een wrok, die algemeen gedeeld werd.

Wij, die soms met zooveel strengheid - en met recht! - de desertiën veroordeelen van Belgische officieren in 1830, wij moeten niet vergeten, wat er bij ons is gebeurd in 1813; wij moeten niet meten met twee maten.

In 1830 dus waren de gezaghebbers in België niet de mannen, op wier geestkracht en bekwaamheid de regeering zich rustig kon verlaten; en de krijgsmacht had niet die vastheid en dien samenhang, noodig, om met goed gevolg een opstand te keer te gaan; en toch had ieder de overtuiging, dat zulk een opstand was te wachten na de Juli-dagen te Parijs.

Alleen 's Konings regeering scheen die overtuiging niet te deelen; had die regeering dan niemand, om haar te waarschuwen, dat er ernstig gevaar in aantocht was? - Misschien niet: zij was niet gewoon, zulke waarschuwingen aan te moedigen, die vaak haar ongenoegen en wrevel opwekten. Of heeft misschien Willem I wèl die waarschuwingen ontvangen, wèl het gevaar ingezien, dat hem bedreigde, maar heeft hij niet tot een besluit kunnen komen aangaande de middelen, om dat gevaar te keer te gaan en af te wenden?

Genoeg, de regeering deed niets en bleef in alles de gewone sleur volgen; rapporten en verslagen vragen en inwachten; met kleingeestigheid letten op de stipte opvolging van alle administratieve bepalingen; voorschriften geven, die alles tot in de minste beuzelingen regelden, maar die niets zakelijks of degelijks gelastten. De gouverneurs der provinciën werden niet aangespoord, om krachtig te waken voor het behoud van rust en orde en nauwlettend het oog gevestigd te houden op de woelgeesten, die bijna openlijk een opstand voorbereidden; de krijgsbevelhebbers werden niet daaraan herinnerd, dat spoedig het oogenblik kon aanbreken, waarop de hulp van de gewapende macht zou worden ingeroepen; zij werden niet aangemaand, om hunne onderhebbenden met krijgsgeest te bezielen, hen voor te bereiden tot den oorlogstoestand, hunne wapens vaardig te maken voor een spoedig te wachten strijd.

Niets van dat alles; er gebeurde niets of zoo goed als niets; alles bleef zijn gewonen gang gaan, alsof men in een tijd was van diepe rust en volkomen vrede, terwijl toch dag aan dag de onweerswolken dreigender samentrokken. Het verkeerde regeeringsbeleid van Koning Willem I

heeft niet alleen den Belgischen opstand van Augustus 1830 doen ontstaan, maar ook het gelukken van dien opstand gemakkelijk gemaakt.

IV. *De opstand.*

Den 25sten Augustus 1830 breekt de opstand te Brussel uit; wie is daaraan handdadig geweest?

Wie? - om die vraag te beantwoorden, is het misschien goed, om te onderzoeken, door wien die opstand van 25 Augustus 1830 *niet* is bewerkt geworden.

Eene enkele maal is de meening geopperd, dat die opstand door 's Konings regeering zelve is aangestookt geworden of ten minste toegelaten; die regeering - wordt gezegd - wilde bij het bestrijden en dempen van dien opstand een middel hebben, om de Belgische oppositie ten onder te brengen.

Het is al veel, dat die meening hier wordt vermeld; hare geheele ongerijmdheid aan te toonen, is onnoodig; het staatsbeleid van Koning Willem I heeft toen te wenschen overgelaten, maar zóó dwaas is het toch niet geweest, om zelf het staatsgebouw in brand te steken, alleen maar om op het puin een beter te stichten. - Men kan dát dus voorbijgaan: er is niets ernstigs in die beschuldiging.

Minder ongerijmd zou het zijn, om den opstand te wijten aan de liberale en de Katholieke oppositie in België; en toch is de waarschijnlijkheid ervoor, dat die beide oppositiën geen deel hebben gehad aan het uitbreken van een opstand, die hun meer nadeel dan voordeel scheen aan te brengen. Want, daargelaten de onzekerheid van de kans van het gelukken van dien opstand, zoo kon de Belgische oppositie ook op hare vingers wel narekenen, dat zij, binnen de palen van de wet blijvende, alle kans had, om op den duur het overwicht te verkrijgen op de regeering in het Koninkrijk der Nederlanden; zoodat die oppositie zonder strijd haar doel zou kunnen bereiken en tevens het voordeel behouden van de voortdurende vereeniging van België met Holland. Algemeen wordt dan nu ook erkend, dat niet de Belgische oppositie den Brusselschen opstand heeft beraamd en tot stand gebracht; zij voorzag dien opstand, maar zij voorzag dien met weerzin; en het was op een toon van angst en vrees, dat Lebeau, toen hij de Juli-omwenteling in Frankrijk vernam, uitriep: ‘Nu is de Belgische omwenteling daar.’

De ware aanleggers en uitvoerders van den opstand schijnen geweest te zijn de aanhangers van de Franschgezinde partij in België: Alexandre Gendebien en de zijnen.

In Frankrijk was de troon van Lodewijk Filips pas opgericht en de woelzieke republikeinsche partij maakte den toestand van zaken in dat land nog zeer onzeker. Parijs was nog vol onrust en niemand kon ervoor instaan, wat de dag van morgen zou aanbrengen. De omwenteling van Juli was in het oog van de Fransche heethoofden slechts het begin van eene algemeene omkeering van zaken in geheel Europa; België moest van het Hollandsche juk worden bevrijd, de Rijnprovinciën bij Frankrijk gevoegd, Italië verlost worden van zijne geestelijke en wereldlijke dwingelanden, Polen in opstand komen tegen den Czaar; - dat alles, en meer nog, was toen schering en inslag van alles, wat men in Parijs hoorde bij de onstuimige vrijheidsvrienden, in de hoogste mate opgewonden door de zege, op Karel X behaald.

Maakten die revolutionnairen in Frankrijk de meerderheid uit? - Volstrekt niet: slechts eene onbeduidende minderheid, wat het getal betreft. Verreweg de groote meerderheid van het Fransche volk dacht er geheel anders over en verlangde niets liever dan vrede, en orde, en rust; die meerderheid was goedgezind; - maar aan zulk eene goedgezinde meerderheid heeft men niet veel, want zij blijft lijdelijk, zij doet niets; en zij maakt het dus eene kleine meerderheid, die met kracht en hevigheid handelt, gemakkelijk, om hare inzichten te verwezenlijken. Daar kwam bij, dat het Frankrijk van 1830 nog vol was van de Napoleontische herinneringen van wapenroem en wereldheerschappij; de Generaal Lamarque was in de Fransche Kamer de welsprekende en onvermoeide tolk van die zucht naar oorlogen en veroveringen, van dat ijveren, om de tegenspoeden van 1814 en 1815 glansrijk te herstellen en uit te wisschen.

In 't kort, de partijen in Frankrijk voerden toen nog een wilden heksendans uit, waarin het gezag van den nieuwen Koning wel eens onherroepelijk verloren kon gaan. Lodewijk Filips werd nog wel gesteund door de groote populariteit van La Fayette, maar die edele volksleider had met de beste en zuiverste inzichten toch soms eene groote mate van onhandigheid; daarbij had La Fayette bij de Juli-omwenteling zoo wat de rol vervuld, die in de oude Engelsche geschiedenis *Warwick the Kingmaker* vervuld heeft: hij had Lodewijk Filips de koningskroon op het hoofd gezet, en dat is eene gift, zóó groot en drukkend voor den begiftigde, dat zij meestal leidt tot ondank.

De zendelingen van de Franschgezinde Belgen kwamen te Parijs aan en stelden voor, dat België in opstand zou komen en dat het zich bij Frankrijk zou aansluiten; met echt Fransche grootspraak zeiden zij tot de revolutiepartij te Parijs: ‘Steunt gij ons, dan zijn tweehonderdduizend Belgen daar, om aan den Rijn *voor* u te vechten; steunt gij ons niet, dan zullen zestigduizend Belgen mét het verbondene Europa *tegen* u vechten.’ Lodewijk Filips was echter een te oude

vos, om de opgewonden taal in vollen ernst op te nemen; hij oordeelde het voorzichtiger, om, door de vredelievende houding van Frankrijk, het wantrouwen en de vijandschap van het overige Europa weg te nemen en ieder bezwaar te doen verdwijnen tegen het erkennen van het stamhuis der Orleansen; - op avontuurlijke wijze als kampvechter op te treden voor de bevrijding der Europeesche volkeren, dat lag volstrekt niet in den aard des nieuwen Konings, die eenige reden had, om te vreezen, dat dan in zijn eigen land de republikeinsche partij hem te machtig zou kunnen worden; - het voorstel, om eene omwenteling in België te steunen, wees hij dus van de hand.

De Belgische zendelingen, geen heil vindende bij den Koning, meenden dit te moeten zoeken bij de volkspartij; als er maar gehandeld werd, zou die partij hen wel steunen en ook den Koning daartoe dwingen. Gendebien en de zijnen, niet afgeschrikt door Frankrijk's weigering, gingen dus over tot het in opstand brengen van Brussel.

Die opstand - dit is bekend - is volkomen gelukt, hoofdzakelijk door het plichtverzuim van de bewindhebbers, wier taak het was, om dien opstand te bestrijden en te dempen. Want hoewel door eene onverklaarbare werkeloosheid de bezetting van Brussel maar op eene sterkte van een paarduizend man was gelaten, zoo is het toch duidelijk, dat zulk eene macht, ook in eene groote stad, voldoende sterk is, om een opstand te bekampen, waaraan de massa der bevolking geen deel neemt; het komt er maar op aan, om de troepen goed en krachtig aan te wenden, dadelijk toe te slaan, vrees in te boezemen en het oproer in de geboorte te smoren. Maar men deed juist het tegenovergestelde: men wist geen gebruik te maken van de gewapende macht; men bleef lijdelijk; men boezemde geene vrees in, maar liet zich vrees inboezemen; men liet den opstand zich ongehinderd uitbreiden. Wat te Brussel gebeurd is in die laatste dagen van Augustus 1830, is krenkend geweest voor onze wapeneer; zóó krenkend zelfs, dat hoofdofficieren der bezetting in openbare geschriften optraden als beschuldigers van het beleid des bevelhebbers; een kreet van verontwaardiging deed zich in Holland hooren. En toch is het nog zeer de vraag, of die verontwaardiging wel geheel rechtmatig is geweest en of de krijgsbevelhebber binnen Brussel zich niet beroepen kon op de bevelen van den Koning zelven, die zulk eene lijdelijke en flauwe handeling hebben voorgeschreven. Zooveel is ten minste zeker, dat over die handeling nooit 's Konings ongenoegen is uitgesproken.

Luik met zijne krijgshaftige burgerij volgde het voorbeeld van de hoofdstad. Charles Rogier begon hier zijne militaire loopbaan, zijne heldenloopbaan - wel een weinig tegen wil en dank. Zoodra men te Luik den Brusselschen opstand vernam, stond ook de bevolking te Luik op; en de Gouverneur Sandberg vond het voorzichtig, om met de opstandelingen een akkoordje aan te gaan, waarbij bepaald werd, dat zij, eene vrijwillig gewapende macht vormende, de rust in de stad

zouden handhaven, terwijl de Generaal Van Boecop met de bezetting in de Citadel zou blijven; - voorzichtig was dit zeker; of het goed was, is eene andere vraag.

Rogier, die zeer populair was in Luik, werd door de vrijwilligers tot een hunner hoofden gekozen, en vooral aan zijn invloed en aan zijn verstand was het te danken, dat de opstand binnen de stad vrij bleef van buitensporigheden. Maar nu komt de lust op bij eenige van die Luiksche vrijwilligers, om naar Brussel te trekken en dáár voor de zaak van den opstand te strijden; zij kiezen Rogier tot hun hoofd; deze weigert, maar men bedreigt hem, men zet hem het pistool op de borst, zoodat hij eindelijk toestemt. Bleek en ontdaan komt Rogier in de bureaux van *Le Politique* en vertelt, wat er gebeurd is; Lebeau tracht zijn vriend te overtuigen, dat hij niet gehouden is, om eene met geweld afgeperste belofte gestand te zijn; maar na eenige weifeling gaat Rogier toch op marsch naar Brussel, met een 300 Luikenaars en een paar kanonnen - God weet, waar vandaan gehaald.

Binnen Brussel schenen de heldenfeiten niet zeer groot te zullen zijn; want toen den 23sten September het Nederlandsche leger oprukte, om de stad aan te vallen, begreep Rogier, dat er geen weerstand zou worden geboden, en verliet derhalve Brussel in de richting van het Bosch van Soignies; hij was echter nog niet ver, toen hij geschutvuur hoorde en daaruit besloot, dat de stad zich wèl verdedigde; ijlings keert hij daarop terug met zijne Luikenaars, strijdt dapper mede tegen de troepen van Prins Frederik en heeft een gewichtig deel gehad aan de overwinning, door de opstandelingen behaald in dien vierdaagschen strijd.

Charles Rogier is een bewijs, dat een groot man soms tijd heeft noodig gehad, om een groot man te worden; over hem wordt het volgende gezegd door Armand Freson, in de uitgave der *Souvenirs* van Joseph Lebeau (*Préface*, p. 14-15):

'Charles Rogier was dertig jaar oud;' (in 1830) 'hij was geboren te Saint-Quentin in Frankrijk, uit Fransche ouders; maar hij had in België gestudeerd. Advocaat zonder praktijk, een van de redacteurs van *Le Politique*, had hij niets in zijn voordeel dan eenige geestig geschreven dagbladartikelen en eenige vlugschriften, uitmuntende door gezond verstand; maar dat was ook alles; toen hij opklom tot het hoog gezag, had hij niet de minste ondervinding van regeeringszaken; hij wist weinig en was een gebrekkig spreker; maar hij was uitermate goedgezind en vooral vol gezond verstand, en dat vergoedde bij hem kennis en ondervinding. In de staatkundige geschiedenis van België heeft Charles Rogier eene schitterende rol vervuld, eene der lofwaardigste; die staatsman heeft het zeldzame voorrecht gehad van zich te kunnen bekwamen voor het staatsbestuur, van zijne staatkundige opleiding te verkrijgen, juist door de uitoefening van het

hoogste staatsgezag. Op de gebeurtenissen van de maand September en op de samenstelling van het *Gouvernement provisoire* is zijn invloed zeer groot geweest; maar ras daalde die en werd al minder en minder, toen het *Congrès National* bijeenkwam; aan speciale kennis ontbrak het hem, zoodat hij buiten de ministerieele comités bleef, die toen tot stand kwamen; en een vluchtige blik in de discussiën van het Congres is voldoende, om de overtuiging te geven, dat het aanstaande hoofd der liberale partij, die later als staatsredenaar zeer hoog geschat zou worden, geheel te kort schoot de weinige keeren, dat hij in het Congres het woord heeft gevoerd.'

Welnu, diezelfde man, die geen schitterend talent scheen te zullen worden, maar bestemd scheen, om altijd tot de middelmatigen te behooren, ontwikkelde zich van jaar tot jaar door arbeid en oefening; hij won gedurig in kennis, in ondervinding, in regeeringsbeleid, in zelfvertrouwen; uitstekend door gezond verstand en door staatkundige eerlijkheid, boezemde hij het Belgische volk, in later jaren, het hoogste vertrouwen in; zijne stem werd geëerbiedigd als de stem van een hoofd en leider vol overtuiging en bekwaamheid, die altijd het goede voorhad en meestal het goede helder inzag. Nog heden ten dage, nu een meer dan tachtigjarige leeftijd zijne krachten en geestvermogens heeft gesloopt of verminderd, geniet Charles Rogier in België eene groote en welverdiende populariteit; men vereert hem, men heeft hem lief om de groote diensten, die hij zijn land heeft bewezen, om zijne geheele toewijding aan het algemeen belang, om de lange, smettelooze loopbaan, die hij in het openbare leven heeft afgelegd.

Brussel en Luik waren, op het einde van Augustus, de twee groote steden, waarin zich de Belgische opstand concentreerde; misschien kan men er Leuven nog bijvoegen; maar de andere groote steden werden òf in bedwang gehouden door de bezettingen, òf waren ongeneigd, om met de opstandelingen mee te doen. Het scheen dus niet, dat het tot eene omwenteling zou komen, tot een algemeen worden van den opstand; zij, die het werk hadden aangestookt, begonnen wel eenigszins verlegen te worden met de zaak. Op Frankrijk bleek het, dat niet te rekenen was; Lodewijk Filips was volkomen ongenegen, om bescherming te verleenen aan het verzet tegen het gezag van Koning Willem I en daardoor gevaar te loopen van gewikkeld te worden in een Europeeschen oorlog. Daarbij wisten de Fransche revolutionnairen eigenlijk niet recht, wat zij in dien Belgischen opstand moesten zien: was die opstand misschien teweeggebracht door diezelfde kerkelijke partij, die in Frankrijk Koning Karel X tot zijn *coup-d'état* had aangezet? - Dat wantrouwde men wel wat. - Dat belette niet, dat er in Frankrijk nog altijd Bonapartisten genoeg waren, die op veroveringen in Europa vlamden, en woelzieke avonturiers, wien het weinig kon schelen, voor welke zaak zij de wapens voerden, mits er maar gevochten werd.

Voor Koning Willem I waren er dus in het laatst van Augustus 1830 nog al gunstige kansen, om den opstand op goede wijze ten einde te brengen; twee wegen kon hij daartoe inslaan: hij kon wapengeweld bezigen; hij kon toegeven aan de eischen van de Belgische liberalen. Elk van die beide wegen kon, onafgebroken gevolgd, leiden tot een goed einde.

Het wapengeweld, op bekwame en verstandige wijze aangewend, - niet door een prins van den bloede, maar door een gewoon, krachtvol bevelhebber, die zich desnoods voor de regeering opofferde, om op zich de verantwoording te laden van strenge en harde handelingen, - zou volgens alle waarschijnlijkheid wel een einde hebben gemaakt aan den opstand, had men maar dadelijk goed toegeslagen; want in het begin vond de opstand weinig bijval en deelneming; den opstandelingen zelf ontbrak het aan zelfvertrouwen, en het Nederlandsche leger zou zijn plicht hebben gedaan, ook de Belgische korpsen; - want zijn die korpsen, later, aan het wankelen geraakt; heeft de Belgische soldaat, later, zijne vanen verlaten: dan is dit, omdat Belgische bevelhebbers hem daartoe hebben aangezet en omdat men, door verregaande zwakheid en onbekwaamheid, toeliet, dat de geest van misnoegen en wederspannigheid dag aan dag bij het leger werd aangewakkerd.

Maar, kon men door kracht van wapenen een einde maken aan den opstand, ook door toe te geven aan de vorderingen van de opstandelingen kon men voor het huis van Oranje de heerschappij over België verzekeren; die bewering kan, o.a., ook gegrond worden op de meening van Lebeau zelf, die in zijne *Souvenirs* de volgende woorden uit (*Appendice*, bl. 243-244):

‘Het is zeer waarschijnlijk, dat als Koning Willem bijtijds had toegestemd in de scheiding van de twee landen, waarover hij den schepter zwaaide, - op de wijze, zooals dit gegaan is met Zweden en Noorwegen, en zelfs op de wijze, zooals Holland verbonden is met het Groothertogdom Luxemburg, - de Belgische revolutie vreedzaam zou zijn geëindigd; vooral zou er kans zijn geweest op die uitkomst, had men aan het hoofd van de Belgische regeering den Prins van Oranje geplaatst, veel meer populair dan zijn vader.

Alleen eene naburige mogendheid zou, misschien, eenigszins ontevreden zijn geweest over eene regeling, die, zonder eene bedreiging te zijn, toch het nadeel had van haar toe te schijnen gemaakt te zijn, zoo niet tegen haar, dan toch met het oog op haar. Maar de neutraliteit van het nieuwe rijk en eene dynastie geheel de onze zouden voldaan hebben aan wat Frankrijk, aan wat het staatsbelang, rechtmatig konden vorderen. Door de scheiding onder eenzelfden schepter te verwerpen of te laat aan te nemen, heeft het huis van Oranje, om zoo te zeggen moedwillig, België verloren, meer dan de helft van zijn staatsgebied.’

Later komt Lebeau nog eens daarop terug bij het bespreken van het votum van het Belgische Congres, om het huis van Oranje van den Belgischen troon uit te sluiten (*Appendice*, bl. 251):

'Was het niet door 's Konings traagheid, om te bewilligen in eene administratieve scheiding, en - van zijne zijde - door het dralen van den Prins van Oranje ('t is waar, een zeer natuurlijk dralen in den moeielijken toestand, waarin hij verkeerde), dan zou deze veel kans hebben gehad (*des chances sérieuses*), om, hetzij als Onderkoning, hetzij als souverein, bij eene afscheiding van België van Holland aan het hoofd te komen van de Belgische regeering. Men weet, dat, in staatszaken, het *te laat* iets onherstelbaars is.'

Dus: toegevendheid zou het huis van Oranje het koningschap over België, waarschijnlijk, hebben doen behouden; wapengeweld waarschijnlijk ook; kies dus een van die twee middelen; maar, die keus gedaan, blijf dan ook daarbij; ga niet den een en dag concessiën verleenen en den anderen dag het kanon laten bulderen; want zóó komt gij er nooit; zóó bederft gij den eenen dag, wat gij den vorigen dag hebt goedgemaakt. Dat is iets, wat een kind kan begrijpen; - en toch kon die waarheid geen ingang vinden bij Koning Willem I.

Er is, bij dien eersten tijd van den Belgischen opstand, de grootste weifeling bij den Koning te bespeuren, eene gedurige verandering van inzichten; - concessiën? wapengeweld? wat wil hij? - het is moeielijk te zeggen. Den eenen dag komt de Prins van Oranje met woorden des vredes en waagt leven en eer, om de rust te herstellen; den anderen dag valt Prins Frederik als vijand Brussel aan, en een bloedige strijd heeft in die stad plaats; die strijd valt uit in het nadeel van de Koninklijke legermacht, en nu wordt weer de vredestichtende tusschenkomst ingeroepen van den Prins van Oranje; - ja, maar zóó gaat het niet, zóó bereikt men nooit het beoogde doel: gij komt heden aan met concessiën, maar die werken niets uit, want gisteren hebt gij de wapens gebruikt, en daardoor worden nu die concessiën niet geloofd; morgen weer gebruikt gij de wapens; maar denkt gij nu, dat een leger met kracht en zelfvertrouwen zal strijden voor de regeering, terwijl, door wat pas gebeurd is, het alle reden heeft, om eraan te twijfelen, of het der regeering wel ernst is met dat bestrijden van den opstand?

De groote bekwaamheden, de uitmuntende geestvermogens van Koning Willem I te willen loochenen, dat gaat niet aan: hij had die - maar daarvan is weinig of niets gebleken in den eersten tijd na het uitbreken van den Brusselschen opstand; 's Konings staatsbeleid is hier beneden peil geweest; daar is toen geene krachtige en verstandige handeling te bespeuren; het is, alsof het regeeringswerktuig uiteenvalt of stilstaat; de Koning is onzeker, weifelend, verbijsterd, schier radeloos. Hebben velen schuld gehad aan het vaneenscheuren van het Koninkrijk der Nederlanden, de voornaamste schuldige is de

Koning zelf: zijn verkeerd staatsbeleid heeft den opstand teweeggebracht: zijn verkeerd staatsbeleid heeft den opstand doen zegevieren.

Evenwel, men moet billijk zijn en niet verzwijgen, dat er in 1830 één verontschuldiging was voor het verkeerd regeeringsbeleid van Willem I: hij is toen niet vrij geweest in zijne handelingen; hij is soms daartoe gedwongen geworden door de openbare meening in Holland. Wij, Hollanders, roemen er soms op, dat wij een volk zijn, dat gezond verstand heeft; dikwijls is die eigen lof billijk en gegrond; maar toch, niet altijd; en o.a. bij die omwenteling van 1830 hebben wij al bitter weinig gezond verstand betoond en ons toen zeer dikwijls geheel laten leiden door hartstocht en volksdriften.

Jarenlang had men in Holland de staatkundige woelingen in België vrij onverschillig aangezien; men bekommerde zich weinig daarom; men zag uit de hoogte daarop neer; het was niet vreemd, - zoo oordeelde men in Holland - dat een volk, dat eeuwenlang zonder nationaliteit was geweest, dat eeuwenlang het juk van kerkelijken dwang had gedragen, weinig ingenomen was met verlichting en beschaving of die zegeningen liefst ontving uit Fransche handen; men zag in die gezindheid een blijk van de achterlijkheid van het Belgische volk, en met de verblinding der zelfgenoegzaamheid achtte men, dat Holland te hoog stond, om zich bezig te houden met die staatkundige quaestiën van ondergeschikt belang of die tot dwaze illusiën moesten leiden. Men vergat daarbij, dat men in Holland stilstond, dat men insliep, de nieuwere denkbeelden onopgemerkt liet en, zich verheffende op vroegere volksgrootheid, geen oog had voor het vele gebrekkige en verkeerde, dat de oude Republiek had aangekleefd en dat het nieuwe Koninkrijk nog niet had afgelegd; men vergat, dat de Belgen van 1830 niet meer de Belgen waren van Van der Noot; maar dat, integendeel, daar thans een geslacht was opgerezen, zoo krachtig ontwikkeld in zijn staatkundig leven, dat het weldra, in dát opzicht, Holland verre voorbij zou streven.

Verbeeld u een ouder broeder, steeds ten volle overtuigd van zijne groote meerderheid op een jonger broeder, dien hij zich geheel ondergeschikt waant, nu eensklaps vernemende, dat die jongere zelfstandig is opgetreden, alle gezag van den oudere heeft afgeworpen en zich doet gelden als gelijke, zoo niet als meerdere; - als gij u den bitteren haat voorstelt, die dan in het hart van den ouderen broeder ontvlamt, dan kunt gij u ook voorstellen, wat de gewaarwordingen waren in Holland, toen men daar vernam, dat België rechten en vrijheden eischte, waaraan men in het Noorden niet eens dacht, en hoe het een Koning hoonde, in wien men dáár het zinnebeeld zag van het volkskarakter, den vertegenwoordiger van de volkseer. Het Hollandsche volk was woedend over de verongelijking, die men in België den Koning had aangedaan; het veroordeelde in de hevigste bewoordingen den snooden ondank, waarmede eene regeering werd aangerand, die het

welzijn en de grootheid van het Belgische volk beoogde; het schaarde zich vol geestdrift om den bedreigden troon; het stond op, om zich aan te sluiten bij den geliefden Oranjevorst, die altijd een zoo Hollandsch hart had doen blijken. Willem I vond heul en steun in die geestdrift, die toen in Holland uitbarstte; - maar daarin vond hij ook een dwang, die hem belemmerde in zijne vrijheid van handelen; hij moest toen doen, wat het Hollandsche volk vroeg, bijna eischte. De stroom werd hem soms te sterk; hij werd soms daardoor meegesleept.

In 1830 is in de Nederlanden een strijd uitgebroken, nog minder van opstandelingen tegen hunne regeering dan wel een strijd van volk tegen volk; en de hevigste drift en verbittering was niet aan de Belgische zijde, maar aan de Hollandsche. Ten onrechte meent men soms, dat de godsdienst, of beter gezegd de kerkleer, dien strijd tusschen de Noordelijke en Zuidelijke Nederlanders heeft doen ontstaan; die meening is ongegrond; men veroorlove mij, dit toe te lichten door de aanhaling van eene persoonlijke ondervinding; eene opmerking, ook van den onbeduidendste, kan waarde hebben voor de betere kennis van een geschiedkundig feit. Te Brugge, waar ik woonde, was toen eene Protestantsche kerk, waarheen mijne ouders met de kinderen elken Zondag gingen; - men zou het toen vreemd hebben gevonden, als een fatsoenlijk gezin 's Zondags de godsdienstoefening niet bijwoonde. Die Protestantsche kerk was nog al ver van onze woning, een kwartieruur gaans: ons huis was op de *Coupure*, de kerk niet ver van de poort, om naar Oostende te gaan. Welnu, in al die jaren, dat ik 's Zondags naar de hervormde kerk ben gegaan, - *gegaan*, niet *gereden*; het rijden was toen minder in zwang en kwam ook minder overeen met de geldmiddelen van mijne ouders -: in al die jaren heb ik nooit bespeurd, dat onze kerkgang in het allerminst belemmerd of gestoord werd of aanleiding gaf tot zelfs de minste onaangename bejegening op straat. En toch was Brugge toen eene der minst ontwikkelde en minst verlichte steden van België; en in de straten daar vond men meer armen en bedelaars dan elders.

Het komt mij dus voor, dat in 1830 wij, Protestanten, geen recht hebben gehad, om de Katholieke bevolking van België te beschuldigen van onverdraagzaamheid en godsdiensthaat; geen godsdiensthaat, maar volkshaat, heeft België en Holland toen de wapens doen opvatten, om elkander te bestrijden; en het is zeer twijfelachtig, welk van de beide volkeren hierbij de meeste schuld heeft gehad. Het beste is nu, om die vraag maar niet nader te onderzoeken en, aan weerszijden, vroegere grieven te vergeten; wie nu nog die oude veeten weer zou willen oprakelen, zou de berisping verdienen, door Beets in zijn *Guy de Vlaming* uitgesproken:

‘Die dwazen die den tijd verboden,
den demper der vergetelheid
te plaatsen op een treurig feit,
of rust te laten aan de dooden.’

Maar zonder woorden van vijandschap te gebruiken, moeten wij toch even zeggen, wat, bij het uitbreken van den Belgischen opstand, gedaan is door de regeering van Koning Willem I; het is goed en recht, die regeeringshandelingen te vermelden en te bespreken.

Op het eerste bericht van den opstand zendt men de troepen uit Noord-Nederland naar België; met den meesten spoed; men vervoert ze met stoombooten en met wagens en karren, zoodat binnen weinige dagen - de troepen uit Gent en Antwerpen meegerekend - misschien een 20000 man kunnen aangewend worden, om Brussel weer tot onderwerping te brengen. Uitmuntend, die spoed! Namelijk: uitmuntend, als er dadelijk gebruik wordt gemaakt van die troepen, als er dadelijk wordt toegeslagen, vóórdat de opstandelingen hunne verdediging hebben kunnen voorbereiden en vaststellen. Ware dit gebeurd, dan zou die groote spoed allen lof verdienen; - maar dit gebeurt niet: die legermacht, zoo snel opgerukt, gaat niet tot Brussel, maar houdt halt op eenige uren afstands en blijft daar wekenlang liggen, zonder iets hoegenaamd te doen. Wilde men het leger de overtuiging geven, dat het bestuurd werd door eene regeering, die niet wist, wat zij wilde? Wilde men den opstandelingen de gelegenheid verschaffen, om de trouw van de Belgische troepen aan het wankelen te brengen?

Koning Willem I heeft zijne oorlogsplannen opgegeven en wil den weg inslaan van vrede en toegevendheid: de Prins van Oranje zal binnen Brussel komen, om de stad tot rust te brengen. De Prins komt binnen Brussel, schier onverzeld; onverschrokken waagt hij zich te midden van onstuimige gewapende volkshoopen, die hem bedreigen, die hem beleedigen, van wie het ergste is te wachten; maar zijne taal, zijn heldenzin winnen eindelijk de menigte voor hem en schijnen den weg te zullen banen voor een minnelijk vergelijk; het schijnt, dat het den Prins gelukken zal, om, zonder wapengeweld, zijns vaders heerschappij over België te handhaven, al is het ten koste van eene administratieve scheiding met Holland. Zulk eene uitkomst zou de gelukkigste zijn geweest, die men kon verwachten, eene welverdiende belooning voor een grootsch heldenfeit, dat meer thuis behoort in den dichterlijken riddertijd dan in onze eeuw van stoffelijke kracht. Wat Willem II in September 1830 te Brussel heeft gedaan, is een voorbeeld van wat een vorst moet doen tegen opgestane onderdanen; had een der zonen van Lodewijk Filips in Februari 1848 gehandeld als de Oranjevorst te Brussel, het stamhuis van Orleans zou, mogelijk, nog zetelen op den Franschen troon.

Maar de Koning laat het gunstig oogenblik voorbijgaan; hij deinst ervoor terug, om de toezeggingen te verwezenlijken, door den Prins te Brussel gedaan; hij ziet machtsoverschrijding in het doen van die toezeggingen; hij weifelt; hij wil zich bedenken; hij wil de zaak laten onderzoeken door de volksvertegenwoordiging; - alsof er voor zulk een onderzoek tijd is, dan als, te midden van het woeden van opstand en omwenteling, elke dag nieuwe eischen stelt!

De Kamers komen in Den Haag bijeen; ook de Belgische leden geven aan de oproeping gehoor; - wat, van hunne zijde, eene moedige daad is geweest bij de zekerheid, dat hun in Den Haag eene vijandige ontvangst wachtte, - vijandig was die ontvangst niet van de zijde des Konings, die integendeel de Belgische vertegenwoordigers met welwillendheid heeft bejegend; maar van de zijde van het Hollandsche volk was de ontvangst in zoo hooge mate vijandig, dat men met reden ervoor beducht is geweest, dat de meest gehate hoofden van de Belgische revolutie het lot van de De Witten zouden ondergaan.

Dat bijeenzijn van de Staten-Generaal leidde tot geene minnelijke schikking; spoedig verwijderden zich de Belgische leden uit Holland; spoedig beval de Koning aan zijn zoon Prins Frederik, om Brussel tot onderwerping te brengen door kracht van wapenen. De weg der concessiën werd dus weer verlaten; wat de Prins van Oranje had tot stand gebracht, werd dus ijdel en onnut gemaakt.

De strijd binnen Brussel (23-27 September) is bekend; daarover valt weinig meer te zeggen. Men had dien strijd niet moeten beginnen. Men bouwde erop, dat binnen Brussel regeeringloosheid en wanorde ten top waren gestegen; dat het grauw daar de bovenhand had; dat de hoofden van den opstand, verschrikt, naar het buitenland waren gevloden; dat de gezeten Brusselsche burgerij goedgezind was en niets liever verlangde, dan dat het Nederlandsche leger de stad weer tot rust bracht; - dat alles was waar; maar dat alles werd verkeerd geschat en verkeerd beoordeeld: de Brusselsche burgerij was goedgezind; maar wat heeft men aan eene goedgezinde burgerij, die niets doet, die te huis blijft, als er nood en gevaar is? Daaraan heeft men niets; de strijdende troepen zijn er zelfs niet zeker van, dat die burgerij hun geene zwarigheden in den weg legt, zich niet voegt bij hunne vijanden, als deze blijken de sterkste te zijn. De hoofden van den opstand hadden uit voorzichtigheid, uit vrees, Brussel verlaten; de mindere standen voerden daar den boventoon; - maar juist in die mindere standen zit de meeste geestkracht; de vechtersbazen moet men dáár zoeken, en niet bij het voornamere, maar meer verwijfde deel des volks. Aan hoofden ontbreekt het? zij zullen er wel komen, als maar eerst geweerschoten zijn gevallen, als maar eerst de wederstand eene poos heeft geduurd, als maar eerst de hoop ontvlamt van den vijand met vrucht het hoofd te bieden; dán dagen

de strijders op, dán worden de huizen bezet en versterkt, dán verrijzen de barricades, dán ziet men hoofden en leiders optreden.

Wie zijn die hoofden en leiders geweest binnen Brussel, in die Septemberdagen? - Met geheele zekerheid is dit niet te zeggen:

De Baron D'Hoogvorst, de aanvoerder van de gewapende burgerij, die op zijn post was gebleven en niet gevlucht was, zooals de andere hoofden van den opstand? - Maar kort daarop is gebleken, dat D'Hoogvorst tot de Oranje-partij behoorde; en het is dus eenigszins bezwaarlijk, om hem de eer toe te kennen van de verdediging van Brussel 23-27 September 1830.

Pletincx, een gewezen officier van de cavalerie, die bij de huzaren van Boreel had gediend, later bij het Indische leger en in 1830 als burger te Brussel woonde? - Pletincx meende verongelijkt te zijn geweest in den Nederlandschen krijgsdienst; hij had zich bij de opstandelingen aangesloten en krachtige maatregelen ter verdediging beraamd, maar viel, reeds den eersten dag van den strijd binnen Brussel, in handen van de Nederlandsche troepen, op eene wijze, die wel wat duisters heeft.

Charles Rogier, die met zijne Luikenaars dapper mee heeft gevochten, maar aanvankelijk voornemens was, *niet* te vechten?

Don Juan van Halen, een Maastrichtenaar, die lange jaren in Spaanschen krijgsdienst had doorgebracht, ook bij de Russen onder Yermoloff inden Kaukasus had gestreden, en die, na een avontuurlijk leven vol krijgsgevaren en staatkundige woelingen, eindelijk in Brussel was terechtgekomen? - Van Halen werd door een voorloopig Belgisch bewind aangesteld tot opperbevelhebber binnen Brussel; maar toen die aanstelling kwam, was de strijd binnen de stad haast geëindigd.

Het is dus moeielijk, om een der hier genoemde mannen te beschouwen als het opperhoofd, dat in die Septemberdagen binnen Brussel de verdediging heeft bestuurd; het is waarschijnlijk, dat zulk een opperhoofd heeft ontbroken. Ziehier, hoe men zich de zaak kan voorstellen:

Reeds dagen te voren zijn, op vele punten binnen Brussel, barricades opgeworpen, naar de voorschriften van hen, die te Parijs dat kunstje hadden bestudeerd; huizen zijn bezet en ter verdediging ingericht, vooral in de *rue royale* en de belendende straten; maar het getal verdedigers is, aanvankelijk, bij het oprukken der troepen van Prins Frederik zóó klein, dat het zich laat aanzien, dat er geen noemenswaardige tegenstand zal worden geboden. De Koninklijke troepen zelf denken weinig aan strijd. ‘De zaak werd ons zóó voorgesteld,’ - heeft een der deelgenooten later getuigd - ‘alsof wij maar de fouriers hadden vooruit te zenden, om op het stadhuis de biljetten van inkwartiering te ontvangen.’

Maar toen men de stad wil intrekken, vallen er enkele geweer-

schoten; - men stuit dus op een niet verwachten vijand; een oogenblik van aarzeling en onzekerheid; het rustige binnentrekken van eene vreedzame stad blijkt eene hersenschim; er zal gestreden worden. Het geweervuur van de verdedigers neemt toe; uit herbergen en burgerhuizen snellen gedurig gewapenden toe, om de barricades te bezetten; eene groote stad bevat altijd tal van menschen, die in wanorde en strijd hun behagen vinden; en binnen Brussel zijn tal van vreemdelingen samengevloeid, die haken naar kamp en worsteling voor de zaak van de vrijheid.

Van uur tot uur neemt het getal toe van hen, die het leger van Prins Frederik bestrijden; ook menig Brusselsch burger schaart zich onder de verdedigers, vooral toen men de volksdriften opwekt door het leugenachtig verhaal van de gruwelen, door de Nederlandsche troepen gepleegd: plundering, roof, geweld, moord - alles legt men dien troepen ten laste - de gewone gang van zaken in zulk een geval. Het *Park* en de omliggende paleizen zijn wel genomen door de bataljons van Prins Frederik, maar ten koste van groote verliezen; en verder winnen zij geen grond in de stad. De verdediger wint aan zelfvertrouwen met elken dag, dat de strijd langer duurt; de nabij zijnde steden en dorpen zenden hulp; de geduchte mijnwerkers uit de kolendistricten rukken naar Brussel op; de verdediging gaat over tot den aanval, en na een vierdaagschen kamp worden de Koninklijke troepen uit Brussel verdreven en behalen de Brusselaars en hunne medehelpers de zege.

Men mag gerust die zege toeschrijven aan de dapperheid der verdedigers van Brussel; die roem komt hun toe; het zou dwaasheid zijn, hun dien te betwisten.

Even waar is het, dat ook bij de aanvallers de dapperheid groot is geweest; de grenadiers, de rijdende artillerie, de lanciers - om maar enkele korpsen te noemen - hebben zich toen een schitterenden naam verworven; en men moet geheel vreemd zijn aan ons krijgswezen, om niet den heldendood van Krahmer, den uitstekenden moed van Nepveu te huldigen.

Maar de aanvoering, de leiding van den aanval op Brussel, kan die evenzeer worden geroemd? - Onmogelijk.

Het is altijd een misslag, als, zonder hooge noodzakelijkheid, eene geregelde krijgsmacht eene in opstand zijnde stad binnenrukt, die volop tijd heeft gehad, om zich in te richten ter verdediging. Bij straatgevechten is de aanvallende macht *buiten* de huizen altijd in het nadeel tegenover den verdediger *binnen* de huizen; de verdediger wordt niet gezien, is niet spoedig bereikbaar en kan zijn geweer met alle zekerheid richten op vijanden, die onbedekt staan en van nabij beschoten kunnen worden. Is het niet volstrekt noodig, trek dan nooit de stad binnen, maar blijf daarbuiten, sluit haar af van het overige des lands, honger haar uit, schiet haar in brand; dat harde

middel is gewettigd, als eene stad in opstand is. De krijgsmacht van Prins Frederik was groot genoeg, om Brussel in te sluiten, als men maar niet, op zoo onverantwoordelijke wijze, die afdeeling van den Generaal Cort Heijligers van Brussel verwijderd had gelaten en haar niet vermoeid en verzwakt had door nutteloos heen en weer trekken, zonder er iets mee uit te voeren. De wijze, waarop toen gehandeld is met die afdeeling van Cort Heijligers, mag het daglicht niet zien: het is de strategie der hulpeloosheid.

De mislukte aanval op Brussel heeft den geheelen afval van België ten gevolge. De zwakheid van het opperbevel - soms het geheele gemis van opperbevel - oefent op het Nederlandsche leger dien verderfelijken invloed uit, dien het gewoonlijk uitoefent; het zelfvertrouwen verdwijnt, de krijgstucht wordt ondermijnd, de trouw van den krijgsman wankelt, en weldra openbaren zich afval en verraad. De eene stad voor, de andere na gaat in Zuid-Nederland tot de zaak over van den opstand; de bezettingen gaan uiteen of sluiten zich aan bij het oproer; het leger wordt, door de afscheiding tusschen Hollanders en Belgen, zoo goed als ontbonden. De opstandelingen, vol geestdrift over de behaalde voordeelen, gaan over ten aanval en dringen de Nederlandsche troepen in noordelijke richting terug; daar hebben gevechten plaats, die soms de dapperheid van Hollandsche bevelhebbers en van Hollandsche soldaten bewijzen, maar die nog meer bewijzen, hoe het geheel en al ontbreekt aan eene goede, algemeene leiding van de krijgshandelingen; het bombardement van Antwerpen is niet in staat, hierin een keer te brengen; de Hollandsche troepen trekken terug op Noord-Brabant; en toen de maand October 1830 eindigde, kon men zeggen, dat België het juk van Koning Willem I had afgeschud.

Nóg had de Koning eene laatste poging gedaan, om voor zijn stamhuis de heerschappij over Zuid-Nederland te behouden. De aanwending van het wapengeweld was niet geslaagd; daarom werd nu weer de weg der inschikkelijkheid ingeslagen; de Prins van Oranje kwam te Antwerpen, weer als bode des vredes. Maar natuurlijk, dat de stand van zaken toen veel erger was dan twee kleine maanden te voren, bij zijn moedigen intocht binnen Brussel, en dat dus, tot bevrediging van de gemoederen, veel meer moest worden toegegeven aan de eischen van den opstand; - de Prins oordeelde de verklaring onvermijdelijk, dat hijzelf zich aan het hoofd stelde van de opgestane Belgen. Die stoute stap werd door Koning Willem I veroordeeld als machtsoverschrijding; de Prins werd teruggeroepen en boette het in eene soort van ballingschap, dat hij tegen het Koninklijk gezag was opgestaan en, in den strijd tusschen Holland en België, Holland had verloochend en zich bij België had aangesloten.

Oordeelde Koning Willem I inderdaad ook zoo over die handeling van den Prins van Oranje? Of speelde de Koning hier een onwaardig

spel en was hij het inderdaad eens met den Prins, welke strenge afkeuring hij ook openlijk moge hebben uitgesproken? - Dit is een duister punt, en het is moeielijk, om hier met zekerheid te spreken. Misschien kan men, als het waarschijnlijkste, aannemen, dat de zaak zich zóó heeft toegedragen:

De Prins van Oranje vertrekt naar België, zonder voorzien te zijn van eene duidelijke en juist afgepaalde volmacht van den Koning; èn de Prins èn de Koning hebben er niets op tegen, dat die volmacht onbepaald en duister blijft; de Prins ziet te recht in, dat, zooals de zaken nu staan, er veel moet worden toegegeven aan den opstand, wil men Zuid-Nederland behouden voor het stamhuis van Oranje; hij voorziet eene weigering, als hij vraagt, om gemachtigd te worden tot dat toegeven; hij zwijgt er dus liever over; - en ook de Koning zwijgt liever, omdat hij vrij wil blijven, om 's Prinsen handelingen af te keuren, als die te vér gaan, en hoevér die moeten gaan, dat is moeielijk vooruit te zeggen.

Te Antwerpen gekomen, gaat de Prins van Oranje vér, zeer vér, in zijn toegeven aan den opstand; - toch heeft een groot staatsman, Hogendorp, dat toegeven verdedigd en geroemd, als gebiedend voorgeschreven door de noodzakelijkheid, als het eenige middel, om België te behouden voor het huis van Oranje; en het is zeer goed mogelijk, dat ook Koning Willem I niet erg misnoegd zou zijn geweest over 's Prinsen handelingen, wanneer die maar hadden geleid tot eene goede uitkomst. Maar die handelingen hebben *niet* geleid tot eene goede uitkomst; de woorden van den Prins vonden geen weerklank meer in België en deden, daarentegen, het Hollandsche volk tegen hem in woede ontvlammen: - ja, toen oordeelde Koning Willem I het staatkundig, om openlijk 's Prinsen handelingen te verloochenen en te veroordeelen en den troonopvolger zoo goed als te beschuldigen van rebellie tegen zijn vader, van afval van de vaderlandsche zaak.

Die voorstelling van wat er in het laatst van October 1830 in Nederland is voorgevallen in de hooge regeeringskringen, grondt zich volstrekt niet op schriftelijke bewijsstukken; zij is niets meer dan eene onderstelling, gegrond op de waarschijnlijkheid, gegrond op het bekende karakter èn van Koning Willem I, èn van den Prins van Oranje. Bij die Belgische omwenteling van 1830 heeft de Prins van Oranje een opmerkelijk helder inzicht in den staatkundigen toestand doen blijken, en eene heldhaftige zelfverloochening, die boven allen lof is verheven; men heeft hem toen onrecht gedaan; dit moet worden hersteld.

Dat herstel wordt nog niet geleverd door Armand Freson, den uitgever van Lebeau's gedenkschriften; in de *Préface historique* (bl. 4) zegt Freson het volgende:

'.....Eene administratieve afscheiding van Holland en België zou, vóór de eerste onlusten van de maand Augustus, zeker voldoende zijn geweest; maar wie is aansprakelijk voor het bloed, dat vergoten is in

de straten van Brussel en dat een onoverkoombaren slagboom heeft doen oprijzen, tusschen Koning Willem I en ons? - Is dat niet Koning Willem zelf, die, gedreven door een onverklaarbaar noodlot, moedwillig de schoonste helft van zijn rijk heeft prijsgegeven? En de Prins van Oranje, die held van de Orangisten (*ce héros des Orangistes*), waarom heeft hij Antwerpen gebombardeerd of laten bombardeeren; en wie anders dan hij moet de verantwoording dragen van dat onnut en laf platschieten van eene stad, die zich niet kon verdedigen? Ja, het lijdt geen twijfel, dat de Belgische omwenteling aanvankelijk niets anders is geweest dan een jammerlijk misverstand (*un malentendu regrettable*); maar wie toch heeft dat misverstand verkeerd in eene niet te dempen kloof? Wie anders dan Koning Willem en de Prins van Oranje, de Septemberdagen en het bombardement van Antwerpen?'

De juistheid van die beschuldiging is betwistbaar.

Het kan zeer goed zijn, dat die beschuldiging, wat Koning Willem I aangaat, gegrond is en dat die vorst grootendeels het aan zichzelf heeft te wijten, dat België zich aan zijne heerschappij heeft onttrokken. Maar met den Prins van Oranje - Koning Willem II - is dit een geheel ander geval: de staatkundige inzichten van den Prins in 1830 waren verstandig en goed, en had men die verwezenlijkt, dan zou, denkelijk, het huis van Oranje nóg zetelen te Brussel. Aan het bombardement van Antwerpen heeft de Prins volstrekt geen deel gehad: het is zonder hem geschied, geheel buiten hem om; en denkelijk zou het niet hebben plaats gehad, had hij toen aan het hoofd der zaken te Antwerpen gestaan. Lebeau zelf erkent dit, daar hij op bl. 144 van zijne *Souvenirs personnels* zegt: 'Sinds het bombardement van Antwerpen, waaraan de Prins echter niet de minste schuld had (*dont cependant le Prince était fort innocent*), was de zaak van het huis van Oranje geheel verloren.'

Het bombardement van Antwerpen - dat is thans geschiedkundig bewezen - is begonnen, doordat onze zeemacht op de Schelde haar vuur op de stad opende, eigenmachtig: Koopman en zijne dapperen hadden er geen zin in, om zich te laten doodschieten, zonder terug te schieten; nog al vrij natuurlijk. Eerst later heeft de Citadel aan het bombardement deelgenomen, voornamelijk op aandrang van den Hertog van Saksen-Weimar; de Generaal Chassé, de opperbevelhebber, heeft zich met moeite laten overhalen tot die handeling; bekend zijn zijne woorden: '*Hertog, het repugneert mij.*'

En toch bestond er alle reden voor dit bombardement, en het gaat niet aan, om die handeling 'onnut en laf' te noemen en Antwerpen toen voor te stellen als eene stad, 'die zich niet kon verdedigen'. Antwerpen was in vollen opstand; de bevolking nam daaraan deel; overal werden onze wachten en posten in de stad overvallen, ontwapend, gedood; Hollandsche bataljons, die, zonder eenige vijandelijke

handeling en uit kracht van eene gesloten overeenkomst over de stadswallen terugtrokken naar de Citadel, werden uit de nabijzijnde huizen met een moorddadig geweervuur begroet, als gejaagd wild vervolgd; zelfs tegen de Citadel en tegen de oorlogsschepen op de Schelde hadden aanvallende handelingen plaats; - in zulk een toestand zou zelfs de meest menschelijke bevelhebber zich gerechtigd hebben geacht, om tot het bombardement over te gaan; en het is minder te verwonderen, dat Saksen-Weimar dat heeft doorgedreven, dan dat Chassé zoolang daarmee heeft gewacht, en niet dan aarzelend daartoe is overgegaan.

Waarom zegt Freson, dat '*voor* de eerste onlusten van de maand Augustus' eene administratieve scheiding tusschen Holland en België de zaak in orde zou hebben gebracht? - Ook nog *na* die onlusten - wel te verstaan in de eerste dagen, was de zaak in orde te brengen.

(Wordt vervolgd.)

W.J. KNOOP.

Dr. Betz en de antirevolutionnaire partij. (*Vervolg en slot*).

Van bevriende zijde werd er aanmerking gemaakt op mijne 'optimistische beschouwingen aangaande de onmogelijkheid van orthodoxe natuurwetenschap.' Het zij mij dus vergund, op dit punt terug te komen.

Alphonse de Candolles toont in zijne *Histoire des Sciences et des Savants depuis deux siècles*, dat de druk van kerkelijk gezag nadeelig is voor de beoefening der wetenschap. 'Un dogme peut avoir de l'importance, mais le fait de l'imposer et celui de l'accepter d'autorité en ont bien davantage. Plus on procède par la voie autoritaire, plus on diminue la curiosité, *mère* des sciences, et plus aussi on augmente la timidité de l'esprit.' Volgens dit beginsel moet het Katholicisme, hetwelk vrijheid van onderzoek veroordeelt, aan de wetenschappelijke grootheid van een volk meer in den weg staan dan het Protestantisme. Inderdaad telt de Academie van Wetenschappen te Parijs onder hare buitenlandsche leden slechts 18 Katholieken op 80 Protestanten. Toch is in Europa, Frankrijk niet meegerekend, de getalsverhouding van Protestanten tot Katholieken: 1 tot 1½. Doch hier kunnen invloeden van klimaat, staatsvorm, enz. in het spel zijn. Men lette dus op Zwitserland, waar overal dezelfde lucht wordt ingeademd, terwijl zoowel in de Katholieke als in de Protestantsche kantons de staatsvorm republikeinsch is. De getalsverhouding van Katholieken tot Protestanten

is er die van 1 tot 1 ½. De Academie van Wetenschappen te Parijs telt er 14 buitenlandsche leden. Onder die veertien uitstekende mannen is geen enkele Katholiek. Ook het Protestantisme belemmert den bloei der wetenschap, waar het zich als beginsel van gezag doet gelden. Gedurende bijna twee eeuwen, van 1535 tot 1725, was dat het geval in de kleine republiek van Genève. 'L'instruction était imposée par la religion. Presque tous les citoyens passaient par le collège et beaucoup d'entre eux suivaient plus tard les cours spéciaux de l'Académie; mais pendant toute cette période aucun Genevois ne s'est distingué dans les sciences. De 1720 à 1730, le principe calviniste d'autorité vint à faiblir; l'éducation et les moeurs changèrent dans un sens libéral, et depuis Genève n'a pas cessé de produire des mathématiciens, des physiciens et des naturalistes, dans une proportion remarquable pour sa faible population' (l.l. bl. 328-336.)

Laat ons nu de vraag, of wetenschap en orthodoxie zich laten rijmen, nog uit een ander oogpunt bezien.

Gelijk de heilige Augustinus reeds heeft gezegd, bestaat het wezen der rede hierin, dat zij eene kracht is, welke eenheid zoekt. De mensch is een redelijk wezen, omdat hij behoefte gevoelt, al zijne waarnemingen tot één geheel te verbinden, tot een beeld der wereld, waarin iedere ster aan den hemel, iedere soort van planten of dieren op aarde, ieder gesteente in den bodem eene bepaalde en van al het overige afhankelijke plaats inneemt. Het is, alsof het bestaan van eenig voorwerp, van eenig verschijnsel, eerst dan voor ons gerechtvaardigd is, wanneer wij inzien, dat het voegt in een groot geheel, dat het ergens te huis behoort, dat het exemplaar van eenige soort of werking eener wet is. Wij willen weten, waarom de zee zout is, waarom sommige metalen diep in de rotsen worden aangetroffen, waarom platina en goud nagenoeg zuiver, ijzer en zilver steeds in verbindingen in de natuur voorkomen, waarom enkele dingen in zoo groote massa's, andere zoo schaars worden aangetroffen, waarom ieder genius juist die bepaalde species en geene andere omvat. In dergelijke vragen openbaart zich het redelijk streven, om overal verband op te sporen, het schijnbaar toevallige als noodzakelijk te begrijpen, de eindelooze veelheid van het bestaande pasklaar te maken voor de eenheid des bewustzijns.

Terwijl wij, wat in de ruimte naast elkander bestaat, als bij elkander passende trachten saam te vatten, gevoelen wij tevens behoefte, orde te brengen in de gebeurtenissen, welke in den tijd plaats grijpen. Met het oog des geestes willen wij aanschouwen, hoe onze aarde zich gevormd, hare gestalte en vastheid verkregen heeft, hoe zij een voor levende wezens geschikt verblijf is geworden; hoe de geslachten van planten en dieren, welke in den voortijd te huis behooren, ontstaan en vergaan zijn; welke de stamboom der thans levende geslachten is. Ook beijveren wij ons, de gebeurtenissen, welke wij thans zien plaats

grijpen, niet enkel in rubrieken af te deelen, maar ze tevens als noodzakelijk te verstaan, ze als uitvloeisels van wetten op te vatten, met andere woorden in de natuur eene dergelijke betrekking weer te vinden, als er voor ons denken tusschen het algemeene en het bijzondere, tusschen praemissen en de daaruit voortspruitende conclusie bestaat.

Reeds Aristoteles heeft gezegd, dat het denken zoowel verplicht is, de eenheid te erkennen, die door de rede wordt ondersteld, als de veelheid, welke zich aan de zinnen voordoet(*). Wij eischen van de werkelijkheid, dat zij zich voege naar de behoeften van ons bewustzijn, hetwelk, daar het zelf eenheid is, door verbinding overal naar eenheid streeft. Aan iedere poging, om wetenschap op te bouwen, ligt het postulaat der rede ten grondslag, dat de waarnemingen, welke de werkelijkheid ons opdringt, zich in één bewustzijn laten samenvatten. Alle wetenschap is uit haar aard rationalisme, daar zij in de behoefte aan eenheid wortelt, welke de rede *rede* doet zijn(†).

Natuurlijk spreekt het niet vanzelf, dat de werkelijkheid aan het postulaat der rede beantwoordt. Te recht heeft Kant opgemerkt, dat er eene wanorde in de natuur denkbaar ware, waarbij de wet des bewustzijns geene gelegenheid tot werken zou hebben en dus ons verstand op nonactiviteit zou blijven. ‘Werden nooit gelijke of gelijksoortige gewaarwordingen in ons te voorschijn geroepen, kon de mensch beurtelings de gestalte van allerhande dieren aannemen, bloeiden de appelboomen ook wel eens in den herfst en droegen zij soms in de lente vruchten, m.a.w. bestond er geen regelmaat in de natuur, dan zou het steeds identisch bewustzijn, het boven verschil van tijd en ruimte verheven verstand, niets herkennen, niets begrijpen, nergens eenen regel van verbinding ontdekken, en zoo een dood, onontwikkeld, ons zelven onbekend vermogen zijn’(§).

Ik ga verder. Kan de ervaring ooit leeren, dat alle verschijnselen, zonder uitzondering, passen binnen het raam van het verstand? Dat aan alle feiten zich hunne plaats in eene en dezelfde natuurorde laat aan-

(*) *Metaph.* I. 5.

(†) Te recht zegt Ernest Naville: ‘L'unité n'est pas le postulat spécial de la philosophie; c'est le postulat de toutes les sciences; c'est celui de la parole; pour tout dire, c'est celui de la raison même.... Il est généralement admis que les sciences se rapprochent de leur but, lorsqu'elles réunissent plusieurs affirmations dans une affirmation plus générale; tout le monde convient, par exemple, que l'astronomie a fait un pas considérable, lorsque Newton a réussi à ramener à une seule loi les trois lois de Kepler... La science fait un progrès chaque fois qu'elle réussit à saisir le principe d'une unité plus étendue dans la multiplicité des phénomènes. Ce jugement est devenu instinctif chez les savants. L'unité n'est pas seulement nécessaire à la science proprement dite, elle est nécessaire à la parole, cette manifestation immédiate de l'intelligence. Sans un principe d'unité, qui permet de désigner plusieurs existences sous le même terme, il n'y aurait pas de noms communs, et s'il n'y avait pas de noms communs, si chaque objet devait avoir son nom propre, si chaque plante devait avoir sa désignation individuelle, la parole deviendrait impossible... L'existence de classes réelles dans la nature est la condition de la valeur du langage.’ *Bibliothèque Universelle et Revue suisse*, Mai 1884, bl. 297 en 298. Dezelfde gedachten worden op uitnemende wijze o.a. door Prof. Chr. Sigwart in zijne *Logik* II, bl. 5 sqq. en bl. 591 sqq., ontwikkeld.

(§) Zie mijne rede: *Het Raadsel der Ervaring*, bl. 19 sqq.

wijzen? Neen. Ervaring en wetenschap beiden zijn onvoltooid en zullen dat ten eeuwigen dage blijven.

Wat meer is, indien wij enkel met de ervaring wilden te rade gaan, dan zou er veel zijn, wat ons zou kunnen doen twijfelen, of er wel overal gelegenheid tot samenvattende verstandswerkzaamheid bestaat. Hetzij wij in verschillende richtingen de ruimte doorkruisen, hetzij wij met het oog des geestes den tijd, die achter ons ligt, doorloopen, het gelukt ons niet, alles met elkander in verband te brengen. Nu eens stuiten wij op vormen, welke ons zouden kunnen doen vragen, of het wel waar is, dat de natuur nergens sprongen maakt, dat al hare gestalten zich tot één goed gesloten stelsel van geslachten en soorten laten samenvatten. Dan weder doen zich plotselinge veranderingen, onverwachte gebeurtenissen voor, wier grond niet maar zoo voor het grijpen ligt en van welke gevraagd kan worden, of zij wel aan vaste regels beantwoorden. Kwam het er enkel op aan, eene slotsom uit onze ondervindingen te trekken, dan zou de verijdeling van menige verwachting, de onberekenbaarheid van menige uitkomst, de bonte afwisseling der feiten ons op menig gebied eer aan de heerschappij van een luimig toeval of aan het ingrijpen van willekeurig werkende machten, goden en daemonen dan aan alles omvattende regelmatigheid doen gelooven. Indien wij tot onze waarnemingen beperkt bleven, zouden wij zeker niet beweren, dat iedere oorzaak hare vaste werking heeft, dat er nergens onregelmatig werkende oorzaken bestaan, en evenmin, dat het begrip causaliteit algemeene toepasselijkheid bezit; wat meer is, wij zouden dat begrip in het geheel niet kennen. Bewerking, het voortbrengen van eene verandering door het eene ding in het andere wordt ons nooit getoond. Wij verbeelden ons telkens te zien, wat inderdaad onzichtbaar is. Wij zien niet, dat de bijl des houthakkers het hout doorklieft. Wat wij zien, is enkel dit, dat, als de bijl indringt, het hout uitwijkt Daarin ligt niet opgesloten, dat het uitwijken van het hout wordt *bewerkt* door het indringen van de bijl; dat het uitwijken niet *vanzelf* plaats grijpt op het oogenblik, dat het indringen plaats grijpt; m.a.w. dat het de neervallende bijl is, die het hout doet splijten. Dat het eene ding hier door zijne werkzaamheid ingrijpt in de sfeer van het andere, wordt niet door ons waargenomen, maar slechts door ons aangenomen. En waarom nemen wij het aan? Het is, omdat de wet der rede ons tot samenknoopen verplicht. Het denkbeeld van bewerking hebben wij niet aan onze zinnen te danken, maar het wordt uit den geest geboren bij gelegenheid van de waargenomen aanraking tusschen twee gelijktijdig van plaats veranderende dingen. En wanneer het dan eens gevormd is, wordt het ook daar toegepast, waar niet van aanraking, niet van stooten, drukken of trekken sprake kan zijn, waar twee gebeurtenissen niet tot één ruimtebeeld kunnen worden samengevat, maar enkel een samengaan in

den tijd wordt ontdekt, gelijk bij slag en pijn, wil en beweging, eten en verzadiging.

Ook de onderstelling, dat iedere gebeurtenis hare vaste voorwaarden heeft, wordt niet door ons uit de ondervinding geput. Het is enkel de begeerlijkheid van den naar kennis strevenden mensch, welke hem doet aannemen, wat hij voor wetenschappelijk onderzoek noodig heeft, dat namelijk ieder feit als voorbeeld van eene algemeene wet kan worden opgevat.

Ondervinding kan niet tot wetenschap leiden, tenzij wij uitgaan van de aanname van een innerlijken samenhang tusschen alle deelen der werkelijkheid. Want wetenschap omvat niet enkel het verleden, maar tevens de toekomst. Stel, dat twee feiten tot dusverre zonder uitzondering zijn samengegaan. Slechts dan kan dat waarschijnlijk maken, dat zij ook in het vervolg zullen samengaan, wanneer wij dat samengaan als teeken van samenhang opvatten. De elliptische term *waarschijnlijk* krijgt dan eerst beteekenis, wanneer wij ermede bedoelen: waarschijnlijk passende in den samenhang der dingen. En zoo beduidt *verklaren*: iets eene plaats aanwijzen in den samenhang der dingen. Gaan wij niet van een onderstelden samenhang uit, dan heeft niets verklaring noodig, evenmin het geregeld als het chaotisch samengaan van feiten. Letten wij op wat de natuurkundigen, niet door hunne woorden, maar door hunne daden belijden, dan bespeuren wij, dat zij zich door het vooroordeel van een alomvattenden samenhang der dingen laten bestieren. In hun geloof aan een wettelijk verband laten zij zich door geene schijnbare ervaring van het tegendeel aan het wankelen brengen; zoo zoeken zij naar de orde der natuur, niet enkel aan den aequator, waar de magnetische en meteorologische verschijnselen de grootst mogelijke regelmaat vertoonen, maar ook in de poolstreken, waar alle regelmaat verloren schijnt.

Wij *willen* de natuur aan ons denken onderwerpen. En daarom, niet omdat de ondervinding er ons toe dwingt, houden wij aan den eisch der rede vast, dat onze waarnemingen zich in algemeene stellingen laten uitdrukken, dat zelfs de schijnbaar grootst mogelijke verwarring zich in doorzichtige formules laat oplossen. Wat den moed tot onderzoek staande houdt, ook waar alle inspanning tot dusverre ijdel bleek, wat ons, al zijn wij nog zoo dikwijls doodgeloopen, naar den rechten weg doet zoeken, in het vaste vertrouwen, dat er een weg te vinden is, op welken alles licht zal zijn, is eenvoudig dit, dat wij aan den onzichtbaren leiband der rede loopen.

De wetenschap is rationalisme, erkent geen hooger gezag dan dat der rede. Laat mij een sterk sprekend voorbeeld aan Huxley ontleenen. Indien wij staven lood ergens in de lucht zagen zweven, zoo zou dat onze verbazing wekken, doch wij zouden niet spreken van eene opschorting der natuurwetten, niet van een ingrijpen der Voorzienigheid gewagen, maar onderzoeken, onder welke omstandigheden dat

wonderlijk feit plaats grijpt, en erkennen, dat de opvatting van natuurwetten, die wij er tot dusver op nahielden, te eng was.

Waarom zou datgene, wat wij nooit hebben zien gebeuren, onmogelijk zijn? De wijze, waarop wij de wetten der natuur formuleeren, is de uitkomst van langdurige en eenvormige ervaring; wij moeten in het afgetrokkene de mogelijkheid steeds erkennen, dat die ervaring onvolledig is, en kunnen dus a priori zelfs het herleven van dooden niet onmogelijk noemen. A priori onmogelijk is enkel dat, wat ondenkbaar is, daar het met zichzelf strijdt, b.v. een vierkante cirkel.

Natuurlijk moet, naarmate een beweerd feit sterker afwijkt van onze geheele ervaring, de evidentie, welke voor dat feit pleit, des te volledіger zijn, zullen wij ons gerechtigd achten, het verhaal voor meer dan een sprookje te houden. Als iemand ons komt zeggen, eene witte raaf te hebben gezien, zullen wij hem eerder gelooven, dan wanneer hij ons met het bericht aan boord komt, een Centaur of een doode te hebben ontmoet. In het laatste geval zullen wij niet enkel vragen: is de getuige waarheidlievend? Is hij een heilig man, bereid, om zijne uitspraak met zijn bloed te bezegelen? Wij zullen daarenboven vragen: is hij een deskundige? De getuigenis van twee of drie bevoegde anatomen of physiologen, die met ernst de zaak op zoodanige wijze onderzochten, dat mogelijk bedrog of zelfmisleiding geheel werd buitengesloten, zou ons aan het bestaan van een Centaur kunnen doen gelooven. En in het geval van den herleefden doode zou het getuigenis van een paar kundige geneesheeren, die aan afdoende teekenen vooraf bespeurd hadden, dat zij met een lijk te doen hadden, groot gewicht in de schaal leggen. Ook dan nog zouden wij van de mogelijkheid blijven spreken, dat die knappe mannen de prooi van eene gemeenschappelijke hallucinatie waren geweest. Doch onderstel, dat ook dat wapen van twijfel ons uit de hand werd geslagen, zoodat wij ons voor overtuigd verklaarden, zouden wij ooit kunnen bewijzen, dat wij hier nu met een wonder te doen hadden, met een ingrijpen van hoogere macht in het weefsel der dingen? Ik zou wel eens willen hooren, hoe men het zou moeten aanleggen, om te bewijzen, dat eene gebeurtenis niet past in de natuurorde, er geen noodzakelijk deel van uitmaakt. Wat er ook gebeuren moge, nooit kan ons een feit getoond worden, waardoor de eisch, dien de rede aan de werkelijkheid stelt, de eisch van overeenstemming en samenhang, met de werkelijkheid in strijd blijkt te zijn. Integendeel bezitten wij daarin, dat wij niet door eigen kracht bestaan, maar door de kracht van het geheel, welke ook in ons tegenwoordig is, een niet geringen waarborg, dat de werkelijkheid geene wet aan onze rede kan hebben opgelegd, welker vervulling door het karakter dier werkelijkheid onvermijdelijk verijdeld wordt.

Het postulaat der rede is tevens dat van alle wetenschap: een ge-

ordend universum der dingen. En daarom zeg ik, dat alle wetenschap rationalisme is.

Wat staat ertegenover? Het supranaturalisme, dat bij woorden uit den hemel zijn steun en in mirakelen verklaring van feiten zoekt.

Ik heb niet ontkend, dat er groote en edele geleerden, kundige beoefenaars der wetenschap, onder de supranaturalisten worden aangetroffen. Maar wat ik wel durf beweren, is dit, dat hunne wetenschap en hun supranaturalisme onverbonden naast elkander staan en dat zij als beoefenaars der wetenschap niet nalaten kunnen, voortdurend koren op den molen van hen te dragen, die geen hooger gezag dan dat der rede laten gelden. ‘Ceci tuera cela’, die woorden zijn van volle toepassing op de verhouding tusschen wetenschap en wondergeloof. Ernest Naville maakt de zeer juiste opmerking, dat zelfs zij, die, het streven der rede naar eenheid afkeurende, zich tot het bloot registreeren van feiten willen bepalen, niet kunnen nalaten, aan de beoefening der wetenschap telkens het door de rede geëischte doel te stellen. Zoo hooren wij het posivitisme bij monde van Auguste Comte verklaren, dat het ideaal der wetenschap zou zijn, ‘de se représenter tous les divers phénomènes observables comme des cas particuliers d'un seul fait général’. Ook hier wordt dus erkend, dat zonder generalisatie geene wetenschap bestaanbaar is en dat iedere schrede tot de waarheid tevens een stap nader tot de eenheid is. Samenhang van alle werkelijkheid is de grondslag van ieder wetenschappelijk onderzoek. Erkenning van dien samenhang is juist het tegendeel van het supranaturalisme. Zoo sluiten wetenschap en supranaturalisme elkander buiten, ofschoon zij in een bepaald individu vreedzaam naast elkander kunnen wonen. Wij betwisten niet, dat dezelfde persoon achtereenvolgens in gedachtenreeksen kan leven, welke met elkander in strijd zijn. Door de mogelijkheid van dubbel boekhouden wordt het karakter der wetenschap niet gewijzigd.

Voorts is het niet de vraag, hoe een bepaalde godsdienst zich afspiegelt in het brein van enkele diepe denkers, maar wat b.v. het Katholicisme is als populaire macht. In die laatste hoedanigheid schrijft het bededagen uit in tijden van ziekte, onderneemt het pelgrimstochten naar het wonderdoende Mariabeeld van Lourdes, juicht het bij de aanschouwing van het bloed van den heiligen Januarius, vereert het Louise Lateau, die 15 jaren zonder voedsel leefde. In die laatste hoedanigheid beweert het de sleutelen des hemels te bezitten, laat het den biechtvader de hand van den stervenden Chambord grijpen en hem toeroepen: ‘Montez au ciel, fils de St. Louis.’ Dit supranaturalisme is bestemd, onder de slagen der wetenschap te verdwijnen. Hoe meer de wetenschap veld wint, des te meer wordt het wondergeloof op zijde gedrongen. Maar godsdienst als vereering van een goed en wijs wereldbestuur wordt door geene wetenschap buitengesloten. In dien vorm staat het supranaturalisme niet aan de weten-

schap over; zonder in het minst met zijne wetenschap in strijd te komen, kon een zoo streng denker als Lotze getuigen: met de hardnekkigheid van een landsman van Fichte blijf ik hechten aan het denkbeeld, dat het goede de wereld regeert.

Het supranaturalisme als wondergeloof neemt uitzonderingen aan, verbiedt alle generalisaties, aanbidt een God, die willekeurig handelt, door schepping en anderszins in het weefsel der dingen ingrijpt; het loochent met andere woorden, dat er vaste wetten gelden.

Tegen dat supranaturalisme staat de wetenschap als rationalisme over, de wetenschap, welke steeds bereid is, eerbied voor feiten te betoonen en hare opvatting van de natuurwetten te wijzigen, maar onveranderlijk uitgaat van de erkenning van natuurwetten.

Het is dan ook niet in het belang der wetenschap, maar in het belang van orde en zedelijkheid, dat het supranaturalisme zijne rechtvaardiging zoekt. Het wordt ons aanbevolen als een onmisbaar tuchtmiddel. Het heet, dat enkel een gebod, dat rechtstreeks uit den hemel tot ons komt, in staat is, den zelfzuchtigen en diep bedorven mensch tot gehoorzaamheid te dwingen. Laat ons dus de rede uit een tweede, practisch oogpunt beschouwen, als de macht, waardoor de mensch een richtsnoer voor zijne handelingen kiest.

Ik versta den wensch, om de wet der zedelijkheid buiten het bereik van wisselende inzichten en tuchteloos denken te plaatsen, haar aan het oordeel van een feilbaar en door hartstochten verblind geslacht te onttrekken. Maar met. Dr. Betz moet ik vragen: wat hebt gij gewonnen, zoolang gij niet tevens een door God aangestelden priester erkent, die ons den inhoud der zedewet verklaart? De behoefte aan een meer dan aardsch gezag kan enkel door het Katholicisme, niet door het Protestantisme worden bevredigd. Want de Protestant ziet zich tot zichzelf verwezen, wanneer het erop aankomt, de Godsspraak uit te leggen. De Katholiek verneemt in zoodanig geval de stem van het onfeilbaar orakel, dat te Rome zetelt. Men hoore, wat Leo XIII juist in deze maand aan den nuntius te Parijs schreef: ‘Het is voor alles de Heilige Stoel, en het zijn onder zijne bevelen ook de andere door den Heiligen Geest aangestelde dienaren, wien de taak is opgedragen Gods kerk te besturen. De plicht der geloovigen bepaalt zich slechts tot ééne zaak: zij hebben de onderrichting aan te nemen, die hun gegeven wordt en hun gedrag daarnaar te regelen.’

De zwakheid van het Protestantisme in dit opzicht wordt op treffende wijze door Dr. Betz aangetoond. Zoo b.v., waar hij ons in het merkwaardig hoofdstuk, getiteld: *Een dolhuisideaal*, mededeelt, hoe de Bijbel door een nihilist wordt verklaard. In een door den heer F. Domela Nieuwenhuis voor het orgaan der sociaal-democratische partij in Nederland vertaald geschrift van Paul Lafargue lezen wij o a. het volgende: ‘Christus predikte in de bergrede het niets doen: “Aanmerkt de leliën des velds, hoe zij wassen; zij arbeiden niet, en spin-

nen niet, en ik zeg u, dat ook Salomo in al zijne heerlijkheid niet is bekleed geweest gelijk ééne van dezen."'

Naar aanleiding van dit citaat schrijft Dr. Betz het volgende: 'Elke ketter heeft zijn letter; voor den grootsten onzin weet een handig "uitlegger" een bijbeltekst te vermelden.... In 't voorbijgaan zij opgemerkt, dat het van de antirevolutionairen niet eerlijk is, het communisme een logisch gevolg van het liberalisme te heeten, en dit met ongeloof te vereenzelvigen. Hier wordt het communisme der vadsigheid uit de Heilige Schrift afgeleid. Doch ik ben gelukkig onpartijdig genoeg om hun dezen bal niet terug te kaatsen; dat ware even oneerlijk als hun manier van doen.'(*)

Velerlei uit het werk van Lafargue wordt ons door Dr. Betz meegedeeld. Zoo b.v. het volgende:

'Een zonderlinge waanzin misleidt de arbeidende klassen der volken, bij welke de kapitalistische beschaving heerscht'... 'Deze waanzin is de liefde tot den arbeid', den arbeid, 'door God vervloekt'.... 'Beschouwt den edelen wilde, dien de zendelingen van den handel en de handelsreizigers van den godsdienst nog niet verpestten met het Christendom, de syfilis en het leerstuk van den arbeid, en beschouwt daarna onze ellendige machineslaven'.... 'Voor den Spanjaard, in wien het oorspronkelijk dier nog niet wegkwijnde, is arbeid de ergste slavernij'.... 'Jehovah, de knorrige en ongemakkelijke God, gaf zijn aanbidders het verhevenst voorbeeld van den idealen lediggang; na zes dagen arbeidens rust hij in eeuwigheid'.... 'Het proletariaat, de groote klasse, die alle voortbrengers der beschaafde naties omvat, de klasse, welke, zich zelve verlossende, het menschdom van den slaafschen arbeid verlossen, en het menschelijk dier tot een vrij wezen maken zal; het proletariaat, aan zijn natuurlijke neiging verraad plegend, de roeping, die het blijkens de geschiedenis heeft, miskennende, liet zich bederven door het leerstuk van den arbeid. Zwaar en vreeselijk is zijn straf geweest. Alle persoonlijke en maatschappelijke rampen zijn aan den hartstocht voor den arbeid te wijten'..... 'Schande over het fransche proletariaat, dat het recht op den arbeid heeft afgekondigd! Slechts slaven zouden tot zulk eene laagheid in staat geweest zijn. Twintig jaren van kapitalistische beschaving waren er noodig geweest om een Griek der oudheid op het denkbeeld te brengen van zoodanigen achteruitgang'.... 'De persoonlijke en maatschappelijke ellenden, hoe groot en ontelbaar ook, en al schijnen ze bestemd om altoos te duren, zullen wegkwijnen gelijk de hyena's en jakhalzen bij de nadering van den leeuw, zoodra het proletariaat zeggen zal: "Ik wil het." Doch om tot het bewustzijn van zijne kracht te geraken moet het proletariaat tot zijn natuurlijke aandriften terugkeeren, de *Rechten van den lediggang* in zijn vaandel schrijven, duizend en duizend malen heiliger dan de *Rechten van den*

(*) *Een en ander* door Dr. H.J. Betz, bl. 105.

mensch, saamgeflanst door metafysische pleitbezorgers der burgerluisomwenteling; dat het zich dwinge om slechts drie uren daags te arbeiden, en gedurende de rest van het etmaal te luilakken en den gebraden haan uit te hangen'..... 'Van het oogenblik, dat de europeesche voortbrengselen, op de plaats zelve verbruikt, niet meer naar alle streken van het kompas verzonden worden, zullen de zeevaarders, de sjouwerlui, de voerlieden genoodzaakt zijn, hun gemak te nemen en aan het baliekluiven te gaan'.... 'De burgerij worde ontlast van haar taak van algemeene verbruikster; de werklieden moeten gedwongen worden zelve hun voortbrengselen te verbruiken'..... Vroeger ging het beter dan thans. 'Toen gebruikten de werklieden hun vrijen tijd om de geneugten dezer wereld te smaken, aan wijntje en Trijntje zich te wijden, en dapper feest te vieren ter eere van den grooten God der lanterfanterij.'

Ziedaar de wijze, waarop aan de staatkundige en economische opvoeding van ons volk wordt gearbeid. Het blijkt, dat de heer F. Domela Nieuwenhuis zich thans tracht te verontschuldigen. In een der jongste nommers van *Recht voor allen* wordt door hem verklaard, dat Lafargue's *Le droit à la paresse* eene.... satire is! Heeft men ooit gehoord, dat iemand satires schreef op zijne eigen denkbeelden? Doch zoo gaat het. Eerst schrijft en vertaalt men boekjes vol opruienden onzin; maar raken zij bekend in kringen, waar zij niet voor bestemd waren, dan worden zij verloochend en heeten satiren. Wij zijn er Dr. Betz dank voor verschuldigd, dat hij de moeite heeft genomen, ons eens te vertellen, welke kost aan ons volk wordt voorgezet. Ook zijne schets van de geschiedenis der internationale is lezenswaard(*).

Natuurlijk krijgen wij geheel iets anders te hooren, wanneer 'een ontwikkeld en eerlijk antirevolutionair' als Jhr. Mr. A.F. de Savornin Lohman(†) dan wanneer een nihilist als Lafargue den Bijbel verklaart. Doch ook de heer Lohman kan ons niet overtuigen, dat het woord Gods een slagboom tegen revolutionnaire dwalingen is. Volgens Dr. Kuyper zelf, de heer Betz doet het ons opmerken, liggen de hoogere ordinantiën Gods, waar het hier op aan zou komen, niet maar in de Heilige Schrift voor het grijpen. Zij zijn er 'als gouderts verscholen in de mijn'. Te recht concludeert Dr. Betz: 'Derhalve moeten die ordonnantiën er uit opgedolven, d.i. de Heilige Schrift moet *uitgelegd* worden - mijn Protestant!'(§)

Het zij mij vergund, ook het volgende van Dr. Betz te citeeren: 'De heer Lohman vraagt den liberaal in zooveel woorden: wat zult gij antwoorden aan iemand, die uw wetten onredelijk vindt? Mij dunkt, hij had eerst wel eens kunnen vragen: wat zal ik zelf antwoorden aan iemand, die ontkent, dat de Bijbel een bijzondere openbaring van

(*) *Een en ander,* bl. 118-144.
(†) Deze qualificatie van den heer Lohman ontleen ik aan Dr. Betz, l.l. bl. 175.
(§) *Hun Program,* bl. 31.

Gods wil bevat; of aan een orthodox gereformeerde, die den Bijbel anders uitlegt dan ik?..... Na alles, wat over de zaak gezegd is, mag ik misschien hopen, dat de antirevolutionairen begrijpen zullen: zij het niet in theorie, dan toch in de praktijk, volmaakt hetzelfde te doen als wij. Want Gods woord *leggen zij uit* (gelijk de liberalen het gebod der rede uitleggen); dat is de kern van het vraagstuk, waar ik desnoods tot vervelens toe op wijzen wil. Drie eeuwen geleden aan het protesteeren geraakt, zouden zij ons thans willen opdringen, dat dit protest niet verder gaan mag dan het hunne'(*).

In zijn volgend geschrift zag Dr. Betz zich verplicht, nogmaals op de zaak terug te komen. Hij pleit er den termijn van repliek tegen Dr. Kuyper.

'Waar is Gods woord? In den Bijbel, naar het heet. Doch die moet immers *uitgelegd* worden? Geen nood - zegt *De Standaard*; *uitleggen* beteekent: oordeelkundig, niet-gedachteloos lezen. Uit dit oordeelkundig lezen van den Bijbel is echter de verwarring voortgekomen, welke Hervormde Kerk heet.'

'"Al 's heeren Betz grief tegen ons schuilt en zit eigenlijk" - gaat *De Standaard* voort - "in de lastige omstandigheid, dat Gods woord moet *uitgelegd*, dat deze uitlegging tot *verschil van zienswijze* leiden kan, en dat alzoo de vastigheid *onvast* wordt." Precies.'

'Doch ten eenenmale valsch is 't geen onmiddellijk volgt: "En let er nu wel op, om aan dat onvaste te ontkomen, dáárom en dáárom schier alleen, hief Dr. Betz het schild *der Rede* op." In 't allerminst niet. Dr. Betz weet zeer goed, dat noch in hem, noch in iemand anders de stem der rede zich volkomen zuiver hooren doet. Doch juist omdat hij dit weet, weet hij tevens, dat eene Schrift, die uitgelegd worden moet, zeer onredelijk uitgelegd worden kan. Hij stelde de rede niet als vastere vastigheid tegenover de uwe; doch waagde het, op zekere "lastige omstandigheid" te wijzen, die ook de uwe onvast maakt.'

'Dit laatste wordt niet ontkend. Maar om het achterwege blijven dier ontkenning niet te zeer in 't oog te doen springen, schiet *De Standaard* met de vlugheid van een aal verder. Het mooiste is, dat *ik* daarbij van doorslaan beschuldigd word. "Want allen man van schranderen rade willen we dan toch gevraagd hebben, of er iets, iets ook maar *onvaster*, aan *meer* wisselingen onderhevig, aan *meer* slingeringen onderworpen en *wankelbaarder* is, dan de Rede als bron van het recht."'

'De schrijver in *De Standaard* schijnt volstrekt niet te bevroeden, dat deze opmerking, kwam zij van Katholieke zijde, iets beduiden zou; doch dat zij in een antirevolutionair blad alle kracht, geur en heerlijkheid mist.'

'De antirevolutionairen hebben met ons het onfeilbaar gezag van den

(*) *Hun Program,* bl. 45 en 46.

Paus verworpen. Denken zij wellicht, dat de lusten dier verwerping uitsluitend voor hen zijn, de lasten uitsluitend voor ons?'

'Verdriet het hun met moeite en strijd de waarheid te zoeken, zoover de waarheid voor ons te vinden is, dat zij terugkeeren in den schoot der Moederkerk, die gaarne ook hun voorlichtster zijn wil. Doch eigen "verschil van zienswijze" moest hen uit den droom helpen, dat zij op steviger bodem staan dan wij, en hen weerhouden, uit ons verschil van zienswijze te besluiten tot de buitengewone drassigheid van den onzen. Met schreeuwerige Standaardartikels redden zij zich niet uit de klem. Zelfs niet, wanneer men hun gemakshalve toegeeft, dat de Bijbel een bijzondere openbaring Gods is, en wij even verdeeld zijn als zij.'(*)

Om de kracht van deze woorden te breken, wijst Jhr. Mr. A.F. de Savornin Lohman in zijne sedert uitgegeven professorale inwijdingsrede op geboden uit de Schrift, 'die voor geen tweeërlei uitlegging vatbaar, en voor de praktijk des levens van het allergrootste gewicht' zijn. Als zoodanig citeert hij: 'Gij zult niet doodslaan.' 'Gij zult niet begeeren iets dat uws naasten is.' 'Gij zult niet echtbreken', enz.(†)

Ziedaar, zegt de heer Lohman, 'duidelijke' woorden Gods, wel geschikt, 'om een einde te maken aan tal van schoonschijnende redeneeringen op zedelijk en staatkundig gebied, die het gewrocht zijn van de bedorven menschelijke rede.'(§)

Laat mij opmerken, dat, als 's menschen rede blind en bedorven is, het droevig geschapen moet staan met het gezag der woorden Gods. Gezag ontleenen die woorden toch niet daaraan, dat zij uit den hemel stammen, maar enkel daaraan, dat zij in de hoofden en harten der menschen als uit den hemel gekomen worden voorgesteld. Hun gezag is niet eene op zichzelve berustende, onafhankelijk van 's menschen inzicht en wil bindende macht, maar het steunt op het vermogen des menschen, om het woord van den levenden God als zoodanig te herkennen. Ieder gezag, zoowel het godsdienstige als het maatschappelijke en het staatkundige, geldt slechts zoolang, als de mensch het laat gelden. De heer Lohman roept uit: 'Gods woord, niet de menschelijke rede zij het hoogste gezag!'(**) Het is een eisch, die dikwijls wordt vernomen.

Zoo eischte reeds Baco, dat wij het gebied van den geopenbaarden godsdienst niet anders dan in de houding der Semnonen, met geboeide handen, zouden betreden. Inderdaad zou men wel krankzinnig moeten zijn, om zich niet te onderwerpen, waar God zelf gesproken heeft. Het is maar de vraag, of God gesproken heeft. Er zijn Protestanten,

(*) *Beginselen of Woorden?* bl. 124 en bl. 129.
(†) *Over hel hoogste gezag*, Redevoering bij de aanvaarding van het professoraat aan de vrije universiteit te Amsterdam, bl. 24, 25, 26.
(§) l.l. bl. 26.
(**) l.l. bl. 29.

die, zich boven de Katholieken verheffende, er roem op dragen, dat hun geloof niet op menschelijk gezag, niet op priestergezag, maar op het gezag van Gods woord in den Bijbel berust. Doch op welken grond gelooven zij, dat Gods woord in den Bijbel is vervat? Hoe weten zij, dat het God is, die door den Bijbel tot hen spreekt? Het antwoord luidt: 'Dat zegt mij de stem mijns harten', of wel: 'Dat zegt mij mijne rede.' Wat is uw hart, wat uwe rede anders dan eene menschelijke rechtbank? Zoo ligt ten slotte aan ieder gezag ons eigen gezag ten grond, vertrouwen in onszelven, berusting in de uitspraak eener menschelijke vierschaar. De tegenstelling tusschen onfeilbaar goddelijk gezag en het feilbaar gezag der bedorven menschelijke rede is verkeerd, ook al plaatst men zich met den heer Lohman op het standpunt van den openharingsgeloovige. Daarenboven, hoe zou de Openbaring kracht uitoefenen, indien zij niet door de Rede werd opgenomen? Het geschiedt zeker met een goed en godvruchtig oogmerk, dat men de Rede ten koste der Openbaring tracht te vernederen; toch is dit even onverstandig, als de oogen te sluiten, ten einde des te beter door een telescoop te zien.

Buiten twijfel is het in het belang der zedelijkheid, dat hare eischen als geboden Gods worden geëerbiedigd. Eenige dagen geleden verhaalden ons de dagbladen, dat er te Lyon op de muren in de buurt der fabrieken groote biljetten waren aangeplakt: 'Aan de hongerlijders.' De werklieden werden daarin uitgenoodigd, om hetgeen zij noodig hebben, te nemen, waar zij het vinden. Onder zulke omstandigheden is het zeer zeker een waarborg van behoud der maatschappelijke orde en een heilzame teugel voor den hongerlijder, wanneer met goddelijk gezag bekleed een woord als het volgende in zijn hart staat gegrift: 'Gij zult niet begeeren iets dat uws naasten is.' Toch kan ik den heer Lohman niet gewonnen geven, dat dit 'eene uitermate duidelijke uitspraak is, die aan alle vernuftige redeneeringen der menschelijke rede omtrent goederenverdeeling den bodem inslaat'(*).

Laat mij iets citeeren uit Mr. Van Houten's *Ontwerp van wet tot herziening der grondwet.* Blz. 32 leest men:

'Er moet wegens vermeerdering der bevolking van een stad worden bijgebouwd en nu komt er een goede tijd voor de eigenaren der omliggende terreinen. Dan wordt het land, onverschillig welke zijne actueele bestemming zij, bevorderd tot bouwterrein.....

De behoefte aan woningen rijst eindelijk hoog genoeg om de eischen van den eigenaar te kunnen inwilligen, en voor tien-, twintigvoud hongeren prijs, dan de zuivere opbrengst rechtvaardigt, komt het terrein eindelijk in handen van den bouwondernemer, die nu huizen gaat bouwen en natuurlijk in zijnen huurprijs ook vergoeding moet vinden voor den prijs, dien hij den grondeigenaar heeft moeten betalen. Welk zedelijk recht heeft de eigenaar daarop?

(*) l.l. blz. 25.

Doch deze betaling is op zich zelve het ergste niet. Omdat de eigenaren niet wilden afstaan en niet behoefden af te staan, dan tegen hooge betaling, moest eerst de behoefte aan woningen groot genoeg worden, moest eerst de standaard der huurprijzen hoog genoeg stijgen, om den bouwondernemer een voordeel in den aanbouw te doen zien. Immiddels werd de geheele stedelijke bevolking genoodzaakt òf slechter, òf duurder te wonen dan het geval zou zijn geweest, indien de eigenaren van de naburige gronden die hadden moeten afstaan tegen den prijs, die met het tot dusverre daaruit genoten zuiver jaarlijksch voordeel in evenredigheid was.

Elk stuk grond heeft, behalve zijne reëele waarde, gebouwd op het nut, hetwelk het volgens zijne bestemming op een gegeven tijdstip oplevert, nog eene *speculatieve* waarde, naar mate der kansen, dat de behoefte der maatschappij later eene verandering van bestemming zal eischen. Die toekomstige behoefte is bij het bestaande recht de grondslag van speculatieve inkoopen. Is het noodig of wenschelijk, dat dergelijke speculatie besta en dat de wetgeving aan hem, die kapitaal bezit, de gelegenheid opent, om een grooter of kleiner deel der maatschappij in het alternatief te stellen, om hem of eene som gelds te betalen, of hare dringende behoefte aan herschepping van onbenutte terreinen in weide- en korenveld, van weide- en korenveld in tuinen, en van bij steden gelegen gronden van allerlei aard in huiserven onbevredigd te laten?

Aan het recht van ieder op de vruchten van zijn arbeid moet niets te kort worden gedaan..... De eigenaar behoude het recht van gebruik, maar zijn recht om *niet* te gebruiken, en tevens anderen te verhinderen te gebruiken, worde opgeheven.

Treedt het geval in, dat een eigenaar zijn goed niet in die mate benuttigt en ten bate der nationale welvaart aanwendt, als anderen bereid zijn zulks te doen, dan moet een gedwongen overdracht kunnen plaats vinden, evenals nu bij onteigening ten algemeene nutte.'

Ik heb mij dit breed citaat veroorloofd, omdat het mij toeschijnt, al de kenmerken te vertoonen van wat door den heer Lohman eene 'vernuftige redeneering der menschelijke rede omtrent goederenverdeeling' wordt genoemd. Zou de heer Lohman nu waarlijk gelooven, dat het voldoende is, aan zoodanige redeneering 'de uitermate duidelijke uitspraak' over te stellen: 'Gij zult niet begeeren iets dat uws naasten is'? Het goddelijk licht, men bespeurt het, laat ons in den steek, waar wij het het meest behoeven.

Ik herhaal: waar wij het het meest behoeven. Want er is geen gevaar, dat theorieën, welke diefstal en doodslag geoorloofd noemen, ooit in ruimen kring zullen ingang vinden. Er is geen gevaar, dat ons geslacht, aan de leiding van zijn verstand overgelaten, van den eenen afgrond van dwaasheid in den anderen zal tuimelen. Zij, die dat duchten, zien over het hoofd, dat het verstand geene onafhanke-

lijke macht, geen heer en meester, maar dienaar van den wil is, het werktuig, waarmede de wil zijne doeleinden bereikt. Bij enkele individuen moge die wil eene ongetemde, niets ontziende zelfzucht zijn, die eigen geluk op de puinhoopen van het geluk van anderen bouwt en de wapenen der wetenschap gebruikt, om de boosheid te doen zegevieren. Zoodanige rampzaligen zijn er steeds geweest en zullen er steeds zijn. Maar het staat niet te vreezen, dat bij de groote schare het verstand de behoeften van het hart ooit zal wegredeneeren. Wij mogen vertrouwen koesteren in de menschelijke natuur, welke in doorsnede steeds dezelfde blijft. Het verstand moge eene groote speelruimte hebben, waarin het zich vrij henen en weder beweegt, maar ten slotte loopt het toch altijd aan den onzichtbaren leiband van het gemoed, en er is weinig kans, dat leeringen, welke de eischen van het hart vertrappen en het leven in eene geordende maatschappij onmogelijk maken, ooit eene aanzienlijke mate van populariteit zullen oogsten.

De heer Lohman wil, dat het bijbelwoord voor ons goddelijk gezag hebbe. Hij citeert ‘duidelijke’ uitspraken. ‘Gij zult niet doodslaan.’ Maar de antirevolutionnairen meenen, dat de beul wel mag doodslaan. ‘Gij zult niet echtbreken.’ Het is maar de vraag, wat echtbreuk is. Met hunne veelwijverij staan de Mormonen op bijbelschen, op oudtestamentischen bodem. ‘Gij zult niet begeeren iets dat uws naasten is.’ Dat zegt het wetboek van alle tijden, van alle volken. De groote moeilijkheid is, te beslissen, wat des naasten is, wat hem toekomt. Maar de Bijbel laat het aan 's menschen oordeel over, de grens te trekken tusschen diefstal en belastingheffing. De Zwitser Alphonse de Candolles zegt (l.l. bl. 183): ‘La civilisation repose en grande partie sur la propriété individuelle, cause incessante d'activité, et nous voyons que par les impôts cette propriété est réduite de plus en plus dans beaucoup de pays. Il y a des villes de Suisse et d'Italie où des propriétaires, censés riches, doivent abandonner au fisc 30, 40 ou 50% de leur revenu, pour taxes générales ou locales.’ Natuurlijk vervalt de democratie er licht toe, de bezitters tot beheerders van kapitalen te maken, wier opbrengst hun slechts voor een deel ten goede komt. De gelijkheid wordt zoo bevorderd, maar de veerkracht, welke groote werken onderneemt, gebroken. De volkswelvaart lijdt schade, daar de kip, die de gouden eieren legt, geslacht wordt. De fout der democratie is meestal: onverstand. Dat euvel wordt door rechtzinnigheid niet weggenomen.

Volgens den heer Lohman is het verkeerd, zijn steunpunt in de rede te kiezen. De rede is eene macht, waarmede men anderen niet kan binden. ‘En werd nu de mensch zelf nog maar gebonden door zijne rede! Maar ook dat is eene illusie. De mensch onderwerpt zich niet aan wetten, die hij zich zelven gesteld heeft, zoodra deze hem hinderlijk beginnen te worden.’ En daarom is het een zegen, dat God tot ons spreekt door ‘Zijn geschreven woord’.

Mag ik vragen: onderwerpt de antirevolutionnair zich aan dat ‘geschreven Woord Gods’, waar het hem hinderlijk is? De antirevolutionnaire plichtenleer steunt op willekeurig gekozen plaatsen. Met merkwaardigen tact vermijdt men het, nadruk te leggen op uitspraken, welke gemeenschap van goederen aanbevelen. Ook mij zij het vergund, bijbelwoorden te citeeren, die ‘voor geen tweeërlei uitlegging vatbaar en voor de praktijk des levens van het allergrootste gewicht’ zijn.

Men leze in Luc. 16, 19, enz. de gelijkenis van Lazarus en den rijken man. Rijkdom op zichzelf ontsluit daar de poorten der hel voor zijn bezitter, terwijl armoede als voldoende wordt voorgesteld, om in den schoot van Abraham te worden opgenomen. Geheel daarmede in overeenstemming heet het in Luc. (6, 20, 21): ‘Zalig zijt gij armen, gij die nu hongert, gij die nu weent, want gij zult verzadigd worden, gij zult lachen.’ En als tegenstelling met dit laatste (Luc. 6, 24, 25): ‘Wee u, gij rijken! Want gij hebt uwen troost weg. Wee u, die verzadigd zijt!’ En ook elders wordt rijkdom als iets zondigs beschouwd, als eene smet, waarvan men zichzelf heeft te reinigen, door weg te schenken al wat men heeft. Uit den mond van Jezus klinkt in Luc. 12, 33 tot allen het onbeperkte gebod: ‘Verkoopt hetgeen gij hebt, en geeft aalmoes.’ In de handelingen der Apostelen wordt ons (2, 44) van de oudste Christengemeente, ideaal der volgende tijden, verhaald, dat ‘allen alles gemeen hadden’. ‘Er was niemand die gebrek had: want zoovelen als er bezitters waren van landen of huizen, die verkochten zij, en brachten den prijs der verkochte goederen, en leiden dien aan de voeten der apostelen’ (4, 34). Het getal der mannen, die alzoo de gemeenschap van goederen in practijk brachten, bedroeg ‘omtrent vijf duizend’ (4, 4).

Ik maak er den heer Lohman geen verwijt van, dat hij deze oplossing ‘der sociale quaestie’ niet aanvaardt. Maar ik ontzeg hem het recht, anderen aan ‘Gods woord’ te willen binden, waar hijzelf zijne rede als hoogste gezag doet gelden.

Van het gebruik der ‘bedorven menschelijke rede’ is geen kwaad te duchten. Integendeel is er veel goeds van te hopen. Hoe zwak en kortzichtig de rede ook moge zijn, er is geen hooger gezag, tot hetwelk wij ons wenden kunnen, wanneer het erop aankomt, die voortreffelijke wetten, die billijke verdeeling van lasten en goederen tot stand te brengen, waardoor het algemeen welzijn het best gebaat en de aanleiding tot misdrijf zoo niet weggenomen, dan toch zeer getemperd wordt. Eene duivelsche neiging tot misdaad als zoodanig wordt zelden of nooit aangetroffen. Indien de dief steelt en de moordenaar moordt, dan doet hij het, niet omdat hij in het kwaad als zoodanig behagen schept, maar om zichzelf een goed te verschaffen, dat hij op rechtmatige wijze niet zoo licht kan erlangen. Laat ‘de blinde menschelijke rede’ de maatschappij zoo hervormen, dat ieder, die werken kan en werken wil, zijn billijk aandeel in het genot des levens krijgt,

en de ruwe handen, welke thans gereedstaan, om te rooven, wat zij niet kunnen verdienen, zullen den openbaren vrede slechts zelden verstoren. Niet de verwerping van het gezag des Bijbels, maar onverstand lokt die geweldige crisissen uit, waardoor de bronnen der nationale welvaart tijdelijk ophouden te vloeien en duizenden werklieden gebrek lijden. Onverstand brengt gedurende eenigen tijd meer voort, dan noodig is, om in de behoeften der markt te voorzien; het onvermijdelijk gevolg is, dat daarna de loonen dalen, werkplaatsen gesloten worden, nijvere handen niet langer den kost verdienen.

De golven der democratie stijgen steeds hooger en hooger. Men meene niet, dat de gevaren, waarmede zij onze beschaving bedreigen, door onderwerping aan het bijbelgezag kunnen worden afgewend. Zoo eenig land ter wereld, dan zweert Engeland bij het woord der Schrift. In naam zoowel van alle goddelijke als van alle menschelijke wetten veroordeelt het diefstal. Toch heeft het eene armenwet, waardoor geld uit den zak der rijken wordt genomen, om het in dien der armen te brengen. Zullen wij dat verkeerd noemen? *Is* dat diefstal? En zoo niet, hoever behooren wij in die richting, door invoering van progressieve belastingen, door heffing van procenten op erfenissen, enz., voort te gaan? De Bijbel laat ons hier in den steek. Enkel de zwakke, zondige rede kan hier een licht op ons pad zijn. En wij behoeven niet te vreezen, dat in eene democratie die zondige rede liefst geweld zal aangrijpen als een middel, om op sociaal gebied tot hervorming te komen. Zij zal hare instemming betuigen met al de door den heer Lohman geciteerde geboden Gods en door wetten haar doel trachten te bereiken. Het is van het hoogste belang, dat die wetten door bekwame mannen worden gemaakt. Hetzij wij willen of niet, wij worden in de richting der democratie voortgestuwd. Wijze politiek noopt thans meer dan ooit, verlichting met volle handen over de massa uit te storten. Gelukt het der antirevolutionnaire partij, ons openbaar onderwijs onder den voet te halen, dan zullen het onkundigen zijn, die weldra bij de stembus de meerderheid uitmaken, en de publieke zaak zal onberekenbare schade lijden.

Ik bedoel met deze laatste woorden niet, dat art. 194 als een onschendbaar heiligdom moet worden beschouwd. Ik acht het verkeerd, van een candidaat voor de Tweede Kamer de verzekering te willen hooren, dat hij nooit tittel of jota van dat artikel zal laten vallen. Aan de andere zijde is het mij onmogelijk, instemming te betuigen met de tot dusver voorgestelde wijzigingen. Zou het den vrede herstellen, indien het artikel zoo werd veranderd, dat de scholen beneden den Moerdijk of op de Veluwe, overeenkomstig den aard der bevolking ingericht, den confessioneelen stempel verkregen? Kon het strekken tot verzoening, wie zou onvaderlandlievend genoeg zijn, om het te weigeren? Maar het zou, gelijk het voorbeeld van Pruisen leert, juist dienen, om den strijd tusschen Staat en Kerk een nog venijniger

karakter te doen aannemen. Waar confessioneele scholen uit de openbare beurs worden bekostigd, moet een van beiden plaats grijpen: òf de Staat moet het juk der Kerk, òf omgekeerd de Kerk moet het juk van den Staat dragen. De Staat laat zich door de Kerk een juk opleggen, wanneer hij de schoolmeesters benoemt en ontslaat naar haar welgevallen. Omgekeerd klaagt de Kerk over vervolging, wanneer de Staat de behartiging van godsdienstige belangen aan mannen opdraagt, die door haar voor onrechtzinnig of ongeschikt worden verklaard. Konden wij maar weten, wat de kerkelijke partijen willen! Maar misschien weten zij het zelve niet, want indien de ondervinding iets heeft geleerd, dan is het dit, dat het staatsrecht dier partijen wisselt met den dag.

Intusschen is het bekend, wat de kerkelijke partijen niet willen. Zij eischen, zonder eenige beperking, dat de regeling van het openbaar onderwijs niet aan de Grondwet blijve opgedragen. Het verwondert mij, dat zelfs Mr. Farncombe Sanders met dien eisch instemt. Men verbeelde zich het openbaar onderwijs aan parlementaire rukwinden prijsgegeven! Indien zelfs de grondslagen van dat onderwijs binnen den kring der bevoegdheid van den gewonen wetgever werden getrokken, dan zouden de wisselende meerderheden in de Kamers in de verzoeking komen, telkens de geheele organisatie ervan omver te werpen. Wie zijn vaderland lief heeft, behoort er tegen te waken, dat hier hetzelfde als in België gebeure en de groote belangen van het volksonderwijs aan partijoverweldiging worden uitgeleverd.

Bij de tegenwoordige inrichting klaagt men steen en been over rechtsongelijkheid. In zekeren zin te recht, in een ander opzicht ten onrechte. Rechtsongelijkheid zou er bestaan, indien scholen onder het toezicht van den Staat en vrije scholen op dezelfde wijze behandeld, uit de staatskas bezoldigd werden. In naam der billijkheid kunnen de kerkelijken dat niet eischen. Maar toch hebben zij reden tot misnoegen. In zoover is er rechtsongelijkheid, als wetten, welke alle achtenswaardige elementen der natie behoorden te bevredigen, slechts de eene helft van ons volk naar den zin zijn en door de andere helft worden verafschuwd. Hoe daaraan een einde te maken?

Dit is de groote politieke moeielijkheid van den tegenwoordigen tijd, dat ons volk twee groepen van burgers omvat, wier levensbeschouwingen lijnrecht aan elkander overstaan. Wie is onder zulk eene omstandigheid in staat, wetten te fabriceeren, welke op beider instemming kunnen rekenen? Het eenige redmiddel is het terrein van den strijd zooveel mogelijk te beperken en den Staat enkel voor die algemeene belangen te laten zorgen, welke onmogelijk aan het particulier initiatief kunnen worden prijsgegeven. Om die reden juich ik het in Dr. Betz toe, dat hij, getrouw aan het liberale vaandel, de scheiding tusschen Kerk en Staat wil voltooien, door ook den laatsten band, die ze aan elkander hecht, den financieelen, los te maken.

Op uitnemende wijze betoogt hij, dat de ratio temporum medebrengt, de economische afhankelijkheid van de Kerk ten opzichte van den Staat te doen ophouden. Hij betoogt, dat de subsidies voor den eeredienst zijn toegekend volgens staatsrechtelijke beginselen, die thans niet meer worden gehuldigd, en dat dus die subsidies behooren te vervallen. In dat opzicht schaart hij zich aan de zijde van Mr. Baron Lintelo de Geer en Jhr. Mr. De Savornin Lohman, antirevolutionnaire leden der Commissie van Grondwetsherziening.

Ook daarin is hij het met hen eens, dat in sommige, wellicht in vele gevallen de staatssubsidies kunnen berusten op gronden van recht en billijkheid. ‘Waar de Staat zich toeëigende wat aan de Kerk behoorde, is hij tot teruggave, of tot blijvende uitkeering verplicht.’(*)

In één ondergeschikt punt verschilt Dr. Betz van de heeren Lohman en De Geer. Laatstgenoemden willen de beslissing, welke de bedoelde gevallen zijn, aan den wetgever zien overgelaten. Volgens Dr. Betz behoort dat tot de bevoegdheid van den rechter. ‘Het geldt hier niet de invoering van een nieuw stellig recht; doch de handhaving van een, 't welk bestaat, of althans beweerd wordt te bestaan. Hoe kan er anders spraak wezen van plaats gehad hebbende schennis? De Staat wenscht aan alle privaatrechtelijke onverplichte uitkeering een einde te maken. De Kerken, die meenen, eenig privaatrecht tegen den Staat te kunnen doen gelden, weten, welken weg zij in te slaan hebben, indien de Staat weigert het goedschiks te erkennen. Zoo behoorde de regeling te zijn, waar streng logisch gehandeld werd.’

Wat er van de aanspraken der kerkgenootschappen in dit geval zou terecht komen, laat Dr. Betz duidelijk doorschemeren. ‘Reeds in 1815’, zegt hij, ‘werd, volgens Thorbecke, veel meer genoten dan de nationaal verklaarde goederen en fondsen opbrachten.’ Hij citeert de volgende woorden van Thorbecke: ‘Aangenomen, de zorg voor onderhoud, welke de hervormde overheid nam, steunde op eene burgerlijke rechtsverbindtenis; de grond onzer eerste alinea (van art. 168) *kan niet* in eenig ten tijde der Republiek verkregen recht liggen. Vooreerst toch zouden de inkomsten, “thans”, d.i. bij invoering der Grondwet, “door de onderscheidene godsdienstige gezindheden of derzelver leeraars genoten”, zoowel in verscheidenheid van posten als hoogte van sommen slechts voor een klein deel kunnen zijn goedgemaakt uit de opbrengst der vorige geldelijke goederen... Daarenboven, 't geen de oude overheid in vergelding dier, zoo men meent, onttogen bezittingen deed, betrof enkel de zoogenaamde publieke Kerk. Vanwaar dan, zoo deze al aanspraak had, die der overige gezindheden of derzelver leeraars?’

Het geldt hier eene uiterst moeielijke quaestie. Een gedeelte der Nederlandsche Kerken wordt gesteund door den Staat, een ander

(*) *Een en ander*, bl. 62.

draagt zelf alle kosten. Dit is geene rechtsgelijkheid. En wanneer de Staat besluit de gelden, die vroeger aan particuliere vereenigingen of Kerken hebben behoord, terug te geven, doet zich de vraag voor: wien komt het geld toe? De Roomsch-Katholieke Kerk zegt: aan mij; maar de Hervormde Kerk beweert hetzelfde, omdat zij de gezuiverde kerk heet te wezen, terwijl de Christelijk-Gereformeerde op hare beurt zich de nog meer gezuiverde noemt. Intusschen zijn allen het daarover eens, dat de toestand niet deugt, dat dus art. 168 moet gewijzigd worden.

Dr. Betz is geen revolutionnair, die in naam van de eischen der logica alles onderstboven zou willen keeren. Hij bepaalt er zich toe, de fout, die in 1848 is begaan, te willen goed maken. De tweede alinea van art. 168 wil hij laten vervallen. En de eerste wenscht hij naar onderstaande denkbeelden te zien ingericht.

'De Staat kapitaliseert alle tractementen, pensioenen en andere inkomsten, van welken aard ook, door godsdienstige gezindheden of haar leeraars genoten op 2 November 1848, den dag vóór de afkondiging der bestaande Grondwet.'

'Dit kapitaal wordt verdeeld onder, en ingeschreven op een van de grootboeken der nationale schuld ten name van de godsdienstige gezindheden, welke, binnen de eerste drie maanden volgende op het tot stand komen der Grondwetsherziening, haar wensch te kennen geven om in de verdeeling betrokken te worden.'

'De wet bepaalt, wat godsdienstige gezindheden zijn.'

Ter invoering van dit grondwettig voorschrift kon dan de gewone wetgever in dezer voege te werk gaan, dat de hoegrootheid van het deel, hetwelk elke godsdienstige gezindte ontvangt, werd vastgesteld naar verhouding van het aantal harer leden; dat alle pensioenen, tot dusver uit 's Rijks schatkist genoten, levenslang werden uitgekeerd; dat de inschrijving op een der grootboeken plaats had den laatsten December van het tiende jaar volgende op dat der Grondwetsherziening, terwijl tot dien dag alles bij het oude bleef[*].

Werd die laatste bepaling aangenomen, dan zouden wij niet eens met eene dergelijke Grondwetsherziening hebben te wachten, totdat de bres in onze schatkist hersteld zal zijn.

Wij mochten wenschen, dat een dergelijk voorstel, als hier door Dr. Betz wordt gedaan, door de liberale leden der Commissie van Grondwetsherziening ware ingediend.

Aan Dr. Betz komt de eer toe, dat hij kloeker is dan menig gevierd lid der liberale partij. Het is de vraag, of zij op dit oogenblik in onze Tweede Kamer in de minderheid zou zijn, indien zij niet door gebrek aan leven en veerkracht, met andere woorden door eigen schuld, haar krediet in het land had verspeeld. Dr. Betz zegt haar soms duchtig de waarheid. Zoo in de volgende woorden, waarmede

(*) *Een en ander*, bl. 68 en 69.

ik mijne aankondiging van de drie door hem geschreven, pittige boekjes besluiten wil:

‘Geen theologie op Staatkundig gebied. Geen verspreiding van godsdienstige meeningen, welke ook, op algemeene kosten. Ware dat de leus der vrijzinnige partij geweest, zij had de agitatie tegen art. 194 beantwoord met even sterke agitatie tegen art. 168; zij had elke klacht over middellijken vaccinedwang beantwoord met even sterke klacht over onmiddellijken eedsdwang; zij had art. 5 van het antirevolutionair *Program* kort en bondig beantwoord met den eisch om in onze Grondwet art. 15 der Belgische op te nemen.’(*)

‘Van dit alles is niets geschied.’(†)

Groningen, November 1884.

VAN DER WIJCK.

(*) ‘Niemand mag gedwongen worden op eenige wijze deel te nemen aan de handelingen en plechtigheden van een eeredienst, noch de rustdagen in acht te nemen welke deze voorschrijft.’

(†) *Een en ander*, bl. 73 en 74.

Letterkunde.

Oorspronkelijke romans(*).

Flikkerende vlammen, novelle door Gerard Keller. Twee deelen. - Rotterdam, Uitgevers-Maatschappij 'Elsevier'.
De eersten van de stad, door Catharina F. Van Rees. Twee deelen. - Nijmegen, H.C.A. Thieme.
Het prinsesje, roman door Henri Raloff. - Amsterdam, G.L. Funke.
Antiek en modern. Oorspronkelijke novelle, door den schrijver van *Vrouw Lijsbeth's pleegkind.* - Rotterdam, J.W. Van Leenhoff en Zoon.
Twee novellen, door Fiore della Neve. - Haarlem, W. Gosler.
Eene verloving. Vriendschap. Twee verhalen van Willy. - Baarn, H.G. Burck.
De flibustier, oorspronkelijke roman uit den tijd van het Spaansch koloniaal bestuur in Mexico door Arnoldus Junior. - Rotterdam, J.W. Van Leenhoff en Zoon.
In Memoriam. Novellen en schetsen van een Delftsch student, thans O.I. ambtenaar, door J. de Gruyter. - Rotterdam, J.W. Van Leenhoff en Zoon.

Het zal wel haast twintig jaar geleden zijn, dat Keller, de eerste onzer novellenschrijvers, voor het publiek verscheen met een roman van eenigen omvang. Het werk werd goed ontvangen; men verheugde zich erover, dat deze met zooveel luim en menschenkennis begaafde schrijver zich op een hooger gelegen terrein had geplaatst dan dat der novelle, en hoopte, dat hij zich op het gebied van den roman zou handhaven. Maar de dagbladpers, de koningin der aarde, die bij veel, wat zij haar getrouwen schenkt, naijverig is op hunne krachten en den man, die zich eenmaal aan haar dienst heeft gewijd, geheel en uitsluitend bezitten wil, had anders besloten. Eene lange reeks van jaren ging voorbij, zonder dat Keller een tweeden roman zijn eersteling nazond, ofschoon de vele bijdragen, die hij ondertusschen leverde op novellistisch gebied, al was het veelal klein, luchtig en oppervlakkig werk, toch gunstig getuigden voor de genadige meesteres, welke hij diende. Want de altoos vaardige, frissche geest, de wel-

(*) Door omstandigheden, onafhankelijk van den wil van redactie en medewerker, heeft de bespreking van eenige der hier behandelde werken vertraging ondergaan. Schrijvers en uitgevers gelieven dit schijnbaar verzuim te verschoonen.

gehumeurdheid, de humor, die Keller in elke zijner schetsen en novellen opnieuw aan den dag legde, weerspraken op de meest welsprekende wijze de vaak gehoorde verzuchting, dat de journalistiek den geest doodt met haar dag aan dag voortratelenden rosmolengang.

Eene nieuwe logenstraffing van die beschuldiging geeft het laatste werk van den auteur, de novelle in twee deelen, die wij zonder schroom of aarzeling onder de oorspronkelijke romans opnemen, omdat niet alleen de omvang van het werk, maar inhoud en wijze van behandeling het verheffen boven het karakter der novelle. Waarom heeft de schrijver niettemin zoo nadrukkelijk zijn arbeid dezen naam gegeven? Wellicht, omdat daarin slechts een greep in het gewone leven werd gedaan, omdat er menschen in werden geschetst en opgevoerd, zooals iedereen ze dag aan dag in zijne omgeving kan waarnemen? wellicht, omdat geen hevige tafereelen in het boek voorkomen, geen moord, brand, ontvoering of echtbreuk, die nu eigenlijk bij voorkeur tot de romantische elementen in de literatuur worden gerekend en waaraan de spanning zoekende, zenuwachtige lezer of lezeres zoo gaarne het hart ophaalt? wellicht ook uit eenvoudige bescheidenheid, die verbiedt, minder te geven, dan men belooft, en voorschrijft, liever minder te beloven, dan men geven kan? Alleen tegen het laatste motief kunnen wij niets aanvoeren; maar mochten de andere Keller tot het afwijzen van den titel roman hebben geleid, dan verklaren wij gaarne, dat deze novelle ons meer aantrekt, uit een letterkundig en menschkundig oogpunt door ons hooger geschat wordt dan menig letterkundig product, dat zich zonder gewetensbezwaar of omslag den romannaam aanmatigt.

De geschiedenis is eenvoudig. Een jong onderwijzer, kleinzoon en vermoedelijk opvolger van den hoofdonderwijzer op een Geldersch dorp, verliest buiten zijne schuld door een samenloop van omstandigheden zijne vooruitzichten op het hoofdonderwijzerschap zijner woonplaats. Op het oogenblik, dat ook zijn bejaarde grootvader hem ontvalt, komt er echter plotseling eene groote verandering in zijn toestand door de hem toevallende erfenis van een oom van moederszijde, die in Amerika sterft en hem meer dan een millioen nalaat. Het jonge mensch bemint een Haagsch meisje zonder fortuin, maar is door eene flikkerende vlam, die op een zeker oogenblik zijn zeer brandbaar hart uitslaat, gedwongen geworden, eene jonge dame ten huwelijk te vragen, met wie hij de Fransche literatuur bestudeert, terwijl eene dergelijke flikkering, gevoegd bij medelijden en het besef van zekere onbestemde verplichting, hem min of meer verbindt aan een nichtje van zijn leeftijd, de dochter van een Haagsch *tailleur* (niet: kleedermaker), die de broeder is van den oom in Amerika, doch met dezen op geen goeden voet en in diens testament volstrekt niet bedacht. Hoe de beide flikkervlammetjes door gelukkige omstandigheden worden gedoofd en de echte vlam ten slotte doorbrandt, om zijn leven te verwarmen en te verlichten, is het onderwerp van het verhaal, dat - het is reeds gezegd - zonder

romantische avonturen, zware knaleffecten of buitengewone voorvallen rustig doorgaat en eenvoudig wordt verteld. Trouwens, Keller's kracht ligt niet in het buitengewone en buitensporige; zijn talent komt vooral uit in geschiedenissen uit het dagelijksch leven, waarin hij ons menschen, gelijk ze zijn, laat zien en hooren. Hij brengt ons in drie verschillende kringen: bij den Haagschen bureau-ambtenaar Darive, den vader van Ruwaert's beminde en bij wien diens zuster het huishouden waarneemt; bij den *tailleur* Schuurmaker met vrouw en dochter, welke beide dames tot het eigenaardig ras der hofstedelijke *demi-vertus* behooren; verder bij den ouden schoolmeester van het Geldersch dorp. Hoe de ambtenaarsfamilie geschilderd wordt, zal iedereen begrijpen, die de talrijke en keurige typen kent, welke Keller uit de ambtenaarswereld in levenden lijve op het papier heeft overgebracht; de beide andere *milieux*, onderling zooveel verschillend, hebben geen mindere waarde door artistieke bewerking en gelijkenis. De eenvoudige ernst, gemoedelijkheid en plichtsvervulling van den dorpsschoolmeester nemen den lezer voor deze eerbiedwaardige figuur in, voor den trouwen plichtsbetrachter, wien het zoo hard valt, te vernemen, dat zijn kleinzoon andere wenschen en verwachtingen van het leven heeft dan de eervolle plaats, waarmede de grootvader zoo ingenomen is, dat hij, na langdurigen dienst tot welverdiende rust gekomen, die rust alleen vinden kan in het graf. Van een geheel ander kaliber, en volstrekt niet aantrekkelijk of aantrekkend, is ook de familie Schuurmaker, die uit het leven gegrepen is: de kleedermaker met zijne verloopen zaak, die 't met de sociaal-democraten houdt en op hunne vergaderingen zijne gemeenplaatsen en holle woorden uitschettert, maar voor een oortje thuis ligt bij vrouw en dochter, die met haar arbeid den verwaanden leeglooper den mond openhouden; verder worden de bijzonderheden van het leven der twee dames terloops en onder bedekte termen aangeroerd, eene in onze dagen van naturalisme zeer zeldzame bescheidenheid, waarvoor we Keller dankbaar zijn.

Is deze roman verdienstelijk om de teekening der karakters, ook om den bouw verdient hij lof. De personen, die erin voorkomen, zijn beperkt in getal; de hoofdpersonen worden uitvoerig beschreven, en waar de beschrijving te uitvoerig zou worden, lichten ze ons zelf in, wat ze zijn, door den dialoog, die vlug, geestig en onderhoudend is. De bijfiguren worden op den achtergrond gehouden, zoodat het bijwerk ook werkelijk bijwerk blijft, geen oogenblik de aandacht afleidt van de hoofdpersonen en aldus geen schade toebrengt aan den indruk van het geheel. Keller's bekende schrijversdeugden, zijn humor, zijn frissche geest, die altijd jong blijft, zijne goede luim en zijne humane, flinke opvatting van het leven, stralen den lezer op elke bladzijde van deze twee deelen te gemoet, en toch schuift hij nooit zijne helden op zijde, om zichzelf op den voorgrond te plaatsen en den lezer met zijn persoon, zijne meening en zijne beschouwingen te vervolgen. Men ziet bij hem niet

den uitlegger der kermisprent, die zichzelf zoo gaarne praten hoort; men verneemt niet de eentonige stem, waarmede de marionetten-vertooner al zijne personen laat spreken; nergens komt de auteur persoonlijk voor den dag; hij stelt zich tevreden met de schepselen zijner phantasie te doen optreden. En die personen zijn zoo waar, zoo echt menschelijk, dat men ze ziet handelen en hoort spreken, ja, ze meenen zou te herkennen.

Maar ook de schaduwzijde van Keller's talent blijft in *Flikkerende vlammen* niet verborgen. Hier en daar treft de koude, prozaïsche wijze, waarop onderwerpen behandeld worden, die ook een klein vlammetje van gevoel hadden kunnen doen opflikkeren. Keller heeft ons in de beschrijving van de Haagsche bureauwereld niet aan poëtische opvattingen verwend, en verwonderen doet het ons daarom niet, dat Ruwaert's zuster op zulk eene weinig gevoelvolle wijze den hoofdambtenaar Darive ten huwelijk vraagt, ja, eigenlijk ten huwelijk neemt, want strikt genomen, laat zij den man geen keuze, al is hare keuze ook hem naar den zin. Het is, alsof opzettelijke uitdrukking van gevoel hier vermeden was. Ook een tweede incident, de wijze, waarop neef George en de dames Kromelch den jongen millionnair zoeken te bemachtigen en te behouden, kan lang niet ‘fijn’ genoemd worden. Was de schrijver door den omgang met de weinig nauwgezette dames Schuurmaker soms gedemoraliseerd, dat hij handelingen, berekeningen en redeneeringen, in de ‘pijpenlade’ boven het klanten- en kleederenlooze kleedermagazijn inheemsch, op rekening stelde van vrouwen van goeden huize, beschaving en opvoeding?

Dit zijn echter aanmerkingen van ondergeschikt belang. Het werk is zoo geestig, onderhoudend, hier en daar boeiend geschreven, het teekent de karakters zoo goed en beschrijft de incidenten zoo eenvoudig en waar, dat we het eene groote aanwinst achten voor het lezend publiek en het met ingenomenheid aanbevelen.

De tweedeelige roman, dien mejuffrouw Van Rees aan de rij harer werken heeft toegevoegd, bevalt ons minder. Niet, omdat het verhaal aan romantische voorvallen en toestanden rijk is, want we mogen een schrijver niet hard vallen over de gekozen stof, indien hij bij de keuze den goeden smaak in het oog gehouden heeft en de bewerking verdienstelijk is. Niet, omdat wij bezwaar hebben tegen den loop der intrige, die, naar 't ons voorkomt, met gang en consequentie wordt afgesponnen en waartegen we alleen een paar ondergeschikte aanmerkingen hebben, waarop wij later terugkomen. Niet ook, omdat de taal ons voorkomt, met weinig zorg te zijn gekozen, zoodat nog al eens germanismen (bij voorbeeld het leelijke: w e r e l d d a m e , in plaats van: vrouw van de wereld of wereldgezinde, - een huis, dat zich tot zomerverblijf v e r l e e n d e , enz.) voorkomen, daar wij hier niet tot de kleine bijzonderheden van den vorm willen afdalen. Ons

groote bezwaar betreft een gebrek in den aanleg van den roman, die tot overloopens toe gevuld is met personen. Het is den lezer met den besten wil niet mogelijk, al die menschen uiteen te houden; vooral de talrijke jonge meisjes, die in den loop van het boek alleen met haar doopnaam worden aangeduid, nadat ze in den aanvang voor eens en voorgoed bij hare familienamen zijn voorgesteld, doen hem de oogen schemeren en dwingen telkens, de eerste bladzijden van het boek nog eens op te slaan, om niet geheel te verdwalen. Het bewijst de scherpzinnigheid en het sterke hoofd van de schrijfster, dat zij zich geen enkele maal vergist, hetgeen bij een zoo talrijk personeel even begrijpelijk als verschoonbaar wezen zou. Men weet, wat eenmaal overkwam aan den uiterst vruchtbaren, doch zeer oppervlakkigen feuilletonschrijver Ponson du Terrail, die zich ook naar het voorbeeld van Dumas en anderen zijner voorgangers aan het werken met groote massa's personen gewend had; op een zekeren dag vergiste hij zich en deed in zijn feuilleton een persoon optreden, die reeds eenige weken geleden in hetzelfde product zijner fictie een natuurlijken of gewelddadigen dood (waarschijnlijk den laatsten) gestorven was.

Der schrijfster van *De eersten van de stad* overkomt dit ongeval niet, ofschoon er in den loop van het verhaal ettelijke personen den weg van alle vleesch gaan. Haar behoeft dus niet het middel aangeraden te worden, dat Ponson du Terrail na deze vergissing met goed gevolg tegen herhalingen in practijk bracht. Hij liet poppen aankleeden, die al zijne personen voorstelden, in de kleedij van den tijd, waarin de roman speelde; nam hij de pen op, dan plaatste hij op zijne schrijftafel de poppen, die in zijn feuilleton van den dag moesten optreden; zoodra een persoon in den roman stierf, werd de pop, die hem voorstelde, ontkleed en weggelegd. Na dezen wijzen maatregel, die niet onnatuurlijk klinkt, wanneer men zich eenmaal een denkbeeld heeft gevormd van het fabriekwerk der feuilletonromans, beging de schrijver geen abuizen meer.

Bij zulk eene rijke stoffeering, die alleen in het minder ernstig genre der historische feuilletonromans geduld kan worden, omdat daarbij ook de lezer zonder gevaar heden vergeten kan, wat hem gisteren, stellig althans eenige dagen geleden is voorgezet, kan aan eene karakterontleding en karakterstudie niet gedacht worden. Al die personen hinderen elkander, dringen zichzelf op en de anderen uit uwe aandacht, en ge eindigt met u in wanhoop af te vragen, wie dan toch eigenlijk de helden en heldinnen zijn, waarmede ge u moet bezig houden, en wie tot het bijwerk behooren, dat u maar tijdelijk om eenige aandacht vraagt. De schrijfster is niet gelukkig geweest in het schikken van haar tafereel; vermoedelijk is zijzelve verward geweest in de menigte en heeft zij, van alle figuren iets willende maken, de schakeeringen en de perspectief in haar boek verwaarloosd, zoodat hare beeldgroepen zonder diepte, bont en overladen voor ons staan. En toch was het

onmogelijk, aan al die personen recht te doen wedervaren; zoodoende heeft zij van eenigen eene vrij uitvoerige beschrijving gegeven, doch hen naderhand, door de eischen der compositie gedwongen, geheel laten rusten, terwijl anderen daarentegen ter wille der beknoptheid geteekend zijn met een paar scherpe trekken, veelal uiterlijkheden, die de geteekende personen tot caricaturen maken. Zoo verschijnt de burgemeester van de stad, in welker hoogste kringen mejuffrouw Van Rees ons binnenleidt, nooit, zonder zijn neus te wrijven; zijne vrouw niet, zonder hare redenen met ‘haha’ te doorspekken; de president van de rechtbank treedt alweder geen enkele maal op zonder eene toespeling van de schrijfster op zijn zonderlingen neus, enz.

Wij worden in dezen roman in kennis gebracht met de eerste kringen in eene denkbeeldige provinciestad, in Gelderland of Overijsel gelegen. In zeker opzicht is 't het *dessus du panier*, dat Catharina van Rees schildert, want graven, baronnen en freules heeft men er in overvloed, maar in andere opzichten, uit het oogpunt van gewone burgermanszedelijkheid, is 't een wonderlijk troepje, in welks gezelschap we gebracht worden. De meest geëerbiedigde burger van W., een graaf met stokouden geslachtsboom, heeft in zijn jongen tijd, zelf reeds gehuwd, in Italië, waar hij zich voor een inheemschen prins uitgaf, eene jonge Nederlandsche gravin door een schijnhuwelijk misleid en is alzoo de vader geworden van een kind, waarover zich gelukkig later een ander Nederlandsch graaf te gelijk met de moeder heeft ontfermd. De president van de rechtbank houdt ongeoorloofde betrekkingen aan met de kinderjuffrouw van den schatrijken bankier van het plaatsje, die van zijn kant, naar den gewonen trant van de meeste romanbankiers (en, helaas! ook van velen in het werkelijke leven!), na misbruik van vertrouwen gepleegd en de halve bevolking van het stadje bedrogen en opgelicht te hebben, met datzelfde kinderjufje, de juweelen zijner vrouw en wat hij van dezen en genen nog te bemachtigen weet, ‘zich verwijdert’ naar Amerika. De groote kapitalist en rentenier van W. houdt zijne aan den drank verslaafde vrouw in eene onwettige hechtenis vast. Ziedaar eenige staaltjes van het peil der W.-sche moraliteit, althans bij de hoogste klassen. De tot haar behoorende jongelui zijn verder in de hoogste mate onbeduidend, dom en aan den drank. Kan zulk een tafereel, waarbij alleen drie bejaarde lieden, een baron, een adellijk gepensioneerd ritmeester en eene freule, de eentonigheid der onbeduidendheid en gemeenheid min of meer afbreken, in ernst genoemd worden een trouw afbeeldsel van onze ‘hoogere klassen’ in de provinciesteden? Wij kunnen het niet beoordeelen, maar zijn zoo vrij, het te betwijfelen, al schijnt het niet wellevend tegenover de schrijfster. Geven wij haar liever den lof van rijkelijk, ja, voor den algemeenen indruk van haar werk wat al te rijkelijk, geput te hebben uit de schatten harer verbeelding.

Gelijk gezegd is, de verdiensten van het verhaal zelf erkennen wij

gaarne; op den bouw van den roman hebben wij maar twee aanmerkingen. In de eerste plaats noodzaakte het groot getal der daarin voorkomende personen de schrijfster tot veel tijdverspilling, om ze allen aan hare lezers voor te stellen; een gevolg hiervan is, dat nagenoeg de helft van het eerste deel verloren gaat aan beuzelingen, voordat de roman eigenlijk begint. Een tweede gebrek is, dat de schrijfster wat al te gemakkelijk grijpt naar het recht van leven en dood, dat haar over de schepselen harer phantasie toekomt, om den moeilijk te ontwarren knoop, dien zijzelve heeft gelegd, door te hakken. Er bestaat een familiegeheim betrekkelijk de geboorte van een jong mensch - zoo even roerden wij het reeds aan. Om de eer van dit jongmensch te redden, doet Catharina van Rees den man, die dit geheim exploiteert voor zijn eigen zak, de moeder van het kind vermoorden, waarna hijzelf door een ongeluk omkomt; de derde deelgenoot van het geheim maakt zichzelf van kant. Zoodoende maakt de schrijfster zich de oplossing zonder twijfel gemakkelijk, maar door dergelijke krasse middelen bevredigt zij stellig niet den lezer, die het met overleg ontwarren van den knoop een bewijs van grooter kunstvermogen acht dan het gewelddadig doorhakken met ruwe hand. Trouwens, de meer gemaakte aanmerking, dat de aan vrouwenhanden gedankte lettervruchten, die vrij zijn van ongezond gevoel en sentimentaliteit, niet zelden vallen in het tegenovergesteld uiterste van zekere ruwheid en gevoelloosheid, is op dezen roman van eene schrijfster, wier werken anders aan dat verwijt geen voet geven, tot zekere hoogte van toepassing. Dat er in de eenmaal gekozen omgeving stuitende dingen te zeggen en onaantrekkelijke karakters te schilderen waren, is een feit; dat mejuffrouw Van Rees zich aan die noodzakelijkheid niet heeft onttrokken, bewijst, dat zij de eischen van haar onderwerp besefte en wilde vervullen, maar alles hangt af van de manier, waarop de dingen gezegd worden. Men kan door vorm en inkleeding de voorstelling zoozeer temperen, dat zij alle ruwheid verliest. Dit nu schijnt Catharina van Rees niet te hebben ingezien; of wel, zij is niet gelukkig in haar vorm geweest. Haar dialoog en stijl zijn, hoe weinig belangrijk van inhoud de eerste nu en dan wezen mag, over het algemeen vloeiend en goed; hier en daar stuit men op eene opeenstapeling van naamwoorden, die door hunne overdrijving gebrek aan zelfcritiek bij de schrijfster verraden. Bij voorbeeld de volgende zin:

‘Welke vernederende macht oefende die jonkman op haar uit, dat hij onverhoeds den afzichtelijken worm in haar boezem kon tooveren, dien zij verafschuwde en met voeten trad als harer onwaardig - de jaloezie. Was 't dan zoover met haar gekomen, dat ze ook strijd moest voeren tegen dezen verlagenden kwelduivel? Haar geheele ziel verzette er zich tegen, en in haar ijver, om zich boven de smadelijke aanvallen te verheffen van een zoo verachtelijken vijand, holde ze nu haar voorzichtigheidsmaatregel met groote ver-

watenheid voorbij, door zich niet meer aan Altema's bijzijn te onttrekken.' (II, 125.)

Wij eindigen met de partij op te nemen voor een van mejuffrouw Van Rees' schepselen tegen haarzelve, van de beminnelijke Helena Kampers. Aanvankelijk, naar 't schijnt, tot de heldin van het boek bestemd en aan het slot ervan dan ook door hare verloving met den held de lang verwachte oplossing gevend, wordt zij in den loop van het verhaal door al die andere personen weggedrongen. Haar aanleg is lief en beminnelijk, maar de schrijfster laat haar min of meer op den achtergrond, totdat de lezer gaat meenen, dat de hooggeroemde roos van het Geldersch stadje niet veel meer is dan een onbeduidend, tranenvol schepseltje, dat haar goeden naam niet verdient. Het is wezenlijk jammer, dat dit persoontje niet dichter op den voorgrond treedt; de lezer zou zoo gaarne iets nader met haar kennismaken.

Wanneer men u vertelt van een schatrijk koopman te Amsterdam, die verbazend groote zaken en schijnbaar roekelooze speculatiën doet, welke hem alle gelukken, omdat ondernemingsgeest bij hem hand aan hand gaat met juist inzicht en nauwkeurige berekening; hoe die man, om eene door rijkdom en voorspoed bedorven dochter, een echt prinsesje in lichtzinnigheid, wuftheid en eigenzinnigheid, van de gebreken des rijkdoms te genezen, 't doet voorkomen, alsof hij op eens al zijne schatten verloren heeft en straatarm is geworden; hoe hij maandenlang in een klein dorp kommervol voortleeft, zijne dochter als gouvernante-externe en muziekonderwijzeres een schamel weekloon laat verdienen, en zich en de zijnen aldus moedwillig in de schatting der wereld verlaagt, totdat hij op eens weder als de schatrijke man, die hij in 't geheim altoos gebleven is, opduikt, wanneer de zedelijke wedergeboorte zijner dochter heeft plaats gehad en hare verloving is tot stand gekomen met den man, van wien hij vroeger niet overtuigd was, of hij de schoone, rijke erfdochter soms alleen uit speculatie op haars vaders schatten had ten huwelijk gevraagd, - wanneer men u dat alles vertelt, lezer, dan haalt ge zonder twijfel de schouders op over zoo'n kinderachtig verzonnen, zoo'n onwaarschijnlijk, ja, totaal onmogelijk en ondenkbaar verhaal; ge zult verontwaardigd zijn, dat men u zulk een dwaas fabeltje als waarheid tracht op te disschen. Ge zoudt volkomen gelijk hebben; en toch geeft deze fabel den inhoud weder van den jongsten roman, onder den naam van Henri Raloff verschenen, en..... *Het prinsesje* is een zeer goed, aanbevelenswaardig boek.

Wij durven dezen roman zelfs aanbevelen aan twee soorten van lezers. Vooreerst aan de liefhebbers van romantische toestanden en spannende incidenten, want voor dezen is waarschijnlijkheid bijzaak, zoodat zij kunnen genieten van de beschrijving der wonderlijke list van papa

Hartema, om zijne dochter te verbeteren en het gemoed van haar minnaar te beproeven. Verder hebben zij het verhaal van een stoomtram-ongeluk, om van te griezelen, en een schooljuffertje, dat valschheid in geschrifte pleegt en andere laagheden doet, om zich aan te ergeren. Ten tweede bevelen we *Het prinsesje* aan in de aandacht van al die lezers, voor wie het in den roman verhaalde geschiedenisje bijzaak is, de bewerking hoofdzaak. Met genoegen zullen zij de karakterontwikkeling volgen, door den schrijver met talent en menschenkennis beschreven, zoowel bij het lief persoontje, dat haar naam aan den roman geeft, als bij andere figuren, die in het boek voorkomen. De schrijver overlaadt zijn werk niet met overtollige en hinderlijke personen en bijzonderheden; hij is overal sober zonder droogte, beknopt en menschkundig. De eenige aanmerking, die met grond zou gemaakt kunnen worden, is deze, dat de gesprekken nu en dan wat langer zijn en wat meer in bijzonderheden afdalen, dan de beschaafde lezer behoeft. Niet allen hebben noodig, dat alles hun tot in de puntjes uitgelegd en duidelijk gemaakt wordt, en een schrijver moet zich zijn publiek niet te min ontwikkeld denken. Wanneer we bedenken, dat dit eerst de tweede roman is, waarmede deze auteur voor het publiek verschijnt, en dit werk vergelijken met het over het algemeen verdienstelijk, maar lang niet van alle fouten vrij *De sluier opgelicht* (zie *De Tijdspiegel* van Juli 1882), dan erkennen wij gaarne, dat in dit tweede werk de het eerste aanklevende gebreken slechts in zeer geringe mate gevonden worden, en vertrouwen, dat de zoo even gemaakte aanmerking, de laatste sporen van beginnerswerk betreffende, thans voor de laatste maal door ons op een boek van dezen schrijver gemaakt behoeft te worden. Dat we haar voor ditmaal niet verzwijgen, strekt Raloff tot eer. De eischen, welke hij zichzelf stelt en waaraan hij beantwoordt, zijn zoo hoog, dat de critiek haar plicht zou verzuimen, indien zij niet medewerkte, om zijn streven te ondersteunen, door aan te wijzen, wat hem nog ontbreekt.

Vrouw Lijsbeth's pleegkind, waarover wij in de aflevering van Maart 1881 ons oordeel uitspraken, was een verhaal van tamelijk romantischen aard, waarin een vondeling van hoogblauw bloed, een Italiaansch prinsenkind, zoo we ons 't wèl herinneren, de hoofdrol vervulde; *Antiek en modern*, dat thans voor ons ligt en uit dezelfde pen is gevloeid, speelt geheel in de Nederlandsche veenstreek en onder menschen, van top tot teen Nederlanders, wier bloedbolletjes door geen dropje prinselijk of adellijk pigment worden ontkleurd. We zeggen dit niet in een afkeurenden zin; hoe nader bij ons de fictieve personen in een roman of eene novelle staan, met te meer moed en zekerheid ondernemen wij de bespreking, omdat wij ons met onze gelijken beter thuis gevoelen en de omgang met prinsen, hertogen, graven en hunne dames - we hebben het bij de lezing van *De eersten van de stad* opnieuw on-

dervonden - ons niet gemakkelijk valt. Het schijnt, dat die hooge coterieën eer en roem zoeken in dingen, die ons koud laten, terwijl hunne handelingen door andere motieven en begrippen worden bestuurd, dan de gewone burgermanszedelijkheid bij ons gevestigd en bevestigd heeft. In dit opzicht constateeren we bij dezen schrijver met genoegen eene toenadering, die wij niet schromen vooruitgang te noemen.

Ook hier hebben wij een boek, dat de schrijver ‘novelle’ doopt, ofschoon het èn wegens den inhoud èn wegens den omvang gerustelijk op den naam van ‘roman’ aanspraak kan maken. Een werk, dat de levensgeschiedenis bevat van den held van het oogenblik, waarop hij als knaap het ouderlijk huis verlaat, totdat hij volwassen kinderen heeft, dat dus een geheel leven met zijne wederwaardigheden en ontwikkeling van beginselen en gedachten bevat, kan bezwaarlijk den naam dragen van ‘novelle’, welke alleen toekomt aan eene min of meer uitvoerige uitwerking van een enkel moment in het inwendig of uitwendig leven van den hoofdpersoon. En al is *Antiek en modern* een klein boekje, wat formaat betreft, in denzelfden vorm gekleed als Keller's hierboven besproken roman zou het niet veel minder dan twintig vellen druks, een lijvig boekdeel vullen. Het behelst dan ook in bijzonderheden en tamelijk uitvoerig de langzame, geleidelijke evolutie, waardoor Justus de Harde uit de orthodoxe begrippen zijner jeugd en jongelingschap tot de modern-theologische opvatting komt.

Men begrijpt reeds, dat men hier te doen heeft met een geschrift van eene bepaalde strekking, dat tot het gebied der controverse behoort. Uitdrukkelijk wordt dit door den schrijver gezegd in de volgende versregels, waarmede hij zijn werk besluit:

> ‘'t Verhaal is uit, mijn werk is af;
> En als er nu slechts één mocht wezen,
> Dien 't onder 't lezen
> Genot of stichting gaf,
> Bij wien 't gedachten, plannen, daden
> Ontstaan of rijpen deed, die ongemerkt verraden
> Dat hij een wenk ontving, die niet verloren ging,
> Een wenk tot deugd en plicht betrachten...
> Voorwaar 'k zou mij gelukkig achten.’

Dit had niet gezegd behoeven te worden, vooral niet aan het einde van het boek, omdat de lezer des schrijvers doel gedurende de lezing al duidelijk genoeg bemerkt kan hebben. Voorstanders van het oude *l'art pour l'art* zijn we volstrekt niet; bij de beoordeeling van een letterkundig product moet evengoed naar de strekking gevraagd worden, als de bruikbaarheid een factor is bij het beoordeelen van een voorwerp van nijverheid. Zoo niet in de beeldende kunsten, is het toch ongetwijfeld in de letterkunde noodig, dat de kunstenaar met

zijne schepping eene bepaalde bedoeling heeft, het tegendeel zelfs nauwlijks denkbaar. Maar voor eene vergelijking van verschillende godsdienstvormen is toch een romantisch verhaal minder geschikt; men gaat zich dan onwillekeurig zeer gemakkelijk afmaken van de argumenten zijner tegenstanders en bewijst zoodoende niets. In het voor ons liggend boek blijkt dit opnieuw. De held heeft reeds den middelbaren leeftijd bereikt en heeft wel eenigen tegenzin gekregen tegen enkele wanhebbelijke manieren zijner streng confessioneele dorpsgenooten, maar is toch voor zichzelf gebleven in de orthodoxe beginselen, waarin hij is opgevoed. De omgang met een tot de moderne richting behoorend Indisch militair, die als gepensioneerd hoofdofficier met zijne familie op hetzelfde dorp komt wonen, brengt hem langzamerhand tot andere denkbeelden. Hier nu kunnen wij niets tegen hebben; alleen gelooven wij, dat redeneeringen en argumenten, gelijk de overste Sonnefeld tegen Justus de Harde gebruikt, nog nooit een rechtzinnig geloovige hebben overtuigd, noch er immer een overtuigen zullen; om daardoor te kunnen gewonnen worden, moet men reeds ten halve bekeerd wezen. We willen hiermede niets afdingen op de waarde dier redeneeringen en argumenten zelf, maar achten ze in het gegeven verband niet afdoende en dus slecht gekozen.

Maar laat ons het gebied der controverse vermijden en ons bepalen tot de letterkundige zijde van de quaestie. Houdt men de bezwaren in het oog, die het polemisch doel in den weg legde en waaronder de letterkundige waarde van het werk lijden moest, dan kunnen we ons tevreden toonen over de wijze, waarop de schrijver zijn werk heeft opgevat. Stof en de onvermijdelijke wijze van behandeling sloten veel buiten, wat een roman versiert en boeiend maakt; voor den lezer, die geen belang stelt in het theologisch vraagpunt, heeft het boek daarom weinig aantrekkelijks - hij zal het droog en koud vinden. Daarbij komt, dat aan den stijl niet altijd zorg genoeg is besteed; ten gevolge daarvan stuit men op zinnen als deze: ‘iemand, *die* [voor wien] het hart op de rechte plaats zit’; ‘godsdienstige waanzin’ voor godsdienstwaanzin; ‘mijne voetzolen hebben zoowel de steppen van Rusland gedrukt, als zij dit [?] gedaan hebben in 't land der Pyramiden’, enz. Voor dit gebrek van onduidelijkheid en onnauwkeurigheid van uitdrukking kan en behoort men zich te wachten, in welk letterkundig genre men zich ook beweegt.

Het kan daarom zeer goed zijn, dat de schrijver van *Antiek en modern* gelukkig is met den wensch, dien hij in zijn berijmd naschrift uit, dat hij door zijn werk velen zijner geestverwanten genot en stichting verschaft; maar aan geen enkelen rechtzinnige zal hij er de overtuiging door schenken, dat de moderne levensbeschouwing beter en verkieslijker is dan de zijne. En evenzeer vreezen wij, dat geen gewoon romanlezer - beter gezegd niemand, die naar letterkundige en kunstwaarde

van de romantische literatuur zoekt, - uit dezen roman voldoening en genot zal kunnen putten.

Twee verhalen, zoo verschillend in soort en waarde, als verhalen maar kunnen zijn, biedt het nette boekske aan, dat onder den reeds gunstig bekenden naam van Fiore della Neve het licht zag. In het eerste krijgen wij eene nauwkeurige analyse van het bestaan eener jonggehuwde vrouw, die meent, dat haar in ambtsbezigheden en zorgen voor de publieke zaak opgaande man haar niet zooveel liefde schenkt, als ze behoeft, en in eene groote verzoeking komt, wanneer een vriend harer jeugd haar in dien gevaarlijken toestand van geest en zenuwen eene liefdesverklaring komt doen. Deze karakterstudie is eenvoudig en in briefvorm, zonder omhaal van dialoog of beschrijving ingekleed; zij moet dus boeien door hare eigen verdiensten alleen, en dat doet ze, omdat zij psychologisch juist behandeld en in een keurigen vorm gehuld is. Trouwens, van een dichter als de voerder van zulk een zoetvloeienden *nom de plume* kan men niets anders verwachten. Wat wij echter van eene smaakvolle en artistieke natuur als de schrijver van ‘Eene liefde in het Zuiden’, ‘Liana’, ‘Constance’ zelfs, niet zouden verwacht hebben, is, dat hij ons zou onthalen op een verhaal als het tweede van dit bundeltje: ‘Een talisman’. Sedert jaren verschijnt er een ‘Almanak voor blijgeestigen’ in ons voor het laagkomieke zoo vruchtbaar land; we zouden wenschen, dat er ook een ‘Almanak voor naargeestigen’ bestond, om eene passende plaats te vinden voor een verhaal als dit. Een speler aan de Wiesbadener bank, die ongelukkigen, welke hij ontmoet, tot zelfmoord aanzet - zelfs ijzeren haken in zijne bagage heeft, die hij, om hun het werk gemakkelijk te maken, in de kozijnen hunner kamerdeuren schroeft, - om ze, wanneer zij zich opgeknoopt hebben, af te snijden en met een stukje van het worgtouw gewapend, zijn geluk aan de speelbank te beproeven, ziedaar eene *donnée*, ons wat te kras en het talent van een beschaafd schrijver geheel onwaardig. Indien, zooals wij onderstellen, dit verhaaltje zijne publiciteit alleen dankt aan de omstandigheid, dat ‘Constance’ niet uitgebreid genoeg was, om een nummer van de nieuwe ‘uitgaaf-polycolor’ - die trouwens in haar uiterlijk niets heeft, wat dezen naam verklaart, - van den heer Gosler te vullen, dan had de schrijver voor zijn eigen goeden naam beter gedaan met te wachten, totdat een betere geest vaardig over hem werd en hij aan zijne tobbende en tegen zichzelf strijdende heldin een beteren makker had kunnen medegeven dan den stroppenjagenden Franschen graaf.

Ook Willy, een ons tot nog toe niet voorgekomen pseudoniem, biedt twee korte verhaaltjes aan. Zij zijn eenvoudig, maar maken ook nietveel pretensie, en aan de manier, waarop in het eerste der twee de geschiedenis eener verloving, die de speculaties van vele moeders en

dochters teleurstelt, wordt medegedeeld, kan men de sekse der schrijfster gemakkelijk raden. Voor het werk van eene eerstbeginnende hebben deze schetsjes - want meer zijn ze inderdaad niet - de verdienste van gemakkelijk en vloeiend geschreven te zijn, zonder omhaal van woorden of noodelooze overlading. Ook de taal laat, wat zuiverheid betreft, weinig te wenschen over; schrijfsters van meer ondervinding, van meer boeken althans, kunnen in dit opzicht uit ‘Eene verloving’ en ‘Vriendschap’ nog wel iets leeren.

Wat te zeggen van *De flibustier,* den oorspronkelijken roman, waarmede Arnoldus Junior gewis gemeend heeft, de literatuur van zijn land te verrijken? Goeds is er waarlijk niet van te zeggen en we vreezen, dat een jongmensch, - waartoe anders dit pseudoniem? - die met zulk een lettergewrocht voor het eerst optreedt, niet gediend zal zijn met goeden raad of zijn voordeel doen zal met welgemeende wenken en aanmerkingen.

Jongelieden, die aan het schrijven gaan, hebben zekere voorliefde voor de klinkende namen, wapperende vederen en kletterende sporen der Spaansche ridders uit de beide vorige eeuwen; zij kunnen zich geen roman denken zonder Don Alonzo's en Donna Clara's, zeeroovers en inquisiteurs. Dat deze voorliefde ook bij Arnoldus Junior bestaat, is hem niet euvel te duiden; gevolgelijk plant hij zijn roman op den bodem van Spaansch Amerika, het land van zee- en struikroovers, van duels en ontvoeringen bij uitnemendheid, in de achttiende eeuw, en stelt personen aan zijne lezers voor, die de hoogklinkende namen dragen van Don Fray Martin de los Rios, Don Ignazio de Palacios, Don Joaquin de Casariego, Don Rafael Herrero del valle y del Castillo; zelfs de zeeschuimer heet bij hem, recht voornaam, een flibustier. Dat hij verder niet meer doet, dan eene geschiedenis verhalen, waarin allerlei romantische voorvallen te pas worden gebracht, die de gekozen tijd en plaats zoo ruimschoots tot zijne beschikking stelden, is mede een niet onnatuurlijk gevolg van jeugdigen, nog niet door ervaring getemperden moed. Men vindt dan ook te midden van al deze gebeurtenissen, die we niet kunnen ophalen, zonder veel te uitvoerig te worden, geen menschen van vleesch en bloed, voor wier schildering meer geëischt wordt.

Maar elk schrijver, hoe jong ook, behoort streng te letten op den gebezigden vorm: slordigheid en zinledige opgeschroefdheid zijn fouten, die niet over het hoofd gezien mogen worden, en deze fouten zijn Arnoldus Junior eigen. Slechts een paar citaten mogen getuigen, hoe weinig helderheid en juistheid van voorstelling, hoe weinig logica en denkkracht zijn stijl kenmerken.

Een gevangene klaagt: ‘op negentienjarigen leeftijd in een kerker een plantenleven te leiden, *evenals een eik nutteloos leeft in de eenzaamheid van een bosch*’ (bl. 65).

‘In de deur van de sacristie zat een Indiaan... *Door zijn goedig uiterlijk* begreep de jongeling dat hij de kerkbewaarder was’ (bl. 95).

En de gevoelens van een jongmensch, die van zijne beminde, wier onderwijzer hij geweest is, een brief krijgt, grenzen aan het grappige. ‘Ach,’ - zoo laat Arnoldus hem zuchten - ‘hoe zegende hij nu den stond, waarin hij de gelukkige ingeving had gekregen haar schrijven te leeren; zonder deze gedachte welke in de toekomst scheen gelezen te hebben, zou de landheer, uit vooroordeel en ongewoonte, haar onwetend gelaten hebben’, enz.

Toen de smaakvolle letterkundige A. van der Hoop Juniorszoon vele jaren geleden eene bloemlezing zou uitgeven uit de Leidsche studenten-almanakken van eene lange reeks jaren, bepaalde hij zich tot de bijdragen in dichtmaat, daar geen enkele bijdrage in proza hem de eer van een herdruk waardig voorkwam. Het ware voor den schrijver van *In Memoriam* te wenschen geweest, dat hij een even verstandig letterkundige - als Van der Hoop namelijk - over zijn voornemen tot het herdrukken zijner schetsen en ontboezemingen uit den studententijd had kunnen raadplegen. Had hij naar goeden raad geluisterd, wij zouden dan van de min aangename taak der beoordeeling van dezen weinig beduidenden bundel ontslagen geweest zijn.

Uit een letterkundig oogpunt is er geen enkel motief voor den herdruk van deze *péchés de jeunesse* te vinden. De herdrukte stukjes verdienen noch om inhoud noch om vorm aan de vergetelheid te worden ontrukt. Zij zijn geschreven in dien overladen, onrustigen, opgeblazen stijl, dien we sedert een twintigtal jaren kennen, vorm, afgekeken van een man van talent, wiens fouten om zijn talent uit het oog vielen, maar wiens navolgers alleen de fouten, niet het talent in hunne macht hebben. Een stijl, waarbij de schrijver telkens in hoogst eigen persoon tusschen de ledepoppen zijner vertooning te voorschijn komt, om gezochte kwinkslagen, holklinkende, zinledige opmerkingen en humoristische gezegden van een verdacht allooi aan den man te brengen. Dat een student met zulke dingen zijne medestudenten vermaakt, wie zal 't afkeuren? De jeugd moet haar eisch hebben. Maar de man, die in het leven staat, moet zich boven dat alles gevoelen; de herinnering behoeft hem geen schaamte, geen berouw in te boezemen, maar hij behoort die buitensporigheden niet, zoo te zeggen, opnieuw te bedrijven.

Wil men, losweg uit het boek gegrepen, eenige uitdrukkingen, die blijkbaar alleen op den klank zijn neergeschreven en waaraan geen beteekenis of alleen het bewijs van een verward denkvermogen kan verbonden worden, men oordeele en ontsla ons van verder betoog:

bl. 48: ‘een schoone zang breekt den dichten sluier der nacht’;

bl. 49: ‘karaffen en glazen prikkelen den smaak’;

bl. 60: ‘zwijgend heft ze de afgematte leden uit hun gekrompen samenzijn’.

Op bl. 63 schrijft iemand aan een vriend: ‘hoe dikwijls heb ik dezen brief [waaraan hij bezig is, NB.] verscheurd?’

En van een lid van de Staten-Generaal heet het op bl. 133: ‘misschien terzelfder tijd eischt eene herziening der belastingen zijne financieele krachten’, enz. enz. enz.

Nieuwe uitgaven en vertalingen.

Liefdadigheids-instellingen in Nederland. I. Mettray en de Weezeninrichting te Neerbosch, door M. Brinkgreve.

De liefdadigheid vertoont ons den besten karaktertrek der Nederlanders; weinig volken kunnen in dat opzicht Nederland evenaren. Daar is wel een reden voor, want het spreekwoord zegt te recht: de winnende hand is mild, en het gunstig gelegen Nederland met zijn vruchtbaren grond genoot eeuwen achtereen een groote mate van welvaart. Wanneer men het kapitaal bijeenzag, dat in de verschillende stichtingen van liefdadigheid is bijeengebracht, zou men verbaasd zijn over het cijfer. Dat er met zeer verschillende bedoelingen gegeven werd en wordt, is bekend; het is niet altijd goed, dat te ontleden; evenmin willen wij de vraag beantwoorden, of de gevers meer aan conservatieve dan aan liberale zijde gezocht moeten worden, - genoeg, er wordt nog altijd veel gegeven, en dat is gelukkig, want er wordt veel, ontzettend veel nut mee gesticht. Dat blijkt uit het boekske, waarvan wij den titel afschreven.

Wij achten het een goede gedachte van den heer Brinkgreve, zijn in aangenamen vorm vertelde geschiedenissen van de voornaamste liefdadigheidsinstellingen van ons land op deze wijze algemeen verkrijgbaar te stellen. Het *Utrechtsch Dagblad*, waarin deze schetsen het eerst werden opgenomen, wordt niet algemeen gelezen en buitendien, een courant is een kind van den dag en spoedig vergeten. Wij raden iedereen, die in zulke zaken belangstelt, kennis te maken met het boekske; ook voor leesgezelschappen is het aan te bevelen, want het is wezenlijk aardige lectuur.

In het thans uitgegeven deeltje worden behandeld Mettray - Nederland moest meer dan één zulk een jongenskolonie hebben - en de Weesinrichting te Neerbosch. Menigeen kan bij het lezen de opmerking maken, dat men uit een sociaal oogpunt zijn geld hier beter belegt dan in Amerikaansche sporen.

Wij wenschen den heer Brinkgreve veel succes met zijn schetsen; hij vinde daarin een aansporing, zijn werk voort te zetten.

K.

N.C. Balsem. Dichterleven en levenspoësie. Een viertal lezingen. Met portret van den schrijver. Haarlem, H.D. Tjeenk Willink.

Ieder zal begrijpen, dat men van zulk een bundel, gewijd aan de nagedachtenis van een te vroeg gestorvene, uitgegeven, om aan den wensch van vele vereerders te voldoen, waarbij een broeder een weemoedig inleidend woord voegde, - geen eigenlijk gezegde critiek geeft. Niet, dat de critiek zooveel te zeggen zou hebben, integendeel: deze vier lezingen zijn juist geschikt, om Balsem te waardeeren, zijn voortreffelijke eigenschappen te doen uitkomen. Bijzondere omstandigheden waren oorzaak, dat Balsem niet die positie innam, waarop hij volgens zijn talent aanspraak had; hij stierf als predikant te Langezwaag; had hij gewild, hij had in grootere gemeenten dezelfde eervolle plaats kunnen bekleeden, welke hij daar innam.

Reeds aan de academie muntte Balsem uit door zijn helder hoofd en trok de studie der wijsbegeerte hem bijzonder aan. Een man van veelzijdige ontwikkeling, behield hij ook naderhand een open oog voor het goede, dat bij tegenstanders gevonden wordt. Zijn studiën over Bilderdijk en Da Costa zijn modellen van objectieve waardeering, welke in onzen tijd te weinig worden aangetroffen. De beide andere lezingen: 'Altijd zon' en 'Een praatje bij den Drachenfels', zijn gewijd aan de bespreking van het optimisme en pessimisme in de practijk van het dagelijksch leven, met het christelijk geloof tot achtergrond. Dat geloof is echter bij Balsem niet een aannemen van eenige leerstellingen, die den sleutel vormen van den hemel, maar eene stemming, die den mensch verzacht en veredelt. Wanneer de moderne predikanten zulk een nalatenschap achterlieten, zou hun werkzaamheid ook meer blijvenden invloed uitoefenen. Voor hen, die Balsem kenden en vereerden, zij dit boekske een dierbaar kleinood.

K.

Vriendschap en zelfzucht door D. Christie Murray. Uit het Engelsch door C. Baarslag. 2 Dl. Haarlem, de Erven F. Bohn.

Wat vriendschap in den edelsten zin verhevens, zelfzucht in hare afschuwelijkste gedaante laaghartigs heeft, wordt ons in dezen roman op aanschouwelijke wijze voorgesteld.

Baretti, een Italiaansch schilder, der wanhoop nabij, wordt door een zijner bekenden, Tom Carroll, een wel wat dwazen, maar goedhartigen en edelmoedigen jongeling, uit zijne benarde omstandigheden, en hem daardoor het leven gered. Dit hecht zijn dankbaar hart met al den zuidelijken gloed van zijn landaard onverbreekbaar aan zijn redder, wien hij van nu aan zijne onverdeelde en onverstoorbare vriendschap toewijdt. Maar die vriendschap wordt op de zwaarste proef gesteld. De liefde komt in het spel, eene liefde, die hij tegenover zijn weldoener verplicht was te verzwijgen, wilde hij zich niet aan gruwzame ondankbaarheid schuldig maken. De verzoeking wordt grooter, naarmate de kansen in zijn voordeel toenemen. Alle deugden zijn niet even sterk, en als dankbaarheid tegen liefde strijdt, is het een kampstrijd van een dwerg tegen een reus. Maar de dwerg overwon, en die overwinning maakte de eindelijke vervulling zijner wenschen tot een voor hem rijk gezegend deel.

Tom Carroll, die telkens het offer wordt van zijne onbaatzuchtige goedhar-

tigheid, weet Baretti's trouwe vriendschap te waardeeren en in zijn geluk zich op 't hartelijkst te verblijden.

Mark Carroll, Tom's neef, is een doortrapte schurk, wiens afschuwelijke zelfzucht tal van onheilen over Tom's leven uitstort, en die niet rust, voordat hij Tom door duivelachtige streken meent geheel ten ondergang gebracht te hebben. Hij ontging zijne straf niet, maar de auteur laat hem, op het voorbeeld van Shakespeare, die een paar booswichten schetste, die geene enkele goede zijde hadden, in zijne zonden sterven.

Nog eene andere figuur van trotsche zelfzucht wordt ons geteekend in Tom's vader, Thomas Carroll, die als een echte Spartaan de teederste aandoeningen van het hart versmoort, om zoogenaamd zijn plicht te doen, maar dan ook eindigt met krankzinnig te worden.

Onder de aantrekkelijke beelden, die wij hier ontmoeten, behooren Sir Lording, een man met een hart, en zijne dochter, wier edele gezindheid ons voor haar inneemt.

Nog andere personen: More, een pachter van Thomas Carroll, en zijne dochter, die eene haar waardige rol in dit boek vervult; Signora Malfi, even vurig in hare liefde als wraakzuchtig in haar haat; Anthony Bethesda, een sluwe huichelaar, boeien onze aandacht in dezen aanbevelingswaardigen, uitstekend goed vertaalden roman. Aan den corrector is zeker ontglipt, wat we aantreffen D.I. bl. 194: ‘Dat alles *ben* ik niet vergeten.’

H.

Mengelwerk.

De vrouwen van Weinsberg.

Die Sage von den treuen Weibern zu Weinsberg von Dr. Ernst Bernheim.

In den jongsten tijd is reeds zoo menig geliefd verhaal uit de geschiedenis van vroeger eeuwen voor de onverbiddelijke historische critiek bezweken, dat menigeen er zich bijna niet meer over verwondert, wanneer hij verneemt, dat nu ook de geschiedenis der vrouwen van Weinsberg voorgoed naar het rijk der legenden is verwezen.

> ‘Wer sagt mir an, wo Weinsberg liegt?
> Soll sein ein wackres Städtchen,
> Soll haben, fromm und klug gewiegt,
> Viel Weiberchen und Mädchen.
> Kömmt mir einmal das Freien ein,
> So werde ich eins aus Weinsberg frein.’

Aldus bezingt Bürger het stedeke in Wurtemberg, dat zeker nimmer op eenige vermaardheid aanspraak had kunnen maken, zoo niet het verhaal van de kloekheid zijner burgeressen den naam Weinsberg door de geheele beschaafde wereld had verspreid. De even eenvoudige als roerende geschiedenis van de trouw der Weinsberger vrouwen is alom bekend. In het jaar 1140 was Koning Koenraad III van Hohenstaufen in oorlog met Welf van Beieren, die op dit hertogdom aanspraak maakte. Koenraad belegerde den burg Weinsberg, gelegen bij Heilbronn, in het tegenwoordige Wurtemberg. Eene poging van Welf, om de benarde veste te ontzetten, werd door 's Konings broeder, Hertog Frederik, verijdeld en Weinsberg moest zich op genade of ongenade overgeven. Daar zij in opstand was tegen het rijk, had de geheele bezetting den dood verdiend, maar de vrouwen werden gespaard en

kregen van Koenraad vergunning, om den burg te verlaten met zooveel als zij op haar rug konden medenemen.

> ‘Drauf als der Morgen bricht hervor,
> Gebt Achtung! Was geschiehet?
> Es öffnet sich das nächste Thor,
> Und jedes Weibchen ziehet,
> Mit ihrem Männchen schwer in Sack,
> So wahr ich lebe! Huckepack.’

De vrouwen wisten niets mee te nemen, dat haar dierbaarder was dan hare mannen. Hertog Frederik meende, dat men dit niet mocht toelaten, daar de Koning alleen het oog had op hare have, maar Koenraad werd door de list der vrouwen gewonnen en zeide: ‘Het woord eens konings mag nooit gebroken worden.’ Zoo werd aan de vrouwen vrije aftocht verleend, nadat zij haar echtgenooten het leven hadden gered.

Aldus wordt ons deze geschiedenis, die nu door den Göttinger Hoogleeraar wordt afgebroken, het eerste verhaald in eene Keulsche kroniek, die omstreeks het jaar 1170 werd geschreven. De eerste vraag, welke de geschiedvorscher doet: heeft de schrijver het feit, dat hij vermeldt, zelf gezien of gehoord? - wordt daardoor ontkennend beantwoord. De kroniekschrijver gewaagt eerst van het feit een menschenleeftijd, nadat het plaats vond. Zeer waarschijnlijk heeft hij dus uit andere bronnen geput, maar niet alleen zij, die hem voorafgingen, maar ook zijne tijdgenooten, die zeer uitvoerig van de belegering van Wemsberg gewagen, maken met geen enkel woord melding van deze voorwaarden bij de overgave, noch van de edele daad der vrouwen. En toch behooren daaronder de jaarboeken van het klooster Pöhde en de berijmde Duitsche keizerkroniek, die met bijzondere voorliefde dergelijke voorvallen opnemen, benevens Otto von Freising, de stiefbroeder van Koning Koenraad, die toch wel geene enkele reden had, om eene zoo edele daad des Konings te verzwijgen.

Dit schokt reeds het vertrouwen op hetgeen onze Keulsche kroniekschrijver mededeelt. Maar misschien - vraagt Dr. Bernheim - is het voorval niet door de geschiedschrijvers van dien tijd opgenomen en kwam het, van mond tot mond gaande, den Keulenaar ter oore? Ook dit is niet waarschijnlijk, want in geheel Zuid-Duitschland is geen spoor te vinden van eene dergelijke traditie, welke toch zeker in het land zou zijn blijven voortleven. Integendeel, alle berichten aangaande deze gebeurtenis zijn blijkbaar aan den Keulschen kroniekschrijver ontleend.

Nu het geloof aan het feit eenmaal zoo is geschokt, rijst de vraag, of het wel waarschijnlijk is, dat de geschiedenis zich aldus heeft toegedragen. Aan de voorwaarde, dat ieder mee mocht nemen, zooveel hij kon dragen, valt niet te twijfelen. Dit was in dien tijd in dergelijke gevallen eene zeer gebruikelijke maat. Evenmin heeft men recht,

om te twijfelen aan de slimheid en de trouw der vrouwen. Hoogstens zou men kunnen vragen, of eene dergelijke redding voor uitvoering vatbaar is, doch deze bedenkingen zijn niet van dien aard, om het feit voor onmogelijk te verklaren. Integendeel, men moet erkennen, dat eene dergelijke gebeurtenis zeer goed had kunnen plaats hebben.

Wanneer men echter de literatuur der sagen en sprookjes nagaat, dan ziet men weldra, dat telkens het verhaal terugkeert van getrouwe vrouwen, die haar mannen op deze wijze het leven redden. Niet alleen kan men hiervan in Duitschland wel 30 à 40 voorbeelden uit verschillende tijden aanhalen, maar ook vindt men hetzelfde verhaal bij belegeringen en veroveringen van burgen en steden in Frankrijk, Italië en Zwitserland. Nu is het zeker niet waarschijnlijk, dat hetzelfde feit zich zoovele malen heeft voorgedaan. Blijkbaar heeft men hier met eene soort sage te doen, welke van mond tot mond is gegaan, eene zoogenaamde *Wandersage,* van stad tot stad voortverteld en telkens gewijzigd, doch zonder hare oorspronkelijke kern te verliezen.

Dit neemt evenwel niet weg, dat het feit de eerste maal werkelijk kan geschied zijn. Waar echter is dan de bron? Misschien wel stamt het verhaal uit het verre Oosten. Indische fabelen en sprookjes werden in het Perzisch, Arabisch en Hebreeuwsch, vervolgens in het Grieksch en Latijn overgebracht en drongen zoo langs groote omwegen ook tot het Westen door. Vooral geschiedde dit in den tijd der kruistochten, toen het verkeer tusschen het Oosten en het Westen bijzonder levendig werd, dus juist in den tijd, waarin de belegering van Weinsberg plaats vond. De mogelijkheid is dus niet uitgesloten, dat het beeld der wakkere vrouwen van Weinsberg onder de phantastische gestalten der Indische godensage te zoeken is.

Toch zal men tevergeefs alle verzamelingen van sprookjes, welke in de 12de eeuw in het Westen verspreid waren, nasnuffelen. Nergens is iets te vinden, dat met het verhaal van Weinsberg overeenkomt. Alleen zou men misschien een spoor in den Talmud willen zien. Een burger van Sidon - zoo leest men daar - wilde zich van zijne vrouw laten scheiden, maar stond haar toe, uit zijn huis mede te nemen, wat haar het dierbaarste was. Toen liet de vrouw hemzelven in den slaap wegdragen en zeide, toen hij wakker werd: ‘In uw huis was niets, dat mij dierbaarder was dan gijzelf. Daarom heb ik u naar mijne woning laten brengen en nu behoort gij mij.’

Er is dus werkelijk eenige overeenkomst tusschen beide verhalen. In beide gevallen geeft de vrouw aan den man de voorkeur boven hare kostbaarheden, maar de eigenlijke kern, de voorwaarde bij de overgave en de redding uit het gevaar, ontbreekt bij het eene. En bovendien, ook al mocht men meenen, dat dit verhaal later wel bijgewerkt kan zijn, ontbreekt elk bewijs van den letterkundigen samenhang. De Talmudsage is, voor zoover men kan nagaan, op geene andere plaats te vinden, en dit zou toch noodig zijn, om haar in een zoo gewijzigden vorm naar

het Westen over te brengen. Men kan dus gerust aannemen, dat de oorsprong van het verhaal niet in het Oosten te vinden is.

De oplossing van het raadsel ligt echter meer in de nabijheid. Reeds oudere geschiedschrijvers vermelden, dat een dergelijk feit gebeurde, toen Crema, eene stad in Opper-Italië, in 1160 door Frederik Barbarossa werd veroverd. Ten minste toen werd de capitulatie gesloten onder de uitdrukkelijke voorwaarde, dat allen, zoowel mannen als vrouwen, vrijen aftocht zouden hebben met zooveel van hunne have, als zij op hun rug konden medenemen. Nu maakte de verovering van Crema op alle tijdgenooten een diepen indruk. De roerende tooneelen, welke bij den uittocht der uitgehongerde bevolking plaats hadden, werden in verschillende berichten van dien tijd uitvoerig geschetst en met dichterlijke kleuren opgesmukt. Een Italiaansch schrijver uit dien tijd, Otto Morena, vertelt o.a., dat de Keizer zelf in het gedrang een zieken strijder hielp wegdragen, en wijst hierop als een voorbeeld van menschlievendheid, dat alle menschen moeten navolgen.

'De lezer' - aldus roept een ander schrijver, Burchard von Wisperg, uit - 'stelle zich den rampzaligen uittocht voor! Hier droeg eene vrouw hare kinderen, die nog niet konden loopen, liever dan hare have; daar weer zag men een man zijne zieke vrouw torsen of eene vrouw den gekwetsten man met roerende trouw wegbrengen.' Een andere tijdgenoot echter doet een stap verder en overschrijdt de grens der dichterlijke opsmukking. Na eerst de voorwaarden der overgave verhaald te hebben, evenals de anderen, gaat hij voort: 'Toen droeg eene vrouw met achterlating van hare kostbaarheden met verlof des Keizers haar verminkten echtgenoot op haar rug weg.'

Met verlof des Keizers? vraagt men verbaasd. Ieder mocht immers meenemen, zooveel hij kon dragen, en geene vrouw had de vergunning des Keizers noodig, om haar man mee te nemen, wanneer zij aan hem boven hare have de voorkeur gaf. De schrijver zelf bevestigt dit. Dit verlof des Keizers heeft alleen een gezonden zin, wanneer den mannen geen vrije uittocht was toegestaan, eene onderstelling, welke hier niet van toepassing is, maar juist de kern is van het verhaal van Weinsberg. En wie is de schrijver, die de geschiedenis van Crema aldus vertelt? Niemand anders dan onze Keulsche kroniekschrijver, de eenige, die de geschiedenis van Weinsberg vertelt! Wat zijne verbeeldingskracht bij de verovering van Crema slechts even durfde aanduiden, omdat de gebeurtenis nog te versch in aller geheugen lag, - dat durfde hij breed uitspinnen bij de belegering van Weinsberg, welke reeds in het halfdonkere verleden lag. De eene vrouw, die met verlof des Keizers haar man wegdroeg, veranderde in alle vrouwen, die van de beperkte voorwaarde bij de capitulatie gebruik maakten, om hare echtgenooten te redden, en door hare sluwheid de toestemming des Keizers verwierven.

De Keulsche kroniekschrijver is dus op heeterdaad betrapt, terwijl

hij de geschiedenis van Crema uitspon en naar Weinsberg overbracht. Later werd het verhaal op allerlei wijze uitgebreid en opgesmukt. Na den Keulenaar vindt men de geschiedenis het eerst terug in eene kroniek, in 1499 eveneens te Keulen geschreven en blijkbaar naar de eerste bewerkt. Beide kronieken dienden weer den bekenden geschiedschrijver Johannes Tritheim, Abt van Sponheim in het begin der 16de eeuw, tot bron, en zoo treft men in zijne *Annalen* ook de reeds eenigszins versierde sage der Weinsberger vrouwen aan. Door Tritheim's alom verspreide werken werd de sage plotseling populair. Na hem vindt men ze in tal van kronieken, steeds fraaier uitgewerkt, want de verbeeldingskracht van het volk is niet licht voldaan en vraagt steeds, evenals de kinderen: 'En wat gebeurde er toen?' en 'Wat werd er van dezen of genen?'

'En waar bleef Hertog Welf na de nederlaag?' zoo werd er gevraagd. 'Hij, de hoofdpersoon, moet er toch ook bij zijn geweest.' En zoo werd er reeds in 1539 bijgemaakt, dat Welf ook in Weinsberg was belegerd en dat zijne vrouw, hem op den rug dragend, den anderen vrouwen een schitterend voorbeeld gaf. 'Maar niet iedere vrouw had een man', dacht weer een Keulsch kroniekschrijver in de 16de eeuw, en daarom schreef hij er wijselijk bij: 'En zij, die geen man hadden, namen hare vrienden op den rug.'

'En dan de arme kinderen?' Voor hen moest toch ook gezorgd worden. Reeds Tritheim had hieraan gedacht, en in 1539 gaf een Hoogleeraar te Wittenberg den toch reeds zoo zwaar beladen vrouwen ook nog de kinderen op den arm.

Een dichter in de 17de eeuw spon de geschiedenis nog verder uit in een drama, waarin hij Hertog Welf o.a. tot zijne vrouw laat zeggen:

> 'Ach, ich besorg', ich sey zu schwer
> Dir herzenlieber Gemahlinn mein,'

maar de Hertogin antwoordt onversaagd:

> 'Mein Herr, ich will mich schicken d'rein....
> Ob mir gleich sollt' der Hals auch krachen,'

waarop de Hertog haar troost:

> 'O, ich will mich so leicht machen,
> Will auf den Zehen halb nachgeh'n -
> Der keyser wird's gnädig versteh'n.'

Spoedig maakte ook de rhetorica zich van deze dankbare stof meester. Reeds in 1539 maakte Vetus Winshemius, Hoogleeraar te Wittenberg, eene weidsche redevoering openbaar, waarin de bevrijding van Hertog Welf, de heldendaad der vrouwen en de zachtmoedigheid des Konings als even zoovele voorbeelden van trouw en adel van karakter worden geprezen; en in 1614 verscheen een drama in vijf bedrijven van den Weinsberger Petrus Nichthonius onder den titel: *De belegering van*

Weinsberg voor 100 *jaren, een voorbeeld van huwelijkstrouw, zeer nuttig te lezen voor alle getrouwde en ongetrouwde mannen en vrouwen.* Zoover ging zelfs de ijdelheid, dat een burger van Keulen in de 16de eeuw beweerde, dat hij van die beroemde Weinsbergers afstamde, daar een gedeelte der vrouwen, om de vervolging te ontgaan, den Rijn waren afgezakt en zich te Keulen hadden gevestigd.

Ofschoon reeds Leibnitz kort en bondig de geschiedenis voor eene fabel verklaarde, hielden Von Raumer in zijne geschiedenis der Hohenstaufen, Stälin in zijne geschiedenis van Wurtemberg en Jaffé in zijne Annalen van het Duitsche Rijk vol, dat het feit werkelijk aldus had plaats gevonden. Daarbij bezongen dichters als Bürger en Chamisso de trouw der vrouwen en werd zelfs deze stof tot eene opera verwerkt. Ook werkte de ijdelheid der burgers van Weinsberg mede, om het verhaal in eere te houden. Niet alleen leverde het Nichthonius stof voor zijn drama, maar ook werd in 1650 in het koor der kerk te Weinsberg een groot doek opgehangen, waarop de geheele geschiedenis in kleuren en geuren werd afgebeeld. De burg ontving den naam van *Weibertreu;* de weg, die erheen leidde, heette *Weiberweg*, en op aansporing van den dichter Justinus Kerner werd er zelfs in 1824 een *Weibertreuverein* opgericht, dat zich ten doel stelt, den burg te onderhouden en te restaureeren.

De goede burgers van Weinsberg zullen dan ook den Duitschen Hoogleeraar, die hun geliefkoosd verhaal zoo onverbiddelijk naar het rijk der legenden heeft verwezen, wel niet zeer dankbaar zijn. Dr. Bernstein gevoelt er trouwens zelf eenige wroeging over. ‘Misschien’ - zegt hij ten slotte - ‘zal iemand de vraag stellen, waarom weer eene zoo volkomen schadelooze en lieve sage door de onverbiddelijke critiek moest worden afgebroken. En dan luidt het antwoord: om duidelijk te doen zien, op welke wijze de wetenschap critiek oefent op dergelijke fabelachtige en onware verhalen. Volgens deze methode worden geheele tijdperken uit de geschiedenis van onware verhalen gezuiverd, terwijl zij vaak diep gewortelde vooroordeelen uitroeit en door het woord van bedriegelijke overleveringen den weg wijst naar het ware beeld van het verleden.’

Of de goede Weinsbergers zich echter zoo hun kostbaar kleinood en hunne eenige glorie zullen laten ontrooven, is aan rechtmatigen twijfel onderhevig. ‘Ook al blijkt het verhaal eene sage te zijn,’ - zoo schreef onlangs een burger van Weinsberg - ‘zullen wij ons de geschiedenis van de trouw der vrouwen nimmer laten ontrooven, want wij zijn overtuigd, dat, zoolang er nog een steen van den burg staat, hij steeds zal spreken van de liefde en de trouw der vrouwen, welke, naar wij hopen, nooit in Duitschland vergeten zullen worden.’

A.

C.B.E. Enklaar.

Levenswoorden.

Niet de eed is de waarborg van den man, maar de man de waarborg van den eed.
AESCHYLUS.

Als er iets is, waarvan ons volk overtuigd moet worden, is het, dat er waardigheid en geluk voor den mensch bestaat, al blijft hij in zijn stand.
ELIOT.

Menschen, die niet open tot elkander durven spreken, menschen, wien het spreken zelfs een dwang, een ceremonieel oplegt, zoodat de ronde waarheid - zij, die niet anders dan direct van hart tot hart spreken wil en kan, - altijd omwegen nemen en door achterdeuren kruipen moet, - menschen, wien door hun betrekking of hun stand een slot aan den mond hangt of de tong aan het gehemelte kleeft, - zulke menschen kennen geen andere waarheid dan die der Chineesche etiquette.
HERDER.

Van waarheid te spreken, haar te verheffen, haar te prijzen, om haar en in 't belang der wetenschap niemand te ontzien, gelooft mij, dit is zoo moeilijk niet, als waar te zijn. Daar ligt in de ziel van ieder onzer een dramatisch talent verholen, dat in de maatschappij maar al te veel voedsel vindt en, wordt het aangekweekt, meer dan iets anders ons van onszelven vervreemdt.
PRUYS V.D. HOEVEN.

Het berouw moet men vlieden als een doodend vergift. Herstelling, niet berouw is het geneesmiddel voor de gebreken der wijzen; want het berouw verteert het hart, herstelling daarentegen vervult het met edelen trots en doet het vrijer en ruimer kloppen.
EBERS.

Dat de kinderen niet weten, waarom zij willen, daarover zijn alle schoolmeesters het eens; dat echter ook groote menschen evenals kinderen in de wereld rondspringen en evenals de kinderen niet weten, vanwaar zij komen en waarheen zij gaan, en evenmin naar een bepaald doel handelen, evenzeer door een koekje of door vrees voor straf geregeerd worden, - dat wil niemand gaarne gelooven, en toch is het zoo waar.
GÖTHE.

Een groot man onderscheidt zich in veel dingen van een klein man; o.a. ook daarin, dat gene uit veel kleine dingen iets groots maakt en deze van het groote iets kleins.
KLINGER.

Alleen de dwazen begrijpen niet, dat het op den rang zelf niet aankomt en dat hij, die de eerste plaats inneemt, zelden ook de eerste rol speelt. Menig koning wordt door zijn minister, en menig minister door zijn secretaris geregeerd. En wie is in dat geval de eerste? Mij dunkt, hij, die anderen doorziet en zooveel overleg en slimheid heeft, dat hij hun macht en hartstochten aan de uitvoering van zijn plannen dienstbaar maakt.

GÖTHE.

Vrees niets zoozeer als te stijgen door gunst, want men weet, wat daarop volgt.

KLINGER.

Sommige menschen lijken veel op een soort van honden, die voor iedereen kwispelen, voor iedereen apporteeren, over ieders stok springen, altijd even trouw doen, maar zelden daar zijn, waar men hen hebben wil.

LICHTENBERG.

Het zou zeker onbillijk zijn, van iemand meer te eischen, dan zijn krachten veroorloven, maar er kan en moet van den mensch worden geëischt, dat hij werkelijk volbrengt, wat hij kan, dat hij aan zijn overtuiging getrouw is, dat hij zijn plicht volbrengt.

BENZEL-STERNAU.

De ijdelheid is voor de maatschappij, wat de wind is voor de windmolens; is zij niet de sterkste, dan is zij toch zeker een goede wind, om de machine in beweging te brengen.

KLINGER.

De ontwikkeling in het leven is meestal slechts fijne verwikkeling.

JEAN PAUL.

Gij kunt niet verlangen, dat anderen een aandoening bekennen, die gijzelf in u onderdrukt.

AUERBACH.

Och, weet gij dan niet, dat in deze wereld de zwakken meer kwaad doen dan de slechten?

BUNGENER.

De man heeft hooger en gewichtiger plichten, dan naar een meisje te smachten en te zuchten. De liefde moet den man verhoogen, niet hem verlagen, en hij, die sterft of meent te sterven, omdat het lot hem het voorwerp zijner liefde onthoudt, is een zieke, die vermoedelijk toch zou weggekwijnd zijn om de niet-vervulling van een ander verlangen, dat zijn krachten te boven ging.

KLINGER.

De eenige weg, waarlangs wij ons aan een of anderen invloed kunnen

ontheffen, is die van een strenge ontleding en genetische navorsching van onzen tegenwoordigen toestand.
OPZOOMER.

Het ligt in het karakter van groote mannen, den wensch, die hun leven vervult, tot werkelijkheid te maken.
HASE.

De mensch gevoelt zich alleen tot hem aangetrokken, die dezelfde behoeften heeft, die zijn geluk en zijn ongeluk met hem deelen en gevoelen kan.
KLINGER.

Men leert het karakter van een mensch het best kennen, wanneer hij zich boos maakt om een scherts.
LICHTENBERG.

Mijdt hem, die in anderer zaken zich mengt.
BIAS.

De wereld vertoont zich voor het oog met de kleur, welke het hart haar verleent.
ANDERSEN.

Iedereen houdt dat voor waar, wat hem in zijn kraam past. Wie bij zijn opinie blijft, bewijst alleen, dat hij haar niet missen kan. Wie dat inziet, zal nooit twisten.
GÖTHE.

Tegenover duizend geleerden of veelweters vindt men één wijs man. Niets is natuurlijker; geleerd kan men worden door boeken, door onderwijzers - wijsheid moet men opdoen door eigen nadenken, eigen ervaring.
KLINGER.

De mensch is niet bestemd, eenige zedelijke handelingen te verrichten, maar een zedelijk wezen te zijn; niet deugden, maar de deugd is zijn voorschrift, en deugd is niets anders dan neiging tot plicht.
SCHILLER.

Al onze sterke aandoeningen heerschen slechts gedurende eenigen tijd, en wanneer de mensch altijd tot zichzelf zeide: deze hartstocht, deze smart, deze verrukking is binnen drie dagen zeker voorbij, dan zou hij altijd kalmer worden.
JEAN PAUL.

Zoolang men nog hoopt en wenscht, kan men veel smart dragen; en komt het geluk niet, dan blijft toch de verwachting ervan in ons levend, en met deze het zoet gevoel, dat tot het wezen van ons geluk behoort. Deze stemming is op zichzelf voldoende, om een soort van genot te schenken, dat ons de werkelijkheid kan doen vergeten.
EBERS.

Zonder ernst en inspanning komt in de wereld niets tot stand en onder hen, die wij beschaafde menschen noemen, is eigenlijk weinig ernst te vinden; zij springen met hun werk en hun zaken, ook met hun genietingen, om als met iets, waartegen zij zich moeten verweren; men leest, zooals men een pak kranten leest, om ze maar uit te hebben. Men wil veel weten en kennen en dikwijls juist datgene, wat iemand het minst aangaat, en men bemerkt niet, dat iemands honger niet gestild wordt, wanneer hij naar lucht hapt. Wanneer ik iemand wil leeren kennen, dan vraag ik eerst: wat doet hij, hoe doet hij 't en met welk gevolg?

GÖTHE.

Dwalingen, welke de menschen eeuwenlang aangekleefd hebben, zijn niet gemakkelijk weg te nemen. Zij nemen alle mogelijke vormen aan en bedienen zich van alle mogelijke kunstgrepen, waardoor een niet geoefende licht misleid wordt.

WIELAND.

De menschen zijn in den regel niet te helpen, en zij willen ook niet, dat men zichzelf helpt. Zijn zij gelukkig, dan moet men hen laten begaan met hun dwaasheden; zijn zij ongelukkig, dan moet men hen redden, zonder hun dwaasheden aan te tasten, en niemand vraagt ooit, of gij gelukkig of ongelukkig zijt.

GÖTHE.

Niets is zoo goed en niets zoo slecht, als het ons bij den eersten indruk toeschijnt. Het eerste beginsel van levenswijsheid moet derhalve zijn, niet te vlug te wezen met het uiten onzer meening.

KLINGER.

Dat half medesleepen en half medegesleept worden is als het ware de korte geschiedenis der meeste menschelijke wezens.

ELIOT.

Wees altijd voorzichtig in de wereld u ingenomen te toonen met uzelf, want anderen stellen alleen belang in ons, voor zoover wij om hunnentwil schijnen te leven.

KLINGER.

Iedereen heeft iets in zijn natuur, dat anderen onaangenaam vinden, wanneer men het laat blijken.

GÖTHE.

Wie niet kan afstooten, kan ook niet aantrekken; beide krachten zijn slechts één polsslag der ziel.

HERDER.

Een waterdruppel holt op den langen duur de hardste rots uit, en een goed woord vindt, zoo niet heden, dan toch morgen een goede plaats.

HIPPEL.

Niets is gevaarlijker, dan wanneer men van ons zegt: ‘Hij laat zich alles aanleunen; hij is voor alles te gebruiken.’ Het leven eischt zelfstandigheid en verloochent hem, die zichzelf te zeer verloochent.

KLINGER.

Wat iedereen voor uitgemaakt houdt, moet dikwijls het meest onderzocht worden.

LICHTENBERG.

Goede raad gelijkt op de vriendelijke sterren, die als heldere, willige oogen aan het donkere hemelgewelf schitteren.

BENZEL-STERNAU.

Raad te vragen, verraadt bekrompenheid; raad te geven, is aanmatiging.

GÖTHE.

Sympathie en liefde, wellust en eerzucht, nijd en ijverzucht openbaren door blikken, door verborgen teekenen, wat onder zeven zegelen in het hart verscholen schijnt; brengen door allerlei zichtbare kleinigheden het diep verborgen geheim aan den dag.

HERDER.

Een mensch, tot wien kleine kinderen en honden komen, zonder dat hij ze lokt, is een goed mensch.

HIPPEL.

Wie de menschen wil leeren kennen, moet hen beoordeelen naar hun wenschen; bij het wenschen legt men zich geen dwang op en men is gewoon, daarbij de grootste onbescheidenheid te vergeven.

HIPPEL.

Een gewoon mensch schaft zich iets aan, omdat andere menschen 't hebben; een verstandig man neemt niets in zijn huis, van welks nut en noodzakelijkheid hij niet overtuigd is.

LICHTENBERG.

Kon iemand het Lethe-water verzenden evenals Pyrmonter, hij zou goede zaken maken.

BENZEL-STERNAU.

Wees niet bedrukt, wanneer ge een fout hebt begaan; uw berouw zij een schoonere daad.

JEAN PAUL.

Leer toch denken - wil althans denken, wil het ernstig. De wereld wemelt van papegaaien; overal en altijd naäperij!

BENZEL-STERNAU.

Dikwijls is het bewijs slechts de vader van de overtuiging, dat zich niets bewijzen laat.

BENZEL-STERNAU.

De toetssteen, waarop de menschen ons beproeven, is meestal hun eigen ijdelheid.
ELIOT.

Misschien zou 't in het leven veel beter zijn, wanneer men over en weer rondweg zeide, wat men aan elkander heeft en van elkander verwacht. Is dat eenmaal geschied, dan zijn beide partijen tevreden.
GÖTHE.

De zoogenaamde cosmopolieten zijn meestal de grootste komedianten; zij hebben den mond vol van algemeene liefde en beminnen meestal niets - als zichzelf.
HERDER.

Wie een bulhond is in zijn huis, is meestal een schaap, wanneer hij erbuiten is.
HIPPEL.

Nooit zijn wij verstandiger en listiger, dan wanneer het erop aankomt, het door ons gepleegde onrecht in ons eigen oog te vergoelijken.
EBERS.

De menschen zijn nu eenmaal zóó gemaakt, dat zij tot datgene, wat tot hun bestwil dient, niet komen door redeneeringen of nadenken over anderer ervaringen, maar door de onverbiddelijke noodzakelijkheid; zij moeten als met de haren erbij gesleept worden.
WIELAND.

Men moet oud zijn, om zachter te oordeelen; ik zie geen fout begaan, die ikzelf niet bedreven heb.
GÖTHE.

Alle teekenen, waardoor men laat merken, dat men op zichzelf let, dat men zich bestudeert, geven aan onze handelingen iets linksch, stijfs, onbeholpens.
HIPPEL.

Een der zonderlingste wijzen, waarop de mensch zijn verstand gebruikt, is wel die, om het voor een meesterstuk te houden, het niet te gebruiken en de vleugelen, waarmee men geboren is, af te snijden.
LICHTENBERG.

Zonderling is 't, dat de menschen zoo begeerig zijn, nieuwe kennissen te maken, maar de kennismaking met zichzelf zoo dikwijls vermijden.
BENZEL-STERNAU.

Den man van leeftijd past het niet noch in denkwijze noch in kleeding de mode na te jagen; hij moet weten, waar hij staat en waarheen anderen willen.
GÖTHE.

Uit den vreemde, meegedeeld door Mevr. Van Westrheene.

Het portret van een doode.
(Een veldtocht vol ellende, het leger van de Loire.)
1871.

Het is negen uren, des avonds. - De sneeuw valt, fijn en dicht; onze karabijnen zijn bevroren. God! Wat bijt dat!....

Men sleept zich vooruit en behoedt, door zweepslagen, de verstijvende leden voor onherstelbare verdooving.

Vaderlandsliefde.... Roem.... Hu!.... Welk eene keerzijde....

Eene loodkleurige lucht steekt sterk af tegen den sneeuwwitten grond.

Hier en daar vertoont zich eene donkere plek, verheft zich een struikgewas, eene opeenvolging van heggen of een rand van knotwilgen, waar men op handen en voeten heen sluipt; zóó gelijken zij op onbewegelijke liniën van den vijand.

'Die fijne, harde sneeuw,' zeide Jean Voë, 'bijt, alsof men de hand in een mierennest steekt.'

Steeds vooruit.... Ik dacht aan het licht van Klein Duimpje, dat door de takken scheen, in het sprookje van den Wildeman.

Zouden wij het geluk hebben, aan de hut van een Wildeman te komen?

God, wat eene ellende! Brr!....

'Wie daar!'

Het was de schelle stem van Jean Voë, den dokter.

Op dertig schreden van ons af lag iets op den grond uitgestrekt, dat zich in twee helften scheen te verdeelen, waarvan de eene helft als een haas vooruitschoot.

In drie groote passen had kleine Jacques het ingehaald en Jean Voë hield het vast.

Wij kwamen eromheen; hij hield het bij den nek; het ding bleek een man.

Jean Voë hield stevig vast; de man reutelde. Alles ging, zonder dat er een woord gesproken werd; 's nachts praat men niet, op marsch; de karabijnen met hare zwarte mondjes zijn welsprekend genoeg.

Het zou juist tot eene verklaring komen, toen Jean Voë begon te lachen; hij had zijn haas losgelaten.

'Kerdair!.... Waarom vlucht ge?'

Het was Kerdair, een officier van de eerste lichting. Wij hadden hem dikwijls met zijne compagnie in den oorlog gezien.

Hij was een slimme kerel, met eene stevige vuist en een scherpen blik, doch nu had de duisternis hem misleid; hij had ons voor Ulanen gehouden.

Het andere donkere ding, dat op den grond lag uitgestrekt, was een doode, dien Kerdair op zijn rug had gedragen.

Die arme drommel van een doode was een jonge tweede luitenant, die, volgens Kerdair, om acht uren was doodgeschoten door eene vijandelijke verkenning, terwijl hij den heer had uitgedaan, om zich bij zijn bataljon te voegen, dat op marsch ging.

De goede Kerdair had zijn best gedaan, om hem te verdedigen. Zij waren vrienden.... niettegenstaande zij medeminnaars waren.... Dat ziet men zelden, maar het kan gebeuren. De begunstigde? Wie weet het? Wist de dame in quaestie het zelve? Hoe dat zij, Kerdair was, na hem dapper verdedigd te hebben, op weg, om zijn lijk naar huis te brengen. Dat huis, daar ginds, in die grijze massa, dat puntige dak.

Hé? De hut van den Wildeman misschien? Zeer verplicht! Wij hadden een honger, dat wij wel een reus *en daube* zouden hebben kunnen verslinden, met Klein Duimpje en zijne broertjes eromheen. Zij legden den doode op twee geweren, namen den last op de schouders en, voort ging het.

Het is ongeloofelijk, hoe het gezicht van het puntige dak ons opwekte.

Brood, wijn, eene pijp bij het hoekje van den haard: ‘Goede doode, brave doode! Bah, over een paar uren is het onze beurt misschien....’

Wij gingen onhoorbaar achter elkander, om het kreupelhout heen; de armen van het lijk slingerden langs de dragers; er vielen donkere druppels op den grond.

Wij naderden het huis door eene laan van zware eikeboomen; een aardig bruin stipje, tusschen dat geboomte.

Toen eerst bedachten wij, dat wij eene treurige intrede deden met den jongen edelman, die op twee geweren lag uitgestrekt en ons toegang bezorgde.

Wij kwamen voor de deur. Het was een gezellig, eerwaardig huis, zonder pronk.

Geen hond! Maar eer wij nog geklopt hadden, vroeg de stem van een oud man:

‘Wat wilt gij!’

Dat kon niet de stem van den eigenaar zijn.

‘Doe open,’ zeide Jean Voë, ‘wij brengen uw heer, die dood is.’

‘Mijn God!’ klaagde de stem, en de deur ging open.

Jean Voë ging altijd recht op zijn doel af, met eene eenvoudigheid, die een diplomaat tot wanhoop zou gebracht hebben.

Die arme grijsaard! Zeker een oude getrouwe, die den doode had zien geboren worden misschien, wie weet. Hij droeg intusschen een geweer.

‘Genadige God....’ kermde hij. ‘Ik hoopte, dat het eene leugen was!’

En hij drukte de nederhangende handen van het lijk.

Doch hij herstelde zich oogenblikkelijk en zeide met vaste stem:

‘Zacht wat! alles is in slaap hier. Laat den vader nog één goeden nacht hebben. Komt binnen, heeren; maar maakt geen gerucht, om den vader.’

Na den tuin doorgeloopen te hebben, kwam men aan een torentje; er lag een zware looper op de trap; de oude man lichtte voor.

Wat loopt dat heerlijk, op een dik tapijt, als men geene zolen heeft.

De oude man maakte een vertrek open; boeken, schilderijen, wapenen; hier was de doode te huis.

Alles gebeurde onder diep stilzwijgen, in een oogenblik.

Eindelijk waren wij in de keuken; wij hadden in vijftien uren niet gegeten.....

O, die oorlog! Hoe spoedig vergeet men de dooden.

Wij vonden een waar St.-Jansvuur en wij aten als wilde beesten.

'Alles wel beschouwd,' zeide de dokter, 'is deze geschiedenis zooveel als eene driehonderdduizendste uitgaaf, die, welke ter perse is, niet eens medegerekend. Bovendien ligt de dappere jongen niet als een hond op den weg te sterven, en als ik hier dit nestje bekijk, dunkt mij, dat papa en mama niet van honger zullen sterven, als zij de soldij van hun zoon missen. Geef mij nog eene snede, Lafouillouse.'

Waar liet die magere dokter al dat eten!?

Kerdair at niet, maar dronk den wijn zonder water, en zonder een woord te zeggen.

'Kerdair, gij hebt geen vroolijken dronk.'

Wij sliepen reeds bijna onder het eten; wij stonden van tafel op; wij zouden eens weder op een bed slapen. De oude man lichtte ons voor.

Toen wij voorbij de kamer van den doode kwamen, hoorden wij kermen en bleven staan. Daar hoorden wij een zwaar lichaam op den grond vallen; in een oogenblik waren de dokter en de oude man in het vertrek.

De oorlog is wreed met zijne slachtingen; doch men gewent eraan; later vergeet men uitzonderingen als deze; de ellenden der armoede, sommige smartelijke verliezen laten pijnlijke wonden achter, welke men niet vergeet.

Wat wij daar in dat vertrek zagen, was deerniswaardig.

Bij het ledikant, waarop het lijk lag uitgestrekt, lag een verlamde grijsaard, luid schreiende.

Het was de vader, en gij zoudt nooit raden, welk zonderling werk hij er was komen verrichten.

Ik heb ergens, ik weet niet waar, eene schilderij gezien, waar Tintoret een portret tracht te maken van zijne dochter, die dood op haar bed ligt. Het akelige van het onderwerp was op geniale wijze door den schilder vervroolijkt door een scherm, dat eene bijzondere aantrekkelijkheid aan zijn werk gaf. Het is een bekoorlijk stuk.

De vader van den jongen luitenant had het denkbeeld van Tintoret gehad, doch zijne geestkracht gemist. Alleen bij het lijk van zijn zoon, met palet en penseelen, was hij te kort geschoten; de kracht van den verlamden man was bezweken; hij was op den vloer gevallen.

De dokter had hem opgericht en met de liefderijkste zorg geholpen, met een fijn gevoel, dat ten eenen male in strijd scheen met zijne sceptische barschheid. Een wonderlijke kerel.

De als het ware moederlijke wanhoop, de kinderlijke droefheid, de vrouwelijke teerheid van den gebrekkigen grijsaard zouden een steen geroerd hebben. Men hoorde er eene van die oude balladen in.

De arme man! Later vernamen wij, dat hij onder de geachte kunstenaars van een vroeger tijdperk werd geteld. Het was de Graaf Van Z. Hij had toch iets van zijn beminden zoon willen behouden.

Daar zat hij, schreiende om zijne onmacht, en voer met zijne handen over het doek, waarop hier en daar een enkele trek te zien was.

De dokter bedacht iets.

'Mijnheer,' zeide hij, 'Lafouillouse, onze kameraad hier, weet met die din-

gen om te gaan. Ik ben overtuigd, dat hij het werk zou willen op zich nemen, als hij hopen mocht, dat hij er uwe smart door kon lenigen.'

De grijsaard vatte de hand van Lafouillouse, die naderbij was gekomen, en bracht haar aan zijne lippen.

Op mijn woord, wij waren verteederd als bakvischjes. De invloed van eene *mise en scène*!

Wij kwamen overeen, dat wij met Lafouillouse waken zouden, doch het kostte de grootste moeite, den grijsaard te doen afzien van zijn wensch, om erbij te blijven.

Hij werd naar zijne kamer teruggereden en wij hoorden nog in de gangen, al zwakker en zwakker, de klacht: 'Mijn jongen, mijn jongen!' Het was hartverscheurend.

'*Sacré bleu!*' zeide de dokter, 'er zouden niet veel van die tooneelen noodig zijn, om ons tot kleine kinderen te maken. Ziet mij daar die jongens, allen met hangende koppen, als kalven. Wij zijn soldaten, jongens, maar het zou gelukkiger zijn, als wij als bedelaars op straat lagen.'

Er brandde een goed vuur; er stonden allerlei ververschingen op de tafel. Hoeveel anderen waren in ditzelfde oogenblik als deze luitenant.

Zoodra de vader weg was, op mijn woord, was het stuk uit.

Wij legden ons neder en gingen al pratende rooken, terwijl Lafouillouse zijne toebereidselen maakte.

Vergun mij eene enkele opmerking.

Gij weet waarschijnlijk niet, wat het zegt, eene afbeelding van een lijk te maken. Welnu! Maak wel degelijk een codicil bij uw testament, om u voor die verfoeielijkheid te vrijwaren, afschuwelijker dan alle mogelijke uitvindingen van lijkplechtigheden - uitgezonderd altoos het balsemen.

'Die goede man daar ginds,' zeide de dokter, 'schijnt mij van het deeg van een koning van Thule. *Sacré bleu!* mijn waarde Lafouillouse, als gij hem zijn zoon zóó dood maakt, als hij hier ligt, smelt de arme man in drie dagen weg, als suiker in den regen.'

Zoo dacht Lafouillouse er trouwens ook over, terwijl hij, op zijn pijpje kauwende, stond te peinzen.

'Die satansche dokter, mij erbij te halen! Schilderen na een marsch van vijftien uren! Wie wakker blijft onder u, moet mij knijpen, als ik in slaap val.'

De jonge luitenant was een prachtstuk van een kerel, met zijn langen knevel; maar hij scheen zich in acht dagen niet geschoren te hebben, en dat staat vies. Zijne oogen waren gesloten; zijn mond was vertrokken; zijne wangen waren groenachtig bleek.

Dat alles moest veranderd worden.

De arme jongen werd dus geschoren; het was een akelig schouwspel, toen de dokter hem bij den neus pakte en de doode huid schraapte! Alle neiging tot slapen verdween erbij.

Toen het scheren was afgeloopen, werd het hoofdhaar in orde gebracht, dat langs den grond had gesleept. De doode werd overeind gezet, door kussens ondersteund; de oogen werden opengemaakt. Dat zou er meer leven aan geven.

Zijne bovenkleederen waren hem uitgedaan; zijn hemd stond open en was

met bloed bevlekt, en onder het borstbeen, links, zijpelde het bloed nog uit het gat, door den kogel gemaakt; het was van een revolver.

Lafouillouse had hem eene das omgedaan. Zoo opgeknapt, zou het geschenen hebben, alsof de doode sliep of peinsde, indien de wangen niet zoo afschuwelijk bleek waren geweest.

Toen de dokter dat zag, schuurde hij hem de wangen, alsof het vel eraf moest.

Het was afschuwelijk, dat borstelen!

Jean Voë rilde erbij. Kerdair beefde; doch onze doode begon er fatsoenlijk uit te zien.

Het licht werd gesteld; Lafouillouse begon zijn werk.

Ik zie het nog, alsof het gisteren gebeurd was.

Het licht scheen, op twee voeten afstands, op het gelaat en teekende het profiel van den doode reusachtig groot op den muur.

De borst, de handen blonken als marmer in de zon. De groote zaal, waarin wij waren, lag in geheimzinnig donker gehuld, als de achtergrond in eene kerk. Hier en daar zag men op het lederen behangsel een druppel goud op het bruin van eene lijst; eene figuur van eene schilderij opende in de schemering de oogen; buiten viel de sneeuw.

Voor het vuur lagen de uitgestrekte voeten onzer mannen, die rookten bij de gloeiende kolen.

Sommigen snurkten; anderen spraken fluisterend met elkander, met hunne ellebogen op het tapijt geleund. De blauwe rook uit de pijpen hulde dat alles in een onbestemden nevel. Nu en dan dreef eene windvlaag de harde sneeuw tegen de ruiten of zond ons uit de gangen een akelig gehuil toe.

Lafouillouse werkte met spoed voort.

Nu en dan stond hij, met gerimpeld voorhoofd en opgeheven hand, onbeweeglijk: het scheen, alsof hij in zijn model nog een overblijfsel van leven wilde bezweren; doch dan ontspande zich zijn arm en kwamen er flinke lijnen op het doek, dat kraakte onder het krijt.

Lafouillouse neuriede, ik weet niet welke wijs, tusschen zijne tanden. Daarbij vlot het werk beter, zegt men.

Het portret stond met eene meesterhand op het doek; met zulk een sprekend *relief*, dat men op een afstand den indruk ontving, dat het lijk een droom en de schets de werkelijkheid was.

Dokter Jean Voë en verscheidene anderen volgden nieuwsgierig het werk des schilders.

Aan den voet van het bed hield Kerdair een spiegel, om de schaduwen van den hals te weerkaatsen, die door het lamplicht overdreven werden.

De verven waren erop.

‘Nu moeten wij den duim van den beeldhouwer laten werken,’ zeide Lafouillouse; ‘dat is een kleine kunstgreep, die dienen moet, om den armen jongen die satijnen huid te geven, die de wellust van dames is.’

En hij legde zijn palet op het bed.

Doch het palet gleed eraf. Dat ziende, nam Lafouillouse zijne revolver uit zijn gordel en legde haar erop, om het te stutten.

Toen begon hij met zijn duim te werken.

Zijne handigheid was merkwaardig, om te zien; wij stonden allen onbeweeg-

lijk om hem heen; de pijpen waren uitgegaan onder de algemeene bewondering.

Een geluk voor Lafouillouse; de oogen van den doode, die, ondanks onze pogingen, hardnekkig gesloten waren gebleven, gingen nu half open. Onder de oogleden blonk iets, eene soort van vochtig, blauwachtig half licht, dat tusschen de oogharen scheen; van minuut tot minuut werd die *mezzo tinto* grooter.

Eindelijk gingen de oogen door een zonderling toeval wijd open en staarden onbewegelijk, akelig, doordringend voor zich uit.

Ik zag, hoe glasachtig doorschijnend die oogen werden door het gloeiende licht, dat ze doordrong.

Lafouillouse nam snel twee klompjes beenzwart en bracht ze met de vlugheid van een aap op het doek.

Nu keek het portret; nu leefde het.

'Mijn waarde jongen,' zeide Lafouillouse, 'wat zou ik blij zijn, als uwe oogen mij één minuut konden aankijken! - Ik zou eene waskaars branden ter uwer eer.'

Doch inderdaad was die doode, die scheen te zien, huiveringwekkend.

Jean Voë rilde... Doch Kerdair met zijn spiegel, bleeker dan de doode zelf, beefde nog wat erger dan de dokter.

Eensklaps spoot er een dunne straal bloed uit de wond, als bij eene aderlating.

De doode bewoog eene hand.

Wij dachten, dat wij droomden; de vingers strekten zich uit naar het palet, dat op het bed lag.

Eensklaps greep de hand met eene juistheid, als werd zij door eene veer in beweging gebracht, de revolver.

Lafouillouse wilde toeschieten; de dokter hield hem tegen.

Te midden van den schrik viel er, snel als het weerlicht, een schot en Kerdair viel, met zijn spiegel, op den grond.

'Moordenaar!' zeide de doode met eene doordringende stem.

Gij kunt denken, welk eene ontsteltenis er in de zaal heerschte.

De dokter was op den doode toegesneld en wreef hem van boven tot beneden, alsof hij zijne leden wilde afrukken. Allen drongen er zich om heen; allen spraken door elkander. Daar klonken stappen, krakende op de trap; wij hoorden gesmoorde kreten - de deur ging open.

De lamme grijsaard kwam op zijne handen aankruipen en riep:

'Mijn zoon! Ik heb mijn zoon gehoord!'

Het was een leven, eene verwarring, om gek van te worden.

De vader werd naar het bed zijns zoons gedragen; doch de oogen waren weder gesloten; de wond bloedde niet meer.

Ditmaal was hij onherroepelijk dood.

Brievenbus.
Dissenters op 't kussen.

Onder dezen titel bespreekt de heer J.C. Naber in het Mei-nummer 1884 van dit Tijdschrift ('twelk mij eerst nu in handen kwam) ‘de onbevoegdheid van andersdenkenden onder de Republiek der Zeven Provinciën tot het bekleeden van staatsambten en politieke bedieningen’, enz. Na het geschreven recht van enkele gewesten te hebben nagegaan, vervolgt de schrijver aldus: ‘Van Groningen is mij niets zekers gebleken.’ (p. 48) Ook in 't vervolg van dit gedeelte zijner studie wordt het gewest van Stad en Lande of een zijner deelen niet gememoreerd. Toch ontbreekt het in 't geschreven recht van dat gewest of van een zijner deelen niet aan bepalingen hieromtrent.

De leden van den Raad der stad Groningen moesten zijn ‘lidmaat der Hervormde Kerk’(*); de leden van het college der Gezwoorne Meente eveneens(†); de 5 Keurheeren (het kiescollege voor den Stadsraad) moesten den volgenden eed doen: ‘Gij sweren, dat gij zult kiezen over de gehele stadt agt perzonen... Ledematen van de ware gereformeerde Christelijke Religie’(§).

Om als eigenerfden tot de Ommelander vergadering te kunnen worden toegelaten, moest men zijn ‘de Gereformeerde godsdienst toegedaan’ (uitspraak van Willem Lodewijk van 6 Juli 1610)(**). Het z.g. Reglement Reformatoir van 27 November 1749 eischte hiervoor het lidmaatschap van de ‘ware Gereformeerde kerk’(††) Reeds vroeger (Ommel. resol. 25 Februari 1618) was bepaald, dat zij, die vanwege de Ommelanden ter Staten-Generaal werden afgevaardigd, lidmaten moesten zijn der Gereformeerde Religie(§§).

Krachtens het Ommel. Regl. moesten ook de volmachten ter Ommelander vergadering de Hervormde Religie zijn toegedaan.

Stadsraad, eigenerfden en volmachten maakten de bestanddeelen uit der Staten van Stad en Lande, zoodat de commissies of Gedeputeerden uit dat lichaam mede onder den invloed van deze bepalingen stonden.

Door Staatresoluties van 1621, 1679, 1685 was het den Roomschgezinden verboden, hunne redgerrechten zelven te bedienen of te laten bedienen(***).

Verder vind ik nog in 't alphabetisch register van 't archief van Groningen: ‘Papisten mogen geen schepperen, redgeren, zijl-, dijk- en langrechtes zijn’(†††).

De leden van de Hoofdmannenkamer, door de Ommelanden te benoemen, moesten ‘publycke Professie van de Gereformeerde Religie’ doen (uitspraak der Staten-Generaal 25 Februari 1645)(§§§).

(*) Tegenwoordige Staat van Stad en Lande, II. p. 126.
(†) T.a.p. p. 130.
(§) Eedt voor de vijf Keurheeren van den Raad.
(**) Wichers: Tractaat van reductie, p. 412. Korte schets der Regeeringsform van Stadt en Lande, p. 45. Cf. Ommel. Regl. art. 19.
(††) Art. XVII. Pestel: Commentarii. § 337 (ecclesiae publicae adscripti). Tegenw. Staat, II. p. 240. Wichers t.a.p.p. 418-419.
(§§) Wichers, t.a.p., p. 418.
(***) Tegenw. Staat, II 312.
(†††) Mr. H.O. Feith. Register sub voce ‘Papisten’.
(§§§) Tresling: De warven en de Hoofdmannenkamer, p. 96.

Men ziet, ook het gewest van Stad en Lande had in zijn ius scriptum nog al eene enkele bepaling over deze materie. En dit lijstje is zeker nog niet volledig.

J.E. HEERES,

Doct^{s}. Rechtswetensch.

Zuidhorn.